

१८ श्रीराधारमणोजयति

...मद्भागवतम् ।

महर्षिप्रवर श्रीकृष्णद्वैपायन प्रणीतम् ।

श्रीभीषाद् श्रीधरस्वामिकृत भावार्थ दीपिका श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपिन्याय्य तद्विषय
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचंद्रिका श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मेरुनाचकी श्रीमद्विष्णुभाचार्यकृतसुवा-
धिनी श्रीगौडीय वैष्णवाचार्यप्रवर श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भ श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्ति
कृत सारार्थदर्शिनी तथा श्रीनिम्बार्क सम्प्रदायि श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपाय्य
श्रीकृष्ण संमेलन भाषानुवादसहितम् ।

परमहंस परब्राह्मणोच्चार्य श्रीमत् स्वामि प्रकाशोद्देशसरस्वती पूज्यपादाशय्य

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

बङ्गदेशान्तर्गत ताडसा भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षि राय

श्री बनमालि राय बहादुरस्य

सम्पूर्णं साहाय्येन

प्रकाशितम् ।

निगमकल्पतरंगालितं फलं, शुक्रमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।

पिबत भागवतं रसमालयं, मुहुर्हो रसिका भुवि भावुकाः ॥

श्रीवृन्दावनधामनि

श्रीमद्वेङ्कटीनन्दनाथ्य स्वकीये यन्त्रे श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा
मुद्रितम्

सम्यन् १९६१

S/5
294: 5925
P 225 L. 11
V. 3

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-700016
ACC NO. B 5192
DATE 25.1.90

• श्रीधरव्यामिकृतभाष्यटीपिका ।

मोक्ष एवात्मारामो गृहे कथमस्मत् ननु रमतां को दोष इति चेत् । कर्मणा बन्धः पराभवश्च स्वरूपतिरस्कारो ऽपि भवति यद्दृढं सूत्रं कारणां यस्य ॥ १ ॥

गृहेषु रतिश्च तत्राभिनिवेशात् स्यात्स च भागवतानामात्मारामाणां न सम्भवतीत्याह । न नूनमिति ॥ २ ॥

गृहासक्तिर्हि कुटुम्बादिस्पृहाया भवति सा च तेषां नास्तीत्याह । महतामिति । उत्तमश्लोकपादयोश्चाया कामादिस्तत्पाहारिणी तथा निर्दूतं चित्तं तेषां तेषां स्पृहायुक्ता मतिर्नास्ति ॥ ३ ॥

द्वारायासकस्य तु मोक्षः श्रीकृष्णोऽस्त्वक्षिता मतिश्चाभूदिति यद्वयं च महात्संशय इत्याह । संशय इति ॥ ४ ॥

अङ्गीकृत्य परिहरति । वाढमभिनियेशादिकं नास्तीति सत्यमेव तथापि विप्रवशेन तेषां प्रवृत्तिः पूर्वोऽप्यासबन्धेन पुनर्निवृत्तश्च सङ्गच्छत इत्याह । भगवतः श्रीमध्वरणाविन्दमकररूपो यो रसस्तस्मिन्नावेशितं चेतो येस्तेऽपि केन चिदन्तरायेण विघ्नेन विहतामपि क्वां शिवतमां पदवीं मागे न हिन्वन्ति न त्यजन्ति काम भागवता एव परमहंसास्तेषां द्यितस्य प्रियस्य श्रीवासुदेवस्य कथाम् ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तृतीये "न्यायभुवस्यापि मनोर्वेशः परमसम्मतः । कथ्यतां भावयन्त्र मैथुनैर्निधिरे प्रजाः । प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतो स्त्रायम्भुवस्य च । यथा धर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवर्ती महीम्" इति पृष्ठं स्त्रायम्भुवशं प्रकम्य तद्गृहित्वंशः उपेष्टुपुत्रोत्तानपादवंशश्च कथितः प्रजाः सृजेत्यादिना चतुर्थस्कन्धान्तेन ग्रन्थेन तावत्तैव शुभ्रपितं सर्वं भूतप्रायमिति मन्वानेन क्षत्रा प्रियव्रतचरित्रं न पृष्ठं तत्र चतुर्थस्कन्धान्ते यो नारदात्तमविद्यामधिगम्य पुनर्मेही भुक्त्वेत्यधिगतमविद्यस्यापि प्रियव्रतस्य पुनर्मोगानुभव उक्तः तद्विदमघटमानं पृच्छति । राजा प्रियव्रत इत्यादिना चतुर्भिः । हे मुने ! प्रियव्रतो भागवतः भगवत्कर्मनिष्ठः मुमुक्षुः आत्मारामः प्रकृतिविमुक्तब्रह्मात्मकज्ञानमयाथात्मयानुभवनिष्ठः कथं गृहेऽस्मत् गृहशास्त्रो देहापत्यकञ्जार्दीनामुपब्रह्मण्यभेवंभूतः कथं गृहासक्तोऽभूत् भगवत आत्मारामोऽपि रमतां गृहे को विरोध इति चेत्तत्राह । कर्मबन्धः कर्मरूपो बन्धः तेन पराभवस्तिरस्कारः ज्ञानसङ्कोचश्च यन्मूलः या अस्ति मूलं यस्य सः कर्मबन्धांमुमुक्षोः कर्मबन्धहेतुभूतगृहासक्तौ क्रिया तथासङ्कुचितज्ञानात्तथात्मयनिष्ठस्य ज्ञानसङ्कोचकर्मबन्धानिमित्ता च गृहासक्तिर्न घटत इति भावः ॥ १ ॥

गृहादिस्वासक्तिर्हि तेषां प्रीतिविषयतयाऽदोषदर्शनरूपा तस्यागपूर्वकं निरतिशयप्रियस्वात्मपरमात्मस्वरूपमनुभवतां तेषु पुनः कुतः प्रीतिरित्याह । नेति । हे द्विजवर्म ! तादृशानां भागवतानामात्मारामाणां मुक्तसङ्गानां दुःखहेतुत्वानुसन्धानेन त्यक्त्वेदापत्यकलत्राद्याभिनिवेशानां पुंसां पुनर्गृहस्वर्गमिनिवेशः पूर्वदोषदर्शनेन त्यक्ताभिनिवेशः भवितुं नाहति नूनं निश्चयः ॥ २ ॥

द्वारहेतुत्वेऽपि तादात्मिकसुखहेतुत्वात्स्वभिनिवेश इति चेत्तत्राह । महतामिति । हे विप्र ! उत्तमश्लोकस्य भगवतः पादयोश्च यथायादृश्यायकापत्रयनिरसनद्वाराणन्दहेतुत्वाद्नुभूतिः ज्ञाया-

शब्देन विवक्षिता भगवत्पादात्प्राप्तुमुष्णः मि । येषां महतां कुटुम्बे स्पृहारूपा मतिर्न सम्भवति निरतिशयान रूपभगवत्परानुभवसुकृताचित्तानां दुःखमिच्छात्प्रसक्तो बन्धनिमित्तेष्वभिनिवेशो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अस्तु आत्मारामस्य प्राक्तनवक्षप्रतिबन्धवशाद्गृहासक्तिरपि पुनर्गृहासक्तस्य भगवत्सुकृतिस्ततो मुक्तिश्च कथं घटत इति संशय इति । हे ब्रह्मण्यं महात्संशयः कोऽप्यवित्यत्राह । द्वारपृष्ठगतधनादिस्वासक्तस्य कृष्णो मतिर्भक्तिस्ततो गार्हस्थ्यधर्मैर्द्विषिणा वा मुक्तिश्च कथमभूदिति यद्वयं महात्संशय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमापृष्टो वादराक्षिः सत्यमात्मारामस्य गृहासक्तिर्गृहासक्तस्य च पुनर्भक्तिश्च न घटत इति आत्मारामस्य भागवतस्यापि उपाधिबशाद्गृहासक्तत्वेऽपि प्राचीननिर्दूतधर्मानुष्ठानवज्जीत्युनः भक्तियोगोपसंहारः संभवत्येवेत्याह । वाढमुक्तमिति । सत्यमुक्तमित्यर्थः गृहासक्तस्य भक्तियोगासंभव इत्यत्रानङ्गीकारः आत्मारामस्य पुनः गृहाद्यभिनिवेश इत्यत्राङ्गीकारः प्रियव्रतस्य स्वायंभुवः स्वयंभवादिप्रार्थनया गृहाभमपरिग्रहः न तु स्वाभिनिवेशेनेत्यात्मारामस्य गृहाद्यभिनिवेशो नास्त्व्येवेत्यभिप्रायः ज्ञानिनोऽपि गृहाद्यभिनिवेशो नास्तीति तु सम्यगुक्तमपि तु गृहासक्तस्य पुनर्भक्त्युपसंहारो न घटत इत्यप्युक्तमित्याह । किं चिति । उत्तमैर्ब्रह्मादिभिः श्लोक्यते स्तूयते इत्युत्तमश्लोकः उत्तमः श्लोकः स्तवो यस्येति वा तस्य भगवतः श्रीमतोः श्रिया सेव्यमानयोश्चरणादिभ्योऽपरिचिन्तयत्सौगम्यसौकुमार्येणानवयादिशोऽप्युक्तयोश्चरणयोर्भक्त्युत्तमः मकरन्दः मकरन्दवत्प्रवाहः सुखमङ्गीकरितः तस्मिन्नावेशितं चेतो येस्ते कथं चिदन्तरायेण विघ्नेन विहतां चिच्छिन्नामपि कथंचिदित्यनेन भागवतैर्भक्तेरविद्यात्कथं व्यज्यते भागवता ये परमहंसा नितरां विशुद्धान्तःकरणाः तेषां द्यितस्य प्रीतिविषयस्य भगवतः कथां कथाभ्रवणादिप्रार्थनां भक्तिशिवतमां पदवीं मोक्षमार्गभूतां न हिन्वन्ति न त्यजन्ति किन्तु पूर्वधासनया तोमेवानुनिष्ठन्तीत्यर्थः तथा चोक्तम् भगवता "पार्थ मैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते" इत्यादिना । "तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनम्न । पूर्वोऽप्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि स," इत्यनेन अत्र प्रावशोऽन्तरायविहतामित्यन्वयः भक्तियोगस्य विप्रबहुत्वात् न प्रयेया न हिन्वन्तीत्यन्वयः "जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते । प्रयत्नाद्यतमानस्तु यो गी संशुद्धकिद्विषयः । अनकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्" इति ब्रह्मजिज्ञासायत्नवत्त्वमात्रेणापि भक्त्यागाभिधानात् उपक्रान्तभक्तियोगानां कश्चिदपि तस्यागायोगात् ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रभवति जगदेतद्यत्कटाक्षेक्षणेन । स्थितयति यदुपेक्षालेशतो नाशमिति । गतमगतमभिज्ञा जानते यस्य वृत्तम् । दारणादिममयेऽहं काजसंभं मुकुन्दम् ॥ १ ॥ गद्यहेमाद्रमगहनपञ्चमस्कन्धपदवत् । आम्नायका महात्तो मे प्रियकामारुन्ध्वे ॥ स्वस्तिविहितधर्मसाधनसामग्र्या सङ्गृह्णतेन ज्ञानेन

द्विजवधजतीयेकतरजावली ।
 तत्र विशेषविधि-
 पारिच्छिन्नं पृच्छति । प्रियव्रत इति । जीवात्मनः पराभवः
 समाप्ताहानलक्षणः यन्मूवः यदहंकलत्रादिलक्षणां मूलं
 न कस्मादित्यत उक्तम् । कर्णेति । तुष्कर्मनिमित्त इत्यर्थः
 गृहे कथमरमतेऽयन्वयः ॥ १ ॥

न केवलमस्यैवायुक्तं गृहे रमणमप्येवामप्येतादृशानां न
 नूनमिति । मुक्तसङ्गानां फलाभिसम्भारहि-
 तानाम् ॥ २ ॥

अथ इतमाह । महतामिति । ज्ञानलक्षणाया ज्ञायया (१)
 संसारात्प्रतिपत्तं परिहरन्त्या आह्लादं जनयन्त्या निर्मुक्तं प्राप्तपर-
 मानन्दं चित्तं येषां ते तथा तेषां कुटुम्बे स्पृहया युक्ता मति-
 र्भवेतीत्यन्वयः ॥ ३ ॥

सामान्यमुक्त्वा विज्ञानमिति । संशय इति । ज्ञानविरोधिषु
 द्वारागारादिषु सकस्य प्रियव्रतस्य कृष्णे अच्युता निरन्तर-
 मनुवर्तमाना मतिरुपासनलक्षणा च तथा सिद्धिमुक्तिलक्षणा
 चाभूदिति यद्यस्मात्तस्मात्संशयः कुटुम्बानकस्य सिद्धावच्युतमतेः
 प्रयोजित्वा "उत गृहस्थोऽपि विमुच्यत" इति स्मृतेः "कुटुम्बी शुची
 तस्ये आश्रयमधीयान" इति श्रुतेश्च केनसः कुटुम्बमरणलक्षणा-
 न्तिकः आहोस्विदुभयमथवा निवृत्तिमागोनूपमर्हेन तस्मिन्नि-
 रतिरोधिनीति ॥ ४ ॥

तत्र तृतीयपक्षमङ्गीकृत्य परिहरति। वाढमिति । उक्तं वाढमोमिति किं
 ननु। अति। स कलसौभाग्यनिधेः सदा निर्दोषयशसो हरेः सक-
 लमप्यकारणकमलमधुरसे आदितः आर्वाशतचैनसो जन्मप्रभृति-
 लक्षणापरिच्छिन्नः करणस्य पुरुषस्य गृहस्थाश्रमो निवृत्तिमागोर्धरोधी
 न स्यात् इति यत्तदिति शेषः तर्हि कस्य विरोध इति चतु-
 र्थाश्रमिणा इत्याह । वाढमिति । वेदशिरस्मन्तोत्तमश्लोको वेदान्त-
 लक्षणाः कस्य स तथा तस्य हरेः श्रीमन्नरणादिष्वन्मकरन्दरसे
 निरन्तरतिलक्षणा आदितोत्सुकान्तःकरणस्य भगवतः सर्वपू-
 ण्यस्य संप्राप्तिसिः ।

श्रीभूहिरण्यपशवो यतेर्यस्य परिग्रहाः ।
 तादृशं कश्मलं दृष्ट्वा सचैवो जलमाविशेत् ।

इति अज्ञिहावचनं तद्वाढमिति वा सिद्धावच्युतमतिः प्रयो-
 गकाले यत्तत्रापीहमेवोत्तरं वाढमिति । तर्हि कुटुम्बासक्तिविच्छे-
 दिति तत्राह । भगवत इति । वायोर्विषमिथ हरिचरणौकशरणस्य
 सः कुटुम्बामिनिवेशो न मुक्तिपदधीपरिपन्थी किन्तु भूयस्यम-
 न्यमिन्द्रियः गृहस्थोऽपि विमुच्यत इत्यत्र भगवद्वर्षणबुद्ध्या यदि-
 मे करति तर्हि ज्ञानजननद्वारा मुक्तिसाधनमन्यथानर्थ इत्यङ्गी-
 तारभेदिवमेवोत्तरं वाढमिति नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितमिति
 श्रुतिः अनेन तृतीयपक्षोऽपि व्याख्यातः अत्रापि भगवत इत्यु-
 क्तिरेव हेतुः कुटुम्बमरणस्यासकस्य विसर्पणादिविधेः भग-
 वदुपासनालक्षणापरिच्छाया विहितरवश्यम्भाविनीति तत्राह ।
 भगवत इति । भगवतश्च परमहंससमाजश्च भगवतपारगहंस्यः
 पश्य द्भिः प्रियो जनः स्नां स्वविहितां शिवतमां शुभतमां
 यस्मिन् निवृत्तिलक्षणां विसर्पणाद्यन्तरायेर्विहतां विच्छेदमुक्तीमपि
 लक्षणे [३] बहुलं न हिन्वन् न त्यजन् ह्यनास्त इत्यन्वयः

१) अज्ञाविद्याहरेद्व्यायेति नृनयनास्पयात् ।
 २) अस्मदादिव्याहृत्ये प्रायेयेति ।

अस्यामे कारणां भागवतेति अथवा भगवतेन उच्यतेऽशोकं
 तदत्रापि हेतुत्वेन सम्भवेत्ते समावेशतत्वेतस्मादिति भग
 प्रियं परमहंसाश्रमं वृत्तिः प्राप्नोऽपि "द्वय दानगातिशीलक
 इति धातुः अत्रापि पूर्वाक एव हेतुः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।
 श्रीकृष्ण कृष्णचैतन्य ससनातन रूपक ।
 गोपाल रघुनाथात् प्रजर्जावक पाहि माम् ॥
 पञ्चमकमसम्भवे सम्भर्माणां समाहृतिः ।
 क्रियते यजिदेशेन स मेऽनन्वगतेर्गतिः ॥
 अथ पञ्चमस्कन्धस्य कमसम्भवेः ।
 स्वामिपार्दने यद्व्यक्तं यद्व्यक्तं चास्फुटं कश्चित् ।
 तत्र तत्रैव लेखयोऽयं सम्भवेः क्रमनामकः ॥
 वैष्णवापरितापः स्याद्यत्र यत्र ततस्ततः ।
 लेख्यं वैष्णवसिद्धान्तदाक्षिण्यमेव किञ्चन ॥

भागवत आत्माराम इति भगवदादिष्वद्वाराभेदप्रति
 भागवत इत्यर्थः । मुक्तानामपीत्यादिः अत एवाभेदस्य मुख्य
 भागवतस्येवानुगच्छते ननु गौडारामारामश्च ततश्चारामारामश्च-
 ऽपि गृहाराभवेन संभवति कुनस्तरां भागवतत्वेऽपीत्याह । कथ
 मुन इति । ततश्च सुतरां मोक्षमपि न संभवतीत्याह । यन्मूल इति ।
 कर्मण्या बन्धः पराभवश्च स्वकपतिरकारो यतो भवति यद्गृह
 मूलं यस्य ॥ १ ॥

तदेव स्पष्टयति । न नूनमित्यादि ॥ २ ॥

ज्ञाया भाभयः कान्तिर्था स्पृहा तावज्जात्येव मतिस्तद-
 नुसम्भानश्च नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

सिद्धिर्भगवत्सामीप्यादिरूपा न केवलं तस्यामेष संशयः
 अपितु तत्साधनरूपायां तादृशान्मतावपीत्याह । कृष्णो-
 चंति ॥ ४ ॥

भागवता ये परमहंसा इति पूर्ववत् । शिवतमामरतरा-
 वेऽपि भगवच्चित्तापादनेन परमकल्याणरूपमित्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विभवाथक्ववर्तिकृतसारायर्दशिमी ।
 प्रणम्य र्भागुं भूयः श्रीकृष्णं कथयाम्यथम् ।
 लोकनाथं जगन्नाथुः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥
 गोपगमाजनप्राणप्रयमेति प्रभूष्णवे ।
 तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं वदे ॥
 त्रिभिः प्रियव्रताप्रीधनामीनां चरिते क्रमात्
 आर्यमे त्रिभिर्ध्यायेभरतस्य तथाष्टभिः ।
 गयोपास्थानमेकन चतुर्भिर्जम्बुद्विजिनः ।
 द्वीपां निरूप्येन द्वीपात्तरशीलनगादिकम् ॥
 एकेन ज्योतिश्चक्राद् द्विभ्यां ध्रुवपदं तनः ।
 एकेन द्विभ्यां सूर्यांश्च अशेषस्थानमुच्यते ॥
 एकेन नरकश्च पञ्चमस्कन्धसङ्ग्रहः ।
 अत्र स्थानं तच्च देवादिभिः पावनमुच्यते ॥
 देवासुरनरादीम मूर्ध्वांशोमध्यवर्तिनाम् ।
 तत्र तु प्रथमं ब्रह्मा गिरं सम्मानयन् व्यधात् ॥

भीमद्विध्वनाय चक्रवर्ति कृतसाराधर्षिणी ।
 राज्यं प्रियव्रतः पञ्चाङ्गिरज्यावाप माधवम् ।
 धर्मं प्रियव्रतस्यापि निषोष नृपसत्तम ! ।
 यो नारदादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीम् ।
 भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात् पदम् ॥

ने पूर्वस्कन्धात्ने प्रियव्रतस्य प्रथममात्मारात्मत्वं ततो विषय-
 भाग इति श्रुत्वा विस्मितः पृच्छति । प्रियव्रत इति । भागवत
 इत्यात्मात्मत्वंऽपि भवानिद्यातिदिशिष्ट इत्यर्थः । यन्मूलः गृहा-
 सक्तिहेतुकः कर्ममयश्चो भवति स च शुद्धः शुद्धजीवस्य तस्य
 पराभवप्रदत्वात् पराभवः ॥ १ ॥

भागवतन्त्रे सत्यन्धवासक्तिर्न सम्भवतीत्याह । न नूनमिति ॥२॥

भगवत्यासक्तंहेतुमाह । महतामिति । ज्ञाया संसारसन्ताप
 निवर्तिका तथेति येषां चित्तं सदा भगवत्पर्यानुगामीति
 ध्यानमुक्तं भवति स्पृहा संवामतिरज्ञानम् ॥ ३ ॥

भवन्तु या कथाश्चिदपराधवशात् किन्तु तत्रापि तस्य सिद्धिः
 कृष्णासक्तिश्च न च्युतेति कथम् ॥ ४ ॥

अङ्गीकृत्य परिहरति । वादमिति । आत्मारामस्य गृहारात्मता
 गृहासक्तस्य च कृष्णासक्तिरिन्द्रिये न सम्भवति इति सत्यमेव तद-
 प्यतिमहतां बुद्धितन्त्रेचरितानां कापि कादाचित्की विषयासक्ति-
 स्त्वया न विश्वसनीयत्याह । भगवत इति । आर्वाशतचेतसो जनाः
 भागवती भगवतः सम्बन्धिनी चामी परमहंसानां दयिता प्रिय-
 तमा न या कथा तां किञ्चिन्मात्रेण अन्तरायिणा विघ्नेन विहतां
 अगिनीकृतां न प्रायेण हिंसन्ति न त्यजन्ति कीदृशीं स्त्रां शिव-
 तमां पदवीमिति ततकथंय भक्तानां पदवीं सुखमयवर्त्म
 तथैव गम्यो भगवानित्यर्थः । ननु "त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति
 निर्भया त्रिनायकानीकपमूर्खसु प्रभो !" इत्याद्युक्तं भक्तानामन्त-
 रायो नास्त्येव सत्यं कालकर्मोदितेहोकोऽसौ नास्त्येव किन्त्व-
 न्तरायो हि भक्तानां द्विविधः महत्पराधहेतुको भगवद्विच्छा-
 हेतुकश्च । तत्र महत्पराधो हि समुचितकष्टभोगेन चिरकालत
 एव तस्यैव महतः कृपया सद्य एव च शास्यति । यथा द्विविदा-
 दीनां रहृगणादीनाञ्च । भगवद्विच्छा च स्वभक्तसदाचारविच्छ-
 गार्था । ननुयो विघ्नस्तु प्रमथञ्जनार्थ एव यथा भरतादीनां तत्र
 प्रियव्रतस्यापराधभावाद्भगवद्विच्छानिबन्धन एव विघ्नोऽयं तत्र गुण-
 बुद्ध्यापि भक्तः कापि ममता न कर्त्तव्येति यथा भरतस्य मृग-
 योपगमनदर्शनया स्वभक्ता भगवता दिक्षिताः तथा महदाज्ञा हि
 भक्तं विघ्न्यापि भक्तः प्रतिपालनीयेति प्रियव्रतकर्तृक-
 प्रज्ञाकारितपालनप्रदर्शनया शिक्षिता इति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धीहंसं भीकुमारं च देवर्षिं निम्बभास्करम् ।
 श्रीश्रीनिवासमन्त्रार्थं भाष्यकारं महामुनिम् ॥
 सर्वेश्वरं नमस्कृत्य श्रीगुरुं तपदाश्रयम् ।
 सिद्धन्तद्योतकां दीपः पञ्चमे क्रियन्तेऽधुना ।

अथ क्रमप्राप्त स्थानम् षड्विंशोऽध्यायेनिबन्धेन पञ्चमस्कन्धेन
 वषर्धेन । यदुक्तमतिक्रान्तस्कन्धान्ते यो नारदादात्मविद्यामधि-

गम्य पुनर्महीम् । भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात् इति
 तत्र प्राप्तात्मविद्यस्य गृहेष्वभिमानवेशो गृहस्वस्य च पुत्र-
 स्यागेन मोक्ष इत्यवदमानं मत्वा पृच्छति । प्रियव्रत इति चतु-
 हे मुने । प्रियव्रतो राजर्षिः भागवतः भगवत्पुत्रः अत एव आत्मा
 रामः आत्मापरमेश्वरः तस्करूपगुणशक्तिविभक्तपरसा-
 यद्वहं मूलं यस्य सः कर्मनिबन्धः ज्ञानमाकिसकुणकपेक्ष परा-
 भवश्च भवति तस्मिन् गृहे कथं केन हेतुना परमं आभि-
 निवेशमकरोत् गृह इत्युपलक्षणां दारापत्यादीनाम् ॥ १ ॥

वसन्मोक्तस्योत्तमकीर्तिविधयोः पादयोः सर्वार्थप्रदत्वगुण-
 योगात् चरणकल्पद्रुमयोः शरणाक्रियमाणयोः कामार्थाप-
 हारित्वगुणयोगादनुस्मृतिश्चाया तथा निर्दुतं मुक्तिं चेतो येषां
 तेषां स्पृहायुक्ता मनिर्नास्ति ॥ ३ ॥

हेप्रह्लाद ! दाराविषु सक्तस्य कृष्णे अच्युता दासविद्यागेन
 निर्विघ्ना मतिः तथा सिद्धिः श्रीकृष्णासाधर्म्यरूपा मुक्तिश्चाभू-
 दिति यत् अयं महान् संशयः प्राप्तविद्यस्यापि यदा दारा-
 द्यासक्तिस्तदा अल्पसंशयः अनाविद्यस्य जीवस्य मायामो-
 हादिसम्भवात् दाराद्यासक्तस्य तस्यागपूर्वकपरमेश्वरभाक्त्वेति-
 श्चेति तु महान् संशय इति भावः ॥ ४ ॥

उत्तरमाह । वादमित्यादिना । यद्यपि प्राप्तपरमात्मविद्यस्य
 गृहासक्तिः गृहासक्तस्य तस्यागेन कृष्णे अच्युता मतिमुक्तिश्च
 संशयं जनयतीति भवदुक्तं सर्वे वादं सत्यमेव तथापि भग-
 वतः वाङ्गुण्यनिधेः उत्तमाः श्रुतिस्मृतिरूपाः निपादकाः
 श्लोका यस्य तस्य श्रियुक्तचरणपद्मकरन्दभूता यो रसः
 तत्रावेशितचेतसोऽपि उत्तममार्गस्था अपि किञ्चिदन्तरायिणा
 केनचिद्विघ्नेन विहता उत्तममार्गाच्छालिताः अपि भागवता
 एव परमहंसाः हेयोपदेयविदस्तेषां इयितस्य प्रियस्य भगवतः
 कथां स्त्रां शिवतमां पदवीं मार्गं न हिंसन्ति किन्तु हृदयैव
 प्रायप्रहयोः कामात्मा कलत्रापत्यकिङ्करः कृपणाः अतिमन्त्रोऽ
 धिकारी किञ्चित्कालं हिंस्यतीति घोष्यते उत्तमाधिकारिणास्तु
 गार्हस्थ्यं प्रथमत एव न स्वीकुर्वन्ति किं प्रजया किं धनेन
 त्यागेनैकनामृतत्वमानश्रुतिरित्यादिभ्रुतेः मध्यमाधिकारिणास्तु गार्ह-
 स्थ्यं स्वीकृत्यापि त्यजन्त्येव यदहरेव विरजेत्सदहरेव परिम-
 दितिभ्रुतेः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

॥ भीमते रामानुजाय नमः ॥

दोहा—रामानुज पद दंदि करि. कृष्ण पाद शिरनाय ।

पञ्चम की भाषा लिखत. लक्ष्मणादास वनाय ॥ १ ॥

भी परीक्षित महाराज शुक्रदेवजी से बोले कि हे महामुनि !
 प्रियव्रत जी तो महाभागवत हैं आत्माराम हैं वह घर में कैसे
 रत भये क्योंकि घरतो महा बुद्ध संसार बंधन का
 मूल है ॥ १ ॥

हे मुनि श्रेष्ठ ! जिस प्रकार के संसार सङ्ग को छोड़के
 वाले महा पुरुषों को इस प्रकार का धर्मों में प्रिय
 होने के योग्य नहीं है ॥ २ ॥

यह वाच ह राजन् ! सराजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवया जसावगंतपरभा
 रको ब्रह्मसत्रेण कीक्षिप्यमाणोऽवनितक्षपरिपालनायान्नातप्रवरगुणगणैकान्तभाजनतया स्वभि
 न्निभ भगवति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियोगेन समावेशितसकलकारकक्रियाकलापो नैवा
 न्यस्यपि तदप्रत्याम्नातव्यं तदधिकरण आत्मनोऽन्यस्मादसतोऽपि पराभवमन्वीक्षमाणः ॥ ६ ॥
 यह भगवानादिदेव एतस्य गुणविसर्गस्य परिवृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्राय आरभ-
 योनिर्विघ्ननिगमनिजगणपरिवेष्टितः स्वभवनादवततार ॥ ७ ॥

स. तत्र तत्र गगनतल उडुपतिरिव विमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूष्यमानः
 पथि पथि च वरुथशः सिद्धगन्धर्वसाध्वचारणमुनिगणैरुपगीयमानो गन्धमादनद्रोणीमवभासयन्नु-
 पससर्प ॥ ८ ॥

तत्र ह वा एनं देवर्षिर्हंसयानेन पितरं भगवन्तं हिरण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवोत्थायार्हणेन
 सह पितापुत्राभ्यामवहिताञ्जलिरुपतस्थे ॥ ९ ॥

भगवानपि भारत ! तदुपनीतार्हणः सूक्तवाकेनातितरामुदितगुणगणावतारमुजयः प्रियव्रतमादि-
 पुरुषस्तं सदयहासावलोक इति होवाच ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

हे विभीषण ! उत्तमश्लोक भगवान् के चरण कमल की
 छाया में जिनका चित्त सन्तुष्ट होरहा है तिनको कुटुम्ब में
 इच्छा बुद्धि नहीं होती है ॥ ३ ॥

हे ब्रह्मन् ! हमको यह बडा सम्बेद है जो कि श्री पुत्र
 गृहादि में आसक होने पर भी उनकी मति कृष्ण के विषय
 में अक्षय-भई और मोक्ष की सिद्धी भी होगई ॥ ४ ॥

श्री शुक्रदेवजी बोले हे राजन् ! आपने ठीक कहा है परन्तु
 जिन पुरुषों के चित्त उत्तम श्लोक भगवान् के श्रीमच्छरण
 कमल के मकरन्द रसमें खगे हैं उन पुरुषों को मध्य में
 कोई विघ्न आपडते हैं तो भी अपने कल्याण करने वाली
 महा-भागवत परमहंसों के प्रिय जो श्रीकृष्ण तिनकी कथा
 को प्रायःकरके नहीं त्यागते हैं तिसी से गृहस्थ होने पर
 भी प्रियव्रत जी की कृष्ण कथा नहीं छूटी तब कथाही से उनकी
 मोक्षसिद्धी भी होगई तो कुछ आश्चर्य नहीं है ॥ ५ ॥

भीमरस्वमिहृतभाषार्थटीका ।

प्रियव्रतस्य ब्रह्माज्ञेवान्तरायरूपा बभूवेति सप्रसङ्गमाह । यर्ही-
 त्यादिना । विमुक्तसङ्गः प्रकृति भजस्त्रेत्यन्तेन यर्हि वाच ह यदा
 हि वाचेति प्रसिद्धादौ ह इति च स स्वपित्रा मनुनाऽवनित-
 तक्षपरिपालनायोपामन्त्रितो नियुक्तो नैवाऽवनन्दसैच्छत् अथ ह
 तक्षैकः भगवानादिदेवो ब्रह्मा स्वभवनादवततारैत्यन्वयः उपामन्त्रयो
 हेतुः पराङ्मता राक्षां शास्त्रेणोका ये प्रवराः श्रेष्ठा गुणास्तेषां
 अन्तर्भाजनतया नियताभयत्वेन अनिच्छायां हेतुः पर-
 लोके च नगा धनो ब्रह्मसन्ने-
 णपि

वासुदेव एव निरन्तरसमाधियोगेन चित्तैकाग्र्येण समावेशितः
 समर्पितः सकलकारकाणामिन्द्रियाणां याः क्रियास्तासां कक्षायां
 येन सः यद्यपि तत्पत्रोक्तं न प्रत्याख्येयं तथापि तदधिकरणं
 राज्याधिकारेऽसतोऽपि मिथ्याभूतादपि राज्यप्रपञ्चादारम्भः
 पराभवमात्राच्चयत्नाऽन्यत् ॥ ६ ॥

गुणविसर्गस्य गुणसूत्रेः परिवृंहणं समृद्धिस्तदनुचित्तया
 व्यवसितः सकलजगतामभिप्रायो येन सः यथा राज्ञा चारिर्भ-
 यङ्गेश्वराणामभिप्रायो निश्चीयते तद्वत् अलिखितैर्निगमैर्मूर्तिमन्त्रि-
 र्थैर्निजगणैश्च मरीच्यादिभिः परिहृतः सत्यलोकाद्वर्तीर्यः ॥ ७ ॥

स च ब्रह्मा तत्र तत्रोडुपतिश्चन्द्र इव प्रकाशमानो गन्ध-
 मादनस्य द्रोणीं वरीमवभासयन्मुपससर्पैत्यन्वयः अमरपरिवृढै-
 र्वेन्द्रेन्द्रादिभिः ॥ ८ ॥

हंसयानेनोपलक्षणेन पितरमुपलभमानो मपितायमिति
 लक्षयन्पितापुत्राभ्यां मनुप्रियव्रताभ्यां सह नारदः कृताञ्जलिः
 ससहसैवाऽयुत्थायार्हणेन पूजया सहोपतस्थे तुष्टाच ॥ ९ ॥
 तदा मन्दरद्रोण्यां नारद उपदिशति मनुञ्च तं आगतांऽ-
 स्तीति ज्ञानव्यय ॥ ९ ॥

हे भारत ! भगवानादिपुरुषो ब्रह्मापि तं प्रियव्रतमिति होवाके-
 त्यन्वयः तेन नारदेनापनीतमर्हणं यस्य सः सूक्तवाक्येन यथा-
 चित्तवाक्येन अनिश्चयेनादिना वर्णिता गुणगणा अवताराः
 सुजयाः सर्वोत्कर्षाश्च यस्य ॥ १० ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुक्तं स्वाम्परमात्मयाचार्यानुभवानिष्ठस्य कथं
 गृहार्थमनिवेश इति तत्परिजिहीर्षुस्तस्य प्रथमं निवृत्ति-
 धर्मेनिष्ठां स्वायम्भुवस्त्रयभूयार्थतया गृहार्थमपरिग्रहं चाह । यर्ही-

भीमद्वारराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

पु । भावेति निपातसमुदायःप्रसिद्धिद्योतकः यदा हि राज्ञः पुत्रः स प्रियव्रतः सर्वाङ्गभागवतधर्मनिष्ठः नारदस्य उपायसेवयाजसा मुञ्जेनैव तत्त्वेन सहितः सतस्वः तस्वप्रहयां हितस्याप्युपलक्षणात् अभिगतः परमपुरुषार्थः सतस्वः तस्वहितार्थां युक्तः येन अभिगततस्वहितपुरुषार्थ इत्यर्थः अथगतपरमपुरुषार्थतस्व इति पाठेऽप्ययमेवार्थः पुरुषार्थतस्वप्रह- गस्य उपायस्याप्युपलक्षणात् ब्रह्मसन्नेषु ज्ञानयत्नेन दीक्षिष्य- माणाः स्वपरयाध्यात्मविद्वाननिष्ठो भवेयमिति कृतसंकल्पः भगवति वामुदेव एवाधिष्ठानध्यानयोगेन समाधियोगेनेति हेत्वर्थं तृतीया हेतुरिह फलमध्ययनेन वसतीतिथत् अथवधानसमाधियोगार्थं समावेशितः ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिति न्यायेन भगवति समर्पितः सकलकारकाणि कर्त्रादीनि पदं तेषां क्रियास्तथापारास्तासां च कलापः समूहो येन कर्तृकरणात्वादिकं ब्रह्मण एवानुसं- दधन् कारकस्यापारायां ब्रह्माराधनरूपतां चानुसंधानः भक्ति- यांगानुग्राहकत्वेन फलासङ्कर्तृत्वस्यागपूर्वकमीश्वराराधनकथप- स्ववर्णाश्रमोचितधर्मोनुष्ठानपर इत्यर्थः स्वपित्रा स्वायंभुवमनुना उवामन्त्रणकर्त्रा ब्राह्मता राज्ञां गुणत्वेन नीतिशास्त्रेषु कथिता ये भ्रष्टाः गुणास्तेपामेकान्तभाजनतया नियताश्रयत्वेन हेतुना स्वनिनलपालनाय उपामन्त्रित उपच्छन्दितोऽपिप्रार्थितोऽपि नैवाश्रय- न्दन्नेच्छन् अथनिनलपालनमिति विभक्तिव्यत्ययेनानुपपन्नः नन्वेता- वदेव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः बाहमित्यनुमन्येत सादरं यद्दोषैश्च इत्यादिशास्त्रार्थं जानन्ःसद्गुणाश्रयः कथं नैच्छदित्याश- ङ्क्य समाधत्ते । यद्यपीति । तत्पित्रोक्तं यद्यपि न प्रत्याख्येयं तथापि तदधिकरणे राज्याधिकरणे सर्वात्मनः अन्यस्माद्सतः प्रकृतिपरिणामरूपाहेहात्प्रयुक्तरागादेश्च पराभवं ज्ञानसंकोच- मन्वीक्षमाणाः निरूपयन्नाश्रयनन्दित्यनुपपन्नेनैवान्वयो वा ॥ ६ ॥

अथ पितृप्रार्थनानभिनन्दनानन्तरं हवावेति पूर्वप्रसिद्धिद्योतको निपातसमुदायः देवानामायो भगवानात्मयोनिर्ब्रह्मा गुणपरिणा- मरूपस्यैतस्य जगतः परिवृहणं ज्ञानेन परितो व्याप्तिरनुष्ठान- मनुचिन्तनं ताश्रयमवसितः सकलजगदभिप्रायो येन सः स्वध- र्मेभूतज्ञानेनामितो व्याप्य तद्बुद्धिविषयं साक्षात्कृत्य एवंवि- धांऽस्य लोकास्याभिप्राय इति कृतनिश्चय इत्यर्थः अखिलैर्निगमे- स्मृत्तिमीदृशैर्निजगणैर्मरीचयादिभिश्च परिहृतः स्वभवनास्तस्य- श्लाकादवतीर्णः ॥ ७ ॥

किं न्तं ब्रह्मणं विंशत्यन्प्रियव्रतसमीपं जगामेत्याह । तत्रेति । तत्र तत्पितृकोऽर्वाचीनं गगनतले उडुपतिश्चन्द्र इव प्रकाश- मानः अनुपदं पदेपदे प्रतिक्षामित्यर्थः अमरधंष्टुदंष्ट्रेन्द्रादिभि- रभिनः कारस्त्र्येन पूज्यमानः प्रतिमार्गं वरुधशः संघीभूतैः सिद्धानां गणैः प्रत्येकं सिद्धादिसङ्काभिप्रायेण गणशब्दः प्रयुक्तः अतो न पीनरुक्त्यमुपसमीपमेत्य गीयमानस्य गंधमादनस्य गिरेर्द्रीणां प्रकाशयस्तुपससर्पं समीपं गतः ॥ ८ ॥

तत्रह देवर्षिर्नारदः एनमयनरन्तं हंसवाहेनेनोपलक्षणेन पितरं भगवन्तं चतुर्मुखमुपलभमानः हिरण्यगर्भोऽयामितिजा- नन् स आश्वय पितृपुत्राश्रयां मनुप्रियव्रताश्रयां सद्दोषायाहंशेन पूजया सह कृताञ्जलिचञ्जाञ्जलिहपतस्थे तुष्टाद्य तदा मन्दरद्रोण्यां प्रियव्रतस्य ज्ञानोपदेशाय नारद आगत्य स्थित इति बोध्यम् ॥ ९ ॥

हेभारत ! भगवान् हिरण्यगर्भोऽपि तेन नारदस्य उपदेशे कृत- मर्हस्यं पूजनं यस्य सम्यगुक्तेन वाक्येन समीचीनस्तुतिक्रमे- वाक्येन नितरामुदितः बर्धितः गुणगण्यत्वात्तारः सत्यबो- दवकण्ठ पृथिव्यामागमः तस्मिन्निष्ठुजयः सर्वोत्कर्षः आगत्य मिति यावत् चतुर्मुखरूपेण भगवद्वावेशावनारस्तास्तम्ब- सुजयो वा यस्य संहयः दयायुक्तोऽवलोको यस्य सः स प्रिय- व्रतमिति वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच ॥ १० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

द्वारादिषु सकस्य प्रियव्रतस्य कृष्णाविषयाच्युतमत्या सिद्धिः कथमभूदिति प्रश्नपरिहारः कथमागत इति तद्वक्तुमपकमते यहीति । प्रियव्रतोऽप्येवमेव इति कृत्वा तच्चरितं बक्तुमपकमते इत्यतोवाह । यहीति । यर्हि यदा स राजपुत्रः प्रियव्रतो भुववर- क्षयाय स्वपित्रा स्वायंभुवेनोपामन्त्रितो नियोजितोऽपि राज्यर- क्षणलक्षणां पितृवचनं नैवाश्रयनन्दन्नाङ्गीकृतवान् वाच किञ्च अथ तदात्मयोनिर्ब्रह्मा स्वभवनादवततार हेत्यन्वयः अन्भिनन्दने किङ्कारणमित्यत उक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मसन्नेषु सन्यासेन दीक्षि- ष्यमाणाः सन्यासदीक्षां प्राप्नुयामिति मन्वानः ननुः ब्रह्मातस्वस्य सन्यासाधिकारः कथमस्य सम्भवतीत्यत उक्तमथगतेति अथ- गतं परमार्थसत्तत्त्वं येन सोऽवगतपरमार्थसत्तत्त्वंः कालत्रये- प्यबाधितब्रह्माख्यतस्वज्ञानीत्यर्थः अलौकिकस्य वस्तुनो विशेषज्ञानं गुरुकटाक्षं विना न घटत इत्यत उक्तं चरन्त्येति गुरुपति शोषः एवं विधस्य समग्रानुग्रहकर्ता गुरुः कः येन तस्वज्ञानं स्यादि- त्यत उक्तं नारदस्येति नन्वयोग्यश्चेत्तस्यज्ञानप्रहयां क्रुधं सम्भा- व्यत इत्यत उक्तं परमभागवत इति इदं चानभिनन्दने कार- णमित्याह । भगवतीति । अथधानोऽथवधानरहीतोऽ प्रतिवक्षो यः समाधियोगश्चित्काप्रतालक्षणास्तेन वासुदेवे भगवत्येव स्वरुगवे- शितः समर्पितः सकलानां कारकाणां चक्षुरादीन्द्रियाणां क्रिया- कलापो व्यापारसमूहो येन स तथा जीवस्य ब्रह्माधीनत्वनि- रीक्षणालक्षणासमाधियोगेन संन्यस्ताहंकर्तृत्वादिसमुदायो वा- नन्वज्ञवत् पित्रादेशामुदलङ्घयत्कथमयमिति तत्राह । यद्यपीति राज्यं कुर्वन्ति यत्पित्रोक्तं तद्वचनमप्रत्याम्नातस्यं न करोमीति निराकर्तुमयुक्तं यद्यपि यद्यपीति जानाति तथापि तदधि- करणं राज्यरक्षणाधिकारे असतोऽप्रशस्तादन्वस्माच्छब्दादेर्वि- पयादात्मनो मनमाद्ः पराभवं पुनः पुनः संसारप्राप्तिलक्षणं पराजयमन्वीक्षमाणाः सम्यक् पश्यन् गुरुवचनं आत्मस्नेहे निमि- त्तमिति संपश्यमानः अनेन गुवादेशोऽलङ्घनदोषोऽपि पर्यहारीति (१) द्रष्टव्यम् नन्वेवं विधश्चेत्किमिति पित्रोपामन्त्रित इति तत्राह आम्नातेति । आम्नाता नीतिशास्त्रेण परिपठिताः प्रवराः उक्तमा राज्ञां गुणा अभिगम्याद्यां ये तेयामेकान्तभाजनतया नियतपा- त्त्वात् ॥ ६ ॥

नन्वतर्किनाश्रयागमने किङ्कारणमिति तत्राह । इति । सत्त्वादिगुणोर्विधिः सर्गो यस्य तत्तथा तस्यैतस्य जगतः परिवृहणं बुद्धिस्तस्यानुष्ठानं सदा सञ्चितं तेन व्याप्तितो निश्चितोऽखिलजगदभिप्रायो येन स तथा परिवृहणं साधि-

(१) गुरुणां वचनमपि मोक्षपरिपन्थीचेत्तदमाह्वयति

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

निबोध तातेदमृतं ब्रवीमि मासूयितुं देवमर्हस्यप्रमेयम् ।

वयं भवस्ते तत एष महर्विर्वहाम सर्वे विवशा यस्य दिष्टम् ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ज्ञानवैराग्यागामदमेव प्रतिबन्धकाऽभूवं तद्गार्हस्थ्येऽप्यस्य भक्ति-
नञ्जनामेवत्यागीत्यञ्जकः सद्योबलाकः अहं राज्यं न करो-
मीति तव प्रौढिः त्वामहं राज्यं कारयामीति मम प्रौढिस्तत्र
पश्यामः कस्याद्य प्रौढिन्निष्ठतीति नसरि प्रियव्रते सहासाव-
लाकश्च यस्य सः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

प्रियव्रतस्तु ब्रह्मगोत्र गार्हस्थ्ये किञ्चित्काले निवृत्तस्तदाहां
पालायित्वा पुनर्निवृत्त इत्याह । यद्हीत्यादिना । नारदस्य पद्वी
पुनरंधानुससारत्यन्तेन धावह इति निपातसमुदायो वाक्यालं-
कारार्थः यर्हि यदा सः प्रियव्रतः नारदस्य चरणोपसेवया
अङ्गमा सुगमेनैव यत्नेन अवगतपरमार्थसनत्सः अवगतमुपलब्धं
परमार्थसनत्सं परमात्मस्वरूपगुणाद्वियाथात्स्यं येन सः अत एव परम-
भागवतः अत एव ब्रह्मसंज्ञा बृहन्स्वरूपगुणाद्भिर्भगवत्प्रियकज्ञानय-
जन भगवत्स्वरूपार्थिभवागमनननिदिध्यासनव्यापारंश्च दीक्षिष्य-
माणाः पित्रा मनुना आह्वाना राजनीती प्रोक्ता ये प्रवराः गुणास्तेषां गणा-
स्थैकान्तभाजनतया अर्धानतलपरिपालनाय उपामन्त्रितः अनुज्ञातः
यद्यपि यत्पितुर्थेचनमप्रत्याम्नात्तद्व्यमप्रत्याख्येयं तथापि नाश्रयन्स्वत्
न प्रशशंस नाङ्गीचकारित्यर्थः तत्र हेतुमाह । नदधिकरणे इत्यादिना
नदधिकरणे अथनिपालनाधिकारे आत्मनः जीवस्वरूपतः अत्यस्मान-
नमः अस्मनः असाधुनः बन्धकारणात् पराभयमन्वीक्षमाणाः वासुदेव
एव त्स्तरस्मात्प्रियोगेन समावेशितः सम्यगर्पितः सकलकारकाणां
मिन्द्रियाणां याः क्रियास्तासां कलापो येन सः अघानन्तरमेव एतस्य
विश्वस्य गुणात्रिसर्गस्य गुणाविश्लेषेः परिवृंह्यानुश्यानेन व्यवसितः
सकलजगद्भिप्रायो येन सः अखिलैर्निगमादिभिः परिवेष्टितः
स्वभवनद्वन्द्वतार ॥ ६ ॥ ७ ॥

स ब्रह्मा अनपथं पथि पथि विमानावलिगिरुपलक्षितैः
कूर्मैश्चामिपूज्यमानः पथि पथि च वरुधशः पुञ्जभूतः
दीर्घाक्षैरुपगीयमानः उडुपनिरिव गन्धमादनस्य प्रोर्षी-
द्रीमवभासयन्नुपससार समीपं गतः ॥ ८ ॥

देवर्षिः एते पितरं हंसयानेनोपलक्षणेन पितृव्यायमित्युपल-
भमानः पुत्राभ्यां पितापुत्राभ्यां मनुप्रियव्रताभ्यां सह कृताञ्जलिः
अर्हयेत पूजया सहोपतस्थे तुष्टाव ॥ ९ ॥

तेन देवर्षिणा उपनीतं संपादितमर्हणं पूजनं यस्य सूक-
षाक्येन सूक्तानि सुष्ठु उक्तानि वाक्यानि यस्मिन्स्तेन स्तोत्रेण
अतितरामुदिताः प्रकाशिता गुणागणाः अवताराः शोभना
जयाः सर्वोत्कर्षाश्च यस्य सः प्रियव्रतं ह स्फुटमुवाच ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

हेराजन् ! जब वे राजपुत्र प्रियव्रत परम भागवत भीमा-
रवजी के चरणसेवा से अनायाससे परमार्थतत्त्व ज्ञान को प्राप्त
करके ब्रह्मसत्रयागसे दीक्षाग्रहण करने को उद्यत भये तब भगवान्
वासुदेव के विषय निरन्तर चिन्तकी एकाग्रता से सब क्रिया
सब इन्द्रियों के व्यापार को भगवान् मे समर्पण कर दिया
फिर राजों के कहे जो शास्त्रोक्त भेष्टगुण तिनका पात्र होनेसे उन
के पिताने जब पृथ्वी के पालन करने की आज्ञा दी तब
उस बात को अच्छा नहीं समझा यद्यपि पिता की आज्ञा
त्यागने योग्य नहीं है तथापि राज्य का अधिकार होने से
असत्प्रपञ्च में पड़नेसे सत् आत्म स्वरूप का तिरस्कार
होना जानकर राज्यपालन न किया ॥ ६ ॥

इसके अनन्तर इस सब जगत् के गुणत्रयकी सृष्टि
की वृद्धीकी चिन्ता के होने से सब प्राणियों के अभिप्राय
को जानने वाले भगवान् आदि देव आत्मयोनि ब्रह्माजी देह
धारी वेदगण तथा मरीचवादि ऋषि गण इन्हींसे वेष्टित हो
कर अपने स्थान सत्य जगत् से उतरे ॥ ७ ॥

मार्ग में आकाश के मध्य में बड़े बड़े गणोंके विमानों की
पङ्क्तियों से वेष्टित होकर पूजित होते हुये रस्ते रस्ते में
समूहके समूह सिद्ध गन्धर्व साध्य चारण मुनि गणोंसे गाये
जातेये इसी प्रकार से गन्धमादन पर्वत की कन्धरा को प्रकाश-
करते हुये प्रियव्रत के समीप आगये ॥ ८ ॥

उहाँपर हंसविमानपर बैठे हुये भगवान् हिरण्यगर्भ ब्रह्माजी
को देखकर अपने पिता होने से पिता पुत्र जो स्वायम्भुव मनु
प्रियव्रत तिनके सहित आप भी नारदजी हाथ जोड़कर ब्रह्माजी
की अस्तुति करने लगे ॥ ९ ॥

हे परीक्षितजी ! नारदादिकों ने जब ब्रह्माजी की पूजा की
और सुन्दर वचनों से अत्यन्त उनके अवतारों के सुन्दर
गुणगणों का गान किया तब बैठकर आदि पुरुष
ब्रह्माजी दया से हासयुक्त कृपा दृष्टि से देखकर प्रियव्रत
से बोलेने लगे ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतसारार्थदीपका ।

प्रवृत्तिनिष्ठ मन्त्राक्यं प्रतिकूलं मत्वा मयसूर्या करिष्यती-
ति शङ्कमानो नाहमेवं वचामि किन्तु मन्मुखेन हरिरेव त्वामा-
ज्ञापयतीति वदन्प्रवृत्तिनिवृत्तिरहस्यमाह । निबोधेति वचामि ।
ऋतं सत्यमप्रमेयं देवमसूयितुं दोषारोपेण इदं नार्हेषि ते
तव ततस्तात एष स्वद्गुरुश्च महर्षिः दिष्टुमादिष्टमाणां
अस्मत्तन्त्राः सन्तो बहामः ॥ ११ ॥

न तस्य कश्चित्तपसा विद्यमा वा न योगवीर्येण मनीषया वा ।
 नैवार्थधर्मैः परतः स्वतो वा कृतं विहन्तुं तनुभृद्भिभूयात् ॥ १२ ॥
 भवाय नाशाय च कर्म कर्तुं शोकाय मोहाय सदाभयाय ।
 सुखाय दुःखाय च देहयोगमव्यक्तदिष्टं जनताङ्ग ! धत्ते ॥ १३ ॥
 यद्वाचि तन्त्यां गुणकर्मदामभिः सुदुस्तरैर्वत्स ! वयं सुयोजिताः ।
 सर्वे बहामो बलिमीश्वराय प्रोता नसीव द्विपदे चतुष्पदः ॥ १४ ॥
 ईशामिसृष्टं ह्यवरुन्धमहेङ्ग ! दुःखं सुखं वा गुणकर्मसङ्गात् ।
 आस्थाय तत्तद्यदयुक्त नाद्यश्चबुष्मतान्धा इव नीयमानाः ॥ १५ ॥
 मुक्तोऽपि तावद्भिभूयात्स्वेहमारब्धमशनन्नभिमानशून्यः ।
 यथानुभूतं प्रतिपातनिद्रः किन्वन्यदेहाय गुणान्न वृङ्क्ते ॥ १६ ॥
 भयं प्रमत्तस्य बनेष्वपि स्याद्यतः स आस्ते सह षट्सपत्नः ।
 जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गृहाश्रमः किन्नु करोत्यवद्यम् ॥ १७ ॥
 यः षट्सपत्नान्विजिगीषमाणो गृहेषु निर्विश्य गतेत पूर्वम् ।
 अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारीन् क्षीणेषु कामं विचरोद्विपश्चित् ॥ १८ ॥
 त्वं त्वब्जनाभाङ्घ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितो निर्जितषट्सपत्नः ।
 भुङ्क्ष्वेह भोगान्पुरुषातिविष्टान्विमुक्तसङ्गः प्रकृतिं भजस्व ॥ १९ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति समभिहितो महाभागवतो भगवत्स्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनो लघुतयावनतशिरो-
 धरो बाढमिति सबहुमानमुवाह ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

विषयशरवमेवाह । चतुर्भिः नेति । तस्य कृतं तेन निर्मितं तनु-
 जीवस्तपसादिभिर्विद्वन्तुमन्यथाकर्तुं न विभूयात्प्रभुनं भवेत् ।
 मनीषया सामादिसृष्टिबलेन परतो बलवदाभयात् ॥ १२ ॥

तत्र देहयोगे तावत्पारतन्त्र्यं प्रसिद्धमित्याह । भवायेति ।
 भवो जन्म भवाद्यर्थमव्यक्तेनेश्वरेण दिष्टं दत्तं देहयोगं जनता-
 जीवसमूहः सदा धत्ते नः स्वभ्यथा कर्तुं शक्नोति भङ्गं हे प्रियव्रत ॥ १३ ॥

कर्मकरगोऽपि पाण्ड्यमाह । यद्वाचि । यस्य वाचि वेद-
 वाङ्मनायां तन्त्यां कामत्यां गुणाः सत्त्वाद्यस्तत्पूर्वकाणि च
 यानि कर्माणि तन्निरुद्धेनाभिर्नाश्यादिशब्दैः सुदुस्तरैः सुह-
 देहै वरत्स ! वयं सर्वे सुयोजिता निबद्धाः सन्तस्तस्मै ईश्वराय
 बलिं बहामस्तदिच्छया कर्म कर्तुं नसि नासिकायां प्रोता
 बद्धाः सुस्तम्बुष्पदो बलीबद्धो यथा द्विपदे पुरुषाय ॥ १४ ॥

योगेषु पारतन्त्र्यमाह । ईशा ईश्वरोऽयमिसृष्टं दत्तमेवाङ्ग हे
 प्रियव्रत तवत्पन्थे कीकुर्मः यथा स्वामिना दत्तमव कण्ठिशादि-
 मनीषया मनुष्येण न ज्ञेयत्वात् तद्वत् न ज्ञेयं वैपश्यमीश्वरस्य
 कृतं कृत्यकर्मसङ्गात्पापो यद्यदेवतिर्यगादि लक्षणां देहमयुक्तैः

योजितवांस्तत्तदास्थाय कीकृत्य यथास्वास्त्र्युष्मता छायामान-
 यं वा नीयमानाः सन्तस्तत्रैव गच्छन्ति तद्वत् ॥ १५ ॥

नन्वेतत्सर्वमविदुष एव नस्वामविद् इत्याशङ्क्याह । मुक्तोऽ-
 पीति । यावत्प्रारब्धं कर्म तावत् यथा स्वप्नेऽनुभूतं प्रतिपात-
 निद्रा गतनिद्रोऽभिमानशून्य एवानुस्मरति तर्हि भोगघासनया
 पुनर्जन्म भवेत्प्राह । किन्तु देहान्तरारम्भकाङ्गुणात्कर्माणि वास-
 नाच्च न वृङ्क्ते न स्वभजने ॥ १६ ॥

ननु गृहे वर्तमानस्य भोगान्भुञ्जानस्य कुतोऽभिमानाभावा-
 मोक्षो वा अतस्तस्यागेन वनवास एव युक्तस्तत्राह । भयं स्व-
 सारः स्यादेव प्रमत्तस्याजितेन्द्रियस्य यतोऽप्यति सङ्गमिया घना-
 द्दानान्तरं गच्छतोऽपीत्यर्थः सहेव षट्सपत्न्याः शत्रवो मनो-
 क्षीन्द्रियाणि च यस्य स तथाभूत एव बनेष्वपि यत आस्ते
 बुधस्येन जितेन्द्रियत्वादात्मरतेरारम्भारामस्यावयं रागादिर्हाये कि-
 नु करोति न करोत्येव ॥ १७ ॥

ननु गृहे वसतः पुरुषस्य रागादयः संभवन्ति ननु यत्र
 इत्याशङ्क्याह । य इति । यः षट्सपत्न्याः यद्विन्द्रियाणि विजि-
 गीषमाणः स पूंषु गृहेषु स्थित्वा तेषामत्यन्तं निर्दोषमकुर्वन् जनु-
 वतेत क्षीणेष्वारिषु कामं गृहेऽभ्यत्र वा विचरेत् यतो वाञ्छ-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सर्वज्ञेन्द्रियारूपशब्दं युध्यते विषयगमने निरुप्यात्मा-
 न्तु पुनः श्रीगोप्यरतविषयप्रचारेण्विद्वेषु सत्सु
 श्रमकामं निर्भयो विश्वेन्द्रियस्वयः विपश्चिद्विद्यनेन ।
 न जानु कामः कामानामुपमोगेन शास्वति ।
 हविषा कृष्णवर्त्म्य भूय एवाभिवर्धत म०
 इत्येन्द्रस्वम ॥ १८ ॥

यद्वालापैरुक्ते किमधुना कर्तव्यमत्राह । स्वमिति । तुना प्रिय-
 जनस्य स्वस्मादिशेषं सूत्रयति तमेवाह । अश्रजनामेति । पुरुषा-
 निसृष्टान् श्रीनारायणप्रसादोपनतान् विमुक्तसङ्गः पुत्रादिसंश-
 लक्षणापङ्कजहितः सत्त्वं प्रकृतिं पश्चिदानन्दलक्षणास्वभावं सत्यासा-
 श्रमेण मांशो नान्याश्रमगत्ययं ब्रह्मव्यामाह एव "विहितो यस्य
 यो भ्रमो विष्णुना प्रमत्तविष्णुना । तेन मुक्तिर्भवेत्तस्य ते गुरुर्वेद
 सर्वशित्" इति स्मृत्यन्तव विहितेन प्रजापालनलक्षणाश्रमेण स्वयो-
 ग्यमुक्तिरिति विहित्या (१) तत्र विमुक्तं स्वामुद्रोध्य तत्कर-
 णायायासिपरिग्रहस्तत्कर्वित्येतद्वा (२) तुनाह ॥ १८ ॥

अथ प्रियजनस्य शिष्टजनशिक्षणाय विरिञ्चस्याज्ञाप्रहणप्रका-
 रमाह । इतीति । विरिञ्चादात्मनः स्वस्य लघुनयामिनमहिमत्वाद्-
 वनतशिरोधरः प्रणतकण्ठः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदशिनी ।

प्रवृत्तिनिष्ठं महाकथं स्नातृणां मत्वा मन्त्रसूयां माकृष्याः भोः
 प्रियजन ! अहम्तु स्वतःप्रभोरेवाधीनस्वस्यैवाभिप्रेतं वक्ष्यामि ।
 निबोध स्वस्वयैवेवं परामुशोत्यर्थः । हे तानेति नाहं तव शत्रुय स्वां
 दुःखयामीति भावः । श्रुतं सत्यमेव न तु स्वामहं प्रतारयामीति
 भावः । प्रवीमीत्येवं ब्रह्मा न तु स्वापितेवाहमप्यप्रमाणी कर्त्तव्य इति
 भावः । किं सत्यं तत्राह । वयमिति । भवो रुद्रोऽपि ते तव तत-
 स्नानो मनुर्महर्षिनोराशयं तव गुरुख्येते वयं यस्य द्विष्टमाहा-
 मेष वहामः स खलु यस्मै यस्मै इहा यद्यदादिशति तथैव वेष्टेते
 इति तदाश्रयैव स्वामहं राज्ये प्रवर्त्तयामीति भावः । यमहं सर्वो-
 र्मना भजे स प्रभुर्वेव मां संसारसिन्धौ निमज्जयतीति खेष्ट-
 वेऽपि द्वापदर्शो मा भूरित्याह । मासूयितुमिति । अग्रमेयं प्रमातु-
 मशक्यं कमपि संसारेऽपि प्रवर्त्ये शीघ्रमुद्धरति कमपि वनेऽपि
 प्रस्थाप्य नोद्धरतीति कस्तस्य चरितं वेदेति भावः ॥ १९ ॥

स्वहठे रक्षितुमात्मनस्वर्पोविद्यायोगबलं प्रदर्शयि-
 तव्यमित्याह । नेति । तस्य कृते तेन निर्मितं तपसादिभिर्विद्वन्तु-
 मन्यथा कर्त्तुं तनुभृज्जीवो न विभूयात् न प्रभवेत् ननु त्वद्वारा
 मां राज्ये प्रभुः प्रतस्तपति यथा तथा महर्षिद्वारा मां राज्ये
 प्रव्राजयति चेति किमत्र निश्चिनामीति चेत् बुद्धिवलेन मां
 परमेश्वरं विंतीगीपस्वेत्याह । मनीषया चेति । नेनोभयमपि भगव-
 दादिष्टं मत्वा राज्यं कृत्स्नं तत्रानामस्तथा तत्रज्यामपि कुर्वन्ति
 भावः । न च यद्यद्यद्व्यदानतः स्वपतिमूर्त्तिकल्पनेन राज्यं
 चिकीर्षन् नापीमां विपदं यद्दुःखमैवेत्यदाश्रयेण वा स्वबाहु-
 बलेन चोत्तिनीयेत्याह । नैवात्मत्यादि ॥ २२ ॥

(१) प्रजापालनकर्मणि ।

(२) प्रजापालनं ।

नात्र किमपि शोचनीयं यतो देहधारिण इन्द्रिगोचानां भद्रम-
 भद्रं वा खेच्छया परेच्छया वा सर्वं सहस्य एवेत्याह । भवायेति
 भवनाशौ पुनःपुनर्जन्मसृष्ट्यु तदापर्यं जनता जीवन्मृतः
 अत्यन्तेऽप्येतां दिष्टं दत्तं देहयोगे सदा भक्त स्वकर्मोपाजितं
 मापि देहमीश्वराज्ञां विना न प्राप्नोति यथा स्वाध्वसाधुक्रिया
 पाजितमपि शाखिर्लेकारागारादिक नृपाज्ञां विना प्रजा न
 प्राप्नोति नृपः खद्वन्यथापि कुर्व्यादित्यतो हेतोः ॥ १३ ॥

देहधारणं पारतन्त्र्यमिव कर्मकरकोऽपि पारतन्त्र्यमाह । संस्य
 वाच वेदलक्षणायां तन्त्र्यां दाम्त्र्यां गुणाः सत्त्वाद्यस्यन्-
 चितानि कर्माणि नास्वभवेनामिन्द्राज्ञायादशब्दः सुतुस्तरैः
 सुहृदः हे वाम ! वयं सर्वे सुयोजनाः निबन्धाः तस्मै ईश्वराय
 धालं वहामः तदादिष्टं कर्म कुर्मः अत्र दशान्तः । तसि नास्ति-
 कायां प्राणा वजाः सन्तः अतुपको वधीवहां द्विपदे गनुष्याथ ।
 ने यथा मन्त्र्यदत्तस्य भारस्यावहने गमनागमनाक्रियादिषु स्वात-
 न्त्यं च दशह प्राप्नुवन्ति तथा वयमपीति भावः ॥ १४ ॥

कर्मफलमोगेऽपि पारतन्त्र्यमाह । ईशा ईश्वरेण अमिसृष्टे
 दत्तमेव अहं प्रियजन ! अवरुध्महे प्राप्नुमः दुःखं सुखं वेति नचात्र
 वैषम्यमोश्वरस्येत्याह । गुणैति । तमभाविगुणानवधनानि
 यानि कमाण तेषु सङ्गाहासकत्वात् यथा स्त्रीयत्वात् जमेत्यपि
 वलीनहेषु मध्ये साध्वसाधुकर्मकरात्पारतन्त्र्यानुकूपमेव
 कश्यच्चिदुत्तमगृहाऽयन्तरे स्थापनऽयः सद्युतदुःखोदनादिकं
 तत्स्वामो दत्त कश्यच्चन रुद्रवचनिस्यत्वात् यथादिकं
 कश्यच्चन कशिशाघानादिकं कश्यच्चन नीहारातपपुगादि-
 मति नाहःस्थले स्थापितेऽयः साकोशदण्डप्रहारं विरमं दण-
 पलादादिकामानि किं कृष्वा अवरुध्महे नाथः स्वामो यद्य-
 युक्तं अमद्रं भद्रं वा फलं ददौ तत्तदास्याथ अस्महेगुणय-
 स्वाद्रयानुक्रमेण ददाति स्वामिनः कोदोष इति मनास्ति विश्व-
 स्येत्यर्थः । प्रयुत परमेश्वरस्यात्र गुण एव द्रष्टव्य इति दृष्टा-
 न्तेनाह । अश्रुत्पनेति । शीतलमानपतसं वा वरमं नीयमानालत्र
 कदाचित् शीतल वरमान कषटककूर्पादिकं दृष्ट्वा यदा तत
 वरमं नीयन्ते तेन किमश्रुत्पमानुपालऽयने अपि तु हितकुर्य-
 मिति विश्वस्य प्रशस्यत एवांन भावः ॥ १५ ॥

जन्वेनत् सर्वमधिष्ठुषः कर्मिण एव ननु कर्मप्रस्थित उन्ती-
 णीस्यात्मज्ञानिन इत्याशङ्क्याह । मुक्तोऽपीति । यावत्प्रारब्धं कर्म
 तावत् यथा स्वप्नेऽनुभूतं प्रतियानान्तो गतनिद्राऽभिमान-
 गन्ध एवानुस्मरति तर्हि भागवासनया पुनर्जन्म स्यात्तत्राह किन्तु
 अन्य देहाय देहान्तरं प्राप्नुं गुणात् कर्माणि वासनाश्च न
 वृङ्क्ते न संभजते ॥ १६ ॥

ननु तदपीश्वराधीनत्वेऽपि मम सांप्रतिकाहनवासात् भाषि-
 नी गृहे स्थितिरपकारं कश्चित्येवेत्याशङ्क्याह । मयं संसारः सह-
 पदसपनः पडिन्द्रियशत्रुसहितः जिनेन्द्रियस्य तत्राप्यात्मरने-
 रात्मारामस्य तत्रापि बुधस्य वनगृहयोस्तातस्याभावं बुद्धमानस्य
 किमवद्यं रागादिदोषम् ॥ १७ ॥

अजिनेन्द्रियो जितेन्द्रियः इन्द्रियजयेऽकुरित्यत्र । लोके
 त्रिविधो जनस्तत्राद्ययोगुहाश्रमो न दोष इत्युक्तम् । अस्वस्येत्
 प्रयुत गुण एवेत्याह । यो विजिगीषमाहः । विजितमिच्छति स पदं
 गृहं स्थित्वा तेषामस्यन्तनिरोधमकुर्वन् जेतुं यत्

भीमरुद्रकवचकवर्तिकासारादर्शिनी ॥

तो लोक ऊर्जितान् बलिष्ठानरीन् दुर्गाभिन एवात्येति जयति
नतश्च क्षीणोत्तरिषु कामं गृहेष्वन्यत्र वा विचरेत् युष्मेनेति
कठे प्रहरेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

त्वन्तु तेषु त्रिषु मध्ये न कं ऽरीत्याह । त्वमिति । तुर्भिन्नोप-
कमे सुजनाभेति नत्वन्यप्राकृतपद्मदुर्गाभिनतः नचात्यर्वाज-
नेन्द्रियश्च यती निजिनेति जितपटसपत्नेभ्यो निर्गतः तत्र
पदिन्द्रियाणि भगवत्सौन्दर्यादिपामकानि परममिन्द्रायेव
ननु शत्रवंः मनः पुरुषेण स्वप्रभुगौघातिशयेन दिष्टान् दक्षान्
भोगान् इति कर्म जन्मानामैव भोगानां बन्धकत्वं नस्त्रीश्वर-
दत्तानामिति भावः । प्रकृति भजंति पञ्चाद्राज्यभारं स्वपुत्रं
विश्वस्य वनेऽपि गत्वा निष्ठ ॥ १९ ॥

आत्मनः स्वस्य लघुनया तत्पौत्रत्वदित्यर्थः ॥ २० ॥

भीमरुद्रकवचकवर्तिकासदान्तप्रदीपः ।

हेतान ! पौत्र ! ने तनः तातः मनः एव देवर्षिः ने गुरुः
भवः वयमिति मरीचवाद्यभिप्रायेण बहुवचनमेतं सर्वं वि-
वशाः यस्य दिष्टमाहां वहाम अयमर्थः ज्ञानेन वयमा
च त्वत्तोऽधिकं वयं यत्र नियोजितास्तत्पराः सन्तः तस्य दुर्गे-
यस्वदुर्गभवादिप्रकृत्याह तमद्यैव द्रक्ष्यामः अद्यैव प्राप्स्याम
इत्येव नास्वयाम इति आऽधिककवायस्त्वम अग्रमर्थं निखिलैः
प्रमायैः लोकव्येन प्रमानुमशक्यमसूयितुम् अधिककवायाधि-
कारिसाध्यत्वदाधारोपेण द्रष्टुं नार्हसीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यत्र वस्तेन नियोजितस्तस्त्रीकुर्वन् आत्मपरयोर्नियम्य-
नियन्तुतावमवधार्य शनैः शनैर्मुक्तो भवेदित्याह । न तस्येति
पश्चिमः । तस्य तेन परमेश्वरेश कृतं विहन्तुमप्यथाकर्तुं न
विभूयात् न प्रभुर्भवेत् ॥ १२ ॥

अमवाच मोक्षाय च अव्यक्तदिष्टं दुर्लक्ष्यपरमेश्वरदत्तं देह-
योगं जनना मुमुक्षुवुमुक्षुजनसमूहः धने अव्यक्त एव भागं मोक्षं
च यथाधिकारं यथाकालं जनताये ददाति तदर्थमातुरो न भवे-
दिति भावः ॥ १३ ॥

आतुरत्वं तु न पुरुषार्थसाधकमित्याशयेनाह । यदिति
डाऽप्याम । यस्य भगवतः वाचि तन्त्यां वेदरूपायां दामनि, गुणक-
र्मनामभिः सत्त्वादिगुणैः पुण्यदिकर्मभिः देवादिनामभिः सुदु-
स्तरैर्दुर्निवार्यैः सुयोजिताः त्रयं तस्मै बलिं वहामः तत्र दृष्टान्तः
नामि नासायां मोताश्चतुष्पदा बलीवहां यथा द्विपदे कर्पकाय
बलिं वहन्ति तद्वत् ॥ १४ ॥

गुणकर्मयोगात् अस्माभः सत्त्वादिगुणयशाऽकृतानि यानि
कर्माणि तद्योगात् नाथः यद्यदेहादिकमयुङ्क्ते योजितवान्
नक्षत्रास्वायुक्तीकृत्य ईष्ट इतीष्ट नेनेशा नियन्त्रा दुःखं सुखं वा
अभिसृष्टं वक्ष्ये अवधन्महे स्त्रीकुर्मः तथा च मन्त्रः "ईशा वास्य-
मिहं सर्वं यकिञ्चिज्जातं जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मागृधः
कस्य चिद्धनम" इति ॥ १५ ॥

पदं सामान्यतः सर्वैरेश्वरदत्तमिष्टमणिं वा पारवश्यास्त्री-
कार्यमेव अथ मुमुक्षुणापि पारवश्यात्पारवशकर्मफलं स्त्रीकर्त-
व्यमेवेत्याह । प्रनियाननद्रः प्रनियुद्धः मुमुक्षुः यथानुभूतं शरीरं

तादृशाय अश्वदेहाय गुणान् "ऊर्ध्वं गच्छन्ति स्वस्वस्था" इत्यादि-
नोक्तान् स्वर्गादिप्रदानं सत्त्वादीन् न दृष्टं न भजति किन्तु पावस्योक्तं
तावत्पारवशमभूत् देहं विभूयादेव ॥ १६ ॥

ननु गृहं वसतः पुना रागाद्युत्पत्त्या संसारभवं क्वाहंभः
भयमित्यादिना । सहेव पट्ट एकं मनः पञ्चानेन्द्रियाणि च
सपरनाः शत्रवां यस्य सः ॥ १७ ॥

अत्येति जयति ॥ १८ ॥
पूर्वं भोगान् भुङ्क्त्व पुनर्जितपट्टसपरतः विमुक्तसङ्गः
त्यक्तकलत्रादिः सन्प्रकृति विश्वहेतुं "कारणं तु धेवम" इति भुनः
अनेनाजितेन्द्रियत्वात्तत्राधुना न वैराग्याधिकार इति सूचनम्
॥ १९ ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

भीमभवान् ब्रह्माजी बोले हे तात ! हम तुम से सन्ध
वचन कहने हैं अप्रमेय परमात्मा की अस्था नहीं करना
जिसपरमात्मा के वश हो कर हम महादेव जी तुमारे पिता
यह मनुजी महर्षि नारद सबही जिनकी आज्ञा को प्रहण
करते हैं ॥ ११ ॥

काई भी देह धारी उस परमात्मा की आज्ञा को तपस्या भ
या विद्यासे या योग प्रभाव से या बुद्धिसे धर्म अर्थ भ
दूसरे से या अपने से टाक नहीं सकता है ॥ १२ ॥

हे प्रियमनजी ! जितना जनसमूह है सो जन्म के लिये
मरने के लिये कर्म करने के लिये शोचने को मोहित होने
को भ्रान्त होने को भीत होने को सुखी दुःखी होने को
ईश्वर के दिये देह को प्राप्त होता है ॥ १३ ॥

हे वस ! जिस परमात्मा के वचन रूप (वेद) खी रस्मी
मे हम लोग गुण कर्मरूप छोटी डारों में बंधे हुए मद्य
ईश्वर को भेट देते हैं जैसे नाक में नथे हुये पशु मनुष्यके
आधीन होकर काम करते हैं ॥ १४ ॥

सत्त्वादि गुणों के अनुसार जो जो देह ईश्वर की
आज्ञा से प्राप्त होता है तिसदेह को धारण करके हम
लोग वसी ईश्वर के दिये हुए सुख दुःख को भोगते हैं जैसे
कि अंधों को आंश्र वाखा जहां चाहे तहां खजाता है तैम
हमार भोग ईश्वर के आधीन है ॥ १५ ॥

जिस को जगत् का अहंकार ममकार छूटगया है वहभी
अभिमान रहित होकरभी तद्यतक प्रारब्ध को भोगता है
देह को अवश्य धारण करेगा जैसे कि निद्रा कर्तने परभी
स्वप्न की स्मृति घनी रहती है केवल दूसरे देह के हेतु
उस के कर्म नहीं होते हैं ॥ १६ ॥

जोपुरुष अपने कर्तव्यमें कुशल नहीं है तिसको वनभ
रहने से भी भयहोगा क्योंकि काम क्रोधादिक के शत्रु तो
उसके साथही है जो मुमुक्षु है जितेन्द्रिय है विवेकी है तिस
का तो गृहाश्रमर्मा क्या धिगाड कर सकता है ॥ १७ ॥

जो पुरुष छः शत्रुओं को जीतना चाहे यह घर में रह
कर उनके जीतने का यत्न करे पहिले जैसे एक किले में
रहनेवाला राजा प्रयत्न शत्रुओं को जीतना है इसीप्रकार
घर में रहने से कामाविशत्रु यदि क्षीण होजावे तब जानी
होकर यथेष्ट विचरता रहे ॥ १८ ॥

भगवानपि मनुना यथावदुपकल्पितापचितिः प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमीक्षमाणपारात्म-
भिमवस्थानमवाङ्मनसं क्षयमव्यवहृतं प्रवर्तयन्नगमत् ॥ २१ ॥

मनुरपि परेणैवं प्रतिसन्धितमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामण्डलस्थितिगुप्तयु-
आस्थाप्य स्वयमतिविषमविषयविषजलाशयाशाया उपरराम ॥ २२ ॥

इति हवान स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाऽधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्वन्ध्वंसनपरीनुभावस्य
भगवत आदिपुरुषस्याङ्घ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेन परिरन्धितकषायाशयोऽवदातोऽपि मानवर्धनो
महतां महीतलमनुशास ॥ २३ ॥

अथ च दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मणा उपयेमे बर्हिष्मती नाम तस्यामुहवाव आत्मजात्मात्मसमा-
नशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान् दश भावयाम्बभूव कन्यां च यवीयसीमूर्त्नस्वती नाम ॥ २४ ॥

आग्नीध्रेधमजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरंतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति सर्व एवा-
ग्निनामानः ॥ २५ ॥

एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आसन्नध्वरेतसस्त आत्मविद्यायामर्भभावादारभ्य कृतपरि-
त्रयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् ॥ २६ ॥

तस्मिन्नुहवा उपशमशीलाः परमर्षयः सकलजीवनिकायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां
शरणभूतस्य श्रीमञ्जरणारविन्दानिरतस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभावतान्तर्हृदयाधि-
गते भगवति सर्वेषां भूतानामात्मभूते प्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तादात्म्यमनिशेषेण समीयुः ॥ २७ ॥

अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा आसन्नूत्तमस्तामसो रैवत इति मन्वन्तराधिपतयः ॥ २८ ॥

एवमुपशमायनेषु स्वतनयेष्वथ जगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्यकादशपरिवत्सराणामव्याहताप्रविल-
पुरुषकारसारसंभृतदेवेशड्युगलापीडितमौर्वीगुणास्तनितविरमितधर्मप्रतिपत्तो बर्हिष्मत्याश्चानुदिनमेव
मानप्रमोदप्रसरणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकुरुचिरक्षेत्र्यादिभिः पराभूयमानविवेक इवान-
वबुद्धयमान इव महामना बुभुजे ॥ २९ ॥

यावदवभासयति सुरगिरिमनुपरिक्रामन् भगवानादित्यो वसुधातलमर्धेनैव प्रतपत्यह्नेनावच्छा-
दयति तदा हि भगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदनभिनन्दन् समज्वन रथेन ज्योतिर्मयेन रजनी-
मादिभिरुत्तमं करिष्यामीति सप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामद्वितीय इव पतङ्गः ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

नुमतो पद्म नाम भगवान् के चरण कमलरूप किले को
भाश्रय करके देहस्थित शत्रुओं को जीतगये हो तौभी भगवान्
त द्विये अभिकार भागों को भागों पीछे आसक्ति छोड़ कर
आत्मनिष्ठ होकर विचरना ॥ १९ ॥

श्रीशुकदेव जी बोले इस प्रकार त्रिभुवन नाथ भगवान्
ब्रह्मा जी के बचन को महाभगवत प्रियव्रत जीने अपने
को छोटा मान कर मस्तक नवाकर बहुमानपूर्वक स्थाकार
किया ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

मनुना सन्तुष्टेनोपकल्पिता पूजा यस्य । प्रियव्रतस्य योगध-
शास्त्रारदस्य च शिष्यनाशाङ्कुटिलमीक्षणं मन्मथनि तत्तु ना-
स्नीत्याह । अविषमं यथा तथा तयोरभिसमीक्षमाणयोः सता-
रात्मनः सम्यगवस्थानमवाङ्मनसं वाङ्मनसयोरविषयं क्षयं
नियामं जगाम । पाठान्तरे अवाग्वाचामगोचरं कथञ्चिन्ननमः
क्षयं विषयमतोऽव्यवहृतं व्यवहारशून्यं ब्रह्म निवृत्तं प्रवर्तयत् ।
व्यवहाराद्विषयः सन् व्यवहारातीतं स्वरूपं चिन्तयन्नुत्ति-
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुत्रं राज्यंभिर्पिच्य दनं वास्यामीत्येवं यो मन्तेषु

श्रीमच्छास्त्रिकृतभाष्यदीपिका ।

इति ब्रह्मण्येव प्रतिसन्धितः संपादितो यस्य सः नारदस्या-
नुमतेन राज्ये स्थापयित्वा निविशति कुस्तरौ यो विषयविषयजलाशयो
इति तस्याद्या दिक् प्रवृत्तिबासना भोगेच्छा वा तस्या उपरतो-
भूत् ॥ २२ ॥

यत्कृष्टं गृहे कथमरमत तत्रोक्तमुत्तरमपसंहरति । इति हवाच ।
इत्यमैवाहि अभिनिवेशितः प्रापितः कर्माधिकारो यस्य अलि-
लस्य जगती बन्धध्वंसनः परोऽनुभावो यस्य तस्य यद्वृद्धियुगलं
तस्मान्नवरतं ध्यानं तदनुभावेन पाररन्धितकपायो दग्धरागादि-
मल आशयो यस्य अतोऽवदानः शुद्धोऽपि महतां ब्रह्मादीनामा-
हापाजनेन मानवर्जनः ॥ २३ ॥

उ इति मिस्मये ह इति प्रसिद्धौ वावेति निश्चये आत्मनः
समानैः शीलादिभिर्कारणमहतो दशपुत्रान् जनयामास ॥ २४ ॥
• नानाह । आग्नीध्र इभजिह्वा यक्षबाहुर्महावीरो हिरण्यरेना
धुनपृष्ठः सवनो मेधानिधिश्रीतिहोत्रः कविध्वंशप्रतीनां नामानि
येषां ते ॥ २५ ॥

अभंभावाद्वाक्यादारभ्य ॥ २६ ॥

तस्मिन्पारमहंस्याधमे श्रीमच्छास्त्रारविन्द्योरनिरतस्मरयोना-
त्रिगलितोऽक्षरिडतो यः परमो भक्तियोगस्तस्यानुभावेन विशोऽ
धितास्तःकरणं प्रतीतो यो भगवांस्तस्मिन्नात्मनस्त्वंपदार्थस्य
तादात्म्यमनिशेषेण विशेषो देहाद्युपाधिस्तदप्राप्तं प्रापुः ।
॥ २७ ॥ २८ ॥

उपशमाभयेषु ससु दशाकोटिभरेकमर्षुद्वय एतादृशानि
वर्षाणामेकादशानुदानि जगती बुभुज इत्यन्वयः राज्ञो अभंपाल-
नविषयभोगप्रभासैर्भोग्यम् तत्रानायासंनैव धर्मपालनमाह ।
मत्पाहतां अलिखाः पुरुषकाराः पौरुषाणि यस्मात्तेन सारिण्य
बलेन सम्भृती पूर्णा दौर्दयडौ तयोर्युगलं तेनापीडित आकृष्टौ
नौर्नीगुणस्तस्य स्तनिते टङ्कारस्तेनैव युक्तं धिना विरमिता
नेरस्ता धर्मप्रतिपक्षा येन भोगातिशयमाह । बर्हिष्मत्याः स्वभा-
राया अनुदिनमेधमानैः प्रमोदादिभिः पराम्यमानविशेक इवान
एव विषयासक्त्यात्मानमननुष्यमान इव बुभुजे तत्र प्रमोद
मायस्ते पति हृष्टा हर्षस्ततः प्रसरणमभ्युत्थानादिबिडिला ततो
भीषियं योविस्त्रभावकृतमृत्कारानुभावप्रकाशनं ततो ग्रीडया
प्रमुषिताः सकुचिता हासावलीकास्ततो रुचिररुच्येक्याद्यः परिहा
तवाक्यादीनि तैः ॥ २६ ॥

प्रभावातिशयमाह । यावद्ब्रह्मसुधातलं लोकालोकपर्यन्तमवभा-
सयति मरुं प्रदक्षिणीकुर्वेत्तद्विद्यस्मिन्नर्जनेषोपलक्षितं प्रतपति
प्रकाशयत्यर्जेन चावच्छादयति तमसा वृणोति तदा द्वितीयः
पतङ्गः सूर्य इव पर्यक्रामत् न चेद्मसम्भावितम् यतो भगवद्बु-
दासनेनोपीचतोऽतिपुरुषः पुरुषानतिक्रान्तः प्रभावो यस्य ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

ततो भगवान् ब्रह्मापि मनुना स्वायम्भुवेन यथाश्रीध कृत-
पुत्रे विद्यमत्स्य योगसंशास्त्रारक्ष्य शिष्याभावात् कुटिलमीक्षणं
नेम्भवेत्तन् नास्तीत्यह । मविषममकुटिलं यथा भवति तथा
कुटिलतनीरदुयोरपि समीक्षमाद्यथाः सतोरवाङ्मनसन्धयं

वाक्चमनस्य वाङ्मनस्ये "अवतुर्गविचतुरे"त्यादिना निषाननात् समा-
सान्तोऽवप्रत्ययः तयोः अय वेत्तं "वि निवासगतयोः, इति गत्यर्थ-
त्वाद्गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वाद्वाङ्मनस्यविषयं न वाङ्मनसस्यगमनेन
वाच्यमित्येकापेक्षया वैचिदय विधाधितं विधिनास्तराह इदमर्थः
ङ्मनसगाधरासति लोकं प्रयोगो इत्येतं युक्तं चैतपरब्रह्मस्व-
रूपगुणानामेवापरिच्छिन्नत्वेन वाङ्मनसयोरनिषयत्वात्कार्यवर्गस्य
वाङ्मनसविषयत्वात्सत्यलोकस्यापि कार्यत्वाद्दयवहितं द्विप-
राद्धीवसानपर्यन्तं तत्रत्यानां जन्मजगत्प्रशास्यभावेन न
जीर्णमित्यादिभ्यश्चाराविषयं तथाचोक्तं द्वितीयं "यद्वा परार्थ्यत-
दुपायमेषु न यत्र शाका न जग न मृत्युर्नानि चोद्वेग, इत्येव
विषमात्मनः समवस्थानं निषान्स्थानं सत्यलोकमगमत् ॥ २१ ॥

मनुः स्वायम्भुवोऽपि परेण ब्रह्मण्येव प्रतिसन्धितः सत्प-
दितः मनोरथः राज्ये पुत्रमाभिविष्य धनं वास्यामीत्येवकपां
मनोरथो यस्य तथाभूतः सद् सुरविषरो नारदस्तस्यानुमतेना-
मत्या भावे कः आत्मजं पुत्रं प्रियव्रतं निखिलभूमण्डलमयो-
न्वारक्ष्याय स्थापयित्वातिविषयमा कुस्तरा ये विषयाः शब्दादय-
स्त एव विषयजलाशयाः विषोदकाशयास्तद्वृत्तं यद्गृहं तस्मिन्भागा
भोगेच्छा तत उपरतोऽभूत् ॥ २२ ॥

इति हवावेत्थं हि स जगतीपतिः प्रियव्रतः प्रथममात्मनः स्वस्ये-
च्छाया अभिनिवेशितः प्रापितः कर्माधिकारः भगवद्ग्राधनरूप-
कर्माधिकारः यस्य सः अलिखस्य जगतः बन्धध्वंसनः यक्ष-
ननिवर्त्तकः अत एव उत्कृष्टः अनुभावः प्रभायो यस्य तस्य
भगवतः कृत्स्नजगद्दयविभवलीलस्य यद्गृह्युगमं तस्य यद्व-
च्छिन्नं ध्यानं तस्य प्रभावेण परिरन्धितकपायः दग्धरागादिमल
आशयोऽनःकरणं यस्यात् एवावदानः निर्मलोऽपि महतां ब्रह्मादी-
नामाहापाजनेन मानवर्जनः भूमण्डलमनुशिषवान् ॥ २३ ॥

अनुशासनप्रकारमेव विवक्ष्यतावहारपरिग्रहगपत्येति चह ।
अयेति । अथ तत्तुमुन्नादेशानन्तरं निर्वास्तित्वाऽपि प्रवृत्तोऽभूत्तानं
विस्मयते । हाति । विश्वकर्मण विश्वकर्मनाम् । प्रजापतेर्ब्रह्मणां
वर्हिष्मती नाम दृढिभरमुपयेमे उद्गोद उ इति विस्मये हयावेति
प्रसिद्धौ तस्यां बर्हिष्मत्यामात्मस्मार्तं । स्वतुदयेः शीलादिभिर्गु-
णैर्द्वारात्महतः आदर्यानिनि पाठे आत्मस्मः शीलादयं
येवामिति बहुव्रीहिः तत्र शीलं स्वभावः सङ्गतिश्च गुणाः शौ-
चादयः कर्मव्यापारः रूपं सौन्दर्यं गीर्षं परामिभवस्वामर्थ्यं
शौर्यं रणमध्ये अगृह इव प्रवेशस्वामर्थ्यमौदार्यं युद्धस्थाने
एवं विधान् दशामजान् भाषयाम्यभूष उत्पादयाम् । तथा
यथीधर्मी दशानामात्मजानामनुजामुजस्वती नाम कन्यां भाषया-
स्वभूवेति पूर्व्यान्वयः ॥ २४ ॥

पुत्राग्निर्विशति । आग्नीध्रिनि । आग्नीध्रीनामितरेतरयोः।
उन्मः सर्वेऽग्नीनां नामानि येषां तथाभूता ये तेषां दशानां
पुत्राणां मध्ये कविमेहादीरः सवन इति अथ ऊर्ध्वरेतस्य
जितेन्द्रिया आसन् ते कव्यादयः अयः याक्यादारभ्यामात्र-
द्यायां कृतः परिचयो यस्ते पारमहंसो परमहंसाः शुजा-
करणाः तेषां सर्वार्थनमाधममभजन् कवले निर्वृत्तभोगपराधमा
अभवन्निवर्त्यः ॥ २५ ॥ २६ ॥

तस्मिन्गृह्णा पारमहंस्याधमे हि यनेमाताः उपशम
इन्द्रियनिग्रह एव शीलं येषां ते अत एव परमंयय

धीमहीरराधवात्रायंकुनभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सकत्रिवातां तिकागः सूर्यः स आत्मानः शरीरं यस्य
 कायस्याधारस्तस्येति वा मृत्युभयं संसृतिभयं तेन भीतानां
 रक्षाभूतस्य रक्षणोपायभूतस्य रक्षितश्च भगवतो वासुदेवस्य
 धीमते अशाग्निन्द्रायंदात्रिच्छ्रेण स्मरणां तेनाविगलितः आं-
 त्रिच्छ्रेण अत्यन्तपरुषो यः परमभक्तियोगः तस्य प्रभावेण उप-
 नयेन वा परिभाषिते निरन्तरागादिकं निर्वात्मिनामिति यावत्
 यदन्तर्हृदयं मनस्मिन्नधिगते साक्षात्कृते सर्वेषां भूताना-
 मात्मभूते अन्तः प्रविश्य शास्त्रेण धारकं प्रत्यगात्मनि प्रत्यग्
 ज्ञेयः आत्मा शरीरं यस्य तस्मिन् प्रतीचः आत्मनीति वा
 प्रत्यगात्मशरीरक इति वा भूतानामात्मभूते इत्यचेतन्यशरीर-
 कस्यमुक्तं प्रत्यगात्मनीतिं जीवशरीरकस्यमेवभूते भगवत्येव
 यत्मानस्य भगवदपृथक्सास्रविशेषगतया साक्षात्कृतस्यात्मनः
 स्वस्यभावात्स्यं तस्वभावतां साधर्म्यमित्यर्थः आविशेषणं जगद्व्या-
 पारवर्तकत्वात्स्येन समीयुः मक्ता बहुधुरित्यर्थः आविशेषणः सप्त-
 पुत्राः पित्रधीनाः स्थिता इतिभावः ॥ २७ ॥

तथा अन्यस्यामपि भार्यायां त्रयः पुत्राः जातास्तान् तद्-
 धिकारं च निर्दिशति । उत्तम इति ॥ २८ ॥

एवमुपशमायनेषु उपशमां गुणान्तरागामप्युपलक्षणमात्म-
 समानशीलंति पूर्वमुक्तत्वात् सदगुणाश्रयेषु सांस्वत्यर्थः अध-
 जगतीपतिः प्रियव्रतः मयुदः काटिः अन्य तु दशकंटीटमबुद-
 मित्याहुः वत्सरागामिकादशार्बुदानि जगतीं बुभुज इत्यन्वयः
 राज्ञा धर्मपरिपालनविषयभागप्रभावैर्भाव्ये तत्रानायासेनैव
 धर्मपरिपालनमाह । अद्याहता अखिलाः पुरुषकायाः पौरुषाणि
 यस्य तेन सारेण बलेन संभूता पूर्णा यो दादंगडौ तयोः
 युगले तेषापीडितं ब्राह्मणं यामोर्वीगुणास्तस्य स्तनितं टङ्कारस्तेनैव
 यद्दं विना विरामता निरस्ता धर्मवरोधिना येन भोगाति-
 शयमाह । बर्हिष्मत्यां स्वभार्यायामनुदिनमेवमानैः प्रमोदादिभिः
 पराभूयमानविशेष इवात एव विषयरुच्यानवबुद्ध्यमानः स
 बुभुजे तत्र प्रमोदः पति हृष्टा हर्षे ततः प्रसरणमभ्युत्थानादि
 लीलाः ततो योपिपश्ये योपिस्वरूपकृतप्रज्ञादिभाववकाशनं ततो
 ब्रीडया मुपिताः सङ्कीर्तनाः हामात्रलोकाः ततो रुचिरक्षे-
 ल्याद्यः सुदन्तरिहासत्राक्यादीनि तैः ॥ २६ ॥

प्रभावतिशयमाह । यावदिति । भगवानादित्यः सूर्यः सुर-
 गिरिं मेरुमनुष्मामपरिक्रमप्रदक्षिणीकुर्वन् वसुधातलं भूमण्डलं
 यावत् प्राप्नोति सङ्केतेन प्रतपत्यद्देमघ प्रकाशयत्यधैमाच्छाद्य-
 तिमैरिहैतान्मनसास्त्राच्छाद्यति मेरोः पार्श्वान्तरमवमानयन्नपि
 पार्श्वान्तरं न प्रकाशयतीत्यालोक्य तद्वसुधातलाच्छास्मानमनभि-
 नन्दनसमीचीनं मन्यानः रजनीमपि दिवसं करिष्यामीति यत्सूर्य-
 गानवभारं वसुधातलाद्धे तदव्यवभामयामीति कृतसङ्कल्पः भग-
 वदुपासनेनोपासनेऽतिपुरुषप्रभावः अमानुषप्रभावः यस्य समजवेन
 सूर्यसमानोऽयं तद्वत्प्रकाशवदुलेन च रणेन द्वितीयः पतङ्ग अपरः
 सूर्य इवातन्तरागि सर्वमनस्य यथा तराशागच्छति तथा मेरोः
 पारिः आकाशमिति मेरोः शीतलमयां दिशि सूर्योऽरभास्ते तदा
 स्वयमुत्तरभां यदा स उत्सर्ग्यो तदा स्वयं दक्षिणस्यामित्येव मची-
 षकासदित्यर्थः अथमप्यन्वयः प्रभावविशेषः सूर्योऽन्तरिक्षे चरन्नव-
 जासयति अयं तु भूम्यां चरन्नपर्यधश्चाची चकासदिति ॥ ३० ॥

धीमहिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

आज्ञाप्रदशाग्निप्रियव्रताय तुष्यन्विरिञ्चः सत्यलोकमापेत्साह
 भगवानपीति । मनुना यथावदुपकल्पितं अपाच्यतिः पूजा यस्य
 सः भानिमिषामिति क्रियाविशेषणं पक्षमिषुत्व आत्मसमवस्थानं
 स्वस्थानं सत्यलोकं वाङ्मनसयोः वाचो मनसश्च कथं विषयी
 कर्तुमशक्यमव्यवहितं सतामिति शयः रागादिदोषराहित्यम् ॥ २१ ॥

स्वायम्भुवमनोरपि संसारत्यागप्रकारमाह । मनुरपीति । परेषां
 विरिञ्चनं सुरपिबगनुमतेन देवर्षीणां मध्ये वरः भ्रष्टः नाग्दः
 तस्यानुमतेन गुप्ती रक्षा अतिविषमविषय एव विषं तदेव
 जलाशयो हृदस्तस्मात् ॥ २२ ॥

प्रियव्रतस्य यथा विरिञ्चोपदेशं क्षिनिरक्षणाप्रकारं ब्रवीति ।
 इति हेति । इतिशब्दो हेत्वर्थः यस्माद्ब्रह्मणामनुशासनमनुल्लङ्घनी-
 यमत इति बन्धध्वंसनपरोऽनुभावः प्रभावः सामर्थ्यं यस्य स
 तथा तस्य ध्यानानुभावेन ध्यानसामर्थ्येन ध्यानानुपलक्षणेन,
 वा कयागः पापं रधिदाहे रन्धितं दग्धमपि सम्भावित-
 मिति ॥ २३ ॥

धानप्रस्थाभ्रमस्थ एवायं राज्यमपालयद्विरकत्वात्तु गृहा-
 भ्रमस्थ इतिशब्दोपरिहर्तुमाह । अथेति । साप्युभयकुलशुद्धिक-
 रीत्याशयेनाह । तस्यामिति । उहवा इति निपाताः प्राक्पुत्रानुत्पत्तौ
 सन्तापं पश्चात्सन्तोषं तत्र प्रसिद्धिं सूचयन्ति भावयात्प्रभू-
 धात्पादयामास ॥ २४ ॥

तेषां नागान्यमाह । आशीधेति । यज्ञवाहोरनुजः महावीरः
 घृतपृष्ठानुजः सधनः वीतिहात्रानुजः कविः ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वरेतसां ब्रह्मचर्याव्यव्रतधारिणः अर्भकभावाद्भान्यात्प्र-
 भृति आत्मविद्यायां परविद्यायां कृतपरिचयाः पूर्णाऽयासाः
 एवमर्धेन मानसपरमहंसाधमं व्यावर्तयति ॥ २६ ॥

तस्मिन्नाश्रमं वर्तमानाः स्वयोर्यगुणोपसंहारेण मुक्तिः
 स्यादिति दर्शयितुं सकलजीवैत्यादिगुणाविशिष्टं हरेरुक्तं ननु
 गुणानामित्यस्या अविरतस्मृत्या विगलितस्य तैलधारितस्य
 परमभक्तियोगस्यानुभावेन परिभाषिते कशीकृतेऽन्तर्हृदयेऽधिगते
 ज्ञाने आत्मभूते अतिप्रिये प्रत्यगात्मनि स्वविश्वेऽन्तर्धामिणां अवि-
 शेषेण पार्थिवदेहत्यागेन नादात्म्यं तद्रूपसाध्यमेवापुः सत्रं
 चतुर्बाहय इत्यादिः भगवतीति सप्तमीनिर्देशात्कथमत्रोच्यते
 तदधीनत्वं तस्मात्तत्त्वं वा तत्रेकचित्तत्वं वा तत्कामितकामित्वं
 वा विशेषेण स्नातन्त्यमन्तरागोति च ॥ २७ ॥

न केवलमस्यैकैव पत्नी किन्तु द्वितीयाप्यस्ति सापि प्रयाज-
 कपुत्रप्रसूरित्याह । अन्यस्यामपीति । तत्कृत्यमुक्तं मन्वन्तराधिपतय
 इति ॥ २८ ॥

स प्रियव्रतो राजा कियन्तं फालं राज्यमभुङ्क्तेति तत्कालाव-
 धिमाह । एवमिति । उपशमायनेषु अन्यस्तेषु भगवन्तऽधिकनिष्ठ-
 वायनमाश्रयो येषां ते तथा नेप्तिनि वा परिषत्सरागामिका-
 दशार्बुदानि मौर्वीगुणो ज्याप्यरज्जुस्तस्य स्तनितेन विस्फूर्जितेन
 प्रमोदप्रसरणमानन्दप्रवाहस्तस्य पोषणं प्रवर्धनं तेन च ब्रीडया च
 निशप्रेच्छालक्षणाया च प्रमुपितहाम ईषितिरस्कृतहामुने तेन
 युक्तोऽवलोक्यो यस्तेन रुचिरा श्वेलमहमवभागेवं पूर्वः पराभूध-
 मानविशेषोऽगामिभूतमिदं कलान्धादनवबुध्यमान इवाहानुन्यः न
 न्यव इत्यर्थः महामना इत्युक्तेः ॥ २९ ॥

श्रीमद्भिज्जवध्वजनीयंकुनपदरत्नावली ।

मन्वन्त्रस्य विषयमाद्ययमोगविशेष एवोको न तु माहात्म्य-
विशेष इत्यतस्तमाह । यथाविति । अथमादिस्यो भगवान्पुराणि-
मनुकामन्यावद्व्यभासयतात्युक्तमेव विदुषांति । वसुधातलमिति ।
तपति प्रकाशयति पुरुषमानमतिक्रम्य बन्धमानः प्रभावा यस्य
स तद्ग्रा तदादित्यप्रचनेनमात्मराज्यान्धकारकरणां समजवेन
सूर्यस्यसदृशवेगेन रजनी रात्रिर्मापि दिनं प्रकाशयत् व्यवहार-
योग्यं करिष्यामीति मत्वा तरणामन्वादिश्यस्य पृष्ठतः सम-
चारं पर्याकांमत् मेरोः परिसरभूमिमिति शेषः पतङ्गः सूर्यः ॥३०॥

श्रीमद्भिज्जवध्वजनीयंकुनकममन्दर्भः ।

अवाङ्मनसं क्षयामिति पाठं क्षयं निवासं ब्रह्मलोकमगम-
दित्यन्वयः । अवाङ्मनस इत्यादिकं त्वात्मसमवस्थानमित्यस्यैव
विशेषणम् । तच्च भगवत्स्वरूपस्फूर्तिः तत्प्रियव्रतनारदयोः
प्रवर्तयन् अगमत् स्वं निवासम् ॥ २१ ॥

मनुत्पीत्यादिवाक्येन प्रियव्रतस्य राज्यं पूर्वमिति गम्यते
तथैव श्रीविष्णुपुराणोऽपि इदमते तथैवच तत्पुत्राणां तृतीय-
चतुर्थेपञ्चममनुत्वमुत्तानपादवंशजस्य तु चाक्षुषस्य षष्ठमनुत्वं
तद्वंशान्तिमस्य प्राचतसस्य दक्षस्य च षष्ठमन्वन्तरे राज्यं घटते
अन्यथा परिवर्तुत्वादिकमापद्यते । न च तयोर्ज्येष्ठानुक्रमेणैव
राज्यं किन्तु वंशेषु कदाचित् कम्य चित् साम्राज्यामिति वेषा
मृत्यो प्रवर्तसां तपस्यायां चाशजकत्यासम्भवात् किन्तुत्तान-
पदस्य चिरकालेनैव स्तुतोत्पत्तिरिति गम्यते यत् चतुर्थे ।
"प्रियव्रतोत्तानपदी मनुपुत्रो महंजसो । तत्पुत्रपौत्रनप्तृ-
णामनुपुत्रं तदन्तरम्" इति तदपि तद्वद्वयस्य मनुनामपि तद्ग्रहणां
गृहीतत्वात् स्मारोच्चिष्यस्यपि तदन्तःपातात् यच्च श्रीपृथु प्रति
ब्रह्मवचनम् । "न बध्यो भवतामिन्द्रो यद्यज्ञां भगवत्तनुः" इति यस्त्वे-
न्द्रत्वेन तद्वाज्यस्य स्थायम्भुवसमकालत्वं बोधयति । अत्रापि
तदादरायैव तदभेदनिर्देशो ज्ञेयः तद्वंशावेशेनैवान्येषामिन्द्रत्वात्
वाच्यार्थस्तु तत्रैव दर्शितः तत्र प्रायः प्रियव्रतादिराज्यं तृती-
मन्वन्तरावसानमुत्तानपादादिराज्यन्तु षष्ठावसानम् प्रियव्र-
तद्वयसोस्ताममरेवतयोस्तु मनुत्वं राजत्वमतीत्य अगमाव-
स्यायां ज्ञेयं चाक्षुषवत् तस्मात् सर्वमेव समजसमतः कथन
एव त्वपर्ययो ननु कथनीये । यथा दशमे कुरुक्षेत्रयात्रादौ ॥ २२ ॥

रागादिदोषराहित्येन शुद्धाऽपि महीतलमनुवाशास । महतां
मानवर्जनः सन् तत्रापि तदर्थमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ अतो हेतोः राज्यान्तोरिव ॥ २४-२६ ॥

तादात्म्यं तत्साम्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

अर्बुदं कोटिपर्यायं न्यर्बुदमेवन्तु दशकोटिः । तथैव षष्ठ-
स्कन्धे बह्वः स्वर्गदिजयं तेष्वारुह्यतम् । तथाचामरकांये श्रीरस्त्रा-
मिधुतं प्रमाणावचनम् । "एकं दशशतमहस्त्रागययत् प्रयुताक्यं
वक्ष्यमय नियुतम् । अर्बुदकोटिन्यर्बुदपद्ये खर्व्वं निखर्व्वमिति
दशाभिः । शुखनाम महाशङ्कमसुद्रमध्यान्तमण पराङ्गञ्च ।
सहते पराङ्गममिति तत् सहते भूर्यताऽमङ्कयमिति । प्रयुताक्य-
वचमिति तयोरेकपर्यायत्वमित्यर्थः एवमर्बुदकोट्यारपि
दशाभ्यैकोटिरिति मध्यपदलोपी समासः । तथा च माध्य-

न्दिनशाखायाम् इमा मेऽप्यवः इष्टका धनवः सन्त्येकादशश्च
शतञ्च सहस्रञ्च सहस्रायुतं चायुतञ्चाब्जुदञ्च स्यर्बुदञ्च
समुद्रमध्यं वान्तञ्च पराङ्गञ्चैत्यादि ॥ २६ ॥

यावदिति प्रजापयः सुखदानं चक्षुषेव न तु स्पष्टयेति ज्ञेयम् ।
गद्यान्ते एवं कुर्वाणो प्रियव्रतमागत्य अतुराननस्तथाधिकारां
नास्ताति निवारयामासेत्यधिकं कञ्चित् ॥ ३० ॥

श्रीमद्भिज्जवध्वजनीयंकुनसाराधर्षिणी ।

यथावदिति तत्कालदेशोचिनसपर्यया इत्यर्थः । अत्र
प्रियव्रतस्य योगसंज्ञात् नारदस्य च शिष्यगतमनोरथध्वंसात्
कुटिलमोक्षणां सम्भवति तत् नालोत्याह । अविषमं यथा स्यात्तथा
तयोर्भिसमीक्षमाणयोः सतोः आत्मनः परमात्मनः सम्पगव-
स्थानं स्वरूपं स्वहृदि प्रवर्तयन् स्मरन् कीदृशं वाङ्मनसयोः
प्राकृतयोरेविवच्यं क्षयं सर्वनिवासस्थानरक्षादाभयतस्वमित्यर्थः ।
पाठान्तरं अवाक् न विद्यन्ते पाचस्त्रैगुण्यविषया विधिनिषेधा-
त्मिकाः भूतयो यत्र तथाभूतं यन्मनस्तस्य क्षयं निखैगुण्यमनो
विषयमित्यर्थः अव्यवहृतं व्यवहारशून्यं यद्वा अव्यवहृतं
प्रियव्रतं व्यवहारं प्रवर्तयन् क्षयं सत्यलोकमगमत् कीदृशान्
आत्मनः स्वस्य सम्यगवस्थानं यत्र तत् प्रियव्रतं कीदृशमवाङ्मनसम्
आत्माराममहाभागवत्स्यात् प्राकृतवाङ्मनसस्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

परेण ब्रह्मणैव प्रतिमन्थितः संपादितो मनोरथो यस्य सः
स्थितिगुणैरेव मार्त्यादापाखनाय विषमविषय एव विषयज्जा-
शयः विषयसमुद्रस्तत्र या आशा प्रवृत्तिवासना तस्याः
सकाशात् ॥ २२ ॥

गृहं कथमरमतेत्यस्योत्तरमाह । इति हवाव इत्यमेवेत्यर्थः ।
बन्धवन्मन एव परानुभावः प्रकटप्रभावो यस्य तस्य परिरेम्यत-
कपायो दग्धरागादिमज्जः आशयो यस्य सः मन एवावहातः परम-
शुद्धाऽपि महतां ब्रह्मादीनामाहापालनेन मानमाद्दं बर्जयती-
ति सः ॥ २३ ॥

शीलादिभिरुदारान् भावयाम्बभूव उत्पाद्यामास ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥

तास्मिन्नुद्वे पारमहंस्याभ्रम एव अविगलितो निश्चलो
यः परममक्तियोगः तस्यानुभावेन प्रभावेण परिशीलितं बह-
न्तर्हृदयं तत्राभिगतः प्रतीतिं यो भगवान् तस्मिन् आत्मन-
स्त्वेवदार्थस्य तादात्म्यं लयमविशेषेण विशेषो वेदुःसा-
धिकुनपृषगभाघस्तदपेहेन ॥ २७ ॥ २८ ॥

उपशमाभयेषु सन्सु दशकोटिभिरकमर्बुदमिति श्रीस्वामि-
चरणाः अर्बुदं कोटिपर्यायमिति सन्दर्भः एकादशाब्जुदानि
परिवत्सरान् जगती बुभुजे इत्यन्वयः राज्ञां खलु परियशःस्तु
प्रतापाविषयमोगप्रमांभवावश्यकपु मध्ये प्रथमं तस्य
प्रतापानिश्चयं वर्णयति । अत्राहनाः अस्मिताः पुरपकाराः
पौरुषाणि यस्मानेन सारंग वनेन संभृतं पुरीं यदोर्द्विगुण्युगले तेन
आर्पाडनः आकृषा मीढ्यागगास्तस्य स्तमिते दृष्टारः तेनैव युज
धिनेव विगमता निरस्ता धर्मप्रतिपक्षाः शत्रयो येन सः भोगा-
तिशयं वर्णयति । बर्हिधमत्याः स्वभार्याया अर्बुदमेषमितिः प्रमो-
दादिभिः पराभूयमानविषेक एव तत्र प्रमोद आयात्ते पनि दृष्टा
दृषेः तत्रः प्रसुरणमुपस्थानस्वाद्भरणाविवर्तनमथान्तरगमनादि

श्रीमद्भक्तवत्सलकृतसारायं दर्शनी ।

नतो योपयं योषिस्त्रिभुवामिषिकधर्मोऽपाङ्गुलाननासामुक्तोन्नमन-
कंगकगङ्गनादिस्त्रयं इत्यम् । नतः पत्युरीत्सुक्य माखक्ष्य ब्राडया
प्रमुषिताः सङ्काचिता हासावलोकास्ततोर्वाचराः स्वेल्यादयः
परिहामवाक्यादानि तैः अत एव विषयासक्त्या आत्मानमनघ-
शुद्धयमान इव अत्र इवह्येन तस्य विवकज्ञानयोः संपूर्णयोरश्रुगण-
योरपि वैशयिकलोकेदुर्गोमत्वे व्यञ्जितं तत्र हेतुर्महामनाः । विषया-
सक्तिनदभावयोर्योगपद्येन सद्भाववाद्दुस्तकमनस्त्व इत्यर्थः ॥२६॥

प्रभावातिशयं वर्णयति । यात्रहसुधातलं लोकालोकपर्यन्त
मादित्योऽवभासयति मेकं प्रदक्षिणी कुर्वन् तत्र अर्द्धेन अर्द्धा-
वर्त्तेन प्रतपति प्रकाशयतीति द्विवा भवति अर्द्धेन अपरार्द्धा-
वर्त्तेन आच्छादयतीति तमसा रात्रिर्भवति तदाहि प्रियव्रत-
राज्याधिकारममय इत्यर्थः । भगवदुपासनेन उपचितः अति-
पुरुषः पुरुषानतिक्रान्तः प्रभाषो यस्य सः तदनभिनन्दन् अर्द्धे-
नाच्छादनमप्रशंसन् तराणमनुलक्ष्यीकृत्य तर्णोरस्ताचलावरो-
हसंमये स्वयमुद्याचक्षमारोहाश्रित्यर्थः । पतङ्गः सूर्यः पत्यंका-
मन् परिक्रान्तवान् प्रजाप्यः सुखदानेच्छयैव न तु सूर्यस्पष्टया
नेन उपेष्टादिमासेषु प्रियव्रताख्यसूर्यस्य चन्द्रादप्यतिशीत-
लभ्यं मार्गशीर्षादिमासेषु तु सूर्यादपि प्रातःसायंकालयोरी-
ष्यमधिकमिति ज्ञेयम् । एवञ्च प्रियव्रतस्य सौभर्यादौरेव योग-
बलेनेव राजत्वसूर्यत्वे कायर्द्धेनेनेव ज्ञेये ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभिसमीक्षमाण्याः सतामनुना उपकल्पिता अपचितिः
पूजा यस्य स अविषमं सर्वदैकरसमवाङ्मनसं वाङ्म-
नसयोः कात्स्न्यैर्भाविषयमव्यवहृतं लौकिकव्यवहारातीतम्
आत्मसमवस्थानमात्मनि उपासके सम्यगवस्थानं यस्य तम-
न्तर्यामिणां प्रवर्त्तयन् चिन्तयन् क्षयं स्वस्थानमगमत् ॥ २१ ॥

अतिविषमः मुमुक्षुवननुकूपो यो विषयजलाशयः गृहं तस्य
आशा दिक् तस्याः अपि सकाशात् सुरर्षिवरस्य योगाधीशस्य
अनुमतेन उपरराम ॥ २२ ॥

अधिनितेशितः प्रवर्तितः कर्माधिकारो यस्य सः परिरन्धि-
तकषायः दग्धरागादिमलः आशयोऽन्तः करणं यस्य सः महतां
ब्रह्ममन्वादिनां मानवर्द्धेनः तदाज्ञापाजनात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

अग्नीनां नामानि येषां ते तथी ॥ २५ ॥ २६ ॥

श्रीमच्छरणाचारिन्द्योराधिरतस्मरणेन निरन्तरध्यानेन अवि-
गलितः अस्खलितो यः परो ध्रुवानुस्मृतिरूपो भक्तियोगान्त-
र्यानुभावेन परिभाषिते योग्यतां गीते अन्तर्हृदयेऽधिगते
आधिर्भूते भगवति मन्त्रेषां भूतानामचेतनानामात्मभूते आध्य-
रूपे प्रत्यगात्मनि प्रतीक्षां चेतनानां आत्मनि आश्रये चिद्वि-
च्छक्तिमतीत्यर्थः आत्मनस्तादात्म्यम् अंशत्वेन मिश्रस्वरूप-
क्यापि जीवात्मनः अंशभिन्नावस्थानाभावाद्भिन्नत्वं सर्वे अवि-
शेष्य समीयुः ॥ २७ ॥ २८ ॥

उपशमायनेषु सत्सु एकदशशहस्रायुतं लक्षमप्रयुतकोटीः
क्रमशः अर्धुदमर्जं अर्धनिखर्धमहापद्मशङ्कुवस्तस्मात् । जलाधि-
श्रान्त्यं मध्यपराईमिति दशगुणांत्तरासंज्ञाः संस्थाया व्यवहारार्थं
यथाकृताः पूर्वैरिति संस्थावचनात् दशकोटिशुभं भवति एवं
विधानं परिवत्सराणामेकादशाशुदानि जगतीपातिः बहिष्मत्याः

अनुदिनमेधमानमनुदिन प्रसरणमभ्युत्थानादिव्यापारेण योष-
रयेन योषिस्त्रिभुवामिषिकधर्मोऽपाङ्गुलाननासामुक्तोन्नमन-
कंगकगङ्गनादिस्त्रयं इत्यम् । नतः पत्युरीत्सुक्य माखक्ष्य ब्राडया
प्रमुषिताः सङ्काचिता हासावलोकास्ततोर्वाचराः स्वेल्यादयः
परिहामवाक्यादानि तैः अत एव विषयासक्त्या आत्मानमनघ-
शुद्धयमान इव अत्र इवह्येन तस्य विवकज्ञानयोः संपूर्णयोरश्रुगण-
योरपि वैशयिकलोकेदुर्गोमत्वे व्यञ्जितं तत्र हेतुर्महामनाः । विषया-
सक्तिनदभावयोर्योगपद्येन सद्भाववाद्दुस्तकमनस्त्व इत्यर्थः ॥२६॥

आदित्यः सुरगौरमनुपारक्रमन् यावत् वसुधातलमवभा-
सयति प्रकाशयति तत्र अर्द्धेन उपलक्षितं यदा प्रतपान
अवशिष्टनाडेनोपलक्षितं तु अवच्छादयति दूरीभूतस्वतेजोऽभा-
येन तमसा पूर्यतीत्यर्थः तदाहि तद्वसुधातलस्य अर्द्धभागं
तमोऽवभासमभिनन्दन् रजनीमपि दिनं करिष्यामीति ब्रह्मया-
द्वितीयः पतङ्गः आदित्य इव समकृत्वः सप्तवारान् तरणामनु-
पत्यंक्रामन् यतो भगवदुपासनेनोपचितः सुसमृद्धः अतिपुरुषः
पुरुषानतिक्रान्तः अतिपुरुषः । तथाभूतः प्रभाषो यस्य
सः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भाषाटीका ।

प्रियव्रतजी का इस प्रकार सद्ब्यवहार को देखने से
मनुजी का वडा मन्तोष हुआ तब तिनने आनन्द से ब्रह्मा-
जीका पूजनकिया ब्रह्माजी भी मनु के पूजन को ग्रहण-
करके प्रियव्रत तथा नारदजी के सामने ही अपने वचन
के अगोचर जा अपना भाम सत्यलोक तहां चले गये ॥ २१ ॥

मनुजी भी अपने मनोरथ के सिद्ध होजाने से नारद-
जीकी अनुमति से सप्तपुर्ण पृथिवी मण्डल की स्थिति तथा
पालन के निमित्त अपने पुत्र प्रियव्रत के हृत्न मे राज्य का देकर
दुस्तर विषय वासना रूप जलाशय से निवृत्त हो गये ॥ २२ ॥

यद्यपि भगवान् आदिपुरुष के चिन्तन से सब संसार
का बन्धन नाश होजाना है तर प्रियव्रत भी उन भगवान् के
चरणायुगल के आश्रय करने से रागादिक मलों क नष्ट
होजाने से शुद्ध चित्तवाले हांगये तथापि ब्रह्माजी की आज्ञा
का पालन करने के निमित्त राजा होकर पृथिवी का पालन
करने थे फिर विश्वकर्मा नामक प्रजापति की पुत्री बहिष्मती
के साथ उनने विवाह किया ॥ २३ ॥

उसी भार्या में उनने अपने तुल्य शीलगुण वाले रूप-
वाले धीरतावाले उदार गुणवाले दश पुत्रों को एक ऊर्जसती
नामक कन्या को उत्पन्न किया ॥ २४ ॥

हे राजन् ! प्रियव्रत के दशपुत्रों के नाम सुनो अग्नीध्र
इध्मजिह्व यज्ञवाह महावीर हिरण्यरेता घृतपृष्ठ सवन
मधार्तिथ धीतिहोत्र कवि अग्नि के नाम के समान के नाम है
तिन के मध्य में कवि महावीर सवन तीनों जन ऊर्ध्वरेता हुये २५
वे सब वाल्य अवस्था से आत्मविद्या मे अज्ञास करके
परमहंस आश्रम को धारण करके रहे ॥ २६ ॥

उस आश्रम मे वे तीनों शान्त परम ऋषी होकर जो
भगवान् सब जीवों के निवासभूत हैं संसार में उरने
वाले के रक्षक हैं उन भगवान् वासुदेव के चरणारविन्दको
निरन्तर स्मरण करने से निश्चय परमभक्तियोग को प्राप्ति

य वा उह तद्रथचरणनेमिकृतपरिखातास्ते सप्तसिन्धव आसन् यत एव कृताः सप्त भुवो द्वीपाः ३१

जम्बूप्लक्षशाल्मलिकुशकौश्रशाकपुष्करसंज्ञास्तेषां परिमाणं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो यथा-
ऋचं द्विगुणमानेन बहिः समन्तत उपकृताः ॥ ३२ ॥

क्षारोदेक्षुरमोदसुरोदघृतोदक्षीरोद्विभिमण्डोदशुद्धोदः सप्त जलधयः सप्त द्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीप-
सप्ताना एकैकश्येन यथानुपूर्वं सप्तस्वपि बाहर्द्वीपेषु पृथक्परित उपकल्पितास्तेषु जम्बूवादिषु बहिष्मती-
पतिरनुव्रं तानात्मजानाग्नीध्रमजिह्वयज्ञनाहुहिरण्यरतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहात्रसंज्ञान्गथासंख्येनैकैकस्मि
न्नेकमेवाधिपतिं विदधे ॥ ३३ ॥

दुहितं चोर्जस्वती नामोशनसे प्रायच्छयस्यामासीद्देवयानी नाम काव्यसुता ॥ ३४ ॥

नैवम्विधः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसां तदङ्गिरजसा जित धनुणानाम्।

चित्रं विदूरविगतः सकृदाददीत यन्नामधेयमधुना स जहाति बन्धम् ॥ ३५ ॥

भाषाटीका ।

वाकर अपने अन्तःकरण का शुद्ध करने भये तिस से
तिसके अन्तःकरणों में सर्वभूनात्मा भगवान् का प्रकाशहोने
में प्रत्यगात्मा में देहादि उपाधियों के नाश होने से दिव्य
भगवत्सास्य का प्राप्त भये ॥ २७ ॥

प्रियव्रतजी की दूसरी एकभार्या में उत्तम तामस रैवत नाम के
तीन पुत्र भये वे तीनों मन्वन्तर के अधिपति भये ॥ २८ ॥

वे तीनों पुत्र शांति के आश्रय करने वाले भये तब बड़े
उत्साह वाले प्रियव्रत जीने पृथिवी के पति ग्यार। अमुद् वर्ष
पर्यन्त पृथिवी का भोग किया उनके भुजा दोनों अतिशय
बलसे परिपूर्ण हैं तिस से धनुष के गुर्गोको आकर्षण करके
ध्वनि करते थे तब युद्धके दिन भी उस शब्द को सुन कर भयभी
लोग दूर होजाने थे उनका विषय भोग भी बहुत था अपनी
प्रिया बहिष्मती के साथ प्रतिदिन बहने वाले आनन्द क्रीडा
को करते थे हास्यपरिहासादिकों से विज्ञान विवेक सब
छिपगयेथे तिस से आत्म तत्त्वको भूलगये ॥ २९ ॥

सुमेरु की परिक्रमा करते हुये भगवान् सूर्यनारायण-
जहां चलते थे तहां अंधेरा से उजाळा होता था आधे में अंधेरा
रहता था तिससे अमन्नुष्ट होकर प्रियव्रतजीने प्रतिज्ञा किया
कि हम अपने प्रभाव से रातको भी दिन कर देंगे इस
विचार से सूर्य सरीके तेजवाले रथको लेकर दूसरे सूर्य-
सरीके सान बखत सूर्य के पीछे घूम जैसा दूसरा सूर्य हां
तिस प्रकार से ॥ ३० ॥

धीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

ये वे उह अतिप्रामिद्धास्तस्य रथचक्राप्रकृताः परिखाता
गताः। यतो यैरेव कृताः ॥ ३१ ॥

तानाह । जम्बूवति । तेषां परिमाणं ऋग्विजितशेषः पूर्वस्य
यद्विस्तारमानमुत्तरस्मन्तो द्विगुणो विस्तारमानेनैव्यं सिन्धुभ्यां
बहिः समन्तत उपकल्पिता रचिताः ॥ ३२ ॥

यथा० सिन्धुभ्यो, बाहरेकैकशो द्वीपा एवं द्वीपानामपि
बहिः सिन्धुध इत्याह । क्षारोदेति । विभिमण्डो मथितं दाधि पते
त जलधयः सप्तद्वीपानां परिखा इवाभ्यन्तरं तः सप्त-

द्वीपा ये द्वीपास्तेः समाना विस्तारतः बाह्योन्तः पृथगसङ्की-
र्यन्तया ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अहो आश्चर्यं रात्रः सामर्थ्यमिति परिशिद्धिप्रमायज्ञां भग-
वन्वाद्रायशिरोह । नैवमिति । जिताः पद्गुणाः इन्द्रियाणि पद्-
मयो वा येस्तेषामेवविधः पुरुषकार इति न चित्रं नाममाधि-
तम् यतो विदूरविगतोऽप्यजोऽपि यस्यांरुक्रमस्य नाम सकृदुच्चार-
येद्यः सोऽधुना तन्नुगामेव बन्धं संसारं तन्वामिति पाठोऽप्ययमे-
वाधेः पाठान्तरं तत्त्वं चागडालत्वम् जहाति शुद्धां भवतास्वर्थः ॥ ३५ ॥

धीमठारराघवाचार्यकृतभाषातचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रभाषान्तरमप्याह । य इति । ये हि सप्त तस्य प्रियव्रतस्य यद्रथ
चक्रं तस्य नेमिना कृताः परिमां गताः त एव सप्त सिन्धवः
सप्तसमुद्रा आसन् यतः यैरेव सिन्धुभिः कृताः सप्तसंख्यकाः
भुवां द्वीपाः कर्मा द्वीपा के वा सप्त सिन्धव इति विवि-
त्सायां तावत् द्वीपाश्चिदिति । जम्बूवति । तेषां द्वीपानां परि-
माणं ऋग्विजितं कथयामाति वा शेषः पूर्वस्मात् लक्षयो-
जनादिपरिमाणविशिष्टाज्जशदिपूर्वपूर्वात्तद्वीपादुत्तरात्तरः पृक्षा
बिह्वीपः यथासंख्येन द्विगुणेन द्विलक्षेण परिमाणेनैव्यं बहिः
पूर्वपूर्वद्वीपाद्बाहः पारग उपकल्पिताः कल्पिताः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अथ सिन्धुभ्योऽर्धेऽन्तेषां परिमाणं च । क्षारोदेति । क्षारो-
मण्डो मथितं दाधि एत सप्त सिन्धवः सप्तद्वीपानां परि-
खा इवाभ्यन्तरं द्वीपसमानाश्चाभ्यन्तरद्वीपास्तसमुद्रवे-
द्वीपा द्वीपास्तस्त्परिखावर्तमानाः समानपरिमाणाः सप्तद्वी-
पेषु यथापूर्वमेकैकशः बाह्योन्तःपृथगसङ्कीर्णमुपकल्पिता
इत्यर्थः अयमर्थः प्रथमे जम्बूद्वीपो लक्ष्यो जनविस्तारस्त्परिमाभूतः
क्षारोदेऽपि लक्ष्यो जनविस्तारः (१) ततः प्लक्षुर्द्वीपो हि लक्ष्यो-
जनविस्तारः तत्परिमाभूतेश्चुरसोदश्च द्विलक्ष्यो जनविस्तारः तत
शाल्मलिकुशतुल्लक्ष्यो जनः सुरोदेऽपि चतुर्लक्ष इत्यादिना तत्प-
रिमाणो द्विगुणपरिमाणो धेदितेन समपरिमाणो कथमे-
तदुच्यते विस्तारसास्येऽपि द्वयोर्धिकायादुपपत्तिः तेषु जम्बूवादिषु
द्वीपेषु बहिष्मतीपतिः प्रियव्रतः अनुवसित आग्नीध्रादिमन्त्र-
कान् समात्मजानर्कास्मन्नेकस्मिन् द्वीपे जम्बूवाद् यथासंख्येन
ज्येष्ठाधिक्येण एकमेकमेवाधिपतिं विदधे चकार उत्तमं नाम,

श्रीमद्भिरराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दुहितरमुपनमे शुक्राय प्रादात् यस्यामूर्द्धस्वर्गा काव्यस्यो-
 शानमः सुता देवयानी नाम कन्यका आर्त्तदुःखामृत ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 पञ्चगानमानुषाप्रयत्नप्रभावं भूतघनो राजस्तप्रभाषवि-
 षयासम्भावनामाशङ्क्य न कनलमुक्त एव तस्य प्रभावः किन्त्व-
 न्येऽपि मन्नात वदन्ननविधिषधिविचित्रशाक्तं भगवन्तं सर्वात्म-
 नोपासानानां वाचत्रभक्तानां प्रभावो नामसम्भावनीय इत्याह ।
 नैषामिति । उरुक्रमस्य पुंसां तदङ्घ्रिजम्भा जिनपङ्कगानां पुरु-
 षकारः पुरुषव्यापार एवविध उक्तविधः चित्रमसम्भावनीय
 इति न किन्तुविधा अन्येऽपि प्रभावाः सम्भाव्यन्ते एवेति
 भावः तत्र हेतुः । उरुक्रमस्य त्रिलोकीं पद्मत्रयगाक्रान्तवतो
 विचित्रशक्तेर्भगवतः पुंसां भक्तानां तस्योरुक्रमस्याङ्घ्रिजम्भा
 जिताः पङ्कगाः अशनायापिपासाशोकमोहजमरासृष्टयो येस्ते-
 र्नामिति त्रिलोकाक्रमादिकृपानिनरमाधारणाप्रभावशोले भग-
 वत्परशाराश्वमुपासीनानामानतरमाधारणाप्रभावसम्भावना न
 कार्येति द्योतनायोरुक्रमस्य तदङ्घ्रिजस्येयुक्तं किं वक्तव्यं तत्र-
 रणाप्रभावोऽनतरमाधारणा इति यतस्तत्रामप्रभावो न वाङ्म-
 नसगोचर इत्याह । विदूरविगतः सत्पथादपेनः अन्ये तु विदू-
 रविगतः दूरतः परित्याज्योऽन्यज इति व्याचक्षते यस्य भग-
 वतो नामधेयं सकृदप्याददीनाभिदध्यात् स विदूरविगतः अथुना
 तत्तृणमव बन्धं समारं विजहति मुक्तो भवतीत्यर्थः एवं
 सामान्येन नामस्मरणस्य मुक्तिसाधनत्वप्रतिपादकमेवंविधं
 वचनजानमन्तिस्मरणस्य मुक्तिसाधनत्वपरं द्रष्टव्यं "जन्मलामः
 परं पुंसांमन्ते नारायणस्मृतिः नामानि येऽस्मृत्वमे विवशा
 युगांस्त तेनेकजन्मशमलं महसैव हित्वा संयान्ति" इतिवचनान्त-
 गानुरोधात् अन्यथा "तमेवं विद्वानमृता इह भवति नान्यः
 पन्था अयनाय विद्यत" इति वेदान्तिरिक्तोपायान्तरनिषेधश्रु-
 तिविरोधापत्तेः अन्तिस्मरणं तु वेदनरूपतामापन्नं तस्माधने
 भवतीति न विरोधः ननु वेदनं हि नाम ज्ञानकर्मयोगानुशृ-
 हीता हरहरश्यासाधेयानि शयमाप्रयाणाद्नुवर्तमानमसकृदावृ-
 त्तिकं विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितं प्रत्यक्षनापन्नं प्रीतिरूपात्मकं
 ज्ञानं तत्कथमन्तिमनास्मरणमात्रमुक्तिवधवेदनात्मतामापन्नं
 भवतीति उच्यते नोक्ताकारा अपि वेदनगद्व्याख्याः किन्तु
 परमात्मविषयं स्मरणरूपकं ज्ञानमेवास्तिमप्रत्ययरूपं तत्र प्रयत्न-
 प्रान्तवन्धानश्यासावच्छेदक्यासङ्काभेदोऽपेक्षादिभिरस्तकाले
 कवर्त्तुमाभूदित्यसम्भवपरिहारोपायतया ज्ञानकर्मयोगानुग्रहा-
 दयं नोकारा उपासनप्रकरणेषु कल्पिताः तत्र भगवत्प्रसादाव-
 शाज्जायमानस्वविषयस्मरणरूपकज्ञानस्य नोक्ताकारा अपेक्षिता
 अत एव हि गगद्धेपमयाद्यात्मकमपि भगवद्विषयमन्तिमं ज्ञानं
 मुक्तिसाधनमिति वक्ष्यति गोप्यः कामाङ्गयान्कंस इति ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयधरजनीर्भूतपदरत्नावली ।

अथदृश्यमानं तदुज्जगं किन्तुदति तत्राह । यो वा इहेति ।
 अत्र वा इत्यादिनिपाताः अस्य प्रत्यस्य वेदतुल्यत्वयौतनाय
 अत एव संदितायाति प्रत्यध्यायमुक्तिगिणि इह भूः ले तस्य
 प्रियप्रतस्य रथवरणास्य रथचक्रस्य नेमेयोः प्रान्तधाराताभिः
 कृताः परिष्ठा दीर्घिकास्ताः सप्तपरिष्ठाः सप्तासन्धेव आसन्धि-
 त्यन्धवः वा इत्यनेन समुद्राणां पूर्वसद्भावप्रसिद्धिं ध्वनयति

अथं तु तेषां स्थोत्रं कृतवानिति ननुक्रम ।
 पूर्वसृष्टान् रथावृत्त्या स्थूलांश्चक्रं प्रियमतः ।
 समुद्रांस्तेन तत्कतेत्याहुनेन प्रियमतः ।
 इति यतो येष्यः समद्रेष्यः सीमाभनेष्य एव भुवः सप्त
 द्वीपाः कृताः यद्वा एवशाब्दः प्रधानभूताः सप्तवान्येऽवाप्तरहोप
 बहवः मन्तीनि विशेषद्योतनार्थः ते सिन्धवः सप्तेशोषः ॥ ३१ ॥
 तेषां नामान्याह । जम्बिन्यादिना । तेषां द्वीपिना पारमाणां
 श्रुतिवति शेषः किमित्यन उक्तं पूर्वस्माद्दिन पूर्वस्थात्पूर्वस्मा-
 दुत्तरोत्तर इत्यान्तरादात्तरात् बाहोबाह इत्यन्तर्बोहर्भावेन धन-
 मानाः द्वीपा यथासंख्यं द्विगुणोन् बाहः समन्तत उपकल्-
 ताः ॥ ३२ ॥

सिन्धुनामन्याह । लवणोति । अयन्तरद्वीपसमानी इतिजम्बूद्वीप-
 समानो लवणोदधिः प्लक्ष्मीपसमान इक्षुरसोदधिरित्येव संख्येयं
 तत्राराजकत्वे तत्रत्यानां जनानां मिथो विवादेन विनाशः स्यादिति
 कृत्वाप्राध्नादि सप्त पुत्रांस्तपनींश्चक्र इत्याह । नेष्विति ॥ ३३ ॥
 पारिवहेदाने सुतानां मिथो विवादः स्यादिति कृत्वा कम्पा-
 दानमपि स्वयमेव चक्र इत्याह । दुहितरमिति । "उशाना शुक्रः
 काव्य" इति हलायुधः तत्पुत्र्यपि राजकुलवृद्धिकरीति भावेन तत्सु-
 तामाह । यस्यामिति ॥ ३४ ॥

एषां विक्रमस्योरुक्रमविक्रमसम्बन्धित्वान्मुमुक्षुणा भवणा-
 दिनावश्यमभ्यसनाय इति भावनाभिधौति । नैर्वाचध इति । हरः
 पुंसां भक्तानामर्वास्वधः पुरुषकारो माहात्म्यावरोपाश्रयं न
 भवतीति कुत इति तत्राह । तदङ्घ्रिजमेति । निषावर्त्तनति शेषः
 पङ्कगाः कामादयो आरामादयो वा अशनादयो वा मनसा सह
 शब्दादयो वा यरेने जितास्ते तथोक्ताः इतोऽपि चित्रं नेत्याह ।
 विदूरति । विप्रविधत्तया विदूरः शूद्रस्मदापि विगतभ्रगडाहः
 यस्य हेर्नारायणादि नामधेयं सकृदाददीत सोऽधुना मृद्य एव
 संसारलक्षणां बन्धं जहति त्यजतीत्यन्वयः । तस्योरुक्रमस्येति ।
 यद्वा विदूरविगतः दूरादूरदूतो दोषनिमिस्ताहृष्टिकतोऽपि बन्धं
 दोषलक्षणांमिति ॥ ३५ ॥

श्रीमदजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ये वै इति । रथोऽयमेकचक्रस्तदिकृता परिमाणश्च ज्ञेयः ॥ ३१ ॥
 अतो बहिर्बहिर्मेण्डलस्याधिक्यताहशतविच्छ्रया समुद्रा-
 यामुत्तरोत्तराधिक्यम् ॥ ३२ ॥
 बहिर्बहिर्मेण्डलं चान्तचान्तरावकाशानाशाशङ्क्या ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥
 ३४-३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

ये वै उह अति प्रसिद्धास्तस्य रथचक्राप्रकृताः परिष्ठाता
 गर्त्ता अत्र समुद्राणां सप्तसङ्ख्यत्वाद्वा अपि सप्तैव
 स्त्रयागवलकल्पिता एकचक्राः सूर्यरथावप्युत्तराः मण्ड-
 लावृत्तरीत्या भ्राम्यमाणा ज्ञेयाः तत्र च बहिर्बहिर्मेण्डलानाम-
 धिकप्रमाणत्वाद्वा अपि क्रमेणाधिकप्रमाणा अपुगयन्ते
 इति सन्दर्भः मदीयो दूरस्थाऽपि रथ आर्यावर्त्तगतमदीयराज-
 धानीरूपजानां हृष्टिनोचरी भवन्विनीच्छया पूर्वपूर्वस्थादि-
 गुणाश्चताविशालताक उत्तरोत्तरो रथः कृत इत्यन्थे प्राहुः ।

स एव मपरिमितबलपराक्रम एकदा तु देवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गोऽनिर्वृतामि-
धात्मानं मन्यमान् आत्मनिर्वेद इदमाह ॥ ३६ ॥

अहो असाध्वनुष्ठितं यदभिनिवेशितोऽहमिन्द्रियैरविद्यारचितविषमविषयान्धकूपे तदलमलममुप्या
वनिताया विनोदमृगं मां धिग्धिगिति गर्हयाञ्चकार ॥ ३७ ॥

पदुदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शनानुप्रवृत्तेभ्यः पुत्रेभ्य इमां यथादायं विभज्य भुक्तभोगां च
महिर्णी मृतकमिव सह महाविभूतिमपहाय स्वयं निहितनिर्वेदो हृदि गृहीतहरिविहारानुभावो भगवतो
नारदस्य पदवीं पुनरेवानुससार ॥ ३८ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

एव रथचक्राप्रणाामीधकधिकप्रमाणात्सत्तत्परिखाताः समुद्रा
प्रप्यधिकप्रमाणा हृद्यन्ते तेषु चांस्तरोत्तराधिकप्रमा-
णेषु सप्तसु रथेषु मध्ये पञ्चविंशत्या दिनैः सार्द्धपञ्चत्वारि-
शद्व्यष्टिकाधिकैकरथस्यारोहणमयं सूर्यस्येव दक्षिणायनस्यो-
पक्रममारभ्य क्षियन्नस्योत्तरदेशतो दक्षिणदेशगमनं पौषप-
र्यन्ते पुनरुत्तरायणस्योपक्रममारभ्य परिसमाप्तपर्यन्तं तावत्-
सङ्ख्यकदिनेषुक्रमेण पुनरपि उत्तरयारोहणम् । एवं दक्षिणदे-
शत उत्तरदेशगमनमाषाढपर्यन्तं किन्तु स्वगत्या मेरुं वामावर्त्तनेव
परिक्रास्यतोऽपि सूर्यस्य ज्योतिश्चक्रार्थानरेव प्रदक्षिणीकृत्य क्रमेण
शीघ्रगमने दक्षिणायने दिनानि मासि मासि ह्रसन्ति उत्तरायणं
तु क्रमेण मन्दगमने दिनानि वर्द्धन्ते प्रियव्रतस्य तु सूर्यकृत
रात्रिर्लोपायै स्वेच्छयेव मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य परिक्रामतः स्वेच्छयेव
मन्दीकृतैर्गमनेरुत्तरायणं दिनानि वर्द्धन्ते दक्षिणायने तु स्वेच्छा-
धीनया शीघ्र गत्या दिनानि ह्रसन्तीति ज्ञेयं रथानां योगप्रभा-
वत्वाद्यथा समयं प्राकट्याप्राकट्ये च ज्ञेये तेषां सप्तमङ्गल-
स्थेनेव सप्तकृत्य इति पूर्वमुक्तं ज्ञेयं व्याख्येयं सप्तदिनान-
न्तरं प्रियव्रतस्य स्वयं निवृत्त्यनौचित्याद्येन केनाप्यनिवर्त्तनश्रव-
णाच्च नासमञ्जसा यतो येभ्यः सिन्धुभ्य एव हेतुभ्यः ॥ ३१ ॥

परिमाणं श्रुयित्विति शेषः । द्विगुणाविस्तारमानेन एकैक-
मात्र सिन्धोर्बाहिः समन्ततः चतसृष्वेव दिक्षु ॥ ३२ ॥

यथैवैकैकशः सिन्धोर्बाहिरैकैकोऽप्येकैकस्माद्द्विपाद्बाहिरै-
कैकः सिन्धुरित्याह । चारोदेति । दक्षिणदेशोमथितं दधि इत्यन्तरे
वर्त्तमाना य द्वीपास्तेः माना विस्तार । एव एकैकदेशेनेति एक-
स्मादेकस्माद्बाहिरैकैकः सिन्धुरित्येवं सप्तस्त्रीषु यथानुपूर्व्य-
मानुपूर्व्येण पृथगसङ्कीर्णतया बाहिरैर्बाहिरैव नान्तः ॥ ३३-३४ ॥

एवं विधः पुरुषकारः पौरुषः प्रभावो न चित्रं तद्विघ्नर-
जसति । रजसापि वैर्बुज्यानि वद्विन्द्रियाणि जीयन्ते इति विरोधः
यतो विद्वरविगताऽन्व्यजोऽपि अष्टना नामोच्चारणक्षय एव बन्धे
तन्वं तन्वमिति त्रय एव क्षामिसम्मताः पाठास्तत्र बन्धं कर्म-
बन्धं तन्वं तन्वं तदक्षय एव तनुत्यागाद्दानात् तन्वारम्भकं
कर्ममिति प्रारम्भकमक्षय उक्तः तस्य महदादिपृथिव्यन्तं स्थूलसूक्ष्म-
देहावित्यर्थः तदापि तद्देहस्थितिर्नास्ति एवाचिन्त्यप्रभाधत्वादिति
बन्धं गत्यन्तराभावात् ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेषां द्वीपानां परिमाणं वदामीति शेषः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्-
क्षयोजनपरिमाणकजम्भादेः उत्तरोत्तरः प्रक्षयिष्येयासङ्ख्ये द्विगुण-
मानेन योध्यः इत्येवं समन्ततः जम्बूबाहिर्भूतक्षारोद्बाह्यो बाहि-
रुपकल्पाः रचिताः ॥ ३२ ॥

एवं जम्बूबाह्यो बाहिः विस्तारतो जम्बूबाहिसमानाः क्षारो-
दादयः रचिता इत्याह । क्षारोदेति । अक्षयन्तरद्वीपसमानाः स्वस्त्रा-
वृत्तद्वीपसमानाः सप्तस्त्रीषु बाहिः परितः पृथक् न स्बाह-
कुण्डलानीवोपकल्पिता इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

एवंविधः पुरुषकारः पौरुषं चित्रमङ्गलं न भवति एतदेव
केमुत्पिकन्यायेन इदीकरांति विद्वरं विगतः परित्याज्योऽन्व्यजोऽपि
सङ्कटप्याददीत यः स बन्धं संसारमधुनेव क्षीघ्रनेव जहानि
त्यजति मुक्तो भवति ॥ ३५ ॥

भाषाटीका ।

प्रियव्रत के रथके चक्रों के चलने से जो सात गर्भेण
भये वर्दे सात समुद्र हांगये जिनसे सात द्वीप कल्पित भये ॥ ३१ ॥
जम्बू प्रक्ष शास्त्रमी कुश क्रीच शाक पुष्कर इन द्वीपा-
के नाम हैं उनका परिमाण एकसे एक बाहिर का द्विगुण
बड़ा है चारों ओरसे ॥ ३२ ॥

ज्वारा जल ईश्वरका रस मन्दिरा घृत वृष बाधि भात का
मांश शुद्ध जल ऐसे सात समुद्र हैं सां सातों द्वीपों में
बाहिर्मती के परित प्रियव्रत जी ने अपने आका कारी सात पुत्रों
को क्रमसे राजा किया उनके नाम आर्षीध इधमजिह्म पुष्याहु
हिरण्यरता घृतपृष्ठ मेधातिथि तीतिहोत्र ॥ ३३ ॥

उज्ज्वती नामक पुत्री को शुक्राचार्य को दिया जिसमें
शुक्राचार्य की पुत्री देवयानी हुई ॥ ३४ ॥

उत्पत्त्यादि खाला करने वाले उरुक्रम भगवान् के चर्या
के रजसे सब धिपयों को जितने वाले महापुरुषों को यह
कुछ आश्चर्य नहीं है क्योंकि जिन भगवान् के नाम जिन
से नीच योति वाले भी एक बलत में भी संसार बन्ध को
छोड देते हैं ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तस्य पराक्रममुपसंहरन्निवृत्तकममाह । स एयमिति । देव-
र्षिचरणयोरनुशयनमुपसीत्तस्तदनुपतितो यो गुणविसर्गो

तस्य ह वा एते श्लाकाः ।

प्रियव्रतकृतं कर्म कोनु कुर्याद्विनेश्वरम् ।

यो नेमिनिम्नैरकरोच्छ्रायां घ्नन्सप्त वारिधीन् ॥ ३६ ॥

भूसंस्थानं कृतं येन सरिद्विरिविनादिभिः ।

सीमा च भूतनिर्वृत्यै द्वीपे द्वीपे विभागशः ॥ ४० ॥

भौमं दिव्यं मानुषं च महित्वं कर्मयोगजम् ।

यश्चक्रे निरयौपम्यं पुरुषानुजनप्रियः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतविजये

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

राज्यादिप्रपञ्चस्तरसंसर्गं आत्मनि मनसि निर्वेदो यस्य ॥ ३६ ॥

तमाह । मयाऽऽसाध्वनिष्ठितम् यद्यतोऽभिनिवेशितः तत्ततः अल-
मलं विषयैः त्रिनाद्वृत्तं मर्कटम् ॥ ३७ ॥

परदेवताया हरः प्रसादेनाधिगतः प्राप्तो य आत्मप्रत्यक्ष-
मर्शो विवेकस्तेन नारदस्य पदधीं तदुपदिष्टमार्गमेव पुनरनुस-
नारन्त्यन्वयः । किं कृत्वा । अनुगतेश्यः पुत्रेश्य इमां पृथ्वीं विभज्य
भुक्तो भोगो यस्यास्तां भार्या महाविभूतिः साम्राज्यसम्पत्तस-
हितां महिषीं मृतशरीरमिव परित्यज्य तत्र हेतुः हृदि निहितो
निर्वेदो येन हृदीत्यस्योत्तरप्राप्यन्वयः हृदि गृहीतो निश्चितो
हृदिबिहारस्तेनानुगाधस्यागसामर्थ्ये यस्य ॥ ३८ ॥

तस्य महिमोपनिबन्धनश्लोकाः पूर्वसिद्धाः कथ्यन्ते यथा वेदे
नदप्येव श्लोको भवतीति को नु को नाम कुर्याच्छ्रायां घ्नन्
तमां निरस्यन् ॥ ३९ ॥

भूसंस्थानं द्वीपैः कृतम् । सरिद्विरिविनादिभिः सीमा च येन
कृता भूतानां निर्वृत्यै सुखायविषादाय ॥ ४० ॥

भौमं पातालजं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं मर्त्यलोकजं महित्वं
वैभवं यो निरयतुल्यं मेने पुरुषानुजना विष्णुभक्तास्त एव प्रिया
यस्मिन् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीधर-
स्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम् ।

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यप्युक्तं कथंचिदन्तरायविहताः स्त्रां शिवतमां पदधीं न
प्रायेण दिग्भ्रमतीति तदिप्रियव्रतदृष्टान्तेन स्पष्टयितुं तस्य ताव-
च्चिर्वेदं वदति । स इति । एवमपारी वलपराक्रमौ यस्य सः प्रिय-
व्रतः देवर्षेणारदस्य अरण्योरनुशयः सेवा तदनुपभ्रात्पतितः प्रातः-
गुणाविसर्गसंसर्गः प्रकृतिमार्गसम्बन्धनेन स्वात्मानमनिवृत्तम-
सुखितमिव मन्यमानः इवशब्देन तद्ग्रीमभोगानां तुल्यभवं तेषु

तस्य निरयौपम्यं च सूच्यते तथाचोक्तं "एते वै निरयास्तात
स्थानस्य परमात्मन इति । वासुदेवे मेने यस्य अपहोमार्थ-
नादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेयः देवैर्गन्धर्वादिभिरुक्तम्" इति अत
एवात्मनि मनसि निर्वेदः परितापो यस्य स इदं वक्ष्यगान्-
माह ॥ ३६ ॥

अहो इति निर्वेद्योतको निपातः मयाऽऽसाध्वनिष्ठीनम-
नुष्ठितमाचरितं किन्तद्यत्साध्वनुष्ठितं तत्राह । अहं प्रथमं केवलं
निवृत्तिधर्मपरोऽहमिन्द्रियैः प्रमाथिभिरविद्या रक्षिता प्रकृतिपरि-
णात्मरूपा अज्ञानमूलया भोग्यतमबुद्ध्या रक्षिताः सम्पादिताः विषयाः
परिणामविषयोपमाः हेया ये विषयाः शब्दाद्यस्त एवाश्वकूपः
तृणाहनकूपः तस्मिन्नाग्निनिवेशितः पातित इति ध्वस्तततः
अलमलं विषयानुभवेन अमुष्या घनिताया बहिष्मत्या त्रिनाद्वृत्तं
कीडामृगं मां विभ्रमिति निन्द्यामास आत्मानं निन्दित-
वान् ॥ ३७ ॥

ततः परदेवतायाः भगवतः प्रसादेन "नहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्य-
वायोन । विद्यते स्वल्पमपि इत्याद्युक्तप्रकारेण महाप्रभाव-
शीलोपक्रान्तिमात्रनिवृत्तिधर्मांराधितभगवत्प्रसादेनाधिगतं प्राप्त-
मात्मनः स्वात्मनः परमात्मनश्च यत्प्रत्यक्षमर्शनं यथावस्थितस्वर-
रूपचिन्तनं तेन परिनिर्धृतः निरस्ततापत्रयः नितरां सुखितः
अनुगतेश्यः स्नानुवर्तिश्यः पुत्रेश्यः इमां समद्वीपात्मिकां भूमि
यथादायं यथा योग्यं भागं विभज्य गद्वा दायं पितृकृमागतं
यथावह्निभज्याग्नीध्रादिप्रतिपुत्रं जम्वादिप्रतिद्वीपं विभज्येत्यर्थः
भुक्तो भोगो यस्यास्तां पञ्चमर्थे वदुर्ग्रीहिः महिषीं भार्यां ब
हिष्मतीं मृतकमिव शवमिव मन्यमान इतिशेषः महाविभूतिं महदे-
श्वर्यमपहाय महाविभूत्या सहितां महिषीं मृतकमिवापहायेति
वा स्वयमुपदेशमन्तरणैव विहितः कृतः निर्वेदः परितापो यस्य
हृदगृहीताः परिशीलिताः हरभगवतः विहारारणां प्रभोवाः यस्य
सः भगवतो नारदस्य पदधीं पुनरप्यनुससार गन्धमादनद्रोत्यां
श्रीनारदमेव संवमानः सिद्धिं गत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तस्य प्रियव्रतस्यैतं श्लोकाः तन्महिमोपनिबन्धने पूर्वसिद्धा

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

व श्लोकाः कथ्यन्ते यथा वेदे तद्व्येष श्लोको भवतीति के ते श्लोकाः तत्राह । प्रियव्रतेति । प्रियव्रतेन कृतं कर्म ईश्वरं विनाम्यः को मम कुर्वोत् यः प्रियव्रतः ज्ञायां तमः पृथिव्यन् रथनेमिनि-
नेरेव सप्त वारिधीन् समुद्रानकरोत् ॥ ३६ ॥

येह प्रियव्रतेन भूस्स्थानं द्वीपैर्भुवः संस्थानमवधनिम्यासः
इत्यतश्चा द्वीपैर् द्वीपे भूतनिर्वृत्त्यै भूतानां कृत्यै सुखाय वा सरि-
दादिभिः विभागशः असङ्कुरेण सीमा च कृता ॥ ४० ॥

यः भौमं पातालजं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं मृत्युलोकजं सुखं
योगरूपकर्मजमिष्टामादिसिद्धिरूपं महित्वं माहात्म्यं योगस्य
मनोव्यारूपत्वेन कर्मत्वव्यपदेशः ।

वार्तिकैः पश्चिमृगतं मानसैरन्यजातिताम् ।

शरीरजैः कर्मदोषैर्यातिस्थावरतां नरः ।

इति मनुनापि मानसैः कर्मदोषैरिति मनोव्यापारे कर्मशब्दः प्रयुक्तः
निरयोपस्यं नरकसदृशं चक्रे अनुसंहितवान् "एते वै निरया-
स्तात स्थानस्य परमात्मन" इत्यादिवचनार्थोऽप्राप्तुसन्धेयः निरयो-
पस्यकृती कारणमाह । पुरुषस्य परमपुरुषस्यानुजना अनुचरा
भक्ता एव प्रिया यस्य सः तेषां हि प्रिय इति वा ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्भारवाच्यार्थ-
कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

इदानीं पूर्वानुवादपूर्वकं वैराग्येण [१] तस्य संसारान-
न्दाप्रकारं कथयति । स एवमिति । अनुपतितो यदच्छया प्राप्तो
गुणविसर्गः ।

स्तीन्धि च विप्रहं चैव यानमासनमेव च ।

द्वैधीभावे संशयं च पङ्क्यान् कवयो विदुः ।

इत्यादि गुणप्रयोगो गुणकार्यविषयप्रपञ्चो वा तस्य संसर्गं
सम्बन्धेन प्राप्तनिर्देदः प्राप्तवैराग्यः ॥ ३६ ॥

किमाहेत्यत्राह । ब्रह्म इति । विनोदमृगम् ॥ ३७ ॥

तस्य संसारविरक्त्या सन्न्यासप्रकारं वक्ति । परदेवतेति ।
परदेवता नारायणः तस्य प्रसादेनाधिगतम् प्राप्तमात्मप्रत्ययमशीनं
प्राप्तपरमात्मज्ञानं तेन परिनिर्वृत्तो नष्टलब्धिचिन्तामिष्टात्त्व परमा-
नन्दमाप्तः यथादायं यो योग्यः पितृधनस्य तस्य तथा मृतकं
शक्तिमत् महती विभूतिर्यस्याः सा तथा तां नारदस्य पद्वी
निवृत्तिमार्गः सन्न्यासलक्षणः ताम् ॥ ३८ ॥

प्रियव्रतचरितभयणस्मरणादेरनायासेन मुक्तिसाधनव्याप्ति-
त्यजयाय श्लोकरूपेण संक्षिप्य तच्छरितं कीर्तयति । तस्येति ।
रथचक्रनेमिकृतनिम्नैः ज्ञायां रात्रिकृताम् ॥ ३९ ॥

भूस्स्थानं भुवोऽ (१) वयवविशेषनामभूतनिर्वृत्त्यै प्राणिनां
सुखाय ॥ ४० ॥

महिम्नं माहात्म्यं योगकर्मजं योगसामर्थ्यजातं निरयापस्यं

[१] प्रियव्रतस्य ।

[२] सीमाभावे परस्परविशोदन दुःखमेव स्यादिति ।

निरयसुखसमम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

रथस्याकाशमार्गैर्भुवः तन्मगडलगामित्वं ज्ञेयम् ॥ ३९—४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ॥

भोगप्रभावमुपसंहरंस्तस्य वैराग्यप्रभावमाह । स एव-
मिति । देवार्पचरण्यायोरनुशयनानि गुरुत्वेन दण्डवत्-
प्रणामास्ताननुपतित एव गुणविसर्गो राज्याद्विप्रपञ्चस्त-
संसर्गं अनिर्वृत्तमिवेति यद्यपि राज्येऽप्यनासक्त्यैवात्तर्नि-
वृत्तिरासीत्तदपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

विनोदमृगं मर्कटम् ॥ ३७ ॥

परदेवताया हरः प्रसादेनाधिगतः प्राप्तो य आत्मप्रत्य-
यमशी विवेकस्तेन नारदस्य पद्वी तदुपदिष्टमार्गमेव पुनर-
नुमसारेत्यन्वयः किं कृत्या अनुप्रवृत्तैः अनुगतेः ।
इत्यादि हृदि गृहीतो यो हरर्षिहारो जाला विलासस्तेनानु-
भावा अधुपुलकादयो यस्य सः ॥ ३८ ॥

इलाकाः पूर्वमिन्द्रा एव कथ्यन्ते ज्ञायां रात्रिम् ॥ ३९ ॥

भुवः संस्थानं द्वीपैः कृतं सरिदादिभिः सीमा च भूताना
जनपदप्रांसाद्यधिपतीनां निर्वृत्त्यै निर्विवादानुभवाय ॥ ४० ॥

भौमं पातालजं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं मर्त्यलोकजं महित्वं
वैभवम् ॥ ४१ ॥

इति साराथदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमं प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं महदाह्वया प्रवृत्तिमार्गं प्राविष्टस्य कर्माग्युक्त्याय स प्रवृ-
त्तिमार्गोन्नित्वाऽभूदिति धक्तुमाह । स इति । देवार्पचरण्यायोरनुश-
यनमनुवर्तित्वं तदनुपतितो यो गुणविसर्गः गुणानां प्रारब्ध-
कर्मफलानां विसर्गो विस्तारः साक्षात्पर्यवश्यं तदनुभवा-
त्मनि मनसि निर्देदो यस्य सः अनिर्वृत्तमिव घनितादावस-
क्तमिव अनिर्मित्तर्पान पाठेऽसुप्तिर्नामिव ॥ ३६ ॥

असाध्वनुष्ठितं मये निशेषः यत् यस्मिन् अविद्यया अचेत-
नया भगवच्छक्त्या रचितं विषमा मुमुक्षुजनानर्हा विषया
यस्मिन् तत्तथाभूतं गृहं तदेवाश्वकूपस्तीस्मिन् प्रविशतः तन्तेन
गृहेण ब्रह्मं पर्याप्तम् किञ्च घनितायाः विनोदमृगं क्रीडामर्कट
मां शिवा भोगिन्यात्मानं गह्वयाञ्जकार ॥ ३७ ॥

परदेवताप्रसादात्प्राप्तं आत्मार्थचारेण नारदस्य स्वगुणैः
पद्वीं निवृत्तिमार्गं पुनरनुमसारं कथयन्तः हृदि गृहीतो यो-
र्षीवहारस्तेनानुभावः सर्वपरिभ्यागपूर्वकहरिप्राप्तये यस्य स
गत एव हृदि निहितनिर्देदः ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वगीता इति शेषः छायां रात्रिरूपं प्रन् निरस्यन् ॥ ३६ ॥

येन भूस्स्थानं द्वीपविभागरूपं सरिदाक्षिभिः द्वीपे द्वीपे
सीमा च भूतसुखाय कृता ॥ ४० ॥

यः पुरुषानुजनाः वैष्णवाः प्रिया यस्य स भीमं भूविधरस्य
नामसं मानुषं राजसं दिव्यं सात्त्विकम् योगजमणिमादिरूपं
महित्वं वैभवं कर्म च तप्तसाधनं काम्यलक्षणम् एतत्साध्यं
साधनं च सर्वं निरयोपम्यं चक्रे तस्य माहात्म्यं किमन्यद्व-
शिष्यते इति भावः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार के बड़े पराक्रम वाले प्रियव्रत जी एक दिन
श्री नारदजी के चरण कमल के शरणागति के होने से
पीछे आया जो राज्यादि प्रपञ्च तिसके संसर्ग से अपने
आत्मा को बहुत असन्तुष्ट मानकर विरक्त चित्त होकर इस
वचन को बोलने लगे : ३६ ॥

महो यह घडा आश्चर्य हुआ जो कि विवेकी होकर मैंने

अच्छा नहीं किया जोकि शरीर के अभिनिवेश से इन्द्रिय भोगों
के हेतु अज्ञान रचित विषम विषय रूप अन्धे कुचा में गिरगया
हूँ सो अब नहीं करूंगा मेरे को अधिकार है जो कि मैं इस स्त्री को
कीडामुग होगया हूँ इस प्रकार अपना निन्दा किया ॥ ३७ ॥

पर देवता परमात्मा के प्रसाद से आत्मज्ञान के प्राप्त होने
से अपने अनुवर्तन करने वाले उन पुत्रों को यथायोग्य इस
पृथिवी का भाग देकर भोगी हुई रानी को मरीसी छोड़कर
स्वयं महाविभूति को छोड़कर हृदय में वैराग्य की धारणा
करके भगवान् के विहार के प्रभाव को स्मरण करके फिर भग-
वान् नारदजी के मार्ग को ग्रहण करलिया ॥ ३८ ॥

उन प्रियव्रतजी के ये श्लोक हैं प्रियव्रत के किंच कर्मों को
ईश्वर बिना दूसरा कौन करेगा जिनने कि धँधरे के नाश-
कर्मने के लिये रथचक्र के खातों से सात समुद्र बनादिये ॥ ३९ ॥

जिनने सब प्राणियों के सुखके लिये सब द्वीपों में विभाग से
पर्वत नदी बनादिकों से पृथिवी का विभाग करदिया ॥ ४० ॥

जिनने भगवद्भक्तों के प्रिय होकर स्वर्ग मर्त्य पाताल के कर्मा-
नुष्ठान से भये भोगोंको नरक के तुल्य करके छोड़दिया ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवतपञ्चमस्कन्धे प्रथमोऽध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एकं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान आग्नीध्रो जम्बूद्वीपौकसः प्रजा औरसवह्मविक्षमाणः पर्यगोपायत् ॥ १ ॥

स च कदाचित्पितृलोककामः सुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यां भगवन्तं विश्वभृजां पतिमाभृतपरिचर्योपकरण आत्मैकार्ग्येण तपस्व्याराधयाम्बभूव ॥ २ ॥

तदुपलभ्य भगवानादिपुरुषः सदामि गायन्तीं पूर्वाचिन्तिं नामाप्सरसमभियापयामास ॥ ३ ॥

सा च तदाभ्रमोपवनमतिरमणीयं विविधनिविडविटपिविटपनिकरसंश्लिष्टपुरटलतारूढस्थलविहङ्गममिथुनैः प्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रतिबोद्धयमानसलिलकुकुटकारण्डवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकृजितामलजलाशयकमलाकरमुपवभ्राम ॥ ४ ॥

तस्याः सुललितगमनपदविन्यामगतिविलामायाश्चानुपदं खगाखगायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकुर्यं नरदवकुमारः समाधियोगेनामीलितनयननलिनमकुलयगलमीषद्विकचय्य व्यचष्ट ॥ ५ ॥

श्रीभरस्त्रामकृतभाषार्थदीपिका ।

द्वितीये प्रोक्तमाग्नीध्रचरित्रं त्रैलोक्यममनम् ।
पत्न्यां हि पूर्वाचर्यां ये नामिमुख्यतुज्जीवनम् ॥ १ ॥
अस्मिन्बन्धे प्रसिद्धोऽयमाग्नीध्रः खगापुङ्गवः ।
विहसन्निव तस्येदं चारते मुनिरब्रवीत् ॥ २ ॥

जम्बूद्वीपमोको यासां ताः प्रजाः पुत्रवत्यालयामास धर्मा-
वक्षमाणाः धर्ममेवेक्षमाणां धर्मगत्यर्थः ॥ १ ॥

पितृलोककामः पुत्रकामः सुरवराणां वनितास्तासामाक्रीडा-
ल्लो मन्दरस्तस्य द्रोण्यामाभृतानि खगादितानि परिच-
र्योपकरणानि पुष्पादीनि येन ॥ २ ॥

तदुपलभ्य हारवा इत्याभियापयामास सम्भोगार्थं प्रस्था-
पयामास ॥ ३ ॥

सा च तदाभ्रमोपवनमुपवभ्रामित्यन्वयः रमणीयमेवाह ।
विचित्राश्च निविडाश्च ये विटपिनस्तेषां विटपा शालाकेषां
निकरास्तेः संश्लिष्टाः पुरटलताः स्वर्गोपलुचभ्यामराक्रीडाः स्थल-
विहङ्गना मयूरादयस्तेषां मिथुनः प्रोच्यमानानां श्रुतिभिरुच्चार्य-
माणाः पद्मजादिस्वरैः प्रतिबोध्यमाना ये तां तपःकृत्यायस्मै-
र्विचित्रं रचयन्थोपकृजिता नावता समला जलशय्यासोपल-
लानि तेषामाकरमुपवनम् ॥ ४ ॥

सुललिते गमने ये पदविन्यामनासीमेवै विलामो यस्याः चका-
रस्याश्चलेकवाक्यन्याय प्रमुददं सर्वादिभ्यः नशापयोगेनचरि-
कुर्येनां रुचिरस्य चरणाभ्यास्य स्वनमानांशो नयने एव
नलिनमुकुले तयोपुपलमीषद्विकचय्य किञ्चिदुन्नील्य व्यचष्ट
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भारवाचाचार्यकृतभागवतचन्द्रशब्दिका ।

एवं ध्यायितप्रियव्रतचरित्रो मुनिस्तत्पुत्राणां चरित्रं विषभ्रु-
स्तावदाग्नीध्रचरित्रमाह । एवमिति । एवमुक्तविद्यमानपूर्वकं पितरि
प्रियव्रते संवृत्ते मुक्ते सति तस्य प्रियव्रतस्यानुशासने अनूप-
यःशास्तिर्विचित्र्य क्षापने वर्तते तदुपादिष्टाहताहितार्थधेके वर्तमानः
आग्नीध्रः धर्ममेवेक्षमाणाः धर्मसञ्चयमेव कर्तुमुद्यतः जम्बूद्वीपे
ओकः स्थाने यासां ताः प्रजा औरसवह्मस्वपुत्रवत् परितः सर्वतः
सर्वेभ्य उपद्रवेभ्योऽगोपायद्वरत्तत् जम्बूद्वीपस्य स्वभागत्वाज-
म्बूद्वीपौकस इत्युक्तम् ॥ १ ॥

सः आग्नीध्रः कदाचित्पितृलोककामः सन्तानार्थं पितृलोक-
कस्य सन्तानवता प्राप्यन्वर्षान्पितृलोककाम इत्युक्तम् पितृलोक-
प्रापकसन्तानार्थमित्यर्थः "पितरो हि प्रजया पितृभ्य इति भ्रूय-
न्तरात्या सन्तानार्थं कृतार्थाः प्राप्यन्ते सुराणां धनिताः ता-
की जन्ता मन्दरः आक्रीडन्त्यस्मिन्नित्याक्रीडः ततो अचलपदेन
धर्मोपारयः ततः सुरधनितापदेन पद्मासमासस्तस्य द्रोण्यामाहृतानि
मन्दादितानि परिचर्योपकरणानि पुष्पादीनि येन कदाचिदुपलभ्य
येन कदाचिदुपलभ्योऽनेनकः विनैकार्ग्यरूपेण तपसा एव
विश्रुतोपति इत्युक्तमाराधयाम्बभूव ॥ २ ॥

तदाराधनमुपलभ्य हारवा भगवानादिपुरुषो हारवा स्वसद-
गायन्तीं गात्रीं कुन्तीं पूर्वाचिन्तिं नाम पूर्वाचर्याख्यामप्सर-
समाभियापयामास भोगार्थं प्रस्थापितवान् सन्तानार्थमपसरः प्रस्था-
पितुं तपोविभ्रं यम ॥ ३ ॥

सा च पूर्वाचिन्तिस्तस्याग्नीध्रस्याश्रमे यदुपवने तदुपव-
भ्राम समीपे चचार आश्रमोपवनं विविदाश्च निविडानि
तदेष प्रवक्ष्यति । विविदाश्च निविडाः साग्नीध्रश्च ये विटपिन्

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वृक्षास्तेषां विटपाः शाखास्तेषां निकराः समूहास्तैः संश्लिष्टाः पुरटलताः स्वर्णवर्णवल्ग्वस्नास्त्रारूढाः स्थिता विहङ्गमाः मयूरा-
दयस्तेषां मिथुनैः स्त्रीपुरुवृन्दैः प्राच्यमानाभिः उच्चार्यमाणाभिः
भूतिभिः षड्जादिस्त्रैः करणभूतैः प्रबोध्यमाना ये सखिलकु-
क्कुटादयस्तेर्विचित्रं यथा भवति तथोपकृजिता नादिता अमला
जलाशयास्तेषु कमलानि पङ्कजानि तेषामाकरमुपवनम् ॥ ४ ॥

तस्या इति सुखलिते गमने सुन्दरगतौ ये पदविन्यासा-
स्तेर्गतिविलासा यस्यास्तस्याः पूर्वचित्ताः खणखणोति ध्वनि
कुर्वता रश्मिरस्य चरणाभरणस्य स्वनं ध्वनिमुपाकर्ण्य भ्रुत्वा
नरदेवस्य प्रियव्रतस्य कुमारः आग्नीध्रः समाधियोगेन आमी-
लिते नयने एव नखिनमुकुले तयोर्युगलमीपद्विकचय्य किञ्चि-
दुन्मील्य व्यचष्ट ददर्श ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीसङ्ग परिहरतः पुंसः करनलस्यैव मुक्तिरित्यभिप्रेत्य
तस्यापरिहारार्थं प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रावावाग्नीध्रस्य
राज्यलक्षणप्रकारमाह । एवमिति । औरसवदात्मपुत्रवत्पर्यगोपाय-
वस्तु गुण रक्षणे ॥ १ ॥

विश्वसृजां पतिं ब्रह्माणां पितृलोककाम इत्यनेन सन्ताना-
र्थिन्व खल्वयति "नोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेण जेय" इतिभ्रुतेः सुपु-
त्रेण पितुः पितृलोकप्राप्तभवणत् आर्कडः क्रीडास्थानमात्म-
नोऽन्तःकरणस्यैकाग्र्यं यस्मिन्स्तत्तथा तेनात्मैकाधिवयेण वा ॥ २ ॥

अभियापयामास प्रेषयामास ॥ ३ ॥

अतिरमणीया विविधाश्च निविडाश्च सकृद्दिनाश्च विटपिने
वृक्षास्तेषां विटपाः शाखास्तेषां निकटपुटेषु समीपभागेषु या जना-
स्तामां कुटिलेषु वक्रभागेषु रूढा आरूढाश्च स्थलविहङ्गमाः मयूर-
कोकिलादयस्तेषां मिथुनैः प्लाच्यमाना भ्रुतिः धनुर्मण्डलमा-
त्रप्रदेशव्यापिनी ध्वनिमन्तरिण्येषां तानि तथा तैः प्रबोध्यमानैः
प्रतिनादांमुखीकरणायेति शेषः जलकुक्कुटादिभिर्विचित्रं यथा
तथोपकृजितं निर्मलजलाशये रूढः कमलाकरा यस्मिन्
नत्तथा ॥ ४ ॥

प्रादितां लखितपदविन्यासः कोमलपदविचित्रो यथा सा लखि-
तपदविन्यासा च गतिर्गमनं तस्या विलासं शृङ्गारलक्षणशां-
भयानुपदं प्रतिचरणविचित्रं खणखणायमानं मिञ्जितध्वनिवि-
शेषं कुर्वाणं रुचिरे शोभने चरणाभरणे नूपरे ये तयोर्ध्व-
निमाकर्ण्य स राजकुमारः समाधियोगेन निमित्तेनामीलितौ नयन-
नखिनमुकुलौ यौ तयोर्युगलमीपद्वत्पं विकचय्य विकासं कृत्वा
आचष्ट अद्राक्षीत् ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पितृलोककाम इति तस्य स्त्रिया बन्ध्यात्वं गम्यते
॥ १-१२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंद्शिनी ।

द्वितीये तपसा प्राप्य पूर्वचित्तिमजिज्ञपत् ॥
आग्नीध्रो निजलाभपठ्यं पुत्रांश्चास्थामजीजनत् ।
धर्म एव अवेक्ष्यां यस्य सः ॥ १ ॥

पितृलोककामः पुत्रकामः विश्वसृजां पतिं ब्रह्माणां भू-
तानि संपादितानि परिचर्योपकरणानि पुण्ड्रीनि येन सः
॥ २-३ ॥

सा च तदाभ्रमोपवनमुपबभ्रामेत्यन्वयः विविधाश्च निविडाश्च
ये विटपिनलेषु विटपाः स्कन्धाः यासां नासु निकटस्थपुरट-
लतासु आरूढाः स्थलविहङ्गाः कोकिलादयस्तेषां मिथुनैः
प्राच्यमानाभिः भ्रुतिभिरुच्चार्यमागौः पञ्चमादिस्त्रैः प्रतिबुद्धय-
मानां ये सखिलकुक्कुटादयस्तेर्विचित्रं यथा स्वात्तथा उपकृ-
जिता नादिता अमला जलाशया बाव्यादयः कमलाकराः
कासाराश्च यस्मिन्स्तत् ॥ ४ ॥

तस्यां सुखलिते गमने ये पदयोर्विन्यासास्तैरेव गतिभ्रंष्टा
विलासश्च सर्वोद्गतो यस्याः ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वितीये प्रियव्रतपुत्रस्य आग्नीध्रस्य भार्योत्तमोऽपत्यो-
यश्च वययते । एवमिति । संप्रवृत्ते प्रजापालनाजिज्ञृत्ते सति
आग्नीध्रः धर्मावेक्षमाणाः राज्ञां प्रजापालनमेव धर्म इत्येवं धर्म-
मवेक्षमाणाः जन्मूद्गीपमोको वासस्थानं यासांताः प्रजाः और-
सवत्पुत्रवत् परिनः क्षुत्सुडुडयो हृत्तिदानेन शत्रुडुडो रक्षणेन च
अगोपायत् अरक्षत् ॥ १ ॥

स आग्नीध्रः पितृलोककामः पुत्रेण लोकान् जयतीनि
पितृलोकजयार्थं पुत्रमभिलषन्प्रत्यर्थः आभृतानि संप्रहीतानि
परिचर्योपकरणानि पूजासाधनानि येन सः ॥ २ ॥

आदिदेवः विश्वसृडुडयः पूर्वो ब्रह्मा तदाराधनमुपलक्ष्य
अभियापयामास पुत्रान्पादनार्थं प्रस्थापयामास ॥ ३ ॥

सा च पूर्वचित्तिः तदाभ्रमोपवनमुपबभ्राम कथंस्तम्
अतिरमणीयम् तद्रमणीयत्वं प्रपञ्चयति । विविधनिविडविट-
पिनां बहुजातिसघनद्रमाणां विटपिनकरैः स्कन्धसमूहैः संश्लि-
ष्टासु पुरटलतासु स्वर्णवल्ग्वेषु आरूढानां स्थलविहङ्गानां मयूरा-
दीनां मिथुनैः स्त्रीपुरुवृन्दैः प्राच्यमानाभिः भ्रुतिभिः षड्जव-
मादिस्त्रैः प्रतिबोध्यमाना ये सखिलकुक्कुटादयस्तेर्विचित्रं यथा
भवति तथोपकृजितेषु नादिषु अमलजलाशयेषु यानि कम-
लानि तेषामाकरमालयम् ॥ ४ ॥

नरदेवस्य कुमारः अनेनाहटसमाधिन्वे हेतुकः आमी-
लिते नयने एवमुकुले तद्युगलमीपत् किञ्चिद्विकचय्योन्मील्य
तस्या अनुपदं प्रतिपद्य खणखणायमानस्य रुचिरचरणाभर-
णस्य स्वनमुपाकर्ण्य व्यचष्ट ददर्श तामिति शेषः कथंस्तम्
सुखलिते गमने ये पदविन्यासास्तैर्गतिविलासो यस्याः ॥ ५ ॥

भावाटीका

श्रीशुकदेवजी बोले पिता प्रियव्रतके इय प्रकार भजनमे
प्रवृत्त होने पर उनकी आज्ञा से वर्तमान आग्नीधरा

तामेवाविदूरे मधुकरौमिव सुमनस उपजिघ्रन्ती दिविजमनुजमनोनयनाह्लाददुर्घैर्गतिविहारत्रीडा-
विनयावलोकसुस्वराक्षरावयवैर्मनानि नृणां कुसुमायुधस्य विदधती विवरं निजमुखविगलितामृतासव-
संहामभाषणामोदमदान्धमधुकरनिकरांपरांधेन द्रुतपदविन्यासेन वल्गुस्पन्दनस्तनकलशकबरभारर-
शानं देवीं तदवलोकनेन विवृतावसरस्य भगवतो मकरध्वजस्य वशमुपनीतो जडवदिति होवाच ॥८॥

का त्वं चिकीर्षसि च किं मुनिवर्य! शैले मायाऽसि कापि भगवत्परदेवतायाः ।

विज्यं विभर्षि धनुषी सुहृदात्मनोऽर्थं किम्वा मृगान्मृगयसे विपिने प्रमत्तान् ॥ ७ ॥

बाणाविमौ भगवतः शतपत्रपत्रौ शान्तावपुङ्गरुाचरावतितिगमदन्तौ ।

कस्मै युयुत्ससि वने विचिरन्न विद्यः क्षेमाय नो जडधियां तव विक्रमाऽस्तु ॥ ८ ॥

शिष्या इमं भगवतः पारितः पठन्ति गायन्ति साम सरहस्य मजस्रमीशम् ।

युष्मच्छिखा विलुलिताः सुमनोऽभिवृष्टीः सर्वे भजन्त्यृषिगणा इव वेदशाखाः ॥ ९ ॥

वाचं परं चरणपञ्जरतिस्त्रिगणां ब्रह्मन्नरूपमुखरां शृणुवाम तुभ्यम् ।

लब्धा कदम्बरुचिरङ्कुविटङ्कुविम्बे गस्यामलातपरिधिः क्व च वल्कलं ते ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

धर्मकी अपेक्षा करते हुए सबप्रजोंकी रक्षापुत्र सरीकी करते थे ॥ १ ॥

जो आशीर्ष किसी समय में पितृलोक की कामना करके देवनाभों की स्त्रियोंके क्रीडाकास्थान जो मन्मराचल पर्वत तिसकी कन्दरुमे जाकर पुण्यादि पूजाकी सामग्री का आँडकर एकाग्र चित्तसे तपस्वी होकर प्रजापतियों के पति ब्रह्माजीका पूजन करने लगें ॥ २ ॥

उस बातका जानकर आशिषरुप भगवान् ब्रह्माजीने अपनी सभामें गान करती हुई पूर्वचिन्ती नामकी अप्सराको भेज दिया ॥ ३ ॥

जो अप्सरा उस आश्रमके उपवनमें जाकर अतिरमणीय-स्थान देखा माना प्रकार के मघन वृक्षों के मूल में लगी हुई जो सुवर्ण की खताओं में खड़े जो स्थलके पत्तियों के आँडे तिनके उच्चारण किये जो गान्धारादि शब्द तिसमें चेतन होने हैं जबके मुरगा बारंइध कलहंमादि पक्षि तिनके नाका प्रकारके शब्दोंसे युक्त सरावरायाला जो वन तिसमें वह अप्सरा विचरती रही ॥ ४ ॥

उसके सुन्दर ललित चालमें जो पगनकी धरणा तथा गतिके विलास तिसके साथ खण खण शब्द करने वाला जो मनोहर चरण के आभरणका शब्द तिसका सुनकर राजपुत्र आशीर्षने समाधि योगमें जो किञ्चित् शब्द दोनों नेत्रकमल तिनका कुछ थोड़ा खोलकर उसकी ओर देखा ॥ ५ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

तामेव देवीं मकरध्वजस्य वशमुपनीतः सन् जडवदिति अक्षयमीयात् वश श्लोकानुवच जाड्यानुकरणं च यैश्च्येन तद्वशीकारार्थं दिविजानां देवानां मनुजानां च याति मनोसि

नयनानि च तेषामाह्लाददुर्घैर्गत्यादिभिर्नृणां मनसि कामस्य विवरं प्रवेशद्वारं विदधती गतिश्च विहारश्च त्रीडाविनययुक्ताऽखलांकश्च सुखराययक्षराणि चावयवाश्च नेत्रादयस्तेः निजमु-
खादिगणितममृतामिव खादु आसव इव मादकं च यस्मिन्नामं-
भाषणं तस्मिन्नामोको निःश्वासगन्धस्तेन मदाश्चा ये मधुकर-
निकरालैरुपरोध आवरणं तेन भयाद्द्रुतः शीघ्रं यः पश्वि-
न्यासस्तेन वल्गु स्पन्दने किञ्चिच्छब्देन स्तनकलशायाः कबर-
भारं रशनाया यस्यास्तां तस्या अवलोकनेन विवृतावस-
रस्य दत्तावकाशस्य ॥ ६ ॥

का त्वं शैले गिराश्चिन्तित्कि चिकीर्षसि मुनिवर्य! तयादिपु-
स्तेन सम्बोधनादि जाड्यानुकरणार्थम् । हे मुनियय ! नूनं भगवतः
परदेवताभूतस्य मायाऽसि भ्रूयाषालक्ष्याह । हेऽनुहृत्मध्ये विज्यं
निगुणं धनुषी विभर्षि किमात्मनोऽर्थं तथैवाशुनां किं कार्यमस्मि
किं ता प्रमत्तानजिर्नान्द्र्यामृगानुन्यानस्मदार्दाऽमृगयसे ताण्य-
शीकर्तुं धनुषी धारयसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

कटाक्षयाथाक्षयाह । बाणाविमौ शतपत्रं नेत्रकमले ने पत्र
पत्राणि पिच्छानि यथाः शान्तौ विभ्रमेण मन्थरी पुङ्गु-
विनापि रुचिरी पत्रतया कल्पितनेत्राशुनां परभागस्य पुङ्गुत्यानी-
यस्याभावात् । अतिविमौ तीक्ष्णो तन्भावप्रभागे गयोन्ती कस्मै
प्रयोकामिच्छामीनि न विद्यः अतो भयाद्विवावर्थायामदे तवाय
विक्रमाऽस्माकं श्रेमायास्तु ॥ ८ ॥

तद्द्रुपस्मिललोभनानुगच्छतां प्रमरानालक्ष्याह । शिष्या इति ।
व्रजन्ते मन्वते युष्मच्छिखानां विलुलिता धिगलिताः सुमनभा-
र्माभितो वृष्टीगलितानि कुसुमादि मजस्रमीत्यर्थः शुद्धध्वनोपमा वेद-
शाखा इति ॥ ९ ॥

नृपरस्वनमाकययाह । बाणाविनि । तुभ्यं तव चरणगतपञ्ज-
रानेपुरयोस्त्रिगणासमर्गतरङ्गानां परं कथलं वाचं शृणुम
कथम्भूतामरूपा अहृष्टवल्कृता मुखरा अति प्रकटा च तां च तः
च पीते परिधानयन्त्रं नितम्बकार्णितम्बेन प्रकल्प्याह । कदम्बरु

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

मस्य रुचिर्दीपिरङ्कनितुङ्कावम्बे नितम्बस्य सुन्दरमण्डले क
लक्ष्या पाठान्तरे अङ्कति सम्बोधनम् मखलामालक्ष्याह । यस्या-
मलात्तुपरिधिर्वर्तते यत्र नितम्बकान्तत्वेन प्रकल्प्य वस्त्रमदष्टुव
पृच्छति । क च ते वल्कलामिति ॥ १० ॥

श्रीमङ्गीरगाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तामेव देवीमम्बरम् तद्वलोकनेन विवृतानम्बरस्य प्रम-
कावकाशस्य भगवतो मकरध्वजस्य मन्मथस्य पशुमुपनीतः
प्राप्तः जडवन्श्रीगागर्गमिश्र इव शत वक्ष्यमाणश्लोकान्वाचे-
न्यन्वयः ज्ञाप्यानुकरणां वेदरूपेण तद्वशीकरणार्थं तद्विप्र्रायज्ञाप-
नार्थं देवीं विदधानि । अविदुरे समीपे मधुकरीं भ्रमरीमिव
सुमनसं पुष्पमुपतिष्ठन्तीं गन्धमुपाददतीं दिविज्ञानां मनुजानां
अ गानि मनीसि नयनानि च नेपामाहावदुधैः सुखकरैर्गत्या-
विभिः नृणां प्राप्तिं कामस्य विचरं प्रवेगह्वरं विदधतीं गतिश्च
प्रीडाविलासाभ्यां युक्तोऽथलोकश्च सम्भ्रमयत्तुगाणि चावय-
वाश्च नेत्राद्यन्तर्निजमुखाङ्गिगालतममृतामिव म्नादु आमन्वमिव
मादक यस्महासे स्वभाषणो तस्मिन्नामो देो निश्वासगन्धस्तेन मदा-
न्धा ये मधुकराणां निकरास्तेरुपरोश्च आवरणं तेन भयाद्वृत्तं
शीघ्रो यः पद्विन्यासस्तेन वल्गु सुन्दरं किञ्चिच्छलनं स्तनयोः
कधरभारं रशानायां यस्यास्ताम् ॥ ६ ॥

तद्वचनमेवाह । का त्वमिति । हे मू त्ववर्ग्ये ! पुंस्त्वेन सम्बोधनं
ज्ञाप्यानुकरणां का त्वं कण्ठातीया शैले गिरौ अस्मिन् किञ्चि-
कीर्णसि कर्तुमिच्छसि नूत भगवतः परदेवतारूपस्य मायापीनि
कृत्स्नां व्यक्तिमालक्ष्य भगवन्मायात्वेन निरूपयति । अथ इन्द्राद्य-
व्यवाङ् प्रत्यकमालक्ष्य धनुरादिभ्यश्च रूपयति तत्र ध्रुव्यावच्छयाह ।
विज्ये निगुणो धनुषी विभर्षि किं सुहृद्ः मादशस्य आ मनो
वा अर्थं प्रयोजनाय आभ्यां किं कार्यमस्ति किञ्चाप्रमत्तान
जितेन्द्रियान् मृगान् मृगतुल्यानस्मदादीन् मृगयसे कान् विजंतुं
किं धनुषी भारयन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

कटाक्षावालक्ष्य तद्विषयया प्राह । वागाविमौ । शतपत्रे नेत्र-
कमले ते एव पत्राणि पिच्छानि ययोः शान्तौ विभ्रमेण मन्थ-
रानपुङ्गवचिरो पुङ्गव्यां विनापि कचिरो सुन्दरी पधनया
कचिन्ननप्राभ्यां परगागस्य पुङ्गवस्थानीयस्याभावात्पुङ्गवोचरा-
विर्युक्तमिनिगौ तद्वर्तते युक्तव्यभाष्ये यथास्ति यद्वा
शतपत्रपत्रौ इति नेत्राविक्षा अङ्कनितुङ्कावम्बे किञ्चिद्विस्तारं
चरन्त्यसौ युपुङ्गवान् पर्योक्तुमिच्छति तत्र तत्र प्रः अतो गण-
देवतास्येवामः तनाथे विक्रमा ज्ञानव्यापकसौ तद्विनायास्तु ॥ ८ ॥

शुक्रपौरुषेणानुपुङ्गवो अन्वयावाच्यं तद्विषययाह ।
शिष्या र्त्वि । इमे परिवर्तितवल्कला इति शेषः अन्वयस्त्वथ
जिष्या अन्वयधर्मिणाश्चरन्तीह वल्कला इति अन्वयः सौमि इत्यामा-
न्वयाधिक्येण पत्रा तद्वर्तते पुपुङ्गवोऽपि पुपुङ्गवो जिष्वतो
विशुद्धिपुपुङ्गवोऽपि पुपुङ्गवोऽपि पुपुङ्गवोऽपि पुपुङ्गवोऽपि पुपुङ्गवोऽपि
गालिनाः सुमनः तद्वर्तते सुमि र्त्वि । अन्वयः शान्ति तत्र
शुक्रचेतोपमा अविगणा धेवशासा शैले ॥ ९ ॥

नूपुगादिचरणाभरणान्तर्निष्कनभाकर्णं तद्विदक्ष्याह ।

वाचमिति । तुभ्यं तव विभक्तिव्यत्यथ आर्षः पञ्जराकारस्या-
नीयचरणाङ्कनुरान्तर्गतानां तिलिगीणामिति चरणाभरणान्त-
रिवक्ष्या तिलिरीशब्दः पक्षिर्जुगत्यापक्ष्यत्वेवदप्रवक्ष्याव-
चनः स चाभेदोपालमणिपरः तेषां वाच परं केषवं शृणुमः कथं-
भूतामरूपमृगरामहृद्यमानवकृकां मुखरीमुङ्गतां यद्वा चरणापञ्जर
तिलिगीणामिति नूपुगादिचरणाभरणान्तर्निष्कनभाकर्णं अस्मिन्पत्र अरु-
पमृगरामित्यस्यान्विभयकवर्णाध्वन्यात्मनोऽज्ञानामित्यर्थः हे प्रह्वन् !
नितम्बं परिधातयत्र । नतम्बकान्तत्वेन प्रकल्प्याह । कदम्बकुं-
मस्य रुचिर्दीपिरङ्कनितुङ्कावम्बे अङ्कयाश्च विदुङ्कावम्बयोः सुन्द-
रतरनितम्बयोश्च तेषां समाहारः प्रायश्चरणादिकवज्जाषः तस्मिन्
क लक्ष्या पाठान्तरे अङ्कति सम्बोधनं नितम्बमण्डले कदम्ब-
रुचिः क लक्ष्येत्यर्थः मेखलामालक्ष्याह । यस्यां कदम्बरुप्यामला-
तपरिधिः वर्तते अलातः साङ्कारकाष्टं तद्वमगातिमिसेत वलाया-
कारेण्वाकृतिमापन्नोऽपिपरिधिः वस्त्रं नितम्बकान्तत्वेन परि-
कल्प्य वस्त्रमदष्टुव पृच्छति । क च ते वल्कलामिति । ज्ञाप्यानुकर-
णानिमित्त ऋषित्वव्यपदेशाभिप्रायेण वल्कलशब्दप्रयोगः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततः किं तत्राह । तामिति । एवशाब्देनान्यदर्शनं निवारयति
अन्यदर्शनाभावे निमित्तमाह । अविदुर इति । सुमनसः पुष्पाणि
दिवितादीनां मनोनयनानामाहावं दुहन्तीति महुपनयनाहा-
दुदुष्प्राप्तगतिश्च विहाश्चविनयश्च विनोकेन च सुखराक्षणीण
चावयवाश्च ते तथा तैः कुसुमायुधस्य कामस्य विवरमथकशमद॥

निजमुखाङ्गिगालतः श्रुतः मदजनकासवः तस्यामोदाज्जा-
तेन मदेनाम्ना मधुकरीनिकारा ये तैरुपभेन उपरोधेन निवारण-
कलेशेन व्रतपदावस्थानेन वल्गु शोभनं स्पन्दनमिवच्छलनं
येषां स्तनकलशादीनां ते तथा वल्गु स्पन्दनाः स्तनकलशादयो
यस्याः सा तथा तां पूर्वोक्तेरवलोकनेन बुद्धिभ्रंशविशेषोऽनेन
प्राप्त इत्याह । नैर्दिति । भगवतः योनिवक्ष्यप्रशस्तस्थानगतस्य
सर्वजनसम्मानयस्य वा मकरध्वजस्य कामस्य जडवद्वस्तुवि-
चारपरिज्ञानशून्य इव इति वक्ष्यमाणप्रकारेण हशब्देन "प्रभवति
मनासि विवेका निदुगमपि शास्त्रसम्भवस्तान्त । प्रपतन्ति हृदि-
विशिवा यावन्नेर्दीचराक्षीणम्" इत्यादिप्रसिद्धिं दर्शयति
जडत्वमेव दर्शयति । का त्वमिति । मुनिवर्धेति पुल्लिङ्गेन सम्बोध्य
का त्वमिति स्त्रीलङ्गेन प्रश्न इत्यादिविवेकभावे लिङ्गं शैले
निर्दिष्टि कर्तुमिच्छसि परदेवतायाः मायासि किं तत्रापि
का आ र्त्वि । अतो देवी गान्धर्वीत्यदिषु विज्ये भौर्वीरिदिते धनुषी
शुक्रपौरुषे सुहृदात्मनोऽर्थे सुहृदात्मनो धनीकरणाय कस्य-
विन्दुहृद आत्मनो वा पालनप्रयोजननिपये वा विभर्षि अर्थान्त-
रमाह । विज्ञेति । धृपुगलधनुष्येवा मृगामृगयसे किम्बन्ध-
नव्यः ॥ ७ ॥

वागां भयनलक्षणां शतपत्रपत्रौ पद्मदलमहृद्यपक्ष्मयुतो
शान्तो स्तिर्यो अङ्कनितुङ्कावम्बे पुङ्गु विना शोभमानो अतिनिग-
द्वो अतिनीज्जाकटाक्षलक्षणां एवं विधौ कस्मै एभे युपुङ्गवसि
प्रयोक्तुमिच्छसि ॥ ९ ॥

हस्तवाग्यालक्षणां शक्षायोग्यत्वादिष्या इति भृङ्गा युष्म

श्रीमद्विजयपञ्चतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विद्याविदुषिता युष्माकं केशपाशच्छ्रिताः सुमनोऽभिवृष्टीः पुष्प
वृष्टीः ॥ ९ ॥

हे बहान् ! तुभ्यं तव चरणपङ्कजनिस्तिरीणां चरणपद्मपु-
ष्पमर्गतरेखावयोपलानां वाचं शब्दमात्रं परं न तु व्यक्तार्थो कथं-
भूतां क्वचिनापि मुखरीं शब्दवादनशीलामित्येकपमुखरीं "तिसि-
रिन्पुपान्तस्थरत्नपद्मिद्विशेषयोः । अक्रमाने यजुर्वेदे सिद्धयामपि च
कथ्यते" इत्यभिधानं कदम्बपुष्पवृष्टिचरस्य सुन्दरस्याङ्गुल्य-
सामीप्यात् कटिप्रदेशस्य घिटङ्कुबिम्ब उन्नतमण्डलं शृङ्गार-
विशेषयुक्तमण्डलं वा वर्तमाना ते तव बलकला पटः क लब्धा
यस्यां बलकलायां अलातपरिधिः अलातमेवालातः तद्व्यतिरिच्यता
परिधिः पद्विषेः काञ्चिकच्छाया च "बलकं धलकलमधियाम" इत्य-
भिधानाज्जडत्वालिङ्गव्यत्यासः तथाच यस्य बलकलस्योपर्यंला-
तपरिधिरेस्तीत्यन्वेतव्यम् ॥ १० ॥

श्रीमद्विभवापचक्रवर्तिकृतसाराथं दर्शनी ।

तामेव देवीं मकरध्वजस्य वशमुपनीतः सन् जडवदिति
वक्ष्यमाणां दशश्लोकीमुवाच जाड्यानुकरणञ्च वैदग्ध्यविशेष-
द्योतनार्थं विवरं मनोऽन्तःप्रवेशद्वारं विदधतीं निजमुखा-
द्विगलितममृतमिव स्वादु आनन इव मादकं यत् सहासं भाषणं
नस्मिन् सति य आमोदो गन्धस्तेन मदान्धा मधुकरनिकरा-
स्नेहपरां आवरणं तेन भयात् द्रुतः शीघ्रो यः पदविन्यास-
स्तेन बल्लु स्पन्दनं किञ्चिच्छलनं स्तनकलशयोः कबरभारं रस-
नायाञ्च यद्ग्रास्ताम् ॥ ६ ॥

का त्वामित्युक्त्वा मसम्भ्रममतिबाल्यमारुह्यैव तपस्यतो मम
स्त्रीपुंविशेषज्ञाने नास्तीति द्योतयन्नाह । हे मुनिवर्येति । अह-
मिव त्वमपि तपोऽर्थमेवत्र निष्ठासि किमिति भावः किञ्च त्वं
मुनिवर्यो भूत्वा मुनिं मां यन्मोहयस्यत्र किं कारणमिति च्छाया
विभाषय ज्ञातमित्याह । मायास्तीति । भगवानेव परदेवता तस्याः
मायैव त्वं मुनिवर्यरूपेणात्र वर्तसे इति भावः किञ्च भुवा-
बालक्ष्याह । विज्ये निर्गुणो धनुषी विभर्षि हे सुहृत् ! मखे !
किमात्मनोऽर्थे स्वस्य कृते त्वेताभ्यां किं कार्यमस्ति किं वा
मृगान्स्मदादीनिति गूढोऽर्थः ॥ ७ ॥

कटाक्षबालक्ष्याह । बाणो शतपत्रे भेदकमले एव पत्रे यथास्तौ
ज्ञानौ विश्रमेण मन्थरौ पुङ्खाभ्यां विनापि रुचिरो अतिनिर्गमो
नीक्ष्यो दन्ताप्रभागी यथास्तौ क्षेमाथेति यद्यस्मान् प्रतियोग्यसं
तर्हानयोर्ज्वालया नैव जीविष्याम इति भावः ॥ ८ ॥

तस्याः सौरभ्यलंभेनानुगच्छतो भ्रमरानालक्ष्याह । शिष्या
भ्रमराः ॥ ९ ॥

नूपुरस्वनमास्त्राद्याह । वाचमिति । तुभ्यं त्वामानन्दयितुं तव
चरणस्थयोः पञ्जरयोरन्तगतान्तिर्गिर्पाञ्चणो वर्तमाना अनुमी-
यन्ते यस्माद्रूपामहद्व्यवहृतां मुखरां पारम्परिककलामयीं
वाचं शृङ्गावाम हे भ्रम्राज्ञानं तव तपोयोगवलानिलमितमर्थत-
दिति भावः परिभारोऽर्थान्ममर्पातवस्त्रस्य नितम्बलप्रत्वेन
लाभयमास्त्राद्याह । अङ्गुलितङ्कुवन्धे नितम्बस्य सुन्दरमण्डलं
कदम्बकोशैः पीतकान्तिलंघ्या इयामस्यापि तय नितम्बः पीत
इत्याश्चर्यकङ्कनितम्बीवम्भे इति पाठे अङ्गेति स्वभोधनं गन्तव्यत्वां
निययोह । यस्यां पीतकान्तौ अलातपरिधिर्ज्वलद्भारमण्डलं

अहो ते तपस्वीवनेति भावः क्व च बलकलं ते इति कि
स्वाभम एव बलकलं भ्रमांद्वापहाय मलिकटं नम्र एवायातोऽ
सीति भावः भङ्ग्या सुरतप्राथना च द्योतिता ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तां नयनगोचरां देवीमायिदुरं निकटे सुमनसः उर्पाज-
घ्नन्तीं मधुकरीमिव जडवादिनि उवाच कथम्भूतः तद्वज्रजोकेन
तस्या अवज्रोकेन विहृतावसरस्य दत्तक्ष्यास्य मकरध्व-
जस्य वशमुपनीतः कथम्भूताम् द्विजिदिमनोनयनाल्हाद्दुर्ग-
त्यादिभिर्गुणां मनसि कुसुमायुषस्य धिवरं किद्र
विदधतीं निजमुखाद्विगलितममृतमिव स्वादु आननवन्मादकं
यत्सहासं मन्दहमितसहितं सम्भाषणं तस्मात् य आमोद-
वाहितिःसुतां गन्धस्तेन मदान्धमधुकरनिकरैरुपरां आवरणं तेन
भयाद्द्रुतेन शीघ्रेण पदविन्यासेन बल्लु स्पन्दनं किञ्चिच्छलनं
स्तनकलशयोः कबरभारे रसनायां च यस्याः ॥ ६ ॥

तद्वचनमेवाह । का त्वामिति दशाभिः । मुनिवर्येत्यादि पुरुषेन
सम्बोधनं भ्रमादीनां धनुष्ठादिकल्पनं च स्वात्मनस्तद्व्यव-
द्योतकं तस्याः वशीकरणार्थं च भगवतां ब्रह्मादीनां परदेवता
उपास्यभूता या देवता तस्याः कापि काञ्चित् मायाऽसि किम
भूयां धनुष्टेन कल्पयित्वाह । हे सुहृत् ! विज्ये ज्यारहिते
विभर्षि किमात्मनाऽर्थे स्वमांजनार्थं वा शब्देन हृथा मांस-
भक्ष्यास्य निन्दितत्वात् आस्त्रार्थमप्रमत्तान् अनर्वाहितानस्मिन्नि-
धानं मृगयसे ॥ ७ ॥

कटाक्षो बाणत्वेन कल्पयित्वाह । बाणाविति । शतपत्रे भेद-
रूपेण संस्थिते कमले ते एव पत्राणि पृच्छन्ति ययोः अपुङ्गव-
चिरो पुङ्गाभ्यां दीर्घशलाकारुपाभ्यां विनापि रुचिरो अतिनि-
र्गमवन्ती अतिनीक्ष्याप्रभागी कस्मे युयुक्षसि प्रयोक्तुमिच्छसीति
न विद्यः स्वस्य तल्लुब्धत्वं ज्ञापयन् प्रार्थयते तव विक्रमः अत्र
प्रचारः नोऽस्माकं क्षमायेष्टमिच्छे अस्तु ॥ ८ ॥

तदङ्गुलीरभ्रजोभेन परिणो भ्रममाणात् ध्वनिं कुर्वतः मधुक-
रात् तच्छिष्यत्वेन कल्पयित्वाह । शिष्या इति । सरहस्यं साङ्गं साम
पठन्ति अजस्रं सन्ततमीद्वरं गायन्ति च मूर्खे मत्वा त्यस्यतीति
शङ्कया तथ्येन मधुकरानेवाह । ऋषिगणाः वेदशास्त्रा इव
सुमनोऽभिवृष्टीभेजन्ति अर्थादिते पुष्परिमखलुब्धा मधुकरा
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

नूपुरादीन् पञ्जरादिवेन कल्पयित्वाह । वाचमिति । हे मुनि !
तुभ्यं तव चरणस्थपञ्जरयोः नूपुरयोः निस्तिरीणासम्भर्गतरेखानाम
अरुपमृत्पगमरुपा महद्व्यवहृता नुयरा प्रफटा तां च याचं
परं केवलं शृङ्गावाम शृणुमः पीतं पटे दत्र काश्चित्त्वेन कल्प-
यित्वा पृच्छन्ति अङ्गुलितङ्कुवन्धे नितम्बस्य सुन्दरे मण्डले कदम्ब-
कुमुदस्य रुचिः कान्तः क लब्धा कुत्र प्राप्ता काञ्ची मयनाम
अलातपरिधिं प्रकल्प्याह । यस्यां कदम्बकक्ष्यामलातपरिधिरेति
नितम्बकान्तित्वेनोक्तं नम्रां प्रकल्प्य पृच्छति च पुनस्ते बलकल
केति ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

थोडे दृग्मे जेमे भोगी फुल्लो को मृगनी हो तैस देव-
मनुष्योके मनका आनन्द देने वाले गति विहार धिनय अत्र-

किं सम्भृतं रुचिरयोर्द्विज ! शृङ्गयोस्ते मध्ये कृशो वहति यत्र दृशिः श्रिता मे ।
पङ्कोऽरुणाः सुरभिरात्मविषाणा ईदृग्येनाश्रमं सुभग ! मे सुरभीकरोषि ॥ ११ ॥
लोकं प्रदर्शय सुहृत्तम! तावकं मे यत्रत्य इत्थमुरसावयवावपूर्वा ।
श्रस्मद्विधस्य मनउन्नयनौ विभर्ति बहद्भुतं सरसराससुधादि वक्रे ॥ १२ ॥
का वात्मवृत्तिरदनाद्धबिरङ्ग ! वाति विष्णोः कलास्यनिमिषोन्मकरौ च कर्णौ ।
उद्विग्नमनिगुगलं द्विजपङ्क्तिशोचिरासन्नभृङ्गनिकरं सर इन्मुखं ते ॥ १३ ॥
योऽसौ त्वया करसरोजहतः पतङ्गे दिक्षु भ्रमन् भ्रमत एजयतेऽश्रिणी मे ।
मुक्तं न ते स्मरति वक्रजटावरुधं कष्टोऽनिता हरति लम्पट एष नीवीम् ॥ १४ ॥
रूपं तपोधन! तपश्चरतां तपोघ्नं ह्येतनु केन तपसा भवतोपलब्धम् ।
चतुं तपोऽर्हसि मया सह मित्र! मह्यं किम्वा प्रसीदति स वै भवभावनो मे ॥ १५ ॥

भाषाटीका।

लोकस्य सुन्दर भक्तियोंके वचनोंसे मनुष्यों के हृदय में काम-
के बाणों से घेन करती हुई निज मुखसे निकला जो अमृत-
रूप आसव सहित सम्भाषण तिससे जो आमाद तिसके
मदसे अग्ने भौरोंके समूह से जो क्कावट तिससे चलनेमें
जो शीघ्र पदग्याम तिससे मनोहर किञ्चित् चालसे चलाय
मान स्तनोंका भार तथा कौंधनी जिसकी ऐसी प्रकाश
मान जो अश्वरा तिसके देखनेमें अवसर पाने वाले
भगवान् मकरध्वज कन्दर्पके वशीभूत हांकर जड बुद्धी सा
हांकर राजा इस वचनको बोला ॥ ६ ॥

मोहित होकर खीलिङ्ग पुलिङ्गको न समझकर धोलने लगे
कि हे मुनिवर्य! तु कौनसी है क्या करने चाहती है इस
पहाड़पै क्यों आयी है परवेषता भगवान् की कोई माया है
क्या हे सुहृत् विना प्रत्येचाकं दो धनुष (भौ) धारण किये
हा व धनुष क्या अपने वास्ते हैं कि वा कोई हमसे, प्रमादी
मृगोंको वनमें डूँडनी ही ॥ ७ ॥

बुकुटी देखकर कहते हैं कि नेत्र कमल ही बाण के
पक्षम पत्र हैं अतिशान्त है पुंख बाणके मूलके घिना मि अति
मनोहर है अति तीक्ष्ण दांत वाले हैं ऐसे दोनों बाणों को
कि ऊपर छोड़ींगे वनमें विचरते समय आपका पराक्रम
इस जड बुद्धि वालों के कल्याणको हावे ॥ ८ ॥

भौरोंको देखकर कहते हैं कि आपका शिष्यसे सब भग-
वान् आप ईश्वरको चारों तरफसे रटने हैं और रहस्य
सहित सामको गान करने हैं आपके वालोंके शिष्यों से
गिरि फूलोंकी वृष्टि को ये सब प्रदणकर तहें जैसे कि
ऋषिगण भेद शार्वाको प्रहण करें ॥ ९ ॥

हे अग्रन् ! आपके चरण पङ्कज जोतिप्तिरुप रूप तिनके
जो विना रूपके और शब्द वाले वचन को केवल हम सु-
नने मात्र हैं आपकी कटि मनोंहर है तिसविभवमें कदम्ब की
गन्धि कहां से आई तुमारी कटि पर मेखला मे आँधि का चक्र-
वृत्तताहें आपका बलकल वज्र कहां गयाहें ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स्तनावालक्ष्याह । शृङ्गयोः स्तनयोः किं सम्भृतं किं पूर्वा-
मस्ति । मनोहरं किञ्चिदस्तीत्येतावन्तु जानामि । यतो मध्ये कृशो-
ऽपि त्वं कृच्छ्रेण वहसि धारयसि । यत्र च मे दृशिर्दृष्टिः भिता
संलग्नास्ति । अन्ययेदं द्वयं न घटन इति भावः । स्तनगतं कुङ्कु-
ममालक्ष्याह । पङ्कोऽरुणा आत्मनस्तव विषाणो शृङ्गे ईदृग्यपूर्वः ।
कुंत इत्यत आह । येन पङ्कनाश्रमं सुरभीकरोषि सुगन्धयुक्तं
करापीति ॥ ११ ॥

लोकं स्थानं यत्रत्यो जन उरसा इत्थमपूर्वावयवी विभर्ति ।
मनस उन्नयनौ । शृंगभकौ पाठान्तरे "इत्थमभूतलक्षणा" तृतीया ।
वक्रे च बहद्भुतं विभर्ति । किं तदाह । रमो मधुरालापः रासां
विलाससाध्यां सहिता सुधा अधरामृतमादिशब्दात्स्मित-
नर्मादि ॥ १२ ॥

का वा तत्र लोके आत्मनो देहस्य वृत्तिराहारः । अङ्ग !
हे सखे ! अदनाद्धर्षणाद्धविरिति तत्सम्बन्धी गन्धो वात्यागच्छति
इति ताम्बूनाभिप्रायम् । अदनाद्धाहरङ्ग भातीति पाठं मम तावज्जं
जनाद्धहिभूतैव वृत्तिर्भार्तीत्यर्थः । यत्स्वं विष्णोः कलाऽनि
विष्णोश्च नाश्रानि "अनश्रन्नयो अभिचाकशीति" इति श्रुतेः विष्णोः
कलासीत्पत्र हेतुः । तत्र च कर्णौ विष्णोरिवानिमिषोन्मकरौ
अनिमिषा रत्ननेत्रन्यन निमेषान्याबुल्लमन्तौ मकरौ तदाकारं
कुण्डलं यथास्तां । किञ्च । तत्र मुखं सर इत् सर इव । तदेवाह ।
उद्विग्नं चञ्चलं मीनयुगलमिव नेत्रद्वयं यस्मिन् । द्विजा
दन्नास्तेषां पङ्का शोचिः शोभा यस्मिन् । सरसि तु द्विजा
राजहंसाः आसन्ना भृङ्गनिकर इव केशस्तोमः परिमल्लुब्धभृ-
ङ्गानामो वा यस्मिन् ॥ १३ ॥

पतङ्गः कन्दुको भ्रमन् । भ्रमाश्चलस्य मे अश्रिणी एजयते चञ्च-
लतां नयति । वक्रकेशसमूहं मुक्तबन्धनं न स्मरति न सम्भा-
वयामि किम् । कष्टो भूतोऽनिता नीवी हरत्येतन्न स्मरति
किम् ॥ १४ ॥

उपलब्धं प्राप्तम् । मह्यं मम । हे मम मित्र ! मया सह तपश्चतुंम-
र्हसि । किञ्च स वै भवभावनः संसृतिविस्तारको ब्रह्मा मे प्रसीदति ।
न्यां भार्या कल्पयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीमद्भिराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्तनावाक्याह । हे द्विज ! सुन्दरयोः शृङ्गयोः किं सम्भृतं किंपूर्णमस्ति मनोहरं किञ्चिदस्तीत्येतावत्सु जानामि यतो मध्ये मध्यकाये कृशोऽपि त्वं कुरुक्षेत्रे शृङ्गद्वयं वहसि अत्र शृङ्गयोर्मै शिराभिता संलग्नास्त अन्यथेदं वहनं मम हृदयासङ्गनं च न घटन् इति भावः स्तनगतं कुङ्कुममालक्ष्याह । पङ्कोरगाः सुर-भिरात्मनस्तव विषाणो स्तने ईदृगत्यपूर्वंः क्षिप्त इति शेषः कुतः यन् पङ्कुरं सुभगं ममाश्रमं सुरभीकरोषि ॥ ११ ॥

हे सुहृत्तम ! तावकं त्वत्सम्बन्धिनं लोकं स्थानं मे मह्यं प्रदर्शय यत्रत्यः यः तावकलोकस्थः जनः अस्मद्विषयस्य माहशस्य मनउ-प्रयनो मनःसोभको उल्लासकरो वा रुत्वयस्त्वयलोपाः यलोपस्या-सङ्गत्वात्तु गुणः इत्थं ईदृशाद्यपूर्वावयवौ शृङ्गरूपौ स्तनौ रसा विभक्तिं वक्त्रे च वहङ्गते विभक्तिं किं तत्सरसरासमु-दि सरसो मधुरालापः रासो विखासस्ताड्यां साहता सुधा अधरासृत्तमादिशब्देन स्मितादिसङ्ग्रहः ॥ १२ ॥

तव लोके आत्मनो देहस्य वृत्तिराहारः का वा अङ्ग ! हे मखे ! अदनाश्वर्षणाऽहः भक्षणाश्वर्षनिरकेणा भक्षणां विनेन तवात्म-वृत्तिर्जीवने संभवतीति भाति सा कीदृशी अदनाश्विद्वितीति पाठे हविः शब्दस्तद्वन्धे उपचाराद्भनेन अदनाश्वर्षणाऽहः सम्बन्धि गन्धो वात्यायातीति ताम्बुलाभिप्रायं पूर्वोक्तपाठ एव साधुः विष्णोः कलासीति हेतुकैः तथाहि तस्मिन्पाठे तव भोजनाद्विभूतैव वृत्तिरित्यवभातीत्यर्थः कुतः यतस्त्वं विष्णोः कलांशोऽसि विष्णुर्नादनाति "अनश्नन्नयो अभिचकाशीति" इति श्रुतेः विष्णोः कलासीत्यत्र हेतुः तव कर्णो विष्णोर्विधानिमिषोन्म-करावनिमेषौ रत्नभ्रष्टत्वेन निमेषशून्यौ उल्लसन्तौ मकरौ तदा-कारे कुण्डले पयोस्तौ किं च तव मुखं सरस्वर इव तदेवाह । उद्विग्ने च अन्नमीनयुगलमिथ नेत्रद्वयं यस्मिन् द्विजाः दन्ता-स्तेषां पङ्कुराः शोचिः शोभा यस्मिन् शोचिःशब्दः सान्तः -सि तु द्विजाः हन्ताः आसन्नो मृङ्गनिकर एव केशस्तोमः मललुब्धमृङ्गस्तोमो वा ॥ १३ ॥

त्वया करसरोजन हतः योऽसौ पतङ्गः कन्दुकः दिक्षु भ्रमन् रतः अमिताचक्षस्य मेऽन्विषी एजयते चञ्चलतां नयति वक्र-तासमूहं मृकबन्धने न स्मरसि न बध्नासि किं कष्टं धृत्तः लम्पटो लसः एव अनिलो वायुः नीधी हरत्यधराश्वरं हरति, एतच्च स्मरसि किम् ॥ १४ ॥

हे तपोधन ! तपश्चरतां तपोविघ्नकरमेतद्रूपं भवता केन तप-पलम्बं प्राप्तं हे मित्र ! मया सहितस्तपश्चतुर्महर्षि भवभा-तः विद्वक्त्रा स वै अजो ब्रह्मा किं वा मह्यं प्रसीदति त्वां यो कल्पयतित्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयेकृतपद्मनावली ।

मध्ये कृश इत्यलुक् कृशमध्यस्थं यौ वहसि ते तव तयोः चरयोः शृङ्गयोः शृङ्गद्वयजतयोः स्तनयोः संभृतं किं च्युक्त-क्षणावलीखरतामिति शेषः यत्र ययोः द्विजेति सम्बोधनं जड-तात् कुङ्कुमाद्यङ्गरागमिप्रायेणाह । पङ्कुर इति । आम्भ्रियाणो तव तनद्वयेऽङ्गाः पङ्कुराः कुङ्कुमाद्यङ्गरागः ईदृगीदृशागुणांपतः कथ-त्राह । येनेति ॥ ११ ॥

यत्रत्यः यस्मिन् देशे भूतस्त्वमुरसा अपूर्वो नूननो अथ-यथो स्तनलक्षणां विभक्तिं किं विशिष्टानस्मद्विषयस्य मनउ-प्रयनो मनस उक्त्वंप्रदो स त्वं तावकं लोकं प्रदर्शयत्यन्वयः अन्यदपीत्याह । बर्हिता किं तदत्राह । सरसोत । वक्त्रे स्तन सह वतमानः सरसो हामः मन्दहामः तेन युक्तां सुधाधरासृत्तं च विभक्तिं पानेन सम्महामकीडाकर्णी सुधांमिति वा ॥ १२ ॥

अङ्ग ! तवात्मवृत्तिदेहयात्रा का अत्रामिति चक्षत्राह । अत्रा-दिति । अदनाश्वर्षाभोजनं विनेति मे भाति अन्नभक्षणांनेव यत्ना-पलितवैगन्ध्यादकं क्यात्तत्तव नास्तीति भावना कल्पयति इति भावः किं च त्वं विष्णोः कलासीति अन्ने अशनाद्यभावात् लक्षणात्तरं चास्तीत्याह । अनिमिषमकराविति । अनिमिषना-शुन्मीलन्तौ मकरौ मकरमत्स्यलक्षणां कर्णौ कुण्डलाभ्याकणपो विष्णुत्वं लक्षणांमिति शेषः इदं चास्मत्सरोहरगमित्याह । उद्वि-ग्रमीनेति । ते तव मुखं सरः मुलाख्यं सरः उद्वृत्कप्रमित्यन्वयः कथमद्विग्र संखलितं मीनयोर्नेत्रयोर्गुणलं यस्मिन्स्तत्तथा अतथ-स्थितिलक्षणाभ्यामिचाराभेत्तस्थाने मीनप्रहयां सरःपयोपादानाच्च द्विजानां दन्तवर्षाविडनया स्थितानां पक्षमणां पाङ्कुराभिः शोभास्यति द्विजपाङ्कुराभिः अन्यत्र पङ्कुरां पाङ्कुराभिः शोभि आसन्नो शृङ्गायां निकरो यस्मिन् तत्तथा उभयत्र समं द्विजपङ्कुराशोचि-रिति कश्चिपठन्ति ॥ १३ ॥

त्वया करसरोजन हतो योऽसौ पतङ्गः कन्दुकः दिक्षु भ्रमन् भ्रमन्तः तवाक्षिणी एजयते चालयतीत्यन्वयः लम्पटो रागी भत एव कृष्ण १ एवः अनिलो वायुः धरो धरणीयश्च वक्रः कृदि-लक्ष जटानां वक्रथः समूहस्ते तव ते हरति नीधी वक्रथश्च च हरतीत्येतन्न युक्तमित्यन्वयः ॥ १४ ॥

हे तपोधन ! तव यद्रूपं तपः कुर्वाणानां पुमां तपोध्रं तपो-विघ्नकरमेतद्रूपमिह तपोराशौ केन तपसा त्वया लक्षमित्य-न्वयः हे मित्र ! मया सह तपः कर्तुमहंसात्यन्वयः "तप एवर्थ" इति धातो एवर्थानमित्तं विषयभोगलक्षणांमानन्दं गमयितुमिति वा चरन्तीत्यर्थव्यात् महो मे त्वं प्रसीदसि किं वा तर्हीति शेषः कुत इति तत्राह । स इति । स भवान्मे भवभावनः सम्प्रकरो वा इत्य-न्वयः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

लोकमिति । उन्नयनेर्गिति पाठे क्षोभगौरपूर्वत्वप्रकारं प्राप्ता-वित्यर्थः ॥ १२ ॥

तनु निराहार एवाऽहं तत्राह । अदनाश्वर्षणाहेतोः हाव-योश्चिद्यद्वात्मिथ परमपावित्रं किमपि वाति तत्सम्बन्धि-गन्धः प्रसरतीत्यर्थः पूर्वपाठे विष्णोः कलासीति हेतुत्वे तु विष्णोर्गन्धोक्तत्वादिति ज्ञेयम इदित्यन्वयमवयवार्थः एषार्थश्चात्र साहचर्य इति ज्ञेयम उदीरति तु काल्पितमथ ॥ १३-१७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजायचक्रवर्तिकृतसारागणेशदीर्घी ॥

स्तनावाक्याह । हे द्विज ! शृङ्गयोः किं सम्भृतं किंपूर्णं यद्-मूल्यरत्नं वस्तु धृते वस्तेन यन्मदहाप्यपातममय एव मुहुराच्छा-दयसीति भावः प्राद्वयां भूत्यापि शृङ्गद्वयं धृत्ते तत्रापि वक्षसि तत्रापि मनोहरमेव वस्तु धन्ते यतो मध्ये कृशोऽपि

श्रीमद्भ्रश्वनाचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी

कृच्छ्रेणापि वहसि यत्र दशिमदृष्टिः भिता लभेति महृष्टिरेवात्र प्रमाणासि भावः तेषाच्छादनमुद्रात्र्य स्वयमेव दर्शयित्वा मत्सम्बद्धमपाकुरु किं वा आक्षापयसि चेत् सौहार्देताहमे-
वाद्घाटयामि तपस्विनो मम धस्तुनि प्रयोजनं नास्ति केवलं दर्शनं एवेति भावः स्तनस्य शृङ्गत्वे तुङ्गत्वातिशयविवक्षया ज्ञेयं स्तनगतं कुङ्कुममालक्ष्याह । आत्मनः स्वस्य विषयां शृङ्ग ईहकं पङ्कः धृतः कस्य सरावरस्य सुरभिररुणश्च पङ्कुन्महमपि वक्षसि भित्तामीति भावः ॥ ११ ॥

अस्मद्देशे मनुष्यांसि वक्षसि शृङ्गज्यं धत्त इति चेत्तत्रैव गन्धा तपश्चिकीर्षामीत्याह । लोकासि । हे सुहृत्समेति सौहार्दे-
नैवेति भावः नन्वेतं शृङ्गं न भवत इत्यत आह । यत्रत्यो जन इत्यमुरसा वक्षसा मनस उन्नयनी चोभकौ उन्नयनैरिति पाठे उत्कण्ठया प्रहस्योः वक्षत्रे च वक्षद्भुने विभक्तिं किन्तदाह । सरमां मधुरालापः रामो विलासः ताड्यां महिता सुभा अधरामृतम-
आदिशब्दादामादमकरन्दार्थिकं स्मितनम्रादि ॥ १२ ॥

का वा तव लोके आत्मनो देहस्य वृत्तिर्जीविका नाम्बूल-
गन्धमनुभूते व्यञ्जयन्नाह । हार्थारति । अदनात् भक्षणात्तेतोः हवि-
रिति तत्सम्यग्धी गन्धो वाति आगच्छति देशान्तरे यलोका हविर्भोजनः श्रूयन्ते तस्मादेव हविष एव गन्धोऽनुमीयत इति नाम्बूलहविषोः स्वापरिचिन्तव्यं व्यञ्जितम् अदनात्प्रविरक्तं भातीति पाठे भोजनाद्वाहभूतेव वृत्तिर्भोतीत्यर्थः यतस्त्वं विष्णोः कलासि विष्णुश्च "नादनात्तन्नश्नन्नन्योऽभिचाकशीति", इति धृतः अत्र लिङ्गं विष्णोरिवानिमिपोन्मकरो रन्नेत्रत्वेन निमेषशून्यो उत्कृष्टम-
करो कुण्डलाकारो ययोस्तौ किञ्च एवं मुखं सर इत् सर इव उद्विग्नमीनयुगलमिष नत्रद्वयं यत्र तव द्विजाः हेमा दन्ताश्च नेपां पङ्गा शोचिः शोभा यस्मिस्तत् आसन्नो भृङ्गनिकर इवा-
लकसमूहो यस्मिस्तत् ॥ १३ ॥

कन्दुककीडामालक्ष्याह । पतङ्गः कन्दुकः भ्रमतः भ्रमाश्चित्तस्य मे अक्षिणी एजयते चञ्चलीकरोति वक्रं जटावकथं केश-
समूहं मुक्तं मुक्तवन्धनं न स्मरति कष्टे धूर्तः नीधीं हरति पतन्त न स्मरति किमेतावांस्तव कन्दुककीडायामावेश इति भावः ॥ १४ ॥

स्वित्नां मम तपस्विनङ्गोऽपेक्षित एवेत्याह । रूपमिति । हे तपोधन ! उप आधिक्येन लब्धे मया मां सुखयितुं मया सह तपश्चरितुमर्हसि मे मां पूणेनारथीकर्तुं भवभावनां ब्रह्मा ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्तनौ शृङ्गयुग्मेन प्रकल्प्य पुञ्जति हे द्विज ! ते त्वया शृङ्गयोः किं रत्नादिकं समभूतं निर्हितं यतो मध्ये कृशोऽपि न्वं वक्षसि यत्र शृङ्गयोर्भूतं वस्तुनि शृङ्गज्यं वा मे दशि दृष्टिः श्रिता प्रश्रिता न पणकष्टे शक्ता इत्यर्थः स्तनस्थकुङ्कुमं पङ्कुत्वेन परिकल्प्याह । आर्मानपाणं भवदीयशृङ्गं अन्गाः सुर-
भिश्च ईहकं पङ्कुऽस्य येन पङ्कुने आश्रमं सुरभी करोपि सुगन्ध-
व्यास करोपि ॥ ११ ॥

हे सुहृत्सम ! तावकं त्वदीयं लोकं स्थानं मे ~~दशां~~ दशां यत्रत्यो जन इत्यमपूर्वावयवौ विषयाण्यौ उरसा विभक्तिं मनस उन्नयनी हर्षकरी वक्त्रे च रसस्य मृदुभाषणस्य यो रसः प्रवर्तनं तं सहितं सुभाद अधरामृतदन्तकान्ति अमम्बुश्चि-
तादि बहु अद्भुतं विभक्तिं ॥ १२ ॥

हे अङ्ग ! मित्र ! आत्मनस्तव का वा वृत्तिः आहारविरूपा जीविका अदनाद्भक्षणात् हविः वाति गन्ध आगच्छति गुण-
गुणानोरभेदात् किञ्च विष्णोः कलासि किं च ते आर्मान-
पोन्मकरो कर्षो भवतः नत्राकारमणिद्वययुक्तया निमिषर-
हितौ उज्ज्वलौ मकरो तत्सहसौ कुण्डले ययोस्तौ भवतः किञ्च ते मुखं सर इत् मीनहंसभ्रमरादिभीयुक्तस्य इवास्ति यतः उद्विग्नं चपलं मीनयुगलमिष नयनयुगलं यस्मिन् द्विजपङ्गा दन्तपङ्गा शोचिरोचिर्थस्मिन् आसन्नो गन्धलोभेन निकटगो भृङ्गानकरो यस्य तत् ॥ १३ ॥

भ्रमतः सोद्वेगस्य मुक्तं गतवन्धनं वक्रजटावकथं न स्मरति कष्टः धूर्तः लम्पटः त्वय्यासक्तः नीधीं वल्लं हरति तत्र स्मरति किम् ॥ १४ ॥

हे मित्र ! स ब्रह्मा ॥ १५ ॥

भाषाटीका

हे द्विज ! आपके सुन्दर दोनों सींगों में क्या रखा है बीच में छुप हाकर उन भींगों को [स्तनों] को धारण करते हैं जिनमें मेरी दृष्टि लग गई है आपके भींग में लाल कीचड़ इस प्रकार का है जिसमें कि हे सुभक्त ! हमारे आश्रमको सुगन्धित करते हो ॥ ११ ॥

हे सुहृत्सम ! आप अपना लोक हमको दिखाओ जहां रहने वाले पुरुष हमारे मनको हरण करने वाले ऐसे अपूर्व अधयवों को जानीस धारण करते हैं और मुख में बहुत अद्भुत सरस विलास प्रमृत्त हासादि धारण करते हैं ॥ १२ ॥

हे मित्र ! आपकी आहार की वृत्ति क्या है जिसके भक्षण से सुगन्ध आता है आप तो विष्णु की कला हो आर तुम्हारे कर्षों में भी विना निमिष के सुन्दर मकर हैं भय न चलाय मान दो मत्स्य हैं जिसमें हंसों की पङ्क्ति की शोभा है जिसमें समीप में भैरों का समूह है जिसमें ऐसा तुम्हारा मुख सरोवर सरीका भाग होता है ॥ १३ ॥

यह जो तुमने हाथ से फेंक दिया सूर्य (गेहू) दिशों में धूम-
ता है सो मैं धीमेत हूँ मेरी भावों को सुमाना है तुम्हारा जटाओं का समूह खुला हुआ है जिसको तुम नहीं याद करते हो यह दृष्ट पवन तुम्हारे कान्त वस्त्रको उडा देता है सो भी तुम स्मरण नहीं करती हो ॥ १४ ॥

हे तपोधन ! इस रूपको तुमने किस तपस्या से लाभ किया है यह रूप तपस्या करने वाले हम सरीके पुरुषों के तप का नाश करने वाला है हे मित्र ! आप तो मेरे साथ तपस्या करने लायक हो अथवा वह जगत्कर्ता ब्रह्मा हम पर प्रसन्न होकर ऐसा करेगा क्या ॥ १५ ॥

न त्वां त्यजामि दयितं द्विजदेवदर्शनं यस्मिन्मनो दृगपि नो न विधाति लग्नम् ।
मां चारुभृङ्गयर्हसि नेतुमनुव्रतं ते चित्तं यतः प्रतिसरन्तु शिवाः सचिष्यः ॥ १६ ॥

॥ श्रीशुकउवाच ॥

इति ललनानुनयातिविशारदो प्राण्यवैदग्ध्यया परिभाषया तां त्रिबुधवधूं त्रिबुधमतिरधिसभाज-
याम्नास ॥ १७ ॥

सा च ततस्तस्य वीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरूपवयःश्रियौदार्येण पराक्षितमनास्तेन सहायुतायुतपरिवत्स-
रोपलक्षसं कालं जम्बूद्वीपपतिना भौमस्वर्गभोगान् बुभुजे ॥ १८ ॥

तस्यामुहुरा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृत्तरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्व-
केतुमालसंज्ञाम्भव पुत्रानजनयत् ॥ १९ ॥

सा सूत्राण्य सुतान्नवानुवत्सरं गृह एवापहाय पूर्वचित्तिर्भूय एवाजं देवमुपतस्थे ॥ २० ॥

श्रीपरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

द्विजदेवेन ब्रह्मणा दत्तम् एकं मनश्च लघ्नं सज्जापयति हे चारु-
भृङ्ग ! यतस्ते चित्तं तत्र मां त्वदधीनं नेतुमर्हसि सचिष्य-
स्तव सख्योऽपि शिवा अनुकूलाः सख्यो मां प्रतिसरन्त्वनुव-
त्सताम् यद्वा एतावत्पर्यन्तं मे याः सचिष्यः सख्यः शिवाः
फेरवस्ताः प्रतिसरन्तु नियान्तु यद्वा वनवास्ये सहचर्यो हरिगयः
शिवाः प्रतिसरन्तु प्रदक्षिणं गच्छन्तु ॥ १६ ॥

प्रायेषु वैदग्ध्यं यस्यास्तथा परिभाषया वाचा समाजवा-
मानं पूजयामास सम्मुखीकरोत्यर्थः ॥ १७ ॥

बुद्ध्यादीनां द्वन्द्वैक्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

सूत्रं प्रसूय उपनस्येऽभजत् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभाष्यटीपिका ।

हे द्विज ! देवेन ब्रह्मणा दत्तं त्वां न त्यजामि यस्मिन्स्त्वयि
नोऽस्माकं हृत्तमश्च लघ्नं सज्जापयति न ततो गच्छति हे चारु-
भृङ्ग ! यतस्ते चित्तं ततो मां त्वदधीनं नेतुमर्हसि सचिष्य-
स्तव सख्योऽपि शिवा अनुकूलाः मां प्रतिसरन्त्वनुवत्सतां यद्वा
एतावत्पर्यन्तं मे याः सचिष्यः शिवाः फेरवस्ताः प्रतिसरन्तु
नियान्तु यद्वा वनवास्येन सह वसन्त्यो हरिगयः शिवाः प्रति-
सरन्तु प्रदक्षिणं गच्छन्तु सरण्य इति पाठे सरन्तीति सरण्यो
रात्रयः शिवाः मङ्गलरूपाः सरन्तु गच्छन्तु ॥ १६ ॥

इतीत्यं ललनानुनये ताः स्वाधीनाः कर्तुमित्यर्थः अतिनिपुण्यो
प्रायेषु वैदग्ध्यं कौशलं यस्यास्तथा परिभाषया तां त्रिबु-
धवधूमत्सरसं मोहितचित्तः अति समाजयामास सबहुमानं
नामनुकूलामकरोदित्यर्थः ॥ १७ ॥

सा च पूर्वचित्तिः तस्य वीरयूथपतेः वीराणां युथाः तेषां
पनेराशीर्हस्य बुद्ध्यादीनां द्वन्द्वैक्यं तेन पराक्षितमनासकं मनो
यस्याः सा जम्बूद्वीपपतिना तेनाग्नीध्रेण सह बहुकालं भौमस्वर्गोः
नववर्षाः तेषु ये भोगास्तात् बुभुजे ॥ १८ ॥

ततः स राजधेष्टः आग्नीध्रः तस्यां पूर्वचित्त्यां नामिप्रभृती-

[६]

अवाप्तजान् पुत्रानजनयत् पुमाख्याकरकाज्ञावन इति पुत्र इत्यय-
यवार्थोवगमाय पुत्रशब्दः प्रयुक्तः अतो न पीनरुक्तयम् ॥ १९ ॥

सा पूर्वचित्तिः प्रतिसरन्मेकैकं पुत्रमिति नच सुतान् सूत्रा-
गृह एवापहाय विहाय पुनरजं देवं ब्रह्मणा उपतस्थेऽभजत् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रस्तावटी ।

हे द्विज ! देवेन विधिना दत्तं यस्मिन्स्त्वयि लघ्नं मनो लघ्ना
एगपि ददित्वा न विधात्यभ्यत्र न गच्छति हे चारुभृङ्ग ! सुदरलन !
त्वं मां नेतुमर्हसि कुतः मम चित्तं ते तवानुव्रतमनुगममिति
यतः सुखो प्राण्यकाम इवाह । प्रतिसरन्त्विति । इमाः शिवाः शुभाः
सचिष्यो दासीवद्वर्तमाना मधुकर्तयः प्रतिसरन्त्वपसरन्तु दूरं गच्छन्तु
अधुनाहं त्वां संभोक्तुकाम इति शेषः यद्वा सचिष्यवद्वर्तमानाः
शिवाः शृगालस्त्रियः प्रतिसरन्तु प्रदक्षिणं गच्छन्त्विति स्वकार्यासि-
द्धये शकुने प्राधेयत इति नन्वत्र कथं विज्ये इत्याद्यायमर्था वार्था
संगच्छन्त इति चेत्तुच्यते परिहासार्थेषु दर्शनात्तदुक्तम् । परिहास-
प्रकाशादिष्वनर्था वाग्भवेः कश्चिदिति । तस्मादाग्नीध्रः कामार्तेः वा-
द्वेषविधानेन वाक्यानि प्राक्षपदिति युक्तम् ॥ १६ ॥

विरागिणां श्रोतृणां कर्णेषुः सहायाः इह शार्दिक्कानामप-
हासं हतोरिव स्थिताया प्राण्यकथाया अथापि समाप्तम् । इति
मन्वान इवोत्तरकथाप्रसंगमाह । इतीति । इतिशब्द आदि-
वचनः समाप्तवचनो वा प्राण्ये विषयभोगकथायां वैदग्ध्य
पाटव्यं यस्याः सा तथा तथा परिभाषया संज्ञान्वय-
वाणया ॥ १७ ॥

यद्यनया परिभाषया वर्शकृता स्यात्तर्हि अस्व तत्र घट-
ग्ध्यमस्तीति वक्तुं युक्तं तत्कथमत्राह । सा चेति । अनया
विषयभोगात्सिद्धं वर्शकृताम् ॥ १८ ॥

न केवलमियं भोगक्री किं नु संतामकर्तानि भावेनाह ।
तस्यामिति । पुत्रोपस्यनन्तरं पूर्वचित्त्या किमकरोति तत्राह ।
सासूचेति । अजं देवं ब्रह्मणा ॥ १९ ॥ २० ॥

आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाभागं जम्बूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः ॥ २१ ॥

आग्नीध्रो राजाऽतृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्तस्याः सलोकतां भूतिभिरवारुन्धुं यत्र पितरो मादयन्ते ॥ २२ ॥

सम्परते पितरि नव भ्रातरो मेरुदुहितृर्मरुदेवीं प्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीं जतां रम्यां श्यामां नारीं भद्रां देव-
वीतिमितिसंज्ञा नवोदवहन् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामाग्नीध्रवर्णनं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अयुतायुतं न्यर्बुद्धम् । नृपत्वे भौमभांगान् देवत्वं स्वर्गभो-
गांश्च ॥ १८—२० ॥ २१ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु त्वया मम किं फलं तद्विना यामीत्याशङ्क्याह । न
त्वारमिति । यतो द्विजदेवेन ब्रह्मणा यस्मिन्स्वयं लभं न वियानि
न विगतं भवति हे चारुशृङ्गि ! उन्नतस्तनीति स्त्रीलिङ्गेन सम्बो-
धनमिति कामवैवर्ष्येनावह्निस्थाया नाशं घोटयति । यतः यत्र देवो
नव च्छित्तं तत्रैव सच्चिद्व्यम्नव सख्योऽपि शिवाः अनुकूलाः सत्यः
मां प्रति सरन्तु अनुवर्त्तन्ताम् ॥ १६ ॥

ग्राम्याणामिव वैदग्ध्यं यस्यां तथा ॥ १७ ॥

बुद्ध्यादीनां द्वन्द्वैक्यं गालवमने यकारः अयुतायुतं न्यर्बुद्धम्
॥ १८—१९ ॥

गृहे राज्ञो भवन एवापहाय अपसरस्त्वास्तेषु वात्सल्यमपि
पूर्वकृतं त्यक्त्वा ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

हे ऋज ! हे चारुशृङ्गि ! यतः यत्र ते च्छित्तं तत्र त्वं मां नेतु-
मर्हसि । सच्चिद्व्यस्तव पारिवारिकाः शिवाः कल्याणयः अनुवर्त्त-
भवदीयपरिचर्यायां समासक्तं प्रतिसरन्तु अनुसरन्तु ॥ १६ ॥

ग्राम्येषु वैदग्ध्यं वैशारद्यं यस्यास्तथा सभाजयामास आह-
नवान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

उपनस्थेऽभजत् ॥ २० ॥

भाषाटीका

ब्रह्माजी ने मेरे को आपसे मिलाया है अब मैं आपको नहीं
झाड़ूंगा जिन आपसे मेरे मन तथा नेत्र लगगया है सो हटना
नहीं है हे सुन्दर सींग वाली तु मेरे को जहाँ इच्छा हो तहाँ खे-
चल मैं तेरा अनुचर हूँ इस मनोरथ सिद्धिके लिये मंगलिक हरिण
मेरे दाक्षिण्य और मे चले ॥ १६ ॥

श्रीशुक्रदेवजी बोले इस प्रकार से देवताँ की सी बुद्धि-
वाला स्त्रियों के बशीकरणे में बड़ा चतुर आग्नीध्र ने
ग्राम्यावियों में बड़ी निपुण बोली से उस अप्सरा का
बड़ा सत्कार किया ॥ १७ ॥

तदनन्तर वह अप्सरा पूर्वचित्ति भी उस आग्नीध्र के
बुद्धिशील रूप शोभा उदारबुद्धि शनों से मोहित होकर
अर्बुद्ध अयुत परिवत्सर काळ पर्यन्त उस जम्बूद्वीप के पति
आग्नीध्र के साथ भूमि स्वर्ग के भोगों का भोगती
रही ॥ १८ ॥

उस राजभेष्ट आग्नीध्र ने उस अप्सरा में अपने वीर्य
से नाभि किम्पुत्रव हरिवर्ष इलाहृत रम्यक हिर-
रामय कुरु भद्राश्व केतुमाख नाम के नौ पुत्रों का
पैदा किया ॥ १९ ॥

वह पूर्वचित्ति एक एक वर्षमें एक ऐसे नौ वर्ष में
नौ पुत्रों का पैदा करके उन सर्वाँको घरही में छोड़कर
फिर ब्रह्माजीकी सेवा करने चली गई ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दौत्पत्तिकेनैव स्वभावेन संहननं दृढाङ्गत्वम् ॥ २१ ॥

कामानां भोगैः अर्थाधिकं मन्यमानः भृतिभर्षेदोक्तैः कर्मभिः
अवारुन्धुं प्राप मादयन्ते मोदन्ते ॥ २२ ॥

इत्येवम्भूताः संज्ञा यामां ताः परिणीतवन्तः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीधर-

स्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नाश्यादयः आग्नीध्रसुता मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेन स्वभावतः
संहननं दृढाङ्गत्वं बलं च ताश्यामुपेताः पित्रा आग्नीध्रण विभक्ता
विभागमनतिक्रम्य आत्मतुल्यनामान्याः ममिः सह तुल्य-
नामानि जम्बूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः भारतवर्षस्यापि भरतसम्बन्धा-
पूर्वमजनाभिर्मति व्यवहारादात्मतुल्यनामान्नात्यस्य न विरोधः ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आग्नीध्रो राजाऽतृप्तकामस्तामेवाप्सरसे पूर्वचित्तमधिगम्य-
मानः तत्सङ्गनिमित्तानन्तरमधिकं कामयमानः धुनिभिः धृत्यु-
क्तसाधनेः कर्मभिस्तस्याः सकालतामवरुन्धे प्राप कोऽसौ
लोकस्तत्राह । यत्र लोके प्राप्ताः पितरो मादन्ते ॥ २२ ॥

पितृर्थाग्नीध्रे सम्परेते मृते सत्यनन्तरं नव भ्रातरः नाभि-
प्रभृतयः सुमेरुर्दुहितृर्मरुदेशीप्रभृतीः नव उद्वहन् विवाहित-
वन्तः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभती ।

इतने देहपुष्टिः भात्मतुल्यनामानि आत्मनामाक्षरतुल्यना-
माक्षराणि जम्बूद्वीपे विद्यमानानि वर्षाणि खगडानि "खगडोऽ
स्त्री खण्डिते त्रिषु" इति यादवः ॥ २१ ॥

आग्नीध्रेण पुनः किमकारीत्यत्राह । आग्नीध्र इति । तामभि-
मन्यमान इति तथा सह सुरतोऽसवसुत्वं चिन्तयन्नित्यर्थः समा-
नलोकतामवरुन्धेऽप्युक्तकामः धृतिभिः धृतिविहितैः साधनेराजं
श्रीहरिमिति शेषः यद्वा एवं विधिसाधनेनैव यजन्नप्सरः समा-
नलोकतां धृतिभिराकर्ण्यनैरवरुन्धन् लोकविशिनष्टि । यत्रेति माद-
यन्ते हृषीकेशेन पितृलोक एवाप्सरसां लोक इतिध्व-
नितम् ॥ २२ ॥

सम्परेते मृते मेरुर्दुहितृः पुत्रीः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभत्याम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमर्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यत्र पितर इति तत्र पितृणामधिकारार्थं वक्षते इति
अर्थम् ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमर्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मदर्शिनी ।

मातुरनुग्रहात्तदीयस्तनपानात् भौत्पत्तिकेनैव स्वाभाविकेन
संहनने ददाङ्गत्वं युभुत्तुः प लयामासुः ॥ २१ ॥

कामानां कामैः धृतिभिः श्रुत्युक्ताहवाकर्मभिः अत्रान्ध
प्राप मादयन्ते मादयन्ते मादन्ते ॥ २२—२३ ॥

इति साराधर्मदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तवन्तसाम ।

द्वितीयः पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः समाप्तः ॥२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भौत्पत्तिकेन स्वाभाविकेनैव गुणोत्त ॥ २१ ॥

काश्यन्ते इति कामाः विषयास्तेरतृप्तस्तृतीयार्थं पृष्टी अनु-
दिने प्रतिदिनमधि अधिकं मन्यमानः धृतिभिर्वैदेषुपायार्थकैः
भवावन्ध प्राप यत्र प्राप्तं पुरुषं पितरो मादयन्ते ॥ २२ ॥

इति उवाहताः संज्ञा यासां ताः उद्वहन् परिणीत-
वन्तः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषाटीका ।

आग्नीध्र के वे पुत्र सब माता के अनुग्रह से उत्पत्ति के
स्वभाव से उत्तम शरीर रखने युक्त होकर रहे थे पितर
के विभाग करके देने से अपने नाम के तुल्य नामवाले
जम्बूद्वीप के नौ वर्षोंका भोगने लगे ॥ २१ ॥

आग्नीध्रराजा कामों से तृप्त न होकर उसी अप्सरा को
सबदिन अधिक मानना रहा फिर धृतिवश से उसी अप्सरा के
लोकको प्राप्त हुआ जहाँ पितृलोक मानन्द करते हैं ॥ २२ ॥

पिता आग्नीध्र के परलोक जान पर नौ भ्रातों ने मेरु-
की पुत्री मेरुर्द्वीप प्रतिरूपा उपग्रहणी लता रम्या दिया।
नरि भद्रा देवर्वाति इन संज्ञावाली नौ कन्यों के साथ
विवाह किया ॥ २३ ॥

इति श्री भागवत पञ्चमस्कन्ध द्वादश अध्याय का
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत
समाप्त ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवन्तं यज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत ॥ १ ॥

तस्य हवाव श्रद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु द्रव्यदेशकालमन्त्रत्विग्दक्षिणाविधानयो-
गोपपर्या दुरधिगमोऽपि भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थ-
विधित्सया गृहीतहृदयो हृदयङ्गमं मनोनयनानन्दनानयवाभिराममाविश्वकार ॥ २ ॥

अथ ह तमाविष्कृतभुजयुगलद्वयं हिरण्मयं पुरुषविशेषं कपिडाकौशेयाम्बरधरमुरासि विलसच्छ्रीवासल-
लामं दरवरवनरुहधनमालाच्छूर्यमृतमणिगदाविभिरुपलक्षितं स्फुटकिरणाप्रवरमुकुटकुण्डलकटककटिसूत्र-
हारकेयूरनूपुराद्यङ्गभूषणनिभूषितमृत्विक्सदस्यगृहपतयोऽधना इवात्तमधनमुपलभ्य सबहुमानमर्हशो-
नावनतशीर्षाण उपतस्थुः ॥ ३ ॥

॥ ऋत्विज ऊचुः ॥

अर्हसि मुहुरर्हन्तमार्हणामस्माकमनुपथानां नमोनम इत्येतावत्सदुपशिक्षितं कोऽर्हति पुमान्प्रकृति-
गुणव्यतिकरमतिरनीश ईश्वरस्य परस्य प्रकृतिपुरुषयोर्वाक्तनाभिर्नामरूपाकृतिभी रूपनिरूप-
णाम् ॥ ४ ॥

सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणागणैकदेशकथनादृते ॥ ५ ॥

परिजनानुरागविरचितशबलसंशब्दसलिलसितकिसलयतुलसिकादूर्वाङ्कुरैरपि सम्भृतया सपर्यया-
किल परम ! परितुष्यसि ॥ ६ ॥

अथानयापि न भवत इज्ययोरुभारभरया समुचितमर्थमिहोपलभामहे ॥ ७ ॥

आत्मन एवानुसवनमञ्जसाऽव्यतिरेकेण बोभूयमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्य किन्तु नाथाशेष आशा-
मानानामेतदभिसंराधनमात्रं भवितुमर्हति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

● तृतीयं चरितं नामेः परं मङ्गलमीर्यते ।

यस्य यज्ञे प्रतीतः सगुत्रोऽभूदशमो हरिः ॥ १ ॥

नाभिराग्नीध्रस्तुतः अपुत्रया मेरुदेव्या भार्यया सह ॥ १ ॥

प्रवर्ग्यसंज्ञकेषु कर्मसु क्रियमाणेषु द्रव्यादयः सप्त ये योगा
उपायास्तेषामुपपत्त्या सम्पत्त्या दुरधिगमो दुष्प्रापोऽपि भागवतेषु
कुपालतया सुप्रतीकः शोभनावयवः सञ्जात्मानमाविश्वकार अपरा-
जितं स्वतन्त्रं निजभक्तानां येऽभिप्रेतार्थोस्तेषां विधिन्सया गृहीत-
माकृष्टं हृदयं चित्तं यस्य हृदयङ्गमं सुस्यकरं यतो मनो नयना-
न्यानन्दयन्ति येऽध्वयवास्तैराभिरामं सुन्दरम् ॥ २ ॥

अथ हेत्यादिनिपातबाहुव्यं वाक्यालङ्काराय भाविष्कृतम्
भुजानां युगलद्वयं चतुष्टयं येन हिरण्मयं तेजोमयं पुरुषेषु
विशिष्यत इतितया पुरुषोत्तममित्यर्थः अर्हयोनात्पर्यया सहोपत-

स्थुरभाजमित्यन्वयः विलसन् श्रीधरस्य पञ्च ललामं चिह्नं यस्य
दरवरः शङ्खश्रेष्ठः वनरुहं पद्मम् अच्छुरि चक्रम् अमृतमणिः कौस्तुभः
एवमादिभिरुपलक्षितम् स्फुटकिरणा ये प्रवरा मण्यवस्तन्मयानि
यानि मुकुटादीन्यङ्गानां भूषणानि तैर्भिभूषितं बहुमाने दृष्टान्तः
मधना इवात्तमधनं निधिम् ॥ ३ ॥

अर्हसीत्यादिना निगद्येन स्तुवन्ति हे अर्हसंम परिपूर्णा ! अपि
त्वमनुपथानां भृत्यानामस्माकमर्हयां मुहुःस्वयमेव स्वीकर्तुम-
र्हसि न तु वयं स्तोतुं शक्ता इत्याहुः । नमोनम इत्येतावदेवास्माकं
सङ्गिरुपशिक्षितं तद्रूपस्य दुर्ज्ञेयत्वात् तदेवाहुः । कोऽर्हतीति । प्रकृ-
तिगुणानां व्यतिकरः प्रपञ्चस्तस्मिन्नेव मतिर्भवेत्यात एवानीशः
प्रकृतिपुरुषयोः परस्यात एवंश्वरस्यार्वाक्तनामित्त्वामस्पृशन्तीनिः
प्रपञ्चान्तर्गतनिर्नाम च रूपं चाकृतिश्चाकारस्ताभिलष्य कपनि-
रूपयं कर्तुं को नाम पुमानर्हति ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

म ह्येतन्मात्रमेवाहति * नाधिकमित्याहुः । सकलजननिकायस्य
वृजिनं निरस्यन्तीति तथा ज्ञायतमाः प्रवराश्च ये गुणाल्लेषा-
कदेशस्तस्य कथनाद्विनाधिकं नाहति ॥ ५ ॥

वाङ्मनसागोचरोऽपि त्व भक्तानां सुवाराश्च एवेत्याहुः ।
हे परम ! परिजनैरनुरागेण विराचिता ये शवलसशब्दा गद्गदाश्र-
रन्तुतयः सलिल च सिताकसलयाश्च शुद्धपल्लवाः शिलति
पाठे शिलं कुशादिमञ्जरी एवमादिभिः सम्भूतया सम्पादितया
पूजया पारित्यसि ॥ ६ ॥

अथेति प्रकाशन्तरे अन्यथा त्वनयेज्यया यागेनाश्रुभारभर-
यानेकाङ्गममृद्भवापि भवतः समुच्चिनमपेक्षितं प्रयोजनं नैव
पश्यामः ॥ ७ ॥

* अत्र हेतुः । आत्मनः स्वत एवानुभवने सर्वदाश्रमा साक्षा-
दव्यतिरेकेण समन्वयेन बोध्यमाना अतिशयेन भवन्तो वेदशेषाः
पुरुषार्थास्ते स्वरूपं यस्य परमानन्दस्य नन्वेवं सन्त्यपि यागानर्थ-
क्यमित्याहुः । किन्त्विति । सकामानामस्माकमेवंतदुपपद्यत न
नवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीराराधवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रियव्रताश्रीधरचितमभिधायश्रीध्रापत्यचरित्रमभि-
धित्सुस्तावदाभिचरितमाह । नाभिरिति तृतीयं । अपत्यकामः
सन्तानार्था * नाभिराश्रीध्रपुत्रः अप्रजयाविद्यमानसन्तानया
मेरुदेव्या भार्यया सह समाहितचित्तः यक्षपुरुषं यज्ञाराध्यं परम-
पुरुषमयजन् यज्ञैराराधितवानित्यर्थः ॥ १ ॥

अथया कर्त्तव्यविषयचरया विशुद्धान्तःकरणेन च तस्य
नामेरुजतः सतः प्रवर्धयेनामकेषु यागेषु प्रचरन्सु प्रवर्त्तमानेष्व-
नुष्ठायमानेषु द्रव्याद्यः सम योगाः उपायास्तेषामुपपत्त्या
सम्पत्त्या दुरधिगमो दुष्प्रापोऽपि भगवान् द्रव्यं हविर्देशः स मे-
जेनेति विहितः कालो घसन्तादिरूपः विधानं विधिरनुष्ठान-
प्रकारः भागवतेषु वात्सल्यं यस्य तस्य भावः तत्ता तथा वन्स-
खतयति पाठे भागवतेषु दयालुतया नजजनानां भक्तजनानाम-
मिप्रतार्थं विधित्सयाभिमतार्थनिष्पादनेच्छया हेत्यर्थं मृतीया
अव्ययेन वसतीति धत् गृहीतमृदयः कृतसङ्कल्पः शाभनाः
प्रतीकात्रयवा यस्मिन् तदेव प्रपद्यति हृदयङ्गमं चित्तापहा-
रिण्यं तत्र हेतुः मत्समां नयनानां च आनन्दयन्तीत्यानन्दनाः
नन्त्यादित्वात्कर्त्तरि न्युः तैरवयवैर्मित्यर्थे सुन्दरतपराजितमरुम-
बहयमात्मानं दिव्यविग्रहमाविश्रयः प्रकटीचकार ॥ २ ॥

अथानन्तरं हेति विस्मये तमाविर्भूतं भगवन्तं कथम्भूतमा-
विष्कृतं भुजानां युगलद्वय चतुष्टयं येन हिरण्यमयं प्रकाशय-
दुर्लभं पुरुषे विशिष्यते इति पुरुषार्थोपपत्तेः पुरुषोत्तममित्यर्थः कापथं
पिच्छङ्कं कौशेयं कुमिकौशेयं जनुजन्ममन्वरं विभ्रतमुरगि
विष्णुसच्छावत्स एव लक्ष्मि चिह्नं यस्य सः दशहरः शङ्खः वन-
रुहं पद्मं कूरि चक्रममृदभङ्गाः कौमुदः एवमादिभिरुपलक्षितं
सुकुटाकरिणा ये प्रवरा मणयः तन्वदिति यानि मुकुटादीन्य
ज्ञानां भवणानि तेषु विद्यमानेषु दृष्टा ऋगिजः सदस्या गृह-
पतिर्यजमानस्तेषामितैरतरयागैः तैः निवेता इवामत्तं धन-

मुपलभ्य यथा बहुमानयन्ति तथा अहंशेन पूजापुरःसरमध्वन
तशीषांशुः नञ्प्रशिरसः कृतप्रणामा इत्यर्थः उपतस्थुः समीपमेव
स्ततवन्तः धातूनामनेकार्थत्वाल्लिप्तान धातुरत्र स्तुतौ वर्त्तते
मन्त्रकरणाकत्वाभावाभावात्पान्मन्त्रकरणा इत्यात्मनेपदम् ॥ ३ ॥

स्तुतिमेवाह । अहंसीत्यादिना । परममङ्गलाचमगुणकथनेऽपीत्यन्ते
न निगदेन त्वद्याहंशुप्रहयोःसुकमपरिपुणो मां कथं स्तुषीति
शङ्कामपनुदन्त आहुः । हे अहंशु ! परिपूर्णाऽप्यनुपयातां भृत्या-
नामस्माकमहंशुः स्वयमेव स्वीकर्त्तुमर्हसि परिपूर्णांश्च नय
नास्मदहंशुप्रहयान न्यूनतोत भावः न वयं कर्त्तव्येन * अहंशु-
यगुणकथनं प्रभवामः किन्त्विकदशकथन एवेति घट्टतः स्तुषीत्त
नमानम इत्यादिना घट्टत इत्यन्तेन नमो नम इत्यादि तावदेवा-
स्माकं साङ्गिरुपाशिक्षनं त्वत्स्वरूपस्वभावयोरानन्त्यात्कार्त्तव्येन
तत्कथनायागात्कथनं नमो नम इत्येव कथनीयामिति साङ्गि-
रुपाशिक्षना वयमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एतदेवाहुः । कोऽहंतीति । प्रकृतगुणाः सत्त्वाद्यः तेषां स्वनि-
करः परिणामः शब्दादिरूपः तद्विषया मतिर्यस्य अत एवा-
नाशः कर्मपरशशः अर्थाकनाभिः स्वकार्यभूताभिर्नामादिभिरु-
पलक्षितः तत्र नाम देवमनुष्यादिनामधेयं रूपं संस्थानमा-
कृतिस्तद्व्यजातिः प्रकृतिपुरुषयोः परस्य विलक्षणस्यैश्वरस्य
तव स्वरूपानुरूपणं स्वरूपशब्दः स्वभावादेरप्युल्लङ्घ्यः कर्त्तु
को नाम पुमानहंति सहीनावन्मात्रमेवाहात नाधिकमित्याह ।
सकलजनानां निकायः समूहस्तस्य वृजिनं पापं निरस्यन्तीति
तथा ज्ञायतमाः प्रवराश्च ते गुणाल्लेषामकदेशस्तस्य कथना-
द्विना गुणाल्लेषकथनमेवाहति नतु स्वरूपानुरूपणं स्वरूपस्वभा-
वादीनामानन्त्यादिति भावः ॥ ५ ॥

यद्यपि समस्तपुरुषार्थस्वरूपस्य नित्यतृप्तस्य तत्र नानेन यो
नानार्थस्तथापि "पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति"
इति भाक्तपूर्वकाराधनस्य किञ्चिन्मात्रस्यापि तन्प्रतीतिकरत्वं
त्यर्थेव गीतामितीदं यजनं सूर्याय दीप इव किञ्चिद्वाराधन-
मात्रमित्याहुः । परिजनैत्यादिना अहंतीत्यन्तेन परिजनैरनुरा-
गेण विराचिताः शवलसशब्दा गद्गदाश्ररान्तुतयः सलिलं विशुद्धं
जले शिलं कुशादिमञ्जरीमण्डः सिनेति पाठे सिताकस-
लयाः शुद्धपल्लवाः एवमादिभिः सम्भूतया सम्पादितया पूजया
पारित्यसि किल ॥ ६ ॥

तस्मादन्त्याऽर्था नानयेत्याहुः । अनया इत्यया उरुभारभरयानि-
काङ्गममृदया भगवतस्तव समुच्चितं संमतमपेक्षितमर्थं
प्रयजनं नवे पश्यामः अत्र हेतुं वदन्तो विशयान्त आत्मनः
स्वत एवानुभवने सर्वदा श्रमा साक्षात्प्राथमाना अतिशयेन
भवन्तो वेदशेषाः पुरुषार्थास्ते स्वरूपेण यस्य नानपेश्यायोऽस्ति
किन्त्वद्वाराधनमात्रमित्याहुः । किन्त्विति । हे शश ! आशिरः पुर-
पार्थानाशासानानामभासनामस्माकमेतद्यजनं त्वदीयाराधन-
मात्रं भावितुमर्हति त्वन्मन्तोपजननद्वारास्मादुपयोग्येवेति भा-
वात्तत्र भागवतोऽननुरूपत्वं विशिष्टतमं अननुरूपाराधनप्रकृत्या
परमकार्याकत्वं च व्यञ्जितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अभावतोऽप्येकाऽपि भगवान् भक्तवत्सलतया प्रत्यक्षोऽपि भवतीत्यतो हरी भक्तिरव कर्तव्येति विधीयतेऽस्मिन्नध्याये तत्र नाभिनाम्नो रात्रोऽपत्यार्थं हरियजनप्रकारमाह । नाभिरिति । न प्रजा अपत्यं यस्याः सा तथा तथा सह ॥ १ ॥

शुद्धभावेन शुद्धान्तःकरणेन शुद्धकर्मणा वा प्रवर्ग्येषु कर्मविशेषेषु प्रचरन्तु प्रवर्तमानेषु सन्तु दुरधिगमो दुर्ज्ञेयोऽपि द्रव्यदेशादीनामुपपत्त्या सम्पत्त्या भागवतेषु स्नेहातिशयेन च मृगीनो भगवान् गर्भवामादिदुःखैरपरराजितं हृदयद्रुमं मनोहरं मनोनयनसुखकरं चारुतरकरचरणाद्यवयवोपेतमात्मानमाविश्र-कार प्रत्यक्षीचकारेण्यन्वयः किङ्कार्यो भगवानित्यत उक्तम् । निजैति । यांगो ध्यानम् ॥ २ ॥

निराकारं चेतकथं ध्यानास्पदं स्यादित्यत आह । अथेति । भाविष्कृतभुजयुगलद्वयं स्पष्टीकृतचतुर्भुजं हिरण्यमयं "सुवर्णवर्गी कोशेयं कृमिकोशोत्थम्" इत्यभिधानम् धिलसन श्रीवत्स एव ललामं चिह्नं यस्य स तथा तं स्फुटजामृतमणिगणप्रवराः स्फुटजाः शाखांल्लोढा असृत्तवज्रवलाश्च मणिगणभेष्टाः एत एवादिशेषां ते तथा तैः द्रव्यरादिभिः शाखान्तजितधवलमणिगणभेष्टादिभिश्चोपलक्षितं विशिष्टम् मुकुटं शिरस्त्राणं किरीटं मौलिः स्फुटकिरणानि फुल्ल-श्रीणि प्रवराणि मणिमयानि मुकुटकिरीटादीनि स्फुटकिरण-प्रवरमणिमयमुकुटकिरीटादीनि एतैरङ्गभूषणैर्भूषितमलङ्कृतमधना दारद्रा उत्तमं धनं रत्नमुपलभ्य स बहुमानमर्हणं पूजा-साधनम् ॥ ३ ॥

अहोमि मुहुरित्यारभ्येति निगदेनेत्यतः पूर्वतनो ग्रन्थ उपस्था-नमन्त्रः हे अहस्तम ! अनुपथानां भृत्यानां नाऽहंणं त्वमर्हसि प्रहीतुमिति शेषः मुहुरित्यनेनाहंणस्य भूयस्त्वं मूचयति । किन्त-इहंणं तदाह । नम इति । तत्र दोषलेशो नास्तीत्याह । सादिति । सद्ग्रहः पुरुषेभ्यः उपाशिक्षतत्वात्मप्रशस्तं नमो नम इत्येतद्व्य-तिरिक्तनामादिकीर्तनस्मरणाद्यहंणं किञ्च क्रियत इति तत्राह । कोऽहतीति । नामरूपादिवन्दनस्य श्रुत्यादिसद्ग्रन्थात्कथमाक्षिप्यते इति तत्राह । प्रकृतीति । प्रकृतिगुणैः शब्दादिभिः व्यतिरेकः भ्रंशो यस्याः सा तथा तादृशी मतिर्यस्य स तथा अत एवा-र्वाकनमतिः बहिर्बुद्धिः तत्र कारणमनीश इति सर्वेश्वरस्य सन्निवृत्तौ सामर्थ्याभावात्त्वदीश्वरत्वमनुपहतमिति भावेनाह । प्रकृतीति ॥ ४ ॥

तर्हि किमपि नाहतीत्यत उक्तम् । सकलेति । सकलजनानां निकायस्य वृजिनं दुःखं निरस्यन्तीति वृजिननिरमनाश्च शिव-तमा नङ्गलामाश्च प्रवराश्च ये गुणागणान्तेषामभेदशक्यतमन्त-रेणान्यत्किमपि नाहतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

गुणागणकथनात्मकस्य हरिपरिनापः कया विधया स्याद्-त्राह । परिजनेति । हे परम ! परिजनेभ्यजनेरनुरागेण विश्वितः एतः स्तोत्रं तस्य लवः तेषास्त्वस्य संशयः कथनं मलिनं जलं किमन्तयः पल्लवस्तुलमी च दुर्वाङ्कुरश्च ते स्तवजवाद्-यस्यैः सम्भृतया सम्पादितया पूजया परित्रोपं यास्यसि किले-त्यन्वयः ॥ ६ ॥

नित्यतुष्टस्य कदाचिपरितोषो भक्तानुकम्पोऽनुभव-नन्व-

प्राप्तप्राप्तिलक्ष्य इत्याह । अथेति । उरुसम्भारलक्ष्यो भारो यस्याः सा तथा तथा सम्भारः साधनं भरः समूहः ॥ ७ ॥

कुतोऽमुष्य नार्थे इति तत्राह । आत्मन इति । स्वत एवानुसवनं सधं दाञ्जसामुष्यनो व्यतिरेकेणाभेदेनानुबोध्यमानोऽत्यन्तमनुभूयमा-शेषः पूर्णः पुरुषार्थः सुखमनुबोध्यमानपुरुषार्थः स एष स्वरूपं यस्य स तथा तस्य तर्हि किमर्थमारोधनं क्रियत इति तत्राह । किन्त्विति । किन्तु तद्यार्थो नास्त्येव तथापि हे नाथ ! आशिषः साधासानानां कामयमानानामेतत्कर्मलक्षणां यजनं तद्याभिसंराधनमात्रं केवल-मनुग्रहलक्षणासिद्धिसाधनं भवितुमर्हति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पितृलोकं काम इति तस्य स्त्रिया बन्ध्यात्वं गम्यते ॥ १ ॥ वक्ष्यमाणमनोनयनानन्दनावयवाभिरामत्वेऽपि भागवतवत्सल-तया सुप्रतीकः परमसुन्दरः ॥ २-३ ॥

अहंसीत्यादि गद्यानामिति निगदेनाभिष्टयमान इति त्रयोदश-गद्यनान्वयः टीकायां निगदेन गद्यात्मकतोत्रेण स्तुवन्ति न तु वयं स्तोतुं शक्ता इति येन च स्तंवन तदङ्गीकुर्व्यास्तमपि कर्तु-मित्यर्थः पन्थानं भक्तिमार्गमनुगतास्तस्मात्प्यमागताः नतु तमेव साक्षात् प्राप्ताः सकामत्वात् । तथा भूना ये तेऽनुपथा-स्तेषामपि पूजां मुहुरर्हसि स्वीकर्तुं योग्योऽसि तव कृपालुत्वा-देव न तु वयं योग्या इति भावः तयोत्कर्षे विचार्येभ्यो नु सर्वे एवायोग्या इत्याहुः । नमोनम इति ॥ ४ ॥

तर्हि मनुत्कर्षोऽपि वदयतां तत्राहुः । कोऽहतीति । अर्वाक-नाभिः प्रपञ्चान्तर्गतसाहस्येन स्फुरन्तीभिरित्यर्थः नाम च रूपञ्च आकृतिश्च जातिः ताभिस्तव रूपनिरूपणं याथाार्थ्येन प्रति-पादनं कर्तुं को नाम पुमान् अर्हति तत्र हेतुः । प्रकृतिगुणैति । प्रकृतिगुणानां व्यतिकर आसङ्गः तदीयनामादीनां तदतीतत्वे हेतुः । ईश्वरस्य परस्थिता ननु तादृशत्वमनुसन्धायैव निरूप्यताम् तत्राहुः । अनीश इति । रूपनिरूपणं याथाार्थ्येन प्रतिपादनं तर्हि तादृशन जानेन तन्निरूपणं कीदृशं कि माहात्म्यं वा तत्राहुः । एक-देशत्वं यत् किञ्चित्त्वं तदाभास इति यावत् तादृशत्वेऽपि सकले-त्यादिमाहात्म्योऽस्मादित्यर्थः । तस्मात्त इति । तदेष निरूपयितु-मर्हतीत्यर्थः । अथवा अर्वाकनाभि स्वल्पप्रमाणाभिः । अन-न्तानां स्फुरणासंभवात् रूपनिरूपणं सम्यक् स्वरूपप्रतिपा-दनं किं तर्हि तत्राहुः । सकलेति । यद्वा अर्वाकनाभिरिति कर्मोपासनादौ तत्तद्व्यन्यासम्भवात्तन्नीभिरित्यर्थः । तर्हि केन निरूपणं स्यात् । तत्राहुः सकलेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अव्यतिरेकेणात्रिच्छेद राहित्येन बोध्यमाना अतिशयेना-विभवन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नृनीये नाभिनेष्टोऽभ्युद्ये त्रुष्टोऽस्य नन्दनः ।

न्यतसमो मे सुतोऽस्त्वन्तद्वरं भूषा हरिः स्वयम् ॥ १० ॥

नाभिरार्द्राध्रस्य प्रथमः पुत्रः ॥ १ ॥

प्रवर्ग्यसंज्ञकेषु कामंसु प्रचरतसु संपद्यमानेषु द्रव्यादिभिः समभिः शुद्धं सह यांगः भक्तियोगस्तस्य उपपत्त्या निष्पत्त्या

भूमिद्विभवाय च कर्तृकृतसारायं शशिनी ।

प्रतीकः सुन्दराङ्गः आत्मानं स्वदेहमाविशकार अपराजितं
स्यैर्घशीकलुंमशक्यमपि गृहीतहृदय आरुप्रचित्तः मनो
गानन्दनैरेवयैः श्रीमुखाध्यादिभिरभिरामतिरमणीयम् ॥ १ ॥

हृदयमयं प्रकाशयहुल पुरुषेषु विशिष्यत इति पुरुषात्तम
यथः । कापिशीति तेन श्यामवर्णामिति बुद्धयते । पीतांशुकं
क्षीसि लक्ष्मिने श्रियेत्यत्र पीतांशुकपदेनात्र ध्वन्यते श्याम-
ण्यंनति भोगयतामृतोक्तः दवररः शङ्कः घनरुहं पञ्चमच्छरि
क्रममृतमणिः कौस्तुभः ॥ २ ॥

अहंमीत्यादिगद्यानामिति निगइनाभिप्रेयमान इत्यनेनान्वयः ।
परिपूर्णाऽप्यस्माकमप्यहंशाङ्गीकर्तृमहंसि तत्र हेतुः अनु-
पथानां पद्या भक्तियोगस्तमनुवत्तमानानां ननु साक्षात् प्राप्तानां
स्वकामत्वात् तदपि तव भक्तिसम्बन्धगन्धवत्यापि वास्तव्या-
दर्थानि भावः ३ ॥

अस्माकमनुपथत्वेऽप्येतावदेव लक्ष्णामस्ति नाधिकमित्याहुः ।
नमो नम इति । सङ्गः स्वकाशात् शिक्षते ननु पूजापरिचर्या-
स्तुत्यादिकं जानीम इति भावः ॥ ४ ॥

ननु विद्वांसो सङ्गकाश्च यूयं सर्वे जानीषेध नत् किं स्तान्ते
संकुचयति तत्राहुः । कोऽहंतीति । लोके हि मुख्याद्यङ्गानां चन्द्राद्युप-
माभिः स्तुतिर्भवति । तवनु अर्वाक्तनाभिः प्रपञ्चान्तर्गताभिः
नाम इन्द्रजीलमगयादिरूपं तच्छ्यामताकृतिस्मत्प्रतिमा तभिः
रूपस्य निरूपणमपि कर्तुं कोऽहंति स्तुतेर्वातां तु दूरे वर्ततामित्यर्थः
तव कीदृशस्य प्रकृतिपुरुषयोरपि परस्य नाह प्रकृतिपुरुषा-
नीते रूपं प्रकृतेन्द्रजीलमगयादिभिः सहशी कर्तुमुचितमिति
भावः । नन्वप्राकृतपदार्थैरेव मद्रूपमुपनीयतां तत्राहुः । गुणानां
यो व्यतिकरः प्रपञ्चः तस्मिन् एव मतिर्यस्य सः प्राकृतजीय-
लोकस्याप्राकृतपदार्थेषु बुद्धिप्रवेशसम्भवादिनि भावः । अतस्तव
भक्त्यात्सत्यगुणानां कनाप्यंशेन कीर्तनमात्रं कर्तुमहंतीत्याहुः ॥ ५ ॥
सकलानि । भक्त्यात्सत्यमेवाहुः ॥ ५ ॥

परिजनैर्भक्तजनैरनुरागेण विरचिता शवलसंशब्दा गद्गदा-
शरस्तुतयश्च सखिलाद्यश्च तैरपि सम्पादितया शिलेति पाठे
शिखं मञ्जरी हे परम ! ॥ ६ ॥

अस्माकन्तु भक्तितोस्त्यतः कथं ते परितोषो भविष्यती-
त्याहुः । इत्यथा योगेन उरुभारभरया अनेकाङ्गसमृद्धयापि
भवतः समुचितमपेक्षिते प्रयोजने नापलभामहं ॥ ७ ॥

तत्र हेतुः आत्मनः स्वतन्त्रानुभवणं प्रतिक्षणामेव अङ्गमा
साक्षादेव अव्यतिरेकेण व्यतिरेकं विच्छेदं नितैव बोध्यमाना
अतिशयेन भवन्ती येऽशेषाः फलभूता आनन्दान्ते स्वरूपं
यस्यनचैवं सत्यपि वागानर्थक्यमित्याहुः । किन्त्विति । सकामाना-
मस्माकमेतदेव सराधनमात्रमिति अस्मत्कर्तृकमय ननु
वस्तुतोभवत्कर्मकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकेदेवकर्तासङ्गान्तप्रदीपः ।

आग्नीध्रपुत्रस्य नामैः यत्पुरुषपाराधनरूपं कर्म भगवद्रूपं पुरुषं
च दर्शयति । तुनीयेन नामिरिति ॥ १ ॥

तस्य नामैः विशुद्धेन भक्तिभाविनेन भावेनान्तःकरणेन
यजतः सतः प्रवर्षावेषु कर्मसु प्रचरन्तु कियमाणेषु द्रव्याद्युप-

पत्वा दुरधिगमोऽपि दुष्प्रापोऽपि भगवान् भागवतवत्सलनयास्वान-
न्यजनहनकारिण्येन निजजननाभिमतार्थविधत्तया गृहीतहृदय
आरुप्रचित्तः सुपतीकः शोभनानयवः सन् अपराजितमभक्त-
वेहाभिः साधनवलेद्रूपमनहंमपि मनोनयनान्यानन्दयन्ति ये अथय-
वास्तेरभिराम सुन्दरं हृदयङ्गममात्मानमाविशकार ॥ २ ॥

अथेति मङ्गलं हेतिहपिं अङ्गीकृतं भुजानां युगलं येन हिरगम-
यमप्राकृतज्योतिर्मयं पुरुषेषु विशिष्यते इति पुरुषविशेषस्त
पुरुषोत्तमं कापिशकौशेयाभ्यरधरं कापिशं पीतं कौशेयाभ्यरं
विभ्रामागुराभि विलसत् श्रियस्स एव लक्ष्मं चिन्हं यस्य
ते दशरः शङ्कः घनरुहं पञ्चमच्छरि चक्रम् अमृतमणिः
कौस्तुभः एवमादिभिरुपलक्षितम् स्फुटकिरणा ये प्रवराः श्रेष्ठाः
मणायस्तन्मयाति यानि मुकुटादीन्यङ्गभूषणानि तैरिभूषितमधना
उत्तमधने चिन्तामणिमिव उपलभ्य निकटं प्राप्य आर्षिवाहयः
अहंशो न अध्येशा सह बहुमानं यथा तथायनतशीर्षाणाः कृत-
प्रणामाः उपतस्थुः स्तुष्टुः ॥ ३ ॥

हे अहंत्तम ! अनुपथानामनुवत्तिनाम अहंशमप्यै महुः अहंसि
स्वीकर्तुं योग्योऽसि तव स्वरूपगुणादीनां युक्तैरव्यास्मिन्नमं
नम इत्येतावदेवोपशिक्षितम् तद्व्योपपाद्यन्ति कोऽहंतीति । प्रकृ-
तिगुणानां व्यतिकरः संसारस्तस्मिन् मतिर्यस्य सः अवाकत-
नाभिः प्रकृतिगुणाकार्यभूताभिः नामरूपाकृतिभिरुपलक्षितः अत
एव अनौशः प्रकृतिपुरुषयोः मायाजावयोः परस्य तव स्वरूप-
निरूपणं कर्तुं कोऽहंति न कोऽपीत्यर्थः रूपस्येयत्तागुण्यत्वात्
तर्हि गुणा एव यगीनीया अत आहुः । सकलानां देवमनुष्या-
दीनां जनानां निकायस्य समुदायस्य वृजिनानि पापानि
निरस्यन्तीति तथा ते शिवतमाः मद्गततमाः प्रवराः श्रेष्ठाश्च ये
गुणागणास्तेषामेकदेशः ज्ञेयमात्रं तस्य कथनार्हे तव स्वरूप-
निरूपणं च कर्तुं कोऽपि नाहंतीति यावत् ॥ ४ ॥ ५ ॥

एवमनन्तस्वरूपगुणास्त्वं स्वरूपतो गुणतश्च ज्ञातुमशक्योऽपि
परिजनैर्भक्तैः अनुगणाय विरचिताः शशलसंशब्दाः गद्गदाशुवाः
सम्यक् शब्दाः स्वस्वरागा वाक्यानि सखिलानि च शिताः
गुवाः किशलयः पल्लवाश्च एवमादिभिः समृत्तया सम्पादितया
सपर्यया पूजया परित्यग्भि भक्तितार्थं पूजां शृङ्गारं स्वभयो-
जनार्थं तु नाहशपूजया कोर्थादिकं कुर्यादिति भावः ।

पञ्च पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तद्दह भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मनः ।

इति श्रीमन्मन्वन्तमन्त्रानुसन्धेयम् ॥ ६ ॥

अथेति प्रकारान्तरे उक्तप्रकाराद्यव्यवकारे प्रयोजनार्थं पृष्ठा-
प्रहणापक्षे त भवतः प्राप्तेनः स्वतएव अनुभवते सर्वदा अङ्गमा-
नाशोऽय तत्रापि व्यतिरेकेण अस्माकुर्येणा वाभूयमानाः अतिशयेन
भवन्ती ये श्रेष्ठाः पुरुषार्थस्तेषां स्वरूपस्य कारणस्य अनया
इत्यथा उरुभारभरया अनेकाङ्गसमृद्धयापि समुचितमपेक्षितमर्थं
प्रयोजनं नैव पदयामः ॥ ७ ॥

किन्तु आशियः पुरुषार्थात् आशासानात्तामभांकेतान एत-
न्कर्म अभिसंगजनमात्रमितिः सत्यक् स्वदायजनवात्र सर्व-
पुरुषार्थानुभूतवानुग्रहं तिमिलमात्रं भविष्यतीति । तथ प्रयो-
जनार्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तद्यथा बालिशानां स्वयमात्मनः श्रेयः परमविदुषां परमपरमपुरुषप्रकर्षकरुणया स्वमहिमानं चाप-
वर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन् स्वयं नापचित एवेतरवदिहोपलक्षितः ॥ ६ ॥

अथायमेव वरो ह्यर्हन्तम! यर्हि बर्हिषि राजर्षेर्वरदर्पभो भवान्निजपुरुषेक्षणाविषय आसीत् ॥ १० ॥

असङ्गनिर्दिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानां भवत्स्वभावानामात्मारामाणां मुनीनामनवरतपरिगुणित-
गुणागशा परममङ्गलायनगुणगशाकथनोऽसि ॥ ११ ॥

अथ कथञ्चित्स्वल्पननुत्पतनजृम्भणदुग्धस्थानादिषु विवशानां नः स्मरणाय ज्वरभरणदशायामपि
सकलकदम्बलनिरसनानि तव गुणकृतनामधेयानि वचनगोचराणि भवन्तु ॥ १२ ॥

किञ्चायं राजापरिपत्यकामः प्रजां भवादृशामाशासान ईश्वरमाशिषां स्वर्गापवर्गयोरपि भवन्तमुपधा-
वति प्रजायामर्थप्रत्ययो धनदमिवाधनः फलीकरणम् ॥ १३ ॥

को वा इह तेऽपराजितोऽपराजितया माययाऽनवसितपदव्यानावृतमतीविषयविषरयानावृतप्रकृति-
रनुपामितमहश्चरणाः ॥ १४ ॥

यदुहवान् तव पुनर्दध्नकर्तृगिह समाहूतस्तत्रार्थधियां मन्दानां नस्तद्यद्देवहेलनं देवदेवार्हति साम्येन
मर्तान् प्रतिवाहुमविदुषाम् ॥ १५ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकदेवजी बाले नाभिराजाने पुत्रकी कामना से
मरुदेवी माया के सहित यज्ञपुरुष विष्णु भगवान् का
यजन किया ॥ १ ॥

तिनके अत्यन्तअज्ञाने निर्मलभाव से यज्ञकरने से
प्रवर्ग्य कर्मा के प्रचार होने में उत्तम द्रव्य देश का मन्त्र
ऋत्विग दक्षिणा विधि योग के संपात्त से अपने भक्त जनों
के मनोरथ सिद्ध करने में चित्त के वश होजाने से यद्यपि
भगवान् दुर्लभ हैं तथापि भागवतों में अनिरुपा होनेसे
सुन्दर शरीरको धारण करके भक्तों के मन नयन के मोद
करने वाले अवयवों से युक्त अपने शरीर को प्रगट
करनेभये ॥ २ ॥

हे महाराज ! भगवान् की जो मूर्ति नाभिराजा के आगे
प्रकृत मूर्ति उस मूर्ति में चार भुजा प्रकाश मान हैं वह
मूर्ति त्रिभुजा है और पुरुषाकृति है ऐसे पिङ्गलवर्ण
के शरीरमा धर्म को धारण कीये हुये हैं वक्षस्वलेमें श्रीवत्स-
का चित्त है और शङ्ख चक्र गदा पद्म वनमाटा कौस्तु-
भादि मान्य से सजायते हैं वडे तेज वाला भणिका सुकृद
है कुण्डल कङ्कण कटिभूषण हार केयूर नूपुर आदि सब
मङ्गल मूर्तियों से सजाकर कान्ति हो रही है इसी से सब
शरीर शोभित होता है तिसमें ऋत्विक् सदस्य गृहपति
ये पञ्च वर्णोत्तम मूर्ति का दर्शन करके ऐसे हांगये कि
जैसे दक्षिणमुखे यद्वत्वन को मिलने में होवे वडा मान कर
के मन्त्रों को पत्र करके सब सामग्री से पूजन करने
भये ॥ २ ॥

शुकदेव कहते लगे हे पूज्यतम ! हम लोग आपके भृत्य
हैं आप परिपूर्ण हैं तौगी हम लोगों की पूजा को प्रहण

करने को चारम्बार योग्य ही है प्रभो ! हम लोगोंका ऐसा
सामर्थ्य नहीं है कि जो आप की स्तुति कर सकें आप
का स्वरूप घडा दुर्लभ है तिसमें महात्माओं से हम ने
आपको नमस्कार करना मात्र शीला है हे ईश्वर ! जिन
पुरुषों का चित्त संसार में आसक्त है वे क्या कभी
आप के स्वरूप का निरूपण करसकते हैं प्रकृति पुरुष
द्वारा से पर आप ईश्वर हां तिन आप के स्वरूप का निरू-
पण नूनन नाम रूप आकृतियों से कौन पुरुष कर
सकता है ॥ ४ ॥

सब मनुष्यों के समूह के पापों के नाश करने वाले कल्याण
कारी आपके गुण गणों का एक देश के कथन से अधिक
कोई नहीं जानता है ॥ ५ ॥

सबकों के अनुराग से कीने प्रेम युक्त वचनों से
समेत जल सफेद दूर्वा अङ्कुर तुलसी पल्लव इन्हो से करी-
हुई पूजा से भी हे परम ! आप मनुष्ट होजाते हैं ॥ ६ ॥

और यह सिद्ध जो वडी भारी सामग्री सहित पूजा है
तिसमें भी आप का उचित मनोरथ को हम नहीं देख-
ते हैं ॥ ७ ॥

अपने स्वरूप ही से आपको सब पुरुषार्थ बनायास से
प्राप्त हो रहे हैं तब हे नाथ ! जो लोग स्वयं मनोरथ को
चाहते हैं वे क्या आपका आराधन कर सकेंगे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

स्वोपयोगमेव प्रदर्शयन्ति । तद्यथेति । परमेश्वरोऽपि हे परमपुरुष
प्रकर्षयुक्तया करुणया उपकल्पयिष्यन् सत्पादायिष्यन् चकारात्का-
मितं च नापचितोऽनपचितोऽपूजित एव पूजानपेक्षत्वात्स्वयं
भेदोपलक्षितो दृष्टोऽसि इतरवत्सापेक्षवत् ॥ ६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

यद्यपि त्वं वरान् दातुमाविर्भूतोऽसि तथापि हे अर्हत्तम ! राज-
र्वर्द्धिषि यज्ञे निजपुरुषाणां त्वङ्गकानामस्माकमीक्षणाविषयो
भवान् यर्हि यदा आसीत्तदा ह्ययमेव वरः सञ्जातः ॥ १० ॥

दर्शनस्य दुर्लभतामाहुः । असङ्गेन वैराग्येण निश्चितं यज्ज्ञानं
स एवात्मलक्ष्तेन विधूता अशेषा मला येषाम् अतो भवत इव
स्वभावो येषाम् । तन्निवाहुः । आत्मारामाणामेवभूतानां मुनी-
नामपि परममङ्गलायनं गुणगणकथनमेव नन् दर्शनं यस्य अत-
स्तेनवरतं परिगणिना अभ्यस्ता गुणगणा यस्येति
सम्बोधनम् ॥ ११ ॥

दर्शनेनैव कृतार्था अपि वरमेकं प्रार्थयन्ते । अथेति । स्मर-
णाय विवशानां त्वां स्मरन्तुमशक्तानां नः ॥ १२ ॥

अन्यच्च प्रार्थनीयमस्तीत्याहुः । किञ्चेति । आशिषामैहिकानां स्वर्गा-
भ्रमर्गबोरेपीश्वरं त्वामुपधावति प्रजायामेव पुरुषार्थे इति प्रत्ययो
यस्य अभिनो यथा फलीकरणं तुषकणादिकमाद्यासानां धनवमुप-
धावति ॥ १३ ॥

इदं च नानिच्चित्रमित्याहुः । इह संसारे तेऽपराजिनया माय-
यानवसितपदव्याजक्षितमार्गया पराजिनः को वै न कोऽपि अन-
स्तयानावृत्तमतिः कः अन एव विषय एव विषं तस्य रया
वेगास्तेरमावृता प्रकृतिर्यस्य स कः यद्यनुवासितमहच्छरणः अत
स्त्वन्मायया मोहितस्यैवमाशांसा घटत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अद्भुतकर्मैः ! हेवहुकार्यकारिन् ! अन्वीयसे कार्याय त्वं यद्य-
स्मादिह समाहृतोऽसि तत्र प्रजायामर्थे धीर्यैषां मन्धानां तेषां
नां यद्देवहेलनमवज्ञानं तत्सत्रांमप्रति तव साम्येन हंतुना प्रतिघातुं
सोऽदुमर्हसि ॥ १५ ॥

श्रीमद्भिरराधवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव स्पष्टयन्त आहुः । तदिति । हे परमपुरुष ! तत्तदा आराधन-
समय एव नापचित एवानुरूपमनाराधित एव प्रकृष्टकृष्णया
स्वमहिमानं महत्तयैश्वर्यादिरूपं मोक्षार्थमाविर्भूतगुणाष्टकमप-
त्तिरेव हि मोक्षकारादस्मत्समीहितं च फलमुपकल्पयिष्य-
न्निर्देशयिष्यन् त्वमितरवत्परिपूर्णाऽप्यपरिपूर्णा इव नोऽस्माभिरिह
यागे यथा यथावदुपलक्षितः इष्टोऽसि नः कथम्भूतानाम्नात्मनः
स्वस्य परमुत्कृष्टं भयः पुरुषार्थमविदुषामत एव वाञ्छिशा-
नाम् ॥ ६ ॥

परमकारुणिकात्समस्तपुरुषार्थस्वरूपाङ्गवतो राज्ञा प्रार्थनी-
यस्य पुत्रस्य भुद्रपुरुषार्थतामाविष्कर्तुमतिदुर्लभस्य भगवद्दर्श-
नस्यैव कैमुत्यनयेन निरतिशयपुरुषार्थतामाहुः । अथेति । अर्ह-
त्तम राज्ञोऽभिमतान् दातुं यद्यप्याविर्भूतोऽस्यथाप्ययमेव वरःसञ्जातः
कोऽसावित्यन्नाहुः । यर्हि वाव । यदा हि राजपैर्देहिपि यज्ञे वरद्वंष्ट्रो
मवाञ्जिज्जनानां पुरुषाणां त्वङ्गकानामस्माकमीक्षणाविषयः
आसीदिति यत् असङ्गेन वैराग्येण निश्चितं यज्ज्ञानं तदेवानि-
लक्ष्तेन विधूता अशेषा मलाः येषामात्मारामाणां प्रकृतिविधित्त-
व्यात्मकस्वात्मयाथास्थानसम्भानपरायां भगवत्स्वभावाणां भग-
वत्समानधर्माणां मुनीनां कर्त्तारि पृष्टी मुनिभिरनवरतं संबन्धा
परिगुणितैः गुणगणाः यस्य तस्य सम्बोधनमीदृशस्य तव

गुणगणकथनमेव परममङ्गलायनं निरतिशयभेदःसाधनं किमु-
त्सहस्रानमित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

यतः त्वद्गुणकथनं परममङ्गलायनमतस्तदेवायुक्तास्वपि
वशासु नो भूयार्दति प्रार्थयन्त आहुः । अथेति । अथ ननु भग-
वतः भुशदिष्वयुक्तदशासु तत्र तत्र स्वलनं चलनं पतनस्यो-
क्तत्वात् दुरवस्थानं दुःस्वप्नावस्थानमादिशब्देनाशुचित्वाद्य-
वस्थान्तरसङ्ग्रहः तथा उवरदशायां प्रयादशायां च परवशा-
नामस्माकं श्रीमनस्तव चरणारविन्दस्मरणाय चरणारविन्दं
स्मरन् सकलानां कदमलानां निरसनानि निवर्त्तकानि गुण-
कृतनामानि नामधेयानि कल्याणगुणप्रवृत्तनिमित्तकानि तव
नामानि वचनमोचराशि उच्चारणाविषयाणि भवन्तु ॥ १२ ॥

इदमिदानीं राज्ञा प्रार्थनीयमस्तीत्याद्येवन्त आहुः । किञ्चेति ।
अर्थे राजर्षिर्नाभिः पुत्रं कामयमानः तत्रापि भवादृशी त्वत्सदृशी
प्रजामाशासानः आशिषामैहिकपुरुषार्थानां स्वर्गोपवर्गयोश्च
प्रदातारं भगवन्तं पाङ्गुणपूष्णीं त्वां प्रजायामेव पुरुषार्थे इति
प्रत्ययो यस्य सः उपधावति अनुयन्तं भजतीत्यर्थः तत्र
दृष्टान्तः यथाधनो वरिद्रः फलीकरणं तुषकणादिकमाद्यासानां
धनदं कुर्वमुपधावति ॥ १३ ॥

इदं च नानिच्चित्रमित्याहुः । इह सं सारंनुपासितमहच्छरणोः
यदि भवेत् उपासितमहच्छरणां जन्म विनैत्यर्थः तथा अपरा-
जिनया कर्मवश्यैरनभिभूतया अनवसितपदव्या अलक्षितमार्गया
सत्पर्यातरोधार्थकया अलक्षितः को वै न कोऽप्यतस्तयानावृत्तम-
तिकः अन एव विषया एव विषं तस्य रयो धेगः तनानावृता
प्रकृतिर्यस्य सः अनस्त्वन्मायामोहितस्यैवमाशांसा घटत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अतिदुर्लभमस्तपुरुषार्थभूतस्य स्वपुत्राशांसाधर्ममाङ्गलं हे-
नमिवातस्तत् क्षन्तुमर्हसिति विशापयन्त आहुः । यतुहवावेति । हे
अद्भुतकर्त्तः ! बहुकार्यनिष्पादक ! उदारव्यापारकारिणवितथकर्त्तः
सत्यसङ्कल्प इतिवार्थः हे देवदेव देवानां प्रह्लादीनामपि देव हे
सर्वात्मप्रत्पीयसे प्रयोजनाय यद्यस्माद्वाहृतोऽसि ततस्तदर्थेधिया
तत्र प्रजायामर्थधीः पुरुषार्थेभुज्जियैयामत एव मन्धानां नोऽस्माकं
देनहेहजनं देवस्य तव हेननमाङ्गलरूपमवज्ञानं तव साम्येन
हंतुना प्रतिघातुं सोऽदुमर्हसि ॥ १५ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभकी ।

तत्कथमन्नाह । तदिति । हे परमपुरुष ! यत्तत्प्रमये यत्तत्तथा
प्रतिपादयामस्तथाह परं परमं भयोऽविदुषामजाननामत एव
बालिदानां शिशुवस्थितानां नः सम्बन्धिन्या प्रकृष्टया कृपया
चदश्व एवार्थे अपवर्गार्थं संसारमोक्षलक्षणां महिमानमुपकल्प-
यिष्यन् समर्थयमानः स्वयत्नोपचितः स्नानुप्रहलक्षणायात्नायक
एव इतरवत्परप्रयःनोपचितवदुपलक्षितः प्रकाशित इति
यस्मात् ॥ ६ ॥

अथ तस्मात् हे अर्हत्तम ! परं फलप्राप्त्यनन्तरमपि याम-
र्हयामः त्यजिष्यामर्हणक्रियां प्रार्थयामहे कस्मात्तत्प्रार्थनानि-
त्याशङ्क्य फलदर्शनादित्याहुः । यर्हीति । स्वभावात्मां दर्शयिष्य
आसां इति यर्हि यस्मात्तस्मादिति शेषः यर्हीपि यज्ञे ॥ १० ॥

मुनीनामिति पृष्टी तृतीयाधं मुनिभिर्नित्यं परिगणितं

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुणागणानां परममङ्गलायतनं स्वरूपसुखविषयं कथनं कीर्तनं यस्य स तथा अमङ्गलं निशितं तेजितं यजज्ञानं तदेवानलौऽग्निस्तेन विधूतानि निर्मूलितानि समस्तरागादिमलानि येषां ते तथा तेषां भग [१] वस्त्रभाषाणां सार्विकानाम् ॥ ११ ॥

किमन इति तत्राह । अर्थेति । यत् एवममितमाहात्म्यम-
मङ्गलंऽथ तस्माद्स्माकं तव गुणाकृतनामधेयानि श्रीमद्वरणा-
ग्निस्मरणाया यच्चनगोचराणि भवन्तिवत्यन्वयः ज्ञानानन्दादि-
गुणाः केनहननादिकृतानि नारायणादिनामानि च सदा अस-
म्भवेऽप्येषु सर्वथेति भावेनाहः । स्वलनेति । न केवलं तात्का-
लिकफलदानि किन्तु पारंग्रहकफलदानिप्याशयेनोक्तम् । उच्येति ।
दुग्धितमङ्गलं कथं पारंग्रहकफलदानि स्युरित्यत उक्तम् । सकलानि ।
दुःखस्थानं प्रभासादिकम् ॥ १२ ॥

अन्यथा प्रयोजनमस्तीति विहाययन्ति । किञ्चेति । ऐहिकीना-
माशिषागोश्वरं न केवलमात्मीश्वरं किन्तु स्वर्गापवर्गयोर्गोश्वरं
उपधावति । शरणागतोऽपि पुरुषार्थप्रदं त्वां प्राप्य प्रजाजन्तुणां
तच्छकलमाकाङ्क्षितं कर्थास्ति तत्राह । प्रजायामिति । अर्थप्रत्ययः
पुरुषार्थवृद्धिः अत्र दृष्टान्तमाह । भनदामिति । फलीकरणं श्रुद्र-
कणं पल्लं (२) वा न कोऽपि याचत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तर्हि कीदृश ईहत इति तत्राह । अपराजितेति । हे अपराजित !
हरेः प्रसादं विना त्वपराजितया मायया मोहकशक्त्यानर्वासि-
नमनिश्चितं यत्पदं स्वरूपं तत्त्वलक्षणं तस्य ध्याने व्यावृत्ता
मतिर्यस्य स तथा कुतस्तत्राह । अनुपासितेति । तत्रापि कारणा-
माह । विषमेति । प्रकृतिः स्वभावः एवं विध ईहत इत्यर्थः
अधनो दरिद्रः धनमपेक्षितशोषपुष्टिं ददातीति भनदः ॥ १४ ॥

तं मनयः स्तोत्राधिकमिति मन्वाना भगवत्तुमां प्रार्थयन्ते ।
यदहेति । हे अदभ्रकर्तेरनल्पकर्तः कूर्वाङ्कुरा [३] त्रितस्य हरे-
रनाद्यनन्तकालीनानर्वापानन्दरूपमुक्तिदत्त्याह्वयदत्तमरुत्स्यस्य
त्रिष्णुमित्रस्य कारिकाकाधनदत्त्वदर्शनाच्चेति राज्ञः पुत्रार्थ-
मेवह समाहृत इति यत्तदर्थधियां तत्प्रयोजनयुक्तीनां
मन्वानां स्तुत्यादावपट्टनां राज्ञोऽर्थं यत्तदाह्वानं विष्णुवायाहीनि
तत्कलनमयज्ञानं सम्येन तत्तद्वस्तुयोग्यतादर्शनेन प्रतिबोद्धुं क्षन्तु-
मर्हस्येत्यनायः शानपूर्वाह्वानञ्चेत्कथं क्षान्तिवचनमित्यत उक्तम-
पिबुधामिति ॥ १५ ॥

श्रीमदजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

अन्य गहिमानोऽर्थसम्पत्तिम् अपवर्गोऽर्थमिति तस्यैवा-
पवर्ग इति संज्ञेत्यर्थः । उपकल्पयिष्यन् साक्षात्कारयिष्यन् नाप-
क्षितं भवेति । पूजासम्पादकमत्त्वभावादिति भावः ॥ ९ ॥

यथापित्यत अत्र दृश्येति कश्चिन् । निजपुरुषोत्तमवियोगोऽपि
मनसि न यद्विषि यजमानं यर्हि यदासीद्यमेव वर इत्यर्थः
॥ १० ॥ ११ ॥

(१) भगवति स्वर्गोऽर्थो भावो भक्तियोगान्ते तथा ।

(२) पल्लं तिलसूतीं चतिभोर्द्रीणा ।

(३) अमल्पकर्तृनामुपपादयति ।

गुणाकृतानि च लीलानामधेयानि च ॥ १२ ॥

यजमानस्य स्वपराधमपि निवेद्यति स कुचन्तः परमात्मी-
यत्वेनाभिप्रायेण च तस्मिन्नेदनीयमेव निवेद्यन्ति । किञ्चेति । प्रथम-
तावत् प्रजामाशासानः आशिषामैहिकानां स्वर्गापवर्गयोर्गोश्वरं
त्वामुपधावति यथा फलीकरणमाशासानो धनदमुपधावति
तद्वदिति परममौक्त्यं न च तावन्तैव स्थितिः किन्तु म्माहशी-
माशासान इति धाष्ट्यं चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अनुपासितमहद्वरणा इति सम्प्रति तेनोपास्यमानं स्वमपि
तुच्छी कुर्वन्ति ॥ १४-१९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथेदर्शिनी ॥

ननु तर्हि कथं सन्तुष्टोऽहं युष्मत्प्रत्यक्षीभूतोऽस्मीति तत्राहुः
तनस्मात् यथा बालिशानामज्ञानमपि समीपमनाहुतोऽप्यर्पुज-
तोऽपि विश्वः कृपावशात्तानुद्धतुमायाति तथैव त्वं परमेश्वरऽपि
परमः पुरुषः प्रकर्षयुक्तया निरुपाधिकया करुणया स्वगहि-
मानं स्वमहेश्वर्यं तदनुभवमित्यर्थः अपवर्ग इत्याख्या यस्य तं
चकारात् कामिनं वस्तु च उपकल्पयिष्यन् दास्यन् स्वयं नाप-
क्षित एवास्मद्भक्त्यावादापूजित एव इतरवत् यत्कौतुक-
दर्शी इतरजन इव ॥ ६ ॥

यथा तथा भवतु यूयन्तु वरं वृणुंति चेत् तत्राहुः ।
अथ हायामिति निजपुरुषाणां स्वभक्तानामौत्तमानिययोऽपि भवान्
यर्हि यदा राजर्षेर्वर्हिषि यज्ञेऽप्यासीत् आबिरभूद्यमेव वर इत्य-
न्वयः ॥ १० ॥

सर्वैरिति तुल्येभात् त्वद्दर्शनादप्यधिको वरो वरणीय इति
मूढानामेव मतं न तु विद्वानामित्याह । असङ्गं वैराग्येण निशितं
यजज्ञानं स एवानलस्तेन निर्धृताशोषसकामत्वमलानां भव-
त्येव स्त्रीयो भावो दास्यादित्येवामत एवाभिन त्वयंपृष्ठ आस-
म्यमेव रममाणानां मुनीनां परममङ्गलायनं गुणागणकथन-
मेव न तु दर्शनं यस्य अतस्तैरनवरतं परिगुणिता अङ्ग्यस्ता
गुणागणा यस्म्येति सम्बोधनम् ॥ ११ ॥

अस्माकं त्वस्थिरमनसां मन्वानामेतावत् भवत्वित्याहुः ।
अर्थेति । त्वद्दर्शनप्राप्त्यनन्तरमित्यर्थः स्मरणाय विवशानां त्वां
स्मर्त्तमभ्यर्थनाम ॥ १२ ॥

किञ्चेति । निवेद्यति तु मयोग्यमप्यावश्यकत्वेनैकं निवेद्यम
एवेत्यर्थः । अथमस्मद्यजमानो राजर्षिरपत्यकामः अपत्यं देवता-
न्तरयजनेनापि अर्थात् तदपि त्वां भगवन्तमुपधावति ननु
तदप्यहं स्वर्गापवर्गादिकमपि दास्यामीत्याशङ्क्यामाहुः । आशिषामै-
हिकानां स्वर्गापवर्गयोर्गोश्वरमुपधावति अथ च प्रजायामेव
अर्थः पुरुषार्थः इति प्रत्ययो नत्वर्गोर्दिषु यस्य स इति मौढ्यम्
अधनो यथा फलीकरणं तुपकणादिकमाशासानो धनद-
मुपधावतीति तत्रापि प्रजां भवाहशीमाशासान इति धाष्ट्यं
पश्येति भावः ॥ १३ ॥

नचास्य दोष इत्याहुः । को वा इति । इह संसारे अपरा-
जितया केनापि पराजितुमशक्यया अनर्वासितपदव्या केनाप्यल-
क्षितमार्गया मायया कोऽपि अनाहृतमतिः न कोऽपीत्यर्थः ते तव
कीदृशस्य पराजितः मायां पराजयत इति पराजित्त्व किञ्चन्तम्
तस्य अनुपासितेन्युपासितमहद्वरणा एवैको मायां निस्तरति
राजर्षिरवन्तु न तदृश इति भावः ॥ १४ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति निगदेनाभिपूयमानो भगवाननिमिषर्षभो वर्षधराभिवादिताभिनन्दितचरणः सदगमिदमाहा।१६।

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

यज्जन्तस्य सकामत्वलक्षणपराशं ज्ञमयन्तः स्तोत्रमुपसं-
हृन्ति । यदि हेति । हे अदभ्रकर्त्तः ! अनल्पकारिन् प्रह्लादि-
दुर्लभं त्वद्दर्शनमपि सकामोऽप्यस्मभ्यमदा इति भावः ।
यत् त्वमिह समाहूतस्नत्तन अर्थाधियां सकामानामस्माकं यद्दे-
वस्य तत्र हूलतमवज्ञानं तत् प्रत्योदह सांद्मर्हसि तत्र
हेतुः हे देवदेव सर्वान् प्रति यत्तव साभ्यं तेन ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतनिश्चिन्तप्रदीपः

अतोऽस्मदाश्रयं निमिषीकृत्य अस्मत्प्रयोजनार्थमाविर्भूतोऽ-
भीत्याहुः । तद्यथेति । हे परम ! परमपुरुषः पूर्वोत्तमः भवान् परं
मांत्वात्थं श्रेयोऽविदुषामतो यथायथावत् वालिशानामसुखे सुख-
मानिनां वृभुक्त्यामप्यस्माकं तत्समादाश्रयमात्रत आत्मनः
प्रकृष्टया करुणया अपवर्गात्थं स्वर्गमाप्तं स्वज्ञानं स्वसा-
धये चकारात्कामितं च स्वयमुपकल्पयिष्यन् संपादयिष्यन्
नापचिदः अस्माभिरनुपकृतः एवतरवदुपकृतवदुपलक्षितो
दृष्टोऽसि ॥ ९ ॥

तत्र मुख्यकामितं त्वद्दर्शनमित्याहुः । अथायमिति ॥ १० ॥

मगवहूलतस्य दर्शनेऽभ्यमाहुः । असङ्गति । हे अनवरतपरिगुणागत-
गुणागण ! अनवरतेनित्योद्युक्तः परिगुणिता भिःश्रुता गुणागणा
यस्य एकभूत ! असङ्गत् कुटुम्बादिमङ्गल्यागेन निमित्तं यज्जानं
तद्देवानलस्नेन विधूताशपमलानां भवान् भजनीये स्वभावाऽनन्य-
नाथत्वलक्षणां येषां तेषामन एव आत्मानि त्वयि भजनीये रमणा-
शीलानामेवं धिधानां मुर्तिनामपि परममङ्गलायनं गुणभगा-
कथनमेव नतु दर्शनं यस्य सोऽसि ॥ ११ ॥

हरिनामकीर्तनादीनां भक्तिभेदानां दुर्लभत्वं सूचयन्तो
हरिनामकीर्तनरूपां भक्तिं प्रार्थयन्ते । अथ कथमिति ॥ १२ ॥

प्रसन्नं कामितं प्रार्थयन्तः । किञ्चेति । आशिषामैहिककामानां
अनधान्यादीनां स्वर्गापवर्गयोश्चेत्त्वरं दातारं त्वाऽमुपधावति
प्रजायां पुत्रे अर्थः पुरुषार्थः इति प्रत्ययो यस्य सः कर्त्तव्यतां
तुपकणादिकमाशासानोऽयनो यथा अतदमुपधावति तद्वत् ॥ १३ ॥

त्वन्मायया मोहितानां पुत्राद्यर्थधनयो युक्त एवेत्याहुः ।
क इति । अनवसितपदव्या नुर्गममाययाने मायया गुणमय्या शक्त्या
कः अनावृतमतिः अनावृतज्ञानः अत एव अदराजितश्च इति
कारणानावरणो दर्शितः कथिणाप्रयोगं दर्शयति विषयः शब्दा-
द्विरव विषयतस्य रथैवेगनावृता पकृतिमस्य स च कः । उपासित-
तमहृष्टरणं चिना न कोऽसित्यर्थः ॥ १४ ॥

• अल्पीयसि प्रयोजने समाह्वानं तत्र हूलनं कृतं तन्मूलमन्याहुः ।
हे अदभ्रकर्त्तः ! अनल्पकारिन् ! अल्पियसि प्रयोजनाय यद्यस्मादिह
यक्ष समाहूतोऽसि तत्र अर्थाधियार्थं पुत्रनाभिन श्रीयैयां तेषां

तोऽस्माकं यद्देवहूलनं तत्त्वर्षान् प्रति तत्र साभ्यं हेतुना हे देवदेव !
प्रतिधोदुमर्हसि ॥ १५ ॥

भाषाटीका ।

हम लोग मुखे हैं अपने परम करुणा को नहीं जानते
हैं हे परम पुरुष परम करुणा से आपकी महिमा मोक्ष
नामक फल देने के लिये आप पूजित न होकर भी और
सकाम देवता से इहां देख पड़े हा ॥ ९ ॥

हे अहर्षम यही एक हमारा वर है जो कि आप राजपि
नामिके पक्ष में वर दातां में श्रेष्ठ होकर पित्र पुरुषो के
नेत्र गोचर भये हां ॥ १० ॥

संसार के वैराग्य से तीक्ष्ण ज्ञानरूपा अग्निसे जिनके
सब मूल नष्ट होगये हैं आपके महेश जिनके स्वभाव
हैं जो आत्माहीमि रतेह ऐसे मुनिगणों के निरन्तर गान-
करने के योग्य परममङ्गल दायक गुणों से आपका गान
होता है ॥ ११ ॥

हे प्रभो ! अब हम लोगोंको किसीप्रकार ठोकर लगकर
गिरने से रोकनेमें जमुहाई में कोई दुर्दशा में परतस होजाने
से भी उबरने मरण के समय में भी सब पापों के नाश
कर ने वाले आप के गुणों के नाम हमारे वचन के या
स्मरण के गोचर होयें यही प्रार्थना है ॥ १२ ॥

और भी यह नागिभहाराज पुत्रकी कामनावाले
होकर आपभरी के पुत्रको चाहते हैं आपका पूजन
करने हे आप सब संपत्तियों के तथा स्वर्ग मोक्ष के कामों
ही जैसे कुंवर के पास कोई धान के छिन्नका मार्ग तैरे
इन की केवल भोगार्थ में युक्त है ॥ १३ ॥

संसार में ऐसा कौन है कि जो महापुरुषों के चरणों
के चिना उपासना किये विषयरूप विषयों जिसकी युक्ति
आनन्द नहोइए हां और जिस के मार्गका कोई नहीं जान-
सकता है वह सबको जीतने वाला है उस को को
जीतभक्ता है उस माया के वस न हूया ऐसा कौन होगा कोई
नहीं है ॥ १४ ॥

हे प्रभो ! सकल कर्ता आपको जो हम लोगोंने इहां
पुत्राया है वो हम लोग प्रयोजन मात्र से अधिकरयने वाले
हैं यह जो आपकी अयज्ञा है निरन्तर आप अपनी भूमहृष्टि-
से भरन काजिये हम लोगोंका वर आपको उडाना होगा ॥ १५ ॥

श्रीश्वरस्वामिकृतभाषाथर्दीपिका ।

इति निगदेन गद्यात्मकस्नेहमा वर्षधरा भारतवर्षपतिनां-
भिस्तेनानिवादिता ये ऋषिजन्मरिषिभिरुचिता चरणां यथ्य ॥ १६ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अहो वताहमृपयो भवद्भिरवितथगीर्भिवरमसुलभमभियाचितो यदमुष्यात्मजो मया सदृशो भूय
यादिति ममाहमवाभिरूपः कैवल्यादथापि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ममैव हि मुखं यद्विजदेवकु
लम् ॥ १७ ॥

तत आग्नीधीयेऽशकलयऽवतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमानः ॥ १८ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति निशामयन्त्या मेरुदेव्याः पतिमभिधायान्तर्दधे भगवान् ॥ १६ ॥

बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त ! भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मेरु-
देव्यां धर्मान् दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमन्थिनां शुकुया तनुवाऽवततारं ॥२०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अनुजमस्य हेतुः ममाहमेवाभिरूपः सदृशः कैवल्याद्विती-
यन्वान् द्विजेषु देवा इव ये ब्राह्मणास्तेषां कुलम् ॥ १७ ॥

आग्नीधीये नामो ॥ १८ ॥

पतिं नाभिम् ॥ १६ ॥

हेविष्णुदत्त ! तस्यावरोधायनेऽन्तःपुरे मेरुदेव्यां शुकुया शुकुस-
त्नरूपया मूर्ध्याऽवततार केषां धर्मान् वातरशनानां दिग्वाससां पाव-
गिडव्यावृत्त्यर्थमाह । श्रमणानां तपस्विनामृषीणां ज्ञानिनां
ऊर्ध्वमन्थिनां नैष्ठिकब्रह्मचारिणाम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भरतविराघनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्येवं निगदेन गद्यात्मकसूक्तेनाभिप्रेयमाणो भगवान् देवो-
त्तमो वर्षधरः भागवतवर्षधारको नाभिस्तेनाभिवाचितो ऋत्विग्भि-
रभिनन्दिनौ चरणी यस्य सः सदयं दयासहितमिदं वक्ष्य-
माणं वाक्यमाह ॥ १६ ॥

अहो ऋपयः ! अवितथगीर्भिः सत्यघातिभैर्भवद्भिरसुलभं दुर्लभं
वरे प्रत्यहमभियाचितः प्रार्थितः वनेत्याश्रये कोऽसौ दुर्लभो वरस्त-
वाह । मया सदृशः आत्मजो भूयादिति कथं तस्य वरस्य दुर्लभ्यं
न ब्राह्मणं ममाहमवाभिरूपः सदृशः कुतः कैवल्यात्प्रकृतपुरु-
षत्रिलक्षणात्समाधात् "नतस्मभ्याऽप्याधिकश्च हृद्यते नत्वतसमास्त्यऽ-
प्याधिकः कुतोऽन्य" इत्युक्तीत्यात्प्रकृतपुरुषत्रिलक्षणात्समाध्याधिकर-
हितस्य सत्त्वान्तराभावात्सदृशरूपो वरोऽति दुर्लभ इत्यर्थः
यद्यप्ययं वरोऽति दुर्लभस्तथापि हि यस्माद्द्विजदेवकुलं द्विजा एव
देवास्तपोविद्यादिभिर्दीप्यमानः तेषां कुल ममैव हि मुखं "ब्राह्म-
णोऽस्य मुखमासीदिति, उक्तीत्या मुखं ततो ब्रह्मवाद् ब्रह्मकुलस्य

मन्मुखभूतस्य वादो वचः मृषा मिथ्या न भवितुमर्हती
त्यहमेव मत्सदृशमन्यमनुपलभमानः कलयाऽज्ञेनाग्नीधीये नाभि-
सम्बन्धिनि क्षेत्रे मेरुदेव्यामवनरिष्यामीन्येवं मेरुदेव्यः निशाम-
यन्त्याः शृगवत्या सत्याः तत्पतिं नाभिं प्रत्यभिधायोक्त्वा
भगवान् यज्ञपुरुषोऽन्तर्दधेऽन्तर्हितधानित्यर्थः ॥ १७-१८-१६ ॥

हे विष्णुराज ! राजन् तस्मिन् बर्हिषि यज्ञे एव महर्षिभिः
प्रसादितः आराधितो भगवान्नाभेः प्रियमिष्टं कर्तुं निर्दिशितुमि-
च्छया तदवरोधायने नाभेर्भार्यायां मेरुदेव्यां शुकुया सत्त्वप्रधानया
तन्वायनतार किं कर्तुकामः वातरशनानां दिग्वाससां पाव-
गिडव्यावृत्त्यर्थमाह । श्रमणानां तपस्विनामृषीणां ज्ञानिनामूर्ध्व-
मन्थिनां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धर्मान् दर्शयितुकामः भयमंशाघ-
तारः कपिलः तावन्मात्रकृत ईश्वरव्यपदेशः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भरतविराघनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निगदेन महिमाविष्कर्तृणां स्तुतिवचनेन अनिमिषाणां मृषां
देवानां भेषुः वर्षधराभिवन्दितचरणाः [१] नाभिवाहित-
श्रीपाद् ॥ १६ ॥

किमाहति । तत्राह । अहो इति । अहो विस्मयोऽयं वत तुष्टोऽहं
"अहो हि विस्मय" "इतियादयः" "वताभिमन्त्रणे भूने तोपे खेदे
कृपायां चंति" च हे ऋपयो ! वितथगीर्भिः सत्त्वचरैः भवद्भि-
र्मया सदृशः आत्मजो भूयादिति यं वरमभियाचित इतियद-
तदसुलभं तत्कुतोऽन उक्तम् । ममेति । अभिरूपः प्रतिक्रमः एतदपि
कुत इत्यत उक्तम् कैवल्यादिति । अग्नितीर्थवात् नन्वेषामुषित्वं
मुनित्वं च गतमेतदद्विजायत्त्वज्ञानाभावादिति चक्ष भगवदुक्त्या

[१] भरतस्वडाधिपो नाभिः ।

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

लोकज्ञापनपरत्वादर्धनायाः नत्वाद्वितीयवाहानास्तदुकम् । "नास्ति विष्णोः समम्" इति ज्ञानन्तोऽप्युचयः सहा तज्ज्ञापनाय लोका-
नामन्वे च प्रार्थयन् सममिति अन्ये कथ्यपादयोऽपि हरिणा समं
सुभ्रमर्थयन्त इत्यर्थः एवं चेद्भगवदुकमपि विद्वद्भक्तिरूपतमपहा-
सकमिति तत्राह । अयापीति । कर्तव्यत्वे हेतुमाह । समैवेति ।
द्विजदेवानां ब्राह्मण्यभेदानाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

निद्यामग्न्याः पश्यन्त्याः ॥ १६ ॥

बर्हिषि यद्ये हे विष्णुदत्त ! हे विष्णुदत्त ! परीक्षितस्य नामे-
रवरोधजने मार्ग्याजने वातरशानानां वायुवस्त्राणां दिग्म्बरा-
णामित्यर्थः भ्रमणानां परमहंसानां परमहंसाभमानुष्ठानवताम्
ऊर्ध्वमन्थिनामूर्ध्वरेतसामृषीणां धर्मान् दर्शयितुकामो हरिः
शुक्लया शुक्लं लापयान् नाशयति शुक्लं ज्ञानं ज्ञाति रताति
वा "शुक्लगतौ" इति धातुः गतिज्ञानमतिशयितसुखज्ञानत्वाद्वा
शुक्ला तथा तनुवा देहेन ॥ २० ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

वातवसनानां सम्प्राप्तानां भ्रमणानां वानप्रस्थानामृषीणां
सत्सम्बन्धैर्द्वैतमययाज्ञिकानां गृहस्थानामित्यर्थः ऊर्ध्वमन्थिनां
ब्रह्मचारिणामपि तस्मिन्ने तस्य तस्य दर्शयिष्यमाणात्वात् ॥ २० ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धस्य
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमद्विभवायध्वजकर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मिगदेन गद्यात्मकस्तोत्रेण वर्षधरो भारतवर्षपतिर्नामि-
स्नेनाभिवादिता ये ऋत्विजस्तैराभर्षन्वती चरखौ यस्य
प्रवितयगीभिरमोघवाग्भिः ॥ १६ ॥

अभिरूपः सदशः कैवल्यादिति अहं जलु जगदीश्वरः नहि
जगदीश्वराऽन्यः कश्चिदस्तीत्यर्थः द्विजेषु देवा इव ब्राह्मणा-
स्तेषां कुलम् ॥ १७ ॥

आग्नीध्रिये अग्नीध्रपुत्रे ॥ १८ ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त ! तद्वरोधायने तदन्तःपुरस्थले या मेरुदेवी
तस्यां वातवसनानां दिग्वाससो दिग्वाससो बाला अपि भवती-
त्यत आह । भ्रमणानां तर्पाक्षनां तथा भूताः पाषाण्डनाऽपि भव-
न्तीत्यत आह । ऋषीणां शास्त्रोक्तज्ञानवतां तेषां ब्रह्मचर्या-
बध्नेशमाह । ऊर्ध्वमन्थिनामूर्ध्वरेतसां शुक्लया शुक्लसत्स्वरूपया तनुवा
तन्वा ॥ २० ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।
पञ्चमस्य तृतीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः

इत्येवम्भूनेन मिगदेन गद्यात्मकस्तवने अभिषूयमानो वर्षधरोऽथ
भारतवर्षपतिना नामिना अभिवादिताः ऋत्विग्भिरभिवादिता
चरखौ यस्य स भगवान् सदयमिदमाह ॥ १६ ॥

कैवल्यात् निःसमानातिगून्यात्वात् द्विजेषु त्रैचर्याकेषु देवा इव
द्विजदेवाः विप्रास्तेषां कुलम् ॥ १७ ॥

ततो हतोः प्राप्तीध्रिये वंशे अवतरिष्यामि ॥ १८ ॥

इति भगवद्भवनं निद्यामग्न्याः पश्यन्त्याः पतिं नामिभ
अभिधायोक्त्वा ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त ! परीक्षित ! बर्हिषि यद्ये परमर्षिभिर्भागवतेः
ऋत्विग्भिः प्रसादितः तद्वरोधायने नामेरन्तःपुरे मेरुदेव्यां शुक्लया
शुक्लया तनुवा तन्वा अवततार किं कर्तुकामः वातरशानानां दिग्वा-
ससां पाषाण्डनादृश्यमाह । भ्रमणानां वेदोक्तपोनिष्ठानाम
ऋषीणां ज्ञानिनाम् ऊर्ध्वमन्थिनां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धर्मान् दर्श-
यितुकामः ॥ २० ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपे
तृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीकाः ।

भीशुकदेवजी बोले इस प्रकार से स्तोत्रसे जब स्तुति किये गये
तब देवतां में भेष्ट भगवान् पृथिवीपति तथा विष्णो के चरख
बन्धनाकरने पर द्वायुक होकर यह बचन बोले ॥ १६ ॥

भीमभगवान् बोले हे ऋषिगण ! आपलोग सत्य बचन बाडे
हो आप लोगोने मेरेसे अनिबुल्लेभ वर माँगा है जोकि हमारे
सदश इस राजाका पुत्र होना चाहिये सोनो कैवल्यदाना
होनेसे मेरे सदशतां मेहीं है तोभी ब्राह्मणों का बचन मिथ्या
नहीं होना चाहिये जिससे कि ब्राह्मण देवता कुलतो हम-
राही मुख है ॥ १७ ॥

तिस से अपने सदश किसी को मे नहीं देलनाहूँ तो
प्राप्तीध्रिये वंश में अंशकलामे मेहीं अवतार लेऊंगा ॥ १८ ॥

भीशुकदेवजी बोले इस प्रकार बचनको सुनती
हुई मेरुदेवी के समुल्ल उसके पति का कह कर भगवान्
अन्तर्धान होगये ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त ! परीक्षितजी उस यज्ञ में इस प्रकार प्रसन्न
करने से भगवान् नामभराजा के प्रीति करने की इच्छा में
उस राजाके रनवास में मेरुदेवी के गर्भ में दिग्गवर
सन्धासी ऊर्ध्वरेता ऋषि लोगों के धर्मोको दिखाने के वाक्य
शुद्ध सत्स्वरूप से अतीर्ण भये ॥ २० ॥

इति भीमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायका
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत
समाप्त ॥ ३ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

अथ हं तमुत्पत्तैवाभिव्यज्यमानभगवत्लक्षणां साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जग्धुः ॥ १ ॥

तस्य ह्वा इत्थं वर्मणा वरीयसा बृहच्छ्लोकेन चौजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्यां च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार ॥ २ ॥

(१) तस्य हीन्द्रः स्पर्द्धमानो भगवान् वर्षेन वर्षेण तदवधार्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोः गमायया स्ववर्षमजनाभं नामाभ्यवर्षत् ॥ ३ ॥

नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलो गद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलोकसधर्मं भगवन्तं पुराणपुरुषं मायाविलासितमतिर्वत्सतातेति सानुरागमुपलक्षयन् परां निर्वृत्तिमुपगतः ॥ ४ ॥ विदितानुरागमापौरप्रकृति जनपदो राजा नाभिरात्मजं समयसेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपसा समाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवन्तं वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्महिमानमवाप ॥ ५ ॥

यस्य ह पाण्डवेय ! (२) श्लोकावुदाहरन्ति ।

को नु तत्कर्म राजर्षेर्नाभिरन्वाचरेत्पुमान् ।

अपत्यतामगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा ॥ ६ ॥

ब्रह्मण्योऽन्यः कुतो नाभेर्विप्रा मङ्गलपूजिताः ।

यस्य बर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा ॥ ७ ॥

अथ ह भगवानृषभदेवः स्ववर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्माननुशिक्षमाणो जयन्त्यामिन्द्रदत्तायामुभयलक्षणां कर्म सामान्याम्नातमभियुक्तात्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास ॥ ८ ॥

श्रीशुकरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

चतुर्थादिभिः प्रोक्तमृषभस्येदितं महत् ।

लोकार्थं येन सत्कर्म नैष्कर्म्यं च निदर्शितम् ॥ १ ॥

चतुर्थे शतपुत्रस्य राज्यं तस्योपवर्षते ।

यस्य राज्ये जनः सर्वैः सन्तोषामृतनिर्हृतः ॥ २ ॥

अभिव्यज्यमानानि भगवत्लक्षणानि पादतलादिषु घञाकुशादीनि यस्य । महाविभूतिः सर्वसम्पत्तिः साम्यादिभिः सह वर्द्धमानप्रभावश्च । प्रकृतयोऽपराधदयः । जग्धुः भिकाकुञ्चति स्म ॥ १ ॥

वर्मणा देहेन । तस्य तपोऽप्यवर्षत् । वरीयसा भेद्यतमेन । वृहन्तः श्लोकाः पद्यानि । चौजसा च । औजसेजः वीर्यं

(१) यस्य हीति । औजसेजः ।

प्रभावः शौर्यमुत्साहः परैर्गुरुभिरनुज्ञातवाच्यमः भेद्य इति नाम चकार ॥ २ ॥

तस्य वर्षे मयडले ॥ ३ ॥

अवरुध्य प्राप्य । स्वैरमिच्छया गृहीतो नरलोकसमानधर्मो मनुष्याकारो येन तम् । अतएव मायया ऋषभ इति विलासिता मतिर्यस्य ॥ ४ ॥

आपौरप्रकृति पौरान्प्रकृतीश्चाभिव्याप्य विदितोऽनुरागो यस्मिन् । कथम्भूतो नाभिः । जनपदः जनाः पौरादयः पदं प्रमाणां यस्य सः आत्मजं धर्ममर्यादास्वार्थमभिषिच्य ब्राह्मणानामुत्सङ्गे निधाय विशालायां बदरिकाश्रमे । प्रसन्नं परानुज्ञेजकं निपुणं

(२) श्लोका इति श्रीशुकरस्वामिपाठः ।

भीमरक्षामिहृतभावाधर्मीपिका ।

तीव्रं तेन उपासीनः सेवमानः कालेन तन्महिमानं जीवन्मु-
क्तिमवाप ॥ ५ ॥

नाभेस्तस्मिन् कर्म अनु तदनन्तरं को नु पुमानाचरेत् न
कोऽपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

मङ्गलैर्दक्षिणाभिः पूजिताः सन्तः भोजसा मन्त्रबलेन ॥ ७ ॥
अन्येषां प्रहणाय प्रदर्शिता गुरुकुलायासो येन अनुशासना-
गोऽनुशासकवत् उभयविधं भुक्तिस्मृतिवक्षणं कर्म विधिमभियुज-
न्नुतिष्ठन् जयन्त्यां भार्यायामात्मजानां शते जनयामास ॥ ८ ॥ ६ ॥

भीमश्रीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं नाभेश्चरित्रमुपवर्णितमुपसंहर्षैस्त्रिभिरेव्यायैर्नाभेः पुत्रस्य
ऋषमस्य चरित्रमुपवर्णयति । अर्थात् । अथ हावतारानन्तरमुत्प-
स्येव जन्मनैवाभिव्यज्यमानानि भगवत्कृत्यानि पादतलादिपु-
वजाडुशादीनि यस्य साम्यं सर्वभूतेषु समत्वमुपशमः अन्त-
र्वाह्यान्त्रपनिषयः वैराग्यं विषयेष्वनासक्तिः ऐश्वर्यं सर्वभूतनिय-
न्तृत्वं महाविभूतिः सर्वसम्पत्तिः साम्यादिभिः सह वर्जमानः
अनुभावः प्रभावो यस्य ते निशाम्य ह्युा प्रकृतयाऽमात्या-
दयः प्रजा जना प्राह्वया देवताश्च गोवलीवर्द्धन्यायेन प्राह्वयादेवता
इत्युक्तमवहितसमवनाय भूमयडवपरिपालनायातितरां भृशं
जगृधुरेच्छन् ॥ १ ॥

तस्य जातस्य पुत्रस्य इत्थं सत्त्वप्रधानेन वरीयसा भेटेन
वर्षमेणा देहेन वृहत्श्लोकं विपुलगुणप्रथया भोजसा इन्द्रिय-
बलेन बलेन देहबलेन श्रिया सत्पदा यथासा विपुलचरित्र-
प्रथया धीर्यं पराभिभवसामर्थ्यं शौर्यं रणामध्ये स्वगृहे इव
प्रवेशसामर्थ्यं ताड्यां चातिशयितप्रभावत्वेन भेटत्वाद्यप्यभ इति
नामधेयं पिता नाभिश्चकार ॥ २ ॥

ऋषमशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्रभावातिशयमेव संप्रहेयाह ।
यस्य हीति । यस्य ऋषमस्य वर्षे राज्ये भारतवर्षे स्पष्टमानः
ऋषभेण विरोधमाचरन्निन्द्रः नववर्षे वृष्टिं निरुद्धवान् तद्विन्द्र-
कृतमवर्षेणामवधार्थं निश्चलेन्द्रकृत्यः प्रहस्य भगवानुपभ-
वेद्यो योगेश्वरः आत्मीयविधिप्रशक्त्या स्वयमेवाजनामवर्षे भार-
तवर्षस्य प्राक्तनं नामाजनाभिमित्यवर्षत् ॥ ३ ॥

नाभिस्तु यथामिलयितं स्वेच्छानुरूपं सुप्रजस्त्वं शोभना
जा यस्य सः सुप्रजाः "नित्यमसिचप्रजाभिधयोः" इत्यसिच तस्य
राषः सुप्रजस्त्वं सुपुत्रत्वमवद्व्य प्राप्य निरतिशयप्रभोदेन
वह्ललः गद्गदया गिरा मायया भगवन्मायया स्वपुत्र इति विल-
स्तता मतिर्यस्य सः हे वत्स ! तानेति सानुरागं पुत्रमुपबालयन्
रां निवृत्तिमानन्दमुपगतः प्राप्तः कथंभूते पुत्रं स्वेरं स्वेच्छया
पृहीतः नरलोकसधर्मः अनुप्याकारो येन भगवन्तं वाङ्मय-
पूर्यं पुराणं पुरणं पुरापि नवः पुराणः तं पुरुषं पुरुषशब्द-
वाच्यं तत्ततो राजा नाभिराचार्यकृतजनपदं पौराणिकृतीर्देश-
वास्तिनश्चाभिध्याप्य विदितोऽनुरागो यस्मिन् जनपद इति पाठे
आर्षत्वात्प्रयोगस्य "नाभ्ययीभावादतोऽभित्यमभावोऽभ्ययादात्सुप,
इति लुगभावश्च नाभिराजं समयसंतवः चर्णाश्रमधर्ममया-
दास्तेषां रक्षायामभिषिच्य राज्याभिषिक्त इत्येत्यर्थः प्राह्वया-

नामुत्सङ्गे निधाय निवालायां वदरिकाभ्रं मेरुदेव्या स्वभा-
यया सह प्रसन्नं परानुद्वेजकेन निविशणान् निघ्नानुपहतं
समाधिना साङ्गुन भक्तियोगत भगवन्तं नारायणाख्यं
वासुदेवमुपासीनः कालेन प्रारब्धावसानकालेन तस्य वासु-
देवस्य महिमानमवाप प्राप्याविभूतगुणाष्टकोऽभूत् मुक्तोऽभवदिति
यावत् ॥ ४-५ ॥

नाभेश्चरित्रं निगमयन् तत्प्रभावप्रतिपादको श्लोकाडुदाहर्तुं नयोः
सर्वपरिगृहीतस्वमाहायस्योत् । ह पाण्डवेय ! यस्य नाभे श्लोको
"लोपः शाकल्यस्य" इति यस्य लोपे तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंध्यभाषः
उदाहरन्ति आर्या इतिशेषः तायाह । कानु इति । राजर्षेर्नाभेस्तस्मि-
न्निच्छं कर्म को नु पुमानाचरेत्कुर्यान्नकोऽपीत्यर्थः यस्य नाभेः शुद्धं
कर्मणा भगवानपत्यतां पुत्रतामगात्प्राप्तः ॥ ६ ॥

नाभेरन्यः कुतो ब्रह्मण्यः को ब्रह्मण्य इत्यर्थः प्रथमार्थे तस्मि-
न्नाभेः यस्य नाभेर्वाहर्षि यत्न मङ्गलैर्निजार्जितधनादिभिः पूजिता
विद्याः भोजसा मन्त्रबलेन यत्नं दर्शयामासुः प्रदर्शित-
वन्तः ॥ ७ ॥

अथ राज्याभिवेकानन्तरं भगवानुपभवेद्यः स्ववर्षमजनाभं वर्षे
कर्मक्षेत्रं स्वर्गापवर्गसाधनकर्मानुष्ठानयोग्यं स्थानं मन्यमानः
अन्येषां प्रहणाय प्रदर्शिता गुरुकुलायासो येन उपबध्याः वरा
येस्तेर्गुरुभिरनुज्ञातः गृहर्षिभिर्नां गृहर्षिभिर्नां धर्मोत्तुशिखमायाः
अनुशासित्युत्तुमित्यर्थः समाप्तात् विहितमुभयविधं प्रवृत्तित्व-
त्तिलक्षणां औत्सर्कारूपं वा कर्माभियुक्तानुतिष्ठन् इन्द्रेण
दत्तायां जयन्त्यां भार्यायामात्मजानां शते जनयामास येषामा-
त्मजानां मध्ये भरतो नाम ज्येष्ठः पुत्रः भेटुगुण आसीत् येन भरतेन
भरतमन्त्रयेन इवमजनाभं वर्षे भारतमिति व्यपदिशन्ति-
व्यवहरन्ति ॥ ८-९ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

ऋषमनाम्नो हंरगां हंस्थधर्मप्रदर्शनव्याजं देवादीनामवन्त्य-
वतारं तत्प्रघर्तेकप्रकारो दरीहृद्यंतस्मिन्प्रध्याये तत्रादौ तस्मि-
ल्लोकानुरागप्रकारं कथयति । अर्थात् ॥ १ ॥

अथ पिता तद्गुणानुर्वाणष्ट नाम चकारेत्याह । तस्येति ।
इत्थं विचिन्त्य कथम"ऋष ज्ञाने भा र्दामो" इति धातुप्रयार्थेण
वरीयसा भेटेन वर्षमेणा देहेन ज्ञानप्रकाशदेहत्वाद्यप्यभ इति
ऋदुरवाणां मूर्धंति स्थानसाभ्याहकारेण याकारो लक्ष्यं तेन
याकारपकाराभ्यामोजो बले गृह्यते "याकारो बलं पकारः प्राण
मात्मा" इति श्रुतेः वृहता श्लोकं ग्रन्थनिबद्धं यथासा किञ्च-
दन्तीति लक्षणेन सामान्याविशयात्मना वा औत्सर्कार्थकमानुष्ठान-
निमित्तप्रसिद्धलक्षणादीत्या वा श्लोकं यथासा श्रिया काम्या
सर्वमेतदकारेण गृह्यते ऋषम इति समकालेन वीर्यशौर्यं गृह्यते
"ऐश्वर्यस्य समप्रस्य" इति बन्धनात् शश्वत् पद्गुणवत्वात्ता ऋषम
इति वरिभ इति घन्मस्येभ सः ईहक नाम ईहक गुणाविशिष्टं
नाम ॥ २ ॥

अस्मात्ततोऽभ्येवं नामस्येति भावेनाह । यस्येति । योगमायया
स्वरूपसामर्थ्येन अश्ववर्षीः युक्तमकार्येत् अत्र इन्द्रशब्देन-
पदं स्थितः यज्ञनामा हीरगृह्यते तदुत्तम ।

श्रीमद्भिजयध्वजतायैकतपदरत्नावली ।
दृष्टानां (१) मोहनार्थाय यद् इन्द्रपदे स्थितः ।
पस्पधं ऋषभेणैव खरुपेण हरिः खरुपम् ।

इति ॥ ३ ॥

सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रं "सुप्रजस्त्वमङ्गिरसो षोऽन्तु प्रति-
गृश्यातमानवं सुमेधम्" इति भूतेः स्वैरं स्वेच्छया गृहीतो
नरलोकधर्मो मोहनार्थः काकपक्षादिर्वा चोलादिवां वक्ष्यमाण-
गुरुकुलशामादिवां येन स तथा मायया प्रकृत्या विलम्बिता वशी-
कृता मतिर्यस्य स तथा मायाविलासमेव वाक्त्त । वत्सेनि ।
पौरादीनां पुत्रे योऽनुरागः स विदितो येन स तथा समय-
सेतुरक्षायां "समयस्तु क्रियाकारे मङ्गले चरिते सतां मिच्छान्ते
शपथे काखं" इत्यभिधानेकार्थं सत्यो विद्यालयां वदरिकाभ्रमे
नगरीप्रहारां नरनारायणाभ्यमित्युक्तिं विकलादि कालेन ज्ञाना-
हिसामप्राज्ञानेन तस्य हरेर्महिमानं जरामरणादिराहित्यवक्ष्यं
नतु सृष्ट्यादिवक्ष्याम ॥ ४ ॥ ५ ॥

हे पाण्डवेय ! भोजसा तपोजनितेन ॥ ६ ॥ ७ ॥

उपलब्धदक्षिणास्वधरेः उभयलक्ष्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्ष्यां
समाप्तायाभ्यां समीचीनेषु निर्दोषेषु आम्नायेषु द्वेष्वाम्ना-
तमभ्यस्तमभियुञ्जन्प्रयुजानः कुर्वाण इत्यर्थः आत्मसमानानां
लक्ष्यैरिति शेषः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

साभ्यदिभिः पूर्वस्थैवाश्वयः वर्षादिभिः ऋषभः श्रेष्ठ
इति हेतोर्विदम्बुभ इत्येतन्नाम चकार ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

समयसेतुरक्षायां न तु राज्ञे इति ज्ञेयं तदाहि तद्वृत्ति-
गार्हस्थ्याभ्रमपरिप्रहाभावात् राज्याभिवेकस्तु पश्चात् ब्राह्मणो-
रेव कर्तव्य इति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

मङ्गलमत्र सुकभायः ॥ ७—१३ ॥

श्रीमद्भिजयगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

चतुर्थे पुत्रशतकं भरतप्रवरं प्रभुः ।

(१) जनार्थत्वा व्यधाद्राज्यं प्रजातां सार्धकामिकम् ॥ ० ॥

जशुधुरिमचकाङ्क्षुः ॥ १ ॥

वर्षणा देहेनेत्यस्य विशेषणद्वयम् वरीयसा श्रेष्ठेन वृद्धेनः
श्लोकाः कवीनां यस्मिन् तेन धीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहः ।
ऋषभ इति श्रेष्ठत्वादिर्बर्थः ॥ २ ॥

भजः श्रीऋषभदेवः नभिस्तद्विना ताभ्यां रक्षितत्वाद्-
जनाभसंज्ञमित्यर्थः वृद्धभावात् अर्थः ॥ ३ ॥

अथरुद्र प्राप्य मायया पुत्रज्ञानेन विलसिता मतिर्यस्य सः
"स्वाभ्याया शाश्वरी बुद्धोः" इति त्रिकारणशेषः ॥ ४ ॥

[१] स्वायम्भुवमन्यन्तरे ऋषभे तदेवोऽपि यद्दनामा
भगवानेव अतः कथं खेनेव सृष्ट्यैः सृष्ट्याः प्रमाथेनैव तदु-
त्करभिमप्रायमाह ।

आपौरप्रकृति पौरान् प्रकृतीभ्याभिव्याप्य विदितोऽनुरागो
यस्मिन् कथंभूतो नामिः जनपदः जनाः पौराद्य एव पदं
आभ्याभिवेकं प्रमाथं यस्य सः समयाणां सदाचारणां वा
या मर्यादास्तद्रक्षणाय विशालायां वदरिकाभ्रमे प्रसङ्गेन सर्वत्र
प्रसादवता सर्वसुखदेनेत्यर्थः निपुणोऽन फलसाधनसामर्थ्ये
तस्यैव महिमा यत्र तं वैकुण्ठम् ॥ ५ ॥

शुद्धेन कर्मणा भक्तियोगेन ॥ ६ ॥

मङ्गलं यथास्यात्तथा दक्षिणादिभिः प्रसादिता भक्त्याम्गङ्गलेनैव
कर्त्रा पूजिता इति वा भोजसा भक्तिबन्धेन ॥ ७ ॥

अनुमन्यमानो जानन् प्रदर्शितेऽन्येषां प्रहृष्टायेत्यर्थः । लब्धवै-
लेब्धदक्षिणैः अनुशिक्षणायाः शिक्षयन् उभयविधं श्रुतिस्मृति-
लक्ष्यामुभयलक्ष्यामिति पाठः सम्यग्गाम्नायेन ब्राह्मणोपदेशो-
नाम्नातमभ्यस्तमभियुञ्जन् अनुशिक्षन् "आम्नायोगेऽपि च उपदेशो
ऽपि" इति मेदिनी ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथेत्याद्यध्यायत्रयेण ऋषभचरित्रं वर्णयति । उपस्यैव जन्मनैव
अभिव्यज्यमानानि भगवत्पुत्राणि यस्य तत्र प्रकृतयः मन्त्रिप्र-
भृतयः अवनितलस्य सम्यगवनाय जशुधुः अभिकाङ्क्षन्ति
स्म ॥ १ ॥

वरीयसा अतिशयतो वरेणोत्कृष्टेन वृद्धतः, पादेयत्वेन
श्रेष्ठाः श्लोकाः कवीनां यस्मिन् तेन वर्षणा देहेन भोज आदि-
भिश्चातिश्रेष्ठत्वाद्भवः श्रेष्ठ इति नाम चकार ॥ २ ॥

तस्य वर्षे भजनाभास्ये मण्डले ॥ ३ ॥

नाभिर्यथा अभिज्ञापितं कामितं तथैव सुप्रजस्त्वं सुपुत्रत्वम्
अवर्ष्य प्राप्य अतिप्रमोदभरेण विह्वलः खैरं खेच्छरः गृहीतो
नरलोकसधर्मः नरलोकसमानो धर्मः वेदोक्तमार्गो येन तत्र
भगवन्तं वत्स ! तातेति गिरा उपलालयन् परां निर्दृष्टिसुपगतः
प्राप्तः यतो मायया भगवत्कृपया विलासिता मतिर्यस्य सः ॥ ४ ॥

नाभिः जनपदः जनाः पौराद्यः पदं प्रमाथं यस्य सः
पौरादिविलक्ष्यो तन्मतानुसारीत्यर्थः अतः समयसेतुरक्षायां वेदो-
क्तप्रजापालनादिधर्ममर्यादाक्षायाम आपौरप्रकृति पौरान् मर्यादा-
रूपान् प्रकृतीभ्याभिव्याप्य विदितः अनुरागो यस्मिन् तत्र
अभिपिच्य ब्राह्मणेषु हेयोपादेयरूपसकलव्यवहारशास्त्रेषु उपनि-
षाद्य विशालायां नरनारायणाभ्रमे प्रमन्ननिपुणेन प्रसङ्गेन सात्त्विकं
निपुणं सुदृढं च तेन तपसा समाधियोगेन भगवत्समाधि-
रूपेण योगेनोपायेन वासुदेवमुपासीनः तन्महिमानं तस्मात्सम्य-
मवाप ॥ ५ ॥

तत्रसिद्धं कर्म ॥ ६ ॥

मङ्गलेन भजार्जवादिना पूजिताः ॥ ७ ॥

उपनयनादःरुद्र तच्चरित्रं वर्णयते । अथेति । लोकसङ्गर्हार्थं प्रह-
र्शितो गुरुकुलवासो येन अनुशिक्षणायाः अनुशिक्षयन् उभयल-
क्ष्यां जायापातिपुग्मानुरुपं समाप्तायाज्ञातं सहोभौ धर्ममाचर-
तामित्यादिवेदप्रोक्तम् अभियुञ्जन् जयन्त्यां पुत्रशतं जनवा-
मास ॥ ८ ॥ ९ ॥

येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसद्यिनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति ॥ ९ ॥

तमनु कुशावर्त इक्षावर्तो ब्रह्मावर्तो मलयः केतुर्भद्रसेन इन्द्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्र-
धानाः ॥ १० ॥

कविर्हरिरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।

आविर्होत्रोऽथ शुमिलश्रमसः करभाजनः ॥ ११ ॥

इति भागवतधर्मदर्शना नव महाभागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपवृंहितं वसुदेवनारदसम्वा-
सुपशमायममुपरिष्ठाद्दर्शयिष्यामः ॥ १२ ॥

यवीयांसं एकाशीतिर्जायन्तेयाः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रिया यज्ञशीलाः कर्मवि-
शुद्धा ब्राह्मणा वभूवुः ॥ १३ ॥

भगवानृषभसंज्ञ आत्मतन्त्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरम्परः केवलानन्दानुभव ईश्वर एव विपरीत-
वत्कर्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरणोपाशिक्षयन्नतद्विदां सम उपशान्तो मैत्रः कारुणिको
धर्मार्थयज्ञः प्रजानन्दामृतावरोधेन गृहेषु लोकं नियमयत् ॥ १४ ॥

यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः ॥ १५ ॥

यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मं ब्राह्मं गुह्यं ब्राह्मणैर्दीक्षितमार्गेशु सामादिभिरुपायैर्जनतामनुश-
शास ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले तदनन्तर उत्पत्ति ही से जिन के
भगवच्छिर्ष विदित होते हैं समता ऐश्वर्ये उपशम महा विभू-
ति से जिनका प्रभाव प्रतिदिन घटता जाता है तिन को
देखकर सब प्रजा ब्राह्मण देवता उन के पृथिवी पालन की
इच्छा करने लगे ॥ १ ॥

उन के शरीर के बड़ेहोने से बड़े यश के होने से सब
से शोभा से वीर्य से शौर्य से पितानाभीने रूपम ऐसा
नाम रक्खा ॥ २ ॥

किसी समय पर इन्द्र भगवान् ने इन्हींसे उन के वर्ष में
वर्षा नहीं किया जिस बात को जानकर भगवान् रूपभदेव-
जी ने योगेश्वर होने से हँसकर अपनी योगमाया से अपना
अजनाम वर्ष में वर्षा कर दिया ॥ ३ ॥

नाभि राजा तो अपनी इच्छा के माफिक पुत्र को प्राप्त
होकर अत्यन्त आनन्दित विह्वल होकर गद्गदवाणी से अपनी
इच्छा से नरधर्म धारण करनेवाले पुराण पुरुष भगवान् से
माया में बुद्धि के मोहित होजाने से हे धरत ! हे तात,
इस प्रकार से प्यार करते हुए बोले ॥ ४ ॥

नाभि राजाने जानलिया कि पुरवासीजन देश के जन सब
रूपभदेवपर अनुराग करते हैं तब राज्य धर्म के मर्यादा के
पालन में पुत्र को अभिषिक्त कर के ब्राह्मणों को सौंप कर
मेव देवी के सहित घट्टीनारायण को जाकर अति प्रसन्न
भ्रमसे तपस्या कर के समाधि योग से नरनारायण वासु-

देव भगवान्की उपासना करके काळ भाने पर भगवान् की
महिमा को प्राप्त हांगये ॥ ५ ॥

हे परीक्षित ! जिस नाभि राजा के दोश्लोक कहे गये हैं
नाभि राजर्षीके कर्म की तुल्यता कौन पुरुष कर सकेगा जिन
के शुद्ध कर्म से हरि भगवान् पुत्र हांगये ॥ ६ ॥

ब्राह्मणों का मानने वाला नाभि से दूसरा कौन हांगे
जिनके मङ्गलाचार से पूजित ब्राह्मणों ने ब्रह्ममें अपने प्रभाव
से भगवान् का दर्शन कराहिया ॥ ७ ॥

इसके अनन्तर भगवान् श्रीरूपभदेव जी अपने अजनाम
वर्ष को कर्मेश्वर मानकर गुरुकुलवास की ब्राह्मणारी की
शिक्षा लोकों का दिखाई फिर गुरुनकी आद्यापाकर गृहस्थां
के धर्मों का शिक्षाने के निमित्त इन्द्र की दी हुई जयन्ती भूमि
में शास्त्र में कहे दोनों प्रकार के कर्म में युक्त होकर अपने
तुल्य सौ पुत्रों को उत्पन्न किया ॥ ८ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तं भरतमनुकुशावर्तादयो नव पुत्रा नवतैः प्रधाना
ज्येष्ठाः ॥ १० ॥ ११ ॥

तदनन्तर कविप्रमुखा नव भागवतधर्मप्रदर्शकाः वसुदेवनार-
दयोः सम्वाद्यो यस्मिन् उपरिष्ठादेकादशस्कन्धे ॥ १२ ॥

महाशालीना अतिश्रीतीताः ॥ १३ ॥

केवलः शुद्धः विपरीतवदनीश्वरवत्कर्माणि कुर्वन् नियमयत्
नियमितवान् पाठान्ते निरामरमण्य कर्मकरयो हेतु अनुग-

भीमरत्नामिकृतभाष्यदीपिका ।

तमुत्सन्नं धर्मं स्वयमाचरणेनातद्विदामुपशिक्षयन् कथं धर्मा-
दीनामवरोधेन सङ्गहेण आनन्दो भोगः अमृतं मोक्षः ॥ १४ ॥

शीर्षगयः श्रेष्ठस्तेनाचरितम् तत्तदनुवर्तते यतः ॥ १५ ॥

सकलौ धर्मो यस्मिन्तद्ग्राह्यं गुह्यं वेदरहस्यं यद्यपि स्त्रेणैव
विदितं तथापि ब्राह्मणान् पृष्टव्यं करोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्वारराघवाचार्यकृतभगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तं भरतमनुपञ्चात्कुशावर्तादयो नव सङ्ख्याकाः नवतिप्र-
धानाः प्रथमपुत्रदशके भरतः प्रधानः इतरेषु नवपु दशकेषु
प्रत्येकं कुशावर्तादयः प्रधानाः स्वव्यतिरिक्तनवापेक्षया प्रधानाः
ज्येष्ठाः कुशावर्तादयो नव भरतमनुजाताः तमेवानुसृत्य स्थिता
इति वार्थः ॥ १०-११ ॥

तत्र नवतिपुत्राणां मध्ये कथ्यादयो नव भागवतधर्मप्रका-
शका महाभागवता भगवद्धर्मनिष्ठा अभूवन् तेषां कथ्यादीनां
सुचरितं भगवन्महिम्नोपार्जितं वर्धितं भगवन्महिम्ना युक्तमि-
त्यर्थः अत्र एवापशमायनं चित्तघान्तिहेतुकमुपरिष्ठादेकादश-
स्कन्धे वसुदेवनारदसम्वादे वक्ष्यामः कथयिष्याम इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथीयांस एकाशीतिसङ्ख्याकाः जायन्तेया जयन्तीपुत्राः
पिशाहानुवर्तिनो महाशालीना गार्हस्थ्यसम्पत्समृद्धा महाधो-
श्रिया अशीतसाङ्गवेदाः यज्ञानुष्ठानशीलाः कर्मणा सदाचारेण
विद्युद्धा ब्राह्मणा बभूवुः ॥ १३ ॥

अथ ऋषभसंज्ञा भगवानात्मतन्त्रः स्रतन्त्रः अकर्मवश्यः
अत एव नित्यं निवृत्तकर्मायत्ताः सुखदुःखाद्यनर्थपरम्परा यस्य
सः केवलदुःखासम्भवा य आनन्दः स्वरूपानन्दः तस्यानुभावो
यस्य सः स्वयमीश्वर एव सन् इतरवत्प्राकृतवत्कर्मागारभमाणाः
वर्णाधर्मधर्मरूपाणि कर्माणि कुर्यात्ताः किं कुर्यन्कालेना-
नुगतं प्रलीनं धर्ममाचरन्त्यातद्विद्वां धर्मतदनुष्ठानादिकमजानताम्
उपशिक्षयन् किमर्थं धर्माद्यवरोधेन धर्मादिप्राप्त्या हेत्वर्थे तृतीया
फलं चात्र हेतुः धर्मादिप्राप्तिरूपफलायैत्यर्थः प्रजानन्दः प्रजार्थो
भोगः अमृतमेवं पुरुषार्थचतुष्टयसंग्रहः सर्वभूतसमः उपशान्तः
रागाद्यकलुषतांचित्तः भैत्रः अपकृष्टेष्वपि भूतषु स्वस्वाम्यबुद्धिः
कारुणिकः परदुःखासंहर्षुः गृहेषु गृहाश्रमेषु लोकार्थिय-
ममृतं नियमयन्नभूदित्यर्थः नियमयादिति वा पाठः आपन्धाड-
भावां वा ॥ १४ ॥

आचरिणोपशिक्षयन्नियमदित्यत्र हेतुः । यद्यदिति । शीर्षगयः
श्रेष्ठः तेन यद्यदाचरितं तत्तदेव हि यस्मात्लोकोऽनुवर्ततेऽनुति-
ष्ठति तथाचोक्तम् ।

यद्यदा चरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते

इति लोकसंग्रहार्थमाचरिणोपशिक्षयन्नित्यर्थः तथा सकलौ धर्मो
यस्मिन्सङ्गहेण गुह्यं वेद-... यद्यपि स्त्रेणैव विदितं तथापि ब्राह्मणान्
पृष्टव्यं तैर्दर्शितमांगण... नानाभिर्रूपायैः नतां जनसमूहमनुश-
शाम् इत्यादिभिः... सधर्मैरेव... शतकृत्व इयाज
इत्यनन्तं तत्र... देशः कालः
व्यवन्तादि वयः...

कर्तव्यविषया स्वरा विविध उद्देशः इति कर्तव्यता ॥ १५-१६-१७

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

येन भरतेनाधिकृतत्वाद्भारतमिति नाम्ना कथयन्ति ॥ ६ ॥
तं भरतमन्वयन्तरं नवतिभ्यः प्रधानाः ॥ १० ॥ ११ ॥

भागवतधर्मान् दर्शयन्तीति भगवतो महिम्नोपार्जितं पूरितमुप-
ष्ठादेकादशस्कन्धे उपशमायनं भगवन्नष्टाप्रकारदर्शकम् ॥ १२ ॥

जायन्तेया जयन्तीपुत्राः महाशालीनाः महाशालाः कलमा-
जभोजिनो वा गार्हस्थ्यधर्मप्रदर्शका वा ब्राह्मणाः यजनया-
जनाध्ययनादिविप्रकर्मनिष्ठतत्त्वेन तच्छब्दवाक्याः ॥ १३ ॥

विपरीतवत् प्राकृतजनवत् आचारेण स्वयमनुष्ठानेन अत-
द्विद्वांसं ब्रह्मज्ञानिनं लोकमिति शेषः धर्मादीनामवरोधेना-
नुकूल्येन शीर्षगयेन श्रेष्ठेन "यद्यदाचरति श्रेष्ठ" इति स्मृतेः ॥ १४ ॥ १५ ॥
यद्यपि यद्यपि स्त्रेण विदितं तथापि ब्राह्मणैर्दर्शितमांगण
प्रकारेण सकलधर्मं जनतामनुशशासेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमद्विजयगोखामिकृतकमसम्भवं ।

कालेन संहारकेण अनुगतमुत्सन्नमित्यर्थः ॥ १४-१६ ॥

भीमद्विजयनाथकवर्तिकृतसाराथेदर्शिनी ।

तं भरतमनुभरतस्य कनिष्ठा इत्यर्थः । नवतिप्रधानाः नवते
ज्येष्ठा इत्यर्थः । पुंस्त्वमार्थम् ॥ १० ॥ ११ ॥

उपरिष्ठादेकादशस्कन्धे ॥ १२ ॥
महाशालीना अतिविनीताः ॥ १३ ॥

विपरीतवत् अभीश्वरो जीव इव अतद्विद्वां द्वितीयायै पृष्टी
धर्ममविदुष इत्यर्थः धर्मादीनामवरोधेन प्राप्या हेतुना न्यय
मयत् नियमितवान् । न्ययमयदिति च पाठः ॥ १४ ॥

शीर्षगयः श्रेष्ठः ॥ १५ ॥
सकला धर्मा यस्मिन् तद्ग्राह्यं गुह्यं वेदोक्तं रहस्यं यद्यपि
स्त्रेणैव विदितं तद्यपि ब्राह्मणैर्दर्शितेनैव ॥ १६ ॥

भीमच्छकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नवनेः प्रधानाः श्रेष्ठाः ॥ १० ॥
अर्थादेषु नवतिसङ्ख्याकेषु नव कविप्रभृतयः भागवतध-
र्मप्रदर्शका इत्याह । कविरिति ॥ ११ ॥

तेषां वसुदेवनारदयोः सम्वादे यस्मिन् तच्छोभनं चरित-
मुपरिष्ठादेकादशे वर्णयिष्यामः ॥ १२ ॥
महाशालीना विनीततमाः ॥ १३ ॥

नित्यनिवृत्ता रागद्वेषादिरूपा अनर्थपरम्परा यस्मात्सः केव-
लानन्दस्य साधनरक्षणाद्युपकरणापेक्षस्य स्वरूपानन्दम्यानुभवा-
यस्य स स्वयमीश्वरः इतरवत्प्राकृतवत् कर्मागारभमाणाः काले-
नानुगतमुत्सन्नं धर्ममाचरणेन अतद्विद्वां धर्माचरन्त्यातत्प्रयोजना-
नामिज्ञानामुपशिक्षयन् धर्माद्यवरोधेन सङ्गहेण अध्वयनेन वस-
न्तीति वृत्तीया धर्मादिप्राप्त्यर्थमित्यर्थः गृहेषु सन्तं लोकं ममृशुं
युभुशुं च न्ययमयत् नियमितवान् तत्र गृहस्थेन बुभुक्षणा
धर्मार्थयशः प्रजानन्दप्राप्त्यर्थं मुमुक्षुणाभृतार्थं कर्म कर्तव्यमिति
लोकं नियमितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धात्विग्विविधोद्देशोपचितैः सैर्वरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं ज्ञातकृत्व इयाज ॥ १७ ॥

भगवतर्षभेण परिरक्ष्यमाण एतस्मिन्वर्षे न कश्चन पुरुषो वाञ्छत्यवियमानमिवात्मानोऽन्यस्मात्क-
थञ्चन किमपि कर्हिचिद्वेक्षते भर्तर्यनुसवनं विजृम्भितस्नेहातिशयमन्तरेण ॥ १८ ॥

न कदाचिदटमानो भगवानृषभो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निशामयन्तीनामात्म-
जानं वहितात्मनः प्रश्रयप्रणयभरसुयन्त्रितानप्युपशिक्षयन्निति होवाच ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामृषभदेवानुचरिते

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्रेयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शिर्षययेन श्रेष्ठेनाचरितमनुष्ठितम् ॥ १५ ॥

किञ्च सकला धर्मा यस्मिन् तद्ग्राह्यं गुणं वेदरहस्यं यद्यपि
स्वविदितं स्ततोऽनुभूतं तथापि ब्राह्मणैर्दक्षितमार्गोऽव जनसमूहं
सामादिभिरनुशास ॥ १६ ॥

भाषाटीका

जिन के मध्य में महा योगी भरतजी बड़े हैं श्रेष्ठ गुण
वाले भये जिन से यह वर्ष भारत कहाता है ॥ १५ ॥

भरतजी के पीछे कुशावर्त इलावर्त ब्रह्मावर्त मलयकेतु
भद्रसेन इन्द्रस्पृक विदर्भ कीकट इन नामों वाले नौ पुत्र भये वे
नव्ये पुत्रों के बड़े हुये ॥ १० ॥

कश्चिद्वरि अन्तरिक्ष प्रजुह्व पितृपत्न्यायत आविर्होत्र तुमिल
चमस करभाजन एतन्नो के नाम हैं ॥ ११ ॥

यह सब भागवत धर्मके दर्शन वाले महा भागवत भये
उनका चरित्र जो भगवान् के महिमासे युक्त है तिसको वसुदेव
नारदजी के संवाद शान्ति का देनेवाले को भाग एका
दर्शकन्ध में वर्णन करेंगे ॥ १२ ॥

छांटे एकाशी जयन्ती के पुत्र भये पिता की आज्ञा
करने वाले बड़े गृहस्थ बड़े वैदिक यज्ञों के करने वाले कर्म
काण्ड में निरत ब्राह्मण हांगये ॥ १३ ॥

ऋषभनामा भनवान् स्वयं स्वतन्त्र हैं नित्य अनर्थ की
परम्परासे निवृत्त भी हैं केवल आनन्द अनुभव स्वरूप हैं
इंश्वर हैं नौ भी विपरीत से कर्मों को आरंभ करते काल में
प्राप्त धर्म को लोकों को सिखाते भये अज्ञानि जनों को
उपदेश करते हुये रहें शान्त स्वरूप सबके मित्र करुणा वाले
हाकर धर्म अर्थ यश संतति आनन्द मोक्ष इनके संग्रह के हेतु
से मनुष्यों को गृहस्थ धर्म की शिक्षा देने भये ॥ १४ ॥

जिस जिस कर्म को श्रेष्ठ जन करते हैं तिसी कर्म को सब
लोक करते हैं ॥ १५ ॥

यद्यपि ब्राह्मणों का सब धर्म गुप्तभी आप का विदित है
नौ भी ब्राह्मणों के बताये सामादि उपायों से प्रजाओं को
सिखाते भये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

द्रव्यादिभिरुपचितैर्यथोपदेशात् तत्र वयो यौवनम युवैव धर्म-
मन्विच्छन्तिवचनात् विधिभोद्देशा नानादेवतादेशाः यथोपदेशं
यथाविधि ॥ १७ ॥

अन्यस्मात्सकाशादात्मनः कश्चिदपि किमपि कथञ्चनापि न
वाञ्छति इच्छानुदये दृष्टान्तः अविद्यमानं स्वप्नादिकमिय नचान्य-
दीयमवेक्षतेऽपित्यर्थः भर्तरि ऋषभदेवे प्रतिक्ष्यामुल्लसितस्नेहोद्भूतं
चिनान्यत्रवाञ्छति ॥ १८ ॥

अर्थाहतात्मनः संयतचित्तानपि प्रजानुशासनार्थमुपशिक्षयन्निति
ह वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भरताराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

भगवता ऋषभेणोतस्मिन् वर्षे भारते परिरक्ष्यमाणो सति
कश्चन पुरुषो भर्तरि ऋषभे अनुसयते शश्वत्त्रिजृम्भितो य-
स्नेहोऽनुरागः तस्यातिशयमन्तरेण चिनान्यं पुरुषार्थमात्मनः
स्वर्थावद्यमानमन्यस्मात्पुरुषान्तरात्कदाचिदपि किञ्चिदपि केनापि
निर्ममत्तं नापेक्षते ॥ १८ ॥

स भगवानृषभदेवः कदाचित्मभरन् ब्रह्मावर्तगतः ब्रह्मर्षि-
पुत्राणां सभायां प्रजानां निशामयन्तीनां शृण्वन्तीनां सर्तीनामा-
त्मजान् अर्थाहतात्मनः समाहिताचित्तान् प्रश्रयो विनयः प्रणयः
स्नेहप्रसादाः यत्सुखे तेन यन्त्रितान् वशीकृतानुपशिक्षयन्निति
वक्ष्यमाणप्रकारोवाच ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भरताराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भरताराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अविद्यमानविधे न वा इति आत्मनोऽन्यस्मान् पुंसः किमपि

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नापक्षत इत्यन्वयः तर्ह्यपेक्ष्यमाणां किन्तत्राह । भर्तरीति ॥ १८ ॥

अटमान इति शानञ्च ताच्छीखिकाथंः अटितुकामः प्रव्रजि-
प्यन्नित्यर्थः निशामयन्तीनां शृण्वन्तीनामवहितान्मनः उक्तप्रहय-
निरनमनसः प्रभवादिगुणैः सुयन्त्रितान् सुपुत्रान् इतिवक्ष्य-
माणाप्रकारेण ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

अनुषोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धस्य

अनुषोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनो ।

द्रव्यादिभिरुपचिन्तैः ययो यौवनं युधैव धर्ममन्विच्छेदिति
वचनात् विविधोद्देशा नानादेवतोद्देशाः ॥ १७ ॥

कश्चन कश्चिदपि पुरुषोऽविद्यमानं स्वपुत्रमिव कमपि आत्मनः
स्वस्य अन्यस्मात् सकाशात् नवाञ्छति भर्तारि ऋषभदेवे
नृहानिशयं केवलमपेक्षते अन्तरेणान्तरात्मना "अन्तरमवकाशावधि-
परिधानान्तर्निभेदतादर्थ्यं । द्विद्रास्मीयधिनारवहिरवसरमध्येऽन्त-
रात्मानि च" इत्यमरः ॥ १८ ॥ १८ ॥

इति साराथदर्शिन्यां हर्षणयां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमस्य अनुषोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

किञ्च द्रव्यादिभिरुपचिन्तैः सर्वैर्यथैवोपदेशं यथाविधि श-

तकृत्व इयाज इष्टवान् तत्र द्रव्यं पुरोडाशादि देशः पुण्यतीर्थोदिः
काष्ठो वसन्तादिः वयो यौवनम् भस्माभिरुचिः ऋत्विजः बहुधा
कृतानुष्ठानाः विविधोद्देशाः भगवतः सर्वैर्यथैवोक्तुः सर्वभेदस्य
सर्वात्मनः अंशभूताः नाना या देवताः वेदे प्रोक्तास्तत्प्रकारेण
कृताः "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" इति
श्रीमुखोक्तैः ॥ १७ ॥

अविद्यमानं स्वपुत्रादिकमिव कश्चिदपि अन्यस्मात् किमपि
न वाञ्छति न चान्यदीयमपेक्षते ॥ १८ ॥

इति वक्ष्यमाणानुवाच ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अनुषोऽध्यायाथप्रकाशः ॥ ४ ॥

उत्तम द्रव्य उत्तम देश उत्तम काल भवस्था भस्मा ऋत्विजु
विविध विधानों से सब यज्ञों से उपदेश के अनुसार सौ
वार भगवान् ने यज्ञ किया ॥ १७ ॥

भगवान् ऋषभजी के रत्ना करने से इष वर्ष के मध्य
में कोई भी पुरुष कोई चीज अपने पास न रही सरीकी,
दूसरे किसी से नहीं मांगता था कभी भी किसी प्रकार
नहीं चाहता था केवल अपने खामी राजा का स्नेह मात्र
सब चाहते थे ॥ १८ ॥

सो भगवान् ऋषभजी कभी ब्रह्मावर्त में प्रान्त होकर
ब्रह्मर्षियों के सभा में प्रजाओं के सुनते ही अपने अनुकूल
अपने पुत्र जोकि प्रेम नम्रता से युक्त हैं तिवको शिक्षा
करते हुये यह वचन बोले ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध चौथा अध्यायका

भाषानुवाद ब्रह्मण्याचार्य कृत

समाप्त ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे अनुषोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

॥ ऋषभ उवाच ॥

नायं देहो देहभाजां नृलोके कष्टान् कामानर्हते विद्भुजां ये ।
 तपो दिव्यं पुत्रका ! येन सर्वं शुद्धयेद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनन्तम् ॥ १ ॥
 महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोहारं योषितां सङ्गितङ्गम् ।
 महान्तस्ते समचिन्ताः प्रशान्ता विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥ २ ॥
 ये वा मयीशे कृतसौहृदार्या जनेषु देहंभरवार्तिकेषु ।
 गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु न प्रीतियुक्ता यावदर्थाश्च लोके ॥ ३ ॥
 नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म यदिन्द्रियप्रीतय आपृगोति ।
 न साधु मन्ये यत आत्मनोऽयमसन्नपि क्लेशद आस देहः ॥ ४ ॥
 पराभवस्तावदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्त्वम् ।
 यावत्क्रियास्तावदिदं मनो वै कर्मात्मकं येन शरीरबन्धः ॥ ५ ॥
 एवं मनः कर्मवशं प्रयुङ्क्ते अविद्ययाऽऽत्मन्युपधीयमाने ।
 प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत् ॥ ६ ॥
 यदा न पश्यत्यथवा गुणोहां स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित् ।
 गतस्मृतिर्विन्दति तत्र तापानात्माय मैथुन्यमगारमज्ञः ॥ ७ ॥
 पुंसः स्त्रिया मिथुनीभावमेतं तयोर्मिथो हृदयप्रन्थिमाहुः ।
 अतो गृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्य मोहोऽयमहंममेति ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

पञ्चमे मोक्षधर्मोपदेशैः पुत्रानुशासनम् ।
 उक्तं पारमहंस्यं च तस्य हर्षातिच्छया ॥ १ ॥

विद्भुजामपि ये सन्ति तांस्कष्टान्दुःखदान्कामान् विषयाश्चा-
 र्हातिं तद्योग्योऽयं मनुष्यदेहो न भवति दिव्यमुत्कृष्टम् येन
 तपसा यस्माच्छुद्धात्मस्वादनन्तं ब्रह्मसुखं भवति ॥ १ ॥

मोक्षधर्मार्थानिदानमाह । महत्सेवामिति । तममः संसारस्य
 द्वारं योषितां ये सङ्गितस्तेषां सङ्गम् महतां लक्षणमाह साञ्जनं ।
 महान्त इति । साधवः सदाचाराः ॥ २ ॥

मयि ईशे कृते सौहृदमेवार्थः पुरुषार्थो येषाम् वाशब्देना-
 न्यनिरपेक्षस्यैवास्य लक्षणार्थे दृश्यते । देहं विभ्रतीति ।
 देहंभरा विषयवार्तिकं न धर्मविषया येषु तेषु जनेषु जायादियु-
 क्तेषु गृहेषु च रातिर्मित्रं धनं वा पादान्तरे जायादिप्रदेषु
 यावदर्थाश्च यावदर्थमेवार्थां येषामिति मध्यमपक्षोपी समासः
 देहनिर्वाहार्थकस्पृहाङ्गन्या इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कामाश्चार्हतीति यदुक्तं तदुपवादयति । नूनमिति । यद्यदा हां
 प्रीतये अपृगोति व्याप्रियते तदा प्रमत्तः सन् विकर्म पाप
 कुरुते यतो विकर्मेणः प्राचीनादयं क्लेशो बहो ज्ञानस्य
 पुनःकरणं साधु न मन्ये ॥ ४ ॥

देहंभरवित्तैर्भारत्वात्क्रियानयमनर्थ इत्याशङ्क्याह । पराभवो
 विना स्वरूपाभिभयो ज्ञानकृतस्नात्प्रवृत्तिं तत्र हेतुः यार्था-
 न्यस्नात्विदं मनो हि कामस्यभावमेष स्यात् येन कामो
 मनसा ॥ ५ ॥

उक्तमुपसंहरति । एवं पूर्वकृते कर्म कर्तृभूते मनः कर्मभू-
 तं प्रयुङ्क्ते पुनः कर्मनिष्ठं करोतीति जीवन्मुक्तकर्मव्यावृत्त्यर्थं
 अविद्ययति । अविद्यया आत्मनि उपधीयमाने आत्म-
 सति एवं मनः कर्तृ पुरुषं कर्म वशं प्रयुङ्क्त इति वा ॥ ६ ॥

न केवलं देहयोग्यतामात्रमनर्थान्तरं खेभ्याह । यदा गु-
 मिन्द्रियाणांमिहा खेदोपवथा मिथ्या आत्मीया न भवतीति
 श्लिष्टिवकी सन्न पश्यति तु पश्यतीति पाठे अथवा ।

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वस्वेनेत्यर्थः तत्र तदा सहसा गतस्मृतिः स्वरूपस्मृतिश्च्युतः मन्त्रो मूढो मैथुनसुखप्रधानं गृहं प्राप्य तापान् विन्दति ॥ ७ ॥

ननु यद्योपयोगं स्त्रिया मिथुनीभूय सुखमात्रमनुभवतः कुतस्तापाः स्युस्तत्राह । पुंस इति । प्रत्येकं तयोरेकैको हृदयप्रस्थिर-स्थेव एवं मिथः परस्परं स्थूलमन्यं हृदययोर्प्रस्थि बुभेवं वदन्ति कुत इत्यत आह । अतोऽस्मान्मिथुनीभावात् प्रत्येकं हृदयप्रस्थिना तु देहेन्द्रियमात्रेऽहं ममेति मोहोऽस्मात्तु गृहादिभिर्विषयभूतैर्महान्मोहो भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तमेवाह । श्रूयम इति । तद्वन्मुक्युपायत्वेन भगवदुपासन-मुपदेश्यमाद्यो वैराग्यं विना उपाद्योऽपि भक्तियोगो न सभ्यक् प्रतिष्ठिताति तदुत्पत्तये कामाभिन्दति । नायमित्यर्थेन । देहभृतां मध्ये यो नृलोकः मनुष्यस्तस्मिन्सत्ययं मनुष्यदेहः कष्टान्कष्ट-सम्पाद्यानगतो दुःखरूपान् कामान् यद्वादिन् प्रति नार्हति कामाननुभवितुं नार्हतीत्यर्थः कामोपभोगार्थं नायं नृदेह इत्यर्थः । कुतः ये कामा विद्भुजामपि सूकरादीनामपि सन्ति किन्तु हे पुत्रकाः ! दिव्यं देवस्य विष्णोराराधनरूपं तपश्चरुंमर्हति किं वचनान् विविधीः तत्राह । यस्मात्तपः कर्मणि कश्चिदपि पुरुषाविद्यमानं स्वपुष्पमिव कमपि आत्म-तत्तपः यद्देहात् सकाशात् शुभ्याकरस्तसंसारो भवेत् येन च ब्रह्मसुखमपारं भवेत् कामोपभोगेन संसृतिः एवं कामोपभोगः संसृतिहेतुः भगवदुपासनं मोक्षहेतुरित्युक्तम् ॥ १ ॥

एवं भोगोपासनयोर्बन्धमोक्षहेतुत्वमभिधाय तयोर्निदानमाह । महतां सेवां विमुक्तैर्द्वारं मूलं कारणमाहुः तथा योषितां स्त्रीणां ये सङ्गिनः तेषां सङ्गं तमसः संसारस्य द्वारमाहुरित्यनुपङ्गः के ते महान्तः यस्सेवा विमुक्तैर्द्वारं तत्राह । सार्द्धेन । ये समञ्चित्वादिगुणयुक्तास्ते महान्त इत्यन्वयः समञ्चिताः सुख-तुःखादिष्वधिक्रियमाञ्चिताः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वज्ञानात् प्रशान्ताः अितवास्यान्तःकरणाः विमन्यवः तितित्तवः सुहृदः सर्वभूतहितैषियाः साधवः परोपकारनिरताः ॥ २ ॥

मयीशोऽस्मच्छरीरकेऽस्मदन्तरात्मनि सर्वेश्वरे शास्त्ररचया स्वात्मनो भगवदात्मकत्वादेव मुक्तिः यथाह "प्रहावः सर्वगतवा-दन्त्यस्य स एवाहमविस्थित" इति । यद्वा क्षेत्रज्ञशक्त्यभिभवाद्भगवदंशोद्भावेव मुक्तिः कृतं सौहृदं प्रीतिरेवार्थः प्रयोजनं येषां ते देहभरवार्तिकेषु देहभारणा वार्त्सव न धर्मविषया वार्त्ता येपु जनपु गृहेषु च कथंभूतं जाया कलत्रमात्मजाः पुत्राः रतिमित्रं धनं वा तद्वस्तु प्रीतियुक्ता न भवन्ति ये च लोके बावर्थाः देहभारणापेक्षामात्रमादिष्टाः देहनिर्वाहकान्धिकयार्थ-वृद्धाश्च्युता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कामाभार्हतीति यदुक्तं तदुपपाद्यति । नूनमिति । प्रमत्त-मात्मभ्रान्त्या देहपरवशः अत एव हीनः यद्विन्द्यप्रतीतये कर्म प्राप्योति व्याप्रियते करोतीति यावत् तन्न कर्म साधु समी-चीनं न मन्यते कुतः यतः यस्माद्विन्द्यप्रतीत्यर्थार्कर्मणः अस-ह्यस्थितोऽप्ययं क्लेशशरीरं देहः आत्मानं प्राप्त इति तस्यैव पुनः करणं साधु न म- इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु देहस्यास्थिरत्वात्कियानयमनर्थ इत्याशङ्क्याह । पराभव इति । यावदात्मनः प्रकृतिविलक्षणस्यात्मनः तत्त्वं याथाभ्यस्य यावन्न जिज्ञासते ज्ञातुं नेच्छति न जानातीत्यर्थः तावदबोधजातः आत्मस्वरूपतिरोभावः आत्मयाथाभ्याज्ञाननिमित्तपराभवः यावन्न पराभवस्तावद्विन्द्यप्रतीतये क्रियाः प्रवर्तन्ते यावन्न क्रिया-स्तावदिदं मनः कर्मात्मकं कर्म प्रवर्णं न तु ज्ञानप्रवर्णं येन कर्मात्मकेन मनसा भूयोऽपि शरीरबन्धः शरीराद्यां न श्ररक्षेऽपि पुनःपुनस्तत्सम्बन्धोऽविच्छिन्न इति तन्निसिस्तानर्थपरम्पराप्य-विच्छिन्नोति भावः ॥ ५ ॥

एतदेवाह । एवमिति । अविद्यया देवमनुष्याद्यौपाधिकदेह-विशिष्टत्वेनाहङ्कारममकाररूपयोपधीयमाने कर्मवासनामूल्या संसृत्यमाने सत्यात्मनि मनः कर्मवशं प्रयुक्ते व्यापारयति पुरु-षमिति शेषः अतो यावद्वासुदेवे मयि प्रीतिः प्रीतिरूपा भाक्ति-र्न स्यात्तावदेहयोगेन न मुच्यते ॥ ६ ॥

न केवलं देहयोगमात्रमपि त्वनर्थान्तरसत्त्वंचेत्याह । यदेति स्वार्थे स्वस्य पुरुषार्थभूते स्वात्मपरमात्मयाथाभ्यानुसंधानेऽप्रमत्तः सन् गुणैर्हां शब्दादिगुणविषयामिन्द्रियाणां प्रवृत्तिम यथा आत्मनः स्वाभाविकी न भवति किं तु देहसंबन्धप्रयुक्तेति विपश्चिद्विचकी सन् यदा सहसा न पश्यति तदासौ पुमान् गतस्मृतिः नर्ही चाक्रता या केवलं ज्ञानं ज्ञाना- स्वात्मपरमात्मस्मृतिरहितः अत एवाहः मैथुन्यं मैथुनसुखप्रधानं गृहं प्राप्य तत्र तापान् विन्दति प्राप्नोति एतदुक्तं भवति अनादिकर्मवासनायाहङ्कारममकाररूपाविद्याविषया च देहसंबन्धः देहसंबन्धेन पुनः पुनः कर्म कर्मणस्तापः तापानुभवेन कर्मणो विनाशेऽपि तद्वासनाया अनिदृत्तौ पुनरविद्याविषया च देहसंबन्धद्वारा तापानुभव इत्येवं चक्रवर्परिवृत्तिरिति ॥ ७ ॥

एवं रूपसंसारस्य निदानं वासनैव तन्निरुत्तिरेव मुक्तोर्निदान-मिति प्रतिपाद्यन्तुं तावद्वासनापि मिथुनीभावमुच्येत्याह । पुंस इति । पुंसः स्त्रिया सह योऽहं मिथुनीभावस्तं प्रत्येकं तयोर्हृदय-प्रस्थिमहाहुः । इमनः तद्गता कर्मवासना बुभेदत्वाद्बुभ्यन्त्युच्यते मिथुनीभावं हृदयप्रस्थिकारणमाहुरित्यर्थः कोऽसौ हृदयप्रस्थिर्बै मिथुनीभावमाहुरस्तत्राह । यतः हृदयप्रस्थिहेतोः गृहादिभिर्विषय-भूतैरहं ममेत्यविद्यारूपो मोहो जनस्य भवेत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृततपद्रवनावली

पुत्राणां तत्त्वापदेशाव्याजेन लोकहिताय सकलशास्त्रसारभूतं तत्त्वं निरूपयःस्मिन्नध्याये तत्रादी विषयसेवामुमुक्षुणा अवश्यं वर्जनीयेति भावेनाह । नायमिति । नृलोके देहभाजां शरीरिणा-मयं देहः क्लृप्त्वादिभोगाय न भवति किन्तु तपश्चरणा-येति शेषः सांऽपि पुरुषार्थेष्वेकत्वेन विहितत्वात्कर्तव्यं इति तत्राह । क इति । ये कामा विद्भुजाश्च सूकरादीनामपि सन्ति को विचकी तत्कामान् काश्यन्त इति कामाः विषयास्तान्वि-पयानर्हति न कोऽपीति शेषः तर्हि अनेन किम्बधेयमत्राह । तप इति । तपोऽर्हथ कर्तुमिभि शेषः इदमेव प्रयोजनं, नान्यत् पूर्वतनैः साङ्गितत्वादितीममर्थे हिशब्देन वक्ति येन तपसा सत्त्वमन्तः करणं ततः किन्तत्राह । यस्मादिति । यस्माच्छ्रुत्वात्तः करणादनन्तमन्तत्रयविधुरं सुखं सुष्ठु निर्दिष्टं च ज्ञानात्मक-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावणी ।

मिन्द्रियं यस्य तस्य तद्गुणं सिध्यतीति शेषः हि यस्मात्-
स्मात्तत्परमाणुमेव देहधृतिप्रयोजनमित्यर्थः हिना मध्यमन्तगुण
इति वाक्यं स्मारयतीति वा ॥ १ ॥

अन्वयव्यतिरेकमुक्तेनेममर्थं प्रवृत्तयति । महत्संवाप्ति । योषितां
सङ्गिभिः सह सङ्गमित्यनेन कैमुत्यन्याथो दर्शित इति ज्ञातव्यम्
निषिद्धयुपपक्षं याज्यमन्यथा योषिन्मात्रस्यापि हेयस्य प्रसज्येन
तन्वानुपपक्षं "न काञ्चन स्त्रियं परिहरेत्" इति भूतेरिति भावः हे
नित्यमुक्ती तत्रानन्तसुखलक्षणां नित्यदुःखलक्षणान्नेति बोद्धव्यं
महत्सुखेण ज्ञाते तत्संवायां भ्रष्टातिशयः स्यादिति तल्लक्षण-
माह । महान्त इति । ये समञ्जसत्वादिगुणवन्तस्ते महान्त
इत्यन्वयः "मन ज्ञान," इति धातुर्विशेषणं ज्ञानशीलाः मनव्यवहार-
रपणेचेति धातुर्विशिष्टव्यवहारशीला इति वा समे ब्रह्माणि
चित्तं येषां ते तथा समं तत्तद्योग्यतानुवृत्तं चित्तं येषां ते तथेति
वा साधनः रागादिदोषविधुराः ॥ २ ॥

चायं वाशब्दः ये च ईशे मयि कृतं सैहृदनेवायं प्रयो-
जनं येस्ते तथा देहभराणां देहशेषणा एव रतानामुक्तानु-
कदुरुक्तचित्तलक्षणां वार्तिकं वार्तासमुदायो वा येषां ते तथा
तेषु जायाचार्तमाश्रय रतिमित्रं वा अर्थश्च येषां ते तथा तेषु न
प्रीतियुक्तान्ते महान्तः किञ्च लोके जने याथास्तरित्यात्रादि-
लक्षणाऽर्थाः येषां ते तथा ॥ ३ ॥

इदानीं देहमरुत्सि कथयति । नूनमिति । जन इन्द्रियाणां
शब्दाद्यनुभवबुद्धयश्चित्तये यत्कर्म कुरुते नूनं निश्चयेन दीनः
स्त्रीयाः प्रमत्तोऽहः तत्कर्मवृत्तोति स्त्रीकरोति कुत इत्यत उक्तम्
यत इति । असत्त्वश्चरत्वात्कर्मलक्षणं विषयभूतत्वादिपात्रत्वेन जुगु-
प्सितोऽप्युद्देशो यतः कर्मण्य आत्मनः कर्तुः क्लेशाद् संसारा-
व्यङ्गशब्द आत्मेति यत्तस्मात्कर्म साधु भयः साधनमिति न
मध्ये नूनमिदानीं प्रमत्तः कर्मव्यतानामुद्देशेन एव दीनोऽयं जनः
इन्द्रियप्रीतये तत्कर्म कुरुते यत्कर्मोत्तमानमवाहृणांत्याच्छाद्यति
कथमाहृणोतीति तत्राह । यत इति । यतो यस्मात्कर्मण्य उत्पन्नोऽ
ज्ञानपि असाधुरेवायं देहः आत्मनः क्लेशाद् आस तस्मादेत-
त्कर्म करणं साधु न मन्य इति वा नूनं प्रायः कर्म कुरुते अत
एव दीनः कथमिन्द्रियप्रीतये आहृणोतीति यत्तदपि कुत इत्य-
त्राह । यत इति । आत्मनः क्लेशाद् आसंति यतस्तस्मात् साधु
मन्य इति वा ॥ ४ ॥

तस्माज्ज्ञानमेव संसारनिवृत्तिसाधनमित्यभिप्रेत्य तन्निवृत्त्य-
वधिमाह । परामय इति । यावदात्मतत्त्वं न जिज्ञासते तावत्प-
राभवः क्लेशः किञ्चिदसिद्धेऽशोभजातः आत्मानात्मतत्त्वाज्ञानोत्पन्नः
क्रियाः क्रियाकलं च तावद्यत कर्मोत्पत्तेन मनसा शरीरवन्धः
स्यात्तत्कर्मवन्धं वाह्यान्तःकरणलक्षणां मनश्च तावदित्य-
न्वयः ॥ ५ ॥

शरीरवन्धार्तिकं करोतीत्यत्राह । एवमिति । अत्रात्मपदेन जीव-
पराबुभानपि युक्तेन एवमात्मानात्मतत्त्वाज्ञानिनः अविद्यया जीव-
परयोः स्वरूपाच्छादिकया भायया आत्मनि जीवपरयोः स्वरूपे
व्यधीयमाने आच्छाद्यमाने सति कर्मवशं मनोजीवं विषयेषु
प्रायुक्त इत्यन्वयः एवं संसरणं कियन्तं कालमत्राह । प्रीतिरिति ।
प्रीतिः स्नेहलक्षणा भक्तिः ॥ ६ ॥

कालतो वा प्रारब्धकर्मनाशतो वा देहावियोगेनानन्दानुभ-
वलक्षणा मुक्तिः स्यात्किञ्चनत्वेत्याशङ्क्य बन्धवन्धि भगवत्प्र-
सादान्तरङ्गभक्तिं विना न कदाप्यभिमतमुक्तिः स्यात्प्रयुक्ताना-
दिकमपरस्परया विषयानुष्ठानं हतुभूतया तृणजलकवःप्रवर्तमा-
नस्य सन्नाप एव स्यादित्याह । यदेति । स्वतो विपश्चिज्जा-
नात्मा यहायथा गुणोहां स्वाभिमतविपरानेन्द्रियप्रवृत्तिमनुकुलां
पश्यति ममेदं हितमित्यङ्गीकरोति तदा सहसा गतस्मृतिर्न-
ष्टशास्त्रानुसन्धानः स्मरणराहिनांवा अतएव स्वार्थे प्रमत्तोऽन एवाहः
पुरुषो मैथुस्यं स्त्रीपुंसवन्ध्यांशयमगारं गृहमासाद्य तत्र गृहे
तापाग्निवन्तीत्यन्वयः ॥ ७ ॥

केचिद्वैशेषिकसंसारो मिथ्येति सङ्गिरन्ते तत्राह । पुम
इति । पुंसः स्त्रिया सहैवः मिथुनीभावः तयोः स्त्रीपुंसयोर्हृदय-
प्रस्थि मनोवन्धपाशमाहुरित्यर्थः अर्थक्रियारूपवन्ध मिथ्येति
शेषः सकलतापानामेतदेव भूषामित्यन्तां वाह । पुन इति । सुख-
साधनान्धेषणायासेन तापा एव स्युरित्यर्थः हृदयप्रान्धावकार-
प्रकारमाह । यत इति । अत एव दुःखं स्यादित्यर्थः । मिथुनी-
भावस्य तापहन्त्वे कुटुम्बी शुची देहा इत्याद्युक्त्वा "न च पुन-
रावर्तनं" इति कुटुम्बिनोऽपनराहृत्तिलक्षणां मुक्तिवचनान्त कथं न
निन्द्यामर्हतीति चन्न प्रायिकत्वात्स्य "ब्रह्माद्या याज्ञवल्क्याद्या
मुच्यन्ते स्त्रीसहायिनः । वध्यन्ते केचननेषां विशेषं च विदां
विदुः" इति वचनान्त ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावणी

महदिति युग्मकम् । तत्र ब्रह्मसौख्यस्य निर्विशेषसविशेषताभेदेन
द्वैविध्यप्रतिपादकं महतां द्वैविध्यमाह । समञ्जसाः अनेद्वैशेषिनः ।
तेषां साधनान्वाह । प्रशासना इत्यादिना । उत्तरेषामपि साधनान्वाह ।
जनेष्वित्यादिना । यावानर्थो मत्सौहृदमयभक्तिस्नावान् तदनु-
रूप एव नत्वधिकन्यूनः अर्था धनं येषां ते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

विकर्मोत्र कार्यं कर्म । देहोऽपि मनुष्यदेह एव ॥ ४ ॥ ५ ॥
उपधीयमाने युज्यमाने यद्यप्येवमात्मतत्त्वबोधान् एव बोध-
स्तथापि मत्प्रीतिं विना सोऽपि न सिद्धयतीत्याह । प्रीति-
रिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावणी

स्वभक्तिं स्वानुपादिष्य विधाय भरणं नृपय ।
प्रमत्तय पञ्चमं देवो जडचर्यामदीहसात् ॥

उपदिश्याद्युक्त्याचेत्युक्तं तत्र भक्तियोगे प्रवर्त्तयितुं प्रथमं
मन्यदेहस्य पुरुषार्थसाधनत्वं विषयमोगानोचित्यञ्जाह । नाथ-
मिति । कष्टान् कष्टप्रदान् कामान् योषिदशनस्पर्शनादीन् नार्हन्ते
नेयाहंति इति कुतः ये विदुभुजामपि स्मृति कामार्हत्वे मनुष्यदेह-
शुकरदेहयोस्तुल्यत्वापत्तेरिति भावः । तेन शुकर देहादिभि-
र्यन्त्र लक्ष्यते तदेव मनुष्यदेहेन लक्ष्यं यतर्थाय तदेव मनुष्यव-
चिह्नं किं तत्राह । तप इति । तन्मानाहारवर्षानपमहतादिकं हृत्वा-
दीनामपि वर्त्तनं इति तद्व्याहृत्स्येमाह । द्विधमप्राकृतं भगवत्त-
सम्बन्धीत्यर्थः हे पुत्र ! मनुष्यदेहो कर्त्तव्यमस्तःकर-
णम् ॥ १ ॥

श्रीमद्ब्रह्मनाथकृष्णकृतसाराधर्षिणी ।

मनुष्यदेहादेवोद्धारोऽधःपातश्च भवतीति तयोः कारणमपि मनुष्यदेहेऽस्मीत्याह । महदिति । विमुक्तोर्ध्विधमृक्तेः ब्रह्मसौख्यं ह्यनन्तमिति पूर्वोक्तेर्ब्रह्मसौख्यस्य च निर्विशेषसविशेषब्रह्म-
स्वस्वनिश्चिन्नेन द्विविध्यान्मुक्तिरापि सायुज्यं भक्तिमत्तत्पार्यद्वयञ्चेति । द्विविधा विशदयाद्ब्रह्मसौख्यया महान्तोऽपि द्विविधा ब्रह्मापासका भगवदुपासकाश्च तेषां लक्षणं तन्त्रेणैवाह । समाचिन्ताः अमेद-
दर्शिनः अकृष्टिलक्षिताश्च प्रशान्ताः प्रशमादियुक्ताः भग-
वन्निष्ठबुद्धयश्च शमोमांजप्रज्ञा बुद्धिरिति भगवदुक्तेः विम-
न्यव इत्यादि विशेषणत्रयमुभयत्र तुल्यार्थं साधवः परदोषा-
त्राहणः ॥ २ ॥

उत्तरपामसाधारणं लक्षणं पुनराह । मयि ईशे कृते सौहृदे प्रीति-
रेव अर्थः पुरुषार्थो येषां मत्प्रीतेरन्यत्रस्तु ये पुरुषार्थे न मन्यन्त
इत्यर्थः आश्रयानन्यतिरपेक्षस्यैव लक्षणत्वं दर्शयतीति
आत्माविचरणाः देहभरणां भोजनपानाद्यासक्तानां या
वात्तां जाजिकाः कथा वा ताभिरैव ये दीव्यन्ति तेषु जनेषु
जायादियुक्तेषु गृहेषु च विद्यमानेष्वपि न प्रीतियुक्ताः राति-
धनं ननु तर्हि किमर्थं तेषु गृहेषु तिष्ठन्तीति तत्राह । यावद्भिरैव
धनादिभिरर्थो मत्पार्यसेवनाद्यात्मिका भक्तिमत्वेत्तावन्तु प्रेषोपा-
दया येषां ते तावदादि पदानां वृत्तावन्तु ॥ ३ ॥
तत्तपः यत्रहे। संकल्पान्

तमां कारात् येषाम्भवेत्सङ्गिभङ्गात् देहिन एवमधःपातः
स्यादिति ते दर्शयति सांचिति च । जूनमिति । विकर्म परद्वारादि-
ग्रहणपापम आपृणाति विकर्मण्ययव द्यापृणां भवति यतो
विकर्मणः प्राचीनाद्यं क्लेशो देहो जातः तस्यैव पुनः करणं
न साधु मन्ये देहः कीदृशः आत्मनो जीवस्य असन्नपि
वस्तुनो न वस्तमानोऽपि । "असङ्गोऽयं पुरुष" इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

तर्हि पुण्यं कर्तव्यमिति चेन्न तस्यापि संसारहेतुत्वेन क्लेशा-
हेतुत्वात् तस्मात् पुण्यपापयोर्निरासकं ज्ञानमेवाऽयमनीयमेवे-
त्याह । पराभवः कर्मपारतन्त्र्यं तद्वै जीवस्य बन्धः सचाज्ञान-
कृतस्तावदेव भवति यावन्न जिज्ञासन् इति "ज्ञानाग्निः सर्व-
कर्माग्निं भस्मसात् कुर्वन्नेऽजुनः, इत्युक्तेः । यावज्ज्ञानं नोद्भवेत्
तावत् कर्माग्निं न नश्यन्ति यावत् क्रियाः पुण्यपापकर्माग्निं
स्युस्तावदिदं मनो हि कर्मात्मकं कर्म स्वभावमेव स्यात् येन
कर्मात्मकेन मनसा ॥ ५ ॥

केन प्रकारेण मनः कर्मात्मकं स्यात्तमाह । एवमिति । कर्म
प्राचीनमर्वाचीनं वा कर्तुं मनः कर्मभूतं वशं प्रयुङ्क्ते पुनः
कर्मनिष्ठं करोति एवमनेन प्रकारेण मनः कर्मात्मकं स्यात्
यद्वस्तु यदधीनं स्यात् तच्च तदात्मकमेव भवेदित्यर्थः । जीव-
न्मुक्तकर्मव्यापृत्यर्थाह । अविद्ययति । आत्मनि जीवे
लपधीयमाने युज्यमाने सति उपधिरुपाधिलिङ्गं तदध्या-
नात्तदुपीकृत्यमाणा इत्यर्थः किञ्च सर्वकर्मनिर्मूलीकरणी
भक्तिरेवेत्याह । प्रीतिरिति ॥ ६ ॥

एवञ्च भक्तिमिभस्य ज्ञानस्य परिपाकदशाद्यभवे नैष्कर्म्यं तत्त्व-
परिपाकदशायामित्याह । यदा गुणेषु तदाऽऽर्थात्तदर्थेषु ईहां वाञ्छाम
अथवा अतर्थात्तदा विपश्चित्तज्ञानात्तदा एतदेत यदानुपहय-
तीति पाठे गुणानामिन्द्रियाणां तदाऽऽर्थात्तदर्थेषु ममात्मन एवेयं

चेष्टेत्यर्थः तत्र तदा सहसा गतस्मृतिः सन्न तापात् विन्दति
मैथुनाहंमगारं प्राप्य त्वन्नितापानित्यर्थः ॥ ७ ॥

इन्द्रियचेष्टानामात्मीयत्वामिमननसद्भावेऽपि स्रक्तुदुस्वसङ्ग-
स्ततो यथा मोहस्तथा तद्गहितस्य नेत्याह । पुंस इति । मिथं
हृदयग्रन्थि ममेयं स्त्रीत्येकोऽयं ग्रन्थिस्तदुपरि ममायं पतिरिति
द्वितीयां ग्रन्थिस्तेन पुंसा वैराग्येण त्यक्तमिष्टापि स्त्रीने तं जहा-
तीति शब्दस्य गाढत्वमुपलक्षणमेवं पिता पुत्रयोरपि हेयम् ।
कुटुम्बराहृत्य तु यस्मात्सन्प्रादिष्वाम्मीयत्वेनाभिमानसद्भा-
वेऽपि मिथो ग्रन्थिभावात् तादृशां बन्ध इति भावः अतो
मिथो हृदयग्रन्थिनो हेतोः गृहादिभिरहं गृही मम गृहमित्येवम
मोहो भवति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चमे पुत्रादीन् प्रति मोक्षधर्माक्षरूप्य गृहादिषु विरक्तोऽ
भूदप्यम इति धर्यते तत्र तावद्विषयासक्तिर्बन्धहेतुः भगवत्सवधि-
नप आसक्तिमोक्षहेतुरित्याह । नायमिति । कष्टान् दुःखोदकांश्च कामान्
विषयान् दिव्यं परदेवसम्बन्धि तत्प्राप्त्यर्थं यत्नं तपसा सर्वं
शुद्धयत् पुत्रान्मृत्युहं भवेत् यस्मात् ध्रुवाश्चमृत्युर्हात् सत्त्वात्
ब्रह्मसौख्यं ब्रह्मनाम्यं भवेत् ॥ १ ॥

तपोरुच्युत्पादनद्वारा गहरसेवां विमुक्तेर्द्वारम् विषयरुच्युत्पाद-
नद्वारा योषितां सङ्गिसङ्गं तमसः संसारस्य द्वारम् आहुर्वन्ध-
मोक्षविद् इति शेषः महल्लक्षणमाह । महान्त इति साह्वेन । कृते
सौहृदमेवार्थः प्रयोजनं येषां ते देहं विभ्रतीति देहभराः कलत्राप-
त्यादयस्तत्परा वार्ता येषां तेषु जनेषु जाया आत्मजाः रातिर्मिष्रधने
वा तद्भस्त्रुगृहेषु च भ प्रीतियुक्ताः यावदर्थीः यावदर्थमेवार्थो येषा-
मिति "शाकपार्थिवनादीनामुत्तरपदलोपञ्च" इत्यनेन समाह्वः देहिनि-
र्वाहो यावता भवेत्तावन्मात्रप्राहिण इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

महत्सेवां मुक्तेर्द्वारं योषितां सङ्गिसङ्गं संसारद्वारं चाहुरित्यु-
क्तम् । अथात्र पञ्चमिः संसारप्रकारं तद्वन्तरं पङ्क्तिमुक्तिप्रकारं च
प्रपञ्चयति । यद्यदा असत्सङ्गादिना नूनं मिश्रितं प्रमत्तः इन्द्रियप्री-
तये आपृणाति द्याप्रियते तदा विकर्म पापं कुरुते यतो विकर्मणः
पूर्वकृतात् अयं असत् हरिसेवानर्हः अत एव क्लेशो देहो
जातः तस्यैव विकर्मणः पुनःकरणं न साधु मन्ये ॥ ४ ॥

पराभवो जन्ममरणप्रवाहलक्षणं संसारप्राप्तिः अर्थात् आत्मा-
नाम्परमात्मविवेकस्तस्याज्जातः आत्मनः यद्विज्ञानेन सर्वे
विज्ञानं स्यात्तस्य भगवत्तत्त्वं यावन्न जिज्ञासते तत्र हेतुः
यावत्क्रियाः विकर्मद्वयापाराः तावत्कर्मात्मकं कर्मस्वभावमेव मनः
स्यात् येन कर्मात्मकेन मनसा शरीरैः पुनः पुनर्जायमानैर्बन्धां
यत्रा शरीरादिबन्धाः बन्धानानि यस्मिन् सः संसारः स्यात् जन्म-
मरणप्रवाहलक्षणाः संसार एव स्यात् ॥ ५ ॥

एवमविद्यया आत्मानात्मपरमात्मविवेकेन आत्मनि जीवे
उपधीयमाने आच्छाद्यमाने सति मनः उपधीयमानमात्मानं कर्म-
वशं प्रयुङ्क्ते पुनःपुनरात्मानं कर्मानिष्ठं करोति एवं विषय्य वासुदेवे
यावत्प्रीतिर्न तावन्न देहयोगेन मुच्यते संसारान्मुक्तो न
भवति ॥ ६ ॥

अविपश्चित्तविवेकी स्वार्थं मोक्षमार्गं अप्रमत्तः गुणोहां माया-
गुणकारितामीहामयथामनिष्ठां संसारप्राप्तिकाम ॥ ७ ॥

यदा मनोहृदयग्रन्थिरस्य कर्मानुबद्धो दृढ आश्लषेत ।
 तदा जनः सम्परिवर्ततेऽस्मान्मुक्तः परं यात्यतिहाय हेतुम् ॥ ९ ॥
 हंसे गुरौ मयि भक्त्यानुवृत्त्या वितृष्णया द्वन्द्वतितिक्षया च ।
 सर्वत्र जन्तोर्व्यसनावगत्या जिज्ञासया तपसेहानिवृत्त्या ॥ १० ॥
 मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं मद्देवसङ्गभुण्णकीर्तनान्मे ।
 निर्वैरसाम्पोषशमेन पुत्रा ! जिज्ञासया देहगेहात्मबुद्धेः ॥ ११ ॥
 अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणोन्त्रियात्माभिजयेन सध्यक् ।
 सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्येण शश्वदसम्प्रमादेन यमेन वाचाम् ॥ १२ ॥
 सर्वत्र मद्भावविचक्षणो ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन ।
 योगेन घृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो जिह्वं व्यपोहेत्कुलोऽहमारुपम् ॥ १३ ॥
 कर्माशयं हृदयग्रन्थिबन्धमाविद्यासादितमप्रमत्तः ।
 अनेन योगेन यथोपदेशं सम्यग्व्यपोह्योपरमेत योगात् ॥ १४ ॥
 पुत्रांश्च शिष्यांश्च नृपो गुरुर्वा मल्लोककामो मदनुग्रहार्थः ।
 इत्थं विमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञानं योजयेत् कर्मसु कर्ममूढान् ।
 कं योजयन्मनुजोऽर्थं लभेत निपातयन्नष्टदशं हि गते ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुंनः, स्त्रिया सह मिथुनीभावं तयोः स्त्रीपुंसयोः हृदयग्रन्थि
 हृदयग्रन्थिमूलमाद्भुः अतो हृदयग्रन्थितः अहं भांगीत्यादिमोहो
 गृहादिभिश्च बाह्यैर्गृहादयो ममेत्यादिमोहश्च भवति ॥ ८ ॥

भाषाटीका

मगवान् श्रीशुक्लदेवजी बोले हे पुत्रो ! इस मनुष्य-
 लोक में देहधारियों का जो देह है सो कष्टदायक कर्मों के
 करने को नहीं है जो कि कुत्सिनकर्म सूकरादिक भी करते हैं
 यह मनुष्य देह तो तप करने के योग्य है जिस तप-
 से अन्तःकरण शुद्ध होता है फिर अन्त में सुखकी प्राप्ति
 होती है ॥ ९ ॥

महत्पुरुषों का सङ्ग मुक्ति का द्वार है स्त्रियों के सङ्गियों
 का सङ्ग नरक का द्वार है ऐसा शिष्ट जनों का कथन है
 महत्पुरुष वेही हैं जोकि समान विच बाँध क्रोध रहित
 सब के कार्य के साधने वाले हैं ॥ १० ॥

अथवा जो ईश्वर मेरे मे प्रेमरूप प्रयोजन को जानने
 वाले हैं केवल देह के भरण पोषण वृत्ति वाले स्त्री पुत्र
 धन घर इन्हींमें जिनकी प्रीति नहीं है संसार में देह निर्वाह
 मात्र प्रयोजन करते हैं ॥ ११ ॥

निश्चित है कि मनुष्य प्रमादी होकर इन्द्रियों की प्रीति
 के वास्ते पाप कर्मों में लग्न रहता है तिस वान को मे
 ठीक नहीं मानता हूँ जोकि देहादि असत्पदार्थ होकर भी
 क्लेशदाता है ॥ १५ ॥

जब पर्यन्त यह पुरुष आत्मतत्त्व को नहीं जानता है तब
 पर्यन्त आत्मा का अज्ञान रहना है तब ही तक संसार की
 क्रिया रहती है जबतक क्रिया है तबतक इस पुरुष का शरीर
 बन्धनरहता है ॥ ५ ॥

इस प्रकार अज्ञान से आत्मस्वरूप के आच्छादित हो
 जाने से मन इस पुरुष को अपने आधीन करकेता है
 जबतक हम वासुदेव में प्रीति नहीं होती है तबतक इसका
 देहयोग नहीं छूटता है ॥ ६ ॥

विवेकी भी होकर जबतक गुणों की प्रवृत्ति के बाँधों
 को नहीं देखता है तबतक स्वार्थ में प्रमादी होने से शीघ्र
 ही अपने स्वरूप के भूखजाने पर अज्ञानी होकर मैथुन सुख के
 हेतु घर में रहकर तहाँ दुःखों को भोगता रहता है ॥ १० ॥

स्त्री पुरुष का परस्परमें जो प्रेम है सो हृदय की ग्रन्थि
 है ऐसा शिष्टजन कहते हैं इसी से गृहघेन सुन पुत्र धन
 इन्हींसे पुरुष को अहम्ता अमता रूप मोह होता है ॥ ८ ॥

श्रीधरखामिहृतभाषार्थदीपिका ।

कदा तर्हि तस्य निवृत्तिरत आह । यदास्य जनस्य कर्मभि-
 रनुबद्धो दृढो मनोकपो हृदयग्रन्थिः शिष्योऽभवेत्तदास्मान्मि-
 थुनीभावनिवर्तते ततो हेतुमहङ्कारं त्यक्त्वा मुक्तः सम्परं यत्
 वाति ॥ ९ ॥

हेतुमतिहायेत्युक्तं तं पञ्चविंशतिसाधनान्याह चतुर्भिः ।
 हंसे मयि गुरौ मयि भक्तिः सा मनुवृत्तिस्तत्परता विगततृष्णता

लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिर्योऽर्थान् समहिते निकामकामः ।

अन्योऽन्यैवैरः सुखलेशहेतोरनन्तदुःखं च न वेदमूढः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

सर्वत्र लोकात्मरेऽपि व्यसनावगत्या दुःखानुसन्धानेन इहानि-
वृत्त्या काम्यकर्मयोगेन ॥ १० ॥

मर्त्यैः कर्मभिः ब्रह्मैव देवो येषां तैः सङ्गात् हंपुत्राः । देह-
नहयोरारम्भबुद्धेरहममेति बुद्धेः ॥ ११ ॥

अध्यात्मयोगेनाध्यात्मशास्त्राध्यासनं सध्वयक् सभ्यगिति सर्वत्र
सम्बन्धः असंप्रमादेन कर्तव्यस्यापारित्यागेन ॥ १२ ॥

सर्वत्र मज्जाबो मज्जायना तत्र विचक्षण्येन निपुण्येन विज्ञान-
विराजितेनानुभवपर्यन्तेन ज्ञानेन योगेन समाधिना धृत्युद्यमस-
म्बन्धुको धैर्यप्रयत्नविषयैर्युक्तः सन्नहङ्काराख्यमुपाधि व्यपारेक्षि-
रस्यत् ॥ १३ ॥

ततः साधनादुपरमेदित्याह । कर्मागयाशरने यस्मिन् योगेनो-
पायेन यद्यपि फलं सिद्धे साधनोपरमः सिद्ध एव तथापि
यावद्देहपात तदध्यासशङ्कावारणायां कर्म ॥ १४ ॥

किञ्च पुत्रान्पिता शिष्यान्वा गुरुर्नृपश्च प्रजा एवमनुशिष्य-
वेत् मम कोऽयः कामयते यद्वा मद्नुग्रह एवाथो यस्य
विमन्थुः शिक्षितस्याकरणाऽपि कोपशून्यः अतः उक्तास्त्वस्वमविदुषः
श्रेयाश्चक्ष्या कर्मसु मूढान् अन्यथापदेशे प्रत्यवायमाह । मनुजः
काम्यकर्मसु पुरुषं योजयन् गते संसाररूपे तं पातयति स
मनुजः कर्मयं पुरुषार्थं लभेत न कर्मपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

न याजयंति स्वतदुपपादयति । लोक इति त्रिभिः । नष्टदृष्टि-
र्ये हेतुः । य इति । निकाममतिशयेन कामो यस्य ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराषवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हृदयप्रस्थितीधैर्यमेव मुक्तिहेतुरित्याह । यदेति । अथ पुरुषस्य
हृदिमो दाख्यंयुक्तः कर्मानुबन्धः कर्म अनुसृत्य बध्यते सम्बन्ध्यते
इति कर्मानुबन्धः कर्मणि क्रियमाणे तत्पृष्ठभागेन प्राप्तमित्यर्थः
यद्वा कर्मानुबन्धयते प्राप्यते येन स कर्मानुबन्धः यस्मिन् सति
मान्नीयके कर्म सकर्मानुबन्ध इत्यर्थः एवं भूतो ममोहृदयप्रास्थः
मनीषे यदन्तःकरणं हृदयदाहस्य हृदयस्थानपरत्वशङ्का-
निवृत्त्यै मन इत्युक्तं तद्वतो प्रास्थिर्वांसनाकपः यद्वा हृदयप्रस्थि-
नाम्नां वासनायां रुढः मनसां यां हृदयप्रस्थिर्वहा ऋणत
शाश्वतो भवेत्तदा जनः अस्मात्सम्परिचरतः संसारान्मुक्तः
हेतु कर्मरूपहेतुमतिहाय पुण्यपाप विधूयेत्यर्थः परं परमपुरुषं
यति ॥ ९ ॥

इदानीं हृदयप्रस्थितीधैर्ये साधनायाह चतुर्भिः । हंसेऽविद्या-
दाषगन्धरहिते गुरो इतोपदेशेन मयि यद्वा मद्रूपे गुरो भक्त्या
गुरुभक्तः प्रथमकारणात्वात् अनुबुद्ध्या संवया तत्परतया शब्दा-
दिषु विगततृष्णाया इन्द्रानां शीतोष्णार्थीति तार्किक्या सर्व-
त्रहामुत्र च जम्बोद्वैसनावगत्या हृदयस्थानेन जिज्ञासया
हंसापदेशयोर्जातिभेदात् तपसा तपसा इहानिवृत्त्या
इहाकाङ्क्षानिवृत्त्या ॥ १० ॥

मत्कर्माभर्मवाराधनरूपैर्व्यांभर्माचितकर्मभिः भगवत्कथया
चाहमव देवां येषां ते भागवतास्तेषां सङ्गात् मनुष्यकीर्तनात्
निर्वेरादीनां समाहारश्चन्द्रः निर्वेरादीनां हे पुत्राः ! इहगहयारा-
त्मोयबुद्धेर्जिहासया त्यागच्छया ॥ ११ ॥

अध्यात्मयोगेन प्रकृतिविलक्षणव्याध्याध्यानुभवयोगेन विवि-
कसंबन्ध्या । विशुद्धाहारेण सम्यक् प्राणेश्चिद्रयमनसां जयेन
सच्छुद्धया सनुपायविषयभक्षया ब्रह्मचर्येण संसङ्गविराहित्येन
शश्वत् सर्वदासम्प्रमादेन कर्तव्यस्यापारित्यागेन वाचांयमेन
नियमेन ॥ १२ ॥

सर्वत्र भूतेषु मज्जाविषयक्षयेन ब्रह्मात्मकत्वप्रदर्शनेन विज्ञाने
शास्त्रे तेन विराजितेन उद्दीपितेन ज्ञानेन ध्यानात्मकेन योगेन
समाधियोगेन नच धृत्युद्यमसम्बन्धुको धैर्यप्रयत्नव्यवसायैर्युक्तः
सर्वशब्दो व्यग्रभायपरः उक्तसाधनकलापं तत्साध्ये च व्यव-
सायस्तनः प्रयत्नस्तत्र धैर्यमेवमुक्तेन साधनज्ञानेन कुशलः
सन्नहमाख्यं देहाहङ्काराख्यं लिङ्ग बन्धहेतुं यद्वाहङ्कारगोचर
देहोऽहंशब्दो बन्धुपाया वर्ततेऽहंशुद्धिवाच्यं लिङ्ग देहं व्यपारे-
क्षयन्पात उक्तसाधनकलापोपनिचनया भगवद्भक्त्या हृदयप्रस्थि-
तीधैर्यव्यापादनद्वारा देहसम्बन्धं व्यपारेक्षति भावः ॥ १३ ॥

तदेवाह । कर्माशयं कर्मवासनारूपं हृदयप्रस्थि-
बन्धं कथम्भूतमविद्ययाहङ्कारादिकपाविद्यया कर्मद्वारा
प्रासादितं प्रमादरहितः यथापदेशमुपदेशमकारमर्मातकस्यानु-
ष्ठितेन योगेन सम्बन्धयपोह्य योगानुपरमेत् यावत्कर्माशय-
व्यपारेऽहं योगोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं संसारैकमेपजं योगमुपविश्य हितोपदेशस्तस्मिन्नेव योगे
लोको नियोज्य इत्याह । पुत्राश्चेति । मनुके मरसाकल्पं कामय-
मानः मद्नुग्रहो यस्याथः प्रयोजननयाभिमतः स मद्नुग्रहार्थः
पिता पुत्रान् गुरुः शिष्यान्पुत्रः प्रजाः विमन्थुः शिक्षितस्याक-
रयो कोपशून्यः अनज्ज्ञानुक्तयोगमज्ञानात् इत्यमनुशिक्षयेत् ननु
कर्ममूढाननादिपुण्यपापुण्यरूपकर्मणा मूढानान् पुनः कर्मसु योज-
येत् ॥ १५ ॥

एतदेवोपादयति । लोक इति त्रिभिः । लोकः स्वयं श्रेयसि
नष्टदृष्टिस्तस्माधनज्ञानशून्यः तत्र हेतुः यो लोकः निकाममति-
शयेन कामो यस्य तथाभूतः सन्नर्थान् शब्दादिविषयानेव
समीहितेऽनर्थोवहाथेसाधनकर्माशयेव कुरुते अतः श्रेयसि नष्ट-
दृष्टिरिति भावः अर्थानामनर्थगर्भत्वेन तत्प्रसाधने श्रेयोऽमि-
ज्ञानामूलमित्याह । अन्याऽन्येति । सुखलेशानां शब्दादीनामर्थहेताः
कर्मणाः अन्याऽन्यैरं ततः अनन्तदुःखं च न वेदतो मूढः
श्रेयास लोक इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सर्वदुःखनिवृत्तौ किकारयामित्यतो हृदयप्रस्थिविनाश एवे-
त्याह । यदेति । कर्मणामनुबन्धः परम्परा यस्य स कर्मानुबन्धः
संसारहेतुं हृदयप्रस्थिमातहाय परं ब्रह्म यातीत्यन्वयः ॥ ९ ॥

भीमद्विजयपञ्चमोऽध्यायः ।

(१) भक्त्यादिसाधनसम्पत्त्या सत्यस्यापि बन्धस्य निवृत्तिः सुखदा गुरुद्वयानेन चिन्तितवृत्तिवद्विर्याभिप्रेत्य तत्साधनमाह ।
प्रावृत्तिः । इतरे मयि गुरौ स्थिते इतरे मयाति वा अनुवृत्त्या-
निरन्तरसेवया सर्वत्र योनिषु व्यसनावगत्या विविधक्लेशोऽस्तीति
ज्ञानपूर्वकविचारैश्च जिज्ञासया वेदान्वाक्यविचारैश्च पञ्चाभि-
प्रधयस्थित्यादितपसा इहा निवृत्त्या आत्मविहितकर्मव्यातिरिक्त-
कर्मपरित्यागेन तदुक्तम् ।

आत्मनोऽविहितं कर्म वर्जयिष्याम्यकर्मणः ।

कामस्य वा परित्यागो निरीहेत्याहुस्तमाः ॥

इति मत्कर्मभिर्मदाराधनवक्ष्येः मम पादः स्वरूपं येषु ते
मत्पादास्तेषां महतां सङ्गात् मम प्रतिमासेवावक्ष्येसङ्गात्
द्वेषकोनन्वनन्दकुमारत्यादिगुणानामसङ्कीर्तनात् ॥ १० ॥

• भूतेषु निर्वैरेण साम्यनोपशमेन च देहात्मगेहात्मबुद्धेर्जिहा-
सया हानेच्छया अध्यात्मयोगेन नाडीशोधनाविलक्षणोऽपि प्राण-
स्थेन्द्रियागामात्मनो मनसश्चाभिजयेत् वर्शाकरयोगेन ॥ ११ ॥

सत्या प्रज्ञास्तथा अज्ञया असंप्रमादेन इतिकर्तव्यताया अविस्मृत्या
वाचांमिनि पुनर्वाङ्मिन्द्रियग्रहणं दुःशास्त्राभ्यामनिवृत्त्यर्थं सर्वदा
मौनकरणार्थं वा मज्जावचिच्छरणेन सर्वत्र मम सत्सालक्षणव्याप्ति
दशनेन येन मुक्तिः स्यात्तद्विज्ञानं तेन विराजितेन तेजितेन
प्रतिजिह्वं विष्णुः सर्वस्मादुत्तम इति यत्तेन ज्ञानेन तदुक्तम् ।

सर्वस्मादुत्तमां विष्णुरिति ज्ञानमुदाहृतम् ।

प्रतिजिह्वं येन मुक्तिस्तद्विज्ञानं विद्वां मनसः ।

इति यद्वा यद्विष्णोरुत्तमस्वज्ञानं तदेव प्रतिपूरुषं विशेषविषयं
तद्विज्ञानं तेन विराजितेन विशेषितेन ज्ञानेन अनयोर्विशेषं च
सर्वेषां गुर्विज्ञानानि तदुक्तम् ।

ज्ञानं विष्णोरुत्तमत्वे तदेव प्रतिपूरुषम् ।

विशेषेण तु विज्ञानं तच्च जानाति सर्ववित् ।

इति च स्वस्वयोग्यतानुसारेण सर्वेषामपि सर्वेष्वेव तज्ज्ञा-
नमपि विज्ञानं स्यादित्यती व्याहृतलक्षणं वक्तव्यं तन्किमिति
हेतुच्यते ज्ञानिशालक्षणाद्युपेत एव सर्वत्र इत्युच्यते न तु स्वपां-
न्यतानुसारेण विद्वान्स्तदुक्तम् ।

ज्ञानिशालक्षणीयुक्तस्तीक्ष्णवंपृष्ठ सौम्यवक् ।

घोरवक् चोति पुरुषः सर्वत्रः स उदाहृतः ।

इति सर्वत्रस्य गुरोः प्रत्यक्षलक्षणान्यपि शास्त्रैर्निरूप्यन्ते

पश्यन्त-यङ्गुलो यन्तु म्यप्रोभपरिमयइवः ।

सत्तपाइभ्रमुहस्तः स वैरपि पूज्यते ।

इत्यादी म्यप्रोभपरिमयइलो बाहुद्वयमगडखमण्डितः
“म्यप्रोभमयइलो इयामो बाहुम्यप्रोभ उच्यते” इतिवचनात् ॥ १२ ॥

योगेन ध्यानेन जिह्वोपस्थेन्द्रियजयो धृतिः वैश्यावसिद्धा-
न्ताद्वचनेन वा उन्नवसरथं स्वर्णीकृतसरवगुणः ताभ्यां युक्तः
धृत्वा उन्नवेन उरुकुण्डजमना सत्त्वेन ब्रह्मकल्पवधनदानेऽप्य-
म्भानेन युक्त इति वा ब्रह्माख्यमहद्वारशब्दवाच्यं विद्वां
शरीरं स्वपोहेत् त्यजेत् किञ्चिद्विष्टं विद्वां कर्माण्याशरतेऽ

(१) अत्र त्रिभिर्भारतैः श्लोकस्तेन पञ्चदशपर्यन्तं मूलटीकयाः

कियानस्त्रिभेदस्तस्तीक्ष्णम् ।

स्मिन्निति कर्माद्यं हृदयप्रस्थे मियुमीभाववक्ष्यं च धनातीति
हृदयप्रस्थेवन्धमविद्ययाज्ञानेन प्राप्तम् ॥ १३ ॥

अनेनोक्तेन योगेन व्यपोह्य निरस्व पञ्चाद्योगाद्युपरमेत
प्रासादात् प्रेक्ष्य इतिवपञ्चाद्योगमुपगम्य क्रीडत इत्यर्थः
उक्तमतिदिशति । पुत्रानिति । शिक्षाफलमाह । मदनुग्रहार्थं इति ।
ममानुग्रह एवार्थः प्रयोजनं यस्य स तथा मत्प्रसादवक्ष्यो मोक्षो
यस्येति वा ॥ १४ ॥

विमन्युर्ज्ञानशक्तिः विगतपापो वा निरस्नक्रोधो वा अतज्ज्ञा-
नब्रह्मज्ञानं ननु कर्मकरणापेक्षयां गुरुत्वेन पूजाविकारमाह
किमिति न योजयेदित्युच्यते इति तत्राह । कं योजयति । प्रवृत्ति-
कर्मणि प्रेरयन् कर्मथं लभते न कर्मपि प्रत्युत्तमानवधुत्वादिन-
स्याधःपातहेतुत्वेन स्वस्यापि नरकपातः स्यादित्यभिप्रेत्याह । निपा-
तयति ॥ १५ ॥

माभूत्परोपदेशस्तथापि स्वयमेव प्रवर्तमानो जनोऽर्थान् लभ-
तामत्राह । लोक इति । नितराङ्गामकामो विषयमोक्षेच्छा यस्य स
तथा अत एव भ्येसि नष्टशास्त्रदृष्टिः स्वयमुपदेशो विना यो
लोको जनोऽर्थानापादयितुं समीहेन इच्छेत्स जनस्तेषामर्थानां
मध्ये कं पुरुषार्थं लभते न कर्मपाति पूर्वज्ञानव्ययः न केषलं
पुरुषार्थानवाप्तिरपि तु बहुदुःखावाप्तिश्च स्यादित्याह । अम्योऽभ्येति ।
सुखत्रेहोहंतांरम्योऽभ्येवैरमनस्तुःलं च मृदां न वेत् ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकर्मसम्भर्तः ।

हेतुमतिहायेत्युक्तम् । तत्र च प्रीतिरेव कारणमुक्तं सा च तत्र
द्विधा प्रवर्तते स्वमात्रपुरुषार्थानां स्वकारा मुमुक्षुणांस्तु ज्ञान-
कारेति किञ्चन्येच्छुत्वात् प्रीत्याभास पर्येषां ज्ञयः तत्रोभय-
त्रापि गुरुकारपेक्षत इत्याह । हंस इति चतुष्केण । तत्र पूर्वार्थो
साधनान्याह । वितृष्णयेति पञ्च पथा ॥ १० ॥

अपरेषामाह । निर्द्वैरेतिहाभ्याम् । अतो विद्वां व्यपोहेदिति
पूर्वैरुत्तरेण पृथग् योज्यम् योगेन धृत्पुष्टमसत्त्वयुक्त इति नृमय-
त्रैव वितृष्णया तृष्णाविगमनेत्यर्थः । जिज्ञासया शास्त्राङ्गवचन-
स्वविचारैश्च तपसा भगवत्प्रीयानस्वधर्मैश्च इहा निवृत्त्या
पेदिकपारलौकिककामान्तरनिवर्तनेन तत्रच नित्यं मत्कर्म-
भिर्मन्त्रेणपादसेवनलक्षणीरित्यादिब्रह्मवर्त्येण कायमनावागमनेन
॥ ११-१२ ॥

अत्र प्रीतिं वीजं विन्वस्यति । सर्वत्र मज्जावन्ति । योगेन
उपायेन धृत्यादियुक्तः सन् ॥ १३ ॥

अभिनविशार्थं तदेव भंक्षिष्य पुनराह । कर्ममिति । अनेन पूर्वा-
क्तेन योगेन उपायैकतरेण तेन च न पुनकदर्शनमात्रस्या-
प्रक्षिप्तेन अपि तु यथोपदेशं भीगुर्वासांस्वतप्रकारणव्यर्थः ।
उपरमेतेति । प्रीतिपुरुषार्थिना अनुसङ्गमात्रेण तद्व्यपार्हाकायाः
प्रीतिरेव स्वयं सिद्धः मुमुक्षुणां तद्व्यपार्हातिरिक्तमाभ्याभा-
वात् ॥ १४-१७ ॥

भीमद्विभवाः कर्मादिभिरुक्तसारायंदर्शिणी ।

कदा तर्हि मुक्तिरत ॥ १५ ॥ यथा मनोरुपां हृदयप्रस्थिरम्य

श्रीमद्भिन्ननाथकवर्षिष्ठसाराथंदिशिनी ॥

जनस्य कर्मभिरनुवृत्तौऽपि ज्ञानधैराण्याभ्यासेन शिषिणो भवेत्तदा
अस्माभिरनुवृत्तौऽपि ज्ञानधैराण्याभ्यासेन शिषिणो भवेत्तदा
अस्माभिरनुवृत्तौऽपि ज्ञानधैराण्याभ्यासेन शिषिणो भवेत्तदा
मुक्तः सन् परम्पदं याति ॥ ६ ॥

भक्तिभिन्नानेन विष्णुभङ्गमुक्त्वा ज्ञानभिन्नाया च भक्त्या
पञ्चविंशत्यङ्गया विष्णुभङ्गमाह । अतुर्मिः । तत्रापि शुद्धभक्तानां
केवलमेव भक्त्या पञ्चदशाङ्गया विष्णु भङ्गमाह । प्रथमद्वाभ्याम् । इत्से
परमहंसस्वरूपं भाग्ये गुरौ भक्तयेत्यादिभिः अहमाख्यं विष्णु विष्णु-
देह स्वर्गोद्दिश्यन्वयः । विनृष्याया निष्कामतया जिज्ञासया भक्ते-
र्मजनीयेभ्यस्वस्य चेति शेषः । तपसा एकादशीकाशि-
कादिप्रतलक्षणेन विष्णुवैष्णवमेवानिबन्धनस्वीयभोजनशय-
नादिस्वङ्गोचलक्षणेन च । इहानिहृत्या व्यापारान्तराहि-
त्येन अहमेव देवः प्रभुंयथा तैः सङ्गात् निर्वैरमद्वेषधृत्वप्र-
त्याभ्यमभ्यस्य सुखदुःखयोः स्वसुखदुःखसात्प्रभावना उप-
श्रामः क्रोधशोकाद्वेदनेषां द्वन्द्वैक्यं तेन देहगोहृदिस्त्रात्मी-
यत्त्वबुद्धेस्स्यागासात्मर्थेऽपि त्यागेच्छया असंप्रमादेन कर्मव्य-
व्यापारित्यागेन मन्नावविचक्षण्येन मदीयसत्तादर्शनेन विज्ञान-
विराजितेन विज्ञानजनकेनेत्यर्थः । अनुभवजनकत्वमेव ज्ञानस्य
विराजनामिति भावः योगेनाद्याङ्गेन सर्वमुत्साहः स्वर्गोद्देह
निरक्षेत् ॥ १०—१३ ॥

ततश्च विष्णुभङ्गार्थकसाधनादुपरमेदित्याह । कर्मेति ।
यद्योपदेशं योगेन गुरुपदेशमनतिप्रम्य यां योग उपायस्तेन
ननु पायिडत्यवहात् पुस्तकदर्शनमात्रादेव स्वात्प्रक्षिनेन
कर्मार्थयाशरते यस्मिन्तं बन्धं स्वपोष्य निरस्य योगादुपायात्
विरमेदिति विष्णुव्यपोहनाथंमेष विरमेत् ननु तत्पदार्थज्ञानार्थ-
मिच्छार्थः । तदर्थेऽपि भक्तिं कुर्वीतिव यतुकम् ।
अज्ञानतः प्रसङ्गात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूनेषु मन्त्रिकं लभते पराम् ।

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यथास्मितरत्नतः ।

इति तत्पदार्थाद्यनुभवसिद्धेऽपि भक्तेः सर्वथैवास्यां आत्माराम-
माश्च मुनय इत्यादिप्रमाणाद्व्याख्येय एवेत्यतो भक्तिभिन्नादुपा-
याद्विरमेदिति केचिदाहुः ॥ १४ ॥

एवं भक्तेर्गुणाभावमन्तर्भूतकैवल्यञ्चोक्त्वा भक्तेरुपदेष्टापि
कृतार्थः स्यादित्याह । पुत्रानिति । विमन्युः शिषितस्याकरणेऽपि
कोऽप्यः कर्मसु न योजयेत् कर्मैव कुरुतेति नोपदिशेत् ।
'जोषयेत् सर्वे कर्मोष्णि विद्वान् युक्तः समाचरन्' इतितज्ज्ञानोपदेष्ट-
विषयं ननु भक्त्युपदेष्टृविषयमिति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

एतदेवोपपादयति । जांक इति त्रिभिः । अर्थात् भोग्यपदार्थान्
हृदानहंशं निकाममतिशयेन काम एव यस्य सः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुक्तिप्रकारं प्रपञ्चयति । यदेत्यादिना । यदा मनोहृदयप्रस्थिः
आरुपेत् शिषिणो भवेत् तदा अस्मात् संसारात् अबोधजात् हेतु-
मबोधं पूर्वोक्तमतिहाय संभविष्यते मुक्तो भवति मुक्तश्च परंपर-
मात्मसाधर्म्यं याति च ॥ १७ ॥

तत्र साधनाभ्याह । इत्से । इत्से परमहंसे गुरौ
सपि च ॥ १७ ॥

अहं हेवो येषां तेषां सङ्गात् ॥ ११ ॥

सध्यक् सम्यक् ॥ १२ ॥

सर्वत्र मन्नावं विचक्षण्येन सुदृढेन योगेन ध्यानाभ्यासेन
धृत्युद्यमसस्वयुक्तः धैर्यसाधनेनाद्यमेन साधनादृश्यात्मानात्मपर-
मात्मबोधयुक्तः अहमाख्यं विष्णुं तदुपलक्षितं संसारं, स्वपो-
षेत् त्यजेत् ॥ १३ ॥

एतदेवाह । कर्मोपायमिति । कर्मोष्णि संसारप्रवाभ्याशरते यस्मिन्
तत् ज्ञानेन योगेन साधनयोगेन सम्यग्यपोष्य निरस्य योगान्
युज्यते इति योगः जन्ममरणप्रवाहव्युत्थः संसारस्तस्मात् ॥ १४ ॥

प्रतिदिशति । इत्थं यथा मया पुत्रादयः शिषिणाः तथा
अन्योऽपि पिता पुत्रान् गुरुः शिष्यान् नृपः मूलं अनुशिष्यात्
अनुशिष्येत् कर्ममूढान्कर्मसु न योजयेत् ननु कर्मसु यस्मान्
योजयेत्स स्वर्गं गच्छेत्स्वर्गप्राप्तिमार्गोपदेशतः किं स्यादत्राह । मल्लो-
कामः मदनुग्रह एवायं प्रयोजनं यस्य सः ॥ १५ ॥

कर्मसु न योजयेदिति यतुकं तदेव द्रष्टव्यं । ज्ञयेन ।
निकामकामः मत्स्यतः कामो यस्य सः ॥ १६—१७ ॥

भाषा टीका ।

जब कर्मों से बंधे हुये इस पुरुष के मन की हृदय-
प्रस्थि छूट जाती है तब इस मिथुन भावसे छूटकर अनर्थ
का कारण अहङ्कार को छोड़कर मुक्तिमार्ग को प्राप्त
होता है ॥ ९ ॥

छूट ने के साधन ये हैं त्रिविकारक हंससरी के गुरु मे
मगवान् मै भक्ति के होने से अनुवर्तनकरने से विषय
तृष्णा छोड़ने से सुख दुःखों के सहने से सब कार्यों मे
जीव के दुःख देख ने से तत्त्व विचार से काम्य कर्म के
त्याग से ॥ १० ॥

प्रतिदिन हमारे पूजादि कर्मों से हमारी कथा से हम को
देवता मानने वाले भक्तों के सङ्ग से हमारे गुणों के कीर्तन
से निर्वैरता से समता से चित्तकी शान्ति से देहगृहादि-
क मे जो आत्मबुद्धि तिस के छोड़ने से ॥ ११ ॥

अध्यात्मयोग से एकान्त सेवासं प्राण इन्द्रिय मन इनों
के अच्छीतरह से जीतने से शास्त्र में अच्छी अज्ञासे निरन्तर
अज्ञानसे सावधानतासे बचनों के नियमन से ॥ १२ ॥

सर्वत्र हमारे भाव के देखने से अनुभव सहित ज्ञान के
होनेसे समाधिसे धैर्यसहित यत्न के करने से कुशलपुरुष का
अहङ्कारनामक विष्णु देह छूटजाता है ॥ १३ ॥

अविद्या से प्राप्त हुआ जो कर्मोंका स्थान हृदयका प्रस्थि
अज्ञान तिसको उपदेश के अनुसार इस उपाय से अच्छी-
तरह दूरकरके सब उपायों से निवृत्त होजावे ॥ १४ ॥

मेरे अनुग्रह को चाहने वाला मेरे लोकको चाहने वाला
पुरुष राजा अथवा गुरु अपने पुत्रों को तथा शिष्यों को
कोचरहित होकर जो कि अज्ञानी हैं तिनको इस प्रकार
शिक्षावे जो कर्ममे मोहित हैं तिनको कर्म मे संयुक्त नहीं
करे काम्यकर्मों में उन को लगाने से मनुष्य को क्या अर्थ
लाभ होगा ॥ १५ ॥

कस्तं स्वयं तदभिज्ञो विपश्चिदविद्यायामन्तरे वर्तमानम् ।
 वृष्ट्वा पुनस्तं सघृणः कुबुद्धिं प्रयोजयेदुत्पथगं यथान्वधम् ॥ १७ ॥
 गुरुर्न स स्यात् स्वजनो न स स्यात्पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् ।
 दैवं न तत्स्यान्न पतिश्च स स्यान्न मोक्षयेद्यः समुपेत मृत्युम् ॥ १८ ॥
 इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः ।
 पृष्ठे कृतो मे यदधर्म आरादतो हि मामृषभं प्राहुरार्याः ॥ १९ ॥
 तस्माद्भवन्तो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसममुं सनाभम् ।
 अक्लिष्टबुद्ध्या भरत भजध्वं शुभ्रूषणं तद्गुराणां प्रजानाम् ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

सब लोक सब अपने कल्याण में महान हो गया है जोकि मन्त कामी होकर विषयो को चाहता है थोड़ेसुक के लिये परस्पर मे बैर करता है मूढ होने से मन्त दुःख को नहीं जानता है ॥ १६ ॥

भीषरखामिहृतभाषार्थदीपिका ।

तमीदृशं कुबुद्धिं दृष्ट्वा तत्रैव कस्तं प्रवर्तयेन्न कोऽपि उत्प-
 येन गच्छन्तमन्धं यथा तेनैव गच्छेति को ज्ञेयात् ॥ १७ ॥

समुपेतः संप्राप्तो मृत्युः संसारो येन तं ततो भक्ति-
 मार्गोपदेशेन यो न मोक्षयेत्सगुर्वादिने भवतीत्यर्थः यद्वा यस्तं
 मोक्षयितुं न शक्नुवात्स तस्य गुर्वादिने स्यादिति निबंधः
 नतश्च पिता न स्यादिति पुत्रोत्पत्तौ यत्नां न कार्य इत्यर्थः
 दैवं देवता न स्यादिति पूजा न प्राज्ञेत्यर्थः एवमन्यदपि द्रष्ट-
 व्यम् ॥ १८ ॥

एवं मोक्षधर्मानुपादिह्य भ्रातृशुभ्रूषणलक्षणं धर्मं स्वर्गादिनि-
 हृतये तेषां जन्मकथनपूर्वकमाह द्वाश्याम् । इदं मनुष्याकारं
 शरीरं मम दुर्विभाव्यमित्यर्थं मदिच्छाविद्यसितम् नखदं
 प्राकृतो मनुष्य इत्यर्थः मे हृदयं तु सत्त्वं किं तद्दयं यत्र
 धर्मस्तत् शुद्धं सर्वमित्यर्थः कुतः यद्यस्मान्मयाधर्मो दूरादेन
 पृष्ठे कृत उत्सारितः अत एवमामृषभं श्रेष्ठं प्राहुः ॥ १९ ॥

भवन्तश्च हृदयेन शुद्धसस्वमयेन जातास्तस्मान्मरसं हित्वा
 महत्तमं सनाभं सोदरं भजध्वम् ननु त्वत्पुत्रत्वात्त्वां वयं
 भजेम राजपुत्रत्वात्प्रजास्य पाश्यामेति चेदत आह । तदेव मे
 शुभ्रूषणं प्रजानां च पाशने भरतानुवृत्तैव सर्वं कृतं स्यादिति
 भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्भीमराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचण्डिका

एवमविद्यायामन्तरे वर्तमानमज्ञानान्तरे वर्तमानं कर्ममार्गं
 एव वर्तमानमिति वा तं श्रेयसि महदधिःपुरुषं दृष्ट्वा स्वयं तदभिज्ञः
 श्रेयस्तस्मात्प्रनाभिज्ञः अत एवविपश्चिद्वेयोपादेयविभागः सुहृ-
 क्षेपकः पुत्राद् कुबुद्धिं तत्र कर्मसि पुनः प्रयोजयेत् शत्रुश्रेयसि

[१६]

प्रयोजयेदित्यर्थः तत्र दृष्टान्तः यथानुत्पथेन गच्छन्तमन्धं तेनैव
 गच्छेति यो ज्ञेयात् इति ॥ १७ ॥

यस्मिन्मक्तिबोगोपदेशेन संसारात् मोक्षयेत्सर्वं गुरु-
 त्वादिकमेव नास्तीत्याह । गुरुति । वः गुर्वादिर्हितापुपदेशापि
 समुपेतः संप्राप्तो मृत्युः संसारो येन तं पुनांसं बोगोपदेशेन
 संसारात् मोक्षयेत्स गुर्वादिरेव न भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं तावन्मोक्षधर्मानुपादिह्य भ्रातृ शुभ्रूषणलक्षणं धर्मं
 स्वर्गादिनिहृतये तेषां जन्मकथनपूर्वकमाह द्वाश्याम् । अमेदं
 शरीरं दुर्विभाव्यमितरसजातीयत्वेन विभावयितुमशक्यमित्यर्थः
 कुतः हि यस्मात् सत्त्वं मे हृदयं हृदयं सर्वप्रचुरं अमेदं शरीरं
 रजस्तमः प्रचुरमिति सजातीयत्वेन दुर्विभाव्यमित्यर्थः किन्तुसत्त्वं
 यद्दयं म इत्यर्थं तत्राह । यत्र सर्वधर्मः अमे कृतः यत्र चाधर्म-
 भ्रातृ दूरात् पृष्ठे कृतः आगतधर्मैरोचकं प्रवृत्तिधर्मैरोचकं
 यत्तत्सस्वमित्यर्थः अतः सर्वप्रचुरं मच्छरीरमतो मामाशो श्वभं
 श्रेष्ठं प्राहुः ॥ १९ ॥

हृदयेन सर्वप्रधानहृदयेनापवाङ्मिताः तस्मात् मच्छरीरा-
 जाताः भवन्तः सर्वे सर्वप्रचुराः अतः सनाभं सोदरं महीवासं
 भवतां पूजयामुं भरतमक्लिष्टबुद्ध्या निष्कपटभावेन भजध्वं
 ननु त्वत्पुत्रत्वात्त्वां वयं भजेम राजपुत्रत्वात् प्रजास्य पाश्याम
 इति तत्राह । तदेव मे शुभ्रूषणं प्रजानां च पाशने भरतभजनैव
 तदुभयं कृतं स्यादिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्भिज्जबन्धुजतीयेकृतपदरत्नावली ।

तर्ह्यमूढो वेत्सीत्यायातं तदस्तु ततः किं तत्राह । कस्तमिति ।
 स्वयं तदभिज्ञः प्रवृत्तिधर्मादनन्तदुःखावासिमभिजानम् । को
 विपश्चित्तं ज्ञानी पुरुषः अविद्यायामन्तरे अज्ञाननिमित्तसंसार-
 विषये वर्तमानं कुबुद्धिं तं दृष्ट्वा सपृच्छो दयालुः पुनरपि तं पुरुषं
 प्रवृत्तिधर्मे प्रयोजयेत् न प्रयोजयेतीत्यर्थः कर्षामिव उत्पथगं मार्गं
 विहाय गच्छन्तमन्धं यथा कुमार्गे न योजयति तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥

इतोऽपि प्रवृत्तिधर्मस्योपदेश्यां गुरुत्वादिकमपि न स्यादि-
 त्याह । गुरुति । समुपेतमृत्युमज्ञानात्त्वात्संसारं प्रवृत्तिधर्मे-
 स्योपदेशे विषये गुर्वादिभिरपि न कर्तव्येत्यावाह ।
 गुरुति । गुरुति पुनः न स्यादित्वापुत्रकम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अतो गुवांदिना हरेः स्वरूपमुपदेष्टव्यमित्याशयवानाह । इदं शरीरमिति । दुर्बिभाव्यं दुर्बिकल्प्यम् अपरिच्छिन्नस्वाद्भौतिकत्वात् ज्ञानात्मकत्वाच्च कृत इत्यत्राह । सत्त्वमिति । मे सत्त्वं बलं ज्ञान-समाहारलक्षणां वस्तुहृदयं हि यस्मात्सस्मात् ज्ञानपूर्वमनुष्ठित एव धर्मः न त्वन्य इत्याभिप्रेत्याह । यत्रेति । यत्र यस्मिन् ज्ञाना-त्मके हृदये धर्मः स्थितः अनेन ज्ञानपूर्वानुष्ठितो धर्मः नित्य-फलप्रद इत्युक्तं भवति प्रसङ्गादधर्मस्थानमाह । छष्ट इति । मे पृष्ठं भूत्वा अधर्मे आरात्कृतो दूरीकृत इति यद्यस्मात्सस्मा-ज्ज्ञानरूपत्वाच्चर्मादिस्थितिहेतुत्वाच्च ऋषभमाहुः ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितं धर्मं हृदये विभर्तीति के आर्याः शब्दतत्त्वाप्येवेति इति ॥ १९ ॥

उक्तार्थमुपमंहरन्नेषां योग्यगुणविशिष्टं हरिमुपदिशति । तस्मा-दिनि । भवन्तः सर्वे मम हृदयेन जाता इति यस्मात्सस्मात्पूयं महीयांसं महतोऽपि महान्तं भरतं प्रजाभरणारतं सुनाभं सर्वा-धारं हरिर्मक्लिष्टबुद्ध्या भजध्वं "नाभिरित्यथ नाम स्याद्धरेः सर्वांध्रयो यतः," इति वचनाद्धरेरिदं यौगिकं नाम अनेन भरतो येषां पूज्य इति ध्वनयति भवच्छुभ्रयणो न भवत्प्रिया मुक्तिः कर्मलगना स्यात् ज्येष्ठानुवर्तनशुभ्रयणलक्षणेन किमित्याशङ्क्य भवद्भिरनुवर्तितेन भरतेन यत्प्रजानां भरणं तत्रस्थस्य मम शुभ्रयणं भवतीत्याह । शुभ्रयणमिति । ज्येष्ठानुवृत्त्या राष्ट्रमेदाभावेन भवद्भिरपि प्रजाभरणमनुष्ठितमिति । अतो भरतं शुभ्रयणं भव-द्भिरपि मम शुभ्रयणं कृतमिति ज्ञातव्यम् ॥ २० ॥

श्रीमद्गीताश्रीमत्सामिहृतकमसम्दर्भः ।

व्यावहारिकगुणोद्दिपित्यागोऽपि परमार्थपधिकानां न होय इत्याह । गुरुं स स्यादिति टीकायां पुत्रोत्पत्तौ यन्मो न कार्थ्ये इत्यत्र तेनेति शेषः यन्ने न कुर्यादित्यादिकं तु वक्तव्यं कर्तृपदानेनैव विवक्षितत्वात् ॥ १८ ॥

माधेशावतारतया प्रतीतस्य भीष्मपभदेवस्यापि विग्रह एव युज्यते । इदं शरीरमिति । इदं मनुष्याकारं मम शरीरं हि निश्चितं दुर्बिभाव्यं दुर्बिकर्षं यत्तत्त्वं तदेव यत्रैव धर्मो भागवतलक्षणाः तत्रैव मे हृदयं मनः यद्यस्मात्सस्मात्प्रितीतादि-लक्षणां धर्मो मया पृष्ठे कृतः ततः पराङ्मुखोऽहमित्यर्थः अत एव वक्तुरस्य भीष्मपभदेवस्य सर्वान्तिमखीलापि व्याजान्त-र्धापनमेव प्राकृतलोकप्रतीत्यनुसारेणैव तु तथा वर्णितम् आत्मा-रामनारीतिर्दशैतार्था तदुक्तम् । योगिनां साम्परायविधिमनु-शिक्षयन्ति । अतः स्वकलेवरं जिहासुरित्यत्र कलेवरशब्दस्य प्रपञ्च एवार्थः उपासनाशास्त्रे तस्य तथा प्रसिद्धेः ॥ १६ ॥

ननु जायात्मजगतमनु न प्रीतियुक्ता इत्यनेन स्वस-म्बन्धिभक्तिः परित्याजितैव पुनः कथमुपदिश्यते तत्राह । महीयांसमिति । महत्सङ्गं द्वारमाहुर्दित्यादिना तेषां महतां सङ्ग उपदिष्टः तेषां मयि, अर्थे भङ्गात्तस्य न एवाह्नि-वद्व्या सुखमेव महत्सङ्गं ॥ १७ ॥

श्रीमद्भिरभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

तमेतादृशं कुर्षुञ्चि इहा तत्रैव कस्तं प्रवर्तयेत् न कोऽपि उदपथेन गच्छन्तमन्धं कः खलु तेनैव गच्छन्ति वदेत् ॥ १७ ॥

एवं भक्तेरुपदेष्टारमामिनस्य तदनुपदेष्टृणां गुरुत्वबन्धुत्वात् भावं तदेतुकं तेषां त्यागं चामिष्यज्जयति । समुपेतः सम्प्राप्तो मृत्युः संसारो येन तं जनं भक्तिमार्गोपदेशनं यो न मोच-येत् स गुडवादिनं भवेत् न भवति बाह्यः शुक्रामिष तं गुणं त्यजेदेव तस्य प्रणाल्यनुवृत्त्याद्यभावेऽपि न प्रत्यवायीस्यादिति भावः एवं विभीषणां रावणमिष तं स्वजनं प्रह्लादो हिरण्य-काशिपुमिष तं पितरं श्रीभरतः कैकेयीमिष- तां जननीं खट्वाङ्ग इन्द्रादिमिष तद्देव याज्ञिकप्राहायणी याज्ञिकविप्रामिव तं पतिं त्यजेदेवेत्यर्थः यद्वा स्यादिति विधीलङ्गा यस्तं मोचयितुं न शक्नुयात् स तस्य गुडवादिनं स्यात् प्रणाल्य-नुवृत्त्यादिकं न गृह्णीयाद्यादि गृह्णीयात्तर्हि प्रत्यवायी स्यादिति तेन च यदि मोचयितुं न शक्नुयात् तर्हि गुरुर्भविनु-मन्धं न शिष्यं कुर्यात् स्वजनो भवितुं बन्धुतां न दद्यात् पिता भवितुं पुत्रोत्पत्तौ न यतेत जननी भवितुमन्धं गवर्भं न दद्यात् देवं भवितुं पूजां न गृह्णीयात् । पतिर्भवितुं पाणिं न गृह्णीयादिति धीतिनम् ॥ १८ ॥

यस्य भक्तिः कस्तथा स क भगवांस्तथा भक्तिप्राप्त्यर्थे भाग-वतसेवाच्चापेक्षायीयेति क वा स भागवत इति युष्माकमलोऽपि प्रयासो नास्ति यतो गृह एव भगवानहं वः पिता तथैव गृह एव भागवतोऽयं वो धाता वसेत् इत्याह । इदमिति द्वाऽयाम् । इदं शरीरमिति इदं मनुष्याकारं शरीरं हि निश्चितं दुर्बिभाव्यं दुर्बिकर्षं यत्तत्त्वं विद्वानस्वरूपं तदेव मत्त्वं प्राकृतो मनुष्य इत्यर्थः चिद्वस्तुनस्तत्त्वस्य यन्मूर्त्तत्वम् एतदेव दुर्बिभाव्यत्वम् अन्येषां पृथिव्यादीनां तत्त्वानां दुर्बिभाव्यत्वाभावादिति भावः हि निश्चिनं यत्र मे धर्मः मत्प्राप्तो भक्तियोगस्तत्रैव मे हृदयं मनः "साधवो हृदयं मलयम्" इति मनुक्तं मे अधर्मः मज्जमभिज्ञोऽर्थः । आराहुरत एव पृष्ठे कृतः ततः पराङ्मुखोऽहं तत्र मे न मनं इत्यर्थः अतो हेनोर्मांमृषभं सर्वधेष्टम् ॥ १९ ॥

हृदयेन उरसा जाताः अत एव पुत्रा औरसा उच्यन्ते इत्यर्थः सनाभं सोदरं भरतं भजध्वं ननु गृहेषु जायात्मजगति-मत्सु न प्रीतियुक्ता इत्यनेन कलत्रपुत्रप्राप्तिव्यासक्तिं निश्चि-द्ध्यापि पुनस्तां किमिष्टयुपदिशसीत्यत आह । महीयांसं मह-त्स्वपि श्रेष्ठं महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तैरित्यादिना भाकहेतुत्वेन महत्सेवाया मयैवोक्तत्वात् अक्लिष्टबुद्ध्येति भ्रातृत्वेन तुल्यै-रस्माभिः कथमयं भजनीय इति व्यवहार दृष्टिर्न कार्येति भावः ननु तत्र परमेश्वरत्वात् पितृत्वाच्च त्वां वयं भजामः भक्ति-हेतुत्वेन नारदादीन् महतः सेवेमहि महाराजपुत्रत्वात् प्रजाध-पालयाम इति चेत्तत्राह । तदेव मे शुभ्रयणं प्रजानां च पालनं भरतानुवृत्त्येव सर्वं कृतं स्यादिति मन्मतमिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अथ यः यं जीवं भगवत्प्राप्तिमार्गोपदेशादिना संसारान्मोच-यितुं न शक्नुयात् स तं जीवं शिष्यादिकं न कुर्यादित्याह । यः समुपेतमृत्युं समुपेतः सम्प्राप्तः मृत्युः संसारो यं यद्यदि संसा-

भूतेषु वीरुद्भ्य उदुत्तमा ये सरीसृपास्तेषु संबोधनिष्ठाः ।
 ततो मनुष्याः प्रमथास्ततोऽपि गन्धर्वसिद्धा विबुधानुगा ये ॥ २१ ॥
 देवासुरेभ्यो मघवत्प्रधाना दक्षादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषाम् ।
 भवः परः सोऽथ विरिञ्चवीर्यः स मत्परोऽहं द्विजदेवदेवः ॥ २२ ॥
 न ब्राह्मणैस्तुल्ये भूतन्यत्पश्यामि विप्राः ! किमतः परं तु ।
 यस्मिन्नृभिः प्रहुतं श्रद्धयाहमश्नामि कामं न तथाग्निहोत्रे ॥ २३ ॥
 धृता तनूरुशती म पुराणी येनेह सत्त्वं परमं पवित्रम् ।
 शमो दमः सत्यमनुग्रहश्च तपस्तित्तिज्ञानुभवश्च यत्र ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

राज मोक्षयेत् स गुरुर्न स्यात् शिष्यं न कुर्वीत् एवमग्रेऽपि
 बोध्यम् ॥ १८ ॥

अथ भरतानुवृत्तिब्राह्मणभक्तिः सर्वभूतेषु वासुदेवदृष्टिश्च
 भवतिः कर्त्तव्या बुद्ध्यासासनस्येश्वरस्य ममाश्रयेति पुत्रशि-
 क्षार्थं स्वस्येश्वरस्येश्वरत्वमाह । न तु स्वमाहात्म्यसूचनार्थमिद-
 मिति इदं मम शरीरं तावदुर्विभाष्यं दुर्भेद्यं मम स्वरूपस्य
 तु का कथा मे हृदयमन्तःकरणाच्च तस्यं शुद्धं यथायंस्वव-
 हारनिष्ठमित्यर्थः यत्र धर्मो वसतीति शेषः यद्येन मे मम हृदयेन अधमः
 दूरात्पृष्ठे कृतः जतो मामृषभं श्रेष्ठं प्राहुः ॥ १६ ॥

हृदयेनोक्तैश्च यो न तस्मादुक्तलक्षणाच्छरीराज्जाताः ॥ २० ॥ २१ ॥

भाषाटीका ।

पण्डित होकर खर्य उस बात को जानने वाळा ऐसा
 जान होगा जो कि उसका अविद्या में वर्तमान देख करके
 भी दर्यालु होकर उस कुबुद्धिपुरुष उत्पथगामी को अन्ध-
 की तरह उसी मार्ग में चलावगा ॥ १७ ॥

इस संसार में जन्म मरण रूप मृत्यु को जो नहीं
 सुटासके सो न किसी का गुरु होवे न स्वजन होवे
 न पिता होवे न माता होवे न देव होवे न पति होवे उसको
 कोई जोग्यता नहीं है ॥ १८ ॥

यह हमारा मनुष्याकार शरीर तर्कना करने के योग्य
 नहीं है जिससे शुद्ध सत्त्वमय हमारा हृदय है जिस हृदय
 में धर्म है मैने अधर्म को दूरही सं पीठ के तरफ कर दिया
 है इसी से श्रेष्ठपुरुष मेरे को श्रवण कहने हैं ॥ १९ ॥

हे पुत्रो ! तिस हेतु से आप जोग मेरे हृदय से सब भये
 हो तो सब मिलकर तुमारे सहोदर तुम से बडे इन भरत
 को शुद्ध बुद्धि होकर मजो तिसी से तुमारा प्रजापवनरूप
 धर्म भी होजायगा ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इदानीं ब्राह्मणाश्च मेव्या इत्याशयेन तेषां सर्वेषुः श्रेष्ठ-
 माह पञ्चमिः । भूतेषु चेतनाचेतनेषु विरोहर्त्तीति वीरुधः स्थावरा

उदुत्तरतिशयेनोत्तमाः तेभ्योऽपि ये सरीसृपाः सर्वेभ्योऽपि जड
 मास्ते उदुत्तमा इति सर्वेभ्योऽपि तेषुपि संबोधा निष्ठ
 स्थितिर्येषां पश्वादीनां ते कीटादिभ्यः तनस्तेषुपि मनुष्या
 ततोऽपि प्रमथा भूतप्रमादयः ततोऽपि गन्धर्वाः ततः सिद्धाः ततोऽपि
 विबुधानुगाः किन्नरादयः ॥ २१ ॥

तेभ्योऽसुराः देवा असुरेभ्यः संधिरार्यः देवाश्च मघवत्प्र
 धानाः देवेभ्य इन्द्रः श्रेष्ठ इत्यर्थः ततोऽपि ब्रह्मसुता दक्षादय
 तेषां मध्ये भवः परः श्रेष्ठः स भवो विरिञ्चवीर्यो विरिञ्च
 वीर्यं शक्तिः कारणं यस्य स विरिञ्चवीर्यः अतस्तज्जनकरवाङ्मिरि
 ञस्ततः पर इत्यर्थः स विरिञ्चो मत्परः अहं परो यस्य द्विज
 देवा ब्राह्मणा एव देवाः पूजया यस्य सोऽहम् ॥ २२ ॥

ब्राह्मणैरन्यदूते न तुल्ये समं न पश्यामि अतो ब्राह्मणा
 त्परं तु भूतं किं पश्यामि न किञ्चित् विप्रा इति तत्रत्यानां
 ब्राह्मणानां सम्बोधनम् समस्येषामावाद्भिकं कुतस्त्वमित्यर्थः तत्र
 हेतुनाह सार्द्धाऽयाम् । यस्मिन् ब्राह्मणे श्रद्धया प्रकर्वेण हुतमश्नादि
 कामं यथेच्छमहमश्नामि ॥ २३ ॥

मे तनूर्मूर्तिर्भेदाभ्या येन ब्राह्मणोनेह लोके धृता यत्र च
 ब्राह्मण्यं सत्त्वाद्योऽष्टौ गुणाः सन्ति ततः परं किं पश्यामीत्य-
 न्ययः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भारतवाच्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

इदानीं भागवताश्च संबधा इति वक्तुं तेषां सर्वेषुः श्रेष्ठ-
 माह पञ्चमिः । भूतेषु चेतनाचेतनेषु विरोहर्त्तीति वीरुधः धीरुद्भ्यः ये
 उत्तमाः सरीसृपा जडमास्तेषु संबोधनिष्ठाः बोधेन सहिता
 स्थितिर्येषां पश्वादीनां ते कीटादिभ्यः उत्तमाः तेभ्यो मनुष्यास्ते
 भ्योऽपि प्रथमास्ततो गन्धर्वाः किन्नरादयः ॥ २१ ॥

तेभ्यः असुरास्तेभ्योऽपि मघवत्प्रधाना इन्द्रप्रभृतयो देवाः देवा-
 सुरेभ्य इत्यत्र संधिरार्यः तेभ्योऽपि दक्षादयो ब्रह्मसुताः तेभ्योऽपि
 भवो इन्द्रः परः श्रेष्ठः स भवः विरिञ्चवीर्यः विरिञ्चः ब्रह्मा पर्यः श्रेष्ठो
 यस्मात्तथा भवस्य जनको विरिञ्चो भवाच्छ्रेष्ठ इत्यर्थः विरिञ्चवीर्ये
 इति पाठे विरिञ्चस्य वीर्यं शक्तिः कारणं याद्विरिञ्चवीर्यः तज्जन-
 कवाङ्मिरिञ्चस्ततः पर इत्यर्थः स विरिञ्चः मत्परः अहं परो
 यस्य तथाभूतः अहं द्विजः । ब्राह्मणश्रेष्ठा एव देवा यस्य तथा-
 भूतः उत्कर्षकाष्टाभूता इति शेषः ॥ २२ ॥

श्रीमद्गीतराजबाचार्यकृतसांगतसम्बन्धिका ।

तदेवाह । नेति । हे विप्रा ! इति तत्रत्यब्राह्मणानां सम्बोधनं ब्राह्मणैरभ्यजृतं न तुल्ये सममेव न पश्यामि अतो ब्राह्मणोऽप्यः परमुत्कृष्टं भूतं किं पश्यामि न किञ्चित्समस्यैवाभावात्किञ्चित् कृत इत्यर्थः तत्र हेतुनाह । साञ्जैन यस्मिन् ब्राह्मणाप्रौ भ्रष्टया प्रकर्षेण हुनमन्नादिकं कामं यथेच्छमहमभ्यामि यथा ब्राह्मणान्तर्थाभिप्रेनाभ्यामि तथाग्निहोत्रे नाभ्यामि अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयवैदिककर्मोपलक्षणकः तत्राग्निहोत्रे नाभ्यामीत्यर्थः ॥ २३ ॥

किं च तन्शब्दः शमादिगुणपरः वेदपरो वा पुराणी चिरन्तना मे तन्मूर्तिर्बेदाख्या येन ब्राह्मणेनेह लोके भूता शमादिगुणपरत्वे तु शमोदम इत्यादिस्तरपञ्चः यत्र ब्राह्मणे निरतिशयपवित्रं सर्वं प्रतिष्ठितमिति शेषः तथा यत्र ब्राह्मणे शमाद्यः प्रतिष्ठितास्तत्र शमोऽन्तःकरणनिग्रहः बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः मनुतरादित्यं भूतहितं च सत्यम् अनुग्रहः भूतानुग्रहः तप मनशानादित्तितात्त्वा इन्द्रसहिष्णुना अनुभवः स्मार्त्तपरमात्मयाथास्थानुभवः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

तारतम्यज्ञानमेव मुक्तिसाधनं नास्वादिति भावेन तदाह । भूतेष्विति । भूतेषूपपन्नेषु प्राणिषु मध्ये धीरुद्भयः स्तम्भेऽप्यो ये सरीसृपा जङ्गमास्त उदुत्तमा उत्कृष्टतमा इति ज्ञेयाः तेषु सरीसृपेषु ये सुबोधनिष्ठाः ज्ञानयुक्तास्ते पश्चाद्य उत्तमा इति सर्वत्र याञ्चम ॥ २१ ॥

ये इत्यादयो ब्रह्मसुताः सनकाद्यश्च तेषां सकाशाद्भिन्द्रः प्रधान इत्यर्थः अथ इन्द्रानन्तरं विरिञ्चवीर्यो विरिञ्चपुत्रो यो भवः स रुद्र उत्तमः स विरिञ्चस्तस्माद्गुदात्परः तस्माद्दहमेव परो नाग्य इत्यत उत्तम मत्पर इति अहमेव परो यस्य स तथा अनेन मुख्यप्राणस्य विरिञ्चसमत्वं सूचयति राजभिर्ब्राह्मणभक्तिर्विशेषतोऽनुष्ठेयेति वेदयितुमाह । अहं द्विजेति । द्विजदेवानां हेवः ॥ २२ ॥

ब्रह्मादीनामेश्वर्यमदेन ब्राह्मण्यतिरस्कारसम्भवेन कुलनाशः स्यात्सन्धानुपपन्न इति तेषु भ्रष्टातिशयजननार्यमाह । न ब्राह्मणैरिति । ज्ञानपात्रत्वात्तः विप्रात्परमुत्तमं मम सन्निधानपात्रं किञ्च न किमपीत्यर्थः कुत एतदत्राह । यस्मिन्निति । मम तृप्तिहेतुर्बेदादित्यर्थः नन्वगम्यादेः सम्भवात्किञ्चिद्विशेषोच्यत इति तत्राह । न तथेति ॥ २३ ॥

अग्न्यादेर्गुणैर्बिदाष्टपादित्याह । भूतास्तनूरिति । पवित्रं सर्वं शमादिगुणा अनुभावो ज्ञानं च यत्र येषु ब्राह्मणेषु सन्ति ते ब्राह्मणा मे पुराणीरुशतीः शुद्धास्तनूर्मेत्स्यादिलक्षणा वेदाख्या वा भूता भारयन्तीति येन तस्मात् ब्राह्मणोऽप्यः परं न किमपीति भावः यद्वा येन ब्राह्मणकुलेनापौरुषेयत्वेन निर्मलाः पुराणीः मनप्रविनिधनाः मे तनूस्तनवो वेदलक्षणा भूता यत्र ब्रह्मकुले सर्ववादिगुणाः सन्ति तस्मात्परमुत्तमं न किमपीति ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतगोख्ये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

भूतेष्वित्यादिकमुत्तरोत्तरं तदुत्तमं द्विजदेवतानाम्नु

स्वात्प्राणीयत्वाच्छ्रेष्ठं विवक्षितं तच्च स्तोपकारित्वमननेन तर्ह वाह । यस्मिन्निति । तद्द्वारेव मम तृप्तिः स्यादित्यर्थः ॥ २१—२३ ॥ सा च कुतस्तत्राह । भूतेति । तद्द्वारेष्वेव कारणात् सर्वमिति सर्वमन्तःकरणं पवित्रं विशुद्धमनुग्रहोभूतत्वात् तपः कर्षः अनुभवः श्रीभगवतः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायर्हर्षिणी

इदानीं ब्राह्मणाश्च सेव्या इत्याशयेन तेषां सर्वेभ्यः श्रेष्ठ्यमाह चतुर्भिः । मतेषु मध्ये विरोहन्तीति विरुधः स्थावरा उत्तमा उच्चैरतिशयेनोत्तमाः तेभ्योऽपि सर्वेन्तीति सरीसृपा जङ्गमाः तेष्वपि सबोधनिष्ठा स्थितिर्येषां ते पश्चाद्यः विबुधानुगाः किलराद्यः तेभ्योऽसुरा देवाः असुरेभ्यः सन्निधरायः देवाश्च मघवत्प्रधानाः वेदेभ्य इन्द्रः श्रेष्ठ इत्यर्थः । तत इन्द्रादपि ब्रह्मसुता दक्षाद्यः तेषां मध्ये भवः परः श्रेष्ठः स च विरिञ्चवीर्यः ब्रह्मपुत्रः पुंसस्यमार्षे तज्जनकत्वात्ततो ब्रह्मा श्रेष्ठ इत्यर्थः । अत्र ब्राह्मणभक्तेः प्रक्रान्तत्वात् ब्राह्मण्येवैवांशेन भवादिद्विरिञ्चस्य श्रेष्ठ्यं वैष्णवतया वैश्वर्येण च भवस्यैव तस्मात् श्रेष्ठ्यमिति ज्ञेयम् । स ब्रह्मा मत्परः अहं परो बस्येति ब्रह्मतोऽप्यहं श्रेष्ठ इत्यर्थः द्विजेषु दीव्यन्तीति द्विजदेवा विप्रा एव देवा बस्य सः मत्तोऽपि पूज्या ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

ब्राह्मणैरभ्यजृतं न तुल्ये हे विप्रा ! अतो ब्राह्मणोऽप्यः परं किं पश्यामि नेव पश्यामीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । यस्मिन्निति साञ्जैन ॥ २३ ॥

मम तन्मूर्तिर्बेदाख्या येन इह लोके भूता यत्र च ब्राह्मणे सर्ववाद्योऽद्यो गुणाः सन्ति ततः परं किं पश्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धाभ्युत्पत्तीः

द्विजदेवा देवा यस्य सः तथा ॥ २२ ॥

ब्राह्मणैरभ्यजृतं न तुल्ये समं न गणयामि अतो ब्राह्मणात् परं श्रेष्ठं तु अभ्यजृतं किं पश्यामि न किञ्चित् हे विप्रा ! इति तत्रत्यानां मुनीनां सम्बोधनं यस्मिन् ब्राह्मणे ॥ २३ ॥

येन ब्राह्मणेन मे तन्मूर्तिः वेदरूपा इह लोके भूता यत्र ब्राह्मणे सर्ववाद्यो गुणाः सन्ति ततः परं किं पश्यामीत्यनुपङ्गः ॥ २४ ॥

भाषाटीका

सर्व प्राणिमात्र मे इह उत्तम हैं तिनसे खखने वाले उत्तम हैं उनसे भी ज्ञानबाले पशु प्रादि उत्तम हैं तिनसे मनुष्य उत्तम हैं तिनसे भूत प्रेतादि उत्तम हैं तिनसे गन्धर्व उत्तम हैं तिनसे सिद्ध उत्तम हैं तिनसे किन्नर उत्तम हैं ॥ २१ ॥

तिन से असुर उत्तम हैं तिनसे देवता उत्तम हैं देवतांसे इन्द्र उत्तम है तिससे ब्रह्माजी के पुत्र इत्यादिक उत्तम हैं उनमें भी महादेवजी उत्तम हैं उन से भी ब्रह्माजी उत्तम हैं महा से मैं बड़ा हूँ मेरे भी पूजनीय ब्राह्मण हैं ॥ २२ ॥

मत्तोऽप्यनन्तात्परतः परस्मात्स्वर्गापिवर्गाधिपतेर्न किञ्चित् ।
 'येषां किमु स्यादितरेण तेषामकिञ्चनानां मयि भक्तिभाजाम् ॥ २५ ॥
 सर्वाणि मस्त्रिण्यतया भवस्त्रिभराणि भूतानि सुता ! ध्रुवाणि ।
 सम्भावितव्यानि पदेपदे वो विविक्तदृग्भिस्तदुद्धारणं मे ॥ २६ ॥
 मनोवचोदृक्करणोहितस्य साक्षात्कृतं मे परिवर्हणं हि ।
 विना पुमान् येन महाविमोहात्कृतान्तपाशात् विमोक्तुमीशेत् ॥ २७ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवमनुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिष्टानपि लोकानुशासनार्थं महानुभावः परमसुहृद्भगवानृषभाप-
 देश उपशमशीलानामुपरतकर्मणां महामुनीनां भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षाणां पारमहंस्यधर्ममुपाशिक्षमाणाः
 स्वतनयशतज्येष्ठं परमभागवतं भगवज्जनपरायणं भरतं धरणिपालनायाभिषिच्य स्वयं भवन एवोर्व-
 रितशरीरमात्रपरिग्रह उन्मत्त इव गगनपरिधानः प्रकीर्णकेश आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मावर्ता-
 त्प्रवव्राज ॥ २८ ॥

जडान्मृगकक्षविरपिष्ठाघोन्मादकवद्वधूतवेशोऽभिभाष्यमागोऽपि जनानां गृहीतमौनव्रतस्तूर्णो
 बभूव ॥ २९ ॥

तत्र तत्र पुग्ग्रामात्सर्वेषु वाटखर्वटशिविरत्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिपुन्यपथमवनिचरापसदैः
 परिभ्रूयमानो मक्षिकाभिरिव वनगजस्तर्जनताडनावमेहनष्ठीवनप्रावशकृद्रजः प्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदवि-
 गणायन्नेवासत्संस्थान एतस्मिन्वेहोपलक्षणे सवपदेश उभयानुभवस्वरूपेण स्वमाहिमावस्थानेनासमा-
 रोपितीहंममाभिमानत्वादविखण्डितमनाः पृथिवीमेकचरः परिवभ्राम ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

हे विप्रो ! मैं ब्राह्मणके साथ दूसरे प्राणिकों तुलना नहीं करना हूँ
 इनसे ज्यादा कोई को भी नहीं देखता हूँ जिन ब्राह्मणों के मुखमें
 भक्षा पूर्वक दृष्टियों का दिया जो मन्त्रादिक तिसकों में यथेष्ट
 भोजन करता हूँ तैसा मन्त्रिद्वारा मे नहीं ग्रहण करता हूँ ॥ २३ ॥

जिस ब्राह्मणने हमारी प्राचीन वेदकपी मूर्तियों धारण
 की है तथा परम पवित्र सस्त्र धारण किया है शम द्ग सत्यदया
 तप तितिक्षा ज्ञान जिसमें स्थित हैं ॥ २४ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

निःस्पृहत्वमाह । मत्तोऽपि येषां न किञ्चिन्प्रार्थनीयमस्ति तेषा-
 मितरेण राज्यादिना किमु स्यात् किमपि ॥ २५ ॥

तदेवं ब्राह्मणसम्मानं विधायिदानीं सर्वभूतसम्मानं विधत्ते
 हे सुता ! सर्वाणि जङ्गमानि स्थावराणि च भूतानि मद्भि-
 ष्टान्तया वो युष्माभिः सम्माननीयानि पदे पदे क्षणक्षणे
 विविकां पूता मस्तरादिरहिता दृष्टिर्येषां तैः तदेव समाह-
 ण्यम् ॥ २६ ॥

सर्वकर्मणामीश्वरार्पणं विधत्ते । मनोवचोदृक्करणात् कर्-
 णानामीहितस्य व्यापारस्य मे परिवर्हणमारोपणमेव साक्षात्कृतं ।

कलम । येन परिवर्हणं विना कावशाशास्त्रिमोक्तुं न शक्यं समर्थो
 भवेत् ॥ २७ ॥

स्वत एव सुशिक्षितानपि लोकानुशासनार्थमनुशास्य मुनीनां
 पारमहंस्यधर्ममुपाशिक्षयिष्यन्भरतमभिषिच्य ऋषभ इत्यपदेशो
 नाम यस्य स भगवान् ब्रह्मावर्तारखंडशास्त्रप्रवाजेत्यन्वयः उभे-
 रितोऽवशिष्टः शरीरमात्रपरिग्रहो यस्य ॥ २८ ॥

अभिभाष्यमागोऽपि जनानां मध्ये जडादिवर्हनेमानस्त्रीती-
 वभूव अचभूतस्यैव येषां यस्य ॥ २९ ॥

तत्र तत्र पुग्ग्रामात्सर्वेषु मार्गेषु पवित्रपथमवनिचरापसदै-
 र्जनादिभिः परिभ्रूयमानोऽपि तदधिगणायार्थेकक्षर एकार्थः
 पृथिवीं परिवभ्रामित्यन्वयः तत्र पुरं पत्तनं ग्रामा दृष्टृहीनाः साकर-
 रानिः खेटः कृपीनत्प्रामः वाटः पुष्पादिवाटिका ल्येष्टः पत्त-
 नपत्तनग्रामः शिविरं सेनाया वासस्थानम् व्रजां गणां स्थान
 घोषो गोपानां स्थानं सार्धो यात्रिकजनसङ्घातः आध्रमा ऋषीणां
 तर्जनं मथजननं ताडनं प्रहारः अयमेहनमुपरिभ्रूयणं प्रायन
 कृत्कृत्य श्रेष्ठप्रक्षेपः पुष्पाणां शकतो रजसस्य प्रक्षेपः पूतिघातोऽघो-
 नायुः दुरुक्तं शापः एतैः अगणाने दृष्टान्तः मक्षिकाभिरिवेति नत्र
 हेतुः अस्मिन् मिथ्याभूते येषामि स्त्रिवेशे देह इत्युपलक्षणात्
 कारो यस्य सदित्यपदेशः ॥ यस्य तस्मिन्निभमानत्वात् ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

हेतुना उभयोः सदसतोयोऽनुभवस्तरुकेषु यस्त्वमिहमन्यव-
स्थानं तेन अत एवाखण्डितं मनो यस्य स परिवन्नाम ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नथाच निःस्पृहा च यत्रास्नीत्याह । मत्त इति । परस्माद्-
द्वाद्द्वेषि परतः परस्मात्स्वर्गापवर्गयोरधिपतेमत्तोऽपि प्रार्थनीयं
येषां ब्राह्मणानां न किञ्चित्कस्ति एवार्माकञ्जनानां नास्ति किञ्चन
प्रार्थनीयं येषां तेषां कञ्चनाः तेषामपि भक्ति कुर्वताम् इत-
रेषां हि कपुरुषार्थेन किमु स्यात् किमपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं भागवतभक्तिं विधायेदानीं सर्वभूतानां ब्रह्मात्मकत्व-
भावं विधत्ते । सर्वाङ्गीति । हे सुताः ! चराणि भूवाणि स्थावराणि
च सर्वाणि भूतानि मन्त्रिष्यतया मन्त्रिण्यतया प्रकृतपुरुषेश्व-
राणां परस्परद्वेषक्षयशुद्धिर्मन्त्रिः भवतिः पदे पदे च्यो क्षेप्य
संमाननीयानि तद्गतसम्भावनमेव ममाहंयां महाराधनम् ॥ २६ ॥

मदाराधनमेव निरतिशयफलसाधनमित्याह । मन इति । मनो
वचोदशासम्भेषां च करणानाम् ईदितस्य व्यापारस्य साक्षात्कृतं
वदं फलं मपरिवर्हणं मदाराधनमेव येन मपरिवर्हणं विना
पमाद् काङ्क्षाशरूपान् महाविमोहान् विमोक्तुं नेशेत् न
शक्नुयात् मदाराधनमेव मुक्तिसाधनं मदाराधनं च सर्वभूतानां
ब्रह्मात्मकतया सम्भावनमेवति भावः ॥ २७ ॥

एवमिति । स्वयमनुशिष्टान् देयोपादेयविभागज्ञानप्यात्म-
नान् लोकानुशासनार्थं लोकस्य विविच्य ज्ञापनार्थमेवमनु-
शास्य स महाप्रभावः सर्वभूतसुहृद्गणान् श्रुयम इत्यपदेशो
व्यवहारो यस्य सः परमहंसाः ब्रह्माधिहस्तेषां धर्मं भक्त्या-
दिकपमुपशिक्षयिष्यन् भरतं भूमयडलपाङ्गनायाभिपिच्य ब्रह्मा-
वतीत् कर्देशाप्रवृत्तयन्वयः केषामुपशिक्षयिष्यन्मुनीनां शुभा-
भयमननशीलानां कथम्भूतानामुपरतकर्मणां निवृत्तप्रवृत्त-
मोक्षानुपशमशीलानां बाह्यान्तःकरणनियमनशीलानां कथं-
भूतं भरतं स्वस्य तनयानां पुत्राणां शतज्येष्ठं भगवज्जना
भागवतान्त एव परायणा भजनीया यस्य तमत एव परमभा-
गवते भागवतभ्रष्टं भगवत्कैः भागवतपयेस्तत्त्व एव पूर्णैः स्वयं
कथम्भूतः प्रवृत्तः गृह एव उर्वरिनः अवशिष्टः शरीरमात्रपरिग्रहो
यस्य सः परित्यक्तवस्त्रभूषणादिदेहानुबन्ध इत्यर्थः उन्मत्त इवो-
पलङ्घितः गगनमाकाश एव परिधानं यस्य सः दिग्गम्बर इत्यर्थः
प्रकीर्णाः विचित्राः केशा येन सः आत्मन्यारोपितः आहवनीयो
वेदकोऽर्पयेत् सः उन्मत्त इवेत्यादिना न शास्त्रातिर्क्षाङ्गवमुच्यते
किन्तु "जनेनावमतो योगी सिद्धिं च विन्दति" इति न्यायेन योग
वर्द्धकायमानादिफलकप्रतविशेषा उच्यन्ते ॥ २८ ॥

अभिभाष्यमायोऽपि जनानां मध्ये जडादिवद्वर्तमानः अवभू-
तवेषः सर्वैः परिभाष्यो येषां यस्य सः गृहीतं मोक्षं व्रतं येन
सः तूर्णानि बभूव जडाचारज्य नाभापेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तत्र तत्र पुरादिव्यनुपदं मार्गं पार्श्वं च निचरापसद्वैः तुर्जनेस्त-
जनादिभिः पारिभूयमानः मन्त्रिः तद्विगणायश्रेव
एकचरः एकाकी सन्पृथिव्यः परिषत्स्यपन्वयः तत्र पुरं
यत्नं प्रामो हृद्वरहितः अन्तः कृपायत्नप्रामः
स्वर्षटः निपादादिप्रामः पार्श्वं पार्श्वं च निचरापसद्वैः सेनाया

आवासस्थानं ब्रह्मो गौनिवासस्थानं घोषो गोपानामावासस्थानं
सार्थो यात्रिकजनसङ्घातः आभ्रमः ऋषीणामाभ्रमस्थानं तर्जु-
भयजनकस्यापारः ताडनं प्रहारः मेहनमुपरिभूषणं मिष्टीवनं
आत्कृत्य श्लेष्मप्रक्षेपणं प्राच्यां पाषाणानां शकृतो मलस्य र-
सश्च क्षेपः पूतिश्रातोऽपानवायुः दुरुक्तं शापः एनेः अविगण-
दृष्टान्तः । मन्त्रिकामिदिष घनगज इति । तत्रैव हेतुः असत्सं-
स्थानं सततपरिणामिनोऽपि हृदयस्य परिणामरूपे सन्निवेशे
देहोपलक्ष्यो देहाकारे सदपदेशे देहात्मन्नान्तिमतामात्मन्व्यप-
देशविषये शरीर इत्यर्थे उभयानुभवः स्वात्मपरमात्म्यायात्स्या-
नुभवः स्वरूपेण स्वमहिम्नः अवस्थानेन स्वस्य आत्मनो महिमा
स्वभावः तस्मिन्नवस्थानेन उभयानुभवरूप एव ह्यात्मनः
स्वस्वभावत्वेनावस्थितिरित्येवमुक्तं स्वमहिमावस्थानेन हेतुना
देहे तदनुबन्धिनि चानारोपितं महंममभिमानो येन तस्य
भावस्तरं तस्माद्देहविलक्षणं आत्मयाथात्म्यानुभवरूपभावापु-
स्वित्या निरस्तदेहात्माभिमानत्वादित्यर्थः अत एवाखण्डितमनाः
सर्वात्मब्रह्मसाक्षात्कारेणैकरूपा मतिर्यस्य ॥ ३० ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्राह्मणोऽपि विशेषोऽस्तीत्याह । मत्त इति । येषां मत्तोऽपि
न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति तेषामितरेण स्वर्गाद्याशीर्षक्षयोन पुरुषा-
र्थेन किमु स्यात् किमपीत्यर्थः स्वचोविश्वासाद्येनन्यादित्यादि-
विशेषणं भक्तिमन्तरेण किमप्यपेक्षणीयमिति प्रकटनाया-
किञ्चनानां भक्तिभाजामिति विशेषणद्वयम् ॥ २५ ॥

इहानीं चराचरभूतानि स्वनिवासहेतुत्वेन सम्भाष्यानीत्याह ।
सर्वाङ्गीति । हे सुताः ! भवतिः सर्वाणि भूतानि मन्त्रिष्यतया
मम निवासस्थानत्वेन भूवाणि निश्चिनानि सम्भाषितव्यानी-
त्यन्वयः ननु मम विष्यतया मम विभ्रहत्वेन स्वकपत्वेन
सम्भाषितव्यानीत्यर्थः किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्य तदपूजन-
त्वादित्याह । पदे पदे इति । या पदे पदे अनुक्षणा विधि-
कर्हाष्टः जीवानां विष्यतया परमेश्वरस्य भेददृष्टिः भेददर्शने
तदुत तद्वच मे अहंयां भवति प्रीतिजनकं नान्यादित्यर्थे इति
यद्वा भेददर्शनमेव नाहंयामपि तु भेदप्रतिपादनमप्युत्तार्थे इति
तदुक्तम् ।

उपपादयेत्परात्मानं जीवेष्यो यः पदे पदे ।

भेदेनैव न जैतस्मात्प्रियो विष्णोस्तु कश्चन इति ।

"यो हरश्चैव जीवानां भेदवक्ता हरः प्रिय" इति च भनेन
भेददर्शनात्प्रतिपादनस्य फलाधिक्यं भवतीति ध्वनित-
मिति ॥ २६ ॥

भेददर्शनस्य मोक्षसाधनत्वात्प्रामयर्थे इति तत्राह । मनोवच
इति । करणैः कर्मभिः यन्मन आदिना जीवपरयोर्भेददर्शना-
दिकं यस्य तस्य साक्षात्कृतं मुख्यतः पूर्णं तस्य तद्वि तदेव
मे परिवर्हणं पूजनं भवति भवदहंयोन किं फलमित्यतोवाह ।
मनोवच इति । मन आदिसाधनेयमदहंयां तस्मात्साक्षात्कृतं
साक्षात्कारफलं भवति येनाहंयोन विना पुमात्महाविमोहकृता-
तपाशादज्ञानव्यवसायसंसारद्विमाकुमोक्षः समर्थो न स्यादित्य-
न्वयः ॥ २७ ॥

श्रीमद्भिज्जयचरितार्थकृतपदरत्नावली ।

बाधप्रयोजनमनुशासनं चेतसमाप्तमतः परं हृदिशा किम-
कार्यथापि हरिकथया भुनक्त्यनुभूयते जायतेऽतः सा वक्तव्ये-
व शारीरकव्यवहारो मुनिस्तच्चरितशेषमुक्तमाह्वयं चकि । स
एवमनुशास्येति । ऋषभापदेश ऋषभनामा भवन एव सर्व
परित्यज्यते । शेषः उर्वरितशारीरमात्रपरिग्रहः अर्वाष्टशारीर-
मत्रपरिहरः गगनमेव परिधानं वस्त्रं यस्य स तथादिगम्बर
इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

गृह्यसंन्यस्तस्य उत्तरस्थितिप्रकारं कथयति । तत्र तत्रेति ।
अपटं वस्त्रोपलब्धयत् कुचिन्नाश्रयः प्रजां नाकुलं घोष आभीरपल्लि
साधः परिव्रजन्तः अर्वाष्टरापसदैः भूमिचरेषु बुधुंसेर्नाश्रि-
त्यर्थः निवृत्तानं धृकारः पृतिघातोऽधोवायुः तत्तज्जनादिक-
मविगच्छयंस्तुत्यापतिप्रतिमपि अकृष्येव स्थितः कुत इति
तत्राह । अस्वदिति । अन्तनामगङ्गानां क्लेशानां संस्थानं यस्मि-
स्तस्मिन्नेतस्मिन् देहोपलक्षणे अमलस्रजत्तत्र इत्यपदेशः शब्दो
यस्य स तथा तस्मिन् जडशब्दाद्ये देहे अभयानुभवस्वर-
रूपेण सर्वभक्ष्यव्यवधानस्वरूपेण स्वमहिमावस्थानं यस्मिन्नेता-
समचरोपिताहंममाभिमानत्वात्पत्कहाहंममाभिमानत्वात्स्वयिडनः अप-
रिचिद्वन्न इति यस्मादिति शेषः यद्वा अन्तो ब्रह्माणः
संस्थानं यस्मिन्तथा तस्मिन् तर्हि देहेदेहिनेर्मेवापस्या "मेह-
नानास्ति किञ्चन" इति भुतिव्याकोपः स्याद्ब्रह्म । अस्वदिति ।
असत्कालोपदेशो यस्य देहस्य स तथा देहोऽपि ब्रह्म एवेत्यर्थः
"विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति भुतिः अस्मिन् अत्रैव तदमेवः सूक्ष्म
इत्याह । समचरोपितेति । समचरोपितः सम्यक् कानः अहम्ममाभि-
मानस्तस्य भावः समचरोपिताहंममाभिमानत्वं तस्मात् "तद्ब्रह्मवदहं
ब्रह्मास्मि" इति भुतिश्च तर्हि स्वपरिच्छिद्यत्वेन कापिडतत्त्वमाह ।
अस्वदिति इति । अस्वदित्यस्य स्वयिडनत्वेन ज्ञानात् तत्र
तत्कावसर इत्यर्थः एकस्व इत्येवमादावन्ते स्वाप्येक एव चर-
तीत्यर्थोऽपि गृह्यते इत्यभिप्रायस्योक्तमिति ज्ञायते ॥ ३० ॥

श्रीमद्भिज्जयचरितार्थकृतपदरत्नावली ।

द्विजदेवत्वे कारणाविशेषमाह । मत्त इति । मत्तोऽपि सका-
शात् ॥ २५ ॥
तदुह तत्पत्त्यर्थः ॥ २६ ॥
साक्षात् कृतं पुरतः करुणं समपयोमित्यर्थः ॥ २७ ॥
एवमिति । भक्तिशिष्टात्र भरतद्वारा श्रेया ॥ २८ ॥ २९ ॥
असत् संस्थानमित्यादिकं लोकशिष्टगाय व्यञ्जनमात्रमिदं
शरीरं मम दुर्बिभावं तत्त्वमित्याद्युक्तेः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

श्रीमद्भिज्जयचरितार्थकृतपदरत्नावली ।

ततो मद्भक्ताः भ्रष्टास्ते सर्वे तेषां भिक्षयन्ताराधनीया इत्याह ।
मत्तः सकाशाद्योपं न किञ्चित् प्रयोजनं प्रार्थनीयमस्ति अनन्ता
दित्यत एवानन्तेभ्यश्चाभ्युद्योग्योऽहमेव प्रभुयेषां प्रयोजनत्वेन
वर्त्तते इति भावः । इत्येव ब्रह्मादना अकिञ्चनानामहन्तास्पद-
ममतास्पदयोर्महामेव दक्षिणाव विद्यते किञ्चनापि येषामित्यर्थः ।
मयि भक्तिः प्रेमा तामेव भजतां प्रतिष्ठायां प्राप्नुवतामित्यर्थः ।
अत एव तथा बुभुक्षामस्ते नित्यमाराधनीया इति भावः । पृती-

योऽपि ब्रह्मसोऽपि सकाशात्भक्ताः भ्रष्टा उक्ताः श्रीकापलदेव
यथा "तस्मान्मर्यादितोऽपि क्रियायां निरस्तरः । मद्यपि तांस्तनः
पुंसो मयि संन्यस्त कर्मणः । न पश्यामि परं भुनक्तव्यं सगव-
शनात्" इति ॥ २५ ॥

स्वर्गावहादिदेवशास्त्रार्थं सर्वभूतसम्माननं विधत्ते । सर्वाणि
भूतानि मन्त्रिण्यनया मन्त्रिण्यनया हं सुताः ! भूनाणि स्थाव-
राणि च भवन्तिः सम्भावितव्यानि ज्ञेयानि विशिक्ता मत्स-
रादिदोषरहिता हरदृष्टिर्गो तैः तदेव हिंसा युष्माभिर्ममाहंशा-
मिति पृथग्वाक्यमगो य इत्यस्य न पौनरुक्त्यम् ॥ २६ ॥

समासेन भक्तेल्लक्ष्यं तां च विना निस्ताराभावं च वदन्नु-
पसंहरति । मना यज्ञोद्देशान्नेपाञ्च करुणानां यथावदीहितस्य
देहोपापारूपं च मे साक्षात् कृतं साक्ष्यमनस्यव्यभिचयेन यत्
करणं प्रवृत्तिस्तद्व मे परिवर्तयामाराधनमित्यर्थः । येन परिवर्त-
यान विना ॥ २७ ॥

उपनिषद्भाष्याः उपनिषदायिष्यन् उर्वरितोऽपि शेषः शरीरमात्र-
परिग्रहो यस्य सः ॥ २८ ॥ २९ ॥

तत्र पुरं पत्तनं ग्रामा हृद्दीनाः आकरः खनिः खेटः कूर्वाव-
त्प्रामः खर्वटः गिरिनटप्रामः घाटः पुष्पादिघाटिका शिबिरे
सेनाया वासस्थानं प्रजां गवां घोषो गोपालां सायो यात्रिक-
जनमङ्गलः आभमा ऋष्याणामर्वाष्टरापसदैः मनुष्याधर्मः ।
नञ्जनं भयजननं ताडनं प्रहारः मेहनमुपरिभूषणं शीघ्रं
कृत्स्न्य श्रेष्ठमप्रक्षेपः प्रावशकृद्भ्रजसां शिवाविडुधुलानां
प्रक्षेपः पृतिघातोऽधोवायुः दुर्कं शापस्त्रैः परिभ्रम्यमानस्तत्र
परिभ्रम्यमानगायन् अस्ति अस्मिन् संस्थानं स्निग्धो देह इत्यु-
पलक्ष्यमाकारो यस्य सखिद्यपदेशमात्रं यस्य तस्मिन्परिभ्रम्यमान-
त्वात् इति स्वार्थचरणाः असत् संस्थानमित्यादिकं लोकशिष्ट-
गाय उयञ्जनामात्रमिदं शरीरं मम दुर्बिभावं तत्त्वमित्याद्युक्ते-
रिति सन्दर्भः । किञ्च श्रीऋषयभदेवदेहस्य यत्परोक्षत्वात्तद्व-
द्ववाक्यत्वं न घटते तस्मादेवं व्याख्येयमस्मिन् जगति तन्व-
त्वात्सम्बन्धानं समाप्तत्वेन देहमुपलक्ष्यतेति जगदपि प्राकृतः
स्वदेहस्तास्मात्परिभ्रम्यमानत्वादिनि तज्जनादिकृत्तमनुदाययतां
जगतः स्वदेहत्वेनाभिमाने हस्त हस्त एतादृशमहत्पराधर्माप-
दुष्टो जगदात्मको मदेह इति खेदेन मनः स्वयिडने स्यात् अतः
स्वमहिम्नि चिन्मयानन्दे यदवस्थानं तेन हेतुना तत्र देहं निर्गम-
मानत्वात् कीदृशेन उभयोश्चिच्छक्तिक्रमायाशक्त्याः स्वीयस्वप्ना-
स्वरूपत्वात्तयो योऽनुभवस्तेन यत् स्वमहिमावस्थानं तेन ॥ ३० ॥

श्रीमच्छकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

येषां मत्तोऽपि किञ्चित् स्वर्गादिरूपमपि प्रार्थनीयं नास्ति
इत्येतां दात्रा तद्वत्तेन वा गार्वाहिनो किमु स्यात् ॥ २५ ॥
मन्त्रिण्यनया मन्त्रिण्यनया मन्त्रुपादानया भूवाणि कार-
णान्यानि "सर्ववर्गोऽयं मम आसीत् सम्पूलाः स्त्रीभ्येमाः प्रजाः
सदायतनाः सम्पनिष्ठाः" इत्यादिभूतेषां युष्माभिः पदे पदे प्रतिष्ठाया
सम्भावितव्यानि सम्माननीयानि तदेव सर्वभूतसम्माननमेव मम
मह्यं पूजनम् ॥ २६ ॥
आर्वादिशिष्टजनमपि आर्वादिभक्तिं सर्वभूतसम्मानं च सान-
नमुक्त्वाथ सर्वसाधकैः आर्वादिपारकलं च मन्त्राद्यन्-

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलवाङ्मसगलवदनाद्यवयवविन्यासः प्रकृतिसुन्दरत्वभावहाससु-
मुखो नवनलिनदलायमानशिशिरतारारुणायतनयनरुचिरः सदृशसुभगकपोलकर्णकण्ठनासो विगूढस्मि-
तवदनमहोत्सवेन पुरवनितानां मनसि कुमुमशारासनमुपदधानः परागवलम्बमानकुटिलजटिलकपिशके
शभूरिभारोऽवधूतमलिननिजशरीरेण प्रहृष्टीत इवावृश्यत ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसंज्ञास्तप्रदीपः ।

मिथ्युर्पादशक्ति। मन इति। मनोवचोदकमहिमानां करणानां भोत्रादी-
नामीदितस्य व्यापारस्य मे परिबर्हणं ममाराधनं स्वाक्षारकृतं फलं
येन परिबर्हणं काखपाशात् जनो विमोक्तुमारमानं विमोक्तयितुं
नेशेन समर्थो भवेत् ॥ २७ ॥

अथ गार्हस्थ्यस्य कथा जनसङ्ग्रहार्थं विरक्तोऽभूदित्याह। स एव-
मित्यादिना । स्वयमनुशिष्टानापि जाकानुशासनार्थमेवमनुशास्य
मुनीनां मननशीलानां मुमुक्षुणां भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणं पारम-
हंस्यं देहगहादिविस्मृतिपूर्वकभगवत्प्रावण्ययुक्तः परमहंसस्त-
न्यानुष्ठेयं पारमहंस्यमुपशिष्टयिष्यन् भरतममिषिच्य ऋषभ
इत्यपदेशो नाम यस्य स भगवान् ब्रह्मावर्त्ताप्रथमराज उर्वरितोऽ
वशिष्टः शरीरमात्रं परिग्रहो यस्य स ननु द्यष्टादि आध्रमिष-
गहापरिग्रहे कांसिप्राय इति चेच्छृणु द्विविधा हि आध्रमिषाः
शोकप्रतिकामाः भगवज्ज्ञानभक्तिसम्पन्ना भगवत्प्रतिकामाश्च
तत्राद्याः ।

अन्तस्त्रिलोक्यां त्वपरो गृहमेधोऽवृहद्भूतः ।

जाकास्त्रयो बहिष्सासन्नप्रजानां य आध्रमाः ।

इति द्वितीयं रक्तं सूचिताः तेषां लोकप्रतिकामानां स्त्रिलोक-
सिद्धये आध्रमिषिन्धारणामावश्यकमेव ज्ञानभक्तिसम्पन्नानां तुच्छी-
कृतब्रह्मलोकवर्षेणफलानां भगवद्वनुरागिणां धृताध्वपुण्ड्रमुद्रादि-
वैष्णवचिन्हानां परमभागवतानां निरभिमानीनां द्युडाद्याध्रम-
िषिन्धारस्वमनावश्यकम् ।

ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मङ्गको वानपेक्षकः ।

सखिज्ञानाध्रमास्त्यक्त्वा चरेद्विधिगोचरः ।

इति चक्ष्यमाणादिर्न विक् ॥ २८ ॥

अभिभाष्यमाणाऽपि जनानां मध्ये गृहीतमौनव्रतः जडादि-
वक्षुष्यां बभूव ॥ २९ ॥

पुरादिषु अनुपपन्नं प्रतिमार्गम् अथनिचरेष्वपसद्वैधर्मः मक्षि-
काभिर्ननगज इव परिभूयमानोऽपि तदधिगणयन् एकस्वर गफाकी
पृथिवीं परिवृष्टामेभ्यन्नयः तत्र पुरं पत्तनं ग्रामो दृष्टहीनः
आकरो मगयाद्युत्पत्तिस्थानम् खेटः कर्षकग्रामः याटः पुष्पादि-
वाटिका शिथिरं सेनास्थानम् ब्रजो गवां घोषो गोपानां सार्यो
यात्रिकसमूहः आध्रम ऋषीणां कथं भूतः एतस्मिन् संसारे
ब्रह्मनां याह्याऽयन्तरचारिणां विरोधानां सभ्यक् स्थानं यस्मिन्
सत्कार्यमपदेशो नाम यस्य तस्मिन् देहोपलक्षणो देह अतिस्य
उपलक्षणमनित्यतादिदोषघातको यस्य तस्मिन् उभययोः हेयो-
पादेशयोः अनुभवो यस्मिन् तेन स्वरूपेण स्वमहिम्नि अवस्था-
नेन असमारोपिनः अहं सद्माद सर्वभूतेषु महं ममागिमानो
येन स तस्य भावस्त्वत्वं तस्मिन् देहोपलक्षणाः ॥ ३० ॥

भाषाटीका

सब देवतों से परमश्रेष्ठ अनन्त में हूँ स्वर्ग मोक्ष का अधि-
पति हूँ तो भी मेरे में भक्ति करने वाले पुरुषों को मेरे से
भी कुछ प्रयोजन की चाहना नहीं है तो उन भक्तियों को
और देव्यों से क्या प्रयोजन है ॥ २५ ॥

हे पुत्रा! स्थावर जड़म जितने भूतमात्र हैं तिनको आप-
लोग क्षयाक्षयमें निमग्न जानहीट होकर हमारे निबाह
स्थान रूप समुक्तो यही हमारा पूजन है ॥ २६ ॥

मन बचन कर्म की चेष्टा साक्षात् फल हमारा पूजन
ही है कैसा वह पूजन है कि जिसके विना जीवमात्र महा-
मोह रूप यमपाश से छूटने को समर्थ नहीं होसका है ॥ २७ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले महानुभाव परमसुहृद् ऋषभनामक
भगवान् सब पुत्र स्वयं शिक्षित हैं तो भी जाकों के शिक्षानं
के लिये इस प्रकार से उनको शिक्षाकर हागित स्वभाव वाले
सब कर्मों से निवृत्त जो महानुमिजन निन के भक्ति ज्ञान
वैराग्य रूप परमहंस धर्मकी शिक्षाने की इच्छा से अपने लो
पुत्रों में बडे जो भरतजी जो परमभागवत हैं भगवजनों में
प्रेमी हैं तिनको पृथिवी के पावन में राज्याभिषिक्त करके आप
घरही में शरीर मात्र से अन्य सब पदार्थों को छोडकर पागल से
होकर दिगम्बर होकर केशों को खोलकर गार्हस्थ्य अग्नि की शास्त्र-
विधि से आत्माने आरोपण करके सर्व संन्यास लेकर ब्रह्मावर्त
से निकल गये ॥ २८ ॥

जड अथ मूक बधिर सरी के पिशाचसरीके अवधूत वेध
धारण किये रहे सब मनुष्यों के तिरस्कार करनेपर भी मौन
व्रत धारण काके उदासीन होकर रहगये ॥ २९ ॥

तहाँ तहाँ पुरग्राम ज्ञान खेतीके ग्राम पुष्पवाटिका सेनास्थान
गड्यों के स्थान गोपों के स्थान यात्रावालों का समूह पर्वत
आध्रम वन इन सब स्थानों में पुरुषों में अधमलोगोंके तिरस्कार
करनेपर भी जैसे वनकी मालीयों से हस्ति को होषि जैसे
मनुष्यों से; तर्जना उनके ऊपर मूतना धूकना पथरीवृष्टा धूलका
फेंकना अघोनायू का छोडना इत्यादि को कुछ न गिनकर असत
स्थितिवाले इन देह में सत् मात्र व्यवहार होनेका है जिनमें
स्थूल सूक्ष्म अनुभव से जो अपने स्वरूपमें स्थिति है तिस से महं
ममागिमानको छोडनेसे चित्त के क्षोभसे रहित होकर इकोलेही
पृथिवीमें घूमने लगे ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकीपिका ।

स च तथा प्रहृष्टीत इवावृश्यत तत्र हेतुः पराक् पुरतोऽ
वलम्बमानाश्च ते कुटिलाश्च ते जटिलाश्च कपिशाश्च केशास्तेषां भूरि
भागो यस्य सः अवधूतमनाहतमत्त एव मलिनं निजशरीरं तेन कथं

यर्हि वाव स भ । कामिमं योगस्याद्धा प्रतीपमिवाचक्षास्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीभस्तितमिति
व्रतमाजगरमास्थितः शयान एवाश्नाति पिबति खाद्यवमेहति हवति स्म चेष्टमान उच्चरति आदि-

श्लोदेशः ॥ ३२ ॥

तस्य ह यः पुरीषसुरभिसौगन्ध्यवायुस्तं देशं दशयोजनं समन्तात्सुरभिं चकार ॥ ३३ ॥

एवं गोमृगकाकचर्या ब्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकमृगगोचरितः पिबति खाद्यवमेह-
ति स्म ॥ ३४ ॥

इति नानायोगचर्याचरणो भगवान्कैवल्यपतिःश्रृंगभोऽविरतपरममहानन्दानुभव आत्मनि सर्वेषां
भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेव आत्मनोऽव्यवधानानन्तरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णां योगैश्व-
र्याणि वैहायसमनोजवान्तर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनि यदृच्छुयोपगतानि नाज्जमानृप ! हृदयनाभ्य-
नेन्दत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्याम्
संहितायां वैयासिक्यामृगभदेवानुचरिते

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषायांटीपिका ।

श्रुतानोऽप्येवमदृश्यत । अतिसुकुमाराणि करचरणोरःस्थलानि तथा
विपुला बाह्याक्षयस्त एवावयवास्तेषां विशिष्टो न्यासः सन्निवेशो
यस्य सः तथा प्रकृत्यैव सुन्दरः स्वभावसिद्धो हासस्तेन शोभनं
मुक्तं यस्य तथा नवनलिनवद्वयवाचरती ये शिशिरनारे ताप-
हारिकर्तानिके अरण्ये भायने नयने नाश्यां रुचिरः तथा सदृशा
अन्यनाधिकाः सुभगाश्च कपोलकण्ठकण्ठनासिका यस्य तथा
विगृहस्मितं यद्वदनं तस्य महोत्सवेन विभ्रमेण पुराङ्गनानां
मनसि काममुदीपयन् एवंभूतोऽपि तथा दृश्यन्त्यन्वयः ॥ ३१ ॥

यर्हि यदा लोकं जनं योगस्य प्रतिपक्षमाचक्षात्ताः पश्यन्ब-
भूय तस्य प्रतिक्रियाकरणं कर्म च निन्दितमित्याचक्षात्तास्त-
द्वाजगरं व्रतमास्थितः सन् शयान एवाश्नातिस्मित्यन्वयः आज-
गरं व्रतं नामैकत्रैव स्थित्वा प्रारब्धकर्मोपभोगः अवमेहति मूत्र-
यति हवति पुरीषमुस्तृजति उच्चरति पुरीषे चेष्टमानो विलु-
ठन् तेनैवादिग्धा आलिप्ता उदंशा देहप्रवेशा यस्य सः ॥ ३२ ॥

वीमत्समिवाशकुचाह । तस्येति । पुरीषस्य सुरभिणा गन्धेन
सौगन्ध्यं यस्य सः वायुः ॥ ३३ ॥

एवं गवादिचर्यायां पानादि करोति स्म तदेवाह । श्रुतानिन्या-
दिना । काकमृगगवामिवात्यर्था चरितं वृत्तिर्यस्य ॥ ३४ ॥

नानायोगचर्या आचरतीति तथा लोकयात्रापरिहाराय योगिभरं
धर्निनश्यमिति प्रदर्शनाय तथा कृतवान् वस्तुनस्तु भगवान्यनो-
ऽविरतः परममहानुत्तरोत्तरशतगुणान्वनोक्तो य आनन्दस्तदनु-
भवस्वरूपः किञ्च वासुदेवं आत्मनोऽव्यवधानेनाभेदेन न विद्य-
नेऽभ्येवामिवात्तरा मध्ये उदरस्य देहोपाधेर्भास्तेन निर्व्यनितृत्ता-
प्राप्त्येनेत्यर्थः स्वत एवसिद्धैः समस्तैरर्थैः फलैः परिपूर्णत्वा-
द्योगैश्वर्याणि नाश्रयन्वत् वैहायसं स्वचरत्त्वम मनोजवं मनस

इव देहस्य वंगं दूरग्रहणं दूरदर्शनम हे नृप ! हृदयन
मनसा ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीभरस्वामिकृतभाषायांटीपिकायाम्
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचरित्रिका ।

अतिसुकुमाराणां करचरणायवयवानां विशिष्टो न्यास
सन्निवेशो यस्य सः तथा प्रकृत्यैव सुन्दरः स्वभावसिद्ध
हासः तेन सुन्दरं मुक्तं यस्य नवनलिनवद्वयवाचरती शिशिरना
तापहारिकर्तानिके ययोस्ते अरण्ये भायने नयने नाश्यां रुचि-
रस्तथा सदृशा अन्यनाधिकाः शोभनाश्च कपोलादयो यस्य
तथाविगृहं स्मितं यद्वदनं तस्य महोत्सवेन विभ्रमेण पुराङ्गनानां
मनसि कस्तुमशरामन काममुपवधानः उदीपयन्त्यभूतोऽपि पुरा-
परित अवलम्ब्यमानाश्च ते कुटिलाश्च कपिशःश्च केशास्तेषां
भूरिभारो यस्य अचमने दृजेनैरिति शेषः अत एत मालिन च
यश्चिजशरीरं तेन ग्रहयुहीत इव पिशान्प्रस्त इवादृश्यतात्-
द्वयत जनेरिति शेषः ॥ ३१ ॥

यर्हि यदा स भगवानुपमः लोकं जनं योगस्याद्धा सा
क्षात्प्रतीपं विराभमाचरन्तभास्त्राणः पश्यन् यभूय तस्य
प्रतिक्रमं प्रतिक्रियाकरणं च वीमत्समं निन्दितमित्या-
चक्षात्ताः प्रतिक्रियाकरणस्य लोकानर्थावहृत्वादिति भावः तथा
आजगरं व्रतमेकत्र स्थित्वा प्रारब्धोपभोगरूपं व्रतमाश्रित सन्
शयान एवाश्नाति काङ्क्षित अशनं भोजनं भानादिचर्यायां स्वादनं महति
मूत्रयति स्म हवति पुरीषमुस्तृजति स्म उच्चरति मूत्रमखमुच्चरित-
पुरीषे चेष्टमानो विलुठन् तेषां आलिप्ता उदंशा देहप्रवेशा

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

यस्य सः श्रीमत्सितमिदमित्याशङ्क्याह । तस्येति । तस्य ऋषभस्य पुरीषस्य सुरभिणा गन्धेन सौगन्ध्यं यस्य स वायुः समन्ता- इशयाजने देशं सुरभीचकार पुरीषस्य सौगन्ध्योक्तः योगप्र- भावानि शयन्नापनार्था ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

एवं गवादिचर्याया यानादि करानि क्म तदेवाह । वज्रजित्या- दिना । काकमृगगवामिवान्यदपि चरितं वृत्तिर्यस्य इतीत्यं नाना- यागचर्याचर्याः योगिभिरयं कर्तव्यमिति प्रदर्शनाय नानाविधया- गवृत्तानि कुवांशः कैवल्योधिपतिः मोक्षाधिपतिः परमात्महृद्येदं विशेषणं भगवानुपभः आत्मनि स्वात्मशरीरके तथा स्वर्गपामात्म- भूते च भगवति वासुदेवे परमात्महृद्येदं वासुदेवे आत्मनि स्वस्मिन्नित्यव्यवधानानन्तरोद्गभावेन व्यवधीयतेऽनेनेति व्यवधानं निराधायकं कार्यं अव्यवधानेन निराधायकाभावेन निमित्तेनाय- मनन्तरोद्गभावः तेनान्तरं भेदः उच्छ्वसोऽप्यर्थः अशब्दोऽप्ये- चस्तेन ईपदपि भेद इत्यर्थः ततो तत्रसमाप्तः स्वरूपतिरोधाय- काभावावश्यन्तर्भूतगगाद्भविरदेशा तस्याग्रहात्मकस्वतन्त्र- नस्तुभेदज्ञानस्य किञ्चित्मात्रस्याप्यभावेनेति यावत् आत्मनः स्वस्य मिद्धाः समस्तार्थाः तैः परिपूर्णः अत एव यहच्छयानिच्छायापि योगप्रभावादेवानुपकृतया प्रामान्यपि वेदायसाक्षीनि स्नेहर- त्वादीनि योगैश्वर्याणां हे नृप ! हृद्येन मनसा नाशयन्तवत् मनो- त्तवा मनस इव देहस्य वेगो दूरदर्शनं दूरस्थवस्तुग्रहणं वेदायसाक्षीनां संसृतिनिमित्तत्वेन मुक्तिविरोधिवात्तानि न परि- गृहीतवानित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजगीर्णकृतपदप्रस्तावली ।

अतिसुकुमारोत्येनद्विगोपणं सर्वत्रानुगमयितव्यं सहशे- येनत् न नयनयोः साहस्यं कपोलादीनामुक्तं किन्तु कपोलकर्मा- योस्तथा चान्योऽन्यसहशी जपान्नी कर्मा नित्यर्थः सम्पद्येन सुभगवत् कर्मादीनापि ब्राह्मी विगृहणीयस्त्वष्टं स्मितं यस्य तस्मात् सुसुमशरं कानं पराशयः ॥ ३२ ॥

यहिं वाय स भगवान् ऋषभस्य इति गन्ता अजगरस्य विद्यमानं प्रवृत्तिस्थित्वा शयान एवाश्रयणानादिकं करणी- लम्बन इति लोके योगस्य व्यापारपर्यायस्योपासनस्याप्रती- यममतिक्रममिवाचक्ष्मातः परार्थे शशब्दात्प्रतिभूतप्रतिकूलश्रमा- न्येभ्यस्य साधनं पदपत्रिणोः तस्यावमहमादेः प्रातःकाल्यां प्रक्षाल- नादिकं कार्यं विधीयते । वेनाभावात्प्रतिभूतमिति उच्यतेन पुरी- षणादिगन्धः उपोक्तः । उदेशः उदेशो यस्य सः पुर्णपसुर- विगन्धेन सौगन्ध्यं यस्य स तदा ॥ ३२-३४ ॥

तत्कश्चित्पुत्रं योग्यं तस्मात्समाह्वयं यथाभिति । आत्मभूते यथाभवेन आत्मनि समाप्तं कश्चिदर्थं तस्मात्तदोद्गभावेन तस्मात्तदोद्गभावेन नित्यमित्ये समस्तैः परिपूर्णैः वेदायसाक्षीनां योगैश्वर्याणां हे नृप ! हृद्येन मनसा नाशयन्तवत्

दित्यन्वयः वैहायसमाकाशगमने दूरग्रहणं दूरस्थितग्रहणं ज्ञानं यहच्छया खेच्छया सहसा वा ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्भिजयध्वजगीर्णकृतपदप्रस्तावत्याम् पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजगीर्णकृतपदप्रस्तावः

आत्मनि निजांशानि ॥ ३५ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्भिजयध्वजगीर्णकृतपदप्रस्तावत्याम् पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजगीर्णकृतसाराधर्षिणी ।

सहशा अन्यूनतिरिक्ताः अत एव सुभगा मनोहराः कपो- लादयो यस्य सः ॥ ३१ ॥

प्रतीपं ध्रुवपिपासालोकोपद्रवाद्यैर्विक्षेपकारणैः प्रतिकूलम् । इवेत्याकृष्टयोगानां प्रायः प्रातिकल्याभावात् आजगरं व्रतं नामै- कत्रैव स्थित्वा प्रारब्धकर्मोपभोगः एकत्रायस्थाने सति परि- चिन्तित्वादेर्लोकोपद्रवाद्यधिकं न स्यादिति भावः । अथमेहति मूत्रयति हृदति पुरीषमुत्सृजति उच्यते पुरीषे चेष्टमानो निलुटन् तेनैव विद्यया ब्राह्मिता उदेशा देह प्रदेशा यस्त्वसः ॥ ३२ ॥

तस्य चिन्मयशरीरस्यैतद्गीभत्सितमित्याशङ्क्याह । तस्येति । पुरीषस्य सुरभिणा गन्धेन सौगन्ध्यं यस्य सः वायुः ॥ ३३ ॥ काकमृगाणां गद्युत्पल्लोकानां गोचरितः तादृशस्वभाव- त्वेन हृष्टिचिपर्याभूत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

कैवल्यपतिरित्यन्येऽपि रूपया यः कैवल्यं ददाति तस्येयं योगजनशिक्षणार्था लीला ध्येयैव नतु अनुचकीर्षणीयेति भावः भगवानपि भगवति वासुदेवे षसुदेवनन्दने तस्यैव सर्वोद्यतारणामन्याराधनीयत्वात् यदुक्तं भीष्मेण । "अस्यानुभावं भगवान् वेदगुह्यतमं शिवः । देवर्षिर्नारदः साक्षाद्भगवान् कपिलोमनुः" इति । ईश्वर्याहुल्यं वारयति आत्मनि स्वस्या- शिन्वात् स्वस्मिन्नेत्यर्थः आत्मनः स्वस्याव्यवधानः साक्षाद्गतः अनन्तः अपारः रोद रोदतवश्च राति आददातीति रोदरो भावः प्रेता तेनेन शिवः समस्तैरर्थैः परिपूर्णः वैहायसे खेचरत्वं मनोजवं मनस इव देहस्य वेगं दूरग्रहणं दूरदर्शनं हे नृप ! हृद्येन ॥ ३५ ॥

इति साराधर्षिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । पञ्चमे पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धान्तपदीपः

अतिसुकुमारा ये कराद्योऽवयवास्तेषां विशिष्टो न्यासः सन्नित्तो यस्य सः प्रकृत्या सुखभावेनैव सुन्दरः स्वभावसिद्धेन हासने शोभनं सुखं यस्य सः नवनलिनदलवदाचरती ये शिशिरतापहारिणोऽनिकं ययोस्ते अरुणो प्रायते नवने ताभ्यां चिरः सहशाः समानाः सुभगाश्च कपोलकण्ठकवठनासिकाः यस्य सः विगृहस्मितवदनस्त्व महोत्सवेन विद्यासेन पुरवति

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लोकानां मनसि कुसुमशरासनमुपवधानः एवंभूतोऽपि पराङ्क परितः
अवलम्बमानाश्च ते कुटिलाश्च जटिलाश्च कपिशश्च केशास्तेषां
पुरिमारो यस्य सः अवधूतं तपोयुक्तम् यथेष्टभोजनवस्त्राभ-
रणाशय्यसनोद्भर्त्सनापि सकलसुखवर्जितमित्यर्थः अत एव
मलिनमसंस्कृतमिशावत् गुढप्रकाशं निजशरीरं तेन ग्रहग्रहीत
इवाहृदयत ॥ ३१ ॥

स ऋषेभो भगवान् यद्दिं लोकं जनं योगस्य अज्ञा साक्षा-
त्प्रतीपमिवाचक्षाणः पश्यन् यभूव तत्तस्य लोकस्य प्रतिक्रिया-
करणं च बीभर्त्सितं गर्हितमित्याचक्षाणः तदा आजगरं प्रत-
मास्थितः सन् शयान एवाश्रान्तिं भोजनं करोति पियति च
खादति चक्षादीनां चर्षणां करोति अवमहति मूत्रयति हृदति
पुरीषमुत्सृजति उष्णरिते पुरीषे च्छेप्तमानो विलुपयन् तेनैवा-
दिग्धा उद्देशाः शरीरावयवा यस्य सः ॥ ३२ ॥

तस्य भगवतः पुरीषस्य सुरभिणा गन्धेन सांगन्ध्यं यस्य
स वायुः समन्तात् दशयाजनं ते देशं सुरभीचकार ॥ ३३ ॥

किञ्च गवादिचर्षयेया पियति त्वादस्यवमहति स्म काकमिव
मृगगवाभिवाच्यदपि चरितं यस्य सः ॥ ३४ ॥

इति एषं नानायोगचर्षयां आचरतीति तथा अचिरतः अवयवः
परममहानन्दानुभवो यस्य सः आत्मनि परमात्मनि वासुदेये
सर्वावतारभूते आत्मनः अवतारभूतस्य अव्यवधानः अव्युच्छिन्नः
न निघते अन्तरे मध्ये उदरः फलाभिसन्धिजक्षणं छिद्रं
यस्य स चक्षुरी सच तेन भावेन ज्ञानेन सिद्धैः समन्तरर्थैः
फलैः परिपूर्णैः योगेश्वर्योषिणो हे नृप ! हृद्येन मनसा नाभ्य-
नन्दत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

भाषाटीका

भगवान् ! ऋषभदेवजी का वर्णन है अत्यन्त सुकुमार
उनके कर्चण वक्षस्त्र अति सुकुमार हैं भुजास्कन्ध गला
वदन अतिपुष्ट हैं सुन्दर उनका विन्यास है मुखारविन्द में सुन्दर
हास स्वभावहीन सिद्ध है नूतन कमल दल सरिके शीतलता
वाले लालवर्ण के तपनों में अत्यन्त मनोहर हैं सुन्दर शरीर
कपोल कर्ण नासिका वाले हैं मन्दहासके गुण होनेसे मुखमें
जो विलक्षण शोभा तिसमें पुरात्रयो के मनमें कन्दर्प को
पैदा करने हैं आगे की तरफ लटकते टेढ़े जटा गन्धे पिङ्गवर्ण
के केशों का भार धारणा किये हैं अवधूत कामा मलिन अपने
शरीर में ग्रहों के पकड़े से लोगों को दीगपडे ॥ ३१ ॥

जब ऋषभ भगवान् ने देखा कि यह संसारी लोग योगका शिरोधी
हैं और उसके हटाने का उपाय भी पडा मराव है तब अजगर
प्रतको धारणा किया तिसमें एक ठिकाने संतीहा हृद्ये स्वाने
पीते थे और मलमूत्र करते थे उर्षीसे शरीर भी उनका सव
लिप्त होगया था ॥ ३२ ॥

उनके शरीर के विष्टाके सुगन्ध से युक्त जो वायु तिसमें
चारों तरफ दश योजन मात्र देशको सुगन्धित कर दिया ॥ ३३ ॥

इस प्रकार गड मृग काक की च्छेप्से चलने घेड़ने खडे होने
सोने काकगो मृग के तुल्य ही स्वाने पीते मलमूत्र करते थे ॥ ३४ ॥

निरन्तर परम महा आनन्द अनुभव करने वाले केव-
त्यके पति भगवान् ऋषभदेवजी ने सब भूतों के आत्म-
भूत सब के आत्मा वासुदेव भगवान् में निरन्तर आत्मा के
भाव होने से सिद्ध सब अर्थों से परिपूर्ण होजाने से अपने
आपही प्राप्त जो आकाश गगन मनोयोग गगन रूपजाना पर-
काय प्रवेश दूरदर्ष्ट इत्यादि योग के तेश्वर्यों को साक्षात्
देखकर भी मन में अच्छा नहीं माना ग्रहण नहीं किया ॥ ३५ ॥

इति श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे पांचवां अध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

॥ राजोवाच ॥

न नूनं भगवः ! आत्मारामाणां योगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मवीजानामैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुमर्हन्ति यदृच्छ्योपगतानि ॥ १ ॥

॥ ऋषिरुवाच ॥

सत्यमुक्तं किन्त्वह वा एके न मनसोऽह्वा विश्रम्भमनवस्थानस्य शठकिरात इव सङ्गच्छन्ते ॥ २ ॥

॥ तथाचोक्तम् ॥

न कुर्यात्कर्हिचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते ।

यद्विश्रम्भाच्चिराञ्जीर्णं चस्कन्द तप ऐश्वरम् ॥ ३ ॥

नित्यं ददाति कामस्य च्छिद्रं तमनु येऽरयः ।

योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्वली ॥ ४ ॥

कामो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः ।

कर्मबन्धश्च यन्मूलः स्त्रीकुर्यात्कोऽनु तद्बुधः ॥ ५ ॥

अथैवमखिललोकपालललामोऽपि विलक्ष्यौर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावो योगिनां सांपरायविधिमनुशिक्षयन् स्वकलेवरं जिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थान्तरभावेनाव्नीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपरराम ॥ ६ ॥

तस्य ह वा एनं मुक्तलिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया देह इयां जगतीमभिमानाभासेन संक्रममाणः कोङ्कनेङ्ककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्दशान्यदृच्छ्योपगतः कुटकाचलोपवन आस्य कृताश्मकनल उन्माद इव मुक्तमूर्धजोऽसंवीत एव विचचार ॥ ७ ॥

अथ समीरवेगविधूतवर्णविकर्षणजातोप्रदावानलस्तदनमालेलिङ्गः स तेन वदाह ॥ ८ ॥

श्रीधरश्चाभिकृतभावार्थशेषिका ।

षष्ठे लीलाभिमानस्य नेहत्यागक्रमाभिधा ।

प्रवृत्तं देवाः यः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १ ॥

योगेश्वर्याणि नाशयन्न्दिगुक्तं तत्र पृच्छति । नेति । भगवः ! हे भगवन् ! योगेन समीरितमुद्दीपितं यज्ञानं तेनावभर्जितानि दग्धानि कर्मबीजानि रागादीनि धेस्तेषां यदृच्छ्या प्राप्तानि योगेश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुं नार्हन्ति अतः किमिति नाशयन्न्दिगुक्तं ॥ १ ॥

अङ्गाकृत्य परिहरति । सत्यमिति । एकं मुक्तिमन्तोऽनवस्थानस्य अक्षलस्य मनसो विश्वासं न सङ्गच्छन्ते न सस्यक् प्राप्तु-
षन्ति शठः किरातो यथा धूतवेषि मृगेषु शठे किराते यथा मृगा इति सप्तम्यन्तं वा पाठान्तरे शठो बध्नकः किरातो

वाग्यव्यवहर्तेरि यथा सत्यस्य विश्वासं न याती-
त्यर्थः परिकोऽपि दोषो न जनेति अमुपदेष्टु नाशयन्न्दिगि-
भावः ॥ २ ॥

तत्र हेतुः यद्विश्रम्भाद्यस्य मनसो विश्वासश्चिराचीर्णो बहुकाल-
सञ्चितं तपश्चस्कन्दं सुखाय गेभ्योऽपि तेषामोर्जनीरूपवशेन यदा ईश्वराणां समर्थानामपि सांख्यिकीर्णं तपः ॥ ३ ॥

नित्यमिति । कृतविश्वासात् यो योगी तदीयं मनः
कामस्य तमनु येऽरयस्तेषां कामार्थं ददाति
यथा कृतविश्वासस्य पत्युः पुंश्वली इत्याद्यामवकाशो
इत्यादि पतिं कावपति तथा न तद्विश्वासात् तदीयं शेष-
तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्य

अरीन्द कथयन्नुपसंहरति । काम इति । कामित्यो भवति तन्मनः को नु पुनः स्वीकुर्यात् । इति ॥ ५ ॥

● प्रासङ्गिकं समाप्य प्रस्तुतमाह । अथेति । अस्मिन् शोक-पादानां लक्ष्मो मयङ्गनभूतोऽप्युपरमा । यानि तानुचितवेस्मात्स उपराम देहाभिमानं जहौ विषययोगेन । कारिण्यतवेवादि-मिनं विवक्षितो भगवत्प्रभावो यस्मिन् । योपसंहरति देह-त्यागप्रकारम् आधाराद्येवभावस्याहस्यर्थमाह । अनयोन्तरभावेना-भेदेन उपासनाभ्याहस्यर्थमाह । असंभ्यवहितम् ॥ ६ ॥

मनसा खद्यं त्यक्तेऽप्यभिमाने केनापि संस्कारेण देहः प्रच-क्षति यथा कुम्भाक्षयं सोऽयमभिमानमासस्तेन स च जीवन्मुक्तात्मानविद्यावासनया भवतीति इति विशेषमाह । योग-मायावासनयेति । कोङ्कादीन् देवान् गतः सम्कवापि वासनयाऽऽस्ये कुतोऽहमकवचो येन असंवीतो नमः ॥ ७ ॥

समीरवेगेन विभूतानां कल्पितानां वेद्युनां संघर्षेण जात उग्रो द्वावानवः भावेविहानः सर्वतो प्रसर ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराजवाचायं कृतभागवतधर्मशास्त्रिका ।

यदुक्तं युक्तिविरोधिप्रवाहेहायसादीनि योगेश्वर्यांश्चि नाश्व-नन्ददिति तत्र पृच्छति राजा । मेति । हे भगवन्कारमारामायां योगेन समीरितमुदीपितं हानं तेन योगरूपवायुसहकृतप्रज्ञसाक्षात्कार-रूपज्ञानाधिना भजितानि दग्धानि कर्मणां बीजानि वासना-रूपाणि येषां हेतुगर्भमिदं हानयोगाग्नां निर्दग्धशेषकर्मबीज-त्वादित्यर्थः यदृच्छयोपगतानि ऐश्वर्यांश्चि वेहायसादीनि पुनः हेतुशदानि संस्तुतिनिमित्तानि भविषुं नार्हन्तीति किमिति नाश्व-नन्ददिति प्रश्नार्थः ॥ १ ॥

उत्तरयति शुक्रः । सत्यमुक्तमिति । योगेश्वर्यासक्तिनिमित्तज्ञान-योगक्षरणासम्भवनयानिभनन्देऽहंकारः पुनः संस्तुतिनिमित्तानि न भवन्त्यत्रानङ्गीकारः सौमर्यानामैश्वर्यस्य संस्तुतिनिमित्तत्व-ज्ञानात् यदुक्तं पुनः हेतुशदानि न भवन्तीति तत्रापि नु योग-क्षरणात्तत्रा भवन्त्येवेत्याह । किं भवति । इह वा एके महामुनयः वशीकृतमनसः पुरुषाः किञ्चिदवस्थानस्यातिचञ्चलस्य मनसः अज्ञासाक्षाद्विज्ञानं विश्वासं न प्रकृच्छन्ते न प्राप्नुवन्ति न कु-र्वन्तीत्यर्थः मनो न विश्वसन्तीति वाच्यं जितमनस्कानामपि भोगा-सक्त्या मनःपारवश्यं सत्यव्यवस्थितं मनस्तादृ चञ्चलित्वात्मा-धीनं सस्संसारवेदिति भावः एव इहान्तः । शठकिरात इवेति । शठकिरातो वागुरिकः कश्चिन् विश्वासपर्यन्तं शृगाधीन इव स्थित्वा वञ्चयन् तादृहन्ति तत्र ॥ २ ॥

अत्रामियुक्तोक्तिमुदाहरति । तथाचोक्तमिति । मनस्यनवस्थिते सति कदाचिदपि कश्चिन्निन्दति । जितमनस्कोऽपि मम स्वाधीनमनः किमनर्थमापाह वेदिति बुद्धयः सङ्गं न कुर्वान् यस्य मनसां विश्वम्भादिभ्यासाधिरेकावस्यतमपि ऐश्वरमीश्वरस्य विष्णोः सम्बन्धि तवः ज्ञानमवयव उपरान्नात्मकं तपश्चस्कन्देत् स्कन्दे न कुर्यात् ॥ ३ ॥

प्युरित्वाह । नित्यमिति । यो मनःकृतविश्वास्तो योगी कामस्य चिद्धं योगरूपमैश्वर्यं ददाति काममनुसुखं जायमाना वेऽरयः शत्रुवदनर्थकारिण्यः क्रोधादयस्ते मनसि कृतमैत्रस्य योगिनो मनश्चिद्धं ददाति यथा कृतविश्वास्तस्य पत्युः पुञ्जवां जाया जाराणामवकाशं दत्त्वा पतिं घातयति तथेति ॥ ४ ॥

अरीन्दकथयन्नुपसंहरति । काम इति । कामरूपो बन्धश्च यन्मुखः भोगै-श्वर्यभोगासाक्तमूलः अतः को नु पुमान् बुधः सद् तत्कामादिमूलं स्वीकुर्यात् अन्वयेत् स्वीकुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमाह । अथेति । अस्मिन् शोक-पादानां लक्ष्मो मयङ्गनभूतोऽपि विषययोगेन कर्मकारिण्युत्पन्नवदृष्टवदृष्टितः अथघतवेवादिभिर्विवक्षितो भगवत्प्रभावो यस्मिन् योगिनां सांप्रदायविधिदेहत्यागप्रकारमनुशिष्ययद् अशरीरं त्यक्तमिच्छुर-व्यवधानमज्ञानातिरोहितमात्मानं प्रत्यगात्मानमात्मनि परमा-त्मन्यनयोन्तरभावेन अयोन्तरं खतन्त्रं वस्तु तस्य भावस्तत्ता-नञ्जसमासः परमात्मा पृथक्सिद्धत्वेनाम्बीक्षमाद्यः साक्षात्कु-र्वाण्यः अत एव उपरतानुसुचिर्निवृत्तपारम्भिकानुसुचिः उपरराम देहादिति शेषः देहं त्यक्तवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

त्यागप्रकारमेवाह गद्यद्वयेन । तस्येति । एवं मुक्तिविक्रयस्य मनसा त्यक्तशरीराभिमानस्य तस्य भगवतो ऋषभस्य देहो विषयकारेत्यन्वयः देहो विषयकारेत्युक्तिदेहाध्यानादर्योतनार्थो प्रत्यया सुपुससूचिद्वेहस्येव संचारानुपपत्तेः कथंभूतो विष-यकार योगमायाया भगवत्प्रभायाया वासनया मायावासीत्यर्थेऽपि तद्वासनामात्रानुहरयायः अभिमानाभासः देहो आत्मीयत्वाभिमाना-भासस्तेन देहात्माभिमानाभासमात्रमेवास्य ननु तस्यतो देहा-त्माभिमानोऽस्तीति ज्ञापनाभासासपदं प्रयुक्त्य इमां जगतीं चञ्क-ममाद्यः सञ्चरसेकदा कर्हिचित्कोङ्कादिदेवान् यदृच्छयागतः कुट-काचलस्यसमीपवने आस्वे वक्तं कृतः निक्षिप्तः अहमैव कथंवा येन उन्माद् इव लक्ष्यमाद्यः मुक्ता चित्तताः मूर्खजाः शिरोरुहा यस्य असंवीतः नम एव ॥ ७ ॥

अथानन्तरं समीरवेगेन विभूतानां कल्पितानां वेद्युनां विघ-र्षेण संघर्षेण जातो य उग्रो द्वावानिस्तन्नं कुटकाचलां पवनमाबेलिहानो दहनः तेन ऋषभस्य देहेन सह द्वाहा द्वाहासादि-त्यमत्र विवक्षितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

शुभयोगिजनां शस्त्रार्थमशुभयोगिजनमोहनार्थं तत्रभृतिभेदा-भेदशास्त्रप्रवृत्तिप्रकाश इत्यतएवभेदवर्णनापदेशेन निकल्पनेऽ-स्मिन्नध्याये । तत्राहौ यद्यपि देवादीनामैश्वर्यभोगेन मनःसक्त्या-मुक्तिसङ्गानन्ददासो नास्ति तथाप्यव्यवधिकारिणां स स्याद्वि-त्यादितात्पर्यं ज्ञाप्यते । अत्रानन्तरातीताद्यायान्ने योगेश्वर्यांश्चि नाश्वनन्ददित्युक्तं तत्र राजा शङ्कते । न ननुमिति । योगेन हरे-रुपासिलक्ष्मणेन समीरितमुत्पन्नं यत् हानं तेनावमर्जितं दग्धं कर्म-बीजं रागादिवक्ष्यं येषां ते तथा तेषां परमात्मनिगतानां यदृच्छया-निच्छयोपगतानि योगेश्वर्यांश्चि पुनः पञ्चाङ्गशदानि भविषुं नार्हन्ति नूनं कथं तानि नाश्वनन्ददित्यन्वयः ॥ १ ॥

अङ्गीकारेण परिहरति । सत्यमिति । अनङ्गीकारपञ्चमाह ।

श्रीमद्विजयस्वजतीर्थकृतपदवत्सावली ।
 किमिति । एके महात्मानः घटकिराटे नूतनघटे स्थितस्य
 जलदेवानवस्थानस्य विस्मयं विश्वासं वा इत्यनेन ।
 महेश्वर्यं कपोऽपि भगवानृषभो धिराट् ।
 नैश्वर्याणि स्वकीयानि व्यापयामास सर्ववित् ।
 उप्तमानां ज्ञापनार्थं धर्मतस्वस्य केशवः
 तेषामिहर्षभोगे हि मनः सकिं ब्रजेद्यदि ॥
 ज्ञानस्यो मुक्तिगो हासं विकर्मकरणाद्भजेत् ।
 धर्माधर्मविहीनोऽपि भगवानृषभस्ततः ॥
 तेषां धर्मज्ञापनार्थं नाविश्वके परां स्थितिम् ।
 देवानां नाशुभादासः शुभात्किञ्चित्तुजोऽतिः ।
 आधिकारिकजीवानामेवमन्वेषु तद्वृषभ ॥
 अस्वप्राधिकारिणां तत्र हासोऽपि भवति ध्रुवम् ।
 अशुभाभावजोबाहो महाधिकारिणामपि ॥
 अशुभे कृते न भवति तारतम्या च सस्मृतः ।
 प्रजायाश्च तथा देवा महाधीकारिणः स्मृताः ॥
 ऋष्यशीतस्तथा सप्त पितरोऽप्लरसां शतम् ।
 गन्धर्वाणां तथा राक्षां विशदम्यासु जातिषु ॥
 अस्वप्राधिकारिणः प्रोक्ता अनधीकारिणः परे इति ।

शान्तान्तरसिद्धं तारपर्यं ज्ञापयति । मठकिराट इति
 पठिष्या वागुरेति केचिद्व्याचक्षते ते प्रेक्षकाणां परिषद्यसम्पदा-
 बद्धा इति परिहसनीया इति ॥ २ ॥

श्लोकप्रशिक्षार्थं श्लोकसंप्रदेयायुक्तमित्याह । तथाचोक-
 मिति । यथा मनोविश्वासे तपसां विविधं समं भवति तथा
 चोकमित्यर्थः ऐश्वर्यमीश्वरविषयम् अनेन सौमर्यादीश्वराणामपि
 यथा तपः स्कन्धितं तथेति ध्वनयति ॥ ३ ॥

क्षिप्रमवकाशं तमनु कामान्तरम् अरयः क्रोधादयः तेषां
 चच्छिद्रं वदातीत्यर्थः कृतमैत्रस्य मनसा सहति शेषः पुञ्जली
 पुरुषमात्राभिगामिनी जाया पर्युरीणामुपपतीनां प्रवेश-
 मिष ॥ ४ ॥

पात्रे प्राप्ते द्रव्यात्यागच्छा लोभः अनीतदुःखस्मरणानिमित्त-
 चित्तविक्षेपः शांतिः वैखिल्यं विपरीतज्ञानं मोहः पूर्वस्थितारस-
 अज्ञानं भयं कर्मणा संसारबन्धो यन्मनोमूर्खं यस्य स तथा
 कृते नु बुधस्तन्मनो ममेशमिति स्त्रीकुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

अधुना प्रासङ्गिकं मोहं परिहृत्य प्रकृतानुसरति । अयेति ।
 विष्णोः कलेवरत्यागो भूत्यागोऽन्यो न विद्यते ।
 कलेवरत्यागोऽन्वेषां पञ्चत्वं समुद्गीरितम् ।

इति यच्चानास भगवान् स्वकलेवरं स्वार्थानां पृथिवीं जिहासुः
 त्यक्तुमिच्छन्नुपरराम विरतव्यापारी बभूवेत्यन्वयः कलेवरशब्दस्य
 प्रतीत एवार्थः किं न स्यादित्याहाकुर्य बन्धमाखानां विशेषणानां
 प्राकृतपुरुषेऽसम्भवात्तुक्तपवार्थं उच्यते इति भावेनाह । अखिलेति
 अखिललोकापादानां लज्जामश्नुडाश्लिषिः अनेनाप्राकृतत्वं कथमव-
 गममित्यत उक्तं विद्वत्स्य इति । लोकविपरीतलक्षणाः अस्यूजमन
 एवहस्यमित्यादेः कथं तर्हि तस्य प्रभावो न लक्ष्यत इत्यत उक्तं जड-
 वदधृतेति । किमतः प्रयोजनमत उक्तं योगिनामिति । साम्परा-
 पविधि मोक्षसाधनप्रकारम् उपहितस्यास्य शिक्षा कथं मोक्षा-
 पयोगिनी स्यादित्यत उक्तमात्मनीति । आत्मानं स्वस्वरूपमात्मनि

प्रश्लिषि मनस्यन्तरमात्रेण निधौ नास्मीति मनसा असंख्यवाहितं
 व्यवधानं पठितं श्रीशकाख्योऽनुभवन्नुपरतानुवृत्तिः निवृत्तविषयः ॥
 नुवृत्तिः निवृत्तविषयवस्थो वा नित्यमुक्तवस्थत्वादिति ॥ ६ ॥

इदानीं हरेर्देवः सच्चिदानन्दत्वेन नदभिन्न इति दर्शयितुं ॥
 तस्य सञ्चरणप्रकारं ब्रूयति । तस्य हवेति । एकद्वयमस्य देह
 इमां जगतीं विचरन्नेत्यन्वयः मुक्तलिङ्गस्य वर्याभमादिखण्ड-
 रहितस्य भौतिकशरीररहितस्य वा योगमाया योगसामर्थ्ये तस्या-
 वसानं काष्ठोक्तयोः तस्य स तथा देहस्य जडस्य सञ्चरणं
 कथं घटत इत्यत उक्तमिमानामासेनेति । अमेतं ज्ञानप्रकाशेन
 चक्रममायाः पुनः पुनः अन्वेषं कुवायाः ज्ञानात्मकत्वात् गम-
 नादिक्रियां कुवायाः अनेन देहदेहिनोरभेदोऽपि सूचित
 इति कस्मात् कारं देहादिदृश्य गमनमित्यत उक्तम् । काकुटक-
 ण्णाटकादीनि । काकुटकण्ठाटकः श्रीमदध्युपपदनदीमातृकदेशादक्षि-
 णाकणाटकात् सौराष्ट्रादेत्याम् स्वेच्छयापगतः तत्र नागपुरप्रामा-
 त्पूर्वत उत्तरदिशा प्राप्तिस्तस्य निकटं कुटवाचलस्य कुटचपर्व-
 तस्य प्राचीनतया विद्यमाने उपवने स्थित आस्यकुनाइमकवलः
 मुखान्तर्गतपापपापसंश्रितसंश्रितो वखाद्यावरणरहितः उन्मादे
 सति पुमान्मया विद्यते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इदानीं तस्य देहत्वमाश्रयाज्जेव द्वावाग्निनिविष्टस्य जगत्संहार-
 प्रकारमाह । अयेति । समीरणेन विधुना अस्याऽप्यमाकाशपिता ये
 वेद्यवः वेद्यास्तेषु निवृत्तौ जगत्संहारजातो यो दवानलोऽवशजिह्व-
 या विषमावेधिपुनश्चेति ज्ञाना साधनेन सह भगवांस्तदुपवनं
 ददाहेत्यन्वयः वाग्निमुपलब्धं जगदपीति शेषः अत्र प्रतीतमन-
 त्रीकृत्याम्यार्थोक्तीपरे चिं प्रमाद्यमत्रोच्यते ।

ज्ञानान्तरात्मकी देहः ऋषभस्य महात्मानः ।

तारशौनेलममसा क्रमेण कुटवाचले ।

द्वावाग्निः सच्चिदानन्दस्य तत्रस्थः प्रावृहजगदिति ।

कालान्तर्भावितो विद्वद्वैदिक इदानीमयं कर्तेति कथं युज्यत इति
 खेन तदेहित्वेनाग्नेरावृणुष्येति स्थितस्य तस्य योगात् तदुक्तम् ।

एवमग्नेरित्यन्वयः सच्चिदानन्दः सनातन इति

न केवलं विश्वक्षयपरिणामो भवति किंतु पञ्चादपि मतं तर्हि
 स्वमाहात्म्यं किं न प्रकीर्तयति तत्रैव समाधत्तारस्य देवशिक्ष-
 णार्थत्वेन धर्माणामप्राप्त्याः प्रथमत्वात् ऋषभस्येन सङ्घर्ष-
 धर्मानद्यापि तत्रगः अनेन तदुपदेशात्मा वासुदेवोऽहमित्यजः
 सदास्थित इत्यनेन स्वमित्यन्वयः अत्रापि तिरोभावो नास्तीति
 सूचितं निर्वेपेन सर्वज्ञेन तदुपदेशः इति भावः किंप्रयोजनमकारिति
 खेन अमुरजनमोहनार्थेण ॥

श्रीमजीवोपाध्यायः श्रीमद्भागवतम् ६ ।

टीकायां पाक्षिक इति भावः अनेन वेति सन्दिह्यमान-
 दोषोऽपीत्यर्थः अनुवृत्तु इति तस्य विषयकमात्रविषयत्वात्
 तानपि शिक्षितुमिति भावः अनेन तस्य सर्वं माय-
 यानुकरणात्प्रमिति हेयम् । शिक्षयामिति क्वा-
 र्यञ्च नास्तवाधोऽयं स्वकलेवरं तस्य आत्मानि निजा-
 यिां श्रीवासुदेवे आत्मानं तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव
 ऋषभस्येन उपररामे तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसकम् ।

● किङ्गमापे तदेव योगमायावासनया शीघ्रं शरीरेण मास्ये कृताहमकवचनमभ्यस्त किञ्चिदपि न भवति तस्यैव कृतस्य प्रमिप्रायाभासेन ॥ ७ ॥

अथ सुमीरेति । वास्तवार्थं ध्यायं तेन सति कर्तुं साहाय्ये तृतीया, गौशुभ्रव्यायेन कर्तव्यं प्राथमिकप्रसूतः ननञ् दावानलस्तद्वनवर्तिनर्वादिजीवानां स्थूलं देहं ददाह श्रुयभ- देवस्तु सूक्ष्मं देहमिति तस्य सर्वमाह्वाननुसन्धेयम् "स येः स्पृष्टोऽभिदृष्टो वा । संवेष्टोऽनुगमोऽपि वा । काशाक्षान्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छन्ति योगिनः । शनिरह ततोऽन्यत्राश्रम्यं वर्धयित्वा तद्दन्तद्वानमेव तस्येति स्पष्टम् ॥ ८ ॥

भीमहिम्ननाथकवर्तिनस्यार्थं दर्शितो ।

मनसश्चाति शीराम्यं देहात्तद्वानं हरः ।

पावण्डोत्पात्तारित्येवं वष्टुऽभ्याये निरूप्यते ॥

योगेश्वर्याणि नाऽप्यनन्ददिति भ्रूया पूषति । मेनि । हे भगवः ! हे भगवन् ! योगेश्वरेण समीरितमुद्रापिनं यज्ञानं तेनावभर्जितानि कर्मशीजानि येस्तेषां यदृच्छयापगमानोति नह्यकस्मात् प्राप्तेषु भोगेष्वनपकुर्वन्तु विरज्यत इति भावः ॥ १ ॥

सत्यमुक्तमिति । क्लेशदाने न भवत्येव तदपि एके सुधियः मनसो विश्वसं न संगच्छन्ते न सम्यक् प्राप्नुवन्ति । कुतः अन- वस्थानस्य प्रतिच्छमेव प्राप्तनामादशोकस्वेत्यर्थः । तेन शुद्धं भूत्वाप्यशुद्धं भवितुं न तस्य विश्वस्य इति भावः । शठे भूते किराने नीचजातो च भूतो यथा सौहार्दं प्रदश्यं कृषिदत्तमेव विश्वासि- तारं इति तथैव मनः कलु कामकोषाद्यनभिभवकृपां कशुद्धि- प्रदश्यं स्वकीरोधे शिथिलप्रयत्ने साधकोकस्मिन् दिने कामाद्यैरे- वाकस्मिन्कैस्नमथः पातयति यथा च नीचजातिसुहृदपि धर्म- मध्यापितोऽपि साधुनां दधानोऽपि शुकोवादिषु विश्वस्तः सन् समये दुस्वयजस्वीपक्षमावप्राप्तं यैमेव करोति तथैव मनः शमदमादिभिः शोभितमपि भवत्यन्तनादिषु श्रेयं दधानमपि विश्वस्तं सदनिकृष्टमानं कस्मिन् दृष्ट्वा दुर्विषयेष्वपि निमज्ज- द्विवेकज्ञानादिकमपहरति ॥ २ ॥

वस्य विश्वस्मात् विश्वासात् शरणागतौ बहुकालसञ्चितं तप- अस्कन्द सुखाव । ऐश्वरं शास्त्रं विश्वोर्मोहिनीरूपदर्शनेनैत्यज्ञा ईश्वरणां समर्थानामपि सौभगिभ्युत्तीर्णां तपः ॥ ३ ॥

तत्र हेतुः । नित्यमिति । कुतश्चिन्वासस्य योगिनो मनः कामस्य किङ्करमवकाशं ददाति तं कामं तु हे अरयः कोषलोभादयस्ते- वाञ्छ । यथा कृतविश्वासस्य परः पुंश्चली जाया जायाणामव- काशं दद्या पतिं घातयति तथा योगीऽपि कामादाभययोगिनं भ्रंश- यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अरीन् कथयन्नुपसेहरति काम इति । यन्मन एव मुखं यस्य सः ॥ ५ ॥

प्रासङ्गिकं समाप्य ब्रह्मपुत्रं । अथेति । सम्परायविधिं देह- त्यागप्रवृत्तिमिति देहत्यागप्रवृत्तिं शिष्ययन्त्रित्यर्थः तद्देहस्य अन्तर्भावः वस्तुतस्तु अन्तर्भावः परमात्मानि आस्मिन् आत्मानं

रता अनुवृत्तिरवधूतत्वाद्युकरत्वं यस्य सः उपरराम खायतार- बीक्षातो विरराम मन एव अकलेष्वरं जिहासुः अकलेष्वरमाकृत्यं त्यकुमिच्छुरिति वास्तवोऽर्थः अत्राप्येऽपि प्रकटोऽर्थः स्पष्ट एव ॥ ६ ॥

तस्य देहात्तद्वानप्रकारमाह । तस्येति । भगवतोऽपि मुक्तकिङ्क- रस्य त्यक्तमगवाच्छिहस्य मुक्तानामिव किङ्कं यस्येति वा यथा योगिनां केनापि संस्कारेण देहः प्रचलति निष्पद्यतमपि कुलावचकामिव सांध्यमभिमानाभासः स च जीवन्मुक्तानामविद्या- भासवासनया भवतीति ततो विशेषमाह । योगमायावास- नया आवभूत्य कांक्षच्छासंस्कारेण यथानिवाकको यद्यत् प्राप्नोति तदपि स्वमुखं निःक्षिपति तथैव कृताहमकवचनः अस- धीतो नमः ॥ ७ ॥

उपररामेत्युक्तं तत्र किं कुर्वन्नुपररामेत्यत आह । अथेति । तेन सह श्रीश्रुयभदेवसहित एव दावानलस्तद्वनं ददाह । तद्वनवर्तितकर्मगादीनां स्थूलं देहं दावानलो ददाह सूक्ष्मं देहं श्रीश्रुयभ इति तद्वनवर्तिनः सर्वे तत्प्रसादांमुक्ता बभूव- रित्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतमिच्छान्तप्रदीप ।

षष्ठे श्रुयभचरितमुपसंहरति पूर्वार्थायाग्ने योगेश्वर्याणि नाऽप्यनन्ददित्युक्तम् तत्र तद्भिनन्दने आम्भारामाणां काहानरि- त्याशयेन पूषति । न नूनमिति । हे भगवः ! हे भगवन् ! योगेन ध्यानयोगेन समीरितमुद्रोचितं यज्ञानं तेनावभर्जितानि देहगोहारी ब्रह्ममात्मकानि कर्मशीजानि येस्तेषां योगेश्वर्याणि क्लेशदानि दुःखदानि न भवितुमर्हन्ति अतः किमिति नाऽप्यनन्ददिति भावः ॥ १ ॥

मनवस्थानस्य दुरवग्रहस्य शठकिराते मृगा इति शेषः इह पूर्वस्वभावपरित्यागे मनसो विश्वस्यं न सङ्गच्छन्ते शठकिराते यथा यथा पूर्वस्वभावपरित्यागे विश्वस्यं न सङ्गच्छन्ते इत्यन्वयः ॥ २ ॥

वस्य मनसो विश्वस्माद्विश्वासात् शर्यां सञ्चितम ऐश्वरं मान- श्वरम् मोहिनीदर्शने अस्कन्द सुखाव ॥ ३ ॥

कृतं मेत्रं मनसो विश्वासी येन तस्य मन इति शेषः कामस्य चिह्नं ददाति तं काममनु ये अरयः मभ्युपद्राद्यस्तेषां च यथा कृत- विश्वासस्य पर्युः पुंश्चली जाया जारस्य तदनुवर्तिनां च चिह्नं ददाति ॥ ४ ॥

यन्मूलो यन्निमित्तस्तन्मनः कः स्वीकुर्यात्स्थायत्वं मथ्येत ॥ ५ ॥

अथोक्तोक्तसङ्ग्रहायंस्वर्वाष्टनप्रदर्शनानन्तरम् आखिललो- कपालानां ललामोऽलङ्कारभूतः योगिनां सम्परायविधिं देहविश्या- सधिधिमनुशिक्षयन् उपरतानुष्ठानः उपरता निवृत्ता देहाभि- मानरूपा अनुवृत्तियेस्माद्भ्येषां तद्वर्तितचिन्तकानां सः उपरराम- लोकासङ्ग्रहायंस्वर्वाष्टनोऽमृत किं कुर्यात्कः आत्मानमथनार- भूतमात्मन्यवधारिण्यि विष्णो अर्थान्तरभावः नृदेयभावः तद्वि- परीत्येन असंस्पृहितं नित्यं यथानमग्नीक्षमाद्यः साक्षात्कु- र्यात् ॥ ६ ॥

एवं मुक्ताङ्कस्य त्यक्तनृपतीस्य तस्य श्रुयभस्य देहो गृह्यते इति योगः सङ्कल्पस्तेन गृहीता या नृपतीता तस्यास्यकल्पेऽपि तद्वासनया अभिमानस्य गन्तृशक्तिमानस्य आभासेन इमां जगतीं अङ्कप्रमाणाः कांक्षादीन्देशान् गतः सन् कथापि वासनया- स्ये कृतः भद्रमकवचो येन सः असन्धीतो नमो विचचार ॥ ७ ॥ ८ ॥

यस्य क्लिबानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्कुकुटकानां शिष्य कलावधर्म उत्कृष्यमाणो
भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहाय कुपयन्तं निजमनीषया मन्दः तन्मै
वर्त्तयिष्यते ॥ ६ ॥

येन हवाव कलौ मनुजापसदा देवमायामोहिताः स्वनिविष्टाः शिष्यानुचारिप्रविहीना देवहेलपान्यप-
व्रतानि निजनिजेच्छया गृह्णाना अस्नानानाचमनाशौचकेशोक्तानि कलिनाऽधर्मबहुहेनोपहृतधियो
ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकत्रिदूषकाः प्रायेण भविष्यन्ति ॥ १० ॥

ते च ह्यर्वाक्तनया निजलोकयात्रयाऽन्धपरम्परयाऽऽश्वस्तमन्वन्ध स्वयमेव प्रपतिष्यन्ति ॥ ११ ॥

श्रयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्योपशिञ्जणार्थः तस्यानुगुणान् गीतान् गायन्ति ॥ १२ ॥

अहो भुवः सप्तसमुद्रवत्या द्वीपेषु वर्षेष्वधिपुत्रवन्तः ।

गायन्ति यत्रन्यजना मुरारेः कर्माणि भद्राण्यस्तान् ॥ १३ ॥

अहो नु वंशो यज्ञसावदातः प्रैत्यव्रतो यत्र पुमान् पारुणः ।

कृतावतारः पुरुषः स आद्यश्चचार धर्मं यत्र कर्महृत्सु ॥ १४ ॥

को न्वस्य काष्ठामपरोऽनुगच्छेन्मनोरथेनाप्यसि योषी ।

यो योगमायाः स्पृहयत्युदस्ता ह्यसत्तया येन कृतप्रयत्नाः ॥ १५ ॥

इति ह स्म सकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवां परमगुरोर्भगवतः श्रुत्वाऽप्यभवेत्स्य विशुद्धाचरितमीरितं पुंसां
समस्तदुश्चरिताभिहरणं परममहामङ्गलायनमिदमनुश्रुत्योपचितयाऽनुगुणेत्याश्रावयति वाऽप्रहितो
भगवति तस्मिन् वासुदेव एकान्ततो भक्तिरनयोरपि समनुवर्त्तते ॥ १६ ॥

भाषाटीका

राजा परीक्षित जी बोले हे भगवन् ! निश्चित है कि योगसे
उद्दीपित किये ज्ञान रूप प्राप्ति से जिन के कर्म बीज नष्ट होग-
ये हैं जैसे आरभाराम योगिजनों को देवयोग से प्राप्त जो
ऐश्वर्य हैं सो तो ह्यशुभायक नहीं होते हैं तब ऋषभदेवजीने
क्या उनका त्यागकिया ॥ १ ॥

ऋषि श्रीशुकदेवजी बोले कि आपका सत्यकथन है तथापि
गृह मन भूत किरात सरीका है उत्तम महात्मा लोग इस
का विश्वास नहीं करने हैं ॥ २ ॥

तैसा कहा है अशुभ मनका कभी विश्वास नहीं करना
चाहिये जिसके विश्वास करने से बिरकास से सञ्चित जो
तपस्या सो श्रीमहादेवादिकों का नष्ट होगया है ॥ ३ ॥

जैसे कि दुष्ट स्त्री के विश्वास करने वाले पुरुष के मारने
का कोटी स्त्री जार पुरुषों को अवकाश बताती है तैसे
मन के साथ विश्वास करने वाले योगी को भ्रष्ट करने को
मन भी विषय भोग रूप शत्रुओं को अवकाश देता रहता
है ॥ ४ ॥

जिसमन के हेतु से काम क्रोध मद लोभ शोक मोह
अप्रादिक कर्म बन्ध इस मनुष्य को होते हैं तिस को
कौन पण्डित विश्वास से ग्रहण करेगा ॥ ५ ॥

इसप्रकार से सब ब्रह्मणों के भूषण रूपभी भगवान्
जड अवधूत सरी के शिष्यका वेव भाषा चरितों से भगव
त्प्रभाव को क्षिपकार वेवियों का देहत्याग विधि को दिला-
ने के बास्ते शरीर के शक्ति की इच्छा से सदा निरन्तर
अभेद भावसे परमात्मा के लब्धना को लगाते हुये देहादि
अभिमान वृत्ति में निश्चित हुये ॥ ६ ॥

इस प्रकार से सुन्दर ही ज्ञान भगवान् ऋषभदेवजी का
शरीर, योगमाया की कल्पना के अभिमान के आभास से इस
पृथिवी में घूमना हुआ किन्तु किन्तु कुटक आदि दक्षिण
कर्णाटक देशों में देवयोग से आकर कुटकाखल पर्वत के
जङ्गल में प्रसन्न के लक्ष्मी को खोजकर नम्रदुग्धा
मुल में पावाण की शरीर बना रहा ॥ ७ ॥

इस के अनन्तर शत्रु के लक्ष्मी कल्याणमानवालों के
घिसने से उत्पन्नहुआ शत्रु के लक्ष्मी उस वन को जघाता
हुआ उन के सहित हुये ॥ ८ ॥

श्रीशुकदेवजी की भाषाटीका ।

अवधूतवेवेष्य ऋषभदेवजी के लक्ष्मी स्वयंमाह ।
यस्य किञ्चाभमातीतमनुष्याः शिष्यानुचारिप्रविहीनाः
भिति नाम यस्य स राजाः

श्रीमद्भिज्जपचञ्चतीर्थकृतपदरक्षावली ।

सुरस्यमसृषि मन्त्रो निर्मोक्ष इत्यनेन जानन्दात्मपुरुषार्थान्य इति ध्वनयति मगधमत्तात्पर्यं न जानातीति वा उपाकथयैत्यनेन तस्यतत्र स्थितिं तां तु शुभावाहौं सुरारम्भानिति वाक्यं स्मारयामि पाक्यद्वयमज्ञेयमसमञ्जसं जैनमतमित्यनेन शास्त्रद्वयमनेनाकारीति सूचितम् । तदुक्तम् ।

पूर्वं तु पीयङ्गो नामा वासुदेवः सुदुर्मतिः ।
जातिस्मरो द्विधा शास्त्रं पाक्यद्वयं निर्ममे नृपः ॥
एकं तु वासुदेवाक्यं वासुदेवोऽहमित्यपि ।
कुत्सितं वासुदेवत्वप्रतिपादकमात्मनः ।

शोकार्थे चापरमिति चकाराहंतनामकमिति ।
अनेमार्हेत्य पूर्वजन्मनि पीयङ्गकाव्यासुरत्वं स्पष्टीकृतं वासुदेवोऽहमित्यात्मनो जीवस्य वासुदेवत्वप्रतिपादकवासुदेवाक्यं कुत्सितमेकं शास्त्रं वदन्माहंतनामकं शोकार्थमर्हिसाधर्मप्रतिपादकमपरं चकारेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

शास्त्रस्य प्रचरणमनमाह । येनेति । येन शास्त्रद्वयेन ह वा इति निपातद्वयेन तत्रप्रतिषेधेण क्रमुणा विरचितेन शास्त्रेणेति स्मारितं तदुक्तम् ।

तस्मैशिष्यः कमुनाम न जानंस्तस्मत्तं परम् ।
वासुदेवारम्तां सर्वेजीवानामवदकुधीः ॥
कथवाक्यं शास्त्रमकरोद्भेदप्रतिपादकम् ।
कुशास्त्रं सर्ववेदानां विद्वज्ज्ञं तामसाजयम् ॥
तदुद्गाद्यापि वर्तन्ते वर्तिष्यन्ति तथा कवी ।
अशीला अमताचारः वासुदेवोऽहमित्यपि इति ॥

परमिशायेणास्नानेत्युक्तं मनुज्रापसहा मनुष्याभासाः
आशिषिः स्वकीयो वेदः तस्य नियोगं चिकापयो मज्जसाससा
न संबदेतेत्यादिकः तेन विहितः शौचाद्याचारः विष्णवादिदेवानां
हंसनादीन्वभेददर्शनावधानादीन्यपन्नानि वेदविद्वज्जनानि
श्लेष्मणा प्रमाद्यं विना किञ्चास्नानादीनि गृह्यन्तः निर्मितमाह ।
कञ्चिनेति । वेनहेहनादि विधिनिहि । प्रकृतेति ॥ १० ॥

तत्फलमाह । तैरपीति । तैर्हेहनादिभिः क्रियमाणायाऽर्था-
कनया नीचव्याम्भपरस्परया निजलोकपात्रया अग्रमनोरथकविव-
तव्यवहारेण । अशरीरजीवनेन वा त एवानास्थाः एकदापि
व्यापारमन्तरेण न स्थिताः हि ज्ञानेन" अन्धेनैव नीचमाना
यथा" इति भ्रुतिं प्रमाद्ययति ॥ ११ ॥

न केवलमसुरमोहनाथः किन्तु अपाद्भूतशरणाजनस्य
मुक्तिसाधनार्थोऽपीत्याह । अथमिति । रजसा गुणोत्प्लुनस्य उप-
द्रुनस्य साधुजनस्य कैवल्यशिक्षणार्थं मुक्तिसाधनशिक्षणामि-
प्राय इत्यन्वयः कुत इति तत्राह । तस्यैति । तस्य कैवल्य-
साधनोपदेशास्वानुगुणानुरूपानित्यर्थः ॥ १२ ॥

सप्तद्वीपेषु नवसु वर्षेषु एतद्भारताक्यं अष्टमधिपुत्रव्यमधि-
कपुत्रयसाधनमुपलक्ष्यमेव पापसाधनं चेति तदुक्तम् ।
विशेषाङ्गारते पुण्यं चरेयुः पापमप्यथा ।
तथैव भगवज्जकिं पूयिष्यां नान्यवर्षगा इति ।
अनेनाहृत्साधनमेतदुत्पानि भोगसाधनानीति विशेष उक्त
इति ज्ञापते अस्तारवन्ति प्रकाशयन्ति ॥ १३ ॥

प्रेषयतः । यमत्तत्तत्तदी पुराणपुरुषेणपतीर्थेन किं प्रयो-
जनमसुदृशं पुत्रं इति । अकर्महेतुं मोक्षहेतुं मोक्षकारणं
धर्मं शोकशिक्षणं चकारेति यद्यस्मात्तस्मादिति शेषः पूर्वं
पुराणसंगीति रधीति पूर्वाकलं मोक्षं वदातीत्यर्थः इति कर्त्तुं
उः उपलयेनेति ॥ १४ ॥

शुभमो नामः शिष्योनी न हरिरिति तत्राह । कोन्विति ।
प्रभवाय मुकये शिष्याद्यार्थमेव धर्मोचरयं न तु तत्फला-
पेक्षयत्याह । यद्योग्यमिति । श्रीहरिप्रेरणाया कुतप्रयत्नाः
महापुरुषाः येनोदृस्ता मित्यनिरस्तां योगमायामशिमदिवाद्या-
योगफलं स्पृहयन्तीति इत्यस्मात्तस्माद्भोक्तृशिक्षणार्थं धर्ममाचर-
तोऽस्य काङ्क्षां अकर्महेतुं योगशक्ति हरिप्रमत्तरेणापरः को तु योगी
गच्छन्त कोऽपीत्यन्वयः ।

मिलोदस्तां शिष्यिकरणपेक्षं फलं यतः ।
मित्यत्रकपमुनिः इतिः फलविचरणात् ॥
अकर्महेतुत्वं प्रमोक्षः फलविचरणात् इति ।

वचनात् उदस्तामिति विशेषणार्थमायामिन्द्रजाकमुच्यत
इत्येतन्निरस्ते तस्मादधिक्यद्विभोगशक्तिमित्यास्ताः कुतःफलमनपे-
क्षयमिति यतस्त्वर्हि इरेः अकर्महेतुतायामादिशक्तिर्नास्ति कमित्यत
उक्तं मिलेति यद्यपि अकर्महेतुतायामादिशक्तिरस्ति तथाप्यन्धे-
च्छाविषययामादियोग्या वा विहितित्यत्रकपशक्तः पूयङ्ग फलवि-
चरणात्कियासाधकक कर्त्तव्यास्तत्र दद्यात्तः । अकर्मैति । यथा
मोक्षस्त्वकर्मैति वदन्ति कर्त्तव्यत्वात् तथा चेति ॥ १५ ॥

ननु कृष्णादिचरितस्य चरितमपि यदि संसारनाशनं
स्वास्तकथयामि श्रीनारायण इति निश्चयेन निरूपयितमक्तिः
स्यात्तकथयामि श्रद्धां प्रेरयन्नुपसंहरति । इतीति । इति शब्दः
प्रभृतिवचनः इत्येति निर्मो अज्ञातिशयजननाथौ न केवलं
रामाद्यवतारवद्भुजमङ्गलः पितृ आसाद्यवतारवत् ज्ञानस्वीप-
देधेति ज्ञापनाय परमगुरोरेति विष्णुश्चाचरितं कथितमिति
शेषः इत्याचरितं विशेषतः शुद्धमेव न तु पुष्टमर्हादयस्तु
तारयोपरिज्ञानादभ्यसा सुदीर्घत इति न तेनाशुद्धभङ्गाकर्त-
व्येति विज्ञापयितुं विष्णुकेति न एतदिति तत्राह । पुंसा-
मिति । पुंश्चरितामिदृशं यद्यथाज्ञानं न केवलमेतदेव कथ-
मप्यथास्तीत्याह । यद्वैदिकं । ननु कुरोपयोगित्वे युक्तमुक्तमिति
तत्कथनमाह । इत्यमिति । उपेत्यानुदिनमेवमानया इत्येव
भेय इत्यन्तःकरणाधर्मविशेषः अथ अनयोः भोदुमवक्रयोः अपि
शास्त्रात्पठनः वासुदेवे निश्चिन्ना मङ्गः सन्नुवर्तत इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवनीकमिन्द्रकसम्बन्धः ।

अत एव शुभभवेवाचिनां श्रीनारायण इत्येवोक्तं ननु
जन्मेति तदेवं सर्वहितमपि कर्त्तुं वैदिकभेदाद्यपराधसंस्कार-
वतां स्वल्पेषु भानमित्याह । इत्यादिना । अन्वेषां तु रजसोप-
रकानामपि तद्द्रव्यभवेनात्मनि विरेकात्सां हितार्थेण जायते
तदित्याह ॥ ६-११ ॥

अथमिति ॥ १२-१३ ॥

अहो इति । अतः पुराणः अज्ञानं अज्ञानसाधनं अज्ञान-
त्वं प्रायः किन्तु स मायः अज्ञानसाधनं अज्ञानसाधनं

यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिनसंसारवितापोपतप्यमानमनुसवनं स्नापयन्त-
स्तयैव परया निर्वृत्त्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियन्ते भग-
वदीयत्वेनैव परितमाप्तसर्वार्थाः ॥ १७ ॥

राजन् ! पतिर्गुरुरखं भवतां यदूनां देवं प्रियः कुलपतिः तच्च किङ्करो वः ।
अस्त्वेवमङ्ग ! भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् न भक्तियोगम् ॥ १८ ॥
नित्यानुभूतनिजसाभनिवृत्ततृष्णाः श्रेयस्यतद्रचनया चिरमुप्तबुद्धे ।
लोकस्य यः करुणायाभय मात्मलोकमाख्याममो भगवते ऋभाय तस्मै ॥ १९ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पाण्डुरस्य
संहितायां वैपासिक्यामृषभदेवानुरिते
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाषाटीका ।

महो शिवव्रत का वंश बहासे बहा पवित्र है जिस में
ब्राह्म पुराण पुरुष भगवान् ने अवतार लेकर कर्मों के निवृत्त
करने वाक्य धर्म को किया ॥ १४ ॥

जगत् में दूसरा देसा कौन योगी है जोकि मनोरथ से
श्री ऋषभजी की पदवी को पहुँचे वह योगी बड़े बलों
को करके उन मायाओं को चाहता है कि जिनको ऋषभ-
जी ने असत् मानकर छोड़यी है ॥ १५ ॥

इस प्रकार से सकल वेद लोक देव ब्राह्मण गऊ इन के
रक्षक भगवान् ऋषभदेव का निर्मल खरित हमने कहा यह
खरित पुरुषों के सब पापों के नाश करने वाक्य है अति
मंगल दायक है इसको अनिश्चय से जो सुने या सुनावे साव-
धान तासे तो सुनने सुनाने वाक्ये हानों की भगवान् वासुदेव ने
अतिशय भक्ति प्रवृत्त होती है ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

भक्तेः परमपुरुषार्थत्वमाह । यस्यां भक्तावेष ननु योगादिषु
भनुसवनमविरतमात्मानं स्नापयन्तः स्वयमासादितमप्रार्थितं
भगवता स्वयमेव दीयमानमपि । भनादरे हेतुः । भगवदीयत्वेनैव
परितः समाप्ताः सम्यक् प्राप्ताः सर्वे पुरुषार्थाः येस्तैः ॥ १७ ॥

ननु भगवतोऽतिमुह्यमत्त्वदर्शनात्मोक्षस्य चातिदुर्लभत्वादि-
यमतिस्तुतिरेवेत्याशङ्क्याह । हे राजन् ! भवतां पाण्डवानां यदूनां
च पतिः गालरुः गुरुशब्देष्टा देवगुरुरस्यः प्रियः सुहृत्
कुलस्य पतिर्नियन्ता किं बहुना क च कदाचिद्द्वैत्यादिषु वः
पाण्डवानां किङ्करोऽप्याहानुवर्ती अस्तु नामैवं तथाप्यन्येषाम्
नित्यं भजतामपि मुक्तिं ददाति ननु कदाचिद्वि सप्रेम-
भक्तियोगम् ॥ १८ ॥

वर्धितमृषभाशतारं नमस्करोति । नित्यमनुभूतं यत्सिद्धं रूपम्
स एव कामस्तेन निवृत्ता तृष्णा यस्य सः । अतद्रचनया
देहाद्यर्थमनोरथेन भवेसि विषये चिरं सुप्ता बुद्धिर्वस्य तस्य

जनस्य कठयथा निर्मयस्तत्कारुण्यं च आख्यातवांस्तस्मै नमः ॥ १९ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्थकृतभाष्यदीपिका ।

किं भक्ता साधुः स्वयं भगवदनुभवकथाया मकरोत्थि-
यपुरुषार्थतामाह । यस्मिन्मिति । यस्यां भगवदनुभवसुधारस-
रूपायां भक्तौ कवयो त्रेकिनः विविधानि वृजिनानि पापानि
यार्थिस्तस्मिन् संसारे ये रितापाः क्लेशास्तैरुपतप्यमानं ह्यिद-
मानमात्मानमनुसवनं स्नापन्तः भगवदनुभवेन इतिः ननु ज्ञानि
पुःस्नान्यपनुदन्त इत्यर्थः तत्र भगवदनुभवजनितया निर्द्वैत्या-
भानन्देन परमपुरुषार्थकथयन्ति कथं प्राप्तमप्यापवर्गिकमप-
वर्गकं फलमात्यन्तिकमत्यन्तं नैवाश्रित्येव भगवदरे हेतुः भग-
वदीयत्वेनैव परितः समाप्ताः संपुरुषार्था येस्तैः ॥ १७ ॥

भक्तेर्दोह्यं सनिर्घोषमाह राजाकिति । हेराजन् ! भगवान्
पाण्डवानां यदूनां च मुकुन्दो मेवात् पतिः पावकः गुर्वर्हितोप-
देष्टा देवसुपास्यः प्रियः सुहृत् लक्ष्य पतिर्नियन्ता किं बहुना
क च कदाचिद्द्वैत्यादिषु वः पाण्डवानां किङ्करोऽप्याहानुवर्ती
अस्तु नामैवं तथाप्यन्येषाम् । हेराजन्नेषां नित्यं भजतामपि मुक्तिं
ददाति इति ननु भक्तियोगमि भक्तेर्दोह्यं भक्तिकः ॥ १८ ॥

ऋषभचरित्रमपसंहरत् नमस्कोति नित्यमनुभूतं यत्सिद्धं
प्रहात्मकं स्वरूपं स एव कामस्तेन निवृत्ता तृष्णा पुरुषार्थान्तरेषु
यस्य एवमभूतो वः अतद्रचनया भवेसि पापकर्मणां रचनया
भवेसि विषये चिरं सुप्ता बुद्धिर्वस्य तस्य कठयथाऽभ-
यमात्मस्वरूपमाख्यादाख्यातवात् तस्मै ऋषभकपाय परमपुरुषाय
नमः ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्थकृतभाष्यदीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः

श्रीमद्भिज्जयस्य जतीयेकतपदरत्ना

● नमिन्नरेषु साधनेषु स्मृतिव्ययमेव किं चिद्विद्यते ।
 यदुक्तं सामान्यमुक्तेरस्याः परमानन्दहेतुत्वात् ।
 यद्यो वर्यां भक्त्यां आत्मानं मनः स्नापयन् ।
 परयोः कृपया निहंस्वात्यगितकमापवर्णिकसु ।
 पार्थं स्वर्गं कृतं एव प्राप्तिमपि नैवापि ।
 नत्राह । भागवतस्येति । भक्त्या भागवताः ।
 प्रिया इति भावनेव परिसमाप्ताः पूर्वा ।
 तथा स्नापने निमित्तमाह । अचिरतेति ।
 विविधानि वृजिनानि दुःखानि यानि ।
 मरणावच्छयः तान्निमित्तसन्तापेनोपतप्यते ।
 सर्वदा मुक्तेः पूर्वं तस्यामनादरं ।
 स्यादित्येतमर्थं हिशब्देनाह ।

ब्रह्मणोऽप्यस्य नो पूर्णा दद्यात् ।
 मुक्तिं ददाति सर्वेषामुत्थानं ।

इत्यनेन

नाद्भिज्जयन्ते तु ये मोक्षं पूर्वं ।
 स्वयोग्यं व्यज्जने मुक्ती ।

इत्यनेन

आत्र तात्पर्यमवगन्तव्यम् ।
 भगवति क्रियमाणाया भक्त्या ।

यतोऽनस्तस्या मुक्तेरप्यतिदौर्लभ्यम् ।
 कस्तु तक्ष्ण्यविगमेन मुक्तिं ।
 ब्रह्मणोऽप्यस्य नापूर्णा दद्यात् ।
 ज्ञानोपदेष्टृत्वेन गुरुत्वम् ॥ १८ ॥

सिद्धान्तोक्त्यायनाशतारप्रयोगतः ।
 ज्ञानप्रदहाययोग्यजनस्य यो भगवता ।
 ज्ञानं मुक्तिसाधनमाख्यादाचक्षते ।
 ऋषभोक्तार्ये विक्रममाय ऋषभे ।
 तेषां कः अनेन नित्यानन्दज्ञानेन ।
 विशेषरत्नांस्तदुक्तावाप्तिः सुखं ।

इति श्रीमद्भागवते मत्स्योपनिषत्सु ।
 श्रीमद्भिज्जयस्य जतीयेकतपदरत्ना ।

श्रीमद्भिज्जयस्य जतीयेकतपदरत्ना ।
 तच्छ्रुत्वा तस्यै स्पृष्ट्वा ।
 इति श्रीमद्भागवते मत्स्योपनिषत्सु ।
 श्रीमद्भिज्जयस्य जतीयेकतपदरत्ना ।

श्रीमद्भिज्जयस्य जतीयेकतपदरत्ना ।
 श्रीमद्भिज्जयस्य जतीयेकतपदरत्ना ।

अवमेव हीयमानमपि अनादरे हेतुः ।
 सख्यं प्राप्ताः सर्वेषां वेनेतु भगवत्सेनेत्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्वोऽयं प्रियव्रतबंधो यत्र भगवानुपभवेदोऽवतीर्षः ।
 नपादबंधोऽपि अन्वः यत्र पृथुः रघुबंधोऽपि अन्वः यत्र रामः बभु ।
 वंशपुरुबंधोऽपि अन्वः यत्र पृथुः रघुबंधोऽपि अन्वः यत्र रामः बभु ।
 कृष्णः अस्मदीयः पुरुबंधस्तु सर्वतोऽतिभुभेगो यत्र भगवान्नाव- ।
 ततार इति मनोऽनुखापेन विधीयन्ते राजानं सर्वव्रतयैव आत्वा ।
 मोक्षान्करोतु कर्षेण प्रतिपादितेनैव तमानन्वयति हे राजन् ! भवतां ।
 पाण्डवानां यदूनाञ्च पतिः पाण्डकः गुरुवपदेष्टा देवमुपास्यः ।
 प्रियः प्रीतिकृतं कुक्षपतिर्नियन्तेति यदुपवधतरनोऽपि कृष्णस्य ।
 तेषु भवत्सु च तुल्य एव व्यवहारो दृष्टः किञ्च कच कदाचित् चः ।
 पाण्डवानां दूत्यादिषु किङ्करः न च तथा यदूनामिति यदुपवधोऽपि ।
 प्रेमवत्त्वेन भवतामाधिक्यमेवेति भावः । भवद्भ्यो ह्यभजद्भ्योऽपि ।
 परमप्रेमाधिक्यदानस्य धार्ता कियती वक्तव्या सा सर्वोपरि ।
 विराजिता अन्वेष्यो भजद्भ्योऽपि भक्तियोगं भावभक्तिमपि ।
 प्राथो न ददाति किन्तु ततोऽप्यानिर्नरुष्टां मुक्तिमेवेत्याह । अस्त्ववनि ।
 भजतां भजद्भ्यः अत्र कर्हिचिदपीत्यनुक्तेर्मुक्तिमनिरुद्धयः शुद्ध- ।
 भक्तेभ्यस्तु भक्तिमेव ददातीत्यर्थो लक्ष्यते ॥ १८ ॥

उपाख्यानं समाप्य प्रणमति । नित्यमेव अनुभूतो योजिजः ।
 पानन्दस्तंभुभेनेव विगततृष्णाः अतद्भ्रमनया देहाद्यर्थेषु ।
 श्रेयांसि विषये चिरं मुक्ता बुद्धिर्यस्य तस्य जनस्य अभयं निभंय- ।
 कारणम् आत्मसोकं भीषिकुण्ठं प्राप्यं करुणायोपदिष्टेन भक्ति- ।
 योगेन य आख्यातवांस्तस्मै नमः ॥ १९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।
 ब्रह्माऽध्यायः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भक्तिरनुवर्तते इत्युक्ताया भक्तेः परमपुरुषार्थत्वमाह । यस्या- ।
 मिति ॥ १७ ॥

अकावात्मानं स्नापयन्तः परमपुरुषार्थं मोक्षमपि तत्रापि ।
 स्वयमासादितं नो एवाद्भिज्जयन्ते इति मद्रुकसिद्धान्ते असम्भाषना ।
 न कार्येत्याशयेनाह । राजकृतिः हे अङ्ग ! भजतां भक्तानां कर्हिचित् ।
 वरप्रदानकाले मुकुन्दो मुक्तिं ददाति न पुनरिह लोके भक्त- ।
 हे राजन् ! एवं मद्रुकं भक्तेर्मुक्तिः श्रेष्ठमस्तु यतः भवतां यदूनां ।
 च तदुपवधितानां गोपादीनां च वो युष्माकं सर्वेषां भजतां भक्ति- ।
 मतां पतिः पाण्डकः गुरुस्तरुवपदेष्टा देवमुपास्यः प्रियः सुहृत् ।
 कुलस्य पतिर्नियन्ता च किं यदूना कच कस्मिन्भ्रार्थकार्यं कस्यचित् ।
 भक्तस्य किङ्करो भवति यथा श्रीयशोदानन्दयोः भीष्टेयकीचसुदेवयोः ।
 उपसेनादीनां यधिष्ठिरादीनां च किङ्करोऽप्रे प्रमिद्धः सर्वान् भक्तान् ।
 प्रति श्रीभगवद्भ्रमनम् "अहम्भक्तपराधिनं" इतिश्रुतिञ्च भक्तियशः ।
 पुरुष इति नहि मुक्तां किङ्करत्वं भगवतोऽतो मुक्तर्भक्तिर्गौरवार्था- ।
 तिसंक्षेपः ॥ १८ ॥

भगवन्तमुपभं प्रणीमति । नित्येत्यादिना । अतद्भ्रमनया अनाम- ।
 भूतदेहाद्यर्थकव्यापारेण श्रेयानि कल्याणं भगवदाराधने चिरं ।
 मुक्ता बुद्धिर्यस्य तस्य लोकस्य जनस्य आत्मनः स्वरूपस्य

भीमङ्कुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सोकं स्थितिमृत्तिस्थानमभयं वासुदेवं य आचवात् उक्तवात्
तस्मै नमः ॥ १६ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
भीमङ्कुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चाध्यायाधिक्याः ॥ ६ ॥

भाषाटीका

वह भक्ति कैसी है कि जिसमें शानी पुरुष निरन्तर
नाना प्रकार के दुःख रूप संसार के तापों से तपाय मान
आत्माको सब काख में स्नान करायते हुये अत्यन्त सुख से
अत्यन्त परम पुरुषार्थ मोक्षनामा सुख को भी खय प्राप्त होने
पर भी आदर नहीं करते हैं क्योंकि वे भगवत्सम्बन्धि होने
से सब अर्थों से पूर्ण रहते हैं ॥ १७ ॥

हे राजा! भगवान् भीकृष्ण यदुन के आप पाण्डवों के
रक्षक हैं सु हैं मित्र हैं कुलपति हैं कहीं पर अशु
फलशुकी के हक भी होगये हैं यद्यपि ऐसा है तथापि
मुकुन्द भगवान् मन्त्रियों को भक्ति तो देते हैं परन्तु मे
वश्यमक्ति को कभी नहीं देते हैं ॥ १८ ॥

निजही अपने कृपापानुभव के काम से मुष्णा से निवृत्त
ओ अचम भगवत्सुकें अर्थ नमस्कार है उन भगवान्
ने संसार की रक्षा के भोग से चिरकाख तक सोई हुई
दुखि बाह्य लोक पर करणा करके अपने अकप का
उपदेश किया है ॥१६ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पञ्चाध्याय का

भाषाटीकासम्प्राप्त्याद्यं कृत

वास ॥ ६ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पञ्चाध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

अष्टाध्यायः ।

शिशुक उवाच ।

भरतस्तु महाभागवतो श्रीकृष्णस्य अनित्यपरिपालनाय संचिन्तितस्तदनुशासनपरः पञ्चजनीं
विश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥ १ ॥

तस्यामुह्यवा आत्मजान् प्रवृत्तानात्मनः पञ्च जनयामास भूतादिरिव भूतसूक्ष्माणि ॥ २ ॥
सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शकं च यत्कृतुमिति अजनाभं नामैतद्वर्षं भारतमिति यत आरभ्य
अपदिशन्ति ॥ ३ ॥

स बहुविन्महीपतिः पितृभ्योऽपि कृत्स्नतया स्वैः स्वैः कर्मणि वर्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्त-
मानः पर्यपालयत् ॥ ४ ॥

इंजे च भगवन्तं यज्ञप्रवृत्तिसंवाचैः श्रद्धयाहताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां-
प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं विद्विषा ॥ ५ ॥

संप्रचरत्सु नानायामेषु विद्विषाः क्रियेष्वपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे मर्न-
देवतालिङ्गानां मन्त्राणां विद्विषाः साक्षात्कर्त्तरि परदेवतायां भगवति वासुदेव एव भावयमान
आत्मनैपुण्यमृदितकपायैः स्वधर्मभिर्युग्ममाशेषु स यजमानो यज्ञभाजो देवास्तान्पुरुषावयवेष्व-
भ्यध्यायत् ॥ ६ ॥

एवं कर्मविशुद्ध्या विद्विषाः स्वस्यान्तर्हृदयाकाशगरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापुरुषरूपो-
पलक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभेऽपि देवगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृत्लिखितेनात्मानं पुरुषरूपेण विरो-
धमान उच्चैस्तरां भक्तिं विद्विषामनरयाऽजायत ॥ ७ ॥

एवं वर्षायुतसहस्राणां कर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानं स्वतनयेभ्यो रिक्तं पितृपैतामहं
यथादायं विभज्य स्वयं कृत्वाऽप्येकेतास्वनिकेतात्पुलहाश्रमं प्रब्रज ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिः श्रीकृष्णोपया ।
अध्यायानां प्रवृत्तानात्मनः पञ्चमरितम् ।
अष्टभिर्भरतात्सु नानायामेषु विद्विषा ॥ १ ॥
सप्तमे भरतो यज्ञप्रवृत्तिसंवाचैः ।
भारतकर्मणि यत्कृतुमिति अजनाभं ॥ २ ॥
संचिन्तितः सद्रूपेणैव ।
आत्मनोऽनुकपायैः स्वधर्मभिर्युग्ममाशेषु ॥ ३ ॥

भूतसूक्ष्माणीति सन्त-

विद्विषाः सूचितः ॥ ३ ॥

उच्चैस्तरां विद्विषामनरयाऽजायत

कृतुभिः कर्मभिः श्रद्धया इंजे च । तानेवाह । आहताः स्वाधि-
कारेणामसात्कृताः येऽग्निहोत्राद्यस्तेषां प्रकृतिविकृतिभिः
अग्निहोत्रादयो द्विविधाः सकलाङ्गयुक्ताः प्रकृतयः विकलाङ्गा
विकृतय इति । तैर्द्विविधैरपीष्टवानित्यर्थः । अनुसवनमित्यन्तं वा
चातुर्होत्रविधिमेत्यन्तं वा गद्यम् ॥ ५ ॥

किञ्च संप्रचरत्सु प्रवर्तमानेषु नानायामेषु विरचितानुष्ठि-
ताङ्गक्रिया येषां तेषु यदपूर्वं तद्वासुदेव एव भावयमानश्चिन्मयस
यजमानो यज्ञभाजो ये देवाः सूर्योदयस्तान्पुरुषस्य वासुदेवस्या-
वयवेषु चक्षुरादिव्यध्यायकतु पृथक्कथंमेत्यन्वयः । अपूर्वं पञ्चमयम
मीमांसकानाम् तदानीमेव सूत्रमन्वेनांस्पष्टं फलमवापूर्वं काला-
न्तरफलात्पादिका कर्मशक्तिर्विति । तदुक्तम् ।

यागादेव फलं तासु शक्तिद्वारेण मिश्रयति ।

सूत्रमश्नान्मकं वापि फलमेवापजायत इति ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

तदेवाह । क्रियाफलं धर्माख्यमिति च ननु यद्यत्र देवताः कर्मप्रधानमिति मतं तर्हि कर्तृनिष्ठमपूर्वं स्यात् । तदुक्तम् ।

कर्मण्यः प्रागयोग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा ।

योग्यता शास्त्रगम्या वा परा सा पूर्वमित्यत्र इति ।

अथ देवताप्रधानं कर्म तु देवताराधनार्थं तदा देवताप्रसा-
दरूपत्वात्पूर्वस्य देवताभयत्त्वमेव युक्तम् । श्रोत्र्याद्यपूर्वस्यैव
ब्राह्मणाद्याभयत्त्वम् । कुता वा वास्तुदेवाभयत्त्वपूर्वं भावयति ।
उच्यते याद् कर्तृनिष्ठमपूर्वं तर्हि वास्तुदेवस्यान्तर्यामिणः
प्रवर्तकत्वेन मुख्यकर्तृत्वात्तदाभयत्त्वपूर्वं ननु तत्प्रयोज्ययज
मानाभयत्त्वम् । "शास्त्रफलं प्रयोक्तारि" इतिभ्यावात् अन्त्या ऋत्वि-
जामप्यपूर्वाभयत्त्वमसद्भात् । तदेवाह । साक्षात्कर्तरीति ।
देवताभयत्वेऽपि वास्तुदेवाभयत्त्वमेवेत्याह । परदेवतायांमिति ।
परदेवतात्वे हेतुः । सर्वदेवतालिङ्गानां तत्तद्देवताप्रकाशकानां
मन्त्राणां येषां इन्द्रादिदेवतास्तेषां नियामकतया तस्यैव प्रसा-
दनीयत्वात्फलदातृत्वाच्च युक्तमेवापूर्वाभयत्त्वमित्यर्थः एवं भाव-
नमेवात्मनो नैपुण्यं कौशलं तेन श्रुतिताः स्त्रीणाः कषाया
रागादयो यस्य अश्वयुभिरिति बहुवचनं नानाकर्माभिप्रा-
येण ॥ ६ ॥

एवमस्तया कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्य भक्तिरजायतेत्य-
न्वयः । क इत्यन्तर्हरे ये य आकाशः स एव शरीरमभ्यक्ति-
स्थानं यस्य तस्मिन् ब्रह्माणि कीदृशे महापुरुषरूपस्योपलब्ध्या
माकारो यस्य तस्मिन् । किञ्च । श्रीधरसाहभिरुपलक्षिते निज-
पुरुषाणां नारदादीनां हृदि लिखितवर्जिभ्रलतया स्थितेनांकेन
पुरुषरूपेणात्मनि स्मरन्नि विरोधमाने कीदृशी भक्तिः
अत्यन्तानिश्चयेनैधमानो रयो वेगः प्रकर्षो यस्याः ॥ ७ ॥

एवमनुवृत्त्या वर्षाणामयुतानि तेषां सहस्रं तत्पर्यन्त-
काष्ठेऽवसितो निश्चितः कर्मनिर्वाणायसरो राज्यभोगादृष्टसमा-
निसमयो येन सः अधिकृत्य भुज्यमानं रिक्तं धनं यथाविभागं
विभज्य सकलसम्पदां निकृतादाभयात् अशृद्धान् पुत्रहा-
ध्रमं हरित्वेन प्रब्रज ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमनुवृत्तमुपवचये इदानीं तत्फलस्यास्य भरतस्य
कारप्रमुपवर्णयति षड्भिरध्यायैः । भरत इति । महामागवतो
भरतो यदा भगवता ऋषभेणाधनितषपरिपालनाय सञ्चिन्तितः
संनियुक्तः तदा तदनुशासनपरः भूतलानुशासनपरः विश्व-
रूपस्य दुहितरं पञ्चजनीं नामोपयेमं विवाहितवान् ॥ १ ॥

तस्यामुवाच पञ्चजन्यां ह्यारमनः अस्य कारुण्येनानुरुपान्
पञ्चमजात् सुमत्यादीनुपादयामास यथा भूतादिस्तामसोऽहङ्कारो
भूतसूक्ष्माणि चाध्वस्पर्शादीनीति सारूप्ये सन्ततिवृत्तौ च
दृष्टान्तः ॥ २ ॥

पूर्वमजनाभास्यमेतद्वर्ष यतो यद्भरताधिपरादारुण्य भारतं
समुदाहरति स भरतो बहुवृत्तः महीपतिः पित्रादिवदिततरां
वात्सल्येन स्वस्ववर्णाश्रमोचिते कर्मणि वर्चमानाः प्रजाः स्वय-
मपि स्वधर्ममनुवर्तमानः पर्यपालयत ॥ ३ ॥

इंजे चेत्यादिप्रकृतिकृतिगिरित्यन्तमेकं वाक्यं उच्चावचैर्ना-

नानुवृत्तवत्तु यतो यजनं देवतां प्रति प्रवृत्त्यात्मात्मकेः
कर्तृनिष्ठमपूर्वं नानुवृत्तमीजं इदवान् कनूनेव प्रपञ्चयति अष्टि
होवात्तौ इति कर्तृनिष्ठमिति यत्र पूर्वमनुवृत्तानुवृत्ति
सोऽहः प्रकृतिः यथा भाष्येयोहिः यथात्मनो कर्मज्ञानमुपजी
व्यते सा विद्यतिः यथा सोर्वेदिः ॥ ४ ॥

यजनप्रकारमेव । अनुसर्वने प्रातरादिसर्वनप्रथमे ज्ञानु-
होत्रविधिना चातुडे चतुर्भिः ऋत्विगमिः क्रियमाणं यथादि
कर्म तद्विज्वलुगुणमित्यर्थः विरचितः अङ्गकिवा येतु तेतु नाना-
यागेषु सम्प्रचरन्तु इतिमिषु सन्तु तत्र यागेषु धर्मार्थं
योगसाध्यं कर्म इतिपदिश्यमानमपूर्वापरत्वायं क्रियाफलं
तद्भगवति वास्तुदेवे अर्चमानः भगवदनुग्रहकृपमिति मन्वानः
सुखविश्वसिनो यागोः कालान्तर्भाविसर्गादिकृत्साधनत्वा-
नुपपत्त्या तान्त्रिकैर्येषुहेनं यागसत्त्वात्मकमपूर्वं यागजन्यं
फलसाधनमिति तदपोः ॥

इहापुर्न बहुवचनं जायमानं विश्वम्
विभर्ति भुवन्म नामिः तदेवास्तिस्तद्वातुः इति

भुक्त्युत्तरीत्या इन्द्रादिदेवतास्त्यामितवाचस्वितस्य भगवतो-
ऽनुग्रह एवापूर्वत्वात् इति भावयमान इत्यर्थः तदेव विश्वद्वयं
भगवन्तं विधिर्नाह । तदेवसाक्षिज्ञानात् । उद्देश्यत्वेन स्मृतान्
देवतासिद्धानि स्मारकत्वे सिद्धानि येषु तेषां मन्त्राणामर्थनिर्वाहक-
तया प्रयोऽभिधेय इत्यन्तस्य नियामकतयास्तः प्राप्तिर्य धारक-
त्वेन नियन्तृत्वा प्रयोऽनिर्वाहकतया वा साक्षादेव कर्तारि द्रष्टरि
मन्त्रकृतो वृणीतेतिवक्तुं निर्वेदाः यद्वा कर्तारि फलोत्पादधि-
तरि कर्मणः फलसाधनानुपपत्त्यापि नापूर्वं कर्तव्यं किन्तु
रात्रिसत्रप्रतिष्ठाफलवत् इत्येवमित्यन्तः प्रजया पशुभिरुत्प्रेय-
तीति वायुर्वेदेषु विद्वा देवेत्याद्यर्थत्रादैः फलप्रदतयत्रगताप्री-
द्रादिदेवतायास्त्वदेवास्तिस्तद्वातुः कुरीत्यान्तर्यामितयावगनप्रद्वान्
एव फलप्रदत्वमित्याख्येयं तदेवाह । यद्यपुरुषे यद्योद्देश्ये-
न्द्रादिपुरुषरूपे परब्रह्मणि पीबनायामिनि एवं भावनेवात्म-
नोर्नैपुण्यं कौशलं तेन श्रुतिरिस्ताः कषायाः कर्मवास्ता
रागादयो वा यस्य अश्वयुभिरिति बहुवचनं नानाकर्माभिप्रा-
येण हविःषु अश्वपुरोडाशाश्वेषु गृह्यामाद्येषु होमार्थमिति
शेषः यजमानः कृत्यं यदैर्भोजितं आराध्यन्त इति यज्ञभाजो
देवा इन्द्रादयस्ताह पुरुषस्य परमपुरुषस्याधयवेष्पश्यध्यायत्
"यस्याभिरास्यं योर्मुखां कं नाक्यां क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः
श्रोत्रं लोकपाला भुजेष्वास्तद्" इतिदिशैरुपप्रतिपादकशास्त्रानुसा-
रेणानुसंहितघनित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं भगवदाराधनरूपकर्मणां अनुवृत्तौ भक्तियोगोऽव-
जायतेत्याह । एवमुक्तीष्वकर्मिणुः श्रोत्रान्तःकरणस्य तस्य
भगवन्नुद्देश्येतरामनितर्यं प्रतिदिग्धमनो वर्चमानो रय उत्कर्षो
यस्याः सा भक्तिरजायतेत्यन्वयः अश्वयुभं विद्यमर्हि । अन्तः
शरीरान्तःस्थितं यद्दृश्यं पुत्रकं प्राकृतं तस्मिन् य आकाशः
दहरः सशरीरं रूपं यस्य अश्वयुभैरुपपत्त्यात्मात्मनो
रूपे दहराकाशस्य परमात्मनोऽवस्थात्वात् । अन्तः
शिक्षापुत्रकस्य शरीरमितिवदन्तः । अन्तः शरीरान्तःस्थितं
घट्टो इत्यान्तर्धर्तुतात्वात् । अन्तः शरीरान्तःस्थितं तद्वदन्ति
इदमे आकाशात् प्रकाशं तद्वदन्ति । अन्तः शरीरान्तःस्थितं

भीमजीररायवाचार्यकृतभागवतचरण

● स्येति वा प्रहृष्टि करुणेषु गुणेषु निरुपयन्ति वाङ्मयपूर्णे वासुदेवे सर्वोन्तरात्मक... महा-
● रूपरूपमुपलक्ष्यमाकारो यस्य तस्मिन्... पञ्च-
ाक्षते अरिभक्तं हरः शङ्खः मणिः... भाषायां
मकानां हृदि स्थिते विहितवसिष्ठस्य... लोक-
पुरुषस्यैव आत्मनि जगन्मसि विरोध...

एवमुक्त्वा पुर्या चर्वाणामयुतानि... तेषा-
मग्ने तत्सर्वेन्ते कानेऽवसितो विभितः... राजव-
मोगाहृदसमाहितमयो येन सः अचिन्त... पित्रादि-
परस्परया आगतमृकथं धर्मं कथयन्... विभागं
विभज्य दत्त्वा स्वयं सकलानां सम्पत्तिं... कनि-
केतास्वगुहास्पृह्यहाभमं चाक्षिप्रामस्यं... ॥८॥

भीमद्विजयध्वजनीर्यकृतभागवतचरण

भीमारायणप्रसादजनकज्ञानसा... निरुपयन्तेऽ
स्मिन्नध्याये । तत्रादाद्यमे साक्षात्... राडपरश्याक-
र्मणी निवृत्ते तत्पुत्रो भरतः किम... भगवद्भक्त-
कथाया अपि श्रीहरिकथान्तर्भूत... कियते । भर-
तस्त्विति । तुशब्द इतरराजकथ... विशेषं वक्ति
संविन्तितः ० संमन्त्र्याभिविक्तः "संमन्त्र्याभिविक्तः
मभिवेचन" इत्युत्पलमाख्यायां तस्य... ॥ १ ॥

पञ्चसंख्यामात्रत्वे दृष्टान्तमात्र... भूतादिस्नाम-
साहङ्गुरः भूतसूस्माणि शब्दा... चेतनदृष्टान्तापे-
क्षायां भूतादिः परमात्मा भूत... शब्दाद्यभि-
मानिवेदानिव यतो भरतात् ॥ १ ॥

आहितः प्रतिष्ठितोऽग्निर्वेन... अग्निहोत्राद्यः
प्रकृतयः ० पशुसोमाहयो वि... कर्माणि
प्रकृतयः एकदशाङ्गयुक्तानि... क्रियमाणा
● अश्वमेधाद्यः सोमरसेरेव... सोमयागाश्चत्वारो
होतारो यत्र तच्चानुहोत्रं तलु...

प्रचरन्तु कुर्वाणेषु अर्चयेत्... भाषायोगेषु देवता-
ध्यानलक्षणेऽपि यजनाद्युपाये... सस्तु र्वदपूर्वं
क्रियाफलं धर्मसंज्ञं तत्रासु... हर्षधीनत्वेन समर्प-
गन् स यजमानो ये हरेभ्यस्त... सत्पलास्नान् यज्ञभाजो
यज्ञभागाधिकारिणो देव... पुरुषस्य पूयांज्ञा-
नस्य हरेभ्यस्तुराद्यवधनेषु... इत्यध्याभावयद्-
विभिनयद्वित्यन्वयः कदा... गृह्यमाणां सस्तु
कर्माङ्गत्वेन वासुदेवे सम... उक्तम् । परंति । सर्व-
देवताणां लिङ्गभूताः प्र... वज्रपरम्वादीनां
तुलास्नां च ६ अर्पणिया... मूर्त्यकर्तारि
सुवर्णित्युक्तान्मुक्तम् ॥ १ ॥

भगवद्दर्पणो
स तथा

तस्यान्तर्हृदये आकाशशरीरे स्मरकये प्रहृष्टयवपरिच्छिन्ने महा-
पुरुषस्य हरेरुपलक्ष्योः सिद्धैर्महापुरुषं भीमारायणोऽवमिति उप-
लक्षयन्ति हापयन्ति महापुरुषोपलक्ष्योर्वा स्वभक्तानां हृदयलि-
ङ्गितेन स्फुरितेनात्माकारेण कीदृशः स इत्यत आह । पुरुषक-
पेणेति । आत्मनि स्वस्मिन्नेधमानरया वरुमानवेगा ॥ ७ ॥

भरतस्य वैराग्योपजृम्भणप्रकारमाह । एवमिति । चर्वाणामयुत-
संख्यावसानेऽवसितस्य प्रारब्धकर्मणो निर्वाणायसरः शाश्व-
त्त्वो यस्य स तथा रिकथं राज्याव्यवित्तं सकलसम्पत्तिके-
तात्सर्वसमृद्ध्याभयाजिकेतनात् गुहात् पुत्रहाभमं शाश्वप्रामस्यं
न तत्राण्वाधीनत्वेन सन्निधानमित्यभिप्राययोक्तमिच्छन्ति ॥ ८-९ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकर्मसम्भर्भः ।

नाभेरेवाजनाभ इति संज्ञा भारतमित्यजनाभाक्यमपीदं चर्षे
खोकेस्तस्मिन्नुरागवैशिष्ट्येन व्यापितमिति ज्ञेयम् ॥ १-६ ॥

एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण कर्म-
विशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्य भक्तिः स भज्याभयकीर्तना विश-
द्वयाजायतेत्यन्वयः क भगवति वासुदेवे पूर्वोक्तप्रकारेण
सर्वानवाधेन च तत्तस्मात्ता प्रसिद्धेः अन्तर्हृदये यथाकाशः स
एव शरीरे स्वयैवाधिर्भावविशेषाधिष्ठानं यस्य तस्मिन्नन्त्या-
मिणि परमात्माक्ये प्रहृष्टि निर्विशेषतयाधिर्भावात् तदाक्ये च
भगवतो निराकारत्वं चारयति महापुरुषस्य यद्गुणं शास्त्रे भूयन्ते
तदुपलक्ष्यते दृश्यते यत्र तस्मिन् किञ्च भीवत्सादिभिरपि चिह्नेन
एवमानरया वरुमानप्रकथां सन्निधान्यते चभ्रुवि प्रकटी-
क्रियते ॥ ७-९ ॥

भीमद्विभनाथकवर्तिकृतसाराधेर्दिशिनी ।

समम भवने यज्ञैः पत्रपुष्पादिभर्धनं ।
भरतो भक्तिभरतो हरिमीजे ददमृतः ॥
श्रवभदेवो भगवान् भरतस्तु भागवत इति तुशब्दार्थः ।
सुनादिरहृहारः ॥ १-२ ॥

अजनाभमिति । नामेष्ट्वभदेवस्याजस्य चेतदर्थं आत्मन्वा-
दित्यर्थः नामिच्छाजस्यजनाभी अस्पृहितत्वाद्दज इति परैर्य
पूर्वानपानः तयोर्दिमजनाभं संज्ञापूर्वकविचित्राङ्गुलभायः भार-
तमिति भरतस्वामिकत्वात् ॥ ३-४ ॥

यज्ञाः अयुपाः कृतयः सगृपास्तद्वृषं उच्चार्यभेद्विद्वान्भ
क्रतुभिः कीदृशैः कर्मजनानां अज्ञया आहूनाः स्वाधिकरणात्म-
मातृकता योऽग्निहोत्रादंगो द्विध्यास्तेषां प्रकृतिविकृतिभिः अग्नि-
होत्राद्यः सकलाङ्गयुक्ताः प्रकृतयः विकलाङ्गा विकृतय इति तैत्ति-
विधेरपीष्टवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु "तावत् कर्माणि कुर्वन्ति न निर्दिश्यत यावता । मनकथा-
भययादी वा भज्या यावत् जायत" इति भगवदुक्तं भगवन्तकथा-
दियु प्रौढध्वजस्य निष्कामस्य मुक्तभक्त्यधिकारिणो भरतस्य-
कर्मकर्तृत्वं कर्मफलभाक्त्वं च कथं सङ्गच्छतामित्यत आह । स्व-
प्र-

भीमद्विभवाय च कर्षितसारायं दर्शनी ।
 अस्तसु प्रवर्तमानेषु विरचिता अनुष्ठिता अङ्गीक्रिया येषां तेषु
 यत्पूर्वं तत् परे ब्रह्मणि वासुदेवे खेददेवे एव भावयमानः अस्य
 कर्मणो यत् फलं भावि तत्र न मे क्षिप्ता किन्तु तद्वासुदेवप्रीत्यर्थं
 वासुदेवायैव समर्पितमिति तत्र न मे स्वस्वामिति चिन्तयन्नित्यर्थः
 ननु कर्म कर्तृप्रधानं देवनाप्रधानं वेति मीमांसकानां पक्षद्वयं
 तत्रापि पक्षे कर्तृनिष्ठमपूर्वं द्वितीये कर्मणो देवनाप्राधान्यत्वा-
 दननानिष्ठं तत्र भरतस्य निष्कामत्वात्पूर्वस्य देवनानिष्ठत्वे एव
 युक्तं देवतानां चन्द्रसूयोदीनां वाहुल्यात् कथमेकस्मिन् वासुदेव
 एव कर्मफलभावेत्यत आह । सर्वदेवताविज्ञानां तत्तद्देवताप्रका-
 शकानां मन्त्राणां वेद्यां इन्द्रादिवेवतास्तेषां नियामकतया
 यज्ञपुरुषं यज्ञफलभोक्तरीत्यर्थः । नन्वेवं भरतस्य मास्तु भोक्तृत्वं
 कर्मकर्तृत्वं तु तस्य दुर्बलमित्यत आह । साक्षात् कर्त्तरि वासु-
 देवस्यैवाप्त्यामिषः प्रवर्तकत्वेन स्वतन्त्रकर्तृत्वात् साक्षात्
 कर्त्तृत्वं ननु तत्प्रयोज्यस्य यजमानस्यास्वतन्त्रस्य अन्यथा
 ऋत्विजामपि साक्षात् कर्त्तृत्वप्रसङ्गात् “यज्ञभुगं यज्ञकृष्यम्” इति
 तन्नामस्मृतेश्च तस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वेऽप्यहानाद्दुर्बलोमीति स्वस्य
 स्वतन्त्रकर्तृत्वमनमेव कर्त्तृत्वगमकं बन्धकारणञ्च हेयम् ।
 मन्मनो नैपुण्यमेव भावनमेव तेन सृष्टिताः स्त्रीणाः कथायाः कर्म-
 करणत्वात्सनात्मका येन सः अध्वर्युर्भिरित्यनेन तथाविधानां
 भक्तानां कर्त्तृत्वाद्यभिमानशून्यानां कर्मफलत्यागिनां स्वप्रति-
 मूर्त्तिद्वारा कर्मकरणमपि कर्मणि भजाराहित्यात् कर्माकरण-
 मेष इत्यमिति इति धोतितम् ।

अभयया हुतं वसं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
 असदियुष्यते पार्थ । न च तत् प्रेत्य नो इह इति ।
 भगवद्गीतोक्तैः अत एवाश्वरीवादीनां शुद्धया भगवद्भक्त्यैव यापि-
 नाष्टयमानामपि पितृपैतामहसदाचारपरंपराप्राप्तयज्ञादिकर्माचरणं
 प्रतिनिधिद्वारैश्च भूयते अर्वाचीनानामपि प्राच्यादिदेशवर्तिनां
 सुप्रतिष्ठानां गृहस्थमहाभागवतानां विवाहोपनयनाद्यापि सर्वेष्वेव
 वशेषोभावे लौकिकादपि साङ्ख्येदोषाद्विभ्रयनां प्रतिनिधिद्वारैश्च
 कर्मकरणां दृश्यते च तत् एव तावत् कर्माणि कुर्वीतेत्यात्मनेपद-
 प्रयोगाद्ययन्तनिर्देशात्तानात्मगामिकफलत्वे सति प्रतिनिधि-
 द्वारा कर्मकरणमपि शुद्धसस्वभक्तानां न रूप्यां तथैव
 शुद्धभक्तिसंयोगेऽप्यन्याभिषापिताशून्यमितिवज्ज्ञानकर्मादिशून्य-
 मित्यनुक्ता ज्ञानकर्माद्यनावृत्तमित्यनावृत्तपदोपन्यासात् प्रतिनिधि-
 द्वारा कर्मकरणोऽपि स्त्रीयैर्द्रव्यैः प्रतिष्ठायादिव्याहृतिभक्तवकाश-
 प्रयोगा भक्तेः कर्मानावृत्तत्वात् शुद्धत्वमेवेति केचिद्व्याचक्षते । नन्वे-
 यम्भूतयेन भरतस्य मास्तु कर्मकरणादोषः यज्ञानां नानादेव-
 नाराधनात्मकत्वात् कथमनन्यता तस्योपपाद्यतामित्यत आह । स
 यजमानो भरतः यज्ञभाजो देवानिन्द्रादीन् पुरुषस्य भगवतोऽवय-
 वेषु याद्वाविषु अयध्यायत् इन्द्राय स्वाहेत्युक्तेर्मत्प्रभोर्बाहुपूजेयं
 स्योय स्वाहेत्युक्ते लोचनपूजेयमिति भावयामास । पृथक् पृथग्-
 देवतात्वेन पूजा ह्यनन्यता विघ्रातिनी ननु तदङ्गत्वेनेति ॥ ६ ॥

एवं कर्मकर्तृन्तःकरणं विशेषतः शुद्ध्यतिस्यात् । एवमिति ।
 “अङ्गिष्ठबुद्ध्या भरतं भजध्वम्” इति भगवद्वाक्यादेव उत्पत्तित एव
 शुद्धान्तःकरणस्य तस्य पिष्टपेषणान्योयत एव कर्मविशुद्ध्यापि
 शुद्धान्तःकरणस्य यद्वा एवमनेन प्रकारेण कर्मणो विशुद्धि-
 यास्मद् स चासी विशुद्धसस्वमेति तस्य भक्तिरूपसिक्तयेव
 प्रतिदिनमुद्येस्तरां बर्द्धमानवेगा गङ्गुव भुवनपावन्यजायतेस-

न्वयः । अतः शुद्धे वासुदेवतानन्दने कृष्ये स एव परमात्मब्रह्म-
 भगवत्पुरुषोऽयमेवोच्यते इत्याह । मन्तुर्देवताकाये शरीरं
 योगिभिरिति च तस्मिन् परमात्मवीत्यर्थः “केचित्कवेर्हा-
 न्तुर्वायोऽप्येवायामात्रं पुरुषं वसन्तं चतुर्भुजम्” इत्यादिना पर-
 मात्मनोऽपि साधकत्वव्याप्तात् तथा ब्रह्मणि ज्ञानिभिरुपास्ये भ-
 वति भक्तैरुपास्ये सुदेवपुत्रत्वेऽपि महापुरुषस्य वैकुण्ठनाथस्य
 यज्ञं शास्त्रेषु प्रवृत्ते तदुप आधिक्येन लक्ष्यते इत्येते यत्र
 तस्मिन् भीमत्साधिरपि चिह्ने निजपुरुषाणां नारदादीनां
 इति किञ्चिद् । एव चिह्नितवर्तिप्रभक्ततया स्थितेन पुरुषरूपेण
 निराकारकल्पेण चिह्नमाने क आत्मनि स्वमनसि ॥ ७ ॥

एवं अर्वाचीनयुगादिनां सहस्रं तत्पर्यन्तकावेऽपि न वसितोऽ-
 नावसितो न निश्चितः इति निर्वाणवसरः राजवभोगादृष्टमनासि-
 समयो वेत्त सः द्वाभ्यभोगस्य भक्त्यानुषङ्गिकफलत्वात्
 कर्मफलत्वाभावेऽपि कर्मफलमग्नं देव्यादेवेति हेयम् । ततश्च
 विरज्येव हठादेव प्रवर्तयिष्ये धनम् ॥ ८ ॥

भीमद्विभवाय च कर्षितसारायं दर्शनीपः ।
 अयाद्विभिरताक्यात् आह । तत्र तावद्भरतस्य पित्राहाजुसा-
 रेण प्रजापाखनदेवस्यैवैकं कर्म सप्तमेन वर्णयति । भरत-
 स्थिति । सञ्चितो ब्रह्माधर्ताऽप्रमनवेद्यायामयमनितकपाखनं
 करिष्यतीति मनसैवाधर्तकपरिपाखनाय लङ्कृत्यतः ॥ १ ॥
 भूतादिरहङ्गुणः ॥ २-३-४ ॥

किञ्च स बहुविधं कर्तुं कर्तुं यज्ञाः अयूपाः क्रतुवः सयूपाः
 तद्व्यमन्यादिसर्वदेवानां युक्तसर्वेयज्ञकर्ममित्यर्थः “यज्ञो वै विष्णुः
 तदेवाग्निस्तदायुः” इत्यादिभिः उवाच वेर्हद्रिः स्वल्पेण कर्तुमियोगि-
 भयया ईजे इहवात् कर्तुमेवाह । आहताः स्वाधिकारतः
 स्त्रीकृताः येऽग्निहोमार्थेण प्रकृतिविकृतिभिः स्वप्रकरणात्कस्त-
 कजाङ्गयुकाभिः प्रकृतिभिः प्रकरणात्तरेकेरङ्गैः पूयमायाभिर्बि-
 कृतिभिश्च तैर्द्विविधैरीजे अङ्गुणं प्रातरादिषु त्रिषु कक्षिषु चातु-
 र्हात्रविधिना चतुर्थां होमेषुऽपिजां कर्म चातुर्हात्रं तद्विधिना ॥ ५ ॥

मथ मीमांसकानां सर्वेष्वेवकारणभूतभगवदनुग्रह एव
 कर्मफलमिति सिद्धात्कर्मजायं अतं निराधिकीर्षुः भरतस्य बहु-
 विधत्वं प्रपञ्चयत् “सुतेः इवेनमिषु प्रजया पशुभिश्च तर्पयति” इत्याह ।
 भूतिप्रोक्तान् फलवानिन्द्रादीन् वानतिहाय कथमेकं भगवन्त-
 मेनेष्टवानित्याशङ्को निवारयति । अथरत्स्विति । सप्रचरंस्तु अनु-
 ष्ठीयमानेषु विरचिता निष्पत्तिः अङ्गीक्रिया येषां तेषु अह-
 पूर्वं साध्यं तद्वासुदेवे भावयमानं वासुदेवप्रसाद एव सर्वैः कर्मैः
 साध्य इति मन्वान इत्यर्थः स यजमानो भरतो यज्ञभाजो यं देवास्ताम्
 पुरुषस्य वासुदेवस्याह्वयेषु अङ्गुणायत् “अग्निर्मुखां चक्षुषी चन्द्र-
 सूर्याः” इत्यादिसुतिः ।

यस्याभिरास्यं योर्मुखां नाभिभरणां स्थितिः ।
 सूर्यश्चक्षुर्विशः शोर्षं तेषु गवते नमः ॥
 यां सूर्याने यस्य विश्वं तस्मिन्
 खं वै नाभिश्चन्द्रसूर्यौ पनेत्रे ॥
 विश्वः शोर्षं विश्वं पादौर्ही च
 सोऽञ्चिन्यात्मा सर्वभूतवेत्ता ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च प्रसङ्गात्मीमांसकानामप्युक्तं तद्विधि-
 क्रियं “कर्म धर्मायं वेति । तदानीमेव कर्मणो विशुद्धि-
 कायं शुद्धफलप्राप्तिका क्रियायाः ॥ १ ॥

१ पर्यन्तपरिणत इति शुद्धत्वमेव ॥

यत्र हवाव भगवान् हरिरया... निजजनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यत इच्छारूपेण ॥ ९ ॥

यत्राश्रमपदान्नुभयतो ना... कनदी नाम सरित्प्रवरा सर्वतः पवित्रीकरोति ॥ १० ॥

तस्मिन् वाव किल स एक... मोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः कन्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवान् अश्विनं विविक्त उपरतविषयाभिज्ञाप उपभृतोपशमः परां निर्वृतिमवाप ॥ ११ ॥

तयेत्यमविरतपुरुषपरिचरि... प्रवर्द्धमानानुरागभरद्भुतहृदयशैथिल्यः प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्विद्यमानरोमपुलककुलक औ... निजरमणारुहाचरणारविन्दानुध्यानपरिचितभक्तियोगे... परमाल्हादगम्भीरहृदयहृदावगाढधिषणुस्तामपि क्रियमाणां भगवत्संपर्यां न सस्मार ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धिचिन्ता

मांसकानां प्रागल्भ्यमात्रं चकथ्यं तु... सारकर्मभिः प्रस्तादित ईश्वरः सर्वपुरुषार्थप्रदो... ननु यदि देवताङ्गमात्रं प्रधानं तु कर्म अकरोत्... अकिञ्चित्करत्वात् तदा कर्तृनिष्ठमपूर्वं स्यात्... कर्मणः कर्मणः निरपेक्षस्य जनस्य च इष्टसाधकत्व... प्रधानं तर्हि देवताधीनमपूर्वमेवं सति... प्रसादनीय इति दुराग्रहो न युक्त इत्येव... परदेवतायामिति च । सर्वभूतनप्ररका... सर्वदेवतांशानि स कीरयति पुण्यप्रदायि... इत्येव ईश्वरः "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः तं देवतानां पर... इत्यादिवाक्यकदम्बान् परदेवतात्वे हेतुः सर्वदेव... प्रकाशका ये मन्त्रास्तेष्वीमर्याः इन्द्रादिदेवता... नियन्तृनया वासुदेवे ष्णापूर्वभावयमान इति... भाषणमेवात्मनो नेपुष्यं तेन मृदिनाः कषाय... सः हविःपुत्रहृत्पुटोऽंशादिषु अश्चर्यमिरी... शुक्रकर्माभिप्रायम् ॥ ६ ॥

अतः हृदये हृदयमध्ये य... शरीरं वासुदेवानं यस्य तस्मिन् महापुरुष... यस्य तस्मिन् श्रीवत्सादिभिरुपलक्षिते निजपु... लिखितेन सुस्थिरेखोक्तपुरुष... आत्मनि ममलि... वासुदेवे अनुदिनं प्रतिदिनमुच्चैस्तरामेधमा... यस्याः सा भक्तिरजायत ॥ ७ ॥

एवमनन्ता ह्रस्वा वर्षा... अवसितो निश्चितः कर्मनिर्वाणावसरः... सयसिसमयो येन स रिक्तं धनम् यथादायं... पुत्रदाभमं हरिचित्रं प्रवभाज जगाम ॥ ८ ॥

महापुरुषः भगवान् श्रीकृष्णः सत्कल्प से ब्राह्मणो जनी के

सुमति राभूत सुदर्शन भावरेण धूमकेतु ये पुत्रोंके नाम है इस वर्षका नाम भजनाभ या भरतजीके पाँच भारतवर्ष इसका नाम होगा ॥ ३ ॥

वे सर्वेह राजा पिता पितामह सरीके कृपा वाले होनेसे अपने अपने कर्मसे वर्तमान सय प्रजांको आपसी अपने धर्मसे वर्तमान हां कर रखा करने लगे ॥ ४ ॥

यक्षकनुरूप यक्षपुरुष भगवान् को छोटे घड़े यहाँ से यजन करते भये तिसमें भ्रष्टा से किया जां अग्नि हांन हशे पाँचमास चातुर्मास्य पशुसोम आदि यागों के प्रकृतिबिहृत भेदोंसे चातुर्दश विधि तिस से सय काख मे यजन करने रहे ॥ ५ ॥

नाना प्रकारके ऐसे यागोंके हांते सन्ने नानाप्रकार की अङ्गीकिया का जो फल है तिसको यक्षपुरुष परं ब्रह्म परदेवता भगवान् वासुदेव जो कि सव देवतों के नाम से विहित मन्त्रों के नियामक हांने से साक्षात्कार करने वाले हैं तिनमें अर्पण करते भये आत्मज्ञानकी निपुणता से अन्तःकरण के मज निवृत्त हांजांने से यजमान राजा ने ब्राह्मणों के हवि अर्पण करते समय यक्ष भोका सव देवों का परमात्मा के अङ्गोंमें ध्यान किया ॥ ६ ॥

इस प्रकार विद्युत् कर्मोंसे अन्तःकरण के शुद्ध हांजांने से भरतजीके हृदय मे आकाश शरीर वाले दहराकाश परब्रह्म भगवान् महापुरुषरूपसे उपलक्षित भीधरस कोस्तुम धनमाखा चक्र शङ्ख गदादिकों से शोभित अपने पुरुष नारदादिकों के हृदयमे लिखित सरीके रहने के पुरुषरूप से वासुदेव भगवान् जब प्रकाशमान भये तब नित्यप्रति अतिहाय बुद्धिको प्राप्त होने वाली भक्ति भगवान् मे उत्पन्न भई ॥ ७ ॥

इस प्रकार राज्य मे अयत्त हजारों वर्ष जब धीत गये तब भरतजी ने कर्म की समाप्तिका अवसर जान लिया तब अपना भोग राज्य को पुत्रोंको देकर पितापतामहा का धन यथाभाग उनको देकर सम्पूर्ण सम्पत्ति वाले अपने घर मे से स्वयं निकलकर शालग्राम क्षेत्र को गमन किया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यत्र-क्षेत्रे विद्याधरकुण्डे वात्सल्यं कर्तुं तेन सन्निहितः क्रियते । भक्तानामपेक्षितेन रूपेण सन्निहितां भवनीत्यर्थः ॥ ६ ॥

इत्थं धृतभगवद्भूत ऐशोपाजिनवाससाऽनुभवनाभिषेकात्प्राक्कुटिलजटाकलापेन च विरोचमानः
सूर्यर्चा भगवन्तं हिरण्मयं पुरुषमुज्जिहाने सूर्यमण्डलेऽभ्युपनिषत्तदुद्बोधाच्च ॥ १३ ॥

परोरजः सवितुर्जातिवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जज्ञाम सुरेतसाऽवः पुनराविश्य बध्ने हंसं
गृधाणं नृषद्रिक्त्रिरामिमः ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे परमहंस्याम्
संहितायां वैयासिक्यामृषभदेवानुवृत्ति
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

आभ्रमस्थानान्युभय उपर्यधश्च नाभिर्येषां तैर्हवश्चक्रेः शिखा-
मध्यगतैश्चक्रेश्चक्रनदी गण्डकी सरितां श्रेष्ठा पवित्रीकरोति ॥ १० ॥

एकल एकः आराधनं समीहमानः कुर्वाणः विविक्तः
गुञ्जः अतएवोपरतो विषयाभिखाषो यस्य । उपभूतः संवृञ्ज
उपशमो यस्य ॥ ११ ॥

प्रवर्धमानानुरागस्य भरेण यद्वृद्धं प्रवीभूतं हृदयं तस्मिन् शैथि-
न्यमनुद्यमो यस्य । आरामनि देहे उज्जिघमानं रोमपुञ्जककुब्जं रोमा-
श्चवृद्धं यस्य । ककारः समासान्तः । औत्कण्ठ्यात्प्रवृत्तेन प्रणय-
त्राप्येण निरुद्धोऽत्रलोको ययोस्ते नयने यस्य सः एवं वर्ध-
मानस्तामपि भगवत्सपर्या न सस्मारेत्यन्वयः । तत्र हेतुः । निजर-
मण्डस्य क्षप्रीनिदातुर्ये अरुणो चरणाारविन्दे तयोरनुष्ठानेन
परिचितः समुद्धो भक्तियोगस्तेन परिप्लुतः सर्वतो व्याप्तः
परमं आहाद्ः परमानन्दो यस्मिन्गम्भीरहृदयहृदे तस्मिन्नेवगाढा
निमग्ना विषया यस्य ॥ १२ ॥

धृतानि भगवद्भूतानि येन स भगवन्तं सूर्यमण्डलेऽभ्युप-
निषत्तदुद्बोधात्वेत्यन्वयः । कीदृशः । एषया हरिण्या अभिज-
मैणोयं तदेव वासस्तेनानुसवनाभिषेकेणाग्नीः कपिशाश्च याः
कुटिला जटास्तासां कलापेन च विरोचमानः सूर्यप्रकाशिकया ऋचा
हिरण्मयं “ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्ती” इत्यादिनोक्तम्
उज्जिहाने उग्रच्छति सति । सकरान्तपाठं सन्नन्तात्पचायच्च ।
अर्थस्तु स एव ॥ १३ ॥

परोरजः रजसः प्रकृतेः परं गुञ्जसस्वात्मकं सवितुर्देवस्य
सूर्यस्य भर्गः स्वरूपभूतं तेजः जातं वेदो धनं कर्मफलं यस्मात्सत्क-
र्मफलमित्यर्थः । अत्र हेतुः । यस्मिन्सैवेदं विश्वं जज्ञाम ससृजे पुनश्च
अद्ः सृष्टं विश्वमन्तर्यामिरूपेण प्रविश्य गृधाणां काङ्क्षन्तं हंसं जीवं
सुरेतसा चिच्छक्त्वा विचष्टे पश्यति पालयतीत्यर्थः । नृषु सीदस्यु-
पाधितया तिष्ठतीति नृषुद्रिक्त्रिरामि “धा ऋदसि ॥ ६ । १ ॥ १०६ ॥
इत्यामिपूर्वरूपाभावः तद्गणः इमः शरणं प्रजामः ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतमावार्थदीपिकायां

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्गीररायचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कोऽसौ पुञ्जहाभ्रमः प्रवृत्ताजेत्यत्राह । गण्डयेन चक्र ह
पुञ्जहाभ्रमं भगवान् हृषिपुनापि निजजनानां वात्सल्येन निज-
जनविषयकवात्सल्येन संज्ञापरिगृहीतरूपेण सन्निधाप्यते सान्नि-
हितो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यत्राभ्रमस्थानान्युभयः उपर्यधश्च नाभिर्येषां तैर्हवश्चक्रेः
शिखामध्यगतैश्चक्रेनिमिषूतैश्चक्रनद्यास्या सरितां प्रवरा श्रेष्ठा
सर्वतः पवित्रीकरोति १० ॥

तस्मिन् पुञ्जहाभ्रमयेन एकलः प्रमहायः नानाविधैः कुसु-
मादिभिः कन्दारिकैश्चैतैर्वैद्यैश्च भगवत आराधनं समी-
हमानः कुर्वाणः विविक्तः निगुञ्जाहारः उपरतो निवृत्तो विष-
येष्वभिखाषो यस्य अतएवोपभूतः समुञ्जः उपशमः बाह्यात्म-
कराणिप्रहो यस्य स निवृत्ति प्रीतिरूपां परां भक्ति-
मवाप ॥ ११ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति गण्डयेन । एवं तयोक्तविधया अविच्छि-
न्नपरमपुरुषपरिचर्यया सन्तरामनि भगवति निरतिशय-
कीर्त्तौ प्रवर्द्धमानो चः अतुणः प्रेमा तस्य बलेन उत्कर्षेण यत्
द्वनं प्रवीभूतं हृदयं तेन शैथिल्यमनुद्यमो यस्य प्रहर्षवेगेना-
नन्दातिशयेनात्मनि देहे उज्जिमाने रोमपुञ्जककुब्जं रोमाश्चवृद्धं
यस्य समासान्तः ककारः औत्कण्ठ्यात्प्रवृत्तेन प्रणयानन्दवाप्येण
निरुद्धोऽत्रलोको ययोस्ते नयने वा सः (१) अभिरेमे उपररामे-
त्यर्थः एवं वर्धमानः तामपि येषां भगवत्सपर्या न सस्मार
तत्र हेतुं चदन् विशिष्यति । निभ्रमस्य निरतिशयप्रीतिविष-
यस्य भगवतोऽरुणो चरणाारविन्दोऽनुष्ठानेनोपचितः समुञ्जः
यो भक्तियोगः कृत्स्नः शुभाभ्रमयः तेन परिप्लुतः सर्वतो
व्याप्तः परमाहाद्ः परमानन्दो स्मन् सः गम्भीरो हृदय-
हृदस्तस्मिन्नेव गाढा निमग्ना विषा बुद्धिर्यस्य सः ॥ १२ ॥

एवं धृतानि भगवद्भूतानि सः एषया हरिण्याभ्रम
ऐशोयं तदेव वासस्तेनानुसवनात्प्रये अभिषेकेण स्नानेन
आग्नी कपिशाश्च कुटिलाश्च वा टास्तासां समुद्देन विरोच-
मानः सूर्यमण्डले उग्रच्छति स स्वयमुपनिषत्तं सूर्यमण्ड-
लस्थं हिरण्मयम् “एषोऽन्तराहितं यमयः पुरुषो हृदयते हिर-
ण्यहमभुर्हिरण्यकेश आप्रयास्वात्त एव सुवर्णस्तस्य यथा
कल्प्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी” इत्यादिस्त्वभिषेके भगवन्तं
सूर्यं वा सूर्योन्सवर्तिभगवत्प्रकाशः सदा भगवत्सखा

(१) अभिरेमे इति बुद्धेर्हृदयः ।

भीमश्चिन्नायचक्रवर्तिहृतसाराथ्यदर्शिनी ।

आभमस्थानानि पवित्रीकरोतीत्यन्वयः । उभयत उपर्य-
धम नाभियेषां तैर्दशचक्रैः शिखामध्यगतैश्चक्रैरेव चक्रनदी
गण्डकी ॥ १० ॥

उपभृतः संवृद्धः उपशमो यस्य सः ॥ ११ ॥

द्रुतं द्रवीभूतं यत् हृदयं तेनैव हेतुना शैथिल्यं नित्यकृत्येऽप्यनु-
द्यमो यस्य सः आत्मनि वेदे उद्भिद्यमानै रोमभिः पुष्पककुक्षं यस्य
सः कृष्णमासान्तः । परिप्लुतेन सर्वतो ध्याप्तेन परमाह्लादा-
मृतेन गम्भीरो यो हृदयहृदस्तत्रावगाढा निमग्ना धिषणा बुद्धि-
बन्धस्य सः ॥ १२ ॥

तमपि प्रेमविकारं पूजायां विद्मामिह मरुवा प्रेमविकारेणापि
मे बुद्धिर्नैकत्वाम्रियतामिति विमृश्य बुद्धिप्रकाशकेन केन च
भगवन्मन्त्रेण भगवन्तमुपासितुं प्रवृत्ते इत्याह । इत्यमिति । सूर्य-
यां सूर्यमण्डलस्य भगवत्प्रकाशिकया ऋचा हिरण्यमयं “ध्ययः
सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती” इत्यादिनां कर्म उज्जिहामे उद्यति
सति उज्जिहास इति पाठे सजन्तात् पचाद्यच् उदेगुमिच्छति
सतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सवितुर्देवस्य भर्गः तन्मण्डलमध्यस्थितम् ।

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ॥

इत्यादि मन्त्रवाच्यं तेज इमः शरणां ब्रजामः कीदृशं परोरजः
रजसः प्रकृतेः परं विशुद्धस्वार्त्मकं जातं वेदो धनं भक्ताना-
मभीष्टं यतस्त्वत् यद्भर्गः कर्तुं मनसा सङ्कल्पमात्रेणैव इदं जगत्
जजान जनयामास खरेतसा स्त्रीयश्चिच्छक्तितेजसा पुनरपि
अदो जगत् आविश्य अन्तर्गामिकरुपेण प्रविश्य गृध्रायां बुद्धि-
वयसुक्कमभिकाङ्क्षन्तं मद्भिधं इदं जीवं चष्टे पश्यति रूपया
पाण्यतीत्यर्थः केन प्रकारेणोत्पेक्षायां आस्मिन् बुद्धिबुद्धिप्रेरणायैवे-
त्याह । नृपु सीदति उपाधितया तिष्ठतीति नृपत् बुद्धिस्तस्या रिङ्गि
आस्मिन्नेव गतिं राति ददातीति तत् अतस्तद्विषयिणी मे बुद्धिः
केनाप्यावृता मास्तिष्ठति भावः । वा छन्दसि । इत्यादिपूर्वकपत्वा-
भावः ॥ १४ ॥

इति साराथ्यदर्शिन्यां हर्षिगयां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

भीमच्छुक्केवहृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्र पुष्पहाभमे वास्तव्यकर्तृत्वेन सन्निधाप्यते सन्निहितः
क्रियते स्वेच्छारूपेण स्वभक्तेच्छानुसारिकरुपेण ॥ ६ ॥

उभयतो नाभियेषां तैः दशचक्रैः शिखामध्यगतैश्चक्रैश्चक्रनदी
गण्डकी यत्र क्षेत्रे आभमपदानि आभमस्थानानि सर्वतः पवित्री-
करोति ॥ १० ॥

समीहमानः सन्धक् कुर्वाणः ॥ ११ ॥

तथा इत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया निरन्तरभगवत्सेवया आत्मनि
विश्वात्मनि भगवति प्रवृद्धमानानुरागभरेण द्रुते द्रवीभूते हृदये
शैथिल्यं यस्य सः प्रहर्षवेगेन उद्भिद्यमानं रोमपुलककुक्षकं
रोमाञ्चहृदं यस्य समासान्तः ककारः भौतिकपठप्रवृत्तेन प्रणय-

यत्र पुष्पहाभमे वास्तव्यकर्तृत्वेन सन्निधाप्यते सन्निहितः
क्रियते स्वेच्छारूपेण स्वभक्तेच्छानुसारिकरुपेण ॥ ६ ॥
उभयतो नाभियेषां तैः दशचक्रैः शिखामध्यगतैश्चक्रैश्चक्रनदी
गण्डकी यत्र क्षेत्रे आभमपदानि आभमस्थानानि सर्वतः पवित्री-
करोति ॥ १० ॥
समीहमानः सन्धक् कुर्वाणः ॥ ११ ॥

तथा इत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया निरन्तरभगवत्सेवया आत्मनि
विश्वात्मनि भगवति प्रवृद्धमानानुरागभरेण द्रुते द्रवीभूते हृदये
शैथिल्यं यस्य सः प्रहर्षवेगेन उद्भिद्यमानं रोमपुलककुक्षकं
रोमाञ्चहृदं यस्य समासान्तः ककारः भौतिकपठप्रवृत्तेन प्रणय-

विश्वस्य स्वस्वनामनाया भगवान् वासुदेवस्तस्य भर्गो
हिरण्यमयं कर्तुः प्रजामः कीदृशं परोरजः रजसः
प्रकृतेः परत्वं जामिन्तं त्वसः परस्तात्” इति भुतेः अप्राकृतं
हिरण्यमयं कर्तुः प्रजामः कीदृशं परोरजः रजसः
प्रकृतेः परत्वं जामिन्तं त्वसः परस्तात्” इति भुतेः अप्राकृतं
कीदृशस्य सत्त्वं तं विश्वं मनसा सङ्कल्पेनैव जजान
ससर्ज यश्च अहम् अहम् इत्थं खरेतसा खप्रभावेण प्रविश्य
गृध्रायां काङ्क्षन्तं मद्भिधं इदं जीवं चष्टे पश्यति तस्य
कथम्भूतं भर्गः इति जगत् सीदति करणत्वेन तिष्ठतीति
नृपबुद्धिस्तस्याः रिङ्गि गतिं राति ददातीति नृपद्विङ्गि-
राम् “वाङ्मदसि ॥ १४ ॥ इत्यादिपूर्वकपत्वाभावः अयं श्लोकः
गायत्र्यर्थप्रकाशकः ॥

इति भीमश्चक्रवर्तिहृतसाराथ्ये पञ्चमस्कन्धे

भीमश्चक्रवर्तिहृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

पञ्चमः

जिस क्षेत्र में अभीष्टकर्म के लिये उहांवाले अपने भक्तोंके वा-
स्तव्य से इच्छा रूपसे योग्य कर्म से रहते हैं ॥ ६ ॥

जहां पर चक्र नदी नामके नदी दोनों किनारोंके चक्रा-
ङ्कित शिखा रूपों से बह रही है आभमों को पवित्र करती
है ॥ १० ॥

उस पुष्पहाभम के उपरान्त आभमकारके पुष्प कोमल पद्म-
तुलसी दल शीतल जखोंसे भरी है उसकी सामग्रीसे भगवान्
का आराधन करते रहे तिससे आभमोंको निवृत्त होजाने
से दिव्य शान्ति प्राप्त होनेसे आभमोंको प्राप्त होगये ॥ ११ ॥

उस भक्ति से इस प्रकार आभमोंके आभमकारके करने से
भगवान् के विषय बढा हुआ जो आभमकारके आभमकारके करने से
देह में पुष्पकावली का समूह होगा है उत्कण्ठसे प्रवृत्त जो
प्रेम के आंसु तिनों से इति मे की रुकगई है जिनकी
इस प्रकार से अपने पति परमेश्वरके कर्म से आभमोंके
ध्यान से बढा जो भक्तियोग तिससे आभमोंके आभमकारके

भाषाटीका

● अने गम्भीर हृदयरूपी हौद में जिनकी बुद्धि नहीं है, सब जिस पूजा को करते थे तिसको भी भूल गये ॥ ११ ॥

● इस प्रकार से भगवान् के व्रत धारण किये भरतजी मृगचर्म के वस्त्र से सब काख में स्नान कर से गीले तथा पिङ्गल बालवाले टेढे जटों के समूह से शोभायन होकर, सूर्य-मगद्वक के उदय के समय हिरण्यमय पुरुष भाव को सूर्यकी ऋचा (गायत्री) से स्तुति करते इस श्लोकको बोले ॥ १३ ॥

प्रकृति से परे वर्तमान बेदाक कर्मोंके उपलक्ष करने

वाले जिनने संकल्पसे इस जगत्को पैदा किया है जोकि सृज हुए इस संसार को अन्तर्यामी रूपसे प्रविष्ट होकर सुखकी कांक्षा करने वाले इस जीवकों देखते हैं तथा मनुष्यों में वर्तमान बुद्धि इन्द्रिय प्राणादिकों की गतिकों प्रेरणा करते हैं तिन भगवान् सूर्यनारायण के तेजको हम ध्यान करते हैं ॥ १४ ॥

इति भीमागवत पञ्चमस्कन्धे सातमे अध्यायका

भाषानुवाद वसमन्नाचार्यविरचित

समाप्त ॥ ७ ॥

इतिभीमागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे सातमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

एकदा तु महानद्यां कृताभिवेकनैयमिकावश्यं प्रसिद्धिगुणानो मुहूर्तत्रयमुदकान्त
उपविवेश ॥ १ ॥

तत्र तदा राजन् ! हरिणी पिपासया जलाशयां प्रसिद्धिगुणानाम् ॥ २ ॥

तथा पेपीयमान उदके तावदेवाविदूरेण नदतो मृगपतेः प्रायेण अभयङ्कर उदपतत् ॥ ३ ॥

तमुपभुज्य सा मृगवधुः प्रकृतिविक्रवा चकितनिरीक्षणं सुतरां हि हरिभयाभिनिवेशव्यग्र-
हृदया पारिप्लवहृष्टिरगततृषा भयात् सहसैवोच्चक्राम ॥ ४ ॥

तस्या उत्पतन्त्या अन्तर्वन्त्या उरुभयावगलितो योनिनिर्गमः स्रोतसि निपपात ॥ ५ ॥

तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना कस्यांश्चिद्वद कृष्णासारसती निपपाताथ
ष ममार ॥ ६ ॥

तं त्वेणकुशाकं कृष्णं स्रोतसाऽनुह्यमानमभिवीक्ष्यार्पाविक्रमिन्नुकम्पया राजर्षिर्भरत
आदाय मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत् ॥ ७ ॥

तस्य हवा एणकुशाक उच्चैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्य हरिभयापणापाक्षनलालनप्रीणा-
नानुध्यानेनात्मनियमाः सह यमाः पुंश्चपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयैर्गणेन वियुज्यमानाः
किल सर्व एवोदवसन् ॥ ८ ॥

श्रीभरतस्वामिकृतभावाथदीपिका ।

अष्टमे भजतो विष्णुं तस्य कर्मान्तरापतः ।

एणकुशाप्रसक्तस्य जातमेयात्समीर्यते ॥ १ ॥

कृष्णायपि कृतः सङ्गः पतनायैव योगिनः ।

इति प्रहशंयज्ञाद् भरतस्यैणपोषणम् ॥ २ ॥

नैयमिकं नित्यनैमित्तिकाधिप्राप्तमावश्यकमर्थप्राप्तं मूत्रो-
त्सर्गादि कृतमभिवेकादिकं येन । प्रह्लाद्वरं प्रणवं जपन् उद-
कान्ते नद्यास्तीरे ॥ १ ॥

जलाशयाश्याशं नद्याः समीपे ॥ २ ॥

पेपीयमाने अत्यासक्त्या पीयमाने सति । तावदेव तन्मृग-
मेव अविदूरेण सन्निधौ मृगपतेः सिंहस्य उन्नादा महाबाह
उग्रतः ॥ ३ ॥

प्रकृत्या स्वभावत एव विक्रवा व्याकुला सुतरां तु हरिभ-
यस्याभिनिवेशेन व्यग्रं ध्याकुलं हृदयं यस्याः पारिप्लवहृष्टिः
परिभ्रान्तनेत्रा न गता तृषा तद् यस्याः उच्चक्राम नदीमुल्ल-
ङ्कितवती ॥ ४ ॥

अन्तर्वन्त्या गर्भिययाः उरुभयेन स्थानाद्विचलितो योने-
र्निर्गतः सन् स्रोतसि प्रवाहे निपतितः ॥ ५ ॥

तत्प्रसवो गम्यमानो विष्णुं हृदयं च एतैः जेदे-
नानुरा पीडिता दृष्ट्वा विष्णुं हरिणधूर्निपपात प्रथम-
न्तरं मृता च ॥ ६ ॥

एणकुशाकं कृष्णं स्रोतसाऽनुह्यमानमभिवीक्ष्यार्पाविक्रमिन्नुकम्पया राजर्षिर्भरत
आदाय मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत् ॥ ७ ॥

कृतो निजः स्त्रीय इत्यर्थः । तत्र पोषणं तृणादिना पाक्ष-
ण्डिकादिभ्यो रस्यं वागन्तुं प्रीणानं कण्डूयमादिना
एनैर्यदनुध्यानमासक्तिस्तेनैव । स्नानादयो यमा अहि-
सादयस्तस्मात्सहिता ईश्वरपरिचर्या प्रत्यहमेकैकशो वियुज्य-
मानाः सन्तः कतिपयेनाहमन्तः । राजा धर्षुः ॥ ८ ॥

श्रीमदीरराधवाच्यश्रीशुकचरित्रिका ।

स भरत एकदा कश्चिन्निद्यायां महानद्यां कृताभिवेकः कृतः
अभिवेकः स्नानं नैयमिकं विष्णुं नित्यनैमित्तिकं च जेदे-
स प्रह्लाद्वरं प्रणवं जपन् कृतान्तरे पीडितो मुहूर्त-
वान् ॥ १ ॥

हे राजन् ! तत्र तीरे तदा मृगपतेः प्रायेण अभयङ्कर उदपतत्
पिपासया जलाशयां प्रसिद्धिगुणानाम्

श्रीमद्गीतरावणाचार्यकृतमंत्रपद्यमंत्रादिभिः
 मृगा हरियया उदके नितरां पेयीयमाने सति
 एव नदती ध्वनि कुर्वती मृगपतेः सिंहस्य शोषणं
 अनिरुद्धपद्यत हरियया भ्रुतोऽभवदित्यर्थः ॥ २ ॥ ॥

तनुस्नातमुपभ्रुत्याकरयं सा मृगस्य वधुर्दृष्टिः प्र
 वनेषु विह्वला व्याकुला सुतरां हरिमयस्य स्त्रियस्य
 व्यग्रं व्याकुलं हृदयं यस्याः सा भत एव गरिष्ठा
 रद्विस्त एव, चाकतनिरीक्षणा प्रतिदृशनिष्णाया भः
 तृषा पिपासा यस्याः साः तथा भूतैश्च सहसा प्रा
 नदीमुल्लङ्घितवती ॥ ४ ॥

उपेतस्या अन्तर्धत्त्याः पूर्णगर्मियया तस्या हरिय गर्भे उद-
 भयेन सिंहमयेनाद्यगजितः स्रस्थानात्प्रच्यतो योनिर्निगतः कोतलि
 प्रवाहे निपपात पतितोऽभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्प्रसवो गर्भपातः उत्सर्पणमुल्लङ्घनं मयं केद-
 स्तेनातुरा पीडिता स्वयुधेन विमुक्ता कृपासार
 कस्यांश्चिद्वयं गिरिगुहायां निपपात अथमतनामन्तरं ममार मृत-
 वती च ॥ ६ ॥

तस्कोतसा प्रवाहेयोऽहमानमेयाकुलनेष्व्यापत्यप्रमिषीस्य
 राजर्षिभरतः मृता माता यस्य तं मृतमभयं बभूविः अपित्रा-
 दिभिरपविष्टं परित्यक्तमित्यनुकम्पया वदाव हस्ते गृहीत्वा
 आभ्रमस्थाङ्गमनयत्प्रापितवात् ॥ ७ ॥

एतस्मिन्नेवाशिषो कृतः निजामिमां आत्मीयत्वाभिमानो
 येन तस्य भरतस्यैवाहरहस्तस्यैवाशिषोः प्रवृत्त्यानुष्ठानेन ध्यानेन
 तत्र पोषणमाहारेण पावनं उवाचादिनी रक्षयं प्रीयानं कण्डू-
 यनादि लाजनं करस्पर्शनं खुम्बनादि एतेषु ध्यानिमासाकिस्तेनान्त-
 रायेण भीषत्परिचर्यादयः आत्मनिष्ठाः शौचाचारादयः सह
 यमाः अहिंसादिभिः सहिताः सर्व एवमौः प्रत्यहमेकैकशो वियु-
 ज्यमानाः सन्तः कतिपयेनाहर्गच्छेनो बसन्तुत्सजा बभूवुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजर्षिः उपवदन्माधवी ।

सत्सङ्कतिमन्तरेद्येतरसङ्कतिः सारहेतुरिति एतन्निरूप्यतेऽस्मि-
 न्नाध्याये तत्र भरतस्यैवाशावसाङ्गानर्थप्रकारं कथयितुमुपक्रमते
 एतदिति । अभिवेकः स्नानमावृणक्तं मृगपुरीवोरसर्जनादि नैयमिकं
 नित्यकर्म अत्र क्रमस्त्वधिविधिं एतावत्करोतीति क्रियमाया-
 मनुष्ठानं नैयमिकं सन्ध्यानुष्ठानमावृणक्तमिति वा ब्रह्माक्षरं
 प्रणवः गायत्री वा अथमर्थेणार्कं वा जलाशयाभ्याशं नदी-
 समीपं तावत्तदानीं मृगपतिः जगत् ॥ १-३ ॥

प्रकृत्या क्रमाधेन निष्कृवाधारवद्योपेता भत एव चालित-
 निरीक्षणा चञ्चलावलोकनं ह्यर्वाभ्राज्याभिनिवेशः भयोद्वेगः
 तेन व्यग्रं भ्रान्तं हृदयं यस्याः सा तथा हरिद्व्यां प्रे पञ्चमुले मेके
 नूर्ध्वसमीरयोः इति म एव रिष्ठावद्विः चञ्चलद्विः तृपेति-
 यथा ॥ ४ ॥

उपेतस्या अन्तर्धत्त्याः पूर्णगर्मियया तस्या हरिय गर्भे उद-
 भयेन सिंहमयेनाद्यगजितः स्रस्थानात्प्रच्यतो योनिर्निगतः कोतलि
 प्रवाहे निपपात पतितोऽभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥

एषाकुण्डकं मृगबाणकमपविष्टवन्तु स्वकबन्धुजनं मृता माता
 यस्य स तथा तत्र ॥ ७ ॥

पोषणं तृणादिदानेन खालनमुत्सङ्कारोपणादिना अनुष्ठानं
 केमचिन्तनं पोषणाद्यनुचिन्तनं वा यमा अहिंसादयः पुनरपरि-
 चर्यादयो विष्णुपूजादयः उद्वसन् उत्सजा बभूवुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतक्रमसूचकः ।

योगारम्भगतो यमनियमादितः स्वारम्भकर्मणा अपराध-
 रूपेण योगमिभस्तापसो भगवदुपासकः ॥ १-३१ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजाय चक्रवर्तिकृतसाराथं दर्शनी ।

अष्टमे भरतश्चक्रे मृगपावनवाङ्मने ।
 तद्वियोगेन तच्चेताः प्राप तद्देहतामपि ॥
 वयामपि त्यजेन्नकिचाधिनीमिति दर्शयन् ।
 तं मृगं पोषयामास कृष्णानुरिमाम्बुधिः ॥
 अनुतापाम्बुधौ क्षिपवा स्वप्रेमाब्धौ निमज्जयन् ।
 तमेनं पोषयन् भक्तवार्सत्वं चाप्यदीदृशत् ॥

नैयमिकं नित्यनियमप्राप्तमावृणक्तं मूत्रोत्सर्गादिकमभिवेकस्ना-
 नं च कृतं येन सः ब्रह्माजाह्रित्वावल्पाच् त्वावृणक्तमभिवेकशा-
 व्दस्य पूर्वनिपातः । अक्षरमक्षरारम्भं प्रणव कृष्णमन्त्रम् । अभि-
 गृह्यानो जपन् ॥ १ ॥ २ ॥

पेयीयमाने अत्यासत्त्या पीयमाने मृगपतेः सिंहस्य ॥ ३ ॥
 सहसा नादसमकाळमेव भयात् प्रासात् । उचक्राम नद्या
 धारामुल्लङ्घय ॥ ४ ॥

अन्तर्धत्त्या गर्भवत्याः ॥ ५ ॥
 उत्प्रसव उच्चाकाशादेव गर्भपातः ॥ ६ ॥

एषाकुण्डकं हरियाणकम् । अपविष्टं बभूविस्यक्तम इति एतेः
 कुण्डकादिहेतुभिर्वा अनुकम्पा तथा ॥ ७ ॥

पोषणं तृणादिना पावनं हुकादिभ्यः प्रीयानं कण्डूयना-
 दिना खालनं खुम्बनादिना एतेर्यदनुष्ठानमासकिस्तेन । उद्वसन्
 उत्सजा बभूवुः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अष्टमे वैवादेणरक्षाप्रसक्त्या भरतस्यैवाभावो वय र्पतं । एक-
 देति । महानद्यां गण्डक्यां कृतमभिवेकादिकं येन सः तत्र अभि-
 वेकः स्नानं नैयमिकं नित्यनैमित्तिकावधिप्राप्तमावृणक्तं
 मूत्रोत्सर्गादि ब्रह्माक्षरं प्रणवं जपन् उपविवेश उपविष्ट-
 वात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

परिष्ठावद्विः परिभ्रान्तद्विः उचक्राम नदीमुल्लङ्घितवती ॥ ४ ॥
 महज्जयेन प्रचञ्चितः अत एव योनितो निर्गतः ॥ ५ ॥

तत्पदा प्रसवोत्सर्पणमयैः गर्भपतननशुल्लङ्घनासिंहमयेयैः
 अदस्तेनातुरा व्याकुला पपात ममार च ॥ ६ ॥

अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरणात् स्वर्गासुहृद्वन्धुभ्यः परिवर्जितः
 शरणं च मोपसादितो मामेव मातापितरौ भ्रातृभ्योऽपि शरणं न दद्यात् (१) नान्मं कश्चन वेदं मरगति-
 विस्रब्धश्चात एव मया मत्परायणस्य पोषणपापानिगीतानि मया मृत्युनाऽनुष्ठेयं शरण्यापेक्षादांष-
 विदुषा ॥ ९ ॥

नूनं ह्यार्याः साधव उपशमशीलाः कृपणमृदुद एतन्निर्दिश्ये स्वामिपि गुरुतरानुपेक्षन्ते ॥ १० ॥
 इति कृतानुपङ्ग आसनशयनाटनस्थानाशनादिषु साधुभिः कृतानुपङ्गानि स्निहानुबद्धदृश्य आसीत् ॥११॥
 कुशकुसुमसमित्यलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणेषु कृपणैः कादिभ्यो भगमादांसमानो यदा
 सह हरिणकुणकेन वनं समाविशति ॥ १२ ॥
 पथिषु च मुग्धभावेन तत्र तत्र विपक्तमतिप्रसूतं गृहद्वयः आगपात्स्कन्धेनोद्धति एवमुत्सङ्ग-
 उरसि चाघायोपलालयन् सुदं परमामवाप ॥ १३ ॥

क्रियायां निर्वर्त्यमानायामन्तरालेऽप्युत्थायोत्थाय यदैवमभिव्यक्तं तर्हि वाव स वर्षपतिः प्रकृति-
 स्थेन मनसा तस्मा आशिष आशास्ते स्वस्ति स्ताद्वत् ! ते सर्वे ॥ १४ ॥
 अन्यदा भृशमुद्विग्नमना नष्ट्रविण इव कृपणः सकरुणमतिर्लपेत् हरिणकुणकविरहविद्वलहृदय-
 सन्तापस्तमेवानुशोचन् किल कश्मलं महदभिरम्भित इति होवाच ॥ १५ ॥
 अपि वत स वै कृपण एणवात्सको मृतहरिणीसुतोऽहो ममात्मनो शठकिरातमतेरकृतसुकृ-
 तस्य कृतविस्रम्भ आत्मप्रत्ययेन तद्विगणयन् सुजन इवागमिष्यति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

न तु एणकुणकं मृगद्वारकर्मिणाद्यदो हेतौ यतः मृतमात-
 रमप्रत्यक्तं बन्धुः पित्रादिर्यथाभवति तद्वत् प्रादाय आभ्रमस्थान-
 मनयत् ॥ ७ ॥

एतस्मिन् एणकुणके कृतनिजाभिमानस्य तस्य भरतस्य
 यत्तस्य मृगद्वारकस्य तृणादिना पोषणेन व्याघ्रादिभ्यः पाख-
 नेन कपडयनादिना प्रीणनेन खुम्बनादिना लाखनेन यदनुध्यानं
 पुनःपुनश्चिन्तनं तेन पुरुषपरिचर्यादयः आत्मनो नियमाः ज्ञाना-
 दयः सह यमाः अहिमादियमसहिताः अहरहः प्रातिदिन-
 मकेशो विद्युज्यमानाः कतिपयेनार्हगणान् सर्वे उद्वसन् त्यक्त्वा
 बभूवुः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले श्रीभरतजी एक दिन महानदी गण्डकी
 म स्नानादि नित्यकर्म का करके बाँझार का जप करते तीन
 मुहूर्त तक जलके भीतर बैठे रह गये ॥ १ ॥

हे राजन् ! तहांपर निम्नीसमय एक हरिणी व्यासी इकेबी
 नदीके पास जलपीने को आई ॥ २ ॥

उसके जल पीने समय थोड़े दूरमे गर्जन करते हुये सिंह-
 का महा शब्द सुन पडा ॥ ३ ॥

उस शब्दकी सुनते अत्र स्वभावसे डरने वाली वह मृगी

बकित होकर देगम को आश्रित करके सिंहके भयसे जिसका
 हृदय कांप उठाई उसका हृदि बचल हांगई हे तो जलभी नहीं
 पीसकी थीअरी कुरगई ॥ ६ ॥

वह मृगी गर्भके भी उसके कूदते समय बड़े भयके मांरे
 योनिके रस्ते निकल कर जल में प्रवाह में गिरगया ॥ ५ ॥

उस गर्भके गिरने तथा डूबने के भयसे दुःखित हुई अपने
 यूयसे छूटी वह मृगी जलके कन्दरा में गिरपडी और
 मरगई ॥ ६ ॥

अतिदुःखित पडे हुये जलके प्रवाह में बहते उस मृग-
 के बच्चे को देखकर गिरा में जानकर राजर्षि भरतजी
 बन्धु सरीके होकर कृपा करने उसकी माता मरी जानकर उस
 बच्चेको आभ्रममे ले भाये ॥ ७ ॥

उस मृगके बच्चे से निज निजा अभिमान करने से नित्य-
 प्रति उस के पाखन भोषण का प्रीयान ध्यानके करने से
 यम नियम भगवत्पूजा आदिवा एक एक छूटते छूटते कुछ
 दिन में सखडी छूटगय ॥ ८ ॥

श्रीधरस्नानिकृतमोक्षदीपिका ।

मासक्ति प्रपञ्चयति । अहां इत्यदिना दिति कृतानुपङ्ग इति-
 त्वयन्तं ईश्वररथचरणाः कावचम तस्य परिश्रमयन्तेन अग-
 यादिभ्यो विज्ञातः मा इति कश्च शब्दं अस्ति ॥ १ ॥

१) गोपायननान्यमिति श्रीवीरभाषव श्रीविजयध्वजतीर्थयोः पाठः

भीमरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

मातापित्रादिबुद्ध्यापेयाय प्राप्तः यौषिकान् यथा ह्यस्ति । अन-
स्युना एतन्निमित्तं मम स्वार्थो नश्यतीति दीपितुमकुर्वता ॥६॥

तदेवाह । नूनं इति ॥ १० ॥

इत्येवं कृतोऽनुपङ्ग आसक्तिर्येन । मृगजहुना मृगापत्येन सह
स्नेहेनानुबन्धं ह्ययं येन ॥ ११ ॥

स्नेहानुबन्धमेव प्रपञ्चयति । कुशकुसुमेत्यादिना स्वधयनी-
त्यन्तेन । साक्षाद्देवाः श्वानः यदा मये शकुमानो भवन्ति तथा
तेन सह वनं समाविशन्ति ॥ १२ ॥

अतिशयितः प्रणयमगो यस्य तज्जदयं यस्य सः ॥ १३ ॥

क्रियायां देवपूजादिलक्षणायां वर्धपतिमरतः प्रकृति-
रूपेण स्वस्थेन स्तात् भूषात् ॥ १४ ॥

• अन्यदादर्शने सकलव्ययथा भवत्येवमनुशोचन्नितिहाहाचेत्य-
न्वयः । अतितर्पेण्यौस्तुकेन हरियाकुण्डकविरहेण विह्वले हृदये
सन्तापो यस्य कश्चिदं माहं प्रापतः ॥ १५ ॥

अपीति सम्भावनायां बतेत्यनुकम्पायाम् अहो इति खेदे
शठकिरातयोरिव वञ्चनपरा क्रुरा च मतिर्यस्याकृतसुकुनस्य निर्मा-
गस्य मम तच्छाठ्यादिकमगणयन्नित्येवकागमिष्यति किम
अपराधाच्चिन्तने हेतुः आत्मप्रत्ययेन स्वार्थस्युद्धा कृतविश्वासः
सन् सुजनो न तथा गणयति तन्न ॥ १६ ॥

भीमह्रीरराधवाच्यैकतभागवतवन्द्यचन्द्रिका ।

तदासक्तिं प्रपञ्चयति । अहो इत्यादिना इति कृतानुपङ्ग इत्य-
न्तेन । अयं हरियाकुण्डकः ईश्वररथचरणं कालचक्रं तस्य परि-
भ्रमणवेगेन स्वगणादिभ्यो विवर्जितः अत एव रूपयो दीनोऽयं
मां शरणमासादितः प्राप्तश्च मामेव मातापित्रादिबुद्ध्या उपेयाय
प्राप्तः यौषिकाः सकृत्तितः मोषेणैव मामेव गोपायने गोप्तार-
मधिकं मन्वानः मन्त्रोऽभ्यं कञ्चन गोप्तारं न वेद् मय्येवातिविश्रब्धा-
भिततरां विश्वासयुक्ता मतिर्यस्य सः अतः कारणादेवं मत्पराय-
णस्य मदेकशयस्य हरियाकुण्डकस्य पोषणादिकम एतस्मिन्नि-
मित्तं मम स्वार्थो नश्यतीत्यस्युत्तरहितेन मयावदयमनुष्ठेयं हि
यस्माच्छरयोपेक्षा शरणागतानादरः विदुषां दोषः प्रत्य-
बायकरः यदा शरणं गन्तव्या शरण्या रक्षकत्वेन विश्वसनी-
यास्तेषामुपेक्षा शरणागतविषयेष्वनादरः विदुषां दोष इति ॥ ६ ॥

अत एवार्थोः साधवः परोपकारशीलाः उपशमस्वभावाः
रूपयोषु सुहृदः सौहार्देवन्त एवंविधायां शरणागतरक्षणायां
स्वार्थान् स्वप्रयोजनानि गुरुतरानपि उपेक्षन्त गुरुतरानपि प्रया-
जतमनाहत्येवंविधशरणागतरक्षणां कुर्वन्ति नूनमित्येवं कृता-
नुपङ्गः कृत अनुपङ्गः आसक्तिर्येन भरतः आसनाद्यवस्थासु
तत्रासनमुपवेशनमटने सञ्चरन्मनश्च भोजनं कन्दमूलादीनां
मृगापत्येन सह स्नेहस्तेनानुबन्धं हृदयं येन तथाभूत

अव्यस्तित्यन्तेन
प्राणि चेतर्हानं
।माशकुमानः

साक्षाद्देवाः अरयश्चानः हरियाकुण्डकेन सहैव वनं प्रविशति
पथि पथि च मृगगावेन सौकुमार्येण मौक्तगन्धेन वा विषकग-
निरासकर्मतया गन्तुमसमर्थो भवति नेच्छति वा मृगस्तदा
तं प्रणयस्य स्नेहस्योत्कर्षो वस्मिन्मनुबन्धं बन्ध तथाभूता भरतः
कार्पण्यमृगविरहेऽपजडः आसादिष्णुवकपाह्नैवैव स्कन्धताड-
हति स्कन्धयोराराप्य गच्छति एवमासनसमये उत्सङ्गे शयनस-
मये उत्सि चाधाय परमां मुदमयाप प्राप्तवान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

क्रियायां नित्यनेमित्तिकादिक्रियायां निर्धर्त्यमानायां क्रिय-
माणायां सत्यागन्तगाजे मध्ये लुणो क्षणे उत्पायांत्थाय यदेन
मृगमिचक्षति पश्यति तर्हि वा तदा हि स वर्धपतिः भरतः
प्रकृतिरूपेण मनसा तस्मै मृगाय आशिय आगस्ते आशीराशासन-
मेवाह । स्वस्तीति । हे यत्स ! ते तृप्यं सर्वतः सर्वत्र देशे कांश्च
च अस्ति स्याद्विन आशास्ते स्ताद्विति पाठे प्यथमेवायः ॥ १४ ॥

अन्यथा मृगस्यादर्शने तु सकलव्यं यथा भवति तथा
एवमनुशोचन्निति वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रोवाचेत्यन्वयः कथम्भूत
अनुशोचन्नप्यधन इव नितरां भीतमना अतितर्पेण्यौस्तुकेन हरिया-
कुण्डकसेवाविरहेण विह्वले हृदये सन्तापो यस्य महत्कश्चिदं
माहमभिलम्बितः प्रापितः ॥ १५ ॥

किमुवाच तदाह । अपीति । मम तदनायेत्वादिक्मवि-
गणयन्न कृतः विश्रम्भो येन तथाभूत एवात्मप्रत्ययेन स्वबुद्ध्या
एव सुजन इवागमिष्यत्यपि आगच्छेत् किं स्वमेव हृदिभिरनु-
पहतं तत्र हेतुः देवेन भगवता गुणं रक्षितं महाभ्रमसमीप-
वने शष्पाणि कोमलपुष्पानि चरन्ते मनुवन्तमपि द्रष्टवामि
॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमह्रीजयश्चजनीर्यकृतपहरनाश्वी ।

ईश्वररथचरणस्य कालचक्रस्य परिभ्रमणारंभेण गमनागमन-
वेगेन मा मां गोपायने गोप्तारं रक्षितारं शरणं प्राप्तस्योपेक्षया
महान् दोषो भवतीति दोषविदुषा ॥ ६ ॥

मृगपोषणादिना भगवदुपासनाभङ्ग इति तत्राह । नून-
मिति ॥ १० ॥

इत्युक्तप्रकारेण कृतानुपङ्गः कृतस्नेहाभिनियेशः मृगजहुना
मृगबाधकेन ॥ ११ ॥

माहरिष्यमाण आनयिष्यन् ॥ १२ ॥ १३ ॥

वर्धपतिः भरतखण्डनायः प्रकृतिरूपेण स्वस्थेन ॥ १४ ॥

अन्यदा अदर्शने अतितर्पेण प्रत्युत्कण्ठया कश्चिदं विषादम
अभिरम्बित आश्रितः ॥ १५ ॥

आत्मप्रत्ययेन स्वमनःशुद्ध्या तन्ममोदासीत्यमविगणय-
न्नविचिन्तयन् स्वजनः पुत्र इय ॥ १६ ॥

भीमह्रीश्वनाथकवर्षिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मासक्तिं प्रपञ्चयति । अहो इत्यादिना इति कृतानुपङ्ग इत्यन्त-
र्यन्तेन । ईश्वरस्य रथचरणः कालचक्रं तस्य परिभ्रमणारंभेण
परिवर्जितः विवर्जितः मा माम अनस्युना एतन्निमित्तं मम स्वार्थो

अपि क्षेमणास्मिन्नाश्रमोपवने शष्पाणि चरन्तं देवगुणं विस्यामि ॥ १७ ॥

अपि स न वृकः शालावृकोऽन्यतमो वा नैकचर एकैवा भक्षयति ॥ १८ ॥

निम्नोचति ह भगवान् सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्माऽद्यापि अथ न मृगवधून्यास आगच्छति ॥ १९ ॥

श्रीमद्विध्वनाय चक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।
अक्षयतीति दोषदष्टिमकुर्वता शरययकर्तृकोपेक्षायां दोषं जानता ॥ ६ ॥

यत् एव एव मे वस्तुतः स्वार्थं इत्याह । नूनमिति ॥ १० ॥

अनुपङ्ग आसक्तिः मृगजडुना मृगापत्येन ॥ ११ ॥

स्नेहानुपङ्गमेव प्रपद्यति । कुशकुसुमंति । शाला वृकाः कपि-
क्रोष्टुश्चानः तदादिभ्यः ॥ १२ ॥

तत्र तत्र महाकर्हमोपरितले कोमलवृक्षाद्यौ मुग्धमानेन
कर्हममध्ये निमङ्गलामीति ज्ञानराहित्येन विषक्तमासकम् ॥ १३ ॥

क्रियायां भगवत्परिचर्यायामपि अन्तराखं मध्येऽपि अभिच-
क्षति न जाने क गतो मे हरिणावाहक इति उत्थाय पश्येत् प्रकृति-
स्थेन तद्दर्शनानन्वप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

अन्यदा देवाद्दर्शने सतीत्यर्थः । अनितर्पेण नर्ह्यनाति-
तृष्णया कश्चिज्जं मोहमभिरम्भितः प्रापितः ॥ १५ ॥

अपीति सम्भावनायां वतेत्यनुकम्पायाम् अहो इति क्षेदोत्पे-
क्षाभ्यर्थे । अनार्यस्य तत्पालनपोषणादावसावधानत्वाभिर्दय-
स्यात् एव शठकिरातयोरिव कृग मति र्यस्य तत्र हेतुरकृत-
सुकृतस्य भाग्यहीनस्य मम तर्हिर्दयत्वादिक्मपराधमगणायन्
आगमिष्यति किमपराभाग्याने हेतुः आत्मप्रत्ययेन आत्मव-
न्मन्यते जगदिनि न्यायेन सस्य शुद्धचित्तत्वान्मामपि शुद्धचित्तं
प्रतिपक्षित्यर्थः । अत एव कृतविस्मयः अविश्वास्येऽपि मायि विश्व-
स्तः सन् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ईश्वरस्य रथचरणः काञ्चनकं तस्य भ्रमणवेगेन मोपसा-
दितः ॥ ९ ॥ १० ॥

कृतोऽनुपङ्गोऽनुरागो येन सः ॥ ११ ॥

शालावृकः श्वा ॥ १२ ॥

प्रति अतिशयितः प्रणयभरो यस्य तद्दृश्यं यस्य सः ॥ १३ ॥

प्रकृतिस्थेन स्वभावस्थेन स्तात् स्यात् ॥ १४ ॥

अन्यदा तद्दर्शने सकरुणं यथा स्यात्तथा तमेवानुशोचन्
महत्कश्मलं कष्टमभिरम्भितः प्राप्तः सन् इति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १५ ॥

शठकिरातयोरिव मन्दा निर्दया च मतिर्यस्य मम तदनार्य-
न्वद्यगण्यवजागमिष्यति किम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

भरतजी कहनेलगे अहो आभय है यह हरिणाका वच्चा बडा
दुस्ती है भगवान् के कृषिक के भ्रमण के वेगसे अपने
अपने समूह सुदृढ बन्धुओं से रहित होगया है तब मेरे

को प्राणदमा है मेरेही को माता पिता मानता है छाता
जाति पुत्र पुत्र समझकर आया है और कोई को नहीं जानता
है मेरे में बडा विश्वास करता है इसी से मेरे में तत्पर
इसका पालन पोषण प्रीणन खालन इस के भवगुणों को
न देखकर मेरे को करना चाहिये क्योंकि मैं शरणागत के
उपेक्षा होकर जाते बाबा हूँ ॥ ६ ॥

यह बात निश्चिन है कि उचम साधु शान्तिशील हीनों-
के दयालु पुत्र इस प्रकार के कार्य मे अपने भारी कार्यों-
को छोडते है ॥ १० ॥

इस प्रकार मे भरतजी आसक्ति करके आसन शयन खलन
वेठन समर्थपर सुगुण एक के साथ जेह से बंधगये ॥ ११ ॥

जिसवलन कृष्ण रूप ककडी पत्ता फल मूख जल खाने को
जाते थे तिस वक्त मरिचिया गिरह ड्याघ्रादिकों से भयमान-
कर जब जाते तब मरिचिके वच्चेको साथ मे लेजाते थे ॥ १२ ॥

रस्तामें भोलेपने से जहाँ तहाँ मृगका वच्चा वृष्णादिकों
में आसक्त होता तब मरिचिके बडे गेमसे कृपाके मारे उस-
को कांधे में कडावे से तैसेही गोहने छातीमें रखकर
धडे सन्नुह होते थे ॥ १३ ॥

पूजादि क्रियाके मरिचिकेपर या मध्यमें ही उठकर
जब उसका देखते थे तब मरिचिके भरतजी निश्चल मन-
से उस के वास्ते आशु मरिचिके कहते कि हे व स ! तेरा
सर्वत्र कल्याण होवे ॥ १४ ॥

जब किसी दिन मृग का वच्चा से वह खलागया तब प्रति
दुःखित लोगये धन के बरोबर मति अर्थसे से होगये वही
उत्कण्ठा होनेसे मृग के वच्चे के विरह से हृदय मे विह्वल होगये
सन्ताप करने लगे महा मोह को प्राप्त होकर बोखने लगे ॥ १५ ॥

बोले वह दुखित मृगवाचक मरी हुई हरिणी का वच्चा
मेरेपर विश्वास करता था मैं सुदृ हूँ शठ किरानकी बुद्धिवाला
हूँ मैंने पुण्य नहीं किये हैं तोमी वह मृगवाचक हमारे भव-
गुणों को न गिनकर सुजन के प्राकिक आज्ञायगा क्या ॥ १६ ॥

श्रीभरतस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

शष्पाणि कोमलवृक्षानि ॥ १७ ॥

नैकचरो यूयचरः सुकरादिः । यद्वा । एक एव चरति यः
कूरस्वभावो व्याघ्रादिर्न भक्षयति किम् ॥ १८ ॥

सकललोकस्य क्षेमो यस्मात्स उद्यो यस्य वेदत्रयी आत्मा
स्वरूपं यस्य सः सूर्यो निम्नोचत्यस्स वाचि ॥ १९ ॥
निक्षेपभूतः ॥ १६ ॥

हरिण एव वरिष्ठमार आनक नरक नरक नरक नरक

कविनोदैरसन्तोषं स्वानामपनुदन् ॥ १० ॥

इवेलिकायां मां मृषासमाधिनाऽऽमीक्षितवृशं प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगत्य पृषदपरुषविपा-
गाग्रेण लुठति ॥ २१ ॥

आसादितहविषि बर्हिषि दूषिते मद्योपालब्धो भीतभीतः सपद्युपरतरास (२) ऋषिकुमारवद्वहित-
करणाकलाप आस्ते ॥ २२ ॥

किंवा अरे आचरितं तपस्तपस्विन्याऽनया यदियमवनिः सविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभग-
शिवतमाखरखुर (२) पदपङ्क्तिभिर्द्रविणाविधुरातुरस्य कृपणस्य मम द्रविणापदवीं सूचयन्त्याऽमानं च
सर्वतः कृतकौतुकं द्विजानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं करोति ॥ २३ ॥

अपिस्त्रिदशौ (३) भगवानुदुपतिरेनं मृगपतिभयान्धतमातरं मृगबालकं स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकम्पया
कृपणाजनवत्सलः परिपाति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्येऽपिषिका ।

अर्थः किं कुर्वन् विविधैः रुचिरैर्दर्शनीयैर्मृगदारुकाविनोदैः स्वीयानां नः अस-
न्तोषं खेदमपनुदन् ॥ १० ॥

सम्भवति चैतदित्याह । इवेलिकायां क्रीडायां मृषा यः समा-
धिस्तेनामीक्षिते दृशौ येन तं मां प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन पृष-
जलविन्दुस्तद्वदपरुषेण मृदुना विषाणाग्रेण लुठति सङ्गृहयति ॥ २१ ॥

आसादितं हविष्यस्मिन्बर्हिषि दमे दन्ताकर्षणादिना चाप-
त्तेन दूषिते सति । दूषितेति पाठे बर्हिषि विषये दूषणं कृतेत्यर्थः
मयाऽभिहितः संस्तः स्वामेवोपरतक्रीडः निश्चल आस्ते ॥ २२ ॥

इति बहुधा प्रलप्योत्थाय बर्हिर्निर्गतः तत्पुत्रात्तभूभागोप-
लम्भसंभ्रान्तदृश्य आह । किञ्चेति । अरे महो मनसा क्षित्या
किंवा तप आचरितं तपस्विन्या सभाग्यया । यद्यस्मादियं
सविनयस्य कृष्णसारतनयस्य तनुतराः सुभगाश्च शिवतमा-
खराश्च खुरा येषु तेषां पदानां तत्रतत्राङ्गुलानां पङ्क्ति-
भिर्द्रविषां मृगस्तेन रहितस्यात एवातुरस्य दुःखितस्य मम द्रवि-
णामां सूचयन्ती सती स्वात्मानं च ताभिः कृतमयडनं द्विजानां
देवयजनं यद्भूमिं करोति । “यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्त-
स्मिन् धर्माश्रितो भवति” इति स्मृतेः ॥ २३ ॥

तावदुदिते चन्द्रे मृगं दृष्ट्वा स्वमृगतत्वं संभावयन्नाह । अपि-
स्त्रिदशेति ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

वृकः शालावृको वा नैकचरो वृषचरो वराहादिरसहाय-
चरो व्याघ्रादिवो अपि न भक्षयति सकलजोकानां क्षेमो
यस्मात्स उदयो यस्य त्रीं वेद आत्मा स्वरूपं यस्य सः सूर्यो
भस्मना भिन्नोऽस्त्यस्तं गच्छति किञ्चाद्यापि मम मृगवधूप्यासः

मृगः हरिया-
स्त्रिदशः किं

कुर्वन् विविधैः रुचिरैर्दर्शनीयैर्मृगदारुकाविनोदैः स्वीयानां नः अस-
न्तोषं खेदमपनुदन् ॥ १०—२० ॥

सम्भवति चैतदित्याह । इवेलिकायां खेन सह क्रीडायां
मृषा यः समाधिस्तेनामीक्षिते दृशौ येन तं प्रेमसंरम्भेण प्रण-
यकोपेन पृषजलविन्दुः तद्वदपरुषेण मृदुना विषाणाग्रेण
चकितं चकितं पुनः पुनः प्रतिहतं यथा तथा आगत्य परितो
व्यावृत्य लुठति सङ्गृहयति ॥ २१ ॥

आसादितं हविष्यस्मिन् बर्हिषि दमे दूषिते दन्ताकर्षणादिना
चापत्तेन दूषिते सति मयाभिहितः सन् भीतः तत्पुत्रांश्व
उपरतरासः निवृत्तक्रीडः अवहितः निश्चलीकृतः करणाणा-
मिन्द्रियाणां कलापो येन एवंभूतः ऋषेः कुमारवद्वद्वहिते ॥ २२ ॥

इति बहुधा प्रलप्योत्थाय बर्हिर्निर्गतः सन् खुराघातभूभागो-
पलम्भसंभ्रान्तदृश्य आह । किञ्चेति । अरे महो तपस्विन्या
सम्भाव्यमानयाऽनया क्षित्या किं तप आचरितं यद्यस्मादियं क्षितिः
सविनयस्य कृष्णसारतनयस्य तनुतराः सुभगाश्च शिव-
तमाश्च खराश्च कडिनाश्च खुराः येषु तेषां पादानां तत्राङ्गु-
लानां पङ्क्तिभिर्द्रविषां मृगस्तेन रहितस्यात एवातुरस्य दुःखि-
तस्य मम द्रविणामां सूचयन्ती सती स्वात्मानं च ताभिः
पङ्क्तिभिः कृतमयडनं स्वर्गापवर्गकामानां द्विजानां यद्भूमिं
करोति “यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्माश्रितो भवति” इति-
स्मृतेः ॥ २३ ॥

उदिते चन्द्रे तस्मिन् मृगं दृष्ट्वा स्वमृगतत्वं संभावयन्नाह ।
अपिस्त्रिदशेति । त्रिदशम्याऽमृता माता यस्य तं मदाश्रमात्परिभ्रष्टं
मृगबालकं कृपणाजनवत्सलोऽसौ भगवानुदुपतिश्चन्द्रः कृपयाऽपि
स्त्रिपरिपाति ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजशीर्षकनपदरत्नावली ।

क्षेमेण सुखेन ॥ १७ ॥

नैकचरः अष्टपान्मृगविशेषः ॥ १८ ॥

(२) पानपङ्क्तिभिरिति श्रीधरराघवाचार्यपाठः । (३) भगवानुदुपतिर्

भीमश्लिष्यव्यजतीर्यकृतपदरक्षावती ।

निम्नोच्चत्यस्तं गच्छति मृगवधून्यासः मृगीनिक्षेपलक्षणाः ॥ १९ ॥

विधिभाष्य रुचिराभ्य दर्शनीयाभ्य निजाः स्रजातिप्रयुक्ताभ्य मृगदारकाणां मृगबालकानां ये विनोदा खीलाविशेषास्तेः ॥ २० ॥

श्वेलिकायां मृगजातिप्रयुक्ताया नादविशेषक्रियया वा प्रेमसंरम्भेण स्नहान्द्रिकेण प्रणयकोपेन वा सचकितं समर्थं पृथतः कृष्णमृगः अपरुपविषाणाप्रेण कामलक्ष्यमुखेन लुठति परिश्रयति भिमिमुक्तीकरोतीत्यर्थः उपहन्तीति वा "लुठ उपघातः, इति धातुः लुठतीति पाठे अनुष्ठानाखस्यं करोति लुठि मालस्ये ॥ २१ ॥

मासादितं अवरोपितं हविर्यस्मिन्स्तथा तस्मिन्वर्हिषि भक्षणादिना दूषिते सति उपाखण्डो भस्मिन उपरतरमसः शान्ताभिनविशः अत एवावहितकरणाकक्षापः संवृतसर्वेन्द्रियव्यापारसमूहः ॥ २२ ॥

अनया भूम्या तप आचरितं तत् किमिति शेषः सविनयस्य कृष्णसारतनयस्य तनुतरा अतिशयेनाणवभ्य सुभगाः सुन्दराभ्य शिवतमाः सुखतमाश्च खराः परुवाश्च खुरा ये तेषां पदानां निक्षेपच्छिदानां पङ्क्तिभिर्द्रविष्याधिपुरवहारप्रवदातुरस्य न केवलं ममोपकरोति किन्तु द्विजानामपित्याह । आत्मानामिति । कृष्णसारतनयस्य पदपङ्क्तिभिः कृतकौतुकं कृतमङ्गलमात्मानं द्विजानां देवयजनं च करोति इत् प्रखण्डोत्थाय बहिर्निगत्यापश्यतो हि यजनं "यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्माग्निबोधतः, इति स्मृतिः ॥ २३ ॥

अधुनेन्द्रियेऽप्यनागतं हृषा तत्प्रलापप्रकारमाह । अपिस्त्रिदिति । उदुपभन्द् एतं मृगबालकं परिपाखयत्यापि स्त्रिदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

भीमश्लिष्यनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्वेषेन कृपालुना महिष्टदेवेनैवं रक्षितम् ॥ १७ ॥

नेकचरो यूथचरः सूकरादिः एक एव चरति यः क्रूरो व्याघ्रादिर्न भक्षयति किम् ॥ १८ ॥

निम्नोच्चति सम्प्रत्यस्तं यात सकलजगतामपि क्षेममुदयादेः यस्य सः केवलं ममैव दुर्भेगस्याक्षेममिति भावः । अथ्यात्मा वेदस्वरूपो वेदप्रवक्तको वा केवलमहमेव वेदोक्तदयाधर्मविमुख इति भावः । मृगवध्वा न्यासो निक्षेपभूतः ॥ १९ ॥

प्रेमांशु तद्रुणामुत्कीर्त्तयन् विलपति । अपिस्त्रिदित्यादिना । सुखयति सुखयिष्यति ॥ २० ॥

श्वेलिकायां क्रीडायां मृवासमाधिनेति रे मूढ ! त्वां पुष्यतो मे स्मरणकर्त्तानादि नित्यकृत्यं न निर्बहति तत्त्वं मया त्यक्तो यथेष्टमिती याहीति मृपेवाकृदय मृवासमाधिनेति तच्छेषतदिह-ध्यायाः प्रावल्यात् प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन पृथक् जलविन्दु-स्तत्रप्ररूपेण मृदुना विषाणाप्रेण लुठति सङ्कटयति ॥ २१ ॥

मासादितं हविर्यस्मिन् तस्मिन् बहिषि दमे दन्तस्पर्शनं दूषिते सति दूषितेति पाठे बहिषि विषये दूषयां कृत्वा स्थित-

वतीत्यर्थः मयोपाखण्डः आः किमरे करोषीत्यधिहितः उपरत-क्रीडः अवहितकरणाकक्षापः निम्नोच्चतसर्वेन्द्रियः ॥ २२ ॥

इति बहुधा प्रखण्डोत्थाय बहिर्निगत्या तत् खुरजातमृगा-गोपलक्ष्या प्रेम्णवारोपितेन तत्र माहात्म्येन खं साधिसं-सम्बोध्य विलपति अरे मन्दभाग्य ! भरत ! वृथा तपस्विन् ! अनया अवन्या किं तप आचरितं तत्तपस्त्वया न तत्तमिति भावः । यद्वा विशेषानुत्था अरे अनुईशलोका इत रे हून युष्मासु मध्ये अनयेति युष्माकमीदृशं तपो नास्तीति भावः । तनुतर-स्याद्विशेषयोस्तस्माधुर्वासाद्ः स्वस्य व्यञ्जितः । द्रविषापदवीं सूचयन्तीति भो दुःखिन् ! भरत ! किं रोदधि अनयेव खुरक्षुष्या-या पदव्या वनं प्रविशन्तं मृगबालकं खप्राणार्थेन प्राप्यसंति कृपया मा माश्वासयतीत्यर्थः । आत्मानं स्वं च तामिः पदपङ्क्ति-भिर्मण्डितत्वात् कृतकौतुकं देवयजनं यत्कथलं करोति "यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्माग्निबोधतः, इति स्मृतेः ॥ २३ ॥

ऊर्ध्वमवलोक्य तत्रोपलब्धे चन्द्रे खमृगं सम्भावयन्नाह । अपि स्त्रिदिति । खाभमात् परिश्रममिति ममैव पापिष्ठस्यानभ्यासा-दिति भावः भगवानिति भगवत्त्वं विना ईदृशं भाग्यं न सम्भवदिति भावः ॥ २४ ॥

भीमश्लिष्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शष्पाणि बालतृणानि ॥ १७ ॥

नेकचरः यूथचरः वराहादिः एकचरः व्याघ्रादिः ॥ १८ ॥

सकलजगतः क्षेमो-यस्मात्स उदयो यस्य अथ्यामृषिभिः स्तुत्यर्थं प्रोच्यमानायामात्मा मनो यस्य सः वेदत्रयी आत्मा मूर्ति-र्वा यस्य स भगवान् सूर्यो निम्नोच्चति अस्तं यानि मम मृगवध-न्यासः मृगभार्ययोपन्यस्यः ॥ १९ ॥

हरिणराजस्य कुगरः विविधरुचिरदर्शनीयैर्निजैर्मृगदारक-विनोदैः खानामसन्तोषमपनुदन् आगत्य माम् अपिस्त्रिद सुखयति सुखयिष्यति ॥ २० ॥

श्वेलिकायां बाललीलायां प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन चकित चकितः अतिधुभितः माम् आहृत्य पृषदत्त जलविन्दुवत् प्रपरुषेण मृदुना विषाणाप्रेण लुठति सङ्कटयति ॥ २१ ॥

मासादितं निहितं हविर्यस्मिन् तस्मिन् बहिषि दमे कथं-चिदुषिते सति मयोपाखण्डः सन् सपद्येव उपरतरासः त्यक्-क्रीडः ॥ २२ ॥

तदन्वेषणे प्रवृत्तस्तत्खुराङ्गितां भूमिं दृष्ट्वाह । किञ्चेति । यत् यतः सविनयस्य कृष्णसारतनयस्य तनुतराः सुभगाभ्य शिव-तमाभ्य अखराभ्य खुरा येषां पदानां तत्र तत्राङ्गितानां पङ्क्ति-द्रविशेण धनभूनेन मृगेन रहितस्य अत एवावहितस्य मम द्रविषा-पदवीं सूचयन्ती स्वात्मानं च तामिः कृतमङ्गलं द्विजानां यत्कथलं करोति तथाच स्मृतिः "यस्मिन् देशे मृगः कृष्णः तस्मिन् धर्माग्नि-बोधतः" इति ॥ २३ ॥

चन्द्रे मृगं दृष्ट्वाह । अपीति ॥ २४ ॥

किंवाऽऽत्मजश्चिह्नपञ्चरद्वदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनखिनीकं म्मुपसृतमृगीतनयं
 शिशिरदान्तानुरागकुणितनिजवदनसंज्ञितामृतमयगभस्तिभिः स्वधयतीति च ॥ २५ ॥

एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारक्षकर्मणा योगारम्भणतो विभ्रंशितः स
 (१) योगज्ञापसां भगवदाराधनलक्षणाञ्च कथमितरथा जात्यन्तर एणकुणक आसङ्गः साक्षात्त्रिःश्रेयसप्रति-
 पक्षंतया प्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य तस्यैवमन्तरायविहतयोगारम्भणस्य राजर्षेर्भरतस्य
 तावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषङ्गेणात्रिगणयत आत्मानमहिरिवाखुबिलं दुरातक्रमः कालः
 करालरभस आपद्यत ॥ २६ ॥

तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोचन्तमभिर्वीक्षमाणो मृग एवाग्निनिवशितमना विसृज्य
 लोकमिमं सह मृगेण कलेवरं मृतमनु न मृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप ॥ २७ ॥

तत्रापि हवा आत्मनो मृगत्वकारणां भगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान
 आह ॥ २८ ॥

भाषाटीका

क्या कल्याण से इहां आवेंगा देशोंने उसकी रक्षा की
 हांगी मैं अपने आश्रमके धनके पास घास खरत हुये
 उस का देखूंगा ॥ १७ ॥

क्या उतको भेड़िया गिद्ध अथवा दूसरा कोई जनावर
 इकेला या सब के साथ मिलकर उस वृक्ष का खाते न
 खेगा ॥ १८ ॥

सब संसार के कल्याण करनेको उद्दृष्ट होनेवाले भगवान्
 सूर्यनारायण अस्त होते हैं अब तक मृगी मृगी का धरोहर स
 वखा नहीं आया है ॥ १९ ॥

अथवा मैंने जो बड़े सुकन किये होंगे तो हरिणाराजा-
 का कुमार अपने जनों के दुःखको दूर करने का नाना
 प्रकार के मनोहर दर्शनीय अपने मृगवखा के मनोहर चेष्टा-
 ओंसे मेरेको सुखित करेगा ॥ २० ॥

जब कभी हम खेल करनेको झूठी समाधि लगाकर
 नेत्र बन्दकरलेते थे तब वह बड़े प्रेमके विश्वास से चकित-
 मा होकर आता था फिर जलायिन्दु सरा के शीतल शीगों
 के अग्रभाग से मेरेको धीरे कुंठना था ॥ २१ ॥

जब जिन कुशांपर हम हविका रखतेथे तिन कुशां को
 वह जूड़े करदेता था तब हम धमकाने थे तो डरतासराका
 होकर शीघ्रही खेलका छोड़कर सब इन्द्रियों की चेष्टा को
 छोड़कर आपिपुत्र सरीका हो रहता था ॥ २२ ॥

अहो हम तपस्विनी वृषिणी ने क्या तपस्या की है जो
 कि बड़े विलय वाले मृगबालक के अतिमृदु सुन्दर माङ्ग-
 लिक कामल तुरों के चिह्न की पंक्तियों से मृगरूपी धन-
 योनि का अतिमृदु सुन्दर रूप का जन्मती हुई
 अत्यन्त ही सुन्दर और अत्यन्त ही प्रिय है जो मुझे
 अपने को जीतुकी करके

कर दुःखितों के दयाल होने से सिंहके भयसे इसवृक्ष की
 रक्षा करेंगे क्या ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

चन्द्ररश्मिस्पशंसुखं प्राप्याह । किंयति । सम्भावनायामात्म-
 जविश्लेषेण उचरस्तापः स एव द्बदहनस्तस्य उवात्ताभिरुपतप्य-
 माना हृदयरूपा स्थलनखिनी यस्य जलस्थ पक्षं तापं सोढुं
 क्षमामिति स्थलप्रहणमुपसृतोऽनुगतो मृगीतनयो येन ते मां
 चन्द्रः स्वधयति शान्तिं गमयति । कैः । शिशिरं च तच्छाम्भं च
 मध्यनुरागेण गुणितं आवर्तितं पुनःपुनः स्रवद्यदहनसंज्ञितं
 तद्देवामृतमया गभस्तयस्मैः लोकं हि मन्त्रवादिनो ध्वनसंज्ञितं
 स्तापं शमयन्तीति प्रसिद्धम् । उपसृत्य मृगीतनय इति पाठे
 मनोरथान्तरमेतत् उपसृत्य मृगीतनयः किंवा मां स्वधयिष्यतीति ।
 शेषं समानम् ॥ २५ ॥

मृगदारकवदाभासमानेन भगवदाराधनलक्षणात्कार्णाणश्च विभ्र-
 शितः प्राग्धकर्मणे हेतुः । कथमितरयति । साक्षात्स्व-
 पुत्रवत्कथमासङ्गः स्यात् पूर्ण परित्यक्ता दुस्त्यजा औरसा येन ।
 अन्तरायेण विहनं योगारम्भणं यस्य । आत्मानमधिगमयत
 आत्मखिन्तामकुर्वतः तावदेव नीचवेगः कालो मृगसमयः
 पद्यत ॥ २६ ॥

लोकं वेदं मृगेण सहितं विसृज्य प्राकृत इव मृगशरीरम-
 वाप । कथम्भूतः । कलेवरं मृतमनु न मया न विगष्टा पूयजन्मा-
 नुस्मृतिर्यस्य ॥ २७ ॥
 आह स्वचित्तं ॥ २८ ॥

श्रीमन्नारायणवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चन्द्ररश्मिस्पशंसुखं प्राप्याह । किंयति । सम्भावनायामात्म-
 जविश्लेषेण मृगवियोगेन योऽचरस्तापः स एव दहनः तस्य
 उवात्ताभिरुपतप्यमाना हृदयरूपा स्थलनखिनी यस्य तज्जलस्थ
 पक्षं तापं सोढुमक्षमिति स्थलप्रहणं उपसृतोऽनुगतः मृगीतनयो

। जिसकी
 तलको देख

श्रीमद्गीतराजवाचार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

। न मां येऽयं चन्द्रः स्वधयति विभ्रान्ति विगमयति कैः शिशिरवच्छात्रं च मध्यनुरागेण गुणितं चावर्तितं च पुनः पुनः स्वत् यत्सखिषं त एवामृतमया गमस्तयः किरणास्त्रैः लोकं हि मान्त्रिका मुखसखिलैस्तापं शमयन्तीति प्रसिद्धम् उप-सृत्नमृगीतनय इति पाठे मनोरथान्तरमेतत् उपसृतः प्राप्तो मृगीतनयः किं वा स्वधयतीति शेषं सर्वं समानम् ॥ २५ ॥

इत्युक्तीत्या एवं शब्दोऽनुक्तमनोरथान्तरघातकः उक्ता अनुका-
श्चाघटमानाः ये मनोरथास्तेराकृष्टं हृदयं यस्य स भरतः मृगदार-
काभासेन मृगपुत्रव्याजेन प्रारब्धकर्मणामन्तरायभूतेन योगार-
म्भागतः ज्ञानयोगारम्भास्वयंगनपसः स्ववर्णाभर्माच्यतकर्म-
योगरूपास्तपसः भगवदाराधनलक्षणाद्भगवद्भक्तिरूपाश्च तपसः
विभ्रंशितो विभ्रष्टोऽभूत् प्रारब्धकर्मत्वे हेतुः कथमितरथोति
इतरथा प्रारब्धकर्ममूलक्याभावे मृगदारकासक्तिः जात्यन्तरैण-
कुणाकं साक्षत् स्वपुत्र इव कथमासङ्गः स्यात् भ्रयमः प्रति-
पत्नया मुक्तिविरोधतया पूर्वं परित्यक्ताः दुस्त्यजाः हृदयाभि-
जाताः औरसा येन तस्यैव पुनरेवाविधेनान्तरायेण विहितो
योगारम्भो यस्य तस्य राजपंभरतस्य मृगभंकरस्य पोषणादि-
निमित्तनानुषङ्गात्मानमनिगणायतः प्रमत्तस्य तावदेव करा-
लभसः तीव्रवेगः काष्ठः मृत्युकालः दुरानेकमः अवर्जनीयः मूष-
कावलं प्रलाहः सपं इवापद्यत प्राप्तः ॥ २६ ॥

स भरतस्तदानीमपि मरणासमयेऽपि स्वपाश्वर्तितं मृग-
मात्मजमिवाशुशोचन्तमभिधीक्षमाण्य आसीयाभिमानेन पश्यन्
मृगमिथासक्तमना इमं देहं मृगण्य सह विसृज्य कलेवरमन्व-
नुसृत्य असृत्वा अविनष्टा पूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य तथाभूतः इत-
रथः प्राकृतवन्मृगशरीरमवाप ।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कीर्त्तयन् ! सदा तद्भावमाधिनः ॥

इत्युक्तीत्या मृगमनुस्मरन्मृगवधेवावापेत्यर्थः ॥ २७ ॥

तत्र मृगजन्मभ्यारमनः मृगवनिमित्तं पौर्नभवभगवदाराधना-
नुष्ठानप्रभावेण मृगासङ्ग एवेत्यनुस्मृत्य नितरामनुनन्दमानः
साह ॥ २८ ॥

(५) श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदपरभावली ।

किञ्च रक्षित्वा स्वात्कुरुधर्मज्ञं प्रयच्छत्यापिस्त्रिदिव्याह । एव
इति । उपसृतभ्रासौ मृगीतनयः उपसृत्य गमस्तिर्भर्मा स्वधयति
लेदयपि स्त्रिदिव्यस्त्रयः शिशिराणि शीतलानि च तानि अनुरागेण
गुणितानि बहुलीकृतानि च तानि निजवद्वर्नानर्गतसखिलानि
तान्येवामृतगमस्तयश्चन्द्ररश्मयस्तैः किं विशिष्टं मामात्मज
इवात्मजो मृगीतनयस्तस्य विश्रुपनिमित्तो यो उवरः सन्तापः
स एव दधदहनः वनाग्निस्तस्य शिक्षामिरुपतप्यमानं दहामानं
हृदयस्थलनलिनं यस्य स तथा तम् ॥ २५ ॥

सङ्कलमाह । इति । इत्यादिप्रलपन् । सः योगतापसो भरतो
योगारम्भागतो भगवदाराधनलक्षणात्कर्मणश्च विभ्रंशितः
परिमोच्य इत्यन्वयः केन मृगदारकरूपेणानमस्ताज्ञास्त इति
तेन स्वारब्धकर्मणा अनुष्यस्यैवमघटमानो मृगे मनोरथः स्ने-

हविषोपलेनाकुञ्चं हृदयं यस्य स तथा इतरथा प्रारब्धकर्म-
भावे जात्यन्तरेऽस्मज्जातिविलक्षणमृगजातावासङ्गः स्नेहः कथं
स्यात् शोभो ध्यानं तस्य भरतस्य कथममृतस्य साक्षात्सिःभयं
सस्य प्रतिपत्नया विघ्नत्वेन हेतुना पूर्वपरित्यक्तास्त्यक्तमश-
क्या हृदयाभिजाता औरसाः पुत्राः येन स तथा तस्य ए
मृगयोतखाखनाद्याकुलचेतसो भरतस्य मरणासमयासृष्टिमाह ।
तस्येति । अन्तरायेण विघ्नेन विहतं योगारम्भं ध्यानोपक्रमो
यस्य स तथा तस्य पोषणादिषु सतानुषङ्गेण निरन्तरस्नेहा-
भिनिवेशेनात्मानं भीहृदि स्वं वा विगणयतो विन्तयतः कराशो
रभसो वेगो यस्य स तथा ॥ २६ ॥

इमं लोकं भरतोपाध्युपखञ्चितशरीरं मृगैर्ण सह वर्तमानं
विसृज्य इतरमृगवन्मृगशरीरमवाप पूर्वकलेवरमनु तस्यानुकूलत्वे-
न स्मृत्वा जन्मानुस्मृतिर्जातिस्मृतिर्येन स तथा पूर्वदेहताकृतकर्म-
स्मृतिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

भगवदाराधनस्य समीहानुष्ठानं तस्य सामर्थ्येन ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

चन्द्राकिरणानां दाहकत्वमनुभूयाहो मदात्मजविरहे शीत-
किरणोऽप्ययमुष्णकिरणो भवति हन्त हन्त स किमेसमयो भवि-
ष्यति यत्र स मृगीतनयो भूयोऽपि मामुपैष्यति चन्द्रोऽप्ययं मां
शिशिरार्यप्यतीत्यभिखण्णाह । किञ्चेति । उपसृतो मृगीतनयो यं
तथाविधं मां चन्द्रोऽयं सुधयति विरहसन्तप्तस्याङ्गस्य सुभा-
ष्णुकीकरणात् सुधाघ्नं किं तु करिष्यतीति । “विष्वनोर्लुक्” इति
मत्तपो लुका रूपं कैः शिशिरश्च तत् शान्तमनुभ्रं च मध्यनुरागेण
गुणितश्च यद्बद्धनसखिषं पुनः पुनः स्वत् तदेवामृतमया गमस्त-
यस्तैः । लोकं हि मान्त्रिका यथा बद्धनसखिलैस्तापं शमयन्ति
तथैवायमपीत्यर्थः उपसृतो मृगीतनय इति पाठे स एव मृगाजेषु
प्रेम्णा निजमुखरूपेणैवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

मृगदारकमाभासयति प्रकाशयति यत्नेन स्वारब्धकर्मणोनि
प्रारब्धं हि द्विविधं शोभनमशोभनञ्च तत्राप्यं भक्तिप्रियेणापि
नयनीतीप्राज्ञनदानन्यायेन स्वभक्त्युत्कण्ठार्थनविदग्धेन भग-
वतैव स्नेहस्यैव प्रारब्धतुल्यत्वात् प्रारब्धमुपपाद्यते यदुद-
की भक्त्युद्भक्त एव स्यात्तत् अकृतपन्नरतीनामपि सम्भवेदेव ।
द्वितीयन्तु प्राचीनप्राकृतकर्ममयमेव । यदुदकी विषयाभिनिवेश
एव स्यात् अत्र तु शोभनेनारब्धेनेति साक्षात् सुशब्द एवोपप-
न्नः योगेन भक्तियोगेनैव हेतुना तापसः सर्वविषयत्यागरूपं
तपः कुर्वाणः । अर्थे चकारः । यद्यपि भक्तियोगो बहुविधो-
कुलो न भवति तदपि भगवद्विषया भगवदाराधनाद्विभ्रंशित
इत्यर्थः ॥ २६ ॥

इतरथेति भगवद्विच्छामयं प्रारब्धं यदि न स्यादित्यर्थः । हृ-
याभिजाताः स्वपुत्राः । यद्वा । मृगदारक एवाभासो यस्य तथाभू-
तेन स्वस्वारब्धकर्मणोति प्रारब्धकर्मभासेनेत्यर्थः । यथा जीव-
न्मुक्तानामभिमाणाभावेऽप्यभिमानाभासस्तथैव जातवन्भक्तानां
प्रारब्धाभावेऽपि प्रारब्धाभासः । अथवा मृगदारकमासेन निकृष्ट-
मृगदारकेण विभ्रंशितः कीदृशेन शोभनेनारब्धं कर्म यस्य तेन
तस्य मृगदारकस्य स्वस्वारब्धवशादेव प्रारब्धं पा

अहो कष्टं भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथायद्विमुक्तसमस्तसङ्गस्य विविक्तपुण्यारण्यशरणास्यात्मवत
 आत्मनि सर्वेषामात्मना भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकल-
 गामेन कालेन समावेशितं समाहितं कास्त्न्येन मनस्तत्तु पुनर्ममाबुधस्यारान्मृगसुतमनु परिसुन्नाव ॥२९॥
 इत्येवं निगूढनिर्वेदां विसृज्य मृगीं मातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशामशीलसुनिगणदयितं शास्यग्रामं
 पुलंस्यपुलहाश्रमं कालजरात्प्रत्याजगाम ॥ ३० ॥

भीमद्विभवापचक्रवर्तिकृतसारार्थदीप्तिनी ।

इतरथा यदि मृगस्य सुखप्रारब्धं न स्यात्तदा तस्यापि तत् पिपा-
 लयिषा न स्यादित्यर्थः । भरतस्य विभ्रंशस्तु "यथाधनो लब्धधने
 विनष्टे तच्चिन्तयान्याभिभूतो न वेद्" इति भगवदुक्तम्यायेन मृगज-
 न्मनि प्राणार्थजन्मनि च भक्त्युत्कण्ठा बद्धं नाथो भगवतैव निर्मितः ।
 आत्मानमविगच्छयतः । आत्मचिन्तामकुर्वतः आखुबिलमहिरिव
 नं भरतं काखो मृत्युः अनुशोचन्तं मृगं लोको वेदं मृगेण सहितं
 विसृज्य मृगशरीरमवाप । कलेवरं मृतमनु न मृता न विनष्टा
 पूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य सः इतरवदितरः प्राकृतः कर्मो तद्वदिति ।
 भरतस्तु कर्मातीन इत्यत एव तस्य प्रारब्धाभावः प्राक् सम-
 र्थितः ॥ २७ ॥ २८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किम्वा उद्युपतिः आत्मजः मम पुत्रो मृगस्तद्विश्लेषेण विद्यो-
 गेन यो ज्वरस्तापः स एव दृषद्वदो द्वाप्रिस्तस्य ज्वालाभि-
 रूपतप्यमाना हृदयामिका स्थलनखिनी यस्य तमुपसृतः
 अन्विष्टः मृगीसुनो येन तं विशिरं शीतलं च तच्छा-
 न्तमुद्दिगच्छं च मय्यनुरागेण गुणितं निरन्तरं प्रवर्तितं यद्वदन-
 सखिर्लं तद्देवामृतमया गमस्तयः किरण्यस्तैः मां स्वधयति
 शान्तिं गमयति ॥ २५ ॥

स भरतः एवम्भूतेरघटमानैर्मनोरथैराकुलं हृदयं यस्य सः
 योगतापसः योगी ज्ञानयोगभक्तियोगी तल्लाभार्थं यत्तपः तीर्थ-
 वासभूषणफलहादरेहशोषणादिकपं तद्विशिष्टः मृगदारकाभा-
 सन मृगबाहकवदाभासमानेन प्रारब्धकर्मणा योगारम्भयतः
 योगधोः ज्ञानयोगभक्तियोगयोः आरम्भयतस्तदुपक्रमणभूता-
 तपसः भगवदाराधनकल्याणतद्वर्धनवन्दनरुपास्तोभक्त-
 योगाच्च विभ्रंशितः इतरथा मृगदारकव्याजेन प्रारब्धकर्मणा
 स्वधर्मनिष्ठाभ्रंशानङ्गीकारे प्राक्परित्यक्ता दुस्त्यजा हृदयामिजाताः
 येन तस्य राजर्षेः साक्षात् पुत्रवत् जात्यन्तरे पणकुण्डके श्रेयसो
 मोक्षस्य प्रतिपन्नतया विरोधित्वेन आसङ्गः आसक्तिः कथं घटंनेति
 शेषः एवमुक्तप्रकारेणान्तरायेण विहृतं योगारम्भणो यस्य तस्य
 राजर्षेः मृगाभेकवोषणाद्यनुपज्ञेय आत्मानमविगच्छयतः आत्मनः
 कृतार्थताचिन्तामकुर्वतः तावदेव दुरतिक्रमो दुर्लभ्यः कराखरम-
 सस्तीन्द्रवेगः काखः मृत्युसमयं प्रापयत ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु अष्टाध्याय्योऽध्यायः समाप्तः ।
 अथ पार्श्ववर्तिनं
 इति श्रीमद्भगवद्गीतासु अष्टाध्याय्योऽध्यायः समाप्तः ।
 अथ पार्श्ववर्तिनं
 इति श्रीमद्भगवद्गीतासु अष्टाध्याय्योऽध्यायः समाप्तः ।

भीमुखवचनात् किन्तु भगवदाराधनप्रभावात् कलेवरं मृग-
 मनु न मृता न विलुप्ता पूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य सः ॥ २७ ॥
 आह स्वचित्ते एव ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

अथवा पुत्रके वियोगसे जो ज्वर वनके अग्नी सरीका
 तिसकी शिखामों से तपायमान है हृदयरूपस्थल कमल
 जिसका तथा आश्रय किवा है मृगीके तनयको जिसने तिस
 मेरेको शीतल शांत अनुराग युक्त निज मुखके अमृत रूप
 किरणों से मेरे को अमृत से चन्द्रमा तुम करंगा क्या ॥ २५ ॥

इस प्रकार से मनके सन्तुष्ट न होने से हृदय आकुल
 होगया फिर मृगपुत्रके स्वरूप वाले प्रारब्ध कर्मसे योगारम्भ-
 से भ्रष्ट होगये योगयुक्त तापस वे भरतजी भगवान् के आरा-
 धनसे भ्रष्ट होगये यदि प्रारब्धमे न होता तो मोक्षके विरोधि
 जानकर जिनने पहिले निज पुत्रों को छोड दिये थे तिनको-
 वृसरे जादके मृगबाहक मे क्यों आसक्ति होती तब इस प्रकार-
 से उन राजर्षि भरतजी के विप्रसे योगारम्भ भ्रष्ट होने से मृग-
 के बाहक के पोषण पावन प्रीणान वाहन की आसक्ति से
 आत्माको न गिननेसे जैसे मूसेके बिलमे सर्प आजावे तैसं
 वडे विकराल वेगवाला काख जिसको कि कोई अति क्रमण
 नाहि कर सकता है सो आगया ॥ २६ ॥

तिस समयपर भी पास में बैठकर शोचते हुये पुत्रसरीके
 उस मृगबाहक को देखते हुये भरतजी मृगही में मन को प्रवेश-
 करने से मृग के साथ इस शरीर को छोडकर शरीर के छूटने से
 भी स्मृति के न छूटने से भगवद्विमुख सरीके मृगशरीर को
 प्राप्त होगये ॥ २७ ॥

तिस ज्मजन्म में भी पहिले भगवान् की आराधना के
 प्रभाव से अपने मृगजन्म के कारण को स्मरण करके वडा
 अनुताप करते हुये यह वचन बोले ॥ २८ ॥

भीमरश्मिकृतभाषार्थदीपिका ।

अहो कष्टं धीराणां मार्गाद्भ्रष्टोऽहम भ्रंशमेवाह । यद्यतो-
 विमुक्ताः समस्ताः सद्वा येन विधिकं पुण्यारण्यं शरणं
 यस्य आत्मवतो धीरस्य मम मनः सर्वेषां भूतानामात्मानं
 वासुदेवे समावेशितं समाहितं च निश्चलं तद्वाराहृदांश्च सुन्नाव
 गलितं निःसृतम् । केन समावेशितम् । तस्यानुसृज्यादिव-
 भियोगेनाभिव्येष्टेनाशून्याः सकला यामा यस्मिन्स्तेन कालेन ॥२९॥
 निगूढोऽनाविष्कृतो निर्वेदो येन शास्त्रवृद्धोपखिन्नं प्रामम
 कालजराद्यत्र हरिणां जातस्तस्मात्पर्यताम् ॥ ३० ॥

तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणाः सङ्गञ्च भृशमुद्दिग्ध आत्मसहचरः शुष्कपर्णतृणवीरुषा वर्तमानो
मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणायन्मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

भरतचरिते अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीभरत्स्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

आत्मैव सहचरो यस्य एकाकी प्रतीक्षयास्यैव प्रपञ्चः
मृगत्वनिमित्तेति । तीर्थोदकेन क्लिन्नमार्द्रमर्शोदकस्थमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीभरत्स्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह । अहो इति । आत्मविदां ज्ञानिनामनुपयागमार्गानुसरणा-
इहं भ्रष्टः अहो कष्टमिति । केदं प्राप्तस्तमेवाह । यद्यस्मात्स्यताः
नमस्ता देहतदनुबन्धिसङ्गा येन विविक्तं निर्जनं पुण्यारण्यं तदेव
शरणां गृहं यस्य आत्मवतः जितेन्द्रियस्य मम सर्वेषां भूतानामन्तरा-
न्मभूते भगवति वासुदेवे तस्य भगवतः अनुभवयाद्यभिनिवेशो-
नाश्रुत्याः सकला यामा यस्मिन्स्तेन काञ्चन सम्यगावेशितं कास्त्वेन
मर्षविषयेऽयः समाहितं प्रत्याहृतं यन्मनस्तदेव पुनरनुना रागा-
न्मृगसङ्गादबुधस्य मम मृगसुतमनुसृत्य परितः कास्त्वेन
योगात् सुखाच्च प्रथितम् ॥ २६ ॥

इत्येवं निगूढः अनाविष्कृतो निर्वहो येन सः मातरं मृगीं
हिनर्षी विस्त्रुञ्च उपशमणीकानां दयितं प्रियं भगवद्भिष्यक्ति-
स्थानं शालप्रामास्यं पुण्ड्राभ्रं प्रतिकालं जरात्वात्कोत्पत्तिस्था-
नात्पर्वनादाजगाम ॥ ३० ॥

तस्मिन्पुलहाश्रमे आत्मैव सहचरः सहायो यस्य एकाकी
मन्त्रणं कालं मृगदेहावसानकालं प्रतीक्षमाणाः सङ्गात्क-
न्यच्चिदपि सङ्गाभितरां भीतः शुष्कपर्णादिना आहारेण वर्त-
मानः कालं नयन्नात्मनो मृगत्वनिमित्तस्य प्रारब्धस्यावसान-
रे । गणायन् तीर्थोदके क्लिन्नमार्द्रमर्शोदकस्थितं मृगशरीर-
मुत्ससर्ज तस्याज ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्गीर-
राघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमाह । अहो इति । किं कष्टं तदाह । भ्रष्ट इति । आत्मव-
नानुपयात् आत्मा ज्ञानी ममास्तीति भाषयन्त आत्मवन्तः पर-
मात्मज्ञानिन इत्यर्थः तेषां समूहः आत्मवन्ता जनताशाब्दवत्त-
न्यानुपयादनुगमनव्यवहारमार्गात् आत्मास्यास्तीत्यात्मवात् तस्य
भावः आत्मवन्ता तस्यानुपयादनुसरणात् "पथगतौ" इति धातोः
भ्रष्टः आलस्यं मुक्त्वाऽथः पतितः कुत एतदिति तत्राह । वदिति ।

सर्वेषामात्मनां चेतनामात्मनि अन्तर्यामिणि वासुदेवे भगवति
कास्त्वेन काञ्चन समावेशितं समाहितं सन्निधाय स्थिरकृतं
चग्म ममः पुनस्तदेव मम मनः रागान्मृगसुतमनुसुखावानुसृत-
मभूदित्यन्वयः तस्मादिति शेषः विविक्तं च तन्पुण्यसाधनं च तत्
अरण्यं विविक्तपुण्यारण्यं तदेव शरणां यस्य सः तथा तस्या-
त्मवतो बुद्धिमत्ः कथं कास्त्वेनेति विशेषणं सङ्गच्छते श-
यार्थमन्यप्रसङ्गसम्भवादिति तत्राह । तदिति । तस्य वासुदेवस्यानु-
भवयादिषु योऽभियोग आग्रहव्यवहारः प्रयत्नस्तेनाश्रुत्या अवि-
नाभूताः सकला यामाः यस्मिन्सः तथा तेन ॥ २९ ॥

निगूढनिर्वहोऽन्तर्गतवैराग्यः दयितं प्रियं कालं जराद्विरेः ॥ ३० ॥
आत्मसहचर एकाकी मृगत्वनिमित्तस्य दुष्कर्मणाः प्रारब्ध-
स्यावसानं नाशमेव गणायन्मन्त्रणं तस्य क्लिन्नमुत्ससर्ज वा क्लिन्न-
मार्द्रमिति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्गीर्वाणोस्वामिकृतकमसन्दर्भस्य
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मवतो धीरस्य आत्मनां जीवानामात्मनि परमात्मनि
तदनुभवयादीनामभियोगोऽभिग्रहणं तेन समाहितं निश्चलं यन्म-
नस्तत् सुखाच्च मधः पपात ॥ २६ ॥

कालं जरात् अजन्मभूमिपर्वतात् शालप्रामं शालप्रामास्यं
क्षेत्रम् ॥ ३०-३१ ॥

इति सारार्थदर्शिनी हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
पञ्चमस्वाष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुपयात् योगमार्गात् अहो कष्टमहं भ्रष्टः तत्प्रपञ्चयति ।
वदिति । यद्यतः विमुक्ताः समस्ताः सङ्गा येन तस्य
निविक्तं प्राण्यजनशब्धं पुण्यारण्यं तदेव शरणां गृहं यस्य
आत्मा परमात्मोपास्वत्वेन विद्यते यस्य तस्य मम मनः सर्वेषां
चित्पदार्यानामात्मनि सर्वात्मनि वासुदेवे समावेशितं
निश्चलं च तत् आराधनादेव सुखाच्च पञ्चपुराण

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रात्रिः सृतं भवति केन समुवेशितं तस्य वासुदेवस्य अनुभवया-
दश्वभियोगोऽभिविद्यस्तेन भशून्वाः सकला वामा यस्मिन् तेन

खन ॥ २६ ॥

इत्येवं नितरां गूढो गुप्तो निर्धेदो यस्य सः काखंजरात् स्त्रोप-
निस्थानात् गिरेः शालग्रामाख्यं भगवत्सुत्रं पुनराजगाम ॥ ३० ॥

तस्मिन् भगवत्क्षेत्रे आत्मैव सहचरो यस्य सः काखं मृग-
देहभोगकाखं प्रनीक्षमायाः तदेव विवृणोति । मृगत्वनिमित्तावसानं
गणयन्नित तदवसाने तीर्थोदकेन किञ्चनमार्गं तीर्थोदके स्नानं
कृत्वत्यर्थः मृगशरीरमुत्ससर्ज ॥ ३१ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

महो बडी खेदकी बात है जो कि मैं आत्मज्ञानियों के मार्ग-
से भ्रष्ट होगया मैंने सबकी आसक्ति छोड़ि दी थी एकात्म पुण्य-
त्रयमे वास करता था आत्मज्ञानी था सब आत्माओं के आत्मा

भगवान् वासुदेव मे उनके भवशा मनन कीर्तन आराधन अनु-
स्मरण के अभि निवेश से किसी बखत खाली न रहने से सब-
प्रकार से समर्पित जो मेरे मूर्खका मन फिर भी शीघ्रही मृग-
सुतकं पीछे नष्ट हांगया ॥ २६ ॥

इस प्रकार से अत्यन्त धैर्य होने से माता मृगीको खंड-
कर शान्त शीलवाले मुनिगणों का प्रिय भगवत् क्षेत्र पुण्य
पुण्यस्वाभ्रम शालग्राम क्षेत्रको काखंजर पर्वत से मृग भरतजी
खले गये ॥ ३० ॥

तिस क्षेत्रमें भी सङ्गसे मति उद्वेग को प्राप्त होकर
केवल आत्माके साथी हांकर काखकी प्रतीक्षा करके सूखे पत्ते
घास खाता इनों से वृत्ति करके मृग पत्ते के समानि को
गिनते हुये तीर्थों के जलमे भीजि हुये मृगशरीर का त्याग
दिया ॥ ३१ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्धे अष्टमाध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ८ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे अष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अथ कस्यचिद्द्विजवरस्याङ्गिरःप्रवरस्य शमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसन्तोषतितिक्षाप्रश्रयविद्याऽनसूयात्मज्ञानानन्दयुक्तस्यात्मसदृशशुतशीलाचाररूपौदार्यगुणा नव सोदर्या अङ्गजा बभूवुर्मिथुनं च यवीयस्यां भार्यायाम् ॥ १ ॥

यस्तु तत्र पुमांस्तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरं भरतमुत्सृष्टमृगशरीरं चरमशरीरेण विप्रत्वं गतमाहुः ॥ २ ॥

तत्रापि स्वजनसङ्गाच्च भृशमुद्विजमानो भगवतः कर्मबन्धविध्वंसनश्रवणास्मरणगुणविवरणाश्रवणा-रविन्दयुगलं मनसा विदधदात्मनः प्रतिघातमाशङ्कमानो भगवदनुग्रहेणाउस्मृतस्वपूर्वजन्मावखिरा-त्मानमुन्मत्तजडान्धबधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य ॥ ३ ॥

तस्यापि हवा आत्मजस्य विप्रः पुत्रस्नेहाउबद्धमना आसमावर्तनात्संस्कारान् यथोपदेशं विदधान उपनीतस्य च पुनः शौचाद्यमनादीन्कर्मनियमाननभिप्रतानपि समशिक्षयत् षाडशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेति ॥ ४ ॥

स चापि तदुह पितृसन्निधावेवासधीचीनमिव स्म करोति कृन्दांस्यध्यापयिष्यन् सह व्याहृतिभिः सप्रणवशिरस्त्रिपर्दी सावित्रीं ग्रैष्मवासन्तिकान् मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास ॥ ५ ॥

एवं स्वतनुज आत्मन्युरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनसशुभ्रषणाद्यौपकुर्वाण-ककर्माद्यनभियुक्तान्यपि समउशिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमउशास्य स्वयं तावदनधिगतम-नोरथः कालेनाप्रमत्तेन स्वयं गृह एव प्रमत्त उपसंहतः ॥ ६ ॥

अथ यवीयमी द्विजसती स्वर्गभजातं मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमउमंस्थया पतिलोकमगात् ७। पितर्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविद्वद्य्यां विद्यायामेव पर्यवसितमतयो न परविद्यायाम् ७। जडमतिरिति भ्रातुरनुशासननिबन्धान्यवृत्सन्त ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नवमे जडविप्रस्य तस्य रागाद्यभावतः ।

भद्रकार्त्वीपशुत्वेऽपि निर्विकारत्वमीर्यते ॥ १ ॥

पितुः प्राप्तात्मविज्ञानो भरतो मृगतो गतः ।

प्रारब्धकर्मवेगेन तदन्ते जडविप्रताम ॥ २ ॥

आङ्गिरसगोत्रजानां प्रवरस्य श्रेष्ठस्य शमदियुक्तस्य । त्यागोऽप्रातिध्यादिऽप्योऽजदानादि विद्या कर्मविद्या आत्मज्ञानं देहा-दिव्यतिरिक्तभाक्तात्मज्ञानमानन्दो धर्मसंपत्तिजः आत्मना सदृशाः भुक्ताद्यो गुणा येषां ते समानोदरा नव पुत्रा बभूवुः यवीयस्यां कनिष्ठार्या च मिथुनं स्त्रीपुरुषयुग्मम् ॥ १ ॥

उत्सृष्टं मृगशरीरं येन तं "शुचीनां भीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽमिजायत", इति स्मृतः ॥ २ ॥

तत्रापि चान्यसङ्गादात्मनो अंशमाशङ्कमानश्चात्मानमुन्म-त्तादिरूपेण दर्शयामासेत्यन्वयः किं कुर्वन् कर्मबन्धविध्वं-सनं श्रवणं स्मरणं गुणानां विवरणं कथनञ्च यस्य तत् मग-धतश्चरणा-रविन्दयुगलं मनसा विशेषेण धारयन् प्रतिघात-शाङ्कायां हेतुः अनुस्मृता स्वीयपूर्वजन्मानामावन्ति तस्य येन सः ॥ ३ ॥

पुत्रस्नेहेऽनुबद्धं मनो यस्य यस्य तस्य तस्य मनः ॥ ४ ॥
मावर्तनान्तान् संस्काराद् विदधानस्तु तेषु समशिक्षयत्

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मूर्तिस्त्वानभिप्रेतानपि शिक्षितवान् । तत्र हेतुः । अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः सकाशात्पुत्रायति ॥ ४ ॥

सोऽपि च पितुः शिक्षानिर्वन्धनिवृत्तये असधीचीनमसमीचीनमिव करोति स्म उपाकरणावदप्रताद्यनन्तरं भाषणादिमानेषु वेदान्त्यापत्त्रिप्यवादी तावद्वाहाहृतिभिः सह प्रणवशिरःसहितां त्रिपदीं चैत्रादिचतुरो मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं यथा मन्थत्वेन प्राहयामास तावतापि कालेन खरानुपूर्व्यां वियुक्तं व्याहृत्यादि तस्य नागतमित्यर्थः ॥ ५ ॥

आत्मभूते स्वतनुजेऽनुरागणावेक्षितं चित्तं येन शौचादीनि याम्यौपकुर्वाण्यकस्व सावधिप्रद्व्यचर्यवतः कर्माणि तेनानभियुक्तान्यनाहताम्याप तं पुत्रं प्रत्यनुशास्याप्यप्राप्तपुत्रपाण्डित्यमनोरथः स्वयं काञ्चनोपसंहृतो मृत इत्यर्थः । अनुशासननिर्वन्धे पुनस्तमव हेतुमाह । अनुशिष्टेन भाव्यमित्यसन्नबोध्यं आपन्नो यस्य ॥६॥

सपत्न्ये समर्प्यं । अनुसंस्थयाऽनुमरणेन । सप्तम्यन्तपाठोऽप्यवमेवार्थः ॥ ७ ॥

न्यवृत्सप्त निवर्तितुमैच्छन् । निवृत्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमारम्भमगवकृत्तियोगस्यापि भरतस्य प्रारब्धकर्मात्सृगासक्त्या मृगत्वापत्ति प्रारब्धकर्मावसाने मृगत्वनिवृत्ति चाभिधायेदानीं "नेहृभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भूयात् इति ।
नाह कल्याणाकृत्कश्चिद्दुर्गेति तान ! गच्छति ।
श्रीप्य पुण्यकृतील्लोकानुवित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।
अथवा योगिनामेव कुले भवति भीमताम् ।

इत्युक्तेरित्या तस्य विशिष्टकुलप्रसृतिं वेहादिप्रनादरं ततो मुक्तिं चाभिधत्ते । अथेत्यादिना । अथ मृगशरीरत्यागानन्तरमाङ्गिरसस्य यवीयस्यां कनिष्ठ्यायां भार्यायां यन्मिथुनं स्त्रीपुस्युग्मं समजायत तत्र मिथुने यस्तु पुमान् तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरमुत्सृष्टं मृगशरीरं येन तं खरमशरीरेण विप्रस्रवं गनमाहुरित्यन्वयः आङ्गिरसप्रवरं विशिनष्टि । द्विजभेष्टस्याङ्गिरसगोत्रोद्भवानां मध्ये प्रवरस्य शमादियुक्तस्य तत्र शमदमाचन्तवाञ्छिन्द्रियनिग्रही तपोऽनशनादि स्वाध्यायाध्ययनं वेदाध्ययनं त्यागो दानं सन्तोषो देवाल्लुब्धेन त्रितिक्षा इन्द्रसहिष्णुता प्रभयो निनयः विद्या शास्त्रजन्यज्ञानं मनमूया परेषु द्रोपानाविष्करणात्मज्ञानं ज्ञानयोगः आनन्दो प्रज्ञानानुभवरूपां यक्तियोगः आत्मना स्वेन स्वसहसाः भुतादयः गुणा येषां ते भूतं वेदार्थभ्रवणं नव सोदरा अङ्गजा आत्मजा बभूवुः ज्येष्ठायां भार्यायामितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥

विप्रजन्मस्यपि अजन्सङ्गादारमनः प्रतिघातं भ्रंशगवदनुमहेयैवानुस्मृता स्त्रीया पूर्वेषु सः आत्मानन्मुमत्सादिकपेय्य कुर्वन् कर्मवन्धविध्वंसनं भवणं

स्मरन्तं गुणानां विवरणं कथनं यस्य तत्कर्मवन्धविध्वंसनसमर्थं भवत्यादियुक्तमित्यर्थः एवंबिधं भगवतश्चरणादिभिर्दे मनसा निदधानः विशेषेण धारयन् ॥ ३ ॥

स विप्रः आङ्गिरसस्तस्य जडादिवेषस्य पुत्रस्य पुत्रस्नेहेनानुवृत्तमासकं मनो यस्य तथाभूतः सन् समावर्तनं ज्ञातकं तत्पर्यन्तान् संयतान् संस्कारान् गर्भाधानादीन् यथाविधिकुर्वाण उपनीतस्य तस्यानभिप्रेतान् पूर्ववासनयावगतत्वात् शिक्षणीयत्वेनानभिप्रेतानपि शौचाद्यमनादीन् कर्मनिवर्तमान्यैमित्तिकादिभेदेन नियतान् समाश्लेषत् शिक्षायां हेतुमाह । अनुशिष्टेनेति । पितुः सकाशादनुशिष्टेन विविच्य शापितेनैव पुत्रेण भवितव्यामतीति बुद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

सोऽपि च पितुः शिक्षानिर्वन्धनिवृत्तये तत्सर्वभावसमीचीनमसमीचीनमिव करोति इत्यादिपठित्वा "भाषणयां प्रौष्ठपदां वा उपाकृत्य यथाविधि । युक्तद्वन्द्वदास्यधीयीतमासां न्विप्रोऽथपञ्चमान्" इत्युक्तेरित्या वेदान्त्यापत्त्रिप्यन् तावद्वादी व्याहृतिभिः सह प्रणवशिरःसहितां त्रिपदीं सावित्रीं गायत्रीं व्याहृतयो भूरादयः प्रणवमोक्षारः शिरः आमापांज्योतिरित्यादि एवभूतां सावित्रीं त्रैलोक्यास्तिकागमासांश्चतुरो मासानधीयानमप्यध्ययनं कुर्वाण्यपि पुत्रमसमवेतरूपं खराहिगायत्र्यनपूर्व्यां वियुक्तं न भवति यथा तथा प्राहयामास तावता कालेनापि खरानुपूर्व्यां वियुक्तव्याहृतिसहिता गायत्री तस्य इदामाभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं स्मृत्ये आत्मनि "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति अत्युक्तेरित्या पुत्ररूपे आत्मस्यनुरागेणावेक्षितमासङ्गितं चित्तं येन सः शौचादीन्यौपकुर्वाण्यकस्व सावधिप्रद्व्यचर्यवतो यानि कर्माणि उपकुर्वाणो गुरुगुभ्रूपादिना वेदाध्ययनादि कुर्वाणः प्रद्व्यचारी शौचं स्नानाहिजन्वा श्राद्धः प्रतानि कायडप्रतादीनि तास्यमित्युक्तानप्यविष्मृतवेदस्य तस्याध्ययनानपेक्षत्वाद्द्वयापनाङ्गानि कर्माण्यनप्युक्तानित्यर्थः सप्तम्यनुशिष्टेन पुत्रेण भाव्यमित्यसदाग्रहः दुरभिमानवान् पुत्रमनुश्यास्यापि शिक्षित्वापि अनधिगतः मनोरथः पुत्रवैदुष्यरूपो येन सः तावदेवाप्रमत्तेन कालेन मृशुना स्वयगृहे प्रमत्तः सक्षुपसंहृतः मृत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ संहृत्यनन्तरं यवीयसी कनिष्ठा द्विजसती द्विजभाषो खगभेजातं मिथुनं सपत्न्या उपसमीपे निधाय सपत्न्यधीनं कृत्वा स्वयमनुसंस्थया अनुसरणप्रक्रियया पतिलोकमगात्प्राप्तवती ॥७॥ पितर्युपरते मृते सति स्नातरो नत्र एते जडमतिरिगि बुद्ध्याऽनशासनरूपाभिर्वन्धवन्सप्त निवर्तितुमैच्छन् शिक्षां नाकुर्वन्मित्यर्थः जडमतिरित्यत्रहंतुं वदन्विशिनष्टि । अतस्प्रभावविद्वंसस्य प्रातः प्रभावमजानन्तः तत्रापि हेतुः अथामेव विद्यायां कर्मावधोऽत्यक्केनत्वेवदविद्यायामेव पर्यवसितमतयः न प्रद्व्यविद्यायां वेदान्तविद्यायां पर्यवसितमतयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयधर्मजनीयकृतपदरत्नावली ।

प्राथो वैराग्यसाधनसामग्रीसंपन्नस्यापि ब्राह्मणशरीरस्य सनः पुरुषस्य ज्ञानामुक्तिरित्यभिप्रायोऽस्मिन्नध्याये निरूप्यते । तदर्थमु-

श्रीमद्विजयभक्तार्थकृतपदरत्नावली ।

न्यक्षज्ञानस्यापि भरतस्य विप्रतनुत्वप्राप्तिमाह । अथोति । अथ मृगशरीरोत्सर्जनानन्तरं कस्याश्चरभरतकथोच्यत इति वा न्यागो हानं देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्यागच्छन्त्यां यज्ञो वा सन्तोषो पदच्छालाभेनाद्यं बुद्धिः शमाधारमहानास्तं तैर्यं आनन्दस्तेन युक्तस्य शमादीनामानन्देन समृद्ध्या युतस्येति वा आत्मनः पितुर्गुण-सदृशभूतादिगुणा येषां ते तथा सोदर्या अङ्गजाः एकस्या मातुः उदरजातत्वात् सोदर्याः अङ्गजाः पुत्राः ॥ १ ॥

उत्सृष्टं मृगशरीरं येन स तथा चरमशरीरेणाप्यवे-
दन ॥ २ ॥

तत्र विप्रजन्मवपि लोकस्यात्मानमुन्मत्तादिकपेण दर्शया-
मासेत्यन्वयः उद्विजमानः स्वस्थानप्रच्युतिरिति विप्रयतः गुण-
विशेषणं व्याख्यानं विशेषणं दधतः आत्मनः स्वस्य भवत्यादिः
प्रतिघाते विघ्नमाशंसमानः निरुपयन् अनुस्मृता स्वस्य पूर्व-
जन्मनामावलिः परम्परा येन स तथा ॥ ३ ॥

स विप्रः पिता तस्यात्मजस्यापि लोकविद्विष्टस्यापि समा-
चननपर्यन्तं सतः संस्कारान् विप्रजातिविहितान् जातकर्मा-
दीन्वयोपदेशं विदधानः कुर्वाणः पुनरुपनीतस्य शौचाचमना-
दीन् कर्मानियमाननमीष्टानपि समश्चिन्त्यदित्यन्वयः अनभिप्रेता-
शक्तिमित्याशङ्क्यदिति तत्राह । अनुशिष्टेनेति । हवा इत्येतौ
भरतस्यापरोक्षज्ञानित्वेन कामचारो न दोषावेति सूचयतः अत
एवासदाग्रह इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

यत्पित्रा शिक्षितं तदेव सप्रीचीनं समीचीनं रमणीयमिष
किञ्चिदप्यथा हेत्यनेन अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योत्तराक्षरः
इत्यादि स्मार्तन्यायमनुसन्धान इवेति दर्शयति । सह प्रयत्नेन
शिरसा त्रिपदी सप्रणवशिरस्त्रिपदी तामसमवेतरूपं असमग्र-
रूपं यथा तथा कर्दासि वेदात् ॥ ५ ॥

“आत्मावे पुत्रनामासि,, इति भूतेरात्मनीति व्यपदेशः औपकुर्वा-
णकानि उपकुर्वाणयोग्यानि उपकुर्वाणो विवाहः भिक्षाटनं वा
अतदभियुक्तानि तस्वानपेक्षितानि एवमादीन्वपि कर्माणि प्राह-
यन् पुत्रमशिक्षयदित्यन्वयः अनागतमनोरथः अप्राप्तनिजामिप्रायः
उपसंहृतो मृताभूत् ॥ ६ ॥

अनुसंस्थया अनुमरणेन अग्निप्रवेशलक्षणेन त्रय्यां अग्नि-
श्रामेन स्वर्गकामो यजेतेत्याद्यायां कर्मप्रतिपादिकायां पर्यवसि-
धिमतयः पुरुषार्थबुद्धयः “ब्रह्मविद्याप्रोति परं तमेवं विद्वानमृत इह
भवति,, इत्याद्यायां न निष्णातमतयः अनुशासननिवेधाच्छिक्षा-
लक्षणाप्रहात न्यहृत्सन्त निवर्तितुमैच्छन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भक्तत्वादेवमात्मनो भक्तिप्रतिघातमाशङ्कमानः ॥ १ ॥ २ ॥

स्वजनसङ्गात् भृशमुद्विजमान इत्यधिकं चान्यत्र नास्ति
ज्वाप्यसम्मतञ्च इदयते । व्यवधानेन योजितत्वात् ॥ ३ ॥

अनुशिष्टेन हि भाग्यं पितुः पुत्रेणोतीत्यस्य पितुर्वाक्यस्य तस्मा-
दयमनुशिष्टः कर्त्तव्यः । व्यतिरेकेतु अयं दोषावहः स्यादिति तात्-
पर्यम् ॥ ४—७ ॥

पितर्युपरत इति । एवं जडमतिरिति ज्ञात्वेति चोर्ज्यं ज्ञात्वं-
त्यव्याहारात् न परविद्यायामित्यनेन भगवत्कृष्णयोर्विद्यामी-
तत्वं परविद्यात्वञ्च दर्शितं तथापीत्यादि गद्ये तस्य मत्स्येक-
निष्ठताया दर्शितत्वात् ततश्चैवं परामृश्यते । सोऽयमन्तर्मगवशिष्ट
एवेत्यात्मारामता तु बहिरङ्गा तदाचरण्याय प्रयुक्ता तस्याप्य-
रणाद्योन्मत्तत्वेद्वेति न्यहृत्सन्निति लुक्प्रत्ययान्त आर्षः ॥ ८-२० ॥

श्रीमद्विभनाथशक्रवर्तिकृतसाराथेदर्शिनी ।

नवमे जडता तस्य गायडया अर्पयिष्याम ।

केदारकर्म देव्या अप्युष्णानमितीर्यते ॥

आङ्गिरसगोत्रजानां प्रवरस्य श्रेष्ठस्य शमादियुक्तस्य आगोऽत्रा-
तिथ्यादिभ्योऽजदानादि विद्या कर्मविद्या आत्मज्ञानं देहादिव्यतिरि-
क्तमोक्षात्मज्ञानमात्मना सहसाः भूतादयो गुणा येषांते समानोद्वा
नव पुत्रा बभूवुः ॥ १ ॥ २ ॥

कर्मबन्धविध्वंसनं भवत्यादिकं यस्य तथाभूतं चरणारविन्दं
विशेषेण दधत् लोकस्य लोकम् ॥ ३ ॥

अनभिप्रेतानिति शब्ददनुभूयमानभगवत्स्वरूपत्वेन स्वस्य
कर्मानधिकारमनात् पितुः सकाशात् अनुशिष्टेन ॥ ४ ॥

स भरतः पितुः शिक्षानिर्बन्धनिवृत्तये तत् शौचाचमनादिक
मसप्रीचीनं विपर्यस्तं मूत्रपुरीषोत्सर्गादेः प्रागेवाचमनमूत्ति-
काशौचादिकं करोति नत्वनन्तरमेवेति तस्य तर्ह्यपि वस्तुतः
समीचीनमेवेति उपाकरणावेदप्रहयाद्यनन्तरं भावणादिमासेषु
वेदान्यापयिष्यामि सम्प्रति तु जडमिमं गायत्रीन्तु शिक्षया-
मीति विचार्य चैत्रादिभिन्नतुर्भिरपि मासैर्भिरन्तरमपि गायडयाः
पादत्रयं पाठयन् संपूर्णां तां धारयितुं न शक्योक्त्वाह । जन्दां-
सीति । असमवेतरूपं यथा स्यात्तथा ॥ ५ ॥

अतनुजे पुत्रे आत्मनि स्नेहात् अप्राणादप्यधिके इत्यर्थः ।
औपकुर्वाणस्य सन्धिप्रसन्नार्थवतः कर्माणि तेनानभियुक्तानि
अनाहतान्यपि ते पुत्रं प्रत्यनुशास्य अनुशासननिर्बन्धे पूर्वोक्त-
मेव हेतुमाह । अयमन्विति उपसंहृतः मृतः ॥ ६ ॥

सपत्न्ये उपपत्न्यस्य सपत्न्यामिति सतस्यन्तोऽपि पाठः । अनु-
संस्थया अनुमरणेन सतस्यन्तपाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ७ ॥

अनुशिष्टवतीति शेषः एनमनुशिष्टवति पितरि उपरते सती-
त्यन्वयः । न्यहृत्सन्त निवर्तितुमैच्छन् लुब्धवा रूपं निहृता इत्य-
र्थः उभयथाप्यार्यप्रयोगः नतु पितेव तस्मिन्नस्याप्रहवन्त
इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भरतस्य जन्म तत्र प्राणवाये उपस्थितेऽपि निर्बिकारत्वं वर्ण-
यति नवमे । तत्रादौ मृगशरीरत्यागानन्तरम् ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।

अथवा योगिनमेव कुले भवति धीमताम् इति ॥

श्रीशुलोकरीत्या द्विजोत्तमपुत्रे भरतो जात इत्याह । जन्मजात-
आङ्गिरसो गोत्रजानां प्रवरस्य शमादियुक्तस्य आमावन्तिः तस्य
आत्मना सहसाः भूतादयो गुणा येषां च शरदां पुत्रे यस्य
नव अङ्गजा बभूवुः यदीयस्यां कनिष्ठ्याः सस्यं नव मनः
कर्म बभूव ॥ १ ॥ २ ॥

स च प्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरेत्यभिभाष्यमाणो यदा तदनुरूपाणि प्रभाषते कर्माणि च स कार्यमाणः परेच्छया करोति विष्टितो वेतनतो वा यात्रया यदृच्छया वोपसावितमत्यं बहुमिष्टं कदम्बं वाऽभ्यवहरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम्, नित्यनिवृत्तिनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानन्दस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुःखयोर्हृन्दानिमित्तयोरसम्भावितवेहाभिमानः ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्रापि विप्रजन्मभ्यापि खजनसङ्गात् चकाराद्देहाभिनवेशाच्च भृशमुद्भिजमानः यतः आत्मनः प्रतिघातं भ्रंशमाशङ्कमानः कर्म-बन्धविष्वसने भ्रष्टायां गुणविधरणां च यस्य तद्गणधतभ्ररधार-विन्दुयुगलं मनसा विदधत् विधारयन् भगवदनुग्रहेण अनुस्मृता स्त्रीयपूर्वजन्मनामावच्छिद्येन सः आत्मानमुन्मत्तादिकूपेण दर्शया-मास ॥ ३ ॥

तस्यापि उन्मत्तादिवद्वर्त्तमानस्यापि पुत्रस्नेहेन अनुबन्धं मनो यस्य सः आसमावर्त्तनात् समावर्त्तनपर्यन्तान् उपनयनादीन् संस्कारान् यद्योपदेशं विदधानः यथाविधि कुर्वाणः तमुपनीषो-पनीतस्य च पुनः शौचादीन् तस्यानभिप्रेतानपि समशिक्षयत् पितुः सकाशादनुशिष्टेन सुशिक्षितेन पुत्रेण भाव्यमिति हेतुः ॥ ४ ॥

स चापि तत् उपदिष्टम् असभीचीनमसमीचीनं करोतिस्म स विप्रः उपाकरणावेदमताद्यनन्तरं भाव्यादिमासेषु बहानध्याप-यिष्यन् आदीं तावद्ब्रह्माहृतिभिः सह प्रणवशिखरःसहितां त्रिपदीं चैत्रादिचतुरो मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं यथाभवत्येवं प्राह-यामास ॥ ५ ॥

एवमुक्तप्रकारेण समनुशिष्टेन भाव्यमित्यस्य अयुक्त आग्रहो बस्य सः अतएव आत्मानं "आत्मा वै पुत्रनामासि", इति वाक्यात् आत्मभूते अतनुजे अनुरागेणावेशितं चित्तं येन सः शौचादीनि याव्यौपकुर्वाणकस्य सावधिब्रह्मचर्यवतः कर्मणि अनमित्युक्तानि पुत्रानभीष्टाभ्यापि पुत्रं प्रत्यनुशास्यापि अनाधिगतमनोरथः नाधि-गतो न प्राप्तः पुत्रकर्मकौशलमनोरथो येन सः स्वयं यमेनापसंहृतः । १।

● वहीयसी कनिष्ठा द्विजसती विप्रपत्नी सपत्न्यै मिथुनं खपुत्र-कन्यकायुग्ममुपन्यस्य समन्यै खयमनुसंस्थया अनुमरणेन पति-लोकमगात् ॥ ७ ॥

एवं जडमतिरिति मत्वा अनुशासननिर्बन्धात् स्वहृत्सक् निव-र्त्तितुमैच्छन् निवृत्ता बहुधुरित्यर्थः । यदारे उन्मत्त ! जड बधिर इत्यभिभाष्यमाणस्तदा तदनुरूपाणि प्रभाषते स परेच्छया कार्य-माणः कर्माणि च करोति ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक्रदेवजी बोले इसके अनन्तर अंगिरा गोत्र शम, दम, मा, खाद्याक अध्ययन त्याग सन्तोष तितिक्षा मज्जता विद्या - - - - - अपि विप्रजन्म आत्मयुक्त ब्राह्मण भेष्ट के अपने सहस्र- - - - - दायें गुणोंवाले नौ पुत्र भये और - - - - - कन्या दो भये ॥ १ ॥
 १ वे तो मृगशरीरको छोड़ेहुये राजर्षि

भेष्ट परम भागवत अस्त शरीर में ब्राह्मणता को प्राप्त भये भरतजी हैं ऐसा महात्मा जन कहते हैं ॥ २ ॥

तिस जन्म में भी खजन संगसे अत्यंत डरतेहुये भरतजी कर्म बन्धके नाश करनेवाले भगवान् के चरित्रों के अध्ययन स्मरण गुणों के वर्णन तथा चरखारविन्द युगल को मनमें धारण करके अपने आत्मा को घात की शङ्का से भगवान् के अनुग्रह होनेसे पूर्वजन्मों के स्मरण होनेसे सब लोकों को पागल अन्धा बहिरा रूपसे अपने को दिखाने लगे ॥ ३ ॥

उनके पिता ब्राह्मण पुत्र के स्नेह में मन के बंधजाने से अपने पुत्र जन्मादिक समावर्त्तन पर्यन्त संस्कारोंको विधि पूर्वक कराकर उपनयन होनेपर शौच आचमन आदिक कर्म जोकि भरतजी के प्रिय नहीं थे तिन को भी शिक्षा ते भये क्योंकि उनसे समझा कि पुत्र को शिक्षाना पिता का धर्म है ॥ ४ ॥

सो भरतजी पिताके कर्मापही में किसी शिक्षित आचार को नहीं करते थे पिता उनके वेद पढाने की इच्छा से ओंकार शिरो मन्त्रके सहित गायत्री सावित्री व्याहृति प्रैम्भवासाहितक मासों के बागों को अथार्थ रूपसे भी प्रहण कराते थे ॥ ५ ॥

इस प्रकार से अपने पुत्र से अनुराग से चित्तके अमि निवेश होने से पिता अपने पुत्रको शौच अध्ययन अत निवम गुरु भिक्षा सेवा इत्यादिक अवाधि वाले ब्राह्मणचारी के लायक कर्म जो कि भरतजी को अभिमत्त नहीं थे पिताका ऐसा असत् आग्रह था कि अथय शिक्षानाही चाहिये इस प्रकार पुत्र को शिक्षाते थे जब तक मनोरथ नहीं पूरा भवा तबही इनके प्रमाद में रहने के समय अग्रमादी कालमें इनको संहार कर दिया ॥ ६ ॥

तब ब्राह्मणकी छोटी भार्ये अपने दोनों पुत्र पुत्री को दूसरी सौतेन के पास छोड कर पति के साथ सती होगई ॥ ७ ॥

पिता के लगे जाने पर भरतजी के प्रमाण को न जानने वाले और सब भ्राता वेद अर्थी के कर्म मार्गमें निश्चित बुद्धि वाले होने से ब्रह्म विद्या को नहीं जानते थे तिससे भरतजी को अति बहानी समझकर भ्राता के सम्बन्ध से उनको अलग करते भये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यदाभिभाष्यमाणस्तदा तदनुरूपाणि प्रभाषते । मृत्यमन्त-रेण बसाद्यकर्म कार्यते सा विष्टिः । वेतनं मृत्यम् । विष्ट्या-विभिरुपसावितमममभ्यवहरति परं भुङ्क्ते कवचं नत्विग्निप्रप्री-तये । अत्र हेतुद्वयमाह । नित्यं सदा निवृत्तं निमित्तं बस्मान्स् उपादकघ्न्यः आसिद्धोऽसिद्ध्यजकग्न्यां विशुद्धः केवलो वाऽनु-

शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृताङ्गः पीनः संहननाङ्गः स्थण्डिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसा
 महामाणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमपिशा द्विजातिरिति ब्रह्मबन्धुरिति संज्ञया
 ऽतज्जनावमतो विचचार ॥ १० ॥

यदा तु परत आहारं कर्मवेतनत ईहमानः स्वभ्रातृभिरपि केदारकर्मणि निरूपितस्तदपि करोति
 किन्तु न समविषमन्यूनमधिकमिति वेद कणापिण्याकफलीकरणाकुलमाषस्थालीपुरीषादीनप्यमृतवद-
 भ्यवहरति ॥ ११ ॥

अथ कदाचित्कश्चिद्दृष्यपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः ॥ १२ ॥
 तस्य ह दैवमुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावन्तो निशि निशीथसमये तत्रसावृतायाम-
 नधिगतपशव आकस्मिकेन विधिना केदारान् वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणमङ्गिरःप्रवर-
 सुतमपश्यन् ॥ १३ ॥

अथ त एनमनवद्यलक्षणमत्रमृश्य भर्तृकर्मनिष्पत्तिं मन्यमाना बध्वा रशनया चण्डिकागृहमुप-
 निन्युर्मुदा विकसितवदनाः ॥ १४ ॥

अथ पणायस्तं स्वविधिनाऽभिषिच्यहतेन वाससा ऽऽच्छाद्य भूषणालेपस्रकृतिलकादिभिरुपस्कृतं
 मुक्तवन्तं धूपदीपमाल्यक्षजकिमलयाङ्कुरफलोपहारोपेतया वैशससंस्थया महता गीतस्तुतिमृदङ्गपण-
 वघोषेण च पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः ॥ १५ ॥

अथ वृषलराजपणिः पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्यमाणस्तदभिमन्त्रितममिमतिकरा-
 लनिशितमुपाददे ॥ १६ ॥

भीमरस्वामिकृतभावाधेदीपिका ।

भवः स एवानन्दरूपः स्वात्मा तस्य लाभ एवंभूतोऽहमिति
 ज्ञानं तस्याधिगमः प्राप्तिरस्ति यस्य । ब्रह्मानि सन्मानावमाना-
 दीनि तज्जनुकयोः सुखदुःखयोरकृतवद्भाभिमानः तस्मान्नेन्द्रिय-
 प्रीतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यन्वयः ॥ ६ ॥

अतएव शीतोष्णाहृष्वनाहृताङ्गो विचचारेत्यन्वयः कीदृशः पीनः
 पुष्टः संहननाङ्गः संहन्यन्ते निबिडीभवान्त स्माङ्गानि यस्य कटि-
 नाशयव इत्यर्थः । स्थण्डिलसंवेशनं भूमिशयनम् अनुन्मर्दनं मर्द-
 नाभावः अमज्जनं स्नानाभावः तैर्यज्जस्तेनाप्रकटं ब्रह्मवर्चसं
 प्राह्य तेजो यस्य । यथा महामाणिरनभिव्यक्ततेजा भवति कुत्सि-
 नेन पट्टनाहृता कटिर्यस्य । उरुमपिशाऽतिमखिनेन । तस्वनस्तं
 न जानन्ति ये तेजेनैरवमनः सन् ॥ १० ॥

यदा तु परेभ्यः कर्ममूल्येनाहारमपेक्षमायां भवति तदा
 केदारकर्मणि शालिच्छेत्रे कर्दमविलोडनादावाहारप्रबोभनेन नियुक्तः
 सन्करोति किरवत्र कर्दमस्य प्रक्षेपे क्षेत्रं समं भवदिति
 उच्यते विषमं स्यादित्यादि न वेद भ्रातृभिदैस्तान्कणादीन-
 यमृतवद्भृङ्कं । कणादच्युर्गतयदुलाः । पिययाकं तैल्यम्बोद्धृतं
 निखलिकृष्टम् । फलीकरणं तुषाः । कुलमाषाः कीटदृष्टा माषाः । स्था-
 लीपुरीषे स्थालीलसं दग्धाकम् ॥ ११ ॥

तस्य रागादिराहित्यमबौज्यं चैवमीरितम् ।
 ग्रथान्यच्चरितं प्राह चित्रं मृत्यावसंभ्रमम् ।

वृषलपतिः शुद्धसामन्धोरराजः आलभताऽऽल्लभुं प्रवृत्तः ॥ १२ ॥
 देवाङ्गन्धनविमुक्तस्य पशोः । तत्रसावृतायां निशि तत्रापि
 निशीथसमयेऽङ्कुरार्थावसरे । आकस्मिको दैवनिर्मितो विधिः
 प्रकारस्तेन । वीरासनेनोर्ध्वावस्थानेन ॥ १३ ॥

अवमृश्य ज्ञात्वा ॥ १४ ॥
 पणायञ्चाराः । अहतेन नूतनेन उपस्कृतमखं कृतम् । वैशस-
 संस्थया द्विसाविधानेन गीतादिघोषेण सह ॥ १५ ॥
 वृषलराजस्य पणायः पुरोहितत्वेन वर्तमानञ्चोरः । तदभिमन्त्रितं
 भद्रकालीमन्त्रामिमन्त्रितम् ॥ १६ ॥

भीमस्मराराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदा स जडविप्रो द्विपदपशुभिर्हे उन्मत्तजड वधिरेत्यमिमाभ्य-
 माणास्तदा तदनुकृपाणि उन्मत्ताद्यनुकृपाणि उन्मत्तजडाव्यवाधि-
 यादिस्त्वकानि वचास्याभाषते स्वयं निर्व्यापारोऽपि परेच्छवा
 कार्यमाद्यः कर्माणि करोति मूल्यमन्तरेण वलाद्यत्कर्म कार्यते
 सा विष्टिः वेतनं भृतिः विष्ट्यादिभिर्वेदच्छवा देवाद्योपसादितं
 प्राप्तं तदप्यल्पं बहु वा मृष्टं कर्त्तव्यं वाऽभ्यवहरति मक्षयति परं
 केवलं प्रारब्धोपभोगयुक्तदेहभरणार्थं भुङ्क्ते नस्विन्द्रियप्री-
 तये ॥ ६ ॥

तत्र हेतुं वदन्विद्विनाष्टि । निख्येति । निखं निवृत्तानि निमित्तानि
 सुखदुःखनिमित्तानि पुण्यापुण्यकर्माण्यात्मरूपनिरोधायकानि

श्रीमद्भिरराधवाचाप्येकतमागतमन्त्रचिन्त्रिका ।

यस्मात्स एवविधो यः स्वस्तिविशुद्धानुभवानन्दः स्वात्मा
नित्यस्वस्तिरागादिरहितत्वानानन्दस्वरूप आत्मा तस्याधिगमः
याथास्त्यविज्ञानं तद्विलयं सदा यस्य ब्रह्मानि शीतोष्णादीनि
निमित्तानि कारणाणि यथोक्तयोः सुखदुःखयोरसम्भावितदेहा-
भिमानः ब्रह्मनिमित्तसुखदुःखादिप्रयुक्तदेहाभिमानसम्भावना-
मात्ररहित इत्यर्थः अत एव शीतातपादिषु ह्येव ह्य घलीवर्द्धे इवा-
नाहृतमनाच्छन्नमङ्गं यस्य सः पीनः परिपुष्टसर्वांशयवः संहतनानि
कठिनान्यङ्गानि यस्य स्थण्डिलसंवेशनं भूशयनम् अनन्मर्द्दनं
तैलेनाङ्गमर्दनाभावः अमज्जनं मलापनयनार्थं स्नानाभावः एभि-
र्बद्रजः शरीरमालिन्यं तेनानभिव्यक्तमप्रकटं ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मतेजो
वस्य यथा महामायाबाधमलेनानभिव्यक्ततेजा भवति कुत्सितेन
पटेनाहृता कटिर्यस्य उरुमपिच्छा प्रभूतं मखं यस्य तेनोपधीतेनोपख-
द्योनेन द्विजातिरित्यादिसंज्ञया वाचकशब्देन व्यवहियमाशोऽत-
ज्जजनैः योगीश्वरचर्यानभिज्ञजनैरवमतः निन्दितः सन्
विचचार ॥ १० ॥

यदा तु वेतनाङ्गतेः परेभ्यः आहारमीहमानः इच्छन्मवति वेत-
नमिति पाठे आहारमित्यस्यानन्तरं खड्गुमिति शेषः आहारम-
त्रादिकं खड्गुं वेतनमीहमानः कुर्वाणो भवति तदा आहारप्र-
लोभनेन खड्गात्तुमिः केदारकर्मणि शाखिसेत्रकर्मविद्योऽनादौ
नियुक्तस्तदपि केदारकर्म करोति किं त्वत्र कर्मस्य प्रक्षेपे
क्षेत्रं समम्भवेदित उद्धरणे विषयं स्यादिति न वेद वैषम्यं नैव
पश्यति । न्यूनमधिकं वा स्यादिति भ्रातृभिर्दत्ताञ्जक्यादीनप्यमृ-
तवद्भक्षयति कल्याणच्युतपडुलाः पिययाकस्तैखयन्त्रोक्तं तिलपिष्टं
फलीकरणं तुषः कुल्माषा कुलुत्थाः तुष्टा माषाः स्याद्वीपुरीषं
पात्रखण्डं दग्धाजम् ॥ ११ ॥

एवं तस्य देहानाहरमभिधाय "कृतकल्याः प्रतीचन्ते मृत्युं
मिथमिवातिथिम्" इत्युक्तीत्या मरणाद्योगेऽप्यसम्भ्रमं धत्तुं तस्या-
श्चयंतमत्वमाविष्कुर्वन्नाह । अथेति । हे विष्णुरात ! भरतस्येदं वक्ष्य-
माखमङ्गुलं कर्म शृणु कश्चिद्वृषत्याः शूद्रायाः पतिः पुत्रकामः
भद्रकाल्ये पशुं पुरुषपशुमाखममानः पुत्रभेन्मम भविता तदा
मैबल्ये पुरुषपशुमाखप्ये इति कृतसङ्कल्पोऽभूदित्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्यैवं कृतसङ्कल्पस्य पुत्रप्राप्तिरूपसिद्ध्यनन्तरं देवाल्लभ्यं
पशुमानयतेत्युक्तास्तदनुचराः शूद्राः देवादिमुक्तस्य आखमङ्गयस्य
पशोः पद्वीं प्रति परितो धावन्तः अन्वेषमाणाः तमसा र्थाप्तायां
निशि रात्रावर्द्धरत्रिसमये अनधिगतः पशुर्येस्ते आकस्मिको वैव-
निमित्तो विधिः प्रकारस्तेन धीरासनेन ऊर्ध्वाधस्यानेन केदा-
रान् मृगादिभ्यः संरक्ष्यमाणां गोवलीवर्द्धन्यायेन वराहशब्दप्रयोगः
आङ्गिरसप्रवरस्य सुतं भरतमपश्यन् हृष्टवन्तः ॥ १३ ॥

अथैनमाङ्गिरससुतमनवधानि निवृष्टान्यङ्गानि यस्य पङ्कत्व-
कात्स्वादिरहितमवमृष्ट्य ज्ञात्वा भर्तुः कर्मणः पुरुषपश्वालम्भन-
कर्मणः निष्पत्तिं मन्यमाना रशनया रज्ज्वा बध्वा मुदा विकसितानि
वर्दानि येषां ते स्वण्डिकाया भद्रकाल्या मन्दिरं प्रत्युपनिन्यु-
र्मातिवन्तः ॥ १४ ॥

अथ पशवः श्वोराः तमाङ्गिरससुतं स्वविधिना विशासनविधिना-
भिषिक्त्य ज्ञापयित्वाहतेन मृतनेन वाससा वक्षेयाच्छाद्यभूषणादि-
भिरुपस्कृतमखं भुक्तवन्तं धूपादिभिरुपेतया युक्तया वैद्यस-

संस्थया हिंसाविधानेन महता स्तुत्यादिषोषेण च पुरुष एव
पशुस्तं भद्रकाल्या भ्रमे उपवेशयामासुः ॥ १५ ॥

अथ ह्यखराजस्य पशुः पुरोहितत्वेन वर्तमानश्वोरः
पुरुषपशोरत्प्रकमेवासवं मयं तेन च भद्रकर्षी यस्यमाखः
तपयिष्यमाखः तद्भिमन्त्रितं भद्रकालीमन्त्राभिमानितमतिभ-
ङ्करं तीक्ष्णधारमसि खड्गमुपाददे गृहीतवान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भजपध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अतः परमसौ भरतः किमकरोद्ब्रह्माह । सचेति । सचैवम
विचचारेत्यन्वयः कथं प्राकृतैरित्यस्य विवरणं द्विपदेति । अतु-
स्पदः पशोर्द्विपदत्वमेव विशेषः नतु ज्ञानेन तादृशोर्मनुष्यैर्देहादि
उन्मत्तेत्यादिनामभिरभिमाष्यमाशो भवति तदा तदनुकपाययुग्म-
त्तादिवचनानुकूलवचनानि भावने घिष्टितः कर्तुः कर्मानुकूल-
व्यक्त्यन्तरेण कर्मणा घेतनतो मौल्येन कर्मानुकूलव्यक्त्य-
प्येत्यर्थः कर्त्तुं कृतिसताञ्जम् अश्रयवहरति भुङ्क्ते परं केवलम
नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तं न जिह्वादीन्द्रियतृप्तिकारणमत्र हेतुगर्भवि-
शेषणमाह । नित्येति । नित्यानिवृत्तदुःखस्वस्तिविशुद्धानुभवान-
न्दोऽहमिति यः स्वात्मजाभस्तमधिगच्छतीति स तथोक्तः यद्वा
नित्यानिवृत्तदुःखस्वाविशिष्टस्वात्मा परमात्मा स एव काभः फलं
जानातीति स तथोक्तः अत एवासम्भावितोऽनुत्पादितो देहाभि-
मानो येन स तथा शुष्कजखनारिकेलफलसम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उपखिसभूमौ शयित्वा निद्राकरणं स्थण्डिलसंवेशनमनुभ-
र्वनं देहमखात्यागः अनन्मज्जनमस्नानं कपटंन पदवीरेण जीर्णो-
षकोत्येत्यर्थः आहृताच्छादिता कटिर्यस्य सः तथा उरुमपिच्छा-
तिर्मखिष्टेन ॥ १० ॥

यदा परतः आहारं प्रतिवेतनतः कर्महमानश्चेहमानस्तदा खड्गा-
त्तुमिदं केदारकर्मणि निरूपितस्तत्कर्मापि करोति अस्य कर्मण्य
इदं मूल्यं सममिदं विषयमिदमधिकमिदं न्यूनमिति न वेद कथं
पाषाणोपेताणुतरतयदुलं पिययाकं नीरसतिलपिष्टं फलीकरण-
मवहतनगुलतुषं कुल्माषः कीटादिखिन्माषः वनमाषो वा
स्याद्वीपुरीषं स्यात्कीतगदुलखण्डं दग्धाञ्जं यावनाखदयामाककोत्र-
वादीन्यादिशब्दगृहीतानि आरोहयति मधुरीकरोति ॥ ११ ॥

अखितकणादिजीर्णिकरणं नातिगतमाहात्म्यम् औपधा-
नापि तत्सम्भवादित्याशङ्क्य विष्णुमाहात्म्यगर्भिनं माहात्म्यान्तर-
माह । अथेति । अथान्यमाहात्म्यं यथयामाति शेषः ॥ १२ ॥

दैवविमुक्तस्य अष्टाङ्गोपकपरमात्मोपेक्षया क्षीणायुषः
निशीथसमयं मध्यरात्रिकाले अनधिगतपशवः अप्राप्तपुरुषारूपप-
शवः केदारान् शाखिसेत्राणि धीरासनेन मञ्जे स्थित्वा भर-
क्ष्यमाणां पाखयन्तं यत्प्रत्ययस्तु स्वयं हरिणा पाख्यत इति
द्योतनपरः ॥ १३ ॥

रशनया रज्ज्वा ॥ १४ ॥

पशुषो ह्यखराजो वा स्वविधिना ज्ञागमोक्तमार्गं भह-
तेनाच्छन्नं धीनेन वा किमखयः पशुपः अङ्कुरो नवाङ्कुरः वैरा-
ससंस्थया हिंसाविधानेन ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दृष्यो धर्मो क्षीयत पमिरिति वृषलास्तेषां राजा वृषलराजः
अत एव पण्डितः वृषलराजेषु चौर इत्यर्थः असृगास्त्वेन
रक्षाव्यमद्येन तस्याः भद्रकाल्या मन्त्रेण "गृध्रकार्याविरूपास्त्रि-
भ्रन्निमहोदरि । हनशत्रुं त्रिशूलं क्रुद्धस्य पिव शांखितम्"
इत्यादिनाभिमन्त्रितं जप्तमसि खड्गम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विध्वनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मूलमन्त्रेण बलात् यत् कार्यते सा विष्टिः नित्यं सदैव
पूर्वजन्मस्यपि निवृत्तं निमित्तं कर्म यस्य सः स्वसिद्धेन अत
एव सिद्धेन विशुद्धेनाप्राकृतेन अनुभवानन्देन हृदयेन स्वात्मनः
स्वप्रदेवस्य कृष्णस्य लाभाधिगमः लाभप्रतीतिर्यामन् स च
न च सः अत एव इन्द्रानि सम्माननायमानादीनि तद्धेतुकयाः
सुखदुःखयोरकृतदेहाभिमानः अत एव नान्द्रयप्रतीतिनिमित्त-
मभ्यवहरतीत्यन्वयः ॥ ६ ॥

अपाहृताङ्गः अनाहृताङ्गः संहननाङ्गः अतिशलिष्टगात्रः स्थण्डि-
लसम्भ्रानं भूमिशयनमनुमर्दनमभ्यङ्गाद्यभावः अमज्जनं
स्नानाभावस्तेर्यद्भ्रजस्तेनानभिव्यक्तं ब्रह्मवर्चसं ब्राह्म्यं तेजो यस्य
सः उरुमषिया आतिमखिनेन ॥ १० ॥

कर्मवेतनतः कर्ममूल्येन आहारमीहमानो यदा भवति तदा
अप्राप्तुमिरिति सर्वे दिने कर्म कारयित्वा आहारमात्रं वेदन्ये
ददति नहि वयमेव तथा कारयामः अप्रतिष्ठा च नस्तावती न
भविष्यतीति मत्वेति भावः कर्मविषोडनादिकर्मसि अत्र कर्म-
मस्य प्रदोषे चोत्रं समं भवेदित उद्धरणे विषमं भवेदित्यादि
तु न वेद पिययाकं तैलयन्त्रोद्धृतं तिलकट्टं फलीकरणां तुषः ।
कुलमाषाः कीटविष्टमाषाः स्थालीपुरीषं स्थालीकर्म दग्धाक्षं
तदादीनि भ्रातृभिर्दत्तानि ॥ ११ ॥

वृषलपतिः शूद्रसामन्तश्चौरराजः अखभत आलम्बुं
प्रवृत्तः ॥ १२ ॥

देवाङ्घ्रनविमुक्तस्य पलायितस्य पुरुषपशोः वीरासनेन
ऊर्ध्वावस्थानेन ॥ १३ ॥ १४ ॥

पण्डितश्चौराणां पुरोहिताः आहतेन नूतनेन वैशससंस्थया
साविधानेन युक्तम् ॥ १५ ॥

वृषलराजस्य पण्डिः मुख्यः पुरोहितः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विष्टितः बलात्कार्यमाणा क्रिया विष्टिः वेतनतः वेतनं मूल्यं ततः
यावत्प्रया यदच्छया शोपसादितं लब्धम् तत्राप्यल्पं बहु वा
कुत्सितं मिष्टं वा अन्नम् अभ्यवहरति भुङ्क्ते परं केवलं नस्विन्द्रिय-
प्रतिनिमित्तं तत्र हेतुमाह । नित्येति । नित्यं निवृत्त्यादिहेतुर्यस्मात्
सः अत एव स्वसिद्धः स्वायत्तः स्थितिप्रवृत्तिकः विशुद्धः स्वभाव-
ताऽपास्तसमस्तदोषः सर्ववैकवेद्यः भीवासुदेवः तद्विषयको

याऽनुभवः तस्माद्य आनन्दः स एव स्वात्मनो मुमुक्षोर्ब्रह्मिणस्तस्या-
धिगमः प्राप्तिरस्ति यस्य सः इत्यन्तरमाह । इन्द्रानि खड्गतानि
पययापुण्यकर्माणि निमित्तानि यन्नेस्तयोः सुखदुःखयोः ब्रह्म-
स्मावितदेहाभिमानः अहं सुखी अहं दुःखीत्यकृतदेहाभिमानः ॥ ६ ॥

शीतोष्णादिषु अनाहृताङ्गः वृष इव विष्वक्कारेण्यन्वयः कर्म-
भूतः पीनः पुष्टः संहननाङ्गः कठिनायवयः भूशयनादिभिर्भ्रज-
स्तेन अनाभिव्यक्तमप्रकटं ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मतेजो यस्य सः कुपटं
मांखनवस्त्रेणाहृता काट्यस्य सः उरुमषियातिमखिनेनोपवीतेनो-
पलम्बणेन द्विजातिरिति संख्या अतः शूद्रजनायमतः ॥ १० ॥

कर्मवेतनतः कर्मवेतनेन कर्ममूल्येन कथा वृत्तिसुद्रादिनिष्कृष्टाः
पिययाकं तखपिष्टं फलीकरणां तुषाः कुलमाषाः कीटविष्टितमाषाः
स्थाळीपुरीषं स्थालीकर्म दग्धाक्षम् आदिना गतरसाद्यक्षसंग्रहः
एतान्मष्यमृतवद्भुङ्क्ते ॥ ११ ॥

वृषलानां शूद्राणां पतिश्चौरराजः पुत्रकामः भद्रकाल्ये पुरुष-
पशुमालमत आलम्बुं प्रवृत्तः ॥ १२ ॥

यं पुरुषपशुमालम्बुं प्रवृत्तस्तस्य पुरुषपशोः देवान्मुक्तस्य दग्ध-
विमुक्तस्य यथेष्टं दिशं पलायमानस्य पदवीं मार्गं तस्य वृषलपते-
रनुचराः परिधावन्तोऽपि अनधिगतपशवः तं पलायमानं पशुमप्रा-
प्येत्यर्थः तमसाहृतायां निशि निशीयसमये अधेरात्राघसरे आक-
स्मिकेन विधिना दैवकृतेन योनेन अङ्गिरःप्रवरसुतमपश्यन् दृष्ट-
वन्तः ॥ १३ ॥

अनवधानि शुद्धानि लक्ष्यान्वयानि यस्य तमवष्टया-
वधार्यं ॥ १४ ॥

पण्डितश्चौराः स्वविधिनाभिविद्य आहतेन नूतनेन वाससा-
च्छाद्य भूषणादिभिरुपस्कृतमलंकृतं वैशससंस्थया हिंसाविधानेन
गीतादिघोषेण च सह पुरतोऽपि उपवेशयामासुः ॥ १५ ॥

अपानन्तरं वृषलराजस्य पण्डिः चौरभूतः पुरोहितः तदभिमन्त्रितं
निश्चितं तैलधीतम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

उन भरतजी को दो पैरवाले पशु सरीके मनुष्य पागल है मूर्ख
है वाहरा है ऐसे कहने लगे तब भरतजी तैसाही करने लगे
तैसेही बोलने लगे दूसरे के कराने से काम करते थे वेगारसे
मजुरीसे मागने से आपही मिलने से जो कुछ मीठा या खट्टा
मिले तिसको खालेते कुछ इन्द्रिय प्रीति नहीं करने थे नित्यही
सब निमित्तों को छोडदिये तिससे स्वयं सिद्ध निर्मल आनन्दानु-
भव आत्मलाभ के हानेसे सुख दुःख वेद निमित्त इन्द्रसं-
देहाभिमानको छोडदिये ॥ ६ ॥

ठण्ड गरम पवन वर्षा मे बैलके तुल्य उघाडे ही रहने मे
खूब शरीर से मोटे ताजी दीलते थे जमीन मे सोनेसे मर्दानादि
करने से शरीर मे रजके भरजाने से जैसे मणि मैला होने मे
रहता है तैसे ब्रह्म तेजको छिपाये रहते थे कमगमं मैलान
बख रलते बहुत मैला जनेऊ रलते थे तिसी से अज्ञानी मनुष्य
कहते थे कि यह तो द्विज है अथवा अथम ब्राह्मण है इत्यादि
ऐसे अपमान पाकर भरतजी पृथिवी में बिचरते थे ॥ १० ॥

इति तेषां वृषलानां रजस्तमःप्रकृतीनां धनमदरजउत्तिक्रमनसां भगवत्कलावीरकुलं कदर्धी-
कृत्योत्पथेन स्वैरं विहरतां हिंसाविहाराणां कम्मातिदारुणां यद्ब्रह्मभूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्य निर्वैरस्य
सर्वभूतसुहृदः सूनायामप्यनुमतमात्मभनं तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसाऽतिदुर्विषहेण दन्वद्यमानेन वपुषा
सहसोच्चचाट सैव देवी भद्रकाली ॥ १७ ॥

भृशममर्षरोषवेशरभसविलसितभृकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणोक्षणाटोपातिभयानकवदना हन्तुका-
मेवेदं महादृहासमतिस्त्रम्भेण विमुञ्चन्ती तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विवृक्काशीर्षाणां
गलात्त्रवन्तमसृगासवमत्युष्णं सह गणेन निपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरां स्वपार्षदैः सह जगौ ननत्
च विजहार च शिरःकन्दुकलीलया ॥ १८ ॥

एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कात्स्न्येनात्मने फलति ॥ १९ ॥

न वा एतद्विष्णुवत् ! महदद्भुतं यदसम्भ्रमः स्वशिरश्छेदन आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभाव-
सुदृढहृदयग्रन्थीनां सर्वसत्त्वसुहृदात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगवताऽनिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैः
परिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूत्रमकुतश्चिद्वयमुपसृतानां भागवतपरमहंसानाम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

भरतचरिते नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भाषाटीका ।

जब दूसरे से काम करने के मजूरी से आहार की इच्छा करते थे तब उनके भाईयो ने भी जब खेतीके काम में रखादिया नां उसको भी करते थे परन्तु जमीन कहां पर ऊंची है कहां नीची है इस बात की नहीं जानते थे चामलकी कर्षी खली भूषा आदि जो कुछ मिठे तिसको अमृत के तुल्य खाते थे ॥ ११ ॥

किसी समय पर किसी शूद्रों के राजा ने पुत्रकी कामना से भद्रकाली देवी के वास्ते मनुष्य पशु मारने की तैयारी की ॥ १२ ॥

वह मनुष्य दैव योग से छूटकर भाग गया तब तिसके पीछे राजा के चाकर दौड़ते गये फिर अन्धेरी रात में उम पशुके न मिलने से आधीरात पीता तब अकस्मात् दैव योग से मृग सूकर आदिकों से खेत की रक्षा करते हुये वीर आत्मन पर बैठे आङ्गिरा गोत्री भरत जी को उन दूतों ने देखा ॥ १३ ॥

तब वे लोग भरतजी को निर्दोष पशु जानकर अपने माखिककी कीर्षसिद्धको समझकर रस्सीसे बांधकर प्रसन्नमुख होकर खंडिका के मंदिरको ले गये ॥ १४ ॥

इसके अनन्तर वे पुरोहितलोग अपनी बिधिसे भरतजी को स्नान कराकर धीत बख से आच्छादित करके गहना चम्दन भाषा तिलकादि से युक्त करके भांजन कराकर धूप दीप मादय

बाह नये पत्ते अंकुर फल उपहार से युक्त जो हिंसा विधि निम्नसे खड़े भारी गाजा घाजा से उस पुरुष पशुको लेकर भद्रकाली के आगे बैठते मये ॥ १५ ॥

इसके अनन्तर पुरोहित नामक चोरने पुरुष पशु के रक्त से भद्रकाली देवी को पूजन करने की इच्छा से काली के मन्त्र को पढ़कर घडा भयंकर तीक्ष्ण तरवार को हाथ में लिया ॥ १६ ॥

श्रीपरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

धनमद एष रजस्तेनात्सिक्तं त्यक्तमर्थान् मनो येषां भगवत्कलायुक्तं वीराणां ब्राह्मणानां कुलं तच्छीकृत्य यथेच्छं वं मानानां यत्कर्म तदुपलभ्य देवी उच्चचाट प्रतिमां त्यक्त्वा बहिर्निर्मता । कथम्भूतमात्मभनम मूनायामप्यापत्कालेऽनुज्ञायामपि हिंसायामनुज्ञानम भद्रकालीत्यन्तं गद्यम् ॥ १७ ॥

अमर्षोऽपराधमहनं रोषश्च वपुषो दाहनं तयोरावेशस्तस्य रमस्तेन वेगेन विलसित उत्सर्भिनां भृकुटिलक्षणां विटपः शाखा कुटिला दंष्ट्राश्चाक्षुषांश्चक्षुषानि च नेयामाटोपः सम्भ्रमस्तेनानिमयानकं वदन् यस्या इदं जगद्धन्तुमन्नेष महान्तमदृह्यासं सनात् ह्यासं ततः स्थानादुपत्य विवृक्काशानि छिन्नानि शीर्षाणां येषां गणेन परिवारेण सह शिरांस्येव कन्दुकानि तेषां लीलया खिन्नीड च ॥ १८ ॥

ननु कथं द्रेष्टव्यारोपकानामेवं विपरीतं फलं तत्राह । एवमेवेति । महत्स्वामिचारकपोतिकमोऽपराधः ॥ १९ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नन्वसम्भावितमिदमेवं यन्मरणोऽप्यव्याकुलत्वं मारकेषु च
क्रोधाभाव इत्यादि तत्राह । न वा इति । विमुक्तो देहाद्यात्मभावल-
क्षणः सुखदो हृदयप्रस्थिः सर्वस्त्वानां सुखद आत्मानश्च ये
तेषां नच तेषां देहाद्यभिमानसद्भावेऽपि मर्यादाभयमस्तीत्याह ।
साक्षाद्भगवतामितो रक्ष्यमाणां केन अनिमिषः कालः स एवार्चि-
चक्रं तेन वरायुधेन तैस्तेर्भावेऽन्तर्गतामितया प्रवर्त्यमानैर्भद्र-
काल्यादिरूपैः न कुतश्चिदपि भयं यस्मिन् भागवतानां भगवदु-
पासकानां परमहंसानाम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीर्थं तेषां वृषजानां रजस्तमःप्रचुराणां धनमह एव रजस्तेन
उत्तिक्रममयां मनो येषां भगवत्कलया युक्तं वीराणां ब्राह्म-
णानां कुलं कर्ष्याकृत्य तुच्छीकृत्य उन्पद्ये दुर्माणं यथच्छे विहरतां
हिंसैव विहारो येषां तेषां यदतिशारुणमाखम्भनरूपं कर्म तदु-
पलभ्य सैव भद्रकाली देवी ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मसाम्यमापत्स्यम-
नस्य ब्रह्मर्योराङ्गमः सुतस्य सूनायां हिमायामप्यननु-
मतस्य दुर्विपहेण सोढुमशक्येन ब्रह्मतेजसातिररां दृष्टमानं वपु-
स्नेन हेतुना सहसा आगूचघाट प्रतिमां त्यक्त्वा बाहिर्निर्गता-
भूदित्यर्थः ॥ १७ ॥

अमर्षोऽपराधासहनं रोषश्च वपुषो दाहस्तयोरावेशस्य रभ-
सेन वेगेन विलसिनो विजृम्भितो भृकुटीलक्ष्यो घटपः शाखा
कुट्टिषा दंष्ट्राभारुणो ईक्ष्यो च तेषामाटोपः संभ्रमस्तेनातिभयदुरं
वदनं यस्या इदं जगज्जन्तुकामेष हन्तुमुद्यतेषाद्दहासं सनादं
हासं मुञ्चन्ती ततः स्थानादुन्पत्य वृक्ष्यानि छिन्नानि शीर्षाणि
शिरांसि येषां नेषामतिगर्वितानां पापिष्ठानां कण्ठात्प्रवन्तं प्रसृत-
मन्युष्णामसृगासवं रुधिररूपं मद्यं परिवारेण सह निपीयानि
अत्यन्तरुधिरपानजमवेन विह्वला परवशा स्वपार्यद्गण्योः सहोच्चैस्तरां
जिगो गानं कृतवती ननर्न च चिदशरांस्येव कन्तुकानि तेषां
कीडया विजहार विहारं कृतवतीव ॥ १८ ॥

अनु भद्रकाल्याराधनमेवं कथं विपरितफलं तत्राह । एवमेवेति ।
महत्स्वभिचाररूपः हिंमारूपः हिंमारूपोऽतिक्रमोऽपराधः कात्स्न्ये-
नात्मने अभिचारिनृणांमेव फलति किल ॥ १९ ॥

नन्वेषमसंभावितमेवेदं यन्मरणाव्याकुलत्वं मारकेषु द्रोहा-
भावश्च तत्राह । न चेतदिति । हे विष्णुदत्त ! भागवतपरमहंसानां
भागवताभने परमहंसाश्च तेषामेवं विघ्नानां स्वशिरदंष्ट्रे आपतिते
प्राप्तेऽपि यदसंभ्रमः यः असंभ्रमः इत्येतन्महद्भ्रुतमतीवाश्चर्यं न
भवति परमहंसशब्दो विरक्तपरः आङ्गिरससुतस्य चतुर्थाभम-
प्रवेशामावात् असंभ्रमे हेतुं वदन् विशिनष्टि मुक्तस्यक्तः देहादि-
ष्वारमभाव आत्माभिमानरूपः सुखदो प्रस्थिः सर्वेषु भूतेषु सुख-

स्सौहार्दयुक्तः आत्मा मनो येषामत एव निर्बेराणां देहात्माभि-
मानाभावाद्देराभावाच्च व्याकुलत्वाद्यभाव इति भावः देहात्मा-
भिमानादिसत्त्वेऽपि न तेषां मरणाभयमस्तीत्याह । साक्षाद्भगवताभि-
रक्ष्यमाणां केन अनिमिषः कालः स एवार्चिचक्रं तेन वरायुधेना-
प्रमत्तेनानलसेन तैस्तेर्भावेऽन्तर्गतामितया प्रवर्त्यमानैर्भद्र-
काल्यादिरूपैः न कुतश्चिदपि भयं यस्मिन् भागवतानां भगवदु-
पासकानां परमहंसानाम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्गीतर-

राघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उत्तिक्रममुच्छ्रुत्वं मनो येषां ते तथा तेषां भगवत्कलास-
न्निहिताङ्गिरसकुलं कर्ष्याकृत्य वृषलानां ब्रह्मर्षिसुतस्य भरतस्या-
खम्भेन हिंसनमतिदारुणं यत्कर्म तदुपलभ्य दृष्ट्वा ब्रह्मतेजसा शत्रु-
वहनलक्ष्यभरतस्य श्रीहरिसामर्थ्येन भृशं दंष्ट्रमानेन देहेन
युक्ता सा भद्रकाली सहस्रोच्चाल "सद्योऽर्थः सहसा भुतः, इति
यादवः ॥ १७ ॥

या यष्टुमाकाङ्क्षिता सैवेत्येषादार्थः किम्बिशिष्टस्य
सूनायां हिंसायामनभिमत्स्यायोग्यस्य सर्वप्राणिहिंसका अपि
ब्राह्मणहिंसां नानुमन्यन्त इति अमर्षरोषयोर्भेदः तस्य
रभसेन कोलाहलेन विलसितः प्रकाशितः भृकुटिलक्ष्यो घटपः
शाखा तथा कुट्टिषाभ्यां दंष्ट्राभ्यां चारुणाणामीक्ष्याणामाटो-
पेन चातिभयदुरं वदनं यस्याः सा तथा इदं जगज्जन्तुकामेषाद्द-
हासं कुर्वती ततः पूर्वस्थानादुन्पत्योत्थायागल्य वृक्ष्यानि छिन्नानि
शीर्षाणि येषां ते तथा तेषाम् ॥ १८ ॥

महत्स्वभिचारेण योऽतिक्रमः अनिष्टकराय तदात्मने कर्त्रे
कात्स्न्येनैकदेशमन्तरेण फलति परिपाकं प्राप्नोति ॥ १९ ॥

आश्चर्यमेतद्यदन्तकान्तिकानीतोऽपि ब्राह्मणस्त्वृष्णीमासेति
राजाभिप्रायश्चो वादरायाश्चिराह । नवा इतीति । हे विष्णुरात !
परीक्षितस्वशिरदंष्ट्रेण आपातितोऽप्यसम्भ्रम इति बभेत्भगवतपर-
महंसानामङ्गनं नवै नैवेत्यन्वयः विमुक्तो देहादात्माभावलक्षणा-
सुखदहृदयप्रस्थिःस्ते तथा तेषां सर्वस्त्वानां सुखदहृदयभूता-
श्च सर्वस्त्वसुखदात्मानः तेषां सुखदात्मा मनो तेषां ते तथा तेषा-
मिति वा "साक्षात्प्रत्यक्षतुर्पयो" इत्यभिधानात् साक्षाद्भगवतस्तुर्प-
योसंहरनिमिषारिवरायुधेन कालरूपचक्राख्यभेष्टायुधेन तैस्ते-
र्भावेर्भद्रकाल्यादिसंज्ञैः परितो रक्ष्यमाणाणामप्रमत्तेनेत्यनेन चक्र-
स्य चैतन्यमुपलक्षयति, अत एव वैलक्षण्यसूचनाय भगवत
अनिमिषेत्यपसन्धिः कृतः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमञ्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमञ्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धस्य
नमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथस्वकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भगवतः कलात्प्राप्तवताराणां धीराः सेनान्योये भक्तास्तेषां
कुलं कर्षणीकृत्य दुःखयित्वा खैरं विहरतां यत् कर्म तदुपलभ्य
देवा उच्चचाट । प्रतिमां भित्त्वा बहिर्निर्जंगाम यद्वा सैव प्रतिमा-
रूपा देवेषु उच्चचाट भरततेजसा छिन्नमित्रा बभूव नतु
तदीयासिना भरतश्छिन्नो बभूव इत्येवकारार्थो व्यक्तः सूनाया-
मापत्काले स्वरक्षार्थमनुज्ञातायामपि हिंसायामननुज्ञातं सर्वेष्वेव
निषिद्धमाख्यतनमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अमर्षोऽपराधामहनं तद्धेतुकः कोपश्च तयोरावेशस्य बोरभसो
वेगस्तेन विखसितो विजृम्भितो ध्रुकुटिकृत्यो विटपः
शाखा कुटिला वृष्टाश्च अरुणानीक्ष्यानि च तेषामाटोपेन प्रना-
पेन अनिभङ्गनकं घटनं यस्याः सा इदं जगदपि तस्यैकस्य
जगद्वर्तिनोऽपराधेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

मन्वस्मभाषितमेतद्यन्मरयोऽप्यव्याकुलत्वं मारकेषु क्रोधा-
भाषस्तत्राह । नवेनि । हे विष्णुदत्त ! परीक्षित्व विमुक्तो देहाद्या-
त्मभावलक्षणाः सुहृदो हृदयप्रन्थियः सर्वेषामेव सर्वानां खह-
न्त्यामपि सुहृत्स्वरूपाणां न विद्यते निमित्तमनवधानं यस्य
तादृशमरि खक्रं तेन वरायुधेन करणान् भगवता कर्त्राप्य-
प्रमत्तेन तैस्तेः प्रसिद्धैर्भाषैर्भक्तवात्सल्यशिष्टपावनपुष्टीनिप्र-
हायैः ॥ २० ॥

● इति सारार्थदर्शिनीयां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।
पञ्चमे नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थमेव तेषां रजस्तमःखभावानां धनेन यो मदः स
एव रजस्तेनोत्सर्कं निर्मयार्दं मनो येषां तेषां भगवत्क-
षाभिर्वेदादिभिर्युक्तं धीराणां ब्राह्मणानां कुलं कर्षणीकृत्य तुच्छी-
कृत्य उत्पथेन दुर्मांसेण खैरं यथेच्छं विहरतां रममाणानां
हिंसैव विहारो येषां तेषां ब्रह्मभूतत्वादिगुणवतः यदालम्बना-
रमकर्मनदार्ढ्यं कर्म तदुपलभ्य सैव देवी अनिदुर्विषयैण प्रप-
तेजसा द्रव्यगानं यद्गुप्तेन हेतुना सहसा आशु उच्चचाट प्रति-
मां हिंसा बहिर्निर्जंगाम कर्षणभूतमाख्यभनम सूनायामपि आप-
त्काले अनुज्ञातायामपि प्राणिहिंसायाम् अननुमनमननुज्ञातम्
● ब्राह्मणवधस्य आपद्यपि निषिद्धत्वमित्यर्थः अतो बुभुक्षितो गडडः

आपद्यपि कदप्येन निपादप्रामसमूहमन्वयो अनुज्ञातस्तत्र यदि ब्राह्म-
ण्यस्ते कदप्येन प्राप्स्यति स तथा त्वां दहेत् अतस्तस्यया निवारणीय
इतिमहाभारते स्थितम् ॥ १७ ॥

तद्वन्तरं किङ्कर्तव्यत्राह । भृशमिति । भृशमत्यर्थम् अमर्षो
व्यतिक्रमासहनं ततो रोषो व्यतिक्रमोकिर्नाशहेतुः कोपस्तस्या-
वेद्यस्य रभसेन वेगेन विखसित उत्तम्भितो ध्रुकुटिकृत्यो विटपः
शाखापरपरपर्यायः कुटिला वृष्टाश्च अरुणानीक्ष्यानि च तेषामा-
टोपेन संश्रमेणातिभयानकं घटनं यस्याः सा इदं विभ्रं
हन्तुकामेषु महादृहासं सजादं विमुञ्जती ततः स्थानादुत्पत्स्य
तेनैवासिना विहृक्स्यानि विहारितानि छीर्षाणि येषां तेषां गला-
त्खधन्तमसुगासवं गण्डेन परिकरजनसमूहेन सह निपीय जगो
ननर्ते शिरास्येव कन्दुकानि तेषां खीक्षया खिकीड च भरनाप्र
इति शेषः ॥ १८ ॥

महतसु अभिचारो द्रोहस्तन्निमित्तो नानाविधोऽप-
राधः ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त ! विमुक्तो देहेन्द्रियाद्यात्मभावलक्षणाः सुहृदो
हृदयप्रन्थियेषां तेषां सर्वसत्त्वानां सुहृत् अनुकूलः आत्मा मनो
येषाम् अनिमिषः सर्वमारकः कालः अखिरं सर्वेष्व्योऽरिऽयश्च-
क्रभ्यो वरं श्रेष्ठं सुदर्शनाख्यं चक्रं छे द्वे आयुधे यस्य तेन
भक्तक्षयो सदैवाप्रमत्तेन साक्षाद्भगवता तैस्तेर्भाषैर्भ्रान्तदर्शानि-
तया प्रवर्त्यमानैर्भक्तकान्थाविरुपैः रक्षमाणां नाम खीशिरदंष्ट्रै
आपतिते प्राप्तेऽपि यदसंग्रम इत्येतन्महद्वृत्तं न भवति ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

नवमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषाटीका

इस प्रकार मैं रजोगुण तमोगुण प्रकृतिवाले धन के मद
से बड़े रजोगुणी हिंसा में विहार करनेवाले उन शूद्रों का
तेजस्वी ब्राह्मणों के कुल का अपमान करके मर्षादा को
छोड़कर इच्छा माफिक विहार करना इत्यादि कठिन कर्म
साक्षात् ब्रह्मभूत ब्रह्मर्षि पुत्र निर्वैर सर्व सुहृत् भरत जी
का हिंसा करना जोकि नहीं करने के योग्य तिसको देखकर
अति दुःसह ब्रह्म तेज से देवी का शरीर जलने लगा प्रतिमामें से
देवी बाहर हो गई ॥ १७ ॥

तवतो देवी बड़े असह होने से रोषके आवेश होने से जो
वेग तिस से देवी का शाखारूपी ध्रुकुटी खड़ी हांगई और टंडी
हांगई टंडे भयंकर डाढ निकाल खिये लाख भांखे हांगई तिनका
जो संभ्रग तिससे बड़ा भयानक देवीका मुख हांगया तब देवी
ऐसी मालूम भई जैसे इस संसार को नाश करदेगी वड़े जोर से
मदहास कर उहां से उछलकर उर्हीं के उली तरवार को
खेकर उर्हीं शूद्रों के कंठेपर गलों से गिरने हुये गरम मादक-
रक का सब गलों के साथ पान करके मदसे अति बिह्वल

भाषाटीका ।

होकर पार्षदों के साथ ऊंचे स्वरसे गान करने लगी और नाचने लगी और मूडों की गेंदों से खेलने लगी ॥ १८ ॥

इसी प्रकार से महात्मा को अपमान करे तो अपने ऊपर पड़ता है ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त ! परीक्षित जी यह बात कुछ बड़ी अज्ञान नहीं है जो कि अपने मस्तक के छहन का समय माने से भी जिनके भय नहीं है देहादिक में से आत्मभाव छूटगये हैं जिनकी हृदय ग्रन्थि खुल गई है वे सर्व प्राणिकं सुहृद होगये हैं

निर्वैर हैं साक्षात् अक्रायुध भगवान् सावधानतासे जिनकी रक्षा करते हैं तिन तिन भावों से वे रक्षित रहते हैं सुदुर् प्रकार निर्भय भगत्पाद के वे आश्रित हैं परमहंस हैं उनका यह क्या आश्चर्य है ॥ २० ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्धे नवमाध्यायका
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृतः

समाप्त ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

दशमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अथ सिन्धुसौवीरपते रहूगणास्य ब्रजत इन्नुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिबिकावाहपुरुषान्वेषणा-
समये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्ध एष पीवा युवा संहननाङ्गो गाग्ररवहुरं वोढुमलमिति
पूर्वविष्टिगृहीतैः सह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिबिकां स महानुभावः ॥ १ ॥

यदा हि द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेन समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिबिकां
रहूगण उपधार्य पुरुषानधिवहत आह हे वोढारः ! साध्वतिक्रमत किमिति विषममुह्यते यान-
मिति ॥ २ ॥

अथ त ईश्वरवचः सोपालम्भमुपाकरण्योपायतुरीयाच्छङ्कितमनसस्तं निज्ञापयाम्बभूवुः ॥ ३ ॥

न वयं नरदेव ! प्रमत्ता भवन्नियमानुपथाः साध्वेव वहामः अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुतं ब्रजनि
नानेन सह वोढुमुह वयं पारयाम इति ॥ ४ ॥

सांभर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां सांसर्गिकाणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य
कृपणावचो राजा रहूगणा उपासितबृद्धोऽपि निसर्गेश्च बलात्कृत ईपदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसं जात-
वेदसमिव रजसावृतमतिराह ॥ ५ ॥

श्रुहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एव ऊहिवान् सुचिरं नातिपीवा न संहन-
नाङ्गो जरसा चोपद्रुतो भवान् सखे ! नो एवापर एते संघट्टिन इति बहुविप्रलब्धोऽप्यविद्यया विहित-
द्रव्यगुणाकर्माशयस्त्रचरमकलेवरेऽवस्तुनि संस्थानविशेषेऽहंममेत्यनध्यारोपितमिध्याप्रत्ययो ब्रह्मभूत-
स्तूष्णीं शिबिकां पूर्ववदुवाह ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दशमे क्षिपता राजा शिबिकां खां बहमुनिः ।

खदुर्वादानुवादेन विद्यायाश्च प्रसादितः ॥ १ ॥

एवं भूताविकारित्वमहसर्वज्ञयोः समम् ।

इति सर्वज्ञता सिद्धौ रहूगणकथेरगम् ॥ २ ॥

रहूगणो नाम सिन्धुसौवीरदेशयो राजा तस्यजिज्ञासुः कपि-
लाभ्रमं यदा गच्छतिस्म तदा यद्गत्तं तदाह । अयेति । इक्षुमत्या
नद्यास्तीरे तेषां शिबिकावादानां कुलस्य नाथेन एष गौरिच
कर इव च भारं वोढुं समर्थ इति धिया पूर्व ये केचन विष्टया
बलाद्गृहीतास्तैः सह प्रसभं बलाद्गृहीतः सन् मतदर्होऽपि स
महानुभावः शिबिकामुवाह इत्यन्वयः ॥ १ ॥

द्विसा परिहारार्थं इपुमात्रप्रदेशावलोकस्यानु पश्चात् या
गतिस्तस्या हेतुभूतायाः पुरुषाणां गतिः न सम्यगाहिता एक-
कथा नास्ति ॥ २ ॥

सोपालम्भं साक्षेपं सामदानमेवदपठेडु उपायेडु चतु-
र्थाच्छङ्कितचित्ताः ॥ ३ ॥

भवन्नियमानुपथास्वदाहानुवर्तिनः न पारयामो न शक्युमः ४.

कृपणाणां वच्चा निशम्य सांसर्गिकः संसर्गानामस्य एक-
स्यापि दोषः सर्वेषामेष भवितुमर्हतीति निश्चित्य रहूगण आह
इत्यन्वयः । कथम्भूत उपासिता बृद्धा येन सांऽपि खभावेन बलेति
परवशः कृतः सन् कथम्भूत प्रत्याह न विस्पष्टं ब्रह्मतेजो यस्मिन्
अस्मनाच्छङ्कनमस्मिन्न स्थितम् ॥ ५ ॥

भ्रातरिति सम्बोधनमाक्षेपाभिप्रायं व्यक्तं निश्चितम् उरु
अधिक परिश्रान्तोऽर्मात्यादीनि विपरीतार्थानि पञ्चवाक्यानि । ऊहि-
वान् प्रापितवान् । तत्रापि सुचिरं जरसा च बृद्धत्वेन । सङ्घट्टिनः
सहचरा बहु यथा भवत्येवं विप्रलब्धोऽपि वक्रोक्त्या उपहसि-
तोऽपि तूष्णीमुवाहेत्यन्वयः । तूष्णीमभाव हेतुः अविद्यया रचित
द्रव्याद्यो यस्मिन् तस्मिन् स्त्रचरमकलेवरेऽनध्यारोपितः
मिध्याप्रत्ययो येन । तत्र द्रव्याणि महाभूतानि गुणा इन्द्रियाणि
कर्माणि पुण्यपापानि आशयोऽन्तःकरणं यतो ब्रह्मभूतः ॥ ६ ॥

अथ पुनः स्वशिविकायां विषमगतायां प्रकुपित उवाच रङ्गणः किमिदमरे त्वं जीवन्मृतो मां कदर्षीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सां दण्डपाणिरिव जनताया यथा प्रकृतिं स्वां भजिष्यस इति ॥ ७ ॥

एवं बहुबद्धमपि भाषमाणं नरदेवाभिमानं रजसा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतं परिहृतमानिनं स भगवान् ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायां नातिव्युत्पन्नमतिं स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मामनाहस्य भर्तुः स्वामिनो मम शासनमाह्वामतिक्रामसि ॥७॥
चिकित्सां शारितं दण्डपाणिर्यमो यथा जनसमूहस्य शारितं करोति तथा स्वां प्रकृतिम् अप्रमत्तताम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं मृत्युभयासंभ्रममभिधाय परापरज्ञानवत्तां प्रपञ्चयितुमाह । अथेति । सिन्धुसौवीरदेशयो राज्ञः रङ्गणस्य कपिलमूर्तिं प्रष्टुं तत्त्वमिति शेषः तत्त्वजिज्ञासोर्भ्रजतो गच्छन्तः सत इभ्रुमत्या नद्यास्तीरे शिविकाया आन्तर्लिकाया ये बाहका बोढारस्ते यामन्वेषणासमये तेषां बाहकानां कुन्स्य पत्या नायेन स आङ्गिरससुतो द्विजभ्रष्टो देवाद्युपसाहितो लब्धः पीवा पुष्टावयवः युवा संहननाङ्गः सुहृदाङ्गपत्यङ्गमन्धिरेव गौरिव खर इव धुरं भारं बोढुमलं समर्थ इति धिया पूर्वं ये विष्टया बलाद्गृहीतास्तेः सहितः सन्नदहोऽपि स महानुभावः शिविकामुवाह ऊढवान् ॥ १ ॥

यदाहि शिविकावाहनसमये द्विजवरस्येभुमात्रप्रदेशावलोकास्यानु पञ्चाद्या गतिः कुटिला तस्या हेतुभूतायाः पुरुषाणां गतिर्न सम्यगाहिता एकरूपा नाभूत् इषुमात्रप्रदेशगत्यलोकानन्तरद्विजसंश्रितप्रतिकूलगतिनिमित्तवैषम्ययुक्ता पुरुषगतिरभूदित्यर्थः तदा विषमगतां सविषममूहमानां स्वशिविकामुपधार्य इष्टा रङ्गणः आधिपतयः बाहकान्पुरुषानाह उवाच उक्तमेवाह । अहो इति । अहो बोढारः ! हे बाहकाः ! साधुसम्यगतिकमत पादधिच्छेपान् कुरुत किमिति किमर्थं यानं शिविका विषमं यथा-त्प्राह्यत इति ॥ २ ॥

अथ एतदुक्तानन्तरं ते बोढारः सोपाख्यं साक्षेपम् ईश्वरस्य भर्तुः रङ्गणस्य च भाकर्थे उपायेषु सामदानविधिभेदेषु यस्तुरीयभूतयः तस्माच्छङ्किनमनसः निग्रहरूपादुपायाच्छङ्किनचित्ताः अस्मान् दण्डयेदिति बुद्धयेत्यर्थः तं यानस्य विषमगतिहेतुकं द्विजम् आङ्गिरससुतं विज्ञापयामभूवुः विज्ञापपूर्वकं कथयामासुरित्यर्थः विज्ञापपूर्वकत्वमेवाह । नेत्यादिना पारयाम इत्यन्तेन । हे नरदेव ! अयं न प्रमत्ताः किन्तु अवज्ञियमानुवर्तिनः साध्वेव सम्यगेव ब्रह्मणः अयं पुरुषोऽङ्गमेव नियुक्तोऽप्यस्माभिस्सह द्रुतं नैव गच्छत्यतो वयमनेन सह नाहुं न पारयामः न समर्थाः ॥३॥

इति कृपणानां वचो निशम्य संसर्गनिमित्त एकस्यापि दोषः सर्वेषामपि भाषितुमर्हति नूनमिति निश्चित्य रङ्गण आहेत्यन्वयः कथम्भूत उपासिता वृद्धा येन सोऽपि स्वभावेन प्राकृतेन

बलात्परवशः कृतः रजोगुणव्यासचित्तः कुपितभगः सन् कथम्भूतं प्रत्याह न स्पष्टं ब्रह्मतेजो यस्मिन् रजसा भस्मना आवृतं प्रच्छन्नं जातवेदसमग्निमिव स्थितम् ॥ ४-५ ॥

उक्तमेवाह । अहो इत्यादिना संघट्टिन इत्यन्तेन । अहो भ्रातरिति संघोषनमाक्षेपामिप्रायकं व्यक्तं निश्चितम् उर्वाधिकं परिभ्राष्टोऽस्तीत्यादीनि विपरीतार्थकानि वद्वाक्यानि एक एषोहि वान् तत्रापि सुखिरं जरसा वृद्धावेन च उपद्रुतः दौर्बल्यं प्राप्तो भवानपरे त्वद्व्यतिरिक्ता एते संघट्टिनः सह बाहका नो एव दीर्घाभ्वगमनादिकमकृत्यैव सुखिनस्तिष्ठन्तीत्येवं बहुविप्रच्छन्नोऽधिष्णिताऽपि ब्राह्मणास्तूर्ण्यां पूर्ववदुवाह तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि । अविद्ययाहंकारमकाररूपया कर्मसंज्ञया वा हेतुभूतया विराचिताः परिश्रुताः द्रव्याणि पञ्चमहाभूतानि गुणाः शब्दादयः ज्ञानेन्द्रियविषयाः कर्माणि वागादिकमैन्द्रियविषयाः अभिजल्प्यादयः गुणकर्मशब्दौ तर्हिन्द्रियाणामप्युपलक्ष्यो भाशयोऽन्तःकरणं वासना वा यस्मिन्नबन्तुनि वसत्येकरूपेणैति वस्तु ततोऽन्यस्मिन्सततविकारिणीत्यर्थः अवयवविभ्यासविशेषरूपे स्वस्वमकलंबरे तदनुवन्धिनि च अनारोपितः अहंमत्त्वेवं रूपो मिथ्याप्रत्ययो ज्ञानं येन अनहमर्थे शरीरे अहंप्रत्ययः रजतादिप्रत्ययवत् मिथ्येति मिथ्याप्रत्यय इत्युक्तम् ब्रह्मभूतः ब्रह्मसाधस्यैमापस्वयमानः तस्य ब्रह्मभावस्य साभिध्यासिद्धवर्जितः ॥ ६ ॥

अथ पुनः शिविकायां विषमं नीयमानायां सत्यां रङ्गणः प्रकुपितः पूर्वमीषरकुपित् आह । इदानीं तु प्रकुपित आहेति प्रकुपितस्यैवोक्तिमाह । किमित्यादिना भजिष्यस इत्यन्तेन । इदं किमित्याह्वानितकृत्स्नं दर्शयति । अरे त्वं भवान् जीवन्मृतो मृतप्रायः मां कदर्षीकृत्य तुच्छीकृत्य भर्तुं मम शासनमतिचरस्यतिक्रम्य वर्तसे ततः प्रमत्तस्य ते चिकित्सां दण्डं करोमि दण्डपाणिर्यमभ्रजनसमूहस्य यथा त्वं स्वां प्रकृतिं भजिष्यासि समीचीनां करिष्यसि तथा चिकित्सां करोमीति ॥ ७ ॥

एवं बहुधिकमबद्धमनन्वितमभिभाषमाणं नराणां देवोऽभिमित्याभिमानवन्तं तमसानुविद्धेनानुसङ्गतेन रजसा रजोगुणकार्येण क्रोधेन तन्मूलभूतमदेन सम्मोहितेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतनं भगवत्प्रियनिकेतनशब्दो भागवतपरः भगवतः प्रियनिकेतनशब्दो तिरस्कृता अशेषा भगवत्प्रिया निकेतना येन सः पतातिरस्कारेण सर्वेऽपि भागवतास्तिरस्कृतप्राया एवेत्यभिप्रायेणाशेषपदं प्रयुक्तं यद्वा तिरस्कृतः अशेषः सम्पूर्णः भगवतः प्रियः आश्रयो येनेति च परिहृतप्रार्त्मानं मन्थमानं योगीश्वराणां चर्या जडादिववाचरख्यं तस्मै वाक्यन्तव्युरपका परिचिता मतिर्यस्य तं रङ्गणं सर्वभूतसुहृदात्मा कृतागस्यपि सौहृदयुक्तमनाः ब्रह्मभूतो भगवान् जगदुत्पत्त्यादिकानवान् ।

श्रीमद्गीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गनिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाचरो भगवानिति ॥

किं स ब्राह्मणः भरतः विगतस्मयो विगताभ्योऽपि स्मय-
मानो हसन्निव जनेन सुप्रसन्नता योत्यते इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र पुरुषान्तरस्मत्वाद्बाहुल्येन भ्रष्टातिशयो भवतीति पुन-
रपि पञ्चस्रष्ट्यायं हरेस्तत्त्वं निरूपयति । तदर्थं ब्राह्मण्यरहृगणयोः
संज्ञापं घटयितुमाह । अथेति । इक्षुमत्या नद्यास्तटे कस्मिंश्चिदा-
भ्रमे स्थिः कपिलं मुनिं द्रष्टुं ब्रजतो रहृगणस्यान्धोलिकावा-
नकपुरुषात्वेपथ्येवखायां तस्य राज्ञः कुलपतिना प्रधानपुरुषेण
देवेनाहृष्टप्रेरकेण हरियोपसादितः प्रापितः एव पीथा पुष्टः
खरवत् धुरं शिविकां बोद्धमन्ं समर्थ इति निश्चित्य प्रसभे
पूर्वविष्टियुहीतैर्वाहकैः सह गृहीनोऽतर्द्धः वहनायोग्यः स ब्राह्मणः
शिविकामुत्राहेत्यन्वयः किं चित्रमिदमिति तत्राह । स हीति । स
ब्राह्मणो महानुभावो हि यस्मात्सस्माद्ब्राह्मणेन वाहयितृत्वमनुपपन्न-
मिदमस्यात्यन्तायोग्यं महासामर्थ्योपेतत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

युगमात्रप्रदेशस्यावलोको दर्शनं युगमात्रावलोकः तदनुकूल-
गीतगमनं यस्य स तथा तस्य गत्या अन्येषां वाहकानां पुरुषाणां
गतिर्न समन्वयिका न भवति यदा तदा रहृगणः अविबहतो
बोद्धुनाहेत्यन्वयः अतिक्रमत् पदं निर्गच्छत ॥ २ ॥

सोपालम्भं शैतर्जनमीश्वरस्य राज्ञः वचः तुर्यात्सामाद्युपायानाम्
मध्ये चतुर्थोदयडात् ॥ ३ ॥

भवतो नियमोऽनुशासनं तस्यानुपया अनुगुणमार्गोः द्रुतप्रस्म-
द्रमनानुगुणो न ब्रजति पारयामः पारं गच्छामः ॥ ४ ॥

नूतमिदानीमेकस्य सांसर्गिकः सम्बन्धात्सम्भूतः सम्भावना-
मार्गं ननु तारिखकं विचारासहत्वादितीममर्थमपिना सूचयति
अयं पुष्ट इति निसर्गोऽयं निश्चयेन सिन्धुविषयस्याधिपतिरह-
मित्यभिमानवत्कृतः पूर्णः स्वभावात्तरं राजसं प्राप्त इति वा
अत्र चोत्थितकोपः ॥ ५ ॥

अहो कष्टमित्याद्यक्षेपाः विपरीतार्थो वेदितव्याः भ्रातः सखे !
इत्याक्षेपे सम्बोधनं ज्ञातव्यं लोके भ्रात्रादिभिः सह विराधो
नान्यैरित्यत पताहरीः शब्दैः सम्बोधनं कृतमित्यर्थः संकृष्टिनः
सह वाहकाः ॥ ६ ॥

इत्येवम्विप्रलब्धोऽपि अस्मितोऽपि तूर्ण्यां भूत्वा शिविकामुवा-
हेत्यन्वयः तूर्ण्यांभावे कारणमाह । ब्रह्मेति । ब्रह्मभूतः ब्रह्मनिविष्ट-
मना इत्यर्थः मत्रापि कारणमाह । अरमेति । इतः परं भौतिकं शरीर-
गस्य नास्तीति द्योतनाय अरमेति स्वत्वेनाभिमानेऽत्यदेहे न अद्या-
नोपितो मिथ्याप्रत्ययो येन स तथा अनारमनि कर्तृत्वमिमानो
मिथ्याप्रत्ययः नरनिर्वाच्यत्वव्याः कस्माच्छरीरस्य हेयत्वमिति
तत्राह । अत्रस्तुनीति । अत्रस्तुत्वादिनित्यत्वादित्यर्थः तदपि कुत
इत्यत्राह । संस्थानेति । अवयवविभ्यासविशेषाद्ब्रह्मद्वयित्यर्थः केन
विभ्यासविशेष इत्यत्राह । अविद्ययेति । हरीच्छया प्रेरितया प्रकृत्या
विहितानां द्रव्याणां पञ्चभूतानां गुणानां सत्त्वादीनां कर्मणां
पुण्यपापवृत्त्यानामाशयः समूहो यस्मिस्तत्तथा द्रव्यादीन्या-

धेरने यस्मिन्निति वा विहितद्रव्यगुणकर्माशयं च स्वचरगत-
क्षेपरं चेति विप्रहस्तस्मिन् विचिकित्सया किम्फलमत्राह । यथेति ।
प्रकृतिं समस्वभावम् ॥ ७ ॥

एवं राजोपालब्धो ब्राह्मणः किमकरोद्ब्रह्म । एवमिति । अत्रज्ञा-
निभाषण्ये कारणमाह । रजसेति । फलान्तरमाह । निरस्कृतेति । अश-
या ये भगवत्प्रिया भागवतास्तत्कालभयमनुप्यास्तेषां निकेतं आध्यां
विप्रजन्मा यः स भरतोऽशेषभगवत्प्रियांनिकेतः तिरस्कृतोऽधिकृ-
तोऽशेषभगवत्प्रियनिकेतो येन स तथा नं मनुष्यपदं प्रक्षिप्य कि-
मिति समस्यत इतीयं शकुना तत्कालस्थितनगकेषु मानुषेष्वृषाणांमत्र-
वरोऽपि अधिकृतो राजा तुहदा वैष्णवेष्वापीत्यनेन परिहर्तव्येति सके-
भूतस्तुहदो वैष्णवास्तेष्वात्मा यस्य स तथा अत एव तुहदा
वैष्णवेष्वापि तर्हि किमिति भिक्षार इत्यत उक्तं योगेश्वरंन
योगेश्वराणां चर्पायां शुभ्यायां व्यवहारे वा नातिठगुरूपकमनि
नाशयस्तबुद्धिं स्मयमान इयेतीवशब्दो मन्द्हासस्य स्वरूपभूतत्वं
दर्शयति स्मयो नामकञ्चन दोषः स विगतो यस्मात्स तथा इव
राज्ञ आक्षेपवचनानामुत्तरम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोऽस्मिन्कृतक्रमसम्बन्धः ।

अस्य च श्रीभरतस्य भागवतपरमहंससत्त्वाद्भगवद्गुण-
संक्रान्तरत्वेन सर्वत्र समस्यापि भक्त्यात्सत्त्वं परमस्येव । ननु
भजतोऽपि न वै केचिदिति न्यायेनान्येषामात्मागामाद्यामिव तत्रा-
प्यौदासीन्यमिति महागुणान्तरं दर्शयितुमाह । अथ सिद्धिं ॥
१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

परिभ्रान्तोऽस्तीति टीकादृष्टमपि सर्वत्र नास्ति परिभ्रान्त
इत्येव सर्वत्र पाठः ॥ ६-७ ॥

ब्रह्मसूतः ब्रह्मज्ञयावेशरहितः ॥ ८-१४ ॥

श्रीमद्भिष्वनायचक्रवर्तिकृतसारायंर्द्धिनी ।

बहन्तं शिविकां स्त्रीयकद्रुक्त्यर्थकृतं मुनिम् ।

ज्ञात्वा राजावकस्याशु तुष्टाव दशमं स्फुटम् ॥

तदेवं श्रीभरतः कथापिण्याकादिभिः स्वपालकेषु भ्रात्रादिषु ननुप्र-
तिषेधितेषु च कर्मिन्वाद्वाजसंश्वपि कृपाञ्जकार्यं यतो बहुकालमपि
तेभ्यः स्वदर्शनं ददौ तथैव हृषिकेशेन पुराचारस्वकत्वाद्दतिनामसंश्व-
घातकेऽपि कृपाञ्जकारेव यनस्तेनापि प्रकारेण स्वस्य देव्याश्च सा-
दर्शनं जन्मान्तरेऽपि तन्मुक्तिकारणं कारयामामैव तथैव रहृगणो
ज्ञानित्वात् सारित्रके राजस्योचितरजसा शिविकां वाहयत्यपि कृपा-
ञ्जकारेति तत्र रजस्तमसाः प्रकाशकत्वाभावात् सर्वस्य तु
प्रकाशकत्वात् रहृगण एव भरतस्य भक्तिज्ञानादिप्रकाशां न
पूर्वयोरिति ज्ञापयन् तदुपाख्यानमात्मते । अर्थात् । परमहंस-
त्वेन सर्वत्र तस्य साम्यर्थ्याच्चत्वेऽपि महाभागवतत्वादेव कृपा-
न्यायेना भरतस्य भक्तिज्ञानवेराग्यादिकं भगवत्कृत्या ज्ञान-
गुण्यां यभूवेति एतत् कथं ज्ञापयेतेत्येतदर्थं रहृगणोपाख्यानमिति
च केचिदाहुः । सिन्धुसौवीरदेशयोनेपस्य तेषां शिविकावाहानां
कुलपतिना पीथा पुष्टाङ्गः संहननाङ्गो नक्षिष्टश्च प्रसभे यत्नात्
कृतं यथा स्यात्तथा गृहीतः अलं समर्थे इति मनसि विमाद्ये-
त्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

द्विसापरिहारार्थमिषुमात्रप्रदेशावलोकनान्तरमेव या गति-
स्तस्या हेतोः पुरुषाणां गतिर्न समाहिता न सम्यगाहिता एकरूपा
नाभूत् ॥ २ ॥

ईश्वरस्य राज्ञो वचः सोपाख्यं साक्षेपमुपायेषु सामदान-
भेददृष्टेषु मध्ये तुरीयात् चतुर्थान् दृष्टवान् ॥ ३ ॥

न वयं प्रमत्ताः किं तु भवद्वाहानुवर्तिन एव ॥ ४ ॥

निसर्गेण राजत्याद्राजसस्त्रभावेन वखात्कृतः वखात्कार-
विपयीकृतः जानधेदसमग्निं मस्माच्छादितमिव ॥ ५ ॥

भ्रान्तरियास्त्रेपाभिप्रायं सङ्गृह्यतः सङ्गिनः विप्रसङ्गः विपरीत-
वक्षणाया उपहसिनः नेन त्वं न भ्रान्तोऽसि यतोऽधुनैवात्र नियो-
जितः प्रतिपीवा भवसि दृढाङ्गश्च भवसि युवा चासि एते ब्रह्मे
तव सङ्गिनश्च तदपि त्रिरुज्जगत्या बोद्धुं न शक्नोमीति मयि राज-
न्यपि दृष्टतां किं प्रकाशयसीत्यर्थः । विप्रसङ्गोऽपि तूष्णीमुवाह ।
तत्र हेतुः अविद्यया मायया रञ्जिता द्रष्टव्यादयो यस्मिन् तत्र
स्वचरमकलेवरे न मध्यारोपितो मिथ्याप्रत्ययो येन तत्र द्रष्टव्याणि
भूतानि गुणा इन्द्रियाणि कर्माणि पुण्यपापानि आशयोऽन्तः
कारणं भवस्तुनि कलेवरेण प्राधानिकत्वेन वस्तुत्वेऽपि स्वस्य तत्-
पम्बन्धाभावाद्देवेति भावः यतो ब्रह्मभूतः यद्यपि भरतस्य
नच्छरीरं शुक्रदेवादीनामिवाप्राकृतत्वाद्नश्वरं नित्यमेव तदपि
नस्य तदानीमुत्पन्नप्रेमत्वाद्देव भगवन्तं विना अग्यत्र स्वदे-
हादौ ममत्वासम्भवात् तदानीं तेन देहेन साक्षात् सेवाया अस्वाभा-
दीतकगठयद्भ्रान्तिवैद्येनाहं स्वस्याप्यनर्पणात् सर्वेश्वरेऽपि तत्र
स्वदेहे प्राकृतत्वभानमेवातस्तत्सम्भवा श्रीशुक्रदेवेनापि तत्-
प्राकृतमिव वर्धितं वस्तुतस्तु स्वसम्भवा तद्राकृतमेव द्या-
व्यान्तं सा व्याख्या च यथा अविद्यया मायया न विहिता द्रष्टव्य-
गुणाकर्माशया यत्र तथा भूने स्वस्य चरमेऽवशिष्टे पूर्वपूर्वेषु
नष्टेषुः कलेवरेऽप्योऽवशिष्टेऽनश्वर इत्यर्थः । यद्वा सुष्ठु अचरमे अनि-
कृष्टे कलेवरे कर्मारोपत्वाभावाद्भ्रान्तुनि परमसत्ये सम्यगवस्थान-
विशेषो वैकुण्ठलोको यस्य तस्मिन्नपि प्रेमोत्थवैद्योद्वादेव प्राकृ-
तत्वे इव अहं ममेति न मध्यारोपितो मिथ्याप्रत्ययो येन सः ॥६-७॥

अथस्मन्निवृत्तमनुविद्येन प्रथितेन तिरस्कृतः अशेषः संपूर्णो
भगवतः प्रियो निकेत आशयो भरताख्यो येन तं सर्वभूत-
नुकृत् स्वरूपः स्त्रापरान्धिन्यपि कृपालुरित्यर्थः । पण्डितमानिन-
गिति तस्य किञ्चिन्मात्रज्ञानित्वं सर्वेश्वरत्वेनैव ज्ञात्वेत्यर्थः । योगे-
श्वराणां चर्या जडादिनदाचर्यां तस्यां तज्ज्ञानेइत्यर्थः स्मय-
मान इत्यन्तौ च ज्ञानिनं जानास्यथ चाज्ञानिधनुक्तिरिति इवेति
नस्य बहिरनिष्कमात् विगतस्मयः ज्ञानित्वगर्भरहितः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं द्विजवरस्य शिरःछेदप्रसङ्गेऽपि निर्विकारत्वमुक्त्वाथ शिवि-
होह्रननुर्ध्वेनभयणादावपि निर्विकारत्वं वर्णयति दशमेना-
ध्यायेन । अथेति । तस्वजिज्ञासोः रद्गणस्य कपिलाश्रमं व्रजतः
शिविकावाहपुरुषान्वेषणसमये तेषां शिविकावाहानां कुलस्य पतिना
स द्विजवर उपलब्धः प्राप्तः पीवा पुष्टः संहननाङ्गः सुरहास-
पनः एव गौरिव ऊर इव धुरं भारं बोद्धुमर्हं पर्याप्तः इति

शुक्रया पूर्वं ये विष्टया "विष्टिः कर्मकरे मूढ्ये भद्राऽऽङ्गमेरयोपु
च" इति हैमकोशात् वखात्प्रेरयोन गृहीतास्तेः स शिविकामुवाहेत्य-
न्वयः कथंभूतः प्रसभं वखादेव गृहीतः सन् अतर्होऽपि स महा-
नुभावः ॥ १ ॥

यदा शिविकोद्ग्रहणसमये पिपीलिकादिद्विसापरिहाराद्यम
इषुपरिमितप्रदेशावलोकस्यानुपभाया गतिस्तस्या हेतुर्भूतायाः पुरु-
षाणामन्येषां बोद्धव्यां गतिर्न सम्यगाहिता एकरूपाभूत् तदा रद्ग-
णाय आह ॥ २ ॥

ईश्वरस्य प्रजारक्षितुः सोपाख्यं साक्षेपं वचः उपायेषु साम-
दानभेददृष्टेषु चतुर्थोऽङ्कितचित्ताः तं द्विजवरं विज्ञापयाम्बभूवुः
ज्ञापितवन्तः ॥ ३ ॥

हे नरदेव ! वयं प्रमत्ताः भनवहिता न किं तु भवाभियमानु-
पथाः भवदीयाहानुसारिण्यः द्रुतं शीघ्रं न व्रजति भ्रान्तोऽनेन सह-
बोद्धुं न पारयामः न शक्नुमः ॥ ४ ॥

अथ रद्गण्यः कृपणानां तेषां वचो निशम्य भूत्वा सांसर्गिकः
संसर्गिनिमित्तः एकस्यापि दोषः सर्वेषां संसर्गिणामेव
भवितुमर्हतीति निश्चित्य उपासितवृद्धोऽपि रजसावृत्तमतिनिःस-
र्गेण राजसस्त्रभावेन वखात्परवशः कृतः न विस्पष्टं ब्रह्मतेजो
यास्मिन् तं रजसा मस्मना ज्ञेयं जातधेदसमग्निमिव वर्तमानं
प्रत्युवाच ॥ ५ ॥

तदाह । अहो इत्यादिना । हे भ्रातः ! स्वकं मिथितमुर्ध्वधिकं
परिभ्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एवोहिवात् प्रापितवात् तत्रापि सुषिरं
नातिपुष्टः कुशोऽस्ति भवान् न संहननाङ्गः ' शिविकावय-
वश्च जरसा च भवानुपद्रुतः संघट्टिनः सहचराः इत्येवं बहु यथा
भवति तथा विप्रसङ्गोऽपि विपरीतार्थैर्वाक्यैरुपहसितोऽपि अवि-
द्यया अचेतनस्वरूपया भगवन्मायया विहिता रञ्जिता द्रष्टव्यादयो
यस्मिन् स्वचरमकलेवरे भवस्तुनि वस्तु आत्मा तस्मिन्ने संस्था-
नविशेषे आकारविशेषे अनध्यारोपितः देहोऽस्मीति मिथ्या-
प्रत्ययो येन सः शिविकां तूष्णीं पूर्ववदुवाह ॥ ६ ॥

विपमगतायां विषमं नीचमानायां सत्यां भर्तुः स्वामिनो हे
शासनमाज्ञामतिक्रामसि चिकित्सां शास्त्रिय ॥ ७ ॥

अनुविद्येन युक्तेन तिरस्कृतः अशेषस्य साङ्गोपाङ्गस्य षोडशस्य
भगवतः प्रियो निकेतो ध्यानरूप आश्रयो येन तं ब्रह्म
अशेषो भगवान् भूतमनुभूतं ध्याने साक्षात्कृतं येन सः स्मय-
मानः स्वभावादेव हसन्निव विगतस्मयो विगतगर्भः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्री शुक्रदेवजी बोले इसकं अनन्तर सिन्धु सीवीर देश
का पति राजा रद्गण नाम का किसी समय में ब्रह्मविद्या
शीक्षने को कपिलजी के आश्रम को जाता था तब इक्षु-
मती नदी के किनारे पर पालकी होने वाले मनुष्यों के मालिक
ने दुवाने को कोई मनुष्य हुंदा उस समय देवयोग
से श्रीभरतजी मिले तब तिसने इनको देखा कि मोटा ताजा
है जवान है दृढ शरीर बाह्या है तब समुझा कि वैल
गधा सरीका खूब बीका ढाँवैगा. इस बुद्धि से पहिले पकड़े

॥ ब्राह्मण उवाच ॥

त्वयोंदितं व्यक्तमविप्रलब्धं भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर ! भारः ।
 गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वा पीवेति राशौ न विदां प्रवादः ॥ ९ ॥
 स्थौल्यं कार्श्यं व्याधय आधगश्च चुपडूभयं कलिरिच्छा जरा च ।
 निद्रा रतिर्मन्युरहं मदः शुचो देहेन जातस्य हि मे न सन्ति ॥ १० ॥
 जीवन्मृतत्वं नियमेन राजन्नाद्यन्तवद्यद्विकृतस्य दृष्टम् ।
 स्वस्वाम्यभावो भुव ईड्य ! यत्र तर्षुच्यतेऽसौ विधिकृत्ययोगः ॥ ११ ॥
 विशेषवृद्धेर्विवरं मनाक्च पश्यामि यन्न व्यवहारतोऽन्यत् ।
 क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्यं तथापि राजन् ! करवाम किं ते ॥ १२ ॥
 उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थां गतस्य मे वीर ! चिकित्सितेन ।
 अर्थः कियान् भवता शिञ्चितेन स्तव्यप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः ॥ १३ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर उपशमशील उपरतानात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्मा
 रब्धं व्यपनयन् राजयानमपि तथोवाह ॥ १४ ॥

भाषाटीका ।

वेगारीयों के साथ इनको भी पकड़ लिया यद्यपि ये इस लायक नहीं थे तथापि जबरदस्ती करने से महानुभाव होने से पालकी को देने लगे ॥ १ ॥

जब हिंसा के भय से एकवाण के जाने पर्यन्त दृष्टि करके जीर्णों को बचाकर चलने से सबकी आँख उनके साथ नहीं मिली तब पालकी को ऊँची नीची होनी देखकर दोगे वाले मनुष्यों ने रङ्गना बोले हैं दोगे वाले ! अच्छे लो क्यों पालकी को टूटी करने हो ॥ २ ॥

तब लो वे सब लोग राजाके भयानक वचन को सुनकर मारने से शङ्कित होकर भरतजी को राजा के भागे बताने लगे ॥ ३ ॥

जब लोग बोले हैं राजन् ! हम लोग प्रमाद नहीं करने हैं आपके हुकम पर चलने हैं अच्छे ही दोगे हैं यह मनुष्य अभी बकड़ा गया है यह जल्दी नहीं चलता है इस के साथ हम लोग नहीं टाँसकते हैं ॥ ४ ॥

निश्चित है कि सङ्का दोष एक का हो तो भी सब सङ्काओं को लगता है इस प्रकार से उनके दुश्चिन्त वचनों का भ्रमण करके रङ्गना राजा वृद्धों के उपासना करने वाले हैं तो भी स्वभाव के परम्वर होने से कुछ कुपित होकर रजोगुण की बुद्धि से त्रिपी हुई अपि सरिके छिपे मन्नेजवाले ब्राह्मण अष्ट भरतजी से बोले ॥ ५ ॥

हे साह ! मालूम होता है कि तू बहुत भ्रमिन्त होगया है यही रस्तातक मनेजा ही टाँसाया है बड़ी देर में

तू तो बड़ा मोटा नहीं है बड़ शरीर बाळा नहीं है बूढा होगया है हे सखे । तेरे साथ वाले दूसरे ए खोग तो नहीं डोते हैं इस प्रकार से बहुत कठोर वचनों के कहने परभी ब्रह्मभूत भरतजी महान भे रञ्जित महाभूत मन्वादिगुण इन्द्रिय पुण्य पाप वाले अपने मन्व्य शरीर में तुच्छ होने से मैं तू मेरा है ऐसा मिथ्या प्रतीति को आरोप न करने से चुपही पहिले सरिके पालकी को देने रहगये ॥ ६ ॥

तदनन्तर फिर भी अपनी पालकी के विषय होने से कुपित होकर रहूगया राजा बोले ॥ ७ ॥

क्यों रे यह क्या है तू जीत ही मरे मरी का मेरा भना-दर करके मालिक की आज्ञा का नहीं मानता है तू पागळ होगया है जैसे यमराज सब मनुष्यों को दगड देते हैं तब मैं तेरी दवाई करूंगा जिससे तेरी अकळ ठिकाने आजायगा ॥ ८ ॥

श्रीभरस्त्रामिह्वनभाषार्थटीपिका ।

तत्र वक्रोक्त्वा यदुक्तं त्वं न श्रान्तो न च दर्शिमध्याममा गत इति तत्रोत्तरमाह । त्वया यदुदितमुक्तं श्रमादि नास्तीति तदुच्यते स्फुटं तत्तथैव । अविप्रलब्धं विप्रलम्भो न भवति । तद्वगाह । हे वीर ! यदि मारो ताम कश्चित्कस्यास च भर्तुर्वाद्दुर्बलस्य यदि स्यात् स च मे यदि प्रसक्तः स्वान्दर्शितामी भाराभावादिप्रलम्भः स्यात् स्तेनदस्ति भारस्य वादुश्चागिरुप्यत्वात्तमम च तस्मैयन्धाभावात् तथा गन्तुरधिगम्ये प्राप्यमध्वा वा यदि स्यात् । अद्वेति पाठ साक्षात्परभाषेतः । तत्र मे यदि स्यादित्यादि योज्यम् । यद्वेत्तं नातिपीवेति तत्राह । चेतनमुद्दिश्य त्वं पीवेति प्रयादां चित्ता

स चापि पाण्डवेय ! सिन्धुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायां सम्यक् श्रद्धयाऽधिकृताधिकारस्तद्दृढग्रन्थि-
मोचनं द्विजवच आभुत्य बहुयोगग्रन्थसम्मतं त्वरयाऽवरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृतः क्षमापयन्विगत-
नृपदेवस्मय उवाच ॥ १५ ॥

कस्त्वं निगूढश्ररसि द्विजानां विभर्षिं सूत्रं कतमोऽवधूतः ।

कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मात् क्षेमाय नश्रेदसि नोत शुक्रः ॥ १६ ॥

भीष्मस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

विदुषां न भवति किन्तु मूर्खाणाम् । यनोऽयं प्रवादो राशौ भूत-
सङ्के देहे एव न स्वात्मनि देह एव पीनो नाहमित्यर्थः ॥ ९ ॥

एतत्प्रपञ्चयति । स्थौढ्यमिति । कलिः कलहः । अहङ्कारेण
मदश्च देहेन सह नदभिमानेन जातस्य हि भवन्ति मम तु निरभि-
मानस्य न सन्ति यद्वा । देहे जाते यो जानस्तस्यैव तानि मम
तु तत्र न जातस्य न सन्ति ॥ १० ॥

यद्योक्तं जीवन्मृतेऽसीति तत्राप्याह । जीवन्मृतत्वं न केवलं
मम किन्तु विकृतस्य सर्वस्यापि परिणामिनो दृष्टम् । यद्यस्मा-
द्विकृतं प्रतिक्षणमाद्यन्तवत् । यदुक्तं भर्तृशासनमतिचरसीति
तत्राह । खं च स्वाम्यं च तयोर्भावः सत्ता हे ईड्य ! यत्र पक्षे ध्रुवो
यदि व्यवास्थतः स्यादित्यर्थः । तर्हि विधिनिर्वाहः कृत्यं कर्म तयो-
र्योगो ध्रुव उच्यते उचितो भवति । “उच्च समवायं”, इति धातुः
यदि तु तत्र राज्यभ्रंशो मम च राज्यं स्यात्तदा सर्वमतद्विप-
रीतं स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु यावद्वाजाहं तावत्तत्र स्वामी भवाम्येवेति चेत्तत्राह ।
विशेषो राजभृत्यादिभेदस्तद्भुञ्जेर्विधरमवकाशं व्यवहारादन्वयप्र-
पद्यामः । मनाक् च ईषदपि अथापि तवायमभिमानश्चेत्तर्हि ब्रूहि
किं ते करवामेति ॥ १२ ॥

यदुक्तं प्रमत्तस्य ते चिकित्सां करोमि यथा खां प्रकृतिं
भजिष्यन् इति तत्राह । उन्मत्तादितद्वर्तमानस्य वस्तुनः स्वसंस्थां
ब्रह्मभावं गतस्य भवना कृतेन चिकित्सितेन द्रवडनं शिचि-
तेन वा कियानर्थः मुक्तस्वार्थानर्थयोरसम्भवात् । यदि पुनरहं
न मुक्तः किन्तु पमत्तः स्तब्धः एव नथापि मम शिक्षादिकं विष्ट-
पेषणावन्नचर्यमित्यर्थः नहि जडस्वभावः शिक्षयापि गदूकर्तुं
क्षमिष्यति इति ॥ १३ ॥

अनुवादरूपया परिभाषया भाषणेन तं प्रत्युत्तरं दत्त्वा उपर-
तमनाम्ने देहात्मत्वे निमित्तमविद्या यस्य आरब्धफलं कर्म क्षप-
यन् ॥ १४ ॥

हे पाण्डव ! सम्यक् या श्रद्धा तयैव तत्त्वजिज्ञासायां प्राप्ते
ऽधिकारो येन । यथा दर्शपूर्णमासाधिकृतस्यैव गोदोहनेन पशु-
कामस्यापः प्रणयेदिति गुणफलसम्बन्धोऽवधिकारः । एवं सात्त्विक-
श्रद्धायामधिकृतस्यैवाधिकार इत्यर्थः । बहुयोगग्रन्थसम्मतं
द्विजस्य तद्वचः भूत्वा विगतां नृपदेवोऽधिराज इति स्मयो
गर्षो यस्य ॥ १५ ॥

द्विजानां मध्ये कतमः यतः सूत्रमुपधीतं विभर्षिं । यद्वा दत्ता-
त्रयादीनां मध्ये कतमोऽवधूतः । इहापि कस्मात् हेतोः प्राप्तः

नोऽस्माकं क्षेमाय चेत् प्राप्तः तर्हि शुक्रः कपिलो मुनिर्न भवति
। कम् उतेति वितर्कं ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र यदुक्तं वक्रोक्त्या त्वमुक्तं परिभ्रान्तो दीर्घमध्वानमेक
एवोद्दिष्टानित्यादि तत्रोत्तरमाह । स्वयेति । यत्त्वयोक्तं तद्वचकं
स्पष्टमविप्रलब्धं लोकरुप्या सत्यं तद्वचसां विपरीतार्थपरत्वेन
दीर्घमार्गागमनपरिभ्रमस्यौघ्ययौवनाद्यभिप्रायकायेन प्रवृत्तत्वा-
च्चलोकदृष्ट्यासत्यमेव तथाप्यन्यगतानामेतेषामन्यत्रारोपेण प्रवृत्त-
त्वात्परमार्थदृष्ट्या सत्यमेवेति भावः तदेव व्यनक्ति । भर्तुरिति ।
भर्तुरित्यादिषु तवानुपप्लेयान्वयः यदि भर्तुर्भारः तत्प्रयुक्तः
भ्रमश्च स्यात् स न मे स्यान्मम भरणाभावात् यदि गन्तुरभिगतत्वं
गन्तव्या भूमिः स्यात्स न मे श्रद्धा साक्षात्स्थात्साक्षात्प्रमत्तस्याप्य-
भावात् पीवा पीन इति वादो राशौ भूतसङ्कान्ते देहे स्यान्न मे स्या
दिति विदुषामात्मयापारम्भविदां प्रवाद इत्यर्थः ॥ ९ ॥

न मेत्युक्तम् प्रपञ्चयति । स्थौढ्यमिति । व्याधयः शरीरोद्भवा
रोगाः आधयः मनःपीडाः भयमागामिदुःखदर्शनजं ज्ञानं कलिः
कलहः इच्छा कामः दम्भो वञ्चनं रतिर्विषयासक्तिः मन्थुः
क्रोधः अहमहङ्कारः अनात्मन्यात्माभिमानहेतुः मदः मोहः
एते बाह्याकारा अन्तराकाराश्च सर्वे देहेन सहजातस्यापि मम
स्वतो न सन्तीत्यर्थः एते देहे एव न जातस्याजातस्योत्पत्त्यादिरहि-
तस्य मे न सन्तीति वार्यः ॥ १० ॥

यदुक्तम् । जीवन्मृत इति तत्राह । जीवन्मृतत्वमिति जीवत्वं
श्वासवत्त्वं मृतत्वं त्यक्तपूर्वावस्थत्वं चैतन्यहान्यत्वं वा एत-
दुभयं हे राजन् ! यदाद्यन्तवदुत्पत्तिविनाशवत्तस्य विकृ-
तस्य देहस्य दृष्टं नत्वात्मन इत्यर्थः यदुक्तं भर्तृशासनमतिचर-
सीति तस्वस्वामिभावं प्रतिक्षिपति । स्वस्वामिभावो यत्र ध्रुवः
नियतः ईड्य ! हे राजन् ! तत्र नियतस्वस्वामिभाववस्तु पुरुषेषु-
विधिप्रकृत्ययोगः विधिनिर्वाहः शासनमिति वाच्यं कृत्यं कर्म च तयो-
र्योगो ध्रुव उच्यते उचितो भवति उच्च समवाये इति धातुः
यथोर्जाविशयोः स्वस्वामिभावसम्बन्धो नियतस्तथोरेव नियमेन
प्रयोज्यप्रयोजकभावः त्वं चेन्न नियमेन भर्ता कालभेदेन यदि
तु तत्र राज्यभ्रंशः मम च राज्यं स्यात्तदा विपर्ययसम्भवात्
ममो न तत्र प्रशास्तृत्वं स्वतोऽस्ति भतः स्वस्य स्वामित्वबुद्धि-
भ्रान्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

त्वं भृत्यः अहं स्वामीति वैषम्यदुःखेर्विधरमवकाशं मनागीव-
दपि व्यवहारत उक्तिमात्रादन्वयत्र न पद्यामः तत्रैवं सति क
ईश्वरः किमीशितत्वं न त्वमीश्वरो नाहमीशितत्वं ; यद्ययमर्थस्त-

भीमशिरावधवाचं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निष्ठः अथापि किं कुर्मः अर्थोऽर्थान्तरव्यथा कर्तुंमशक्ये-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

यदुक्तं प्रमत्तस्य ने चिकित्सां करोमीति तस्योत्तरमाह ।
उन्मत्तानि । अस्मिन् प्रज्ञात्मकं स्वात्मनि संस्थां निष्ठां "प्रज्ञा-
संस्थाऽमृतत्वमेत" इति भूतो संस्थावाच्यस्य निष्ठापरत्वेन प्रयो-
गादिप्रतिबोधोपायनाया अविच्छेदः स्वसंस्थां प्राप्तस्य उन्मत्तादी-
ननुकुर्वतः तज्जनानाङ्गादिपरिभवार्थिनां मम हे धीर ! चिकि-
त्सितेन द्रव्येण वा कियानयः स्वत्कृतं प्रहरणादिकं नानिष्ठं स्याद-
त्यर्थः यदि पुनरुन्मत्तं स्वसंस्थां गतः किन्तु प्रमत्तः संस्थांयत्र
तथापि स्वसंस्थां प्रमत्तस्य मम चिकित्सादिकं पिष्टपेषणवद्भवत्यर्थ-
मेव ज्ञानरहिते माहं संसारजनने यत्रथा चिकित्सां दण्डप्र-
दानं तन्पिष्टपेषो निष्कृतः पूर्वमेव संसारव्यसनानुरत्वादित्यर्थः ॥१३॥

अनुवादपरिभाषयानुवादरूपभाषणपूर्वकम् एतावत्प्रत्युद्गीयं
प्रतिगच्छन् कृत्वा उपशमः भक्तोऽधिकं शालं यस्य उपगतं
निरस्तमनात्मनो देहान्तरस्य निमित्तं येन सः त्रिधया
निरस्तं देहान्तरमन्वन्धापादकपूर्वोत्तरसञ्चितानुपगतप्रामादिक-
बुद्धिपूर्वकभेदमिष्टपुण्यापुण्यरूपपापः आरब्धमनुपगतप्रारब्ध-
रूपमपि कम पुण्यापुण्यरूपम उपभोगेनानुभवेन उपनयन् स
मुनिवरः तत्रथैव पुर्ववद्वाजयानमप्युद्वान् ॥ १४ ॥

हे पाण्डुके ! स चापि सिन्धुनौवीरपती रङ्गगणोऽपि सम्यक्
वा भ्रष्टा तथैव तस्वविजिज्ञासायामधिकृतः प्रान्तोऽधिकारभावो येन
अधिकारः प्रस्तुतः प्रारम्भ इति यावत् तस्वाजिज्ञासायां कृतारम्भ
इत्यर्थः अज्ञानविमोचने बहुयोगप्रणयसम्भते बहुविधाध्यायशास्त्र-
सम्भते च द्विजवच आभूत् भूत्वा विगतो नरोणां देवाधिगज-
वति स्मरुं गतो यस्य सः शिविकायास्वरयावरुणावतीयं
नरपादमूत्रमुपसृतः द्विजपादमूत्रं प्रति प्रणतः क्षमापयन् वक्ष्य-
माणमुवाच ॥ १५ ॥

तदेवाह । द्विजानां मध्ये एवं कतमः निशूदः अनभिष्यक्त-
ब्रह्मवचसः चरसि नाहं द्विज इति चक्षे यतः । सूत्रमुपशतम
अर्धं अतस्त्वमवचूनः सर्वैः परिभाष्येषां ज्ञाननिष्ठः कस्य
पितृगुरोर्वा असि पुत्रः शिष्यो वासि कुत्र भवः इहापि कस्मा-
द्धेतोः प्राप्तः नोऽस्माकं क्षमाय चेत्प्राप्तः किं शुकुः कापलो
मुनिर्भवसि किम उतेति वितर्के ॥ १६ ॥

भीमशिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उरु परिभ्रान्तो दीर्घमध्वानमेक ऊहितवान्मुचिरामिति यद-
श्यायि राहो तत्रोत्तरमाह । स्वयेति । ओ वीर ! निरूप्यमाणो सति
यद्यहं भर्ता यदि च भर्तुं मम स भारः स्याद्यदि वाहं गन्ता
यदि वा गन्तुं मेमाधिगम्यं विषयावश्यं किञ्चित्स्याद्यदि घाघ्वा मार्गः
किञ्चित्स्यात्सि त्वयोदितमिदं सर्वं इयत्कं स्वष्टमविप्रलब्धं सत्यं
भवेत् किन्तु नाहं भर्ता न तत्रां भारः नाहं गन्ता न तत्राङ्गन्तव्यं
नतमां मार्गं इत्यर्थः अस्त्वन्धे शिविकाहण्डस्य प्रत्यक्षसिद्ध-
त्वात् कथमेतद्वचनमित्यत उक्तं व्यकमिति "भर्ता सन् त्रियमाशो
विभर्ति य उ त्रिधातु पृथिवीमुत् घाय" इत्यादिभूतो मरणादेर्हरिनि-
यतन्वस्य इयत्कमुकत्वात्तद्विभ्रामयेह भरतेनोच्यत इत्येतदपि
पर्यायविकारिरिति चिन्तयन्मृषामन्वीदिति स्मृतिसिद्धं यदुक्तम्

नाति पीवेति तत्राह । पीवेति । पञ्चभूतात्मके शरीरे पीषति यः प्रवादः
अनौ विद्वां ज्ञानिनां पक्षे न शोभते देहस्य परिणामित्वेन
चेतनस्यापरिणामित्वेन सिद्धत्वात् ॥ ६ ॥

नातिसंहननाङ्ग इत्यादि यदुक्तं तत्राह । स्थौल्यमिति । अत्र
हिदाद्य एवार्थे स्थौल्यत्वाद्यो देहेन जानस्य देहाभिमानिनो ह्यत्र
मान्त्वं न मे सन्ति देहाभिमानाभावात् "देहमानी देहजानो विद्वां
घञ्जिन" इति वचनात् देहाभिमानिन एव स्थौल्यत्वादि कानि
नान्यस्येति बोद्धव्यमरातस्मन्द्वा अहमहङ्कारः ॥ १० ॥

जीवन्मृतोऽपीत्यस्योत्तरमाह । जी- मृत्यमिति । भाष्यतत्रदु-
र्त्वात्तद्विनाशव्यस्य विद्वत्स्य जडस्य नियमेन जीवन्मृतत्वं
दृष्टं तथाहि जीवन् प्राणयोगेन चेष्टावत्त्वं मृतत्वं प्राणत्यागेन
रतिजलज्वालामुखराहित्यमेतच्छरीरस्याविनाभूतं प्राणयुक्तेरस्या च
"जडं जीवन्मृतं स्मृतम्", इति स्मृतः न चैवं मम चेतनस्य देहयो-
गवियोगजलज्वालजन्ममरणं अन्तरेण स्वतो विकाराभावो नाद्यत्न-
वत्त्वायोगात् "नित्यां नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्" इति भूतेः देहस्य
सर्वथा नाशादनाशाच्चेतनस्य चेत्यादेभ्य अत एव देहेन जातस्य-
त्युक्तं यच्च मां कर्तृकीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसीत्युक्तं तत्राक-
शांयति भावेनाह । स्वस्वामीति । यत्र यद्येव स्वस्वामिभावो भूवः
सत्य इति स्वयोरुच्यते तर्ह्येनाच्युते हरी मुख्य इत्युच्यतां "एव
सर्वेश्वर", इति भूतेः ननु त्वयि तवास्मात्स्वकात् भूत्व्यमेव
मुख्यं तदुक्तं "स्वामित्वं तु हरेरेव मुख्यमप्यत्र भूत्येति एव
राजा दृष्टनाथ" इति वचनात् अच्युते मुख्यत्वं कथमत्राहेतीति
"मम स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य पतिरेव च" इति स्मृतेः सन्ध्योपा-
सनवन्मम स्वामी हरिरर्तान्तिकतस्यतालक्षणां योग उपासनं
हरावेव विहितमिति यस्मात्तस्मादिति शेषः भूव इति विशेष-
णादन्यत्राभूवस्य न्यायप्राप्तत्वाच्च ॥ ११ ॥

"एको ह्यहो न द्वितीयोऽप्यनस्य" इतिभूतेः रुद्रादीनामपि
स्वामित्वप्रतीनेरिति तत्राह । विशेषबुद्धेरिति । मनागीवदपि विशेष-
बुद्धे रुद्रादीं मुख्यबुद्धेश्वरमथकाशं स्वामिशब्दप्रवृत्तिविभक्तं
न पश्यामि भरतस्यापरोक्षज्ञानित्वेन करतलामलकवदशेषशब्दप्र-
वृत्तिनिमित्तस्यापरोक्षत्वात् पश्यामीत्युक्तं तस्मादेतद्देशेन महा-
निति सूचितं चशब्देन कर्णाताडितघच्छूयमाणास्य कथं नोद-
नमिति तत्राह । यद्व्यवहारतोऽन्यदिति व्यवहारतोऽस्मकदिलक्षणा-
द्यदन्यन्मुख्यं तदिति शेषः अतो देवेषु प्रतीयमानं यस्वामित्वं
तद्विरनियतामिति बोद्धव्यं तदुक्तं देवेषु तन्नियत्वा चेति अनेन
हरिमन्तरेण देवेषु यथा तारनस्य स्वामित्वं मुख्यमिति च ज्ञान-
व्यम तर्हि सिन्धुपतिरिति व्यपदेशो मम कथमित्यतो वाह ।
विशेषेति । सन्धर्वैरुत्प्रेषामुद्दिश्य व्यवहारो ननु मुख्य इत्यर्थः
एतदप्युक्तं स्वदादेव्यांघहारिकमिति आदिशब्देन भवन्तो देहा-
धिपतय इति गृह्यते अस्तु व्यावहारिकमतः किं तत्राह । क ईश्वर
इति । हरी देवेषु च स्वामित्वमनेऽन्यत्र मानुषेषु तस्य व्यत्या-
सात् को विशेषः व्यवहारमात्राभिर्मुखमिति तत्र तस्मिन्पक्षे
स्थितं मनुष्येषु क ईश्वरः स्वामी ईशानस्य समर्थनीयं च किं
न किमपीत्यर्थः तदुक्तम् "मानुषेषु विशेषः को व्यवहारेऽस्मृते वद"
व्यत्यासादिति तत्र हरी देवेषु स्वामित्वं मुख्यमो यथाक्रमं स्थितेऽ-
न्यत्र क ईश्वर इति वा यथा मानुषेषु स्वस्वामिभावस्य व्यत्यासां न
तथा देवेषु स्थिति द्योतनाय तत्रैति तदुक्तं नहि देवेषु व्यत्यासः स्वामिता-

श्रीमद्भक्त्यध्वजर्तार्यकृतपदरत्नावली ।

कृत इति एषं चिन्तार्यमागोऽन्येष्यो जीनेभ्यस्तत्र निशोपामानेऽपि
संभावनायै तत्र स्वामिन्मङ्गीकृत्याप्यस्वामिः किं कर्तव्यं तद्वदत्य-
भिप्रेत्याह । अथार्थानि । विशेषबुद्धेर्यद्विचरं पश्यामि तद्व्यनहारतो
ऽन्यत्र कृतः मनागन्पमहाविषयत्वादिनि वान्वयविशेषः अविशिष्टं
पूर्ववत् ॥ १२ ॥

प्रमत्तस्य ते करोमि चिकित्सामिति यदुक्तं तत्र शृण्वि-
त्याह । उन्मत्तानि । उन्मत्तादिस्वरूपानि च तन्त्रे हर्गै र्स्थितम्
या प्राप्तस्य मे चिकित्सामितेन दृग्दलशरणं भवता शिञ्जितेन विहि-
तेन तत्रार्थः कियान्न कोऽपि तत्र रोदनादिदर्शनेन मम मनस्तु-
त्तिर्भवतीति तत्राह । स्तब्धश्चार्त्ता प्रमत्तश्चाति स्तब्ध-
प्रमत्तः तस्य पिष्टपेषणवाक्त्रिफलं चिकित्सितं शिक्षामहद्ये-
यापि निर्मुक्तदेहाभिमानस्य मम इवयानुभवाभावेन रोदनाद्यनु-
ब्यादिति द्विगुण्यतकापवाहना दग्धदेहस्तपमन्तरेणाप्यन्तःप्रयो-
जनं नास्तीति भावः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणः पुनः किमकार्षीदत्राह । पतावदिति । तथा पूर्ववदु-
वाहेति अनुवादपरिभाषया उक्तस्य पुनश्चनमनवादपरिभाषा
तथा अनुदानुद्येत्यर्थः अनारम्भा देहस्तन्मन्वन्धनात्कर्म देहान्तरग्रहणं
तस्य निर्मितं कारणं तदुपरते निवृत्तं यस्य तत्तथा तादृशमारब्धं
फलदानायोऽनुभवं कर्मोपभोगेन व्यपनयन् क्षपयन् यथा देहान्तरो-
पत्ये न स्यात्तथा भुञ्जान इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स रद्गण्यस्ते परित्यज्यान्येन वाहयित्वा विवक्षितगम्यं गतः
किं नेत्याह । स चेति । अपिपदेन स्त्रोक्तस्य गर्हितत्वं सूचयति ।
अधिकृताधिकारः । उपदिष्टानप्रहणयोग्यतावान् बहुयोगप्रस्थमत्-
मनेकयागशास्त्रसिद्धं हृदयप्रस्थिरहृद्गुणरबन्धस्तं मोचयतीति हृद-
यप्रस्थमोचनं तत् ॥ १५ ॥

कः किं जातिविशिष्टः न दृश्यते किं सत्यमित्याह । द्विजानामिति ।
सूत्रं लक्षणं यज्ञोपवीतमात्रं मखिनं धनुप्रस्थिवरं न दृश्यते अतः
संशयः किं कैश्च विधा बहुषो योगीन्द्रा भवन्ति तेषां मध्ये त्वं
कतमोऽवधूतः योगीन्द्रः कस्य योगीन्द्रस्य वंशे जातोऽसि कुत्रत्यः
कस्मिन्देशे विद्यमानः इहास्मिन्देशे कस्मात्कारणाद्भूः संघदि-
तोऽस्माकं क्षमायासि तर्हि शुक्रः कपिलः वासुदेवः उत किं स न
भवति तत्त्वज्ञानसागम्यभावादित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सम्यक् भ्रष्टया श्रीगुरुविषयया ॥ १५—१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथेदर्शिनी ।

ज्ञानिमाननमेने ज्ञानेनेव परास्तीकृत्य कृपविषयाभीत्यभिप्रे-
त्याह । त्वयोदितमिति । तत्र विरुद्धलक्षणाया यदुक्तं त्वया त्वं न
आन्तो न दीर्घमध्वानमागत इति तद्विप्रलब्धं अथार्थमेव नत्वा-
क्षेपः यतो भर्तुः शिविकावाहकस्य भारो यदि मे मम स्यात्तदा
म विप्रलम्भः स्यादिति सम्बन्धः अहं देहाद्भिन्नो बोद्धेव न भवा-
मीति भावः । एषं गन्तुरित्यादि अधिगम्यं प्राप्त्यं स्थानादिक-
मध्या वा यस्त्वयोक्तं त्वं पीवा भवसीति तत्र राशौ भूतानां राशि-
रूपे देहे विहां धिदुषां अबादो न भवति किन्तु सत्यमेव पीवत्व-
मित्यर्थः । मधि चेतनस्वरूपे तु प्रवादः कत्रहु पवेति भावः ॥ १८ ॥

न केवलं पीवत्वमेव मे नास्त्यपि त्वन्येऽपि देहधर्मो न वर्तन्त
इत्याह । र्थान्तर्यमिति । देहेन सह यो जानस्तदभिमानो जीव-
स्तस्यैव हि निश्चिन्तं सन्नि नतु मे निरभिमानस्य ॥ १० ॥

यद्योक्तं जीवन्मृतोऽस्मीति तत्राप्याह । जीवन्मृतत्वमिति । य-
त्त्वया मम देहाभिमानित्वमेव निर्धारितं तदपि जीवन्मृतत्वं निय-
मेन ममेव केवलं न किन्तु सर्वैक्येव विकृतस्य परिणामिनो
हृष्टं प्रत्यक्षमेव यद्यस्मात्कृतं प्रांतस्त्यामेवाद्यन्नवत् यद्योक्तं
भर्तृशामनमतिचरसीति तत्राह । स्वञ्च स्वाम्यं स्वामित्वञ्च
तयोर्भाषो विद्यमानत्वं म च यत्र यदा ध्रुवः स्थिरः स्यात्तर्हि विधि-
कृत्ये शिविकानहनादिकर्मणि योगः अयं जनो युज्यतामिन्मु-
च्यते कथ्यते उचिता वा भवतीति "उच स्तथाये," इत्यस्य रूपं
यदि तु नव राज्यभ्रंशो मम राज्यं स्यात्तर्हि त्वामप्यहं शिविकां
वाहयन् किमिदमर इत्यादि कथयेयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु यावद्वाजाहं तावत्सव खात्री भवाभ्येवेति चेत्तत्राह ।
विशेषो राजमृत्यादिभेदस्तद्व्यतिथिधरमवकाशं व्यवहारादन्यत्
न पश्यामि मनाक् इपदपि तथापि तवायमभिमानश्चेत्तर्हि इह
किं ते करवामेति ॥ १२ ॥

यद्योक्तं प्रमत्तस्य ते चिकित्सां करोमीति तत्राह । उन्मत्तादि-
वद्वर्त्तमानस्य वस्तुतस्तु स्वसंस्थानमन्तर्निष्ठां गतस्य चिकित्-
सितेन कायिकेन वाचिकेन वा दृष्टेन कियानर्थः साधयि-
तव्यः मुक्तानामर्थानर्थयोरप्रहृष्टात् यदि पुनरहं नृमुक्तः किन्तु
प्रमत्तस्तत्त्व एव तदापि शिक्षितेन स्वदत्तदयडेन पिष्टपेष एव
भवति यथा पिष्टं वस्तु प्रहारेणापिष्टं न भवति किन्त्वति-
पिष्टं भवति तथैव प्रमत्तस्य हृदयेन प्रमत्तता न शान्यति किन्त्व-
तिप्रमत्तता स्यात् ॥ १३ ॥

अनुवादरूपया परिभाषया भाषमाद्येन उपरद,मनात्मस्य
देहात्मभावस्य निमित्तमविद्या यस्य सः ननु स्वदेहाभिमानं
विना तद्व्योऽनूद्य सोदुमसमर्थ इव समाह्वानः कथं तथा प्रत्यु-
क्तवास्तत्राह । उपभोगेन राजोचितैश्चर्यभोगेन ज्ञापितं यत् रद्-
गण्यस्य प्रारब्धं कर्म तदपि व्यपनयन् व्यपनन्तुम् अनुवादमिषेण
रूपया स्वोपदिष्टतदनुष्ठितया उक्तैव तत् प्रारब्धमपि दूरीकर्तुं
मित्यर्थः । यद्वा प्रेयोऽन्यद्वैद्येन स्वस्य भक्त्यामननात् उपभोगेन
शिविकाभारोऽहनादिना मारब्धफलं कर्म व्यपनयन् व्यपनवा-
मीति ममसि भावयन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥

अधिकृतः प्राप्तोऽधिकारो येन सः ॥ १५ ॥

द्विजानां मध्ये त्वं कतमः यतस्त्वं सूत्रं विभर्षि भवचूतः किं
दत्तात्रयोऽसि कस्य पुत्रोऽसि कुत्रत्यः किं देशजन्मासि नोऽस्माकं
क्षेमाय प्राप्तश्चेत् शुक्रो नारायणो नासि उत तदवतारः कपिलो
नासि ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

कापिलानां मते अद्भ्यःप्रधानपरिणामभूतेषु भारवाहका-
दिषु मारदिकेषु च पदार्थेषु ब्रह्मरहितं भवति तेषां ब्रह्मकार्य-
नाभावात् स्वमते तु "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादिभूतेः
सर्वैक्यं ब्रह्मकार्यत्वात् "कारणं तु ध्येयः सर्वं कश्चिद् ब्रह्म तज्जज्ञानिति
शान्त उपासीत" इत्यादिभूतिभ्यः ।

श्रीमच्छुकदेवकृतमिन्द्रात्मप्रदीपः ।

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
 शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविचरितः ॥
 तुल्यानन्दास्तुतिर्भोगी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
 अनिक्तः स्थिरमार्तुर्यो गच्छकः स मे प्रियः ॥
 यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
 तस्याह न प्रणश्यामि स च मे न प्रणशयति ॥
 वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ।
 वासुदेवात्मकं प्राहुः क्षेत्रज्ञमेव च ॥

इत्यादिस्मृतिप्रयत्न मनत्रं ब्रह्मात्मकवद्दर्शी मुनिः तत्र विपरीताय-
 वाक्येन यदुक्तं त्व न भ्रान्तो न च दीर्घमध्वानमागतः न चासहाय
 इति तत्रोत्तरमाह । त्वयोदितमिति । त्वया यदुक्तं भ्रमादिनास्तीति
 नद्वयकं स्फुटम् । अविप्रलब्धमपहास्यमात्रं न भवति भ्रान्तवद्-
 रगामिन्त्वासाहायत्वाभावात् परभावापन्नस्य ममैति भावः किं तु
 याह भागे भर्तृवोदमे स्यात् न च सर्वे भावोपलक्षितं पदार्थजानं
 ब्रह्मात्मकं स्यात् नहा विप्रलब्धं स्यादिति शेषः यदा तु भारः
 बोधुमं न स्यात् "तत्र को माहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः । ऐतदा-
 त्ममिदं सर्वम्" इत्यादि श्रुतेः सर्वस्य बोधुत्वादेः ब्रह्मात्मकत्वात्तदा तु
 त्वयोदितं न युक्तमिति भावः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्व पश्यतो मे
 भ्रमादिनास्तीति क्वचितोऽर्थः "द्वितीयाद्यै भयं भवति, इति श्रुतेः एवं
 यदि अध्या गन्तुस्ते अधिगम्यं भ्यात्तदा त्वयोदितं विप्रलब्ध
 भवतु सर्वस्योक्तधृत्या ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धाने तु तत्र युक्तमित्यर्थः
 यद्योक्तं नातिपीडयति तदपि राशौ पाञ्चभौतिकं देह युक्तम् । विदा-
 मात्मविदां तु पीडयति प्रवादां न भवति पीडा स्थूलो देह एव
 न त्वात्मः ॥ ६ ॥

किञ्च स्थोत्रमिति । कलिः कलहः अहंमदः अहंकारेणा मद्ः
 देहेन सह जातस्य देहात्माभिमानवतो जावस्य भवन्ति मे मम
 तु आत्मयोथात्मविदां न सन्ति ॥ १० ॥

● पश्यत्योक्तं जीवन्मृतोऽपीति जीवन्मृतत्वमपि यदाद्यन्तवत्
 तस्य विकृतस्य परिणामिनो देहादेरेव नियमेन दृष्टं मम नित्य-
 ज्ञानरूपस्य तु नेत्यर्थः भर्तृशासनमतिशरसीति त्वदुक्तः स्वस्वा-
 म्यभावः स्वं च स्वाभ्यं च तयोर्भावः यत्र वरुपते "यदासीत्तदधीन-
 मवामीत् "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः" इत्यादिश्रुत्या धर्यते तत्र ध्रुवः हे
 इत्येव ! नृप असौ प्रभिज्योऽपि नृपत्यादिविषयः यत्रास्ति तर्हि विधि-
 कृत्यस्य विहितकर्माणां योगः फलमाध्रुव इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अध्वन्वमेवाह । यतो विशेषबुद्धेः अहं नरपत्यादिः स्वामी अस्मी
 नरादिः सेवक इति विशेषबुद्धेर्विषयमवकाशं व्यवहारतोऽन्यत्र
 पश्यामि नरपतिन्वनरत्वादिव्यवहारपरापगमे तु क इश्वरः किर्मा-
 गितव्यं च स्यात् अतोऽस्मी विधिकृत्ययोगोऽध्रुव इत्यर्थः तथापि
 हे राजन् ! उच्यतां ते किं करवाम ॥ १२ ॥

यद्योक्तं प्रमत्तस्य ते चिकित्सां करोमीति तत्राह । उन्मत्त
 इति ॥ १३ ॥

● अनुवादपरिभाषया अनुवादरूपेण भाषणं प्रत्युदीर्य प्रति-
 बन्धनं क्त्वा उपरतं निवृत्तमनास्म्ये देहात्म्यत्वे निमित्तमज्ञानं
 यस्य सः आरब्धफलं कर्म उपभोगेन व्यपन्नम् ॥ १४ ॥

हे पागलदेव ! परीक्षत ! अधिकृतः प्राप्तोऽधिकारो येन
 सः ॥ १५ ॥

शुकः कपिलः ॥ १६ ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकारसे बहुत अयुक्त भाषणा करने वाले राजा के
 अभिमान वाले रजोगुण तमोगुण के मध्ये सम्पूर्ण भगव
 मित्रियों के स्थानरूप भरतर्जी के निरस्कार करने वाले परिचय
 माने राजा से वे सर्वभूतों के सुहृद् ब्रह्मभूत सबके आत्मा
 योगेश्वरों के आचरण में अति निपुण ब्राह्म वाले भरतर्जी
 गवराहूत होकर यह वचन वाले ब्राह्मण वाले हे
 वीर ! तुमारा कथन बुरा नहीं है किन्तु सच्चा ही है
 उस भारका ढांने वाला मैं होताना मेरेको दुःखहोना यह
 तो शरीर है मैं नहीं हूँ यदि चलने का मार्ग मेरे खेतान का होता
 तो मेरे को भ्रम होता वहतो देहका है मोटा होना भी शरीर-
 का धर्म है ऐसा ज्ञानीयों का कथन है तो मेरेको कोई दुःख
 नहीं है तुमारा कथन ठीकही है ॥ ९ ॥

मोटा पतलापन शरीर के दुःख मन का दुःख सुधा लृषा
 भय कलह इच्छा जरा निद्रा खानि क्रोध अहङ्कार मद् शोक
 ये सब देह के साथ हमको है वस्तुतः हमारे धर्म नहीं
 है ॥ १० ॥

हे राजन् ! जीवते मरण यहतो नियमसे सबके है क्योंकि
 जो विकारवान् वस्तु है वह सब आदि अन्त वाळा है स्वामी
 स्वयं भाव यदि नियमसे होना हो तो यह नियम से आड्डाकरना
 आप का ठीक है मनाही ठीक है नहीं ॥ ११ ॥

हम राजा हैं यह भ्रम्य है इस वान में केवल बुद्धि व्यवहार
 को छोडकर और कोई हेतु नहीं है तो कौन स्वामी है कौन
 सेवक है यद्यपि ऐसा है तथापि हे राजन् ! तुमको हम क्या
 करें ॥ १२ ॥

मैं तो अपनी स्थिति से पागल मरीका होरका हूँ तब मं
 दगड आदि चिकित्सा करने से तुमारा क्या सिद्ध होगा पागल
 को देड देना तो पीसको पीसने के तुल्य है ॥ १३ ॥

श्रीशुकदेवजी वाले उपशान्त स्वभाव वाले देहादि भावसे
 निवृत्त मुनिवर भरतर्जी प्रारब्ध कर्म के भोगसे कर्म
 करने के वास्ते राजाकी पालकी को फिर उन्नी प्रकार ढांने
 लगे ॥ १४ ॥

हे पराश्रितर्जी ! मी मिन्धु मीबीर देशके राजा रहुगगाजी
 तत्त्वज्ञानामे अरुं प्रहृत्तं भ्रष्टाम अधिकारीय तिसंभ
 हृदयप्रर्न्या के लुटाने वाले बहुत योगप्रस्थ से ममत्त प्राह्यण
 के वचनको धरणा करके तुरत उतरकर मस्तक से चरणामुख
 में जाकर राजाके अभिमान को छोडकर लुमा कराने के यह वचन
 वाले ॥ १५ ॥

अवाञ्छित होकर विचरनेवाले आप कौन हो अवभूत वेव
 आप हो ब्राह्मणों का यज्ञोपवीत धारण किये हो किसके पुत्र हो

नाहं विशङ्के सुरराजवज्रात् त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दण्डात् ।
 नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छङ्के भृशं ब्रह्मकुलावमानात् ॥ १७ ॥
 तद्ब्रह्मसङ्गो जडवन्निगूढविज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः ।
 वचांसि योगप्रथितानि साधो ! न नः क्षमन्ते मनसाऽपि भेत्तुम् ॥ १८ ॥
 अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां परमं गुरुं वै ।
 प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहाराणं तत्साक्षाद्दरिं ज्ञानकलावतीर्णम् ॥ १९ ॥
 स वै भवांल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिङ्गो विचरत्यपि स्थित् ।
 योगेश्वराणां गतिमन्धबुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबन्धः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

कहाँ कं हो इहाँ क्यों आये हो यदि हमारे कल्याण को आये हो
 तो क्या कपिलजी तो नहीं हो ॥ १७ ॥

श्रीभरखामिह्वनभाषाटीका ।

किमनया चिन्तया शिविकां तावद्ब्रह्मासीति चेदत्र आह ।
 नाहमिति । वित्तपः कुवेरः ॥ १७ ॥

यस्माद्भृशं शङ्के तत्तस्मात्कस्वमित्यादिप्रश्नानामुत्तरं ब्रूहि ।
 निगूढं पिहितं विज्ञानरूपं वीर्यं प्रभाषो येन । अपारोऽनन्तम-
 हिमा । तत्र हेतुः । नो मनसापि भेत्तुं न क्षमं न शक्यम् । किं
 भेत्तुमित्यपेक्षायामाह । ते वचांसि । यद्वा मनसा युक्ताः सूक्ष्म-
 दृष्टयोऽपि भेत्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अस्य ज्ञानार्थितां दर्शयति । अहं चेति । इह संसारे यद्-
 रणं शरणं तस्मिन्मिति प्रष्टुं प्रवृत्तोऽस्मि । ज्ञानशक्त्यावतीर्णो
 कपिलम् ॥ १९ ॥

स एव भवान् किं सिद्धेयं विचरति । गृहादिष्टः कथं विच-
 क्षीत पश्येत् ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किमनया चिन्तया शिविकां तावद्ब्रह्मासीति चेदत्र आह ।
 नाहमिति । सुरराज इन्द्रः तस्य वज्राद्धं न विशङ्को न
 विभेभि तथा रुद्रस्य त्रिशूलात् यमस्य दण्डादपि तथाग्न्यादीना-
 मस्त्रादपि तत्र विषेशः कुवेरः किन्तु ब्रह्मकुलावमानाक्षितरां
 शङ्के ॥ १७ ॥

तस्मान्मत्प्रश्नानामुत्तरं ब्रूहि असङ्को निष्परिग्रहः निगूढं
 पिहितं विज्ञानरूपं वीर्यं प्रभावो येन अपारः दुर्बिभाव्यामि-
 प्रायः जडवद्विचरसि तव वचांसि तु योगशास्त्रेण सन्वर्धितानि
 नत्र हेतुः हे साधो ! नोऽस्माकं मनसापि साक्षाद्दृष्ट्यापि
 त्वद्ब्रह्मो भेत्तुमभिप्रायतोऽवगन्तुं न क्षमं न शक्यम् ॥ १८ ॥

अस्य ज्ञानार्थितां दर्शयति । अहं चेति । तस्वविदां चिदचिदी-
 श्वरतस्वविदां मुनीनां मध्ये प्रवरं हितोपदेशारं ज्ञानकलाया नित्या-

परिच्छिन्नज्ञानशक्त्यंशेनावतीर्णो साक्षाद्दरिं योगेश्वरं कपिल-
 मुनिं प्रति इह संसारे यदरणं रक्षकं तस्मिन्मिति प्रष्टुमहं
 प्रवृत्तः ॥ १८ ॥

लोकनिरीक्षणार्थं स एव कपिलो भवान् विचरति किं
 सिद्धेयं कथंभूतः अत्यक्तलिङ्गः अस्पष्टहेतुः गृहासक्तो मादृशो
 मग्दबुद्धिर्योगेश्वराणां गतिं कथं विचक्षीत पश्येत् विद्या
 द्विष्येत् ॥ २० ॥

श्रीमद्भिजयश्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

ननु यो वा को वास्तु तव तावच्छिविकावहनमस्मिति चेत्
 आह । नाहमिति । ब्रह्मकुलस्य ब्राह्मणकुलस्यावमानादपराधात्
 शङ्के तस्माद्ब्राह्मण्यभेत्तुमावयितुमिच्छया पृच्छामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

यत एव शङ्के तत्तस्माद्यथा जडस्य सङ्गबुद्धिर्नास्ति तथा-
 तवापीत्यसङ्गः निगूढमप्रकाशितं विशिष्टं ज्ञानवीर्यं यस्य स
 अत्र एवापारः अगाधः मादृशानामिति शेषः योगे अध्यात्म-
 विषये प्रथितानि सद्ब्रह्मानि ब्रह्मज्ञानानि मनसा विभेत्तुं विवक्तुं
 नोऽस्माकं न क्षमन्ते न शक्यानीत्यन्वयः मनसा विभेत्तुं न शक्नुमः
 किं पुनर्वचनेनेत्यतो मनसेति ॥ १८ ॥

अहमपि कार्यान्तरमुद्दिश्य जनपदान्तरं गमिष्यामीति शङ्का-
 माभूत् किन्तु ज्ञानार्थित्वेन कपिलवासुदेवम् अगो ज्ञानाधिकारित्वेन
 न मम तस्वमुपदेष्टुं योग्यतास्तीत्यभिप्रेत्य विश्वापयति । अहं चेति ।
 अहमपीह संसारे क्लिश्यमानानां जनानां यदर्थं अवगच्छति
 जानात्यनेन तस्वमिति ज्ञानलक्षणापर्यायं शरणं तस्मिन्मिति प्रष्टुं प्रवृत्त
 इत्यन्वयः कपिलः किमयं श्रोत्रिय उत प्रवर्तेति तत्राह । गुरुमिति ।
 श्रोत्रपेक्षिताशेषभोतव्यस्योपदेशारं केषां मुनीनां किमेते पाषाण-
 वन्मौनशीलाश्चेन्न प्रवचनेन प्रयोजनमेतादृशशिष्यात् संशुद्धा व्याख्या
 सर्वस्य सुशका चेति तत्राह । तस्वेति । तत्पर्ययार्थतस्ववित्त्वमादि-
 कानामप्यस्तीत्यत आस्मेति । नचायं कपिलः सांख्यशास्त्रप्रयोक्तेत्याह ।
 हरिमिति । न चायं शब्दः सावकाश इत्याह । साक्षादिति न
 नचास्यान्यत्र व्यापृतत्वे ज्ञानोपदेशानवसर इत्याह । ज्ञानेति ।
 ज्ञानकामधेनुपवृत्तयेऽवतीर्णो कलकामधेनाधितिधानः कलविस्तार
 इति वा ज्ञानव्याप्तय इति वा ज्ञानेन ज्ञेयं मम कार्यान्तरे
 व्यापारो नास्तीति दर्शयति ॥ १९ ॥

दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै भर्तुर्गन्तुर्भवतभ्रानुमन्ये ।

(१) यथाऽस्ततोदानयनाद्यभावात्समूल इष्टो व्यवहारमार्गः ॥ २१ ॥

स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभितापस्तत्तापतस्तण्डुलगर्भरन्धिः ।

देहेन्द्रियास्वाशयसन्निकर्षान्तिसृतिः पुरुषस्यानुरोधात् ॥ २२ ॥

शास्ताऽभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां यः किङ्करो वै न पिनाष्टि पिष्टम् ।

स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य यदीहमानो विजहात्यघौघम् ॥ २३ ॥

तन्मे भवान्नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य ।

कृपीष्ट मैत्रीदृशमार्तबन्धो ! यथा तरे सदवध्यानमंहः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततः किं प्रकृत इति तत्राह । सबा इति । मघास वै कपिलो भगवानेव लोकनिरीक्षणार्थं साध्वसाधुजनपरीक्षणार्थम् अव्यक्त-
खिन्नो भूत्वा विचरत्यपि खित् किमित्यन्वयः मादृशानां संशयः
ऋषय इत्याशयेनाह । योगेश्वराणामिति । विचरन्तीत जामीयात्
अन्धबुद्धिस्त्वे कारणां गृहानुबन्ध इति ॥ २० ॥

● श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नोऽस्माकं मनसा सह योगेनोपायेन युक्त्या प्रथितान्यपि
यज्ञेभ्युं न क्षमन्ति तद्बुद्धि विशदीकुर्वित्यर्थः ॥ १८-२२ ॥

● श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

ननु शिविकारूढस्य तत्र किमनेन विचारेण इत्यत आह ।
नार्हमिति । सुरराजाद्यो बजादिभिर्युधि मां हन्तुं यदि प्रयतन्ते
तदपि स्वस्य धीरत्वस्वभावात् न शक्नुं प्रत्युतोत्साहमुखमेव
प्राप्नोमीति भावः यद्वा सुरराजादिषु -जातापराधोऽहं तेषां कुपि-
तानां बजादिप्रहारादपि न शक्नुं इत्यर्थः ॥ १७ ॥

१ तत्तस्माद्बुद्धि कस्त्वमित्यर्थः । त्वच्छिविकाषाहकोऽस्मीति चेद-
क्षमतः परमपि मन्त्रिडम्बनैस्त्वामहं कमपि महायोगीन्द्रमहासिष-
मेवेत्याह । वचांसीति । यतो योगप्रथितानि ते वचांसि नोऽस्माकं
मनसापि भेषुं न क्षमं न क्षमायिषि न शक्यानि इत्यर्थः । यद्वा
वचांसि योगैर्प्रथितान्यपि योगेश्वराणामुपदेशवाक्यानि कर्तृणां
नोऽस्मानतिकठोरान् भेषुं खिन्नसंशयीकर्तुं न क्षमन्ते न
शक्नुवन्ति । कीदृशान् मनसापि सहितान् अवहितमनसोऽय-
वादिस्त्वेन तानि जिघृक्षुर्नपीत्यर्थः । तत्र त्वेतावतापि प्रतिवचने-
नैव खिन्नसंशयोऽस्मि सम्बृत्त इति भावः ॥ १८ ॥

योगेश्वराणामिति मुख्य एव मन्त्रसंशयं क्लृप्तुं समर्थ इति
द्योतयन्नाह । प्रहञ्जेति । साक्षात्परि श्रीकपिलदेवं ज्ञानस्य कलायै
ज्ञापनाय भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

स एव भवान् किं खिदेव विचरति अन्धबुद्धिर्मन्त्रिः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु मद्रूपादिकं खयमेव वेदिनुमर्हसीत्यत्राह । नो मनसापि
भेषुं न क्षमं न शक्यं यत्तत् कस्त्वमित्यादिप्रश्नानामुत्तरं इति
यतो निगूढं विज्ञानरूपं धीर्यं येन सः अपारः बुद्ध्याभिप्रायः
एवं भूनां विचरसि हे साधो ! त वचांसि योगप्रथितानि ज्ञानयोग-
भक्तियोगविषयाणि ॥ १८ ॥

इह यद्वरणां शरणां तत्किमिति प्रष्टुं प्रवृत्तोऽस्मि ज्ञानघास्ता-
विभूतं कपिलम् ॥ १९ ॥

लोकनिरीक्षणार्थं गूढचिह्नः सन् सः कपिल एव भवान्
किं खिद्विचरति गृहानुबन्धः कथं विचरन्तीत पश्येत् ॥ २० ॥

भाषाटीका

इन्द्र के वज्रमे में नहीं डरता हूँ रुद्र जी के त्रिशूल से भी नहीं
डरता हूँ यमके दगडसे भी नहीं डरता हूँ अग्नि सूर्य चन्द्रमा
पवन कुबेरास्त्रमे भी नहीं डरता हूँ केवल प्राणाय कुलके अपमान
से अत्यन्त डरता हूँ ॥ १७ ॥

निसमे विज्ञान के गुप्त करने को आप जड़ सरीके निःसङ्ग
होकर विचरते हो अगाध हो हे साधो ! योगप्रथित आपके
वचनों को हम लोक मनसे भी भेद न करने को समर्थ नहीं ह
सो आप अपना हाल कहो ॥ १८ ॥

मे तो आत्मज्ञानी मुनियों के परमगुरु योगेश्वर ज्ञानकला
अवनीगां साक्षात् हरि कपिलजी को पूजने को प्रवृत्त हुआ हूँ कि
संसार में शरण करने को क्या वस्तु है ॥ १९ ॥

किना नहीं कपिल कपही आप छिपकर संसार के बन्धने को
विचरते होंगे हग सरीका गृहादिक में बुद्धिघाला योगेश्वरों के
गति को कैसे देख सकेंगा ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं तत्स्वरूपं पृष्ट्वा तदुक्तोत्तराययाच्छिपति तत्र यदुक्तं
मम श्रमो नास्तीति तत्राह । इष्ट इति । आत्मन्ने में अनु-
मन्ये अनुमिमे अनुमानं खेवं भवान् भारवाहनादिना भ्रान्तः

● (१) यथा श्रुतोदानयनादिभावाः समूलदृष्टोव्यवहारमार्ग इति श्रीविजयध्वजतीर्थपाठः ।

न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य साम्येन वीताभिमतेस्तवापि ।
महद्भिमानात्स्वकृताद्धि मादृङ्गनङ्गुपत्यदूरादपि शूलपाणिः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां जडभरतरहूगणसम्वादे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कर्मत्वात् यः कर्ता स श्रावयति यथाऽह युद्धादिकर्ततेति । नन्विदं
व्यवहारमात्रं न तु सत्यम् । यदुक्तं व्यवहारतोऽन्यत्र पद्यामीति
तत्राह । यथेति । व्यवहारमार्गः प्रपञ्चः समूलः प्रमाणात्क एव
इष्टः । यथा यथावत् । असता घटादिनादकानयनादेरभावात् ।
एवं प्रयोगः । प्रपञ्चः सत्यः अर्थक्रियाकारित्वात् यः पुनरसत्यः
नासावर्थक्रियाकारी यथा मिथ्याघटादिरिति ॥ २१ ॥

यदुक्तमुपाधिधर्माः स्थौलयादयो मे न वस्तुनः सन्तीति
तत्रोपाधिकत्वेऽपि सत्यत्वं किं न स्यादित्याह । स्थौलया अग्निना
तापात्तन्मध्यवर्तिनः क्षीरस्य तापः तस्य तापात्तगडुखानां वहि-
भांस्य ततस्तद्गर्भस्य च रन्धिः पाकः । न चात्र किञ्चिन्मिथ्या
यत्र देहादिभिः सन्निकर्षात्सम्यग्भाक्तश्रमिस्ता संसृतिः पुरुषस्य
भवति । असवः प्राणाः आशयो मनः अनुरोधादुपाधिधर्मानु-
वृत्तेः । तथाहि । निदाघादिना देहे तप्ते इन्द्रियाणां तापस्ततः
प्राणस्य ततो मनस इत्येवं यथायथमूह्यम् ॥ २२ ॥

यदुक्तं स्वस्वाम्यभावो ध्रुव इति तत्राह । शास्तेति । अध्रुवत्वेऽपि
यदा यो नृपतिः स प्रजानां शास्ता गोप्ता च । यच्चोक्तं
स्तम्भादेः शिक्षा पिष्टपेष इति तत्राह । याऽच्युतस्य किङ्करः
स पिष्टं न पिनष्टि नैष्कलं न करोति । स्तम्भत्वाद्यनपगमेऽपि
शास्तुरीश्वराणां सत्पादनेनैव सफलत्वात्तदाह । स्वधर्मरूपमच्यु-
तस्याराधनं कुर्वन्वस्माद्बोधं विजहाति ॥ २३ ॥

यस्मादेवं मम स्वदुक्तं विपरीतं प्रतिभाति तत्समाश्रयदेवा-
भिमानमदेन तुच्छीकृतास्तिरस्कृताः सत्तमा भवादशा येन तस्य
मे मैत्रीदशं स्नेहयुक्तं दृष्टिं कृषीष्ट करोतु सतामवहारूपं पापं
यथा तरिष्यामि ॥ २४ ॥

६ ननु ममावहाकृतविकाराभास्कुतः पापं तत्राह । नेति । यद्यपि
तत्र विक्रिया नास्ति । विश्वस्य सुहृच्छासौ सखा च तस्य
अतः सर्वत्र साम्येन स्वदेहे विगताभिमानस्य तथापि महतामव-
मानान्मादशो विनङ्गयति अदूरात् क्षिप्रं शूलपाणिरिवातिसमर्थो-
पीत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तस्वरूपं पृष्ठा तदुक्तोत्तराययाक्षिपति । तत्र यदुक्तं

मम धर्मो नास्तीति तत्राह । इष्ट इति । देहादन्यत्वेऽपि देहयोंगा-
दात्मनो मम कर्मतः युद्धादिकमेणा श्रमो इष्टः अतो मद्दृष्टा-
त्तेन भर्तुर्भारस्य गन्तुर्ध्वनञ्च गन्तुर्भेषतोऽपि भ्रमननुमन्येऽनु-
मिमे भवता भ्रान्तेन भवितव्यं भर्तुत्वाद्गन्तुत्वाच्च यथा युद्धादि-
कर्ताहमित्यनुमिनोमीत्यर्थः । नन्विदं व्यवहारमात्रं न तु सत्यं
तत्राह । असता घटादिना उदकाहरणाद्यभावदर्शनात् सता तु दर्श-
नाच्च व्यवहारमार्गः प्रपञ्चः समूलः प्रमाणात्क एव इष्टः
अत्रायं प्रयोगः प्रपञ्चः सत्यः अर्थक्रियाकारित्वात् यः पुनरसत्यः
नासावर्थक्रियाकारी यथा शुक्तिरजतादिरिति ॥ २१ ॥

आत्मनः स्वतो दुःखाद्यभावेऽपि देहसंसर्गात्सत्सम्भवतीत्य-
भिप्रायेणाह । स्यात्तीति । स्यात्तदादिगताग्नितापात्तन्मध्यवर्तिनः
क्षीरस्य पयसोऽभितापस्तस्य तापात्तगडुखगर्भविक्रिप्तिर्भवात्
तत्समादृष्टान्तदर्शनाद्देहादीनां सन्निकर्षाद्दुरोधात्सन्निकृष्टस्या-
वर्जनीयत्वात्सन्निकृष्टा पुरुषस्य संसृतिः सुखदुःखाद्यनुभूतिर्भव-
तीत्यर्थः असवः प्राणा आशयो वासनः अन्तःकरणं
चा ॥ २२ ॥

तथाहि निदाघादिना देहे तप्ते इन्द्रियाणां तापः ततः
प्राणस्य ततो मनसस्तत आत्मन इत्येवं च सति द्यवधि-
तृत्वादिकमपि सफलमित्याह । शास्तेति । यदाहं कर्मवशात्
पतिस्तदा प्रजानामुत्पद्यवर्तिनीनां शास्ता सन्मार्गवर्तिनीनां तु
गोप्ता ननु पूर्वेभ्यो व्यसनातुरं द्यवध्यन्पिष्टं पिनष्टीत्युक्तमिति
चेत्तत्राह । अच्युतस्य भगवतः स्ववर्णाभ्रमधर्मेषु किङ्करः
आराधकः भगवदाराधनस्वरूपं स्वस्ववर्णाभ्रमप्रयुक्तं निग्रहा-
दिकं कुर्वन् पिष्टं न पिनष्टि नैष्कल्यं न प्राप्नोति यस्ववर्णा-
भ्रमोचितं कर्म ईहमानः कुर्वाणः अघौघं पापराशिं विजहाति
विधुनोति ॥ २३ ॥

तस्मादेवं जिह्वासुत्वाजे आतंयन्धो ! नरदेवोहृदमिलाभिमान-
जमदेनानाहतसज्जनस्य मे मद्यं मैत्रीदशं स्नेहयुक्तं दृष्टिं कृषीष्ट
कुरु यथा दशा सद्यहानं सतामवहानरूपमहः पापं तं
तरिष्यामि ॥ २४ ॥

ननु ममावहाकृतविकाराभास्कुतः पापं तत्राह । नेति ।
विश्वसुहृदीश्वरः सखा यस्य स विश्वसुहृत्सखः "द्वा
सुपर्णा सयुजा सखाया" इति भूतेः तस्य साम्येन सर्वस्य ब्रह्मा-
त्मकत्वभावेन धीता । निरस्ताऽभिमतिर्देहानामभिमतः स्वतन्त्र-
वस्त्वभिमतश्च यस्य तत्र यद्यपि मरुतादवधानाद्विकारो
नास्ति तथापि महतामवमानात्सकृत्कृतान्मादशो जन्तुः शूलपा-
णिरिवातिसमर्थोऽप्यदूरात् क्षिप्रं नङ्गयति स्यात्परतामेभ्यति

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रावरताप्रतिरेव हि जीवस्य विनाशो नाम तत्र निररां चैत-
न्यानिमित्तके ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयकृतपदरत्नावली ।

अधुना यत्रयोक्तं भर्तुर्मम भारो नास्ति गन्तुः कर्मतः भ्रमो
नास्तीति तत्राह । एह इति । यथात्मनो मम भर्तुः कण्ठभुजना-
हेतुभारो गन्तुर्ममलक्षणात्कर्मतः भ्रमः पादवेदनालक्षणां एह-
स्तथा भर्तुर्गन्तुर्भवेतोऽद्य वहनगमनादिक्रियादर्शनाच्छ्रमो युक्त इति
मन्ये वै सर्वानुभवसिद्ध इति न केवलं इष्टिः श्रुतिरप्यस्तीत्याह ।
श्रुतेति । श्रुता उदानयनादिभावा इति प्रयोगमुत्सृज्य एकपद्येन
प्रयोगस्तु छान्दसः उदानयनादिभावा जलाहरणसाधनघटादिपदार्थाः
वोक्त्यां भ्रमजनकाः श्रुताः इतीदमपि भ्रमसङ्गाधे प्रमाणाभि-
त्यर्थः “भावां लीला क्रिया चष्टा” इत्यभिधानाज्जलानयनादिक्रियाः
भ्रमहेतव इति वा किमत इति तत्राह । समूल इति । यतो वह-
नगमनादिक्रियाः भ्रमजनकत्वेन सत्याः तस्माज्जानोपादानादि-
व्यवहारमार्गैः समूलः सप्रमाणाः एहः साक्षिसिद्ध इत्यर्थः केचि-
तुदानयनादिभावेति पठन्ति तत्र श्रुतेति पदच्छेदः क्रियावाचिनो
मात्रशब्दस्य टापि कृते स्त्रीलिङ्गत्वं साधु भवेन जीवन्मृत्युं निय-
मेन राजजित्यत्र यदेहस्येति उक्तं तत्प्रत्युक्तं “शतं कुम्भमसिञ्चन्तं
सुराया” इति श्रुतेः क्रियायाश्चेतननियतत्वात् ॥ २१ ॥

स्थौलयाद्यो न भे सन्तीति यद्वादि तत्रोच्यते । स्थालीनि ।
स्थास्यः भागडस्याग्निना तापात् भागडस्थपयसो जलस्य तापः
स्थास्यस्य पयसस्तापात्तयदुल्लगभस्य तयदुल्लान्तःसारस्व रन्धिः
पाकः संयोगलक्षणासम्बन्धपरम्परयाऽन्नाख्यकार्योत्पत्तिर्यथा तथा
देहश्चेन्द्रियाणि चासवभ्याशयोन्तःकरणं ते तथा तेषां सन्निक-
पात्संयोगलक्षणासम्बन्धात् या स्थौलयादिजलक्षणा संसृतिः सा
पुरुषस्य भवतीत्यन्वयः कुतः अनुरोध्यात् अभिमानात् नचाभि-
मानो नास्तीति वाच्यं देहसङ्गाधेऽभिमानस्यावश्यं भावित्वाद्-
भिस्तन्तसायोक्तं ननु हेयाहेययोः स्वरूपं सामान्यतो ज्ञातेऽत्र प्रश्न-
पूर्वकं विशेषतो जिज्ञासा सङ्गाघटीतीति तद्भावं स्तम्भसम्भ-
वनवद्वयर्थः स्यादित्यतो वा हेयस्वरूपं निरूपयति । स्थालीति ।
अर्थस्तूक्त एव आत्मा संसारी संसारान्तः पातिस्वाप्तैः कर-
णवत्स [१] च सत्यांश्याक्रियाकारित्वाद्वात्मवदित्याद्यहनी-
यम् ॥ २२ ॥

स्तम्भप्रमत्तस्य च पिष्टपेय इति यदुक्तं तत्राह । शास्तेति । यो नृप-
निर्बुद्धप्रजानां शास्ता शिष्टप्रजनां गोप्ता देवप्राणायामुनीनां किङ्करश्च
स्वधितं नित्यनैमित्तिकं कर्माच्युतस्थाराधनं स्वधर्मं यदीहमानः
कुर्वाणश्च भवति तर्हि स राजा पिष्टं न पिनाष्टि निष्कलश्यापारवाण
भवति किन्तु सफलयपारवानेव एतत्कुनोऽवगम्यत इति तत्राह ।
विजहानीनि । ज्ञानमन्तरेणान्येन न हस्यन्त इत्येवानि पुःस्त्रान्याधि-
व्याधिनिमित्तानि तेषामोघो यस्मिन् स संसारस्तथा तं विजहानि

(१) संसारः ।

मुञ्चति मुक्तो भवतीत्यर्थः एवं संसारस्वरूपं निरूप्य राज्ञः स्वधर्मं
निरूपयतीत्यतो वाह । शास्तेति ॥ २३ ॥

यत एवं मम ज्ञानं शबलं न शुद्धं फलादर्शनादतः संसार-
निर्मुञ्चनकरं ज्ञानमुपदिशेत्याह । तन्म इति । नराणां देवोऽहमित्यभि-
माननिमित्तमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य भिक्कृतसज्जनोत्तमस्य मे
यथा दशा सर्वध्यानं सज्जनवृत्तानिनिमित्तमहः पापं तरेयं
तीर्णो भवामि तां मैत्रीं मित्रं सर्वस्मादिष्टतमो हरिस्नहियया
दशं कृवाष्ट अत्र करणं नाम प्रकाशनं निर्वाचनं नत्वाद्यद्यमानस्य
निर्माणं प्रकाशयेत्यर्थः मुक्तो मुक्तं साधनं प्रज्ञानमेषान्यत्
सर्वं तत्साधनमिति द्योतनाय वा कृपांशुः युक्तम आर्तवन्धो इत्यनेन
संसारान्धकूपं पतितानां जनानां द्वापिकालक्षणादिप्रदानेन समु-
द्धरणाबन्धुभूतस्त्वमेव त्वादशोऽन्यो नास्तीति स्वाभिप्रायसिद्धये
प्रयुक्तमिति ज्ञातव्यं “हि गर्तो” इति धानोर्गतेर्ज्ञानस्य प्रातिषेधक-
त्वेन पापार्थं ग्रह इति निपातनात् साधुः ॥ २४ ॥

शिविकावाहनलक्षणायास्मद्व्यवहया तत्र कोपादिविकारो नास्ती-
त्याह । न विक्रियति । विश्वसुहृत् विश्वस्य विश्वात्मना सर्व-
प्रकारेण वा सुहृत् श्रीनारायणः स एव सखा यस्य स
तथा तस्य ते तत्र विक्रिया सन्नापलक्षणां मनसि विकारः
कोपो वा नास्ति केन हेतुनेत्यत उक्तम् । सास्तेनेति । मानावमा-
नयोः समत्वकारणेन “मानावमानयोस्तुल्य” इति स्मृतेः तत्रापि
किङ्कारण्यमत्राह । धीताभिमतोरिति । धीता विगताभिमतविगतां
यस्य स तथा तस्य सामान्यज्ञानिनोऽपि मनसि विकारो न
स्यात्तत्राशेषज्ञानिनस्तस्य तत्र किञ्चिद्व्यभिच्यपिशब्दार्थः धीता-
भिमानत्वेन तत्र मनसि विकाराभावोऽपि सम्भावित इति वा
मम तु वेदाभिमानो दुस्वयज्ञो यतोऽनेन महद्व्यवहानं प्राप्तं
शास्त्रतः कर्तव्यं आत्मवाहो न कृत इत्याशयनाह । महिष्ठमाना-
द्वृत्तात्तदानीमेषामानं धक्षयति वहति न केवलं माहगेवात्मानं
वहति किन्तु गतोऽभ्यधिकः शूलपाणिः सदा शिवोऽपि स्ततो
महद्व्यवहानादात्मानं वहति ।

प्रह्लादस्यासहस्यस्य पापं शाम्येत् कथञ्चन ।

न पुनस्त्वद्व्यवहानं कल्पकोटिशतैरपि ॥

स्ततो महद्व्यवहानाद्गुणोऽन्यात्मानमाहरेत् ।

इति वाक्यद्वयं हिनाश्वेनोपात्तमिति ज्ञातव्यमतो भवन्तं
प्रार्थय इत्यपिशब्दार्थ इति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजनीयकृतपदरत्नावल्याम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्गीर्वाणोस्त्रामिहकृतक्रमसन्दर्भः ।

किङ्करो वेदरूपेभ्यराज्ञाकारी माहवो जनः ॥ २३—२५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीर्वाणोस्त्रामिहकृतक्रमसन्दर्भस्य

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शनी ।

कपिलदेवं प्रष्टुं प्रवृत्तोऽहमध्वन्येव तमिमं प्राप्तस्तदेतहत्तो-
त्तराययेव प्रथममाक्षिपन् सर्वमेष खजिज्ञास्यमाविष्कारिष्यामीति
मनसि विचारयन् यदुक्तं मम भगो नास्तीति तत्राह । इष्ट इति ।
आत्मनो मे अनुमन्यं अनुमिमं अनुमानञ्चैवं भगान् भारवाहा-
दिना श्रान्तः कर्त्तृत्वात् यः कर्त्ता स भ्राम्यति यथाहं युद्धादि-
कर्त्तृति नचेदं व्यावहारिका एवं जल्पन्ति ननु पारमार्थिका इति
वाच्यं व्यवहारमार्गस्यापि निर्मूलीकर्त्तृमशक्यन्वादित्याह । यथेति ।
घटादिकरण्यकजलादिकमाहृत्युक्तं असता घटादिना उदका-
नयनाद्वरदप्रत्यान् व्यवहारमार्गः प्रपञ्चः समूलः सप्रमाणक
एवैष्टः । यथा यथावन् एव प्रयोगः प्रपञ्चः सत्यः अर्थक्रियाका-
रित्वात् यः पुनरसत्यः नासावर्थाक्रियाकारी यथा मिथ्या घटा-
दिरिति ॥ २१ ॥

मारोहहनादिना देहेन्द्रियादेः भ्रान्त्या आत्मा विश्रान्तो भव-
तीति तत्र दृष्टान्तमाह । स्थाल्या अग्निना तापात् तन्मध्यवर्त्तिनः
पयसस्तापः । तस्य तापात् तण्डुलानां बहिर्भागस्य तापः
ततस्तद्गर्भस्य रन्धिः पाकां यथा तथैव देहादिभिः सन्निकर्षात्
सम्यग्भात् तद्व्यसृतिस्तन्निमित्तकः संसारः पुरुषस्य भवति
असवः प्राणाः आशयो मनः । अनुरोधादुपाधिभर्मानुवृत्तः । यथा
निदाघादिना देहे तमे इन्द्रियाणां तापः ततः प्राणस्य ततो मन-
सस्तत आत्मन इति ॥ २२ ॥

यदुक्तं स्वस्वाम्यभाषां ध्रुव इति तत्राह । शास्तेति । अध्रुवत्वेऽपि
यदा यो नृपतिः स प्रजानां शास्ता गोप्ता च भवत्येव यदुक्तं
स्वभावेः शिक्षा पिष्टपेय इति तत्राह । योऽच्युतस्य किङ्करो मन्त्रि-
भः स पिष्टं न पिनाष्ट यतस्तव्यत्वाद्यनपगमेऽपि शास्त्रुरीश्वरस्याज्ञा-
सम्पादनैवेव फलवत्त्वात्तदाह । प्रजाशासनलक्षणां स्वधर्मरूप-
मच्युतस्याराधनं नृप ईहमानः कुर्वन् स्वस्याघौघं प्रत्यवायसमूहं
जहति ॥ २३ ॥

यस्मादेवं मम त्वदुक्तं विपरीतं विभानि । तत्सस्मात्परदेवोऽ
हमित्वाभिमानेन यो मदो विभ्रमन्यत्वादिर्मिथ्यागर्भस्तेन तुच्छी-
कृता इमे किं जानन्तीत्यनादताः सत्तमाः भवाद्दशा येन तस्य मे
मैत्रीदशां दुर्जीवोऽयं नरकेऽपि पतिष्यतीति विभाव्य स्नेहयुक्तां
दृष्टिं कृपायै करोतु यथा सतामवज्ञारूपमहस्तरिष्यामि ॥ २४ ॥

ननु त्वत्कृतेन तिरस्कारेणास्माद्दशां दुःखं नोत्पद्यते कुतस्त-
त्रास्तेतत्राह । नेति । तथापि तव यद्यपीत्यर्थः तदपि माहक विनङ्गानि
गूलपायीसदृशोऽपि यदुक्तं स्वर्गं महापुरुषपादपांशुभि-
र्निरस्ततजःखित्यादि ॥ २५ ॥

इति साराथदर्शिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थं तस्वरूपं पृष्ट्वाथ यदुक्तं मम ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धान-
नयतः भगो नास्तीति तत्राह । इष्ट इति । कर्मतः भ्रमः सामान्यतः
सर्वेषां इष्टः अतः ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानवतोऽपि भर्तृवोदुः गन्तु-

भवंतश्च भवतोऽपि अनुमन्ये यदुक्तं विशेषबुद्धेर्विभरं व्यवहारतोऽन्यं
न पदधामीति तत्राह । यथेति । व्यवहारमार्गः नरदेवः नरा-
दिस्वस्वामिभावरूपः समूल इष्टः ब्रह्ममूल इत्यर्थः अतो यथा
यथावदेव ब्रह्मविचारवद्दार्श्याय इत्यर्थः व्यवहारस्य निर्मूलत्वं
तु न सम्भवतीति हेतुना साधयति । असता निर्मूलेन घटादिना
उदानयनाद्यभावादिति ॥ २१ ॥

यद्योक्तं स्थाल्यादयः देहात्ममानिनः सन्ति न त्वात्माविक इति
तत्राह । स्थालीति । स्थाल्या अग्निना तप्तायास्तद्गतस्य क्षीरस्य
तापस्तत्तापतस्तण्डुलगर्भस्य रन्धिः विकृतिः एवं देहादिभिः
सन्निकर्षात्संबन्धात् अनुरोधात्स्वस्वकर्मानुरोधात् तत्तस्य देहा-
दिसंसर्गिणः ब्रह्मस्य ज्ञानिनश्च पुरुषस्य संसृतिः सुखदुःखाद्य-
नुभूतिर्भवति असवः प्राणाः आशयोऽन्तःकरणम् ॥ २२ ॥

यदुक्तमसौ विधिकृत्ययोगः अध्रुव इति तत्राह । अध्रुवत्वेऽपि
यदा यो नृपतिः स प्रजानां शास्ता गोप्ता च भवत्येव यदुक्तं
स्वभावेः शिक्षा पिष्टपेय इति तत्राह । योऽच्युतस्य किङ्करो
मन्त्रिभः यथायथं प्रजाशासनेन भाक्षापालकः पिष्टं न पिनाष्ट किन्तु प्रजां
शोभयति स्वयं च प्रजाशासनाख्यस्वधर्मरूपमच्युतस्याराधनमी-
हमानोऽघौघं विजहति ॥ २३ ॥

योगशास्त्रे राजशास्त्रे च स्वकौशलं प्रदर्श्यापराधनिवृत्त्यर्थं
प्रार्थयते । तदिति । तत्तस्यासमीक्षकारिणो मे नरदेवकृदेन तुच्छी-
कृतः सत्तमो येन तस्य मैत्रीदशां स्नेहदृष्टिं कृपायै करोतु यथा
सद्व्यवधानमहः महद्वक्त्रारूपं पापं तरे तरिष्यामि ॥ २४ ॥

विश्वस्य सुहृत्वासौ सखा च स तथा तस्य साम्येन सर्वत्र
ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानेन धीता अभिमतिरुक्तमत्वाभिमानो यस्य
तस्य तव यद्यपि विक्रिया नास्ति तथापि महतां विमनाद्वमा-
नात् माहक नङ्क्षयति अदूरात् क्षिप्रं शूलपाणिरतिप्रबलतोऽ
पीत्यर्थः ॥ २५ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशमाध्यायायप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

आपने जो कहा मेरे को भ्रम नहीं है तिसमें हमारा कथन है
कि मेरे को जैसे युद्धादिक करने से भ्रम होता है तैसेही बांभा
ढोने से तथा चलने से आपको भी होता होगा जैसे झूठे घडा
से जल नहीं लाया जाता है तैसे मिथ्या सब जगत् हो तो कोई
व्यवहार नहीं होगा ॥ २१ ॥

जैसे कि वर्तनमें अग्नि के ताप लगने से जल तपता है
तिसके तपने से आमल के भीतर का अंश पकजाता है तैसेही
घामादिकों से देह तपता है फिर इन्द्रिय तपती है फिर प्राण
फिर मन इसप्रकार आत्मा को संताप होना सत्य ही है ॥ २२ ॥

भाषाटीका ।

● . राजा तो प्रजों का श्पसन तथा रक्षा करनेवाला है सो ईश्वर, की आज्ञा को करनेवाला है वह पीसे को नहीं पीसता है आशान् का आज्ञा करना स्वधर्म है वही अच्युत का आराधन है जिसके करने से सब पाप दूर होते हैं ॥ २३ ॥

तिससे हे मुनिवर्य! नरदेव के अभिमान के मद्दसे आपसरीके महत्पुरुषों के तिरस्कार करनेवाले मेरेपर आप मित्रहृष्टी करो हे आर्तबन्धो ! जैसे सत्पुरुषों के अपमान के पापों से कूटें तैसा उपाय कीजिये ॥ २४ ॥

यद्यपि समदृष्टि होने से अभिमान के छोडने से सबके सुदृष्ट सब्बा होने से आपके मन में कोई विकार नहीं है तथापि हम सरीका पुरुष तो महान्मों के अपमान करने से रुद्रके तुल्य हो तो भी शीघ्र ही नष्ट होजायगा ॥ २५ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध दशमाध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

ब्राह्मण उवाच

अकोविदः कोविदवादवादान् वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः ।
 न सूरयो हि व्यवहारमेनं तत्त्वावमर्शेन सहामनन्ति ^(१) ॥ १ ॥
 तथैव राजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृम्भितेषु ।
 न वेदवादिषु हि तत्त्ववादः प्रायेण शुद्धो नु चकास्ति साधुः ॥ २ ॥
 न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः समासन् ।
 स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ॥ ३ ॥
 यावन्मन्त्रे रजसा पूरुषस्य सत्त्वेन वा तमसा वानुरुद्धम् ।
 चेतोभिराकूतिभिरातनोति निरङ्कुशं कुशलं चेतारं वा ॥ ४ ॥
 स वासनात्मा विषयोपरक्तो गुणप्रवाहो विकृतः षोडशात्मा ।
 विभ्रत्पृथङ्नामभि रूपभेदमन्तर्बहिष्ठं च ^(२) पुरैस्तनोति ॥ ५ ॥
 दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च तीव्रं कालोपपन्नं फलमाव्यनक्ति ।
 आलिङ्ग्य मायारचितान्तरात्मा स्वदेहिनं संसृतिचक्रकूटः ॥ ६ ॥
 तावानयं व्यवहारः सदाविः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः ।
 तस्मान्मनो लिङ्गमदो वदन्ति गुणागुणात्वस्य परावरस्य ॥ ७ ॥
 गुणानुरक्तं व्यसनाय जन्तोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात् ।
 यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्नन् शिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वम् ।
 पदं तथा गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनः श्रयतेऽन्यत्र तत्त्वम् ॥ ८ ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकादशे तु संपृष्टं रङ्गगणमहीभृता ।

उपादिशत्परं ज्ञानं स योगीति निगद्यते ॥ १ ॥

अकोविदोऽविद्वानपि त्वं कोविदानां वादा उद्गृह्यिकास्त-
 नुदयान् वादानेषु वदसि अर्थः अतः अत्यन्तं विकृतां मध्ये श्रेष्ठो
 न भवसि कुतः हि यस्मात् यं स्वामिभृत्यादिकौकिकव्यव-
 हारं त्वं सत्यमात्य एतं सूर्यस्तत्त्वाविचारेण सह न वदन्ति
 किन्त्वविचारसुन्दरं वदन्ति अतो न सत्यः ॥ १ ॥

वैदिकोऽपि कर्मव्यवहारो न सत्य इत्याह । तथैवेति ।
 उरधो गार्हा गृहसम्बन्धिनो मेधा यज्ञास्तेषां वितानो विस्ता-
 रस्तद्विषयास्तु विद्यास्तु उरु अधिकं विजृम्भितेषु विलसितेषु
 वेदवादिषु तत्त्ववादी नु निश्चितं न चकास्ति न प्रकाशते
 तथाच धृतिः "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादि शुद्धो हिंसादि-

शून्यः साधु रागादिशून्यश्च प्रायेणोतीश्वरार्पितकर्मणां परमार्थ-
 फलत्वाभिप्रायेणोक्तम् ॥ २ ॥

ननु धृतवदन्तस्यपि पुंसः कर्मसु प्रवृत्तेः कथञ्चसत्यता
 तत्राह । गति । साक्षाद्यथावत्तत्त्वज्ञानाय वरीयस्याऽपि वेदान्त-
 वाचस्तस्य न सम्यगासन्न बभूवुः स्वप्ने या निरुक्तस्तया स्वप्न-
 दृष्टान्तेन दृश्यत्वादिहेतुना स्वयमेव हेयानुमितं यस्य न
 स्यात् ॥ ३ ॥

एवं प्रपञ्चस्य सत्यत्वं तदुक्तं निराकृत्य संसारस्यापि
 तदुक्तां सत्यतां निराकर्तुं तस्य मनोनिमित्ततामाह । याव-
 दित्यादिना यावत्समाप्ति । मनो यावद्भ्रजन्नादिभिर्गुणैरनुबद्धं वशी-
 कृतं भवति तावत्तन्मनो निरङ्कुशं सत्पुरुषस्य कुशलं धर्म-
 मितरमधर्मं वा आतनोति । कः चेतोभिरानेन्द्रियैः आकूतिभिः
 कर्मेन्द्रियैश्च ॥ ४ ॥

(१) समासनन्तीति भीमरराघवपाठः ।

(२) वयुनैरिति भीमरराघवपाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

● ततश्च धर्माधर्मवासनायुक्तं तदेवानेकदेहादिवैचित्र्यं करंतीत्याह । स इति । पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणात्त्वेन तन्मन इत्यर्थः वासनायुक्तं आत्मोपाधिवादात्मा अतो विषयैरुपरक्तोऽनुनिष्ठः अतो गुणप्रवाहो गुणैरितस्तत्तच्छाल्यमानः । अत एव विकृतः कामादिपरिणामवान् षोडशात्मा षोडशकलासु भूतेन्द्रियरूपासु मुख्यः पृथङ्गमभिः सह पृथग्भेदं देवतियगादिरूपं विभ्रत् । अन्तर्बहिष्पुस्तुष्टत्वं निकृष्टत्वं च पुरस्तेरेव देहेहेतुभूतेनोति । नामभिरित्यत्र रेफलोपेर्द्वाभावः अपर्यः ॥ ५ ॥

फलं च तदनु रूपं करोतीत्याह । दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च मोहं तान्त्रं दुर्निवारं काल्पमासं सर्वतोऽभिव्यक्तं सृजति ननु जडः कथं सृजति तत्राह । स्वदेहिनमालिङ्ग्य । आलिङ्गने कारणात्माह । मायाचितोऽन्तरात्मा जीवोपाधिः । उपाधिनामाह । संसृति-चक्रे कूटयति क्लयतीति तथा यथा ग्रामकूटक इति ॥ ६ ॥

एवमयं मनोनिवन्धनः संसारो जीवे फलतीत्याह । तावा-विति । आविः प्रकाशमानः सदा क्षेत्रज्ञस्य साक्ष्यो दृश्यो भवति । स्थूलसूक्ष्मा जाग्रत्सुषुप्तस्वरूपः मनसः संसारहेतुत्वमुपसंहरन् मोक्षस्यापि तदेव कारणात्तस्याह । तस्मादिनि । अतो मनः लिङ्गकारणं गुणात्वं गुणाभिमानित्वमगुणात्वं तद्वाहित्यं तदेव परमवरं च तस्य ॥ ७ ॥

कथमेकेषु च विलक्षणयोः कारणभावस्याभेदवित्याह । गुणोति । नैर्गुण्यं निगुणमथो इति कारस्व्येन दृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेति । अन्यद्यु तु घृतचये खं पदं शुक्लभास्वरूपं महाभूती-त्सत्वं वा अन्यत्रान्यदा ॥ ८ ॥

श्रीमञ्जीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं देहगतानां परिभ्रमस्थौल्यादीनां सत्यानामेव देहात्म-ध्यान्त्यात्मनि प्रतीयमानानामपि यस्तुत आत्मन्यभावे निराक्षेपे मर्याभिहिते सत्ययं प्रपञ्चानित्यत्वं मिथ्यात्वं मर्याभिहितमिति श्लेषश्च क्रियाकारित्वहेतुना घटादीनामिष तेषां सुखदुःखाद्यो-क्रियाकारित्वेन सत्यतामुपपाद्यन्न कुशलः असत्यत्वेऽभिहिते सत्यत्वोपपादनं युक्तिमदन्यथान्यत्र गतानामन्यत्र प्रतीतिभ्रमरूपत्वं कथिते तेषां सत्यत्वोपपादनवैयर्थ्यात् तथा देहसम्बन्धाद्वात्मनि तेषां प्रतीतिर्न घटतु इत्युक्तेः पुनर्देहादिसम्बन्धादात्मनि परि-भ्रमादिप्रयुक्तसुखदुःखादिप्रतीतिर्गिति वदन्नयं न निपुणः उक्त-स्यैव पुनराक्षेपत्वेनोक्तेः तथा जीवानां मिथः स्वस्वामिभावस्थो-पाधिकत्वे कथिते पुनस्तस्य स्वाभाविकत्वाभिमानेन स्वस्य दृग्ङने-तृत्वं साधयन्नयं न निपुण इत्यभिरयन्नाह । अकोविद इति । त्रिविकी-रामपरमात्मयाथात्म्यज्ञानरहित एव त्वं कोविदवादानाद् कोवि-दवाक्यतुल्यानि वाक्यानि वदन्त्यथोऽन्यन्तविदुषां मध्ये श्रेष्ठो न भवसि कुतः हि यस्मादितं व्यग्रहारं देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभि-मानप्रयुक्तं पीनत्वयुक्तवदुरगन्तुत्वाद्दिव्यवहारमात्मविषय देहिनो परस्परं स्वस्वामिभावादिदिव्यवहारमन्यथ सर्वं सूयंस्तस्यत्रययाथा-त्म्यविदः तत्रावमर्शनं तदुपविचारमूलकेन न समामनन्ति न सम्य-ग्ब्रह्मन्ति न परमार्थत्वेन गृह्णन्तीत्यर्थः सहामनन्तीति पाठे तत्त्व-विचारेण सह न वदन्ति किमवविचारितसुन्दरं वदन्ति सुरयो-

न समामनन्ति इत्यनेन निरन्तरमध्यात्मशास्त्रपरिशीलनवता-मात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञाननिष्ठानां अस्मिन् देहात्मात्म्यादिमूले व्यग्रहारोऽपरमार्थज्ञानं तद्विपरीतानां त्वस्मिन् पारमार्थ्याभिमान-श्चेति सूचितम् ॥ १ ॥

तत्र तेषां तदाभिमाने हेतुस्तत्त्वत्रयस्वरूपस्वभावप्रतिपादक-वेदान्तशास्त्रार्थपरिशीलनमेवेति वक्तुं तावत् शास्त्रस्तुतये पुन-भागस्यातत्त्वादेकत्वमाह । तथैवेति । तथाहि हे राजन्पुराणो बहवः गार्हमेधाः गृहमेधिसम्बन्धिषो घनाना यज्ञादिकर्मविस्तारास्त-द्विपयविद्यया ऋभृशं विज्ञाभिभतेषु विदभिनेषु नन्वादेपु वेदरूपेषु उक्तेषु वेदपूर्वभागेषु तत्रवाद्ः शुद्धो निर्णायामकः अत एव साधुः प्रायेण न चकास्ति न प्रकाशते प्रायेणान्येतेष्वरा-राधनत्वेन कर्म कुर्वतां रञ्चते एवेदमुक्तं देहानिरिक्तस्य फल-भोक्तृत्वमात्रं ज्ञायते न तु स्वरूपं शोभ्यते इत्यर्थः यथा तत्त्वस्य वाद उक्तिर्यस्मिन् स तत्रवाद्ः तत्रवादीत्यर्थः एवं वेदवादेऽप्यित्येवापि वेदशाब्दस्तःपूर्वभागपरः पूर्वभागवत्त्वर्थवा-दिषु उत्तरभागार्थवादी न सम्यक् प्रकाशते इत्यर्थः कर्मस्वैव कश्चि-मनो ज्ञानं कश्चि नोत्पादयितुं शक्नुयादिति भावः ॥ २ ॥

श्रुतेर्देवान्तस्याप्यनिरक्तस्य न तैस्तत्रावबोध इत्याह । नेति । स्वप्ने स्वप्नप्रदार्थे निरुक्त्वा व्याख्यानेन स्वप्नसुप्तस्यात्पास्थिरत्वा-द्यमेनाप्यपि गृहमेधिन परिहकामुमिकस्तुत्यं यस्य हेयत्वेना-नुमितं न स्यात्तस्य सांसारिकदुःखनिरर्त्तावरहात्ता तत्र सं-कस्य सान्नायथावत्तत्रज्ञानाय वरीयसीवरीयस्यः गरीयस्योऽपि वेदान्तवाचः सम्यक्त्वान् मेदान्तेन तत्रावबोध इत्यर्थः स्वप्न-दृष्टान्तेन गृहमेधिसौल्यस्य हेयत्वानुमानं तत्रानवबोधकारणा श्रुतसुखात्मिकमूलकमित्युक्तम् अनेन गृहसंल्यस्य हेयत्व।ध्य-साये तत्रज्ञानोदय इति फलितम् ॥ ३ ॥

तत्र गुणप्रयोपरागंण कुशलाकुशलकर्मापादनकारोपायव-वेहत्वम्बन्धगापाद्यग्मन एवावस्थास्थिरसुखात्मिकजननकारा तत्र-ज्ञानपतिवन्धकं संसृतिकारणं तदेव च गुणप्रयाकर्त्तृपते सज्ज्ञानजननकारा मुक्तिहेतुश्चेत्याह । यागविति सार्धैः पञ्चभिः । यावदस्य पुरुषस्य मनो रजसादिभिरनुचक्ष्म उतरकं भवति तान्त्राक्षरकुशं सत्तत्तद्गुणानुसारं चेतोऽभिज्ञानेन्द्रियव्यापारैरकु-तिभिः कर्मेन्द्रियव्यापारैश्च हेतुभूतकर्मयैन्द्रियकर्मभिः पुगयापुगय-रूपैः कुशलसुन्दरमितरं निर्हीनं वा देहमाननोति अस्पाद्यति ॥ ४ ॥

एतदेव प्रतिपादयति । स इति । पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणात्त्वेन तन्मन इत्यर्थः सवासनात्मा वासनाधीनस्वरूपः विषयोपरत-शाब्दादिभिरुपरक्तः गुणैः सत्त्वादिभिः प्रगाहः प्रवृत्तियस्य स गुणप्रवाहः पञ्चभूतैकादेशेन्द्रियरूपयोऽभद्रव्यैष्यात्मा प्रधानः नामभिर्गोचकशब्दैः सह रूपभेदं देवमनुष्यत्वाद्ययवसंस्थानक-पाकारभेदं विभ्रहेतमनुष्यत्वादिदकमात्मनो वाह्यं चान्तेनं रागा-दिकं च ययुतेः सङ्कल्पविकल्पत्वात्तर्वातेनैस्तनेन आत्मानं देवोऽह मनुष्योऽहमिच्छामि इत्येवमित्येव रूपनुद्धिभिश्चोपाध्याकारयुक्तं करो-तीत्यर्थः । यथा ययुतेः सङ्कल्पविकल्पत्वात्तर्वातेनैः रूपभेदानेक-रूपतां विभ्रःसवासनात्मान्तर्गतरागादिकं बहिर्गतदेव्यादिकं नामभिः सह तनोति अत्र पुरस्तेनोतीत्यपि पाठो दृश्यते तदा-यमर्थः पुरुषस्य मनो यापद्रजसादिभिरनुचिञ्चं सन्निरङ्कुशं यथा भवति तथा ज्ञानकर्माभयेन्द्रियैर्गुणानुसारं पुगयापुगय-रूपव्यापारमापाद्यति तावदयं स्वतोऽविकृतोऽपि पुरुषः

श्रीमद्गीरराधवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सवामनाधीनस्वरूपान्तःकरणयुक्तः मन एव वासनावशाद्विपर्ययरक्तः विषयात्मकः गुणप्रवाहः गुणैः प्रवाहः प्रवृत्तियस्य गुणानुरूपप्रवृत्तिमान् ततः पञ्चभूतकादशेन्द्रियरूपयोः इवापदाथानामात्मा धारकः मन इन्द्रियरूपसूक्ष्मदेह इत्यर्थः नामभिः सह देवमनूप्यादिरूपभेदं विभ्रतः पुंरः शरीरः पुनरन्तर्गतरागद्वेषादिकं बाह्यं च कर्मगुणानुसारेण पुण्यापुण्यरूपं करानि ॥ ५ ॥

नद्विरूपमश्वरादिष्टं फलं च प्राप्नोतीत्याह । दुःखमिति । एवंविधं यस्मिन्मृत्तचक्रं तस्मिन्कृतवत् पर्वतशृङ्गवद्विचालयतया वर्तमानः मायारचितान्तरात्मा प्रकृतिपरिणामरूपान्तःकरणवान् स्वदेहिनं स्वशरीरिणं परमात्मानमालिङ्ग्य तमविनाभूयैवान्तःकरणपारवश्यास्वदेहिनं परमात्मानमजानन्नपि तच्छरीरतया वर्तमान एवत्यर्थः । यद्वा स्वः देहो यस्य स स्वदेहस्तमालिङ्ग्येत्यर्थः कालेन देवावृषणं प्राप्तं दुःखादिकं फलं कर्मफलमाव्यर्नाक्त आप्राप्ति व्यतिरिक्तं माहं तीक्ष्णं दुर्निवारामत्यर्थः अजिरत्र गत्यर्थः ॥ ६ ॥

यावदेवं तावान् तत्पर्यन्तवानयं स्थूलसूक्ष्मो व्यवहारो व्यवहारस्य स्थूलत्वं सूक्ष्मत्वं च व्यर्थाह्यमाणाकारस्थूलत्वसूक्ष्मत्वे देवोऽहं मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं कृशोऽहमत्यादिवाह्याकारविषयः स्थूलः इच्छामि द्वेषमि सुख्यहं दुःख्यहमित्याद्यन्तराकारविषयः सूक्ष्मः सदात्रिः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति सर्वदा स्वरूपेणानिरोहितजीवः साक्ष्यो विषयो यस्य तथाभूतो भवति कर्मणा स्वस्वभावसङ्कोचरूपतिरोधाने सत्यपि स्वरूपेण तिरोधानात्सदाविरत्युक्तं सदा आविः स्वरूपेण भासमानो यः क्षेत्रज्ञो जीवः तद्विषय एवायं व्यवहारो देहात्माभिमानात् उक्तमर्थमुपसंहरन्मनस एव बन्धमोक्तकारणत्वं सहजान्तमाह । तस्मादिति द्वाश्रयात् । तस्मान्मनसो गुणानुरक्तादुक्तविषयसंस्तुतिचक्रापत्तेरनुरक्ताश्च तत्त्वज्ञानोदयाद्गुणागुणात्वस्य गुणागुणात्वयोः गुणात्रयमहितत्वनद्रहितत्वयोः संसारमोक्षयोरित्यर्थः "गुणावचनेऽयो मनुषो लुगिष्टः" इति गुणाशब्दो गुणपरः लिङ्गं हेतुमपि तन्मनो वहन्ति तथा परावरस्य देवादिस्थावरान्तपरावरभावस्य च मन एव लिङ्गं वहन्ति यद्वा । परावरशब्दो व्युत्क्रमेण गुणागुणात्वविशेषणमभ्यन्तं निकृष्टं यद्गुणासहितत्वं परमुत्कृष्टं यद्गुणाराहित्यं तयोर्लिङ्गं मन इत्यन्त्यः ॥ ७ ॥

तद्विदुषोति । गुणानुरक्तमिति । गुणाशब्दत्रिगुणपरः त्रिगुणानुरक्तं मनः जन्तोर्व्यवसाय संसाराय नैर्गुण्यममलं मनस्तु क्षेमाय मुक्तये स्यादित्यर्थः निर्गन्तं गुणाभिर्गुणं तदेव नैर्गुण्यं चानुप्रेषणोद्वेगाकृतिगणात्वास्वार्थं व्यञ् मनसो मलिनत्वे विमलत्वे च दृष्टान्तमाह । यथार्थं । मृतवर्ति धृतावासिकां वर्तिमन्नन् प्राप्नुवन् सधूमां शिखां भजति अन्यदा घृतानवासिकवर्तिगतः स्वं परं रूपं धूमानाविलं भजति तथा गुणकर्मानुबन्धं गुणानुसारिभिः पुण्यापुण्यकर्मभिः कलुषितं मनः प्रदीपस्थानीयं शिखास्थानीया धूमतुल्या रागद्वेषाद्यावृता वृत्तीर्भजते अन्यत्र गुणात्रयेणाकलुष्ये सति तत्त्वं स्वस्वभावं सत्त्वप्राचुर्यतां श्रयते प्राप्नोति । यद्वा तत्त्वं भयते तत्त्वाभासस्तदा स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयस्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्मिन्नध्याये हेयत्वेन प्रथमतो, वक्तव्यत्वेन संसारस्वरूपं निरूप्य तन्निरवतंससाधनं निरूपयति प्रथमतस्तत्तुक्माक्षिपाक्षिवाह । अकोविद इति । राजस्वमकोविदोऽप्यिदतः कथं कोविदवाह । न्वदसि यत्कोविदानां पण्डितानां वादथद्वयनवदवभासमानान् वादान् वचनविशेषान् रूप इति यस्मात्सस्मात्स्वधर्ममाराधनमच्युनस्येत्यादिवदतो ममापाण्डित्यं कथमत्राह । नातिविदामिति । मिश्रुकथुतगळोपरिवक्तृत्ववद्वक्तृत्वान्नातिविदां इष्टकरतखामकवत्तत्त्वज्ञानां मध्ये गणनीयत्वेन वरिष्ठः न हि हेतुवद्भासमानान् प्रपञ्चमिथ्यात्वे प्रयुक्तान् इत्यत्वादिहेतून् प्रयुज्जान मानुमानिकेषु कोविदो भवति कुतस्तरां वरिष्ठः कुतो वचसामाभासत्वमत्राह । न सूरय इति । सूरयः सर्वज्ञाः शब्दतत्त्वज्ञाः एनं व्यवहारं "भक्तुंगन्तुभैवतश्चानुमन्ये । शास्ताधिगोसा नृपतिः प्रजानां स्थाल्यप्रितापात्पयसोऽभितापस्तत्तापतस्तयदुखगर्भरन्धिः" इत्यादिबिचक्षणतत्त्वावधमार्शनं यथाभ्यतवस्तुस्वरूपविचारेण सह नामनन्ति देहेन जातस्य हि मे न सन्ति विशेषबुद्धेरिथं वरं मनाः पश्यामीत्यादिग्रन्थस्याथापरिज्ञानाद्विजृम्भितमिति एतद्विशब्देनाह । अतः प्रेक्षावज्जिः कटाक्षेणाप्यनभिधीक्षितस्वानुपेक्षणीयस्त्वयं पञ्च इति ॥ १ ॥

ननु माभूत्सुरिभिरामननं वेदैः किं न स्यादिति तत्राह । तथेति । यथा सुरिसिद्धान्ते स्वद्वयवहारो न चकास्ति सद्योपस्थाज्जलदच्छन्नद्युमणिवदल्पबुद्धीनां वेदानां वादेषु मुक्ततः प्रतीयमानार्थप्रतिपादकलक्षणेषु वाक्येषु तत्त्ववादः परब्रह्मस्वरूपविषयज्ञानसिद्धान्तो नानु चकास्ति न प्रकाशते कथं न चकास्तीत्यत उक्तं शुद्ध इति । "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिकमप्रतिपादकानां "ब्रह्मविद्यामोति परम" इति ब्रह्मज्ञानप्रतिपादकानां च वाक्यानां यथैकवाक्यत्वं तथा न प्रकाशत इत्यर्थः कस्मात्तथा न प्रकाशनमत्राह । उरुगार्हमेधेति । उरु विस्तीर्णो गार्हमेधं गृहस्पसम्बन्धिवित्तं यद्वकर्म तत्प्रतिपादकयां विद्यया उरुधा विजृम्भितेषु सम्यग्बुद्धोपकेषु यतोऽल्पबुद्धीनां न प्रतीयते ततो महाबुद्धीनां प्रकाशत इत्यतो हीति "न भेदेस्वल्पबुद्धीनां ब्रह्म तत्त्वं समीक्ष्यते । महाबुद्धिस्तु वेदेषु पश्येद्ब्रह्मैव केवलम्" इति वचनात् ब्रह्मत्त्वबुद्धीनां बाहुल्याभिप्रायेण प्रायेणोति अयोग्यानामयमेवार्थ इत्यस्मिन्नर्थे एवशब्दः "वाको विषयवक्तृत्वं मुखतो वचनं स्मृतम्" इत्यभिधानं कर्मपराणां कर्मैव न तत्र विभाग इतरेपामितर एव शुद्धः किं न स्यादिति नेत्याह । साधिवति । एकवाक्यत्वकरणमेव साधु नान्यदित्यर्थः ॥ २ ॥

पुरुषार्थबोधकत्वेन प्रवृत्तस्व वेदस्य सर्वस्य पुरुषार्थित्वेन सर्वसाधारणस्य केषांचित्तत्त्वप्रकाशकत्वं केषांचिन्नति विशेषो धैर्यम्यादिदोषापशोरित्याशङ्क्य पुरुषार्थोपादिदमित्याह । न तस्येति । वरीयसीः वरीयस्योऽपीरुपेयत्वेन प्रशस्ता वेदान्तगता अपि वाचस्तस्य पुरुषस्य साक्षात्त्वप्रहणाय पुरुषार्थोपयोगिब्रह्मज्ञानाय न समासत्र सम्यगभवन्नित्यन्वयः तच्छब्देनांक्तं यच्छब्देन विशिनष्टि । स्वप्न इति । यस्य पुरुषस्य गृहमेधिसीर्थं स्वप्ने निरुक्त्या स्वप्नदृष्टान्तेन स्वयमेव स्वत एव हेयत्वेनानुमितं न स्यादित्यन्वयः स्वप्नसुखवज्जाप्रसुखं हेयमिति लिङ्गज्ञानं न स्यादित्यर्थः मनेन विषयराग एव वेदान्तवाक्योक्ततत्त्वज्ञानानुदये कारणं नाप्यदित्युक्तं भवति ॥ ३ ॥

ननु हेयाननुमितत्वे किं कारणमित्यतो रद्गुणास्याकोविदत्वव्यापनाय तन्निरूपितादवस्था संसारस्वरूपं निरूपयति । यावदिति ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वृषत्पुरुषस्य मनो रजस्मादिगुणैरनुकूलं गुणवशात्वेन स्थितं
वास्तव्यन्ते चेनोभिर्बुद्धिबुद्धिभिरत एवाकृतिभिर्विषयसुखेच्छाभिः
वृत्तानुभवसंस्कारैर्वा निरङ्कुशः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तमाना यः
पुरुषः कुशलाकुशलयोरैकतरमातनोतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥

कुशलाकुशलकर्मभ्यां किं फलमापादयतीति तत्राह । स वास
नात्मेत्यादिश्लोकद्वयेन । स मायारचितान्तरात्मा प्रकृतनिमित्तं मनः
पृथङ्नामाभिः स्वपुरैः स्वस्य जीवस्य सुरनरनिर्यगादिदेहे रूप-
भेदे सुरनरनिर्यगादिदेहेभेदे चित्रं बहुविधं तनोति अन्तरात्मानं
विगिनष्टि । वासनात्मेति । नानाकर्मवासनामयः गुणानां प्रवाहो
यस्मिन् स तथा षोडशात्मा दशोन्द्रयाणां पञ्च प्राणाः स्वयमेकं मन
एवं षोडशभेदेन विद्वतः अन्तर्बहिष्ठः वासनारूपेणान्स्थितं
विषयरूपेण बहिःस्थितं संसृतिचक्रस्य कूटं राशिर्यस्मिन् स
तथा ते स्वर्दाहनमालिङ्ग्य वशीकृत्य सुखं दुःखं वा व्यतिमिश्रं सुख-
मिश्रं दुःखं दुःखमिश्रं सुखं फलं च व्यनक्ति व्यञ्जयतीत्य-
न्वयः ॥ ५-६ ॥

यावानहंममेत्यभिमानस्नावानयं व्यवहारः संसारः सुख-
दुःखलक्षणः अभिज्ञाभिवदनादिलक्षणो वा भवति ननु मनसः
प्रवर्तकत्वाङ्गीकारे प्रवृत्तेर्भगवत्कृतकत्वे गते क्वादिति तत्राह ।
क्षेत्रज्ञेति । क्षेत्रज्ञः श्रीनारायणः साक्षी प्राणाः ताभ्यां प्ररि-
तेन मनसा क्षेत्रीवः संसारमनुभवतीत्यर्थः "क्षेत्रविष्णु हरिः प्राणाः
साक्षी ताभ्यां पुमान्संरतु" इति वचनादुक्त एवार्थः स्थूलसूक्ष्मदे-
हविषयः "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः" इत्यभिप्र-
त्योपसंहरति । तस्मान्न मन इति । यत एव श्रीहृदिकटाक्षेपितमनसा
संसारस्तस्माद्देशे मनः परावरस्य पूर्वोत्तरकाले वर्तमानस्य
गुणागुणाश्च मुख्यकृतं हरेः प्रवृत्तौ गुणाभूतस्य स्वतः सत्त्वादि-
गुणमुक्तस्यस्य जीवस्य संसृती लिङ्ग हेतुं वदन्ति अयं व्यती-
को नेत्याह । सन्दति । वा इत्यनेन हेतुभूते प्रमाणां सूचयति ॥ ७ ॥

एकस्योभयहेतुत्वं कथमत्राह । गच्छति । गुणानुरक्तं विषया-
पिनिवृत्तं गुणानां विषयाणां समुदायो गमयं निर्गतं विषय-
जाताद्यन्निर्गमयं ब्रह्म तत्सम्बन्धि नैर्गमयं "केवलो निर्गम्यश्च" इति
श्रुतेः सत्त्वादिगुणैर्वाहते तत्सम्बन्धि वा नैर्गमयं क्षेमाय मोक्षाय
मनोनिमित्तं भवतीत्यर्थः उभयत्रापि दृष्टान्तमाह । यथेति । यनेन
सह वर्तमानां वर्तिमास्थितो प्रसमानः प्रदीपो यथा सधूमां
स्थितिं शिखारक्षणां भजति धूमसाहित्येन सम्यक् ज्वलती-
त्यर्थः अन्यथा घृतवत्यंभावे स्वरूपं तेजोमात्रवक्षणं निजस्वरू-
पलाभेन सम्यक् प्रकाशितो भवति घृतवर्तिप्रामाभावे निर्म-
यीकस्त्रप्रकाशक्षणां स्वरूपं व्रजतीति वा हिशब्देन लोकदृष्टं
प्रमाणाविति तथा सत्त्वादिगुणैः पूर्वसञ्चितैः कर्मभिश्चानुवर्द्धं पृष्ट-
बन्धनप्राप्तबोरवमनो बहिः (१) पदे विषयं शब्दादिलक्षणां श्रयते
मेवते पुनः पुनरुपपन्नप्रवृत्तरागादिबोधान्धीकृतमद्भवेव श्रेयां
नाम्बदिति निर्धार्य वर्तते इत्यर्थः अन्यत्र तुच्छीकृतविषयसंप-
र्कत्वे तत्त्वमनारोपितं ब्रह्मस्वरूपं श्रयते निरस्तरागादिदेवत्वेन
निर्मलं मनोऽनादिमत्परं ब्रह्मेति स्मृतिबलादिदमेवाभासित्य
नश्वरं श्रेयोऽन्यन्नश्वरं दुःखाकरामिति निश्चित्य तदकान्तं भूत्वा

(१) पद्यत इति पदं विषयमित्यर्थः ।

वर्तते इति भावः अतो विरुद्धधर्माक्रान्त्या त्वेकस्य मनसः उभ-
यत्र प्रवृत्तिर्न घटत इति बोधो निरस्तो भवत्यनेनेति सिद्धम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्वप्ने निरुत्तयेति । भवणात् पूर्वं व्यवहारवैराग्यं तर्कदृष्ट्या-
पेक्षयत इत्यर्थः ॥ १-५ ॥

मायारचितान्तरात्मेति । श्रीवेदव्याससमाधिनाक्यानुसारेण
भयं द्वितीयाभिनिवेशतः क्वादित्याद्यनुसारेण च क्षेत्रज्ञ एता मन-
सोविभूतीत्यस्य वक्ष्यमाणशक्यानुसारेण व्याख्याय प्रकरणा-
स्यास्य सिद्धान्तक्रमः समाधेयः ॥ ६-८ ॥

श्रीमद्विभवापचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

मनमेव हि संसारो यद्वृत्तानामनन्तता ।

एकादशोऽत्र तेनैकमोक्षो भक्तियुजादितः ॥

तत्र कोविदो न भवति अथच कोविदानां ये वादा उद्गाहास्त-
सृष्ट्यानेव वादान् वदामि अथो भत एव अत्यन्तं विदुषां मध्ये
श्रेष्ठो न भवति । यतः सूरयः कोविदा एते व्यवहारं व्यापक-
रिकं वस्तु च तत्त्वावगर्शनं तत्त्वविचारंश्च तत्त्ववस्तुना च सह
न आमनन्ति दृष्टान्तादिना नाशयस्यन्ति । तथाः परस्परानिर्विष-
म्यात् तथाहि स्थार्त्तापात्र पयसस्तापस्तपापासगण्डुलताप
इति तगदुलस्य जडस्य स्थान्यादिभिर्जैर्देवैर्हृतापि जडेन यथा
संसर्गस्तथा देहेन्द्रियादिभिर्जैर्देवैर्हृतापि जडेन यथा
संसर्गस्तथा देहेन्द्रियादिभिर्जैर्देवैर्हृतापि जडेन यथा
ध्यामाज्जडत्वेन नैर्गम्येव श्रम इति वक्तव्येणैव्याभिर्मुक्तजीवा-
नामस्माकं साहचर्यासम्भवाद्नुमानं न घटत इति ॥ १ ॥

ननु मीमांसकाः कर्मफलात् स्वर्गसुखादिनिर्गतं पुण्यार्थं न
मन्यन्त इत्यतः किं तत्त्वादेनेति चेत् मन्त्रे मन्त्रोक्तमधिकारिणु
तत्त्वापदेशो नैव समुचित इत्याह । तथेति । यथैव अनादि-
श्रानां दृष्टफलेषु व्यवहारकर्मसु तथैव उक्तो गालां गृहसमा-
न्वितां मेधा यथास्तेषां विद्वानां विस्तारस्तरहितपयाणं निरुप-
उक्त आधिकं विज्ञानिनेषु विलसितेषु वेदवादेषुदृष्टफलेषु
कर्मसु न निर्धने तत्त्वादेो न चकारित न प्रकाशने शुकं कर्म
हिमादिगुण्यः साधुः रागादिश्रयश्चेति साक्षात्प्राप्तोपदेश-
त्यर्थः प्रायेणोति ईश्वरपितृनिष्कामकर्मणां ज्ञानवैराग्यद्वारा
परमार्थफलत्वाभिप्रायेणोक्तम् ॥ २ ॥

ननु कर्मिणास्तांस्तत्त्वं ग्राहयितुं का चिद्धो यत्किमस्ति
किम्वा ताश्रोपदिशाम इति केवलं मीमांसकैः पद्येत्यत आह । नेति ।
तस्य जनस्य साक्षात्प्राप्तवत्त्वग्रहणार्थं वरीयस्योर्षि वेदा
न्तवाचः न सस्यगासन् न सगर्था यभूवः । स्वप्ने भोगानां स्वप्न-
कालमात्रस्यापि स्वप्नस्य स्वप्नो विनाशित्वं मिथ्यात्वमिति
या निरुक्तिस्तथा स्वप्नदृष्टान्तेनेत्यर्थः । स्वप्नेव हेतवेनानु-
मितं यस्य न स्यात् कर्मिणां तत्त्वग्रहणस्यैककालिकं तद्वै विषय-
कमेव सुखं तथा वैषांयकेण स्वप्नेनात्यन्तो वस्तुनः सम्यग्भा-
भायात् तत् सुखमात्मनः शशास्य शुकमिव मिथ्याभूतं ज्ञानं-

श्रीमद्भिष्वनाथस्वर्षिककृतसारायंर्शिनी ।

मान्धनश्चरं सार्वकालिकं महद्भाह्य सुखमिति बहुधातरमित्ये-
वं तस्यप्रहणो युंकरिति भावः ॥ ३ ॥

नन्वेवं सद्भिः प्रबोधिता अपि प्रायः सर्वे जना वैषयिके
सुख एव प्रवक्ष्यमानाः कथं दृश्यन्ते तत्राह । यावन्मनो रजभादि-
भिर्नुरुद्धं संवृद्धं भवति तावत्सन्मनो निरङ्कुशमत्तमनङ्गजोपमं सत्
पुरुषस्य कुशलं धर्ममितरमधर्मं वा ज्ञानतोति कः चेतोभिर्भा-
नेन्द्रियैः आकृतिभिः कर्मेन्द्रियैश्च गुणमयं मन एव बलाद्विष-
कादिकमपि निर्गम्ये पुण्यपापकर्मणोः प्रवक्ष्यति पुरुषस्य को दोष
इति भावः ॥ ४ ॥

तत्रश्च स्वभासनात्मा पृथगपापवासनायुक्त आत्मा मनः
विषयपरकोऽनुविद्धः अत एव गुणप्रवाहः गुणैरितस्तनश्चात्य-
मानः अत एव विकृतः कामादिविकारवान् पांडशेषु भूतान्द्रि-
यैः मुख्यः रूपभेदं देवतैर्यगादिशरीरभेदं विभ्रत दधत् पुरे-
स्तेरेव शरीरैर्हेतुभिः अन्तर्बहिष्पुमुत्कृष्टत्वं निकृष्टत्वं तनोति
नामभिरिति रेफलोपं दीर्घाभाव भावः ॥ ५ ॥

फलञ्च तदनु रूपं सृजतीत्याह । दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं मोहञ्च
तं प्र दुर्निवारं व्यतिक्रमं सृजति ननु जडः कथं सृजति तत्राह ।
स्वदेहिने जीवमात्मानमालिङ्ग्य आलिङ्गने कारणात्माह । मायया
राचतः अन्तरात्मा जांबोपाधिः उपाधिनामाह । संसृतिचक्रं कूट-
यति ऋजयतीति तथा यथा ग्रामकूटक इति ॥ ६ ॥

एवमयं मनोनिबन्धनः संसार एव व्यवहारपदवाच्य
इत्याह । तावानिति । आधिः प्रकाशमानः सदा क्षेत्रज्ञस्य साक्ष्यो-
दृश्यः स्थूलो जागरः सूक्ष्मः सूक्ष्मश्च तत्त्वपदवाच्यमात्मसुख-
मापि मनोनिबन्धनमेवेत्याह । तस्माद्दो मन एव लिङ्गं कारणं
कस्य गुणस्य संसारस्य अगुणत्वस्य मोक्षस्य च नां च संसार-
मोक्षा कस्य स्थानामित्यत आह । परावरस्य उत्कृष्टनिकृष्ट-
जनसङ्घस्य पाठकमां नात्र विवर्तितः निकृष्टस्य संसारो भवति
उत्कृष्टस्य तु मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७ ॥

कथमेकमेव विलक्षणयोः कारणमवस्थाभेदादित्याह । गुणोति
माद्धेन । निर्गुणयं निर्गुणमन्यदा नृनक्षये सति निर्वाणो
भूत्वा खे पद् महाभूतारमन्वं भजति अन्यत्र अन्यदा । यद्वा
अनवर्त्तितमदनकेवाग्निः सधूमाः शिखा भजति अन्यदा काञ्चनपि-
दिग्मदन्तेनु स्वपद् निर्धूमतेजःस्वरूपं तथैव मनोऽपि तस्वं भग-
वन्मार्थ्यास्त्राद्म ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चादशे रहगणोक्तं बालमापितमिवानाहत्य प्रसङ्गतो मुनिः
बन्धमोक्षयोः कारणं मन एवेत्याह । अकोविद् इति । अकोविद्ः
सिद्धान्तानभिज्ञः कोविद्वादाः यत् सर्वस्य ब्रह्मात्मकानुसन्धान-
नन्वेवं प्रावण्यं तद्विषयकाः शब्दास्तत्त्वान् वादान् शब्दान्
वदन्ति अथो मनो विदां मध्ये अतिबहिष्ठो नास्ति एतं नरदेव-
नगादिस्वस्वामिभावरूपं व्यवहारं तत्त्वविमर्शनं ब्रह्मविचारेण
मन न ज्ञानमन्ति ब्रह्मविचारवद्वाद्दर्शनीयं न वदन्ति ॥ ९ ॥

तमेवमात्मानं ब्रह्मणा निविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा

नाशकैनेति भगवत्या भूयोक्तो वः परमानन्दसाधने कर्मकाण्ड-
स्यापयोगस्तमृते सर्वोऽपि कर्मकाण्डोऽनित्यफलविषयः संसा-
हेतुर्नतु तत्त्वप्रस्तावे योजितुं योग्य इत्याह । तथैवेति । उरवो गाहाः
गृहसम्बन्धनो मेधा यद्वास्तेषां वितानो विस्तारस्तद्विद्यासु-
विजृम्भितेषु बहुविलसितेषु वेदवादेषु तत्त्ववादः शुद्धः फलतः
स्वरूपतश्च निर्दोषः साधुर्मुमुक्षुपादैः नु निश्चितं न चकास्ति
न प्रकाशते प्रायप्रहयां विवितावाक्योक्तप्रकारं विनैति द्योत-
यति ॥ २ ॥

नन्वध्ययनविध्युपात्ता वेदान्तवाचः सर्वेषां विवितसोत्पादान-
दिना कुतो न तत्त्वज्ञानदाः स्युरित्यत आह । नेति । यस्य मन्द्बुद्धेः
स्वप्ने यानिरुक्तिः नितरां क्रियमाणाऽनित्यतां किस्तथा गृहमेधिसौ-
ख्यं ह्यत्वेनानित्यत्वेन हेतुना अनुमितं न स्यात्तस्य साक्षाद्यथावत्-
त्वप्रहयाय वरीयस्योऽपि वेदान्तवाचः न सम्यगासन् बभूवुः प्रयां-
गस्तु कर्मफलं गृहमेधिसौख्यमनुपादेयम् अनित्यत्वात् स्वप्नधनव-
दिति ॥ ३ ॥

ननु कस्यचिद्द्वरीयस्यो वाचस्तत्त्वप्रहयाय न समासभित्युत्पा-
तस्य संसारित्वं दर्शितं तत्र कः संसारहेतुः अर्थात् यस्य तु तास्त्व-
प्रहयाय स्यः स मुक्त्याधिकारी तत्र च को मुक्तहेतुरित्याकाङ्क्षायां
मनपद्यत्याह । यावदिति साद्धेः पञ्चभिः । रजभादिभिः पुरुषस्य मनो
यावदनुकृष्टं व्याप्तमन एव निरङ्कुशं दुर्निग्रहं सत् तावत् कुशलं धर्म
मत्त्वव्याप्तम् इतरमधर्मं तमोव्याप्तं चकाराद्रजोव्याप्तं युक्तञ्च-
तोभिर्भानेन्द्रियैः आकृतिभिः कर्मेन्द्रियैश्च ज्ञानतोति समन्ततो विस्ता-
रयति ॥ ४ ॥

तदेवं धर्मादिवासनायुक्तं नानादेहपापकं भवतीत्याह । स इति ।
पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणत्वात् वासनानामात्माश्रयः धर्मादिवा-
सनायुक्त इत्यर्थः विषयोपरको विषयासक्तः गुणप्रवाहः गुणै-
श्चात्यमानः विकृतः अनकशास्त्रः पांडशात्मा लिङ्गशरीरे मुख्यः
पृथङ्गामभिः सह पृथक् रूपभेदं देवमनुष्यपश्यादिरूपभेदं विभ्रत
अन्तर्बहिष्पुमुत्कृष्टत्वं निकृष्टत्वं च पुरेस्तेरेव देहेश्च तनोति
विस्तारयति नामभिरित्यत्र "दलोपं पूर्वस्य दीर्घोऽण" इति दीर्घाभावः
भावः ॥ ५ ॥

दुःखादिकं फलं चाव्यनक्ति प्राप्नोति व्यतिरिक्तं मोहं
तीमं क्रोधादिकं च ननु जडः कथमाननोति तत्राह । स्वदेहिने
जीवमालिङ्गयेति यतः मायाराचिनः प्रकृतिपरिणामभूतः अन्त-
रात्मा अन्तःकरणमेवात्मा जीवेन मायामोहितेनात्मतयारोपि-
तमित्यर्थः अत एव संसृतिचक्रं जन्ममरणचक्रं कूटयति देहादे-
हान्तरं गच्छन् ऋजयतीति तथा एकत्र स्थिरी न भवती-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

यावद्वै तावान् अयं प्रसिद्धः व्यवहियते इति व्यवहारः
संसारः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यः जीवस्य दृश्यः जीवभोग्य इत्यर्थः स्थूल-
सूक्ष्मः सूक्ष्मसंहार्यरूपः कस्य चिन्मुमुक्षुर्मुक्तोऽपि अनन्तवज्जीव-
व्याप्तत्वात्सदाधिः सर्वदा प्रकाशमानः सुप्रधान्तरस्थूलरूपेण
प्रलयानन्तरं सूक्ष्मरूपेण च न केवलं मनः संसारकारणं किन्तु
संसारमोक्षयोरुभयोः कारणमित्याह । गुणत्वमुपादेयत्वं मोक्ष-
भावः अगुणत्वमनुपादेयत्वं संसारभावः तयोः समाहारद्वन्द्वः
तस्य तद्द्वयं क्रमादाह । परावरस्येति । अदो मनः लिङ्गं कारणम् ॥ ७ ॥
गुणानुरक्तं विषयासक्तं व्यसनाय संसाराय निर्गुणं त्यक्त्विविषयं

एकादशासन्मनसो हि वृत्तय आकूतयः पञ्च धियोऽभिमानः ।
 मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदन्ति हैकादश वीर ! भूमीः ॥ ६ ॥
 गन्धाकृतिः स्पर्शरसश्रवांसि विसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः ।
 एकादशं स्वीकरणां ममेति शय्यामहं द्वादशमेक आहुः ॥१०॥
 द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामी मनसो विकाराः ।
 सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः ॥ ११ ॥
 क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचितस्य नित्याः ।
 आविर्दिताः कापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः ॥ १२ ॥
 क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयंज्योतिरजः परेशः ।
 नारायणो भगवान् वासुदेवः स्वमाययाऽऽत्मन्यवधीयमानः ॥ १३ ॥
 यथानिलः स्थावरजङ्गमानामात्मस्वरूपेणा निविष्ट ईशेत् ।
 एवं परो भगवान् वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मेदमनुप्रविष्टः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदेवं नेत्रयुग्मं स्वार्थे पञ्च क्षेत्रमाय परमपुरुषध्यानपूर्वकतन्पादप्राप्त-
 रूपमोक्षाय च मनः स्यात् निर्मलं मनः परमपुरुषध्यानाहं भवति
 अतस्तस्य निर्मलं रूपं दृष्टान्तेन स्फुटयति यथा प्रदीपः घृतयुक्तां
 वर्तिमश्रद् सधूमाः शिखा भजति मलिनवृत्तिमान् भवनीत्यर्थः
 अन्यदा तु घृतवर्तिक्षये स्वं पदं महाभूतावस्थास्यं शुद्धं रूपं
 प्राप्नोति एवं विषयसेवनार्थं कर्मासक्तं सत् मलिनताः वृत्तीर्भ-
 जते अन्यदा विषयपरित्यागे निर्मलं सत् परमपुरुषध्यानाहं
 तस्य शुद्धं निजरूपं भजते ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

● ब्राह्मण श्रीभरतजी बोले तुम पण्डित नहीं हो परन्तु पण्डितों
 की सी बातें करते हो तिससे तुम ज्ञानियोंमें श्रेष्ठ नहीं हो जो
 विद्वान् हैं सो तो इस व्यवहार को तस्य विचार के साथ नहीं
 गिनते हैं ॥ १ ॥

हे राजन् ! इसी प्रकार गृहस्थों के करनेयोग्य जो यज्ञ हैं
 तिनके विस्तार से युक्त जो वेदवाद् तिनमें तस्यवाद् अति शुद्ध
 होने से भी अति उत्तम प्रायः नहीं प्रकाशित होता है ॥ २ ॥

जिस पुरुष को स्वप्न के लक्ष्य यज्ञादि जन्य सुम्न हेय नहीं
 है उस पुरुष को साक्षात् वेदवचन भी तस्य ग्रहण नहीं करा-
 सकते हैं ॥ ३ ॥

जवपर्यन्त पुरुष का मन रजोगुण से अथवा तमोगुणसे या
 मिश्रित इन कर्मों को करता रहता है तबतक वह मन निरंकुश
 होकर ज्ञान कर्म इंद्रियोंसे पुण्य अथवा पाप करता है ॥ ४ ॥

वासना सहित वह मन गुणों के साथ बहता हुआ बोद्धा
 विकार बाधा भिन्न रूपों को धारण करनेवाला होकर वैदिक
 अधिकारी अनधिकारी पुरुष को कर्देता है ॥ ५ ॥

माया से रचित जो मन है सो जीव को आलिंगन

कर के संसार चक्र में गत हुआ काल से प्राप्तः सुख दुःख
 वा अनिरिक तीव्र मोह फल को प्रकट करता है ॥ ६ ॥

जबतक यह मन इस पुरुष को धरता है तभीतक जीव का
 हृदय यह स्थल सूक्ष्म प्रपञ्च प्रकाशमान रहता है तिसी से मली
 बुदी योनी का बन्ध मोक्ष का कारण मन ही है ऐसा महापुरुषों
 का कथन है ॥ ७ ॥

गुणों में आसक्त जो मन है यह बन्ध का हेतु है गुणरहित
 मन मोक्षका हेतु है जैसे दीपक घृतकी बत्ती के खाने से
 भुंभों सहित शिखों को निकालता है साक्षात् रहने से केवल
 अपने शुद्ध रूपमें रहता है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाण्वेदीपका ।

वृत्तिर्दिशयति । एकादश वृत्तय आसन् । आकूतयः क्रियाकारा
 पञ्च धियोश्च ज्ञानाकाराः पञ्च अभिमानश्चेति हे वीर ! भूर्मानि
 पयान् ॥ ६ ॥

विषयानेवाह । गन्धादयः पञ्च ज्ञानेन्द्रियद्वारा धीवृत्तीनां विषया
 आकृतिः रूपम् । श्रवः शब्दः विसर्गादयः पञ्च कर्मेन्द्रियद्वारा
 कर्माकारवृत्तीनां विषयाः रतिः सम्भागः अतिर्गतिः पुरस्याभि-
 मानविषयत्वप्रकारमाह । एकादशं पुरम् । र्थीक्रियत इति
 र्थीकरणम् अयमर्थः शरीरमभिमानस्य न ज्ञयतया गन्धादिव-
 द्धिषयः नापि कार्यतया विसर्गादिवत् किन्तु ममेति भागयतन
 त्वेन र्थीकार्यतया विषय इति । एकं तु विवेकनामेष पुरं मम-
 त्वाभिमानविषयो न तु मुढानामनो मूढदृष्ट्या ब्रह्महृद्धार ऋदश
 वृत्त्यन्तरमाहुः । तस्य च परमेव शय्यासंज्ञं ऋदशं विषयमाहुः ।
 तत्र हि जीवोऽहङ्कारेण सह शेते यतः पुरि शयनापुरुष इत्यु-
 च्यते ॥ १० ॥

तासां वृत्तीनामथान्तरभेदेरानन्त्याह । द्रव्याणां विषया

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स्वभाषः परिणामहेतुः आशयः संस्कारः कर्म अदृष्टं कालः
ज्ञोभक्तः निर्निमित्तभूतः प्रथमं शतशस्तनः सहस्रशस्तनः कोटिशः
स्युने तु मिथः स्युने च स्वनः किन्तु क्षेत्रज्ञानः परमेश्वरात् । तस्य
ज्ञानवशात्कृत्यादनन्ताः स्युर्गन्त्यर्थः । यद्वा । तासां मिथ्यात्वमने-
नोच्यते कोटिशो भवन्त्यनन्ताः क्षेत्रज्ञान एव स्युस्तत्त्वत्तयेन
मनां लभेत्तु मिथो न च स्वन इति । यद्वा । क्षेत्रज्ञो जीव-
स्तस्मात् स्युः तस्याविकारित्वात् न मिथः इतरतराश्रयत्वा-
पत्तः न स्वनः आत्माश्रयत्वापत्तेः अतो मिथ्याभूता एव ॥ ११ ॥

तदेव श्लोकत्रयेण गुणकर्मोत्पत्तौ मनो वृत्तौ श्रयत इति
यदुक्तं तत्प्रपञ्चनम् । अन्यदा तत्र श्रयत इति यदुक्तं तदेव
तत्रमाह । क्षेत्रज्ञ इति । जीवस्य जीवोपाधेः अविशुद्धकर्तृम-
नसः नित्याः प्रवाहरूपेणाविच्छन्ना जायन्त्यनयोर्वाच्यभूताः
पश्यति कर्माणि सृष्ट्वा तिरोगभूताः पश्यति अवस्थाप्रयत्नात्
क्षेत्रज्ञ आत्मा तत्रमित्यर्थः ॥ १२ ॥

क्षेत्रज्ञो विविधः । त्वेपदाधो जीवः तत्पदाधेः ईश्वरश्च ।
तत्राधो निरूपितः इदानीं तत्राप्यर्थाश्रयं निरूपयति । क्षेत्रज्ञ
आत्मा व्याधो । पुराणो जगत्कारणभूतः । पुरुषः पृष्ठः स्वात्मा-
दपरोक्षः । स च स्वयंज्योतिः ननु ज्ञानस्य विषयत्वेनाश्रयत्वेन
वा परोक्षः अज्ञो जन्मादिष्टस्यः परेषां ब्रह्मादीनामपि ईशः
नारं जीवस्मूहः सोऽयनं यस्य नियन्तुः भगवानेश्वर्यादियु-
गणान्वात् । यादुदेवः सर्वभूतानामाश्रयः स्वाधीनतया माययात्मनि
जीवेश्वरोयमानोऽवस्थाप्यमानः । कर्मकर्तारि प्रयोगः । तत्रियन्तु-
त्वेन वर्तमान इत्यर्थः ॥ १३ ॥

एतन्महत्प्रान्तमाह । यद्येति । आत्मस्वरूपेण प्राणरूपेण ईशो-
क्षियमयात् । इदं विश्वम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गुणकल्पस्य मनसो वृत्तौः प्रपञ्चयति । एकादशोऽन्यादिना । मनसः
एकादशवृत्तिस्य आत्मन् ताः का इत्यत्राह । आकृतयः कर्मेन्द्रि-
याणां व्यापारविषयाः पञ्च श्रियः क्रियाकारा श्रियः ज्ञानेन्द्रियद्वार-
ेण पञ्चवृत्तयो ज्ञानाकाराः एकादश सद्धारकाः अहंममाद्यभिमा-
न्याद्यद्वारकेका संयुक्तादश हे वीर ! तासां वृत्तीनां भूमिर्विषया
मात्राणि पञ्च कर्माणि पञ्च पुरम् इत्येकमिति संभूयैकादशेति
वदन्ति तत्रैवदः तत्र मात्राणि गन्धादीनि ज्ञानाकाराणाम्
वृत्तीनां विषयाः कर्माणि तु विस्मर्गादीनि क्रियारूपाणां पुरं
अभिमानरूपाया इति विवेकः पुरमत्र शरीरं तस्याहंममाभि-
मानविषयत्वादीनि ॥ २ ॥

ज्ञानकर्माध्यान्द्रियव्यापारविषयाणि मात्राणि कर्माणि प्रपञ्च-
यति गन्धेति । गन्धः द्राव्येन्द्रियवृत्तिविषयः आकृती रूपं चक्षुर्विन्द्रि-
यवृत्तिविषयः स्पर्शः त्वर्गिन्द्रियविषयः रसो रसनेन्द्रियविषयः श्रवः
शब्दः श्रोत्रेन्द्रियस्य विषयः एवं पायुपस्थपादवाक्पाणिवृत्तीनां
क्रमेण विस्मर्गादयः पञ्च विषयाः तत्र विस्मर्गः पुरीषोत्सर्गः रतिः
संभोगः अर्निर्भमनर्माभजत्वं भाषणं शिष्य आदानाहिः गन्धा-
दयः पञ्च ज्ञानेन्द्रियद्वारा मनोवृत्तीनामेव विषयाः तथा विस्मर्गादयः
कर्मेन्द्रियद्वारा मनोवृत्तीनामेव पञ्चानां पञ्च विषया इति विवेकः

परस्याभिमानविषयत्वप्रकारमाह । एकादशमिति । स्त्रीकरणं ममेद्
शिरः ममाऽथं हस्त इत्याद्यभिमानेन स्त्रीकरणं स्त्रीकार्यं शरीर-
मभिमानस्य विषयः तदेकादशं वदन्ति अयमर्थः शरीरमभि-
मानस्य न ज्ञेयतया गन्धादिविषयः नापि कार्यतया विस्मर्गादि-
यत्किन्तु ममेति स्वशेषतया स्त्रीकार्यत्वेन विषय इति विवेक-
नामेव शरीरं ममाभिमानविषयमिति वदन्ति प्रायेण स्त्रीक-
रणं ममाभिमानस्य विषयत्वेनोक्तमविवेकिनां तु शरीरमहम-
भिमानविषयमिति तदभिप्रायेणाह । शय्यामहं द्वादशमेकं आहुः
इति । एकं केचदहमहङ्कारः अनात्मन्यात्मतादास्याभिमानरूपत्वे
द्वादशी वृत्ति तस्या विषयभूतां शय्यां शरीरं द्वादशविषयम्
चाहुरित्यर्थः जीवो यतः स्वस्वरूपव्यामोहेन शरीरं शोते वस-
तीति शरीरं शय्याशब्देनोच्यते ननु गन्धादीनां तद्विषयज्ञानानां
च वृत्तिरूपाणां भेदाद्विषयविषयभाव उपपन्नः विस्मर्गादीनां
कर्मेन्द्रियवृत्तिव्यापारमेषु पुनस्तद्विषयत्वमनुपपन्नमिति चेन्न
विस्मर्गादीनां क्रियात्मकत्वात् क्रियायाश्च फलव्यापारोदेन वैवि-
ध्यात्तत्र व्यापारांशस्य वृत्तित्वं फलांशस्य विषयत्वमिति भेदात्
तथाहि उत्सर्गस्यागो विश्लेषस्तद्विषयः तदनुकूला व्यापारो
वृत्तिरेवं इत्यादिष्वपि बोध्यम् ॥ १० ॥

उक्तानामेकादशानां वृत्तीनामवान्तरभेदेरानन्त्यमाह । इव्यं
पृथिव्यादिभूतपञ्चक तेषामसाधारण्यो गुणः स्वभावस्तेषां परि-
णामस्वभावां वा तेषां विचित्रपरिणामहेतुत्वं आशयो वासना
कर्माणि पुरयत्पापानि एतैः पूर्वोक्ता एकादशवृत्तैरूपा मनसो
विकाराः प्रथमं शतशस्तनः सहस्रशः ततः कोटिशश्च स्यु-
नेन विकाराः केवलस्य मनसः किन्तु क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्यैव भव-
न्तीत्याह । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य मनसो भवन्तीत्यर्थः क्षेत्रज्ञमनसो-
रपि परस्परधिष्ठितयोर्न भवन्ति किन्तु क्षेत्रज्ञाधिष्ठितमनस
एवेत्याह । न मिथ इति । तत्रापि न स्वतो भवन्ति किन्तु
कर्मन इत्याह । न स्वत इति कर्माधीना इति भावः क्षेत्रज्ञ-
शब्दोऽत्र जीवपरः तस्यैव मनोऽधिष्ठातृत्वात्सङ्कोचविकासवज्जर्म-
भूतज्ञानाश्रयत्वाच्च यद्यप्यत्र प्रकरणं क्षेत्रज्ञशब्दो नारायणवासु-
देवभगवादादिसामानाधिकरण्येन प्रयुज्यमानः परमात्मपरोऽवग-
म्यते क्षेत्रं जानातीत्यवयवार्थोपेक्ष्यञ्च तत्रैव तथाप्यत्र जीवपरः
आश्रयणीय उक्तयुक्तः क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीः क्षेत्रज्ञ
आत्मा पुरुषः पुराण इत्यत्र तु परमात्मपरः यद्वात्रापि क्षेत्र-
ज्ञशब्दः परमात्मपर एव तस्य सर्वोपादानतया त्रिपुपादान-
त्वाद्येनतद्वारा तद्गर्भभूतज्ञानसङ्कोचविकासोपाश्रयत्वात् जीवद्वारा
मनोऽधिष्ठातृत्वसम्भवाच्च ।

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग् विधम ।

विविधाश्च पृथक् चेषा देवं चैवात्र पञ्चमम् ।

इति प्रयोजकतया देवस्य परमात्मनोऽपि सर्वत्रान्वयस्मरणाच्च १॥

तदेवं मनसो गुणत्रयोपरागानुपरागाभ्यां त्वन्धकत्वमोच-
कत्वे गुणोपरत्तस्य मनसः क्षेत्रज्ञस्याधिष्ठितस्य वृत्तयश्चाभि-
हिताः एवमभेतनतत्त्वं निरूपितमिदानीं चेतनतत्त्वं निरूपयिष्येत्
तावत्प्रधानभूतं परमान्ततत्त्वं शोधयति । क्षेत्रज्ञ इति त्रिभिः ।
अत्र क्षेत्रज्ञशब्दो न जीवपरः किन्तु परमात्मपरः जीवस्येति
पृथक्प्रदेशात् अविशुद्धकर्म कर्तृजीवस्य मनसः जीवाधिष्ठितस्य

भीमद्विरराचवाचावंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मनसः मायारचिनाः प्रकृतिमूला एता उक्ताः तत्फलभोक्तृषु
विभूतीः वृत्तिविस्ताराभित्याः प्रनाहो नित्याः कश्चिन्नाप्रद-
व्यायामाविर्भूताः कापि सुपुत्रो तिरौहिनाश्च क्षेत्रज्ञः परमात्मा
शुद्धवृत्त्या यतः सुखदुःखादिरूपमाखिन्परहित एव विवृष्टे
तथाच धृतिः "तद्गोचर्यः विप्लवं स्नाहुरयनभक्षयो अभिवा-
कशीति" इति मायारचित्तयेति पाठे मनसो विशेषणं प्रकृतिपरि-
त्यागकपस्य मनसः ॥ १२ ॥

एवं कर्मकर्तृनरकभोक्तृजीवसाक्षिणया तदभोगेन स्वयं-
प्रकाशमानतया च वर्तमानः परमात्मस्युक्तं भवति पुनः प्रकृति-
पुरुषयोरसंभावितधर्मविशेषैस्तं विशिनाष्ट । क्षेत्रज्ञ इति । मनेना-
चेतनत्वावृत्तिर्जीवस्यावृत्तिश्च नहि जीवः क्षेत्रं यादृक् परस्वरूपं तथा
जानाति किन्तु ममेदमिति सामान्याकारेणैव प्रकृतिपुरुष-
योरन्तः प्रविष्टय नियन्त्रणेन भारतकः पुराणः पुरुषः न जग-
दादिकारणतया वर्तमानः पुरुषः साधारणप्रकाशस्वरूपः स्वयं
ज्योतिष्त्वं जीवेषु प्रसक्तं तद्भ्युदास्तये परसाक्षादित्युक्तं साक्षा-
दपरोक्षं स्वयंज्योतिः महि जीवस्वरूपं मनसादिभ्यो विषयकं
वशावस्थायामवभासते मुक्तावस्थायामपि तदवभासस्य पर-
मात्मप्रसादावसत्त्वात् निरुपाधिकसाक्षादवभासाभावात्तदुपाधि-
कसाक्षात्स्वयंज्योतिःस्वैवात्राभिप्रेतत्वात् नित्यसिद्धानामपि
तथावस्य परमात्मनो नित्येच्छायत्तत्वेन निरुपाधिकत्वाभावात्
अतः स्वरूपैः स्वभावतश्चोत्पत्त्यादिविकाररहितः अचेतनस्वरूप-
स्वभावाभ्यामुत्पत्तिमनोः प्रकृतिपुरुषयोर्द्वौवृत्तिः जीवस्यापि ज्ञान-
विकाशरूपस्वभावोत्पत्तेः सत्त्वात् परेषां ब्रह्मादीनामपि ईश्वरः
देवताविशेषनिश्चयायोकम् । नारायणो भगवान् वासुदेव इति ।
नारं जीवसमूहस्तस्यायनं प्राप्यं प्रापकमाधारक्षेत्र्यं नारायण-
शब्दो येषु कश्चिद्भ्यां विष्णोरेवासाधारणः अत्र निर्वचनानि पूर्व-
मेवोपग्यस्तमनि एवं वासुदेवशब्दोऽपि "वसन्ति यत्र भूतानि
भूतात्मन्यखिलात्मनि" इति तत्रैव नियतः स्मर्यते भगवच्छब्दोऽपि
भगवत्पराशरदिभिः "संहर्ता च तथा भर्ता" इत्यादिभिर्देवतः
समुदायरूपेण च तत्रैव नियतः स्मृतः नन्वात्मतया सर्वव्याप-
कक्षेत्र्यमहर्शनमग्राह । समायया आधीनमायया आत्मन्
जीवे भावेत्वास्तत्तया ह्युक् परमे व्योमकितिवत् स्ववधीयमानः
तिरोधीयमानः प्रकृतिवशाद्देहसदृशकय इत्यर्थः ॥ १३ ॥

३. प्रकृतिवशाद्देहसदृशत्वमात्रेण सर्वव्यापकत्वं भगवतः किन्तु
वायुवदहस्य एव सर्वव्यापकतया नियमयतीत्याह । यथेति ।
यथानिलो वायुरात्मस्वरूपेण चराचरभूतानामन्तःप्रविष्ट ईष्टे प्रेर-
यति । एवं क्षेत्रज्ञः परमात्मा भगवान् वासुदेवोर्षाद् जग-
चेतनाचेतनात्मकमन्तर्नियन्तृतया प्रविष्टः भगवतो व्याप्तिद्वारा
प्रेरकतया चेत्यनिरुद्धास्तः ततः सिद्धः ॥ १४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भोत्रादीन्द्रियेषु सन्तु मनस एव प्राधान्यं कथमित्याशङ्क्य
तत्तद्विन्द्रियद्वारा तत्तद्विषयेषु मनसः प्रवृत्तेरित्याह । एकादशोति ।
अस्य मनस एकादशवृत्तीर्हृतय आसन्नित्यन्वयः । अयमर्थः भोत्रा-
दीनि दश एकं मनः स्वयमित्येकादशोन्द्रियाणि इन्द्रियद्वारेण
•वही रूपादिषु प्रवर्तमानस्य मनस एकादशवृत्तय इत्युच्यन्ते

तदुक्तम् "एकादशोन्द्रियद्वारा स्युरेकादश वृत्तय" इति अत्र काश्चि-
द्विभागोऽप्यस्ति एकादशधा विभक्तस्य मनस आकृतयः अहं
शब्दं शृण्वान्तीत्यादिविषयानुभवेच्छा पञ्चदश्यादीनां च
तावत्प्रविष्टयलक्षणरूपास्तरमास्थितस्य धियो ब्रह्मपरपर्यायस्य
मनसोऽभिमाना अहं मधुर शृणोमीत्यादिरूपाश्च पञ्च
तदुक्तं "शब्दाद्यास्तदभीमानास्तद्विच्छाक्षेप पञ्चदश" इति कर्मो-
द्याणां स्पर्शास्तर्भावेषु एकत्वेन पृथग्विषयभावेन पञ्च पञ्च
सङ्ख्यात्वावपस्वा एकादशधापि विभक्तस्य मनस एकादशा-
कृतयोऽप्यपेक्षिता इति पुराप्रश्ना निरस्तः "स्पर्शास्तर्भावतः कर्म-
स्त्रानां नैव पृथगतिः," इति वचनात् । तर्हीन्द्रियचेष्टानामपि पञ्चदश-
व्यादित्याशङ्क्य विषयबाहुल्येन तावत्त्वं न घटन इत्यभिप्रे-
त्याह । मात्रायाति । मात्रायाि भोत्राद्विज्ञानेन्द्रियविषयाः शब्दा-
दयः कर्माणि वागादिकर्मोन्द्रियविषया गमनादिठवापाराः पुं
शरीरं चेत्यतस्नासामिन्द्रियवृत्तीनां भूमिमधिष्ठानमेकादश
वदन्ति हेत्यनेनेन्द्रियगणं च भूमिं वदन्ति तदुक्तम् ।

एकादशैव चेष्टाः स्युरिन्द्रियाणां पृथक् पृथक् ।
गोलकास्तदधिष्ठानं चैकादश निगद्यत इति ।
हे वीर ! ज्ञानप्रदयोऽङ्गालक्षणाध्यवसायान्तगामिन् ! मात्राणी-
त्यादिनोक्ता भूमीः पृथक् पृथक् निदर्शयति ॥ ६ ॥

गन्धेति । आकृती रूपं अनिरूपस्याविषयः शिल्पो हस्तविषयः ।
एकादशमधिष्ठानं ममेति स्वीकरणां सङ्कुल्पविकल्पलक्षणां स्वीका-
रयोग्यमिन्द्रियगणं चाहः । 'पुरि तनौ शत' इति भूतः इदमलक्षणा-
ज्यविष्ठानसम्भारकथमेकादशशब्दमित्याशङ्क्य संख्यान्तरमाह ।
मायामिति । मायां नानाधिष्ठानभूतां नाडीमहमित्यभिमतमर्थं मायां
निश्चयज्ञानविषयीं वा तदुक्तम् "एव संसृतिस्वभावां द्वादशैवाथ
वा भवेत्," इति एकादशत्वं च प्रसङ्गाद्भक्ति "दशकं विषयाणां च
म(१)गार्हमिति च द्वयम्" इति सर्वान्तर्भावज्ञ द्वयमेव तन्कि द्वयमेव
ममाहञ्जति । मायागहमित्यनेनायमर्थो ध्वनिनः तथाहि विषयाणां
दशकं मायामित्येकमहामत्येकमिति द्वादशमित्यर्थः ममेति वृत्त-
विशिष्टमन्तःकरणं मायामिति ज्ञातव्यम् । यद्वा द्वादशसङ्ख्या
विशिष्टत्वेनोक्तमहामिति वृत्तविशिष्टमन्तःकरणमेकमेव संसृति-
कारणमिति शेषः तदुक्तं संसृतिस्वहमेव चेति ॥ १० ॥

गृह्णन्नाहिकथैवाभिव्यक्तिनिमित्तमाह । द्रव्येति । द्रव्यं देहादिः
स्वभावो जीवस्यानादियोग्यता आशयः पूर्वानुभवसंस्कारः कर्म-
जन्मान्तरकृतं पुण्यपापलक्षणादृष्टं कालः फलपाचदः एत-
च्छोभिता अमी मनसः एकादश विकारा जायन्त इति शेषः
केवलं मनस एकादशैव विकाराः किन्तु मन्दमध्यमोत्तमविज्ञेप-
भेदेन शतश आदिविकाराः सन्तीत्याह । स्वहस्त्रश इति । कर्म-
भङ्गस्तु नियमः ज्ञाय ननु देहाद्यैरेवा यदि निमित्तं तर्हि जन्मा-
द्विसृष्टोक्तमसङ्कोचन ब्रह्मकारणात्मनर्थकं स्यादपि च ब्रह्म-
वा एतैः कारणैः कारणनीति धृतिभ्यापहन्तिना स्यादिति
तत्र ह । क्षेत्रज्ञत इति । क्षेत्रज्ञतो ब्रह्मणो जीवात्मन्यामिणो ह्ये-
ते विकाराः स्युर्जीवस्येति शेषः देहाद्यधिष्ठाय जीवान्तर्यामी
हृदिः जीवाहृष्टमपेक्ष्य तद्गोचार्थमुत्पादयत्यतो देहादिः एत-
पन्नागोऽो न धृतिस्त्रे इयर्थे इति भावः नन्वयोऽन्त्यां स्वया-
मदिनाद्रव्यवस्वतो वैवामुत्पत्तिः किं न स्यात् किंमर्थं ब्रह्म-
कल्पनेयति तत्राह । न मिथ इति ॥ ११ ॥

(१) ममेते अहंकर्तृत्यभिमानद्वयम् ।

भीमश्चित्रध्वजनीर्यकृतपद्मराघवी ।

नन्वेयां सत्यं किं मानमिति तत्राह । क्षेत्रज्ञ इति । भोग-
योग्यः क इत्यत्र उक्तं जीवस्थिति । उपादानाभावेनेन्द्रजालस्था-
वत् मिथ्याभूता इति नव्याह । मायारचिता इति । मायया
प्रकृत्या रचिताः "मायां तु प्रकृतिं विन्द्यात्" इति वचनात्
नित्यत्वे कथं रचितत्वमित्यत्र उक्तमनित्या इति नित्यस्य जीव-
स्थानित्यानामनुभवः कथमित्यत्र उक्तमाविहिता इति जाग्र-
त्स्थप्रयोगाविहिताः कापि सुप्तौ निराहिताः विचष्टे पश्यति
दर्शनं स्वाश्रित्वेन नय्यनुभवतः "अनश्नन्त्यो भान्नाकाशीनि," इति
श्रुतेः अविशुद्धकर्तुरित्यनेन स्वाश्रित्यो हरेर्जीवं व्यावर्तयति ॥१२॥
शुद्धाशुद्धविशेषणार्थां वैलक्षण्ये ज्ञाते मन्दस्यकमेव
नस्तु शश्वलनिर्गुणभेदेनोच्यते इति शङ्का स्यादिति तत्परि-
हाराय क्षेत्रज्ञं विशानाष्ट । क्षेत्रज्ञ इति । आत्मा इयापि "यथा-
प्रोति यदाक्षे महेतानं विमुक्तामानम्" इत्यादिश्रुतेः व्याप्तस्य
नारूपत्वेनाकाशवत्प्रतिपत्त्यनुपपत्तिरित्यतः पुरुष इति "महत्त-
वीर्यं पुरुषः," इति श्रुतेः पुरि शरीरे नियम्यां भवतीति निरुक्त्या
पुरुषश्चेत्परिष्ठापितं तत्स्थस्यापि परिष्ठापनप्रसङ्ग इत्यतः पुराण
इति "शाश्वतोऽयं पुराण" इति श्रुतेः कतिपयदिनस्थायित्वेनापि
पुराणाशब्दाद्योपपत्तिरित्यतः साक्षादिति जडप्रकृतेरपि साक्षात्
पुराणात्वोपपत्तिरिति श्रुतेः स्वयंज्योतिरिति "अत्रायं पुरुषः
स्वयंज्योतिर्भवति" इति श्रुतेः स्वयंज्योतिरिति जीववत् जननं
किं न स्यादित्यतोऽज इति "अजो नित्य" इति श्रुतेः नन्वेयं
हिरण्यगर्भः किं न स्यादित्यतः परेश इति । परो हिरण्यगर्भ-
स्तस्येशः "यो ब्रह्माणं विद्धाति पूर्वम्" इति श्रुतेः "ब्रह्मणोऽधि-
पतिः" इति श्रुतेः हिरण्यगर्भोऽपि पशुपतिः किं न स्यादित्यतो
नारायण इति । नरसमुदायो नारः तस्याश्रय इति कस्यचिद्वा
माश्रित्वेन नारायणत्वं स्यादित्यतो भगवानिति ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाक्यो भगवानिति इति स्मृतेः

ऋषिभिरकालदर्शी स्यात्तस्मादपरिभ भगवच्छब्दवा-
क्यतोपपत्तिरित्यतो वासुदेव इति । अत्र व्याहृतिः पौराण्य
करीत्योक्ता नतु न्यायशास्त्रोक्तिमवलम्ब्येति नोपाहासविषयोऽ-
गमिति ज्ञातव्यं नन्वेधलक्षणकः क्षेत्रज्ञश्चेत्कमिति जनने
उच्यते इत्यतः स्वमाययेति । स्वमायया क्षेत्रज्ञात्मन्नात्मनि स्वस्मि-
न्नेव व्यवधीयमानः तिरोहितत्वेन तिथतः स्वात्माभारः स्वच्छ-
येव जीवहृष्टेतिरोहितः क्षेत्रज्ञेनोच्यते विष्णुः जीवस्थः पुरु-
षोत्तम इति च अतो निर्वाच्याधिष्ठयाच्छाद्यमानो न स्यादित्यर्थः
"तं वृद्धं भूतमनुपविष्टं गुहाहितं गह्वरेण पुराण" इति श्रुतेः ॥१३॥

नतु क्षेत्रज्ञो मनसो विभूतीः पश्यतीत्युक्तं तत्र दर्शनं
कर्मः स्थित्वोत्तान्तः स्थित्वा नाद्यः विष्टस्यान्तर्दर्शनार्थोपात्त
न द्वितीयः "असङ्गायं पुत्र" इति श्रुतेरसङ्गस्य देहान्तः प्रवे-
शायोगात्तद्योग्यमुत्तुः खतोऽगमामेवेत्याशङ्क्याह । यथानिख-
ति । यथानिख आत्मस्वरूपेण प्राणस्वरूपेण स्थावरजङ्गमाना-
त्मनिविष्टः स्थावरजङ्गमानामीष्टे चेष्टालक्षणमीशानं करोति
"मशीरर्थेदंशं कर्मणि" इति द्वितीयार्थे पश्या नहो गवता वायोः
गुणादिभोगः श्रुतचरः एवं क्षेत्रज्ञनामा वासुदेवो भगवानिदं
उपादानस्वरूपेणान्तर्धामिकरूपेणान्तः प्रविष्टः एता मनोविभूतीः

पश्यतीति पूर्वैखान्दयः सर्वत्रोपित्वा कीदृश इति वासुदेव
इति वासुदेवपदप्रयोगेन तुभेगशरीरयोग्यदुःखभागाभाषो जीवा-
न्तःस्थत्वेन क्षेत्रज्ञात्मार्थोऽपि दर्शित इति ज्ञायते न निखः सङ्गा
यस्यासावनिख इत्यतोऽसङ्गस्याप्यन्तःप्रवेशो युज्यत इति ॥ १४ ॥

भीमज्जागवतोऽस्माकृतकमसम्भवं ।

मात्राणि विवृणोति । गन्धाकृतीति । कर्माणि विवृणोति
विसर्गेति ॥ ९-११ ॥

क्षेत्रज्ञ इति । यः शुद्धोऽपि मायारचितस्यैवैवमागमवर्षेक्षेत्र-
ज्ञस्य मायया कल्पितस्य मनसोऽन्तःकरणस्यैताः प्रसिद्धा विभू-
तीर्षुर्त्तार्थिचष्टे विशेषेण पश्यति । पश्यंस्तत्राविष्टो भवति । स
खल्वसौ जीवनामा अशरीरद्वयलक्षण क्षेत्रज्ञस्य ज्ञातृत्वात् ।
क्षेत्रज्ञ उच्यते इत्यर्थः तदुक्तं "यथा सन्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगु-
णात्मकम्" इत्यादि । तस्य मनसः कीदृशतया मायारचितस्य तत्रा-
ह । जीवोपाधितया जीवतादात्म्येन रचितस्य तत्राह तत्तथोपच-
येमागम्येत्यर्थः तत्राह कीदृशस्य । अविशुद्धं भगवद्दर्शितुं कर्म
करोतीति तादृशस्य । कीदृशीर्षुर्भूतीः । नित्या भनाहित एवानु-
गताः । तत्र च कदा कीदृशीरित्यपेक्षावामाह । जाग्रत्स्वप्नयोरा-
विर्भताश्चेति ॥ १२ ॥

यस्तु पुराणः पुरुषः भाषोऽवतारः पुरुषः एवस्येत्यादिना
द्वितीयस्वरूपादौ प्रसिद्धः साक्षादेवं स्वयं उच्यतेः स्वप्रकाशः ।
नतु जीववद्व्यापेक्षया अजो जन्मादि शून्यः परेषां ब्रह्मादीना-
मपीश्वरः नारं जीवसमूहः स नियम्यत्वेनायनं यस्य भगवान्
ऐश्वर्याद्यंशवान् भगीश्वरंशत्वात् । स्वमायया स्वरूपशक्त्या । आत्मानि
स्वरूपे । अत्रधीयमान इति । मायया मायिकेऽप्यन्तर्धामित्वेन
प्रविष्टोऽपि स्वरूपशक्त्या स्वरूपस्थ एव नतु तत् संसक्त इत्यर्थः ।
वासुदेवत्वेन सर्वक्षेत्रज्ञातृत्वात् सोऽपरः क्षेत्रज्ञः आत्मा परमा-
त्मेति । तदेवमपि मुख्यं क्षेत्रज्ञत्वं परमात्मत्वेव । तदुक्तं । सर्वं
पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञानं वेद सर्वहमनन्तमीदृ इति । तथा
भीर्गीतोपनिषत्सु ।

इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ।

क्षेत्रज्ञापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम इति ।

अत्र खलु क्षेत्रज्ञापि मां विद्धीति सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु माञ्च
क्षेत्रज्ञं विद्धि नतु जीवमित्यस्वक्षेत्र एवेत्यर्थार्थं वदति । नच
जीवेशयोः सामानाधिकरण्यात्तन्निर्देशोप चिद्वस्त्वेष्वेव ज्ञेयतया निर्दि-
शति । सर्वक्षेत्रेष्वित्यस्य वैयर्थ्योपपत्तेः । ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामीत्यादौ
सर्धतः पाणिपादं तदित्यादिना सविशेषत्वस्यैव निर्दिष्टत्वात् ।
अमानिर्धामित्यादिना ज्ञानस्य च तथोपदिष्टत्वात् । किञ्च क्षेत्रज्ञ
चापीत्यत्र तत्त्वमसीतिवत् सामानाधिकरण्यात् तन्निर्देशोपज्ञानं
विचक्षिते क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्ज्ञानं विचक्षिते क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्ज्ञानमित्य-
वानुयेत । नतु क्षेत्रक्षेत्रयोर्ज्ञानमिति । किन्तु क्षेत्रक्षेत्रयो-
रित्यस्यायमर्थः द्विविधयोरेपि क्षेत्रक्षेत्रयोर्ज्ञानं तन्मगैव ज्ञानं
मतम् । "अन्यार्थेस्तु परामर्शो" इति न्यायेन तज्ज्ञानैकतात्पर्यकः

भीमजीवगोस्त्रानिकुनकमसम्बन्धः ।

विलयः । क्षेत्रस्यैकत्वेन निर्दिष्टत्वात् योगवत्त्वात् । नच निरीश्वर-
साङ्ख्यवत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञमात्रविभागात् ज्ञानं मनं मानिस्यनेने-
स्यापेक्षितत्वात् । नच विघ्नैवाद्बद्धीश्वरस्यापि भ्रममात्र
प्रतीतिपुरुषत्वम् । तद्वचनलक्षणासंबद्धीतादिशास्त्राणामप्रामा-
ण्यद्वैतवादापत्तेः तस्यां च सत्यां योऽज्ञानामिष विघ-
नैवादिनां तद्व्याख्यानायुक्तोः ॥ १३ ॥

यथेति । भ्रुतिश्च

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो
बहिर्भेति काठके ॥ १४—१७ ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

वृत्तीर्शयति । एकादश वृत्तयः इन्द्रियरूपाः तत्र पञ्च आकृतयः
कर्माकाराः पञ्च धियः ज्ञानाकाराः एकोऽभिमानोऽहङ्कारः इत्ये-
वमेकादश तासां वृत्तीनां भूमिर्विषयानप्येकादशैव वदन्ति
वीर ! हे ज्ञानवीर राजन् ! मात्राणि गन्धादयः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां
विषयादिकर्माणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणां पुरं देहगेहाद्यंकर अभि-
मानस्येत्येकादश ॥ ६ ॥

मात्रादीनि विवृणोति । गन्धेति । पञ्च नासिकादीनां ज्ञानेन्द्रि-
याणां विषयाः आकृतिः रूपं विषयाद्यः पञ्च पादधादीनां कर्मेन्द्रि-
याणांमेवं दश अस्तिगमनं स्त्रीक्रियत इति स्त्रीकरणम् एकादशं
पुरमभिमानस्य विषयमाहुः । एके आचार्याः अभिमानस्य द्वैवि-
ध्यात् ममेच्छ ममकारस्य शय्यां विषयं गेहादिकमेकादशम् अह-
मिति अहङ्कारस्य शय्यां देह द्वादशमाहुः ॥ १० ॥

तासां वृत्तीनामवान्तरभेदेरानन्वयमाह । द्रव्यादिभिर्भेदेरमी
विकाराः वृत्तिरूपाः प्रथमं शनशः ततः सहस्रशः लक्षशः कोटि-
शुद्ध स्युः द्रव्याणां चान्नकम्प्रीकुङ्कुमादीनां स्वर्णरजत-
प्रभालादीनाञ्जानन्त्यात् कोऽपि गन्धरूपादिः कस्मैचित् राञ्चन
इति स्वभावानन्त्यात् आशयोऽन्तःकरणं तस्य शिष्टतादृष्टताऽयां
कर्म अहृष्टं तद्वशादपि कालोः सार्वभौमवशाद्विस्तृतत्वात्
प्रत्येकाना एव गन्धादयः स्युरित्यर्थः ननु मिथः स्युर्नापि
स्वनः स्युः किन्तु क्षेत्रजनः परमेश्वरात् तस्य चानन्तर्शाक्तत्वा-
दगन्ताः स्युरित्यर्थः ॥ ११ ॥

क्षेत्रज्ञो हि त्रिविधः परमात्मा जीवात्मा च तयोः प्रथमः पूर्व-
श्लोके उद्दिष्ट उत्तरश्लोके वक्ष्यते च द्वितीयश्च त्रिविधः यज्ञो
मुक्तश्च तत्र मनसा अलिङ्गितः तदभिगामी यज्ञः तेन अनादि-
ङ्गितो निरभिगामी मुक्तः तयोः पूर्णं ज्ञायत एव उत्तरः कीदृशः
स्यादित्यपेक्षायामाह । क्षेत्रज्ञः एता मनसो विभृतीर्विचष्टे पश्यति
जानाति केवर्न तनु तदभिगामी सन् भुङ्क्ते । अत एव शुद्धः
समागन्मुक्तः अत्यस्त्वयुद्धः संसारीत्यर्थः मनसः कीदृशस्य
जीवस्य जीवोपाधेः तनु मायया रचितस्य अत एवाविशुद्धं
भगवद्ब्रह्मिर्भूयं कर्म ज्ञेयं तस्य । विभृतीः कीदृशाः नित्याः ।
अनादित एवानुपताः कथं तर्हि सदा न वक्ष्यन्त इत्यत आह ।

आधिहिताः कापि जाग्रत्स्वप्नयोः निरोहिताः कापि सुषुप्ति-
प्रलययोः ॥ १२ ॥

यज्ञजीवस्य व्यवहार एव सदैवावधानविषयो यथा तथा
मुक्तजीवस्यावधानविषयः क इत्यपेक्षायामाह । क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्य का-
त्स्वभ्येन ज्ञाता परमात्मैत्यर्थः । आत्मा व्यापकः पुराणो जगत्कार-
णभूतः पुरुषः पुरुषाकारः स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशः अजो मायिक-
जन्मादिदृश्यः परेषां ब्रह्मादीनामपीशः नारायणः कारणाद्य-
वशाया भगवान् पदैश्वर्यपूर्णो वैकुण्ठनाथः वासुदेवो बसुदेव-
नन्दनः भीमथुगवाधिपतिः । सृष्ट भगवत्या हेतुना आत्मनि
अनर्थापमानः मुक्तजीवन आत्मनि मनसि अवधानविषयीक्रिय-
माणाः । यज्ञ स्वयायया स्वरूपशक्त्या कृपया वा सहितः ॥ १३ ॥

स च भगवान् मुक्त जीवने सुखम एवेति सदृष्टान्तमाह ।
यथेति । आत्मस्वरूपेण ईशेत् ईशीत् इदं विश्वम् ॥ १४ ॥

भीमच्छुक्कदेशकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

वृत्तयस्तु आकृतयः क्रियाकाराः पञ्च धियश्च ज्ञानाकाराः पञ्च
अभिमानस्येत्येकादश आनन् विषयानाह । मात्राणि । मात्राणि
गन्धादीनि ज्ञानाकाराणां कर्माणि विषयादीनि क्रियाकाराणाम
पुरं शरीरमभिमानस्य एवमेकादश हे वीर ! तासां वृत्तीनां भूमिः
विषयान् वदन्ति ॥ ६ ॥

विषयानाह । गन्धेति । आकृतिः रूपमर्निर्गतिः गमन्ति स्त्रीक्रियन्
इति स्त्रीकरणं शरीरं केचित् अभिमानो त्रिविधः विदुषां मम
देहः इति मुद्धानां तु देहोऽहमिति तत्र देहोऽहमित्यहङ्कारो द्वादश
वृत्त्यन्तरमाहुः तस्य देहमेव शय्यां विषयमाहुः ॥ १० ॥

एकादशवृत्तीनामवान्तरभेदेर्वाहुन्वयमाह । द्रव्येति । द्रव्याणि
विषयाः स्वभावः परिणामहेतुः । आशयोः वासन कर्म एवया-
दिकम कालः क्षोभकः तैर्निमित्तभूतः अमी पूर्वाक्ता एकादश
मनसो विकाराः वृत्तयः प्रथमं शनशस्ततः सहस्रशस्ततः कोटिश-
ताः केवलात्मनसो न स्युस्तस्य कश्चात्त्वात् न च मिथो न च स्वतश्च
स्युः नहि अत्रेतेन करणे एकैकशः मिथ्या वा वृत्तयो जायन्ते
असम्भवात् अतः क्षेत्रजनः मनसि जायन्ते इति सिद्धास्तः ॥ ११ ॥

अथ भजनीयस्य मुक्तो प्राणस्य भगवतः सर्वज्ञत्वादीन् गुणान्
क्षेत्रज्ञादीनि ब्रह्मि नामानि चाह । क्षेत्रज्ञ इति त्रिभिः । अविशुद्ध-
कर्तृवैक्यस्य क्षेत्रस्य सर्वज्ञस्य यन्मनसस्य मायारचितस्य प्रकृति-
कार्यस्य प्रवाहरूपेण नित्याः जाग्रत्स्वप्नसंसारविभृताः । केचि-
त्सुषुप्त्यादीं निरोहिताः एताः विभृतीर्वृताः क्षेत्रज्ञः समर्पित्वात्
रूपसर्वेशरीरचित शुद्धः स्वभावतोऽपाम्नसमन्तदोषो भगवान्
विचष्टे पश्यति ॥ १२ ॥

स्वमायया मायादम्भे कृपायां च" इति विश्वः स्वकृपया आनानि
जीवे अवर्धयमानः प्रेरकतया वसमानः ॥ १३ ॥

यथा अनालो वायुः आत्मस्वरूपेण प्राणारूपेण स्थान्तरज्जगता-
मन्तर्निविष्टः ईशेत् प्रेरयति एवं भगवानपि इदं विश्वमनुप्रविष्टः
ईशेत् प्रेरयति ॥ १४ ॥

न यावदेतां तनुभृशेन्द्र ! विधूय मायां वयुनोदयेन ।
 विमुक्तसङ्गो जितषट्सपत्नो वेदान्ततत्त्वं भ्रमतीह तावत् ॥ १५ ॥
 न यावदेतन्मन आत्मलिङ्गं संसारतापावपनं जनस्य ।
 यच्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबन्धं ममतां विधत्ते ॥ १६ ॥
 भ्रातृव्यमेनं तददभ्रवैर्यमुपेक्षयाधोघितमप्रमत्तः ।
 गुरोर्हरेश्वरशोपासनात्प्रो जहि व्यक्तीकं स्वयमात्ममोषम् ॥ १७ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां
 संहितायां वैयासिक्यां जडभरतरङ्गणमन्वादे
 एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषाटीका

मनकी वृत्तियां ग्यारह हैं जिनमें पांच क्रिया मय कर्मेन्द्रिय हैं पांच ज्ञानेन्द्रिय हैं एक अभिमान है हे वीर ! कर्मेन्द्रियों के पांच कर्मे विषय हैं ज्ञानेन्द्रियों के पांच गन्धादिक विषय हैं मन अभिमान का विषय है ॥ ६ ॥

ज्ञानेन्द्रियों के विषय गन्ध रूप स्पर्श रस शब्द कर्मेन्द्रियों के विषय मल त्याग रति खजना खोजना करना भेरा है ऐसा स्वीकार करना अभिमान का विषय है कोई खोंग शरीर के अभिमान को बारहमा इन्द्रिय कहते हैं ॥ १० ॥

अन्धनादि द्रव्यों के रसि के स्वभाव अन्तःकरण अदृष्टवाल्या-दिकाल आदि के भेदों से मन के भिन्नतासे एही विकार सो हजार कांठि अनंत हो जाते हैं सो विकार न जीवसे हैं न परस्पर से हैं आपहीसे हैं किंतु वृत्ति से कल्पित हैं ॥ ११ ॥

अशुद्ध कर्मों के करनेवाले मनकी वृत्ती जो कि जीव की माया से रचित हैं प्रवाह से नित्य जाग्रत अवस्था में प्रघट स्वप्नावस्था में अग्रघट इन मनकी वृत्तियों का देखनेवाला जो शुद्ध है वही ज्ञेय है ॥ १२ ॥

ईश्वर क्षेत्रज्ञका स्वरूप यह आत्मा है पुराण पुरुष है साक्षात् स्वयं ज्योति है परेश है नारायण भगवान् वासुदेव है जीवों के हृदय में वर्तमान है ॥ १३ ॥

जिस प्रकारसे पवन बाहिर स्थितहोकर भी स्थानर जंगम प्राणियों के आत्मरूप होकर भीतरभी प्रेरक होता है तैसही भगवान् वासुदेव क्षेत्रज्ञहोकर जीवों के बाहिर भीतर व्याप्तहो रहे हैं ॥ १४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदेवमात्मनः शुद्धत्वं संसारस्य च मिथ्यात्वं प्रवृत्त्यैवानी नभिहृत्तिमाह । तनुभृदेही वयुनोदयेन ज्ञानोत्पत्त्या यावन्मायां विधूयात्तत्त्वं न वेद तावदिह भ्रमति ॥ १५ ॥

यावच्च विषयानुरक्तं मन एवान्यं हेतुरिति न वेद तावन्नि-
 वेदाभावात्परिभ्रमत्येवेत्याह । नेति । आत्मनो लिङ्गमुपाधिभूतं मनः
 संसारतापानामावपनं क्षेत्रं यावच्च वेद तावद्भ्रमतीत्यनुबन्धः
 तापावपनत्वे हेतुः । यन्मनः शोकाद्यनुबन्धं ममतां च विधत्ते ॥ १६ ॥

तत्तस्मात् । भ्रातृव्यं शत्रुमध्येषितं संप्रवृत्तं स्वयं व्यक्तीकं
 मिथ्याभूतं तथाप्यवतमानं मुष्णानीनि तथा तं गुठेव इतिस्वरूप
 चरत्शोपासनमेवात्तं यस्य तथाभूतः सन् जहि घातय ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

एवं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं परमात्मस्वरूपमुपदिश्य तनुपास-
 नया तत्साक्षात्कारापन्नज्ञानपर्यन्तं संसारो न निवर्त्तत इत्याह ।
 नेति । हे नरेन्द्र ! रङ्गया ! तनुभृदेही वयुनोदयेन ज्ञानोदयेन
 यावदेतां मायामहंममाभिमानरूपां विधूय निरस्य विमुक्तः
 सङ्गो देहगेहादिषु येन जिताः षट्सपत्नाः शत्रवा इतिह
 इन्द्रियरूपाः येन तथाभूतः सन्सारमनः परमात्मनो तत्त्वं
 यावत्तत्त्वं न वेद तावदिह संसारे भ्रमति ॥ १५ ॥

कदायं तनुभृशतन्मनस्त्वं वेदेत्यत्राह । नेति । यदि जनस्य
 संसारतापानामाध्यात्मिकादीनामावपनं क्षेत्रमात्मनो जीवस्य लिङ्गं
 पूर्वोक्तरीत्या संसृतिमुक्तयोः कारणं मनो यावच्छोकादिकं
 ममतां च न विधत्ते तदा वेद । यद्वा यावच्छोकादिकं विधत्ते
 तावच्च वेदेत्यन्वयः तत्र मोहः प्रमादः आमयो रोगः वैरानु-
 बन्धः वैरपूर्वकानुस्मरणं शोकादीनां समाहृत्तङ्गः । यद्वा
 शोकादिकरूपमनुबन्धमनुबध्यते पृष्ठनः सम्बध्यते इत्यनुबन्धः
 अग्रतो ममतां तत्पृष्ठभागेन शोकादिकं च यावच्च विधत्ते
 इत्यर्थः कदेई मनः शोकाद्यविधायकमिति वेद्यदा न गुणा-

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुरकं कदा गुणानुपरकमिति चेत् "आहारशुद्धौ सस्वशुद्धिः" इत्याद्युक्तस्वारिषकाहारसत्क्रियादिभिः सत्त्वप्रचुरमित्यन्वयेतत् ॥ १६ ॥ तस्मादेनमन्तःकरणरूपं भ्रातृव्यं सहजशत्रुमुपेक्षयानि-ग्रहेणास्वप्नमेधितं संवृद्धमत एवादभ्रमनल्पधीर्यं संसारयित्-त्वरूपं यस्य मत एव व्यतीकमप्रियकारिणं तत्र हेतुः आत्ममोषमात्मापहारिणं त्वम् अप्रमत्तः अनलसः गुरोर्हरेः गुरुरेव हरिस्तस्य चरणोपासनमेवास्त्रं यस्य तथाभूतः सन् जहि धातव सदाचार्यसेवादिप्रणयाड्या स्ववशीकुर्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवं संसारबन्धस्य श्रीनारायणस्राक्सिद्धत्वेन सत्यत्वं प्रमा-ध्याधुना श्रीहरिकटाक्षानुगृहीतस्वापरोक्षज्ञानमन्तरेण तन्निवृत्त्यनुप-पत्तेस्तन्निवर्तकसाधनमाह । न यावदिति । तनुभृज्जीवो यावद्यावन्तं कालमहधममेति मनोनिगूढामेतां सर्वसाक्सिद्धिमायां भ्रांति वयुनोदयेन शास्त्रभ्रवणजनितज्ञानोदयेन विभूय भ्रान्तिरूपेति निश्चि-त्यार्थतरुं सकलवेदान्तविषयीभूतभगवत्स्वरूपं न वेद तावन्पर्य-न्तमिह संसारे पूर्वोक्तप्रकारेण भ्रमति पुनः पुनः जननमरणवृत्त्या वर्तते इत्यन्वयः कीदृशस्येवं घटन इत्यत उक्तम् । विमुक्तिति । फल-संकल्पराहितः भ्रमापि किं कारणमित्यत उक्तम् । जितेति । जिताः षड्विन्द्रियशैत्र्यो येन स तथा परुपर्यधिकरुद्धेष्टाहेतुत्वादिन्द्रि-याणां सपत्न्यभ्रमन्यथा सुहृत्वमिति भावः ॥ १५ ॥

ननु भ्रान्तीनामनेकत्वेन प्रत्येकं तन्निवर्तनानुपपत्तेरतः क उपाय इति सुहृत्त्वेन पृच्छन्तमाह । न यावदित्यादिश्लोकद्वयेन । भावन्तं कालं जनस्य यदेतन्मनो ममतां विधत्ते ममेदमहमित्य-भिमानमुपाद्य स्वामिनं संसारयतीत्यर्थः तावन्तं कालं न निवर्तत इतिशेषः कीदृशमात्मलिङ्गमात्मनो योग्यताज्ञापकं संसारतापकं संसारताप उच्यतेऽनेनेति संसारतापावपनं कीदृशं तापं वपतीत्यत उक्तम् । शोकादीनामनुबन्धो येन तत्तथा शोकादिजन-कत्वेन तापावपनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

हे राजस्त्वभेनमात्मनो मनसः उत्पन्नं मोहं विपरीतज्ञानमत एव भ्रातृव्यं शत्रुं जहि नाशयेत्यन्वयः अन्तर्धेन स्वयमेव विरम-तीत्यन उक्तमदभ्रंति । अदभ्रं महद्वीर्यं यस्य तत्तथा अदभ्रवीर्यत्वं हेतुमाह । उपेक्षेति । अतिगर्हितेन पापेनैधितं वृद्धितं शत्रुहन-नमस्त्रेण भाव्यं किमत्रास्वमित्यन उक्तं गुरोरित्यादि । उपासन-मेवास्त्रं यस्य स तथा प्रमादाद्वासस्य हनने अप्रमाद् एव प्रथम-साधनमित्यभिप्रायेणोक्तम् । अप्रमत्त इति । गुर्वादिचरणोपेयादा-वन्तरङ्ग साधनमनलीकत्वमित्यत उक्तम् । व्यतीकमिति । क्रिया-विशेषगुमेतत् आत्मनो मोहविशेषणं वा विधिध्वस्तुविषय-मनेनानेकान्यथाज्ञानानीति सूचितं परकीयं वेदुःस्वनाधनं हन-नमत उक्तम् । स्वयमिति । स्वकीयमित्यर्थः अन्नेदमाकृतं द्विविधं

[३६]

मनः चिदचिद्वेदेन तत्र चिन्मनस्तु स्वरूपमभिन्नं मुक्तावानन्दा-नुभवसाधनं तन्नाशे स्वरूपनाश एव स्यात्तथा च "अविनाशी वा अरे अयमात्मानुच्छित्तिधर्मा" इति भुतिव्याकोपः स्यादितरन्मन आदिमं प्रलये लिङ्गशरीरवत्सुद्धं यावन्मुक्तिं तदीयतया स्थितं सत्सृष्टावुपचितं स्थूलशरीरवर्तिनश्चेतनस्य ममेदमह-मित्यभिमानमुत्पाद्य संसारापादनपटु स्वामिनश्चिदानन्दलक्षणस्य दुःखापादकत्वेन धैरि मनो जहि हन तस्य हनेनेन तन्निमित्ता-भिमानलक्षणमोहनाशेन, व्यतीकं विगताचिन्मनः संसर्गं स्वयं स्वरूपभूतं सचिन्मनः स्वयमिति द्विरावर्तनीयं सुपूजितमिष्टप्रदं देवं श्रीनारायणारूपं जहि गमयं तद्विषयं कुरु भ्रामर्षद्वयाभिप्रायेण "हन हिंसागत्योः" इतिधातुः प्रयुक्त इति ज्ञायते अननार्हामित्यभि-मानः संसारहेतुः तन्मूलाचिन्मनोनाशेन तद्भावेन तद्भाव इति परिहारः सूचित इति तदुक्तमभिमानादेय संसाराऽप्यथा नेति परिहार इति ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीर्वाणोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

एवमविद्यातीर्णानां भगवद्विधानलक्षणं ज्ञानं शाश्वतिकमेवे-त्युक्तम् । अविद्यापतितानां जीवानामविद्यापत्तारोगं तद्वै स्याधन-मित्याह । नेति । वयुनोदयेन उक्तलक्षणज्ञानोत्पत्त्या विमुक्तमङ्गः सन् यावन्मायां विधृयात्मतत्त्वं न वेद तावद्विध भ्रमति ॥ १५ ॥

मायाविधूननञ्च सम्यक्तया कथं ज्ञानव्यमिति चेत् यावद्विषयानु-रक्तं मनस्तानन्मायाविधूननमात्मतत्त्वज्ञानञ्च न स्यादित्याह । नेति । आत्मनो लिङ्गमुपाधिभूते मनः यावन्ममतां विधत्ते तावदात्मतत्त्वं न वेदेत्यनुपपन्नः । कीदृशं भ्रमाग्नापानामावपनं भ्रमं तापानेवाह । यद्यतः शोकादीन्यनुवध्नादीनि तत्तदेवं मनः श्रयते अन्यत्र तस्य-मिति यदुक्तं तत् क्षेत्रज्ञ एता इत्यादिश्लोकप्रसङ्गेन प्रपञ्चितम् ॥ १६ ॥

तस्मान्मन एव निग्रहीतव्यमित्याह । भ्रातृव्यं शत्रुम् उपेक्षयेद्य जहि निगृह्याद्य तदुपेक्षयामेव तद्वध इति भावः । ननु तद्विष-विषयभोगप्रदानलक्षणया अपेक्षया अनुगृह्याद्येत्यर्थः । सर्वधेन तद्वधस्त्वन्तामप्रत एव तस्मान्मनो लिङ्गमर्दो यद्वा निगृह्याद्येत्यस्य परान्वरयेति श्रयते अन्यत्र तस्यमिति चेत् पूर्वोक्तेः दृष्टान्ते च भ्रातृ-पुत्रस्यावध्यत्वात् । मनः कीदृशमधिकमधिकं स्ववृत्तः संश्रित्य संवृद्धं ननु यत्नवन्मिमं तुर्मेलाऽहं कथं निगृह्यामीत्यन आह । गुरोः सदाशात् प्राप्तस्य मन्त्ररूपस्य हरेश्चरणयोरोपासना श्र-यादिनवावधभक्तिकेवास्त्रं यस्य सः । यद्वा गुरुरेव हरिस्तस्य चरणोपासनमेवास्त्रं यस्य सः । व्यतीकमप्रिय यतः स्ववृत्त-

भीमश्चिन्मनायककवचिंकृतसारायंदर्शिनी ।
सन्दर्शनवा समोद्य आत्मानं परमात्मरूपं सर्वस्वमेव मुष्णातीति
तं महाश्वीरमित्यर्थः ।

भक्त्यन्तरेण त्याज्यिष्या विषयान् स्वमनो यतिः ।
ध्वस्ताविद्योऽवधत्ते यः कृष्णां मुक्तः स उच्यते ।
भक्त्यभावात्प्रमोदृत्तीराध्यक्षासनामयम् ।

अविद्यां यस्य पुष्णाति स पुमान् बन्ध उच्यते ॥ १७ ॥

इति सारायंदर्शिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

एकादशः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः समाप्तः ॥ ११ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तनुभूत् जीवः मायैव मम संसारकारणमिति वयुनोदयेन
ज्ञानोत्पत्त्या एतां मायां प्रकृतिं विधूय बाधत् आत्मतत्त्वं पूर्वोक्तं
भगवत्परत्वं न वेद तावत् इह संसारे भ्रमति ॥ १५ ॥

किञ्च यत् शोकाद्यनुबन्धं ममतां विधत्ते तदेतन्मनः खिन्नं
मूढमशरीररूपं तत्र तस्यैव मुक्तत्वात् जनस्य देहिनः संसार-
तापानामाध्यात्मिकमर्दीनामावपनं क्षेत्रं तनुभूत् बाधन् वेद ताव-
दिह भ्रमतीत्यन्वयः ॥ १६ ॥

तस्मादेवं मनोरूपं भ्रातृत्वं शत्रुमध्येधितं प्रवृत्तं व्यलीकं

तुष्टम् आत्मानं मुष्णातीति तत् भीमश्वरेण हरिः तस्य चरञ्चो-
पासबन्धेषाञ्च यस्य तथाभूतः सन् जडि घातय ॥ १७ ॥

इति भीमज्ञानकण्डे महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषाटीका ।

हे नरेन्द्र ! जब तक मनुष्य ज्ञान को उदय करके इस माया
को दूर करके कामादि छैः शत्रुओं को जीतकर निःसङ्ग होकर
तत्त्व को नहीं जानता है तबतक इस संसार में भ्रमता
रहता है ॥ १५ ॥

जब तक आत्माके उपाधिरूप संसार तापों का बहानेवाला
मनुष्य का मन शोक मोह रोग प्रीति खोभों की वृत्ति तथा ममता
को धारण करता है तावत् मनुष्य भ्रमता है ॥ १६ ॥

तिस हेतु से बड़े बलवाले शत्रु रूप इस मनका उपेक्षा करके
बड़ेहुये इस मन को सावधान होकर भीहरि गुरु चरञ्च की
उपासना रूप भस्मकी धारण करके आत्मा के नाश करनेवाले
इस मनको नाश करी ॥ १७ ॥

इति भीमज्ञानकण्डे पञ्चमस्कन्धे एकादशध्यायका

भाषानुवाद चरमस्याचार्यकृत

समाप्तः ॥ ११ ॥

इति भीमज्ञानकण्डे महापुराणे पञ्चमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

रहूगण उवाच ।

नमो नमः कारणाविग्रहाय स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय ।
 नमोऽवधूत ! द्विजबन्धुलिङ्गनिगूढनित्यानुभवाय तुभ्यम् ॥ १ ॥
 ज्वरामयार्तस्य यथागदं सन्निदाघवग्धस्य यथा हिमाम्भः ।
 कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेर्ब्रह्मन् ! वचस्तेऽमृतमौषधं मे ॥ २ ॥
 तस्माद्भवन्तं मम संशयार्थं प्रक्षयामि पश्चादधुना सुबोधम् ।
 अध्यात्मयोगप्रथितं तवोक्तमाख्याहि कौतूहलचेतसो मे ॥ ३ ॥
 यदाह योगेश्वर ! वृश्यमानं क्रियाफलं सद्व्यवहारमूलम् ।
 नह्यजसा तत्त्वविमर्शनाय भवानमुष्मिन् ध्रमते मनो मे ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

अयं जनो नाम चलन् पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिव ! कस्य हेतोः ।
 तस्यापि चाङ्घ्र्योरधिगुल्फजङ्घाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ॥ ५ ॥
 अस्तेऽधिदार्ढी शिबिका च यस्यां सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते ।
 यस्मिन् भवान् रूढनिजाभिमानो राजास्मि सिन्धुष्विति दुर्मदान्धः ॥ ६ ॥
 शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान् विष्टया निगूढन्निरनुग्रहोऽसि ।
 जनस्य गोप्तास्मि विकल्पमानो न शोभते बृद्धमभासु धृष्टः ॥ ७ ॥
 यदा क्षितावेव चराचरस्य विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यम् ।
 तन्नामतोऽन्यद्व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत्क्रिययाऽनुमेयम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

द्वादशो पुनरापृष्टः सन्देहेन महीभृता ।

स योगी सर्वसन्देहानपानुददितार्थते ॥ १ ॥

कारणमीश्वरस्तस्यैव [लोकसंरक्षणार्थं] विग्रहो देहो यस्य
 स्वरूपेण परमानन्दप्रकाशेन तुच्छीकृतो विग्रहो येन हे अवधूत !
 योगेश्वर ! द्विजबन्धोर्लिङ्गेन वेपथेण निगूढो नित्यानुभवो येन
 तस्यै नमः ॥ १ ॥

विशेषतः प्रष्टुं तद्वाक्यमभिनन्दति । उच्यते एवामयो रोगरु-
 नार्तस्य यथा सस्त्राद्गदमौषधम् । यथा च निदाघेन वग्धस्य
 सन्ततस्य हिमाम्भः शीतलमुदकं गङ्गोदकं वा तथा हे ब्रह्मन् !
 कुतिसते देहे यो मानोऽहङ्कारः स एवाहिस्तेन विशेषेण
 ब्रह्म एविविषेकवद्व्यायस्य तस्य मे तथेवं वचोऽमृततुल्य-
 मौषधम् ॥ २ ॥

मम संशयविषयमर्थं पञ्चान्प्रक्षयामि अधुना नावस्वदुक्तं
 वचोऽध्यात्मयोगेन प्रथितं तुभ्यै च सुयोधे यथाभवत्येवं व्याख्यातुं
 कौतूहलमुक्तं चेतां यस्य तस्य मम ॥ ३ ॥

स्वयोर्दने न्यक्तमविप्रलम्बमित्यादिना भाग्यवहनादिक्रिया च
 तत्फलं च अमादित्यश्रादिभिरेदयमानं स्वव्याधितमपि व्यवहा-
 रमात्रमूलम् । यज्ञा । यतोऽव्याधितव्यवहारस्य भूतं कारणादपि
 नह्यजसा तत्त्वविमर्शनाय ध्रममिति भवान् यदाह । अमुष्मिन्मर्थे
 मम मनो ध्रमति ॥ ४ ॥

अव्याधितममिच्छामित्याह । हे पार्थिव ! यः पार्थिवो विकारः
 स एव कस्य हेतोः कस्माच्चिकारणाऽनृपिण्डां चलन्नवं भाग-
 वाहकविर्जना नाम प्रांसिद्धः यस्तु न चञ्चति स पापाणादि-
 रित्येतावानेव भेदः तस्य च जङ्घ्यान्न भारः श्रमश्च किञ्च ।
 मभेदं यदि भमस्याभयो निरूप्येत तत्वेतदस्ति अक्षयव-

श्रीधरस्वामिकृतभाषायां दीपिका ।

व्यतिरेकेण भ्रमास्पदस्यावयविनाऽनिरूपणादित्याशयेनाह । तस्याऽपि पृथ्वाधिकारस्यापि अङ्गुलीरधुपयुं परि गुल्फादयः उरसः सलोप आर्यः ॥ ५ ॥

शिविकायामव्ययधी नास्ति स्वययपि नास्ति तदाह । सौवीरराज्यपदेशो नाममात्रं यस्य स पार्थिवो विकार आस्ते राजेति सन्धिरार्यः यस्मिन् भवाश्रिरूढान्माभिमानः सिन्धुषु राजास्मीति तुमदेनाम्भः सन् ॥ ६ ॥

शोचयानिर्माश्वष्ट्या निगूह्याङ्गुलीरधुपयुं वर्तमानो मिथ्यैव गोप्रास्मीति श्लाघमानो महतां सभासु न शोभते यतो भृष्टः ॥ ७ ॥

न चोत्तराक्षरावयवभारः पुनर्पुनरावयवनां भवेदिति वाच्यम् तेषामप्यनिरूपणादित्याशयेनाह । वदेति । निष्ठां नाशं प्रभवमुत्पत्तिं विद्वाम विप्रसन्ततदा क्षितेरन्यस्य विकारस्याभावात्प्रामात्रादव्ययवहारस्य मूलं कारणात्प्रक्रियया सदित्यनुमेयं निरूप्यताम् तथाच श्रुतिः “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सज्जम्” इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कारणो परमात्मस्वरूपे चोपादिष्टे देहात्मनोरन्योऽन्यभेदं जिज्ञासुः प्रयात्या तदुक्ताभिनन्दनेन च ते प्रसादयन्पृच्छन्ति रद्गणः । नमो नम इति चतुर्भिः । कारणाविग्रहाय कारणास्य परमात्मनो विग्रहाय शरीरभूताय । यद्वा माहशलाकरक्षणाकारणो विग्रहो देहो यस्य तस्मै “आचार्येद्यो भव देवमिवाचार्यमुपासीत आचार्यं मां विजानीयात्” इति शास्त्रानुसन्धानकृतेनेश्वरभावेनैवमुक्तं स्वरूपानुसन्धानेन तुच्छीकृतो निरस्तो विग्रहो विरोधः कृतापराधेष्वपि माहशेषु यस्य अवधूतः सर्वैः परिभाष्यवेपः द्विजबन्धोर्लिङ्गेन वेपेण निगूढो नित्यानुभवः नित्यस्य परमात्मनोऽनुभवः येन ततोऽवधूतशब्देन कर्मधारय एवं भूताय तुभ्यं नमः १ ॥

उत्तररूप आमयो रोगः तेनार्तस्य पीडितस्य यथा सद्भिः शुद्धमगदमौषधं यथा वा निदाघेन प्रीप्ततापेन तप्तस्य हिमाग्भः पीडानिवर्तकं च तथा हे ब्रह्मन् ! कुतिसतो यो देहस्तस्मिन्मान आत्माभिमानः स एवाहिः सर्पस्तेन विशंबेण दष्टा इष्टिविषकण्डूया यस्य तस्य मम ते तव वचः असृततुल्यमौषधम् ॥ २ ॥

तस्माद्भवन्ते प्राणि मम संशयार्थं संशयनिवृत्त्यर्थमर्थशब्दोऽत्र निवृत्तियाची मशकार्यो भूम इतिच तं पश्चाद्भयामि अधुना तु यत्तव त्वया उक्तं तदध्यात्मयोगेन प्रश्रितमतो दुर्बोधं सुबाधं यथा तथा कौतूहलचेतसः कौतूहलशब्दस्तद्युक्तपरः कौतूहलयुक्तं चेतो यस्य तस्य मे महामाश्याहि कथय ॥ ३ ॥

तत्र दुर्बोधमर्थमनुवदति । यदाहेति । हे योगेश्वर ! भवात्प्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानं यत्किञ्चाफले दृग्गमनक्रियाफले खेदभ्रमादिकं सद्भववहारमूढमवाधिनव्यवहारहेतुकमुपरिश्रान्तोऽसीत्यवाधितव्यवहारस्य मूलं नाह भवतीति यद्भवानाह तत्र मे मगः मज्जसा सुखेन तत्राविमर्शनाय भ्रमते भ्राम्यते क्लिश्यति ॥ ४ ॥

तत्र क्रियाफलस्य वाधितव्यवहारमूलत्वं भवतु नाहि स्थैर्यकादयोदिव्यवहारस्य स्वरूपेणास्त्वमुक्तं देहविष-

यस्य तस्यावाधितत्वात् किञ्चिदस्मिन् यद्भवता परिभासोऽसि नातिपीवा शास्ताधिगोसा पतिरिति व्यवहृतं तद्वाधितमित्युच्यते न च मदीयोऽपि व्यवहारः शरीरविषय एवेति वाधितत्वमहंत्वंशब्दयोरात्मविषयत्वादमिमुखी कर्तव्यतरप्रतिसंबन्धिप्रत्यवस्तुनि च चेतने एव तयोर्द्वैतेः अचेतनादीनामि मुखाच्चेतनविषयत्वेऽपि विशेष्यास्थौल्यादेर्वाधितत्वादिति वैदेहात्मनोरत्यन्तभेदमाह ब्राह्मणः । अयमिति हे पार्थिवः पार्थिवः पृथिव्या विकारः स एव कस्य हेतोः कस्माच्चित्कारणापृथिव्यां चक्षत्रयं भारवाहार्दजनो नाम प्रसिद्धः यस्तु न चक्षति सपापायादिरित्येतावानेव भेदः कस्य हेतोः रित्येनेन कश्चिज्जीवस्य कर्म शेष एव एतच्छरीरस्य चराचरत्वयोर्हेतुरित्यभिप्रतं तस्यापि पृथिवीविकारस्याप्यङ्गुलीरधुपयुं परि गुल्फादयः उरसः सलोप आर्यः शिरोधरा प्रीवा अंसोऽस्मिन् ॥ ५ ॥

अन्ते च दारुमयी शिविका तस्यां च सौवीराणां राज्यपदेशः अपदिश्यत इत्यपदेशः व्यवहृतव्यः आस्ते सौवीरराजति व्यपदेशो व्यवहारो यस्य स मांसपिण्ड आस्ते इति वा यस्मिन् सौवीरराज्यपदेशो भवान् स्वरूपतः स्वभावतश्च ततोऽत्यन्तविलक्षणोऽपि भवाश्रिरूढतादात्म्याभिमानः सिन्धुषुषु राजास्मीति तुमदेनाम्भः सन् अनन्तात्मनि राजत्वबुद्धिर्भ्रान्तिरित्युक्तम् ॥ ६ ॥

अत्यन्तं कष्टेन बहूनादितिनित्यः खेन दीनानत एव शोचयानिमान् विपद्या बलाश्रिगूह्यभिरनुग्रहः निष्कपो वर्तसे अनन्तात्मनि राजत्वबुद्धिप्रयुक्तनिग्रहादिकर्तृत्वस्य च स्वरूपप्रयुक्तवर्तुर्भ्रान्तिरित्युक्तं जनस्य गोप्ता रक्षकोऽस्मीति कथ्यमानस्त्वं वृक्षसभासु देहात्मविषेफिषु न शोभते यतो भृष्टः देहात्मभ्रान्त्योद्धतः ॥ ७ ॥

अस्थिरेषु स्थिरबुद्धिश्च भ्रान्तिरिति दर्शयितुमस्थिरत्वमाह । यदेति । चराचरस्य देहजातस्य प्रभवमुत्पत्तिं निष्ठां नाशं च क्षिणौ भ्रूम्यामेव विद्वाम क्षितिशब्दो ब्रह्मण्डपरः “सभूमिं विश्वतो हृत्वा” इति श्रौतप्रयोगात् उत्पात्तिविनाशौ क्षिणावेष पश्याम स्थिरत्वं पश्याम इति भावः तस्माद्स्थिरत्वात्प्रामत अनित्ये नित्यवाहेहात्मभ्रान्तिमूलादित्यस्वस्ववाधितवात्स्वदुक्तिगात्रादन्यरसक्रियया अवाधितव्यवहारोपानुमेयव्यवहारास्यात्मानि राजत्वादिव्यवहारस्य मूलं निरूप्यतां तत्र किञ्चिदप्यस्ति उक्तत्रिविधस्यभ्रान्तिमूलत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जन्माद्यस्य मनोऽव्ययादित्यत्र कारणात्वं तरेरुक्तं तदधुना हरेरेव नान्यस्येति सयुक्तिकमस्मिन्ध्याये निरूप्यते तत्रादौ ब्राह्मणस्तुतिव्याजेन तदन्तर्गामिणां स्तीति । नम इति । लोकाणुग्रहलक्षणाकारणाद्विग्रहो यस्य स तथा तस्मै ब्रह्मानाम्भस्य लोकस्य ज्ञानाजनदानाय देहं भूतवत इत्यर्थः स्वरूपापरोक्षज्ञानदीपेन तुच्छीकृतो धिक्कृतो विग्रहः पाञ्चनतिको देहो यस्य स तथा तस्मै किमर्थं तर्हि स्वसामर्थ्यं न प्रकाशयत इति तत्राह । अवधूतेति । अवधूतश्चासौ द्विजपन्धुर्ब्राह्मणांभासः तस्य लक्षणेन निगूढः सम्भूतो नित्यानुभवः स्वरूपसामर्थ्यं यस्य नः तथा तस्मै अवधूतद्विजा एव बन्धवां येषां ते तथा तेषां विज्ञे-

श्रीमद्विजयचञ्जतीर्थकृतपरत्नमावली ।

ति वा भवधृत ! तुभ्यं नम इति वा तुभ्यं तवाप्तयोमिषो नमः किं विद्विष्याय कस्यानन्दस्यास्तीं शरणं विप्रहो यस्य कमेवारणं विप्रहो ज्ञेयंति वा स तथा तस्मादानन्दमूर्तय इत्यर्थः क्षितिभारासुरान्तरसनजस्यकारणमुद्दिश्य विप्रहो यस्य स तथा असुरनिरासाय स्त्रीकृतदेहायत्यर्थः "यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत" इत्यादेः मायया कष्टो रणां भेषान्ते कारणा असुराः तैर्विप्रहो विरोधो यस्य स तथा तस्मै "मायाभिरुत्सिस्तृचन इन्द्राद्या मारु-रुक्षतः भवदस्यूरधनुया" इति ध्रुनेः स्वरूपेण चिदानन्दब्रह्मणा-कारेण वृरीकृतप्राकृतदेहाय द्विजबन्धयति भाषप्रधानो निर्देवाः द्विजानां बन्धुः तस्य भाषो द्विजबन्धुत्वं तदेव लिङ्गं यस्य स तथा नितरां गूढदृक्क्षो लोकापेक्षया प्रकृत्यापिहो नित्या-नुभवो यस्य स तथा द्विजबन्धुलिङ्गभायं निगूढनित्यानुभवश्च तस्मै ॥ १ ॥

किं कलरत्नमुपलभ्य स्तौषीति तत्राह । उच्यते । निदा-वेन औषधेन इधस्य तस्य कुदेहमानाहिसुनष्टहृष्टोरति पाठः दुष्टदेहामिमानाख्यसर्पेण सम्यङ् नष्टज्ञानचक्षुषो मे समृत्त-ममृतकल्पं सम्यङ् उषो दाहां भेषां ते औषास्तान् दधाति पुष्पातीत्यौषधम् ॥ २ ॥

किमत इति तत्राह । तस्मादिति । यस्माद्भवद्भवनामृतं संसाराख्यरेणोन्मूलनकरं तस्मात्सैशयार्थं कोटिद्वयाकडमर्थम् । यद्वा संशयनिवृत्त्यर्थं मशकार्यो धूम इति वत् वक्तव्यत्वं निमित्तमाह । पञ्चादिति । अधुना स्वतस्त्रिभू सुबोधं पञ्चात्स्वतस्त्रिभूमन्तर-णासुबोधं ज्ञातुमशक्यं यस्मात्तस्मादिति शेषः किमुक्तार्थं प्रश्न उतार्थान्तर इति विकल्पो मा भूदित्याह । अध्यात्मेति । अध्यात्मा-योगेन परमात्मज्ञानेन प्रथितं ब्रह्म यत्पुरा तत्रोक्तं वचनं तस्या-भिप्रायं ममास्याहि विश्वस्य वदत्यन्वयः ॥ ३ ॥

किं तदुक्तं तत्राह । यदाहेति । हे योगेश्वर ! इदममं प्रत्य-क्षादिप्रमथैर्ज्ञायमानं क्रियाफलं भरणगमनक्रियाजनितं भर्तृत्व-गन्तृत्वलक्षणां फलं लौकिकम् "अपाम सोमम्" इत्यादिना निरूप्यमाणं जीमपानादिक्रियाजातममृतत्वादिकं फलं वैदिकं च सद्भव-हारमूलमवाधिताभिज्ञादिव्यवहारकारणमज्ञसा मुख्यया वृत्त्या तत्त्वविमर्शनाय तत्त्वनिर्णयाय न भवति स्यादित्येनैकनिष्ठं भव-तीति ब्रह्मचनं "भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर ! भारः व्यवहारमेनं तत्त्वावमर्शेन सहामनास्ति" इति उरुगार्हमेधवितानविद्येत्यादिकल्पं भवानाह । अनुप्रियन्वचानि मे मनो भ्रमते अस्य वचनस्यार्थोऽव-मेव नाप्य इति स्थिरस्थितिं न लभते सा यथा स्यात्तथा-स्याहीति भावः भ्रमत इत्यात्मेनेपदप्रयोगेण सकृन्निगदिनिग-दाभिप्रायापरिज्ञानं नास्मनोऽनुत्तमाधिकारित्वं तत्त्वोपदेष्टृज्ञानि-सङ्गावं तस्मात् स्वयोग्यं सविशेषं ज्ञातव्यमन्वधानर्थः स्यादिति भोक्तृजनशिक्षार्थं चेति सूचयति ॥ ४ ॥

भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर ! भार इत्यादिनोच्यमानं भरण-दिकमन्तर्गोमिहरिनिजयमित्येव मुमुक्षुणा स्मर्त्तव्यमेवं परां भगवानित्युक्तेः यत "अक्षरमम्बरान्तध्रुनेः" य उन्निधातु पृथिवीमुन-द्यामेको दधार भुवनादि विश्वा आत्मा वा इदमेक एवाप्र प्रासीत्प्राणव्यक्तिकञ्चनमिषत्स इनां ह्येकानसृजत" इत्यादिनोच्यमान-मूलकारणत्वं हरेरेव नहि मूलं विश्वज्याप्यग्रहस्य युक्तिमत अनव-

स्थानापातात् कथं तद्विद्विष्यात्वा विपक्षे बाधकमाह । अयं जन इति । हे पार्थिव ! यदि मूलकारणविषया न स्यात्तर्हि यः पृथिव्या-मुत्पन्नत्वाद्वाच्यं विद्यमानत्वाद्वा पार्थिवो नाम सोऽयं जन्म्यत इति जनो देहो देही वा पृथिव्यामेव चलन् चलतीति व्यवहारः कस्य हेतोः कुतो वर्तने प्रत्यक्षसिद्धं कथमपलपितुं शक्यत इति चेत्तत्राह । तस्यापीति । तस्य जनस्यापि पादाद्यवन्ताराधाराः सन्तीति यस्मात्तस्मादस्यापि प्रामाण्यकव्यापृथिव्यामिव पादा-द्विष्वपि चलतीति कस्मात् भवेत्तत्राभावात् तस्मान्मूलका-रणमेकमङ्गीकर्तव्यं तदनङ्गीकारे सर्वस्यापलापः प्रसज्यते अत्रा-धिशाब्द उपर्युपर्यर्थवाचकः तथाहाङ्घ्योरङ्घ्यपरि गुल्फो तयो-परि जङ्घ इत्येवं योजना गुल्फो च जङ्घे च जानुनी च ऊरु च मध्यं च उरश्च शिरोधरा च अंसां च तं तथा ॥ ५ ॥

दार्ढी दारुमयी यस्यां शिविकायां सौधीरराजेत्यपदेशः शब्द-मात्रं नतु रज्ज्नाद्राजेत्यर्थो यस्य स तथा पिण्डे भारते यस्मिन् पञ्चभूतराजंते देहलक्षणे पिण्डे भवान्यन्ते कथंभूतो भवान् रुढो बद्धमूलो निजत्वेनाभिमानो देहे यस्य स तथा अत एव सिन्धुषु राजास्मीति दुष्टो गदोऽस्ति तेनान्धधृष्टरहितः ॥ ६ ॥

एतत्फलगाह । शोचयानिति । नाभिमान् वाहकांश्चिष्टया निगृ-ह्यन्वस्यं निरनुग्रहोऽसि मधुरवचनाद्यनुग्रहराहोऽस्तीति यस्मा-त्तस्मादिहामुत्र च तयाधिरधिकः स्यादित्यन्वयः यथा शिविका-भर्तृत्वं मन्तर्गोमिहकारणानिष्ठमेवं जनस्य गोप्तास्मीति स्वाय कल्पमानं मूलगोप्तृत्वं च तदन्तर्गोमिहरिनिष्ठमित्यभिप्रेत्याह । जनस्येति । वृद्धसमाप्तु विद्वत्सामितिषु जनस्य गोप्तास्मीति शिक्त्यमानो बहुभाषमाणो दुष्टोऽयं तस्यं न जानातीति श्लाघ्यो न भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तन्वेधं तर्हि पृथिव्या मूलाश्रयत्वमापन्नं तथाहि यदि मूला-श्रयविषया न स्यात्तर्हि पृथिव्यां चलतीति व्यवहारो न स्यात्त च तथा तस्मात्पृथिव्या मूलाश्रयत्वं त्रिषुधिवक्षायाममङ्गलं चेत्याशङ्का शास्त्राच्चन्द्रन्यायेनोक्तमिति परिहरति । यदीति । उत्पत्तिस्थित्याः पृथिव्यां दर्शनात्तस्याः मूलकारणत्वमित्यतो याह । यदीति । यदि चराचरस्य क्षिणात्वेन निष्ठां स्थितिं तत एव प्रभवमुत्पत्तं च विद्वाम विद्वाः अविद्वद्बुद्धेति शेषः तथाप्यालोचने तन्नामनः प्रसिद्धक्षितिनाम्नाऽप्यङ्घ्यवहारमात्रं क्षिणात्त्वव्यवहारयोग्यं क्वि-गया अवाधितार्थक्रियया "क्षि निवासगत्याः" इति धानोः नियन्व-स्यामिति गच्छत्यस्यामिति निवासगत्योरप्रतिहताश्रयत्वं यत्क्षि-मेयं क्षितिशब्दमुक्त्यामिति निरूप्यतामित्यन्वयः "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तर" इति ध्रुनेः क्षितिशब्दमुक्त्यामिति हरिरन्यस्याः प्रा-प्यास्तधियन्तनेन तच्छब्दवाच्यत्वं" तदधीनत्वादर्थवत्" इति मूला-दिति सञ्ज्ञितमीर्षामित्यर्थः प्राधितत्वात्पृथुत्वाद्वा पृथिवीति पृथि-शब्दवाच्यत्वं मुख्यं हरेरेवेति पृथिव्यां चलतीत्युक्तं ननु पृथिव्या मूलाश्रयत्वविषया अङ्घ्याद्याश्रयत्वनिरासाय चेत्यनो नासङ्ग-त्वापोऽस्तीति उत्पत्तिस्थितौ इन्द्रजातवश्याहच्छक्याः किन्तु प्रगा-रूपेण सदातने इत्यतो नित्यमिति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतप्रसन्नम्भः ।

स्वरूपेण तदनुभवेन लुब्धोऽहो दृष्टरूपो विप्रहो येन ॥ १ ॥

श्रीमत्जीवगोक्षामिकृतकमसम्बन्धः ।

हे ब्रह्मन् ! ते तव वचः कुदेहाभिमानाद्दृष्टव्यासबुद्धि-
पर्यन्तस्य समीपं तत्र दृष्टान्तः । जरेति । क्वचित्तद्वयभिचारतर्कात्
पुनर्दृष्टान्तः । निदाघेति । तत्राप्यपरितोषात् अमृतमिति सुतो-
पमेवममृतमिवेत्यर्थः ॥ २-४ ॥

तत्र श्रीमद्भागवतस्य तत्त्वमेव सर्वसाधकं खान्त्येण तु
किमपि रूपयितुं न शक्यमित्याह । अयमिति सप्तमिः ॥ ५-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

मिथ्यात्वेऽप्यस्य विश्वस्य सत्याः कृष्णस्य पङ्गुणाः ।

द्वादशे कथिता धामभक्त्याद्या अपि ते ततः ॥

कारणमीश्वरस्तस्यैव लोकरक्षयार्थो नित्यो विग्रहो देहो
यस्य तस्मै । स्वरूपेण खान्दानुभवेन तुच्छीकृतविग्रहः शास्त्र-
कृतां विवादा येन तस्मै हे अवधूत ॥ १ ॥

कुरित्स्ते देहे अभिमान एवाहिस्तेन विशेषतो दृष्टा दृष्टि-
र्यस्य तस्य मम हे ब्रह्मन् ! ते वचः अगदमीपं तत्र दृष्टान्तः ।
जरेति । क्वचित्तद्वयभिचारतर्कात् पुनर्दृष्टान्तः । निदाघेति । तत्रा-
प्यपरितोषात् अमृतममृतमिवेत्यर्थः ॥ २ ॥

मम संशयविषयमर्थं पश्चात् प्रक्षयामि अथुना तावत् त्वत्तुक्तं
वचः अद्यात्मयोगेन प्रथितं बुद्धौषं सुबोधं यथा भवत्येवं
व्याख्याहि कौतूहल्युक्तमनसो मम कृते ॥ ३ ॥

हे योगेश्वर ! यज्ञवानाह । इहः भ्रमः कर्मत इत्यादि मनुक्तौ
भारवहनादिक्रिया तत्फलञ्च भ्रमादि प्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानं
सत् विद्यमानं व्यवहारमात्रमूलं तत्त्वविमर्शनाय दृष्टान्तादि-
नापि तत्त्वज्ञानमुपकर्तुं न शक्यमिति । अमुष्मिन् त्वद्ब्रह्मणे भ्रमतं
स्पष्टस्याभिप्रायस्याप्राप्त्या मनो भ्रमति ॥ ४ ॥

पूर्वं स्वमतेन भङ्ग्या दत्तमप्युत्तरमप्युक्त्वा पुनः पृच्छन्तं राजा-
नमवजानन्निव भो राजस्तव व्यवहारोऽपमप्रमाद्य एवेति मता-
न्तरमाश्रित्य पुनः प्रत्याह । अयं जनो भारवाहकः नाम प्रसिद्धः
पार्थिवः पृथिव्या विकारः कस्यापि हेतोश्चान् भवति वस्तु न
चलति स तु पाषाणादिरित्येतावानेव भेदः । तस्यापि पार्थिवस्य
मङ्ग्री पृथिव्या उपरिस्थौ अङ्ग्योरधि उपर्युपरि गुल्फादयः
ऋतः सन्नोप भार्यः ॥ ५ ॥

अंसे स्कन्धे दाधीं दाढविकारः शिविका यस्यां सौधीर-
राजः इत्यपदेशो नाम मात्रं यस्य स पार्थिवो विकार आस्ते
ऋतमन् भवान् राजास्मीत्यभिमानेनैवास्ते ननु वस्तुतः । अत्र
पृथिव्यादीनां शिविकान्तानां भारवहनात् किं सर्वेषां भ्रमः उत
कस्यचित् कस्यचित् न तावत् सर्वेषां पृथिव्याः शिविका-
पञ्च भ्रमादर्शनात् अङ्ग्योर्दीनां भ्रम उपलभ्यते इति चेन्न
शिविकाया अभावे गुल्फादिभारवाहिनामपि तेषां भ्रमानुपलब्धे-
प्रङ्ग्याद्यवगमिनः शिविका वहनात् भ्रम इति चेत् अवयवेष्वयः
पृथगवयविनः भ्रमाभ्यस्यानिरूपणात् । नन्वस्तु मास्तु वा अव-
यवी भारवाहिनः भ्रमदुःखमनुभूयत एवेति चेदेतदपि नैकान्तिकं
नतिसुकुमार्यो अपि रत्नालङ्कारान् बहन्त्याः स्ववालकं च
बहन्त्याः भ्रमदुःखानुपलब्धेस्तस्मादभिमानविशेषेणैव दुःखं

सुखं च यथा राजास्मीति दुर्मेदेन दुरभिमानमत्ततया अन्धः
किमपि न पश्यतीत्येतदेव तव सुखं निरभिमानानाम् न
दुःखसुखे इति भावः ॥ ६ ॥

ज्ञानाभावेऽपि राहः प्रजाशासनं धर्म एवेति यदुक्तं तत्राह
शोचयानिति । विष्टया निगूढाकिति ईदृशमेव निर्दयस्य तव प्रजा-
शासनं धर्म इति भूष्ट एव तदप्यप्युतस्य किङ्करोऽस्मीति जिह्वा-
रस्मीति कथय इति भावः ॥ ७ ॥

नन्वभिमानशून्यस्य मुक्तस्यापि प्रारब्धसुखदुःखभोग-
भवत्वात् तवापि भारवहनक्रियाफलस्य भ्रमस्य प्रत्यक्षादिभि-
र्दृश्यमानत्वेनावधितत्वाद्ब्रह्मवहारस्याप्राप्त्यर्थं त्वत्तुक्तं न घटत इति
चेत् सत्यं मुक्तानां मादृशानां वाधितानुदृश्येयं दुःखसुखामासौ
यथा स्वभात् प्रबुद्धस्य जनस्य स्वप्नदृष्टसंपत्स्य मिथ्यात्वज्ञानेऽपि
कियत्कृष्णपर्यन्तं भवकम्पावकिञ्चित्करावेव अमनुजानाम्
स्वामिकः सर्वैः सत्य एव भाति यथा युष्माकं व्यवहारस्तदपि
व्यवहारस्यासत्यत्वं युक्त्वा दर्शयामि ऋषियत्वाह । बदेति । चरा-
चरस्य जगतः क्षितावेव निष्ठां नाशं प्रभवमुत्पत्तिञ्च विदाम
विद्यस्तस्मात् सर्वेषां विकाराणां क्षितिभङ्गत्वाभावात् नाम-
मात्राद्व्यवहारस्य मूलं कारणमर्थक्रियया सदेव्यनुमेयं
निरूप्यतां यदि ते युक्तिः प्रतिभातीति भावः । तथा च श्रुतिः
“वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वादशे रङ्गणकृतान् संदेहान् मुनिरपानुदादिति वच्यते
हे अवधूत ! तुभ्यं नमः कारणमूलभादिपरमहंससूक्तिर्विष्णुस्तस्यैव
विग्रहो यस्य तस्मै स्वरूपेण भगवत्स्वरूपेण प्रत्यहं ध्येयेन तुच्छी-
कृतो विग्रहो कृतापराधेष्वपि कलहो येन तस्मै द्विजबन्धोर्लिङ्गेन
वेष्टेण निगूढो नित्यानुभवो वेन तस्मै नमः ॥ १ ॥

कुरित्तः देहमानः देहारमाभिमानः स एवाहिस्तेन विहृष्टा-
विवेकक्षय्या दृष्टिर्यस्य तस्य ॥ २ ॥

मम संशयविषयमर्थं पश्चात्प्रक्षयामि अथुनेदानीन्तु अद्यात्म-
योगेन प्रथितं बुद्धौषं त्वद्ब्रह्मः सुबोधं यथा भवति तथा कौतू-
हल्युक्तचेतसो मे प्राख्याहि कथय ॥ ३ ॥

तदेव बुद्धौषमनुवदति । बदेति । अयं सुखी अयं दुःखी
इत्यादिव्यवहारस्य मूलं निर्वाहकं क्लिाफलं पुण्यापुण्य-
कर्मजन्यं दृश्यमानम् अग्रह्यात्मकतया प्रत्यक्षप्रमाणावगतम् वोढु-
वोढव्यादिकं सर्वं त्वयोदितं व्यक्तमित्यादिना भवान् सदेव
प्रह्यात्मकमेवाह । अमुष्मिन् त्वद्ब्रह्मसि मे मनो भ्रमति अज्ञसा
तत्त्वविमर्शनाय न भवति अतः यथा सर्वस्य ब्रह्मणि अन्त-
र्भावः स्यात्तथा आख्याहीति भावः ॥ ४ ॥

एवं साङ्ख्यतार्किकादिकृतैर्विमोहितेना ब्रह्मात्मकमिद-
मित्येवं मन्यमानेन राहो पृष्टो मुनिस्तं वेदमार्गं प्रवर्तयन्
सर्वस्य पदार्थजातस्य शक्तिमति वासुदेवे ब्रह्मणि कारणे अन्त-
र्भावमाह । अयमिति सप्तमिः । हे पार्थिव ! पार्थिवः अकमवः कस्य
विज्ञेतोः परमेश्वरांशभूतजीवसम्बन्धादित्यर्थः साङ्ख्यादितर्कमो-
हितो यथावज्जानाति न वा रङ्गणः अतः कस्यविज्ञेतोः श्रियुक्तिः

एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्परमाणवो ये ।
 अविद्यया मनसा कल्पितास्ते तेषां समूहेन कृतो विशेषः ॥ ९ ॥
 एवं कृशं स्थूलमणुर्वृहद्यदसञ्च सजीवमजीवमन्यत् ।
 द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्नाऽजयाऽवेहि कृतं द्वितीयम् ॥ १० ॥
 ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनन्तरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यम् ।
 प्रत्यक्षप्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदन्ति ॥ ११ ॥
 रङ्गगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्त्रपणाद्गृहाद्वा ।
 न च्छन्दसा नैव जलाग्निस्सूर्यैर्विना महत्पादरजोऽभिषेकम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अयं बोद्धार्यरूपः पृथिव्यां अक्षरं नाम प्रसिद्धः जनो भवति
 तस्य पार्थिवस्यापि अक्षरयोः अग्नि उपरि उपरि गुरुकाश्यः
 तदात्मका इत्यर्थः उरसः सखाप मार्षः ॥ ५ ॥

क्षितिकापहार्यश्च पार्थिव एव तत्र सिन्धुराजनामका
 देहश्च पार्थिव इत्याह । अंस इति । सांशरीरगजेज्यत्र सन्धि-
 रार्षः ॥ ६ ॥

जीवन्मुसर्वात्मभूतवासुदेवज्ञानहीनः पार्थिवदेहात्प्रमाभिमानी
 अन्याश्च तथा विशानुपतापयति सर्वात्मभूतवासुदेवज्ञानवांस्तु
 नापतापयति नोपितप्यते चेत्याशयेनाह । शोऽगानि ॥ ७ ॥

अराचरस्य अङ्गमस्य स्थीवरस्य च पर्यैवमाचर्य क्षिप्तो
 कारखभूतार्यां सर्ता क्रियया अक्षापाजननङ्गाजनपूर्वकगर्भाधाना-
 दिव्यापारेक्षानुमेवम् अक्षाङ्गान्ति भूतानांत्यादिनचनेन च प्रभव-
 म्पत्ति निर्घां च प्रलयश्च यदा त्वयाम तदा तजामतः
 क्षितिनामकात् कारणात् अन्वत् पृथक् व्यवहारमूलं क्षिति-
 मयव्यवहारकारणं निरूप्यताम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

रङ्गगणजी बोले किसी कारण से देहधारण करनेवाले, स्वरूप
 के अनुभव से सब कलह को दूर करने वाले अक्षरभूत के वेपमे
 आक्षर्य के सिद्ध को गुप्त करने वाले निरव्यवहारके अनुभव
 स्वरूप आपकी ममस्कार है ॥ १ ॥

हे अक्षर ! उबर रोग दुःखिन पुरुष को जैसे औषध अच्छा
 होता है घाम में जलने वाले को जैसे वरफ का जल होता है इसी
 प्रकार खोटे देहके मान से ज्ञान नष्ट होनेवाले मेरे वास्ते आपका
 वचन अमृतमय औषधके तुल्य है ॥ २ ॥

तिससे अपने संशय अर्थ को ती में पीछे पूछूंगा इस वचन
 में आपके कई वचनों का जैसे अर्थ मालूम पड़े सो कहिये
 मेरे को बड़ा कौतुक है ॥ ३ ॥

हे योगेश्वर आपने जो कहा कि इद्यमान क्रिया फल वर्तमान
 है तो भी व्यवहार मात्र ही है किन्तु अनायास से तत्त्वज्ञान के
 वास्ते नहीं है सो इस बात में हमारा मन प्रमत्ता है ॥ ४ ॥

आक्षर्य बोले हे पार्थिव सबही पृथिवी का विकार है तोभी
 किसी हेतु से यह पृथिवी में चलना हुआ पृथिवी का विकार
 पुरुषरूप है तिस पुरुष के भी पैरोंपर गुल्फ पींडरी घोंटू जांघ
 कमर छाती कांधा गला शिर ये अवयव हैं ॥ ५ ॥

निसी कांधपर काठ की पालकी है जिसपरसौ शीरदेश के राजा-
 के नाम से प्रसिद्ध तुमारा शरीरहै जिसपर मेरा ऐसा अभिमान
 करने वाले सिन्धु देश के हम राजा हैं ऐसा माननेवाले पुष्टमद
 से अग्नि तुम बैठे रहो ॥ ६ ॥

अधिक कष्ट से दुःखिन शोचने के योग्य इन मनुष्यों को
 वेगार में पकड़ने वाले तुम निर्दयी हो हम प्रजों के रक्षा करनेवाले
 हैं ऐसे मत्त मारने वाले भूष्ट हो सो इत्यांकी सभा में तुम नहीं
 शोभित होनेवाले हो ॥ ७ ॥

अब कि सब अक्षर अक्षर की उत्पत्ति तथा नाश पृथिवीही में
 निरव्य है तो फिर व्यवहार को छोड़कर क्रियामत्त है ऐसा
 अनुमान करने के योग्य और क्या है सो कहो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तर्हि क्षिप्तेः सत्यता स्यात्तत्राह । एवं क्षितिशब्दस्यापि वृत्तं
 वर्तनमर्थे त्रिनेव निरुक्तम् । यद्वा । क्षितिशब्दस्य वृत्तं यस्मिन्स-
 दपि मिथ्यात्वेन निरुक्तमित्यर्थः । कुतः । असंस्तु सूक्ष्मेषु पर-
 माणुषु स्वकारणभूतेषु निधानात्तुयात् अतः परमाणुव्यतिरिक्तं
 क्षितिर्नास्तीत्यर्थः । परमाणुवत्तर्हि सत्याः स्युः तत्राह । न मनसा
 कार्यानुपपत्त्या चादिभिः कल्पिताः । कल्पनार्थाजमाह । येषां
 समूहेन विशेषः कृतस्तेषां समूहः पृथोबुद्ध्यात्प्रवृत्तनाम-
 त्यर्थः अवयवितो निरस्तत्वात्समूहप्रहणम् । तथापि सत्याः
 स्युः न अविद्यया प्रपञ्चस्य भगवन्मायाविज्ञानितत्वात्प्रज्ञानेन
 कल्पिताः ॥ ६ ॥

एवमन्यमपि कृशान्वादिभ्रमकं बुद्ध्या प्रतीतं द्वितीयं त्रैते
 द्रव्याविनाम्नोपलक्षितयाऽजया मायया कृतमवेहि । तत्र कृशं
 कृशं स्थूलं तत्रप्रतियांगि । अणुवृहताः पृथगुपादानात् असत्का-
 रण सत्कार्ये जीवज्जेतनम अजीवज्जडम् ॥ १० ॥

तर्हि किं सत्यं तत्राह । ज्ञानं सत्यं व्यावहारिकसत्य-
 त्वं व्यावर्तयति परमार्थम् वृत्तिज्ञानव्यवच्छेदाद्यानि बहुविधोप-

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

खानि । विशुद्धं तत्त्वाधिक्यम् । एकं तत्त्वं नानाकल्पम् अन-
न्तरं त्वत्त्वादिवाङ्मयान्तरात् तत्त्वं विपरीतम् । प्रकृतं परिपूर्णं
तत्त्वं परिच्छिन्नम् । प्रत्येकं तत्त्वं विषयाकारम् । प्रशान्तं निर्विकारम्
तदर्थं स्वरूपज्ञानं सत्यमित्युक्तम् । कीदृशं तत् । पेश्वर्यादिवङ्-
मत्त्वेन भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य यच्च ज्ञानं वासुदेवं
वदन्ति ॥ ११ ॥

एतन्प्राप्तस्तु महत्सेवां विना न भवतीत्याह । हे रङ्-
कगण ! एतज्ज्ञानं तपसा पुरुषो न याति । इज्यया वैदिक-
कर्मणा । निर्वपणाद्वादिसम्बन्धेन । गृहाद्या तन्निमित्तपरोप-
कारेण । जन्दासा वेदाभ्यासेन । जलान्यादिभिरुपासितैः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्षिणाद्येवोत्पत्तिविनाशी चराचरस्य विदाम इत्यनेन क्षितेस्तु
नित्यत्वं प्रतीते तान्निराकुर्वन्नाह । एवमिति । अन्तर्निधानम-
सनामनित्यानां कार्याणां निधानं लयस्थानं यत्क्षितिशब्द-
वृत्तं क्षितिशब्दस्य वृत्तं वृत्तियोग्येन तत् क्षितिशब्दवाच्यं
नद्वयैवं निरुक्तं दर्शितं यत्र देहाद्युत्पत्तिः सा क्षितिरेव्यनित्य-
त्यर्थः भूमेरनित्यत्वज्ञापनाय तत्राप्यवयवविभागमवयवानां
चानित्यत्वमाह । परमाणव इति । ये परमाणवः भूतसूक्ष्माणि
येषां परमाणूनां समूहेन विशेषः कृतः भूमण्डलं कृतं ते पर-
माणवः मनसाधिष्ठातृश्वरसङ्कल्पेनाविद्यया प्रकृत्या कल्पिता
ईश्वराधिष्ठितप्रकृतिपरिणामरूपत्वादनित्या एवैतन् भावः । यद्वा ये
परमाणवो नित्यास्ते मनसाविद्यया कल्पिताः शरीराकारेण
संहिताः त एवाहंमेत्यविद्यया आत्मत्वेन कल्पिता इत्यर्थः वेदा-
न्मार्थोपबृंहणपरेऽस्मिन् प्रबन्धे परमाणुकारणवादायोगाद्वैशेषिका-
दिभिस्तेषामविद्याकल्पितत्वानभ्युपगमाच्च यथोक्त एवार्थः अस-
न्निधानादित्यपि पाठो दृश्यते तत्रासत्त्वानित्येषु स्वकारणभूतेषु
भूतसूक्ष्मेषु निधानात् ज्ञायात् क्षितिशब्दवृत्तमप्यनित्यमित्यर्थः ॥१२॥

शरीरा नित्यत्वं निगमयन्स्थौल्यादिकं तद्व्रतमेवेत्याह ।
एवमिति । एवं कार्यादिगुणयुक्तं सत्सदात्मकं कार्यकारणा-
त्मकमुद्राष्टकप्रकृत्यात्मकं वा जीवसजीवं जीवभेदमिदं चराच-
रात्मकं द्वितीयमात्मनो भिन्नं शरीरं द्रव्यादिनाम्ना ऽजया प्रकृत्या
कृतमिति बुद्ध्या निपुण्यावाहे तत्र द्रव्यं पृथिव्यादिपञ्चभूत-
जैः स्वभावस्तेषां परिणाम आशयोऽन्तःकरणं यासना वा
काजः सत्त्वादिगुणसत्त्वः द्रव्यादीनां प्रकृतिप्रपञ्चत्वात् द्रव्या-
दिनाम्नेत्युक्तम् ॥ १० ॥

एवं देहस्यानात्मत्वमुक्तमथात्मस्वरूपं शोभयति । ज्ञानमिति ।
जलान्मवावच्युदासः विशुद्धं स्वतः कर्मसम्बन्धराहितं रागादिदोष-
रहितं वा परमार्थं पुरुषार्थभूतमेकं सर्वत्र ज्ञानेकाकारमन्तरं न
बहिरन्तर्बहिः प्रदेशभेदरहितं निरवयवत्वात् ब्रह्म गुणतो व्यापकं
सत्यं नित्यं प्रत्येकं स्वस्मै भासमानं प्रशान्तमशनायापियासा
शोकभोजनमृत्पृथिव्युत्पत्करहितं साङ्ख्यमतव्यावृत्त्यर्थं ब्रह्मा-
त्मकं सामानाधिकरण्येनाह । भगवच्छब्दसङ्गं वासुदेवमिति । भग
वच्छब्दः संज्ञा यस्य स भगवच्छब्दसङ्गः

तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासम्बन्धितः ।

शब्दोऽर्थो गोपचारेण इत्यत्र गोपचारतः ।

इत्युक्तरित्या भगवच्छब्दो यत्र वासुदेवे मुख्यवृत्तं वासु-
देवं वसुदेवात्मजं वदन्ति कथयः आत्मयाथात्म्यवृत्त-
वदन्ति ॥ ११ ॥

अत्र विशुद्धं परमार्थमित्यादिविशेषणैरेतन्शरीरव्यापि-
वासुदेवात्मकत्वकथनेन तत्सुज्यत्वपाल्यत्वनिर्णयत्वशेषत्वादि-
भ्रमः तत्तदाक्षितैस्ततो वैलक्षण्यं सूचितमेवभूतप्रकृतिविषय-
शास्त्रान्परमात्मयाथात्म्यज्ञानं कथं ज्ञेयंतेत्यपेक्षायां नोपायान्तरैः
किन्तु महत्सेवाभगवद्गुणानुभवगादिप्रणाल्यैवेत्याह द्वाभ्याम् ।
हे रङ्गयौनदात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानं महतां भागवतानां
पादरजःसेवां विना तपआदिभिः स्वमनीषापूर्वकैर्न याति न
प्राप्नोति तत्र तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिरनशानादिषु इत्यावैदिकं कर्म
निर्वपणं सत्पात्रनिःक्षेपकं दानं गृहं गृहस्थधर्मः जन्तो वेदा-
भ्यासः एभिस्तपआदिभिस्तथोपासितैर्जलादिभिश्च न यती-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कलितमाह । एवमिति । यथा प्रथितत्रयोगेन पृथिवीशब्द-
वाच्यत्वं हरीं निर्णीयते एवमाभ्यन्तारक्षितिशब्दवृत्तं क्षिति-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि निरुक्तं निर्णीतं हरादिनि शेषः क्षिति-
शब्दरूपं निर्वचनेन मुख्यं हरावेव दर्शितमिति वा प्रत्यक्षस्य
क्षितेराभ्यन्तारपलापे बाधकं किमित्याशङ्क्य परमाणुमात्रायाः
पृथिव्या आधारत्वानुपपत्तिरेव बाधकेत्यभिप्रेत्याह । अस्निधान-
मिति । ये परमाणवः पार्थिवा इति शेषः । तेषां पार्थिवानां
परमाणूनां समूहेन पुञ्जेन विशेषः पृथिवीलक्षणः पदार्थश्च
कृतः ते परमाणवश्चराचरस्याभया इत्यसन्निधानं दूरे ननु-
क्तस्य चोद्यस्य परिहारः कथमागत इति तत्राह । अविद्ययेति ।
अविद्ययाऽज्ञानेन मनसा मनोरथेनाधारत्वेन कल्पिताः ननु
मुख्याधारा इति शेषः किमेकेके परमाणवश्चराचरस्याधारा उत
मिश्रिता इत्युभयोरपीदमेवोत्तरमसन्निधानमिति ये पार्थिवाः पर-
माणवस्तेषां निधानं नितरां स्वातन्त्र्येण धानं धारणमसदनु-
पपन्नं तेषां समूहेन विशेषः कृतस्तेषां आसन्निधानं
सामर्थ्यं नास्ति ईश्वरनियतप्रकृतिसन्तरेत्येति शेषः तदुक्त इत्यत
उक्तम् । अविद्ययति । मनसेश्वरेच्छाविशिष्टेन तदन्तःकरणेन निय-
तया अविद्यया प्रकृत्या ते परमाणव आधारत्वेन कल्पिताः ननु
स्वतन्त्रा इति वा तेषां परमाणूनां इवणुकादिसमूहेनेति
काणादाः पुञ्जेनेति बौद्धाः अविद्यया कल्पिता ये परमाण-
वस्तेषां समूहेनेति गायत्रादिनः तेषां सर्वेषां पक्षेऽपि तेषां
परमाणूनां चराचरधारणमसन्निधानं दूरीभूतमिति भाव इति
वा ॥ ६ ॥

ननु क्षित्यादिशब्दानां मुख्यार्थाद्वैश्वराचरस्योपरत्वस्थाने
यदि स्थातां तर्हि जगत्यां जगत्पृथिवी वा "इदं सर्वम्" इत्यादि-
भूतेः प्रकृत्यादिवाच्यगाधेनाप्रामाण्यमापन्नमिति तत्राह । एव-
मिति । अस्कारणं स्वकार्यं वाच्याकाशौ वा पृथिव्यतेजांसि
वा जीवं चैतन्यविशिष्टं वस्तु अजीवमन्यदस्वतन्त्रं जडमिति यावत्
अन्यन्मिथो विद्योश्च भिन्नमेवं विधं जगद्यथा हरिणाकृतं
भूतं चैवमजया भगवन्भित्तया प्रकृत्या द्वितीयकारणं धारणं
च कृतमवैदित्यन्वयः अत्रायमाद्यः राजादीनां गोप्तृत्वे परमा-

भीमिहजवज्जतीर्यकृतपदरत्नावली ।

भूमिप्राया भूमेराभयकारणत्वे च यो व्यवहारः स उपचारो यतो राजादीनामाभयो जानिकतां च ब्रह्मा तस्य प्रकृतिस्तस्याः चकारायसो नाम्नाधारोऽतः सर्वाभरत्वाधिकं मुख्यतः सर्व-
शब्दवाच्यत्वं च तस्यैव ननुप्रहलेशेन प्रकृत्यादीनां तत्तत्कार-
यकारत्वं तत्तच्छब्दवाच्यत्वं शिरभाद्यववाधारत्ववदाधारत्वं
चासुत्वमिति एतदभिप्रायेण द्रव्यादिनाम्येत्युक्तं चित्तप्रकृतेर्द्रव्या-
द्यभिमानित्वेनाम्यस्याः तदात्मत्वेनेति शेषः

राजा गोप्ताभयो भूमिः कारणां चेति लौकिकः ।
व्यवहारो च तत्सत्यं तयोर्ब्रह्माभयो विभुः ॥
गोप्ता च तस्य प्रकृतिस्तस्या विष्णुः स्वयं प्रभुः ।
तत्र गोप्त्री तु पृथिवी न त्वं गोप्ता क्षितेः स्मृतः ॥
अनः सर्वाभयश्चैव गोप्ता च हरिरीश्वरः ।
सर्वशब्दामिधेयश्च शब्दबुद्धेश्च कारणात् ।
सर्वांतरः सर्ववहिरंक एव जनार्दनः ।
शिरसो चारता यद्द्रव्योवायान्द्रव्ये तु ॥
आभयत्वं च गोप्त्वमन्धेषामुपचारतः ।

इत्येवमिहकथमस्मिन्मुक्तायं जागर्ति अत इदमेव भजेयं नाम्यस्त्रक-
पोलकल्पितामिति ज्ञायते ॥ १० ॥

ननु हस्त प्रकृत्याविसर्वजगत्प्रसक्तकस्य हरेः स्वरूपम्
कीदृशं येन तद्व्यनःपनितस्यापि न तस्मिन्नाद्येव इति तत्राह ।
ज्ञानमिति । “ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति भूमेर्गुणागुणानोरभवाभप्रा-
येण गुणशुद्धपदेशः वृत्तिज्ञानवद्विषयोपरक्तं नेत्याह । विशुद्ध-
मिति । विशुद्धं विषयसंसर्गोऽपि तत्कृतदोषलशस्पर्शो नास्ती-
त्यर्थः “अनङ्गोऽज्ञायं पुरुष” इतिभूतेः विशुद्धस्यापि केनचित्पा-
द्द्रव्यवद्भयः किं न स्यादिति नेत्याह । परमार्थमिति । परमा-
र्थम् उत्तमार्थमवाधितं वस्तुत्वत्यर्थः “वस्तु हेतुर्नवृत्तिषु” इत्य-
धिधानात् तारवाम्बवदस्तीति नेत्याह । एकमिति । एकम् “आत्मा
वा इदमेक एवात्र आसीत्” इति भूतेः लोके साम्याधिक्यदर्श-
नात् कथमस्य तदभाव इति नेत्याह । अनन्तरमिति । अन्तः
स्थित्वा प्रेरको नास्तीत्यनन्तरमन्तरभावे बहिः किं न
स्थादिति नेत्याह । न बहिरिति । बहिरपि प्रेरको नेति घटादि-
वत्परिच्छिन्नं नेत्यतो वाह । अनन्तरं न बहिरिति । यस्मादन्तर्येति
नास्तीति “अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित” इति-
भूतेः “अयोरीश्यामहन्तोमहीयान्” इति च किमस्य संज्ञेत्यन
उक्तम् । ब्रह्मेति । कस्माद्यस्यान्तर्बहिर्गोप्तीत्यतो वाह । ब्रह्मेति ।
ब्रह्म पूर्णं निरुपमचरितमिति शेषः किमेक एव गुण इति नेत्याह ।
अत्यमिति । सत्यं साधु सुखादिगुणयुक्तं किमिदं अतुमुखात्प-
मिति नेत्यतो वाह । सत्यमिति । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति भूतेः
मुख्यं ब्रह्मेत्यर्थः गुणानां साम्येऽपि ज्ञानानन्दयोर्लोकपक्षया
प्राधान्यप्राप्त्यावताराणां रामकृष्णयोरित्येत्यतो वाह । सत्यमिति ।
उक्तज्ञानानन्दज्ञानम् ।

सच्छब्द उत्तमं ज्ञानानन्दस्तीति वै वदेत् ।
येति ज्ञानं समुद्दिष्टं पूर्णानन्दव्यक्ततः ।

इति वचनान् एतद्वस्तु कुत्र सदिति तत्राह । प्रत्यगिति ।
जीवस्य हृद्यभिमुखं चिद्रूपमिति यावत् “रूपं रूपं प्रतिरूपो
बभूव” इति भूतेः कृद्ब्रह्मभावं नेत्याह । प्रज्ञानमिति । प्रज्ञानम
नित्यरङ्गस्तिमितस्सुप्रकल्पं “निष्कलं निष्कल्पं शाश्वतम्” इतिभूतेः
किमस्माकं कार्यमित्यत्राह । भगवच्छब्दवाच्यमिति । अस्माकं
पूज्य इति शब्देनोच्यते अत्र भगवानिति शब्दो ब्रह्मैः प्रयु-
ज्यते “भगवान् पूज्य” इति हज्जायुधः नमस्कृत्य शब्दस्य नापस-
मात्रेऽपि प्रयोगदर्शनात् कथं निरूप्य इति तत्राह । यदिति ।
कथयो यद्भगवच्छब्दवाच्यं वस्तु क्रीडित्वा स्वयं वसनाद्वा-
सुदेवनाम गृणन्ति तज्ज्ञानादिगुणपूर्णां ब्रह्म प्रकृत्यादिप्रेरकं
जानीहीति वाक्यशेषः उक्तानामनुक्तानां स्वेषां गुणानां कव-
लीकरणेनेति वा भगवच्छब्दवाच्यं तत्प्रतिपादनार्थं वासुदेव-
पदं चेति ब्रह्मज्ञानानन्दवाद्यो गृह्यन्ते अस्मिन्नि शत्रुनिरास-
पटीयोवीर्यशौरीद्वार्याद्यां देवेति क्रीडाजिगीषाकाभ्याद्यः
एते यत्र प्रत्येकं पूर्णतयाभ्योऽभ्याविरुद्धतया च विद्वत्त्व वसन्ति
तद्वासुदेवसंज्ञं वदन्तीति समुदायार्थं इति वा अज्ञानामपि बुद्धय-
वतारार्थं वसुदेवपुत्रत्वाद्वासुदेवामत्युक्तमिति वा ॥ ११ ॥

एतादृशवस्तुज्ञानप्रापकः कोऽन्तरङ्गोपाय इत्याशङ्क्य वेगान्य-
रमायनमेवया प्रहृष्टवला भक्तिरेव सा च सुखदातिविशवा
महत्सेवामन्तरेण न स्यात्तपमाद्यस्तदुपहिष्टा एव तस्या-
निदानभूतास्तदर्थं तत्सेवैवावहं भाषिणीत्यभिप्रेत्याह । रङ्गगति ।
यातिरत्र ज्ञानं गतिं च वक्ति विद्यया शास्त्रविषयया केव-
लया निर्वसनं संन्यासः क्वचसा ब्रह्मयत्नेन जज्ञानिसूर्यैः
संविनैरिति शेषः “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यते न मेधया न बभुना
भूतंन इत्यादिभूतेः ॥ १२ ॥

भीमजीवगोष्मामिहकृतक्रमसन्दर्भः ।

अविद्ययेति । यस्य समूहकल्पस्य विशेषस्याभ्यथानुपपत्त्या
तद्वैतवः परमाद्यवः कल्पवन्ते । तस्याप्यवयवविकल्पिकपयाशक्यत्वा-
त्तेऽप्यज्ञानेनैव कल्पिता इत्यर्थः ॥ ६-१० ॥

एवं तर्कमयस्त्रकारणसमूहवादायावर्थावकाशनाश
तर्कः प्रयोजिनः अथ शब्दमयस्त्रमनस्थापनाय सर्वत्र पर-
मात्मैकत्वावयवित्वं बवंस्त्रत्र नारतइयेन मनह्वयमाह । ज्ञान-
मिति । यदेव कथयः पूर्वोक्तनिर्दिष्टोपज्ञानवादिभ्योऽपि शब्दप्रमाणा
निपुणा भगवच्छब्दसंज्ञमाहुः धृत्या युक्त्वा च सशक्तित्वेनैव
सिद्धत्वात् एतथैव सर्वाश्रयत्वेन दर्शयति । वासुदेवमिति ॥ ११ ॥

एतद्भगवत्संज्ञं तत्त्वं क्वचसा ब्रह्मचर्येण गृह्याद्वाइत्येन तपसा
धानप्रस्थेन निर्धेपयात् संन्यासात् । इत्येवा तत्र तत्र तत्तद्देवतो-
पाननया तस्यामपि विशेषः जज्ञानिसूर्यैरिति । महत्पादरङ्गोऽभि-
पेकं चिनेति । तस्यैव सर्वशुद्धहेतुत्वेन योग्यताहेतुत्वात् ॥ १२ ॥

भीमिहजवनाथः कवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तर्हि चिनेः सत्यता न्यायप्रकारः । एवं चिद्रूपवत्त्वमिति
वर्त्तनं सत्ता नाममात्र एवे ।
गुणु खकारयोषु निधानाः

श्रीमद्भिन्ननायकवर्षिकृतसारार्थदीपिका ।

सिद्धिर्नास्तीत्यर्थः । परमाणावस्ति सत्याः स्युस्तथाह । अविद्यया
अज्ञानेनैव हेतुना मनसा ते कार्यानुपपत्त्या कल्पिता वादिभिरतो-
ऽमत्या एवेत्यर्थः । कल्पनाधीजमाह । येषां समूहेन विशेषः पृथिवी-
शब्दवाच्योऽर्थः कृतः । अथयविनो निरस्तत्वात् समूह-
शब्दमाह ॥ ९ ॥

एवमन्यदपि कृशत्वादिधर्मकं द्वितीयं द्वैतं द्रव्यादिनाम्नो-
पलक्षितयाऽऽया मायया कृतमवेहि तत्र कृतं सूक्ष्ममणुरति-
सूक्ष्मं बृहत् अतिस्थूलम् असत् कारणात् सत् कार्यं जीवं सचेतनम्
अजीवमचेतनम् ॥ १० ॥

तर्हि किं सत्यमिति चेत् पूर्वोक्तं तत्त्वमेव शब्दप्रमाणावेद्यं
तच्च तत्त्वं "वदन्ति तत्तत्त्वादिदस्तरं यज्ज्ञानमद्वयम्" इति प्रथम-
स्कन्धोक्तवद्वाह । ज्ञानं सत्यं कीदृशं विशुद्धं गुणातीतं परमो-
ऽर्थां मांसादिको यस्मात्सत् एकमद्वयम् अनेन्तरमबाहिर्बाह्याभ्य-
न्तरशून्यं व्यापकमित्यर्थः । तच्च ज्ञानं "ब्रह्मेति परमात्मेति भग-
वानिति शब्दयत्" इत्युक्तवद्वाह । ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यं निर्विक-
ल्पकं ज्ञानिनामुपास्यं प्रत्यक् प्रशान्तं परमान्मशब्दवाच्यं
योगिनामुपास्यं प्रशान्तामिति जीवार्त्तमव्यावृत्त्यर्थं भगवच्छब्दः
संज्ञा यस्य तत् अज्ञानामुपास्यं यत्किरूपम् इदमपि वासुदेवं वसु-
देवनन्दनं वदन्ति पूर्णं ब्रह्म सनातनमिति कृष्णाय परमात्मेने
इति ततस्तु भगवान् कृष्ण इत्यादिभ्यः तत्रापि ब्रह्मणो हि प्रति-
ष्ठाहमिति "विष्टभ्याहमिदं कृतस्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति
वासुदेवो भगवतामित्यादिभ्यो वसुदेवनन्दनस्यैव परमपूर्णत्वम्
अत्र भगवत्त्वस्यैवाचित्वाद्वाश्वर्यस्य चेशितव्यापेक्षितत्वा-
दीशितव्यानां मायिकानाञ्चोक्तयुक्त्या मिथ्यात्वाद्भक्तस्तथा-
मवांसिन एव ईशितव्या नित्या भवगतास्तेषां तज्ज्ञानञ्च
नित्यसत्यत्वं भगवत् इव शब्दप्रमाणासिद्धमेव प्रथमस्कन्धादौ
प्रपञ्चितमेव तथैव मतसेवायां तु निर्गुण्येति मन्त्रिकेतन्तु
निर्गुणमित्यादिभिरैकादशे भक्तिसम्बन्धिवस्तुमात्रस्यैव नित्य-
मत्यत्वं प्रपञ्चयिष्यते च प्रकरणाभिप्रायश्चायं भो राजन् ।
युष्माकं प्रत्यक्षादिप्रमाणासिद्धस्यापि व्यवहारस्य मायाजीवस्य
मायारचितस्य नित्याः आधिर्हिताः कापि तिरोहिताश्चेत्यनेन
स्वमतेन कावदेशादिपरिच्छिन्नत्वाच्चरत्त्वमङ्गीकृतेता काव-
देशाद्यपरिच्छिन्ने तत्त्वे चिद्ब्रह्मवस्तुनि व्यवहारो वैजात्यादेव
नार्थीयते इत्युक्तं तदपि व्यवहारमेष पुनः पुनरुत्थापयसि चेदे-
नमन्ये वादिनो मिथ्यैवाचक्षुः इति तन्मतमुदाहृतम् । शब्दप्रमा-
णाभिन्दे तत्त्वे तु तेषां न त्रिप्रतिपद्यन्त इत्यन्तेन ज्ञानं विशुद्ध-
मिति पद्यन्कमिति । ननु देहेन्द्रियादिव्यापारः श्रीकृष्णस्यै-
कानिष्ठा भक्तिरिति भक्तिर्लक्षिता । तस्याश्च ब्रह्मण्यं भक्तियोगस्य
निर्गुण्येत्युदाहृतमिति भगवदुक्तेर्निर्गुण्यत्त्वमवसीयते तच्च परि-
णामनादे कार्यस्य सत्त्वात् । प्राकृतदेहेन्द्रियादीनामेव भक्ति-
मेसैर्गोप्यप्राकृतत्वं स्पष्टं भाग्यमायनेव साधु बुद्ध्यामेह । विव-
र्त्तवादे त कार्यमात्रस्यैवासत्त्वात् देहेन्द्रियादीनां मिथ्याभूतत्वा-
द्भक्तेः स्थितिरिव नास्ति कुतस्तस्या निर्गुण्यत्वं घटतां तथाहि
निर्गुण्यं भक्तिमयमुपदेष्टव्य इति गुरुपदेशकावे उपदेशव्यजनस्य
मिथ्याभूतत्वात्कावाशयेने धीः धनमिष गुरुपदेश एव
नामैव मध्येत । कुतः कृष्णः कः कुतस्तरां तदभ्यासेन प्रेमो-

दयः कुतस्तरां तेन भगवद्ब्रह्मीकार इति सत्यं महाचिन्त्यशक्तौ
भगवति काव्यसम्भावना न भावनीया यदुक्तं स्वयं भगवत्तैः
"एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणाम् । यत् सत्यमनृतेनेह
मत्ये नाप्नोति मामृतम्" इति । अस्यार्थः यत् यतः अनृतेन मिथ्या
भूतेनापि मत्येन मर्त्यशरीरेण मामृतं सत्यं परमसत्यमेति
प्राप्नोति । यद्वा मा मामृतं परमानन्दस्वरूपं सत्यमनृ-
तेनापि मत्येन मरणाधर्मवता देहेन्द्रियमाणादिना पत्रपुष्प-
गन्धधूपदीपविधिधनैवेद्यच्छत्रचात्राद्युपचारेण च यदाप्नोति
पयैव बुद्धिमतां बुद्धिरप्यैव मनीषिणां परमपरामर्श-
वतां मनीषा विचार इति प्रतिप्रकारश्च स्वयं भगवत्तै-
वांको यथा । "मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मो निर्वेदितात्मा
विचिकीर्षितो मे । तदा मृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयारभभूयाय च
कल्पते वै", अस्यार्थः यदा मर्त्यैस्त्यक्तसमस्तकर्मो गुरुपदेश-
कावे त्यक्तसमस्तवर्थाभ्रमधर्मकामनः मयि श्रीगुरुरूप निव-
दितौ आत्मानौ अहन्तास्पदममतास्पदे येन सः । "योऽहं ममास्ति
यत् किञ्चिदिह लोके परत्र च । तत् सर्वं भवतो माय ! चरणेषु
समर्पितम्" इति व्यवसायवान् भवति तदा स जनो मिथ्या-
भूतोऽपि मे मया विचिकीर्षितः स्यात् विनिष्टः कर्तुमिष्टः
स्यात् निर्गुणो मदपात्रय इति मनुक्ते नित्यैगुण्य एव स्या-
दित्यर्थः स हि मायाकार्यत्वात् नश्वरः सत्यः नाप्यज्ञानकार्य-
त्वात्मिथ्याभूतः किन्तु स्वरूपभूतो मत्कार्यत्वात्निर्गुण्य एव
स्यात् । किञ्च मायाविनिष्टः कृतः स्यादित्यप्रयुषे विचिकी-
र्षित इति सन्प्रत्ययप्रयोगाभिर्गुण्यः कर्तुमारभमाण एव स
शनेः शनैर्भक्त्यभ्यासवान् निष्ठारुच्यासक्तिरतिभूमिकाकट
एव सम्यङ्निर्गुण्यः स्यात्ततो मिथ्याभूतवस्तुभिः सह तस्य
व्यवहारो न स्यात् तत्पूर्वन्तु यथा योगं व्यवहारस्तैश्च सह
क्षयते । अयमर्थः अचिन्त्यशक्त्या भक्त्युपदेशकावे एव तस्य
गुणातीतानि देहेन्द्रियमनांसि मया भक्तिमाहात्म्यवद्दर्शनाथ-
मक्षितमेव सृज्यन्ते मिथ्या भूतानि तान्यत्यक्षितमेव लयं
यान्ति । यथा "नैवाविधः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुसां" तद्वन्नि-
रजसा जितशुक्लानाम् । चित्रं विदूरविगतः सद्गदाद्वीत यज्ञा-
मधेयमधुना स जहानि तन्वम्" इति । अस्यार्थः एवैविधैः
प्रियमनकर्तृकसत्समुद्गनिर्माणाप्रपञ्च इव पुरुषकारो न चित्रं
चित्रं कल्पेत्तदेव यद्विदूरविगतोऽप्यजोऽपि यस्योऽरुक्रमस्य नामधेयं
सद्गदाद्वीत अधुना तत्क्षय्य एव तन्वं तज्जुं विजहातीति
तदानीं तनोर्दयमानत्वेऽपि प्रारब्धकर्मसम्बन्धिततनुत्यागः
ब्रह्मक्षित एवेत्यर्थः । ततश्च तदा अमृतत्वं मरणाधर्मोभावं प्रति-
पद्यमानः तदानीमेव प्राप्नुषन् मया सह आत्मभूयाय आत्म-
गावाय आत्मनः मस्य स्थित्यै कल्पते यत्राहं तिष्ठामि तत्रैव
ऽपि मत्सेवार्थं तिष्ठतीत्यर्थः । एवञ्च जगत्स्यस्मिन् यानि यानि
वस्तुनि मिथ्याभूतान्युपलभ्यन्ते तेषामेव भक्तिसम्पर्कान्मिथ्या-
भूतत्वं प्रविजाप्य भगवता स्वमत्केच्छानुसूतेन परमसत्यत्व-
मेव तत्क्षय्य एव सृज्यते किमशक्यमचिन्त्यशक्तेर्भगवत् इत्यत
एव मत्सेवायान्तु निर्गुण्येति मन्त्रिकेतन्तु निर्गुण्यमित्यादिकानि
भगवद्वाक्यानि सद्गच्छन्ते । "अचिन्त्याः खलु ये शोवा न तांस्त
केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यत् तदचिन्त्यस्य ब्रह्मण्यम्" इत्य-
द्यमप्यवचनं माप्यकारेणापि भूतं तत्र भावा इति बहुवचने
नाद्वैतमङ्गी मध्येपस्तेषामैक्यादिति स्वयंभवदातम् ॥ ११ ॥

यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयते प्राम्थक्याविघातः ।
 निवेद्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सर्ती यच्छति वासुदेवे ॥ १३ ॥
 अहं पुरा भरतां नाम राजा विमुक्तवृष्टश्रुतसङ्गबन्धः ।
 आराधनं भगवत ईदमानो मृगोऽभवं मृगसङ्गाद्धतार्थः ॥ १४ ॥
 सा मां स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर ! कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति ।
 अथो अहं जनमङ्गादसङ्गो विशङ्कमानोऽविवृतश्वरामि ॥ १५ ॥

भीमद्विभ्रुनाचक्रवर्तिःकृतसाराधेर्दिशिनी ।

एतत् प्राम्थक्यमहत्कृपाविभूतया भक्त्या विना न भवती-
 त्याह द्वाध्यामि । हे रङ्गगण ! एतदुक्तलक्षणा त्रिविधं ज्ञानं तप-
 आदिभिर्न प्राप्तोति तत्र तपश्चैकैकाग्रमिज्या वैदिकं कर्म
 निर्वपणमभादिसम्भ्रिभागः गृहं तन्निमित्तपरोपकारादि ह्यन्तो
 वंशाध्यासः । जलाग्निस्वर्गान्तकरणकतपश्चरणानि ॥ १२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं पार्थिवानां देहादीनां पृथिव्यात्मकत्वं दर्शितम् अथ
 पृथिव्या भूतसूक्ष्मात्मकतां दर्शयति । एवमिति क्षितिशब्दस्य वृत्तं
 वृत्तिर्यत्र तदपि भूतम् अस्तसु भूतसूक्ष्मेण स्वकारणेषु निधानात्
 लयात् निरुक्तं । भूतसूक्ष्मात्मकत्वेन निरूपितं येषां समूहेन
 विशेषः भूमिपदार्थः कृतस्तानि भूतसूक्ष्माणि ये च परमा-
 ण्यवः अणुपरिमाणकाः प्राण्यः एकादशेन्द्रियाणि च अवि-
 द्याया प्रकृत्याभ्यया शक्त्या मनसा सङ्कल्पमात्रेणैव वासु-
 देवेन ब्रह्मणा परमकारण्येन कल्पिता रचिताः तदारम्भा
 इत्यर्थः ॥ ६ ॥

• किंबहुना एवमन्यत् यत्कृशत्वादिधर्मकं द्रव्यादिनाम्ना
 उपलक्षितमजया प्रकृत्या सह द्वितीयं कृतं कार्यजानं च
 तैस्सर्वं यद्वासुदेवायै ब्रह्म कवयो वदन्ति तदेव हीत्यन्वयः
 "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एतद्वात्म्यामिदं सर्वं सर्वं खल्विदं
 ब्रह्म" इत्यादिभूतिशयः ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिः सत्त्वं तेजो यत्नं भूतिः ।

वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रक्षेत्रज्ञे च ॥

इत्यादिस्मृतिशयः ॥ १० ॥

तदेव ब्रह्म विशिनष्टि । ज्ञानमिति । ज्ञानं "सत्यं ज्ञानम-
 नन्तं ब्रह्म" इति भूतेः विशुद्धं हेयगुणान्तरं परमार्थं मुक्तोपसृप्यम्
 एकं समानातिशयशून्यम् अनन्तरं त्वद्विद्विः सर्वमनिहितं
 मज्जगते च ब्रह्म बृहत्स्वरूपगुणशक्तिप्रत्यक्ष जीवः प्रशान्तो
 यस्मात्तत् भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य तत् ॥ ११ ॥

अथ मम संशयार्थं पञ्चाप्रश्यामीत्युक्तवना राजानापु-
 ष्टोऽपि मुनिः स्वयं रूपया तदमीदार्थेषु तं विसंशयं कृत्वा हरि-

ज्ञानभक्तिशयां मुक्तो भवेति राजानं प्रत्याह । रङ्गश्लोका-
 रण्य "असज्जितात्मा हरिसेवया शिनं ज्ञानाभिमदाय तरा-
 निपारम्" इत्यन्तेन महतां भागवतानां पादरजोऽभिवेकं विना
 तच्छरण्येषां विना एतत्सर्वात्मभूते ब्रह्म पुरुषस्तपश्चादिभिर्न
 यानि तपसा कृच्छ्रादिना इज्यया वैदिककर्मणा निर्वपणात्
 अत्रादिभिर्भागत् गृहात्पुत्राद्युत्पादनेन ह्यन्वसा वेदाध्या-
 सेन जलाग्निभरुपासितैः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

इसी प्रकार से पृथिवी शब्द के अर्थ की भी स्थिति है क्या
 कि पृथिवी अपने परमाणुओं में खीन हो जाती है जो परमाणु
 होंगे सो भी नैयायिकों ने युक्तिसे नित्यरूप अज्ञान से कल्पना
 किये हैं उन परमाणुओं के समूह से ही पृथिवी खनी है ॥ ६ ॥

इसी प्रकारसे पतला मोंटा छोंटा बड़ा कारण कार्य जब
 चलन और जो कुछ पृथिव्यादि द्रव्य स्वभाव संस्कार काल
 भ्रष्ट इत्यादि नाम से जो पदार्थ प्रसिद्ध हैं वह सब व्यवहार
 के लिये भेद कल्पित करके बनाया गया है ॥ १० ॥

विशुद्ध अवाधित एक बाहिर भीतर रहित सत्य एक
 रूप प्रकाशमान प्रशान्त भगवत् शब्दवाच्य ज्ञान स्वरूप ब्रह्म
 जिन से कविजन वासुदेव कहते हैं सोई सत्य है ॥ ११ ॥

हे रङ्गगण ! इस आत्मतत्त्वको मनुष्य न तपस्या करने से
 न यज्ञाः कर्मों से न अस्त्रादि हान से न संन्यास से न वेदाध्य-
 यन से न जब अग्नि सूर्यादिकों की उपासना से प्राप्त हो सकता
 है किन्तु महापुरुषों के चरण रजके स्नान होनी ही से प्राप्त होता
 है ॥ १२ ॥

भीमरक्षामिहृतभाषार्थदीपिका ।

महत्सेवायाः जगत्प्राप्त्युपायतामाह । यत्र येषु महत्सु । प्राप्य-
 कथानां विद्यतोऽस्मात् ॥ १३ ॥

पिपयसङ्गस्तु भोगभ्रंशक इति घट्टकम्बं निगूढधरमीति
 प्रश्रयोरुत्तरमाह । इहामिति द्वाध्याम । विमुक्तो वृष्टभूताशयां
 सङ्गनिमित्तो बन्धो ये हतोऽर्थः प्रयोजनं यस्य ॥ १४ ॥

श्रीकृष्णार्चनं ब्रह्मस्युत्पत्तीत्याह । संति । जनसङ्गाद्विशु-
 मानः । अविहृतोऽप्रकटः ॥ १५ ॥

तस्मान्नरोऽसङ्गसुसङ्गजातज्ञानसिनेहैव विवृक्कणमोहः ।

हरिं तदीहाकथनस्मृतिभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां ब्राह्मणारहूगणसम्वादे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मसङ्गैर्मेहद्भिः सुमङ्गस्तेन जातं ज्ञानमेवासिः सङ्गस्तेन
छिन्नमोहः सन् अध्वनः संसारमार्गस्यातिशयिनं भ्रेष्टं पारं
हरिं याति । ब्रह्मा । पारमति अतिक्रम्य हरिं याति । "अति-
रगतक्रमयो च" इति कर्मप्रयत्ननीयत्वाद्दितीया तस्य हरेरीहानां
कथनस्मृतिभ्यां लब्धा स्मृतिर्येन सः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कथं महत्संशया तद्यातीत्यत्राह । यत्र येषु महत्सु
कथानामभिघातो यस्मात्स उक्तमश्लोकस्य भगवतो
वादः प्रस्तयेते प्रस्तयेतां गुणानुवादः प्रकृते किमायातं
अनुदिने निषेव्यमायां गुणानुवादः वासुदेव सतीं मतिं
यच्छति स्वात्मपरमात्मयाथारम्यविषयं ज्ञानं
त्वर्थः ॥ १३ ॥

एवं गृहमेधिसौख्यवैराग्यस्य ज्ञानहेतुत्वमभिधाव
सङ्गस्य ज्ञानसंशयकरत्वं स्वहृष्टान्तेन बद्धं कस्त्वं निभृष्ट
दिप्रभस्योत्तरमाह । अहमिति द्वादश्याम् । पुरा पूर्व
जन्मनि अहं भरतो नाम प्रसिद्धः राजाऽभूत् तत्र शिरोधे
पुत्रैर्भैदिकसुखेषु भुनेष्वामुष्मिकेषु स्वर्गादिषु
वैश्वो येन तथाभूतः सन् भगवत आराधनं पुत्रैः
सङ्गाहनः विहतः आराधनलक्षणाऽर्था यस्य तः
सृगजन्मप्रानोऽभूवम् ॥ १४ ॥

हे वीर ! कृष्णाचैनप्रभावाद्भागवतभाषायाः
वया स्मृतिः सृगदेहेऽपि मां न जडाति न जडाति
प्रभाषविषयको विस्मय अहो इति अथुना
मानः भत एवासङ्गः विवृतः भमकटः
रामि ॥ १५ ॥

तस्मात्सङ्गस्य बन्धकत्वात्परः
जातो यः ज्ञानरूपोऽसिः सङ्गस्तेन विवृतः
देहननुबन्धिषु येन तथाभूतः संसारात्तन्ध्वनः
पारमत्यन्तमर्थां हरिं भगवतः कथनभुताभ्यां भग-

वर्षोऽतकथनभवयाऽभ्यां कथनादिप्रमाद्येत्यर्थः लब्धा स्मृतिर्भग-
वद्विषया यस्य स याति प्राप्नोति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

यत्र येषां महतां सकाशे प्रस्तूयते प्रसज्जने प्रकर्षेण
स्तूयते वा प्राग्यकथाविधानः विषयवार्ताप्रसङ्गनाशनः सेवा-
फलमाह । निषेव्यमाया इति । भक्तिशाखोल्लाहा सतीं मतिरुच्यते
यच्छक्तिरत्र भक्तिनिशितज्ञानंरत्वा संसारोपरमं करान्तात्युम-
गार्थः ॥ १३ ॥

इयानीं भरतः स्वोकार्थासिजननाय कुत्रत्य इतिचांसपरि-
हाराय च स्वरूपं स्वचरितं च वक्ति । इहेषु राजादिविषयेषु
कुत्रेषु स्वर्गादिविषयेषु सङ्गबन्धः स्नेहबन्धः इष्टभुसङ्गबन्धः
स विमुक्तो येन स तथा हतार्थः नष्टपुरुषार्थबन्धुप्रयोजनः ॥ १४ ॥

या पूर्वजन्मनि कृष्णाचैनजाता सा मां नो जडाति न
जाजनि अथुनापि वर्तते इत्यर्थः अवधूतो ज्ञानविद्वः दुःसङ्गा-
संसारो भवतीति शङ्कया भियावधूतः कम्पितः हृदयसाररहितः
इत्यर्थ इति वा ॥ १५ ॥

उपसंहरति । तस्मादिति । यस्माद्भागवतः पूजितादशकला तस्मा-
त्परः पुरुषः संसारमतीत्याध्वनः संसारमार्गस्य अतिपारं तीरा-
न्तरीभूतं हरिं यतीत्यन्वयः केन साधनेन असङ्गानां पुष्टसङ्ग-
रहितानां सतां सुष्टं सङ्गेन सेवालक्षणेन ज्ञानेन ज्ञानाख्यासि-
पत्रिकया विवृक्काद्विद्वान् सङ्गः स्वर्गादिफलभेहो यस्य स तथा
तस्य हरेरीहानां चरितानां कथनेन अध्वोने च लब्धा स्मृति-
र्यस्य स तथा संसाराध्वनः पारं विष्णोर्लोकप्रतियाति अतिक्रम्य
यतीत्यर्थोऽनुपपन्नः हरिमित्यस्यान्वयानुपपत्तेरतोऽसङ्गतोऽव-
मर्थइति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावलीयाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

• तत्र विशेषमपि वदंस्तद्वस्वप्राप्तिसोपानमाह । यत्रेति । मुमु-
क्षोस्त्वयतिरिक्तसर्वपरिस्वामेच्छोः ॥ १३-१६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

• भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमद्विभ्वनायकवर्षिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ते च महान्तः कृष्णमका एवेत्याभिव्यञ्जयति । यत्र महत्पाद-
रजोऽभिवेके सति यत्र महत्सु वा गुणानां भक्तवत्सल्यादीना-
मनुवादः पुनः पुनः कथनं मुमुक्षोर्मोक्षकामस्यापि सती मोक्षेच्छा-
राहित्येन शुद्धां मतिं वास्तुदेवे वस्तुदेवनन्दने ॥ १३ ॥

महां स्वापराधिने महापामरायाप्येवं ज्ञानमुपदिशन् परम-
कृपणः को भवानित्यपेक्षावामाह । अहमिति । इष्टे भूते च व्यवहारे
सङ्गबन्धः भासकिलक्षणांशो विमुक्तो येन स तदपि देवा-
दसावधानोऽभवमित्याह । शुभ इति ॥ १५ ॥

भीकृष्णार्चने भूतव्यवहारेतीत्याह । सोऽपि । जनसङ्घाद्विशङ्कः । तः
अविद्वतोऽप्रकटः ॥ १५ ॥

असङ्गो व्यवहारानासक्तिः सुसङ्गः साधुष्यासमित्याभ्यां
जाते ज्ञानमेवासिः तेन द्विजमोहः अश्वनः संसारमार्गस्य जाते
पारं हरिम् ॥ १६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

• यत्र येषु महत्सु प्राग्वायां वा कथा सिद्धोदरनिमित्ता
वार्ता तस्या विधातो यस्मात् स उत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तु-
यति ते महान्त इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

यस्मात्प्राणेषु मोहः संसारहेतुस्तस्मात् असङ्गैर्महर्षियः सुसङ्ग-
स्तेन जाते ज्ञानमेवासिस्तेन इह गृहादी विद्योयतो इच्छादिच्छां
मोहो येन सः तदीहाकथनभूताभ्यां हरिच्छेष्टितकीर्तनभक्त्याभ्यां
अश्वस्मृतिः प्राप्तभुवास्मृतिः अश्वनः संसारमार्गस्य अतिपारम-
तिशयितं भेष्टं पारं हरिं यति ॥ १६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्वादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

जिन महारामाओं में संसारी बर्त्ताओं का बन्ध करनेवाला उत्तम
श्लोक भगवान् का गुणानुवाद होता है उस गुणानुवाद के
प्रतिदिन सेवन करने से वह गुणानुवाद मुमुक्षुपुरुष की भग
वान् वास्तुदेव में सुन्दर मती को कर देता है ॥ १३ ॥

हम पूर्वजन्म में भरत नाम के राजा थे वेसे सुने इस लोक
परलोक के सङ्गों के बन्धों से छूटकर रहते थे फिर भगवान् का
आराधन करने समय में मृग के साथ स्नेह करने से अपने
स्वार्थ से नष्ट होकर मृग होगये ॥ १४ ॥

हे वीर ! भीकृष्ण भगवान् की पूजा के प्रभाव से मृग हान-
पर भी वह स्मरण में ही बना ही रहा था इसी हेतु से सङ्गसे
डर कर मैं अब भी छिपकर विचरता हूँ ॥ १५ ॥

तिस हेतु से जो मनुष्य मन्त्र से विरक्त महापुरुषों के सङ्ग-
से उत्पन्न भये ज्ञान वीरान्य रूप सङ्ग से मोह को छेदन करके
भगवान् की कथा और स्मरण में आश्रयान को प्राप्त होता है
सो हींसार से पार होकर भीहरि के शरण को प्राप्त होता
है ॥ १६ ॥

इति भीमज्ञागवते पञ्चमस्कन्धे द्वादश अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत
समाप्त ॥ १२ ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

o

ब्राह्मण उवाच ।

दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेदिता रजस्तमःसस्वविभक्तकर्मदृक् ।
 स एव सार्थोऽर्थपरः परिभ्रमन्भवाटवीं याति न शर्म विन्दति ॥ १ ॥
 यस्यामिमे षण्णरदेव दस्यवः सार्थं विलुम्पन्ति कुनायकं बलात् ।
 गोमायवो यत्र हरन्ति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणां वृकाः ॥ २ ॥
 प्रभूतवीरुणगुल्मगह्वरे कठोरवंशैर्मशकैरुपद्रुतः ।
 क्वचिन्नु गन्धर्वपुरं प्रपश्यति क्वचिन्क्वचिञ्चाशुरयोल्मुकग्रहम् ॥ ३ ॥
 निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततो धावति भो ! अटव्याम् ।
 क्वचिञ्च वात्योत्थितपांसुधूम्रा दिशो न जानाति रजस्वलाक्षः ॥ ४ ॥
 अद्रुदयभिल्लीस्वनकर्णांशूला उलूकनग्निभर्व्यथितान्तरात्मा ॥
 अपुण्यवृक्षान् श्रयते बुधार्दितो मरीचितोयान्यभिधावति क्वचित् ॥ ५ ॥
 क्वचिद्धितोयाः सरितोऽभियाति रस्तरं चालयते निरन्धः ।
 आसाद्य दावं क्वचिदग्निदत्ते निर्यते क्व च यत्तैर्हतासुः ॥ ६ ॥
 क्वचिञ्च गन्धर्वपुरं प्रविष्टः पयो शान्तिमुद्यन्नुपयाति कश्मलम् ।
 चलन्क्वचित्कण्टकशर्कराङ्घ्रिने निर्वृतवन्मुहूर्तम् ॥ ७ ॥
 पदे पदेऽभ्यन्तरवह्निनाऽदिते हरुषुर्विमना इवास्ते ।
 दुस्त्विकः क्रुद्धयति वै जनाय ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

त्रयोदशोऽध्यायः कथा तस्वनिर्गम्य
 इति धराण्यदाहर्षाय भवाटव्युपघमयते ॥ १ ॥
 अध्वनः पारमित्युक्तं तमोवाध्वानं प्रसिद्धसांगण्ये
 ग्याय प्रपश्यति । दुरत्यये दुस्तरंऽध्वनि प्रवृत्तिसा
 भस्वर्विभक्तानि धर्मोणि कार्यतया पश्यतीति त
 प्रभिक्त सार्थो जीवमसृष्टोऽर्थपरः सुखार्थे
 वशिक सार्थोऽर्थजिनय मन्त्रवाटवीं याति तस्मिन् ॥ १ ॥
 मस्याध्यायस्य व्याख्यानरूप उत्तराध्यायस्य तथापि
 सुखप्रतिपत्तये किञ्चित्किञ्चित्वाच्यते । भवाटव्युपघमयते । भिमे
 इन्द्रियनामानः षड् दस्यवध्वारा । कुम्भिके आयकः सारा
 वेद्धियस्य तं सार्थं विलुम्पन्ति यदेष्ये धनमुपसंगेन
 नृणांन्तीत्यर्थः । गोमायवः भालास्य गोमायव्यादयस्त्वं मे
 भर्ते पिनेत्येवं प्रविश्य प्रमत्त एतं सार्थं स्थितं हरन्ति
 उन्मत्तना पाकपन्ति उरणां मेराणां

वीर्या जतास्तृणानि च गन्माश्च जनादिजालानि प्रभूतैरे-
 तेगह्वरे दुष्प्रवेशे क्षेत्रे कठोरैस्तीक्ष्णैर्दशैर्मन्त्रिकाषिशोपैर्मशकैश्च
 यथा कश्चिदुपद्रुतो भवत्येवं कामकर्मोदिभिर्गह्वरे गृहाश्रमे
 वर्तमानो दृजनेरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः । गन्धर्वपुरं पश्यमानमेव
 वेहादिकं प्रकपंण सत्यमेवेदमिति पश्यति । क्वचित्क्वचिन्क्वचि
 काप्याशुरयोऽतिघेगो य उलूकाकारो ग्रहः पिशाचस्तस्युत्थं
 सुवर्गमुपादेयन्नेन प्रपश्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥
 निवासोद्विषात्मा स्वभानो यस्याः सा बुद्धिर्यस्य स तत-
 स्ततो धावतीत्युभयत्र तावानेवार्थः । वात्या स्वक्रानतस्तस्या-
 म्पुन्यतः पांसुस्तेन धूम्रा दिशो रजस्वले रजोऽयात्रे अक्षिगी
 यस्य स यथा न जानाति तथा वात्येव भ्रमयन्ती या स्त्री
 तस्यामुद्रनेः रागादिभिरप्रकाशमानाः दिग्देवताः कर्मसाक्षिभृता
 न जानतीत्यर्थः ॥ ४ ॥
 अहस्यानां हिनां भृङ्गारियासंख्यानां कीटविदोपायां स्त्रैः
 कर्माणां शूलं यथा यस्य उलूकाः शूकास्तेषां वाग्भिर्यथि-
 ताऽन्तरात्मा मनो यस्य अत्र च परोक्षप्रियवकारो शिखी

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तुल्याः प्रत्यक्षप्रियवक्तारो धूकस्तुल्याः येषां ज्ञायापि पापदे-
तुस्ते अपुण्यवृक्षास्तुल्यानं धार्मिकान्सेषते । मरीचितीयाति ।
निष्कलं चेतनं विद्यातानपि विषयात् ॥ ५ ॥

चित्तोयास्तु सरित्तु पतितस्य मात्रमङ्गात्मद्यो दुःखं भवति
नचोदकवाभस्तच्छिद्विह च परत्र च दुःखदान्पात्रगडानभियाति
भाषयते दायादाविषयोऽभादि वाञ्छति । उभयत्रापि स एवार्थः ।
दावं दायाप्रितुल्यं दुःखदं गृहं प्राप्य शोकाग्निना तमो निर्वि-
द्यने विधीदति । तत्र च यत्प्राप्तसुतुल्यैः राजमिहंतमसुख-प्रष्टं
धनं यस्य स निर्विद्यते ॥ ६ ॥

अन्येश्च गृहेहंते खं वित्तं यस्य निर्विगमां विषयमां चेतो
यस्य कश्मलं मूर्छाम् गन्धर्वपुराणव मनोरथोपगतपितृपुत्रादि-
समाजं प्रविष्टः सन् ॥ ७ ॥

कण्टकादिविषयाः कृत्रिण विप्रैर्गभिभूतः सन्नगतुल्यं महःकर्मा-
रोदु कर्तुमिच्छुर्विगना इव आस्ते पदे पदे क्षणे क्षणे अयन्त-
रेण वद्विना जाडरेण ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभामवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तत्त्वं निरूपितमप्यारक्तस्य न प्रतिष्ठितं भवतीति
ग्योदथाय संसाराध्वानं लोकप्रसिद्धदुर्गाध्वेन संसारमद-
त्वेन च रूपयति । दुरत्यय इति त्रयोदशनाध्वयन प्राण्यः । दु-
त्यय दुरतिक्रमेऽध्वनि कर्ममार्गेऽजया प्रकृत्या नियतितः रजस्तम-
सत्त्वेर्विभक्तानि कर्माणि कार्येनया पश्यतीति तथा शुभाशुभ-
मिश्ररूपकर्मणि दृष्टिमानित्यर्थः स एवः स्वार्थो जीवसमूहः अर्थपरः
धर्मादिपुरुषार्थत्रयासक्तः भवाटवी याति कर्मफलं तु प्राप्नोती-
त्यर्थः शर्म सुखं न विन्दति न लभते यथा वीणाक अथांजनाय
गच्छन्नटवी याति सुखं च न विन्दति तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

यद्यप्यस्याध्यायस्य व्याख्यानरूप उत्तराध्यायः प्रवृत्तस्त-
थापि सुकप्रतिपत्तये किञ्चिदत्रापि व्याख्यायते तद्वत्वाह । यस्या-
मिति । हे नरदेव ! यस्यां भवाटवीं पडिन्द्रियनामानः दस्यवो दुष्ट-
जन्तवः क्षीराः कुत्सितः सन्मार्गानभीष्टः नायकः सुखिरूपः
नेता यस्य तं स्वार्थं जीवसमूहं विलम्पन्ति जीवस्य भगवदा-
राधनरूपं धनं लुम्पन्तीत्यर्थः यत्र भवाटवीं गोमायवः शृगाल-
तुल्या दारापत्यादयः प्रमत्तानवहितस्वार्थकं त्वं मे गर्तापि
पितासीत्येवं प्रविश्य हरन्ति यथोरणं संपे-वृका हरन्ति
तद्वत् "योऽन्यथा सन्तमानामन्यथा प्रणिपद्यते" इत्युक्तीत्या आत्म-
स्वरूपविस्मारकाभिमानजननद्वारा आत्मानतपहन्तीत्यर्थः ॥२॥

वीरुषो लता गुल्मानि च तैः गह्वरेऽवकर्मनी जयन्तः तयो-
दक्षेत्रभूतं गृहाश्रम इत्यर्थः कठोरैर्नवीर्दोर्मोक्षकारिणोर्मिश-
कैश्च यथा किञ्चिद्वने उपडुतो भवति तथा देशार्थेऽवदशैः राज-
भटाविरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः किञ्चिद्वन्धवपुरवदस्थिते मनुष्य-
शरीरं स्थिरवैरं पश्यति गन्धर्वाणां हि पुत्रं न विसते तद्व-
दस्यापि निर्यत्थमविद्यमानमपि पश्यतीत्यर्थः कापि कापि शाश्वतः
अतिवेगो य उल्लुकाकारो ब्रह्म । तस्युल्यं सुखस्यमुपादेयत्वेन प्रप-
तीत्यर्थः असुन्दरान्मुकप्रहमिन्यपि पाडो दृश्यते तत्र प्राणद-
न्मुकपिशाचतुल्यं परकीयं सुवर्णमुपादेयत्वेन प्रपश्यतीत्यर्थः

यथा पिशाचगतोल्काज्वलनं प्रकाशार्थं जिष्टुक्षन् यथा पिशाच-
हतो भवति एवं पुर्जनसम्बन्धि सुवर्णस्य खोपकारकत्वबुद्ध्या
जिष्टुक्षुः पुर्जनरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

पिपासतोयद्रविशात्मबुद्धिः पिपासाविषयं तोयं पिपास-
तोयं पीपासतोयं मृगवृणाका पिपासाशब्दस्य "ऊयापोः संज्ञा-
च्छब्दसो" रित्यापो हस्तः पिपासाविषयतोयतुल्यं द्रविष्यां विष-
तस्मिन्नात्मबुद्धिः स्वबुद्धियस्य तथाभूतः कश्चिज्जासतोयं द्रवि-
णात्मबुद्धिरिति पाठस्तत्र निवासान्निध्यात्मभावो यस्याः सा
बुद्धियस्येत्यर्थः अटव्यामिनस्ततो धावति भ्रमति भो राजन् !
घाल्या चक्रवातः तत्तुल्या नागी घाल्या घाल्या प्रगदया उत्थितो
रागादिदोषः पांसुस्तेन धूम्रा भाविला दिनाः धर्ममर्यादाः
रजस्वलाश्च । रजोदयःम अक्षिणा यस्य सः रजोगुणोपहतज्ञानः
सन् न जानाति यथा चक्रवातोन्धितधुल्लिव्याप्तनेत्रो प्राच्यादिद-
ग्विभागात् जानाति तद्वन्नर्ममार्गान् स न जानातीत्यर्थः । ४ ॥

कश्चिद्दृश्यानां भित्तानां भृङ्गारकांशंशानां कीटविशेषाणां
स्वनेन ध्वनिना कर्मायाः श्रुते वगथा यस्य सः परोक्षगमि-
यभाषितपुवाक्यश्रवणजनितकर्मोपेयथायुक्तो भवति यथाटव्यां
प्रविष्टोऽदृश्याभित्तान्स्वनव्यभितकर्मो इत्यर्थः तथा उल्लानां
प्रत्यक्षप्रियभाषिणां धूकसदृशानां राजभटादीनां नामविशेषात्
अन्तरात्मा मनो यस्य तथाभूतः कश्चिद्वानि यथारगये उल्ल-
वाग्भिर्बन्धितहृदयो भीतहृदयो भवति इत्यर्थः कश्चित् श्रु-
शनायया अक्षितः पीडितः अपुण्यवृत्तान् विषवृत्तमदृशान् अनु-
पकारकमार्गप्रतिप्राश्रयनान् श्रयते आश्रयति कश्चिन्मरीचितीयाति
मरीचिकाजलधरमुष्माभासान् विषयाननुधावति भोग्यबुद्ध्याऽन्व-
रयति स्वभोग्यं देयं विषयमनुधावतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कश्चिद्वितोयाः जलराहताः सरितः नदीरोमचर्तन ममा-
चित्तोयास्तु सरित्तु पतितस्य मात्रमङ्गात्मद्यो दुःखं भवति नचा-
रकवाभः तद्वदिव परत्र च दुःखदान्निष्कलान् पापगडाश्रमा-
भियाति आश्रयते कश्चिद्विषयः परस्परं दायादध्याऽजादक-
लेन वाञ्छति पुत्रः पितृधनमिच्छति पुत्रार्थमिच्छति पित-
निराकृतयत्यर्थः कश्चिदावं दायाप्रतुल्यं गृहभागमताविषय-
सुखं दुःखदं प्रापः प्रापिष्टः अक्षततः शोकातुरो भवति काचज-
यत्यर्थः अप्रतिहतुमशक्यः राजमिहंतासुरपहतप्राणतुल्यधनः
निर्विद्यं सिद्यते ॥ ६ ॥

तथाशूरेः राजशटादिमिहंते खं धनं यस्य सः कश्चि-
द्विद्यते तस्मि भवति हे शूरे ! कत्र शोचन् विमुग्धश्च कश्मल-
मूर्च्छो य इति कश्चिद्वन्धवपुरमिभारिथरे वन्धुवर्गं प्रविष्टः निरु-
तवस्तुलितः सन् सुभूममात्रं मोक्षते ॥ ७ ॥

कश्चिन्नगच्छुः पतितवददुरागदयस्यादिकलापं विधिभ्युः
कमलैः शक्यं सि । गुह्यमपायाभ्यश्च दान्मन्त्रचरणां यथा पतित-
मार्गो न शक्यः तथा कण्टकादिनुल्येविप्रैर्गभिभूतः मन्त्रक-
रेण कर्ममशक्यः सन् धिमना इवास्तेऽनास्वनेनानयेत्प्र-
पश्यति त्वं शयोऽन्मन्त्रवद्विनाजाडगांसनादिनः परेऽन्ये भवन्त-
यथाप्रादानं प्रति कुप्ये नि यतोऽयं कौटुम्बिकः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिन्नयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

अस्मिन्नध्याये संसारविरक्तस्य हरो सुहृदा भक्तिः स्यात्तया तद्परोक्षज्ञानं जायते तेन स्वयंभ्या मुक्तिः स्यादित्यतः संसारस्य हेतुबन्धानेन तत्र विगतिस्तदर्थं तत्स्वरूपं निरूपयति । दुरत्यय इत्यादिना । दुरत्यये हरिकटाक्षमन्तरेणात्वेतुमशक्ये अजया प्रकृत्या रजस्तमः स्वस्वगुणैः विभक्तानि यानि कर्माणि तानि पश्यति ममाहमित्यादिमभ्यते इति रजस्तमः स्वस्वविभक्तकर्मरूपं साधुः परिपजनः वशिक साधुं चतुर्थपरः स्वप्रयोजनामिनिषिष्टवृद्धिः भवाटवीं अज्ञादिस्तम्भपर्यन्तं संसारवर्गं याति तत्र शर्मं स्वामिमेतसुखं न लभत इत्यन्वयः ॥ १ ॥

स्वार्थोवांभ निमित्तमाह । यस्यामिति । षट् द्रव्यैः भोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणि मनश्चानि स्वार्थं पुण्यवस्तुयां विलुम्पन्ति विषयोपयोगद्वारेणापहरति कुत्सितः कामादिनायका यस्मिन्स तथा अन्तःशत्रून्कृत्वा बाह्यानाह । गोमायव इति । गोमायव इति लुप्तोपमा गुणालसदृशाः पुत्रकलत्रादयः स्वार्थकं संपद्युक्तं कलभापख्यादिना मन आविश्य उर्यामजाम ॥ २ ॥

वीरुथो ममत्यो गुणमाभ्यगुनि बहुगद्रीनि समृद्धवीरुणा गुणमवदपरिपककामवीजः श्रौतस्मान्कर्म्मभिर्गहरे गृहस्थाभ्ये वर्धमानः कटोरमशकदंशकल्पः राजभटनस्कारादिभिरुपप्रनौ वाधितः अपहृतहिरययशान्यादिकः कांचत्संसारस्थानं गन्धर्व कर्मभिः निर्मितपुरं मनुष्याद्यन्यतमं शरीरं दृष्ट्वाऽऽविश्य च कर्मं मुकुक्तं इत्यर्थः अस्थिरत्वात्प्रसिद्धगन्धर्वपुरसाध्यमसुहृदः प्राणहर्तः उल्मुकग्रहः उल्मुकापशाब्दः तत्सदृशशब्दादिध्वजं पश्यतीति शेषः ॥ ३ ॥

निवासनोऽभ्यत्र यत् यस्मिन्द्विविधो भागवत्त्रिर्यस्य तं तत्र ननु रजस्तमस्य च भावति भावनमेवावशिष्यते न तु काचित्कामादि विरिण्यर्थः अत्र कचिच्छब्दा अनवस्थानवाचका इति । पात्योऽभिन्नसुषुप्ताः मण्डलवायुसदृशस्त्रीनिमित्तारागादिलक्षणपांसु दिशन्ति स्वामिमतं प्रवृत्तन्तीति दिशः सूयादिवेवताः रजस्तमः अधिवृत्तविक्रानः ॥ ४ ॥

अनिगहनचनवासिस्थो फिलुयः कीटविद्योवाः एव हृदयन्ते न स्वल्पं हृदयत इत्यहृदयानां फिलुयः अमहराजचोरादिनिवृत्तशब्दैः पूरितकथांमूखः उल्मुकान् ननुजनेः व्यथितान्तरात्मा परिसिद्धहृदयः कर्मविषयविषयतृष्णाया क्रुद्धः अपुण्यवृत्तान् कारस्करान् कलत्रव्यपाखण्डाभमान्मरीचितायानि मरीचकादीन् ॥ ५ ॥

धिताया अथारामृत्तशून्याः सरितः पुंशोः स्त्रीकरोति पितृभवं पुत्रो बभूवे पुत्रभवं भ्रात्रादिजनोऽन्योऽन्यं शत्रुं कुरुते भनविषय इत्यादि तत्त्वस्वमादिपरिकरान्यः दुनातीति दावं प्रयोजकाः इतिसमं गृह शोकाभिना संतप्तः यत्प्रह्वत्प्रह्वत्प्रह्वत्प्रह्वत् इतितासुः अपहृतवृद्धिः प्राणाख्यादिरययः तनुक्तं कीर्त्तं इति मनुष्यस्य प्राणा अन्ते बहिष्करा, इति ॥ ६ ॥

क च संसारे परस्मात्प्रवृत्तः कश्चिन्मितिः इतः स्वः अपहृतवृद्धिः तेन विरक्तवृद्धिः इति इतिनाः शोकमोहाभ्यां

कर्मवत् कष्टवस्थां याति कापि कर्मविद्योवाद् गन्धर्वपुरं स्वर्गादिच्छयालोकमाप्तो यावत्प्रारब्धसमाप्ति सुखमनुभवति पतन्मयाविभूतवदित्युक्तमाकस्मिकपिपुपितामहादिसंयोगं वा ॥ ७ ॥

कयटकशकराब्जः कयटकादिखगनवाद् इवाशक्यगन्धर्वकर्ममार्गः कयटकादियुक्तमार्गगतिशांख इव दुःसहकर्ममार्गो वा अज्ञानरत्र गत्यर्थः कचिन्नगवत् दुर्गं निवृत्तिमार्गमाहंकुभुरशकः सन् नष्टमना इव तिष्ठति भयुक्किन्नारोहाशक्यपर्वतसदृशवेदविहितानेककर्मसंपादनेच्छुस्तदृशक इव वा अभ्यन्तरवह्निना जाडराफिना ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकणसम्बन्धः ।

कर्त्तव्यं तानुपहरकम् यदाभियुक्ते इति शेषः तेषामाभिमुख्येन युक्तोपमं करोतीत्यर्थः ॥ १-१३ ॥

श्रीमद्भिन्नयध्वजाचक्रवर्तिकृतसार्धदर्शिनी ।

आदेशो भवाटव्याः पारं प्रापयितुं नृपम् । तां चर्यायित्वा वैराग्यहृदयमारोहयन्मुनिः ॥

परमैः पारमित्युक्तं स एवाश्वी अभ्यनीनश्च कीदृश इत्यन्वयः । दुरत्यय वृत्तरे अस्वनि प्रवृत्तिमार्गे अजया रजस्तमः स्वस्वविभक्तान्येव कर्माणि काटव्यतया कर्माणि स तथा एषः प्रासङ्गः साधुः "सार्थो वशिक स्यात्" इति गेदिनी । स इव अर्थपर एव जीवलाक एतदादीनां व्याख्या उभराध्याय एवास्ति तद्वपि कश्चिद्व्याख्यायते ॥ १ ॥

इमे प्रियनामानः कुतमितो नायकः सारथिर्दुर्धर्यस्व तं भगवत्सेवार्थेधिनियुक्तमपि धनं स्वस्वविषयविषयाः मुष्णन्तीत्यर्थः गोमायवः शृगालतुल्या दारापख्याः स्व मे मर्ता पिनेस्वैवं साधिकं साधुमभवत्प्रवृत्त्यादि प्रमत्तं परमार्थेर्दृष्टिमुक्तमविश्य तस्य गृह इवाण्टुः कर्त्तव्यं प्रविश्येत्यर्थः उर्यां मेवम् ॥ २ ॥

प्रभून्वीरुवादिसदृशैः कामकर्मभिर्गहरे गृह्याभ्ये शमशकतुल्यैर्दुर्जनैः गन्धर्वपुरवदधटमानं वेहगेहादिकम् प्रकथंया सत्यं स्थिरमेवेहमिति पश्यति कापि कापि आशुरयः अतिवेगो य उल्मुकाकारो ग्रहः पिशाचः तं तनुक्तं सुवर्णमुपादेयत्वेन पश्यति ॥ ३ ॥

निवासादिषु आत्मनो ममैवेदमिति बुद्धिर्यस्य तथाभूतः सन् ततस्ततस्तत्र तत्र भावतीत्यभ्यत्र पक्षे तावानेवार्थः वात्या चक्रवानरुपा या स्त्री तदुत्थितैः पांसुभिः कन्धर्वधेनैर्प्रेत्रा भास्वकीकृता दिशः दिग्देवताः कर्मसाक्षिभूता न जानाति रजस्वलाक्षः कामान्धः ॥ ४ ॥

अहृदयानां फिलुयानां भृशारिकाक्यकीटविद्योवाऽस्वामिष परोक्षमभियवकृणां स्वनेः कटुभाषणैः कर्त्तव्यैः गुलं व्यवहा यस्य सः उल्कानामिव प्रत्यक्षमभिवक्तृणां वाग्भिः कटुभाषितैर्यथितमनाः येषां ज्ञायापि पापदेतुस्तान् अपुण्य-

भीमस्त्रिभुवाथकवसिकृतसाराथर्षदक्षिणी ।

कृत्वा निव अथार्थिकलोकान् मिदार्थं भवेते मरीचितोषतुदयात्
अदात्तलोकानपि कश्चिद्विद्वार्थं गच्छति ॥ ५ ॥

विनोयासु सरिस्तु पतितस्य गात्रभङ्गात् सद्यो दुःखं भवति
न चाद्कलाभस्तद्विह च परत्र च दुःखदान् पालयदानमिवाति
आलपते अभिलषति निरन्ध इति निरन्ध्वेति पाठद्वयमुभयत्र
पक्षे साम्यं दावं दावाप्रितुल्यं दुःखदं गृहं प्राप्य शोकाग्निना
ततो निर्विधये विधीयति । यक्षराक्षसतुल्यैः राजभिर्हृतम-
सुवत् प्रेष्टं धनं यस्य सः घिङ्मां धनरहितमिति निर्विधयः ।
कदाचित् अन्यैः शूरैः संप्राप्तं घिजयिभिश्च हृतधनः ॥ ६ ॥

गन्धर्वपुरामिव मनोरथोपलब्धं पुत्रकलत्रधनेश्वर्यं प्राप्य
प्राप्नुवन् ॥ ७ ॥

नगान् संक्षुः नगं महापर्वतमिव कन्यापुत्रोत्ताहादिभिः
आरुह्युः प्राप्नुमिच्छुर्धिमनाः कथमेतन् पारं प्राप्स्यामीति । व-
यन्नास्ते । यतः पादुकायभावात् कण्टकादीयद्वाङ्घ्रिः पक्ष
सहायाद्यभावात् विप्राभिभूतः अश्वत्तरेश्च घट्टिना जाठको ॥ ८ ॥

भीमस्त्रुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अध्वनोऽतिपारं हरिं यातीत्युक्तं तत्र हरिस्तु प्रागेव रि-
पितोऽधाध्वानं प्रसिद्धदुर्गमार्गकेण वैराग्याय प्रपञ्चयति ।
दुरत्ययं इति प्रयोदशेनाध्यायेन । दुरतिक्रमे अध्वनि प्रवृत्तिमा-
अजया जीवमोहिन्या प्रकृत्या निवशितः रजमादिभिर्विभ-
क्तानि कर्माणि कौर्यतया पश्यतीति तथा स एव प्रसिद्धा जीवस-
मूहः अर्धपरः त्रिवर्गोक्तः भवाटवी याति शुभं सुखं च न
विन्दति न लभते यथा चाणक्य साऽर्थोऽर्थोऽज्ञानाय गच्छन्
अटवीं याति सुखं च न विन्दति तद्वत् अयमध्याय उत्तराध्या-
येन व्याख्यानस्तथापि सुखबोधाय किञ्चिद्व्याख्यायते ॥ १ ॥

इमे पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनश्च षट् कुम्भितो नायकः बुद्धि-
र्यस्य तर्प मायं त्रिलुम्पानि यस्य परमपुरुषाराधनलक्षणधर्मरूपं
धनमुपभोगेन मुष्णन्ति गोमायवः तत्तुल्याः कौटुम्बिकाः सार्थिकं
मायै स्थितं हरन्ति धर्ममार्गादपकर्षन्ति वृका उरुणं मेघम
यथा आकर्षन्ति ॥ २ ॥

वीरुधा जनाश्च तृणानि च गुल्मानि खगादिजालानि च
प्रभूनेरैतैर्गह्वरे दुष्प्रवेशे कठोरदेशोर्मशकैश्च यथा कश्चिदुपद्रुतो
भवति तथा प्रदग्दवीजन्त्रवत्कर्मक्षेत्रे गृहाभ्रमे वर्तमानः दश-
मशकमदौः मनुजापमं देवद्रुतोऽपि कश्चित् गन्धर्वपुरमद्वप-
कालस्यापि देहादिकं नित्याभिव प्रपद्यति कश्चिच्च आशुभयः
अतिव्यगः उल्लुकप्रहः उल्लुकसदृशः पिशाचः तत्सदृशं सुवर्ण-
मुपावेयनया प्रपद्यति ॥ ३ ॥

निवामादिप्राग्ना स्वभावो वस्या सा बुद्धिर्यस्य सः
वात्स्यायां चक्रवातं उच्छिन्नं पांशुना धूम्रा दिशः रजस्वले
रजसा उपमे अन्निर्गमो यस्य स न जानाति यथा तथा चान्या-
तुल्यायां प्रमदायामुद्धतेन रागादिना प्रकाशमाना दिग्भेदनाः कर्म-
साक्षिभूताः दिग्गजाता देवता न जानाति रजोगुणाद्युतदृष्टिः ॥ ४ ॥

अदृश्यकिञ्चिन्निभाः पराक्षाप्रियवादिनस्तस्मिन् कर्मायाः
शूलं पांडा यस्य उल्लकनिभाः प्रत्यक्षाप्रियव्राद्यवितारः तन्ना-
र्भिमर्षयिशांस्तराता यस्य अपुण्यवृद्धिनिभाः अथार्थिकास्तान्

सुवते मरीचितायवसिष्कलतयावगतानपि विषयाभासान् अभि-
धास्यन्त्येवयति ॥ ५ ॥

बितोषसरिद्रुष्या क्लेशदान् पाषण्डानभियाति प्रयाति निरन्धो
निधः परस्परमन्योऽन्यतः अन्नादिकमालपते वाञ्छति
दाधेनानिखनिभं गृहमासाद्याधिष्ठाय अग्निपतः अग्निवहुःसह-
योऽसंतपतः निर्विधते विधीयति यत्स्यक्षवदुर्निवार्यः राजभि-
मसुवदुस्वयजं धनं यस्य सः निर्विधते ॥ ६ ॥

अन्येभ्य शूरैः राजभटादिभिः गन्धर्वपुरवर्षिधरं पितृपुत्रा-
दिसमाजम् ॥ ७ ॥

कण्टकादिनल्यैर्विद्वैः शिथिलक्रियः सन् नगवहुलैर्दुष्यं
महाकार्यं विधिसुः पदे पदे प्रतिक्षणम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

ब्राह्मणा घोले रजोगुणा सन्धगुणा तमोगुणा मे दृष्टि रत्नेवाला
पुरुष अर्थों का अभिलाषी होकर स्वार्थी बनिया के समूह सरिका
जन समुदाय भगवान् की माया से प्रवृत्तिरूप मार्गमें निर्वाशन
हुमा है देवादियोनियों में घूमते २ भवाटवी को प्राप्त होता है
सुख नहीं पाता है ॥ १ ॥

हे नरदेव ! जिस भवाटवी में ये कः इन्द्रियनाम के चोर के
बुद्धिरूप खंडा जिनका नायक है तिस समूह को जवरदस्ती
खटते हैं जिस वन में पैठकर प्रमादी पुरुष को कुटुम्बी सब इयाल
सरिका के चारों ओर खंचते हैं जैसे बकरी को भेड़ों
खंचते हैं ॥ २ ॥

बहुत से गुल्म खता तृणों (कर्मादिकों) से अति कठिन
हांस मच्छरों (दुर्जनों) से उपद्रवयुक्त होता है कर्हापर गन्धर्व
गण (अलक्ष्य मनोरथों) को देखता है कर्हापर बड़े धगवाले
गिया घेताल (सुवर्ण) को देखता है ॥ ३ ॥

हे राजन् ! वामस्थान जल धन देह इन में लगी है बुद्धि जिस
कीऐसा पुरुष वन में इधर उधर होता है कर्हापर आर्थी के
उडसे पूछ भरी नेत्रों (कामादि दृष्टि) से दिशों को भ्रम
जाता ॥ ४ ॥

कर्हापर अदृश्यकिगारी (खंड घचन कहनेवाले मनुष्यों)
के हाक को सुनकर दुखपाता है कर्हापर घुग्घु [राजपुरुषों]
के शब्दसे दुःखित होता है कर्हापर भ्रम के मारे धिना
काया केविडों (पापी पुरुषों) का आश्रय करता है कभी
मृगतृष्णा निष्कल धियों] पर दौडता है ॥ ५ ॥

कर्हापर विनाजल की नदी [पाषण्डमागों] को आश्रय-
करता है जो अन्न नमिलने से पररपम में चाहना करता
है कभी हावाले प्रहादि प्राणहोकर बडी गर्भी [शोकाग्नि]
के मारे व्याकुल होता है कभी यक्ष [राजपुरुष] धन हर-
लेते हैं ॥ ६ ॥

कभी प्रचल कुत्रोग धन हरनेते हैं तब दुःखित हांजा-
तां शांकर के मारत होकर मूल्कों को प्राप्त होता है
कभी गन्धर्वपुर [मनोरथों] में प्रविष्ट होता है मूर्खित सरिका
मूहनेभर आनन्दित होता है ॥ ७ ॥

कचिन्निगाणोऽजगराहिना किञ्चिद्विपिनेऽपविद्धः ।
 दष्टः स्म शेते कच दन्वयः पतितस्तमिस्त्रे ॥ ९ ॥
 कर्हिं स्म चित्शुद्ररसान् चित्स्वन्मन्त्रेकाभिर्व्याधितो विमानः ।
 तत्रातिकृच्छ्राप्रतिलब्धमाने कृच्छ्रादि कुम्पन्त्यथ तं ततोऽन्ये ॥ १० ॥
 कचिञ्च शीतातपवातवर्षप्रतिनिगं कर्तुमनीश आस्ते ।
 कचिन्मिथो विपणन्यश्च किञ्चिद्विपिनेऽपविद्धः ।
 कचित्कचिन्चीणधनस्तु नस्मिन् कथासनस्थानविहारहीनः ।
 याचन्परादप्रतिलब्धकामः पारस्यैर्लभतेऽवमानम् ॥ १२ ॥
 (१) अन्योऽन्यवित्तव्यति कृच्छ्रादि कुम्पन्त्यथ तं ततोऽन्ये ।
 अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रादि कुम्पन्त्यथ तं ततोऽन्ये ।
 तांस्तान्विपन्नान्स हि तत्र विपण जातं परिगृह्य सार्थः ।
 आवर्ततेऽद्यापि न कश्चिन्न वीराश्च पारस्यैति योगम् ॥ १४ ॥
 मनस्विनो निर्जितदिग्गजेन्द्रा ममेते सर्वे भुवि बद्धवैराः ।
 मृधे शयीरन्न तु तद्भुजन्ति विपणन्यो गतवैरोऽभियाति ॥ १५ ॥
 प्रसज्जति कापि जतानां भुजाः शालास्तद्वत्सुकुमारा ये
 कचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्ते न विधत्ते वककङ्कगृध्रैः ॥ १६ ॥

भाषाटीका

कभी पर्वतोपर चढने [शास्त्रोक्त कर्मों को करके]
 ताहै तब कांटे कंकड़ों (विधनों) के मारे दुःखित हो
 कभी कभी जठराग्नि से पीड़ित होने से कुटुम्ब वादा
 से अपने पुत्रादिकोंपर क्रोध करता है ॥ ८ ॥

अथर्वसामिहितभाष्यटीपिका

अजगराहिना, निद्रारूपेण गिलितो न...
 शय दन्वयः कर्हिं श्येनुर्जनेर्दः पीडितो...
 कोऽन्यकूपे मोहे पतितस्तमिस्त्रे कुम्पन्त्ये शेते...
 शुद्ररसान्परयोपादीनि चित्स्वन्मन्त्रेपयं...
 श्वाभिर्भियमानोऽपराहतास्ताडितः सन्व्यथितो...
 चित्तत्रातिक्लेशेन प्रतिलब्धमानः प्राप्त...
 दन्व्येऽपहरन्ति तान्वदाऽभियुद्धके तदा... ॥ १० ॥
 यत्किञ्चिदत्यल्पमपि मिथो...
 विपणन्याज्जनयमानात् ॥ ११ ॥
 शय्याविहीनः । आस्यतेऽपि...
 श्रेति स्थानं गृहम् । विहरन्त्येभ्यः...
 यानादि । याच-
 मानोऽपि यदा परस्मादमा...
 रमिन्नायो यस्य सोऽवमानम्...

अध्वन्योऽन्यं वित्तव्यतिपङ्केण धनविनिमयेन विद्वदो वैरानु-
 यस्य तथाविधोऽपि परस्परं विवहन्निवाहीदिसम्बन्ध
 कृच्छ्रादि कुम्पन्त्यथ तं ततोऽन्ये ॥ १३ ॥
 तत्रातिकृच्छ्राप्रतिलब्धमाने कृच्छ्रादि कुम्पन्त्यथ तं ततोऽन्ये ॥ १० ॥

इत्ययत्थमध्वनो दर्शयति । तांस्तान्विपन्नान्मृतान्विहाह
 जातं परिगृह्य विहरन्त्यतः प्रस्थितस्तं प्रति नावर्तते ।
 म्रध्वनः पारं यो योगस्तं च नोपैति । अत्र सार्थं कश्चि-
 त्परिसमर्थोऽपि ॥ १४ ॥

तदेवाह । मनस्विनः शूराः निर्जिता दिग्गजेन्द्रा येः ममेध
 भुजन्ति भुवि निर्मितभूतायां बद्धं वैरं येः न्यस्तवदः
 संन्यासी यद्विपण्योः पदमभियाति तत्तु न व्रजन्ति ॥ १५ ॥

सिंहावलोकनेन पुनर्भवाटवीमेवानुवर्णयति । प्रसज्जत्यासाकि
 कर्तति । कीदृशः । जतानां भुजाः शालास्तद्वत्सुकुमारा ये
 स्त्रीणां भुजास्तदाशयः सन् । तदाश्रया अव्यक्तपदा अस्कुटा-
 नुजाः कलभाषिणो ये द्विजाः पश्चिमास्तसुव्येषु स्त्रीसङ्गमसके-
 तपत्वेपु स्पृहा यस्य तादृशो भूत्वा हरिचक्रं सिंहसमूहस्त-
 त्तुस्थात्कालचक्रनिमिषाज्जन्ममरणादेस्संस्तपरिहाराय कैश्चिन्न-
 बोमितो वकादिवद्वज्रकैः शूद्रैः क्रूरैश्च पाण्डुरैः सह सव्यं
 करोति तेषु प्रविशति ॥ १६ ॥

(१) इतः परं श्लोकप्रयोग... विद्यते तथैवात्रापि टीका स्थापितास्ति अत्र तु प्रसज्जती-

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचिन्मन्त्र

भीमहिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कच्चिदयं जनः अजगराहिना अजगराव्यसर्पसङ्घेः इवा
निगीर्णो प्रस्तः काञ्चिदपि न वेत्ति यथा विपिनेऽरग्येऽ विद्व-
स्यक्तः शब इव क च दन्दशूकैः सर्पतुल्यैर्हिंसैर्दुर्जनैर्दष्टः षोडश
अन्धो लुप्तविवेकः अन्धकूपे मोहे शरीरदुःखे वा रतिः
तमिन्ने दुःखादिभिर्व्यसि ॥ ९ ॥

कार्हीचिन्त धुद्रसान् विचिन्वन् तन्मत्तिकाभिः रसा-
स्वामिभिर्व्यथितः ताडितः विमानोऽवहानो भवति यदि कथञ्चि-
त्प्रतिश्लेषेण प्रतिश्लेषमानः प्राप्तपरदारविभवंति तदा तं
वञ्चयित्वा बलादन्ये तान् धुद्रसानपहरन्ति एवं तेऽयोऽव्यव-
हरन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

कच्चिच्च शीतादीनां प्रतिक्रियां कर्तुं शीतादिनिर्हारकस-
गृहादिकं संपादयितुमसमर्थस्तैर्दुःखित आस्ते कच्चिमथः
यत्किञ्चिदत्यल्पमपि विपद्यान् क्रयविक्रयादिभिर्व्यवहा-
रिण्युक्तैर्विचिन्वन्तः विस्रशायाञ्जनवाञ्छया विद्वेषं प्राप्नोति ॥१॥

तस्मिन् संसाराध्वनिं काञ्चित् क्षीणं धनं यस्य सः स एव
शाब्दादिभिर्विहीनः रहितः भवति शोतेऽस्यामिति शय्या
आस्यतेऽस्मिन्नित्यात्मनं कश्चलादि स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थाने
विहरन्त्यनेनेति विहारो यानादिः याचमानो यदा परस्माद्प्राप्तपमः
तदा परकीये वस्तुनि हृष्टिरभिजायो यस्य सोऽवमानमहा
बभते ॥ १२ ॥

एवमन्योऽन्यं विस्रवपतिपङ्केण विस्रव्यत्यामेन वृद्धः वैर-
नुयन्धो यस्य सः मिथः विवादे कुर्वन् विवहन्मिभध्वेष्यापि
पाठः तदाभाषालध्वानियमव्यत्यासेन विवृद्धवैरानुबन्ध-
वैराविष्टचित्तः परस्परं विवाहं कुर्वन्मस्मिन् दुरत्ययेऽर्था-
उरुभिः कृच्छैः श्रमैः विस्रवाधैरुपसर्गैश्च द्वेषादिभिर्गिपत्र
मृतप्रायो भवति ॥ १३ ॥

दुरत्ययत्वमध्वनो दर्शयति । तांस्तान् विपद्यान् मृतान् पित्रादीन्
तत्र विहाय जातं साथि पुत्रादिकं परिगृह्णाद्याप्यत्रावसते
आभ्यसति हे वीर ! अध्वनः पारं योगं कञ्चिदपि नोपैति अत्र
सुखं कञ्चिद्वतिसमर्थोऽपि ॥ १४ ॥

तदेवाह । मनस्विनः शूरा निर्जिताः दिग्गजेन्द्रा येस्ते ममेयं
भूमिममेयं भूमिरित्यभिमाननिमित्तभूतायां भुवि बद्धं वैरं येस्ते मृषे
युद्धे केषलं शरीरान्प्रायांस्यक्तवन्तः नतु तद्गजति प्राप्नुवन्ति किं
तत्र यत्र व्रजन्ति मनस्विनस्तत्राह । न्यस्तदगडस्यकभूतदगडः
त्यक्तभूतनैरश्च योगी यद्विष्णोः पदं याति तत्र व्रजन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

सिंहावलोकनन्यायेन पुनर्भवाटवीभवानुवर्गायति । प्रसज-
नीति । प्रसज्यामक्ति करोति कीदृशः जतानां भुजाः शाखाः
तानाभितः खानातुल्यकामिनीभुजाप्रधान इत्यर्थः तदाभयाः
कामिनीखताश्रया येऽव्यक्तपदाः स्वानभिद्यक्तवर्णमधुरवर्चोभाषिणो
द्विजाः यश्चसहसाः शिशवः बालाः तेषु स्पृहा यस्य सः
नाहशो भूत्वा प्रसजन्तीत्यर्थः कच्चिन् हन्तिचक्रं सिंहममूहस्त
सुन्यादिरिचक्राङ्गवत्सम्बन्धिनः कालचक्रात् प्रसन्नं विप्रयत्
कालचक्रनिमित्तजन्मजरा मरणादेस्वमन् तन्परिहाराय कैश्चित्तलो-
मितः वकादितुल्यः पाखण्डदेवतैः सह सख्यं विभवे तेषु भक्तिं
करोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अजगराहिना "अजगरः शयुः" इत्यभिधानाद्भिद्राशीलो महा-
सर्पः सङ्घिद्रया काललक्षणेन वा पिनोतेर्गतिकर्मयोग्युपपदाया-
विशरीनायाः ज्ञा (१) नोपरतिलक्ष्यारात्रित्यर्थः तत्रापविद्धः
तिरस्त्रीनागतशरविद्ध इव दुःखितो दन्दशूकैः पुनः पुनरुपद्र-
वशीलैरसज्जनैर्दष्टोऽभिन्तमोऽन्धो विवेकशून्योऽन्धकूपसमानयोनि-
विद्योषे तमिन्ने नरकवत् दुःखरूपे ॥ ९ ॥

परवनितासङ्गेन धुद्रसानल्पानन्दान् विचिन्वन्त्येवमं कुर्व-
स्तन्मत्तिकाभिस्तासां वनितानां समानशीलैरन्योऽव्यवनितालोलेः
स्वामिभिर्व्यथितस्ताडितो विमानो विगताभिमानस्तत्रापि परस्त्री-
विषयेऽपि कृञ्ज्ञान्स्वामिवञ्चनायासेन प्रतिलब्धे स्नाधनादि अन्ये
राजानां बलात् विलम्बन्ति अपहरन्ति अथ ततः तेषुः अन्ये
उपपतयस्तं स्त्रीजनमपहरन्तीत्येवमनवस्थाविषयसुखस्य क्षुभं
राप्तीति क्षुद्राः अल्पत्वेनेति शेषः तान् धुद्रसानकलक्ष्यान् वि-
चिन्वन्तस्मत्तिकाभिस्तद्वद्वद्वद्वद्वानेन दुःखिनो विमानोऽनाभयो
भवति तत्र कच्चित्कालान्तरे अत्यायासेन प्रतिनिधना स्वाभ्युक्तकर्म-
कराण्यलक्षणेन लब्धे निष्पन्नमन्येऽन्नकाङ्क्षो याचका विद्याबला-
वपहरन्ति तेषु याचकेऽयोऽन्ये ततोऽप्यधिकविद्याबलेन महामार्गं
कृतं विप्रभोजनमपहृत्य भुञ्जत इति धर्मभोजनस्याभिविः अथ-
शब्दः आश्चर्यार्थे इति वा ॥ १० ॥

प्रतिक्रियां परिहारं प्रावरणाद्यभावेनेति शेषः विपद्यान्
क्र-विक्रयलक्षणां व्यवहारं कुर्वन् यत्किञ्चिदपि विक्रये रसलक्ष-
णादिकमपि श्रुञ्चति प्राप्नोति ॥ ११ ॥

तस्मिन् व्यवहारं क्षीणधनः नष्टमान्यः याचयदा दृष्टिः पर-
गार्थं ते तदा परान्यस्मादप्रतिश्लेषकामः प्रतिग्रहादिधर्मशा-
स्त्राभीष्टधनः पारक्यदृष्टिः परकीयद्रव्यस्वीकारं च्छुभोर्बैद्योति
भवमानं बन्धनताडनादिकम् ॥ १२ ॥

(२) लतावत्कामलभुजाश्रयः अव्यक्तपदमव्यक्तस्य प्रकृतिसंज्ञस्य
जनस्य पदं स्थानं प्रसजति प्रकर्षेण सक्तो भवति द्विजस्य कुत्र
जातेपीति शेषः तदाश्रय इति हेतुगमं विशेषणं स्त्रीजनाभय-
स्थाति ।

प्रवति मन्मि विवेको विदुषामपि शास्त्रसम्भवस्तावत् ।
मिन्नि हृष्टियाश्रया याचन्वेदीयराश्रीशाम ॥
इति प्राश्नि हृष्टयेनाह । हरिचक्रतः कालचक्रात् प्रसन्नं,
विप्रयत् इकमद्यो "कफिलोच्यं" "गृधु अभिकाङ्क्षायां" बक-
वदिभुद्रयादिभक्त्याशीलविश्लेषरदेषतया ककुब्धमैथुनलोख-
चित्तयक्षादिवतया कधिरासवाकाङ्क्षारतमद्रकाङ्क्षादिवतया च
सेवाक उगोक्तम् ॥ ० ॥

वक्रितो रेपुल्लदण्डः अर्भाष्टकत्वाभावादिनि शेषः हंसकुलं

- (१) विपन्नस्थायोवम ।
- (२) लताभुञ्ज लतानां शाखाः तदाश्रयः । द्विजस्य पक्षिसम-
हस्य यत् अन्य पक्षिसमभाषितं । तदाश्रयः तत्रैवामकचित्तः ।
प्रसजतिप्रकर्षेण सक्तो भवतीतिवदिकपक्षे योग्यम् । दाप्रांतिभे-
तु लतावत्कामलायाः कर्माभुजातदाश्रयः तास्यामात्राङ्कतः ।
द्विजस्यलताभितपाङ्गुल्येवव्याभितापत्वादेः यद्व्यक्तपदं कल-
भाषितं तदाश्रयः प्रकर्षेणसज्जतः ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनावली ।

ब्राह्मणकुलं संन्यासाश्रमं वा हंसानां शीलमुपनयनादिभिः
त्रिपयणाश्रानभिच्चावृत्त्यादिकं वा न रोचयन् पथ्यं नवमि
मन्वानां वानरः वानेन हिंसया रमत इति गुरुरस्य
हिंसालक्षणं वानेन रमत इति गमनागमनलक्षणं तेषां
गुरवन्भवावृत्तमुपजीष्य घर्तत इत्यर्थः तज्जातिरासेन भृष्टजाति
कीडारसेन सृष्टं निवृत्तानि प्रीतानान्द्रियाणि यस्य स तेषां
परस्परान्श्रीलक्षणाविस्मृतावाधिः श्रीपुरुषयोरन्याऽन्यमुन्निरीक्ष-
यान् विस्मृतनिहितकालमर्यादः ॥ ० ॥

द्वन्द्वैकिकफलभागयोग्यलक्षणेषु गृहेषु संस्यन् रतिं कुर्वन्
मुनदारेषु स्निग्धो व्यवसायेन मेथुनक्रियया दीनः शोकात् दशा-
मापन्नोऽन एव विवशा घनं संसाराख्ये चरन् भवति ततः
कदाचित् प्रमादाद्गवन्स्वापीरहानाद्द्रिक्किन्दरवद्भयङ्करनरके
पतन्वह्नी जन्मान्तरोपाजितपुण्यकर्मलक्षणां पाशमवधमय
गजभानो भयङ्करमृत्युभीतोऽपि ॥ ० ॥

ततः सापदः कषाञ्जन्मुक्तो भूत्वा भद्रधानः सार्धं संवा-
चारेपेनवर्णाश्रमे स्थानं प्रतिशान्तिं संसाराध्वनि प्रवेशस्य प्रधा-
नकारणमिदमवेत्याह । अध्वनोति ॥ ० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विपन्नः काञ्चनमृता भवति ॥ १४-२२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनो ।

अज्ञगराहिना निद्रारूपेण अपविष्टः बन्धुभिरप्रवा-
दन्दशकैरिव दृजेनः पीडितः अन्धो विवेकहीनः ।
मोहे तमिन्ने तमोवृते पक्षे दुःखमये ॥ ६ ॥

शुद्धरमान् परदारान् तन्मक्षिकाभिस्तद्गन्धं भवन्
मानो विगतमानः क्रमो व्यथिनो भवति । यदि कस्य
क्लेशेन धनव्ययादिना प्रतिबुध्यमानः प्राप्तपरदारवि-
तान् दारान् अन्ये विलुम्पन्ति ततोऽप्यधिकविषय-
पीत्येवम् ॥ १० ॥

मिथो विपणान् विपणयन् क्रयविक्रयादिना व्य-
शास्त्रान् धनवञ्चनात् विह्वले प्राप्नोति ॥ ११ ॥

परात् परन्मात् याच्यमानादपि अप्राप्तपणं भवति
परकीणि वस्तुनि दृष्टिगमितापो यस्य सोऽप्युज्ज्वले ज्ञ-
परात्प्राप्तोऽन्यवित्तस्य व्यनिपत्केण परस्परान्ध-
जिज्ञासया विवृता भैरानुयन्तो यस्य तन्मात्रं वि-
निरहन् विनातादिसम्बन्धं कुर्वन् अपि तद्वत्
उरुतिः कृच्छ्रैरिक्तकं उदपसनीः सोऽपि वि-
भवति ॥ १३ ॥

विपन्नाद् मृगान् विहाय प्राप्ते च तेषां चक्षुरपि
नाचनेन यतश्चालितस्ते परमेश्वरं न तत्प्राप्तिसाधन-
योगमुपाये भाक्तज्ञानादिकं न उपैत अत्र
साधये मध्ये काञ्चदपि ॥ १५ ॥

वाह मनस्विनः शूरा निर्जितेत्यतिदूरवर्तिनो दिग्गजे-
ने निर्जयन्तिस्म न्दधतिनिकटवर्तिन एकाम्दशोन्द्रियभटा
इति व्यवहार एव तेषां शौर्यं ननु परमायं इति भावः
नो ममेत्यादिपरमायतः शूरमाह । न्यस्तंति । गतवैरत्वेन न्यस्त-
ननुमेव शौर्यमिति भावः ॥ १५ ॥

सिहावलाकेन पुनर्भवाट्टीमेधानुवर्णयन्ति । प्रसज्जतीति ।
श्रीमतां स्त्रीणां भुजान् स्पर्शसुखानाश्रयत इति सः तद्ग्राभयेषु
शुभलक्षिणं सुमत्वाद्यकपदेषु द्विजेषु पक्षिषु स्पृहा विहत्ता
सः । पक्षे भायैतन्मङ्गवर्तिनि अन्फूटाक्षरभाषिणि द्वाभ्यां
श्रीमताभ्यां जानन्वात् द्विजे चालके दर्शनस्पर्शनादिस्पृहा यस्य
ताशो भूत्वा कदाचित् काले कापि देशे स्वयमेव वा कथमरे
काले तरिष्यसीति देवात् पाखण्डानां वाक्येन वा हरिश्चक्रतः
सिहाङ्गुतुल्यात् कालचक्रात् प्रसन्नं प्रस्यन् तत्परिहाराय
तेषां त्रयडंरेवं सुखेन तरिष्यसीति प्रबोभितो वकादिवह्वजकैः
कुर्वन्निभिः क्रूरैस्तैरेव पाखण्डिभिः सह सख्यं करोति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतमिद्धान्तप्रदीपः ।

जृगराहितुल्यया निद्रया ग्रस्तः विपिने अपविष्टस्यक-
स्य इव दन्दशुकैः सर्पसहसैः हिंसेर्जेनः दृष्टः मर्मसु वाक्-
स्तुतडितः अन्धो नष्टविषेकः अन्धकूपे मोहे पतितः तमिन्ने
मोहं तं लीयते ॥ ६ ॥

शुद्धरमान् तत्तुल्यान् परदारान् तन्मक्षिकाभिस्तद्विषय-
मिथो यथा भवति तथा प्रतिबुध्यमानः प्राप्तपरदारवि-
षयि तदा बलाद्विलुम्पन्ति तन्मिलुम्पकान् अन्ये विलुम्पन्ति ॥१०॥
विपणान् व्यवहरन् ॥ ११ ॥

तस्मिन् भवाध्वनि शोनेऽस्यामिति शय्या आस्यतेऽस्मिन्नि-
वासनम् विहगत्यनेनेति विहारः यानादिः परात् याचन् याच-
नः अप्रतिबुध्यकामः यदा भवति तदा पारकये परकीये
शय्यादौ दृष्टिग्रहणो मनिर्यस्य स अवमानमक्षणां प्राप्नोति ॥ १२ ॥

इत्थं परस्परं धनस्य व्यतिमङ्गेन धिनिमयेन विवृ-
त्तुवन्धो यस्य स तादृशोऽपि व्यवहरन् नानाव्यवहारात्
यन् आस्मिन् अध्वनि उरुकृच्छ्रैः नानाक्लेशैः वित्तवाधेन-
शौरुपसर्गद्वेषादिभिश्च विपन्नो नष्टप्रायो भवति ॥ १३ ॥

हे घोर ! विपन्नाष्टान् पित्रादीन् विहाय जानान् पुत्रा-
दीन् आदाय अद्यापि अत्रैव भवाध्वनि परिघर्षेते अस्मि
योगं ज्ञानभक्तिलक्षणां साधनम् अध्वनः पारं हरिं च काञ्च-
दपि प्रवृत्तनिष्ठः नोपनीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

हरिं प्रवर्गिका नैव यान्तीति वदन् तच्छूरगो मुमुक्षुर्गानी-
त्याह । मनस्विन इति । मनस्विनाश्चिन्तितचिन्ताः भुवि शयी-
रन् प्राणाभ्यस्तवन्तः तत्र ये च नमेति बद्धवैराः निर्जितदि-
ग्गजेन्द्रा राजानः मृधे शरीरान् ते सर्वेऽपि तदध्वनः पारं हरिं
न प्रजान्ति यत् ये हरिं न्यस्तदण्डः सर्वभूताभयप्रदः कृतापराधेऽपि
गतवैरः हरिभक्तः याति "मङ्गका याति मामापि" इति श्रीमुख-
वचनात् ॥ १५ ॥

काप्य कदाचित् यदा प्रसज्जति विषयामर्कं करोति
तदा लतायुक्ताः भुजा द्रुमशाखाः तत्सदृशा ये भार्याभुजास्तदा-

तैर्वञ्चितो हंसकुलं समाविहान्नाद्ययश्चीलमुपैति वानरान् ।
 तण्जातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः परस्परोद्दीक्षणाविस्मृतावधिः ॥ १७ ॥
 द्रुमेषु रंस्यन्सुतदारवत्सलो धवायवीनो विवशः स्वबन्धने ।
 क्वचित्प्रमादान्निरिकन्दरे पतन्तीं गृहीत्वा गजभीत आस्थितः ॥ १८ ॥
 अतः कथञ्चित्स विमुक्त अपदः पुनश्च सार्थं प्रविशत्यरिन्दम ! ।
 अध्वन्यमुष्मिन्नजया निवेशितो भ्रमन् जनोऽद्यापि न वेद कश्चन ॥ १९ ॥
 रङ्गणा ! त्वमपि ह्यध्वनोऽस्य संन्यस्तदण्डः कृतभूतमैत्रः ।
 असज्जितात्मा हरिसेवया शितं ज्ञानासिमादाय तरातिपारम् ॥ २० ॥
 राजोवाच ।

अहो नृजन्माखिलजन्मोत्तमं किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् ।
 न यद्गृहीकेशयशःकृतात्मनां महात्मनां वः प्रचुरः समागमः ॥ २१ ॥
 न ह्यद्भुतं त्वश्चरणावजरेणुभिर्हतांहसो भक्तिरधोक्षजेऽमला ।
 मौहूर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे दुस्तर्कमूलोऽपहतोऽविवेकः ॥ २२ ॥

● भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अयः सन् तदाभयाः अग्न्यकपदाश्च ये द्विजाः भवदजाः
 कोकिलावयस्तर्पस्वदशेषु भार्योसङ्गसाधोष्यपत्येषु स्पृहा यस्य
 स तथाभूतो भवति कश्चिद् हरिचक्रतः सिंहसमूहसदृशात्
 कालचक्रतस्त्रसन् विप्रपत्तपरिहाराय वकादिमुल्यैः केशल-
 मुद्गरभ्रमरैश्चण्डिभिरः सव्यं विभजे तद्भक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

कहींपर मनुष्ये भजगर सर्पे (निद्रा) से प्रसित होता है
 फिर अङ्गुल में छोड़ दिया जाता है तब कुत्तभी नहीं जानता है
 कहींपर सर्पों (क्रमनुष्यों) से पीड़ित होता है तब बिना पानी-
 के क्ये (मोह) में अंधेरे (दुःख) में पड़ता है ॥ १९ ॥

कभी सुदूरस (परस्त्रीभावि) को दृढ़ता है तब गधुमाखि
 (उन स्त्रियों के स्वामि) आदिकों से बुझित होने से लिप्त हो
 जाता है यदि कदाचिद् उसमें परदारादि प्राप्त होजायें तो तिस
 से बली उसको लूटकर लेजाते हैं ॥ २० ॥

कहींपर शीत पवन वर्षा इनके निवारण करने में असमर्थ
 होकर रहता है कहींपर आपसमें मोक्ष लेता बचता है धनकी
 शठता से थोड़े में बहुत चाहता है ॥ २१ ॥

कहीं कहीं पर तिस धनमें शय्या आसन स्थान विहार से
 रहित होता है फिर दूसरे से मागता है नौभी कामना नहीं पूरी
 होती है पराई वस्तु में इच्छा करनेसे अपमानको प्राप्त होता है ॥ २२ ॥

आपसमें धनके बदलावहकी में बैरके बढने परभी विवाहा-
 दिक करता है इस मार्ग में धूमने में बड़े कष्टोंसे धनकी बाधासे
 धर्मों से विपत्तिको प्राप्त होता है ॥ २३ ॥

हे धीर ! उन उन दुःखिया भरे मनुष्यों को तहींपर छोड़कर
 नयेको या पैदा होनेवाले को लेकर वह मनुष्य समूह जला जाता
 है इस प्रकार चक्रने में भी जहां से यह चक्रता है वहां को नहीं जा
 सकता है और मार्ग के जानके योगकों भी नहीं प्राप्त
 होता है ॥ १४ ॥

बड़े युद्ध के उत्साही दिग्गजों के जीतने वाले मरी है करके
 पृथिवी पर बैर बांधने वाले सब युद्धमें मरगये परन्तु सब भूतों
 के समय देनेवाले जिस स्थान को जाते हैं तहां न जास-
 ते हैं ॥ १५ ॥

कहींपर जतासरीके स्त्रीभुजों का आशय करके उनके
 आपस अग्न्यक भाषण करने वाले पक्षि (पुत्रादिक) में इच्छा
 करके है फिर इनके पोषण में आसक्त होता है कभी कहींपर
 सिंह समूह (जन्ममरणादि कालचक्रसे) डरकर बचने का
 बक करे गीध (पाखण्डा) इनके साथ मित्रता करता है ॥ १६ ॥

भीमरुद्रस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तैर्वञ्चितस्तत्र फलाभावे ह्याग्ना हंसानां ब्राह्मणाणां कलं
 पुनः प्रविहनेयां शीलं प्रायश्चित्तपूर्वकं पुनरुपनयनात्पारम-
 रोयचक्रमिन्द्रियस्थानरतुल्यान् भ्रष्टाचारात् शूद्रप्रायश्चित्तं
 तज्जातिरासेन आनरजान्कीडया स्त्रिया मिथुनाभूय परस्पर-
 मुलाढीक्षयोनं विस्मृतं जीवितार्थभ्रमरणाकालो यत्नः ॥ १७ ॥

द्रुमवत्केवलदार्थेषु गृहेषु व्यथायवीनः सुरतेच्छया विषयः एवं
 स्वस्य यद्बन्धने प्रोक्तस्तिग्विघ्नः परिहृतुं मयाक्तः पाठास्तरे
 तु धनं संसरे चरति अर्थः । गिरिकन्दर इति भवान्परोगादि-
 दुःखे पतन्कन्दरस्थगमः श्यामूखोर्भीतः सन् वल्कीतुः प्राचीनं
 कर्मावशमयावस्थितो भवति ॥ १८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावाद्यर्थदीपिका ।

साधं प्रविशति यथा पूर्वं प्रवृत्तिमार्गं रमते न वै
पुरुषार्थम् ॥ १९ ॥

त्वमपि अध्वनिर्निवेशित इत्यनुपपन्नः । अनोऽस्याध्वनः
तितर । असज्जितात्मा विषयेष्वनभिनिवेशितचित्तः सर्व
सत्रया शान्तं तीक्ष्णाकृतम् ॥ २० ॥

अखिलजगत्सु शोभनं नृजन्मैव न परं श्रेष्ठं येषां देवादि-
जन्मभ्यस्तेरपि किम् अमुष्मिन् स्वर्गेऽपि जन्मभिः किं न किञ्चित्
यद्येषु जन्मसु यत्र स्वर्गं वा वा महात्मनां समागमः इत्ये-
न भवति हृषीकेशस्य यशसा कृतः शोभित आत्मा यस्तेषाम् ॥ २१ ॥

सन्ततमुपासितैस्त्वंत्वदाद्यजंणुभिर्हतमहं । यस्य तस्मि-
न्धोक्तजे निर्मला भक्तिर्भवतीति नैवाद्भुतं यस्य तव मुहूर्तेमात्र-
न्यात् समागममात्रादपि तुस्तर्केण वज्रमूर्त्तेऽपि ममाविवेकी
नष्टः ॥ २२ ॥

श्रीमहोदाराप्रवाचार्यकृतभावाद्यर्थदीपिका ।

नैर्घञितः स्वयं तान् वज्रयन्मैर्घञितः कृताभावं ज्ञात्वा हस्ते
पुनर्निशुद्धं ब्राह्मणकुलं समानिश्च प्रविशन् तेषां शीलं प्रा-
ञ्जितपूर्वकं पुनरुपनयनायाचाररूपमरोचयन् पूर्वंदुर्वासनया-
पियं पश्यन् वानरतुल्यान् श्रेष्ठमदाचारान् गुद्रगायानुपैति तज्ज-
डास्ते । १५४ प्रातिक्रीडया स्त्रिया मिथुनीभूय रहांभाषणपूर्वकं
यद्वाऽपूर्वकं च्छेद्योः विस्मृतः अवधिर्जीवनावधिर्मरणकाली-
या ॥ १५५ ॥

यस्यैवमप्यैव केवलदृष्टार्थेषु गृहेषु रंस्यन् क्रीडिस्यन् व्यवहार-
भूतकर्मणाः अतः रूपणः सुतेषु दारेषु वससजः पथं स्वस्य यद्
अन्वे प्राप्तिं तस्मिन् चित्रशः पौरहर्तुमशक्तो भवति कश्चिप्रमा-
युक्तः पुरीतस्त्वरवक्ष्यानके रोगादितुः खं वर्तमानः दूरस्थेषु
हृदयस्योभक्तिः सन् नलीं वदतीतुल्यां प्राचीनवासनाम-
भ्यानीत्यनेन ॥ १५६ ॥

तत्र प्रोक्तेषु दुःखान् कथंचिदिति प्रयागेन विमुक्तः पुर-
व्युक्तस्यैव प्रविशति यथा पूर्वं प्रवृत्तिमार्गं रमते हे-
वः सत्सङ्गाध्वन्यजया भगवन्मायया निवेशित-
अमलरूपे पादो गायति ॥ १६६ ॥

तस्मात् तस्मिन् । त्वमपि परिच्यक्तः भूतद्वयदेवाभ्यां
मैः कृतः सति । निषयेष्वनभिनिवेशितः आत्मा भक्त-
सत्सङ्गाध्वन्यजितः संयाऽत्र वर्णाश्रमादीनि भव-
तानि नि- नं प्राणं भगवदुपासनात्मकं सर्वं विशुद्ध-
रूपेण नैर्घञेनानयति भावः पुरा ॥ १६७ ॥ सुदि-
काम्येण दृष्टेन जिज्ञासाति यथायोगः । १६८
वैविकं अतितर अध्वनः । १६९ ॥ भावः अनेक-
नैर्घञेन नैर्घञेन विस्तृतः । १७० ॥ सिसिमादाय
संसार- भावः ॥ २० ॥

ति तदुकीर्णामिन्द्वन्द्वमप्यकरोति त्रिभिः श्लोकेः । अहं
महो नृजन्म मनुष्यजन्म सुशोभनं परममुष्मिन्परकोर्के-
दुर्वादिजन्मभिरपि किं प्रयोजनं येषु देवादिजन्मसु हृषीक-
ेशस्य भगवतो यशसा कृतः शोभित आत्मा चित्तं येषां
आत्मनां त्याहशानां समागमः प्रचुरो न भवति भागवत-
नैर्घञेहैदेवादिजन्मभिरपि किं व्यर्थान्येव ज्ञानीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्तरं त्याहशानामुपासितयोश्चरणावजयो रेणुभिर्हतमहं
यस्य तस्याधोक्तजेऽसम्भा भक्तिर्भवतीति नैवाद्भुतं कृत-
स्य मोहार्त्तिकान्मुहनेमात्रभवान्स्मागममात्रान्मं तुस्तर्केण
वज्रमूर्त्तैर्घञेकाऽप्यहतः विनष्टोऽभवत् ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

कथं कुर्यात्प्राणमजानमुपादेयतीति तत्राह । अर्थाऽन्येति ।
अर्थाऽन्येति च्यतिपङ्कः परस्परद्रव्यदानान्दानसम्बन्धव्यक्तेन वृद्ध-
विद्युत्प्रसङ्गः परस्परपरा यस्य स तथा मिथोऽधिवहनं कुटुम्बपौषणं
वृत्तं च्यति विहरन् क्रीडन्नृणां कृच्छ्रेणात्तं यत्चित्तं तस्य
च्यति तौशीलक्षणांपद्रवैश्चिपत्रां निपत्ति गतः ॥ ० ॥

यद्येवियस्तत्र तत्र मनुष्यादिजन्मनि तांस्तान्विषयज्ञा-
नैर्घञेनान्या पित्रादीन् स्वदेहान् वा विहाय जानं
मिनि वं (१) परिगृह्याद्याप्यावर्तते इत्यन्वयः फलतमाह । न
मिनि । हे शरीर । संसागध्वनः पारं युज्यतेऽनेनेति योगो हरि-
मितीत्यन्वयः अत्र करतलामलकवदपरोक्षीकृतश्रीनारा-
यणस्वाङ्गरत्तयदेशं ज्ञानं युक्तं तदुक्तम् ।

अनेन हेहयवेन्धाहीनार्पमस्येह कः समः ।
यस्योपदेशात्सिन्धुशीलां ददर्श कपिलं प्रभुम् ॥
तत्राह शङ्का कार्यति ॥ ० ॥

यस्येवः पारमप्रोति । योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् इत्यादेः
पारं नोपैति इति सर्वनिषेधः कथं युक्तिमान्-
भक्तिहीनपुरुषविषयं मयोक्तमनोऽन्यस्त द्विषयं (२) ॥
अज्ञयवत्साध्य इति भावेनाह । मनस्विन इति । मनस्विना-
दुक्तयो राजानः निर्जिताङ्गजेन्द्रा इत्यनेनानलम्बुस्त्रिन्वं
दृष्टवति । किमनेनेति तत्राह । ममेति । भुवि भूमिविषयं गमये-
त्वाति । राश्रदप्राहप्रस्तवुस्त्रिन्नेन गिथोवद्वैवा अत एव मृधे शयो-
नैर्घञेनान्नशांगोशरीराः पञ्चमवाञ्जन्ति न तु मर्ही मुञ्ज-
नैर्घञेने एते नञ् अजन्ति चन्को अजन्ति तत्राह । चन्पयस्त-
वन्व इति । न्यस्तद्वयडे चागादिनिमसहिंसारहितो गतवैरः
योगात्तदुसारणे निरस्तभूतवैरः पुरुषो हरयेत्पदमभियानि
॥ ० ॥

अत्राथवर्जितसंसारनरकुम्भलनमसुकरमिति न मन्तव्यं यतो
पदव्यंशं निशान्ज्ञानानिमगाद्दानस्य तत्र सुशक्तमित्याह । रह-
गच्छेति । "रहत्यागे" "गणसङ्ख्यानं" इति संसारं रहयन् गच्छो-
ज्ञानं यस्य स तथा तस्य सम्बुद्धिः हे रहगच्छेति "यह प्रापये" इत्य-

(१) शरीरं ।
(२) भक्ताविषयं त्वन्यत् ।

यद्वाऽपूर्वकं च्छेद्योः विस्मृतः अवधिर्जीवनावधिर्मरणकाली-
या ॥ १५५ ॥

भीमद्विजयपञ्चनीर्थकृतपद्मरावली ।

स्मादुत्पन्नवह्निशब्दवदयं शब्दः संसारानिक्तात्पारं हरिसुदित्तं
संसारनीं नरेत्यन्वयः खड्गा पताति कुङ्कुमाद्यं वदुपपत्ते
पूर्वोक्तैव योजना ॥ २० ॥

सर्वेष्वपि जन्मसु नृजन्मैव श्रेयःसाधनमन्यानि भोगानि-
सान्नीत्याभिमत्याह । अहो इति । ननु सर्वस्मात् स्वर्गं जनन शोभन
। क तत्राह । किं जन्मभिरिति । कं गुणं निराक्षयात्प्यत इति ।
तत्राह । अमुष्मिन्निति । अमुष्मिन्स्वर्गं हृषीकेशस्य यशसा ततः
शिक्षितः आत्मान्तःकरणं येषां न तथा तेषां महात्मनां वा
युष्माकं सङ्गमो न प्रचुर इति यस्मात्स्मात् ॥ २१ ॥

नन्वस्मत्समागमेन तव किं फलमभूदिति तत्राह । ज्ञाति ।
मे अथोभजेऽमलागकिरभूदित्येतद्भ्रतं नहात्यन्वयः शिष्टे-
नानुभाषिकार्थमाह । कुत एतादिति । तत्राह । मां हर्तिका इति ।
यस्य तव मां हर्तिका न्मुहूर्तकालमवात् समागमान्मे आशुकोऽप-
हृतो नष्ट इत्ययमर्थो ममानुभाषिक इत्यर्थः अस्मद्दृष्टानोप-
जीवनेनास्माच्छ्रुत्यायोग्या एत इति दृष्टकः दृष्टा युक्तिः यस्य
स तथा दृष्टकं मूलयति प्रतिष्ठापयतीति वा "मूलप्रतिष्ठाम्"
इति धातुः ॥ २२ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्त्तिकृतसाराभेदशिनी ।

तैर्धञ्जितस्तर्षु फलाभावं ज्ञात्वा हंसानां ब्राह्मणानां कुले
प्रथितान् तेषां शीलं प्रायश्चित्तपूर्वकं पुनरुपनयनायाचार-
मरोचयन् स्वानभीप्सितं जानन् वानरतुल्यान् भ्रष्टाश्च न
शुद्रप्रायाश्च लिङ्गन उपैति तज्जानो रामेन भोजनपानार्थं
द्वादिस्वाच्छेन परस्परमुखोऽङ्गीक्षणं विस्मृतो जीवित-
वधिमैरणाकालो येन सः ॥ १७ ॥

कश्चिदन्यः सार्थो द्रमतुल्येषु केवलहृष्टेषु गृहे व्यवाय-
हीनः सुरतेच्छ्रुत्वात् स्त्रिया पादेन ताड्यमानः पर्वे कस्य यद्-
बन्धनं प्राप्ते तस्मिन् विवशः परिहर्षमशक्तः चरन् वने इति पाठः
गिरिकन्दरवदति भयानकरागादिषु दुःखे पतन् कन्दरस्थगज-
तुल्यान्मृगोर्भीतिः सन् बह्नीतुल्यं प्राचीनकमांवलस्थ्यावस्थितो
भवति ॥ १८ ॥

पुनश्चेति । यथा पूर्वं प्रवृत्तिमार्गं रमते न चेद् न परमंश्च
जानाति ॥ १९ ॥

त्वमप्यध्वनि निवेशित इत्यन्वयः । अतोऽस्याध्वनः पारमति
तर याहि ॥ २० ॥

कथममकस्मादेनं कृतार्थोऽभूवमिति साक्षर्यं सचिनकमाह ।
अखिलजन्मसु मध्ये अहांऽङ्गेनेऽस्मान् मर्त्यलोके नृजन्मैव शोभ-
नममुत्र स्वर्गं परं श्रेष्ठं येऽप्यस्तेर्देवादिजन्मभिः किं यद्येषु वो
महात्मनां समागमो न सम्भवेत् कीदृशानां हृषीकेशस्य स्वभक्त-
सर्वेन्द्रियाकारकस्य हरैर्यशोभिरेव कथा निर्भिन्ना आत्मानो देह-
मनोबुद्धिप्रपन्नजावात्मानो येषाम् ॥ २१ ॥

ननु प्रचुर इत्युक्त्वा किं कल्पसङ्गस्यानर्थक्यं द्रुपे मैत्रम-
त्यौतिसुखयन्त्रित एव तथा ब्रवीमीत्याह । नहीति । अस्माद्वादिभि-

रपि कुलं भा भगवत्यमला भक्तिरुष्म
अक्षरित्येनदपि नाक्षर्यमाक्षरं कल्पेन
दृष्टिदृशानामतिकृत्याकारिण्युत्तभियां
गोष्पुष्पीकरणां तच्च मां हर्तिकात्तव स
समागमस्य माहात्म्यं को वक्तुं क्षमते
कथमेव व्यञ्जितमिति भावः ॥ २२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतमिज्जान्तप्रदीपः ।

हंससमूहस्य सहस्रं सारप्रादिभागजनसमूहम यान-
रान् तच्छुल्यान् दुर्गचारान् हरिषिमुखान् ॥ १७ ॥

द्रमेषु द्रमवहृष्टेषु गृहेषु रस्यन् विहृतं स्वस्थं
निर्हर्तयेत् तत्रशः गिरिकन्दरं तज्जन्मरमान्मभयदे रोगार्तो पतन्
गिरिकन्दरसंवर्या गजतुल्यान्मृगोः भीतः सन् बह्नीतुल्यं दह-
धारकं कमांवलस्य आस्थितो भवति ॥ १८ ॥

अतः आपदः कथाआह्वयः पुनः सार्थं त्रयमिकं जनं
प्रथितानि यथा पूर्वं प्रवृत्तिमार्गं रमते मायया संसाराध्वनि
निवेशितोऽस्मीति न जानाति ॥ १९ ॥

हे रङ्गणा ! त्वमपि सत्यस्तद्गडः सत्य इत्यक्तभूतद्रोहः कृतं
प्राणेषु श्रेष्ठं येन सः अस्मिन्नतः विषयेषु अनागतियेशित
आत्मा मनो येन सः हरिभक्तिधरोऽप्यत्रानद्रमच्छेदनाय ज्ञाना-
सिमादाय हरिभक्त्या अभिने कृष्णोर्गति अस्याध्वनः पारमति-
तर भवाटवीमतिजडस्य कृष्णोर्गति ॥ २० ॥

अखिलजन्मसु नृजन्मैव शोभने न पर श्रेष्ठं
रपि अमुष्मिन् स्वर्गं देवादिजन्मभिः किं न किमपि हृषीक-
ेशस्य कृतः शोषितः आत्मा मनो येस्तेषां वो युष्माकं महा-
त्मानां यत्र स्वर्गं समागमः प्रचुरो न गयति तत्र महान्तसु
भ्रातृदिषु विचरन्सपि तत्रत्यस्वर्गमस्पदा विमोहितमनसो
दृष्टिकं प्रचुरं सङ्गं न कुर्वन्तीति भावः ॥ २१ ॥

येषुपूर्वास्तेऽप्यश्चरणाऽजरेणुमिहंतमहो यस्य तस्य
अथोऽक्ष निर्मला भक्तिभवेतीति तर्हि अद्रुतम यस्य तथ मुहूर्त-
मात्रमक्षसमागममात्रादपि दृष्टकः अत्रहान्तमकारिभ्यवधिकः
सूत्रं यव स मे मम अविद्यकः अपहृतः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

उन बंधिकों (पार्वीदियों) में जब ठगा जा रहा है तब
हंसों (ब्राह्मणों) के समूह में जाना है फिर उहाँ ने खाल
जायागदिक उ अच्छे नहीं लगते है तब बंधकों (शूद्रों)
के पास जाता उहाँ उनकी कीड़ा में आप (कृष्ण) के
खीं मुस्कं देखते अपने मरणा के काल में खूब
जाता है ॥ १७ ॥

पेड़ों में (खल) किंक कुकों) में कीड़ा कभी हुआ
पुत्र था इन पर मोह था है भयुक्त के वरिष्ठ कुञ्जित
रहता है जब कभी बंधन में तब कुटनेमें असमर्थ

सायं
पुरुषार्थ

नमो महद्गयोऽस्तु नमो विष्णवे नमो युवभ्यो नम आबटुभ्यः ।
ये ब्राह्मणा गामवधूतलिङ्गानि शिवः शिवमस्तु राज्ञाम् ॥ २३ ॥

श्री भूषण उवाच ।

इत्येवमुत्तरामातः ! स वै ब्रह्मर्षिसुतः सिद्धपतेः आत्मसतत्त्वं विगणयतः परानुभावः परमकारुणिकतयोपदिश्य रद्गुण्येन सकरुणमगिवन्दितवत्प्रापूर्णार्णव इव निभृतकरणाभ्यांशयो धरंशिमिमां विचचार ॥ २४ ॥

सौवीरपतिरपि सुजनसमवगतपरमात्मसंगस्य परमन्याविद्याऽध्यारोपितां च देहात्ममतिं विससर्ज एवं हि नृप ! भगवदाश्रिताश्रितानुभावः ॥ २५ ॥

राज्ञोवाच

यो ह वा इह बहुविदा महाभागवत ! त्वपरिनिमित्तमपरोक्षेण वचसा जीवलोकभवाध्वा स ह्यार्यमनीषया कल्पितविषयो नाजसाऽव्युत्पन्नलोकसमं गम्यते अथ तदेवैतदुरवगमं समवेतानुकल्पेन निर्दिश्यतामिति ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महाभारतस्य कण्ठे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिकेन ब्रह्मव्युत्पन्नार्णवं नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषाटीका ।

रहता है कभी असावधानता से पर्वत की कंदरों (रोमों) में पड़जाता है तब उहाँ के हाथी (मृत्यु) से डरकर (निजकर्म) को भाँष्य करता है ॥ १८ ॥

... इत्युवाच ! इस आपत्ति से जब कभी पर्वत की कंदरों में पड़जाता है तब उहाँ के हाथी (मृत्यु) से डरकर (निजकर्म) को भाँष्य करता है ॥ १८ ॥

... इत्युवाच ! तुम भी इसी मार्ग में प्रविष्ट हो जाओ, तुम भी इसी मार्ग से मित्रता करके सब से ऊपर जाओ, तुम भी इसी मार्ग से मित्रता करके शीघ्र ही शान्ति प्राप्त करके इस वन को काटकर शान्तिपूर्ण मार्ग में प्रविष्ट हो जाओ ॥ २० ॥

... इत्युवाच ! तुम भी इसी मार्ग में प्रविष्ट हो जाओ, तुम भी इसी मार्ग से मित्रता करके सब से ऊपर जाओ, तुम भी इसी मार्ग से मित्रता करके शीघ्र ही शान्ति प्राप्त करके इस वन को काटकर शान्तिपूर्ण मार्ग में प्रविष्ट हो जाओ ॥ २० ॥

... इत्युवाच ! तुम भी इसी मार्ग में प्रविष्ट हो जाओ, तुम भी इसी मार्ग से मित्रता करके सब से ऊपर जाओ, तुम भी इसी मार्ग से मित्रता करके शीघ्र ही शान्ति प्राप्त करके इस वन को काटकर शान्तिपूर्ण मार्ग में प्रविष्ट हो जाओ ॥ २० ॥

... जिन आपके मुहूर्ते मात्र के समागम होने से बड़ी शान्ति से बधी जड बाबा मेरा अविश्वक नष्ट होगया ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ब्रह्मविदः क्वं रूपेण चरन्तीत्यज्ञानात्सर्वात्मस्वप्नि नम इति । ये बटवः क्रीडारतत्वाद्भक्ष्यधैर्यास्तानप्यभिव्याप्य सर्वेभ्यो नम इत्यर्थः । स्वदृष्टान्तेन राज्ञां महद्वक्त्रां सम्भाव्याह । राज्ञां शिवमस्त्विति ॥ २३ ॥

उत्तरा माता यस्य हे उत्तरामान ! विगणयतो न गणयतः अवमन्तर्यपि परमकरुणाकरत्वेन सिद्धपतेः आत्मतत्त्वमुपदिश्य । निभृताः शान्ताः करुणानामुभयो यस्मिन् स आशयो यस्य ॥ २४ ॥

सुजनात्परमात्मस्यगवगतं परमात्मसतत्त्वं येन तथाभूतः संस्तवानीमेव देहे आत्ममतिं च विससर्ज हे नृप ! भगवदाश्रितो भरतस्तदाश्रितो रद्गुण्यो यस्तस्यानुभावः सद्यो देहाद्दुत्तरत्यागः ॥ २५ ॥

परांशेण वणिकसार्थरूपकेण आर्याणां विवेकिनां मनीषयेषु बभूवुस्थानीयानीन्द्रियाणि गोमायुस्थानीयान्यपत्यादीनीत्येव कल्पितविषयः अव्युत्पन्नस्य तु लोकस्य जनस्य सम्प्रापि-

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

गीर्वा न भवति । अथ अतस्मिन्नेतदेव भवाच्चरुपं समवेतानुकल्पेन प्रस्तुते तत्तदनुकरार्थोपकल्पनेन ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायां

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ज्ञानिनः केन रूपेण चरन्मीत्यज्ञानात्सर्वात्मस्फुरोर् । नम इति । महद्भयो नमः तत्रापि शिशुरूपेभ्यो नमः ये कुलस्वाहशास्तेभ्योऽपि नमः ब्राह्मदुभ्यः बटुपर्यन्तेभ्यः बटुमार्गिकः बटुवस्त्रमाहात्म्यानाविष्कारशाशिलपर्यन्तेभ्यः इत्यर्थः जिनो हि स्वमाहात्म्यानाविष्कारेण निवृत्तिं "तस्माद्ब्राह्मणः पाहिलं निर्विघ्नं बाल्येन निवृत्तः, इति श्रुतेः पाहिल्यं नाम जनिष्ठां निर्विघ्नं बाल्येन निवृत्तमेहित्यर्थः ये स्वाहशा ब्राह्मणा भवधुत्वेवाः गां भूमिं चरन्ति तेभ्यः सकाशाद्गां माहशानां कृतासां शिवमस्तु महतां निवृत्तो माभूत् ॥ २३ ॥

सम्बादमुपसंहरति शुकः हे उत्तरामानः ! उत्तरा मा यस्य स उत्तरामाता परीक्षितस्येदं संबोधनमुत्तरामातरि अविगणयते न विगणयत इत्यविगणयत् तस्मै अब्रह्मणं कुबोयाय सिन्धुसौवीरपतये रङ्गगयायाविगणयतः परिच्छेदमुपशक्यः परमानुभावः प्रभावो यस्य स वै ब्रह्मर्षिसुतः परमकारणिकत्वेन हेतुना आत्मनस्तत्त्वं प्रकृतिविक्षयप्रद्व्यात्मकावशिष्टज्ञानानन्दप्रकृतशास्त्रावादिवाद्याद्यभ्युपदिश्य सकरुणं सन्नेहं यथा भवति तथा रङ्गगयेनाभिवन्दितौ चरन्तौ पादौ यस्य सः आसमन्तापुण्यं समुद्र इव निभृतानि शास्त्रानि करणानि इन्द्रियाणि ऊर्मयः अशनायाद्यः आशयोऽन्तःकरणं वासना वा यस्य सः इमां धरणिं भूमिं विचचार ॥ २४ ॥

सौवीरपतिः रङ्गगयोऽपि सुजनाद्ब्रह्मर्षिसुतात्सम्ययवगतं परमौमनस्तत्त्वं याथाभ्यं येन तथाभूतः सन् तदानीमेवामस्य विषयाज्ञानेनारोपितां देहात्प्रामिमतिं विससर्ज जही हे नृप ! भगवद्वाभिता भागवतास्तानाभिता भगवद्वासानुदास्तास्तेषां प्रभाव एवविधो हि भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं नरसम्बादे उपधर्मिणे वशिष्कनार्थाध्वारिरूपेण प्रवृत्तानां परोक्षरूपाणामुक्तीनामाशयजिज्ञासयाह राजा परीक्षितः क्व प्रीति य इति । हे महाभागवत ! शुक ! बहुविधा बहुशेन त्वया यो जीवलोकस्य भवाध्वा पारोक्ष्यरूपेणाभिहितः कथितः स हि यस्मादार्याणां विवेकिनां मनीषया बुद्ध्या एव दस्युस्थानीन्द्रियाणि गोमायुस्थानीवान्यपत्यादीनीत्येवं कल्पितः विषया ज्ञानं यस्य सः कल्पितपदार्थवान् अतोऽज्ञसा सुखेन व्युत्पन्ना विवेकितां लोकस्तेः समधिगम्यः नरवद्वृत्तमाहशासमधिगम्यः अथ तस्मात् पुरधिगमं दुःखेनाप्यवगन्तुमशक्यमेतत्परोक्षरूपमुक्तिजातं समवेतानुकल्पेन प्रकृतोपयुक्तं समवेतशब्दप्रयोगा निर्विघ्नतां श्याख्यायतां शब्दायैवोरपुयकसिद्धत्वाभिप्रायेण समवेतशब्दः प्रयुक्तः । यद्वा एतत्प्रसिद्धाध्वत्वेन रूपिणं संसाराध्वं रूपं समवेतानुकल्पेन प्रसिद्धा उत्पश्यध्वनि समवेताः समव-

स्थिता वै दस्युगोमायुप्रभुनयः ताननुसृत्य तज्जर्मस्येन कदापि कृप्यास्तैर्दुःकत्वेन निर्विघ्नतां कथ्यतामित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपररत्नावली ।

अतिप्रशंसयास्मानपहससि स्वमित्याशङ्क्यापराधं आपयन्निव नमस्फुरोति । नम इति । ब्राह्मदुभ्यः बटुपर्यन्तं गां शं राजभ्य इति अतुर्थीमप्रयुज्य राक्षामित्यनया पष्ठ्यात्मन एवार्थिमाकाङ्क्षत इति ॥ २३ ॥

रङ्गगयास्य समप्रानुग्रहं कृत्वा ब्रह्मर्षिसुतेन किमकारोति तत्राह । इतीति । इति समाप्य परमात्मस्तर परमात्मनो निर्दोषस्वरूपमधिगणितो सङ्ख्यातः परमानुभावो य स तथा निभृतकरणोऽर्थावायः स्तिमिर्नान्द्रयास्याभिप्रायः यद्वा निभ्र-क्षेत्रियास्यतरङ्गस्थानः स्ववशीभूतान्द्रयतरङ्ग इत्यर्थः स्थानेऽभि-प्राय आशयः इति ॥ २४ ॥

सुजनाज्ज्ञानजनपूजितप्रथमो ब्राह्मणात्ममत्परमात्म-सम्बन्धः सद्यक् ज्ञातपरमात्मस्वरूपः आत्मनि स्वस्ति परमात्म-विषये वाऽविषया भवानेन भगवद्भक्तानामपीदमाहायं किं पुनः श्रीनारायणस्येत्युपसंहारमुखेन नृपमभिसुकीकरोति । एवमिति २५ ॥

(१) माहाभ्योपलक्षणाकीर्तिप्रथितान् श्लोकानित्यर्थं प्रार्थनस्य श्लोकमपुत्रस्य भरतस्यानुधर्मं लोकशास्त्रयोरेनुकूलमार्गम् ॥

१ विस्पृष्टं नृवयंक्रमं मज्जवत् विद्यापत् ॥ ० ॥

होरमाहाभ्यप्रकटनाय पुनरुक्तं करोति । यो पुरत्युत्तिनि । एतत्सर्वं नैच्छदिति यत्तदुचितं तथाहि मधुविधो हरेः श्या-नुरकधियां महताममघो मोक्षोऽपि फल्गुः मरणं ब्राह्मीयो भवतीत्यर्थः सेवाया अक्षयुद्धयोगोचरत्वात् अत्र तात्पर्येणु "इते देहयवैण्यादीन्" इत्यादिप्रमाणेन पूर्वोक्त इति ॥ ० ॥

ब्रह्मव इत्याय धर्मपतये सकलैरनुष्ठीयमानपुण्यकर्मैरे विधु कर्मणि नैपुण्याय कुशलबुद्ध्युपेताय योगाय कर्मकाणो-पावक साङ्ख्यशिरसे उत्तमज्ञानस्वरूपाय शिरसः पूर्वोक्ताने

(२) तस्येवान् श्लोकान् गायन्ति ।

प्रार्थनस्येह राजर्षेर्मनसापि महारमनः ।

तानुधर्मोहति नृपो मक्षिकेव गरुडमतः ॥ ० ॥

तानुस्त्वजान् दारसुतान् सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशाम् ।

शो युवैध मज्जवत्तमश्लोकालमः ॥ ० ॥

शो तुस्त्वजान् कितिसुतस्त्रजनार्थदारान् प्रार्थ्यां श्रियं शिरैः

सदया श्लोकैः नैच्छकृपस्तनुचितं महतां मधुविदसेवानुधर्म-सामभ (अपि फल्गुः ॥ ० ॥

यत्रायधर्मपतयेविधुनेपुण्याययोगायसंक्षयशिरसेप्रकर्मिणाय ।

नारायणात्परहरेरेतदुदारङ्गायन्मृगत्वमपि यः समुदाजिर ॥ ० ॥

इदं भागवतमाजिनाबहातगुणकर्मणोराजर्षेभर श्यानु-

चरितं स्वस्वगणमायध्वं यशस्यं स्वर्ग्येमापवर्गानुष्ट-

गांत्याख्यास्वरभिनमति च सर्वांशवाशिष्यभाग्ये शास्त्रे

नकाश्चनपरतइति ॥ ० ॥

(२) एते श्लोका ब्रह्मिणोस्तस्याभापि श्रीविजयध्वजतीर्थो-मने अत्रैवमूखवर्तन्ते ।

श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धे भूमिपतेः प्रथमः कृतः अष्टोत्तराश्वलायनी ।
 कृष्णः प्रथमः अष्टोत्तराश्वलायनीयः सिद्धयति मध्येऽष्टोत्तराश्वलायनीयः ।
 स्वतः प्रथमः कृष्णः अष्टोत्तराश्वलायनीयः प्रकृतीश्वराय अष्टोत्तराश्वलायनीयः ।
 नव इति मातङ्गनाथ इत्ये नम इति मन्त्रह्वयस्तुताय ।
 प्रसिद्धतायादान् कृतमपरोक्षज्ञानिनो भरतस्य मृगत्यं ।
 यानि तन्नाया योगाय समुद्राजहार उत्ससर्ज ॥ ० ॥

भारतम् एव सर्वां प्राशिय प्राशास्ते प्राप्तुमिच्छति प्राशियेति
 वेति । इतिशब्दोऽर्थे इतिशब्दो भरतावयानसमाप्त्याय
 इति ॥ १ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
 श्रीमद्भृङ्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भृङ्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वदतः शिवात्तत्त्वाद्भजेयब्रह्मविद् इत्यर्थः ॥ २३ ॥
 वदतः शिवात्तत्त्वाद्भजेयब्रह्मविद् इत्यर्थः ॥ २३ ॥
 वदतः शिवात्तत्त्वाद्भजेयब्रह्मविद् इत्यर्थः ॥ २३ ॥
 वदतः शिवात्तत्त्वाद्भजेयब्रह्मविद् इत्यर्थः ॥ २३ ॥
 वदतः शिवात्तत्त्वाद्भजेयब्रह्मविद् इत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
 श्रीमद्भृङ्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भृङ्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शिविकां वहस्तत्र भवान् स्वं यदि नाहापरिषत्
 मन्त्राधिपतिः का गतिरभविष्यदिति समये प्रयासो
 इति । गणपदुक्त्वात् ये वदतः श्रीशारतत्वाद्भजेयब्रह्मविद्
 मन्त्राधिपत्त्वात् सारदशन्तेन राजां महद्वपराधं च
 विप्रमस्तिवति ॥ २३ ॥
 इत्युक्तं महाभूरिभाग एव रङ्गणो यज्ञः...
 काशाद्भृङ्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
 श्रीमद्भृङ्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

जनाद् श्रीमद्भृङ्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
 श्रीमद्भृङ्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

इति सारायं बर्हिण्यां बर्हिण्यां मकचेतसाय ।
 त्रयोदशः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम ॥ १३ ॥

श्रीमद्भृङ्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीमद्भृङ्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
 श्रीमद्भृङ्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भृङ्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भृङ्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
 श्रीमद्भृङ्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषाटीका ।

शुद्धों को नमस्कार है बाबकों को नमस्कार है सुबाओं को
 नमस्कार है ब्रह्मचारीयों से लेकर सबको नमस्कार है जो ब्राह्मण
 अवधूत वेपसे पृथिवी में धूमते हैं उनको नमस्कार है जिससे
 कि सब राजों का कल्याण होवे ॥ २३ ॥
 श्रीशुकदेवजी बोले हे उत्तरा के पुत्र पतीक्षित ! अपना अपमान
 करने वाले उस सिंधुपति रङ्गण राजाओं भी ब्रह्मर्षि पुत्र भरत-
 जीने परमदयालु होने से इस प्रकार के आत्मतत्त्व का उप-
 देश किवा फिर रङ्गण ने बड़ी दीनता से उनके चरण
 में धन्वना की तब बड़े प्रभाव वाले समुद्र सरीके ज्ञानसे
 पूर्ण सब इन्द्रियों की छहर जिसकी शांत हो गई हैं ऐसे
 मन्तःकरण वाले वह भरतजी इस पृथिवी में फिर बिचरने
 लगे ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

● 'सौवीर देशके राजा • रहुगयाभी सत्पुरुषसे परमत के प्रति होनेसे अज्ञानसे आत्मा में आरोपित जो देहात्मबुद्धि को छोड़ते भये हे राजन्! परीक्षित! इस प्रकार का भगवत् के आश्रय करनेवाले राजाका प्रभाव होगा ॥ २५ ॥

राजा परीक्षित जी बोले हे महाभागवत! इहाँपर वडे ही आपने बडे बुद्धिमानों के विषय कल्पना के योग्य जीवोंका महाद्वैतमार्ग में लिपे हुये वचन से कथन किया है कि

अनायास से अल्पज्ञ लोग नहीं जान सकते । तिस हेतु-से इस कठिन वचन को समझने वाचक व्याससे आप कहिये ॥ २५ ॥

इति भीमभागवत पञ्चमस्कन्ध त्रयोदश अध्यायः

भाषानुवाद ब्रह्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ १३ ॥

इति भीमभागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

॥ चतुर्थः ॥

॥ अथ ॥

यथा देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकृतकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मितविषयदेहाव-
भिर्भिन्नयोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन इन्द्रियवर्गेण तस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतित
संसाररूपवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया जीवकोऽयं यथा वणिक्सारथोऽर्धपरः स्वदेहनिष्पा-
दितकामभवः श्मशानवदाशिवतमायां संसारलब्धः सो नाद्यापि विफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपश-
ान्तो ह्येव चरणारविन्दमधुकरानुपदवीमवरुन्धे यत्प्रभुर्हवा एते षडिन्द्रियनामानः कर्मणा दस्यव
त ॥ १ ॥

तथा पुरुषस्य धनं यत्किञ्चिद्धर्मोपयिष्ये बहुकामधिगतं साक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणो योऽसौ
सर्वसत्त्वो माम्पराय उदाहरन्ति तद्धर्म्यं धनं तस्मिन्पुरुषप्रवणास्त्रादनावघ्राणसङ्कल्पव्यवसायगृहग्राम्यो-
पयोगेऽनाथस्याजितात्मनो यथा सार्थस्थ तत्र तितात्मनो विलुम्पन्ति ॥ २ ॥

यथा च यत्र कौटुम्बिका दारापत्यादयो नाम कर्मणा वृकसृगाला एवानिच्छन्तोऽपि कर्द्वस्य
कुटुम्बेन ऽरणाकवत्संरक्ष्यमाणां मेषतोऽपि हरन्ति ॥ ३ ॥

यथा ह्यनुवत्सरं कृष्यमाणामप्यदग्धवीजं सेधुर्नोवावपनकाले गुल्मतृणवीरुद्भिर्गृह्णामिव भवत्येव-
मनुवाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन्न हि कर्मण्युत्तीर्ण्य यदयं कामकरण्ड एष आवसथः ॥ ४ ॥

तत्र गतो दंशमशकसमापसदैर्मनुजैः शशमशकुन्ततस्करमूषकादिभिरुपहृत्यमानबहिःप्राणः
तस्मिन्निवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मविपरकमनसाऽनुपपन्नार्थं नरलोकं गन्धर्वनगरमुपपन्न-
मिति सिध्यावृष्टिरनुपश्यति ॥ ५ ॥

तत्र च क्वचिदातपोदकनिभान्विषयनिर्मुक्तो मानभोजनव्यवायादिव्यसनलोच्छुपः ॥ ६ ॥

यथा च श्वशेषदोषनिषदनं पुरीषविशेषं इत्येव विनिर्मितमतिः सुवर्णमुपादित्स्वयम्भिकामकातर इवो-
पपन्नम् ॥ ७ ॥

अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविण्यभोजनोपजीवनाभिनिवेश एतस्यां संसाराटव्यामितस्ततः
परिच्यति ॥ ८ ॥

भीषणस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका
इत्युक्तो भवारण्यरूपकस्याकृतिः कृतः
इत्युक्ते तत्र गोमायुमसाकाद्यर्थकल्पम् ॥
इत्युक्तं पुनः स श्रीगुरु उवाच ॥ इत्युक्तं तत्र
इत्युक्तं निवेशान इति ५५ ॥ इत्युक्तं निवेशानप्रकारकथनेन
इत्युक्तं य एष प्रसिद्धो जीवन्तः ॥ इत्युक्तं निवेशानं सुग-
इत्युक्तं यथावदर्थो गतः ॥ इत्युक्तं निवेशानं पुरोश्चरणा-
इत्युक्तं संसाराटव्यामितस्ततः ॥ इत्युक्तं भक्तिमार्ग-

मद्यापि नावरुन्धे न संप्राप्नोतीत्यन्वयः । मायायाः स्वकार्यडा-
नेना संसारमार्गे पातहेतुत्वमाह । देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुण-
विशेषविकल्पितानि विभक्तानि यानि कुशलाकुशलविभिन्न-
कर्माणि तैर्भिनिर्मितार्थविषयदेहावभिर्भिन्नयोगसंयोगादियोऽ-
नादिः संसारस्तदनुभवस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेण तस्मिन्
संसाररूपे दुर्गमार्गवदसुगमेऽध्वन्यापतितो यथा वणिक्सारथः
समूहोऽयंजनपरः स्वदेहनिष्पादितानां कर्मणां फलद्वारेणानु-
भवो यस्य विफलाश्च बहुप्रतियोगा बहुविघ्नाश्च संसाराटव्या-

श्रीभरस्त्रीमिहकृतभाष्यार्थदीपिका ।

यस्य सः । तस्यां संसाराटव्यां ये तापास्तेषामुपशमनीं नाशनीम् । यस्यामित्यादि व्याचष्टे । यस्यां भवाटव्याम् ॥ १ ॥

इत्युत्तुल्यं तेषां कर्म दर्शयति । तद्यथेति । धर्मोपयिकं धर्मकारणम् । तमिष स्नाभिप्रतं धर्ममाह । साक्षादिति । तं साम्प्रदाये परबोकार्थमुदाहरन्ति तदर्थं धर्मोर्हं धनं दर्शनायः पञ्चानेन्द्रियाणां हृत्पयः सङ्कल्पव्यवसायाद्यन्तःकरणस्य पर्युदे यो प्राग्य उपभोगस्तेन कुनायस्य कुबुद्धेरजितारम्भो बिलम्पन्ति यथा चोराः कुपालकस्यानघद्वितात्मनः साधनं धनं हरन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

गोमायवो यन्नेत्येतद्व्याचष्टे । अथ चेत्यर्थान्तरोपन्यासे । यथा ते तु वृकाः सृगाशाश्च कर्ष्यस्यातिलुब्धस्य ॥ ३ ॥

प्रभूतवीरकृष्णगुल्मगह्वरइत्येतद्व्याचष्टे । यथाहीति । न दानि बीजानि यस्मिन् यद्यस्माद्योऽयमावसथ आश्रम एष कर्मानां करण्डः यथा कर्पूरभाजने कर्पूरत्वेऽपि परिमलो न भायते एवमत्र वासनानामचीयात्वात् कर्माययुस्सीदन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

दंशमद्यकतुद्वैरपसवैर्नीचैः शलभादिभिश्चोपरुध्यमानः पशुमानो बहिःप्राणो विच्छं यस्य तथाविधोऽप्यस्मिन्नध्वनि र्निभ्रमन्निध्यादिभिरुपरकेन मनसा गन्धर्वपुरतुल्यमघटमानं लोकों सत्यतुला मिथ्यादष्टिरनुपश्यति ॥ ५ ॥

प्रपश्यतीति प्रशब्दसूचितमर्थान्तरं दर्शयति । तत्र च गन्धर्वपुरे कच्चिदातर्षादकं मृगतृण्णाजखं तत्तुल्यान्विषयानुपभावतीति ॥ ६ ॥

कच्चिःकच्चिश्चाशुरयोऽनुकप्रहृमिष्येतद्व्याचष्टे । कच्चिश्चाशेषाणां दोषाणां निषवर्तनं स्थानं पुरीषविशेषमप्रेषिष्ठा तस्य पुरीषस्येव कोहितो वर्णो यस्य रजोगुणस्य तेन निर्मिता तद्विषया मतिर्धस्य स सुवर्णमुपादानुमिच्छति अप्रिकामेन कातरः परबश उल्लुकसदृशं पिशाचमिव शीतानुरो हरययेऽप्रिवञ्जाज्वल्यमानं ततस्ततो धावन्तमुल्लुकपिशाचमभिबुद्ध्याऽनुभावति तनु तं प्राप्नोति कर्षाश्चरमासञ्चेत्तर्हि तेन भक्षितः सन् भ्रिचते एवं सुवर्णमनुभावन्नपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

निवासतोयद्रवियेत्येतद्व्याचष्टे । अथेति । निवासादिष्वनेकेष्वारम्भेन उपजीव्येष्वभिनिवेशो यस्य ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

एवमापृष्टः शुकः समवेतानुकल्पेन निर्दिशंस्तावदुत्तरस्य इति श्लोकं व्याचष्टे । य इति । य एव जीवलोकः इश्वरस्य भगवतो विष्णोर्विशयतिन्याऽधीनया माययाऽतिबुगांध्वनि असुगमे संसाराध्वनि कर्ममार्गे आपतितो मायायाः स्वकार्यद्वारेण हं र्मार्गपातहेतुत्वमाह । देहात्माभिमानिनां सत्त्वरजस्तदुद्यौर्विशेषेण कल्पितानि विभक्तानि सार्विकराजसतामसिभ्रानि यानि कुण्डलानि सुखसाधनानि सार्विकानि कुशलानि दुःखसाधनानि राजसानि मिश्राणि प्रमादादस्वादिसाधनानि रजस्तमोमूखानि कर्माणि तैर्विनिर्मिताभिरापादितानिर्विधिभेदाद्विभिः ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति रसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था भोगोच्छन्ति तामसाः ।
आत्यन्तिकेन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे ।

धरां रजः स्वभावेन इत्याद्युक्तीत्या नियतदेशादिति मनुष्यासुरादिदेहपङ्क्तिभिर्यो वियोगसंयोगो देहवियोगतत्संयोगो आदिशब्देन बाल्ययौवनस्थविरादिभावसङ्गः एतद्रूपोऽनादिः । तारस्तदनुभवस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेण स एतस्मिन् गांधर्वसुगमे संसाराध्वनि कर्ममार्गे आपतितः यथा बलि । सार्धः समूहोऽर्थाज्जनपरः तथा स्वदेहनिष्पादितानां पूर्वोक्तं कर्मणां फलद्वारेणानुभवो यस्य विफलाच्च बहुलप्रतियोगा बुविष्णोपहता ईहांश्चेष्टा यस्य सः स्वज्ञानवदमङ्गलरूपं संसाराटव्यां गतोऽपि तस्यां संसाराटव्यां ये तापा आत्मिकादवस्तेषां शमनी हरिरेव गुरुस्तस्य हरिगुरोश्चरणाग्रे ये मधुकरा भ्रमरतुल्या भक्तास्तपामनुपदर्शी तैरनुष्ठितं धर्ममार्गं नावच्छेदं न प्राप्नोति ॥ १ ॥

यस्यामित्यादिश्लोकं व्याचष्टे । यस्यामुहवेति । यां संसाराटव्यां ये षडिन्द्रियनामान एते कर्मणा इत्यथ ए इत्युत्पापारेण इत्युत्वेन पूर्वं निरूपिता इत्यर्थः इन्द्रियनामः इत्यनेन केवलं नामभेद एव कर्मणा ते इत्यथ एवेत्यु इत्युत्तानिमिन्द्रियाणां च धनापहारित्वरूपं कर्म तुल्यमिति इत्युत्तानिमित्तकभावेन दर्शयति । यथेति । यथास्य पुरुषस्यानघतारम्भः सार्धस्व वणिजादः धनं बहुकृच्छेणातिदुःखनाजितं धर्मोपयिकं धर्मोपयोगार्हं धनस्य धर्म एवोपयोगः सफलं ननु धान इमिषावेण धर्मोपयिकमित्युक्तं तथाचोक्तं प्रथमे ।

धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नायोऽर्थावोपकल्पते ।
नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः ॥

यद्येवमिदं यत्किञ्चन यथा इत्यवधोरा अपहरणं च पुत्रस्य चो भगवद्दाराधनरूपो धर्मस्तं साम्प्रदायिकं परादि धनमित्युदाहरन्ति तदर्थं धर्माद्व्याभमादिधर्मोपयिकं धर्मोपयोगार्हं धर्मोपयिकमित्युक्तं । धनं भगवद्दाराधनारम्भेन इन्द्रियवर्गेषु दर्शनादिभिः पञ्चमिहानिन्द्रियवृत्तिभिः सङ्कल्पव्यवसायाद्यन्तःकरणवृत्तिभ्यां चेत्येतयो गृहेषु धनः सांसारि उपभोगस्तेन कुनायस्य कुबुद्धेरत एवाजितान्मजितेन्द्रियव्यास्य पुरुषस्य सम्बन्धि बिलम्पन्ति अपहरणार्थं

गोमायवो यन्नेति एतद्व्याचष्टे । अथ चेत्यर्थान्तरोपन्यासे नाम्ना दा इत्यादयः कर्मणा तु वृकाः शृगाशाश्च एतेत्यर्थः वृकशृगालौ धर्ममेवाह । अनिच्छत इति । कुटुम्बिनः पुष्टामिणः कर्ष्यस्यातिलुब्धस्यानिच्छतोऽपि आत्मापहारमित्येषः इदिति भावः मिषतः पश्यतः सतः संरक्ष्यमाणासुरखामिषहरन्ति स्वोपत्वेन इ इत्यस्तस्वरूपं भगवच्छेपैककल्पमस्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रभूतवीरकृष्णगुल्मगह्वर इत्येतद्व्याख्यातुं तादृशमस्य प्रसिद्धचेत्रतुल्यतामाह । यथाहीति । मनुवत्सदं प्रतिवत्सङ्कल्पमायां वृक्षच्छेदपूर्वकं मनुजैः संस्कृतमपि क्षेममदृश्यं न दग्धानि बीजानि मृममूखानि विमद तथाभूतं सत्पुनरदोकाक्षेत्राजावापकाक्षे यथा शुक्रादिभिः प्रमेव भवत्येवं गृहमरुपं

विराधाचार्यकृतसांगतचन्द्रचन्द्रिका ।
कर्मणा भिक्षुश्रेष्ठतुल्यं कुतः हि यस्मात् यस्मिन्
श्रमकर्मनिन्दासीदन्ति न मूलतः नश्यन्ति कुतो यदि
तन्पूर्वविषये कथं कामकरणः कामानां करणः यथा
आश्रमेषु परिच्छिन्नाः न ह्रियते एवमत्र कर्मनाशोभ्य
त्वात्कामानां पेटिकेत्यर्थः तत्रैवंभूते कर्मनाशे
ः दशमशततुल्यैरपसर्वैर्निरूपयन्त इति शेषः
ः पश्यमानः पंड्यमानः बहिःप्राणः धनधान्यादि
ः तन्नादिभिरपहतसस्यधाम्यधनधान् भवनीत्यर्थः तत्र
कृतिप्रसिद्धिर्वाच्य धनस्य बहिःप्राण इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

गन्धर्वपुरमित्युत्तरार्धं व्याचष्टे । कचिदस्मिन्संसार
ः परिच्छिन्नाः भ्रातृशत्रुविद्यादिभिः यदुपरक्तं तेन मनसा
तन्निमित्तं तन्निमानकामविषयाभिलाषः कर्म पुण्यापुण्यकर्म
ः स्वशरीरं पुत्रादिशरीरं गन्धर्वेनगरघटदुष्कृत-
ः नित्यत्वरूपं घस्तु यस्य तं मिथ्येदधिर-
ः उपपन्नार्थं नित्यं पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥
प्रमदयति प्रशस्त्याचितमर्थान्तरमाह । तन्नृति । तत्र न
ः कदातपोदकं मृगतृष्णाजलं तत्तुल्यान्विषयान्पा-
ः तयासक्तः सन्नपधावस्यन्वेषयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

कचिच्छाशोपाणां केषाणां
ः पुरीषविशेषमग्नेधिष्ठांतस्य पुरीषस्थेषु लोहितो
ः नित्यागुणस्य तेन निर्मिता पुरीषविषया मतिर्धस्य सः
ः सुवर्णास्त्राणि सुवर्णस्थानिः पुरीषत्वं च विवक्ष्यन्तो
ः निभ्रामूर्तात्तिथना सर्माध्यमान भोजसा पिबति तन्नि-
ः सुवर्णामिति वक्ष्यति तत्र दृष्टान्तः
ः उल्मुकसदृशं पिशाचमिषेति श्रोतापुर
ः जाड्वल्यमानं ततस्ततो धावन्तुल्मुकपिशाचम-
ः न तु तंप्राप्तां कथञ्चित् प्राप्तश्चेत्तं भजित
ः सुवर्णामनुभावन्नपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

निवासादिषु अनेकेषु
ः तथाभूतस्ततोऽस्यां संस्थाप्य
ः ॥ ८ ॥

भीमज्जपथधजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
ः योक्तमेव प्रश्नपूर्वकं कथयति । यो ह
ः एतेतां वेत्तीति बहुवचनेन सादृ
ः परोक्षविषया वाचो व्यङ्ग्यमङ्गया
ः संसारमार्गः आर्यमनीषया
ः निर्मातर्यः अद्युत्पन्न
ः जन्तुसंगतः समधिगता
ः परोक्षविषया इति
ः इवा इत्यनयाह । एतदेवाह । कथ
ः उक्तशतार्थं तावन्नक
ः पुनः कथयति ।
ः श्रीमद्व्याख्या
ः श्रीमद्व्याख्यानस्यो थो हवा
ः इति शक्यत्वात्सस्यं

कथाः उवाच (१) सूत इति । सूतः किमुवाचेति तत्राह । सहो
ः श्रीशुकः राजप्रदत्तपरिहाराय यदुवाच महमपि तत्र
ः वचनीयेतमर्थं हेत्यनेन सूचयति । तुरत्ययेऽधुनीत्य-
ः कथयति । य इति । य एष प्रसिद्धो जीवोऽस्यमे
ः इत्यन्वयः अजयेत्यस्य विवरणं माययेत कस्य-
ः इत्यन्वयेति आच्छाद्य निक्षिपति स्फुरदा-
ः वशवर्त्तयेति माया कथञ्कार
ः देहेति । देहात्ममानिनां देह एवा-
ः सम्बन्धिभिः सत्त्वादिगुणाविशेषैर्भिकल्पितानि
ः कुशलाकुशलमिश्राणि कर्माणि तैर्निमित्ताभि-
ः इत्यन्वयेति इत्यर्थः समवहारो भिन्नं अदेहनिष्पादितकर्म-
ः इत्यन्वयेति व्याख्यातं न शर्म विन्दतीत्यस्यार्थमाह ।
ः इतिगुरुचरणारविन्दयोर्भुक्तर इव निरन्तरसेवकाः
ः नाद्याप्यवरुन्ध
ः योऽपि युक्तापस्तेषामुपशमनीं नाशकरीम् । यस्यामिमे पंडित-
ः ॥ १ ॥

ः धर्ममाधनं विलम्पनीत्यन्वयः धर्मोपायिकं धर्म-
ः एतदेवाह । यत्परमेति कथं
ः दर्शनादीनां समवायेन
ः ग्राम्योपभोगो यस्तेन ॥ २ ॥

ः यथा ह्यनुवत्सरमिति । आवपन-
ः कामानां करणः
ः तत्रावमये कचिच्छ गन्धर्वपुरमित्य-
ः ॥ ४-६ ॥

ः कचिच्छाशुह्रालमुकप्रहमित्यस्यार्थमाह । कचिच्छेति । अशो-
ः पुनर्वावशेषं देहलक्षणां पुरुषाकार-
ः तस्य देहस्य वर्णगुणः कान्तगुणस्तेन उल्मुकपि-
ः पुरुषविशेषमुल्मुकपिशाचमुपादि-
ः पुरोक्षविषया वा आश्रकामवत्कान्तः अशोपरोपाणां प्राप्तिभूतं पुरुष-
ः पुरुषविशेषाकारमुल्मुकपिशाचमग्निज्जाड्वल्यमानं दृष्टान्तिकमुपा-
ः शीतात्तोरग्निमिष द्रष्टुं दुःसहं
ः भवः पुरुषविशेषं शिखास्यं प्राप्य
ः अग्निसेवाकाम उल्मुकपिशाचमि-
ः ॥ ७-८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।
तत्रार्थेति । नह्यस्यं गद्यत्रयेण दृश्यत इत्यर्थः बहुकृच्छाधिगतं
ः पुरुषधनं वर्धते तत्साक्षात्तमोपायिकं भवति कोऽसौ
ः परमेवेति ॥ २-६ ॥
पुणर्विशेषं सुवर्णमुपादित्तमनीत्यनेनाग्निकामेति दृष्टान्तेन
ः बाधार्थं दर्शयति । तच्च भीमगवदुपखादिमयं
ः ॥ ७-८ ॥
(१) एतन्नादेऽत्र सूत उवाचेति तत्रैते तदनुसारेणाह ।
(२) पुरुषविशेषमित्येतन्मतेमूले ।

भीमद्विभ्रनाथचक्रवर्तिकृतसाराध्वंशिनी ।

दस्युक्रोष्टुप्रभृतिभिरुक्तैः सह चतुर्दशैः ।
इहैन्द्रियकुटुम्ब्याद्यास्तद्दार्ष्टान्ता निरूपिताः ॥

स भीशुको ह स्पष्टमुवाच स एष प्रसिद्धो जीवलोकः संसाराटव्यां गत्वा सन्नद्यापि हरिरूपस्य गुणेश्वरगारविन्दे ये मधुकरा गुरुभजनासक्ता इत्यर्थः । तेषामनुकूलां पदवीं नावरुन्धे न आप्नोतीत्यन्वयः । तेन श्रीगुरुचरणाश्रयं विना संसाराटव्यां भ्रमयेवेति भावः । कीदृशः देहात्ममानिनामध्वन्यापतितः दुर्गावत् प्रसिद्धदुर्गमार्गं इव सत्त्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानि विभक्तानि यानि कुशलाकुशलविभक्त्याणि तैर्विनिर्मिताभिर्विधिवद्देहावलिभिर्वियोगसंयोगतदुत्थसुखदुःखरूपस्थानादेः संसारेण योऽनुभवस्तस्य । ननु जीवसंसारस्य मायाकृतत्वात्तद्देवीमेव जीवः प्रपद्यतां सैव प्रसन्ना तं बन्धान्मोचयिष्यात् । किं हरिगुरुचरणप्रपत्त्या तत्राह । विष्णोर्वशवर्त्तिन्या मा प्रसिद्धिः । संसारमोचने न तस्याः स्वातन्त्र्यमिति भावः । यदुक्तम् ।

देवी शोषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।

इति गीतायामत्र श्लोकं एवकारेण समुच्चयपदोऽपि निरस्तीकृतः विफलाश्च बहुविप्रतियोगा बहुविप्राश्च ईहाः यथा यस्य सः ॥ १ ॥

यस्याग्नि इति व्याचष्टे । यस्यामुहेति । यथा पुरुषस्य बह्वृच्छाभिगतं धर्मोपयोगि धनं दस्युवां विलुपन्ति तत्तथा इन्द्रियनामानः पड्डेते कर्मणा स्वस्वव्यापारेण दर्शनादिना अजितात्मनो जनस्य धनं विलुपन्तीत्यन्वयः । तत्पदस्य वैयर्थ्याभावात् व्यवहितान्वयः पोटव्यः । धनमेव किमित्यपेक्षायामाह । साक्षादिति । सात्पर्येभ्यश्चरुंकार्थं तद्धर्म्यं भगवत्संवाहमित्यर्थः । सङ्कल्लो मनसः समवसायां व्यवसायः स च बुद्धेर्व्यापारः । यथा कुनाथस्य कृनायकस्य अजितात्मनः अवशीकृतात्मीयलोकस्य वसिष्ठाकार्थस्य चौरा हरन्ति तथा ॥ २ ॥

● गोमायवो यत्रेत्येनञ्चाचष्टे । अगन्तेति । अपहरन्त्येत्यर्थः । अन्वयमात्रा अन्नवस्त्रादिभिस्त्वया त्वयमन्वयं पालया एव भवामिति न्यायमिदं अपहरन्तीत्यस्य कर्मपदं पूर्वोक्तं स्वार्थिकमन्नगुडघृतादिसम्पुटं ज्ञेयम् । अत्र दस्युनां गोमायवोऽनुवर्त्तव्यस्याधिक्यव्यूनत्वाभ्यां भेदो ज्ञेयः ॥ ३ ॥

प्रभृत्वीरुक्तगुल्मगह्वर इत्येतद्व्याचष्टे । यथेति । एष आवसथः आश्रमो यद्यस्मात् कामानां कुरगद इति । यथा हिहृत्तुयंऽपि गन्धो न क्षीयते एवमत्र वासतानामश्राणाद्यात् न कामो गन्धोऽस्तीदन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कठोरदर्शरित्येनञ्चाचष्टे । अत्रेति । अस्मदन्तर्गतं कठोरं यमानः पंडित्यमानां बाहुः पाशां विक्तं यस्य सः । कश्चिच्च गन्धवंपुं प्रपश्यतीत्येतद्व्याचष्टे । कश्चिदिति । परिवर्त्तमानः परावृत्त्या परामुञ्चन् उपरक्तं यन्मनस्तेन न उपपन्नोऽर्थो विक्तं यतस्ते नरलोकं वञ्चकनृपाकिं पश्यन्ति तत्रश्च तदुपासनया चाच्छित्तविचारिकमुपपन्नमिति गन्धवनगर्गमिदं तन्मुपपश्यन्ति । कश्चिच्च गन्धवंपुं प्रपश्यतीत्येतदुपपन्नमर्थान्नरं दर्शयति । आनपादकं मृगतृष्णाजलतत्त्वज्यान् विपयानुपधावति ॥ ५—६ ॥

कश्चित् कश्चिन्नाश्रयोऽमुकप्रदमित्येनञ्चाचष्टे । कश्चिन्नेति ।

पुरीषविशेषमग्नेधिष्ठां तस्य पुरीषस्येव लोहितोऽप्यस्य रजो-
गुणस्य तेन निर्मिता तद्विषया मतिर्यस्य सः । सुमिति पर-
कीयद्रव्यगात्रस्योपलक्षणमादानुभिच्छक्ति तरकेऽनुभिच्छक्ति
इति भावः । शीतादिप्राणार्थमरयये भ्रमन्नप्रिकामेनातरो यथा
उल्लुक्ततुल्यं पिशाचमग्निबुद्ध्या धावति तर्तुमिति भ ॥ ७ ॥

निवासतोपद्रविष्णात्मबुद्धिरित्येतद्व्याचष्टे । अथेति ॥ ८ ॥

भीमच्छक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रश्नः ।

समवेतानुकल्पेन निर्दिश्यतामित्यनेन प्रार्थितोः स चतु-
र्दशोनाध्यायेन उवाचेति सूक्तोक्तिः । बुरत्ययेऽध्वर्या निवेशित
इति यदुक्तं तद्याचष्टे । य एषः प्रसिद्धो वक्षिाथोऽर्थपरः
अर्थेन हेतुभूतेन अध्वनि दुर्गाध्वन्यापतितो भव यथा तथा
अर्थमिति जीवलोकः भगवतो वशवर्त्तिन्या मा हेतुभूतया
दमदानवदशिवतमायां संसाराटव्यां गतः श्रेष्ठः तस्यां
संसाराटव्यामाध्यात्मिकाद्यस्तापास्तेषामुपसामनीरिरेव गुरु-
स्तस्य चरणाश्रयिन्दे ये मधुकराः संवकास्तेषां पदवीं हरि-
भक्तिद्वारा हरिप्रामिरूपामद्यापि नावरुन्धे न प्राप्नो कथम्भूतः
जीवलोकः देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषेणाकल्पितानि
विभक्तानि यानि कुशलाकुशलविभक्त्याणि कर्माणि ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राज्ञाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।

इति श्रीम्लोक्तरीत्या विनिर्मिताभिर्विधिवद्देवमनुष्यांदावलि-
भिर्विधिव्योगसंयोगादयोऽनादिभस्मस्मरन्नुपगच्छन्तं प्रभूतेन
पडिन्द्रियवर्गं दुर्गाध्ववदसुगमे संभाराटव्यन्तर्गते प्रवर्त्त-
मार्गं पतितः पुनः कथम्भूतः स्वदेहानिष्पादितानां कर्मै फल-
कारणानभवो यस्य सः पुनः कथम्भूतः विफलाश्च प्रति-
योगाः बहुविप्राश्च यथा यस्य सः ॥ १ ॥

यस्यामित्यादि व्याचष्टे । ते लोकं प्रसिद्धाः दस्यवः सस्य
अजितात्मनः अत्यन्तचित्तस्य कुशाश्रयं वृद्धेः बह्वृच्छाभि-
गतं धर्मोपयोगि धर्मकारणं यन्किञ्चिदन्नं गच्छेत्तद्यथा बल-
स्पति तथा अजितात्मनः साक्षात्परमपुण्यागधनलक्षणा यः
साक्षात्कर्मः तेन सात्पर्यायं मुक्तौ साध्यं साधनतया ईहा-
हरन्ति तद्धर्म्यं स्वाधमधर्मादनपेते धनं तस्यां भवत्या-
मते पडिन्द्रियनामानः कर्मणा दस्यव एव दर्शनादिभिरु-
प्राप्त्योप भोगस्तेन विवर्त्तन्ति ॥ २ ॥

गोमायवो यत्र हरन्ति स.र्थकमित्येतद्व्याचष्टे । नाम्ना दारा-
दयः कर्मणा नु वृकादयः कन्यस्यैः प्रान्तलक्ष्यस्य ॥ ३ ॥

प्रभृत्वीरुक्तगुल्मगह्वरे कठोरदर्शिनोऽनूपपन्नतः कश्चित्
गन्धवंपुं प्रपश्यतीत्येतद्व्याचष्टे । अनुकस्मरेः प्रसिद्धिं न
दधानि सुदमन्मृगादिवी जानि यस्मिन् यद्यस्मात् योऽपि वशयः
आश्रमः एष कातानां कुरगडो भाजनविशेषः यथा वृत्तमाजनं
कपूरक्षयंऽपि परिमल्लो न क्षीयते एवमत्र वासना गच्छिष्य-
न्वात्र कर्मो गन्धोऽस्तीदन्तीति भावः ॥ ४ ॥

तत्र शृदाश्रमं गतः पतितः संशमनकर्ममाद्य तं पसदा
अनाश्राश्च तर्मेतुजैः शल्लोदिभिश्च कर्त्तारूपकथमानाः शृदाश-
यनेः बहिःपाशः यथाश्रयादिकेषां यस्य स तथा ततोऽपि

रुग्णि नास्यौपम्यया प्रमदयाऽऽरोहमारोपि... रजनीभूता इवासाधुमर्यादो रजस्वला-
 स्तोऽपि देवता अतिरजस्वलमतिर्न विजानाति ॥ १० ॥

विभ्रंशितस्मृतिस्तयैव मरीचितोयप्रायांस्तान्-
 विभ्रंशितस्मृतिस्तयैव मरीचितोयप्रायांस्तान्- ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभिज्ञानपरिभ्रमन् अविद्यया देहगंहादिषु ग्रहममाभिजा-
 तान् अविद्यया कर्मणा कर्मवित्तसया च उपरलोक-
 कर्मणः कर्मणः तत्तुल्यं नरलोकं नरमोग्यं देहगंहादिक-
 म् अभिज्ञानोऽप्यपन्नो न भोक्तुनित्यतामुपगतोऽर्थः स्वरूप-
 कर्मणः तत्तुल्यं तदाप्युपपन्नं भोक्तुनित्यतामुपगतमि-
 त्तं विद्यते अतिस्ये नित्यत्वदृष्टिः अनुपपद्यति प्रपद्यतीति
 इत्यनेन ५ रमथान्तरमाह । तत्र च गन्धर्वनगरं कचिदातपोद-
 क्षिण्ये भान् । गृध्याजलसहयान् विपयान् पानादिबालुपः सन्
 विपयान् ५ ॥ १० ॥

अभिज्ञानागुरुर्योऽमुकप्रहमिष्येत्तद्दशाचष्टे । पुरीषविशेषम-
 र्मणोऽभि सुवर्णवर्णो न जोहवर्णो न रजोगुणो न निर्मिता
 सुवर्णमपि प्रवर्तिता मतिर्यस्य सः सुवर्णमुपादातुमिच्छति
 विद्यतेऽपि पिशाचमग्निकामेन कातरः परवद्य इव उन्मु-
 क्षितः उपधावतापि न क्षयः कथञ्चिल्लुब्धस्तु नाशहेतु-
 रिति ५ ॥ ७ ॥

अभिज्ञानविद्योऽत्येत्तद्दशाचष्टे । निवासादिष्वनेकेषु आत्मनः
 अभिज्ञानविनिवेशो यस्य सः एतस्यां भवाटव्यां परि-
 विष्टमिति ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

शुकदेवजी बोले पहिले अध्याय का खुवासा अर्थ
 है जैसे यह जीवलोक भगवान् ईश्वर विष्णु की ब्रह्म-
 ती भावसे मोहित सुखार्थी अपने देहसे अर्जन किये
 तब तिनका अनभव करनेवाला है उसकी बहुत विष्णो-
 त्वा है देहात्ममानी पुरुषों के मोह करनेवाले जो सर्ववि-
 द्वा तिनसे जो भले खरे मिथकर्म तिनसे प्राप्त जो
 न पढ़ने तिनका जो संगोगवियोगरूप अनादि संसार
 प्रभव का द्वारभूत जो है इन्द्रियों का समूह तिससे
 संसारमार्गमें पड़ा हुआ वह जीव आजपर्यन्त भी
 की नाश करनेवाला जो भीहरि गुरुचरणारविन्द-
 (भक्तों) का मार्ग तिसको नहीं ग्रहण करता है
 इन्द्रिय नामा वाले हैं सो कर्म से चोर हैं ॥ १ ॥

प्रकार दुर्बुद्धिवाले पुरुष का साक्षात्कर्म का उपयोगी
 बहुत कष्टसे प्राप्त हुआ साक्षात् परमपुरुष भगवान्
 अनरूप जो धर्म है तिसको परलोक में कथन कहते
 धर्म के उपयोगी जो धन तिसको बर्शन स्पर्श भ्रमण
 सत्त्व निश्चय इनो से जो ग्रहोंका प्राश्य-

तिसके द्वारा छोटे नायकवाले सार्ध सरीके अजितेन्द्रिय-
 धनको इन्द्रिय चोर सरीके छूटते हैं ॥ २ ॥

श्रीरमी जिस संसार मार्ग में कुटुम्ब के नाम से जो स्त्री
 दुर्बुद्धि के कर्मसे वे केवल भेडिया इयालशरीके माखिक के न
 भी अति लोभी कुटुम्बी के रक्षा करने पर भी उसके देखते
 ही को जैसे भेडिया लेजाता है तैसे धनको हरलेते हैं ॥ ३ ॥

प्रतिवर्ष खोदने परमी बीज जिस में नहीं दग्ध होते हैं
 फिरभी खोते समय में गुल्म तथा बीरुषों से गहनसरी-
 का है जन्मा है तैसेही यह गृहभ्रम कर्मों का खेत है जिस में कि
 भी नष्ट नहीं होते हैं क्योंकि यह घर कामनाओंकी पूरी एक
 ॥ ४ ॥

लेख यह में डांस मच्छर के तुल्य नीच पुरुषों से टीकी
 किन्तु भीर मूषा इत्यादि को से बाहिर के प्राण सरीका धन
 होजाता है कभी इसी मार्गमें धूमता हुआ अविद्या-
 कर्मों से युक्त जो मन तिससे गन्धर्वनगरसरी-
 के उधर इस नरलोक को अपनी अज्ञान दृष्टि होने से सत्य-
 का देवता है- ॥ ५ ॥

तहांपर कभी खाने पीने मैथुनादि विषयोंमें लोभी होकर
 मृगतृष्णा सरीके मूटे विषयों पर दीडता है ॥ ६ ॥

कर्मों से पूर्ण दोषों का स्थान अग्नीका विद्या जो सुवर्ण
 तिसको रजोगुणी बुद्धिसे जैसे अग्नि को चाहनेवाला अग्निया-
 वेताख को पकडता है तैसेही पराये सुवर्ण को ग्रहण करने
 चाहता है ॥ ७ ॥

तदनन्तर कभी निवास स्थान जल धन आदिक अनेक
 उपयोगी पदार्थों में अभिनिवेश करता हुआ इस संसार धनमें
 इधर उधर दीडता है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्यदीपिका ।

कचिच्च वात्योऽपि तेऽत्येत्तद्दशाचष्टे । कचिच्चिति । आरोहमद्भ्य
 तस्मिन्काले यद्रजो रागस्तेन स्वदृष्ट्यावरकेण रजन्यां रात्रौ
 भूता इव । इत्यपाठे रजनीभूतस्तमोमय इवातीव रजसाच्छन्न-
 मतिरत एव रजोव्याप्तचक्षुरिव दिशु स्थिता मर्यादातिक्रमसा-
 च्छिभूता देवता न जानाति ॥ १ ॥

अनुपादेयमेवोपादेयतया गृह्णातीति प्रक्रमसाक्षात्साधुत्तर-
 स्साकचनुत्थेपाद् प्रथमे व्याचष्टे । कचिच्चसकृदिति । कचिदातपो-
 दक्षिणमानित्यत्र मिथ्याविषयेषु क्षण्डत्वमुक्तं निवासतोयेत्यत्र
 तद्वर्जनप्रयास उक्तः अत्र तु बाधितेष्वपि पुनः प्रवृत्तिरुच्यते ।

कचिदुलूकभित्तीस्वनवदतिपरुपरभसाटोपं प्राप्तामपरोक्षं वा रिपुराजकुलनिर्भस्तिनेनात्यथित-
कर्णमूलहृदयः ॥ ११ ॥

स यदा दुग्धपूर्वसुकृतस्तदा कारस्करकाकतुडाद्यपुण्यद्रुमक्षताविषोदपानवदुभयार्थानुन्यगान्-
जीवन्मृतान् स्वयं जीवन्मियमाण उपधावति ॥ १२ ॥

एकदाऽसत्प्रसङ्गात्किञ्चित्कृतमतिव्युदकस्त्रोतःस्वगतनवदुभयतोऽपि दुःखदं पाखण्डमभियति ॥ ३ ॥

यदा तु परबाधयाऽन्ध आत्मने नोपनमति तदा हि पितृपुत्रबहिष्मतः पितृपुत्रान्वा स रुभञ्च-
यति ॥ १४ ॥

कचिदासाद्य दाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदं शोकाग्निना दह्यमानो भृशं निर्वेदमुपगच्छति ॥ १५ ॥

कचित्कालविषमितराजकुलरक्षासाऽपहतः प्रियतमधनासुः प्रमृतक इव विगतजीवक्षणां अस्ते १६

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

इत्यपौनरुक्तस्य अयमेव सकृद्वगतं विषयाणां चैतच्छब्दविषयत्वं
येन पराभिध्यानेन देहाभिनिवेशेन विभ्रंशिता स्मृतिर्यस्य तस्यैव
विभ्रंशिताया स्मृत्या स्मृतिभ्रंशादेवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अहस्यभित्तीस्वनेत्येतद्व्याचष्टे । कचिदुलूकति । अतिपरुषो
रभस उरसाहिस्नेनाटोपः । संभ्रमो यथा भयत्येवं रिपूणां
राजकुलस्य च निर्भस्तिनेनातिव्यथितं कर्णमूलं हृदयं च
यस्य ॥ ११ ॥

अपुण्यद्रुमक्षानित्येतद्व्याचष्टे । स यदेति । कुण्डमुपभुक्तं पूर्व-
सुकृतं येन तदा कारस्करो विपतिर्युस्तत्प्रमुखा येऽपुण्यद्रु-
मास्तथाविधा क्षताश्च विषोदपानाश्च विषकूपास्तत्तुल्यान् दृष्टा-
दृष्टप्रयोजनस्यधनान् ॥ १२ ॥

कचिद्विद्योयाः सरित इत्येतद्व्याचष्टे । एकदा कचिद्वसनां
प्रसङ्गात्किञ्चिन्ना भङ्गिता मतिर्यस्य सः निकरकनदीगर्भपाने
युया सद्यः शिरः स्फुटति पश्चादपि तद्वेदनानुवर्तते एवमिह
परत्र च दुःखदम् ॥ १३ ॥

परस्परं आलषते निरञ्च इत्येतद्व्याचष्टे । यदा स्विति । मन्धोऽसं
नोपनमति नोपतिष्ठति । पितृपुत्राणां बहिः कुशास्तद्वह्नः पितुः
पुत्राणां वा कुशादितृयामात्रमपि येषु पश्यति तान् भक्षयति
बाधत इत्यर्थः पितृपुत्रबहिष्मानिति तु पाठः सुगमः ॥ १४ ॥

आसाद्य दावमित्येतद्व्याचष्टे । कचिदासाद्येति ॥ १५ ॥

क च यक्षैर्दनासुरित्येतद्व्याचष्टे । कचित्कालेन विषमितं प्रति-
कूलतां नीतं यद्राजकुलं तदेव अस्तेनापहृताः प्रियतमधन-
रूपा असतो यस्य विगतानि जीवन्मृतानि हर्षादीनि यस्य
शरीरैस्तत्र इत्यप्यनेनेव व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भरराधवाचार्थकृतभाष्यतन्त्रचन्द्रिका ।

कचिच्च आत्वेत्यादि व्याचष्टे । कचिच्चेति । आत्योपम्यथा चक्र-
वाततुल्याः प्रमदया स्त्रिया यथा आत्मा रजःप्रक्षेपेणाग्नीक-
रोत्येवं रजोगुणोत्कर्षकत्वेनाहतामोदादयस्ती तत्तुल्या प्रमदति
भावः आरोहमद्रुमारोपितः आकृष्टस्मिन् कावे यद्रजो रागस्तेन
कथंभूतेन रजनीभूतेन रात्रिबद्धप्रकाशकेनाकातवर्णेत्यर्थः रजनी-

भूतइवेत्यापि पाठः तत्र तमोमय इत्यर्थः कीदृशे रजनी
रात्रौ भूना इत्यर्थः अतिरजस्रक्षमतिरतीव रजस्रक्षमतिरस
एवासाधुमर्षाद् अतो रजोव्याप्तचक्षुरिव दिक्षु स्थितासादाति-
कमसाक्षीभूता देवता न जानात्यनुपादेयमंधोपादेयतया कति ॥ १७ ॥

प्रकमसाजात्यादुत्तरश्लोकचतुर्थेपादं व्याचष्टे । कचिदिति ।
कचिच्चित्सकृद्वगतं विषयेषु शब्दादिषु चैतच्छब्दं चैतच्छब्दोक्त्या
श्रयत्वं येन तथा भूतोऽपि पराभिध्यानेन देहाभिनिवेशे विभ्रं-
शितास्मृतिर्निभ्रंशिता स्मृतिरात्मविषया यस्य तदेव विभ्रंशित-
स्मृत्या मरीचितोयप्रायान् मरीचितोयतुल्यान् अयमसाध-
रूपत्वेऽपि तत्त्वेनायभासमानान् तानेव विषयानभिधावति ॥ १० ॥

पूर्वाद्धे व्याचष्टे । कचिदुलूकति । उलूकभित्त्याः पूकतीत्ये-
षयोर्ध्वनिवदतिपरुषो रभस उरसाहिस्नेनाटोपः सम्भ्रमः शा-
भवत्येवं रिपूणां राजकुलस्य च निर्भस्तिनेनात्यथितं व्यथितं
मूलं हृदयं च यस्य तथाभूत आत्मे तत्र प्रत्यक्षाप्रिय-
मुलूकस्थानीयं राजकुलं परोक्षाप्रियथाक्यकृतसिद्धीस्थानीयं
कुलं विषक्षितम् ॥ ११ ॥

स इति । यथा दुग्धपूर्वसुकृतः अपूर्णपूर्वसुकृतहीन इति
तथा कारस्करो विपतिर्युः तत्प्रमुखा येऽपुण्यद्रुमाः तथा
क्षताश्च विषोदपाना विषकूपाश्च तत्तुल्यानुभवार्थस्य
यान् दृष्टादृष्टप्रयोजनानुन्यानि द्रवियानि धनानि येषां तादृशानि
द्रवियां कील्येथे दृष्टार्थे च न भवति ते उभयार्थानुभवद्रविया
एव जीवन्मृतान्स्वयंजीवन्नपि म्रियमाणः मृतप्रायः जीवन्मृतः
उपधावति ॥ १२ ॥

कचिद्विद्योयाः सरित इत्येतद्व्याचष्टे । एकदिति । कचि-
द्वसनां वेददेवप्राज्ञाधिदुवकाणां प्रसङ्गात्प्रसङ्गात्किञ्चिन्ना
मतिर्यस्य सः व्युदकस्त्रोतःस्वगतनवन्निकरकनदीपतनव
निर्जलनदीगतं पतितस्य न पिपासाशामकजलक्षाम
शिरःस्फुटनं च सद्यो भवति पश्चादपि तद्वेदनाद्युय एव-
मुभयत इह परलोके च दुःखदं पापगडं पापगडा
यानि प्राप्नोति स्त्री करोति । यद्वा पापवटकुलं प्राप्नोति तत्र
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

परस्परं आलषते निरञ्च इत्येतद्व्याचष्टे । यदेति । यदातुप

कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसस्तद्विस्वप्ननिवृत्तिलक्षणमनुभवति ॥ १७ ॥

कचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनाऽतिभरगिरिमारुह्यमाणोऽशोकव्यसनकर्षितमनाः कण्टकशकंराक्षैः प्रवि-
मन्निव सीदति ॥ १८ ॥

कश्चिच्च द्युःसहेन कायाभ्यन्तरवह्निना गृहीतारः स्वकुटुम्बाय क्रुद्ध्यति ॥ १९ ॥

स एव पुनर्निद्राजगरगृहीतोऽन्धे तमसि मग्नः शून्यारण्ये इव शेते नान्यत्किञ्चन वेद हाववाप-
विद्धः ॥ २० ॥

कदाचिज्जगन्मानदंष्ट्रो दुर्जनदन्दशूकैरलब्धनेद्राक्षणो व्यथितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोऽकूपेऽ-
न्धवत्पतति ॥ २१ ॥

कर्हिं स्म चित्काममधुलवान्विचिन्वन्यदा परदारपरद्रव्याण्यवरुन्धानो राज्ञा स्यामिभिर्वा नितः पत-
त्यपारे निरये ॥ २२ ॥

अथ च तस्मादुभयथापि हि कर्मास्मिन्नात्मनः संसारावपनमुदाहरन्ति ॥ २३ ॥

मुक्तस्ततो यदि पन्थादिश्वक्त उपाच्छिन्नापि तस्मादपि विष्णुमित्र इत्यनवस्थितिः ॥ २४ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।
तत्र तथेह ... मार्गमभि-
याति ॥ १३ ॥

परस्परं चाल्सा ... यदा तु परबाध-
यापि मन्थः मज्ज ... तदा पितृपुत्रसम्बन्धि-
र्बर्हिः कुशान्मन्त्रानु ... पितृन् पुत्रांश्च भक्षयति पीडयती-
त्यर्थः ॥ १४ ॥

आसाद्य दासमित्येनद्रयाचष्टे । प्रियार्थविधरमनुकूलार्थरहि-
तम् ॥ १५ ॥

कच * बध्नेर्हंतासुरित्येनद्रयाचष्टे । कश्चिदिति । कालेन विषमितं
प्रतिकूलतां नीतिं चद्राजकुलं तदेव रक्षस्तेनापहना प्रियतमाः
श्रीनासवः धनात्मकाः असतो यस्य सः विगतानि विनष्टानि
जीवन्मृत्यानि हर्षादीनि यस्य सः प्रमृतक इवास्ते मनेनेव
सुरैर्हन्तस्व इत्यपि व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

कहींपर बचनचक्रसरी की स्त्री जब उसको अपने
अङ्गपर रखलेती है तब तिस समय के कामधंग से मन्थामा
होकर साधु मर्यादा को छोड़कर अत्यन्त बुद्धि के नष्ट
होजाने से सब दिशों की धर्म साक्षी देवता को नहीं
देखता है ॥ ६ ॥

कहींपर एक एक वखत विषयो की अभित्यता जानने पर भी
फिर आपही शरीर अभिमान से मातिके भ्रष्ट होने से उमी
भ्रष्टमति से उन्ही मृगतृष्णा सरिके, विषयोपर दौडता
है ॥ १० ॥

कहींपर किगारी पुष्पु सरिके की कठिन प्रत्यक्ष से अथवा
अप्रत्यक्ष से शत्रुओं को सुनाकर अति सम्भ्रम को प्राप्त करा देने

वाले शत्रु या राजपुरुषों के भस्मना युक्त शत्रुओं । सुनकर
कानों की तथा हृदय की पीडा को भोगता है ॥ ११ ॥

जब उसके पूर्व सुकून सब नष्ट होजात है तब आरस्कर
काकतुगड नाम के कोई खोटे वृक्ष खोटी जना बिये जलके
कुमा जैसे खोटे हैं तैभे इस लोक परलोक दोनों क के
प्रयोजन से रहित धनी जो कि जानही में मर सरी के हृदयके
पास आप भी जीते ही मरा हुआ सरीका जाता है ॥

कोई एक वखत असत्पुरुषों के संग से मोहित मतिहाने
से विना जल की नदी में गिरे सरीका होकर दोनों लो में
दुःखदायक पात्यगड मन में चला जाता है ॥ १३ ॥

जब दूसरे की या काल की बाधा से अपने को
नदी मिलता है तब पिता अथवा पिता के पुत्रों की बस्तु की
इच्छा से उनको पीडा देता है ॥ १४ ॥

कभी जंगल की अग्नि सरी के घरको प्राप्त होकर जिन
कि प्रियवस्तु नहीं है पीछे भी सुख नहीं होना है तिनको
देखकर शोकाग्निसे जलकर बडे दुःख को प्राप्त होता है ॥ १५ ॥

कभी काल के विपरीत होने से कृपित जो राजकुल में
राजस सरीके हाने हैं वे जब इसके अनिप्रिय धनरूप को
हर लेते हैं तब जीवित चेष्टा में रहित मृतक सरीके हो-
रहता है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कश्चिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्ट इत्येनद्रयाचष्टे । कदाचि
प्राप्ते पित्राद्यसद्वेन सदिनि मन्था पूर्व गन्धर्वपुरवन्द्यदुः
दुर्जन-
मुक्तिमिदानीं तन्निमित्तमुखासक्तिरुच्यते इति भवः ॥ १३ ॥

चक्र कश्चिदित्येनद्रयाचष्टे । कश्चिद्गृहाश्रमे याः
मास्तासामिभरोऽतिविस्तारः स एव गिरिस्तमा...
दन्ते गन्तुमिच्छन् ॥ १५ ॥

शरीरस्वामिकृतभावापदीपिका ।

कचिच्च दुःसहेनेति ॥ २० ॥

इत्येतद्व्याचष्टे । स एवेति ॥ २० ॥

कदाचिदिति । मानो गर्भ एव

निद्रायाः स एवेति ॥ २१ ॥

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

इति न चेद किं त्वहमित्येतावन्मात्रमवभासते न तु

कचिच्च दुःसहेनेति ॥ २० ॥

इत्येतद्व्याचष्टे । कदाचिदिति । कचिच्च दुर्जना

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कहिंस्मचित्काममधु-

कश्चिच्च शीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकारम्भेषु कृशानां प्रतिनिवारणोऽकल्पो दुरन्तचिन्तया विषयः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विष्णुनायककवित्तुतसारापदशिनी ।

ज्यसन् तादृशशुक्लकर्माशक्तिस्तेन कर्षितमनाः । एते जगत्प्रतिद्वयं दृष्ट्वा कर्म कुर्वन्ति महं कथं न करोमीति विभ्रुजः । १८ ॥

पदेपदेऽऽयन्तरवह्निनेत्येतद्व्याचष्टे । कश्चिदुःसहेनेति । पृथ्वी-सारः दग्धैर्धैः ॥ १९ ॥

कश्चिन्निगीर्य इत्येतद्व्याचष्टे । स एवेति । अपविष्टः अजने-स्त्वकः ॥ २० ॥

दृष्टः स्म शोते इति व्याचष्टे । कदाचिद्भ्रमेति ॥ २१ ॥

कर्हिस्मच्चिदुद्भ्रुरसामित्येतद्व्याचष्टे । कर्हिस्मच्चिद कामेति ॥ २२ ॥

मथ चेति यस्मादेवं तस्मादुभयथापि पापप्रकारेण पुण्य-प्रकारेण च कर्म अस्मिन् जगति ॥ २३ ॥

तत्रातिकृच्छ्रं प्रतिबन्धमान इत्येतद्व्याचष्टे । मुक्तं हाता बन्धात् तस्मादिदं तन्महाराधैर्दि द्रव्यानिर्धेयं मुक्तः सन् महारात् सम्भोक्तं प्राप्नोति । देवदत्तः अग्न्यः कश्चि-दुत्पदः तन् प्राच्छिद्य मुक्तं तस्मादप्यग्न्य इति न कोऽपि प्रकामं भोक्तुं लभते ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कश्चिच्च गुणधर्मपुरं प्रविष्ट इत्येतद्व्याचष्टे । कदाचिदिति । मनो-रथेन मनोव्यापारेण सङ्कल्पेनोपगतं नित्यं मनसि मत्पित्रादिकम-स्तीत्येवं वर्तमानमित्यग्याभूतं यत् पितृपितामहादिसंस्तु-करं तद्विपरीतमसदपि संस्तुकरमिति मत्वेति शेषः अल्पानि-र्हृषिबन्धुं अल्पवह्निवृत्तिः सुखं यस्मात्प्राभूतम् ॥ १७ ॥

● अथ च कश्चिदकपटकाराच्चिरित्येतद्व्याचष्टे । कश्चिदिति । युवाभमे याः कर्मचोदनास्तासांमतिभरोऽतिविस्तारः स एव गिरि-स्तमारुहणमायः तद्वन्तस्त्रुमुमिच्छन् लोकवसनेन दुष्टैर्लोकिकैः कार्यैः कर्षितं मनो यस्य सः कपटकाराच्चैत्रं प्रविशन् नगमारु-हधुर्यथा सीदति तद्वत्सीदति ॥ १८ ॥

पदेपदेऽऽयन्तरवह्निनेति व्याचष्टे । कश्चिदुःसहेन सोढुम-नाक्येन कायाऽयन्तरकोभाग्निना वृत्तितः अस्माकृतः सारो धैर्यं यस्य सः ॥ १९ ॥

कश्चिन्निगीर्य इत्येतद्व्याचष्टे । स एवेति ॥ २० ॥

दृष्टः स्म शोते कच दग्धैर्धैरित्येतद्व्याचष्टे । कदाचिदिति । मानो गर्भः एव दृष्टा परपीडाकरत्वात् । मन्ना भ्रान्तं दृष्टा यस्य सः मन एव न अग्नी निद्राशय्यां येन त्रिः शब्दो ह्ये दुःखरूपे गते पतति यथाऽङ्कुरेऽग्निः ॥ २१ ॥

कर्हिस्मच्चिदुद्भ्रुरसामित्येतद्व्याचष्टे । कर्हिस्मच्चिदिति । कामो विषयोपमोगस्तेन ये मधुखवाः सुखं वास्तान् विचिन्वन् परदा-डादीन् अवहन्तानः स्त्रीकुशांशुः यद् तस्मात्प्रभिः दाहा वा निहता भवति तदापादे निरधे कारुणादी पतति ॥ २२ ॥

प्रसङ्गात्प्रवृत्तं कर्म संसारहेतुरित्याह । अथेति । अग्नि-ध्वनि प्रवृत्तिर्माणं उभयत्र इह च परं च संसार-कर्म जन्म-चैत्रं कर्मोदाहरति ॥ २३ ॥

तत्रातिकृच्छ्रं प्रतिबन्धमान इत्येतद्व्याचष्टे । मुक्तं हाता बन्धात् मुक्तः कारागृहादितो मुक्तो भवति तर्हि ततः सत्त्वात् देव-दत्तस्तस्माद्विष्णुमित्र उपाच्छिनसि इत्यनवस्थितिर्मे । मत्सौ भोक्तुं लभते इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

कमी मनोरथ से आये हुये पिता पितामहादि को देख-कर मरे हुओं को भी सच्चे आये सरी के माँ पर अल्प सरी का सुख भोगता है ॥ १७ ॥

कमी गृहस्थाभ्रम के कर्मों के विधि के म रूप पर्वत-पर चढ़ने चाहता है तब शौकिक विषयों के इच्छासे दुःखित होकर जैसे कांटे कट्टुओं के जेत में पैर से होते जैसे दुःखित होता है ॥ १८ ॥

कहीं तो अतिकठिन पेटकी धुंधा अग्नि से जे के मह होजाने से अपने कुटुम्ब के मनुष्योंपर कांप करता है ॥ १९ ॥

सो पुरुष मित्राकपी अजगर से पकड खिया जाता तब महानरूप अंधेरे में डूबजाता है शून्य जैसे अरवण जैसे सोता है मुरदा सरीका डारा हुमा कुछ नहीं पता है ॥ २० ॥

कमी मान रूप दान्त के टूटने से दुर्जनकपी सवे नि मित्रा के समय को नहीं पाना है तो दुःखित मनसे हा के खीख होने से सूजे कुमा से महा मोह में पडता है ॥ २१ ॥

कमी कामनाओं के मीठे कणिकाओं को डूहता हुमा प वृशारे की ली वृसरे के धन को खेने चाहता है तब राज के मयवा उसके माखिक के मारने से नरक में जा के पडाता है ॥ २२ ॥

इसी हेतु से पुण्य पाप दोनों प्रकार का कर्म इस संसार में आत्मा के जन्म मरण का हेतु है देव श्रेष्ठ कहते हैं ॥ २३ ॥

उस राजादिबन्धन से यदि छूटता है तो उ की की या धनको देवदत्त जवरदस्त केजाना है उससे उ की विष्णुमित्र खेजाता है इस प्रकार कोई ठीक नहीं सु भोगने का हाता है ॥ २४ ॥

श्रीधरकामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कश्चिच्च शीतानपेत्येतद्व्याचष्टे । कश्चिदिति । शीतानपेत्तमेका माधिदैविकाया वा दद्या दुःखाक्यास्तासाय ॥ २५ ॥

...व्यवहरन् यत्किञ्चिद्वनमत्प... णिकामात्रमप्यपहरन् यत्किञ्चिद्वा विद्वेषमेति
... २६ ॥

...न्यमुष्मिन्निम उपसर्गास्तथा सुखदुःखरागे... अभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्वे
... २७ ॥

...पि देवमायया स्त्रिया भुजलतोपगूढः प्रस्कन् विवेकविज्ञानो यद्विहारगृहारम्भाकुलहृदयस्तदा-
... क्तभूतदुहितृकलत्रभापितावलोकविचेष्टितापहृ हृदय आत्मानमजितात्माऽपारेऽन्धे तमसि प्रहि-
... २८ ॥

...विदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रा परमत्वादिद्विपरार्हापवर्गकालोपलक्षणात्परिवर्तितेन
... हत आब्रह्मतृणस्तम्बादीनां भूतानामनिमिषतो मिषतां वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरं काल-
... युधं साक्षाद्भगवन्तं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाखण्डदेवताः कङ्कगृध्रकवटप्राया आर्यसमयपरिहृताः
... २९ ॥

...पाखण्डभिरात्मवञ्चितैस्तैरुवञ्चितो ब्रह्मकुलं प्रभाषन्तेषां शीलमुपनयनादिश्रौतस्मार्त्तक-
... भगवतो यज्ञपुरुषस्याराधनमेव तदरोचयन्तु कुलं भवेत् मिथुनीभावेऽशुद्धितो यस्य मिथु-
... यथा वानरजातेः ॥ ३० ॥

...पि निरवरोधः स्वैरेण विहरन्नतिरुपणबुद्धिरन्योऽन्यमुखनिरीक्षणानिना प्राग्भ्यः पणैव विस्मृत-
... ३१ ॥

...चिदुमवदैहिकार्थेषु गृहेषु रंस्यन् यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यापयक्षाणः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

...इत्येतद्व्याचष्टे । कचिन्मिथो यत्किञ्चिद्वनं व्यवहर-
... ततोऽपि न्यूनं वा यत्कि-
... २६ ॥

...तवाधोपसर्गैरित्युक्तानुपसर्गात्प्रपञ्च-
... उरुक्कङ्कयित्तवाधादयस्तथा सुख-
... २७ ॥

...पुनरुक्तेऽत्र नानापाठैरतः परम् ।
... तैर्यते ॥

...कापीत्यादिना सिद्धाधलोकनन्यायेनोक्तमर्थमप-
... कमेतद्व्याचष्टे । कापि देवमाययति । प्रस्कन्नमपगतं
... यस्याः स्त्रिया विहारगृहं क्रीडागृहं
... हृदयं यस्य अनेन प्रसज्जतीति व्याख्यातं
... तस्या भाश्रयेऽवसक्ताः संलग्नाः सुता
... च सैव स्त्री तेषां भापितादिभिरपहृतं हृदयं
... प्राक्षपति ॥ २८ ॥

...चिदीश्वर-
... तदेवोपलक्षणां यस्य
... पाठे काखण्डप्रादि-

त्यर्थः रंहसा शीघ्रेण परिवर्तितेन परिभ्रमणेन घयसा बाल्या-
दिकमेण प्रह्लायामभिव्याप्य तृणास्तम्बादीनि भूतानि हरतश्च-
कतः सकाशाद्ब्रह्मस्तहृदयः सन् पाखण्डदेवता आभिमुष्येन धत्त
इत्यन्वयः । अनिमिषतो निमेषमकुर्वतः अप्रमत्तादित्यर्थः । मिषतां
प्रतिकर्तुमशक्तानामित्यर्थः कर्मणि षष्ठ्यः काखण्डकं निजं निर्व-
मायुधं यस्य साङ्केत्येन नृपप्रसासनेन पाखण्डागमेन ॥ २६ ॥

तैर्वञ्चित इत्येतद्व्याचष्टे । पराङ्मुखि । आत्मना वञ्चितैरु-
अधिकं वञ्चितः सन् तेषां प्राशयानां यच्छीलमुपनयनादि
तदरोचयन् शूद्रवतैरेव । निमेषमाचारे अशुद्धितः स्वस्य
शुद्धभावात् यस्य शीलमेव तेषां मिथुनीभावः कुटुम्बभर्या
च व्यापारो नाभिधुनीभावः ॥ ३० ॥

तजानिरासेनेत्येवमिति । तत्रापि निरवरोधः प्रतिबन्ध-
रहितः स्वैरेण स्वैरेणैव । निरवरोधमृत्युकाजः सन् ॥ ३१ ॥
द्रुमेषु रंस्यन्निरीक्षणानिना प्राग्भ्यः पणैव विस्मृत-
मैथुनीभावो भवति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्दीश्वरस्य कृतव्याख्यानस्य अन्तर्गतचन्द्रचन्द्रिका ।

कचिच्च शीतानि... चिच्चेति । शीताद्योऽनेका-
धिदैविकानां भौतिकानां... द्वाः स्वावस्था आधिदैविका
आधिभौतिका आधि... इत्यर्थस्तासां दद्यानां प्रति-

श्रीमदीराराधवाचकनभागधनचन्द्रवन्दिका ।

निर्धारणाय प्रतिक्रियायै अकालगोऽस्मयर्थः प्रतिक्रियां कर्तव्यमयं
अन एव विषयतः दुःखिनः अपारचित्तायुक्त आत्मे ॥ २५ ॥

कचिन्मथ इत्येवञ्चान्त्रे । कदाचित्परस्परं व्यनहरन् यान्क-
। अजनमन्यैः प्रकाशात् कचिन्मथकामात्रं तन्नातिकर्षमात्रं
ततोऽपि म्युने वा यत्किञ्चिदपहरन् विस्तृताद्येन धनलोभिन विद्वेषं
प्राप्नोति ॥ २६ ॥

(१) कचिन्मथोऽपि भागाधन इत्येवञ्चान्त्रे । कचिन्मथोऽपि धने
यस्यात् एव शय्यासनानिषादिभिरुपभोगभोगोपकरणैर्विहीनः
रहितः उपभोगशय्या भोग्योपलक्षकः कचिन्मथ इत्येवञ्चान्त्रे भवति
तदा यावत्प्रतिपक्षधनोऽर्थः अप्राप्तसमीहितः तावत्पर-
स्वादिनेऽप्यर्थाय धनग्रहणो व्यन्यास्यतेऽस्तिः केनापि परस्परानोपायेन
तदीयं धनं ग्रहीतव्यामिति निश्चययुक्तः ततः परधनादिग्रह-
णाद्योगादपमानादीनि प्राप्नोति ॥ २७ ॥

अन्योऽप्यवित्तं व्याचष्ट । एवं परस्परं । अन्वयः भाषावन्ध-
नस्य धनस्य व्यतिषेङ्गा व्यत्यासेन निषङ्गाकृद्मूलं यत्रैतं तदनुबन्धो-
ऽप्रियकारिषादिरूपश्च यस्यैवम्भूतोऽपि पूर्वजन्मजातौ जित्यभि-
मानप्रयुक्तया पूर्ववासनया मिय उद्भवत् । अथवा कृपायांस्ना-
नेष वैरविषयानेवोद्भवति । वैरविषयैः साजात्याभिमानेन विधा-
हादिक्रिया सम्बन्धातीत्यर्थः ॥ २८ ॥

एतस्मिन् संसारात्पश्येत्समुक्तविधेर्नाविधेः क्लेशरूपसर्ग-
बंध्यमागोः सुखदुःखरागद्वेषादिभिश्च वितते विस्तृतेऽनन्तकृ-
शोपसर्गयुक्त इत्यर्थः आपन्नं आपदं प्राप्तस्तत्र यो या विपन्नः
विपत्तिं प्राप्तः मृत इति यावत्तं तं विपन्नं विपन्नदिरूपं विमुक्त्य
जाते जाते पुत्रादिरूपमुपादायात्मीयाभिमतिं कृत्वा पुनर्जात-
विपत्तौ शाचन् तेन मुह्यन्स्वयन्प्रकृद्न् तत्र शोको मानसी
व्यथा केना वाचिकी देव्यांकिरूपा प्ररोदः कायिका अश्रुविमो-
क्षनादिरूपा जातान्पुनरन्यस्य जनने संहस्यन् हाहादिभिरुच्चैर्नि-
कुर्वन् विष्यत् जातार्दानागागामिदुःखसम्भावनानिमित्तप्रति-
कूलज्ञानप्रयुक्तः कदाचिज्जातादीनां गुणान् गायन्मुह्यमान-
सदं मोहं प्राप्तस्तेन साधुना कर्मणा वर्जितः नह्यमान
इति पाठे बध्यमानः अद्यापि जीवसमूहः आरब्ध उपक्रान्तयोगः
संसाराध्वनः पार इतोऽस्मात्संसाध्वनः सकाशात्तदध्वनः पारं-
प्रति नैवावसन्ते नायानि न प्राप्नोतीत्यर्थः किं तदध्वनः पार
यमनित्वावसन्ते तत्राह । यदिदे योगानुशासनं नाम योगान-
शासनमिति प्रसिद्धं तत्संसाराध्वनः पारमुपदिशन्ति तत्त्वविद-
इति शेषः योगस्याध्यात्मयोगकर्मयोगानुगृहीतभगवत्प्राक्तियोगस्या-
नुशासनं विविच्य ज्ञानं शिष्येणां वा तदनुष्ठानमिति यावत्तदेव
संसाराध्वनः पारमित्यर्थः ॥ २९ ॥

मन्त्रिभ्यो निर्जितेति श्लोकं व्याचष्टे । न वा इति । उपशम एव
शीलं वेधामुपरतः निगृहीतः आरभ्य मनो वैरुने मुनयो मननशीला
न्यस्तदगडाः निवृत्तभूतद्रोहाः सर्वसत्सुहृदः सन्त इत्यर्थः यच्छ-
न्तमं निरतिशयसुखरूपं परमात्मप्रत्युपायं योगानुशासनमुप-

(१) अत्रत्यं मूलं तु श्रीधरीशपा कमेव पञ्चत्रिंशत्श्लोकान-
न्तरमेकोनचत्वारिंशत्पर्यन्तमिति । इति परमार्थविश्लेषकानि-

तिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति तच्छन्तमं निर्जितविवेकैः प्रामाण्यविधनः
अनिर्जितान्तःकरणा राजवेयो नैवावकम्भन्ते न प्रवृत्ति नैव
च व्रजन्ति उपायानुष्ठानपूर्वकमुपेयं न यास्ति किमिदं बुद्धिर्वा
ममेत्यभिमानेनैव प्रकृतवैरानुबन्धाः मूढे सुखे चैव केयं
ममाभिमानविषयभूता तत्राह । यां पृथिवीं विमुक्त्य कमुपसंहृता
इत्यर्थः सिंहावलोकन्यायिन शोषोपसर्गित्यत्राभिप्रेतमुक्तं नैवाध्या-
येमाह । अध्वनीति । अस्मिन्नध्वनि संसाराध्वनि इत्येवञ्चान्त्रेः
उपसर्गो इत्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रसज्जतीत्येवञ्चान्त्रे । कापीति । स्त्रीविषया देवताया अम-
वन्मायया कर्त्या भुजङ्गताभ्यामुपगूढः आत्किञ्चित्स्वकं गर्तं
विषेकात्मविज्ञानं यस्य । यद्वा । विषेका देहविलक्षणविषेकः
विज्ञानं भगवदुपासनात्मकं तद्विहितः यस्याः स्त्रियविहारगूढं
कीडागूढं तदारम्भे आकुलं हृदयं यस्य तस्मिन्ममे वनिता-
विहारगूढं आसक्ताः प्रसक्ताः सुनाद्यस्तेषां भाषिणोऽभिरपहृते
हृदयं यस्य अत एवाजितेन्द्रियः अन्धे तमसि दुःखे न च आत्मानं
प्रद्विष्टोति प्रद्विष्टोति ॥ ३१ ॥

पूर्वादे व्याख्यातमथोत्तरार्धे व्याचष्टे । कदाचित् । परमा-
गुरादिः परार्थोऽपवर्गोऽन्तः स एवोपलक्ष्यो वा काञ्चो-
पलक्ष्यादिति पाठे तु पारमायवादिपरार्थोपवर्गोऽपि कालस्थो-
पलक्ष्यामुपलक्ष्येन इत्युपलक्ष्यं स्वरूपं तस्मादित्येव देहसा
शीघ्रेण परिवर्तितेन परिध्रमयेन वयसा वाल्यादिकर्म प्रह्ला-
द्यामभिव्याप्य तृणस्तम्यादिभूतानां काल्यमानानां अदिक्रमेण
गवयमानायुषामित्यर्थः मियतां पश्यतामनिमित्ततः निन्दमकुर्वन्त
अप्रमत्तादिति वा हरतः आयुर्वान् द्वितीयागतस्य शेषे अनि-
मित्ततः अकाल्यमानाच्छिष्योश्चक्रात् विप्रस्तहृदो भ्रामा-
शङ्कमान इति यावत् अमरन्वाय पास्वण्डदेवताः साङ्ख्येनाभि-
मुख्येन धत्ते किं कृत्वा कालचक्रं निजं स्वीयमायुषं यस्मिन्
साङ्ख्यज्ञानवन्तं यज्ञपुरुषमनाहत्य पास्वण्डदेवताः कथम्भूताः इ-
गृध्रवक्त्रायाः विश्वसन्त्याऽपि वक्ष्यन्त्यः आर्याणां वैदिकी
समयात्सिद्धान्ताद्वाहः कृताः साङ्ख्येनैत्यनेन पास्वण्डदेवता-
धने पास्वण्डसङ्केतनिबन्धनं न तु वैधर्म्ययुक्तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमन्निजयध्वजनाथकृतपदवचनावली ।
कचिन्मथोऽपि भागाधन इत्येवञ्चान्त्रे । कचिन्मथोऽपि धने
कचिन्मथोऽपि भागाधन इत्येवञ्चान्त्रे । कचिन्मथोऽपि धने
विपत्तिकः धर्मिकः ॥ २६ ॥

(१) कचिन्मथोऽपि भागाधन इत्येवञ्चान्त्रे । कचिन्मथोऽपि धने
अन्योऽप्यवित्तं व्याचष्टे । एवं वित्तं ॥ २८ ॥
यत आरब्धो नरलोकात्सार्थस्तर्मोऽध्वरमध्वनः पापदि-
शन्ति विद्वान्तः ॥ २९ ॥

के न गच्छन्तीति तत्राह । यदिदमिति । योगमनु स्तीति
योगानुशासनं भनद्वयं शन्तमं सुखममुपशमशाखा मुनवः
उपतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥ ३० ॥

प्रसज्जतीत्येवञ्चान्त्रे । कापी देवमाययेति । प्रसक्तोऽपि
ज्ञानः तद्विधेकविज्ञानस्तस्याः स्त्रियाः विहागर्थे गृहीतमाह
(१) श्रीधरीशपाव्याख्यानधर्मद्विषयविद्वेषापि तद्विषयो

...जतीर्यकृतपदस्तावधी ।
 सु... कोर्विच्छेदितैश्चापहृतं हृदयं यस्य
 स... तमसि प्रदियोति गमयति "हि गतो"
 इति च । ३१ ।
 कदाचिद्विचरिष्यत इत्येतद्व्याख्यानि । कदाचिदिति ।
 कदाचित्कदाचिदयामीश्वरस्य चक्रादिप्रस्तहृदयस्तमी-
 प्रारम्भात् पाञ्चरत्नदेवताः साकल्येनाभिषत्ते भजनीत्यन्वयः
 परमात्म... उपलक्ष्यनेनेति । तथोक्तम् । तेन
 परिश्रमेण विभ्रमयेन म्रियतां जीवानां वयः आयुलक्ष्यं
 इत्येतद्व्याख्यानि परमाणुकाल आदिर्यस्य स तथा द्विप-
 र्णवत्काल इत्यर्थः यस्य स तथा केषां म्रियतामाप्रदस्तम्भा-
 दिति । तत्राह । तत्रैवमुपक्रम्य वर्तमानानां कालचक्रं
 भिज्जायुधं ... तथा तम् ॥ ३२ ॥

अमस्मीषगोश्यामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

...या शुद्धिस्तदकरणादित्यर्थः ॥ ३०-३२ ॥

श्रीमद्भागवतस्य चक्रवर्तिनकृतसारायं दर्शिनी ।

...तेत्येतद्व्याचष्टे । कचिच्च शीतेति । दद्यानां
 ... ॥ २५ ॥

...इत्येतद्व्याचष्टे । कचिन्मिथ इति । यत्किञ्चिदपि
 ... वा काकिष्णिका विशति-
 ... यत्किञ्चित्ततोऽपि न्यूनं च अन्येऽप्योऽपहरत्
 ... ॥ २६ ॥

...इत्येतद्व्याचष्टे । अथ्वन्यमुस्मिन्निति
 ... ॥ २७ ॥

...इति च । कापीति । देवमाया रूपया स्त्रिया
 ... सुत
 ... आकुञ्जद्वयो भवेत्तस्या एव आभ-
 ... सुता दुहितरश्च कञ्चन तत्सुतवत् । सा च
 ... इदं यस्य सः ॥ २८ ॥

...इत्येतद्व्याचष्टे । कदाचिदी-
 ... परिश्रमस्तहृदयः पाञ्चरत्नदेवताः साकल्येन
 ... उपास्यतया व्याचष्टे इत्य-
 ... इति च । कापीति । देवमाया रूपया स्त्रिया
 ... सुत
 ... आकुञ्जद्वयो भवेत्तस्या एव आभ-
 ... सुता दुहितरश्च कञ्चन तत्सुतवत् । सा च
 ... इदं यस्य सः ॥ २८ ॥

...इत्येतद्व्याचष्टे । यद्वा त्विति । आत्मनैव चञ्चितः अक-
 ... तैरुच्यञ्चितः कल्पितकिञ्चिन्मात्रापर्या-

...सामिषेण धनाद्यपहृत्य स्वगत्याभिः सारितः निगमोकाचार-
 मध्ये वा अशुद्धिरुच्यते तथैव यस्य मिथुनीभावः विधवाया ॥
 ...स्यकथवाया वा मूर्खादिप्रदानेन परिश्रयः ॥ ३० ॥

तज्जातिरासेनेत्येतद्व्याचष्टे । तत्रापि निरवरोधः धर्ममर्थात् ॥
 ...मिदनवद्व्यमानः विस्मृतमृत्युकाष्ठः सद् विहरत् मरति ॥ ३१ ॥
 ...दुमेषु रंस्यञ्चिदिति व्याचष्टे । कचिद्द्रुमेति । रंस्यद् रममाद्यः
 ...व्यवायव्यः स्त्रीसङ्गच्छोत्सवः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कचिच्च शीतातपेत्येतद्व्याचष्टे । कचिच्छेति । शीतादीनामने-
 कानामभिदैविकभौतिकानामात्मीयानां दद्यानां दुःखावस्था-
 नाम ॥ २५ ॥

कचिच्च मिथ इत्येतद्व्याचष्टे । कचिन्मिथः यत्किञ्चिद्धनं
 ... वित्तशाठ्यात् धनलोभात् काकिष्णिकामात्रं
 ... यतोऽपि न्यूनं वा यत्किञ्चिदपहरत् विद्वे-
 ... ॥ २६ ॥

कचिच्च अथ्वन्यमुस्मिन्निति व्याचष्टे । अथ्वन्यमुस्मिन्निति
 ... प्रपञ्च-
 ... इति च । कापीति । देवमाया रूपया स्त्रिया
 ... सुत
 ... आकुञ्जद्वयो भवेत्तस्या एव आभ-
 ... सुता दुहितरश्च कञ्चन तत्सुतवत् । सा च
 ... इदं यस्य सः ॥ २८ ॥

प्रसज्जतीर्येतद्व्याचष्टे । कापीति । देवमाया रूपया स्त्रिया
 ... सुत
 ... आकुञ्जद्वयो भवेत्तस्या एव आभ-
 ... सुता दुहितरश्च कञ्चन तत्सुतवत् । सा च
 ... इदं यस्य सः ॥ २८ ॥

कचिःकदाचिद्विचरिष्यतस्मिन्नित्येतद्व्याचष्टे । कदाचिदिति ।
 परमायवादिद्विपरार्जापवर्गात् परमायवादिद्विपरार्जान्तात् काको-
 पवर्णात् काञ्चनरूपात् रंहसा शीघ्रेण परिवर्तितेन परि-
 भ्रमयेन वयसा वात्यादिक्रमेण आग्रहण्युत्तम्भादीनामित्यायाः
 पञ्चः कर्मणि आग्रहण्युत्तम्भादीनि भूतानि हरतः संहरतः
 विष्णोश्चक्रादिप्रस्तहृदयः साकल्यमनादयः पाञ्चरत्नदेवताः
 साकल्येन पाञ्चरत्नदेवताः साकल्येन पाञ्चरत्नदेवताः अनिमिषतः निभे-
 पमकुर्वतः अप्रमत्तात् प्रमत्तात् प्रमत्तात् प्रतिकर्तुमशक्यनाम
 कथमभूताः कदादिप्रमत्तात् प्रमत्तात् प्रमत्तात् वैदिकानां समया-
 रिसिद्धान्तात्पर्यतः ॥ २९ ॥

तेष्वञ्चित इत्येतद्व्याचष्टे । अथ्वन्यमुस्मिन्निति व्याचष्टे । अथ्वन्यमुस्मिन्निति
 ... चञ्चितः खेच्छा-
 ... चारेण नरकाईः कृतः ... चञ्चितः सद् प्रसङ्गं
 ... समावसंस्तेषां प्रादुर्भावः ... चञ्चितः सद् प्रसङ्गं
 ... नुष्ठानेन यत्पुरुषापरिचर्यते ... चञ्चितः सद् प्रसङ्गं
 ... माचारे अशुद्धिनः ... चञ्चितः सद् प्रसङ्गं
 ... मिथुनीभावः कुटुम्ब ... चञ्चितः सद् प्रसङ्गं
 ... तः नाग्निहोत्रादि ॥ ३० ॥

तज्जातिरासेनेत्येतद्व्याचष्टे । तत्रापि शूद्र-
 ... इति च । निरवरोधः निरकुञ्च इत्यर्थः

एवमध्वन्यवरुन्धानो दृत्युगजभयात्तमसि गिरिकन्दरप्राये ॥ ३३ ॥

कचिच्छीतवातायने रुदैविकभौतिकात्मीयानां दुःखानां प्रतिनिवारणोऽकल्पो दुरन्ता ॥ ३४ ॥

कचिन्मिथो व्यवहरन्यत्किञ्चिद्धनमुपयाति वित्तशाठ्येन ॥ ३५ ॥

कचिच्छीणधनः शय्यासनाशानायुपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतादानेऽपि तमसि-
स्ततस्ततोऽवमानादीनि जनादभिलभते ॥ ३६ ॥

एवं वित्तव्यतिषङ्गविवृद्धवैशानुबन्धोऽपि पूर्णवासनया मिथ उद्वहत्यथापवहति ॥ ३७ ॥

एतस्मिन्संसारध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधित आपन्नविपन्नो यत्र यस्तमुहवावेतरस्त विदुष्य
जातंजातमुपादाय शोचन्मुह्यन्विभ्यद्विदन्क्रन्दन्संहृष्यन्गायन्नुद्यमानः साधुवर्जितो नैवाऽपि
यत आरब्ध एष नरलोकसार्थोऽयमध्वनः पारमुपदिशन्ति ॥ ३८ ॥

यदिदं योगानुशासनं न वा एतद्वरुन्धते यन्व्यस्तदण्डा मुनय उपशमशीला उपशामानः
समवगच्छन्ति ॥ ३९ ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरप्रसादशास्त्रप्रदीपः ।

कीरेण खेच्छीया विद्वत् विस्मृतः कालावधिरायुषोऽथसानं
येन स वास्ते ॥ ३० ॥

दुःखेषु संश्लिष्टेन ह्यथाचष्टे । कचिद्दुःखमवहति । व्यवाये मैथुने
शयः उत्सवो वद्व-सः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

कहीं पर शीन पवन आदि अनेक आधिदैविक आधिभौ-
निक आदि अपनी दशाओं के निवारण में असमर्थ होकर
बुद्धी भारी चिन्ता से लिप्त होरहता है ॥ २५ ॥

कभी-भापस में व्यवहार करने में अथवा और से कौडी-
मात्रमी धन किन्ती से हरता है तो धनकी शठता से अथवा
और किन्ती बातसे धैरको प्राप्त होजाता है ॥ २६ ॥

इस मार्गमें ये सब उपद्रव हैं जिसे कि सुख दुःख रागद्वेष
मान प्रभिमान प्रमाद उन्माद मोह लोभ मात्सर्य
ईश्यां अमान क्षुधा प्यास मनके दुःखशरीरके दुःख जन्म बुढ़ाई
मरण आदिक ॥ २७ ॥

कहींपर देव की माया स्त्री भुञ्जारूप रत्न से लिपटा
दुःख विवेक विद्वान से नष्ट होजाता है जिस स्त्री के विहार-
घरके बनाने में इसका हृदय बाहुल्य होजाता है फिर उस
के आश्रय में खगे जो पुत्र पुत्री पुत्रवधु इनके भाषण अन-
लोकन वेदाओंसे उसका हृदय दूषित होजाता है तब मन-
के न जीने, से आपको संस्क में होजाता है ॥ २८ ॥

कभी ईश्वर भगवाद् विष्णुका चरनाङ्ग से लेकर लिप-
राधे पर्यन्तरूप का क चक्रे अर्थात् काले नृसंपर्यन्त सबकी
आयु को वाक्यादि प्रवचनानों से काले काला सर्वदा धूमने

वाका सब के देखते ही हर खेने वाका जो काब ति के डरसे
हृदय के कांपने से काबचक को अपने आयुष्य के जाने वाले
उन्हा भगवान् ईश्वर यज्ञपुरुष को अनादर के कर्क
गृध्रवकवट के तुल्य जो पालकहृदयना तिण्डोको जो कि
उत्तम मार्गसे परित्यक्त है तिनको संकून के प्रणयो के जाने
जगता है ॥ २६ ॥

जब उन पालकियों को आप धन नहीं दे सकता और
नष्ट फिर इसको भुञ्जाकर कुछ नहीं देते हैं तब
के समूह में वास करता है तब उनका जो
यज्ञोपवीतादि श्रौतस्मर्त कर्म का अनुष्ठान भगवाद्
का आराधन तिससबको जप्त अच्छा नहीं मानता है तब
का भजता है जिनका कि स्वयं अशुद्ध होने के वेद में
अधिकार नहीं है केवल स्त्री पुरुष के साथ मैथुन और
वानरजाति के तुल्य कुटम्बका पोषणमात्र होता है ॥ ३१ ॥

तहाँपर भी अपनी इच्छासे विहारकरने में अतिशुद्ध
नेसे आपसमें स्त्रीपुत्रादिको के मुकदेअनेमें कुत्सित भोगोंमें
को भूखजाता है ॥ ३२ ॥

कभी वृक्ष सरीके इस लोकके भोगोंमें रमण कर
जैसे बन्दर होवे तैमे स्त्री पुत्रोंपर प्रेम करके मैथुन के
समयको बिताता है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

कचिन्मार्गादित्येतद्वाचष्टे । एवमध्वनि गुरुदुःखाद्य-
न्धानो गिरिकन्दरप्राये तमसि रोमाघापदि पतनीति वेदः ॥ ३३ ॥
कचिच्छीतवातायनेरवादिपर्येस्मादधिकोक्तः । रोमाघापदि पतनीतिः
सर्व शीतादिभिः श्लिष्यजास्त इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यदा दिग्भजयिनो यच्चिनो ये वै राजर्षयः किन्तु परं मृषे क्षयीरन्नस्यामेव ममेषमिति
कृतवैराग्यं न्वा यां विसृज्य स्वयमुपसंहताः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भारवामिष्ठतभावाथदीपिका ।

तदर्थं किं श्लोकमप्यायेनोक्तमर्थे यथास्थानमपक्रुष्य स्वाववाय
कर्मभ्रमं यितुं पूर्वोक्तमेवानुव्रजति । कच्चिन्मिथ इति ।
यथास्थानं कश्चिच्छिष्टात्किञ्चिन्नमुपयानि ॥ ३५ ॥
यथास्थानं शिष्याधनस्त्विति व्याचष्टे । कच्चिच्छिष्याधन इति ।
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३६ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३७ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३८ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३९ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ४० ॥

यदि वसंतानो नरलोकसार्यं नरशरीरजीवसमूहमुपवाती-
त्येवमुपरि गतोऽपि लोकान्तरेषु विद्यमानो देवादिममूहोऽपि
संसाराध्यव्यटतीत्यर्थः तथाचोक्तं "ते तं भुक्त्वा जगलोकं
विद्यात् क्षीणे पुण्ये मृग्युक्तं विशन्ति" इति ॥ ३६-४१ ॥

श्रीमद्भिजयभ्यजतीयंकृतपदरत्नावली ।

(१) तैर्विजित इत्येतद्व्याचष्टे । यदा तु नामिति । यत्पुरुषाराधनं
तेषां क्षीणं यत्तद्विषयम् अपत्यं मन्वानः अनिगमपरिशुद्धं वेद-
शुद्धिगहिनं यस्य गूढकुलस्य मिथुनीभावः कुटुम्बभरणां नाभ-
विंति । निरवरोधः भाषांगहितः अनिवारण इति वा ॥ ३३ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३४ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३५ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३६ ॥
(२) वाधीपस्यारिभ्योऽप्युक्तमप्युक्तम् । मुक्त्वा मिति ॥ ३७ ॥

श्रीमद्भारवामिष्ठतभावाथदीपिका ।
यदा दिग्भजयिनो यच्चिनो ये वै राजर्षयः किन्तु परं मृषे क्षयीरन्नस्यामेव ममेषमिति
कृतवैराग्यं न्वा यां विसृज्य स्वयमुपसंहताः ॥ ४० ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३५ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३६ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३७ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३८ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३९ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिजयभ्यजतीयंकृतपदरत्नावली ।
गिरिकन्दप्रभाये तमसि रोगाद्या यदि अपत्यं मृग्युक्तमवा-
हलीतुस्यप्राचीनकर्मावशम्य स्थितो भवतीति श्लोः ॥ ३३-४५ ॥

श्रीमद्भिजयभ्यजतीयंकृतपदरत्नावली ।

यदि वसंतानो नरलोकसार्यं नरशरीरजीवसमूहमुपवाती-
त्येवमुपरि गतोऽपि लोकान्तरेषु विद्यमानो देवादिममूहोऽपि
संसाराध्यव्यटतीत्यर्थः तथाचोक्तं "ते तं भुक्त्वा जगलोकं
विद्यात् क्षीणे पुण्ये मृग्युक्तं विशन्ति" इति ॥ ३६-४१ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३५ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३६ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३७ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३८ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ३९ ॥
यथास्थानं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादानं स्त्रीकारे
निश्चितमिति ॥ ४० ॥

(१) अप्रापि श्रीमद्भारवामिष्ठतभावाथदीपिका ।
(२) अप्रत्यापि श्रीमद्भारवामिष्ठतभावाथदीपिका ।

कर्मबल्लामवलम्ब्य तत आपदः कथञ्चिन्नरकाद्विमुक्तः पुनरप्येवं संसाराध्वनि वर्तमानो नरलोक-
सार्थमुपयाति एवमुपरि गतोऽपि ॥ ४१ ॥

॥ तस्येदमुपगायन्ति ॥

आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसाऽपि महात्मनः ।

नानुवर्त्माहति नृपो मक्षिकेव गरुत्मतः ॥ ४२ ॥

यो दुस्त्यजान् दारसुतान् सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः ।

जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलात्सः ॥ ४३ ॥

यो दुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान् प्रार्थ्यां श्रियं भुरवरैः सद्यानलोकाम् ।

नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विद्विसेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विष्णुनायककविसंस्कृतसारार्थदीपिका ।

पृथिव्यां शयीन् कीदृशां ममेयमिति कृतो धैरानुभवो मया
तस्याम इमां विमुञ्च्य स्वयमेव संहृताः सन्तः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्तेः कृतसिद्धांतप्रदीपः ।

कश्चित्प्रसीदादिरयेन व्याचष्टे । एवमध्वनीति असमर्थः ॥ ३३ ॥
॥ ३४ ॥

यदिकञ्चिन्नमुपयाति परेऽप्य इति शेषः ॥ ३५ ॥

कश्चित्कश्चित्कश्चित् इत्येतद्व्याचष्टे । कश्चित्कश्चित् इति ।
अप्रतिलब्धमप्राप्तं यमनोरथेनोपगतं चाच्छिन्नं तस्यादाने सप्रवा-
दने ॥ ३६ ॥

अप्योऽन्यविस्तयतिवक्त्रेऽयेनद्व्याचष्टे । एवं विंसेति । तथापि
वित्तमुद्रयति गृह्णाति अपवहति अर्पयति ॥ ३७ ॥

अध्वन्यमुष्मिन्दिवादि व्याचष्टे । एतस्मिन्प्रति । आपञ्चिपञ्चः
अपदस्तो मृतो वा गस्तामतरः विमुञ्च्य जातं जातं पुत्रादिकमु-
पादाय नष्टवानः चप्यमानः यतः ब्रह्मणो भगवतः सत्काशात्परध्वः
संसाराध्वा तमध्वनः पारमर्थाभूतं संसारहेतुं भगवन् साधुव-
र्जिनः साधुजनभिन्नः एव निश्चयनशीलसमूहकपः नरलोकसाथः
गैवावसेन नैव प्राप्नोति इत्युपदिशति तद्व्याचष्टे ॥ ३८ ॥

योगानुशासनं भगवत्प्राप्तिस्तद्व्यनभूतज्ञानमत्तयाद्युपदेशमपि
न गृह्णातीत्याह । यदिति । यत् यत् ब्रह्मणो भगवतः ॥ ३९ ॥

मनस्त्रिन इत्यादि व्याचष्टे । यो मीति ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार से इस प्रवृत्तिमें मैं दुःखों को भोगता
हुमा परंतु कन्दरा सरी के संसार में पडकर मृत्युकी दार्शी
से डरता रहता है ॥ ३३ ॥

कहींपर शीतपवन आदि कनेव वैयिक मीतिक अध्या-
त्मिक दुःखों के निवारण में कनेव डीमे से दुःखित होकर
रहता है ॥ ३४ ॥

कहींपर आपस में व्यवहार करने में कुछ धन का प्राप्त
होना है सोभी धन की वञ्चना करने से ॥ ३५ ॥

कभी धन के लुप होजाने से शयन प्रासन भोजन आदि
भोगों से हीन होना है तब जबतक मनोरथ नहीं मिलता है
तबतक उस के यत्न में बुद्धि रखना है तब तहां तहां
मनुष्यों से अपमानादिकों को प्राप्त होना है ॥ ३६ ॥

इस प्रकार धन के बदले बदले में वैर के बदले से भी
फिरभी पूर्व की वासना से विवाहादि सम्बन्ध करता है
फिर कभी छोडताभी है ॥ ३७ ॥

इस संसार मार्गमें नाताप्रकार के क्लेशों विषयों से
बाधित होने से जो जहां मर या दुःखीहो निम्नको छोडकर
पेदा होनेवाले कां लेकर शोचता हुआ मोहित होताहुआ
डरता हुआ विवाद करता हुआ रोता हुआ हर्षित होता हुआ
गाता हुआ बंधाहुआ सन्पुरुष से वर्जित ऐसा यह नरलोक
समूह जन से आरम्भ हुआ है तब से अभीतक उधर कां
नहीं लौटा है कि जिस परमात्मा का संसार का पार कह-
तेहैं ॥ ३८ ॥

जो योग भक्तियोगगम्य जिस को सन्यासी मुनि शास्त्र-
स्वभाव निवृत्तमानवाले जाते हैं तिस को नहीं प्राप्त हो-
ताहै ॥ ३९ ॥

जोभी घडे दिग्गजों को जीतनेवाले राजर्षि वेभी इसी
पृथिवी में मरी ऐसा वैरफर के त्रय काल के मारे संभ्रान
में सांजाता है पृथिवी का छोडजातेहै परन्तु उसपद को नहींजा
सकते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतसावार्थदीपिका ।

प्रगजनीत्यादिगिरिकन्दर इत्यन्तमपकृत्य व्याचष्टे । कर्मबल्लामिति ।
एवमुपरि स्वर्गं गतोऽपि नरलोकसार्थमेवोपयाति ॥ ४१ ॥

तदेवं मरनेति व्याख्याय नारिनसंग्रहद्विकीकानाह । तस्यैह
कर्म बल्लामेवमुपगायन्ति आर्षभस्य अध्वन्यपुत्रस्य अप्यो नृपोऽध्वन्य-
नाहंति धर्मं नुगम्युं न शक्नोति ॥ ४२ ॥

श्रीमद्भागवतम् । य इति । सुहृद्राज्ययोर्द्वैक्यम् । यो दुस्त्य-
 जात्यान्मोक्षोऽस्ति जहौ तस्वार्थमस्येति सम्बन्धः दुस्त्य-
 जत्वे हेतुः इति स्पृशो मनोवान् त्यागे हेतुः उत्तमश्लोके
 बाह्यत्वात् ॥ ४३ ॥

नश्यत् विद्ययात्मानो न चित्रमित्याह । य एवं भूतोऽनौ
 नृपः स चित्रमिति चिन्तयति यत्तद्विचित्रं सदावश्लोकां भर-
 तस्य इति यथा मन्वन्वमश्लोकां यस्या इति परिजनाव-
 श्लोकः भ्रियामुपचर्यते यतो मधुच्छिपः सेवायामनुरक्तं मनो
 येषां तेषां महतामभवां मोक्षोऽपि फल्गुस्तुच्छ एव ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पाण्डुरूपमवधूतवशो दयाकथाय तन्माहात्म्यप्रतिपाद-
 काद् श्लोकानवतारयति । तस्येवं माहात्म्यमार्थमस्य श्रुतम-
 पुत्रस्य महात्मनो महानुभावस्य राजपेक्षं मार्गं मनसाप्यनु-
 भवत्सर्वमग्नौ नृपो नाहति यथा गरुडस्य गतिं मक्षिके-
 त्वर्थः ॥ ४२ ॥

तत्रैव हेतुमाह । स भार्गवो राजर्षिः स्वार्थिनः स्ववशः
 मनोवान्त एव दुस्त्यजान् दुःखेनापि त्यक्तमशक्यान् पुत्रान्
 सुहृद्राज्ययोर्द्वैक्यं युवैव सम्मन्वतिष्ठामिन् जहावत्याक्षीत्
 त्यागे हेतुमाह । उत्तमश्लोके भगवति जाहसः सम्पटः मास-
 कश्चित् इति यावत् ॥ ४३ ॥

न केवलमत्याक्षीदेवापि न नैकदिव्याह । य इति । यो नृप
 भार्गवः दुस्त्यजान् क्षित्यादीन् क्षितिभारतं वर्षे सुताः पुत्रा
 कर्त्तुं धनं दाराः स्त्रियः इमान् सुरवरैर्निद्रादिभिश्च प्रार्थ्यो
 भिर्यं सस्यै कथम्भूतां सदावश्लोकां सद्यथा युक्तः भव-
 श्लोको राजो यस्यां तां राजो दयया युक्तोऽत्रल्लोको मयि प्रस-
 रन्विति प्रार्थयमानामिति भावः नैकदिव्यं क्षित्यादिषु रागमपि
 नाकरोदित्यर्थः नैतच्छिप्रे किन्तु युक्तं चैतदित्याह । तद्विचित्र-
 मिति । कुतः यतो मधुच्छिपः सेवायामनुरक्तमनरां महतामभयो
 मोक्षोऽपि फल्गुरल्पः भगवत्सेवापेक्षया मोक्षोऽप्यल्प इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बहूनि गृहीन्नेत्यादि अवशिष्टं प्रस्थं ग्वाचष्टे । कर्मबहूनिप्रव-
 ष्यन्वेति । एवमुपरि गतोऽपि स्वर्गां जनोऽपि संसाराध्वनिं बन्त-
 मानः ॥ ४१ ॥

भरतेवास्मानुपसंहृत्य तन्महिमनि प्राचां सम्मतिमाह ।
 तस्य इदं कर्म भार्गवस्य श्रुतमपुत्रस्य अनुवर्त्तन् वर्गानुगन्तुं
 नाहति योग्यताभावाद्दिति भावः । मनसा मनोरथेनापि किमुत
 कर्मया ॥ ४२ ॥

तस्य प्रेमानुभावमाह । य इत्यस्योत्तरवाक्यगनस्थात् तत्पदा-
 वेका मीक्षितं यदभिरामताधिक इतिवद्दुस्त्यजत्वे हेतुः । इदि
 हृष्टाः मनोहरान् सुहृद्राज्ययोर्द्वैक्यं युवैवाति चार्त्तकथेत्यागिभ्यः

प्रियव्रतादिभ्योऽप्युत्कर्षः । मरुचरिति । यथा मरुचस्य त्याग
 एव निर्गतिः त्यागमात्रे कष्टं त्यक्तस्य तस्य मरुचोऽपि निर्गमनो
 दृगमस्तथैवेति त्यागेऽप्यन्येभ्यो वैशेष्यव्यापुत्कर्षः । तत्र हेतुः उत्तमः
 सर्वोत्कृष्टः रूपगुणशोभाप्राधुर्भ्यर्थस्य सम्बन्धी श्लोको
 यथा यस्य तस्मिन् जाहसः दशनाद्यौत्सुक्यं यस्य सः । तेन
 भगवत्सौम्यार्थानाविष्टसर्वेन्द्रियाणां विरक्तानां दारादयो न
 मजनुत्था भवन्तीति भरतस्योत्तममरुचोऽवनिताम् ॥ ४३ ॥

उक्तमेवार्थमुल्लासेन पुनरपि स्पष्टीकृत्याह । य इति । सदा-
 वशोकां भरतस्य दया यथा मन्वन्वमश्लोकां यस्या इति
 परिजनाश्लोकः भ्रियामुपचर्यते इति श्रीमद्भागवतः । यद्वा
 भरतो वैराग्यार्थं शादीरकष्टं मा क्षीकरोतु मया चाव्यमानो
 गृह एव तिष्ठति सद्योऽवश्लोकां यस्यास्तामभवो मोक्षोऽपि
 फल्गुस्तुच्छस्तत्रापि विरज्यन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धाभ्युपदेयः ।

बहूनि गृहीन्नेत्यादि अवशिष्टं प्रस्थं ग्वाचष्टे । कर्मबहूनिप्रव-
 ष्यन्वेति । एवमुपरि गतोऽपि स्वर्गां जनोऽपि संसाराध्वनिं बन्त-
 मानः ॥ ४१ ॥

इत्यं नृपः कर्मभारं धरति । तस्योत्तमः पूर्वसि-
 द्धान् दशनाद्यौत्सुक्यं यस्या इति परिजनाश्लोकः भरत-
 स्येवं कर्म श्लोकेऽप्यन्येभ्यो वैशेष्यव्यापुत्कर्षः । तत्र हेतुः उत्तमः
 सर्वोत्कृष्टः रूपगुणशोभाप्राधुर्भ्यर्थस्य सम्बन्धी श्लोको
 यथा यस्य तस्मिन् जाहसः दशनाद्यौत्सुक्यं यस्य सः । तेन
 भगवत्सौम्यार्थानाविष्टसर्वेन्द्रियाणां विरक्तानां दारादयो न
 मजनुत्था भवन्तीति भरतस्योत्तममरुचोऽवनिताम् ॥ ४३ ॥

यो दुस्त्यजान् इदिसृशः मनोवान् त्यागे हेतुः उत्तमश्लोके
 बाह्यत्वात् ॥ ४३ ॥

सद्ये दयानिधौ भरते अवश्लोको यस्यास्तां च धो नृपः
 नैकदिव्यं क्षित्यदिषु रागमपि नाकरोदित्यर्थः नैतच्छिप्रे किन्तु युक्तं
 चैतदित्याह । तद्विचित्रमिति । कुतः यतो मधुच्छिपः सेवायां
 मनो येषां तेषां महतामभवो मोक्षोऽपि फल्गुरल्पः ॥ ४४ ॥

बुद्धि मे या नरक में से जानेवाले को भी
 को भाव्य करके रहने के लिए तब उस आफत में
 से या नरक में से जानेवाले को भी इसी संसार मार्ग
 में प्रवृत्त होता है इसी संसार मार्ग में जानेवाले को भी
 होता है ॥ ४१ ॥

उन भरतजी के पुत्रों को श्रेष्ठयोग गान करने
 हैं श्रुतमपुत्र के पुत्रों को भरतजी के मार्गकों
 मनमभी कोई राजा होता है जैसे गरुडजी के
 भागे मखी होवे ॥ ४३ ॥

जिनने सुवाही के पुत्रों को भी पुत्रादि इवय
 के अत्यन्त प्रिय सुवाही के पुत्रों की लाहसास
 गख श्रुत के तद्वय

जिनने भति पुत्रों को भी स्वजन धन की तथा
 देवताकेभी प्रार्थना के साहित्य देकनेयोग्य जो
 राजबहानी उस को

यज्ञाय धर्मपतये त्रिधिनैपुणाय योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय ।

नारायणांय हरये नम इत्युदारं हास्यन् मृगत्वमपि यः समुदाजहार ॥ ४५ ॥

य इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्गापवर्ग्यं वाऽनुभृणोत्याख्यास्पत्यभिनन्दति च सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते न काञ्चन परत इति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां-

संहितायां वैयासिक्यां भरतोपाख्यानं नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भाषाटीका ।

क्योंकि भगवान् की सेवा में निरत महापुरुषों को तो मोक्ष भी तुच्छ होता है तो फिर और क्या है ॥ ४५ ॥

श्रीभरतस्वामिकृतभाषाटीका ।

तस्य सेवानुरागमेवाह । यज्ञायेति । यज्ञरूपाय धर्मपतये यज्ञादिकवर्द्धने विद्ये नैपुण्यं यस्य तस्मै धर्मानुष्ठाने योगोऽष्टाङ्गस्तस्मै सांख्ययोगे तच्छिरः प्रधानं फलं यस्य तस्मै योगाय प्रकृतीश्वराय मायानियन्त्रे अत एव नारं जीवसमूहः सोऽयनमाश्रयो यस्य सर्वजीवनियन्त्रे । एवं कर्मज्ञानदेवताकाण्डेः प्रणिपादिताय हरये नम इत्युदारमुद्यैः सम्यगुच्चारितवान् मृगत्वं मृगदेहमपि हास्यन् त्यस्यन् य एवम्भूतस्तस्य तनुचितमिति वा तस्यानुवर्तमानेति वा सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

भरतञ्जरितभयणादिक्रमाह । य इदमिति । भागवतेः सभाजिता अवदाताः शुद्धाः गुणाः कर्माणि च यस्य तस्य भरतस्यानुचरितं योऽनुभृणोति स आत्मन एव सकाशात् सर्वा आशिष आशास्ते स्वत एव प्राप्नोति न तु काञ्चिदपि परस्मादपेक्षन् इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीभर-

स्वामिकृतभाषाटीकायाम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभाषातत्त्वचन्द्रिका ।

तस्य मधुञ्जितानुरागातिशयमेवाह । यज्ञायेति । यज्ञानां मोक्षे प्रसवे च धर्मपतयेऽप्यतरेषां धर्मधर्मोणां गोत्रे त्रिधिनैपुणाय धर्मानुवर्तिनां रक्षाधिपौ पुण्यशुकाय साङ्ख्यमात्मानात्मविधेकात्मकोऽप्यात्मयोगः स शिरः शिरोवत्प्रधानाङ्गं यस्य तस्मै योगाय विधेकः साधनसप्तकानुगृहीतभक्तियोगगन्धाय योगशब्दस्तस्मै औपचारिकः प्रकृतीश्वराय मायानियन्त्रे नारं जीवसमूहः अथवाभाषातत्त्वचन्द्रिकेण तस्मै अनेन चिद-

चिच्छरीरकत्वमुक्तं हरये आभितवन्धहराय नम इत्युदारं शुद्धा-मुदाजहार उदाहृतवान् किं कर्तुमिच्छन् मृगत्वं हरिणाशरीर-मपि हास्यन् हातुमिच्छन् अत्र मृगत्वं हास्यन् समुदाजहारेति हासोदाहरणयोर्योगपद्यं प्रतीयते तथापि मृगजन्मनो वैकल्य-दशायां समुदाहरणमत्रं विवक्षितमन्यथा चरमदशायां मुक्त-नामग्रहणे तद्दहावसाने मुक्तेरस्मिन् प्रबन्धे बहुषु स्थलेषु-क्तत्वेन पूर्वोपरग्रन्थविरोधापत्तेः उदाहरणं चात्राव्यकोषारणं विवक्षितं मृगजन्मनस्तस्य व्यकोषारणात्प्रबन्धादप्यथा साङ्ख्य-भक्तियोगोपसंहारापत्त्या जन्मान्तरविलम्बायांगापत्तेः ॥ ४५ ॥

एतज्जरितचरितभयणादिक्रमाह । य इदमिति । भागवतेः सभाजिताः संस्तुता अवदाताः शुद्धा गुणा अकोषादयः कर्माणि भूतहिताचरणादिकरुपाणि च यस्य तस्य राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं यशस्यं स्वस्त्ययनं मङ्गलावहमायुस्करं धन्यं धनप्रापकं स्वर्ग्यं स्वर्गाधनप्रापवर्ग्यं मुक्तिसाधनं च योऽनुभृणोत्याख्यास्पत्यभिनन्दति कथयति चाभिनन्दति अनुमोदते च स आत्मनः स्वतः एव सर्वा आशिषः समीहितान्याशास्ते प्राप्नोति न तु काञ्चिदप्याशिषं परस्मादपेक्षन् इत्यर्थः चरित्तस्य स्वस्त्ययनादिकं च न स्वरूपेणापि तु भयणादिविषयत्वेनेति व्यापनाय शृणोत्याख्यास्यतीत्युक्तं न केवलं स्वस्त्ययनादिकमेवास्य फलमपि त्वनु-क्तमन्यतमर्धमर्षाव्यभिप्रायिणोक्तं सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते इत्यादि ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभाषातत्त्वचन्द्रिकायां

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतपदप्रज्ञापिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतपदप्रज्ञापिकायां

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्जीवगोखामिकृतकमसम्भवेः

ब्रह्मायेति । धर्मरूपाय तत्पालकाय तत्प्रवर्तकाय ज्ञान-
साधनरूपाय ज्ञानरूपाय मायानियन्त्रे सर्वजगद्भाषाय ततोऽपि
पराय हरये मनोहराय दास्येनात्मानं समर्पयामीत्यर्थः ॥४६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्जीवगोखामिकृतकमसम्भवेः

अतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

ब्रह्मायेति त्रिभिः पादैः क्रमेण कर्मज्ञानभक्तिमार्गाणां
यथोत्तरमुत्कर्षो व्यञ्जितः । विधेयज्ञविधेयैर्नैपुण्यं यस्मात्तस्मै
दास्यन् त्यक्ष्यन् तेन मरणकाले न उदाजहार तथासति जहदि-
त्युच्येत भगवतेव स्वभक्त्युद्रेकार्थं पुनर्जनायिष्यमाणत्वादिति
भावः ॥ ४५ ॥

भागवतैः श्रीभागवतेऽस्मिन् शाल्वे वा सभाजिताः स्तुता
भवदाताः शुद्धा गुणाः कर्माणि यस्य । आत्मन एवेति सर्वेषाञ्छि-
तानि तस्यानायासेनैव स्वतः प्राप्तानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति साराथदर्शिनीयां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

अतुर्दशः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य भगवत्सेवानुरागं स्फुटयति । ब्रह्माय "यज्ञो वै विष्णुः"-
इति श्रुतेः धर्मपतये धर्मगोप्त्रे विधेर्ब्रह्मणः नैपुण्यं यस्य तस्मै
युज्यते भक्तैः स्नानुकृत्ये प्रवर्त्यते इति योगस्तस्मै भक्तवदयाय
सम्यक् व्यापन्ते प्रकथ्यन्ते तत्त्वान्यनया इति संख्या अध्या-
त्मविद्या तथावधारणीयानि चिद्विज्ञानाख्यानि तत्त्वानि
सांख्यानानि तेषु शिरःप्रधानं ब्रह्म तस्मै सांख्यशिरसे प्रकृत्योः
परापरयोः अतनाचेतनरूपयोरीश्वराय नारस्य जीवसमूहस्याय-

नाय स्थितिप्रवृत्तिप्रदाय हरये भक्तज्ञेशहरियो नमः इत्युदारं
परममङ्गलं वेदवेद्यत्वेयमूर्ध्वगोप्त्रत्वब्रह्मादिनैपुण्यहेतुं
त्वभक्तवदयत्वे सर्वतत्त्वप्रधानत्वादि भगवदुक्तविषयकवाक्यं मृगतं
मृगभावं दास्यन् त्यक्ष्यन् यः समुदाजहार सम्यगुच्चारितवान्
तस्यानुवर्तमानो नाहंतीति सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

भरतचरितभ्रमणादिफलमाह । य इति । भागवतैः सभा-
जिताः संस्तुता भवदाताः शुद्धाः गुणाः कर्माणि च यस्य
तस्य राजर्षेर्भरतस्य अनुचरितं योऽनुशृणोति आख्यास्यति
अभिनन्दति च स आत्मनः सकाशात् सर्वां आशिषः पुरुषा-
णां आशास्ते प्राप्नोति ननु काञ्चन काञ्चिदपि परत अपे-
क्षते ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अतुर्दशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

भाषाटीका ।

श्रीमद्भागवतं धर्मपति विधिं निपुण
भरतचरितं नारायण हरि
इति साराथदर्शिनीयां हर्षिययां भक्तचेतसाम्
का त्यागाकारणं नृणां वा सकता-
हे ॥ ४५ ॥

भागवतजनों से पूजने के लिये नारायण वाके राजर्षि
भरतजी के कल्याण काय धर्म के लिये देने वाले
चरित्र को जो सुने कई प्रशंसा करे इसको भाषाटी सद
संपत्ति मिलती है दूसरे से नहीं ज्ञान पडती है ॥ ४६ ॥
इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्धे अतुर्दश अध्याय-ज्ञा.

भाषानुवाद श्रीमद्भागवत

समाप्तः १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे अतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामाभिहितो यमुह वाव केचित्पाखण्डिन ऋषभपदवीमनुवर्तमानं चानार्या
श्रवेदसमाभ्यातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्या कलौ कल्पयिष्यन्ति ॥ १ ॥

तस्माद्ब्रह्मेनायां देवताजिन्नाम पुत्रोऽभवत् ॥ २ ॥

अथासुर्यां तत्तनयो देवद्युम्नस्ततो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठी तस्य सुवर्चलायां प्रतीह उपजातः ॥ ३ ॥

य आत्मविद्यामालयाय स्वयं संभूतो महापुरुषमनुसस्मार ॥ ४ ॥

प्रतीहात्सुवर्चलायां प्रतिहर्तास्यः आसन्निय्याकोविदाः सूनवः प्रतिहर्तुः स्तुत्यामजभूमानाव-
जनिषाताम् ॥ ५ ॥

भूम्न ऋषिकुलमासीत् प्रस्तावा देवकुल्यायां प्रस्तावान्नियुत्तायां हृदयज आसीद्विभु-
र्विभो रत्नं तस्मात्पुत्रोऽभवत् आकूत्यां जज्ञे नक्ताद्द्रुतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजायत
साक्षात्प्रायतो निरभिमानः क्षीयया गृहीतसत्त्वस्य कलात्मवत्तादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः ॥ ६ ॥

सर्वेऽपि भगवति प्रजापालनपोषणप्रणियोपलालनानुशासनलक्षणेनेत्यादिना च भगवति महापुरुषे
परावरे सर्वेऽपि सर्वात्मनाऽर्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविश्वरणानुसेवयापादितभगवद्भक्तियोगेन चाभी-
क्षणः परिभावितातिशुद्धमतिरुपरतानात्म्य आत्मनि स्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोऽपि निरभिमान
एवावनिमज्जुगुप्त ॥ ७ ॥

तस्येमां गाथां पाण्डवेय ! पुराविद उपगायन्ति ॥ ८ ॥

● श्रीभरतस्व-विद्या-पिका ।
एवमष्टभिरध्यायैः भरतस्य चरितम् ।
ततः पञ्चदशं स्कन्धं कथितं यथा नृपाः ॥ १ ॥
ऋषभपदवीं जीवन्मुक्तमार्गमनुवर्तमानं यदष्टेति शेषः । यथा
यं सुमतिमवेदसमाभ्यातां देवतां कल्पयिष्यन्ति बुद्धोऽयं साक्षा-
दवतीर्या इति मेस्यन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥
तत्तनयो देवताजितः पुत्रः ॥ ३ ॥
आत्मविद्यां बहुभ्य आख्याय इत्याख्यानेनैव स्वयं संशुद्धो-
ऽनुसस्मारापरोक्षतयाऽनुभूतत्वाद् ॥ ४ ॥
प्रतिहर्ता प्रस्नोता उद्गातेति अतो यद्विपुयोः सूनव आसन्
प्रजनिषातां जातो ॥ ५ ॥
हृदयजः पुत्रः जगतो रिरिद्विधा रश्मितुमिच्छया गृहीतं
सत्त्वं येन तस्य त्रिष्योः कलांशः स्तः ॥ ६ ॥
महापुरुषत्वमेवाह । स वै इति धर्मस्तस्य द्विविधः अभि-
यिक्तत्वात्प्रजापालनादिरिकः पुरुषस्य गदिव्यादिभ्यापरः द्विवि-
धोऽपि भगवति सर्वात्मनाऽर्पितः स्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवेन परि-

भाविता संस्कृतातिशुद्धा गनियस्य अत एवोपरतमनात्म्यं देहा-
द्यहंभावा यस्मिन्नास्मिन्नात्मनि चित्ते स्वयमेवोपलभ्यमाने ब्रह्म-
गयाभानुभवो यस्य तादृशोऽपि निरभिमान एवावनिमज्जुगुप्त-
जयामास ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराजवाचायैकनभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भरतचरित्रमुपक्रम्य तन्मन्तानमुपपन्नयति श्रीशुकः ।
भरतस्य सुमतिर्नामाभिहितः व्यवहृतः यं सुमतिमृषभस्य पदवीं
योगचर्यांरूपामनुवर्तमानमवलोक्य केचित्पाखण्डिनोऽनार्याः कलौ
पापीयस्या स्वमनीषया श्रवेदसमाभ्यातामयथाकारं शौचदेव-
ताजितं यावत् कल्पयिष्यन्ति बुद्ध एव साक्षात्सुमतिरुपे-
णावतीर्या इति अकूतमनीषया पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मान्नुमनेः ब्रह्मेनायां भार्यायां देवताजिन्नाम पुत्रं उत्पन्न
आसुर्यायां देवताजिन्नायां तत्तनयः देवताजिपुत्रः देवद्युम्नो
नाम्ना भवन्ततो देवद्युम्नात्तद्वार्यायां धेनुमत्यां परमेष्ठीनाम सुतो
जातः तस्य परमर्षिनस्तद्वार्यायां सुवर्चलायां प्रतीहास्यः पुत्र
उपजातः यः प्रतीहः बहुभ्यः आत्मविद्यामालयाय उपदिहया-

श्रीमद्द्वैतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
 स्थानेनैव स्वयं संशुद्धः निर्गलान्तःकरणः परमपुरुषमुपासित-
 तवान् अनुस्मृतिरत्र प्रत्यक्षतापन्नमुपासनं त्रिवर्त्तनं भवति ॥२-४॥

प्रतीहासुवचलायां जाताप्रतिहर्त्रादयः प्रतिहर्ता प्रस्तोता उद्गा-
 नेति । त्रयोऽपीज्याकोविदा यज्ञनिपुणाः स्तवः पत्रा आसनं तत्र
 प्रतिहर्तुः स्तव्यां भार्यायामजभूमानावजां भूमौ च ह्रीं पत्रा-
 वज्रनिषाताम उद्धृतां भूमनोऽजानुजाहृत्कुल्यायां भार्यायां उद्गी-
 यास्यः पुत्रः तत उद्गीथाद्देवकुल्यायां भार्यायां प्रस्तारास्यः-
 पुत्रः प्रस्ताराद्विप्रकुल्यायां भार्यायां विभुर्नाम हृदयजः पुत्र आसी-
 त्त्रिभो रस्यां भार्यायां प्रथुस्तेनास्यः पुत्रः तस्मात्प्रथुस्तेनादाकृत्यां
 भार्यायां नक्तानाम जज्ञे ततः नक्ताद्रयो नाम कृतिपुत्रः कृतौ
 नक्तस्य भार्यायां पुत्र आसीदित्यर्थः गयं त्रिंशत्तः । राजर्षीणां
 मध्ये भ्रेष्ठः उदारश्चना विपुलकीर्त्तिर्जगतो रिरक्ष्यपया
 रक्षितुमिच्छया गृहीतसत्त्वस्य उपानशुद्धसत्त्वमूर्तेर्भगवतो विष्णोः
 कला अंशभूतः सप्रात्मवस्त्रं प्रशस्तगनस्कत्वं तत्प्रभृतिना
 लक्षणेन गुणान् लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणा धर्मः महापुरुषत्व
 प्राप्तः ॥ ५ ॥ ६ ॥

महापुरुषत्वमेवाह । स वा इति । स वै गयः प्रजापरिपालनादि-
 रूपेण स्वधर्मेषु स्ववर्णधर्मेषु तत्र पालने भयात् पोषणमभ-
 पानादिना प्रीणानमर्थितप्रदानेन उपलालने सुतचतुश्चाघनमनुशा-
 सनेन दुर्मागान्निवारणं तथा इज्यादिना पञ्चमहायज्ञादिना स्वाश्रमध-
 र्मेषु च इज्याशब्दः पञ्चमहायज्ञपरः आदिशब्दो विवेकधर्मोकादी-
 नामपि संग्राहकः चशब्द आत्मयाथात्म्यज्ञानयोगसमुच्चायकः
 इत्यादिकमाश्रमधर्मं त्रिंशत्तः । भगवति प्रह्लाद्या परावरं महापुरुषं
 सर्वात्मना समर्पितपरमार्थलक्षणेनेति भगवति ब्रह्मर्षीति भग-
 वद्ब्रह्मण्योरेकविषयत्वमुक्तं भगवत्त्वं परावरत्वे हेतुः परे
 ब्रह्माद्योऽधरेऽवमा यस्मात्स परावरः तस्मिन् “यथा कतुरस्मि-
 ल्लोके पुरुषो भवति तथैतः प्रेत्य भवति”, इति तत्कृतन्यायेनोपास्मि-
 तुर्महापुरुषत्वापादकं भगवद्साधारणमुपास्यं महापुरुषत्वमुक्तं
 महापुरुष इति सर्वात्मना सर्वप्रकारेण करणत्रयेणापि सम-
 र्पितं परमार्थलक्षणं यत्फलस्वरूपं यस्मिन्नेतन्न अनभिसंहितफल-
 श्वेनेत्यर्थः भगवत्परमार्थोपासितोऽर्थः फलमिति यावत् तद्वक्ष्यते
 येन सङ्केनापितः परमार्थलक्षणाः सङ्गा यस्येति ममदं कर्म
 न भवतीति तदित्युक्तसङ्केनेति वार्थः ब्रह्मविष्णुरणानुसेवया-
 पोदितभगवद्भक्तियोगेनेत्यस्य तत्रायमर्थः अर्पितपरमार्थलक्षणेन
 धोमित्यारमानं युञ्जतेत्युक्तविधानमप्येवमुक्तपरमार्थलक्षणेनोपा-
 धिदिष्टेनेति “तमेव शरणां गच्छ सर्वभाषेन भारत ! मामेकं शरणां
 ब्रज” इति मन्त्रज्ञतया शरणागते कर्तव्यताभिधानात् ब्रह्मविष्णुरणा-
 नुसेवयापादितभगवद्भक्तियोगेनेत्यनेन भगवद्भक्तियोगोत्पत्तिः सत्से-
 वायत्तुक्तं ब्रह्मविष्णुरणानुसेवयेत्यनेन “देवमिवाचार्यमुपासीत
 आचार्येभ्यः पुरुषो वेदं तद्विज्ञानार्थं स गुरुमवाभिरुच्छन्” इत्यादि-
 धृतिविद्विताचार्यस्त्वन्व्योऽस्याभिहितः ब्रह्मविदित्यनेनाचार्यलक्ष-
 णयुक्तगुरुसमाश्रयणस्य सूच्यते स्वधर्मेषुत्यादिना ज्ञानकर्म-
 योगानुगृहीतेन न्यासयोगाङ्गकेन भक्तियोगेनेत्युक्तं भवति उक्त-
 चिधेन भगवद्भक्तियोगेनाभीक्षणः पुनः पुनः परिभाषिता वि-
 शोभितान एव विशुद्धामनस्यस्य सः जन एव उपरतमना-
 स्यं देहात्मज्ञो यस्य स निवृत्तदेहात्मज्ञ इत्यर्थः आत्मे-

तरशरीरमनात्मा एवम्भूतेः स्वात्मनि उपलभ्यमानमन्तरात्म-
 तथा साक्षात्क्रियमाणं ब्रह्मदेवात्मा परमात्मा तस्यानुभवो
 यस्य सः । यद्वा स्वान्तरात्मभूतप्रक्षेप परमात्मा तस्यानुभवः उप-
 लभ्यते येन तयोक्तः य आत्मनि तिष्ठन्निति प्रकारेण जीव-
 त्मन्यवस्थितं परमात्मानमुपलभ्यमानमित्यर्थः एवम्भूतोऽपि
 निरभिमान एव देहात्मममस्वतन्त्रात्तरहित इव इमां भूमि-
 मजुगुपत् अरक्षत् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

गयस्य माहात्म्यप्रतिपादिकां गाथामवतारयति । तस्येति । हे
 पाण्डवये ! पुराविदः पूर्वकालिकवृत्तान्ताभिज्ञाः तस्य गयस्येमां
 माहात्म्यसूचिकां गाथामुपगायन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
 राजसन्ततो विशिष्टराजज्ञानं भगवन्माहात्म्यज्ञानोपयोगीत्यन-
 स्तज्ज्ञानायावशिष्टवैश्यानुक्रामत्यस्मिन्नध्याये । यमुहवावोति । उहवा
 वेति चतुर्भिर्निपानैरवैदिकमतस्य वैभाषिकादिचतुर्धा भेदः सूच्यते
 अंधेनो वेद्विदुः आगमस्तत्र प्रतिपादितां पञ्चावतीत्यादिना-
 गवतीति ॥ १ ॥ २ ॥

तस्य देवपादंस्तन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 हृदयज औंसपुत्रः अमिरेत्या जगद्गवाकारणेन गृहीत-
 सत्त्वगुणास्य कलाया अंशस्य आत्मवत्त्वं सूक्तं देहवस्त्रेण प्रकाश-
 गानं तस्याभिलक्षणेन विप्रहृष्टकर्णाशेन अचरणादिवकवि-
 न्हेन सर्वगोपमानत्वादयः ॥ ६ ॥

स्वधर्मेषुत्वेषु तत्स्वपद्यति । स्वधर्मेषुत्वेषु तत्स्वपद्यति ।
 प्रजापालनेति । सर्वात्मनेत्यादि च स्वधर्मेषुत्वेषु विशेषणं
 निर्व्याजेन सर्वसमर्पणाव्यचिन्हेन ब्रह्मविदां चरणान्निर्गुणनिवे-
 द्यथा भक्तिसाधनमेतत् परिभाषितं वशीकृतमत एव विशुद्धं
 सत्त्वमन्तःकरणं यस्य स तथा उपरतं निवृत्तमनात्वं देह-
 धर्मो यस्मिन्तथा तस्मिन् स्वात्मनि स्वहृदये उपलभ्यमानः
 अपरोक्षीक्रियमाणो ब्रह्मानुभवो यस्य स तथा भोष्यतेन
 राज्यपालने सम्भावितं न गृह्यते तथापीत्यर्थं द्योतयति निष्-
 मिमान इत्यनेनानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

तस्येमां गाथामिन्नेन गीतं विदुः शब्दार्थं सूच-
 यति पुराविदः पुराणस्य गाथां विशुद्धरगुरुपादापेतां तयो-
 दाहरन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवत्सूत्रेण भगवत्सम्दर्भः ।
 कल्पयिष्यति । भगवत्सूत्रेण भगवत्सम्दर्भः भविष्यति । तस्य कले-
 भूतत्वात् । तथा भगवत्सूत्रेण भगवत्सम्दर्भयोरेकवृत्तेऽपि
 इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 सत्त्वं इति । उपलभ्यमानं तस्य भवोऽप्यजुगुपदित्यन्वयः
 तथापि गोपने हेतुः तस्य भवोऽप्यजुगुपदित्यन्वयः ॥ ७-१२ ॥

श्रीमद्भगवत्सूत्रेण भगवत्सम्दर्भः ।
 तस्य कले-
 भूतत्वात् । तथा भगवत्सूत्रेण भगवत्सम्दर्भयोरेकवृत्तेऽपि
 इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 सत्त्वं इति । उपलभ्यमानं तस्य भवोऽप्यजुगुपदित्यन्वयः
 तथापि गोपने हेतुः तस्य भवोऽप्यजुगुपदित्यन्वयः ॥ ७-१२ ॥

गर्भं नृपः कः प्रतिधाति कर्मभिर्यज्वाऽभिमानी बहुविद्धर्मगोप्ता ।
 संममत्प्रभीः सदसस्पतिः सतां सत्सेवकोऽन्यो भगवत्कलामृते ॥ ६ ॥
 यमभ्यषिञ्चन् परया मुदा सतीः सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्धिः ।
 यस्य प्रजानां दुदुहे धराशिषो निराशिषो गुणावत्सस्नुतोधाः ॥ १० ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिहृतसारार्थदर्शिनी ।

कलौ तस्य चरितं श्रुत्वा तादृशाचारवन्तोऽस्माकं सुमति-
 रेव देवता यथा बुद्ध इति बौद्धसम्प्रदायाद्विच्छिद्य कल्प-
 यिष्यन्ति ॥ १-३ ॥

अनुसस्मरन् अनुबभूव प्राप वा ॥ ४ ॥

प्रतिहर्ता प्रस्तोता उद्गातेति त्रयः यद्वनिपुण्याः सुनव
 आसन् ॥ ५ ॥

हृदयजः पुत्रः कला अंशांशः ॥ ६ ॥

पालनं विपत्तविमर्हनादिना पोषणं वृत्तिदानादिना अर्पितः
 सन् परमार्थलक्षणां भवति यः स्वधर्मस्तेन परमार्थं भावेन
 भाविता भावयुक्तीकृता विशुद्धा मतिर्यस्य सः । उपरतमनाभ्यं
 देहाद्यहंभावो यस्य सः ॥ ७-९ ॥

श्रीशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रवीपः ।

भरतवर्षाया नृपाः कीर्त्यन्ते । भरतस्यात्मजेति पञ्चदशोनाध्या-
 यैर्न । यं सुमतिम् अवेदसमास्तातां बुद्ध एवार्थमवतीर्थाः इत्येवं
 बुद्धरूपां देवतां कल्पयिष्यन्ति ॥ १ ॥ २ ॥

तस्य देवताजितः ॥ ३ ॥

आश्याय व्याख्याय तदधिकारिभ्यः ॥ ४ ॥

• प्रतिहर्ता प्रस्तोता उद्गातेति त्रयः अज्ञानिवातां जातौ ॥ ५ ॥

कला अंशः ॥ ६ ॥

• प्रजापालनादिलक्षणेनेत्यादिना प्रह्लादविष्णुशक्तानुसे-
 वया च विशेषतया सम्पादितभगवत्प्रकृतियोगेन कथम्भूतेन परं
 ब्रह्माद्योऽपि अवरे यस्मात्प्रकृतिम् सर्वोत्तमा अर्पितपरमार्थलक्ष-
 णान निवेदितपरमप्रयोजनरूपेण परमभाविताऽनां विशुद्धा मति-
 र्यस्य सः अतः आत्मानि मनस्वि स्वयमेवोपलभ्यमाने ब्रह्माणि
 अंशानि आत्मनः अंशस्य स्वस्य अनुभवो यस्य स तथा-
 भूतोऽपि निर्गमिमानः एव अश्वनीमनुपुत्र ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले भरतजी के पुत्र सुमति कहे हैं जिनको
 कोई पाखण्डी लोग ऋषभजी के मार्ग में चलने जानकर
 स्वयं आप कुबुद्धि होने से अपनी पापी बुद्धि से कलियुग
 में धर्मों से बाह्य देवता सुमति कल्प करके ॥ १ ॥

उम सुमति से बुद्धसेनासम्प्रदाय में देवताजितनाम का पुत्र
 भया ॥ २ ॥

[४८]

तदनन्तर देवताजितकी आसुरी नाम भार्या में देवद्युम्न
 पुत्र भया तिस देवद्युम्न से भेनुमती भार्या में परमेष्ठी पुत्र
 भया उस परमेष्ठी से सुवर्चला भार्या में प्रतीह नाम का पुत्र
 भया ॥ ३ ॥

जिस प्रतीह ने बहनों को आत्मविद्या का उपदेश किया
 फिर स्वयं शुक होकर महापुरुष का स्मरण करने
 लगा ॥ ४ ॥

प्रतीह से सुवर्चला में प्रतिहर्तादिक तीन पुत्र यक्ष में
 षडे निपुणा भये प्रतिहर्ता से स्तुति भार्या में अज भूमा हो पुत्र
 भये ॥ ५ ॥

भूमासे ऋषिकुल्या में उद्गीथ भया उद्गीथ से
 देवकुल्या में प्रस्ताव पुत्र भया प्रस्ताव से नियुक्ता में विभु
 पुत्र भया विभुसे रति में पृथुसेन भया पृथुसेनसे आकृती
 में नक्तपुत्र भया नक्तसे व्रति में गय नाम के पुत्र भये वे
 राजर्षियों में श्रेष्ठ हैं उदारयज्ञ वाले हैं जगत्की रक्षा करने
 के लिये सत्त्वगुण को धारण करने वाले साक्षात् भगवान्
 के अंशावतार हैं सो आत्म ज्ञानी होकर महापुरुषता का
 प्राप्त भये ॥ ६ ॥

सो गय महाराज अपने धर्म से प्रजों का पालन पोषण
 प्रीयान उपलक्षण अनुशासन रूप धर्म से और यथादि से स्थूल
 सूक्ष्म रूप महा पुरुष परब्रह्म सर्वान्तर्धामी परमार्थस्वरूप
 भगवान् में सब कर्मों का अर्पण करके ब्रह्मज्ञानियों का
 चरण सेवन करके प्राप्त भया जो भगवद्भक्ति योग तिससे
 निरन्तर बुद्धिके शुक होने से देहादि वस्तु रहित केवल आत्मा
 में अपने ब्रह्मानुभवको प्राप्त होकर भी निर्गमिमान से इस
 पृथिवी का पालन करते थे ॥ ७ ॥

हे पांडवेय ! परीक्षित जी ! उन गय महाराज की इस स्तुति
 को प्राचीन कथा के जानने वाले गान करते हैं ॥ ८ ॥

श्रीपरस्वामिकृतभार्यार्थदीपिका ।

कर्मनिर्गयः कः प्रतिधात्यनुकरोति न कोऽपि । अत्र हेतुः ।
 यज्जादिक्रुपो भगवत्कलां गच्छन्तेऽन्यः क इत्यनुपङ्गः । अभिमानी
 सर्वतो मानास्पर्दं मनस्विति वा समागता सप्रसाता भीर्षेन
 यमिति वा सतां सदरः सभायाः पतिः सतां सेवकः । यथा ।
 यज्जादिक्रुपोऽपि भगवत्कलामृते गर्भं कोऽन्यः प्रतिधातीत्य-
 न्ययः ॥ ६ ॥

सतीः सत्यः सत्या आशिषो यासां ताः दक्षकन्याः श्रद्धा-
 मैत्रीदयस्याद्याः निराशिषोऽपि यस्य प्रजानामाशिषः कामाक्ष
 धरा दुहे तस्य गुणा एव वन्मन्तेन स्तुतमूषां यस्याः
 पृथिव्याः यच्छाब्दानां तं गर्भं कः प्रतिधातीति सम्बन्धः ॥ १० ॥

छन्दांस्यकामस्य च यस्य कामान् दुदुह
 प्रत्यञ्जिता युधि धर्मैण विप्रा यदाशिषां षष्ठमंशं परेत्य
 यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा मघोनि माद्यत्युरुसोमपीथे ।
 श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्याफलमाजहार ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाचर्यदीपिका ।

छन्दांसि वेदास्तद्विहितकर्माणि च दुदुहुर्दुदुहः युधि प्रत्य-
 ञ्जिता वासोः प्रतिपूजिता नृपा यस्य बलिमाजहुरर्पयामासुः ।
 धर्मैण पावनं दक्षिणादिभिश्च यदा प्रत्यञ्जिता विप्रास्तदा परेत्य
 लोकान्तरे आशिषां धर्मफलानां षष्ठमंशमाजहः । “पुण्यवद्भाग-
 मादत्ते न्यायेन परिपालयन्” इति स्मृत्यैः ॥ ११ ॥

उरुसोमपीथे बहुसोमपानेऽध्वरे मघोनि इन्द्रे माद्यति मद्
 प्राप्नुवति सति श्रद्धया विशुद्धो योऽचक्षो भक्तियोगस्तेन सम-
 र्पितमिज्याफलमाजहार । महर्णामिष प्रत्यक्षतः स्वीकृतवानि-
 त्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गाथामेवाह । गयमिति पञ्चमिः । गयं नृपं कः पुमान् कर्मभिः
 प्रतियाति तत्सजातीयकर्मभिः कोऽपि पुमान्प्राप्तुं शक्नोतीत्यर्थः
 तत्कृतं कर्म पुनरन्यः कर्तुं न प्रभवतीति यावत् तत्र हेतुं वदन्प्र-
 तियाताशक्यधर्मनत्तामाह । यत्रा यावच्छ्रुतिविहितयज्ञानुष्ठाना
 अभितो मानी सन् मानारूपदः बहुजः नशांश्रमधर्माणां मोक्ष
 समागता सम्प्राप्ता श्रीः समयेन यस्मिन्निति वा सप्तमी सद्सः
 सभायाः पतिः सतां सेवकधाम्यो भगवत्कलां गयमृते यं विना
 यज्वादिगुणाभयः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । यद्वा । यजन्त्वादिगुणाधि-
 शिष्टोऽपि भगवत्कलां गयमृते कोऽन्यः प्रतियातीत्यन्वयः अस्मिन्
 पक्षे भगवत्कलात्त्वमेव प्रतियानशक्तो धर्मः ॥ ६ ॥

सतीः सत्यः सत्या आशिषो यासां ताः दक्षकन्याः
 श्रद्धामैत्रीदयाकीर्तिभीस्मृतिमेषाभृतिरिति द्वाक्षमाथाः सरिद्धिः
 त्पतेजोभिः यमभ्यपिञ्चन् धेष्टमकुर्वन् यस्य गयस्य निराशिषः
 निष्कामस्य प्रजानामाशिषः कामान् धरा दुदुहे धरा कथाभूता
 तस्य गुणा एव वत्सास्तैः स्तुतमूषो यस्याः सा ॥ १० ॥

छन्दांसि च यस्य कामान्दुदुहः नृपा युधि युद्धे प्रत्यञ्जिताः
 वासोः प्रतिपूजिता बलिमाजहुरर्पयामासुः तथा धर्मैण धर्म-
 परिपालनं दक्षिणादिभिश्च प्रत्यञ्जिता विप्राः परेत्य लोका-
 न्तरे आशिषां धर्मफलानां षष्ठमंशमाजहः । “पुण्यवद्भागमादत्ते
 राजा न्यायेन परिपालयन्” इति स्मृत्यैः ॥ ११ ॥

यस्य गयस्याध्वरे यज्ञे गयकर्तृके यज्ञ इत्यर्थः सतीनीन्द्रे
 उरुः सोमपीथः यस्य अस्मिन् बहुसोमपानेऽत एव माद्यति मद्
 प्राप्नुवति सति उरुसोमपीथे इत्यध्वरस्य विशेषणं वा अध्व-
 रात्मा यज्ञशरीरकः स भगवान् श्रद्धया विशुद्धो निष्कपटो
 योऽचक्षोऽन्तरायानुपहतो भक्तियोगस्तेन समर्पितमिज्याफलमाज-
 हार इति सूच्यते ॥ १२ ॥

हार भक्तियोगोपपादितं प्रीतिरूपमिज्याफलमहर्णामिष प्रत्यक्षतः
 स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

गयमित्यादिना अन्यः कः कर्मभिः गयं नृपं प्रतियाति प्रति-
 निधिर्भवति कीदृशः यज्ज्वत्यादिगुणकर्मवान् सतां सदस्यपतिः
 कोऽपि वास्तीति नेत्याह । भगवत्कलामिति । भगवतां हानभक्त्या
 भाग्यवतां कर्मदेवानां कथामङ्गमेकमन्तरेण तदुक्तम् “प्रियव्रतां
 नृपयः कर्तव्यमिषो मुखैः” इति ॥ ११ ॥

सतीः सत्यः सत्या आशिषो यासां ताः दक्षकन्याः स्मृतिमेषाभृतिः
 त्पतेजोभिः स्वयंगुणैरपि तस्मिन्मेषाभृतिः सती तथा सा धरा
 गयस्य राज्ञः सतीनां मज्जती यथा सतीः आशिषो दुदुहे वा
 इत्यनेन सकलजगद्दशाकारणशक्तिस्तुष्टेः निपुण्यसौममन्त्रसिद्धौ
 गय इति सूच्यते ॥ १० ॥

वेदा अपि तदुक्तफलानिच्छन्नेऽपि सर्वान् हान् दुदुहुरि-
 त्याह । छन्दांसीति । नृपान्विशिनष्टि । प्रत्याहृता इति । युद्धे
 पराजिता इत्यर्थः विप्रा धर्मं प्रत्याहृता धर्माभिमुखीकृताः प्रजाश्च
 यस्याशिषो धनवत्तयाः षष्ठमंशमाजहुरित्यन्वयः । अनुष्ठितपुण्य-
 लक्षणाशिषो वा ॥ ११ ॥

उरुसोमपीथे बहुसोमपानेऽध्वरस्य सारमादत्ते कर्तुऽयः
 फलं ददाति चेत्यध्वरात्मा मघोनि देधेन्द्रे माद्यति मद् गच्छति
 सति श्रद्धया विशुद्धो योऽचक्षो भक्तियोगस्तेन समर्पितमिज्या-
 फलं यागादिपूजालक्षणकर्मफलमाजहार ददौ ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

प्रतियाति अनुकरति । अस्मिन्मेषाभृतिः सर्वतो मानारूपदं मन-
 स्त्रिति वा सतां यत् सदस्तां प्रति भगवदंशं विना कोऽन्यो
 यज्वादिरूपाऽपि गयं प्रतियानशक्तो धर्मः ॥ ६ ॥

सतीः सत्यः सत्या आशिषो यासां ताः दक्षकन्याः श्रद्धा-
 मैत्रीदयायास्ते सान्निध्यं सती आशिषो यासां ताः । निराशिषो
 निष्कामस्यापि यस्य प्रजानां आशिषो धरा दुदुहे । गुणा एव वत्साः
 तेन स्तुतमूषो यस्याः सा ॥ १० ॥

युधि प्रत्यञ्जिता नृपा बलिमाजहः
 धर्मैण दक्षिणादिभिश्च प्रत्यञ्जिता विप्रा यदाश्रित्य परेत्य लोका-
 न्तरे आशिषां धर्मफलानां षष्ठमंशमाजहः । “पुण्यवद्भागमादत्ते
 राजा न्यायेन परिपालयन्” इति स्मृत्यैः ॥ ११ ॥

प्रतीक्षन्तः इति च देवतिर्यङ्मनुष्यवीरुपृष्णमाविरिभ्यात् ।

प्रीयेत सद्यः स ह विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाह्यस्य ॥ १३ ॥

गयाद्विपन्त्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधन इति त्रयः पुत्रा बभूवुश्चित्ररथादूर्णायां सम्राड-
जनिष्ट ॥ १४ ॥

तत उत्कलायां मरीचिर्मरीचेर्विन्दुमत्यां विन्दुमानुदपद्यत तस्मात् सरघायां मधुनामाऽभवन्न
मधोः सुमनसि वीरव्रतस्ततो भोजायां मन्धुप्रमन्धू जज्ञाते । मन्धोः सत्यायां भौवनस्ततो दूषणायां
त्वष्टाऽजनिष्ट त्वष्टुर्विरोचनायां विरजो विरजस्य शतजित्प्रवरं पुत्रशतं कन्या च विपूष्यां किन्न
जातम् ॥ १५ ॥

तत्रायं श्लोकः ।

प्रियव्रतं वंशमिमं विरजश्वरमोद्भवः ।

अकरोद्व्यज्रं कीर्त्या विष्णुः सुरगणां यथा ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां प्रियव्रतवंशानुकीर्तनं नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतनारायणदर्शिनी ।

उरु भ्रूमपीथे बहुभोगपानेऽध्वरे मधोनि इन्द्रे माघति
सति आजहार महर्णामिव प्रत्यक्षतः स्त्रीचकार ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धाष्टप्रदीपः ।

● भगवत्कलामृते यज्वादिरूपः कः नृपः गयं प्रतिर्याति अनुक-
रोति न कोऽशित्यर्थः समागता संभासा भीर्ये तथाभूतोऽपि सतां
सदृशः सभायाः पतिः सतां सेवकोऽपि ॥ ९ ॥

सत्या आशिषो यासां ताः सतीः सत्यः दक्षकन्याः भ्रष्टा-
मैत्रीदयाकीर्तिस्मृतिमेधायाः सरिद्धिः सह यं मुदा अश्व-
विज्रन् निराशिषः निष्कामस्यापि यस्य प्रजानामाशिषः कामान्
गुण्याः गयगुण्याः एव वत्सास्तैः स्तुतमूषो यस्याः सा भरा बुद्धिं
तं कः प्रतिर्यातीति सम्यग्धः ॥ १६ ॥

यस्याकामस्यापि छन्दसि धेनुः कामान् बुद्धुः भर्तृमातुः
युधि प्रत्यञ्जिताः धर्मयुजेन पूजिताः यस्य यत्तिमाजन्तुः शिवाः
यदा दानमानैः प्रत्यञ्जिताः तदा परेण लोकान्तरे आशिषां
स्वपुत्रयकर्मफलानां पञ्चमंशामाजन्तुः "पुत्रयारण्यं गगमादत्तं न्यायेन
परिपालयन्" इति स्मृतैः । यस्य गयस्य उरुभोगपीथे बहुभोगपाने
अध्वरे यज्ञे मधोनि इन्द्रे माघति मन्दाविष्टे सति अध्वरस्य
आत्मा आश्रयः स्वामी "अहं हि वैश्वानरं भोक्ता च प्रभुरेव
ह" इति श्रीमुखवचनान् अश्वत्था विष्णोर्गोमिर्मलोऽचक्षो इतो यो
● भक्तियोगस्तेन सतर्पितमिष्याफलमसिद्धार साक्षादाविर्भूय मह-

तादरेण गृहीतवान् ॥ ११ ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

यज्ञ करनेवाला हाँवे बड़ा मानी हाँवे शास्त्रज्ञ हाँवे धर्मरक्षक
हाँवे सब सम्पत्ति को प्राप्त हाँवे सभापति हाँवे सत्पुरुषों का सेव-
क हाँवे तोभी कौन ऐसा राजा है जोकि भगवान् के अशास-
तार के बिना गय महाराजकी तुल्यता का कर्मोंसे करसके ॥ ९ ॥

सत्य सम्पत्तिवाली स्वर्गी दक्षकन्या भ्रष्टा मैत्री आदिकों ने
परम आनन्द से नदियों के जलों से जिनका अभियेक किया है
जिन गय महाराज के निष्काम होनेपरभी उनके प्रजाओं के
मनोरथों का गुणरूपी बहारासे पिदाकर पृथिवी ने पूष्ण
करदिये ॥ १० ॥

जिन राजाके निष्काम होने परभी नदोंने सब मनोरथ पूष्ण
करदिये और सधराजों ने युद्ध में समुष्ट हाँकर भेट दे दिया
और धर्म से प्रजापालन होनेसे ब्राह्मणादि प्रजाँने परलोक में
धर्मका छठमां अंश दिया ॥ ११ ॥

जिनके यज्ञमें बड़े सोमके पान करने से इन्द्रके मद हाँने-
पर यज्ञमूर्ति विष्णु भगवान् ने भ्रष्टा से विष्णु अचल भक्ति
भाव से अर्पणको हुये यज्ञफल को सन्तान् प्रदण किया ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यस्य भगवतः प्रीणानात् देवार्दीनां इन्द्रैक्यम् । तस्मिन्
प्रीयेत प्रीतिं गच्छत् स विश्वजीवः सर्वान्तयांभी स्वयं प्रीतरूप

श्रीभरस्वामिकृतभार्यार्थदीपिका ।

एव बर्हिषि यत्र गयस्य ह स्फुटं प्रीतिमगात्प्रतोऽस्मीति प्रत्यक्ष
प्रीतिमाविष्कृतवानित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुमनसि स्त्रियाम् ॥ १५ ॥

कीर्त्या मतिशयेनात्मकरोद्भूषितवान् ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीभर-

स्वामिकृतभार्यार्थदीपिकायाम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रैव प्रपञ्चयति । बर्हिषि यत्र यन्प्रीयानाद्यस्य भगवतः प्रीयाना-
नादाचतुर्मुखं देवादि सद्यः प्रीयेत प्रीतं भवेत् देवार्थानां इत्येकं
कुनः हि यस्मात्स विश्वजीवः विश्वं जीवयतीति विश्वजीवः
विश्वस्य प्राणभूतः एवम्भूतो भगवान् स्वयं प्रीतः निरतिशय-
प्रीतिविशिष्टः गयस्य प्रीतिमगात्प्राप्तः गयस्य प्रीतिविषयोऽभूद्वि-
त्यर्थः अदादितिपाठे स्वयं गयविषयकनिरतिशयप्रीतियुक्तो भग-
वान् तस्यापि स्त्रिययां प्रीतिं प्रीत्यात्मिकां बुद्धिमदादित्यर्थः

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति मे ॥

अहन्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्त्रिभन् भावं च केशवः ।

इत्यादि चचनजातार्थोऽत्रानुसन्धेयः ॥ १३ ॥

एवं गयस्य महापुरुषतामुपपाद्य प्रस्तुतां सन्तनिमाह ।
गयादिति । गयाज्जयन्त्यां भार्यायां चित्ररथादयः त्रयः पुत्रा बभूवु-
स्तेषां मध्ये चित्ररथादुजायां भार्यायां सन्नाडास्यः पुत्रोऽजनिष्ट
उत्पन्नस्ततः सन्नाजः उरुलायां भार्यायां मरीचिः मरीचिर्वि-
न्दुमत्यां विन्दुमान्पुत्र उत्पन्नः तस्माद्विन्दुमतः सुषेणायां भार्यायां
मधुनामारमजोऽभवत् मधोः सुमनसि भार्यायां त्वष्टा नाम
पुत्रो जातः ततस्त्वष्ट्रविरोचनायां भार्यायां विरजोऽजायत जातः
विरजस्य विरजात्पूर्यां भार्यायां शतजित्प्रवरो मृग्यो यस्य
रुद्राणां शतं जातं कन्या च जाता किलेति प्रसिद्धी
॥ १४-१५ ॥

प्रियव्रतसन्तानमुपसंहरति । तत्रेति । तत्र प्रियव्रतसन्तानविप-
येऽयं श्लोकः पठ्यते इति शेषः चरमोद्भवः चरमस्य पुत्रशतस्य
शतजिदादेः उद्भवः उद्भवत्यस्मादित्युद्भवः जनको विरजः
इममुक्तं प्रियव्रते धंशं कीर्त्याऽत्मकरोद्भूषितवान् यथा विष्णु-
रुपेन्द्रः सुरगणमिन्द्रादिदेवतावर्गमिति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

यस्य ह-

प्रीतः ॥ १३ ॥ १४ ॥

शतजिन्नामपुत्रः प्रवरो ज्येष्ठो यस्मात्तच्छतजित्प्रवरो ॥ १५ ॥

अत्यलमतीवात्मकरोत् ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विश्वजीवः सर्वजीवनहेतुः । स्वयं प्रीतः सुखरूपोऽपि ॥ १३-१६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।

यस्य भगवतः प्रीयानात् देवादि सद्यः प्रीयेत स विश्वजीवः
सहित एव स्वयं प्रीतिकरः सन् बुद्धिमदादिति प्रीतिमाविष्क-
कार ॥ १३-१६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिययां मक्तचेतसामि ।

पञ्चमेऽयं पञ्चदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेव उतसिद्धः तत्रदीपः ।

यस्य भगवतः प्रीयानात् प्रसन्नतोऽप्यावात्तं भाविरञ्ज्यात्
विरञ्जिमभिव्याप्य देवादि सद्यः प्रीयेत स विश्व-
जीवः सर्वान्तर्ध्यामी स्वयं प्रीतः स्वभावेन प्रीतिकर एव बर्हिषि
यत्र गयस्य ह स्फुटं प्रीतिमगात्प्राप्तः गय प्रति प्रसन्नोऽभूद्वि-
त्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुमनसि भार्यायाम् ॥ १५ ॥

विरजः प्रियव्रतं धंशं कीर्त्याऽत्मकरोद्भूषितवान्
विष्णुर्वात्मनः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

जिन विष्णु म- से यज्ञमें ब्रह्मा से लेकर
देवतिर्यङ् मनुष्य- शीघ्र लुप्तहोजाते हैं सो
विश्वको पालन- गय महाराज के यज्ञ में-
प्रसन्न होगये ॥ १

● मरुत्तकान्तरात् प्रसूतः कृष्णः मरुत्तकान्तरात् त्रीण पुत्र मये
विरजने मया मे कर्णः पुत्रः कृष्णः मया ॥ १४ ॥

● कर्णात् उरुका मे मरीचि पुत्र मया मरीचि से विष्णुमती
मे विष्णुमात् उरुका मया विष्णुमात् से सरघा मे मधुनामक मया
मधुसे सुमना मे वीरमत मया वीरमत से भोजा मे मधु
प्रमथु दौमवे मधु से सत्यामे भौवन मया भौवनसे दृषणा मे
त्वष्टा मया त्वष्टासे विरोचना मे विरज मया विरजके विष्णी मे
सौ पुत्र मये तिनमे बडा शतजित मया ॥ १५ ॥

विरज विषय मे यह श्लोक है वंशके मृत मे पैदा होने का
विरजने प्रियव्रतके वंशको कीर्ति से ऐसा शोभित किया
असे वामन भगवान् विराजमान होकर देवगणों को शोभित
करते थे ॥ १४ ॥

इति भीमद्भागवत पञ्चमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायका
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत
समाप्त ॥ १५ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

राजोवाच ।

उक्तस्त्वया भूमण्डलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ ज्योतिषां गणैश्चन्द्रमा वा सह दृश्यते ॥ १ ॥

तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सप्त सिन्धव उपकृता यत एतस्याः सप्तद्वीपविशेष- विकल्पस्त्वया भगवन् ! अलु सूचित एतदेवास्त्रिलमहं मानतो लक्षणात्सर्वं निजिज्ञासामि ॥ २ ॥

भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशितं मनो ह्यगुणोऽपि सूक्ष्मतम अस्मज्ज्योतिषि परं ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षममानेशितुं तदुद्देश्येन ह्यनुवर्णयितुमिति ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच ।

न वै महाराज ! भगवतो मायागुणविभूतेः काष्ठां मनसा वषसा केचिन्नुपगतं विबुधायुषापि पुरुष- स्तस्मात्प्राधान्येनैव भूगोलकविशेषं नामरूपमानलक्षणतो व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

यो वाऽयं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यन्तरकोशां नियुतगोजनविशाखः समवतुल्यं यथा पुष्कर- पत्रम् ॥ ५ ॥

यस्मिन्नव वर्षाणि नवगोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः क्षुण्णितानि भवन्ति ॥ ६ ॥

एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः शीतलः कुलगिरिराजो मेरु- द्वीपायामसमुद्राहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्द्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रपर्यन्तवितता मूले षोडशसहस्रं तावतान्तर्भूम्यां प्रविष्टः ॥ ७ ॥

उत्तरोत्तरेणैलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुम्भिका वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रपृथ्व एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् उत्तरो दशांशाधिकं शोण- वैर्ध्य एव दृश्यन्ति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थद्वीपिका ।

पूर्वोक्तद्वीपसिन्धवादिमानचिह्नस्वरूपतः ।

स्पर्शं प्रवक्तुमारब्धा पञ्चाध्यायी ततः परम् ॥ १ ॥

षोडशोऽधस्तथा चोर्ध्वं परितः सन्निवेशतः ।

मेरोः स्थितिर्मेही कञ्जकर्णिका चोपवर्षयते ॥ २ ॥

प्रियव्रतचरित्रोक्तायुक्ता द्वीपादिकल्पना ।

तद्विशेषविजिज्ञासुः कथाम्ते परिपृच्छति ॥ ३ ॥

उक्त इति । किं पर्यन्तमुक्तस्तदाह । यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ शुक्लरूपपक्षयोर्नक्षत्रगणैः सह चन्द्रमा वा दृश्यते तावत् ॥ १ ॥

यतो मेऽयः सिन्धुऽयः एतस्या भुवः सूचितः संक्षेपतो वर्णितः ॥ २ ॥

जिज्ञासायाः ॥ ३ ॥ इति ॥ ३ ॥

या मायागुणविभूतेः काष्ठां मनसा रूपं संनिवेशः लक्षणं चिह्नम् ॥ ४ ॥

कुवलयं कुवलयकमलस्य मूलं तस्य कोशाः सप्तद्वीपास्ते- ष्वभ्यन्तरकोशाः प्रविष्टाः सप्तद्वीपो नियुतगोजनविशाखो लक्ष- योजनविस्तीर्णः ॥ ५ ॥

नवगोजनसहस्रायाम् वर्षानामामोऽत्र विस्तारः एतन्न भद्राभकेतुमोर्ध्वं तत्रैव दृश्यम् । तयोश्चतुर्दिशद्योजनसह- स्रायामवस्थितः केचिन्नुपगतं विबुधायुषापि सप्तप्राप गोः समुद्रप्रवेश- मङ्गीकृत्य तयोराप सङ्गीकृत्यैव नवसहस्रायामर्धं सत्पादयन्ति संनिवेशश्च नायुनोक्तः ।

धनुर्वरसंस्थिते केचिन्नुपगतं विबुधायुषापि दक्षिणोत्तरे ।

अभिहितमात्रादीपिका ।
 यथाभिहितमात्रादीपिका ।
 यथाभिहितमात्रादीपिका ।

नानिर्वाणं श्रीपस्थावामो लक्ष्योऽनमप्रमायां तावान् समु-
 चीह उच्छ्रायं यस्य मूले षोडशसहस्रमहस्रं यितनः तावता
 षोडशसहस्रमानेन सुनुरशीर्दिः जनसहस्रमानेन च बहि-
 र्दश्यते एवं लक्ष्योऽनमोऽहः ॥ ७ ॥

उत्तरोत्तरेष्वेकाहृतमिह तस्योत्तरोत्तरं क्रमेण नीलाहव-
 र्त्सवो मर्यादागिरयः प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः आरोह एवाव-
 धिर्येषां द्विसहस्रसहस्रविस्तीर्णाः दशांशादीवद्विकीयां योऽशस्तेन
 द्वैर्ष्य एव हसन्ति ननुःत्वे पृथुत्वे वा गणोक्तं त्रिष्णुपुराणे
 "लक्ष्यमात्रो ही मध्ये दशांशास्तथा पर" इति एतच्च स्थूल-
 दृष्टवैकोक्तं तथोपपि यथावत्प्रमत्तत्वाभावेन लक्ष्यमात्रात्वा-
 भावात् ॥ ८ ॥

भीमद्विरसाधवाचायुक्तभागवतचन्द्रचम्पिका ।

एवं भूमिप्रवृत्तनसंस्तानतच्चरित्रो राजा प्रियव्रतचरित्रे संग्रहे-
 ष्यामिहिनायां द्वीपादिकल्पनायां विशेषं कथाम्ने मन्त्रानु-
 पृच्छति । उक्त इति । भूमयडलवस्यावामचिरोः द्वैर्ष्यविशेषः विशा-
 लमेति यावत् उक्तः किंपर्यन्त उक्तस्तदाह । यावदादित्यस्तपति
 यत्र चास्ते शुक्रकृष्णपक्षयोर्लक्ष्यगणौः सह चन्द्रमा वा दृश्यते
 किंपर्यन्तमादित्यस्तपति चन्द्रमा वा दृश्यते तत्राह । यत्र भूम-
 यडलविस्तारे एतन्नः शुभः सप्तद्वीपानां जम्बूद्वीपानां च विशेषाः
 नाममानलक्षणादयस्तेषां विकल्पः मेदी भगवन् ! त्वया सूचितः
 संप्रदेशोक्तः एतदेव भूमयडलमखिलं माननो, लक्ष्यमानकाकार-
 ष्यामत्तदाह सर्वे विस्तरतो विजिज्ञासामि ज्ञानुमिच्छामि किं
 तजिज्ञासुष्येऽत्राह । भगवत इति । गुणमये सस्त्रादिगुणपारिणाम-
 रूपे भगवतः स्थूलरूपे भाषेति मगः हि यस्माद्गुणो सस्त्रा-
 दिगुणराहितेऽभाकृत इति यावत् सूत्रमतेऽङ्गुष्ठमिते शुद्धसर्व-
 मये कृते तद्यत्प्रयोनियि स्वयं प्रकाशे परमात्मस्वरूपे
 ब्रह्मणि भगवन्नासुदेवादिशब्दाकथे भाषेतिनुमासक्तं क्षममक्षम
 भिक्षितो जिज्ञासामि ततो मन्त्र जिज्ञासुष्येऽत्र गुरो ! एतन्नमयडल
 मानलक्षणादिभिरेतन्नमयडलमहसि ॥ १-३ ॥

इत्यापृष्टो वाचरायखिस्तावन्नगवद्विभूतेरनन्तत्वाकारस्वयं
 वाङ्मनसायादिविद्यतां यद्व्यमानादिभिर्भूमयडलवर्णनं प्रतिजानीते ।
 नवा इति । हे महाराज ! भगवतो मायागुणानां विभूतिः
 सस्त्रादिगुणपरिणामानन्तब्रह्माण्डारिका जीवात्रिभूतिस्तस्याः
 स्थानविशेषायां विभूत्यन्तर्गतलोकानामित्यर्थः काष्ठामर्तं नाम-
 रूपतः नामरूपाश्वां मनसा वचनं वाऽङ्गितुं ज्ञानं वक्तुं
 च पुरुषायुष्येणापि पुरुषो नाशं न प्रभुः स्थानविशेषाद्यामान-
 न्यादिति भावः तस्मात् कारस्वयं वाङ्मनसाविययत्प्राधा-
 न्येन भूगोत्रस्य विशेषमन्तरेभेद् नाममानलक्ष्यैः व्याख्या-
 स्थानः प्रकटयिष्याम इति ॥ ४ ॥

तद्व्याह । यो वा इति । प्रसिद्धोऽपि द्वीपो जम्बूद्वीपः कुच-
 लयं भूमयडलं तदेव कमलं तस्य कोशाः सप्तद्वीपाः तेष्वध-
 न्तरः अन्तरवर्ती कांशः जम्बूद्वीप इत्यर्थः स नियतयोजनवि-
 शाहः लक्ष्योऽनमविस्तीर्णः समो वर्तुलभ्य वर्तुलत्वेन
 कोशाभावात्सर्वतः समपरिमाद्यः इत्यर्थः यथा पुष्करस्य पत्रं

कमलपत्राद्यं समवर्तुलं तथेति यस्मिन् जम्बूद्वीपे वर्षाणि
 प्रत्येकं नवयोजनसहस्रमायामो येषां तानि भायामोऽत्र विस्तार
 एतच्च भद्राभ्यकेतुमात्राणिरिकेच द्रष्टव्यं तस्मिन्नेवशब्दाभ्यत्रोक्तः
 "अनुर्वरसंस्थिते द्वे द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे । द्वीपाणि तत्र चत्वारि
 चतुरस्रमिहानुत्तम, इत्यादिना अर्धभिः समर्पितैः मीलभ्येन-
 श्चक्रवर्तिप्रभेदमकुट्टिमात्रयमात्यवद्रभ्यमादनाकथैः सुष्ठु विम-
 कानि असङ्कीर्णानि भवन्ति यस्मिन्ने तेषां नवानां वर्षाणां
 मध्ये इत्याहृतं नाम वर्षमध्वरमन्तविद्यते इत्यर्थः यस्य जम्बू-
 द्वीपस्य इत्याहृतवर्षस्य वा नाश्यां मध्येऽवस्थितः सौवर्णोः सुन-
 र्धमयः कुचगिरीयां राजा मेढः द्वीपस्य जम्बूद्वीपस्थावामो
 विस्तारः लक्ष्योऽनमप्रमायास्तथावत्समुत्पाहः उच्छ्रायो यस्य तथा-
 भूतः कुचलयं भूमयडलमेव कमलं तस्य कर्णिकाभूत इव
 स्थितः तस्य मेरोमुखां उपरिभागः द्वात्रिंशत्सहस्रयोजन-
 विस्तीर्णः मूले षोडशसहस्राणां योजनानां यस्य सः सुम-
 र्करिति विशेभ्यानुवङ्गः योजनमिति नपुंसकपाठे तस्य मेरो-
 मुखे षोडशसहस्राणां योजनानां समाहारः षोडशसहस्रयोजनं
 परिमायां वेदितव्यमित्यर्थः पान्नाहित्वात्स्वीत्वामाद्यः तावता
 षोडशसहस्रमानेन भूम्यामन्तःप्रविष्टः एवं लक्ष्योऽनमोऽहः
 सुमेकरिति फलितम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

उत्तरोत्तरेष्वेकाहृतम इत्याहृतवर्षस्योत्तरोत्तरं क्रमेण मीलभ्येन-
 श्चक्रवर्तिका रूपकादीनां त्रयाणां वर्षाणां मर्यादागिरयः सीमा-
 पर्वताः प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः उभयतः पूर्वपार्श्वमयोः चारोर्वा
 लक्ष्यसमुद्र एवावधिर्येषां ते लक्ष्योऽवधिपर्यन्ता इत्यर्थः द्विसहस्र-
 योजनविस्तीर्णा दशांशाद्विकीयां योऽशस्तेन द्वैर्ष्य एव हसन्ति न
 ननुःत्वे पृथुत्वे वा गणोक्तं त्रिष्णु पृथुत्वे वा उत्तरोत्तरस्य
 द्वैर्ष्ये दशांशाद्विकीयां न्यूनमित्यर्थः द्वीपस्य मयडलाकारत्वा-
 दिति भावः ॥ ८ ॥

भीमद्विजवत्प्रजतीयं कृतपदरक्षावली ।

भूवक्ष्यतद्विशेषज्ञानं भीमारायणमर्हिमोपलक्षणात्वात्तदाव-
 श्यकं मोक्षोपयोगीत्यनन्तपरिमायादि वर्णयति । पञ्चस्यज्येभ्यु ।
 तत्र परीक्षित्विशेषतोऽपि ज्ञानुमुक्तानुवाकपूर्वकं भीशुकं पृच्छति ।
 इत्युक्त इति । आदित्यो वाचरपर्यन्तं तपत्यसौ चन्द्रमाश्च यत्र
 उजोतिषा नक्षत्राणां गणौः सह दृश्यते त्वया भूमयडलावाम-
 विशेषस्तावानित्युक्तः ॥ १ ॥

तत्र भूमयडलेऽपि प्रियव्रतेत्यनेन यो वा इहेत्येतदनुवदति । यत
 एतस्या इत्यनेन । यत एवं कृता इत्येनदनुवदति अयमाशयः प्रिय-
 व्रतस्य दयचरणाभिमैशिल्यपरिकाताः सप्त सिन्धव आसभ्या-
 लस्य दयचरणाभिनिशानवर्षेन्तसीतीरियतपर्यन्तमृच्छिषोऽनपुष्कल-
 सत्परिजापयंवात्तरप्रदेशवर्तिन्यस्ताः सप्त द्वीपा आसन् तेषां
 नामानि कथितानीनि सूचिन इत्यनेन विशेषो नोक्त इति नमः
 किं तत्राह । एतदिति । जिवमुर्वरितं यथा न भवति तथा
 निखिलमन्तराद्ये एतदुपयोगेव नाप्यदित्यर्थ एवमभ्यः आनं
 परिमायां लक्ष्यं पतुलचतुरस्राकारादि न केवलमित्येव किन्तु
 यत्सप्तसागरादिष्वः परस्तात्काञ्चनभूम्यादिकं तदपि न केवलं
 तावतावमपि तु तत्रापि विद्यमानं सर्वमनुर्वरीकृत्यैतन्मिप्रा-
 येय्य पुनश्च सर्वशब्दप्रयोग इत्यर्थः जिज्ञास्यामीत्यनेन
 ज्ञानेच्छैव न तु विचार इत्यतः परस्मैपदप्रयोगः ब्रह्मित्यनेना-

धीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ध्येषां प्रयोजनसङ्गत्वेऽपि ममातीष प्रयोजनमिति सूचयति ।
अथवा जिज्ञास्यामीनि सामान्योक्तसम्भवात् ॥ २ ॥

किं तदतीष प्रयोजनमिति विदुष्वर्थावयति । भगवत इति ।
इतः पूर्वं गुणमये सत्त्वादिगुणविरचिते स्थूलरूपे पातालाद्य-
क्षतनावयवविशिष्टे आवेशिते निभायाभ्यन्तं विशेषस्मरण-
समर्थं हि यत्प्रमनोऽगुणोऽपि सत्त्वादिगुणप्रवृत्तिगम्योऽपि सच्चिदा-
नन्वाकारे भूत एव सूत्रे अनुग्रहमन्तरेणादृश्ये तर्हि किं तयो-
रुपं नेत्याह । आत्मउद्योतिषि स्वयंप्रकाशे किंजास्मि परे ब्रह्मणि
परब्रह्मक्षेत्रे भगवति ऐश्वर्यादिगुणपूर्णे वैदिकमन्तरेण खौकिकं
नाम किं तत्राह । वासुदेवाख्ये अनेनात्र किञ्चदस्तीप्रमाणाविति
वृथितमावेशितुं क्षमं समर्थं तदेतदेव हेत्यनेनाभ्यत्र "नापृष्टः
कस्यचिद्व्यात्" इत्यनेनोच्यते ॥ ३ ॥

मायागुणविभूतेः प्रकृतिगुणप्रवृत्तये यद्विचित्रं भवनं बहु-
पग्रहणं यस्य स तथा तस्य महिमागुणविभूतेषां काष्ठामव-
न्मानं पूर्णलक्ष्यं विबुधाद्युषेण द्विपरादर्शनाद्येन ॥ ४ ॥

यो जम्बूद्वीपः पूर्वपश्चिमाभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां पार्श्वाभ्यां
स्वामुद्रं जलं पिबतीति द्वीपः तद् (१) भावे तरणिकिरणसन्तापेन
घनीमात्रं मुक्ता परमावशेषेण द्वीपस्थितजनस्याभाराभावेन
जलमजनेन सर्वनाशप्रसङ्गः स्याद्दीर्घः निपातनास्साधुरिति
सोऽयं नियुतयोजनविशाख एकादशस्थानादिसंख्याक्रमेण नियु-
नसंख्यायाः अक्षसंख्यात्वं ज्ञायते तेन जलयोजनेन विस्तार
इति परिमाणमुक्तं भवति शृङ्गप्रादिकयैव तत्प्रकारं ज्ञापयति
कुवलयं भूमयडलं तदेव कमलं तस्य कोशस्येतरद्वीपलक्षणा-
स्वाभ्यन्तरकोशोऽन्तःस्थितकोशवद्वर्त्तमानः लक्ष्यमाह । सम-
तुल्यः अत्र दृष्टान्तमाह । यथा पुष्करपत्रम् अन्तरकोशद्वयान्तराद्ये
विरलानि भवन्ति न तथा पुष्करपत्रमेकत्वेन विच्छेदाभावा-
दित्यरुचया पत्रपत्रोदाहरणं वा इत्यनेनेदमेव मानादिकं नान्यत्रो-
क्तमिति विशदयति ॥ ५ ॥

यस्मिन् द्वीपे ॥ ६ ॥

येषां वर्षाणां वक्ष्येज्जायतस्य नाभिस्थाने मध्य इत्यर्थः
जम्बूद्वीपस्य यावान् जलयोजनपरिमित आयामस्तावान् समु-
द्राह उच्छ्रायो यस्य स तथा जलयोजन उच्छ्रित इत्यर्थः
मानमुक्त्वा लक्ष्यमाह । कर्णिकाभूत इति । भूमयडललक्षणा-
पक्षस्य कर्णिकास्थानीयः ननु नियुतयोजनविशाखो द्वीपो द्वीपा-
यमितसमुद्राह इत्येतरकथं पिशर्ष्व स्यात् "चतुराशीति साहस्रयोज-
नानां समुच्छ्रय" इति पराशरवचनं जागतीति चेन्न न तदीदृगिति
ज्ञेयं वाच्यं न च तर्क्यते "पश्यन्तोऽपि न जानन्ति मेरोरुपं वि-
चित्रं" इति वचनात् पराशरवचनान्तरात्सम्भवादिन्द्रस्तु बर्तुंका-
कारं पञ्चकोणं बृहस्पतिरितीन्द्रादीनामप्यज्ञानकथनात् "ऋषि-
काक्षदशी स्यात्" इति वचनात्पञ्चकोणपञ्चज्ञानपराशरवचनस्या-
न्यथा ज्ञानभूलत्ववचनमिति साहसमिति चेन्न प्रामाणिकत्वा-
त्परम्परामानमन्तरेणाप्येषां तत्र तत्राज्ञानदर्शनाच्च नन्वेवं निरा-
स्यत्वात्पैरमन्तरेणैकवाक्यत्वात्प्राकारे महाग्रहर्षः स्यादिति चेन्न
न्तैवं तर्हि शृणु प्रविष्टः षोडशाक्षरैरिति योजनावगमात् ननु
नावसान्तर्भूम्यां प्रविष्ट इति मेरोरुजलयोजनोच्छ्रायादधिकपरिमा-
णोकेरिति चेन्न भूमिप्रविष्टरूपेण सह जलयोजनोच्छ्रायोपपत्तेः

(१) जलपानाभावे ।

वचनवाच्यं... प्रकृतात्
पूरस्यप्रह... प्रतीत्यु
चतुरशीतीति वक्तव्यं... इति ज्ञायते
स भागवतोक्त एव प्राह्यः न ज्ञानापरिवा...
स्याभ्यन्तरं शक्याशङ्कं तथाच भागवतोक्तप्र...
कोशादिकं प्राह्यं तथाच ॥

यथा भागव... तर्कं भौवनं कोशलक्षणात् ।
तस्य... योऽयं सर्वप्रधान्तरस्थितम् ॥
मयडोदे पूरणं चैव व्यत्यासं क्षीरसागरे ।
राहुसोमरधीयाञ्च मयडलाद्विगुणोक्तिताम् ॥
विनैव सर्वमुभेयं योजनाभेदतोऽत्र स्थितिः ॥ ७ ॥
इवाहृतास्त्रयडापुत्तरोत्तरेण शृङ्गेः पूर्वस्थां दिशि भुजाव-
स्थिताः प्रागायताः द्विसहस्रपृथक् द्विसहस्रयोजनविस्ताराः
दृश्ये एव द्रुसन्ति नोर्ध्वपृथुत्वे ॥ ८ ॥

धीमद्विजयगोष्णामिकृतकमसम्भवं ।

भगवतो गुणमयमित्यादौ भगवत्स्वन्तु गुणातीतमित्याया-
तम् ॥ १-३-३ ॥

नियुतशब्दोऽत्र दृश्यात्वात्कोऽपि कथञ्चिदेकलक्षं वकि
तत् सन्निहितत्वात् ॥ ५ ॥

टीका दर्शिता मतभेदाः सृष्टिभेदेन ज्ञेयाः ॥ ६-२६ ॥

धीमद्विभवाद्यचक्रवर्तिकृतसारायदीर्घी ।

जम्बूद्वीपस्य वर्षाणां शैलानां मध्यवर्तिनः ।

सुमेरोश्च प्रमायां यत् षोडशे तन्निगद्यते ।

भियत्रतश्चरिते भूतस्य द्वीपसमुद्रादेः प्रमायादिकं तत्र कथा-
प्रकरणात्ते पृच्छति । उक्त इति । तपति प्रकाशयति तत्पर्यन्त
इत्यर्थः यत्र यत्र चन्द्रमा दृश्यते तावत्पर्यन्तञ्च तत्रापि तन्मध्य-
इत्यर्थः ॥ १ ॥

यतः सिन्धुभ्यः । एतस्या भुवः सप्तद्वीपानां ये विशेषा-
स्तेषां विकल्पो भेदः प्रभेदः एतत् सिन्धुद्वीपादिकम् ॥ २ ॥

जिज्ञासायाः फलमाह । भगवत इति । अत्र भवेति कर्तुं धर्मानुत्था
तत्रत्यानां भक्तिभ्रयोगवतां मनोभिधित्सातुरोधेनेव मयैतत्
पृच्छयते मम तु त्वन्मुक्तकमलस्यन्दमानभगवत्कथाकप-
मकरन्दस्य कर्णाभ्यां पानमेव भगवत्प्राप्तिसाधनमिति द्योतितं
किञ्च इह भगवतो गुणमये स्थूलरूप इति भेदबोधिका
पट्ट्या अनुयो भगवतीत्यभेदबोधकेन सामानाधिकरण्यात् न च भग-
वत्स्वस्य गुणातीतत्वं बोधितम् । शुरो इति तव सर्वमुनिजनगुरु-
त्वाद्ब्रह्मवक्त्रव्यभेदवैतदिति भावः ॥ ३ ॥

काष्ठामन्तं रूपं सन्निवेशः । लक्ष्यं चिह्नम् ॥ ४ ॥

वे निश्चयेन कुवलयं भूमयडलं तदेव कमलं तस्य कोशा
मयडलतया स्थिताः सप्तद्वीपास्तेष्वभ्यन्तरः कोशो योऽयं दृश्य-
मानो जम्बूद्वीपः स नियुतयोजनविशाखः जलयोजनविस्तीर्णः ॥ ५ ॥

नवयोजनसहस्रमायामो येषां आयामोऽत्र विस्तारः अष्टमि-
र्हिमाजयादिभिः सन्निवेशस्तु वायुनोकः ।

अनुवर्त्सन्ति ज्ञेये द्वे द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ।

दीर्घांश्चि तत्र चत्वारि चतुरन्वमिच्छातुम् इति ॥

... हिमश्रुते हिमाक्षय इति प्रागायता यथा नीलादपोऽयुतयोजनो-
त्तिं धा हरिः किं पुरुषभारतामा यथा संख्यम् ॥ ६ ॥

... तथैवाहुतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्वन्धमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमा-
लमद्राश्ववाः सीमानं विदधाते ॥ १० ॥

भीमद्विभवाय चक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।
दक्षिणोत्तरे भारतोत्तरकुटुम्बे चत्वारि किम्पुरुषहरि-
बर्षरम्पकहिरण्यमवानि वर्षाणि नीलनिषधयोस्तिरर्क्षानीभूय
समुद्रमविष्टयोः संखप्रत्पमङ्गीकृत्य मद्राश्वकेतुमाखयोरपि धनु-
राकृतत्वम् । अतस्तथावैष्यत एव मध्ये सङ्कुचितत्वेन नवसह-
स्रावामरम् । इत्थाहुतस्य तु मेरोः सकाशात् चतुर्दिशु नवसह-
स्रावामरं सम्भवत् वस्तुनस्त्वित्थाहुतमद्राश्वकेतुमाखानां चतु-
स्त्रिंशत्सहस्रावामरं श्रेयम् ॥ ६ ॥
नाश्यां मध्ये द्वीपस्थायामो खद्योजनप्रमाणाः । तावान् समु-
द्राह उच्छ्रायो यस्य सः षोडशसहस्रं बितत इति शेषः तावता
षोडशसहस्रमानेन । अतश्चतुरशीतिसहस्रायोजनोच्छ्रानो भूमितो
दृश्यते ॥ ७ ॥
उत्तरोत्तरेण इत्थाहुतम् इत्थाहुतस्योत्तरम् उभयतः पूर्वपश्चि-
मदिशोः पृथुर्विस्तारः एकैकस्मादिति नीलः किञ्चिन्म्यनखक्ष-
वोजनो वैष्येण तस्मात् श्वेतः षट्शुषांश्च दशांशादीपदधिको
सोऽशस्तेन ॥ ८ ॥

भीमद्विभवाय चक्रवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मियत्रतच्चरित्रघणने संक्षेपेण द्वीपादिकं श्रुत्वा तद्विस्तरं श्रोतुं
पृच्छति । उक्त इति । उयोतिषां गणैः सह अस्ती चन्द्रमा दृश्यते ॥ १ ॥
वर्षो वैश्वः सिन्धुः ॥ २ ॥
जिज्ञासाप्रयोजनमाह । भगवत इति । गुणामये स्थूलरूपे विराजि
भावे शितं मनोऽगुण्ये प्राकृतगुणरहित अप्राकृते रूपे तथा आत्म-
ज्योतिषि प्राकृतप्राकृतविग्रहवनि भावे शितं खं स्यात् ॥ ३ ॥
मायागुणविभूतिः भूगोवादिरूपा तस्याः स्थानविशेषाणां
काष्ठामन्तम् ॥ ४ ॥
अथ प्रसिद्धी यो जम्बूद्वीपः सः कुवक्ष्यं भूमण्डलं तदेव
कमलं तस्य कोशेषु सप्तद्वीपेषु अष्टमन्तरः कांशो नियुतयोजन-
विशालः खद्योजनविस्तीर्णः ॥ ५ ॥
यस्मिन् जम्बूद्वीपे प्रत्येकं नवयोजनसंखमायामो येषां तान्
नव वर्षाणि भवन्ति आयामशब्दोऽत्र विस्तरपरः एतच्च खत्रि-
न्यायेन वृत्तैश्च द्रष्टव्यं तन्मध्यगतस्य सप्तमस्य वर्षत्रयामकस्य
चतुस्त्रिंशद्योजनविस्तारयुक्तत्वं षण्ण्यां वर्षाणां मर्यादागिरिस्मृ-
तानां षट्शुषाद्योजनविस्तारयुक्तत्वमेवं तन्वयोजनानि भवन्ति
सप्तविंशस्तु वायुनोक्तः ।
अनुषंगसंस्थिते शेषे द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ।
दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिच्छाहुतम् इति ॥ ६ ॥
यस्य इत्थाहुतस्य नाश्यां मध्ये मेरुवस्थितः द्वीपस्य जम्बूद्वीप-
स्थायामो खद्योजनविस्तारः तावत्समुद्राह उच्छ्रायो यस्य सः
तावता षोडशसहस्रयोजनमानेन ॥ ७ ॥
उत्तरोत्तरेयोत्थाहुतमिच्छाहुतस्योत्तरोत्तरतः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

महाराज ! परीक्षितजी बोले आपने भूमण्डल का विस्तार
कहा जहां पर्यन्त सूर्यनारायण प्रकाश करते हैं और नक्षत्रादिकों
के सहित जहां चन्द्रमा दीक्षता है ॥ १ ॥
तद्गुणरभी मियत्रतके रथ के पहियों से सात समुद्र कल्पित
मये हैं जिससे इस पृथिवी के सातद्वीपों के विशेष का भेद भग-
वन् ! आपने सूचित किया है इसको हम प्रमाणासे और खद्य
से सब जानना चाहते हैं ॥ २ ॥
हे गुरो ! गुणमय भगवान् के इस स्थूलरूप में प्रवेश किया
जो मन है सोई मन सूक्ष्मतम आत्मज्योति परब्रह्म भगवान्
वासुदेव में भी प्रवेश करा जासका है इस हेतुसे आप इसवान
को वर्णन कीजिये ॥ ३ ॥

अपि भीशुकदेवजी बोले हे महाराज ! मायागुण विभूति
वाले भगवान् के अन्त को मनसे या वचनसे जानने को
देवताओं के प्राणु से भी कोई समर्थ नहीं है । तिस हेतु से
प्रधानता से भूगोल विशेषको नामरूप प्रमाणा खद्ययासे हम
कहेगे ॥ ४ ॥

जो यह जम्बूद्वीप है सो कमल रूपी पृथिवी के कली
सरीके सात द्वीपों के मध्यमें कली सरीका है सो लक्ष-
योजन का चौड़ा है चारों तरफ से गोख है जैसे कमल का
पत्र होता है ॥ ५ ॥

जिस द्वीप में नौ वर्ष हैं सब नौ नौ हजार योजन के
विस्तार वाले हैं आठ मर्यादा के पर्वतों से अलग विभाग
किये गये हैं ॥ ६ ॥

इन वर्षों के मध्यमें इत्थाहुत नामक धीब का वर्ष है
जिसके नामिमें स्थित चारों ओर से सुवर्णमय सब
पर्वतों का राजा जम्बूद्वीप के विस्तारके बरोबर ऊंचा पृथिवी
कमलका कर्णिका रूप मेरुपर्वत है शिखरपर ७००० हजार
योजन चौड़ा है पृथिवीपर जउमे सोला हजार चौड़ा है
सोला ही हजार योजन जमीन के भीतर पैठा है ॥ ७ ॥

उस सुमरुके उत्तर में इत्थाहुत वर्षके आगे नील श्वेत
द्वन्द्वान् ये तीन पर्वत हैं सो रम्पक हिरण्यमय कुठ इन
वर्षों के मर्यादा सीमाके पर्वत हैं सो पूर्व पार्श्वम दोनो द्वार
समुद्र पर्यन्त खम्बे हैं दो हजार योजन चौड़े हैं परन्तु
पहिले पर्वत से दूसरा तीसरा लम्बाई में दशमा अंशमे
से एक द्विस्ता कम है ऊंचे तो सब दश हजार योजन के हैं ॥ ८ ॥

भीमद्विभवाय चक्रवर्तिकृतमाध्यायदीपिका ।

अयनयोजन इत्थं उच्छ्रायो येषाम् अयं चोत्सेधो नीला-
द्वीपामपि द्रष्टव्यः नीलादिपृथुत्वं येषामपि द्रष्टव्यं यथासंख्यं
मर्यादागिरय इति शेषः ॥ ९ ॥

मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोः ॥ ११ ॥
कल्पाः ॥ ११ ॥

चतुर्वेतेषु चूतजम्बूकदम्बन्यम्रोषाश्वत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इत्यादिनां ॥ १२ ॥
स्तावद्विद्विततयः शतयोजनपरिणाहाः ॥ १२ ॥

इशाश्वत्वारः पयोमध्विचतुरसमृष्टजला यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभाविकानि
भरतर्षभ ! धारयन्ति ॥ १३

देनोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ॥ १४ ॥

येष्वमरपरिवृढाः सह सुरलज्जनाल्लाम्पूषपतय उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विह-
रन्ति ॥ १५ ॥

मन्दरोत्सङ्ग एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि
पतन्ति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भानीकनिधायता उत्तरतो नीलपर्यन्तं दक्षिणतो निधाय-
पर्यन्तं च दीर्घो पप्रयतुर्विस्तीर्णो भवतः तावेव केतुमात्रमद्रा-
श्वयोर्वर्षयोः सीमानं कुर्वते नन्वेवं सति पूर्वापररेखायामिजा-
वृत्तवेष्टितो मेरुमध्ये ततः पूर्वापरतो गिरिद्वयं वर्षद्वयं च नातः
किञ्चिदस्ति दक्षिणोत्तररेखायां तु तथैवेलावृत्तवेष्टितो मध्ये मेरु-
दभयतस्त्रीणि वर्षाणि गिरयश्च षट् तत्कथं सर्वतो लक्ष-
प्रमाणात्वं जम्बूद्वीपस्य । उच्यते मेरोः षोडशसहस्राणि सर्वतः
स्थितत्वादिलावृत्तस्याष्टादश अन्येषां षण्णां चतुस्पञ्चाशत्
गिरीणां षण्णां द्वादशशतैर्दक्षिणोत्तररेखायां तावद्व्यं पूर्वा-
पररेखायामपि सुमेरोरिलावृत्तस्य चतुस्त्रिंशत् गिर्योश्चत्वारि
शेषाणि द्विषष्टिसहस्राणि पूर्वापरवर्षयोरासमुद्रं दैर्घ्यं द्रष्टव्या-
न्यतो न विरोधः ॥ १० ॥

अयुतयोजनप्रमाणा विस्तारोऽस्ति येषां विस्तीर्णोत्तुङ्गो
मेरोरवष्टमत्वात्पूर्वपश्चिमौ गिरी दक्षिणोत्तरविस्तारो दक्षिणो-
त्तरो च पूर्वापरविस्तारो द्रष्टव्यौ सर्वतो दशयोजनसहस्रवि-
स्तारोऽङ्गीकारे त्विलावृत्तयोपारपूर्वयोलावृत्तमुपलाभयतीत्यादि-
विरोधः स्यात् ॥ ११ ॥

अभिन्नहस्तमेकादशशतानि उजाहो येषां तावत्प्रमाणा वि-
द्विततयेषां शतयोजनं परिणाहो विस्तारो येषाम् ॥ १२ ॥

यदुपस्पर्शिनो यत्सेविनः ॥ १३—१४ ॥

लज्जामो भूषणं सुरलज्जनानां भूषणभृताः श्रेष्ठा याः स्त्रिय-
स्तासां यूथस्य पतयः सह सम्भूय येषु विहरन्ति ॥ १५ ॥

एकादशशतयोजनमुत्तुङ्गो यो देवचूतस्तस्य शिरसः सका-
शात् फलप्रमाणात्कं वायुपुराणे ।

भारतीनां शताम्यष्टाशेकषष्ट्यधिकानि च ।

फलप्रमाणात्कं वायुपुराणे ।

इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीरराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं दक्षिणेनेलावृत्तमिलावृत्तवर्षस्य दक्षिणतः निधायक्यः
पर्वताः क्रमेण नीलादिभिः समपरिमाणा अयुतयोजन उत्सेध
उच्छ्रायो येषां ते अयं चोत्सेधो नीलादीनामपि द्रष्टव्यः । नीलादिषु
पृथुत्वं चैषामिति द्रष्टव्यं हरिवर्षादीनां प्राणां यथासङ्गं
मयांवागिरयः ॥ ९ ॥

तथेलावृत्तमपरेनेलावृत्तस्यापरेण पश्चात्पूर्वेण पुरस्तात् माल्य-
वद्भ्रममादनावपरेण माल्यवान् पूर्वेण गन्धमादनः इत्येतौ पर्वतौ
क्रमेणानीकनिधायता उत्तरतो नीलपर्यन्तं दक्षिणतो निधाय-
पर्यन्तं च दीर्घो नीलनिधायपर्यन्तोत्तरदक्षिणाप्रागिरयर्थः तावेव
द्विसहस्रपृथु विस्तीर्णौ इत्यर्थः । तावेव केतुमात्रमद्राश्वयो-
र्वर्षयोः सीमानं मयांवां विद्वितते कुरुतः नन्वेवं सति पूर्वापररेखा-
यामिलावृत्तवेष्टितो मेरुमध्ये ततः पूर्वापरतो गिरिद्वयं वर्षद्वयं च
नातः किञ्चिदस्ति दक्षिणोत्तरदिशायां च तथैवेलावृत्तवेष्टितो
मेरुमध्ये उभयतस्त्रीणि वर्षाणि गिरयश्च तत्कथं सर्वतो लक्ष-
प्रमाणात्वं जम्बूद्वीपस्य । उच्यते मेरोः षोडशसहस्राणि सर्वतः
स्थितत्वादिलावृत्तस्याष्टादश अन्येषां षण्णां चतुस्पञ्चाशत्
गिरीणां षण्णां द्वादश शतैर्दक्षिणोत्तरदिशि तावद्व्यं पूर्वा-
पररेखायामपि सुमेरोरिलावृत्तस्य चतुस्त्रिंशत् गिर्योश्चत्वारि
शेषाणि द्विषष्टिसहस्राणि केतुमात्रमद्राश्वयोरित्येवं कथं सर्वतः
स्थितत्वादिलावृत्तस्याष्टादश पूर्वापरवर्षयोरासमुद्रं दैर्घ्यं द्रष्टव्यं नातो
विरोधः ॥ १० ॥

मन्दराद्यश्चत्वारो गिरयः प्रागादिक्रमेण मेरोश्चतुर्दिशम-
वष्टमगिरयः मेकला इव अवष्टममिति प्रतिबन्धन्तीत्यवष्ट-
मभास्ते च ते उपकल्पताः विन्यस्ताः कथम्भूताः अयुतयोजनो
प्रमाणा विस्तारोच्छ्रायो येषां तथाभूताः अयुतयोजनो मन्दरादिषु
क्रमेणजम्बूकदम्बन्यम्रोषाश्वत्वारः पादपप्रवराः पर्वतानां केतवो
ध्वजा इत्यादिहस्तमेकादशशतान्युजाहो येषां तावत्प्रमाणात्
निदपानां शालानां चित्तयेषां शतयोजनपरिणाहो विस्तारो येषां

● ११५ ॥ तेषु देवोद्यानेषु सुररत्नानां सुरस्त्रीणां खलाम भूषणं तद्दृष्टिनाः सुरवनितानां श्रेष्ठा इत्यर्थः तासां यूपस्य पतयः ताभिः सह सम्भूय उपदेवगणैः उपगीयमानः महिमा येषां ते विहरन्ति देवानां क्रीडास्थानानित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

देवोद्यानानि देवनामि क्रमेण मन्दिनादीनि भवन्ति ताभ्येव विचिनन्ति । तेषु देवोद्यानेषु सुररत्नानां सुरस्त्रीणां खलाम भूषणं तद्दृष्टिनाः सुरवनितानां श्रेष्ठा इत्यर्थः तासां यूपस्य पतयः ताभिः सह सम्भूय उपदेवगणैः उपगीयमानः महिमा येषां ते विहरन्ति देवानां क्रीडास्थानानित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

श्रुतादिप्रभवा नदीराह । मन्दरेति । मन्दरशिखरस्याधस्तात्प्रदेशे एकादशशतयोजनमुत्तुङ्ग उन्नतो यो देवचूनः तस्य शिरसः सकाशाद्गिरिशिखरवत्स्थूलानि फलानि फलप्रमाणासुक्तं वायुपुराणं ।

अरुन्दीनां शतान्यष्टौ एकपष्टयधिकानि च ।

फलप्रमाणासाख्यातमृषिभिस्तस्यदर्शिभिः इति ॥

अमृतकल्पानि अमृततुल्यानि फलानि फलानि फलन्तीति गौर्गच्छन्तीतिवत् रुदर्थविशेषणत्वाच्चात्त्वर्थस्याधिपक्षा बांध्या प्राहकाभावात्पकानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

● श्रीमद्भिन्ननाथकवर्तिकृतपदरत्नावली ।

एवमिलाहृतान्निषेधो निषधाद्यः यथा नीलाद्यो वैश्वेण नृसन्ति तथा निषधाद्योऽपि अत्रायं विशेषः नीलनिषधौ लक्ष्मीमायावन्त्ये दशांशहीनाः । तदुक्तम् । “लक्ष्मीमायां द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापर” इति वैश्वेणे ।

● जम्बूद्वीपप्रमाणेन निषधः परिकीर्तितः ।

तस्माच्च दशभागेन हेमकूटः प्रतीयत

इति धाराहे यथासङ्गं मर्यादांगिरय इति शेषः ॥ ६ ॥

तथैवेलाहृतमिति । यथेलाहृताहुत्तरदक्षिणतो नीलनिषधाद्य-पुणेलाहृतस्यापरेण पश्चिमेन पूर्वेण च माल्यवद्भ्रममादतौ यथासङ्गं स्त इति शेषः आनीलनिषधायतौ नीलनिषधपर्यन्त-वित्तारौ तत्संबन्धावित्यर्थः सीमानमवाधिम् ॥ १० ॥

अत्रह्रमगिरयः पीठस्थानीयपर्वताः ॥ ११ ॥

एतेषु मन्दरादिषु पर्वतकेतवः मन्दरादिपर्वतानां ध्वजा इव स्थिताः अधिसहस्रयोजनोच्चाः सहस्राधिकैकशतयोजनो-च्छायाः तदुक्तम् “एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतव” इति अत्रायामशब्देनोच्छ्राण उच्यते तावद्विद्विपविततयः यावत्तुच्छ्राय-योजनसंख्यानं नावत्संख्याकशाखावित्ताराः शतयोजनपरि-याहाः परितः शतयोजनस्थूलाः ॥ १२ ॥ १३ ॥

देवोद्यानानि देवानां क्रीडायोग्यस्थानानि अमररत्नानां सुरस्त्रीणां मध्ये वा लज्जामभूताः श्रेष्ठास्नासां यूपस्य पतयो याः स्त्रियस्ताभिः स्त्रिणाः सहामररत्नानां लज्जामयूपपतयः अमर-परिवृढा देवश्रेष्ठाः ॥ १४ ॥ १५ ॥

मन्दरोत्तरे मन्दरपर्वतस्याङ्गुल्यानीवे तदे देवोपभागयोग्य-त्वादेवचूतस्तस्य शिरसोऽप्रवेशात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अयुतयोजन उत्तमे उच्छ्रायो येषाम् । अयभोत्सेधो नीला-दीनामपि द्रष्टव्यः । नीलादिवत् पृथुत्वं येषां द्रष्टव्यम् । यथासंख्यं मर्यादांगिरय इति शेषः ॥ ६ ॥

अपरेण पश्चिमस्यां दिशि पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि आनील-निषधायतौ उत्तरतो नीलपर्यन्तं दक्षिणतो निषधपर्यन्तमावर्तौ दीर्घौ । अतुस्त्रिशतसहस्रायामावित्यर्थः । एवञ्च दक्षिणोत्तरे-स्त्रायां भारनकिंपुरुषहरिणपायां त्रयाणां सप्तविंशतिः सह-स्राणि हिमालयहेमकूटनिषधानां षट्सहस्राणि । सुमेरोरिहा-वृणस्य च चतुस्त्रिंशत् रम्यकहिरगमयकुक्कणां सप्तविंशतिः नीलश्वेतगुक्कवनां गिरीणां षड्विधे लक्षयोजनप्रमाणाः पूर्व-पश्चिमरेखायां भद्राभवस्य एकत्रिंशत् सुमेरोरिलाहृतस्य अतु-स्त्रिशत् कंतुमालस्यैकत्रिंशत् गन्धमादनमाद्यवतोऽध्वारीत्येव लक्षयोजनप्रमाणां जम्बूद्वीपांश्चगमितः ॥ १० ॥

अयुतयोजनप्रमाणां विस्तारोच्चाहो येषां ते विस्तीर्ण-मूर्ध्नो मेरोरवष्टम्भत्वात् “पूर्वपश्चिमौ गिरी दक्षिणोत्तरविस्तारौ दक्षिणोत्तरो च पूर्वापरविस्तारौ ज्ञेयो । विस्तारोऽत्र वैश्यं सर्वतो दशयोजनसहस्राङ्गीकारे त्विलाहृतलोपात् पूर्वोत्ताराहृतमुपल्लाव-यतीत्यादिनिरोधः स्यात् अतुर्द्विंशं अतन्त्रो द्विशोऽर्गव्याप्य अतु-र्द्विंशित्यर्थः ॥ ११ ॥

अधिसहस्रम् एकादशशतान्युच्चाहो येषां तावत्प्रमाणा विद्वपविततयेषां शतयोजनं परिग्राहो विस्तारो येषाम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

परिवृढाः श्रेष्ठा लज्जामो भूषणम् ॥ १५ ॥

फलानीति फलप्रमाणासुक्तं वायुपुराणो ।

अरुन्दीनां शतान्यष्टौ एकपष्टयधिकानि च ।

फलप्रमाणासाख्यातमृषिभिस्तस्यदर्शिभिः इति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं नीलादिवत् द्विसहस्रपृथवः निषधाद्यः हरिणवादीनां यथासङ्ख्यं मर्यादांगिरयः इत्यन्वयः अयुतयोजनोत्तमेऽपि उच्छ्रायो येषां नीलाद्योऽपि अयुतयोजनोत्तमेऽपि इति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

द्विसहस्रं पप्रथतुः विस्तीर्णो अतः विद्वपवित कर्षणे ॥ १० ॥

किञ्च मन्दराद्यञ्जत्यागे गिरयः पूर्वादिभ्रमणा मेरोश्चतुर्दि-गवष्टम्भगिरयः उपकल्पता विन्यस्ताः अयुतयोजनप्रमाणां विस्तारो-च्चाहो येषां तत्र मन्दरः पूर्वादिशि विन्यस्तः दक्षिणोत्तरविस्तार-सहस्रद्वयवामपि विस्तारो ज्ञेयो न तु सर्वतः अत्र इलाहृतलोपो न भवति ॥ ११ ॥

शतयोजनं परिग्राहो विस्तारो येषामधिसहस्रं तावधिक-सहस्रमुच्चाहः उच्छ्रायो येषां तावत्प्रमाणा अधिसहस्रप्रमाणा विद्वपविततयेषाम् ॥ १२ ॥

इदा उपकृता इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुररत्नानां लज्जामभूताः भूषणभूताः याः स्त्रियस्ताः सप्त यूपस्य पतयः अमरपरिवृढाः देवश्रेष्ठाः सह सम्भूय विहरन्ति ॥ १५ ॥ १६ ॥

तेषां विशीर्षमाणानामतिमधुरसुरभिमुगन्धिनाम्भिः सुगन्धिनाम्भिः
रान्निपतन्ती पूर्वेणोत्थावृतमुपप्लावयति ॥ १७ ॥

यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शमुगन्धवाता वधुपजोषणाद्भवान्या
वासयति ॥ १८ ॥

एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्षाणामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूनाम मर्द
मेऽमन्दरशिखराद्युतयोजनादवनितके निपतन्ती दक्षिणेनात्मानं यावद्विलावृतमुपस्यन्दयति ॥ १९ ॥

तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदाऽमरलोका
भरणां जाम्बूनदं नाम सुवर्णां भवति ॥ २० ॥

यदुहवाव विबुधावयः सह युवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेण खड्गु धारयन्ति ॥ २१ ॥

यस्तु महाकदम्बः सुपार्श्वनिरूढो यास्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चायामपरिणाहाः पञ्च मधु-
धाराः सुपार्श्वशिखरात्पतन्त्योऽपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयन्ति ॥ २२ ॥

या षुपयुञ्जानानां मुखनिर्वासितो वायुः समन्ताच्छतयोजनमनुवासयति ॥ २३ ॥

एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्गो नाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडाम्राद्यन्व-
रश्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाम्रात्पतन्तस्तमुत्तरेणोत्थावृतमुपयोजयन्ति ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

इलाहून वर्षके दक्षिणकी ओर निषध हेमकूट हिमालय
ए तीन पर्वत पूर्व पश्चिम में खारीसमुद्र तक खम्बे हैं दशहजार
योजन ऊंचे हैं दो हजार योजन चौड़े हैं क्रमसे हरिवर्ष भारत
वर्षों के मर्यादा करते हैं ॥ १७ ॥

तैसेही इलाहून वर्षके पूर्व तरफ माल्यवान् पश्चिम तरफ
गन्ध मादन ए दोनों पर्वत नील तथा निषध पर्वतसे लगेहुये हैं
दो हजार योजन चौड़े हैं केतुमाख मद्राश्च दोनों वर्षोंके सीमा
करते हैं ॥ १८ ॥

मन्दर मेरुमन्दर सुपार्श्व कुमुद ये चारों दशहजार योजनके
ऊंचे मेरुके चारों तरफ मेरुके सहारे के बास्ते रखे
दरन्त हैं ॥ १९ ॥

इन चारों पर्वतों के ऊपर पर्वतों के ध्वजा सरीके बड़े
भारी एक हजार एकजी योजन ऊंचे उतनेही दूर उनकी
प्राया हैं सौ योजन मोटे हैं ऐसे आम जामुन कदम्ब घट के
भार पेड़ हैं ॥ २० ॥

हे भारतप्रेष्ठापरीक्षित ! उन चारों पर्वतोंपर बृह मधु इक्षु रस
मीठे जलके चार हीन हैं जिनके स्नान पानादिक से उर्ध्वके
उपदेवतागण स्वभावसिद्ध योग ऐश्वर्यों को धारण करते
हैं ॥ २१ ॥

मन्दन चैत्र रथ वैभ्राजक सर्वतोभद्र नाम के चार देव-
तोंके विहारके घनभी उन चारों पर्वतोंपर हैं ॥ २२ ॥

जिन वर्गों में उत्तम देवगण देवस्त्रियों को साथ मे लेकर उप

देवगणों के किये अपनी महिमाके गान को सुनते हुये विहार
करते हैं ॥ २५ ॥

मन्दराचलके ग्यारा हजार ऊंचे प्राय बृह के ऊपर
से पर्वतों के शिखर सरीके बड़े समुद्र से भीठें आम के
फल गिरते हैं ॥ २६ ॥

श्रीभद्रस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अनिमधुरश्चासौ स्वतः सुरभिश्च सुगन्धिश्च न चान्येषां गन्धिः
रधिवासितः बहुलश्चादयश्च रसः स एव उद्भवत्कं तेन ॥ १७ ॥

यदुपजोषणात् यस्य रसस्य सेवनात् ॥ १८ ॥

अनस्थिप्रायाणामतिस्सुस्मधीजानां यत्र निपतति ततश्चारभ्य
आत्मनो दक्षिणतः सर्वमिलावृतं व्याप्य बहतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तापत् सर्वतः रोधसोस्तटयोः ॥ २०—२१ ॥

प्रायामोऽत्र व्यामः स च "व्यामो वाहोः सकरयोस्ततबो-
स्तिर्यगन्तरम्" इत्युक्तव्यायाः पञ्च व्यागाः परिणाहाः स्थौल्य
यास्वामित्यर्थः । केचित्तु पञ्चव्यामपरिणाहा इत्येवं पठन्ति
॥ २२ ॥ २३ ॥

नीचीना धधोमुखाः ॥ २४—२६ ॥

श्रीमद्वीरराजभाषार्थकृतभागवतचन्द्रचरित्रिका ।

तेषां फलानां विशीर्षाणामधःपातेन मिद्यमानामाम्सीव मधुर-
श्चासौ स्वतः सुरभिश्च सुगन्धिश्च न चान्येषां गन्धैरधिवासित इति
उपरिष्ठात् बहुलश्चादयश्च रसः स एवोदकं तेनादयोदानामाख्याः

भीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपद्मनावली ।

प्रतिप्रसिद्धा नदी मन्दिरेणिरात्रिपतन्त्रकोऽधःस्पन्दमाना पूर्व-
योत्तारात्तन्त्रात्तवर्षस्य पूर्व प्रदेशमुपप्लावयति सिञ्चति आत्मान-
मुपस्पन्दयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

मेरुणां नदी विशिनष्टि । यदिति । यस्या मेरुणोद्वाया उपजो-
पप्लावसपानाङ्गनीत्या अनुचरीणां पुण्यजनानां यातुधानानां या
वधः तसामवयवसंस्पर्शेन सुगन्धस्फुरतिर्वातो वायुः समन्तात्स-
र्वतो दिशं दशयोजनमनुवासायति सुरभीकरोति ॥ १८ ॥

एवं जम्बूफलानां मेरुमन्दरोत्सङ्गनिरूढजम्बूफलानाम्युष्णाम्ने-
रुमन्दरात् यो निपातस्तेन विशीघ्रानां भिन्नानामनस्विप्रायाणा-
मनिसूक्ष्मबीजानामिच्छकायनिभानां गजशरीरसदृशाणां रसेन जम्बू-
नदीतिप्रसिद्धा मेरुमन्दरस्य शिखराद्युत्पन्नोच्छ्वायाङ्गुलले निपे-
तन्ती दक्षिणोत्तारात्तन्त्रात्तन्त्रस्य दक्षिणभागं यावद्विलाहृतमात्मान-
मुपस्पन्दयति इलाहृतस्य दक्षिणं भागं प्राप्य वहतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

यावद्विलाहृतमुपस्पन्दयति तावत्पर्यन्तमुभयोरपि रोधसोः
तटयोर्वा मृत्तिका तद्भूमेन तस्या नद्या रसेनानुनिध्यमाना संयुज्य-
माना प्राथम्यसंयोगतो यो विपाकः परिणामस्तेन जाम्बूनदं नाम
सुवर्णं सदा निरन्तरममरलोकानामाभ्युपयोगि भवति एतदे-
वाह । यदुसुवर्णं विबुधाद्यो युवतिभिः सह मुकुटाद्याभरणरू-
पेण धारयन्ति ॥ २० ॥ २१ ॥

यदिति । सुपार्श्वस्य पर्वतस्य यः पश्चिमो भागस्तत्र निकटो
यो महाकन्दैस्वनस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चायामपरि-
च्छाहाः सकरयोः द्वौः यत्पर्यन्तं तद्भ्रातृभ्यः पञ्चायामः
परिच्छाहः स्यौत्थं यासां ताः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरा-
त्पतन्त्यः अपरेणोच्छ्वाहृतस्य पश्चिमं भागं प्रत्यक्षमानमुद्वयन्ति
सुरभीकुर्वन्ति स्पन्दस्त इत्यर्थः धारा विशिनष्टि । यास्त्विति ।
उपयुज्जानानां धारा उपयुज्जानानां यो मुक्कनिर्वासितो मुक्क-
गन्धेन निर्वासितः नितरां सुरभीकृतो वायुः समन्ताच्छूनयो-
जनं सुरभीकरोति निरतिशयसौरभ्ययुक्ता धारा इत्यर्थः ॥ २२-२३ ॥
एवं कुमुदपर्वते निकटो यः शतवल्श इति प्रसिद्धो षट-
तस्य स्कन्धेभ्यो विनिर्गताः पयोद्विभुधृतशुद्धाश्चाद्यम्बरशय्या-
सनाभरणानीनि गुहाकादीनि भस्त्राणि अम्बुगणि धार्याणि
शय्यासनादीनि भागस्थानानि आभरणानि च ब्रह्मनीति दुषाः त व
नदाः कुमुदस्यपर्वतस्याप्राप्तपतस्तमुत्तरेणोच्छ्वाहृतमिलाहृतस्योत्तर-
भागमुपजोपयन्ति प्रीणयन्ति इलाहृतस्योत्तरभागस्थान् लोकान्
सुखयन्तीत्यर्थः एतदेवाह । यावदानुपप्लुवाणानां सेवमानानां
प्रजानां वल्पाद्यः तापविशेषा न भवान्ते किन्तु यावज्जीवं निर-
तिशयं सर्वोत्कृष्टं सुखमेव भवति बलिस्त्वगगतो विकारः पालितं
केशगतकृमः भ्रमः आमयो रोगः उपसर्गाः सुखदुःखरागद्वेषभया-
भिमानप्रमादोन्मोदशोकमोहलोभमदमात्सर्ष्याद्यः प्रागुक्ता ये वा
इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपद्मनावली ।

तेषां फलानामनिमधुरादिलस्येन रसोदेन रसात्पजजेन
पूर्वोच्छ्वाहृतमिलाहृतवर्षस्य पूर्वप्रदेशमुपधा (१) वर्तति केचित्तत्र
"चातु गनिशुद्धोः" इतिज्ञातोः शुद्धं करोतीत्यर्थः स्वजलप्रवाहशान्ति
शेषः ॥ १७ ॥

(१) पाठान्तरम् ।

[५१]

उपजोषाभिवेद्यत् अनुचरीणां दासीनामनुवासायति सौर-
भ्ययुक्तं करोति ॥ १८ ॥

अनस्विप्रायाणां बहुलमनन्तर्बीजानामिच्छकायनिभानामिति ।
बुद्धयारोहार्थमुक्तं ननु तावत्परिमाणनिधयेन

अरत्नीनां शताभ्यष्टावैकवष्टयधिकानि च ।

फलप्रमाणात्क्यातमृपिभिस्तस्वदृशिभिः ॥

इति वायुपुराणवचनात् तत्प्रमाणमवगन्तव्यमयुत्तयोजनादिति ।
शिखरस्यैव तावत्वं न किन्तु शिखराद्वनितज्ञान्तरालप्रदेशस्य
तावत्त्वमित्यवगन्तव्यमिच्छाहृतमात्मानं दक्षिणेन दिग्भागेन यावदु-
पस्पन्दयति तावत्स्थलमुभयोरोधसोस्तीरयोर्जम्बूफलरसेनानुवि-
ध्यमाना प्रतिहन्यमाना वा मृत्तिका सा जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भव-
तीत्यन्वयः तत्र हेतुर्वाच्यकैति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

कोटरेभ्यः बुद्धिवरेभ्यः "व्यामो हस्तावधिः स्मृतः" इति
इलायुधः अपरेण पश्चिमेन ॥ २२ ॥

मुक्कनिर्वासितः मुक्कनिर्गतः ॥ २३ ॥

इलाहृतस्यजनानुपभोजयन्ति ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्यकृतसारायर्द्वितीया ।

कृतः सुरभिश्चाभ्येपां गन्धैरधिवासितश्च ॥ १७-१८ ॥

अनस्विप्रायाणामतिसूक्ष्मबीजानां दक्षिणेन दक्षिणस्यो
दिशि यावद्विलाहृतं तावदात्मानं वर्ययन्तीति शेषः । नवयोजन-
सहस्रपर्यन्तं निःसृत्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

तावत् पर्यन्तमेव उभयोरेव रोधसोस्तटयोरनुविध्यमाना
युज्यमाना वा मृत्तिकास्ताः सुवर्णं भवति ॥ २०-२१ ॥

आयामोऽत्र व्यामः स च । व्यामो बाहोः सकरयोस्ततयो-
द्विभेगन्तरमित्युक्तलक्षणः पञ्चभिर्धामैः परिमितः परिच्छाहः
स्यौत्थं यासां ताः । केचित्तत्र पञ्चव्यामपरिच्छाहा इति पठन्ति
अनुमोदयन्ति तत्र लोकप्रशांसाभिरात्मानं हर्षयन्ति ॥ २२-२३ ॥
शतवल्शः शतरुकम्भः नीचीनाः अर्धामुखाः ॥ २४-२५ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिञ्चात्प्रदीपः ।

तेषां फलानामनिमधुरभासां सुरभिश्च सुगन्धिश्च गन्धा-
न्तरार्धाधिवासितः बहुलश्चाकृष्णश्च रसः स एवोद्मुदकं तेन
हेतुनाऽफलादा नाम प्रसिद्धा नदी ॥ १७ ॥

यत्रस्य रसस्योपजोपप्लावसेवनात् ॥ १८ ॥

अनस्विप्रायाणामनिमधुरायाणाम् ॥ १९ ॥

तावत्सर्वतः ॥ २०-२३ ॥

स्कन्धेभ्यो नीचीनाः अथः पतमानाः काम्यन्ते इति कामाः
पदार्थान्नात् ब्रह्मनीति तथाभूताः कं कामा इत्याकाङ्क्षाया-
माह । पय इति ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

उन आम फलों के गिरकर फटजाने से अत्यन्त मधुर सुरभि
सुगन्धवाले जल रस के जल से भरे अकण्डा नाम की नदी
मन्दराचल पर्वत के शिखर से गिरती हुई पूर्वकी ओर इलाहृत-
वर्षके मध्य में बहती है ॥ १७ ॥

यानुपजुवाणानां न कदाचिदपि प्रजानां तलीपि
पसर्गादपस्तापविशेषा भवन्ति यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव ॥

कुरङ्गकुंरकुमुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिशिरपतङ्गरुक्कनिषधशिनीवासकापिलशङ्ख
नागकालञ्जनारदादयो विंशतिगिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूता मूलदेशे परितः
कल्पताः ॥ २६ ॥

जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः एवमपरेण पवन-
पारिपात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतावेवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरावष्टभिरैतैः परिस्तृतोऽग्निरिव
परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिः ॥ २७ ॥

मेरोर्मूर्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपकल्पतां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शात-
कौम्भीं वदन्ति ॥ २८ ॥

तामनु परितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपकल्पताः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां भुवनकोशवर्णनं नाम

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

जिम नदी के जल के सेवन से पावतीजी की दासी यक्षांकी
स्त्रीजनों के शरीर का सुगन्धित पवन चारोंभोर से दश योजन
तक देश को सुगन्धित करता है ॥ १८ ॥

इसीप्रकार से बड़े ऊंचे से गिरने से फटे हुये विना गुठलों
प्राय हाथी के शरीर के बरोबर जामुन फलों के रस से भरे
जम्बू नाम की नदी दश हजार योजन ऊंचे मेरु मन्दर पर्वत के
शिखर से पृथिवीपर गिरतीहुई दक्षिण के तरफ इलाहृत वर्ष में
बहती है ॥ १९ ॥

तिस नदी के दोनों किनारों में जो मृत्तिका है उस नदी के
ऊँचे भीगीहुई सूर्य पवन दोनों के संयोग से पकजाती है तब
देवों के भूयण पहरेलायक जाम्बूगद् नाम का सुवर्णरूप
होजाती है ॥ २० ॥

जिस सुवर्ण को देवादिक अपनी स्त्रियोंके सहित मुकुट
कङ्कण कटि मूत्रादि भूयण बनाकर धारण करते हैं ॥ २१ ॥

सुपार्श्व पर्वतपर जमा जो महाकदम्ब का पेड उसके खोंतरों
से निकली पांच पुरुषामात्र चौडी पांच मधुकी धारा सुपार्श्व
पर्वत के शिखर से गिरतीहुई है सो पश्चिम की तरफ इलाहृत में
बहती है ॥ २२ ॥

जिन नदियोंके सेवन करनेवाले जनों के मुखसे निकला
पवन चारों भोर से योजन देश को सुगन्धित करता है ॥ २३ ॥

इसी प्रकारसे कुमुद पर्वतपर जमा जो शातवल्श नाम का
पेड है तिसके मध्य स्कन्धों से नीचे मुखवाले सब मनारणों के

देनेवाले दूध दही मधु घृत गुड मन्नादि वल्गादि शय्या आसनी
आभरण इनके घटनेवाले पांच नद कुमुद के ऊपर से गिरकर
उत्तरकी तरफ इलाहृत में बहते हैं ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

चतुर्विंशु मेरुमूलाद्योजनसहस्रं त्यक्त्वाग्नेः परितः परिधय
इव जठरदेवकूटादयस्तिष्ठन्ति अतोऽष्टादशयोजनसहस्रं प्रमाथैः
मन्त्रोक्तम् ।

वैष्णवादिपुराणेषु परिमाणादि यत्पुनः ।

अन्यथा वर्णितं तन्तु कल्पमन्दाद्यपेक्षया ॥

द्विसहस्रं पृथु च तुङ्गौ च ॥ २७ ॥ २८ ॥

यथादिशं प्राच्यादिदिक्षु यथारूपमिन्द्रादिवर्णानिनिकमेण
तुरीयमानेन सार्धद्विसहस्रप्रमाणेन । नामानि पुराणान्तराज्ज्ञा-
तव्यानि यथोक्तम् ।

मेरी नव पुराणि स्युर्मेनोवस्यमरानती ।

तेजोवती संयमनी तथा कृष्णाङ्गना परा ॥

श्रद्धावती गन्धवती तथा चान्या महादया ।

यज्ञायती च ब्रह्मन्द्रवह्यादीनां यथोक्तम् ॥

इति ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नावली ।

● कुरप्रदेशे । पर्वताः कुरुक्षेत्रकर्मकाभूतस्य मेरोर्मूर्खदेशे परितः उपकल्पाः विन्वस्ता भवति ॥ २६ ॥

तथा मेरो पूर्वो मेरोः पुरस्ताम्बेरुमुखाद्योजनसहस्रं पश्चिमा जठरदेवकटौ पश्चात्पश्चाद्योजनसहस्रद्विंशं द्विसहस्रयोजन-पृथुतुङ्गी च भवतः एवं मेरोरपरभागे पवनपरियात्रौ जठ-रदेवकटाभ्यां तुल्यायामपृथुतुङ्गी भवतः तथा मेरोर्दक्षिणतः कैलासकरवीरी प्रागायतौ पूर्वतो द्विंशं एवमुत्तरतश्चिद्रङ्ग-मकरी भवनः दक्षिणः परितस्ततोऽग्निस्वाष्टिगिरितेजठरादिभिः काञ्च-नगिरिर्मेरुः परितश्चक्रीस्ति घोषते ॥ २७ ॥

मेरोर्मूर्खपरिभागे मध्यतः मध्यप्रदेशे उपकल्पं भगवतः आत्मयोगेभ्यस्तुमुक्तस्य पुरीमनुयोजनविस्तारं समचतुरस्रां शात-कोर्मिती प्रसिद्धां च वदन्ति तां शातकोर्मिती पुरीमनुस्य मेरोः परितोऽष्टदिक्षु यथादिशं पूर्वादिदिशामनतिक्रममाणानामिन्द्रादीनां लोकपालानामष्टौ पुरः अन्तरावर्ततेजोवर्तमानसंयमनीकृष्णाङ्गनाश्रद्धा-वतीगन्धर्वनीमहोदयायशोवतीसंहाः तुरीयमानेन अयुतस्य तुरी-यमानेन उपकल्पाः सार्द्धं द्विशतसहस्रयोजनविशालाः कल्पिता इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्भागवतप्रवचनार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

● श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपसर्गा भूताद्युपद्रवः ॥ २५ ॥

कुरङ्कुररादिपर्वताः मेरोर्मूर्खदेशे परितः उपकल्पाः मेवा-व्यपञ्चकर्मिकायाः केसरा इव स्थिताः ॥ २६ ॥

● अष्टादशयोजनसहस्रं कुरप्रदेशे मन्दरगिरिपूर्वभागे जठर-देवकटौ स्थितौ भवतः उदगायतौ उत्तरद्विंशं मेरुपूर्वतः इला-ह्वनमेवोर्मध्ये अष्टादशयोजनसहस्रे इति स एवाद्यां योजनानन्द इति वा एतमपरेण एवं मेरोः पश्चिमभागस्थितसुषोर्ध्वगिरिः पश्चिमभागे इलाह्वनमेवोर्मध्ये अष्टादशयोजनसहस्रे कुरे पवन-परियात्रौ गिरी तिष्ठतः तावदुदगायतौ एवं मेरोर्दक्षिणतः कैलासकरवीरी मेरुमन्दरगिरिरपि दक्षिणभागे स्थितौ पूर्वपश्चि-मायतौ एवं मेरोरुत्तरभागे कुमुदपर्वतादपि दक्षिणभागे शृङ्ग-करी नाम गिरी आस्ताम् अष्टादशयोजनानां सहस्रमिति सर्वत्र योज्ये तावपि प्रागायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गत्वे च सर्वत्र समं यथा दक्षिणः परितस्ततोऽग्निस्वस्वैतेरर्षाभिः पर्वतः परितः परितस्ततोऽग्निस्वस्वैतेरर्षाभिः काञ्चनगिरिरित्यर्थः एवमुक्तगिरिषु प्रागायतत्वादर्कं लक्षणं द्विसहस्रपृथुतुङ्गमानमवगन्तव्यम् ॥ २९ ॥

मेरोर्मूर्खनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनवितते तस्य मेरोर्मूर्खतो मध्ये आत्मयोगेनेविरिञ्चस्य शातकोर्मिती नाम पुरी वदन्ति शात-कोर्मिती सुवर्णमयीम् ॥ २८ ॥

● तुरीयमानेन चिरञ्चिपुर्याभ्यनुयुक्तप्रमाणेन सार्धं द्विसहस्र-

योजनप्रमाणेनैतर्षः पुरः पुष्यः तामनुपरित इत्यस्य विवरण यथादिशामिति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नावली च षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्धर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्धर्भस्य षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतसाराथर्वशिनी ।

यथादिशं प्राच्यार्दिदिक्षु । यथारूपमिन्द्रादियज्ञानतिक्रमेण तुरीयमानेन सार्द्धं द्विसहस्रमानेन नामानि पुराणां न्तरा-ज्जातव्यानि । यथोक्तम् मेरो नव पुराणि स्युर्गनोवत्यमरावती । तेजोवती संयमनी तथा कृष्णाङ्गना परा । श्रद्धावती गन्धर्वनी तथा चान्या महोदया । यशोवती च ब्रह्मन्द्रवत्यादीनां यथा क्रमम् । इति ॥ २६ ॥

इति साराथर्वशिनीयां हर्षिगयां मन्त्रचतस्रायः पञ्चमं षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्किञ्चकर्मकुञ्जः पतिनः केशवावल्ये क्रमः कार्येषु श्रमः यद्यथादिभिर्भ्य उपसर्गास्तदाद्यस्तापविशेषाः न कदा-चिद्भवन्ति ॥ २५ ॥ २६ ॥

पर्वतः परिश्रतः मातृतः सर्पिर्गिरि चकारि ॥ २७ ॥ मध्यतः मध्यप्रदेशे ॥ २८ ॥

तां पुरीमनु अनुसृत्य पतिनः यथादिशं पूर्वादिदिशमन-तिक्रम्य यथारूपमिन्द्रादियज्ञानतिक्रमेण तुरीयमानेन सार्द्धं द्विसहस्रप्रमाणेनाष्टौ पुरः उपकल्पाः पुराणां नामानि पुराणा-न्तराज्जातव्यानि ।

मेरो नव पुराणि स्युर्गनोवत्यमरावती । तेजोवती संयमनी तथा कृष्णाङ्गना परा । श्रद्धावती गन्धर्वनी तथा चान्या महोदया । यशोवती च ब्रह्मन्द्रवत्यादीनां यथाक्रमम् ।

इति ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे षोडशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषाटीका

नदींके जिन पदार्थोंके सेवन करने वाले पुरुषों के कभी भी वृद्धपना ग्लानि पसीना दुर्गन्धी केशों का पकना रोग मरण शक्ति उष्ण कुरुपना आदि उपद्रव ताप नहीं होते हैं सदाकाल अत्यन्त सुखही रहता है ॥ २५ ॥

कुरङ्ग कुरर कुसुम्भ वैकाङ्क त्रिकूट शिशिर पितङ्ग रुचक निपथ म्निनीवास कपिल शङ्ख वैदूर्य जाकभि हंस ऋषभ नाग कालञ्जर नारद आदि बीस पर्वत मेरुके कर्णिका के कंसरसरीके मूलदश में चारों ओर से कल्पित हैं ॥ २६ ॥

जठर देवकूट प दोनों पर्वत मेरुके पूर्व तरफ भठारा हजार योजन उत्तर दक्षिणकी ओर लम्बे हैं दो हजार योजन मोटे तथा ऊँचे हैं इसी प्रकार पश्चिम के तरफ पथन पारियात्र दोनों पर्वत हैं दक्षिण में कैलास करवीर दोनों पूर्व पश्चिम में लगे हैं ऐसे ही उत्तर में त्रिशूळ मकर दो पर्वत हैं इन

आठ पर्वतों के बीच में पर्वत
आग्नि के तल में

मेरु के तल में हजारों वर्षों से ब्रह्माकी कल्पना की हुई अयुत हजारों वर्षों से सुवर्ण की पुरी चारों ओरसे बरोबर मनोवती नामकी है इसीसे महात्मा-जन कहते हैं ॥ २८ ॥

तिस पुरी के पीछे चारों ओर आठ लोकपालों की अपनी दिशा के नियम से यथायोग्य ब्रह्मपुरी के चतुर्थांश भाग विस्तार में आठ पुरी कल्पित हैं ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवत पञ्चमस्कन्ध षोडश अध्याय

का भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणो पञ्चमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

:०:

श्रीशुक उवाच ।

तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिङ्गस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादाङ्गुष्ठनखनिभिर्भ्रोर्ध्वाण्डकटाहविवरेष्वा-
न्तःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणपङ्कजावनेजनारुणाकिञ्चल्कोपरञ्जिताखिलजगदधमक्षापहोपस्पर्श-
नाऽमला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोऽभिधीयमानातिमहता कालेन युगसहस्रोपलक्षणो दिवो
मूर्धन्यवततार यत्तद्विष्णुपदमाहुः ॥ १ ॥

यत्र हवाव वीरव्रत औत्तानपादिः परमभागवतोऽस्मत्कुलदेवताचरणारविन्दोदकमिति यामनुसवन-
मुत्कृष्यमाणभगवत्क्रियोगेन दृढं क्लियमानान्तर्हृदय औत्कण्ठ्यविवशामीलितलोचनयुगलकुङ्कुमल-
विगलितामलबाष्पकलयाऽभिव्यज्यमानरोमपुलककुलकोऽधुनापि परमादरेण शिरसा विभर्ति ॥ २ ॥

ततः सप्तऋषयस्तत्रभावाभिज्ञा यां ननु तपस आत्यन्तिकी सिद्धिरेतावती भगवति सर्वात्मनि
वासुदेवेऽनुपरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मुक्तिमिवागतां मुमुक्षुव इव सबहुमानम-
द्यापि जटीजूटैरुद्धहन्ति ॥ ३ ॥

ततोऽनेकसहस्रकोटिविमानानीकसङ्कुलदेवयानेनावतरन्तीन्दुमण्डलमावार्थं ब्रह्मसदने निप-
तति ॥ ४ ॥

तत्र ऋतुर्द्धा भियमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पन्दन्ती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति सीताऽल-
कमन्वा चतुर्भ्रमेति ॥ ५ ॥

सीता तु ब्रह्मसदनात्केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्धसु पतित्वान्त-
रेण भद्राश्ववर्षे प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ॥ ६ ॥

एवं मालवच्छिखरान्निष्पतन्ती ततोऽनुपरतवेगा केतुमालमभिचक्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति ॥ ७ ॥

भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरिशिखरद्विरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवस्पन्दमाना
उत्तरांस्तु कुरूनभित उदीच्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ॥ ८ ॥

धीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ततः सप्तदशे गङ्गागमनं तच्चतुर्दिशम् ।

इति च कुर्यात् सङ्कुलदेवयानम् ॥ १ ॥

पङ्कलिङ्गस्य वक्ष्येऽहं लिङ्गं त्रिविक्रममूर्तिर्यस्य विक्रमतो
वक्ष्येऽहं पदा भुवं कान्था वामपदमुत्क्षिपतो वामपादाङ्गुष्ठन-
खेन निभिष्यसृष्टंमुपरिभागो यस्यायडकटाहस्य तस्य विवरे-
ष्वाऽन्तःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा सा दिवो मूर्धन्यवततारेत्य-
न्वयः तस्य यच्चरणपङ्कजं तस्यावनेजनेन क्षालनेनारुणां तद्गतं
कुङ्कुमं तदेव किञ्चल्कास्तेरपरञ्जिता अत एवाखिलस्य जगतोऽ-

धमलापहमृपस्पर्शानं यस्यास्तथाप्यमला तन्मलसङ्कुलान्या साक्षा-
द्भगवत्पदीति यदनुपलक्षितं जान्दधीर्भागीरथस्यानुपलक्षणात्तर-
रहितं वचो नाम तेनाभिधीयमाना तस्मिन् समये भगवत्पदी
नाम पश्चात्प्राम्तराणि जातानीत्यर्थः काऽसौ दिवो मूर्धः तमाह
यदिनि ॥ १ ॥

किं तद्विष्णुपदं तदाह । यत्रेति । वीरव्रतो दृढसङ्कुलपः
अस्मत्कुलदेवताया हरेश्चरणारविन्दोदकमिति हेतोः परमादरेण
विभर्ति इत्यन्वयः कथम्भूतः सन् प्रतिस्वयां चर्षमानेन भगवत्क्र-
क्तियोगेन दृढमस्यत्तं क्लियमानमन्तर्हृदयं यस्य अत एवात्कण्ठधेन

श्रीमद्भारतमिहकृतभाष्यदीपिका ।

त्रिवशमामीक्षितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुड्मले ताड्यो विगडितममलं वापं तस्य कक्षया सहानिबन्धयमानं रोमपुलकानां कुलं यस्य ॥ २ ॥

ततः सप्तश्रवणस्तस्याः गङ्गायाः प्रभाषाभिज्ञाः सन्तो यां अत्राज्जुटेकहृत्तीत्यन्वयः एतावत्येव नातोऽभिकास्तीत्यभिप्रायवन्तः तत्र हेतुः भगवति सन्ततं भक्तियोगलाभेनैवोपेक्षिता अन्ये पुरुषार्था आत्मज्ञानं च येः कामिव क इव धारयन्ति । प्रत्यक्षं मुक्तिमिव तामागतां मुमुक्षुषो जना इव ते ॥ ३ ॥

ततोऽनेकसहस्रकोटीनां विमानानामनीकैः सङ्कुलेन देवयानेनाकाशमार्गेणावतरन्ती सप्तश्रवणोऽर्वांगेव प्रायशः कर्मिणां गतिरिति ततोऽर्वांगेव सङ्कुलत्रयमुकम् आचार्ये आप्लाव्य मेरुसूक्ष्मे प्रहसदने निपतति ॥ ४ ॥

अभिरुपन्द्वती अभितो गच्छन्ती ॥ ५ ॥

केसराचलानां मेरुसमानोच्छ्रायत्वात्प्रथमं तेषामादिशिखरेषु मुख्यशृङ्गेषु पतति ततस्तेभ्योऽधोऽधः प्रह्वन्ती सती ॥ ६ ॥

मात्यवच्छिन्नरात्केतुमालाभिमुखं निपतन्ती चक्षुःसंज्ञा ॥ ७ ॥ गिरिशिखरादिति । कुमुदशिखरातुच्छिता नीलशिखरं तत उच्छिता भेतशिखरतद्व्यतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादधः क्षवन्ती ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारतमिहकृतभाष्यदीपिका ।

एवं जम्बूद्वीपपर्वतपर्वतपरिमाणादिकमभिधायाथ गङ्गागमनकथनपूर्वकमिहावृतादिष्वर्षेषु कद्रादीनां संकषणादिभगवन्मूर्त्युपासनाप्रकारमुपद्वीपविन्यासं चाह । सप्तदशादित्रिभिरध्यायैः । तत्र भगवत इति । यदस्य लिङ्गस्य यदमूर्तेस्तत्र भगवतः पूज्यस्य विष्णोर्वागमनरूपस्य विक्रमसंज्ञोकीं पादत्रयेण क्रममाश्रय्य सतः तस्य वामपादाङ्गुलस्येन निर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभागो यस्य तस्यापङ्कटाहस्य विषरेण रन्ध्रेयान्तःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा सातिमहता कालेन दिवो मूर्ध्वव्यवततारेत्यन्वयः जलधारां विशिनष्टि । तस्य त्रिविक्रमस्य चत्वारोपङ्कजं तस्यावनेजनेन स्वात्मनेनाकणं कुङ्कुमं तदेव किञ्चनकास्तेरुपरञ्जितात एवास्त्रिजस्य जगतोऽर्धं पापमेव मलं तद्वर्षं निवर्तकमुपस्पर्शनं जलं यस्याः सा तत्र हेतुरगला स्वरूपतो दुरितनिरसनक्षमा यद्वा अस्त्रिजजगद्धमलाक्षोपस्पर्शनाप्यमज्ञा अन्तर्मजसङ्गम्या साक्षाद्भगवत्पदीति यदनुपलक्षितं जम्बूद्वीपभागीरथीत्याद्युपलक्षणान्तरं इति वचो नामधेयं तेनाभिधीयमाना भूस्पर्शनादौ जान्हव्यादिनामात्तररहिता तथा केऽभगवत्पदीति नामधेयेनाभिधीयमानेत्यर्थः कोऽसौ दिवो मूर्धा यत्रावतीर्षा तत्राह । यद्यदिति । यद्विष्णुपदमाहुस्तत्रेत्यर्थः ॥ १ ॥

किञ्चिदुपपदं तत्राह । यत्रेति । भ्रुवमगडजे इत्यर्थः यत्र दिवो मूर्ध्नि वीरव्रतः हृदसङ्कल्पः भागवतभेष्टः औसानपादिः भ्रुवः अस्मत्कुलद्वजताया भगवतः चरणाविवन्दोदकमिति हेतोः परमादरणा यां धारामनुमानं त्रिकालं शिरसाऽपि विमतीत्यन्वयः यद्वा अनुसन्धनं गान्तव्यं वर्द्धमानो यो भगवत्प्रकृतियोगः तेन हृदमत्यन्तं विशदयमानं प्रीयमाणा मन्तःकरणां यस्यातएवोत्कटयेन त्रिवशमामीक्षितं य यल्लोचनयुगलं तदेव कुड्मले ताड्यां

ततः सप्तश्रवणः तस्याः गङ्गायाः प्रभाषाभिज्ञाः सन्तो यां अत्राज्जुटेकहृत्तीत्यन्वयः एतावत्येव नातोऽभिकास्तीत्यभिप्रायवन्तः तत्र हेतुः भगवति सन्ततं भक्तियोगलाभेनैवोपेक्षिता अन्ये पुरुषार्था आत्मज्ञानं च येः कामिव क इव धारयन्ति । प्रत्यक्षं मुक्तिमिव तामागतां मुमुक्षुषो जना इव ते ॥ ३ ॥

ततोऽनेकसहस्रकोटीनां विमानानामनीकैः सङ्कुलेन देवयानेनाकाशमार्गेणावतरन्ती सप्तश्रवणोऽर्वांगेव प्रायशः कर्मिणां गतिरिति ततोऽर्वांगेव सङ्कुलत्रयमुकम् आचार्ये आप्लाव्य मेरुसूक्ष्मे प्रहसदने निपतति ॥ ४ ॥

तत्र चतुर्णां विभज्यमाना सीतादिसंज्ञाभ्यतर्जो धारा भूत्वा सीतादिनामभिरभिधीयमाना चतुर्दिशं नदनदीपति समुद्रमेवाभिमिषिषति समुद्रे प्रविशति "अभिमिषिषश्च" इत्याधारस्य कर्म संज्ञायाम् द्वितीया । नामान्याह । सीतेति ॥ ५ ॥

तत्र चतुर्णां धारायां मध्ये सीता प्राचीना धारा प्रहसदनात्केसरादिशिखरेभ्यः केसराचलादीनि मेरुसमानोच्छ्रायत्वात्प्रथमं तेषामादिशिखरेषु मुख्यशृङ्गेषु पतति ततस्तेभ्योऽधोऽधः प्रह्वन्ती गन्धमादनस्य मूर्ध्वेऽप्युपरिभागे पतित्वात्तरेण भद्राभ्यवर्षं भद्राभ्यवर्षस्य मध्ये च स्वम्भमाना प्राच्यां दिशि चारसमुद्रे प्रविशति ॥ ६ ॥

तथा चक्षुःसंज्ञा प्रतीचीना धारा मात्यवच्छिन्नरे निपतित्वा ततोऽधः प्रह्वन्ती अनुपरतः अप्रतिहतो वेगो यस्याः सा केतुमालं वर्षमभितो व्याप्य केतुमालस्य मध्ये क्षवन्तीत्यर्थः प्रतीचीनां दिशि सरितास्पति समुद्रं प्रविशति । आधारस्यैव कर्मत्वविषयत्वात् द्वितीया एवमुत्तरत्राप्यभिमिषिषश्चेत्यत्रोपसर्गसङ्घातपूर्वत्वस्यैव विवक्षितत्वात् ॥ ७ ॥

तथा भद्रासंज्ञा धारा उत्तरतो मेरुशिखरादिपतन्ती गिरिशिखरात्कुमुदशिखरातुच्छिताभवे गच्छन्ती नीलशिखरमुच्छिताभेतु पर्वतस्य शिखरमतिहायास्पृष्ट्वैव शृङ्गवतः पर्वतस्य शृङ्गपतित्वा ततोऽधः स्वम्भमाना उत्तरात् कुकनभितो व्याप्य उदीच्यां दिशि क्षवाचार्यं प्रविशति ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारतमिहकृतभाष्यदीपिका ।

अयत्नेन भागीरथीजलनिवेशया निर्मलान्तःकरणस्य पुंसो हरौ निरतिशयः भक्तिः स्यादिति तन्महिमगर्भः तदवतारो निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रेत्यादिना । या बाह्यजलधारा भयङ्कटाहाहृदिःस्थिता जलस्य निरन्तरसम्पातकपा सा यद्यद्विष्णुपदं शिशुमारारमनो हरः स्थानमाहुः तत्र दिवोऽन्तरिक्षस्य मूर्ध्नि भ्रुवजोकिं अद्यततार प्रकाशितस्वरूपभूदित्यन्वयः स्वतोऽमला धवला तथाप्यरुणोवेत्याह । तच्चरयेति । यस्य हरेश्चरत्कपकोरधनेजनेन प्रक्षालनेन चरत्तजलप्ररजोमिभितस्वाहस्यस्त्रिज्जन्करजसोपरञ्जिता रागीकृतेषु तर्हि तन्निषेधियां रागजमकल्पेन पापजननी स्यादित्यत उक्तमस्त्रिजोति अस्त्रिजजगतः पापमलापहमुपस्पर्शनं यस्याः सा तथा आचमनमन्त्रेण सर्वपापक्षयः

श्रीगणेशाय नमः ।

कैरा'किमुत' आनादिवैल' नामकीर्तिनादवि' इतिहरा किमुत
स्पर्शनादिभेदि' भाषेनाह । साक्षादिति । अनुपलक्षितचोभि-
न्यस्य'अथर्व'वि'नचोभिर्वेदपुराणगतैः शालग्रामशिलाभिषेकज-
लस्य पादो'न्यभिषीपचारिकं न भवतीत्यनः साक्षादनुपल-
क्षितेति पदद्वयं कैलपभेदाह्वामपादेति इत्यस्योक्तं नत्वेकस्मिन्
कल्पइति तदुक्तं "वारोह वामपादं च तदस्येषु च दक्षिणम् । पादं
कल्पेषु भगवानुज्जहार त्रिविक्रम" इति ॥ १ ॥

यत्र भुवःलोके ॥ २ ॥

ततो भुवःलोकात् उपेक्षिता अन्यायां अन्यधिपया आरमग-
तिर्वेस्ते तथा ॥ ३ ॥

ततः सप्तर्षिजोकात् देवयानेन मार्गेण इन्द्रादिपुरसम्बन्धेन
ब्रह्मसदने मेरुमध्यस्थिते शतकांठिनाग्नि पुरे ॥ ४ ॥

तत्र ब्रह्मसदनाङ्गणे नदनदीपति समुद्रम् ॥ ५ ॥

अनुष्ठां मित्राया गङ्गाया गतिभेद्माह । सीतेति । चाररस-
समुद्रं बवयासमुद्रम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

मेरुशिखरो ध्योम्ना निपतन्ती नीलगिरिशिखरे पतिष्वा
ततो नीलगिरिशिखरादाकाशेन श्वेतगिरिशिखरमवस्यन्माना
पुनस्तवत्पतिहाव अतिक्रम्याकाशेन शृङ्गवतः शृङ्गं प्राप्ता ततोऽपि
स्थम्बमानोत्तरकुक्कुभिक्रम्य निषचस्य गिरेः बहूनि कूटानि
शृङ्गावयति कर्म्याकाशेन हेमकूटहिमाचलयोर्गिर्धोर्मध्ये ध्योम्ना
पतन्ती कूटाव्यतिक्रम्य ॥ ८ ॥

श्रीमञ्जीवगोष्ठाभिकृतकमसम्भैः ।

युगसङ्घोष्यत्र युगं नाम उयोतिःशास्त्ररीत्या पञ्चवर्षात्मकं
द्वेषम् ॥ १-२ ॥

अथापि अवतारसमयानन्तरं सर्वदापीत्यर्थः ॥ ३-१३ ॥

श्रीमद्विभवाथचक्रवर्त्तिकृतसाराथेर्दृशिनी ।

गङ्गागामागतं भूमी भीमस्वर्गसुखं तथा ।

सङ्कर्वेणस्य रुद्रेण सेवां सप्तदशोऽर्घ्यात् ॥

सुमेरोः परिधिकेसरादिशोभां वर्णयित्वा सर्वशोभापूडा-
मथिमनिदीर्घेनरशाखाशिखरहीरकमुकुटविशेषायमायां तन्मूर्ध्नि
विराजमानां श्रीगङ्गां वर्णयन्तत्प्रादुर्भावप्रकारमाह । तत्र
वामनावतारसमये विक्रमतः दक्षिणेन पदा भुवं क्रान्त्या
वामपादमुत्क्षिपतः "त्रिसाम्यसदनादुरुक्क.यानम्" इति ब्रह्मोक्तौ
तस्य प्रकृत्यावरणपर्यन्तव्याप्तिप्रवणत्वात् बाह्या पृथिव्याय-
हावरणोऽथो बहिर्भूता कारणार्थधसम्बन्धिर्गा चिन्मयी या
जलधारा सा दिवो मूर्ध्नि भुवःलोकेऽवततारत्यन्वयः । तद्वरणा-
पकुञ्जशरधनेजने ज्वालनसमये अरुणः अरुणतत्कस्याकारिणा-
मैव किञ्चिदकस्तेनोपरजित्नाखिलजगद्वमजापन्नमुपस्थानं यस्या-
स्तथाप्यमका तन्मजसङ्कथ्या साक्षात् भगवत्पदाति यद्नुप-
लक्षितं तस्मिन् काके भागीरथीजाह्वीत्याद्यपलक्षणात्तर-
रहितं बच्चो नाम तेनाभिधीयमाना यत् धो दिवो मूर्धा तत
अखिलम् ॥ १ ॥

यत्र विष्णुपदे वीरप्रतो हृदसङ्कल्पः । हृत्कल्पमात्रेण प्रतिष्ठा-
यामुत्कर्षे प्राप्नुवता भक्तियोगेन अत एवौत्कयत्वेन विवशा-
मामीक्षितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुङ्कुमे ताभ्यां विगलितममलं
वाप्यं तस्य कलयया सह अभिव्यज्यमानं रोमपुलकानां कुलं
यस्य सः ॥ २ ॥

एतावतीति । इतोऽधिकपरिमाणा सिद्धिः काचि नास्तीत्यर्थः
भक्तियोगलाभेनैव उपेक्षिता अन्ये पुरुषार्था आरमज्ञानं च वैरिति
श्रीस्वामिचरणाः ॥ ३ ॥

देवयानेन आकाशमार्गेण सप्तर्षिऽयोऽर्धांगेव प्रावशाः कर्मिणां
गतिरत एव ततोऽर्धांगेव सङ्कलत्रमुक्कम् । आचार्यं आख्यास्य
मेरुमूर्धस्थं प्रहसदने ॥ ४ ॥ ५ ॥

केसराचक्षानां मेरुसमानोच्छ्रायत्वात् प्रथमं तेषामादिशि-
खरेषु मुख्यशृङ्गेषु पतति ततस्तेऽयोऽधोऽधः प्रक्षवन्ती सती
भद्राश्ववर्षस्य मध्ये पतित्वेति इत्याहृतमुत्सङ्गोपेत्यर्थः ॥ ६ ॥

कंतुमात्रमभिलक्ष्य केसराचक्षात् तत्र पतित्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥

गिरिशिखरादिति । केसराचक्षशिखराद्युत्क्षिता नीलगिरि-
श्वेतशिखरं तद्व्यतिक्रम्य शृङ्गावधः खवन्तीति इत्याहृता-
द्विवर्षत्रयमुत्सङ्गोपेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

श्रीगङ्गावतरणमिलान्ने श्रीसङ्कर्वेणरुद्रयोः सेऽयसेवकसम्ब-
न्धश्चवर्षने । तत्रेति सप्तदशोनाध्यायन । तत्र पृथ्वीं गङ्गा आगतंति
शेषः एतदेव भगवत इत्यादिना ब्रह्मसदने निपततीत्यन्तेन प्रपञ्चयति ।
बलियज्ञे लिङ्गं त्रिविक्रममूर्तिर्वस्य साक्षाद्भगवतः विक्रमतः दक्षि-
णेन पदा भुवं क्रान्त्या वामपादमुत्क्षिपतो वामपादाङ्गुलकोन निर्भि-
न्नमूर्ध्वमुपरिभागे यस्यायडकटाहस्य तस्य विवरेण छिद्रे-
यात्तमेहायडमध्ये प्रविष्टा या बाह्यजलधारा सातिमहता
काशेन दिवो मूर्ध्निवततारत्यन्वयः तस्य विष्णोर्ध्वरुणपकुञ्जं
नस्यावेनजनेन क्षालनेनारुणं कुङ्कुमं तदेव किञ्चिदकास्मैरुपर-
जित्ना अत एवाखिलजगतः अर्घं पापमेव मजं तदपहं तन्नोपाक-
मुपस्थानं यस्याः सा तथाप्यमका साक्षाद्भगवत्पदाति यद्नुपल-
क्षितं जाह्वीभागीरथीत्याद्यपलक्षणात्तररहितं बच्चो नामधेयं
तेनाभिधीयमाना तदानीं भगवत्पदीत्येकेनैव नामधेयेन सङ्कर्वे-
मानेत्यर्थः दिवो मूर्धानं दर्शयति । यदिति ॥ १ ॥

यत्र विष्णुपदे वीरे गरुडवाहने प्रतानि यस्य सः अस्मि-
त्कुलदेवतः च गारुडिन्मृजलमितिहेतोः यामनुसवने त्रिकाक्षं
परमादरेण शम्भा विभक्तिं कथम्भूतः उक्त्यमाद्येन भक्ति-
योगेन हृदं यथा तथा क्लिष्टमानगन्तहृदयं यस्य सः अत एवौ-
त्कयत्वेन विवशमामीक्षितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुङ्कुमे
ताभ्यां विगलितस्यामलवाप्यस्य कलया सह अभिव्यज्यमानोम-
पुलकानां कुलकं यस्य स एषं विध इत्यर्थः ॥ २ ॥

ततस्त्रयन्मनं ननु ब्रह्मो तपसः आत्यस्तिकी निरनिशया
भिद्धिः एतावती का इयं विष्णुपदी एति एवं तस्याः प्रमाणा-
गिषा जटाशृङ्गैः शृङ्गहानि कथम्भूताः भगवत्यनुपगतभक्ति-
योगलाभेनैवोपेक्षिताः अन्यायांरगतयः भक्तियोगतरपदार्थविषय-
कमनांवेगा येस्ते ॥ ३ ॥

युगसङ्घतमाप्रार्थ्यास्य ब्रह्मसदने मेरुमूर्धस्थे ॥ ४ ॥ ५ ॥

तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिभूतः
तररंहसा लुठगन्ती भारतमभिवर्षे दक्षिणस्यां दिशि जलोत्पत्तः
वृद्धतः पुंसः पदे पदेऽश्वमेधराजसूयादीनां फलं न दुर्लभमिति ॥ ९ ॥

अन्ये च नदा नद्यश्च वर्षे नर्षे सन्ति बहुशो मेर्वादिगिरिदुहितरः शतशः ॥ १० ॥
तत्रापि भारतमेव वर्षे कर्मक्षेत्रमन्यान्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमानि
स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति ॥ ११ ॥

एषु पुरुषाणामयुतपुरुषायुर्वर्षाणां देवकल्पानां नागायुतप्राणानां वज्रसंहनबलवयोमोदप्रमुदित-
महासौरतमिथुनव्यवायागवर्गवर्षधृतैकगर्भकल्पप्राणां तत्र तु त्रेतायुगसमः कालो वर्तते ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धाम्तप्रदीपः ।

केसराब्जाः केसरभूताः कुण्डलादयः तेषां मेरुसमानो-
च्छ्रावत्सासदादयो वेऽभ्ये गिरयो मन्दरादयस्तेषां शिख-
रेऽपः ॥ ६ ॥

एवं क्रमतो ब्रह्मसदनाद्भोऽथः प्रखण्णती चक्षुःसंहामाद्व-
बच्छिखरास्केतुमालाभिमुखं निष्पतन्ती प्रतीच्यां दिशि सरित्पति
प्रविशति ॥ ७ ॥

भद्रा च गिरिशिखरादुत्पत्तिता श्वेतशिखरं तद्व्यतिहाय
गृह्णतः गृह्णादवस्यन्माना अथःखण्णती उत्तरान् कुरुन्
अमितः ग्लान्य लक्षणायावमभिप्रविशति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक्रदेवजी बोले तिस मेरुपर साक्षात् यक्षमूर्ति वामन
भगवान् विष्णु के पराक्रम करने के समय दहिने पाद से पृथिवी
को आक्रमण करके वामपाद को ऊपर की तरफ फेंकने से अंगुष्ठ
के नखसे अण्ड कटाह के उपरि भाग के फूट जाने से कारण-
समुद्र की जो छिद्र में पैठी हुई बाहिर की जख धारा तिस से
प्रवाहण करनेसे बाह्य भया जो कुंकुम जख सौरि कमल केसर भये
तिनो से संयुक्त सब प्राणियों के पापरूपी मलको नाश करने
वाला है स्पर्श जिसका ऐसी स्वयं निर्मल साक्षात् भगवत्पदी इस
शब्द से युक्त है उपलक्षणरहित नाम से कथन करने के योग्य जो
गंगाजी सो बड़े हजारों युगों से उपलक्षित काज से आकाश
के ऊपर ध्रुव लोक में उतरी है जिस स्थान को विष्णु पद
करके कहते हैं ॥ १ ॥

जहां पर परम आगवत हठ सङ्कल्प वाले उत्तानपाद के पुत्र
परमभागवत ध्रुवजी हमारे कुल देवता के चरण कमल का जल है
करके निरंतर बहते हुंय भगवत्कृति योग से अत्यंत हृदय के
भार्द्र होने से उत्कटाके परधरा हाने से किञ्चिन् दोनों
लीचन कमल जिनके बंध होगये हैं तिनमें आसुओं की धारा
गिरती है सब शरीर में रोमाघषी खडी हांगई है सां ध्रुव
जी अभी तक भी परम आदर से जिस गंगा को मस्तक से
आरण करते हैं सां गङ्गा उतरी है ॥ २ ॥

तिसके नीचे श्रीगंगाजी के प्रभाव के जानने वाले सब
शुद्धि हैं निश्चित है कि तपस्या की सिद्धि इतनी ही है

जो कि भगवान् वासुदेव सर्वात्मा के विषय निरंतर मक्ति
योग के लाभ से उन सब ऋषियों ने और सब धर्म तथा ज्ञान
मार्ग की भी उपेक्षा करके साक्षात् भार हुई सुक्ति सरी-
की श्रीगङ्गाजी को मानकर मुमुक्षुसरीके स्वयं बड़े आदर से
अभी पर्यंत अपने जटों से श्रीगङ्गाजी को धारण किया है ॥ ३ ॥
फिर उस सप्तर्षि के स्थान से अनेक हजार विमानों के
समूह से शोभित देवतों के मार्ग से उतरती हुई अन्द्र-
मण्डल को पवित्र करती हुई ब्रह्माजी के स्थान में आती
है ॥ ४ ॥

तहांपर चार भाग होकर चार नामों से चार दिशों
को जाती हुई चारों समुद्रों में प्रविष्ट होजाती है सीता
अखकनन्दा चक्षुः भद्रा एनाम है ॥ ५ ॥

सीता तो ब्रह्मस्थान से केसराब्जादि पर्वतों के शिखर से
नीचे नीचे गिरती हुई गन्ध मादन पर्वत के मस्तकों में गिरकर
भद्राश्वय के मध्यमें होकर पूर्वदिशा में खारीसमुद्र में
मिलती है ॥ ६ ॥

ऐमेही चक्षुनदी माल्यवान् पर्वत के शिखर से गिरती हुई
बड़े बेग से चलकर केतु मालवर्ष में होकर पश्चिम दिशा में
समुद्र में प्रविष्ट होती है ॥ ७ ॥

भद्रा नदी उत्तर की तरफ मेरु के शिखर से गिरकर एक
पर्वत शिखर से दूनरे शिखर जाती हुई शृङ्गवान् पर्वत के शृङ्गसे
चलती हुई उत्तर कुरु देशों में होकर उत्तर दिशा के समुद्र में
प्रविष्ट होती है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अनिरगसनररंहसा अस्खलिततीव्रतरवेगेन ॥ ६ ॥

बहुशां बहुविधाः । मेर्वादिगिरिणां दुहितरस्तरप्रभुताः ॥ १० ॥

दिव्यभौमबिलभेदाग्निविधः स्वर्गः तत्र भौमस्वर्गस्य पदानि
स्थानानि व्यपदिशन्ति ॥ ११ ॥

अयुतं पुरुषमानेन आयुर्वर्षाणि येषाम् वज्रवृद्धं संहननं शरीरं
तस्मिन् बलवयोमोहास्तैः प्रमुदितानि यानि महासौरतानि मिथु-
नानि तेषां व्यवायापधर्मैः सभोगावसाने एकवर्षेऽपे आयुषि भूत्
एको गभो वैस्तादृशानि कल्पप्राणि येषां त्रेतायुगसमः विषयः

यत्र ह वैषपतयः स्त्रैः स्त्रीगणमायकैर्विहितमहार्हणाः सर्वर्तुकुसुमस्तवकफलकिसलयश्रिया नम्य-
मानविटपवताविटपिभिरुपशुम्भमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरित्रोणीषु तथा चामलजलाशयेषु
विकचविनिषेधनवधनरुहामोदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारण्डवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृति-
भिरुपकूजितेषु जलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैः सुललितसुरसुन्दरीणां कामकलिलविलासहासवीजा-
वलोकारुष्टमनोदृष्टयः स्त्रैरं विहरन्ति ॥ १३ ॥

नवस्वपि वर्षेषु भगवान्नारायणो महापुरुषः पुरुषाणां तदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाद्यापि सन्नि-
धीयते ॥ १४ ॥

इलावृते तु भगवान् भव एक एव पुमान् ह्यन्यस्तत्रापरो निर्विशति भवान्याः शापनिमित्तज्ञो यत्-
प्रवेक्ष्यतः स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्दक्ष्यामि ॥ १५ ॥

भवानीनाथैः स्त्रीगणाबुद्धसहस्रैरवरुद्धमानो भगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्य तुरीयां तामसीं मूर्तिं
प्रकृतिमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेण सन्निधाप्यैतदभिगृह्णान् भव उपधावति ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभागवतार्थदीपिका ।

सुकोत्कर्षात् । कृतयुगे हि सर्वे ध्याननिष्ठाः । द्वापरादौ तु दुःख-
बहुलाः ॥ १२ ॥

यत्र ह वैषु हि वर्षेषु देवपतयः स्त्रैः स्त्रैः संवकगणेषु मुख्यैः
कृतमहोपचाराः सन्तः स्त्रैरं विहरन्तीत्यन्वयः केषु स्थानेषु सर्वेषु
श्रुतषु कुसुमस्तवकादीनां श्रिया समृद्ध्यात्यन्तं नम्यमाना विटपा-
स्तदाश्रिता लताश्च येषु तैर्विटपिभिरुपशुम्भमानानि शोभमानानि
रुचिराणि काननानि येषु तेष्वश्रमायतनेषु वर्षगिरित्रोणीषु च
तथा अमलेषु जलाशयेषु विकचानि विकसीनि विचित्रानि नवानि
च यानि अनरुहाणि नीरजानि तेषामामोदेन मुदिनं राजहंसा-
दिभिर्मधुकरनिकराणां आकृतिभिर्जातिविशेषैरुपकूजितेषु कामेन
कलिलैः क्षुभितैर्विजासादिभिरारुष्टं मनो दृष्टिश्च येषां तं ॥ १३ ॥

नवस्वपि वर्षेषु ये पुरुषास्तेषां तदनुग्रहाय स चामौ वक्ष्यमा-
णोऽनुग्रहस्तदर्थमात्मनस्त्वव्यूहेन स्मूर्तिसमूहेन सन्निधीयते सन्नि-
हितो भवति ॥ १४ ॥

अपरोऽर्वाचीनः पश्चान्नवमस्कन्धे ॥ १५ ॥

भवानी नाथः स्वामिनी येषां तैः स्त्रीगणानामबुद्धसहस्रैरवरु-
द्धमानः सर्वतः सेव्यमानः आत्मनः प्रकृतिं कारणमात्मनः
समाधिर्ध्यानं यस्य तेन रूपेण एतद्वक्ष्यमाणं मन्त्रादिकर्माभि-
गृह्णान् जपन् ॥ १६ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथैवाज्ञकनन्दासंज्ञा धारा भरी ब्रह्मसदनाहन्निगतः स्रवन्ती
बहूनि गिरिशिखरायतिफलय मध्यस्थपर्वतशिखरः नय-
स्पृष्टैश्च हेमकूटहिमवकूटानि हेमकूटहिमवर्षतयोः शृगायति-
रभस्ततरं हस्तीनिस्त्रालितधेगेन सुडम्नी भिन्दन्ती भारतं वर्षगाभि-
व्याप्य दक्षिणस्यां दिशि समुद्रमनुमिश्रति अन्ये च नद्या नद्यश्च
अग्रे चान्याश्चान्ये "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः मेर्वाः गिरीयां
दुहितरः तत्प्रसूता वर्षे शतशः सन्ति ॥ ९ । १० ॥

तत्रापि जम्बूद्वीपेऽपि भारतं वर्षमेव कर्मक्षेत्रं कर्मणां
सुखदुःखनिमित्तानां पुण्यापुण्यरूपाणां क्षेत्रमनुष्ठानस्थानं व्यप-
दिशन्तीत्यन्तरेणान्वयः मन्थानि त्वष्टी वर्षाणां स्वर्गाणां पुण्य-
कर्मणां पुण्यशेषस्य भुक्तावशिष्टस्य पुण्यकर्मणा उपभोगस्था-
नान्यत एव भौमानि स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति न तु तानि
पुण्यापुण्यकर्मक्षेत्राणीत्यर्थः तन्वत्र केवलेष्टापूर्तदसकर्मकारणां
धूमानिना पितृयानेन पया चन्द्रमसं गतानां तत्र सुखानुभव-
स्त्रीणापुण्यकर्मणां पुनरप्राप्तमनं श्रुते "यावत्संपातमुपिस्त्रायैतमे-
वाध्याने पुनर्निवर्तन्ते इति सप्ततन्त्यनेन स्वर्गं लोकमिति संपानः
कर्मोच्यते श्रुत्यन्तरं च ।

प्राप्त्याप्तं कर्मणस्तस्य यत्किं चेह करोत्ययम् ।
तस्मात्लोकान्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणः

इति पुण्यापुण्यकर्मानुष्ठानायेत्यर्थः तत्कथं पुण्यशेषावस्थानं कथ-
न्तरां तेषां तद्भोगस्थानत्वम् । उच्यते तावद्वद्यं भोगावशिष्टाभावा-
भुक्तफलानामकृतप्रायश्चित्तानां कर्मणां सङ्घातो वक्तव्यः अन्व-
येह कर्मनिमित्तस्य जन्मनोऽन्वयमवाप्नुनरवरोहणानुपपत्तेः तथा च
श्रुयते "एतशीयचरणा रमणीयां योनिगापद्यन् प्राहृगायोनिं
शत्रिययोनिं वैश्ययोनिं वा" इति स्मृतिरपि "वर्णाश्रमाश्च स्वकर्म-
निष्ठाः प्रत्येककर्मणमनुभूय ततः शेषेण चिद्विशतज्जातिकुल-
रूपायुःश्रुतचित्तमन्त्रैर्भयानां जन्म प्रतिपद्यन्ते" इति एवं च
भुक्तावशिष्टेन पुण्येन कर्मणातिशयवर्षावशिष्टभोगार्थं तद्देशो-
पृत्त्यतिः सम्भवतीति ॥ ११ ॥

तान्यष्टौ वर्षाणि वशांयति । धेयिषति । यत्र हेति च गच्छ-
येत् । धेयिषति येऽष्टसु वर्षेषु पुण्याणां अनायुगसमः कालो धनंतं
सुकोत्कर्षात्त्रेतायुगसमस्यमुक्तं कृतयुगे हि सर्वे ध्यानानिष्ठाः द्वाप-
रादौ तु दुःखबहुलाः कथम्भूतानां देवतुष्टानां नागायनवज्रानां
पुरुषाणामयुतं पुरुषमानेनायुर्वर्षाणि येषां ब्रह्मवृष्टं संहननं
दरीरं तस्मिन् बलशयोमोक्षास्तेः प्रमदितानि यानि महासि
स्त्रीरतानि येषां तानि मिथुनानि तेषां व्यायापचर्तंस्त्रंभोगाव-
माने एकवर्षावशिष्ट आयुषि भूत एको गर्भो यस्ताह-
शानि वयत्राणि येषाम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत्र धर्मे देवपतयः देवश्रेष्ठाः स्त्रैः स्त्रैः सेवकगणानां नायकैः-
विहितमहार्हणाः कृतमहोपचाराः सन्तः स्त्रैः विहरन्तीत्यन्वयः
एतेषु स्वानेषु सर्वेषु सत्सु कुसुमसायकादीनां श्रिया समुद्रयात्यन्तं
नश्यमानाः प्रह्लाभूनाः शाखा खनाश्च येषां नैर्घ्रिटपिभङ्गश्रैरुप-
शोभमानानि कञ्चिराणि काननानि येषु तेष्वश्रमायननेषु गिरि-
द्रोणीषु च तिर्यग्तरान्तभूमिषु तथागलेषु जलशयेषु च विक-
त्रानि विविधानि नवानि वनरुहाणि नीरजानि तेषामामोदेन
प्रमुदिते राजहंसादिभिर्मण्डकराणां चाकृतिभिः जानिबिंशैरुप-
कृजितेषु सत्सु तेषु जलक्रीडायां ये विविधा विनोदास्तेः सुज-
लितानामतिसुन्दरीणां सुरस्त्रीणां कामेन कलिलैः भूमितैः
विलासादिभिराकृष्टं मनो हृष्टञ्च येषाम् एवम्भूताः सन्तः स्त्रैश्चा-
पूर्वकं विहरन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

इलाहृतादिषु नवस्त्रिषु धर्षेणु भगवात्पारायणः महापुरुषेण
तत्तद्दर्शयतिना संव्यमानः पुरुषाणां तत्तद्दर्षपुरुषाणां वक्ष्यमाणानु-
ग्रहाय पुरुषाननुग्रहीतुमात्मतत्त्वव्यूहनात्मना विगत ऊहस्तकः
व्यूह आत्मतत्त्वस्य जीवनतत्त्वस्य व्यूहो अस्मिन्नेन जीर्धैष्टवस्तुस-
जातीयत्वेन चित्तवितुमशक्येनात्मनेत्यर्थः । यद्वा । आत्मनः स्वात्मनः
तत्त्वं तस्य भावस्तत्त्वं कल्याणगुणास्तथां व्यूहः समूहो यस्य तेना-
त्मना समस्तकल्याणगुणविशिष्टनात्मनेत्यर्थः । नन्वात्मतत्त्वव्यूहेन
सङ्कुपण्यादिरूपेणेत्यर्थः हरिवर्षादिपूपास्यानां नरहर्यादि-
कृपाणां विभक्त्येन व्यूहत्वाभावात् नवस्त्रिषु धर्षेण्वित्यनेन सह
विरोधापत्तेः सन्निधीयते सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तत्रेलाहृतादिषु क्रमेणोपास्यमानरूपं तदुपासकं चाह । इलाहृते
धर्षे भगवाद् भवो रुद्र एवैकः पुरुषो वसति नापरः पुरुष-
स्तत्र वसति तत्र हेतुः भवान्याः शापरूपं यस्मिन्सं स्त्रीत्वनि-
मित्तं तज्जानातीति तथा भवान्याः शापनिमित्तत्वेऽपरः पुरुषस्तत्र
न वसति यदि शापमजानन्नपि तत्र प्रविशति तर्हि स्त्रीत्वमाप्नो-
तीत्याह । यत्प्रविष्टस्य यत्रेलाहृते प्रविष्टस्य स्त्रीत्वात् आपद्यते तत्र प्र-
विष्टस्य स्त्रीत्वनिमित्तं शापरूपं पञ्चाङ्गवस्त्वन्धे वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्र भवानी रुद्राणी नाथः स्वामिनी ईश्वरी येषां
तैः स्त्रीणामर्बुदसहस्रैरवरोध्यमानः सेव्यमनः भवो रुद्रः भवानी-
नाथ इति पृक्षपदं भवविशेषणं वा भनेन भवानीसामिप्यं
विशिक्षितम् आत्मनः स्वस्य प्रकृतिं कारणाभूतां चतुर्भुजां चतुर्-
भुजां चतुर्भुजां चतुर्भुजां चतुर्भुजां चतुर्भुजां चतुर्भुजां चतुर्भुजां
मूर्तिरूपमित्यर्थः वासुदेवश्चतुर्भुजां चतुर्भुजां चतुर्भुजां चतुर्भुजां
तुरीयामित्युक्तं क्रमानादृश्यात् तामसीं तमोभिष्टात्रीं तमःशब्द-
नात्र प्रधानं विशिक्षितम् "तम आसत्तमसा गूढममे प्रकृतेय् अव्य-
क्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते" इति प्रयोगात् ज्ञान-
धरणाच्च तमसो नियन्त्रीमित्यर्थः आत्मानं चित्ते सनाधिरेव
रूपमाकारो यस्य तेन उपायेनेति शेषः सन्निधाय सान्नाकृत्य
पतद्दृश्यमायं मन्त्रात्मकं वाक्यमनुशुश्रून् जपश्रुपभावति स्तोत्रं
अज इत्यादिनिमित्तैः ॥ १६ ॥

श्रीमन्नियध्वजतीर्थकृतपदप्रनावली ।

रभसनरः सम्भ्रमातिशयस्तस्य वेगनोपर्यधःपाषाणाशिख-
रेषु लुहन्ती स्फुरित्वाः परिवर्तमाना ॥ ६ ॥ १० ॥

न...
पाप...
पुण्यकर्मणा...
स्वर्गप्राप्त्यवशिष्टपुण्यानुभवस्थितिम्...
गानीत्यत्राह । गौमानीति । भूमिसम्पत्तौ...
नानि ॥ ११ ॥

येषु धर्षेणु वसतां त्रेतायुगसमः कालो वर्तत इत्यन्वयः । नरवरा-
वरोधे राजयोग्यगृहे मिथुनानां यो व्यवहः प्राग्यधर्मलक्षणा-
रतिस्नस्यापवर्गो भवसाने धून एकगर्भो यैस्तानि भूतैकगर्भाणि
तानि च कलत्राणि येषां ते भूतैकगर्भकलत्रास्तेषां वज्रवृष्टं
संहननं शरीरं बलं वपश्च मोक्षश्च साधारणं सुखं प्रमुदितं
प्रमोदः विशिष्टसुखं च येषां ते तथा महत्सौरतं निरन्तरसुरत-
क्रिया तस्यां निरताश्च वज्रसंहननबलवयोर्गोदप्रमुदिताश्च महा-
सौरतनिरताश्च नरवरावरोधमिथुनव्यवाधापवर्गभूतैकगर्भकल-
त्राश्च ते तथा तेषां बहुगर्भधारणे देहदीधित्पान् कलत्रतादण्य-
नाशात् सम्भोगानुपपत्तिभयात्तदवसाने सत्तत्त्वधर्मैकमेव गर्भं
धारयतीति किंवदन्ती ॥ १२ ॥

यत्र येषु देवपतयः स्त्रैः विहरन्ति किञ्चेत्यन्वयः । केषु स्थाने-
ष्विति तत्राह । उपशोभमानेत्यादिना । सर्वतुसमुद्भूतानां पुष्पस्तव-
कानां फलानां किसलानां च श्रिया सम्पदा आनन्द्यमाना भृश-
नमन्त्यो नित्यपञ्चना येषां ते तथा ते च भावितपिनः भारतखण्ड-
वृक्षविलक्षणा वृक्षा ये तैरुपशोभमानेषु रुचिरेषु काननलक्षणा-
भ्रमेष्वायतनेषु धर्षेणुगरीणां द्रोणीषु पार्श्वद्वयोन्नतमध्याक्षिप्त-
लक्षणाप्रस्थेषु भगवज्जलाशयेषु निर्मलसरस्तु विक्रानां विविधानां
वनरुहाणां पञ्चानानामोदजन्यमन्त्रेन मुदितैः राजहंसादिभिः भृङ्गा-
गामादीनिभिः शब्दैरुपकृजितेषु शब्देषु सरोविशेषणमेतत् सुष्ठु
शृङ्गारयुतसुरस्त्रीणां कामेन कलिलैर्विलासादिभिराकृष्टं मनो-
हृष्टया येषां ते तथा मनांसि च हृष्टयश्च मनोहृष्टयः ॥ १३ ॥

न केवलं नवधर्षेणानां व्यवहारिक्रियया कालयापनमपि
तु श्रीनारायणसपर्ययेति भावेनाह । नवस्त्रिणि । आत्मनः स्वस्थ
तत्त्वानामनारोपितरूपाणां व्यूहेन नवसङ्कुपाविशिष्टेन समूहेन-
वाह्य सन्निध्याप्य पूज्यत इत्यर्थः धर्षेणुः पुरुषैरिति शेषः ॥ १४ ॥

इलाहृते तु विरोधोऽस्तीत्याह । इलाहृत इति । तत्रेलाहृतमार-
भ्य नवधर्षेसन्निहितरूपाणि तदुपासकाश्च क्रमेणेत्यतोवाह । इला-
हृत इति ॥ १५ ॥

भवानी पार्थिवी नाथा येषां तानि तथा तैः अवरोध्यमानः
परिभ्रियमाणः वासुदेवादिचतुर्भुजैः तुरीयां चतुर्धाभूतां ताम-
सीं संहारकारणात्तमोगुणप्रवर्तनीमात्मनः स्वस्य भवस्य प्रकृतिं
प्रकृष्टकारणाभूतामात्मसमाभिरुपेण मनस एकाप्रताकारेण
उपधावत्युपास्ते ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकामसन्धर्भेः

नवधर्षीत्यादिना । सर्वेषामधताराणां नित्यप्राकृत्यं दर्शितम् ।
तत्र आत्मनेति । स्वरूपेणैव नतु प्रतिमाकेणेत्यर्थः । प्रकृत्या-
विर्भावे गतिविज्ञासादेरपि वर्णयिष्यमाणात्वात् । अत्रापि सन्नि-
धीयत इति यथावत् नित्यमेव ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ १५ ॥
तामसी तमोगुणपेरिकां प्रकृत्यहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

तस्मिन्नेति देवपतयः कुरुष्वस्य निश्चिन्नाकाराद्विचित्रात् पत-
न्तीत्यर्थः । अत्र तन्मिच्छस्य पतिरिति शेषः । अत्र द्रौपम-
वीचीनि च । अर्वाणि उल्लङ्घयोल्लङ्घयापि चरन्ती प्राच्याविषु
चतुर्षु सैश्वर्यसमीपवर्षेषु वर्षेषु कुलाचलादवस्था भूमौ
यत्प्रपतति तत्र कलु स्रपति समुद्रमिच्छस्य जज्ञानप्रमुखी
क्रीडत्यं परिहरन्ती वेति शेषम् ॥ ६ ॥ १० ॥

द्विष्यभौमविलभेदात्रिविधः स्वर्गः । तत्र भौमस्वर्गस्य पदानि
स्थानानि ॥ ११ ॥

अयुतं पुरुषस्य अयुषस्य मानेन आयुर्धर्माणि येषां ददं
संहननं शरीरं तस्मिन् बलवयोमोदास्तेः प्रमुदितानि यानि
महासौरतानि मिथुनानि स्वीपुरुषयुगलानि तेषां व्यवाया-
पवर्गे सम्भोगवसाने एकवर्षशेषे अयुषि धृतैकगर्भाणि
कलत्राणि येषां तेषाम् । त्रैतायुगसम इति । विषयसुखोत्कर्षात्
यतः कृतयुगे हि सर्वे ध्याननिष्ठाः द्वापरादौ पुःखबहुलाः ॥ १२ ॥

यत्र ह देवपतयः स्वैरं विहरन्तीत्यन्वयः । सर्वेषु ऋतुषु
कुसुमानीनां श्रिया समृद्ध्या अत्यन्तं नश्यमाना विटपाः येषां
मैधेनाविटपिभिरुपशुम्भमानेषु शोभमानेषु रश्चिरकाननादिषु तत्र
वर्षगिरयो वर्षव्यातिकरपर्वता राजहंसादिभिर्मनुकरनिकरगाणाञ्च
आकृतिभिर्जानिचिशेषैरुपकृजितेषु अधिकरणे निष्ठा पृथग्भाव
कार्यः ॥ १३ ॥

पुरुषाणां नदनुग्रहाय स चार्त्तो नक्षयगाणोऽनुग्रहश्चेति तस्मै
तदर्थम् आत्मनस्वयूहेन समृत्तिसमूहेन सन्निधीयते सन्निहितो
भवति । अत्र उपास्यदेवतावर्षेषु भगवन्मूर्त्तयः प्रायः प्रतिमा-
रूपा एव भूयाः । आचिरात्त्रिभेदेति प्रह्लादस्योपरिष्ठादुक्तेः ॥ १४ ॥

पञ्चीकवमस्कन्ध ॥ १५ ॥

भवानी नाथा तेषां तेः अवरुध्यमानः सर्वतः सेव्यमानः
तस्मिन्नी नमःकार्यभूतस्य संहारस्य प्रवर्त्तयित्री चरन्तस्तु
तुरीयां तमोरजःसन्नेश्यांसि परां शुद्धाचिन्नाधीमत्यर्थः । न
यत्स्य मापेत्वादिना त्रिभिर्विहीनामित्यादिना च तथा प्रतिपाद-
यिष्यमाणात्वात् आत्मनः प्रकृतिमंशित्वात् कारणम् । आत्मनः
समाधिर्ध्यानं यत्र येन रूपेण आकारेण ॥ १६ ॥

भौमस्वर्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतिरमस्तरंहसा अस्त्वलिततीव्रतरवेगेन लुडन्ती मिश्रन्ती
॥ ६-१० ॥

कर्मक्षेत्र भोगमोक्षसाधनानुष्ठानस्थानं दिव्यभौमविल-
भेदात्रिविधः स्वर्गस्तत्र भौमस्वर्गस्य पदानि स्थानानि व्यप-
दिशन्ति "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मणमूर्त्तिवस्तुषु" इति
कोशात् ॥ ११ ॥

एषु ऋषवर्षेषु पुरुषाणामयुतं पुरुषमानेन आयुर्धर्मां
तेषां देवकृतानां गजायुतवलानां वज्रवरसंहनने दृष्टे शरीरे
ये बलवयोमोदास्तेः प्रमुदितानि यानि महासौरतमिथुनानि
महासम्भोगयुक्तीपुरुषयुगलानि तेषां व्यवायापवर्गे सम्भो-

गात्ते धूम एको गर्भो येस्तानि कलत्राणि येषां तेषां त्रैता-
युगसमः कालो वर्त्तने विषयसुखाधिक्यात् कृतयुगे पुरुषाणां
ध्यानसुखं द्वापरादौ पुःखाधिक्यमतस्तेनासग इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

यत्र येषु ऋषवर्षेषु स्वैः स्वैर्यनायकैर्विहितानि रचितानि
महाहंसाणि महापूजनानि येषां ते देवपतयः सर्वेषु कुसु-
मस्तबकादीनां श्रिया समृद्ध्या मानन्यमानाः विटपाः शास्त्रा-
तराधिता ललाञ्च येषु तैर्विटपिभिः उपशुम्भमानानि शोभनानि
रश्चिरकाननानि येषु तेषु भाधमायतेनैषु वर्षगिरिद्रोणीषु च
विचित्रविनोदैः स्वैरं विहरन्ति तथैव विचित्रानि नवानि च घन-
रहाणि जलजानि तेषामामोदेन प्रमुदितैः राजहंसादिभिः मधु-
करनिकराणां च आकृतिभिर्जानिचिशेषैः उपकृजितेषु अतल-
जलाशयेषु जलक्रीडादिभिश्च स्वैरं विहरन्ति कथम्भूताः सुदु-
ललितानां सुरसुन्दरीणां कामेन कलिनेः क्षुभितैर्विद्यासर्वादिभि-
राकृष्टे मनो दृष्टिञ्च येषां ते ॥ १३ ॥

पुरुषाणामुपासकानां सचासौ बक्षयगाणोऽनुग्रहस्तदर्थम्
नयस्वपि वर्षेषु आत्मना स्वत एव कर्मकाजयातायाततयैत्यर्थः
आत्मतन्वस्य व्यहः सङ्कल्पेणादिसूचितिसमूहस्तेन संनिधीयते संनि-
हितो भवति ॥ १४ ॥

परो भगवान् उपास्यः श्रीसङ्कल्पेणः सङ्कल्पेणापिभक्ष्योत्तरः उपा-
सकरूपः भगवान् भवः एक एव पुमान् आस्त ऋषो भवाः
शापनिमित्तज्ञो नै निर्दिशति पञ्चास्यमस्कन्ध ॥ १५ ॥

अवरुध्यमानः परिसंख्यमानः आत्मनः प्रकृतिं कारणाभूताम्
तामसीं तमोऽचष्टाश्रीमार्यानि समाधिर्ध्यानं यस्य तेन रूपेण
संनिधाप्य साक्षात्कृत्य एतद्वक्ष्यमाणं मन्त्रादिकमभिधूयान्
जपन् उपभावात् स्तोत ॥ १६ ॥

भावाटीका ।

तैसेही भलक नन्दा ब्रह्मस्थान से दक्षिण की तरफ बहुतसे
पर्वत शिखरों को बाँधकर हेमकूट में आकर फिर बड़े भेगसे
हिमालय के शिखरों पर गिरती हुई दक्षिण दिशा में भारतवर्ष
के मध्य में होकर समुद्र में गवेश करती है जिस अलकनन्दा
भागीरथी गंगा में स्नान के पान के वास्ते जानेवाले पुरुष
को एक पगमें अश्वमेध राजसूय आदि का फल कुछ दुर्लभ
नहीं है ॥ ६ ॥

और भी नद नदी सब वर्षों में बहुत भेद आदि पर्वतों की
पुत्री सैकड़ों हैं ॥ १० ॥

दिलों भी भारतवर्ष ही कर्म का खान है और आठ वर्ष
ते स्वर्ग से निरि जीवों के पुण्य शेष के भोगने के स्थान है
पृथिवी के स्वर्ग है ऐसा यथार्थ किता है ॥ ११ ॥

उन वर्षों में दस हजार वर्ष की पुरुषार्थसं अथुतवर्ष
की आयु वाले एकव होने हैं देवनों के तुल्य हैं दस हजार
हाथियों के बरोबर बल वाले चञ्च सरीसृप शरीर वाले बख
अवस्था आनंद प्रमोद महाभोगत वाले जो कहीं पुरुषों के
जोडा दिनके भैयुन करने के अन्तमें एक वर्ष की अवस्था
वाली रहने पर पुत्रको धारणकरने वाली स्त्री होती है
नहापर त्रैतायुग के समान काल सदा रहता है ॥ १२ ॥

श्रीभगवानु-

अंनमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसंख्यानानन्तःप्राप्तः तमः ॥ १८ ॥
 भजे भजन्यारणपादपङ्कजं भगस्य कृत्स्नस्य परं परायणम् ।
 भक्तेष्वलम्भावितभूतभावनं भवापहं त्वा भवमावमीश्वरम् ॥ १८ ॥
 न यस्य मायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षितो षण्वपि दृष्टिरज्यते ।
 ईशे यथा नोऽजितमन्युरंहसां कस्तं न मन्येत जिगीषुरात्मनः ॥ १९ ॥
 असदृशा यः प्रतिभाति मायया क्षीब्रेव मध्वासवतामूलोचनः ।
 न नागवध्वोऽर्हसा ईशिरे हिया यत्पादयोः स्पर्शनधर्षितेन्द्रियाः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

जिन वर्षों में सब ऋतुओं में फूलों के गुच्छे फल पत्ता कोमल डालियों की शोभा से झुकी हुई शाखाओं में खिपटी लता वाले वृक्षों से शोभायमान सुन्दर घनवाले स्थानों में वर्षों के मर्यादा वाले पर्वतों की कन्दरों में निर्मल जल वाले झिले हुए नाना प्रकार के कमल वाले सरोवरों का जो सुगन्ध जिससे आनन्दित जो राजहंस जलमुरगा कारयडव सारस चक्रवाचकवी आदि पक्षि भौरा आदि शब्द कर रहे हैं उन सरोवरों में जल क्रीड़ा के करने से नाना प्रकार के विनोदों से सुन्दर मनोहर जो देवस्त्री तिनका जग ह्मा जो कामदेव तिससे उत्पन्न हुई क्रीड़ा और हासलीला से जो अवबोकन तिससे जिनका मन और दृष्टि मोहिन मोगई है ऐसे जो देवताओं के पति अपने गण देवताओं के श्रेष्ठों के द्वारा पूजित होकर इच्छा पूर्वक विहार करने हैं ॥ १३ ॥

सबही वर्षों में भगवान् महापुरुष नारायण भक्तपुरुषों के अनुग्रह के वास्ते आत्मगुण के समूह से मूर्ति धारण करके समीचीन विराजते हैं ॥ १४ ॥

इलाहूत में तो भगवान् महादेवजी एकही पुरुष हैं दूसरा नहीं है भवानी के शापका कारण जानकर उहाँ दूसरा कोई नहीं जाता है जिस स्थानमें प्रवेश होने से स्त्री स्वरूप होजाता है इसका वृत्तान्त पीछे हम कहेंगे ॥ १५ ॥

पार्वतीजी जिनकी स्वामिनी हैं ऐसी दशहजार से अधिक स्त्रीजनों से सेधित होकर श्रीमहादेवजी अनुग्रह मूर्तिवाले भगवान् महापुरुष नारायण की चौथी तामसी मूर्ति महादेव जी की कारणरूप संकल्पना नामक मूर्तिको आत्माकी समाधि लगाकर प्रसन्नकर के आगे के मन्त्रको कहे हुए स्तुति करते हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

सर्वेषां गुणानां संस्थानं प्रकाशो गस्मात् स्वयं स्वव्यक्त्याप्रमे-
 याय ॥ १७ ॥

हे भगवन् । भजनीयत्वात्त्वा परमेश्वरं भज इत्यन्वयः । अस्यां शरणां

पादपङ्कजं यस्य कृत्स्नस्य भगवत्यैश्वर्यादिवाङ्गुणयस्य परमयनमा-
 श्रयं भक्तेष्वलम्भावितं भाषितं प्रकटितं भूतभावनं स्वरूपं येन भवापहं
 संसारहरम् । भक्तेष्वित्यनुषङ्गः भवमावयतीति तथा तम अर्थाद्-
 भक्तेष्विति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

ईश्वरत्वमुपपाद्यंस्तामसत्त्वेन प्रसक्तमनादरं धारयति । न
 यत्येति । यस्य निरीक्षमाणस्यापि दृष्टिर्मायागुणैर्विषयैश्चसदृ-
 ष्तिभिः कारणैश्चावपीषदपि नाज्यते न लिप्यते । किमर्थं निरी-
 क्षमाणस्य ईशे ईशानाय नियमनाय ईशानमीदृ सम्पदादिरवाङ्गाये
 किं अत्र वैश्वर्यं दृष्टान्तः यथा अजितकोधवेगानां नोऽस्माकं दृष्टि-
 रज्यते न तथेति । अत्र आत्मन इन्द्रियाणि जिगीषुर्जैतुमिच्छुर्मु-
 मुक्षुस्तं को न मन्येत नाद्रियेत ॥ १९ ॥

ननु सुरामशाऽऽयां मत्तस्य कुतो दृष्टिर्नाज्यते तत्राह ।
 असती दृष्टिर्यस्य तस्य स्वमायया स्त्रीया मत्त इव यो
 भयङ्करः प्रतिभाति मध्वासवताऽयां ताम्रलोचन भवत् ।
 नागवध्विमोहनेन तथा प्रतिभातं युक्तमिग्याह । नेति । पदा-
 ख्येने यस्य पादयोः स्पर्शनेन धर्षितं मोहितमिन्द्रियं मनो यासां
 नान्द्रिया लज्जया भुजाद्यदंशे न ईशिरे न शोकः कस्तं न
 मन्येतेति पूर्वेषुवान्वयः ॥ २० ॥

श्रीमद्रीराराप्रवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अप्यमन्त्रमाह । ओं नम इति । ओमिति ब्रह्मणो निर्देशः "ओं
 तन्मदिनि निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिभिः स्मृतः, इति वचनात्स्वय-
 तिरिक्तं चित्रचिदात्मकं सर्वं जगत्त्रित्यविभूतिं च स्वशेषतया
 स्वभावेनैव स्वीकृतवत् इत्यर्थः भगवत इत्यनेन पूर्णपाङ्कजं वि-
 धत्तं महापुरुषायैत्यनेन निखिलजगदुदयविभवस्यस्वीकृतत्वमि-
 त्तेन महापुरुषशब्दस्य "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्" इति पुरुषसूक्ता-
 र्थगत्यभिप्रायकत्वात् तत्र च तस्माद्विराडजायतेत्यादिना कृत्स्न-
 जगत्कारणत्वप्रतिपादनात् अङ्गयः सम्भूत इत्यनुवाकोऽप्यत्र
 पत्यभिप्रायते तत्रापि महापुरुषशब्दश्रवणात् अङ्गयः सम्भूत
 इत्यनुवाकस्य हिरण्यगर्भः सम्भवतेताम्र इत्यनेनाऽर्घ्येण महाङ्गयः
 सम्भूतब्रह्मा गर्भः इत्युपलब्धेकवाक्यत्वप्रतिपादनाद्विरण्यगर्भो-
 दिकारणत्वच्छायानुकारिणामपि वैदिकवाक्यानां महापुरुषपर-
 त्वमवगतं सर्वगुणावां चेतनाचेतनयोरसम्भावितानां जगत्का-

श्रीमद्भिज्जयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रक्षित्वापि कानामाश्रयणसौकर्यापादकानामाश्रितकार्यापादका-
दीनां च अत्र सर्वशक्तिस्वभावस्तस्यसौशील्यसौख्यभयहानश-
क्तिपूर्वैः प्राप्स्यन्तीनां सङ्गधानं कथनं भुतिगण्येन यस्मिन्स्तस्मै
अनेन "सर्वं वेदं यत्पदमामनन्ति" इति श्रुत्यर्थो विवाहितः सर्वगुणानां
सङ्गधानं च न परिच्छिन्नभवेन क्रियते अपि त्वानन्त्येन अक्षरपतो
गुणतन्त्रानन्त्याभिप्रायेणानन्त्यायेत्युक्तमनेनोपास्यत्प्राप्त्यवधारिकं
च विवक्षितम् एवम्भूत तत्राप्युपास्यत्तदुपासनं तद्व्यवहारव्या-
प्य नाम्य इति पुरुषसूक्तार्थप्रत्यभिज्ञानादेव स्फोरितस्तत्र "तमेव
विद्वानमृतं इह भवति नाम्यः पञ्चा" इति वेदनातिरिक्तोपास्यत्त-
रनिषेधात् तदेव शब्दतो व्यञ्जयन्नाह । मय्यकायेति । व्यक्तैरिन्द्रि-
यादिभिर्न व्यञ्ज्यते न गृह्यते इत्यव्यक्तः न चक्षुषा गृह्यते नापि
धातेत्यादिभ्यस्तथोऽनुसन्धेयः एवम्भूताय नमः नतिनमस्कारोऽत्र
तत्पूर्वकोपासनोपलक्षणकः तदेव नमः मद्रक्ष्योपाय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्प्रतिरूपान् श्लोकानाह । भज इत्यादिना । ईश्वरं त्वां भज
इत्यन्वयः तमीश्वरं विद्वानिह । भज्यारण्यपादपङ्कजं भजन्यं
भजनीयमुपास्यमरणं प्राप्य पादपङ्कजं यस्य तं भजनीय
इकारलोप प्राप्यः भज्येति पृथक् पदं सम्बुद्धयन्ते वा यद्वा
भजनं कुर्वाण्य भजनः भजनशब्दाद्भावम्भावनात्कारोतीति
यद्यन्तात् कृतटिळां पास्कतेरि किप् तात् याति प्राप्नोति तेषां सञ्चि-
दितो भवति इति भज्यइति व्युत्पाद्येन भजनशब्देनास्ते कर्मययुप-
पदे "मातोऽनुपसर्गे कः" ३ । २ । ३ । टिळोपस्य स्थानिबन्धान् जोपः
कृत्स्नस्य समप्रस्य भगवस्यैश्वर्यादिबर्गस्य परं केवलं परायणमाश्रयं
भुक्तेष्वलमत्यर्थं भाषितं प्रकटीकृतं भूतभावनं भूतानि भाष्यन्ते
उत्पाद्यन्ते येन तत्तथा निश्चितभूतकारणं स्वस्य रूपं येन-
त्यर्थः यद्वा । भूतभावनं भूतानामभ्युदयहेतुं भक्तेषु भवापहं भव-
नाशनमित्यर्थः भवभावं संसारस्य प्रवर्तकं अस्त्युत्पापवत्तजी-
वसम्बन्धिबन्धमोचकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमुपास्यत्वमाप्स्यत्पञ्चयपूर्व्यभ्युदयहेतुत्वं बन्धमोक्षकार-
णत्वादिभिर्देवीभिश्चिद्वैलक्षण्यमुक्तम् । तदेव वैधर्म्यं दृष्टान्तेन
विशदयति । न यस्येति । यस्य निरीक्षतः सर्वं स्तः पश्यतः ईश इति
ब्रह्मन्त मीश्वरस्येत्यर्थः दृष्टिर्ज्ञानं मायागुणान्निवृत्तिभिः प्रकृति-
गुणकार्यरागद्वेषादित्तिवृत्तिभिरवबध्यल्पमपि नाज्यते नानुवि-
श्यते अजितमन्युरहसामजितकोपवेगानां नोऽस्माकं यथेति वैधर्म्यं
दृष्टान्तः ईश इति पाठे ईश ईशानं नियमनं तस्मै निरीक्षत इत्य-
न्वयः तमेवभूतं भगवन्तमारमन इन्द्रियाणि देहान् वा तदुपल-
क्षितं संसारं जिगीषुर्जंतुभिः क्लृप्तः कोनाम पुमाभानुमन्येत नाद्रियेत
सर्वोऽपि मुमुक्षुस्त्वां सेवत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

रागद्वेषादिभिर्वृत्तिभिर्दृष्टिर्नाज्यते इत्युक्तं तत्कथं तामसत्त्वेन प्रती-
यमानस्य रागादेरनुक्य इत्याकाङ्क्षाह । असदृश इति । असदृशः
अपरमार्थहेतुः असति देहे दृष्टिरात्मनोऽभिमानो यस्य तस्याति वा
जनस्य माययाधिष्ठयाज्ञानेन मध्वास्वः मादक आस्वः मद्यं तेन
मध्वास्वधाभ्यां वा तास्त्रे रके लोचने यस्य तथाभूतोयः क्षीबः मत्तः
न इवेति प्रतिभाति यो भवात् शिवेवेत्यत्र सन्धिरार्थः परमार्थ-
तस्तु शुद्धसत्त्वमयाप्रकृतस्येच्छोपास्यकर्मवद्वकल्याणविग्रह
इत्यर्थः अत्र एव हि नागवधो नागानां स्त्रियः नागकन्यकाः यस्य
तत्र पादपङ्कजोः स्वर्णमेन धारितं व्याकुक्षितमिन्द्रियं मनो यासां

ताः कामादिपारवह्वा वयं रागादिप्रतिभाः शुद्धसत्त्वभूतैः पादो
कथं स्पष्टं प्रभवाम इति धर्षितेन्द्रियाः सत्यः सर्वेषां पुजां
न ईश्वरे न समयां बभूवुः निहशक्तुः कर्तुमिति शेषः एवम्भूतं
को नानुमन्येतेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २० ॥

श्रीमद्भिज्जयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानादिसर्वगुणैः समभेदेन उपाताय "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति
श्रुत्यादिषु प्रख्याताय अनन्त्यायेत्यनेन शेषान् स्थितस्तत्कामा
विष्णुस्तेन सह शिवेनोपास्यत इति ध्वनयति तदुक्तम् ।

अनन्तान्तः स्थितो विष्णुरनन्तश्च सहामुना ।
इज्यते गिरिशेनश इवाहृतगतेन तु

इति ननु यदि विष्णुना सह शेषोऽप्युपास्यते शिवेन तर्हि
कथं भवापहमित्यादिगुणाः शेषे युज्यन्त इतीपमाशङ्क्य

जीवस्येपक्षया शेष तथास्तथास्येपक्षया ।
मिधास्तु स्तुतयो ज्ञेया विष्णोरप्यत्र केवलम् ॥
इत्यनेन परिहृतं ज्येति ॥ १७ ॥

भज्यं भजनीय चारुण्यं च पादपङ्कजं यस्य स तथा तं
हे भक्तेष्वलं भावित ! अस्यर्थं ध्यात ! वशीकृतं वा नित्यत्न-
तया स्थितं वा भवं संसारमपजहति त्यजतीति भवापहः
नित्यमुक्त इत्यर्थः भक्तसंसारं नाशयतीति वा तं भवस्य पुण्य-
लक्षणास्य भद्रस्य भव उत्पत्तिः यस्मात्स तथा तं कृत्स्नस्य
भगस्य ऐश्वर्यादिगुणसामग्र्याः परम्परायणमभ्युत्थमाश्रयं
सर्वस्योपपादकमीश्वरमिति सर्वसमर्थनशीलम् । "स्थेषाभासपि-
कसोवरश्च ३ । २ । १७ इति तात्काल्यसूत्रान् अनेन शेषान्तर्यामिणो हरेः
स्तुति ध्वनयति तथाहि भक्तेषु स्वसंघकेषु भवं भाषितसंपूर्णानु-
ग्रहलक्षणावित्त्वत्तुसमात्वास्वदन्तयांमियां भज निषेधस्य ईभज्या-
कणापादपङ्कजम् ईश्वरीस्तया भजनीयत्कृतलाङ्घ्रिपदं कृत्स्नस्य
भगस्य सौभाग्यस्य परम्पराया भाष्यमनेन ब्रह्मादिसकलज्येतर-
राशिसमवेतसौभाग्यस्य परम्परायास्तारतम्योपेतायाः अगर्भमि-
त्युक्तं भवति भूतभावनमनीतानागतधर्ममानजगज्जनकं भवति प्रग-
द्यन्वुपद्यत इति भवां जगत्सत्यापहर्तारं संहर्तारं न केवलमुत्पादकं
संहर्तारमपीत्यर्थः हर्तारिणोपेतापहेतिरूपं साधु शिष्टं समम् "ई-
श्वरः प्रोच्यते प्राज्ञीर्लक्ष्मी रुद्र उः स्मृत" इत्यभिधानम् ॥ १८ ॥

ननु जगत्संपत्ती धर्तमानस्य हरेः सकलभगाश्रयत्वं कथं घट्टे
मायागुणसंपत्केणानीप्रात्वापस्तरस्मद्विदि तत्राह । नेति प्रकृतिगुण
निर्मितशब्दादिषु गतखिलवृत्तिभिः सर्वे निरीक्षतो यस्य ते दृष्टि
स्वरूपज्ञानं मायागुणान्निवृत्तिभिः प्रकृतिगुणसंघकचित्तव्यापा-
रं मानवीपद्वपि नाज्यते न विद्यते दृष्टेगुणसंघाभिमानो नास्तीत्यर्थः
दिशब्द एवायं तत्र हेतुमाह । ईश इति । "ईश ऐश्वर्य" इति भाता-
निरूपपदायां किंप्रत्ययेन ईडिति शब्दरूपं सिध्यति तेनेव इति
पट्टी ईड्याहोयंलपनिवारणो निरतिशयं समर्थेन्द्रियार्थः अत्र
व्यतिरेकदृष्टान्तमाह । यथेति । अजितं मन्थुरहः क्राधन्तो यस्ते
तथा तेषां नोऽस्माकं ज्ञानं यथा अमिभूयते तथा नाज्यत इत्यर्थः
आत्मन इति कृष्णो पट्टीतिवचनाद्वारमानी मनो जितौपः पुरुषः तं
त्वां न मन्येत श्रोत्रादीन्द्रियेषु सञ्चिधाय शब्दादिषु प्रयोग्य तज्जा-
नमुत्पाद्य सुखसंपादनेनारयन्तोपकारकं त्वां कृतचमन्तरेणा रसहः
को न संवेत संवेतैवेत्यर्थः आत्मनः स्वरूपमिति वा । १९ ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रस्तावली ।

सर्वान्तर्यामिन्वेनातिनिकटवर्तिनो हरेः स्वरूपज्ञानं सस्यग-
ज्ञानिन एव नान्यस्येत्थाशयवामाह । असदृश इति । यो मायया-
च्छादकशक्त्यामंशः सस्यगज्ञानरहितस्य पुंसः इच्छकोटरजन्यं
मधु नारिकेगादिपुष्पजन्य आसवस्तबोरेकतरपानेन तास्रे खोचने
यस्य स तथा दुःशास्त्रभ्रवगाजनितान्यथाज्ञानलक्ष्यपरिणामवि-
षायमाणमधुरसुरासेवानदृष्टानस्य स्वयमपि तादृशः क्षीत्रेव मत्त
इति प्रतिभाति अत्र विभक्तिविपरिणामेनार्थकथनं द्रष्टव्यं मध्वा-
सयनाप्रविलोचनस्य मत्तस्यासदृशः पुंसो मध्वासयताप्रविलोचनो
मत्त इव प्रतिभाति नुष्टेन्द्रियस्य पुंसः स्थाणुः पुरुष इव यथा आभाति
तथेति क्षीत्रेति प्रयोगस्तु छन्दोभङ्गभयाद्विकृताद्वा दर्शित इति
ज्ञानव्यमं "न संदशे तिष्ठति रूपमस्य" इति श्रुतेः "त्रिदशन्मुखत्रयं
केशवां वेदनातेवत्,, इति स्मृतेश्च इदानीं हेतुकथनव्याजंन मिश्रस्तुति-
माह । न नागेति । इन्द्रियधर्म्याप्रवृत्तिमस्त्वान्मत्तत्वमिति अर्हणं पूजां
कर्तुं नेशरे इत्यन्वयः ॥ २० ॥

श्रीमद्गीर्वाणोस्त्रामिहकृतकमसन्दर्भः ।

श्रीभाषोऽयं दास्यभक्त्योपास्त इत्याह । श्रीभगवानुवाचेति ।
सङ्कुर्यात्स्यैव प्रथमपुरुषत्वात् । तद्रूपेणैव स्तीति । ओं नम
इति ॥ १७ ॥

भक्तेषु निमित्तेषु अलमत्यर्थम् । भावितं कृतं भूतानां भावने
जननं पालनं वा येन तम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

तत्र पातालस्थसङ्कुर्यो सन्दिह्य सिद्धान्तयति । असदिति ।
वस्तुतस्तु क्षीत्रत्वादि न सुरामयाभ्याम् नागपत्नीषु भय-
ङ्करत्वेनास्फूर्त्तैरूपकतया सावधानत्वेन स्फूर्त्तश्च । किन्तु त्रिजा-
सविशेषैषैव तासां प्रेममोहादित्याह । न नागवध्व इति ॥२०॥२१॥

श्रीमद्विभवाथञ्जकवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

सर्वेषां गुणानां सङ्कथानं प्रकाशो यस्मान्मस्मै स्वयन्तु अभ्य-
काय अप्रमेयाय ॥ १७ ॥

नितरामासम्भवेण अरयां शरयां पादपङ्कजं यस्य तं भजे भजे
इति हर्षात् द्विषम् । भगस्य षडैश्वर्यस्य । भक्तेषु मालमङ्गार-
वद्वर्त्तमानम् भावितः सृष्टः ध्यानं कारितो वा भूतभावनो ब्रह्मा
वेत्तेतं त्वा त्वां भवस्य मन्त्रज्ञादासस्य भावः प्रेमा यत्र
तम् ॥ १८ ॥

आचिन्त्यैश्वर्यं विदुषोति । न यस्येति । निरीक्षमाणास्यापि यस्य
दृष्टिर्मायागुणवृत्तिभिर्मोयागुणरूपाभिरिन्द्रियवृत्तिभिर्धियैर्नमज्यते
न लिप्यते । किमर्थं निरीक्षमाणास्य ईशो ऐश्वर्याय ईशानमीद्र-
सम्पदादित्वात् भावे किप् तस्मै वैश्वर्यं दृष्टान्तः यथा अजितकां-
धेयानां मोऽस्माकं दृष्टिः ज्यते न तथेति । आत्मनो जिगीषुरन्तः-
करणाणि वशीकर्तुमिच्छुः कर्तुं न मन्येत नाद्रियेत ॥ १९ ॥

ननु मदिरामत्तस्य कुतो दृष्टिर्नाज्यते तत्राह । असदृशः कुबुद्धिर्
प्रति यो मायया क्षीत्रेव मत्त इव भाति । यथान्धः शीवा मध्वा-
सवाभ्यां तास्रेखोचनः विवेकहीनो भवति तथैवेत्यर्थः । वस्तु-
तस्तु मत्तस्य तथाभूतः किन्तु नित्यानन्दसद्विवेक इति भाषः ।
सोऽर्थेण नारीणामोहनतामाह । अर्हणं चरणपूजायां न

ईशारे न श्रेष्ठः स्पर्शक्षुभितेन्द्रियाः द्वियेति यस्माकमस्तःक्षोभं
सर्वदृष्ट्याद्यं जानातीत्यतः सम्प्रति कथं सेवेमदिति भाषः ॥२०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जप्यं मन्त्रमाह । ओमिति । सर्वेषां गुणानां सङ्कथानं यः
सर्वेषु इत्यादिवेदकर्तृकं कथनं यस्मिन् तस्मै ॥ १७ ॥

स्तोत्रं दर्शयति । भजे इति । हे भजनीय ! अरयां शरयां पाद-
पङ्कजं यस्य तम् । भगस्यैश्वर्यादिषाङ्गणस्थ परमुत्कृष्टमयन-
माभयम् । भावितम् आविष्कृतं भूतभावनं भूतकारणं रूपं येन
तम् । भवापहं संसारम् । भवे मां भावयति उत्पाद्यतीति तं त्वा
त्वां भजे ॥ १८ ॥

यथा नो मीलितनेत्राणामप्यस्माकं मायागुणेषु विषयेषु याञ्चि-
त्तवृत्तयस्ताभिः दृष्टिः अज्यते तत्र हेतुः अजितमन्युरंहसा-
मिति । तद्यः यस्य तव भगवन्तस्तु ईशो ईशनाय जननियमनाय
निरीक्षतोऽपि अयद्यपि ईष्यपि दृष्टिर्नाज्यते न लिप्यते तत्र
हेतुः आत्मनः सर्वात्मन इति तं त्वां जिगीषुः संसारं जेतुमिच्छुः
को न मन्येत उपास्यतया को नाद्रियेत ॥ १९ ॥

अहस्य तु रागादियुक्त एव भवान्भातीत्याह । असदृश इति ।
असतीत्स्वरूपगुणादिज्ञानरहिता दृष्टिर्यस्य तस्य ज्ञतस्य मायया
अविषया मध्वासवाभ्यां तास्रे खोचने यस्य तथाभूतः क्षीवां मत्त
इव यो भाति स्वभावत एवायमेवविधाङ्गतरूप इत्यसदृकं न जाना-
तीत्यर्थः । अत एव तथाविधं भगवतो रूपं सूचयति । नागवध्वः
यस्य पादयोः स्पर्शनेन धर्षितमिन्द्रियं मनो वासां ताः द्विया लज्जया
भुजाघर्षणे न ईशारे न समर्था बभूवुः तं को न मन्येत इति पूर्वोच्चा-
न्वयः ॥ २० ॥

भाषाटीका

भागभवान् महादेवजी वीले महापुरुष सर्वं गुणों के प्रकाश
करने वाले अनन्त अत्यन्त भगवान् के अर्थ नमस्कार है ॥१७॥
आपका चरण कमल भजने वालों का रक्षक है आप भजने
के योग्यहो ऐश्वर्यादि छेगुणों के आप आश्रय हो भक्तों के
वास्ते भतिगाय करके आपने स्वरूप प्रकट किया है आप संसार
के लुडाने वाले हो जगत्के पालन वाले हो ऐसे आपको हम
भजते हैं ॥ १८ ॥

मायाके गुण चित्तकी वृत्तिसे देखनेकी जिनकी अणुमात्र
दृष्टि लित नहीं होय है जैसे हमलोग को प्र के वेगकी जीतने
की सापथ्ये नहीं रखते हम कारण हमको इस संसार
सागर से बचता कठि है आपही अपनी आत्माको जीतकर
वशमें रखते हैं हम कारण जो अपनी आत्माको जीतकर मोक्ष
की दृष्टा करतो वह कौन पुरुष आपका भजन न करे अर्थात्
आपका का करे ॥ १९ ॥

अज्ञानी पुरुषों को आप मदमत्त के समान भयदायक
मदिरा और आसव से लाल नेत्र किये मायाद्वारा प्रतीत होते हो
कारण कि आपके चरणारविन्द के स्पर्श करने से कर्धर्षके वस्तु

यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्निर्हीनं यमनन्तमृषयः ।
 न वेद सिद्धार्थमिव क्वचिद्विद्यतं भूमण्डलं मूर्ध्नमहस्रधामसु ॥ २१ ॥
 यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो महान्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल ।
 यत्सम्भवोऽहं त्रिवृता स्वतेजसा वैकारिकं तामसमैन्द्रियं सृजे ॥ २२ ॥
 एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुन्ता इव सूत्रयन्त्रिताः ।
 महानहं वैकृततामसेन्द्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदम् ॥ २३ ॥
 यन्निर्भितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं मायां जनोऽयं गुणसर्गमोहितः ।
 न वेद निस्तारणयोगमञ्जता तस्मै नमस्ते विलपोदयात्मने ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां सङ्कर्षणस्तोत्रकथनं नाम

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

होने से अज्ञित होकर नागोंकी स्त्रियां आपके पूजन में भी अस
 मर्थ होजाती हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अस्य विश्वस्य स्थितिजन्मसंयमहेतुं यमाहुः । अत एव
 त्रिभिः स्थित्यादिभिर्निर्हीनमनस्तं च यमाहुः । ऋषयो मन्त्राः
 कन्दोऽनुरोधेन दीर्घपाठे ऋकारो देवमाता लक्ष्मीः सा च ऋषय-
 श्चेत्यर्थः । अनन्तरं दर्शयति । मूर्ध्नसहस्रमेव धामानि स्थानानि
 तेषु क्वचिदेकदेशस्थितं भूमण्डलं यो न वेद । सिद्धार्थं सर्वप-
 ण्णिव । तस्मै नम इति चतुर्थेनान्वयः ॥ २१ ॥

तत्र जन्महेतुत्वं महदादिद्वारेण प्रपञ्चयति । यस्य गुण-
 निमित्तां महात्मानं विग्रह आसीत् । विज्ञाने सत्त्वं धिष्ण्यमाश्रयो
 यस्य सः तस्य चित्तस्वरूपत्वेन सत्त्वप्रधानत्वात् । स एव किला-
 धिदैवो वासुदेवाभेदविषयत्वात् भगवानजो ब्रह्मा । यत्सम्भवां
 यस्माद्ब्रह्मणः सम्भूतोऽहं रुद्रः । त्रिवृता त्रिगुणेन स्वतेजसा
 स्वविभूतिरूपेण द्वाारेण वैकारिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्ग-
 मैन्द्रियमिन्द्रियवर्गं च सृजे सृजामि ॥ २२ ॥

किञ्च एते द्वयं महदाद्यः सर्वं यस्यानुग्रहादिवं ब्रह्माण्डं
 सृजामः । कथमभूताः । यस्य महत्तमोऽहो स्थिताः सन्तः यतः
 सूत्रेण क्रियाशक्त्या यन्त्रिताः प्रोताः शकुन्ताः पक्षिणा इव
 लौकिकेन सूत्रेण ययमित्युक्तं तानिवाह । महानहङ्कारश्च वैकृता-
 दयः पूर्वोक्ताः वर्णाश्च ॥ २३ ॥

स्थितिजन्महेतुत्वं दर्शयन्प्रणमति । येन निर्मितामेतां माया-
 मेवायं जनोऽज्जसा धेद न नु तन्नित्स्तारणयोगमुपायं कर्हिचिदपि
 वेदति स्थितिहेतुत्वं दर्शयति । कीदृशीं कर्माण्येव पर्वाणि
 अन्वयस्मानि तयति प्रापयतीति तथा ताम् । प्रपञ्चहेतुत्वमाह ।

विधीयतेऽस्मिन्निति विलयः उद्वेगस्मादित्युच्यते विलयश्चादय-
 श्चात्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्द्वारराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुनरेभ्यमेव व्यञ्जयन्नाह । यमिति चतुर्भिः । अस्य चिद्वि-
 न्मिभस्य जगतः स्थितिजन्मसंयमं स्थित्युत्पत्तिसंहारकारणाय
 ऋषयो वेदान्ता यमाहुः ऋषय इति दीर्घे आर्षः कारणत्वेऽपि
 त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्निर्हीनं त्रैगुण्यापरवशमनन्तं स्वरूपतः
 स्वभावतश्च देशकालवस्त्वपरिच्छिन्नमाहुः "स देव सोम्येदमप्र आसी-
 दं कर्मवाङ्मितीवम् अस्थूलमनगवहकं सत्त्वं ज्ञानमनन्तम्" इत्याद्यः
 श्रुतयोऽत्र ऋषिशाब्दविवाक्षिताः अगन्तत्वंमेवाह । यो मूर्ध्नभूताणि
 सहस्रसंख्याकानि धामानि फणरूपाणि तेषु मध्ये काञ्चिद्
 सिद्धार्थमित्य सर्वपण्णिव स्थितं भूमण्डलं न वेद भारतं न नाभु-
 मन्वसे न जानति वा यच्छब्दानां कस्तं न मन्येतेति पूर्वोक्ता-
 न्वयः ॥ २१ ॥

यस्येति । अपादानस्य सम्बन्धमात्रविषयत्वात् पृष्टी यस्मात् महा-
 शरीरेषु महत्सामिमानी विज्ञानाधिष्णयः जगत्त्रिभोगाद्युत्पत्तिका-
 नाश्रयः गुणविग्रहः रजःप्रचुरविग्रहः भायः रुद्राद्यपेक्षया आदी-
 यः भगवानजं ब्रह्मा आसीत् यत्संभवः यस्माद्ब्रह्मणः सकाशा-
 त्संभवोऽहं रुद्रः किमर्थं त्रिवृता त्रिविधाहङ्कारेण प्रपञ्चनेन
 वसन्तानिघतफलस्यैव हेतुत्वाविवक्षया तृतीयां देवैर्पुत्रविवाहङ्कार-
 प्रवृत्त्यै जाताऽहमित्यर्थः स्वतेजसा स्वस्य संकर्षणद्वारेण जसा
 स्ववसन्ताहङ्कारप्रयत्नेनापयुक्तं ज्ञानं वैकारिकं सान्निवकं नामसमै-
 न्द्रियकं राजसं सृजे देहेषु त्रिविधाहङ्कारं प्रवर्तयामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एन इति महान्महत्सर्वम् अहमहङ्गास्तद्विधाभिर्दमाह वैकृतता-
मनेन्द्रियाः सात्त्विकाहङ्कारो वैकृतः तामसो भूताविः ऐन्द्रियो
राजसः सर्वे प्रज्ञादयो यथे यस्य महात्मनो भगवतो ब्रह्मे सूत्रे
रज्जो भ्रमिताः ब्रह्माः शकुन्ता इव सन्तो यस्य भगवतोऽनुग्रहादिवं
प्रज्ञायञ्च तदन्तर्गतवस्तुजातं च इच्छिसप्रवृत्तात्मक यथायथं
सृजामः ॥ २३ ॥

एवं सर्वजगत्कारणत्वसत्यज्ञानान्तर्भवर्षात्तरत्वामभ्याधिप-
तिर्यादिगुणविशेषं स्तुत्वा "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिगुणेशः संसारमोक्ष-
स्थितिबन्धहेतुः" इति बन्धमोक्षहेतुत्वेन स्तुवन्नमस्करोति । यन्निर्मि-
तामिति । येन भगवता निर्मितां कर्मपर्वणां कर्मण्यप्रणियमनीं मायां
प्रकृतिं गुणमयसर्गेण गुणपरिणामात्मकदेहेन्द्रियादेसम्बन्धेन
मोहितः स्वात्मपरमात्मपायात्स्यज्ञानरहितोऽप्रज्ञात्मकस्वस्वतन्त्रात्म-
त्वादिभ्रमशुक्तो जनां जन्ममरणादिकसांसारिकधर्मभाक् जीवः
न वेद मायास्वरूपमेव न वेद किं नञ्जिस्तारणोपायं न वेदतिवक्तव्य-
मित्याह । नञ्जिस्तारणयोगं मायानिस्तारणोपायमज्ञसा सुखेन न
वेद तस्मै तद्विषयोदयारम्भे तद्विषयः प्रकृतिसंबन्धविषयस्तदुच्यः
प्रकृतिसंबन्धः तदुभयापादेनापशुक्तमात्मज्ञानं यस्य तस्मै नम
इति ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदानीं भगवद्विज्ञानाय तल्लक्षणाभ्याहः । यमाहुरिति अस्य जगतः
स्थितिजन्मसंयमकारणं यतस्तज्ज्ञाने स्थित्यादीनि लक्षणां इति
ज्ञातव्यं स्वयमेतन्नयजिनश्चेत्कथमेतन्नयजिनोऽर्थे इत्यत उक्तम् । त्रिभि-
रिति । त्रिभिः स्थित्यादिभिर्विहीनं विरहितं जाग्रदाद्यवस्थाविशेषेषां
कालत्रये अपारिच्छन्नमहिमत्वाद्युक्तभावेनाह । अनन्तमिति । तदपि
कथमन उक्तमीश्वरमिति ईश्वरत्वं विशदयति । न वेदति । य इत्यध्या-
हृत्यान्वेन इयं मूर्धसन्नक्षधामस्तु मध्ये क्विदेकस्मिन्मूर्धेनि सिद्धार्थं
सर्वपमिष स्थितं भूयस उलं न वेद गुरुवाभावादित्यन्वयः साधयात्-
प्रतिमायां न जानातीत्यनेनान्तःस्थितानन्तनामहरिमहिम्ना शेषस्यापि
मूर्धेडलधृतिस्वामिर्थाति बोद्धव्यम् ॥ २२ ॥

पूर्वोक्तसृष्टेः क्रममाह । यस्येति । यस्य तव सकाशात् अजो
ब्रह्माद्यः सृज्यपदार्थानामाविभूत आर्सात् प्रकृतिसृज्यत्वेन
महत्सत्त्वस्यादिस्वात्सर्वाभिमानित्वेन प्रज्ञाय आदिष्वं युक्तमिति
भावेनोक्तम् । महानिति । निर्देहस्याभिमानित्वं कथमित्यत उक्तं
गुणविग्रह इति । रजोगुणो निर्मितां विग्रहो यस्य स तथा देहि-
व्येऽपि ज्ञानलोपाऽधर्मादहदस्य नास्तीत्यभिप्रत्याह । विज्ञानेति ।
विज्ञानस्य अक्षयं निजानस्थानं अक्षय इतिपाठे विज्ञानमेव
स्वरूपं यस्य स तथेत्यर्थः महत्सत्त्वस्य सृष्ट्या सृष्टिक्रमः कथं
ज्ञाप्यत इत्यत उक्तं यत्संभव इति । यस्मान्महत्सत्त्वात्संभवो
यस्य स तथा अहं त्रिवृता वैकारिकादिभेदेन त्रिधा वर्त-
मानेन अनेजसा स्वरूपमहिम्ना वैकारिकादिकं तदभिमानिदे-
वाधिकं च सृज इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

अस्मत्सर्जनञ्च श्रीनारायणाऽनुग्रहेण न ज्ञातव्येवेत्याह । एत
इति । ययमिति के इति तत्राह । महानिति । ब्रह्मप्रभृतय इत्यर्थः
सूत्रयत्रिताः सूत्रब्रह्माः शकुन्ताः पक्षिणः वैकृता वैकारिकादेवाः
तामसाः पञ्चभूतदेवाः ऐन्द्रिया इन्द्रियाभिमानिनो देवाः
शब्दाद्यभिमानिदेवताश्च ॥ २३ ॥

यतिरेकमुखेन संसारतरणोपायमाह । यन्निर्मितामिति ।
अयं जनो येन भवता जने मोहयतिवति विनिर्मितां काव्यतां
कर्मपर्वणां विहितनिषिद्धलक्षणां कर्माणि पक्षाणि यस्याः
सा तथा तां मायां बन्धकशक्तिमासाद्य कदापि कदापि मायाया
निस्तारणोपायमज्ञसा न वेद तत्र किं कारणास्येति तत्राह । गुणै-
रिति । गुणेन सर्गो येषां ते गुणसर्गाः 'शब्दादिविषयास्तैर्मा-
हितः शब्दादिनिमित्तान्यथाज्ञानं कारणास्येति' अनेन तत्कत-
ज्ञानपूर्वकं तज्ज्ञानं संसारतरणोपाय इति ध्वनितमिति इदमेव
भगवत्प्रतिकरं सर्वसाधारणमयनसाध्यं साधनमिति भावेनोपसं-
हरति । तस्मा इति । तद्विषयोदयारम्भे तस्या मायाया निवर्त-
कज्ञानस्वरूपाय अनेन प्रकृतिप्रसन्नश्रीनारायणस्वरूपज्ञानं माया-
निवर्तकमिति सूचितमतां मुमुक्षुणा तज्ज्ञानमापाद्यमिति
भावः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
सप्तदशोऽध्यायः १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महान् महत्सर्वं चिन्तायं गुणमयो विग्रहोऽधिष्ठानं स एव
विज्ञानविषयः बुद्धिरूपः स एव किल क्रमेण भेदविषयया
भगवान् वासुदेवः अजो ब्रह्मा च । सृजे सर्गोपयोगितां प्राप्नो-
मीत्यर्थः । अप्रिरेवाञ्च पञ्चतीतिवन्मत्कर्मकमिति भावः । २२-२४ ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
सप्तदशोऽध्यायः १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जगत्कारणत्वमाह । यमिति । स्थित्यादिहेतुम् अथ च त्रिभि-
गुणैर्दीनमत एत्र तत्त्वज्ञानादनन्तं न वेदति य इति शेषः ऋषयः
"श्रुकारो देवमाता स्यात्" इत्यभिधानात् देवमातरश्च श्रुषश्च ते
सिद्धार्थं सर्वपमिष कश्चित् कस्मिन्मूर्धेऽपि एकदेशे स्थित-
मिति यद्यपि चतुर्दिशत्त्वज्ञानपञ्चाशात्कोटिषोजनप्रमाणास्य
भूमयडलस्य अद्यस्तादेव स्थितत्वात् तस्मात् सकाशात् तन्मूर्धे
तादृशिनाराधिक्यं न युज्यते । तदपि तत्र गतेर्जनेस्त्वदी-
याचित्यशक्त्यैव तन्मूर्धे प्रमाणापरिच्छेदत्वं भूमयडलस्य च
सर्वपायमाणात्वं हृद्यत तच्च घातधमेव न तु मायिकमित्येतद-
प्येकगन्तमन्तत्त्वमिति तथोक्तम् ॥ २१ ॥

तत्र अजन्महेतुत्वं महदादिद्वारेण प्रपञ्चयति । ब्रह्माद्यः
प्रथमो गुणमयविग्रहो महान् महत्सत्त्वनामा तेन सङ्कल्पः कल्पः

श्रीमद्विश्वनाथकवचसिद्धतसारायेंद्रीनी ।

गुणानीतविग्रह इत्यायानं विद्वानं सस्यं विष्णयमाभयो यस्य
 न्य एवीओ ब्रह्मा यत्सम्भवो यदुपश्रोऽहमहङ्कारात्मको द्वितीयो
 र्द्रुः° त्रिवृतं सत्त्वादिद्वैतत्रयेण सनेजसा श्वशक्तैवाहं
 वैकारिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्गमिन्द्रियमिन्द्रियवर्गञ्च
 सृजामि ॥ २२ ॥

सर्वांनयन्तुवमाह । एत इति । सत्रयन्त्रिताः सूत्रप्रोताः
 शकुन्ताः पान्थाः शाकुनिकाधीना इवेत्यर्थः । वयमेव के तानाह ।
 महानिति । वैकृतः द्यः पूर्वोक्ता वर्गाः ॥ २३ ॥

द्वैत्यम् केमुत्येनाह । येन निर्मितां प्रापितां मायांमवायं जनो
 न वेद किमुत त्वां कर्मपर्वणी कर्मप्रस्थिप्रशोत्री तस्या प्रजसा
 शीश्रेया निस्तारणोपायं भक्तियोगं च न वेद तस्या मायाया विलयो
 भक्तेषु उद्यस्त्वभक्तेषु वतः तस्मै ज्ञानेन परमाग्नेने ॥ २४ ॥

इति सागर्थेद्रीम्यां हर्षिण्यां भक्तचैतन्याम् ।

पञ्चमऽयं सप्तदशः सङ्गः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वहेतुत्वेन सर्वात्मन्वं दर्शयति । अभ्येति । अस्य चिद्विदात्म-
 कस्य विश्वस्य स्थित्यादि यस्मात्स तथा तमाहुः । त्रिभिः । स्थित्या-
 दिभिर्विहीनमनन्तं कालाद्यपरिच्छिन्नं चाहुः श्रूयय इति शीघ्र-
 शब्दाऽनुगोभात् मूर्द्धसहस्रमेव धामानि स्थानानि तेषु कवि-
 देकत्र स्थिते भूमगडल सिद्धार्थे सर्वपमिष यो न वेद ते को
 न मन्वेतेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २१ ॥

विश्वहेतुत्वेन स्तुत्या ब्रह्मादिजनकत्वादिना भगवन्तं स्तुयन्
 ब्रह्मादीनां भगवज्जन्यत्वं तदधीनत्वं तन्मायःमोहितत्वं च
 दर्शयन् नमस्करोति । यस्येति त्रिभिः । यस्येति पञ्चमर्थे
 षष्ठी यस्मात् आद्यः अस्मदादिभ्यः पूर्वः अजः ब्रह्मा
 आसीत् कथम्भूतः गुणाविग्रहः रजांगुणाप्रधानशरीरः महान् मह-
 त्त्वरूपः बुद्ध्याधिष्ठातृब्रह्मणो बुद्धिकारणो महत्त्वेन सहा-
 भेदोक्तिः । भिद्यते अनेनेति विद्वानं शब्दब्रह्म विष्णयमाभयो
 यस्य नः यत्सम्भवः यस्माद्जात सम्भूतः अहङ्काररूपः रुद्रः अन्तः-
 करणभेदरूपाहङ्काराधिष्ठातुः रुद्रस्यान्तःकरणभेदरूपाहङ्कारकार-
 णेन सहाभेदोक्तिः । त्रिवृता त्रिगुणो न जसा स्वविभूतरूपेण
 वैकारिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्गम् । ऐन्द्रियकमिन्द्रियवर्गम्
 सृजे सृजामि तस्मै ते नम इत्यन्तिभन सङ्ग्रन्धः ॥ २२ ॥

तथाच महान् अस्मत्पिता ब्रह्मा अहं च सर्वं ब्रह्मपुत्राः

मसृष्टाश्च वैकृतादयः एते वयं यस्य वशे स्थिताः इदं यथा-
 वथ सृजामः तस्मै ते नमः ॥ २३ ॥

गुणसंगेण मायागुणकार्येण देहगेहादिना मोहितः जनः
 कर्मायेषु पक्षाणि प्रस्थयस्तानि नयतीति तथा तां येन निर्मितां
 देहमिन्द्रियादिरूपेण रचितां मायां तन्नित्स्नारणयोगं च कार्ही-
 क्षिपि न वेद यदनुग्रहं विना न जानातात्यर्थः तस्मै ते विधीयते
 अस्मिन्निति विषयः विश्वप्रवेशस्थानम् । उद्येत्यस्मादिन्द्रियैः
 विश्वनिर्गमस्थानं स न्य स तथा तस्य प्रकृत्यादेः कारणात्मा-
 तस्य आत्मा कारणां तस्मै ते नमः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
 सप्तदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

श्रुति और वेदमन्त्र या विश्व की उत्पत्ति पालन नाश
 करने वाले आपका अनन्त और उत्पत्ति पालन प्रलय से
 रहित कहते हैं सहस्रों मन्त्रों में से किसी एक मन्त्रक
 पर सरसों के समान आप भूमगडल को धारण करते हैं और
 उसके बोझको कुछ नहीं जानते हैं ऐसे आपके निर्मित नम-
 स्कार है ॥ २१ ॥

जिनके आद्य सस्वगुणी महाविद्वानरूप से वासुदेव होते
 भये उन से भगवान् ब्रह्माभये जिनसे हम रुद्र भये हैं मैं
 त्रिगुणात्मक अहंकार से देवता पञ्च महाभूत और इन्द्रियवर्ग
 को प्रकट करता हूँ ॥ २२ ॥

जैसे कि विहङ्ग रस्सी से बंधकर पराये वृक्ष
 में होजाने हैं इसी प्रकार आपके वश में होकर वह हम
 सब महत्त्वं देवताभूत और इन्द्रियगण होरहें हैं जिनके
 अनुग्रह से हम सब ब्रह्माण्ड को सृजते हैं और आपका
 सृजने वाले कहते हैं ॥ २३ ॥

जिनकी कोईही कर्मों की पर्यं रूप धारिणी माया के गुण
 संगों से मोहित होय ये जन अनायास से निस्तारण योग
 को नहीं जानते ऐसे उत्पत्ति पालन नाश कर्ता भगवान् के
 अर्थ नमस्कार है ॥ २४ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायका
 भाषानुयाद् ब्रह्मणाचार्यकृत समाप्त ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे सप्तदशाध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

:०:

श्रीशुक उवाच ।

तथा च भद्रश्रवा नाम धर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषा भद्राश्रवर्षे साक्षाद्भगवतो तामुदेवस्य प्रियां
तनूं धर्ममयीं ह्यशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना सन्निधाप्येदमभिगृह्णन्त उपधावन्ति ॥ १ ॥

॥ भद्रश्रवस ऊचुः ॥

ओं नमो भगवते धर्मायात्मविज्ञोघनाय नम इति ॥ २ ॥

अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं घनन्तं जनोऽयं हि मियन्न पश्यति ।

ध्यायन्न सद्यर्हि विकर्म सेवितुं निर्हृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषति ॥ ३ ॥

वदन्ति विश्वं कवयः स्म नश्वरं पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ।

तथापि मुह्यन्ति तवाज ! मायया सुविस्मितं कृत्यमजं नतोऽस्मि तम् ॥ ४ ॥

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म ते ह्यकर्तुरङ्गीकृतमप्यपावृतः ।

युक्तं न चित्रं त्वयि कार्यकारणो सर्वात्मनि व्यतिरिक्ते च वस्तुतः ॥ ५ ॥

वेदान् युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नृतुरङ्गविग्रहः ।

प्रत्याददे वै कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्ते वितथेहिताय ते इति ॥ ६ ॥

हरिवर्षे चापि भगवान्नहरिरूपेणास्ते तद्रूपग्रहणानिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये तद्व्यपितं रूपं महापुरुष-
गुणाभाजनो महाभागवतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः प्रह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह
तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते इदं चोदाहरति ॥ ७ ॥

ओं नमो भगवते नरसिंहाय नमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भव वज्रनख ! वज्रदंष्ट्र ! कर्माशयानू-
रन्धय रन्धय तमो ग्रस ग्रस ओं स्वाहा अभयमभयमात्मनि भूयिष्ठा ओंक्षौम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाध्यायीपिका ।

अष्टादशे ततो मेरोः पूर्वदिक्कमतस्त्रिषु ।

त्रिषु चोत्तरवर्षेषु मेवमेवकवर्षानम ॥ १ ॥

भद्रश्रवा वर्षपतिः तस्य कुलपतयः सेवकमुख्याश्च ॥ १ ॥

भद्रश्रवस ऊचुरिति । प्राकभृत उपवधानीतिभद्रश्रवकवर्षणाय
तद्योगाद्गणेषु लिङ्गसमक्षायन्यायं बहुवचनम् ॥ २ ॥

अयं जनो मियन्नपि पश्यन्नपि घनन्तं हिमन्तं न पश्यति
नालोचयतीति भगवद्विचेष्टितमेव तच्च विचित्रम् । अदर्शने
लिङ्गम् । पुत्रं बालं पितरं वृद्धं मृतं निर्हृत्य दग्ध्वा स्वयं तदु-
भयधर्मेजिजीविषति जीवितुमिच्छति । पाठान्तरे तु छन्दःसाम-
ञ्जस्यम् । किं धर्मोऽर्थम् न यर्हि यतोऽसत्सुखं विषयसुखं
सेवितुं विकर्म पापमेव ध्यायन् ॥ ३ ॥

नन्वविद्यास्य पश्यन्ति किमत्र चित्रं तत्राह । नश्वरं वदन्ति स्म

शास्त्रतः पश्यन्ति च समाधौ । हे भज ! तथापि मायया
मुह्यन्ति एतच्च तव कृत्यं चेष्टितं सुविस्मितमतिचित्रमतः
शान्नादिश्रमं विहाय तं त्वामजं नतोऽस्मि ॥ ४ ॥

इदमपरं चित्रवत्प्रतीयमानमपि त्वयि न चित्रमित्याह ।
विश्वोद्भवदिकर्माकर्तुरप्यपगतो आबुदाधरणं यस्मात्सादृश-
स्यापि तेऽङ्गीकृतं वेदेन । त्वयि तत्र चित्रम् । यतो मायया
सर्वात्मनि कार्यस्य कारणो सृष्टिर् कर्म युक्तम् । तन्नुतः सर्व-
व्यतिरिक्ते निरुपाधावनावृत्तत्वमकर्तृत्वं च युक्तम् ॥ ५ ॥

परमेश्वरस्येन स्तुत्या प्रस्तुतावृत्तारचरितमाह । वेदाङ्गिति ।
तमसा दैत्यरूपेण तिरस्कृतानपनीनान् ना च तुरङ्गश्च नृतु-
रङ्गो तद्रूपो विग्रहो यस्य कवये ब्रह्मणो तदर्थमधीतथेहिताय
सत्यमकुलपाय ॥ ६ ॥

उत्तरत्र प्रह्लादचरित्रे महापुरुषस्य गुणानां भाजन आधयः
दैत्यदानवकुलस्य तीर्थीकरणं शीलमाचरितं च यस्य कवः

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुरुपेन व्यवधानशून्यस्यासुषुप्तस्यैवाव्यभिचारी यो भक्ति-
योगस्तेनोपासने सेवते ॥ ७ ॥

तेजसामपि तेजसे भाविराविः अनिपकटो भव धीप्सा
वा कर्माशयः कर्मवासनाः कर्माश्रयानिनि षाठे रागादीन्
रन्ध्रं निर्देह भूयिष्ठाः भूयाः ॥ ८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिलाहते उपास्यं रूपम् उपासनम् उपासनप्र-
कारं चाभिधाय भद्राश्ववर्षादिषु तानाहाद्यायज्ञयेन । तथाचेति
भद्राश्वः नाम धर्मसुतो भद्राश्ववर्षाधिपतिः तस्य कुलपत्न्यः
कुलभेष्टाः सेवकमुल्या उपासकमुल्याश्च भद्राश्वसः पुरुषा भद्रा-
श्ववर्षे मेरोः पूर्वमिन्मसाङ्गागवतो वासुदेवस्य साक्षाच्छ्रमः
यत्साक्षात्परोक्षाङ्गोऽयादाविष ब्रह्मशब्दस्य भगवच्छ्रमस्य च
पौष्कल्येन प्रवृत्तिनिमित्तवत्परस्मृचनार्थः प्रियामिति वासुदेव-
कथनं नतु रामकृष्णादिनुभयोऽस्या ह्यर्शावाभिधानायाः प्रीत्यति
शयद्योतनार्थं धर्ममयी यज्ञोपासनादिधर्मोद्देशकवदप्रचुरामित्यर्थः
ईदृशधर्ममयत्वं रामादिस्वयंविशिष्टं तथापि प्राधान्येन विस्मस्तये-
दाहरणतदुपदेशार्थत्वात्स्यास्तत्त्वा धर्ममयीमित्युक्तं ह्यर्शावाल्यां
नतु परमेष्ठा साक्षात्कारपर्यन्तकाष्ठां गतेन समाधिना सजि-
घ्राप्य साक्षात्कृत्वेद् वक्ष्यमाणं मन्त्रवचः अधिशृण्वन्तो जपन्त उप-
धावन्ति वक्ष्यमाणश्लोकैः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

अकारार्थः पूर्ववद्भगवच्छ्रमोऽर्थश्च धर्मोऽर्थः पूर्वोत्तरभागवतकथेदा-
वेदिप्रमेयो धर्मस्तत्र पूर्वभागवताराधकस्वरूपशोधनप्रकारावेदकथे-
नाराधयतात्पर्यकत्वात् ।

ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।

ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥

इत्युक्तीत्या भगवत एव पूर्वभागप्रमेयत्वम् उत्तरभागप्रमेयं तु
स्पष्टमेवेति । धर्मोऽर्थस्य पूर्वोत्तरभागप्रमेयार्थस्यर्थः आत्मविशो-
धनाय आत्मान्तःकरणं जीवो वा शोधयते येन स आत्मविशोधन-
कृष्णस्मै यत्प्रज्ञादादन्तःकरणं जीवो वा शुद्धिं रजस्तमोऽध्यात्मनि-
भवरूपां प्रकृतिसम्बन्धाहित्यद्वारा ब्रह्मप्राप्तिकृपां मुक्तिं
च प्राप्नोति स तथोच्यते अत्र धर्मोऽर्थस्येन प्राप्तकव्यापक-
परस्परयामुपायवमुच्यते आत्मविशोधनायेत्यनेन प्राप्तव्य-
मुक्तं भगवच्छ्रमेन तदुभयोऽयुक्तगुणवत्त्वं नियक्षितम् ॥ २ ॥

स्तुतिरूपान् क्लोकानाह । अहो इति । तावद्भगवन्मायाया दूर-
त्यवद्योतनाय विस्मयमाना आहुः । प्रपन्नं सृष्टुं विप्रादिदृष्टान्त-
नायं जनो मिरत् पश्यन्नपि न पश्यति नात्मनोऽनुसन्वत् इत्यतद्भगव-
द्विबेष्टिभं भगवन्मायाधैमवत्परम एतच्छ्रमादिचित्रं विस्मय-
नीयम् अहो विचित्रमिति निपातसंघात आश्चर्याद्यतकः कथ-
म्भूतो न पश्यति पुत्रं पित्रं च सृष्टं निर्दृश्य दग्ध्वा स्वयं तदुपा-
र्जितैर्विजिभिर्पुर्जिभ्यनुमिच्छः किमर्थमपत्तुच्छं विपयसुक्तं सेवितुं
किकुर्वन् यदि यदा विकर्मं विरुद्धं कर्मोपायं ध्यायन् ॥ ३ ॥

नन्वविज्ञानं पश्यति किमत्र चित्रमत्राह । वदन्तीति । कथय
अर्थात्वेदान्तनिष्ठा विश्वं जगत् नश्वरं केवलं वदन्ति न त्वनु-
सम्बन्धते नन्वात्मयायास्म्यविदोऽनुसन्बन्धते एव तत्राह । अध्या-
त्मविदः अधीतवेदान्तनिष्ठाः विपक्षितः उपासितस्त्वानपरगा-
नानः वक्ष्येति विश्वं नश्वरं वदन्ति तथापि हे भग ! तत्र मायया

मुह्यन्ति मोहं प्राप्नुवन्ति विपक्षितामपि पुत्रपरयादिनिमित्त-
शोकदर्शनादिति भाषः अत इव कृतं भगवद्विबेष्टितं सुविस्मयं
विस्मयनीयम् ईदृशमोहानिबृत्तये केवलं त्वां प्रपन्न्यामहे इत्याहुः
अजं जन्ममरणादिसंसारधर्मप्रतिभटम् त्वां नतोऽस्मि कर्तारि कः
नमस्कृतवानस्मि प्रत्येकाभिप्रायमकवचनम् ॥ ४ ॥

ननु किं यदेतच्चित्रं यज्ञीशमोहानानुकूलमायाप्रेरणामिति
ततोऽप्येतद्विचित्रतरमकर्तुंमम विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वमस्ति तथाच-
न्धकं चेत्यत्राहुः । विश्वाद्भवेति । अकर्तुः ।

चातुर्वर्ष्यं मया सृष्टं गणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्वाकर्तारमव्ययम् ॥

इत्युक्तीत्या चातुर्वर्ष्यं चातुराश्रम्यादिव्यवस्थयानिविचित्रजगत्सृ-
ष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपि तत्तत्कर्मायत्तदवादिबैचिद्व्यादकर्तृस्ते तत्र कर्तार
पट्टी त्वयेत्यर्थः विश्वस्य जगतः उद्भवस्थाननिरोधकमं सृष्टिस्थिति-
प्रलयरूपं कर्म अङ्गकृतं स्वीकृतमिति यत्तद्युक्तमेव नतु त्वयि
विचित्रं जीवस्येव न बन्धकमित्याभिप्रायः कुतः यतस्त्वमपाहृतः
कदाचिदापि पुण्यपापात्यकर्मणा ज्ञानसङ्कोचरहितः जीवानां तु
“अनुतेन हि प्रत्यूहाः तेषां सत्यानां सनामनृतमपिधानम्” इति कर्मा-
ख्याद्यथा ज्ञानसङ्कोचरूपायरणसद्भावात् अविद्यावृत्तानैरनु-
ष्ठितानां पूर्वपूर्ववासनानुरूपाणां सुप्रदुःखादिजननद्वारा बन्धकत्व
युक्तं भगवतो नित्यनिरस्तनखिलदोषस्य साक्षाद्विगुणाविशिष्टस्य
जगदुदयाविमवलयलीलस्य विश्वसृष्ट्यादि कर्म न बन्धकमित्याभि-
प्रायः अपाहृत अपगतानरणाः अनिद्याकृतावर्णापनिभटस्तस्यापाहृत-
स्य तवेति पद्यन्तत्वेन व्याख्येयम् अपाहृतमितिपाठे विश्वोद्भावादि-
कर्माङ्गीकृतमनावरकं निरोधानद्वारा न बन्धकमिति युक्तं जीव-
स्येवेत्यर्थः । आचरणाद्वारा धैर्यमेतद्वृणयतिहयापावकं नेति
श्लेषः कुतो मम विश्वोद्भावादि कर्म नावरकं तत्राहुः । कार्यका-
रणां कार्यकारणरूपं स्थूलसूक्ष्माध्यात्मिचिदादिज्ञस्तुशरीरकत्वेन
तद्रूप इत्यर्थः कार्यकारणरूपत्वं च न तादात्म्यनियमनं किं
न्यात्मा देवो जान इत्यादितद्वत्तत्प्रयुक्तमित्याशयेन सर्वात्म-
नीत्युक्तम् एवभूतेऽपि वस्तुतः प्रकृतिपुरुषाभ्यां विद्यित्कस्वरूपतः
व्यतिरिक्ते साक्षात्कार्यकारणत्वाभावायस्थान्ययराहितं त्वयि
न हि कर्तृत्वमात्रेण कर्मणां बन्धकत्वमपि तु कर्मोपसक्तत्वेन
अन्यथा भूतानामपि जन्मणादिकर्तृत्वस्य बन्धकत्वापत्तः अथ भागः
यद्यपि विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेन विश्वोपादानत्वेन च विश्वगतब-
न्धकाराभयत्वाद्भिष्वाङ्गावादि कर्म तत्र बन्धकमिति मन्माद्यन्त
तथापि विश्वोद्भावादि कर्मणां क्षालाकारत्वेन कर्मोपसक्त्याभावा-
त्स्वरूपान्यथाभावस्त्रभावाभ्याप्यथाभावरूपविकाराभयप्रकृतिपुरुषश-
रीरकत्वेव कार्यकारणोभयावस्थाभयत्वात्प्रकारकावस्थाभयत्वेऽपि
साक्षात्पस्थाभयत्वाभावाच्च न विश्वोद्भावादि कर्म बन्धकं यथा
जीवस्य शरीराधिष्ठातृत्वमात्रेण शरीरगतकौमार्योयनाद्याभयत्व-
मित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं विश्वविचित्रशक्तिमत्त्वेन भगवन्ने स्तुत्या अर्थत-
द्वत्ताप्रयोजनमाधिष्कृत्वमो नमस्कृत्येति । वेदानिति । युगान्ते
कस्मिन्निर्दिष्टदिनप्रत्यये तमसा दैत्यरूपेण तिरस्कृतानपनी-
तान् वेदान् नतुरङ्गविग्रहः ना च तुरङ्गश्च तुरङ्गो विग्रहो यस्य
स नतुरङ्गविग्रहः ह्यशिशोर्मूर्तिर्या भगवान् आभयात्तत्र कथये
चतुर्भुजाय प्रत्यावृत्ते प्रत्यर्पितवान् तस्मै तेषांनदीनामोष-
चेष्टयत् तु त्वयं नमः नमस्करामिति ॥ ६ ॥

श्रीमद्गीतराधाचार्यकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

अत्र हृदयैर्देवैर्गोचरिणो उपास्योपासकोपासनाप्रकाश-
नाह । हृदयैर्चेति । नर्हार्थकेषु नृभिर्हरूपेष्वाप्ते सर्वादिना
भवन्ति तन्त्रुभिर्हरूपेऽग्रहे निमित्तमुत्तरत्र समागच्छन्ते वक्ष्यामः
तन्त्रियतमे रूपे प्रह्लादस्यैवपुत्रैः सह द्यवधानानन्यभक्ति-
योगेन अव्ययध्यानः सर्वाच्छिनः विद्वानुपहतः अनन्यः न
विद्यतेऽन्यःफलं यस्य संऽनन्यः प्रयोजनान्तररहितः तेन भक्ति-
योगेन उपास्ये आराध्यतीत्यर्थः । प्रह्लादं चिन्तितु । महापुरुषो
भगवान्स्वयं ये नृणांस्तेषां भाजनमाश्रयः भगवद्गुणस्मान-
गुणाक इत्यर्थः महाभागवतो भागवतश्रेष्ठः देवानां दानवानां
च यक्षुर्लक्ष्मणवर्षाक्रियतेऽनेनेति दैत्यदानयकुलतीर्षाकरगाम
पदेभूत् शीलमाचरितं शीलरूप आचारां यस्य । यथा उक्त-
निधं शीलं सद्गतिः शीलान्नमनस्योपासनादिकरूपमाचरित-
प्राचारां यत्रदाहोमादिकपञ्च यस्य इदं वक्ष्यमाणमुदाहरति
जपति ॥ ७ ॥

इदमादिप्रमेवाह । ओमिति । ओं भगवच्छब्दायां पूर्ववत् तेज-
सामपि तेजसे तेजाऽन्तरप्रकाशाय सर्वतेजसां प्रकाशयेत्यर्थः
तथा च श्रुतिः ।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम् ।

मेगा विद्युतां भास्ति कुनोऽयमग्निः ।

तमेव भास्तिमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ।
इति कठवल्लीष्वस्नायने तद्रूपमेव चाश्रयणं परं ब्रह्माधिकृत्य
श्रुतेः सर्वोऽत्र परं ब्रह्मत्वं विश्वित्तम सर्वाविराविभेव सर्वावर्धवाचि-
भेव सर्वाविः शब्दो निपातः प्राकृत्यद्योतकः तस्य द्विवचनं पुनः
पुनः प्रकटीभवत्यर्थः । अत्र यज्वदप्रतिहतमखद्वैप्रेति सम्बोधनं
कर्माशयान् कर्मधासनाः रन्ध्रय रन्ध्रय निर्देहति द्विवचनं ये
भूयिष्ठा बहुलास्तान् कर्माशयानित्याशयविशेषणमध्याहारोति
बौध्यम आत्मने महामभयं भयप्रतिभट्टं यथा तथाविधेभ्यस्तु-
पङ्कः । यथा भूयिष्ठा इति त्रिभक्तिप्रतिरूपकमभयं भूयसाधकं
भूयः अमयमावर्धनेत्यर्थः अधवाभयं यथा मयाभायं यथा तथा
भूयिष्ठाः भूयांसोऽभयं बहुला वयं भवामेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भुजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नमनजीवराशेः स्वयोर्यतानुसारिणो पूज्या हरेरनन्ताः प्रा-
भांविशेषाः सन्तीति दर्शयितुमिलावृत्तवर्षमर्षैः पूज्यां देवतां
निगद्यावशिष्टवर्षमर्षैः पूज्या देवताः क्रमेणोपास्यमाध्यायाभ्यां
निरूपयति । तथाचेत्यादिना । तस्य भद्रप्रथमः कुलपतयः धर्मप्रयी
ज्ञानोपदेशेन सर्वजगद्धारणप्रधानभूताम् "हृदयतां" इतिजातोः
इत्यन्ति अवगच्छन्ति वुद्धयन्ते सर्वमिति हयाः सर्वज्ञाप्रज्ञाव्यस्तेषां
शीर्षः प्रधान इति हृदयशीर्षः ॥ १ ॥

ज्ञानं दत्त्वात्मानं शोषयतीत्यात्मशोषनस्तस्मै ॥ २ ॥

आत्मशोषनपदार्थमाह । अहो इति । अयं जनो प्रन्तं स्वमृत्युं
मिषन् पश्यन्नपि न पश्यति हि यस्मात्समाज्जिचित्रं भगव-
द्विभेष्टितमहो कालात्मनो मृत्योश्चरितं निद्रालोरिव पश्यतोऽप्य-
दशने किं कारणाग्निं तत्राह । ध्यायति । शास्त्रतोऽन्यदमङ्गलं
द्राष्टादिविषयजातं ध्यायन् निकर्मं भवते यर्हि यस्मात्समाव

पापलक्षणाङ्गनप्रतिबन्धश्चभुर्न पश्यतीत्यर्थः अत्र सुतोपममाह । निर्ह-
त्येति । पुत्रो मृतं पितरं निर्हृत्य हृदनादिपितृमेधकियां कृत्य
जिजीविषुः स्वजीवनमेवेच्छन्मत्पितृमरणाप्रमत्तापि मर्यां, भवे-
दिति युक्तिबलाच्छिन्त्यन्नपि स्वात्मनो मृत्युं न चिन्तयति यथा
तथायं जन इति अतस्त्वय प्रसादेन शुद्धात्तःकरयस्य पुरुषस्य
करतलामलकवद्विधं प्रकाशत इति भावः ॥ ३ ॥

न केनलं प्राकृतजनमोहकस्त्वं किं तु कथीनामप्यतो निरति-
दायमर्हस्यस्तव चरितं चित्रमित्यनस्त्वन्नतिरेव स्वत्पस्यती प्रधानं
नायनमित्याशयवनाह । चरन्तीति । अनेन कथीनां परोक्षज्ञा-
निनां वस्त्रनगध्यान्मविदामपरोक्षज्ञानिनां दर्शनञ्च जगत्प्रवाहनि-
त्यन्वे प्रमाणासुक्तं भवान तथापि ज्ञागस्मात्प्रैःप्रमोऽपि स्वबनुग्रहम-
न्तरेण तवविषये मुह्यन्ति अनेन मुह्यन्ति ये स्वय इत्येतिष्ठितं अस्मि
सुष्ठु विगतः स्मयास्यो होयो यस्मात्स तथा नं सुविस्मयो यथा
भवति तथेति क्रियाविशेषणं वा यत एवं ज्ञानिनोऽपि कर्तव्यं
स्वमायथा न जानन्ति अतो भवानेक एव तज्ज इत्याह । कृत्यवि-
दमिति ॥ ४ ॥

इदं चास्माकं तव चरित्रं चित्रमित्याह । विश्वेति । जगत्स-
र्जनादिलक्षणां कर्तव्यं स्वथैव कर्तव्यं नान्येनेति यद्वत्स्वमेव
तद्भिन्न इत्यतो ये तत्प्रतिपादयन्ति विश्वेति "न तस्य कार्ये
करणं च विद्यते" इति श्रुतेः कार्यकारणाविरहितस्य हरेः प्रपञ्च-
निर्माणादिकं कथं घटन इत्याशङ्क्य महाशक्तिव्यादित्यतो वाह ।
विश्वेति । अपिशब्द एवार्थे हिशब्दः अकर्तुः कर्तृत्वघटकद्यो-
तकः हे हरे ! अकर्तुस्तव जगत्सर्जनादिकर्माङ्गीकृतमेव नैनद्भ्रम-
पावृते वेदादिषु प्रकाशितं मृद्वन्नीदित्यादिभेदसिद्धं मृदादिषु-
कृतं युक्तिविरुद्धत्वाद्यथा नाङ्गीक्रियते तथाप्रापीति तत्राह । युक्त-
मिति । न हरेः कर्तृत्वमात्रं निषिध्यते किन्त्वायासेन, अप्रयासेन
कर्तृत्वमकर्तृत्वमिहोच्यते "महाशक्तिस्त्वस्तव युज्यते परमस्व
त्" इति मृदादीनां घकृत्यस्य प्रत्यक्षतोऽदर्शनाह्यामिप्राहकप्रमा-
णाभावादानुपपत्त्या तत्राङ्गीक्रियते अत्र तु ज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धत्वा-
द्वैदिकत्वाच्च युक्तं हीत्याभप्रायः तथापि निर्धिकारस्य हरमोयां-
कर्तृत्वमन्तरेण नास्विककर्तृत्वाङ्गीकरणं चित्रमिति तत्राह । ज
चित्रमिति । ज्ञानशैवेत्याहस्माकमेव चित्रं त्वयि न चित्रं कुतो
न चित्रं कार्यकारणोऽप्याभयलक्षणाकार्यस्यापि कारणात्वात्
इतोऽपि नेत्याह । सर्वमग्नि । सर्वेज्जामिनित्यनु कार्यकारणस्ये मृदा-
दिवस्तर्हि अत्रमापन्नमिति तत्राह । व्यतिरिक्त इति । विमित्तका-
रणात्तेन तद्विदित्वं युक्तमिति चशब्देन ध्वनयति तर्हि लोक-
घिलक्षणाच्छ्रयकल्प इति तत्राह । अस्तुर्नाति ॥ ५ ॥

अर्थायति पश्यन्माभिप्राययाह । वेदानिति । तमसा मधुनाग्ना
देत्येन तिरस्कृतानपहतान् प्रथावेदं सृष्टौ दत्तान् पुनश्च तानेव
देत्यापहतान् दत्तवानित्यर्थः कवये अन्नगो अद्विधिततयित्य-
नेन भगवत इत्यस्यार्थ उक्तः तेष्वर्थादिगुणानामभ्रीमत एव
सत्यकर्मत्वोपपत्तेः "अशक्ताः सत्यसृष्टौ हि मायासृष्टिं वितन्वत,,
इत्याहः ॥ ६ ॥

वैश्वदेव्यादयो भक्तिज्ञानादयो वा महापुरुषगुणाभ्युत्थितां भाजनं
पात्रं महापुरुषगुणाभाजनः पुल्लिङ्गस्तु ज्ञान्वसः तान् भजतीति
या प्रकृष्टो हाहः शान्त्यादिगुणो यस्य स तथा दैत्यदान-
वकुलस्य तीर्षाकरणां शीर्षं वाक्चरितं च यस्य स तथा

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदप्रस्तावली ।

कैलासकामजस्यव्यवधानरहितश्चानन्त्यः अलहशभाक्तियोगस्तेन॥७॥

सूर्यादिनेजोऽध्वजकतेजोरूपाय तमो वैभयमज्ञानं वा प्रस
सिद्ध भूयिष्ठादित्ययं भाषय ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकगसन्दर्भः

भद्रभवस्तु अद्भुतमयभक्तिरसेनोपासन इत्याह । भद्रभवस्तु
इति । समाधिना तदेकावेशेन सन्निराण्य साक्षात्कृत्य पश्य-
न्तीति द्रष्टुं प्रवर्तन्ते इत्यर्थः न चित्रमित्यनित्यशक्त्येति भावः
श्रीप्रह्लादस्तु वीरकटाणाशान्तादिमयभक्तिरसेनोपास्त इत्याह ।
मां नम इत्यादि ॥ १-६ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

अष्टादशे तु भद्राद्यादिषु पदसु निरूप्यते ।

भद्रश्रवःप्रभृतिगिर्हयगीर्वादिभ्यवनम् ॥

भद्रश्रवा नाम वर्णयतिस्त्वस्य कुलपतयः सन्तानमुखाः ॥ १ ॥

भद्रश्रवःशब्देनाजहत्स्वार्थलक्षणाया तद्गुणोऽप्युच्यते अतः
प्राणभृताः उपदधातीतिबल्लिङ्गमवायन्यायेन बहुवचनम्
अप्रमनो जीवस्याविद्यामानिन्पदवीकरणद्विशोभनाय ॥ २ ॥

घ्नन्ते हिंसन्ते मृत्युं मित्पुं पश्यन्ति न पश्यन्ति यतः पुत्रं
खेन जनितं पितरं स्वस्य जनकश्च निर्हृत्य मृतं दग्ध्वा तन्मध्य-
वर्तिं जनको जाननश्चापि सन् तदुभयभनेर्जीर्गर्तुमिच्छति
मृत्युर्मा कथं हास्यतीत्यपि नानुसन्त्यत्त इत्यतिमोक्षमिति भावः
ननु पश्यन्तिपि वासरान् जिजीविषा भगवद्भक्त्यर्थं तादृशस्यापि
न विगीतेत्यत आह । विकर्मसेवितुं स्त्रीसङ्गादिसुखं कर्तुम असत्
स्त्रिवाहादिकं ध्यायन् यदीति तत्रापि यर्हि पुत्रादिकं निर्हृत्य
विभ्राम्यति तद्धेतुस्त्याश्रयाधिक्यं जिजीविषाति पाठः कृत्वोभ-
रूभावाहितसमञ्जसः । ननु भद्राश्वादिषुपाणां श्रीमस्वरूप-
त्वात्तद्वासिनां युगपदेव पितुः पुत्रस्य च मृत्युदशनं न घटते
सत्यं सर्वा एव वाचो भारतभूमिवासीनां जनानालक्षणेभ्योच्यन्ते । वय-
मध्वन्याः स्वकर्मफलं भुञ्जानाः । अत्र भद्राश्वादिषुपदेषु गृह्णन्-
महे ये त्वतिष्यन्त्या अपवर्गसाधने भारतभूमिगडले लम्बजन्मानः
श्वपचादिजातयोऽपि यत्रानापासेभैव धैकुण्ठपदमपि साधयन्ति
तत्रापि कथमेवं मुह्यन्तीति रीत्या ॥ ३ ॥

नन्वधिष्ठात्र पश्यन्ति किमत्र चित्रं तत्राह । वदन्तीति ।
अतस्तत्र सुविस्मितमत्याश्चर्यमित्यन्वयः । अतः शास्त्रादिभ्रमं
विहाय तं त्वामजं नतोऽस्मि त्वां भजन्त एव विद्वांस इति
भावः ॥ ४ ॥

ननु विद्वांसोऽपि ममैव मायया मुह्यन्ति चेत्तर्हि मयेव
दोषं प्रसज्यसीति तत्र मायायास्तत्कार्यस्य च त्वदीयत्वेऽपि त्वं
नतः पृथगेव वृत्तस इत्याह । विश्वोद्भवेति । अकर्तुरिति गुणानामेव
कर्तृत्वादिति भावः । अङ्गीकृतमुक्तं वेदेनेति त्वय्युपचारादिति
भावः । न च जीववत् कर्तृत्वाभिमानादित्याह । अपावृतः त्वं गुणो-
रावृतो न सवसीत्यर्थः । अपगता आवृदावरणं यस्य तस्येति वा

एतच्च त्वयि युक्तमेव न तु चित्रं मायायास्त्वच्छक्तिर्यात् तत्का-
र्याणां कारणे अतः सर्वोत्तमि सर्वस्वकरो मायायाः स्वरूपशक्ति-
त्वाभावात् सर्वतो व्यतिरिक्ते चेति ॥ ५ ॥

प्रस्तुतावतारश्चित्रमाह । वेदानां । तमसा दैत्य रूपेण निर-
स्कृतात् अपनीतान् । ना च तुरङ्गश्च तद्रूपो विग्रहो यस्य सः कवयं
प्रह्वयो तदर्थमविनयेहिताय सत्यमकुल्याय ॥ ६ ॥

उत्तरत्र । सप्तमस्कन्धे तीर्थाकरणां शीलमाचारश्च यस्य सः
ज्ञानकर्माद्यभिभ्रत्याद्यव्यवधानः अन्यदेवोपासनात्ताहिल्याभावा-
दनन्यश्च यो भक्तियोगस्तेन ॥ ७ ॥

तेजसापि तेजने । कर्माशयान् कर्मवासनाः । यार्थाश्रयानिति
पाठे रागादीन् रन्ध्रय निर्देह अभयं यथा स्यात्तथा आत्मनि गन्म-
नासि भूयिष्ठाः भूयाः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिज्जानप्रदीपः ।

अष्टादशे भद्राश्वादिषु पदसु भगवन्मर्सांस्तत्प्रेषकसहिताः
निरूप्यन्ते । तथा चेति । भद्रश्रवाः तस्यकुलपतयः पुत्रादयः पुरुषाः
सेवकमुखाश्च भगवत इव गन्तव्यमभिगृह्णन्तः तनुं सन्निराण्य
उपधावन्ति स्तुवन्ति ॥ १ ॥

भद्रश्रवसः राज्ञः पुत्रादयः भवकमुखाश्च तदीयत्वात्तद्गुणयो-
गाच्च तठाचकन शब्देन गृह्यन्ते । अतो भद्रश्रवस ऊचुरिति बहुवच-
नम् भद्रश्रवःप्रधानाः ऊचुरित्यर्थः ॥ २ ॥

घ्नन्तं मृत्युम् निर्हृत्य दग्ध्वा तदुभयभनेन जिजीविषति जीवि-
तुमिच्छति किं कुर्वन् प्रसदन्तिथि विषयसुखं सेवितुं विषमं विविधं
कर्म ध्यायन् एतद्भगवद्विनेष्टिनं विभिन्नमत्यद्भुतमित्यन्वयः ॥ ३ ॥

किञ्च विपश्चिनो विवेकिनः अध्यात्मचिद्ः आत्मानात्मपरमा-
त्मस्वरूपादियाथात्म्यचिद्ः कवयःक्रान्तदर्शिनः विश्वं नश्वरमित्यं
चन्दति पश्यन्ति च तथापि हे अज ! तत्र मायया गुणमग्न्या मुह्यन्ति
नित्यसुखे त्वयिप्रेम न कुर्वन्ति किन्तुदहोगेहादिकृपायां भवदीयमाया-
यामासक्ताः मवन्ति एतच्च तत्र कृत्यं विचेष्टिनं सुष्ठु चित्रमित्यन्वयः
त्वत्कृपां विना शास्त्रभमादिभिरपि त्वयि भक्तिर्न जायते इति भावः
तथाह भगवान् पूर्वोच्यतेः "कृपास्य दैन्यादियुजि प्रजायते यया
भवेत्प्रेमविशेषलक्षणा भक्तिर्ह्यनन्याधिपतेर्गोहात्मन" इति अतस्त्वं
त्वामजं नतोऽस्मि एकवचनमत्र भद्रश्रवसो मुख्यत्वाभिप्रायेणा प्रत्ये-
काभिप्रायेणा वा ॥ ४ ॥

अनादिना विषयप्रायस्यभगवच्छक्तिमुक्त्वादिस्वदोषसूचनाय
एतं जीवानां स्वभावमुक्त्वाय भगवद्गुणगणं वर्णयन्तस्त्वस्वभाव-
गाहूः । विश्वोद्भवेति । नन्वतः अनन्तशक्तियुक्तमित्येकपतननन्-
न्याश्रयणेन विश्वोद्भवदिकं ते कर्म "तदात्मानं स्वयमकुर्वन्" इति
श्रुतः अननान्यनिरपेक्षत्वनिश्वजन्मादिदेवत्यादयो गुणा दक्षिणा
कथंभूतस्य अकर्तुः नास्ति कर्ता यस्य स तथास्य अनेकनिश्ववि-
द्वन्निःसमानानि शयन्तान् यो गुणा दक्षिणा । यथा स्वकल्पमात्रेणा
निश्वजन्मादिहेतुत्वात् भोगार्थकर्तृत्वसूच्यत्वात् अकर्तुरिति अनेन
सत्यमेकदपर्यनित्यानन्दनिश्वत्यादयो गुणा दक्षिणाः पुनः कथंभूतस्य
अपावृतः अपगतः आवृदावरणं यस्मात्तस्य अनन स्वकल्पेना
गुणान्नापरिच्छिन्नत्वं दर्शितम् तच्च विश्वोद्भवदिकर्म बुभुक्षु-
भोगार्थं मुमुक्षुमुक्त्यर्थञ्च वेदेनाङ्गीकृतं गीतमित्यनेन सर्वोपकारित्य-

स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां ध्यायन्तु भूतानि शिवं मिथो धिया ।
 मनश्च भद्रं भजतादधोक्षज आवेश्यतां नो मतिरप्यहैतुकी ॥ ६ ॥
 माऽगारदारारामजवित्तबन्धुषु सङ्गे यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु नः ।
 यः प्राणवृत्त्या परितुष्ट आत्मवान् सिद्ध्यत्यदूरात् तथेन्द्रियप्रियः ॥ १० ॥
 यत्सङ्गलब्धं निजवीर्यवैभवं तीर्थं मुहुः सम्पृशतां हि मानसम् ।
 हरत्यजोऽन्तः श्रुतिभिर्गतोऽङ्गजं को वै न सेवेत मुकुन्दविक्रमम् ॥ ११ ॥
 यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः ।
 हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा मनोरथेनासति घावतो बहिः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कारुण्यव्याससत्याद्यो गुणा घोषिताः तच्च कर्म त्वयि युक्तं न
 च त्वयि चित्रमित्यनेनोक्तकर्मणोऽन्यत्रासंभवत्वं भगवति किञ्चि-
 न्मात्रत्वं च दर्शितं भवति कथंभूते कार्यकारणे कार्याणि महदा-
 दितृणान्तानि तेषां कारणो पूर्वपूर्वरूपेण तत्तज्जनके प्रकृतिमधि-
 श्चाय महत्तत्त्वमुत्पादयति तदधिष्ठायाहङ्कारमित्येवमुत्तरोत्तरं
 योध्यम् अनेन सर्वान्तर्यामिन्वाद्यो गुणा दर्शिताः सर्वात्मनि
 सर्वेषां चेतनाचेतनपदार्थानामात्मन्याश्रये । ननु सर्वात्मत्वे संसारि-
 त्वजडत्वादीनां भगवति प्रसाक्तिः स्वाद्ब्राह्मः । व्यतिरिक्ते चेति । सर्व
 चेतनाचेतनात्मत्वेऽपि संसारित्वात्पक्षत्वादिर्गदचेतनधर्मैर्जडत्वा-
 दिभिरचेतनधर्मैश्चास्पृष्ट इत्यर्थः अनेन दोषास्पृष्टत्वमुक्तम् ॥ ५ ॥

तमसा दैत्यरूपेण तिरस्कृतान् ज्ञापितान् ना च तुरङ्गद्व
 न्पुरङ्गी तयोर्विव विप्रहो यस्य सः कथं चतुर्मुखाय यः आदं
 प्रत्यर्पितवान् तस्मै ते अविनश्येहिताय सत्यचंष्टाय नमः ॥ ६ ॥

उत्तरत्र ! सप्तमे स्कन्धे द्ययिगं प्रियतमम् महापुरुषगुणाभाजनः
 सद्गुणाश्रयः दैत्यदानवकुलस्य तीर्थाकरणां शीलमाचरितं च
 यम्ब सः अग्नधानः निरन्तरश्चासावनन्योऽप्यभिचारी च यो
 भार्कियांगस्तेन उपासने आराधयति ॥ ७ ॥

तेजस्नेजसे तेजसामपि तेजसे "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य
 भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः आविराविर्भाव प्रकटो भव प्रकटो
 यत्रेत्यर्थे द्विक्रियाविर्निपातस्य हेतुजनक ! हे बज्रदंष्ट्र कर्माशयान्
 कर्मयत्सिनाः रन्धय रन्धय निर्वह निर्वह तमोऽज्ञानं प्रस आत्मनि
 अभयमभयं भूयिष्ठाः भूयात् मन्त्रस्य भादौ मध्ये अन्ते च
 वीजानि गङ्गलाद्यर्थानि ॥ ८ ॥

भाषाटीका

श्रीशुक्लेश्वरी जी बोले तैसेही भद्राश्वर्य में भद्रभवानाम
 का धर्मपुत्र है उसके सन्तान महा पुरुष साक्षात् भगवान्
 वासुदेवकी धर्मभर्या प्रियतनु हयशीर्षनाम की मूर्ति को परम
 समाधि से सन्निधान करके यह मंत्र बोलते हुये स्तुतिकरते हैं । १ ।

भद्रभवा बोले आत्मा के शुद्ध करनेवाले धर्मरूप भगवान्
 आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २ ॥

महो भगवान् का चरित्र बड़ा विचित्र है जोकि यह संसारी
 जीव मारने हुये मृत्यु को देखता हुआ भी नहीं देखता है जिससे
 कि असत् पदार्थ का स्मरण करके पाप ही करना चाहता है और
 अपने पिता तथा पुत्र दोनों को मरने पर जलाकर भी आप
 जीने चाहता है ॥ ३ ॥

कथिलोग संसार को नाशमान् कहते हैं और ज्ञानी पुरुष
 जगत्को नश्वर देखता भी है तांभी है अज ! आप का
 माया से मोहित होजाने है ऐसा विस्मयकारक आपका कार्य है
 आप अजहो आपको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ४ ॥

आप माया के आश्रय से रहित हो अकर्ता हो आप
 का जो जगत् का उत्पत्ति आदि अन्त ये वेदने कहा है तिस
 में कुछ आश्चर्य नहीं है क्योंकि सर्वात्मा होने से आप जगत्के
 कारण भी ही जगत् रूप कार्य भी ही वस्तुतः सब से अलग
 भी हैं ॥ ५ ॥

जिन आपने प्रलय काल में ब्रह्मा के निद्रा होने से मधुकैटभ
 दैत्य के लगेयेहुप वेदों को पाताल से लाकर मागने वाले ब्रह्मा को
 देदिया तिन सत्य संकल्प आपको नमस्कार है ॥ ६ ॥

हरिसर्व में भी भगवान् नृसिंहरूप से हैं तिन के अवतार की
 हेतु अने कहे में उस अत्यंत प्रिय रूप का दर्शनकरके "महापुरुषों
 के गुणवाले महाभागवत दैत्यदानवों के कुल के पवित्र कर्म
 योग्य शीलस्वभाव वाले प्रह्लाद जी निरन्तर अनन्य भक्तियोग से
 उस वर्ष के पुरुषों के सहित उपासना करते हैं और इस मन्त्र को
 जपते हैं ॥ ७ ॥

अग्नि आदिकों के प्रकाशक भगवान् नरसिंह जी आप के अर्थ
 नमस्कार है हे वज्र सरीके नखोंवाले ! भगवन् ! आप प्रकट होवो
 कर्म वासनाओं का नाश करो अज्ञान को दूर करी तिस से जैसे
 सब आत्मा में अभय हों तैसे आप होजावो आप में सब कर्मों
 को समर्पण करते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

चित्रस्य स्वस्तिप्रार्थने खलस्यापि भवेत्तच्च साधुपीडं
 विना न स्यात् । अन्योऽन्यमङ्गलं ध्यायतां च भूतानामऽन्यो-
 घातं विना न भवेद्विद्यागङ्ग्याह । खलः प्रसीदतां प्रसीदतु

हरिर्हि साक्षाद्भगवान् शारीरिणामात्मा भवाणामिव तोयमीप्सितम् ।

हित्वा महांस्तं यदि सज्जते गृहे तदा महस्त्वं वयसा दम्पतीनाम् ॥ १३ ॥

तस्माद्भजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयैदन्याधिमूलम् ।

हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं नृसिंहपादं भजताकुतोभयमिति ॥ १४ ॥

केतुमालेऽपि भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया प्रजापतेर्दुहितृणां पुत्राणां तद्वर्ष-
तीनां पुरुषायुषाहोरात्रपरिसंख्यानानां यासां गर्भा महापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजितमनसां विध्वस्ता व्यसवः
सम्बत्सरान्ते विनिपतन्ति ॥ १५ ॥

अतीव सुललितगतिविलासनिलसितरुचिरहासलेशावलोकनीयया किञ्चिदुत्तम्भितसुन्दरभ्रूमण्डल-
भुभगवदनारविन्दश्रिया रमां रमयन्निन्द्रियाणि रमयते ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावाद्यैर्दीपिका ।

कीर्षे स्वजतु । भूतानि च मिथः शिवमेव ध्यायन्तु तेषां
मनश्च भद्रमुपशमादिकं भजतु नोऽस्माकमपि मतिः अपिशब्दा-
द्भूतानां च मतिरहेतुकी निष्कामा सती ॥ ६ ॥

नः सङ्गः कापि मा स्यात् । यदि कथञ्चित्स्यात्तर्ह्यगारा-
दिषु मा स्यात्किन्तु भगवत्प्रियेष्वेव अगारादिसङ्गे दोषमाह ।
य इति । इन्द्रियप्रियो गृहाद्यासक्तः ॥ १० ॥

भगवत्प्रियसङ्गे गुणमाह । येषां भगवत्प्रियाणां सङ्गा-
ल्लभे मुकुन्दविक्रान् धृतिभिः भव्यादिभिः संस्पृशतां सेव-
मीनानां पुंसामन्तर्गतोऽजो मानसं मलं हरति* कथम्भूते विक्र-
मम् निजमसाधारणं धीर्षवैभवं प्रभावातिशयो यस्य तीर्थन्तु
गङ्गादि* मुहुः संस्पृशतामङ्गजं मलं केवलं हरति नतु वासनाः
तान् को वै न सेवेनेलान्वयः ॥ ११ ॥

मानसमलापगमफलमाह । यस्याति । अकिञ्चना निष्कामा
मनःशुद्धौ हरेर्भक्तिर्भवति ततश्च तत्प्रसादे सति सर्वे देवाः
स्वर्गुद्योर्धर्मद्वानादिभिः सह तत्र सम्यगासते नित्यं वसन्ति
गृहाद्यासक्तस्य तु हरिभक्त्यसम्भवात्कुतो महतां गुणा ज्ञान-
वैराग्यादयो भवन्ति असानि विषयसुखे मनोरथेन बहिर्भा-
वतः ॥ १२ ॥

ननु हरिर्विमुखस्य गृहाद्यासक्तस्यापि लोके महस्त्वं इदयते
सत्यं इदयते तत्तुपहासास्पदमिति सहेतुकमाह । हरिर्हीति ।
यथा भवाणां मीनानामीप्सितं तोयमेवात्मा तेन विना जीव-
नाभावात् महान्तप्रसिद्धोऽपि गृहं यदि सज्जते तदा दम्प-
तीनां मिथुनानां शुद्धादिष्वपि प्रसिद्धं वयसेव केवलं यन्म-
हस्त्वं तदेव तस्य भवति नतु ज्ञानादिना मिथुनेषु पूज्यमानेषु
स्त्रीभ्यः पुंसां महस्त्वं बालमिथुनेभ्यश्च वृद्धमिथुनानां महस्त्वं
यथेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यस्मादेवं तस्माद्गृहं हित्वाकुतोभयं नृसिंहपादं भजनेन्य-
सुरानुपदिशति कीदृशं गृहं रजस्तृष्णा रागोऽभित्वेषः रज-
मादीनां मूलं कारणमत एव संसृतीनां जन्ममरणादीनां चक्र-
वालं मण्डलमधिकेदो यस्मात् ॥ १४ ॥

* केतुमालेऽपि कामदेवस्वरूपेणास्त इति शेषः । किमर्थमास्तेऽत

माह । लक्ष्म्या इति । प्रजापतिः सम्बत्सरः "सम्बत्सरो वै प्रजा-
पतिः" इति ध्रुवः तस्य दूहितरो राज्यभिमानिन्यो देवताः पुत्रा
दिवसाभिमानिनो देवास्तेषां च प्रियचिकीर्षया पुरुषायुषा वर्षे-
शतेन वान्यहोरात्राणि तैः परिमङ्गलानं गणना • येषां पद-
त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः यासां दुहितृणां महापुरुषस्य महालं-
चक्रं तस्य तेजसा ॥ १५ ॥

रमां रमयन् स्त्रीयानीन्द्रियाणि रमयते केन साधनेन रम-
यन्तदाह । अतीव सुललितया गत्या यो विलासनेन विख-
सितो रुचिरा हासलेशो मन्दस्मिते तस्मिन्तोऽप्यलोक एव
लीला तथा किञ्चिदुत्तम्भितमुत्तुङ्गं सुन्दरं यद्भ्रूमण्डलं तेन
सुभगे यद्ददनारविन्दं तस्य श्रिया ॥ १६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्लोकानाह । स्वस्तीति । विश्वस्य जगतः स्वस्ति गङ्गलं
भूयात् । ननु विश्वस्य स्वस्तिप्रार्थने स्वस्त्यापि भयं सच्च साधु-
पीडां विना न स्यादन्त्याऽन्यमङ्गलम् आयातां भूतानां परस्परं
घातं विना न भवेदित्याशङ्क्याह । स्वः प्रसीदतां स्वलो दुर्मतिः
प्रसन्नो भयतु क्रोधादिकं परित्यज्य सुमतिर्भवेत्तित्यर्थः भूतानि
मिथः परस्परं केवलं शिवमेव धिया सुमत्या आयातु तेषां
भूतानां मनश्च भद्रमुपशमादिकं भजतु नोऽस्माकं मतिरपि-
शब्दाद्भूतानां च मतिः अहेतुकी फलाभिसंधिरहिता सत्यभा-
क्षजं भगवत्याविश्यतागार्हाशता भवतु भगवत्प्रवणा भवत्वि-
त्यर्थः ॥ ९ ॥

मति । नोऽस्माकं सङ्ग आसक्तिः कापि मा न स्यात् यदि
कापि कथञ्चित्स्यात्तर्ह्यगारादिषु न स्यात्किन्तु भगवत्प्रियेषु
भागवतेष्वेव स्यात्तत्रागाराणां गृहाः भवत्प्रियादिष्वप्यासक्ति-
स्तत्र को दोष इत्याशङ्क्यायं भागवतसङ्गगृहादिसङ्गयोर्गुणादो-
पात्राह । यः पुमानान्मवान् भगवत्प्रियसङ्गे समाहितमनाः प्राणा-
वृत्था प्राणधारणमात्रापयुक्तवस्तुपरिग्रहेण परित्यजेत् यथा सिध्यति
भगवत्कथाभ्रवणाचार्योपसंस्थादिप्रणाड्या कुरादाशु मुक्तो भवति
न तथा इन्द्रियप्रियः इन्द्रियपोषणाप्रियः शब्दादिष्वप्यप्रवण
वित्तः सिध्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुनः सत्सङ्गतेः सिद्धिहेतुत्वमेव प्रपञ्चयति । यत्सङ्गति । येषां भगवत्प्रियाणां हानिनां सङ्गतेन लब्धं प्राप्तं निजवीर्यभवं गच्छित्तस्य भगवद्भक्तानामाश्रयं भगवत्प्रियसङ्गतेन मया लब्धमित्यर्थः तथा हि तीर्थं गङ्गादितीर्थवत्प्रविष्टरूपं भगवत्प्रियाः मुहुः संपृ-
क्तानां सम्प्रकल्पमानानां मानसं श्रुतिभिः श्रोत्रेन्द्रियैरन्तःप्रति-
ष्ठितो भगवानङ्गजगन्तर्गतगतं हरति निर्मलं च मनः तद्व्या-
नमगर्भमिति भावः अतः ईदृशं मुकुन्दस्य विक्रमं यशः को वै
पुमाश्च मेवेत मुकुन्दविक्रममेवा च भगवत्प्रियसङ्गतेन सङ्ग-
तिरेव प्राप्नुते इति भावः । यद्वा । येषां भगवत्प्रियाणां सङ्गा-
त्सङ्गं प्राप्तं निजवीर्यभवं निजशब्दा भगवत्परः भगवद्गीर्दे-
वभवं मुहुः संपृक्तानां पुंसां श्रुतिभिः श्रोत्रेन्द्रियव्यापारैः श्रवणा-
दिभिरन्तःप्रविष्टैः भगवान्मानसं मनःसम्बन्धितमलं हरति
तत्र दृष्टान्तः यथा भगवत्परगास्त्वृजानं गङ्गादितीर्थं संपृक्ताना-
मङ्गत्तं शारीरमलं हरतीति शेषः पुनरेव अथवा यत्सङ्गलब्धं
निजवीर्यभवं निजासाधारणं वीर्यभवं प्रभावानिशायां यस्य
तथादूतं मुकुन्दस्य विक्रमं मुहुः संपृक्तानां श्रुतिभिरन्तर्गतोऽतो
मानसं मनं हरति यथा तत्पादास्त्वृजनीर्थमङ्गत्तं मलमिति वा
योजना अत्र न भवेत्तत्र न मुकुन्दविक्रममित्यध्याहारः तस्य
संपृक्तानामित्येवैतन्नित्यत्वाद्वास्तुतः मुकुन्दविक्रममित्यस्याद्यो-
जनायां न तीर्थपदस्य गौणत्वात् तस्या भगवत्प्रियाणां वृत्तिः अङ्ग-
शब्दस्य मनःपरत्वं च द्वितीययोजनायां तु न कोऽपि दोषः
एतत्सङ्गतेभगवत्प्रियाणां मनोऽपि तन्मनोऽपि तन्मनस्तस्य भग-
वत्प्रियानामर्थं तत्र भगवदुपासना ततोऽपि च सिद्धिरिति
प्रयादी दर्शिता भवति ॥ ११ ॥

इदानीं भगवत्प्रियाणां प्रस्तौति । यत्सङ्गति । अकिञ्चना नास्ति
किञ्चन यस्याः सा अकिञ्चना किञ्चिदधिकामुष्णिकं
च फलमनखलस्वमाना भगवति अकिञ्चनस्य पुंसांऽस्ति
तत्र भगवत्प्रियाणां सत्यां देवा इन्द्रादयः सर्वगुणैर्दमा-
दिभिः शमदमादिभिश्च सह सम्यगात्मते तमेवानवर्तन्ते इत्यर्थः
एवं भक्तस्य सद्गुणैश्च भक्त्या भक्तस्य तदभावमाह । हरादिनि ।
इतो भगवत्प्रियाणां सत्यां देवा इन्द्रादयः मनोरथेन बहिर्लो-
धतः विचिन्वन्तः महद्गुणा महानां भगवत्प्रियाणां ये गुणा
उक्तास्ते कुनः कस्माद्धतोः भवेयुः अतोऽभक्तस्य न महद्गुणा-
श्चैवमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अतः विषयाम्कोऽपि कश्चित्लोके महानेव दृश्यतेऽनमाह ।
हारीति । यथा क्रवाणां भीनानामीप्सितं तीर्थं जलमिवात्म-
धारकं तेन विना जीवनाभावात् तथा शरीरिणां देहिनां
साक्षाद्भगवानेवमाधारकः तथाच श्रुतिः “को होवास्यात्कः
प्रायथाथदेव आकाश आनन्दो न स्यात्, निरतिशयानन्दरूप
आकाशः सन्प्रकाशकः परमात्मा यदि न स्यात्तोपासितः
स्यात्तदा को होवास्यात्कामुष्णिकसुखसम्पादनेन जीवयेत् को
वा प्रायथापयार्गिकसुखसम्पादनेन जीवयेत्, इति श्रुत्यर्थः तथाच
अमरति भगवान् चालगीकः ।

न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव ।
मुहूर्तमपि जी धवो जलान्मभ्याविवोद्धृत्तौ ।
इति हि यस्माद्धेवं तस्मात् भगवन्तं महानापि वयोकरपश्वक-

पुत्रधनादिममृद्धोऽपि हिन्वा यदि गृहे सज्जते मानको भवति
महान्तमिति पाठे महत्पुरुषं भगवन्तं विहायेत्यर्थः तदा दम्पतीन्
नयन्वा महत्त्वं न तु ज्ञानादिभिरित्यर्थः मिथुनीभूतानां सङ्घ-
मादिभिर्निर्वृत्तः क्षणिकोऽन्ततो निरतिशयबुद्धहेतुः सुखज्ञेयः
नत्कृतमेव तेषां साहाय्यं न तु निरतिशयानन्दापात्कस्यामपर-
मानयाथास्मानुभवकृतमिति भावः ॥ १३ ॥

तस्मादिनि । तस्माद्भगवत्प्रियाणां निरतिशयसुखहेतुत्वाद्द्विपयाम्के-
निरतिशयबुद्धहेतुत्वाच्च राजादीनां मूलं तेषां तेषां
संसारपरिवृत्तिहेतुं गृहं संसृतिर्जन्ममरणरूपा तस्याश्चक्रवालं
मगडलमविच्छेदो यस्मात् गृहं हित्त्वेत्यर्थः तृसिंहस्य पादं
भजतां कुतो भयं दुःखं न तु कुतोऽपि भयमित्यर्थः तत्र राजः कामः
विषयाभिलाषरूपः रागः क्रोधः विषयानुभवविरोधिविषयः
विषादः विषयविहितनिमित्तः शोकः मानोऽहङ्कारः महाजनाव-
मानहेतुः मन्युस्वजन्यः क्रोधः स्पृहा परदारभनादिस्वीप्सा भय-
मागामिदुःखं हेतुदर्शनज्ञानजं तज्जं देव्यं मनसांऽप्यसाद्ः आधिस्त-
कृता मनःपीडा ॥ १४ ॥

अथ केतुगालं वर्षे उपास्योपासकादीनाह । केतुमालेऽपीनि ।
भगवान्कीमद्वेषरूपाया प्रद्युम्नरूपेण केतुमालं वर्षे आस्त इति शेषः
किमर्थं लक्ष्याः प्रियं कर्तुमिच्छया किं च प्रजापतेः संवत्सरस्य
“संवत्सरो वै प्रजापतिः” इति श्रुतः तस्य बुद्धितरो राज्यभिमानीयो
देवताः पुत्रा अहर्भिमानीनो देवाः केतुमालवर्षाधिपतयः तासां
तेषां च पुरुषायुषा अहोरात्रसंख्यानानां पुरुषक्यायुः पुरुषायुषम्
अचतुरविचतुरत्यादिना निपातनात्समासान्तोऽन्वयः एकं पुरुषा-
युषं वर्षशतमहोरात्रमहोरात्रस्थानीयं परिसंख्यातं गणानं येषां ते
तथोक्ताः महद्भूतं रात्रिश्चाहोरात्रः “अहःसर्वकं दशसंख्यातपुण्याच्च
रात्रेः” इति समासान्तोऽन्वयः पुरुषायुषपरिमाणकमहोरात्रं
ययामित्यर्थः पटत्रिंशत्सहस्रपरिमितायुषाणामिति । यावत्
तेषां प्रियचिकीर्षया च यासां प्रजापतेर्बुद्धितृणां राज्यभिमानी-
नीनां देवतानां कथंभूतानां महापुरुषस्य भगवतो महास्त्रस्य
चक्रराजस्य तेजसा उद्वाजितं भीते मनो यासां तासां गर्भाः
संवत्सरान्ते गर्भाधानादारभ्य तत्संवत्सरान्ते विध्वस्ता विध्वस्ता
अत एव व्यसवः त्रिगतयाणाः सन्तो निपतन्ति ॥ १५ ॥

अतीवेति । तत्र रमां लक्ष्मीं रमयन् स्वीयानीन्द्रियाणि रमयते
केन साधनेन रमयन् तदाह । अतीवसुखलितया सुन्दरया
गत्या यो विज्ञानस्तेन विलसितो रुचिरो हासलेशो मन्दस्मितो
तत्सहिनोऽवलोक एव लीला तथा किञ्चिदुत्तमिनमुत्तुङ्गितं सुन्दरं
यद्गमयडलं तेन सुभगं यद्दद्वनारविन्दं तस्य श्रिया शोभया भगव-
तस्तन्मायामयं मायापचुरमात्मीयसङ्कलेन परिगृहीतमित्यर्थः
ज्ञानपर्यायोऽत्र मायाशब्दः रमां लक्ष्मीं वेर्वा देवस्य भगवतः
सम्बन्धिनीं “पुण्योपादाख्यायाम्” इति ऊपि संवत्सरस्य रात्रिषु
प्रजापतेर्बुद्धितृभिः राज्यभिमानीनां भिर्वेवताभिरुपेता सर्ती
संवत्सरस्याहस्तु च तद्भूतभिः राज्यभिमानीदेवताभर्तृभिर्द्विवा-
भिमानीभिर्देवैरुपेता परमेश समभिधोगेन उपास्ते ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विश्वस्वार्थं स्वस्त्यस्तु नृसिंहः प्रसदितां हे हरिर्बर्षजनाः !
भद्रागयुद्दिश्य नृहरिं ध्यायन्तु शिवं नित्यशुद्धं मनोधिधा
शास्त्रमननेन उपासनालक्ष्मणध्यानेन च मनश्च भद्रं सकल-

श्रीमद्भिजयध्वजगीर्णकृतपद्मस्तोत्रम् ।

सिद्धरूपं हरिं भजनात् नोऽस्माकं मतिरप्यथोत्तुजे आविश्यताम्
महेतुकी कलाभिसन्धिरहिता ॥ १ ॥

• अनन्तदेहैर्यैकविषयत्वे इत्यभावलक्षणां साधनमाह ।
मागारेति । **सद्गुरु** सद्गुरु माभूत् यदि सद्गुरु आवश्यकस्तत्रो-
त्समाकं भगवत्प्रियेषु स्यात् तनु गृहादिसद्गुरोर्भावं जीवनाभा-
वः **सद्गुरु** लक्षणार्थः स्यादिति तत्राह । य इति । यः प्राणा-
वृत्त्या प्राणाधारिणा लक्षणजीवनस्थितिमात्रेण परितुष्टः स आत्मा-
वान् वशीकृतमना अद्गुरच्छीघ्रं सिद्धयति संसारमुक्तो भवति
यथा मुक्तपद्मस्तथेन्द्रियप्रियां मुक्तो न स्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

महात्मनां सद्गुरोर्भक्तिं कलं स्यादत्राह । यत्सद्गुरोः । येषां भग-
वत्प्रियाणां सेवालक्षणसद्गुरोरेति जगोत्पत्तिकं वीर्यं माहात्म्यं
वैभवं विभुत्वं व्याप्तलक्षणा च यास्मान् तीर्थं तत्तथा तादृशं
तीर्थं वेदान्तशास्त्रं मुहुर्निर्गन्तं संपृगतां श्रवणादिनाऽप्यस्यतां
पुंसां मानसं विषयसंस्मरणं मनोगतमेहो हरति अजः कथं
श्रुतिभिः भवगोन्द्रियद्वारेणान्तर्गतः हृदयं प्रविष्टः नतः किं
यत् एतद्विषयफलमतः को वै मुहुर्निर्गन्तं न सेवेन रसज्ञ
इति शेषः । यद्वा यस्य हरेः श्रीपादसद्गुरोर्भवं यस्य तीर्थस्य
गिजवीर्यभवं तादृशं सद्गुरोर्तीर्थं मुहुः संपृगतां दर्शनस्पर्शा-
नादिना सेवमानानां पुंसां मानसमहः सोऽजो हरति हि
यस्मात्समाभ्युक्तस्य गृहीतवामनाद्यवतारस्य विक्रमं प्रलोक्य-
त्रिकलक्षणां चरितं कः पुरुषो न सेवेन यद्यपि बाह्यं स्नाना-
दिना इत्यान्तर्यामिः कथमित्यत्र उक्तम् । अन्तरिति । बहुवारं
भूतव्यमित्यभिप्रायेण भाग्यभिरभ्युक्तमिति ॥ ११ ॥

भक्तैरिन्द्रियाधीनैरेन्द्रियाणां च स्वाभिमाननिवेतनाधीन-
त्वेन तु प्रकृष्टमन्तरेण इन्द्रियाणामात्मावच्छेदेन शक्तिरूपमा-
नुषपत्तिरित्याशङ्क्य भगवद्भक्त्या देवप्रीतिरूपं तद्विनाशुर्वित
भावेनाह । यस्मिन् । व्यतिरेकरूपं हरेः भक्तिं कार्यव्याह ।
हराविति । महतां गुणा अत्यन्तसद्गुरोः तदिन्द्रियादिविषये भाव
नमेवावशिष्यते नन्वामानुषमित्यत्रो भावत इति ॥ १२ ॥

• भगवद्भक्त्याभिमाननिवेदप्रीतिमुपपादयति । हरिर्हीति । आत्मा
जीवनः अत्रापि व्यतिरेकरूपः । इत्येति । महान्तमनाद्यवतारका-
लात् हरिं हिवा यदि गृहे सज्जेत बहुकालं जीवति तत्र
घयसा आयुषा दम्पतीनां गृहस्थं न गुणतः गुणतो महत्त्वं
हरिभक्त्यैवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

उपसंहरति । तस्मादिति । यस्माद्गृहं रजोपागादियुजं तस्मा-
त्प्रमिष्टपादं भजनेत्यन्वयः संसृतिचक्रकालं संसारोच्छिद्यतु-
भूतम् ॥ १४ ॥

कामदेवस्वरूपेण कामदेवसन्निहितप्रकृष्टास्यात्मारूपेण प्रजा-
पतेर्बुद्धिगुणां केतुमालवर्षपतीनां लक्ष्म्याश्च प्रियार्थकीर्णेत्य-
नेन हरेर्भक्त्यवतारतय प्रयोजनं नान्यदिति वक्षितं पुरुषायुषा
दातव्यं सद्गुरोर्भावेन यावत्प्राणाणि तैः परिश्रान्तदृष्टैः
परिसङ्ख्यातं गणानं यासां तास्तथा तासां महापुरुषो हरिस्तस्य
महासन्ततमी सुदर्शनचक्रेजसा व्यसवः गतप्राणाः ॥ १५ ॥

उत्तमिभतमूर्ध्वं नीतं सुभगं सुन्दरमिन्द्रियाणि रमयेत्
द्रष्टव्यामिति शेषः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठात्मकृतक्रमस्मर्द्धः ।

मागारेति । तदेषोपपादयति । यः प्राणोत्पादिलक्षणाः स यथा
मिध्यति तथेन्द्रियाप्रया न मिध्यति तदर्थं तारतम्ये सत्यपि याद-
नः सद्गुरुः स्यात् तद्गुरोरादिष्वन्येषु च सर्वथा मा स्यात् किन्तु
भगवत्प्रायेषु स्यादेवेत्यर्थः । प्राणावृत्त्या शुभ्रगमात्रशान्त्यर्थः ।
आत्मवान् सद्गुरोर्हितः ॥ १० ॥

यत्सद्गुरुत्वं तीर्थं भूते मुहुर्निर्गन्तं संस्पृशतां श्रवणोन्द्रियै-
रन्तर्गताऽजः मानसं मनो हरति । अकिञ्चनभक्त्येकैणाकर्षति ।
अन्यत्र टीकया च समम् अङ्गजं कामं च हरति स्वगडयतीत्य-
न्वयः ॥ ११ ॥

किञ्च । यस्येति । सदा भगवदादयः सर्वगुणैरिति यदृच्छयैवे-
त्यर्थः । समासने वशीभूय तिष्ठति ॥ १२ ॥

हित्येत्ययमर्थः ते हित्वा यदि गृहे सज्जेत तत्र यदि महानु-
च्यते तत्रा दम्पतीनां कामार्थं युग्मीभूतस्त्रीपुंसानां वयसा यौवन-
मात्रेणापि महत्त्वमादरो दृश्यते । ह्ययोर्युताः परस्परमादरः स्यात्
एकत्र तु एकत्रैवेति अर्थान्तरे तु नृणामादरमात्रेणैव चरितार्थना
स्यात् किं दम्पतीप्रहयोन दम्पत्याः पुरुषमहत्त्वं च ययमेत्यन्वितं
स्यात् ॥ १३ ॥ १४ ॥

लक्ष्मीस्तु दास्यसम्बलितशुचिरस्मेन स्त्रीतीत्याह । केतुमाल-
इत्यादिना । एवमप्येऽप्यनुसन्धया तत्र पुरुषायुषेति कथनसमकाल-
कलियुगापेक्षयाकम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजगीर्णकृतमन्त्रार्थदर्शनी ।

मन्त्रं जपित्वा प्रार्थयते । सस्तीति । विश्वस्य स्मरितप्रार्थने
सलक्ष्म्यापि भवेत् । नञ् साधुर्पादो विना न स्यादित्यत्र आह । सज्जः
प्रसीदतां कार्यं व्यजन् साधुमर्पीत्यतमपि परस्परविरागां
भूतानां परस्परघातं विना स्वस्ति न भवेदित्यत्र आह । ध्याय-
न्ति । तदापि विषयार्थकमतो विषयभोगं विना स्वस्ति न स्या-
दित्यत्र आह । मनश्चेति । अद्गुमनासक्तिं तदपि सक्तिं विना अद्गु-
मन्यभद्रयोरेत्यत्र आह । अत्रोश्चते श्रीकृष्णो नो मन्त्रस्तिवानां
निश्वेतामेव गीतरेतुकी निष्कामा भनी आनेदुनागभोत्तु तलेवे-
त्यर्थः । अत्र प्रार्थयति यमर्थाविति पदोपन्यासाभावात् क्रमण
कालतः प्रकृतवाचित्तं भगवान् सत्प्रादिविषयत्वेन न च तद्वि-
सर्वमुक्तो प्रकृतवादानां अन्यत्प्रसङ्ग इति याच्यते । अन्तर्द्वैक-
मायाशक्त्योर्नित्यत्वात्तदा तदेव तावतामनन्तानामन्येषां जीवानां
प्रसवार्थिति ॥ १ ॥

अन्तर्द्वैकमात्रेण यद्यपि सत्पद्मसद्गुरोः साधकवार्थना
तदपि सत्पद्मस्य भावत्वान्न तस्मिन् सति तु सद्गुरुः स्तत्र एवाप-
यातीत्याह । मोन । नोऽस्माकं यदि भगवत्प्रायेषु सद्गुरुः स्यात्तदा
अगारादिषु वैव स्यात् स्तत्र एव तेषामभक्तिः अदम्पत्यास्यती-
त्यर्थः । तद्गुरोरादिग्राह्ये भोगमिन्द्रिया क्रिष्टदेहः यत्र यत्र
नेचन प्रादुर्य इति । प्राणावृत्त्या निश्वेतादिभिरुद्गुरोर्भावं तृष्टः यत्र
साधकवत् सत्वियुक्तः । अद्गुरोर्भक्तिः । इन्द्रियप्रियेण विनश्येनेव-
त्यर्थः । यत्र यदि भगवत्प्रियेषु सद्गुरुः स्यात्तदा अगारादिषु
सद्गुरोः स्यात् । यतो युगपद्भयसद्गुरोः सति शोचं न भयस्यै प्राणा
तीत्याह । य इति । यद्वा अगारादिषु सद्गुरोः स्यात्तु यदि भगवत्प्रियेषु

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथैर्द्दिनी ।

सङ्गः स्यात्तदेव । भगवत्प्रियसंगाभावे सति भक्त्यभिज्ञा असं-
गस्य ज्ञानजनकस्यापि वैफल्यमेवेति भावः । ननु तर्ह्यलमसंगं
केवलः साधुसंग एव प्रार्थयतां सत्यं तदपि असङ्गरहितः
साधुसङ्गः शीघ्रफलप्रदो भवतीत्याह । य इति । लब्धभगवत्प्रिय-
सङ्गः किञ्च यदि सङ्गः स्यात्तदा अगारादिषु मा स्यात् किन्तु
भगवत्प्रियेषु स्यादिति व्याख्यानं असङ्गादपि भगवत्प्रियस-
ङ्गस्यापकृष्टत्वे व्यञ्जनयावगमिते भक्तिभिद्धान्तापगमे उत्तर-
श्लोकार्थस्यासङ्गतिस्तुल्यतां लयेनापीत्यादि वचनञ्च विरुद्धत
इत्याद्यवधेयम् ॥ १० ॥

भगवत्प्रियसङ्गस्य माहात्म्यमाह । येषां सङ्गादेव लब्धं निज-
वीर्यैर्भवं श्रीगोवर्द्धनधारणादिप्रभावात्कर्षे सत्त्वशोधकत्वा-
न्तीर्थं श्रुतिभिः संस्पृशतां कर्णागात्रम्यनां जनानां मानसमङ्गजं
मनःसम्बन्धिनं कामं वासनामयमजः श्रीकृष्णो हरति दूरीक-
रान्ति श्रेयसां मानसं मनश्चाकर्षति । कीदृशः सन् श्रुतिभिः श्रव-
णान्द्रियैरेव अन्तर्गतः अतः को मुकुन्दस्य विक्रमं गोवर्द्धनोद्गा-
रणाद्विधीयै न संवेतेति तस्य च मुकुन्दविक्रमस्य भगवत्-
प्रियसङ्गं विना दुर्लभत्वात्तस्यैवोत्कर्षः ॥ ११ ॥

मुकुन्दविक्रमभेवनस्य भक्तिव्यात्तस्याश्च साधुसङ्गलभ्याः
परमोत्कर्षत्वात्तद्वनो भक्तस्याप्युत्कर्षमाह । यस्येति । अकिञ्चना
निष्कामा सर्वधर्मज्ञानवैराग्यादिभिः सह तत्रैव सम्यक्तया
आसने वसन्ति सर्वदेवमयः स एव स्यात्तत्सर्वैव सर्वदेव-
सेवेति भावः । यद्वा । सुरा इन्द्रियाधिष्ठातारो रुद्रादयः सर्वेशुशौ-
रेव सह नतु वीर्यैः सहैत्यर्थः । तेन तस्याहङ्कारादीनामिन्द्रियाणां
दुरभिमानादयो दोषा नैव भवन्तीति भावः । अगतस्य तु मह-
द्गुणा महतो भक्तिसमर्थस्य ये निर्दोषा गुणास्ते कुतः यदि च
शास्त्रकथाद्यो गुणाः स्युस्तदा स्वस्वीर्ष्यागतसरादिदोष-
सहिता एव स्युः । कुतः असति सङ्गिर्निन्दे अविद्यमाने वा बहिर्जाभ-
प्रतिष्ठादिसुखे मनोरथेनापि धावतः । यद्वा । समासने इति सुरा
इन्द्रियाधिष्ठातारोऽप्यत्र सांसारिकलोके संसारप्रवृत्तकत्वेन
दीर्घैरेव सहासने ज्ञानिलोके नित्यमध्यात्मादिलयभावनायति न
सम्यगासने किन्तु अस्मत् एव ज्ञानमवाप्य पुनरस्मानेव संजि-
हीयांस्मिन् कृतं पुंसि स्थिता वयमद्य श्वो वा मरिष्याम एवेति
स्वयं योत्कर्षणं वासने भक्तजने तु प्रतिदिने भगवन्माधुर्यं पया-
ध्यात्मादेकं संचारयति सति सर्वेशुशौरेन समासने यथं कृष्णाय
स्वजातयः प्राकृता अप्यप्राकृताः कृष्णस्पर्शसंयोगात् कागर्याः
प्रातदिव्यजातिरूपगुणा नित्यमेव भगवन्माधुर्यामृते विहरन्तो-
ऽत्र पुंसि नूतगतिमुत्सवो भवामेति सानन्दचमत्कारं निश्चली-
भवन्तीत्यर्थः अन्यत् समानम् ॥ १२ ॥

ननु भक्ति राहित्यादेव गृहे सज्जतां शास्त्रज्ञानादिगुणयतां लोकं
महत्त्वं हृद्यं सत्यं तत्तु वस्तुत उपहासारूपदमेवेति संहतकमाह ।
हरिर्होति । तोयमिति सति भक्तिश्चिन्तनं रूपजातिर्यथै तोयमपि हिन्वा
वाहकनटादिषु सत्यार्थं प्रसन्नं जीवन्मुक्तो भवति तथैव हरिर्विमुक्तो
तीर्थन्मुक्त एव स ननु महानिति भावः । तदपि यदि लोके महान्
स्यात्तदा वयसा र्थवनेतेव दम्पतीनां गणा महत्त्वं तथा युनोर्दम्पत्या-
य्या परस्परमादरस्तथा न पुत्रयोर्नापि नाकयोः दम्पतिपूजायाञ्च

यौवनविशिष्टावेष दम्पती वस्त्राङ्गुलारादिभिरधिकं पूज्यते ।
तथै वृद्धाविति ॥ १३ ॥

रजस्तृष्णा रागोऽभिनिवेशः । संसृतेश्चक्रवाजं मयङ्करूपं
गृहमध्य एव संसृतिस्तिष्ठतीति भावः । भजतेत्यसुरान् मय्युप-
देशः ॥ १४ ॥

कामेन कन्दर्पविलासेन दीव्यतीति कामदेवस्तत्स्वरूपेण
भगवानास्त इति शेषः । “सम्बत्सरो वै प्रजापतिः” इति श्रुतेः
प्रजापतिः सम्बत्सरात्मकः कालस्तद्भिमानो देव एव तस्य बुद्धि-
तृणां पुत्राणाञ्च रात्रिदिवसाभिमानिनां देवानां प्रियचिकीर्षया
पुरुषायुषेति कथनसमकालकलियुगापेक्षयोर्केवर्षशतेन याव्य-
होरात्राणि तैः परिसङ्ख्या गणना येषां पट्टत्रिंशत्सहस्राणा-
मित्यर्थः । यासां पतिमतीनां बुद्धितृणां दिवससहितानां रात्री-
णामित्यर्थः । महाखतः कालचक्ररूपात् गर्भाः क्षणक्षयाद्या-
त्मकाः कालाः । यद्वा । वर्षभोज्यानि लोकानां प्रारम्भकर्मफला-
न्येव ता रात्रीर्निमित्ताकृत्याङ्गतत्वात्तासामेव गर्भा इत्युत्प्रेक्षन्ते
तथा तेषां सम्बत्सरात्मकस्थूलकालान्ते भोगेन क्षय एव गभ-
पातत्वेनोत्प्रेक्षितः । अहोरात्राधिष्ठातारो देवतास्ताः प्राकृतलोक-
वर्तिन्यो भगवन्तमुपास्य धैरुगुणै एव तद्भक्तानामनश्वरप्रेमसेवा
सुखनिमित्तरूपा भविष्यन्तीत्युपासनाफलञ्च द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

अतीव सुखलितो यो गतिविलासः विशेषेण लसितोऽतिकम-
नीयो रुचिरहासलेशयुक्तोऽवलोकश्च ताऽथां या लीला तूया कीदृश्या
किञ्चिदुत्तमिभतेन सुन्दरचक्रमण्डलेन सुभगे यद्ददनारविन्दं
तस्यापि शीर्यतः तथा स्त्रीपया रमां रमयन् रमासम्बन्धिण्या च
तथा इन्द्रियाणि स्त्रीयानि रमयते ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

खलः प्रसीदतां खलतां त्यजतु भूतानि शिषं मङ्गलं परस्परं
ध्यायन्तु तेषां मनः भद्रं कल्याणं भजताद्भजतु नोऽस्माकं मतिः
अहेतुकी फलाभिसन्धिरहिता सती अशोचजे त्वय्येव अण्डेयताम्
प्रविष्टा भवतु ॥ ९ ॥

प्राणावृत्त्या यथा लाभेन ॥ १० ॥

यत् येषां भगवत्प्रियाणां सङ्गालुब्धं निजमसाधारणं मुकुन्द-
साक्षात्कारकरं वीर्यं बलमेव धैमवं सामर्थ्यं यस्य तन्मुकुन्द-
विक्रमं श्रुतिभिः श्रुतिः श्रवणं बहुवचनेन वागादिसङ्ग्रहः
श्रवणवर्णनमननादिभिः संस्पृशतां संवमानानां जनानाम् अन्त-
र्गतः हृद्रतोऽजः श्रीमुकुन्दः मानसम्मनोगतं सर्वेशुभोजभूतमखं
हरति तीर्थज्जादिरूपन्तु मृदुः संस्पृशतामङ्गजमखं केवलं हरति
तान् भगवत्प्रियान् को न संवेत ॥ ११ ॥

अकिञ्चना भगवदितरफलविषयरहिता भगवद्भक्तिरहितं
तत्र तस्मिन् भगवद्भक्ते सर्वधर्मज्ञानादिसाधनसहितेशुशौः फलैः
सह सर्वं सुराः फलदाः रुम्यगासते सानुकूला भवन्ति असति
श्रेष्ठे मन्नादौ बहिर्जागरे धावतः हरावभक्तस्य तु महान्तो
गुणा येष्यस्ते सुराः सर्वेशुशौः सह सानुकूलाः कुतः ॥ १२ ॥

अपार्यां तोयमिव शरीरिणां हरिरात्माभ्यस्तं हिन्वा
महानपि यदि गृहे सज्जते तदा दम्पतीनां मिथुनानां शूद्रादीना-
मिव नयन्ता महत्त्वं तस्यापि भवति ननु हेयोपादेगविवेका-
दिना ॥ १३ ॥

तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधिपोगेन रमा देवी सम्बत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृगिरुपे-
ताऽहस्तु च तद्भर्तृभिर्हपास्ते इव चोदाहरति ॥ १७ ॥

० ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ॐ नमो भगवते हरीकेशाय सर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकृतीनां चित्तीनां चेतसां
विशेषाणां चाधिपतये षोडशकलाय छन्दोमयायाज्ञमयायासृतमयाय सर्वमयाय सहस्रे श्रोत्रसे
बलाय कान्ताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयान् ॥ १८ ॥

स्त्रियो व्रतैस्त्वां हृषिकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लोके पतिमाशासतेऽन्यम ।

तासां न ते वै परिपान्त्यपत्यं प्रियं धनायूषि यतोऽस्वतन्त्राः ॥ १९ ॥

स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं समन्ततः पाति भयातुरं जनम् ।

स एक एवतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधिमन्यते परम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

असुरानुपदिशति । तस्मादिति । रजभादिमूलं गृहं हित्वा
अकुतोभयं नृसिंहपादं भजतेति ॥ १४ ॥

लक्ष्म्याः प्रियञ्चिकीर्षया कामदेवरूपेण आस्ते इतिशेषः
“सम्बत्सरो वै प्रजापतिः” इति श्रुतः प्रजापतेः सम्बत्सरस्य
दुहितृणां राऽपभिमानिनीनां देवतानाम् पुत्राणां दिनाभिमा-
निनां च प्रियञ्चिकीर्षया यासां दुहितृणाम् महाशत्रं चक्रम ॥ १५ ॥

अतीव सुललितगत्या यो भिलासस्तेन धिलसितो रुचरो
हामबेशो मन्दस्मितं तेन सहितोऽनलांक एव खीला तथा कि-
ञ्चिदुत्तमिनेन सुन्दरभ्रमयडलन सुभगस्य वदनारविन्दस्य धिया
रमां रमयन् इन्द्रियाणि रमयते ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

सर्वसंसार का मङ्गल होवे दुष्ट की बुद्धि निर्मल होवे सब
प्राणिआपस में मन में सब का भला चाहें हे अयोक्षज ! हमारा
रुन शान्ति को प्राप्त होवे हमलोगों की बुद्धि निष्काम होकर
परमेश्वर में लगे ॥ १४ ॥

हम लोगों का सङ्ग कभी स्त्री पुत्र धन आदि में मन होवे
यदि होवे तो भगवद्भक्तों के साथ हाथ जो पैया निरक्त है
वह प्राणवृत्ति भोजनादि मात्र से सन्तुष्ट होकर आन्ध्रानां
हाने से थोड़े दिन में सिद्ध होजाता है इन्द्रियों की प्रातिवाला
कभी नहीं सिद्ध होता है ॥ १० ॥

जिन महा पुरुषों के सङ्ग से प्राप्त भगवत् चरित्र को नार-
म्भार चित्तन करने वालों के मन को साक्षात् भगवान् कर्णों
के द्वारा हृदय में जाकर पवित्र कर देने हैं वह मुकुन्द भगवान्
का चरित्र उत्तमतीर्थ है जिसको कौन नहीं सेवन करेगा और
पुष्करादि तीर्थ तो देह के मल को ही वास्वाः सेवने से
छुटाने हैं ॥ ११ ॥

जिस पुरुष की भगवान् में निष्काम भक्ति है निष्कंधी
पास सबगुणों के सहित सब देवता रहते हैं जो हरि का भक्त
नहीं है बाहिर के भक्त पदार्थों में मनोरथ को दौंडाना है उस
के पास महापुरुषों के गुण कहां से आयेगे ॥ १२ ॥

हरिभगवान् तो सब प्राणियों के जीवन के हेतु हैं जैसे कि
गर्जलियों को जलमति प्रिय है तब महागग होकर भी उन
परमात्मा को छोड़ कर यदि गृहादि में आसक्त होजाये तो
उन स्त्री पुरुषों का कष्टल अथस्थादी से बहापन है और गुण
कुछ नहीं होंगे ॥ १३ ॥

तिस कारण से अनुराग दुःख कोष मान इका भय
दीनता मनचिन्ता इन सबों का कारण संसार बढानेवाला जो
घर तिस को छोड़कर सबप्रकार में निर्भय श्रीनृसिंहजी के चरण
को भजो इस प्रकार स्तुति करने हैं ॥ १४ ॥

केतुमाल वर्ष में भी लक्ष्मी की प्रमथना के वास्ते और प्रजा
पती के पुत्र तथा पुत्री जोकि उमवर्ष के छत्तीसहजार संख्या वाले
हैं श्रीनारायण के अन्न कालचक्र से मन में डर होने से जिन
के गर्भ ध्वस्त होकर प्रकर सम्बत्सर के पीछे गिरने हैं पत्ने
जो रात्रि दिन दिन के वास्ते भी भगवान् कामदेव रूप में
विराजते हैं ॥ १५ ॥

अति सुन्दर जो चाल का कीडा तिस से जो मनोहर हाम
कालेश तिस के सहित जो देवना तिस की लीला से कुछ उठाय
दुमा जो सुन्दर भ्रमंडल तिस से सुन्दर जो वदनारविन्द तिस
की दोआ से लक्ष्मी को प्रसन्नकरते हुए भगवान् अपनी इन्द्रियों
को भी नृपत करते हैं ॥ १६ ॥

श्रीशरस्वामिकृतभाषाटीका ।

तद्भर्तृभिर्द्विमाधिपानृभिरुपेता ॥ १७ ॥

सर्वगुणाधिपतयेः श्रेष्ठनर्त्तुभिर्बिलक्षितो लक्ष्यीकृत आत्मा यस्य
आकृतीनां क्रियामाम् । चित्तानां आनानाम् । चेतसां सङ्कल्पाध्यय-
सायादीनाम् । विशेषाणां तत्तद्विषयाणां षोडशकला भंजा
एकादशेन्द्रियपञ्चविषयलक्षणा यस्य । छन्दोमयाय वेदोक्तकाम-
प्रत्ययाय । अथतयायाशोऽप्युपयत्नान् । अमृतमयाय परमानन्दी-
पत्तारत्नाय अथमयाय मर्धविषयत्नान् । सहस्रे श्रोत्रसे बलाय तड-
नुत्नान् ॥ १८ ॥

स्वकामेनैव स्वसेवकत्वाद्दहं कृतार्थाऽस्मि । अयकामनया
तु स्वामर्चन्यां न परिपूर्णां मनोरथाः स्युरित्याह । अत्र इति । स्वत
एव हृषीकेशामश्वरं पतिं सन्तं त्वामाराध्य याः स्त्रियोऽन्यम

या तस्य ते पादगरोरुहार्हणं निकामपेत्साखिलकामलम्पटा ।
 तद्वन्न रमणीमितमीप्सितोऽर्चिता गद्गप्रपाञ्जरा भगवन् ! प्रतप्यते ॥ २१ ॥
 मत्प्राप्तपेऽजशसुरासुरादयस्तप्यन्त उग्रं तप ऐन्द्रियेवियः ।
 ऋते भवन्पादपरायणात्र मां निन्दन्त्यहं त्वद्दृश्या यतोऽजित ! ॥ २२ ॥
 स त्वं महाप्यच्युत ! शीर्ष्णि वन्दितं कराभ्वुजं यत्त्वदधापि सात्वताम् ।
 विभर्षि मां लक्ष्म नरेण्य ! मायया क ईश्वरस्येहितमूहितुं निभुरिति ॥ २३ ॥

रम्यके च भगवन्तः प्रियतमं मात्स्यमनताररूपं तद्वर्षपुरुषस्य मनोः प्राक्प्रदर्शितं स इदानीमपि
 महता भक्तिपेगिनाराधयतीदं चोदाहरति ॥ २४ ॥

श्रीश्वरस्वार्थमिच्छतभावापेक्षीपिका ।

पतिं प्रार्थयन्ते पतिं कामानां हि कामाराधनं व्रतेषु प्रसिद्धम
 तासामपत्याक्षीमि ते पतयो न पातु शक्ताः ॥ १६ ॥

अनयो पतय एव न भवन्तीत्याह । सवा इति । स चैवभूतः
 पतिमेवानेकः एव नान्यो यो भवानात्पत्न्याभास्परमस्यर्धाधिकं न
 गच्छते । इतरथाऽन्याधानस्तुभारय न सतन्त्रता । स्वतन्त्रनानात्वे
 च भगवन्नेश्वराणांमिथो मिथो भयं स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

किञ्च । निष्कामभजनेऽर्पिता एव सर्वे कामा भवन्ति
 सकामभजने तु कामतमात्रगतित्वं ज्ञेयाह । या स्त्री तस्यो-
 क्तलक्षणास्य तत्र पादसरोरुहस्यार्हणं पुजःमत्र कामेण फला-
 न्तर्गमाखिलेषु कामेषु लम्पटा सर्वाःकामान्प्रप्रांतीत्यर्थः । ईप्सित-
 मीप्सितं फलान्तरमाप्नुमर्षीकृतः सत्कर्म्मिणश्चेत्किं तद्वैकं रासि
 नर्दासि । किञ्च । यद्यतः फलमोगानन्तरम्भगवाञ्छया याचिनोऽर्थो
 यस्याः सा प्रतप्यते दुःखं प्राप्नोति तद्वन्न रासि ननु
 नित्यम् ॥ २१ ॥

ननु गमार्हणं कुतः सर्वकामप्रार्थिभ्यमेव कामार्थिभिः
 संवयेऽन आह । गत्प्राप्तये ब्रह्मादयस्त्वनस्तप्यन्ते कुर्वन्ति । कथं-
 भूताः । ऐन्द्रियेभ्यो भुक्ते भोग्याम् अलुक्कमगासः तथापि भवत्पा-
 दपरायणादपि मां न निन्दन्ति मत्कटाक्षनिलसिता विभूर्तीनां
 लभन्त इत्यर्थः । यतस्तद्वैकं हृदयं यस्याः साऽहं स्वप्नतन्त्रत्वा-
 न्त्वदनुवर्तिनोमयं निजोक्त्यामि नान्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीमता कुरा प्रार्थयते । स त्वमिति । गद्गजने विना न कश्चि-
 त्पुरुषार्थः स त्वं । इति त्वया यत्कशाभ्वुजं सात्वतां भवतां
 शीर्ष्ण्यर्धाधि रूपः । यस्मिन् तन्ममापि शीर्ष्णि निधेहीति शेषः ।
 कथंभूतम् । प्रसिद्धं सर्वकामवर्षिवेन सद्भिः स्तुतम् न च मयि
 तवानादरः यतो हे नरेण्य ! मां वक्ष्मि लक्ष्म विभर्षि । अहो
 चिभ्रमतव मयि केवलमादरमाधं भक्तेषु तु परमा रूपेऽन
 ईश्वरस्य तत्र यन्मायया ईहितं तत्को वितर्षयितुं
 समर्थः ॥ २३--२४ ॥

श्रीमद्भिराराधवाच्यैकतभागवतसद्ब्रचन्द्रिका ।

इदं वक्ष्यमाणान्प्रवाक्यं चोदाहरन्ति जपति बहुवचनं सम्ब-
 त्तरदुहितुतद्भक्तिप्रायकं जप्यं मन्त्रमाह । ३० भगवच्छब्दार्थः

पूर्ववत् हृषीकाणामिन्द्रियाणामाशय नियन्त्रे सर्वैः प्रकृतिपुरुष-
 योरसम्भाननीयैर्भुवार्थशयैः सत्यज्ञानादिभिः गाभीर्यादिभिः "सर्व-
 कर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस" इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धैर्विषयानु-
 तमाशयत्वेन वक्तुं प्रतिपादयितुमिष्टमान्स्वरूपं यस्य तस्मै
 कल्याणागुणाश्रयत्वेन वेदान्तैः प्रतिपाद्यमानायेत्यर्थः सर्वत्राधि-
 क्यार्थाऽऽनुसन्धेयः आकृतीनां क्रियाणां चिन्तीनां ज्ञानानां
 चेतसां सङ्कल्पाध्यवसायादीनां कर्मेन्द्रियैर्नेन्द्रियमनोव्यापा-
 राणां विशेषः पृथिवी बहुवचनमाकाशाद्यभिप्रायकं पृथिवी-
 प्रभृतिपञ्चमहाभूतानां चाधिपतये नियन्त्रे इदं चाधिपत्यं न
 सत्यपि पृथगावे भृत्यनिरूपितनियन्तृभावस्य राक्ष इव भपि-
 त्वात्मत्वप्रयुक्तमिति द्योतयितुं शरीरत्मभावनिबन्धनसामानाधि-
 क्यमयमाह । षोडशकल्येति । षोडशकलाः पञ्चभूतानि मनः सद्भि-
 नान्येकादशेन्द्रियाणि एतत्स्वरूपाय तच्छरीरकत्वेनावस्थिताये-
 त्यर्थः षोडशकला भेदा मूर्तेयो यस्येति बहुव्रीहिर्षो ६ भूतान्ये-
 कादश इन्द्रियाणि च जगत्कारणत्वमाह । इन्द्रोमयाय इन्द्रः-
 प्रचुराय "तस्य ह वा एतस्य महतां भूतस्य निश्वासितमेतद्यद्गवेद्"
 इति श्रुत्यर्थोऽत्र चित्रश्रितः एवं समष्टितत्त्वशरीरकत्वमभिधाय
 वर्णितत्वात्मकत्वमाह । अन्नमयाय अन्नमयश्ब्दोऽत्र व्यष्टयवस्था-
 तत्त्वसंघातात्मकदेहपरः तद्रूपाय वर्णितशरीरकत्वित्यर्थः एवं व्यष्टि-
 समष्ट्यात्मकत्वान्तरगतत्वमभिधाय जीवत्त्वत्वमकत्वमपिसामा-
 नाधिक्यमयनाभिधायते । अमृतमयायेति । अमृतशब्दोऽत्र जीवार्त्वा
 परमा मपर्यन्तः अमृतशरीरकत्वित्यर्थः उक्तानुक्तकालाद्यन्तरग-
 त्वात्प्रायेणाह । स मयायेति । सर्वोत्पत्तिव्यर्थः किं बहुना
 तत्तद्वस्तुगतशक्तिरूपसम्बन्धेत्त्याह । महते मनःसामर्थ्यरूपाय
 श्रीजने इन्द्रियशक्तिरूपाय बलाय देहशक्तिरूपाय सहस्रादेर्ह-
 त्वाच्च तादात्म्यव्यपदेशः कान्ताय निरतिशयप्रीतिप्रिययाय
 कामाय स्वर्गेषु निरतिशयप्रीतिप्रिययायेति तस्यमुभयत्र
 पुरस्तात्पृष्टतश्च नमो नमनं भूतदस्त्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमिमं मन्त्रमुदाहरन्ती उति पत्नी लक्ष्मीः पतिशब्दप्र-
 वृत्तिनिमित्तपौष्कल्यविशिष्टस्वरूपेणाह । स्त्रिय इति । स्वतः
 हृषीकाणामिन्द्रियाणामर्धाश्वरमधिपति स्वतःशब्देनाधिपत्यस्य
 निरुपाधिकत्वं व्यज्यते एवंभूतं त्वां व्रतेराराध्य लोकं संस्मरे
 स्त्रियः अन्ये पतिमाशासते कामयन्ते ते चाशास्यमानाः पतयः
 तासां कामयमानानां स्त्रीणां प्रियं प्रीतिविषयमात्मा-
 पत्यधनायुषि च न परिपान्ति न रक्षन्ति पातुमसमर्थत्वादिनि

श्रीमद्भिराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

श्रीवः तत्कृतः यतस्ते पतयः अन्यतन्त्राः कर्मवश्याः तेषां पतित्वं हि कर्मायत्तं न हि कर्मपरवशाः कर्मनिर्हरणो समर्थो इति भावः एवं निरुपाधिकरत्नकत्वस्यैव पतिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्ते ते पतय एव न भवन्तीत्यभिप्रायः १६ ॥

एवमन्यत्र पतिशब्दोऽमुख्यवृत्त इत्युक्तं भगवति तु मुख्यवृत्त इत्याह । स वा इति । सः मन्त्रोक्तगुणसम्पन्नः भवात्पतिर्वैशब्दोऽवधारणो भवानेव पतिरित्यर्थः तथा च श्रुतयः ।

एव सर्वेश्वरः एव भूनाधिपतिरेव भूतपालः ।

पति विश्वस्थात्मेश्वरं न तस्य कश्चिन्पतिरस्ति लोके ।

इति सूत्रं चैतद्विषयकम् "अनन्याधिपतिः" इति कुतो मम निरुपाधिकपतित्वं तत्राह । अकुतोभयः नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य सांस्कृतोभयः अकर्मवश्यात्वेन कर्मकृतपारतन्त्र्याभावात्निरुपाधिकरत्नकत्वं त्वय्येवेति भावः अत एव भयातुरं जनं समन्ततः पति सर्वेश्वरोऽपि भयेश्वरप्रायते स च निरुपाधिकपतिर्भवनेक एव इतरथा ईश्वरत्वे मण्डलेश्वराद्यामिव मिथोऽन्योऽन्यं भयं स्यात् यतो भवानेक एव पतिरत एव भवानात्मसात्परमन्यदधि अधिकं न मन्यते आत्मनो लाभः परमात्मशेषत्वज्ञानं तस्मिन्नेव हि सत्यात्मनः सत्ता इतरथासप्रायतैव तन्मात्रमेव चेतनसंरक्षणे भवानपेक्षते न तु ततोऽन्यदित्यर्थः ॥ २० ॥

तदेव प्रकृत्यति । येति । अखिलेषु कामेषु पत्यपत्यधनापुरादिषु लक्ष्मणां आसक्ता सती या स्त्री तस्योक्तविधस्य ते तव पादमरोरुहयोरर्हणामाराधनं न कामयेव कुर्यात्तस्यास्तदेवेष्टितं पत्यपत्यादिकं शूद्रं फलमचित्स्वं रासि ददासि "रा दाने" इति धातुः कथंभूतः त्वमीष्टितः प्रीतिविषयः पुरुषार्थरूपः सर्वविधपुरुषार्थरूपं त्वामपुरुषार्थरूपं मत्वा त्वत्तोऽन्यं यत्किञ्चित्पुरुषार्थं स्वस्तः प्रार्थयते तस्यास्तदेव पुरुषार्थमाप्तं ददासि न तु स्वात्मानमित्यभिप्रायः यतस्त्वत्तोऽन्यदपुरुषार्थरूपमत एवमप्रायात्त्वा याचितार्थो ह्यस्यास्तथाभूता सती हे भगवन् ! कामदेव ! प्रतप्यते दुःखिता भवति न तु लब्धात्माहमिति नितरां सुख्यतीत्यभिप्रायः इष्टितार्थितमिति पाठान्तरं तदा इष्टत्वेन पूजितं प्रकृतमीष्टितमिति यावत् तुच्छपुरुषार्थरूपमपि निरतिशयपुरुषार्थरूपत्वेन मन्यमानं पत्यपत्याद्यन्यतमं सांसारिकमेव फलं रासीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

ननु लक्ष्मीर्हि लोके पुरुषार्थत्वेन प्रसिद्धा नत्वंहं तत् कथमेवमुच्यते तत्राह । मत्प्राप्तय इति । ऐन्द्रियं शब्दादौ धीर्येषां तथाभूताः कण्ठे कालवदलुकसमासः अजा ब्रह्मा ईशो रुद्रः सुरा इन्द्रादयः असुराश्च ये यद्यपि मत्प्राप्तये मां प्राप्तुं भवत्पादपरायणाः इते भवत्पादारविन्दशरणावरणां विनान्यतुष्टं तपः तप्यन्ति पाकं पचतीतिवन्निर्योशः तपः कुर्वन्तीत्यर्थः तथापि मां न विन्दन्ति न प्राप्नुवन्ति कुतः हे अजित ! यतोऽहं त्वद्भद्रया तव हृदया हृत्प्रया प्राप्ता त्वद्भद्रताहं त्वदपृथक्सिद्धत्वेन मम त्वदन्तर्गतत्वेनैव पुरुषार्थरूपत्वं ननु पृथगित्यर्थः यद्वा । त्वन्निरतिशयपुरुषार्थरूपा त्वं हृदये हृद्गतो यस्यास्तथाभूताहं त्वदर्थेव हृदये यस्याः सेति निरतिशयपुरुषार्थरूपस्य तव नित्यं मत्प्राप्तयेनाहमपि पुरुषार्थरूपा भवामि ननु अत इत्यर्थः अतो ये भवत्पादारविन्दपरायणास्तानेषाहमनुवर्तयामिः इतिप्रायः ॥ २२ ॥

इदानीं तत्कृपां प्रार्थयते । स त्वमिति । यः पुरुषार्थरूपः स त्वं हे अच्युत ! वन्दितं सर्वपुरुषार्थप्रदत्वेन स्तुते तत्कराम्बुजं मम शिरसि निधेहि कथंभूतं यत्सात्वतामेकान्तिनां शीर्षिणा अर्थाय कृपया निहितं मत्पूजाकृपाविषया त्वमप्यपूर्वं किमिदं प्रार्थयसे तत्राह । हे धरेणय ! मायया मायामयरूपेण भीवत्सेन सह मां चिन्हं वसुभि विभर्षि चिन्हरूपेण विभर्षीत्यर्थः श्रीवत्सस्य प्रधानात्मकत्वं "भीवत्सस्थानमपरमन्नेन समाश्रितम् । प्रधानबुद्धिरप्यास्ते गदाकृपेण माधवम्" इति भगवता पराशरेशोक्तं माययति हृष्टान्तार्थः यथा भीवत्सं तथा लक्ष्म तथाहमपि लक्ष्म मनः सात्वतस्य शिरसि कृपास्त्येवत्यभिप्रायः "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्ययंमहं स च मम प्रियः । ज्ञानो त्वाग्मेव मे मतम्" इत्युक्तभगवद्भिप्रायमात्रोच्य शीर्षिणा सात्वतां यद्भाषीत्युक्तम् अत्र कारणं न कोऽपि वेत्तुं प्रभुरित्याह । ईश्वरस्य तर्वाहने चेष्टितमभिप्रेतं वा ऊहितुं कर्षायतुं को वा प्रभुः समर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं केतुमाले उपास्यां पासकादिकमुक्तमण रम्यके तदाह । रम्यके चेत । प्राग्युगात्तस्मये मनो रम्यकवर्षाधिपतेः प्रदर्शितं यन्मात्स्यं रूपं भगवतः प्रियतमं तद्वै रूपं स एव मनुः रम्यके वर्षे इदानीमपि महतार्षिच्छत्रेण भक्तियोगेनाराधयन्नास्ते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपद्मनाबली ।

मायामयमिच्छामयं रमा देवी भगवतो रूपमुपास्ते इत्यस्येहै तात्पर्यमवगत्यं रतिमिच्छिता रमा देवी कामान्तःस्थितं हरेः रूपमुपास्ते रतिस्तु विष्णोः प्रतिमास्थानीयं कामदेवम् कामदेवस्थितं त्रिष्णुमुपास्ते श्री रतिस्थिता कामदेवं रतिश्चापि विष्णोस्तु प्राकृतां ननुम्

इति स्मृतेः अनेन मायामयमित्यस्य प्राकृतमित्यर्थः सूच्यते सम्वत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतदुहितृभिरहस्तु तासां भर्तृभिरुपेता ॥ १७ ॥

ये ये सर्वे विशेषा व्यावर्तकधर्मास्तांस्तान् विदन्तीति सर्वविशेषविदो ब्रह्मादयस्तेषां क्षेत्रमावासस्थानमात्मा देहो यस्य स तथा तस्मै आकृतीनामभिप्रायाणां पृथानुभयमस्काराणां वा चिन्तानां सम्यक्कारणानामन्तःकरणाविशेषाणां चेतन्यां बुद्धिवृत्तानां वृत्तिविशेषाणां चाधिपतये सर्वमयाय सर्वोत्तमाय उर्ध्वान्तर्बहिश्च भूयात्तत्ताया इति शेषः ॥ १८ ॥

लोके विद्यमानाः स्त्रियो नानाप्रतिरिन्द्रियस्वामिनं त्यामाराध्यत्वत्तोऽन्ये पतिमाशासन्तं प्रविशन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः त्वमनेन व्रतलक्षणााराधनेन हेतुना तामामपत्यं प्रियं मनोरमुपभोगसाधनं धनान्यायुष्यहोरात्रगमागमलक्ष्णानि रक्षसि कृतकनाः स्त्रियः पतिन्धेन वृताः पुरुषाश्चास्वतन्प्राप्तनपालने शक्तिहीना यतोऽनन्तर्गतत्वं व्यावहारिकमित्यर्थः ॥ १९ ॥

तर्हि मुख्यपतिः क इति तत्राह । स वा इति । यः स्वयमकुतोभयः सन् भयातुरं जनं समन्ततः पति स च स एव पतिः स्यात् नन्वेवं तर्हि बहवः किं न स्युरिति तत्राह । एक इति । भवति नित्यं इतरथा बहूनां पतित्वं मिथोऽन्योऽन्यं भयं स्यात्तन्मण्डलेश्वराद्यामिर्धेत शेषः अतस्त्वमेक एव पतिरित्यर्थः इतोऽपि त्वत्प्राभ

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मजावली ।

एष पुरुषार्थ इत्याह । भजन्निति । त्वां भजन्पुरुष आत्मलाभात् स्वत्वाभात्परमन्यमध्यधिकं नैव मन्यते अभावादिति शेषः "एक-
मेवाङ्घ्रितीयम्" इति श्रुतेः ॥ २० ॥

अतोऽप्यस्यैव पुरुषार्थप्राप्तिहेतुत्वादित्याह । य इति । निरुपम-
चरितपतियस्तस्य ते तव यः पादसरोरुहयोरर्हणं पूजनं
नितरां कामयस्वोऽखिलकामसम्पदः अपेक्षिताशेषपुरुषार्थप्रातिपदु-
तरः हे ईप्सितप्रपु ! अतस्त्वदर्चितमेवाभीप्सितं नान्यदर्चनं
विशिष्टफलहेतुत्वात् व्यतिरेकमुखेन निर्धारयति । यद्गच्छति । अयं
भावः यत्कामोऽन्यपादाचनं करोति तस्मात्फलानुदयात् प्रत-
प्यत इति यद्यस्मात्समादिति चशब्देन पूर्वमर्चितमिदानीम-
र्च्यते उत्तरत्रार्चिष्यत इति सूचयति ॥ २१ ॥

अन्यपादाचकस्य भग्नयाच्छास्त्रमत्र द्रष्टव्यमित्याह । मन्त्रा-
नय इति । ये ऐन्द्रियेभ्यः इन्द्रियविषये धीर्येषां ते तथा शब्दा-
द्विधियरागान्धीभूतबुद्धयः ससुरासुरादय उग्रं तपस्तप्यन्ते ते मां
न विन्दन्ति मत्तोऽभीष्टफलं न विन्दन्तीत्यत्र कारणमाह । ऋतु
इति । भवत्पादपरायणमर्चनमृते त्वच्छरणार्चनाभावः कारणां
हेत्वन्तरमाह । अहमिति । अजित ! अहं त्वद्भूयया यतस्तस्मादिति
शेषः त्वयि हृदयं यस्याः सा तथा यस्त्वत्पादाचकस्तस्य
मन्प्रसादः यो न तस्य नास्तीति अयं भावोऽसंप्रसादस्थया
मया ज्ञायत इति ॥ २२ ॥

स्वशिरसि नित्यभूतकराम्बुजश्वेऽपि भगवत्पूजकैरेवं प्रार्थ-
नीयमित्याशयवत्याह । स त्वमिति । यत्कराम्बुजं सात्वतानां स्त्रीणां
मिति शेषः शिरस्त्रयायि येन त्वया स त्वं मम मूर्खन्यपि तत्कु-
र्वित्यन्वयः । किञ्च सर्वस्मान्मयि तव प्रसादाधिक्यमस्तीति
द्योतयति । विभर्षीति । हे वरेण्य ! त्वद्भूयसि मा मां लक्ष्मि चिन्हं
विभर्षि यदतो मायेश्वरस्य ईदितमूहितुं को विभुर्न कोऽपि
समर्थः ॥ २३ ॥

मनोर्ध्वस्वतस्य ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मायामयं कृपाप्रचुरम् ॥ १७ ॥

पांडशशक्त्याधिष्ठात्रे वेदाधिष्ठात्रे पार्थिवबलदायकभोज्य-
धाधिष्ठाने दिविजवखदायकभोज्यशक्त्याधिष्ठात्रे किं बहुना
सर्वशक्त्याधिष्ठात्रे अत एव सर्वसहभाष्याधिष्ठात्र इति क्रमेण ॥ १८ ॥

आत्मनस्तस्य स्वरूपस्यैव लाभात् । परमन्यत् मेवादीकं
नाधिकं मन्यते । यथाह श्रीप्रह्लादः । "यस्त आशिप आशास्ते न
स भूत्यः स वै जगिष्क" इत्यादी । "नान्यशहावयोरर्थो राजसंवकया-
रिव" इति ॥ १८ ॥ २० ॥

अखिलकामसम्पदेति सर्वकामस्यापि कामनीयार्थस्य प्रतिष्ठा
हि त्वत्पादसरोरुहमिति ॥ २१ ॥

यद्यजादयोऽपि विषयाधिषो भूत्वा मत्प्रामये मद्देशभूत-
प्राकृतसम्पत्तये तप्यन्ते तथा मां मद्देशभूतां सम्पत्तिं न विन्दन्ति
किन्तु प्राकृतीमेव विन्दन्तु नामेत्यर्थः । ऋतु इति । यदि तेषु
कोऽपि त्वत्पादपरायणो भवति तदा तु स विन्दत्येवेत्यर्थः । त्वत्-
इत्येति गर्वप्राप्तेः ॥ २२ ॥

स त्वमिति । दैव्योक्तिः यस्वया यत् कराम्बुजं स्त्रीकारव्यञ्जकं
सात्वतानां शीर्षिणं अधायि तन्ममापि तादृशभक्तिहीनाय
शीर्षिणं अधायीत्येकमाश्रयम् । किञ्च । स तादृशस्वयं मायया
कृपया मा मां वक्षसि लक्ष्मरूपत्वेन विभर्षीति ततोऽपि परमा-
श्रयम् । तस्मात् क ईश्वरस्येति । मत्स्यत्वेनानुत्कृष्टदर्शितं प्रत्याह ।
प्रियतममिति । तदपि भगवतः परमस्वरूपमेव जानीयादित्यर्थः ।
अथाप्यात्मना सन्निधीयत इति सामान्योक्तेराराधयतीत्यत्र
सन्निहितं सन्तमिति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारुथंदेशिनी ।

मायामयं कृपामयं मायाया जीवाविद्याया आमयो रोगो यत-
स्तमिति वा रात्रिषु प्रजापतेर्बुद्धितुमिः रात्र्यभिमानिनीमिर्देव-
ताभिः सह महःसु तासां रात्र्यभिमानिदेवतानां पतिमिर्देव-
साभिमानिमिर्देवः सहितेत्यर्थः ॥ १७ ॥

कृपामयत्वमेव विदुष्यती मन्त्रं जपन्ती एतन्मन्त्रोपासकोऽन्यो-
ऽप्येवं स्वसम्बन्धेन मन्त्रार्थं भावयेदिति व्यञ्जयन्ती प्रणमति
कान्ताय मत्पतये कामाय नम इत्यन्वयः । देवपदानुक्तिः परयुः
सम्पूर्णनामोच्चारणानौचित्यात् । अन्यस्तु लक्ष्म्या दासीभावै-
वात्मानं ध्यात्वा मन्त्रमिममुच्चारयेदिति सम्प्रदायः । हृषीकेशाय
स्वसौन्दर्यादिना मन्त्रेणादीन्द्रियाकर्षकाय मन्त्रेणादीन्द्रियमाधुर्ध-
सम्भोक्ते इति वा स्वस्य तथा योग्यतायां हेतुः । सर्वगुणविशेषै-
रप्राकृतैर्गुणैर्धिलक्षिता विलक्षणीकृता आत्मानो देहमनोबुद्ध्या-
दयो भवन्ति, यत्तस्मै हृषीकेशत्वं विदुष्योति । आकृतीनां
मम कर्मेन्द्रियाणां चित्तानां ज्ञानेन्द्रियाणां चेतसां चित्ताहङ्कार-
बुद्धिमनसां विशेषाणां तत्तद्भूतानां तत्तद्विषयाणां वा अधि-
पतये स्वामिने तत्तन्माधुर्यास्वादिने अयोपासकपक्षे अधिष्ठात्रे
तेषामप्राकृतीकरणान् स्वयमेवाधिष्ठाता न तु दिगादिदेवसमूह
इति भावः पांडशकलाय राकाचन्द्रतुल्यत्वात् पूर्णां चन्द्र-
मयाय वेदरूपेण स्वभक्त्युपदेष्टे अन्नमयाय अन्नरूपेण साधक-
भक्तप्रतिपालकाय अमृतमयाय अमृतवदास्त्रारुपगुणलीलादिकार्ये
मोक्षरूपाय च सर्वमयाय मम सर्वस्वरूपाय सहस्रं भोजने बलाय
त्वत्सवायां मञ्चितेन्द्रियदेहसामर्थ्यप्रदाय उभयत्र इह लोकं
परलोकं च ॥ १८ ॥

स्वयं निष्कामा सकामभक्तिमनीरन्या कर्त्रीः शोचति । किञ्च
इति । स्वत एव हृषीकाणामीश्वरं पतिमपि त्वा त्वामाराधय
अन्यम् ॥ १९ ॥

पतिशब्दार्थमेव ता न जानन्तीत्याह । सवा इति । पतौति पति-
यश्चात्मानमपि पातुं न शक्नोति सकथमन्यान् पतौत्यर्थः अतः प्रथम-
मकृतोभयः क्वात् स च एको भवानेव इतरथा प्रकारान्तरेण
पतिशब्दवाच्यतामित्यर्थः । यद्वा । सप्तम्यर्थ एव यालप्रत्ययः
इतरत्र मण्डलेश्वराणांमिष स्वप्रजापालकानामपि मिथो गय
ततश्च प्रजानामपि भयमिति तदपालनमेव वस्तुत इत्यर्थः अत
एवात्मनः परमात्मनस्तव लाभात् आधि अधिकं परं वस्तु न
मन्यते शास्त्रञ्जरिति शेषः । त्वत्प्राप्तेः सकाशात् अन्यप्राप्तिने-
वाधिकंति त्वमेव वस्तुतः पतिशब्दवाच्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

भीमद्विभ्रनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

● किञ्च निष्कामभजने अप्रीयिता एव सर्वे कामा भवन्ति सकामभजने तु कामितमात्रमनित्यञ्चेत्याह । या स्त्री तस्य उक्त-
उच्छ्रायस्य तव पादपद्मपूजामेव नितरां कामयेत् न तु फलान्तरं
साञ्जलेषु क्लेशेषु लम्पटाः सर्वानेव कामान् प्राप्नोतीति अथ च
निष्कामपद्माद्या भवेत् । यथा तु इप्सितं प्रति इप्सितः फलान्तरं
प्राप्तुमपेक्षितः सन् अर्चितो भवति । तस्यै तद्वैकं रासि
ददासि यद्यतः फलभोगानन्तरं भग्ना याच्छ्रायाचितोऽर्थो यस्याः
सा प्रतप्यते दुःखं प्राप्नोतीत्यतः सैव निष्कामापि सकाम-
पद्माद्या भवेदित्यतो भगवन्तं कामयमाना भक्ता नैव सकाम-
शब्देन वाचनीया इति सिद्धान्तो व्यञ्जितः अत्र इप्सितान्तर-
कामायाः परितापः स्वस्वभावः प्रातिकूल्यदृष्टयैव लक्ष्म्या
नामभिक्षपन्थैवोक्तः । वस्तुतस्तु सकामभजनादपि कृतार्थत्वमु-
परिशाद्भवत्येते ॥ २१ ॥

किञ्चित् सकामास्तु स्वामप्यपहाय मामेव भजन्ते तेऽपि धूलिमिव
लभन्ते इति तान् निन्दन्त्याह । मत्प्राप्तये ब्रह्मादयस्तपस्तप्यन्ते
कुर्वन्ति । ऐन्द्रिये विषयसुखे एव धीर्येषाम् अलुकामासः तदपि
भवत्परायणात् ऋते विना मां मत्कटाक्षधिलासिनां सम्पत्ति-
रूपां लक्ष्मीं न लभन्ते भवत्परायणाः ब्रह्मादभ्यास्य एव
विन्दन्ति या तु स्वर्गकेष्वपि देवासुरादिषु सम्पदृश्यते सा तु गुण-
मयी प्रतिस्वकैर्मफलरूपा मायाशक्तेर्दुर्गोया एव प्रसादाद्वा कामा-
दितरङ्गजनिका कादाचित्की न तु त्वत्स्वरूपभूताया ममेति मम
मायात्वाभावात् मत्प्रसादोत्थायाः सम्पत्तरपि त्वद्वैमुख्यापादक-
त्वाभावात्तत्र हेतुः । त्वद्वैमुख्यात्स्वमनस्का त्वमनस्त्वान्वावलोकयामि
नान्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तद्वैकं ब्रह्मादीनामाराध्यापि तव भार्याप्यहं निष्किञ्चनो भक्तो-
यथा त्वत्तः सौभाग्यं लभते तथा नाहं लभे एवं मे ललाटमित्याह
मम मद्द्वयमित्यविहारोऽपि त्वं ममापि शीर्षिण्य कराम्बुजं धेहीति
शेषः । त्वत् त्वया यत् सात्वतां शीर्षिण्य भवामि । वान्दं कृपा-
स्युभाग्यवर्तिवत् सद्भिः स्तुतम् । ननु त्वत्सौभाग्यं सर्वतोऽप्यधिकं
वतस्त्वामहं हृदये एव नित्यं दधामि तत्र सत्रपं साञ्जलमुखा-
च्छादनं सहज्ज्वालेनीचैराह । विभर्षीति । हे वरेण्य । मा मां लक्ष्म कन-
करेखाच्चिह्नतया यद्दक्षिणं ध्यासि तन्माययैव मद्भक्तसौभाग्यं
दृष्ट्वा निर्वृद्धिरेवा मय्यस्यां माकापीदिति कपटंनेव । ननु कोऽप्येवं
न व्रते तत्राह । कः स्वस्वैश्वरस्य तव इहितमूहितुं विनक्ति
क्षमः यतः "न च सङ्कपेयो न श्रीर्नवान्मा च यथा भवान्" इति तव
भक्तं प्रति निभृत्तान्किमहमश्रीपमेवेति ध्वनिः । प्राणिनि चाश्रुपमन्ध-
न्तरान्ते प्रलयं स वैवस्वतां मनुः ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमचक्रुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माया वस्तुनं सङ्कल्पस्तन्मयं स्वसङ्कल्पेनाविष्कृतमित्यर्थः
"माया च वस्तुनं ज्ञानम्" इति कोशात् उदाहरन्तीति बहुवचनं
प्रजापतिपुत्राद्यभिप्रायेण ॥ १७ ॥

सर्वैर्गुणविशेषैः "एष सर्वेश्वरः" इत्यादिभूतिप्रोक्तैस्तदस्मा-
द्वारणैः सर्वेश्वरत्वादिभिर्विचक्षितः वर्णयितुमिष्ट आत्मा यस्य

तस्मै आकृतीनां ज्ञानेन्द्रियव्यापाराणां ज्ञेयसामन्तःकरणाव्या-
पाराणां विशेषाणां तत्तद्विषयाणां आधिपतये षोडशकलाय
सूक्ष्मशरीरात्मने छन्दोमयाय वेदात्मने ब्रह्ममयाय स्थूलशरीरात्मने
अमृतमयाय नित्यपदार्थात्मने सहस्रं मनःसामर्थ्यात्मने भोजने इन्द्रि-
यसामर्थ्यात्मने खलाय देहसामर्थ्यात्मने किं बहुना सर्वमयाय
सर्वात्मने "एतद्वाक्यमिदं सर्वम्" इति धृतं कान्ताय प्रियाय काम्ये
इति कामः इप्सिताय भगवते अन्तर्बोहश्च नमः ॥ १८ ॥

एत एव हृषीकाणामेश्वरं पीतं सन्तं स्वामाराध्यं अभ्यं
पतिमाशासते कामयन्ते याः स्त्रियः तासां ते अपत्यादिकं न
परिपान्ति रक्षन्ति अनस्ते पतयो नेति फलितोऽर्थः ॥ १९ ॥

कस्तर्हि पतिरत आह । स इति । यः आत्मलाभात्परमन्यदधिकं
नैव मन्यते स पतिः स्यात् स च भवानिक एव "एष सर्वेश्वरः
एषः भूनाधिपतिः प्रधानचेन्नरपतिः" इत्यादिभूतः इतरथा अनेकेश्व-
राङ्गीकारे मिथो भयं स्यादित्यन्वयः ॥ २० ॥

या ते पादसगोरुहयोः ब्रह्ममर्चनमेव निकामयेत् नान्यत्
साऽखिलकामानां लम्पटा वशीकरणां कुवाला इप्सितमीप्सितः
पत्यपत्यादिकं प्राप्तुमपेक्षितः सन् अर्चितश्चेत्तदा तद्वै रासि
ददासि यद्यतः भग्ना याच्छ्रायाचितोऽर्थो यस्याः सा
प्रतप्यते ॥ २१ ॥

ऐन्द्रिये मत्प्रसादलब्धविभूतिमूलं धीर्येषां ते कण्ठे काष्ठ इति
वदन्तुकामासः भवत्पादः परायणो यस्य तस्मादते मां न
विन्दन्ति विभक्त्यर्थं मामनुकूलयितुं न शक्नुवन्ति भवत्पादपराय-
णास्तु मां विन्दन्ति मम पुत्रस्यात् यतोऽहं त्यज्ज्वाला त्वं हृदये
यस्याः सा तथा अत्र गृहोऽभिप्रायः भवद्गीयाः भवत्पाद-
ध्यानामृततृप्ताः ध्यानविच्छेदकरा महत्तां विभूतिं न वाञ्छन्ति
किन्तु मम हृदयस्थं त्वां लब्धुं परां मातरं महतादरेणा मां
भजन्ति अहं च तान् पुत्रवत्सला कदाचिदपि न त्यजामि एवं
ते मां विन्दन्तीति ॥ २२ ॥

हे वरेण्य ! स उक्तप्रकारम् मां लक्ष्म वस्त्रान् विभर्षि
कृतार्थो यद्यप्यहमिति भावः तथाप्यनुग्रहविशेषं कुर्वित्याह । त्वत्
इति पञ्चमी तृतीयार्थं त्वया यत्कराम्बुजं सान्वतां भक्तानां
शीर्षिण्य मायया कृपया भवामि न्यस्तम् तन्ममापि शीर्षिण्य हे
अच्युत ! कृपया निधेहि अत्र हेतुं दर्शयितुं कराम्बुजं विशान्ति
वान्दने परानन्दत्वेन सद्भिः स्तुतम् अथ किं शोभं तर्षेहि-
तस्य दुष्पारव्यादित्याह । ईश्वरस्य तर्षेहितं ज्ञेयतमूहितमेताय-
दिति वितर्कयितुं कः विभुः समर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २३-२४ ॥

माया टीका ।

भगवान् के उम माया मयस्वरूप को लक्ष्मी देव्यः
रास्वस्वर प्रजापती के पुत्ररात्रियों में दिनों म
उन दोनों के देवता के सहित सेवा करती है और यह
मन्त्र बोलती है ॥ १७ ॥

भगवान् हृषीकेश सत्र गुणा विशेषों से युक्त स्वरूपवान्
वागादिचर्मन्द्रियों के अश्रु आदि ज्ञानेन्द्रियों के अन्तःकरणों
के पृथिव्यादि द्रव्यों के प्रति षोडशकला बाह्य वेद स्वरूप मनुष्यों

ओं नमो भगवते मुख्यतमाय नमः सत्त्वाय प्राणायौजसे सहसे बलाय महामत्स्याय नमू
इति ॥ २५ ॥

अन्तर्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपो विचरस्युरुस्वनः ।

स ईश्वरस्त्वं य एवं वशेऽनयन्नाम्ना यथा दारुमयीं नरः स्त्रियम् ॥ २६ ॥

यं लोकपालाः किल मत्सरज्वरा हित्वा यतन्तोऽपि पृथक्सेमेत्य च ।

पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते ॥ २७ ॥

भवान्युगान्ताणां व ऊर्मिमालिनि क्षोणीमिमामोपधिवीरुवां निधिम् ।

मया सहोरुक्रमतेऽज ओजसा तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नम इति ॥ २८ ॥

हिरण्यमयेऽपि भगवान्निवसति कूर्मतनुं विभ्राणस्तस्य तत्प्रियतमां तनुमर्पमा सह वर्षपुरुषैः पितृ-
गणाधिपतिरुपधावति मन्त्रमिमं चानुजपति ॥ २९ ॥

ॐ नमो भगवते अकूपाराय सर्वसत्त्वगुणविशेषणायानुपलक्षितस्थानाय नमो वर्ष्मणे नमो भूम्ने
नमोनमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥ ३० ॥

यद्रूपमेतन्निजमाययार्पितमर्थस्वरूपं बहुरूपरूपितम् ।

संख्या न यस्यास्त्यथोपलम्भनात्तस्मै नमस्ते व्यपदेशरूपिणो ॥ ३१ ॥

जरायुजं स्वेदजमराडजोद्भिदं चराचरं देवर्षिपितृभूतमैन्द्रियम् ।

द्यौः खं क्षितिः शैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेय एकः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

का भोज्य अन्न देवों का भोज्य अमृत तद्रूप सर्व स्वरूप अन्तः-
करण इन्द्रिय देहसामर्थ्यरूप सब के पति आप के अर्थ इस लोक
तथा परलोक में नमस्कार होय ॥ २८ ॥

जगत् मे सब स्त्रियां अर्थों से स्वयं तृपीकेश आपकी आराधन
करके अन्यपति को चाहती हैं वे अन्यपति उन स्त्रियों के प्रिय पुत्र
धन आयु इन का नहीं रक्षा कर सके हैं जिस से कि वे
स्वतन्त्र नहीं हैं ॥ २९ ॥

जो सर्वथा निर्भय है वही पति सब प्रकार से प्रजाओं के
भय से रक्षा कर सका है सो आपही हैं जोकि आत्मलाभ से
अन्य को अधिक नहीं मानते हो अन्यको तो आत्मलाभ न होने-
से सुख नहीं है ॥ ३० ॥

जो स्त्री सब कामों की इच्छावाली होकर भी आपके
चरण कमल मात्रको चाहती है उसका आप सब देने हो
जो अन्य पदार्थों को चाहती है उसको वही चीज
देते हैं जिसके नाश होने पर फिर दुःख पाती है ॥ ३१ ॥

हे अजिन ! इन्द्रिय के विषयों में जिनकी बुद्धि है ऐसे
ब्रह्मा महादेव देवादिक सब यद्यपि मेरे प्राप्ति होने के वास्ते
उग्र तपस्या करते हैं ती भी आपके खरखारबिन्द के आश्रय
के बिना मेरे को नहीं प्राप्त होते हैं क्यों कि मैं तो आप मे
मन खगाने वाली हूँ ॥ ३२ ॥

हे अजिन ! सब लोगों के प्रशंसा करने योग्य जो आप
का हस्त कमल जिसको कि आपने सात्वतयाद्यों के या
भक्तों के मस्तक पर रखा है तिसहस्तको मेरे मस्तक पर
रखो हे वरेण्य ! आप मेरा चिन्ह मात्र बनाकर बल्लस्यल में
धारण करते हैं आपकी चेष्टाको जानने को कौन समर्थ
होसका है ॥ ३३ ॥

रम्यक वर्ष में भी भगवान् की अति प्रिय मूर्ति जो कि
उस वर्ष के पति मनु को पहिले दिखाई थी वही मनु इस समय
पर भी बड़े भक्ति योग से आराधन करते हैं और इस मन्त्र
को पढ़ते हैं ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सत्त्वाय सत्त्वप्रधानाय । मुख्यतमाय प्राणाय सुत्रात्मने ॥२५॥
उरुः स्वनां वेदात्मको नादो यस्य । य इदं विभवं ब्राह्मणा-
दिनाम्ना विधिनिषधालम्बनभूतेन वशेऽनयन्निधमितवान्स त्वर्मा-
श्वरः । तथाच श्रुतिः । "तस्य वाक्कर्त्तान्तानामानि दामानि" इति ॥२६॥
नन्विन्द्रादयो वशं नयन्ति लोकपालत्वात्कुतोऽहं तत्राह ।
यमिति । मत्सर एव उवरो येषां ते । यं हित्वा द्विपदश्चतुष्पदः
सरीसृपं जङ्गमं स्थाणु स्थावरं च यदत्र दृश्यते तदिकिञ्चिदपि
पातुं न शक्ताः स त्वमेव प्राणरूपेण पालक ईश्वरश्चे-
त्यर्थः । तथाच श्रुतिः । "ता अहिसन्ताहमुकमस्यहमुकमस्मि"
इत्यादि ॥ २७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

● अवनारचरितमाह । भवनिर्मां क्षीर्णां मया मनुना सह मन्महितां धृन्वेत्यध्याहारः ऊर्मिमात्रावनि प्रखयाग्यवे ओजसा कुमते विचरति । यद्वा । पानुमित्यस्यानुपङ्कः क्षीर्णां पानुं क्रमते उत्सहत इत्यर्थः । यतोऽजः कीदृशीम । ओजधीनां वीरुधां च निधि-
माभयभूताम् । तस्मै नमः जगतो यः प्राणगणस्तस्यात्मने नियन्त्रे ॥ २८ ॥

तत्प्रियतमां तां प्रियतमाम् ॥ २९ ॥

अकूपाराय कूर्माय । सर्वैः सम्पूर्णाः सत्त्वगुणो विशेषणं यस्य न उपलक्षितं स्थानं यस्य वारिचरत्वात् । वर्णयोगे सर्वा-
यसे काळानवच्छिन्नाय भूम्ने सर्वगताय अवस्थानावा-
धाराय ॥ ३० ॥

• निजमाययापितं प्रकाशितमेतदर्थस्वरूपं इदं पृथिव्यादि यस्यैव रूपं यतः पृथङ्नास्ति । कथमभूतम् । बहुभीरुपं रूपितं निरूपितम् । यस्य च सङ्ख्या नास्ति । कुतः । अथवा मिथ्येषोप-
लम्भनात् । न हि मरीचिजलमेतत्तदिति सङ्ख्यातुं शक्यते अथपदेशरूपिणे निरुक्तपञ्चाकाराय ॥ ३१ ॥

बहुरूपत्वं दर्शयस्तस्येश्वराद्यन्तिरेकमाह । जरायुजमिति । त्रीपग्रहभूमित्यभिधेयस्त्वमेवैको न त्वद्व्यतिरिक्तोऽस्ति । "सर्वं स्वदिवदं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमिहिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मन्त्रमाह । भोगिति । सत्त्वाय शुद्धसत्त्वमूर्तये मुखे भवः मुख्यः तस्मै प्रथमावतारायेत्यर्थः प्राणाय जीर्वायिन्ने प्राणव्यष्टय-
न्तरात्मने वा ओजसे इन्द्रियशक्त्याधिष्ठात्र कलाय शरीरशक्त्य-
धिष्ठात्र तत्तद्वतारासाधारणगुणाः सर्वत्रोपासनार्थं मन्त्रेणैका-
प्यम्भूतायभूते इष्टविस्जानीयमन्त्राय नमः ॥ २५ ॥

कृत्स्नचिद्विद्युत्कजगन्नियन्तृस्वरत्नकम्बुशिष्टं स्तुवन्ति । अन्तर्बहिरिति । लोकपालैरन्तर्बहिरदष्टं रूपं यस्य उर्ध्वधिकं
कानो वैरात्मको नाशो यस्य तथाभूतस्त्वमीश्वर एव कोऽसा-
धीश्वर इत्यत्राह । य इदं विश्वं चिद्विद्युत्कं कृत्स्नेन जग-
द्विधिनिवेशावच्छिन्नभूतेन ब्राह्मणादिनाम्ना वशोऽन्यस्मात्तवान्
नयनं चात्र नियमनपूर्वकं रक्ष्यं यथा दाकर्म्यां दाकर्म्यां त्रिका-
ररूपां त्रिधं स्त्रीप्रतिष्ठति नरः स्ववशीकृत्य नाटयति तथेति
अनेन कृत्स्नजगन्नियन्तृत्वकथनेन कारणत्वमप्युक्तं कारणत्वने-
तृत्वयोरैकगतत्वात् "एष सर्वभूतान्तरात्मापहृतपाप्मा दिव्यो देव-
एको नारायणः" इतिश्रवणात् सर्वभूतान्तरात्मत्वेन नेतृत्वमेक-
इत्यनेन कारणत्वञ्चोक्तम् "एको ह वै नारायण आसीत्" इत्यनेन
सम्वादादित्यर्थः ॥ २६ ॥

इदञ्च जगन्नियन्तृत्वादिकमनिरसाधारणमित्याह । यमिति ।
मत्सरज्वरं मत्सरः परेश्वर्यासहिष्णुत्वं स एष उषररुने हिन्वापि
पृथक् सगेत्य संघीभूयापि वा यन्मत्तोऽपि लोकपाला इन्द्रादयो ये
प्रपञ्चं पानुं रक्षितुं न शक्नुः न प्राधावन् प्रपञ्चविशिनष्टि । यत्किंवादि-
रूपं वारिष्णु स्थान्नु पत्रेताःरूपम्यावरजानं च अत्र प्रपञ्च इदंयत-
त्वं तु रक्षितन्नानित्यर्थः ॥ २७ ॥

मघानिति । ऊर्मिमानिति उच्चतरगरङ्गपङ्क्तियुक्तं युगान्नामांश्च
कस्मिन्निदैनदिनप्रलयाग्यवे प्रोपधीनां वीरुधां गुहमानां च
• निधिमाभयभूताममां क्षीर्णां भूमि मया मनुना सह धृन्वेति

शेवः यो भवानोजसा उर्ध्वधिकं विक्रमने विचरति । यद्वा । पानु-
मित्यस्यानुपङ्कः क्षीर्णां पानुं क्रमते उत्सहत इत्यर्थः यतोऽ-
जस्त्वम् । यद्वा । इ उच्यते ! तजभोजसा तेजोरूपेण सङ्कल्परूपहा-
नात्मकेन ओजसा बलेन ननु साधनान्तरेणोमां क्षीर्णां रक्षित-
वानित्यध्याहारः उवाह धृतवानित्यर्थः तस्मै जगत्प्राणगणा-
त्मने तुभ्यं नमः जगत्प्राणगणः प्रतिशरीरं प्राणव्यष्टिगणः
तदन्तरात्मन इत्यर्थः जगत्प्राणगुणात्मन इति पाठे तु जगत्प्राण-
रूपगुणस्वभावायेत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ हिरण्यमयवर्षं उपास्यापासनादीनाह । हिरण्यमय इति ।
भगवान् कूर्मरूपं विधायां हिरण्यमये वर्षे निधसति तस्य भग-
वत्सत्तां शिप्यतमां कुर्मन्तुं पितृगणानामभिपतिरर्थमा तद्वर्षेद्यैः
पुरुषैः सहापधावति अनुवर्तते उपास्ते इत्यर्थः शयं पूर्ववत् ॥ २९ ॥

अकूपाराय कूर्मरूपाय कुम्भिताः स्वरूपा आपो यस्मिन्ल-
क्ष्मणं स्नाभयतया तद्रात्याद्भाति स्त्रीकरोतीति कूपारः स
न भवतीत्यकूपारः सर्वं मत्सरा जन्तवः गुणाल्लभता ह्येयाः कल्या-
याश्च ज्ञानशक्तिवर्जेश्वर्याद् यः ते विशेषणानि सद्धारकागवधार-
काणि च प्रकारभूतानि यस्य तस्मै तत्र सर्वसर्वानां कल्या-
यागुणानां च साक्षाद्विशेषणत्वं सत्त्वगतगुणानां सर्वद्वारा
विशेषणत्वमिति विवक्षः अनुपलक्षितस्थानायात्मःसमुद्रे मन्दरमुक्तं
स्थितान्येत्यर्थः मधुधर्मो प्राकृतदेहरहिताय धर्मयोगे इत्यप्राकृतवि-
व्यवेहाय धर्मशब्दो देहपर्यन्तवृत्तिः धर्मयोगे श्रेयार्थेति धा-
गरीयसे वा गरीयस्त्वं च कालानवच्छिन्नत्वं भूमे महिमवन्तस्यस्था-
नायाधारभूताय अधिकरणं व्युद्गुणभेदाभिप्रायाय नमः पदा-
वृत्तिः ॥ ३० ॥

विश्वरूपत्वानन्तत्वादिगुणाविशिष्टं स्तौति । यद्गुणमिति । एतन्
जगत् यस्य रूपं शरीरं तस्मै व्यनसायकपिणो नम इत्यव्ययः
व्यवसायकपिणो सम्यग्ज्ञानप्रवर्तकायेत्यर्थः । यद्वा । व्यवसायोऽत्र
नित्यासंकुचिनापार्श्विच्छन्नं ज्ञानं तद्वयं रूपमाकारस्तदस्यास्तीति
तथा तस्मै नमस्ते व्यपदेशकपिणो इति पाठान्तरं तत्र व्यप-
देशकपिणो व्यपदेश्येति इति व्यपदेशः वाक्यव्यवहारः देवम-
नुष्यादिनामरूपान्तकः प्रपञ्चः स जगद्वयं रूपं तदस्यास्तीति तथा
न च यद्गुणमित्यनेन पौनरुक्त्यं व्यपदेश्यरूपिण्य इत्यर्थेषोपपाद-
कत्वात् श्रेयकशेषस्य अव्यपदेशकपिणो इति वा छन्दः अव्यपदेश-
चेतनभजानीयत्वेन व्यपदेश्यमशक्यं रूपं तदस्यास्तीति तथा तस्मै पौ-
नरुक्त्यनिर्दिष्टं जगद्विशिनष्टि । निजमाययापितं प्रकृत्या निर्मितम्
अर्थरूपं भोगवत्त्वेन प्रनीयमानं बहुरूपरूपितं जानिगुणादिभिरुप-
एवंविधं जगत् यस्य रूपं यस्य च वेद्यापरिच्छेदो नास्ति कुतः
अथोपलम्भनात् तद्वद्वान्मकन्धेनोपलम्भनात् यद्यपि जगत्प्रनीयते
एव तथाप्यथैवदुपामप्रज्ञानकत्वेन तत्प्रतीत्यभिप्रायण-
संस्थानं न यस्यास्तीत्युक्तम् । यद्वा । यस्य जगतः अथोपलम्भनात्प-
र्यापरिच्छेदो नास्ति अथोपलम्भनात्प-र्यापरिच्छेदो नास्ति अथोप-
लम्भनात् "कोटिषो लगदुराशय" इति जगतोऽप्यवतन्नादिति भावः
। यद्वाप्य जगतः अथोपलम्भनात्प-र्यापरिच्छेदो नास्ति अथोप-
लम्भनात्प-र्यापरिच्छेदो नास्ति अथोपलम्भनात्प-र्यापरिच्छेदो नास्ति अथोप-
लम्भनात् संस्थाप्रकाशो नास्ति अथ उन्नाकारनिर्पतीताकारोपलम्भ-
भ्रमकर इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं विश्वरूपत्वमनन्तत्वञ्चोक्तं यतो विश्वरूपस्त्वमत एव
द्यौः स्वमादिशब्दैः भवान्वाभिधीयत इत्याह । जरायुजामिति ।
हे देव ! चराचरभेदेन द्विविधं पुनर्जरायुजादिभेदेन चतुर्विधमेतज्ज-
गत् तत्र विभूतिभेदे विभूतिविशेषरूपमित्यर्थः अत एव द्यौः स्वमि-
त्याद्येवमभिधीयस्वमेक एव द्यौरादिशब्दैरभिधीयमानस्त्वमेवेत्यर्थः
“अनेन जीवनात्मनानुर्गम्य इयं नामरूपं व्याकरवाणि तत्सृष्ट्वा तदे-
वानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य स्वस्वत्वाभावत” इति श्रुत्युक्तविधया नाम-
रूपतद्बुद्धीनां परमात्मपर्यन्तस्वभावः द्यौरादीनां परम तत्तदशरी-
राच्छरीरवाचिनां शब्दानां शरीरपर्यन्ताभिधानस्य गवादिशु-
क्रादिजनिगुणादिशब्दानां व्यक्तिगुणादिपर्यन्ताभिधानवदाकृत्य-
विकरणाभ्यासिद्धत्वाच्च द्यौः स्वमित्येवं रूपेण त्वमेव वाच्यो
वेद्यश्चेत्याभिप्रायः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतनपदरत्नावली ।

उरुगुरुः यो नः परमपुत्रः इदं जगद्गुरुं अनयस्तीतवान्
स त्वमीश्वरः सान्नाम्नारायणः आत्मा स्वामी । यद्वा । य आत्मा
आदानसमर्थः इदं जगद्गुरुं नयन् वर्तते स त्वमीश्वर ऐश्वर्यादि-
गुणसमुद्ग इति ॥ २६ ॥

सांकराणां दिविश्वस्येश्वरशब्दे तद्दृष्टरूपत्वं कथमस्येत्या-
द्याङ्ग्य स्पष्टांहेतोरिति भावेनाह । यमिति । चशब्दो विकल्पार्थं यंत्वां
हित्वा लोकात्ताः पृथग्ना समेत्य वा यतन्तोऽपि द्विपदश-
तुप्पद् इत्यादि यत्सरीसृष्ट्यास्तु चराचरमत्र दृश्यते श्रुतिदृष्टि-
विषयं तत्पातुं न शक्नुवित्यन्वयः अशक्तत्वे निमित्तमाह । मत्सरे-
ति । मात्सर्पाव्यज्वरप्रस्तत्वादित्यर्थः “वार्तासम्भावयोः किल” इति
वचनादिदं स्पष्टालक्षणां मात्सर्पं सम्भावनामात्रं नतु मुख्य-
माह्वानिमित्तं देव्यावेशनिमित्तं धेति गमयितव्यं तदुक्तम् ।

स्पर्द्धन्त इव देवान्तु हरिणा यत्र कुत्रचित् ।

हरेरेवाज्ञया कापि देव्यावेशाद्यापि वा ॥

इति अनेन स्पष्टाया अन्यानिमित्तत्वेन पाजनाशक्तिः स्वरूपकृ-
तेति ज्ञातव्या ॥ २७ ॥

यद्यप्यस्तु मूलरूपस्य हरेर्जगत्पालनशक्तिः स्वरूपभूता तथा-
प्यवताराणां सा न समास्तीत्याद्याङ्ग्य द्वयोरपि कोऽपि माहात्म्य-
विशेषो नास्तीति भावेनाह । भवानिति । भवान् युगान्तार्थाव इमां
सौशीमूहे उवाहेत्यन्वयः तस्मै जगत्प्राणगुणात्मने जगत्सृष्टक-
गुणस्वरूपाय मत्स्याय हरेये नम इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥

न कृपे आरो गमनं यस्य स तथा तस्मै महासमुद्रनिवा-
सायत्यर्थः सर्वसत्त्वगुणाः पराक्रमगुणा एव विशेषणं यस्य
स तथा तस्मै सर्वसत्त्वगुणा ज्ञानानन्दादिगुणा इति वा नोप-
लब्धिनस्थानाय अज्ञानस्वरूपाय वर्ष्मणो भक्तामीष्टवर्षणाशीलाय
प्रमाणाय सम्यग्भक्ते वा “प्रमाणां बोधनेयता मर्यादा शास्त्रहेतुषु
सम्यग्भक्तरीत्या स्यात्प्रयागमरणो गतौ” इति यादवः “वर्ष्म
इहप्रमाणायोः” इति न अनेन दिव्यतिथ्यगोनेरपि सम्यग्भक्त-
माहात्म्यं सूचितम् भूयसे महते “महतो महीयान्” इति श्रुतिः अत्र-
स्थानाय जगत्स्थितिहेतवे ॥ ३० ॥

मन्त्रसूचितगुणविशिष्टत्वेन भीहृदि स्तौति । यद्रूपमिति । यद्रु-
पमेतद्विश्वं निजमायया तत्र स्वरूपेच्छयापि तं मदाधारतया तिष्ठ-
त्विति माययःसुक्तानिर्वाच्याविद्याकल्पितं किं न स्यदित्य-
तोऽर्थेति अत्राधितरूपं जरायुजादिवहु रूपेण रूपितं शब्दितं यस्ये-
यत्तेति सङ्ख्या च नास्ति “परमाणुप्रदेशेऽपि ह्यनुताः प्राण्य-
राशय” इति वचनात् यद्योपलम्भनादयथा ज्ञेय यथा दृश्येन
श्वस्वना न तिष्ठति विकारित्वात् उर्ध्वकफलादेरन्यथा दर्शनात्
च तावता धेतव्यं “विश्वं सत्यम्” इत्यादिश्रुतेः अतः प्रवाह-
रूपेण नित्यमित्येष्टव्यमित्यर्थः रूपं सांनिधानयोग्यप्रतिमास्था-
नीयमित्यर्थः तस्मै तुभ्यं नम इत्यन्वयः न व्यपदेशो यस्य
तदव्यपदेशं तादृशं रूपमस्यास्तीति अव्यपदेशरूपी तस्मै
वाङ्मनसागोचररूपत्वादित्यर्थः अनेन सर्वसत्त्वविशेषणाय
नोपलब्धिनस्थानायति पदद्वयं विवृतम् ॥ ३१ ॥

सन् घटः सन् पटः इति सद्बुद्धित्वेन प्रतीयमानत्वात्
“सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेश्च विश्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं मुख्यं किं
न स्यादित्याशङ्क्य तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्याहः ।

सर्वान्तर्यामिकत्वात् सर्वनामा हरिः स्वयम् ।

नतु सर्वस्वरूपत्वाद्रूपत्वं तूपचारतः ॥

इति स्मृतेश्च सर्वान्तर्यामित्वेन तत्सत्सत्ताप्रदत्त्वेन तच्छब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तस्य तदधीनत्वेन तत्सत्तामत्वं हरेरित्यभिप्रेत्याह ।
जरायुजामिति । देवादीनां भेदो यस्मिंस्तत्तथा इतिशब्द आदि-
वचनः ऋक्षादिनामवानिक एवेत्यनेन “यो देवानां नामधा एक
एव” इति श्रुतिं सूचयति “नमो वर्ष्मणो नमो भूयसे” इति मन्त्रा-
वयवस्याभिप्रायः ‘सूचित इति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः

मुख्यतमायंरूपि पूर्ववत् । सत्त्वादिपरमाश्रयत्वात् सत्त्वादि-
रूपाय ॥ २५ ॥ २६ ॥

यमित्यस्य टीकायां मत्सर एनेत्यत्र परस्परमिति ज्ञेयम् । ता
देवताः अहिंसन् समस्तरा बभूवुः । तत्र प्रत्येकं भाविमानमाहुः ।
कमाश्रित्याहमस्मि अपि तु न कमपीति श्रुतेरर्थः ॥ २७ ॥

युगान्तोऽत्र मन्वन्तरान्तः सौशीमिति धृतनौकारूपमित्यर्थः
“नाभ्यारोप्य महीमय्याम्” इत्युक्तेः ॥ २८—३० ॥

यस्य तथैतत् कूर्माकारं रूपं निजेषु भक्तेषु मायया रूपया
अपि तं प्रकाशितम् अयथोपलम्भनात् यथावदुपलब्धुमशक्यत्वात्
वाङ्मनसातीतत्वादित्यर्थः । यस्य च तत्र सङ्ख्या नास्ति अय-
पदेशं वक्तुमशक्यं रूपं नित्यमेव विद्यते यस्य तस्मै ॥ ३१ ॥

पूर्ववत् तद्रूपत्वं दर्शितम् । तच्च जरायुजेत्यादिना किञ्चित्
सङ्ख्यातम् । यत् न यस्य सङ्ख्यास्तीत्युक्त्वा तस्यैकत्वानामरूपा-
दीनामेषासङ्ख्यत्वमानीतं तेषां स्वरूपसिद्धत्वं दर्शयन् सङ्ख्याता-
नामारोपितत्वमाह ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथसंस्कृतसारायंदिशिनी ।

मुख्यतमाय सस्वाय शुद्धसस्वरूपायैत्यर्थः प्राणादिनियन्तृत्वात् प्राणादिकाय ॥ २५ ॥

• सर्वत्रैवान्तर्वहिरपि चरति । अथ च लोकपालैरपि अहृष्टरूपः किमुवाचैः ननु तर्हि ममास्तित्वमेव मास्तु तत्राह । उरुध्वंदात्मकः स्वर्गो यस्य सः । वेद एव तत्रास्तित्वं प्रतिपदमुध्वंदात्मकः । अत एव य इदं विश्वं ब्राह्मणादिनाम्ना विभिन्नविधाभयभूतेन वशे अनयन्नियमितवान् त्वस्वमीश्वरः । तथा च श्रुतिः । "तस्य वाक् तन्तिर्नामानि दामानि" इति । स्वियं पाञ्चालिकाम भगो विश्वस्य पारतन्त्र्यादपि स्वतन्त्र ईश्वरस्त्वमनुमानेनापि ज्ञाप्यस इति भावः ॥ २६ ॥

नन्विन्द्राद्वयो वशं नयन्ति लोकपालकत्वाद् ईश्वराः स्वतन्त्राश्च कुतोऽहं तत्र तेषां लोकपालकत्वादिकं सर्वमौपचारिकमित्याह । यं हित्वा पृथग्भूता वा समस्य मिलित्वा वा द्विपदः चतुष्पदः सरीसृपं जङ्गमं स्थास्तु स्थावरश्च यद्यत्र हृद्यते तत्र पातुं न शक्ताः अतो मत्सरज्वराः । तथा च श्रुतिः "ता अहिंसन्नाहमु कमस्म्यहमु कमस्मीति" अस्यार्थः । ता देवता समत्सरा बभूवुः । अहम् उ भोः कामाश्रित्य अस्मि वशं अपि तु न कामपीत्यर्थः । इत्येवमिति स त्वमेव प्राणरूपेण पालक ईश्वरश्चेत्यर्थः ॥ २७ ॥

भक्त्या तु त्वं हृष्टरूपः प्रत्यक्षतयाप्युपलभ्यसे तत्र भक्ताभासोऽहमेव प्रमाणमित्याह । भवानिति । इमां महीं मया सहभृत्वेति शेषः हे अज्ञे ! युगान्तार्थवे भवान् क्रमते विहरति जगतां यः प्राणगणास्तस्यात्मने नियन्त्रे ॥ २८ ॥

• सा चासौ प्रियतमा चेति ताम् ॥ २९ ॥

अकूपाराय कूर्माय । सर्वैः सम्पूर्णाः सत्त्वगुणो यत्र तथाभूतं विशेषग्रामश्रारो यस्य तस्मै शुद्धसस्वरूपस्यै इत्यर्थः । न उपलक्षितं सर्वैरहृष्टैः धैकुराण्यै स्थानं यस्य तस्मै वर्ष्मणो महाप्रमाणाय भूम्ने व्यापकाय अवस्थानाय आधाराय ॥ ३० ॥

• एतादृशं यस्य तवैव रूपं किन्तु मायाशक्त्या भर्षितं न तु स्वरूपभूतमित्यर्थः । अर्थस्वरूपं वस्तुस्वरूपं न त्ववस्तुभूतं बहुगिनैरगोपशुपक्षिमत्स्वादिरूपं रूपितं निरूपितं किन्तु सङ्ख्या यस्य नास्ति कुतः अथोपलम्भनात् यथाबहुपल्लवुमशक्यत्वात् येः प्रकाशैरिदं विश्वमभूतेषामुपलम्भनाशक्यत्वादित्यर्थः । तथा लोकस्य स्थूलस्य नरजातेरेव प्रतिशरीरं वर्णास्रभाषकण्ठर्षरादिभेदान्दन्तप्रकारा ज्ञातुमशक्याः सूक्ष्माणां क्षेत्रजोद्भिजादीनां चासंल्यनन्तस्य तत्र शक्तिकार्यस्याप्यानन्त्यमिति भावः । अतस्तव स्वरूपभूतस्य रूपस्य सर्वागम्यत्वे कैमुत्यमेवेत्याह । अव्यपदेशं वक्तुमशक्यं नित्यं रूपं यस्य तस्मै ॥ ३१ ॥

तत्रैवमनन्तमेवस्यापि विश्वस्य तत्रैककारणात्वादेकविधत्वमपीत्याह । जगद्युजति । प्रहर्षैत्यायंम इत्यप्यमकस्त्वमेवामिधेयः । तथा च श्रुतिः "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति ॥ ३२ ॥

श्रीगण्डकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुख्यतमात्र सर्वश्रेष्ठाय ॥ २५ ॥

अन्तर्यामिरूपेणात्मनानावतारैर्वहिरपि विहरति तथापि अहृष्टरूपोऽयं परमानंति न हृष्टं निश्चितं रूपं यस्य सः । उरुध्विपुलः

स्वर्गो वेदरूपो नाहो यस्य सः ॥ २६ ॥

कुतस्तेरहृष्टरूपोऽस्मीत्यत्राह । मत्सरज्वरा इति मत्सरः परात्कर्पासहनं स एव ज्वरो येषां ते अत एव हित्वा साक्षाद्रूपेण सन्तमप्यनाहत्य द्विपदादि यत्र हृद्यते तत्र किञ्चिदपि पातुं न शक्नुः ॥ २७ ॥

मया सह क्षीर्णां पातुमित्यनुपङ्गः अजः भवान् उह अंजसा क्रमते विहरति जगत्प्राणगणस्य आत्मने आधाराय ॥ २८ ॥

तस्य भगवतः तत्र तां प्रियतमाम् ॥ २९ ॥

अकूपाराय कूर्माय सर्वैः सम्पूर्णाः सत्त्वगुणाः नियम्यभूतः विश्वपालनादिहेतुविशेषणमितरव्याघर्षकं यस्य तस्मै वर्ष्मणो वर्ष्मण्यसे कालानघच्छिन्नाय अवस्थानाय आधाराय ॥ ३० ॥

स्पर्शादिशोपनिवृत्तिपूर्वकभजननिष्ठामिच्छये विश्वरूपेण भगवन्तव्ययति । यद्बुभि रूपरभिदेवार्दिभि रूपितं निरूपितम् अर्थस्वरूपमर्थः हृद्यमानः पृथिव्यादिपदार्थः स्वरूपं मूर्त्तिर्यस्य तत्र निजमायया प्रकृत्या स्वशक्त्या भर्षितं स्थापितम् एतद्विश्वम यस्य रूपं शरीर यस्य च यथाबहुपल्लवभावात्संख्यावान्तरायधगगना नास्ति तस्मै व्यपदिश्यते इदमित्येव वगर्षते इति व्यपदेशः हृद्यपदार्थः स एव रूपं यस्य तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

अत एव जगद्युजाति तथाशैलमस्मिन्मुद्रणीपप्रहर्षामिधेयस्त्वमेवैकः सर्वस्य त्वदात्मकत्वात् सर्वनामा सर्वरूपः "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतेः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका

भगवान् सव इन्द्रियों के नियन्ता सत्त्व गुणा प्रधान सूत्रात्मा मन बल इन्द्रिय बल देहबल के हेतु महामत्स्य आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २५ ॥

आप वही ईश्वर हो जिनने ब्राह्मणादि नामों के कर्मांसि इस जगत्को वश कर रक्ता है जैसे कि मनुष्य लकड़ी को पुतला को वशमें रखे आपको सकल लोकपाल नहीं बल्कि हैं तीर्था आप वेद के बड़े शब्द को करते हुये विचरते हैं ॥ २६ ॥

जिन आप को छोड़कर मत्सर के ज्वर से युक्त सव लोकपाल एक एक या मिलकर द्विपद चतुष्पद सपे स्थावर रूप इहां जो यह जगत् दीक्षता है तिसके रक्षाकरने में समर्थ नहीं होसके ॥ २७ ॥

जो आप प्रलयकाल के लहरों वाले बड़े समुद्र में सव औपधियों की आधाररूप इस पृथिवी को लेकर बड़े धरा में मरे को मायमें लेकर विचरने थे तिन जगत्प्राणरूप आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २८ ॥

हिरण्यमय वर्ण में भी कूर्ममूर्ति को धारण करके भगवान् निवास करने हैं उन की उम्र अति प्रिय मूर्ति को उहांके वर्ष-पुरुषों के सहित अयंमापिनृगणों का पनि स्तुति करना है इस मंत्र को जपना है ॥ २९ ॥

कूर्म रूप सवप्राणियों में विशिष्ट प्रत्यक्षस्थान में अलक्षित अतिश्रेष्ठ सवगत सव के आधाररूप भगवान् आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३० ॥

यस्मिन्नसङ्ख्येयविशेषनामरूपाकृतौ कविभिः कल्पितेयम् ॥

सङ्ख्या यया तत्त्वदृशापनीयते तस्मै नमः साङ्ख्यनिदर्शनार्थं त इति ॥ ३३ ॥

उत्तरेषु च कुरुषु भगवान् यज्ञपुरुषः कृतवराहरूप आस्ते तं तु देवी हैपा भूः सह कुरुभिरस्खलित-
भक्तियोगेनोपधावति इमां च परमामुपनिषदमावर्तयति ॥ ३४ ॥

ओं नमो भगवते मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय यज्ञकृतवे महाध्वरावयवाय पहापुरुषाय नमः कर्मशुक्लाय
त्रियुगाय नमस्ते ॥ ३५ ॥

यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुष्विव जातवेदसम् ॥

मथन्ति मथ्ना मनसा दिदृक्षवो गूढं क्रियार्थैर्नम ईरितात्मने ॥ ३६ ॥

भाषाटीका ।

जित आप का रूप यह जगत् अपनी माया से युक्त है यथार्थ रूप है नानाप्रकार का है यथार्थ विदित न होने से जिसकी संख्या नहीं हो सकती है ऐसे निर्देश के योग्यरहित रूपवाल आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३३ ॥

[जरायुज] मनुष्यादि (खेदज) खटमल आदि [अगडज] पक्षि आदि [उड्डित] इच्छादि [स्थावर] पर्वतादि (जङ्गम) गड आदि देवता ऋषि पितर भूत इन्द्रिय समूह स्वर्ग भाकाश पृथिवी पर्वत नदी समुद्र ह्यप ग्रह तारा नक्षत्र इन नामों के प्रधान वाच्य अर्थ आपही हैं और सब आपक शरीर होने से गीष्ण वाच्य है इसीप्रकार तत्त्व ममि के अर्थ में भी ईश्वर जीव का अमर्द शरीर शरीरि भाव से यथार्थही है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

सप्रपञ्चतामनूय तन्निरामेन प्रणामानि । यस्मिन्निति । असं-
ख्येया अनन्ता विशेषा येषां तानि नामानि रूपाण्यकृतयश्च
यस्य तादृशे यस्मिन्स्वयि कविभिः कपिलादिभिरियं चतुर्वि-
ंशत्यादि संख्या कल्पिता सती यया तत्त्वदृशा येन तत्त्वज्ञाने-
नापनीयमे तस्मै ते साङ्ख्यसिद्धान्तरूपाय नमः परमार्थज्ञान-
रूपायेति वा ॥ ३३ ॥

एया भूरुपधावति हेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

मन्त्रैस्वच्येन लिङ्ग्यत इति तथा तस्मै । यज्ञा अयुपाः कवतः
सयुपास्तद्रूपाय अत एव महान्तोऽध्वरा भगवत्भूता यस्य ।
कर्मणा गुह्याय गुह्याय यज्ञानुष्ठाने । त्रियुगाय कृतयुगे यज्ञा-
भावात् । यज्ञा । कलियुगे छप्रत्वात् ॥ ३५ ॥

कवयो विद्वान् विपश्चितो निपुणा गुणेषु देहेन्द्रिया-
दिषु मथन्ति विचिन्वन्ति । मथ्ना विधेकसाधनेन मनसा ।
क्रियार्थैः कर्मभिरनुपलक्ष्य गूढमप्रकाशमानं दिदृक्षुः । एवं
मथने ईरितः प्रकटित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमनन्तविविधविचित्रविभूतिमस्वमुक्तम् । ननु सङ्ख्या न
यस्यास्तीत्यानन्त्यमुक्तं तदयुक्तं पृथिव्यादितत्त्वानां चतुर्विंशत्यादि-
सङ्ख्यावच्छिन्नत्वात् न आह । यस्मिन्निति । असङ्ख्येयान्यनन्तत्वा-
त्परिच्छेद्यमशक्यानि विशेषणानि विलक्षणानि देवादिनामानि
रूपाणि चाकृतयश्च यस्य रूपशब्देन पृथिव्यादिद्रव्यं विवक्षितं
तस्मिन्नातगतसङ्ख्यानमाकृतिशब्देन तत्राचक्षरादौ नामशब्देन
विवक्षितः असङ्ख्येया विशेषा येषामिति पूर्वत्र बहुव्रीहिः उक्तानि
नामानि रूपाण्यकृतयश्च यस्येति वा एतादृशे प्रकृतिपुरुष-
कालशरीरकेऽसङ्ख्येयैर्भये त्वयि इयं चतुर्विंशतिः पञ्चविंश-
तिरित्यादिरूपा सङ्ख्या कविभिः कपिलादिभिः पृथिव्यादित्-
त्त्वयाथाऽभ्यविद्धिः कल्पिता मन्दबुद्धीनां सुखप्रदङ्गाय सङ्कल्प्य
संगृह्य प्रदर्शिता वस्तुतः पृथिव्यादीनामचेतनतत्त्वज्ञानमन्ता-
द्यान्तरभेदानां च चेतनानां च परमात्मनश्चानन्त्यादसङ्ख्ये-
यत्वमेवेति भावः । एवं कल्पिता सङ्ख्या यया तत्त्वदृशा यद्धि-
पयया तास्त्रिकबुद्धानन्तवैभवनव्याथास्यबुद्धानपनीयते अपनुद्यते
ऽसङ्ख्यावर्थावभूतत्वात्संख्येयनिदर्शनाय संख्या बुद्धिव्यवसा-
यात्मिका प्रकृतिपुरुषेश्वरथाथास्यनिपया भैव साङ्ख्येयं नितरं
हृदयतेऽनेनेति निदर्शनं यस्य साङ्ख्यज्ञानगम्यायेत्यर्थः । ननु
भगवद्विभूतिभूतस्य जगत आनन्त्ये कथं भगवत्स्वरूपस्यानन्त्यं
प्रकृतिपुरुषादिनिरूप्यं हि तस्यानन्त्यं प्रकृतिपुरुषपरन्वमेव
न घटते नान्यथा अत्रोच्यते देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्यरूपं
हि तावदानन्त्यं तदेव त्रिविधमानन्त्यं परमात्मनि सुस्थम् इवमत्रा-
स्यथ नास्तीदमिदानीमास्ति कल्पान्तरे नास्ति इति देशकाल-
परिच्छेदयोर्भावादिदमिदं न भवतीति वस्तुपरिच्छेदस्यापि सर्व-
वस्तुसामानाधिकरण्याभावरूपस्याभावाद्दृष्ट्याः सर्वोत्तमकत्वेन
सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यावपदेशविपत्त्वात् जीवानां तद्युगपरि-
माणाविपश्येऽपि तेषामानस्याद्धर्मभूतज्ञानस्य संसारदशार्था
कर्मसङ्क्रान्त्येऽपि वस्तुतस्तद्भावात्सुक्तिदशार्थाव सचानन्त्यात्
कल्पान्तरं "इयानन्त्या देवा इत्यन्तोऽन्तर्गतान्त्यं जीवधार-
कतया "अनेन जीवितान्तरात्प्राग्वदथ" इति श्रेयशाद्धीस्वरूपस्य
नित्यत्वाच्च तेषामपमानन्त्यं देशतः काजन्ध्यास्येव अचेतनस्यापि
कारणावस्थायां निरतिशयसूक्ष्मदशापन्नत्वेऽपि कार्यावस्थायामा-
नन्त्यमस्त्वैव तर्हि प्रकृतिपुरुषापेक्षया परमात्मन आनन्त्ये को

श्रीमद्गीतरावधायकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विशेष इति चेद्विद्यास्तु विशेषः, यस्कार्यावस्थायां कारणावस्थायाञ्च स्वरूपेण गुणैश्चानन्वयमिनरपोस्तु देवातः कालतश्च धर्मकृतं कालकृतं मुक्तावस्थाकार्यावस्थयोरिति । ननु ब्रह्मणा स्वरूपस्य सर्वात्मकत्वेन सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यात्मकवस्त्वपरिच्छेदसत्त्वेऽपि कथं तद्गुणानां वस्त्वपरिच्छेद इति चेद्वेदं तर्हि वस्त्वपरिच्छेदः यद्गुणैर्निकर्षः तद्यथा दशावर्गस्वर्गापेक्षया नववर्गस्वर्गाभ्यं परिवर्तनो-
ज्ज्वलत्त्वगुरुत्वादिभिर्गुणैर्निकर्षस्तदपेक्षया च कालधौतस्यैवं गुणैर्निकर्षाभावो वस्तुपरिच्छेदो बाध्यः ॥ ३३ ॥

अथोत्तरेषु कुरुषूपाभ्यादिकमाह । उत्तरेऽप्येव । कृतं धृतं वराहरूपं येन तादृशोऽभगवान् पागङ्गयपूर्णाः यज्ञपुरुषः यज्ञशरीरकः तद्वाराध्यस्तत्फलद्व्यास्ते ते तु वराहरूपं भगवन्तमेव भूदेवीं कुरुमिः कुरुवर्षस्यैः पुरुषैः महास्खलितभक्तियोगना-
विच्छिन्नभक्तियोगनोपधावत्यनुवक्तं भक्तियोगनाराधयतीत्यर्थः इमां वक्ष्यमाणां परमां श्रेष्ठामुपनिषद्माधतंयति जपति ॥ ३४ ॥

ॐ भगवच्छब्दायां पूर्ववत् मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय मन्त्रप्रतिपाद्यं वस्तु तदेव लिङ्गं शरीरं यस्य । यद्वा । मन्त्रतत्त्वस्य स्वरूपस्य लिङ्गं ज्ञापको यस्य मन्त्रतत्त्वं मन्त्रतत्त्वप्रतिपादितं लिङ्गं शरीरं ज्ञापकं वा यस्येति वा । यद्वा । मन्त्रगतानि तत्त्वानि इन्द्राद्यर्थस्वरूपाणि तानि लिङ्गानि शरीराणि यस्य तस्मै यज्ञकतव असोमकाः यागाः यज्ञाः सप्तोमाः

कतवः तदुभयाय तदन्नरामन्वत्प्रादात्प्राप्तत्वात्तत्फलदत्त्वाच्च तत्प्रादा-
न्त्यं विवक्षितं महान्तोऽध्वरा अथयवभृता यस्य । यद्वाध्वरस्यावयवाः स्रुक्खवेदादयः महान्तः अध्वरा अनयवाः स्रुगादयो यस्य स्रुगादि-
रूपेणा यष्टुभिरनुसन्धेया यस्य तस्मै इत्यर्थः तथा चोक्तं तृतीयं 'स्रुक-
तुण्ड आसीन्स्रुव इति नामयोरिदोदरं चमसाः कर्णोरन्ध्रं' इत्यादिना महापुरुषाय 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्गो तमसः परस्तात्' इति पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यजगत्कारणत्वाद्यन्तकलयाममहागुणाविशा-
द्याय पुरुषाय सर्वांस्तरात्मने कर्मशुक्राय कर्मणा शुक्राय विशुद्धाय विशुद्धकर्मणो संसृतिप्रतिभटकर्मणा इति यावज्ज तु कर्मरहिता-
येत्यर्थः 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस' इति देवमनुष्यादि-
स्मृतातीपविजातीयाबन्धकसर्वकर्माभयव्यभवथात् 'निरिक्रियं निष्क-
लम्' इत्यनेन बन्धककर्मानाश्रयत्वमुच्यते त्रियुगाय कर्मशुक्लायापि त्रियुगाय षाड्गयपूर्णाया श्रीणि युगानि ज्ञानशक्त्वादीनि यस्य तस्मै यद्यपि भगवन् इत्यनेनापि षाड्गयपूर्णांशोका कर्मशुक्रा-
येत्यनेन क्रियाभयव्यकथनप्रयुक्तं जीवस्यैवाज्ञानादिकं वारयितुं त्रियुगायैत्युक्तमन्तां न पौनरुक्त्यमरुगाय अरुणावर्णां श्वेतवराह-
रूपत्वेऽपि चक्षुषोररुणावर्णात्वात्तदभिप्रायेणाख्यायैत्युक्तं भवतीति मन्त्रार्थां ज्ञेयः ॥ ३५ ॥

सर्वांस्तरात्मत्वमुभयप्राप्त्यादिकमनुसन्धेयानां नमस्करोति । यस्येति । कथयः प्रकृतिपुरुषेश्वरयायात्स्यविदः यस्य विपश्चिनःसंध-
स्य तव विविधं पदार्थाच्छिपश्चित् पृषोदरादित्वात् पश्यच्छब्दस्य स्थाने पकारादेशः 'सोऽइतुने सर्वांस् कामान् मह ब्रह्मणा विपश्चिता-
इति विपश्चिच्छब्दो ब्रह्मणि प्रयुक्तः स्वरूपम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, इति ब्रह्मण्यवहितं गुणेषु गुणपरिणामरूपेषु देवादिशरीरेन्द्रियसं-
श्लेषु भूतेषु क्रियाधैर्गूढं क्रियाधैः कर्मफलैर्गूढं निरोहितं जीवसं-
न्धिक्रियाफलैस्तेषां गूढम् 'तं दुर्दृशं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गूढरंष्टं पुराणम्,, इति जीवानां कर्मभिः परमात्मस्वरूपस्य तिरो-

हितत्वप्रवृत्त्यात् दिदृक्षुषो ब्रह्म साक्षात्कर्तुमिच्छुवः दारुणु जात-
वेदसमिव मथना विवेकसाधनेन मनसा मथन्ति विविधतं पञ्चविंशतितत्त्वेभ्यः पृथक्कृत्य पश्यन्तीत्यर्थः दारुणिव्य जातवेद-
समित्यनेन दृष्टान्तेन सर्वांस्तरात्मत्वमुक्तं दिदृक्षुषः कथय इत्यने-
नोपास्यत्वमुक्तमीक्षितान्मने कर्त्तार क्तः ईश्वराय परमात्मने ममः ईरितात्मन इति पाठे ईरिताः प्रेरिताः नियामता आत्मानो जीवा यस्य तस्मै इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदप्रभाषली ।

असङ्गश्रेया निशेपाः व्यावर्तकधर्मा असङ्गश्रेयानि नामानि नारायणादीनि शुक्रादीनि रूपाणि यस्याः सा तथा तादृशी आकृतिविग्रहा यस्य स तथा तस्मिन्नवमिन्धे यस्मिन् त्वयि दशावतारा इत्यादिकेयं सङ्ख्या कार्वाभिः कल्पिता जर्गास्थिति-
लक्षणास्तथायति शेषः नेयं सङ्ख्या तात्त्विकीत्याह । यथेति । यथा दशावतारा इत्यादिकया सङ्ख्याया भवांस्त्वदृशा वस्तु याथावदे पश्यता जानावकवचनं विनीयते विशेषेण नीयते शिष्य-
प्रशिक्ष्याद्विपूषद्विषय प्रथयते इति अनेन यथाह कथयन्तः कथयो न भवान् किन्तु अपरोक्षं पश्यन्त इत्युक्तं मखेदे वृत्तिज्ञानं सङ्ख्याप्रणयनस्य विशेषग्रहणस्य व्यर्थत्वापातात्तः स्वरूपज्ञानं भवाङ्गीकर्तव्यम् आचार्यैरप्येतदभिप्रायेणोक्तं तज्ज्ञानं तद्रूपमेव हीति जीवस्य तिरोहितं स्वरूपज्ञानं च श्रीनारायण-
प्रसादनाधिभेषतोत्याभिप्रायेण तं श्रीहृदि विदितमिति । साङ्ख्यनि-
दर्शनाय साङ्ख्यं यथाश्रानं स्वरूपविषयं निदर्शयति सप्रण ज्ञापयति प्रदीपप्रार्हाहवत् इति साङ्ख्यनिदर्शनः तस्मै

वलमानन्द भोजश्च महाज्ञानमनाकुलम् ।

स्वरूपागमेव जीवस्य व्यज्यन्तं परमाद्भिभोः ।

इति वचनात् स्वरूपज्ञानमस्तीत्यत्र किं निदर्शानमित्यतो वा तस्य-
लमाह । साङ्ख्यनि । हरेर्ज्ञानं यथा तद्रूपमेवं जीवज्ञानमित्यर्थः 'सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः इदं च भगवत्प्रादाभिप्रेतमिति ज्ञायते तज्ज्ञानं तद्रूपमेव हीति अनेन यथा ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मस्वरूपं तथा जीवज्ञानं जीवस्वरूपमेव तत्र ब्रह्मज्ञानं नित्यं प्रकाशितं जीव-
ज्ञानं स्वरूपेण तिरोहितं श्रीहृदिप्रसादेन प्रकाशितं भवतीति विशेषं दिशवेदनं प्रथयति ॥ ३३ ॥

उपनिषदं पदकर्णागोचरं मन्त्रम् ॥ ३४ ॥

मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय मन्त्रतत्त्वमूर्तये मन्त्रार्थोपापनाय च यज्ञकतवे यज्ञसङ्कल्पविषयाय कर्मणा क्रियाया पञ्चकपलक्षणाया शुक्राय शुक्राय त्रिषु युगेषु अवतारो यस्यार्था त्रियुगस्तस्मै ॥ ३५ ॥

वनगोचरस्य वराहस्य मन्त्रतत्त्वलिङ्गादिकं कथमुपपश्यत इत्यादिषु प्रेक्षावद्भिर्मूर्त्यरूपेण पुरुषोत्तमत्वात्पञ्चमाक्षर-
वतारत्वेनोपपद्यत इत्याह । यस्येति । काव्यकर्तृत्वेन कथय इति ननु वेदान्तवेद्यवस्तुत्वेनैत्यस्यथा प्रतीतिनिरासाय विपश्चिन इति गुणेषु सत्त्वाविकार्येषु शरीरेन्द्रियादिषु नियामकत्वेन सञ्चितं यस्य तत्र स्वरूपं विपश्चितः कथयो मनसा मथना योनियु काष्ठेषु जातवेदसमिभिव मथन्ति आग्नेदयानि विश्वार्थे जानन्तीत्यन्वयः शरीरादीं सञ्चितनश्वेत्कृतां न प्रकाशन इति तत्राह । गूढमिति । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः विद्ं उवाचि-

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदं यद्वाहितं यत्, इत्यादिभूतिः क्रियाधैर्यविविधैरिन्द्राग्ण्यादिनाम-
भिरीरितात्मने प्रतिपादितस्वरूपाय ॥ ३६

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यस्मिन्निति । इयं संज्ञया जरायुजादिरूपा कल्पिता । प्रथ-
मोपासनार्थं त्वद्रूपत्वेनारोप्येवोपदिष्टा । यथापनीयने तस्मै तदेक-
गम्यायेत्यर्थः । साङ्ख्यानां साङ्ख्याविदां तेषां निदर्शनाय सिद्धान्त-
रूपाय ॥ ३३-३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च । विश्वस्यास्य तत्त्वत्वाज्ज्ञानमिरनुपादेयत्वमाह । यस्मि-
न्निति । मसङ्ख्येया अनन्ता विशेषा येषां तानिनामानिरूपाय्याकृत-
तयश्च यस्य तत्र इयमुक्तलक्षणा जरायुजादिरूपा सङ्ख्या कल्पिता
सती यथा न तत्त्वदशा येन तत्त्वज्ञानेनापनीयते तस्मै ते साङ्खा-
निदर्शनाय ज्ञानस्वरूपाय नमः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

मन्त्रैरेव तत्त्वं लिङ्ग्यते ज्ञायते यस्तस्मै । यद्वा अयूपाः कतवः
सगूपास्तद्रूपाय महान्तोऽध्वरा अवयवभूताः यस्य । कर्मभिः
स्त्रीयचरित्रैः सह शुक्लाय शुद्धसर्वस्वरूपाय । त्रियुगाय सत्या-
दियुगत्रय एव प्राकृत्यात् क्लीं कृत्यात् । यद्वा । श्रीणि युगानि
युगलानि यस्य तस्मै । षडैश्वर्यायेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कवयो विद्वांसः विपश्चितः भक्तिचतुराः यस्य गुणेषु शब्द-
रूपादिषु कृष्णारामेति नीलोत्पलदूर्वात्तद्व्यामेत्यादिषु मनसा
मथना मथनसाधनेन यस्य स्वरूपं दिदृक्षुवो मथन्ति दाहृष्विष
ज्ञातधेदसमिति यथा मथनेनैव जानधेदा वृद्धिः प्रत्यक्षीभवति
तथैवात्र यस्य नामरूपादिषु पुनः पुनर्मनोनिधानभेष मथनं तेनैव
यत्स्वरूपं प्रत्यक्षीकुर्वन्तीत्यर्थः । कीदृशं क्रियार्थः कर्मभिस्तत्-
फलक्षेत्रं गूढं भक्त्यैव नैकर्म्ये सत्येव त्रुष्टं शक्यमित्यर्थः । एवमेव
इरितः कथितः आत्मा स्वभावां यस्य यत्नो वा यत्र तस्मै । यद्वा
गुणेषु भोत्रवागादीन्निशेषु यस्य स्वरूपं स्वरूपभूतं नामगुण-
वीक्षादिभूयमाणाकीर्त्तमानादि मनसा मथना मथन्ति मनः-
सहितभय्याकीर्त्तनादिदृष्टाश्यासेनैव यं प्रत्यक्षीकुर्वन्तीत्यर्थः ।
अन्यत् समानम् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु नानापदानामेकत्वं कथं घटेनेत्यत्र कार्यदृष्ट्या नानात्वं
कारणमात्रदृष्ट्यैकत्वं च सुघटमेवेति "उभयत्रयपदेशात्त्वहिकुण्डलव-
त्" इति श्यायेन जगद्गुणयोः स्वाभाविकभेदाभेदसम्बन्धमाह । यस्मि-
न्निति । यस्मिन् कविभिः क्वाप्तदर्शिभिर्वेदैः यथा तत्त्वदशा सर्वात्म-
भूतब्रह्माविषयिण्या दृष्ट्या इयं नाना संख्या अपनीयने "सर्वेषु सौम्ये-
दमप्र आसीदिकेमेवाहितार्थं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन" इत्येवमपसार्थने
तथैव तत्त्वदशा "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्येवं कल्पिता
तस्मै अत एवासंख्येया विशेषाः येषां तानि नामानि रूपाणि आकृत-

यश्च यस्य तथाभूताय सांख्यनिदर्शनाय ज्ञात्वं सम्यक् कथायने प्रक-
थयते ब्रह्म अनयेति संख्या उपनिषत् तथावधारणार्थं सांख्यं तथा-
भूतं निदर्शनं ज्ञानं यस्य तथाभूताय ते तुभ्यं नमः इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥
एषा भूर्भुवधिष्ठात्री देवता ॥ ३४ ॥

मन्त्रा एव तत्त्वलिङ्गानि स्वरूपज्ञापका यस्य तस्मै यद्वा
अयूपाः कतवः सयूपाः तद्रूपाय महान्तो महाध्वराः अथवा यस्य
तस्मै कर्मण्या भुवः उद्धरणो शुक्लाय प्रकाशमानाय त्रियुगाय
श्रीणि युगानि ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वैश्विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ।

इतिस्मृतिप्रोक्तानि यस्मादुपासकानां स तथा यदुपासनया जीवो-
प्युक्त्याङ्गययोगाङ्गवान् भवति तस्मै इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्व "सोऽश्नुने सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा
विपश्चिता" इति श्रुतिप्रसिद्धस्य ते स्वरूपं क्रियाधैर्यगूढं जीवस्य
स्वरूपकर्मफलैः सङ्कुचितज्ञानस्य दृष्टप्रकाशमानं गुणेषु स्वकार्य-
भूतचतुर्विंशतिप्राकृततत्त्वसहितेषु जीवसहितेषु चाष्टाविंशति-
पदायेषु वक्ष्यमाणेषु एकोनविंशं मथन्ति विविश्वस्मिन् दाहृषु
जातयेदसमप्रिमिथ मथना विवेकसाधनेन मनसा इत्यं कृते
यने इरितः प्रकटितः आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै
नमः ॥ ३६ ॥

भाषाटीका ।

जिन आप के अर्थस्य नामरूप आकृति हैं तिन आप के
कवियों की वर्णन करी जो चतुर्विंशति तत्त्व की संख्या जिस
तत्त्वदृष्टि के होने से दूर हो जाती है तिन सांख्य प्रतिपादित आप
के अर्थ नमस्कार है ॥ ३३ ॥

उत्तर कुरु वर्ष में वराह रूपवाले भगवान् यह पुरुष हैं उन
को यह भूमी देशी अक्षयभक्ति योग से आराधन करती है एत
उपनिषद् मन्त्र का आवर्तन करती है ॥ ३४ ॥

मन्त्रों से तत्त्वों से जानने योग्य यद्गुरुप क्रतुरूप महा अध्वर
अवयव वाले महापुरुष कर्मों के शुद्ध फलरूप वैश्वर्यादि छे गुणों
वाले भगवन् आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३५ ॥

कवि विद्वान् आपके जानने की इच्छाकरनेवाले पुरुष कर्म-
फलों से गुणों में गुप्त जिन आपके स्वरूप के साधन भूत निर्मल
मनसे निश्चित करते हैं जैसे विवेकी पुरुष काष्ठमें से मथनसे
अग्नि पैदा करते हैं इस प्रकार जिनका आत्मा प्रगट है उन आपके
अर्थ नमस्कार है ॥ ३६ ॥

द्रव्यक्रियहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने ॥

अन्वीक्ष्यान्नातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतये नमो नमः ॥ ३७ ॥

करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितमीक्षितुर्गुणैः ॥

माया यथाऽयो भ्रमते तदाश्रयं प्राव्याो नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणो ॥ ३८ ॥

प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृषे यो मां रसाया जगदादिसूकरः ॥

कृत्वाभ्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रणताऽस्मि तं विभुमिति ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां भुवनकोशवर्णनं नाम

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमरस्मात्कृतभाषार्थदीपिका ।

मथनमेव दर्शयन्त्याह । द्रव्येति । द्रव्यं त्रिषयः क्रिया इन्द्रिय-
व्यापारः हेतुर्देवता अयनं देहः इंशः काष्ठः कर्ताहङ्कारः एतैर्माया-
गुणैः कार्यरूपलक्ष्यैर्वस्तुत्वेन निरीक्षितो य आत्मा तस्मै
अन्वीक्ष्या विचारेणाङ्गैर्मनियमादिभिरतिशयात्मा निश्चयवती
बुद्धियेषां तैर्निरस्ता मायानिमित्ता आकृतिर्धर्मास्तस्मै ॥ ३७ ॥

तदेवं निर्गुणरूपेण तस्या परमेश्वररूपेण प्रणमति । करो-
तीति । यस्यैक्षितुर्जीवार्थमीप्सितम् । अस्यन्तानिच्छायाभीक्ष्णयो-
गात्साक्षार्थं तु नेप्सितम् । विश्वस्थित्यादिस्त्रगुणैर्माया करोति तस्या
जैह्वेऽपीश्वरसन्निधानात्प्रवृत्तिं दृष्टान्तेनाह । यथायो खोहं प्राव्याो-
ऽयस्कान्ताक्षमिच्छामिति तदाश्रयं तर्दमिमुखं सत् गुणानां
कर्मणां जीवोदृष्टानां च साक्षिणो तस्मै ते नमः ॥ ३८ ॥

अवतारचरितमाह । प्रमथ्येति । यो जगतामादिः कारणाभूतः
सूकरो मां पृथ्वीमभ्रदंष्ट्रे दंष्ट्रां कृत्वा रसान्नादादरभ्योदन्वतः प्रज-
यांशोवादिभो गज इव निरगात् ततश्च प्रतिगजतुल्यं दैत्यं प्रमथ्य
क्रीडन् स्थितस्तं विभुं प्रणतास्मीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमरस्मात्कृतभाषार्थदीपिकायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतखण्डशुद्धिः ।

गुणशब्दोपलक्षितविद्विद्धारमकजगदन्तरात्मत्वेन तद्वै-
श्वर्यमुक्तं तदेव विशदयन्मस्करोति । द्रव्येति । अङ्गैर्यभि-
मुक्तीकरणं हे भगवन्नतिशयात्मबुद्धिभिरतिशयितारमपरमात्म-
विषयबुद्धिमद्भिः पुरुषैरन्वीक्ष्या निपुणनिरूपणेन वस्तुनः
परमायतः प्रकृतिपुरुषविद्वज्जगत्त्वेनेति यावत् निरीक्षितः
आत्मा स्वरूपं यस्य निरस्तमायाकृतये निरस्ता मायाकृतिः
प्रकृतिकार्यं यस्मात्तस्मै ते नमो नम इत्यन्वयः कैः सह कुत्र
निरीक्ष्यं तत्राह । द्रव्यं भूतपञ्चकं क्रियाक्रियाहेतुर्वागादिक-
र्मेन्द्रियमयनं ज्ञानेन्द्रियमीयतेऽनेनेति ज्ञानसाधनत्वाच्चभूरादे-
र्बानेन्द्रियस्य एषां समाहारद्रव्यः एतत्सङ्घातरूपे शरीरे

मकर्तृभः सपरिच्छिन्नकैः मायागुणैः सह निरीक्षितात्मने नमः
देहभूतेन्द्रियगुणत्रयजीवात्मनिः सह निरीक्ष्य निरीक्षिताये-
त्यर्थः अनेन पूर्वश्रोत्रैः गुणपदं देवाद्यवस्थाजीवापलक्षणागित्या-
वेदितुम् अथथास्मिन् श्रोत्रे जीवापस्थापककर्तृपदानुष्ठानिः
स्पष्टैश्च एवञ्च गुणपदेन देहमात्रमभिप्रेत्य तेषु जीवतादात्म्येन
मथनन्तीति न भ्रमितव्यम् ॥ ३७ ॥

निरस्तमायाकृतये इत्यनेन मायाकार्यद्वेषप्रतिभट्टयमुक्तं तदुप-
पत्तये मायायाईश्वरवदयतामाह । करोतीति । वा भयाद् यस्य प्रधा-
नस्य गुणैः सत्त्वादिभिः प्रधानाभिप्रायेण यस्यां नपुंसकनिर्देशः
विश्वस्य स्थितिसंयमोदयं स्थितिसंयमोदयं करोति कथं भूतमी-
प्सितं धर्मार्थकाममोक्षार्थं तदुपपत्तये साधनोपयुक्तकरणकालेयरा-
दिप्रदानेन जीवानुग्रहायैवाङ्गसृष्ट्यादेस्तस्याप्सितत्वं जीवार्थ-
त्वेनेप्सितमिति यावत्स्थार्थत्वेनातीप्सितमित्यर्थः तस्मादीप्सितः
सकृत्पुरुषज्ञानचतस्तस्य ततः माया सत्त्वादिगुणात्मिका स्वच्छ-
रीरभूता माया यथा प्राव्याोऽयस्कान्ताक्षश्रयं तर्दमिमुखं सद्दयो
खोहं भ्रमति तथा स्वस्मद्गुणानुगुणकारिणी भ्रमतीति भाषः
यद्वा । ईक्षितुः "तदेतन् बहुभ्यां प्रजापेय" इत्युक्तविधिलक्षणात्ततः तस्य
तत्र माया यस्येति पृष्ठी शरीरशरीरिभाष्यस्यैव स्वच्छरीरभूता
माया । यद्वा । तार्थान्धं पृष्ठी दृष्टान्तस्य सामर्थ्यात्स्वर्धना माया
त्वदाहितशक्तिर्द्विष्यस्य सृष्ट्यादि करोति इत्यर्थः स्वतोऽशक्ता या
कथमनुपदेशमात्रेण शक्तिमती स्यात्तत्राह "यथायो भ्रमते तदा-
श्रयं प्राव्या" इति विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वस्य परमात्मधर्मत्वेन माया
करोतीत्युक्तमिति तदुच्यते भगवदयतारूपपाणां प्रह्लादीनां सृष्ट्या-
दिकर्तृत्वस्य रजसादिमायागुणाप्रसूयप्रयुक्तत्वात्माया विश्वसृ-
ष्ट्यादिकं करोतीत्युक्तमिति नेप्सितमित्यनेन विश्वस्थित्यादिकं न
भगवतो भोगार्थमित्युक्तम् ईप्सितमित्यनेन जीवानुग्रहायै लीलायै
चेति सूचितम् । ननु विश्वस्थित्यादिकं न जीवानुग्रहायै किन्तु
गर्भजन्मजरामरण्यादिदुःखहेतुत्वेन जीवानुग्रहायैभयं ग्लान
किञ्चाहितकरणादिताकरणादिप्रयुक्तधैर्यनेर्गुणं कं भगवतः
प्रसज्येन तत्राह । नमस्ते गुणकर्मसाक्षिण इति गुणानां माया-
गुणानां सत्त्वादीनां कर्मणां पुण्यपापकपाणां चादृष्टानां साक्षिणो
साक्षाद्भूते नमः जीवगुणकर्मनुसारित्यात्प्रादित्यकरणादेन धैर-

श्रीमद्भिराराधवाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनेनैवैवमप्यप्रसक्तिरिति भावः तथा च सूत्रम् "वैषम्येनेष्टुयये न सांप्लवात् । न कर्माधिभागादिति चेन्नानादिन्वाहुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" इति अर्थे भावः भगवान् जगदादौ स्वस्मिन्पुपसंहृत-चिदचित्तव्यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः परमकारुणिकोऽवामसमस्त-कामः स्वस्मिन् प्रलीनमस्तकत्वं चेतनवर्गमालोक्य सर्वेषां सामान्येन धर्मादिपुरुषार्थसाधनतद्वाराधनोपयुक्तकरणाकलेवराणि प्रदायाराधनप्रकाराद्येनाधि वेदाख्यं शास्त्रं च प्रददयं स्वयं जग-न्मृष्टार्थाद्विज्ञेन आस्ते ततस्ते जीवाः करणाकलेवराणि परि-गृह्य प्राचीनकर्मवासनानुसारं साधवसाधुकर्माणि कुर्वन्तः स्वस्वकर्मानुसारं ईश्वरादिष्ट फलं भुञ्जते इति नेश्वरस्य वैष-म्यादिप्रसक्तिरिति ॥ ३८ ॥

प्रकृतावतारचरित्रं वदन्ती नमस्करोति । प्रमथ्यति । यो जग-तामादिः कारणभूतः सूकरः मां पृथ्वीं देष्टुं कृत्वा निधाय रमातवादारभ्य उदन्वतः प्रलयार्गवादिभो गज इव निरगा-नतश्च प्रतिधारणं प्रतिगजतुल्यं दैत्यं द्विरगयाच्चं प्रमथ्य इत्या-क्रीडन् स्थितः ते विभुं प्रयातास्मि ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्भिराराधवाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्भिराराधवाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।

शरीरादिगुणेश्वरसद्भावं ब्रह्मादिप्रत्यक्षं च प्रमाथमित्याह । द्रव्येति । द्रव्यक्रियाहेतुव्यनेशाश्च कर्तारश्चेति तथा ईशशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धते हेतुः कारणमयनमाधारः द्रव्यादीनामीशोः शङ्करगडब्रह्मवायुमिजगतकर्मभूतैर्मायागुणैर्हरीच्छानुसारिभिर्यन्तु यथा तथा निरीक्षितात्मनं साक्षात्कृतस्वरूपाय स्वप्नमादयला-न्वत्साक्षात्कारे बुद्धिपाटवं चैवामस्तीत्याह । तत्रेति । तत्र तत्र स्वरूपे यथा शक्त्याल्लक्ष्यशोपदर्शनपटुतरबुद्धिभिः यदुच्यते ब्रह्मविवर्तनादिभिर्मायारूपमेव गृह्यते न तात्त्विकमिति तत्राह । निर-स्तंति । शङ्करादीनां द्रव्यादीशत्वम्

द्रव्येशः शङ्करः प्रोक्तः क्रियेशो गण्डः स्मृतः ।

कारणेशस्तथा ब्रह्मा वायुराधारवान् स्मृतः ।

इति वाक्यमिदं येषां वस्तुनिरीक्षणं शक्यत । तथेति । एव-न्वाध्दनाभ्येषामेतादृशशक्तिं निवारयति ॥ ३७ ॥

ब्रह्मादीनामपि स्वस्फटाक्षेपमन्तरेण त्वज्ज्ञानादौ पाटवं नास्ति अतो निर्मातृत्वं च मुख्यं तत्रैवेत्यभिप्रेत्याह । करोतीति यो विश्वस्य स्थित्यादिकं करोति ब्रह्मादयश्च यस्य तन्निमित्ततमीक्षितुं नेशते सन्नादिगुणैर्माहिहत्वादिनि शेषः ब्रह्मादीनामपि तदी-प्सितज्ञानशक्त्याभावेऽपि लक्ष्याः स्यान्त तदनुवर्तमानत्वादित्या-शङ्क्याह । मायेति । यदाभया यस्त्वमाभयो यस्याः सा तथा माया लक्ष्मीर्भ्रमति अतन्तत्वात्स्वरूपं न परिच्छिन्नं च अनुवृत्तिरपि न स्वाधीना किन्तु हर्षधनित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । अयस्कान्त-रगसन्निधानाद्यथाऽथो भ्रमते चेष्टते तथेयमपि त्वत्सन्निधाना-स्यामनुवर्तते इत्यर्थः त्वत्सन्निधानाभावे जडप्रायेति द्योतनाया-योनिर्दर्शनामिति भावः अनेन त्वत्सन्निहितलक्ष्मीसन्निधानः ज-डप्रकृतकार्येषु प्रवर्तते तत्रेदं निर्दर्शनामिति चोक्तं भवति तथाच योजना यस्य तवाश्रया माया जडप्रकृतिर्भ्रमतीति अयस्कान्त-

स्याप्येकत्वशक्तिरीश्वरनियतेति ज्ञापनाय यदाभ्येति अत एव प्राच्य इति अयस्कान्ते सन्निधाय द्रव्यान्तरचेष्टाशक्तिप्रदत्वात् । द्रव्यैरवाहा तच्छब्दवाच्याय एतद्वैष सूचितं गुणकर्मोति । चेत-नाचेतनाभयगुणकर्मयोः साक्षिणो कर्तृत्वेनेति शेषः ॥ ३८ ॥

प्रतिधारणं प्रतिगजत्वानीयं निरस्तनिवारणं वा अप्रदष्टै-वंष्टुं जगदादिः श्रीनारायण एव सूकरः जगदादिभ्यां सूक-रश्च सुष्टु करातीति सूकर एव सूकरः शुमित्यनुकारं शब्दं कर्मातीति सूकरो वराहः "वर्षा शसाधिति प्राच्या" इति सूत्रात् शसयोरभेदः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्भिराराधवाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्भिराराधवाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।

द्रव्यादिभिर्मायागुणैरुपलक्षितं यद्वस्तु शुद्धजीवतत्त्वं तत्रापि निरीक्षितं य आत्मा परमात्मा तत्स्वरूपाय । अन्वीक्षादिभिर्नि-रस्ता प्रत्याख्याता माया यतस्तथाभूताकृतियस्य तस्मै ॥ ३७ ॥

ततस्थापनाय वशीभूतमायां स्वरूपशक्तिं योजयति । करो-तीति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्भिराराधवाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्भिराराधवाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।

एवं स्थलसूक्ष्ममायिकदेहद्रव्यसद्भावे एव मन्थनं सम्भवेत् मन्थ-ने च सति तत्स्वरूपं दृश्यं स्यादित्याह । द्रव्ये शब्दादिक्रिया इन्द्रिय-व्यापारः हेतुर्देवता अयनं देहः ईशः कालः कर्ता अहङ्कारः । एते-र्मायागुणैः श्रवणकर्तृपरिचरणादिभिर्भेजेनसाधकैरन्वीक्ष्या मनः कृतेनः पुनः पुनः परामर्शनं च ब्रह्मानां अवगच्छन्तानादीनामति-शये आत्मा यतो बुद्धिश्च येषां तेषंस्तुत्वेन निरीक्षित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै । तच्च ते स्वरूपं चिन्मयमेवेत्याह । निरस्ता माया यत्र तथाभूता आकृतिराकारो यस्य तस्मै । श्रेयस्य निरस्ता माया भक्त्याप्याकृतियेतस्मै ॥ ३७ ॥

ननु मत्कार्यत्वाद्धिदापि जगन्ममैवाकारं मृद्यटादिवत्तत्र जगदिदं न वस्तुनस्वत्कार्यं किन्तु मायाकार्यमित्याह । करोतीति । यस्येक्षितुर्जावार्थमाप्सितमत्यन्तानिच्छन्त्यामीक्षणायां गात् स्वार्थं तु नैप्सित विभ्वस्थित्यादिस्त्रगुणैर्मायैव करोति । तस्या जड-त्वेऽपि ईश्वरसन्निधानात् प्रवृत्तिं दृष्टान्तेनाह । यथा लोहं प्राच्योऽय-स्कान्ताद्धेतोर्भ्रमति तदाभयं नदमिमुखं सत् अतो गुणानां कर्मणां जीवादृष्टानाञ्च साक्षिणो तस्मै तृप्तं तमः ॥ ३८ ॥

अवतारचरित्रं भ्रुवती स्वस्मिन् रूपानिशाय द्योतयति । प्रमथ्येति । प्रतिधारणं प्रतियोगारं हस्तिनमिव इभो हस्ती रम्भया रसातलोप-लक्षितान् गन्धोदात् जगदादिर्जगत्कारणभूतः सूकरः । उदन्वतः उदन्वति प्रलयः शेषः ॥ ३९ ॥

इति साराध्दशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १८ ॥

भीमच्छुक्तेषुकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

● पूर्वस्योक्तं विवृणोति । द्रव्येति । अन्वीक्षया विचारेण अज्ञेयम-
नियमादिभिः अतिशयात्मा निश्चयवती बुद्धिर्येषां तैर्हिदक्षुभिः
द्रव्यानिभिः पञ्चविंशतितरैः सह त्रिभिर्मायागुणैश्च सह वस्तुनो
यथात्म्येन निरीक्षितो य आत्मा एकोनत्रिंशः परमात्मा तस्मै
नमो नमः ॥ १८ ॥ द्रव्याणि महाभूतानि पञ्च क्रियाशब्देन कर्म-
न्द्रियाणि पञ्च हेतवः प्रकृतिगह्वरहङ्गाराः पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ
प्रकृतयः अवयवानि ज्ञानावयवानि पञ्च ज्ञानन्द्रियाणि ईशः
इन्द्रियेशः मनः कर्ता जीवः एतैर्मायागुणाः सत्त्वरजस्तमांसि
तैश्च सहित इत्यर्थः कथम्भूताय निरस्ता मायानिमित्ता आकृति-
र्यस्मात् तस्मै अत्राकृताकृतय इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवं चेतनाचेतनब्रह्मावयवानि त्रीणि तत्त्वान्युक्तानि तत्र से-
ध्वरसाङ्गपक्षे प्रकृतिर्यथेश्वराइत्यन्तमिच्छातः सैव जगत्कर्त्रीति
शक्तुः प्राप्ता तां वारयन् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमाह । करोतीति
यस्य जगत्कारणस्य ईक्षितुः “तद्वैक्षत बहुस्याम्” इत्यादि श्रुति-
प्रसिद्धस्यैव सम्बन्धिनी शक्तिभूतैव माया न तद्व्यन्तपृथग्भूता मा-
यास्तीति “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” इति
भूतेः उपलक्षणाभेदजीवादेरपि न ह्यब्रह्मात्मकश्चेतनो ज्ञेयतन्म
कश्चित्पदायांस्ति “सर्वं स्रष्टिवद् ब्रह्म तज्जलानिति” इति भूतेः
सा च माया ब्रह्मार्थानस्थितिप्रवृत्तिमतीति दृष्टान्तेनाह । यथा
अयो लोहं प्रावणोऽयस्कास्ताज्जेतास्तदाभयं तदभिमुखं भ्रमति
तद्वन्मायापि स एव मायेशः ईप्सितं बुभुक्षोर्जीवस्य भोगार्थं
मुमुक्षोर्मांश्चार्थं स्वार्थं तु नेप्सितं विश्वस्थित्यादिकं गुणैः
स्वमायागुणैः करोति तस्मै ते जीवस्य गुणानां सारित्रकत्वा-
दीनां कर्मणां च गुणानुकरणाणां साक्षिणो नमः ॥ ३८ ॥

प्रतिष्ठाकृणुं विरोधिनमिमिम इव मृधे युजे दैत्यं प्रमथ्य

रसायाः रसातलात् भ्रमद्द्वे दृष्टाम्ने मां कृत्वा उद्वन्तः प्रल-
यार्थेवात् कीडक्षिप निरगात् तं प्रणतास्मि ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमच्छुक्तेषुकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टादशाध्यायप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषा टीका

विचार सहित यम नियमादिक अङ्ग एतों से अतिशय युक्त
स्वरूपवाली बुद्धिवाले पुरुषोंने विषय इन्द्रिय व्यापार इन्द्रियवेवता
देह ईश्वर काल कर्ता माया के गुण एतोंसे जिनके स्वरूप का
बेखा है ऐसे आत्ममाया को दूर करनेवाले आप के अर्थ
नमस्कार है ॥ ३७ ॥

जो आप गुण कर्मों के साथी हैं नहीं इच्छा करनेवाले भी
जिन आपकी इच्छा गुणों से संसार के उत्पत्ति स्थिति प्रलय को
करती है जैसे कि चुम्बक परधर के पास में रहने से छोड़ा घूमता
है ऐसी शक्तिवाले आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३८ ॥

जो आप जगत् के आदि में कारण सूकररूप होकर
रसातल में गई पृथिवी को दन्त के अग्र भाग में रखकर प्रलय
समुद्र के जलमें से निकल आये जैसे कि हस्ति कमल के नाख
कां खेकर आवे तैसे फिर दूसरे हस्तिसरी के हिरगयासु दैन्य
को युद्ध में मारकर स्थित हैं उन प्रभु कां में नमस्कार करती
हूँ ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्धे अठारहमे अध्यायका

भाषानुवाद समाप्त ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८ ॥

॥ ऊनविंशोऽध्यायः ॥

—:०:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

किंपुरुषे वर्षे भगवन्तमादिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताभिरामं रामं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः पर-
मभागवतो हनुमान् सह किंपुरुषैरविरतभक्तिरूपास्ते ॥ १ ॥

आर्षिषेणो न सह गन्धर्वैरनुगीयमानां परमकल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति स्वयं चेदं
गायति ॥ २ ॥

ओं नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणाशीघ्रव्रताय नम उपशिक्षितात्मन उपासित-
लोकाय नमः साधुवादनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति ॥ ३ ॥

यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणाव्यवस्थम् ।

प्रत्यक् प्रशान्तं सुधियोपलम्भनं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये ॥ ४ ॥

मर्त्यावितारस्त्वह मर्त्याशिक्षणं रत्नोबधायैव न केवलं विभोः ।

कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥ ५ ॥

न वै स आत्मात्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान् वासुदेवः ।

न स्त्रीकृतं कश्चिदमश्नुवीत न लक्ष्मणां चापि विहातुमर्हति ॥ ६ ॥

न जन्म नूनं महतो न सौभगं न वाङ् न बुद्धिनाकृतिस्तोषहेतुः ।

तैर्यद्विशृष्टानपि नो वनौकमश्चकार सख्ये वत लक्ष्मणाग्रजः ॥ ७ ॥

सुरोऽसुरो वाऽप्यथवा नरो नरः सर्वात्मना यः सुकृतज्ञमुत्तमम् ।

भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उत्तराननयत्कोसलान् दिनमिति ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावाद्येदीपिका ।

ऊनविंशे किंपुरुषे भारते चोपवर्णयते ।

सेव्यमेवकभाषश्च भारतभैष्ठ्यमेव च ॥ १ ॥ २ ॥

मर्ता आसी भगवांश्च तस्य कथाम् ॥ २ ॥

आर्याणि लक्षणानि शीलं यं च यस्मिन् । उपशिक्षिताः मने
संयतचित्ताय उपासितोऽनुसृतो लोको येन । साधुवाद्ः साधुत्व-
प्रसिद्धिस्तस्य निकषणाय निकषाद्गन्धर्वैरनुगीयमानाय परमधीम
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रीरामं परमार्थरूपेण प्रणमति । यदेकं वेदान्तेषु प्रविष्टं
तत्त्वं तत्प्रपद्ये तत्कथम्भूतम् । विशुद्धास्वायनुभवेभ्यः ३ । एष
मात्रा स्वरूपं यस्य विशुद्धत्वे हेतुः प्रशान्तं तत्रापि हेतुः अने-
जना स्वरूपप्रकाशेन ध्वस्ता गुणानां विविधा जाग्रदाद्यवस्था
यस्मिन् अनुभावमात्रत्वे हेतुः प्रत्यक् दृश्याव्ययं तत्कृतः अना-
मरूपम् । ननु वस्तुत एवम्भूतस्यापि जीवस्योक्तसर्गधिपर्ययो दृश्यते
तत्राह । निरहम् । अहङ्काराभावात् तथा धैर्यमित्यर्थः । ननु

श्रीरामस्य स्वरूपं तैवं प्रतीयते तत्राह । सुधिया पुंसा उपलक्ष्यते
इत्युपलम्भनं शुद्धचित्तेन ब्रह्मत्वेनैवोपलक्ष्यते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

कथं तर्हि दशरथपुत्रत्वं तत्राह । विभोर्मर्त्यावितारस्तु रक्षसो
राक्षसस्य धधाय तस्य मनुष्यादन्यतोऽवध्यन्वात् न केवलमेता-
वर्तकस्त्वह संसारे स्त्रीमङ्गादिकृतं दुःखं दुर्वारमिति मर्त्यानां
शिक्षणां च शिक्षार्थमपीत्यर्थः । अन्यथा स्वे स्वरूपे रममाणस्य
जगदात्मनः सीताविरहकृतानि व्यसनानीति कुतः स्यात् ॥५॥

विषयासक्तभावेन व्यसनानिर्हन्वमुपपादयति । न वै स भगवां-
स्त्रिलोक्यां कापि सक्तः यत् आत्मवतां श्रीरामात्मा सुकृतमश्च
अनो न स्त्रीकृतं मोहं प्राप्नुयात् न लक्ष्मणां चैति देवदुतेन
श्रीरामं संगन्धयता विज्ञापितमभ्रागतस्त्वया रथ्य इति तद्वैव
द्वारि स्थितं लक्ष्मणां दुर्वाससमागतं विज्ञापयितुं प्राविष्टं हन्तुमु-
च्यते विसिष्टवाक्यात्तत्याज तच्च न युज्यतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अतः श्रीराम एव सर्वैः सेव्य इति वक्तुं न तस्य तोषहेतुः
सत्कुलजन्मादि किन्तु भक्तिरेवेत्याह । न जन्मेति । महतः पुरुषा-

श्रीधरखगमिकृतभाषांशदीपिका ।

सुखम महतः श्रीरामस्येति वा । सौभागं सौन्दर्यम् आकृतिजातिः
यद्यस्मात्सैर्जन्मादिभिर्विस्तृष्टांस्वयंकानापि नो बन्धनान् बत महो
लक्ष्मणस्याप्रजोऽपि सन्निधौ कृतवान् ॥ ७ ॥

• तस्मात्सुरो बान्धो वा यः कोऽपि श्रीराममेव सर्वप्रकारेण
भजेत् । सुकृतमदुपीयस्यपि भजने बहुमानिम उत्तरान् कोस-
लानथोध्यावासिनः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिच्छावृत्तिषु वर्षेषु सप्तप्रास्यादिकमुक्तमग्रेणां किंपु-
रुषे भारते च वर्षे तद्दशनेपां मध्ये भारावर्षेष्टप्रयं
साहैकोनविंशेन । तत्रादी किंपुरुषे उपास्यां भगवत्तनु तदुपासकं
जप्यं मन्त्रं चह । किंपुरुष इति । आदिपुरुषं जगत्कारणभूतं
परमपुरुषं लक्ष्मणस्य सौमित्रेणप्रजं सीताया मैषिदया अभि-
राममनुरूपं रामं दाशरथि रामम् ।

रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।

इति रामपदेनामौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥

इति निरुक्तरामशब्दपुष्कलपृथितिनिमित्ताभयं तस्य श्रीरामस्य
यौ चरणौ तयोः सन्निकर्षः सन्निकर्षे भजनमिति यावत्तस्मिन्
मिरत आसक्तो महाभागवतो हनुमानाङ्गनेयः किंपुरुषवर्षेः
सहाविरता अविच्छिन्ना भक्तिर्यस्य तादृश उपासने ॥ १ ॥

भगवन्ते भर्तुः श्रीरामस्य कथां गन्धर्वरुपसर्मापे गीयमानां
आर्धितोऽपि किंपुरुषवर्षेःपुरुषश्रेष्ठेन सह सम्यगुपशृणोति
रूपमिदं वक्ष्यमाणमुपाशु गायति जपति ॥ २ ॥

• श्रीभगवच्छब्दार्थी पूर्ववत् उत्तमब्रह्मादिभिः श्लोकाने स्तुयते
उत्तमःनिरतिशयः श्लोकः यशो यस्येति वा तस्मै आयोग्यां लक्ष्मणादि
व्रतानि च भूतानि यस्मिन् उपशिक्षितः संयतः आत्मा चित्तं येन
उपाश्रितः लोको येन साधुवादः साधुत्वभिद्धः तस्य निकप-
णाय निकषाद्मवाङ्मन्त्रारणस्थानाय ब्रह्मणा कुले साधुः ब्रह्मणयः
तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः "येचाभावकर्मणाः" इति प्रकृतिभाव-
सं टिळापः ।

• अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा क्षीते ! सलक्ष्मणाम् !
न तु प्रतिष्ठां संभ्रूय ब्राह्मणोऽथो विशेषतः ॥

इत्युक्त्वा सा ब्राह्मणसंरक्षणार्थं कदीवत्यमेवात्र ब्रह्मणयत्वं स चाभौ
देवः स्ततेजसा दीप्यमानः अस्पष्टपाकृत्यापस्तस्मै । ब्रह्मा । ब्रह्म
वेदं तत्र साधुः सम्यक् प्रतिपाद्यः सचाभौ देवस्तस्मै ब्रह्म-
पुरुषाय पुंस्फुक्प्रतिपाद्यजगत्कारणत्वोपयुक्तकल्याणगुणवि-
शिष्टाय परमपुरुषाय महाराजाय ।

राजाधिराजः सर्वेषां विशुद्धब्रह्ममयो महान् ।

ईश्वरं ते विजानीध्वं स पिता सप्रजापतिः ।

इत्युक्तमहाराजाय नमः पदावृत्तिगुणभेदाधिप्राया ॥ ३ ॥

प्रकृतिपुरुषविलक्षणपरमात्मस्वरूपं विशोध्य तच्छरीरामरूप-
णावस्थितं नमस्करोति । यदिति । विशुद्धं रागाद्यकल्पितं तदनु-
भवैकमात्रं हानैकस्वरूपं मात्रचा कचिदप्यजडस्वरूपत्वं विव-
क्षितं विशुद्धानुभवैकमात्रमनेन स्वरूपं निर्दिश्यते स्तंजमा
स्वप्रकाशेन नित्यासुखचितानन्दस्वरूपविषयकधर्मभूतज्ञानेन
ध्वस्तान् नित्यं निरस्ता गुणा रजभादयः तस्मिन्नास्ति च उप-
स्थितिरयमभूता अवस्था यस्य स्तंजसा ध्वस्तगुणान्य-

वस्थमित्यनेन प्रकृतिमंसुष्टवेतनव्यावृत्तिः सहाप्यस्नगुण-
व्यवस्थः प्रशाप्तमशानायापिपासाशोकमोहजरास्ययुक्तोर्मिपङ्क-
यारहितानन्दस्वरूपम् । यद्वा । विशुद्धशब्देनेन्द्रियकानुभवव्यावृत्तिः
प्रशाप्तशब्देन नित्यं रागाद्यकल्पितस्वरूपत्वेनेन मुक्तचेतनव्या-
वृत्तिः स हि यद्वावस्थायां रागादिभिः कल्पितः प्रत्यक् स्वस्मै
भासमानमनेन पराचोऽनेतनस्य व्यावृत्तिः नहाचेतनं स्वस्मै अव-
भासते किन्तु परस्मै एव सुधिया सव्यहानेनोपलक्ष्यमानमुपलक्ष्यते
इत्युपलक्ष्यते "इत्यने त्वस्यवा बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मवशीभिः हृदा
मनोया मनमाभिकल्पम्" इतिभुक्त्युक्त्यागपरिशुद्धवृत्त्यापलक्ष्यमान-
मित्यर्थः अनेनेव तत्कारणात्स्वमुपलक्षितम् "कश्चाभ्यः कारणा
तु ध्येय" इति ध्येयत्वकारणात्स्वयोरैकनिष्ठत्वध्वन्यात् यदि कारणा
तर्हि कारणात्वस्य भाव्यवस्थाविशेषवतः प्रागवस्थायांगत्वरूप-
त्वादेवादिनामरूपाभ्यर्थं स्यात्तच्च "सत्यं ज्ञानमनन्तं निष्कियं
निष्कलम्" इत्यादिनिर्विकारित्वध्वन्याविरोधस्तत्राह । अनामरूप
मिति । न विद्यते स्वमात्रनिष्ठे देवादिनामरूपे यस्य प्रकृतिपुरुषविशि-
ष्टत्वे कारणात्वादेवादिनामरूपयोः स्वविशेषणीभूतप्रकृतिपुरुष-
गतत्वात्तद्द्वारा अनामरूपत्वैर्वाप साक्षादानामरूपमित्यर्थः एवभूतं
यद्देवानेषु प्रसिद्धं तत्परब्रह्मस्वरूपं नरहर्षि पुरुषश्रेष्ठे पुरुषोत्तमा-
मिति यावत् एतं च "हृदयिमी पुरुषो लोक" इत्यादि "उत्तमः
पुरुषस्त्वयः परमात्मोऽयुद् हृत" इति भगवद्गीतोक्तानित्यमुक्तवर्द्धि-
विचचेतनव्यावृत्तस्वरूपं विनाक्षते तत्र हि कृत्वाप्यभूतेन मुक्ते ।
नित्यमित्यत्र चेतन उच्यते उभयोरापि प्राकृतनधिकारादिभ्योनाश-
कृत्स्वशब्दवाच्यत्वात् यद्यपि प्रशान्तशब्देन मुक्तव्यावृत्तत्वापि
नित्यस्वित्वावृत्तये नृहरिमित्युक्तं निरहमिति पाठे चेतनामरूपत्वं
निरहं हेतुः अहमर्थाशयः अहंशब्देनाहङ्कारः प्रकृतिपरिणा-
मविशेषः अविशेष्यते आत्मनोऽप्यहमर्थत्वात्तच्च निरहं प्रकृतिपुरुष-
गतविकारानां हि यतस्तस्मादानामरूपमिति योजना योधा एवंभू-
तप्रयत्न उपायोपेयभावेनाध्यवस्थास्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वस्तु परस्य ब्रह्मणाऽनामरूपत्वं श्रीरामस्य त्वनामरूपत्वमित्य-
युक्तं तस्य मनुष्यनामरूपभाक्त्वात्तत्राह । मर्त्येति । विनाः पर-
स्यैव ब्रह्मणा इह लोकं श्रीरामरूपेण मर्त्यावनारः मनुष्यावनारः
अवनारो नामाजहत्स्वभावस्यैव रूपान्तरपरिग्रहः एतच्च परब्रह्म-
हानदस्वभावे मनुष्यमजानीयरूपे परिगृहीतवदिति भावः किम-
वनारप्रयोजनं तत्राह । मर्त्यांशिक्षणां मर्त्यानां संस्कारोपस्थापनेन
धर्मसंस्थापने साधुपरिभ्रामां प्रयोजनमिति भावः । ननु मर्त्यांशिक्षणां
नावतारप्रयोजनं किन्तु रावणादिरक्षोष एवेत्यत्राह । रक्षोवधार्थं
न केवलमिति । विभोमर्त्यावनारो न केचनं रक्षोवधार्थमर्त्यापि तु
मर्त्यांशिक्षणमेव तस्य प्रधानं प्रयोजनमित्यर्थः तथा चोक्तं भगवता ।

परिभ्रामाणाय साधुनां विनाशाय च दुष्कृताय ।

धर्मसंस्थापनायाय समनवामि युगे युगे ॥

इति विनाशाय चेत्यत्र अशब्दोऽन्धानयपरः भिक्षागत्यमानयेति
वत् दुष्कृतविनाशनमानुष्याङ्कः प्रयोजनमित्यर्थः धर्मां न म-
र्त्यांशिक्षणं मानुष्यस्य व्यवस्थायावस्थित ईश्वरायव्यवस्थापय-
महापद्मादिः तस्य संस्थापने संस्कारोपस्थापनेन शिक्षणां दुष्क-
विनाशेन तु सङ्करामात्रेणाप्युपपद्यते मर्त्यानां शय्यात्म-
द्वन्द्वेजानांभू भगवता सह वर्तमानानां ते विना क्षणमात्रमपि
कृतमहस्यं मन्वानानां दर्शनस्पर्शनमेवापगादिभिः परिभ्रामां
सुधीकृतां धर्मसंस्थापनञ्च सङ्करामात्रेणाप्युपपद्यते

श्रीमद्भिरामवचनार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इति भावः यदुक्तं मर्त्याशिक्षणार्थमेवावतार इति नर्वाहिनो वाचनारे निर्दशयति । कुत इत्यादिना । अन्यथावतारस्य मर्त्याशिक्षणार्थमेवाभाव ईश्वरस्य ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्प्राकृद्वाणि मायया ।

इत्युक्तमर्थनियन्तुः द्वारापहर्तुराद्यग्राह्यनरात्मनया द्वारापहरणा-
द्विककारयितुः स्वैस्वस्मिन्निरतिशयापरिच्छिन्नान्स्वरूपे भ्रामयन्ति
मनः उक्तविधस्वरूपानुभवेन नित्यसन्तुष्टस्य विषयासक्तिरहि-
तस्य सीताकृतानि सीताविद्वेषादिभिः कृतानि व्यसनानि दुःखानि
कृतः कस्माद्धेतोः स्यात् प्रत्येकामिप्रार्थयत्यदित्येकवचनं कुतोऽन्य-
थास्यु रमत इति पाठस्तु सुगमः सर्वनियन्तुः सर्वान्तरात्मनः
स्वानुभवसन्तुष्टस्य श्रीरामस्वरूपेणावस्थितस्य परब्रह्मणः सीतावि-
द्वेषादिकृतव्यसनानुकरणं निरतिशयदुःखावहः संसार इति लोका-
स्य प्रदर्शयितुमेवाभ्यर्थोक्तविधस्य तस्य सीताकृतव्यसनाह न
घटन्त इति भावः ॥ ५ ॥

एतदेवोपपाद्यति । नेति । स श्रीरामरूपेणावस्थितः परमात्मा
आत्मवशात् प्रशस्तमनसां निर्भूतनिखिलसांसारिकधर्माणां सन-
कार्हीनामात्मा सुहृत्तमः स्वाभिनेषु निरतिशयसौहार्दनिष्ठः
स्वाभिनातां निरतिशयप्रीतिविषयश्च भगवान् ज्ञानशक्तिबलेश्च-
र्यादिग्राह्ययपूर्णाः वामुदेवः ।

सर्वत्रासां समस्तञ्च वसत्यत्रेति वै मनः ।

नमः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिकीर्तितः ।

इत्युक्तरीत्या सर्वत्रावस्थितोऽपि तद्गतदोषैरसंस्पृष्टः सर्वे स्वधा-
र्यन्धेन स्त्रशेषत्वेन च परिगृहीतवांश्च त्रिलोक्यां कृत्स्नजगदन्त-
र्भूते कस्मिंश्चिदपि शब्दादिविषयभूते वस्तुनि न सक्तः वैशब्दोऽ-
वधारणो न सक्त एवेत्यर्थः यतो न सक्तः अत एव स्त्रीकृतं स्त्रीवि-
द्वेषादिकृतं कश्मलं दुःखं नाश्नुवीत अवतारस्य मर्त्याशिक्षणार्थ-
त्वाभावे स्त्रीकृतं कश्मलमेवभूतो न प्राप्नुयादेवाभ्यथेत्यस्य सर्व-
त्रानुपवृत्तः तथा लक्ष्मणा चशब्दात्सीतां च विहातुं त्यक्तुं नाहंति
निवासशय्यासनपादुकांशुकांपधानवर्षातपवारणघृणयुक्तशरीर-
भेदैः शोषत्वं गतस्य भगवतो नित्यानपायिनो न तस्यावताररूपम् ।

भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिमानुषु रंस्यते ।

अहं सर्वै करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ।

कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते ॥

कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्पते ।

इति सर्वावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिकृतनित्यकिङ्करतां प्रार्थयमानं
लक्ष्मणम् ।

नित्यैवैषा जगत्माता लक्ष्मीर्नित्यानपायिनी ।

राघवत्थे भवेत्सीता कस्मिन्शी कृष्णजम्भनि ।

अन्येष्वन्यवतारेषु निष्कारिपानपायिनी ।

इत्युक्तविधां नित्यानपायिनी लक्ष्म्यवताररूपां भगवतीं सीतां च
मर्त्याशिक्षणमन्तरेण ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।

मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथञ्चन ।

अभयं सर्वभूतेऽथो वदास्येतद्भूतं मम ।

इति वदन् कथं त्यक्तुमर्हति मतः केवलं मर्त्याशिक्षणार्थं सांसारिकपुरु-
षेषहामनुचनवानित्यर्थः सीतालक्ष्मणत्यागस्तु श्रीरामायणो उत्तर-

काण्डे प्रासिद्धः भद्रात्मघतामारोत्येनेन "अस्तुतस्य तु नाशास्ति वित्ते-
न आरमा वा अरे द्रष्टव्यः भोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति
धीनरागोपाख्यप्रतिपादकभुक्त्यर्थप्रत्यभिज्ञानास्य सगोदिभिर-
कालुष्यं सूचितम् अत एव स्त्रीसंयोगविशेषकृतसुकुदुःखाद्यमधिष्ठा-
येतिनः भगवानित्यनेन वाङ्मयपूर्णांशोक्त्यावास समस्तकामत्वीकै-
लाभात् स्त्रीसङ्गादिनिमित्तसुकानादरभ्योक्तः सुहृत्तमत्वमेव ।

न स्मरत्यपकाराणां शतमप्याभवस्य ॥

कथञ्चिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ।

इत्युक्तरीत्या दोषानवेक्ष्य तारतम्यमनालोच्य उपकाराभासमव-
लम्ब्य स्वाभिन्तत्वमात्रेणापरित्यजतां निरतिशयसुहृत्तमस्य
मर्त्याशिक्षणमन्तरेण नित्यानपायिनोः सीतुलक्ष्मणयोश्चागो न
घटन्त इत्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

तारतम्यमनास्य यस्याभिन्तत्वमात्रेण निरतिशयप्रीतिविशि-
ष्टरूपं तद्विभवेनावतारे दर्शयति । नेति महतः शरणागतशब्दभाजं
निहीनजन्माविशिष्टं पापीयांसमपिरक्षितं वदन्तीति तद्व-
गावस्थितस्य ब्रह्मणः जन्म विप्रादिजन्म न तोषहेतुः तथा सौम्यर्वा-
ध्ययनसुकुञ्जितानयो न तोषहेतवः तिर्यक्त्वपि तस्यानुग्रहदर्शना-

द्विनिभावः तथाहि निरञ्जोभावः नैयञ्च तिर्यक्त्वं तेन सुहृत्तमनौकसः
वनस्थानस्मान् कपीन् प्रतिलक्ष्मणाग्रजः पूर्वोक्तविधानन्तावताररूप-
लक्ष्मणाग्रजां नित्यं तत्सहचरः श्रीरामः सख्यं चकार वतेत्याभ्यर्थं
सख्य इति पाठे सख्ये विषये नञ्कारेत्यर्थः तैर्यज्ञिसृष्टानिति
पाठे यत् यस्मात्तैज्जन्मसौभगादिभिः विसृष्टापरित्यक्तानपि नाऽस्मान्
सख्यं चकार जन्मादिकतारतम्यमनवेक्ष्य संभ्रयमात्रेणास्माभि-
र्हीनेः सख्यं कृतवान् वताहोऽस्य सुहृत्तमत्वमेवैवधिमिति निर्व-
क्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

यत एव निरतिशयसुहृत्तमस्ततस्तं मनुजाकृति मनुष्याकारं
श्रीहरिं सुकृतमुपकाराभिषम

मध्येत्र जीर्णानां यातु यस्वयोपकृतं कवे । ।

नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तमभिकाङ्क्षति ।

इति मां प्रत्युक्तविधोपकाराभिन्नं पुरुषोत्तमं श्रीरामं सुरासुरनराणां
मध्ये यः कश्चित्सर्वात्मना सर्वप्रकारेण केनापि नदीयनासम्पादन-
प्रकारेणोति यावत् भजेत सेवेत कथं तन्मात्रेणैव तमनुगृह्णाती-
त्यत्राह । यः श्रीरामः उत्तरकोसलानुत्तरकोसलस्थान् लोकान्
तरुणमज्जतादींश्च स्ववेशावासित्वमात्रमवलम्ब्य दिवं स्वर्गमनयत्
प्रापितवान् न केवलं ज्ञानक्रियाभक्तियोगानेवापेक्ष्यानुगृह्णात्यपि तु
यत्किञ्चिद्वाजगात्रमवलम्ब्यानुगृह्णात्यर्थं श्रीराम इति भावः
तथा चाक्तम श्रीवत्साङ्कुमिभैः ।

त्वामामनन्ति कवचः करुणामृताब्धे ।

ज्ञानक्रियाभजनलक्ष्म्यमलक्ष्मणस्यैः ॥

एतेषु केन वरदोत्तरकोसलस्थाः पूर्वम्

सर्व्वमभजन् हि जन्तवस्त्वाम् ॥

इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरामवचनार्थकृतपदवर्त्तावली ।

सीतामभिरामवतीति सीताभिरामस्तव ॥ १ ॥

भगवत्कथामित्युक्तेः कस्याचित्पूज्यस्य कथामिति तद्व्यापृश्यर्थे ।

भीमस्त्रिजयध्वजनीचक्रतपदरक्षावधी ।

भक्तिं "भक्तौ सत् क्रियायां विभक्ति" इति भुनेरपि सङ्गृहीताने-
तिहातस्यम् ॥ २ ॥

अप्यस्य हरलक्ष्यं शीघ्रं नित्यनिर्दोषत्वं सत्यजगत्प्र-
त्सादि ज्ञानं च तस्य स तथा तस्मै "विश्वं सत्यं मघवानायुधोर्-
दापश्च न प्रसिद्धिनि, ज्ञानं चाम्" इति भूतिः उपाश्रिता आत्मानो
जीवाः यस्य स तथा तस्मै लोकानुप्रहायाङ्गोक्तानुप्रहायान वा
उपासित उपासना युक्तो लोका यमुद्दिश्य स तथा तस्मै साधुर्य-
मिति वाद्स्य वचनस्य निकर्षणाय सम्यग्विचारकाय । यद्वा ।
साधूर्ना वाद्स्य विवाद्स्य विरोधस्य निकर्षणाय परि-
हारकाय ॥ ३ ॥

अहं तं त्वां शरणां प्रीयथ इत्यन्वयः यत्तत्तव स्वरूपं त्रिगुणा-
नुभवमात्रं प्रकृतिप्राकृतवैकृतसम्बन्धरहितज्ञानात्मकोन्द्रियादि-
मन्त्रनेजसा स्वरूपसामर्थ्येन ध्वस्ता निरस्ता गुणाः सत्त्वाद्यश्च
निष्ठा जालस्यवस्थाश्च येन स तथा तं ध्वस्ता गुणानिमत्ताः

येन स तथा तं वा प्रत्यग् जीवाभिमुखार्थस्थितं
प्रशान्तं प्रकृष्टमुक्तपूर्णं प्रसन्नाकारं वा सुधिया शोभनवृद्ध्या-
पलभ्यत इति सुधियोपलम्भनं प्रत्यक्षपदार्थवत् प्रत्यक्षप्रमाणेन
नोपलभ्यते प्राकृतनामरूपपरिहृतत्वादिह्याह । अनामरूपमिति । अत्र
एव निरहमहङ्कारान्यम् ॥ ४ ॥

ननु श्रीरामस्य विशुद्धानुभवादिविशेषणानि कथं सङ्गच्छन्ते
सोताविशोभाङ्गिना दुःखाङ्गानादिप्रदर्शनादिति तत्राह । मर्त्येति ।
विशोध्योक्तस्य हरेर्मर्त्यावतारः मर्त्याकाररूपप्रदं रक्षोवधायैव
न केवलं नावन्मात्रं न भवति किन्तु मर्त्यशिक्षणं यमुद्दिश्य
गुरोराज्ञाकरणां शरणागतपालनमभीष्टदानमित्यादिमर्त्यैः कर्त-
व्यमिति एतत्कृतोऽनेन कृतमिति ज्ञायते इत्याशङ्क्य दशरथाज्ञा-
करणावनाश्रितानुभवानाम्बेवशादिप्राप्तस्यसनशरणागतसुग्रीवाभी-
ष्टकरणावर्ध्यावराज्यदानादिप्रयोगस्य इत्याह । कृत इति ।
अत्र आत्मनि स्वरूपे रमणे रममाणस्य भगवतः "कार्त्स्न्यप्रति-
ष्ठित इति स्त्रे महिम्नि, इति भूतेः ॥ ५ ॥

श्वरश्चेन्न दुःखानुभवी तदनुभवी चेन्नश्वर इति तत्राह । नवा
इति । स आत्मा इति पदद्वयेन "आत्मा वा इदमेकवाप्य आत्मात्"
इति भूमिं परामुदाति वा इत्यनेन "निरतिशयो निरवयव" इति
भूतिं प्रमाख्यति हिशब्दो हेतुर्थः कश्चिच्छरणागतस्यमपि
पदेन १ शीतामपीत्याह । अतो भक्तानुकरण्या कृताघतारस् श्रीरा-
मदेवस्य दुःखभोगमात्रेणैश्वरत्वाविरोधात् भक्तिज्ञाने एव तस्मि-
नजनके न जन्मादिकं धानरासुरादिपापयानिजातस्यापि भक्ति-
ज्ञानसङ्गात्वं मांक्षस्य सुनियन्तत्वात्तदुक्तम्

यस्य सस्यग् भगवति ज्ञानं भक्तिस्तथैव च ।

गिञ्जितस्तस्य मोक्षः स्यात्सर्वपापकृताऽपि तु ।

यो ममत्वादिना दोषस्मृतस्यविषयः स्मृतः

इत्यभिप्रेत्याह । न जन्मेति । अन्यविषयस्तदाश्रितदुष्टजाविषय इत्यर्थः
महतो महात्मनो मुक्तियोग्यस्य अङ्ग आर्द्धिण्या ! कस्माज्जन्मादि-
न्नापदेतुर्न भवतीति तत्राह । तैर्यग्विस्तृष्टानिति । तिर्यकस्पर्धा-
यानी विस्तृष्टान् जानान् वराहादियोनैवानरयानैर्निकृष्टत्ययो-
ननाथ वनोक्त इति एतद्ववाहापिपदेन गार्हितत्ववाचिना
वशब्देन-रूपाशीलत्वमेव प्रयोजनमित्याह ॥ ६-७ ॥

• (१) नं जहातीत्यन्वयः ।

अतः पुरुषार्थी भक्तिज्ञानार्थं श्रीराममेव भजेतेत्याह । सुरो-
ऽसुरो वेति । यो मुमुक्षुः स पुरुषः श्रीराममेव भजेतेत्यन्वयः
असुरादिजानैर्ममत्वाविदोषसम्भवेन रामभजनं कथं संगाभ्यत
इति चेन्न तस्य मुक्त्ययोग्यास्वजातिविषयत्वाद्योग्यस्य तज्ज-
त्वेऽपि तदभावात् "यो ममत्वादिना दोषः सत्यस्यविषयः स्मृतः"
इति स्मृतश्च "महद्दधानामसुरत्वमेकम्" इति भूतेः मुक्तियो-
ग्यानामसुरजातित्वमस्तीति ज्ञायते इत्याभियाग्यासुर इति । न तु
तमोयोग्यजात्यभिप्रायेणैति न केवलं मूलरूपस्यैव मोक्षदात्त्व-
शक्तिरपि ध्वस्ताररूपत्वात्त्वस्तीति आशयनाह । य इति । उत्तरात्
कोसलानयोध्यावासिनो दिवं धीकुपठम् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोष्ठाभिकृतकमसम्बन्धः ।

मर्त्यभगवत्कथामिति । मर्त्यत्वादिमननविशेषेण सुख-
शिष्टं दर्शितम् ॥ १ ॥ २ ॥

नमो भगवते इति । अत्र भगवत इत्येवमुत्तमः स्तोत्राद्येति
माधुर्यञ्च दर्शितम् । आर्यत्वं पूज्यत्वम् ॥ ३ ॥

स्वरूपज्ञानमाह । यत्तदिति । यत्तत् प्रसिद्धं श्रीरामचन्द्रस्य
दृवांश्लक्ष्यामत्रं रूपम् । अत्र प्रकाशकत्वस्यैवमस्तीति मर्त्यादि-
ज्योतिषः प्रकाशकत्वं शौकल्यादिमस्तीत्यादिधर्मवत् गुणरूपादि-
लक्षणात्तत्स्वरूपधर्मस्यापि तदात्मकत्वदृष्ट्या तन्मात्रत्वमुक्तं य
एव धर्मस्वरूपशक्तिरिति भगवत्सम्बन्धोऽपि स्थापितम् अत्र एवैक-
मापि तस्याश्च शक्तेश्चातिरिक्तत्वमाह । स्त्रेजसा ध्वस्तगुण-
व्यवस्थामिति । स्वरूपशक्त्या दृग्भूता त्रैगुण्यात्मिका माया-
शक्तिर्यस्मात्ततः प्रशान्ते सर्वोपद्रवरहितम् । अनुभवमात्रत्वं
हेतुः । प्रत्यक्ष इत्यादयत् "न चक्षुषा पश्यति रूपस्य यमेव
वृक्षुने तेन लक्ष्यस्वरूपेण आग्ना विवृणुते तनुं स्वाम्" इति भूतेः ।
तत् कुतः अनामरूपम् "एनास्तिन्नो देवता अनेन जीवेनात्मनानु-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति प्रसिद्धप्राकृतनामरूपरहितं
तत्र हेतुर्निरहमिति । आत्मशास्त्रेण हि भूतावस्थां परमात्मनो
जीवाव्यवशात्करोऽज्ञा उच्यते । अनेनेति । पृथक् निर्देशात्
तद्रूपेण च प्रवेशो नाम देवताशब्दवाच्येनोच्चारितमूल-
क्षयोपाध्यभिनिवेशः । स च तस्य जीवस्य तस्य तत्राहस्याध्या-
सादेव भवति । ततोऽनयोमिकरुपेण स्वयं तत्र स्थितस्यापि तदध्यासात्
भावादुपाधिकृतनामरूपरहितस्य युक्तमेत्यर्थः । सर्वगाहङ्कार-
राहित्ये स्ति व्याकरवाणिति प्रयोगस्यानहंत्वादिनि भावः । ननु
श्रीरामरूपेण न सर्वैश्च प्रतीयते तत्राह । सुधियोपलम्भनं सुख-
चित्तन स्वरूपनयोपलभ्यत इत्यर्थः । नातः परम्परम् ! यद्भवतः
स्वरूपमित्यादि श्रीप्रह्लादाख्यात् ॥ ४ ॥

नन्वेवं भूतस्य मर्त्येषु प्राकट्ये किं प्रयोजनम् उच्यते गौणं
सत्यापि प्रयोजनान्तरं मुख्यं तु भक्तेषु लीला माधुर्याभिव्यञ्ज-
नमेवेत्याह । मर्त्येति । तु शब्द आशङ्कानिवृत्त्यर्थः । मर्त्यलोके
योऽवतार आधिभावः स तु साधुजनोंऽजकरज्ञानधायैव केवलं
न भवति किन्तु मर्त्यशिक्षणमपि मर्त्येषु शिक्षणं तत्रतथ-
प्रकाशनं यत्तन्मयमपि तत्र अहिर्मुक्षेषु विषयावद्भूताना-
प्रकाशनमानुषाङ्गकमुद्दिश्यन्तु स्वभक्तिनामनेषु विनाश्रिताकर-
विग्रहसंयोगमयनिजलीलाविशेषमाधुर्यप्रकाशनम् । तत्रस्तदर्थ-
मेवेत्यर्थः । अथवा यदि केवलं तद्वधायैव स्यात्तदा आत्मनः

श्रीमच्छ्रीशोभास्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

परमात्मनेन परिपूर्णस्य ईश्वरस्य सर्वोत्तमपर्यायिणः स्वे स्वरूपे तदेकरूपे नैकगुणे च रममाणस्य सीताकृतव्यसनानीति कुतः स्यात् मनसैव तद्विषये सक्तत्वात्तद्व्यसनानामसम्भवाच्च । निजमाधुर्यप्रकाशनपक्षे तु तत्तत् समग्रस्येति भावः । अत्र कृपा-रूपं तादृशस्त्रीरूपञ्च माधुर्यमधिकं श्रेष्ठतमम् । तत्र श्रीसंता-विधेयगदुःखञ्च स्त्रीरूपमाधुर्यान्तर्गतमेवेति न दोष इत्यपि दर्शितम् ॥ ५ ॥

तादृशस्त्रीरूपा च न प्राकृतवत् कामादिमक्ततया किन्तु स्वजनविशेषविषयककृपाविशेषोपायव्याह । न वै इति । स वै खलु त्रिलोक्यां न सक्तः तत्र हेतुः आत्मा परमात्मा भगवान् परिपूर्णश्रव्यादिः वासुदेवः सर्वश्रवण्येति । किन्तु आत्मवतामात्मा स्वयमेव नाश्वनेन विद्यते येषां तेषां स्वविषयकममताधारिणां भक्तविशेषाणामित्यर्थः । तेषामेव सुदृष्टतमः । तस्माद्यथास्व स्त्रीकृतं स्त्रीहेतुकं कदमलमदनुद्यते तथा नासावदनुद्यते । अतस्तस्या आत्मवत्त्वेनैव तादृशकदमलहेतु-तत्प्रतीतिविषयतापीति भावः । तथा देवदूतसमयातिक्रमेण आत्मवतोऽपि लक्षणास्य परित्यागो यः स खलु नात्यन्तिक इत्याह । न लक्षणास्तीति । विहातुमपि नाहंति न शक्नोति अतन्तरं क्तिद्व्येव स्वस्थतया स्वागमने प्रतीक्षमाणस्तदादिभिः सह स्वधिष्य-मारोहात् अधुनापि तेन सीतादिभिश्च सहैवास्मिन् किंपुरुष-वर्षेऽप्यस्माभिर्दृश्यमानत्वात् । ततो मर्षादारक्षार्थमेव किञ्चित्तद-नुकरणमिति भावः ॥ ६ ॥

पूर्वाश्रमेन स्थापयितुं भक्त्यकारणकारणयत्पमुखपरम-माधुर्यं सर्वोर्ध्वमाह । इत्ययम् । महतः पुरुषाज्जन्म सौमगं सौन्दर्यं आकृतिर्जातिः यद्यस्मात् नैः जन्मादिभिर्विसृष्टान् त्यक्त्वा नोऽस्मान् तद्विषयपरमभक्तश्रीसीताश्वेषणादिभक्तितुष्टवेन ब्रह्मो वत् लक्षणास्य सर्वसद्गुणलक्षणस्य धीसुमित्रानन्दनस्या-प्रजोऽपि सखिन्धे कृतवान् दास्ययोग्यानापि सह विहारदिना सर्वा-निव स्त्रीकृतवानित्यर्थः सुग्रीवमुपलक्ष्य वा तथोक्तम् । तस्मात् सुर इति । पूर्वं स्वरूपज्ञानमयभक्त्या मनुजाकृतावेव परमस्वरूपं दर्शितवान् । सम्प्रति माधुर्यज्ञानमयभक्त्यापि विशिष्य ताभेदा-न्धारयति । मनुजाकृतिं हरिमिति । तत्रापि भीकपिलादिकं दवाव-स्यति । राममिति । उत्तममसमोर्ध्वगुणं सुकृतञ्च स्वरूपयापि भक्त्या सन्तुष्यतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिणी ।
रामः किंपुरुषे नारायणः सेव्यश्च भारते ।
सर्वतो भारतभैष्ठ्यमूनविशे निरूप्यते ॥ ० ॥

अर्चयेत् भगवतः कृष्णमित्यनेन नारदादिव नावतारान्तर-कथायामनुज्यतेति द्योतितम् ॥ १ ॥ २ ॥

आर्याणि सर्वैः शिरोधार्याणि खद्ययानि चरयातलगतध्वज-वज्रादीनि आजानुवाहृत्वादीनि च शीलानि धीरोदात्तादीनि व्रतानि धर्मनिष्ठत्वादीनि यस्य तस्मै उपशिक्षितात्मने गुरुब्रह्म-यादिशिखाप्रहिण्ये उपासितलोक्यायेति अस्य ब्रह्माद्युपास्य

श्वेऽपि मयास्वाचरणेन रजकपर्यन्ता अपि लोकाः प्रसादनीया इति विचारवस्त्रालोकानां तदुपासितत्वं साधुवादानां ब्रह्मयगु-त्वसत्यसम्बन्धकपालुम्बादीनां निकषणाय परमोत्कर्षप्राप-काय लोका हि साधुवादैरुत्कृष्यन्ते । रामं प्राप्य साधुवाद्-अप्युत्कृष्टा भवन्तीत्यर्थः । यथा परमोत्कृष्टस्यापि कनकस्य निकषे प्रातस्यैवात्कर्षां लोकं प्रमाणीभवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु शङ्खचक्रादिमस्वगणदृश्याहनम्बाद्यैश्वर्यानाविस्कागाद्-वनारस्यास्य ब्रह्मत्वे केचित् संशेरते तत्र ये संशेरते ते संशेरत नाम ब्रह्मन्तु साक्षादिमं परब्रह्मरूपमेवानुभवामीत्याह । यदिति विशुद्धो मायाभ्रवन्धशून्यो योऽनुभवस्तन्मात्रमेकं केवलं यत् देभेम प्रपद्ये । ननु शुद्धजीवोऽप्येवं भवति तद्ब्रह्म । स्तनेजसा स्वरूप शक्त्या दूरीभूता गुणव्यवस्थानरूपा माया शक्तिर्यस्मात्तत् इत एव प्रत्यक् दृश्यादन्यत् “न चक्षुषा पश्यति रूपंमस्य यमेवैव ब्रह्मणे तेन लक्ष्यस्तस्यैव आत्मा विब्रह्मणे तनुं स्वाम्” इति ध्रुतेः । यतः प्रशान्तं सर्वोपद्रवरहितम् । ननु श्रीरामस्य रूपं नैव प्रतीयते तत्राह । सुधिष्यैव पुंसा उपलभ्यत इत्युपलम्भनं यतो नामरूपम् “एतास्मि-स्रो दृशता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवायाति” प्रसिद्धप्राकृतनामरूपरहितम् । ध्रुतो निख इति तेजोवारिमृदुः निर्गिष्णनेनाहं प्रपद्ये । यद्वा । ब्रह्मकाररहितं यथा स्यात्तथा तत्प्रपन्निरपि रूपया तेनैव कारितेति बुद्ध्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु तर्हि प्रपञ्चलोके कथमेव प्रकटीभवतीति तदाह । मर्त्या-वनारः मर्त्याकारस्य प्रपञ्चलोके प्राकृत्यं न केवलं रक्षसो राव-णास्थैश्च यथाय किन्तु मर्त्याशिक्षणं मर्त्याशिक्षणार्थोऽपि इत्यर्थः । मर्त्या द्विविधाः धर्मवन्तो भक्तिमन्तश्च तेषुः क्रमेण स्वस्य धार्मि-कत्वप्रेमव्यपत्तयोः प्रदर्शनया धर्मशिक्षणार्थं प्रेमशिक्षणार्थञ्च-त्यर्थः । अन्यथा ख स्वरूप एव रममाणस्य परमात्मनः दीनाविरह-कृतानि व्यसनानि दुःखानि कुतः स्यात् स्युः किन्तु साध्या स्वरुपा धार्मिकैः संधैश्च नापेक्षितव्या तदर्थं प्राप्तानि दुःखान्यपि सह तैरेवेति शिक्षणार्थं स्वास्मिन्न सत्यपि दुःखानि दर्शितानीति प्रथमं पक्षे द्वितीये तु सीताविरहकृतानि विषादादीनि कृतां दुःखानि किन्तु प्रेम्णाः स्थायिभावस्य विप्रलम्भनरसास्वादनजडि-तानि दुःखत्वेन भासमानानि परमसुखाद्येव ननु दुःखानीत्यर्थः । आत्मारामत्वदुःखित्वयोर्युगपदेकत्र विरोधात् न च सीतार्यां रममाणस्य कुत आत्मारामत्वमिति वाच्यं सीतायाः स्वरूपशक्ति-त्वेनात्मभूतत्वात् । ननु सीतायाः स्वरूपभूतत्वे कथं तद्विरहः सम्भवेत् उच्यते एकमेव परमतरवं चिच्छक्तिवृत्तभेदेन महा-सारेण प्रमास्येनानादित एव द्विधा विभक्तं तिष्ठति ह्यद्वैतैश्वर्य-मयं केवलं ह्यदमयं च प्रथमं परमेश्वराख्यं द्वितीयं भक्त्याख्यं पुनश्च तेनैव प्रेम्णा अस्य चतसृभिवृत्तिभिर्द्वितीयं तत्र चतुर्धा विभक्तं दाससखिपित्रादिप्रेयस्याख्यं प्रथमस्य तदेव तत्रैव दास्यादिभावमतिव्रतत्वं व्यवस्थापितं प्राकृतैश्चपि जीवेषु बह-च्छ्रुतेतादृशभक्तिमाश्रयत्सु भक्तिपरिपाके स्वयमभिर्भूय एतच्च-तुष्कमात्रेणैव तेषु दासादित्वेन यथाकावं प्राप्य चतुष्केण तेन समनुगम्यते पुनरपि तेनैव प्रेम्णा स्थायिभाषणां प्राप्तेन स्वशक्त्यै-वाभिर्भावितानिर्भिभाषादिभिः खरसकपीकृत्य तदेव तत्रैवयुगलं अस्य विषयाभ्यासावभाषितं कृत्वा स्त्रीधीनीकृत्य योगवियो-गाभ्यां सुखदुःखायितं समाधुर्यमसाधारणमपारमास्वाद्यता

भीमहिम्ननाथचक्रवर्तिकुनसारायदीशिनी ।

श्रीऽप्यानन्दचमत्कार एव तद्विदां निष्पाद्यते अनद्विदां तु केषाञ्चित् । रामकृष्णादीनामप्येनावहः स्वमनिर्वाचयामि केषाञ्चिज्जीव-
पुद्गलायै अनुकृतामित्येवं उच्यते ॥ ५ ॥

तस्य प्रेमवद्व्यत्यसत्यप्रत्यग्रह्यगम्यवादिभिरप्राकृतेर्गौरेव
वतदुपपद्यते नामयस्यैवाह । नतिनस्य वै स्वलु त्रितोक्यां न सक्तः यत
आत्मा परमात्मा तदपि आत्मनतामात्मा सेवयमेन वसंतं येषां
तेषां दासादीनां सुहृत्तमः यतो भगवान् पुण्यशुभैः अनः
प्रेमवद्व्यत्यनङ्गीकारं प्राकृतानामिष स्त्रीकृतं कदमलं मोहं नादनुवीन
न प्राप्नुयात् तथैत्र सत्यप्रगम्यप्रह्वयस्याद्यनङ्गीकारं लक्ष्मणमपि
त्यक्तं नाहंत् । तथाहि देवदूतेन श्रीरामं मन्त्रयता विज्ञापितम् ।
अत्रागतस्त्वया वक्ष्ये इति तदेव द्वारिस्थितं लक्ष्मणा दुर्वाससं
विज्ञापयितुं प्रविष्टं हस्तमुद्यतो वशिष्ठवाक्यात्तत्याजेति तस्मादे-
तादृश्या लंगलया प्रमाणं धर्मं च शिष्ययामासति युक्तमुक्तं मर्त्य-
शिष्यामिति ॥ ६ ॥

तत्सर्वगुणाकरस्य तस्य कृपया निरुवाधि विशिष्याह ।
न जन्मति । महता वशाज्जन्म महतः श्रीरामस्येति च । तैः सज्जमा-
द्विग्लिख्यमाणस्य सर्वमलक्ष्म परिपूर्णस्य सुमित्रासूनोरप्रजो-
प्रजन्मेन तमपि दास्ये विदधानेऽस्मान् सर्वमलक्ष्मणारहितान-
पि सख्ये चकारेति सुप्रोचमुलक्ष्योक्तिः ॥ ७ ॥

तस्माद्गीर्नीयेषु सर्वेष्ववतारेषु मध्ये राम एव कृपासिन्धुर-
निशयेन भजनीयो यद्गजने सर्वे एवाविशयेणाधिकारीत्याह । सुर
इति । यः कोऽपि सर्वात्मना सर्वपकारेण उत्तमान् कोसलान् अयो-
ध्यावासिनः सशरीरानेव दिवं वैकृतम् ॥ ८ ॥

भीमच्छक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकान्विशो किपुरुषे भारते च मध्यमेवकभावः भारतभेदेषु
च वयमेते । किपुरुषस्येति ॥ १ ॥

आर्द्धिषण्णो गन्धर्वमुख्यस्तेन राजर्षिरप्यार्द्धिषण्णस्तस्यां दिशि
महाभारते प्रसिद्धस्तेन सह वा भर्ता चासी भगवाञ्च तत्क-
थाय ॥ २ ॥

आर्याणि उत्तमानि लक्ष्णानि शीलं वनञ्च यस्मिन् तस्मै
उपशिक्षितानां सद्गुणानामात्मोपास्यस्तस्मै उपासितः धर्म-
शिष्यमनुसृतो जाको येन तस्मै साधुवादस्य साधुप्रसिद्धि-
मिकषण्णाय परीक्षास्थानाय धर्मधुरन्धरशरीरभूषणायत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तगुणगणानिधि वेदान्तैकवेद्यं श्रीरामाख्यं ब्रह्मैव मुमुक्षुष्य-
मित्याह । यदिनि । यदेकं निःसमानातिशयं वस्तु तत्प्रपद्ये कीदृशं
विशुद्धानां प्यानुयातमनुभवे ययोस्ते मात्रे नामरूपे यस्य तत्
अप्राकृतनामरूपमित्यर्थः स्वतेजसा स्वस्वा हेयाः गुणाः रागादयः
विबिधा अवस्था च यस्मात्तत् प्रत्यग् जीवः शान्तः यस्मात् स्मर-
ण्यायात्तत् सुषिष्य उपलभ्यते इत्युपलक्ष्मणम् । अनामरूपं प्राकृत-
नामरूपश्चैव महामेवभूतोऽस्मीत्यभिमानशून्यम् ॥ ४ ॥

एवंभूतस्य मर्त्येषु अवतारस्तु रक्षावधाय न केवलं मर्त्यशि-
क्षणमपि तु मर्त्येष्टानुकरणेन मर्त्यैरेवं यथाशक्ति गुणाङ्गानुपादन-
द्वारसन्तोषधार्मिकाधार्मिकजनानुप्रहादिकं कर्तव्यमिति शिष्या-
धर्म्यर्थः अन्यथा मर्त्यानुकरणं विना आत्मनः सर्वात्मनः स्वे

स्वासाधारणे निजानन्दे रमतेः सांताविरहकृतागिष्यसन्नि कुनः
स्युः ॥ ५ ॥

एतदेवोपपाद्यति । नेति । त्रिंशत्कयामनिग्यविभूतो न सक्तः
यतो वासुदेशो भगवान् अन एव स्त्रीकृतं सुपेण्णकृतं कदमलं
स्त्रीनानिरहादिकरुप नादनुवीन लक्ष्मणो विहातुं च नाहंति एषे हि
श्रीरामायणो कथा एकदायोध्यायां यथासुक्तं वसंमानं श्रीराम-
मेकान्ते सम्मन्त्रयता देवदूतेन विज्ञापितमत्रागतस्त्वया वक्ष्ये इति
तदेव द्वारि स्थितं लक्ष्मणो दुर्वाससमागतं विज्ञापयितुं प्रविष्टं हस्ता
सत्यप्रान्तम् प्रमाणमपि प्रियतरं धातव हस्तमुद्यतस्तदा बन्धुपरि-
त्यागोऽपि बध एवातो लक्ष्मणो त्यक्त्वा सत्यपतिज्ञ एवैतं मन्त्रयता-
कथास्तथात्त तदुभय नरच्छेष्टानुकरणमन्तरशा न गृह्येतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सौभगं सौन्दर्यं आकृतिर्जातिः तैर्जन्मादीर्घमित्यु-
क्तान् ॥ ७ ॥

अनः सुरादिः यः काश्चिन्सुभयो वा राममेव भजेतेत्यस्यैव
उत्तरान् कोसलान् अयोध्यावासिनः ॥ ८ ॥

भाषाटीका

शिशुकद्वयजी वाले किपुरुष वर्षमें आदि एव भगवान्
लक्ष्मणजी के वडे भ्राता सीताजी के रमाने वाले श्रीराम-
चन्द्रजी को उनके चरणारविन्द के समीप में निरन परम भाग-
वन श्रीहनुमान्जी किपुरुषों के साथ में निर्भिन्न भक्ति से उपा-
सना करते हैं ॥ १ ॥

गन्धर्वों की गई अपने पति श्रीरामजी की कथा को
आर्द्धिषण्ण के साथ सुनते हैं आप खय इस स्तुति का गान
करते हैं ॥ २ ॥

भगवान् उत्तमश्रेण्ण के लक्ष्णों से शील आचारों
से युक्त अपने मन को वदा करने वाले उत्तम जाको के
अनुसरण करने वाले सत्पुरुषों के वाद के परमसीमा प्रह्वय-
देश महापुरुष महागज श्रीरामजी के अर्थ नमस्कार है ॥ ३ ॥

जो वह विशुद्ध अनुभव स्वरूप तस्य है अपने तेज के
गुणों की नाना अवस्थाओं का नाश करने वाला है साक्षी
स्वरूप शान्त स्वरूप शुद्ध बुद्धि से प्राप्त होने योग्य प्राकृत
नाम रूप ब्रह्मकारहित सो आप हैं तिनके में शरणागत हूँ ॥ ४ ॥

आपका जो मनुष्य अवतार है सो केवल राज्यों के वध
के ही लिये नहीं है किन्तु मनुष्यों के शिक्षाके के अर्थ है
ऐसा न होना तो स्वयं आत्मस्वरूप में रमने वाले ईश्वर को
सीताजी के वियोग के दुःख क्यों हीलते ॥ ५ ॥

मनुष्य जीला न हानी तो आत्मज्ञानियों के भी आत्मा बनि
सुहृत् वे भगवान् वासुदेव तीनों जाकों में कहीं आत्म
होने वाले नहीं हैं तो सीताजी के वियोग के दुःख का न
प्राप्त होने लक्ष्मणजी को भी नहीं छोड़ने का योग्य है ॥ ६ ॥

श्रीरामचन्द्रजी महापुरुष के सम्भोव का हनु एक प्रेम
छोड़कर न उत्तम जन्म है न सुन्दरता है न यचन की मधुरता
है न उत्तम जन्म है न उत्तम बुद्धि है न उत्तम जाति है क्योंकि

भारतेऽपि वर्षे भगवान्नरनारायणारूढ आकल्पान्तमुपचितधर्मज्ञानैवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोप-
लम्भनमनुग्रहायात्मवतामनुकम्पया तपोऽव्यक्तगतिश्चरति ॥ ९ ॥

तं भगवान्नारदो वर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिः प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यां साङ्ख्ययोगाभ्यां भगवदनुभा-
वोपवर्णनं सावर्ण्यरूपदेक्ष्यमाणाः परमभक्तिभावेनोपसरति इदं चाभिगृणाति ॥ १० ॥

ऋणमो भगवते उपशमशीलायोपरतानात्म्याय नमोऽकिञ्चनचित्ताय ऋषिऋषभाय नरनाराय-
णाय परमहंसपरमगुरव आत्मारामाधिपतये नमो नम इति ॥ ११ ॥

गायति चदम् ॥ कर्तास्य सर्गादिषु यो न बध्यते न हन्यते देहगतोऽपि दैहिकैः ।

द्रष्टुर्न दृग् यस्य गुणोर्विदूष्यते तस्मै नमोऽसक्तविविक्तमाक्षिणो ॥ १२ ॥

इदं हि योगेश्वर ! योगनैपुणं हिरण्यगर्भं भगवान् जगाद यत् ।

यदन्तकाले त्वयि निर्गुणे मनो भक्त्वा दधीतोऽज्जितदुष्कलेवरः ॥ १३ ॥

यथैहिकामुष्मिककामलम्पटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन् ॥

शङ्कते विद्वान् कुक्लेवरगत्ययाद्यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलम् ॥ १४ ॥

तन्नः प्रभो ! त्वं कुक्लेवरगर्षितां त्वन्माययाहंममतामधोक्षज ! ।

भिन्द्याम येनाशु वयं सुदुर्भेदां विधेहि योगं त्वयि नः स्वभावमिति ॥ १५ ॥

भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवो मलयो मङ्गलप्रस्था मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः
कोल्लकः सल्लो देवगिर्ऋष्णमूकः श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधरो विन्ध्यः शुक्तिमान्शुक्तिगिरिः पारि-
यात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्द्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च
शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसङ्ख्याताः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

श्रीलक्ष्मणाप्रजने तो इन सब गुणों से हीन वानरों को सखा
बनाया है ॥ ७ ॥

इस हेतु से देवता हो अथवा मनुष्य हो अथवा वृक्षरी
योंनि का हो जो जीव अतिकृत्त मनुष्यरूपी सब कोसलबासी
जीवों को वैकुण्ठ को लेगये हैं तिन श्रीरामजी को अवश्य
भजे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

उपचितधर्मोद्भिन्नारामोपलभ्यते येन तत्तपश्चरति तत्रो-
पशम इन्द्रियाणां संयमः उपरमो निरहङ्कारता आत्मवता-
मनुग्रहाय न स्वार्थमीश्वरत्पनात् ॥ ९ ॥

भगवदनुभावा उपनगर्यते येन पञ्चरात्रेण तत्साधर्म्येभ्योः
उपसरति सेवने ॥ १० ॥

उपरतानात्म्याय निरहङ्काराय ॥ ११ -

असक्तश्चासौ विविक्तश्च साक्षी च तस्मै नमः असक्तस्य
दर्शयति । अस्य विश्वस्य सर्गादिषु कर्तापि यो न बध्यतेऽहं-
कर्तेति न मन्यते । विविक्तत्वमाह । देहगतोऽपि दैहिकैः क्षुत्पि-

पामादिभिर्यो न हन्यते नाभिभूयते साक्षित्वमाह । यस्य
द्रष्टुरपि सतो दृष्टिगुणोर्दृश्येन विदूष्यते न विक्रियते ॥ १२ ॥

योगकौशलं निरूपयन् योगं प्रार्थयते । इदमिति त्रिभिः
हे योगेश्वर ! हिरण्यगर्भो यद्योगनैपुणं जगाद इदमेव तत्
किम् जन्मप्रभृति भक्त्यान्तकाले पुमांस्त्वयि मनो धारयेदिति
यत् कथंभूतः सन् उज्जितं दुष्कलेवरं तदभिमानी येन ॥ १३ ॥

अन्यथा तस्य शास्त्राभ्यासादिभ्यो इयर्थ इत्याह ।
यथैहिकामुष्मिककामेषु लम्पटो मूलः सुनादिषु योगक्षेमं चिन्तय-
न्कुस्मिन्तस्य कलेवरस्थात्ययान्मृत्योः शङ्कते तथा विद्वानपि सन् यः
शङ्कते तस्य यत्नः शास्त्रश्रवणादिः श्रम एव ॥ १४ ॥

यस्माद्विदुषोऽपीयमेव दशा तत्तस्माद्धं प्रभो ! अधोक्षज ! स्वमेव
नो योगं विधेहि । कीदृशम । त्वयि स्वभावं सहजत्रासनारूपम्
येन योगेन वयं स्वन्मायया नः कुक्लेवरैर्षितामहममतां शीघ्रं
भिन्द्याम त्यजेम । सुदुर्भेदामुपायान्तरैः मन्यथा त्यक्तमण-
क्याम् ॥ १५ ॥

इत्याहुनघटस्मिन्नपि वर्षे सरितः शैलाश्च सन्ति नितम्बप्रभवा-
स्तदेभ्यः सम्भृताः ॥ १६ ॥

श्रीमन्नारायणचरणकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

● अथ भारते चर्षे उपास्यं भगवद्रूपम् उपासकं जल्पमानं मन्त्रं स्तोत्रं च । भारतेऽपीति भारतेऽपि चर्षे भगवाच्चारायणाद्यो बद्धिकाभमे । आकल्पान्तं कल्पपर्यन्तमव्यक्तगतिरेतदर्थमेवं कैरोमीतीतरैरविज्ञानचेष्टस्तपश्चरति कथंभनम् उपचिन्ताः प्रवृत्ता धर्मोद्यो येन उपचिन्तधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययोगोपरमात्मोपलभनमात्मा उपलभ्यते साक्षात्क्रियते येन तदात्मोपलभनं ततः कर्मधारयः तत्र धर्मः कर्मयोगः ज्ञानमात्मयाथात्म्यज्ञानयोगः वैराग्यं मनो- निग्रहः ऐश्वर्याद्यपिमादीनि योगः प्राणजयः उपरमो बाह्येन्द्रियजयः किमर्थमेवमनीश्वरवस्तपश्चरतीत्यत्राह । आत्मवतामनुग्रहायात्मवतोऽनुग्रहीतुं मुमुक्षु एवमिदं तपः कुर्युरित्येवं शिक्षया ताननुग्रहीतुमिति यावत् आत्मवस्तपुग्रहे तस्य रूपैव ज्ञारणमित्याशयेनाह । अनुकम्पयेति ॥ ६ ॥

तं श्रीमन्नारायणं भगवान् पाङ्कजयुगलं नारदः धर्माभगवतीभिर्वर्णाभ्रमधर्मानुवर्तनीभिः भारतीभिर्भरतवर्षवासिनीभिः प्रजामिः सह साङ्ख्यमात्मयात्स्यज्ञानयोगः योगोऽसङ्ख्यार्थोभ्रमोचितपञ्चमहायज्ञादिरूपः कर्मयोगः आशुभ्रमोभ्रमोक्तार्थ्यां भगवता गीताचार्येण प्रोक्ताश्याम "अशोक्यानन्वचोचस्त्वम्" इत्यारभ्य "एवा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु" इत्यारभ्य चोक्ताश्यां गीताया वेदवदनादित्वादेवमुक्तं परमभक्तिभावेन परमभक्तिरूपेण भावेनाभिप्रायेण उपसरति अनुवर्तते कर्मयोगज्ञानयोगानुग्रहीतनिरतिशयभक्तियोगेनानुवर्तते इत्यर्थः कथंभूतः भगवतोऽनुभवः उपवर्षयते येन पञ्चरात्रेण तद्गणवदनुभवोपवर्षानं तत्पञ्चरात्रं सावर्ण्यमनोरुपदेक्ष्यमाणाः इदमुदाहरति ॥ १० ॥

मन्त्रमाह । ओमिति । ओंभगवच्छ्रुत्वायीं पूर्ववत् परमं निरतिशयं शीलं स्वभावो यस्य तस्मै सौशील्यविशिष्टायेत्यर्थः महतो मन्त्रेः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषस्वभावत्वं सौशील्यम् अथमाश्रयणसौकर्यापादको गुणः इदं वास्तव्यसौलभ्यस्त्रामित्यानामप्याश्रयणसौकर्यापादकानामुपलक्षणमुपरतानाश्रयायानात्मा देहन्द्रियादिः तस्य भावः प्रकारः धर्मः अज्ञानायादिपद्धिर्मिषाः उपरतं निरस्तमनाश्रयं यस्माद्येन वा तस्मै अकिञ्चनचित्ताय नास्ति किञ्चन प्रार्थनीयं येषां तेऽकिञ्चना निष्कामा मुमुक्षुस्तस्यां चित्ताय निधेय नरनारायणरूपेणान्वर्णाय परमहंसाय पर उत्कर्षां मा न भवति हंसो जीवो यस्मात् पृथोदरादित्वात् माशब्दस्य इत्थः यद्वा । इति निरस्यति निखिलान् दोषानिति हंसः पृथोदरादित्वात् साधुः "अवेष्टर्णागमाहंस" इत्यानुशासनिकस्मरणात् परमभ्रासो हंस इति कर्मधारयः परमः निरतिशयकल्याणगुणगणः हंसो निरस्तनिखिलदोषः तस्मै परमगुरवे निरतिशयहितोपदेशे आत्मारामाय नित्यासङ्ख्यतापरिच्छिन्नानन्दरूपस्वात्मानुभवपरायाधिप- नये भूतानामधिपतये "एव भूताधिपतिः" इति भवणात् नमस्काराश्यासो गुणभेदाभिप्रायकः ॥ ११ ॥

इदं वक्ष्यमाणश्लोकचतुष्टयं स्तुतिरूपं गायति पठतीत्यर्थः यद्वा । इदं वक्ष्यमाणं गुणजातं गायति तावज्जगत्कारणं चिद- च्छिन्नलक्षणं निरस्तनिखिलदोषं निरस्तमाश्रयधिकं सर्वज्ञं नमस्फरोति । कर्तेति । अस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य जगतः सृष्ट्यादौ कर्तापि यो न बध्यते नाभिमन्यते

चातुर्धर्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागः

तस्य कर्तारमपि मां विद्वद्यकर्त्तारमव्ययम्

इति भगवदुक्ताया कृत्स्नजगत्कारणत्वात्मानं तद्गुणकर्मवस्तुदेन- मन्वेष्यशुपादपतारतम्येन कर्त्तारं न मन्यते सृष्टयानां देवादिपदा- र्थाणां देवत्वमनुष्यत्वादिनानाविधसर्गकर्मणि सृष्ट्यहाकीर्णमेव गुणकर्मणां प्रधानकारणत्वादात्मानं गुणकर्मानुगुणकर्त्तारं मन्यते न तु साक्षाद्विचिदं प्रतिहंतुं मन्यत इत्यर्थः तथा देह- गतोऽपि अन्तरात्मनो देवादिदेहस्थोऽपि देहकैर्देहसम्बन्धप्रयुक्तैः सुखदुःखादिभिर्नो न हन्यते नाभिमन्यते एव द्रष्टुर्जायस्य यद्दे- ह्यमचेतनं प्रधानं तस्य गुणैः रजभादिभिर्नो न हन्यते न संकु- चितज्ञानो भवति कर्तृत्वेऽपि मोहाभावात् देहस्थत्वेऽपि दुःखाभावात् त्रिगुणात्मकप्रधानशरीरकत्वेऽपि गुणकृतज्ञानसङ्को- चाभावात् जीवात्तद्विषयमुक्तं द्रष्टुर्जायस्य गुणैः संसारि- त्वादिभिर्देहस्य गुणैर्जात्यादिभिश्च न दृश्यत इति वा योजना एवंचिद्विद्वेज्ज्ञानमुक्तमत एवास्को रागादिरहितो विविकोऽ सहायः खनुत्वाधिकद्वितीयवस्तुरहितः साक्षी सर्वस्य चेतना- चेतनारमकस्य जगत् द्रष्टा चेत्यसकविविकसाक्षी तस्मै ते नमः "कर्त्तास्य सर्गादिषु यो न बध्यते" इत्यापि पाठः तत्रास्य जगतः सर्गादौ सृष्टिस्थितिलयेषु कर्त्तापि न बध्यते अस्मक- त्वाजीवस्तु स्वगुणानुगुणपरमात्मायसः कर्त्ता अकर्मायत्तमोग- सङ्गात् स्वात्म्येण कर्त्तास्मीत्याभिमानेन बध्यते संसारी भवति परमात्मा जगत्सर्गादौ निरपेक्षः कर्त्तापि न बध्यते जगद्द्रष्टापरस्व लीलाकृपत्वेन सुखदुःखादिफलभाग्यत्वाभावात्तत्रासक्तभावा- दितिभावः तथा देहगतोऽपि देहकैः देहसम्बन्धप्रयुक्तैः सुखदुःखादिभिर्न हन्यते नाभिमन्यते भवति कुतः विविकत्वाच्चि- रस्तनिखिलदोषतया समस्तकल्याणगुणाकरतया च जीवपर्यन्तेश्यो देहन्द्रियादिषु विद्वेषणात्वाच्चिद्वेज्ज्ञानस्वरूपायज्ञेकनशीलत्वा- दितिभावः तथाच शारीरकं मन्त्रम् । न स्थानतोऽपि परस्वोभर्त्याङ्ग- सर्वत्रहिंशोऽपि इति सर्वत्रावस्थानतोऽपि न परस्य ब्रह्मणोऽपुरुषार्थ- गन्धः स्रभयति कुतः सर्वत्र धृतिस्मृतिषु परं ब्रह्मोभयजिह्वमुभय- लक्षणां निरस्तनिखिलदोषमन्तकल्याणगुणाकरताभिधीयत इति तदर्थः "अपहनपाःमा विजरो विमृशुर्विदोको विजघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प" इत्यादयः श्रुतयः ।

समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिःलगात्तदभूतसर्गः । परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सान्त परावरोधे ॥ इत्यादयः स्मृतयः अयं भावः जीवस्य कर्मवदयत्तात्- कर्मानुगुण्येन तत्तद्गुणस्त्वस्वार्थोऽपुरुषार्थं एव स्यात्परस्य तु ब्रह्मणः स्वार्थेन न एव स्वस्वत्तद्विचित्रनियमनरूपक्षी- लारमार्थैव स्यादिति दिक् । तथाच भुक्तिः "तथोरथः पिप्पलं स्वाह्वर्यनश्रमन्यो अभिजाकशाति," इति तथा द्रष्टुः अस्वकर्मानुगु- णज्ञानाश्रयस्य "अनुतेन हि प्रन्यूताःपां सत्यानां सतामनुतमपि- धानम्" इति धृत्यकर्त्ताया कर्मणा तिरहितज्ञानस्य जीवस्य यद्दर्शयं कर्मायत्तदर्शनविषयं यत्प्रधानं तस्य गुणैः रजभादिभिर्न दृश्यते च गुणपरवशो न भवति कुतः साक्षात्प्राप्तात्तद्द्रष्टुत्वात् "साक्षा- द्द्रष्टारं संज्ञायाम्" इति साक्षात्तद्द्रष्टो व्युत्पादितः साक्षात्तद्दर्शयव- वृत्त्या समुदायकत्वा च भगवत्येव मुख्यवृत्तः अव्ययः पुरुषः साक्षीति भगवन्नामसहस्रपाठात् भतः संज्ञायामित्यस्य न विरोधः

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतसंग्रहचन्द्रिका ।

द्रष्टुमिति इष्टान्तार्थं यथा द्रष्टा इत्यगुणैर्दृश्यते तथा साक्षी परमात्मानं दृश्यत इति अयं भावः जीवस्य स्वकर्मानुगुणमेव इत्यदर्शनं न तु साक्षात्साकल्येनेति गुणैर्दृश्यं परमात्मनस्तु निरुपाधिकं साक्षाद्दृश्ययाथान्यदर्शनमिति न गुणवदयता किन्तु गुणात्ममेव परमात्मवदयतेति एवं भूताव असकसाक्षिणो नम इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं जीवपरयोर्हेयास्पदत्वमन्यनीकत्वे उक्ते इदानीं जीवस्य हेयनिरसनोपायो देहाद्यनासक्त्या परमात्मनस्तथ भक्तिरेव सैव पुण्यजनुर्मुखेन मन्त्रमभिहितेत्याह । इदं हीति । हे योगेश्वर । हिरण्यगर्भः योगे यन्नैपुण्यं कौशलं जगाद् तदिदमेव किन्तदित्यत्राह । उज्ज्वलतुष्कलेष्वरः उपेक्षितशरीरः कलेष्वरशब्दः तदनुबन्धिनामप्युपलक्षकः उपेक्षितदेहानुबन्धी पुमान् भवात् प्रभृति अन्नकाले अन्नकालपर्यन्तं भक्त्या ध्यानयोगेन त्वयि मनो धारयति स्थिरं कुर्यादिति यत् ॥ १३ ॥

एवं देहाद्युपेक्षया परमात्मभक्तिरेव जीवस्यानर्थापरिहारिणीत्युक्तमिदानीमुक्तविधमभक्तिरहितस्य केवलशास्त्राध्ययनादिप्रयासो निष्फल इत्याह । यदेति । यैहिकेषु पशुपुत्राणादिष्वामुष्मिकेषु खर्गादिषु कामेषु लम्पटः आसक्तः सुनादिषु विषयेषु चिन्तयन् तेषामनपायापेयत्वं चिन्तयतित्यर्थः विद्वानधीतशास्त्रोऽपि कुत्सितस्य कलेष्वरस्यात्ययान्मृत्योः शङ्केन विभीयात् तस्य यो यत्नः शास्त्राध्ययनादिरूपः स केवलं भ्रम एव निष्फल एव मरणभीतस्य शास्त्रभ्रमो निष्फल इत्यर्थः ॥ १४ ॥

यतो त्रिदशोऽपियमेव दशा तत्तन्मात्रप्रभो । हे अधोक्षज । त्वमेव नो योगं विधेहि सम्पाद्य त्वत्प्रसादादेव नो योगसिद्धिरिति भावः ईदृशं योगं त्वयि स्वभावजं निरुपाधिकं कामानुपहतमिति यावत् येन योगेन वयं त्वन्मायया नः कुत्सिते कलेष्वरेऽर्पिणामाहितां सुवर्मादाम्पायान्तरेः सर्वदा त्यक्तमशक्यामहंममतामहङ्कारमकाररूपामविद्यामाशु मिन्याम त्यजेम त्वत्प्रसादाद्यसत्त्वज्ञक्रियोग एवानर्थाविवर्त्तक इति भावः ॥ १५ ॥

एवं भारते उपास्यभगवद्रूपादिकमुक्तमथास्मिन्नेव वर्षे प्राधान्येन पुण्यतमान् पर्वताज्जीव्याह । तत्र प्रथमं पर्वतान् संप्रदेष्ट्याह । भारतेऽपीत्यपि शब्दाङ्गान्तरेऽप्यनुक्ताः पर्वता नद्यश्च सूप्तीति सूचितम् सतिः शैलाश्च सरिच्छैलाः बहुवः सन्ति तावच्छैलानुद्दिशति । मलय इत्यादिना । कामगिरिरित्यन्तेन अन्ये च बहुवः सप्तीत्याह । अन्ये च शतशः सहस्रशः शैलाः सप्तीत्यनुषङ्गः नदीर्वक्ष्यमाणास्तासामुत्पासिस्थानं प्रभावः आह । तेषामिति । तेषां शैलानां नितम्बेऽयस्तदेषुः प्रभवाः सम्भूताः नदाः प्रायेण पश्चिमाभिमुखाः न पूर्वाभिमुखा असङ्ख्याताः सन्ति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपशान्तोऽधिकमगत्रिष्टा उपरमो मनसादीन्द्रियनिग्रहस्तपश्चत्तोमेवमपेक्षितमिति दर्शयितुं न तु स्वस्य नित्यानिगृहीतेन्द्रियत्वात् आत्मनः स्वरूपस्यापेक्ष्यतां नित्यापरेक्षता यस्य स तथा ॥ ६ ॥

साङ्ख्ययोगाभ्यां यथार्थज्ञानतत्साधनाभ्यां भगवतो हरेरनुभावस्य माहात्म्यस्योपवर्णनं प्रतिपादनं यस्मिंस्तथा तत्पञ्चरात्रं सावर्ण्यमनोः उपसरत्युपास्ते ॥ १० ॥

उपरतानात्म्याय निवृत्तदेहादिधर्माय आत्मारामायामभिः पतये ॥ ११ ॥

सर्गादिषु कर्ता तथापि देवदत्तवद्यो न बद्धते देहगतोऽपि वैहिकैर्देहसम्बन्धिभिर्दोषैः यो न हन्यते न पीड्यते द्रष्टुं यस्य ह्य गुणैर्दर्शनयोग्यरूपादिभिः न दृश्यते दर्शननिमित्तपापेन सम्बध्यते तस्मै नमः अत्र हेतुगर्भविशेषमाह । असकतेति । असङ्गत्वात् विजज्ञात्वात् साक्षित्वात् बन्धनादिदोषाभाव इत्यर्थः ॥ १२ ॥

बहुजन्मार्जितधर्माद्युपायपाटवमिदमित्याह । इदं हीति । हिरण्यगर्भो योगनैपुण्यं योगपाटवमिदमेव जगाद् इदं किं तत्राह । यदिति । निर्गुणो त्वयि भक्त्यान्तकाले मनो निधाय तुष्कलेष्वरमुज्जतीति यत्तदिति भावः "यस्य सम्यक् भगवति ज्ञानं भक्तिस्तथैव च" इत्यादिवाक्यमत्रापि प्रमाणादिति बोद्धव्यम् ॥ १३ ॥

यत्पर्वं सर्वमनित्यं तस्माद्बिदुषाहृषदेहत्यागादौ शङ्का भयं न कार्यमित्याह । यथेति । यथेहिकासुष्मिककामेषु लम्पटो रागी सुनादौ नाशं चिन्तयन् शङ्केन मयि मृते सुनादयो नाशं गमिष्यन्तीति तथा विद्वानपि यदि कुशरीरव्यागाच्छङ्केन तर्हि तस्य यः शास्त्रभ्रवणादौ प्रयत्नः स केवलं भ्रम एव न किञ्चित्फलमित्यर्थः अतो न शङ्कितव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

यत्स्वदनुगृहीतमेव सफलमत इमं त्वदनुग्रहजनकमुपायमस्मभ्यं देहीत्याह । तत्र इति । योगं ज्ञानं ध्यानमुपायं वा येन योगेन अहंममतासम्भूतदोषस्य मुक्तिपरिपन्थित्वात्प्रायाः प्राथ्येते तदुक्तम् । "यो ममत्वादिना दोषः स त्वम्य (१) विषयः स्मृत" इति ॥ १५ ॥

इदानीमस्मिन् भारतवर्षे पर्वततप्तजटा नदीः प्राधान्येऽभक्ति । भारत इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

नरनारायणाख्य इति द्विबोरभेदो दर्शितः । आत्मवतामात्मा स एव भगवान् नाथत्वेन विद्यते येषां तेषां भक्तानामनुकम्पया हेतुना तद्विषयकानुकम्पाधीनः सन् तेषां मङ्गलार्थं स्वयमेव तपश्चरतीत्यर्थः । अहो पतावानपि तदनुकम्पापरिणाम इति भावः तमेव दर्शयति । उपस्थितेति । स्वयमेव कृतैस्तेस्तेऽङ्गैस्तेष्वारमनो भगवतः स्फूर्तिहेतुकमित्यर्थः । तर्हि लोकैस्तथा नाथगम्यते तत्राह । अत्यक्तगतिरिति । ईश्वरस्य स्वार्थं तदसम्भवात् । व्यक्तगतिरिति वा ॥ ६ ॥

प्रजाभिः सह ताश्च मुनिरूपा एव न तु सर्वाः । भगवता नरनारायणाख्येन प्रोक्ताभ्यां साङ्ख्ययोगाभ्यां सारासारविशेष-भगवन्निष्ठाभ्यां यद्भगवद्भुक्तोपवर्णनं तत्सावर्ण्यं प्रत्युपदे-क्षयति यः स इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

(१) परोक्षज्ञानविषयः ।

श्रीमद्गीतगोखामिहृतकमसुद्धर्मः ।

● तस्य परमहंसत्वं दर्शयन् गुणत्वं योजयति । कर्त्तुंति । देहगतोऽन्तर्यामिकपेषा द्रष्टुः परमसाक्षिणः ॥ १२ ॥

● अनासक्तत्वं कैमुत्येन स्थापयन् विशेषतो ज्ञेयस्य योगस्य सामान्यतो ज्ञानं तत्कारणमाह । इदं हीति । उज्ज्वलवृष्कले-
वर इति । पवित्रकेशवरेण्यो मनस्वमुपादेयत्वं च बांधयति ॥ १३ ॥
तज्ज्ञानयोग्यत्वापादकं सारासारविवेकमपि सामान्यतो निवेदयति । यथेति ॥ १४ ॥

अभीष्टमाह । तन्न इति । कुकलेवरैति । स्तरेरेषां कलेवरपेषणाय प्रोक्तम् ॥ १५ ॥

कोशः कोकक इति पाठो । गोवर्द्धनोऽयं शास्त्रलोकप्रसिद्धः श्रीहृन्दावनगतः श्रीकृष्णाक्रीडत्वेन तमनु रंघतोऽपि पठ्यते । अथुना तस्य स्वल्पत्वादिदृष्टिः कालं कालंस्तर्जानात् ॥ १६—१८ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथं दर्शनी ।

उपचितैर्धर्मादिभिः सहित आत्मा त्वंपदार्थे उपलभ्यते येन तत्तपश्चरति तत्र उपशमः इन्द्रियाणां संयमः उपरमो निरहङ्कारिता आत्मवतां ज्ञानिनामनुग्रहाय तपःशिक्षणरूपायति तपसि प्रयोजनमनुकम्पयति तत्र कारणाभित्यपौनरुक्त्यम् ॥ ६ ॥

भगवद्भुभावो धर्यते येन तद्भगवद्भुभावधर्मोऽप्यत्राश-
शास्त्रं साङ्ख्ययोगाभ्यां सह साधर्म्यं साधर्म्यम् ॥ १० ॥

उपरतानारम्भाय न विद्यते आत्मा ज्ञानव्यत्येन यस्य सः अना-
त्मा अनात्मनो भावः आनात्म्यमुपरतमनात्म्यं यस्मात्तस्मै ॥ ११ ॥

आत्मारात्मचूडामयि त्वमाह । कर्त्तुंति । न नियम्यत इत्यतस्ते-
ष्वसक्त्या । दैहिकैः क्षुत्पिपासादिभिर्न हन्यते नाभिभूयते इत्यनो-
देहाद्विक्त्या द्रष्टुरपि सतो ह्यु दृष्टिः गुणोद्देश्येन दृश्यते अत एव
असक्तधर्मा विविकसाक्षी अलितसाक्षी चेति तस्मै ॥ १२ ॥

योगाभ्यासिनां रहस्यमाह । इदमिति । यदिति । शत्रन्तम् अन्तकाले
यत् गच्छन् चपलमिति यावत् मनस्वधि दधीत स्थिरिकुर्या-
दित्यर्थः उज्ज्वलेति वत्तमाने निष्ठा ॥ १३ ॥

अन्यथा योगाभ्यासो व्यर्थ एवेत्याह । यथेति । चिन्तयन् चिन्तां
कुर्वन् कुकलेवरात्ययात् शङ्केत । मयि मृते सति मत्सुतादयः
कथं वसेरन्निति भावयेत् तथैव विज्ञानपि यः शङ्केत तस्य यत्नः
अम एव ॥ १४ ॥

तस्मादन्वावेशं त्याजयित्वा त्वयि मनसोऽभिनवेशं त्वमेव
कृपया देहीत्याह । तन्न इति । योगं विधेहि योग एव कस्तत्राह । त्वयि
गोऽस्माकं स्वस्यात्मनो भावं रतिं यद्वा । यथा विषयेषु स्वभाव-
स्तथैव त्वयि स्वभावो निसर्गोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

अपीति । यथा इवाहते तथा अस्मिन्नपि धर्म इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपचितैः समृद्धैर्धर्मादिभिः आत्मा परमेश्वर उपलभ्यते
येन तत्तप आकर्षणं कल्पपर्यन्तं चरति आत्मवतामात्मा विद्यते
उपास्यत्वेन येषां तेषामनुग्रहाय शिक्षायै न च स्वार्थमिष्ट-
त्वात् उपशमो निरहङ्कारता उपरमः इन्द्रियसंयमः ॥ ६ ॥

भगवद्भुभाव उपलभ्यते येन तत्तपश्चरार्थं शास्त्रं साधर्म्य-
वपदेक्ष्यमाद्यः भगवत्प्रोक्त्यासां साङ्ख्ययोगाभ्याम् ।

एषा तेषामिहता सांख्ये बुद्धियोगे स्थिमां ष्टुणु ।

इति श्रीमुख्यवचनात् साङ्ख्ययोगज्ञानं योगो निष्कामकर्मयोग-
स्नाभ्यां सम्बन्धितेन परभक्तिभावेन प्रजापिः सह उपसरति
सेवते इत्यन्वयः ॥ १० ॥

परमहंसानां परमगुरवे उपरतानारम्भाय निरहङ्काराय ॥ ११ ॥

देहगतोऽपि देहेषु अन्तर्यामिकपेषा संस्थितोऽपि दैहिकैः क्षुत्पि-
पासादिभिः असक्तः सर्वदा पूर्णकामत्वात् विविक्तः सर्वदा सर्व-
दावास्पृष्टत्वात् साक्षी सर्वदा सर्वदर्शी स च सः तस्मै ॥ १२ ॥

ज्ञानस्य देहाद्विगतिपूर्वकं भगवति मनोनेभ्यन्तं कल्पम-
न्यथा ज्ञानयत्नः केवलं अतोऽतस्तं ज्ञानयोगं नो विधेहि येन
त्वाय मनोनेभ्यन्तं भवेदित्याह । इदमिति त्रिभिः । हे योगेश्वर !
हिरण्यगर्भः योगनेपुण्यं योगस्य ज्ञानयोगस्य नेपुण्यं यत्
जगाद् तद्विदमव किमुष्कितवृष्कलेवरः त्यक्तवृष्टजतदेहसङ्गः
सन्न भक्त्या त्वयि मनो दधीत धारयेत् किं बहुना अन्तकालेऽपि
इतियत् ॥ १३ ॥

यदि यथा ऐहिकामुष्मिककागलस्पष्टः अगिहान् सतादिषु
चिन्तयन् योगक्षेममिति शेषः कुकलेवराणां स्वकीयदेहस्य सता-
दिदेहाणां च अत्ययाशाशात् शङ्केत तथा विज्ञानपि सन्न यः
शङ्केत तर्हि तस्य यत्नः विद्यायत्नः अम एव ॥ १४ ॥

तत्तस्मात् हे प्रभो! अघोक्षज ! त्वं तद्योगं तादृशं ज्ञानयोगं
नो विधेहि येन त्वयि स्वभावं स्वकीयं भावं मनोनेभ्यन्त-
वृत्तौ धुनास्मृत्यास्यं प्राप्नुयाम इति शेषः येन च योगन
धर्मं त्वन्मायया नः कलेवर अर्पितामहममतां शीघ्रं
मिन्द्याम ॥ १५—१६ ॥

भाषाटीका ।

भारतधर्म में भी नरनारायणवद्वीनारायणनाम के भगवान्
कल्पपर्यन्त की इच्छा से आत्मज्ञानियों की कृपा से अनुग्रह
करने को आप अव्यक्त मार्गवाले होने से भी वृद्धि को प्राप्त
आत्मा के लाभ के हेतु धर्म ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य शान्ति के हेतु
तपस्या को करते हैं ॥ ६ ॥

भगवान् श्रीनारदजी भगवान्का कहा जो सांख्य तथा
योग उन दोनों से भगवान् के चरित्र को साधर्म्य मनु को
उपदेश करने को स्थित हैं वर्यो आश्रम धर्म वाली भारत की
प्रजाओं को साथ में लेकर परम भक्ति भाव से वद्वीनारायणजी
का अनुसरण करने हैं इस वचन को उच्चारण करते हैं ॥ १० ॥

उपशम स्वभाव वाचं अहंतादि दुर्गुणों से रहित निर्धन
पुरुषों के धनरूप ऋषियों में श्रेष्ठ नर नारायण परम
हंसों के परमगुरु आत्माराओं के अधिपति आपके धर्म
नमस्कार हैं ॥ ११ ॥

इस स्तोत्र का गानभी करने हैं आप इस जगत्के कर्ता हो तो
भी सृष्टि आदि को के कर्मों में नहीं बन्धने हो देह में स्थित
होकर भी दैहिक धर्मों से बाधित नहीं होतेहो प्रष्टा होने

एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनन्तीनामात्मना चोपस्पृशन्ति ॥ १७ ॥

चन्द्रवशा ताम्पर्णी श्रवटोदा कृतमाला वैहायसी कवेरी वेशी पयस्विनी, शर्करावर्ता तुङ्गभद्रा
कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती सिन्धुरन्धः
शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृष-
द्वती गोमती सरयू रोधस्वती सप्तवती सुषोमा शतद्रुश्चन्द्रभागा मरुद्वधा वितस्ता असिक्री विश्वेति
महानद्यः ॥ १८ ॥

अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णावर्णान् स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषनारक-
गतयो बह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वा ह्येव सर्वेषां विधीयन्ते यथा वर्णाविधानमपवर्गश्चापि
भवति ॥ १९ ॥

योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽन्यनिमित्तभक्तियोग-
लक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिरन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्गः ॥ २० ॥

एतदेव हि देवा गागन्ति ।

अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां सिद्धुत स्वयं हरिः ।

यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेवैपयिकं स्पृहा हि नः ॥ २१ ॥

किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना ।

न यत्र नारायणपादपङ्कजस्मृतिः प्रमुष्टातिशयंन्द्रियात्सवात् ॥ २२ ॥

कल्पायुषां स्थानजयात्पुनर्भवाक्षणायाषां भारतभूजयो वरम् ।

क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः ॥ २३ ॥

न यत्र वैकुण्ठकथासुधापगा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः ।

न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

पर भी आपकी दृष्टि गुणों से दूषित नहीं होती है ऐसे
अखिल निर्मल साक्षी आपके अर्थ नमस्कार है ॥ १२ ॥

हे योगेश्वर ! ब्रह्माजीने हमको उपदेश किया है सो योगकी
निपुणता यही है जोकि अन्तकाल में पुरुष अहन्ता आदि
शरीर वासनो को छोड़कर भक्ति से प्राकृत गुण रहित
आप से मनको लगा देवे ॥ १३ ॥

जिस प्रकार इस लोक के पदार्थों में लपट पुरुष पुत्र
स्त्री धन की चिन्ता से मरण समय में शंका करता है
तैसे ही निदान् होकर भी खोटे शरीर के नाश होने
की शंका करे तो उसके सब साधन श्रम व्यर्थ ही हैं ॥ १४ ॥

हे प्रभो ! हे अघोक्षत्र ! निमित्त हेतु से इस खोटे शरीर
में अर्पित हमारी इस अति दुस्तर अहन्ता गमता रूप माया को
जिस योगसे हम शीघ्रही दूर करें ऐसे स्वाभाविक आप
के विषय के प्रेमभक्ति योगको विधान करो ॥ १५ ॥

इस भारतवर्ष में भी बहुत नदी तथा पर्वत हैं जैसे
कि मलय मङ्गलप्रस्थ मैनाक त्रिकूट ऋषभ कूटक कांठक
सह्य देवगिरि ऋष्यमूक श्रीशैल चेंकट महेंद्रधारिधार
धिष्य शुक्तिमान् ऋत्वागिरि परियात्र द्रोण शिखरकूट गोवर्धन
देवत ककुभ नील गोकामुख इन्द्रकील कामगिरि और भी
सैकड़ों हजारों पर्वत हैं तिनके नीचे से होने वाले नद नदी
असंख्य हैं ॥ १६ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

आत्मना च देहेनाप्युपस्पृशन्ति ॥ १७ ॥ १८ ॥

लब्धं जन्म यैस्तेः पुरुषैः । सार्विकादिना स्वकृतेन कर्मणा
दिव्यादिगतय आत्मनो विधीयन्ते साध्यन्ते । हिं यसमात् सर्वा
एव गन्तव्यः कर्मानुसारं सर्वेषां भवन्ति यस्य धर्मोऽस्य यद्विधानं
गोक्षप्रकारः संन्यासवनस्थत्यादिस्तद्वनतिक्रमेणास्तिगच्छेत् सर्वे
नृणामपवर्गश्च भवति । एतच्च कर्मादिबहुसाधनसम्भवाभिप्राये-

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

श्लोके ननु न्यत्रापवर्गभावने । तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् १ । ३ । २६ । इति हेवानामपि मोक्षस्य सूचितत्वात् ॥ १९ ॥

अपवर्गस्वरूपमाह । योऽसाविति । अनात्म्ये आत्मनि भव-
मात्म्ये रागादि तद्रहिते । अनिरुक्ते वाचामगोचरे । अनिलय-
नेऽनाधारे । अतन्वनिमित्तोऽद्वैतुका भक्तियोग एव लक्षणं स्वरूपं
यस्य कथं भवति नानागतानां निमित्तं यो विद्याप्रस्थितस्य
रन्ध्रनं केदने नद्वारेण महापुरुषपुरुषा विष्णुभक्तास्तैः प्रकृतः
संयोगो यदा भवति तदा ॥ २० ॥

एतदेव मानुष्यमेव सर्वपुरुषार्थसाधनं गायन्ति । अमीयामेभिः
उत खित् अथवा स्वप्नेव साधनं विनेन हरिरेयां प्रसन्नोऽभूत्
एवमभूत्स्य पुण्यस्य दुष्कर्मत्वात् भारतजिरे भारतज्ञयो नः
कैवलं स्पृहेव यत्र तन्मकुन्दमेवोपयोगि नृषु जन्म यैर्लक्ष्यम् ॥ २१ ॥

स्पृहामिन्द्राहुः । किमित्यादिसमभिः । दुष्करैः क्रत्यादिभिर्नः
फलानां तुच्छेन द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्या किं न किञ्चित्फलम् । कुतः ।
यत्र नारायणापादपङ्कजस्मृतिर्नास्ति । प्रत्युतातिशयितादिन्द्रिया-
यामुत्सवाद्भोगात्प्रमृष्टाऽभूत् ॥ २२ ॥

क्षणमल्पभेषायुर्ध्याय पराये हेतुः मत्तेनापि देहेन क्षण-
नेव कालेन कृतं कर्म संन्यस्य हरैः पदं सम्यग्वान्ति ॥ २३ ॥

अतो यत्र वैकुण्ठकथामृततया न सन्ति तदाभयाः कथा-
पगाभयाः महान्तो नृत्याद्युत्सवा येषु तादृशा यज्ञशस्य
मखाश्च पूजाः स सुरेशस्य ब्रह्मणाऽपि लोको न सेव्यताम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतानां नन्दनीनाम् आपो जलानि भारत्यः भरत-
वर्षस्यः प्रजाः कर्म पूर्वसर्वादीर्घाभाव आप्तैः नामभिरेव
पुनस्ति नामभिरेव पञ्चिप्रयन्ति हि ।

गङ्गागङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि
मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ।

इत्याद्यभियुक्तस्मरणमत्रानुसन्धेयं वा आपो नामभिरेव
पुनस्ति प्रजास्ना अपः प्रजा आत्मना देहेनापि स्पृशन्ति
यदा । भारत्यः भरतवर्षस्यपुण्याश्चापो नामभिरेव प्रजाः पुनन्ति
नामनः आपः प्रजा आत्मना देहेनापि स्पृशन्तीत्यन्वयः नृरीरुहि-
शक्ति । चन्द्रमसेत्यादिना । विश्वेत्यन्तेन सिन्धुः शोणश्च नदावि-
त्याह । सिन्धुः शोणश्च नदाविति । कावेर्षाः पृथगुक्तत्वात्परुर्ध्वान्त
ननुत्तरपरः गीवलीवहेन्यायात् गङ्गा तु पूर्व प्रपञ्चिनेधेत्त्रानु-
कति बोध्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

अस्य भारतवर्षस्य प्राशस्यप्रतिपादनपरानभियुक्तैर्गीतान्
श्लोकानुवक्ष्यन्नस्य प्राशस्ये कार्यामाह । अस्मिन्नेत्यादिना । प्रसङ्ग
इत्यन्तेन गद्येन अस्मिन्नेव वर्षे भारते लब्धे जन्म विप्रादिजन्म
येस्तेः पुरुषैः शुक्लबोहिनकृष्णवर्णौ सत्त्वरजस्तमोगुणकल्पितकु-
शलमिधरूपेण स्वारथेन स्वकृतेन कर्मणा बहवः दिव्यादिगतयः
तत्र शुक्लकर्मणा दिव्यगतिः रजःकर्मणा मनुष्यलोकगतिः तामस-
कर्मणा नारकगतिः तथा च भगवता गीतम् ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति संस्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
अधम्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥

इति अत्रापि तृतीये उक्तम् ।

आत्यन्तिकेन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे ।
धरां रजःस्वभावेन" इत्यादिना ।

एवं दिव्यादिगतय आत्मनः स्वस्य विधीयन्ते सम्पाद्यन्ते हि
यस्मात्सर्वा एव गतयः आनुपूर्व्येण कर्मानुसारेण सर्वेषां भवन्ति
सर्वेषामविशेषेण त्रैगुण्यनश्यत्वाद् गुणानां हासोल्लासादिभिः
कृतानि कर्माणि दिव्यादिगतीः सर्वाः सर्वेषामापाद्यन्तीत्यर्थः
एवमस्मिन्नेव वर्षे यथावर्षाविधानं यस्य ब्रह्मज्ञानियाद्ः यज्ञ-
धानम् ।

शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिराजं वभंष च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥
शौर्येन्नेजां धृतिर्दाह्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥

इत्यादिविधानं गुर्वेनलशुभ्रया पञ्चमहायज्ञादिकरूपविधानं च तदन-
तिक्रम्य यथावर्षाविधानमनभिसंहितफलस्वययार्थाश्रमाश्चिन-
कर्मानुष्ठानानुशीतभक्तियोगेनेत्यर्थः अपवर्गो मोक्षश्च भवति
एतच्छात्रं वर्षे मोक्षसाधनबहुधर्मानुष्ठानसम्भवाभिप्राययोगः तन्व-
न्यत्रापवर्गसाधनधर्मानुष्ठानासम्भवाभिप्राययोगः । तदुपर्यपि वाद-
रायणः सम्भवात्" इत्युपरितनकोक्त्यापि ब्रह्मविद्याधिकारस्य
अगवता वादरायणोनेव सूत्रितत्वात् सूत्रे तदुपर्यपीति रम्यकार्हा-
वर्षाणामप्युपलक्ष्यम् ॥ १९ ॥

तनु यथा वर्षाविधानं कदापवर्गो भवति को वा स्वस्ववर्गा-
श्रमोश्चितो धर्मः साक्षात्पथर्गसाधनमृत कस्यचिदनुप्राहकः
अनुप्राहकश्चेत् कोऽसावनप्राहः कथं वा अनुप्राहकः अनुप्राहश्च
कीदृशः अनुप्राह्यविषयश्च कीदृश इत्याशङ्क्याह । योऽसाविति । यदा
श्रविद्याप्रस्थिरन्धनद्वारेणाविद्यापुण्यपापात्मकं कर्म भक्तियोगो-
र्पात्तिविरोधिप्राश्निककर्म तद्रन्धनद्वारेण तन्निरसनद्वारेण महा-
पुरुषो भगवान् तस्मिन् प्रसङ्गे भवति तदा यथाविधानमपवर्गश्च
भवतीत्यन्वयः "धर्मेण पापमपनुदति कपायं कर्मभिः पके ततो
ज्ञानं प्रवर्तत" इति भूतिः सृष्ट्युक्तरीत्या स्वस्ववर्गाश्चितानभिसंहित-
फलकर्मानुष्ठानेनाविद्याप्रस्थिरनिरसनं तद्व्याख्या महापुरुषे प्रसङ्गः
प्रकृतः सङ्गः विजातीयप्रत्ययान्तरात्मवतो ध्यानरूपा मनोव्यापारो
भवति तदापवर्गो भवतीत्यर्थः अविद्याशब्दोऽत्र पुण्यपापात्मककर्म-
परः तदेव कर्म ।

अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते ।
इयाज सोऽपि मुबहन् यत्रान् ज्ञानव्यपाश्रयः ॥
ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्षं मृत्युर्मावद्यया ।

इत्यादिषु मृत्युशब्देनाभिधीयते अविद्याया मृत्युमित्याशयविद्याशब्दे-
नानभिसंहितफलं वर्णाश्रमाश्चितं कर्माश्चितं विद्येतरन्ध्रया मृत्यु-
तरणापायत्वध्वगविरोधात्तत्रात्राविद्याशब्दस्थानीयोऽत्र यथावर्षो-
विधानशब्दः तत्रत्यमृत्युशब्दस्थानीयोऽत्राविद्याशब्दः अविद्याशब्दो-
हि विद्येतरद्विद्याकर्मव्यर्थं कर्ममात्रे वर्तमानो यथाश्चितं कश्चि-
दनभिसंहितफलं वर्णाश्रमाश्चितं विहितं कर्मादिध्यानं कश्चि-
त्त्वकं कर्मेति विवेकः महापुरुषप्रसङ्गं विशान्ति । अनागाति-
निमित्तः नानागतिः स्वर्गनरकादिगतिस्तन्निमित्तो न भवतीत्य-
नानागतिनिमित्तः स्वर्गादिगतिनिवारकः मोक्षसाधनमिति भावः
निमित्ताविद्याप्रस्थितिपाठे नानागतिनिमित्तोऽतः केद्ः स्वर्गनरका-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दिनानागतिनिमित्तभूता याविद्या तद्रूपो यो ग्रन्थस्तस्य रन्ध-
नद्वारेणेत्यर्थः ग्रन्थशब्देनाविद्याया बुभुक्षणीयत्वमभिप्रेतं न विद्यते
अन्यथा ह्यकार्मुक्यमकरूपं निमित्तं फलं यस्य अनन्यनिमित्तः
निष्काम इत्यर्थः सचात्मा भक्तिलक्षणो भक्तिरूपश्चेति कर्मधारयः
एवं यदाहीत्यस्योत्तरमुक्तं यथाश्रमधर्मस्य भक्तियोगानुग्राहकत्वं
तत्प्रकारश्चात्कः अविद्याग्रन्थिरन्धनद्वारेणेत्यनेन महापुरुषप्रसङ्ग
इत्यनेन वासुदेवाद्यं वाक्यं अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षण
इत्यनेनानुग्राहाकारश्चात्कः महापुरुष पुरुषप्रसङ्ग इतिपाठे महा-
पुरुषाणां प्रकृतः सङ्गः यस्य सः भक्तियोगलक्षण इत्यर्थः
अथानुग्राहविषयं महापुरुष इत्यनेनाभिप्रेतं दर्शयति ।
सर्वभूतात्मनेत्यादिना । यद्यपि सर्वभूतात्मवासुदेवशब्दयो-
स्तुन्यार्थता तथापि देवताविशेषं निर्दिष्टारविषया वासुदेव
इत्युक्तं वासुदेवशब्दावयवार्थप्रदर्शनाय सर्वात्मनीत्युक्तम् ।
इत्येतां न पानरुक्तं भक्तियोगविषयं चिद्विचित्रलक्षणत्वेन
निर्दिष्टमनात्म्ये इति आत्मनो भावः प्रकारः अपृथक्सिद्धविशेषायां
शरीरमात्म्यं ततोऽन्यस्मिन् स किं जीवः नेत्याह । अनिरुक्तं देवमनु-
ष्यादिनामरूपाऽयामनिरुक्तं अनात्म्ये इत्यन्वयनव्यावृत्तिः अनिरुक्त
इति बद्धजीवव्यावृत्तिः स तर्हि किं मुक्तजीवो नेत्याह । अनिलयने
आधारान्तरगतपक्षेण अनेन मुक्तजीवव्यावृत्तिः तेषां हि भगवान्-
नाधारः "ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मणा हि प्रतिष्ठाहम्" इत्युक्तत्वात्
अत्र ब्रह्मशब्दा मुक्तजीवपर आचिन्त्यात् स तर्हि नित्यमिन्द्रः
नेत्याह । परमात्मनोति । अक्षरशब्दाच्चाऽयां मुक्तनिर्वासिद्धाऽयां
क्षरशब्दाच्चाऽयान्त्वचनताश्च योऽन्यत्वेन गीतः परमात्मा ।

द्वानिमो पुरुषो लोकं क्षत्राक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कृष्टस्थो क्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः ।

इति तस्मिन्निर्णयः । एषोवधे भगवति पाङ्गययपूर्णे निरस्मानि-
खिलदोषे योऽस्मावनन्यानिमित्तभक्तियोगलक्षण इत्यन्वयः ॥ २० ॥

एवं स्वर्गापवर्गसाधनभूतवहुविधधर्मानुष्ठानोपयुक्तप्रदेशत्या-
दस्य सर्वस्य प्राशस्त्यम् अथेतत्प्राशस्त्यप्रतिपादनपरान् इलोकात्
नक्तं तेषामभिहिततां दर्शयति । एतदेव हाति । एतद्व्यप्राशस्त्यं
गायन्ति देवा इति शेषः श्लोकानेवाह । अहो इत्यादिना । अमीपा-
वर्गैः कर्तुः सम्यग्भविष्यया षष्ठी किं शोभनं मुक्तमकारि
अहो अपिस्वित् किं स्वयं साधनं विनैव हरिभंगवान् प्रसन्नः
किं निरतिशयसुकृतमेवमेभिः कृतं किम्या स्वयमेवैषां भगवान्
प्रसन्न एव रूपस्य धर्मस्य कृष्करत्यादिति वितर्क्यते क इमे
इत्यत्राह । यैर्जायैः भारताजरे भक्तधर्माङ्गणे भारतप्रदेश इत्यर्थः
एवम्भारताजिरस्य तत्रापि नृजन्मनश्च प्राशस्त्यमुक्तं तत्र कारणं
मुकुन्दसेवोपयिकमित्युक्तम् ॥ २१ ॥

अथान्तरस्थानां लोकान्तरस्थानां मनुष्याणां भगवत्सेवानुप-
युक्तिं बद्धेस्ताभिन्दन्ति त्रिभिः । किमिति । कुःशेनापि कर्तव्यमशक्यैः
कर्तुमशक्तोपपन्नैः तपः सहितैर्वा अनेन तपः कृच्छ्रवान्द्रायभा-
दिरूपं अनेन प्राजापत्यादिकं दानं पात्रेण द्रव्यत्यागाभ्यां कृत्वा
दिभक्तत्वात्तद्येन फलानुत्पात्तिरप्यनेन नृजनेन स्वर्गप्राप्त्या वा
किं न किञ्चित्फलं कुतः यत्र स्वर्गादेः श्रीमद्भागवतस्य पादपङ्क-
जस्य स्मृतिर्नास्ति प्रत्युत्पीनार्तिशयितादिन्द्रियाद्यामुत्पन्नवात्

सुखात् स्मृतिः प्रणष्टाभूत् अधिकेन्द्रियोरस्य एव भगवत्सेवाविरो-
धीतिभावः ॥ २२ ॥

कल्पमायुर्षेषां पुनर्भवः जन्म यस्य तस्मात्स्वानजयायुपरि-
तनलोकप्राप्तेः आकल्पानुभावयसुखोपरिलोकापेक्षयेत्यर्थः क्षण-
ल्पमायुर्षेषां तेषां भारतभूजयः भारतवर्षप्राप्तिर्जिजये जय उत्की-
र्षप्राप्तिः ऊर्ध्वस्थानेषु सुखोत्कर्षप्राप्त्यपेक्षया भारतवर्षे जन्मलामरु-
पोत्कर्षप्राप्तिरूपो जयो वरं श्रेष्ठ इत्यर्थः भारतभूजयश्रेष्ठये हेतुमाह ।
अखिरेण मर्येन मरणशीलेन शरीरेण कृतं क्रियाजातं संन्यस्य
भगवति समर्प्य मनस्त्रिनः प्रशस्तमनसः भगवदुपासकाः सन्तः
हररभयं न विद्यते भयं कालकृतं जन्मजरामरणादिनिमित्तं
यस्मिन् तत्पदं स्थानं श्रीवैकुण्ठरूपं यान्ति कल्पायुषस्तु कल्पा-
नन्तरं पुनर्भवमेव यान्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अतो यत्र वैकुण्ठस्य भगवतः कथारूपाः सुधापगा प्रसृतौ
नद्यो न सन्ति तदाश्रया भगवत्कथामृतनदीसेवापराः साधवः
साधूनां लक्षणलक्षिता भागवताश्च न सन्ति यत्र च महान्तो
नित्यपक्षमाससम्बत्सरायनाद्युत्सवा येषां ते यज्ञशमखाः यज्ञ-
शस्य भगवतः "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेवच" इति
भगवदुक्तेः "इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं विभर्ति भुव-
नस्य नाभिः" इति श्रुतेश्च तस्य मखा आराधनरूपा यज्ञाः न
सन्ति स सुरशस्य ब्रह्मणा लोकोऽपि सेव्यतां प्राप्यतां न याति
प्राप्यो न भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मना कार्यनान्तरंण उपस्पृशन्ति आचमनस्नानाभ्यामिति-
शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

पुण्यपापार्जनं च सस्वादिगुणैः कियते तत्फलभूताः स्वर्गा-
दिगतयोऽपीत्याह । अस्मिन्नेवेति । शुक्लोहितकृष्णवर्णैः सार्विक-
राजसतामसभेदमिदमेतत् स्वारश्चन स्वफलदानायरेपक्रान्तेन
स्वर्गादिगतय आनुपूर्व्येण पर्यायेणात्मनः परमात्मनः प्रेरणाया
सर्वेषां विधीयन्ते यथावर्गाविधाने वर्गाश्रमविहितानुसारेण
ननुभारतीनां प्रजातां यदि तिस्रो गतयस्तर्हि निजान्भद्राविर्भाव-
लक्षणो मोक्षो दुरवस्थः किमिति तत्राह । अपवर्गश्चेति । न केवलं
स्वर्गादिगतयोऽपि तु संसारदुःखनिवारणसमर्थो मोक्षश्चेति च
शब्दार्थः ॥ १९ ॥

अपिशब्दाद्यदा महतां पुरुषाणां श्रीनारायणपरायणाणां
सङ्कतिस्तदा योऽसौ भगवत्प्रेतन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षण उपायो
भवतीत्यन्वयः न अन्यैर्धर्मैर्दिप्रामिनिमित्तं यस्य सोऽनन्यानि-
मित्तः तादृशो भक्तियोगलक्षणस्तस्मात्स्वरूपानन्दाविर्भावलक्षणां
मोक्षो भवतीति ज्ञातव्यं केन प्रकारेण तदुच्यते नाना गतीति
पूर्वोक्तानां नाना गतीनां निमित्तहेतुभूतो यः अविद्याग्रन्थस्तस्य
रन्धनद्वारेण दहनप्रकारेण भक्तियोगोऽप्येवं प्रकारेणोत्पादनीय
इति दर्शयति सर्वभूतात्मनि भूतभवद्भविष्यत्सर्वजगदन्तर्यामिणि
अनात्म्ये जीवधर्मैर्गहने अनिरुक्तं वेदैरपि सर्वोत्तमा निर्वैकुण्ठशक्यं
प्रतिजयते अनन्याधारे परा प्रकृष्टा मा, श्रीवैषां ते परमा मुक्ता-
न्नेपामप्यानन्ददानादिकर्तारि संज्ञामाह । वासुदेव इति । अथ-
ताररूपायामपि मुक्तिदानसामर्थ्यमस्तीति चांतायितुं वा वासु-

श्रीमद्विजयनन्दजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देव इति विशब्दो भक्त्युत्पत्तो मत्सङ्गतिः प्रयोजिकेति
दृश्यति भक्त्या मुक्तिर्भवतीत्येतद्वच्यते गायन्ति विद्वांसः ॥ २० ॥

एषामिति पृष्ठा तृतीयार्थे किं शोभने कर्म उत खित् किं
भारतजिते भारतार्यप्राङ्गणं मुकुन्दसंवायामांपयिकं जन्म-
लक्षणोपायस्तुत्रं कुपुहाभिभिरिच्छामनस्कैः ॥ २१ ॥

द्युजयेन स्वर्गजयेन यत्र स्वर्गे श्रीनारायणपादपद्मस्मृतिः
प्रमुखा कुतः प्रतिशयन्द्रियोत्सवादिपयभोगानिरेकात् स्वर्गस्थान्
कर्मिणो उद्दिश्येद् वचनं न देवान् तेषां सन्ततहरिस्मरणस्य
प्रमाणासिद्धत्वात् ॥ २२ ॥

भारतलब्धजन्मनामपि पुनर्जन्मसम्भवात् कथं भारतभू-
जयो वर इति प्रशस्यते इति तत्राह । क्षणेनेति । मनस्विनः
दृष्टकालेन मर्त्येन नभ्वरेण देहेन कृतं कर्म हरी संन्यस्य
हरेरभये पुनर्जन्मभयग्रहितं पदं संयन्तीति यस्मात्समादिति
शेषः कल्पयुगामित्यनेन महाराजिणोक्तस्था लक्ष्यन्ते "कल्यायुगो
विश्रुता य" इति खोक्तः ॥ २३ ॥

महाराजिणोक्तं विशिष्टभोगसम्भवात् कथं नीचीकथने भार-
तस्वयडादिति तत्राह । न यत्रेति । यत्र महलीकादिषु नदाभ्याः
श्रीनारायणचरणसंनिजस्मरणजनकाः साधवो रागद्वेषादि-
दोषलेशान्या भागवता न सुलगाः यथेहात एव वैकुण्ठकथास्तुता-
पणा अपि न सन् एव विष्णुविषययज्ञाश्च न सन्ति तेः प्राप्यकलाभा-
वात् पूर्वर्थात्कर्मफलभोगोत्सवेन गच्छकालत्वेनावसराभावात्सि-
यस्तुष्णीभावाच्च "ध्यायन्तीव देवगनुष्या" इति श्रुतेः सुरेशस्वामिलोको
महारादिः संव्ययानं न याति प्राप्यफलान्तरत्वेनेति शेषः ॥ २४ ॥

श्रीमर्जावगोस्त्रानिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यथाचर्गाविधानामिति स्वस्वधर्मापेगाधिकमेत्यर्थः । एतच्च
प्राथिकं यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्ग इत्यर्थेव मुख्यत्वेन वक्ष्य-
माणत्वाच्च श्रीनारादजन्मवत् । प्रथम एव तन्मसङ्गेन तन्मवृत्तेः
भक्तियोगलक्षणोऽप्यपनर्गो भवति । किमुतान्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

अहो इति । क्वत्रिन्यायेन प्राप्तीर्णिकारिणम् । तज्जन्मत्वेऽपि केषा-
श्चिदुत्कर्मेत्येवप्रसादाविषयत्वदर्शनात् । किं दुष्कर्मे इत्यादि-
वक्ष्यमाणत्वाच्च । स्वयमिति यदाहोति पूर्वोक्तिरित्या स्वपुरुषानुस-
रणलभार्थिन स्वनेव साधनेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

संन्यस्य हरावर्षयित्वा ॥ २३ ॥

न यत्रेति । भगवद्भक्तौ भारत भूमिनियमोऽपि खण्डितः तत-
ज्ञासत्वे सर्वस्यापि लोकस्य स्तुत्यभवेनाभिप्रेतत्वात् । किन्तु भार-
तभूमौ तत्प्राप्त्यर्थमस्तीति प्रस्तुता स्तुतिरेव ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्विध्वनायकवर्तिकृतसारार्थदीप्तिनी ।

आत्मना देहेन च ॥ १७ ॥

अन्धो ब्रह्मपुत्रः ॥ १८ ॥

अस्मिन्नेव सर्वे नान्यत्र तत्रापि सहस्रयोजनप्रमाणे प्रदंशे
एवेति ज्ञेयम् । यदुक्तं विष्णुपुराणे ।

भारतस्यास्य सर्वस्य नव भेदाश्रयणम् ।

इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्षी गभस्तिमान् ।

नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्वथ वायव्यः ।

अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसम्भृतः ।

योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽथ दक्षिणोत्तरात् ।

सागरसम्भृत इति समुद्रप्रान्तवर्तीति श्रीस्वामिभ्याश्या
नवमस्यास्य पृथङ्नामाकथनात् माम्नाऽपि नवद्वीपोऽयमिति
गम्यते विशेषश्च तत्रैव ।

पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ।

पूर्वे देशादिकाश्चैव कामरूपानवांसनः ।

मोडा कलिङ्गा मगधा दक्षिणोत्तरात् कस्तनशः ।

मालका मालवाश्च ।

इत्यादिचत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुनेः ।

कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिभ्याम्यत्र न कश्चित् ।

इति धार्यार्थे च ।

भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदाश्रयणम् ।

सागरान्तस्ता ज्ञेयान्ते त्वगम्याः परस्परम् ।

इति । शुक्ललोहितकृष्णावर्णान् सात्त्विकराजसनामरेण कर्मणा
क्रमेण दिव्यादिगतयो बहवः आत्मनः स्वस्य निर्धायन्ते साध्यन्ते
हि यस्मात् सर्वा एव गतयः सर्वेषां यथावर्गाविधानमिति वर्णानां
धर्मस्य अवर्गस्य च करणं समर्थ्यादात् तद्वर्णकस्य आनुपूर्व्येण
निर्धायन्ते । वेदेनेति शेषः तथा अपनगंश्चेति तस्य विधातुमश-
क्यत्वात् स स्वयमेव भवतीति चकारणापवर्गस्य धरत्ये चानि-
तम् ॥ १९ ॥

ननु किंस्वरूपोऽपनर्गः कदा वा भवेदित्यपेक्षायामाह । योऽस्व-
चिति । भगवति परमकल्याणसौन्दर्योद्दिगुणयति अत एव सर्व-
भूतानामात्मा मनो यत्र माधुर्येण सर्वभूतचित्ताकर्षक इत्यर्थः ।
अत एवानात्म्ये आत्मनो भाव आत्म्ये न युज्यते प्राप्यत्वेन आत्म्ये
आत्मत्वं यत्र तस्मिन् यत्र आत्मभेदयत्वेनैव युज्यते न तु आत्म-
त्वमात्म्यमित्यर्थः । यस्माहात्म्यं प्राकृतरागादिभिर्निधेकमश-
क्यमित्याह । अनिलनेन महाप्रलयेऽपि यद्रूपगुणादिनास्त्यभाव इत्याह ।
अनिलयने न चिद्यते प्राकृतानां तस्यानामिव निलयन कथा यस्य
तस्मिन् सर्वेषामात्मा ह्यतिप्रमास्वप्ने ततोऽपि परमत्वात् परमात्मनि
विशेषभेदेनेमेजनीयत्वानि शयो व्यजितः । धामुर्वेव घसुर्वेवमन्-
नेऽनन्यनिर्मितोऽहेतुका भक्तियोग एव लक्षणं स्वरूपं यस्य सः ।
तन्वपवर्गशब्देन कृष्यामात्त एवाक्यते सत्यमविद्याध्वंसरूपस्य
भोक्षस्य भक्तावन्तर्भावात् भक्तियोगोऽपि मोक्षोद्दिशध्ववाप्य
इत्याह । नाना गतीनां निमित्तं योऽविद्याप्रान्धस्तस्य रचनेन स्वैव
स्वदृष्टारोण तद्धेतुनेव अपवर्गसक्त इत्यर्थः । कदा महापुरुषस्य
विष्णोः पुरुषा भक्तास्तैः प्रकृष्टः सङ्गा यदा तदेव नान्यदा ॥ २० ॥

अमीयाममीभिः शोभने सुकृतमृत स्त्रियथवा स्वयमेव साधने
विनेत्र हरिरेषां प्रसन्नोऽभूदन्तः दशमाग्यस्य पुण्यजपत्प्राप्त्यभवा-
दिति भावः । भारतजिते भारतप्राङ्गणं । ननु दुरात्मनामपि तत्र जन्म
दृश्यते इत्यनेन विशिष्यन्ति । मुकुन्दसंवायामांपयिकं हि यस्मात्त्रोऽस्माकं
केवलं स्पृहेय यत्र न तु प्राप्तिः ॥ २१ ॥

ननु भवद्विरपि भारते जन्म प्राप्येव सर्वकर्मनिर्दिष्टं सुख-
सुपुण्ययते इति चैवस्माकं तज्जन्म चिकः नानि कर्मोपययि चिक
तत्प्राप्ये विषयमपि चिक अत्रत्यं सुखमपि धिगित्याभिव्यञ्ज-
यन्त आहुः । किमिति द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्या किं न किञ्चिदपि फल

श्रीमद्विष्णुनायकवर्णिकृतसाराधर्शनी ।

कृतः यत्र द्वित्रि नारायणपादपङ्कजस्मृतिर्नास्ति । प्रत्युत अतिशयिनाद्रिन्द्रियाणामुन्मत्तान्नागात् स्मृतिः प्रमुष्टा ॥ २२ ॥

ब्रह्मलोकश्चि सकाशात् भारतभूमिरुत्कर्षः खल्वप्येवैत्याह । कदायुपामिति । ब्रह्मलोकं द्विपरार्द्धपर्यन्तनिवासादपि सकाशात् भारतभूमौ ज्ञानमात्र वासोऽपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । तत्र हेतुः पुनर्भवात् ब्रह्मलोकं तावान् वासोऽपि पुनर्भवप्रद इत्यर्थः भारतं तु मन्यन्ते मरणाभयमापि देहेन ज्ञानेन ज्ञानमात्रकालेनापि मनस्यनो भगवत्परादक्षमनसः हरेः पदमभयं वैकुण्ठं ब्रह्मलोकमूच्छयेपि पादौ निधाय यान्ति कृतं शुभाशुभं सर्वमेव कर्म मन्वस्य परिच्यज्य ॥ २३ ॥

तस्माद्विष्णुकिनामयमेव विविक इत्याहुः । न यन्नेति वैकुण्ठकथासुबध सर्वत आधिपत्येन स्वाह्नी नदापमेव भयसां नत् ज्ञानयोगादिकथय श्रव्या अल्पीयसी च । भागवता भगदात्मिनः नदाभयाः नामवाश्रयन्तः नत् परमात्मालम्बनः ज्ञानादिसिद्धयर्थं तां किञ्चनमात्रीमपेक्षमाणाः यज्ञानां ब्रह्मयज्ञादीनामाङ्गिरसबृहस्पतिमयादीनामप्यन्त्यां चंदास्यापि हरेर्मखाः "यज्ञैः सङ्कीर्त्तनप्रार्थैर्यजन्ति हि सुमेधसः, इति प्रमाणोक्तज्ञानाः सङ्कीर्त्तनबहुलाः परिचरणादिरूपाः महान्तः उन्मत्ता गीतनृत्यवाद्यभकाराधनाया येषु ते यत्र न सन्ति सः सुरेशस्य ब्रह्मणाऽपि लोकः न सेवयतां नश्रीयताम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नामभिः पुनर्न्तीनामर्थात् हे गङ्गे ! हे यमुने ! इत्येवं नामोच्चारणमात्रेणैव पवित्रीभूताः प्रजाः अपः आत्मना च देहेनाप्युपस्पृशन्ति ॥ १७-१८ ॥

अस्मिन्नेव वर्षे लब्धजन्मभिः शुक्रादिवर्षेण खारब्धेन खकृतेन कर्मणा आनुपूर्व्येण स्वकर्मानुसारेण दिव्याद्या गतयः सर्वा एव आत्मनो विधीयन्ते साध्यन्ते किञ्च सर्वेषां घणानां यथावर्षाविधानं यस्य ब्राह्मणादिवर्षास्य यद्विधानं मोक्षोपायविधानं तदनातिक्रमेणापवर्गो मोक्षश्चापि भवति अस्मिन् वर्षे मोक्षसाधनप्राप्तस्यमिति भावः मुक्त्वधिकारस्तु देवानामपि दर्शितः । तद्वत्पर्यपि यादरायणाः सम्भवात् इति १-३-२६-३ ॥ १९ ॥

भगवन् ! कोऽसौ उपायः तद्वर्षानं स्वयमेव रूपया कुरु इत्यत्र । मोक्षोपायमाह । य इति । नानागतिनिमित्तायाः

अविद्याकर्मसंज्ञान्या लुनीया शक्तिरिष्यते ।

यथा क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप ! सर्वेण ।

इतिस्मृतिप्रमिज्ञायाः पुरुषपापरूपायाः अविद्यायाः प्रस्थिरन्धनद्वारेण भगवति योऽसौ अनन्यनिमित्तो निष्कामः भक्तियोगलक्षणः इत्यन्वयः कथम्भूते नास्ति आत्म्यम् अत्मभवं रागद्वेषादि यस्माद्भजनीयात्तस्मिन्निरुक्ते पतावानित्येवं वाचामगोचरे अनिलयने स्वाभयं स भक्तियोगः यदा महापुरुषस्य भगवतः पुरुषैर्दासैः प्रकृतः सङ्गा भवेत्सदा भवति ॥ २० ॥

एतद्वच । भरतखण्डजानां कृतार्थत्वम् अमीपामेभिः ॥ २१ ॥

फलगुना तुच्छेन अतिशयेन्द्रियोत्सवात् हेतोः प्रमुष्टा अभूत् अतः नारायणपादपङ्कजस्मृतिरप्यत्र नास्ति २२ ॥

क्षणायुषामल्पायुषां क्षणेनाल्पेनायुषा मर्त्येन देहेन कृतं कर्म संन्यस्य अमयमपुनर्भवम् ॥ २३-२४ ॥

भाषा टीका ।

ये नदी नामहीं लेने से मनुष्यों को पवित्र करनेवालों हैं तहाँ पर भी भारतवासीजन इनके जलों से स्नानादि करते हैं ॥ १७ ॥

उन के नाम चन्द्रवशा नाम्नापणीं अश्वतोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी शंकरावती तुङ्गभद्रा कृष्णा वेण्या भीमश्री गोदावरी निर्भिन्ध्या पयोप्या तापी रेवा सुष्मा नर्मदा चर्मशवनी सिन्धु अन्ध शोणानद महानदी वेदस्मृती ऋषिकुल्या त्रिसामा काँशिकी मन्दाकिनि यमुना सरस्वती इषवती गोमती सरयू रोधस्वती समवती सुसोमा शनद्रु चन्द्रभागा मरुद्वधी वितस्ता अमिक्री विश्वा ए सब महानदी हैं ॥ १८ ॥

इसी भारतवर्ष में जिनपुरुषों के जन्म भये हैं उनहींको अपने प्रारब्ध के अनुसार सात्त्विक राजस तामस कर्म से देवन मनुष्य नागकी गात सबों को सब क्रम से विधान की जाती हैं और वर्णाश्रम के अनुसार धर्मों से मोक्ष भी उन का होता है ॥ १९ ॥

जब कभी भागवतों के सङ्ग्रहोने से सर्वभूतों के आत्मा देह होय रहित वचन के अगोचर सर्वाधार परमात्मा भगवान् वासुदेव में नाना प्रकार की गतियों के निमित्त अज्ञान प्रस्थि का नाश करने वाला निष्काम भक्तियोगरूप भजन होता है वही मोक्ष है दूसरा मोक्ष नहीं ॥ २० ॥

इसी बात को देवता गान करने हैं अहो इन जीवों में क्या पुण्य किया है किश्वा इन से उपर हरि भगवान् प्रसन्न हैं जिन ने भारत भूमी में प्राप्त होकर मनुष्यों के जन्म लिया है जोकि जन्म भगवान् की सेवा के योग्य है जिसमें हम लोगों की इच्छा होती है ॥ २१ ॥

हम लोगों के बड़े कठिन यज्ञों में तपसे ब्रह्मों से अथवा दानादिकों में अतिक्षुद्र स्वर्ग में जय के क्या प्रयोजन है जहाँ पर की भीनारायण चरधारविन्द की स्मृति नहीं होती है उलटा और बड़े इन्द्रियों के आनन्द से नारायण स्मरण नष्ट होगया है ॥ २२ ॥

कल्पपर्यन्त आयुवाले ब्रह्मादिकों के स्थान के प्राप्त होने से तो भारत भूमी का प्राप्त होना अच्छा है क्योंकि ब्रह्मादिकस्थानों से तो फिर संसार में आना पडता है और इस भारत भूमी में तो उन्साही पुरुष ज्ञानभङ्ग मनुष्य शरीर से सब कर्मों को परमात्मा में समर्पण करके ज्ञानमात्र ही में अभय पुनरावृत्ति रहित भीहरि के स्थान वैकुण्ठ का चले जाते हैं ॥ २३ ॥

जहाँ पर श्रीनारायण कथा रूपा अमृत की नहीं नहीं बहती हैं अथवा जहाँ पर भगवान् के अभय करने वाले भागवत साधु नहीं हैं जहाँपर बड़े नाम संकीर्त्तनादि उन्मत्त वाले भीभगवान् के पूजनादिक नहीं होते हैं ऐसा तो यदि ब्रह्मलोक या इन्द्र लोक होंगे तो उसमें नहीं रहना चाहिये ॥ २४ ॥

प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जन्तवो ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृताम् ।
न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो वनौका इव यान्ति बन्धनम् ॥ २५ ॥
यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः ।
एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः ॥ २६ ॥
सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः ।
स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवम् ॥ २७ ॥
यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्त्रिष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनम् ।
तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावायर्थापिका ।

अमुसुसुंभराभिन्दन्ति । प्राप्ता इति । ज्ञानञ्च तदर्थः क्रियाञ्च तदर्थानि द्रव्याणि च तेषां कलापेन सम्भृतां पूर्णामपुनर्भवाय मोक्षाय वनौका इव वनौकसः पक्षिणो यथा लुब्धकान्मुक्ता अपि पुनर्यदि तस्मिन्नेव वृक्षे प्रमत्ता विहरन्ति तर्हि यथा बध्यन्ते तद्वत् ॥ २५ ॥

अहो भारतवासिनां भाग्यमित्याहुः । यैरिति । "अप्रये जुष्टं निर्धेपामि इन्द्राय जुष्टं निर्धेपामि" इत्येवं भागशो निरुप्तं पृथक् कृतं कथं विधिना प्रकारेण मन्त्रेण च वस्तुतश्चरुपुरोडाशादिभेदेन चेष्टं देवतामुद्दिश्य त्यक्तं निरुप्तं च ममदमिति स्त्रीकृत्य त्यागानन्तरमशानीत्यर्थः पृथगिन्द्रादिनामभिराहुतं आहुतः आशिषां प्रभुः स्वयं पूर्णांसि हरिः ॥ २६ ॥

तत्रापि निष्कामाः कृतायां इत्याहुः । सत्यमिति । प्रार्थितः सन्नार्थिनि ददातीति सत्यं तथापि परमार्थदो न भवत्येव यथास्माद्यतो दत्तादनन्तरं पुनरर्थिनि भवति । ननु नार्थितश्चेत्किमपि न दद्यादित्याशङ्क्याहुः । अनिच्छतां निष्कामानां तु इच्छानां पिधानमाच्छादकं सर्वकामपरिपूरकं निजपादपल्लवं स्वयमेव च्छपादयति ॥ २७ ॥

स्त्रिष्टस्य सम्यग्जनस्य सूक्तस्य प्रवचनस्य कृतस्यान्यस्यापि कर्मणः स्वर्गसुखादुपभुक्तावशेषितं यदि किञ्चिदस्ति तेनाजनाभे वर्षे नोऽस्माकं जन्म स्यात् कीदृशं स्मृतिमत् हरिरेव सेव्य इत्यनुसन्धानयुक्तम् । यतो हरिर्भजतां शं सूक्तं तनोति ॥ २८—२९—३०—३१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भारतवर्षेऽन्तरस्थान् विनिन्द्याधुना भारतवर्षस्थानपि नरानमुमुक्षुभिन्दन्ति । प्राप्ता इति । इहास्मिन् भारते वर्षे ये च जन्तवो जीवाः नृजातिं मनुष्यजन्म प्राप्ताः कथम्भूता द्रव्यक्रियाज्ञानकलापसंभृतां श्रद्धयं भूतपञ्चकं क्रिया कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानं ज्ञानेन्द्रियाणि च एतेषां कलापेन सङ्घानेन च संभृतां पूर्णां भगवद्गुणकीर्तनार्चनपद्मक्रमगुणभवाविप्रहावखोकनसमापितकवस्याप्राणनोपयुक्तस्रग्भवासोऽखकारचर्चितोच्छिष्टभोजनादि-

रूपसर्वविधभगवत्सेवापयुक्तज्ञानकर्मेन्द्रियतदाभयभूतसङ्घातपूर्णा-मित्यर्थः एवमिच्छतां नृजातिं प्राप्ता अपि यद्यपुनर्भवाय मुक्तय न यतेरन्न यत्नं न कुर्युर्भक्तर्हि भूयः पुनः वनौका इव वने स्थिता भोकाः शकुन्ता इव "भोकाः शकुन्तपृथती" इति कोशः "उच्च समवाये" इत्यस्माद्धातोः कप्रत्यये गुणः कुत्वं च "भोका उच्चः क" इति मन्त्रेण निपात्यते कप्रत्ययस्तु "इगुपधनामीकरः क" इत्यधिकारे "घप्रथं कविधानम्" इति वचनेन यद्यपि घप्रथं यत्नद्रुपसिद्धस्तथाप्यश्लोकाचार्यमिदं निपातनं घात्रि सति प्रित्स्वरेणाप्यश्लोकाः स्यात् दिवोकसः जलौकस इत्येवमादौ तु असुप्रत्यये "उणादयो बहुलम्" इति वचनात्कुत्वं द्रष्टव्यं यथा शकुन्ता लुब्धकान्मुक्ता अपि पुनर्यदि तत्रैव प्रमत्ताः विहरन्ति तर्हि पुनर्यथा बध्यन्ते तद्वत् ॥ २५ ॥

अहो भारतवासिनां भाग्यमित्याहुः । यैरिति । यैर्भारतवासि-भिर्नरेः बर्हिषि यद्ये श्रद्धया विधिना प्रकारेण मन्त्रेण वस्तुतश्चरुपुरोडाशादिभेदेन चेष्टं देवतामुद्दिश्य त्यक्तं तथा भागशः "अप्रये तथा जुष्टं निर्धेपामि" इत्येवं भागशो निरुप्तं च हविः अग्नीन्द्रादि-रूपेणैक एव स्थितः पृथग्नामभिरग्नीन्द्रादिनामीभिराहुतः हुत इति द्विर्घाभाव आर्थः पूर्णाः स्वतोऽवाप्तसमस्तकामः अविजि-घ्रन्तोऽपि इति यावत् हविर्गृह्णातीत्यर्थः पूर्णाः किमर्थं गृह्णाति तत्राह आशिषां प्रभुरिति । यत आशिषां पुरुषार्थानां प्रभुर्दता अतो यद्गुणामाशिषः प्रदातुं तत्कृताराधनं परिगृह्णातीत्यर्थः तदुक्तं भगवता "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" इति ॥ २६ ॥

आशिषां प्रभुरित्यनेन धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थेषुभिर्भगवान् भारते वर्षे आराध्य इत्युक्तं तत्रापि कवलममुमुक्षुस्तुवन्ति । सत्यमिति । अर्थितस्तत्पुरुषार्थेषुभिः प्रार्थितः सन्न भगवान्-र्थितं याचितं तं पुरुषार्थं दिशति ददातीति सत्यं तत्रापि नैवार्थदः न परमपुरुषार्थदः अस्थिरात्मपुरुषार्थदो न तु नित्यनि-रतिशयमोक्षपुरुषार्थप्रदाऽभूदित्यर्थः अर्थाचीनपुरुषार्थदानानन्तर-मर्थित्तुर्थाज्ञाया अनिष्टसंश्रितं दिशन्नपि न दत्तवानिति भावः एतदेवाह । जलः अत्रापपुरुषार्थोऽपि यद्यतः पुरुषार्थान्तरं पुनरीश्वरं प्रत्यर्थिता याचिता एवमितरपरपार्थेषुनां नित्यवाचकत्वा-न्नित्यदरिद्रवस्तुक्तं तथा च वक्ष्यत्येकादशे "दग्निं यस्त्यसत्पुष्टे.. इति अयानिच्छतां मुमुक्षुणां सर्वपुरुषार्थानां मोक्षा-न्तर्भावादाद्यश्वमाहुः अनिच्छतामकामयमानानां भजतां जनानाम्

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इच्छापिधानम् इच्छायाः पिधानमाच्छादकं स्वकीयं पादपल्लवं स्वयमेव विधत्ते समस्तपुरुषार्थरूपं स्वात्मानमेव ददातीत्यर्थः ॥२७॥

एवं भारते मुमुक्षुर् प्रस्तुपाथ स्वमनीषितमाविष्कुर्वन्तस्तमेव भारते स्तुवन्ति । यदाति । याद नः अस्माकं कृतस्य स्त्रिष्टस्य सस्य- ग्यजनस्य मृकस्य प्रवचनस्य स्वर्गसुखावशेषितं स्वर्गसुखेना- वशेषितम् अस्माभिः कृतं यागादिकं स्वर्गादिमुखं संपाद्य कि- अचिच्छोभनं सुकृतमुपभुक्तावशिष्टमस्ति चेद्यदित्यर्थः तेन आच- रिनेन शुभेन कर्मणा नोऽस्माकमजनाभे भारते वर्षे भगवद्वि- षयकस्मृतिमज्जन्म नृजन्म स्यात् नृजन्मन्येव भगवद्विषयक- स्मृतिमन्मभावात् सम्भावितस्मृतिमात्रजीवजन्मना किं स्यादित्य- त्राहुः । यतः स्मृतिवशाद्भजतां हरिः शं सुखं मोक्षरूपं सुखं तनो- ति ददातीत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

इतोऽपि भारते पुण्यक्षेत्रमाहुरित्याह । प्राप्ता इति इह भारते ये जन्तवः प्राणामात्रनामानोऽपुनर्भवाय मोक्षाय न यतरेच्छेते भूयो वनोका इव निरयथास्मिन् एव न चेपां पुनरुत्थितिरित्याह । यास्तीति "वनन्तु नरकं शिन्धाद्भजनं" इत्याभिधानं यच्च नृजातिपुरुषत्वेन जनने प्राप्ताः "जातिः सामान्यजन्मनोः" इत्याभिधानं मुक्तये न यतरेच्छेते सुनरां भूयो वनोका महान्तमःस्थानयोग्याः एधशब्दवदोकाशब्दोऽका- रान्तः नानार्थेषु शब्दानामिनकान्तत्वेन पाठात् "बहिर्नामो नपुंसक" इत्यादिषु ये च नूनय इतिधातोर्ज्ञानकर्मयोग्यविप्रजातिं प्राप्तास्ते- ततोऽपि भूयो वनोकाः ॥ २९ ॥

अशेषसाधनत्वेन भारतस्योत्तमत्वमितरस्त्रयडेऽयो यतोऽत्र क्रियमाणाङ्कम् यद्वादिखत्वा श्रीहरिप्रीतिजनकमतः स्तुवन्तीत्याह । यैरिति । भारतवर्षासिभयैः भज्या बहिर्षि यक्षे निरुप्तं हविराशिपां प्रभुरकः स्वयम्मुदा गृह्णाति । कथं निरुप्तं विधिमन्त्रवस्तुतो भागश इष्टं इन्द्राय निवेपामि प्रजापतये निवेपामि, इति पृथङ्निरुप्तम् "इन्द्रं यजामि यज" इति पृथगिष्टं विधिमन्त्राणामिन्द्रादिबिषयत्वेन सिद्धत्वात् कथमेको हरिर्गृह्णातीत्युच्यते इति तत्राह । नामभिरिति । इन्द्रादि- नामभिराहुतः निष्प्रश्नारदिवत्प्राप्तव्यफलापेक्षी नेत्याह । पूर्ण इति कुतः आशिपां प्रभुत्वात् ॥ २६ ॥

न केवलं हविरादाय तृष्णीमास्ते हरिः फलं च प्रयच्छतीत्या- हुरित्याह । सत्यामिति । अर्थितो हरिस्तेषां यज्वनां नृणाम् अर्थितं स्वर्गादिकं दिशतीति सत्यं शपथेन प्रतिजानीते प्राप्तस्वर्ग- र्थितोऽपि पुनः फलं नैव दिशतीति इदञ्च सत्यम् अर्थिनो मद्भो भवतीति यद्यस्मात् "अपाम सोमम्" इत्यादः तस्मात् पुनरर्थितं प्राप्य पुनः प्रार्थयमानस्य प्रार्थितो न दिशतीति । अमद् इति । यदि- ति वा तर्ह्यत्रत्यानां स्वर्गादिकमेव दिशति न मोक्षमित्याहुः माभूदित्याहुरित्याह । स्वयामिति । इच्छाया विधानं यस्मात्सिद्धिच्छा- विधानम् अर्भाष्टं निजपादपल्लवमजनां फलमनिच्छतां भक्ति- मन्तरेण तेषां स्वयमात्मानं विधत्ते ददाति ॥ २७ ॥

स्वामिप्रेतमाहुरित्याह । यद्यत्रेति । यत्र यस्मिन् भारतेऽपि वर्षे हरिर्निजपादपत्र भजतां शं सुखं तनोतीति यद्यस्मात्तस्मात्तः स्विष्टादेः स्वर्गसुखावशेषितं स्वर्गसुखमनुभूयावशिष्टं यच्छोभनं तेन पुण्येन नोऽस्माकमज्जनामस्मृतिनिमित्तं जन्म स्यादिति प्रार्थयामहे । तदुक्तम् ।

अनधिकारिणो देवाः स्वर्गस्था भारतोद्भवम् ।

वाञ्छन्त्यात्मविमोक्षार्थमुद्रेकार्थेऽधिकारिणः ।

इति वेदैर्गीतमिति ज्ञायते अनेन शास्त्रतात्पर्यार्थोऽपि नि.सं- दिग्ध इति बोद्धव्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

हर्यपंगांशमेव दर्शयति । यन्मिरेष्टं देवतामुद्दिश्य त्यक्तं यत्- देव भागशस्तत्तद्देवतामुद्दिश्य निरुप्तं पृथक् कृतं सत् पृथगिन्द्रा- दिनामभिरप्याहुत एक एव मुदा गृह्णाति तमुद्दिश्यैव तत्तत्रास्ना- त्यक्तत्वादिति भावः ॥ २६ ॥

सत्यामिति । अर्थितः प्रार्थितः सन् नृणामर्थितं सत्यमेव ददाति न तत्र कदाचिदपि व्यभिचार इत्यर्थः । किन्तु तर्थापि तन्मात्रेणा- र्थितो न भवति । तन्मात्रं दत्त्वा निवृत्तो न भवतीत्यर्थः । यत् उपा- स्यस्तत्रापूर्वगन्वाद्भोगक्षये सति यदेव पुनरप्यर्पिता भवति "न जानु कामः कामानामुपभोगेन शान्तयति," इत्यादेः । तदेवमभिप्रेत्य सत्तु पर- मकारुणिकस्तत् पादपल्लवमाधुर्व्यहानेन तदनिच्छतामपि भजता- मिच्छापिधानं सर्वकामसमापकं निजपादपल्लवमेव विधत्ते तेषां ददातीत्यर्थः । यथा माता स्वयंमायां मृत्तिकां बालक- मुखावपसार्य तत्र खण्डं ददाति तद्वदिति भावः । एवमप्युक्तम् "अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम" इत्यादौ तीव्रत्व भक्तः । तथोक्तं गारुडं ।

यद्गुलं यदप्राप्यं मनसो यन्नगोचरम् ।

तदप्यप्रार्थितं ध्यातां ददाति मधुसूदनः इति ॥ २७-३१ ॥

श्रीमद्विध्वनाथस्वकर्तृकृतसाराथदर्शिनी ।

तादृशं भारते प्राप्ता अप्यकृतार्थां अनिश्चयेन शोच्या एव यथा लघ्वचिन्तामणयोऽपि पूर्ववत् रूपवला एवेत्याहुः । प्राप्ता इति । ज्ञानमधिदैवं क्रिया अध्यात्मं द्रव्यमधिभूतं तेषां समूहैः संभूतां पूर्णां भवणादिस्वैन्द्रियैः पूर्णामिति हरिनामभ्रवणकीर्तनादि- सम्भवेऽपीति भावः । अपुनर्ह्येताय भक्तियोगाय वनोका इव वनो- कसः पक्षिणो यथा लुब्धकान्मुक्ता अपि पुनर्यदि तस्मिन्नेव वृक्षे प्रमत्ता विहरन्ति तर्हि यथा बध्यन्ते तद्वत् ॥ २५ ॥

अत्र भारते "एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्, इत्यादिश्रीभगवद्भुक्तां भगवद्विभूतिबुद्ध्या विश्वरूपोपासना- मपि कुर्वाणा धन्या एवेत्याहुः । यैरिति । बहिर्षि यक्षे विधिना प्रकारेण मन्त्रेण चस्तुतञ्च हविर्धक्षीयद्रव्यमिष्टं शुद्धं भागशः इन्द्राय स्वाहा अग्नये स्वाहा इत्यादि पृथक् कृतं निरुप्तं दत्तं पूर्णोऽपि आशिपां प्रभुः हरिस्तेषां भक्त्या गृह्णाति एकोऽपि पृथगिन्द्रा- दिनामभिराहुतः आहुतः ॥ २६ ॥

शुद्धां भक्तिं कुर्वाणास्तु सकामा अपि कृतार्थां निष्काम- भक्तनुक्या एव भवन्तीत्याहुः । सत्यामिति । नृणां भजतामर्थितं कामिने पदार्थे नैरर्थितः सन् दिशति ददातीति, सत्यं किन्तु यद्यथा पुनरर्थिता भोगान्ते याचकत्वं स्यात्तथा नैवाप्यहः कथमेवमवगतमित्यत आह । यतः निजपादपल्लवमनिच्छतामपि भजतां स्वयमेव भुवादीनामिव इच्छापिधानं सर्वकामाच्छादकं

श्रीशुक उवाच ।

जम्बूद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ हैक उपदिशन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषणा इमां महीं परितो
निखनद्विरुपकाल्पितान् ॥ २९ ॥

तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्त्तनो रमणको मन्दरहरिणाः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति ॥ ३० ॥
एवं तव भारतोत्तम ! जम्बूद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित इति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां जम्बूद्वीपवर्णनं नाम

एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिना ।

तदेव निजपादपल्लवं विधत्ते कृपया ददाति निजपादपल्लवं
स्वयमेव बलादस्वा इच्छायाः पिधानमाच्छादनं विधत्ते करो-
तीति वा । ततश्चानभीप्सिनामपि सितशर्करां पितुः सकाशात्
प्राप्य शिशवो यथा मृदि स्पृहां त्यजन्ति तथैव कामानपीत्यर्थः ।
अत एव "अकामः सर्वकामो वा" इत्यादौ तीव्रेण ज्ञानकर्माद्यभि-
भेद्य भक्तियोगेन यजेतत्युक्तम् । अत्र निष्कामाणां सकामानाञ्च
भक्तावामन्तनैः पादपल्लवप्राप्तावपि नैव सर्वथा पेंकरूपं
भावनीयम् । न हि जात्यैव शुद्धं बलात् शोधितञ्च वस्तुतुल्य-
मूल्यं भवत्यनो धुवादिभ्यः सकाशात्तुमदादीनामुरक्तैः परम
पैव हृद्यत इति ॥ २७ ॥

अत एव प्रार्थयन्ते । यद्यत्रेति । स्विष्टस्येति स्विष्टादिजन्यात्
स्वर्गसुखादुपभुक्तादवशात्पितृन् शोभनं सुकृतमस्ति तेन हेतुना
भजनाभे भारते जन्म स्यात् स्मृतिमतेनादशौस्त्वय-
स्मरणायुक्तम् । ततश्च तत्र साधुसङ्गे कृत्वा हृदि भजिष्यामः
यद्यस्माद्भजतां हरिः शं तनोत्येव ॥ २८—३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नित्यबद्धाभिन्दन्ति । प्राप्ता इति । ज्ञानञ्च तत्पूर्विका क्रिया वासु-
देवाराधने तदर्थानि द्रव्याययागधनोपकरणानि च तेषां कला-
पेन संभृतां पूर्णां वनोका वनोकसः ॥ २५ ॥

सकामानामपि भगवद्भक्तानां भारतवासिनामहोभाग्यमि-
त्याहः । वैरिति । वार्हवि यज्ञे वैः भारतवासिभिः "अग्रये जुष्टं
निर्वपामि इन्द्राय जुष्टं निर्वपामि" इत्येवं भागशो निरुक्तं पृथक् कृतम्
अज्ञया विधिना प्रकारेण च मन्त्रेण वस्तुतश्च चरुपुरोडा-
शादिभेदेन इष्टं देवतोद्देशेन त्यक्तं पृथगिन्द्रादीनां नामभिः
माहुतः माहुतः आशिषां प्रभुः स्वयं पूर्णोऽपि भगवानेक
एव हविः गृह्णाति "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव
च" इति श्रीसुखवचनात् ॥ २६ ॥

निष्काममकास्तु कृतार्थो इत्याहुः । सत्यमिति । अर्थितः प्रार्थितः
अर्थितं याचितं पुरुषार्थं ददातीति सत्यमथापि अर्थदः
परमपुरुषार्थदो न भवति यद्यस्माद्यनो दत्तान्तरं पुनरर्थिता

इच्छा भवति अनिच्छतां निष्कामानां भजतां तु इच्छानां
पिधानमाच्छादकं सर्वकामपरिपूरकं निजपादपल्लवं स्वयमेव
विधत्ते ददाति ॥ २७ ॥

यदि नाऽस्माकं स्विष्टस्य सम्यग्यजनस्य प्रयत्नस्य कृतस्य
अन्यस्यापि तपोव्रतादेरनुष्ठितस्य स्वर्गसुखानुपभुक्तावशात्प-
तमवशिष्टं शोभनं पुण्यं यत्किञ्चिदस्ति तर्हि तेन शोभनं
भजनाभे सर्वे नाऽस्माकं जन्म स्यात् कीदृगत्र सर्वे हरिये-
जतां भजतां शं सुखं तनोतीति स्मृतमत् ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

जो जन्तु इस भारतवर्ष में ज्ञानेन्द्रिय कर्मेन्द्रिय पञ्च भूत-
समूह रूप मनुष्यजाति को प्राप्त होकरभी मोक्ष के धारणे
यत्न नहीं करते हैं वे लोग वन के पक्षी के तुल्य फिर बन्धन
में ही प्राप्त होते हैं ॥ २५ ॥

जिन भारत वासि मनुष्यों के विधिपूर्वक मन्त्रों से वस्तुओं
द्वारा यज्ञ में पृथक् भाग में प्रधान क्रिये हवि को स्वयं चारों
पुरुषार्थों के प्रति भी एकहोकर भी भगवान् भिन्न नामों से
देने परभी परिपूर्ण होकर भी बुलाने पर वडे हर्ष से प्रहया
करते हैं ॥ २६ ॥

यद्यपि भगवान् उन सकाम पुरुषों को देते हैं सो ठीक
है परन्तु तौभी वह देना ठीक नहीं होता है क्योंकि उस के भोग
होजाने पर फिर मांगना पडता है और निष्काम भक्त तो
इच्छा नहीं करते हैं तौभी सब इच्छाओं के दूरकरने वाले
अपने चरण के स्मरण को भगवान् दे देते हैं तिस से फिर
चाहना नहीं होती है ॥ २७ ॥

यदि इहां पर स्वर्ग सुख से शप मुन्हर यह का य
वेदाध्ययन का या सुकृत का कुछ पुण्य होवे तिस से भारत
वर्षमें हरिस्मरण सहित हमारा जन्म होवे तदापर कि
भजन करने वालों का भगवान् कल्याण करते हैं ॥ २८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं नवखगडात्मकं जम्बूद्वीपं ससंस्थानं सपर्वतनदिं सवर्षा-
भमधर्मवन्मनुजमुपवर्षयाथजम्बूद्वीपस्योपद्वीपानष्टौ ब्राह्म । जम्बू-
द्वीपस्येति । हे राजन् ! एकं अभिमुक्ता ब्रह्मा जम्बूद्वीपस्योपद्वी-
पान् उपदिशन्ति ते जम्बूद्वीपाः न प्रियव्रतस्य रथचरणानेमिना
परिकल्पिता इत्याह । सगरान्मज्जं यागीयाश्वस्यान्वेषणसमये इमां
जम्बूद्वीपात्मिकां पृथिवीं तत्र निखनद्भिरवदारयद्भिरुप-
कादिपताः ॥ २६ ॥

तेषामुद्देशं प्रतिजानीते । तद्यथेति । तानुद्दिशति स्वर्णप्रसथ
इत्यादिना ॥ ३० ॥

एवं सौपद्वीपे जम्बूद्वीपमुपवर्षयापसंहरति । एवमिति । हे भारतो-
तम ! जम्बूद्वीपस्य ये वर्षा इच्छावृनादयस्तेषां विभागो यथोपदेशं
यथाक्रममनुवर्षितः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्भारराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

एक इति विशेषणान्निशेषविवक्षयोऽष्टावुपद्वीपानुपदिशन्ति ।
सामान्यविवक्षवस्तान् समुद्रदेशानिति ॥ २६ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावल्याम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
ऊनविंशः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इमां महीं निखनद्भिरित्यनेन नवसहस्रयोजनविस्तारो भरत-
खण्डस्तत्र भूखननजलप्रवेशादिनाल्पविस्तारोपलब्धिर्न विरुध्यते
इति सूचितम् ॥ २६—३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
ऊनविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

श्री शुकदेव जी बोले हे राजन् ! कोई मुनि जम्बूद्वीप के
आठ उपद्वीप हैं ऐसा कहते हैं जिन को कि घोडा के दूढ़ने
समय मे सगर के पुत्रों ने पृथिवी के खोदने से बनाये हैं ॥ २६ ॥

सो जैसे स्वर्णप्रसथ चन्द्रशुक्र आवर्तेन रमणक मन्दरहरिण
पाञ्चजम्ब सिहल बङ्गा इनके नाम हैं ॥ ३० ॥

हे भारत ! इस प्रकार से जम्बूद्वीपवर्षोंका विभाग जैसा
सुना है मैसा तुम से हमने वर्णन करदिया है ॥ ३१ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध उक्तीसमे अध्यायका
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत
समाप्त ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे ऊनविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

॥ विंशोऽध्यायः ॥

:०:

॥ श्रीशुक उवाच ॥

अतः परं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्णयते ॥ १ ॥

जम्बूद्वीपोऽयं यात्रप्रमाणविस्तारस्तावता चारोदधिना परिवेष्टितो यथा मेरुर्जम्बूवाख्येन लवणो-
दधिरपि ततो द्विगुणाविशालेन प्लक्षाख्येन परिक्षिप्तो यथा परिखा बाह्योपवनेन प्लक्षो जम्बूप्रमाणो
द्वीपाख्याकरो हिरण्यमय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्व
द्वीपं सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम ॥ २ ॥

शिवं यवयसं सुभद्रं शान्तं क्षेमममृतमभयमिति वर्षाणि तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः ॥३॥

मणिकूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुपर्णां हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः अरुणा
नृम्णाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरा इति महानद्यः यासां जलोपस्पर्शनविधूतरज-
स्तमसो हंसपतङ्गोर्ध्वार्यनसत्याङ्गसंज्ञाश्रुत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसंदर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं
त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते ॥ ४ ॥

प्रतनस्य विष्णो रूपं यत्सत्यस्यतस्य ब्रह्मणः । अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमीमर्हति ॥५॥

प्लक्षादिषु पञ्चभु पुरुषाणामायुरिन्द्रियमोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेशमौत्पत्तिकी
सिद्धिरविशेषेण (१) वर्तते ॥ ६ ॥

प्लक्षः स्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतो यथा तथा द्वीपोऽपि शात्मलो द्विगुणाविशालः (१) समानेन सुरोदे-
नावृतः परिवृड्क्ते ॥ ७ ॥

यत्र ह वै शात्मली प्लक्षायामा यस्यां वाव किल निलयमाहुर्भगवतश्छन्दःस्तुतः पतत्रिराजस्य
सा द्वीपहृतये उपलक्ष्यते ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

विंशे प्लक्षादिषु द्वीपस्थितिमाह महाशयैः ।

लोकालोकीस्थितिभ्रान्तवैदिर्भागादिमानतः ॥ १-१ ॥

नाचता लक्षविस्तारेण परिचितः परिवेष्टितः । उपास्ते तिष्ठति
आकलय्य समर्थ ॥ २ ॥

अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः सप्तैव अथे च पर्वता नद्यश्च सह-
स्रशः सन्नीत्यर्थः । मानसोत्तरस्य मगडलाकारवोक्तेरेतेषु प्लक्षा-
दिपञ्चद्वीपेषु वर्षाद्रयस्तिर्यग्प्रेक्षाकारा उभयतोऽपि चन्द्रपृष्ठा इति
गम्यते अन्यथा समभिः सप्तवर्षविभागासम्भवात् प्लक्षावै वर्षा-
यां पूर्वोदक्रमोक्तेश्च ॥ ३ ॥

जलोपस्पर्शनेन विधूतं रजस्तमश्च येषां हंसादयो ब्राह्म-
णादिस्वानीयाः निबुधोपमं संदर्शनं क्लमस्वेदादिरहितं रूपं प्रज-
ननमपत्योत्पादनं च येषाम् ॥ ४ ॥

विमीना अपि द्वीपमन्त्रा व्याख्यायन्ते प्रतनस्य पुराणापु-
पस्य विष्णोर्यद्रूपं तं सूर्यमीमाह शरणां प्रजम कथंभूतम
सत्यादीनामात्मानमधिष्ठानं तत्र सत्यमनुष्ठीयमानं धर्मः
ऋतं प्रतीयमानं धर्मः ब्रह्मणस्तर्ज्ञोचकस्य वेदस्य । अमृतस्य
शुभफलस्य मृत्योरशुभफलस्य ॥ ५-६-७ ॥

“सुपर्णाऽसि गरुमान् त्रिवृत्ते शिर” इत्यादिभूतेषु कर्वाभिः
स्वावयवभूतैः श्रीविष्णु स्तोतीति छन्दःस्तुत् तस्य गरुडस्य
निलयनं स्थानं सा शात्मली द्वीपस्य हृतये व्यपदेशाय
॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमद्द्वारराघवाचार्यकृतभागवतखण्डखण्डिका ।

एवं जम्बूद्वीपः सप्तपञ्चमुपवर्णितः अथ प्लक्षादीनां द्वीपाना-
मुपवर्णनं प्रतिजानीते शुकः । अतः परमिति । प्लक्षादीनां ये वर्षा-

परिवृत्तनेति श्रीविजयध्वजतीर्थपाठः । (१) समानेनेति श्रीद्वारराघवाचार्यपाठः ।

श्रीमद्गीरारायवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
 स्नेपां विभागः प्रमाणं परिमाणं लक्षणां तेषु वसन्तामायुरिन्द्र-
 याजःसहोद्यल्लुद्धिकर्मादीनां स्वभावतो यद्वैकत्वकूपं संस्थान-
 मन्तरासाधारणाकारः एवैकरूपवचयते ॥ १ ॥

तावत् प्लक्ष्मीपमुपवर्णयति । जम्बूद्वीप इत्यादिना जम्बूवाक्ये-
 नेत्यन्तम् । दृष्टान्तार्थं यथा जम्बूद्वीपो यावद्विस्तारः लक्ष्योजनवि-
 शालः । तावता लक्ष्योजनविस्तीर्णान् क्षारोदधिना लवणसमुद्रं
 परिणतो वेष्टित आवृतः यथा च भेरुद्वीपमध्यस्थो जम्बूवाक्येन
 द्वीपेन परिवेष्टित इत्यनुपपन्नः तथा लवणोदधिपरि ततः लव-
 णोदधेर्द्विगुणाधिशालेन द्विलक्ष्योजनविस्तीर्णान् प्लक्ष्मीपेन परि-
 ष्वभितः क्षिप्तः आवृतो जम्बूद्वीपस्याप्यत्रत्यैः साकल्येनादृष्ट-
 त्वात् अप्रसिद्धत्वात् दृष्टान्तान्तरमाह । यथा परिष्वा वाह्योप-
 वनेन परिच्छिन्नेति लिङ्गपरिष्वासेनानुपपन्नः द्वीपमध्यस्थः प्लक्षो
 वृक्षः जम्बूप्रमाणः जम्बूवृक्षतुल्योच्छ्रायः द्वीपस्य आख्या-
 तिराख्यानं यत् प्लक्षेति नामधेयं तत्कर आपादकः हिर-
 गमयः प्रकाशयदुक्तः उन्थित ऊर्ध्वं स्थितः यत्र यन्मिद्
 दुक्षुक्ष्मूढे सप्तजिह्वाः ज्याला यस्य तादृशोऽग्निरुपास्ते तिष्ठति
 तस्य द्वीपस्याधिपतिरधिपतिरित्यनेन चिरं तद्वृक्षीपाधिपत्यं कृत-
 वानिति गम्यते प्रियव्रतस्यात्मज आग्नीध्रानुज इध्मजिह्वः तं प्लक्ष-
 द्वीपं स्वीमावच्छेदेन सप्तवर्षात्मकं विभज्य सप्तानां वर्षाणां
 नामानि तान्येष नामानि येषां तेष्यः पुत्रेभ्यः सप्त वर्षाण्यका-
 लस्य समस्य स्वयमात्मयोगेन भगवदुपासनात्मकभक्तियोगेना-
 पररासोपरतः संसारान्मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

पुत्रनामानि वर्षाणि निर्दिशति । शिषमिस्यादिना । तान्पुत्रा-
 नाकल्ययति पूर्वेषामन्यः तेषु वर्षेषु गिरयो नद्यश्च सप्त सप्तवाभि-
 ज्ञाताः प्रसिद्धा आसाक्षत्यर्थः तावत्पर्वताभ्यामाभिर्निर्दिशति । माशा-
 कट्ट इति मेघमाल इत्यन्तेन । एते एव वर्षाणां मर्यादागिरय
 इत्याह । सेतुशैला इति । नदीर्निर्दिशति नामभिः अरुणेत्यादिना
 विश्वम्भरेत्यन्तेन । इतिशब्देनैरेव नामभिस्तत्र शिषादिवर्षे
 व्यशङ्कियन्त इति सूच्यते नदीर्निर्दिशति । महानद्य इति । स्वच्छत्व-
 पवित्रत्वविस्तृतत्वादिमहागुणाभ्या इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पुनस्त एव नदीर्निर्दिशतेषु प्लक्षद्वीपवर्षेषु चतुरो वर्षाभ्राम-
 भिर्निर्दिशतेषामाद्युःपरिमाणमुपास्यन्माह । यासामिति । यासा-
 मरुणादिनदीनां जलस्योपस्पृशेन स्नानपानादिना विभूतं रज-
 स्तमश्च येषां ते चत्वारो वर्षा हंसादिसंज्ञाः ब्राह्मणादिसंज्ञा-
 स्थानीया हंसादिसंज्ञाः सहस्रं वर्षाण्ययुरेषां ते तादृशाः
 विभुषोपमं संदर्शनं सौन्दर्यं येषां तानि प्रजननात्यपत्यानि येषा-
 मवभृताः सन्तस्त्रया विद्यया चैद्विद्यया वेदोक्तकर्मयोगादिभिः
 तन्मूलस्मृत्याद्युक्तमौगैश्च यथायोग्यं त्रयीमयम् आग्नेयजुरादिभेदप्र-
 क्तरं तद्भाक्त्वात् तदध्यापयितृत्वात्तत्प्रतिपाद्यत्वाच्च तत्प्राप्त्यै
 नान्यै स्यै स्यैशरीरकमात्मानं परमात्मानं यजन्ते आराध-
 यन्ति ॥ ४ ॥

तेषां तत्प्रमानमत्रमाह । प्रत्यस्येति प्रत्यस्य पुराणास्यानादेर्जगत्का-
 रणास्येति यावत् सत्यस्य निर्धिकारस्य प्रत्यस्येत्यनेन समष्टिजी-
 वत्प्रावृत्तिः तस्य साक्षित्वात् सत्यस्येत्यनेन व्यष्ट्यवस्थात्वेनाचत-
 तनत्प्रावृत्तिः तथोर्धिकारत्वेत्सदृश्ये निरनिशयसुकृतफलस्य धर्मा-
 दार्शानिसुकृताफलप्रदस्येत्यर्थः ऋतस्य तदधीनत्वात्तुपचारत्तद्भे-

देन निर्देशः ऋतशब्दो हि सुकृतफलपरः "ऋतं पिबन्तो
 सुकृतस्य लोके,, इति श्रौतप्रयोगात् । यद्वा । ऋतशब्दः पुण्यस्य
 कर्मणां वाचक उपचारात्तदन्तरात्मतया तत्कारयितरि प्रयुज्यते
 पुण्यस्य कर्मणाः कारयितृत्वार्थः तत्कारयितृत्वञ्च श्रुतेः "एव एव
 माधु कर्म कारयति यमुग्निनीषति,, इति ऋतशब्दो हि पुण्यस्य
 कर्मणांऽपि वाचकः "यथा पुण्यस्य कर्मणां दूराद्गन्तो वानि" इति
 पुण्यं कर्म प्रस्तुत्य तत्प्रतिसम्बन्धिना पुण्यस्य कर्मणा एवम् "अनुना-
 दात्मानं जुगुप्सेन" इत्यनुनादयेन निर्देशात्पुण्यस्य कर्मणाः ऋतशब्दो
 वाचक इत्यवगम्यते तथा अमृतस्य च मृत्योश्चेत्यमृतमृत्युशब्दा-
 वपि बन्धमाक्षवाचकौ उपचारात्तदन्तौ प्रयुक्तौ भगवतश्च बन्ध-
 मोक्षहेतुत्वञ्च श्रुतम् "संसारमाक्षुस्थितिवन्धहेतुः" इति "उनामृतत्व-
 स्येशानां यदक्षेनातिरोहति" इति च एवममृतस्य ब्रह्मणां विष्णोर्वायुद्रुपं
 शरीरभूतं तस्मूयोख्यमात्मानं जीर्वावशेषमीमहि 'शरणं ब्रजं
 प्रतदंनिघ्नान्यायेनात्र सूर्यजीवशरीरकपरमात्मापासनमुक्तमित्य-
 वगन्तव्यम् ॥ ५ ॥

प्लक्षद्वीपे पञ्चसु द्वीपेषु अविशेषेण सामान्येन सर्वेषां
 पुरुपाणांमायुरादिकृपा सिद्धिरौत्पत्तिकी जन्मसिद्धा वर्तन्ते अत्रे-
 दमवगन्तव्यं मानसोत्तरगिरिमण्डलाकारत्वात्कोरेनेषु प्लक्षद्वीपेषु
 पञ्चसु द्वीपेषु वर्षाद्रयस्तिर्यक्त्वाकारा उभयतोऽधिस्पृशाः अन्यथा
 सप्तभिः सप्तवर्षाणां विभागासम्भवाच्च अधिष्ठात्रे पुराणां
 वर्षाणां पूर्वोदक्रमणोक्तश्चेति ॥ ६ ॥

एवं प्लक्षद्वीपः सर्वेषुपर्वतनदीसवर्षाश्रमपुरुष उपवेष्टितः अथ
 तद्दृष्टान्तेन शाल्मलीद्वीपमनुवर्णयति । प्लक्ष इति । यथा प्लक्षद्वीपः
 समानेन सतुल्यविशालेनधुरसादेन द्विलक्ष्योजनविशालेनावृतस्त-
 या शाल्मलीद्वीपोऽपि द्विगुणाविशालः प्लक्षद्वीपापेक्षया चतुर्लक्षयो-
 जनविशाल इत्यर्थः स्वमानेन चतुर्लक्ष्योजनविशालेन सुरोदधिना-
 भितो वृत्तेनाकारणावृतः परिवेष्टितः ॥ ७ ॥

यत्र द्वीपे शाल्मली प्लक्षद्वीपसमानविस्तार आस्ते तां विशिनष्टि ।
 यस्यां शाल्मलीयां वार्तिकलशब्दो निपातसमुदायः प्रसिद्धि-
 द्योतकद्वन्द्वस्तुतः छन्दोभिः "सुपणोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्तं शिरो
 गायत्रं चक्षुः स्तोमः आत्मा साम ते तनु वामदेव्यं बृहद्रथन्दूरं
 पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं छन्दांस्यङ्गानि विष्णोर्वाशिषा
 यजुषि नाम" इत्यादिभिः छन्दोऽधयवधेन स्तूयते इति छन्दस्तुत आर्षे-
 त्वात्कर्मणि क्त्वात् तस्य छन्दसामक्षरेयत्वात्परिष्वात्तत्मात्मकानां
 गायत्रादीनां तन्मूर्धुराद्यवयवत्वं तेषां तन्मूर्धुराद्यवयवहृद्योपास-
 ननिबन्धनमित्यवगन्तव्यम् । यद्वा छन्दः सुपणोऽसीत्यादिकृपं स्तुत्यं
 यस्य गायत्र्याद्यवयवकत्वेन स्तावकं यस्येत्यर्थः एवममृतस्य पत-
 त्रिराजस्य पत्निराजस्य गरुत्मतः सौपण्यस्य निलयनं नीडमाहुः
 विपश्चित इति शेषः सा शाल्मली द्वीपहृतये इतिव्यवहारः शाल्म-
 लीद्वीप इति व्यवहारायेत्यर्थः उपलस्यते उपलस्यते इत्यत
 इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदप्रस्तावली ।

प्लक्षद्वीपप्रमाणादिज्ञानेन श्रीनारायणमाहात्म्यमेव प्राप्य-
 तेऽस्मिन्नध्याये प्रमाणाभियन्ता "प्रमाणां बोधनेयत्वा-
 मयांदाशास्त्रहेतुषु" इति यादवः सत्त्वमेतावद्विरिस्तरिद्वयवृत्तं
 संस्थानं यतुल्लसतुरत्तत्वादिस्वरूपप्रकारः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

● नावता विस्तारण लक्ष्योऽनप्रमाणेन ततो जम्बूद्वीपात्
पृथ्वाख्येन बहिःस्थितेन तत्र दृष्टान्तो यथेति । यत्र द्वीपे
पुत्र उन्मिथतः असौ पृथ्वः जम्बूप्रमाणः द्वीपाख्यातिकरम्भे
जम्बू प्रमाणाकरोति अधिसहस्रयोजनोऽप्राह इति वा यत्र-
त्युत्तरत्रापि सन्मद्वयं श्रीहरिर्भित्तशयः आकलय्य दत्त्वा ॥ २ ॥

जम्बूद्वीपे निरूप्य ततः परितः संस्थितान् आरोगद्वीपान्
समुद्रान् पृथ्वादीन् द्वीपांश्च वक्ष्यति भगवान् शुक्रः विशाना-
ध्यायन ॥ १ ॥

अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः प्रधाना वा ॥ ३ ॥
सेतुशैलाः मर्यादागिरयः विबुधोपमसंदर्शनं प्रजननं
सुरतवलञ्च येषां ते तथा सूर्यान्मानं सूर्यस्वरूपम् ॥ ४ ॥

नावता लक्ष्योऽनविस्तारण क्षारोदधिना इयं वेष्टिता
परिक्षिप्तः परितः आवृतः द्वीपाख्याकरः पृथ्वीपमंज्ञासम्पादकः
जम्बूप्रमाणः जम्बूद्वीपसमानविस्तारः समजिह्वः सप्तशय
उपास्ते निष्ठिति आकलय्य समर्थे आत्मनि परमात्मानि यो
योगो ध्यानयोगस्तेनोपरगम संभारान्मुक्तोऽभूद्विद्यथः ॥ २ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्य विष्णोर्व्याप्तस्य हर्येष्टपं प्रतिमास्था-
नायं यच्च सत्यतस्त्वाच्चिककायिकसुकुनप्ररकस्य ब्रह्मणा
जिह्विञ्चस्य रूपं सान्नधाननिर्मितं यथास्मृतस्यामरसमुद्भूतस्य
मृत्योर्मारकस्य महेश्वरस्य रूपम् एवं त्रिमूर्तिनिवासयोगं ते
सूर्यमात्मानमीमहि शरणां प्राप्नुम इति मन्त्रार्थः । ननु सूर्यान्तः
स्थितं हरिं शरणां प्रपद्यामह इति व्याख्यानं किं प्रमाणकं
प्रतीतार्थं परित्यज्यान्वयार्थाङ्गीकारस्य प्रमाणासापेक्षत्वादिती-
यमाशङ्का ।

अभिज्ञाताः प्रसिद्धान् सप्तैव अप्रसिद्धाः सहस्रशः
इति भावः ॥ ३ ॥

सूर्यसोमाग्निवारीशविधातृषु यथाक्रमम् ।
पृथ्वादिद्वीपसंस्थासु स्थिते हरिसुपासते ॥
इत्येतेन परिहर्तव्येति ॥ ५ ॥ ६ ॥

हंसादयः ब्राह्मणादिस्थानीया चर्माः विबुधोपमं समदर्शनं
प्रजननञ्च येषां ते सहस्रायुषः सहस्रं सस्यत्परा
आयुष्येषां ते स्वर्गद्वारं स्वर्गप्रापकं त्रयायं त्रयाप्रतिपाद्य
सूर्यान्मानं सूर्यरूपमात्मानं भगवन्तं त्रया विद्यया वेदत्रया-
क्तकर्ममार्गं यजन्त आराधयन्ति ॥ ४ ॥

परिवृत्तेन वतुंल्लेनत्येनत्सर्वद्वीपसमुद्रेष्वनुसन्ध्ययम् ॥ ७ ॥
यत्र शालमली समुत्पन्ना स द्वीपः शालमलः पृथ्वायामत्यन्तं
शान्मलयाः परिमाणं सम्यङ् न ज्ञानं स्यादित्यतः साध्यर्थेति
‘सुपर्णांसि गरुडान्’ इत्यादिऋद्धोभिर्वेदैः स्तूयत इति छन्दः
स्तुतः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्य जगत्कारणस्य विष्णोर्व्याप्तं तं सूर्य-
मात्मानं परमात्मानमीमहि शरणां ब्रजेम विष्णाः सर्वोऽयं
स्थमाहुः । सत्यस्य समदर्शनरूपस्य ऋतस्य सन्ततवर्गाकारस्य
ब्रह्मणाः शब्दब्रह्मरूपस्य असृत्स्य जायन्तुतोः मृत्योर्माग्नि-
चकारात्सर्वचराचररूपस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।
परिवृत्त इति ‘वृजी वर्जने’ कथादिरुदात्तत आत्मनेपदमार्थं
पृथग्वक्तं इत्यर्थः ॥ १-१६ ॥

अतिपक्षिणी सहजा ॥ ६ ॥ ७ ॥
पृथ्वायाम् पृथ्वीपवदायामां विस्तारो यस्याः सा सत
एव यस्यां विष्णुविस्तारायां पतञ्जराक्षस्य निलयं नीडमाहुः
प्राञ्चः कथम्भनस्य ‘सुपर्णांसि गरुडान्’ निवृत्ते शिरो गायत्र
चक्षुस्तेम आत्मा साम ते तन वामदेव्ये वृहद्व्यन्तरे पञ्चो यत्रा
यज्ञायै पुच्छं ऋद्धीस्यङ्गान् इत्यादिभ्यः ऋद्धीभिः स्वाययभर्तु
श्रीविष्णु स्तोत्रानि ऋद्धस्तुतस्य ज्ञापस्य हृतय व्यपदेशाय
संप्राप्तिसद्वय इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतमारायदेशिनी ।
पृथ्वीद्वीपादिषष्ठाधिपदीशैलज्यदेवताः ।
लोकालोकाचलश्चापि विशे प्रोक्ता यथा स्थितम् ॥ ० ॥ १ ॥

भाषा टीका

परिक्षिप्तः परिवेष्टितः उप आधिक्येनास्ते आकलय्य दत्त्वा ॥ २ ॥
गिरयो हि वर्षसीमामिष्यञ्जका उभयतोऽधि स्पृशन्तस्तिर्यग्-
काकारः ॥ ३ ॥

श्रीशुकदेशजी वान्ते इम के अनन्तर पृथ्वादिद्वीपों का
प्रमाण लक्षणा स्थितिसे वषों का विभाग वक्ष्यते किया
जाता है ॥ १ ॥

हंसादयो ब्राह्मणादिस्थानीयाः विबुधोपमं समदर्शनं रूपं
प्रजननमपत्योत्पादनञ्च येषां ते ॥ ४ ॥

यह जम्बूद्वीप जितना चौड़ा है उतनेही चौड़े स्वारी समुद्र
से चारों तरफ घिरा है जैसे जम्बूद्वीप से भेक घिरा है स्वारी
समुद्र भी उस से त्रिगुणा पृथ्वीनामा द्वीप से घिरा है जैसे स्वार्थ
उपवन से घिरा होवे पृथ्वी गेडाका पेड़ जामुन के पेड़ के चारोंतर
ऊंचा है द्वीप के नाम करनेवाला है जहाँपर ऊपर को उठा हुआ
मान जिहा वाला अग्नि स्थित है उस द्वीप का पति प्रियव्रतका
पुत्र इधमजिह्व जो है तिसने अपने द्वीपके मान धर्म विभाग करके
मान वषों के नामवाले पुत्रोंको देकर स्वयं आत्म योगसे निवृत्ति
मार्गके ग्रहण किया ॥ २ ॥

प्रत्नस्य पुराणपुरुषस्य यद्वपं तं सूर्यमीमहि शरणां ब्रजेम ।
कीदृशं सत्यादीनामात्मानमधिपतातं सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः
ऋते प्रतीयमानो धर्मः ब्रह्मणास्तद्विधकस्य वेदस्य । असृत्स्य
शुभफलस्य मृत्योरशुभफलस्य ‘सुपर्णांसि गरुडान्’ त्रिवृत्ते शिरो
इत्यादिभ्यः ऋद्धोभिः स्वाययभूतैर्विष्णु स्तोत्रानि ऋद्धस्तुत
तस्य सा शालमली द्वीपस्य हृतय नास्ते ॥ ५-११ ॥

जिध यद्ययम् सुमद्र शान्त क्षेम असृत् समय य नर्थ है
तितोमैपवत नदीभी मानदा है प्रणिफूट वज्रकूट इन्द्रभन ज्योति-

तद्दीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहुः स्वसुतेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्त वर्षाणि व्यभजत् सुरो-
चनं सौमनस्यं रमणाकं देववर्षं पारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति ॥ ९ ॥

तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः स्वरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दो मुकुन्दः पुष्पवर्षः सहस्र-
श्रुतिरिति (१) अनुमतिः सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति ॥ १० ॥

तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरवीर्यधरवसुन्धरेपन्धरसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजन्ते ॥११॥

स्वगोभिः पितृदेवेभ्यो विभजन् कृष्णाशुक्लयोः ।

प्रजानां सर्वासां राजान्वः सोमो न आस्त्विति ॥ १२ ॥

एवं सुरोदाहृतिस्तद्दिगुणाः समानेनावृतो घृतोदेन यथा पूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देव-
कृतस्तद्दीपाख्याकरो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति ॥ १३ ॥

तद्दीपपतिः प्रैयव्रतो राजन् ! हिरण्यरेतो नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं
तप आतिष्ठत वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यः ॥ १४ ॥

तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्त सप्तैव चक्रश्रुतुःशृङ्गः कपिलश्वित्रकूटो देवानीक
ऊर्ध्वरोमा द्रविणा इति रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतिविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमा-
लेति ॥ १५ ॥

यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्म-
कौशलेन यजन्ते ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

यमान् सुपर्णं हिरण्यं प्रीष भयमात्र ये सव संतु पवर्तं हं अरुणा
जम्णा अङ्गिरसा सार्वित्री सुप्रभाता ऋतम्भरासत्यम्भरा ए
नदान्नी हं जिन नदियां के जलक स्नानपानादि से रजोगुण तमा-
गुणाके लूटजाने से निर्मल मनवाले हंसपनङ्ग ऊर्ध्वायत सत्य
संज्ञक चारवर्षो हजारवर्ष की आयुवाले देवता सरीका
जिन का दर्शन और प्रजा हैं सो लोग स्वर्ग के द्वार
भूय वेद त्रय प्रतिपाद्य भगवान् आत्मा मूर्त्यनारायण का
नेत्रत्रयी से आराधन करते हैं ॥ ४ ॥

क्रियमाणधर्मं प्रतीयमाणधर्मं वेद शुभफल अशुभफल
रूपपुराण पुरुष साक्षात् विष्णु के रूप स्यात्मा भगवान् को
हम शरण प्राप्त होते हैं ॥ ५ ॥

पुत्रादिक पांच द्वीपों में पुरुषों की आयु इन्द्रिय देह-
बल इन्द्रियबल मनोबल बुद्धि पराक्रम सब लोगों को
स्वभावही से सिद्ध समान रूप से रहती है ॥ ६ ॥

पुत्रद्वीप अपने चरोवर ईश के रस के समुद्र से घिरा
है जैसे जैसेही शाल्मल द्वीप भी दोगुण विस्तार है
अपने चरोवर मदिरा के समुद्र से घिरा हुआ प्रकाशित
होरहा है ॥ ७ ॥

जिस द्वीप में पुत्र के चरोवर विस्तार वाली शाल्मली
का पेड़ है जिस में कि, वेशों से विष्णु की स्तुति करने

वाले भगवान् पक्षिराज गरुड जीका स्थान है पंखा केहने
हैं वह शाल्मली का पेड़ उस द्वीप के शाल्मलीद्वीपनाम
जानने के वास्ते लक्षित होता है ॥ ८ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थद्वीपिका ।

स्वगोभिः स्वरश्भिभिः । अन्धोऽन्न सोमो नो राजा आस्तु
आभिमुख्येन भवतु हृत्पाठे त्वविवक्षया सन्ध्यभावः ॥ १२ ॥

एवं सुरोदाहृतिस्तद्दिगुणाः कुशद्वीप इत्यन्वयः । स्वश-
ष्पणि स्वकामलाशस्वास्तेषां रोचिषा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य द्वीपस्य शाल्मलस्याधिपतिः चिरं कृताधिपत्यो यज्ञ-
बाहुः प्रियव्रतस्यात्मजः सप्तभ्यः स्वसुतेभ्यः तन्नामानि स्वपुत्र-
तुल्यनामानि सप्त वर्षाणि व्यभजद्विभज्यादादित्यर्थः ॥ ९ ॥

पुत्राणां वर्षाणां च साधारणानामभिवर्षाणि निर्दिशति
सुरोचनमित्यादिना । तेषु सुरोचनादिषु वर्षेषु शैलाः सप्त नद्यश्च
अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः अन्ये च शैला नद्यश्च सन्तीत्यर्थः तावत्स-
प्त शैलानाह । स्वरस इत्यादिना । संतुशैलाः मर्गादागिरयः नदीराह ।
अनुमतिरित्यादिना ॥ १० ॥

तद्वर्षपुरुषां श्रुतुर्धा वर्षाविभागं तेषामाराध्यं भगवद्वर्षं
जप्यमानमन्त्राह । तद्वर्षेत्यादिना । श्रुतधरादिशब्दाः संज्ञा-

(१) सेतुशैलाइत्यधिकः पाठः भीषरस्वामिचार्यमते ।

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशङ्खिका ।

नामानि येषां ते भेदमयं वेदप्रचुरं भगवदात्मकं सोमाख्यं
सोमाख्यमात्मानं जीवविशेषं वेदेन वेदेनोक्तं तन्मूलस्मृत्या-
द्युक्तं स्वस्ववर्णोचितस्वधर्मण यजन्ते आराधयन्ति ॥ ११ ॥

• स्वर्गाभिः स्वकिरणैः शुक्रकृष्णयोः पक्षयोः पितृदेवयोः सन्ध-
मन् शुक्रपक्षे देवेषु कृष्णो पितृषु भ्रातृभिः विभजन् स्वर्गाभि-
भ्रष्टस्य शुक्रकृष्णपक्षविभाजकत्वाभावे उचितकाले पित्रा-
दीनां स्वधास्वाहापूर्वकं हविर्दानमव न स्यादिति भावः यत
एव पित्रादीनामप्यसाङ्कर्येणाश्रय विभागेन प्रदापयिताऽतो
नोऽस्माकं सर्वासां प्रजानां राजा चन्द्रः सोमः अमृतमस्तु सुख-
करोऽस्तिवति यावत् ॥ १२ ॥

एवं शाल्मलीक्षीप उपवर्णितः अथेनदृष्टान्तेन कुशक्षीप-
भनुवर्णयति । एषामिति । यथापूर्वः शाल्मलः तथा कुशक्षीपोंऽपि
सुरोदधेर्बाहूः द्विगुणमानेन एतच्च योजनविशालेन घृतादाधना
परिवर्धितः स्वयमप्यएतच्च योजनविशालः यस्मिन् कुशक्षीपे
क्षीपस्य कुशक्षीपस्य व्यपदेशकरः अपरोऽग्निरिव प्रकाशबहुलः
देवेन भगवता ब्रह्मणा निर्मितः स्वशष्पायां स्वाययधानां काम-
वतृणानां रोचिया दिशो दश विराजयति प्रकाशयति ॥ १३ ॥

तस्य कुशक्षीपस्याधिपतिः हिरण्यरेतोनाम प्रियव्रतस्य पुत्रः
स्वीयं सप्तशयः स्वपुत्रशयो वस्वादिवर्षनामशयः यथाभागं विभज्य
स्वयं तपःभानिष्ठत तपसा युक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ १४ ॥

वर्षनाम्नः सप्तपुत्राश्चिदिशति । वस्वित्यादिना । वस्वादी-
नामिन्तरयोर्गच्छः तेषां वर्षेषु तत्तुल्यनामससीमा गिर्यः
सप्त तथा नद्यश्च सप्त बहुषुः शैलाश्चिदिशति । चक्र इत्यादिना ।
सैतुशैला मयादा गिरयः ॥ १५ ॥

नदीराह । रत्नकुल्येत्यादिना । नदीर्धिशिनष्टि । महानद्य इति ।
पुनर्नदीर्धिशपन् तद्वक्षीपस्थानां पुरुषाणां चतुर्धा वर्षाविभागं
नेषामुपास्यं भगवद्रूपं जपमानं मन्त्रञ्चाह । यास्वामिति ।
यासां रत्नकुल्यादिनदीनां पयोभिर्जलेर्धिशतमलाः कुशक्षीपा नीडः
स्थानं येषां ते कुशलकांश्चिदिशन्वाः जानवेदमरुपिण्यं जानवेदा
पुत्रं जानवेदसः प्रह्लादिन्वात् स्वार्थिकोऽप्यप्रत्ययः स अग्निरिव रूपं
शरीरं जानवेदस्वरूपं तदस्यास्तीति तथा ते भगवन्तं कर्मनेपुष्येन
यजन्ते आराधयन्ति ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिष्वनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शुक्रकृष्णयोरुभयोः पक्षयोरपि स्वर्गाभिः सुखालक्ष्योः
पितृदेवानुद्दिश्य सोमलक्ष्यमन्धोऽस्रं विभजन् राजा चन्द्रान्त-
र्यामी क्षत्रासां प्रजानां नोऽस्माकञ्च राजा रजकोऽस्तिवति
प्रजानां नोऽन्धो विभजन् पित्रादिषुः सोमं विभजन् राजा नः
भोगं सुखमस्तिवति वा ॥ १२ ॥

मङ्गलया कुशक्षीपसमानेन यथापूर्वः शाल्मलः सुरोदेनावृत-
स्तथा स्वशष्पायां निजवावतृणानां तेजसा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिष्वनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वर्गाभिः स्वर्गिभिः । मन्धोऽस्रम् । सोमो नो राजा
आभिमुख्येनास्तु । ह्रस्वपठे त्वविषय्या सन्ध्यभाषः ॥ १२ ॥

सुशष्पाया सुकामखशिवास्तेषां रोचिया ॥ १३-१६ ॥

श्रीमच्छकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्धः मन्धं नोऽस्माकं राजा मा आभिमुख्येन अस्तु ॥ १२ ॥

स्वशष्परोचिया स्वगतवावतृणकान्त्या ॥ १३-१६ ॥

भाषाटीका

उस ङोपका पति प्रियव्रत का पत्र यज्याहुने अपने सात
पुत्रोंको उनही नामवाले वर्षोंका विभाग करके दे दिया जिनके
सुरोचन, सोमनस्य, रजको, देवपयं, पारभद्र, आप्यायन,
अविहानय नाम हैं ॥ ६ ॥

उन वर्षोंके मयादा पर्वत तथा नदी भी हैं स्वस्व शानशुक्र
वामदेव कन्द मङ्गल पुष्पदन्त सहस्रथति ये पर्वत हैं अनुमति
सिनीवाली सरस्वती कुह रजनी नन्दा राका ये नदी हैं ॥ १० ॥

उस वर्षके श्रुतधर वार्यधर वसुधर इषधर महाबाले पुरुष
द्वयमय सोम आत्मा भगवान का वेदोक्त कर्मसे पूजन करते हैं ॥ ११ ॥

उमका मन्त्र अपने किर्गांसे शुक्ल कृष्ण दोनों पक्षों में सब
प्रजों के अन्नरूपसे पोषण करनेवाले सोमराजा हमारे ऊपर
प्रसन्न होंगे ॥ १२ ॥

इसी प्रकार मदिरा समुद्र से बाहिर अपने द्रुगुण प्रमाणा
घृतके समुद्र से घिरा हुआ कुशक्षीप पहिले सर्गिका है जिस
क्षीप में उस क्षीप के नामको करने वाला परमेश्वर का रोचन
आप सर्गिका प्रकाशमान अपने घासोंकी दामिसे सब दिशों
को प्रकाश करता हुआ कुशका गुच्छा है ॥ १३ ॥

उस क्षीप के अधिपति हिरण्यरेत नामा राजा प्रियव्रत
के पुत्र ने अपने क्षीपको सात अपने पुत्रों को यथा योग्य
विभाग देकर आपनी तपस्या में निष्ठा करलीनी ॥ १४ ॥

उनके नाम वसु वसुदान रुद्ररुचि नाभि गुप्तस्तुत्य व्रत
विचित्र वामदेव हैं उनवर्षों में मयादाके पर्वत तथा नदी भी
सात सात हैं जिनके नाम चक्र चतःशुक्र कपिल चित्रकूट देवानीक
ऊर्ध्वगेमा द्विगुण ये हैं ॥ १५ ॥

रत्नकुल्या मङ्गलया मित्रविन्दा श्रुतविन्दा वेदगर्भा घृतच्युता
मेघमाता ये नदियों के नाम हैं जिनके जलों से कुश क्षीपके
घासिजन कुशल कविद आभियुक्त कुलक संहायाले अप्रिकर्षा
भगवान् को कर्मों की निष्ठातासे आराधन करते हैं ॥ १६ ॥

परस्य ब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोऽसि हव्यवाट् ।

देवानां पुरुषाङ्गानां यज्ञेन पुरुषं यजति ॥ १७ ॥

(१) तथा धृतोदाहृहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परित उपकल्पतो वृतो यथा कुशद्वीपो वृतोदेन यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्तक आस्ते ॥ १८ ॥

योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणोनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ १९ ॥

तस्मिन्नपि प्रैयत्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः (२) स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान्वर्षपान्नित्रेदय (३) स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हंसश्रणारविन्दमुप-जगाम ॥ २० ॥

आमो (४) मधुरहो मेघपृष्ठः सुधामा (५) भ्राजिष्ठो लाहिताणो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठसुतास्तेषां वर्ष-गिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः शुक्लो वर्धमानो भोजन (६) उपवर्हिणा नन्दो नन्दनः सर्वतोभद्र इति अभया अमृतौघा आर्यका तीर्थवती (७) वृत्तिरूपवती शुक्लेति ॥ २१ ॥

यामामम्भः (८) पवित्रममलमुपयुजानाः पुरुषऋषभद्रविणादेनकमंज्ञा वर्षपुरुषा (९) आपोमयं देवमपां पूर्णोनाञ्जलिना यजन्त ॥ २२ ॥

आपः ! पुरुषवीर्याः स्थ (१०) पुनन्तीर्भुवः सुवः ।

ता नः (११) पुनीतामीवधनीः (१२) स्पृशतामात्मना भुव इति ॥ २३ ॥

एवं पुरस्तात्क्षीरोदात्परित (१३) उपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लव्यांजनायामः स्वमानेन च दधिमण्डो-देन परितो यस्मिन् शाको नाम महीरुहः स्वचत्रव्यपदेशको यस्य ह (१४) महासुरभिगन्धस्तं द्वीपमनुवा-सयति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हे जातवेदस्त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणो हरेर्हव्यवाडाम् अतो देवानां यज्ञेन पुरुषं दारमेव यज । अङ्गानां नाम्ना दत्तमङ्गिने सम-पयेत्यर्थः ॥ १७ ॥

उपकल्पतो वेदितः । यथा कुशद्वीपो धृतोदेन वृतः ॥ १८ ॥

गुहस्य कार्मिकयस्य प्रहरणोनायुधेनोन्मथितानितम्बाः कुञ्जानि च यस्य ॥ १९ ॥

स्वयं भगवान् ज्ञानी परमकल्याणं यशो यस्य ॥ २० ॥ २१ ॥

आपोमयमम्भोमयम् ॥ २२ ॥

हे आपः ! पुरुषवीर्यां ईश्वराल्लुब्धसामर्थ्याः स्थ भवथ अतएव भुवः स्वर्लोकं पुनन्त्यस्मा भवत्यो नाऽस्माकं स्पृशतां स्पर्शानं कुर्वतां भुवः शरीराणि पुनन्तु । यत आत्मना स्वक-पयोगीवामीवधनीः पापहन्तवः ॥ २३ ॥

दध्ना मण्डं रस सः एषोदकं यस्य । यस्य पयोऽन्यन्तः खरस्पर्शानि बर्हिर्मुदुस्पर्शानि स शाको नाम वृक्षः ॥ २४—२७ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे जातवेदः ! त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणोऽसि तद्वीयोऽसि तच्छरीर-भूतोऽधीत्यर्थः तथा हव्यवाडसि हव्यमिन्द्रादीनां भगवद्वात्मकानां यज्ञियं हव्यं वहति प्रापयति इन्द्राद्यन्तर्बामिणो भगवन्तं प्रतीति तथा तथाभूतोऽसीत्यर्थः अनो देवानां पुरुषस्य परमपुरुषस्या-ङ्गानां शरीरभूतानाम् "स आत्मा अङ्गान्यन्गा देवताः," इति धृतेरा-त्मशब्दप्रतिमम्बन्धि अङ्गं शरीरमेव भूतानामिन्द्रादीनां सम्बन्धिनां भगवद्वात्मकेन्द्राद्याराधनभूतेन यज्ञेन तद्वन्तरात्मानं परमपुरुषं यज्ञमाराधय तत्प्रार्ति जनय अङ्गेभ्यः समर्पितं हविरङ्गिने समर्प-येत्यर्थः ॥ १७ ॥

(१) तथा वहिः क्रौञ्च द्वीपः कुशद्वीपाद्विगुणभमानेन (२) सप्तद्वीपवर्षाणि सप्तधा विभज्य (३) स्वयं भगवतः परमकल्याणस्य (४) मज्यो (५) ऋषिज्वा (६) उपवर्हिणा उपभोजनो (७) रूपवती पवित्राशुक्लेति (८) पवित्रमुपयुजानाः गुरुऋषभ (९) अम्भयं (१०) वीर्याश्च (११) पुनीयुवधनीः (१२) संस्पृशतामात्मना भवः (१३) परितउपकल्पतः (१४) महानसुरभिगन्धः इति भीषिज-यध्वजतीर्थपाठः ।

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतद्द्वीपदृष्टान्तेन कौञ्चद्वीपमनुवर्णयति । तथेति । यथा कुश-
द्वीपः घृतोद्देन स्वसमविशालेन वेष्टितस्तथा कुशद्वीपाद्बहिः
कौञ्चद्वीपोऽपि द्विगुणः कुशद्वीपाद्द्विगुणः षोडशलक्षयोजन-
विशालः स्वमानेन षोडशलक्षयोजनविशालेन द्वाधमगडादेन
मथितद्विस्वमानोद्देकेन समुद्रेणाभिन उपकल्पनः परिवृतः
यस्मिन् कौञ्च द्वीपे द्वीपस्य नाम कौञ्च इति संज्ञा तद्विर्वर्तकः
कौञ्चा भाम पर्वतश्रेष्ठः आस्ते ॥ १८ ॥

कौञ्चपर्वतं विशिनष्टि । य इति । षोऽमो कौञ्चा गिरिः पूर्वं
गुहस्य कार्तिकेयस्य प्रहस्योनोयुधेन उन्मथिता तितम्बाः
कुञ्जानि च यस्य तथाभूतः पश्चाद्द्विमगडादेनास्मिन्नयमानः
द्विमगडादे लीनः विश्वाङ्गवना वरुणोनाभिगुप्तः अमय-
प्रदानेनाभिरक्षितः निरस्तमयो बभूव ॥ १९ ॥

तस्मिन्नपि कौञ्चद्वीपोऽपि प्रियव्रतात्मजो घृतपृष्टो नामाधि-
पतिः सप्तधा वर्षाणि विभज्य तेषु पुत्रतुल्यनामसु समस्तु
वर्षेषु रिक्थादान् दद्यादान् सम पुत्रान् वर्षाणामधिपतीतिवेद्य
प्रतिष्ठाप्य स्वयं परमकल्याणं निरतिशयमङ्गलरूपं यशो यस्य
तस्यात्मभूतस्य स्वान्तर्गतमनो भगवतः हरेश्चैवहारिणाश्चरणा-
रविन्दं जगाम भक्त्या प्राप्तः ॥ २० ॥

घृतपृष्टसुतानाह । अमोत्र इत्यादि । तेषामभोगादीनां यानि
वर्षाण्यज्ञाघादीनि तेषां गिरयो मयादा गिरयः सप्त तथा
नद्यः सप्तैशामिजानाः अन्ये च ते ताश्च सन्तीतिभावः
गिरिनाह । शुक्ल इत्यादि । नदीराह । अमयेत्यादिना ॥ २१ ॥

ता विशिष्यन्तद्वर्षेष्वानां चतुर्धा वर्षाधिभाग भजनीयं भग-
वत्पुत्रं मन्त्रं चाह । यासामिति । यासामभयादीनां निर्भल पवित्र-
मम्भ उपयुञ्जानाः स्नानाद्युपयुक्तं कुवांशा गुवादिचतुर्वर्गोनामानः
पुरुषाः ज्ञापामयमच्छरीरकं देवं भगवन्ते पूर्वाणापामञ्ज-
लिना जनाञ्जलिना आगन्धयन्त्यग्नादिप्रदानेनेति भावः ॥ २२ ॥

हे आपः ! युयं पुरुषस्य भगवतो धार्याः शक्तिरूपाः तद-
पृथक्सिद्धाविशेषाभूतास्तच्छरीरभूता इति यावत् स्थ भवथ
तथा भूभुवः स्वः इति भूरादिलोकत्रयं पुनस्त्यः पवित्र-
यित्यः स्थेयनुषङ्गः यत् एवमनः स्पृशताममीवघ्नीः पापहराः
आत्मनो भुवः परमात्मन उपपन्नाः ताः युष्मान् स्पृशत इति
शेषः नोऽस्मान् पुनन्तु भगवन्त्य इत्यर्थः आत्मना भवमितिपाठे
आत्मना देहेन स्पृशताममीवघ्नीयुष्मान्स्पृशतां नोऽस्माकंभवे जन्म
पुनन्वित्यर्थः ॥ २३ ॥

एतद्दृष्टान्तेन शाकद्वीपमनुवर्णयति । एवं यथा कौञ्चस्तथे-
त्यर्थः द्विमगडादान्परतः बहिः उपवेशितः विन्यस्तः शाकद्वीपः
द्वात्रिंशलक्षयोजनविशालः समानेन द्वात्रिंशलक्षयोजनविशालेन
चौरादधिना परिभेष्टितः यस्मिन् शाकद्वीपे शाकाख्यो महीरुहः स्व-
कीयस्य क्षेत्रस्य व्यपदेशकः नामनिर्देशकः आस्त इतिशेषः तं विशि-
नष्टि यस्येति । यस्य शाकस्य वृक्षस्य महासुरभिर्गन्धः निरतिशय-
सुगन्धः । कृस्ते शाकद्वीपमनुवासरति सुरभीकरोति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थेकृतपद्मनाबली ।

हे जानवेदः ! सर्वज्ञ ! त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणः श्रीनारायण-
स्यायं हृद्यवाडसि हृद्यबल्लवाह्नियो नेनासि तथा पुरुषशब्द-

वाक्यस्य हरेरङ्गभूतानां देवानाञ्च हृद्यवाडसि स त्वमस्मत्स-
न्निहितो भूत्वा यत्नलक्ष्मण कर्मणा पुरुषं यत्नमाने श्रीहरि
यज याजयास्माभिरिति शेषः ॥ १७ ॥

क्षीरोदेन मगडादेन ।

मगडादे पूरणात्तत्र व्यत्यायं क्षीरसागरं ।

राहुसंग्रहीणाञ्च मगदलाद्द्विगुणोक्तिताम् ॥

विनय सर्वभूतं योजनभेदताश्च तु ॥

इति वचनाद्व्यत्यायां ज्ञानव्यः ॥ १८ ॥

गुहस्य षगमुखस्य प्रहरणोत्त शक्त्याख्येनोन्मथिताः पीडिता-
नितम्बाश्च कञ्जलतादिर्पाहिनेद्या अणुतरा गिरिविशेषा मिथुनानां
किडायोग्याश्च यस्य स तथा क्षीरोदेन मगडादेनासिष्य-
मानः ॥ १९ ॥

रिक्थादान् दद्यादान् पुत्रानित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

अमयं जलाधिदेवते देवं प्रीडादिगुणाम्पञ्चम ॥ २२ ॥

या आपः पुरुषवीर्याः श्रीनारायणस्य रेतोभूताः "आपो नारा
इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतः" इति स्मृतेः भूभुवः स्वः परं त्रैलोक्य-
कर्मण्यपुनन्तीः पुनस्त्यः याश्चापुर्जाः पापहराः भवे भवार्थं शुक्ल-
लक्ष्मणसुस्वार्थेमान्मना देहेन चान्तरेणा च स्पृशत ता आपः
पुनीयुः पुनन्वित्यर्थः ॥ २३ ॥

द्विमगडादेन "अनास्तन्तु दधिक्षीरं क्षीरं स्वाङ्गं तथा दधि"
इत्यभिधानात् क्षीरोदार्थं द्विमगडादेतदाहः ॥ २४—२७ ॥

श्रीमत्क्षीपगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्मिन्नपि । स्वगुणपुत्राणामित्यन्वयः । स्वयं भगवन् इति वा
भगवान् उपनि प्रलयत्रेयादिलक्षणाज्ञानवान् ॥ २०—२३ ॥

तं द्वीपमनुवासयति । तद्द्वीपस्थस्वाधारस्वगडादेशपरमित्यर्थः ।
सर्वानुवासनेवर्षाणि तन् स्मृत ॥ २४—२७ ॥

श्रीमत्क्षीपनाथः प्रकृतिकृतसागरार्थदर्शनी ।

हे जानवेतस्य स्नात्वात् परस्य ब्रह्मणो देहहृद्यवाडसि । अतो
देवानां यज्ञेन पुन्यं हरिमेव यज । अङ्गानां नास्ना दक्षमङ्गले
समर्पयेत्यर्थः ॥ १७ ॥

उपकृतः वेष्टितः घृत इति परत्रावितम् ॥ १८ ॥

गुहः कार्तिकेयः विभयः विगतमयः ॥ १९ ॥

भगवान् उपपत्यादिज्ञानवान् ॥ २० ॥ २१ ॥

आपोमयम अमयम ॥ २२ ॥

हे आपः ! पुरुषवीर्या इवरात्र्यस्यसामर्थ्या भवथ । अत एव
भूभुवः स्वः त्रैलोक्यं पुनस्त्यस्ता युयं नोऽस्माकं स्पृशतां स्पृशत
कृमेतां भुवः नारीणां पुनीत यत् आत्मना स्वरूपसंगे अमा-
वघ्नीः पापहरन्त्यः ॥ २३ ॥

दधतो मगडादे रम एव उदकं यस्य ॥ २४ ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे जानवेदः ! देवानां परस्य आत्मनः "स आत्मा अङ्गान्यन्था"
देवताः, इति श्रुतेः साक्षाद्ब्रह्मणः हृद्यवाडसि देवानामङ्गुतानां

तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सांऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनाम्नां तेषु
स्वात्मजान् पुरा जन्मनो जन्मपत्रमानधूमानीकचित्ररेफवहुरूपविश्वधारसंज्ञान्निधाय्याधिपतीन् स्वयं भगव-
त्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश ॥ २५ ॥

एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्त समैव ईशान उरुशृङ्गे बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोतो देव-
पालो महानम इति अनघाऽऽयुदा उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति ॥ २६ ॥

तद्वर्षपुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवन्तं वाय्वात्मकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः
परमसमाधिना यजन्ते ॥ २७ ॥

अन्तः प्रविश्य भूतानि यो विभर्त्यात्मकेतुभिः ।

अन्तर्यामीश्वरः साक्षात्पातु नो यदशो स्फुटम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नाम्ना दत्त यज्ञिये हव्यं तस्मै वहसि अतो यज्ञेन पुरुषं सर्व-
देवाङ्गिन यज्ञ तत्तन्नाम्ना दत्तं तस्मै समर्पयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

उपकृत्यो वेष्टितः ॥ २८ ॥

गुहप्रदरोगान् कार्तिकेयायुधेनोन्मथिता भग्नाः नितम्बाः
कुञ्जानि च यस्य सः ॥ २९ ॥

भगवान् ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

भक्तिं विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ।

इति स्मृत्युक्तविश्वोपस्थाद्विज्ञानवान् स्वयं भगवतः ।

पेश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानत्रैगायथोश्चापि षण्णां भग इतीहान्ता ।

इति स्मृत्युक्तपाद्भगवाभयस्य हरेश्वरहारिणश्चरणाविविन्दमुपज-
गाम प्राप्तवान्मुक्ताऽभुदित्यर्थः ॥ २०—२१ ॥

आपोमगममयम् । अपां पूर्णनाञ्जलिना देवं भगवन्तं यजन्तं
“जलं प्रहोपासीत” इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

हे आपः ! पुरुषवीर्याः परमपुरुषशक्तिरूपाः स्थ भवथ अन
एव भुभुवः स्तः लोकत्रयं पुनस्तीः पुनन्त्यः ताः भवस्यो नोऽ-
स्माकं स्पृशतां स्पर्शानं कुर्वतां भुवः शरीराणां पुनीत पुनन्तु
यतः आत्मना स्वाभयेणा पुरुषेण हेतुभूतेन अभीवक्ष्णीः पाप-
हन्तयः ॥ २३ ॥

दधिभगडादेन दध्नो भगडे रसः एधोदमुदकं यस्य तेन २४।२७

भाषाटीका ।

मंत्र ले अग्निदेव ! आप साक्षात् परब्रह्म निष्णुके हवि प्रदण्य
करने वाले मुख रूपा हो तिससे परमात्मा के अङ्गभूत जो देवता
तिनके यज्ञ में परमात्मा का यजन करो ॥ २७ ॥

निस्ती प्रकार में घृत समुद्र के बाहिर अपने में दुग्धो
दुग्ध समुद्र में घिगाहुआ क्रीचड्वीप कल्पना किया है जैसे
कि कृशाड्वीप घृत समुद्र से घिरा है जिसमें क्रीच नामक
पर्वतों का राजा है सो ड्वीप के नामको जनाता हुआ है ॥२८॥

जिस पर्वत के कार्तिक स्वामी के शक्ति आयुध में सब तट
ओर कुञ्जगी फूट टूट गये तौभी क्षीरसमुद्र के जलसे सिंचजाने
से भगवान् वरुणाजी रक्षा करने से अभय होकर रहा है ॥ २९ ॥

तिसमेंभी प्रियव्रत का पुत्र घृतपृष्ठ नाम के मालिक
हैं वे भी अपने ड्वीप में पुत्रों के तुल्य नाम वाले सात ड्वीपों को
उनको विभाग से देकर सातों को धन के मालिक बना स्थापन
करके आप सब समर्थ होने पर भी परम कल्याण यश-
वाले अपने आत्मा गुरु भीहरि भगवान् के चरण कमल को
प्राप्त हांगये ॥ २० ॥

आम मधुकर मेघपृष्ठ सुधामा भ्राजिष्ठ जेहिताय्ये वन
रूपति ए घृतपृष्ठ के पुत्र हैं तिन के वर्षे मर्वादा पर्वत सात
हैं सातही नदी भी हैं शुक्ल वर्षमान भोजन उपबर्हण नन्द
नन्दन सर्वतोभद्र ए पर्वत हैं अभया अमृतौघा आर्षका तीर्थ
वती वृत्तिरूपवती पवित्रवती शुक्ला ये नदी हैं ॥ २१ ॥

जिन नदियों के निर्मल पवित्र जल को सेवन करने हुये
पुरुष प्रवभ द्रविण देवक संज्ञावाले उस वर्ष के पुरुष आपो
मयदेव को जलों की भरी मंजुली से यजन करते हैं ॥ २२ ॥

मंत्र हे जलदेव ! आप पुरुषके वीर्यरूपहो परमेश्वरसे सामर्थ्यको
प्राप्त भये हो सब के पापों के नाश करनेवाले हो सो भूः भुवः स्वः
तीनों लोकों को पवित्र करते हुये आप तुमारे स्पर्श करनेवाले हम
लोगों के शरीरों को पवित्र करो ॥ २३ ॥

इसी प्रकार क्षीर समुद्र से परे चारों ओर से स्थापित
शाकड्वीपभी बत्तीस लक्ष योजन चौड़ा है अपने धरोवरर
हि मागड के समुद्रसे घिरा हुआ है जिसमें शाक नाम
का पेड़ अपने ड्वीप के नाम करने बाखा है जिसका कि
महासुगमि सुगन्ध उस ड्वीप को सुगन्धित करता है ॥२४॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

आत्मकेतुभिः प्राणादिवृत्तिभिः ॥ २८ ॥

एवमेव दधिमण्डोदात् परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः समन्तत उपकल्पितः समानेन स्वादूदकेन समुद्रेण बहिरावृतो यस्मिन् बृहत् पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं^(१) भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितम् ॥ २६ ॥

तद्वृषीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवावाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामो यत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि लोकपालानामिन्द्रादीनां यदुपरिष्ठात् सूर्यरथस्य मेरुं^(२) परिभ्रमतः सन्वत्सरात्मकं^(३) चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति ॥ ३० ॥

तद्वीपस्याप्यधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नामैतस्यात्मजौ रमणक^(४) धातकिनामानौ वर्षपती नियुज्य स स्वयं पूर्वजवद्भ्रमत्कर्मशील एवास्ते ॥ ३१ ॥

तद्वर्षपुरुषा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं^(५) सकर्मकेन कर्मणाराधयन्तीदं चोदाहरन्ति ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्यदीपिका ।

ज्वलनशिखावद्मलानां कनकपत्रायामयुतानामयुतानि यस्य तत् ॥ २६ ॥

देवानामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणाभ्यामित्यर्थः ३० ॥ ३१ ॥

ब्रह्मरूपिणं कमलासनमूर्तेः सकर्मकेन ब्रह्मसालोक्यादि-साधनेन ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्यापि शाकद्वीपस्याप्यधिपतिर्मेधातिथिर्नाम प्रियव्र-नात्मज एव सोऽपि पुत्रतुल्यनामानि वर्षाणि विभज्य तेषु वर्षेष्वाम्बुजान् पुरोजवादिसेवाभिधाय प्रतिष्ठाप्य स्वयमनन्तेऽप-रिच्छिन्नानन्वस्वरूपेभ्यः भगवत्वाधेशिता निहिता मतिर्येन तादृशस्त-पावनं तपसोयोग्यं वनं प्रविवेश तपसा सिद्धोऽभूद-त्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ शाकद्वीपवर्षविभागं पुत्रनामपूर्वकं पर्वनाम्नदी-श्रीह । एतेषामिनि । तेषु पुरोजवादिषु वर्षेषु सप्त सीमा-फलताः तथा नद्यश्च समवासान् पर्वनाम्नदीश्चाह । ईशानः शृङ्ग इति । अनघेत्याभ्यां गद्याभ्याम् तद्वर्षस्थाः पुरुषाः ऋतव्रतादिच-तुर्वर्षात्मकाः वायुवात्मकं वायुशरीरकं भगवन्तं परमसमा-धिना निरतिशयध्यानयोगेन यजन्ते आराधयन्ति कृद्यभूताः सन्तः प्राणायामैरासमन्ताद्विधूतं निरस्तं रजस्तमश्च येषां तादृशाः सन्तः ॥ २६ ॥ २७ ॥

यो वायुशरीरकः परमात्मान्तः प्रविश्य मुख्यप्राणरूपे-गान्तः प्रविष्टः सन्नात्मनः स्वस्य चिन्हभूताभिः पञ्चभिः प्राणा-पानादिभिर्बुद्धिभिः “यः प्राण्येन प्राणानि योऽपानेनापानिति” इत्या-दिभ्युनिः भूतानि विभर्ति स साक्षाद्दीश्वरोऽन्तः प्रविश्य नियन्ता नः अस्मान् पातु यस्य प्राणशरीरकस्य भगवतः यद्ये इदं जगद्धर्तुं भगवतो वायुशरीरकत्वाद्दन्तर्यामीश्वरसामानाधि-करायम् ॥ २८ ॥

अथ पुष्करद्वीपमनुवर्णयति । एवमिति । क्षीरोदधेः परस्तात्पुष्कर-द्वीपः ततः शाकद्वीपाद्द्विगुणायामः द्विगुणाविशालः चतुःषष्टि-

लक्षयोजनविशालः समन्ततश्चतुर्विधु उपकल्पितः इश्वरं गेति शेषः । यद्वा । प्रियव्रतरथचरणाभिमनेति शेषः स्वसमानविशाखेन चतुःषष्टिलक्षयोजनार्वावस्तीयेन शुखादकेन शुखादकसमुद्रेण यद्दिः समन्ततः परिहृतः परिवृतः यस्मिन् पुष्करद्वीपे बृहद् विपुलं पुष्करं कमलं ज्वलनशिखावद्मलानां प्रकाशमानानां कनकप-त्रायामयुतानामयुतानि यस्य तद्भगवतः कमलासनस्य चतुःसु-खस्याध्यासनं परिकल्पितं तत्कर्मिकामध्यगतत्वेन तद्वर्षस्थाः पुरुषाः चतुर्मुखमुपासत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अस्मिन् द्वीपे मर्यादागिरिमानसोत्तरनामा एक एषेत्याह । तद्वृषीपमध्ये इति । पुष्करद्वीपमध्ये एक एव मानसोत्तराख्योऽयुतयोजनानि उच्छ्राय औन्नत्यमायामो विस्तारश्च यस्य सः सर्वा-चीनपराचीनयोरन्तर्ध्वंसीर्वाहर्षतिनोर्वर्षयोर्मर्यादागिरिः यत्र मान-सोत्तरं गिरौ चतसृषु दिक्षु इन्द्र अद्विष्येयां तेषामिन्द्राग्निधरकुकु-बेराणां लोकपालानां पुराणि सन्ति यस्य मानसोत्तरगिरेः उपरि स्थितेन्द्रादिलोकपालपुराणामुपरि मेरुं परिक्रमतः परितो भ्रमतः सूर्यरथस्य यद्यत्रः सन्वत्सरात्मकं तद्देवानामहोरात्राभ्यामुत्तराभ्या-गादीक्षुणायनाभ्यां स्वाधयवाभ्यां चक्रवत् लोकिकरथचक्रवत्परि-भ्रमति ॥ ३० ॥

तस्य पुष्करद्वीपस्यापि पतिर्वीतिहोत्राभ्यः प्रियव्रतात्मज एव तस्य वीतिहोत्रस्यात्मजौ पुत्रौ रमणधातकार्थ्या रमणधात-कयोर्वर्षयोः पतीकृत्यत्यर्थः अयं वीतिहोत्रः पूर्वजवन्मेधातिथि-वद्भ्रमवद्भ्रमरूपकर्मशील एवास्ते आर्मादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तन्पुष्करद्वीपवर्षपुरुषाः ब्रह्मरूपिणं चतुर्मुखशरीरकं भगवन्तं कर्मणा कर्मयोगविधिद्येन कर्मणा मनोऽप्यारूपेण भगवद्गु-पासनयोगेन कर्मशब्दो हि मनोऽप्यारूपोपासनायोगेऽपि वर्तते प्रकाशादिवर्षावशेषं प्रकाशाश्च कर्मण्यभ्यासात् ३१-२५ इति सौत्र-प्रयोगात् प्रकाशादिवत् ज्ञानानन्दादिस्वरूपवन्मूर्त्तामृतप्रपञ्चविशि-ष्टताया अपि ब्रह्मगुणान्वाङ्गेषु प्रतीयते “तद्धेतत्पश्यन्प्रियमिदं प्र-तिपदे ब्रह्म मनुरभधं स्पृशेत्” इत्यादिब्रह्मस्वरूपमृतप्रकाशानन्दा-दिवश्च तेषां वामदेवार्दीनां मन्त्राभ्यात्मकं कर्मण्यभ्यासानुप-लभ्यते तद्व्याभ्यस्तभंगधनानां तेषां मूर्त्तामूर्त्तादिना विशिष्ट-त्वमप्यविशेषणं प्रतीयते इति तदर्थः तथा च ।

(१) पत्रयुतं । (२) परिच्छिन्नमतः । (३) चक्रमहोऽ इति

५) रूपिणमकर्मो इति श्रीविजय० पाठः ।

श्रीविजय० पाठः । (४) रमण इति श्रीधर० विजयवृजपाठः ।

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका
 वाचिकैः पक्षिमृगनां मानसैरन्यजातिताम् ।
 शरीरजैः कर्मदोषैर्यानि स्थावरतां नरः ॥
 इतिभगवता मनुनापि मानसैः कर्मदोषैरिति मनोव्यापारे
 कर्मसद्वः प्रयुक्तः अकर्मणा इतिपाठे अकर्मणो कर्मवन्धनि-
 रासाय कर्मणा स्वस्ववर्णाञ्चितकर्मणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

आत्मकेतुभिः आत्मस्वरूपैः प्राणादिभिवृत्तिभेदैर्वा ॥ २८ ॥
 दधिमयडादात् क्षीरोदात् ज्वलनशिखावदमलानां कनक-
 पात्राणामयुतं यस्य तत्तथा अर्वाचीनपराचीनयोर्वाद्याभ्य-
 न्तरप्रदेशस्थितयोर्यस्य मानसोत्तरपर्वतस्य

महास्त्रिनाभिः सूर्यस्य एकचक्रस्य वै स्मृतम् ।
 मराः संवत्सराः पञ्च तेषुः पट्टं श्रुतवः स्मृताः ।

इति मत्स्यपुराणो चक्रस्य संवत्सरात्मकत्वमुक्तम् "त्रिणाभिचक्र-
 मजरमनत्रं पञ्चर चक्र" इत्यादि च ॥ २८—३१ ॥

अकर्मकेण ध्यानलक्षणो कर्मणा ध्यानस्य चित्तनिरोध-
 लक्षणकर्मसाध्यत्वात् फलाभिसन्धिरोहतेन वा ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

जम्बूद्वीपदक्षिणदिक्स्थितानामेवोद्देशावगमादन्तः प्रविश्येति
 स्फुटं व्यक्तं जगदिति यावत् ॥ २८—३१ ॥

सकर्मकेणोति । क्रियते साध्यते इति कर्मफलं तेन सहवर्ष-
 मानेन ब्रह्मसालोक्त्यादिसाधनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराथंदिशिनी ।

आत्मकेतुभिः प्राणादिवृत्तिभिः ॥ २८ ॥

ज्वलनस्य तेजसः शिखाभिरमलानि यानि कनकवर्णानि
 पत्राणि तेषामयुतायुतं यस्य ॥ २८ ॥

तद्द्वीपमध्य इति । मानसोत्तरस्य मण्डलाकारत्वात्तत्पार्श्व-
 उदयवर्तिनी द्वे वर्षे अपि मण्डलाकारे एव ज्ञेये इत्याह । अर्वाचीनेति ।
 देवानामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणा यनाभ्यामित्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥

सकर्मकेण । यतः कर्मणः कर्मायवेवाद्भवन्ति न तु कर्मक्षयः
 तेन सकामनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

आत्मकेतुभिः प्राणापानादिवृत्तिभिः ॥ २८ ॥

ज्वलनोऽग्निस्त्रिभिः शिखावदमलानां कनकपत्राणामयुतानामयु-
 तानि यस्य तत् ॥ २८ ॥

अहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणापनक्षत्तयाभ्याम् ॥ ३० । ३१ ॥

भगवन्तं वासुदेवम् ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण कर्मयोगसहि-
 तेन कर्मणा वन्दनस्तवनादिव्यापारेण आराधयन्ति साक्षाद्वा-
 सुदेवं न जानन्तीति भावः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

उस द्वीपका भी पति प्रियव्रत का पुत्र मेधातिथि नामका
 है सोभी अपने पुत्रों के नाम वाले सातवर्षों का विभाग कर
 के तिनमें पुरोजय मनोजय पवमान धूम्रानीक चित्ररेफ
 यहुरूप विश्वधार संहक अपने पुत्रों को राजा करके आपनो
 अनन्त भगवान् में मनको लगाकर तपुवनको चलागया ॥२५॥

इनके वर्ष मर्यादा पर्वत नदी भी सातही खान हैं ईशान
 उरुशङ्ख बलभद्र शनकभर सहस्रस्रोत देवपाल महानस प
 पर्वतों के नाम हैं अनया आयुदां उभयस्फुट अपराजिता
 पञ्चपदी सहस्रस्रुति निजभूति ये नदी हैं ॥ २६ ॥

उस वर्षमें पुरुष ऋतव्रत सत्यव्रत दानव्रत अनुव्रत नाम
 वाले हैं सो प्राणायामों से रजोगुण तमोगुण को दूर करके
 वायु रूप भगवान् को समाधि से यजन करते हैं ॥ २७ ॥

मंत्र जां सब भूतों के भीतर प्रविष्ट होकर अपनी प्राणादि
 वृत्तियों से सबको पालन करते हैं सबके अन्तर्यामी साक्षात्
 ईश्वर हैं जिनके वशमें सब जगत् है सो हमारी रक्षा करें ॥२८॥

ऐसेही दहीमण्डके समुद्र से परे पुष्कर द्वीप है उससे
 द्विगुण विस्तार चारों ओर से कल्पित है अपने समाप्त
 स्वाक्षजल के समुद्र से बाहिर से घिराहै जिसमें बडा भारी
 कमल अग्निकी शिखा मरीके निर्मल सुवर्ण के प्रयुक्त पत्रों
 वाला है वह श्रीभगवान् ब्रह्माजी के आसन रूपसे कल्पित है ॥२९॥

उस द्वीप के मध्यमें मानसोत्तर नाम का एकही पर्वत
 है पूर्व परके वर्षों का मर्यादा गिरि है दशहजार योजन लम्बा
 ऊंचा है जहां चारों दिशां में चारों इन्द्रादि लोकपालों के
 पुर वने हैं जिसके ऊपर मेरुके चारों ओर धूमने वाले सूर्य
 के रथका संवत्सररूप चक्र देवतों के अहोरात्र में घूमताहै ॥३०॥

इस द्वीप का भी पति प्रियव्रतका पुत्रवीतिहोत्र नामक है
 उसके रमणक धातकि नामक दो पुत्र हैं उन दोनों को वह
 वर्ष पति बनाकर आप पूंज सरीका भगवान् के सेवा में
 तत्पर होकर रहा है ॥ ३१ ॥

उम वर्ष के पुरुषभी ब्रह्मरूपी भगवान् को अनेक जन्मार्जित
 कर्मवाले कर्म से आराधन करते हैं और इस मन्त्रको
 पढ़ते हैं ॥ ३२ ॥

यत्तु कर्ममयं लिङ्गं ब्रह्मलिङ्गं (१) जनोऽर्चयेत् ।

(२) एकान्तमद्वयं शान्तं तस्मै भगवते नम इति ॥ ३३ ॥

ऋषिरुवाच ।

तत् परस्ताल्लोकालोकनामाचलो लोकालोकयोरन्तराले परित उपक्षिप्तः (३) ॥ ३४ ॥

शावन्मानसोत्तरमेवोरन्तरं तावती भूमिः काञ्चन्यन्यादर्शतलोपमा यस्यां प्रहितः पदार्थो न कथ-
ञ्चित् पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात् सर्वसत्तपरिहृतासीत् ॥ ३५ ॥

लोकालोक इति समाख्या यदनेनाचलेन (४) लोकालोकस्यान्तर्वर्तिनावस्थाप्यते ॥ ३६ ॥

स लोकत्रयीन्ते परित ईश्वरेण विहितो यस्मात् सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयो
ऽर्वाचीनांस्त्रील्लोकानावितन्वाना न कदाचित् पराचीना भवितुमुत्पहन्ते तावदुन्नहनायामः ॥ ३७ ॥

एतावाँल्लोकविन्यासो मानलक्षणसंस्थाभिर्विधिनितः कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटिश्च (५) गणितस्य
भूगोलस्य तुरीयभागो (६) ऽयं लोकालोकाचलः ॥ ३८ ॥

तदुपरिष्ठाञ्चतसृप्वाशास्त्रात्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणा ऽधिनिवेशिता ये द्विरदपतय ऋषभः पुष्कर-
चूडो वामनोऽपराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः ॥ ३९ ॥

तेषां स्वविभूतीनां (७) लोकपालानां च विविधवीर्योपवृंहणाय भगवान् (८) परममहापुरुषो महाविभूतिपति-
रन्तर्याम्यात्मनो विशुद्धसत्त्वं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्धशुपलक्षणां विष्वक्मेननादिभिः सापार्यद-
प्रवरैः परिवारितो निजवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदण्डैः संधारयमाणस्तस्मिन्निरिवेर समन्तात् सकल-
लोकस्वस्तय आस्ते ॥ ४० ॥

श्रीश्वरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कर्ममयं कर्मफलरूपम् । ब्रह्म लिङ्गयुतं यस्मात् । एकस्मिन्नेव
परमेश्वरेऽन्तो निष्ठा यस्य तद्वत् एव चस्तुतोऽद्वैतम् ॥ ३३ ॥

ततः शुद्धोदात्तपरस्नात् । लोकः सूर्याद्यालोकवान् देशः
लोकस्तद्विहितस्तयोरन्तराले मध्यं । तयोर्विभागार्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

ततः परस्तादित्युक्तं तद्वेष कियतान्तरेणेत्यपेक्षायां तद्वन्तये-
र्निर्नी भूमिमाह । शावन्मानसोत्तरमेवोरन्तरं सार्धसप्तलक्षोत्तरमा-
र्धकोटिपरिमितं तावती भूः शुद्धोदात्तपरस्ति तत्र च प्रद्विगणानां ऽपि
सन्ति ततः काञ्चनी भूमिरन्यास्तीत्यर्थः । सा चैकान्तत्वादिशत-
क्षोत्तरकोट्येकपरिमिता ज्ञेया एवं हि सति मेरुलोकालोकयो-
रन्तरं सार्धपञ्चाशत्कोटिपरिमितं वक्ष्यमाणमुपपन्नं भवति एत-
देव शेषतन्त्रेपूक्तम् ।

कोटिद्वयं त्रिपञ्चाशत्क्षणाणि च ततः परम् ।

पञ्चाशच्च सहस्राणि समद्वीपाः ससागराः ॥

ततो ह्यममयी भूमिर्दशकोट्यो धरानने ! ।

देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परम् ॥

इति मत्र च दशकोटिभ्यं पूर्वोक्तभूम्या सह द्रष्टव्यम् । सर्वसत्त्व-
परिहृतेति देवव्यतिरेकेणैति विज्ञेयं देवानां क्रीडनार्थायैत्युक्त-
त्वात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

लोकत्रयस्यान्ते परितो मयांदास्यो विहितः । यस्मात्प्रति-
यन्वकात् । सूर्यमादिर्योषां ध्रुवोऽप्यर्वाऽन्तो येषाम् । आवितन्वानाः
समन्तात्प्रकाशयन्तः परतो गन्तुं न शक्नुवन्ति तावदुन्नहन्त-
म्भेष्वस्तद्वनुरूप आयामश्च विस्तारो यस्य । ध्रुवाद्युत्कृतस्या-
त्रिलोकात्मयोदाभूत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सोऽयन्तु लोकालोकाचलस्तुरीयभागधनुर्धोऽशः सार्धपञ्चा-
शत्कोटयः मेरोरकत इति द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥

आशासु द्विज्ज्येष्ठानिर्वाशितास्ते आसते ॥ ३९ ॥

तेषां दिग्गजानां स्वविभूतीनां स्वांशभूतानां महेंद्रादीनाञ्च
विविधवीर्योपवृंहणाय सकललोकस्वस्तये च भगवांस्तस्मिन्नास्ते
इत्यन्वयः । किं कुर्वन् । आत्मनः स्वस्य यदिशुद्धं सत्त्वं तस्मन्वा-
रयमाणो आनिष्कुर्यन् । कीदृशं धर्मज्ञानान्यान्यष्टमहासिद्धयश्चाप-
लक्षणां यस्य तत् । दोर्द्वेगदेरुपलक्षितः मन्महाविभूतेः परमेश्व-
रस्य पतिव्यादेक्येन मृत्यां समन्तादास्ते ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीशास्त्राचार्यकृतभाषावचनचन्द्रचन्द्रिका ।

भेदेन धर्माधर्मभेदेनोपलक्षितां जनः यद्वृद्धगाः परस्य
लिङ्गं शरीरभूतम् । यथा । ब्रह्म धेद्वस्तदेन लिङ्गं आपकं यस्य तद्-
स्वलिङ्गं वेदावबोधं कर्ममयं जगत्सृष्ट्यान्मणकानां प्रच्युरमादि-

(१) जनोऽर्चति (२) भेदनेकान्तमद्वैते (३) उपकल्पः (४) लोकालोकाचलवर्तिना (५) गुणितस्य (६) यावत् (७) महेंद्रादीनां
(८) परमपुरुष इति श्रीविजयध्वज श्रीवीरराघव पाठः ।

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्षेत्रज्ञत्वाद्ब्रह्मणः परमात्मनो लिङ्गं शरीरमर्षधेदाराभ्येत कथम-
द्धेतमिति क्रियाविशेषणं देवमनुष्यादिकार्यवर्गं प्रति ब्रह्मणः सम-
ष्टिरूपत्वात्कारणायोरभेदाध्यवसायाद्द्वेतेन यथा भवति तथा-
चैयदित्यर्थः यच्चतुर्मूलरूपं केवलवद्वावर्षाध्यं द्यष्टिसृष्ट्यात्मककर्म-
प्रचुरं यद्ब्रह्मणः परस्य शरीरभूतमद्धेतं यथा तथाचैयदिति यावत्
तथाकान्तमित्यपि क्रियाविशेषणमेकान्तमध्यमिचरितं यथा तथा-
चैयदिति तस्मै भगवते हिरण्यगर्भाय ते नमः ॥ ३३ ॥

एवं शुद्धादधिपर्यन्तं समद्वीपात्मकं भूमगडलमनुवर्ग्याय
ततः परमनुवर्ग्यायति । तत इति । ततः शुद्धादान्परस्ताद्वर्षाहलो-
कालोकस्यः पर्वत आस्ते इति शेषः तस्य लोकालोक इति नाम्न
प्रवृत्तिनिमित्तमाह । यतो लोकालोकयोरन्तराले मध्य उपक-
ल्पितः ॥ ३४ ॥

ननु ततः परस्तादित्युक्तं तदेव कियतान्तरेणेत्यपेक्षायां
तदन्तर्निर्दिष्टा भूमिमाह । मानसोत्तरमेवोरन्तराले मध्ये यावती
भूमिरास्ते मेरोर्मध्यादारभ्य मानसोत्तरपर्यन्तं सार्द्धसप्तलक्षोत्तर-
सार्द्धकोटियोजनपरिमिता भूमिरास्ते तावती भूमिः शुद्धावा-
त्परतोऽस्तीत्यर्थः ततोऽन्यामफोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तराष्टकोटियो-
जनात्मना भूमिमाह । काञ्चनीति । काञ्चनी स्वर्गमयी आदर्शनलो-
पमा द्रुपगोदरतुल्या निर्जना भूमिलोकालोकशुद्धादधिपर्यन्तराले
वनेन इत्यर्थः ततस्मात् विशिनष्टि । यस्यां लोकालोकान्तरालवर्तिन्यां
सार्धसप्तलक्षोत्तरसार्द्धकोटियोजनात्मिकायां शुद्धादाद्वाह्याया
भूमिः परस्ताद्विश्रमानायामफोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तराष्टकोटिपरि-
मितया भूम्यां निहितः कश्चित्पार्थः पुनर्नोपलभ्यते दर्पणा-
द्वन्तुल्यत्वात्तस्या इति भावः । न हि दर्पणादरेनिहितमापाद्विस्त्रि-
तीति लोकालोकालोकमाह । तस्मादिति । तस्मात्लोकालोकपर्वताद्वि-
सर्षः सत्त्वेजन्तुभिः परिहृता रहिता आर्मीद्भिर्मित्यनुपद्भः अलोक-
भूमिरास्ते इत्यर्थः इदमेव हि पर्वतस्य लोकालोकसमाख्यायां
निमित्तमित्याह । लोकेत्यादिना । स्वपर्यन्ताया अन्तर्भूम्या लोकश-
ब्दनाश्वत्वात्स्वस्माद्वाह्याया अलोकशब्दवाच्यत्वाच्चोभयोरन्तराल
वर्तिनातेन पर्वतेन स्थितिपान्तरालवर्तिन्येन धर्मेश हेतुना स्वास्मै-
ल्लोकालोक इति समाख्या व्यवस्थाप्यते व्यवहृतसमाख्योऽयं पर्वतो
भवतीत्यर्थः पर्वते विशिनष्टि । स इति । लोकालोकः भूरादि-
लोकत्रयमन्तरमन्तर्गाः यस्य तस्मान्निवपये इश्वरेण परिवृताका-
रणा निहित इत्यर्थः गर्भस्थलोकत्रयत्वेन लोकालोकयोर्म-
योदानेन चेश्वरेणायमचलो निहित इत्यर्थः एतदेव
प्रपञ्चयति । यस्मादिति । सृष्टेप्रभृतीनां ध्रुवपर्यन्तानां
ज्योतिर्गणानां गभस्तया मरीचयः त्रिलोकान् भूरादीनर्वाची-
नानतःस्थान् विनश्वानाः समन्तात्प्रकाशयन्तो यस्मात्लोकालोक-
पर्वतरूपत्वात्प्रतिवन्धात्कश्चिदपि पराचीनाः परितो व्याप्ताः पर्वता-
द्वर्षाः प्रकाशमाना भवितुं नोत्सहन्ते न शक्नुवन्ति तावदुन्नह-
नमौप्रत्ये नदनु रूप आयासो विस्तारश्च यस्य सः ध्रुवाद्पुन्यतत्वा-
द्भूमेरुत्तमलोकालोकस्य लोकालोकयोर्मर्षादारूपः इत्युक्तपर्वताद्वर्षा-
सर्षादिवकाशाद्वाद्ये लोक आलोकस्तद्वान् लोकः आलोक-
रहितोऽलोक इति च लोकालोकशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं
भवति ॥ ३२ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

नागदुप्रहनायाम इत्युक्तमौन्नत्यं कियद्योजनपरिमितमित्य-
पेक्षायां तद्वक्तुं तस्य कृत्स्नभूमगडलपरिमितेः कथनापेक्षात्वात्-

त्परिमाणमाह । एतावानेवेति । लोकस्य कृत्स्नभूमगडलस्य विन्वासः
सस्थानमानादिभिरनेवानिति पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमित इति
काश्चिभिः भूमगडलयाथात्म्यविद्भिः चिन्तितः सम्यग्ज्ञातः पर्वत-
स्थोन्नत्यपरिमितिमाह । स त्विति । पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तृतस्य
भूगोलस्य यस्तुरीयो भागः सार्द्धद्वादशकोटियोजनात्मकः तत्फ-
रिमिनौन्नत्यवान् तदनुगुणायामन्नत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तस्य लोकालोकस्य गिरेरुपरिष्ठात्तसृष्वाशासु पूर्वादिषु
द्विक्तु अखिलजगद्गुण्णा आत्मयोनिना ब्रह्मणा ऋषभादिसंज्ञा-
न्धारो द्विरुपनयः गजश्रेष्ठा ये निर्वाशतास्ते सकललोकानां
स्थितिहेतवः क्षेमहेतवः आसते ॥ ३९ ॥

तेषां द्विरुपतीनां खांशभूतानामिन्द्रादिलोकपालानाञ्च
नानाविधसामर्थ्याभिवृद्धये सकललोकस्वैस्तये भगवान् तस्मि-
न्पर्वते आस्ते इत्यन्वयः कथमन्तः परमः सर्वोत्कृष्टः निरति-
शयकल्याणगुणाश्रयः पुरुषः विभूतिद्वयाधिपतिः सर्वान्तरात्मा
आत्मनः स्वस्य र्याद्गुद्धं सत्त्वं तद्धारयमाणः शुद्धसत्त्वभया-
कर्मवश्यं दिव्यमङ्गलावग्रहं विभ्राण इत्यर्थः कथमन्तः शुद्धसत्त्वं
धर्मोदयः उपलक्षणात् दर्शनसाधनानि यस्य तद्दमोद्युपलक्षणं
तत्र धर्मो वर्णाश्रमाश्चतुर्धर्मयोगः ज्ञानं प्रकृतिविक्रान्तज्ञान-
योगः वैराग्यमन्तर्बोहान्द्रियनियमः ऐश्वर्यादयः अष्टौ सिद्धयः
प्रियामादयो योगसिद्धयः एभिरुपलक्ष्यते कर्मयोगज्ञानयोगानु-
गृहीतेनाश्यामाद्यैश्वर्यसिद्धिपर्यन्तेनोपासनेनोपलक्षयमित्यर्थः स्वपा-
र्षदभ्रेष्टेधिष्वकस्मेनप्रभृतिभिः परिवृतः स्वकायैः श्रेष्ठैश्चका-
दिभिरायुधैरुपशोभिताः द्रोपः भुजा द्यडाकारास्तेरुपलक्षितः
तस्मिन्लोकालोके गिरिवरे सर्वत्र सकलजगतां स्वस्तय
आस्ते इत्यर्थः कियन्तं कालमास्ते इत्यत्राह । आकल्पमिति ।
एष भगवानात्ममायया विरचितो विविधो यो लोकः तस्य
यात्रा जीवनं तस्या गोपीधाय रक्षणाय चाकल्पमर्षभूगं वेप
लोक्या प्राप्त आस्ते इत्यर्थः एवं जम्बूद्वीपादीनां परिमाणकथ-
नेन शुद्धादधिपर्यन्तभूमगडलस्य मेरोर्मूलस्य मध्यादारभ्यामितः
शुद्धादधिपर्यन्तमृजुगमने पञ्चाशत्सहस्राधिकत्रिपञ्चाशत्लक्षोत्तर-
कोटिद्वययोजनात्मकं परिमाणमुक्तं भवति तथा चोक्तमन्यत्रापि

कोटिद्वयं त्रिपञ्चाशत्लक्ष्याणि च ततः परम् ।

पञ्चाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपाः ससागराः ॥

ततो हेममयी भूमिर्देशकोट्यां वरानने ।

देवानां श्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परम् ।

इति एवं शुद्धादधिपर्यन्तायाः काञ्चनीभूमेर्गर्भभूतायाः परिमाण-
मपि याद्यन्मानसोत्तरमेवोरन्तरा तावती भूमिरित्यनेन सार्द्धसप्तल-
क्षोत्तरसार्द्धकोटियोजनात्मकमुक्तं यद्यप्यादर्शभूमिर्निशेष्य परिमाणं
नोक्तं तथापि कृत्स्नभूमगडलस्य पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमितत्वो-
क्तस्तत्र सप्तद्वीपससागरात्मकस्य परिमाणोक्तेरलोकस्य लोकसमा-
नपरिमाणस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च "ततो हेममयी भूमिर्देशकोट्याः" इति
वचनान्तरानुरोधेण परिशेषादेकान्तचत्वारिंशल्लक्षोत्तराष्टकोटि-
योजनात्मकं परिमाणं वेदितव्यं हेमभूमिर्देशकोटियोजनपरि-
मितत्वकथनं पूर्वोक्तसार्द्धसप्तलक्षोत्तरसार्द्धकोटियोजनसङ्ख्याया
पूर्वोक्तभूम्या सह किञ्चिदूनमस्तीत्यभिप्रायेणोति द्रष्टव्यम्
॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयभञ्जतीर्थकृतपद्मनाभली ।

● हे भगवन्! यत्तु खिङ्गं सर्वलक्षणसंपन्नं स्वरूपं कर्मणा यत्तु-
च्चयोनं भीयते ज्ञायत इति कर्ममयं वेदप्रतिपाद्येषु प्रधानं वा
ब्रह्मा चतुर्मुखो खिङ्गं प्रतिमा यस्य तत्तथा जनोऽच्यति कथं
भेदेन विरिञ्चात्सर्वजनस्य वैखण्डयनेन एकान्तं नियमेन ब्रह्मेतं
स्वगनभेदवर्जितं यत्तस्मै भगवन्ते तुभ्यं नम इति मन्त्रार्थः
● विरिञ्चस्य यत्तु खिङ्गं शरारं पुण्यकर्मनिर्मितं ब्रह्मणा
हरेर्लिङ्गं विशेषसन्निधानयोग्यमेकान्तमवसाने प्रख्यं केवलं
निर्घोषारम् "एके मुख्यान्वकेवला" इत्यभिधानमद्वैतं मुक्तौ
संसारे च श्रीनारायणमन्त्रभेदेन प्रवर्तमानं "गच्छामि विष्णु-
पादाङ्गणम्" इत्याद्यनुसन्धानवचनात् मुख्याद्वैतं किं न व्यादाह ।
भेदेनेति । विरिञ्चपरमात्मनोभेदेन जनः पूजयति तस्मै भगवन्ते
पूजया विरिञ्चाय नमः इति वा ॥ ३३ ॥

ततः परस्ताद्बहिः ॥ ३४ ॥

मानसोत्तरमेघोः पर्वतयोरन्तरमन्तरालं स्थलं यावद्योजनं
षोडशलक्षान्त्रिकशकोटिप्रमितमस्ति तावती भूमिः काञ्चनी ततो
हिरण्यमयी भूमिरित्यन्यत्र प्रसिद्धिः ।

ततो हेममयी भूमिर्दशकोटयो वरानने ।।

देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकास्ततः परः ।

इति पद्मनाभनिलक्ष्मिनि कंचिद्दार्शतलोपमा दर्पणतल-
सदृशी देवतदनुगव्यतिरिक्तसर्वस्वपरिहृता द्विगुणा काञ्चनी
भूमिः सर्वस्वविवर्जितस्यत्र पूर्वभूमिः सकाशात्काञ्चन्या भूमि-
र्द्विगुणासुखहेतुत्वं देवान् प्रत्युच्यते न पुनः सङ्ख्याया द्विगुणात्वं
ग्रन्थान्तरविरोधान् ॥ ३५ ॥

लोकालोका इति समाख्या सङ्ख्याख्या अन्वर्थसंज्ञा
नत्कथमिति तदाह । यदिति । अनेनाचलन लोकालोकाकथं
स्थाप्येते विधिरुच्यं ज्ञाप्येते अन्तर्धर्तिना लोकालोकायोर्मध्यव-
र्तिनेति यद्यस्मात्समादिति शेषः असौ लोकालोकाचल
इति ॥ ३६ ॥

● स लोकालोकाचलो लोकत्रयान्ते लोकत्रयमुद्घनन्तरं मर्या-
त्सिद्धयर्थं परिण उपकल्पमः केन परमेश्वरेण अथवा लोकत्रयान्ते
लोकत्रयावसाने । किञ्च लोकत्रयं योजनन एकपञ्चाशत्लक्षतया
यात्रदुष्कं तावानयं चोच्चिस्तृणत्वे साङ्ख्यपञ्चाशत्लक्ष इति शेषः
तावदुष्कहनायाम इति वचनञ्च आयांमि कथञ्चिद्देशं तावानिति
ज्ञातव्यं स पञ्चाशत्सहस्रक्षेत्रेण वचनान् ध्रुवोऽपवर्गं अन्ते येषां
ने ध्रुवापवर्गास्तेषां परार्चीना उपरिर्वर्तमानाः ॥ ३७ ॥

एतार्चीलोकाधिन्यासः देवमनुष्यादिव्यवहारयोग्यं लोक
इत्युच्यमानप्रदेशस्य स्वरूपस्थितिपरिमाणमेतावत् साङ्ख्य-
कोटियोजनात्मकं स लोकाधिन्यासश्च पञ्चाशत्कोटिगुणितस्य
पञ्चाशत्कोटिविस्तारयोजनात्मकस्य भूगोलकस्य ब्रह्माण्डलक्ष-
णस्य तुरीयभागेन चतुर्थीशब्देन निष्ठिति ब्रह्माण्डप्रदेशं चतुर्धा
विभक्त एकांशः सर्वस्मात्प्रान्ते विद्यमानो घनोद्गच्छः छिन्नी-
यस्तत आङ्गुलरूपेण अल्पः तुरीयो लोकालोकाचलनाम्यः
चतुर्थस्त काञ्चनी भूमिमारङ्ग्य मरुपर्यन्तप्रदेशः अयं चतुर्थभागो
लोकशब्दितः अयञ्च यावृत्लोकालोकाः यत्र लोकालोकाचलानि-
ष्ठानि तावत्पर्यन्तत्वेन विद्यन्ते योऽन्तर्धर्तिनारः लोकालोकाचलाद्य-
लोकापरिमाणं साङ्ख्यिकोटीयोजनात्मकमेव परिमाणं लोका-

परिमाणं व्याख्यातं भवति लोकालोकाचलाद्बहिः स्थलं
तस्यालोकाशब्दाच्यस्य लोकापरिमाणेन व्याख्यातमित्यर्थः-
योगेश्वरायामष्टाशिमाम्दिसिद्धानां गतिप्रदाहरति ॥ ३८-४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकगसम्बर्धनः ।

लिङ्गं मूर्तिस्तस्मै खिङ्गरूपाय । तेषामिति धर्माद्यष्टमहासिद्धयः
उपलभ्यन्ते प्रकाशयन्ते येन तत् ॥ ३३-४० ॥

श्रीमद्विजयभञ्जतीर्थकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

कर्ममयं "स्वधर्मनिष्ठः शानजन्मभिः पुमान् विरिञ्चतामेति"
इत्युक्तेः कर्मप्राप्यं खिङ्गं मूर्तिं ब्रह्म खिङ्गचतं ज्ञायते येन तत् ।
भेदेन सद्यस्वकभाषेन ब्रह्मवत् । एकस्मिन्नेव परमेश्वरे
अन्तो मक्तिनिष्ठा यस्य तत् । अत एवाद्येन "यो यच्छुद्धः स एव
स" इति न्यायेन परमेश्वराद्भिन्नम् ॥ ३३ ॥

ततः शुद्धोद्गच्छः सूर्यालोकाकवान् देशः अलोक-
स्तद्ब्रह्मिणः तयोस्तन्तराले मध्यं तयोर्विभागार्थमित्यर्थः परितोऽष्ट-
विधु मण्डलाकारतयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ततः परस्तादित्युक्तं तद्वै कियदन्तरमित्यपेक्षायामाह ।
यावन्मानसोत्तरमेघोः पर्वतं मानसोत्तरमध्यान्मरुपर्यन्तं
स्थलमित्यर्थः । साङ्ख्यसप्तपञ्चाशत्लक्षोत्तरकोटियोजनपरिमितं
तावती भूमिः शुद्धोद्गच्छ काञ्चनी ततः परत्र लोकालोकां वर्धत
इत्यर्थः । सर्वैः सर्वैः प्राणिमात्रैरेव परिहृता त्यक्ता ॥ ३५ ॥

समाख्या निर्गन्तः अनेन अन्तर्धर्तिना मध्यवर्तिनासता लोकः-
आलोकात्मयो देशः अलोका अलोकाभावमयो देशः व्यवस्थाप्यते
तुल्यप्रमाणात्त्वेन ज्ञाप्यते ॥ ३६ ॥

लोकात्रयं भूभुवः स्वस्तदन्ते परितोऽष्टविधु तर्हि तस्य किया-
नुच्छाया विस्तारश्चेत्यपेक्षायामाह । यस्मात् प्रतिपञ्चकाङ्क्षतोः
सूर्योदीनां ध्रुवान्नानां गमस्तयः किरणास्तीलाकान् व्याप्य
आधितन्वानाः समन्तात् प्रकाशं विस्तारयन्तः परतो गन्तुं न
शक्नुवन्ति । तावन्नायुष्महनायामौ उच्छ्रायविस्मरौ यस्य सः
ध्रुवाद्युच्छ्रितत्वात्तल्लोकागर्थादाभूत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स तु लोकालोकास्तु भूगोलकस्य भूस्वभ्रमणदण्डगोलकस्येत्यर्थः
सूर्यस्यैव भ्रुवोऽप्यगण्डगोलकयोर्मध्यवर्तिन्यात् अगोर्धमिष भूगो-
लमपि पञ्चाशत्कोटियोजनप्रमाणां तस्य तुरीयभागः साङ्ख्य-
द्वादशकोटियोजनवस्तारोच्छ्राय इत्यर्थः । भूस्तु चतुस्त्रिंशत्ल-
क्षोत्तरपञ्चाशत्कोटियोजनप्रमाणां ज्ञेया । यथा मरुमध्यान्मान-
सोत्तरमध्यपर्यन्तं साङ्ख्यसप्तपञ्चाशत्लक्षोत्तरकोटियोजनप्रमाणां
मानसोत्तरमध्यान् साङ्ख्यिकममुद्घपर्यन्तं पद्मनाभनिलक्ष्म्योजन-
प्रमाणां ततः काञ्चनी भूमिः साङ्ख्यसप्तपञ्चाशत्लक्षोत्तरकोटियो-
जनप्रमाणां पत्रमेकतो मरुलोकालोकायोस्तन्तरालोकाद्दशलक्ष-
मिच्छ्रयनुष्कोटिपरिमितमन्यतोऽपि तथेत्यतो लोकालोकालोका-
पर्यन्तं स्थानं द्वाविंशत्त्रिंशत्कोटिपरिमितं लोकालोका-
च्छ्रायमेकतः एतावदेव अन्यतोऽप्येतावदेव । यद्यद्येन "योऽन्तर्धि-
स्तार एतेन हात्रोकापरिमाणञ्च व्याख्यातं यद्यदि लोकालोकाचला-
तं" इति एकतो लोकालोकाः साङ्ख्यद्वादशकोटियोजनप्रमाणाः अन्य-
तोऽपि स तथेत्यर्थं चतुस्त्रिंशत्लक्षोत्तरपञ्चाशत्कोटिप्रमाणा भू-
सार्धद्वीपपर्वता ज्ञेया । अत एवागण्डगोलकात् सर्वतो दिक्षु सप्त

भीमद्विभवाद्यच्चकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

दशलक्षयोजनावकाशे वर्त्तमाने सति पृथिव्याः शेषनागेन धारणां दिग्गजैश्च निश्चलीकरणां सार्धकं भवेदन्यथा तु स्याद्यान्तरे पञ्चाशत्कोटिप्रमाणत्वाद्गण्डगोलकलक्षणत्वे तत्तत् सर्वमर्कविश्विकं स्यात् चाक्षुषे मन्वन्तरे आकस्मान्मज्जनं श्रीधराहृदेवेनोत्थापनञ्च दुर्घटं स्यादित्यादिकं विवेचनीयम् ॥ ३८ ॥

येऽभिनिवेशितास्ते आसन्त ॥ ३९ ॥

स्वविभूतीनां स्त्रांशभूतानां हस्तिनामुपवृंशणं वर्द्धनं तदर्थं धर्माद्युलक्षयतीति तादृशं शुद्धसत्त्वं धारयमाणः सकललोक-स्वस्तये च ॥ ४० ॥

भीमच्छकदेवकृतमिदंशान्तप्रदीपः ।

कर्ममयं कर्मसाध्यं विद्धं फलं ब्रह्मविद्धं वेदज्ञाप्यमेकस्मिन् प्रजात्पादने अन्तो निष्ठा यस्य तद्ब्रह्ममस्माकमुपासकानामुपास्यान्तरस्याभावाद्यसद्दिशिर्देवेदेवर्षिणां तस्मै भगवते नमः ॥ ३३ ॥

ततः शुद्धोद्भूतलोकः सूर्यादिप्रकाशितदेशोऽलोकस्तमो-व्याप्तो देशस्तयोः ॥ ३४ ॥

शुद्धोद्भूतलोकयोरन्तर्गतं भूमण्डलं द्वेषा विभज्य दर्शयति । याव-दिना यावन्मानसोत्तरमेवोरन्तरमन्तराखे भूमण्डलं तयोरप्यखेमा-दायति बाध्यं साखं सतलत्वाधिकसाखंकोटियोजनपरिमितमित्यर्थः नावनी भूरेव सामान्यतोऽस्ति तस्यां केपाञ्चित्प्रमाणानां संस्थि-तिरप्यस्ति "स्वाद्दकस्य परितः दृश्यते लोकसंस्थितिः" इति-धिष्णुपुराणात् एवं सति पञ्चदशलक्षोत्तरयोजनकोटिप्रयं भवति भर्वाशष्टपुष्करद्वीपस्त्राद्दकगता पगणावतिलक्षयोजनपरिमिता एवं स एकादशलक्षोत्तरयोजनकोटिचतुष्टयं भवति नदनन्तरमन्या काञ्चनी भूमिरस्ति सा च "द्विगुणा काञ्चनी भूमिः सर्व-सम्भविर्वजिता" इति श्रीविष्णुपुराणात् एवं सति अधिकत्रिशतल्लो-करद्वादशकोट्यः स्युः ततोऽयुतयोजनविस्तारः लोकालोका-चलः "लोकालोकाचलः शैलो योजनायुतविस्तरः" इति श्रीविष्णुपुराणवचनात् काञ्चन्याः परिमाणमत्र नाकं तेना-युतानसन्तदशलक्षयोजनपरिमितभूमिखामः तदित्यं सल्लोका-लोकाचलायाः साखंद्वादशकोटियोजनायामखं ज्ञेयं ततः परितः साखंद्वादशकोटियोजनपरिमिता तमोऽव्याप्ता ज्ञेयंति सर्वं सम-जसं न प्रत्युपलभ्यते काञ्चनभावं वतत्वात्तस्मात्सर्वैः सर्वैः परि-हृता परिबर्जिता ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

लोकत्रयस्याप्ते मर्यादारूपः परितो विहित उपकल्पतः यस्मा-ल्लोकालोकात्प्रतिबन्धात्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ध्रुवानानां गम-स्तयः प्राचिनन्वानाः समन्तात्प्रकाशयन्तः कदाचिदपि परार्चीना पर्वनाद्भिर्गमनशीलाः भवितुं नोत्सहन्ते स तावदुज्जहनायामः ताव-दुज्जहनमुत्सेधः तदनु रूपः आयामश्च यस्य सः ॥ ३७ ॥

तावदुज्जहनायाम इत्यकं तत्रायामः पूर्वत्र प्रतिपादित उज्-हनमाह । स त्विति । तुरियभागः साखंद्वादशकोटियोजनोच्छ्राय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

माशासु दिक्षु अधिनिवेशितास्तिस्रन्तीनि शेषः ॥ ३९ ॥

तेषामृपभादीनां स्वविभूतीनां स्त्रांगानां महेंद्रादीनां च विविधधीर्योपवृंहणाय नानासामर्थ्यद्वये सकललोकस्वस्तये च

भगवांस्तस्मिन् गिरिवरे भास्ते किं कुर्वन् आत्मनः स्वस्य यद्विशुद्धमप्राकृतकं भीममङ्गलविप्रदं सन्धारयमाणः कीदृशं धर्मज्ञानादीनि अष्टमहाविभूतयज्ञोपलक्षणां यस्य तस्य । मनु प्राकृतलोकोद्भवोऽप्राकृतलोकः कस्य यत्रत्यं विप्रदमाधिष्कृष्यन् तस्मिन् गिरौ भास्ते इत्यत आह । महाविभूतिपरितरिति । महावि-भूतिः परमद्योमविष्णुपदादिशब्दवाच्यं परमं पाम (तदधिपतिः "योऽस्याध्यक्षः स परमे व्योमन्" इति भूतेः वनपर्वणि मुहुलो-पाख्याने ।

ब्रह्मणः सद्दनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।

शुद्धं मनाननं ज्योतिः परब्रह्मेति यद्विदुः ॥

इति स्मृतेश्च विस्तरस्तु वेदान्तकौस्तुभे सूत्राण्ये द्रष्टव्यः दोर्घदेः उपलक्षितः सन् ॥ ४० ॥

भाषाटीका

यह कर्मनिष्ठावाला ब्रह्म का जनाने वाला एक परमेश्वर मे निरन सर्वोत्तम शान्तरूप है जिसका मनुष्य भजन करने हैं तिस मूर्तिवाले भगवान् ब्रह्माजीके अर्थ नमस्कार है ॥ ३३ ॥

ऋषि श्रीशुकदेवजी बोले उसके परे लोकालोक नाम पर्वत है लोक अलोक दोनों के मध्य मे चारों ओर से स्था-पित है ॥ ३४ ॥

मानसोत्तर पर्वत तथा भेरु इन दोनों के बीचमे जिननी भूमि है उतनी ही भूमि शुद्धोद्भूत समुद्र के आगे है सब सुधर्षणमयी दर्पण के समान है जिसमे डाला हुआ पदार्थ फिर किसी प्रकार से मिल नहीं सकता है तिससे सब-जस्तुओं से वह भूमि रहित होगई है ॥ ३५ ॥

लोकालोक इसका नाम है जिससे कि बीचमे रहने वाले इस पर्वत से लोक अलोक दोनों की व्यवस्था होती है ॥ ३६ ॥ परमेश्वरने उस पर्वत को तीनों लोकों के अन्तर्मे चारों ओर से विधान किया है सूर्य से लेकर भ्रुवपर्वतन जितने तेज वाले हैं तिनके किरण उस पर्वत के इसी तरफके छे को मे प्रकाश करते हैं कभी भी उसके दूसरी तरफ को नहीं जाते हैं इतना चौड़ा ऊंचा पर्वत है ॥ ३७ ॥

इतना लोकों का विभाग प्रमाण लक्षणा स्थितिसे कवि-जनों ने निश्चित किया है सो पञ्चाशत् कोटि गणित भूगोल का चौथा हिस्सा केवल लोकालोक पर्वत है ॥ ३८ ॥

तिस के ऊपर चारों दिशों में सब जगत्के गुरु आत्मयोनित ब्रह्माजी के स्थापन किये ऋषभ पुष्करचूड वामन अपराजित नाम के चार हाथी सब लोक की धारणा के हेतु हैं ॥ ३९ ॥

परमेश्वर्ये के पति अन्तर्यामी परममहापुरुष भगवान् नारा-यण धर्मज्ञान वैराग्य ऐश्वर्यादि अष्ट महासिद्धियों से उपलक्षित अपने विशुद्ध सख मूर्ति को धारण करके अपने पापदों में अष्ट त्रिभुक्सेनादिकों के सहित अपने आयुधों में अष्ट सुदर्शनादि-सहित भुजदण्डों से सुशोभित होकर उस पर्वत के उपर अपनी विभूति लोकपाल तथा हस्ति इनो के विविध पदाक्रमों को बढाने तथा सबलोकों के कल्याण करने को विराजमान हैं ॥ ४० ॥

(१) आकल्पमेवं वेषं गत एष भगवानात्मयोगमायया विरचितविधिधलोकयात्रागोपीधाये-
त्यर्थः (२) ॥ ४१ ॥

(३) योऽन्तर्विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणं च व्याख्यातं यद्बहिर्लोकालोकाच्चलात् ततः परस्ताद्यो-
गेश्वरगतिं विशुद्धामुदाहरन्ति ॥ ४२ ॥

अण्डमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूर्भ्योर्ध्वदन्तरम् ।
सूर्याण्डगोलयोर्मध्यं कोटयः स्युः पञ्चविंशतिः ॥ ४३ ॥
मृतेऽण्ड एष एतस्मिन् यद्भूततो मार्तण्ड इति व्यपदेशः ।
हिरण्यगर्भ इति यद्द्विरण्याण्डसमुद्भवः ॥ ४४ ॥
सूर्येणा हि विभज्यन्ते दिशः खं द्यौर्मही भिदा (४) ।
स्वर्गापवर्गौ नरका रसौकांसि च सर्वशः ॥ ४५ ॥
देवतिर्यङ्मनुष्याणां (५) सरीसृपसर्वरुधाम् ।
सर्वजीवनिकायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे भुवनकोशतन्त्रे

समुद्रद्वीपवर्षसन्निवेशपरिमाणलक्षणो

विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

गन्धर्वाभिष्ठातः स्थानेन सर्वं कर्तुं शक्यं किं तस्य
बहिः समुन्नादधस्थानेनेत्याशङ्क्य तस्यार्थं स्वयमेव व्याचष्टे ।
आत्मना योगमायया विरचिता वा विधिधलोकयात्रा तस्या
गोपीधाय रक्षाय एष भगवानेवम्भूतमाकलयं धरं गतो
लीलया प्राप्त इति समन्तादास्त इत्यस्यार्थः ॥ ४१ ॥

अलोकपरिमाणं च मेरुरेकतः सार्द्धं द्वादशकोट्यः । ततो
लोकालोकात् अलोकाद्वा परस्तात् विशुद्धां द्विजपुत्रानयने-
ऽर्जुनस्य श्रीकृष्णान् प्रदर्शिताम् ॥ ४२ ॥

विस्तरयोः क्रमव्यवधानं सर्वतोऽपि निरूपयति । अण्डमध्य-
गतः किं तन्मध्ये तदाह । द्यावाभूर्भ्योः पूर्वोत्तरकपालयोर्ध्व-
दन्तरं मध्यस्थानं सर्वतः पञ्चविंशतिकोऽयः ॥ ४३ ॥

अण्डमध्यावस्थाने कारणं तन्नाम निर्वचनेनाह । मृते-
ऽचेतने एष सूर्यो वैराजरूपेण यस्मात्प्रविष्टः ॥ ४४ ॥

किञ्च । सूर्येणैव विभज्यन्ते दिशः खमन्तरिक्षं भिदा
अन्योऽपि विभागः स्वर्गापवर्गौ भोगमोक्षदेशौ रसौकांस्यतला-
दीनि ॥ ४५ ॥

उपासनाश्रमाह । देवादीनां सूर्य आत्मा दृगीश्वरो नेत्रा-
धिष्ठाता च ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायां
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्दीर्घराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं लोकालोकपर्यन्तस्य लोकस्य मेरुरारभ्य सार्द्धं द्वादश-
कोटियोजनपरिमाणमुक्तमथालोकपरिमाणमाह । अर्थान् । ननु
हे राजन् ! तेन लोकालोकान्तर्धर्मेनः परिमाणकथनेन लोकालो-
काद्बहिर्लोकयोः देशः तस्य लोकस्य परिमाणमपि व्याख्यात-
मलोकालोकात् लोकं तुल्यपरिमाणः सार्द्धं द्वादशकोटियोजनपरि-
माण इत्यर्थः अत्रैवमवगन्तव्यं पञ्चाशत्कोटियोजनात्मकभूमण्डलं
मेरुमध्ये वर्तते तस्मादारभ्य स्वतुर्विश्रु अण्डभित्तिपर्यन्तमृजुगम-
नेन अर्धविंशतिकोऽयोजनानि अर्धानि दक्षिणागडभित्तिमारभ्यो-
त्तरभित्तिपर्यन्तमृजुगमने तु पञ्चाशत्कोटियोजनानि अर्धानि
एवं पश्चिमत आरभ्य पूर्वभित्तिपर्यन्तेऽपि द्रष्टव्यं तत्र मेरा-

(१) आकल्पमेव भगवान् इति श्रीविजयध्वज पाठः । (२) इत्यर्थं इति नास्ति श्रीधरः पाठे । (३) अथ ननु इत्यधिकः श्रीधरः
(४) तथेति । (५) सरीसृपसर्वरुधाम इति श्रीविजयः पाठः ।

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गरुड्यावडभित्तिपर्यन्ते पञ्चविंशतिकोटियोजनात्मके भूभागे जम्बूद्वीपविभागः पञ्चाशत्सहस्रयोजनात्मकः ततो लवणोदध्या-
 दयः समुद्राः दुष्कादयो द्वीपाश्च यथाकथंयोजनापरिमाणाः
 एवं पञ्चाशत्सहस्राक्षरपञ्चाशत्सहस्राधिककोटिद्वययोजनापरिमिता
 मत्प्रसागरमत्प्रसागराणां भूमिः शुद्धोदध्यां भूमिः साङ्गसप्त-
 लक्षोत्तरसाङ्गकोटियोजनापरिमिता वाहा साङ्गसप्तलक्षोत्तरसाङ्ग-
 कोटियोजनापरिमिता सङ्गसप्त लक्षानया साङ्ग-
 दशकोटियोजनाभि भवन्ति ततो लोकालोकात्परालोकभूमिः
 साङ्गदशकोटियोजनापरिमितेन तत्र न लोकानां सङ्ग इत्याह ।
 ततः परस्तादिनि । ततो लोकालोकाद्दशविंशत्यां योगप्रमाव-
 म्बिन्त्यां योगप्रमाणां गाने सञ्चारमुदाहरन्ति कथयन्ती-
 त्यर्थः वस्तुतस्तत्र शुद्धोदधेः पुरस्तात्काञ्चनभूमिनिर्वाका
 भूमिर्न प्रतीयत एव किन्तु काञ्चन्या एव भूमिर्नमानसो-
 नरमध्यस्य भूपरिमाणां गच्छते अत एव हि श्रीभृङ्गाधे
 पुराणो "स्याद्दक्षस्य पुरतः इत्यने लोकसंस्थितः । द्विगुणा
 काञ्चनी भूमिः सर्वजन्तुविवजिता" इति काञ्चनभूमिरेवोका
 अत एव हि "ततः काञ्चनभूमिस्तु दशकोट्यां वरानने" इति वच-
 नान्तरमप्युपपन्नं तत्रायमर्थः अथालोकपरिमाणात् । अथेति । ननु
 योऽन्तर्विस्तारः लोकालोकपर्यान्तर्वर्तिनो भूमगडलस्य विस्तारः
 कथित इति शेषः एतेनान्तर्वर्तिनः परिमाणाकथनेनालोकस्य
 लोकालोकपर्यान्तर्दशावर्तिनोऽपि परिमाणाकार्यात् कथितप्रार्थ
 पञ्चाशत्कोटियोजनापरिमिते भूमगडले लोकालोकान्तर्वर्तिनो
 विस्तारे कथितेऽत्राशष्टमलोकस्य परिमाणास्य कथितप्रार्थ-
 मवेत्यर्थः अत्रेदमवगन्तव्यं पञ्चाशत्कोटियोजनापरिमितं भूमगडलं
 मेरोर्मूलमध्याद्वारुड्याभित्तस्तुल्यगडगोलपर्यन्तं विभजनीयमेवं
 विभक्ताश्चत्वारो भागा अल्पमूला विपुलाप्रभागास्त्रिकोणा-
 कारा भवन्ति यथा मेरोरारुड्य लवणोदधिभक्ता भागाः तत्रै-
 कैकस्मिन्भागे मेरोरारुड्यावडभित्तिपर्यन्तमृजुगमने पञ्चविंश-
 तिकोटियोजनानि भवन्ति तेषामेव भागानामाद्यन्तभागयोः
 समीकरणेन गणनायां साङ्गदशकोटियोजनाभि भवन्ति
 यथा च मेरोरारुड्य लवणोदधिपर्यन्तेषु चतुर्षु भागेष्वेकैकस्मिन्
 भागे मेरुमूलादारुड्य मृजुगमनेन शुद्धोदधिपर्यन्तं पञ्चाधिक-
 सहस्राधिकत्रिपञ्चाशत्सहस्राक्षरकोटिद्वययोजनात्मकः शुद्धोदा-
 दारुड्य लोकालोकपर्यन्तं साङ्गसप्तलक्षोत्तरसाङ्गकोटियोजना-
 परिमितः लोकालोकादारुड्यावडभित्तिपर्यन्तो लोकभागः एकल-
 च्चत्वारिंशलक्षत्रिकाष्टकोटियोजनापरिमितः मिश्रित्वा साङ्गदश-
 कोटियोजना एकैको भागो भवति चतुर्णां भागानां मेलनेऽवड-
 भित्तद्विच्छेदत आरुड्योत्तरभित्तिपर्यन्तमृजुगमने पञ्चाशत्कोटि-
 योजनानि भवन्ति एवं पाश्चात्यामगडाभित्तिपर्यन्तं पूर्वभित्ति-
 पर्यन्तं गमनेऽपीति बोध्यम् । भागानां समीकरणेन गणनायां
 त्वस्यैव परिमाणं भवतीति अयमप्यपरो विशेषः साङ्गदश-
 कोट्यात्मके एकैकस्मिन् भागे योऽयं शुद्धोदधिपर्यन्तः पञ्चाशत्-
 सहस्राधिकत्रिपञ्चाशत्सहस्राक्षरकोटिद्वययोजनापरिमित एकैकाभाग-
 स्तस्मिन्नपि भागे मेरोर्मूलादारुड्य मृजुगमने लवणोदधि-
 पर्यन्तो जम्बूद्वीपविभागः पञ्चाशत्सहस्रयोजनापरिमितः ततो
 लवणोदधिभागोऽपि मृजुगमनेन लक्षयोजनापरिमितः ततः
 दुष्कादयो द्विलक्षयोजनात्मकः तत इक्षुत्ससमुद्रोऽपि द्विलक्ष-

योजनात्मकः एवं ततः शात्मलादयो द्वीपाः सुरोदादयश्च
 समुद्राः चतुर्लक्षादिकपर्यन्तपरिमाणा एव वेदितव्यः
 एवं शुद्धोदधिपर्यन्तं सङ्गसप्त लक्षानयां पञ्चाधिकस-
 हस्राधिकत्रिपञ्चाशत्सहस्राक्षरकोटिद्वययोजनात्मकोकसङ्ख्या सम्पन्ना
 भवतीति ततः काञ्चनी भूमिः साङ्गसप्तलक्षोत्तरसाङ्गकोटि-
 योजनपरिमिता ततो "द्विगुणा काञ्चनी भूमिः" इति (१) श्रीविष्णु-
 पुराणावचने पूर्वोक्तशुद्धोदधिपर्यन्तया भूम्या सह पर्यावृत्ति-
 लक्षन्यूनद्विगुणेत्येव तात्पर्यं दशकोटय इति वचनान्तरं
 तु लोकालोकात्पर्यन्तमृजुगमनेन चतुर्दशलक्षो-
 त्तरदशकोटियोजनापरिमिता भूमिर्भवतीत्यतस्मिन्प्रायकं द्विगुणत्व-
 दशकोटित्वकथनं भूनाधिकभागावनाहेत्येतो न विरोध इति
 ततो लोकालोकात्पर्यन्तः ततोऽन्धकारभूमिः सा च परिशील्या-
 दशकोटियोजनापरिमिता एव च मेरोरारुड्यं पञ्चविंशति-
 कोटियोजनानि भवन्तीति द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

एवं मेरुमध्यस्यमवधीकृत्य भूमगडलस्य परिमाणमुक्तमथ
 ब्रह्मावडस्य कियपरिमाणकं चावधीकृत्य परिमातव्यमित्येव-
 द्वायामाह । अगडमध्यगत इति । अगडमध्यगतः अगडमध्ये स्थितः
 सूर्यः यथा भूमगडलस्य मध्ये मेरुः स्थितस्तद्वदित्यर्थः
 किन्तमध्यं यत्र स्थितः सूर्यस्तत्राह । यात्राभूम्योर्दन्तरमिति ।
 यात्राभूम्योर्दन्तः कपालयोर्दन्तरं मध्यस्थानमित्यर्थः अनेन
 सूर्यमवधीकृत्यावडस्य परिमाणां कार्यमेवेत्यक्तं भवति सूर्यावड-
 भित्तयोर्मध्ये पञ्चविंशतिकोटयः सूर्योत्थः सूर्यमवधी-
 कृत्यावडभित्तिपर्यन्तमूर्ध्वमधस्तात्पार्श्वतश्च पञ्चविंशतिकोटि-
 योजनानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अगडप्रसङ्गात्सूर्यचतुर्मुखादीनामगडसम्बन्धादेव मानसगड-
 हिरण्यगर्भादिनामधत्स्वमित्याह । मृतेऽवड इति । मृते नश्वरे एतस्मि-
 न्नगडे यतः स्थितः ततोऽसौ सूर्यो मानसगड उच्यते । मृत्तञ्च
 तवगडं च मृतावडं मृतावडे भवः मानसगडः शकन्ध्वादिस्वारपरूपे
 मानसगड इत्यपि साधुः यद्यस्माद्धिरण्ये हिरण्यमये समुद्रयो
 यस्य स ब्रह्मा हिरण्यगर्भं इत्युच्यते हिरण्यगडस्य गर्भ-
 भूतस्वाद्धिरण्यगर्भं इत्युच्यते इत्यर्थः । यद्वा । हिरण्यगर्भं इति
 सूर्यस्यैव कच्चिद्व्यपदेशनिर्वाहार्थमेव ॥ ४४ ॥

यदुक्तमगडपरिमाणो सूर्यस्यावधित्वं तदेव न केवलं किन्तु
 द्विगद्विभागोऽप्यवधित्वं सूर्यस्यास्तीत्याह । सूर्योति । विशः
 पूर्वादयः एवं त्वमन्तरिक्षे द्यौः स्वर्लोकः मही भूमिः मिदान्योऽपि
 विभागः स्वर्गापवर्गा भोगमोक्षदेशी नरकाः रमोकांसि अतला-
 दीनि च सर्वशः कुरस्तशः सूर्योव विभवन्ते ज्ञायन्त
 इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

न केवलं द्विगद्विभाजक एव सूर्यः किन्तु देवादीनां
 चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठाना चेत्याह । देवेति । आत्मा भगवद्गात्मकः सूर्यः
 देवादीनां सर्वेषां जीवितकायानां जीवन्मनुहानां हृत्पञ्चः हृत्-
 अधिष्ठाना अगानां स्थावराणां वीरुपाञ्च चक्षुरिन्द्रियस्यानभिष्यक्त-
 स्य भासकत्वाच्च चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठानत्वमप्युक्तम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
 श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
 विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

● पञ्चाशत्कोटिगुणितो ब्रह्मण्डकटाह इत्युक्तं तस्य दशदिगपे-
क्षया मध्यप्रदेशः कियानिति तत्राहा ब्रह्मण्डेति यावापुथिद्वयोर्यदन्तर-
मुन्तरिक्षं तस्मिन् यत्र स्थितः सूर्यः ब्रह्मण्डमध्यगतः अन्तरिक्षप्रदेशे
यत्र सूर्यमण्डलसञ्चारः सोऽगडमध्यप्रदेशः सर्वदिगपेक्षया सूर्या-
ण्डगोलयोर्मध्ये सर्वदिक्स्वपि सम्भूय अश्वविशतिर्कोटिषोऽजानानि
स्युरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

एव सूर्य एतस्मिन् सृते जीवगहने अनेतन इति यावद्गण्डे
अभूदचेतनब्रह्माण्डमध्ये वनेत इति यद्यस्मात्तस्मान्मानेण्ड इति
व्यपदेशः यद्यथा हिरण्यगण्डसम्भवे विरिञ्चो हिरण्यगर्भ इत्यु-
च्यते तथेति ॥ ४४ ॥ ●

सूरिपाण्यात्तदन्तर्यामिन्वाद्य सर्वस्तेन हरिणा दिगाद्द्वयो
विभज्यन्ते यदतः सूर्य आत्मा श्रीनारायणः सर्वेषां ह्यर्हद्विरीत
कथितः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्विजय-
ध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आकल्पे प्रलयपर्यन्तमेवं समन्तात् स्थितिप्रकारेण गत-
स्तत्र प्राप्त इत्यर्थः । इति स एव सर्वैयपूर्वाक्तस्याभिप्राय
इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

● योऽन्तरिति । लोकालोकस्तु लोकमलोकं चाद्वैतार्थेन व्याप्य
स्थितः अतः काञ्चना भूमिः परभागमाकान्तः शिवतन्त्रे च "लोकालो-
कं ततः परम्" इत्युक्तम् । अन्यथा ब्रह्माण्डगर्भस्य पञ्चाशत्-
कोट्यन्तिक्रमः स्यादिति विशुद्धान्तर्गतमिति विशुद्धगतिहेतु-
त्वात् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

एव सूर्य इत्यन्तर्याम्यभेदविवक्षया ॥ ४४—४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतभारार्थदर्शिनी ।

ननु किं तस्यैतावता प्रयासनेत्यातः सकललोकस्वस्त्य इत्येतत्
स्वयमेव व्याचष्टे । आकल्पे कल्पपर्यन्तम् एवमेतन् प्रकारेण गतः
लोकालोकं प्राप्तः आकल्पे धेपे प्राप्त इति वा आत्मनो योगमायया
विरचितता या विविधलोकायात्रा तस्या गोर्पाथाय रक्षणाय
तस्यैव शक्त्या रचितं विश्वं स चेन्न पालयेत्तर्हि कः पालयेदिति
भावः ॥ ४१ ॥

अलोकपरिमाणं द्वाविशतिर्लक्षोत्तरं कोट्यष्टकं बहिः सर्व-
दित्तु योगेश्वराणामावरणष्टकं विमिथ्य मुमुक्षुणाम् । यद्वा । नारदा-
दीनाम् ॥ ४२ ॥

● विस्तरेणोक्तमण्डगोलकमानमूर्द्धाधोऽपि निरूपयति । ब्रह्मण्ड-

मध्यगत इति किन्तन्मध्यं तदाह । आवाभूमोः भुवलीकभूतलोकगो-
र्यन्मध्यमतः सूर्यभ ब्रह्मण्डगोलकश्च तयोर्मध्ये सूर्यादुर्ध्वगोलक-
पर्यन्तं यथा पञ्चविशतिर्कोटयः तथा अधोगोलकपर्यन्तमेत्यर्थः
उपपत्तिस्तु परिष्ठात्तत्राख्यया ॥ ४३ ॥

ब्रह्मण्डमध्यावस्थाने कारणो तजाम निर्धचनेनाह । सृते अने-
तने एव सूर्योऽभूत् प्रविष्टः ततो मार्तण्डः स एव क इत्यत आह ।
हिरण्यगर्भेऽपि माण्डोऽपि सूर्योपाधिरूपः यत्न एव हिरण्यगण्डस्य
तदीयस्थूलदेहस्य सम्भवनः सस्यग्विद्यमानता ॥ ४४ ॥

भिदा अन्योऽपि विभागः स्वर्गापवर्गाभोगमोक्षदेशो रसो-
कांसि अतलादीनि ॥ ४५ ॥

सूर्य आत्मा आत्मत्वेनोपास्यः ॥ ४६ ॥

इति भारार्थदर्शिनां परिमाणं अतन्त्रेणाम् ।

विशोऽध्यायः पञ्चमस्य सद्गतः सद्गतः सताम ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्ववाक्यार्थे व्याचष्टे । एव महानिर्गतिपतिः आत्मयोगमाय-
याद्भूतया शक्तिविशेषरूपया विरचिता विविधलोकायात्रा तस्याः
गोर्पाथाय रक्षणायैवमाकल्पं धेपे गतः प्राप्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अन्तर्विस्तारः सार्द्धेऽज्ञाद्वाराभ्योऽप्योजनपरिमितः लोकालोक-
सहितो मेरोरंकतः एतेनैवलोकपरिमाणं व्याख्यातमलोक-
मेवाह । यन्लोकालोकाद्वयद्विरिति । ततो लोकालोकात् ॥ ४२ ॥

विस्तरेणोक्तं परिमाणं संक्षिप्यात्तुवदिति । ब्रह्मण्डस्य मध्यं
सूर्यो गतः प्रविष्टः किं तन्मध्यमित्यत आह । आवाभूमोः
पूर्वोत्तररूपालयोर्यदन्तरं मध्यं स्थाने तदेवभूतस्य सूर्या-
ण्डस्य प्रकाश्यतया सूर्यगम्यन्वितः ब्रह्मण्डस्य लोकालोकाब्रह्मण्ड-
लस्य गोलयोरुभयपार्श्वयोर्मध्ये पञ्चविशतिः कोटयः स्युः योज-
नानामिति शेषः । लोकालोकविस्तारोऽप्यथैव त्रैयः पूर्वोक्तनिर्गो-
यवलात् ॥ ४३ ॥

ब्रह्मण्डप्रसङ्गस्यनामान्तरमाह । गुणेऽग्रे प्रकाशस्यै एवः
सूर्यो यतोऽभूदतो मार्तण्डः सृतात्तदण्डं च सृताग्रे सकलध्या-
दित्वात् पररूपं तत्रभवतो मार्तण्डः इति व्यपदेशः हिरण्यस्य
हिरण्यगण्डस्य गर्भेऽभूत्तत्राहिरण्यगर्भ इति व्यपदेशः यद्य
एव हिरण्यगण्डः समुद्भवतीति हिरण्यगण्डसमुद्भव इति च व्यप-
देशः ॥ ४४ ॥

यमन्तरिक्षं महीभिदा अन्योऽपि भविभागः स्वर्गापवर्गाभ-
रकाः भोगमोक्षयातना रसोकांसितलादीनि ॥ ४५ ॥

देवादीनां यथा सम्भवमुपकारकत्वादान्मा आश्रयः रर्गा
श्वरः द्वाविष्टाता च ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

विशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २० ॥

भाषा टीका

अपनी योगमाया से रचित नाना प्रकार के लोकों के रक्षा करने के वास्ते भगवान् कल्पपर्यन्त इस क्षेत्रको प्राप्त होकर रहते हैं ॥ ४१ ॥

मेरुसे लेकर खोकाखोकपर्वत के मध्यमे जो विस्तार है उतनाही उधर अलोकस्थान का भी विस्तार है जो कि स्थान उसके आगे योगेश्वरों की विशुद्धगति का है ऐसा कहते हैं ॥ ४२ ॥

अगडके मध्यमे सूर्य प्राप्त है आकाश भूमिका जो अन्तर खोई मध्य है सूर्य तथा अगडगोल के मध्यमें पञ्चाशकोटि योजन का विस्तार है ॥ ४३ ॥

जिस हेतुसे अचेतन इस अगड मरेमें सूर्य भये हैं इसीसे

मार्तण्ड अगका नाम है हिरण्य अगडके सम्भव होने से हिरण्य-गर्भ ऐसा नाम हुआ है ॥ ४४ ॥

दिशा आकाश पृथिवी और सब भेद खर्ग मोक्ष नरक पाताल के स्थान ए सब विभाग सूर्य से ही होते हैं ॥ ४५ ॥

देवता मनुष्य तिर्यग् जन्तु सर्पादिक अतादिक और सब जीव-समूह तथा सब के नेत्र इनके अधिष्ठाता ईश्वर भी सूर्यनारायण ही हैं ॥ ४६ ॥

इति भीमानवत पञ्चमस्कन्ध वीसमे अध्यायका

भाषानुवाद ब्रह्मणाचार्य कृत

समाप्त ॥ २० ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे पञ्चमस्कन्धे विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

—०:०:०—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एतावानेव भूतलयस्य सन्निवेशः प्रमाणात्तन्नातो व्याख्यातः ॥ १ ॥

एतेन हि दिवो मण्डलमानं तद्विद उपदिशन्ति । यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनां ते अन्तरेणान्तरिक्षं तदुभयसन्धितम् ॥ २ ॥

यन्मध्यगतो भगवांस्तपतां पतिस्तपन आतपेन त्रिलोकीं प्रतपत्यवभासयत्यात्मभासा स एष उदगयनं दक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभिर्मान्यशैध्यसमानाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणासमानस्थानेषु यथासवनमभिपद्यमानो मकरादिषु राशिष्वहारात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते ॥ ३ ॥

यदा मेषतुल्योर्वतेते तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति यदा वृषभादिषु पञ्चसु च राशिषु चरति तदाहान्येव वर्धन्ते ह्रसति च मासि मास्येकैका घटिका रात्रिषु ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिभक्तभाचार्यदीपिका ।

एवमध्यायविशाल्या भूमर्यादा निरूपिता ।

प्रतः परं द्युमर्षादापाखनं त्रिभिरुच्यते ॥ १ ॥

एकविंशे रवेः कालचक्रेण भ्रमनोऽन्वहम् ।

क्षगत्या राशिसञ्चारैर्लोकयात्रा निरूप्यते ॥ २ ॥

एतावान्विस्तारेण कोट्यः पञ्चाशत् । उत्सेधेन पञ्च-
विंशतिः ॥ १ ॥

द्विदलयोर्मध्ये यथैकस्य मानेनापरस्य मानमुपदिश्यते तद्वत्
व अन्तरेण तयोर्मध्ये तदुभयसन्धितं ताडयामुभयतः संख्यम् ॥ २ ॥

उदगयनादिसंज्ञाभिर्मन्दिप्रसमगतिभिर्यथाकालमारोहणावि-
स्थानेष्वारोहणाद्यभिपद्यमानो मकरादिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्व-
समानानि विधत्ते ॥ ३ ॥

तत्प्रपञ्चयति । यदेति । अत्यन्तवैषम्याभावात्समानानित्युक्तं
सर्वथा साम्यं स्वैकस्यैवाहोरात्रस्य यद्यपि वृषभमिथुन-
योरेवान्तां वृद्धिः कर्कटादिषु ह्रासस्तथापि राश्यपेक्षयाधि-
कत्वाद्भवन्त इत्युक्तम् । एवं रात्रिदृष्ट्यापि दिनापेक्षया ह्रसती-
त्युक्तम् । एकैकं स्थूलदृष्ट्युक्तम् । वृद्धिह्रासयोः प्रतिमास-
वैषम्यात् ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यभक्तभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं कृत्स्नस्य भूमण्डलस्य सन्निवेशं तत्परिमाणञ्चाभि-
धावाद्य दिवोमण्डलपरिमाणं सूर्यगतिञ्च विवश्रुवैषम्याण-
स्योक्तसापेक्षयापुनःपुनःवदति श्रीभरद्वायैः । एतावानेवंति ।
भूमण्डलस्य सन्निवेशः संस्थानं प्रमाणादिभिरैतावानेव

पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमित एवमास्वानः एवकारेण उर्काधि-
कपरिमाणञ्चावृत्तिः षड्यमाशमवतारयति । एतेन । भूमण्डल-
परिमाणेन दिवो मण्डलस्यापि मानं परिमाणं तद्विदः दिवो
मण्डलमपि पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमितमित्येवोपदिशन्ति कथय-
न्तीत्यर्थः कथमन्यस्य परिमाणकथनेनाम्बस्यापि परिमाणं ज्ञातुं
शक्यमित्यपेक्षायां दृष्टान्तमाह । यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनामिति ।
निष्पावो गंधूमादिधान्यानि चूर्णापितुं त्रिदिपिभिर्निर्मितः द्विदला-
त्मकः पाषाणविशेषः बाह्यद्वयदलविशिष्टो धाम्यविशेषो निष्पृयते
सूर्पादिभिरिति निष्पावः "निरुपयोः पूर्योः" इति घञ् निष्पावप्र-
भृतीनां द्वयोर्दलयोर्मध्येऽधःस्थितस्य दलस्य परिमाणं कथितं
उपरितनदलमपि तदुदयपरिमाणमिति कथितं भवति तद्येत्यर्थः
अस्तु दिवो मण्डलं भूमण्डलेन तुल्यपरिमाणं किन्तु मण्ड-
लद्वयमण्डलयोर्मध्ये यत्र स्थितं सूर्यमवशीकृत्य परिच्छेदः कार्य
इत्युक्तं तत्राह । तयोरिति । तयोर्भूमण्डलद्वयमण्डलयोरन्त-
रेण मध्येऽन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकमुपदिशन्तीत्यनुपङ्गः कथमनं
तदुभयसन्धितं ताडयामुभयतः संख्यं भूमण्डलद्वयमण्डलाप्यमुभयतः अथ
ऊर्ध्वञ्च सन्धितं संख्यं सन्दर्भमित्यर्थः यस्यान्तरिक्षस्य
मध्यगतो मध्ये स्थितो भगवांस्तपतां पतिः तापं कुर्वतां पति-
रग्न्यादीनां मध्ये पतिः श्रेष्ठः तपनः सूर्यं आतपेन त्रिलोकीं भूभुवः
सुव इत्यादिमकां प्रतपति प्रकाशयत्यात्मनः स्वस्य भासा काश्या
त्रिलोकीमवभासयति प्रकाशयति स्वस्वकमंश्चि प्रदृशां करोतीत्यर्थः
किमयं सूर्यं एकत्र स्थित एव त्रिलोकीं प्रतपत्यवभासयति
उतात्तमेव यद्यद्वैव तर्हि सन्दर्करूपेणातीत उत कदाचित्स्वरया
कदाचित्छनेः कदाचित्समं किञ्चाध्वंमवाटति अथवा अधः
आहोस्विदुभयतः केषु स्थानेष्वटति कथञ्चा तद्गतिकृतो भव-
त्यहोरात्रपरिमाणविभाग इत्याद्यपेक्षायामाह । स एव इति । स एव
अन्तरिक्षमध्यगतः सूर्य उदगयनादिसंज्ञाभिर्मान्यादिगतिभिरारो-

श्रीमद्गीतावतत्रायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हृणादिस्थानेषु यथाकालमारोहणादिकर्मभिपद्यमानः मकरादिषु राशिषु वर्तमानः महानि रात्रीश्च दीर्घहृत्समनानि विधत्ते कुरुते मार्गस्य अन्तर्गम्यन्ते तावत् "अशानिमगडलशनं काष्ठयोरन्तरे ज्ञयाः । आरोहणावरोहणयोर्भानोरुद्देन यागतिः" इति श्रीविष्णावपुराणोक्त- रणत्या शेषग्रहक्षेत्राश्च यदन्तर्गम्यन्ते ह्यर्ह्यलयत्रयाकारं अशीतिशत- कुण्डलाकारं स्वामये अवाक्शिरस्कृत्तुगावतंकुण्डलीभूतस- पाकारे भगवद्वात्मके शिशुमाराख्ये कालचक्रप्रथित्यारो- हणारोहणव्यवस्थानेष्वन्तर्गलययाद्यत्रलयमध्यमवलयेपृथग्ग- र्वादिभ्रमार्गमार्गान्वादिगतिभिर्यथा सवनमेश्वरादृष्टकालमनतिक- श्याभिपद्यमानः प्रातः सन्मकरादिषु शिशुमाराख्यस्य मकाराद्या- फारंस्वामयमगडलेषु तत्रत्राभिमुख्यतया चरन्तहरादीनि ह्रस्वानि द्वाद्यानि समानानि च कुरुते तत्र बहिर्गलयोदन्तर्गलयगमन- मारोहणं तदेवोद्गयनमारोहे च चिरगतिमार्गस्य राशिकृत- भूयस्त्वादनर्गलयोद्विबहिर्गलयगमनमवरोहणं तदेव दक्षिणायन- मयरोहे च ह्रस्व इति गतेमार्गस्य राशिकृतस्यान्तर्गलयस्वात् समवस्थानशब्दनिर्दिष्टेषु मध्यमवलये गमने समवस्थितिः तदेव विपुर्वाश्रयतिः तत्र समगतिमार्गस्य राशिकृतस्य साभ्यात् आरोहणार्थिकम् "ध्रुवेण सूच्यमानेन पुरा रश्मियुगेन तु । तभ्येव वाद्यतः सूयां ध्रुवं मगडलानि च" इति आरोहणो चिरगत्यैव धितवृद्धिरात्रहोमश्च भवति अवरोहणे दृष्टगमनेऽन्हां ह्रस्वः त्रिवृद्धिश्च समवस्थितावरोहणस्य साभ्यमितिभेदः ॥ १-३ ॥

(१) एतदेव मार्गविपादार्थपुस्तान्कासु राशिषु चरन्तहारोहणस्य साभ्यमार्थिकं विधत्ते इति शकुन्यामहोर्गात्रकृतसाभ्याधिकवि- भागमाह । यदेति । यदा वृषादिषु वृषभ आदिर्याहां तासु वृषभमित्युक्तकर्कटीसहकन्यासु राशिषु पञ्चसु यदा चरति तदाहान्येव वर्द्धन्ते नतु रात्रय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिज्जयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"चतुर्भिः साकं नगतिञ्च नामभिश्चकं न वृत्तं व्यती रवीवि- पत् र्भाषाभ्याह्वानः पवते भोषोदेति सूर्य" इत्यादिभ्रुतेरखगडस्वा- मिनो हरेराज्ञया स्वाधिकारेषु प्रवर्तमानानामिष्टदेवतात्वेन लोकविषयमागानां तस्यैव विशेषनिवासस्थानानां सूर्यादीनां त्रिरूपज्ञानमपि भगवत्ज्ञानोपयोगीत्यभिप्रायेण तत्रिरूपयत्यास्मि- श्रद्ध्यात् । तत्रार्तनाध्यायार्थानुवाद्मुखेनेत्रमध्यायमवतारयति । एता- वानिानि भूवल्लयस्य लोकात्मकस्य सन्निकेशः विस्तारवि- शेषः ॥ १ ॥

द्विद्वलनिष्पावादीनां निष्पावराजमायद्विदलानां सर्वप्रकारेण परिमाणतः समत्वमेव भूवल्लयस्य सर्वस्य परिमाणतः सम- त्यमेव यस्यान्तरिक्षस्य मध्यगतस्तदन्तरिक्षं तयोर्धावापृष्वियो- गन्तरेण मध्य उपभ्रंशितं स्थापितम् ॥ २ ॥

आत्मनः परमात्मनो भासा "यदादित्यगतं तेज" इत्यादेः एव सूर्ये उद्गयनमुत्तरायणं तन्त्रया गत्या आरोहणभङ्गेषु मकरादिमिथुनान्तेषु राशिषु यथासवने तत्तन्मकरादिमासकाल-

(१) इतः परन्दशभ्रोकपर्यन्तं भीधरस्वामिपाठापत्तया श्लोकानां क्रमवैपरीत्यं वर्तते तदनुसारं येषु टीकास्ति ।

मनतिक्रम्य तत्तत्रक्षेत्रोद्गयमभिपद्यमानो दक्षिणायनसं- क्षया गत्यावरोहणसंज्ञकेषु कर्कटादिषुःपर्यन्तेषु राशिषु तत्तत्कर्कटादिमासकालमनतिक्रम्य तत्तत्रक्षेत्रोद्गयमभिपद्यमान- स्तथा वैपुवसंज्ञया गत्या समस्थानसंज्ञयोर्मैपतुल्योरर्हयो- स्तत्रक्षेत्राभ्यामुदयं प्राप्नुवन्नहोरात्राणि दीर्घहृत्समनानि करोति ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतावगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

भूवल्लयस्येति भुवः पर्येक स्थितानां देशानां ग्रहणम् ॥ १ ॥
ते अन्तर्गणान्तरिक्षमिति सूर्यमगडलस्य दक्षप्रमाण एव देशो- क्षयः ॥ २-६ ॥

श्रीमद्भिज्जयध्वजतीर्थकृतमार्गदर्शनी ।

एकविंशो रवेरुक्तं राशिगत्ययनादिकम् ।
उदयास्तमनादीनां व्यवस्था च गतेर्मितिः ॥ ० ॥

एतेन भूगोलकमानेन निष्पावः शुकशिखी तदादीनामित्यत- दृष्टान्स्मिन्नानवद्वीक्षणा कलापादीनामित्यर्थः । तेषां यथा अर्थावल्लयोर्मध्ये एकस्य मानेनापरस्य मानमुपदिश्यते तथैव भूगोलकमगोलकयोर्विस्तारेण तुल्यमेव मानमित्यर्थः ते अन्तरेण तयोर्मध्ये अन्तरिक्षं लक्ष्ययप्रमाणं तदुभयसन्धिने ताभ्यामुभ- यतः संलग्नम् । यस्य अन्तरिक्षस्य मध्यगतः सः सूर्यः मान्यशेषे स्वार्थेऽप्यजन्ते उद्गयननाम्न्या गत्या मन्द्या गत्या आरो- हणस्थानं यथा सवने समयमनतिक्रम्य अभिपद्यमानश्चलन् मकरादिषु पटसु राशिषु महानि क्रमेण द्वाद्यांश्च रात्रीस्तु ह्रस्वा विधत्ते दक्षिणायननाम्न्या क्षिप्रगत्या अवरोहणे कर्कटा- दिषु पटसु राशिषु अहोरात्रान् ह्रस्वदीर्घान् विधत्ते । नैषुवत- संज्ञया उत्तरायणदक्षिणायनमध्यवर्तिन्या समा समानया गत्या मैपतुल्योः अहोरात्रान् समानान् विधत्ते अभिपद्यमान- श्चलन् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

एतन् प्रपञ्चयति । यदेत्यादिना । अत्यन्तैषम्याभावात् समा- नानीत्युक्तम् । सर्वथा साभ्यं त्पेकस्यैवाहोरात्रस्य यद्यपि वृषभ- मिथुनयोरेवातो वृद्धिः कर्कटादिषु ह्रस्वस्तथापि रात्र्यपेक्षया अधिकत्वात्कृतेन इत्युक्तम् एवं रात्रिवृद्धावपि दिनपेक्षया ह्रस्- वानीत्युक्तं तस्तुतस्तु मकरादिषु अन्हां वृद्धिप्रक्रमः कर्कटादिषु ह्रस्वप्रक्रम इत्यत्रै रूपेण वक्ष्यते । एकैकानि । स्थूलदृष्टोक्तं वृद्धि- ह्रासयोः प्रतिमासे वैपस्याम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं भूलोकः वर्णितः
पादगम्यं तु यत्किञ्चिदस्त्वस्ति पृथिवीमयम् ।
स भूलोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः ।
इति श्री पद्मपुराणात् तदुपरि लोकाः सन्ति तत्र भूलोकात्
सूर्यलोकापर्यन्तो भुवर्लोकः
श्रीमसूर्यान्तरं यत्तु भिज्जादिमुनिसंविताम् ।
भुवल्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयां मुनिसत्तमः ।।
इति तत्रैवाक्तन्वात् तदुपरि सूर्यमगडलादूर्ध्वपर्यन्तः स्वर्गलोकः
तदुपरि काटियोजनोच्छ्रयो महर्लोकः तदुपरि द्विगुणोच्छ्रयो जन- लोकः तदुपरि तच्चतुर्गुणोच्छ्रयस्तपोलोकः तदुपरि द्वादश-

यदा वृश्चिकादिषु पञ्चसु वर्तते तदाऽहोरात्राणि विपर्ययाणि भवन्ति ॥ ५ ॥

यावद्विज्ञापनमहानि वर्द्धन्ते यावदुदगयनं रात्रयः ॥ ६ ॥

एवं नव कोटय एकपञ्चाशच्छतानि योजनानां मानगोत्तर्गिगिरिवर्त्तनस्योपदिशन्ति तस्मिन्नैर्द्रीं पुरीं पूर्वैमान्मेरोद्वैवधानीं नाम दक्षिणतो यास्यां संयमनीं नाम पश्चाद्गोर्गीं निम्नोच्चनीं नाम उत्तरतः सौम्यां विभावरिं नाम तामूदयमध्याह्नास्तमपनिशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण मेरोश्चतुर्दिशम् ॥ ७ ॥

तत्रत्यानां त्रिवसमध्यङ्गत एव सदादिव्यस्तपति सञ्चेनाचलं दक्षिणोत्तरं करोति ॥ ८ ॥

भूमिचक्रकक्षेत्रकृतमिदं ज्ञानप्रदायः ।

कोटयच्छायः सत्यलोकाः ततो यथा स्वस्वभवं तमस्ततो गर्भोदकं ततोऽप्यङ्कटाहः एवं सर्वदिक्षु तमः गर्भोदकञ्च परितो ज्ञेयं तत्परितोऽप्यङ्कटाहः तमसः परिमाणं प्राणिकं गर्भोदककटाहमानम् समस्तसागरमानस्तु गर्भोदस्तदन्तरम् ।

कोटियोजनमानस्तु कटाहः सप्तसप्तशतः ।

इत्यादिष्वचनादूर्ध्वं तथा कटाहादुपरि दशगुणोत्तराणि जला-
यावरणानीनि संक्षेपः तत्र भुवर्लोकस्वर्गयोः स्थितिमाह ।
एतावानित्यध्यायत्रयेण सन्निवेशः संस्थानमेतावानेष पञ्चा-
शत्कोटियोजनपरिमितः ॥ १ ॥

निष्पृषन्ते वायवादिनेति निष्पावो द्विद्वयुक्तोऽन्नविशेषः
"निष्पृषोः पूरुवोः" इति घञ् निष्पावस्यान्नविशेषणं मार्कण्डेय-
पुराणे प्रसिद्धम् ।

ब्रह्महृत्त यथाश्चैव गोधूमार्कगुणाग्निजाः ।

प्रियङ्गवः कोविदारः कारद्वयः सर्वाकणः ।

माषा मुद्गा मन्मृगाश्च निष्पावाश्च कुलन्धकाः

इति एतदीदीनां द्विद्वयसंघे यथैकस्य माने वर्धिते अपरस्य
मानं वर्धितं भवति तद्वत् न अन्तरं तयोर्मध्यं तत्ताऽयामुभयतः
संस्थितं खनम् ॥ २ ॥

तपनः सूर्यः स एव सूर्यः उदगयनाद्विसंज्ञाभिर्मन्द्यादिगतिभिः
आरोहणाद्विस्थानेषु यथासवनं यथाकालमारोहणादिकमभिपद्य-
मानः भक्त्यादिप्वहोरात्राणि दीर्घदृक्कसमानानि विधत्ते करोति ॥३॥

समानानि भवन्ति अन्यन्तवैषम्यरहितानि भवन्तीत्यर्थः एक-
महोरात्रं तु संमं भवति द्युपमिथुनयोरङ्गां दृष्टिः कर्कटादिषु तु
ज्ञानस्थायि बहूनां रात्रिऽयोऽधिकत्वाभिप्रायेण पञ्चसु वर्द्धन्ते
इत्युक्तं रात्रिषु एकैकाघटिका मासि हसतीति स्थूलदृष्ट्योक्तम् ।
प्रतिमासं वैषम्यात् ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

भीशुकक्षेत्र जी, घोखे इतनी ही पृथिवी मयडल की
रचना प्रमाण खसण से कही गई है ॥ १ ॥

इतनेही से आकाश का प्रमाण भी उसके ज्ञाना खोग कहने हैं
जैसे जनाआदिकोंके दो दृक् खरोबर हांते हैं। उन दोनों के मध्यमें
दोनों से मिलाहुआ अन्तरिक्ष खोक है ॥ २ ॥

[७९]

जिन दोनोंके मध्यमें रहकर सब तेजवालों के पति भगवान्
सूर्य अपने तेज से तीनों लोकों को तपाने हैं और अपने प्रकाश से
सब को प्रकाशित करने हैं सो यही सूर्यनेत्र मन्द् शीघ्र समाप्त
गनियों से उत्तरायण दक्षिणायन वैषुवन मन्द् भों से ऊपर को
जाना नीचे को आना बीचमें रहना इन क्रियों से यथा काल खलन
हुये मकरादिक राशियों में महोरात्रों को बड़ा छोटा मध्यम
करने हैं ॥ ३ ॥

जब भेव और तुला राशिपर रहने हैं तब महोरात्र खरोबर
होने हैं जब बुवादि पांच राशियों में रहने हैं तब दिन ही बढते हैं
रातों में एक एक घड़ी कम होती जाती है ॥ ४ ॥

भीधरकामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विपर्ययाणीति अहानि सूर्यानि रात्रयोऽधिका इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तद्दृष्टिङ्गासकालमाह । यावदिति ॥ ६ ॥

एवं मन्वादिगतिभिः नव कोटय इति मेरोरुभयतो मान-
सोत्तरस्यान्तर्धिसन्तरेण पञ्चदशलक्षाधिककोटित्रयपरिमितमेवं
परिमण्डलमस्मिन्नेयमेवं पञ्चदशभिर्घटिकाभिरित्यादिष्वपि भेरा-
शिकगणितेन तत्तन्मानमुक्तेयम् । अत्रापरिचितो विशेषः पुरा-
णात्तराद्व्यगन्तव्यः । तत्रारोहणादिस्थानानि वायुपुराणे दर्शि-
तानि ।

सर्वग्रहाणां प्रीत्येव स्थानानि द्विजसप्तमाः ॥

स्थानं जरद्भवं मध्यं तर्गवान्तमुत्तरम् ॥

धैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तरवतः ।

इति तद्व्य मध्यमोत्तरदिग्भागामात्रं प्रत्येकं वीथीत्रयेण त्रिधा
मिथेन त्रिभिर्दिग्भिर्दिग्भ्यादिनक्षत्रैर्नोर्ध्वार्थी गजार्थी वेरा-
वती चेत्युत्तरमार्गे वीथी त्रयम् अर्धार्थी गोर्ध्वी जरद्भवी चेत्यि
द्वेषुवन्त मध्यममार्गे धीथीत्रयम् । अत्रार्धार्थी सूर्यार्थी धैश्वानरी
चेति दक्षिणमार्गे धीथीत्रयं तद्व्युक्तं तत्रैव ।

अश्विनी कृत्तिका यास्या नागवर्धार्थीत शर्दिता ।

रोहिण्यार्द्रा मृगशिरा गजार्धार्थीमधीयते ॥

पुष्याश्रव्या तथादित्या धीथी चैरावती स्मृता ।

एतास्तु धीथ्यास्तस्य उत्तरो मार्ग उच्यते ॥

तथा जे चापि फाल्गुन्यौ मघः भैरावर्धमी मता ।

हस्तश्रव्या तथा स्त्राती गोर्ध्वार्थीत तु शर्दिता ।

ज्येष्ठा विशाखाज्येष्ठा धीथी जरद्भवी मता ।

एतास्तु धीथ्यास्तस्य मध्यमो मार्ग उच्यते ॥

भीमरस्त्रात्मकतन्मात्रार्थदीपिका ।

मूलापादोत्तरापादा अजनीयमिशाम्भिता ।

अथशां च धानप्रा च मार्गी शतभिषक्तया ॥

वैश्वानरी माद्रपदं रेवती चैव कीर्तिता ।

एतास्तु वीथयस्त्रिंशो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥

इति यास्या भरणी आदिन्या अदिनिवेशनाका पुनर्धसुः मार्गी मृगशीर्षी एवं स्थिते उत्तरायणे ध्रुवगा युगात्तिकाटिनिषद्वा-
युपाशङ्कयाकर्षणो रथस्यारोहणो तदाऽभ्यन्तरमण्डलप्रवेशो गान-
भान्ध चेति दिनवृद्धी रात्रिहामश्च दक्षिणायने च पाशप्रे-
रणाद्वरोहणो यद्दिग्मण्डलप्रवेशो गतिदीप्यं चैवहोरात्रयोर्वि-
पर्ययः वैपुत्रे तु पाशसाम्यान्ममावस्थाने मध्यमण्डलप्रवेशो
गतिस्वाम्यहोरात्रयोः साम्यमिति तथाच पुराणात्तरम् ।

आकृष्येते यदा नौ तु ध्रुवगा समधिष्ठितौ ।

तदाऽभ्यन्तरः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥

ध्रुवेण मुच्यमानेन पुना र्दमयुगेन तु ।

तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि च ॥

इति तदेतदुक्तम् । यदा मेघतुल्योरिव्यादिना । उद्यास्तादिकं
बहुमाह । तस्मिन्मानसोत्तर भरोः पूर्वेन ऐन्द्री पुरीमुपदि-
शन्तीत्यनुषङ्गः तासु पुरीषुत्यादीन्युपादशान्ति चतुर्दिशमित्युक्तेः
बे मेरोर्दक्षिणो देशे तेषामेन्द्रीमारुह्य पूर्वोदयः च पश्चिम
तेषां धाम्यामारुह्य ये उत्तरे तेषां वारुणीमारुह्य ये पूर्वे
तेषां सौम्यामारुह्य ॥ ७ ॥

तत्रत्यानां मेरुस्थानाम् । सव्येनेति । नक्षत्राभिमुखतया
अगत्या मेरुं धामनः कुर्ष्वपि प्रवृत्तियावत्पञ्चहास्यवायुप्राप्त्य-
माणाज्यातिभ्रकवशात्प्रत्यहं दक्षिणतः कर्गति अतश्चकर्गानव-
शादितवृत्ते भूमंलप्रस्येव दर्शनमुदयः आकाशमारुहस्येव
दर्शनं मध्यह्नः भूमिं प्रविष्टस्येव दर्शनमस्तमयः ततोऽतीव
दूरगमने निशीथ इति समुद्रगिरस्थदृष्ट्या च "मङ्गलो वा एष
प्रातर्दृष्टव्यः सायं प्रविशति" इति श्रुतिव्यवहारो न वस्तुतः
तदुक्तं वैश्याम् ।

उद्यास्तमये चैव सर्वकालं तु संमुखे ।

दिशास्त्रिशेषासु तथा मैत्रेय ! त्रिदिशासु च ॥

यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।

निरोभाच्च च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥

नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा स्मृतः ।

उद्यास्तमनात्थं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥

शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम् ।

विक्रोगौ द्वौ विक्रोगस्थस्त्रीन् कोणान् द्वे पुरे तथा ॥

इति अत एव तत्रैशेकम् ।

तस्माद्दिश्यत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सर्वेषु हि ।

सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरोरुत्तरतः स्थितिः ॥

इति यतो यत्र यः पश्यति सैव तस्य प्राची तस्य च वामतो
मर्गस्तिष्ठतीति ॥ ८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वर्षापि वृषभमिथुनयोरेवान्हां वृद्धिः कर्कटादिषु हासस्तथापि

राश्येक्षयाधिकवाह्येऽन्त इत्युक्तं इमनि चेति मासि मासि
रात्रिषु एकैका घटिका इति चहस्तु एकैका घटिका वरुण
चेत्यर्थः वृद्धिकथनुर्गकरकुम्भराशिषु पञ्चसु वर्तते चरति तदा-
होरात्राणि विपर्ययाणि रात्रयो वरुणोऽहानि इत्यन्तीत्यर्थः पूर्ववृद्धि-
मापेक्षयात्र हस्तो वाऽप्यः अत्राप्येकैका घटिका रात्रिषु वरुणोऽहस्तु
इत्यन्तीत्यवगन्तव्यमिदं च स्थूलदृष्ट्युक्तं वृद्धिर्भाष्ये । प्रतिमास-
वैषम्यादथ नास्ति क वृद्धिर्भाष्यमाह । यात्रविनि । दक्षिणायनपर्य-
न्तमहानि वरुणो रात्रयो इत्यन्ति तत उत्तरायणापर्यन्तमहानि
इत्यन्ति रात्रयो वरुणो इत्यर्थः एतदेव प्रपञ्चिनं श्रीवैश्यावे ।

अयनयोत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।

ततः कुम्भं च मीनं च राशिराहोरात्रं द्विज ! ॥

त्रिष्वेतेषु च भुक्तेषु ततो वैपुत्रो गतिः ।

प्रयाति मनिना कुम्भहोरात्रं ततः समम् ॥

ततो रात्रिः क्षयं याति वरुणेऽनुदिनेऽनमम् ।

ततश्च मिथुनस्यान्ते परां काष्ठासुपागतः ॥

राशिककंठकं प्राप्य कुर्वते दक्षिणायनम् ।

कुलालचक्रपर्यन्तो यथा शीघ्रं प्रवर्त्तते ॥

अतिघोरतया कालं वायुवेगगतश्चरन् ।

तस्मात् प्रकृष्टां भूमिं तु कालेनल्पेन गच्छति ॥

सूर्यो द्वादशभिः शैथ्यान्मुहूर्तैर्दक्षिणायने ।

त्रयोदशाहं मृच्छाणां द्वादशमाचरते द्विज ! ॥

मुहूर्तैस्नाथदक्षाणि चक्रमष्टादशैश्चरन् ।

कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दप्रवर्त्तते ॥

तथादृश्यते सूर्यः संपते मन्दविक्रमः ।

तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमरुषां च गच्छति ॥

अष्टादशमुहूर्तं तु उत्तरायणापश्चिमम् ।

अहो भवति तत्रापि चरते मन्दविक्रमः ॥

त्रयोदशाहं मन्दां वै श्रुद्धाणां चरते रविः ।

मुहूर्तैस्नाथदक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् ॥

अतो मन्दतरं नाश्यां चक्रं भ्रमति वै यथा ।

कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्त्तते ॥

ध्रुवस्तथा हि मैत्रेय ! तत्रैव परिवर्त्तते ।

उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि तु ॥

दिवा नक्तं च सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ।

एवं प्रमाणावैषे मार्गी याति दिवाकरः ॥

अहोरात्रेण यो भुङ्क्ते शमस्ना राशयो द्विज ! ।

पडेव राशीन् यो भुङ्क्ते रात्रावन्त्यांश्च षड्विधा ॥

राशिप्रमाणाजनिता दीर्घेऽस्त्रात्मता ततः ।

तथा निशायो राशीनां प्रमाणात्तुर्द्विधा ॥

दिनान्ते दीर्घेऽस्त्रत्वं तद्भागेनैव जायते ।

उत्तरे प्रक्रमे शीघ्रा निशि मन्दा गतिर्दिवा ॥

दक्षिणे त्वयने सैव विपरीता विवस्वतः ।

इति यदा मेघतुल्योर्वर्त्तते तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति इत्य-
नेन उत्तरायणे मेघमासे साम्यमहोरात्रस्य दक्षिणायने तुष्ठा-
मासे साम्यमित्युक्तमेतदेव श्रीवैश्यावेऽप्युक्तम् । "तुष्ठासुपागत
भार्गी समं रात्रिदिने तु तव,, इति । एवं सूर्यस्य मन्दवृद्धि-
गतिभिरहोरात्रपरिमाणाविभाग उक्तः अथाहोरात्रविभाग-
परिमाणाविभागाद्यर्थं मानसोत्तरे मेरुं परिभ्रमता सूर्येण

भीमद्वीरराघवाचार्यैकनभागतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृति योजनानि परिभ्रमिनानि भवन्तीत्येभायामाह ।
 एवमिति । एवं मन्दादिगानभिमानसोत्तरगिरिपविषसमानस्य
 मानसोत्तरे मेरुपरिवर्तमानस्य योजनानां तेन परिभ्रम्यमाणां
 योजनानां नवकोट्य एकपञ्चाशत्सङ्ख्यायां चैत्युपदिशन्त इत्यर्थः
 अथोदयास्तमौर्ध्वादिस्वरूपं विवक्षुस्तदुपाद्यन्तं प्रपञ्चयन् ।
 तस्मिन्निव्यादिना विभावरानामित्यन्तेन । नाभ्यन्तानसोत्तरगिरौ पूर्व-
 स्मान्पूर्वस्मिन् दिशि देवधानी नाम पूर्वा दक्षिणादिशि नाभ्या
 संयमनो पूर्वा पश्चिम चारुणी नाम वरुणाधिष्ठितां निम्नोत्तरी
 नाम उत्तरतः सोम्यां सोमाधिष्ठितां विभावर्यो नाम पूर्विमुपादि-
 शन्तीति पूर्वोत्तराभ्यः । कन्द्रीमिति । इन्द्राधिष्ठितामिन्द्रेण रक्ष्यमाणा-
 मित्यर्थः तथा शम्भ्यामिति यमेन पाल्यमानामिति ज्ञेयम् अथोदया-
 दिकमाह । तास्विति । तासु देवधान्यादित्रयस्युपु पूर्वापु मेरो-
 अतुर्दिशं चतुर्दिशु समयविशेषण कालविशेषण भूतानां
 भूषणउल्लस्थानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि व्यापारनदभावानिमि-
 त्तानि उदयादीनि भवन्ति तत्रास्तमयान्तानि प्रवृत्तिनिमित्तानि
 उदयादीनि प्रवृत्तिनिमित्तानि निशीथ्यादीनि निवृत्तिनिमित्तानि
 तदा भूतानां सुप्तत्वादिनि विवेकः आदशब्दः पूर्वोत्तराभ्यां
 विवक्षिताः मेरोअतुर्दिशामित्यस्यायं भावः यानि मेरोदक्षिणतः
 भूतानि तेषामिन्द्राभ्यां पूर्वोदयो दिशस्तु क्रमेण उदया-
 दयश्चत्वारो भवन्ति यानि पश्चिमतः तेषां शम्भ्याभ्यां यान्यु-
 त्तरतस्तेषां चारुणीभ्यां यानि पूर्वतस्तेषां सोम्याभ्यां यानि
 ज्ञेयमिति मेरो स्थितानां तु नोदयादिकमस्तीत्याह । तत्रत्या-
 नुमिति । तत्रत्यानां मेरो स्थितानां भूतानामादित्यः दिवस
 मध्यं गतः एव मध्याह्नगत एव सदा विद्यमानः व्यापारयन्
 तेषां प्रकाशं किञ्च सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुमुत्तरं करोती-
 त्याह । सद्येनेति । आदित्यं पश्यतां, सद्येन स्थितं मेरुमारुह्य
 स्वदक्षिणामग्रे स्थितं करोतीत्यर्थः यत्र यः पश्यत्यादित्यं संच
 तत्र प्राची तस्य च वामतो मेरुस्तच्छतीति भावः समयविशेष-
 णेत्यस्यायमभिप्रायः "उदयास्तमने चैव सर्वकालं तु सम्मुखे । दिशा-
 खशेषासु तथा मैत्रेया ! विदिशासु च । यैत्रं पश्यते भास्वान्
 स तेषामुदयः स्मृतः । तिमोभानं च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रथः ।
 नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा स्मृतः । उदयास्तमनास्ये हि
 दर्शनादर्शनं रथः । शकादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येव पुरत्रयम् । त्रिकोणो
 द्वी त्रिकोणस्थस्त्रीन् कोणात् द्वे पुरे तथा" । इति विष्णुप्रा-
 योक्तरीत्या दक्षिणावत्प्रवहात्प्रवहायुना भ्रममाणाज्योतिश्चक्रव-
 शाद्विदूरतो भूस्त्वं प्रस्येव कालात्रशेष दर्शनमुदय आकाशमाकृष्ट-
 स्येव दर्शने मध्याह्नः भूमिप्रतिष्ठस्येव दर्शनमस्तमयः ततोर्जिन-
 द्गतमने निशीथ इति कालविशेषकृताविर्भावोदिकमेषोदयादिक-
 मिति एवम् "अद्भुतो वा एव प्रातर्कृदि अपः स्यात् प्रविशति" इति
 श्रीतथ्यवहाराऽपि समुद्रनीरव्यहृष्टिकृतः मानसोत्तरं भ्रमतो रवे-
 रस्यु प्रवेशामस्मवादिनि भावः ॥ ५-८ ॥

भीमद्वी तयध्वजनीयैकनपदरत्नावली ।

एतदेव विविच्य दर्शयति । यदेति । वृषभादिकन्धानेषु वृद्धिश्च
 तस्य भवतः तौ कियन्तानिति तत्राह । मासीति चर्द्धेन इत्यति
 ज्ञेति शेषः अत्र वृद्धिर्मानयोरेकेका घाटिकेति नियमो नास्ति
 त्रिचतुरादिवृद्धिर्दशानात्तर्हि मुहुतानामपि वृद्धि-हास्यं स्याता-

मिति नेत्याह । तुल्यं दिनमिति । त्रिंशन्मुहूर्तमेव दिवसमाहु-
 रित्यर्थः कथं तुल्यं तत्राह । वर्द्धमानानीति । वर्द्धमानान्यहानि
 भवन्ति तावतीस्तावत्यो वर्द्धमाना रात्रयश्च संक्षयिमाणाः हसन्त्याश्च
 यास्ताः समुद्रतुल्य घटिकाभिरकीकृत्य त्रिंशन्मुहुतान्यहाग्राया
 समानानि भवन्ति वृद्धिकादिषु मानान्तेषु महारात्राणि विपरीतानि
 महानि हनन्ति रात्रयो वर्द्धन्ते ॥ ५ ॥

मकरादिषु वृद्धिकादिषु मयतुल्योर्ध्वानेषु कथितं मङ्गल्याह ।
 यावदिति । अथवा आयहपत्रहाहृहपत्रहाहृहपत्रहाहृहपर्यटना-
 मानः सप्त वायधो ज्योतिश्चक्रस्य प्रवृत्तकालत्र ज्योतिश्चक्रा-
 धिपत्यादित्यगमनस्य तिस्रा वीथयो मध्यमोत्तरा दक्षिणा
 च तदुक्तम्

सर्वप्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसप्तमाः ।।
 स्थानं जारद्वयं मध्यं तथैरायतमुत्तरम् ।
 वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्प्रथमः ॥

इति तत्र चार्थीत्रयमेकैकं त्रिधाभिपद्यते अश्विन्यादिनक्ष-
 त्राणां त्रिभिर्ग्रीभनेक्षेत्राणां चार्थी गजशीर्ष्याश्वीवीथीत्युत्तरमार्गं
 वीथीत्रयम् आर्षी गोर्षी जारद्वयी चेति वैपुत्रे मध्यमार्गं वीथीत्रयं
 अजवीथी मुगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिणमार्गं वीथीत्रयम् एतद्वा-
 युपुराणे कथितम्

अश्विनी कृत्तिका यास्या नागवीथी तु शब्दिता ।
 रोहिणीगयाद्रौ मृगशिरा गजधीश्वभिर्धायते ॥
 पुष्याश्रेया तथादित्या वीथी चैराशनी मता ।
 एतास्तु वीथयस्तिस्त्र उत्तरो मार्ग उच्यते ॥
 तथा द्वे चापि फाल्गुन्यो मघा चैर्वापथी मता ।
 हस्तचित्रे तथा स्वार्ती गोर्षीर्षीति तु शब्दिता ॥
 ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारद्वयी मता ।
 एतास्तु वीथयस्तिस्त्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥

यास्या भर्ग्या आदित्या अर्दितिदेवताका पुनर्भसुः मार्गी
 मृगवीथी तत्र च युगाक्षकाटिभ्यश्चवायुपाशत्रयस्य ध्रुवगा-
 कर्षणं यदा तदाऽयन्तरमगडल्लगमनाय रथनीडस्यारोहणं
 वायुपाशोशोच्ये च वहिर्भगडल्लगमनायंभवरोहणम् ।
 आकृष्येते यदा तौ तु ध्रुवगा समधिष्ठिता ।
 तदाऽयन्तरतः सूर्या भ्रमते मगडल्लानि तु ॥
 ध्रुवगा मुच्यमानेन पुना रश्मियुगेन तु ।
 तथैव बाह्यतः सूर्या भ्रमते मगडल्लानि च ॥

इति तत्र वाह्यवीथ्यां गतस्य शीघ्रगतिव्याहिनह्यासा गात्रवृद्धिश्च
 अश्वयन्तवीथ्यां गतस्य मन्दागतिव्याह्राप्रभयो दिनवृद्धिश्च
 मध्यवीथ्यां गतस्य समानगतिव्याह्रागत्रभ्याम्यामत्याह्रांशो-
 यस्तु कालविशेषवेदिभिरवगम्यते इति तदाधिकारिणादस्माभिरत्र
 यन्तो न क्रियते इति ॥ ६ ॥

इदानींकाहांगप्रगन्तव्यमार्गसङ्ख्यामाह । एवमिति । एवं
 त्रिविधगतिभिः त्रिविधराशिषु धनमानस्यादित्यस्य रथचक्र-
 स्थकस्मिन्नहारात्रे मानसोत्तरदिशम्बरं यपरिवर्तमानं परितो
 भ्रमणं तस्य मार्गमेकपञ्चाशत्सङ्ख्याधिकनवकोट्य इति व्यपदिशन्ति
 तन्मार्गता इति शेषः तस्मिन्मानसोत्तरपर्वते पूर्वस्मान्मेरोः पूर्व-
 दिकमुत्तरिपाते दक्षिणत आदिष्वेधं सोम्या सोमस्य

श्रीमद्भिन्नवधवजनीयं कृतपदरत्नावली ।

विद्यमाना तासु पुरीषु तत्पुरद्वारस्थादित्यस्य यानि गगनात्प्रदद्या-
द्विसंज्ञानि स्युः समयावशेषेण सन्कुर्वावशेषेण न हि सर्वदा सञ्च-
रतः उदयादिकर्मान् मेरोश्चतुर्दिश स्थितानां भूतानां प्रवृत्तानि वृ-
त्तिनिमित्तानि तत्रोदयमध्याह्नं प्रवृत्तानामस्ते अस्य कृमनर्गा-
यन्निवृत्तानिमित्तम् निर्वाणगतिरुक्ता संख्यमाणाणां सम्यक्
निवृत्तानिमित्तभूता निर्वाणगच्छरात्रम् ॥ ७ ॥

तत्रत्यानामिन्द्राह्नकगदनिर्वासनां सव्येनाचलमचलस्य मेरु-
नाम्नो वामपार्श्वतो गच्छन्नचलं दक्षिणेन स्वस्य दक्षिणतः
सर्वदा करोति "सर्वेषां द्वापवर्षाणां मेरुत्तरतः स्थित" इति
न्यायेन सर्वदिकृत्वमव्ययं मेरोः पूर्वाभिमुखत्वात् सर्वत्र
गच्छन् सर्वेभ्य गच्छत्यादित्य इत्यर्थः गतिघटनोपरि चक्ष्यते
च ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिन्नवधोष्वागिकृतकगसम्भ्रमः ।

एकपञ्चाशत्संज्ञाणां चोति विचार्यम् । मण्डलत्रयगुण्येन पञ्चत्रया-
द्विंशत्संज्ञाधिक्यमेव स्यात् किन्तु मूलगतं मानसोत्तरः पुष्कर-
द्वीपार्थगतकस्य लक्षद्वययोजनोपरि स्यात् । टीकायां वायु-
पुराणमतेन वीथीगणना न तु नक्षत्राणां स्थितिक्रमेण तेषा-
मन्यत्रान्यत्र दृश्यमानत्वात् । न च भोगक्रमेण । तथा च सति
कारोहावरोहाभ्यां रेवत्याश्विनयोर्दृश्यवर्षाहतवीथ्योर्दृश्यवर्षाहतवीथ्यो-
न्नित्राश्विनयोश्चैकस्यामेव वीथ्यां गणना स्यात् । तन्मतेषां नक्ष-
त्राणां तथा तत्र सम्बन्धः केनचित् प्रकारान्तरेणैव स्यात् । तच्च
तासां तत्तद्दीर्घविष्टात्तु दृश्यमानत्वेनैवेति ज्ञेयम् । तथा टीकायामेव
तद्दृश्यन्तरमण्डलत्रयगो गतिमान्यञ्चेति । अन्तर्मण्डलस्य
अल्पभूमिमात् परिचरत्स्य बह्वंशोऽपि सूर्यादिरष्टिनिषयो भवति ।
मेढ्रिमात्रकृष्टवृषभवर्द्धनेश्च मान्यं भवतीत्यर्थः । मण्डलत्रये-
तद्वर्षोपर्येव गच्छति । उत्तरायणमध्याह्नं मूर्द्धन्येव सूर्यो दृश्यते
इति । एवं बहिर्मण्डलस्य बहुभूमिः वादस्तमारुह्य परिचरत्स्य
स्वर्षांश एव सूर्यादिरुदृश्यते । मेढ्रविप्रकृष्टवृषभवर्द्धनेश्च
सौम्यं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिन्नवधवजनीयं कृतपदरत्नावली ।

विषयं यथागच्छति । अहानि न्यूनानि रात्रयोऽधिक्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥
यावद्दक्षिणायनमिति । उत्तरायणादक्षिणायनपर्यन्तमित्यर्थः
एवमेवोऽपि ॥ ६ ॥
नवकोटय इति । मेरोः भयतो मानसोत्तरस्यान्तर्विस्तरा-
यस्त्वस्य पारंमाण्यं पञ्चदशलक्षधिककोटिप्रयं सूर्यस्थवर्द्धनश्च
क्षेत्रद्वयमित्येव समदशलक्षोत्तरकोटिप्रयेण त्रिगुणीकृतमेतत्-
परिमण्डलमानमुत्तरं मेरोः पूर्वस्मात् पूर्वस्यां दिशि यन्मानसो-
त्तरं तस्मिन्मेढ्रीं पुरीमुपदिशन्तीत्यनुषङ्गः तासु पुरीपूदया-
द्विन्युपदिशन्ति । चतुर्दिशमित्युक्तेर्ये मेरोर्दक्षिणं देशं वर्त्तन्
तेषामेढ्रीमारुह्य पूर्वादिषु ये पश्चिमे तेषां वास्यामारुह्य ये उत्तरं
तेषां वासुमीमारुह्य ये पूर्वे तेषां सौम्यामारुह्य अत एव "सर्वेषां
द्वीपवर्षाणां मेरुत्तरतः स्थित" इति वैष्णवोक्तिः ॥ ७ ॥
तत्रत्यानां मेरुस्थानां सव्येनेति नक्षत्राभिमुखतया खगत्या

मेरुं वामतः प्रकुर्वन्नपि प्रदक्षिणावर्त्तनप्रवर्त्तकप्रवृत्त्यायुना
प्राप्त्यमाणा ज्योतिष्कवशात् प्रत्यहं दक्षिणतः करोति । अतस्त्व-
गतिसंज्ञादितिदूरतः भूमिलप्रत्येव दर्शनमुदयः आकाशप्र-
माकटस्येव दर्शनं मध्याह्नः भूमिप्रविष्टस्येव दर्शनमस्तमसः ।
ततोऽन्यद्विदूरगमने निर्वाण इति अत एव समुद्रीयस्य दृष्ट्या च
"अदृश्यं वा एव पानरुद्रेभ्यः सायं प्रविशति" इति भुनिरपि
व्यवहारात् न तु वस्तुतः ॥ ८ ॥

श्रीमन्कृत्वेषकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विषयं यथागच्छति रात्रयो वर्द्धन्ते इहः सु एकैका घटिका
हर्मान् अत्रापि रात्र्याणां वृद्धिः मासि मासि षाट्का हासश्च
पूर्ववदेव ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवं मन्दार्दगतिभिः मानसोत्तरगिरिपरिवर्त्तनस्य नव कोटयः
एकपञ्चाशत्संज्ञाणां चैत्युपदिशन्ति तस्मिन्मानसोत्तरे मेरोः पूर्वतः
पेढ्रीं देवधानीं नामोपदिशन्तीत्यनुषङ्गं मेरोश्चतुर्दिशं तासु
पुरीषु समयावशेषेण कार्यप्रवृत्तानवृत्तकालभेदेन भूतानां
कार्यप्रवृत्तानिवृत्त्योः निमित्तानि उदयादीन्युपदिशन्ति चतुर्दिश-
मित्यनेन मेरोर्दक्षिणादिदेशस्थानामेष्ट्यादिवु क्रमयोद्घातानि स्यु-
रित्युक्तम् । यथाकं श्रीविष्णुपुराणे ।

यैवेत्र दृश्यते मास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।

तिरोभावं च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ।

इति ॥ ७ ॥

मेरुस्थानां त्वयादिकं नेत्याह । तत्रत्यानामिति । सव्येनाचलं दक्षि-
णेन करोतीति नक्षत्राणामभिमुखतया खगत्या मेरुं सर्वेभ्य
कुर्वन्नपि प्रदक्षिणावर्त्तनप्रवृत्त्यायुप्रचालितज्योतिष्कगतिसंज्ञा-
दक्षिणेन करोति दक्षिणतः करोति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

जगद्भ्रिकादि पांच रशियों में रहने हैं सूर्य तप रातदिन
नदने घटने में विपरीत होजाने हैं ॥ ५ ॥

जब तक दक्षिणायन होता है तबतक दिन बढ़ते हैं जब
तक उत्तरायण होता है तबतक रात्री बढ़ती हैं ॥ ६ ॥

इस प्रकार से एक कोटि एक पंचाशलक्षयोजन मान-
सोत्तर पर्वत का परिमाण कहते हैं तिस मानस पर्वत
में मेरु से पूर्व देवधानी नामक इन्द्र की पुरी है दक्षिण
में संयमनी नामक यम की पुरी है पश्चिम में विभावरि नाम
की कंचर की पुरी है उन पुरियों में सूर्य का उदय मध्याह्न
अस्त अर्धरात्र क्रममें समय विशेष से मेरु के चारों
दिशों में होते हैं जिनसे कि सब प्राणियों की प्रवृत्ति अनिवृत्ती
होती है ॥ ७ ॥

मेरुमें रहनेवालों को मध्य दिनहीमें सदा सूर्य प्रकाशित होते
हैं बाये तरफके मेरु की भी सूर्य दाहिने तरफ करते हैं ॥ ८ ॥

• यत्रोदेति तस्य ह समानसूत्रनिपाते निम्नोचति यत्र कचन स्यन्देनाभितपति तस्य द्वेष समान-
सूत्रनिपाते प्रस्वापयति तत्र गतं न पश्यन्ति ये तं समनुपश्येरन् ॥ ९ ॥

• यदा चैद्याः पुर्याः प्रचलते पञ्चदशघटिकाभिर्याम्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्द्धद्वादशलक्षाणि
साधिकानि चोपयाति ॥ १० ॥

एवं ततो वारुणां सौम्यामैन्द्रीं च पुनस्तथाऽन्ये च ग्रहाः सोमादगो नक्षत्रैः सह ज्योतिश्चक्रे
समभ्युद्यन्ति सह ना निम्नोचन्ति ॥ ११ ॥

एवं मुहूर्तेन चतुस्त्रिंशलक्षयोजनान्यष्टशताधिकानि सौरो रथस्त्रयीमयोऽसौ चतसृषु परिवर्तते
पुरीषु ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

यथोक्तमस्योद्वास्तमनादिर्नियमं दर्शयति । यत्रोदेतीत्यादिना ।
स्यन्देन खेरोद्गमेन । प्रस्वापयति निशीथं करोति । ये तं सम-
नुपश्येरन् प्रस्वापसमानसूत्रस्थाः ॥ ९ ॥

साधिकानि पञ्चविंशतिस्वहस्राधिकानि ॥ १० ॥

सह ना सहैव यद्यपि वस्तुनः सूर्यस्यापि नक्षत्रैः सहो-
द्वास्तमयोः । तथापि तस्य तत्साहित्यादर्शनात्सोमादीनामेव
तत्साहित्यमुक्तम् ॥ ११ ॥

त्रयीमय इत्याद्युपासनार्थम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यथोक्तमस्योद्वास्तमनादिर्नियमं दर्शयति । यत्रोदेतीत्यादिना ।
यत्र चैत्यादिपुरे उदेति उदयं प्राप्नोति ह्येषा भवतीति यावत्
तस्य उदयस्थानस्य समानसूत्रनिपाते वारुणां निम्नोचत्यस्मिन्
गच्छन्ति न निर्यगृहणं प्रमत्तित्यर्थः यत्र हि यास्यादौ परि-
स्थेन्देनाभितपति स्वहोद्गमेनाभितपति मन्त्राहस्विनो भवतीति
यावदेव भगवान् सूर्यस्तस्य समानसूत्रनिपाते स्यूनाधिक-
दंशे सौम्यादीं पुरे स्थिता प्रस्वापयति यास्यदिर्कास्थाना-
मर्द्धदात्रं करोतीत्यर्थः ये यास्यदिर्गति स्थिताः अस्ते गत सूर्य-
मनुपश्येरन् ते तत्र गतं सौम्यादिगमनं न पश्यन्ति एवं
यास्यदिषु पुरीषु उदयादिनियमो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

एवमुद्वादिदेनानियम उक्तः अथेन्द्रादिपुर्याः यास्या-
दिपुरी कियता कालेन कति योजनानि गच्छन्तित्यपेक्षायामाह ।
यदिति । यदा ऐन्द्रादिपुर्याः प्रचलति तन्कालेन भवति तदा पञ्च-
दशघटिकात्मकेन कालेन त्रैशकगणितेन योजनानां सार्द्ध-
द्वादशलक्षाणि साधिकानि पञ्चविंशतिस्वहस्राधिकानि सपाद-
कोटिद्वयं पञ्चविंशतिस्वहस्राधिककोटिद्वयं चानिक्कस्यति शेषः
वारुणां पुरीषुपयाति ॥ १० ॥

एवं ततो वास्यायाः प्रचलति एवमुक्तकालेन उक्तयोज-
नानि वारुणां पुरी गच्छति एवमुत्तरत्रापि योज्यमेवं सूर्य-
स्योद्वास्तमयादिस्वरूपं नदेशनियमं कालपरिमाणं योजनपरि-
माणं चाभिधायाथ सोमादीनामपि ग्रहाणामभ्युद्वादिक्माह ।

तथेति । ज्योतिश्चक्रेण तारागतोऽसौ सह वर्त्तमाना अग्रे सोमा-
दयो ग्रहा अपि नक्षत्रैरभिव्यक्तानिभिः सह तथा सूर्येणैन्द्रा-
दिपुरीषु गमनं प्रत्यभ्युद्यन्ति उद्गच्छन्ति उदयं प्राप्नुवन्ति सहैव
निम्नोचत्यस्मिन् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः यद्यपि वस्तुनः सूर्यस्यैव नक्षत्रैः
सहैव उद्वास्तमयोः तथापि तत्साहित्यादर्शनात्सोमादीनामेव
तत्साहित्यमुक्तामिति भावः ॥ ११ ॥

पञ्चदशघटिकाभिः सपादकोटिद्वयं साधिकानि सार्द्धद्वादशल-
क्षणाणि योजनानि गच्छन्तीत्युक्तं तत्रैकेन मुहूर्तेन कति योज-
नानि गच्छन्तीत्यपेक्षायामाह । एवमिति । त्रयीमय इत्यापमनार्थ-
मुक्तं वेदकुर्यात्पास्यः सौरो रथ एकमुहूर्तेनाष्टशताधिकचतु-
स्त्रिंशलक्षयोजनानि चतसृषु देवधान्यादिषु पुरीषु परिभ्रमते
कोऽसौ सौरो रथः एकेन मुहूर्तेन यः परिभ्रमते तत्राह । यस्येति ।
यस्य सौररथस्यैकं चक्रं सप्तस्वरानाकं समाभनत्सृगासते
चक्रं विशिनष्टि । द्वादशारं द्वादश मासा अग्रा यस्य पङ्क्तयो नेमयो
यस्य त्रीणि चतुर्मास्यानि नाभयो यस्य इक्ष्मण्युपासनार्थमेयोक्तं
मासाद्यादिपेक्षया सप्तस्वरं रूपेण चोपास्यमानमित्यर्थः
सौरो रथः परिभ्रमते इत्युक्तं स किं निरवलम्ब्य एव
एव भ्रमतीत्यत्र विशिनष्टि । यस्येति । यस्य रथस्याज्ञा भरोमूर्धि
कृतमूलः सप्तशब्दोऽप्यपञ्चाशत्स्थितायां धुरि यनेन एकं
हृत्तियोऽसौ इत्यापि यत्र रथो मानसोत्तर कृतोत्तरभागः मानसो
त्तरगरो लक्षादौपरि घायवत्तभूर्मा कृतोत्तरभागः घायुना निवर्त्त-
तरभागः अन्यथायुनाऽप्यपञ्चाशत्स्थितायां मानसोत्तरागरेमगाधनु-
रदीपितयोजनोच्छ्रायत्वाद्नस्तस्य मास्यानुपपत्तेः कोऽसाधितर-
भागः यो मानसोत्तरं कृतमूलः तत्राह । यथेति । यत्र इतर-
मानं प्रोते सद्रविरथचक्रं तैलवन्नयन्मानसोत्तरगरो परितो
भ्रमति ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयं कृतपद्मरत्नावली ।

यत्रोदेति । तन्वमानसूत्रनिपाते पञ्चदशघटिकाभिः निम्नोचति
दक्षिणाग्रे किञ्चिन्निम्नोचति दक्षिणाभागादग्रे मानं किञ्चिन्निम्नो-
क्षिणाभागे पञ्चमे निम्नोचति एवमुत्तराग्रे किञ्चित् किञ्चिदु-
त्तरतः उदयनिम्नोचति याति एवमुत्तरादित्य उदयप्रदेशस्थ-
स्तत्र निपाते विहाय यत्र कापि न स्पन्दते न चलति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्योद्यमस्य समानसूत्रनिपाते विभावरीपुरि द्वारि स्थितेऽ
म्यजनान् प्रस्थापयति निद्रितान् करोति उद्यतगृह्णच्छायापि-
हितं तत्र विभावरी गते न पश्यन्ति जना इति शेषः ॥ ९ ॥

सार्धं द्वादशशतानि साधिकानीति । पञ्चविंशतिसहस्रा-
धिकानि सार्धं द्वादशशतानि साधिकानीत्यर्थः ॥ १०-११ ॥

देवधान्या निर्गत्य संयमनीं प्रवेक्ष्यन् पञ्चदशघटिकाभिः
कालान्नयैः पादोनाष्टत्रिंशत्तान्तरकोटिद्वयमतिक्रम्य प्रविशति
तपनः एवं चतुर्गुणितान्येतानि योजनानि सैकपञ्चाशत्तन-
वकोटिसङ्ख्यानीति सर्वात्मना ज्ञातव्यम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यत्रेति । यद्वाप्यभोगतदेश इत्यर्थः ॥ ९-११ ॥

मुहूर्त्तं चतुस्त्रिंशदिति मानसोत्तरमानं नव्यन्यत्र एवं पूर्वत्र
यत्तु ज्योतिःशास्त्ररीत्या तच्छब्दे रव्युद्यमविचारेण रवि-
परिक्रमणाय मण्डलमिदं खलपमेव प्रतीयते तत् खलु चलता
बिन्दुरस्य खलपस्यापि वृत्ताः समसूत्रता बहुलदेशेन नैव त्यक्तुं
शक्यते तथातिदूरं व्योमगतेनापि रविणा खलपभूमिसमसूत्र-
तेति रविचलनस्य खलपत्वव्यवहारात् विरुद्धं न च दृष्टिभ्रम-
मात्रमिदं ज्ञायापि दृश्यमानतद्गतिमान्द्यमनुकरेति इति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विभवाथकवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

उद्यास्तमयमध्याह्ननिशीथानां वर्षभेदेन व्यवस्थामाह
यत्रेति । "वैश्वत्र इत्यते भास्वान् स तेषामुद्यः स्मृत" इति वैष्णवो-
क्तेः सूर्यस्य प्रथमदर्शनमर्वाद्यः निम्नोच्चत्यस्तं गच्छति उद्यान-
न्तरत्रिंशद्घटिकान्ते स्पन्देन आकाशमध्यस्थः सन् प्रखंडो-
द्भवेन तस्य देशस्य समानसूत्रपातविषयीभूते देशे त्रिंशद्घ-
टिकानन्तरं गतः सन्निति शेषः । प्रस्थापयति निशीथं करोति
ये अस्तमुद्यमश्च अनुपश्येस्ते जनास्तत्र गते सूर्ये न पश्यन्त्यत
एव स्वपन्ति तेन च मेरोर्दक्षिणतुष्टये स्थितेषु मध्ये यदा यत्र
सूर्यस्योद्यो दृश्यते तदैव तस्मात् पूर्वं वर्षे मध्याह्नः पश्चिमे वर्षे
निशीथः उत्तरवर्षे निम्नोच्चो ज्ञेयः । एवं मध्याह्नदर्शनसमय
एव पूर्ववर्षे निम्नोच्चः पश्चिमवर्षे उद्यः उत्तरवर्षे निशीथश्च
ज्ञेयः । अस्तदर्शनसमय एव पश्चिमवर्षे मध्याह्नः पूर्ववर्षे निशीथः
उत्तरवर्षे उद्यश्च ज्ञेयः । तदेवं सर्ववर्षस्था अपि मेरोर्दक्षिणदेश-
स्थानेवागमनो मन्यमानाः स्ववर्षे सूर्यस्योद्यममध्याह्ननिम्नोच्चान्
पश्यन्त एवान्येषु तान् पूर्वाक्तविधेकं जानन्तीति संक्षेपः ।
विष्णुपुराणे त्विनोऽपि विशिष्यांक्रम ।

शाकादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येव पुरत्रयम् ।

विकर्णा द्वी विकर्णेष्वलीन् लांकाद् द्वे पुरे तथा ॥

इति अन्वयार्थः शाकाद्यन्यतमस्य पुरे तिष्ठन् पुरत्रयं युगपत् स्पृशति
श्री विकर्णा काणां च । तथा हि शकपुरे तिष्ठन् शकद्रव्यवर्षे
मध्याह्नं दक्षिणवर्षवर्षे उद्यमुत्तरवर्षवर्षे अस्तमनं करोतीति
पुरत्रयस्पर्शः अग्निर्कोशावर्षे प्रथमं याममीशानकोशावर्षे तृतीयं
यामं करोतीति विकर्णवर्षस्पर्शः । विकर्णस्यः अग्न्याद्यन्यतम-
कोशस्यः संस्त्रीन् कोशान् द्वे पुरे द्वे दिशां च स्पृशति । तथा हि

अग्निर्कोशो तिष्ठन् अग्निर्कोशावर्षे मध्याह्नं नैर्ऋतकोशावर्षे उद्य-
मीशानकोशो अस्तमनं करोतीति कोशावर्षस्पर्शः । तथा दक्षिण
दिवर्षे प्रथमो यामः पूर्वदिवर्षे तृतीयो यामः इति पुरत्रयस्पर्शः
दिवर्षस्पर्शश्च । एवमन्येषु कोशेषु पुरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

साधिकानि पञ्चविंशतिसहस्राधिकानि ॥ १० ॥

सह वा सहैव ॥ ११ ॥

त्रयीमय इत्युपासनायम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तदीपः ।

यत्र स्थाने उदेति उदितो ह्यो भवति तस्योद्यमानस्य
समानसूत्रनिपाते निम्नोच्चनि ग्रहयो भवति नच प्रातरधः
स्थानानुगच्छति सायं चाधः स्थाने प्रविशतीति मन्तव्यम्
"अज्ञसो वा एव प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशति, इति भगवती श्रुतिस्तु
द्रष्टृजनमत्यनुसारीणीति भावः यत्र कचनजनविषये एव सूर्यः
स्पन्देन स्वदेशमनं प्रतपति मध्याह्नं करोति अग्नि अग्नि-
मुख्येन समानसूत्रनिपाते प्रस्थापयत्यर्धरात्रं करोतीति
यावत् ये अस्तं गते सम्यक् अनुपश्येरन् ते एव तत्रस्थाने
स्थिताः न पश्यन्ति सूर्यस्तु सदा वर्त्तत एव तथाह
भगवान् पराशरः ।

नैवास्तमनमकंस्य नोद्यः सर्वदा सतः ।

उद्यास्तमनाथं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥

इति ॥ ९ ॥

अधिकेन पञ्चविंशतिसहस्रात्मकेन सहितानि ॥ १०-११ ॥

एकेन मुहूर्त्तं कतियोजनानि गच्छन्तीत्यत आह । एवमिति ।
त्रयीमयः वेदत्रयीत्वनोपास्यः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

जहां पर सूर्य देव उदित होते हैं तिसी के सामने अस्त होने हैं
जहां पर मध्याह्न करते हैं तिसके सामने ही अर्धरात्र करते हैं तब
उहां जाने से जो लोग उनको देखते थे सो नहीं देखते हैं ॥ ९ ॥

जब इंद्र की पुरी से सूर्य खलते हैं तब से पदरा घड़ी में
सवा दो करोड़ साठे बारा लक्ष पचीस हजार योजन दूर दक्षिण
संयमनी पुरी को जाते हैं तिसके पीछे वरुणपुरी कुबेरपुरी इंद्र
पुरी को जाते हैं ॥ १० ॥

श्रीर सांमात्रिक सब ग्रह नक्षत्रों के ज्योतिष्यक में साथ ही
उदित होते हैं साथ ही अस्त होते हैं ॥ ११ ॥

इस प्रकार से एक मुहूर्त्त में चौबीस लाख भाठ सी योजन
पर्यंत वेदत्रयीमय सूर्य का रथ चारों पुरों में घूमता रहता है ॥ १२ ॥

• यस्यैकं चक्रं द्वादशारं षण्णेमि त्रिणाभि सम्बत्सरात्मकं समामनन्ति तस्याक्षो मेरोर्मूर्धनि कृतो मानसोत्तरे कृतेतरभागो यत्र प्रोतं रविरथचक्रं तैलयन्त्रचक्रवद्भूमन्मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति ॥ १३ ॥

• तस्मिन्नक्षेत्रे कृतमूलो द्वितीयोऽक्षस्तुर्पमानेन सम्मितस्तैलयन्त्राच्चवद्भुवे कृतोपरिभागः ॥ १४ ॥

रथनीडस्तु षट्त्रिंशलक्षयोजनायतस्तुरीयभागविशाखस्तावानूविरथयुगो यत्र ह्याद्वन्द्वोनामानः सप्तरुणयोजिता वहन्ति देवमादित्यम् ॥ १५ ॥

पुरस्तात्सवितुररुणः पश्चाच्च नियुक्तः सौत्ये कर्मणि किलास्ते ॥ १६ ॥

तथा वाल्मिल्या ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्राः पष्टितहस्राणि पुरतः सूर्यं सूक्तवाकाय नियुक्ताः संस्तुषन्ति ॥ १७ ॥

तथाऽन्ये च ऋषयो गन्धर्वाप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवा इत्येकैकशो गणाः सप्त चतुर्दश मासि मासि भगवन्तं सूर्यमात्मानं नानानामानं पृथङ्नानानामानः पृथक्कर्मभिर्द्वन्द्वश उपासते ॥ १८ ॥

लक्षोत्तरं सार्द्धेनवकोटियोजनपरिमण्डलं भूवल्यस्य क्षणेन सगव्युत्तरं द्विसहस्रयोजनानि स भुङ्क्ते ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

ज्योतिश्चक्रसूर्यरथमण्डलवर्णनं नामैक-

विंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाथर्दीपिका ।

द्वादश मासा इरा यस्य । षट्त्रयो नेमयो यस्य । त्रीणि चातुर्मास्यानि नामयो यस्य । कृत इतरभागो यस्य । मानसोत्तरगिरौ लक्षाक्षादुपरि वायुबद्धभूमाविति द्रष्टव्यं चक्रं वा तावदुच्छिन्नमिति मन्तव्यम् अन्यथायुतमात्रोच्छ्रायत्वान्मानसोत्तरस्य मेरोर्भ्रतुरशीत्युच्छ्रायत्वात्तस्य सास्यानुपपत्तेः ॥ १३ ॥

तस्मिन्नक्षेत्रे चक्रप्रान्ते कृतमूलो निषङ्गपरिभागः प्रथमाक्षो मेरुमानसोत्तरायतः सार्द्धेसप्तलक्षाधिकसाकोटिप्रमाणास्तस्य तुर्पमानेन सार्द्धेसप्तत्रिंशत्सहस्राधिककानचत्वारिंशलक्षमानेन ध्रुवे कृतो वायुपाशेन निषङ्ग उपरिभागो यस्य ॥ १४ ॥

नीड उपवेशस्थानं गायत्र्याद्वन्द्वोनामानः अक्षणेन योजिताः सन्तो देवं वहन्ति ॥ १५ ॥

पुरस्तात्स्थितोऽपि पश्चात्प्रत्यङ्मुख आस्ते । यद्वा । यस्म्यस्य पुरस्तात्स्य च पश्चिमवाग्पश्चादियुक्तम् । अश्वस्थानं च वायुनात्मम् ।

सप्तरुणरूपच्छात्रांसि वहन्ते यामतो रविम् ।

चक्रपञ्चनिबद्धानि चक्रे चाक्षः समाहितः ।

इति ॥ १६ ॥

• सूक्तवाकाय सुभाषिताय ॥ १७ ॥

एकैकशश्चतुर्दश द्वन्द्वशः सप्त गणाः सन्तो मासि मास्युपासते इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

गद्युतिः क्रोशकथं सगव्युत्तरं यथा भवति तथा ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावाथर्दीपिकायाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीरराप्रथाचार्यकृतभागवतचन्द्रकाण्डिका ।

तस्मिन्नक्षेत्रे चक्रप्रान्ते कृतमूलः निषङ्गपरिभागः द्वितीयोऽक्षः प्रथमोऽक्षः मेरुमानसोत्तरायतः सार्द्धेसप्तलक्षाधिकसाकोटिप्रमाणास्तस्य तुर्पमानेन सार्द्धेसप्तत्रिंशत्सहस्राधिककानचत्वारिंशलक्षयोजनायतमानेन ममितः परिमितः ध्रुवः कृतः वायुपाशेन चत्वारिंशत्तुरीययोजनायामः तुरीयभागविशाखस्तावानूविरथयुगो यत्र ह्याद्वन्द्वोनामानः सप्तरुणयोजिता वहन्ति देवमादित्यम् । तैलयन्त्राच्चवद्भुवे कृतोपरिभागः ॥ १४ ॥

रथनीडः परिमाणमाह । रथनीड इति । नीडो रथिन उपवेशस्थानं षट्त्रिंशलक्षयोजनायामः तुरीयभागविशाखस्तावानूविरथयुगो यत्र ह्याद्वन्द्वोनामानः सप्तरुणयोजिता वहन्ति देवमादित्यम् । तैलयन्त्राच्चवद्भुवे कृतोपरिभागः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भिज्जगत्पञ्चमीर्षकृतपदरत्नावली ।

● प्राग्वायव्यस्तथाऽथ्यः "प्राग्वायवे तद्विधि च प्राग्वायुः परि-
कीर्तितः" इति यावत् ॥ १८-१९ ॥

● इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्भिज्जगत्पञ्चमीर्षकृतपदरत्नावली
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्भिज्जगत्पञ्चमीर्षकृतपदरत्नावली ।

● प्राग्वायव्यस्तथाऽथ्यः टीकायां अकं वाचावशुच्छितमिति पक्षे युगपद्विद्विमी
न सम्भवति वैपरीत्येनाश्रयणयोः परस्परस्तम्भभावात् अथानां
व्यवस्थेऽपि वायुचक्रस्यैव रथप्रतिक्रम्य किञ्चिन्निक्रमः स्यात् ।
न तु रथस्य प्राच्याः ततो रथस्य नक्षत्रान्तरमाप्तौ सम्भवत्या-
मपि देशान्तरमाप्तौ सम्भवति अग्रादौ तु प्रत्यहं देशान्तर-
प्राप्तिश्च इत्येते कुशावचकपिपिषिकादृष्टान्तेन च सा अध्येत
इति विचार्य ततो मानसोत्तरोपरि वायुबद्धभूमिश्च एव पंच-
सितेषु मेरोरुपर्यपि तज्ज्ञेयं किन्तु मानसोत्तरोपरि नवति-
सहस्रात्मकं मेरोस्तु षोडशसहस्रात्मकमिति ॥ १३ ॥

तस्मिन्नक्षेत्रे रथिरथस्यैव चक्रप्रान्ते तुर्ग्रमानेन चतुर्थाद्येन सम्मितः
सम्पातितः अधिक इत्यर्थः ॥ १४ ॥

रथनिर्देशेन रथाश्रयो रथानुगतवायुमयभूमिः न तु पूर्वो-
पवेशरथमध्यपीठं रथस्यावप्रमाणात्वात् । यथैव वैश्याये ।
"योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव" इति । एवमेव हि दश-
सहस्रयोजनारमकं वक्ष्यमाणां तन्मयडलं घटत इति ॥ १५ ॥

पुरस्तात् पश्चाच्च नियुक्त इति कायस्यूहेनापि घटते ॥ १६ ॥

ऋमयश्चतुर्दश गन्धर्वाश्चतुर्दशैवमेकैकशश्चतुर्दश द्वन्द्वशो
मिधित्वेत्यर्थः । समासवाचिद्वन्द्वशब्दवत् तत्रा सप्त गणाः
मांसि मांस्युपासत इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

● जज्ञेसादिभूवज्जवस्येवत्यन्तकं गणं स सूर्यः ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भिज्जगत्पञ्चमीर्षकृतपदरत्नावली
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्भिज्जगत्पञ्चमीर्षकृतपदरत्नावली ।

वस्य रथस्य द्वादश मासा मरा यस्य पञ्चमो नेमयो
वस्य त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य मेरोर्मूर्खनि मूर्खाधः प्रवेश
इत्यर्थः । तैल्यनत्रीयाक्षस्य तथा इदं । मानसोत्तरे जज्ञेसादिभूवज्जवस्येव
वायुबद्धभूमिर्वाचित श्रीस्वामिश्चरणाः ततो मानसोत्तरोपरि तमात्रो-
च्छ्वासात् षडसहस्रापरि वर्तमानः च किञ्चिन्न्यूनसप्तप-
ञ्चाशत्सार्धककोटिप्रमाणाः ॥ १३ ॥

तस्मिन्नक्षेत्रे चक्रप्रान्तवर्तिनि कृतमूल निबद्धपूर्वभागो
द्वितीयोऽक्षः । तुर्ग्रमानेन प्रथमाक्षस्य चतुर्थाक्षमात्रेण समाश्रि-
शत्सहस्राधिकोच्चत्वारिंशलक्षमानेन सम्मित इत्यस्योऽयं अथवा-
न्नागरत्नमानमूत्रपाते प्रथमाक्षप्रवेशे प्रथित इति ज्ञेयम् ।
द्वितीयाक्षस्य प्रथमाक्षान्तरपरिमाणात्तु चतुः कृतः वायुपाशेन निबद्ध
उपरिभागो यस्य सः ॥ १४ ॥

रथस्य मीढोऽन्तर्पुंढं पद्विंशलक्षयोजनोपिक्तो नवसह-
स्रयोजनविस्तारः । अकाक्षत्वारिंशत्सहस्रोपरितने स्थाने मीढ-
मध्ये सूर्ये उपविष्टो ज्ञेयः । गायत्र्यादिच्छन्दोनामानः अक्षयोन
साराधना योजिताः ॥ १५ ॥

पुरस्तात् स्थितोऽपि पश्चात् प्रत्यङ्मुख आस्ते प्रश्नस्थाने
वायुनोकम् ।

सप्ताश्वरूपच्छन्दांसि बहन्ते वामनो रथिम् ।

अकपञ्चनिबद्धानि अकं वाचः समाहित इति ॥ १६ ॥

मूकवाकाय सुभाविताय ॥ १७ ॥

मांसि मांसि एकैकस्मिन् मांसि द्वादश्यां द्वादश्यामृष्यादिभ्यः
सप्तगणा भवन्तः । एकैकशः एकैकेन ऋष्यादिना तु चतुर्दशगणा
भवन्तो मांसि मांसि उपासत इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

गम्यतिः क्रोशयन् स सूर्यः गम्यति उत्तरं यथा स्यात्तथा ॥ १९ ॥

इति साराथ्येर्षिभ्यां हविर्षया भक्तचेतनाम् ।

एकविंशः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सदाश्च ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रथम रथस्यैकं अकं परिभ्रमणसम्भारसारात्मकमामनम्
उपासनार्थं कथंभूतं द्वादश मासा मरा यस्य तत् बद्ध
श्रतयो नेमयो यस्य तत् त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य
तत् यस्य रथस्य अक्षः मेरोर्मूर्खनि कृतः उत्तरभागो यस्य
सः तथा मानसोत्तरे कृत इतरभागो यस्य सः अयुनयोजनो-
च्छ्वायमानसोत्तरोपरि रथिरथस्यैव प्रत्यङ्मुखोऽपि कृतः मन्तव्यमन्यथा-
साम्यानुपपत्तः ॥ १३ ॥

तस्मिन्नेकमानसोत्तराद्ये सार्धसप्तसहस्रोत्तरसार्धकोटियो-
जनदीर्घे कृतमूलो द्वितीयाक्षः पूर्वाक्षस्य तुर्ग्रमानेन सार्धसप्तत्रिंश-
त्सहस्रोत्तरैकानक्षत्वारिंशलक्षमानेन सम्मितः ध्रुवे कृतो वायु-
पाशेन मानसोत्तरगतात्प्रवृत्तेन निबद्ध उपरिभागो यस्य सः अक्षेर्ष-
योऽध्यम"भूमयोऽजनसंज्ञं तु सौरं मंत्रय । मगडलम्, इति श्रीपराशर-
वचनात् लक्षयोजने भूमयडलतो रथिस्ततो वक्ष्यमाणाप्रकारेणाह-
त्रिंशलक्षयोजनान्तरे विष्णुपदं तत्र ध्रुवः पदं सति द्वितीयाक्षस्य
यत्किञ्चिदधिकं तद्यथासम्भवमुपर्येधो या संगतमिति ॥ १४ ॥

गायत्र्यादिच्छन्दोनामानः ॥ १५ ॥

प्रथमः सौत्ये सारथ्ये नियुक्तः सवितुः पुरस्तात्स्थितोऽपि
पश्चात्प्रत्यङ्मुखः सवितुर्गमिप्रमत्तमास्ते ॥ १६ ॥

मूकः सुभाषितः वाको वचनं स्तोत्रमित्यर्थस्तस्मै ॥ १७ ॥

एकैकशश्चतुर्दश द्वन्द्वशः श्रवयो गन्धर्वा अक्षरत्नः गणाः
प्राग्वायव्यः वातुधाना देवा इति सप्त गणाः पृथक्पृथिः पृथक्नामानं
सूर्ये तत्र भगवदुपासनार्थमात्मानं सर्वान्मानं मांसि मांसि उपा-
सते इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

ज्ञेयं कानि योजनानि गच्छन्तीत्याकाङ्क्षायामाह । अक्षोत्तरमिति
तत्र स सूर्यः न गम्यत्युत्तरं यथा भवति तथा द्विसहस्रयोजनानि
ज्ञेयं भुङ्क्ते गच्छति ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २१ ॥

भाषा टीका

जिस सूर्यदेव के रथ का द्वादश भरा बाधा के नेमिबाधा तीन नामि बाधा संवत्सर रूप एक चक्र है ऐसा कहते हैं उस चक्र का पुरा मेढ के अस्तक पर रखा है उसका दूसरा भाग मानसोत्तर पर्वत पर है जिस पुरे में पोहाहुमा सूर्य के रथ का चक्र तेज के कोल्हू सरीका मानसोत्तर पर्वत पर घूमता है ॥ १३ ॥

उस पुराकाष्ठ के ऊपर मूख से रखा हुआ दूसरा मूख बाबीस बख साठे सैतीस हजार योजन का खंवा है उसका दूसरा भाग भुवजी में खगा हुआ है ॥ १४ ॥

रथ का नीचा बैठक छठीस खाल योजन खंवा नौखाल योजन चौथा है सूर्य के रथ का जुभा भी नौखाल योजन खंवा है जिस जुभा में मरुण के जोड़े हुये वेद नाम के सात छोटे सूर्य नारायण को होते हैं ॥ १५ ॥

सूर्य के सामने सारथि के कार्य में नियुक्त मरुण हैं सूर्य के सामने मुक्त करके बैठे हैं ॥ १६ ॥

तैसे ही अंगुष्ठ पर्व के बरोबर साठ हजार बावसिद्ध ऋषि सूर्य के भागे वेद पाठके बास्ते नियुक्त हैं सौ सूर्य की स्तुति करते हैं ॥ १७ ॥

तैसे ही और भी ऋषि गन्धर्व अक्षरा नाम प्रामथी यातुधाम देवता ये सब सात गण चौदह सङ्ख्या बाधे हैं महिमा महिमा में सब नाना नाम बाधे भगवान्, सूर्य को भिन्न नाम बाधे कर साथ में मिलकर संबन करते हैं ॥ १८ ॥

साठे नौ किरोड एक लाख इतने भूमण्डल में एक सय में दो हजार दो कोश योजन प्रमाय से आदित्य खलते हैं ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध वीसमे अध्यायका

भाषानुवाद ब्रह्मण्याचार्य कृत

समाप्त ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २१ ॥

॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

॥ राजोवाच ॥

यदेतद्भगवत आर्दिन्यस्य मेरुं भ्रुवं च प्रदक्षिणेन सरिक्रामतो राशीनामभिमुखं प्रचक्षितं चाप्र-
दक्षिणं भगवतोपवर्णितममुष्य वयं कथमनुमिमीमहीति ॥ १ ॥

॥ स होवाच ॥

यथा कुलाक्षक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रवेशान्तरेष्व-
प्युपलभ्यमानत्वादेवं नक्षत्रराशिगिरूपलक्षितेन कालचक्रेण भ्रुवं मेरुं च प्रदक्षिणेन परिधावता सह
परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राशयन्तरे चोपलभ्यमान-
त्वात् ॥ २ ॥

स एष भगवानादिपुरुष एव साक्षान्नारायणो लोकानां स्वस्तय आत्मानं त्रयीमयं कर्मविशुद्धि-
निमित्तं कविभिरपि च वेदेन विजिज्ञास्यमानो द्वादशधा विभज्य षट्सु वसन्तादिषु ऋतुषु
वर्षोपजोषमृतुगुणान् विदधाति ॥ ३ ॥

तमेतमिह पुरुषास्त्रय्या विद्यया वर्णाश्रमाचारानुपया उच्चावचैः कर्मभिरान्नातैर्योगवितानैश्च
श्रद्धया यजन्तोऽज्जना श्रयः समधिगच्छन्ति ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

द्वाविंशो लोमशुक्रादेः स्थानमाहोत्तरेऽरम् ।
तत्तद्भवत्युत्तरेण दृष्टानिष्टे तथा नृणां ॥ १ ॥

• राशीनामभिमुखमप्रदक्षिणं चोपवर्णितं मध्येन चक्षुर् दक्षि-
णेन करोतीति वदता ममुष्य वयं कथमनुमिमीमहि एतत्कथं
शास्त्रामो विद्वद्वाहित्यर्थः ॥ १ ॥

चक्रवशात्स्वतन्त्र गतिद्वयमविरुद्धमिति विद्वत्प्रायेः ॥ २ ॥
तत्तत्कालनियमेन कर्मणां विशुद्धेः साद्गुणवत्स्य निमित्तभू-
तमात्मानं विभज्य विजिज्ञास्यमानो वितकामाद्यः । यथोप-
जोषं यथाकर्मयोगमृतुगुणान् शीतोष्णादीन् ॥ ३ ॥

वर्णाश्रमाचारानुवर्तितः पुरुषास्त्रय्या आत्मातैः कर्मभि-
रिन्द्रादिरुपं योगवितानैश्च ध्यानादिभिर्वर्णभिरुपं पूज-
यन्तः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतरावभाष्यकृतभाष्यदीपिका ।

पूर्वमादित्यो नक्षत्राभिमुखं नक्षत्रादिषु राशिषु चरतीत्युक्तं
तथा मेरुं भ्रुवं च परिवर्तत इति श्लोकं विदं गतिद्वयं यग-
पदेकस्वाघटमानमुक्तानुवादपूर्वकं बुद्धयति राजा । वदति । यदेत-
दित्यादिनोपवर्णितमिच्छन्नेमोकस्वात्तदुप-
भिनवता त्वया वदुपवर्णितं किं कथं भ्रुवं च प्रदक्षिणेन

परिभ्रमतो भगवत आर्दित्यस्य पुनः राशीनामभिमुखं नक्षत्राभि-
मुखतया राशिषु प्रचक्षनमित्येनत् द्वयं विद्वद्भगवत्स्य सूर्यस्व
कथमनुमिमीमहे कथमुपपन्नं भवतीति विश्वसिम इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमापृष्टो बादरायणिराहृत्यः ह स्तः । सहोवाचेति । शुक्रा-
क्तिमाह । यथेत्यादिना राशयन्तरे चोपलभ्यमानत्वादित्यन्तेन । विद्व-
द्भगवत्स्य गतिद्वयमुपपन्नमिति सहस्रान्तमाह । यथेति । भ्रमता
कुलाक्षक्रेण सह भ्रमतां कुलाक्षक्रेण भ्रमतां पिपीलिकादीनां
गतिरन्यैव दृश्यते दृष्टान्तेऽपि कथं तत्राह । प्रवेशान्तरे चक्षुर्वेव
प्रवेशान्तरे उपलभ्यमानत्वात् पिपीलिकादीनामित्यनुवक्तुः
यदि गतिरनन्या तर्हि प्रवेशान्तरे नोपलभ्येरत् न उपलभ्यमा-
दतिरन्यैवेत्यर्थः एवं दृष्टान्तं प्रदर्शितं गतिद्वयं दर्शयित्वा चक्षु-
र्यान् । एवमिति । एवं तथा नक्षत्रे राशिभिश्च उपलक्षितेन निराश-
याणां नक्षत्रादीनामवस्थानात्सम्भवात्तदाश्रयं कालचक्रमनुमी-
यत इत्यभिप्रायेण उपलक्षितेनेत्युक्तं मेरुं भ्रुवं च प्रदक्षिणेन
परिभ्रमता कालचक्रेण राशिषु उत्तरेण परिभ्रमतां तदाश्रयाणां
कालचक्राश्रयाणां सूर्यादीनां ग्रहाणां नक्षत्राभिमुखतया राशिषु
गतिरन्यान्या उपपद्यते एव कुनः नक्षत्रान्तरे राशयन्तरे चोप-
लभ्यमानत्वादित्यन्वयः ॥ २ ॥

एवं प्रदक्षिणेन चोत्तरमभिभाषाय सूर्यरूपेणावस्थितस्य भगवत-
स्तत्तद्द्वयांशमधर्माश्रयत्वं जगत्त्वा सत्त्वरसरायनस्यस्य
दिवानकादिरुपेण कालविभाजकत्वं चाह । स इति । भगवानादि-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचरित्रिका ।

पुरुषः जगत्कारणभूतो नारायण एव स सूर्यरूपेणावस्थितः । अथ
 च एषोऽन्नरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यत इति सूर्यस्य भगव-
 न्नात्मकत्वभ्रवणात् शरीरात्मभावनिवन्धनं स एव शारायण इति
 सामानाधिकरण्यात् एवमादित्यवर्णो भगवान् नारायणो ह्येकानां अस्त-
 ये त्रयीमयं तः काञ्चनियमनेन कर्मणां विद्युद्धेः साद्गुण्यस्य निमित्तं
 साद्गुण्यवर्णमात्मनः द्वादशधा विभज्य वसन्तादिषु एतत्सु
 यथोपजायं यथाकर्मभोगमृतुगुणान् शीतानुपवातवर्णान् विदधाति
 करोतीत्यन्वयः । तत्र द्वादशधा विभागो नामादित्यावयवैः ।
 मासमृतुगुणविभागोपयुक्तसङ्कल्परूपज्ञानेनानुप्रवेशः ।

मासि मासि त्रिय्यो यस्तत्र तत्र भिदापरा ।
 त्रयीमयी विष्णुशक्तिरवस्थानं करोति वै ॥
 विष्णुशक्तिरवस्थानं सदादित्ये करोति सा ।
 न केवलं रवेः शक्तिर्विष्णुवी सा त्रयीमयी ॥
 एवं सा सास्विकी शक्तिर्विष्णुवी या त्रयीमयी ।
 अतः सप्तगनोपेतं स्वस्मान्तमभिनिष्ठति ॥
 तथा त्रिभिष्टितः सोऽस्ति जाञ्चलीति स्वरदिमभिः ।
 अतः समस्तजगतां नाशं नयति चाखिलम् ॥

इति श्रीवैष्णवपुराणोक्तेः त्रयीमयत्वं नाम प्राणु-
 त्रय्यास्तुत्यत्वं तदपि चोक्तं तत्रैव "ऋचः स्तुव-
 पूर्वाह्ने मध्याह्ने च यजूंषि च । बृहद्रथन्तरादीनि सामान्याहुः ।
 रवेः । त्रयमेवा त्रयी विष्णोः ऋग्यजुः सामसंज्ञिता" इति कथम्भू-
 विद्धाति वेदेन तज्ज्ञैः कविभिश्च जिज्ञास्यमानो वेदेषु ध्यमान-
 कविभिरुपास्यमान इत्यर्थः एतदेवोपपाद्यति । तस्मिन् । तमेतमा-
 दित्यरूपेणावस्थितं भगवन्तमिह लोके पुरुषा वर्णाश्रमाचारा-
 वर्तितः त्रय्या विद्यया भ्रज्या यजन्तः त्रय्या यजनमेव प्रप-
 ऋयति उच्चावचैः कर्मभिरात्मनैर्योगवितानैश्चेति उच्चात्तुर्जना-
 नाधिपैरात्मनैर्धदिकैः कर्मभिर्यज्ञादिभिः योगवितानैः उपासनवि-
 स्तरैश्च आत्मनैरिति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यते वैदिकैरुपास-
 कैश्चेत्यर्थः यजन्त आराधयन्तोऽङ्गसा सुखेन आशु वा भयः स्वर्ग-
 मोक्षादिरूपं सम्यक् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत्येवाध्यायसङ्कतिः राशीनां प्रचलनमपि प्रदक्षिणत इति ।
 यस्माच्चस्मादेतस्यादित्यस्य राशीनामभिमुखप्रचलनमप्रदक्षिण-
 गमनं घटते तदनुपपन्नं भगवता तदभिमुखप्रचलनमुपवर्णितं
 यस्मात्सस्माद्मुष्पादित्यस्याभिमुखतया गमनस्य राशीनां प्रचल-
 नस्याभिप्रायं कथमनुमिमीमहि युक्तिपूर्वकं बुद्ध्यामह इति ॥ १ ॥

प्रदक्षिणतो भ्रमता कुवाञ्चकं सहा प्रदक्षिणीक्रियमाणा
 अपि तद्गतः पिपीलिकादयो यथा स्वप्रयत्नसाध्यगत्या विपरीतं
 गच्छन्त्येवं प्रदक्षिणो भ्रमता उद्योतकं सहा प्रदक्षिणीक्रिय-
 माणाऽपि सविता स्वगत्या पूर्वापरीभाषतया शीघ्रमन्दमध्यमेदेन
 राशीनामभिमुखं चक्षतीत्यभिप्रायः राह्यादयः प्रत्यादित्यं ऊपृष्ठतो
 गच्छन्तीत्येके विम्वप्रतिविम्बवत् ॥ २ ॥

वसन्तादिषु कियमाणां कर्मणां विद्युद्धेर्निमित्तं तदप-
 यत्वेनेति शेषः कविभिः भूतमविष्वङ्गनमानैः प्रदाविद्भिः यथोप-
 जोषं यथाकमम् ॥ ३ ॥

द्वादशधा विभक्तेः कारणात्माह । तमेतमिति । वर्णाश्रमाचार-
 मनुपवर्णितं अनुगच्छन्तीति वर्णाश्रमाचारानुपपत्त्याः "पथगतौ" इति
 धातोः योगवितानैरीश्वरार्पणबुद्धिबलस्योपायविस्तारैः अङ्गनातैः
 प्रतिपादितैः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिजयगोखामिकृतकमसम्दर्भः ।

अभिमुखमत्र प्रदक्षिणमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥
 द्वादशारायणः सूर्यरूपो विष्णुः ॥ ३-४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंर्धर्षिणी ।

द्वाविधो चकसूर्याद्योगेतिभेदव्यवस्थितिः ।
 द्वादश्यां स्थानमेवात्रैष्टरानिष्टरवमीर्षते । -
 इति । सव्येन चक्रं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
 इति । यदेतदिति । प्रदक्षिणेन परिक्रमत इति प्रत्यहं दृश्यमान-
 राशीनामभिमुखं तु अप्रदक्षिणं प्रचलनमनुस्य तस्या
 कथमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

इति । सव्येन चक्रं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
 इति । यदेतदिति । प्रदक्षिणेन परिक्रमत इति प्रत्यहं दृश्यमान-
 राशीनामभिमुखं तु अप्रदक्षिणं प्रचलनमनुस्य तस्या
 कथमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥
 इति । सव्येन चक्रं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
 इति । यदेतदिति । प्रदक्षिणेन परिक्रमत इति प्रत्यहं दृश्यमान-
 राशीनामभिमुखं तु अप्रदक्षिणं प्रचलनमनुस्य तस्या
 कथमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥
 इति । सव्येन चक्रं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
 इति । यदेतदिति । प्रदक्षिणेन परिक्रमत इति प्रत्यहं दृश्यमान-
 राशीनामभिमुखं तु अप्रदक्षिणं प्रचलनमनुस्य तस्या
 कथमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥
 इति । सव्येन चक्रं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
 इति । यदेतदिति । प्रदक्षिणेन परिक्रमत इति प्रत्यहं दृश्यमान-
 राशीनामभिमुखं तु अप्रदक्षिणं प्रचलनमनुस्य तस्या
 कथमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमदकेशकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

इति । सव्येन चक्रं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
 इति । यदेतदिति । प्रदक्षिणेन परिक्रमत इति प्रत्यहं दृश्यमान-
 राशीनामभिमुखं तु अप्रदक्षिणं प्रचलनमनुस्य तस्या
 कथमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥
 इति । सव्येन चक्रं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
 इति । यदेतदिति । प्रदक्षिणेन परिक्रमत इति प्रत्यहं दृश्यमान-
 राशीनामभिमुखं तु अप्रदक्षिणं प्रचलनमनुस्य तस्या
 कथमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥
 इति । सव्येन चक्रं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
 इति । यदेतदिति । प्रदक्षिणेन परिक्रमत इति प्रत्यहं दृश्यमान-
 राशीनामभिमुखं तु अप्रदक्षिणं प्रचलनमनुस्य तस्या
 कथमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥
 इति । सव्येन चक्रं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
 इति । यदेतदिति । प्रदक्षिणेन परिक्रमत इति प्रत्यहं दृश्यमान-
 राशीनामभिमुखं तु अप्रदक्षिणं प्रचलनमनुस्य तस्या
 कथमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

परिक्रमते । सव्येन चक्रं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
 इति । यदेतदिति । प्रदक्षिणेन परिक्रमत इति प्रत्यहं दृश्यमान-
 राशीनामभिमुखं तु अप्रदक्षिणं प्रचलनमनुस्य तस्या
 कथमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥
 इति । सव्येन चक्रं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
 इति । यदेतदिति । प्रदक्षिणेन परिक्रमत इति प्रत्यहं दृश्यमान-
 राशीनामभिमुखं तु अप्रदक्षिणं प्रचलनमनुस्य तस्या
 कथमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥
 इति । सव्येन चक्रं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
 इति । यदेतदिति । प्रदक्षिणेन परिक्रमत इति प्रत्यहं दृश्यमान-
 राशीनामभिमुखं तु अप्रदक्षिणं प्रचलनमनुस्य तस्या
 कथमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥
 इति । सव्येन चक्रं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
 इति । यदेतदिति । प्रदक्षिणेन परिक्रमत इति प्रत्यहं दृश्यमान-
 राशीनामभिमुखं तु अप्रदक्षिणं प्रचलनमनुस्य तस्या
 कथमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

कर्मिः पुरुषाः यजन्तः भयः स्वर्गसुखं योगवितानैः
 ज्ञानमत्त्यादिसंयमैः । भगवद्दृष्ट्या यजन्तो मनुष्यः
 भवो मोक्षं सम्यक् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ स एष आत्मा लोकानां द्यावापृथिव्योरन्तरेणा नभोलयस्य कालचक्रगतो द्वादशमासान् भुङ्क्ते (१) राशिसंज्ञान् सम्बत्सरावयवान् (२) मासः पक्षद्वयं (३) दिवा नक्तं चेति सपादर्शद्वयमुपदिशन्ति यावता षष्ठमंशं भुङ्गीत स वै ऋतुरित्युपदिश्यते सम्बत्सरावयवः ॥ ५ ॥

अथ च यावतार्धेन नभो (४) वीथ्यां प्रचरति तं कालवपनमाचक्षते ॥ ६ ॥

अथ च यावन्नभोमण्डलं सह द्यावापृथिव्यार्मण्डलाभ्यां कात्स्न्येन सह (५) भुङ्गीत तं कालं सम्बत्सर-परिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरं वत्सरमिति भानोमन्यिष्यु (६) समगतिभिः समामनन्ति ॥ ७ ॥

एवं चन्द्रमा अर्कगभस्तिभ्य उपरिष्ठाल्लक्षयोऽज्मत उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्सरभुक्तिं पक्षाभ्यां मासभुक्तिं सपादर्शाभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिमग्रचारीद्रुनतरगमनो भुङ्क्ते ॥ ८ ॥

अथ चापूर्वमाणाभिश्च (७) कलाभिरमराणां (८) क्षीयमाणाभिश्च कलाभिः पितृणामहोगत्राणि पूर्वपुत्रापरपक्षाभ्यां वितन्वानः सर्वजीविनिवहप्राणी जीवश्चैकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता (९) मुहूर्तैर्भुङ्क्ते ॥ ९ ॥

य एष षोडशकलः पुरुषो भगवान् मनोऽस्याऽज्ममयोऽमृतमयो देवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृप-वीरुधां प्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमय इति त्वायन्ति ॥ १० ॥

तत (१०) उपरिष्ठात्रिलक्षयोजनतो नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायन ईश्वरयोजितानि सहाभि-जितांशान्त्रिंशतिः ॥ ११ ॥

तत उपरिष्ठादुशना द्विलक्षयोजनत (११) उपलभ्यते पुरतः पश्चात्सहैव वाकस्य शैष्यमान्यसाम्या-भिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकानां नित्यदानुकूल एव प्रायेण (१२) वर्षयंश्चारेणानुमीयते स वृष्टिविष्टम्भप्र-होपशमनः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

राजा भीमरीक्षितजी बोले यह जो अपने कहा कि भगवान् आदित्य मेरु और ध्रुव को दक्षिण तरफ से जब परिक्रमा करने हैं तब राशियों के सन्मुख चलना फिर बायें तरफ कर देना सो इस विरुद्ध कथ को हम कैसे अनुमान करके ठीक समझेंगे ॥ १ ॥

सो भीशुकदेवजी बोले जैम कुन्धार : एकके घूमते समय उसके ऊपर रहने वाले घूमते ये सीधी आदि जीवों की चाल दूसरी ही होती है क्यों कि दूसरे ठिकाने फिर वे देखते हैं इसी प्रकार से नक्षत्र राशियों करके उपलभित काल चक्र के साथ ही तथा मेरु का परिक्रमा क्रमसे कालचक्र के साथ रहनेवाले तिसके आश्रय रहने वाले सूर्यादिग्रहों की चाल दूसरी ही होती है क्यों कि वे सूर्यादिक दूसरे नक्षत्र में दूसरे राशिमिथी देखते हैं ॥ २ ॥

वैसेही आदिपुरुष भगवान् नारायण गियों के कल्याण के वास्ते सूर्यरूप में अपने स्वरूप का धारण प्रकार के

विभाग कर के कर्मों के शुद्धि के निमित्त प्रथमय जो आत्मा वेदों करके कवियों करके गाया गया है जिज्ञा-भित भया है तिसी आत्मा से वसन्तादि ऋतुओं को विधान करने हैं ॥ ३ ॥

इत आदित्य को वर्गाश्रम आचार्यों के मार्ग में चलने वाले मनुष्य नाना प्रकार के कर्मों में वैदिक योगादिकों से श्रद्धायुक्त होकर यज्ञन करने हैं तब अनायास से सब पुरुषार्थों को प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाचर्दीपिका ।

स एष स्रगत्या मासादिव्यवहारकारणमित्याह । स एष लोकानामात्मा द्यावापृथिव्योरन्तरेणा मध्ये यत्रभोवलयमन्तरिक्षे तस्य मध्ये यत्कालचक्रं तद्वतः । राशिभिर्मेषादिभिः संज्ञा येषाम् । चैत्रादिसंज्ञास्तु चान्द्रमासानां मासमाह । पक्षद्वयं मास इति । चान्द्रेण मानेन सपादं महानक्षत्रद्वयं संलग्नं दिवा नक्तं चाक्षरात्रमित्ति पितृणाम् षष्ठमंशं राशिक्रयम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

(१) तानेव इति वि० (२) मासाक (३) दिवानक्तं इति वि० नास्ति (४) नभोर्वाथ्या (५) सह इति वि० नास्ति (६) स-

मानगतिभिः (७) रूपक्षीयमाणाभिः वि० म (८) अमराणांक्षीयमाणाभिरि वि० नास्ति (९) त्रिंशन्मुहूर्तैः (१०) उपरिष्ठाल्लक्षयो-
जनतः (११) द्विलक्षयोजनत उपलभ्यते (१२) वर्षयंश्चित्तिद्वारेण ।

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका

मण्डलाभ्यां सह भुञ्जीत । सह स
प्रतिपदि संक्रान्तिर्भवति तदा सौरचान्द्रमानेन
भवति स सम्बत्सरः ततः सौरमानेन
चान्द्रमानेन पट्टहसन्तीति द्वादशदिनव्य
ज्ञावो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति स
भवतः ततः पुनः पट्टः सम्बत्सरो भवति
सम्बत्सरादिपञ्चकं समाप्तमन्ति ॥ ७ ॥

सोमादीनामपि स्थानं कार्यं चाह । ए
मर्कगमस्तिभ्यां मण्डलरूपेभ्यः । सपादक्ष
नक्षत्रेण ॥ ८ ॥

सर्वेषां जिवनिवहानां प्राणः अन्नमयत्वा
अत एव जीवने हेतुत्वाज्जीवश्च ॥ ९ ॥

तदेवाह । य एष इति ॥ १० ॥

दक्षिणैव न तु तेषां पृथगन्या गतिरस्तीत्यर्थः ।
कालचक्रं उत्तराषाढाश्रवणसन्ध्यावमिजिञ्जन्नं प
पृथक्कल्पितं तेन सह । तथा च श्रुतिः । "अभिजिज्जाम
रिष्टादापादानामधस्ताच्छाण्यायाः, इति ॥ ११ ॥

पुरतः सूर्येण भोक्ष्यमाणं नक्षत्रं पश्चाद्भुङ्क्ते । सहैव
चारेण क्रमस्थनक्षत्राद्यतिक्रमणं । वृष्टेर्विष्टम्भः स्तम्भनं य
हात्समुपशमयतीति तथा ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ ननु लोकानामन्तरात्मा भगवानेष आदित्यरूपेणाव-
स्थितो चावापृथिव्यार्मध्ये यन्नभोवलयमन्तरिक्षं तस्य मध्ये
यत्कालचक्रं शिशुमारं कालचक्रस्थमेवादिराशिषु नक्षत्राभिमुखं
चरन्तियर्थः द्वादश मासान् भुङ्क्ते सम्बत्सरावयवान् मासास्यान्
द्वादश भुङ्क्तेऽनुभवति मकरादिषु राशिषु द्वादशस्वादिष्पे
चरत्सु सप्तु द्वादशमासा भवन्तीत्यर्थः । यानेवादित्या द्वादश
सम्बत्सरावयवान् भुङ्क्ते तानेव राशिसंज्ञान् मेवादिराशिसञ्चार-
निमित्ता मासादिसंज्ञाः येषां तान् सम्बत्सरावयवान् मासादीन्मानभे-
देनवदन्ति तत्र चान्द्रेण मानेन मासः पञ्चदशमिति वदन्ति तेषा-
मेव चित्रादिनक्षत्रयुक्तपीयोमासीयुक्तत्वाच्चेत्रादिसंज्ञा भवन्ति सौरेण
मानेन सपादमहानक्षत्रद्वयमिति वदन्ति पित्र्येण मानेन दिवा-
नक्तमहोरात्र इति वदन्तीत्यर्थः । एतद्द्वादशभागत्मकस्य सम्बत्सरस्य
यावता भागं मासद्वयात्मकेन षष्ठमंशं राशिद्वयं भुञ्जीत चरेत्
आदित्य इति कर्तृपदाध्याहार्यं स वै तावान् काल ऋतुरित्युच्यते स
च सम्बत्सरस्य षष्ठांश इत्यर्थः अथ सम्बत्सरस्य यावता
पगमासात्मकेनादेन कालेन नभोवीथ्यां कालचक्रस्य राशिषुदके
प्रचलति तं कालमयनमाचक्षते यावता कालेन मकरादिराशिषुदकं
संचरितं भवति तावन्तं कालमयनमाचक्षत इत्यर्थः । अथवा
प्रावापृथिव्यार्मण्डलाभ्यां सह सन्धितमिति शेषः यावन्नभोमण्डलं
द्वादशराश्यात्मकं कालस्थेन यावता कालेनायनद्वयात्मकेन भुञ्जीत
द्वादशराश्यात्मकं कृत्वा नभोमण्डलं भानोर्मन्दादिगतिभि-
यावता कालेन सञ्चरितं भवति तं कालं सम्बत्सरादिकमिति
समाप्तमन्ति इत्यर्थः अत्रेदमवधेयं यदा शुक्रप्रतिपदि संक्रान्तिर्भ-

वति तदा सौरचान्द्रमानयोर्युगपदुपक्रमो भवति स सम्बत्सरः
सौरमानवर्षे षड् दिनानि वदन्ते चान्द्रमानेन पट्टहसन्तीति द्वादश
दिनव्यवधानादुभयोरप्रपञ्चाज्ञावो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति
तन्मध्ये द्वौ मन्वमासौ भवतः ततः पुनः षष्ठः सम्बत्सरो भवति
तदेवमान्तरभेदेन सम्बत्सरपरिवत्सरेडावत्सराजुवत्सरादिकमेव
समाप्तमन्तीति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

एवं सूर्यस्य गतिभेदस्तत्कृतः कालविभागश्चोक्तः अथ सोमश्च-
शुक्रादीनां स्थानानि तद्गतिभेदान् तत्कृतशुभाशुभादिकार्यं चाह ।
वृषमित्यादिना यावदध्यायम् । मर्कगमस्तिभ्यां मण्डलरूपेभ्यः लक्ष-
योजनतः उपरिष्टादुपलभ्यमानः द्रुततरगमनोऽन एव उग्रं चरती-
त्यन्वचारी सन्नकस्य या सम्बत्सरभुक्तिः सम्बत्सरेण द्वादशरा-
श्याश्रवणसन्ध्यावमिजिञ्जन्नं भुक्तिः तां पक्षाभ्यामेव भुक्तं करोति एषमर्कस्य
सभुक्तिः तां सपादक्षाभ्यां पादाभिकाभ्यां नक्षत्राभ्यां स-
न्नक्षत्राभिसमुत्सगमनेनैव साख्यसमोत्तरपिष्टमुहूर्त्तात्मकका-
यावत् पक्षाभुक्तिं दिनेनैव त्रिंशत्मुहूर्त्तात्मककालेनैव
वर्षेण ॥ ८ ॥

राजन् ! पूर्णमाणाभिः शुक्रपक्षेऽपक्षीयमाणाभिः कृष्ण-
पक्षेऽपक्षीयमाणाभिः विभक्ताभ्यां पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां शुक्रकृष्णपक्षाभ्यां
रात्राभ्यां प्रायः प्राणाप्यायनकरः अत एव जीवः जीव-
जीवनहेतुः एवंभूत एकमेकं नक्षत्रं त्रिंशताः मुह-
काकला यस्य स एव पुरुषश्चन्द्रशरीरको भग-
नसाधिदेवतात्वादन्नमयः शोषधीशत्वादमृतमयः
तुत्वाद्देवादीनां ये प्राणास्तेषामाप्यायनस्य भावै-
वर्षायन्ति तत्स्वरूपत्वा इति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥

मण्डलस्योपरिष्टात्त्रिजलक्षयोजनतः अभिजिता
राशिषु भवन्ति तथा च श्रुतिः कालायने काल-
समभूतेन चोदितानि प्रेरितानि मेरुं प्रदक्षि-
तोऽपि राशिषु पृथगन्या गतिरस्तीत्यर्थः उत्तरा-
षाढाश्रवणसन्ध्यावमिजिञ्जन्नं फलाविधेयेण पृथक्कल्पितं तेन
महाप्राणैः भवन्ति तथा च श्रुतिः "अभिजिज्जाम
नक्षत्रान्तरात् ॥ ११ ॥

ततोऽपि नक्षत्रयोजनत उपर्युथाना शुक्रः उपल-
भ्यते स पक्षात् पुरतः सूर्येण भोक्ष्यमाणं नक्षत्रं
पक्षात्कालेन तु नक्षत्रे शोष्यादिगतिभिरर्कवच-
रति चन्द्रोऽपि कूल एव वसन्ते यस्य शुक्रस्य
चारेण काले प्रायशो वर्षे वृष्टिरनुमीयतेऽनः
स वृष्टिर्वापि पृष्टम्भस्तम्भं यस्माद्द्वादहात्समुपश-
मयतीति प्रकरोति प्रकारेण बुधोऽपि बुधग-
तिरपि अत्र पुरः पश्चात्सहैव वा चर-
तीति व्याख्यातव्यं त्रिंशद्विशेषमाह । तत इत्यादिना ।
ततः शुक्रमण्डलं उपरि सोमस्य सुतो बुधः
उपलभ्यमानः कृत दुःशकृतं अशुभकृत्वमे-
वाह । यदाकाशेऽपि न चरति तदातिषातः
अन्नप्रायं मेघप्रसङ्गं भयमाद्यसते सूचयति
॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

● अथ स इति तच्छब्देन सूर्यान्तर्यामी नारायणः परामृश्यते प्रस्तुतं बालोकानामात्मेत्युक्तेषु अथशब्दाप्रारायणाधिष्ठानभूतः सूर्यो वा यावापृथिव्योरन्तरेण मध्ये स्थितस्य नभोवलयस्य मध्यवर्ती कालचक्रगतः भुङ्क्ते वर्तयति राशीनां संज्ञा येषां मासानां ते तथा तान् ज्ञेयवृषादीनित्यर्थः सम्बत्सरस्य द्वादशांशं मास इति ज्ञापनाय सम्बत्सरावयवानिति विशेषणं पक्षद्वयमित्यनेन मासपरिमाणं सपादचंद्रद्वयमित्यनेन नक्षत्रनिमित्तमासपरिमाणं तिथ्यात्मककालांशभोक्तृत्वं चेत्यनेनोक्तं कृत्तिकापाद्युक्ताश्विनीभरण्यां मेघ इत्यादिक्रमेण वाच्यं पक्षद्वयात्मककालभोगेन सह सपादचंद्रद्वयात्मकस्य भुज्यमानत्वादुभयं च युज्यते इत्यर्थः सम्बत्सरस्य षष्ठमंशं मासद्वयं यावता कालेन नभोर्विध्या अर्द्धेन प्रचरति तं कालमगनमाहः । दक्षिणापनमुत्तरायणमुत्तरायणो मन्दगतिर्दक्षिणायने त्वरिता गतिर्वपुत्रं समाज गतिरिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां सह नभोमण्डलं प्रचरति तं कालं सम्बत्सरादिपञ्चमंशं सूर्यस्य मन्दादिगतिभेदात् तज्ज्ञा इति शेषः ॥ ७ ॥

अर्कस्य सम्बत्सरभुक्तिं द्वादशराशिप्रति पक्षाभ्यां शुक्लकृष्णसंज्ञाभ्यां भुङ्क्ते मासभुक्तिं सपादचंद्राभ्यां सकृत्पक्षिणीभरण्याभ्यामैत्यादिक्रमेण प्राप्नोति पक्षभुक्तिमेकनक्षत्रसमितां दिनेनैव भुङ्क्ते चन्द्र इत्यर्थः अत्र हेतुमाह । अत्र चरति । नक्षत्राणामप्रणालिभ्यमप्रचारित्वम् ॥ ८ ॥

● सर्वजीवराशिचेष्टकः जीवश्च प्राणधारकश्च दिने पक्षभुक्तिं स्पष्टयति । एकमिति । त्रिंशत्सुहूर्तैस्त्रिंशद्भिर्मुहूर्तैः ॥ ९ ॥

सर्वजीवनिवहप्राण इत्युक्तं स्पष्टयति । देवेर्षी । उपजीव्यप्रधानत्वात्सर्वमय इत्यर्थः ॥ १० ॥

कालानयने तादर्थ्यं सप्तमी कालज्ञापनाश्रीभरनियुक्तानि कालचक्र इति वा अभिजिदुत्तराषाढाश्रययोः संयोगः श्विनारवत्योः सन्धिरिति कीचत् ॥ ११ ॥

यस्योशनसः स्थितिद्वारेण वृष्टिविष्टम्प्राऽङ्गारकः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाभिकृतकमण्डपः ।

पक्षद्वयं मास इत्युपदिशन्ति । चान्द्रेणानेन दिवा नक्तं चेत्युपदिशन्ति पंचमेण सपादचंद्रद्वयं मास इत्युपदिशन्ति सारेण ॥ ५-७ ॥

उप्राचरणाशीलत्वादेव द्रुततरगमनः ॥ ८-७ ॥

श्रीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसारः श्री ।

सूर्यगत्येव मासादिव्यवहार इत्याह । अथे । यावापृथिव्योर्मध्ये यत्रनभोवलयं तस्य कालचक्रगतः तत्सम्बन्धिज्योतिश्चक्रस्थितः मास एव कस्तत्राह । पक्षद्वयं मास इति । चान्द्रेण मानेन दिवा नक्तमिति पंचमेण सपादचंद्रद्वयं मास इत्युपदिशन्ति नभोमण्डलस्य यावता द्वादशमंशं भुङ्क्ते तं स कालो मासः मन्त्रानुकोऽपि ज्ञेयः षष्ठमंशं मासद्वयमित्यनेन अर्द्धं मासपदकं

भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

यावापृथिव्योर्मध्ये यत्रनभोवलयं तत्सम्बन्धिज्योतिश्चक्रस्थितः मास इत्युपदिशन्ति नभोमण्डलस्य यावता द्वादशमंशं भुङ्क्ते तं स कालो मासः मन्त्रानुकोऽपि ज्ञेयः षष्ठमंशं मासद्वयमित्यनेन अर्द्धं मासपदकं

चन्द्रादीनामपि स्थानं कार्यमाह । अर्कगमनयोऽर्कमण्डलं ततः श्लेते भूतलाद्द्विजत् इत्यर्थः । सपादचंद्राभ्यां सपाददिनद्वये दिनेनैवेति । यद्युत्तरायणी कदाचिदस्यात् तदा द्रुततरगमनः सत् दिनेनैव पक्षभुक्तिं भुङ्क्ते अन्यथा तु मासं सप्तघटिकांतरेण दिनेन ॥ ८ ॥

आपूर्यमाणाभिरिति शुक्लकृष्णपक्षाभ्यां देवानामहोरात्रां । शुक्लकृष्णपक्षाभ्यां पितृणांमिति देवपितृपूजार्थं देवापन्नोरहोरात्रव्यवस्थेत्यर्थः । आपूर्वीशब्देनात्रमयत्वात् प्राणः । "अर्धं हि प्राणिनां प्राणाः" इति स्मृतेः । अत एव जीवनेहतुत्वादृष्टमयत्वाच्च जीवः ॥ ९ ॥

मनसाऽधिष्ठानृत्वान्मनोमयः ॥ १० ॥

त्रिज्ज्येति भूतलात् पञ्चलक्षतः दक्षिणार्धेति तेषां पृथग्गत्यभावात् । कालायने कालचक्रं सहामिजतेति "अभिजिज्जाम नक्षत्रं उपरिष्ठादापादानामधस्ताच्छ्रिणाया" इति श्रुतेः । "उत्तराषाढा शेषादात् भवणादीं लिप्तिकाचतुष्के च अभिजित्" इति ज्योतिषाश्च लिप्तिका दण्डः ॥ ११ ॥

द्विजत्वेति । भूतलात् सप्तलक्षतः चारंण सञ्चारंण वृष्टिर्षष्टम्भः स्तम्भेन वस्मात्सप्तषष्टमुपशमयतीति सः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूर्य एव खगत्या मासादिव्यवहारहेतुरित्याह । अथेति । लोकानामात्मा परमपुरुषतयोपास्वत्वाद्यावापृथिव्योरन्तरेण मध्ये यत्रनभोवलयमन्तरिक्षे तस्य मध्ये यत्रकालचक्रं तत्सप्तमिराशिभिः संज्ञा येषां तान् मासान् भुङ्क्ते चन्द्रादिसंज्ञास्तु चान्द्रमासानां मासमाह । पक्षद्वयं मास इति । चान्द्रेण मानेन सपादं महानक्षत्रद्वयं मास इति सारेण मानेन दिवा नक्तमहोरात्रं मास इति च पंचमेण मानेनोपदिशन्ति मासज्ञाः षष्ठमंशं राशिद्वयं भुङ्क्ते चरत् ॥ ५-६ ॥

स हि सूर्यः यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां सह सन्धितं नभोमण्डलं कार्त्स्न्येन यावद्भुङ्क्ते तं कालं मानोरंशं मन्दादिमिति मिरवान्तरभेदवशात् संवत्सरादिपञ्च समाप्तमतीत्यन्वयः । यदा शुक्लप्रतिपदि संक्रान्तिर्भवति तदासारेचान्द्रयोर्मामयोरुपपन्नपक्षमो भवति स संवत्सरः ततः सारमानेन वर्षं पञ्च दिनानि वर्षन्ते चान्द्रमानेन पञ्च दिनानि ह्यमर्त्नोति द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरग्रपञ्चाङ्गावो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति तन्मध्ये द्वौ मल्लमासा भवतः ततः पुनः षष्ठः संवत्सरो भवति तदेवमयान्तरांशेन संवत्सरादिपञ्चसमा भवति ॥ ७ ॥

अर्कगमनस्थिता मण्डलरूपेभ्यः सपादचंद्राभ्यां पादाधिकारिनगुग्मेन ॥ ८ ॥

आपूर्यमाणाभिः शुक्लपक्षे अपूर्वीयमाणाभिः कृष्णपक्षे पितृकृपाणामभराणां देवानामहोरात्राणि वितन्वानः सर्वेषां जीवनि-

उशनस्य बुधो ज्यासुभन... विद्विष्यते बुधः सोमसुत उपलभ्यमानः प्रायेण
शुभकृद्यदा (१) कां द्वयतिरिच्यते... प्रयायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते ॥ १३ ॥

अतः (२) ऊर्ध्वमङ्गारका... द्वितय उपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः (३) पक्षैरेकैकशौ
राशीन् द्वादशानुपभुङ्क्ते यदि न... प्रायेणाशुभप्रहोऽघशंसः ॥ १४ ॥

तत उपरिष्ठाद्द्विलक्षयोजगोत्तर... बृहस्पतिरेकैकस्मिन् राशौ परिवत्सरं चरति यदि न
वक्रः स्यात् प्रायेणानुकूलो ब्राह्मण... ॥ १५ ॥

तत उपरिष्ठाद्योजनलक्षद्वयात्... एकैकस्मिन् राशौ त्रिंशन्मसान्विलम्बमानः
सर्वानिवानुपयंति तावद्भिरनुवत्सरैः प्रायेणानुसन्तिकरः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः... मे माम के भोग को सबादो दिनों में पक्ष के भोग
वहानां प्राणाः अन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च अत ए... एक दिन में भोगता हुआ जलदी चलने से भागे चलने
जीवः ॥ १९ ॥ २० ॥ भोग करता है ॥ २० ॥

कालायने कालचक्रे महाभिजितेने उत्तरायादाश्रयश... भी पूर्ण होती हुई कलाओं से पहिले शुरू पक्ष में
विशेषार्थं पृथक्कल्पितेनाभिजिन्नक्षत्रेण सहाष्टाधिशा... प्रहोरात्र चन्द्रमा भोग करते हैं और क्षय होता कलाओं
श्रुतिः । पक्ष में पितरों के अहोरात्र को विधान करते हैं

“अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्ठादायादानामधस्ताच्छोणा... सब के जीवन हेतु चन्द्रमा जीवरूप होकर एक
इति ॥ २१ ॥ को बीस मुहूर्त में भोगते हैं ॥ २१ ॥

चारैण कर्मस्थानक्षत्राद्यतिक्रमेण प्रायेण वर्षेयन् वृष्टि प्रथ... षोडश कलावाला चन्द्रमा है सो भगवान्
लोकानामनुकूलोऽनुमीयते निश्चीयते अत एव सशुक्रः वृष्टिर्ध... रूप अन्नरूप अमृत रूप देवता पितर मनुष्य
स्तम्भनं यस्माद्ब्रह्मचतुस्रमयतीति तथा ॥ २२ ॥ सर्प खाता इन सबों के पोषण करने में तत्पर
सर्वं मय कहते हैं ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

इस के अनन्तर यही सब लोकों के आत्मा
भगवान् सूर्य आकाशपृथिवी के मध्यमें खगोल के काल
चक्र में प्राप्त होकर सम्बत्सर के अवयव राशि संज्ञक
वारा महिनों को भोगते हैं महिना पक्ष दिन रात सबादो
नक्षत्र जिस में भोग होते हैं जितने काल में वर्ष के छठे
अंश को भोगते हैं सो काल सम्बत्सर का अथ यव ऋतु
कहाता है ॥ ५ ॥

और जितने वर्ष के अर्धभाग से आकाश मार्ग में सूर्य
विचरते हैं तिम काल को अथन कहते हैं ॥ ६ ॥

और जितने काल में आकाश पृथिवी के सहित खगोल
को भोगते हैं उस सम्पूर्ण भोग के काल को सम्बत्सर
कहते हैं । तन्मम सूर्य के मन्दशीघ्र समान गति के भेद से
संबत्सर परिवत्सर इडावत्सर अनुवत्सर वत्सर ऐसे पांच
भेदों को कथन करते हैं ॥ ७ ॥

यु इसी प्रकार सूर्य के किरणों से ऊपर लाख योजन
दूखिता हुआ चन्द्रमा सूर्य के वर्ष के भोग के काल को दो

तीन लक्ष योजन पर नक्षत्र हैं मेरु के
चक्र में ईश्वर के नियोजित हैं सो
अष्टाध्यायिस हैं ॥ ११ ॥

सो लाख योजन में शुक्र दीखता है सो
काल के भेद से कभी सूर्य के साथ कभी
सूर्य सरीका चलना है सो वृष्टि के
नाश करने वाला होने में वृष्टि
करने में अनुकूल रहता है नक्षत्रों की गति
में आया ॥ ११ ॥

भाषार्थदीपिका ।

बुधो... आत्सहेव वा चरतीति किञ्चि-
द्विशेष च... आशंसते सूचयति ॥ १३ ॥

अघशंस... दि न चक्राग्राभिवर्तते तर्हि-
त्रिभिस्त्रिभिः... ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

यदि न... ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

(१) यदाकार्कमतिरिच्येत (२) ततः (३) त्रिभिःना० (४) वक्रोऽतिवर्तते (५)

तत उत्तरस्मात्पृथ एकादशलक्षयोजनान्तर उपलभ्यन्ते एव (१) लोकाणां शामभूभावयन्तो भगवतो विष्णोः प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति ॥ १७ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे ज्योतिष्कसूर्यरथमण्डलवानं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाथर्दीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीधरस्वामिकृतभावाथर्दीपिकायाम् द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्द्वीपराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो बुधमयडलाद्विजल्लयोजनतः उपरिष्टादङ्गारक उपलभ्यमान एकैकं राशिं पञ्चत्रयेण भुङ्क्ते यदि न वक्रेणाभिवर्तते त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैर्पदि न वक्रस्यः स्यात्तर्हि द्वादशराशोद्भूमेण भुङ्क्ते इति पूर्वोक्तान्वयः अयं प्रायेणाशुमप्रदोऽघशंसः दुःखसूचको वेत्यर्थः । यद्वा । यदि न वक्रेणाभिवर्तते तदानुकूल इति अर्थः यदि वक्रेणाभिवर्तते तदाघशंसोऽपीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

ततोऽङ्गारकमयडलाद्विजल्लयोजनान्तर उपरि तेन परिभागे गतो भगवान् वृहस्पतिरकंस्मिन् राशौ परिघट्टसरेपरिचरति सोऽपि यदि न वक्रः स्यात्तर्हि ब्राह्मणकुलस्य प्राण्योऽनुकूलः ततो वृहस्पतिमयडलाद्योजनानीलक्षयानुपरि शनैश्चरः प्रतीवमान इति अर्थः । एकैकं राशिं पञ्चत्रयेण भुङ्क्ते इति अर्थः । यद्येवमस्ति तदा त्रिभिः पक्षैः एकैकशो राशोद्भुङ्क्ते इति अर्थः । यद्येवमस्ति तदा त्रिभिः पक्षैः एकैकशो राशोद्भुङ्क्ते इति अर्थः । यद्येवमस्ति तदा त्रिभिः पक्षैः एकैकशो राशोद्भुङ्क्ते इति अर्थः ।

ततः शनैश्चरमयडलादुत्तरस्मात्पुपरिष्टादेवदशलक्षयोजनानामन्तरे देशे समवय उपलभ्यन्ते के ते ये ज्ञेयः लोकानां शं सुखमवानुभावयन्तः संपादयन्तः विष्णोर्धर्मस्थानं परमसुकृतं भुवमयडलं तदप्रदक्षिणं तथा तथा परिक्रमन्ति परिक्रमन्ति ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्द्वीपराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्द्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नाम्नी ।

तस्योपशान्तिकृत शुभप्रदसंयोगे शुभसूचकोऽन्वयाघशंसो दुःखसूचक इत्यतः प्रायेणाशुमप्रद इति ॥ १-१५ ॥ तच्च त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैः एकैकशो राशोद्भुङ्क्ते इति अर्थः । यद्येवमस्ति तदा त्रिभिः पक्षैः एकैकशो राशोद्भुङ्क्ते इति अर्थः । यद्येवमस्ति तदा त्रिभिः पक्षैः एकैकशो राशोद्भुङ्क्ते इति अर्थः ।

(१) श्रीद्विजयध्वजतीर्थकृते ज्ञानाभ्यास्तमसिनास्ति किन्तु द्वितीयाध्यायान्ते एव ।

(१) एवमिति ।

श्रीमद्द्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नाम्नी ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्द्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नाम्नीयाम् द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्द्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नाम्नी ।

उशनसोपमानभूनेनागमेधतया बुधः सर्कस्य पुरतः पश्चात्स- देव चरतीति व्याख्यातः किञ्चात्रिभ्योर्धर्मस्थानं तत इति । आश- मते शान्तयति ॥ १३ ॥

अघशंसो दुःखसूचकः यदि वक्रेणाभिवर्तते अभिवर्तते तदा त्रिभिः पक्षैः एकैकशो राशोद्भुङ्क्ते ॥ १४ ॥

यदि वक्रो न स्यात्तदा परिचरन्मरुध ॥ १५-१७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्द्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नाम्नीयाम् द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

इति साराथ्यदर्शिन्यां हर्षिययां भक्तचैतन्याम् । द्वाविंशः पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतःसताम् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उशनसोपमानभूनेनागमेधतया बुधः सर्कस्य पुरतः पश्चात्स- देव चरतीति व्याख्यातः किञ्चात्रिभ्योर्धर्मस्थानं तत इति । आश- मते शान्तयति ॥ १३ ॥

अघशंसो दुःखसूचकः यदि वक्रेणाभिवर्तते अभिवर्तते तदा त्रिभिः पक्षैः एकैकशो राशोद्भुङ्क्ते ॥ १४ ॥

यदि वक्रो न स्यात्तदा परिचरन्मरुध ॥ १५-१७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वाविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २२ ॥

भाषाटीका ।

शुक के कथन से बुधका भी कथन होगया निम्नके ऊपर हो- लाय या तन में जो दीखते हैं सो बुध चन्द्रमा के पुत्र हैं सो प्रा- कृतं सवके शुभकारक हैं जब सूर्य के सङ्ग में छुदजाते हैं तदा- अनिवाह होनेसे आतर्घाट अथवा अनार्घाट आदि भयका जना- तें हैं ॥ १३ ॥

भाषाटीका
इसके ऊपर मङ्गलमी दोलन योजनके
से एक एक राशी को भोगता हुआ चारा
यदि बकी होकर न चखे तो बह गति है प्रा
पाप का सूचक है ॥ १४ ॥

उस के दो खल योजन में प्राप्त भगवान्
राशि में एक परिवत्सर चखते हैं यदि वक्र
प्राप्त करके ब्राह्मण कुलके अनुकूल है ॥ १५ ॥

निसके ऊपर दो खल योजन ऊपर प्रतीत

पशों
है
है

है सो एक एक राशि में तीस महीना तक बिलस्य करता हुआ
उसने अनुवत्सरो में सबके ऊपर चखता है प्रायः करके सबकी
अध्यायित करने वाला है ॥ १६ ॥

निसके उत्तर में एकादश खल योजन में ऋषिगण दीक्षित हैं
जो ऋषि सब लोगों के कल्याण करते हुए जो विष्णुका परमपद
है निसकी प्रवक्षिणा करते हैं ॥ १७ ॥

इति भीमजागवत पञ्चमस्कन्ध चाइसमे अध्याय का
भाषानुवाद अक्षमयाचार्यकृत
समाप्त ॥ २२ ॥

इति भीमजागवते महीषासुरवधोऽध्यायः समाप्तः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

—:०:—

श्रीशुक उवाच

अथ तस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्स्थानोः परमं पदमभिवदन्ति यत्र ह महा-
भागवतो भुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना हृषपेन धर्मेण च समकालयुग्भिः स बहुमानं
दक्षिणतः क्रियमाणः इदानीमपि कल्पजीविनामार्ज्य उपास्ते तस्येहानुभाव उपवर्णितः ॥ १ ॥

स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनादनेमिषेणाव्यक्तं हसा भगवता कालेन भ्राम्यमा-
णानां स्थाणुरिवावष्टम्भ ईश्वरं विहितः शश्वदन्वसते ॥ ३ ॥

यथा मेढीस्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिस्त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मण्डलानि चरन्त्येवं
भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नन्तर्बहिर्योगेन कालक आयोजिता भुवमेवावलम्ब्य वायुनोदीर्यमाणा आक-
ल्पान्तं (१) परिष्वङ्गमन्ति नभसि यथा मेघा इयेनादयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्तन्ते एवं ज्योति-
र्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिमित्तगतयो भुवि न पतन्ति ॥ ३ ॥

केचनैतज्ज्योतिरनीकं (२) शिशुमारस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

त्रयोविंशो भुवस्थानं ज्योतिश्चक्राभयं ततः ।

शिशुमारस्वरूपेण हरेश्च स्थितिरुच्यते ॥ ॥

यत्तस्मिन्सिद्धं विष्णोः पदं यत्र भुव उपास्ते तेषुतीत्यन्वयः
समकालमेव युज्यन्त इति तथा तैर्नक्षत्ररूपैः ॥ १, २ ॥

मेढीस्तम्भे बद्धा भ्राम्याक्रमणपशवो बलीयाः कर्म सारथिः
सहायो येषाम् ॥ ३ ॥

ईश्वराधारत्वात्पतनशक्येव नास्तीति च मत्तन्तरमाह ।
केचनेति । ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रं योगधारणायां स्थितमिति
शेषः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रनिद्रिका ।

एवं स्योदीनां गतिविशेषास्तत्स्थानविशेषाः कार्यविशेषा-
श्लोकाः अथ भुवस्व स्थानं व्यापारं च । अथो । तस्मात्परिमण्ड-
लात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनानां परस्ताद्यत्तसिद्धं विष्णोः
परमपदमभिवदन्ति विष्णोःरभिष्कल्लिस्थानत्वात्परमं पदमित्युक्तं
किन्तुपरमं पदं तत्राह । यत्रेति । यत्र परमे पदे महाभागवतो
औत्तानपादिः उत्तानपादपुत्रः भ्राम्यादिभिः सवहुमानं प्रदक्षि-
णतः क्रियमाणः उपास्ते तिष्ठति तस्य भुवःस्थानुभावः प्रभावः
उपवर्णितश्चतुर्थस्कन्धे इति शेषः ॥ १ ॥

स हि भुवः भगवदात्मकेनानभिष्कल्लेकेन कालचक्रेण भ्राम्य-
माणां ग्रहाणां सूर्यादीनामभिष्कल्लेकेन च सर्वेषां
स्थाणुरिब निष्कल्लोऽवष्टम्भोऽवष्टम्भ ईश्वरेण विष्टम्भत्वेन विहितः

(१) परितस्त्रयोविंशोऽध्यायः । (२) शिशुमारस्थानेन । इति श्रीवि-

स्थापितः शश्वत् सदा एकत्रैवावभासते ॥ २ ॥

स्थाणुरिवावष्टम्भ इत्येतद्व्योपपादयति । यथा मेढीस्तम्भः त्रिभि-
स्त्रिगुणितैः सूर्यैः संयोजिता बद्धा भ्राम्यक्रमणपशवो बलीयर्वाः
मेढीस्तम्भमवलम्ब्येह मण्डलानि पार्श्वदिक्षुपस्थानानि चरन्त्येवं
नक्षत्रगणाः सूर्यादयो ग्रहाश्च एतस्मिन् कालचक्रे भ्रमन्तर्बह-
र्योगेन आयोजिताः केचिदन्तर्योजिताः केचिद्वर्धर्योजिताः सन्तो
भुवमवलम्ब्येव वायुना वायुपाशानोदीर्यमाणाः धार्यमाणा आक-
ल्पान्तं परितः भ्रमन्ते कर्मवशात्वायुपाशवदयत्वात् भुवावलम्ब-
त्वाच्च भुवि न पतन्तीति भावः एतद्वै इष्टान्तेन स्पष्टयति ।
नभसीति । यथा मेघाः इयेनादयः पक्षिणाश्च वायुपाशवशाः
कर्मसारथयः कर्मफलम्भाः नभसि परिवर्तन्ते न तु भुवि पतन्ति
एवं ज्योतिर्गणा अपि प्रकृतिपुरुषयोः संयोगः सम्बन्धः कर्मा-
यत्तः तेनानुगृहीताः नक्षत्रादिरूपतां प्राप्ता जीवा एव कर्मायत्त-
प्रकृतिसम्बन्धवशात्क्षत्रादिशरीरभाज इत्यर्थः अत एव कर्म
निमित्तं यासां ता गतयो येषामिति तथा केचननभःसञ्चारपादक-
कर्मायत्तनभोमात्रगतयो भुवि न पतन्ति कर्मणां तर्पणायामानां च
वेचिद्यथाहं प्रकृत्येव ज्वलन्वत्प्राथोस्तिथ्यगातिवन्नभसि भ्रमन्तं भुव-
पतनं च उपपद्यत इति भावः ॥ ३ ॥

एवं ज्योतिर्गणानां कर्मायत्तां नभस्सञ्चार उक्तः अथ
सर्वाधारस्य भगवत एव शिशुमाराकार्याचार्यस्थितत्वात्तदा
भयाणां पतनशक्येव नास्तीत्यभिप्रयन् ज्योतिर्गणस्य शिशु-
माराभयसंयोगानामुपासनेन सत्पादयति । केचिदिति शिशुमार-
संस्थानस्य शिशुमारशरीरस्य भगवतो वासुदेवस्य कर्मवशात्
चिदात्मकजगद्धारकस्य योगधारणायां वासुदेवविषयकमन-

पाठः

भाषाटीका ।
 अथ धारणायां भवेत्तज्ज्योतिरनीक
 भागे योगिनो वर्णयन्ति ज्योतिरनीकाभयं
 पांशु बोधयन्तीत्यर्थः ज्योतिरनीकाभयं शि
 विषयाकुर्वन्तीति वार्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

ध्रुवेषु समकालं सायुज्यभागिभिरुपास्ते श्रीह

अग्निमिषेणोन्मीक्षितलोचनेनाक्रमणपशवः पवि
 षर्ही मेढीस्तरम्भे वज्रास्त्रामभितो भ्रमन्त इत्यर्थः
 शैश्वमाद्यसमसञ्चारैर्यथास्थानं विहितान्पशु
 रन्ति भूमण्डलानि मेढीस्तरम्भे परितः स्थानानि
 हीतास्तरकाः क्वचिद्भ्रुवस्यान्तयोगेन क्वचिद्वाहयोगेन
 त्यर्थः आसहादिशब्दवाच्येन वायुनोदीयेमाणाः
 नन्वेते निरास्रयाः कथं न पतन्तीति तत्राह । यथेति ।
 अक्षयं कर्मैव सा विधिषोषां ते तथा औत्पत्तिकवेगाख्ये
 वा अहर्षे वा स्त्रीपुरुषसंयोगेनानुगृहीतैरापादितैर्नमःस
 हेतुभूतैः कर्मभिर्निमित्तगान्त्वत्वात् ॥ २ ॥ ३ ॥

शिशुमारसंस्थानस्य शिशुमारावयवोपेतस्य योगबलेन
 याक्रियायां स्थितिमनुवर्तयन्ति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाभिकृतक्रमसम्बन्धः ।

त्रिभिः सवर्नेः पूर्वमध्यापराहोषु कृपककर्तृकपरिवर्त्तनेने-
 त्यर्थः प्रकृतिपुरुषस्येगानुगृहीताः पुरुषाधिष्ठितमायावशीकृता
 ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

शिशुमारसंस्थानेनोपलक्षितं योगधारणायां विराड्बहुपास-
 नावेशार्थे यथेष्टकल्पनामात्रमय्यां तस्यामित्यर्थः । अत एव मनसि
 चन्द्र इति वक्ष्यमाणेन मनोऽपि कल्पयिष्यते स्पष्टमपि वक्ष्यते
 एतदुद्देशेति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अवज्ञाकं त्रयोविंशो प्राह विष्णुपदाभिधम् ।

शिशुमाराकारतया ज्योतिश्चक्रञ्च दर्शितम् ॥ ० ॥

अयोद्धानि । भूतलादेकोनचत्वारिंशत्सु समकालमेव युज्यन्त
 इति तैत्तिरीयार्थिभर्त्सकप्रकरणेः ॥ १ ॥

स्थाणुरिषेति श्रेयंश कालचक्रेण आखणितुमशक्यत्वात् स
 एवैकः स्थिर इत्यर्थः । प्रत्युत कालचक्रस्यावष्टम्भः । तेन सर्वे
 कालचक्रार्थानाः भ्रुवस्तु कालचक्रमध्यधीनीकरोतीति ध्वनिः ।
 श्वीहशी योग्यता तस्य कथमभूत्तत्राह । ईश्वरेण कर्तुमकर्तुम-
 यथा कर्तुमपि समर्थेन विहितः स्वभक्तोऽकर्षस्यापनार्थमिति
 श्रावः ॥ २ ॥

धान्याद्याक्रमणपशवो षड्विंशः । जजमन्त्रिकमन्त्ररम्भे
 ही तत्र संयोजिताः कृपीवखेपैत्यर्थः । त्रिभिः सवर्नेमेढीस्तर-

निकटमध्यदूरवर्षिभिर्भिभागैः यथास्थानं स्वकस्थानस्थिति-
 मनतिक्रम्य चरन्ति दाहान्तिके त्रिभिः सवर्नेरुत्तरायणवैशुवर्त
 दक्षिणायनैः समयैः । अन्तरधोऽधः स्थले बहिरुपयुंपरिननं
 तत्र योगेन स्थित्या काखचक्र एव योजिताः । यथा सप्तर्षीश्याम-
 धोऽधः स्थित्या आयोजिताः शनैश्चराद्यः तथा सूर्यादीनामुपर्युपरि
 स्थित्या आयोजिताः सोमाद्यः तत्र तत्र आयोजितैः ईश्वरयोगे
 आयुना नृदीयेमाणाश्चाह्यमानाः । ननु कथमेऽन्तरीक्षाश्च पुन-
 । तत्राह । नमन्तीति । कर्मन्वारथयः कर्मसहायाः ॥ २ ॥
 ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विशेषे ध्रुवस्थानं शिशुमारचक्रं च वर्णयति । अथेति ।
 परं स्थानं यदग्नि तदास्ति अग्न्यादिभिः समकाले
 वि समकालयुक्तनेनैव प्रकृतैवहुमानं यथा भवति तथा
 क्रममाणाः यत्र विष्णुपदे उपास्ते तिष्ठति इह अस्मि-
 न्पत्तिगतः चतुर्यसकं उक्तः ॥ १ ॥ २ ॥

अथो धान्याक्रमणपशवो षड्विंशः कर्मन्वारथिः
 तथा प्रकृतिः कार्यकारणरूपा पुरुषो जीवस्तयो-
 हीनाः प्रकृतिगुणान्परिणामहेन्द्रियवादिभ्युक्ताः
 षड्विंश इत्यर्थं कर्मनिमित्तं यासां ताः गृतयो
 न्त ॥ ३ ॥

नारुनीत्याह । केचिदिति । क्वचिन्मिद्धान्तिन
 ज्योतिश्चक्रं शिशुमारसंस्थानेन शिशुमाराख्य-
 तस्यां स्थितिमिति शेषः अनुवर्ण-

भाषाटीका ।

फिर तिस के ऊपर तेरा हाथ
 जो है जिस का विष्णु का परमपद
 कहते हैं जिसके पुत्र महाभागवत भ्रुवर्जी हैं
 अग्नि धर्म ये सब एकही साथ
 मिलकर प्रदक्षिणा करते हैं वे भ्रुव
 जी कल्पना होकर अमीमी विराजमान
 हैं उन के योगेन कर आये हैं ॥ १ ॥

जिस का वेग मग्नट
 है ऐसे भगवत प्रहणप्रादिक
 घुमाये जाते हैं जोकनेवाला स्वमरुप भ्रुव
 जीको ईश्वर प्रहण किया है सो प्रकाश
 मान है ॥ २ ॥

जैसे धानादि
 पशु तीन तीन का
 सूर्यादिक भगवा
 ध्रुवर्जी को अवलम्बक
 पर्यन्त घुमते रहते हैं जो
 इति

यस्य पुच्छाग्नेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकारः ।
 धर्म इति पुच्छमूले घाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयस्तस्य दक्षिणतः कुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदधे
 यमानि दक्षिणपार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयन्ति । दक्षिणायनानि तु सर्वे यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोग
 सन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसंखया भवन्ति षष्ठे खजवीर्षी आकाशगङ्गा चोदरतः ॥५॥

पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणावामयोः श्रेण्योरात्रांश्चैव दक्षिणावामयोः पादयोरभिजिदुत्
 राषाढे दक्षिणावामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यं श्रवणपूर्वादि दक्षिणावामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठामूलं च दक्षि
 णवामयोः कर्णायोर्मघादीन्यष्ट नक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्ववङ्कृषु युञ्जीत तथैव मृगशीर्षादीन्यु
 द्दगयनानि दक्षिणपार्श्ववङ्कृषु प्रातिसोम्येन प्रयुञ्जति शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ॥६॥

उत्तराहनावगस्तिरधराहनौ यमो मुखेषु चागस्कः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुभि वक्षस्पा-
 दित्यो हृदये नारायणो मननि चन्द्रो नाभ्यामुत्ताना स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः
 सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणाः ॥ ७ ॥

एतदुहैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतास्य रूपमहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उप-
 तिष्ठेत नमो ज्योतिर्लोक्याय कालायनायामिषिषां पतेये महापुरुषायाभिधीमहीति ॥ ८ ॥

प्रहर्क्षतारामयमादिदेवैकं पापापहं मन्त्रकृतां त्रिकालम् ।

नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत तत्कालजमाशु पापम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायां

वैशामिक्यां शिशुमारसंस्थानवर्णनो नाम

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भाषा टीका
 ज्योतिर्गण्य प्रकृति पुरुष के संयोग से पुनः पुनः कर्म की गति के
 अनुसार पृथिवी में नहीं गिरते हैं ॥ ३ ॥
 कोई महापुरुष इस ज्योतिर्गण्यको शिशुमार संस्था से
 भगवान् वासुदेव के योगधारणा में विद्यत है ऐसा
 कहते हैं ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

खाकूले अप्राक्धोमाने उद्दगयनाम्बुनि शरीरानि पुनर्वसु-
 स्तानि चतुर्दश दक्षिणपार्श्वे दक्षिणावामानि पुष्यादीन्युत्तराया-
 दास्तानि चतुर्दश वामपार्श्वे ॥ ५ ॥
 तदेव स्थानविशेषेण चिन्तय्य दर्शयति । पुनर्वसुपुष्यादित्या-
 दिना । पुनर्वसु उद्दगयनाम्बुं नक्षत्रं पुष्यो दक्षिणावामस्यायमात्रा-
 ष्टेषु तयोर्निर्गम्यते अभिजिदुत्तराषाढे उप शिशुमारसंस्थानयोराद्यन्त-
 नक्षत्रे भवणपूर्वादे तयोर्दशपूर्वे अग्निः पूर्व च तयोर्प्युत्तर-
 पूर्वे मघादीनि याम्बुनुराधास्तानि दक्षिणावामान्यष्ट तानि वामपा-
 र्श्ववङ्कृषु वामपार्श्वोत्तरेण याम्बुनुराधास्तानि प्रातिसोम्येन पूर्वामात्र-
 पदान्तानि यान्युदधेः पार्श्ववङ्कृषु प्रातिसोम्येन प्रयुञ्जति शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ॥ ६ ॥

शतभिषाज्येष्ठे उत्तरदक्षिणावामयोर्बे अवशिष्टे ते स्कन्धयोः ॥ ६ ॥
 यमो नक्षत्ररूपः तथा नारायणोऽश्विनौ च ककुदि गणपु-
 ष्टे ॥ ७ ॥
 ज्योतिषो लोकायाश्चयाय कावावनाव कावचक्ररूपाय नमोऽ-
 भिधीमहीति मन्त्रेणोपतिष्ठत ॥ ८ ॥
 मन्त्रकृतां पूर्वोक्तं मन्त्रं जपताम् ॥ ९ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
 श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीकायां
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।
 एतदेव प्रपञ्चयति । बस्येत्यादिना । यस्य भगवद्दामक
 कुण्डलीभूतदेहस्य सर्ववत्कृत्यडलीभूतो चलयीभूतो देहो य
 प्रयोगं नाच्छिरो यस्य अनेमोर्ध्वपुच्छस्वेत्यवगम्यते तस्य शि
 मास्य पुच्छाग्नेः ध्रुव उपकल्पनः उपास्यः वागिमिरिति हो
 शिशुमारावयेषु यत्र यस्वावस्थानं तदाभ्यगम्येन तत्र तस्या
 अवस्थोपासनं कृतं कैश्चित्तथैवाधुनापि कर्तव्यं तेषामवस्था

पुच्छे तस्य शिशुमारस्य लाङ्गुले पुच्छाप्रपञ्चमाह ।
 तत्रैव ज्ञयत्यत्र प्रतिपीयते पुच्छाप्रपञ्चमाह ।
 तथाच श्रीवैष्णवे पुराणे ।

उत्तानपादपुत्रस्तु तमाराध्य
 सतारिशिशुमारस्य ध्रुवः पुच्छे

इति तस्य शिशुमारस्य लाङ्गुले पुच्छाप्रपञ्चमाह ।
 दयश्चत्वारो व्यवस्थिताः भ्रतः प्रजापत्याद्याः प्रपञ्च
 पासने कर्तव्यमित्यर्थः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।
 धाना विधाना चोपकल्पित इत्यनुपङ्गः कर्त्या
 त्रापि प्रजापत्याद्यर्थात् व्यवस्थिताः लाङ्गुले प्रजा
 रभस्तादृशस्ततोऽधस्तादिन्द्रः ततोऽप्यधो धर्म इति
 वक्तुं कुपडलीभूतशरीरस्य दक्षिणपार्श्वे यान्युदगयनन
 जिवादीनि पुनर्वस्त्रानि चतुर्दश उपकल्पयन्ति उपा
 दक्षिणायननक्षत्राणि पुष्यादीन्युत्तराषाढान्तानि च ना
 पार्श्वे उपकल्पयन्ति एतदेव स्थानविशेषेषु विमज्य
 दक्षिणोत्तरपार्श्वयोरयत्रमार्गं तावदाह । यस्येति ।
 लाकारः सर्पाकारः सन्निवेशो यस्य तस्य शिशुमारस्य
 योरपि पार्श्वयोर्यथावयाः समसङ्ख्या भवन्ति तस्य
 त्वजवीधी नाम सूर्यस्य दक्षिणायनाख्या शीघ्रगतिमार्गविशेषः उ
 आकाशगङ्गा उपकल्पिता आर्द्रत्यादि युज्जति ॥ ५ ॥

स्थानविशेषयोभयनक्षत्राणां स्थानविभागकल्पनामाह । पुनर्व
 खित्यादिना । पुनर्वसुदगयनान्नं नक्षत्रं पुष्योदक्षिणायनस्या
 धस्तावुभौ क्रमेण दक्षिणायनायोः शोधयोरुपकल्प्यौ आर्द्रत्या
 दियुज्जितानुसन्धीत उत्तरायणानक्षत्रेष्वभिजिदादिषु पुनर्व
 स्वन्तेषु पुनर्वस्वादीभिजिच्छ्रवणभनिष्ठा दक्षिणभोगिपादाना
 सिकालोचनकर्णानामिकास्थानेषु ज्ञेयाः मृगशीरोरोहिणी
 कृत्तिकाभरणीश्रवणीरेवत्युत्तराभाद्रपूर्वाभाद्रपद अष्टौ नक्षत्राणि
 दक्षिणपार्श्वेऽवगन्तव्यानि शतभिषग्दक्षिणस्कन्धे दक्षिणायनन
 क्षत्रेषु पुष्यप्रभृत्युत्तराषाढान्तेषु पुष्याद्वलेपोत्तराषाढापूर्वाषाढाम्
 लाक्षानि पञ्च नक्षत्राणि पादनासिकालोचनकर्णस्थानेषु
 योज्यानि मघादीन्यनुराधान्तानि क्रमेणाष्टौ नक्षत्राणि वाम
 पार्श्वे योज्यानि ज्येष्ठाख्यं वामस्कन्धे योज्यं हनुः कपोलप्रात
 देशः अगस्त्ययमावपि नक्षत्ररूपेण वर्तते इत्यभिप्रायः बृहस्पतिः
 ककुदि गलपृष्ठे केतव इति बहुरचनं केत्वाकारनक्षत्राणां तारा
 सङ्गावाभिप्रायेण प्रयुक्तं शेषं स्पष्टम् ॥ ६-७ ॥

एवं प्रतिनियतस्थानग्रहनक्षत्रताराभ्यं शिशुमारचक्रं नित्य
 प्राक्यामित्याह । एतदिति । एतद्ब्रह्म एतद्वै सर्वदेवनामयं भगवतो
 ब्रह्मो रूपं शरीरं शिशुमारचक्रम् अहरहः सन्ध्यायां प्रयतः
 ।मादितचिस्तो वाग्यतो मीनी सन्निरिक्षमाण उपतिष्ठेत् नक्ष
 णामन्त्रेण स्तुधीन मन्त्रमेवाह । नम इति । ज्योतिषां लोकाय
 णलायनाय कालस्याधयभूताय कालचक्रस्वरूपाय वा अनि
 प्रयां ब्रह्मादीनामपि पतये तेषामपि कालवश्यत्वान्महापुर
 णाय परमपुरुषात्मकाय नमः अभिधीमहीति उक्तरूपं महापुरुषं
 प्रायेम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं शिशुमाराकृतेभगवतोऽनुसन्धाननमस्कारयोः फलमाह ।
 युज्जति । ग्रहनक्षत्रताराभयमाधिदैविकमाधिदेवे वर्त्तमानं देवेभ्यः

उत्कृष्टमित्यर्थः हरे रूपं शिशुमारं त्रिकाकं नमस्कृतः नमस्कृ
 र्वतः स्मरतो वा त्रिकाकं मन्त्रकृतां उक्तमन्त्रं जपतां वा
 तत्कालजं पापमाशु शीघ्रं नश्येत् नष्टं भवेदित्यर्थः तत्कालज
 मित्यनेन तत्कृतमभिव्यक्तमानकालजं विवक्षितम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्द्वाराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली !

श्रीभूतदेहस्य धकीकृतशरीरस्य पुच्छाप्र उपकल्पितो
 त्प्रव्यतिरिक्ते स्थले लाङ्गुले पुच्छमध्य इत्यर्थः याम्यु
 त्प्रव्यतिरिक्ते मघादीनीत्यादिः प्रातिखोभ्येन पूर्वाभाद्र
 मगशीरोन्तानीति ॥ ५-७ ॥

देवास्तेषां नाथाय किंप्रत्ययाग्तत्वेनानिमीरिति
 ॥ ८ ॥

प्रहयप्रयोजनमाह । ग्रहेति । मन्त्रकृतो जपतो
 रं कुर्वतः पुंस इति शेषः प्रातस्तद्वित्रिकाकं
 र्णात्मना नश्यते इत्यन्वयः वा इत्यनेन "तारा
 रायाम्" इत्यादिवाक्यं प्रमाणायति ॥ ९ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
 ध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावल्याम्
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली !

श्रीभूतदेहस्य धकीकृतशरीरस्य पुच्छाप्र उपकल्पितो
 त्प्रव्यतिरिक्ते स्थले लाङ्गुले पुच्छमध्य इत्यर्थः याम्यु
 त्प्रव्यतिरिक्ते मघादीनीत्यादिः प्रातिखोभ्येन पूर्वाभाद्र
 मगशीरोन्तानीति ॥ ५-७ ॥
 देवास्तेषां नाथाय किंप्रत्ययाग्तत्वेनानिमीरिति
 ॥ ८ ॥
 प्रहयप्रयोजनमाह । ग्रहेति । मन्त्रकृतो जपतो
 रं कुर्वतः पुंस इति शेषः प्रातस्तद्वित्रिकाकं
 र्णात्मना नश्यते इत्यन्वयः वा इत्यनेन "तारा
 रायाम्" इत्यादिवाक्यं प्रमाणायति ॥ ९ ॥

मङ्गारका
 नञ्छनस्वम

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावल्याम्
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीभिक्षुभगवच्छकबर्षिकृतसारार्थदर्शनी ।

उदगयनानि अभिजिहादीनि पुनर्वसून्तानि चतुर्दश दक्षिण-
पार्श्वे दक्षिणायनानि पुष्यादीनि उत्तराषाढान्तानि चतुर्दश वाम-
पार्श्वे अजवीथी दक्षिणामार्गस्य प्रथमो भागः ॥ ५ ॥

उक्तान्येह नक्षत्रस्थानानि विशेषेण विभज्य दर्शयति । पुन-
र्वसूपुष्यावित्यादिना । वामपार्श्वस्य वभिषु अस्थिषु प्रातलोक्येन
सृगशिरारोहिणीकृत्तिकेत्येवं व्युत्क्रमेण पूर्वमाद्रपदान्ताम्यह
दक्षिणपार्श्वस्थिषु ॥ ६-८ ॥

मन्त्रकृतां पूर्वोक्तमन्त्रं जपनां पापापहमाधिदैविकं परमे-
श्वरस्य रूपमिदं नमस्कृतः स्मरतो वा पुंसः पापं नश्येत्सम्बन्धः
एव सूर्यमण्डलादष्टांशशुद्धं ध्रुवः ध्रुवात् कोटियोजने मह-
लोकः महलोकान्तं कोटिद्वये जनलोकः जनलोकान्तं कोटिद्वये
तपोलोकः ५ तपोलोकान्तं दशकोटिषु सत्यलोकः । एवं सूर्यात्
सत्यलोकपर्यन्तमष्टांशशुद्धोत्तरत्रयोविंशतिलोकः सत्यलोक-
द्विषष्टिकोत्तरायां कोटी वैकुण्ठस्ततोऽण्डगोलक इति
श्रीविष्णुपुराणे दर्शितया दिशा सूर्यात् पञ्चविंशती कटिषु
कदाहः । एवं सूर्यात्तत् भूतले ततः सप्तसप्तसहस्रेषु सप्त
पातालानि तन्त्रिंशत्सहस्रेषु शेषः एव सूर्यात्पञ्चदशे गर्भोदः
स च अक्षद्वयन्यूनपञ्चविंशतिकोटिपरिमितः एवं सितित्वा
ऊर्ध्वाधः पञ्चाशत्कोटि प्रमाणमण्डगोलकमिति ॥ ६ ॥

इति साराथदर्शिन्यां हर्षिणयां मन्त्रकेतसाव-
पञ्चस्य त्रयोविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य शिशुमारस्य लाङ्गले पुच्छाप्रार्थोऽन्तः सस्य दक्षिण-
पार्श्वे श्रीभिक्षुभगवन्निष्ठाशतभिषापूर्वामाङ्गः कोत्तरामाङ्गपदरेय-
व्याभिनीभरणीकृत्तिकारोहिणीसृगशिरारोहिणीपुनर्वसाख्याभ्युदगय-
नानि चतुर्दश नक्षत्राणि कल्पयन्ति सस्य वामपार्श्वे तु पुष्या-
श्लेषामश्रापूर्वाफाल्गुन्युत्तराफाल्गुनीदस्तत्रिंशत्त्रयोविंशत्यान्त-
र्धाण्येष्टामूलपूर्वाषाढात्तराषाढास्थानि दक्षिणायनानि चतुर्दश
नक्षत्राणि शिशुमारस्योभयाः पार्श्वयोरेववर्षायथा भवन्ति तथा
कल्पयन्ति तज्ज्ञा उदरतः उदरे ॥ ५ ॥

उदगयनैर्दक्षिणायननक्षत्राणां स्थानानि विभज्य दर्शयति ।
पुनर्वसूपुष्यावित्यादिना । पुनर्वसूपुष्यासुदगकोन्त्यं नक्षत्रं पुष्यो
दक्षिणायनान्त्यम् । आर्द्राश्लेषे तयोर्निदरतरे अन्धबोरिति सूच्य-
मानपादद्वयापेक्षया पश्चिमयोः पादयोः अभिजिजुस्तरायादे
उदगयनैर्दक्षिणायननक्षत्राण्योराघन्ते नक्षत्रेभ्योपूर्वापादे तयो-
रप्युत्तरपूर्वे धानप्रामूखं च तयोरेप्युत्तरपूर्वे पुनर्वसाद्रीभिजि-
च्छुक्त्रयाधनिष्ठा पञ्च नक्षत्राणि दक्षिणार्धोत्तराफाल्गुन्युत्तरा-
कयेषु पुष्यादीनि पञ्च वामपार्श्वस्थेषु च यथासङ्ख्यं
युजीनेत्यर्थः । मघादीनिनि मघापूर्वाफाल्गुन्युत्तराफाल्गुनी दस्त-
त्रिंशत्त्रयोविंशत्यान्तर्ध्याख्यानि एव नक्षत्राणि वामपार्श्वे दक्षिण-
वामपार्श्वेस्थिषु युजीत अञ्जुसम्बन्धीत काशीपीथीनि प्रातलोक्येन
पूर्वामाद्रपदान्तानि सृगशिरारोहिणीकाभरयशश्चितीरेवत्युत्त-

रामाद्रपदपुष्या-
ज्जिकिपु यतिपुञ्ज-
शिशुं दक्षिणाया-
तयोर्द वामस्कन्धे न्यसेत् ॥ ६ ॥

वसो नक्षत्ररूपः वृहस्पतिः ककुद्दि गलपृष्ठगङ्गे ॥ ७ ॥
एतन्निक्षुमारारखं विष्णोः रूपमुपनिष्ठेतामन्तरमन्त्रेण
स्तुतिं मन्त्रमाह । नम इति । ज्योतिषां लोकाय वासस्थानाय
कायनाय काञ्चककरुपाय नमोऽभिधीमहीति ॥ ८ ॥
ग्रहक्षेतारामयं ग्रहाद्याभयमत एवाधिर्दोषकर्माधिदैवनि-
न्मृकयं शिशुमारखकं नमस्यतः स्मरतः मन्त्रकृतामुक्तमन्त्रं
जपतां च पापमाशु नश्येत् ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

उस शिशुमार खक का नीचे को मुख है कुण्डलाकार
गोल उसका शरीर है उसके पुच्छ के अग्र भाग में ध्रुव कल्पित
है उसके लांगुल में प्रजापतिहैं अग्नि इन्द्र धर्म ए तीनों पच्छक मूल
में धाना निघाना दोनों कमर में सप्त श्रृषीभी उसके दहिने
बाधने कुण्डलाकार देह में उत्तरायणा के नक्षत्र दर्शने पार्श्व में
कल्पित हैं दक्षिणायन के जो नक्षत्र है कुण्डलाकार के बांधे
भाग में हैं ऐसे कल्पना करने से दोनों ओर अवयव समान
संख्या के होजाते हैं पाठ में अजवीथी है उदर में आकाश
गङ्गा है ॥ ५ ॥

पुनर्वसु पुष्य दोनों दहिने बांधे में हैं आर्द्रा अश्लेषा दोनों कटि-
पार्श्व में हैं दहिने बांधे दोनों पार्श्वों में अभिजित उत्तराषाढा है
वहिने बांधे नाभिका में क्रम से श्रयण पूर्व्याषाढा दहिने बांधे
दोनों नेत्रों में धानप्रामूख है दहिने बांधे दोनों कानों में मघा-
दिक आठ नक्षत्र दक्षिणायन के हैं बांधे पार्श्व के अस्थि में युक्त
करे ते से ही सृगशिर आदि उत्तरायणा नक्षत्रों को दहिने पार्श्वके
अस्थि में प्रातलोक्यता से युक्त करे शतभिषा ज्येष्ठा दोनों को दहिने
बांधे स्कन्ध में न्यास करे ॥ ६ ॥

ऊपर के हनु में अगस्नि है नीचे के हनु में यम है मुखों में
मङ्गल है उपरस्थ में शनेश्वर है गलपृष्ठ में वृहस्पति है वक्षस्थल
में आदित्य है हृदय में श्रीनागायणा है मन में चन्द्रमाह है नाभि
में शुक है स्तनों में अश्विना कुमार है प्राण अघान में बुध है
गले में राहु है मथ अङ्गा में केतु है रीमों में सय तारागर्भ
है ॥ ७ ॥

यह श्रीविष्णु भगवान् का सर्व देवता मय रूप है हम ईश्वर
का प्रतिदिन सायंकाल में सावधान से मानं होकर दर्शन कर
रहना हुआ स्तुति करे यह मन्त्र बांधे ज्योतिषों

सूर्योद्गताः स्वर्गाणां चोपकल्पिताः ।
 सूर्योद्गताः स्वर्गाणां चोपकल्पिताः ।
 सूर्योद्गताः स्वर्गाणां चोपकल्पिताः ।
 सूर्योद्गताः स्वर्गाणां चोपकल्पिताः ।
 सूर्योद्गताः स्वर्गाणां चोपकल्पिताः ।
 सूर्योद्गताः स्वर्गाणां चोपकल्पिताः ।
 सूर्योद्गताः स्वर्गाणां चोपकल्पिताः ।
 सूर्योद्गताः स्वर्गाणां चोपकल्पिताः ।
 सूर्योद्गताः स्वर्गाणां चोपकल्पिताः ।
 सूर्योद्गताः स्वर्गाणां चोपकल्पिताः ।

राहुमसङ्गादुपरागस्वरूपं वक्तुमाह । यद्दृष्टं
 स्तरणैः सूर्यस्य यद्दृष्टं यत्प्रसिद्धं मण्डलं तद्विस्तारं
 युतमयुतयोजनविस्तृतमाचक्षते ततः सूर्यमण्डलं
 स्योममण्डलं द्वादशसहस्रयोजनविस्तृतं सूर्यमण्डलं
 राहोर्मण्डलं तु त्रयोदशसहस्रयोजनविस्तृतमतः सूर्यमण्डलं
 लाभ्यां स्वर्गानां मण्डलस्य विस्तृतत्वात्कदाचित्सूर्यमण्डलं
 वाच्छादकत्वं सम्भवतीति भावः । यः स्वर्गानुसन्धयश्चानुसन्धयः
 मृतपानदशायां तयोः सूर्याचन्द्रमसोरभिमुखं धावति ताभ्यां क
 हायामिमुखं गच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तदभिधावनं निशम्य दृष्टोभयोरपि रक्षणाय भगवता परम-
 पुत्रेण भागवतं भगवत्सम्बन्धि तत् सुदर्शनाख्यमखं तेजसा दुर्वि-
 षदं दुःखेनापि सोढुमशक्यं मुहुर्महुः परिभ्रममाणं प्रति मुहुर्न-
 भमिमुखतयावस्थिता राहुद्विजमानो मयमापन्नश्चकितहृदय-
 श्चक्षुषिष्ठः आराधय दूरादेव निवर्तते तदेवापरागो प्रहस्य-
 मिति जनाः वदन्ति अभिधावनदशायां यत् स्वमण्डलेन सूर्या-
 चन्द्रमसोर्मण्डलाच्छादनं तदेष प्रहस्यमिति जना उपरागस्वरू-
 पाभिहा वदन्तीत्यर्थः । तत्र ऋजुवर्कस्थितिभ्यामर्धप्राससर्वप्रासौ
 न तु वस्तुतो प्रासोऽस्तीति दूरात्परत्वात् ॥ ३ ॥

ततः स्वर्गानोरधस्तात्तावन्मात्र एवायुतयोजनान्तर एव सिद्धादीनां
 सदनानि स्थानानि ततोऽधस्तात्सिद्धादिसदनेभ्योऽधस्तात् यद्वा-
 दीनां विहारार्जंरं विहारस्थानमन्तारं गृह्णीते वर्तते तस्या-
 वधिमाह । यावद्वायुः प्रधावति भृशं धावति तस्याप्यवधि-
 माह । यावन्मेघा उपलभ्यन्ते इति ततो यद्वादीनां विहा-
 रान्तरिद्धादधस्ताच्छतयोजनान्तरं पृथिवी भूर्लोको वर्तते
 पृथिव्या उपरि भूर्लोकस्यावधिमाह । यावदिति ! यावत्संसाध्यः
 पक्षिभेदा बलिनः उत्पतन्त्युत्पन्नन्ति तावद्भूर्लोकमित्यर्थः ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥ ६ ॥

भूमण्डलं तु सप्रपञ्चमुपवर्णिनं प्रागित्याह । उपवर्णिन-
 मिति । यद्भूमेः सन्नवेशनावयवविन्यासेनावस्थानं तद्यथा तदु-
 पवर्णिनमेव भ्रुवमण्डलादारभ्य भूपर्यन्तो लोकसन्निवेश उक्तः
 तथ भूमेरधस्मनानां लोकानां सन्निवेशमाह । अवनेरपीत्यादिना
 सारध्यावाप्तेन ग्रन्थेन अवनेर्भूर्लोकादधस्तात् सप्तभूविराभूम्या-
 वविवराः सन्ति ते चकरो योजनानामयुतं तेनान्तरा मध्य
 च्छिन्नं भावे कः उच्छ्रायः क्रौञ्चत्वं योजनानामयुतं तेनान्तरा मध्य
 र्थं विस्तारआयुतयोजनपरिमितस्तेषां समाहात्सङ्घः तेन
 योजनानामयुतं विस्तारआयुतयोजनपरिमितस्तेषां समाहात्सङ्घः तेन

भूमः योजनानामयुतं विस्तृतस्तथा विद्यानामायामो विस्तारआयुतयो-
 जनपरिमित इत्यर्थः तात्पर्येण भोगलारभ्येण चोपकल्पिताः भूव-
 कांपक्ष्या विषरेषु जोगाधिक्यमस्तीत्यर्थः विचाराणि सप्त त्रिदि-
 शति । अतस्त्वमित्यादिना । पातालमित्यन्तेन ग्रन्थेन ॥ ७ ॥

तात्पर्येणेतदेव सप्तविचारासाधारण्येन दर्शयति । एते-
 ष्वित्यादिना प्रधानत इत्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन । इतिषु विल-
 स्थेषु दैत्यादयो निवसन्तीत्यन्वयः कथंभूतेषु स्वर्गादप्यधिकः
 कामभोगश्चैश्वर्यानन्दः ऐश्वर्यप्रसक्तिसन्तोषश्च भूतिः सम्पत्तिश्च
 चमूनिरीशितश्वर्गश्चाधीशशश्वरस्य नित्यसापेक्षत्वात् समासः
 अभितः सुसमृद्धानि मन्वान्यागाराणि उद्यानानि क्रीडा-
 स्थानानि विहारस्थानानि च येषु यत्र क्रीडा खेलनं विहारः
 मन्वभोगः कथ्यभूताः नित्यप्रमुदिता अनुरक्ताः कलत्राद्भू-
 ताः इति तथाभूताः ॥ ८ ॥

भूमिद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
 भूमिद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
 भूमिद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
 भूमिद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
 भूमिद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
 भूमिद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
 भूमिद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
 भूमिद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
 भूमिद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
 भूमिद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तदभिधावनं निशम्य दृष्टोभयोरपि रक्षणाय भगवता परम-
 पुत्रेण भागवतं भगवत्सम्बन्धि तत् सुदर्शनाख्यमखं तेजसा दुर्वि-
 षदं दुःखेनापि सोढुमशक्यं मुहुर्महुः परिभ्रममाणं प्रति मुहुर्न-
 भमिमुखतयावस्थिता राहुद्विजमानो मयमापन्नश्चकितहृदय-
 श्चक्षुषिष्ठः आराधय दूरादेव निवर्तते तदेवापरागो प्रहस्य-
 मिति जनाः वदन्ति अभिधावनदशायां यत् स्वमण्डलेन सूर्या-
 चन्द्रमसोर्मण्डलाच्छादनं तदेष प्रहस्यमिति जना उपरागस्वरू-
 पाभिहा वदन्तीत्यर्थः । तत्र ऋजुवर्कस्थितिभ्यामर्धप्राससर्वप्रासौ
 न तु वस्तुतो प्रासोऽस्तीति दूरात्परत्वात् ॥ ३ ॥

ततः स्वर्गानोरधस्तात्तावन्मात्र एवायुतयोजनान्तर एव सिद्धादीनां
 सदनानि स्थानानि ततोऽधस्तात्सिद्धादिसदनेभ्योऽधस्तात् यद्वा-
 दीनां विहारार्जंरं विहारस्थानमन्तारं गृह्णीते वर्तते तस्या-
 वधिमाह । यावद्वायुः प्रधावति भृशं धावति तस्याप्यवधि-
 माह । यावन्मेघा उपलभ्यन्ते इति ततो यद्वादीनां विहा-
 रान्तरिद्धादधस्ताच्छतयोजनान्तरं पृथिवी भूर्लोको वर्तते
 पृथिव्या उपरि भूर्लोकस्यावधिमाह । यावदिति ! यावत्संसाध्यः
 पक्षिभेदा बलिनः उत्पतन्त्युत्पन्नन्ति तावद्भूर्लोकमित्यर्थः ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥ ६ ॥

भीमश्चीवनीवामिकृतकमसम्पन्नः ।

- एक इति । स्वप्ने तु प्रवृत्तवायुवाहिरुन्तवाससप्रवचरणं नास्ति । किन्तु स्वगत्येनेति ॥ १ ॥
- परचेम्यडं रथनीडाप्रवृत्तरस्थितं तेजश्चक्रम् ॥ २-७ ॥
ईश्वरात् समर्थादपि ॥ ८-२८ ॥

भीमश्चीवनायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिनी ।
सूर्यादधोऽथः स्वर्भानुसिद्धादीनां स्थिति भुवः ।
अनन्तादीनि सप्तपि चतुर्विंशत्तदनुनिः ॥

न तद्वन्मत्त्वं प्रहृत्वं चार्हतीनि सः ॥ १ ॥

● प्रहृत्वां चक्रुमाह । यद् इति । पर्वणा अमायास्यापूर्णायास्योः तपोभूतस्वस्थजनसंभ्रुषां व्यनधानं कर्मममृतपाने मध्यप्रवेशे तथोपवचनानि पूर्वं कृतवानित्यतः ताभ्यां सूचितत्वात् वेदनुबन्नातीनि स यथा ॥ २ ॥

उभयत्र सूर्ये चन्द्रेऽपि तत् प्रसिद्धं चक्रं परिष्कारान् परिष्कृतम् इष्टुनि शेषः । अग्नि अग्निमुखाग्रस्थितः सन् तद्वस्थानमेवोपरानं वदन्ति । तत्र च ऋजुवक्रव्यतिष्ठतां सर्वप्रासादप्रसौ न न वस्तुनो प्रासोऽस्ति अयुनञ्जनान्तरात् ॥ ३ ॥

तावन्मात्रे योजनायुने ॥ ४ ॥ ५ ॥

पृथिव्या उपरि भूर्लोकविधिमाह । यावत्तादृशं पार्थिवा द्विकाराः ॥ ६ ॥

अधस्तात् अथोऽधोव्यवस्थित्यर्थः । भूमिवरा भुवो विवरभूताभ्यवातलार्हानीत्यर्थः । योजनायुतान्तावन् योजनायु- तावधावित्यर्थः । "अन्तरमबकाशावधि" इत्यमरः । भूमिवाद्योज- नायुनायधौ अतएव तस्माद्योजनायुतायधौ विद्यमानित्येव भाषाम- द्विस्तारेणापि योजनायुतायधिनो उपकल्पताः द्वैर्ब्रह्मविद्याखताभ्यां समा पदेत्यर्थः । उक्त्वन्तं तु यथा सम्भवं वेत्थ ॥ ७ ॥

सामान्येन विवराणां वर्णयति । एतेष्वल्यदिना । श्रुतिः प्रभा- वः विभूतिः सम्पत्तिः । ईश्वरादिन्द्रादेरपि ॥ ८ ॥

भीमश्कुकुक्केवकृतसिद्धान्तप्रदीः ।

अथ सूर्यादयः स्वर्भान्वादिविधिततत्वादिस्थिति च आह । मधस्तादित्यादिमिस्त्रिमिराध्यायेः । "भूमेर्भोजनान्ते तु सौरं मैत्रय मयडलमं" इति श्रीपराशरौकिः तत्र सवितुरस्तात् योजनायुतं स्वर्भानू राहुः अनर्द्धोऽपि मगवदनुकल्पया अमर्त्यं प्रहृत्वं चाख्यमतं वेमे उपरिष्टादृष्टमे स्फुम्भे ॥ १ ॥

अदो जगत् प्रतपतस्तरण्यैप्रसिद्धं मयडलं तद्विस्तारतो योज- नायुतं योऽमृतपाने मध्यप्रवेशेन तयोः सूर्यश्चन्द्रमसोर्व्यवधानं करोतीति तथा अत एव ताभ्यां सूर्येणाव वेदमनुबन्ना- तीति वेदानुबन्धो यः स पर्वण्यं सूर्योऽश्चन्द्रः । सावमिधावति ॥ २ ॥

तद्विमिधान्तं निशम्य इह पृथिवीं मिषतमं भागवतं ऋकोयं दुर्बिषदं सुरासुरैः ऋकोयं मशक्यं सुरदानं नामा- ल्पमुभयत्र उभयोः मशक्यं मशक्यं त्रिकमत एव पारिवर्त-

मानं परिष्कृतं तजसा सुदुःखाद्यैः तदारामिके मुहूर्तमवापिते क्वारादुरादिके पतिते इतीत्यमभिमुखाग्रस्थितासुपरागे कोणी यदस्ति तत्र समविषमायस्थितिभ्यां सर्वप्रासादप्रसौ प्रती- येते ॥ ३ ॥

तत्र स्वर्भानोः तावन्मात्रे योजनायुने ॥ ४ ॥
सिद्धादिसदनमर्थादानः पश्चादिविहाराजिरेभ्यस्- रिनिनेव स्वर्भानुधोरन्तरस्य योजनतनुपरिमितत्वं मन्त- ५ ॥ ५ ॥

एकैकशो योजनायुतान्तरेश्च योजनायुतोऽच्छांशं भाषामवि- स्तारेणैवैपुत्रस्य तावता विस्तारेण च उपकल्पताः उपग्रस्ताः ॥ ७ ॥
अनन्तादिसाधः रणागुमान् दर्शयति । एतेष्विदृशदिना । अग्निं क्वाडयन्ते इति कामाः भोग्यपदार्थास्तेषां भोग्य एवभार्यामभ्य भूतिरेवभूतिभोग्यपदार्थसंपत्तिश्च तैः समृद्धा भवन्त्याद्यो येषु नित्यप्रभुयिता अनुरक्ताश्च कलशादयो येषां ते ईश्वराङ्गोऽ- श्वरादिन्द्रादयः न प्रान्गतः कामो येषां ते मायया स्वविधाकौ- शाखेन विनीतो येषां ते दैत्यादयो निषमन्ति ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकदेव जी बोले सूर्य देव के नीचे दश हजार योजन पर राहु नक्षत्र मरीका नूतना है ऐसा कोई कहने है जोकि स्वयं असुरों में अथम है तो गीर्वाहिका का पुत्र भगवान् की कृपा से अमर तथा प्रह हांगया है तान । इस का जन्म कर्म सब भाग हम कहेंगे ॥ १ ॥

जो यह नपने वाखा सूर्य देव का मगडब है तिस को विस्तार में दशहजार योजन कहने हैं धारा हजार योजन चन्द्रमा मयडल है मेरा हजार योजन राहुका मगडब है वह राहु समुद्रमन्थन पर अमृत के वास्ते सूर्य चन्द्र के बीच में द्विपा तब उनने विष्णु को पतादिया था तिस का धैर वाग्धकर पृथिवीमा अमावास्या को चन्द्रमा सूर्य दोनों पर वीडता है ॥ २ ॥

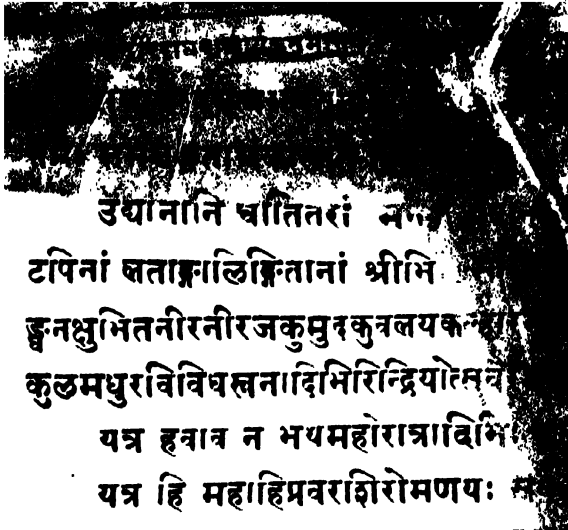
इस बात को जानकर चन्द्र सूर्य दोनों की रक्षा करने की इच्छासे छोडा हुआ जो भगवान् की अति प्रिय भागवत सुदर्शनचक्र मख तिमके तेजसे चार चार घुमने से दुःसह तेजको जानकर मुहूर्त भर बडे उद्वेगको प्राप्त होकर बडे चकित हुन्य से शीघ्रही निहृत्त हांजाता है तिसको सब लोग प्रहया कहने हैं ॥ ३ ॥

तिसके नीचे सिद्ध चारण विद्याधरों के स्थान उतातेहीं दूरपर हैं ॥ ४ ॥

तिसके नीचे जहांतक वायु चलता है जहां तक मेष मालूम पडने है तहांपर यच्च राक्षस पिशाच प्रेत भूत गणों के विहायका चौगान अन्तर्स्थ लोक है ॥ ५ ॥

तिसके नीचे सी योजन पर यह पृथिवी है जहां कि हंस भाग वाज सुपर्ण आदि बडे पक्षी उडने हैं ॥ ६ ॥

भूमि के व्यापन को स्थितीना धर्यां करदी है पृथिवी की नीचेमी भाग भूछिद्र हैं एक एक दश हजारयोजन के दूर लेव चौडे भूमिके बिल हैं अतएव अतएव सुनछ तखानज महात् रसातल पाताल ये सात विवर हैं ॥ ७ ॥

ताः पुरो नानामणिप्रवरप्रवेक विरचितविचित्रभवनप्राकार-
पारावतशुकसारिकाकीर्णाकात्रमभूमिनिर्विवरेश्वरगृहो-

उद्यानानि चातितरां मण्डपानि कुसुमफलस्तवकसुभगंकिसलयवनतरुचिरमिटपवि-
टपिनां क्षताङ्गालिक्रितानां श्रीभिः विहङ्गमजलाशयानाममलजलपूर्णां भूषकुलोत्ल-
ङ्घनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुत्रलयकम्पितां हृतशतपत्रादिवनेषु कृतनिकेतनानामेकविहारा-
कुलमधुरविधिवलनादिभिरिन्द्रियोत्सवैः प्रतिशयितानि ॥ १० ॥
यत्र हवाव न भयमहोरात्रादिभिः प्रक्षयते ॥ ११ ॥
यत्र हि महाहिप्रवराङ्गिरोमणयः सन्निविष्टाः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

इतने विखस्रगों में खग से भी अधिक काम मान्य है। कथम्भूताः नाना ये मणिप्रवरास्तेषां प्रवेका मुख्यास्ते-
जानम्भूतियोगे युक्त बडे भारी मकान बगीचा विहारा-
में नित्य मुद्दिन अनुरक्त स्त्री पुत्र बन्धु सुहृद भ-
के सहित मालिक हाकर ईश्वर से भी जिनका शंका
है ऐसे माया में विनोद करने वाले दानव देख कादेवय
सब निवास करते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

किञ्च । हे महाराज ! येषु मयेन निर्मिताः पुराणि चकासती-
भ्यन्वयः । कथम्भूताः नाना ये मणिप्रवरास्तेषां प्रवेका मुख्यास्ते-
विरचितैर्विचित्रभवनप्राकारैः पारावतशुकसारिकाकीर्णाका-
में नित्य मुद्दिन अनुरक्त स्त्री पुत्र बन्धु सुहृद भ-
के सहित मालिक हाकर ईश्वर से भी जिनका शंका
है ऐसे माया में विनोद करने वाले दानव देख कादेवय
सब निवास करते हैं ॥ ८ ॥

उद्यानानि चातितराममरखोकभ्रियमतिशयितानि येषु चकासती-
भ्यन्वयः । कामिः श्रीभिः । केषां तेषां कुसुमफलस्तवकाश्च सुभ-
गकिसलयानि च तैरवनता रुचिरा विटपा येषां विटपिनां क्षता-
नामङ्गरालिक्रितानां श्रीभिः तथा समिथुनाश्चक्रवाकादिमिथुन-
सहिता ये विविधा विहङ्गास्तद्युक्तानां जलाशयानां च श्रीभिः
कीदृशानाम् अमर्खजसैः पूर्णानां पुनरपि कर्तव्यशयितानि ह्यप-
कुलोत्लङ्घनेन क्षुभितं यज्जलाशयानां नीरं तस्मिन् यानि नीरजा-
दीनि तेषां वनेषु कृतं निकेतनं यस्तेषामर्थात् पक्षिणांमेकोऽस्ययज्ञो
यो विहारस्तेनाकुलाश्च ते मधुराश्च विविधाः स्वनादयस्तेयै
इन्द्रियोत्सवास्तेभ्यः । यद्वा । समिथुनेत्यादिरुत्तराद्यैव संबन्धः । मन-
दिन्द्रियान्दिभिरिति स्वनादीनां विशेषणं तत्र नीरजं सामा-
पिन कमलं लोहितं रातपत्रं तद्विशेषः ॥ १० ॥

महोरात्रादिभिर्भयं तत्रोपलक्ष्यते सूर्याद्यभावात् ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्गीतरावभाषार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च हे महाराज ! येषु विखस्रगेषु मायाविनासुरेण
भयेन निर्मिता पुरः पुराणि चकासति इत्यन्वयः कथम्भूता

ता ये मणिप्रवरास्तेषां प्रवेका मुख्यास्तेविरचितैर्विचित्रभे-
स्तथा विवरेश्वराणां गृहांसमैश्च समलङ्कृताः कथम्भूतैः
नागाश्चासुराश्च मिथुनीभूताः पारावतादयश्च तैराकीर्णाः
कृत्रिमा वेदिकादिका भूमयो येषु तैः नानास्वन-
पाटे नानास्वनत्वं मिथुनीभूतपारावतादिविशेषो-
॥ ८ ॥

क्षताभिरालिक्रितानां संश्रितानां कुसुमस्तवकैः फल-
स्तवकैश्चावनता नमा रुचिरा विटपाः शाखा येषां
क्षताङ्गामुद्यानानि क्रीडावनानि मनस इन्द्रि-
मिरानम्भूकारिण्योभिः स्त्रीभिर्विवरेश्वरस्त्रीभि-
शयितानि अनिक्रान्तानि येषु विवरेषु चका-
मरखोकाभ्रियमतिशयितान्युद्यानानि चका-
पूर्णानां समिथुनां चक्रवाकादिभिर्मिथु-
विहङ्गास्तेषां कुलं समूहस्तस्य कोवा-
पायानां सम्बन्धिष्वप्यसमूहस्यैल्लङ्घनेन
विरचितं यत्नीरं जलं तस्मिन् यानि नीर-
निकेतनं स्थानं येषां पक्षिणांमिति
शेषः सायव्ययैः महारेराकुला मधुरा ये विविधाः
स्वराव्ययैः मधुराश्च विविधाः स्वनादयः तैः कथम्भूतैः
इन्द्रियोत्सवैः कर्तव्यशयितानि येषु उक्तविधिविटपिना-
मुक्तविधानां मधुराणां जानम्भूतिसौभिरिन्द्रियोत्सवैः
उक्तविधानां पारावतादीनां स्वरादिभिश्चामरखोकभ्रियमति-
शयितान्युद्यानानि चकासतीत्यर्थः ॥ १० ॥

यत्र हवाव येषु महोरात्रादिभिर्भयं तत्रोपलक्ष्यते सूर्याद्यभा-
विभयं तोपलक्ष्यते सूर्याद्यभावात् ॥ ११-१२ ॥
यत्र हवाव येषु महोरात्रादिभिर्भयं तत्रोपलक्ष्यते सूर्याद्यभा-
विभयं तोपलक्ष्यते सूर्याद्यभावात् ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्गीतरावभाषार्थकृतपद्मपद्मिका ।

येषु विवरेषु पुरः पुराणि चकासति विखस्रगोत्सवैः
माययाथक्रियाकरणाद्यैः स्वनादान्भूतया निर्मिताः नाना-
श्रीनां प्रवेकैः भवेति विचित्रभवनप्राकारैः पारावतशुकसारिका-
कीर्णाकात्रमभूमिनिर्विवरेश्वरगृहोत्सवैः प्रतिशयितानि ॥ १० ॥

• न क एतेषु वसतां दिव्योपविरसरसापनात्रपानस्नानादिभिः यश्च देहवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यस्नेदकलमग्लानिरिति वयोऽवस्थाश्च भवन्ति ॥ १३ ॥

• न हि तेषां कल्याणानां प्रभवति कुतश्चन मृत्युर्विना भगवन्तेजसश्चक्रापदेहात् ॥ १४ ॥

यस्मिन् प्रविष्टेऽसुरबधूनां प्रायः पुंसवनानि भयादेव भवन्ति पतन्ति च ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देवालयमायतनं पाषाणवद्बृहत्सूत्रस्थानं नाना स्वनैः मिथुनतो वर्णमानैः पारावतादिभिराकीर्णैः कृत्रिमभूमयो येषु ते तथा तैर्विचरेभ्वराणां गृहोत्सवैरन्तःपुरभेदैः ॥ ६ ॥

येषु विश्वरूपधानानि चक्रावन्ति विटपिनां वृक्षाणां मन- आदीन्द्रियानन्दहेतुभिर्विष्टपैः शाखाभिः कृताभिः श्रीभिः समृद्धिभिः कनकेति वृक्षाविशेषयाममृतजलपूर्णाणां समिथुनां विहङ्गकुक्षानां कोलाहलशब्दयुक्तानां जलाशयानां सरसां सम्बन्धनां मत्- कुक्षानामुल्लङ्घनेनात्परय पतनं क्षुभितनीरञ्जनीरजाविसमुदायेषु कृतनिवासानामनेकाविहाराकुक्षानां मधुकराणामिन्द्रियोत्सवैर्भ- षुकरखनादिभिः स्वर्गभ्रियमतिशयितानि अतिशयोपेतान्युद्याना- नीति सम्बन्धः नीरजं सामान्येन कमलं कटारं खैरिण्डिकं शतपत्रं रक्तकमलम आदिशब्देन पुण्डरीकादयो गृह्यन्ते "पुण्डरीकं सिताम्बुजं" इत्यभिधानम् ॥ १०-११ ॥

(१) शार्बरे शर्वरीजन्यमिव स्निहं तमः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराथंदीपिका ।

येषु पुरश्चक्रासनीत्यन्वयः । कीदृश्यः नानाभूतेषु मखिमवरे- ष्वपि ये प्रवेका मुख्याः तैर्विरचिता विचित्रा ये मवनादवस्ते- गृहोत्सवैश्चाङ्कनाः कीदृशैः नागाश्च प्रसूया । मिथुनरूताः पारावतादयश्च तैराकीर्णैः कृत्रिमा भूमयो येषु तैः नाना स्वन इति पाठः सुगमः ॥ ६ ॥

यासु उद्यानानि अमरलोकभ्रियमतिशयितानि अतिकान्तानि चक्रासनीत्यन्वयः । कामिः कुसुमादिभिरवनात्ता रुचिरा विटपा येषां तेषां विटपिनां श्रीभिः मनस्विद्युक्तान्दिभिरिति पुंसव- मर्थम् । तथा समिथुनाः स्त्रीपुंसा विविधा विहङ्गमा येषु तेषां जलाशयानां ऋषकुण्डाङ्गुलिः क्षुभितेषु नीरेषु यानि नीरजादि- वानि तेषु कृतनिकेतनानामर्थात् पक्षिणामेकोऽखण्डो यो विहारस्तेनाकुक्षा मधुरा विविधाः खनादवस्तेषु इन्द्रियोत्सवा- स्मैश्च अत्र लोहितं शतपत्रञ्च नीरजविद्येषु खैरिण्डिकशत- पत्रत्वात्परम् ॥ १०-१२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

हे महाराज ! येष्वतजादिषु मायाविना आश्रयप्रकाशका- सुरीविद्यावता मयेन विनिर्मिता नानाविधानां मखिमवराणां प्रवेकेषु लयेर्विरचितानि यानि विचित्राणि मनादीनि तैः नागै- रसुरैर्मिथुनभूमैः पारावतादिभिराकीर्णैः कृत्रिमा भूमयो येषु तैर्विचरेभ्वरगृहोत्सवैश्च समलङ्कृताः पुरः पाराधि चक्रासति ॥ ६ ॥

(१) शार्बरन्तम इति मूले ।

विश्व । येषु कुसुमफलस्तवकैः सुभाषिकसखवैश्चावनात्ता रुचिरा विटपा येषां विटपिनां खनानामङ्गराजिङ्गितानां श्रीभिः तथा अमलजलपूर्णाणां समिथुनाः चक्रवाकादिमिथुनसहितानां विविधा विहङ्गास्तयुक्तानां जलाशयानाश्च श्रीभिः ऋषकुण्डा- ङ्गुलिभूमितेषु नीरेषु यानि नीरजादीनि तेषां वनेषु कृतनिके- तनानामर्थात्क्षुभरादीनामेकोऽखण्डो यो विहारस्तेनाकुक्षाश्च ते मधुराश्च विविधखनादयस्तेभ्योऽन्येन्द्रियानन्दार्थिभिः ये इन्द्रियो- त्सवास्तेश्च अतितराममरुतेः कश्चिद्यमतिशयितानि उद्यानानि चक्रा- सति यत्र येषु महाराजादिभिर्वर्ज्यं तत्रोपलक्ष्यतं सूर्याद्य- भाषात् ॥ १०-१२ ॥

वर्हि कुतस्तत्र प्रकाश इत्यत आह । यत्रेति ॥ १२ ॥

भाषाटीका

हे महाराज ! परीक्षितजी जिन भूमि विषो मे माया जाननेवाले मयदेव्य के वनाय पुर हैं सो नानाप्रकार के मणियों में भेष्ट मणियों से रचित विचित्र घर दीवाल गोपुर सभा आयतन गृह अंगना शैत्य इत्यादिकों से युक्त हैं नाग असुर स्त्रियों सहित उनमें हैं कबतर तोता मैना इतोंमें वे स्थान भरे हैं अच्छी बनी हुई उहां- पर जमीन हैं उहां के मालकों के अच्छे घर हैं इन सबों से पाता- खादिक शोभित हो रहे हैं ॥ ९ ॥

जिनों में अत्यन्त मन इन्द्रियों के आनन्द देनेवाले फलों के गुच्छ सुन्दर कोमलझाड़ी इतों से झुकते हुये मनोहर शाखा वाले पेड़ हैं जो कि खनानों के अंगों से आलिंगित हैं और श्री स्त्रियों के सहित नाना प्रकार के पक्षि जिन में हैं ऐसे ताखा- वों के निर्भय पूर्ण जन्तुओं की शोभा से वे स्थान युक्त हैं मन्त्रालयों के करने से अच्छे जो तखानों का जल तिसमें जो कमल तिनके वनोंमें स्थान करने वाले पक्षियों का एक अखण्ड जो विहार निस में व्याकुल जो और तिन के जो नाना प्रकार के शब्द तिनोंसे जो इन्द्रियों के आनन्द तिनों में देवनों की संपत्ति को जान जाने वाले वगीचा उहां पर लगे हुए हैं ॥ १० ॥

जहांपर सूर्य के बिना रात दिन न होने से काख के धीतनेका भय नहीं जाना जाता है ॥ ११ ॥

जहां पर घड़े भारी सर्पों के मणियों से सब अश्वकार का नाश हो जाता है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ऋमः श्रमः ग्लानिरनुस्माहः ॥ १३ ॥

कल्याणानां मङ्गलरूपानाम् ॥ १४ ॥

यस्मिन् भगवन्तेजसि प्रविष्टे पुंसवनानि गर्भाः "आन्वयुर्थाः ज्वन्त्यावः पातः पञ्चमपृथयोः" इति स्थावपातां श्लो ॥ १५ ॥

येन हवा इह सृष्टाः षण्णावतिर्मायाः काश्चनाद्यमपि मायाः
 त्रयस्त्रीगणा उदप्रद्यन्त स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्ल्यः इति
 या वै विलायनं प्रविष्टं पुरुषं सखाप उपगूहनं च तदादिभिः
 गूहनादिभिः स्वैरं किल रमयन्ति तदादिभिः साधयित्वा स्वविलासा
 नमभिमन्थमानः कथ्यते मदान्धः पुरुष ईश्वरोऽहं सिद्धोऽहमित्ययुतमहागंजबलमात्मा-

ततोऽधस्ताद्वितले हरो भगवान्महापार्श्वदभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो
 भवान्या सह मिथुनीभूत आस्ते यत्प्रसन्नोऽस्मिन् पुरा हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण यत्र चित्रभानुर्मा-
 तरिश्चना समिध्यमान ओजसा पिबति तदादिभिः साधयित्वा स्वविलासोपलभ्यते सुवर्णं भूषणोनासुरेन्द्रावरोधेषु पुरुषाः
 सह पुरुषीभिर्धारयन्ति ॥ १७ ॥

ततोऽधस्तात् क्षुत्ल उदारश्रवाः पुरुषीभिः कश्चिन्ननात्मजो बलिर्भगवता महेन्द्रस्य प्रियं
 चिकीर्षमाणोनादितेर्लब्धकायो भूत्वा बटुवामनरूपेण लब्धकायस्तेन लोकत्रयो भगवदनुकम्पयैव पुनः प्रवे-
 शित इन्द्रादिभ्यविद्यमानया मुममृद्धया श्रियासाधयित्वा स्वविलासोपलभ्यते सुवर्णं भूषणोनासुरेन्द्रावरोधेषु पुरुषाः
 पगतसाध्वस आस्तेऽधुनापि ॥ १८ ॥

नो एवैतत् साक्षात्कारो भूमिदानस्य यत्तद्भगवत्प्रेमोपलभ्यते प्राणिकानां जीवभूतात्मभूते परमात्मनि
 वासुदेवे तीर्थतमे पात्र उपपन्ने परया श्रद्धया परमभक्त्या प्रकृत्या संप्रतिपादितस्य साक्षादपवर्ग-
 द्वारस्य यद्विलनिजयैश्वर्यम् ॥ १९ ॥

यस्य हवाव क्षुत्पतनप्रखलनादिषु विवक्षाः सकृन्नासुरेन्द्रावरोधेषु कर्मबन्धनमजसा विधुनोति
 यस्य ह्यैव प्रतिबाधनं मुमुक्षुवोऽन्यथैवोपलभन्ते ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्येदिपिका ।

सवर्णो रताः स्वैरिण्यः कामिन्यस्त्वसवर्णोऽपि तत्राप्यति-
 चञ्चलाः पुंश्ल्यः । विलायनं विलायनम् । साधयित्वा सम्भोगस-
 मर्थं कृत्वा । स्वे ये असाधारणा विलासास्तत्पूर्वकोऽवलोकलेनानु-
 रागयुक्तं स्मितं तेन सखाप उपगूहनं च तदादिभिः बस्मिन् हाट-
 काख्ये रसे उपयुक्तं सेविते ॥ १६ ॥

मवयोर्भवस्य भवान्याश्च चित्रभानुरस्मिन्नेन निष्ठुन्नं
 फ्रुकृत्य त्यक्तम् असुरेन्द्राणामवरोधेष्वन्तःपुरेषु पुरुषीभिः
 स्त्रीभिः ॥ १७ ॥

क्षुत्ले बलिर्भगवताप्यास्त इत्यन्वयः कथम्भूतः महेन्द्रस्य प्रियं
 कुर्तुमिच्छता भगवता प्रथमं पराक्षितमपहृतं लोकत्रयं यस्य
 नः । पुनर्भगवतोऽनुकम्पयैव तत्र प्रवेशितः सन् कीदृशेन
 गोऽद्विनेः सकाशाद्भूत्वा बटुवामनरूपेण लब्धकायस्तेन ॥ १८ ॥

कश्चित्तस्य सततगज्यं भूमिदानफलं मन्थन्ते तन्निराकरोति ।
 गो पर्वतद्विति । यद्विलनिजये विवरस्थाने ऐश्वर्यमेतद्भूमिदानस्य
 साक्षात्कारः फलं न भवत्येष कुत इत्यपेक्षायामवभूतस्य

दानस्य लोकात्प्रतिपादितं साक्षात् । यत्तत्प्रसिद्धं दानं तस्य तदेवाह ।
 भगवत्प्रेमोपलभ्यते प्राणिकानां जीवभूतात्मभूते परमात्मनि
 वासुदेवे तीर्थतमे पात्र उपपन्ने परया श्रद्धया परमभक्त्या प्रकृत्या
 संप्रतिपादितस्य ॥ १९ ॥

किञ्च पुरुषीभिः कश्चिन्ननात्मजो बलिर्भगवता महेन्द्रस्य प्रियं
 चिकीर्षमाणोनादितेर्लब्धकायो भूत्वा बटुवामनरूपेण लब्धकायस्तेन
 लोकत्रयो भगवदनुकम्पयैव पुनः प्रवेशित इन्द्रादिभ्यविद्यमानया
 मुममृद्धया श्रियासाधयित्वा स्वविलासोपलभ्यते सुवर्णं भूषणोनासुरेन्द्रावरोधेषु
 पुरुषाः पगतसाध्वस आस्तेऽधुनापि ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्येदिपिका ।

एनेषु विवरस्य विवरस्यो मनःपीडा व्याधयो रोगाः
 बलिस्त्वग्नौ बलिर्भगवताप्यास्त इत्यन्वयः कथम्भूतः महेन्द्रस्य प्रियं
 कुर्तुमिच्छता भगवता प्रथमं पराक्षितमपहृतं लोकत्रयं यस्य
 नः । पुनर्भगवतोऽनुकम्पयैव तत्र प्रवेशितः सन् कीदृशेन
 गोऽद्विनेः सकाशाद्भूत्वा बटुवामनरूपेण लब्धकायस्तेन ॥ १८ ॥

भीमद्विरराधवापायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

● तथा तेषां विष्वस्यानां कल्याणानां त्रिभुवनानां कस्मा-
द्विष्वस्युर्न हि प्रभवति कोऽपि तास्मात्प्रयितुं समर्थो न भवतीत्यर्थः
भवतीति पाठे सृष्ट्युर्मर्यादां कुतश्चिदपि तेषां नास्तीत्यर्थः तर्ह्य-
मरास्ते किं तत्राह । विनेति । चक्राभिशेषात्कर्मकाङ्क्षावत्तज-
सोऽस्त्ररूपानि सुदर्शनास्त्राद्विनाम्यस्मात् सृष्ट्युस्तस्मात्स्वस्वैव-
त्यर्थः ॥ १४ ॥

तदेवाह । यस्मिन् सुदर्शनास्त्रे विष्वरेषु प्रविष्टे सत्यसुरवधूनां
पुंसवनानि गर्भाः प्रथिया चक्रभयात् प्रकथयन्ति पूणाश्चैवत-
न्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं सामान्यतो विवरानुपपन्नयोश्च विशेषेण
द्विवर्णयिषुस्त्रावदुत्तलं विवरमनुवर्णयति । अथेति । अत्रलक्षणे विष्वरे
मयस्य पुत्रो बलो नाम निवसति नं विशिनष्टि । येनेति । येन
बलेनेव सृष्ट्वा इह पयशावतिमंरुपाका मायाः तासां मायायां
मध्ये काश्चन माया अद्यापि कश्चिन्मायाविनो धारयन्ति
यस्य बलस्य विजृम्भमाणास्य सतः तन्मुखात्रयः स्त्रीयां माया
उद्बभूवुः गणानेवाह । स्त्रीरिणयः कामिन्यः पुञ्जल्य इति त्रिवर्ण-
रताः स्त्रीरिणयः कामिन्यस्तत्रसर्वगौरताः तत्राप्यतिचञ्चलाः पुञ्जल्यः
शिबिधास्ता विशिनष्टि । या वै स्त्रीरिणयादयः स्त्रियो विजायन्ते
विष्वरं प्रविष्टं पुरुषं हाटकस्थेन रसेन रसायनेन साधयित्वा
स्ववशीकुल्यु बन्धायनमिति पाठे तत्र प्रविष्टं पुरुषं रसेन
बन्धायनं साधयित्वा स्वभोगसमर्थं कृत्वा स्वस्वाधारणं विद्यासा-
स्तपूर्वको योऽत्रलोकः अनुरागयुक्तं यत् स्मिन् सैवापो रहो-
न्नापणमुपगूहनमात्रिक्रान्नेवमादिभिः स्वैरं रसायनं किञ्च
हाटकस्थं रसें विशिनष्टि । यस्मिन्निति । यस्मिन् रसे उपयुक्ते
सेविते सत्युपयोक्ता पुरुषः आत्मानमयुष्महादिगजबवं
मन्वमीनो महान्ध इवाहमीश्वरः सिद्धोऽस्मिन्निति कथ्यते
सुघते ॥ १६ ॥

एवमतस्तथाप्यो विष्वर उपवर्णितः । अथ इति त्वं वर्णयति । तत्
इति । ततोऽतस्त्रावदुत्तलं विष्वरे भगवान् हरो रुद्रः
हाटकेश्वरः स्वपाशैर्मेतगणैः प्रमथगणैः परिहृतः प्रजापतिसंगः
प्रजायादिष्टः सर्गस्तस्यापवृंहणाय वृद्धये भवाभ्या सह मिथुनी-
भ्यास्ते बहुक्तं हाटकेश्वर इति नाम तस्मिन्निमित्तं स्पष्टयति
यत् इति । भवानीभवयोर्मिथुनीभूतयोर्बोर्षेण हाटकस्थ्याख्या
स्वरिप्रवक्ष्यतः प्रवृत्ता तस्माद्भ्रवो हाटकस्थं सुवर्णस्य ईश्वर
उत्पादकत्वाद्हाटकेश्वर इत्युच्यते इति भावः । ननु हाटकिन्या-
व्यस्वरिप्रवरायाः प्रभवत्वेऽपि न हाटकप्रभवत्वं तत्राह । यत्र
हाटकिण्यां स्वरिप्रवरायां चित्रभानुरग्निः भूतारिभना वायुना
समिध्यमानः सख्यगृहीत्यमानः आजला बलेनाधिपत हाटकिनी पीत-
वान् तेनाग्निना निष्ठयते फूंकृत्य त्यक्तं हाटकाव्यं सुवर्णमसुरन्द्राणां
विष्वरवास्त्रनामवरोधेऽन्वतःपुरेषु पुरुषा पुरुषैभिः स्त्रीभिः सह
भूषणोनाभरणेन धारयन्ति भूषणानि कारुण्येन धारयन्तीत्यर्थः
हाटकिन्या अन्ततो हाटकाव्यमुवर्णयित्वा रित्वासात्प्रभवोऽपि
हाटकेश्वर इति भावः ॥ १७ ॥

अथ सुतलं वर्णयति । तत् इति । ततो विष्वरवधूनामु-
त्तलं विष्वरेऽयुक्तत्वा विपुलकीर्तिः पुरुषलोकः स्मरतां पुरपा-
यादकयशःसम्पन्नः महाभूतस्यो गणवत्स्योऽपि विरो-
चनस्वात्मजो बलिः ॥ १८ ॥

प्रियं कर्तुमिच्छति । अथेति । अत्रलक्षणे विष्वरे
कायो देवो बलः अथेति । अत्रलक्षणे विष्वरे
यस्य सत्यायुः पुनर्वर्णयतोऽनुकल्पयैव सुतले विष्वरे प्रवेष्टोत
इन्द्रादीनामपि पुञ्जमया सुसमृद्धया भिया सम्पदा जुष्टः
सेवितः विवरहितः तमेव भगवन्तं स्वधर्म्या स्वोचितधर्म्या-
राधयत् ॥ १८ ॥

एतत् सर्वस्यस्वसृष्टं सुतलाधिपस्य तद्भूतानफलमिति न सत्-
स्यत्वाह । नो एवेतदिति । यद्विलिनिलयं विष्वरस्थानं देवैर्ध-
रितं तस्मिन्निवसन्त्ये साक्षात्कारः फले न भवत्येव कुत इत्ये-
वापामेवं भूतस्य दानस्य साक्षात्पदगोहेतुत्वादित्याशयेन
भूमिदानं विशिनष्टि । भगवति वाङ्मयपुण्योऽशेषभूतजातामां
ये जीवभूताः प्रत्यगात्मानस्तेषामप्यात्मभूते परमात्मव्यन्तः-
प्रविष्टय धारकं वासुदेवं तीर्थतमे पावनतमे पात्र उपपद्ये समीपं
प्राप्ते सति तस्मिन् परया निरुपाधिकया भक्त्या कर्तव्यविषय-
त्वरया समाहितं मनश्चित्तं येन तेन बलिना स्वर्गप्रतिपादितस्य
कृतस्य साक्षात्पदगोसाधनभूतस्य भगवतस्तीर्थतमस्यभो-
पवाहयति । यथेति । यस्य हि भगवतो नाम सकृदपि विष्वरऽपि
सुतपतनस्त्रलनादिष्ववस्थास्थपि गृहान् पुरुषः कर्मरूपबन्धन-
मञ्जला सुखेन विधुनोति निरभ्यति सकृत् स्मरतमात्रेणापि
समस्तवृत्तिनिरासत्तुगनामवतो भगवतस्तीर्थतमस्य केमुल्यपाव-
सिद्धिमिति भावः कर्मबन्धं विशिनष्टि । यस्य हवा इति । यस्य हि
कर्मबन्धस्य प्रातवाधने निरसतोपायमिह मुमुक्षुषोऽप्यथा कर्म-
योगादिकंपण उपलभन्ते जानन्ति तत् कर्मबन्धनं धुनोतीति
पूर्वेणावयः प्रातसाधनामिति पाठे प्रातःपेवनाधननिरसतोपाय
मित्येवायः यथा कर्मयोगादिकं भगवत्प्रतिक्रियागोत्पत्तिप्रतिबन्ध-
कमाधीनकर्मबन्धनिरसनद्वारा भक्तियोगानुप्रादकरत्वेन भक्त-
योगद्वारा कृत्स्नपूर्वोत्तराद्यनिवर्तकमर्थं नामस्मरणमपीत्यत्राभि-
प्रतोऽयं अन्यथा भक्तियोगानर्थक्यापत्तौरित्यवगन्तव्यम् एवं
तीर्थतमे सर्वेषामात्मनि भागवतानामात्मदे आत्मपर्यन्तवद्वादे
आत्मतमे निरान्तशायप्रियतमे भगवति विनियुक्तस्य लोकत्र-
यस्य न विलिनियमनेभ्यर्ष्य फलमिति पूर्वोच्चारणव्यः ॥ १९—२१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपहरतावर्षी ।

पानसहितजानात् आधयो मनादुःखानि खानिमनोबल-
स्यः क्रुनः शारीरबलस्यः वयोऽवस्थाः शैशावादिषयोऽ-
क्षयाः ॥ २३ ॥ १४ ॥

यस्मिन्नकं पुंसवनानि गर्भाः ॥ १५ ॥

एवं सामान्येन विवरवक्ष्यामुक्त्वा विशेषेणाह । अथेति ।
नास्त्रा बलः तासु काश्चन मायाः प्रयो जातिमर्देन स्त्रीरिणय
स्वेच्छानुहृत्यः कामिन्याऽन्तगतकामाद्रिकाः पुञ्जल्यः पुरुषमात्रेण
सुरतमाकांक्षमाणाः पुरुषदशनमात्रेण परिस्तनेन्द्रिया वा सर्वा अपि
नियतपुरुषा न भवन्तीत्याह । या इति । विष्वर्यनेयित्वाने संज्ञा-
मियोभापणमुपगूहनमात्रिक्रान्नेवमादिपदगृहीतम् ॥ १६ ॥

यस्मिन् रसे भवयोः पार्वतीपरमेश्वरयोर्बलद्वयं चित्रम-
नुरन्धमानो बर्द्धमानः भवरोधा अन्तःपुराणि तेषु पुरुषी-
पुरुषप्रहकोपेनाभिः स्त्रीभिः ॥ १७ ॥

उदयाः बहुनः शास्त्रस्य भवः भवर्ष्य यस्य स तथा पा

उष्टं स्नायानं लोकत्रयं यस्य स
 त्रयं प्रतिवत्सरं क्रियमाणापूजायामिति ।
 सर्वस्य जीवराशेरधिकं बलेरैश्वर्यं
 तस्य फलं मुक्तिरेव किन्तु पूर्वजन्मार्जितकि
 मर्हेतीत्याह । अधुनापीति । अधुनापि बलेवि
 यदैश्वर्यमेतद्भूमिदानस्य साक्षाद्गो नो एव मु
 नेति तत्राह । भगवतीति । परमात्मनि सम्य
 स पात्रं न खेत्यर्थं तदिति तत्राह । पात्र इति । पात्र
 तम इति । प्रतिशोधन शुद्धे अतो युक्तमित्याह
 अन्वेषु महात्मसु सत्स्वस्वेषोपपत्तिः कथमिति तत्राह ।
 केषामत्राह । अशोयति । जीवभूतत्वे दुःखित्वेनाशुखिराप
 मात्स्रभूत इति । सदा स्नामिति इहं स्नामित्थं न लोका
 सदातनमित्यन्ता भूत इति स्वतन्त्रत्वाद्दुःखनिवारणसमय
 भात्मवन्मर्वभूतप्रष्ट इति वा तर्हि किं तस्य फलमत्राह
 दिनि । ननु "अश्रद्धया हुतं दत्तम्" इत्यादेः श्रद्धया सहितेन द
 सकूलपत्यादस्यापि तथात्वेन कथं मुक्तिद्वारत्वमिति तत्राह
 येति । प्रत्यक्षफलदर्शनाच्चायमेव पात्रभूत इत्याह । यस्येति " नि
 विष्णुनाम्नैव यथेष्टं पद्मागतम्" इत्येतदस्मिन्नर्थे प्रमाणमित्या
 हति । यथा नामसङ्कीर्तनात् कर्मबन्धविध्वंसो भवत्येवं बलेरपी
 यस्मिन्नर्थे नेति" वा विकल्पोपमानयोः "इत्यमरः आदिशब्दात् स्ना
 द्भवदर्शन इति गृह्यते "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" इति श्रुते
 र्ज्ञानमन्तरेण नाम्नः कर्मबन्धहानिः कथमत्राह । यस्येति । प्रतियो
 र्ज्ञं ज्ञानं नाम सङ्कीर्तनलक्षणाकर्मद्वारा ज्ञानं भवति "कर्मणा
 ज्ञानमाननोति" इति श्रुतेरित्येतद्वैल्येनाह । अविगानेन सर्वेषां चेतना
 नामानन्दं ज्ञानजननद्वारा सायुज्यफलप्रदं यद्यस्मात्सङ्गबन्धनाम
 मुमुक्षुभिरुपसमीयमेवेत्याह । यत्तदिति । तस्मिन् वासुदेव इति पूर्व
 ज्ञान्वयः ॥ १८-१९-२०-२१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्नामिकृतक्रमसन्दर्भः ।
 नो एवेतदेतावन्मात्रमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।
 एतेषु वसतां दिव्यौषधिरसरसायनयोरज्ञानादेव हेतोर-
 ज्ञपानादिभिरप्याधिदवाधयो न भवन्ति तथा हि द्विविधा धयोऽ-
 वस्थाश्च न तत्र प्रथमा बलिप्रभृतयश्चरमाः द्वितीया देहध्वययो-
 र्दयोऽचरमाः क्रमः भ्रमः ग्लानिर्हर्षक्षयः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 पुंसवतानि गर्भाः "माचतुर्थाङ्गवेत् स्रावः पातः पञ्चमपष्ट-
 योः" इति स्रावपातो ज्ञेयोः सवर्षो रताः स्त्रैरियः कामिन्यस्त्वस-
 र्धोऽपि । तत्राप्यतिचञ्चलाः पुंसद्वयः विज्ञायते स्त्रिविधरूपमायतने
 नाधयित्वा स्वसम्भोगसमर्थं कृत्वा यस्मिन् रसे उपयुक्ते सेविते
 इति चित्रमानुरग्निः पिबति संशोष्य कठिनीकरोति तेन अग्निना
 प्रचयते दाहोत्तीर्णीकृतम् । यद्वा । ताड्यां भवमवानीड्यां फूट्कृत्य
 । क्रमः । भूषणेन रत्नाजङ्कारेण सह प्रत्यादरात् ॥ १५-१७ ॥
 भ्रमो यशः मन एव पुण्याश्चारवः श्लोका वर्णनार्थकपद्यानि
 इत्येव सः प्रवेक्षित इति सुतलमेवेति शेषः ॥ १८ ॥

कौञ्चित्तस्य तादृक्चिद्विद्यार्थभोगमाप्तिर्भूमिदावप्युक्तं मन्वते
 तद्विराकरोति । नो एवेतादिति । यद्विद्वानिदमेश्वर्यमेतद्भूमिदानस्य
 साक्षात्कारः फलं न भवति यद्भूमिदानं तदिति प्रसिद्धमित्युक्त्ययः
 अत्र भूमिपदेन त्रिभुवनमेधोपलक्षितम् । अत्र वेदविद्यमाहात्म्यादेव
 भूप्रदेशदानाद्वक्ष्यः प्रसिद्धस्वर्गभोगो लक्ष्यते इति शास्त्रं भवणा-
 न्नभवति त्रिभुवनदानजन्यफलस्य सुतलैश्वर्यभोगं एव पर्याप्तेरस-
 म्भावितत्वात्पवर्गस्यैव फलत्वं किञ्चास्यानुषङ्गिकस्यापि सुतले-
 श्वर्यभोगस्य सर्वस्वभोगेऽप्योऽपि परम एवोक्तवो ध्वनितः ।
 भूमिदानस्य कथम्भूतस्य भगवति वासुदेवे प्रतिपादितस्य जीव-
 नो जीवनरूपो य आत्मा अन्तर्हामी तद्गते परमात्मनि "विष्ट-
 मिति कृत्स्नमेकांशेन" इत्युक्तेरन्तर्यामिनामप्यंशित्वात् परमः
 कृष्टासावात्मा चेति तस्मिन्नुपपन्नं परमसमुचितं तीर्थ-
 मपाधेन फलं न भवतीत्यत्र हेतुः । साक्षादपवर्गति । पत्र-
 मिति नस्याप्यपवर्गफलत्वाद्वात्तिकैमुत्थमेवेति भावः ॥ १९ ॥
 भूमिदानस्य का वासां भक्त्या पत्रपुष्पाद्यर्थेषामपि दूरे
 भासोऽपि सुकृतिभिर्दुर्धरं कर्मबन्धमपि अनावासेनेव
 भवति । यस्येति । न च कर्म बन्धोऽपि सुगमप्रवीकार इत्याह
 प्रवेक्षितस्य प्रतिबाधनं सर्वथा ध्वंसनं मुमुक्षुष एव न तु
 कृतकोटिमन्तोऽपि अन्वयेवेति बलिद्वयार्थमहाङ्ग-
 नानुभवन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्भक्तिसूक्तसिद्धान्तप्रदीपः ।
 अत्रोः व्याख्यः देहध्वयाः बली त्वग्विकाः
 पातः कृमिः भ्रमः भ्रमः ग्लानिरनुत्साहः ॥ १३ ॥
 अत्रोः व्याख्यः कानुकुपमङ्गकपाण्या ॥ १४ ॥
 अत्रोः व्याख्यः आन्तुर्गोऽङ्गवेत् स्रावः पातः पञ्चमपष्टयोः
 इति ॥ १५ ॥
 अत्रोः व्याख्यः तत्र कामिन्यो मदनभोहिताः
 तत्रापि पुंसद्वयः विज्ञायते स्त्रिविधरूपमायतने
 नाधयित्वा स्वसम्भोगसमर्थं कृत्वा यस्मिन् रसे उपयुक्ते सेविते
 सति ॥ १६ ॥

अध्यायः अत्रोः व्याख्यः च मातरिश्वना वायुना समि-
 ध्यमानः चित्रमानुरग्निस्तेन चित्रमानुना निष्टयूनं शूट्कृत्य त्यक-
 मसुरेन्द्राणामघरोऽध्वन्तःपुरेषु ॥ १७ ॥
 ततो विनवाद्भवस्तात् सुतले बलिर्धुनाप्यास्ते इत्यन्वयः की-
 दृशः अदितेर्महेन्द्रस्य च प्रियं चिकीर्षमाणेन वटुवामनरूपेण
 भगवता प्रथमं परात्तिसप्तपुहते खलोकत्रयं यस्य स लब्धः नाग-
 पाशैर्गृहीतः कर्मभोगस्य सः पुनश्च भगवतानुकम्पयेव
 तत्र प्रवेक्षितः तत्र प्रपगतसाध्वसो भूत्वा तमेव स्राव-
 मंगाराधयत् ।
 ननु अत्रोः व्याख्यः आन्तुर्गोऽङ्गवेत् तत्र प्रवेक्षितः किमित्य-
 त्राह । नो एवेतादिति । यद्विद्वानिदमेश्वर्यमेतद्भूमिदानस्य
 साक्षात्कारः फलं न भवति यद्भूमिदानं तदिति प्रसिद्धमित्युक्त्ययः
 नो एव तत्र हेतुं षड् भूमि-
 दानं विशिनष्टि । तस्मिन् सर्वलोकध्वेदप्रसिद्धे
 सर्वजीवनिकायाः साक्षात्कारोऽप्युक्तवार्ताः अतानां क्षेत्राणां

(१) तद्भक्तानामात्मवतां सर्वेषामात्मन्यात्मद आत्मतयेव ।

न वै भगवान् नूनममुष्यानुजग्राह वदुत पुनरात्मानुस्यू माषयां मायामयभोगैश्वर्यमेवातमु-
नेर्वि ॥ २२ ॥

• श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मभूते उपपन्ने योग्यतानिर्वायेन प्राप्ते पात्रे भ्रष्टादिना सङ्ग-
लिपादितस्य सङ्गपरिहतस्य अन एव साक्षात्पञ्चगौरस्य ॥ १६ ॥

किञ्च । यस्य नाम भुवनादिषु विषयः उच्यते तत्रादिकांशेषु
मङ्गलपि गृह्यान् कर्मबन्धनप्रज्ञप्ता अनायासेन विधुनोति मुक्ती
भवतीत्यर्थः यस्य कर्मबन्धस्य प्रतिबाधनमन्यथा नामोच्चा-
रणादिहरिभजनैर्यतिरिक्तं कर्मचित्तवृत्तिनिरोधप्रकृतिपुरुषविभे-
दादिकं श्रीमांसकपातज्वलसांख्याद्य उपलभन्ते न तु परमपुरु-
षपराधने परमानन्दसाधने कश्चि कुर्वन्तीत्यर्थः ते मायामोहिता
इति भावः ।

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रवक्षन्ते नराधमाः ।
माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥

इति श्रीमुक्तावचनात् ।

येऽभ्येरविन्दाक्ष ! विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तमावाद्बिभृशुर्बुरोवः ।
आरुह्य कुरुक्षेत्रं परं पदं ततः पतन्त्यधो नाहतयुष्मद्वज्रमयः ।
इति तेषामथः पतनार्हतायाः वक्ष्यमाणात्वात् ।

निरीशैः कर्मभिः केचित् केचिच्छून्यसमाधिना ।

पुं प्रकृत्योर्विभेदेन मन्यन्ते कृतकृत्यताम् ॥

मग्ना भव मङ्गलो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

इत्येवं वीरिनो दासा वयं त्वर्जुनसारथे ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

• इन लोकों में निवास करने वालों को दिव्य ओषधि राम
आदिकों के रसायन वाले अन्नपानादिकों के करने से कोई
आधि व्याधि बृद्धपना बालकपना वृह का विषयां होना दुर्गंध
पत्तीना भ्रम उत्साह नाश अथवा का बदलना इत्यादिक कुञ्ज
नहीं हैं ॥ १३ ॥

एक नारायण के सुदर्शन चक्र के दिना और किसी
हेतु से उन भंगलक्ष्मी पुरुषों का मृत्यु नहीं होता है ॥ १४ ॥

उन सुदर्शन जीके तो उसदेशमें प्रवेश होते मात्र भय के
मारे असुरों की स्त्रियों के गर्भ स्रवित हांजाते हैं गर्भ गिरजा-
ते हैं ॥ १५ ॥

इस के अनन्तर जनक लोक में मय का पुत्र बल असुर निवास
करता है जिसकी सृष्टी हुई क्याबवे मायाओं को कोई माया
वी भोग भवतक ही धारण करने हैं जिसके जमुहारें खेत समय
मुजमें से तीन स्त्रीगण उत्पन्न भये हैं स्त्रीणी कामिनी पुंश्वी
ये उनके नाम हैं जो भी भोग विष में प्रविष्ट होने वाले पुरुष को
हाटक नामक रस से पुष्ट करके अपने विवास अवलोकन अनु-
पुग मन्द्हास बोलन आदि बातों से यथेच्छ रमाह

कराती है उस रस के सेवन करते मात्र पुरुष अपने को दशह-
जार का हाथियों के बल वाला मान कर महसे श्रद्धा होकर
अग्निमान की बातों को करने लगता है ॥ १६ ॥

तिस के नीचे वितल में हाटकेश्वर नामक भगवान्
सृष्टी अपने भूतगण पार्वतों के सहित विराजंत हैं प्रजा-
पति के सर्ग की वृद्धि के वास्ते भवजी भवानी के साथ
संयुक्त होकर रहते हैं जहांसे भव भवानी दोनों के
बीच से हाटकी नाम की प्रवृत्त हुई भ्रष्टनदी बहती है जहां
पर पवन से बढाया हुआ अग्नि उस नदी के जल को
अपने तेज से पान करता है उस के थूक देने से थूक
का हाटक नामक सुवर्ण होता है जिस का भूषण बनाकर
पुरुष भोग असुरों के अन्तःपुरमें स्त्रियों के सहित आपसी
रमण करते हैं ॥ १७ ॥

तिस के नीचे मुनक में उदार कीर्ति वाले पुण्यश्लोक
बिरोचन के पुत्र बली महाराज हैं जिनके तीनों बांकाके
ऐश्वर्य को भगवान् ने इन्द्र को प्रसन्न करने की इच्छा से
अदिनी के हाथ अनन्तर लेकर बटुवामन रूप से मांग कर
हरण कर लिया फिर उन्हीं भगवान् ने कृपा से इन्द्रादिकों
को भी पुंजंभ सम्पत्ति देकर सुखी किया है फिर ब बली
महाराज पूजनीय उन्ही भगवान् का पूजन करते हुये अभी
पर्यन्त निर्भय हांकर रहते हैं ॥ १८ ॥

यह कुछ भूमिदान का फल नहीं है जो कि सब भूतों के समूह
के जीवों के अन्तर्यामी परमात्मा सर्व जीवों के नियन्ता
आत्मराम परमदान पात्र भगवान् वासुदेव के प्राप्त होने पर
वही भ्रष्टासे परम आदर से सावधान चित्त होकर समर्पण
किया हुआ जो दान सोता साक्षात् मोक्षका द्वार है तिसमें
मुनकका ऐश्वर्य मिलना ही फल हांगा यह कुछ बर्षोंका
वर्डी बात नहीं है ॥ १९ ॥

जिन भगवान् के नाम को किसी कष्ट में परवश हो
कर एक घलत भी उच्चारण करने से पुरुष मात्र मनायास
से संसार बन्ध को नाश कर सकता है जिस संसार
बन्ध के छुटाने के वास्ते मुमुक्षु लोग कर्म ज्ञान योगादिक
वडे साधनों को करते हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

नत्स्मिन् भगवति भक्तानां ज्ञानिनां च यथायथमात्मभ्याम्पदे
ज्ञानदे आत्मतयेव समर्पितस्य भूमिदानस्य न तत्फलमिति पूर्व्यां च
सम्बन्धः ॥ २१ ॥

किञ्च । नई भगवदनुकम्पाफलमपि किश्चेकान्तभक्तस्य
तस्यान्तरायमात्रमित्याह । नेति । भगवान्मुप्य समुं नैवातुः

(१) तद्भक्तानामात्मवतां सर्वेषामात्मन्यात्मद आत्मतयेव ।

...नेनापहतस्वशरीरावशेषितलोकप्रयो वरुणापाशैश्च सन्म-
मुक्तो गिरिवयो चापविद्ध इति ॥ २१ ॥

नूनं वतायं भगवानर्थेषु न... योऽसाविन्द्रो यस्य सचिवो मन्त्राय वृत एकान्ततो बृहस्प-
तिस्तमतिहाय स्वयमुपेन्द्रेणात्मानमभ्यर्च्य तन्मन्त्रप्रदं शिशो नो एव तर्हास्यमतिगम्भीरवयसः काक्षस्य
मन्वन्तरपरिवृत्तं कियत्लोकप्रयमिदम् ॥ २० ॥

यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामह... नतः स्वपितृयं यदुताकुतोभयं पदं दीयमानं भगवतः
परमिति भगवतोपरते खलु स्वपितरि...
तस्य महानुभावस्यानुपपमभृजितक... मद्विधः परिहीणभगवदनुग्रह उपजिगमिष्-
तीति ॥ २६ ॥

अथ तस्यानुचरितमुपरिष्ठाद्विस्तरिष्यते यस्य... स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणो द्वारि गदा-
पाण्डुरवतिष्ठते निजजनानुकम्पितहृदयो येन... न्धरो योजनायुतायुतं द्विग्विजय उच्चा-
टितः ॥ २७ ॥

ततोऽवस्तात्तलातले मयो नाम दानवेन्द्रसि... भगवता पुरारिणा त्रिलोकीशं चिकीर्षुणा
निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनाभा... देवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शनभयो
महीयते ॥ २८ ॥

श्रीभरतवाचिःकृतभाष्यार्थदीपिका ।

युहीतवाक् । तत्र हेतुः । वदुतेति । आत्मन ईश्वरस्यानुस्मृतिं
मुष्णातीति तथा । तदुक्तम् । "वासुदेवे मनो यस्य उपहो-
माद्येनाविपु । तस्मात्तरायो भैत्रेय ! देवेन्द्रस्वादिक् फलम्"
इति ॥ २२ ॥

तस्यैकान्तार्थिकं सप्रपञ्चामाह । यत्तदति प्रसिद्धमिति वक्ष्य-
मायामुवाच हेत्यन्वयः । कथम्भूतः । अनधिगतोऽप्यु उपायो
येन तेन भगवता वाक्प्राप्तलेनापहतं स्वशरीरमात्रावशेषितं लोक-
प्रयं यस्य । सम्यक् प्रतिमुक्तो बद्धः अपविद्धः प्रक्षिप्तोऽपि
सत् ॥ २३ ॥

वतीति खेदे । भगवान्बिद्वानपि योऽसाविन्द्रो यस्यैकान्तेन
बृहस्पतिः सचिवः सहायो यतो मन्त्रार्थं वृतः सोऽपि पुरुषा-
र्थेषु नूनं न निष्णातो न निपुणः यत उपेन्द्रेण द्वारभूतेन
तमुपेन्द्रं विहायात्मानं मां लोकप्रयमयाचत तं मन्त्रप्रदं बृह-
स्पतिमनिहायेति वा । तस्मिन् प्रसङ्गे स एव वरुणीयो न
लोकप्रयं यतस्तद्वतितुरुच्छमिस्वाह । अतिगम्भीरमनन्तं वयो
तस्य तस्य कालस्य यन्मन्वन्तरं तेन परिवृत्तं विपर्यस्तं
लोकप्रयमिदं कियत् ॥ २४ ॥

प्रवहाद्वस्त्रेक पदार्थं निष्णात इत्याह । यस्यानुदास्यमिति ।
स्वपितरि उपरते मृते सति स्वपितृयं पदं भगवता दीयमान-
पि भगवतः खलु परमन्यदिति कृत्वा ननु जग्राहस्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु स्वमतिधीरः कुतस्तमेव बहुमन्यसे तत्राह । तस्या-
पपमनुवर्तम् । प्रसृजितां महीयताः कषाया रागादयो

...भगवदनुग्रहो यस्य । स को वा उप-
गम्यते इति ॥

...देवमृतश्रेष्ठबलिस्नर्हि तस्यैव चरितं
विस्तरिष्यते । तस्य बलेरनुचरितमुपरिष्ठाद्वद्वमे
विस्तरिष्यते । एव मुष्णतिष्ठते निजजनेष्वनुकम्पितं कृता-
नुकम्पं दर्शयति । द्वारपादकर्म दर्शयति । येन भीतार-
ययेन कर्मद्वारे विहितं कर्मन्धरो उच्चाटितः । केन । वदु
तत्राप्यङ्गुष्ठे च ॥ २६ ॥

यथा हरिश्चात्तत्राहः बलिः सुतले निहितः सुखमास्ते
एवं महादेवः तत्रार्थं मयस्नखातले सुखमास्ते इत्याह । तत
इति । लब्धं पदं स्थानं येन महीयते पूज्यते ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभाष्यार्थदीपिका ।

ननु यद्येनानमपवर्गद्वारं यद्वि वा बलिर्मेहाभागवतः यदि वा
भगवानात्मदहस्तर्हास्यापवर्गमेव प्रदाय किं नानुजग्राहेत्यपेक्षा-
यामभ्युपगतप्रारब्धस्य विषया विनाइत्यावदयानुभावत्वादेन-
मपवर्गदानेन नानुजग्राह किं त्वभ्युपगतप्रारब्धफलबिलिख-
यनेश्वर्यमवातांसाह । ननु इति । भगवाननुप्य बलेन निजग्राह
तदेवानुग्रहं कृतवान् । तस्मिन् स्मृतिमोषणं स्वप्रियस्मृतिघातकं
स्वमायया । तस्मिन् स्मृतिमोषणं भोगनिमित्तं वा ऐश्वर्यं
बिलिखयत्यर्थं तदेव तस्मिन् स्मृतिमोषणं इत्यर्थः ॥ २२ ॥

महाभागवत इत्येतन्मन्त्रे एवामिच्छापित्वं विवक्षितं
तत्तस्य तनु... इति । यत्तत्प्रसिद्धमिति

श्रीमद्गीररायवाच्यं कृतमनवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वस्वमाद्यनुवाचोत्पन्नः कथंभूतः अनधिगतः अलब्ध इत्यः
वाच्यमेतत्: उपायो येन तेन भगवता बलेभोगवतत्वाद्दृष्टमानर्ह-
आहुर्वीयात्तरामावाहनधिगताम्बोपाचनेःपुत्रम् एवंभूतेन भगवता
वाच्यमाद्योजनापहृतं स्वशरीरमावाचयेविनमुर्वरिनस्वशरीरमानं
यत्लोकत्रयं तद्यस्य तथाभूतः स्वव्यतिरिक्तभगवदपहृतलोक-
त्रय इत्यर्थः वरुणपाशैश्च प्रतिमुक्तः प्रतिभ्रुनायंन्यूनतायां वरुण-
प्रायोः प्रतिबन्ध इत्यर्थः गिरिद्वार्यामपाबन्धः प्रक्षिप्तोऽपि सन् ॥ २३ ॥

उक्तिमेवाह । नूनमिति । बतेति श्लेष् भगवान् विद्वानप्यसाविन्द्रः
पुरुषार्थेषु नूनं न निष्णातः न कुशलः पुरुषार्थेषु तारतम्यान-
मिह इत्यर्थः बस्यैकान्धेन बृहस्पतिः सचिवः सहायो मन्त्रा-
यज्ञोच्चनाय हृतः संऽपि पुरुषार्थेषु नूनं न निष्णातः अनिष्णा-
तस्त्वमेवाह । तमिति । यतस्तं पुरुषार्थंरूपं भगवन्तमतिहाय तद्वास्व-
मयाचतेत्यर्थः तं मन्त्रमदं बृहस्पतिमतिहायेति वा उपेन्द्रे
न्द्रावरज्जुपेया भीषामनेन द्वारभूतेनेन्द्र एवात्मानं मामाहः
स्वस्वाशिषः लोकत्रयरुपा वाः आशिष मयाचत याचित-
वाच्यत्वेतस्व भगवतो दास्यमयाचतेत्यर्थः तस्मिन् प्रसजे तद्वा-
स्वमेव याचितव्यं नवितरदल्पमित्याह । प्रतिगम्भीरंरहसः निरति-
शयगम्भीरवेगस्य कावस्य वक्ष्यमिदं मन्त्रमप्यदिहृतं
मन्वतरपर्यन्तवर्तिलोकत्रयं लोकत्रयाधिपत्यं कियदुत्पद्यमेत-
दित्यर्थः प्रकृतज्ञ याचितव्यमिति भावः अत इन्द्रः पुरुषार्थेषु
न निष्णातः ॥ २४ ॥

अस्मत्पितामहस्तु प्रवहाद्: एक एव पुरुषार्थेषु निष्णात इत्याह ।
कथेति । अस्मत्पितामहः प्रवहादो बस्य भगवतोऽनुदास्यं दासा-
नुदासत्वमेव वृत्तवाचिकं ननु स्वपितुर्द्विरयवकशिषीः सम्बन्धि
पेश्वर्यम् स्वरुणहेतुं तस्यामिमां प्रकाशयति । वक्तुतेति । भगवता
नृहरिया स्वपितरि हिरण्यकशिपौ उपरते हते सति भगवता
दीवमानमपि स्वपिश्यं न वद्रे कुतः यद्यस्मात्पदिमितमित
परिमितस्मात्पिश्यं न वद्रे उतापितृवक्तुतोमर्थं पदं वद्रे स्वयं दे-
हावसाने मुक्तिं याचितवानित्यर्थः भगवतः परमिति पाठं
भीषतोऽन्यदिति पिश्यं न वद्रे इत्यर्थः ॥ २५ ॥

मुञ्चकं व गुरुमतो गति को वा तस्य प्रवहादस्य पन्थानम-
नुसर्तुं शक्नोतीत्याह । तस्यात । को वा अमृदितामनुपहताः कपायाः
कर्मवन्धा येन परिधीया अपसूनः भगवदनुग्रहो यस्य तथा-
विधोऽस्मद्विधो माहशः पुमान् तस्य महानुभावस्य प्रवहाद-
स्यानुपथं पन्थानमुपजिगमिपति उपगन्तुमिच्छति इति ॥ २६ ॥

नन्वेवभूतश्चेद्ब्रह्मिस्ततस्तस्यैव चरितं विस्तरेणाक्यतां तत्राह ।
तस्य बलैरनुचरितमुपरिष्ठादृष्टमे विस्तरिष्यते विस्तरेश्च कथयि-
ष्यन् इत्यर्थः कारस्वयेन तत्प्रभावः केनापि वर्णापितुं न शक्य
इत्यभिप्रायेण पुनस्तमेव विशिनष्टि । यस्येति । यस्य बलैर्द्वारि भग-
वानवनिष्टं कथंभूतः स्वपमस्त्रिजगतां गुरुः अनेन द्वारपाल-
कश्चानर्हता सूच्यते नारायणः सर्वेशोपी अनेनापि तद्देव सूच्यते
एवंभूतो ह्याश्रितवास्तव्यवशो गदापाणिः, सन् गदापाणि न
भगवन्तं विशिनष्टि । येन गदापाणिना बलैर्द्वारैःकेन भगवता
कर्त्ता अङ्गुष्ठेन पदा पादावबन्धेनाङ्गुष्ठेन दिग्विजयसमये स्वसमी-
पमागतो दशकम्बरो रावणो वाञ्छामानुषानामयुतम् उच्चाटितः
उच्चाटनं प्रापितः दिग्भ्रम्यं कुर्वन् पश्यः कदाचिद्वेद्वारि

विद्युत् शान्तिः
रामायणो वा

एवं सुतः पुत्रवचसां तत्रातं वदीवति । तत इति । ततः
सुतवाच्यं स्वस्वत्वात् विचरे भवाच्यो दास्येन्द्रः महावन्तं
तत्रातस्वस्वैर्दुस्मन्वत इत्यर्थः कथंभूतः प्रथमं त्रिपुराधिपतिभूत्वा
मिथोक्यं वा सुतं कर्तुमिच्छता भगवता त्रिपुरारिणा वद्रेण निर्देष्टं
पुरवचं यस्य तस्य पुरारेः प्रसादालुप्तं पदं तजानवाच्यं
विद्युत् यस्य स मायाविनामाचार्यो मायातन्त्रोपदेशा महादेवेन
काले परिरक्षितो विगतं सुवर्धनाज्ञं यस्य तथाभूतः सन्
सुवर्धनभक्तिमता महादेवेन परिरक्षितत्वाद्भिगतसुवर्धनभय
इत्युक्तम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्द्विअयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवत्कामार्थं चेतसाम जापिनो मनुष्यान् किमिति नानुज-
ग्राह भगवानित्याद्युक्तं भक्तिज्ञानाद्यतिशयाभावादित्यभिप्रेत्याह ।
न वा इति । नूनशब्दसामर्थ्यात् ननु मनुष्यशब्देन स्तुतियोग्या
गृह्यन्ते मनुष्यानुद्दिश्य नानुजग्राह प्रकृतनृणां तद्वशात्
मितिशेषः तस्मात्तजानलक्षणांशमनुजग्राह कियेत्याह । यदिति ।
पूर्वेषाक्यस्थिततत्र अध्याहारः कर्तव्यः यत्पुनरात्मानुसंस्ति-
मोक्षाय तत् "यथावा अपि सन्धेहे कां कुन्दस्य तु का कथा,, इति
ब्रह्मानुजग्राहेति किमुत तर्हि तजामोपासनं इयर्थं किमिति
नेत्याह । मायामयेति । मायामयं प्रकृतिनिर्मितं नन्धरं नन्धनध्वर-
मित्येषाथः ॥ २२ ॥

इतो भक्त्याद्यनिशय एवैश्वर्ये निमित्तं यतो राज्यापहरणा-
दिलक्षणापकारिण्य हरो भक्त्यातिशयां दरीदृश्यते बलेहेरीलक्ष्य-
कारागृहे निवसतस्तेन वदप्रमुक्तस्य नहि मनुष्याणांमेतादृश्या-
मापयेनादृशी वा-भक्तिः समस्तगुणैश्चसूयितामिष्याद्यथानाह ।
यत्तदिति । न अधिगतो भिक्षाव्यतिरेकेणाभ्यः सुखसाध्य उपायो
येन स तथा तेन भगवता याच्यजाव्याजेनापहृतं स्वशरीरावश-
पितं लोकत्रयं यस्य स तथा भगवदाहवा गडडंन प्रथमं
वरुणपाशैश्च अशब्दाद्गदादीनां याच्यया पञ्चाभ्युक्तः पुनश्च
त्वया प्रतिभूतं दत्तं व गन्तव्यमिति तेन कारागृह इति गिरि-
द्वार्यामपाबन्ध इव निरुद्धो बद्धिरिति वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद्
हेतवेन प्राणात्ययेऽपि भगवद्भक्तिं न मुञ्चामीत्यमित्यर्थे वक्ष-
यतीति यद्यस्मात्तस्मान्मनुष्यान्नुजग्राहेत्युच्यते ॥ २३ ॥

इन्द्रस्य सचिवो बुद्धिसहायभूतो यदा योऽमौ बृहस्पति-
रस्मत्सन्धानार्थमिन्द्रेण प्रोषित एकान्ततो मन्त्राय धूनः सन्नख-
स्तदा तमप्यतिहाय सन्धानात्पूर्वमेव समागत्य ममाथेषु रूपपा-
दमवनाद्यभिप्रायेण निष्णातस्त्वन्मन्त्रनादिकमैव वातुमुद्युक्ताऽयं
भगवान् स्वयमुपेन्द्रेण यदुनामनरुपेणात्मने स्वस्मै प्राणि
पदान्यतर्ह्य याच्यनायायं मामयाचन नो एवाशिष इति यत्-
स्वायमभिप्रायः इदं लोकत्रयं स्वतुर्देशभुवनापक्षया कियदल्पं
हि तदपि कालप्राहमर्त्नामित्याह । गम्भीरवेगस्य महतः कालस्य
मन्वन्तरलक्षणावयवमितमत एवानित्यं तस्माद्देश्वर्धनमिच्छन्तदा
न स्यादित्यस्मै बलये राज्यं न दास्यामीति त्रिपदच्छेना-
पहृतं नूनं निश्चिनं यत भक्ते मय्यनुकम्पया "यश्चानुग्रहमिच्छामि
दृष्टियं तज्जने शनः" इत्यादि स्वयचनात् ॥ २४ ॥

...याह ।
 ...वता
 ...त-
 ...यं
 ...महदन्तरमस्तीत्याह । तस्येति । तस्य प्रवहान्तरात्
 ...नुमस्मादशः पुरुषः को वाजं न कोऽपीत्यर्थः ।
 ...भगवदनुग्रहो यस्य स तथा अमृदितकपायोः
 ...मिति किं वक्तव्यमित्यर्थः इतिशब्दा वाक्यसमाप्तः ।
 ...तस्य प्रवहादस्य उत्तरस्मात् सप्तमे इदं भीष्म
 ...हरेर्भक्तानुकम्पितत्वमाह । यस्येति । धामनाख्यो नारायण
 ...वरात्तथावस्थानमिति द्योतयितुमवतिष्ठते इति ।
 ...योगः अश्विजगद्गुरुत्वमुपपन्नं तस्यापदि स्वपादप्रणयन
 ...त्वेनेत्यभिप्रेत्याह । येनेति । रावणस्य द्विग्विजये उच्चारितः
 ...दूरीकृत इत्यर्थः एतद्विधस्य हरेर्भक्तजनप्रयोजनार्थितया
 ...न्द्रस्य राज्यदानेच्छयास्मद्राज्यापहरणलक्षणां कार्ये नान्य
 ...वाक्यशेषः ॥ २७ ॥

शं सुखं महीयते कभृत्वैरितिशेषः ॥ २८ ॥

श्रीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवेः ।

तद्भगवतामिति । तत्तु तस्य दानं न चान्यस्मिन् फले निमित्ते
 तत्र सर्वेषामात्मनि परमात्मनि तथापि ज्ञानिनां विविकृतया तत्ता-
 स्तुरणादात्मतमे भक्तानां त्वात्मभेदवशावसितया स्फुरतीति सर्वथा
 सर्वेषु परमोपकारकत्वभावत्वं दर्शितम् । ततस्तेनैतादृशतुच्छ-
 फलदानं न सम्भवतीत्यर्थः । तत्र परमतमनूय खण्डयति न धे इति
 यन्माधामयं भोगैश्वर्यमतनु तेन नैवाभुं बलिं प्रत्यनुजग्राहेति न
 किन्तु स्वसाधिष्यदानादिनैवेत्यर्थः तत्र हेतुः आत्मानुस्मृतिभोग-
 यामिति । यद्वा । तन्नेन्द्रानुग्रहवाद् खण्डयति । न धे इति । अनुप्य
 इन्द्रस्य तं प्रतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

नत्र भीषजिवाक्यमेव प्रमाणायति । यत्तदिति गद्यपद्यकेन
 यत्तदिति प्रसिद्धम् । इति एतदुवाच श्रीबलिः ॥ २३ ॥
 तमुपेन्द्रमतिहाय पुरुषार्थत्वेनानभिलष्य श्रयमुपेन्द्रेणैव
 द्वारभूतेन आत्मानं मां परमशुद्धं लोकत्रयमयाचत । अनुदास्यं
 नय मां निजमृत्युपार्श्वमित्यनेन तद्दामदास्यम् ॥ २४ ॥

स्त्रापिदं श्लोक्यराज्यं यदुत अकुनोभयं पदं मोक्षं तत्त-
 त्रतु धमे । कथं भगवतः परमन्यदिदमिति कृत्वा तदंशाभास
 तदंशमात्रात्मकत्वात्तयोः कर्तव्यं व्यवहृतमित्याशङ्क्याह । भगव-
 तोति ॥ २५ ॥

परिसंभतो भावेन हिनस्त्यक्तो नात्याहतो भगवदनुग्रहो येन
 सः । अनुग्रहः प्रार्थनादिवन्धनान्तः ॥ २६ ॥ २७ ॥

मयस्तु मायावीति महेशप्रसादाभासेन तलातले व्यवहार-
 मनुलेन तिष्ठन्नपि न तु श्रीबलिषत् परमार्थसुखसम्पन्न इति
 शैथिल्यमाह । ततोऽधस्तादिति । विगतंति । महादेवस्य महाभाग-
 तास्यानुरोधादिति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भक्तवत्सलकृतसिद्धान्तसारार्थदक्षिणी ।

तत्तस्मात् सर्वेषामात्मनि परमेश्वरे प्रतिपादितस्य भूमिदानस्य
 न तत्फलमिति पूर्वयौषान्वयः । कथंभूते भगवतां नारदादीनां भक्ता
 नामात्मदे वशीसूयात्मानमपि इत्यवति आत्मवतां सनकोपुनां
 ज्ञानिनामात्मतमे परमात्मानुभवरूपे इति क्रमेण प्रेमानन्दब्रह्मा-
 नन्दवायिनस्तस्य तद्विषयानन्दमात्रफलदायित्वं कथं घटता-
 मतो बहिराजाय स्ववशीकारमवप्रेमानन्दं कलु भूमिदानस्य फलं
 वदो बतः स्वभक्तस्य तस्य स्वयं द्वारपाषो बभूवैत भावः ॥ २१ ॥
 वस्तुतस्तु भोगैश्वर्यमेकान्तभक्तस्यान्तराय एवेति न तद्भग-
 वदनुकम्पाफलमतो भोगैश्वर्यदानादेवेन्द्रस्यैकात्मिकभक्त्यभावाऽ
 न्नीयत इत्याह । नेति । अनुप्यामुभिन्द्रे तदुक्तम् ।

वासुदेवे मनो यस्य उपहोमार्चनानिदिषु ।
 तस्यान्तरायो भैत्रेय । देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥

...तुतस्त्वेकात्मभक्तं वक्षिमेवानुजग्राहेति भावः ॥ २२ ॥
 ...कान्तिकी मक्तिर्भगवदनुग्रहप्रसिद्ध तद्भक्तनेवैव व्य-
 ...त्याह । यद्यस्मात्तद्विप्रसिद्धमिति वक्ष्यमाणमुवाच हेत्य-
 ...भगतः अन्य उपायो येन तेन भगवता याच्ञाच्छब्देन
 ...द्वारमात्रावशेषितं लोकत्रयं यस्य सः । प्रति युक्तो बह
 ...कश्च पिनश्चापिनश्चवत्,, इत्यमरः । अपबिद्धः
 प्रायः ॥ २३ ॥

...विद्वानपि यस्य सचिधो बृहस्पतिः सोऽपि पुरुषा-
 ...नि । तद्भक्तादिन्द्रं प्रति युक्तं नापदिवेशेति भावः । यत
 ...आत्मानं मां लोकत्रयमयाचत तमुपेन्द्रं विहा-
 ...यद्यथाविष्यत तदा किं स दातुं नापा-
 ...कथमकरोदिति भावः । तत्राप्यात्मन
 ...परममोहात् इव स इति भावः । यद्वा
 ...तेनैव कथं मां नायाचत
 ...तदा तस्मै ब्राह्मणाव त्रिलोकीं किं
 ...नादास्यं कथं खेष्टदेवं तं याचकमकरोदिति भावः कौमितस्य
 ...अतिगम्भीरमनन्तं रथो वेगो यस्य तस्य काजः
 ...स्य यन्मन्वन्तरं तेन परिवृत्तं पर्यन्तं लोकत्रयमिदं कियत् ॥ २४ ॥

किञ्चात्र जगत्येकः प्रहाह एव परमार्थे निष्णात इत्याह । वस्येति ।
 उपरते मृते साति ॥ २५ ॥

ननु त्वमपि प्रहाद सदश एवेति तत्र सत्रपं सदैन्यमाह ।
 तस्येति । अनुपयमनुरूपं वत्सं ॥ २६ ॥
 तस्य बलेः ॥ २७ ॥
 महीयते पूज्यते ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्तस्मिन् सर्वेषां चेतनाचेतनानां पदार्थानामात्मनि स्थि
 तिप्रवृत्त्यादिमूले विशेषतो भगवताम् ।

उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
 वेत्ति विद्यार्थविद्यां च स वाक्यो भगवानिति ॥
 इतिस्मृत्युक्तानां सर्वज्ञानां कथंभूतानामात्मवतामात्मा उपास्य
 त्वेन विद्यते येषां तेषामेवभूतानां बाह्यमकिसम्पन्नानां महातु
 मावानामात्मपद्वेस्तसर्ववृत्तार्थभेदे आरुह्यते च वासुदेवे च

श्रीमच्छुक्तेवदुक्तसिद्धांशप्रदीपः

चित्तस्य भूमिदानस्य बिलनिर्घयेभ्यश्चर्यं फलं न भवतीति पूर्वो-
वाच्यः ॥ २१ ॥

* बिलनिर्घयेभ्यश्चर्यं भगवदनुकम्पाफलमपि न भक्तस्य बलेरन्त-
रायमात्रमित्यहम् । 'नेति । भगवानमुष्बं प्रमुं नैवानुगृहीतवान्
कर्मणः स्वम्बन्धमात्रविवक्षया वष्टी यद्यस्मान्मायामयं भोक्तव्यामो-
हकत्वादिनित्यत्वादिदोषयुक्तम् । किञ्च । आत्मस्मृतिं भगवद्विषयकं
ज्ञानं मुष्णातीति तथा तथैवाह भगवान् पराशरः ।

वासुदेवे मनो यस्य उपहोमाश्वनादिषु ।

तस्यान्तरायो मैत्रिय ! देवेन्द्रत्वादिकं फलम् इति

यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः ।

इत्यादिभगवद्ब्रह्मचरनमप्यशानुसन्धेयम् ॥ २२ ॥

बलेरेकाग्रतमकत्वं वर्णयति । यत्तद्वित्यादिना । यद्यदा तसे
नेमं अनधिगतः अन्य उपायो येन तेन भगवता यावद्वा-
नापहतं स्वशरीरमात्रावशेषितं लोकत्रयं यस्य सः सम्प्रति
सम्बन्धोऽपि गिरिदर्यामपविष्टः प्रसिद्धोऽपि सन् इ स्फु-
। इति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २३ ॥

वतेति खेदे भगवान् बहुविदपि अयं प्रसिद्धी योऽङ्गोविष्णुः
स्यैकान्तेनादियमिचारिप्रयत्नेन बृहस्पतिः सचिषः पुर्याका-
यवापकः यतो मन्त्राय वृतः सोऽप्यथेषु काव्याकाव्येषु नूनं
निश्चितं न विष्णुतः न कुशलः यतस्त्वं बृहस्पतिमतिहायोऽहम्
उक्त्वा इन्द्रस्योपरि वर्त्तमानेन भगवता भक्तवत्सलेन द्वार-
भूतेन आत्मानं मां लोकनाथमात्मनः आशिषः लोकनाथावत नो
एव तस्मोपेन्द्रस्य दास्यमतिगम्भीरमनन्तं वयो यस्य तस्य कालस्य
मन्वन्तरं तेन परिवृत्तं विपर्यस्तं लोकत्रयमिदं कियञ्च कियदपि
सातिशयत्वादिनित्यत्वादिदोषयुक्तत्वाद्नुपाद्येमिति भावः ॥ २४ ॥

* अस्मात्पितामहः प्रह्लादः स्वपितरि हिरण्यकशिपी उपरते
मृगे सति स्वपितर्यं पदमनुपादेयमिति हेतोः इतिशब्दः
हेतुवाचकः, न वद्रे भगवतः पदमकुतोभयं धामापि भगवता
पीयमानमपि न वद्रे किन्तु यस्य भगवतोऽनुदास्यमेव वद्रे
स अर्थेषु निष्णात इति भावः ॥ २५ ॥

तस्य प्रह्लादस्य अनपथमनुवर्त्तमं अमृजिताः कथायाः
रागादयो यस्य परिहीनो भगवदनुग्रहो यस्य सः को वा
उपजिगमिषति उपगन्तुमिच्छति इतिशब्दा बलिवाक्य-
समाप्तिपरः ॥ २६ ॥

तस्य बलेः उत्तरस्मादष्टमस्कन्धे यस्य बलेः येन भगवता
दिविजये प्रवृत्तो बलिद्वारि प्रावशन् दशकन्धरो रावणः
पदा तत्राप्यङ्गुष्ठमेव ॥ २७ ॥

अक्षयपदः प्रागतस्थानः महीयते पूज्यते ॥ २८ ॥

भाषा टीका

तिस हेतु से आश्रयानि मुक्तों को आत्मा को देने

वाले सब प्राणियों के आत्मों भगवान् की आत्मा
जो अर्पण किया किन्तु जो कि आत्मा के स्मरण के
करने वाले मायामय वैभव को दिया है ॥ २२ ॥

वस्तुतः भगवान् ने इन बलि महाराज के ऊपर अर्पण
प्रनुग्रह नहीं किया जो कि आत्मा के स्मरण के
करने वाले मायामय वैभव को दिया है ॥ २२ ॥

जिन बलि महाराज को छलने का और उपाय नहा
जानकर मागने के छलसे भगवान् ने तीनों लोक के
देवर्षयों को हरण करलिया केवल शरीर मात्र बाकी छोड़ा
फिर बहूण पाशों से बांध दिया पर्वत के कन्दरा में डार-
दिया तो भी यह बचन बोले ॥ २३ ॥

इस बात निश्चित है कि इन्द्र भगवान् प्रयोजन में
बनुर नहीं है और जो बृहस्पति जी उनके मन्त्री भये व
भी प्रयोजन में अत्यन्त बनुर नहीं है जिन्होंने कि इन्द्र के
सहित मेरा जीतना और धन सम्पत्ति इन सब बातों को
माँगा परन्तु भगवान् के दास भाव को नहीं माँगा और यह
लोक त्रय का वैभव तो बड़े गम्भीर वेशवाले काल का
मन्वन्तर मात्र ही रहने वाला है इसमें क्या सार है ॥ २४ ॥

जिन भगवान् के दास भाव को हमारे पितामह प्रह्लाद
जी ने माँगा है और जो निश्चय अपने पिता का राज्य
भगवान् का दिया हुआ भी अपने पिता के मरने के पीछे
नहीं प्रदद्या किया उनसे समुझा कि भगवान् से परे यह
नहीं है ॥ २५ ॥

उन महानुभाव प्रह्लाद जी के सहस्र करने वाला पाप
रहित ऐसा हम सरीका पुरुष भगवान् की कृपा से
रहित कौन होगा जो उनके मार्ग में चलने की इच्छा
करेगा ॥ २६ ॥

अब उनका चरित्र आगे के अष्टम स्कन्ध में विस्तार से कहेंगे
उन बलि महाराज के दरवाजे में सब जगत् के गुरु
भगवान् नारायण गदा को हाथ में लेकर अपने भक्त के
ऊपर कृपा करके स्थित हैं जिन भगवान् ने दिग्बिजय
करने समय आये हुए रावण को अपने पादों के अंगूठे से
अयुत योजन पर्वत दूर फेंक दिया था ॥ २७ ॥

तिसके नीचे तलातख में मय नामक हानवाँका राजा
रहता है तीन पुरों का मालिक होकर है तीनों के कल्याण
की इच्छा करने वाले भगवान् महादेवजी ने उसके तीनों
पुर जलादिये थे फिर कृपा करके उसको स्थान दे दिया है
सब माया वालों का गुरु है श्री महादेव जी उसकी रक्षा
करने हैं जिससे श्री सुदर्शन चक्र की मय से रहित होकर
रहता है ॥ २८ ॥

नैकशिरसां क्रोधवशोनाम गणाः कुहकतक्षककालिय-
विषुधप्रत्यनीका महाभोगिनो महाकर्षाणां नैकशिरसां क्रोधवशोनाम गणाः कुहकतक्षककालिय-
विषुधप्रत्यनीका महाभोगिनो महाकर्षाणां नैकशिरसां क्रोधवशोनाम गणाः कुहकतक्षककालिय-
विषुधप्रत्यनीका महाभोगिनो महाकर्षाणां नैकशिरसां क्रोधवशोनाम गणाः कुहकतक्षककालिय-

ततोऽथस्तात्पाताले देवता दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कांलेया हिरण्यपुरवाग्नि इति
विबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकानुभावस्य हररेव तेजसा प्रति-
हतवलावलेपा बिलेशया इव वसन्ति ये वै सरमयेन्द्रदूत्या वाग्भिर्मन्त्रवर्णाभिरिन्द्राद्विभ्यति ॥ ३० ॥

ततोऽथस्तात्पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृत्-
रापूशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति येषामुह वै पञ्चसप्तदशश-
तसहस्रशीर्षाणां फणासु विरचिता महामणयो रोचिष्णावः पातालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा
विधमन्ति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां राधादिस्थितिविलस्र्गमर्ष्यादानिरूपणं नाम

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

नैकशिरसामनेकफणानां गणाऽस्ति । एतत्प्रपञ्चयति ।
कुहकंति । महाभोगवन्तो महाकायाः पुरुषवाहाऽरंघाह-
नात् ॥ २९ ॥

विबुधप्रत्यनीका देवशत्रवः सकलेष्वपि लोकेष्वनुभावो
यस्य तस्यैव तेजसा सुदर्शनेन प्रतिहतो बलावलेपो वीर्यमदो
येषां बिलेशयाः सर्पा इव इन्द्रदूत्या प्रयुक्ताभिर्मन्त्ररूपाभिर्वाग्भिः
एवं हि वैदिकमाख्यानं पण्यभिरसुरैर्निगूढां गामन्वेष्टुं सरमां
वेषशुनीमिन्द्रेण प्रहितां सन्धिमिच्छन्तः पण्यः प्राहुः । किमि-
च्छन्ती सरमेत्यादि माञ्च सन्धिमनिच्छन्तीन्द्रस्तुतिपूर्वकं तां प्रति
परुषमाह । “हना इन्द्रेण पण्यः शयध्वम” इत्यादि ते च तच्छ्रुत्वा
विभ्यतीति ॥ ३० ॥

महाभोगिनो महाफणाः महानमर्षः क्रोधो येषां पञ्चादि-
सङ्ख्यानि शीर्षाणि येषां शीर्षाणामिति वक्तव्ये शीर्षाणामि-
त्यायः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायां

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ महातलमनुष्यार्थयति । तत इति । ततः तलानलादधस्तात्पाता-
ले विषरे नैक शिरां येषां तेषामनेकशिरसामित्यर्थः काद्रुषयाणां
कद्रोरपत्यभूतानां सर्पाणां गणः क्रोधवशसंक्रांस्ति । गणो कौक्षि-

प्रधानाभिर्दिशन्विशिनष्टि । कुहकेत्यादिना । कुहकावयः प्रधानाः
मुष्या येषां ते महाभोगवन्तः शीर्षकायाः महापुरुषस्य भगवतो
बाहवभूतात्पण्यराजानामप्यधिपतेर्गुरुमतोऽनवरतं निरन्तरे उद्भि-
जमाना विभ्यतः सकलत्रादिरूपकुटुम्बासक्तया प्रमत्ताः सन्तः
कच्चिद्विहरन्ति ॥ २९ ॥

अथ रसातलमनुष्यार्थयति । ततो महातलादधस्तात्पाताले
विषरे दैतेयदानवाः दितेः पुत्राः इनुपुत्राश्च पण्य इति प्रसि-
द्धास्ते च निवानकवचाः कांलेया हिरण्यपुरवासिन इति
त्रिभिधाः विबुधानां देवानां प्रत्यनीकाः प्रतिपक्षिण्यः उत्पत्त्यैव महौ-
बलशालिनः महास्तब्धे ते साहसिकाः सहसा इष्येण चरन्तीति
साहासिकाः तथाभूताः सन्तः सर्वेषु लोकेष्वनुभावो यस्य
तस्य भगवतो हरस्तेजसैव सुदर्शनाख्येण प्रतिहतः बलाव-
लेपः बलनिमित्तो गर्वो येषां ते तादृशा बिलेशया इव सर्पा
इव वसन्ति तानेव विशिनष्टि । य इति । ये वै पण्यः इन्द्रदूत्या
सरमया देवशुभ्या प्रयुक्ताभिर्मन्त्रवर्ण्यभूताभिर्वाग्भिरिन्द्राद्विभ्यति
मयं प्राप्नुवन्ति । एवं हि वैदिकमाख्यानं पण्यभिरसुरैर्निगूढां गाम-
न्वेष्टुं सरमां वेषशुनीमिन्द्रेण प्रहितां सन्धिमिच्छन्तः पण्यः
प्राहुः किमिच्छन्ती सरमे ! इत्यादिना सा च सन्धिमनिच्छन्ती
इन्द्रस्तुतिपूर्वकं तां प्रति धर्षणमाह “हना इन्द्रेण पण्यः शयध्वम”
इत्यादि ते च तच्छ्रुत्वा विभ्यतीति ॥ ३० ॥

एवं रसातलमनुष्यार्थयति पातालमनुष्यार्थयति । तत इति । ततो
रसातलादधस्तात्पाताले विषरे नागलोकानां सर्परूपाणां जनानां
पतयो वासुकिः प्रमुखः प्रधानो येषां ते शङ्खदयो महाभो-
गिनः फणिनः महाफणिनः महानमर्षः क्रोधो येषां महाक्रोधाः
निवसन्ति तानेव विशिनष्टि । येषामुह वै येषां हि पञ्चादिसं-

श्रीमद्गीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रीर्षामि येषां श्रीर्षामिति वक्तव्ये श्रीर्षामिग्यायं
तेषां सर्षाणां कथाणां कथासु आभारस्य सम्बन्धमात्रविव-
क्षया पृष्टी विरचिता भूता ये महामयायो रोचिष्यावः सदा
प्रकाशनशीलाः तेषां स्मरौचिषा पातालविवरं पातालविवर-
सम्बन्धितमोक्षात् विधमन्त्यपनुदन्तीति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्गीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मनावली ।

महाभोगवन्तः स्थूलशरीरवन्तः पुरुषोत्तमस्य बाहो बाहनं
तस्मात् ॥ २६ ॥

पणायो दैव्या दानवा निवातकवचाः कालकन्यापुत्राः काल-
केयाः विबुधप्रत्यनीका देवशत्रवः प्रतिहताखलेपा विनाशितगर्वाः
योगबलाद्बिलेशयाः सर्पाकारा ये पणाय इन्द्रद्व्या सरमया शुभो-
क्ताभिर्मन्त्रवर्णाभिर्वाग्भिः "इन्द्रस्य दूर्तारिषिता चरामि मह
इच्छन्ती पणायो निधी च,, इत्यादिमन्त्रवर्णात्मकगीर्भिः श्रुताभि-
रिन्द्राद्बिभृशुति भीतान्निग्रन्तीनि यस्मान्स्माद्दृशिलेशयाकारा निव-
सन्तीत्यर्थः "सरमा त्वं दुराध्वनो बहिर्गताभिर्जिह्वाभिर्जगुरिः
किमपि निगदन्ती किमिच्छन्त्यत्र प्राणद प्रायासीः" हिगताविति
धूर्ताः अस्यास्तव अस्मे अस्मासु हितिर्गतिः का किं कार्य-
मुद्दिश्यान्नागमनं ते तव कापरितकमूया तस्यार्थे दूनस्यार्थे दून-
कियासीत् इव रसायाः पयांसि कथमतर इति पणायिभिः पृष्टा
सरमाश्रुते अहमिन्द्रस्य दूर्ता तेन प्रेषिता चराम्यागतास्मि "व्यत्ययो
बहुलम्,, इति सूत्रात् किमिच्छन्तीत्यस्य परिहारमाह । हे पणायः !
वो महोज्ज्वलानिधीनिच्छन्ती अपहर्तुमिति शेषः नोऽस्माकमति-
स्कन्धोऽभियसा स्वामितो भयेन तत्तदावत् आवामागमं तथा
तस्माद्गसायाः पयांस्यतरमिति सरमायाः पणायिप्रति परिहारवच-
नमिति मन्त्रवर्णाथः ॥ ३० ॥

महाभोगिनः स्थूलशरीरा बहुभोगयुक्ता वा श्रीर्षामिति
वक्तव्ये श्रीर्षाणां प्रतीतरपुरुषशरोर्बलक्षयद्योतनाथ विगतं
रचितं रचनं येषां ते तथा आत्पत्तिका अर्थः विधमन्ति निर-
स्थिति ॥ ३३ ॥ (१)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रीर्षस्य "श्रीर्षच्छन्दसि,, इति भगवान् पाणिनिः ॥ २६-३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसाराधेर्षिणी

नैकशिरसाम् नैकशिरसाम् । एतत् प्रपञ्चवर्षात् । इन्द्र-
पुरुषबाहात् इरेकाहनात् ॥ २६ ॥

दैतेयादयोऽसुरभेदाः प्रत्यनीकाः शत्रवः इन्द्रद्व्या प्रयुक्ताभि-
मन्त्ररूपाभिर्वाग्भिः । एवं हि वैदिकमाख्यानं पणायिभिरसुरैर्निर्गुहां
गामन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितां सन्धिमिच्छन्तः पणायः
प्राहुः । किमिच्छन्ती सरमत्यादि सा च सन्धिमिच्छन्ती इन्द्र-
स्तुतिपूर्वकं नाम प्रतिपरुपमाह "हता इन्द्रेण पणायः पञ्चायध्वम"
इत्यादि ते च तच्छ्रुत्वा विभ्रयतीति ॥ ३० ॥

महाभोगिनो महाफणाः ॥ ३१ ॥

इति साराधेर्षिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमस्य चतुर्विंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महाभोगवन्तो महाकायाः ॥ २६ ॥

तेजसा सुदर्शनेन प्रतिहता खलाखलेपो वीर्यगर्भो येषां
ते बिलेशयाः सर्पा इव ये पणायः सरमया प्रयुक्ताभिः "हता
इन्द्रेण पणायः शयध्वम" इत्यादिमन्त्रवर्णाभिः विभ्रयति ॥ ३० ॥

महाभोगिनो बृहत्कायाः महामर्षाः अतिक्रोधवन्तः येषां
वासुकिप्रमुखानां पञ्चादिसङ्ख्यानि शीर्षाणि येषां तेषां पञ्चा-
दिशीर्षाणाम् शीर्षाणांमत्यायः प्रयोगः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तिस के नीचे महातल मे अनेक मस्तकवाले काष्ठवच
नामक सर्पों का क्रोधवश नाम का गण है कुहक तक्षक
कालिय सुपेण आदि वडे शरीर वाले ये सर्प है नारायण
के वाहन यक्षिगज गरुड जी से डरते हुये भी अपने
स्त्री पुत्र मित्रों के सहित कहींपर प्रमर्दा हो कर
विहार करते है ॥ २६ ॥

तिस के नीचे रमानल मे दैतेय दानव पणायाम वाले
निवात कवच कालिय हिरण्यपुरवासी इन नामों वाले
दैवनों के शत्रु उत्पत्ति सेही वडे तेजवाले वडे माहमवाले
केवल मकन लोक विदित प्रभाववाले हरिभगवान् के
तेजस से श्री सुदर्शनचक्र सेही डर कर सर्प सरीक
वास करते है जोकि इन्द्र की दूर्ता सरमा की मन्त्र वषां
रूपावाणी सुगने से इन्द्र से डरते है ॥ ३० ॥

वे मणि अपने प्रकाश से पाताल विवर के सब मन्थकार को वारण करते हैं ॥ ३१ ॥
वास्तुकि
शंख-
कोधवाले
निवासकरते हैं वे कई पाष फणा वाले कई सात फणा
वाले कोई सौ फणा वाले कोई हजार फणा वाले हैं इनों
के फणों में स्थित जो महामणि हैं सो बडे प्रकाशमान हैं

वे मणि अपने प्रकाश से पाताल विवर के सब मन्थकार को वारण करते हैं ॥ ३१ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध चौबीसमे अध्याय का
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत
समाप्त ॥ २३ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २४ ॥

॥ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

—:०:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

तस्य मूलवेदो त्रिंशद्योजनसहस्रान्तर आस्ते या वै कला भगवतस्तामसी समाख्यातानन्त इति
(१) सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययोः सङ्कर्षणमहमित्यभिमानलक्षणं यं सङ्कर्षणमित्याचक्षते ॥ १ ॥

यस्येदं चित्तिमण्डलं भगवतोऽनन्तमूर्तेः सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षणि ध्रियमाणां सिद्धार्थ इव
लक्ष्यते ॥ २ ॥

यद्य ह वा इदं कालेनोपसञ्जिहीर्षतोऽमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भुवोरन्तरेण साङ्कर्षणो नाम रुद्र एका-
दशव्यूहस्यक्षेत्रिशिखं शूलमुत्तम्भयन्नुदतिष्ठत् ॥ ३ ॥

यस्याङ्घ्रिकमलयुगलारुणविशदखमशिषण्डमण्डलेष्वहिपतयः सह सात्वतर्षभैरेकान्तभक्तियोगे-
नावनमन्तः स्रवदनानि परिस्फुरत्कुण्डलप्रभामण्डितगण्डस्थलान्यतिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु
विलोकयन्ति ॥ ४ ॥

यस्यैव हि नागराजकुमार्य आशिष आशासानाश्रवङ्गवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभग-
रुचिरभुजरजतस्तम्भेष्वगुरुचन्दनकुङ्कुमपङ्कानुलेपेनावलिम्पमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजा-
वैशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविधूर्णिताऽङ्गाकरुणावलोकनयनवदनारविन्दं समीढं किञ्च
विलोकयन्ति ॥ ५ ॥

स एव भगवाननन्तोऽनन्तगुणार्थाव आदिदेव उपसंहृतामर्षरोषवेगो लोकानां स्वस्तय आस्ते ॥ ६ ॥

ध्यायमानः सुरासुरोरगसिद्धगन्धर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतविह्वललोचनः सुललित-
मुखरिकामृतेनाप्यायमानः स्वपार्श्वदिविबुधयूथपतीनपरिभ्रान्तरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्य-
न्मधुकरत्रातमधुरगीतश्रियं वैजयन्तीं स्वां वनमालां नीलवासा एककुण्डलो हलककुदि कृतसुभग-
सुन्दरभुजो भगवान् माहेन्द्रो वारणेन्द्र इव काञ्चनीं कञ्चामुदारलीलो विभर्ति ॥ ७ ॥

य एष एवमनुश्रुनो ध्यायमानो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाप्रथितमविद्यामयं हृदयग्रन्थिं
सत्वरजस्तमोमयमन्तहृदयङ्गत आशु निर्भिनन्ति तस्यानुभावान् भगवान् स्वायम्भुवो नारदः सह
तुम्बुरुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

पञ्चविंशो ततोऽधस्तादाह शेषस्य संस्थितिम् ।

सञ्जिहीर्षीरिदं कावे यत्र रुद्रसमुद्भवः ॥ १ ॥

तस्य पातालस्य कोऽनाधनन्तः सात्वतीयाः सात्वततन्त्रनिष्ठा-
भतुर्गृहोपासने सङ्कर्षणमित्याचक्षते तथाख्याने हेतुः द्रष्टृदृश्ययोः
सुखकर्षणमेकीकरणं येन, तत्कृतः अर्हमित्यभिमानो लक्षणं

निहमाधिष्ठानुर्यस्य अहङ्काराधिष्ठानेन द्रष्टृदृश्यसङ्कर्षणात् सङ्कर्षण-
इत्यर्थः ॥ १ ॥

अनन्तत्वमाह । यस्यैवमिति । यच्छब्दानां स एष भगवाननन्त इत्य-
न्तरेणाश्रयः ॥ २ ॥

तामसत्वमाह । यस्येदं विश्वरूपसंहर्तुमिच्छन्तः अप्रपञ्चा विर-
चिते कुटिलीकृते कर्षणीकृते ध्रुमन्त्यां सुधीं तयोर्मध्य उक्त-
मयमनुभवयत् ॥ ३ ॥

(१) प्रमातारः सात्वतीया इति श्रीश्रीरघवाचार्यपाठः ।

कुण्डलानां प्रभया मन्त्रैः कृत्वा विपुलाश्च धवलाश्च सुभगाश्च रुचिराश्च भुजा एव रजतस्तम्भास्तेष्वगुरुचन्दनकुङ्कु-
मानां पङ्क्तु एवानुलेपस्तेनावलिम्पमानास्तेषामभिर्मर्शेनोम्प-
यित्ने हृदये मकरध्वजस्यावेशेन रुचिरं च लिखितं च स्मितं
यासां ताः तस्यानुरागेण मदेन च मुदितं च तम्भदेन विभू-
षिते प्रचलिते च भा ईषदरुणे करुणावलीकयुक्ते नयने
यस्मिन्तद्भवनारविन्दं विलीकयन्ति ॥ ५ ॥

चामर्याऽमहन् रोपः क्रोधः उपसंहृतस्तयोर्वेगो येन ॥ ६ ॥

उपामनार्थमाह । सुगदिभिर्ध्यायमानश्चिन्त्यमानः मनवरतं
मदेन मुदितश्चासौ विकृतविह्वललोचनश्च सुलखितेन मुखरिका-
मृतेन वचनामृतेन स्वपापदान् विभुभयूयपानां पतीभ्राप्यायमानो
हर्षयन्नेति वाससी यस्य एकमेव कुण्डलं यस्य
हृदयस्य ककुदि पृष्ठे कृतो न्यस्तः सुभगश्च सुन्दरश्च भुजा
येन उदारा खीला यस्य सः न परिस्त्रानो रागः कान्तियस्या-
स्तस्या नवतुर्लासकाया आमोदमध्वासवेन सुरभिमधुरसेन
माद्यतां मधुकराणां ये व्रातास्तेषां मधुरगीतेन श्रियस्यास्तां
वनमाळां कक्षां चरन्नाम् ॥ ७ ॥

संश्लोकयामास वर्णयामास ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
एवं पातालान्तान् भूविष्वराननुचयर्थां पातालपर्यन्तस्य भूम-
यडलस्य धारकं रसाया मूले स्थितमनन्तमनुचयर्थायति पञ्चविशेन ।
तस्य पातालस्य मूलदेशेऽधस्ताद्विशद्योजनसहस्रान्तरे आले
का सा या आले तत्राह । या वा इति । अनन्त इति समाख्याता
प्रसिद्धान्तसंज्ञिकेत्यर्थः तामसी तामसाहङ्काराधिष्ठात्री या
भगवतः कला अंशरूपा सा इत्यर्थः सैव सङ्कर्षणा इत्युच्यते
तदाह । प्रमातार इति । सात्वतीयाः सङ्कर्षणाप्रोक्तसात्वताख्यपञ्च-
रात्रनिष्ठाः प्रमातार उक्तभगवत्कलायाधार्यविद्वस्तमनन्त
सङ्कर्षणा इत्याचक्षते किमिदं सङ्कर्षणानामाश्वकर्णाद्विषत्केवलकूटं
किंश्च पङ्कजादिवद्योगरूढमित्यपेक्षायां योगरूढमित्याह । द्रष्टृदृश्य-
योगिनि । यतोऽयमनन्तः द्रष्टृदृश्ययोर्भातृश्रेययोः सन्निकर्षणां सन्निक-
रूप्यते विषयीक्रियतेऽतीन्द्रियार्थोऽनेनेति सन्निकर्षणमतीन्द्रि-
यार्थविषयकज्ञानसाधनं स्वयं यथानीन्द्रियार्थविषयकज्ञानवाने-
धमिनरेषामप्यतीन्द्रियार्थविषयकज्ञानापादक इत्यर्थः यत एव-
मनन्तस्ततस्तं सङ्कर्षणा इत्याचक्षते सङ्कर्षणत्वमेव स्पष्टयति ।
अहमित्यभिमानलक्षणा इति । अहमिति प्रतीयमानोऽतीन्द्रियो
यो जीवस्तद्विषयकोऽभिमानः अहमिति प्रतीतिस्तस्य लक्ष्यतेऽनेने-
ति लक्षणां कारणं हेतुरिति यावज्जीववर्गाभिमानिदेवतात्वाज्ञेपा-
महमिति बुद्धिदृष्टिहेतुरित्यर्थः ॥ १ ॥

यत्रमनन्तश्चाऽपि तस्मिन् योगरूढ इत्याह । यस्येति । यच्छ-
ब्दानां च एव भगवाननन्त इत्युत्तरं गान्धवः यस्य भगवतः
सङ्कर्षणरसः अनन्तमूर्च्छेरकस्मिन्नेव शीर्षायां धीयमाणां धार्य-

माश्रमिदं कृत्स्नभूमयडलं सिद्ध्यर्थे इव श्वेतसर्वे इव लक्ष्यते
इत्येतोऽपारिच्छिन्नत्वादनन्त इत्युच्यते इति भावः ॥ २ ॥

युक्तं तामसीति तामसाहङ्काराधिष्ठात्वं तद्विशदयति ।
यस्य इ वेति । काखेन द्विपराधावसानरूपकाखेनेदं कृत्स्नं जगत्
संजहीर्षनः सङ्कर्षणमिच्छन्तः यस्य सङ्कर्षणाख्यामर्षणा क्रोधेन विरचिते
कुण्डलीकृते रुचिरे भ्रमन्त्यौ भ्रुवौ तयोर्न्तरेण मध्ये साङ्कर्षणा-
ख्य एकादशानां व्यूहः गणा एकादशरुद्रसमुदायरूपः कथम्भूतः स्य-
च्चः त्रीण्यर्क्षीणि यस्य स इत्युक्तः तिस्रःशिक्षा यस्य तादृशं श्लमुच-
म्भयन्मूर्ध्वं धारयन्नुदतिष्ठतुद्भूष तामसाहङ्काराधिष्ठात्वाज्जगत्संह-
र्षतामसरुद्रगणोत्पादक इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सुभगत्वमाह । यस्येति । अहीनां पतनः सात्वतश्रेष्ठैः सह यस्य
सङ्कर्षणाख्याङ्गिकमजयुगलेऽरुणा विशदा नखा एव मणयस्तेषां
पयडस्तस्य मयडलेषु प्रकान्तभक्तियोगेनाव्यभिचरितभक्तियोगेना-
वनमन्तः प्रणामन्तः उक्तविधेषु नखमणिमयडलेषु प्रतिविम्बितानि
अतिमनोहराणि परिणः स्फुरतां कुण्डलानां प्रभया मण्डितानि
गयडस्थलानि येषु तानि स्ववदनानि प्रमुदितं मनो वेषां
तादृशाः सन्तः सुखं विलोकयन्ति ललु नूनम् ॥ ४ ॥

तथा नागराजानां कुमार्यः आशिषः पुरुषार्थानाशासानाः काम-
यमानाः यस्य सङ्कर्षणाख्य चामरिभिः सुन्दरैरङ्गदैर्बलैश्च
विलसिताः प्रकाशिताश्च ते विशदा निर्मलाश्च विपुला हीर्षाः
सुभगाः कोमलाश्च रुचिराः सुन्दराश्च भुजास्त एव रजतस्तम्भा-
स्तेष्वगुरुकुङ्कुमचन्दनानाम्पङ्क्तुः एवानुलेपस्तेनावलिम्पमानां लेपनं कुवां-
गास्तेषां भुजानामभिर्मर्शेन स्पर्शेन उन्मथिते हृदये मकरध्व-
जस्य कामस्यावेशेन रुचिरं च लिखितं च यस्मिन्तं तथासां
तथाभूताः सत्यः तस्य सङ्कर्षणाख्यानुरागमदमुदितमदविभूषि-
तारुणाकरुणावलीकनयनवदनारविन्दं सम्राडं यथा तथा
विलोकयन्ति आभितेषु मदेन स्नानुभजजनितेन च मुदिते
तम्भदेन विभूषिते प्रचलिते च ईषदरुणे करुणावलीकनयने
यस्मिन् तद्भवनारविन्दमिति तस्यार्थः ॥ ५ ॥

स उक्तविध एव सङ्कर्षणाख्योऽनन्तस्त्रिविधपरिच्छि-
दरहितः अनन्तकल्याणगुणार्णवः जगत्कारणभूतो देव-
स्वतेजसा हीन्यमानः उपसंहृतः अमर्षरोषयोजगत्संहारविषय-
ययोरसहनक्रोधयोर्वेगो येन तथाभूतः लोकानां साधुजनानां
अस्तये सुखायान्ते तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनः कथम्भूतः सुरादीनां गणैर्ध्यायमानः मनवरतं मदेन स्नानु-
भजजनितमदेन मुदितः स चासौ विकृतविह्वललोचनः विकृतं
पूर्यितं विह्वले परवशे इव स्थिते लोचने यस्य सः सुलखितेन
सुन्दरेण भावगर्भेण मितेन मुखरिकासृतेन वचनामृतेन
स्वपापदान् स्वविभुभयूयानां पतीभ्राप्यायमानः हर्षयन् अप-
रिस्त्रानः अक्षीणः रागो रक्तिमा यस्यास्तस्या नवतुर्लासकाया
नूतनरुणात्तुलस्या आमोदः मधुररूपः आसवश्च तयोः
समाहारस्तेन माद्यतां मधुकराणां व्रातास्तेषां मधुरगीतेन श्रियं-
स्यास्तां आमसाधारणां वैजयन्त्याख्यां वनमाळां धर्षादिनि
शेषः विभर्तीत्यनेन वान्वयः नीले वाससी धस्य एकमेव
कुण्डलं यस्य हृदयस्य ककुदि पृष्ठे कृतो न्यस्तः सुभगः सुकु-
मारश्च सुन्दरो भुजो येन एवम्भूतो भगवान् सङ्कर्षणाः माहेन्द्रः
महेन्द्रसम्बन्धी बारशेन्द्र इव परेषु इव शुभ्रः उदारा खीला यस्य

श्रीमद्गीरराजवाच्यैकतमामवतसम्पन्निका ।

सः काञ्चनी खर्यामर्थी कदा रंसनां विभक्तिं कसे भवा कदा वर-
त्राक्षी चर्ममयी वधिका "नधी वधी वरत्रा स्यात्,, इत्यमरकां-
शीला तामध्यस्य जाम्बोधावष्टमार्थी योगपट्टिकायां खर्यामर्थी
विभक्तिं इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं सङ्कर्षण उपवर्णित इदानीमुक्तविध उपारम्भमान
उपासकानामन्तर्हृदयं गतः प्रकृतिसम्बन्धं निरस्यतीत्याह । य
एव इति । एव भगवाननन्तः एवमनुश्रुतः उक्तविधत्वेन गुरुमु-
खाच्छ्रुतः अभिधायमानः "भोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः,,
इति श्रुत्यर्थोऽत्र प्रत्यभिज्ञातः अतः सामर्थ्याच्छ्रयानन्तरमन्त इति
वक्ष्यते मुमुक्षुणां संसारादात्मानं मोक्तुमिच्छतामनादिकालप्रवृ-
त्ताभिः कर्मवासनाभिप्रथितं सन्दर्भितमविद्यामयं देहात्मप्रा-
प्तिस्वतन्त्रात्प्राप्तिकारुपादानमयं प्रार्थि प्रार्थिहृमोक्तं
सत्त्वरजस्तमोमयं सर्वत्रादिगुणप्रचुरं गुणत्रयसम्बन्धप्रयुक्ता-
नादिकालप्रवृत्तकर्मवासनाविद्याप्रतिरूपं संसारमित्यर्थः ध्यानेन
मुमुक्षुणांमन्तर्हृदये सन्निहितः आशु भिन्निच निनरां निरस्यती-
त्यर्थः तस्य भगवतः सङ्कर्षणस्यममुक्तमनुभावं प्रभावं तुम्बुरुणा
सह स्वयम्भुवः पुत्रो नारदो ब्रह्मण्यभ्यतुमुंलस्य सभायां संश्लोक-
वामास वर्यायामास ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

• तस्य पातालस्य तामसी तमोगुणप्रवर्धनी अनन्तस्य यस्त्र-
रूपं द्रष्टुञ्चेतनस्य हृदयस्य शरीरस्य सन्निकर्षणं सामीप्यापा-
दकमभेदप्रसूहकं कथं देहोऽहमिति तर्हि इदं सत्यं किं नत्याह ।
अभिमीनखक्षणां भ्रान्तिप्रत्यापादकमित्यर्थः तस्वरूपं सङ्कर्षण-
मित्याचक्षते ॥ १ ॥

• सात्वतः गुरुतरक्षितिमण्डलं सर्वपलाघवघ्नकारयतोऽपरिमितव-
ल्लभेनानन्तत्वं युक्तमित्याभिप्रेत्याह । तस्येति । सिद्धार्थः सर्वपः ॥ २ ॥
एकादशस्यूहः एकादशधा विभक्तरूपविशेषः उक्तमभयन्तु-
स्पष्टम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

तदभिमर्शनेन भुजस्पर्शनेन सत्रीडमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ५ ॥
शृङ्गाराद्यनन्तगुणार्थः ॥ ६ ॥

अपरिस्नानो रागः कान्तिर्यस्याः सा तथा आमोदमध्यास-
धेन सौरभरूपमधुरसेन हृदस्य निजाशुभस्य ककुचमे कस्या-
मुदरवन्धम् ॥ ७ ॥

संश्लोकवामास पथब्रह्मणवाक्यैः कथयामास ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तामसीति तमोगुणाधिष्ठातृरुद्रस्यान्तर्पामित्वात् । "मूर्ति नः
पुरुकृपया बभार सर्वं संशुद्धम्" इत्यादिविरोधात् ॥ १ ॥ २ ॥

अमर्षकारणस्तु प्रायः सर्वेषां युगपद्गणवद्विदुमिन्त्वं
क्षयम् ॥ ३-६ ॥

श्रीमद्विभवाद्यकवर्तिकुहसुरार्थद्वितीया ।

पञ्चार्थो नु. धर्तित्तले शेषस्य भूभूतः ।

जगत्संहर्षरुद्रस्याप्येतिनो वर्णिता गुणाः ॥ ० ॥

तामसी तमःकार्यसंहारप्रवर्धयित्री ननु तमोमयी "मूर्ति नः
पुरुकृपया बभार सर्वं संशुद्धम्" इत्यादिविरोधात् सात्वतीयाः
सात्वततन्त्रनिष्ठाः द्रष्टृहृदययोर्भोक्तृभोग्ययोः सम्यक्परां यतः
सङ्कर्षण इति तच्च कर्षणमहमस्य भोक्ता इदं मे भोग्यमित्य-
भिमानखक्षणमेव अभिमन्तुरहन्ताममतयोः शुद्धयं तदधिष्ठा-
तृत्वेन यं ध्यायन्तीति भावः ॥ १ ॥ २ ॥

उपसंजिहीयं इति । यदेवेदं जगदाधिक्येन संहर्षमेच्छत-
दैव मायायास्तच्छाधीनत्वात्तद्वीर्यतमःकार्यरोषात्मको रुद्रो
भूमध्ये प्रादुरभूदमर्षविरञ्चिन इति रुद्रस्य विशेषणं सुखोप-
संघः । यथा (ससृज्जगत्) द्वितीयपुरुषस्य नामिमध्ये रमोगुणा-
त्मकं पदं प्रादुर्भवति तद्वत् ॥ ३ ॥

खावयेन मनोहरत्वमाह । यस्येति । नक्षत्राणां वयडः समूह-
स्तस्य मण्डलेषु दंपण्यायमानेऽप्यित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्य आरुणि अङ्गवलये अङ्गमण्डले विद्यमानादिविशेषण-
विधिषा ये भुजस्पर्शनेन सत्रीडमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ५ ॥
खण्डपसाधने तेन अवशिष्टपन्थः तदभिमर्शने तत्समय एव यत्त-
दङ्गस्पर्शनेन उन्मथिते हृदये यो मकरध्वजाधेशस्तेन रुचिरं
भावसूचकं स्मितं यासां ताः तस्यानुरागमदः साहजिको भक्त-
विषयकस्तेन मुदिने मन्विष्युर्गितारणे च नागकुमारीविषयक-
करुणावलोकाविशिष्टे नयने यत्र तद्वदनारविन्दं सत्रीडं हस्त
हस्तास्मद्दृश्याकारं प्रभुरयं ज्ञातवानिति ज्ञानार्थाकुलं यथा
स्यात्तथा ॥ ५ ॥

उपसंजिहीयति । स्थितिकाञ्च सप्रति रोपस्यानौचित्यादिति
भावः । अमर्षोऽसहिष्णुता तदुत्थो रोपः क्रोधः ॥ ६ ॥

सुखचितेन मुक्तरिकामृतेन वक्षनामृतेन कदां वरत्राम् ॥ ७ ॥
संश्लोकवामास पुरुवाद्यवतारत्वेन श्लोकैस्तुष्टाव ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीमत्सङ्कर्षणार्थेभयं वर्णयति पञ्चविंशताध्यायेन । तस्येति ।
तामसी प्रलयनिमित्तभूतरुद्राविनियन्त्री सात्वतीयाः वेदाद्येभूतभग-
वत्प्राकसात्वततन्त्रनिष्ठाः श्रीमन्नारदाद्यभ्यन्तर्होपासने यमनन्तं
सङ्कर्षण इत्याख्येन तथाभ्याने हेतुं द्वायंस्तमेव विदित्वापि । द्रष्टृ-
हृदययोः सम्यक्परांमेकाकारणं येन ते पुनः कीदृशमह-
मित्येधंभूतस्य रुद्रस्य लक्षणं स्वरूपं यस्मात्तम् ॥ १ ॥

यस्येत्यादियच्छ्रुद्धानां न एव भगवानित्यभिप्रेत्याख्यः ॥ २ ॥
इदं विश्वमपसंहर्षतेमिच्छतः अमर्षणं विरञ्चते कृतिर्लोकने
रुचिरं भ्रमन्त्या भ्रुवो नयोरन्तरेण मध्ये एकादशस्यूहः एकाद-
शभदवात् रुद्रः शूलमुक्तमभयप्रमयशुद्धिद्विष्टम् ॥ ३ ॥

सात्वतपदमेः सह अहिपतयः अवनमन्तः यस्य भङ्गुपंगस्य
अङ्गकमलयुगले अरुणाश्च विशदाश्च तस्मा एव मण्ययस्तेषां
वयडः समूहस्तस्य मण्डलेषु परिस्फुरतां कुण्डलाणां प्रभया
मण्डलानि मण्डलखानि येषु तानि वदन्ति विदलक-
यन्ति ॥ ४ ॥

अर्थात्तद्विधितस्य हेतवोऽस्य कल्पाः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षयास्तन् ।

यद्रूपं भुवमकृतं यदेकमात्मनानाधात्कथमुह वेद तस्य वर्त्म ॥ ६ ॥

मूर्तिं नः पुरुकृपया बभार तत्त्वं संशुद्धं तदसदिवं विभाति यत्र ।

यत्कीर्त्तां मृगपांतराददेऽनवद्यामादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्यः ॥ १० ॥ ।

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च यस्य सङ्कल्पेण्यस्य आशियः सम्पद् आशासानाः
आकांक्षयाभ्यङ्गवलयान्यङ्गवानि नद्विलक्षिताश्च ते विशद्वा विपु-
लाश्च भवन्ताः सुभगाश्च राजगश्च भुजा एव रजतस्तम्भास्तेषु
भगवर्षादिपङ्क्तु एवानुत्पन्नं नात्र लिम्पमानास्तेषामभिमर्शेनोन्मथिते
हृदये मकरध्वजभ्यावेशेन रुचिरं च खलितं च स्मितं यासां
ताः तस्यानुरागमदेन भक्तविषयकस्नेहजानतेन मदेन मुदिते
च मन्विपूषीते स्वानन्दमदेन प्रखलिते च भा ईषद्रुणे च करु-
णावशोकयुक्ते नयते यस्मिन् तच्च तद्भद्वनारविन्दं विलोक-
यन्ति ॥ ५ ॥

अपराधासहनममर्षः अपराधिदमनचेष्टा रोषः उपसंहृतस्त-
योर्भेगो येन ॥ ६ ॥

सुरादिभिर्ध्यायमानः अनवरतमदेन नित्यनिरुद्धानन्दघोतकस्वा-
ङ्गचेष्टाविशेषेण मुदितश्चासौ विकृतविद्वललोचनश्च सुखखितेन मुख-
रिकाभृतेन वचनभृतेन स्वपार्षदादीन् आप्यायमानः संहर्षेयन् नीले
बाससी यस्य एकमेव कुण्डलं यस्य हृत्स्य ककुब्धिं पृष्ठे
कृतो न्यस्तः सुभगश्चासौ सुन्दरो भुजो येन उदारलीलः रुचि-
रकीडः न परिख्यानो रागः कान्तिर्यस्यास्तस्याः नवतुलसिकाया
आमोहमध्वाक्षवेन सुरभिमधुररसेन माद्यतां मधुकराणां प्राणा-
स्तेषां मधुरगीतेन श्रीर्यस्यास्तां विभर्ति कक्षां वरत्रां धारयेन्द्र पैरा-
वत इव ॥ ७ ॥

तुम्बुरुणा गन्धर्वेण सह संश्लोकयामास ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोधे उस पाताल के नीचे तीस हजार
लोजन के अनन्तर भगवान् की तामसी कला अनन्त नाम
से प्रख्यात है तिस को पञ्चरात्र तन्त्रवाले आचार्य चेतन
अचेतन दोनों के मिश्रभाव करने से अहं ऐसा अभिमान
का लक्षण होने से सङ्कल्पण करके कहते हैं ॥ १ ॥

जिन अनन्त मूर्ति भगवान् के हजारों मन्तकों के मध्य
में किसी एक मन्तक में रखा हुआ यह भूमण्डल सरसों के
तुल्य प्रतीत होना है ॥ २ ॥

प्रलय काळ में इस जगत्का संहार करने की इच्छा
वाले जिन के क्रोध से रचित भूमण्डल के मध्य में से
एकादशशतक वाले तीन नेत्र वाले तीन शिखा के शूल
को उठाते हुये साङ्कल्पण नाम के रुद्र प्रगट भये हैं ॥ ३ ॥

जिन सङ्कल्पण भगवान् के चरण कमल दोनों के
बाह्य उज्ज्वल नखों के मणिगणों के समूह के मण्डलों
के समीप में बड़े सर्प सात्वतों में श्रेष्ठ पुरुषों के सहित
एकान्त भक्तिभोग से नमस्कार करते हुये चारों तरफ

में प्रकाशमान जो कुण्डलों की प्रभा तिस का जो मण-
डल तिस में शोभायमान गण्डस्थलों वाले जो अपने
मनोहर वदन तिन को बड़े आनन्दित मन से देखते हैं ॥ ४ ॥

नागराजों की कुमारी अपने मनोरथों की आहवा करके
वाली होकर उन अनन्तजी के मनोहर शरीर मण्डल में शोभाय
मान अति निर्मल बड़े सपेद सौभाग्य वाले सुन्दर चाँदी के
खंभासरी के भुजाओं में अगुरु चन्दन कुङ्कुम के पंकका बेपन
को लगाती हुई खगते समय में शरीर के स्पर्श से हृदय के
शुभित होने से कामदेव के वेग से अति सुन्दर विवास युक्त मुख
वाली होकर इनके अनुराग को जानकर सबसे मुदित सबसे
पूजते हुये कुल्लाख वहाँ वाले अवलोकन से युक्त भगवान्
संकर्षणजी के मुखारविन्दको वे नाग कन्या देखती रहती
हैं ॥ ५ ॥

सोई अनन्त गुणों के समुद्र भगवान् अनन्तजी आदि देव
सब क्रोध मर्ष के वेगको समेटकर सबलों के कल्पार्थको आसे
स्थित हैं ॥ ६ ॥

सुर असुर उरग सिद्ध गन्धर्व विद्याधर मुनि गण निरन्तर
उनका ध्यान करते हैं सर्वदा सबसे मुदित होने से विकार
युक्त विद्वल नेत्रों से अनन्तजी हैं सुन्दर मुख भाषण के
अमृत से देवताओं के पति अपने पार्षदों को आनन्दित करते
हैं नील वस्त्रको धारण किये हैं एक कुण्डल धारण किये हैं
हलके पृष्ठ भाग में सुन्दर सुभग भुजों को स्थापन किये हैं
कभी म्भान नहीं होने वाली माळा चन्दन लेप तुलसी
इनके मधुर सुगन्ध के मद्से मतवाले मौरों के
समूह के मधुर गानकी शोभा से युक्त अपनी वनमाला को
धारण किये हैं उससे भगवान् ऐसे शोभित होते हैं जैसे
कि मनोहर लीलावाला महेन्द्रका हस्ती सुवर्ण की कौंधनी
को धारण करा होवै ॥ ७ ॥

इस प्रकार भवण किये हुये ध्यान किये भये संकर्षण
भगवान् मुमुक्षु जनों की अनार्थ काळ की जो कर्म वासना
रूप ग्रन्थि है जोकि अविद्या से भई है सत्व रज तमो भय
है तिस ग्रन्थि को हृदय में प्रवेश हांकर शीघ्र ही भेदन कर
देंते हैं जिनके प्रभाव को ब्रह्माके पुत्र नारद भगवान् तुम्बुरु मुनि
के सहित ब्रह्माजी के सभा में श्लोक वनाकर गान करते
हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभामार्थदीपिका ।

अस्य जगत उत्पत्त्यादिहेतवो गुणा यथेष्टका कल्पाः
स्वकार्यसमर्था आसन् यस्य तु रूपं भुवमनन्तमकृतमवादि
तत्र हेतुः यदेकमेव सदात्मजात्मनि नानाकार्यप्रपञ्चमधार्दै

यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादातो वा यदि पतितः प्रसम्भनाद्वा ।

हन्त्यंहः सपदि नृणामशेषमन्यं कं शेषाद्भगवत् आश्रयेन्मुमुक्षुः ॥ ११ ॥

मूर्धन्यर्पितमणुवत् सहस्रमूर्धनो भूगोलं तगिरितरित्समुद्रसत्नम् ।

आनन्त्यादनिमित्तविक्रमस्य भून्नः को वीर्याशयधिगणयेत् सहस्रजिह्वः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तस्य ब्रह्मरूपस्य वर्त्म तस्य जनः कथमुह वेद नैव वेदे-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

तर्हि कथमसौ मुमुक्षुभिः सेव्यते तत्राह । मूर्तिमिति । यत्रेदं
सदसिद्धिभाति स नोऽस्माकं भक्तानां बहुकृपया संशुद्धं सस्य
मूर्तिं बभार स्वजनानां मनांस्यादातुं वशीकर्तुं कृतां यस्य
लीलां सृगपतिः सिंह माददे अशिक्षत । यतः उदारशिष्य
वीर्याशय यस्य तस्मादन्यं मुमुक्षुः कमाश्रयेदित्युत्तरेणान्वयः
यद्वा । कृपयेत्यत्र हेतुः । यद्यस्मात्स्वजनानां मनांस्यादातुं लीला-
माददे सृगपतिरिबोदारधीयः । यद्वा । सृग्यन्त इति सृगाः काम-
प्रदास्तेषां पतिर्मुष्यः ॥ १० ॥

किञ्च । आस्तां तस्य कृपया वपुर्धारणं तद्भजनं वा तत्रा-
मौदार्यमेवातिचित्रमित्याह । यस्य नाम यदि पतितो महा-
पातक्यप्यनुकीर्तयेत्सिद्धिं स शुद्धोदिति किमु वक्तव्यं यतोऽसा-
धेव नृणामशेषमंहः सद्यो हन्ति । कथमनुकीर्तयेत् । अन्यतः भूतं वा
कस्माद्वा आतो वा सप्रसम्भनाद्वा परिहासात् तस्माच्छे-
षादन्यम् ॥ ११ ॥

गिर्योदिसहितं भूगोलं सखानि प्राणिनः सहस्रजिह्वोऽपि
को गणयेत् ॥ १२ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रथमं तद्व्याप्तं स्वस्थानधिकारद्योतनाय तत्स्वरूपस्य दुर्लभ-
त्वमभिप्रयन्कारणात्वेन तमुपलक्षयति । उपपत्तिरिति । अस्य जगतः
उत्पत्त्यादिहेतुभूताः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणाः सत्त्वरजस्तमोगुणाः
कर्मोऽन्नादिवाश्रितः रजःसत्त्वरजोगुणाः क्रमेण जगदुत्पत्त्या-
दिहेतुभूता यस्य भगवत् ईक्षया सिस्त्वया कल्पाः सृष्ट्या-
दिसमर्था आसन् बभूवुः गुणत्रयात्मिका प्रकृतिः स्वयं मह-
दादिकार्यवर्गहेतुभूतापि स्वयमसमर्था सती यस्य सिस्त्वाक-
पक्षया 'सृष्ट्यादिसमर्थाभूदित्यर्थः अनेन जगत्प्रमित्तकारणत्व-
मुक्तम् "तदैक्षत बहु स्याम" इति श्रौतस्य कर्त्तव्यस्यात्र प्रत्यभिजानात्
निमित्तकारणत्वं नाम स्वशरीरभूतप्रकृतिपुरुषकालानां स्वकार्या-
कारणं परिणामोपयुक्तप्रवर्तनाभयत्वं यथा कुलालाद्देः स्वर्का-
यमृत्पिण्डादेष्टादिकृपपरिणामोपयुक्तप्रवर्तनाभयत्वम् अथापादा-
नकारणत्वेन बर्हयति । यद्रूपमिति । आत्मशात्मनि स्वस्मिन्नेवं
देवादिनामरूपाद्यमाश्रयविभागेन स्थितं भूवं नित्यम् "प्रकृतिं पुरुषं
चैव विश्वमादी उभाष्य" इति गीतोक्तः कारणवस्थायामेव भूतं
यद्रूपं प्रकृतिपुरुषात्मकं शरीरं तत्सिस्त्वान्तरमात्मनि नानाकृतं
देवादिनामरूपविभागविक्रमं कृतमभाङ्गतवान् तस्य भगवतः

वर्त्म स्वरूपं लोकाविलक्षणं कथमुह कथं हि वेद माददाः
इति शेषः पूर्वमात्मन्यविभागेन स्थितमात्मनि नानाकृतं रूपम-
धादित्यनेनेकत्वनातात्वे आत्मपर्यन्त इति विज्ञायते इदमेव हि
तस्य उपादानत्वं यत्प्रकृतिपुरुषगतदेवादिविभागस्य स्वशरीर-
भूतप्रकृतिपुरुषद्वारा आत्मपर्यन्तमिति । यद्वा । पूर्वमकथ्येनात्मनि
स्थितं पञ्चाक्षानाकृतमात्मन्यधादित्यन्वयः धारणं चात्र अन्नः
प्रविश्य प्रशासनं इयमेव हि परमात्मानः कारणात्ता कार्यात्ता
च यद्विभक्तानामरूपप्रकृतिपुरुषनियमनं विभक्तानामरूपावस्थ-
प्रकृतिपुरुषनियमनं चेति ज्ञातव्यम् ॥ ९ ॥

यद्यप्येवं दुर्लभं स्वरूपं तथापि भक्तानुजिघृक्ष्येवं साकु-
र्वेषां रूपं कृतवानिति कतिपयधर्मधैर्ययितुं शक्य इत्याह । मूर्ति-
मिति । यत्र यास्मिन् भगवतीदं परिदृश्यमानं सदसिद्धिवा-
दात्मकं जगद्भिभाति स भगवान्नोऽस्माकं कृपयास्मात्सु कृपये-
त्यर्थः संशुद्धं रजस्तमोऽयामभिहितं यच्छुद्धं सस्य तन्मूर्तिं
बभार दिव्यमङ्गलविग्रहरूपेण भूतवानित्यर्थः भक्तानां नोऽनुप्र-
हृषिष्य निरतिशयकृपया मूर्तिमिमां बभारेति भावः कथमेवं
ह्वयन् इत्यत्र आह । यदिति । यद्यस्मात्सृगपतिः सिंह इबोदार-
धीयः । यद्वा । सृग्यन्तेऽन्विष्यन्त इति सृगा प्रह्लादयो देवान्ने-
यामपि पतिः "तं देवतानां परमं च देवतं पतिं पत्नीनां परमं पर-
स्तात्" इति श्रुतेः प्रह्लादीनामप्यन्वेषणीय इति भावः अनेन परमं
सृच्यते उदारधीयः जगत्कर्त्तृत्वादिसामर्थ्ययुक्त एवमभूतोऽपि स्व-
नानामस्माकं मनांस्यादातुं प्रहीतुं स्ववशीकर्तुमिति यावत्
अनवध्यामकर्मोर्नितां लीलामदिपतिः सान्त्वयन्तः नागरात्त-
कुमार्यादिसुखाराध्यः सान्त्वयन्तः प्रणयन् भूमगदलभरणादि-
रूपां लीलामाददे परिगृहीतवान् सान्त्वयन्तः प्रणयन्तः महा
भारते उक्तम् ।

सान्त्वये विधिमास्थाय गीतः सङ्कुर्येन यः ।

अस्मान् प्रवक्ष्यते भर्मान् मनुः स्वायम्भुवस्तथा । इति ॥

लीलामाददे इत्यनेन लीलयां सृच्यते अनेनैव तद्व्याप्तं माददा-
नामधिकार इति तात्पर्यम् ॥ १० ॥

एवं परमसौलभ्ययोगः समाश्रयणीयताहेतुकः अथ
नामप्रभाषणार्थोचनयापि स एव समाश्रयणीय इत्याह ।
यन्नामिति । आत्तं गंगादिर्पातनः महापातक्यपि यस्य गग-
वतोऽनन्तस्य नाम यद्यनुकीर्तयेदकस्माद्वा प्रलम्भनाद्वा परि-
हासाद्वा यस्य नाम यदि श्रुतं च या स्यादात्तं पतितं वा तर्हि स
एव पतितः स्यात्तः स्वपानित्यादिभिर्बिमुक्त इत्येवामपि नृणामा-
त्मानं स्मरतामशेषमहं दृष्टिं हन्ति अन्नः मुमुक्षाः परमपर-
याप्यशेषवृष्टिनिरसगच्छमनामध्याच्छेपादन्यं कमाश्रयेदित्यर्थः
शेषयति स्वाश्रितमिति नामनिधेयतत्प्रातिप्रतम् ॥ ११ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

इष्टुक्षयाभिर्बर्तन्ते नान्तरिक्षक्षितिक्षयात् ।

मतिक्षयाभिर्बर्तन्ते न गोविन्दगुणक्षयात् ॥

इत्युक्तीत्या अनन्तकल्याणगुणगणाराशेरनन्तस्य साकल्येन कल्याणगुणान् वर्णयितुं कः प्रभुरित्याशयेनाह । मूर्खनीति । गिरिभिः पर्वतैः सहिताः स्मरितः समुद्राः सर्वथा जन्तवः यस्मिन्सूत्रमण्डलं यस्य सहस्रशिरसोऽनन्तस्य मूर्खन्यणुवद-
र्पितं तस्य भूम्नोऽपरिच्छिन्नस्यानन्त्यादेवेतरेत्युक्तयाविहितः विक्र-
मः प्रकारो यस्य तस्यानन्तस्य धीर्याणि कल्याणगुणरूपाणि सहस्रजिह्वाऽपि को वा गणयं देतावन्तीति गणयेद्गणानां करो-
तीति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरेभ्यस्तृषु मूर्तिषु द्वितीयमूर्तेः शेषे विशेषसन्निधानात्-
स्वोपपन्नान् गुणांशेषैश्चैव कीर्तयति । उत्पत्तीति । अस्व जगत्-
उत्पत्त्यादिहेतवः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षया कल्पाः समर्था
आसन्त्यस्यादाविति शेषः । नन्वेतन्नस्य अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्त-
त्सम्बन्धेन प्रवृत्तौ तस्यापि तद्विकारापत्तिरिति तत्राह । यद्रूपमिति ।
भ्रुवं शब्दकप्रकारं कुतः अकृतमकृत्रिभवाभित्यस्यापि जीवस्य
शरीरसम्बन्धेन विकारादकृतस्यापि प्रधानस्य कार्यरूपेण तु
तत्त्वदर्शनादस्याकृतत्वमौपचारिकं किं न स्यादिति तत्राह । यदे-
कमिति । यदेकं केवलं कार्योत्पन्ना तत्संज्ञकं वा विकारि न
भवति "सत्त्वत्त्वामवत्" इति श्रुतेः कार्यत्वश्रुतेः कथं न तन्मुखं
स्यादित्यत्राह । आत्मजिति । आत्मज्ञात्मनि स्वाधारतया नानाविधं
जगदभाङ्गत्वात्तु तद्रूपत्वेन "य उ त्रिधा तु पृथिवीमुत
याम्" इति श्रुतेः किञ्चास्मिन्स्वमाहिभवात्तत्स्वरूपं दृष्टेयमित्यभिप्रेत्य
यत्तदौ सत्त्वभाति । कथमिति । तस्य शेषान्तर्यामिणः सङ्घर्षा-
नामधेयस्य हरिर्धर्मं वर्तनं कथमुह वेद न कथमपीत्यर्थः "सुहृन्मि-
थं सुरवः" इति श्लोकि हेत्यनेन स्मारयति ॥ ९ ॥

आत्मज्ञानाधादित्येतत्सङ्घिष्याह । मूर्तेमिति । सर्वं ब्रह्मज्ञानस-
माहारकक्षणात् एव संशुद्धं लोकदृष्ट्या मूर्ते परिमितं यत्र
रूपे इदं सत्सत्कार्यकारणात्मकमधिकरणाधेययोर्नामभेदः
शङ्कनीयः मृगपतिः सिंहो यस्य लीलां शौर्यादिलक्षणांमाददे
अशिक्षित लीलाकरणप्रयोजनमाह । आदातुमिति । अनेनात्मज्ञाना-
धादित्यत्र स्वाभिज्ञा मत्स्यादिनावाधतारा अप्यकृता इति ज्ञायते ॥ १० ॥
यन्नामस्मरणात्प्रेक्षाशेषजन्माजितपापक्षयभवत्त्वात्तन्नामकीर्त-
नेनाद्यद्यो भवतीति किं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य स्तुवता शेषान्त-
र्यामी भिनारायण एव स्तूयते अजामिखादौ दर्शनात्त्वान्वनाम-
कीर्तनेन तादृक्कलादर्शनाद्येति भावेनाह । यन्नामोति । शेषान्त-
र्यामिणो हरिन्यं कं पुरुषं मुमुक्षुरित्यनेन "अहं भागप्रदो वत्स !
मांक्षदस्तु जनार्दनः" इत्युक्तिं स्मारयति ॥ ११ ॥

गुरुगिर्यादिधरधरागोलभृतिरपि शेषस्य हरिसन्निधानादेवान्य-
कृता नेति भावेनाह । मूर्खनीति । विक्रमाणात्मानन्त्यात्साकल्येना-
ज्ञातपराक्रमस्य सहस्रजिह्वः शेष इत्यनेन स्पष्टयते ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतागोखामिकृतकमसम्भ्रमः ।

मृगपतिः भिवराहदेवः जहास चाहो वनगोचरो मृग इति ।
तत्रापि मृगशब्दप्रयोगाद्यस्य लीलां पृथिवीधारणक्षणा-
माददे स्त्रीकृतधानिति परममाहारमर्थं दर्शितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

भगवद्भिप्रहस्य मध्यमपरिमाणायमानत्वेऽपि विभुत्वाद्भूमण्ड-
लस्याणुत्वम् ॥ १२—१५ ॥

श्रीमद्भिभवायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

कल्पाः स्वस्वकार्यसमर्थाः यदीक्ष्येव आसन् यावत्पुरुषस्य
प्रकृतावाञ्छयां नासीत्तावत् प्रकृतिगुणाः सूत्त्वाद्या महत्त्वादीना-
मुत्पत्त्यादिषु न समर्था अभूर्वाप्त्यर्थः । यस्य रूपमाकारः भ्रुवं
नित्यं यतोऽकृतमकृत्रिमं चिन्मयत्वादित्यर्थः । किञ्च । यदेकमेव
आत्मनि स्वदेहरोमकूपप्रदेशेषु नानाकार्यप्रपञ्चमभाङ्गधार पुषोप
तस्य वर्त्म तत्त्वं तत्प्रामातमार्गं वा को वेद ॥ ६ ॥

रामकृष्णाद्यवतारत्वेन स्तौति मूर्त्तिं बभार । ननु किं प्रकृतिं
न हि न हि संशुद्धं सत्त्वमत एव यत्र यस्यां चिन्मय्यां मूर्त्तौ सत्-
त्वदिदं जगद्विभाति श्रीप्रजेश्वर्यापि दृष्टत्वादिति भावः । यद्यथा
मूर्त्तौ मृगपतिः सिंह इव अनवद्यां लीलामाददे "कदम्बिष हसन्मु-
ग्धवाक्सिहावलोकनः" इत्युक्तश्लोकेः किमर्थं स्वजनानां मनांसि
हस्तिन इव आदातुमाकृष्य प्रहीतुं य एव उदारवीर्यः गिरिधरधा-
रणादिपराक्रमवान् ॥ १० ॥

यन्नामपि पतितपावनमिति किं वक्तव्यं यतः पतितमपि पाव-
नीकरोतीति वदन्नेव शेषरूपत्वेनापि स्तौति । द्वाभ्यां यस्य नाम
सङ्घर्षेण इति । पतितो महापातक्यपि यद्यनुकीर्त्तयेत्सार्हि संशु-
द्धं चिदिति किं वक्तव्यं यतोऽसाधेव स्वदर्शनदानादिना नृन्नाम-
शेषमहः सद्यो हन्ति कथमनुकीर्त्तयेदन्वतः श्रुत्वा अकस्माद्वा
आप्तौ वा सन् प्रलम्भनात् परिहासाद्वा किं पुनः अज्ञामकि-
श्याम् ॥ ११ ॥

मूर्त्तिं एकस्मिन्नेव भूगोलमणुवत्सिद्धति सर्वानि प्राणिनूः
सहस्रजिह्वः सन्नपि को गणयेत् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य विश्वस्योत्पत्त्यादिहेतवः सत्त्वाद्या गुणा यस्य सङ्घर्ष-
णस्येक्ष्येव कल्पाः स्वकार्ये समर्थाः आसन् यस्य रूपं मूर्त्ति-
भ्रुवं नित्यं यतोऽकृतमनादिसिद्धं यदेकमन्यनिरपेक्षं ह्यव
आत्मज्ञात्मनि विश्वाधारे नानाकार्यजातं विश्वमधात्
तस्य वर्त्म कथं वेद जन इति शेषः यदनुग्रहं विना न वेदे-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

नन्वेकस्य स्वरूपमात्रस्य प्रक्षयाः सदानन्दमयस्य मूर्तिधा-
रयो सत्त्वादिना विश्वसृष्ट्यादिलीलायां च किम्प्रयोजनमत्राह ।
मूर्त्तिमिति । यत्र भगवति इदं सहस्र स्तूत्रसूत्रमरूपं विश्वं
विभाति स नोऽस्माकमुपसक्तानां पुरुषपथा त्रिपुलकस्याया
सम्यक् शुद्धं प्राकृतसत्त्वादिसंसर्गारहितं सत्त्वमप्राकृतं सत्त्वं
मूर्त्तिं बभार दधार स्वजनानां मुमुक्षुणां मनांसि आदातुं विश्व-
सृष्ट्यादिलीलामाददे विश्वसृष्ट्यादिलीलाभावे मुमुक्षुणां मनांसि

इयं प्रभावो भगवाननन्तो दुरन्तवीर्योरुगुणानुभावः ।

मूले रसायाः स्थित आत्मतन्त्रो यो लीलया क्षमां स्थितये विभर्ति ॥ १३ ॥

एता ह्येवेह नृभिरुपगन्तव्या मतयो यथाकर्म विनिर्मिता यथोपदेशमनुवर्णिताः कामान् कामय-
मानैः ॥ १४ ॥

एतावतीर्हि राजन् ! पुंसः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा विसदृशा यथाप्रज्ञं
व्याचख्ये किमन्यत् कथयाम इति ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भूविवरविध्युपवर्णनं नाम

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

ध्याने निगृहीतानि न भवेयुरित्यर्थः कथम्भूतामनवर्णा स्वभावतः
समस्तदोषशून्याम् । किञ्च । मृगाः बुभुक्षन्ती जीवा इत्यत्र मृगशब्दवाच्याः
तेषामपि पतिः यत् यद्य एव तन्नो गसिद्धयेऽपि विश्वसृष्ट्यादिली-
लाभावदे चन्द्रोदारवीर्यैः तस्मादन्यं मुमुक्षुः कमाभयेदित्युत्त-
रेण सम्बन्धः ॥ १० ॥

किञ्च । यन्नामिति यस्य नाम भूतं गर्वादितः अकस्माद्वा
आप्तौ वा सन् प्रलम्भनात्परिहासाद्वा पतिनो महापातक्यपि
यदि कीर्त्तयेत्तर्हि अशेषमंहो हन्ति तत्रापि सपद्येव न च
केवलमात्मन एवाहो हन्ति किन्तु नृणां स्वकीयानामन्येषा-
मपि तस्माच्छेदादन्यं मुमुक्षुः कमाभयेत् स्वयं भगवतः उपा-
सनायाः परमपुरुषार्थरथे का कथा यदंशः सकुर्याद्यो यदंशः
क्षीयस्तन्नामोच्चारणमात्रेणापि पतितोऽपि कृतार्थो भवति फलि-
श्लोऽर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

उत्पत्तिस्थिति के हेतु जो सत्त्वादिक प्रकृति के गुण
जिन आप के देखने से समर्थ भये हैं जिन आप का रूप
भूव हैं विना बना है जो पहिले एकही रहा है अपन
स्वरूप में जिनने नाना कार्य को धारण किया है तिनके
मार्ग को कोई कैसे जान सकता है ॥ ८ ॥

आपने हमलोंगों पर कृपा कर के शुद्धसत्त्वमय मूर्ति
को धारण किया है जिसमें यह स्थूल सूक्ष्म जगत् प्रका-
शित होता है अपने जनों के मन को वश करने को जिन
आपकी लीला को उदार वीर्य वाले सिद्धने सीखा है ॥ १० ॥

दुःखी पुरुष जिन आप के नाम को सुनकर अकस्मात् यदि
कीर्त्तन करे गिरपडनेपर करे अथवा चन्दना से करे तब वह नाम
मनुष्यों के सब पापों को नाश करता है तिन शेषजी से और
कौन के धारण से मुमुक्षु प्राप्त होवेगा ॥ ११ ॥

हजार मस्तक वाले जिन भगवान् के मस्तक में पर्वत
नहीं समुद्र सब जीवों सहित सब भूगोल अणु सरीका
रहता है अनन्त होने से जिनकी महिमा नहीं जानी
जाती है ऐसे विभु आपकी वीर्य पराक्रमी को हजार
जिहा बाधा होने से भी कौन गिनती कर सकता है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दुरन्त वीर्य बलं यस्य उरवो गुणा अनुभावश्च यस्य स च
स च रसाया भूमिर्मुखं स्थितस्तिष्ठति आत्मतन्त्र आत्माधारः १३
उक्तस्य लोकविभागस्योपयोगं बहुमुपसंहरति । एता ह्येवह
कामान्कामयमानैर्नैरुपगन्तव्या इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

तस्य प्रपञ्चः । एतावत्यो विपाकगतयः कथम्भूता गतयस्ताः
व्याचख्ये व्याख्यातवानस्मि ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

किमिदं भूमगडलं कर्मवशाद्भिर्भक्तिनेत्याह । एवमिति । एवं
प्रभावः उक्तविधापरिच्छन्नप्रभावः अत एवानन्तः अनन्तपरं पुष्क-
लप्रवृत्तिनिमित्ताभयं दुरन्तमपारं वीर्यं बलं यस्य उरवो गुणाः अनेया-
मनुभावः प्रभावो यस्य स भगवान् सकुर्याद्य आत्मतन्त्रः स्वतन्त्रः
अकर्मवदय एव सैलीलया स्थितयेऽवस्थानाय पाञ्चतापेति यावत्
पृथ्वी विभर्ति ॥ १३ ॥

उक्तमुपसंहरति । एता इति । कामान् कामयमानैर्नैरुपग-
न्तव्याः प्राण्याः तत्कर्मामनुसारंशोश्चरेण सृष्टाः गतयः कल-
रुपा लोका इह ब्रह्माण्डे एता एतेनावत्य एव ताश्च यथाव-
देशं सम्प्रदायागतापदेशमनतिक्रम्यानुवर्णिताः ॥ १४ ॥

श्रीमद्द्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुक्तमुपसंहृत्य राज्ञः प्रभावसरप्रदानाय उक्ता गतयो
नृभिर्द्धर्मैः प्राप्या इति पुनरुपसंहरति । एता इति । हे राजन् !
पुंसः संसारिणः प्रवृत्तिरूपस्य सकामस्य धर्मस्य विपाकग-
तयः फलरूपा गतयो नानाविधा विसदृशाः सुखदुःखतार-
तम्येन व्यवस्थिताः एतावत्य एव ताश्च यथाप्रश्नं व्याख्याताः
वर्णिता मयेति शेषः ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्द्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्द्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शेषे त्वसम्भावितगुणकर्मकथनपूर्वकं स्तवनमुपसंहरति । एव-
मिति । दुरन्तधीर्य इत्यनेनानन्तनाम हरेरेव मुख्यं नामवस्य “अतोऽ-
नन्तेन लिङ्गमप्यनन्तः” इत्यादिसूत्रस्मृती प्रमाणादिति दर्शयति ।
स्वगुणानुभवानुभवानि भुङ्क्त इति कर्मयय्याप्रत्ययः देहिदहस्थित-
त्वेन दुःखानुभवस्यापि सम्भवात्कथं स्वगुणभोग इत्यत उक्तं
आत्मतन्त्र इति भारस्य भर्तुः भ्रमदर्शनाद्दीपचारिकमिदं स्वातन्त्र्यं
किं न स्यादित्यत उक्तं यो वीक्षयेति ॥ १३ ॥

परीक्षितप्रभपरिहारार्थमुपसंहरति। एता इति । गम्यन्त इति गतयो
लोका उपगन्तव्या धर्मफलत्वेन यथा कर्मनिर्मितास्ताः रतम्येनेति शेषः
एवशब्देन निर्दिष्टकर्मप्राप्यस्थानमन्तरेणान्यव्यवच्छेदः क्रियते हि-
शब्दः प्रमाणाप्रसिद्धिं वक्ति मुक्तिगतेरप्यस्याः विद्यमानत्वात् कथमे-
तावत्य इतीयत्तौ तत्राह । कामानिति । मुक्तेरपीच्छाविषयत्वादि-
त्यतः सामान्येनोक्तं विद्यते। प्रवृत्तिरूपस्येति । उच्चावचानां
साक्षात्पर्ययं नास्तीत्याशयेनोक्तं विसदृशा इति यथाप्रश्नं व्याख्याताः
इत्यनेनान्याऽपि वक्तव्यांशोऽस्तीति ज्ञायते तत्र वक्तव्यांशा बहुवः
सन्ति तेषु किं वक्तव्यं तदावहाहि तस्वापि परिहारं कथयाम
इत्याशयेनाह । किमन्यदिति ॥ १४—१५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्द्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भस्य
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्द्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

दुःशब्दो नञर्थः ॥ १३ ॥

कामान् कामयमानैर्नृभिः ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति सारांशदर्शिनीयां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे पञ्चविंशोऽथ सङ्गतः सङ्गतः सतार ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

दुरन्तमनन्तं धीर्यं बलं यस्य उरवो गुह्याः अनुभावाश्च यस्य
सच्च सच्च रसाया भूमेर्मुखे आत्मतन्त्रः स्वधीनः सन् इमां
विभर्ति ॥ १३ ॥

उक्तलोकविभागमीश्वरकृतं सोपयोगं सम्प्रदायतो मयोक्तमि-
त्याह । एता इति । एताः गतयः विनिर्मिताः कर्मयोति शेषः कामान्
कामयमानैर्नृभिर्यथाकर्म उपगन्तव्याः यद्योपदेशं मया चानुव-
र्णिताः ननु स्वबुद्धिमात्रेण ॥ १४ ॥

लोकविभागमुपसंहरति । एतावती एतावत्यः पुंसः प्रवृत्ति-
लक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतयः फलभूमयः सन्ति याः व्याचक्ष्ये
व्याख्यातवानस्मि ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २५ ॥

भाषा टीका

ऐसे प्रभाव वाले अनन्त पराक्रम वाले बड़े प्रभाव वाले
अनन्त मगवान् स्वतन्त्र होकर रसातल के नीचे स्थित हैं
जो कि अनयास से जगत्के पावन के वास्ते पृथिवी को
धारण करते हैं ॥ १३ ॥

इतनी ही कर्मों के अनुसार निर्मितमनुष्यों के जाने की
गति है जो सकाम करने वालों को प्राप्त होती है सो मैने
जैसी सुनी है तैसी वर्णन करदी है ॥ १४ ॥

हे राजन् ! पुरुषके प्रवृत्ति मार्ग वाले धर्मके परिपाककी
ऊंच नीच अनेक प्रकार की इतनी ही गति है सो कहिदीनी
हैं अब और क्या कहें जो पूछोगे सो सब कहेंगे ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवत पञ्चमस्कन्ध पचीसमे अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २५ ॥

॥ षड्विंशोऽध्यायः ॥

—:०:—

॥ राजावाच ॥

महर्ष एतद्वैचित्र्यं लोकस्य कथमिति ॥ १ ॥

॥ ऋषिरुवाच ॥

(१) त्रिगुणात्वात् कर्तुः श्रद्धया कर्मगतयः पृथग्बिधाः सर्वा एव सर्वस्य तारतम्येन भवन्ति ॥ २ ॥

(२) अथेदानीं प्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्मस्य तथैव कर्तुः श्रद्धया वैसादृश्यात् कर्मफलं विसदृशं भवति या ह्यनाद्यविद्यया कृतकामानां तत्परिणामलक्षणाः सृतयः सहस्रशः प्रवृत्तास्तासां (३) प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ॥ ३ ॥

॥ राजोवाच ॥

नरका नाम भगवन् ! किं देशविशेषा अथवा बहिस्त्रिलोक्या आहोस्विदन्तराल इति ॥ ४ ॥

॥ ऋषिरुवाच ॥

अन्तराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्ठाञ्च जलाशयाद्यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेशा समाधिना सत्या एवाशिष आशामाना निवसन्ति ॥ ५ ॥

यत्र हनाव भगवान् पितृराजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्वपुरुषैर्जन्तुषु सम्परेतेषु यथाकर्मावद्यं शेषमवानुल्लङ्घितभगवच्छासनः सगणो दमं धारयति ॥ ६ ॥

तत्र ह्येके नरकानकविंशतिं गणयन्ति अथ तांस्तं राजन्नामरूपलक्षणातेऽनुक्रमिष्यामः तामिस्रोऽन्वनामिस्रो रौरवो महारौरवः कुर्भापाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखमन्धकूपः कृमिभोजनः संदेशस्तप्तसूर्भिर्वज्रकण्टकशात्मली वैतरणी पूषोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनमनीचिरयःपानमिति किञ्च क्षारकर्दमो रक्षोगणभोजनः चलप्रातो दन्दशूकोऽवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिर्नरका विविधयातनाभूमयः ॥ ७ ॥

तत्र यस्तु परविनापत्यकलत्रायपहरति स हि कालपाशवह्नौ यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिह्ये नरके बलान्निपात्यते अनशनानुदपानदण्डताडनसन्तर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जन्तुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्च्छामुपयाति तामिस्रप्राये ॥ ८ ॥

भीषरक्षामिह्यतभाषार्थदीपिका ।

षड्विंशे तु नतोऽधस्तात्परकस्थितिरुच्यते ।

पापिनो यत्र दहन्ते यमदूतैरेषाद्ययम ॥ १ ॥

पुंसो गतये उच्चावचा विसदृशा इति भोगवैचित्र्यमुक्तं तदेतत्कृत इति पृच्छति । महर्ष इति ॥ १ ॥

कर्मणः समानत्वेऽपि अद्यावैचित्र्यात्फलवैचित्र्यामिति

परिहरति । त्रिगुणत्वादिति । सास्त्रिक्या अद्याया कर्तुः सुस्त्रियं राजस्यासुस्त्रियं दुःस्त्रियं च नामक्या दुःस्त्रियं मूढत्वं च । तत्रापि तासां अद्यानां तारतम्यात्सुस्त्रियानारतम्यं सर्वेषामित्युच्यते ॥ २ ॥

प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः स एव लक्षणं प्रमाणं यस्याधर्मस्य कर्तुः अद्यावैसादृश्यं तमस्तारतम्यात् तत्रापि कारणं

(१) बहुगुणत्वात् इतिभीषिज० । (२) अथेदानीं मिति भीषीर० । (३) तास्ताः इतिभीषीररा० भीषिज० पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दर्शयन् । अनाद्यविद्याकृतानां कामानां याः स्तुतयो नर-
कास्तासां ताः । अथेदानीं ताः प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः
इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

किं भूमिवैव देशविशेषाः त्रिलोक्या प्रह्लायडाडाहर्षा
भावरयोषु मध्येन्तराले वा भूमिस्पर्तिरिक्ते ॥ ४ ॥ ५ ॥

कर्मदोषमनतिक्रम्य दोषमेव इमं पापफलं दण्डं करोति
न उल्लङ्घितं मगयच्छासनं येन ॥ ६ ॥

मनाग्तरेणाष्टाविंशतिमाह । किञ्चेति ॥ ७ ॥

पापभेदेन च तत्तन्नरकपातनाभेदं प्रपञ्चयति । तत्र यस्त्वित्या-
दिना । यात्यमानः पीड्यमानः । एकदैव तदैव ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रवृत्तिवृत्तयस्य धर्मस्य विपाकगतय इत्यनेनासां पुण्येन
प्राप्यस्वोक्तेः केवलापुण्यगमया अन्ये लोकाः सन्ति नरका
इति सूचितं तानेव विपृच्छिषुस्नावद्यदुकमेवपि लोकेषु सुख-
दुःखयोर्न्यूनाधिकभाववृत्तयं वैचित्र्यमुखाववा विसदशा इति
तत्र कारणां पृच्छति राजा । महर्षे इति । हे महर्षे ! स्वया यद्वै-
चित्र्यं सुखदुःखयोर्न्यूनाधिकभाववृत्तयामेषु लोकेषु जीव-
लोकस्य व्यवस्थितमुक्तं तद्वैचित्र्यं कथमुपपद्यते को वा तत्र
वैचित्र्ये हेतुरैकरूपेणानुष्ठितेन प्रवृत्त्याख्येन धर्मेण भूरादि-
लोकान् प्राप्तेषु केषाञ्चिदसुखमेव केषाञ्चिदुःखमेवाभ्येषां तु
मिभमित्येतद्वैचित्र्ये किं कारणांमिति प्रश्नाशयः ॥ १ ॥

सर्वेषां भूरादिलोकप्रापकधर्मस्य समानत्वेऽपि कर्तृवैचित्र्या-
च्छ्रद्धावैचित्र्याच्च सुखदुःखवैचित्र्यमित्युत्तरमाह । त्रिगुणात्वा-
दिति । कर्तुर्जीवस्य त्रिगुणात्वात्सत्त्वादिगुणत्रययुक्तत्वाच्छ्रद्धया
सत्त्वादिगुणभेदभिन्नया त्रिविधया भ्रष्टया कर्मणां गतयः फलानि
पृथग्विधाः सर्वाः भ्रष्टादितारतम्यनिमित्ततारतम्येनैव भवन्ति
अत्रेदमवगन्तव्यम् ।

न तदस्ति पृथिक्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सर्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्वार्तिभिरभंगुणैः ॥

इत्युक्तीत्या सर्वेषां गुणत्रययोगाद्गुणानां हासोन्वासादिरूपेण
परिणामेर्चावशिष्टं सति प्राचीनकर्मवासनानुगुणगुणत्रयपरि-
णामवशात् सार्विकादिभेदेन धर्मस्य कर्तारो बुद्धयः भ्रष्टाः
तस्मिन्तानि कर्माणि च त्रिधा भिद्यन्ते तथा च गीतं भगवता ।

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युःसाहसमन्वितः ।

सिद्धमिन्द्रयोर्निर्विकारः कर्ता सार्विक उच्यते ॥

रागी कर्मफलप्रसुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥

अयुक्तः प्राकृतः सत्त्वः शठो नैष्कृतिकोऽखलः ।

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सार्विकी ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्थते तमसाहता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ॥
त्रिविधा भवति भ्रष्टा देहिनां सा स्वभावजा ।
सार्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥

इत्यारभ्य ।

यजन्ते सार्विका देवान् यद्भरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥

इति भ्रष्टायास्त्रैविध्यमुक्तं सार्विकाः सार्विक्या अहूया युक्ताः
नियतं सङ्करहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सार्विकमुच्यते ॥
यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्गुरेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्भ्राजसमुद्राहृतम् ॥
अनुबन्धे क्षयं हि सामनवेक्ष्य च पीरुवम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥

इति एवं स्थिते यः सार्विकः कर्ता सार्विकीभ्यां बुद्धिभ-
्रष्टाभ्यां धर्माननुतिष्ठति सोऽनन्तसुखं मोक्षावधं तारतम्यरहितं
प्राप्नोति यच्च राजसो राजसीभ्यां बुद्धिभ्रष्टाभ्यां धर्माननुति-
ष्ठति स भूरादिलोकाननुप्राप्य परिमितसुखं प्राप्नोति तत्रापि
भ्रष्टातारतम्यकृतं सुखतारतम्यमेव भवति यस्तु तामसः
इमान् लोकान् प्राप्यापि केवलं दुःखमेव प्राप्नोति भूरादिलोक-
प्रापकः प्रवृत्ताख्यो धर्मस्तु राजसतामसयोः कर्त्रोः समानो
भवतीति ॥ २ ॥

एवं धर्मस्य कर्त्रादितारतम्यमधर्मरहास्तेनाह । यथेति । यथा
धर्मस्य भ्रष्टादितारतम्यनिमित्तं सुखरूपफलतारतम्यं तथा प्रति-
विद्धवृत्तयस्य प्रतिविद्धरूपस्याधर्मस्य कर्तुः भ्रष्टायाः अधर्म-
निमित्तभूतायाः केवलतामस्याः भ्रष्टायाः वैसाहस्यात्तारतम्या-
त्कर्मफलं दुःखरूपं विसदृशं तारतम्यं भवति भ्रष्टावैसाहस्ये कार-
ण्यं यद्वन्कर्मफलवैसाहस्यमेवोपपाद्यति । अनाद्यविद्येति । त्रिविधा
कामशब्दः फलकामनापरः कर्मशब्दः तद्भासनापरः फलकाम-
नायाः अज्ञानफलत्वात् । यद्वा । बागादिरविद्या तत्प्रयुक्तानि यानि
कामकर्माणि फलकामनापूर्वकमनुष्ठितानि पापानि वासनारूपेण
वस्थितानि तेषां वैसाहस्यादित्यनुपङ्गः तेषां नानात्वेनावस्थित-
त्वाच्छ्रद्धावैसाहस्यं ततः स्तुतयो गतयः फलरूपाणि दुःखानीति
यावत् तत्परिणामलक्षणाः अविद्याकामकर्मपरिपाकस्वरूपाः सह-
स्रशः मानन्त्येनावान्तरतारतम्येन च प्रवृत्ता अनुभाष्याः सन्तीत्यर्थः
एवमुक्तं सति तर्हानख्येन प्रवृत्ताः स्तुतयस्तदनुभवस्थानानि च
साकल्येन वर्णनीयानीति राष्ट्रः प्रद्वनोद्योगमाहोच्य केवलतमो-
गुणमूलकानाद्यज्ञानप्रयुक्तकामकर्मरूपाणां पापानामवाप्तरभेदे-
नानन्त्यात्तरफलरूपाणां दुःखात्मनां गतीनामानन्त्यात्तदनुभवस्था-
नान्यपि वृद्धिनि सन्तीति तेषां साकल्येन वर्णयितुमशक्यत्वात्तत्र
प्रभूतदुःखरूपा गतीस्तत्स्थानानि च कानिचिद्वर्णयिष्यामीत्युह ।
तास्ताः प्राचुर्येणानुवर्णयिष्याम इति ॥ ३ ॥

एवमुक्ते राजा कार्त्स्न्येन तद्वर्णनप्रद्वनं विहायाधर्मफलभूतदुः-
खानुभवस्थानानि नरकाः किं भूमेरेव देशविशेषा उत्र त्रिलोक्याः
वह्निर्वसन्ते उतान्तराले कयोश्चल्लोकभोरन्तराले वर्त्तन्ते इति
पृच्छति । नरका इति । हे भगवन् ! त्रिलोक्या बहिः प्रह्लायडाडाहि-
रावरयोष्वेव ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्रह्मायुः एव वर्तन्ते इत्याह । अन्तराल एवेति । त्रिजगत्या ब्रह्मा-
युः स्वर्गात्तराल एव गर्भे एव तत्रापि कस्यां दिशि दक्षिणस्यां तत्रापि
कुत्र भूमेरधस्तादयडजलादुपरि वर्तन्ते इत्यर्थः नां दक्षिणां दिशं
विशिनष्टि । यस्यामित्यादिना गद्यद्वयेन । यस्यां दक्षिणस्यां दिश्य-
न्प्रभासादयः पितृणां गणाः परमेष्ठा समाधिना ध्यानयोगेन
स्नानां गोत्राणां सत्या आशिष आशासनाः कुर्वाणाः एव पाकं
पचतीनिषस्त्रिंशः निषस्त्रिंशः ॥ ५ ॥

यत्र ह यस्यां हि दिशि पितृराजः पितृणामधिपतिः क्षेत्र-
ज्ञो यमः सपरनेषु मृतेषु स्वपृथैर्दुर्गैः स्वविषयं स्वदेशं
प्रापिनेषु जन्तुषु जीवेषु अणुलुङ्घनमतिक्रान्ते भगवतो नारायणस्य
शर्मनं येन तथाभूतः सन् सगणः स्वकीयदूतगणसहितः यथा-
कर्मभूयं दोषमवयं जुगुप्सितं कर्मैव कर्मवयं बहुलप्रदग्ना-
द्विशेषस्य पूर्वनिपातः यथा कर्मावयमिति पदत्रयं वा अवयं
वेदशास्त्रजुगुप्सितं कर्म प्रतिषिद्धं हिसादिकर्म यथा जन्तुम-
र्निषन्धादिना यथा कृतं नदनुसारेणैव दोषं प्रति दमं द्यडं
धारयति कारयति जुगुप्सितकर्मरूपदोषानुसारेणैव दण्डयती-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र नरकाः कर्तव्यपेक्षायामके नरकानेकविंशतिं गणय-
न्तीत्याह । तत्रेति । के त इत्यपेक्षायाम् ताक्षामरूपलक्षणैः क्रमेण
गणयामीत्याह । हे राजन् ! तान्नरकास्त्रासादिभिः नऽनुक्रमिष्यामः
तत्र नामानि वाचकाः शब्दा रूपाणि परस्परनिखल्लक्षणैः ख-
जनकत्वाकाराः लक्षणानि चिन्धानि तत्तद्विस्मयिकर्माणि यानि
प्राणिवन्धादीनि तादृशनिबन्धादिरूपचिन्धानि एमिरनुक्रमिष्यामः
एभिः सह क्रमेण तुभ्यं वक्ष्यामिष्याम इत्यर्थः । तानि च क्रमेण
गणयन्त्या वक्ष्याति । तामिच्छ इत्यादिना अयःपानमित्यग्नेन गद्यन ।
तत्र बहुकण्टकशास्त्रमालीनि एको नरकः तथा अवीचिरित्येकः
एवमेकविंशतिनरका भवन्ति कौचदित्यत्राठचिर्वाजं तन्मयेपां
सद्भाष इति । पुनस्तानि च निर्दिशति । किञ्चित्यादिना सूचीमुखमि-
त्युक्तेन एते सप्तपूर्वोक्तैस्तामिच्छादिभिः सहाष्टाविंशतिर्भवन्ति
एते नरका विविधयातनाभूमयः दुःखानुभवभूमयः ॥ ७ ॥

तानेकैकशतद्विभक्तिभिः सानि पापानि च वक्ष्याति । यास्त्वहे-
त्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । यो जन्तुरिह लोके परस्य चित्तावी-
न्यपहरति स हि यमदूतैरतिमयङ्कुरैः कालपाशेन, यमपाशेन
बद्धो घञ्जामिमिश्राण्ये नरकं निपात्यते तामिच्छं विशिनष्टि । तामि-
च्छप्रायं तमःप्रचुरं यत्र तामिच्छं निपात्यमानः जन्तुरनशानापा-
नजुष्टे प्रह्वारभस्त्रेनाविभिर्यातनाभिः यास्यमानः पीड्यमानः कष्टमलं
दुःखःमासादितः प्राप्त एकद्वैव मूच्छं प्राप्नोति तामिच्छप्राये इत्यने-
नेषां तामिच्छादिनामानि योगरूढानीति ह्यपित्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भ्रिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनिबहुलदुःखभोग्यान्वायेन नरकलोकास्य हेयवधशोनेन
संसारस्यानिहेयत्वेन वैराग्यस्य दाख्यानिशयो जायत इति
तन्निरूपयत्यस्मिन्नध्याये । तत्रार्था पूर्वाकार्ये प्रश्नमुद्गाध्य परिदृश्य
वृत्तव्यार्थं प्रतिजानीते । महर्षे इति । अयमर्थः लोकस्य स्वर्गादि-
पातालात्तस्य स्थानस्य विशेषासत्त्वस्य जनस्यैतत्प्रत्यक्षेण त्वद्व-

चनादागमेन च मिच्छात् प्रत्यक्षवदेनद्विपुरुषते वैचिद्र्यं कस्य-
चित्सुखित्वं कस्यचिद्दुःखित्वं कस्यचिदुभयरूपत्वं कथं घटने
सुखादसामान्यानिशेषहेतुत्वं च सुखे दुःखे चादपमहत्त्वमेवैत-
न्नास्मिन् अ कथमिति किञ्चेना गतयः सर्वाः सर्वेषां भवन्ति
किञ्चैकैकस्यैकेका गतिकैकस्यानेका गतिरित्येतरसर्वे परिहरति ।
बहुगुणत्वादिति । अयमर्थः कर्तुः भ्रष्टाया "एवमितः प्रेत्याभिस-
म्भवितास्मि" इति बुद्धिजनगाया बहुगुणायाः बहुविधत्वात्तदुक्त-
सत्त्वादिगुणवैचिद्र्येण निर्मितत्वात्लोकवैचिद्र्यं यस्मात्सर्वाः कर्म-
गतयः सर्वस्य भवन्ति ॥ १-२ ॥

अथ नरकाच्छास्त्रनिषिद्धस्याधर्मस्य तथैव कर्तुः भ्रष्टायाः
वैसादृश्याद्विद्वद्वस्वरूपत्वात्कर्मफलमपि विदुः नतः किं तत्राह ।
याहीति । अनाद्यविद्यया विलसिनकामानां प्राणिनां तदपरिगा-
मलक्षणास्तेषामनाद्यविद्याकामानां परिपाकनिमित्तपापकर्मनिका-
रलक्षणा याः सूनयो गतयः सहस्रशः प्रवृत्तास्ताः प्राध्यायेनानुव-
र्षायिष्याम इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

पृष्टेनेत्रात्तरं वाच्यमित्यनः परीक्षिपूच्छति । नरका इति । किं
केचन देशविशेषाः उत महादुःखानुभवलक्षणाशब्दाख्याः
प्रथमे ते त्रैलोक्याद्विहरन्तर्वा द्वितीयं कस्यां दिशि किपदध-
स्तात्किपदुपरीति ॥ ४ ॥

परिहरति । अन्तराल इति । दुःखानुभवसद्भावेऽपि नरकच्छ-
वाच्यः किन्तु तदधिकरण्यदेशविशेषास्त्रैलोक्यान्तराले तत्रापि
भारतखण्डाद्विद्युत्सूत्रपाते भूमेरधस्तादयडजलाजयस्य गर्भो-
दकाराशेकपरिष्ठाद्विद्युत्सूत्रपाते दिशि निर्धारणार्थमेतद्वचनम् ॥ ५ ॥
यथाकर्मनिर्मितपापमनुलुङ्घनमतिक्रान्ते भगवतो हरः
शासनमाज्ञा येन स तथा ॥ ६ ॥

तस्यां दिशि विद्यमानान्नरकानेकविंशतिं संख्याति । तत्र
हेति । तत्र हेत्यनेन सप्त प्रधानाः सन्तीति स्मृतिप्रसिद्धं द्योत-
यति । नैतावता समाप्तिः किं तथापि सन्तीत्याह । किञ्चेति ।
तामेवशास्त्रविशिनष्टि । निविधयातनाभूमयः आनादिध्वजद्वयान-
विशष्टाः "यातना तीव्रध्वना" इति यचनादुःखासम्भ्रमप्रदेशाः
इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्रप्रकृषु तत्तदुक्तमिति सप्तदुःखविशेषानाह । तत्रेति । याल्य-
मानां दुःखानुभवा प्रियमाणाः कष्टमलं बहुदुःखमेकद्वेति विधा-
पयान्कदाचिन्मूच्छं न यतीति विशेषो ज्ञायते यातनाभिः पर्या-
येण पीड्यमानत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमर्जीषगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

असमानत्वे तावन् फलवैचिद्र्यं भवत्येव समानत्वेऽपि तद्वि-
त्याह । त्रिगुणत्वादिति ॥ १ ॥ २ ॥

प्रतिपिच्छलक्षणाधर्मस्य यः कर्ता तस्य तथैव पूर्वोक्त-
प्रकारेणैव भ्रष्टा यस्मादृश्याधर्मलक्षणस्य कर्मणाः फलं विभ-
दश भवति । तत्र निषेधं प्रतीतावर्षं सत्यां प्रमादेन तत्परगा-
त्तममोऽल्पत्वं मोहेन मध्यमत्वं नास्ति कर्तायां तु पूर्णत्वं ज्ञेयम् ।
अथानो हेनोयांस्तरपरिष्ठासलक्षणासूनयः सहस्रशः प्रवृत्ताः
सन्ति ताः प्राणुयेण तु वक्ष्यामिष्यामः । केषामादिकारणानां सत्त्वं
चन्यस्ता इत्यपक्षायामाह । जनादीनि ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

स्नानं गोत्राणामिति तत्पर्याभंगानादेव तत्र एव यत् किञ्चि-
च्छ्रद्धास्मिन्भवतीति सत्या एवाशेष इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

द्वेषमेव वमरूपेण परिणामयतीत्यर्थः । अनुच्छिन्नतेति । भगवान्-
नत्र ब्रह्मा तथा शासनञ्च विभीषिकयापि जीवान् भगवदन्तर्मुखी-
कर्तुर्मिति ज्ञेयम् । यद्वा । भगवच्छासनशब्देनात्र धेद एवोच्यते
॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायंद्दर्शिनी ।

भुवोऽधस्ताज्जलादूर्ध्वं नरकस्थानमुच्यते ।

पङ्क्तिं यत्र दृश्यन्ते पापिनो यमकिङ्करैः ॥

पुंसो गतयः उच्चायत्नाः । विसरशा भोगवर्चस्यमुक्तं तदेतत्
कुत इति पृच्छन्ति । महर्षे ! इति ॥ १ ॥

अज्ञानसाहचर्यात् फलवैचित्र्यमाह । त्रिगुणात्त्वादिति । सारि-
क्या अज्ञया धर्म एव भवेत्तस्माच्च कर्तुः सुखमेव राजस्या धर्मा-
धर्मी ताभ्यां सुखदुःखे तामरुचा अर्धमेव तस्माच्च दुःखमोही
तत्रापि तासां अज्ञानां नारतम्यात् सुखादिनारतम्यं सर्वस्य
सर्वो इति नाह काश्चित् सर्वदेव सारिकभ्रष्टावांश्च निष्ठति
राजसतामसभ्रष्टावांश्च वा अतः काळभेदेन सर्वविधस्यैव
जीवस्य सर्वविधा गतयः ॥ २ ॥

तत्र शास्त्रविहितस्य धर्मस्य फलभूतानि भौमदिव्यविल-
सुर्गसुखानि दर्शितान्यत एवाधर्मस्यापि फलभूतानि नरक-
दुःखान्यपि विवर्षाक्षतव्यानीत्यत आह । अथेति । प्रतिषेद्धं प्रतिषेध-
स्वदेव लक्षणा प्रमाणा यस्य तस्य तथैवेति । धर्मस्य कर्तुर्यथा
तथैवाधर्मस्यापि कर्तुरित्यर्थः । अज्ञाया वैसाहचर्यादिति । अज्ञा-
वैसाहचर्येऽपि तमस्तारतम्यमेव कारणां तथा हि प्रमादेनाधर्मकर-
णात्तमसाऽन्तर्गतं ज्ञानेन मध्यमत्वं तथापि नास्ति कत्वेन पूर्वोक्तं
ज्ञेयं तमस्यैविध्यस्यापि कारणां दर्शयन्नाह । या इति । अनाद्यावद्या-
मस्वस्थां जीवस्य कदा कथं धेति शकुमशक्तेः अनादिर्यां तमसादि-
भ्रविध्यमयी अविद्या तथा कृतानां जीवस्यन्विश्वतोपपादि-
तानां कामानां वासनानां याः सूनयः काहच्यस्तेषां कामानां परि-
यामलक्षणाः तासां मध्ये प्राचुर्येण नरकानिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

भूमः सप्तपातालवत्या अधः जलाद्गर्भोदात् ॥ ५ ॥

स्वविषयं स्वदशं कर्मावद्यं कर्मदोषमनतिक्रम्य दोषं दोष-
रूपदमं दृग्दं ताहच्य विभीषिकयापि जीवान् भगवतोऽन्तर्मु-
खीकर्तुर्मिति भावः ॥ ६ ॥

तामिस्रादयः एकविंशतिनरकाः मतान्तरेण पूर्वमिहितान-
ष्टाविंशतिमाह । किञ्चेति ॥ ७ ॥

यात्यमानः पाण्ड्यमानः तामिस्रप्रायेऽन्धकारवहुलं ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकेश्वरकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

पङ्क्तिं नरकस्थितिर्नगर्भे धर्मस्य उच्चावचविसरदशविपा-
कगतय इत्युक्ते भोगवैचित्र्ये कारणां पृच्छन्ति । महर्षे इति ॥ १ ॥

कर्तुर्जीवस्य त्रिगुणात्त्वात्त्रयो गुणा बन्धनभूताः यस्य स

त्रिगुणात्तत्त्वं तस्माच्छुद्धया तत्तद्गुणानुकर्या हेतुभूतया
कर्मगतयः सारिककादिकर्मविपाकभूमयः पृथग्विधा बोध्याः ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सस्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

अधोऽधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १ ॥

इति श्रीमुखावचनात्तत्रापि गुणवृत्तितारतम्यात्सर्वा गतयः
सर्वस्य कर्तुर्भवन्ति ॥ २ ॥

प्रतिषेद्धं प्रतिषेधः ब्रह्मणो न हस्तव्यः आचारात्प्रमदिनव्य-
मित्यादि तदेव लक्षणां ज्ञापकं यस्य तस्याधर्मस्य कर्तुः
अज्ञाया वैसाहचर्यात्तमोवृत्तिभेदेन अज्ञाया अपि अनेकवि-
धत्वात् कर्मणोऽधर्मस्य फले विम्वहं भवति तत्र अनाद्य-
ज्ञानेन कृतानां संपादितानां कामानां प्थपानां याः सूनयस्तासां
द्वितीयार्थे पृष्ठा ताः अथेदानीं प्राचुर्येण माध्यायेनानुधयोपि-
ष्याम इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

नरकान् वर्णयितुं प्रवृत्तं मुनि नरकाः कुत्र सन्तीति
पृच्छन्ति । नरका नामेति । भूमावेष देशविशेषाः त्रिलोक्याः ब्रह्मा-
वडादूर्ध्वदिशा अन्तराले ब्रह्माण्डमध्ये वा ॥ ४ ॥

अन्तराले त्रिजगत्या इति ब्रह्माण्डमध्ये इत्यर्थः अधस्ता-
द्भूमेः जलाद्गर्भोदात्तयाह भगवान् पराशरः

अतलं विनलं चैव नितलं च गभास्तिमत् ।

महावर्षं सुतलं चापि पातालजापि सप्तमम् ॥

ततश्च नरका विप्र ! भुवोऽधः सखिलस्य च ।

इति तेषुऽप्यधस्तमस्ततो गर्भोदकं ततोऽणकटाह इत्याहुः ॥ ५ ॥

यथाकर्मावद्यं कर्मदोषमनतिक्रम्य दोषं यातनालक्षणां दम-
वहं धारयति योजयति ॥ ६ ॥

मतान्तरेणोष्ठाष्टाविंशतिनरका इत्याह । किञ्चेति । त्रिविधानां
यातनानाम् "यातना तीव्रवेदना" इति कोशाष्टाविंशदानां
भूमयः ॥ ७ ॥

यात्यमानः पाण्ड्यमानः एकदैव तत्तद्वर्णमव ॥ ८ ॥

भाषा टीका

राजा परीक्षितजी बोले हे महर्षे यह विचित्रता लोक
की कैसे होती है ॥ १ ॥

श्रुति शुक्रदेवजी बोले कर्ता तीन गुणों वाले होते हैं
तिस से अज्ञा के अनुसार कर्मों की गति अनेक प्रकार
की होती है सबगनी सबों को कर्मों धरती से होती है ॥ २ ॥

मैं भी निषिद्ध धर्म करने वाले काभी कर्ता की अज्ञा
के अनुसार भेद होने से कर्म का फल भी भिन्नही होता
है जो कि अनादि काळ के अज्ञान से सकाम पुरुषों को
उन कर्मों के परिणाम रूप मार्ग हजारों प्रवृत्त हैं तिनमें
जो प्रधान अधर्मों की गनी हैं तिनको हम कहेंगे ॥ ३ ॥

राजा बोले हे भगवन् ! नरक नाम जो लोक सो किस
देश में है क्या पृथिवी ही में कोई देश है अथवा तीनों
लोकों के बाहिर है अथवा भीतरही है ॥ ४ ॥

श्रुति बोले त्रिलोकी के मध्यही में नरक है परन्तु
दक्षिण दिशा में सप्त पाताल बायीं भूमी के नीचे गर्भोद

एवमेवांधतामिस्त्रे यस्तु वञ्चयित्वा पुरुषं दारादीनुपगुड्के यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृक्ष्यमानमूलस्तस्मादन्धतामिस्त्रं तमुपदि-
शान्ति ॥ ६ ॥

यस्त्विह वा एतदहमिति भमेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुम्बमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौग्रे निपतति ॥ १० ॥

ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता जन्तवः परत्र यमयातनामुपगतं त एव रुखो भूत्वा तथा तमेव विहिंसन्ति तस्माद्रौरवमित्याहुः रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्त्वस्यापदेशः ॥ ११ ॥

एवमेव महोरौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुखस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः ॥ १२ ॥

यस्त्विह वा उग्रः पशुन् पक्षिणो वा प्राणत उपरन्धयति तमपकरणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमा-
नुचराः कुम्भीपाके तप्ततैले उपरन्धयन्ति ॥ १३ ॥

यस्त्विह पितृविप्रब्रह्म कु स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमण्डले तामूमये तप्तखले उपर्य-
धस्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्यमानान्तर्बाहःशरीर आस्ते शेते
चेष्टते अत्रतिष्ठति परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावदर्धसहस्राणि ॥ १४ ॥

यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाखण्डं चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेदय कशया प्रहरन्ति
तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतो धारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति परमया
वेदनया, मूर्च्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाखण्डानुगतं फलं भुङ्क्ते ॥ १५ ॥

यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदण्ड्ये दण्डं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदण्डं स पापीयान्नरकेऽमुत्र
सूकरमुखे निपतति तत्रातिबलैर्विनिष्पिप्यमाणावयनो यथैवेहेतुखण्ड आत्स्वरेण स्वनयन् कचिन्मूर्च्छितः
ऋद्धमलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जल से ऊपर हैं जिन में अग्निप्राक्ताहिक पितृगण उम
दिशा में हैं परम समाधि से भगवान् का ध्यान करने हैं
अपने गोत्र वालों को सत्य भाषीबाँद देते हुये निवास
करते हैं ॥ ५ ॥

जहाँ पर धैवस्थन भगवान् पितृराज मरनेपर अपने पुत्र
जिन जन्तुओं को अपने पुरमे पहुँचाते हैं तिन को भगवान्
की आज्ञा को बंधन नहीं करके कर्म के अनुसार अपने
गणों के सहित दण्ड देने हैं तहाँ पर कोई नरकों की
एक बीस गिनती करते हैं ॥ ६ ॥

हे राजन् ! अब उन सबों को आप से नाम रूप लक्षण
से कथन करेगे तामिस्त्र अन्धतामिस्त्र रौरव महारौरव कुम्भी-
पाक काष्ठसूत्र असिपत्रवन सूकरमुख अंधकूप कृमिमोजन
सम्पदा तप्तसूर्मि बज्रकण्टकशास्त्रमली धैररणी पूयोद्
ब्राह्मरोध विद्यसन लालाभक्ष सारमेयादन अवीची अयःपान

औरभी आरकर्म रत्नागणमोजन गुलप्रान दन्दशक अत्र
निरोधन पर्यायर्तन सूचीमुख ए अटांस (२५) नरक नाम
प्रकार के दुःखों की भूमि हैं ॥ ७ ॥

तिस में जो दुस्तर के धन स्त्री पुत्रों को हरना है तिसको काद
पाश में बांधकर प्रति भयानक यमपुरुष लेजाते हैं तामस नरक में
जबरदस्ती डारदेने हैं तर्जना करने हैं बड़ा यातना देने हैं उक्त
पर वह जन्तु माह का प्राप्त होकर तामिस्त्र में एक साथ ही मूर्च्छि
होजाता है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमानार्थश्रीपिका ।

पुरुषं पति वञ्चयित्वा ॥ ६ ॥

एतच्छरीरमहमिति इदं धनादि भवेति मन्वा सं च कृत्यतेः
पुष्णाति तेनाशुभेन ॥ १० ॥

रुखो भूत्वाति । कर्मागयेथ तथा परिणामं प्राप्येत्यर्थः अतिक्रूरं
भारष्टकृष्यस्य सत्त्वस्यापदेशः संज्ञा ॥ ११ ॥

धीधरणाभिकृतभावाद्यदीपिका ।

क्रव्येण निमित्तेन मांसार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रागानः सर्जीवान् उपरन्धयति पचति अपकण्ठं निष्कपम ॥ १३ ॥

खलं समे देशे ॥ १४ ॥

स्वधर्महा धर्मत्यागी ॥ १५ ॥

स्वतनू रुदन्कश्मलं मांसमुपगतो भवति ब्रह्मदृष्टोपास्तेनोप-
रुद्धाः सन्तो यथा कश्मलमुपगतास्तद्भव ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । यथा तामिके नहःखानुभवः एवमन्धतामिक्षेऽपी-
त्यर्थः तदनुभवनिमित्तं पापमाह । यस्त्विनि । यस्तु जन्तुः पुरुषं पतिं
वञ्चयित्वा तद्गादीनादिशब्दाद्विज्ञापय्यादीनि च उपयुक्ते
स्त्रोपयुक्तान् कुरुते तस्यैवमेवेति पूर्वैर्यान्वयः तर्हि तामिक्षा-
न्धतामिक्षे का विशेष इत्येवमायां तामिक्षान्तं विशिनष्टि ।
यत्रेति । यत्रान्धतामिक्षे शरीरी देही विनिपात्यमानः यानतामि-
न्तोप्राभिः पाष्यमानः तीव्रवेदनया नष्टा मतिर्यस्य
नष्टा दृष्टिश्च यस्य तादृशो भवति वृश्च्यमानं छिद्यमानं
मूलं यस्य तादृशो घनस्पर्शयथा पततीति दृष्टान्तः अस्मात्कार-
णणात्तमन्धतामिक्षमित्युपदिशन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

रौरवानुभवनिमित्तं पापं तत्र वर्णयति । यस्त्विह वावेति । यस्तु
शरीरी इह लोके एतच्छरीरमहेतदपत्यकलत्रादिकं ममेत्येवं
रूपाश्यामहङ्कारमकाराश्यां केवलम्भूतद्रोहयैव स्वकुटुम्बमेवा-
नुदिनं प्रपुण्याति स इह लोके तत्स्वकुटुम्बं विहाय स्वयमेक-
एव तेन पूर्वोचरितेनाशुभेन पापेन रौरवाख्ये नरके निपतति
अमुना तेन निपतितेन पूर्वमिह लोके ये च जन्तवो यथा येन
प्रकारेण विहितेनास्त एव जन्तवः रुदः रुदस्यैवका जन्तवो
भूत्वा तेनैव प्रकारेण परत्र रौरवे नरके यानतामुपगतं तमेव
विहितमिति यतस्तत्र गतं रुदो हिंसन्त्यतस्त्वं नरकं रौरवमित्या-
हुरित्यर्थः के ते रुदः यत्र गतं हिंसन्ति इत्यत्राह । रुदरिति ।
सर्पाद्यतिक्रूरस्य भूरिश्टङ्गाख्यस्य सस्वस्य जन्तोः रुदरिति
व्यपदेशो व्यवहार इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

महारौरवमनुनर्णयति । एवमेवेति । यथा रौरवे निपतितं
रुदो हिंसन्ति तथा महारौरवेऽपीत्यर्थः प्रथमान्तपाठे रौरवसदृश
एव महारौरव इत्यर्थः सादृश्यं च रुदभिर्हिंसनेन इयास्तु
ततो विशेष इत्याह । यत्रेति । यत्र महारौरवे निपतितं पुरुषं
देहिनं क्रव्यं निपतितस्य मांसमश्नीति क्रव्यादास्तथाभूताः
सन्तो रुदः क्रव्येण निमित्तेन घानयन्ति निपतितपुरुषस्यापि
मांसं भक्षयन्तीत्यर्थः तं क्रव्येणोति विभक्तिव्यत्यय आर्थः अन्यथा
“मादित्वाद्योर्न” इत्यणौ कर्तुरणौ कर्मत्वनिषेधान्तेनेति तृतीया क्रव्य-
मिति द्वितीया च स्यात् क्रव्येण निमित्तेन तं खाद्यन्ती-
त्यर्थस्त्वसङ्गतः स्यात् क्रव्यादा इत्यनेन पौनरुक्त्याद्यथा
क्रव्यादाः क्रव्यादानस्तभावा अत एव क्रव्येण फलस्यैव हेतु-
त्वधिवक्ष्यात् तृतीया क्रव्यार्थे तं खाद्यन्ति “स्मिदेर्निवृत्तप्रवगा-
मिणाञ्च” खदिरश्च दशनपरः खाद्यन्ति तं दशन्तीत्यर्थः अनेन पूर्वा-
क्तनिर्वाहः सूचितः अथ कुम्भीपाकं तदनुभवनिमित्तं पापं
च वर्णयति । य इति । यः केवलं देहस्मरः शरीरपोषणमात्र-

परः यत्रेह लोके उग्रः क्रूरः पशून् पक्षिणाः प्राणतः सर्जीवान्
उपरन्धयति पचति तमपकण्ठं निष्कपं पुरुषार्थे राक्षसैरपि वि-
हितममुत्र कुम्भीपाके नरके यमानुचरास्तसैल उपरन्धयन्ति
पचन्ति तत्र तैलकुम्भ्यां पच्यन्ते यत्र स कुम्भीपाक इत्युच्य-
वार्थो विवक्षितः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ कालसूत्रस्थनरकानुभवनिमित्तं दुरितं तं वर्णयति ।
यस्त्विह लोके पितृहस्ता ब्राह्मणहस्ता च स कालसूत्राख्ये
नरके अयुतं योजनानि परितो मण्डलं यस्य तस्मिन्ताम्र-
विकारे खले खलममदेशे खलो नाम धान्यानि वितुषीकृतं
कृतः कृत्रिमां भूमिविशेषः उपर्यधस्तादन्यकाराश्यामन्धतामिक्षिना
उपर्येकेण चाभिनप्यमानेऽभिनिर्विशितः परितः पतितः क्षुत्पि-
पिपासाश्यामन्नबन्धिश्च दह्यमानं शरीरं यस्य सः दह्यमान-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । यद्वा । शरीराद्वह्निः शरीरं “अपपरिबर्हिश्च-
वः पञ्चम्या” इति समासे बहिःशब्दस्य उपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः
अत एव समासविधानाज्ज्ञापकादन्तर्बहिःशब्दयोः सम्बन्ध-
सामान्ये पञ्चमी भवति शरीरसम्बन्धिबहिःप्रदेशे इत्यर्थः
अन्तःशब्देन सन्निधानात् शरीरान्तःप्रदेश एव उच्यते
दह्यमानमन्तःशरीरान्तःप्रदेशः बहिःशरीरं च यस्येत्यर्थः
एवम्भूतः ताम्रमये फलेके उपवेश्यमानो याचनानि करोति
याचनानि च हा हतोऽहं मां हापयेति प्रार्थना एवं यावन्ति पशो
रोमाणि तावत्सङ्गवानि वर्षाणां सहस्राणि तत्रास्ते इत्यर्थः
एवं भूयान् दुःखानुभवः कालः सूच्यते ज्ञायते यस्मिन् सका-
लसूत्र इत्युच्यतेऽर्थोऽत्राभिप्रेतः ॥ १४ ॥

एवं कालसूत्रमभिधायाथासिपत्रवने नरकं तत्त्वामिनिमित्तं
च वर्णयति । यस्त्विह वा इति । यस्तु देही निजवेदपथास्त्वध-
र्माभिसन्धिद्विहितान्दमादनापद्यपगतः अतिक्रान्तः आपद्य
देशकालवैपरीत्यप्रयुक्ता रोगादिनिमित्ता शक्तिः अनापद्यपगतं इत्य-
नेनापदि स्वधर्मत्यागो न दोषाद्यह इति सूचितं पाषण्डमनैदि-
कमस्मार्तं च केवलं अमनीपया कल्पितमत एव कुपयः कुत्सितं
मार्गमाभासधर्ममुपगतकृतं देहिनमसिपत्रवनाख्यं नरकं प्रवेक्ष्य
प्रविष्टं कृत्वा कशया प्रहरन्ति यमभटा इति शेषः कशा हि
नामाश्वदादीनां ताडयितुं निर्मितो दण्डाकारो रज्जुविशेषः एवं
कशया ताडितः तत्रासिपत्रवने आसादित इतस्ततो धावमानः
तीव्रदण्डमसहमानो द्रुततरं गच्छति उभयतो धारैः पार्श्वद्वन्द्वेऽपि
धारायुक्तैः खड्गस्य त्वेकस्मिन्नेव पार्श्वे धारा एवमिदं भयतो धारै-
रित्यर्थः तालवनस्यासिपत्रैः खड्गसदृशैः छिद्यमानानि सर्वा-
ण्यङ्गानि यस्य तादृशः हाहाकारपूर्वकं हतोऽस्मीति वेदन् परमया
तीव्रया वेदनया पदे पदे मूच्छी प्राप्नोति पतति एवं स्वध-
र्महा स्वधर्मत्यागी पाषण्डानुगतं पाषण्डधर्मा-
भासानुगुणं फलं दुःखमनुभवति आससदृशानि पत्राणि येषां
वृक्षाणां वनमासिपत्रवनमित्युच्यवार्थः ॥ १५ ॥

अथ सूकरमुखाख्यनरकं तत्रासिनिमित्तं पापं चानुवर्णयति ।
यस्त्विह लोके राजा वा राजपुरुषो वा कश्चिद्दण्ड्यो दण्ड-
नानर्हं दण्डं दण्डनं प्रणयति कारयति दण्ड्येऽपि ब्राह्मणे शरीर-
दण्डं वा कारयति ।

वपने द्रविणादानं स्थानास्त्रिपणो तथा ।

एव हि ब्रह्मवन्धुनां वधो नान्योऽस्ति देहिकः ।
इत्युक्तीत्या दण्ड्येऽपि ब्राह्मणे देहदण्डानर्हं यः शरीरं दण्डं

श्रीमद्गीतराजवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कारयतीत्यर्थः स पापीयान् सूकरमुखे नरके निपतति तत्र नरके सूकरस्यैव मुखं येषां तैर्जन्तुभिः नितरां पीड्यमाना अथयथा इत्युत्तरादृशः यथा इमेन गजेनेधुद्वयः पीड्यते तद्वदार्तस्वरेण स्वनयन् रुद्रमुच्छ्रितः कश्मलं मां ह्यमुपगतो भवति यथा पूर्वमिहाहृष्टदोषा दोषरहितास्तेन उपरुद्धाः पीडिताः सन्तः कश्मलमुपगतस्तद्वदित्यर्थः अवयवार्थस्तु सुप्यक्तः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थे कृतपद्वरनाचली ।

बृहन्नानमूलद्विद्यमानशिकः यस्मान्नष्टहृष्टस्तस्माद्वध-
नामिन्द्रमश्वत्थापादकान्धकारयुनमित्यर्थं त्वानुपदिशान्न मूकं यथा
शुद्धिनाशास्त्रामिन्ने अश्वनामिन्ने तु चाश्रुपज्ञानस्य सर्वात्मना
नाशादुभयोः सामान्यविशेषज्ञावाहिशेषः ॥ ६ ॥

एतच्छरीरमहमिदं क्षितिमण्डलं ममेति ध्यात्वा तुषे महा-
नारतम्यद्योनको इतिशब्दौ प्रत्येक रौघप्रतिनिमित्ते भवत इति
द्योतयतः ॥ १० ॥

प्रकारान्तरेण रौरवं निर्वाकि । ये चेति । एवं इयं कर्मभ्रमस्या-
वर्तकं दरवः मृगाः किञ्चेल्याह । रुद्रगिति । रुद्रित्यपदेशो व्यपदेशः
“मृगा नानाविधमुखा रुद्रः परिकीर्तिताः” इत्यभिधानम् ॥ ११ ॥

रौरवाङ्गिशेषमाह । पञ्चेति । देहभरस्नयापनतीति शेषः ॥ १२ ॥

उपरुन्धयन्ति अशक्यश्वासमाञ्जां यथा भवति तद्योपरुन्धे
कारयन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

• अथस्तादृशरुपर्यकः खले धाम्यादिशोषणखलखानीये न
केवलं पित्रादिभूक् चतुष्पाङ्गिंसकोऽप्येवमित्याह । याधन्तीति ॥ १४ ॥

अनापहीति विशेषणादापदि कञ्जानुग्रहं सूचयति “धारा-
स्त्राम्रेऽनुसन्त्यां सैन्याम्रेऽध्वगतिध्ववि” इत्यभिधानात् धाराशब्देन
निशितप्रान्तभाग उच्यते तालसमुहस्यासिवाशिश-
तधारपत्रैः स्वधर्मैः स्वधर्माद्विहितः ॥ १५ ॥

अदयङ्गे दयङ्गनायोग्ये शरीरदयङ्गनाडनादिरुपरुद्धः कारा-
गृहे भृङ्गुखायां वा निवेशितः दृष्टो दोषमौर्याहिलक्षणो यस्य स
तथा स दयङ्गते यथा तथेति ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयगोस्वामिकृतकमसम्भं ।

एवमिति । यस्तु तस्यैवमेव भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ १० ॥

ये त्विति । त एव तस्मिन्माजातकर्माययेवत्यर्थः रुद्राण्यस्य स्वयं
श्रीशुकं टीकानिधानाल्लोकैष्वप्रामिन्नेऽथे जन्तुविशेष इति
सूच्यते ॥ ११—१६ ॥

श्रीमद्भिजयगोस्वामिकृतसारायार्थार्थिनी ।

पुरुषे पतिम् ॥ ६ ॥

एतच्छरीरमहमिति इदं धनादिकं ममेति मन्वा भूतद्रोहेणेति
भूतद्रोहं विना तु केवलमाहमकाराश्यां न रौरवं निपततीति
बुध्यते ॥ १० ॥

रुद्रो भूत्वेति कर्माग्येष तथा परिणामं प्राप्तेत्यर्थः अतिक्र-
रस्य भारशुक्लस्यस्वस्य अपदेशः संज्ञाति श्रीस्वामिचरणाः

रुद्राण्यस्य स्वयं मुनिमैव टीकाविधानाल्लोकैष्वप्रामिन्ने एवार्थमिति
सम्भं ॥ ११ ॥

कथंयत् निमित्तेन मांसाद्यमित्यर्थः केवलमिति भूतद्रोहे-
णेति शेषः ॥ १२ ॥

प्राणान् उपरुन्धयति सपाणान् पञ्चनीत्यर्थः ॥ १३ ॥

खले ममे देवे ॥ १४ ॥ १५ ॥

स्वनयन् रुद्रमहृष्टदोषा निहोषा उपरुद्धा इतिशब्दाः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकेश्वरकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

पुरुषे दारादिस्वामिनम् ॥ ६ ॥

इह कर्मभूमौ एतच्छरीरमहमिति इह कर्मभूमौ
ममेति मोहेन स्वयं देहेन महिनं कुटुम्बमेव केवलं प्रपुष्पाति
स तदुभयमिहैव विहाय तेनाशुभेन ॥ १० ॥

ते एव रुद्रो भूत्वेति रुद्रः याननानिमित्तानि संपा-
दतिक्रमस्वस्वामि भूत्वेत्यर्थः अतिक्रमस्यातिमयङ्गुत्सव्य स्वस्वस्य
अपदेशः संज्ञा ॥ ११ ॥

यत्र महारौरवे कथंयत् मांसिन निमित्तेन ॥ १२-१३ ॥

खले ममेस्थाने ॥ १४ ॥

स्वधर्महा निजधर्मत्यागी ॥ १५ ॥

स्वनयन् रुद्रं यथा तेनोपरुद्धाः कश्मलमुपगतस्तद्वत् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इसी प्रकार जो अपने मालिक से छिपाकर उस की स्त्री आदि
को भोगता है सो अन्धतामिच्छ नरक में डाला जाता है जिसमें
डाबा हुआ शरीरधारी जीव कष्ट के मारे होम को भूख जाता है
उस की दृष्टि मारीजाती है जैसे कि जड़ के कटेने से पड़ होता
है तेसा दुःखित होजाता है तिसी से उस नरक को अंधताः
मिच्छकहते हैं ॥ ६ ॥

जो मनुष्य हम संसार में सब चीज मरी है में इसका
मालिक है ऐसी बुद्धि से प्राणियों का ग्रोह करके केवल
अपने कुटुम्ब को प्रति दिन पालता है सो उन चीजों को इहां
पर छोड़कर उसी पापसे आपही रौरव में गिरता है ॥ १० ॥

जिस मनुष्यने इहां पर कोटि जंतु मारे है वे जंतु उसके
मरे पीके यमघातना में जान पर निमी हंतु से रुद्र होकर
तिसी प्रकारसे उसी पुरुष को मारते हैं निम्न हंतु से उस
नरक को रौरव कहते हैं रुद्रनाम से सपेसे भी बडा क्रूर
जंतु का व्यवहार होता है ॥ ११ ॥

इसी प्रकार महा रौरव है जो केवल देह मात्र का पोषक
है तिसको उहां डालते है जहां गिरने पुरुष को कदयादनामके
जंतु मांस खाने के वास्ते उस को मारते है ॥ १२ ॥

जो पुरुष इहांपर बडा उग्र होकर पशु वा पक्षियों को प्राण
से मारता है वह निर्दयी असुर भी उसकी निन्दा करने है उस
को परलोक में यम के दूत कर्मापाक नरक में राम तेज में
पकते है ॥ १३ ॥

यस्त्वह वै भूतानामीश्वरोपकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्ता
रव्यथो व्यथामाचरति स परत्रान्धकूपे तदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृ-
मंशकयूकामत्कुणामक्षिकादिभिर्ये कंचाभिद्रुग्घास्तैः सर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृति-
रलम्भावस्थानः पश्चिक्वामति यथा कुशरीरे जीवः ॥ १७ ॥

यस्त्वह वा असम्बिभाज्याश्नानि यत्किञ्चनोपनत्तमनिर्मितपञ्चयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र कृमि-
भोजने नरकाधमे निपतति तत्र शतमहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः
कृमिभोजने यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयेते ॥ १८ ॥

यस्त्वह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणास्य वापहरत्यन्यस्य वानाधि पुरुषस्तममुत्र
राजन् ! यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिण्डैः संदंशैस्त्वचि निष्कृषन्ति ॥ १९ ॥

यस्त्वह वा अग्न्यां स्त्रियमग्न्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति तावमुत्र कदाया ताडयन्तस्तिग्मया-
सूर्म्या लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या ॥ २० ॥

यस्त्वह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्त्तमानं वजूकण्टकशात्मलीमारोप्य निष्कर्षन्ति ॥ २१ ॥

ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा अप्राखण्डा धर्ममेतून् भिन्दन्ति ते सम्परेत्य वैतरण्यां निपतन्ति
भिन्नमर्षादास्तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमा-
नाश्वासुभिरुह्यमानाः स्वाधेन कर्मपाकमनुस्मरन्तो विशमूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमैदोमांसवसांवा-
हिन्यामुपतप्यन्ते ॥ २२ ॥

ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्यां चरन्ति ते चापि प्रेत्य पूय-
विण्मूत्रश्लेष्ममलापूर्णांशुवे निपतन्ति तदेवातिवीभत्सितमश्नन्ति ॥ २३ ॥

ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थं च मृगान्निघ्नन्ति तानपि संपरे-
ताँलक्ष्यभूतान् यमपुरुषा इषुभिर्विध्यन्ति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जो पुरुष इहां पिता ब्राह्मणा वेद इनोका द्रोह करता
है सो दशहजारयोजन कालमूत्र संक्षक नरक में डाला
जाताहै उहां पर गरम करेहुये तांभेके खंड में डाला
जाता है ऊपर नीचे सूर्य अग्नि से तपायमान होता है
फिर उसी में डार देते हैं जुधा व्यासमें बाहिर भीतर
शरीर उम का जलना रहता है सोना है खलता है खडा
होता है बीडना है जितने मारे हुये पशुओं के रोम हैं
उतने हजार वर्ष तक उहां दुःख भोगता है ॥ १४ ॥

जो पुरुष इहांपर अपने वेदमार्ग से छूटकर पाखण्ड मतमें
बिना भाफत के समये भी प्रविष्ट होजाता है तिसको असिपत्र
धनमे घेठाकर चाबुक से मारते हैं वहांपर वह इधर उधर बीड-
ना है तब दोनों तरफ धारवाले तरवार सर्कते तांभेके खंड में
निमसे उसके सत्र अङ्ग कटते हैं तहां हायमग ऐसा पुकारता है
षडी पीडा से मूर्च्छित होकर पैड पैड में गिरताहै अपने धर्म
के नाश करने वाले पाखण्ड मतके फलको भोगता है ॥ १५ ॥

जो कोई राजा या राजपुरुष बिना दंड के लोग्य को
दण्ड देता है अथवा ब्राह्मणा को शरीर दण्ड देता है वह
बडा पापी सुकरमुख नरक में गिरता है उहां पर बडे
खलिछों से उसके शरीर के सब अवयव पिमजाने हैं
जैसे कि ऊखका दंडा पेडने से होजाता है तब आने होकर
चिछाता है कहीं मूर्च्छित होकर मोहको प्राप्त होकर रहता
है जैसे कि बिना दोष वाले पुरुष उसके दण्ड देने से
मूर्च्छित होते थे ॥ १६ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

इश्वरोपकल्पिता मनुष्यरक्तपानादिलक्षणा वृत्तियेषां मन्कु-
शादीनां न विविक्ता विज्ञाना परव्यथा धैरविवेकमिस्नेषां
पुरुषणा ब्राह्मणादिभवेन विधिनिषेधपूर्वकमुपकल्पिता वृत्ति-
र्यस्य विविक्ता परव्यथा येन विवेकिना अभिद्रुग्घा हिंसिताः
विहता निद्रारूपा निर्धृतिर्यस्य न लम्भमवस्थानं येन स
तमासि परिक्रामति ॥ १७ ॥

श्रीधरखामिकृतभाष्यदीपिका ।

● यत्किञ्चन मर्यादिकमुपलभं प्राप्तं तदसंविभक्त्य न निर्मिताः पञ्चपुत्रा येन अत एव वायसैः संस्तुतः समत्वेन वर्णितः कृमिभोजनः कृमिनेषु भुञ्जानः वायसपावन्ति योजनानि तत्कृमिकुण्डं तावन्ति वर्षाणि यावद्वा तन्पातुकमित्यर्थः अत्रतमसम्भि-
भक्तमप्रदुतं ज्ञासीति तथा सः प्रान्वेशमकृतप्रावञ्चितम् ॥ १८ ॥
निष्कुण्ठान्ति छिन्दन्ति ॥ १९ ॥

तिग्मया तप्तया सूर्या प्रतिमया ॥ २० ॥

सर्वाभिगमः पञ्चाद्युपगन्ता ॥ २१ ॥

अपाञ्चयद्वाः सत्कुलीनाः सन्तः द्वितीयात्पठे संतुविद्ये-
र्यां नदीं विशानधि । श्रियमूत्रेति ॥ २२ ॥

पशुचर्यां स्वेच्छाचारम् ॥ २३ ॥

अतीयं विहितादन्यत्र विघ्नन्तीति प्राणनिरोधो दर्शितः ॥२४॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथान्धकूपं तस्मात्तिनिमित्तं पापं च वर्णयति । यस्त्विह वा
नि । यस्तु देही इह लोके ईश्वरेणोपकल्पिता मनुष्यरूपताना-
दिका वृत्तियेषामविदिता परस्व इवथा यैरविधिकमिदमेवाम-
जातपरकृतदुःखानां वा भूतानां मत्कुलमहाकादीनां व्यथामा-
चसति करोति कथम्भूतः स्वयं पुरुषोपकल्पितशक्तिः परमेण
परमपुरुषेण उपकल्पिता वर्णाभमादिभिर्भागेन विधिनिषेधपू-
र्णिका कल्पिता वृत्तिर्वस्य विधिका विनियुक्त्य ज्ञाता परस्व
इवथा येन विवेकी सन्नित्यर्थः स एवम्विधो भूतभुक् तदभिद्रोहेण
भूतद्रोहेण निमित्तेनान्धकूपारभ्ये नरके निपतति तत्रान्धकूपे इति
बोदेऽसौ पतितस्तेस्तेः पूर्वं हिसितैर्जन्तुभिः काञ्चित्सात् दर्शयति ।
बन्ध्यादिना । तेषामानस्यास्तङ्गुणाह । ये के चाभिद्रुग्था हिसि-
तास्तेः सर्वैः पञ्चादिकरूपतामापन्तैः सर्वतोऽभिद्रुग्णमायास्तेरेव विहन
मिद्रानिर्गुतिः मिद्रासुखं यस्य तथा न लब्धमवस्थानं येन तथा-
भूतस्त्वमस्यन्धकारे परिभ्रमति । तत्र ह्यन्तः यथेति कुशरीरे
व्याध्याद्युपहृते सञ्चारासमये शरीरे जीवो यथाऽलब्धनिद्रः
स्त्रियति तथेत्यर्थः अन्धकारावृतकूपोऽन्धकूप इत्यवयवार्थः ॥ १७ ॥

अथ कृमिभोजनं तदनुभवहेतुं पापं च वर्णयति । तु यस्त्विह वा
असम्भवेत्येति वस्तु देही इह लोके यज्ञादिकं देवानुपनने
प्राप्तमप्यन्नमसम्भवेत्यातिथिः योऽप्रदायेत्यर्थः अस्मात् स्वयं
भुङ्क्ते यस्मान्निर्मितपञ्चयज्ञः अननुष्ठितपञ्चमहायज्ञः स वायस-
संस्तुतः, वायसैः समत्वेन वर्णितः परत्र परलोके कृमि-
भोजनाभ्ये नरकाभमे निपतति तत्र शतसहस्रयोजनपरिमिते
कृमिकुण्डे स्वयमपि कृमिभूतः कृमिभरेव भक्ष्यमाणाः
कृमिभोजनः कृमिनेषु भुञ्जानः वायसावन्ति योजनानि कृमि-
कुण्डं तावन्ति वर्षाण्ययात्मानं यातयते दुःखयति कथम्भूतं
अप्रस्ताप्रदुताद्ः प्रसं दत्तावशिष्टं प्रदुतं यथावशिष्टं प्रसं च प्रदुतं
च प्रसत्प्रदुते न प्रसत्प्रदुते अप्रसत्प्रदुते ते असीति अप्रसत्प्रदुताद्ः एव-
भूतोऽहमित्यकृतनिर्वेद्यः परितापो येन तमात्मानम् ॥ १८ ॥

अथ संदंशात्वं नरकं पापं च वर्णयति । यस्त्विह वै स्ते-
वेनेति । इह यो देही स्तेवेन चौर्येण वा अनापदि प्राणाय-
स्यान्धस्व वा हिरण्यरत्नादीन्धवहति तं देहिनं परत्र संदं-

शाख्ये नरके हे राजद् ! यमगटाः अग्निवर्षाः सन्तापेमासि-
वर्षेणामापन्नैरथस्मयैः बोहमयैः संदंशैः संदंशाभ्यभिरिति
संदंशाः तैश्छेदनसाधनैः घृषैः निष्कुण्ठान्ति छिन्दन्ति संदंशैः
संदंशान्ति यत्रेति संदंश इत्यवयवार्थः ॥ १९ ॥

अथ तप्तसूर्या तस्मात्तिहेतुं वर्णितं चानुवर्णयति । यस्त्विह वा
अगम्यामेति । यस्तु देही स्वयं पुरुषः सन्नगम्यामनुपेयां श्रिय-
मभिगच्छति स्वयं योचित् स्त्री सर्वा अगम्यमुपेयुष्यं पुरुषं चाप-
गच्छति तं देहिनममुत्र सूर्योऽप्ये नरके कदापि ताडयन्तः
बोहमय्या तिग्मया तप्तया सूर्यां स्थाप्या सैनस्त्रीरुपेण पुरुषरुपेण
चात्कीर्यां तथा सूर्या प्रतिमया पुरुषं पापिनमाविष्कृत्यति श्रियं
पापिनीं पुरुषरूपया सूर्यां विष्कृत्यति तत्ता सूर्यिर्यस्मिन् स तप्त-
सूर्यिरित्यवयवार्थः ॥ २० ॥

अथ अज्ञकण्टकशास्त्रमीमाह । यस्तु इह वै सर्वाभिगम इति ।
सर्वाभिगमः लोभाद्संश्लेषी पञ्चाद्युपगन्तेति कौत्सद्वयाच्चक्षते तं
सर्वाभिगमममुत्र निरये अज्ञकण्टकशास्त्रमीमाहोके वर्त्तमानं पतितं
अज्ञमयानि कण्टकानि यस्य तं शास्त्रमीमाह वृक्षमारोप्यारोह्य निष्कु-
ण्ठान्तित्यर्थः अज्ञकण्टकशास्त्रमिदंस्मिन् स इत्यवयवार्थः ॥ २१ ॥

वैतरण्यां वर्णयति । य इति । राजस्याः क्षत्रियास्तेषां पुरुषा
वापावयदान्बैदिकान् धर्मसेतून् धर्ममर्यादान् भिक्षुंति नाशयन्ति
कथम्भूताः भिक्षमर्यादा अतिक्रान्तधर्ममर्यादाः ते राजस्याद्यः
अस्वां वैतरण्यां नरकस्य परित्वाभूतायां नद्यां यादसाङ्गयोरितस्ततो
मङ्गमाया अपि भाग्ना देहेन न विद्युज्यमाना अत्यकदेहा इत्यर्थः
तत्र हेतुः असुभिः प्राणैरुह्यमायाः कर्मणः कर्तृव्यविषयायां तृतीयो-
द्धतप्राणा इत्यर्थः तत्रापि हेतुमाह । ज्ञातेनेति अकीयद्वृत्तिनेत्यर्थः
अकीयद्वृत्तिनेन कर्मपाकं अकीयपापकर्मफलमिदमित्येवं
स्मरन्त उपतप्यन्ते क्लिश्यन्ति नदीं विशानधि । श्रियमूत्रेति । पूर्व
दुर्गन्धिविद्यमूत्ररूपं पूयं विडादीनां वाहिन्यां विडादीनां भाहः
प्रवाहः सोऽस्या अस्तीति तथा तस्यां वा नदीरूप एवार्थं नरक
इत्यवयवार्थोऽभिद्रः ॥ २२ ॥

अथ पूयोद्मनुवर्णयति । ये रिषहेति । ये देहिनो इह वृषवीप-
तयः प्राणायान्त्यः सन्तः इन्द्रायाः पतयो नद्याः त्यक्ताः शौचा-
द्यो येस्तं तत्र शौचं स्नानपर्यन्तं सत्कर्म आचारः संध्यापास-
नादिनिवमः मर्यामर्यादिनिवमः अत एव त्यक्ता लज्जा येस्ते
पशुचर्यां स्वेच्छाचारं कुर्वन्ति पाकं पचनीतिर्विभर्त्साः तेषां प्रेक्ष
मृत्वा विडादिभिः पूयं अर्गवधित्स्नरे हुदे निपतन्ति तदेव
विडादिकर्मणातिहेयमश्नयन्ति पूयमुद्मनुदकं यस्मिन्नित्यवय-
वार्थः ॥ २३ ॥

अथ प्राणनिरोधं स्वपापं वर्णयति । ये त्विह वै श्वगर्भपतय
इति । शुनां गर्भानां च पतयः पाखकाः प्राणायान्त्यः मृगयैव
विहारो येषां तेषां मृगाप्रप्रन्ति अतीर्षु लोकरक्षणाभे-
त्वाभाव्याप्रणियधो दोषावहस्तीर्षु नू प्राणिसञ्चाराय कृतो
दुष्टस्वस्वधो न दोषाय भवति यत्स्वस्वमाद्रीर्षे इत्युक्तं नानपि
श्वगर्भपतीनापि स्वपरेतान् मृताभ्यैशस्नने प्राणीतुह्यभूतात्त-
दधीकृत्येत्यर्थः इषुभिर्वागैर्यममटा विघ्नन्ति ताडयन्ति विध-
न्तीत्यनेन प्राणनिरोधनिमित्ता इयथाभिप्रतातोऽस्य नरकस्य
प्राणनिरोध इति संज्ञा प्राणानां निरोधो यस्मिन्नित्यवय-
वार्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयव्यजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अविदितपरव्यथानामहानपरक्लेशानामीश्वरेण विधात्रा कल्पिता सहजत्वेन वृत्तिः मनुष्यादिशरीरभक्षणस्य येषाममत्कुशा-
दीनां तानि तथा तेषामपकल्पितवृत्तिः तद्वृत्तिकल्पनासमर्थः पुरु-
षेण श्रीहरिणोपकल्पिता प्रावरणादिवक्षणः वृत्तियंस्थ स तथा-
पीति वा युकाः शूलमुखाः आदिशब्दात्स्वेवजादयः प्राणिवि-
शेषाः शिरसादिनिलया गृह्यन्ते कुशरीरे कुष्ठादिवृत्ति-
तदेह ॥ १७ ॥

यस्तु यत्किञ्चन प्राप्तमन्नफलादिकमसंविभज्यातिथिभृत्यबा-
लपृश्वादीनभोजयित्वा स्वयं भुङ्क्ते स च यश्चानिर्द्वयत्तपोपायम-
कृतदेवतापूजास्ययागार्थाभ्यःसाधनं तदन्नमभाति स च
यश्चासंस्कृतयाजपाद्युपस्कारेण शुभ्यं तदन्नमभाति सोऽपि
कृमिमोजननाम्नि निकृष्टनरकं पतति कृमय एव भोजनं यस्य
स तथा यावद्यावानप्रमत्तस्यातिथिदेवतादिभ्योऽप्रदत्तस्या-
कृतस्यासंस्कृतस्य प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कर्मणा वा निवेशः
प्रार्थान्तलक्षणाप्रतिक्रिया तत् तावतात्मानं नरकाद्यातयति
उद्धारयति अप्रमत्तं पाठे यावदप्रमत्तं बुद्धिपूर्वमकृतो निवेशो
येन स तथा तावत्तमात्मानं नरके पातयति प्रापयतीति वक्ष्ये-
तत्सर्वत्रानुकर्यादिम् ॥ १८ ॥

संज्ञैः सूचीविशेषैस्त्वच्च निष्कालयन्पृष्टाटयन्ति ॥ १९ ॥

सूर्यां ब्रह्मादिमयपुस्तक्या ॥ २० ॥

सर्वाभिगमः सर्वाभिः स्त्रीभिः कृतसौरतः सन्वादाभावेऽपि
ब्रह्ममनमभिगमः शास्त्रादी कयटकतरुः ॥ २१ ॥

आत्मना देहेन स्वास्तुभिः स्वप्राणैश्च बोधेन निरयप्रवाहेण
उह्यमाना अपि विद्युज्यमाना अपि ते योगं प्राप्यमाणा अग्नि-
यमाणा इत्यर्थः विद्युत्प्राचात्मना स्पन्दमानायाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

अतीर्थे अपात्रमुद्दिश्याविहितकाले वा ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कुशरीरे तिर्यगादिलक्षणे ॥ १७—३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ईश्वरेण कल्पिता मनुष्यरूपानादिवक्ष्या वृत्तियेषां मत्कु-
शादीनां न विधिका न ज्ञाता परेषां व्यथा यैस्तेषां पुरुषोपकल्पि-
तवृत्तिरीश्वरेणैव विहितानिपिञ्जजीविकः । मनुष्यरवाङ्गिहाता-
न्यव्ययः ॥ १७ ॥

यत् किञ्चन मध्यभोज्यादिकमुपनतं प्राप्तं तदसंविभज्य वाय-
मैः संस्तुतः समतया वर्णितः वायसतुर्व्यर्षो स्तनः कृमिभोजनः
कृमीन्व भुञ्जानः । अप्रमत्तमसंविभक्तमप्रदुतं चासीति तथा सः ।
यत् पापं यावत्सावदित्यर्थः । अनिर्देशमकृतप्रार्थान्तम् ॥ १८ ॥

निष्कृषन्ति क्रिन्दन्ति ॥ १९ ॥

निगमया तप्तया सूर्यां प्रतिमया ॥ २० ॥

सर्वाभिगमः पश्वादीनप्यभिगच्छति ॥ २१ ॥

आत्मना देहेन ॥ २२ ॥

विद्युन्नेति नर्द्विधोपख्यम् ॥ २३ ॥

अतीर्थे विहितदम्बम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

न विधिका न ज्ञाता परव्यथा यैस्तेषामसिद्गुष्वाः पीडिताः
विहता चिनष्टा निद्रारूपा निर्द्वृत्तिः सुखं यस्य सः ॥ १७ ॥

उपनतं खण्डं वायसैः संस्तुतः समत्वेन वर्णितः यावत्तथावत्पाप
तावत् कृमिकुण्डे अप्रमत्तमसंविभक्तमप्रदुतं चासीति तथा अनिर्देश-
मकृतप्रार्थान्तमात्मानं यातयते ॥ १८ ॥

निष्कृषन्ति क्रिन्दन्ति ॥ १९ ॥

सूर्यां प्रतिमया ॥ २० ॥

सर्वाभिगमः पश्वाद्युपगन्ता ॥ २१—२२ ॥

पशुष्वर्यां पशुवत्स्त्रेच्छाश्चान्ताम् ॥ २३ ॥

अतीर्थे शास्त्रोक्तप्रकाराव्ययम् इषुभिर्विध्वन्ति प्राणाराध-
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २४—२५ ॥

भाषा टीका

जो पुरुष यहाँ पर ईश्वरने जिन की जो वृत्ति कल्पना कर
दी है और वे लोग दूसरे के कष्ट को नहीं जानते हैं ऐसे
जो कोई हिंसक भी जंतु हैं तिनको देखकर आप
मनुष्य होकर परकी पीडा को भी जानने वाला हो-
कर जो पीडा देता है वह मरे पीछे उस द्रोह से अपकृत
नरक में गिरता है उहाँ पर वे जन्तु पशु मृग पक्षि सर्प
मच्छर जुआं खटमल मक्खि और जिनको उसने दुःख दिया
है वेजनावर सब प्रकार से उसको दुःख देते हैं श्री ईश्वर ने
पडा रहता है कभी निद्राका सुख उसको नहीं होता है
कभी ठीक स्थिति भी नहीं उसकी होती है जैसे जोड़े
शरीर में जीव घूमा करते हैं तैसे घूमता रहता है ॥ १७ ॥

जो पुरुष घरमें किसी पदार्थ के जाने से सबको नहीं
देकर जाता है अथवा पञ्चयज्ञ विना किये जाता है वो
कौवा के तुल्य है वह मरने पर कृमिभोजन अथम नरक
में गिरता है उहाँ पर सौ हजार योजन के कृमि कुण्ड में
कीडा होकर खयं कीडों से मखित होकर कीडों को खाता
हुआ जब तक वे अन्न नहीं देने से होम नहीं करने से
प्रायश्चित्त न करने से पाप रहते हैं तब तक उन दुःखों को
भोगता है ॥ १८ ॥

जो इहाँ पर खोरी से या जवरदस्ती सुवर्ण रत्नादिक
अथवा ब्राह्मण की कोईभी चीज को हरता है अथवा दूसरे की
चीज विना आफनके हरता है ऐसा जो कठोर है हे राजन्
उसके मरे पीछे यमके पुरुष अग्नि में गरम करे हुये जोदा के
गोखों से और चीमटों से उसके शरीर में छगाकर चीन्नेते
हैं ॥ १९ ॥

जो इहाँ पर अगम्य स्त्री को पुरुष गमन करता है अथवा
अगम्य पुरुष को स्त्री गमन करती है उन दोनों को उहाँ पर
बाहुकों से मारते हुये बड़ी गरम करी हुई स्त्री की मूर्खी

ये त्विह वै दाम्बिका दम्भयज्ञेषु पशून् विशसन्ति तानमुष्मिँस्त्रोके वैशसे (१) नरके पतिताभिरयप-
तियो यातयित्वा विशसन्ति ॥ २५ ॥

यस्त्विह वै सवर्णा भार्या द्विजो रेतः पाययति काममोहितस्तं पापकृतममुत्र रेतःकुल्यायां पात-
यित्वा रेतः सम्पाययन्ति ॥ २६ ॥

ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गर्दा ग्रामान् सार्थान् वा विळुम्पन्ति राजानो राजभटा वा तांश्चापि हि
परेत्य यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादन्ति ॥ २७ ॥

यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यनिमित्ते दाने वा कथञ्चित् स वै प्रेत्य नरकेऽवीचिमत्पथःशिरा
निरवकाशे षोजनशतोच्छ्रयाद्भिरिमूर्ध्नः संपात्यते यत्र जलमिव स्थलमदमपृष्ठमवभासते तद-
वीचिमत्पथो विशीर्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति ॥ २८ ॥

यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमाद-
तस्तेषां निरयं नीतानामुरासि पदाक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणां कार्णायसं निषिञ्चन्ति ॥ २९ ॥

अथ च यस्त्विह वा आत्मसम्भावेन स्वयमधमो जन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवता वरीयसो न
बहुमन्पेत स मृतक एव मृत्वा क्षारकदमे निरयेऽवाक्शिरा निपातितो दुरन्ता यातना ह्यदनुते ॥ ३० ॥

ये त्विह वै पुरुषाः पुष्टमंथेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ते पशव इव निहता
यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्ववितिनावदायासृक् पिबन्ति नृत्यन्ति च गायन्ति
च हृष्यमाणा यथेह पुरुषादाः ॥ ३१ ॥

ये त्विह वा अनामसोऽरण्ये ग्रामे वा वैश्रम्भकैरुपभृतानुपविश्रम्भय जिजीविषून्कूलमूत्राविषूप
प्रोतान् क्रीडनकतया यातयन्ति तेऽपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिषु प्रोतात्मानः क्षुतृङ्मपाश्चाभिहताः
कङ्कवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुण्डैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरन्ति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

लोहा की वनाई पुरुष के शरीर में छिपटाते हैं और स्त्री के
शरीर में लोहा के पुरुष को छिपटाते हैं ॥ २० ॥

जो कि इहाँ पर पशु आदि सबका गमन करने वाला
है उसको नरक में जाने पर वज्रसे काटे वाले शैमरके पेड़
में लगाकर खेंचते हैं ॥ २१ ॥

जो इहाँ राजवंशी अथवा राजपुरुष आस्तिकवंश में होकर
भी धर्म मर्यादों का तोड़ते हैं वे लोग मरे पीछे भिन्न मर्यादावाले
वैतरणी नदीमें गिरते हैं यह नदी नरककी खाई है उहाँ जलजन्तुओं
में इधर उधर में भ्रमण होते हैं और प्राण नहीं कूटते हैं शरीर
भी नहीं कूटता है पाप से चलते रहते हैं कर्म फल का स्मरण करके
दुखित होते रहते हैं विष्ठा मूत्र रक्त केश नख हाड मेद मांस वसा
उस नदी में बहते हैं तिसमें यथेही दुःख पाने रहते हैं ॥ २२ ॥

जो इहाँ क्षुद्र स्त्रियों के पति हैं शीघ्र आचार नियमों को
काँटे हैं लज्जा को भी छेड़ते हैं पशुओं के आचरण करते हैं वे भी
मरे पीछे पीव विष्ठा मूत्र श्रेण में मरे समुद्र में गिरते हैं उग्री

खराब बीजों का खाते हैं ॥ २३ ॥

जो इहाँ कुत्ता गधे इन के पति हैं ब्राह्मणादि हो कर
भी सिंकार खेजने वाले हैं बिना बह के मृगों को मारते हैं
उन को भी मरने के पीछे उन पियों को लक्ष्य बना कर
बमराज के पुरुष बाणों से वेधन करते हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरम्भामिकृतभाषार्थटीपिका ।

निरयपतयो यमपुरुषाः ॥ २५ ॥

बालामत्तमाह । यस्त्विह । रेतःपानं कारयन्ति ॥ २६ ॥

यमदूता ये श्वानः सरभसं समम्भसम् ॥ २७ ॥

द्रव्यनिमित्ते कथयिकयादी निरवकाशे निरालम्बे अर्था-
विशालाद्यंमाह । यत्रेति । वीचिस्तत्कलत्रं द्रव्यनिमित्तं ॥ २८ ॥

यो विप्रस्तत्कलत्रं वा सुरां पियत्यन्याऽपि वा व्रतस्थः स न
राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथः कृतमामपान इत्यर्थः तयोः
सोमस्थाने फलसममविधानात्सोमपाननिषेधाच्च तथा च धृतिः ।

(१) वैशसे इति श्रीवीरराघवाचार्यपाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

"न्यप्रोधस्मन्तीराहृत्य ताः सस्त्रिपथ्य दध्न्युपमृज्य तमस्मै मङ्गं सस्त्रिपथ्ये सौमम्" इति ॥ २६ ॥

स पूर्वमपि मृतक एव सम्मृत्वा ॥ ३० ॥

पुरुषस्य मेधेन हिंसया भैरवादीन् यजन्ते याश्च स्त्रियो नरमां-
सम्भक्ष्यन्त कामरूपा रक्षोगणा भूत्वा यथेह ते पुरुषादाः
सप्तः पूर्वमनुत्पन्त तद्वत् ॥ ३१ ॥

वैभ्रम्भकैर्बिभ्वासांपायैरुपावैभ्रम्भस्य विश्वास्य ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

अथ सपापं विशमनं वर्णयति । ये त्विह वै दाम्भिका इति ।
इह लोके ये वै देहिनः दाम्भिका लोकवञ्जका दम्भयज्ञेषु वय-
मपि यज्ञानुष्ठानपरा इति लोकान् प्रलोभयितुमारब्धेषु दम्भार्थ-
यज्ञेषु पशून् विशमन्ति हिंसन्ति तान् दाम्भिकानमुष्मिन्
वैभ्रम्भनामाख्ये नरके निपतिताग्निरवपनयः यमपुरुषाः वात-
यित्वा दुःखयित्वा विशसन्ति विहिंसन्ति बस्मिन् स विशसनः
विशसन एव वैशसन इत्यवयवार्थः ॥ २५ ॥

सपापं खालाभक्षमनुवर्णयति । यस्त्विह वै सवर्णामिति । इह
लोके यो वै द्विजः कामेन मोहितः सवर्णा भार्या रेतः
स्वरेतः पाययति पानं कारयति तं द्विजं पापकृतं रेतःकुलपायां
पातयित्वा रेतः सम्पाययति यमपुरुषा इति शेषः खाला रेतः
तस्य भक्ष्यं यस्मिन् स खालाभक्ष इत्यवयवार्थः ॥ २६ ॥

अथ सारमेयादं सपापमनुवर्णयति । ये त्विह वै दस्यव इति ।
इह ये दस्यवो दुष्टसखाः के ते अप्रिदा गृहादीनां दाहका ये
च गवाः विपदाः ये वा राजभटा पुराकरग्रामान् पुराकर-
ग्रामस्थान् अकरः खनिः सार्थान् जीवसमूहान् वा विलुम्पन्ति
क्षिन्ति हिंसन्तीत्यर्थः तान् सम्पेरतान् ये वज्रवज्रिपुरा दंष्ट्रा-
वेषां ते यमदृताः भ्रानः विशत्यधिकसप्तशतसङ्ख्याकास्ते सर-
भं संभ्रमं खादयन्ति खादन्तीत्यर्थः निदुस्तप्रेषणात् सादेक्षिच्
सारमेयानां शुनामदं सारमेयकर्तृकमदं यस्मिन्नित्यवय-
वार्थः ॥ २७ ॥

अथावीचिमन्तं सपापं वर्णयति । यस्त्विह वा अनृतमिति ।
यस्त्विह लोके वेही साक्षिणः कर्म सादयं तस्मिन् द्रव्यविनिमये
वा क्रयविक्रयादिके वाणिज्ये वानृतमकृत्यं भवति स वै
प्रेत्य कथञ्चिदत्यन्तदुःखेनार्वाचिमति नरके निरवकाशे निरा-
लम्बे योजनशतपरिमितौन्नत्यादुन्नतदशाद्विरिमुर्धसु पर्वतशिख-
रेणवधःशिराः निपात्यते अवीचिमच्छब्दस्वावयवार्थमाह ।
यत्रेति । यत्र नरकेऽश्मपृष्ठरूपं स्थलं जलमिवावभासते तदवी-
चिमवीचिस्तरङ्गः तदस्यास्तीति वीचिमज्जलं न विद्यते वीचि-
मर्थास्मिन् सोऽवीचिमज्जलराहितमप्यश्मपृष्ठं जलमिवाव-
भासते तदवीचिमद्वित्यर्थः एवं निपात्यमानः पापी तिलप्रमाणाशः
विशार्यमाणां शरीरं यस्य तथाभूतीऽपि न अत्रियमाणाः मरणम-
प्राप्तः पुनरपि तथैवारोपितो निपतति ॥ २८ ॥

अथ सपुरितमयःपानं वर्णयति । यस्त्विह वै विप्र
इति । यो विप्रस्तत्कञ्चन वा सुरां पिबत्य्योऽपि वा व्रतस्थः
राजस्यो वै वैश्वो वा प्रमदाःसोमपीयः कृतसोमपान इत्यन्वयः
तयोः सोमस्थाने फलवत्समविधानात्सोमपाननिषेधाच्च तथा

च भ्रुतिः "न्यप्रोधस्तेमिनीराहृत्य ताः सस्त्रिपथ्य दध्न्युपमृज्य तमस्मै
मङ्गं प्रयच्छेन्न सौमम्" इति स्तेमिनीः फलानि दधनि दधि तेषु
विप्रादीनां निरखं प्रापितानामुरासि पदा पादेनाक्रम्य दूषमा-
यामत्यन्ततापेन द्रवीभूतं कार्णायसमयोविशेषं तेषामास्ये
दूषे निषिञ्जति अयसः पानं यस्मिन्नित्यवयवार्थः ॥ २६ ॥

अथ सपापं चारकदंभमाह । यस्त्विह वारमैसम्भ्रावनेति । यो
वै देहीह लोके स्वयं जन्मादिभिरधमः निकृष्ट आत्मनः
स्वस्य सम्भावेननौकृष्टपापावनेन जन्मादिमतः अत एव वरी-
यसः भ्रष्टात्र बहुमन्येत किन्त्वधमन्येतेत्यर्थः स पूर्व मृतकप्रापं
एव मृत्वा चारकदंभे नरकेऽनाकृशिरा अधःशिराः निपातित
अपारथातना भद्रनुतेऽनुभवति चारः कर्दमो यस्मिन्नित्यवय-
वार्थः ॥ ३० ॥

अथ रक्षोगणभोजनं सपुरितमाह । ये त्विह वै पुरुषा इति । ये चेत्पुरु-
षाः पुरुषस्य मेधेन हिंसया भद्रकाल्यादिदेवता यजेरन् याश्च स्त्रियः
मशास्त्रीयान् शास्त्राविहितावृषभ्ररूपान्पशून् घातयन्ति ताम्भ-
ताश्च तान् "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः तांश्च पुरुषान् तांश्च स्त्रीरित्यर्थः
नृपशवस्तैर्निहनास्ते सर्वे यमसदने रक्षोगणा भूत्वा घातयन्ति
दुःखयन्ति सौमिका इव सूना नाम पशूनां वधस्थानं तत्र भवाः
सौमिका "इयञ्जुद्राक्षणाकेप्रथमाश्वरपुरश्चरणानामाख्यातान्," इति
इयञ्चत्वाद्दृक् स्त्रायुषेन विदार्थे क्षिप्रत्वात्प्रकं पिबन्ति यथेह
ने पुरुषावा हृत्पमाणाः सप्तः पूर्वमनुत्पन्त अगुञ्च तद्वदनुत्पन्ति
गायन्ति च रक्षोगणानामसृग्भोजनं यस्मिन्नित्यवयवार्थः ॥ ३१ ॥

अथ शूलप्रोतं तत्प्रातिहेतुं पुरितं च वर्णयति । ये त्विह वा
अनागस इति इह प्रामेऽरण्ये वा अनागसो निरपराधान् जीवि-
तुमिच्छन् जन्तून् ये वै देहिनो वैभ्रम्भकैर्बिभ्वासांपायैरुप-
बिभ्रम्भस्य विश्वास्य शूलसूत्रादिषु प्रोतान् संलभान् कृतेत्यर्थः
क्रीडनकतया क्रीडार्थं वातयन्ति दुःखयन्ति तेषु च यमवार्तनासु
प्रेत्य सूत्रशूलादिषु प्रोताः संलभ्या आत्मानः देहा येषां ते
भ्रुत्पिपासाऽयां पीडिताश्च तिग्मतुवद्वैः सूचीमुजवर्साहृत्त्वानि
तुपदानि मुष्णानि येषां तैः काकाविभिरतस्ततो हन्यमाना
आत्मशमखं स्वीयं पापम् अहो एवम्बिभ्रामित्येवं स्मरन्ति शूलै
शूलादीं प्रोता यस्मिन्निति शूलप्रोतमित्यवयवार्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दाम्भिका धर्मध्वजिनः विशसन्ति अयद्वजः अयदयन्ति ॥ २५ ॥
सवर्णा स्ववर्णसमानवर्णाम् ॥ २६ ॥

सार्थान् पान्थान् जनान् ॥ २७ ॥

द्रव्यविनिमये वाणिज्यव्यवहारे साक्ष्ये साक्षिणा वक्तव्ये
अवीचिमज्जलं यत्तदश्मपृष्ठस्थलं दूरादर्शने जलमिव दृश्यते
तस्मिन्नर्वाचिमति जलद्वये पापाण्यपृष्ठे निरवकाशे निरा-
लम्बने ॥ २८ ॥

सोमपीयाः कृतसोमपानाः विप्राणां नित्यनिषिद्धं राजस्य-
तज्जाराणां सोमपानानन्तरं पूर्वं वीथेपानवक्ष्यं वारुण्यापान-
सम्भवात्सज्जाराणां सुरते मधुपानाद्वैतपानां च पूर्वोक्त-
वतिप्राविमृतिनिमित्तद्विद्यावक्ष्यप्रतस्थानां वेत्यादिषुषोऽ
वगन्तव्यः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीयैकतपहरत्नावली ।

• बरीवसः बहुमानयोग्याद् पुरुषाम्भृतकः जीवन्मृतः चार-
कर्मैः कर्षणात्मकपद्मेः दुरन्तयातना अनवसानपुःखानि ॥ ३० ॥

• पुरुषमेधेन पुरुषहत्याखण्ड्यावहेन यमसाधने नरके स्वधि-
तिना विशासनकङ्केनावदाय जगद्विस्था सौनिका हिंसकाः
पशुमारा इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

वैश्वम्भकैः विश्वासोपायैः उपविश्वम्भय विश्वास्य आधि-
श्वानाङ्गुपातने क्रीडनतया शीघ्राकरणाभावेन यमयातनासु
यमेनाधिकृतनरकेषु बलाका दीर्घतुबडाः इयेनविशेषा इन्द्रशूकाः
सदा ईशानशीघ्राः सर्पाः उद्वेजयन्ति भयमुत्पादयन्ति उपसृज्य प्राप्य
इह लोके यथा विवेकशामा अजगराः “विवेकशयस्त्वजगरः शयु-
रुको भनीचिभिः” इति ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी ।

विश्वसन्ति भ्रन्ति ॥ २५ ॥

रेतः पायवति वशीकरणाकर्मणो विशेषार्थे रेतःपानं कार-
वति ॥ २६ ॥ २७ ॥

निरवकाशे निराश्रमे अवीचिच्छार्थमाह । वनेति । अवी-
चिस्तरङ्गहीनं तत्र ॥ २८ ॥

सोमपीथः कृतसोमपानः वह्निना प्रवत् काण्डसं खोहम् ॥ २९ ॥
आत्मसम्भावेन मिथ्याहङ्कारेण ॥ ३० ॥ ३१ ॥

• वैश्वम्भकैर्विश्वासोपायैः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः

बाह्यमन्त्रमाह । यस्त्विहेति ॥ २६ ॥

सरङ्गसं ससम्भ्रमम् ॥ २७ ॥

वीचिस्तरङ्गस्तद्द्रवित्वाद्वीचिमत् स्थलं तदेवावीचिसंशो
नरकः ॥ २८ ॥

सोमपीथः सोमस्य पीतं पानं यस्य स एवभूतो यो विप्र-
स्तरकवर्णं वा सुगं पिबति अन्धोऽपि वा व्रतस्यो राजस्यो वैश्योऽपि
वैश्वम्भयः तयोः सोमस्थाने फलचमसविधानात् सोमपान-
निषेधात् तथा च धृतिः “न्यग्रोऽस्तिमीराहृत्य सन्निपर्य्य दधन्पु-
पमुज्य तत्रस्रै मक्ष्यं तयकृत्स्नसोमम्,” इति ब्राह्मणस्य तु अत्र-
तत्त्वस्यापि सुरापाननिषेध आदिपर्वणि ।

यो ब्राह्मणोऽयप्रभृतीह कश्चिन्मोहात्सुरां पास्यति मन्वदुद्धिः ।
मपेतधर्मो ब्रह्महा चैव स स्यादस्मिँल्लोके गर्हितः स्यात्परे च इति ॥ २९ ॥

एवं विश्विनरकानुक्त्वा सप्त नरकानाह । अथेत्यादिना ॥ ३० ॥
रक्षोगयाभोजनमाह । ये इति । यथेह ये पुरुषाः पुरुषादाः सन्तः
केधेन हिंसया भैरवादीन् यजन्ते सौनिका इव नृपशूद्र याश्च
क्रियः आदन्ति ताद् ताश्च ते च ते पशवः रक्षोगया
शूरा वा यातवतः संवृह् पिबन्ति ॥ ३१ ॥

वैश्वम्भकैर्विश्वासोपायैः ॥ ३२ ॥

माया टीका

जो कोई इहाँ दण्ड करने वाले दण्ड के यहाँ में पशुओं
को मारते हैं उन लोगों को उस लोक में वैशस नरक में
डाक कर नरक अधिकारी लोग मार करके दण्डित करते हैं २५
जो इहाँ पर अपनी जात की स्त्री को किसी निमित्त से
काम से मोहित होकर अपने धर्म का पान कराता है उस
पापी को पर लोक में रेतः कुल्या नदी में डाककर वीचं का पान
खूब कराते हैं ॥ २६ ॥

जो इहाँ पर चोर वृत्ति से भाग लगाते हैं विष देते हैं प्रामों
को जन समूहों को लूटने हैं सो राजा हों या राज पुरव हों
उनको भी मरने पर यमदूत ब्रह्म सरी के दाँत वाले सात सौ
धीस कुत्ता से बड़ी जल्दी से कटवाते हैं ॥ २७ ॥

जो इहाँ गवाही देने में धनके व्यवहार में धनमें किसी प्रकार
भूठ कहता है सो मरे पीछे अवीची मान् नरक में नीचे को झूक
करके बिना आभारके दण्ड हजार भोजन ऊँचे पर्वत के मन्तक
पर से गिराया जाता है जहाँ पर की परधरों का स्थान जल
सरीका दीखता है अवीचिमान् नरक में तिल सरीके उस के
शरीरके टुकड़े होजाते हैं मरता नहीं है फिर वहाँ पर चढाया
हुआ गिरता है ॥ २८ ॥

जो इहाँ पर ब्राह्मण अथवा उसकी स्त्री यज्ञमन में लिन
होकर सुरा पान करता है अथवा अत्रिय वैश्य होकर ब्रह्म में
सोमपान करना है प्रमाद् से भी वे नरक में उरने हैं तौभी यम
दूत उन के ज्ञानी पर पग रख कर उन के मुण्ड में गला हुआ
गरम खोहा डालने हैं ॥ २९ ॥

और भी जो इहाँ अपने बड़े अभिमान से आप अक्षम
होकर भी जन्म तप विद्या आचार वर्णभ्रमण वांछे भेष्य पुरुषों
को अच्छी तरह नहीं मानता है सो मराही मा है तौभी
मरने पर चार कर्म नरक में नीचे को मत्था करके डाका
जाता है फिर कठिन कष्टों को भोगता है ॥ ३० ॥

जो पुरुष इहाँ पुरुष मेधयज्ञ करने हैं भैरवादिकों के
अपेक्षा करके मनुष्य पशुओं को खाते हैं वे मरतेये पशु
यम पर में जाकर रक्षोगया होकर घातक सरीके होकर
दण्डियारों से इस को काट कर उसके रक्त को पीते हैं
जैसे वह पुरुष करता था तैसे दर्पित होकर नाचते हैं
गाते हैं ॥ ३१ ॥

जो इहाँ वन में या ग्राम में विश्वास के उपायों से आये हुए
उन जीवों को विश्वास देकर जीने की इच्छा वालों को शशा-
दिकों में रख कर खेद के नर से पीडा देने हैं वे भी पीछे यमदण्ड
में शूरादिकों में चढाये जाते हैं श्रुथा तथा से दुःस्मिन होन हैं
कङ्कषट आदि पाषि इधर उधर से खंचने हैं खोंखों से धं मारे जाते
हैं तब अपने पापों को स्मरण करते हैं ॥ ३२ ॥

ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयन्ति नरा उल्लसन्स्वभावा यथा दन्द्शूकास्तेऽपि प्रेत्य नरके दन्द्शूकाख्ये निपतन्ति यत्र नृप ! दन्द्शूकाः पञ्चमुखाः सप्तमुखा उपसृत्य प्रसन्ति यथा बिलेशयान् ॥ ३३ ॥

ये त्विह वा (१) अन्धावटकुसूलगुहादिषु भूतानि निरुन्धन्ति तथामुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुन्धन्ति ॥ ३४ ॥

यस्त्विह वा अतिधीनभ्यागतान् वा गृहपतिरसकदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुण्डा गुप्ताः कङ्ककाकवटादयः प्रसणोरुवलादुत्पाटयन्ति ॥ ३५ ॥

यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहंकृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणाः सर्वतोऽभिविशङ्की अर्थव्ययविनाशचिन्तया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ब्रह्म इवार्थमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलप्रहः सूचीमुखे नरके निपतति यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

बिलेशयान् मूपकान् ॥ ३३ ॥

सगरेण सविष्य ॥ ३४ ॥

अतिथयोऽज्ञातपूर्वाः अज्ञागता ज्ञातपूर्वास्तान् पापेन वक्त्रिकृतेन ॥ ३५ ॥

आढ्याभिमतिरधनगर्वितः ब्रह्मकृतिः श्रेष्ठोऽहमिति मानी तिर्यक्प्रेक्षणा यस्य सर्वतो गुर्वीदेरपि धनं चोरयिष्यन्तीति विशङ्कमानः परिशुष्यमाणं हृदयं वदनं च बन्धु अनवगतोऽप्राप्तः तस्यार्थस्यात्पादनादिभिः शमलं गृह्णातीति तथा परिवयन्ति सूत्रप्रोक्तं कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

अथ दन्द्शूकं सपापमाह । ये त्विह वै भूतामीति । ये च जना अत्युल्लसन्स्वभावाः अत्युल्लसन्स्वभावाः यथा दन्द्शूकाः सर्पास्तद्भूतानि उद्वेजयन्ति भीषयन्ति तेऽपि प्रेत्य दन्द्शूकाख्ये दन्द्शूकसङ्घके नरके निपतन्ति दन्द्शूकं विशिनष्टि । वज्रेति । हे नृप ! दन्द्शूके दन्द्शूकाः सर्पाः पञ्च मुखानि सप्त मुखानि येषां तादृशाः उपसृत्य सर्पापमागत्य प्रसन्ति यथा बिलेशयान् मूपकान् प्रसन्ति तद्दन्द्शूका अस्मिन् सन्तीत्यवधार्यः अर्थावेराकृतिगणत्वान्मन्वर्थोऽस्यप्रत्ययः ॥ ३३ ॥

अथ सपापमवर्तं वर्णयति । ये त्विह वा बाह्यानि । इह ये देहिनो बाह्यान्ध्यान् कात्यायन्यानि वा बह्वीनानि भूतान्यवटादिषु अवटो गर्तैः यथा निरुन्धन्ति तथा सगरेतानमुत्रावटनिरोधायै नरके तेष्वेवावटादिष्वेव उपवेश्य सगरेण विषयुक्तेन वह्निना धूमेन वह्निसम्बन्धिना धूमेन निरुन्धन्ति अवटो निरोधोऽस्मिन्नित्यवटनिरोधः निरुन्धते अन्धानस्मिन्निति निरोधः अवटो निरोधो यस्मिन्निति वाक्यवार्थः ॥ ३४ ॥

अक्षिपर्यावर्ते सवुरितमाह । यस्त्विह वा अतिधीनिति । यश्चेह

लोके स्वयं गृहस्वामी सन्नतिधीनज्ञातपूर्वाभ्यागतान् ज्ञातपूर्वानसकदुपगतमन्युः सज्ञातक्रोधः दग्धुमिच्छुरिव पापेन तिरस्त्रीनेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य च पापदृष्टेः प्रेतस्य निरूयेऽक्षिपर्वावर्ताख्येऽक्षिणी ज्ञेने वक्त्रं तुण्डं येषां ते काकादयः प्रसङ्गवलादुत्पाटयन्ति अक्षयोः पर्यावर्तेनमुत्पाटनमस्मिन्नित्यवधार्यः ॥ ३५ ॥

सूचीमुखं सपापमाह । यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरिति । यश्चेह लोके आढ्योऽहमित्यभिमतिरभिमानो यस्य स धनगर्वाभिमित्यर्थः ब्रह्मकृतिः श्रेष्ठोऽहमिति मानी तिर्यक्प्रेक्षणा यस्य सर्वतोऽर्थावेरपि शङ्की धनं चोरयिष्यतीति शङ्कमानः व्ययो विनियोगिनार्थव्ययः विनाशः समूलतः क्षयः तद्विषयया चिन्तया परिशुष्यमाणं हृदयं वदनं यस्य अतः निर्वृतिं सुखमनुपगतः अप्राप्तः ब्रह्म इव विशयावधार्यं वित्तमभितो रक्षति स चापि प्रेत्य तस्यार्थस्योत्पादनादिभिः शमलं पापं गृह्णातीति तथा उत्पादनं प्रथमतो मूलद्रव्यसम्पादनं उत्कर्षणं तस्य पञ्चाङ्गुलादिना वर्द्धनं रक्षणं पावनम् । परतः प्रयुक्तशमलप्रह इत्यर्थः सूचीमुखाख्ये नरके निपतति सूचीमुखं विशिनष्टि । यत्र हेति । तं वित्तग्रहं धनपिशाचमत एव पापपुरुषाकृतिं पापं धर्मराजस्य यमस्य पुरुषाः तन्तुवायका इव सूत्रयुक्तत्वा वलादिवेषकारिण्य इव सर्वेषु अङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति सूत्रप्रोक्तात् तस्यावधार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः नरकावधार्यः स्पष्ट एव ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

अवटं निरुन्ध्यासविषं कुसूलं ग्रीहिगतं गृहं कारागृहम् आदिशब्दात्सज्जलमज्जनं दारुपात्रं वा सगरेण विषसहितेनाग्निना कृतं नम ॥ ३४ ॥

अपचक्षुषा तिरस्त्रीनेन नेत्रेण ॥ ३५ ॥

अर्थेषु अभिमतिरभिमानो यस्य स तथा ब्रह्मकृतिरहमन्वृत्तरूपः व्ययविनाशयोश्चिन्तया ब्रह्मः ब्रह्मराजसादिब्रह्मणो यथा निधिमन्वेऽयोऽभिरक्षति तथेति शेषः तस्यार्थस्य सम्पादने अर्जने उत्कर्षणे हृसीकरणे संरक्षणे च बन्धुमर्थं तद्

एवम्विधा नरका यमालये तान्ति शतशः सहस्रशस्तेषु सर्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्तिनां ये केचिदिहो-
दिता अनुद्विताश्चावनिपते ! पर्यायेण विशन्ति तथैव धर्मानुवर्तिन इतरत्र इह तु पुनश्च ये न उभयशेषा-
भ्यां निविशन्ति ॥ ३७ ॥

निवृत्तिरक्षणमार्ग आदावेव व्याख्यातः ।

एतावनेवाण्डकोशो यश्चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते यत्तद्भगवतो नारायणस्य साक्षा-
न्महापुरुषस्य स्थविष्ठं रूपमात्ममायागुणमयमनुवर्तितामृतः पठति शृणोति भावयति स उपनेयं
भगवतः परमात्मनोऽग्राह्यमपि श्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिवेद ॥ ३८ ॥

श्रुत्वा स्थूलं यथासूक्ष्मं रूपं भगवतो यतिः ।

स्थूले निर्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धिया नयेदिति ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुह्यतीति तत्सुपादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलप्रहः विस्रप्रहमर्थ-
लुब्धपिशाचं वायकाः पटवरेः कथामिमांशानिपुणाः क्षुरधा-
पानिधितैः सूत्रैः परिवयन्ति ओत्रप्रोतक्रियया चिद्व्यन्ति ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विष्णुभाष्यकवचिकृतसारायणदीपिका ।

विशेष्याद् मूपकान् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अथितोऽङ्गतिपूर्वा अङ्गगतता ज्ञातपूर्वाः ॥ ३५ ॥

आख्यामिमतिर्धनगर्वितः । महङ्कृतिरहङ्कुरी सर्वतो गुवां-
क्षिप्तोऽपि धनं मे प्रहीषन्तीत्यभिमानु परिचयन्ति सूत्रप्रोतान्
कुर्वन्ति इतरत्र खगं इह भारतभूमौ पुनरपि धर्माधर्मयोर्मव
दीपसिद्धैस्तस्मिन् उभयोर्धर्माधर्मयोः शेषाऽयाम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विशेष्यान् मूपकान् ॥ ३३-३४ ॥

पदार्थान्तमाह । अज्ञातपूर्वा अनिघनः ज्ञातपूर्वाः अङ्गा-
गताः ॥ ३५ ॥

तत्कार्यस्थोत्पादादिभिः शमखं पापं गुह्यतीति तथा ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

जो इहाँ सब प्रसिद्धियों को उद्देश्य करते हैं ऐसे जो क्रूर
श्लेषा वाळे मनुष्य जैसे कि सर्प होते हैं वे लोग इन्हें

नामा नरक में गिरते हैं वे राजन् ! जहाँ पर पांच मुखवाले सर्प
हैं सात मुख वाले हैं आकर प्राप्त करते हैं जैसे मृगों को प्राप्त
करें जैसे ॥ ३३ ॥

जो इहाँ अंधेरे गढे कोठी गुफादिकों में किसी प्रसिद्धियों
रोकते हैं जैसे यमपुर में उन्ही में रखकर विष के सहित प्राण
से धुआं में वे रोके जाते हैं ॥ ३४ ॥

जो इहाँ पर घरका मालिक होकर अतिथि अङ्गगतों
को बारंबार कोष करके अज्ञाने सरीका पापी नजर से
देखता है उस पापी पाप दृष्टि वालेके आँसोंको नरक में बड़
खोंचवाले गीध कडू काक बटादिक जबरदस्ती उपाड़ते
हैं ॥ ३५ ॥

जो इहाँ पर धनी बुद्धिसे महङ्कार से तेडा देखता
है अर्थके नाश होने की चिन्ता से सबसे शङ्का रखता है
उसके हृदय मुक सूख जाते हैं कभी सुख नहीं पाता है
प्रह सरीका धन की रक्षा करता है सो भी मर कर उसके
उत्पादन खर्च के मोहमें पड़के सूची मुख नरक में गिरना
है उहाँपर धन प्रह पापी पुरुष को धर्मराज के पुरुष हरजी
सरी के सब अंगों में मृतों से सीते हैं ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायणदीपिका ।

इतरत्र स्वर्गादी इह मर्त्यलोके पुनर्भवे पुनर्जन्मनिमित्तम् ।
उभयोर्धर्माधर्मयोः शेषाऽयाम् ॥ ३७ ॥

आदावेव द्वितीयस्कन्धे "वैश्वानरं याति" इत्यादिना उपनेयमा-
नपिपदं रूपं श्रद्धाभक्तिभ्यां विशुद्धा बुद्धिर्बस्य ॥ ३८ ॥

यथा बघावच्छुद्ध्या ॥ ३९ ॥

भूदीपवर्षसरिद्विनभःसमुद्रपातालादिङ्गरकभागणलोकसंस्था ॥
गीता मया तव नृपाद्गतमीश्वरस्य स्थूलं वपुः सकलजीवनिकायधाम ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां पञ्चमस्कन्धे नरकवर्णनं नाम

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ समाप्तोऽयं पञ्चमस्कन्धः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कथम्भूता संस्था सकलानां जीवनिकायानां धाम भाग्य-
भूतं वपुः ॥ ४० ॥

पञ्चमस्कन्धमन्वन्धिपदभाषार्थदीपनेः ।

प्रीयतां परमानन्दनृहरिर्बाह्वाचितैः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥ ५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इदं नरकवर्णनं पापवर्णनं च विद्माम्भित्याह । एवञ्चिधाः
उक्तविधा नरकाश्च शतशः सहस्रशो यमाजये सन्ति तेषु
नरकेषु सर्वे एवाधर्मवर्तिनः अत्रानुक्तबहुविधाधर्मपरा ये वेदो-
दिता उक्ता अधर्मवर्तिनः उक्तेषु नरकेषु निपतेयुस्तेऽपि पर्या-
येण तथैव विशन्ति यथोक्तेषु नरकेषु विशन्ति तथा तेष्वपि
विशन्तीत्यर्थः । अत्र । तथेत्युत्तरान्वयी यथा धर्मानुवर्तिनां नरकेषु
विशन्त्येवं धर्मानुवर्तिनः स्वर्गादौ विशन्तीत्याह । तथैवेति । इतरत्र
स्वर्गादौ इह लोके विशन्तीत्याह । इह ग्विति । पुनर्मवे पुनः
पुनः भयो जन्म यस्मिंस्तस्मिजिह मर्त्यलोकादौ उभयशेषाभ्यां
धर्माधर्मशेषाभ्यां भुक्तावशिष्टाभ्यामित्यर्थः । विशन्ति जायन्त
इत्यर्थः एवं प्रवृत्तिधर्मवर्तिनां मार्गः कथितः । अथ निवृत्तिधर्म-
वर्तिनः क विशन्तीत्याह । निवृत्तिलक्षणायां इति । निवृत्तिधर्ममातेः
मार्गः आदावेव द्वितीयस्कन्ध एव "वैश्वानरं याति विहायसा
गतः सुषुम्णया ब्रह्मपथेन,, इत्यारभ्य कथित इत्यर्थः एवं नरके
प्रायङ्गोशान्तर्भूतरत्नैवोपवर्षितेषु सत्सु तर्हि महर्जनादि-
भुवनानि क सन्तीति राहः प्रभोयोगमन्वीक्ष्याह । एतावानिति ।
अगडकोश एतावानेवोकाविधिल्लोकात्मक एवेत्यर्थः तर्हि

अतुर्दशभुवनारमकः त्रिलोक्यां व्यवहारः कथमिति वाङ्मनं निरा-
कुर्वन्नगडकोशं विशिनष्टि । य इति । योऽगडकोशः त्रिलोक्यात्मकः
पुराणेषु अतुर्दशभा अतुर्दशभुवनारमकत्वेन विकल्पितः विमे-
दितः उद्गायते अतस्मादीनि भुवनानि भूलोके महारादीनि
द्विषो मगडकोशेऽन्तर्भोग्यान्तरिक्षमगडकोशेन सह त्रिलोक्यात्मकागडको-
शोऽत्रानुवर्षितः अवान्तरमिदामाश्रित्य पुराणाः स्तरेषु अतुर्दशभोप-
वर्षयत इत्यर्थः एतदगडकोशवर्णनभवेणपठनाद्विकल्पमनुवर्ष्या-
यति । य एतदिति । महापुरुषस्य अगवतो नारायणस्य यत्स्थविष्ठं
स्थूलतमं रूपमात्ममायागुणमयं प्रकृतिगुणप्रचुरमनुवर्षितं
तदाहतो यः तद्गर्भानरूपमिमं प्रबन्धमादर्यापूर्वकं यः पठति यत्र
श्रुद्योति भावयति वा सोऽयमेव परमात्मन उपगेयमुपनिषद्ब्रह्म-
विष्टं सूक्ष्मं सर्वत्र व्यापनस्वभावं दिव्यमङ्गलविप्रहविशिष्टं दिव्या
रमस्वरूपमपि अस्माभक्तिभ्यां त्रिशुद्धा बुद्धिर्धस्य तथाभूतः सन्
वेद स्थूलरूपज्ञानं सूक्ष्मरूपज्ञानफलकमिति स्थूलरूपज्ञानसम्पा-
दकमेतत्प्रबन्धपठनादिकं परस्परया सूक्ष्मरूपविषयकज्ञानफल-
कमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्थूलरूपज्ञानस्य सूक्ष्मरूपज्ञानसाधनत्वेमवाह । भूत्वेति
अगवतः स्थूलसूक्ष्मे उभे अपि रूपे यथाबहुवृत्त्या गुरुमुखात्पूर्वं
स्थूलरूपे निर्जितमात्मानं चित्तं शनैः सूक्ष्मविद्या उक्तविधिविद्या
रमस्वरूपविषयकज्ञानारमकविद्या उक्तविधिविद्यात्मस्वरूपं नयेद्वि-
त्यर्थः एवं सति प्रपञ्चस्यापि अगवद्रूपत्वेनानुसंहितत्वात्कश्चिदपि
व्याप्रियमायां चित्तं अगवत्येव विशेष्यभूते व्यवस्थितं भवति इति
तत्साधनत्वमिति भावः ॥ ३९ ॥

किं तद्भागवतः स्थूलरूपं यत्तथैवैवोच्यते इत्यपेक्षार्यां तद्ब-
हुकमुपसंहरति । भूतीति । भूयः तद्वान्तरमेदानां द्वीपवर्षाणां
भूमिष्ठानां सरितां नदीनामद्वीपाणां तथा नभसोऽन्तरिक्षस्य समुद्राणां
पातालापर्यन्तानां भूविधराणां विद्यां नरकाणां भागणलोकस्य
नक्षत्रगणालोकस्य भुवमगडकोशस्य च अगवस्य दीर्घं भाषंः संस्थाः
विन्वासविशेषाः हे नृप ! मया तव तुभ्यं गीताः कथिताः एतदेव
श्लाघितमगणलोकपर्यन्तं अगवस्यजीवसमुद्रस्य धात्र आश्रय-

भीमहीराराधवाकार्येकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
भूतस्य देवगतः मनुजं विचित्रं स्थूलं वपुः शरीरं भवती-
त्ययोः ॥ ४० ॥

इति भीमस्तम्भवपयःपारावारटाकासुभ्राकरस्य सर्वविद्यानिधेः

भीमेश्वरगुरोः सुतेन तत्परयाक्रमणपरिचयांप्रसन्नतरसुखि-

स्तमभिगतभीमज्ञागवतार्थहृदयेन भीवैष्णवदासेन

प्रीवीरराधवविदुषा कृतायां भीमज्ञागवत-

चन्द्रचन्द्रिकावयायां भीमज्ञागवतव्याख्यायां

पञ्चमस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

भीमते रामानुजाय नमः ।

भीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥५॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न इयन्त एव नरकाः किन्वेतादृशा अन्ये नरका अस-
ङ्गघाताः सन्तीत्याह । एवम्बिधा इति । उत्तरत्र स्वर्गादी इह
मनुष्यलोके पुनर्भवे पुनरुत्पत्तौ उभयशेषाभ्यां धर्माधर्मश-
पाश्याम् ॥ ३७ ॥

चतुर्दशधा लोकप्रकारेण स्थविष्ठं स्थूलतममणिष्ठं सूक्ष्म-
तमम् ॥ ३८ ॥

उभयो रूपयोः कस्मिन् रूपे प्रथमप्रतिपत्तिरिति क्रममाह ।
भुत्वेति । अत्रान्नं मनः सूक्ष्मधिया सूक्ष्मरूपोपासनया ॥ ३९ ॥

उक्तार्थमुपसंहरन् प्रतिपत्त्यर्थं सङ्कलभ्याह । भूद्वीपेति । सकल-
जीवानां निकायस्य धाम य आश्रयस्तस्य सकलजीवनिकायां
धाम बह्व्यस तथा वा तस्येश्वरस्याद्भुतं स्थूलं वपुर्मया तव
गीतमित्यन्वयः कीदृशं भूद्वीपादिश्लोका एव संस्था अथयवाः
कस्य तत्तथा तत् ॥ ४० ॥

वारिजवासावारिजयोनित्त्रिनयनशतमखमुखसुरमुकटभंगि-
निषययाभीपदपीठं ससजिलसखीलदगतियचिर्वाचरम् ॥

मृदुहासेन्दानन्दितलोकं दारितादितिसुततनिमबगिरिशिखरम्
कृष्णमकृष्णं चिन्तय चेतः शुचितरमतिगुणायदुकुलार्तिलकम् ॥१॥

विजयध्वजतीर्थार्थं रचिता प्रीतये हरः ।

पदरत्नावली नाम पञ्चमस्कन्धसङ्गता ॥ २ ॥

इतिभीमस्तम्भेन्द्रतीर्थेपूज्यपादशिष्यविजयध्वजमट्टारककृत-

भीमज्ञागवतटीकायां पदरत्नावल्याम्

पञ्चमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ (१)

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥ ५ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्भं:

यथा स्थूलं भूत्वा तथा सूक्ष्मञ्च भूत्वा स्थूले रूपे आत्मानं

(१) मध्येऽध्यायसुहृदस्थानेऽध्यायद्वयमेव वर्तते इति टिप्प-
णयामुक्तमतोऽत्रचतुर्विंशतिरध्यायाः सन्ति ।

मिर्जितं कृत्वा शनैः क्रमेण सूक्ष्मं प्रति धिया व्यवसायात्मिकया
बुद्ध्या नवेदित्यन्वयः । पाठान्तरम् सुगमं सूक्ष्मञ्च भक्तिनाथ
गम्भं रूपं यावत् जायेत परावरेऽस्मिन् विभेदभेदे द्रष्टरि कतिप्राग,
इति द्वितीयांशे ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्भंश्च

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति भीमज्ञागवतक्रमसम्भे पञ्चमस्कन्धस्य क्रमसम्भं: सम्यतः

भीमज्ञागवते महाभूतानिधि संमध्य सम्भं: ।

कृष्णं पूर्णतमं प्रकाश्य चाशिनं हस्तामलकपादिवत् ॥

यो जानाति तमो विधूय विधिवत् सम्दर्शयन् आभिताह

जीवात् जीववतीति बहुखण्डं, तं जीवमीक्ष्य भजे, ॥

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥५॥

भीमद्विजयनाथकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

आधावेव । द्वितीय तृतीयादिषु "वैश्वानरं याति", इत्यादिभिः उच्ये-
यमोपनिषदं रूपं प्रहीनुमद्यक्यम् ॥ ३८ ॥

यथा यथाकथं स्थूले कथे मिर्जितं षष्ठीकृतमात्मानं मनः ॥३९-४०॥
सहिष्णुतादिव्यसुधाप्रवाहान् साधून् समाकलयं जिजीविषामि ।

आधाद्यर्थेदुर्वीरभुजङ्गदृष्टवाहो गतिर्मे कथमन्वया स्यात् ॥

इति साराधर्षिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

षड्विंशः पञ्चमे स्कन्धे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २६ ॥

पञ्चमस्कन्धटीका भीराधाकृष्णसरस्वते ।

कृष्णवपुष्यामपूरीयं फाल्गुणे मीमंसासरे ॥ १ ॥

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्याः ॥ ५ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

तथैव धर्मतारतम्यतः इतरत्र स्वर्गादी पुनर्भवे पुनर्जन्मनि
उभयोः धर्माधर्मयोः शोपाश्याम् ॥ ३७ ॥

आदौ द्वितीये स्कन्धे "वैश्वानरं याति विहायसा गतः", इत्या-
दिना भूद्वीपादिमयभगवद्रूपभवणादिकलं दशयज्ञकार्यमु-

पसंहरति । यत्तदित्यादिना । उपरोधे शास्त्रगम्यमाप रूपं
वेद ॥ ३८-३९ ॥

कथम्भूता भूद्वीपादिसंस्था ईश्वरस्य स्थूलं वपुः ॥ ४० ॥

इतिभीमज्ञागवतस्वाकंशरणाचिन्तकशुक्रशुर्धाप्रणीते

पञ्चमस्कन्धीयं भीमज्ञागवतप्रदीपे

षड्विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २६ ॥

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥ ५ ॥

आधा टीका ।

इस प्रकार के मरक यम पुर मे सैकड़ों हजारों हैं उन
सबों मे सवही अधर्मी जो इहां कह न कहें हैं वे राजन् ! कम
से जाते हैं तेसेही धर्मान्ना दृश्ये टिकाने जाते हैं वे दोनों
श्रेय कर्म से इस संसार में फिर आते हैं ॥ ३७ ॥

भावा टीका ।

निवृत्ति लक्ष्य का मार्ग तो पहिले ही कह दिया है इतना ही अपठकोश है जिस का चौदह प्रकार से पुराणों में भेद गाथा जाता है जो वह साक्षात् महापुरुष भगवान् नारायण का स्थूल रूप आत्ममाया गुण मय वर्णन किया है जो इस को आदर से पढ़े सुने सुनावे सो गान करने योग्य भगवान् के अप्रामाण्य पद को भी अज्ञा भक्तियुक्त होने से जान जावेगा ॥ ३८ ॥

भगवान् के स्थूल तथा सूक्ष्म रूप को सुन कर त्यागी होवे स्थूल में पहिले मन को स्थिर कर के फिर सूक्ष्म में प्रवेश करे ॥ ३९ ॥

हे नृप ! भूमी द्वीप वर्ष नदी पर्वत आकाश समुद्र पाताल

दिशा नरक ज्योतिर्गण लोक स्थिति मैं तुमारे गये हैं यह ईश्वर का स्थूल शरीर है सम्पूर्ण जीवों समूह का स्थान है ॥ ४० ॥

॥ दोहा ॥

रामानुज पद बंदि करि कृष्ण चरण चित्तलय ।
भावा पंचम की लिखी लक्ष्मणादास बनाय ॥ १ ॥

इति श्री भागवत पंचमस्कन्ध छवीसमे अध्याय का

भावानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत

समाप्त ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २६ ॥

स्कन्धश्च समाप्तः ॥

शोधकध्यास्य प्रथमरत्नस्य वृन्दावननिवासि लक्ष्मणाचार्यः ॥

—○:*:○—

व्याख्यानयुग्मभागतप्रचारी नित्यस्वरूपः किञ्च प्रह्लाचारी ।

विद्वद्गोपबन्धुशिक्षणप्रचारी चैतत्समासेर्विनिषेदकारी ॥ १ ॥

समस्त स्वस्व रेजिस्ट्री करके स्वार्धिन रखा गया है।

द्वादशस्कन्धः

श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति ।

द्वादशस्कन्धः

महर्षिप्रवर श्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्
श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीश्रीपादश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका, श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यप्रवर श्रीसुदर्शन-
सूरिकृतशुकपञ्चमसमाख्याटीका, तदनुगामिश्रीमद्वैतसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका,
श्रीमन्मध्वसिद्धान्तधुरन्धर श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनावली, श्रीमद्विष्णुस्वामिसिद्धान्त-
निर्वाहकाचार्यप्रवरश्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुयोधिनी, श्रीगौडियवैष्णवाचार्यप्रवरश्रीमज्जीव-
गोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भाख्यटीका, तदनुगामिश्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसार्गार्थ-
दर्शिनी, श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायि—श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपाख्यटीका
इत्यष्टमिव्याख्याभिर्भाषानुवादेन च समलङ्कृतम् ।

तद्विद्म

परमहंसपरिभ्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रवरशिष्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

वङ्गदेशान्तर्गत ताडास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षिराय-

“श्रीविनमालिराय बहादुरस्य”

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितम् ।

तच्च

श्रीवृन्दार्धन श्रीरङ्गमन्दिरस्थ पं० भागवताचार्य द्वारा

तथा

काञ्चीमण्डलान्तर्गते 'कान्दूर' पं० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा च संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये “श्रीदेवकीनन्दन” यन्त्रालये

मुद्रापितम् ।

सम्वत् १९६४

श्रीमद्भागवतम् ।

द्वादशस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

राजोवाच ।

स्वधामानुगते कृष्णे यदुवंशविभूषणे ।
कस्य वंशोऽभवत्पृष्ठयामेतदाचक्ष्व मे मुने ! ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

योऽन्त्यः पुरञ्जयो नाम भविष्यो वारहृद्रथः ।
तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजम् ॥ २ ॥
प्रद्योतसञ्ज्ञं राजानं कर्ता यत्पालकः सुतः ।
विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता राजकस्ततः ॥ ३ ॥
नन्दिवर्द्धनस्तत्पुत्रः पञ्च प्रद्योतना इमे ।
अष्टत्रिंशोत्तरशतं भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः ॥ ४ ॥

भीष्मकामिकृतभावायैदीपिका ।

भीमयोग्यायनमः ।

भीगुके परमानन्दं चण्ड आनन्दविग्रहम् ।
बन्धु सप्ततिमात्रेण चिदात्मदायते वपुः ॥
जबन्ति भीपरानन्दकृपाऽपाङ्गलपददृशः ।
वा निखमनुवर्तन्ते सम्पदो विगतादृशः ॥
बकस्यबोद्ध्याध्यायैर्दोद्धो त्वाभवः सतः ।
अधिष्ठानावधिष्यः प्रथमाभयश्चेश्वरः सतः ॥
उको क्वावधिष्येन प्राकृतात्यन्तिके लये ।
अधिष्ठानतया चोको महापुरुषवश्येने ॥
तत्रादौ बर्हिर्ध्यायैः शुकः प्राह परीक्षिते ।
द्यौस्तत्राजिवाभ्याह सूतः पृष्टोऽय सन्निभिः ॥
क्याभवधययो कारौ न विदुस्त्वो मनीषिणा ।

इत्येतरकाजवैपम्बं सन्निभिलावतुच्यते ॥

तत्र तु प्रथमे भाषिमाणभाष्यवभूमिपान् ।

कश्चिप्रमाप्तः प्राह सङ्कुरादिमर्षीमसान् ॥

एवम्भूने सोमवंशो मुकुन्दः स्वैरकीडा बर्हिताऽयो स एव ।
वंशो भावी वयस्येने कृष्णमकि मुकुर्या मुक्त्यै वस्ये नास्तीति बकम् ॥
तद्वेधं धैवत्प्रतमनुवंशे सोमवंशप्रस्तावेन भीष्मक्यावतारवर्ति-
तानि सप्रपञ्चमनुवर्धितानि; मयदानो भावी सोमवंशः कौ-
विजातीयसङ्कुरादिमर्षीमसो वैराग्यद्वारा भीष्मक्यैकमकि-
निगमनावानुवयस्येने तत्र तु सोमवंशशालासु चिरकावानुवर्ति-
तया मागधवंशोऽनुकल्पने—तत्र पुरोवैशे उपरिचरोपसुस्तस्य
बृहद्रथस्तस्य अरासन्धस्तस्य सहदेवः पुत्रोऽभूदित्युक्तं नवम-
स्कन्धे, तत्रैव सहदेवात्माजोरिस्ततः भृतभवा इत्यादयो रिपु-
जयायता विद्यतिर्भावितो राजानो निकृपिताः तत्र राजा पृच्छति—
अधामेति ॥ १ ॥

श्रीधरखामिकृतभावाद्येदीपिका ।

इहामीं तदुपरितनं वंशं सङ्गरादिबोधैः प्रपञ्चयति-योऽस्य इति । रिपुञ्जय एव पुरञ्जयः खामिनं पुरञ्जयम् हत्वा खपुत्रं प्रद्योतसंज्ञम् राजानं करिष्यति यस्य पाण्डको नाम सुतो भविष्यति ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रद्योतनाः प्रद्योतसंज्ञाः ॥ ४-८ ॥

श्रीसुदशमसूरिकृतशुकपदीयम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

१-३ ॥

अष्टत्रिंशोत्तरं शतमिति काष्ठावधिरुक्तः ॥ ४-१८ ॥

श्रीमद्गीरराजवाच्यसंस्कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

तदेवं नवमस्कन्धेनोपक्रान्तसूत्रेणैवावर्ति तदन्तरापनिमसोम-
वंशावधि च श्रीकृष्णवतारपर्यन्तं निरूप्य भगवतोवतारप्रभृतीनि
खधामगमनास्तानि खरितानि द्वादशैकादशांशं निरूपितानि अथ
भाषिसोमवंशपरम्परोरारावधि बुभुक्षया पृच्छति राजा-खधा-
मानुगत इति । बहुवंशस्य भूयवच्छामावहे श्रीकृष्णे खधाम
खस्थानमनुगते सति ततः यः राजानां सोमवंश्यानाम् उक्तानां
मध्ये कस्य वंशोऽभवत्तदपरम्परा प्रावर्त्तत तदेतद्येमुने ! महा-
माचक्ष्व ॥ १ ॥

बाह्वृथवंशोऽभवदित्यमिमेख भाषिनं तम् अनुवर्षयितुमार-
मते, बोध्यः पुरञ्जयो नामेखादिना । पुरोर्वंशे उपरिचरोवसु-
स्तस्य बृहद्रथः तस्सुतो जरासन्धः तस्य सहदेवस्तस्य
मार्जारिः तस्य भुनक्ष्वः प्रभृतयः पुरञ्जवास्ताः सुताः विद्यति
सख्यवा भाषिनो नवमस्कन्ध एषोक्ताः बोध्यः कनिषात् पुरञ्जयो
नाम बाह्वृथवंश्यो भविता तस्य पुरञ्जयस्यामाखः यः शुनको
नाम स खामिनं पुरञ्जयं हत्वा ॥ २ ॥

तस्मात्प्रमज्ज प्रद्योतनामानं राजानं कर्ता करिष्यति यस्य
प्रद्योतनस्याऽलकः सुतः तं राजानं कर्तेति पूर्वेषु सम्बन्धः तत्पुत्रः
जलकपुत्रः विद्यालयूपः ततोऽराजको भविष्यति ॥ ३ ॥

तत्पुत्रो राजकपुत्रः नन्दिवर्द्धनः तस्य पुत्राः पञ्च प्रद्योतनाः
प्रद्योतनसंज्ञिकाः त इमे नृपा अष्टत्रिंशोत्तरशतम् इत्यस्य
समा इति शेषः । एवं काष्ठावधिः एवमपि भोक्ष्यन्ति पाण्ड-
विष्यन्ति ॥ ४ ॥

श्रीमद्भजयज्ञजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीहनुमते नमः ।

पद्यावासाखवं नत्वा पद्मभूपूर्वखर्गीदधम् ।

द्वादशस्कन्धे व्याकुर्वे द्वादशारमप्रीत्यै नित्यम् ॥

॥ १ ॥

श्रीनारायणकृतसद्यश्चन्द्रादिकथनेन तन्माहात्म्यमेव कथ-

यत्यस्मिन् स्कन्धे नत्र प्रथमेऽध्याये वंशशेषं कथयति-य इति
मन्थः वंशावसानमयः कस्य वंशान्ते भव इत्यत उक्तं बाह्व-
द्रथ इति खामिनं रिपुञ्जयमारमजं खस्येति शेषः ॥ २ ॥

बधस्य प्रद्योतस्य सुतः पाण्डको नाम यत्प्राप्त्यस्यावधयत्वात्-
पठौ बद्धा, यः पाण्डको यस्य यत्पाण्डकः स तस्य सुत इति ॥ ३ ॥

प्रद्योतनेन स्यात्कं पञ्च तेषां राज्यावधि काष्ठावाह-प्रद्यति ।
भोक्ष्यन्ति पाण्डयन्ति "भुजो नयने" (१ । ३ । ६६) इत्यनः
परस्मैपद् पूर्ववंशवैखल्यप्रद्योतनार्थो वा व्यत्यासः ॥ ४-७ ॥

श्रीमद्गीर्वाणखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

श्रीराधाकृष्णार्थां नमः ।

द्वादशक्रमसम्बन्धे सम्दर्भायां समाहृतिः ।

क्रियते यन्निदेशेन समेऽनन्वयगतगतिः ॥

१ ॥

तदेवमेकादशस्कन्धपर्यन्तप्रन्थेन निजाभीष्टं श्रीकृष्णखलख-
माभयं वधावधिरूप्य पुराणोपसंहाराय द्वादशस्कन्ध आर-
भ्यते यत्र तदन्तर्ज्ञाने लोकानां दुःखमेव स्यादिति दर्श-
यित्वा कथाञ्जलिं मज्जतां तु निस्तारः स्यादिति दर्शयिष्यते
श्रीशुक उवाच योऽन्तो रिपुरञ्जय इत्यादिना ॥ २-२४ ॥

श्रीद्विभ्रनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदुशिमी ।

श्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः ।

प्रणश्य श्रीशुकं भूयः श्रीकृष्णं कर्णायार्थम् ।
लोकनाथं जगन्धुः श्रीशुकं तम्प्राभये ॥
गोपरामाजनप्राणप्रवसेतिप्रभूष्यम् ।
तदीयप्रियहास्याय मां मदीयमहं हरे ॥
त्रयोदशमिरध्यायेर्द्धाद्ये तु चतुर्विधः ।
निरोध उक्तः श्रीकृष्णकथाव्यपरोपसंहृता ॥
त्रिमिरादौ कथेर्धमं द्रोहिण्यः कथने कथा ।
एकेन प्रखलस्याय द्वाभ्यां शुकपरीक्षितोः ॥
पुराणस्य तथैकेन मार्कण्डेयस्य च त्रिभिः ।
सूर्येस्यावधानवृन्दस्य शास्त्रपूर्वैः क्रमाङ्गिभिः ॥
तत्र तु प्रथमे भाषिभूमिपानां कथोच्यते ।
मागधान्वयजातानां कविकवमवशाखिनाम् ॥

१ ॥

तदेवं चन्द्रवंशावतंसस्य श्रीकृष्णचन्द्रस्य खरितामृतकथा-
सिन्धुः स्कन्धद्वयेन वर्णितस्तत्रैव लोकान् निमज्जयान्द्विषुं
इहामीं तेषां ततोऽन्वयं वैराग्यमुत्पादयितुं तस्यैव चन्द्रवंश-
स्यान्तमो भावो वयर्भते; तत्र चन्द्रवंशशाखायां पुरोर्वंशे
उपरिचरोवसुः तस्य पुत्रो बृहद्रथः तस्य जरासन्धः तस्य
सहदेवः पुत्रोऽभूदिरथुकं नवमस्कन्धे, पुनश्च तत्रैव सहदेवस्य
मार्जारिस्तस्य भुनक्षवा इत्येवं रिपुञ्जयान्ता विद्यतिभाषिनो
राजानो निरूपिताः अत्र स्कन्धे तदुपरितनं वंशं सङ्गरादि-
दोषैर्भविनीभूतं वर्णयति, योऽस्य इति । रिपुञ्जय एव पुरञ्जयः

शिशुनामस्ततो भाव्यः क्वाकवर्णस्तु तस्मृतः ।
 क्षेमधर्मा तस्य सुतः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्मजः ॥ ५ ॥
 विधिसारः सुतस्तस्याऽजातशत्रुर्भविष्यति ।
 दर्भकस्तस्मृतो भावी दर्भकस्याजयः स्मृतः ॥ ६ ॥
 नन्दिवर्धन आजेयो महानन्दिः सुतस्ततः ।
 शिशुनागा दशैवैते षष्ठ्यन्तरशतत्रयम् ॥ ७ ॥
 समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ ! कलौ नृपाः ।
 महानन्दिस्ततो राजन् ! शूद्रीगर्भोद्भवो बली ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णुनामचक्रवर्तिकृतसारायंदिशिनी ।

वार्धद्रयः बृहद्रथचंद्रवः क्षामिनं रिपुञ्जवं हत्वा जपुञ्जं प्रद्योतं राजानं करिष्यति यत् यस्य प्रद्योतस्व सुतः पाषकः पाषकसंघः प्रद्योतबंधात्वात् प्रद्योतनाः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

श्रीमिन्वाकाय नमः ।

श्रीकृष्णं बहुध्यानात्मकबन्धः परं धनेत् ।
 नत्वा तं द्वादशे स्कन्धे प्रदीपेऽथ विरच्यते ॥
 अविशिष्टो निरोधोऽत्र बध्यते त्रिनिबस्तया ।
 प्रासङ्गीकश्च बध्येतस्तत्प्रदानानुसारतः ॥

नवमस्कन्धे सूर्यचंद्रोद्भवो द्वादशे सोमबंधावालिः प्रोक्ता तत्र श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रादुर्भावो वर्धितगन्तव्यव्याजस्यप्रमातिद्य-
 येन तद्व्यकरपगुणादिवभुस्तुं राजानं प्रति तस्वाभ्यभूतस्य गग-
 वतः श्रीकृष्णस्य क्रममुल्लङ्घ्य करुपगुणादिव्यापिका खोला स्कन्ध-
 द्वयेन निकषिता एकादशे मुक्तिश्च वर्धिताऽधुनास्मिन्
 स्कन्धे निरोध उच्यते, तत्र सर्वस्य प्राकृतपदार्थस्य काजतो
 निरोध विषयस्वरसर्षतो विरक्तः सन् हरिमजनेन आत्मनिक
 संप्रुषापरपथां मुक्ति संपादयेदिति निरूप्यते त्रिभिरध्यायैः
 तत्र तावत् भाविसोमबंधावलिं पृच्छति-अधामानुप्रते इति ।
 बहुबंधस्य विधुषणे आसुरयो भुक्तिमुक्तिप्रदस्ये विनादप्रद
 इत्यर्थः । अधाम अमाकृतं लोकं गते सति यादवानां मध्ये
 कस्य संशयिश्चरकाखलावित्थेनाऽभवत् एतन्मे आचक्ष्व ॥ १ ॥

उत्तरमाह—व इति । सोमबंधो बहुस्तपुत्रो पुरुस्तद्वंशो उपरि
 चरोवसुस्तस्व बृहद्रथस्तस्व जरासन्धस्तत्सुतः सहदेवः
 इत्युक्तं नवमस्कन्धे, सहदेवाभ्यास्यारिस्ततः भूतभव आदयो
 रिपुञ्जाम्ना विद्यमिसङ्ख्याकाः भविष्या राजानन्मन्त्रैवोक्ताः
 तत्र सोऽस्यो रिपुञ्जव एव पुरञ्जवस्तस्यामात्यः शुनको नाम-
 क्षामिनं पुरञ्जवं हत्वा आत्मजं जपुत्रम् ॥ २ ॥

प्रद्योतसंघं राजानं, कर्ता करिष्यति ॥ ३ ॥
 प्रद्योतनाख्याः बहुत्रिंशोत्तरद्यतं समा इति श्लेषः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीवटपत्रशाधिने नमः ।

अथेपनिर्जंगमातकिरीटघृतिकशुंरम् ।
 प्रीत्या श्रीरुक्मिणीकाम्पवर्यं शरणं द्यो ॥ १ ॥
 द्वादशस्कन्धभाषाबंधोधिनीं मक्तोपिष्यीम् ।
 टीकां भागवताचार्यः कुर्वे खच्छायंभाषया ॥ २ ॥

राजोवाच ।

राजापरीक्षितवासे, कि—हे मुने ! बहुवंश के विधुषण श्री-
 कृष्णचन्द्र महाराज, जब अपने धाम को पधारि तिके पश्चात्
 इस पृथ्वी में किसका राज्य हुआ, सं आष कृपा कर मेरे
 भाग बर्धन करिये ॥ १ ॥

श्रीशुक्र उवाच ।

श्रीशुक्रदेवजी बोलें, कि—हे राजन् ! बृहद्रथ के बंध में
 एक * पुरञ्जव नामवाला राजा होगा, उसका मर्षा शुनक
 अपने क्षामी राजा पुरंजव को मार कर प्रद्योत नामक अपने
 पुत्र को राजा करेगा, उस प्रद्योत का पुत्र पालक हांगा,
 तिसका पुत्र विशाखयूप हांगा, तिस से राजक नामवाला
 पुत्र उत्पन्न हांगा, तिस रातक से नन्दिवर्धन पुत्र हांगा, वे
 प्रद्योत से लेकर नन्दिवर्धन पर्यन्त पांच राजा प्रद्योतन के
 वंशवाले एकपौ मठनीस १३८ वर्ष तक इस पृथिवी पर
 राज्य करेंगे ॥ २—४ ॥

*नवमस्कन्ध के नाईमंभे अध्याय में यहकथा है, कि—चन्द्र-
 धेनी राजा पुरुके वंश में उपरिचर वसु हुए, तिनके बृहद्रथ-
 राजा हुए तिनके जरासन्ध, तिनक सहदेव नामक पुत्र हुए,
 उस सहदेवके माजोरि तिनके भूतभवा इमरीगिसे सह-
 देवकी श्रीमधी पीढीमें रिपुञ्जव नामक (शुक्रदेवजी के कथन
 समय में भावी) राजा हुए, उनरिपुञ्जव काही पुरञ्जव बह
 भी नाम है, उसी रिपुञ्जव से आगे जो राजा हुए, तिनका नि-
 रूपण इस स्कन्ध में करते हैं ॥

महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ।
 ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्वधार्मिकाः ॥ ६ ॥
 स एकच्छत्रं पृथिवीमनुल्लङ्घितशीसनः ।
 शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ॥ १० ॥
 तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः ।
 य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानः स्म शतं समाः ॥ ११ ॥
 नव नन्दान् द्विजः कश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।
 तेषामभावे जगतीं मौर्यां भोक्ष्यन्ति वै कलौ ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

नन्दो नाम कश्चिन्महापद्मसङ्ख्यायाः सेनायाः धनस्य वा पतिर्भविष्यति इत्यत्र एव महापद्म इत्यपि तस्य नाम ॥ ६ ॥

एकमेव क्षत्रं वक्त्वा तां पृथिवीम् शासिष्यति पाळ-
 विष्यति क्षत्रोत्सादने इत्यान्तः भार्गवः परशुराम इव ॥ १० ॥

समाः सप्तसप्तत्यन् ॥ ११ ॥

नवनन्दान् न च तत्पुत्रान्द्वेषेण न च प्रपन्नान् शरणागतान् विश्व-
 स्तान् विवक्षान्त्वा द्विजः कौटिल्यवार्त्स्वाद्यनादिपर्यायश्लाघकः
 उद्धरिष्यत्युद्धरिष्यति मौर्यां मौर्यसङ्घाः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रिका ।

ततः प्रद्योतनेऽथः शिशुनागो भविता तस्सुतः शिशुनागसुतः काक-
 चर्याः तस्य काकचर्यास्य सुतः क्षेमधर्मा तस्माज्जातस्तु क्षेमधः ॥ ५ ॥

विधिसार इति तस्य क्षेमधस्याजातश्चतुरिष्यस्य विधिसारा-
 दिव्यादिः तस्सुतः भजातश्चतुरसुतः ॥ ६ ॥

नन्दिवर्द्धन इति भ्राजयः अज यस्यात्मजः तस्सुतः नन्दि-
 वर्द्धन सुतः ॥ ७ ॥

कुरुक्षेत्रेति सम्बोधने महानन्दिस्तुत इति हे राजन् ! ॥ ८ ॥

महापद्मपतिरिति अन्वये नाम महापद्मसङ्ख्यायाः सेनाया
 धनस्य वा पतिरिति न च (शूद्रा) शूद्रागर्भोद्भवः कश्चिदधिक
 बलशक्तश्च क्षत्रकुलविनाशकृत् नन्द इति तस्यैव नामान्तरं
 चतोर्यं शूद्रागर्भोद्भव अनप्य तत आरभ्य नृपाः शूद्रपाया
 अधार्मिकाश्च भविष्यन्ति ॥ ६ ॥

स इति महापद्म इति नामैकदेशग्रहणं महापद्मपतिः अनु-
 ल्लङ्घितशासनः प्रजाभिन्नुल्लङ्घितमात्मशासनं यस्य सः एकमेव
 क्षत्रं यस्यां तथाभूतां पृथ्वीं शासिष्यति पाळविष्यति द्वितीयो भार्गवः
 परशुराम इव ॥ १० ॥

तस्येति तस्य महापद्मपतेः सुतान्विधिसारि—व इति सहस्रं
 संवत्सरान् ॥ ११ ॥

नवनन्दानिति नन्दान्द्वेषस्तस्सुतपरश्च “आत्मा वै पुत्रः” इति
 भ्रुव्यनुरोधान् इत्यत्र नन्दानिति बहुवचनेन वेति विशेषणं च
 तान् प्रपन्नान् विश्वस्तान् कश्चिद्विद्वत्सत्पातकः कौटिल्यवार्त्स्वाद्य

नाशयो द्विज उद्धरिष्यति उन्मुखाविष्यति नाशयिष्यति वाचत
 नतस्तेषां सपितृकार्यां सुमाल्यप्रमुखानामभावे तेषवतिक्रान्तेषु
 इत्यर्थः । एवं सोमबंधे समाप्ते मौर्यसङ्घा मोक्ष्यन्ति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महानन्दि विधिसारि—महानन्दिरिति ॥ ८ ॥

महानन्दिबंधमधः क इति । कश्चिदिति महापद्मसङ्ख्याया
 सङ्ख्यायां सेना महापद्मा तस्याः पतिः कुलक्षत्रविनाशकृत्
 ततः कुलक्षत्राभावात् ॥ ९ ॥

स महापद्मो नाम्ना नन्दः ॥ १०—११ ॥

नन्देन सह नवसङ्ख्यायाम्द्वेषेण शत्रुद्वेषेण इति
 शेषः । मौर्यां सुरबंधजाः हीनजातयः कैवर्त्याः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारायर्थदीपिका ।

भाजयः अजस्य सुतः एकारमध्यत्वमायम् ॥ ७ ॥ ६ ॥

स नन्दः महापद्मपतिरित्यान्महापद्मसङ्ख्यायाः सेनायाः
 धनस्य वा पतिरित्यान्महापद्मः क्षत्रविनाशकृत्वे इत्यान्तः भार्गवः
 परशुराम इव ॥ १०—११ ॥

नवनन्दान् नन्दं च तत्पुत्रानाष्टौषेण न च प्रपन्नान् विश्व-
 स्तान् द्विजश्लाघकः उद्धरिष्यति उन्मुखाविष्यति मौर्याः
 मौर्यसङ्घाः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ततः प्रद्योतानन्तरम् ॥ ५ ॥

भ्राजयः अजस्य सुतः ॥ ७—८ ॥

महापद्मपतिः महापद्मसङ्ख्यायाः सेनायाः धनस्य वा पतिः
 कश्चिन्मन्दनामकः क्षत्रविनाशकृत् भविष्यति तत आरभ्य
 नृपाः शूद्रपायाः भविष्यन्ति ॥ ९ ॥

स नन्दः महापद्म इत्यपि तस्यैव नामान्तरम् न बलशक्तं
 शासनमाहा यस्य स एकमेव क्षत्रं वक्त्वा तां शासिष्यति पाळ-
 विष्यति द्वितीयो भार्गवः परशुराम इव ॥ १० ॥

स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिविष्यति ।
 तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्धनः ॥ १३ ॥
 सुयुशा भविता तस्य सङ्गतः सुपशःसुतः ।
 शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति ॥ १४ ॥
 ज्ञातधन्वा ततस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः ।
 मौर्यां ह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् ॥ १५ ॥
 समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्भव ! ।
 (हत्वा बृहद्रथं मौर्यं तस्य सेनापतिः कलौ ।
 पुष्यमित्रस्तु शुक्राङ्गः स्वयं राज्यं करिष्यति) ॥०॥ विज० ।
 अग्निमित्रस्ततस्तस्मात् सुज्येष्ठोऽथ भविष्यति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य नन्दस्य समाः सप्तसप्तत्यन्तः ॥ ११ ॥
 नन्दानिति एको नन्दः अष्टौ सुमानसप्रमुखास्तपुत्राः एवं
 नवसङ्क्रमाकान् प्रजाः नन्दवन्तीति नन्दास्तान् प्रजापावन-
 परान् प्रपन्नान् विश्वस्तान् कश्चित् विश्वस्तघातकः कौटिल्य-
 वात्स्यायननामकश्चाणक्यः उद्धरिष्यति उन्मूढविष्यति मौर्या
 मौर्यनामकाः जगतीं भोक्ष्यन्ति ॥ १२ ॥

माया टीका ।

तिसके पश्चात् शिशुनाग नामक राजा होगा, तिसका पुत्र
 काकवर्षी राजा होगा, उसका पुत्र क्षेमधर्मा राजा होगा, तिसका
 सुत क्षेत्रज्ञ राजा होगा ॥ ५ ॥

क्षेत्रज्ञ का विधिसार पुत्र होगा, तिसका अजानशत्रुनाम
 पुत्र राजा होगा, तिसका पुत्र इर्मक होगा तिसका अजय नामक
 पुत्र राजा होगा ॥ ६ ॥

अजय का पुत्र नहिवर्धन, तिसका पुत्र महान्दि होगा,
 हे राजन् ! कलिभुग में इस प्रकार शिशुनाग वंशी के दश-
 राजे तीनोंसाठ (३६०) वर्षे पश्चत पृथिवी के राज्य को
 भोगेंगे ॥ और हे राजन् ! महान्दी का पुत्र एक शूरी के गर्भ
 से पैदा होगा और बड़ा बली होगा ॥ ७—८ ॥

और वह महापद्म सेना का अथवा महापद्म संख्या
 वाले द्रव्य का पति होगा और उसका नन्द देवा नाम होगा
 वह अग्नि के वंश का नाश करने वाला होगा । उससे
 धीरे राजा बोध शूद्राय और अचारिक होंगे ॥ ९ ॥

वह महापद्म अर्थात् नन्द एक उग्र पृथिवी पर राज्य
 करेगा और उसकी आज्ञा को कोई भी उल्लंघन नहीं कर
 सकेगा, जिस प्रकार परशुराम जी ने पृथिवी का शासन
 किया, वैसीही वह भी पृथिवी का शासन करेगा ॥ १० ॥

[२]

सुमानस से जाहि लेकर उस नन्द के जाठ पुत्र होंगे
 जो कि-राजा होकर इस पृथिवी पर सौ वर्ष तक राज्य
 करेंगे ॥ ११ ॥

उस समय कोई एक चाणिक्य नामा ब्राह्मण, पिता
 पुत्र सहित उन नवों नन्दों को विश्वास देकर राज्य से
 उखाड़ देगा, जब वे नव नन्द नहीं रहेंगे, तब उनके अमाव
 काष्ठ में कलि में पृथिवी को मौर्य लोग भोगेंगे ॥ १२ ॥

श्रीभरखामिकृतमायावैदीयिका ।

कथं भोक्ष्यन्ति ? तदाह—स एवेति । चन्द्रगुप्तं मौर्यप्रथमम् ॥
 १३ ॥ १४ ॥

तेषां प्रथमो दशरथः पराशरादिभिरुक्तोऽद्यान्वसुसन्धेवः
 तेन सह मौर्यां दश सप्तत्रिंशच्छतोत्तरं सप्तत्रिंशदुत्तरं घतं
 समाः ॥ १५—१७ ॥

श्रीमद्दीरराजवाचारदेकृतमागवतचन्द्रचण्डिका ।

के पुनस्तं मौर्याः ? कथं च भोक्ष्यन्ति ? तदाह—स एवेति
 त्रिमिः, यत्नेषां नवानामुत्तं त्रिमिः स एव मौर्येणं प्रथमं
 चन्द्रगुप्तसंघं नाम असुतम् राज्येऽभिगच्छति तत्सुतः चन्द्रगुप्त-
 सुतः ततः वारिसारानन्तरं तत्सुतोऽशोकवर्धनसुतः ॥ १३ ॥
 तस्याऽशोकवर्धनस्य ॥ १४ ॥

ततः मौर्या इति वक्ष्यति चन्द्रगुप्तादयो नवैव तथापि
 पराशरादिभिश्चन्द्रगुप्तादिषु दशरथ एक उक्तः तद्भिर्मायेण एव
 दशस्युक्तम् । यदा, चन्द्रगुप्तस्य यः पिता तेन सह दशैव इत्युक्तम्
 सप्तत्रिंशच्छतोत्तरं सप्तत्रिंशदुत्तरघतं समा इत्यर्थः । कुरुकुलो-
 द्भवति सम्बोधनम् ॥ १५ ॥

अग्निमित्र इति । मौर्यसङ्क्रमणं बृहद्रथस्य सेनापिः पुष्यमित्रो
 नाम आमित्र इत्या राज्यं करिष्यति अग्निमित्रादयो नव

वसुमित्रो भद्रकश्च पुष्पिन्दो भविता ततः ।
 ततो घोषः सुतस्तस्माद्भूमित्रो भविष्यति ॥ १७ ॥
 ततो भागवतस्तस्माद्देवभूतिरिति श्रुतः ।
 शुक्रा दशैते भोक्षयन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् ॥ १८ ॥
 ततः कारवानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणान् नृप ! ।
 शुक्रं हत्वा देवभूतिं कारवोऽमात्यस्तु कामिनम् ॥ १९ ॥
 स्वयं करिष्यति राज्यं वसुदेवो महामतिः ।
 तस्य पुत्रस्तु भूमित्रस्तस्य नारायणः सुतः ॥ २० ॥
 (सुशर्माख्यो ऽथ नृपतिः कण्वानां भविता ततः) । (विज०)
 (नारायणस्य भविता सुशर्मा नाम विश्रुतः ॥) सिद्धान्तप्रदीप०)
 कारवायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
 शतानि त्रीणि भोक्षयन्ति वर्षाणां च कलौ युगे ॥ २१ ॥

भीमझारराघवश्चायं कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तद्वद्दशा दशैते शुक्रसङ्घाः वर्षशताधिकं द्वादशाधिकं वर्ष-
 शतं भोक्षयन्ति इति सङ्ख्याः ॥ १६-१८ ॥

भीमझिञ्जवधजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कथं भोक्षयन्तीत्यत आह—स एवेति । स एव नवनृपा-
 चार्यः ॥ १३-१४ ॥

मौर्वेसङ्घा अपि मौर्वीः ॥ १५ - १६ ॥

वशयित्वासं कथयति—इत्येति । पुष्पमित्र इत्यादि जाति-
 प्रयुक्तं नाम शुक्रसङ्घादि विशेष नाम ॥ ० ॥

भीमझिञ्जनायचक्रवर्तिकृतसाराधर्मिणी ।

कथं भोक्षयन्ति? इत्यत आह—स एवेति । चन्द्रगुप्तं मौर्येषु प्रथमं
 ततश्चेति चकारात् विष्णुपुराणोक्तं दशरथं नमः ॥ १३-१४ ॥

तत्पदन्तरं राजा सप्तत्रिंशदुत्तरशतं नमः ॥ १५ ॥

बृहद्रथस्य सेनापतिः स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति स
 पुष्पमित्रो नाम शुक्रानां प्रथमः ततोऽग्निमित्रादयो नव इत्येवं
 शुक्रा दश द्वादशाधिकं वर्षशतम् ॥ १६-१८ ॥

भीमञ्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कथं भोक्षयन्ति? के च ते मौर्याः? तदाह, स इति सार्ध-
 स्त्रिभिः । चन्द्रगुप्तं मौर्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

चन्द्रगुप्तादयो द्विजेन सहिता दश मौर्याः सप्त त्रिंशच्छतो-
 स्तरं सप्तत्रिंशदुत्तरं शतम् ॥ १५ ॥ १६-१७ ॥

भाषा टीका ।

वही ब्राह्मण चाणिक्य प्रथममौर्यराजा चन्द्रगुप्त को राज्य
 पर अभिषेक करेगा, उसका पुत्र चारिमर राजा होगा,
 तिसका अशोकवर्द्धन पुत्र राजा होगा ॥ १३ ॥

उम अशोकवर्द्धन का पुत्र सुवशा नामक राजा होगा,
 तिस सुवशा का मुन सङ्गत राजा होगा, तिसका पुत्र शाकि-
 शूक राजा होगा, तिसका पुत्र सोमशर्मा राजा होगा ॥ १४ ॥

तिसके पश्चात् सोमशर्मा का पुत्र शतधर्म्या राजा होगा
 तिसका पुत्र बृहद्रथ राजा होगा, ये दश राजा छोग मौर्य
 होंगे । और हे कुरुकुखोद्वह ! राजन् ! ये छोग एकसौ खेतीस
 (१३७) वर्ष तक काब्युग में पृथिवी पर राज्य करेंगे बृहद्रथ का
 सेनापति पुष्पमित्र ही शुक्रसङ्घों में प्रथम राजा होगा तिसका
 अग्निमित्र, तिसका सुउद्येष्ठ पुत्र होगा ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषावर्दीपिका ।

बृहद्रथस्य सेनापतिः पुष्पमित्रो नाम स्वामिनं बृहद्रथं
 हत्वा राज्यं करिष्यति स च शुक्रानां प्रथमः ततोऽग्निमित्रा-
 दयो नवत्येषु शुक्रा दश वर्षशताधिकं द्वादशाधिकं वर्ष-
 शतम् ॥ १८ ॥

कथं कथयान् यावन्ति? तदाह—शुक्रमिति । परस्त्रीकामिने
 देवभूतिनामानं शुक्रम इत्या तदमार्थो वसुदेवनामा कथो
 राज्यं करिष्यति ॥ १६ ॥

हत्वा कायं सुशर्मां तन्मृत्यो वृषसो बली ।
 गां भोक्ष्यत्यन्धजातीयः कश्चित्कालमसत्तमः ॥ २२ ॥
 कृष्णानामाऽथ तद्भ्राता भविता पृथिवीपतिः ।
 श्रीशान्तकर्णस्तपुत्रः शीर्षमासस्तु तत्सुतः ॥ २३ ॥
 लम्बोदरस्तु तपुत्रस्तस्मात्त्रिविको नृपः ।
 मेघस्वातिश्चिविकवदत्मानस्तु तस्य च ॥ २४ ॥

भीमरथामिकुनमावायेदीपिका ।

कायवानां चतुर्थः सुशर्मा ज्ञेयः ॥ २० ॥
 इमे वसुदेवादयः कायवायना वर्षाणां त्रीणि शतानि
 पञ्चत्वारिंशद्वर्षाणि च भूमिं भोक्षयन्ति ॥ २१ ॥
 कायवानामन्तिमं सुशर्मां हत्वा बली नामा तद्भृत्यो गां
 भोक्षति ॥ २२—२५ ॥

भीमद्विशानसूरिकुनशुकपत्नीषम ।

कायवांश्रुति बहुवचनं तत्सन्तानस्यापि विवक्षा निव-
 ष्यते ॥ १६ ॥
 तस्य कयवस्य ॥ २०—२७ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तैतः कायवानिति । हे नृप ! अल्पगुणान् गुणाहीनान् कायव-
 म्भान् यास्यति तदधीना भविष्यति तैः पाक्षिता भविष्यति
 यावत् के पुनस्ते कायवाः ? कथं च तांश्चास्यतीत्यत्राह—शुक्र-
 मिति सायं हवेन । यः शुक्रसङ्घो देवभूतिकेन कामिने
 खालासं हत्वा तद्माल्यः कायवः वसुदेवो नाम स्वयमेव करि-
 ष्यति महामत इति पाठे सम्बोधनं लक्ष्येति इमे वसुदेवा-
 दयः कायवायनसङ्घाः पञ्चत्वारिंशदधिकशतत्रयं समः
 भोक्षयन्तीत्यर्थः । अत्र नागवयस्य सुतः सुशर्मानामा इत्य-
 “हत्वा कायं सुशर्मां” इत्युक्तप्रस्थानुसंधात् ॥ ६६—२१ ॥

तद्भृत्यः सुशर्मा भृत्यः बली बलीकनामा गां पृथिवीं
 कश्चित्कालमिति अल्पपर्याप्तज्ञेयकालस्यानादरेण सङ्ख्या न
 कृता ॥ २२ ॥

कृष्णनामेति तद्भ्राता बलीकभ्राता ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमद्विजयपञ्चजातीयकृतपरदरणावली ।

॥ १७ ॥

शुक्रः शुक्रवंशजाः ॥ १८ ॥

कायवाः शुक्रवंशजाः तान्नुपान्धास्यति अल्पगुणा अपोपञ्चादि-
 शुद्धसत्त्वसिद्धिताः कथं कायवान्यास्यतीत्यत आह—शुक्र-

मिति । शुक्रं शुक्राख्यं राजानं देवभूतिं हत्वा नाम्ना वसुदेवः
 कायवः तस्य शुक्रस्यामाल्यः कामिने प्राप्तकर्मासकम् ॥ १९ ॥
 कायवायनाः कायववंशमवाः कायवानां चतुर्थः सुशर्मा
 इमे च वसुदेवादयः कायवायनाः वर्षाणां त्रीणि शतानि
 पञ्चत्वारिंशद्वर्षाणि च भूमिं भोक्षयन्ति तस्य सुशर्मा
 भृत्यः ॥ २०—२२ ॥
 तस्य वृषस्य भ्राता ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमद्विभनायकवर्तिकुनसारायेदीपिका ।

कथं कायवान् यास्यति ? तत्राह शुक्रमिति । परस्त्रीकामिने
 देवभूतिनामानं शुक्रं हत्वा ॥ १६—२० ॥
 वसुदेवादयः कायवायनाः ॥ २१ ॥
 सुशर्मांश्रुति कायवानामन्तिमः सुशर्मा ज्ञेयः बली बलि-
 सङ्घः ॥ २२—२५ ॥

भीमरथुकदेवकृतमिज्ञानप्रदीपः ।

इत्येते इति । बृहद्रथनामकस्य मौषेख्ये स्नापतिः पुत्रः
 मित्रसङ्घः बृहद्रथं हत्वा राज्यं कारिष्यति च शुक्रानां प्रथमः
 तद्वदया अग्निमित्रादयो नव एव शुक्रा दशसङ्घाकाः वर्ष-
 शताधिकं कान्तपथवर्षाधिकं शतम् ॥ १८ ॥

अल्पगुणान् वीर्यशौर्यादिगुणलेशयुक्तान् कायवम्भान् यास्यति
 कथं यास्यति ? तत्राह—शुक्रमिति । वसुदेवसङ्घः कायवः
 ॥ १६ ॥ २० ॥ २१ ॥

बलीनामा ॥ २२—२५ ॥

भाषा टीका ।

सुज्येष्ठ का पुत्र वसुमित्र राजा होगा, तिमका भद्रक,
 तिमका पुषिन्द पुत्र हागा, तिमका सुन घोष, और घोष
 का पुत्र वज्रमित्र राजा होगा ॥ १७ ॥

तिम वज्रमित्र से भागवत, भागवत से देवभूति पुत्र हागा
 ये शुक्र लोग दशहों भी एक सौ बारह ११२ वर्षे पर्यन्त इस
 पृथिवी के राज्य को भांगेंगे ॥ १८ ॥

हे नृप ! तिसके पञ्चात् यह भूमि अल्प गुणवाले कायव

अनिष्टकर्मा हाक्षेयस्तलकस्तस्य चाऽऽत्मजः ।
 पुरीषभीरुस्तत्पुत्रस्तस्तो राजा सुनन्दनः ॥ २५ ॥
 चकोरो बहवो यत्र शिवस्वातिररिन्दमः ।
 तस्यापि गोमतीपुत्रः पूर्णमान् भविता ततः ॥ २६ ॥
 मेदशिराः शिवस्कन्दो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः ।
 विजयस्तत्सुतो भाव्यश्वन्द्रविज्ञः सलोमधिः ॥ २७ ॥
 एते त्रिंशन्नुपतयश्चत्वार्यब्दशतानि च ।
 षट्पञ्चाशच्च पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दन ! ॥ २८ ॥
 सप्ताभीरा आवभृत्या दश गर्दभिनो नृपाः ।
 कङ्काः षोडश भूपाला भविष्यन्त्यतिक्षोलुपाः ॥ २९ ॥
 ततोऽष्टौ यवना भाव्याश्चतुर्दशतुरुष्ककाः ।
 भूयो दश गुरुगडाश्च मौना एकादशैव तु ॥ ३० ॥
 एते भोक्ष्यन्ति पृथिवीं दशवर्षशतानि च ।
 नवाधिकां च नवतिं मौना एकादश क्षितिम् ॥ ३१ ॥
 भोक्ष्यन्त्यब्दशतान्यङ्ग ! त्रीणि तैः संस्थिते ततः ।
 किलिकिखायां नृपतयो भूतनन्दोऽथ वङ्गिरिः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

लोगों पर आयेगी, उस समय बड़ा बुद्धिमान् कण्व जो
 बसुदेव नामवाला, देवभूति शुङ्ग का मन्त्री होगा, वह परस्त्री
 चस्पट ऐसे अपने स्वामी देवभूति शुङ्ग को मारकर स्वयं आपही
 राज्य करेगा, तिसका पुत्र भूमित्र राजा होगा तिसका पुत्र
 नारायण नामक राजा होगा ॥ २६ ॥ २० ॥

ये चारों कण्ववंशी राजा कलिजुग में तीन सौ पैता-
 खीस ३४५ वर्ष पर्यन्त पृथिवी का राज्य करेंगे ॥ २१ ॥

तदनन्तर सुधर्मा नामवाले कण्व राजा का
 सेवक वृषल (नीच जाति) बड़ी बड़ा गुप्त मन्त्रजानि
 वाला, उसी अपने स्वामी सुधर्मा को मार कर कुछ काळ पृथिवी
 का राज्य करेगा ॥ २१ ॥

तिरुके पीके उसका भ्राता कृष्ण नाम वाला पृथिवी का
 पति होगा, तिरुका पुत्र भीशान्तकण्यं नाम वाला होगा,
 तिरुका सुत पौर्योमास राजा होगा, ॥ २३ ॥

तिरुका पुत्र चम्बोदर राजा होगा, तिरुका पुत्र विकल
 नाम वाला राजा होगा, विकल से मेघ खाति पुत्र होगा,
 मेघ खातिका पुत्र अटमान नामक राजा होगा ॥ २४ ॥

भीमरत्नामिहानभाषावर्दीपिका ।

यत्र येषु बहुसंख्येषु चरमः शिवस्वातिनामा भविता
 ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

आवभृताः अवभृतिमंगरी तद्वाजानः ॥ २९ ॥ ३० ॥

एते साभीरादयो मौनव्यतिरिकाः पञ्चषष्टिनृपा एकान-
 शानाधिकं वर्षसहस्रं पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ततः पूर्वोका एकेका-
 दशमौनास्त्राययब्दशतानि क्षितिं भोक्ष्यन्ति ॥ ३१ ॥

तैः संस्थिते तेषु मृतेषु किलिकिखायां पुषी नृपतयो
 भविष्यन्तीत्युत्तरेखाव्ययः ॥ ३२ ॥

भीसुवर्धनसुरिकृतशुकपक्षीवम् ।

एत इति पतञ्जलिरिकनृपतिपरः अनन्तमेव मौनानां पृथक्
 उक्तत्वात् इति ॥ २८—४३ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनिष्टकर्मेति । तस्याटमानस्वानिष्टकर्मा सुत इति पूर्वेषु
 सम्बन्धः हाक्षेयाऽनिष्टकर्मेवः सुत इति ॥ २५ ॥

चकोर इति यत्र येषु चकीकसंघेषु शिवस्वातिनाम चरन्ते

शिगुनन्दिश्च तद्भ्राता यशोनन्दिः प्रवीरकः ।

इत्येते वै वर्षशतं भविष्यन्त्यधिकानि षट् ॥ ३३ ॥

श्रीमद्गीरकावचाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

भविता इत्यर्थः । अरिन्दमेति सम्बोधनं सविसर्गपाठे शिवस्वाते विशेषणम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

एत इति । एते वहीकनामानः पञ्चविंशतिनृपतयः पृथिवीं मोहयन्तीति सम्बन्धः । वर्षसङ्ख्यामाह—त्रिंशत्वार्षाव्यव्ययानि षट्पञ्चाशद्व्यव्ययानि षडशीत्युत्तरव्यव्ययानि षषांशित्यर्थः ॥ २८ ॥

सतेति । ततः सप्ताभीरसङ्घा मास्वा इति उत्तरेणाश्वयः । तान् विंशतिभिः—भावभृत्वा अवभृतिनगरी तस्या राजानः भावभृत्स-सङ्घा वा सप्त मास्वाः तान् विंशतिभिः, आभीराः आभीरजातीयाः ततो दशगर्भिनः तत्सङ्घा एवमग्रेऽपि चोत्तं चोत्तुपाः कामिनः ॥ २९-३० ॥

एते मोहयन्तीति । मौना एकादश क्षितिम् इति मौनानां काशावधेः पृथगेव बहवमास्वादेत इत्यनेन तेष्वोऽप्ये परामुहयन्ते दशवर्षशतानि नवाधिकानि नवतिम् इत्येकोनैकादशशतवर्षांश्च इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अङ्गं हे राजन् ! संक्षिप्यते इति भावे कः तैर्मौनेः संख्यायां नकारकं मरये तेषु मृतेषु तेष्विति वाच्यं किञ्चकिञ्चाप्या पुरी तस्यां भूतनम् इत्यादयो नृपतयः भूतनम्दाववा षडुत्तरशतं वर्षांश्च मोहयमाणा भविष्यति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्भिज्जवजतीयेकृतपद्मनाभकी ।

हाश्वेयः इत्याश्वेयः ॥ २५-३० ॥

एते आभीरादयो मौनव्यतिरिकाः पञ्चषष्टिनृपा एकोन शताधिकं वर्षसहस्रं पृथिवीं मोहयन्ति ततः पूर्वोक्ता एव एकादश मौनाः त्रिंशत्वार्षाव्यव्ययानि क्षितिं मोहयन्ति मौनाः मौन-कुले जाताः एकादश त्रिंशत्वार्षाव्यव्ययानि ॥ ३१ ॥

कुले मौनकुले संक्षिप्यते नवे किञ्चकिञ्चायां नगर्था तस्य शिगुनन्दिश्च तद्भ्राता भूतवन्धोपवर्तुर्युक्ताः षट् षट् वर्षांश्च भविकानि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमन्नीलगोखामिकृतकमसम्भवेः ।

अनिष्टकर्मैति हाश्वेयस्य विशेषणम् ॥ २५ ॥

वन्न वेपु नवस्तु अस्तुकेषु नवमः शिवस्वातिरित्यर्थः । इति-श्राविक्रान्तिः गौतमीपुत्रपुरीमती इति ॥ २६ ॥

अप्ये वास्वादिस्त्रयोमभिव्यक्तेः पृथक् पृथगववा इति शिवाय ॥ २७-४३ ॥

श्रीमद्भिज्जनायककर्मकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

वन्न वेपु षडुत्तरशतं षडुत्तरशतं शिवस्वातिनामा भवति ॥ २६-२८ ॥

भावभृत्वा अवभृतिनगरी तस्य भवाः ॥ २९-३० ॥

एते मौनव्यतिरिकाः आभीरादयः पञ्चषष्टिनृपाः मौना-इत्येकादश त्रिंशत्वार्षाव्यव्ययानि ॥ ३१ ॥

तैर्मौनेः संस्थिते मृते सति किञ्चकिञ्चायां पुत्रांश्च ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

यत्र वेपु चकोरः अनवमः कौश्लवृगुणैः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ २६-२७ ॥

एते त्रिंशत्वार्षाव्यव्ययानि नृपतयः पृथिवीं त्रिंशत्वार्षाव्यव्ययानि च षट् पञ्चाशत्त मोहयन्ति ॥ २८ ॥

भावभृतिनगरी तद्राजानः भावभृत्वाः ॥ २९ ॥ ३० ॥

एते मौनव्यतिरिकाः आभीरादयः पञ्चषष्टिनृपाः शतवर्षं शतानि नवाधिकानि नवति च मोहयन्ति एकादश मौनास्तु ॥ ३१ ॥

त्रिंशत्वार्षाव्यव्ययानि मोहयन्ति तैर्मौनेः किञ्चकिञ्चायां पुत्रां नृपतयो भविष्यन्तीत्युत्तरेणाश्वयः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

तिस्का पुत्र अनिष्टकर्मा, तिस्का पुत्र, हाश्वेय, तिस्का पुत्र तस्यक, तिस्का पुत्र पुरीषभीरु' तिस्का पुत्र सुनन्दन राजा होगा ॥ २५ ॥

हे रिपुदमन ! सुनन्दन का चकोरक पुत्र होगा, तिस्का चकोरक के षट् संवक नव पुत्र होंगे, तिनमें नवम शिव-स्वाति पुत्र होगा, शिवस्वाति का गोमतीपुत्र तिससे पुरीमान् पुत्र होगा ॥ २६ ॥

तिस्के मेघाशिरा, तिस्के शिवस्कन्ध, तिस्का पुत्र बहभी, तिस्का पुत्र विजय, तिस्का चन्द्रबिम्ब, तिस्का सखामधि पुत्र होंगा ॥ २७ ॥

हे कुरुनन्दन ! वे तीस ३० राजा लोग चारसौसंवत् ४५६ वर्ष तक इस पृथिवी के राज्य का भोगेंगे ॥ २८ ॥

तदनन्तर अवभृति नगरी के सप्त ७ राजा आभीर जाति के (अहीर) होंगे, तिनके पीछे दश १० राजा गर्भान् होंगे, तदनन्तर सोलह १६ ककु नामक राजा होंगे, और ये षट् छोलुप अर्थात् छोटी उपनिष्थारी होंगे ॥ २९ ॥

तिनके पीछे आठ पचचन राजा होंगे, तिनके पञ्चात् चौदह १४ गुरुष्क राजा होंगे, तिन के पीछे दश १० गुरुवद राजा होंगे, तिन के पीछे ग्यारह ११ मौन लोग राज्य करेंगे ॥ ३० ॥

वे आभीरों से लेकर गुरुवद पर्यन्त मौनों को छोड़कर सब वैसठ ८५ राजा लोग एकसहस्र निम्नानव १०५६ वर्ष पर्यन्त राज करेंगे, और एकादश मौनलोग जाँहें, सो तो इस पृथिवी का तीससौ ३०० वर्षतक भोगेंगे, जब वे मौन लोग मरजायंगे तिसके पीछे किञ्चकिञ्चा नगरी में राजालोग होंगे, तहां प्रथम भूतनम् राजा होगा, तिसके पीछे बगिरि नामक राजा होंगा ॥ ३१-३२ ॥

श्रीचरखाभिकृतभाषार्थदीपिका ।

भविकानि च षडुत्तरांश्च ॥ ३३ ॥

तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च बाह्लिकाः ।
 पुष्पमित्रोऽथ राजन्यो दुर्मित्रोऽस्य तथैव च ॥ ३४ ॥
 एककाला इमे भूपाः सप्तान्धाः सप्त कोसलाः ।
 विदूरपतयो भाव्या निषधास्तत एव हि ॥ ३५ ॥
 मागधानां तु भविता विश्वस्फूर्जिः पुरञ्जयः ।
 करिष्यत्यपरो यर्णान् पुलिन्दयदुमद्रकान् ॥ ३६ ॥
 प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः ।
 वीर्यवान् क्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां स वै पुरि ।
 अनुगङ्गामाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम् ॥ ३७ ॥
 सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः ।
 व्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः ॥ ३८ ॥
 सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कौन्तीं काश्मीरमण्डलम् ।
 भोक्ष्यन्ति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छाश्चाऽब्रह्मवर्चसः ॥ ३९ ॥
 तुल्यकाला इमे राजन् ! म्लेच्छप्रायाश्च भूमृतः ।
 एतेऽधर्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभाष्यदीपिका ।

तेषां भूतनन्दादीनां यथावथ बाह्लिकनामानस्त्रयोदश सुताः
 भविष्यन्ति अथ पुष्पमित्रो नामाऽन्यो राजन्यः अथ च दुर्मित्रो
 नामपुत्रः ॥ ३४ ॥

तथा भान्धाः कोसलाः विदूरपतयो निषधाश्च एते च तप्त-
 द्वेष्टानामभिः प्रख्यातास्तुल्यकालाः अण्डमण्डलेषु भूपास्तत
 एव तेषां बाह्लिकेभ्य एव भाव्या भविष्यन्ति ॥ ३५ ॥

ततश्च मागधानां तु राजा विश्वस्फूर्जिनाम भविता स च
 पूर्वोक्तात्पुरञ्जयादपरः पुरञ्जय इति प्रसिद्धः सन् यर्णान् ब्राह्मणा-
 दीन् पुलिन्दयदुमद्रकसञ्ज्ञान् म्लेच्छप्रायान् करिष्यति अपरा-
 निति पाठे अन्धान् पुलिन्दादिसञ्ज्ञान् यर्णान् करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

किञ्चैवं कृत्वाऽब्रह्मभूयिष्ठा अत्रैवयवंपञ्चुराः सतीः प्रजाः
 स्थापयिष्यति पाक्षयिष्यति स च पद्मवत्यां पुरि वसन् अनु-
 गङ्गां गङ्गाद्वारमारुह्य प्रयागपर्यन्तं गुप्तां पाक्षितां मेदिनीं
 भोक्ष्यति ॥ ३७ ॥

तद्वननरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजा व्रात्या उपनयत
 वहिता भविष्यन्ति ॥ ३८ ॥

अब्रह्मवर्चसः वेदाचारगुण्याः ॥ ३९ ॥

इमं च म्लेच्छप्राया भूमृतस्तुल्यकाला भविष्यन्ति । किञ्च,
 एते सर्वेऽधर्माऽनृतपरा अधर्मेऽनृते च परिनिष्ठिताः फल्गुदा
 जल्पदानारः ॥ ४० ॥

श्रीमद्द्वीरराजवाचार्थेऽन्येकनभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेषां भूतनन्दादीनां बाह्लिकसञ्ज्ञास्त्रयोदश सुताः भवितारो
 भविष्यन्ति इति तथा पुष्पमित्रो नामाऽन्यो राजान्यः अथ
 दुर्मित्रनामा पुत्रः ॥ ३४ ॥

तथान्धाः कोसलाः विदूरपतयः निषधाश्च तप्तदेशानामभिः
 प्रख्याताः अण्डमण्डलेषु भूपास्तत एव बाह्लिकेभ्य एव
 भविष्यन्ति ते तेषां जनिसन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

मागधानामिति ततस्तु मागधानां राजा विश्वस्फूर्जिनाम
 भविता स च पूर्वोक्तात्पुरञ्जयादिति प्रसिद्धः सन् यर्णान्
 ब्राह्मणादीन् पुलिन्दयदुमद्रकसञ्ज्ञान् म्लेच्छप्रायान्
 करिष्यति अपरानिति पाठे अन्धान् पुलिन्दसञ्ज्ञान् करिष्यती-
 त्यर्थः ॥ ३६ ॥

स चैवं कृत्वा प्रजाः अब्रह्मभूयिष्ठा अत्रैवयवंपञ्चुरान् स्थाप-
 यिष्यति पाक्षयिष्यति । किञ्च, वीर्यवानिति स वै विश्वस्फूर्जिः
 क्षत्रमुत्साद्य निर्मुक्त्य पद्मवत्यां पुरि वसन्निति शेषः अनुगङ्गां
 गङ्गाद्वारमारुह्य प्रयागपर्यन्तं गुप्तां मेदिनीं भोक्ष्यति
 तद्वननरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजा व्रात्याः उपनयनादि-
 संस्काररहिताः अत एव शूद्रप्राया भविष्यन्ति जनाधिपति
 सम्बोधनं जनाधिपा इति पाठे ते शूद्रप्रायाः शूद्रपञ्चुरा भवि-
 ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सिन्धोरिति । व्रात्यायां व्रात्या ब्राह्मणा वेपां ते शूद्रा म्लेच्छाश्च
 अब्रह्मवर्चस इति असामर्थेऽनुचितत्वाद्भाष्यविद्योषणं चन्द्रभाग-

श्रीमद्गीतराजवाच्यं कृतभागवतचन्द्रनिद्रिका ।

दीत्या तत्तीरं वरुषते कौन्तीम् । वेद्यान् कौन्तीमिति वाडे
कुन्तिकेवोपु भवां कौन्तीमिति चन्द्रभागाविशेषणम् ॥ ३५ ॥
तुल्यकाशा इति । एते उल्लेख्यमायाः भूभृतस्त्वकाशा नि-
व्यन्तीत्यर्थः । किञ्च, एते इति अथमं अनुते च परिनिष्ठिता
फलगुदाः अल्पदातारः तीव्रः उग्रो मय्युषेयां ते स्त्रीवाञ्छेति
परदारधनयोरारुता आदरयुक्ताः तद्ग्रहणासीष्ठा इत्यर्थः । उदि-
तोन्ममितमायाः उदिनमायाश्चास्तमितमायाः । क्षणे तुष्टाः क्षणे रुष्टाः
चेत्यर्थः । अल्पसत्त्वा अल्पबला अल्पायुषश्च असंस्कृताः गर्मा-
धानादिसंस्काररहिताः प्रजा इति एवंविधाः ते प्रजाः मक्ष-
यिष्यान्त पीडयिष्यन्ति ॥ ४०—४२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयंकृतपहरस्तावली ।

बाह्यिकाः बाह्यिकदेशपतयः ॥ ३४ ॥
तथा आध्या अग्रदेशपतयः कोसलाः कोसलविषयपतयः
वेदूरयः वेदूरारुपनगरपतयां निवधाश्च एते तत्तद्देशानामभिः
प्रणयानाः तुल्यकालाः खगडमगडलेषु भूपाः तत एव तेषां
बाह्यिकेभ्य एव भाव्या भाविष्यन्ति ॥ ३५ ॥
ततश्च नैषधानां विषयाणां राजा पुरञ्जयः शत्रुगामिनि-
शेपः । स.पुत्रिन्द्वयदुमद्रकानवराज्ञाञ्चान् यगार्न् करिष्यति किं
बहुना सर्वाः प्रजाश्चापि शत्रुचिताः ॥ ३६ ॥
मगदभूषिष्ठाः बहुलनेदनिहः क्यापार्यस्यति शिरीकरि-
ष्यति अनुगङ्गा गङ्गाभूमिपि आप्रयागं प्रयागाख्यक्षेत्रपर्यन्तं
दीर्घा मेदिनी पञ्चवत्यां पुरि स्थितिं कृत्वा आप्रयागं गुप्तां
पाषिन्ताम् ॥ ३७ ॥
तदनन्तरं सौगण्ड्याश्च मानन्त्याश्च आभीराश्च शुद्राश्च अनु-
दाश्च माखवाश्च दात्याः संस्कारहीनाः द्विजाः शूद्रमायाः जना-
भिपतयो भविष्यन्ति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
किञ्च, एते सर्वे अथमोन्नतपराः अथमं अनुते च परि-
निष्ठिताः फलगुदाः अल्पदातारः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयंकृतसाराथर्विनी ।

पञ्चवर्षाणि अशिकानि भविष्यन्ति माधीनि' व्याप्य
भोक्षन्ति पाष्यन्ति ॥ ३३ ॥
तेषां भूतनग्दाहीनां त्रयोदश बाह्यिकनामानो भविष्यन्ति अथे-
त्येव एव पुष्पमित्रः क्षत्रियोऽस्य दुर्मित्रो नाम पुत्रः ॥ ३४ ॥
एककाशाः खगडमगडखपतयः ॥ ३५ ॥
ततश्च मागधानां मध्ये कश्चिद्विश्वरूपर्जिनाम पुरञ्जयः पुरा-
याज्जतापरः प्राचीनपुरञ्जयो द्वितीय इत्येवमर्थः । यथा च ब्राह्मणा-
दीन् पुत्रिन्द्वयदुमद्रकसंज्ञान् उल्लेख्यमायान् करिष्यति ॥ ३६ ॥
मगदभूषिष्ठाः वेदरहिताः बहुतराः क्षेत्रं पुण्यक्षेत्रम् उन्साद्य
उरुक्षेत्रं कृत्वा ॥ ३७ ॥
ततश्च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजा दात्याः संस्कारहीनाः
भविष्यन्ति ॥ ३८—४३ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासिद्धान्तप्रदीपः ।

एते भूतनग्दाहः ॥ ३३ ॥
तेषां भूतनग्दाहीनां बाह्यिकाः तजामानः अथाऽम्बो राजस्यः
पुष्पमित्रो भविष्यति अस्य पुष्पमित्रस्य दुर्मित्रः पुत्रो भवि-
ष्यति ॥ ३४ ॥
तत एव हि तेषां बाह्यिकसंज्ञेभ्य एवाध्याहः तत्तद्देश-
नामभिः प्रख्याताः एककाशाः तुल्यकाशाः भूपाः तत्तद्भूमि-
प्रदेशाधीनाः भाव्याः भविष्यन्ति ॥ ३५ ॥
ततश्च पुरञ्जयः पूर्वोक्तापुरञ्जयादितरः अर्थात् इतिप्रामिदः
विश्वरूपर्जिनाम मागधानां राजा भविता सतु यथा च ब्राह्मणा-
दीन् पुत्रिन्द्वयदुमद्रकान् उल्लेख्यमायान् करिष्यति ॥ ३६ ॥
एवं कृत्वा विश्वरूपर्जिः पञ्चवत्यां पुरि वसन् मगदभूषिष्ठाः
मत्रेवयर्थप्रचुराः प्रजाः क्यापविष्यति यनां दुर्मातः कालि-
विदूषिनमितिः तन्मध्ये क्षात्रियास्तं कुनो न वारयिष्यन्तीत्यन
माह, वीरवान् क्षत्रमुत्साद्यति ॥ ३७ ॥
अनुगङ्गां गङ्गाहाराभ्य आप्रयागं प्रयागपर्यन्तं गुप्तं
पाषिन्तां मेदिनीं भोक्ष्यति तदनन्तरं सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजाः
दात्याः उपनयनादिसंस्काररहिताः भविष्यन्तीत्यभिमेगा-
म्बः ॥ ३८ ॥
द्विजाः त्रैवर्णिका दात्याः असंस्कृताः सन्तः शुद्रमायाः
भविष्यन्ति ॥ ३९ ॥
मगदभूषिष्ठाः वेदोक्तकिनाशुच्यत्वात् इति च उल्लेख्यमायाः
भूभृतस्त्वकाशा भविष्यन्ति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भाषा टीका ।

किर तिस वंगिर के पीछे वंगिर का भ्राता शिशुनन्दि
राजा होगा, और शिशुनन्दि के अनन्तर यद्योनन्दि राजा
होगा, यद्योनन्दि के पीछे प्रधीरक राजा होगा, ये भूतनग्द
से लेकर सत्र राजा लोग पृथिवी पर एकसौ १०६ वर्ष
पर्यन्त राज्य करेंगे ॥ ३३ ॥
तदनन्तर इन भूत नग्दाहि को की सन्तान नेरह १३ पुत्र
होंगे, इनका नाम बाह्यिक पड़ेगा, उर्सा समय अथ एक
पुष्पमित्र नामक राजा होगा, तिरका पुत्र दुर्मित्र राजा
होगा ॥ ३४ ॥
और इनही बाह्यिकों की सन्तान सात भांश, सात
कोसल, तथा शिदूरपनि, और नैषध, इस प्रकार देश के
क्षेत्रों में प्रसिद्ध आर मंड मंडल के अधिपति होंगे ॥ ३५ ॥
मगधदेशों का राजा विश्वरूपर्जित नामक दुमरा पुरञ्जय
होगा, और वह ब्राह्मणादि वर्यों को पुत्रिन्द्व, बहु, मद्रक संज्ञा-
वाले उल्लेख्य प्राय कर देगा, ॥ ३६ ॥
और गह दुर्मति, जिनमें प्राय करके त्रैवर्णिक लोग नहीं
देती नीच प्रजा का पालन करेगा, बड़ा पराक्रमी होगा और
क्षत्रियों को उखाड़ कर पञ्चवर्ती पुरी में रह कर हरिद्वार से
प्रयाग पर्यन्त पृथिवी का राज्य करेगा ॥ ३७ ॥

स्त्रीबाधगोद्विजन्नाश्र पराधनाहताः ।

उद्वितास्तमितप्रायाः शूलकायुषः ॥ ४१ ॥

असंस्कृताः किञ्चिन्ममतामसावृताः ।

प्रजास्ते मन्त्राणां ज्ञान्यरूपिणः ॥ ४२ ॥

तन्नाथानां ज्ञान्याचारवादिनः ।

अन्योन्यतो मन्त्राणि क्षयं यास्यन्ति पीडिताः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्याम् द्वादशस्कन्धे राजवंशानुकीर्तनं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

सौराष्ट्र (सोरठ) देश के अर्वाक्षदेश के सुद्र, अर्जुन,
और आश्विन देश के ब्राह्मण से लेकर तीनों वर्य अपनव-
नादि संस्कारों से हीन होकर पतित होजायेंगे और वहाँ
के राजा लोग सुद्र प्राय होजायेंगे ॥ ३८ ॥

सिन्धुनदी के किनारे २ तथा अश्रुभागा के किनारे २
कौन्धी देश और काश्मीर मयहल इन देशों को सुद्र
पतित प्रवेच्छादिक जो ब्रह्म तेज से हीन हैं वे राजा लोग
भोगेंगे ॥ ३९ ॥

हे राजन् ! वे सब राजा लोग एकही काश में श्लेष्क
प्राय होंगे, वे सब अशर्म और असज्ज परायण होंगे, एवं
थोड़ा दान करने चाहे होंगे, और तीव्र क्रोधी होंगे ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

उद्वितास्तमितप्रायाः हर्षशोकादिबहुलाः ॥ ४१ ॥

असंस्कृताः गर्भानादिसंस्काररहिताः प्रजाः मन्त्रविष्वग्नि
धनाद्यपहारादिना पीडयिष्यन्ति ॥ ४२ ॥

किञ्च, तन्नाथाः ते नाथा येषां ते जनपदा देशवर्तिनो
मनुष्यास्तच्छ्रीलाचारवादिनस्तेषामिष शीघ्रमाचारो वादश्च
तद्वन्तः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीसुब्रह्मण्यकृतशुक्लपञ्चमम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं

शुक्लपञ्चमे द्वादशस्कन्धे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तन्नाथा इति ते श्लेष्का नाथा येषां ते जनपदादेश वर्तिनः
तेषामेष शीघ्रं श्चमावः आचारो वादश्च येषां मन्त्राणि तथा-
ऽश्वोभ्यतः राजतः राजभिन्न पीडिताः नाथं यास्यन्ति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भजवधजनीयकृतपद्मरत्नावली ।

उद्वितास्तमितप्रायाः बहुलं मूर्खोन्मत्तस्तद्गतमेव जानन्ति
नापरम् अल्पकालावस्थायिनो वा ॥ ४१ ॥

असंस्कृताः गर्भानादिसंस्काररहिताः प्रजाः मन्त्रविष्वग्नि
धनाद्यपहारादिना पीडयिष्यन्ति ॥ ४२ ॥

किञ्च, एवंविधाः ये त एव नाथा येषां ते तन्नाथा जनपदा
देशवर्तिनो मनुष्याः तच्छ्रीलाचारवादिनः तेषां शीघ्रम् आचारश्च
वादश्च तद्वन्तः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भजवधजनीयकृतपद्मरत्नावलीयाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भर्तम् ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भर्तम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

इति सारांशदर्शिनीयां दर्शिन्यां मकच्छेतसाम् ।

द्वादशे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

• भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उद्दिताऽस्तमितप्रायाः उत्पन्नविनष्टप्रायाः जन्ममरणवद्बुद्ध्या
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

मन्त्रविष्यन्ति जीविकापहारादिना पीडविष्यन्ति जनपदा
देशवर्तिनो जनाः तच्छ्रीलाचारवादिनः मयात् तेषामिष श्रीला-
चारवादाः सन्ति येषां ते ॥ ४३ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

माषा टीका ।

स्त्री, बालक, गौ, द्विज, इनके मारने वाले होंगे, और
पराई स्त्री पराये धन में आदर करने वाले होंगे

और अन्नकाण्ड में वृद्धिको प्राप्त होकर अन्नकाण्ड में नष्ट
होते रहेंगे, तथा अन्न पराक्रम, और अन्न प्रायु वाले
होंगे ॥ ४१ ॥

और संस्कारों से रहित वैदिक क्रियाओं से हीन और
और रजोगुण तमोगुण से ढके हुए होंगे, ऐसे वे राजा
ओं के सिद्ध धारण करने वाले श्लेच्छ लोग, प्रजा का भक्षण
करेंगे अर्थात् प्रजाको दुःख देंगे ॥ ४२ ॥

और जब उस देश के लोगों के ऐसे अन्धाधी खात्री
होंगे तब देश की सब प्रजालोग भी राजाओं के खमावको
राजाओं के आचार को गृह्य कर राजाओं के सरय्य असत्य
बोचने वाले होकर परस्पर में तथा राजाओं से पीडित
होकर क्षय को प्राप्त होजायेंगे ॥ ४३ ॥

इति भीमद्भागवत द्वादशस्कन्धे प्रथम अध्यायकी,

भीमच्छुकदेवकृत पं ० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ १ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्विती

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

ततश्चाऽनुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ।
कालेन बलिना राजन्नङ्क्षयत्यायुर्बलं स्मृतिः ॥ १ ॥
वित्तमेव कलौ नृणां जन्माऽऽचारगुणोदयः ।
धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ २ ॥
दास्यत्वेऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके ।
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ॥ ३ ॥
लिङ्गमेवाऽऽश्रमख्यातावङ्गोन्यापत्तिकारणम् ।
अवृत्त्या न्यायदौर्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः ॥ ४ ॥
अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव तु ।
स्त्रीकार एव चोद्वाहे स्नानमेव प्रसाधनम् ॥ ५ ॥
दूरे वार्ययनं तीर्थं लावण्यं केशधारणम् ।
उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे घाष्टर्यमेव हि ॥ ६ ॥
दाक्ष्यं कुटुम्बभरणां यशोर्धे धर्मसेवनम् ।
एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णो क्षितिमण्डले ॥ ७ ॥
ब्रह्मविद्वन्नशूद्राणां यो बली भविता नृपः ।
प्रजा हि लुब्धैराजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मभिः ॥ ८ ॥

श्रीपरशुरामिकृतभाष्यदीपिका ।

द्वितीये तु कलौ शौचवृद्धौ कल्पयधतारतः ।

अधर्मिष्ठे जने नष्टे पुनः कृतयुगागमः ॥

कलिधर्मान्प्रपञ्चयति-ततश्चेत्यादिना ॥ १ ॥

धर्मन्याययोर्व्यवस्थायां बलमेव ॥ २ ॥

दास्यत्वे भार्यापतिभावेऽभिरुचिरेव हेतुर्न कुलगोत्रादिः
व्यावहारिके क्रयविक्रयादौ स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तथाः श्रेष्ठयं
रतिकौशलमेव हेतुर्न कुलमाचारो वा ॥ ३ ॥

आभमाणां क्वातौ ज्ञाने लिङ्गमेव दण्डाजिनादिकं हेतुर्न स्वा-
कारविशेषः अन्धोभ्यापत्तिकारणं चाऽऽभमादाभमास्तरप्राप्तौ च
कारणम् यथा अह्नुरकट्व्यादीनामन्याभ्यापत्तौ नमस्कृत्वादि-
व्यवहारे कारणम् । अवृत्त्या, मुद्रापेक्षादिदानासामर्थ्येन न्याये
दौर्बल्यं पराजयं, चापलं धर्मो बहुभाषणम् ॥ ४ ॥

असाधुत्वे चोर्ध्वमियोने प्रसाधनमङ्कुरः ॥ ५ ॥

दूरे वर्तमानं वार्ययनं जलाशयस्तीर्थं न तु गुर्वादि ज्ञानैः
पुरुषार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चम ।

१ ॥ २ ॥

रुचिहेतुः नस्वामिज्जाल्यादि सा च व्यावहारिकी लोकव्यव-
हारमिच्छा मायैव विनेकप्रतिबन्धिनी स्त्रीत्वे चेति स्त्रीत्वपुंस्त्वयो-
हेतुर्नास्ति स्त्रीत्वपुंस्त्वैकान्तगुणवृत्तयोर्गो हेतुः किन्तु अभिरतिरेव
मरुभोग एव इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अवृत्तिः दारिद्र्यम् ॥ ४ ॥

स्त्रीकार एव न तु शास्त्रीयविधिनेत्यर्थः ॥ ५ ॥

भीमद्विराजवाचात्कृतमनुकरवाचः ।
उदरमिति उदरपांचमेव कार्यः सख्यं पुत्रार्थः ॥ ६-१६ ॥

भीमद्विराजवाचात्कृतभागवतसंस्कारिका ।

"तस्मिन्काचारवादिनः" इत्येतदेव प्रपञ्चयन् कृतयुगप्रवृत्ति-
समीपकाळं ब्रह्मण्यं तस्यवृत्तिप्रकारं कश्चियुगमातुमांश्च ब्रह्मण्यं
वन्द्यं राजवंशानुकीर्तनमुपसंहरति द्वितीयेन-ततश्चेत्यादिना ।
हे राजन् ! बलिना बलीयसा कावेन निमित्तेनानुदिनं धर्मोदयो
नरुदयति ॥ १ ॥

विक्रमेवेति । जन्मान्जित्वात् गृह्यः सद्गुणः तदाबहं विष्णु-
मेवेत्यर्थः । तथा धर्मस्वाभावोदयवस्थायां बलं धनबलमेव कारणं
हेतुः ॥ २ ॥

दास्यत्येति । दास्यत्ये मनुमांशेषु अभिरुचिरेव कारणं तस्वामि-
जात्यादिः स्वाभावहारिके क्रयविक्रयादिवापारे माया वञ्जनमेव
ननु निष्कापट्यं स्वाभावहारिकीतिपाठे लोकव्यवहारसिद्धिं मायेव
विशेषप्रतिबन्धनीत्यर्थः । स्त्रीत्वं पुंसत्वं च तयोः प्राशस्त्ये रति-
कौशल्यमेव हेतुननु स्त्रीत्वपुंसत्वकार्तगुणावृत्तयः सूत्रमेव ननु
वपनवनादि ॥ ३ ॥

लिङ्गमेवेति । आभमायां श्वाती कानि लिङ्गमेव दृग्दृशजिनादिक-
मेव हेतुमत्स्वाचारविशेषः अन्वोन्यापत्तिकारणमाभमादाभमान्तर-
प्राप्तौ च कारणं वर्णांतरात् वर्णांतरप्राप्तौ नीचोत्तमभागप्राप्तौ
वा कारणमित्यर्थः । अदृष्टिः हरिद्रता तथा न्यायदोषेण पराजयः
मत्तवृत्तपाठे तस्मात् सत्यां न्यायदोषेण सा न्यायदोषेण
हेतुरित्यर्थः । पाण्डित्ये चापक्षं वचः बहुभाषणं हेतुः ॥ ४ ॥

अनाक्यतेवेति । असाधुत्वे निकृष्टत्वे अनाक्यतेव हेतुः ननु
कुलहीनता साधुत्वे उत्कृष्टत्वे दम्भः देहालङ्कारः उदाहे विवाहं
स्वीकारणमेव ननु शास्त्रीविधिः प्रसाधनं शरीरमलापनधनमेव
स्नानं ननु विशुद्धतीर्थावगाहनम् ॥ ५ ॥

दूर इति । यद्वरे वर्तमानं वाच्यं जलाशयकृतत् तीर्थं ननु गङ्गादिः
ननु गुर्वादिर्वा वाच्ये निमित्ते केशधारणं ननु शास्त्रविहितानु-
सारेण उदरमस्यामेव सर्वपुरुषार्थः सत्यत्वे सत्यवादिष्वे चाष्टये
प्रतिष्ठाप्युत्वं ननु अनुनवादिष्वम् ॥ ६ ॥

दाहं समवेत्ते कुटुम्बमर्यां ननु धर्मोद्विपुणार्थसम्पादनं
यद्यर्थं ननु पारशोकार्थं एवम् इत्यम्भूताभिः प्रजाभिस्कार्थं
भूमयद्दे ॥ ७ ॥

वे प्राणायामवस्तेषां मध्ये वो बली स एव नृपां भविता
प्रजा इति लुब्धैरर्थकामपरेत एव निर्द्युतैर्निरूपैः दृश्यधर्मभिः
चौरदवाप्रवृत्तिभिः राजभ्यः ॥ ८ ॥

भीमद्विजवचनार्थकृतपदद्वयवर्षी ।

कल्पयन्तारं तस्मिन् च युगविभागलक्षणं च वक्तव्यमिज-
ध्यायेः तत्रादौ कश्चिदर्थमाह-ततश्चेति । कावक्षयानन्तरं
धर्मोदयो नरुदयतीत्यन्वयः । कारकामावादिनि शेषः ॥ १ ॥

वदि कश्चि नृपां विष्णुमस्ति तर्ह्ये तेषां जन्मादयः पूजाः

स्युरिति शेषः । अयं धर्मोदयं न्याय इति व्यवस्थायां बलमेव
कारणं धनमिति वा पाठः ॥ २ ॥

अभिरुचिरन्वोन्यापत्तेरुदयवस्था हेतुः न कुलगोत्रादिशास्त्री-
बोधः स्वाभावहारिके क्रयविक्रयादिद्वयवहारविषये मायेव हेतुः
अतिरतिः अतितरां मनोदशनीवताविशेषः सूत्रं तन्मुक्त-
वच ॥ ३ ॥

आभमायां श्वाती कानि ब्रह्मचर्याधम इति वक्तव्ये
अन्वोन्यापत्तिकारणम् आभमादाभमान्तरप्राप्तिकारणं लिङ्ग-
मुपाध्यायात्कृत्यं लाङ्घनम् अन्वोन्यादोषेण अन्वोनाकारणे
अदृष्टिदृष्टिराहित्यं दूरवमाय एव हेतुः कृतोन्वोन्यापत्तेरुदयः
अन्वोनापत्तेरुदयवस्था वचः कारणमित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

अनाक्यता दरिद्रत्वम् असाधुत्वे दुष्टत्वे त्वं मम आया इति
स्वीकारः हेतुः प्रसाधनं शरीरव्य शुद्धिरङ्कुरो वा ॥ ५ ॥

दूरवार्थेत्तं दूरतरजलयात्रा यत्र क्रियते ततीर्थं ननु
गुर्वादि केशधारणं धर्मिलुधारणम् उदरमरता खोदरपूर्णाता
कार्यः स्त्रप्रवोजनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

ब्रह्म प्राणायः दृश्यतां धर्माणि चोयोदीनि येषां ते तथा
तेः ॥ ८ ॥

भीमद्विजवचनार्थकृतमनुकरवाचः ।

१-५ ॥

वाच्यत्वे निमित्ते केशधारणमेव कारणमिति इति मतस्य-
भानामन्वयः ॥ ६-२८ ॥

भीमद्विजवचनार्थकृतमनुकरवाचः ।

द्वितीये तु कलेर्दोषकृतत्वे कल्पितमर्थः ।

कलेर्दोषपरिष्कारे नवन्ते मत्यमुच्यते ॥

कश्चिदोपाहार-तत इति ॥ १ ॥

विष्णुमेवेति यस्य विष्णं यत्नं स एव साकुलप्रत्मा स
एव महाचारः स एव सद्गुणः इत्येवमेवात्र अपि
स्वाक्येयम् ॥ २ ॥ ३ ॥

अन्वोन्यापत्तौ परस्परमुक्तार्थपक्षेप्राप्तौ लिङ्गमेव दृग्दृ-
जित्वास्त्रात्यागादिकमेव कारणं ननु ज्ञानमस्वाचारदिकम् अत्रत्या
मुद्रायपेयासामर्थ्येनेव हेतुना न्यायदोषेण न्यायं पराजयः
चापक्षं वचः चापक्षयुक्तं भाषणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

वाच्यत्वं जलाशयः ॥ ६-१४ ॥

भीमद्विजवचनार्थकृतमनुकरवाचः ।

कलिदोषं पुनः कृतमनुकरवाचिकं च द्वितीयेऽध्याये निरूप-
यति, तत्र यदुक्तं ग्लेच्छवायाः भूभूतो भविष्यन्तीत्यादितद-
नन्तरं धिः भविष्यन्तीत्याकाङ्क्षावामाह-तत इति ॥ १ ॥

जन्माचारगुणानुदयो वस्मात् स तथा जन्माद्विषयानिः
हेतुर्नित्येय यो विष्णवान् स एव अष्टजन्माद्विमानन्वयः । तथा

आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यति
 शाकमूलामिषद्वौद्रफला
 भनावृष्ट्या विनतः
 शीतवातातपः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धर्मस्यायसोर्दर्ववस्थायां विलम्बेव कारणं हेतुः कदाचित्प्रसिद्धि
 योज्यम् ॥ २ ॥

किञ्च द्वापत्ये जायापतिमाने अभिकल्पिते हेतुर्नतु कुब-
 गोत्रादिः व्यावहारिकं क्रयविक्रयादौ भाषा वक्ष्यते हेतुः नतु
 मन्वभाषणं स्त्रीण्ये पुंश्वे च तयोः अष्टमे रतिः अत्यासक्तिरेव
 हेतुर्नतु मन्वधर्माचारः विप्रत्वे सूत्रमेव हेतुर्नतु सम्बन्धोपासनसत्त्वं
 शौचादिः ॥ ३ ॥

आश्रमाणां स्थानौ ज्ञाने द्युडाजिनादिक हेतुर्नतु गुरुशुश्रू-
 षादि अश्याऽम्बतः दानदीक्षादिभिः आपनौ प्राप्नौ च लिङ्ग-
 मन् हेतुर्नतु पात्रत्वादिः न्याये सक्षोपत्तनिर्बोपत्वाऽयां निग्रहा-
 न्प्रहनीयो अदृष्ट्या दीर्घत्वं निधेनत्वादिना द्युत्पत्त्वं भवति
 नतु सक्षोपत्त्वेन, पाण्डित्ये चापत्त्वेनः लोकरज्जनाय बहु-
 भाषणं न त् नस्त्वज्ञता अमाधुत्वं उपेक्षणीयत्वं अनादयना
 धर्मादिद्विराहित्यमेव हेतुर्नतु सुकृतिस्त्वं साधुत्वे मादरणी-
 यत्वे दम्भ एव नतु सुकृतिस्त्वं उदाहे विवाहे स्त्रीकार एव नतु
 पाण्यप्रहणमन्त्राः प्रसाधनमन्त्रकारः ॥ ४-५ ॥

चार्येण जवाशयः दूरे स्थितं तीर्थं भवति बन्धाविहारप्रद-
 त्वात्—

गङ्गां च यमुनां चैव पुल्लजानां सरस्वतीम् ।
 रथस्यां सरयुं चैव गण्डकीं गोमतीं तथा ॥
 अपर्युत्थनपापास्ते नही सप्त पिवन्ति च ॥

इति महाभारतादिप्रसिद्धानि तीर्थानि चावयवेति मित्रं केश-
 थारणं नतु ब्याशास्त्रं ब्रह्मचर्यादिनिमित्तम् उद्वेगभरता
 उद्वेगभरत्पमोपस्थजैहयकस्तुलसाधनाचरणपरत्वं स्थायंः पुरु-
 धार्थः नतु तपोमनाद्याचरणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकल्किभगवते नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजर् ! तर्नंतर बडे बख्खात्र
 काख के प्रभाव से दिनोदिन धर्म, सत्य, शौच, क्षमा, दया,
 आयु, यज्ञ, स्मृति, वे सब नष्ट होते जायंगे अर्थात् घटते
 जायंगे ॥ १ ॥

कलियुग में जिन मनुष्यों के समीप धन होगा वेही
 बलम जन्मवाले, शुद्ध आचार वाले, उत्तम गुणवाले कहायेंगे,
 और धर्म त्याग की व्यवस्था में बल ही कारण होगा, अर्थात्

जो बलौ होगा वह युक्त अयुक्त जैसा धर्म का त्याग निवेडेगा
 वही सबको मान्य होगा ॥ २ ॥

स्त्री पुरुष के युगल जोडी होने में राजी होना ही कारण
 रह जायगा, कुछ गोत्र आदि से कुछ प्रयोजन नहीं, क्य
 विक्रम आदि व्यवहार में कपट ही प्रधान रहेगा, स्त्रीपने और
 पुरुषपने में केवल रति कुशलता ही कारण होगी, कुछ
 आचार कुछ नहीं, एवं ब्राह्मणपने में केवल ब्रह्मोपवीतं (जनेऊ)
 मात्र का पहिरना रहजायगा और कर्म नहीं ॥ ३ ॥

आश्रम की पहिचान में दंडादिक आश्रम का चिन्हमात्र
 कारण रहेगा, और वही चिन्ह बबलना, आश्रम के बदलने
 में कारण होगा, आश्रम के अनुगुण आचारादिक कुछ नहीं।
 और ईस रिसपत के देने में सामर्थ्य न होना ही। राजकीय
 म्याब (मुकद्दमा) से हारने का कारण होगा, अप्पत्त की
 सत्यता नहीं। बातों की सपलता ही पंडितार्थ में प्रधान
 कारण होगी, शास्त्राध्ययन आदि कुछ नहीं ॥ ४ ॥

निधेनपना ही असज्जनता में कारण होगा, खोटा आचार
 नहीं। दंभ करना ही साधुता में कारण होगा, सदाचार
 नहीं। स्त्रीकार करखेना मात्र ही विवाह में कारण होगा,
 बिधि नहीं। स्नान करना ही अंधकार समुझा जायगा, भूषण
 बल तो कहां से आयेंगे ॥ ५ ॥

दूर जो जब हो वही तीर्थ समुझा जावेगा, हरि गुरु देव
 स्थल नहीं। केशधारण ही आवश्यक में हेतु होगा, पेट भर-
 खेना ही स्थायं कहावेगा, डीठता ही सत्यपने में हेतु होगी ॥ ६ ॥

कुटुम्ब का पाखन करना ही अतुरार्थ होगी, यद्य के खिचेही
 धर्म किबा जावेगा, इस प्रकार की दुष्ट प्रजा से जब पृथिवी
 मंडल स्वाप्त हो जावेगा ॥ ७ ॥

तब ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, इनमें जो बली होगा वही
 राजा हाजावेगा, और चोरों के सदृश धर्मवाले निर्दय खोभी
 राजा खोग, अपनी प्रजा के स्त्री और धन को खीन खिया
 करेंगे, इसी डर से प्रजा खोग परंतो में बनों में जाकर निवास
 करेंगे, और शाक, मूज, आमिष (मांस) मधु, फल, फूल,
 बीज अथवा जाल, से अपने भोजन का निर्वाह करेंगे ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

आच्छिन्ना अपहृता दारा द्रविणानि च बासां च ताः अष्टि-
 बीजम् ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥

शीघ्रमासोऽपिभिन्नैव सन्तप्यन्ते च चिन्तया ।
 त्रिंशद्विंशतिषुः परमायुः कलौ नृणाम् ॥ ११ ॥
 क्षीयमाणेषु देहेषु रक्षिणां कक्षिदोषतः ।
 वर्णाश्रमवतां धर्मे नष्टे वेदपथे नृणाम् ॥ १२ ॥
 पाषण्डप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु ।
 क्षौर्यान्तवृषाहिंसा नानावृत्तिषु केतुषु ॥ १३ ॥
 शूद्रप्रायेषु वर्णेषु ह्यगप्रायासु धेनुषु ।
 गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु ॥ १४ ॥
 अणुप्रायास्तोषधीषु शमीप्रायेषु स्थास्तुषु ।
 विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु ॥ १५ ॥
 इत्थं कलौ गतप्राये जने तु खरधर्मिणि ।
 धर्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।
 क्षीयमाणेष्वप्यप्रायेषु ॥ १२ ॥
 दस्युप्रायेषु चौरतुल्येषु क्षौर्यान्तवृषाहिंसाया नाना वृत्तयो
 र्थेषां तेषु ॥ १३ ॥
 ह्यगप्रायासु प्रमाद्यतः क्षीरतश्चाजातुल्बासु ॥ १४ ॥
 अणुप्रायासु इयामाकतुल्बासु स्थास्तुषु वृक्षेषु विद्युत्प्रायेषु
 तद्विद्युत्प्रायेषु शून्यप्रायेषु धर्मद्विरहितेषु सद्मसु गृहेषु ॥ १५ ॥
 जने तु खरधर्मिणि दुःसहचेंदिते कलौ गतप्राये समाप्तप्राये ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारतव्याख्याकार्यकृतभागवतचम्पूचम्पिका ।
 श्रीधरः प्रपञ्चता दाराः द्रविण्यनिर्गता यासां ताः प्रजाः गिरि-
 काननं वास्यन्ति तत्र शाकादिभोजनाः तत्र क्षौद्रं मधु अष्टिर्बीजम् ॥ ६ ॥
 तत्राप्यनावृष्ट्या च दुर्मिक्षकरः शाकाद्यभावकरः काष्ठ-
 स्तेन बह्ना दुर्मिक्षे च करः स्वामिप्राप्तो मागः तेन पीडिताः
 पीतादिभिरन्वोन्वतश्च पीडिताः नक्ष्त्रान्ति प्राहुषि हिममेव
 केषवं नतु . वृष्टिरन्वमिप्राधेय प्राहुषि युक्तं तुनीयास्ताना-
 नसामर्थ्येपि सामर्थ्यात्पीडिता इत्यनेन सम्बन्धः । तत्र सन्ताप-
 क्षिविधः तापः इत्थं पीडितानां नृणां परमायुर्विधिति-
 शब्दार्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

क्षीयमाणेष्विति-सत्सम्बन्धानाम् इत्थं कलौ गतप्राये सतीनि
 पञ्चमेन सम्बन्धः । वर्णाश्रमाचारार्थायामपि वेदपथे वेदमार्गे
 तदुक्ते धर्मे च नष्टे सति ॥ १२ ॥
 राजसु दस्युप्रायेषु ससु तदेव विदुषोति-चौर्वेति
 चौर्वेतिना वृत्तयो र्थेषां तेषु ॥ १३ ॥
 धेनुषु ह्यगप्रायासु प्रामाद्यतः क्षीरतश्चाजातुल्बासु प्राश्रमेषु
 गृहप्रायेषु तद्गन्धैरुन्वधर्मपथेषु ससु बन्धुषु यौनप्रायेषु यौनि-
 .सन्धैरुन्वधर्मपथेषु ॥ १४ ॥

क्षीयमाणेषु परमायुः कलौ नृणाम् ॥ ११ ॥
 विद्युत्प्रायेषु तद्विद्युत्प्रायेषु सद्मसु गृहेषु शून्यप्रायेष्वतिथिमांजनादि-
 धर्मरहितेषु ससु ॥ १५ ॥
 इत्थं खरधर्मिणि दुःसहचेंदिते कलौ सर्वेभ्यः शुद्धसर्व-
 मत्वेन इहेन ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरजयप्यजनीयं कृतपदरत्नावली ।
 भास्विन्द्रकारद्रविणाः बलादाकृष्टभावाविताः क्षौद्रं मधु
 "मधु मद्यं मधुक्षौद्रं मधुपुष्परसं विदुः" इत्यभिधानं आकार-
 भोजनं येषां ते तथा ॥ ६ ॥
 दुर्मिक्षकरनिमित्तपीडिताः हिमं नीहारः ॥ १० ॥
 तुषया तुष्याया स्याधिभिः कृष्टादिभिः ॥ ११ ॥ १२ ॥
 चौर्वः चर्षं नानावृत्तयो र्थेषां न तथा ॥ १३ ॥
 ह्यग अत्र तुगभावो विद्वन्वत्यासं प्रति गृहमावना एव
 बन्धुत्वं यौनिसम्बन्धमात्रम् ॥ १४ ॥
 अणुप्रायेषु कक्षमावपसुरासु जनशून्यप्रायेषु ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरभनायककवर्तिकृतस्तारायं र्थिनी ।
 स्थास्तुषु वृक्षेषु ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 भास्विर्बीजम् ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥
 क्षीयमाणेष्वित्येवमित्यसम्बन्धानामित्थं कलौ गतप्राये इति
 पञ्चमेन सम्बन्धः ॥ १२-१४ ॥
 स्थास्तुषु वृक्षेषु ॥ १५ ॥
 खरधर्मिणि सख्यमंघातके गतप्राये समाप्तप्राये सर्वेभ्यः,

चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरः
 धर्मत्राणाय साधूनां ॥
 शम्भलप्राममुख्यस्य ॥
 भवने विष्णुयशसः क ॥ विष्पति ॥ १८ ॥
 अश्वमाशुगमारुहा देवदेव जगत्पतिः ।
 अग्निनाऽसाधुमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥ १९ ॥
 विचरन्नाशुना क्षोण्यां हृषेनाप्रतिमद्युतिः ।
 नृपलिङ्गच्छदा दस्यून् केटिशो निहनिष्यति ॥ २० ॥
 अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै ।
 वासुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धाऽनिलस्पृशाम् ।
 पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु ॥ २१ ॥
 तेषां प्रजाविसर्गश्च स्थविष्ठः सम्भविष्यति ।
 वासुदेने भगवति सत्त्वमूर्त्तौ हृदि स्थिते ॥ २२ ॥
 यदाऽरतीर्णा भगवान् कल्किर्धर्मपतिर्हरिः ।
 कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्त्विकी ॥ २३ ॥
 यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यवृहस्पती ।
 एकगशौ समेप्यन्ति तदा भवति तत्कृतम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतनिदानप्रदीपः ।

नियम्यभूनेन सत्त्वगुणोपलक्षित भवतारप्यति भावि
 भविष्यति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

वृष्टि न होने से दुर्गिच और कर से पीड़ित होकर प्रजा
 अग्नि दुर्गिच होकर, शान, घान, आतप, वर्षा, हिम, इन
 हेतुओं से तथा परस्पर में क्रुश पाकर प्रजा के लागि नष्ट
 होंगे ॥ १० ॥

शुभा, तृषा, व्याधि, सन्ताप, और त्रिन्ना ये बहुत लोग
 नष्ट होजायंगे, और कलियुग में तीस वर्षे बीस वर्षे पर्यन्त
 ही मनुष्यों की बड़ी आयु कहावेगी ॥ ११ ॥

इस प्रकार जब कलियुग के दोषों से देह धारियों के देह
 भी क्षीण होने लगेंगे, और मनुष्यों के वर्णाश्रमों के धर्म नष्ट
 हो जायंगे तथा वेद का मार्ग जय नष्ट होजायगा ॥ १२ ॥

धर्म जब पापंड प्रचुर हो जायगा, राजा लोग जब चोर-
 प्राय हो जायंगे, एवं खारी, दुःख, व्यर्थ हिंसा इत्यादिक में निरत
 तात्त्व प्रकार की जब मनुष्यों की वृष्टि होजायगी ॥ १३ ॥

सब वर्णों जब शूद्रप्राय हो जायंगे, और गाँवें जब बकरी
 सख्त हो जायंगी, प्राधम जब शूद्रप्राय हो जायंगे, और बोगि
 सम्बन्धि मात्र जब बन्धु हो जायंगे ॥ १४ ॥

औषधि जब मशुपाय हो जायगी, वृक्ष जब चामीप्राय
 हो जायंगे, वर्षा समय में विजुबी मात्र का जब अधिक
 कौधा हुआ करेगा, और वर्षा, कुच्छ न होगी, शूद्रक्य लोगों के
 शूद्र जब किसी कारणों से शूद्र प्राय हो जायंगे, ॥ १५ ॥

तब चराऽचर गुरु अखिलारमा सम्पूर्ण जगत के निवन्ता
 ऐसे भीविष्णु भगवान् का अवतार, साधु जनों के धर्म की
 रक्षा के लिये और उनके कर्म सुडाने के लिये, अर्थात् मोक्ष
 देने के लिये होगा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाचर्दीपिका ।

एतदप्रपञ्चयति-चतुर्भिः । चराचरगुरोरीश्वरस्येति च धर्म-
 प्रायो हेतुः गुरुत्वेऽश्वरत्वरूपपादानमखिलस्य, विश्वस्याऽऽत्मनः
 कारणस्येति एतन्मूलस्य विष्णोर्जन्म साधूनां धर्मप्रायाय धर्म-
 प्रायपयो जगमाह—कर्मामनुष्ये मोक्षाय ॥ १७ ॥

शम्भलप्रामे मुख्यस्य प्रधानस्य तात्त्वा विष्णुयशसो प्राङ्-
 यस्य भवने शूदे ॥ १८ ॥

• श्रीधरस्वामिभिरुक्तं ।

धर्मप्राप्त्यप्रकारमाह—अश्वामिति । अश्वामिति धर्मप्राप्ते येन तुमश्चकारहासिना दस्युन् कोटिशो निहन्तिस्वदीप्तुपरेणः । असाधुदमन इति पाठे कठिकविशेषणम् अश्विमाघैश्चरति गुण्यश्च सत्यसङ्कल्पस्वाहवस्नेरन्वितः ॥ १९ ॥

तत्प्रपञ्चः आशुना शीघ्रगामिना तेन हवेनाश्वेन कोटिशो वृथिययां विचरन् नृपखिङ्गच्छदो राजवेपच्छन्नान् ॥ २० ॥

ततश्च पुनः कृतयुगप्रवृत्तिं वक्तुमाह—अयानं, साक्षांश्वाम । तेषां पौरजानपदानां मनांसि विशदानि भविष्यन्ति तत्र हेतुः वासुदेवस्वाङ्गरागश्च अग्नादिनाऽतिपुण्यगण्यो बोऽनिखलं स्पृशतीति तथा तेषाम् ॥ २१ ॥

स्थविष्ठः स्थूलः ॥ २२ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिमाह—बदावतीयां इति । प्रजानां सृतिः प्रसृतिः ॥ २३ ॥

तदवतारकालोपलक्षणमाह—यदा अन्द्रश्चेति । तिस्रः पुत्र्यः अयमर्थः अन्द्रस्यैवृहस्पतीनां यदा पुष्यनक्षत्रे योगस्तदा तत् कृतयुगं भविष्यति यद्यपि च प्रतिज्ञादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रास्त्रमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुष्ययोगः सम्भवति तथाऽपि तेषां सह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः सम्भवेतीति वचनात् अन्तु नातिप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

श्रीसुदशानसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

• आशुना आशुगतिना ॥ २०—२७ ॥

• श्रीमद्गीतराधनाचार्यैकतमागतचन्द्रचन्द्रिका ।

धर्मप्राप्त्यायेत्यनेन धर्मपरिप्राप्तमेवावतारप्रयोजनम् इत्युक्तं तदेव अहेतुकमुपपादयति—परावरमुनेरिति । विशेषणानि हेतुः गर्भविशेषणानि गुरुशब्देन द्वितप्रवर्तकत्वमभिप्रेतं तस्य सर्वे विषयकत्वकर्करागायास्त्रिणात्मन इत्युक्तम् आत्मत्वं न केवलं मन्तःप्रविश्यं चारक्तवमेवापितु तत्प्रशासनगर्भमिति धीतः नायश्चरन्त्येकम् एवभूतस्य त्रिणांजंमावतारः साधूनां धर्मप्राप्त्याय तत्प्रयोजनमाह—कर्मापनुत्तय इति । निःशेषसंप्रति-वांश्चकर्मनिवर्तनाय यद्वा दुष्कर्मनिवर्तनाय वा “विनाशाय च दुष्कृतम्” इत्युक्तेः ॥ १७ ॥

कावतरिष्यति? किन्तुस्व नाम? इत्यत्र आह—शम्भवेति । शम्भ-खायप्रामे मुखस्य भेद्यस्य विष्णुवशसः भवने गृहं कठिक-स्तत्रामात्रतरिष्यति ॥ १८ ॥

तस्य खीष्टतमनुवर्षोयति छाश्वामि—अश्वामिति । हेवदत्तनामानम् आशु गच्छन्तीति तथा तमश्चकारहासिनाऽसाधून् दमयतीति तथा दस्युन् कोटिशो निहन्तिस्वतीति उत्तरेण सम्बन्धः । अष्टैश्वर्या-यथैश्वर्यानि गुणाः शौर्यवीर्यादयः तैरन्वितः आशुना अशु-गतिनाऽश्वेन क्षीययां पृथिव्यां विचरन् नृपखिङ्गच्छदः राजवेप-च्छन्नान् ॥ १९—२० ॥

अयेति । अखिलेषु दस्युषु हतेषु सत्सु अथ तेषां पौरजान-पदानां वासुदेवस्य कर्करः बोऽङ्गरागः तस्य बोऽतिशयितः पुष्य-

गणधवायुः तं स्पृशतीति तथा तेषां हेतुगर्भमिदम् अतः मनांसि विशदानि निमेषानि भविष्यन्ति ॥ २१ ॥

तेषां विशदमानसानां प्रजाविसर्गः पुत्रादिरूपः प्रपञ्चः स्थविष्ठः स्थूलः सम्भविष्यति वासुदेव इति इति स्थित इत्यस्य मतश्च सास्त्रिकं भविष्यतीति शेषः ॥ २२ ॥

तदा पुनः कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदेति । धर्मप्राप्त्येवंगानां कर्कराशौऽवतीयां तदा कृतयुगं भविष्यति तदा प्रजानां सृतिः प्रसृतिः सास्त्रिकी स्वस्वगुणप्रधाना ॥ २३ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिकालोपलक्षणमाह—यदेति । तिस्रः पुत्र्यः यदा स्वाङ्गरागश्चरति एकराशौ सङ्गता भवन्ति तदा तत्ततः कृतयुगं प्रवर्तते इत्यर्थः । यद्यपि प्रतिज्ञादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रास्त्रमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुष्य-योगस्तम्भवति तथापि तेषां सह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः “सम्भवेति” इति वचनात् अतो नातिप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयवर्जनीयैकतमागतचन्द्रचन्द्रिका ।

विष्णोर्जन्म कर्म च साधूनां धर्मप्राप्त्याय दुष्कर्मपनुत्तये च स्यादिति शेषः ॥ १७ ॥

शम्भुप्रामे मुखस्य भेद्यस्य विष्णुवशसः प्राणायस्य भवने गृहं ॥ १८ ॥

आशुना शीघ्रगामिनम् ॥ १९ ॥

नृपखिङ्गच्छदः राजवेपच्छन्नान् ॥ २० ॥

वासुदेवस्वाङ्गरागश्च अग्नादिनाऽतिपुण्यगण्यो गन्धेन युक्तं वायुं स्पृशतीति वासुदेवाङ्गरागानिपुण्यगण्यो नख-स्पृशः तेषाम् ॥ २१ ॥

प्रजाविसर्गः सप्ततीनामृत्पत्तिः स्थविष्ठः स्थूलः ॥ २२ ॥

प्रजासृतिः सप्तानोत्पत्तिः ॥ २३ ॥

कृतप्रारम्भे लक्षणान्तरमाह—यदेति । तिस्रः पुत्र्यः अन्द्र-स्यैवृहस्पतीनां यदा पुष्यनक्षत्रयोगः तदा कृतयुगं भविष्यति यद्यपि प्रतिज्ञादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रास्त्रमा-वास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुष्य योगः सम्भवति तथापि तेषां सह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः “सम्भवेति” इति वचनात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयवर्जनीयैकतमागतचन्द्रचन्द्रिका ।

विष्णोर्जन्म भविष्यति साधूनां कर्मापनुत्तये मोक्षाय ॥ १७ ॥ १८ ॥

देवैः प्रस्थापितस्वादेवस्तम् ॥ १९ ॥

आशुना शीघ्रगामिना असाधवां दस्युन्ते येन तमसाधुदमनं नृपखिङ्गच्छदः राजवेपच्छन्नान् ॥ २० २१ ॥

स्थविष्ठः धर्मनिष्ठतया स्थूलतरः ॥ २२ ॥

सृतिः प्रसृतिः ॥ २३ ॥

सत्ययुगारम्भकालं लक्षणानि—यदेति । तिस्रः पुत्र्यः अयमर्थः अन्द्रस्यैवृहस्पतीनां यदा पुष्यनक्षत्रे योगस्तदा कृतयुगं भवि-ष्यतीति यद्यपि प्रतिज्ञादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रासु मनावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुष्ययोगः सम्भवति

येऽतीता वर्तमाना ये भविष्यन्ति ॥
 ते त उद्देशतः प्रोक्तव्यं ॥
 आरभ्य भवति ॥
 एतद्वर्षसहस्रं ॥ २६ ॥
 सप्तर्षीणां तु ॥ उदितौ दिवि ।
 तयोस्तु मध्ये ॥ दृश्यते यत्समं निशि ॥ २७ ॥
 तेनैव ऋषयी युक्तास्तिष्ठन्त्यव्ययं नृणाम् ।
 ते त्वदीये द्विजाः काले श्रधुना चाश्रिता मघाः ॥ २८ ॥
 विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णारूपोऽसौ दिवं गतः ।
 तदाऽविशत्कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः ॥ २९ ॥

श्रीमद्भिवनाथकवर्तिकृतसाराथंर्षिणी ।

तथापि तेषां मह प्रवेशोऽत्र विभक्तिः "समेप्यन्ति" इति वचनात्
 अतो नातिप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतत्प्रपञ्चपति—चराचरगुरोरिति चतुर्भिः । साधूनां बुधु-
 च्छां मुमुक्षुणां च धर्मत्रायाय अर्गादिसाधवरक्षणाय कर्मा-
 पनुत्तये मोक्षाय च विष्णोर्जन्म ॥ २७ ॥ १८ ॥

देवदत्तसङ्घम प्रसाधवो दम्बान्ने येन तमाशुगं शीघ्रगम् अश्व-
 मारुह्य दस्युन् निहनिष्यतीत्युत्तरेण सम्बन्धः । अष्टैश्वर्यैः अग्नि-
 मादिभिः गुणैः सत्यसङ्कल्पादिभिश्च अन्वितः ॥ १९ ॥

आशुना शीघ्रगामिना नृपबिङ्गुच्छदः नरपाणवेषच्छ-
 वात् ॥ २० ॥

तदनन्तरं पुनः कृतयुगप्रवृत्तिं चक्रुर्माह—अथेति, साखंद्वाऽप्याम् ।
 अखिलेषु दस्युषु हनेषु वासुदेव इति स्थिते च मतिः तेषां
 वासुदेवस्य योङ्गरागस्तत्त्वातिपुत्रयगन्धवायुं स्पृशन्तीति तथा
 तेषां पौरजानपदानां मर्गासि विद्यमानि निर्मळानि भविष्यन्ति
 प्रजानां पुत्रपौत्रादीनां विसर्गाच्च स्थविष्ठः स्थूलो भविष्यतीति
 साखंद्बोर्भवः ॥ २१ ॥ २२ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदेति । प्रजानां मूर्ति प्रसूति सात्त्विकी
 सत्त्वगुणप्रधाना ॥ २३ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिकालोपखण्डमाह—यदेति । तिस्रः पुत्रः समे-
 प्यन्ति युगपरमेशं करिष्यान्त ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार जब कृतयुग प्राय करके बहुत बित जाय
 गा, और मनुष्य जब गर्ह के सदृश बंधा वाले हो जाय

गे, तब धर्म की रक्षा के अर्थ भगवान् सत्त्व गुण से
 अवतार लेंगे ॥ १७ ॥

शम्भु नाम के विषे सुबह महात्मा विष्णुवशा ब्राह्मण
 के गृह में कल्कि अवतार धारण कर भगवान् मकट
 होंगे ॥ १८ ॥

और देवताओं के दिये हुये शीघ्र गामी घोडा पर बैठ
 कर, अष्ट ऐश्वर्य गुण युक्त जगत्पति कल्कि भगवान् हाथ में अङ्ग
 लेकर दुष्टों का दमन करेंगे ॥ १९ ॥

अनुष काण्ठि वाले श्रीकल्कि भगवान् शीघ्र गामी
 घोडा पर बैठकर विचरते हुए राजाओं के श्रेष्ठ धरने
 वाले किराडो चोटों को मारेगें ॥ २० ॥

जब सब बोट्टे हुए लोग नष्ट होजायं गे तब श्रीवासु-
 देव भगवान् के श्रीमङ्ग के चन्दन की सुगन्ध को लेकर जो
 पवन लहेगा, उस पवन के स्पर्श मात्र से पुरवासी देश
 वासी लोगों के मन निर्मल पाप रहित होजायं गे ॥ २१ ॥

जब सत्त्व मूर्ति भगवान् वासुदेव उन लोगों के हृदय
 में बिराजें गे, तब उनकी सन्तान सतयुग सदृश दीर्घ
 और शूल होंगे लगेगी ॥ २२ ॥

जब धर्म के पति श्रीकल्कि भगवान् अवतार लेंगे,
 उसी समय से सतयुग हो जावेगा, और प्रजा की पैदा
 इस सात्त्विकी हो जावेगी ॥ २३ ॥

वह निबन्ध है, कि—जब अङ्ग सुर्ष और इष्टपति, पुत्र्य
 नक्षत्र के साथ योग होता है, अर्थात् एक राशि में चारों
 जब एकही साथ प्रविष्ट होकर, स्थित होते हैं तबही कृत युग
 होता है ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

एवं नचमस्कन्धमारुत्यानुकालं वैवधतमनोर्वैद्यवर्षे निगम-
 यति—वेऽतीता इति । उद्देशतः संक्षेपतः ॥ २५ ॥

सप्तम्यां पृथिव्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः ।
 तावत्कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाऽशकत् ॥ ३० ॥
 यदा वैवर्षवः तप्तमघासु विचरन्ति हि ।
 तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वाद्याद्दशतात्मकः ॥ ३१ ॥
 यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वावाढां महर्षयः ।
 तदा नन्दात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ३२ ॥

भीमरथ्यामिकृतमावायंशीपिका ।

कलियुगाद्यान्तरविशेषं वक्तुमाह—भारुष्येत्यादिना । वर्षसहस्रं पञ्चदशोत्तरं शतं चेति कयापि निवृत्तयाऽद्यान्तरसङ्ख्येयम् वस्तुतस्तु परीक्षितस्योरन्तरं द्वाऽयां न्यूनं वर्षाणां सार्द्धसहस्रं भवति यतः परीक्षितसमकालं मागधं मार्जारिभारुष्य रिपुञ्जयान्ना विद्यतिराजानः सहस्रसंवत्सरं मोक्षयन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे “वे वाहृद्रथभूपाखा भाव्याः साहस्रवत्सरम्” इति ततः परं पञ्चप्रद्योतना महात्रिशोत्तरं शतम् शिशुनागाश्च पृथुयुत्तरशतत्रयं मोक्षयन्ति पृथिवीमित्यत्रवाक्यत्वात् ॥ २६ ॥

कलः गृह्णति वृद्धिं च निरूपयितुं काळज्ञानोपलक्षणायाह—सप्तर्षीणांमिति । अथमघेः प्रागप्रशकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षि मयडक्षम् तत्र किञ्चिदुज्जतेपाऽप्रस्थानीयो मरीचिः ततः पञ्चाद्यानस्रयुगकन्धराकारो वसिष्ठः समाधेः ततः पञ्चादीषुज्जतेपामूल्यानीबोऽङ्गिराः ततः पञ्चाद्यतुरधनाराचतृप्के ईशान्वेऽग्निः ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः पुलस्त्यार्पाश्चमतः पुलहः तत उत्तरतः क्रतुः एवं स्थिते तेषां मध्ये यौ पूर्वो उदयसमये प्रथममृदितो दक्ष्येते पुलहक्रतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोस्तु पूर्वयोस्तु मध्ये वरसमं दक्षिणोत्तरं रेखायां समदेशावस्थितमश्विन्यादिषु यद्व्यवतमं नक्षत्रं दक्ष्यते तेन तथैव युक्ता नृणां ब्रह्मज्ञानं तिष्ठन्ति ते च द्विजास्त्वदीये काळेऽधुना मघाभाभिता वसन्ते ॥२७ ॥ २८ ॥

तेषु मघासु वर्त्तमानेषु सत्सु यदा विष्णोर्भानुर्भानोति भानुः शुद्धसस्वात्मको देहो दिवं वैकुण्ठं गतस्तदा कलियुगमविद्यत् यद्यस्मिन् युगे जनः पापे रमत इति कलियुगस्य लक्षणम् ॥ २६ ॥

तनु, भीकृष्यो पृथिव्यां वर्त्तमानेऽपि सन्ध्यारूपेण कलिः प्रविष्ट प्रयाऽऽसीत् सक्रम तथापि तावत्स्य पराक्रमो नाभवदित्याह—वावदिति । पराक्रान्तुमिमभिविद्युम् ॥ ३० ॥

अतो वयोक्त एव कलिप्रवेशकाच्च इत्याह—यदा वैवर्षव इति द्वादशाब्दशतात्मक इति । दिवसेन मानेन सन्ध्यासन्ध्यां द्वाऽयां सह वो द्वादशाब्दशतात्मकः स कलिस्तदा सन्ध्यामतिक्रम्य प्रविष्टः इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

कलः प्रवेशकालमुक्त्वा तस्य वृद्धिकावमाह—यदेति । तदा प्रद्योतनात्प्रभृति वृद्धिं गच्छन्त्यात्प्रभृत्यतिवृद्धिं गमिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमसुदशनसुरिकृतशुकपक्षीवच ।

ते द्विजाः सप्तर्षवः ॥ २८ ॥
 तेषु मघासु वर्त्तमानेषु सत्सु यदा विष्णोर्भानुः शुद्धसस्वात्मको देहः दिवं वैकुण्ठं गतः तदा कलियुगोऽविद्यत् यद्यस्मिन् युगे जनः पापे रमत इति कलियुगस्य लक्षणम् ॥ २९—४४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचण्डिका ।

कलश्चत्रयाद्यंमुपसंहरति—वेऽनीता इति । सोमसूयंबोर्षीया वंशप्रमवाः ते तृष्वम उद्देशतः इत्यतिक्रमतः संक्षेपतां वा प्रांकाः ॥२५॥

मज्जन्मप्रभृतिवाचसोमबंधसमाप्ति कियान् काळो मविष्यति इत्याभिप्रायमाह—भारुष्येति । नन्दांमिष्यन्तपर्वतौ च सोमबंधशक्यानुवृत्तिरतो यावत्सन्दांमिष्यन्तमिष्युक्तम् एतदन्तरं वर्षाणां पञ्चदशोत्तरशतं सहस्रस्येत्यर्थः । वर्षसहस्रं पञ्चदशोत्तरं शतं चेति कयापि निवृत्तयाऽद्यान्तरसङ्ख्येयं वस्तुतः परीक्षितस्योरन्तरं द्वाऽयां न्यूनं वर्षाणां सार्द्धसहस्रं भवति यतः परीक्षितसमकालं मागधं मार्जारिभारुष्य रिपुञ्जयान्ना विद्यतिराजानः सहस्रसंवत्सरान् मोक्षयन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे “वे वाहृद्रथभूपाखा भाव्याःसाहस्रवत्सरम्” इति, ततः परं च प्रद्योतना महात्रिशोत्तरं शतं शिशुनागाश्च पृथुयुत्तरशतत्रयं मोक्षयन्ति पृथिवीमित्यत्रैवोक्तत्वात् ॥ २६ ॥

कदा तर्हि कलियुगारम्भ इत्यभिप्रायमाह—तद्वृद्धिकाः च विषश्रुस्तावदारम्भकालमुपलक्ष्येनाह—सप्तर्षीणांमिति—द्वाऽयाम् । अथमघेः प्रागप्रशकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षिमयडक्षं तत्र किञ्चिदुज्जतेपाऽप्रस्थानीयो मरीचिस्ततः पञ्चाद्यानस्रयुगकन्धराकारो वसिष्ठः समाधेस्ततः पञ्चादीषुज्जतेपामूल्यानीबोऽङ्गिराः ततः पञ्चाद्यतुरधनाराचतृप्के ईशान्वेऽग्निः ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः पुलस्त्यार्पाश्चमतः पुलहः तत उत्तरतः क्रतुः एतौ स्थिते तेषां मध्ये यौ पूर्वो उदयसमये प्रथममृदितो पुलहक्रतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्यं तयोः पूर्वयोस्तु मध्ये वरसमं दक्षिणतः समदेशावस्थितमश्विन्यादिषु यद्व्यवतमं नक्षत्रं दक्ष्यते तेन तथैव युक्ता ऋषवः नृणामब्रह्मज्ञानं तिष्ठन्ति ते च द्विजा ऋषवः त्वदीये काळे अधुना मघामाभित्य वसन्ते पूर्वयोर्भानोर्वा च साठ्यावस्थित्युपक्रमकाः कलियुगारम्भकाश्च इति सूचितं तद्वचं स्पष्टमेव वादिष्यति ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिराववाचासंस्कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कदा तर्हि युगामिमानिपुरुषप्रवेश इत्यतस्त्वमुपलक्ष्योनाह—
विष्णोरिति । मानुः भातीति मानुः प्रकाशबहुलः कृष्णायुः
मगवतो देहः यदा दिवं वैकुण्ठं गतस्तदा कश्चिदिमं वा
अविद्यत् यद्यस्माद्युगामिमानिपुरुषादेतोः जनः पापे
युगसंधौ हि मगवद्वतारः प्रवृत्तेषु कश्चिदपि
मगवतः स्यात्तानुगमनात् पूर्व कश्चिपुरुषो
सूचयते ॥ २६ ॥

तत् स्पष्टमेवाह—यावदिति । सः श्रीकृष्णः कश्चिपुरुषः
पराक्रान्तमिममिति नाशकस्यकार्यक्षमो बभूवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

सूचितमर्थं स्पष्टमाह—यदा देवर्षेण इति । मघासु विचरन्ति
तासु समजये चरितुमारब्धवन्त इत्यर्थः । तदा कश्चियुगं तस्य
परिमाणं द्वादशाब्दशतारमक इति दिव्येन मानेन संध्यासंध्या-
शाभ्यां सह यो द्वादशाब्दशतारमकः स कश्चिः प्रवृत्त इति
सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

कदा तर्हि कश्चिधर्माभिद्विरिख्यनस्मानुपलक्ष्योनाह—यदा
मघाभ्य इति, मघाभ्य इति पञ्चमी तत्समर्थेण विहाय पूर्वावादानां
(पूर्वकल्पयोः) समर्थेण वाच्यमिति तदा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराववाचासंस्कृतपदहरत्नावली ।

एवं नवमस्कन्धमारभ्यानुक्तं नैवस्यतमनोनिशद्वयमुपसं-
हरति—वे इतीति । उद्देशतः सङ्क्षेपतः ॥ २५ ॥

कश्चियुगावन्तरविशेषमाह—मारभ्येति । वर्षसहस्रं पञ्चदशो-
त्तरशतं इति कथापि विवक्ष्यतेऽन्तरसङ्ख्ययं वस्तुतः परी-
क्षित्वाद्योरन्तरं द्वादश्यामुनं वर्षाणां साहस्रहस्रं भवति यतः
परीक्षितसमकालं मागधमार्जारिमारभ्य रिपुञ्जयान्ता विशान्
राजानः सहस्रवत्सरं भोक्षन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे "ये बार्हद्रथ
भूषाया माध्याः साहस्रवत्सरम्" इति ततः परं च प्रद्योतना मघ
विशच्छनं शिशुनागाश्च वष्टुत्तरशतत्रयं भोक्षन्ति पृथिवीमि-
त्यत्रैवोक्तम् ॥ २६ ॥

कश्चिः प्रवृत्तिं वृद्धिं च निरूपयितुं कालज्ञानोपलक्ष्यमाह,
सप्तर्षीणामिति । नवमर्थः प्रागग्रं शकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षि-
मण्डलं तत्र किञ्चिदुत्तररेखाया अप्रस्थानीयो मरीचिः ततः
पश्चादान्नयुगम्भराकारो वासुष्ठुः सभायः ततः पश्चादीषदुज
स्तेषां मूलस्थानीयोऽङ्गराः ततः पश्चात्तुस्वताराचतुष्के
ईशान्वेदप्रिः ततो दक्षिणतः पुष्यस्थः पुष्यस्थार्थाधमतः पुष्यहः
तत उत्तरतः क्रतुः एव स्थिते तेषां मध्यं यो पूर्वा उदय-
समये प्रथममुदितो पुष्यहकनुसङ्घौ तयोस्तु मध्यं तयोः पूर्व-
बांश्च मध्यं परसमं दक्षिणतः समवेशावास्तवमश्विन्वाविषु यद-
स्यतमं नक्षत्रं इत्येत ॥ २७ ॥

वस्तेन तथैव युक्ताः नृणामव्दशनं तिष्ठन्ति ते च
द्विजास्यदीये काले अधुना(म)घाम भाभिता वसन्ते ॥ २८ ॥

तेषु ऋषिषु मघासु वसन्तानेषु ससु ॥ २९ ॥
पराक्रान्तुं ससामर्थ्यं इच्छन्तु ॥ ३० ॥

कं द्वादशेति ॥ ३१ ॥
द्विरा पश्चाद्वृत्तिः सा कदेति

श्रीमद्भिराववाचासंस्कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गुणावतारस्य विष्णोस्तदंशाद्दक्षिमत्या

मानुः सूर्यमण्डलस्थानीयः दिवं प्राप

मथुरादीनामेव प्रकाशविशेषकं वैकुण्ठको

तदा कश्चिर्लोकमविद्यत् एषां च प्रकाशः पृथिवीस्थोऽ

तदन्तर्धानशक्त्या तामस्पृशन्नेव विराजते अतस्त्वया न स्पृशं

पृथिक्पादिभूतमयैरस्माभिर्वाहोक्तमहाकदम्बादिरिव वस्तु प्राप

श्विकलोकगोचरो मथुरादिप्रकाशः सीड्यं कृपया पृथिवीस्पृश

नेवावतीर्ष्योः अतस्त्वया स्पृश्यते तादृशैरस्माभिर्दृश्यमानकदम्बा

रिव अस्मिन् प्रकाशे यदावतीर्ष्यो मगवांस्तदा तत्स्पृशोना

तत्स्पृशोनास्पृशनेवास्ते स्म सम्प्रति तदस्पृष्टप्रकाशे विहरमाद्य

पुनरस्पृशन्नेव भवति यद्यप्येवं तथापि द्वयोर्भेदेन कश्चिदभेदे

विद्यन्ता तत्रतत्रावगन्तव्या ॥ २९ ॥

तदेतदभिप्रेत्याह—यावदिति । पराक्रान्तमित्यनेन तत्पूर्वमा

किञ्चित्कालं त्वाप्य प्रविष्टोऽस्त्विति ज्ञापितम् ॥ ३०-३४ ॥

श्रीमद्भिराववाचासंस्कृतपदहरत्नावली ।

नवममारभ्योपक्रान्तां कथामुपसंहरति—वेऽनीता इति ॥ २५ ॥
एतद्वर्षसहस्रमित्यपैव सङ्ख्या प्रमाणीकृतव्या परीक्षित

मकालवर्तिमार्जारिभृत्तनामान्वात् मांगकासङ्ख्या तु किञ्चि
न्यूनं वाहंसाहस्रं यद्वर्षाणां भवन्ति तत्तेषां अण्डमण्डलपती

विनाप्यतन्मन्त्रेण सङ्ख्यातीति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

अथ कलेरुपलिकाख इत्थिकाखं च निरूपयितुं कालज्ञान

विशेषमाह—सप्तर्षीणांश्विति । प्रागग्रं शकटाकारतारासप्तकं सप्तर्षी

मण्डलं तत्रोदयसमपूर्वो प्रथममुदितो पुष्यहकनुसङ्घौ

निश इत्येते तयोर्भेदगतमश्विन्वाद्यन्तममेकैकं नक्षत्रं तिष्ठति

एकैकं शतवर्षे इवाप्य तेन तेनैव युक्ता ऋषयस्तिष्ठन्ती

निधमः अधुना तु ते मघाभिता वसन्ते इति तन्नाश्रुयाभिनो

तेषु श्रीकृष्णप्रातुभावः मघाभिनेषु तेषु तदन्तर्धानं कश्चि

प्रवेशश्च पूर्वावाहाप्रानेषु कश्चिद्विरिषुत्तरप्रण्यहृष्टया ज्ञेयः
॥ २७ - २८ ॥

तत्रापि मघाखेव यदा मगवतो मानुः श्रीकृष्णस्य किर
गाकपो वैकुण्ठनाथः दिवं वैकुण्ठं गतः कृष्णायुः कृष्णस्थः
आसन्वक्त्रवातियेस्य सः भातीति मानुः शुद्धसर्वारमको देह
इति स्मामिच्छयाः ॥ २६ ॥

ननु, द्वापरस्य सन्ध्याशये मगवद्वतारमध्य एव यदा
तुष्टयोधनो धृत् प्रवसन्वामास ततो द्रोपदीवस्त्राकरेणसमव-
मेव मगवदादृष्टः कलिः पृथिव्यामधिकर्तुं प्रथममुमुहूर्त्त-
ञ्जकारेति भूतं सत्यं तदपि स तदा किञ्चित्कर एषासीदि-
त्याह—यावदिति । कृष्णावतारमध्यं कलिः "अतुर्मिषेसेवे वेन
पादेवोक्तसुखावहे" इति पृथिव्युक्तेतायुगतोऽपि धर्मस्य प्राव-
त्पात् कुतः कलेस्तदा पराक्रम इति भावः ॥ ३० ॥

श्रीमद्भिष्मनाथकृतसिद्धिप्रदीपः ।

प्रतो मघास्येषु ऋषिषु कृष्णाधीनत्वमेव कवेर्दृष्टवति-वाचदिति । मघमघंः श्रीकृष्णाधे
पूज कलिः प्रविष्ट इत्याह-वदति । द्वादश्याध्वजवारमणे इति-
दिग्बेने-मानेन सञ्चाल्यशाश्वतां सवेकधेः ॥ ३१ ॥

कवेर्दृष्टिकावमाह-वदति, ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

नवमस्कन्धमाध्व मनावेद्यम्-

“भूवतां मानवो वंशः प्राचुर्येण परम्प ।
न शक्यते विस्तैरतो वक्तुं वपंशतैरपि” ॥

इत्यादिनोपक्रान्तं वंशद्वयमुपसंहरति-ये इति । उद्देशतः सख्ये-
पतः ॥ २५ ॥

प्रथमाध्याये नन्दाभिवेचनानन्तरं वक्तुं “ततो नृपा भवि-
ष्यन्ति शूद्रमावास्वधार्मिकाः” इति तत्र नन्दाभिवेचनात् पूर्व-
स्मिन् काले नृपा शूद्राः एव स काळो मज्जन्माराधय नन्दा-
भिवेचनपर्यन्तः कतिस्मत्संस्मारात्मक इत्येवमिदमित्युमाहइत्याह
प्रारभतेति । वर्षायां सहस्रं द्योत्तरं पञ्चगुणं शतञ्च एतत्
दशाधिकं सार्धसहस्रवर्षायां मघनीत्यर्थः । अभिमन्युसमकाळो
जरासम्बधुतः सहदेवः परीक्षितसमकाळः सहदेवधुतो
मार्जारिस्तमारुधय रिपुजयान्ताः विद्यतिराजानः सहस्रसम्ब-
त्सरं मोक्षवर्तीत्युक्तं नवस्कन्धे “ये बार्हद्वयभूपाळा भाग्याः
साहस्रवत्सरम्” इति ततः पञ्चमद्योतनाः महर्षिशोचरद्यतं
दश शिशुनागाश्च पशुशुचरद्यतत्रयं भोक्ष्यन्ति पृथिवीमित्यत्रै-
वोकुम्वात् द्वादशसम्बत्सराणां शिशुनागराज्वल्लंशनन्दाभिवे-
चनयोरन्तराधिकत्वाच्चोकसम्बत्सरसङ्ख्या सम्यक् सङ्गच्छने
पञ्चशतस्य पञ्चगुणो वक्ष्यायां विनोक्तसङ्ख्याविरोधः स्यात् ॥ २६ ॥

कदा कवेः प्रवृत्तिः वृद्धिभेदाकाङ्क्षायां तत्प्रवृत्तिं वृद्धिं च
वृक्तुं काव्यज्ञानोपलक्षणमाह-सतर्षीयान्निवति द्वादश्याम् । अत्रेदं
बोध्यम् प्रागप्रशकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्विमण्डलं तत्र कि-
ञ्चिदुक्ततरं प्रागस्थानीयो मरीचिस्ततः पञ्चादान्नयुगकम्भरा-
कारो वसिष्ठः समावस्ततः पञ्चादीपदुज्जतरस्त्रामूढस्थानीयो-
अकिराः ततः पञ्चाक्षतुरन्तराचतुष्के ईशानेऽत्रिस्ततो, दक्षिणतः
पुलस्त्यवततः पश्चिमतः पुलहस्तत उत्तरतः क्रतुः इत्थं संस्थितानां
सप्तर्षीणां तु मध्ये यो पूर्वो उदितो पुलहक्रतुसंज्ञो दृष्टवेने
तथोक्तं मध्ये वत्समं दक्षिणतः समवेद्यावस्थितमभिश्मत्वादिषु
वदन्त्यतमं नक्षत्रं दृष्टवते ॥ २७ ॥

तेन तथैव युक्ता ऋषयो नृपामध्यगतं तिष्ठन्ति ते च
द्विजास्वदीये कालेऽधुना मघामाभिताः सन्ति ॥ २८ ॥

वदा मघामाभिल्य मुनयः संस्थितास्तदा असौ शास्त्रविषय
धूमः मम हृद्गोचरः सर्वत्र सर्वोत्तमत्वेन मार्ताति कृष्णाध्वो-
मातुः दिवं मिज्जकोकं गतः तदैव च लोकं कलिंरावि
द्यत् भव येन हेतुभूतेन यस्मिन्वा जनः पापे रमते ननु कलि
जातस्येय किं लोकं माविद्यादित्यत आह यत् यः कलिभंग
मयो विपद्योरेव तदधीनस्थितिप्रवृत्तिमानित्यर्थः ॥ २९ ॥

कृष्णाधीनत्वमेव कवेर्दृष्टवति-वाचदिति । मघमघंः श्रीकृष्णाधे
तदाज्ञाया सञ्चारूपेण शनैः प्रविष्टोपि पराक्रान्तुमभिमवित्तुं
तु नाशकहतस्तत्सम्पत् इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तस्माद्यथोक्त एव कलिप्रवृत्तिकाल इत्याह-वदति ॥ ३१ ॥

कवेः प्रवृत्तिकालमुक्त्वा वृद्धिकावमाह-वदति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजश्रे ! जो स्वर्गीय होचुके, और जो वर्तमान है, और
जो भ्रान्त होने वाले हैं, उन चन्द्रवंशी और सूर्यवंशी राजाओं
का वर्णन हमने तुम्हारे सम्मुख नवम स्कन्ध से लेकर अब
पर्यंत किया ॥ २५ ॥

राजन् ! तुम्हारे जन्म से लेकर जबतक मंदों का अभिवेक
होगा, तब तक एक सहस्र एक सौ पंद्रह १११५ वर्ष बीतेंगे
(मघना १५१० वर्ष बीतेंगे) ॥ २६ ॥

आकाश में सप्त ऋषियों के मध्य में ब्रह्म काळ में जो
पूर्व को पुलह और क्रतु वे दो ऋषियों के नक्षत्र देख पड़ते हैं
उनके मध्य में उनके समान अभिनी आदि में से जो नक्षत्र
राशि में देख पड़ना है ॥ २७ ॥

उसी नक्षत्र से युक्त होकर मनुष्यों के सौ १०० वर्ष तक
सप्तऋषि उसी एक नक्षत्र पर स्थित रहने हैं । ये सप्त ऋषि अब
इस तुम्हारे समक्ष में मघा नक्षत्र पर हैं ॥ २८ ॥

मगवान् भीषणु का कृष्ण नामक दिग्ब देह जिस
समय पर वैकुण्ठ गमन करना मघा, उसी समय से कलियुगभी
लोक में प्रवेश करचुका है, क्योंकि-मनुष्यों का क्लृप्त पाप
में रमता है ॥ २९ ॥

जब तक रमापति श्रीकृष्णचन्द्र अपने भीष्मरथ कमलों
में पृथिवी का वृषण करते हुए विराजते थे, तब तक
कलियुग पृथिवी में प्रपना पराक्रम करने का समय नहीं
हुआ ॥ ३० ॥

जिन् समय से सानों देव ऋषि मघा नक्षत्र पर विचरते
हैं तब ही से वह देवनाओं के प्रमाय से बारह सौ १२०० वर्ष
तक रहने वाला कलियुग प्रवृत्त होना है ॥ ३१ ॥

जब सप्त ऋषि लोग मघा से पूर्वावाढ नक्षत्र पर जावेंगे
तब मंदों के अभिवेक से लेकर वह कलि वृद्धि को प्राप्त
होवंगा ॥ ३२ ॥

यदा मायावृत्तं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् ।
शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ॥३०॥
यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभग्न्या महाशनाः ।
कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिष्यश्च स्त्रियोऽसतीः ॥३१॥
दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदृषिताः ।
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः ॥३२॥

११ श स्कन्ध तृतीय अध्याय ।

शुकम् ॥ ३४ ॥

भुवि ।

ग युगे ॥ ३५ ॥

नाम् ।

भुवि ॥ ३६ ॥

जः ।

नौ ॥ ३७ ॥

।

३८ ॥

अनेन क्रमयोगेन भुवि प्राणिषु वर्तते ॥ ३९ ॥
राजन्नेते मया प्रोक्ता नरदेवास्तथाऽपरे ।
भूमौ ममत्वं कृत्वाऽन्ते हित्वेमां निधनं गताः ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिकृतभावायंद्दीपिका ।

ननु यदा कलेरिङ्गमुपखण्डं तदैव प्रविष्ट इति युक्तम् ।
ततः पूर्वमेव प्रवेशस्ततः परं वृद्धिरित्यत्र किं प्रमाणम् ? तत्रा-
ऽऽह—वस्मिन्निति । प्रतिपन्नं प्रविष्टमिति ज्ञातम् पुराविदः
पूर्वज्ञातारः ॥ ३३ ॥

कलेरनन्तरं कृतयुगप्रवेशमाह—दिव्याद्भानामिति । अतुर्थे कलौ
प्रवेशनाद्परिमितेनांशनाऽपि सहातीति सतीत्यर्थः । कृतयुग-
प्रवेशाच्चिह्नमाह—यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकं भविष्यति
तदिति ॥ ३४ ॥

राजवंशोकां स्थितिं ब्राह्मणादिवंशेष्वप्यतिदिशति—इत्येव
इति । यथा यामिरुचनीचावस्थाभिः तास्ता अवस्थाः वंशा
इति वा पाठः ॥ ३५ ॥

एतत्कीर्त्तनस्य वैराग्योपयोगितामाह—एतेषामिति । नामैव
लिङ्गम् ज्ञापकम् तेषां तेषां कथामात्रेणैवाविशिष्टानां कीर्त्ति-
रेव स्थिता न तु राज्यं पुत्रदत्तौ वा ॥ ३६ ॥

कलावृत्तज्ञानां राजवंशानां पुनः प्रवृत्तिप्रकारमाह—देवापिः
सोमवंशजः मरुस्तु सूर्यवंशजः कलापग्रामो नाम योगिना-
भावासः प्रसिद्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इममेव प्रकारं प्रतिअतुर्थं दद्यति—कृतमिति, ॥ ३८ ॥

एतेषां नामविज्ञानामित्यादि बहुकं तत्प्रपञ्चयति—राजसिति
पञ्चभिः ॥ ४० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पराकाशं न चाद्यकदिव्येन प्रविष्टस्यापि कश्चिदुपलब्धं भगव-
त्पादपद्मरूपं प्रभावात्स्वकार्याक्षमत्समुक्तं तत्राभिज्ञानसम्भावति-
वस्मिन्निति । यस्मिन्नहनि जातः तस्मिन्नेवाहनि तत्रापि तस्मि-
न्नेव ज्ञेये कश्चियुगे प्रतिपन्ने स्वकार्यकरणे प्राप्तं प्राहुः पुरा-
विदः काशाभिज्ञाः ॥ ३३ ॥

कलेरनन्तरं कृतयुगप्रवेशमाह—दिव्याद्भानामिति । अतुर्थे-
कलौ युगे दिव्यानामभानां वरसहस्रं तस्याभ्ये दिव्येन प्रभेन
सहस्राद्परिमिते अतुर्थे युगेऽतिक्रान्ते सति इत्यर्थः । द्वाद-
शाब्दशतात्मक इति सन्धिऽर्थां सकुलस्योक्तम् अत्र तु तौ
विना मध्यकाक्षपरिमाणमुक्तम् इत्यतो न विरोधः कृतयुगा-
रम्भकाक्षमुपलक्ष्येनाह—यदा नृणां मन आत्मप्रकाशक-
मित्यात्मरूपगोचरत्वं भविष्यति तदा कृतयुगं भविष्यती-
त्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्र प्रजाः कीदृशः इत्यभिप्रायमाह—इत्येव इति । इत्य-
भूत एव मानवः वैवस्वतमनुवंशः यथासक्यं वाचते यामिरुच-
नीचावस्थाभिः तास्ता अवस्थाः वंशा इति वा पाठः ॥ ३५ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतमहाभारत-
नीचोऽवस्थाभिः सस्यक् ववायते कश्चित् कश्चिद्विमाणा
तास्ता अवस्था युगे युगे बोध्या इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

किं बहुना ब्रह्मानुकीर्तनेनति तदवस्थायां चारवति-पतेना-
मिति । नामुक्तिशब्दो मरुथीयाऽर्थाद्यजन्मः एवेतिवनाम-
रूपवताम् इत्यर्थः महात्मनाम् इत्यनेन तत्र कथाजिज्ञासवत्त्वं
नत एव तद्विचारावस्थावर्थात्तत्परादिकञ्च सच्यते कथामो-
क्षोवावशिष्टानां ननु नामरूपाऽयामनेन तयोरनित्यत्वं स्वरूपते
तेन च तात्पर्योक्तोचनतया वैराग्यहेतुत्वं फलितं कीर्तिरेव
स्थिता भुवि लोकेनावश्यम् राजभिः कीर्तिमान्भवितव्यम् इति
व्यवृत्ते ॥ ३६ ॥

ननु, कथावृत्तस्य राजवंशजन्माणां कुतः पुनः कुने प्रवृत्ति-
रितिप्रमाणमालम्ब्याह-देवापिरिति । शतमोक्षानां देवापिनाम
सोमवद्भवः मरुतामिहाकुर्वन्नाजः सच्यत्वेत्य इत्यर्थः । तावमा-
वधुना कलापप्रामे आसाते कलापप्रामो चर्याभ्रमस्यो योगिना-
मावाप्तः प्रसिद्धः कथम्भूतो महाता योगवसेनाम्बितो ॥ ३७ ॥

ततः किमत आह-ताविति । कलेरन्तः कृतयुगादिः तदा
मगवता अनुशिष्टितो उपादिष्टवर्णाभ्रमधर्मा आदिष्टौ खेह
लोके पृथगात्स वर्याभ्रमधर्मं पूर्ववत्प्रथयिष्यतः प्रकटी-
करिष्यतः ॥ ३८ ॥

प्रतिचतुर्युगरीतिः कीदृशीश्चमिप्रायमात्रहाह-कृतमिति ।
अनेन क्रमयोगेन निकृपितचतुर्युगक्रमयोगरीत्यैव प्रतिचतुर्युगं
मीक्षिषु वस्यते निमित्ततया प्रवृत्तं इत्यर्थः । इयमेव रीतिः मनि-
चतुर्युगमिति भावः यद्यप्यत्र त्रेताद्वयपरयोः प्रकारो गौत इत्य-
नेन क्रमबोधेनेत्यसङ्गतं तथाप्याद्यन्तयुगरीतिनिरूपणे मध्ययो-
रपि युगबोर्निरूपितप्रथयित्वेत्यभिप्रायेण तथोक्तम् ॥ ३९ ॥

कथामात्रावशिष्टानाम् इत्यनेव सूचितं विदुषोति-राजमिति ।
हे राजद्वे ! एते मयाऽधुना निरूपिता वैवस्वतमन्वन्तराऽवस्थाश्च
राजानस्तावन्मो ममत्वं ममताबुद्धिं कुर्यादन्ते तज्ज्ञोर्गानिमित्त-
पुण्यावस्थाने निधनं नाशयन्ताः तेनैव ममत्वेन युता निरयं
माप्ता इति भावः ॥ ४० ॥

भीमद्विज्जवध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृष्णस्वरोहयानन्तरं कश्चित्काञ्चं हिस्वा पश्चादाविष्टः
किं कश्चित् तस्मिन्नेवाहनीति सम्भेदं व्यवच्छिन्नसि-वस्मि-
जिति ॥ ३३ ॥

ततः कियाम् काञ्चः कृतप्रारम्भावेति तत्राह-दिव्येति । यदा
वस्मिन् कृतयुगे आरम्भप्रकाशकं परमारम्भप्रकाशकं मघतीति
शेषः ॥ ३४ ॥

इतिशब्दः समाप्तपर्वन्ते कथितः एव मानवो वंशः वैव-
स्वतमनुसम्बन्धी भुवि यथा सङ्ख्यायते तथा विदुश्चरविमाणां
वंशा अपि युगे युगे देवाः बोद्धव्याः इत्यतिदेशोपम ॥ ३५ ॥

एतेषां भरेवे किंवापकमत्राह-एतेवामिति । नामुक्तिशब्दः
अनेनेतिहं प्रमायमुक्तं भवति ॥ ३६ ॥

* एते भर्मेवतिष्ठापकः क इति तत्राह-देवापिरिति । महायोग-

बलाम्बितो महाहानवलयुक्तो अस्मिन्नेवावस्थितो वा ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
कतियुगानां तत्राह-कृतमिति ॥ ३९ ॥
एवामहानमाह-राजमिति ॥ ४० ॥

भीमद्विज्जवध्वजतीर्थकृतसारायं दर्शनी ।

ननु, कथं प्रथमसंख्यायां कृष्णोऽवनीयं इति नवीना बह्विति
तत्रोक्त-वस्मिजिति । अतो युगानां पूर्वयुगसंख्यायां चोप एव
आरम्भसमय इति बो निवमः सोऽपि कथंभगवत्प्रमावायुषं एवा-
भूदितिभावः ॥ ३३ ॥

कृतयुगपवेशकावमाह-दिव्येति । अतुर्थे कसौ तदीवसंख्यायां
शेषसमय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

मानवो वंशो यथासङ्ख्यायते मनुवंशवानां वावत्यः सङ्ख्या
यथोक्ता इत्यर्थः । तथैव तत्र तत्रत्यानां वैश्यादीनां वैश्यादि-
वंशानामपि तावत्यः सङ्ख्या अनुक्ता अपि देवाः ॥ ३५ ॥

नामैव विदुः वापकं यवाम् ॥ ३६ ॥

कथावृत्तस्यानां राजवंशानां पुनः प्रवृत्तिप्रकारमाह-देवापिः
मोमवंशजः ॥ ३७ - ३८ ॥

इयमेव प्रकारं प्रतिचतुर्युगं दशं वति-कृतमिति ॥ ३९ - ४० ॥

भीमद्विज्जवध्वजतीर्थकृतसिद्धाश्रमप्रदीपः ।

युक्तं कृष्णोऽवनीयं दिव्यकृतः नदाविष्टारकश्चिदो कश्चित्
तत्रापि कश्चिद्विद्वे कश्चिः प्रवृत्त इत्यत्राह-वस्मिजिति । वस्मि-
जद्वि कृष्णो दिवं वातः तस्मिन्नेवाहनि तत्रापि तदीव तस्मिन्
वृत्त एव प्रतिपन्नं प्रवृत्तं कलियुगं मघतीति पुराविष्टः पूर्व-
ज्ञानारः प्राहुः ॥ ३३ ॥

कलेरन्तरं कृतयुगप्रवृत्तिं दर्शयति-दिव्यावधानामिति अतुर्थे
कसौ दिव्यानामभ्यानां यस्सहस्रं तदन्ते पुनः कृतं मविष्यति
सहस्रमिति मुख्यकलियुगामिप्राचं तत्र संख्यासंख्यायां च-
यास्य सप्तसप्तशतसंख्याप्युपलक्ष्याम द्वादशाष्टदशानामक-
इत्युक्तत्वात् तत्रप्रवृत्तिचिह्नमाह-यदा नृणां मनः आरम्भप्रकाशकं
भविष्यति तदा ॥ ३४ ॥

राजवंशोकां स्थितिं वर्यान्तरेष्वप्यनिदिशति-इत्येव इति ।
मानवो वैवस्वतमनुवंशः इक्ष्वाकुप्रभृतिद्वारा ऐक्षप्रभृतिद्वारा
च यथा उत्तममध्यमाधमामिरवस्थाभिः सस्यक् ववायते कश्चने
तथा विदुश्चरविमाणां युगे युगे वंशाः देवाः ॥ ३५ ॥

प्राकृतदेहगेहादीनामनित्यतां वैराग्योत्पादनायाह-एतेवामिति ।
एतेषां पूर्वोक्तानां महात्मनां स्वधर्मनिष्ठानां भ्रान्तवकीर्तीनां नाम-
विदुषां नामरूपवतां मरुथीयाश्च आद्यजन्तो नामुक्तिशब्दः
कथामात्रोक्तोवावशिष्टानां कीर्तिरेव भुवि स्थिता ननु देहगेहादि-
कम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ननु, कथावृत्तस्यानां राजवंशादीनां कृते पुनः प्रवृत्तिः कृत
इत्यत्राह देवापिरिति ॥ ३८ ॥

इयमेव युगप्रतिप्रकारः जागृताजागृतेषु सर्वेषु युगेषु
बोध्य इत्याह-कृतमिति ॥ ३९ ॥

कृमिविद्भस्मसङ्गाऽन्ते

भूतधुक् तत्कृते स्वार्थे वि

कथं सेयमखण्डा भूः पू

मत्पुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वा वंशजस्य वा ॥ ४२ ॥

तेजोऽब्रह्ममयं कां गृहीत्वाऽऽमतयाऽबुधाः ।

महीं ममतया चोभौ हित्वाऽन्तेऽदर्शनं गताः ॥ ४३ ॥

येये भूपतयो राजन्! भुञ्जन्ति भुवमोजसा ।

कालेन ते कृताः सर्वे कथामात्राः कथासु च ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे कलिधर्मो नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमच्छुक्रेयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतेषां नामविज्ञानाभिनि स्तोकार्थे प्रपञ्चयति—राजज्ञिति
पञ्चभिः । अपरे विद्गुद्रविप्राः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जिस समय जिस दिन भीकृष्ण भगवान् स्वधाम को
पधारे उन्नी दिन उसी समय कलियुग आकर प्राप्त हुआ
इस प्रकार पहिले जानने वाले लोग कहते हैं ॥ ३३ ॥

देवताओं के सहस्र वर्ष वीतने पर जितना कि—कलि-
युग का परिमाण है, तिरके पश्चात् फिर सतयुग होवेगा,
और उस सतयुग के होने का यही मुख्य निशान होगा,
कि-मनुष्यों के मन में धारमा का स्वरूपमान होजायगा ॥ ३४ ॥

जैसे इस भूमि में यथास्वरूप हमने तुम्हारे सामने
मानववंश का वर्णन किया, उन्नीप्रकार वैश्य शूद्र और
ब्राह्मणों के वंश की भी गिस २ युग में वह २ व्यवस्था
जानना चाहिये ॥ ३५ ॥

एक नाम मात्रही जिन का ज्ञापक (जनाने वाला) रह
गया ऐसे इन महारमा पुरुषों की केषल कथा मात्रही
अवशिष्ट रह गई, और कीर्ति उन लोगों की भूमि में अब
तक विद्यमान है ॥ ३६ ॥

शन्तनु महाराज के ज्ञाता चन्द्रवंशी राजा इन्नापि, जीर
इस्वाकु वंशी राजा मरु, ये दोनों उत्तर में यदरिकाभम के
समीप महान् योग के बल से कलाप प्राप्त में अभी तपस्या
कर रहे हैं ॥ ३७ ॥

वे दोनों भीनासुरेश भगवान् की शिक्षासे इस कलियुग
के अन्त में वर्णाभ्रमर्भ की पूर्व सदृश प्रथा बांधेंगे ॥ ३८ ॥

कृतयुग, त्रेता, त्रापर, कलियुग, वे चारों युग पृथिवी
में इसी क्रमसे प्राणियों में चलते हैं ॥ ३९ ॥

हे राजन् ! वे जो हमने तुम्हारे सामने राजा लोग कहे
और इन से अनिदिक प्रस्य बहुत से राजा लोग, इस भूमि
में ममत्व कर अन्त में इस को छोड़ कर मरणा को प्राप्त
हो गये ॥ ४० ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ममत्वं कुन्धेत्त्वेन सूचितां भूतद्रोहप्रवृत्तिं निन्दति—कमीति ।
राजानाम्नां राजेति नाम बरुष तस्वापि देहस्यान्ते कृमयो विष्टा
भस्मेति वा संज्ञा भविष्यति तत्कृते तदर्थे यो भूतधुक् भूतेषु
द्रष्टाति स किं स्वार्थे वेद ? किन्तु नैव वेद कृतः इत्येतेषां
हन्तृत्वेन भूतद्रोहं विशिनष्टि—वतो भूतद्रोहात्तिसरो भवति ॥ ४१ ॥

ममत्वप्रकारं प्रपञ्चयति—कथामिति । सेवमखण्डा भूमिं
पूर्वजैर्भूता सती इदानीं मत्पूर्वा च सती मत्पुत्रादेः कथं स्वादि-
त्येवम् ॥ ४२ ॥

उन्नी महीं कायं च अदर्शनं मृत्युम् ॥ ४३ ॥

उपसंहरति—वेवे इति । ते सर्वे च कथासु किवमायासु कथा
मात्राः कालेन कृताः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमरथेनवाचकमुनिवचनम् ।

इति भीमज्ञानवचनस्य अन्तः

शुकवचने द्वादशस्कन्धे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमह्रीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतदेव विशदयति—कमीति । यस्य राजनाम्नोऽपि शरीरस्याग्ने कृमयो विष्टा मस्मेति वा संज्ञा भविष्यति तत्कृते नश्ये भूनेऽथो द्रष्टव्यं तेषां स किं स्वार्थं स्वार्थं वेद ? तत्र हतस्तेन भूतद्रोहं विशानधि-वतो भूतद्रोहाग्निरयो भवति ॥ ४१ ॥

ममत्वं कृतेत्येकं ममताप्रकारं प्रपञ्चयति—कथमिति । स्वयमक्षयडा भूमिमम पूर्वेज्युता सती मदनमनरं मत्पूर्वमह-मेव पूर्वं धर्ता यस्यास्तथाभूता सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येषम् ॥ ४२ ॥

किञ्च, नेज इति । अबुधाः देहानिरिकारमज्ञाननिधुरा मन एव नेजोऽव्ययपरिणामरूपं कायम् शरीरमात्मनया गृही-त्वाऽभिमन्य महीं ममताया गृहीत्वा उभौ पृथ्वीकायो द्विवाऽन्ते प्रारब्धान्नेऽर्शनम् व्यङ्गनाः प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

कथामात्राविशिष्टानाम् इत्यस्य प्रपञ्चमपसंहरति—ये इति । हे राजन् ! ये राजानो भुवमौजसा पौरुषेण भुञ्जन्ति ते सर्वे काञ्चन कृताः समाप्ताः कथासु क्रियमाणासु कथामात्ररूपाः कृताश्च ॥ ४४ ॥

• इति भीमज्ञानवचने महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमह्रीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

द्वितीयाऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमद्विजयवचनार्थकृतपदरत्नावली ।

राजनाम्नोऽपि यस्य शरीरस्याग्ने नाशे कृमिचिद्धमम-संज्ञा तादृशं शरीरं प्राप्य भूतद्रोहं स्वार्थं मनुते न त्वप्रयोजनं वतो भूतद्रोहाग्निरयो भवति तं वेद किन्तु तेदेव यस्य पुन्य-शरीरस्याग्ने इति वा ॥ ४१ ॥

स्वयंमननप्रकारमाह—कथमिति । मवस्थायां सस्वामीनि भू-वेवं मत्पूर्वः पुरुषैः भूता स्वयं भूमिमाक्षयडा राजानरागधि-कृता कथं स्यात्पुत्रस्य मत्पुत्रस्य च मद्रेशस्य महं पूर्वं यस्यां सा मत्पूर्वा च कथं स्यादिति मत्त्वा ॥ ४२ ॥

तेजोऽव्ययमिदं कायमात्मनया नित्यत्वेन मुखा गृहीत्वा ममी राजानो ममत्वेन गृहीत्वा उभौ महीं च देहं च द्विवा अदर्शनं मद्रथं रीता मवन्तीत्येषम् ॥ ४३ ॥

साकर्मनं तेष्वेकोऽकिनास्तीत्याशयेनाह—य इति । पुराणादिगम-कथासु कथामात्राः सर्वात्मना कथेषु येषां ते तथाकृताः अक-र्मणो न सन्तीति शेषः ॥ ४४ ॥

इति भीमज्ञानवचने महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमद्विजयवचनार्थकृतपदरत्नावल्याम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमह्रीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इति भीमज्ञानवचने महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमह्रीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमद्विजयवचनार्थकृतपदरत्नावली ।

राजनाम्नोऽपि देहस्य अग्ने मरणे सति कृम्यादिकर्मण-नाम मवेत् तस्य देहस्य कृते ॥ ४१ ॥

ममत्वप्रकारमभिमनयेन दर्शयति—कथमिति । मत्पूर्वा च सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येषम् ॥ ४२ ॥

कायम् आत्मनया महीं च ममताया गृहीत्वा उभौ महीं-कायो अदर्शनं सृष्टम् ॥ ४३ - ४४ ॥

इति माराथेऽर्शिशिष्यां हृदिययां भक्तचेतसाम् । द्वादशस्य द्वितीयोऽयं सङ्कतः सङ्कतः सताम् ॥ २ ॥

भीमचक्रकन्दकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं निधनाहं देहादिमनो देहाद्यर्थमकृत्यकारिणो मूर्खत्वं मरका-हंनञ्जाह—कमीति । राजेति नाम यस्य तस्यापि देहस्याग्ने कृम्यादि-संज्ञा भविष्यति तत्तस्य देहस्य कृते वो भूतद्रोहं प्राणिकेषो द्रष्टव्यं स भूतद्रोहे किं स्वार्थं वेद न किमपि तत्र स्वार्थः परार्थो वास्ति अपितु वतो भूतद्रोहाग्निरय एव ॥ ४१ ॥

भूमौ ममत्वं कृतेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—कथमिति । वा मे मम पूर्वेज्युता स्वयमक्षयडा सक्त्वा मत्पूर्वा अहं पुत्रादे रपेक्षया पूर्वं धर्ता यस्यास्तथाभूता सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादिति ॥ ४२ ॥

किञ्च कायमात्मनया महीं ममताया च गृहीत्वा अग्ने जीवनाग्ने उभयं द्विवा अदर्शनं व्ययं गताः वतोऽबुधाः ॥ ४३ ॥

उक्तां देहगहाद्यनित्यतामुपसंहरति—ये इति । ये ये भवन्त-मौजसा पौरुषेण भुञ्जन्ति ते सर्वे कथासु क्रियमाणासु कथा-मात्राः काञ्चन कृताः अतः सर्वे प्राकृतं देहादिकं तिरोधविवच-मन्मत्र विरक्तः सन् हरिं मज्जिन्ति फलिभोऽयः ॥ ४४ ॥

इति भीमज्ञानवचने महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमचक्रकन्दकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वितीयाऽध्यायाद्यं प्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका।

जिस देह का राजा वह नाम है, अन्त में उसी देह की कृमि, विष्टा, और भस्म, ये तीन संज्ञा होती हैं, उसी देह के निमित्त वह पुरुष प्राणियों से द्रोह करता है, वह क्या खार्थ जानता है, ? किन्तु नहीं जानना, क्योंकि ? जिस भूत द्रोह करने से इस्को नरक होता है ॥ ४१ ॥

राजा खोग ऐसा विचार करते है, कि—वह अजगद भूमि का राज्य हमारे पहिले पुरुषार्थों ने भोगा, और आज कल हम भोगते हैं परन्तु यह हमारे पुत्र पौत्र और वंश के इस राज्यको किस प्रकार निर्बिन् भोगेंगे ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार शोच विचार करते हुए निर्बुद्धि खोगों ने जिस तेज जब अन्नमय शरीर को आरामा करके

जिसको "वह मेरी" है
को ही दोर्गा क
हो गये और, हीं
भूमि (धर्म) को बर्खास्त
(जबरदस्ती) से भोगा है, उनही राजाओं की काल
कथाओं के बीच में क्या मात्र अवशिष्ट रही है ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः,

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ० भागवताचार्येण

भाषा टीका समाप्ता ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुक उवाच ।

दृष्ट्वाऽऽत्मनि जये व्यग्रान्नुपान् हसति भूरियम् ।
अहो मां विजिगीषन्ति मृत्योः क्रीडनका नृपाः ॥ १ ॥
काम एष नरेन्द्राणां मोघः स्याद्विदुषामपि ।
येन केनोपमे पिण्डे येऽतिविश्रम्भिता नृपाः ॥ २ ॥
पूर्वं निर्जित्य षड्गुणं जेष्यामो राजमन्त्रिणः ।
ततः सचिवपौरासकरीन्द्रानस्य कण्टकान् ॥ ३ ॥
एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलाम् ।
इत्याशावच्छहृदया न पश्यन्त्यन्तिकेऽन्तकम् ॥ ४ ॥
समुद्रावरणाजित्वा मां विशन्त्यब्धिमोजसा ।
क्रियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥ ५ ॥
यां विसृष्यैवमनवस्तासुताश्च कुरूदह ! ।
मता यथागतं युद्धे तां मां जेष्यन्त्यबुद्धयः ॥ ६ ॥
मरुते पितृपुत्राणां भ्रातृणां चापि विग्रहः ।
जायते ह्यसतां राज्ये ममताबद्धचेतसाम् ॥ ७ ॥
ममैवेयं मही कृत्स्ना न ते मूढेति वादिनः ।
स्पर्क्षमाना मिथो घ्नन्ति त्रियन्ते मरुते नृपाः ॥ ८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुक उवाच ।

देहेऽहस्तां भूमौ च ममतां कुर्वन्वतोऽपुषा इत्युक्तं तदेव
भूमिगीतेः प्रथमवचनम्—इत्येवादिना । आत्मनि पृथिव्यां जये
व्यग्रान्नुपान् कालप्रकारेणाह—अहो इति । मा माम् ॥ १ ॥
येन कामेन केनोपमे पिण्डे देहेऽतिविश्रम्भिता विभ्रातं
नीता ये तेषां नरेन्द्राणामेव कामो मोघ एव स्यात् ॥ २ ॥
काममेव दर्शयति—आश्रयाम् पूर्वमिति । इन्द्रियाण्यन्तर्गतस्य

न राज्यप्राप्तिः स्वयं इति प्रथममिन्द्रियवह्वर्णं निर्जित्य राज-
मन्त्रिणो जेष्यामो षड्गुणकारिणः सचिवा ममात्वाः करीन्द्रा
दास्तिपत्तान् जेष्यामः कण्टकात् प्रतिपन्नात् मत्स्य जवात्स्य
श्रीशुक उवाच ।

एवं केचिदाद्यावच्छहृदया एवं केचिन्मां पुनर्जिवाऽऽवतिरुष्याया
अतिविश्रम्भिता तदेवमिन्द्रियवह्वर्णेन ये राज्यं साधयितुमिच्छन्ति
तेऽतिमन्दा इत्याह—किञ्चिदि ॥ ५ ॥
अन्तकं न पश्यन्तीत्युक्तं तदेवाऽऽह—वामिति । कुरूदहेति
भूमिगीते कथयत् शुकः सऽवोचयति कुचोदह इति नु पाठः
सुगमः ॥ ६ ॥

अबुद्धय इत्युक्तं तदप्रवचति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

॥ १ ॥

पिण्डे शरीरे ॥ २ ॥

अतिविश्रम्भिता इति पाठस्य मन्त्रिणवन्ति ॥ १-१६ ॥

श्रीमद्भारतवैशम्पैयण्यपुराणे अष्टमोऽध्यायः ।

प्रपञ्चितां ममतां महीहासेन सम्वाहयन् वैराग्यमुत्पादयन्
कथितोवाग्प्रपञ्चयन् तन्निरसनोपायमुपदिशति तृतीयेन—इत्यादि
विजय इत्यादिना । आत्मनि भूमौ विमिश्रे यो विजयः तस्मिन्
स्वप्नानुसूक्तान् इत्यादि एवं भूर्हन्ति, हासमेव प्रपञ्चयति—म
इत्यादिभिः सार्द्धं ह्येवमिति । मृत्वाः क्रीडनकास्तदर्शना इति
नृपाः मां विजिगीषन्ति विजयेन मां भोक्तुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

काम इति विदुषामपि । विद्यादिदद्यात्नेन सुशुभदयतां पश्यता-
मपि अयं कामः विजिगीषात्मकेच्छाविशेषः मोक्षः स्वयं
मोक्षत्वे हेतुत्वा कामं विजिनहि—वेन कामेन कनोपमे
अथबुद्धुदुत्सवे पियडे शरीरे ये नृपाः अतीव विस्मयिताः
विश्वासां नीताः तेषां नरेन्द्राणामिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ २ ॥

विजिगीषुनां प्रपञ्चयति—सार्द्धं ह्येवमिति । इन्द्रिय-
कण्टकस्य न राज्यप्राप्तिः स्वादिति तावत् षड्गुणम् इन्द्रियवद्कं
जिज्ञासा ह्यारा देवताप्रसादमधिगतयेनि भावः । क्रमेण राजमन्त्रि-
प्रभृतीनामपि भूमयत्स्य कण्टकमुत्सवान् जेष्यामः तत्र सचिवा
अमात्या अवाप्तरेव्यापारिणः पौराः पुरे भवाः तेषामाप्ताः
करीन्द्रा इति पाञ्च तान् ॥ ३ ॥

ततः सागराः मेखला बन्धास्तां मेखलयेव सागरेण परि-
वृताम् इत्यर्थः । पृथ्वीं जेष्यामः स्वार्थिनां करिष्यामः इतीत्यं-
भूताद्यथा बन्धन इत्ययम् येषां ते अस्तिके समीपे वर्तमानमस्तकं
मृशुं न पश्यन्ति नावलोकयन्ति किन्तु मां समुद्रावरणां जिज्ञासा
ततोऽर्द्धं विद्यन्ति ह्रीयन्तर्वाणि प्रविशन्ति तान् विजिगीषन्ति
इत्यर्थः । तावत्कृतस्वेन्द्रियजयस्य मेवं फलमित्याह—किञ्चिदिति ।
एतत् कुरन्तु भूमयत्स्य सत्तद्गीपस्वार्थमाधीनताप्रापण-
मित्येव किञ्चिद्वचनं न किञ्चिदेतदित्यर्थः । तत्फलस्य नश्वरत्वा-
दिति भावः । किं तर्हि फलमित्यत आह—सुकिरामजये तावत्
फलमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

एतदेनोपवाहयति—वामिति । कुकुरेति सम्बोधनं भूमिगीति
कथयन् शुकः सम्बोधयति कुबोद्धेत्यपि पाठः सुगमः तत्-
सुता मनुपुत्राश्च मां मां विस्तुज्येव गताः मृताः तथा मां विजित्वा
विस्तुज्यामपि मनुजयो बुद्धिरहिताः युजे जेष्यन्ति युजेन वशी-
करिष्यन्तीत्यर्थः । गतमिदमेव तैरिति शेषः । तेष्वेवमेव गाम्ब-
न्तीत्यर्थः । अत्यन्तसाहसेनाभेदमारोप्य गतमिति भूतनिर्देशः ॥ ६ ॥

अबुद्धितां प्रपञ्चयति मरुते इति । मरुते महर्षे
विग्रहः विरोधः जायते तत्र हेतुत्वेन तान् विजिनहि
राज्ये अमतामिमामेन बन्धं वेतो येषां तेषामत एव वासतां
पुरारमनाम् ॥ ७ ॥

ममतावन्धे तस्त्वमेवामिमयेन ह्येष्यन्ती तस्त्वत्कमसरकमं
ह्येष्यन्ति—ममेवेति । हे मूढ ते तवेवं धर्मिणे भवति किन्तु ममेवेति
वादात् कुर्वन्तः मिथः प्रथित ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारतवैशम्पैयण्यपुराणे अष्टमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः कथितोवाग्प्रपञ्चयन् तन्निरसनोपायमुपदिशति तृतीयेन

भूमेः परिहासप्रकारम्
कपरायणान् ॥ १ ॥

नेमिति । पशुवर्गं सम्पृच्छि-
इत्यर्थं च अनेन भूमेक-
राजान् राजा च मन्त्रिणश्च राज-
मन्त्रिणः मन्त्री बुद्धिसहायः स्वादिनि ततो मन्त्रिजयानन्तरं
सचिवः कर्मसहायः “अमात्याः कर्मसाधवाः” इत्यमरः । आप्ताः
विश्वस्ताः अथ पञ्चाकण्टकान् भुङ्क्षन् ॥ ३ ॥

एवं क्रमेण राज्ञो जिज्ञासा पूर्णार्थी जेष्यामः वशीकरिष्यामः
इत्याद्यानिवृत्त्या अस्तकं मृत्युम् ॥ ४ ॥

एवं केचित्पुनः मां जिज्ञास्यन्ति तृणावाऽर्द्धं विजिगीषन्तीत्यनेन
द्वितीयादिजयायं स्वयति—भूजयादिना न किमपि प्रयोजनमपि
त्यस्तनोऽनर्थ एवोपदिश्यते मनोजयफलापेक्षेभ्यस्त—किञ्च-
दिति । आत्मजयस्य मनोजयस्य फलापेक्ष्येतद् भूजयादिकं किञ्च
फलम् आत्मजये किं फलं येनायमेव साध्यः स्वादिति तत्राह
सुकिरिति आत्मजये सुकिरेव फलं यस्मात्समादिति शेषः ॥ ५ ॥

इतोपि मज्जयकामा मन्दा एवेत्याह—यामिति । मनवस्त-
सुनाश्च यां मां विस्तुज्य वया गता वाताः मनुजयः तां मां
जेष्यन्तीत्यर्थः आत्मजयवतां स्वागच्छकिरन्वेषामन्वयेति सूच-
यति ॥ ६ ॥

न केनचित्परेषां मरुते विग्रहोऽपि तु शरीरसम्पन्निनामपि
स्यादित्याह—मरुत इति, अपिवाहः पुत्रादीनामिदमेव न श-
क्यते इत्यर्थः अथमपि प्राबिक इत्याह—असतामिति । असतामप्रशक्त-
कर्मणाम् ॥ ७ ॥

किं प्रकारो विग्रह इति तत्राह—ममेति ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारतवैशम्पैयण्यपुराणे अष्टमोऽध्यायः ।

॥ १-८ ॥

श्रीमद्भारतवैशम्पैयण्यपुराणे अष्टमोऽध्यायः ।

तृतीये तु भुवो हास्यं धर्मेपाद्व्यवस्थितिः ।

कथं ह्येषो हास्यं हरिस्मरन्मुच्यते ॥

कथं ते यमस्य द्वाभूरिव्युत्थानां मनोरथ उक्तमेव पृथिव्या-
वर्धनेन प्रपञ्चयति—इत्युति । मा माय ॥ १ ॥

येन कामेन पियडे इह ॥ २ ॥

काममेव इत्युच्यते—पूर्वमिति आह्वयम् । तमेन्द्रियार्थेष्वस्तु
राज्यप्राप्तये स्वादितः प्रथममिन्द्रियवद्गुणं जिज्ञासा अस्य मन्त्रि-
पञ्चनूपस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥

मां पृथ्वीं जिज्ञासा अतितुष्ट्या अर्द्धं विद्यन्ति तदीवरता-
न्याहर्षमिति भावः । एवमिन्द्रियजयेन ये हास्यन्ति सुमिच्छन्ति
ते मन्दा इत्याह—किञ्चिदिति, ॥ ५ ॥

वयागतं वयाहानं स्वस्वज्ञानमनतिक्रम्य धिरका मृता-
वन् गता इत्यर्थः । तां मामेते मन्दा युजे जेष्यन्ति ॥ ६-८ ॥

भूषणो भरोऽजुनः ।
 स्वर्वाङ्गो धुन्वुहा रघुः ॥ ९ ॥
 शन्तनुर्गयः ।
 ममीरयः कुवलयाम्भः ककुत्स्थो नैषधो नृगः ॥ १० ॥
 हिरण्यकशिपुर्वृत्रो रावणो लोकरावणः ।
 नमुाचः शम्बरो भौमो हिरण्ययोऽथ तारकः ॥ ११ ॥
 अन्ये च बहवो दैत्या राजानो ये महेश्वराः ।
 सर्वे सर्वत्रिदः शूराः सर्वे सर्वाजितोऽजिताः ॥ १२ ॥

भीमकण्ठकेशकृतसिद्धात्मप्रदीपः ।

"तेजोऽवसमं देहं गृहीत्वाऽऽमतयाऽभुषाः" इत्यत्रात्मव्युत्पन्नं
 प्रपञ्चयन् कश्चिदोषान् तन्निवृत्त्युपायञ्च बाह-तृतीयेनाध्यायेन हृष्टति ।
 आत्मनि भुवि यो जयः तत्र व्यग्रान् व्याकुलान् हृष्टा इयं
 भूदंसति हासप्रकारमाह-महो इति सार्ज्यैर्द्रोहराभिः ॥ १ ॥

येन कामेन पिण्डे देहं प्रतिविभ्रमिताः प्रतिविभ्रामं
 मीनाः स पूव नरेन्द्राणां विदुषामपि किमुन मूर्खाणां कामः
 विजिगीवीक्षणाः मोघो व्यर्थः एव स्यात् ॥ २ ॥

काममेव दर्शयति-त्राश्यां पूर्वमिति । "तच्चानिजितपद्गुणो
 राजा ने राउपमहेति" इत्यतः पूर्व पद्गुणोमिन्द्रियवत्कं निजित्य ततः
 क्रमेण राजमण्डवादीन् अस्य भूषणजयस्य कण्ठकतुल्यान् जेप्यामः
 पशीकरिष्यामः तत्र सन्धिषाः प्रमाणाः पौराः पुरे भवाः
 राजहितैषिणो धनिनः आप्ताः राजपूज्याः फरीन्द्राः हस्तिपाः ॥
 ३ ॥ ४ ॥

हेनारकेषिर्मा जिष्वापि सस्तोषं न कुर्वन्तीत्याह-प्रयेन
 ममुद्रावैरयाभिर्मा । पद्गुणजयस्य नेहं फलं तित्तु मुक्तिरिति
 दुशंभति-किञ्चिदिति । एतन् भूषणजयाविक्रम आत्मजयस्य
 सेन्द्रियमनोजयस्य कियत्फलं न कियत्पि ॥ ५ ॥

हे कुरुब्रह्म ! युधिष्ठिर ! कथं कुरुब्रह्महीति स तथा
 हे धर्म जनेन धर्म प्रति भूमिगीतं भूषणोपादिष्टमिति गम्यते ॥ ६ ॥
 ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

धीशुक उवाच ॥

धीशुकदेव जी बोले, कि-हे राजन् ! वह पृथिवी अपने
 (पृथिवी के) जीतने में व्यग्र होने वाले राजाओं को देखकर
 हँसती है, कि-महो ! ये मृत्यु के विद्योने मेरे जीतने की
 हक्का करते हैं ॥ १ ॥

वह राजा लोगों का मनोरथ व्यर्थ होजाना है, राजाओं
 की तो काकु-ही क्या है, किन्तु बड़े २ विद्वानों का भी वह
 मनोरथ व्यर्थ हो जाता है, जिस मनोरथ से केन के डेठ
 कहल इस विण्ड (शरीर) में बड़े राजा लोग विभ्राम
 हो प्राप्त हुए हैं ॥ २ ॥

राजा लोग क्या मनोरथ करते हैं, कि-इस प्रथम मो
 पद इन्द्रिय रूप शत्रुओं को जीतने क्योंकि जो इन्द्रिय व्युत्पन्न
 हागा उसको राउच की प्राप्ति कैसे हो सकती है । फिर
 इन्द्रियों को जीतकर राजमन्त्रियों को बध करेंगे, तदनन्तर
 सन्धि (अमात्य) लोगों को बध करेंगे (यहाँ पर सलाह
 देनेवाले मन्त्री और सन्धि बह जिसको दीवान कहते हैं) इन
 को बध करके पुण्डवानी प्राप्तजन और महाबत मन्त्रि
 कामवाले लोगों को बध करेंगे, तिसके पश्चात् राउच में जो
 कण्ठक रूप हांगे तिनहों को निकास कर बधन करेंगे ॥ ३ ॥

इस प्रकार समुद्र जिसकी मेकला है उस समग्र पृथिवी
 को जीतने-इस प्रकार की भाशा से जिन्हों का हृदय
 मँध रहा है ने लोग अपने समीप ही में जानेवाले काख
 को नहीं देखते हैं ॥ ४ ॥

किन्तु एक राजा लोग समुद्रस्य घिरी हुई मो पृथिवी को जीतकर
 जीवांतर की विजय अथवा रतों के लोग से समुद्र में प्रवेश करने
 हैं । परञ्च जय मन को जीत लिया नब पृथिवी को जीतना तुच्छ
 है क्योंकि ? मन के जीतने से तो मुक्ति पर्यंत फल मिश-
 सकता है ॥ ५ ॥

जिस में लिये छोडकर समुद्रों और उन के पुत्र-
 लोग प्रियव्रतादि जैसे भाव धैर ही लये गये, तिस मेरे
 कां ये निबुंख शूद्र राजा लोग क्या जीने में ॥ ६ ॥

मेरे लिये ही पिना पुत्र और भ्रानाओं का भी विप्रह
 (खडाई) होजाना है, यदि असन हां तो, क्यों कि ? उन-
 का चित्त ममता से बंधा हुआ रहता है ॥ ७ ॥

हे मूढ ! यह समग्र पृथिवी हमारी है तेरी नहीं इस
 प्रकार कहने हुए परस्पर में स्पर्डा करते हुए राजा लोग
 मारते हैं और मरते हैं ॥ ८ ॥

भीमरश्मिभक्तमागधर्वापका ।

रामो नाम कश्चिद्राजा । यदा, वाप, हृष्टप्रः दाशरथिरेव
 निर्दिष्टः ॥ ६ ॥ १० ॥
 लोकं रावति रोह्यतीति लोकरावणः ॥ ११ ॥ १२ ॥

ममतां मद्यवर्तन्त कृत्वा

कथाऽवशेषाः कालेन ह्य

कथा इमास्ते कथिता महीयसां

विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभो ! यथावन्मूलात्तु परमार्थम् ॥ १४ ॥

यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः सन्नियतेऽभीक्ष्णममङ्गलम् ।

तमेव नित्यं शृणुयाद्भीक्ष्णं कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥ १५ ॥

राजोवाच ।

केनोपायेन भगवन् ! कलेर्दोषान् कलौ जनाः ।

विधमिष्यन्त्युपचितांस्तन्मे ब्रूहि यथा मुने ! ॥ १६ ॥

श्रीधरकामिकृतभाष्येदीपिका ।

अथ उच्यते ममतां कृत्वा वेऽवर्तन्त ते कालेन कथावशेषाः
कथाः विभो इति सम्बोधनं कुकुरहेतिवत् ॥ १३ ॥

राजवंशानुकथनस्य तात्पर्यमाह—कथा इमा इति । विज्ञानं
विषयाऽसारताज्ञानं ततो वैराग्यं तयोर्विषयवा परेयुषां
मूलात्तु यथाविभूतीर्वाग्विलासमात्ररूपा न तु पारमार्थ्यं पर-
मार्थं युक्तं कथनं न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

कस्तर्हि पुरुषाणांमुपादेवः परमार्थस्तन्माह—वस्तिवति । नित्यं
ब्रह्म इत्यत्र तत्राऽऽवभीक्ष्णम् ॥ १५ ॥

कलिदोषोपचये सति भक्तेरसम्भवं मध्यमानः पृच्छति—
केनोपायेनेति । विधमिष्यन्ति नाद्यविष्यन्ति यथा यथावत् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपदीपम् ।

न तु पारमार्थ्यात् न तु पुरुषार्थध्रुवस्वादिस्वयं ॥ १४ ॥

वस्तिवति तथा विद्योपचयम् ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्द्वैराग्यभाष्येकृतभागवतव्याख्यानिका ।

इतरैरजिताम् के पुनस्ते नृपा इत्यतस्ताम् काञ्चिद्दृष्टविति,
पृथुरिति । अर्जुनः काञ्चिदीधेः रामो नाम कञ्चिद्राजा ननु
दाद्यरायिः धुम्बुदा धुम्बुमारः ॥ ६ ॥ १० ॥

शोकं राक्षसति शारवतीति लोकरावयो रावयः मौमो
नरकासुरः ॥ ११ ॥

कृष्णेऽयोऽग्ने देव्या राजानम् महीश्वराः पृथिवीपतवः ते
सर्वे एव यद्यपि सर्वतः इतरैरजिताम् ॥ १२ ॥

मद्यप्युच्चैरधिकं ममतां कृत्वाऽवर्तन्त कञ्चित्कावमिति शेषः
मर्यादमिच्छ इति हेतुर्गर्भम् अतः काञ्चनाकृतायाः असमापित-
मौगाभिवाचाः कृताः विभो इति सम्बोधनं कुकुरहेतिवत्तत्रा-
वशेषम् (योऽवशेषः) ॥ १३ ॥

राजवंशानुकीर्तनस्य तात्पर्यं कथमाह—कथा इति । शोकेषु
वशोचिताव विस्तारं परेयुषां परलोकं प्राप्तानां महीयसां

माहात्म्ययुक्तानाम् इमाः कथाः ते तुभ्यं कथिताः विज्ञानवैराग्य-
विवक्षया विज्ञानं विषयाज्ञानसारत्वज्ञानं ततो वैराग्यं तयो-
र्विषयवा कथिता इति सम्बन्धः तत्र हेतुत्वेन कथा विधि-
महि—यथोविभूतीः प्यस्वयेन प्रथमार्थे द्वितीया भाष्यैभव-
विषयाः अनेन विशेष्योनाभिप्रेतं विशदयति, ननु पारमार्थ्यमिति
परमोऽर्थः पुरुषार्थः तस्य भावः पारमार्थ्यं तन्ननु नहीत्यर्थः
न होमिभुंकेषु भोग्येषु पारमार्थ्यमिति भावः ॥ १४ ॥

कस्तर्हि परमार्थोपाय इत्यत आह—वस्तिवति । सङ्कीर्तने
इत्यस्य सङ्कीर्त्यादिः उक्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानामनु-
वादः सच भमङ्गलं संमृत्वापादकमशुभं कर्म इतीति तथा
तमेवमन्वहं तत्राऽऽवभीक्ष्णं शृणुयात् भवत्यप्रयोजनं इत्येव-
मधिकरथं विशिमहि—कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः अमलात्मन्य-
प्रयोजनं भक्तिमभीप्समानः कामयमानः भवत्यपरमपरवा भग-
वति इहा भक्तिमविष्यतीति भावः ॥ १५ ॥

तदा नन्दात्मभृति एव कञ्चिद्दृष्टिं गमिष्यतीत्युक्तं तत्रा-
वसरनिरूपयान्तरं के पुनस्ते कञ्चिद्दृष्टिमयुक्तशेषाः ? कथं
निस्तरयोपायः ? के पुनस्तपुंगासाधारण्यगुणाः ? वाचदेतत्तुभ्यं-
प्रवृत्तिस्तनः कथं वा प्रवृत्तः ? स च कति विधः ? इति पृच्छति
राजा—केनेति ज्ञास्याम् । हे भगवन् ! कलौ युगे उपचिताम् कले-
र्दोषान् केनोपायेन साधनेन विधमिष्यन्ति नाद्यविष्यन्ति तत्साधनं
मे मया यथावद्ब्रूहि ॥ १६ ॥

श्रीमद्भक्तिसुखाश्रयणसूत्रम् ।

तत्र काञ्चिन्नुपाद् निर्दिशति—पृथुरित्यादिना ॥ ६—१२ ॥

एते मर्यादारीरधर्मिणः सर्वेऽऽवमर्यादां नित्यादां अथ विषये
ममतां कृत्वा अकृतायाः असाधितपुरुषार्थाः कालेन कञ्चिना कथा-
वशेषाः कृताः इह वस्मात्समादनीयाम् अज्ञानमही अतु मात्स्यैव
मात्स्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

निगमवति—कथा इति । शोकेषु वशो चिताव विस्तारं परेयुषां
शोकं प्राप्तानां महीयसां मन्वादीयान् उक्तानां पुत्राणां

• श्रीमद्भिरयम्भोज...

कथास्ते कथिता मयोतिशेषः। विद्यारण्यस्य इति तत्राह चतुर्दशोऽपि।
व्याख्येतिः वचसां विभूतयो विविधैः कथितव्यं वा विद्वान्भिरयम्भोज-
विनक्षया योग्यस्य पुंसो विद्वान्भिरयम्भोज कथात्मिभिर्मन्त्रैः विद्वताः
ननु पारमार्थ्यं परमाद्यं उदात्तार्थं वेद मुख्याथो भगवत्तत्-
सद्व्यवस्थिविषया नैव तस्य विधिनिषेधादिपयत्वात् विद्वान्निवृत्त-
त्वा अपि मनुक्त एव प्राज्ञो नाप्योक इत्याह—वचोविभूती-
रिति। अथवाचो विभूतयो वचसां बहुधात्र पारमार्थ्यमुदात्त-
पुरुषार्थसाधनज्ञानमुद्दिश्य न भवन्तीत्यर्थः। “वाचो विख्यापनं
इति तत्” इति श्रुतः ॥ १४ ॥

• कुत इतरा वाचो विभूतयः पुरुषार्थोपयोगिण्यो न क्युरित्यत
आह—वचसि। वचनं वचसां वाचि उदात्तमन्त्रोक्तगुणानुवादः सङ्गी-
यते पुरुषार्थमेव वाचं शृणुयात् शृणोतित्यर्थः। श्रीहरिमन्त्र-
मुत्पादकत्वादितरा वाचो हेतु इत्यर्थः “अन्या वाचो विमुञ्चथ”
इति श्रुतः ॥ १५ ॥

• वातकठिदोषपरिहारोऽपि राजा लोकोपकाराय पृच्छति—
केनेति। कठोरपद्मादेवात् विधिभिष्यन्ति परिहरिष्यन्ति उपधितान्
सद्व्याजं तदुपायस्वरूपं वथा वथावत् ॥ १६ ॥

• श्रीमञ्जीवगोस्त्रामिदुतकमसम्भंः ।

पृथुरिति पञ्चकम् ॥ ६ ॥ ११ ॥

• अग्रे चेति चकारादग्रे च मधि ममतां कृत्वा मध्य-
वर्त्तत तत्र वे ममेभ्यरा भगवद्वतारा भगवता वा ते सर्वे
सर्वेन्द्रिः शूराश्च ज्ञानक्रियाशक्तिश्च परमपठ्याता इत्यर्थः।
अन एव सर्वजितः स्वयमजिताश्च सर्वशब्दाश्चरतिहेतु-
यातिहास्यं विवक्षया च ॥ १२ ॥

• वे तु तत्र मर्त्यधर्मियो मर्त्यस्वभावास्कास्ते काचेना-
कृतार्थाः कथामात्रावशेषिताश्च कृता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तदेव स्वनक्ति—कथा इमा इति द्वाश्वयम्। महीवसां भग-
वद्वतारभागवतेऽथ इतरेषां महाराजानाम् ॥ १४ ॥

• उदात्तमन्त्रोक्तानां भगवद्वताराणां भागवतानां च गुणा-
ऽनुवादेन यस्मिन् नित्यं शृणुयात् तत्र स्वतिशयेनाग्र्यं कुरुवा-
वित्यर्थः। सर्वैश्च तस्मापि परमं फलमाह—कृष्ण इति। कृष्णे
“कृष्णस्तु भगवाद् अथम्” इत्यादिना प्रसिद्धे श्रीगोपाध-
रवर्थः ॥ १५—१९ ॥

• श्रीमद्भिरयम्भोजकवर्तिदुतसारार्थदर्शिनी ।

रामो नाम कश्चिद्वचो राजा ननु दाशरथिरिति आभि-
षरथाः ॥ ६—१२ ॥

मधि उद्येभ्रमतां कृत्वा वेऽवर्त्तन्त ते काचे कथावद्येवा
अभूवन् किन्तु तेन कृतार्थाः अपितु कृतार्थाः एव प्राप्त-
काशीदा एव कृताः वेर्त्तन्ताः पूर्वा एव रूपगुणादिभि-
स्त्वृषि ते कथावद्येवा अभूवन् सर्वाधीनास्त कृतार्थां जनानि-

भिरवपूर्वाः किमुतेनि भावः। युगपद्व्याप्तयोः कृतं “वर्त्तन्तिः
पारपूर्वता” इत्यमरः ॥ १३ ॥

राजवंशकथनस्य तात्पर्यमाह—कथा इति। महीवसां प्रि-
वत्तादीनां परेयुषां परं श्रीभगवन्तमोयुषां प्राप्तानां किमर्थं
कथितास्तत्राह—विद्वानं तेषां भगवदनुभवः वैराग्यं च तयो-
र्विवक्षया तेषां तथाचरयाम भोतृजना अपि शिष्यगिरिवति
भावः। हे विभो! इति स्वमपि तादृश एको भवसीति भावः
किञ्च इमाः कथा वचोविभूतीवचसां विभूतयो न भवन्ति
किन्तु पारमार्थ्यम् अस्ती कथानां परमाद्यंतेव वेद्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

• तस्मात्प्रहीवसां तेषां कथा नित्यम् शृणुवादेव कृष्णगुणा-
ऽनुवादेन तेषां महिष्ठेऽप्यधिकतमानां कृष्णकीर्त्तापरि-
कराणां महतां कथाभिधिभिरे विशेषं शृणुवित्वाह—य इति।
उदात्तमन्त्रोक्तस्य भगवतो गुणानुवादेस्तेषु तेषु एकंशेषु कश्चित्
कश्चिद्दशमे तु सर्वत्रैव तं नित्यमेव जमीश्यामेव सक्रिममी-
त्तमान एव शृणुवादेवेत्यवधारयानुभवम् ॥ १५ ॥

विधिभिष्यन्ति नाशयिष्यन्ति वथा वथावत् ॥ १६ ॥

• श्रीमच्छुक्तेवकुनसिद्धात्तमधीपः ।

मधि ममतां कृत्वा उद्येराधिपतिरवेनाऽवर्त्तन्त हे विभो!
विष्णुमूर्त्ते भवे ॥ १३ ॥

• वाचद्विवक्षायां नित्यताज्ञानं ततो वैराग्यं च न क्वात्वा-
स्तन्माधनभूताः राजवंशकथाः भोतव्याः तयोः सिद्धौ तु
विशेषतो नित्यं श्रीकृष्णभक्तिभिर्द्वये तत्परिते भोतव्यमित्याह,
कथा इति द्वाश्वयम्। लोकेषु परशिक्षाये यशोविताय विस्तार्ये
परेयुषां परलोकं गतानां महीवसां महानुभावानाम् इमाः कथाः
हे विभो! राज्यादिवासनात्यागे समर्थे। ते तुऽयं विद्वानं वैराग्य-
विवक्षया विद्वानं विविधानां विषयाद्यामनित्यताज्ञानं विषयेऽथो
वैराग्यं च तयोर्विवक्षया कथिताः कथानां सत्यतामाह, महा-
मुनीनां उवासादीनां वचोविभूतीः वाग्वैभवविषयाः जानीहि।
ननु, प्राप्ततमवाचीविभूतिभूतानां हरिमक्तिसाधनत्वमव्यक्त-
नेत्याह, न तु पारमार्थ्यमिति। परमाद्यः मुक्त्युपायरूपश्रीकृष्ण-
भक्तिसाधनं तस्य भावस्वभावम् राजकथानां विद्वान्भिरयम्भ-
जाधनत्वं न तु मुक्तिप्रदभक्तिसाधनत्वमित्यर्थः। सामान्यत इह-
मुक्तमश्वरीपादिकथाभवय्यस्य हरिमक्तिजनकरत्वात् ॥ १४ ॥

• तर्हि कृष्णभक्तिसाधनं किं तदाह—वक्षिष्यन्ति। अत्रकृतं
हन्तीति अमङ्गलप्रः च जमीश्यां पुनःपुनः सःसक् नीचने
वेदेभुनिभिश्च तमेव नित्यमनिशं तत्राप्यमीश्याम् ॥ १५ ॥

• श्रीकृष्णभक्तिरेव परमपुरुषार्थ इति निर्णयितमस्तदनुष्ठान-
सिद्धयर्थे कठिदोषप्रबोपायं युगादिकं च पृच्छति केनेति
द्वाश्वयम्, ॥ १६ ॥

मावा टीका ।

पृथु, पुकरवा, गाधि, महुय, भरन, सहस्रबाहु, माग्धाता
सगर, परशुराम, कर्नाक, पुष्पुहा, रघु, ॥ ६ ॥

युगानि युगधर्माश्च मानं प्र

कालस्येश्वररूपस्य गतिं वि

श्रीशुक उवाच

कृते प्रवर्तते धर्मश्रतुष्पात्तज्जनेधृतः ।

सत्यं दया तपोदानमिति पादा विभोर्नृप ! ॥ १८ ॥

सन्तुष्टाः करुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तितिक्षवः ।

आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः ॥ १९ ॥

श्रेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः ।

श्रद्धर्मपादैरनृताहिंसाऽसन्तोषविग्रहैः ॥ २० ॥

तदा क्रियातपोनिष्ठा नाऽतिहिंसा न लम्पटाः ।

त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप ! ॥ २१ ॥

तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धं हसति द्वापरे ।

हिंसातुष्टयनृतद्वैधर्मस्याधर्मलक्षणैः ॥ २२ ॥

यशस्विनो महाशालाः स्वाध्यायाध्ययने रताः ।

आढ्याः कुटुम्बिनो हृष्टा वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः ॥ २३ ॥

कलौ तु धर्महेतूनां तुर्यांशोऽधर्महेतुभिः ।

एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनदूक्ष्यति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तथाविन्दु, वयाति, शर्षानि, शन्तनु, गय, भगरिथ-
कुवलयाम्, ककरस्थ, नैषध, नृग, ॥ १० ॥

हिरयकशिपु, वृत्रासुर, बांको को रुबाने बाबा रावण,
नमुषि, शम्भरासुर, मौमासुर, हिरण्यक, और तारकासुर ॥ ११ ॥

और बहुत से देव लोग, राजा लोग, जो कि—बड़े-
हम्बर (समर्थ) कहलाते थे, वे सबही सब को जीतनेवाले
और आप किसीसे न जीने जायें ऐसे प्रतापी हुए ॥ १२ ॥

और वे सब ही मेरे विषे बड़ा ममत्व रखकर बर्तते
रहे। परन्तु हे राजन्! पृथिवी कहती है, कि—उन सबों को
कालने, अकृतार्थ ही करके कथा मात्र में अवाशिष्ठ रहने दिखे
और उनका नाम निशान कुछ नहीं रहने दिया ॥ १३ ॥

इस लोक में अपने ब्रह्म को विस्तारकर परमात्मा को
प्राप्त होनेवाले महान्पुरुषों की वे कथा हमने विज्ञान और
बैराग्य के कहने की इच्छा से कहीं, हे विमो! राजन्!
बहु धार्मिक वैभव तो केवल बाणी काही विद्यास है कुछ
स्विर अभाव से रहने वाला नहीं है ॥ १४ ॥

जो पुरुष श्रीकृष्णचन्द्र के विषय में निमंल भक्ति की
काहना करने वाला हो तो निरन्तर अमङ्गलों (अशुभों)

का नाश करने वाला उत्तमश्लोक श्रीकृष्णचन्द्र का जो
गुणानुवाद गाया जाता है, उसी गुणानुवाद को निरन्तर
अवश्य करे ॥ १५ ॥

राजोवाच ।

राजा बोले, कि—हे मुने! हे भगवन्! कलियुग के प्रमुष्य
बड़े हुए कलि दोषों को किसप्रकार दूर करेंगे वह कथा
भाप क्या योग्य कहिये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कलियुगे कः परो धर्म इति । बुभुक्षवा पृच्छति—युगानीति ।
श्रीस्यनुपङ्गः, आत्मिकप्रलयजिज्ञासया पुनः पृच्छति प्रलय-
कल्पयोः संहारस्थितिकावयोः नचायं बहिर्मुक्तः प्रश्न इत्याह—
कालस्विति ॥ १७ ॥

तत्र युगधर्मास्तावदाह—कृत इति । तज्जनेस्तरकाक्षीनेर्जनेः
दानमरागद्वेषतयाऽभयदानं तदेव प्रथमस्तराधे शौचशब्देनोक्तं
विमोः सम्पूर्णैस्व धर्मैस्व ॥ १८ ॥

तदानीन्तनजनानाह—सगुहा इति । मैत्रा भूतमैत्रीयुक्ताः
अमया आत्माश्वासवन्तः ॥ १९ ॥

• भीमरक्षाभिरुक्तमन्त्राणां

अनुनेन सर्वं हिंसया हया असन्तोषेण तपः विप्रहं दान-
मात वयासमुत्तमं योजयम् ॥ २० ॥

प्रहोत्तरा ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥

हिंसाऽनुष्टयनृनृद्वैरिष्यं क्रमो न विवक्षितः धर्मस्वाधि
हसति क्षीयते अथमस्य लक्षणाश्चहः पादैरिष्यं ॥ २२ ॥

यश्चिजिनः कीर्तिप्रियाः सुत्रद्विजोत्तराः सत्रियब्राह्मण-
प्रधानाः ॥ २३ ॥

कसौ धर्मपादानां तुर्याश्रयतुर्याशोऽवशिष्यते ॥ २४ ॥

• भीमद्वयंनैरिक्तनृकपक्षीयम् ।

अधर्मपादैरिति असन्तोषो नाम लोभकार्यो दानप्रतिमटः क्रोध-
कार्यो विप्रहः, तत्रप्रतिमटकामधिकाराग्यामप्युपलक्षणागो विप्रहः
कामस्वापि तपः प्रतिमटस्वात् ॥ २० ॥ २१ ॥

हिंसाऽनुष्टयनृनृद्वैरिति अनुष्टयभिसन्धिः द्वयं विप्रह-
मूलमन्त्रभेदम् ॥ २२ ॥

महाद्याजं महागृहाः ॥ २३-४३ ॥

• भीमद्विरावनाश्रयं कृतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रलयस्य मानं वैविध्यं मानं निश्चिनष्टि-कालस्येति । ईश्वरस्य
रूपं शरीरं तस्य कालस्य गतिं प्रवृत्तिं ब्रूहीति सम्बन्धः महा-
राम इति विशेषणसामर्थ्यादीश्वरस्यैव विशेषणम् ॥ १७ ॥

तत्र तावद्युगधर्मानाह-कृत इत्यादिना यथा मधेयमित्यतः
प्राक्तनेन । अन्वारः पादा यस्य स चतुष्पादमः तज्जनेः कृतयुग-
जनेभूतः प्रवृत्तने के पुनस्ते पादाः इत्यत आह-सत्यमिति । हे नृप
विभोः प्रयोस्य धर्मस्य ॥ १८ ॥

कार्त्तयुगान् जनान् वयांयनि-सन्तुष्टा इति । अस्य देवात्तुभे-
नैरिष्यः कठणाः परदुःखनिराचिकीर्षवः भूतभैत्रीयुक्ताः तिन-
क्षयः इन्द्रसहिष्णवः समहृष्टः जातिगुणादितारनयानाद्रेण
सर्वस्य भीमगवदात्मकत्वदर्शनाः भ्रमणाः तपश्चर्वादिप्रयुक्त-
कायक्रेद्युक्ताः ननु सर्वेष्वेवविधाश्रेष्ठ्युक्ता एव स्युरिति न युगा-
न्तरप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य व्यावृत्तये प्राबन्ध इत्युक्तम्, एवंविधा
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

त्रेतावामिति अधर्मस्य पादैरनुताविमिर्द्धर्मस्य पादानां तुर्याशः
शनेर्हीयते प्रतिपादं चतुर्याशः क्षीयने असन्तोषेति क्रदः
विप्रहः भूतविरोधः क्रमंशतैः सखादीनां तुर्याशो हीयन्त
इत्यर्थः ॥ २० ॥

तास्कालिकान् जनान् आह-नवेति । न लक्ष्यताः नातीव विषय
शोषुपाः प्रहोत्तरा ब्राह्मणाधिकाः त्रयोवृक्षाः वैदिककर्म-
वृक्षाः ॥ २१ ॥

द्वापरे युगे अधर्मस्य लक्ष्योच्छिद्यैः पादैरिति यावत् हिंसा-
विमिर्द्धर्मस्य पादैश्च पादाद्विषयं सर्वं हसति हिंसा तुष्टय-
नृनृद्वैरिति क्रमो न विवक्षितः अनुनेन सर्वं हिंसया हया-
सन्तोषेण तपः विप्रहं दानम् इति वयाई योजयम् ॥ २२ ॥

तादात्मिकजनानाह-यश्चिजिन इति । महाशीलाः महाबहा-
नुष्ठानशीलाः महाभोत्रियाः सुत्रद्विजोत्तराः सत्रियब्राह्मण-
प्रधानाः ॥ २३ ॥

कक्षाविति । एवमन्त्रेष्वनुक्तमन्त्रव्यगन्तव्यं धर्मदेतुर्ना धर्मपादानां
तुर्याशः कक्षावचशिष्यते सोऽप्यधमानैर्धर्ममानैरधर्मस्य हेतुभिः
पादैरहरहः क्षीयमाणाऽन्ते सावद्येयं चिनङ्कपति ॥ २४ ॥

• भीमद्विजयध्वजतीर्थं कृतपदरत्नावली ।

कालस्य विषयोर्गतिं गमनप्रकारं च ॥ १७ ॥

सूचीकटाहन्यायेन युगधर्मस्वरूपमाहौ वक्ति-कृत इति । तज्जनेः
कृतयुगजनेः क अन्वारः पादाः ? इत्यत्राह-सत्यमिति । विभो-
धर्मस्य ते पादाः ॥ १८ ॥

तत्राधर्मिणां स्वभावमाह-सन्तुष्टा इति । स महेशः वस्तुवापार्यं
ज्ञानिनः कठणावन्तीति कठणाः आधर्मिया इत्यनेन भावांश-
वियोगमाह-नित्यगृहस्था इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तुर्याश्रयतुर्याशो दानलक्षणाः पादो हीयत हसति पाहानो
प्रतिपक्षमाह-अधर्मति, ॥ २० ॥

तदा त्रेतायां यथादिक्रिया तपोनिष्ठा मन्त्रिण न लक्ष्यताः
विषयरागिणो न भयन्ति त्रैवर्गिकाः त्रिवर्गसहिताः त्रयोवृक्षाः
वैद्विद्यायां त्रिचारदा वैविद्या इत्यर्थः प्रहोत्तराः ब्राह्मणा-
धिकाः ॥ २१ ॥

अधर्मलक्षणाः अधर्मस्वरूपपादैः हिंसाऽनुष्टयनृनृद्वैरैः हिंसा-
नुष्टयनृनृलक्षणाद्वैधं द्वैधं येषां ते तथा तैः अनुष्टियुतमनृतम-
नुष्टयनृनृ अधर्मस्य तपःसत्यवयादानेषु पादैरनुष्टे हसति अनेन
द्वापरशब्दो निरुक्तः ॥ २२ ॥

महाशाला इत्यनेन चक्रकर्तारः ॥ २३ ॥

पर्याप्तो निरासः सोऽपि सत्यलक्षणाऽपि धर्मो वा ॥ २४ ॥

• भीमद्विजयगोस्वामिकृतमसम्भं ।

त्रेतावामित्यादिकं प्रथमस्कन्धसम्भंऽनुसारेण सत्यक
क्षेपम् ॥ २०-३१ ॥

• भीमद्विभवायसकश्चिक्तनसाराधर्दक्षिणी ।

युगान्तीति ब्रूहीत्यनुवृत्तः प्रलयकल्पयोः संहारक्षिप्तकालयोः
नचायं वदितुं प्रह्न इत्याह-कालस्येति, ॥ १७ ॥

प्रथमयुगधर्मानाह-कृत इति । तज्जनेस्तरकालमवैलोकैः भूतो
भूतः दानमिति "देव शोधने" इत्यस्मात् शोचामित्यर्थः । तथैव
प्रथमस्कन्धाक्तः ॥ १८ ॥

अधर्माः आत्माऽयासवन्तः ॥ १९ ॥

अनुनेन सत्यम् हिंसया हया असन्तोषेण तपः विप्रहं
शोषम् ॥ २० ॥

प्रहोत्तराः ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥

हिंसेत्यत्र क्रमो न विवक्षितः ॥ २२-२३ ॥

तस्मिन् लुब्धा दुराचारा विद्वान् ।
 दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदास्यः ॥ २४ ॥
 सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते
 कालसञ्चोदितास्ते वै परिवर्तन्ते ॥ २५ ॥
 प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
 तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्बुचिः ॥ २७ ॥
 यदा धर्मार्थकामेषु भक्तिर्भवति देहिनाम् ।
 तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ! ॥ २८ ॥
 यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
 कर्मणां चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ॥ २९ ॥

श्रीमद्भिक्षुनाथकवचिसिद्धतसाराथेर्दक्षिणी ।

धर्महेतूनां सत्त्वादीनाम् अधर्महेतुभिरनृतादीभिः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

युगानि मानतः ब्रह्मिण्यनुषङ्गः महात्मनः परमात्मनः ईश्वरान् ब्रह्मादीन् तत्सत्काके तदाधिकारे रूपयति निरूपयति तस्य विष्णोः च शक्तिभूतः कालस्तस्य च गतिं ब्रह्मिण्यनुषङ्गः । यद्वा, चेतनेन रूपेण भिन्नोऽपि भगवच्छक्तिस्त्वात्तदभिन्नोऽतस्त्रीयविशेषणानि कालश्चैव ॥ १७ ॥

तत्र युगधर्मान् तत्तद्युगजनांश्चाह-कृत इत्यादिना । चतुष्पाद चत्वारः पादा यस्य स तथा तज्जनेः कृतजनैः विभोः संपूयंश्च धर्मस्य सत्त्वादयः पादाः अमयाः तत्त्वज्ञाने कृतधर्माः ॥ १८-२० ॥

ब्रह्मोत्तरा ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥

अधर्मस्य तप आदिषु पापेषु अर्द्धे हसति क्षीयते तत्र असत्तुष्ट्या असत्तोषेण तप अनृतेन सत्यम् हिंसया दया द्वेष-शब्देन तत्कार्यभूतो विग्रहो गृह्यते कार्यकारणबोधमेदात् तेन दानमित्यर्थः ॥ २२ ॥

सुत्रद्विजाः उत्तमाः प्रधानाः येषु ते ॥ २३ ॥

कवी तु धर्मस्य हेतूनां पादानां तुर्बाश एतन्नेवः । सोऽपि अधर्मस्य हेतुभिः पादैः प्रत्यहम् एधमानैः क्षीयमायः अन्ते भिन-रूयति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

नया युग और युगन के धर्म, तथा प्रलय और कल्प का प्रमाण, तथा महात्मा परम समर्थ श्रीविष्णु रूप का कर्ता को यथावत् निरूपण करिये ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि—सतयुग के विषय धर्म चारों चरणों से प्रयुक्त होता है, सतयुग के लोग उस धर्म को धारण करते हैं, हे राजन्! सब दया तप और दान यही धर्म के चारों चरण हैं, ॥ १८ ॥

सतयुग में प्राय करके सब जन सन्तुष्ट दयावान् मेत शान्त शांत तितिष्ठु आत्माराम समदृष्टि और परिभ्रमणीय होते हैं ॥ १९ ॥

त्रेतायुग में धर्म के चरणों में से धीरे २ चतुर्थीश हीन होजाता है वह भी अधर्म के जो कंठ हिंसा अर्धतोष और विग्रह के चार चरण हैं तिनसे होता है ॥ २० ॥

हे राजन्! उस समय मनुष्य क्रिया और तप में मिष्टा वाळे तथा न प्रति हिंसक और न प्रति अस्पृष्ट तथा धर्म अर्थ कामरूप त्रिवर्ग के सेवन करनेवाळे वेदप्रवी के जानने वाळे ब्राह्मण जिनमें अधिक ऐसे वयं होते हैं ॥ २१ ॥

द्वापर में धर्म के जो तप सत्य दया दान ये चार चरण हैं तिनमें से अधर्म के हिंसा असत्तोष अनृत और द्वेष इन चार चरणों से अर्थ अर्थात् दो चरण हास को प्राप्त होते हैं ॥ २२ ॥

उस समय बशखी महाशीलवाळे ब्राह्मण अल्पजन में निरत मातृ कुटुम्बी क्षत्रिय ब्राह्मण प्रधान जिनमें ऐसे चारों वयं हर्षित रहते हैं ॥ २३ ॥

और कलियुग में तो अधर्म के हेतु अधर्म के चारों चरणों से क्षीय होता हुआ धर्म के चरणों में चतुर्थीश अवशिष्ट रहता है, सो भी अन्त में अर्थात् घोर कलियुग में नाश को प्राप्त होगा ॥ २४ ॥

श्रीशुकामिषुक्तभाषाथेर्दक्षिणी ।

शूद्रदास्योत्तराः शूद्रकैवर्तादिप्रधानाः ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत

युगानामेवमुत्तरेषु च कारणात्प्रमाणैः प्रमाणैः ॥ २६ ॥
मनस्य बुद्धिमोक्षवाणि च यदा यदा प्रमाणैः प्रमाणैः
वर्तन्ते ॥ २७ ॥

यदा यदा विदुः मतिः प्रीतिस्तदा रजोवृत्तिप्रधानं ज्ञेयानुग-
मिति जानीहि ॥ २८ ॥

काश्यानां कर्मणां विषये यदा प्रीतिस्तदा रजस्तमः
प्रधानं ज्ञापयं जानीहीति पूर्वोक्तानुबन्धः ॥ २९ ॥

विवाहं दुःखम् ॥ ३० ॥

कालिहोषात् प्रपञ्चयति—यस्मादित्यादिना । यस्मात्कलहोः
धुद्रदशा मन्दमनस्य धुद्रभावा अल्पभावाः महाशानाः ब्रह्माहाराः
वसुदेवो अपि कामिनश्च खैरिययः पुण्ड्रवः अस्तीरस्यः ॥ ३१ ॥
इत्यथ उरुहृष्टाः प्रचुरा येषु ते ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जगन्नाह—मन्मिन्द्रियादिना । शुष्कवैरियाः निहन्तुवैरियाः
दुर्मना भाववह्नीनाः भूरिः तथा अर्थकामतुष्या येषां ते शूद्रवाशा-
चराजनाः शूद्रा दाशाः केषुतांश्च ने उत्तराः प्रधाना येषां ने
प्रजा इत्यग्नि पाठः यदा शुष्कवैरिया इति खिन्नव्यत्यय
शब्दः ॥ २५ ॥

किं तर्हि युगेष्वेवंविधेषु च कारणात्मित्येतेषां “कस्य
कृतयुगं तस्य कलितस्य कृते युगे । यस्य चेनाम गोविन्दो हृद्
वत्स न केशवः ॥ इत्युक्तीत्या काश्यानुगुणसत्त्वादिगुणोत्पत्ति-
हासप्रयुक्तज्ञानैवेतिव्येवैरियाह—सर्वमिति पञ्चमः । इत्यन्तां ततः
किमती भाह—काश्यादिना इति । तेषु सत्त्वाद्यो गुणाः
काश्या सत्त्वोदिता आत्मनि परिवर्तने हासोत्पत्त्यायां मनसि
काश्याकार्यकराः प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तत्र जगत्प्रवृत्तयानि बुद्धिमोक्षवाणि च यदा सर्वे प्रमाण-
विद्येन वर्तन्ते उद्विक्तमनसप्रधाना भवन्तीत्यर्थः । तथा कृत-
युगं विद्याजानीवात् यद्यतः सत्त्वोत्पत्त्यायां ज्ञाने नपत्ति च
कार्तियुगधर्म रविः कार्त्तविशेषेषु काश्याविशेषानुमानमिति
भावः ॥ २७ ॥

यदा कर्मवृत्तिभक्तिरमिच्छाः तदा रजोवृत्तिप्रधानं ज्ञेया-
नुगमिति जानीहि बुद्धिमिति सम्बोधनम् ॥ २८ ॥

यदा जोम इति प्रानो गर्धः स चात्मेस्त्वमति-
हेतुस्त्वैविकारः कर्मणामिति विषयविषयिभावसम्बन्धे यदा
अनुबन्धेन भक्तिपदेन सम्बन्धः काश्याकर्मवृत्तिभक्तिरित्यर्थः
तदा रजस्तमोवृत्तिप्रधानं ज्ञापयुगं जानीहि इति पूर्वोक्त
सम्बन्धः ॥ २९ ॥

यदेति । माया कापट्यं विवाहनमाप्तं दुःखं शोको वाश-
मधुविमोक्षनादिरूपं दैव्यं कार्ययं तदा तामसः केषुतमोगुण-
वृत्तिप्रधानः कलिः स्मृतः ॥ ३० ॥

अथ कलिं विशिष्टेस्तदोपात्तप्रपञ्चयति—यस्मादित्यादिना ।
यस्मात् सत्त्वाः यस्मात्काश्याः स कलिमिति पूर्वोक्त सम्बन्धः धुद्र-
[१०]

दशः मन्दमनस्य शूद्रभावा अल्पभावाः अस्तीरस्यः “दुःखीणा
कलेशाश्च यदा नित्यं कलहकारिणी” इत्युक्तीत्या ॥ ३१ ॥
जनपदाः देवाचार्यः इत्युक्तीत्यादिमिच्छाः उद्विक्ताः
प्रजाभक्ताः प्रजापीडनपराः द्विजास्तु शिष्टोद्धारयोश्च-
पराः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतजयधनजनीयं कृतपदपरमावली ।

शुष्कवैरियाः निम्नप्रयोजनवैरियाः शूद्रवाशोत्तराः प्राधान्येन
शूद्रायां दासाः ॥ २५ ॥

सत्त्वाद्यो गुणा आत्मनि मनसि परिवर्तने पञ्चैव
वर्तन्ते ॥ २६ ॥

कथं तत्राह—प्रसीदतीति । यदा सत्त्वं प्रसीदति तदा मन
प्रसीदति प्रसन्नानि भवन्ति अज्ञानात्प्रमाह—ज्ञान इति । यदा-
ज्ञानादित्यस्ति तदा कुत एतत्कल्पत इत्यत्राह—यदिनि । मन
प्रसन्नप्रसादेन ज्ञानाद्यमित्युक्तीत्या इति यद्यस्मात्सत्त्वमाह
इति ॥ २७ ॥

हेतुनां यदा काश्या इति कामास्तेषु कर्मसु यद्यपि चापा-
दनीयमिति स्नेहविशेषो भवति तदा बुद्धिमात्रं रजोवृत्ति-
तेति जानीत जानातु ॥ २८ ॥

यदा आत्मनि शोभाद्यो इत्यन्ते तदा रजस्तमः रजस्तमो-
गुणवृत्तियुते ज्ञापयं जानातु ॥ २९ ॥

यदा मायाद्यो इत्यन्ते यत्र न कलिस्तामसलभोगुणवृत्ति-
मानियुपलक्ष्यते विवादनं विषययता ॥ ३० ॥

यस्मात् कलिहोषात् धुद्रदशा अल्पभावाः शोकोपद्रवकर्म-
ज्ञाना वा वृत्तिहीना जीवोपावरहिताः अमनिसलः ॥ ३१ ॥
इत्युक्तीत्या इत्युपद्रुताः “कलहिसायाम्” इति आतुः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकर्मसम्बन्धः ।

इत्युक्तीत्या इत्यथ एव उरुहृष्टाः प्रधाना येषु ते ॥ ३२—४३ ॥

श्रीमद्गीतनायकवार्तिकनसारार्थवर्तिनी ।

शूद्रवाशोत्तरा शूद्रकेशप्रधानाः ॥ २५ ॥
यथा एकस्यापि प्रहस्य सृष्टादेशायां सर्वेषां महाका-
मनस्येना भवन्ति तथैकैकस्यापि युगस्य मध्ये चापारि युगानि
निष्ठमनसः कलिमद्वेषात् कदाचित् कदाचित् धर्मज्ञानसत्त्वा-
प्येकैकस्मिन् पुण्यप्येव प्रहस्यमिच्छाह—सत्त्वमिति । आत्मव्यस्तः-
करणं परिवर्तने बातावानं कुर्वन्ति ॥ २६ ॥
एतद्विद्युत्पत्ति—प्रभवतीति । सर्वे निष्कामधर्म ॥ २७ ॥
काश्यायु सकामधर्मेषु मक्तिः प्रीतिः ॥ २८ ॥
यदा काश्यानां कर्मणां काश्यायु कर्मवृत्तयः । चकारा-
दधर्मेषु प्रीतिस्तदा रजस्तमःप्रधानं ज्ञापयं जानीहि तत्र
शोभाद्यो मन्मतीत्यर्थः ॥ २९ ॥
यदा केषुस्त्वधर्मेषु प्रीतिस्तदा तामसः प्रसिद्धः कलि-
रेव तदा मायाशुनाद्यः विवादनं विवाहः ॥ ३० ॥
अथ केषुहोषात् प्रपञ्चयति—यस्मादित्यादिनायस्मात्कलहोः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अत्रता वटवोऽशौचा भि
 तपस्विनो ग्रामवासा न्या
 ह्रस्वकाया महाहारा भूर्य
 शश्वत्कटुकभाषिण्यश्रौर्यम
 पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणाः ॥
 अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्ता साधु जुगुप्सिताम् ॥ ३५ ॥
 पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम् ।
 भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चापयस्विनीः ॥ ३६ ॥
 पितृभातृसुहृज्जातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः ।
 ननान्दृश्यालसम्वादा दीनाः लैशाः कलौ नराः ॥ ३७ ॥
 शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपो वेषापजीविनः ।
 धर्मं वक्ष्यन्पधर्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम् ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुक्रबोधकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शूद्राः दाशाः कैवर्ताश्च उत्तराः प्रधानाः यासु ताः
 शूद्रदासा इतिपाठे तु शूद्राः दासाः भृत्यभूताः भार्यापुत्रादय
 एव प्रधाना यासु न तु गुर्वाश्चरन्ताः ॥ २५ ॥

युगानामुक्तवेषेषु कारणाद्वाह-सर्वमिति । आत्मनि मनसि
 परिवर्तन्ते अतः पुरुषेऽपि दृश्यन्ते ॥ २६ ॥

प्रभवन्ति प्रवर्तन्ते ॥ २७ ॥

भक्तिरुचिः ॥ २८ ॥

काश्यानां कर्मणां वदा रुचिः ॥ २९ ॥

माया वञ्चनाः तन्द्राऽनवहितता विषादनमन्तुःस्वित-
 र्वम ॥ ३० ॥

अथ कलेर्दोषान् विस्तरयाह-वस्मादित्यादि चतुर्दशभिः ।
 वस्मात् कलेर्दोषाः मर्त्यायाः वक्ष्यमाणप्रकाराः भविष्यन्ति स
 कलिः स्मृत इति पूर्वेषु सर्वेषु । शूद्राः अधर्मकविषया
 दक् दृष्टिवेषां ते क्षुद्रमन्त्रं भाग्यं येषां ते महद्वचनं भोजनं
 येषां ते असतीर्धर्मबाह्याः स्त्रीः समाभित्य सख्योऽपि क्षैरिययः
 खच्छाचारिययो भविष्यन्ति ॥ ३१ ॥

दस्यवः उरुकटाः बलोरुकाः येषु ते पापयज्ञैः खच्छकधर्मा-
 मासैः दूषिताः अभिभूताः ॥ ३२ ॥

माया टीका ।

तिस्र कलियुग में प्रजा के लोग बड़े खोमी दुराचारी
 शुष्क और करने वाले भाग्यहीन और बहुत दुःखी वाले
 होंगे, तथा उन्हीं में शूद्र और केवल इत्यादि लोग प्रधान
 होंगे ॥ २५ ॥

सर्व रज और तम के तीनों गुण पुरुष में देख पड़ने हैं
 ये गुण काल में प्रेरित होकर आत्मा में परिवर्तन को प्राप्त
 हुआ करते हैं ॥ २६ ॥

वन वही पहिचान है, कि-जिस समय मन बुद्धि और
 इन्द्रियें सर्व गुण में वसती हैं उसी समय में ज्ञान और
 तप में रुचि होती है, उसी समय सतयुग जानना चाहिये ॥ २७ ॥

हे बुद्धिमन् ! राजन् ! जिस समय पर कार्म्य कर्मों में
 रुचि होती है, उस समय रजोगुण की वृत्ति जानना और
 उसी समय को वेताभी जानना चाहिये ॥ २८ ॥

जिस समय खोम असन्तोष मान दम्भ और मर्खर एवं
 कार्म्य कर्मों में रुचि होती है उसी, समय को रजोगुण
 तमोगुण मिश्रित द्वापर जानना ॥ २९ ॥

और जिस समय में कपट, झूठ, आलस्य, निद्रा, हिंसा
 दुःख, शोक, मोह, मय, और दीनता होवे; उसी समय में
 केवल तमोगुण की वृत्ति बाधा कलियुग जानना ॥ ३० ॥

जिस कलि के प्रताप से मनुष्य शूद्र दृष्टि वाले, शूद्र
 भाग्य वाले, बहुत खाने वाले, कामी और धनहीन होवे में
 और स्त्रियें बड़ी खोटी व्यभिचारिणी होवें गी ॥ ३१ ॥

देशों में चोर बहुत होजाय गे वेद पाकयज्ञ से दूषित
 हो जाय गे, राजा लोग प्रजा को मर्ख्य करने वाले होवें
 गे, ब्राह्मण लोग शिशुनोदर पराधन्य हो जायगें ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमायावर्दीपिका ।

अत्रना विहिताचारशून्वाः जशौच्यः शौचशून्वाश्च वटवो
 मर्ख्यचारियो भविष्यन्ति कुटम्बिनश्च युहस्याः खणं निष्ठाटनः

नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्मित्तकरकर्षिताः ।

निरमे भूतक्षे राखक्षणावृष्टिभयातुराः ॥ ३६ ॥

वासाऽन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः ।

हीनाः पिशाचमन्त्रद्वारा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः ॥ ४० ॥

भीमरक्षाभिकृतभाषायेदीपिका ।

परा भविष्यन्ति ननु भिक्षां हाव्यन्ति, तपस्विनो वनस्थाः वने
द्वेषा प्राप्तवासा भविष्यन्ति स्वामिनो वनयोऽतीचायेभ्योऽप्युपा
भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥

पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह-दुःखकाया इति । कटुकभाषि-
ययोऽभियवादिभ्यः शौचं च माया कापट्यं च साहसं वासां
ताः ॥ ३४ ॥

किञ्च किराटाः क्षत्रियः पश्याद्विष्यन्ति कवचिकवादिद्वेषवहारं
प्रवर्तयिष्यन्ति किञ्च मर्षे जना अनापद्यपि जुगुप्सितां निर्दितां
वार्तां वृत्तिं साधु मन्थन्ते ॥ ३५ ॥

सर्वोत्सममपि पतिं द्रुष्यहीनं भृत्यास्त्यक्षयन्ति पतयन्ति विपन्नं
रोगादिभिर्दोषोपाराद्धमं कौशलं कुलपरम्परायात् त्यक्षयन्ति अपय-
स्विनीर्दुग्धहीनाः ॥ ३६ ॥

सौरते सुरतनिमित्तं सौहृदं येषां ते अत एव तनाद्दरोऽत्र
भार्याभगिन्यः दयाका भार्याभ्रान्तरनैः सन्वादां मन्त्राखोचनं
येषां ते ननन्द इति वा पाठः ॥ ३७-३८ ॥

पिशाचमन्त्रद्वाराः पिशाचमन्त्राः ॥ ४० ॥

भीमश्रीरराधवाचाय्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वटवो ब्रह्मचारिणाः अथनाः क्षात्रगोचिन्मनहीनाः
शौचोऽपि शौचहीनाश्च भविष्यन्ति कुटुम्बिनो गृहस्थाः
भिक्षवः भिक्षाटनपराः तपस्विनां धानप्रस्थाः प्राप्तां वासां येषां ते
वासशब्दोऽधिकरणचक्रणः स्यान्तिः तुषांभमियाः अर्थेलातुपाः
विष्णोऽभिलाषिण इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह-दुःखकायाः अल्पपरिमाणाः
भूरीवपत्न्यानि वासां ताः त्यक्तवज्राः कटुकभाषिण्यः अप्रिय-
वादिभ्यः शौच्यं च माया कापट्यं च उरु साहसञ्चेति उद्भूतः
ततो मन्वर्थोऽयं ॥ ३४ ॥

किराटाः क्षत्रियः संहरय दवापरिणः पश्याद्विष्यन्ति
कवचिकवादिद्वेषवहारं प्रवर्तयिष्यन्ति क्षुद्राः सति ववस्थास्यं
क्षुद्रवेष्टा मवन्ति किञ्च अनापद्यपि जुगुप्सितां निर्दितां वृत्तिं
साधु मन्थन्ते ॥ ३५ ॥

सर्वोत्सममपि पतिं-स्त्रामिनं भृत्यास्त्यक्षयन्ति
तथा पतयोपि भृत्यं विपन्नं रोगादिभिर्दोषोपाराद्धमं त्यक्षयन्ति
कौशलं कुलपरम्परायत् महाभागवतं धर्मं गाहवापवाङ्मनिः कुम्भ-
दोषः त्यक्षयन्ति इति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

पिच्छिति । सौरते सुरतनिमित्तं सौहृदं येषां ते अत एव तनाद्दरो
ऽत्र भार्याभगिन्यः दयाका भार्याभ्रान्तरनैः सन्वादां मन्त्रा-
खोचनं येषां ते कुनः स्त्रियाः स्त्रिविद्याः ॥ ३७ ॥

क्षुद्रा इति । तपोवेपथोपजीवन्तीति तथा प्रतिघृष्टीयन्ति
तथास्वधर्ममेका अप्युत्तमात्मनमधिकृत्य धर्मं वक्ष्यन्त्युपदेक्षन्ती-
त्यर्थः । मन्त्राटनपटव इत्यनेनाभमियां कश्चिद्व्यवहारीकानेन
निहायकाकनन्वायेन दुःखकाया इति तस्मिन्स्त्रीदोषकथनं तत्र एकैक
तस्मिन्वर्णश्लेषे कानेन ततो द्वाभ्यां चातुर्वर्ण्येनहायकथनं
तत्र एकैकं शूद्रदोषकानेन इति विभागः ॥ ३८ ॥

अथ चातुर्वर्ण्यसाम्प्रदायान् तस्मिन्स्त्रीयानाह-निष्कामिनि
वदुभिः । उद्विग्नमनसश्चञ्चलमानसाः भीतमाभया वा निरक्षेप्य
राहिते दुर्मित्तं कर्षणं स्त्रामिप्राणभागन च कर्षिताः पीडिताः
अनावृष्टिमयेनःप्यातुराः दुःखिताः ॥ ३९ ॥

वास इति व्यवथाये मेथुने वास आदिभिर्हीना पिशाचमन्त्रद्वाराः
पिशाचमन्त्रद्वाराः ॥ ४० ॥

भीमश्रियध्वजनीयंकृतपद्मनाभरी ।

वटवो ब्रह्मचारिणाः अथनाः महाप्रताद्विप्रतहीनाः अन्न-
कार्याद्विप्रतहीना वा ॥ ३३ ॥

भूयपत्याः बहुमन्तानाः ॥ ३४ ॥

क्षुद्राः इन्द्रिः किराटाःपरिमाणफलानि पश्याद्विष्यन्ति विके-
ष्यन्ति कुटुकारिणाः धानुषांश्चकरणाशीलाः वार्ता कुम्भारादि-
धेदयवृत्तिय ॥ ३५ ॥

सर्वोत्समं कुलादिनेति शेषः कौशलं कुलं विद्यमानं विपन्नम
प्रापत् प्रापत् भृत्यं पतयन्त्यक्षयन्ति अपगदिषनीः क्षीररहिता
गाश्च त्यक्षयन्तीति शेषः ॥ ३६ ॥

सौरते सुरतमन्त्रनिषेधे सौहृदं प्रेम येषां ते तथा अशु-
दयाकाभ्यां सह सत्यकृ पादा येषां ते तथा ॥ ३७-३८ ॥
पिशाचमन्त्रद्वारां दशनं येषां तथा ॥ ४० ॥

भीमश्रियध्वजनीयंकृतसाराय्यंदिनी ।

वटवो ब्रह्मचारिणाः अथनाः प्रतहीनाः शौचहीनाश्च मवि-
ष्यन्ति कुटुम्बिनो गृहस्था भिक्षवः भिक्षाटनपराः न तु भिक्षां
हाव्यन्ति तपस्विनां धानप्रस्थाः वने द्वेषा प्राप्तवासाः प्राप्तां
गृहस्थानि च स्त्रतपो दर्शयिष्यन्तीत्यर्थः । स्वामिनो वतः अर्थ-
लातुपाः विष्णुसकृपदं प्रयतिष्यन्ते ॥ ३३ ॥

पुनरपि स्त्रियां पश्याद्विष्यन्ति-दुःखन्ति ॥ ३४ ॥

कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तस्तद्विदाः ।

त्यक्ष्यन्ति च प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि ॥ ४१ ॥

न रक्षिष्यन्ति मनुजा स्थविरौ पितरावपि ।

पुत्रान् सर्वार्थकुशलान् क्षुद्राः शिशोद्वम्भराः ॥ ४२ ॥

कलौ न राजन् ! जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम् ।

प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः ॥ ४३ ॥

यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः पतन्स्खलन्वा विवशो गृणान् पुमान् ।

विमुक्तकर्मागल उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतस्तारार्थदर्शिनी ।

किराटा वणिजः कूटकारिणः अथमेषा कपटं कृत्वा पण्यवि-
ष्वन्ति व्यवहारं प्रवर्त्तयिष्यन्ते किञ्च सर्वे एव वयाः अनापद्यपि
जुगुप्सितां वार्तां माधु मुञ्च्यन्ते ॥ ३५ ॥

अखिलोत्तममपि पतिं निद्रुष्यं भार्यास्तथा भृत्या अपि
त्यक्ष्यन्ति पतयञ्च विपन्नं रोगादिप्रस्तं भृत्यं कौञ्चं कुलपरम्परागत-
मपि त्यक्ष्यन्ति गाञ्चं वृद्धत्वाद्दपयस्त्रिर्गोस्त्वक्ष्यन्ति ॥ ३६ ॥
ननान्दरोऽत्र भार्याभगिन्यः ॥ ३७—४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वटशो ब्रह्मचारिणः अमता विहितव्रतहीनाः तत्र मैथुनिका-
नाक्षयाद्—अशौचाः बाह्याऽयन्तरशौचहीनाः कुटुम्बिनो
गृहस्थाश्च मन्त्रव्यः तपस्विनो वानप्रस्थाः प्राप्ते वार्तां येषां ते
तथा न्यासिनः संन्यासिनः अर्थेष्विन्द्रियार्थेषु बोलुपाः वस्पटाः
अविष्वन्ति ॥ ३३ ॥

पुनस्त्रीस्त्रभावमाह—दुस्वकाया इति ॥ ३४ ॥

किराटाः वणिजः क्रयविक्रयादिव्यवहारं प्रवर्त्तयिष्यन्ति
अनापद्यपि जुगुप्सितां वार्तां वृत्तिं माधु मुञ्च्यन्ते ॥ ३५ ॥

भृत्याः निद्रुष्यन्तु अखिलोत्तममपि तत्रापि कौञ्चं परम्परा-
प्राप्तं पतिं पतयोपि विपन्नं वृद्धत्वादिना कार्यान्वै भृत्यं च
त्यक्ष्यन्ति अपर्याखिनोः दुग्धदाहाः त्यक्ष्यन्ति ॥ ३६ ॥

सौरतं सुरतहेतुकं सौहृदं येषां ते ननान्दरोऽत्र भार्या-
भगिन्यस्ताभिः दयालैश्च सम्बाहो मन्त्रालोचनं येषां ते ॥ ३७ ॥
३८ ॥ ३६ ॥

पिशाचानामिह सम्बन्धं दर्शः दर्शनं यासां ताः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मचारिण लोग शौच और शास्त्र विहित आचार से
शून्य होजावेंगे, और कुटुम्बी अर्थात् गृहस्थ लोग मिथुन
होकर मिथ्यातन करेंगे आप मिथ्या न देखेंगे, तपस्विणों
घनवास को छोड़ कर ग्राम वास करेंगे, एवं संन्यासी
लोग धनी और द्रव्य के बड़े बोमी हुआ करेंगे ॥ ३३ ॥

और फिर स्त्रियें कैसी होंगी कि—दुस्वकाव वाली अर्थात्
कद की छोटी पर आहार बहुत करेगी और उन्हीं के बच्चे
बड़की बहुत होंगे और वे स्त्रियें बड़ी निर्बल होंगी, सदा
कटुभाषण करने वाली तथा बोरी कपट और बड़े साहस
करने वाली होंगी ॥ ३४ ॥

और कपट करनेवाले क्षुद्र बनिये लोग मये २ क्रव विक्रय के
व्यवहारों को प्रवृत्त करेंगे, तथा सब लोग अनापत्त समझ में भी
निम्नितवृत्ति को अच्छी समझेंगे ॥ ३५ ॥

मौकर खाकर लोग अपने उत्तम खासी (माखिक) को धन हीन
होनेपर त्यागदिया करेंगे, तथा खासी लोग भी परम्परा से सदा के
काम करनेवाले मोंकरो को आपत्तिग्रस्त होनेपर त्यागदिया करेंगे,
एवं दुग्ध नहीं देनेवाली गावों को पति लोग त्याग देंगे ॥ ३६ ॥

पिता, भ्राता, सुहृद्, और जाति के लोगों को छोड़कर मैथुन
के निमित्त सौहृद् करेंगे, और कश्चियुग में मनुष्य स्त्रीपरायण
होकर साखी और इबाखे से सबाह किया करेंगे, और उनके सामने
हीन हुआ करेंगे ॥ ३७ ॥

तप के बेष से जीवन करनेवाले क्षुद्र लोग प्रतिग्रह [दान]
दिया करेंगे, और वह क्षुद्र लोग धर्म को न जानकर भी उत्तम
ऊंचे आसन पर बैठ कर धर्म का उपदेश करेंगे ॥ ३८ ॥

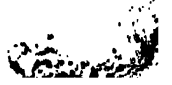
प्रजा के लोग दुर्मिथ और कर से पीड़ित होकर नित्य ही
उत्तम मनवाले रहेंगे, हे राजन् ! भूतब में अन्न तो रहेगा नहीं तब
निरन्न भूतब में अनावृत्ति के भय से लोग उबाकुल रहेंगे ॥ ३९ ॥

कश्चियुग में प्रजा के लोग वस्त्र, अन्न, पान, रुचन, विहित
मैथुन, स्नान, भूषण, इन सबों से वंचित (हीन) होकर
पिशाच के सदृश होजायेंगे ॥ ४० ॥

श्रीधरकामिकृतभाषार्थदीपिका ।

काकिणिके विद्यतिवराटकामायेऽर्थे विषवभूते विपुषा वैतं
कृत्वा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

महात्मनमधेमाह आऽर्था—कलाविति । विधीयतावैरानतं नक्ष-
त्रकृतं पादपङ्कजं वस्त्रं तं न यक्ष्यन्ति न, पूजयिष्यन्ति पाषण्डैः
विभिन्नमन्त्रा कृतं कृतो येषां ते ॥ ४३ ॥

पुंतां कश्चिद्विद्वान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान् ।
 सर्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ ४५ ॥
 श्रुतः सङ्कीर्तितो ध्यातः पूजितश्चाऽऽहृतोऽपि वा ।
 नृणां धुनोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम् ॥ ४६ ॥
 यथा हेमिनि स्थितो बह्निर्दुर्वर्णो हन्ति धातुजम् ।
 एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम् ॥ ४७ ॥
 विद्यातपःप्राणनिरोधमैश्रीतीर्थभिषेकव्रतदानजपैः ।
 नात्यन्तशुद्धिं क्षमतेऽन्तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते ॥ ४८ ॥

• भीमरक्षामिद्विद्वान्भावापदीपिका ।

विषयो युष्मद् सन् विमुक्ताः कर्मरूपा जगन्नाः प्रतिबन्धा
 बन्ध सः ॥ ४४ ॥

तद्वचं कश्चिदोषान् प्रपञ्चव प्रस्तुतं तन्निस्तारोपायमाह,
 पुंतामिति पदमिः । द्रव्यदेशात्मभिः सम्भवो येषां तां चित्त-
 स्थस्थिते स्फुरितः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अयमेवोपायो नाप्य इति सदृष्टान्तमाह—यथेति । धातुजं
 तास्त्रादिस्त्रैवजातं हेमनो दुर्वर्णं भास्विभ्यं तत्र स्थितो बाहु-
 रेव हन्ति हरति, ननु नोयाहि एवं योगिनामपि विष्णुरेव
 ननु योगादिकमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एतदेव विद्वद्योति-विद्येति । विद्या देवतोपासना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

• भीमदुर्दान्तसुद्विद्वान्शुक्लपदीपिका ।

विमुक्तकर्मोद्यवः विमुक्तकर्मवासनः ॥ ४४—४६ ॥

दुर्वर्णो रजसत् ॥ ४७—४९ ॥

• भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवृद्धिका ।

कथाविति । काकियिके वराटिकामात्रे ऽप्यर्थे विषये विमुक्त
 विरोधं कुर्यात्तः त्वत्कं सोऽहं येः तं ॥ ४१ ॥

मेति । स्वधिरौ द्वौ अनेन "द्वौ च मातापतरी" इत्यादिशास्त्रो
 ल्लङ्घनं सूचितं सर्वार्थेषु कुञ्जानपि पुत्राक रक्षिष्यन्त्यर्थि तु तेऽवो
 विभक्तव्यं बलिष्वन्त इति भावः ॥ ४२ ॥

महात्मनर्थमाह—कथौ मेति द्वाऽवो । हे राजन् । त्रैलोक्य
 नाथेन प्रकृत्या आनतं नमस्कृतं पादपद्मं बन्ध तम् अकथुतं न
 परवन्ति नाराधयिष्यन्ति तत्र हेतुः पापयद्वैर्बिभ्रमन्त्यथा
 कृतं यतो येषां ते ॥ ४३ ॥

वक्रामधेवमिति । त्रिभमायाऽप्यन्तमः पुमान् बन्ध भगवतो
 नामधेवं युष्मद् कीर्तयन्विमुक्ताः कर्मरूपा जगन्नाः प्रतिबन्धाः
 बन्ध सः उक्तमर्थं गतिं मुक्तिं प्राप्नोति तं भगवन्तं न यस्मिन्ति
 कृत्वापुरो रोगादिषुः कृतः पतञ्जलेन यतितो विषयितः स्वक-
 ल्पत्वेन स्ववर्णाधमाकाङ्क्षिषुरः तत्र त्रिभमायो मर्यादुत्तरमेवो-
 क्तमिति प्राप्नुवन्ति इतरेषामाकाङ्क्षानुवृत्तेः कीर्तयेति भावः ।

बद्धा, आनुराद्यन्तमोपि त्रिभमायो युष्मद् प्राप्नोतीति
 सम्बन्धः ॥ ४४ ॥

तद्वचं कश्चिदोषान् प्रपञ्चव तन्निस्तारोपायमाह—पुंतामिति
 पदमिः । द्रव्यदेशात्मभिः सम्भवो येषां तां तत्र द्रव्यदेशो निषिद्धी
 भात्मा विषयप्रवर्णं मनः चित्तस्थः आनेन चित्ते स्थितोऽहृतः
 हरति क्षपयति ॥ ४५ ॥

कथं चित्तस्थो भवतीत्यत आह—धुन इति । भवणादिविषयः
 सन् हृत्स्थो भवति ततो जन्मायुनस्यापि अशुभं जन्मायुनाजित-
 मपि पापमित्यर्थः धुनोति नाशयति ॥ ४६ ॥

नदेव दृष्टान्तेनोपायवन्ति-यथेति । धातुस्तास्त्रादिः तस्त्रैव-
 जातं हेमनो दुर्वर्णं तत्र स्थितो बह्निहरति, एवं योगिनामात्र-
 स्थितो मनसि स्थितो विष्णुरशुभाद्यं हन्ति आशयो मनस्तस्त्रं
 भास्विभ्यं हन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इतोऽप्य उपायो नास्ति इत्याह-विद्येति । यथा विविधपरि-
 ष्केहरहितेषुपासकानुग्रहार्थं हृदिस्थे सत्यन्तरात्मा मनोत्यन्तशुद्धि
 लभते तथा विद्यादिभिर्न क्षमते तत्र विद्या शास्त्राध्ययनं तपोऽन-
 यनादि यथाश्रमधर्मो वा प्राणनिरोधः प्राणजपः भैरी अहिंसा
 व्रतम् एकादशीव्रतादि जपं मन्त्रजपः ॥ ४८ ॥

• भीमद्विजयवृद्धतीर्थकृतपदहरनाचकी ।

विमुक्त विग्रहं धैरं कुर्यात् काकियिकेऽर्थे अक्षयपचन-
 विषये ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

पापयद्वशास्त्राद्वैतविषयेषु विभिन्नचेतसः स्वामोहित-
 चित्ताः ॥ ४३ ॥

किं माहात्म्योऽयं भगवान् वेन तद्यज्जं सप्रयोजनं एवादिनि
 त्वाह—वक्रामधेवमिति । विमुक्तं कर्मलक्ष्यमर्गं तावकीकं बन्ध
 स तथा विषयकृतकर्मबन्धन इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

केनोपायेनेत्यादिना पृथं परिहर्तुमाह—पुंतामित्यादिना । द्रव्य-
 देशात्मसम्भवान् द्रव्यदेशस्वभावोऽज्ञानम् किमपि नावशिष्यतेऽतः
 सर्वमित्युक्तम् ॥ ४५ ॥

चित्तस्थितिभावे नानासाधनमाह—श्रुत इत्यादिना । अशुभम्-

भीमद्विजबन्धजतीयं कृतपदरत्नावली ।

इत्युपलक्षणं प्रथमकर्मभोगावतनप्रारम्भप्रभृतिस्वपाहिताशुभ-
मित्यर्थः ॥ ४६ ॥

मन्दाधिकारियः क्षिप्रप्रवृत्त्यर्थं सहस्रान्तमाह—यथेतिशास्त्रांका
अष्टादशदोषा दुर्गुणमित्यनेन गृह्यन्ते धातुजं गैरिकसमुद्भवं
वा आत्मगतः चित्तगतः अशुभाशयं पापरार्थि पापसंपृक्त-
जडमनो वा ॥ ४७ ॥

विद्यादिनास्तःकरयशुश्रूषा भेषः स्वार्थिकचित्तस्थेन हरि-
योति तत्राह—विद्येत्यादिना । प्रायानिरोधः प्राय्याचामः अन्तरात्मा
अन्तःकरणं हृदिकथे सति ॥ ४८ ॥

भूमिजीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भवं ।

नदानीं पाषण्डविभिन्नचेतस्त्वेन तथाजनवैमुख्यं तु तन्नाम-
विमुक्तानामेव स्वादित्त्वभिप्रेत्य प्रायेण्येवैव उच्यते—यस्मात्तेति ।
नामाभ्येवोपसंहारस्थेन—कलेरित्यादिद्राक्ष्याम् ॥ ४९ ॥

यदेव नाम भगवद्रूपेण स्फुरन् तद्विदधातित्वाह—पुंसा-
मिति ॥ ४५ ॥

भगवतः स्त्रमाव एव तादृश इत्याह—भूत इति त्रिभिः ॥ ४६ ॥
तस्त्रमावस्त्वयं नाम्बन्त सम्भवतीत्याह—यथेति द्वाक्ष्याम् ॥
॥ ४७—४८ ॥

भीमद्विभनायकवर्तिकृतसारायंर्षिणी ।

काकिकिकं विद्वानिवराटिकामात्रेऽपि अर्थविषये विगृह्य
कलहं कृत्वा ॥ ४१—४२ ॥

किञ्च, कलेः सन्ध्यान्तरं तु महास्तमनयेमाह—कलाविति ।
द्राक्ष्याम् ॥ ४३—४४ ॥

बहुकं कनोपायेन कलिदोषान् नाशयिष्यन्त तत्रोत्तर-
माह—पुंसामिति । द्रव्येश्वरमनःशुद्धयभावेन सम्भवो चेत्
तान् चित्तस्थः स्मृतः सन् न कवलमनानेव दोषान् हरति
अपितु प्राचीनावाचीने सर्वमपि पापमित्याह—भूत इति ॥ ४५—४६ ॥

किञ्चान्तःकरणशुद्धी भगवत्स्मरणान्द्विरेषोपायो नाम्ब इति
सहस्रान्तमाह—यथेति । धातुजं नाम्नादिसंश्लेषजातं हेमो-
दुर्गुणं माजिष्ठं तत्र स्थितो वह्निरिव हरति नतु तोयादि एतं
योगिनामपि विष्णुनेव नतु समन्वितमाहिकम् ॥ ४७ ॥

एतद्विद्वयोति—विद्योति ॥ ४८ ॥

भीमच्छुक्लकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

काकिकिकं विद्वानिवराटिकामात्रेऽप्यर्थे विगृह्य विरोधं
कृत्वा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

प्रायेण्येवमेव भगवद्रूपेणः केष्विष्यन्ताराधयिष्यन्त्वपि
सुचितम् ॥ ४३ ॥

विमुक्तो निवृत्तः कर्मगतः कर्मकपः अर्गुणो यस्मि
सः ॥ ४४ ॥

अथ कलिदोषनिस्तारोपायं दर्शयति—पुंसामिति वस्मिः ।
द्रव्यैः अणुकाकादिभिः देशैर्युक्तस्थलैः आत्मना मयिनेन
मनसा सम्भवो चेत् ननु ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

आत्मगतः मनोगतः अशुभाशयमशुभयुक्तं मनः शोष-
यतीति शेषः ॥ ४७ ॥

विद्या शास्त्राध्ययनम् तपः वर्णाधमधर्मः प्रायानिरोधः
प्राय्याचवः मैत्री सर्वेषु दया अन्तरात्मा मनः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भाषा टीका ।

कलि में एक दमड़ी के बालों भी बड़ाई कर अपने
सुहृदपने को छोड़ दिया करेंगे । और एक दमड़ी के बालों
ही प्रियमायों को त्याग देंगे, और अपने लोगों को भी
मारने मरने मारने पर त्धार रहेंगे ॥ ४१ ॥

कलि के मनुष्य अपने माता पिताओं का अति दुष्ट
होने पर भी पालन नहीं करेंगे, अपने पुत्र सब कार्य में
कुशल होंगे तो भी उनका पालन नहीं करेंगे । क्योंकि !
जन निर्वादिन शिशोहर परावण होंगे ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! एक और बड़ा अनर्थ होगा, कि—कलियुग
में जगत् के परम गुरु, और त्रिलोकी के नाथ जो ब्रह्म
रुद्र इन्द्रादिक हैं वे भी जिनके भीष्मकमल को सदा
नमस्कार करें, ऐसे अक्युत भगवान् भीष्मणु का मनुष्य
लोग पाषण्डसे विभिन्न चित्तवाले होकर प्रायकर नहीं पूजन
करेंगे ॥ ४३ ॥

मातुर पुरुष मरने समय, मरने पर,, जिसखने पर,,
विषय होकर भी जिन भगवान् के भीनाम का प्रहय
करता हुआ, कर्म की अर्गुणा (बेड़ी) से छूटकर उत्तम गति को
को प्राप्त होता है, कलियुग में उनही भीष्मणु भगवान् को
मनुष्य नहीं पूजेंगे ॥ ४४ ॥

द्रव्य देश और आत्मा से होने वाले कलिकृत पुरुषों के
सम्पूर्ण दोषों को भीपुरुषोत्तम भगवान् चित्त में स्थित
होकर हरते हैं ॥ ४५ ॥

भवया करने से, कीर्तन करने से, ज्ञान करने से, पूजन
करने से भगवान् हृदय में स्थित होजायें, तब मनुष्यों के
कोटों जन्म के पापों का तत्काल में नाश कर देते हैं ॥ ४६ ॥

जैसे कि—अग्नि, सूर्य के तपाने से सूर्य के भीतर में जाकर
अन्व धातु के छोटे वर्युं को नष्ट करता है । वहीप्रकार
योगियों के हृदय में स्थित होकर भीष्मणु भगवान् योगि-
जनों के छोटे अन्तःकरण को शुद्ध करते हैं ॥ ४७ ॥

विद्या, तप, प्राय्याचाम, मैत्री, तीर्थस्नान, व्रत, दान,
जप, इन सबों से मन उल्ल प्रकार की शुद्धि को नहीं
प्राप्त होता है, जैसा कि—अन्तःकरण भगवान् भीष्मणु के
हृदय में स्थित होने से शुद्ध होता है ॥ ४८ ॥

तस्मात्सर्वात्मना राजन् ! हृदिस्यं कुरु केशवम् ।
 त्रियमाणो ह्यवहितस्ततो यासि परां गतिम् ॥ ४९ ॥
 त्रियमाणैरभिधेयो भगवान् परमेश्वरः ।
 आत्मभावं नयत्यङ्ग ! सर्वात्मा सर्वसंश्रयः ॥ ५० ॥
 कलेर्दोषनिघेराजन्नस्ति ह्येको महान् गुणाः ।
 कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तमङ्गः परं व्रजेत् ॥ ५१ ॥
 कृते यद्दयायतो विष्णुं प्रेतायां यजतो मखैः ।
 द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्हरिकीर्तनात् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे युगानुवर्णनं नाम
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

आत्मभावं स्वस्वरूपम् ॥ ५० ॥

इदानीं कश्चिं स्तौति द्वापरात्-कलेर्दोषनिघे राज्ञिति ॥ ५१ ॥

तत्सर्वं हरिकीर्तनादेव कलौ भवति नाभ्यस्मिन् युगे उक्तं च-

“व्यावृत्तकृते वज्रस्यैस्तेनावां द्वापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्गीत्यं केशवम् ॥

इति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीसुदशमसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आत्मभावं आत्मस्वभावं स्वाभ्यापत्तिरित्यर्थः । “तद्भावमान-
 मापकाः” इत्यादिशास्त्रेकाद्यात् तत्र हि भावशब्दः स्वभावावाची
 अन्वया द्वितीयभावशब्दान्त्वचात् ॥ ५०-५२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं

शुकपक्षीये द्वादशस्कन्धे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपायोपदेशमुपसंहरति-तस्मादिनि । हि यस्मात्ततो ह्यव-
 द्यापनाद्व्यवहितविद्यया त्रियमाणः परां गतिं याति तस्मात्त्वं हृदिस्यं
 केशवं कुरु इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

इममेवार्थं वहीकर्तुं पुनरेष्याह-त्रियमाणैरिति । आत्मभावमात्र-
 मङ्गं स्वाभ्यापत्तिमित्यर्थः । “तद्भावमानमापकाः” इत्यादिशास्त्रे-

काद्यात् तत्र हि प्रथमभावशब्दः स्वभाववाची अन्वया द्वितीय-
 भावशब्दान्त्वचात् अङ्गेति सम्बन्धनदानकं प्रथमभावं नयनीत्यत्र
 हेतुत्वेन तं विशिष्यति-सर्वोत्तमा सर्वेषामात्मनामात्मा आत्मनो हि
 शरीरं निरतिशयप्रियमनस्तद्गतमनर्थं दूरीकरोतीति भावः । अनेन
 प्राप्यत्वापयुक्तनिरतिशयपुरुषार्थरूपत्वञ्चोक्तम् आत्मा हि निरति-
 शयधीतिविषयः प्रापकत्वोपयुक्तं सौख्यत्वमाह-सर्वसंश्रय इति ।
 आत्मत्वादेव सर्वैः संश्रियते इति संश्रयः आत्मा हि आत्मिजन
 सुखम् इति भावः ॥ ५० ॥

अथ बहुदोषाकरोषं कश्चिः सर्वथा भगवत्प्राप्तं निरुभ्यादि-
 त्वाभिप्रायमाह-कलेरिति । दोषनिघेरपि कलेः कश्चिदनिघे-
 रमाधारात् महान् गुणोऽस्ति, कोऽसौ ? भगवतः कीर्तनादेव मुक्त-
 मङ्गः निरस्तप्राप्तनिबन्धकः परं परमपुरुषं प्रजोदित्येषः ॥ ५१ ॥

कृतादिषु ध्यानयागाभ्यानां यत्कथं तत्सर्वं कलौ हरिकीर्तना-
 देव भवति कीर्तनं स्वभावावाद्यानुवृत्तमित्यवगतमयम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भिज्जवचनत्रयीकृतपद्मरत्नदी ।

उपसंहरति-तस्मादिनि ॥ ४९ ॥

आत्मभावं आत्मनि मक्तिं नयति प्रापयति सर्वमादत्त इति
 सर्वोत्तमा सर्वेषु सर्वेषां सर्वमात्स सर्वसम्भवः ॥ ५० ॥

कविः केवलं न दोषाकर एवापितु गुणावाहकोपि भवति
 सौख्योपविनद्रूपवदित्याह-कलेरिति ॥ ५१ ॥

ध्यानादिप्रधानसाधनमन्तरेण कीर्तनादेव संसारबन्ध-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपरस्मावधी ।
निर्मोकः कथमित्याद्युक्तं तत्तद्युगेषु भगवत्कल्पितत्वेन युक्तमित्य
मिप्रत्याह-कृतं हात । कृते वस्तुस्वादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपरस्मावध्याय
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतकमसम्भवे ।

तदेवं तत्पृष्ट्यान् सवांन् समापविष्वंस्तत्कल्पं चानुपदि-
शति-तस्मादिति । सर्वात्मना कर्षेयैश्च प्रवर्तनेन तत्रैव केमु-
त्वेन हेतुमाह-प्रवर्तते । हि यस्माद्व्योऽपि यः काश्चित् प्रिय-
माशोऽवहितः तस्मिन् कृताऽवधानं च तत्तस्माद्वादेव परां
सर्वोक्त्यां गतिं वाति एवं पुनस्तस्य परमात्तरङ्गः किमुते-
त्यर्थः ॥ ४६-५० ॥

अत एव चाश्वैरपि प्रियमाशौरमिध्वेवः आत्मभावं परमप्रेम्णा
आत्ममुत्थनां कलिदोषप्रशमनत्वेन नामकीर्तनस्मरणमाहात्म्य-
मुक्तवोपसंहरति-कलेरिति । स च अत्रोक्तिप्रमहेतूनां दोषायां
निधेरपि कलेरको गुण्यः कीर्तनादरूपो महानेवास्ति कंसादेः
भीतारदादर इव अनस्तस्य विघ्नोद्यमाभावात् सिद्धयत्वेव नाम
कीर्तयितेत्याह-कीर्तनादेवेति, ॥ ५१ ॥

कीर्तनं हि कलावपि सर्वगुणधारिधिरित्याह-कृतं इति ।
वद्यच्च कृतादिषु तेन तेन साधनेन स्यात् तच्च तदित्येकशो-
पात्तरसर्वे प्राप्नोतीत्यर्थः । अत एवोक्तमन्यत्र-

“ध्यावन् कृते वजन् बहुस्त्रेणायां द्वापरेऽर्धवन् ।

बहान्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्घीर्यै केशवम् ॥

इति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतकमसम्भवे

तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराथ्यार्थदीर्घी ।

यतो प्रियमाशोऽज्ञामिलादिसदशोपि जनः अवहितः
न विघ्नेऽर्वाहन्तम् अवहितं अवधानं वस्य तथाभूतोपि ततः
केशवात् यथाकथञ्चिदपि स्मृतात् अभिध्वेवः ध्यातुं शक्यञ्चे-
त्तदा आत्मभावम् आत्मनि प्रेमाद्यं नयतीति तान् प्रापयति ननु
तत्समवे भगवद्भयानं तेषां कथं हेवं स्यात्तत्राह-सर्वात्मा
शोकान् जानेतुनाम सन् जानाति एवेत्यर्थः । ननु कथं
सङ्ख्यानमात्रादेव प्रेमाद्यं ददाति तत्राह सर्वेषां प्राच्यानां
च सम्भवो यस्मात् सः महोदरस्य तस्य किमेतच्च प्रमिति
भावः ॥ ४६-५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इदानीं कवेः सर्वेषुवोपि युगेषुः श्रेष्ठ्यमाह-कलेरिति
ब्राह्मणम् । दोषायां निधेरपि कलेरको गुण्यो राजकालि विराः
मानो राजेवास्ति यथा एक एव राजा असङ्ख्यानापि दृश्य
इति तथैवैक एव गुण्यः सर्वात्म्युक्तस्य दोषान् इतीति भा-
स एव कः ? तत्राह-कीर्तनादेवेति । नाम ध्यानादरूपवेत्वेत्यर्थं
ब्रह्मा कीर्तनादेव किमुत कीर्तनसहितध्यानादिषुः परं सर्वं
रुद्रपुरुवार्यं प्रेमाद्यम् ॥ ५१ ॥

सर्वयुगगतानि भगवत्प्राप्तिसाधनानि कलेरेक एव इहा
तत्रापि स्वस्वभावकस्मात् सर्वयुगमात् कीर्तनादेव इ-
तीत्याह-कृते इति । तत्सर्वं हरिकीर्तनादेव भवति ॥ ५२ ॥

इति साराथ्यार्थदीर्घी हर्षियवां मकचेनसाम् ।

ब्राह्मण तृतीयोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मभावं स्वसाध्यम् ॥ ५० ॥

अथ कवेर्महान्तं गुण्यमाह-कलेरिति ब्राह्मणम् ॥ ५१ ॥ ५१

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

तृतीयोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन्! तुम तो जब मरनेवाले हो, तस्मात् सर्वं
प्रकार से भीकशय को सावधान होकर हृदय में स्थित करो,
तिसीसे उत्कृष्ट गति को प्राप्त होवोगे ॥ ४६ ॥

प्रियमाय लोगों को अवश्य ही भीविष्णु भगवान् का
ध्यान करना चाहिये । हे राजन्! वे सर्वात्मा और, सर्व
के भाव्य भीविष्णु भगवान् अपने जन को अपने शरण
कर लेते हैं ॥ ५० ॥

हे राजन्! वह कथियुग; दोषों का भयहार है, परन्तु
इसका एक बड़ा ही उत्तम गुण्य है, कि-पुरुष भीकृष्ण
के कीर्तन मात्र करने से मुक्तसङ्ग होकर परमात्मा का
प्राप्त हो जाता है ॥ ५१ ॥

देखो कृतयुग में जो फल भीविष्णु भगवान् के ध्यान
करनेवाले को होता रहा, और वेतायुग में बड़ों से भीविष्णु
भगवान् की पूजा करनेवाले को जो फल होता रहा, और
द्वापर युग में जो भीहरि की परिचरों से फल प्राप्त
होता रहा, वे तीनों युगों के तीन प्रकार के फल कथियुग में
केवल एक भीकृष्ण के कीर्तन मात्र से प्राप्त होते हैं ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवत ब्राह्मणस्कन्धे तृतीयोऽध्यायार्थदीर्घी,

श्रीहृद्वाचनस्य पं ० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

कालस्ते परमाश्वादिर्द्विपरार्धावधिर्नृप !
 कथितो युगमानं च शृणु कल्पलयात्रपि ॥ १ ॥
 चतुर्युगसहस्रं च ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
 सङ्कल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशाम्पते ! ॥ २ ॥
 तदन्ते प्रलयस्तावान् ब्राह्मी रात्रिरुदाहृता ।
 त्रयो लोका इमे तत्र कल्पन्ते प्रलयाय हि ॥ ३ ॥
 एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ।
 शेतेऽनन्तासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चाऽऽत्मभूः ॥ ४ ॥
 द्विपरार्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय वै ॥ ५ ॥
 एष प्राकृतिको प्रलयः प्रलयो यत्र लीयते ।
 आशङ्कोशस्तु सङ्घातो विघात उपसादिते ॥ ६ ॥
 पर्जन्यः शतवर्षाणि भूमौ राजन्न वर्धति ।
 तदा निरन्ने ह्यन्योऽन्यं भक्षमाणाः क्षुधाऽर्दिताः ॥ ७ ॥
 क्षयं यास्यन्ति शनकैः कालेनोपद्रुताः प्रजाः ।
 सामुद्रं दैहिकं भौमं रसं साम्बर्तको रविः ॥ ८ ॥

श्रीशुकस्त्वामीकृतभाष्यार्थदीपिका ।

चतुर्युगे न चतुर्थोका खवा नैमित्तिकादयः ।

तत्र संसारनिस्तारो हरिकीर्त्तय चयर्थने ॥

कश्चिदोपनिषत्कं हरिनामसङ्कीर्त्तनादिकं स एव च कथौ परमो धर्म इति प्रहनप्रयस्योत्तरमुक्तम् । यच्चान्यत्पृष्ठं प्रलय-कल्पबोमानं ब्रूहीति तदिदानीं तूर्तीयस्कन्धोक्तकावमानानुवाद-पूर्वकं निरूपयति-काव इति । "स कावः परमाणुर्वै वो भुङ्क्ते परमाणुनाम्" इत्यादिना कावः कथितः "अस्वारि श्रीणि छे चैकं कृताद्विषु यथाक्रमम् । सङ्कषयानामि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च" इति युगमानं कथितम् ॥ १ ॥

तत्र कल्पमानमाह-चतुर्युगेति । यत्र चतुर्दश मनवः क्रमेण मवाप्सि ॥ २ ॥

तत्र चतुर्दश मनवः क्रमेण मवाप्सि ॥ २ ॥

अेति तत्र नैमित्तिकं प्रलयं मानसहितमाह-तदन्त इति द्वाऽध्याय । ७
 तावान् चतुर्युगसहस्रप्रमाणः सैव ब्राह्मी रात्रिः ॥ ३ ॥

नैमित्तिकप्रलयं दर्शयति, यत्र यदा विश्वसृक् भीमारावणो विश्वमात्मसात्कृत्य अस्मिन्नुपसंहृत्य शेते आत्मभूः इति च तस्मिन् शेते तयोरमेदधियक्ष्णवा वा ब्रह्मण एवानन्तासनस्य-मुक्तं ब्रह्मणो निर्वा निमिषीकृत्य पवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्राकृतिकं प्रलयमाह-द्वाऽध्याय । द्विपरार्धे न ब्रह्मण आयुषि सप्तप्रकृतयो महद्दहकुरारपञ्जनमात्राणि ॥ ५ ॥

सङ्घातो महदादिकावधुनः प्रकृतीनां तत्कार्येण्णायदस्य च प्रलयात्प्राकृतिक इत्यर्थः । विघाते विघातकारणे उपसादिते सति ॥ ६ ॥

श्रीधरखामिहृतभाषार्थदीपिका ।

तद्वाऽऽह-पञ्चम इत्यादिना । बुद्धिग्निर्यायंरूपेणोत्पन्नः प्राक-
नेन प्रथमेन ॥ ७ ॥

सामुद्रादिक सर्वरसं रविः विद्यते प्राकर्षति ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीसुहृद्येनस्वरिक्तशुकपदीयम् ।

॥ १-३ ॥

आरम्भशुद्धयश्च अनुभवेपरत्वे तस्मानन्तामनसत्वं प्रासाद-
कद्रुपबहुभ्यावापुपपद्यते "कृष्णामिन्द्रोद्भूतकमखोदरशाचिने"
इत्यनन्तशयनमगवज्जाभिपद्यशाचिने स्मर्यते प्रकृत्यः ॥ ४ ॥

सप्तप्रकृतयः महदहङ्काराकाशादयः ॥ ५ ॥

यत्र प्रलयं प्रयत्काशो खीयते इत्यन्वयः । विद्यते
शेषित्वे ॥ ६-६ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतमगवज्जाभिपद्यशाचिने ।

अथ चतुष्टयं प्रलयकल्पयोर्मानं ब्रूहीति तत्तृतीयस्कन्धोक्त-
काञ्चनकवानुवादपूर्वकं निरूपयितुमारभते-काञ्च इति । ते तुष्टयं
कथित इति सम्बन्धः । परमाणुः आदित्यस्य द्विपराङ्गमवधिक्ततरा-
वधिर्बन्धस्य सः काञ्चः कथितः "स काञ्चः परमाणुर्न यो भुङ्क्ते
परमाणुताम्" इत्यादिना कथितः तथा "चत्वारि त्रीणि त्रैलोक्यं
कृतादिषु यथाक्रमम् । सङ्ख्यानां सहस्राणि द्विगुणानि शतानि
च" इति युगमानं च कथितम् इत्यर्थः । इदानीं कल्पलयावपि शृणु
तयोर्मानं शृणु इत्यर्थः ॥ १ ॥

अत्र तावत्कल्पमानमाह-चतुर्गुणसहस्रमिति । कल्पो द्विविधः
दैनन्दिनो महास्येति तत्राद्यो ब्रह्मणो दिनारम्भक एव कल्प
इत्यभिधीयते न विशानष्टि-हे विशास्यने । अत्र कल्पे चतुर्विंश-
मन्वः क्रमेण भवन्ति मन्वन्तरमानं तु "स्रं स्रं काञ्चं मनुभुङ्क्ते
युगानामेकसप्ततिस्रं" इति तृतीयस्कन्ध एवाकम्पनुसन्धेयम्
इति ॥ २ ॥

प्रलयस्तु चतुर्विधः, नैमित्तिकः प्राकृतिकः आत्मनिर्को
नित्यश्चेति । तत्र नैमित्तिकं प्रलयं निरूपयति-तदन्ते इति
ब्राह्मणम् । तदन्ते चतुर्गुणसहस्रान्ते प्रलयकल्पानात् चतुर्गुणसहस्र-
परिमाणुः सैव ब्राह्मी रात्रिः विनाशे चतुर्गुणसहस्रान्ते निवृत्त
जगद्वशापारः चतुर्मुखश्चेति स नैमित्तिकः प्रलय इत्यर्थः । तद-
बाह-त्रय इति । यत्र रात्रौ इमे भूरादयस्त्रयो लोकाः प्रलयाव
कल्पान्ते प्रक्षीणा भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एव नैमित्तिकः प्रलयः प्रोक्तः तत्र नैमित्तिकशब्दस्य प्रवृत्तौ
निमित्तमाह-यत्र विश्वसृष्टिः । विश्वसृष्टिः शयननिमित्तकत्वा
दस्य प्रलयस्य नैमित्तिकत्वं कथम्भूतः शोते इत्यत्राह-मन्वन्तः
शेषः आसन्नं शय्या यस्य सः विश्वमात्मसारकृत्य आरम्भेन
कृत्वा स्मृत्सुपसंहत्येति यावत् । अत्र विश्वसृष्टारम्भशुद्ध-
योद्भूतमुत्पत्त्यपि तस्मानन्तशयत्वं प्रासादकद्रुपबहुभ्यावा-
पुपपद्यते "कृष्णामिन्द्रोद्भूतकमखोदरशाचिनः" इत्यनन्तशयन-
मगवज्जाभिपद्यशाचिने प्रकृत्यः स्मर्यते इति ॥ ४ ॥

एवं दैनन्दिनकल्पः नैमित्तिकप्रलयश्च निरूपितः ।
महाकल्पे प्राकृतप्रलयं च निरूपयति-द्विपराङ्गं इति । द्विपरी
इत्यनेनायमेव महाकल्प इति सूचितम् सप्तप्रकृतयः मह
हङ्कारौ भूतपञ्चकश्चेति सप्त अयं सप्तप्रकृतीनां लयात्मकत्वात्
प्राकृतिको लय इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकृतयः सप्त कथं खीयन्ते इत्यत्र तत्प्रकारं वक्ष्यं प्रस्तौति
यत्र खीयते इत्यादिना । विद्यमाने विनाशनिमित्ते उपसाक्षिणे उप-
गते सति सङ्कानः प्रकृतिमत्कसङ्कानः परिणामरूपोऽप्यहङ्कारः ।
यत्र प्राकृतिकं प्रलये खीयते ॥ ६ ॥

कोऽसौ विद्यते इत्यत आह-पञ्चम इति । अवर्धतीति सप्तम्यन्तं
शतवर्षाणि पञ्चम्ये ऽवर्धति सतीत्यर्थः । निरक्षैरिति विद्वेषत्यव
भाषः अन्योन्यं मह्यमायाः प्रजा पुष्पिपुपुङ्गनाः काञ्चेन शोतेः
क्षयं वास्यन्तीति सम्बन्धः । सामुद्रमिति समुद्रादिषु मयं रसं
जलं साम्बन्धको रविः प्रलयवादिष्यः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयं कृतपदरत्नावली ।

मगवत्कटाक्षप्रक्षयादिसप्तकल्पप्रलयप्रकारं तस्मैरूपं भागवत-
प्रवृत्ति च कथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादावुक्तमनूय वक्तव्यं प्रतिवि-
धत्ते-काञ्च इति कथितस्तृतीयस्कन्धे । अथ कल्पप्रलययोर्वाप
काञ्चाधीनत्वेन तस्मैरूपश्रवणानन्तरम् ॥ १ ॥

यत्र दिने ॥ २ ॥

यस्य दिनस्यान्ते ब्राह्मी ब्रह्मसम्यग्धिनी यत्र रात्रौ ॥ ३ ॥

यत्र प्रलये आरम्भकारकस्य आरम्भे निधाय ॥ ४ ॥

सप्त प्रकृतयः महदहङ्काराकाशादिपञ्चभूतानि ॥ ५ ॥

यत्र प्रकृतिप्रलये सङ्कानश्चतुर्विधानिस्वसमूहारम्भः, प्रलय-
प्रकारमाह-विद्यते इति । विद्यते प्रलये उपसाक्षित आसन्न
सति ॥ ६-७ ॥

"कञ्च द्रवयो" इति धानोः काञ्चेन द्रवयोहेतुना सामुद्रं
समुद्रस्य विद्यमानं रसं जलं दैहिकं बहस्य विद्यमानं रसं
रेतोऽस्यैव वीर्यं भूमं रसं तिकादिष्वक्षयम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयगोखामिहृतकमसम्बन्धः ।

॥ १-३ ॥

एव नैमित्तिक इत्यपक्षस्य मन्वन्तरनिमित्तत्वमपि तदन्त-
भूतं ज्ञेयम् ॥ ४-२२ ॥

श्रीमद्भिजयनाथकवर्षिकृतसाराधर्षिणी ।

नैमित्तिकाद्यान् प्रलयांश्चतुर्थे चतुरः क्रमात् ।

उत्सवोपसङ्गहार श्रीशुकः कृष्णकथामृतम् ॥

अथ पृष्ठं प्रलयकल्पयोर्मानं ब्रूहीति तत्र तृतीयस्कन्धोक्त-
काञ्चानुवादपूर्वकमाह-काञ्च इति, ॥ १-८ ॥

तावान् चतुर्गुणसहस्रप्रमाणः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भिवनाप्रवक्तव्यतिलकसारार्थद्वितीया ।

प्रलयाश्चरत्तत्रैव प्रलयो नैमित्तिकः प्रथमः विश्वसृक् श्रीनारायणः आत्मसाकल्यं अस्मिन्नुपसहस्यं शेने आत्मभूतं ह्या च अस्मिन् प्रविष्टं शेते अत एव ब्रह्मणो निद्रां निमिषी- कृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिकः एव एव देवदिन- शब्दवाचकः ॥ ४ ॥

प्राकृतिकं प्रलयमाह-द्विपराशैनि द्वाऽवाम् । आयः पराशौ- १५कान्त एव द्वितीयं पि पराशौ अनिकान्ते सति ब्रह्मणो आयुः- समाप्तौ सत्यां सप्तप्रकृतयो महद्ब्रह्मकारणमात्रप्रकाशान् ॥ ५ ॥

प्रकृतेः सकाशाद्भूतवस्तुनां प्रकृतावेव प्रवेशात् प्राकृतिकः सकृत्तः महद्ब्रह्मस्वसमूह एवायडकोशः विघाते विघात- काव उपसजे सति ॥ ६ ॥

तत्र प्रकारमाह-पञ्चम इति, ॥ ७ - ८ ॥

श्रीमद्भुक्तव्यकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

एवं राजदेहाद्युपलक्षणं सर्वं प्राकृतं निरोधविषयमुक्त्याऽथ निरोधं प्रपञ्चयति । अतुयोध्यायेन, तत्र तावत् चतुष्टं कलिदेव- निहृत्पुवावाहकं तदुत्तरं दृष्ट्वा यच्च पुष्टं युगान्त्यनेन युग- मानमिति प्रलयकल्पयोमानं, कावस्थ च गतिं ब्रह्मति, तदुत्तरमाह-काव इति । ते तुष्टं "सकाशः परमाणुर्वै- वो भुक्ते परमाणुनाम्" इत्यादिना तृतीयस्कन्धे कावः कथितः "अथारि त्रीणि द्वे चैकं कृताद्विषयं यथाक्रमम् । संव्या- तानि सहस्राणि द्विगुणानि त्रितानि च" इति युगमानं च कथि- तम् अधुना कल्पयथावपि शृणु तयोमानं शृणु इति यावत् ॥ १ ॥

तत्र तावत्कल्पमानमाह- अतुयुगसहस्रमिति, ॥ २ ॥

प्रलयस्तु अतुर्विधः, नैमित्तिकः प्राकृतिकः आत्यन्तिको नित्यश्च, तत्र तावन्नैमित्तिकं प्रलयं मानसहितमाह-नन्दन इति । तदन्ते तस्य अतुयुगसहस्रात्मकस्य ब्रह्मणो दिनक्यान्ते तावत् अतुयुगसहस्रप्रमाणः प्रलयः सैव ब्राह्मी रात्रिः ॥ ३ ॥

यत्र विश्वसृक् श्रीनारायणः अनन्तः शेषः आसने शय्या यश्च सः विश्वं लोकत्रयमात्मसाकल्यं अस्मिन्नुपसहस्यं शेने आत्मभूः ब्रह्मा च अस्मिन् शेते स च श्रीनारायणो ब्रह्मणो निद्रां निमिषीकृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक इत्य- मिषीयते कल्पान्ते श्रीनारायणो ब्रह्मादीनां प्रवेश उक्तो हरिवंश "ब्रह्मायमग्रतः कृत्वा प्रमथं विश्वतो मुखम् ।

सर्वं देवगणाश्चैव त्रयस्त्रिंशच्च ऊर्ध्वजाः ।

प्रविशन्ति महायोगं हरिं नारायणं प्रभुम्" ॥

इति ॥ ४ ॥

अथ प्राकृतिकं प्रलयमाह-द्विपराशै इत्यष्टादशमिः । महद्ब्रह्मारी पञ्चनभ्रात्राणि त्रैलोक्यं सप्त ॥ ५ ॥

एव ब्रह्ममायुकार्यकारणमित्युक्तायाः प्रकृतेर्वैश्वमायोनं प्रका- रेण परे द्वे लयात् प्राकृतिको लय इत्यामधीयते इत्याह-एव इति विघाते विनाशमितिके उपसाहिते कावने प्रापिते सति सप्तप्रकृतिसङ्घातः अयडकोशः अयिते मूलप्रकृताविति शेषः ॥ ६ ॥

तदेवाह-पञ्चम इत्यादिना ॥ ७ ॥

पिबते आकंषति ॥ ८-९ ॥

माया टीका ।

श्रीहरये नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-हे राजन्! परमाणु से लेकर द्विपराशै पर्यन्त कालका वशान तथा युगों का परि- माण हमने तुमारे प्रांगे तृतीय स्कन्ध में वशान किया, अब तुम सावधान होकर कल्प और प्रलय को भवण करो ॥ १ ॥

एक सहस्र अतुयुगी को ब्रह्माजी का दिन कहते हैं, और उनी का नाम कल्पभी है, हे राजन्! जिसमें, कि-अतुयुग १४ मनु राज करते हैं ॥ २ ॥

निके अन्त में उतनाही भारी प्रलय होता है, जिसका ब्रह्माजी की रात्रि कहते हैं वस समय में भूलोक भुवर्लोक और स्वर्ग लोक इन तीनों लोकों का प्रलय होजाता है ॥ ३ ॥

यहां नैमित्तिक प्रलय कहा जाता है, इसी नैमित्तिक प्रलय में श्रीनारायण स्वयं विश्वको अपने विषय में उच सहार करके श्रीशेषभगवान् पर आसन लगा कर शयन करते हैं, और उन श्रीनारायण के विषय ही ब्रह्माजी शयन करते हैं, ब्रह्माकी निद्राका निमित्त मानकर निद्रापर्यन्त यह प्रलय होता है इसी से यह नैमित्तिक प्रलय कहा जाता है ॥ ४ ॥

परमेष्ठी श्रीब्रह्माजी का जब द्विपराशै अनिकान्त हा जाता है तब, अर्थात् ब्रह्मा के आयु पूर्ण होने पर, सानों प्रकृति प्रलय को प्राप्त होती है, महत्कल्प महद्कार और शब्दादि तन्मात्रा से सानों अपने २ कारणों में खीन होजाते हैं ॥ ५ ॥

हे राजन्! यह समय प्रकृतियों के लीन होने से प्राकृति कप्रलय कहा जाता है, और इस प्रलय में कारणों का नाश प्राप्त होने से ब्रह्मागड रूप कायं का भी प्रलय हो जाता है ॥ ६ ॥

हे राजन्! जब प्रलय होता है तब प्रथम तो सौ १०० वर्ष तक मेघ नहीं बरसे हैं, उस समय निरञ्ज इम अस्वार में श्रुवासे उपाकुब होकर जम्तु परस्पर में मलय करने लगते हैं ७ ॥

उस कालक उपद्रव से प्रजा लोग धीरे २ नाश को प्राप्त होते हैं । उस समय प्रलय कावके मुखे भी अपनी नीक्य किण्णों से समुद्र सन्धि देह सन्धि भूमि सन्धि तीनों रक्षों को शय खेने हैं ॥ ८ ॥

रश्मिभिः पिबते घोरैः सर्वं नैव विमुञ्चति ।
 ततः सम्वर्तको वह्निः सङ्कर्षणमुखोत्थितः ॥ ९ ॥
 दहत्यनिखवेगोत्थः शून्यान्भूविवरानथ ।
 उपर्यधः समन्ताच्च शिखाभिर्वह्निसूर्धयोः ॥ १० ॥
 दह्यमानं विभात्यण्डं दग्धगोमयपिण्डवत् ।
 ततः प्रचण्डपवनो वर्षाणामधिकं शतम् ॥ ११ ॥
 परः साम्बर्तको वाति धूम्रं खं रजसाऽऽवृतम् ।
 ततो मेघकुलान्यङ्ग ! चित्रवर्णान्यनेकशः ॥ १२ ॥
 शतं वर्षाणि वर्षन्ति नदन्ति रभसस्त्रनैः ।
 तत एकोदकं विश्वं ब्रह्माण्डविवरान्तरम् ॥ १३ ॥
 तदा भूमेर्गन्धगुणं प्रसन्त्याप उदप्लवे ।
 प्रस्तगन्धा तु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते ॥ १४ ॥
 अपां रसमथो तेजस्ता क्षीयन्तेऽथ नीरसाः ।
 प्रसते तेजसो रूपं वायुस्तद्ग्रहितं तदा ॥ १५ ॥
 लीयते चानिले तेजो वायोः खं प्रसते गुणम् ।
 स वै विशति खं राजंस्ततश्च नभसो गुणाम् ॥ १६ ॥

भीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अनिखवेगोत्थो वायुवेगोद्भूतः अनिखवेगो वा इति पाठे
 अनिलेन वेगो बन्ध सः वाः रश्मिणा रश्मिभिः पीतमुदकं च
 दहतीत्यर्थः । अनिखवेगो वै इति तु पाठः सुगमः भूविषरान्
 पातालादीन् क्षुब्धान् रश्मिणा देहिकरसाकर्षणात्प्राणरहितान्
 शिखाभिर्ज्वालाभिः ॥ १० ॥

किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतं सम्बर्तकः प्रलयहेतुकः परो वायु-
 वाति तदा रजसाऽऽवृतं खं धूम्रं भवति ॥ ११ ॥ १२ ॥

रभसस्त्रनैस्तीव्रगर्जितैः ब्रह्माण्डविवरान्तरं ब्रह्माण्डविवरमध्य-
 गमं विश्वमकोदकमेकाद्योदकव्याप्तं भवति ॥ १३ ॥

उदप्लवे उदकेनाप्लवे सति प्रलयत्वात्तन्मायाय ॥ १४-१५ ॥

भीसुदशनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भूविषरानि पातालादीनि ॥ १०-१४ ॥

तेजः प्रसतीत्यन्वयः । ता अपः ॥ १५-१६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दुःसहैः रश्मिभिः पिबते न त्वधुनेव पीत्वा विमुञ्चतीत्यर्थः ।

तत इति अनिखवेगोत्थः वायुवेगोत्थः प्रलयवाग्निः अनिखवेगोत्थारिनि
 पाठे वाज्रं रश्मिणा पीतावशिष्टोदकं च दहतीत्यर्थः । वैद्यदेवपाठस्तु
 सुगमः । अनिलेन वेगो बन्ध स इति पाठस्येत्थर्थः । ततः शून्यान्
 विषोक्तान् भूविषरान् पातालादीनि च दहतीति सम्बन्धः
 इत्यनुपबन्धः समन्ताच्च वह्निसूर्धयोः शिखाभिर्ज्वालाभिर्दह्यमानं
 ब्रह्माण्डं दग्धगोमयपिण्डवद्विभाति वर्तिष्यते तत इति वर्षाणां
 अधिकं शतं किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतमित्यर्थः । प्रचण्डोदक-
 निष्ठुरः ॥ ९-११ ॥

परः बर्तको वाति धूम्रं रजसावृतं कमा-
 काद्यं धूम्रं भविष्यति ततो मेघकुलानीति । अङ्ग, दे राजन् ! रभस-
 स्त्रनैः तीव्रगर्जितैर्नदन्ति गर्जितानि करिष्यन्ति इत्यर्थः । उदप्लवेन
 तुनीया तदा ब्रह्माण्डविवरं मध्यगतं विश्वम् एकोदकम् । एका-
 द्योदकव्याप्तं भविष्यति तदेतद्य उदप्लवे उदकप्लव-
 रूपे सति जगति भूमेर्गन्धगुणमापो प्रसन्ते (मि) सोऽप्लु क्षीयते
 इत्यर्थः । प्रस्तः गन्धो यस्याः सा पृथिवी प्रलयत्वात्तन्मायाय
 कल्पते ॥ १२-१४ ॥

अपामिति । अथोऽनन्तरमपां रसगुणं तेजो प्रसतीति चचन-
 विपरिणामेनानुपकृतं सम्बन्धः । अथ नीरसास्ता अपः
 क्षीयन्ते तेजसीति विनाकिविपरिणामेनापुणेन सम्बन्धः
 ततस्तेजसो रूपं वायुर्ग्रहते तदा तद्ग्रहितं तेजः वायोऽपुण

* शब्दं प्रसति भूतादिर्नभस्तमनुक्षीयते ।
 तैजसश्चेन्द्रियाण्यङ्ग ! देवान्वैकारिको गुणैः ॥ १७ ॥
 महान् प्रसत्यहङ्कारं गुणाः सत्त्वादयश्च तम् ।
 प्रसतेऽव्याकृतं राजन्! गुणान्कालेन चोदितम् ॥ १८ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रघुसरेण सम्बन्धः । वायोर्गुणं स्वर्गं जमाकाशो प्रसते ॥ स वै
 स्वर्गोऽहिमो वायुः हे राजन् ! जमाकाशं विशति तत्र लीयते
 इत्यर्थः । ततश्च नभसो गुणं शब्दं भूतादिस्तामसाहङ्कारो प्रसति
 तदनु खगुणप्रसतानन्तरं तस्मिन् भूतादौ लीयते इत्यर्थः ॥ तैजस-
 श्चेति । अथाहः साहित्यघोतेकः राजसाहङ्काररहितः वैकारिकः
 सात्त्विकाहङ्कारः गुणैर्हृत्सिद्धिः सह देवानिन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि
 प्रसते ततोऽहङ्कारविषयं महान् प्रसते ततः सत्त्वादयो गुणाः तं
 महान्तं प्रसन्ति गुणा प्रसन्तित्युपचारः गुणमयी मङ्गलितरेव
 महान्तं प्रसतीत्यर्थः । प्रसत इति । हे राजन् ! कालेन चोदितम्
 अस्याकृतं प्रधानं गुणान् प्रसति विषयान् गुणान् समीकरोति समी-
 कृतगुणं भवतीति यावत् तस्मिन्नादिनामकपञ्चभागरहितं गुण-
 सात्त्वावच्छेदं प्रधानमव्याकृतमव्यभिचारीभिधीयते ॥ १५-१८ ॥

भीमत्रिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सात्त्विकः प्रलम्बकालीनः ॥ ६ ॥
 सत्त्वमन्वान् प्राणिरहितान् भूषिवरान् पानाखादीन् ॥ १०-११ ॥
 इजसाह्वितं खं धूम्रस्थानं चित्रवर्णानि नीलादिनाम
 विधानि ॥ १२ ॥
 ब्रह्माण्डविषयान्तरं ब्रह्माण्डविषयविशेषं ब्रह्माण्डविलोदरं धा-
 यकोदकैश्च उदकारमकं भवति ॥ १३ ॥
 पञ्चभूतगुणस्यप्रकारमाह—तदिति । उपरूचे प्रलम्बे ॥ १४ ॥
 नीरसाः अपः तद्रहितं कुर्यादहतम् ॥ १५ ॥
 तेजो वायो लीयते स वायुः खं विशति तदनु शब्दगुण-
 सत्त्वानन्तरं तैजसानिन्द्रियाणि तैजसाहङ्कारे लीयन्ते इति
 शेषः ॥ १६ ॥

भीमार्ध्वनायकवर्तिकृतसारायर्द्धिनी ।

विषते आकर्षति ॥ ९-१० ॥
 किञ्चिदधिकं वर्षायां घातं व्याप्य वाति तदा रजसाऽऽह्वितं
 भूजं भवति ॥ ११-१३ ॥
 प्रलयवशात् प्रकृष्टो जयो वस्वाः सा प्रलयया तस्या माघः
 प्रलयवत् तस्मै नाशायैत्यर्थः ॥ १४ ॥
 अपां रसे तेजो प्रसति ॥ १५-१६ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धांशुप्रदीपः ।

श्रुतिः जम्बूद्वीपः ॥ १०-११ ॥

परः महाबलः रजसाऽऽह्वितं खं धूम्रं भवति ॥ १२ ॥
 रभसस्वप्नस्ताम्रगर्जितः ॥ १३ ॥
 उद्वेगं उदकेन व्याधितं सति प्रलयवशात् कारणमाशय
 १४-१५-१६ ॥

भाषा टीका ।

और वर्षा के समय पर उस सब रस को नहीं छोड़
 ते हैं, किन्तु थोड़ा २ वर्षते हैं। तब उस समय भीषण-
 रंश देव के मुखसे प्रलय काल का अग्नि प्रकट होता
 है ॥ ९ ॥

और पवन के वेग से बड़ा हुआ वह अग्नि गुण सप्त
 पातालों को जला देता है, उस समय ऊपर नीचे और
 चारों तरफ अग्नि और सूर्य की शक्तियों से ॥ १० ॥

जब हुआ वह ब्रह्मांड जब हुये गोबर के कण्डे सरस्य
 देख पड़ता है, तबके पश्चात् कुछ अधिक सौ १०० वर्ष तक
 बड़ा प्रलय पवन ॥ ११ ॥

अर्थात् प्रलय काल का अन्तर्गत नामक वायु रज से आकाश
 को धूमक करना हुआ वहना है, तबके अनन्तर अग्नि विषय
 वर्षा वाले मनेक मेघों के समूह ॥ १२ ॥

सौ वर्ष पर्यन्त आकाश में और शब्द कर वर्षा करने
 हैं। उस समय में सब विश्व ब्रह्मांड के भीतर और बाहर
 जलमय होजाता है ॥ १३ ॥

ब्रह्मांड को जब में इन ने पर पृथिवी के गन्ध रूप
 गुण को जल प्रसलेते हैं। जब पृथिवी के गन्ध का प्राण
 होजाता है, तब वह पृथिवी अपने कारण में लीन हो
 जाती है ॥ १४ ॥

ऐसेही जलों के रस को तेज प्रस लेते हैं तब वे जल
 भी निरस होकर अपने कारण में लीन होजाता है। इसी
 प्रकार तेज के रूप को वायु प्रस लेता है तब वह तेज
 उस सप्त रूपमें रहित होजाता है ॥ १५ ॥

और रूप रहित होकर वह तेज अग्नि में लीन हो
 जाता है। तब वायु के रूपों गुण को आकाश प्रस लेता
 है। हे राजन् ! तब वह वायु आकाश में लीन होजाता है
 तबके पश्चात् आकाश का जो शब्द गुण है ॥ १६ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भूतादिस्तामसाहङ्कारः गुणैर्हृत्सिद्धिः सह ॥ १७ ॥
 अव्याकृतं प्रधानम् ॥ १८ ॥

न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणाः ।

अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययम् ॥ १६ ॥

न यत्र वाचो न मनो न सर्वं तमो रजो वा महदादयोऽमी ।

न प्राणबुद्धीन्द्रियदेवता वा न सन्निवेशः खलु लोककल्पः ॥ २० ॥

भीमरक्षामिकुलभावाद्यैर्विका ।

तस्य तु खयो नास्तीत्याह—न तस्येति । काळावयवैरहो
रात्रादिभिः गुणा भावविकाराः परिणामो विपरिणामः अव्यक्त-
मस्तिस्त्विकारगुणं नित्यं सर्वदैकरूपं न्नासद्बुद्धिरहितमित्यर्थः ।
अव्यक्तमपञ्चगुण्यं सर्वत्र हेतुः कारणाभिनि ॥ १६ ॥

किञ्च, वागादिगोचरस्य सविशेषस्य विकारा भवन्तीदृशु
न तथेत्याह—न यत्रेति द्वाऽयम् । लोककल्पो लोककल्पः सन्निवेशो
रक्षणाविशेषो नास्ति ॥ २० ॥

श्रीसुदंशंसुरिद्धतशुकपत्नीवम ।

देवान् ज्ञानेन्द्रियाणि अहङ्कारो प्रसनीत्यध्याहारः गुणा प्र-
सनीत्युपचारः गुणमयी प्रकृतिरेव प्रसति महान्तमव्याकृतं गुणान्
प्रसतीतिविषयान् गुणान् समीकरोतीत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥

परिणामशब्दो वृत्तेः पूर्वावस्थापरः ॥ १९ ॥

न यत्रेति जाग्रत् इत्यादि चक्षस्तद्गोचरं मनश्च न प्र-
सत इत्यर्थः । सत्त्वादिशब्दैर्विषयमावृण्वं गुणात्रयं विवक्षितम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, तत् क खीयते ? इत्यभिप्रायमाहस्य परस्मिन् देव
एवेति बहन् तस्यापि क्वचित्पुत्रशङ्कां चारयितुं परमात्मस्वरूपं
शोधयति—न वर्जयति त्रिभिः । यच्छब्दस्य “तन्मूलभूतं पद्मा-
मनसि” इति तृतीयेन सप्रबन्धः । पदशब्देनाऽव्याकृतस्य स्थानं वि-
क्षितम् अव्यक्तस्य खयो नामाऽविभक्तनामरूपतया तमोवस्थापत्तः
बहव परमात्मस्वरूपस्य काळावयवैरहोरात्रादिभिः परिणामा-
दयो गुणा न सन्ति परिणामशब्दो वृत्तेः पूर्वावस्थापरः तत्र
हेतुरनाद्यन्तमाद्यन्तगदितमत एवाऽव्यक्तं व्यकैरिन्द्रियेन व्यज्यत
इति तथा नित्यमित्यनाद्यन्तस्यैव विवरणम् । यद्वा, स्वरूपतः
स्वभावतश्च नित्यं कारणमव्यक्तादिपृथिव्यन्तजगरकारणम् अनेना-
ऽव्यक्तस्य स्थानस्योत्पत्तयं सूच्यते तथाऽव्यक्तं काव्येगतेद्वैतेन
व्येति न वैविध्यं गच्छतीति तथा ॥ १६ ॥

किञ्च, न यत्रेति जायते वर्ज्यते इत्यादिवाचः तद्गोचरं मनश्च
यत्र न वर्ज्यते यत्र स्वरूपे सत्त्वादयो न सन्ति सत्त्वादिशब्दैः साभ्य
वैपरव्यापत्वं गुणात्रयं विवक्षितम् अनेन गुणात्रयवदव्यक्तगुदासः
देवताशब्दो ज्ञानेन्द्रियपरः इन्द्रियशब्दः कर्मेन्द्रियपरः महदा
दयो न सन्तीत्यनेन कर्माव्यक्तमहदादिसङ्घानात्मकदेशसम्बन्ध
व्युदासः करणाव्यक्तज्ञानव्यावृत्तासो वा, लोकाः कल्पन्ते यत्र

स लोककल्पः सन्निवेशः प्रह्लाण्डात्मकः यत्र नेत्यनेन सन्न-
वेशस्य परमात्मस्वरूपगतत्वव्युदासः । तस्य प्रकृतिस्वरूपगतत्वा-
दिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयं कृष्णहरनावली ।

वैकारिका देवाः वैकारिकाहङ्कारे खगुण्योः सह ॥ १७ ॥
तं महान्तं बीजं व्यञ्जकम् अव्याकृतं मूलप्रकृतिः काखेन
हरिया चोदितं प्रेरितं सत्त्वादिगुणान् प्रसते ॥ १८ ॥

मूलप्रकृतिस्वरूपं चक्ति—न तस्येति । तस्याव्यक्तस्य वृत्ति-
लयादिकावावयवैः परिणामादयो गुणा न सन्ति तस्यैव
मूलप्रकृतिं विश्वसृजां कारणम् आमनन्तीति शेषः इतरविशो-
पण्यमुक्तयः सममित्याशयेनाह—अनादीति, ॥ १९ ॥

काखेनेत्युक्तस्य हरेः स्वरूपं इशयति—न यत्रेति । वागादयो
यत्र कञ्चन विशेषं नापादवन्तीति शेषः ॥ २० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

भूतादिस्तामसोऽहङ्कारः तेजसोऽहङ्कार इन्द्रियाणि प्रसति
महान् अहङ्कारं गुणैरुत्तिभिः सह प्रसति तं महान्तम् ॥ १७ ॥
अव्याकृतं प्रधानम् ॥ १८ ॥

तस्य प्रधानस्य कालावयवैरहोरात्रैः परिणामो विपरिणाम-
अनुयो विकारः अनादीति प्रथमो विकारो जग्नः अनन्त-
मित्यन्तो न अव्यक्तमित्यस्तिस्त्वलक्षणाविकारो न नित्यं सर्वैक-
रूपमिति बुद्धिर्न अव्ययमित्यपञ्चयो नेति विकारवृत्तं निषि-
द्धम् ॥ १६ ॥

किञ्च, रागादिगोचरस्य सविकारस्य विकारा भवन्ति
इवं तु न तथेत्याह—न यत्रेति द्वाऽयम् । लोककल्पः लोककल्प-
सन्निवेशो रक्षणाविशेषः ॥ २०—२१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भूतादिस्तामसोऽहङ्कारः गुणैरुत्तिभिः सह तेजस इन्द्रि-
याणि प्रसति अनेनेन्द्रियाणां स्वरूपतोऽनुत्पत्तेषु वृत्तितः किञ्चि-
द्व्यापकत्वमिति सूचितम् ॥ १७ ॥

अव्याकृतं मूलप्रकृतिः भगवच्छक्तिः गुणान् सत्त्वादीन् प्रसते
समीकरोति अत्र चकारात् पुरुषाव्यक्तवोरिति वर्ज्यमाख्या-
वाचमर्थो बोध्यः प्रकृतिः परे देवे खीयते इति तथाऽप्याह
सुषाळोपनिषदि “पृथिव्यं च खीयते आपन्नोऽसि ते”

न स्वप्नजाग्रत च तत्सुषुप्तं न खं जलं भूरनिलोऽग्निरर्कः ।

संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं तन्मूलभूतं पदमामनन्ति ॥ २१ ॥

लयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्यदा ।

शक्तयः सम्प्रलीयन्ते विवशाः कालविद्रुताः ॥ २२ ॥

बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण ज्ञानं भाति तदाश्रयम् ।

दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यन्तवदवस्तु यत् ॥ २३ ॥

दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथग्भवेत् ।

एवं धीः खानि माप्राश्च न स्युरन्यतमादृतात् ॥ २४ ॥

भीमशुक्लदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

प्रदीपते वायुराकाशे प्रदीपते आकाशे इन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ क्षीयन्ते भूतादिमहति महानव्यक्तं अव्यक्तमक्षरे अक्षरमसि तमः परं देवे एकीभवति" इति । अत्राकाशांतः सुगमोऽन्वयः परत्र पाठकमाद्येकमव्यक्तं ब्रह्मिण्यस्त्वेन आकाशास्तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ नामनाहङ्कारे इन्द्रियाणांन्द्रियेषु कार्यकारणयोरभेदात्कारण्ये राजसाहङ्कारे क्षीयन्ते इत्यन्वयः । तत्र तन्मात्रेष्विति बहुवचनं पुण्ड्र्यादीनामपि गन्धार्द्राहारा लवङ्गनाथंय इन्द्रियेष्विति बहुवचनात् सारिकाहङ्कारे क्वेताः मनश्च क्षीयन्ते इति भावः । त्रिविधोऽहङ्कारो महति महानव्यक्तं क्षीयते अव्यक्तमक्षरे इत्यत्र गुणान्तरगुणवैषम्यकार्योन्मुख्यत्वाभेदेन तमोऽक्षरमव्यक्तमिति प्रकृतेरेवावस्थाप्रथमतया चोक्तमक्षरे क्षीयते इति कारोन्मुख्यवस्थां परित्यज्य गुणवैषम्यत्वात् प्राप्तोति प्रकृतिरक्षरं तमभीति गुणवैषम्यत्वात् परित्यज्य गुणान्तरवस्थां प्राप्तः सती परं देवं परमाधि भ्रातृव्योत्तमे एकीभवति सूक्ष्मशक्तिरूपतयाऽवतिष्ठति इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्सर्वकारणं परदेवाच्च तदेवं कीदृशमित्याकाङ्क्षायां तत्सर्वं निरूपयति—न तस्येति त्रिभिः । अनाद्यन्तमन एव निव्यम् ॥ १९ ॥

बाको मनश्च इत्यत्राद्योक्तया चत्र न प्रवर्तन्ते । किञ्च, चत्र सत्त्वाद्यः सन्नियेद्यान्ताः प्रातिकूल्येन प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । बाकाः भूरादयः कल्पन्ते चत्र स बाककल्पः सन्नियेद्यः प्रत्यायत्तात्मकः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

इस आकाश के चन्द्र गुण को तामस महङ्कार प्रस होता है, तब आकाश तामस महङ्कार में क्षीन होजाता है हे राजर् ! राजर् महङ्कार हृत्तियों सहित इन्द्रियों को प्रस होता है, तथा इन्द्रियों के प्रविष्टात् देवताओं को साक्षिक महङ्कार प्रस होता है ॥ १७ ॥

इस महङ्कार को महत्तरव प्रस होता है, तब वह

त्रिविध महङ्कार महत्तरव में क्षीन होजाता है, और अस्वा-दिक जो गुण है, वे महत्तरव को प्रस खेत है तब महत्तरव गुणत्रय में क्षीन होजाता है । हे राजर् ! महत्तरव काश से परित प्रकृति, तीनों गुणों को प्रस खेती है, तब तीनों गुण प्रकृति में लीन हो जाते हैं ॥ १८ ॥

अब जिन परमात्मा में प्रकृति क्षीन होनी है वहभी क्या किसी में क्षीन होता है, कि—नहीं ? इस प्रकार के संशयको दूर करने के लिये, परमात्मा के स्वरूप का निरूपणा करने है, वह परमात्मा का स्वरूप कैसा है, कि—जिन परमात्म स्वरूप के लया दिन मास वर्षादि कालके अवयवों से परिणामादिक गुण नहीं हैं, क्योंकि ? यह आदि अमन गुण्य है, और इन्द्रियादि करणों से व्यक्त नहीं होना है, तथा स्वरूप और स्वभाव भे नित्य है । और अवयव है अर्थात् कार्यगत दोषों से त्रिविध भाव को नहीं प्राप्त होता है, ऐसा वह परमात्म स्वरूप है ॥ १९ ॥

फिर वह परमात्म स्वरूप कैसा है, कि—जिसे ज्ञान वर्येन इत्यादि बाधों नहीं वर्तना है, और उस बाधों के गोचर मन भी जहां नहीं वर्तना है । और जिसे नस्व रज तम और महदादि प्रकृति के विकार नहीं हैं, तथा प्राण बुद्धि कर्मेन्द्रिय ज्ञान इन्द्रिय ये कुछ नहीं है, और जिसे इन लोकों की कल्पना है वह प्रत्याह भी नहीं है ॥ २० ॥

भीमशुक्लामिहकृतभाषाटीका ।

स्वप्नजाग्रत स्वप्नजागरावस्थायुक्तं सुषुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं तद्विदितं ॥ २१ ॥

उपसंहरति—लय इति । शक्तयः सत्त्वाद्यः ॥ २२ ॥

प्रात्यनिकं लयमाह—बुद्धीन्द्रियं ज्ञादृशभिः । प्रात्यनिक-त्वो मोक्षः स च प्रत्यानिकेन सर्वप्रपञ्चलयात्मकः न च प्रपञ्च-त्वाऽऽप्रपञ्चसत्यत्वे लयः नस्मचतीति ज्ञानरूपत्वं प्रपञ्चः पृथ-ग्भूतस्य तस्यानस्वसुपपादवति—बुद्धिर्बुद्ध्यादि त्वायांश्वेके प्राहकारण्यप्राहकारण्ये तेषामाश्रयभूतं ज्ञानमव भाति न पृथक्

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते ।

मायामात्रमिदं राजन् ! नानात्वं प्रत्यगात्मनि ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्रस्मिन् स्वप्नादिकं जीवन्मत्तं तथा जाद्यो बहिरन्त-
रूपकारित्वेन नापेक्षिताः किञ्च सर्वनिरपेक्षत्वात् स्वानन्दसुप्तत्वाच्च
संसुप्तवत् सर्वाविरोधित्वात्सर्वोपद्रवार्थरूपशंखशशास्त्रवाच्छू-
षत् वस्तुत्वं सर्वस्य मूखभूतं चेदाः प्राप्तमिति ॥ २१ ॥

उपसंहरति—अथ इति । यदा पुरुषाव्यक्तयोः उपलक्ष्यमेतत्
तमसोपि तथा च पूर्वोक्तानामवकाशरतमःशब्दवाच्यानां
प्रकृत्यवस्थानां परे देवे स्वः शक्तवन्न प्रथित्वादिमहद्वृत्ता उक्त-
क्रमेण वीच्यते तदैव प्राकृतिको स्व इत्यभिधीयते यथा पुरुषो
जीवः तस्य शक्तयोऽहम्मादिदृष्टवः ॥ २२ ॥

अथ चेतनाचेतनयोर्ब्रह्मात्मकत्वमवधार्य नेहादौ मदीयत्वा-
भिमानं देहे आत्मत्वाभिमानं स्वरूपे आधीनत्वाभिमानं च
दृष्ट्वा ब्रह्मभावापत्तिवृत्तयामोक्षं साधनसम्पत्त्या प्राप्नोति तदेव
नित्यप्रख्य इति वक्तुं सर्वब्रह्मात्मकत्वपक्षेण वैदिकेषु विरोधि-
भूतानां साङ्ख्यवैशेषिकादीनां पञ्चायामप्रामाण्यं द्योतयन् सर्वेषु
ब्रह्माकार्यत्वादिना ब्रह्मात्मकत्वमाह—युद्धेन्द्रियाण्येकपेक्षेत्वादिना ।
नत्र साङ्ख्याः अचेतनानां महद्दहकाराकाशादीनामचेतन-
मब्रह्मात्मकं प्रधानमेव कारणामित्याहुः—तदुक्तं षष्ठ्यंदिनायाम्
“मूलप्रकृतिरविकृतिर्ब्रह्माद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु
विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति तन्मते निराकरोति
युद्धेन्द्रियाणि च खं वायुज्योतिरापञ्च अर्थात् शब्दादयश्च
तदाश्रयभूताः आदयश्च तेषां रूपेण “एतस्माज्जायते प्राणाः मनः
सर्वेन्द्रियाण्ये च खं वायुज्योतिरापञ्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी”
इत्यादिभूतिमोक्षेन स्वकार्यरूपेण “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इतिभूति-
श्लोकं ज्ञानमेव भाति सर्वस्य विश्वस्य तच्छक्तिपरिणामत्वात्
हेतुगमे विद्येपणं तदाध्यामिति तेषां बुद्ध्यादीनामाश्रयमाहौ
मध्यं अन्ते च धारकम् अचेतनस्य प्रधानस्य स्वरूपत्वमपि
न सम्भवति, कुतः ? पुनः परधारकत्वात् पञ्चजनमाह इत्यत्रा-
ऽऽत्यतिरेकाऽयमिति । इत्यत्राय भोगसुकसिद्धये वा समन्तात्
व्यतिरेकः लोकासुप्रयादिव्यापाररहितो मोक्षस्वस्तिस्वये च बुद्ध्यादि
रूपेण भाति एवमभूतस्यैव ज्ञानरूपस्य जगत्कारणत्वमस्ति
“तदेक्ष्मणैकोहंबहुस्याम्” इत्यादिभूतेः । अतो न प्रधानं जगत्कार-
णम् एतेन परमाणुकारणत्वाद्वापि निराकृतः तथाऽऽह भगवान्
सूत्रकारः—“इत्येतानांशब्दम्” (१।१।१५) इत्यादि केचिद्वाह्याः ब्रह्म मिथया
जगत्प्रत्यमित्याहुः तन्मते निराकरोति—आद्यन्तवद्वयस्तु तदिति
वस्तु कारणं तद्विभक्तवस्तु कार्यं तदाद्यन्तवद्वयत्वं भवति अनादि
वेदप्रामाण्यत्वात् जगत्कारणं ब्रह्म नित्यं कार्यभूतं जगदन्तरिम
शब्दप्रकारप्रकारवन्तरो वाह्याः भयस्कामैर्मुमुक्षुभिरनवबोधक्या
इतिभावः । अस्मिन् प्रकरणे केचिज्जगत् मिथ्येति प्रख्येति ते
अप्रमाणाकार्यत्वात्पेक्षणीयाः अध्यासवाद्देव आन्तिमूखत्वेनाध्या-
सगीणिवृत्ते सर्वथा निराकृतत्वात्पुपम्बते ॥ २३ ॥

कार्यस्य बुद्ध्यादेः कार्यत्वावच्छिन्नेन रूपेणानित्यत्वमुक्तम्

इदानीं “सर्वेव सौम्येदंमत्र प्रासीत्” इतिभूतकरीत्या नित्यत्व
माह—दीपइति । दीपः कार्यं चक्षुरिन्द्रियमनुप्राप्तं रूपं गुणः
ज्योतिषः कारणादनुप्राहकाद्गुणितः सकाशात्तथा पृथक् न
भवेत् एवमश्रुतात् सत्यात्कारणात् कार्यभूताः धीप्रभृतयः
अन्वयतमा न स्युः कार्यमनित्यमपि कारणात्प्रमा नित्यमेवत्वर्थः ।
कारणात्पृथङ् विद्यते इतिभूतत्वात्प्राप्तिः ॥ २४ ॥

और वह आत्मरूप... जागत, है न
सुषुप्ति अवस्था वाजा... जल, पृथिवी
वायु, तेज, सूर्य, इत्यादि... नहीं है, किन्तु इन
सर्वों में भिन्न है, य... शून्यता तर्कना
में नहीं आता है, ... मूख भूत पर
कहते हैं यह सब पर... मात्र का निकपण्य है,
विग्रह का नहीं) ॥

हे राजन् ! यह... हमने तुम्हारे सामने
वर्णन किया, कि—... प्रकृति का स्व होजाता
है, और जिसे... लेकर महत्तर
पर्यन्त सम्पूर्ण... में खीन होजाता
है । और यह प्र... विशेष नाम रूप के
विभाग रहित... देव अनुष्वादि नाम
रूप विभाग रहित... में खीन रहते हैं वही
प्राकृतिक प्रख्य...

“सत्यं ज्ञान... भूति में ज्ञान शब्द से
कहे हुए जो... बुद्धि इन्द्रिय इत्यादि के
शरीरी होकर... धारक होकर आमाशिक
बोगों को निरन्तर जान जाते हैं, ऐसे निबन्ता देख पड़ने
से, तथा परमात्मा की सत्ता के बिना पदार्थ की स्थिति
न होने से, परमात्मा ही बुद्धेन्द्रियाद्यशरीरक भाग होते
हैं । और बुद्धि इन्द्रियादिक भाद्यन्त वाले हैं इसीसे वो
एक रूप से नहीं किन्तु निरन्तर परिणाम वाले हैं ॥ २३ ॥

जैसे कि दीप चक्षु और रूप इनों की बिना तेज के
अवस्थिति नहीं, क्योंकि वे तेज के ही कार्यादिक हैं । इसी
प्रकार बुद्धि इन्द्रिय और तन्मात्रा ये सब भी, इन सबों से
मिक्ततम अर्थात् अत्यन्त विखण्डण जो परमात्मा है तिस
बिना स्थित नहीं होसके हैं, क्योंकि ? परमात्मा के अजे
हैं उसी से अनुग्रहीत हैं और वही के आभित हैं तस्मात्
इनका परमात्मा से व्यतिरेक नहीं है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्येदीपिका ।

यदा तु बुद्धेरसत्त्वं तदा तदवस्थानां सुनरामसस्वमिजा-
शयेनाऽऽह—बुद्धेरिति । ननु, विश्वतैजस्यैवाह्यात्प्रमाता

यथा जलधरा व्योम्नि भवन्ति न भवन्ति च ।
 ब्रह्मणीवं तथा विश्वमवयव्युदयाप्ययात् ॥ २६ ॥
 सत्यं ह्यवयवः प्रोक्तः सर्वावयविनामिह ।
 विनाऽर्थेन प्रतीयेरन् पटस्येवाङ्ग ! तन्तवः ॥ २७ ॥
 यत्सामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येत सध्रमः ।
 अन्योन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यन्तवदवस्तु यत् ॥ २८ ॥

भीषरकाभिरुक्तभाषावर्दीपिका ।

बुद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—भाषाव्यभिचिन्ति । इदं चिन्तितैजसप्राङ्-
 रूपम् ॥ २५ ॥

आद्यन्तवदवयवस्य हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य सावयवत्वेन
 साधयति—वधेति । अवयवीति, यस्मावयवत्वं तदाद्यन्तवदवयवत्वादि
 बहिर्व्यर्थः । अत उदयाप्ययात्प्राप्तवदवयवत्वादिभ्यं नन मवतीत्यर्थः ।
 यद्वा, पृथगेवागमापाश्रित्वादिभ्यं मिथ्या ब्रह्म तु तदवधिस्थात्
 सत्यमित्यनेन साध्यते इष्टान्तस्तु पूर्वोक्त एव यथा जलधरा
 व्योम्नीति इष्टान्तवदवयवत्वापाश्रित्वादिभ्यमात्रे ननु मिथ्यात्वं
 ॥ २६ ॥

अन्तर्माहादिति प्रतिज्ञातं कारणात् सत्यत्वमुपपादयति
 सत्यमिति । "अवयवः कारणं प्रोक्तं वाच्यारम्भणं विकारो नाम-
 धेयं, मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिश्रुतिभिः । अत्र युक्तिमपि दर्श-
 यति—विनेति । अङ्ग, हे राजन् । हि यस्मादर्थेनावयविना पृथ-
 गेवावयवाः प्रतीयेरन् यथा पटस्येवाङ्गवदवयवत्वं पटाप्युद्यक
 प्रतीयेरन्ते तद्वदिति ॥ २७ ॥

ननु, क्वाभाभावे कारणात् ब्रह्मणः कुतो घटत ? सत्यम्
 तदपि नानीव सत्यमित्याह—वदिति । नामार्थं कारणं विशेषः
 कार्यं तद्गुणैः स्यात्तथाभावात्परस्परविज्ञानेन निरूपणासह्यमा-
 दित्यर्थः । अतः कारणात्समवधिर्त्वं स्वायत्तत्वमित्यादिकमपि
 यत्परापेक्षयादाद्यन्तवदवयवत्वमवशिष्यत्यर्थः । यद्वा, तत्रैव हेतव-
 न्तमेतन् यदुपलभ्येत स ध्रमः सामान्यविशेषरूपपर्यास्वप्लवत्
 मन्वोऽन्वयापाश्रयादिनीदमपि हेतवन्तरं शुक्लशुक्तिविशेषणविशेषण
 स्वाप्यवयवत्वादिभ्योऽपि परस्परधीनसिद्धिस्थात् कथाभूत-
 ज्ञानवदिति निगमनम् अतो यदाद्यन्तवदवयवत्वमवशिष्यति ॥ २८ ॥

भीसुदशानसूरिकृतशुकपक्षीवच ।

एवं सर्वस्य परमात्माधीनत्वे स्थिते जीवगतावस्थानामपि
 तथात्वं सिद्धं तत्राधिकविशेषमाह—बुद्धेरिति । अत्र बुद्धिशब्दो
 जीवत्वमध्यमभूतज्ञानपरः । जीवत्व ज्ञानविकाससङ्कोचविशेष-
 रूपज्ञानाद्यवस्थानानात्वं स्यात्सामानं प्रकृतिसम्बन्धमात्रप्रकृतम् ॥ २५ ॥

यवद्विधाः द्वौषाः सर्वोधारमपि परमात्मानं न स्पृहन्तीत्याह—
 यथा जलधरा इति । इद्वन्तया जलधरा इव इद्वन्तया भासमानं
 प्रत्यक्षादि प्रमाणागमके चिन्तं सिद्ध्यादीन्माप्नोतीत्यव्याहार्य
 यथा ॥ २६ ॥

सत्यमिति । पाश्रियापादाद्युपलभ्येऽप्यारम्भोऽनुपलभ्यस्वमुपलभते
 अवयविनां देवप्रभुत्वादीनां पाश्रियापादाद्यवयवाः प्रोक्ताः सति,
 ज्ञात्वा व्यर्थाह्यन्ते नेतु मर्थेन पुरुषार्थभूतेनात्मस्वरूपेण बोधादि-
 स्वावृत्तधर्मोपताः विना प्रतीयेरन् विना प्रतीतिः सर्वेषां सम्भवति
 पटस्येवाङ्गनत्व इति जीवत्वविशिष्टपटावयवत्वात् जीवत्वविशिष्ट-
 देहावयवत्वात्तन्नेन विना प्रतीयेरन् इत्यर्थः । यद्वा, जगतो ब्रह्म-
 कायंत्वं पूर्वशक्तौकेन प्रकृतं तत्प्रसङ्गेनास्त्वात्कार्येवाङ्गिरास उच्यते
 अवयविनामवयवत्वात्तावत्सति अवयवी न तेषोऽतिरिक्तः अतिरेके
 देवत्वं न दग्धावयविनां ऽवयवाः उपलभ्यन्ते न च तयोपलभ्यन्ते
 नहि पटद्रव्यातिरेकेण तन्तव उपलभ्यन्त इत्यर्थः । पूर्वोक्ताना
 ऽन्वोपरितनन्त्याकसङ्गता ॥ २७ ॥

आरम्भो देहाद्यवयवत्वत्वा प्रतीतिर्धर्म इत्याह—यत्सामान्येति ।
 साधारणाकाराकाराणां पितविशेषतया च यदुपलभ्यः सध्रमः
 साधारणाकाराकाराणां पितविशेषत्व चाभ्योन्यापाश्रयात् जन्वोऽव-
 सम्बन्धात् अतिरोधादित्यर्थः । आरम्भरूपा देहस्य व्यावृत्ताकारमाह-
 सर्वमिति । सर्वशरीरस्याद्यन्तवत्त्वात् स्थिरमित्यर्थः ॥ २८ ॥

भीमश्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सर्वस्य परमात्माधीनत्वात्स्थितिवृत्तिकार्ये स्थिते सति
 जीवगतावस्थानामपि तथात्वं सिद्धं तत्राधिकं विशेषमाह—बुद्धे-
 रिति । अत्र बुद्धिशब्दो जीवत्वमध्यमभूतज्ञानपरः जीवत्व ज्ञान-
 विकाससङ्कोचविशेषरूपज्ञानाद्यवयवत्वमित्यादिकमवस्थानानात्वं प्रत्यगा-
 र्थमि जीवं मायामात्रं प्रकृतिसम्बन्धमात्रप्रकृतमित्यर्थः ॥ २५ ॥

यवद्विधा द्वौषाः सर्वोधारमपि परमात्मानं न स्पृहन्ती-
 त्याह—वधेति । इद्वन्तया भासमानं प्रत्यक्षादिप्रमाणागमके चिन्तं-
 मवयविनि ब्रह्मणि जववाङ्गवनि तस्मिन्नेव जयात्र भवति च शरीर-
 भूतांचद्विद्गता विकाराः स्वरूपव्याकाशधर्मात्ममिति
 भावः ॥ २६ ॥

इत्थं जगतो ब्रह्मकायंत्वामिधानात्सत्कार्येवाङ्गः फलितः
 तद्विद्वन्मसत्कार्येवाङ्ग निरक्यति—सत्यामिति । अवयविनामवयवत्वा-
 स्तावत्सत्त्वं प्रोक्ताः अवाधिता व्यर्थाह्यन्त इत्यर्थः । अवयवी तु
 न तेषोऽतिरिक्तः अतिरिक्तत्वे तु पटावयविनः पृथगवयवा
 उपलभ्यन्ते च तयोपलभ्यन्ते न हि पटद्रव्यातिरेकेण तन्तव
 उपलभ्यन्त इत्यर्थः । तथा सत्त्वध्ववाद्याद्विद्वानां न पृथगवयव

भीमद्वीरराघवाचार्यैकतमागतकाम्भूषणम् ।

जगद्वृत्तं कार्यमिति सकारणमेव जगदित्यर्थः । प्रकृति-
सम्बोधनं द्योतकम् अर्थात्तत्रस्वार्थकावयवसमुदाय एव व्यति-
पन्नविशेषं गतः पट इत्युच्यते प्रतीयेते च तत्र पटकं कार्यं
न तन्तुशृङ्गातिरिक्तं तथा प्रमाणाप्रतिपक्षं चिद्विद्यैश्वरसमुदा-
यात्मकं "सदेवेदं सौम्येदम्" इत्यादिषु सच्छब्दाच्च जगद्वृत्तपरि-
णामविशेषमापन्नं कार्यमित्युच्यते प्रामाण्यैकतया तेषां प्रती-
येते चातो नासत्कार्यवैधर्म्यमिति भावः । अत्र "पटवत्" [२१।१९] इति
सूत्रार्थः स्मारितः ॥ २७ ॥

ननु, बुद्धिश्चाद्यान्तरादिभिः कार्यकारणयोर्भेद एवेत्यसत्-
कार्यवैधर्म्योचितमित्यत्र आह—वदिति । घटशारावादिषु मृत्संघट-
इति सामानाधिकरथेन प्रतीतिविषयं यत्सामान्यशब्देन मृदा-
दिकं कारणं विवक्षितं विशेषशब्देन घटशारावादिविशेषाकारो
विषयितः सच मृत्तनो विकारः तादृशां बहुभ्यबुद्धिश्चाद्यान्तरा-
दिभिर्द्रव्यान्तरमुपलङ्घने अस्वकार्यैवादिनां सभ्रमः कार्यैश्च
द्रव्यान्तरयोपलम्भो भ्रमात्मकः, कुनः ? मन्योऽप्याप्यभ्रवात्
सामान्यविशेषयोरेव परस्परमाधाराधेयभावेनाभिन्नत्वात्सामान्यत-
ल्लतविकारापेक्षया द्रव्यान्तरस्यानुपलम्भाद्बुद्धिश्चाद्यान्तरा-
दीनां विकारनियमनत्वेनाप्युपपत्तेरिति भावः । एवं चिद्विद्यैश्वर-
सङ्गतस्य कार्यकारणोभवावस्थत्वं तयोर्भेदभ्रमोपपत्तिरिति
सत्कार्यैवादिषु प्रतिक्षिप्तः । अथ कार्यावस्थानामापि चिद्वि-
द्यैश्वरायां मिथो व्यावृत्ताकारतां विवक्षुस्तावदात्मसङ्करपा-
दैहस्य व्यावृत्ताकारमाह—सर्षमिति । यत्सर्वं शरीरमाद्यन्त
चन्द्रगुणभेदमन्त अवस्थाभेदात्मवैधर्म्यः ॥ २८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न ज्ञप्तेत्यत्र ज्ञप्ताद्यवस्था अपि न प्रकृत्या इत्युक्तम् । तर्हि
कस्य ना इति तत्राह—बुद्धेरिति । बुद्धं ज्ञानं धीयतेऽस्मिन्निति
बुद्धिर्जीवः तस्य जागरण्यादिकमुच्यते ह "सता सौम्य"
इत्यादि भूतिसिद्धम् अथ हे तत्पुरुषः ज्ञपिति नामेति च अनेन
जाग्रदादीनां निरात्म्येन तथा मिथ्यात्वमपास्तम् ननु, सुषु (पु) ष्टया
द्यवस्थावद्विश्वादीनामपि नानात्वं सत्त्वं स्यादिति तत्राह—माया
मात्रमिति । प्रत्यगात्मानि परमात्मानि स्थितं नानात्वं मायाया
क्लेच्छया मात्रं निमित्तं ज्ञातं न ज्ञानाधिक्यं एतेन कृष्णरामादि
रूपायां मियोमूर्तरूपेण भेदो निरस्तः । तदुक्तम्—
"प्रत्येकं विष्णुरूपायां ध्रान्तिमात्राभिदा मता ।
जगतश्चैव विष्णोस्तु सत्यो भेदः सदैव तु ॥
यथाकान्तधनौ नित्यं मित्रावेव परस्परम् ।
एवमीशो जगत्तैव मित्रावेव परस्परम्" ॥
इति ॥ २५ ॥

नन्वेवं तर्हि जगद्ब्रह्मणोश्च भेदो न पारमार्थिकः स्वा-
दित्यतः सोदाहरणं भेदस्य सत्यत्वं समर्थयते—यथेति । उद्भा-
षययोर्मिथो विदुःसभर्त्वादेकवद्भावः । इदं विभं ब्रह्माधार-
तया सृष्टिसंहारौ भाति गगनघनबोराधाराधेययोर्भेदो यथा

सत्यस्यथा जगद्ब्रह्मणोरेपीति एतदप्युक्तं यथाकान्तधनौ वि-
दिता ॥ २६ ॥

ननु, जगद्ब्रह्मणोरिवावयववाच्यविनामपि भेदः सत्त्व-किं
न स्वात्पटस्वामी तन्तव इति तदधीतेरिति ? तत्राह—एतद्भूति-
सर्वेषामवयवविनां महदादीनां ये अयवयोः प्रोक्ताः स्यादव-
एतेऽर्थेन विना भेदव्यवहारमन्तरेण प्रतीयेतु हि हस्मात्स्मा-
दभिन्ना इति शेषः । कथमभेदः ? इत्यत्राह—पटस्येति । पटस्वावयवा-
स्तन्तवो ऽवयवविना पटेनाऽऽवयवव्यतिरिक्तत्वं तन्तुः
पटः मृद्वष्टः शुक्लः पटस्येति तदर्थोपात्तत्वं तन्तु-
तन्तुना भेदोऽपि समुदाय-व्यापारित्यत्वात् तन्तव इति
बहुवचनम् मत एव—

अवयवव्यवहारेण तन्तव इति तः ।

सोपि भेदो न तन्तव इत्यर्थेन ॥

इति वाक्यमत्र गृहीतम् अत्र तन्तुणां भेद इति मत-
मपास्तं पटस्य तन्तव इति तन्तव इति शब्द-
शौक्यमिति वाचि
कस्यार्थः सोपि भीमद्विजयध्वजतीर्थक विरोधः "अवय-
वव्यवहानास्तु कार्यकारणयोर्भेदो निवृत्ताऽसौ हरि-
नारायणः परः" ॥ इति तः ॥ २७ ॥

नन्वेवं वेदव्यवहारेण तन्तव इति तदभेदः स्वा-
द्वाह—वदिति । अत्र तन्तव इत्युच्यते अवावयव-
भावविशेष इति तन्तव इति तन्तव इति तन्तव इति तन्तव इति
सामान्यावयववत् तन्तव इति तन्तव इति तन्तव इति तन्तव इति
तस्मादाद्यन्तवद्वयत्वं तन्तव इति तन्तव इति तन्तव इति तन्तव इति
सामान्यविशेषशक्ति-व्यापारित्यत्वं तन्तव इति तन्तव इति तन्तव इति तन्तव इति
वदिति । मन्योऽप्याप्यभ्रवात् तन्तव इति तन्तव इति तन्तव इति तन्तव इति
जनमोहाधिकृतत्वेन तन्तव इति तन्तव इति तन्तव इति तन्तव इति
मविद्यमानमेव ॥ २८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तद्वयं धीमभृती-
तद्वयं धीमभृती-
तेषां बहिरङ्ग-
मात्मानोऽन्त्यतमारे-
धीमभृती-
जीवस्य सकार-
ज्ञानः सुषु-
नामात्वं मायामात्रं मावाकृतत्वात्समात्रेण जातमित्यर्थः ॥ २५ ॥
ततः परमात्मानि बुद्ध्यादिमयस्य जगतः सतोपि सप्रकः
सुतरां नास्तीत्याह—यथेति । यथा व्योम्नि व्योमकार्यैवायुज्योतिः ।
सखित्वापिर्थांशधूमपरिष्ठाजगद्भराक्षेपामेवावयवविनामुदयाद-
भवन्ति इत्यन्ते अणववाक्यं भवन्ति न इत्यन्ते तेषु तन्तु-
त्तीति च्चं तथा ब्रह्मणीदं विभूमिति बोद्धं ततः सूक्ष्मरूपेण
तस्य स्थितिरस्त्वेव जगदक्षकिविशिष्टकारण्यास्तिरत्वात् इत्य-
मेवोक्तं सतोमित्युक्तः काव इति ॥ २६ ॥

तद्वयं वक्तुं कारणास्तित्त्वं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—
मिति । सर्वेषामवयवविना स्पृशकस्तन्ताम् अवयवः कारणां सत्त्वं
सत्यो वाऽभिचाररहितः प्रोक्तः कोके तथा द्योनाद्विज्ञाह—विनेति ।
अर्थेन इत्युक्तत्वे पटेनापि विना ॥ २७ ॥

• श्रीमच्छीवगोखामिहृतकमसहर्मः ।

तस्मिन् काठवांस्तिरमपि इयनिरकेय प्रनिपाद्यति-यदिति ।
 प्रथमर्थः यद्येवमुच्यते पूर्वं सूत्रमाकारेणापि जगत्सात् किन्तु
 तद्वत् शून्या निमित्तभूतया विशेषाकारेण जगद्रूपेण परिचय-
 मिति तदसत् यदर्थं सामान्यविशेषाभ्यामुपपन्नं न भ्रमो
 विवर्तनादे एव तत्र हि शुद्धब्रह्मवादानरूपया शक्त्या जग-
 त्त्वा विवृणमिति मतं च आत्माकं तदुच्यतेपतिः परिच्छाम-
 वांश्च सत्कार्यत्वापूर्वप्रकारित्यर्थः । नन्वपूर्वमेव काठवेमारम्भ-
 विवर्तनादिनामिव युष्माकमपि जावतां तत्राह, यदाद्यन्तवत्
 अपूर्वं काठवे तन्पुनरुक्तमित्येवमिहमित्यर्थः । तत्र इतुः
 अन्वोष्वाभावात् यावत्काठवे न जावते तानकारणत्वं मृच्छु-
 त्वादिनं सिद्धयति कारणाभावात् न काठवे न जावते
 एवंनि परस्व रसापेक्षयादेव अतः कारणत्वात्तद्वे
 काठविकारत्वात्तद्वत्तत्त्वात् सा च काठवेसुप्रमाणत्वेति
 काठवांसिन्धुं सिद्धयति तत्रापि स्थूलरूपतापादकत्वात्सृष्टादेः
 कारणत्वमपि सिद्धयतीति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रप्रकाराद्येदर्शनी ।

यत्तु-विष्णुसहस्रनामः प्रायः इति शीघ्रं नानात्वं तत् बुद्धि-
 वृत्तिं प्रित्तवत्त्वात्तस्यापि जितवत्त्वं मिथ्येवेत्याह-शुद्धिरिति ।
 जागरणसुषुप्तवस्तिस्रो वृत्तयो जगदेवेत्युच्यन्ते अतस्तद-
 ज्ञासात् प्रत्यगात्मनि जीवेऽपि विष्णुसहस्रनामस्तोत्रमिनांतात्वं
 मांशामात्रं मिथ्येवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

परिच्छामवादे कार्यकारणत्वविरुद्धो दर्शितः अघोरम्भ-
 वादे विश्वैवाद्यन्तवत्त्वं तत्कारणत्वं परमेश्वरस्य सत्यत्वं
 च क्रमेण दर्शयति-यथेति श्रुत्यात् । अत्रानि नद्यन्ति तथैव
 ब्रह्मवादे विश्वं भवति न भवति च अत्र उच्येतीति दृष्टान्तेन
 परमात्मनि निरूपणा दर्शिता अत्रानि इति अस्मात्तद्वत् तदा-
 युक्तवत् घटादिवदित्यर्थः । अत इत्येवमन्वात् आद्यन्तवद्विष्णु
 न सर्वथा सत्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च, सर्वेषामव्यभिचारं जगत्त्वं कारणं सत्त्वं लोके तथा
 दर्शनादित्याह-विनेति । अत्र हे राजर्षे हि ब्रह्मात् अर्थेनाव-
 यविना विनापि पृथगेवावयवाः प्रतीयन्ते तथा यस्यावयवाः
 तन्तवः ब्रह्मात् पृथक् प्रतीयन्ते तद्वत् अत्र "कार्यकारणवस्त्वव-
 दर्थेन पटतन्मुच्यते" इति सप्तमोक्षेः सिद्धाद्यविवर्तं ब्रह्मैक्यं
 तु लक्ष्यत एव ॥ २७ ॥

विवर्तनादे तु ब्रह्मकार्यं जगत्त्वं तथा तथा ब्रह्मणः
 कारणत्वादिप्रत्यक्षसत्यमित्याह-वदिति । आत्मानं कारणं विशेषः
 कार्यं ताडनां वदुपपन्नवत्ते स भ्रमः कुतः ? अन्वोष्वाभावात्
 परस्परपेक्षत्वेन निरूपणासहाय्यादित्यर्थः । अथमर्थः, यदा रज्जु-
 रेवाङ्गमेव सर्वत्वेन विवर्तते तत्र रज्जुः कारणं सर्वं कार्यः
 सत्तु मिथ्यैव तथैव सामान्यं ब्रह्मैक्यं अज्ञानेन जगद्रूपतया
 विवृत्तं तत्र जगतः कार्यत्वाभावे तदुपपन्नत्वात् सिद्धं ब्रह्मणः
 कुतः कारणत्वमिति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्लवक्त्रसिद्धास्तप्रदीपः ।

एवं द्वाडशं श्लोकाश्रयामाश्रयं ब्रह्मकार्यत्वात्तद्वत्त्वं
 निरर्थकं च दर्शितमथ चेतनस्यापि कार्ये विश्वस्मिन् स्थितस्य
 विश्वसृष्ट्यादौ ज्ञानान्तर्यामिणो भवतः बन्धनभूतया न तु
 तद्वत्त्वे किञ्चिद्विकारादिकमस्तीति जागरणसिद्धिदर्शनेन सूच-
 यति-वदिति । नानात्वं जाग्रतसुषुप्तत्वादि ॥ २५ ॥

ननु, भवतु जीवो निर्धिकाररूपः ब्रह्मण्य तु जगत्संसर्गजा
 शोया बलादेव भाविष्यन्ति जगदुपादाननिमित्तकारणत्वात्तद्वत्त्वं
 प्राह-यथेति । भवति उत्पद्यन्ते न भवति विच्छिद्यन्ते नस्त्वेनात्मना
 दोषमात्रमवति तथा अवयवब्रह्मणः परस्परप्रकृतिद्वयसंयुक्तमिह
 विश्वं ब्रह्मण्य उद्याङ्गनि जयात् भवति ज्ञानसङ्कोचविकास-
 बन्धनोद्गाहयो धर्मोः ब्रह्माभाभूतजीवविषयाः विकारत्वाद्यो
 धर्मोः ब्रह्मशक्तिरूपप्रकृतिविषयाः विश्वसृष्टजनिव्यमनपाशनादयः
 सत्यत्वज्ञानत्वानन्दत्वानविकारत्वाद्यो धर्मोः ब्रह्मविषया इति
 विवेकः ॥ २६ ॥

अथ सत्कार्यत्वाद् निराधिकीदुः कृतात् श्रीप्रभृतयोऽम्भ-
 तमाः न क्युरिति प्रागुक्तं सत्कार्यत्वाद् पुनर्दृश्यते-सत्यमिति । हे
 अङ्ग चिन्तुदत्त ! सर्वेषामव्यभिचारं रथप्रासादादीनात् पटस्य
 तन्तव इव कारणभूताः अवयवाः सत्त्वं प्रोक्ताः ते एव अवयवव-
 च्छां प्राप्नुवन्ति, तत्रापेक्षा अवयवविनो नापद्यन्ते इति भावः ।
 अन्वयात् अर्थेन अवयवभूतान विनेष रथादयः प्रतीयेयन्तु
 निर्वाजाः भवन्ति प्रतीयन्ते वा एतत्तद् इह प्रकृतेषु हीनस्य ये सम्मूल-
 म्मेव कार्यमुपपद्यते तथा च भुक्तिः "सम्मूलाः सौभेमाः प्रजाः"
 इत्यादिः ॥ २७ ॥

ननु, वायवीयमेजसाद्यपार्थिवपरमात्मना बहि भूतिवत्त्वात्तद्वत्-
 कारणत्वात्ता नार्किकवत्ते किन्तु सर्वोत्पत्त्ययानतापं द्रष्टव्यं जगत्-
 कारणतयात्कीकृत्येन तदापि सर्वात्म्यं ब्रह्मण्य नन्वुच्यते कार्य-
 कारणयोरेकत्वमिहवाहितवत् प्राह-यथेति । अन्वोष्वाभावात्
 परस्परानाभवात् बुद्धितः शब्दतः स्ववहारादिना कार्यकारण-
 यारिनेतरः आश्रयो नास्ति, नहि घटयुक्तौ सृष्टियुक्तः आश्रयः न च
 सृष्टियुक्तयो घटः तथा घटयुक्ते उच्चार्यमाणं तदर्थतया न सृष्टियुक्त-
 स्फूर्तिरित्यादि स्वयम्भूतम नन्वाद्योष्वाभावात्ततोः सामान्य
 विशेषाश्रयाम सामान्यं कारणं सृष्टियुक्तादिविशेषः कार्यं घटादि
 ताडनां स्ववहाराद्ययामाश्रयाम वत् वस्तुतोऽत्यन्तभेदबोधः उपपद्येत स
 विशेषिकानां भ्रमः सृष्टियुक्तं विना घटलामाभावात् अतोऽसत्कार्य-
 वादो मुमुक्षुभिर्ह्य इति भावः । ननु, तर्हि कार्यत्वं जगत्तोऽपि ब्रह्मत्वा-
 त्परिच्छानपूर्वकं ब्रह्ममात्रापरिच्छिकरिति कोऽयं दुराग्रहः ?
 इत्यत प्राह, सर्वेषामव्यभिचारं यदिति । वस्तु कारणं तद्विष्णु-
 मन्तु कार्यं च तत्सर्वेषामव्यभिचारं नित्यब्रह्ममात्रापरिच्छिकरिति
 भावः ॥ २८ ॥

माया टीका ।

बुद्धि अर्थात् जीवात्माके धर्म भूतज्ञान की जागरण, अल्प
 और सृष्टि, ये तीन अवस्था हैं, हे राजर्षे ! सो ये तीन
 (जीव) में प्रकृति के सम्बन्ध होने से

विकारः रूपायमानोऽपि प्रत्यगात्मानमन्तरा ।

न निरूप्योऽस्यणुरपि स्याच्चेच्चित्तम आत्मवत् ॥ २६ ॥

नहि सत्यस्य नानात्वमविद्वान् यदि मन्यते ।

नानात्वं द्विद्रयोर्द्वज्ज्योतिषोर्वा तयोरिव ॥ २७ ॥

यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारैश्च ।

एवं वचोभिर्भगवानघोक्षजो व्याख्यायते लौकिकैश्च ॥ २८ ॥

यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितो ह्यर्कशुभूतस्य च ।

एवं त्वहं ब्रह्मगुणास्तदीक्षितो ब्रह्मांशकस्याऽऽत्मनः ॥ २९ ॥

भाषा टीका ।

हैं, ये तीनों अवस्था प्रकृति विनिर्मुक्त आत्मा की नहीं हैं ॥ २५ ॥

जैसे, कि-आकाश में अक्षधर (मेघ) होते हैं, और विर्धान होजाते हैं, परन्तु उनके होने न होने से आकाश में कुछ विकार नहीं होता, किन्तु वह स्वरूप से निर्मल ही रहता है। इसी प्रकार अवयवि वह विश्व भी परमात्मा के विषे उदय होने से होता है, वय होने से नहीं होता है, परन्तु इस विश्व के होने न होने से कुछ परमात्मा के स्वरूप में विकार नहीं होता है, किन्तु विशेषांशमें ही विकार है, तस्मात् भुतिप्रतिपाद्य परमात्मा का स्वरूप निर्मल ही है ॥ २६ ॥

शोक में सब अवयवियों के अवयव कारण होने से सत्य कहलाते हैं, परन्तु वे अनवयव अवयवविज्ञापित-काश में अवयविरूप अर्थ के बिना प्रतीत नहीं होते है। हे राजर् ! जैसे, कि-पटके तप्त पटावस्था को प्राप्त होने पर पट से अलग नहीं देख पड़ने हैं, परन्तु वह पट रूप कार्य कुछ तप्तुओं से पृथक् नहीं है, विषयस्य संस्थान को प्राप्त होने वाले तप्तुओं का नाम ही पट है । उसी प्रकार प्रमाय मित्र अचेतन अचेतन ईश्वर इन तीनों का समुदाय रूप सत्य पदार्थ ही विषयस्य परिणाम को प्राप्त होकर कार्य रूप होने से जगत् कहाता है। तस्मात् कार्य और कारण दोनों सत्यही है असत्य नहीं ॥ २७ ॥

शोक में घट और मृत्तिका इन दोनों के वाचक शब्द भी मित्र हैं, और इनकी बुद्धि भी मित्र मित्र ही होती है। तस्मात् कार्य कारण का भेद ही सिद्ध है, फिर अभेद कैसा ? तहां कहते हैं, कि-सामान्य शब्द हुआ मृत्तिका, और विशेष शब्द हुआ घट, तहां ऐसा व्यवहार होता है, कि-वह घटा मिट्टी है, इस में वस्तु का नाम तो मिट्टी हुआ और अवस्था का नाम घटा हुआ, अब मिट्टी और उसके विशेषाकार से घटा कोई और ही व्यवहार है, यही घटा भ्रम है। क्यों कि ? सामान्य और

विशेष को अन्वेषण सामान्य वस्तु गत विकार का अपेक्षा व्यवहार नहीं हो सकता है, घट ऐसा बुद्धितो अवस्था को लेकर भी हो सकता है, अवयवि वह शरीर प्रकृति ही उदरना बाळा है इसी जे वह आत्मा नहीं हो सता से मित्र है ॥ २६ ॥

धीरे धीरे पिका ।

तदेवमनेकेहेतु साधिनम् तत्र शङ्का ननु, प्रपञ्चस्यापि रसत्वं कि न स्वादिनि तत्राऽऽह-विकार प्रकाशानोऽपि विकारः प्रपञ्चः प्रत्यगात्मानोऽपि न निरूप्योऽस्ति तं विना निरूप्यः स्वामः स्वाधिद्रुपेयाऽऽप्रमना समः स्वप्रकाशो लोप्यारमवस्थात् एककपः स्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

कुन इत्यन सत्वस्वात्प्राप्तनो जीव- ब्रह्मरूपं नानात्व- येषं नानात्वं मन्वते तद्य- विद्वान् कथं तर्हि- पाधिकृत इत्याह-नानात्व- मिति । तत्र- काशधोरिवेति परिच्छेदा- परिच्छेदे दृष्टान्- अवस्थयोः सूक्ष्मोरिवेशु- पाधिकृतविकार- बांशशरीरस्यवाचोरिवेति- क्रिवाभेदे ॥ २७ ॥

प्रपञ्च एव- अनरत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टवति- यथेति । क्रिया- कटककुपडवादिरूपेषु- लौकिकवैदिके- र्हितैः ॥ २८ ॥

नभ्वदुनार- ययोर्येन मेदव्यवहारहेतुत्वम् ? तस्य अकारण- ययववादापरके वा अस्यापि- प्रकाशासम्भ- इति तमाह-वथेति । अर्करत्मव- एव मेघरूपेण-

“अ- स्वादित्युपतिष्ठते । भा- ततः ३३ ॥ इत्यादिवचना-

• श्रीहरस्यामिहृतमावायेदीपिका ।

तमः अरूपभूताकेशंनप्रतिबन्धको भवति महमहकुनरो ब्रह्मगुणः
ब्रह्मकेशंभूतस्तदीक्षितस्तेनैव प्रकाशितश्चाऽऽत्मनो जीवस्याऽऽत्म-
दीप्यनो ब्रह्मकारुपदशंनप्रतिबन्धको भवति ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चम ।

• देहाकारा आत्मनि न स्तीत्याह—विकार इति । जातिगुण-
क्रियाऽपचयजन्मदुःखादिकः प्रत्ययोऽपि विकारो न निरूप्यः
आत्मप्रमत्तया न चिन्त्यः अर्थात् विकल्पत इति प्रथमानोऽऽत्मदु-
बुद्ध्या नात्मविदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्रीपाधिकानां आत्मनि प्रकाशितानां जीवात्मस्यविद्यमानत्वमाह-
नदीनि । सत्यशब्दो जीवपरः "ननुप्रविश्य सत्त्वत्वाऽभवत्, सत्यं
चाभ्युत् न सत्यमभवत्" इति प्रयोगः "प्राणा वै सत्यम्" इति प्रयो-
गात् नहि परिशुद्धजीवात्मस्यैव देवमनुष्यादिनामात्ममिति
ब्रह्मोति जानन्निदानेन, श्रीपादि देवस्य अरूपस्पर्शित्वं तेजो-
बाधुपेतिद्विद्विष्टादि दृष्टान्त्विति—नात्मासि । पूर्वापरदेहवर्ति-
तवाभिरत्वेन प्रतीयमानयोरात्मनो मेहे दृष्टान्तः किञ्चोरिति द्वि-
वचनात् इवात् विशेषः भिन्नकक्षोप-विकृतमेद्राहित्ये तुल्यकाखो-
पाधिकृतमेहरहितवस्तु दृष्टान्तमिति केचुचित् कोशेषु दृष्टत्वात्
पुदीन्द्रिकायंकेपेयोति शोकाहकं आत्मातम् ॥ ३० ॥

इवावहारिकेभ्यो क्रियाहपरिष्कारे दृष्टान्तेन परिहरति—यथा
द्विरयमिति । यथा क्रियाहैवात् द्विरयवद्वयं सत्यम् एवं प्रमा-
थिकत्वापरमारमवदुःखमपि सत्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आत्ममित्तकं प्रथमं वस्तुमुपक्रमते—यथा ज्ञान इति । धूमादिभिभ-
तमोद्रुववारुच्यत्वात् मेघस्याकेशमवस्थात् आदित्याधिष्ठितत्वात्
अधुवः आदित्याशयं तम इति । विरोधावकरवमुच्यते ग्रह-
शब्दोऽहमभिमानविषयदेहपरः कश्चात् इहाराद्येन निर्देशात्
ब्रह्मगुणः परमात्मविशेषणभूतः आत्मसम्बन्धः ज्ञानप्रतिबन्धकः
यथाकीशस्य अक्षुपोकेशंनं तत्प्रमो मेघः प्रतिबन्धानि
एवं परमात्मशभूतस्य जीवस्य परमात्मदशंनं तद्गुणभूतो
देहः प्रतिबन्धानीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्दीररायवाच्येकृतमागवतशुक्लपञ्चमिका ।

किञ्च न देहाकारा आत्मनि सतीत्याह—विकार इति । विकारः जाति
गुणक्रियाजन्मदुःखादिकारः क्वाचमनः आत्मनि देहात्माभि-
मानिनां प्रतीकमानापि प्रत्यगात्मनोदेहात् तं चिन्ते भवति
न तस्मिन्नस्तीत्यर्थः । तदाह—नेति । न तस्मिन् विकारो निरूप्यो
ऽस्तीत्यर्थः । विषयेऽनिहमावात्तु—आदिआदिना । चेद्यजु-
रवयोपि विकारः आत्मनि क्वाचमनोत्तव्यं प्रथमत्वे मनुपमुका-
ऽऽत्मापि तत्प्रमः देहसमः अविद्यादीक एव क्वाचमित्यर्थः । चिरसमः
आत्मवादिनि पाठात्तरं तदा विकारो आत्मस्यरूपवत्सद्वैकरूपः
चिरसमः ज्ञानप्रकारमस्वरूपवदुःखं क्वाचमनं प्रकाशकं क्वात्
मुकाच्येकरूपतया क्वाचमनोत्तव्यं क्वाचमनोत्तव्यः । न हि तथा
पुदीन्द्रिकायंकेपेयोति शोकाहकं आत्मातम् ॥ ३० ॥

ननु, क्वाचमानोऽपि विकारः कुत आत्मनि नेत्युच्यते इत्य-
श्रीपाधिकार्यादित्याह—नहीति । सत्यशब्दोऽत्र जीवपरः "ननु-
प्रविश्य सत्त्वत्वाभवत् विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यानृतं च" इति
"प्राणा वै सत्यम्" इति च प्रयोगात् नहि परिशुद्धजीवात्मस्यरूप-
पक्षे देवमनुष्यादिनामात्ममिति वस्तु यद्यं नानात्वं प्रथमे
तर्हि न स विज्ञानं देहविकल्पस्यात्मवायात्त्वविदपितु देहात्माभि-
मानोति भावः । श्रीपाधिकमेदस्य जीवस्वरूपास्पर्शित्वे नमस्तेजो
भावो दृष्टान्तः इत्यात्मवायेत्याह—किञ्चोरिति । ब्रह्मवादिद्वय-
राकाशयोऽर्थोतिषोर्वातयोर्वात्वाञ्च यथा न नानात्वं तद्दृष्टान्तोः
पूर्वापरदेहवर्तितवाऽभिज्ञत्वेन प्रतीयमानयोरात्मनोमेहे दृष्टान्त्वा-
भिप्रायेण किञ्चोरित्यादिद्विवचननिर्देश इवात् विशेषः भिन्न-
काखोपाधिमेद्राहित्ये तुल्यकाखोपाधिकृतमेहरहितं वस्तु दृष्टा-
न्तमिति किञ्चोरिति द्विवचनात्तेन मेघाद्युपहितावकाशपक्षेऽपि
विषयिणो घटाकाशमहाकाशौ वा उच्येतिदृष्टान्तेन सूच्यं विदित्य-
प्रतीकशब्दौ वातशब्देन बाह्यशरीरो ॥ ३० ॥

एवमात्मनो देहात्तुत्वात्कारावप्रतिपादनेनेव देहक्यापि नतो
व्यावृत्ताकारत्वमर्थोसिद्धं ताऽप्यां परमात्मनोऽव्यावृत्ताकारानात् "न
तस्य कालावयवैः" इत्यादिभिर्भूमिः प्रतिपादितेन अणोपपादनं
विश्वविद्विष्टादृष्टव्यं विश्वजगद्गुणेषु पारश्यां कारवकाराद्योरन-
न्वयं चापसंहरन् कार्यमिध्यात्त्वपक्षप्रतिपक्षेपाय तत्त्वत्वात्
सदृष्टान्तमाह—यथा द्विरयमिति । इववहारवत्सु इववहार-
मार्गेषु निर्मितभूतेषु इववहारवत्तुः प्रयोजनस्याप्युपलक्ष्यार्थैः
कुयडलमानव कटकमानव विभृहीत्यादि इववहारार्थं धारणादि-
प्रयोजनायंकर्यथः । क्रियाभिः रचनाभिश्चैरेकमेव सुवर्णं बहुधा
कुयडवादिरूपेण (मदनं) नृभिः समेवते प्रतीयते रचनाभिश्चोपादि
क्रियाहैत्याह—प्राणादिप्रयोजनाहैत्वात् कटकविकं सत्यमेव कारणात्
सुवर्णात् अनस्यत्वं न हि शक्तिरजतादिकमर्थक्रियाहं मिति भावः एवं
सुवर्माचिद्विचिष्टादिभ्यो भगवन्नेक एव शौकिकैर्षैदिकैश्च अचोभिर्जने
विशिष्टाद्वैतवादिभिश्च व्याख्यायते विविधमाववायने विश्वजगद्गु-
णेषु परिशुतः क्वाचमनं "कटकमुकटककार्यकारिभेदेः कनकममेद-
मपीत्यने यथैकम् । सुरनरपशुपादादिभेदेहैरिजनापि उदीर्यते
तथैकः" इत्यादीनि शौकिकवर्णात्मि "यथा सौर्येकेन खोदमग्निना सर्वं
लोहमयं विज्ञानं क्वात् वाचाऽऽशुं चिकारो नामभयं खोदमग्नि-
रित्यवमस्यम्" इत्यादीनि वैदिकानि । अगवानित्यनेन कारणात्वा-
शक्तुत्वेयात्पदवत्त्वावृत्तिः सूच्यते ॥ ३१ ॥

अथ मोक्षापरपयोवसंसृतिवन्धनिवृत्तिरेवात्मनिकः प्रथय इति
विश्वश्रुत्वात्तु कोसो देहात्तुत्वात्क्यात्मनो वन्ध इत्य्याह—यथोति ।
मेघस्याकेशमवस्थात्केशमिधनधूमादिनमोद्रुववारुच्यत्वात्—
गन्तव्यम् आदित्याधिष्ठितत्वात्अधुवोकीशस्यं यथा अकेशमनोऽ
केशंन पकाराशनञ्च मेघोऽकीशभूतस्य अधुवस्त्वमः तमोवहकं-
दशंनप्रतिबन्धकस्तिरोधायक इति भावत् । अर्धशब्दोऽत्र देहात्मा-
भिमाननामहमभिमानविषयत्वाद्दपरः ब्रह्मगुणः परमात्मविशो-
णभूतः उदीरित्वनेन परमात्मना प्रकाशितः प्रकाशकत्वात्प्रमनः
जीवस्यात्मसम्बन्धः ज्ञानप्रतिबन्धकः यथा अकीशस्य अधुवोऽकं
दशंनं तत्प्रमो मेघः प्रतिबन्धकः एवं परमात्मशरीरभूतस्य
जीवस्य परमात्मदशंनं तद्गुणभूतो देहः प्रतिबन्धानीत्यर्थः ।
तत्प्रतिबन्ध एव संसृतिप्रतिबन्धो नामेति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिमखीव्यवहारीयप्रकृतपदपरमावली ।

यथाऽवचयवयनादीनाम् अमेदो दुरवबोधः एवं पदार्थानाममन्तरासात्स्वरूपमेदोपि परमात्मानमन्तरेण युद्धैव इत्याशयेनाह- विकार इति । वि निषेधे पृथग्भाव इत्यनः पृथक्कारो नानाविधो मेदः प्रत्यगात्मानं साक्षीभूतं श्रीनारायणम् अन्तरेणाणुरूपोपि निरूप्यो नास्ति स एव निरूपयितुं शक्तः नास्त्वाशेषाह- वचावमान इति । प्रतीचमानस्वासत्त्वं जुगुप्सितं प्रमाणाविरोधादित्यपि शब्दः ॥ २६ ॥

अन्वेषकस्य प्रतिमानं तु कृतकान्न विशिष्यत इति शक्तिर्धारा- श्यायोग्य इति तत्राह—नहीति । वद्यविद्वान् ब्रह्मरूपाणां नानारथं मन्वते तद्योपि सत्यस्य ब्रह्मणो रूपाणां नानारथं सत्यं न मननि अविद्वन्मन्तरेण । ननु, "युक्ताहस्य हरवः शतादश" इति श्रुतेः । कथं सत्यं नेत्यत्राह—नानारथमिति । नेत्यनुवर्तते किन्नरयो बांश्यान्तः प्याकाशयोः ब्रह्मणो नानारथं नास्ति एक एव महाकाशो घटे जायमाने यहिरस्तस्येति द्विरथसंख्यामुपैति उपपद्यमानो नीलि- माकारोप्याकाशो द्विरथमेति तत्र प्रागुक्तो हररूपमिति यानः पश्चादुक्तो जीवानामित्यर्थविशेषो दिशश्चेतोपासः । उक्तञ्च—

"महाकाशो बहिरथस्य घटाद्यन्तः स्य एव च ।
द्वेषा समुदितोऽथो च द्वावाकाशो प्रकीर्तितौ ॥
घटरूपस्तदभ्यस्य महाकाशात्परो खणुः ।
महाकाशवदेवान् परमात्मा सनातनः ॥
घटान्तःस्थमहाकाशप्रतिमोऽन्तर्गतो विभुः ।
घटस्यान्तर्गताकाशो महाकाशात्परो मतः ॥
तद्वदेवाहवः सर्वे जीवा मुक्त्युपयोगिनः ।
तमोगात्रैव ये सर्वे घटरूपखण्वजराः" ॥ इति ।

उचोतिबोधिदेवाध्यात्मसङ्गोः "सहस्रं वा आदित्यस्य रहस्य आसु नादिवशातनाः" इति श्रुतेर्वा तयोर्वातप्राणसङ्ख्याः "अधिदेव मयाध्यात्मम्" इति श्रुतेः । अत्रापि विशेषः पूर्वघटवन्तश्च इति ॥ ३० ॥

बहुवचसङ्ख्यावाचिभ्याः श्रुतेः किं विनिगमकमत्राह—वयोति । बहुधा कटककुपडलाद्यात्मना हेम नानासङ्ख्याविषये समीयते तथा भगधानपि देवो नरो वराहः शुक्रः पीतो ह्रस्वोऽणुर्दीर्घो महानति विविधाकारेण व्याख्यायते प्रकाश्यत इति ॥ ३१ ॥

हरेस्तत्त्वस्वरूपं निरूप्य संसारप्रकारमाह—वयोति । अर्कशब्दे नाप्तेजोवाच्ये हरवन्ते तेजःसम्बन्धेन धूम उपखण्डते अर्क- प्रभवः धूमनेजोऽत्रमरुद्भयः प्रभव उपपत्तिः यस्य स तथा अर्केण नमसि दर्शितः सूर्यप्रकाशे सत्येन हृदयते नाप्यथा यथा घनः सूर्यदर्शनप्रतिबन्धकः "आपो वा अर्कः" इति श्रुतेः । यथा- कांशस्य चक्षुवस्तमः सूर्यदर्शने प्रतिबन्धकम् "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा ऽक्षिणी प्राविशत्" इति श्रुतेः । एवमेवाहङ्कारो ब्रह्मपेक्ष्य गुणोऽ मुच्यः तद्विश्रितः तेन प्रकाशितः ब्रह्मांशकस्य जीवस्य "पादो- ऽस्य विन्वा भूतानि" इति श्रुतेः । ब्रह्मणो भिन्नांशस्य आत्मनो जीवस्यात्मानं मतिं ज्ञानं वचनात्स्यात्प्रभवः " आत्मा देहे धूमो जीवे" इत्यादौ यादवप्रकाशेन मतो प्रयुक्तत्वात् "तद्ब्रह्मा वेदाहं ब्रह्मास्मि" इति श्रुतेः । ब्रह्मणो विशेषभूत इति वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिमखीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

तदेवं आमाविकस्यकिसमयमेव परमात्मनोऽगदित्युपसंहारति विकार इति । यद्यपि यथावमानः प्रकाशमान एव तृतीयो- खरूपोपि विकारः प्रत्यगात्मानं विना तद्व्यवतिरेकेण व्यतन्वत- न निरूप्योऽस्ति तदुक्तं "तदन्वेषकवचिचरय एव यदि" च । विनापि स्यात् तदा द्विरथमः स्वात् विद्वेषेण एतमः अत्र काश एवा ऽमविष्यत् आत्मवत् परमात्मवजिष्येकार्थस्य आ मविष्यत् ॥ २६ ॥

ननु, यदि परमात्मानो नानारथं नास्ति तर्हि परमा- त्मनः सोपाधिष्वे निरूप्यते तस्मात् सोपाधि- निरूपाधिरेव एव किमिति सत्यस्य परमात्मनो नानारथं न हि विद्यते तत्र मन्वते तद्योविद्वान् यतस्तस्य निरूपाधिरेव तस्मात् तत्र महाकाशघटा- काशयोर्ब्रह्म तद्वत् युक्तं तत्रोत्तरेण बाह्य- शारीरवाच्योरिव वेति ।

वस्माद्विकारः वराहः परमात्मानमन्तरा न निरू- प्योऽस्त्वङ्गुरपि तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- माह—यथा हिरण्यमिति तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- कुपडलादिकपेण यथा तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- यते तथा लौकिकवैदिकेण तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- यते तदुक्तं "सर्वनाम तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- स्कादे ॥ ३१ ॥

तदेवं जगतः परमात्मनोऽवयवमुक्तयो तेन च जीवकर्तृकेन ज्ञानेन तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- ध्यासपरित्यागमुपदेष्टुं तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- सारमकस्याहङ्कारस्य जगत्प्रकाशकत्वेन तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- मुपपादयति—यथा घटो जगत्प्रकाशकत्वेन तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- यता वर्धन्ति—

"ममो प्राणो जगत्प्रकाशकत्वेन तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- आदित्याज्जायते तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- इत्यादिवचनात्तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- प्रकाशितश्च घनो निरूप्यते तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- भूमौ च महाभकारेण तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- गुणः परमात्मशक्तिरिति तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- ब्रह्मांशकस्य तदवयवमुक्तयो तेन तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- तस्य आत्मनो तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- भवति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिमखीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

किञ्च विकारः तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- प्रत्यगात्मानं परमात्मनोऽवयवमुक्तयो तेन तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- सर्वेः परमात्मैव परमात्मनोऽवयवमुक्तयो तेन तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- जलत्वेन प्रसिद्धं तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- सर्वे तेज एव तेजस्वले तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्- कारत्वेन प्रसिद्धं तस्मात् तस्मात् तस्मात् एवेति सहस्रात्-

श्रीमद्भिक्षुवचनकवर्तिकृतसारायंर्षिणी ।

तत्कारणाधिकारव्यक्तोद्दिर्गवत्पुरी च तथा हि "वक्ष्यं भक्ति-
बोगन्दं निगुंखस्वेषुवाहृतम्" इति "अस्वेषावां तु निगुंकाः" इति
"भिक्षुकेतं निगुंखम्" इति "निगुंखो भद्रपाभयः" इति "भिक्षुं निगुंखं
स्वुनम्" इत्यादिभगवद्भुक्ते मंस्त्युपकरणीभूतः पदार्थमात्र एव निगुंखः
तथा "तासां चेषे साहाय्यप्रदानोपायपुरीहि" इति सचिदानन्दैकरसे
भक्तिबोगं तिष्ठतीति च गोवाचतापनीभूतेः । भगवत्कोको भक्ति-
बोगम् निगुंख एवान्तः परमसत्य एवेति तत्राह-स्वावेदिति । यदि
निगुंखस्वेन निकृष्यो भवति तर्हि शीघ्रं चित्तमः "सीतासीतया
समा" इतिवदंते उपमाविशेषैः । आत्मवत् परमात्मेव निगुंखः
परमात्मवत्त्वात्परमात्मेव च क्व एवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु, केन प्रकारेणैवं प्रत्यक्षम् ? तत्राह-नहीति । सत्यस्य
परमसत्यस्य चिद्रूपो नानात्वं नहि नैवास्ति तदपि यदि
नानात्वं भवते तर्हिचिद्रूपं न चिद्रूपेणैव इदमेकयाकाश-
विहमपरमाकाशमिति एवं एवोऽर्थात्तद्व्यवगतयोर्वातयोर्द्वय-
गतयोः प्राण्योरिति ॥ ३० ॥

तदेवं सुद्विसमयेपि प्रत्यक्षम् नानात्वंवहारावन्वयत्वे दृष्ट्येकं
प्रत्येव जानीवादिस्वाह-कथेति । त्रिपतिस्तत्तद्वचनान्नेहैः बहुधा
कटककुयडवाहिरुपेय एवं शीकिका दिकेयैर्वाभिः ॥ ३१ ॥

ननु, वक्ष्यं सर्वमेव प्रत्यक्षान्नेहैः प्रत्येव तर्हि प्रत्यक्षात्-
द्याहृत्कारणात्सत्वेन प्रत्याभूतादिभिर्नकथाः सत्त्वा जीवाः क्व
मन्त्रियन्ते ते वा तदाहृताः क्व गुणातीति तत्र सहस्रात्तमाह-
वयेति । अर्कैरुपय एव मेवकथेषु पञ्चसु वर्यन्ति-

"अग्नौ प्रास्ताभुक्तिः सर्ववनात्सुप्रतिष्ठते ।
आदिस्वाजायते दुर्धृष्टैरेव त्रिभिः प्रजाः" ॥

इत्यादि चक्षुर्मात् तस्मादकर्मस्य एव अग्नौ अर्कैर्येव दर्शितः प्रका-
शितस्य अथ चार्काभूतस्य चक्षुस्तमो आवरकः एवमेव महम्
महद्वारः आत्मने जीवस्य आत्मवत्त्वात् आत्मना कमेव जीवं
वन्नातीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्तेवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं ज्ञानशुभादिशब्दात्त्वात् सर्वेषां सर्वकारण्यस्य भगवा-
नित्यप्रलयवाक्ये मुक्तौ गच्छो निकृषितः अथ बुद्धेर्जागरण-
मित्यत्र निकृषितोऽपि गन्ता तार्किकान्तरात्तद्व्यवगतयोर्वातयोर्द्वय-
ज्ञानभवत्वेन सुसुप्तोः-

"अन्वथा सप्तमास्मान्मन्त्रात्प्रतिवचते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणानिहोरिया" ॥

इति आलोकोऽनयोर्माभूदिति तं चक्षुर्मात्तस्मात्तस्मात् निकृष्यति-
विकार इति द्वाह्वाम् । तत्र तार्किकान्तरात् आत्मा जडः ज्ञान-
गुणकः तज्ज्ञानं च नीके शीघ्रमेवैव जायते नह्यति च
तन्निराकरोति विकारः ज्ञानमित्यत्र शीघ्रपीडाकारैः स्वाय-
मानोऽपि तार्किकान्तरात् प्रत्यक्षान्नेहैः प्रत्येव तन्मध्ये अग्नौ
अपि न निकृष्यो भवति स्वायमानोऽपि तन्मध्ये अग्नौ इत्यर्थः
तार्किकानीनां ज्ञानेः तद्व्यवगतयोर्वातयोर्द्वय-
विशेषैः । आदिस्वाजायते दुर्धृष्टैरेव त्रिभिः प्रजाः इत्यादि-
व्याहृत्यात् तस्मात्तद्व्यवगतयोर्वातयोर्द्वय-
गतयोः प्राण्योरिति ॥ ३३ ॥

चित्तसमः चित् "चेतनचेतनानाम्" इति धृतिप्रोक्तः ज्ञानरूप-
प्रत्यगात्मा तत्तुल्यः ज्ञानात्मक एव मन्तव्यः किञ्च, आत्मवत्
"नित्यो नित्यानम्" इति धृतिप्रोक्तो नित्यः आत्मा प्रत्यगात्मा
तद्व्यवगतयो एव मन्तव्यः ननु नीचपीतादिनामाकार इत्यर्थः ॥२६॥

नन्वेकस्यैव प्रत्यक्षः किं महाकाशघटाकाशत्वात्वेन चित्त-
प्रतिबिम्बवादिभ्यामेव वा महावातात्पवात्त्वात्वेन वा नानात्वं
नेत्याह-मत्यस्य प्रत्यक्षो नानात्वं स्वरूपतो न हि घटेत अनेघत्वात्
वदि किद्रूपोः महाकाशघटाकाशयोर्द्वय नानात्वं तद्वत् नवा
उपतिषांः सूर्यादिबिम्बप्रतिबिम्बयोरिव वातयोः महावातात्प-
वात्त्वोरिव नानात्वं भवते तदा अविद्यात्त्वात् प्रथमदृष्टा-
त्त्वेन घटावच्छिन्नाकाशवदुपाध्यवच्छिन्नप्रत्यक्षप्रदेशभूतजीवच्छीकारे
जीवोक्तात्ताद्विधावशास्त्रव्याकोपादिदोषप्रसङ्गात् द्वितीय-
दृष्टान्तेन सूर्यादिप्रतिबिम्बवत् प्रत्यक्षप्रतिबिम्बरूपजीवच्छीकारे
व्यापकप्रतिबिम्बाऽनुपपत्त्यादिदोषापात्तात् तृतीयदृष्टान्तेन बुद्ध-
व्यवसायभेदवत् परजीवभेदच्छीकारे जडवत्सावयवद्रव्यस्य
वायोर्नानात्वं सम्भवति निरवयवे अखण्डैकरूपे नानात्वा-
सम्भवात् अवच्छेदप्रतिबिम्बादौ पराभिमतघ्नासगिरिवज्जादौ
विस्तारतो निराकृतौ प्रत्यक्षवितरभयाहोपरम्यते तस्माज्ज्ञान
गुणकः ज्ञानरूपः भगवदंशभूतो जीव इति भावः ॥ ३० ॥

ननु, तर्हि प्रत्यक्षः सकाशात्जीवो भिक्षोऽभिक्षो चेति संशये
जीवत्वेव का कथा यथा जलधरा इत्येवमिदं इत्येवमेव केन-
नाचेतनस्य सर्वस्य विभवस्य प्रत्यक्षात्त्वं प्रत्यक्षिकाऽभिमतत्वं
सर्वशास्त्रात्सर्वसम्मतत्वा प्रतिपादयति-हिरण्यवमिति । यथा
व्यवहारवर्त्मसु पदार्थैकव्यवहारमार्गेण कारणात्वात् एकमेव
हिरण्यं क्रियाभिः कटककुयडवाहिरण्यनाम्नापारैर्बहुधा नुभिः
समीचते एवं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वकारणो भगवाद् विभव-
भिक्षोऽभिमतत्वा"एकः सर्वभूधा व्यवहारः" इत्यादिभेदिकवचोभिः
"अनेकमेकं बहुधावदिति धृतिप्रतिबिम्बावनिर्वर्णयन्ताः ।
आहुर्बैमार्मानमजं पुराविहो द्रष्टुं तमीशं प्रतिबंधतास्म" ।
एकस्यैवैव द्वयमर्थं च-

इत्यादिभिर्लौकिकैः पौरायणैर्वाभिर्जनेस्तस्मिन्निर्वाचयते इत्य-
न्वयः सूत्रकृतापि बहुनि सूत्रायि "उभयपदेयार्थद्विकुयडव-
वत्" (३२।२६) इत्यादीशुक्तानि ॥ ३१ ॥

एवं सर्वस्य प्रत्यक्षमकरं विज्ञानतोऽहद्वारदिदोषापगमे
प्रत्यक्षानेन तद्वापचित्तवक्ष्यं नित्यप्रलयापरपवांनं मोक्षं वक्तु-
महद्वारवत्त्वं तन्निरासप्रकारं वाह-वयेति द्वाह्वाम् । यथा घनः
प्रकेप्रभवः अर्कं प्रवर्तितः अर्कदर्शितः अर्क्येव दर्शितस्य
अर्काभूतस्य अर्कदेवत्वस्य चक्षुस्तमो भवति अर्कादिदर्शन-
प्रतिबन्धको भवति एवमहद्वारः देहगेडादावहंममाभिमान-
रूपः अन्तःकरणवृत्तिविशेष इत्यर्थः । प्रत्यक्षः प्रत्यक्षकिण्ठमयः
"नदीक्षितस्तेनेवानादिकर्मप्रवाहनेनाप्रकाशितः एव परस्वांशः
"ममैवांशो जीवशांके जीवभूतः सनातनः" इति धृतिप्रति-
प्रसिद्धस्य प्रत्याशक्तव्यारमनो जीवस्य आत्मवत्त्वकः आत्मविषय
प्रत्यक्षात्पत्तौ प्रतिबन्धकः ॥ ३२ ॥

घनो यदाऽर्कप्रभवो विदीर्यते चक्षुः स्वरूपं रविमीक्षते तदा ।
 यदा ह्यहङ्कार उपाधिरात्मनो जिज्ञासया नश्यति तदाऽनुस्मरेत् ॥ ३३ ॥
 यदैवमेतेन विवेकहेतिना मायामयाऽहङ्कारात्मबन्धनम् ।

क्षित्वाऽव्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते तमाहुरात्यन्तिकमहं ॥ ३४ ॥

नित्यदा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परन्तप !

उत्पत्तिप्रलयावके सूक्ष्मज्ञाः सम्प्रचक्षते ॥

कालस्रोतो जवेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा

परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः

माया टीका ।

जाति गुण क्रिया जन्म वृद्धि इत्यादि जो विकार प्रतीत होते हैं, वे जीवात्मा के नहीं किन्तु देह के हैं, अतएव आत्मा के विकार कोई अणुमात्र भी नहीं निरूपण कर सकता है। यदि आत्मा काभी कोई विकार निरूपण करे तो वह विकार भी आत्मा के सदृश स्वरूप प्रकाश होगा, सो है नहीं तस्मात् स्वरूप में विकार नहीं है ॥ २६ ॥

सत्यशब्दवाच्य जीवात्मा के देव, नियंक, मनुष्य, इत्यादि, इत्यादि नामाप्रकार के भेद नहीं है, यदि कोई इन भेदों को आत्मा के माने तो वह तत्त्ववेत्ता नहीं है। देहादिकृत औपाधिक भेद जीवात्मा को रूपों नहीं करते हैं इसमें तीन दृष्टान्त हैं। जैसे घट मट्ट के भेद से वास्तव घटाकाश मट्टाकाश का भेद नहीं होसकता है। जैसे, दीपक और मिसाल के भेदसे अग्निका भेद नहीं होसकता है, जैसे वेणु के षड्ज निषादादि भेद से वायु का भेद नहीं होसकता है, इसी प्रकार देव मनुष्यादि शरीर भेद होने से आत्म वस्तु का भेद नहीं, किन्तु आत्मा सब एकाकार ही है ॥ ३० ॥

जैसे मनुष्य कटक कुण्डलादि रचना विशेष होने से सुवर्ण को व्यवहार के लिये और धारणादि प्रयोजन के लिये, इन २ नामों से प्रथक् २ बोलते हैं। इसी प्रकार वेदनाशितमविशिष्ट एक भगवान् भीमधोखज कोही लौकिक वैदिक जन तिन तिन नामों से व्यवहृत करते हैं, वास्तव में वही एक विशिष्ट तत्त्व भीविष्णु मात्र ही है ॥ ३१ ॥

परन्तु जैसे सूर्य की किरणों के सहकार से उत्पन्न हुआ, अतएव सूर्य से उत्पन्न गया कही गया जो गेघ है, वह सूर्य से प्रकाशित होकर सूर्य का अंशभूत जो चक्षु है उस को सूर्य के दर्शन में प्रतिबन्धक होता है। इसी प्रकार अहंशब्दवाच्य वह देहाभिमानी जीव का जो देह है, वह भी परमात्मा का विशेषण होने से प्रकृत का गुण रूप गया, और वह देह परमात्मा के रक्षण से प्रकाशित हुआ है, तोभी ब्रह्मात्मक इव जीवात्मा के ब्रह्मविषयक ज्ञान का प्रांतबन्धक होता है ॥ ३२ ॥

धीश्वर टीका ।

अत एवाहङ्कारात्मा... निति नैव दृष्टान्ते-
 नाह—घन इति। आत्म...
 तदाऽनुस्मरेत् प्रज्ञाहं... ॥ ३३ ॥

सोऽयमात्यन्तिक... यदैवमिति। विवेक-
 हेतिना ज्ञानशस्त्रेण...
 पूर्णमात्मानमनुभवते...

नित्यप्रलयमाह...
 कुत इत्यत...
 उवाचादीनां...
 वेगेनाऽऽशु ह्रियमाण...
 प्रलयहेतवो मनसि...
 मवस्थाभेदास्पदत्वं...

महोबस ।

मेघविना...
 जीवस्य परमात्...
 मिति। अत्राप्यहं...
 कुर्यात्समबन्धनम...

अव्युत्पत्तिं अरु...
 अनुभवः आत्यन्तिक...
 नित्यदेति स...
 शब्देन शरीरं...
 अवस्था ज...

भीमदी...
 मेघविना...
 जीवस्य पर...
 वायुना विवि...
 यदा अहङ्कारः...

गीतवत्तच्छ्रुत्प्रश्रित्का ।
 रविदर्शनशब्दे हतिरोधानविगमे
 —घनो यदेति । विदीर्यते
 स्वरूपं, इति पश्यति एवं
 आत्मकः सूक्ष्ममिन्द्रियो

भीमजीररायवाचास्वकृतभागवतचन्द्रचिन्मिका ।

वा देहः स एवोपाधिरात्मनो जिज्ञासया विचारपूर्वकोपा-
सनया नश्यति तदा अनुस्मरेत् परमात्मानं साक्षात्कुर्वाहित्यर्थः ।
ईहा आत्मनो जिज्ञासया विचारेयानुस्मरेदात्मानमुपासीत
तदोपाधिर्भवति ततश्च परमात्मानम् ईदृशे इत्यर्थः । "ततस्तु तं
पश्यते निष्कलं एवावमानः" इति श्रुतेः इति भावः ॥ ३३ ॥

एवमुपाधिबिच्छेदो द्वास्वस्तिकः प्रथम इत्याह—
वदेवति । एतेन विवेकहेतुना विवेकादिसाधनसत्ता-
नुपहीतमगणपुपासनकूपेण कर्तव्येण भाषा विकाराहङ्कार परिध्याम-
रूपदहसम्बन्ध एवात्मनो यत्किञ्चिद् विद्या अच्युते आत्मरारामनि
[आत्मरवोमिच्छि] अनुभवो यस्य स अच्युत इति यत्तमेव
अहं हे राजन् आत्मविकारं प्रथमं प्रथममाहुः तद्यथास्वविद्
इति कर्तृपदाध्याहारः ॥ ३४ ॥

अथ तिस्रं प्रथमं निरूपयति— निरूपयति हे परमप राजन् प्रधादीनां
सर्वभूतानां नित्यदा प्रतिक्षणम् अच्युतप्रथमं प्रथमत्वे [पूर्वपूर्वा-
वस्था एकं केचिदसंभवत्वे] अच्युतप्रथमं प्रथमं प्रथमं प्रथमं प्रथमं
परिध्यामस्वभावत्वात्तत्रोपाधिरात्मनो विचारपूर्वकोपासना-
यागः प्रथम इत्याह— इत्याह— नित्यदा प्रतिक्षणम् अच्युतप्रथमं
एवमवस्थितस्तौ न ह्यवेति इत्यभिप्रायः सूक्तमा इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

एतदेवोपाधवनि-कावेति । एत एव श्लोकः प्रवाहः तस्य
जपेन वेगेनाशु शीघ्रं द्विषमाद्यस्य एवमवस्थितस्तौ न ह्यवेति इत्यभिप्रायः
नदीप्रवाहवेगेन द्विषमाद्यस्य एवमवस्थितस्तौ न ह्यवेति इत्यभिप्रायः
तस्यैः । परिध्यामिनां देहानां निरुधं वा अवस्थाः तास्ताः
जन्मप्रलयहेतवः संयोगविभोगविषयं ता हेतव इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थेकृतहरनाथकी ।

यदा घनोऽकंप्रमया तीमया सूर्यवमय विदीयते नरो भवति तदा
सुबोधं अक्षुः स्वरूपं स्वविश्वं रविमीमांसा यथा यदा जीवस्थायमनः
परमात्मनो ईदृशे उपाधिमिमत्तुतोहङ्कारो जिज्ञासया परमात्मा-
पीसनया तथा नश्यति तर्हि तदा उच्यते इदं परमात्मानमनु-
स्मरेत् अनुकूलस्मरणसमर्थो भवतीत्यर्थः । इत्यर्थेन "मिथानं
हरचमिथिद्विद्यन्ते सर्वसंघावाः" इतीत्यर्थः प्रथममाहुः ॥ ३३ ॥

असम्प्रहातसमाधिस्थवक्ष्यमाह— अति । एवमुक्तविषयोऽस्त-
वेतया विनेसहेतिना निश्चितज्ञानानुभवेण प्रायामयाहङ्कारयोः
व्यपन्नं मगवादिच्छानिर्मितं विज्ञानं रीरवक्ष्यमाहङ्कारज-
नितसंसारोद्युतं छिन्वा अच्युतानुभवः निरवमुक्त-
परमात्मा उपरोक्तज्ञानेनासम्प्रहातसमाधिना मिथुक्तविज्ञानरीरा-
मिमामोऽवतिष्ठते एतमहं । आत्मनिकं अनुभवमवभाहुः अस्-
म्प्रहातसमाधिस्थवक्ष्यमाहः नामानुभव इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इदानीं देनन्दनजन्मप्रथवावाह— निरुधेति । दिने दिने प्रधा-
दीनां सर्वभूतानामनुपस्थितवोक्त इति एते सूक्तमा इदंतीत्य-
नेनाश्वयः ॥ ३५ ॥

वेतनानां निर्दिकाररवेन जन्मप्रथमं आत्मवस्तुच्यते नित्यदा
जन्माद्यस्तीति तत्राह— कावेति । एत एव श्लोकः प्रवाहः तस्य
वेगेन शीघ्रं द्विषमाद्यस्य एवमवस्थितस्तौ न ह्यवेति इत्यभिप्रायः
नदीप्रवाहवेगेन द्विषमाद्यस्य एवमवस्थितस्तौ न ह्यवेति इत्यभिप्रायः
तस्यैः । परिध्यामिनां देहानां निरुधं वा अवस्थाः तास्ताः
जन्मप्रलयहेतवः संयोगविभोगविषयं ता हेतव इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भं ।

स चाध्यासपरित्यागः श्रुतो न भवति किन्तु परमात्म-
जिज्ञासया तत्प्रभावेयैवेति यस्तु पूर्ववदेव इहास्तपरिपाटी-
माह— घन इति । घनो यदाकंप्रमयो विदीयते इति इहास्तांश
तद्विदारश्च न अक्षुःशक्तिसाध्यं किन्तु सूर्यप्रभावं-
साधवस्वीमित इत्यकम् अनेन दाष्टांशिकेऽपि आत्मनः परमात्मनो
जिज्ञासया जानेन तत्प्रसादेनाहङ्कारो नश्यति पञ्चान इत्य-
त्राद्ये पुत्रवदानसाध्यत्वमहङ्कारनाशश्च अपिद्वयं यतो निरुध-
वाधो नाशुयगतः अत्र चापाधिरिति विशेष्येन स्वरूपभूता
इहङ्कारस्वभाव एवेति स्पष्टीभूतम् एवं यथा इहाग्नेन घनमय-
महाश्वकारावरद्याभावात्प्रभावेन बोध्यतासाभावात्तुः कर्तुंभूत
स्वरूपं कर्मभूतमीक्षते स्वरूपप्रकाशमस्तिरवेन जानाति
अद्यात्किमाकटयं क्षमत इत्यर्थः । कदाचित् नदीच्छायोऽनुभवः सन्
रविं चक्षते तथा दाष्टांशिकेऽप्यनुस्मरेत् कर्मभूतसंघातुं बोधो
भवति आत्मानं परमात्मानं वेति शेषः ॥ ३३ ॥

निगमयति— वदेवति । एतेन पूर्वोक्तेन विवेकशक्त्या मायामयेनि
विशेष्यं स्वरूपभूतस्वभावचक्षुःवापेयं अच्युतप्रथमं स्वरूपेणावस्थितो
भवति न केवलमेतावदेव अच्युतात्मानुभवः अच्युते अच्युत-
नास्ति आत्मनि परमात्मनि अनुभवो यस्य तथाभूत एव सत्यर्था-
द्युते ॥ ३४—३६ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

तस्यैवाहङ्कारस्य भाशे सत्त्वावरणमङ्गो मद्भ्रमरूपदर्शनं
च भवतीति तत्रैव इहाग्नेनाह— घन इति । विदीयते विनश्यति
तदा अक्षुः कर्तुंरूपं रविमीक्षते इति मनुस्वादेरेव अक्षुःकर्तुंकादे-
अक्षुःरविमीक्षते यथा तथा भक्तिमतामेव ज्ञानिनां नतु भक्ति-
मकुर्वतामिति "मत्स्याहमेकया प्राणः" इत्याद्युक्तः मनुस्मरेत् प्रधातु-
भवति ॥ ३३ ॥

अहङ्कारविदारणो भक्तिगिर्धं ज्ञानं अस्तु साधनमित्याह
वदेति । विवेकहेतिना ज्ञानाश्रेण अच्युते मगवाति आत्मनो
मनसोऽनुभवः सुदृढ्याने यस्य तथाभूतः सन्नतिष्ठते यथा
एवमहङ्कारं छिन्वा स्थितस्य योगिनः अच्युतात्मानुभवः
पूर्वप्रधानुभवः अच्युतप्रथमं स्थिरीभवति यस्तम् आत्मनिकं
संख्यं प्रथमं आहुः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

नित्यप्रथममाह— नित्यहेति । कुत इत्यत आहः कावकपञ्चोत्तमो
वेगेन आशु द्विषमाद्यस्य एकवचनमार्थं द्विषमाद्यानामित्यर्थः
परिध्यामिनां देहानां निरुधं वा अवस्थाः तदवयवोपगयहाया जन्मप्रलय-
हेतवः जन्मप्रलयवोरनुभाषकाः देहायाः प्रतिक्षणं जन्मप्रलय-
व्यपन्नः । अन्वस्थामेदानां नियमानन्वात् प्रदीपादिवदित्यनुमा-
नम् ॥ ३६ ॥

भीमस्तुतरेकृतनिष्ठात्मदीपः ।

आत्मनः जीवस्य उपाधिः अहङ्कारः जन्ममरणप्रवाहात्तद-
जिज्ञासया परमात्मनोऽवस्थितत्वात् नश्यति तर्हि हानुस्मरेत्
साक्षात्परमात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अनाद्यन्तवताऽनेन कासेनेश्वरमूर्तिना ।

अवस्था नैव दृश्यन्ते वियति ज्योतिषामिव ॥ ३७ ॥

नित्यनैमित्तिकश्चैव तथा प्राकृतिको लयः ।

आत्यन्तिकश्च कथितः कालस्य गतिरीदृशी ॥ ३८ ॥

एताः कुरुभ्रेष्ठ! जगद्विधातुर्नारायणस्याऽखिलसत्त्वधातुः ।

लीलाकथास्ते कथिताः समासतः कास्त्र्येन नाजो ॥ ३९ ॥

संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्थोर्नान्यः प्लवो भगव

लीलाकथारसनिषेवणमन्तरेण पुंसो भवेद्विविधदुःख ॥ ४० ॥

भीमशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्यन्तिकप्रलयमाह—यदिति । यदा च महकुटुनाद्यानन्तरं एवमुक्तप्रकारेण आत्मपरमात्मयाथारभ्यविषेकशक्त्येण माया-मयं महकुटुण्यमेव आत्मप्रबन्धनं यस्मिन् तच्च तच्च तत् कार्य-कारणप्रकृतिमयद्वयं छिन्नाऽतिक्रम्य अच्युतानुभवः अवतिष्ठति हे अङ्ग, विष्णुदत्त ! तं मोक्षमात्यन्तिकसम्पन्नमाहुः ॥ ३४ ॥

अथ नित्यं प्रलयमाह—नित्यदेति । ब्रह्मादीनां चतुर्मुक्तशरीरा-दीनाम् नित्यं प्रतीक्ष्यम् ॥ ३५ ॥

अनुमानेन देहादीनां नित्यं प्रलयं ज्ञापयति, काचेति । परि-क्षाभिर्नां प्रतिक्षणं जन्मप्रलयवर्ता नदीप्रवाहदीपज्वालादीनां वाः प्रत्यक्षाः अवस्थाः ताः कालस्रोतोऽजेन द्विषमायस्व काक्षरूपस्रोतोऽधेगेन आत्यमानस्व देहादेः प्रतिक्षणं जन्मप्रलययोः साध्योर्द्वैतवः साधका ज्ञेयाः देहादिः सर्वापि प्रपञ्चः प्रति-क्षणमुत्पत्तिसंहारवान् भौतिकत्वाद् दीपप्रवाहादित्यनुमा-नम् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

जब सूर्य से उत्पन्न होने वाला मेघ बिकीर्ण होजाता है, तब वह सूर्य के स्वरूप को देखताहै । इसी प्रकार जब महकुटार का परिणाम रूप, और अहन्ता के अभिमानका विषय वह देह रूप उपाधि, ब्रह्मकी जिज्ञासा से नष्ट होजाता है । अथवा विशेषण मात्र अहन्ता का नाश होने से देह का नाश अव होजाता है, तब वह आत्मा उसी देह वा देहान्तर से परमात्मा की उपासना कर परमात्माको देखता है ॥ ३३ ॥

इस प्रकार पूर्व श्लोक में संसार का बन्धन रूप देह देह का निरूपण कर अब उक्त देह रूप उपाधि के विलय को अर्थात् मोक्ष को ही आत्यन्तिक प्रलय कहते हैं, यही भीशुकदेवजी निरूपण करते हैं, कि—हे राजन् ! जब वह जीव विषेकादि साधन सत्तकसे प्राप्त जो भगवतुपासना रूप शक्त तिस से देह सम्बन्ध रूप आत्मा के बन्धन का छेदन कर जब अपने अन्तर्बामि के अनुभव में मग्न होकर

स्थित रहता है, उस समय ही आत्यन्तिक प्रलय कहते हैं ॥ ३४ ॥

अब भीशुकदेवजी आत्यन्तिकप्रलय करते हैं, भीशुकदेवजी कहते हैं, कि—हे राजन् ! ब्रह्मादि स्थावरान्त सम्पूर्ण प्रकृतियों को सततपरिष्कार करमात्र बाधे होने पर ही आत्यन्तिक प्राप्तिरूप उव-पत्ति और पूर्व पूर्व प्रलय रूप प्रलय, ऐसे नित्य उत्पत्ति प्रलय प्रलय प्रलय, इस प्रकार कोई सूक्ष्म लोभ कहते हैं ॥ ३५ ॥

काल के प्रवाह के अनुसार आत्यमान परिष्कामि-परार्थों की लौन रक्षण के लिए जन्म और प्रलय के हेतु होती हैं, नदी के प्रवाह के अनुसार प्रलय बाधु कंकर परस्पर की नीच ऊच अन्तर्भाव के कारण ही ॥ ३६ ॥

भीमशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपिका ।

मनु, यदि तब ही आत्यन्तिक प्रकृति तर्हि कि न दृश्यन्ते अतो हेतुरसिद्ध इति । अत्यन्तवता कासेन जायमाना अवस्था तब ही आत्यन्तिक प्रकृति उच्यते । अतो अहन्तादीनां गमनं तब ही आत्यन्तिक प्रकृति तद्वत् अतो यथा तेषां प्रदेहं तब ही आत्यन्तिक प्रकृति तद्वत् अतो तद्वत्त्रापि वाच्यं तब ही आत्यन्तिक प्रकृति तद्वत् अतो इति हेतुरसिद्ध इति ।

उपसंहरति—पुनराचार्येणुपसंहरति । लीलाविषयाः कथा भजो ब्रह्माऽपि कारस्व ॥ ३९ ॥

मनु, यदि तब ही आत्यन्तिक प्रकृति तर्हि कि तद्-मिथानेन तत्रात्यन्तिक प्रकृति तद्वत् अतो अहन्तादीनां गमनं तब ही आत्यन्तिक प्रकृति तद्वत् अतो यथा तेषां प्रदेहं तब ही आत्यन्तिक प्रकृति तद्वत् अतो तद्वत्त्रापि वाच्यं तब ही आत्यन्तिक प्रकृति तद्वत् अतो इति हेतुरसिद्ध इति ।

श्रीसुदशमसूरिकृतशुकपदीयम् ।

इन्द्रमूर्तिना इन्द्रमूर्त्त्यां पुच्छिञ्च प्रार्थः सुहमावस्थानां
दुर्दशोर्त्वं दद्यात्तमाह—उद्योतिषामिषेति । नक्षत्रादीनां प्रति-
द्वयं स्वप्नो यथा दुर्दशोस्तद्वदित्यर्थः ॥ ३७—३८ ॥
मज्जोऽपि प्रह्लादप्रप ॥ ३६—४३ ॥

श्रीमद्भिराराधनायाश्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदि प्रतिष्ठायास्यत्वा भवति तर्हि किं न कल्पते इत्यन्ते—
इत्यत्राह । अनाद्यन्तवन्तेति—मित्येन इन्द्रमूर्तिना पुच्छमार्थे इन्द्र-
मूर्तिना [नेन] कालेन वा वा मित्यस्यत्वात्ता नैव इत्यन्ते दुर्दशोर्त्वे
दद्यात्तमाह—वियतीति । यथा वियत्याकाशे अरतां उद्योतिषां सूर्या-
दीनां प्रति क्षयं देशान्तरप्रवाहेन इत्यन्ते तद्वत् ॥ ३७ ॥
चतुर्विधप्रख्यानिकपद्यं निगमवदि—निरुद्धत्वादि ॥ ३८ ॥

“तस्मात्सर्वोत्पन्ना रान्द्र हरिः सर्वत्र सर्वदा ।
भोतव्यः कीर्तितव्यश्च मतेऽवबोधकताऽभवत् ॥

इति द्वितीये स्कन्धे मुमुक्षोरक्षयभोतव्यनया प्रतिज्ञानभग-
वत्कथानिकपद्यं निगमवदि—एता इति । जगद्विधातुः जगत्प्र-
रत एव नारायणस्य नराणां प्रवक्ष्य प्रपकस्यास्त्रिखसम्भ-
धानोऽस्त्रिधाधारस्य भगवतः एतः शीघ्राकथाः शीघ्राकथायां
वेदितानां कथाः ते तुष्टं समाप्तः संक्षेपतः कथिताः तर्हि
विस्मरतः कथयेत्तमाह—कारण्येति । अजो प्रह्लादपि कारण्येन
विस्मरेत्यामिधातुं नेभ्यः न प्रभुः ॥ ३६ ॥
• सर्वं कथिताः किमतः इत्यन्ते आह—संसारति । त्रिविधं
दुःखमेव ह्यो दावानकः तेनादितस् पीडितस्वात एवातिदुस्तरं
संसारसागद्वयं उच्यतेति । [तर्हिमिच्छते] पुंसो वाः भगवतो शीघ्रा-
कथाः तासां रसस्तजिषेव्यमन्तरं प्रभः प्लवः उत्तारणां पावः
न भवेत् ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिराराधनायाश्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रतिदिनं जीवन्वोर्वाकविकारवत्प्रवक्ष्यामाद्यवस्थाः किं न
स्युरिति तत्राह—अनाद्यन्तवन्तेति । अनाद्यन्तवन्ता उद्योतिषां नक्षत्राणां
यथा स्थितेऽप्यो नास्ति तथा चेतनस्येति इति ॥ ३७ ॥
उक्तमुपसंहरति, नित्य इत्यादिभिर्वा काकस्य काशात्तयो-
मिषो हरंगोतः स्थानिरीदशी दुरवधोति ॥ ३८ ॥

परमप्रमेयमुपसंहरति—एता इति । प्रबोधतः क्षिणितकोर-
खाय विष्णुः कौडीं तनुम्” इत्यारम्भे कः कथाः एताः जगद्वि-
धातुर्त्वं चतुर्भुजस्वास्तीति अतोऽस्त्रिधाधारस्य इति सर्वगभ-
मुदरमन्तरवमित्यतो नारायणस्येति । इत्यो श्रीजगत्पु ह्रीदे”
इति आहवः । विस्मरतः कथयं किं न कथादिति तत्राह,
कारण्येति मज्जो प्रह्लाद ॥ ३६ ॥

कथाकथनप्रबोधनमाह—संसारति दुषो नोः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिराराधनायाश्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रीमद्भिराराधनायाश्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका भोतव्ये

मोक्षार्थिभिरप्यवद्वं भोतव्येत्याह—संसारति । अस्यासामपि भक्त्या
तत्पूर्वकरेणैव प्रवृत्तेरुपायान्तरासम्भवात् युक्तम् ॥ ४०—४३ ॥

श्रीमद्भिराराधनायाश्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदि प्रतिष्ठायास्यत्वा भवति तर्हि किं न इत्यन्ते ?
अतो हेतुरस्मिञ् इत्याशङ्क्याह—अनाद्यन्तवन्ता कालेन प्रतिष्ठायास्य-
जग्यानाद्याशङ्क्या नैव इत्यन्ते यथा वियत्याकाशे गच्छताम्
उद्योतिषां चन्द्रादीनां गमनावस्थाविद्योषा नैव इत्यन्ते तद्वत्
अतो यथा तेषां देशान्तरप्रवाहा प्रतिष्ठायां गच्छवस्थाः
कल्पन्ते तद्वदत्रापि वाक्यनाठव्यादि दृशेनेन तत्प्रवृत्तवर्तिभ्यः
सुहमा अप्यवस्थाः कल्पन्ते इति मनु हेतुरस्मिञ् इत्यर्थः
॥ ३७ ॥

उपसंहरति, नित्य इति ॥ ३८ ॥
भगवत्कथाः उपसंहरति, एता इति ॥ ३६ ॥

एता त्रिविधाः कथाः खलु त्रिविधभक्तानां जीवातश्च
एव मोक्षार्थिनामप्येताः कथाविधानादिभिर्न मोक्ष इत्याह,
संसारति द्वाष्टयम् । एवया चत् प्रथमत एव पृष्ठं त्रिविधा-
यास्य किम् उच्यते ? तदुत्तरनिकर्षोऽवमिष्याह, संसारति ।
दुःसहायाः धुञ्जाया मोजनमन्तरेण गोपयाम इति चत् नाश्वो
धानादिकल्पवः उत्तरणसाधनम् दुःसहायां धुञ्जायां कल्पव-
नादिरिच तेनेतदुत्तराध्यायं प्रयाप्युपदेष्टव्यं महारहस्यमकि-
रत्वाक्यादनार्थं यज्जानं तत् एवया एवोपादेयस्य न प्रथे-
तदवमिति भावः । एतद्यत्नेन शीघ्राकथानाम् अमृतत्वमारोपितम्
अन एव त्रिविधदुःखरूपमहारोगाणां हवा महाज्वालाशब्देनां सद्य
एवैकममृतं विना नाप्यद्विषधे प्रयाकथयामित भावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिराराधनायाश्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सूहमज्ञाः परिचक्षुने इत्यनेन क्लृप्तबुद्धयो न पश्यन्तीति
सूचितं तत्र कारणमाह—अनाद्यन्तवन्तेति । अनाद्यन्तवन्ता नित्येन
इन्द्रमूर्तिनेन्द्रार्थाधिष्ठितेन तच्छक्तिसूत्रेण उद्योतिषां सूर्यादीनां
वियत्याकाशे गच्छताम् अवस्था प्रतिष्ठायां गमनावस्था नैव
इत्यन्ते तथा भूतानां प्रतिष्ठायास्यत्वात्प्रवृत्तौ दोर्ध्ववित्यर्थः ॥ ३७ ॥

चतुर्विधप्रख्यानिकपद्यमुपसंहरति, नित्य इति ॥ ३८ ॥

ओषद्विदं सर्वंवेदिहासानां सारमुपसंहरति—एता इति ।
प्रखिञ्जगतो विधानुः सृष्ट्यादिकर्तुः नारायणपदनिठकि सूच-
वति प्रखिलानां सर्वानां नरादिभूतानां धाम्नः अवनस्य “मवि
सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मयिगया इव” इति श्रीसुखवचनात् ॥ ३६ ॥

अस्य महापुराणस्य मुक्तिप्रवर्द्धारोहप्रतिपादकरत्वेन श्रेष्ठव-
माह—संसारसिन्धुमिति ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

अनाद्यन्त वाक्ता अर्थात् जिष्का आदि न अन्त येने,
इन्द्र की मूर्ति रूप, इस काळ के देग के परिचामी पदार्थो

पुराणसंहितामेतामृषिर्नारायणोऽव्ययः ।

नारदाय पुरा प्राह कृष्णाद्वैपायनाय सः ॥ ४१ ॥

सवै मह्यं महाराज! भगवान्वादरायणाः ।

इमां भागवतीं प्रीतः संहितां वेदसम्मिताम् ॥ ४२ ॥

एतां वक्ष्यत्यसौ सूत ऋषिभ्यो नैमिषाक्षणे

दीर्घतन्त्रे कुरुश्रेष्ठ! सम्पृष्टः शौनकादिभिः

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस

संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

की अवस्था देखने में नहीं आती है। जैसे, कि—माकाष्ठ में अग्निदि उजोतिष्मत्पदार्थों का परिस्फुट अर्थात् किञ्चित् २-चलना नहीं मालूम होता है, परन्तु जब दूर का अग्नर होता है तब गमन का अनुमान होजाता है, कि—वह पुरुष क्रम से गमन न होता तो यह दूरका अग्नर कैसे होता, इसी प्रकार प्राणियों के देहादिकों का उपचय (वृद्धि) भी क्षण क्षण का नहीं मालूम पडता है, अधिक बढ़ने पर क्षण २ की वृद्धि का अनुमान होजाता है ॥ ३७ ॥

हे राजर्! यह निम्न, नैमित्तिक, प्राकृतिक और आत्म-मिक चार प्रकार का प्रलय हमने कहा, और कालकी गति ऐसी सूक्ष्म है सो भी कही ॥ ३८ ॥

हे कुरुश्रेष्ठ! राजर्! ये सब जगत् के विधाता मखिल सत्त्व धाम भीनारायण की खीला कथा हमने तुमसे संक्षेप वर्णन की है, और पूर्ण रीति से कहने को तो ब्रह्माभी समर्थ नहीं हैं ॥ ३९ ॥

विविधदुःख रूप इवाग्नि से आर्त्त और अति दुस्तर संसार समुद्र को तरने वाले पुरुष को भगवान् भीपुरुषोत्तम की खीला कथा के रस का निरग्नर सेवन के विना और कोई दुःख अर्थात् तरने का साधन नहीं होसका है ॥४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

भोतुरादरदाक्यां सम्प्रदायमवृत्तिमाह-पुराणसंहितामिति-
त्रिभिः ॥ ४१ ॥

स वे वादरायणाः प्रीतः सम्प्रदायिमां संहितां प्राहेति पूर्व-
ख्यात्तव्यः ॥ ४२ ॥

असौ सूत इति पुरतः स्थितमकुत्वा निर्दिष्टयाऽऽह-नैमि-
षाक्षणे नैमिषारयण्याने ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भागवत-पदीपिका ।

भोतुरादरदाक्यां सम्प्रदायमवृत्तिमाह-पुराणसंहिता

त्रिभिः ॥ ४१ ॥

स वे वादरायणाः प्रीतः सम्प्रदायिमां संहितां प्राहेति पूर्व-

ख्यात्तव्यः ॥ ४२ ॥

असौ सूत इति पुरतः स्थितमकुत्वा निर्दिष्टयाऽऽह-नैमि-

षाक्षणे नैमिषारयण्याने ॥ ४३ ॥

श्रीमद्गीर्वाण

भोतुरादरदाक्यां सम्प्रदायमवृत्तिमाह-पुराणसंहिता

त्रिभिः ॥ ४१ ॥

स वे वादरायणाः प्रीतः सम्प्रदायिमां संहितां प्राहेति पूर्व-

ख्यात्तव्यः ॥ ४२ ॥

असौ सूत इति पुरतः स्थितमकुत्वा निर्दिष्टयाऽऽह-नैमि-

षाक्षणे नैमिषारयण्याने ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

भोतुरादरदाक्यां सम्प्रदायमवृत्तिमाह-पुराणसंहिता

त्रिभिः ॥ ४१ ॥

स वे वादरायणाः प्रीतः सम्प्रदायिमां संहितां प्राहेति पूर्व-

ख्यात्तव्यः ॥ ४२ ॥

असौ सूत इति पुरतः स्थितमकुत्वा निर्दिष्टयाऽऽह-नैमि-

षाक्षणे नैमिषारयण्याने ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(* वि

नसगाप

• भीमजीवगोत्रामिच्छतकमसम्भवे ।
इति भीमजागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धोत्थे
भीमजीवगोत्रामिच्छतकमसम्भवे
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

• भीमद्विभवाद्यच्छवर्तिष्ठतसारायंदर्शिनी ।

• भीशुक्लसम्भवात् शुद्धमर्षिभिरुत्तमनुसूतेभ्यस्त पठनपाठन
अथवा भाष्यादिकं कार्यमित्थमिच्छायेनाह-पुराणेति । श्रुतिनांरा-
वयो ब्रह्मणे-इत्येवाहाहर्षे स च ब्रह्मा अथवाः अपरा-
धाभावाद्भक्तिव्यवहितो नारदाय पुराणसंहितामेतामिति इमां
मागवतीमिति वाक्यभेदात् पौनरुक्त्यत् ॥ ४१-४२ ॥

असौ स्तुन इति पुराणितमनुसूता निर्दिशति ॥ ४३ ॥
इति सारायंदर्शिन्वाम् । वैश्वाम् मकचेतसाम् ।
द्वादशस्क चतुर्थोऽपि अध्यायः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

• भीमशुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अगङ्गप्रोक्तत्वेन परमं महत्त्वम् । पुराणसंहितामिति ॥ ४१ ॥
वेदसंमितां वेदशुक्लां स द्वेषामः-महामाह ॥ ४२ ॥

अथैव स्तुनशौनकादिद्वारा प्रवृत्तवा जनः पवित्रीभविष्यती-
त्याद्येनाह-एतामिति । असौ पुरतो विराजमानः ॥ ४३ ॥

इति भीमजागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धोत्थे
भीमशुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे ।

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! इस भीमागवत पुराण की संहिता को
पहिले भीमनारायण याच ऋषि नारद जी को कहते हुए,
और वे भीनारद जी हमारे पिता भीष्मप्रेषायन महर्षि
को कहते हुए ॥ ४१ ॥

हे राजन् ! भगवान् भीमादरायण इस वेद समित
संहिता को प्रसन्न होकर मेरेखिंचे पढाते हुए ॥ ४२ ॥

हे कुरुभेष्ट ! अब इस भागे संहिता की नैमिषारण्य में
शौनकादिक के पूजने पर वह स्तुन दीर्घव्रत में श्रुतियों
को इसी मागवत को बर्णन करेगा ॥ ४३ ॥

इति भीमजागवत द्वादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ।
भीमशुक्लदेवस्य पं० मागवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ ४ ॥

इति भीमजागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णं विश्वात्मा भगवान् हरि-
यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भवः ॥
त्वं तु राजन्मरिष्येति पशुबुद्धिमिमां जहि
न जातः प्रागभतोऽद्य देहवत्त्वं न नङ्क्ष्यसि
न भविष्यसि भूत्वा त्वं पुत्रपौत्रादिरूपवान्
बीजाङ्कुरवद्देहादेर्व्यतिरिक्तो यथाऽनलः ॥
स्वप्ने यथा शिरश्छेदं पञ्चत्वाद्यात्मनः स्वप्ने
यस्मात्पश्यति देहस्य तत आत्मा ह्यजोऽप्यस्य

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

“पञ्चमे तु समासेन परब्रह्मोपदेशतः ।
राक्षस्तत्त्वकसन्देहाभ्युत्थुभीतिनिवारणम्” ॥

एतत्पुराणं गृह्यवज्रमयं प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य पुराणार्थमनुस्मार-
वति-मन्त्रेति । अयं भावः जगतः कर्ता ब्रह्माऽपि यस्य प्रसादजः
प्रसादोऽत्र राजोऽस्तिर्ह्येवं ततो जातत्वात्परतन्त्रः स्वसंहतो
रुद्रश्च यस्य क्रोधसम्भवो स न तु स्तन्त्रः स विश्व-
व्याऽऽत्मा नियन्ता भगवानत्रानुवर्ण्यते अत एवभूतं भगवन्तं
शुभ्रवतः कुतोऽप्यस्माद्भयश्कुंति ॥ १ ॥

त्वं पुनः कृतार्थं एवेत्यनुस्मारयति स्वमिस्थितिं । पशुबुद्धि-
विवेकम् ब्रह्मात्म नङ्क्ष्यसि कुत ? इत्यत आह-न जात इति ।
यथा देहः प्रागभूत एवाद्य जातो नङ्क्ष्यति न चैवं त्वं
पूर्वं नाभूते चाद्य जातोऽस्वतो न नङ्क्ष्यसि ॥ २ ॥

ननु, बीजाङ्कुरवदस्वस्मात्पुत्ररूपेणापि स्वयमेव भवति
यथाऽऽह भृतिः “अङ्गाङ्गास्सम्भवासि हृद्वाङ्घ्रिजावसे । आत्मा
येपुत्रनामाऽसि सजीवश्चरहः शतम्” इति ततः पुनरङ्कुराद्-
बीजमिव पौत्रादिरूपेणापि स्वयमेव भवति “विता पुत्रेण
पितृमाणांभिनोनौ” इति भृतेः । अतस्तेषु नद्वयस्य कथं न
नङ्क्ष्यामीति चेत्तथाऽऽह, न भविष्यसीति । भूत्वा पुत्रपौत्रादि-
रूपवान्बीजाङ्कुरवत् भविष्यसि यद्माद्देहादेर्व्यतिरिक्तस्य
वथाऽनलः काष्ठान् देहाद्देहो जायते नाऽऽभेति भावः ॥ ३ ॥

जन्मादीनां देहधर्मत्वं दृष्टान्तेन प्रपञ्चवनि, स्वप्ने यथा-
ऽऽत्मनः शिरश्छेदं स्वप्ने पश्यति एवं जागरणेऽपि यथा ब्रह्मा-
द्देहस्य पञ्चत्वादिकं पश्यति ततस्तद्देवाऽऽत्मन इदं भ्रम-
मात्रम् अस्तुतस्मात्समाऽऽत्मनश्चेत्यर्थः तनुकम्—

“आत्मनः विना शरीरं न भवत्यन्वयः” इत्यादि ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच ।
॥ १-२ ॥
भूत्वा पुत्रपौत्रादिरूपवान् भविष्यसि न पुनर्जननं
बीजाङ्कुरवत्त्वात् न भविष्यसीत्यर्थः यथा
ऽनलः काष्ठान् देहाद्देहो जायते नाऽऽभेति भावः ॥ ३ ॥

श्रीमद्गीतासु तत्रोक्तं तत्रोक्तं तत्रोक्तं ।

एवं भागवते तत्रोक्तं तत्रोक्तं तत्रोक्तं ।
प्रतिपाद्यं निष्कृष्टं तत्रोक्तं तत्रोक्तं तत्रोक्तं ।
परब्रह्मानुसंधानं तत्रोक्तं तत्रोक्तं तत्रोक्तं ।
त्याह पञ्चमः । तत्रोक्तं तत्रोक्तं तत्रोक्तं ।
वदन्तस्ते भगवन्तस्ते तत्रोक्तं तत्रोक्तं तत्रोक्तं ।
तु ध्येयः” इत्युक्तं तत्रोक्तं तत्रोक्तं तत्रोक्तं ।
वक्ष्येति । ब्रह्म तत्रोक्तं तत्रोक्तं तत्रोक्तं ॥ १ ॥

निष्कृष्टं तत्रोक्तं तत्रोक्तं तत्रोक्तं ।
यानां तु स्वप्ने तत्रोक्तं तत्रोक्तं तत्रोक्तं ।
दे राजन् । तत्रोक्तं तत्रोक्तं तत्रोक्तं तत्रोक्तं ।
यथेयस्वामते तत्रोक्तं तत्रोक्तं तत्रोक्तं तत्रोक्तं ।

भीमश्चिरात्तथा च कृतमगवत्तत्तु वाग्मिका ।

न त्वं देहवत्प्राग्भूतो ऽविद्यमानः अद्य न जातः नोत्पन्नः नापि नदुर्लभः न मरिच्यसीत्यर्थः ॥ २ ॥

• मृत्वा उपपद्य पुनर्वाजाङ्कुरवत्पुनर्पौत्रादिकपत्रात्तन्मविष्यसि तत्र हेतुत्वेन विद्यमाने-वेदाङ्कुरवत्पत्तिरिति । तत्र दृष्टान्तः यथा ऽन्यथा इति काष्ठादिति शेषः । यथा काष्ठादिति शेषात्तदिक-सत्त्वस्यैः ॥ ३ ॥

• ज्ञानदेहादिवत्तन्मदेहात्तन्मविष्यसि इत्याह-ज्ञान इति । ज्ञाने यथा आत्मनः शिवादेव सर्वे पदवलेवं जागरत्येपि तत्र यथा-दृष्टा विद्यमानाद्वादिक्त्वस्य एवं जागरेतीति भावः । यस्मान्मु देहस्य यथा-मरणादिकं पदवति ततः आत्मा देहाद्वादिक्त्वः (वेदाङ्कुरवत्पत्तिरिति) भूतो न जायत इति तथा ऽमरः मरत्य रहित इति ॥ ४ ॥

भीमश्चिरात्तथा च कृतमगवत्तत्तु वाग्मिका ।

अस्याः विषयमाह-अवेति । ॥ १ ॥ इत्याह-इतरेऽप्यः श्रेष्ठं येना-रेष्ये प्राक्षा स्वादित्यतो वाऽऽह- । विषयमभिज्ञानेन प्रत्या-त्पन्नः किं न स्वादित्यमाह-यथा । अनेन "आत्मा वे पुत्र-नामासीत्" इति वाक्यप्राप्ता तत्रात्मा "अपि दूरीकृतेति ॥ १ ॥

मनु, जाति मृतोऽहमिति पुनर्वाजाङ्कुरवत्पत्तिरिति तत्राह-विज्ञानेन तस्या-विकारिवत्तन्मदेहात्तन्मविष्यसि इत्याह-ज्ञान इति । ज्ञाने यथा आत्मनः शिवादेव सर्वे पदवलेवं जागरत्येपि तत्र यथा-दृष्टा विद्यमानाद्वादिक्त्वस्य एवं जागरेतीति भावः । यस्मान्मु देहस्य यथा-मरणादिकं पदवति ततः आत्मा देहाद्वादिक्त्वः (वेदाङ्कुरवत्पत्तिरिति) भूतो न जायत इति तथा ऽमरः मरत्य रहित इति ॥ ४ ॥

देहात्तन्मदेहात्तन्मविष्यसि पुनर्वाजाङ्कुरवत्पत्तिरिति तत्राह-विज्ञानेन तस्या-विकारिवत्तन्मदेहात्तन्मविष्यसि इत्याह-ज्ञान इति । ज्ञाने यथा आत्मनः शिवादेव सर्वे पदवलेवं जागरत्येपि तत्र यथा-दृष्टा विद्यमानाद्वादिक्त्वस्य एवं जागरेतीति भावः । यस्मान्मु देहस्य यथा-मरणादिकं पदवति ततः आत्मा देहाद्वादिक्त्वः (वेदाङ्कुरवत्पत्तिरिति) भूतो न जायत इति तथा ऽमरः मरत्य रहित इति ॥ ४ ॥

मनु, जानो मृत इत्यभेदमतीतकाले तदवस्थाः कथमनलदृष्टान्तः परमात्मनि सत्कृत इति तत्राह-ज्ञान इति । ज्ञाने यथा आत्मनः शिवादेव सर्वे पदवलेवं जागरत्येपि तत्र यथा-दृष्टा विद्यमानाद्वादिक्त्वस्य एवं जागरेतीति भावः । यस्मान्मु देहस्य यथा-मरणादिकं पदवति ततः आत्मा देहाद्वादिक्त्वः (वेदाङ्कुरवत्पत्तिरिति) भूतो न जायत इति तथा ऽमरः मरत्य रहित इति ॥ ४ ॥

भीमश्चिरात्तथा च कृतमगवत्तत्तु वाग्मिका ।

अत्रानुपपत्तिरिति तत्राह-विज्ञानेन तस्या-विकारिवत्तन्मदेहात्तन्मविष्यसि इत्याह-ज्ञान इति । ज्ञाने यथा आत्मनः शिवादेव सर्वे पदवलेवं जागरत्येपि तत्र यथा-दृष्टा विद्यमानाद्वादिक्त्वस्य एवं जागरेतीति भावः । यस्मान्मु देहस्य यथा-मरणादिकं पदवति ततः आत्मा देहाद्वादिक्त्वः (वेदाङ्कुरवत्पत्तिरिति) भूतो न जायत इति तथा ऽमरः मरत्य रहित इति ॥ ४ ॥

मथमस्मिन्नास्ते तत्र त्रिविधास्तथा कुलम् यत् पृथक् तत्तु स्वार्थे तत्राद्युक्तमित्यामिमेव प्रकाशे, स्वप्तिवति । पशुबुद्धि-मिति बतः पशोरेव सा बुद्धिर्बुद्ध्या न तु तथेति भावः । न जात इत्यन्तर्भूतान्भ्रमणवत्प्राग्भूतेदेहादिति भावः स्वति रेके दृष्टान्तः देहवत् इदममानदेह एव ॥ २ ॥

इदममाने चास्मिन्नावेद्यामात्रात्तन्मविष्यतीति ॥ ३ ॥ साधारणानामपि तदावेद्यो ऽभूम एवेत्याह, स्वप्न इति पञ्चमिः ॥ ४ ॥

भीमश्चिरात्तथा च कृतमगवत्तत्तु वाग्मिका ।
एतच्छास्त्रार्थतात्पर्यं च्छास्त्रात्तन्मविष्यतीति पञ्चमे ।
ब्रह्मज्ञानोपदेशः भीमश्चिरात्तथा च कृतमगवत्तत्तु वाग्मिका ॥

शास्त्रार्थमुपसंहृत्य भीमश्चिरात्तथा च कृतमगवत्तत्तु वाग्मिका ।
अहो असाध्यनुष्ठितं च्छास्त्रात्तन्मविष्यतीति पञ्चमे ।
ब्रह्मज्ञानोपदेशः भीमश्चिरात्तथा च कृतमगवत्तत्तु वाग्मिका ॥

“अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।
तीव्रं च मत्किबोगेन बजेन पुरुषं परम्” ॥

इत्यादिना “मुक्त्वाहृत्पदादेऽप्यः पुरुषस्याधमैः सह” इत्यत्र “य-
एषां साक्षात्तन्मविष्यतीति पञ्चमे ।
ब्रह्मज्ञानोपदेशः भीमश्चिरात्तथा च कृतमगवत्तत्तु वाग्मिका ॥

“यत्कर्ममिच्छेत्पसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
सर्वे मत्किबोगेन मत्तको जमतेऽज्ञसा” ॥ इति
ज्ञानव्यतिरेकस्य अस्मैव मोक्षसिद्धेरुक्तत्वात् मोक्षं प्रतिज्ञान-
नेवास्त्वव्यतिरेकीति तदपि ज्ञानात्माह इति वा प्रसिद्धित्तत्त-
ज्ञानगता गुण्यभूता मत्किरेव मोक्षं जनयेत् ज्ञानस्य तु नाम-
मात्रेणैव कारणात् “अत्त्याहमेकवा प्राज्ञः” इति “न तपो नारम-
मीमांसा” इति—

“किञ्चा योगेन साङ्ग्येन न्वासञ्जायावधोरपि ।
किञ्चा श्रेयोभिरन्यैश्च न बन्धाममदो हरिः” ॥
इत्यादिवाक्येभ्योऽनुभवं प्रतिज्ञानस्य सहकारितापि वस्तुतो-
न प्रतिपादितेति मत्किरेव साधनत्वनुपपत्तौपसंहारात्प्राप्तेषु
प्रयोजितं तदपि यदन्तराज्ञानादिकमप्युपपन्नं तत्तु अल-
मत्किरेव तत्तन्मतानि च अज्ञानात्प्राप्यन्तेवेति किञ्च “य-
ज्ञानमभेदमवस्थानुक्तिर्नायत्तन्मविष्यतीति पञ्चमे ।
ब्रह्मज्ञानोपदेशः भीमश्चिरात्तथा च कृतमगवत्तत्तु वाग्मिका ॥

भीमद्विभवापचक्रवर्तिकृतसाराधर्मदर्शिनी ।

“महो बत भवचोडनो गरीवान् बज्रिह्वामे वसंते नाम तुभ्यम्” इति
 अक्षयम सङ्गत भवयात् पुत्रकसोपि विमुक्तवने संसारादित्यादिषुः
 किञ्चिन्मात्रापि भक्त्या मोक्ष इति तथा “तापत्रयेयाभिहनस्य
 घोरे सप्तध्वजानस्य मवाप्समीह” पश्यामि नाभ्येनोपायेन
 संसारादपि मोक्ष इत्यपि निर्दिष्टम् । किञ्च, “भक्त्या तथैव परया
 गिरुत्या ह्यपवगमात्प्रतिके परमपुरुषार्थमपि स्वभासादिनो
 एवाद्रियन्ते भगवद्दीव्येनैव परिसमाप्तसर्वायां” इति “मात्रे
 सञ्जायते भक्तिः कोण्डोऽर्थोऽस्यावशिष्यते” इति “न पारलभ्यन्ति
 कश्चिदपवर्गमपि” इति “सा ब्रह्मणि स्वमाहृम्भपि नाथ माऽमृत” इति
 “अर्गापवर्गमरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः” इत्यादिवाक्येष्वङ्गुयं-
 पुरुषार्थमपि निरस्तुत्व भक्तेरेव पुरुषार्थं शिरोमणित्वं च मवा
 कथापितं किञ्च, मुच्यन्तवाक्यस्य प्रामाण्यमापेक्षिकमेव महा-
 कथस्य तु प्रामाण्यमात्प्रतिकमेवेति सर्वत्र वैकुण्ठेऽपि प्रसि-
 द्धिर्भूयसी “परोक्षवादाद्भूयः परोक्षं प्रमथ प्रिचम्” इति भगवदुक्ते-
 अंहारहृदयोऽटनपट्टिंशो भूत्वा भगवद्विप्रयकुरोऽप्यहमभूत् तद-
 धना किं करिष्ये पुराणार्थं समाप्तीकृत एव तदधनाप
 भक्तेऽहमहिमानं संनरीतुं वनिष्ये यथा कश्चिन्महारत्नमति-
 गोचरं रत्नसममेन सर्वलोकात् सङ्गृह्णापि पुनः किञ्चित्परा-
 मृश्य तद्वद्विन्नं सप्तपुटगतं कृत्वा महाकोषाभ्यन्तरे संस्थाप्य
 रत्नाभ्यन्तरे बहिः प्रकाशयामेनैवास्माकं सर्वाथं सिद्धिरिति अने
 तथैवाधुना राजानमहं ज्ञानमुपादद्यामि यथा गमनसमयेतु
 युक्तः परीक्षिते ज्ञानमेवोपादद्यामिति भगवत्प्रमायाप्रमाया-
 उज्ञानमेवोत्कृष्टं भक्तिस्तुत्तरत्वाभ्यन्तरेवेति संकल्पते किञ्च भक्ति-
 सिद्ध्यान् जनान् प्रतिप्रादुर्भूय भगवांस्ताम् परीक्षमायो मोक्षं
 गृह्णायेति यथा अने तथैवानन ज्ञानोपदेशोनास्य भक्तिस्त्रयस्य
 परीक्षितो भक्तिमूत्रव्युत्पत्ति च परीक्षिते परीक्षा च सर्व-
 ज्ञेनापि जगत्प्रतिमन् परीक्षित्किमिष्टाहापनायां देवा किञ्च भक्ति-
 ज्ञानयोः फलमभ्यन्तो मुक्तिरेव केवळमित्यनभिष्टव्याकथानं नैव
 मद्भिमायसम्बन्ध इयं वतो—

“राजन् ! पतिगुरुखं भवतां बहूनाम्-
 देवं प्रियः कुलपतिः क्वच किङ्करो वः ॥
 अस्मिन्मङ्गल ! भगवान् मजतां मुकुण्डो-
 मुक्तिं ददाति कर्हिचरम् न भक्तिभोगम्” ॥

इत्युक्तवता मवा मुक्तेः सकाद्यापि भक्तेरुत्कृष्टफलस्य प्रति-
 पादितरथात् न चापदेश्येमानेन ज्ञानेन परीक्षितो निर्वाण-
 मुक्तिप्राप्तिरेवेत्याद्यङ्गीयम्—

“न वै महाभागवनः परीक्षित-
 येनापवर्गाव्यमद्भुञ्जिः ॥
 ज्ञानेन वैगासकिशाब्दनेन—
 भेजे जगोऽप्यजपावमूढम्” ॥

इति मद्भिमायाभिज्ञेनानेन भक्तिस्त्रयेण स्नेनाप्रे वक्ष्यमाश-
 र्यात् मवापि “राजन् ! पतिगुरुखम्” इत्यत्र भवद्भ्यस्तु स्वभक्ति-
 योगं ददासीति परीक्षितः प्रेमभक्तिप्राप्तिरभिव्यञ्जितैव न चोप-
 दिष्टमानेनानेन देहादिव्यतिरिक्तामज्ञानेन ब्रह्माणुभवः
 सिद्धेत् किं तस्यापि ज्ञानस्य मत्तया निजंयेनैव यदुक्तं भगवता
 “द्रव्यं दिशः फलं काञ्चो ज्ञानं कर्मे च कारकः ।

अज्ञावस्थाकृतिर्निहायैगुणैः सर्वं एवम् ॥
 सर्वे गुणमवा भावाः पुत्रवाप्यस्वच्छिद्रिताः ।
 इहं भुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुत्रवर्षम् ॥
 एताः संसृतवः पुंसो गुणकर्मनिबन्धनाः ।
 वेनेमं निर्जिताः सोऽम्ब । गुणा जीवेन चित्तजाः ॥
 भक्तिभोगमं मन्त्रिः । नान्यथा भवत्यते” ॥ इति
 किञ्च, भगवदुक्तेः प्रामाण्यं प्रति नास्ति ज्ञानेन
 प्रयोजनं यदुक्तं सर्वं भगवतो—

“ज्ञाने कर्मेणैव विमुक्तव्ये ।
 भावानर्थो ज्ञानेनैव चतुर्विधः” ॥ इति
 तस्माद्दे तेन सर्वे विमुक्तव्ये च शक्तिस्त्रय एव-
 तथैव मां हनीसाधनं ज्ञानेनैव च शक्तिस्त्रयः प्रेमसुखेवा
 वञ्चिता एव भवेत्तस्मात्तानोपदेशात् प्रागेकं
 वाक्यं पुनरुच्यते नवा विमुक्तव्ये भक्तिरसञ्चिन्नि-
 मेव करिष्ये, तद्वद्विन्नं सप्तपुटगतं कृत्वा महाकोषाभ्यन्तरे
 प्रानिक्तवानि वक्ष्ये पुराणार्थं समाप्तीकृत एव तदधनाप
 इत्यादिविचारोह— इति कृते प्रथमं पुराण-
 शास्त्र इत्यर्थः । यथा ज्ञानेनैव प्रसादस्य सत्त्व-
 गुणैश्चात् ब्रह्मण्येनैव तत्त्व सङ्कलने तथा
 उद्भक्तोऽसमुद्भव एव तद्वद्विन्नं सप्तपुटगतं कृत्वा महाकोषाभ्यन्तरे
 कांशोपि न सप्तपुटगतं कृत्वा महाकोषाभ्यन्तरे संस्थाप्य
 मतिशयोक्त्या भवेत्तस्मात्तानोपदेशात् प्रागेकं
 वतः स्वभक्तसेविनि विमुक्तव्ये प्रेमभक्तयोर्द्विष्य क्रोधश्च
 हृष्टनो च भक्त्येव सत्त्वस्वरूपावेवेत्यत एव
 इत्यारभेवं वक्ष्ये प्रेमभक्तयोर्द्विष्य क्रोधश्च
 वाक्यसमस्तसाध्यं प्रेमभक्तयोर्द्विष्य क्रोधश्च
 वाक्यसाध्यसाधनं प्रेमभक्तयोर्द्विष्य क्रोधश्च
 वतनीषामित्येतत् प्रेमभक्तयोर्द्विष्य क्रोधश्च
 भीशुकदेवेन भीमभक्तयोर्द्विष्य क्रोधश्च
 प्रथममस्कन्धस्यावधि भगवत्सम् उच्यते ? यद्वद्विन्नं
 यथा प्रागुत्तरकृतं भगवत्सम् उच्यते ? यद्वद्विन्नं
 माक पश्चात्तयोर्द्विष्य क्रोधश्च
 प्रथममहादद्यात्तयोर्द्विष्य क्रोधश्च
 “गीता” इति भगवत्सम् उच्यते ? यद्वद्विन्नं
 या स्वभक्तयोर्द्विष्य क्रोधश्च
 इत्यष्टादशाध्यायाया भगवत्सम् उच्यते ? यद्वद्विन्नं
 कश्चमुच्यते तद्वद्विन्नं सप्तपुटगतं कृत्वा महाकोषाभ्यन्तरे
 शुक्रयोक्तवामा भगवत्सम् उच्यते ? यद्वद्विन्नं
 सभाधिः ॥ १ ॥

मय ज्ञानेनैव विमुक्तव्ये प्रेमभक्तयोर्द्विष्य क्रोधश्च
 स्यात् प्ररीषाया भगवत्सम् उच्यते ? यद्वद्विन्नं
 वेति—

“तं विमुक्तव्ये प्रेमभक्तयोर्द्विष्य क्रोधश्च
 न विमुक्तव्ये प्रेमभक्तयोर्द्विष्य क्रोधश्च
 विमुक्तव्ये प्रेमभक्तयोर्द्विष्य क्रोधश्च
 इति ।
 भीभागवतभयं विमुक्तव्ये प्रेमभक्तयोर्द्विष्य क्रोधश्च
 प्रसक्तिरेव न विमुक्तव्ये प्रेमभक्तयोर्द्विष्य क्रोधश्च

भीमस्त्रिभुवनाय चक्रवर्ति कुतलाराधयति ।

संभवेत् किन्तु ये पशुपुत्रयोऽप्ये तानेव प्रति नदपि राजकिति
सन्बोधनं तु तमेव तदधीकृत्याप्यविषयकस्याप्युपदेशस्य बहुमो-
दिच्छांसत्येव तच्छिष्यत्वात् यथा सर्वविषयकोऽप्युपदेशो गीताया-
मजुंनं कृषीकृत्येवोक्तं विवेकमेवाह, न जात इति । यथा देहः
प्राग्भूतः एव इदानीं जातोऽहं न कुरुवति न तथा एवं जातः नापि
प्राग्भूतः नाप्यनकुरुवति एवं जीवात्मा जडात्प्रायेः पृथगेवासीति
नामं भक्तिप्रतिक्रियाऽप्ये ॥ २ ॥

यथा देहो भूत्वा पुनर्भवति न तथा त्वनात्मा इत्याह—नेति ।
पुत्रपौत्रादिक्रमवर्ति यथाह सुक्तिः—

“मन्नादङ्गात् सञ्जयति इत्याहमिजावसे ।

आत्मा ये पुत्रनामासि सञ्जीव शरदः शतम् ॥ इति
बीजाङ्कुरवत्प्रथमेव पुत्रो भवति ततः पुनरङ्कुरात्
बीजमिन . पौत्रोपि अथमेव भवति तद्वत्त्वं न भविष्यति यस्मा-
देहादेकप्रायेऽज्ञात्समात्मा इति रिक्तः यथा जनकः काष्ठ्यात् देहा-
हो जायते नास्मेति भावः ॥ ३ ॥

जन्ममरणाद्यवस्थागतो देहात्मनः शरीरकं इहात्मेन स्पष्ट-
यति, स्वप्ने इति । नहि अस्वप्ने चैव शरीरं यद्येव अत आत्मा
ततः पृथगेव न इष्टा तथैव जागरेत् तस्मात्पृथग्भूत एव आत्मनो
देहस्य प्रज्ञात्वादिपश्यति ततो देहात्मा अज्ञो जन्मरहितः
अमरो सत्युरहितश्च ॥ ४ ॥

भीमपुत्रकदेवकृतसिद्धान्तश्रीवः ।

अत्रेह बोध्यं निष्कामकर्मयोगे शुद्धास्तःकरणः भगवद्वि-
पयकं ज्ञानं ततो भगवत्प्रकृतं तदनन्तरं तत्र प्रज्ञासमद्भुते इतिभुने
अरन्तकलेवरे एव भगवन्तं ध्यायेत् प्राप्नोति अरन्तकलेवरत्वागान-
स्तं च . भगवत्सत्येव भगवत्प्राप्तं शक्तिरक्षणं मोक्षं प्राप्नोति
मुमुक्षुः इति भीमसेनैवोक्तम्—

“योगास्त्रयो मया प्रोक्ता सुखं देवो विधिस्तथा ।

ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽस्तीति कर्हिचित् ॥
इति “भक्तियोगेन भक्तिज्ञो मन्नाद्योपपद्यते” तत्र देहत्यागानन्तरं
गत्या भगवत्प्राप्तपतिः पश्येत्प्राये रात्रिं स्रुतीभाविष्यति इह तूक-
साधनबलेन निर्भयः सन् भक्तिमयैवरे एव भीकृष्णां
परमात्मानं प्राप्नुहीत्याह राजानं प्रोक्त्वा भगवान् नृकः—
अत्रेति अत्रास्मिन् महापुराणे हरिः काश्यामन्कलेवरः यद्यथेते
भगवान् आभाविष्येत्पश्येत्सर्वकः बहव प्रसादजः प्रज्ञा
रुद्रश्च क्रोधसमुद्भवः सर्वभारः सत्प्रातिशयशून्य इत्यर्थः
विश्वात्मा चेतनाचेतनत्वयोरन्तरं यथा भावयोः समुदायभूतस्य
आत्मा कारणं यद्विज्ञानं तस्मात्प्राप्तमात्मरूपपादिकं
विज्ञातं भवति सः भगवान् भीकृष्णः असीद्व्यं पुनः पुनः
नभमिदंशयोः सत्यात् अनुपपद्येते ॥

तस्वेषांशभूतकथं परमात्मानं ध्यायेत् तदा देहत्यागं तदा संपद्वेव
तु का कथां मृत्यवोपि चर्चयित्वा तदा पुनर्जीवित्वाह—रवारिषति
सार्धैर्भवति । पुत्राणां प्राप्तविषयं तदा भविष्यति यो वैश्वरूपं
प्राप्नुयति ॥ ५ ॥

प्रपुत्रस्मरणव्याजेन विवेके जानेपि संस्कारवशात्प्रसक्तानां
मरिष्ये इति पशुपुत्रिमममतिं अहि स्वज सन्धिदायः । आत्मानात्म
विवेकं पूर्वमेव जानात्प्रायेपुपदिष्टमनुस्मारयति प्राग्भूत्वा अविद्य-
मानः न जातः नापि देहवत् न कुरुवति मरिष्यति ॥ २ ॥

किञ्च भूत्वा उत्पद्य बीजाङ्कुरवत् पुत्रपौत्रादिक्रमवत् एवं
न भविष्यति यतः यथा हाठप्रवत्प्रकाशकः अमिषो इति-
रिक्तः तथा देहेऽभिभवमनोपुद्भिप्रायादिभ्यस्तेषां प्रकाशकत्वं
इतिरिक्तोऽसि अथमर्थः आत्मा अधिकारी पुत्रादिक्रमेण न किञ्चि-
वते किन्वात्माधिक्रितो देह एव विक्रियते “ अङ्गादङ्गात्सञ्ज-
यति इत्याहमिजावसे । आत्मा ये पुत्रनामानि सञ्जीव शरदः
शतम् ” इतिभुने ॥ ३ ॥

देहादेर्धैतिरिक्तत्वमेवाह—अत्रे इति । स्वप्ने यथा आत्मनः
आत्मदेहात्पृथग्भूत एव शिरच्छेदं स्वयं पश्यति एवं जागरेपि
देहात्पृथग्भूत एव आत्मनो धो देहस्तस्य पञ्चात्वादि पश्यति
ततो देहात्मा अज्ञः जन्मशून्य अमरः सत्युर्जितश्च ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

भीशुकउवाच ।

भी शुकदेवजी बोले, कि—इस भागवत संहिता में निर-
न्तर विश्वात्मा भगवान् भी हरि का वचन किवा है जिन
परमात्मा के हर्ष से भीमद्या जी उत्पन्न हुए, और जिन के
क्रोधसे सर्व संहार करने वाले भीकृद्देव उत्पन्न हुए
हैं ॥ १ ॥

हे राजन् ! तुम तो अब “ भी मरुंगा ” इस पशु पुत्रि
का छोड़ दो । जैसे यह देह पहिले कभी न हुआ रहा,
और अब उत्पन्न भवा है, और नष्ट होजायगा, इसी
तरह तू अर्थात् मेरा आत्मा न कभी पहिले उत्पन्न हुआ
न अब उत्पन्न हुआ है, और न अब कभी नष्ट होयगा ॥ २ ॥

हे राजन् ! तुम पुत्र पौत्रादि रूप वाले होकर बीजाङ्कुर
की तरह जैसे बीज से अङ्कुर होता है एसे नहीं उत्पन्न
होओगे, तुमना देहादिक से स्थानिरक्त हो, जैसे—काष्ठ से
अग्नि पृथक् है कुछ उत्पन्नही होता है इसी प्रकार देहसे
देहही उत्पन्न होता है आत्मा नहीं ॥ ३ ॥

आत्मा तो देहसे भिन्नही है जैसे प्राणी स्वप्न समय में
अपने क्वाप्न देहका शिर छेदन मरण आपही देखता है नौ
देहने बाधा मरने वाले से अर्थ है । इसी प्रकार इस विद्य
मान देह से भी आत्मा अर्थ है, क्योंकि ? जिनदेह से इस
देह कभी मरणादिक यह देखता है निभी हेतुसे देह जन्म
मरण बाधा है और अजन्मा आत्मा अजर अमर है ॥ ४ ॥

घटे भिन्ने यथाऽऽकाश आकाशः स्याद्यथापुरा ।
 एवं देहे मृते जीवो ब्रह्मसम्पद्यते पुनः ॥ ५ ॥
 मनः सृजति वै देहान् गुणान् कर्माणि चाऽऽत्मनः ।
 तन्मनः सृजत मायां ततो जीवस्य संसृजति ॥ ६ ॥
 स्नेहाधिष्ठानवर्त्यग्निसंयोगो यावदीयते ।
 ततो दीपस्य दीपत्वमेवं देहकृतो भवति ।
 रजःसत्त्वतमोवृत्त्या जायतेऽथ विनश्यति ।
 न तत्राऽऽत्मा स्वयञ्ज्योतिर्यो व्यक्ताव्यक्तयोः ।
 आकाश इव चाधारो ध्रुवोऽनन्तोपमस्ततः ॥

भीष्मरथामिकृतभाष्यं दीपिका ।

यस्माद्देहोपाधिकोऽयमारमणो जग्मादिसंसारमस्तस्माद्-
 वाधिनिवृत्तौ मुच्यते इति सदृशान्तमाह-घट इति । यथा पुरा-
 षटोपाधेः पूर्वमिव पुनर्घटे भिन्ने तदन्तर्भवत्काश आकाश एव
 स्याद्यथा एवं देहे मृते तत्त्वज्ञानेन जीने सति ॥ ५ ॥

ज्ञानेन जयं भावयितुं मायाकृतमारमणो देहाद्युपाधिसम्बन्ध-
 प्रकारमाह-मन इति । मन आत्मनो देहादीन्सृजति तच्च
 मनो मायां सृजति ततो मायाद्युपाधिसमुदायाजीवस्य संसृ-
 त्तिर्न स्वतः ॥ ६ ॥

यस्माद्युपाधिनिवृत्तौ जीवस्य संसारोऽतस्तकाशो जीवस्य
 नश्यतीत्येतदेव सदृशान्तमाह, साज्ज्ञेन स्नेहेति । दीपस्य ज्योतिषो
 दीपस्य उपाधारूपः परिणामः तत्र तैलस्थानीयं कर्म तदधिष्ठान-
 स्थानीयं मनः वर्तित्स्थानीयो देहः अग्निसंयोग स्थानीयश्चैतन्वा-
 ध्यासः दीपस्थानीयः संसार इति बाँज्यम् देहकृतः देहनि-
 वृत्तः यद्वा, देहकृतो मनसो न त्वात्मनः ॥ ७ ॥

अतो दीपस्यसंसार एव नश्यते न त्वात्मा ज्योतिर्वदित्याह,
 नेति । ननु, तत्र प्रतीयमान आत्मा कुन ? इत्यतमाह, य इति । व्यक्ता
 व्यक्तयोः स्थूलसूक्ष्मदेहयोः परोऽन्वः यतः स्वयञ्ज्योतिः परस्य
 प्रपञ्चयति, अकाश इवेति । आधारो देहादेः प्रपञ्चस्य ध्रुवो निर्वि-
 कारः नास्त्वन्त उपमा च वक्ष्ये सोऽनन्तोऽहम् ततो विभुः ॥ ८ ॥

भीष्मरथेनसुरिकृतशुकपचीबम् ।

यथा पुरात्यात् निकुपाधिकः स्यात् एवं जीवो ब्रह्म सम्प-
 द्यते परिशुद्धावस्थो भवनीत्यर्थः । ब्रह्मशब्दोऽत्र मुक्तात्मधार्मी
 "ब्रह्मभूयाच कल्पते, ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इति प्रयोगात् ॥ ५ ॥

मनः सृजतीति मनसो देहादिमुष्टिहेतुत्वं पुण्यपापद्वारे-
 त्याह-कर्माणि चेति । माया प्रकृतिः ॥ ६ ॥

एवं देहकृतो भव इति कर्मोत्पद्येदेहेन्द्रियाधिको
 भवति इत्यर्थः । रजः सत्त्वं तमोवृत्त्या गुणत्रयसंसर्गादात्मनो
 जग्ममरणादिः स्रतस्तु तद्विचक्षणो नित्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥
 परो जीवाद्भ्यः ॥ ८ ॥

भीष्मरथेनसुरिकृतशुकपचीबम् ।

अस्त्वेवं तत्त्वज्ञानेन जीवो ब्रह्म सम्पद्यते इति । यथा पुरा-
 षटोपाधेः पूर्वमिव पुनर्घटे भिन्ने तदन्तर्भवत्काश आकाश एव
 स्याद्यथा एवं देहे मृते तत्त्वज्ञानेन जीने सति ॥ ५ ॥

ज्ञानेन जयं भावयितुं मायाकृतमारमणो देहाद्युपाधिसम्बन्ध-
 प्रकारमाह-मन इति । मन आत्मनो देहादीन्सृजति तच्च
 मनो मायां सृजति ततो मायाद्युपाधिसमुदायाजीवस्य संसृ-
 त्तिर्न स्वतः ॥ ६ ॥

यस्माद्युपाधिनिवृत्तौ जीवस्य संसारोऽतस्तकाशो जीवस्य
 नश्यतीत्येतदेव सदृशान्तमाह, साज्ज्ञेन स्नेहेति । दीपस्य ज्योतिषो
 दीपस्य उपाधारूपः परिणामः तत्र तैलस्थानीयं कर्म तदधिष्ठान-
 स्थानीयं मनः वर्तित्स्थानीयो देहः अग्निसंयोग स्थानीयश्चैतन्वा-
 ध्यासः दीपस्थानीयः संसार इति बाँज्यम् देहकृतः देहनि-
 वृत्तः यद्वा, देहकृतो मनसो न त्वात्मनः ॥ ७ ॥

अतो दीपस्यसंसार एव नश्यते न त्वात्मा ज्योतिर्वदित्याह,
 नेति । ननु, तत्र प्रतीयमान आत्मा कुन ? इत्यतमाह, य इति । व्यक्ता
 व्यक्तयोः स्थूलसूक्ष्मदेहयोः परोऽन्वः यतः स्वयञ्ज्योतिः परस्य
 प्रपञ्चयति, अकाश इवेति । आधारो देहादेः प्रपञ्चस्य ध्रुवो निर्वि-
 कारः नास्त्वन्त उपमा च वक्ष्ये सोऽनन्तोऽहम् ततो विभुः ॥ ८ ॥

भीष्मरथेनसुरिकृतशुकपचीबम् ।

यथा पुरात्यात् निकुपाधिकः स्यात् एवं जीवो ब्रह्म सम्प-
 द्यते परिशुद्धावस्थो भवनीत्यर्थः । ब्रह्मशब्दोऽत्र मुक्तात्मधार्मी
 "ब्रह्मभूयाच कल्पते, ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इति प्रयोगात् ॥ ५ ॥

मनः सृजतीति मनसो देहादिमुष्टिहेतुत्वं पुण्यपापद्वारे-
 त्याह-कर्माणि चेति । माया प्रकृतिः ॥ ६ ॥

एवं देहकृतो भव इति कर्मोत्पद्येदेहेन्द्रियाधिको
 भवति इत्यर्थः । रजः सत्त्वं तमोवृत्त्या गुणत्रयसंसर्गादात्मनो
 जग्ममरणादिः स्रतस्तु तद्विचक्षणो नित्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥
 परो जीवाद्भ्यः ॥ ८ ॥

अधुना सत्त्वज्ञानेन जीवो ब्रह्म सम्पद्यते इति । यथा पुरा-
 षटोपाधेः पूर्वमिव पुनर्घटे भिन्ने तदन्तर्भवत्काश आकाश एव
 स्याद्यथा एवं देहे मृते तत्त्वज्ञानेन जीने सति ॥ ५ ॥

धीमहि जयस्य जनीये कृतपदरवाचकी ।

वथा तथा पुरा जीवः प्राणधारकः परमात्मानयोमी प्रकृत्यात्प्रकृत्यमाप्नोति घटान्तर्गतभूताकाशः पुरा यथा महाकाशाभिनः पञ्चाक्षरि तदधीनतामापद्यते तथा चरमदेहास्तच्छिन्नशरीरे मृत्ये नष्टे जीवो मुक्तिर्वाप्यः । आत्मा परं ज्योतिः सस्पद्यते अक्षय्ये "महाकाशो देहः स्यन्न घटान्तस्थ एव च" इति तद्व्यसंदितावर्णनादवगन्तव्य इति ब्रह्म मोक्षं पुनरावृत्तिश्च ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण संसारावस्थामाह-मन इति । आत्मनो जीवस्य मनः सुखदुःखदिदेहागुणान्कर्मणि मावृत्तिहेतुभूतानि पुण्यपापकृत्यानि च सृजति आशादवति शुद्धादिष्विषयान्कृत्यहेतुभूतानि वा एवमिषं मनः सत् किं तत्राह, तदिति । माया जडप्रकृतिः तन्मन इत्यादयति सृजत इत्यारम्भेनैवप्रयोगेण । धर्मिणं मन इति सूचयति ततो जडमनसो जीवस्य संसारो वर्तते इति शेषः ॥ ६ ॥

किञ्चत्तं काळं जन्मार्भकः संसार इति तत्राह-स्नेहेति । बावद्यावत्तं काळं तैलादिस्नेहेन प्रविष्टानि स्थितवर्तमानसंयोग-स्नावसावत्तं काळं हीपस्व हीपत्वं प्रकाशात्म्यं एवं देहकृतं देहादिकर्मनिमित्तकृतो मय इत्यर्थः । तैलाद्यभावेन यथा हीपादेः शुभ्यता एवं जीवस्य हि देहाद्यभावेन जन्मत्व-मायात्ममाह, रज इति । मनसो ज्ञानादिगुणोपजीवनेन देहा जायते (१) इत्यादि ॥ ७ ॥

तत्र तद्व्यामवस्थावामपि बोध्यं काव्यकथोर्देहप्रकृत्योः परो विवक्ष्यः स आत्मा जीवो न, जयते न चरते न नश्यति कुतः ? इत्यज्योनिर्ज्ञानता इवानीमुपस्थितप्रकारं विधत्ते, आकाश इति । आकाशवत्तो व्याप्तो भूवाधारी निष्वाधारी ध्रुवो निजज्ज्वलः नामायितः तद्वद्वस्तुपरिभाषपरिचितः ॥ ८ ॥

धीमहि जयस्य जनीये कृतपदरवाचकी ।

• देह इति देहव्यवस्था इत्यर्थः । ब्रह्म एवं संपद्यते यथावयं प्राप्नोति ॥ ५ ॥

मायादीनां अपृथक् चतुर्विधं हेतुत्वात् ॥ ६ ॥

हीपस्व ज्योतिषो हीपत्वं स्नेहाद्यभिप्रायत्वेन विकारित्व-मित्यर्थः । ततस्तस्मात् काव्यकथोपरादिकपरवादेन्यतोपमः परमात्मसदृशः "सदृशो ब्रह्मादी" इति श्रुतिः ॥ ७-८ ॥

धीमहि जयस्य जनीये कृतपदरवाचकी ।

तद्व्यामनो चिद्गरीरः व्याको ज्योतिः वा ज्ञाने सति निव-र्यते इत्यनेकात्मवादिनां दृष्टान्तमाह-यः इति । मित्रे विदीर्ष्ये यथापुरेति घटोत्पत्तेः पूर्वं यथा घटोत्पत्त्यावस्थायै घटे भ्रष्टे-ऽपीत्यर्थः । एवं देहे मृत्ये ज्ञानेन धीमे कति । अकारिणो ज्ञया जीवात्मा तथा परमात्मापि तावुमावपि देहात्तद्व्यवस्थेति चिद्गमत्ते सत्यु-मावपि मुक्तो स्वात्मानिति कथं तद्व्यवस्था तत्र परमात्मन आच-र्यं काव्यकथेपि नास्ति सत्यं तद्व्यवस्था इति । यथा पुरेति

घटे वत्समानेऽपि आकाश एव यथा अनाहुनस्नयैव घटे भ्रष्टे-धीत्यर्थः । आकाशस्य घटान्तर्बहिर्मध्येपि वत्समानत्वात् आकाश घटः कथमावृत्त्यात्यति भावः । एवं देहे मृत्ये वत्समानेपि अजीवो जीवमिषः परमात्मा ब्रह्म सर्वव्यापकः सत्त्वं संपद्यते विराजते ॥ ५ ॥

ज्ञानेन खयं सम्भावयितुं मायाकृतमात्मनो देहाद्युपाधि-सम्बन्धकारमाह-मन आत्मनो देहादीन् सृजति चतुर्कं "वतो मनो ध्यानं देवचोदितं मनोविकारारम्भकम्" इत्यादि तत्र मनो माया सृजति ततो मायापुपाधिसमुदायात् ॥ ६ ॥

एतदेव सद्ब्रह्ममाह-साज्ञेन स्नेहेति हीपस्य ज्योतिषः हीपत्वं उवाचार्थः परिग्रहः तत्र तैलकथानीयं कर्म तद्विष्टानकथा-नीयं मनः वर्तित्थानीयो देहः अग्निबंधोगस्थानीयतयाध्यासः हीपस्थानीयः संसार इति योजवं देहकृतो देहसंबोगनिबन्ध-नीयं भवः संसारः ॥ ७ ॥

अतो हीपवत् संसार एव नश्यति न त्वारमा ज्योति-र्बेदित्याह-नेति । ननु तत्र प्रतीयमान आत्मा कुतः ? इत्यत आह च इति उपस्थाव्यक्तयोः परः स्थूलसूक्ष्मदेहाभ्यामभ्यः यतः अ-ज्योतिः त एव हेतोः माधारो देहस्य प्रपञ्चस्य ध्रुवो निर्भि-कारः नास्ति ततः उपमा च वक्ष्ये सोऽनन्तोपमः पञ्च वः कलु-ष्यकारणकयोः कारणकारणयोः परः कारणरूपः परमात्मा सतु आकाश इव सर्वाधार इत्यादि ॥ ८ ॥

धीमहि जयस्य जनीये कृतपदरवाचकी ।

एवंभूतात्मानामविवेकेन मागवतः प्रथमं निर्बन्धनं स्वरूपं प्राप्नोति पुनः ब्रह्मसंपद्यतेत्याह-घट इति । घटे मित्रं सति तदाहुतः आकाशः यथा पुरा अनाहुतः आकाशः तथैव स्वात् एवं देहे मृत्ये अत्र देहव्यवस्था तत्कारणभूता प्रकृतिर्गृह्यते तद्व्याप-परतावामित्यर्थः-

"यद्यतोपरता देवी माया वैद्यारदी मतिः । संपन्न एवेति विदुर्महिम्नि खं महीवते" ॥

इत्युक्तत्वात् जीवः स्वात् निरावरणः स्वात् पुनः स एव निर्बन्धनो जीवः ब्रह्म ब्रह्मसाध्यं प्राप्नोति "निरञ्जनः परमं साम्बभुपेति" इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

प्रकृतौ उपरतायां स्वस्वरूपं संपद्यते इत्युक्तं तत्र प्रकृति-कृतएव जीवस्य संसार इति हेतुमाह-मन इति । अन्मनः प्राया एव भग्द्वारा सृजति तद्व्यवस्थावरकं गुणान् सङ्कल्पकरूपान् कर्मणि देहाद्य सृजति-

"वतो यतो ध्यानं देवचोदितं मनो विकारारम्भे पञ्चसु । गुणेषु माधारांचतसु दृष्टसौ प्रपद्यमानः स ह तेन जायते" ॥ इत्युक्तत्वात् एवं ततो देहव्यवस्था गृहीतायाः प्रकृतेरेव जीवस्य संसृतिः ॥ ६ ॥

एतदेव देहात्मेनाह-स्नेहेति । स्नेहादीनां संबोगो बावहीवने तावदेव हीपस्व हीपत्वं संबोगापगमे तु नदभाव एव एवं देह कृतो भवः कार्यकारणरूपः प्रकृतिकृतो भवजन्ममरणप्रवाहरूपः संसारः ॥ ७ ॥

एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवाऽऽमृश प्रभो ! ।
 बुद्ध्याऽनुमानगर्भिण्या वासुदेवानुचिन्तया ॥ ९ ॥
 चादिता विप्रनाक्येन न त्वां धक्ष्यति तक्षकः ।
 मृत्यवो नोपधक्ष्यन्ति मृत्यूनां मृत्युमीश्वरम् ॥ १० ॥
 अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ।
 एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याधाय निष्कले ॥ ११ ॥
 दशन्तं तक्षकं पादं लेलिहानं विषाननैः ।
 न द्रक्ष्यसि शरीरं च विश्वं च पृथगात्मनः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स च देहः प्रकृतिरेव मनुष्यदेवतिर्पगादिशरीराकारेण रजः-
 क्षरवतमोक्षुत्वा जायते चित्तइयति च मायाभाहितो जीवस्त्वया-
 नात् जानोस्मि मरिचके इति मन्यते नरुत्तस्तु यः तत्र मनुष्यादि-
 शरीरे आत्मा जीवः स न जायते न विनश्यति मनुष्यादिवेद-
 स्तत्प्रकाश्यः स स्वयच्छान्तिः यतो व्यक्ताव्यक्तयोः कार्यकारणयोः
 शरीरप्रकृतयोः परः ताडयामस्य आकाश एव अदृश्यत्वात् आधारः
 देहादिधारकत्वात् ध्रुवो नित्यस्ततो हतोरनन्त आद्यमनशून्यः
 अक्षयः अविकारी ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

अस्तु, देह से आत्मा भिन्नहूमा तिससे क्या हुआ, तहाँ
 जाते हैं कि—इसप्रकार के भेदज्ञानवासे विवेकी मुक्त हो
 जाता है, जैसे कि—घट के भीतर का आकाश घट के
 फूटने पर निरुपाधिक आकाश हो जाता है, इसी प्रकार
 परमात्मा की उपासना से अपुनर्भावी देह सम्बन्ध नष्ट होने
 पर अर्थात् प्रकृति सम्बन्ध फूटने पर वह जीव प्रकाश हो जाता
 है, अर्थात् जीव मुक्त हो जाता है इस जगह प्रकाश शब्द
 मुक्त का वाचक है जैसे, कि—“प्रकाश भूवाय कल्पते, प्रकाशो
 हि प्रतिष्ठाऽहम्,, इन प्रमाणों में है ॥ ५ ॥

हरबादि गुण सब देहों को मन सृजता है, और अपने
 कर्मों को सृजता है, और उस मन को माया जो प्रकृति
 है वह सृजती है, तिन माया मन देह और कर्मों से इस
 जीव को संसार होता है ॥ ६ ॥

जब तक तैलके आधार दीपक में बसी और अग्नि का
 संबंध रहता है, तबही तक दीपक में दीपपना है, इसी
 प्रकार यह देह ऊत संसार है, इहाँ पर तैल के ठिकाने
 पर देह है, अग्नि संबंध के ठिकाने हर देहात्मामिमान
 है, दीपक के ठिकाने पर वह संसार है। इस प्रकार जब तक
 वह कर्मोत्पन्न देह की प्राप्ति होती रहती है तबही तक संसार
 है इसीसे तीनों गुणों का संबंध रूप उपाधि से आत्मा
 का जन्म मरणादिक है अतः तौ आत्मा जन्ममरणादिक

से रहते हैं गुणत्रय के सम्बन्ध ही से जन्म होता है और मर-
 ता है ॥ ७ ॥

इस प्रकार देहके उत्पन्न होनेपर और नष्ट होने पर आत्मा
 न उत्पन्न होता है न नष्ट होता है, क्योंकि ? वह, अथवा
 शरीर और अदृश्य आत्मा इन दोनों में अर्थ है ।
 अर्थही क्या है, अर्थात् उपाधि अर्थात् स्वयं
 प्रकाश है, और अदृश्य अर्थात् अदृश्य नहीं है । इसमें, इत्यादि
 यह है, कि—जैसे आकाश का आधार आकाश है
 उसी तरह यह आत्मा का आधार आकाश है, स्थिर है, अनन्त
 है अतएव अदृश्य अर्थात् अदृश्य ही विकार रहित
 है ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपिका ।

अतस्त्वमेव स्थितम् आत्मस्थं चित्तं नित्यं देहाद्युपाधि-
 स्थितम् आत्मस्थं चित्तं नित्यं देहाद्युपाधि-
 स्थितम् आत्मस्थं चित्तं नित्यं देहाद्युपाधि-
 स्थितम् आत्मस्थं चित्तं नित्यं देहाद्युपाधि-

एव च साक्षात् देहाद्युपाधि-स्थितम् इति ॥
 तत्र हेतवः मृत्यूनां मृत्युमीश्वरम् ॥ १० ॥

विमर्शप्रकारेण देहाद्युपाधि-स्थितम् आत्मस्थं चित्तं नित्यं देहाद्युपाधि-
 स्थितम् आत्मस्थं चित्तं नित्यं देहाद्युपाधि-
 स्थितम् आत्मस्थं चित्तं नित्यं देहाद्युपाधि-
 स्थितम् आत्मस्थं चित्तं नित्यं देहाद्युपाधि-

विषयुक्तेषु देहाद्युपाधि-स्थितम् आत्मस्थं चित्तं नित्यं देहाद्युपाधि-
 स्थितम् आत्मस्थं चित्तं नित्यं देहाद्युपाधि-
 स्थितम् आत्मस्थं चित्तं नित्यं देहाद्युपाधि-
 स्थितम् आत्मस्थं चित्तं नित्यं देहाद्युपाधि-

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपिका ।

परमात्मानं न त्वां धक्ष्यति तक्षकः ।
 मृत्यवो नोपधक्ष्यन्ति मृत्यूनां मृत्युमीश्वरम् ॥ १० ॥
 अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ।
 एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याधाय निष्कले ॥ ११ ॥
 दशन्तं तक्षकं पादं लेलिहानं विषाननैः ।
 न द्रक्ष्यसि शरीरं च विश्वं च पृथगात्मनः ॥ १२ ॥

श्रीसुदशमसूरिकृतशुकपञ्चम ।

अहं ब्रह्मिती ब्रह्माहमिति च तात्पर्यभेदेन विशेष्यप्रधानो विशेष्यप्रधानश्च निर्देशमहः परं परं परमाप्यम ॥ ११ ॥

न द्रव्यस्यैव भगवत्स्मृत्याहतरपदगतत्वा तु सादेहेतुभूतमप्य चवेत्संज्ञायः ॥ १२ ॥ १३ ॥

आमहीरायवाचकं कृतमगतमव्यवस्थिका ।

नमः सुप्रान्तः-माकाश इति । यथा घटाद्युपाधराकाशः परत-
द्ब्रह्माकारः देहस्य धारकः जनतः स्वभावतोऽपरिच्छिन्नः
अदेहः स्वरूपतो विकाररहितः ततः किमन आह-एवविध-
मिति । एवंविधमात्मस्य परमात्मस्य देहस्य वा आत्मानस्य
आत्मनेवाभ्युद्य विचारस्य प्रत्यक्षवादात्मनेवभ्युक्तिः ॥ ६ ॥

बुद्धयति-ननुमानगर्भियया अनुमीयतेनेन सूक्ष्मस्य इत्य-
नुमानं शास्त्र ननुगर्भियया बुद्ध्यानुमानयुक्तवत्त्वयः । बुद्ध्या
आत्मविमर्शान्तरिकत्वात्सासुदशमोऽव्यवस्थानुमानरूपत्वा
बुद्ध्या वा उपलक्षणं त्वां विधीयमानं प्रवादिनापि तत्त्वकः
न भवति न च वेदनां च अनिश्चयान् इत्यर्थः मृत्युश्च इति ।
इहमेते हि मृत्यां मृत्युदशमं कृतवः अत्युदितवः न भवत्येव
एवं तद्भवत्येवमित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

अहंमितामह ब्रह्मिती ब्रह्माहमिति च तात्पर्यभेदेन विशेष्यप्रधानो
विशेष्यप्रधानश्च निर्देशमहः परं आम परम परमिति च ब्रह्म-
विशेष्यं परमं परं प्राप्य एवमित्यं समीक्ष्य स्वध्यानः निष्कल
प्राकृतशरीररहित आत्मनि परमात्मस्वात्मानं प्रत्यगात्मान-
माधाव परमात्मशेषनैकरत्वं ज्ञात्वेत्यर्थः । यथा, अनादि
मायी विद्यया ज्ञानदेहात्त बुद्धयानुभूतानजस्वरूप राजानं
नित्यं श्रीभगवच्छेषपुनमात्मानं देहव्यवस्थायं गुणवत्त्वा-
तीतं जडविद्यव्ययं सर्वं चेतनं नित्यं महः परमात्मस्वरूपाधोन-
सत्त्वास्वरूपं विधीयतेपदिशति-अहं ज्ञानादिना । आम निरु-
धाधिकचेतनं प्रकाशवद्वं तेजोमयं योनिकस्वरूपं परमं भेष्ट
जडविद्यव्ययम अत एव जडवर्णानिभेष्टमपि पद स्वरूप
वत्त्वं तद् अहम अहतरत्वं जीवस्वरूपं ब्रह्मपरं प्रधानं भेष्ट
मानं पूज्यं सेवं वत्त्वं तद् अत एव ब्रह्माहं ब्रह्मयः अहं
ब्रह्माहं ब्रह्मयः परमात्मनः शेषिष्य एवमेव शेषो नाशक्य तदि-
तरत्वं स्वदेहापि चेतनाचेतनस्य * शेषिष्यवदिति तदभिप्रायः
मम च शेषी ब्रह्मैव परमात्मैव आत्मा । तथा सति सर्वेषां
शेषिष्य एव स्युः अतो न शेषस्य शेषीति भूताविक एव
शेषी वर्धितः "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । इह नामास्ति किञ्चन"
"न तत्समस्याद्वैतव्ययं वदते" इत्यादि श्रुतिः । "नत्परसमो-
द्वैतव्ययिकः कुतोऽयः" इत्यादि श्रीभूतोपनिषत्सु च शेषी
एक एव श्रीमन्नोपवत्तः शेषास्तु तेषां शेषिष्य सर्वशेषियो
नित्यतुः आत्मा शेषभूतेस्सदेव वाक्येति श्रुतमहशास्त्रधार-
णीवः । अन्यथा शेषस्वरूपमेव न शेषिष्य इतिदिश एवञ्च सर्वस्य

* शेषस्य शेषो इ भवति चेति एव शेषो भवति न
शेषस्य इति श्रुत्यामिति वि

शेषी परब्रह्मश्रीमन्नारायण एव नाम्ब इति यथा राज-
पुरुष इत्यादौ श्रेष्ठोत्तमास्वर्गात्तनपुरुषस्याप्याश्रयं प्रसिद्धम् नच
महत्वादिनः श्रान्ता एवति परब्रह्मपराधीनमेतादृशस्वरूपं जीव-
तरत्वं वत्तात्मन् स्वरूपं निष्कल आत्मनि जावस्वरूपे आत्मान-
मन्मर्माभ्यां परमात्मानं श्रीमन्नारायणं निजस्वामिनं श्रीरमा-
नायं निजनाथं (परमात्मस्वरूपे वा आत्मान इवाप्य शेषभूतं)
समीक्ष्य स्वस्वरूपं पश्यन् नित्यस्वामिभेषकमाधेन स्वस्वगाशो-
कस्य ध्यानं इहा प्रत्यक्षमिव कुर्वन् विश्वात्मश्रद्धावैराग्य-
ज्ञानानुरागमस्तिनयनः प्रत्यक्षमेव कुर्वन्त्यहं जडदेहावधिष्य-
व्ययो निगुणः शुद्धा मुक्तस्वरूपविद्यमानाप्यहं न स्वयं ब्रह्मा-
ब्रह्माहमस्मि किन्तु स्वयं ब्रह्मयः स्वयंशेषयः श्रीस्वामिनो
दास्य एवाहमस्मि इति मनं ध्यानशास्त्रार्थसारायमर्थः । एता-
दृशाद्यप्येकं श्रीभगवद्ज्ञानानुरागो म्बं देहं कृष्टवद्दं वशात्तं
तत्त्वकं कृष्टं सूक्ष्मञ्च शरीरमुभयदेहात्पादकमविद्याप्रधानादिक
सर्वं जगद्विषयं च तत्प्राशाहिकरं कालं च न द्रव्यसौम्यजन
श्रीभगवच्छरीररिक्त किमपि न वत्त्वात् परमात्मानमव नित्य-
मात्मस्यनयोभ्यां परमात्मान इवापकं श्रीस्वामिनि वा नित्य-
इवाप्यभूतं सदा शेषरूपं निजस्वरूपं स्वस्वगाशोर्वाव्यवस्थान
सर्वमङ्गलमनवद्यम् ॥ ११ ॥

दशममिति । विषयकेराननेमुखेर्बलिहानमास्त्राद्यमानं वशात्तं
च तत्त्वकमात्मनः परमात्मनः पृथक्सिद्ध शरीरं विश्वं च न द्रव्यात्
भगवत्स्मृत्याहृदे मगतत्वा तुः सादेहेतुभूतमप्यज चेत्यसं-
त्ययः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदहरनावली ।

एवंविधमाहात्स्योपेतमात्मस्य स्वरूपस्य कुहरानव्यवस्थामानं पर-
मात्मानमात्मनेव स्वनेप्रयत्नेनाभ्युद्य स्वस्वविद्यार्थोपास्त्र प्रभो
इत्युपास्तमात्मनेमाह-दुर्मेग्गावाप्यनुष्टस्य मम देहव्यागोप मोक्षो-
नास्तीति न विश्वमेवशाशयनाह, बुद्धयति । आत्मा स्वस्वतर-
वृत्तिवानः क्वात्मनित्यनिष्ठाधिकरयं मेवशास्त्रमर्थाविति देहः
स्वस्वतरवृत्तस्थानाकात्मनित्यनिष्ठाधिकरयं मेवशास्त्र घटवदित्य-
नुमानगर्भियया सासुदशमनुचिन्तया हरेर्निरन्तरमनुपासनात्वा चने-
मानं त्वाम् ॥ ६ ॥

विप्रकुमारवाक्त्रेण शोदिनः मेरितस्तत्त्वको न भवति इष्ट-
दोषं नापाहयतीत्यन्वयः । मृत्युनां मारकायां मृत्युं मारकम इच्छरम्
उप समीपे स्थितं मुख्यतो न सर्वमिन् त्वां न प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

दशदोषारूपशाने प्रकारान्तरेणोपायमाह-अहंमिति । न इहयत्न
इत्यहं न हीयत इति वा कदापि न जहानि स्वशक्तिमिति
वा एव विश्वमीश्वरं विहाय कदापि न निष्ठस्वस्वतन्ववादि-
त्यर्थः उपासनाफलमाह-एवमिति । एवंविधस्वरूपं निष्कलं
आत्मनि परमात्मानं समाधाव संयुज्य समीक्ष्य स्वस्वरूपं
ध्यायन् ॥ ११ ॥

विषयकाननेः पदं दशमं तत्त्वकं खेचिहानं सर्वं न
द्रव्यात् इतरस्येवदिति शेषः आत्मनो हरेः पृथक् ज्ञाताप्येव
दियतं विश्वं शरीरं च न पश्यतीत्यन्वयः ॥ १२ ॥

धीमञ्जीवगोखामिह्वनकमसम्भ्रमः ।

पूर्वोक्तानिदेष्टेनोपदिशति—एवमिति । आत्मानमस्तमृत-
मगवत्पर्यवद्भावात्मकम् आत्मना जीवस्वरूपेण सदात्मकं
बुद्ध्यामृश कीदृशं पूर्वोक्तानुमानगर्भितया तथा वासुदेव-
स्यानुगतविभवा यस्यां तथा ॥ ६ ॥

त्वां पूर्वोक्तरूपं बतौ मृत्यव इति ॥ १० ॥

कुतोऽहमीश्वरः तदेकपाक्षित्वाभिमानेन तच्छक्त्येव स्वशक्त्य-
भिमानेन वा तदेकैवाभिमानादित्याह—अहं ब्रह्मति युगमेतन् ।
निष्कले मायातीते आत्मनि ब्रह्माय आधाव निवद्य आत्मनः
पृथक् ब्रह्मरूपं विश्वं च तत्र द्रष्टव्येति किमुत तदपकारेण
आपकारम् मय्यस इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

धीमद्विभ्वनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मकं देहाद्युपाधिस्थितम् आत्मना मनसा आमुश विचा-
र्य बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन सदात्मनोऽनुमानं तदेव गमंस्म-
युक्त्वा बुद्ध्या साध्यवसाववत्या सह वासुदेवस्यानुचिन्ता यस्यां
तथा त्वात्मानं देहात्पृथग्भूतं तक्षकस्य का वासां स्व
मृत्यवोऽपि मूर्तिमन्तः पक्षे ईश्वरम् उपाधिमुक्त्वा देहाद्यपर-
तन्त्रं मृत्युनां मत्स्यन्तरायाणां मृत्युं नाशदंत्वं त्वां प्राप्य
मत्स्यन्तराया ब्रह्मापाय एव वैश्वर्याश्रया एव बभूवु
रित्यर्थः ॥ ९—१० ॥

विमर्शपकारं दृश्यम् तक्षकादृशेनं दृश्येति—द्राऽप्याय। योऽहं
स ब्रह्मैव ब्रह्मैवाहं न संसारीति भावनया शोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माह-
मिति अहमेव ब्रह्मेति भावनया च ब्रह्मणः पारोक्ष्यानवृत्तिर्भवं-
तीति स्वनिहारो दर्शितः निष्कले निरुपाधौ आत्मनि ब्रह्मणि
पक्षे अहं धाम मृत्योपमस्य परमेश्वरस्य स्थित् कणाक्षिकण्य
एवेत्यर्थः । गृहदेहत्विट् पभावा धामानि" इत्यमरः कीदृशं ब्रह्म
परं "नारायणपरो विमः" इतिवत् ब्रह्मोपासकमित्यर्थः । अत
एव ब्रह्माहं ब्रह्मणः परमेश्वरकवेवाहमिति षष्ठीतत्पुरुषः
एवं परमं पदं ब्रह्म स्वरूपं चरत्वारविभुं वा समीह्य आत्मान
स्वम् आत्मनि परमात्मनि कृष्यो निष्कले निष्को ब्रह्मोऽवकार-
स्तइति ॥ ११ ॥

विधाननैर्विषयुक्तेराननेः दृश्यन्तं खेचिहानं जिह्वा-
मिरोष्ठपान्तं सनिष्पेयमाखाद्वन्तं तक्षकं न द्रक्षसि नापि-
तेन इहं शरीरं च आत्मनः पृथग्भूतं विश्वं च पक्षे श्रीकृष्ण-
चरत्वारविभुसाक्षात्कारानन्दमूर्च्छां प्राप्तस्य न द्रक्ष-
सीति ॥ १२ ॥

धीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनु, प्रकृतिव्यभिचरिण्यनन्तरं निर्बन्धनो ब्रह्म प्राप्नोतीति
बहुक्तं तत्प्राप्तये अनुना मया किमनुष्ठेयमत्राह—एवमिति ।
अनुमीयते अनुभवविषयीकित्वेन वेदार्थभूतो भगवाद् वेन
तदनुमानं वेदः तदर्थमिवा तदर्थशीलित्वा बुद्ध्या भगवद्भावेन

वासुदेवानुचिन्ता वासुदेवानुरक्तिर्भक्तिस्तत्र च आत्मनः "एव
ते आत्मान्स्वामी" इति भूतिप्रोक्तमीश्वर्यं आत्मनि संस्थितं
मात्मना निर्बन्धेन मनसा एव यथोपदिष्टम् आमुश विचार्य
अत्र "ब्रह्मसमद्भुते" इतिभूत्युक्तं ब्रह्मप्राप्नुहीति भावः । इमो-
इति सम्बोधने उक्तार्थं द्योतयति ॥ ६ ॥

एवं कुर्वाणं त्वां न कोपि धर्षयिष्यतीत्याह—चोदित इति ।
ईश्वरं नमयाम् ॥ १० ॥

अनु, वेन सम्बन्धेन स विमर्शनिवः स सम्बन्धो भवता
ब्रह्मण्य इत्यतः "आत्मेतित्पगकृण्णित प्राहवन्ति च" (४।१।३)
इति सूत्रकारोक्तम् वेत्तुपेद्योस्तादात्म्यसम्बन्धमाह—
अहमिति । अहमण्यस्वरूपः जीवः "अणुशेष आत्मी" एव
परमेश्वरः "ममेवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति भूति-
स्मृतिप्रोक्तः । परं पूर्णं ब्रह्मैव अंशस्य स्वरूपनो भिन्नत्वेपि अंशि-
व्यतिरिक्तस्थितिप्रवृत्त्याद्यभावेन तदभिन्नत्वात् अनेन "द्वितीयाह-
मं भवति" इति भवद्योकादिनिवृत्तिर्जीवस्य भवति परमं पदं ब्रह्म
चाहम् अशिनः स्वरूपतोऽनन्तरं सदात्मत्वेन अद्यविद्युक्त्वा-
भावात् अनेन ब्रह्मण्येव अहमिति स्वप्राप्त्या पारोक्ष
निवृत्तिर्भवति एव एव सम्बन्धः सूत्रकारेण
कारुण्येकृष्योऽनुबोधात् इतिपादितः सर्वभूति
सकृत्पर्यम् "अंशो नाना" इतिवत् इति दाशकितवाहित्-
मधीवन एकं" इत्यमरः इति उक्तः एते निष्कले
निर्मले आत्मनि स्वयं सदात्मत्वेन एवमाधाव समी-
च्युत् सम्बन्धानः तक्षकस्य इत्यमरः ॥ ११ ॥

खेचिहानं जिह्वामिरोष्ठपान्तं सनिष्पेयमाखाद्वन्तं विषयुक्ते-
राननेर्दृश्यन्तं तक्षकम् न द्रक्षसि नापितेन इहं शरीरं च किं बहुना
विश्वं च न द्रक्षसि इतिवत् इति प्राप्तत्वात् ॥ १२ ॥

हे प्रभो ! शास्त्रेण त्वत्प्राप्तये निर्बन्धनो धीवासुदेवके
अनुचिन्तन से इस प्रकार आत्मा को अपने मन ही
से विचारो, कि-तु त्वत्प्राप्तये निर्बन्धनो धीवासुदेवके से सम्बन्ध हो ॥ ६ ॥

जब तुम वासुदेवके अनुचिन्तना करने लगे तब तुमको विप्र-
वाक्य से प्रेरित करने लगेगा कि-तु त्वत्प्राप्तये निर्बन्धनो धीवासुदेवके
ईश्वर तो मृत्युमोक्षमयी आत्मा के हेतु जोहै वे ईश्वर
को नहीं जबा तब ही त्वत्प्राप्तये निर्बन्धनो धीवासुदेवके ईश्वर में भावना करने
बाबो को भी नहीं ॥ ११ ॥

अहंशब्दवाक्य अहंशब्दवाक्य से ही ब्रह्मपर हूं अर्थात् ब्रह्म
परायण हूं और त्वत्प्राप्तये निर्बन्धनो धीवासुदेवके अहंशब्द
होकर भगवाद् वासुदेवके अनुचिन्तना करने लगेगा एव उरुहृत् पद नाम
स्वरूपवाचाहं इतिवत् इति प्राप्तत्वात् आत्मा को अच्छी
तरह जानकर त्वत्प्राप्तये निर्बन्धनो धीवासुदेवके विषे अपने
आत्माको जबतक अनुचिन्तना करने लगे तब परमात्मा का ही एक
अनन्त स्वरूप ही त्वत्प्राप्तये निर्बन्धनो धीवासुदेवके अनुचिन्तना
करेगा ॥ ११ ॥

तव विषयान् अनुचिन्तयित्वा त्वत्प्राप्तये निर्बन्धनो धीवासुदेवके

एतत्ते कथितं तात ! यथाऽऽत्मा पृष्टवान् नृप ! ।
 हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे ब्रह्मोपदेशो नाम
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

श्रीः आत्मा से पूछक स्थित शरीर और विश्वको तू नहीं देखेगा ॥ १२ ॥

भीष्मरक्षामिकुर्यात्सार्धदीपिका ।

हरेर्ब्रह्मात्मा त्वं यत्पृष्टवान् तदेनसे कथितम् शिष्यस्य कृता-
 र्थतापरीक्षणाय पृच्छति, किमिति ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीष्मरक्षामिकृतसार्धदीपिकायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीष्मदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम्

इति श्रीमद्भागवतसभाष्याने द्वादशस्कन्धीये

भीष्मदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमहीरकववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अखिलमद्वन्द्वं निगमयति-एतादिति । हे तात ! हे नृप !
 हरेर्ब्रह्मात्मनि यद्यदात्मा त्वं पृष्टवान् तस्मै ते तुष्टं कथितं कृता-
 र्थतापरीक्षायै पृच्छति-किं भूयः श्रोतुमिच्छसीति । भूयः पुनः ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमहीरकववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपरुलाबधी ।

अवाप्तं प्रमेयमुपसंहरति-एतदिति । वेदोति पाठे सा कथितेति
 शेषः ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपरुलाबधी

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(निजवचनरीत्या सुकेः)

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपरुलाबधी ।

कीर्त्तिकायैकरुणिक्य तस्य हृत्पुत्रं तु नातिहासिमाहस्य
 गोपयति-एतत्ते कथितं तात ! हे तात ! हे नृप ! हे नृप ! हे नृप !
 हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३ ॥

इत्यादिना कथितम् । ननु, ममानमीहमनुपक्रान्ते च तत् कथं
 कथितं तत्राह-आत्मकस्व विद्यात्मनिष्ठस्य मनो वापुष्टवाद्
 परीक्षितोऽस्वात्मज्ञानं जानमसि नचेति समिष्टा खगतमेवमपि
 यउद्गतुमिष्टवानित्यर्थः । अहं त्वन्नानुवचयंत इत्यादिनोपक्रान्ते
 भीमगवत्सहिमानमेव पुनरपि श्रेयसिष्यामीत्याह-हरेरिति ।
 विश्वारमन इति किं व्यवहारमनः स्वरूपाविवक्षयन्नेति भावः । तन्म-
 किन्नु पकरणे भीशुकदेवस्वोपदेशो भक्त्याच तापयेष ज्ञाने
 वेति समिष्टिहानं प्रति पुनर्विचारयते तत्र "अत्रानुवचयन्तेऽमीक्ष्यात्"
 इत्याद्युपक्रमे "एतत्ते कथितं तात" इत्याद्युपसंहारेपि तादृशमहिमत्वेन
 पूर्वोक्तकीर्त्तिकायाभवयास्यैव प्राध्यायात् ततोऽनुपक्रमोपसंहार-
 निर्दिष्टस्वरूपव्योपस्थाक्षितभक्तेरेवात्रापि प्राध्यायं वस्तु तन्मध्ये
 "एवं तु राजन् मरिष्येति" इत्यादिना ज्ञानोपदेशः स च तस्य प्रागेव
 गता च । भक्तिनिष्ठा तस्याः सऽप्रत्यपि स्थैर्यप्रकटनार्थ एव
 एकान्तभक्तेषु भगवता प्रोक्ष्यरक्ष्यन्वन्वत् पूर्वमपि तन्नि-
 ष्टया खत एव मर्यामभपरित्यागात् अनन्तरं च भ्रुवापि
 तज्ज्ञानोपदेशो अस्व भक्तिनिष्ठाया एव खयं दशोयिष्यमाख्यत्वात्
 तत्र प्राचीना तन्निष्ठा यथा प्रथमे "कुण्डलाङ्गिप्रसवामधिगन्ध-
 मानः" इति "दक्षौ मुकुन्दाङ्गिप्रसवमावः" इत्यादि तन्निष्ठेषु
 तज्ज्ञपरित्यागो यथा तत्राकवे "द्विजोपसृष्टः कुहकस्तस्युक्तो वा
 दशरथले गायत विष्णुगाथाः" इति तज्ज्ञानोपदेशोभवद्यानन्तरमपि
 तादृशस्त्रिनिष्ठायाः स्थैर्यदर्शनं यथा तत्र तावत्पद्यप्रवेण तदा
 ज्ञानोपदेशो बहु मत्ना भवयावच्छयाया भक्त्या एव अकृतायेत्-
 युक्तं पद्याध्यावारम्भे "सिद्धोऽस्मन्नुपृहीतोऽस्मि" इत्यादि "नाल्यङ्ग-
 मित्स्मन्" इत्यादि "पुराणसंहिताम्" इत्यादि पुनश्चैकेन पद्येन
 तत्राकवगौरवमात्रयाङ्गीकृतस्य ब्रह्मज्ञानस्य तत्राकादिभवतिहृत्-
 हेतुवमुक्तत्वाऽऽवश्येन तदुत्संभोजन एव वाक्यतमोऽस्तप्राम-
 कीर्त्तनध्यानवेद्यानुज्ञा प्रार्थना "भगवन्तस्युक्तादिवः" इत्यादिना
 "अनुजानीहि मां ब्रह्मन्" इत्यादिना अथ पुनरन्वय पद्येनाज्ञान
 निरासहानविज्ञानसिद्धिश्च भगवत्पादादार्थवद्दर्शनसुखान्तर्भवेव
 मम स्फुरतीति कापितम् "ब्रह्मज्ञानं निरस्तमे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया !
 भगवता दर्शितं खेमं परं भगवतः पदम्" इति अत्र पद्यार्थस्य
 चर्यादिविद्याभिधावकार्ये "ज्ञानेन यैयामकिशशिद्येनेन भेज नगन्-
 ध्वजपादसूत्रम्" इत्येवास्ति प्रथमे साधकं तदेतत्प्रकरणार्थस्य
 भीष्मनेव स्पष्टीकृतः-

"ब्रह्मकोपोस्थिताद्यन्तु तत्रकारप्रायविष्णवात् ।

न समुत्तमोहोदमवाङ्गवत्यर्थिनाऽऽशयः" ॥

नोत्तमसंकाशार्थानां सुवतात्तरकयामृतम् ।

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसम्भर्म् ।

स्वास्त्रसम्भर्म्भोऽन्तकाद्येपि स्मरतां तत्पदाऽभुजम् ॥
इति । तथा पूर्वं द्वादशस्य तृतीये प्रथमस्कन्धास्तस्यस्य—

“अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुम् ।
पुरुषस्येह यत्कार्यं श्रियमायास्य सर्वथा” ॥

इत्यस्य राजप्रश्नकथोत्तरत्वेन भगवत्प्रधानकीर्त्तने एव खड्गं
भीमशुकदेवेनाप्युपदिष्ट—

“तस्मात् सर्वात्मना राजन् ! हृदिस्यं कुरु केशवम् ।
श्रियमायो ह्यवहितस्ततो याति पराङ्गतिम् ।
श्रियमायोरभिध्येषो भगवान् परमेश्वरः ।
आत्मभावं नयत्यङ्ग ! सर्वात्मा सर्वसम्भवः ॥
कखेर्षोपनिधे राजन् !”—

इत्यादिना । ततस्तत्र केशवे अवहितः कृतावधान आत्मभावं
आत्मनो भक्तिम् अन्तु तावहायाससाध्यं ध्यानं हि ब्रह्मादनायास
साध्यात् कीर्त्तनादेवत्यर्थः । द्वितीयस्कन्धेपि “नह्यतो ऽन्वः शिवः
पश्याः” इत्यादिना “एवमेतज्जिगदितम्” इत्यन्तेन ग्रन्थेन नानाङ्गवान्
शुद्धभक्तिबोग एव तत्रोत्तरत्वेन पश्येवसितः तत्र “पिबन्ति ये
मगवतः” इत्यादिना बीलाकथाभवया एव तत्पश्येवसामं इदृशते
तस्मात् साधुक्तं “स्वस्तु राजन् मरिष्यति” इत्यादिकं तज्जकिनिष्ठा-
प्रकरणार्थमेवेति अतो भक्तावेव तदुपदेशस्य तात्पर्यम् अत एव
द्वितीयस्याऽष्टमे राजप्रार्थना च नाश्वया स्वात् “कृष्ये निवेद्व
निःसङ्गमनस्यस्ये कखेवरम्” ॥ १३ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भर्म्
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारांशदार्ढिनी ।

एतत्तु ब्रह्मज्ञानं त्वया सम्प्रसङ्गपृष्टमपि ते कथितं यदेतत्
अहं बीलाम् आत्मा त्वं पृष्टवान् मां पूर्वमपृच्छः तां तु पूर्व-
मेवावोचमिति शेषः । शिष्यस्य तस्य पूर्व्येववापनाय पृच्छति,
किमिति ॥ १३ ॥

इति सारांशदार्ढिनीं हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।
द्वादशे पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

भीमशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वप्रश्नोत्तरमुपसंहरति—एतत्ते इति । तन्मुखेनैव तत्कृताप्यंतां
भोतुमाह किम्भूयः भोतुमिच्छसीति ॥ १३ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
भीमशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चमोऽध्यायार्थकाद्यः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

हे तान ! हे राजन् ! जो तुमने विश्वात्मा भीहरिकी बीला
का प्रश्न किया रहा, सो इतने तुमारे सामने कहा अब तुम
और क्या सुनने की इच्छा करते हो सो कहो ॥ १३ ॥

इति भीमज्ञागवते द्वादशस्कन्धे पंचमोऽध्यायः ।

भीमशुकदेवकृतस्य पंचमोऽध्यायः
भाषा टीका समाप्ता ॥ ५ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः

षष्ठोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतन्निशम्य मुनिनाऽभिहितं परीक्षिद्व्यासात्मजेन निखिलात्मदृशा समेन ।
तत्पादमूलमुपसृत्य नतन मूर्ध्ना बद्धाञ्जलिस्तमिदमाह स विष्णुरातः ॥ १ ॥

राजोवाच ।

सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि भवता करुणात्मना ।
भावितो यच्च मे साक्षादनादिनिधनो हरिः ॥ २ ॥
नात्यभुतमहं मन्ये महतामच्युतात्मनाम् ।
अज्ञेषु तापतप्तेषु भूतेषु यदनुग्रहः ॥ ३ ॥
पुराणसंहितामेतामश्रौष्म भवतो वयम् ।
यस्यां खलूत्तमश्लोको भगवाननुवर्षते ॥ ४ ॥
भगवंस्तत्तत्कादिभ्यो मृत्युभ्यो न विभेम्यहम् ।
प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ ५ ॥
अनुजानीहि मां ब्रह्मन् वाचं यच्छाम्यधोत्तजे ।
मुक्तकामाशयं चेतः प्रवेश्य विसृजाम्यसूत्र ॥ ६ ॥
अज्ञानं च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया ।
भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः पदम् ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्तस्तमनुज्ञाप्य भगवान् बादरायणिः ।
जगाम भिक्षुभिः साकं नरदेवेन पूजितः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्येकीपिका ।

षष्ठे परीक्षितो मोक्षः सर्वदेहादितस्तुतात् ।
वेदशास्त्रविभागोक्तौ त्रिवेदिकास्तत्त्वज्ञानम् ॥

एतत्पुराणं निशम्य निखिलात्मा हरिर्भक्तं पश्यति निखिलं
वाऽऽमनि पश्यतीति तथा तेन ज्ञानं सत्त्वं जनेनाऽवनेन
मूर्ध्ना तत्पादतलमुपसृत्य तत्पादौ सिद्धोऽस्मि विद्यावेत्यर्थः ॥१॥

सिद्धः कृतार्थोऽस्मि भवतोऽनुगृहीतोऽस्मि बद्धमहमेवाऽऽह--
यद्यस्माच्छासितः कृपाश्लाघासिद्धात्तत्त्वं भावितम् ॥ २ ॥

करुणात्मनामभिमन्वति-ज्ञापयाम्, नास्त्वन्तमिति ॥ ३ ॥

अशौष्म भगवन्तः भवतः सकाशात् ॥ ४ ॥

सिद्धोऽस्मीत्युक्तं तदेवाऽऽतिष्करोति, भगवन्निनि। यनकस्या
दर्शितं ब्रह्म प्रविष्टः कथमभूतम् ? अमयम् यतो निषायां केषदप-
रुपम् ॥ ५ ॥

किं भूयः श्रोतुमिच्छामीति यदुक्तं तत्र सिद्धोऽहं न किञ्चि-
च्छ्रोतुमिच्छामि केषलमनुज्ञां देहीत्याह, अनुजानीहि। वाच-
मित्युपलक्षणां सर्वोद्देश्याणां वाचं निषम्य किं करिष्यसि
तद्, मुक्ताः कामाशवास्तद्भासना वेन तच्छतोऽप्येकज्ञे प्रवेदवा-
स्त्विसृजामि ॥ ६ ॥

श्रीचरकामिकृतमाचार्यदीपिका ।

ननु, किं प्राख्यत्यागेन किञ्चित्काष्ठं ज्ञाननिष्ठो भवेति चेत्तत्रा-
ऽऽह, महानं चेति । चकारात्तरसंस्कारश्च तच्च स्वरूपवैवेत्याह,
भवतेति ॥ ७-८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपदीपय ।

॥ १-४ ॥

ब्रह्मनिर्वाणम् ज्ञानम् रूपं ब्रह्म ॥ ५-१० ॥

श्रीमञ्जीरराघवाचार्यकृतमागधतचन्द्रचन्द्रिका ।

आत्मनः सिद्धार्येण कृतज्ञतां चाविष्कुर्वन्नाह राजेत्याह सूनः-
एनादिति । मुनिना शुकेनाभिहितम् एतत् किं भूयः भोतुमिच्छस्यौ
त्यनभिग्रहय कथम्भूतेन समेनेति भावप्रधानो निर्देशः साध्येन
निश्चिन्नात्मनः पश्यतीति तथा तेन मतेन नक्षेत्र्या मूर्च्छां तस्य पाद-
पद्ममुपसृज्य संस्पृश्य स विश्वरातः परीक्षित त मुनिं प्रति इदं
वक्ष्यमाणमाह ॥ १ ॥

उक्तिमेवाह-सिद्ध इति । सिद्धोस्मीति सिद्धार्योस्मि कुतः
यतः भवताऽनुपृहीनोस्मि कोसावनुग्रहः ? मे मद्यमनादिनिधनो
हरिः चशब्दात्तराप्त्युपायश्च भावित इति वक्ष्यः ॥ २ ॥

कश्चात्प्रतामविष्करोति-नेति । अच्युते आत्मा मनो येषां
तेषाम् मत एव महतां यत् चारसन्त्यसौश्रियादिगुणोत्कृष्टानां
भवतामिदं नात्यङ्गते किन्तद्यद्वैष्वत एव तापत्रयतप्तोपु
भूतेष्वनुग्रह इत्येवम् ॥ ३ ॥

पुरायसंहितामिति । भवतः सकाशाद्भौष्य भुतवस्तः कथ-
ङ्भूतां वक्ष्यां संहितायाम् ॥ ४ ॥

सिद्धोस्मित्येतदुपपादयति-भगवन् ! इति । प्रभयहेतुभ्रमेनात्मानं
विद्यिमहि, स्वया दर्शितमभयं निर्वाणमानम् रूपं (गात्रं) ब्रह्म
प्रविष्टः तदनुभवमप्र इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तद्युक्तं किं भूयः भोतुमिच्छसीति तत्र सिद्धोहं न किञ्चिच्छीतु
मिच्छामि किञ्चननुशां देहीत्याह-अनुजानीहि हे ब्रह्मन् ! वाचं
बच्छामि मौनं विभक्तिं मुक्ताः कामाः आशया तन्नासनाश्च
वस्मात्तद्येन भ्रमोक्षजे निवेदयासूर् प्राणान् विशुज्जामि तदर्थं
मामनुजानीहि ॥ ६ ॥

पुनस्सिद्धार्थतामेवाविष्करोति-ब्रह्मज्ञानमिति । ज्ञानमुपदेश-
जन्यं विज्ञानं भगवदनुभवार्थमकन्तकिञ्चित्प्राप्त्याऽज्ञानभ्रमेद्वास्मभ्रम-
ज्जन्तन्नात्प्रममूलं भिस्ते भवन्तस्त्वमेव केवच सुखरूपं भगवतः
पदं स्वरूपं यतो दर्शितम् ॥ ७ ॥

इतीति । ते राजानमनुशुभावाप्य नरदेवेन राज्ञा पूजितः
मिश्रुभिः मुनिभिः सह जगाम ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

श्रीनारदव्यानुग्रहेण परीक्षितो देहविभोगसख्यं भरणं
जनमेजयस्य पितृभक्तिप्रदेशनाय सर्वथागः शकस्व च शक्यस्य
कविविमानपारतोपेक्षां कथयत्यस्मिन्मन्त्रावेषे; तत्राहौ परीक्षितः
शुकानुज्ञानज्ञानार्थनामकारं वक्तुमाह-एतदिति । पूज्यपुराणं
निश्चयं पूर्वमात्मानं पश्यतीति निश्चिन्नात्महृत् ज्ञेन-समस्त-
व्यमिदद्या वा ॥ १ ॥

सिद्धः सभ्यादितपुरुषार्यदेहः ॥ २ ॥

हीनेष्वनुग्रह इति वत्साह्वयम् ॥ ३ ॥

कोऽयमनुग्रह इति तत्राह-पुराणेति ॥ ४ ॥ -

मयाभावे निमित्तमाह-प्रविष्ट इति । निर्वाणमानम् ब्रह्मत-
शरीररहितं वा ॥ ५ ॥

कामानामाशयः शयनं वस्मात्तच्छब्देनो निगृह्याऽयोज्ञे
प्रवेक्ष्ये ॥ ६ ॥

सुमं मङ्गलं "क्षेमो ना प्रवृत्तायां मोक्षेऽप्यस्ती तु मङ्गले"
इति यादवः ॥ ७-८ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

॥ १ ॥

सिद्धोस्मीत्यादि । किञ्च, अच्युतात्मनाम् अच्युतस्त्वेच्छामा
स्मावो येषां तेषां महतामात्मारामाणांमपीति तन्नाशभाविताया-
दनुग्रहादयो गुणा युक्ता एव तस्मान्नात्यङ्गनमित्यर्थः ॥ २ ॥ ४ ॥

यस्माद्भौष्य तस्मादेव भगवज्जिति अच्युता तु अनुपदिष्टं
तच्च मम जातमेवेत्याह-प्रविष्ट इति निर्वाणं परमाण्दस्वरूपं
ब्रह्म सर्वतो बृहद्भगवत्त्वं प्रविष्टस्तस्मिन्प्राविष्ट इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अधोक्षजे श्रीकृष्णे "अधोऽनेन शयानेन" इत्यादि श्रीहरि-
वंशोक्तः ॥ ६ ॥

भगवतःपद्मित्यत्र पद्मशब्दस्य चरयारविन्दवाचकत्वं "ज्ञानेन
वैषासकिद्यन्दितेन भजे सगेन्द्रध्वजपादमूलम्" इत्येवास्ति प्रथमं
साधकम् ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतस्वाराधदिशिनी ।

षष्ठे कृष्णपद्मतीराहोऽय जनमेजयात् ।

सर्वहोमस्ततो ब्रह्मप्रयश्चासौपथ्योत्तमम् ॥

निश्चिन्नात्मा श्रीकृष्णस्य प्रवृत्तिः तेन यद्वा, निश्चिन्नात्मात्वा,
त्मानं मनः एव तस्यैव तस्यैवात्मिकाधिकेन ब्रह्मज्ञानोपदेशेन तत्र-
स्थानां केवच सुखरूपं भगवतः ज्ञानं आनन्दितमिति भावः । यतः
समेन ॥ १ ॥

सिद्धः सभ्यादितपुरुषार्यदेहः ॥ २ ॥
वीनेष्वनुग्रह इति वत्साह्वयम् ॥ ३ ॥
कोऽयमनुग्रह इति तत्राह-पुराणेति ॥ ४ ॥

मयाभावे निमित्तमाह-प्रविष्ट इति । निर्वाणमानम् ब्रह्मत-
शरीररहितं वा ॥ ५ ॥

भीमद्विभवाद्यवकवर्तिकृतसाराथेर्द्वितीया ।

इत्येवमायामाह-पुराणेति । भगवाननुवचंते इत्यस्यवचन-
स्यापि । तस्योपस्थाप्येन तद्गुरुत्वात् भगवदनुवचनत्वमेवेति
भावः ॥ ४ ॥

किमर्थमेव वाक्यं मन्मनोऽभिधेन स्वया मां प्रति नोक्तं
यद्यपि तद्वचोवाक्यावतो ममेतावदेवासह्यमभूदित्याह-हे भगवन् ।
सर्वम् । मन्मत्तस्य भक्त्यनिरुद्धं जानन्नपि किमेवमुपदिशामीति
भावः । तच्चकादिप्रस्तथा विविधजन्मान्तरप्राप्तेभ्यो मृत्युभ्यः
सकाशाद्दं न विभेमि किन्तु स्वया दर्शितममयं ब्रह्म निर्वाणं
प्रविष्टः सर्वेषु विभेमीत्यर्थः । अत्र गृहे स्थितो नानोपग्रहेभ्यो
न विभेमि किन्तु वनं प्राविष्टः सन्नेवेति तत् तस्माद्भनं न प्रवि-
शामीति तत्रामिप्रायः तथैवात्रापि तच्चकादिभ्यः पुनः पुनः-
मृत्युभ्यश्च सकाशादपि स्वया दर्शिताद्ब्रह्मनिर्वाणामम महाभव-
मिति वाक्यार्थः । तेन प्रज्जम्बकधवाकवाङ्मगवदीयत्वेनैव समाप्त
सर्वाध्यानां "नारायणपराः सर्वे न कुतश्चनविप्रयति । जगोपवर्ग-
नरकेष्वपि तुल्यार्थेदर्शितः" इत्युक्तता भगवता भीममहा-
कृष्णैव प्रकटितामिप्रायाणामस्माकं भक्तानां निर्वाणमोक्षः
अस्त्वसह्य एव तत्रापि "पुनश्च सूबाङ्गवत्यन्ते रतिः प्रसङ्गश्च
नवाभवेत् । महत्सु यां यामुपवामि सृष्टिं भैऽप्रस्तु सर्वत्र नमो
द्विजेभ्यः" इति प्राचोपवेशारम्भत एव प्रतिज्ञातवन्तं मामपि
ब्रह्मनिर्वाणमुपदिशामीति श्रीमन्नाम्ने ईर्ष्यैव ध्वनिता तथापि
तस्य तज्जक्तिनिष्ठं परीक्ष्यमाणस्य सुखमेवाम्बुत् यथा रामा-
रुहे मे वाहा जङ्गयन्तीनां ब्रजसुन्दरीयाभीर्ष्यया कृष्णस्य अत्र
किस्त्रित्वाक्षेपलक्ष्येभ्यः "स्वामिस्मि वदमि विदुषां समतायोत्र तिष्ठति"
इति "भारतीयां मतिमाहाय स्थितिमत्र निर्वाह तत्" इत्यस्य
पूर्वाध्याने यथा किस्त्रित्वाक्षेपलक्ष्ये काव्यप्रकाशिकाकाङ्क्ष-
स्तथा व्याख्यानान्त व्यख्यान्तर तु शरत्स्य गोविन्दस्वप्रतिपा-
दकं भक्तैरप्राह्यम् ॥ ५ ॥

तस्मात् कृपया मामेनदेनाहापयस्वेतत् प्रतिकूलमित्याह-
अनुजानीही अनुज्ञादेहीत्यर्थः । अघोक्षजे भीकृष्णे मुक्तकामा-
द्यर्थं त्यक्तकामवासनम् ॥ ६ ॥

ज्ञानं भगवद्विषयकं विज्ञानं तद्वैश्वर्यमोहात्कु 'भुवनः ज्ञान-
विज्ञाननिष्ठा तव कुतो जानेत्यन रःह, भवतेति । परं, स्वका
वरणकमलं धाम वा ॥ ७ ॥

भिष्टुभिः-सर्वमुनीन्द्रैः ॥ ८ ॥

भीमञ्जुकदेवकृतसिद्धात्मवर्षीयः ।

पद्याध्याये भीशुकस्य गमनं राज्ञो मुक्तिः सर्वपहवेदेवाका
प्रवृत्तिश्च वचयन्ते-एनदिति । निकृष्टात्मानं जपस्मानं भीकृष्णं
पहवतीति संक्षेपेन ॥ १ ॥

अकारात् तस्मात्सिद्धात्मानं च भाविः ॥ २-३ ॥

अभीष्टं भुतवन्तः ॥ ४ ॥

स्वया दर्शितं ब्रह्म भीकृष्णवचं निर्वाणं समानातिशयानम्-

॥ ५ ॥

यदुक्तं किं भूयः भोक्तुमिच्छामि" इति तत्र ब्रह्मणि प्राप्तनिष्ठ-
त्वात् किंचिच्छ्रयगोच्छाप्तोऽनुज्ञां देहीत्याह-अनुजानीहीति ।
वाचं नागिन्द्रिगोपकक्षितानि सर्वाणीन्द्रियाणि बन्धानि निर्दृष्टि-
कानि करोमि अघोक्षजे भीकृष्णे चेतः प्रवेद्य असुत् विन्-
जामि ॥ ६ ॥

भगवतः परं प्रकृतिमगडलाहा हृद्देशीयं पदं कथानं द्वां-
मानं कोकं खे गोपानां तममः परामत्यादिषु भवनः दर्शित-
मव वेदं हित्वा तत्र यास्यामीति भावः ॥ ७-८ ॥

भाषा टीका ।

त्रियेदिश्यासकं भीकृष्णमुनये नमः ।

मृत उवाच ।

भीमूनी बोले, कि-सब आत्मान को समता से देखने
नाले, स्वासनन्दन भीशुकदेवजी के कथन को सुनकर बिष्णु-
रात राजा परीक्षित । भीशुकदेवजी के शरण कमल के समीप
जाकर मस्तक छुकाकर अंजलि जोडकर ऐसे बोलने
दुर ॥ १ ॥

राजोवाच ।

राजा बोले, कि-हे भगवन् ! कतथा रस परिपूर्ण
हृदय ! आप के अनुग्रह से मैं भय छुटाये हूमा । क्योंकि ? जो
आपने साक्षात् अनादिनिधन भीहरि का भवण कराया
है ॥ २ ॥

अकृत्य भीकृष्ण में मन लगाने वाले आप सहस्र महा-
त्माजनों की यह बात, कुछ मैं अज्ञान नहीं मानता हूँ । जो
कि-संसार के नापों से तप हुए मेरे सदृश ब्रह्म प्राणियों
पर अनुग्रह करना । यह तो भगवजनों का काम ही है ॥ ३ ॥

यह भीमज्ञान महापुराण की महिमा भेने आप से भवण
करी, कि-जिसमें उल्लगन्तक भीमगवान् ही का वचन
किया गया है ॥ ४ ॥

हे भगवन् ! मैं तच्चकादि रूप मृत्युओं से नहीं डरता हूँ
क्योंकि ? मैं आनन्द मात्र ब्रह्म के विधि प्रायण होगया अर्थात्
ब्रह्मानुभव में गगन होरहा हूँ जोकि, अमय ब्रह्म आपने
दिखाया है ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मन् ! अब आप मुझे आहा रीजिपे में अपनी वाणी
का उपराम करके और सम्पूर्ण कामनाओं से मुक्त ऐसे
अपने विलका अघोक्षजे भीकृष्ण में जगा कर प्राणों का
त्याग करके ॥ ६ ॥

और ज्ञान विज्ञान की तिष्ठा से मेरा अज्ञान निवृत्त हो
गया, आपने परम द्रम रूप उरुष्ट भगवान् का यह दिया-
दिवा है ॥ ७ ॥

मृत उवाच ।

भीमूनी बोले, कि-हे शौनकादिश्रुतिभो ! जब राजा ने
भीशुकदेवजी से ऐसी प्रार्थना करी, और विधिपूर्वक पूजन
किया, तब भगवान् भीश्यासनन्दन नरदेव ने पूजित होकर

परीक्षिदपि राजर्षिरात्मन्यात्मानमात्मना ।
 समाधाय परं दध्यावस्पन्दासुर्यथा तरुः ॥ ९ ॥
 प्राक्कूले बर्हिष्यासीनो गङ्गाकूल उदङ्मुखः ।
 ब्रह्मभूतो महायोगी निःसङ्गश्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥
 तक्षकः प्रहितो विप्राः ! क्रुद्धेन द्विजसूनुना ।
 हन्तुकामो नृपं गच्छन् ददर्श पणि कश्यपम् ॥ ११ ॥
 तं तर्पयित्वा द्रविणैर्निवर्त्य विषहारिणाम् ।
 द्विजरूपप्रतिच्छन्नः कामरूपोऽदशन्नृपम् ॥ १२ ॥
 ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्देहोऽहिगरलाग्निना ।
 बभूव भस्मसात्सद्यः पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १३ ॥
 हाहाकारो महानासीद्भुवि खे दिक्षु सर्वतः ।
 विस्मिता ह्यभवन् सर्वे देवासुरनरादयः ॥ १४ ॥
 देवदुन्दुभयो नेदुर्गन्धर्वाप्सरसो जगुः ।
 ववृषुः पुष्पवर्षाणि विबुधाः साधुनादिनः ॥ १५ ॥
 (१) जन्मेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकभक्षितम् ।
 यथा जुहाव सङ्क्रुद्धो नागान्तश्च सहद्विजैः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

राजा को ब्रह्मा देकर अनेक सन्यासी विरक्त भागवत पर महर्षी के भहित वहां से सिधारते हुये ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिहृतभाषार्थटीपिका ।

आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मन आत्मनि प्रत्यक् प्रकाशे समा-
 धाय परमात्मानं दध्यावस्पन्दासुः क्षीनमाणाः यथा तरुः
 कथाशुः ॥ ९ ॥

तमेव विशिमष्टि-प्राक्कूले प्रागग्ने बर्हिषि इभे ॥ १० ॥

तदेवं ब्रह्मभूते तस्मिन्सक्तकागमनादिकं पिष्टपेषणमिवाभ-
 वदिति दर्शयति-तक्षक इति त्रिभिः । हे विप्राः ! ॥ ११ ॥

तं विषञ्चिकित्सया परीक्षिदश्रयोण द्रव्याजनायागच्छन्तम्
 तत्र आसीदवटशृङ्गस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिकमेयोऽथापना-
 द्विषहारिणो तक्षेक्षितद्रविणैः सन्तप्ये ततो निवर्त्य द्विज-
 रूपेण तिरोहितः सन्नदशत ॥ १२ ॥

तच्च पुत्रकृत्यमिव जातमित्याह-ब्रह्मभूतस्येति ॥ १३ ॥

तत्र क्षयं सर्वेषां बुद्धेः च ततः परमुरसव्यं चाऽऽह,
 हाहायाम् । हाहाकार इति ॥ १४-१५ ॥

प्रासाङ्गकमाह-जन्मेजय इत्यादि । सर्वाभिचारसंज्ञे छिजैः
 सह बनेमानो यथावदाजुहाव जुहानेति वा सर्वसर्पावाहने
 कारणमाह-सङ्क्रुद्ध इति ॥ १६-१७-१८ ॥

अत्रुदशेनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विप्रा इति सर्वोचनम् ॥ ११-२६ ॥

भीमरक्षीरदाशवाशाद्युत्तमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

परीक्षिदपि इति । आत्मनि परमात्मन्यात्मानमात्मनैव सस्य-
 गाधाय परमात्मशेषनैकरसं स्वात्मानमेव ध्यात्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

गङ्गानीरे प्रागग्नेषु उदङ्मुख आसीनः यथा तदस्तङ्-
 दस्पन्दासुः तिरोहितसर्वेति-प्रापरः निस्सङ्गः देहतदनुबन्ध्यमि-
 मानरहितः छिन्नाः श्रयोणः जीवपरमात्मभेदाभेदादिसंशयाः
 येन सः भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिकमेयोऽथापना-
 द्विषहारिणो तक्षेक्षितद्रविणैः सन्तप्ये ततो निवर्त्य द्विज-
 रूपेण तिरोहितः सन्नदशत ॥ १० ॥

तदा इति-तदा जन्मेजयः सन्तप्ये ततो निवर्त्य द्विज-
 हन्तुकामो नृपं गच्छन् ददर्श पणि कश्यपम् ॥ ११ ॥

तं विषञ्चिकित्सया परीक्षिदश्रयोण द्रव्याजनायागच्छन्तम्
 तत्र आसीदवटशृङ्गस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिकमेयोऽथापना-

(१) जन्मेजय इति विज० वी०

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

नास्तिवहारिणं तदपेक्षितद्रव्यैः सन्तप्यं निवर्षं द्विजकपेयं
तिरोहितः सन्नदशतः ॥ १२ ॥

निर्जीवस्य शरीरस्य हंशनेन भस्मीकरणं पुत्रकल्प-
मिव जातेमिवाह-ब्रह्मभूतस्येति । मुक्तवस्थां प्राप्तस्य राजर्षेर्देहः
सर्वदेहिनां पदवतीं सतां सद्य एव गरुडाग्निना भस्मसादभवत् ॥ १३ ॥

तदास्यं सर्वेषां दुःखं ततः परमसर्वव्याह-द्वारुधाम् । हाहा-
कार इति । भुवि के माकाशे सर्वतः सर्वास्तु दिक्षु ॥ १४ ॥

देवदुःखमय इति स्वयमेव दध्नुः ॥ १५ ॥
प्रासङ्गिकमाह-जनमेजय इत्यादिना । तथा सन्ने क्रोधेन
प्रारब्धे सर्पाभिचारयोगे सर्पानाजुहाव मन्त्रैराचक्यं सर्व-
सर्पाहाने कारणं सङ्कुञ्ज इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

अस्पन्दासुर्निम्बलोद्भिद्यः विषयव्यापारशूभेन्द्रिय इत्यर्थः ॥ ९ ॥
ब्रह्मयि भूतः ॥ १० ॥

हे विप्राः ! ॥ ११ ॥ १२ ॥
अहिगरुडाग्निना सर्वविषाग्निना ॥ १३-१५ ॥
कथान्तरमारुपयते-जनमेजय इत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीर्वाणायकवर्तिकृतसाराथंदिशिनी ।

परमधोवृजं तदास्यं भीकृष्णामेव दध्यौ ब्रह्मभूतः प्रसन्ने-
त्यादिरीत्या ब्रह्मभूतः ॥ ६-२९ ॥

श्रीमद्गीर्वाणायकवर्तिकृतसाराथंदिशिनी ।

आत्मना बुद्ध्या आत्मानं भीकृष्णाम् आत्मनि मनसि
परम् अतिशयेन अस्पन्दासुः प्रसन्नेव जीनयाणः ॥ ९ ॥

प्राक्कृते बर्हिणि प्रागमे दमे त्रिगु-र्भिन्निवाद्ब्रह्मभूतः
“तासां मध्ये सावादमद्य गोपालपुरी द्वि” इतिवत् ॥ १० ॥

तदेव ब्रह्मभूते तदिन्द्र तत्त्वकागमनादिकं शिष्टेष्वममव-
दिति दशयति-तत्त्वक इति त्रिभिः ॥ ११ ॥

तं विषयिकित्तस्य परीक्षितप्रत्ययेन प्रत्याज्जनायामुच्छन्ते
तत्र खाडीदवटवृक्षस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिकमेवात्प्या-
पनात् विषहारिणं तदपेक्षितद्रव्यैः सन्तप्यं ततो निवर्षं
द्विजकपेयं तिरोहितः सन्नदशतः ॥ १२ ॥

तत्र पुत्रकल्पमित्याह-ब्रह्मभूतस्येति ॥ १३-१५ ॥
वया वयावत् निस्सर्पमिदं जगत् करिष्य इति वदत्
कृत्वाः द्विभेः सह स्थितः सन् ॥ १६-२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतनिष्ठा प्रदीपः ।

अस्पन्दासुः जितप्राणः ॥ ६ ॥
प्राक्कृते बर्हिणि प्रागमे दमे ब्रह्मभूतं प्राधान्ये प्राप्तं येन
१९-२०-२१ ॥

प्रकृतेः परं ब्रह्मप्राप्तस्य देहो भस्मसादभवत् राजर्षिस्तु “एतां
गतिं भागवतो गता वः सर्वे पुनर्देहं विसृजतेजुः” इति भीशुक-
प्रोक्तेन मार्गेण प्रकृतेः परं लोकं परं विरजस्कं निशोकं यास्यस्य
भागवतपथानः इति सर्वज्ञानां महामुनीनां वचनादि-
त्यर्थः ॥ १३-२१ ॥

भाषा टीका ।

राजर्षिः परीक्षित् भी अपने आप अपने मनको पर-
मात्मा के विषे खगाकर वृक्ष के तरह निष्पन्दास्य बाखे
होकर परमात्मा का ध्यान करने लगे ॥ ६ ॥

भीविष्णुपत्नी के पूरे किनारे पर उत्तर दिशा का मुखकर
कुशक आसन पर बैठकर, समस्त संगों को त्यागकर मद्यय
जिनके सब दूर हुए, ऐसे महायोगी राजा परीक्षित् ब्रह्मभूत
मर्यात् मुक्तप्राय होकर भीकृष्ण का ध्यान करते हुए ॥ १० ॥

सूत पौराणिक बाले, कि-हे विप्रहो ! कृञ्ज ब्राह्मण के
पुत्र के शप से प्रारित राजा का मारने की कामना थाबा
तत्त्वक सपे राजा को उसने को खला, तहां मार्ग में तत्त्वक
ने कश्यप को देखा ॥ ११ ॥

तत्त्वक ने ब्राह्मण से पूछा कि-कहां जाने हो विप्र बोला,
कि-राजा परीक्षित् को सपे के विष म जिवाकर द्रव्य
खाऊंगा, तब तत्त्वक ने कहा कि-यदि तुमारी इतनी शक्ति
है तो मैं इस हरे भरे घट के पीदे को उलता हूं तुम अच्छा
करो इतना कहकर तत्त्वक ने घट के घृत् में देत खगाय
कि घट का वृक्ष सूख गया, ब्राह्मण ने अपनी विद्या में वृत्त
को हरा कर दिया । तब तत्त्वक को यह विश्वास हुआ कि
यह ब्राह्मण अमर्य ही राजा को अच्छा करेगा तब भेरा
काटनाही निष्फल होगा, ऐसा विचार तत्त्वक ने ज्येष्ठिन
द्रव्य देकर तूम कर उस विषहरने बाखे ब्राह्मण को निहत्त
किया । और बगए रूप धारण करने बाखे उस तत्त्वक ने
ब्राह्मण का रूप खेकर राजा के समीप जाकर छिपकर
राजा को इस खिबा ॥ १२ ॥

उस समय पर मुक्त स्वरूप राजर्षिः परीक्षित् का देह
सपे के विष की भाँति से, सब प्राणियों के देखते २ तरकाख
भस्म होगया ॥ १३ ॥

उस समय पृथिवी आकाश और सब दिशाओं में यडा
हा हा कार शब्द मखगया । और देव असुर मनुष्य भादि सब
ही खोग विस्मय को प्राप्त होते हुए ॥ १४ ॥

आकाश में देवताओं के दुःखुमि वाजन लगे, गन्धर्व गान
करने लगे, अप्सरा पुष्पों की धर्षा करने लगीं, देव खोग जय
जय शब्द करने लगे, ॥ १५ ॥

परीक्षित् महाराज के पुत्र राजा जनमेजय ने अपने पिता
को तत्त्वक सपे में भक्षित सुन कर बड़ा क्रोध किया, और
ब्राह्मणों के साथ सपे वह में सर्पों का अच्छी तरह हधन
करने लगा ॥ १६ ॥

सर्पसन्ने समिद्धाग्नौ दह्यमानान् महोरगान् ।
 दृष्ट्वेन्द्रं भयसंविग्नस्तक्षकः शरणां ययौ ॥ १७ ॥
 अपश्यंस्तक्षकं तत्र राजा पारीक्षितो द्विजान् ।
 उवाच तक्षकः कस्मान्न दद्ये तोरगाधमः ॥ १८ ॥
 तं गोपायति राजेन्द्र ! शक्रः शरणांमागतम् ।
 तेन संस्तम्भितः सर्पस्तस्मान्नाऽग्नौ पतत्यसौ ॥ १९ ॥
 पारीक्षित इति श्रुत्वा प्राहृत्विज उदारधीः ।
 सहेन्द्रस्तक्षको विप्राः ! नाग्नौ किमिति पात्यते ॥ २० ॥
 तच्छ्रुत्वाऽऽजुहुवुर्विप्राः सहेन्द्रं तक्षकं मखे ।
 तक्षकाऽऽशु पतस्वेह सहेन्द्रेण मरुत्वता ॥ २१ ॥
 इति ब्रह्मोदिताक्षेपैः स्थानादिन्द्रः प्रचालितः ।
 बभूव सम्भ्रान्तमतिः सविमानः सतक्षकः ॥ २२ ॥
 तं पतन्तं विमानेन सह तक्षकमम्बरात् ।
 विलोकयाङ्गिरसः प्राह राजानं तं बृहस्पतिः ॥ २३ ॥
 नैष त्वया मनुष्येन्द्र ! वधमर्हति सर्पराट् ।
 अग्नेन पीतममृतमथवा अजरऽमरः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कस्मान्तक्षको न दद्ये तोरगान् : सन्तो द्विजा ऊचुः तमिति
 नेन्द्रेण असौ सर्पः ॥ १७ ॥
 श्रुत्विजः प्रत्याह-सहेन्द्र इन्द्रसहितः किमिति न पात्यते ॥ २० ॥
 तद्राष्ट्रो वचः श्रुत्वा आजुहुवुः साक्षेपमाह्वानं दशयति-तक्ष-
 कति । इहाप्रावाणु पतस्व मरुत्वता मरुत्वाद्यन्तरेण सह ॥ २१ ॥
 ब्रह्मोदितोक्षेपैः पश्यवाक्यैः ॥ २२ ॥
 तं तक्षकम् अङ्गिरसः पुत्रो बृहस्पतिः प्राह ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्पसत्र इति । समिद्धं प्रज्वलिते दह्यमानान्द्रष्टा तक्ष-
 काख्यः सर्पः इन्द्रं शरणां ययौ ॥ १७ ॥
 अपश्यन्निति । पारिक्षितः पारीक्षितः पुत्रः तक्षकमपश्यत्
 उवाच उक्तिमेवाह तक्षक इति ॥ १८ ॥
 इत्थं पृष्टाः प्राहुः विप्राः किमिति हे राजेन्द्र ! तं तक्षकं
 शरणां गतं शक्र इन्द्रः गोपायति रक्षति तस्मात्तेन शक्ये
 संस्तम्भितः निवारितोऽसौ तक्षकः सर्पोऽग्नौ न पतति ॥ १९ ॥
 इति विप्रवचः श्रुत्वा पारीक्षित उदारधीः विपलबुद्धिः पुनः
 श्रुत्विजः प्राह तद्देवाह-सहेन्द्र इति । हे विप्राः ! इन्द्रसहितः
 तक्षकः किमिति न पात्यते ॥ २० ॥

तत्पारिक्षितोक्तं श्रुत्वा विप्राः श्रुत्विजः मुखे वागे सहेन्द्रं
 तक्षकमाजुहुवुः आह्वानप्रकारं दशयति-तक्षकति । हे तक्षक
 मरुत्वता मरुत्वाद्यन्तरेण सहाप्रावाणु पतस्विति ॥ २१ ॥
 इत्थंभूतैः ब्रह्मोदिताक्षेपैर्ब्रह्मोदितोक्षेपैः सविमानः
 सतक्षकः स्थानात् प्रचालितः सम्भ्रान्तमतिर्भिताचितः
 बभूव ॥ २२ ॥

तमिति । तमिन्द्रमम्बरात्पतन्तमविलोकयाङ्गिरसः पुत्रो बृह-
 स्पतिः राजानं जनमेजयं प्राह ॥ २३ ॥
 तदाह चतुर्भिः-नेति । हे मनुष्येन्द्र ! एषः सर्पराट् तक्षकः
 त्वया वधं नार्हति न वध इत्यर्थः । तत्र हेतुः अग्नेन तक्षकेण ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिरजयस्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

तत्र यद्ये कुपडाग्नौ ॥ १८ ॥ १९ ॥
 हे विप्राः ! पाल्यतामिति शेषः ॥ २० ॥
 मरुत्वता मरुत्त्रियुक्तेन ॥ २१ ॥
 ब्रह्मोदिताक्षेपैः ब्रह्मोदितोक्षेपैर्मन्त्रवचनैः ॥ २२ ॥
 अङ्गिरसोङ्गिरो गोविप्रवचः किमिच्छन्त्येषांविष्वाकारि-
 क्षपातेन हीन्द्रत्व ब्रह्मोदितोऽभिमयो भवेद्देवोत्तमत्वादिभि रानु-
 न कारां जनमेजयस्य कस्यतानोऽवस्तेन तस्मिन्निदानेनेन्द्रेणैव
 मुपेक्षा कृता-

जीवितं मरणं जन्तोर्गतिः स्वेनैव कर्मणा ।
 राजंस्ततोऽन्यो नान्यस्य प्रदाता सुखदुःखयोः ॥ २५ ॥
 सर्पश्चौराग्निविद्युद्भयः क्षुत्तृडव्याध्यादिभिर्नृप ! ।
 पञ्चत्वमृच्छते जन्तुर्मुड्कत आरब्धकर्म तत् ॥ २६ ॥
 तस्मात्सत्रमिदं राजन् ! संस्थीयेताऽऽभिचारिकम् ।
 सर्पा अनागतो दग्धा जनैर्दिष्टं हि भुज्यते ॥ २७ ॥
 सूत उवाच ।

इत्युक्तः स तथेत्याह महर्षेर्मानयन् वचः ।
 सर्पसत्रादुपरतः पूजयामास वाक्पतिम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिवनायचक्रवर्तिर्भक्तपदस्तनावर्षी ।

“स्वसन्तानोद्भवं कीर्त्वा याजयन् जनमेजयम् ।
 शक्तोऽप्यशक्तघट्टुरिन्द्र आसीद्युपेक्षकः ॥
 एवमेव श्रुत्वा श्रुत्वा च कीर्त्वा योजयताऽमुना ।
 कृतोपेक्षा मन्त्रेणा किमु विष्णुः परात्परः ॥
 तस्माद्भिवनायचक्रवर्ति न भूतमव्ययमवस्थपि ।
 नचानिष्टं गुणैरेव पूर्यो नाराचयः सदा” ॥ इति ॥ २३ ॥
 अथ तस्मात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिवनायचक्रवर्तिर्भक्तसारायर्षी ।

मरुत्स्येति । अरे इन्द्र ! तव देवेन्द्रोऽहमिति गर्वोऽस्ति तस्मात्त्वं
 देवेरपि समं पातयाम इति भावः “मरुतौ पवनामरौ”
 इत्यमरः ॥ २१ ॥
 अथ प्राणाः क्लृप्ता गता एवेति सम्प्राप्ता व्याकुला मतिः
 यस्य सः ॥ २२ ॥
 आङ्गिरसः आङ्गिरसः पुत्र इति गौरववञ्जना एव सतप्तक
 इन्द्रः ॥ २३ ॥
 मनुष्येन्द्रेण स्वया देवेन्द्रस्य वधानौचित्यात् सर्वेषां त्र्यम्बकेण
 सह राजत इति सः अथ अत एव वै निश्चितम् अजरामरः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवभक्तसिद्धांतप्रदीपः ।

ब्रह्मोदिनाक्षेपैः ब्राह्मण्योक्तपठवचकैः ॥ २२ ॥
 आङ्गिरसः पुत्रः बृहस्पतिः ॥ २३—२५ ॥

भाषाटीका ।

इतिप्राग्नाक्षेपे सर्वेषां मे बडे २ सर्वों को जकते हुए
 देवकर तप्तक बडा चवडाबा, और इन्द्र के शरख जाता
 हुआ ॥ २७ ॥

[२२]

परीक्षित के पुत्र राजा जनमेजय उस जगह तप्तक को
 न देखकर ब्राह्मणों से बोले, कि—सर्वों में अथम वह तप्तक
 क्यों नहीं जकता है ॥ २८ ॥

तब ब्राह्मण लोग राजा से बोले, कि—हे राजेन्द्र ! वह
 तप्तक इन्द्र के शरख गया है, इस कारण इन्द्र उसकी
 रक्षा कर रहा है। इन्द्र के स्तंभन करने से वह अग्नि में
 नहीं पड़ता है ॥ २९ ॥

उदाह वृद्धि वाचे जनमेजय ऐसा सुनकर श्रुतिबजों से
 बोले, कि—हे विप्रो ! तो फिर इन्द्र सहित तप्तक को क्यों
 नहीं अग्नि में गिराते ही, ऐसा मंत्र पढ़ो कि—जिसमें तप्तक
 सहित इन्द्र का सिंहासन कुंड में पड़े ॥ ३० ॥

राजा के उस वचन को सुन कर ब्राह्मण लोग उस
 वक्त में इन्द्र सहित तप्तक के हवन करने को मंत्र पढ़ने
 हुए। ब्राह्मण लोग मंत्र में बोले, कि—हे तप्तक ! तू देवताओं
 के कामी इन्द्र सहित शीघ्र पड़ ॥ ३१ ॥

इस प्रकार के ब्राह्मणों के पठन (कठिन) वाक्यों से
 इन्द्र भी विमान और तप्तक सहित चलावमान मचा, और
 घबडाया ॥ ३२ ॥

इन्द्र को आकाश से तप्तक और विमान सहित गिरने
 हुए देखकर, अंगिरा के पुत्र बृहस्पतिजी महाराज राजा जन-
 मेजय से कहने लगे ॥ ३३ ॥

देवगुरु बृहस्पतिजी बोले, कि—हे मनुष्येन्द्र ! आपको
 इस सर्प का वध करना उचित नहीं, क्योंकि—इसने अमृत
 पात किया है इसी से वह अजर अमर हुआ है ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिभक्तमाचार्यदीपिका ।

मयत् नामाऽजरामरस्तथाऽपि पितृमारकं च स्वामीति केन-
 प्राऽऽह-जीवितमिति । गतिः परलोकः अतो दुर्भर्यानिश्चा
 पितृदुर्गतिरनेन कृतेऽपि न शक्युर्नाशित्त्ययः ॥ २५ ॥

श्रीभरद्वाजमिहकृतभाष्यार्थदीपिका ।

कथमर्थः सुखदुःखप्रदाता नास्ति सर्पादीनामुपलभ्यमान-
त्वाद्दिति चेत्तत्राऽऽह—सर्पादिना जन्तुः पञ्चत्वं मृत्युमृच्छति प्राप्नो-
तीति वत्तदारब्धं कर्मैव भुङ्क्ते स्वकर्मप्रयुक्ता एव सर्पादयो न
स्वतन्त्रा इति भावः ॥ २६ ॥

संस्थीयेत समाप्यताम् आभिचारिकं हिंसाफलम् दिष्टं
प्राचीनं कर्म भतः सर्पादृष्टप्रयुक्तस्य तवाप्ययं नापराध इति-
भावः ॥ २७ ॥

वाक्पतिं बृहस्पतिम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीरारायवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

पितृघातकनक्षकविषवक्रोधशास्त्रे तत्त्वमुपदिशति—जीवित-
मिति । जन्तोः प्राणिनः गतिः स्वर्गनरकादिगतिश्च भ्रतो हे राजन् !
तेन स्वकर्मणा विना सुखदुःखप्रदः नान्योऽस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

नन्वपरोक्षं तत्त्वकथं मरिचिता इग्धो दष्टः ननु कर्मयोगेन भाह-
सर्पेति । सर्पादिभिः जन्तुः मरणासृच्छति प्राप्नोति इति वत्त-
दारब्धं कर्मैव भुङ्क्ते स्वकृतकर्मप्रयुक्ताः सर्पादयो न स्वतन्त्रा
इति भावः ॥ २६ ॥

तस्माद्दिति । यत् एव तस्मात्ते राजन् ! इहमाभिचारिकं मन्त्रं
संस्थीयेत समाप्यतां वृथा निरपराधाः सर्पा इग्धाः, कुतः ? हि
वहमाज्जनैर्दिष्टं प्रारब्धमेव भुज्यते ॥ २७ ॥

इतीति स जनमेजयः महर्षेर्बृहस्पतेर्ब्रह्मा मानसं व्रतयेत्याह, सर्पे
सन्त्रं समाप्यताम् इत्याह, सर्पसन्त्रादिति वाक्पतिं बृहस्पतिम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिज्जबध्वजतीर्थकृतपरदरानखी ।

मरणं देहवियोगलक्ष्यं गतिः परलोकवातिसङ्ख्या खेन
स्वतन्त्रेण हरियौषाद्भोहितेन खानुष्ठितेन कर्मणा तेन स्वकर्मोद्घो-
धकेन हरिया विना सुखदुःखयोः प्रहाताऽन्वो नास्ति ॥ २५ ॥

कर्मणः कारणात्वे सर्पादिना मृतो विष्णुमित्र इति कथ-
मुपपद्येतेत्याशङ्क्य तेषु कर्म निमित्तीकृत्य कार्यामिति भावे-
नाह—सर्पेति । आदिशब्देन वृत्तादिभ्यः पतनं गृह्यते सुखादि-
भोगहेतुत्वाच्च कर्मप्रधानकारणात् इत्याह—भुङ्क्ते इति ॥ २६ ॥

फलितमाह—तस्माद्दिति । संस्थीयेत समाप्यतां भवन्तु आभि-
चारिकं जनोपद्रवकारकं कर्म एकस्यापराधेनानपराधिवद्-
जननाशेन पापमेव स्यादिति भावेनाह—सर्पा इति । ननु, तज्जा-
तिस्वात्मकापराध एवामपराधस्तस्माद्भागवतो न स्युः “एकः
पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ” इत्याशङ्क्य तत्त्वकथा-
व्यपराधो नास्ति देवेन तद्दर्शनेन स्वकृतकर्मपूर्वकेण परीक्षितो
मरणस्य कल्पितत्वादिति भावेनाह, जनैरिति । दिष्टं देवकृतं कर्म
फलम् ॥ २७ ॥

इत्यादिशुक्तिपूर्वकेण वचसा वाक्पतिं बृहस्पतिं “वाग्धे
बृहती ” इतिश्रुतेः तद्बृहतीः करपत्योश्चौरदेवतयोविति सुद-
तकोपध ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिज्जनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्थादर्शनी ।

हे राजन् ! स्वपितृघातकार्थं यद्भवत्यस्य तत्र तत्त्वं मृत्युविव-
त्याह—जीवितमिति । गतिः स्वर्गादिः जन्तोरिति निरुद्धजीवित्येव
व्यवस्था तत्र पितृघात जीवितमरणभगवत्साम्यात्तत्रैव ‘मर्ग-
वर्कणा एव तथाहि अहस्तेनैव द्रौपद्यस्तं रक्षयिषु मुनि
शापद्वारा निधनप्रापयं स्वप्रपुत्रकोपदेशद्वारा स्वर्पदमापय-
मिति तस्यैवैतानि कर्माणि तच्चकस्तु नाममात्रेणैव निमित्त-
मिति भावः ॥ २५ ॥

प्राकृत एव खोकः सर्पादिभिः कर्मवशात्प्रमरणां प्राप्नोति
ननु स्वपिता महाभकराज इत्याह—सर्पेति । जन्तुरिति निरुद्ध
जीवः ॥ २६ ॥

संस्थीयेत समाप्यतां वत्त आभिचारिकं निष्टं वृषेव एता-
वन्तः सर्पा इग्धाः तत्रापि तत्र नापराध इत्याह—जनैरिति ।
दिष्टं प्राचीनं कर्म सर्पैरपि स्वपराधफलं भुङ्क्ते इति
भावः ॥ २७—२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चत्वं मरणं सर्पादिभ्यो वत्त ऋच्छति प्राप्नोति तत्
प्रारब्धं कर्म भुङ्क्ते स्वारब्धं कर्म प्रेरिता एव सर्पादयो मारका
इति भावः ॥ २६ ॥

तस्मात्तत्र पितृमरणस्य तत्कर्मफलत्वात् आभिचारिकं हिंसा-
फलं मन्त्रं संस्थीयेत समाप्यतां जनैः मर्षैरपि दिष्टं पूर्वकृतं
कर्म भुज्यते, सर्पा अपि अदिष्टनशास्त्रेण इति भावः ॥ २७ ॥

वाक्पतिं बृहस्पतिम् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! जन्तु का जीवन मरण और गति ये सब अपने
कर्मसे ही हांती हैं तिसी से तुम यह जानो कि—दूसरा दूसरे
के सुख दुःख का देने वाळा कोई नहीं है ॥ २५ ॥

हे नृप ! सर्प, और, अग्नि, विजुबी, धुआ, तथा व्याधि,
इत्यादिको से जो प्राणी मृत्युको प्राप्त होता है, सो तुम यही
जानो कि—यह अपने किये हुए प्रारब्ध कर्म कोही भोगना
है ॥ २६ ॥

हे राजन् ! तस्मात् प्रत्येक तुम यह शत्रुओं के मारने वाळा यह
समाप्त करो, बहुत से निरपराधी अपने अपने अपने जन्मसे । और
जन नौ अपने प्रारब्धकी को भोगते हैं इसने इनका कुछ दोष
नहीं है ॥ २७ ॥

जब बृहस्पतिजी ने इस प्रकार राजा को समझाया तब
राजा जनमेजयजी महर्षि के वचन को मातते हुए बो बोले
कि—महाराज ! जो आपकी आज्ञा, हम इस-यह से उपरत हुये
देसे कहकर राजा सर्पों के यह से उपरान्त को प्राप्त होकर
बृहस्पति जीका पूजन करते हुए ॥ २८ ॥

• तेषां विष्णोर्महामायाऽबाध्ययाऽलक्षणा यया ।
 मुह्यन्त्यस्यैवाऽऽत्मभूता भूतेषु गुणवृत्तिभिः ॥ २९ ॥
 न यत्र^(१) दम्भीत्यभयाविराजिता मायात्मवादेऽसकृदात्मवादिभिः ।
 न^(२) यद्विवादा विविधस्तदाश्रयो मनश्च सङ्कल्पविकल्पवृत्ति यत् ॥ ३० ॥
 न यत्र सृज्यं सृजतोभयोः परं^(३) श्रेयश्च जीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहम् ।
 तदेतदुत्सादितबाध्यबाधकं निषिध्य घोर्मीन्विरमेत्स्वयं^(४) मुनिः ॥ ३१ ॥
 परम्पदं वैष्णवमामनन्ति तद्यन्नेतिनेतीत्यतदुत्तिसृत्तवः ।
 विसृज्य द्वैरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यावसितं समाहितैः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिद्वन्द्वभाष्यदीपिका ।

ननु, कथं विदुषामप्येवं स्वप्नो हो भूतो ब्रह्मकोपात्परीक्षितो
 सृष्टुः जनमेजयकोपात्सर्पाणामित्यादि तत्राऽऽह-नेयेति ।
 तस्या महत्त्वं दर्शयति ब्रह्मज्ञानात् न ब्रह्मण इत्यलक्षणा
 अवतकथैस्त्वयैः । कासावित्यत्र आह-पचाऽप्य चिप्योरेवाऽऽत्मभूता
 आत्माद्युताः प्राणिनो गुणवृत्ताः क्रोधादिभिः सह भूतेषु मुह्यति
 बाध्यबाधकतां व्रजन्तीत्यर्थः । ननु भवणादिना बाधितया देहेषु
 तथा कुतो मोहः स्यात्तत्राऽऽह अबाध्यया बाधितमवाक्यया ॥ २९ ॥

कथं तर्हि मायात्मकार्यनिवृत्तिरित्याशङ्क्य श्रीविष्णुस्वरूप-
 निरूपणपूर्वकं तद्भ्रजनात्मबानर्धेभिवृत्तिरिति शास्त्रार्थमुपसंहरति,
 न यत्रेति पञ्चभिः । दम्भीति मायाकपटवानयं पुमानित्येवं
 सूनायां कुञ्जावसकदुर्लभत्वमानाया मायेत्यर्थः । सात्मवाद्
 किंचमायो आत्मवाद्भिमियत्रामया न विराजता न प्रकाशिता
 किन्तु भीतिव आकार्यं गोहादिकमकुर्वती कथाञ्जलतं इति
 प्रतिपादितेत्यर्थः । तदुक्तम्—

“तस्मै नमो भगवते चासुन्दराय श्रीमहि ।
 यस्यायया बुजंयया मां भ्रुवन्ति जगद्गुरुम् ॥
 बिलज्जमानया यस्य कथातुर्मायापथेऽमुया ।
 विमोहिता विकल्पयेत्तममाहमितिदुर्धियः” ॥ इति

किञ्च यद्यस्मिन् तदाश्रयो मायाश्रयो विविधो विवाद्दोऽपि
 नास्ति विशेषविषयवशाद्विवादानां तस्य विशेषार्थानुत्था-
 विति भावः । सकृदपविकल्पानामपि विशेषविषयत्वात् ॥ ३० ॥

किञ्च सृज्यं कर्म सृजता कारकवर्गेण सहोमयोः सृज्य-
 लक्ष्योः परं साध्यं श्रेयःफलमपि अतस्त्रिभिः सृज्यस्वरूपकै-
 रन्वितो जीवश्चाहङ्कारात्मको यत्र नास्ति अत एवोत्सादितो
 निरस्तो बाध्यबाधको यस्मिन् तदेतत्त्वमात्मस्वरूपमित्यर्थः तत्-
 स्मिन्सौम्यहङ्कारादीनिषिध्य विरमेत् विशेषेण क्रीडेदि-
 त्तयैः ॥ ३१ ॥

यतस्तद्वैष्णवं, पद्ममामनन्तीत्याह-परमिति । यदेतच्छ्रेय परं
 वैष्णवं परं स्वरूपमात्मन्ति के अतस्त आत्मव्यतिरिक्तस्वामि-

सृज्यस्वरूपकमिच्छवः यतोऽनन्यसौहृदाः नास्त्वस्यस्मिन् सौहृदं
 येषां ते कुतः ? द्वैरात्म्यं देहाद्यहंभावं विसृज्य देहेऽहङ्कारा-
 भावात्तत्र सौहृदं नास्त्वतस्वरूपकमिच्छव इत्यर्थः । कथं नेति
 नेतीत्येवम अत्र निष्ठद्वन्द्वमपि प्रमाणाविति हृदोपगुह्या
 ध्यानादिना ततः समाहितैरवसितं निश्चितं यद्वा अवसितमव-
 श्यमात्मतया गृहीतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदेशनसूरिकृतशुकपक्षीशतम् ।

गङ्गीररया दुर्निकल्पवेगा आत्मवादे आत्मनिरूपणं दुर्धिमत्वा
 वा माया न यत्र यस्मिन् परमात्मनि नास्ति विविधा विवादा न
 तदाश्रयः परमात्मशयः परमात्मा तु साधकबाधका ऽतोत्तर
 इत्यर्थः । मनश्च तत्प्रवर्णं न तदाश्रयमित्यर्थः ॥ ३० ॥

न यत्र सृज्यमिति यत्र परमात्मस्वरूपे सृज्यं शरीरं नास्ति
 सृजता इति सृज्यशरीरोत्पादकं निर्मितं कर्म च नास्ति उभयोः
 परं न कथं तत्कृतदेहाऽयं नृपं यत्र न देवमनुष्यादिविशुद्ध-
 ज्ञानं च यत्र न यत्नेन त्रिभिर्गणितः गुणत्रयवर्णो जीवश्च
 यः जीवरूपेणावस्थितो यः त-मुनिः तादृशपरमात्मरूपमनन-
 परः एवं पृथिव्यान्वितं निषिध्य ऊर्मीन् अशनायापिपाला-
 शोकमोहजरासृष्ट्याश्च निषिध्य विरमेत् स्वमः समाहितमनस्कतया
 निवृत्तव्यापारां भवेत् उत्सादितबाध्यबाधकमिति क्रियाविशेषणं
 परस्परसङ्गनाभिभवहस्तधुतं गुणत्रयं यथा उरसादितं क्वाच्यथा
 निषिध्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥

समाधिदद्यात्प्राप्तनुसंधयं परस्वरूपमित्याह-परपदमिति ।
 पद्यते इति पदं स्वकथं नेति नेतीति प्राकृतेति जडाजडवस्तु
 यादयं तादृजन भवतीत्याह-आमनन्तीति । स्वयं चिदचि-
 त्तैलसुगवात् उन्मिन्सृज्यः तद्व्यतिरिक्तं चेतनाचेतनं इवापर-
 त्यक्तमिच्छवः द्वैरात्म्यं रागद्वेषादि अश्वत्थ भगवत्सौहृदव-
 तिरिक्तं सौहृदं येषां नास्ति तैः अनन्यसौहृदैः तैः अवसितं
 निश्चितम् असुभूतम् ॥ ३२-३३ ॥

(१) गङ्गीररया इति शुकपदं कुमांडवतयति बीर० विज० पा० । (२) यद्विवादा इति बीर० पा० । (३) यत्रेति बीर०
 पा० । (४) विरमेत्तस्मिन् इति शुकप० पा० ।

श्रीमद्गीतासतम् अर्चकतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, कथं विदुषामप्येवं सम्मोहनं यतो ब्राह्मण्यक्रांभात्परि-
क्षिता मृत्युः जनमेजयकोपाच्च सर्पायांमन्त्रादि तत्राह-सैवेति ।
बाध्यबाधकंति भावप्रधानो निर्देशः बाध्यत्वबाधकत्वे अक्षय-
त्वापादयति तथा तद्वं न साक्षात्किन्तु जीवमोहनद्वारेत्य-
मिमंलाह-यथेति । यथा मायया निदानभूतया भूतेषु क्रीडाविष-
येषु गुणवृत्तिभिः क्रीडादिभिरसाधारणा मुह्यति (ते) ॥ २९ ॥

विष्णोर्महामायेति सम्बन्धोक्त्या तस्यापि तथा मोहादिशक्तुं
वारयन् समाधिदशायामनुसन्धेयं परमात्मस्वरूपमाह-न यत्रेति ।
आत्मवादिभिः परमात्मस्वरूपनिरूपकैः सङ्कल्प्यात्मवादे परमात्म-
स्वरूपनिरूपणे क्रियमाणे दुर्विभावयतया दुर्विभावयत्वेन न
विभावयते न स्वकार्यकरणोनावीतष्टने सा माया यत्र परमात्म-
स्वरूपे न स्वकार्यवक्ष्येति किम्पुनर्धक्तव्यमित्यर्थः । किं च यत्र
परममति तदाभवः मायाभवः मायाप्रयुक्तमोहमूलकः
विविधो विकारः कुनकैरूपो नास्ति तस्य तद्विषयत्वादिनि
भावः । यद्यत्र सङ्कल्पविकल्पार्थं वर्तते इति तथा तन्मनश्च
नास्ति न तद्विषयकारोति निवृत्तसङ्कल्पविकल्पयोगपारिशुद्ध-
मनोविषयत्वादिनि भावः ॥ ३० ॥

किञ्च नेति सृजं शरीरं सृजतीति सृजत् कर्म तेन सह
सृजं यत्र नास्ति कर्म तदायत्तं शरीरं च यत्र नास्ती-
त्यर्थः । उभयोः कर्म तद्विषयतद्देहयोः परं ताडयं साधं सुख-
दुःखादिकं फलं च यत्र नास्तीत्यर्थः । अत्र च देवमनुष्यादि-
शब्दाज्जातं च यत्र न वर्तते तद्विषयभूतं परमात्मस्वरूप-
मित्यर्थः । ततः किमत आह-जीवः स्वयं त्रिगिरिविनापि गुण-
त्रयवश्यापि तन्मुनिः तादृशपरमात्मस्वरूपमननपरः एतत्पृथिव्या-
द्यचित्तरं निषिध्य परिहृत्य ऊर्ध्वानशनावापिपानाशोकमोह-
जराभ्युत्थं निषिध्य विरमेत् समाहितमनस्कतया निवृत्तव्यापारो
भवेत् उत्साहितबाध्यबाधकमिति क्रियाविशेषणं पर-
स्परम् उद्गताभिभवहेतुभूतं गुणत्रय यथोत्साहितं त्याज्या निवि-
धेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

किञ्च तदेव वैष्णवं परं परमात्मनिति वैष्णवमित्येवम्सम्बन्धे
विशेषणं परं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं परं सर्वोत्कृष्टं वा
पद्यत इति परं स्वरूपं किं नत् चञ्चलितेनेति प्रकृतिप्रकृतजडा-
जडवस्तु बाह्यं तादृशं न भवतीत्यत उवासिसुखः तद्व्यतिरिक्त-
चेतनाचेन व्यावर्तितुमिच्छन्ः क्षीराभ्यं रागद्वेषादिकमहं
ममाभिमानं वा विमृज्य अनन्यसौहृदाः नाभ्यस्मिन् भगवद्भ्यतिरिक्ते
सौहृदं येषां ते हृदोपगूह्य ध्यानादिनासंश्लेष्य समाहितैः
समाधिनिष्ठैरवसितं निश्चतम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिज्जवजतीयंकृतपदरत्नावली ।

सुखादेर्जीवाहृष्टमेव मुख्यं कारणं नाम्यद्विद्याशक्तुं परिहृ-
रति-सैवेति । बाह्यदुःखाधिकं सैवा महामाया महद्व्यतिरिक्तं
माहात्म्यं तस्य विष्णोस्तस्मात्तु दुर्गाशक्तपते बाधे स्थितत्वात्

बाध्यामस्वेन जानाति सर्वविद्युगुणवृत्तिभिः कारणैः विषय-
वृत्तिभिर्वापरिरिति शेषः ॥ २६ ॥

मुह्यन्नात्मा परमात्मेति शक्तुमपाकरोति-मेति । आत्मवादिभिः
उपनिषद्द्विचारचतुरैः पुरुषैः असङ्कल्पद्विचारमात्मवादे परमात्म-
विचारे कृतं सति मायामोहनशक्तिवेत्र हरी न विराजते मोदकस्वेन
न प्रवर्तते जग्येर्दुर्विभावयतया स्थिता उपक्रमाद्विद्युत्पत्त्येव
क्रियमाण एव विचारो निर्णायको ननु यथा प्रतीत्यं ह्याह,
मेति । विविधो यद्विवादः तदाभवो ब्रह्मविषयो न भवति "यद्वाचा
नश्युदितम्" इति श्रुतेः । तर्हि मननसमर्थस्य मनसो विषयत्वं
व्याहृत्वाह-मनश्चेति । चाप्यर्थः मनोपि यद्वृत्तं न विषयकरोति
"यन्मनसा न मनुत" इति श्रुतेः । सङ्कल्पविकल्पार्थं वृत्तियंस्व
तत्तथा मनेन मनसोऽस्थिरत्वेन विषयिकरस्यसामर्थ्यं नास्तीति
सूचितं "मनसा वा मद्र सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरति" इति
श्रुतेः । यत्र विषयो नेति किञ्चकत्वमिति कैमुत्यग्यातोप्यदर्थि
अत्र वागादिशब्देन तद्भिमानिदेवता व्यपदिह्यन्ते तासां जड-
त्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥ ३० ॥

सृजं विभं यत्र न वर्तते बाधकतयेति शेषः । उभयो-
र्देवासुरयोः परं निश्चक्षुष्यम् आनन्दवक्ष्यं भवः सृजता इदता
येन वैषम्येनैशुयंयेनाप्येने इति शेषः । त्रिभिः सर्वविद्युगु-
धेमाथैकानैवांश्विता जीवः स्वयं च यत्र न कञ्चन विशेष-
मापादयतीतिशेषः । वस्तुहेतु ब्रह्म जानाति तन्मुनिः ह ज्ञानी
पदुर्भाविष्य विरमेत् कृत्यादितिशेषः कीदृशं ब्रह्म उत्सा-
दितबाध्यबाधकम् उत्सादितौ भाध्यबाधकौ येन तत्तथा ॥ ३१ ॥

किञ्चामथेयं ब्रह्मति तत्राह-परं पदमिति । चजेति नेति
इत्यनतुर्ससृक्षयो विचक्षणयोः बदेवं स्थितं तद्वैष्णवं पदमाम-
नान्तं चदन्तीत्यन्वयः । कीदृशं तस्मिन्नेव समाहितैः करणै-
रवसितं सम्पदशीकृतम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतासतमिदमकृतकमसम्भवं ।

कथं तर्हि विष्णुर्दम्भीचे न तस्य महामायेत्युक्तपते तत्राह-न
यत्रेति । यत्र विष्णो यस्य विष्णोः सन्नियाने निमित्ते आ इवत्
विराजिता यद्विज्ञितं लब्धत्वात्तथापि दम्भी दम्भवानवमित्यभिवा-
न भवति किन्तु तस्मिन् दम्भादर्शनात् समीपेव भवतीत्यर्थः ।
माया हि सद्दम्भ एव निरर्गला भवतीति तदुक्तं "विज्ञानानया
वस्य स्यात्तुभीक्षापयेऽमुषा" इति किञ्चामवादिमिरात्मवादे कर्त्तव्ये
वत् यत्र तदाभवो विविधो विवादो न विद्यते आत्मनः
परत्वादिनि भावः । अतो मनश्चेति ततस्तु सुतरां विवादा-
भाव इति भावः । तदेवं तत्साक्षिध्याप्रेक्ष्य स्थिता न तु तत्
सम्भता तस्यामनासकरत्वात् तस्येति स्थितम् ॥ ३० ॥

मायाभवव्यवधानसत्त्वं विदुषोनि-न यत्र सृज्यमिति ।
जीवस्त्वहमित्यन्वयः निगमयति तत्पूर्वनिर्दिष्टमेतत्प्रकारानुत्सा-
दितबाध्यबाधकं विष्णुनस्त्वमिति तदेतन्मननेनोर्माह माया-
दीनिषिध्य मुनिर्धिरमेव तस्मादन्वय अर्थमेव विरतो भवति च
तु वस्तुत्परेणैत्यर्थः ॥ ३१ ॥

• श्रीमच्छीवगोखामिकृतकमसम्बन्धः ।

पुनस्तदेव विद्यते—परस्परमिति । अतत् विष्णुनस्व-
वर्तिष्ठिकं होरास्यं तस्मिन् सौहृदाभावं समाहितैस्तस्मिन्
समाहितान्तःकरणैः आत्मारामैरपि वा अवसि तमनु-
भूतम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायेंद्रीनी ।

ननु, कथं विदुषामन्वेवं सम्मोहः ? यतो जनमेजयस्वकोपात्
सर्वाणां चक्षस्तस्मात्सर्वा विदुषामपि विप्राखामाभिचारिके सजे
प्रवृत्तमिति तत्राह—सैवेति । तस्या महत्त्वं दर्शयति, अत्रचक्षणा
न लक्ष्यत इत्यलक्षणा अग्रतर्कस्यैः । यथा अयाचया चिच्छि-
रपि बाधितुमशक्त्या मुह्यन्ति, केने ? इत्यत आह, अस्वैव
विष्णोरात्मभूता आत्माशभूताः प्राणिनः भूनेषु प्राणिषु विष-
येषु याः गुणवृत्तयः क्रोधद्वेषाद्यास्ताभिर्मुह्यन्ति ॥ २६ ॥

ननु, यदि क्रोधद्वेषादिमत्सु सर्वजान्श्वेवास्वा मायाया
मोहनाशेनोरधिकारस्तर्हि कुत्र नाधिकार इति चेत्—विषजमानया
यस्व क्वात्तुभीक्षापयेऽमुया "विमोहिता चिकथस्ते समाहमिति
दुर्धियः" इति ब्रह्मांकेभगवति विष्णौ भागवते च लोकऽस्या
नेषाधिकारः सत्यं कीदृशं तर्हि विष्णोः अक्रामित्यपेक्षाया-
माह—न मुनेति त्रिमिः । यत्र विष्णुस्वरूपे माया न प्रभवति
कीदृशी दम्भति इत्यवति पुन्ये इतो गमने आक्रम इत्यर्थः
अनया मित्रैश्च विराजिता "इयं गतो" कथस्तः विष्णौ तज्जके
च दृशमाभावात् तत्र समवाविराजशब्देव भवतीति मानः
तथा आत्मवादिभिरपि असकृत् पुनः पुनः आत्मयोद्
प्रवर्तिते सन्ति यत् यत्र विष्णुस्वरूपे स्फुरिते सति विनाशो
नास्ति कीदृशः तद्व्यभयः भां मायामेषाभयत इति सः षडुक्तं
"यच्छक्तयो वदतां वादिनां च विवाद्सम्वाद्भुवां भवन्ति"
इति तस्मात् सङ्कल्पविकल्परूपा मायिक्यो वृत्तयो यस्य तथा-
भूते मनोपि यत्र नास्ति ॥ ३० ॥

• यथा यत्र स्फुरिते सति सृज्यं वस्तु सृजना कारणयोग्यं
सह न स्फुरतीत्यर्थः । यतः उभयोः परं सृज्यस्वरूपं
पृथग्भूतं तच्च रूपं यथा यत्र स्फुरिते सति भेद्यश्च अगादि-
कषमपि न स्फुरति तथा त्रिभिर्गुणैर्जागरादिभिर्वा अन्वितो
अहङ्कारात्मको जीवोपि न तत् तस्मादेतत् विष्णुस्वरूपम् उरसा-
दिता निरस्तु वाच्या जीना बाधका गुणाश्च यस्मिन्सत्या-
भूतम् ननु, तर्ह्येतत् कः प्रकाशयेत् तत्राह, निरपेक्ष्यति अत्रकृ-
द्वतात् ऊर्मीन् कामकोधादीन् स्वयमेव तत्र विशयतो रमेत-
तत्प्रसिद्धम् ॥ ३१ ॥

तद्विष्णोः पदं विष्णोः अक्षरपत्र धामनन्ति मक्ताः पुनः पुनः
स्मरयोरुपस्थयन्ति कीदृशाः होरास्यम् अहममेति द्वाजम्बं विमृज्य
नेति नेति नेतन्नुक्तं नेतन्नुक्तमिति कृत्वा अनत् तद्व्यति-
रिक्तं देवदेहपुत्रकण्ठादिकमहं ममतास्पर्धं च उत्सिसृक्षवः
क्रमेण अकृतमिच्छवः यतोऽनन्त्येषु ऐकान्तिक-अन्त्येषु सौहृदं
वेवां ते अनः समद्विनेकाप्रचिपेतेरेव गकैहंरा ममसा
उपगुण्य अवसिष्ठं तत् वैष्णवं पदमवगतं भाष्यैः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

ननु, शृङ्गीशोपात् परीक्षितो मृग्युः जनमेजयकोपात्सर्वाणां
च मृग्युगिर्येवभूते मोहे को हेतुरचाह—सैवेति । यथा अस्व
विष्णोः आत्मभूताः आत्मन उपपन्नाः सर्वाशभूताः जीवाः गुण-
वृत्तिभिः क्रोधादिभिः भूनेषु देहेषु मुह्यन्ति वाध्यबाधकर्ता
प्राप्नुवन्ति सा एवा मोहहेतुभूता विष्णोरेव महामाया तनु
स्वमोहकर्ता सर्वे कुतो न जानन्तीत्यन आह—अत्रचक्षणाशब्दादि-
रूपेण पुथिव्यादिरूपेण च अनुकूलतया प्रतीचमानापि मोह-
कतया न लक्षयते इत्यलक्षणा । ननु, एवभूतामहितकर्ता कथ-
ञ्चिउद्धारवा कुतो न निवारयत्यत आह—अत्राचर्षेति । विष्णुकृपां
विना बाधयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

कथं तर्हि महामायातो जीवस्व विमुक्तिरित्यत्र ह्यौ निष्ठा-
तिशयेनेत्याह—न यत्रत्यादिना । यत्र जीवे मनादित मभवा विरा-
जितापि माया स आत्मवादिभिः सकृदपि आत्मवादे आत्मनः
परमात्मनः वादे स्वरूपगुणादिर्नयोये क्रियमाणे इति हेतोः इत्थी
न द्वेषः अथमर्थः यस्य विष्णोः स्वरूपगुणादिर्नयोये क्रियमाणे
मायायुक्तोपि भवणापरो इत्थी न भवति किन्तु साधुरेव भवति "अपि
वेस्तुदुराचारो भजेन मामनन्वमाक् । साधुरेव स मन्तव्यः" इति
श्रीमुक्त्वचनान् यत् यस्मिन् परमात्मनि तदाभयः मायाभयः
विभिधो विनाशोप नास्ति सर्वशेदैक्येष्टयात् सङ्कल्पविकल्प-
वृत्ति अनुसृज्यं अमनस्तदपि यस्मिन् न प्रवर्तते तस्मिन् परमात्मनि
विष्णौ यदा जीवो विरमेत् तदा मायानिर्गमको भवेदिति
द्वयोरन्वयः ॥ ३० ॥

तस्मिन् विष्णौ जीवः ऊर्मीन् शोकमोहादिन् निविष्य म्निः
मननधीकः सन् विरमेत् विद्येपतो रमेत समुच्येत इति शेषः ।
ननु जीवस्वदेवं देहादिकं प्रियं भवतीत्यन आह—सृजतीति ।
सृजत् विश्वसृष्टगण्यः तेन सह इदं सृज्यं विभ्यं
यत्र यस्मिन् विश्रयमाने भयो हितं न भवति । किञ्च,
तथाः सृज्यस्त्राः परं कारणं प्रधानमपि न भयो भवति
तदा त्रिभिरन्वितः कफवातपिशासमन्वितोऽतिमन्त्रितो देहः भयो
नेति किन्तु वक्तव्यम् । ननु, अस्वरूपानन्त्येव कृतार्थतासिद्धौ कि
तत्र रमणेनेत्यन आह—अहमिति । एतत् क्षेत्रज्ञत्वेन प्रसिद्धम्
उरसादिनां वाद्यबाधकमाद्यो यस्मात्सह अहम् अहमच्छब्दाद्येभूतं
जीवनस्वमपि यस्मिन् विश्वावेमागो भयो न "सर्वेषामपि वस्तूनां
नृप आत्मेव वस्तुमः । इतरेऽपत्याधिक्याद्यास्तद्वस्तुमयेव हि ॥
तस्यापि मगवान् कृष्णः किमनन्तुम् रूप्यताम् । कृष्णमनम-
वेहि त्वमात्मानमखिलारमनाम्" इति श्रीशुक्रवचनम् ॥ ३१ ॥

किं तत्परशास्त्ररूपमित्यन आह—परामिति । होरास्यं ददादा
वहममाभिमानं विमृज्य हरा उपगुण्य आनादिभिर्गान्द्रव्य
यत् येः समाहितैरर्वासनं निश्चिनं तत्त पथ मुह्यन्तमगव-
त्तत्वाः नास्वन्न मगवद्यतिरिक्ते सौहृदं वेवां ते अनत् मगव-
द्वर्षातिरिक्तम् उत्सिसृक्षवः परं चराचराभुवां विषयज्ञानम्—

" यस्मात्सुरमतीतोऽहङ्कारादपि शोकमः ।
अनोऽहम् लोके वेदं च प्रथितः पुरुषोत्तमः " ॥
इति अमुखर्गाते वैष्णवं पदं विष्णुस्वरूपमामनन्तीत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

त एतदधिगच्छन्ति विष्णोर्यत्परमं पदम् ।
 अहं ममेति दौर्जन्यं न येषां देहमेहजम् ॥ ३३ ॥
 अतिवादास्ति नित्येन नात्र मन्येत कश्चन ।
 न चमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ३४ ॥
 नमो भगवते तस्मै कृष्णापाकुण्ठमेघसे ।
 यत्पादाम्बुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमाम् ॥ ३५ ॥

शौनक उवाच ।

पैलादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः ।
 वेदाश्च कतिधा व्यस्ता एतत्सौम्याभिधेहि नः ॥ ३६ ॥

सूत उवाच ।

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ! ब्रह्मणाः परमेष्ठिनः ।
 हृद्याकाशाद्भूनादो वृत्तिरोधाद्ब्रिभाव्यत ॥ ३७ ॥
 यदुपासनया ब्रह्मन् ! योगिनो मलमात्मनः ।
 द्रव्यक्रियाकारकारुण्यं धूत्वा यान्यपुनर्भवम् ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

वह वही श्रीविष्णु भगवान् की वही भारी प्रपतक्यं भाषा है, कि—जिस माया के प्रभाव से उनही परमात्माके अणु रूप विचारे जीव, काम क्रोधार्थियों से बेहो में मोहित होजाते हैं ॥ २६ ॥

तो फिर उस माया की और भाषा के कार्यों की निवृत्ति किस प्रकार होसकी है ऐसी शंका में श्रीविष्णु भगवान् के भजन से ही सर्व जन्यों की निवृत्ति होसकी है, इस तरह के सिद्धांत कहने को प्रथम श्रीविष्णु के स्वरूप का निरूपण करते हैं—कि, जिन श्रीविष्णु भगवान् के स्वरूप के विषे आत्मावाद् के विषे अर्थात् आत्मनिरूपण में दुर्विभाव्य जो भाषा है, वह अभय होकर नहीं बिराजती है । क्योंकि ? ब्रह्माजी ने कहा है कि—हे नारद ! उस वासुदेव भगवान् को नमस्कार है, जिसकी दुर्जयभाषा से मुझे जगद्गुरु कहने हैं—और जिस भाषा से विमोहित दुर्बुद्धि लोग में मेरा ऐसा प्रभाव करते हैं । वह माया जिन श्रीविष्णु भगवान् की दृष्टि के सामने खड़े होने को भी अजित होती है । और जिन परमेश्वर के विषय में मोहकृत विविध प्रकार का विकार नहीं है । तथा सकृदप्य विकल्प रूप वृत्तियों बाधा मन भी जिनको नहीं ग्रहण कर सका है ॥ ३० ॥

जिस परमात्म के विषे कर्मोधीन देह सहित कर्म नहीं है । और वह कर्म और देह दोनों से पर है, जिसको बाणी भी नहीं ग्रहण करती है कर्म देह बाणी युक्त अहङ्कार

प्रथम जीव जिसको नहीं देख सका है, जिस परमात्म स्वरूप से बाध्य बाधक सब दूर है । पुरुष मनन शील होकर अहंकारार्थियों का निषेध कर उसी परमात्मा में विशेष रमण करे, अर्थात् सर्वदा श्रीविष्णुपरायण हो जावे ॥ ३१ ॥

जिनका वह स्वरूप निरूपण किंवा परमात्म स्वत्तरिक-वस्तु के परिष्ठाग करने वाले लोग, उसी को विष्णुसम्बन्धिं परम पद कहते हैं, क्योंकि—वे महात्माजन कुरारमता का छोड़ कर उसी मात्र में मोहद करने वाले हैं, समाहित अन्तःकरणों से वे माधुजन स्वरूप का निश्चय कर हृदय में छुपा कर उसी तरह का ध्यान करते हैं ॥ ३२ ॥

श्रीधर्मरामिकृतभाषांशीपिका ।

एतत्समाधिकारिणो दृश्यन्ति—एतदिति । देहजमहमिति मेहजं ममेति ॥ ३३ ॥

तत्प्राप्त्युपायमाह—अतिवादानिति, ॥ ३४ ॥
 शास्त्रसमाप्तौ गुरुं प्रथमति—नम इति । कृष्णाय उवा-
 साय आध्वगामधिगतवानिति ॥ ३५ ॥

इमां संहितामध्यगामिर्युक्तं तत्र पुराणसंहिताविभागं विशेषतो बुभुक्षुर्बेदविभागमपि प्रसक्त्याप्ययत् पृच्छति—पैलादिभिर्मिति । हे सौम्य ! ॥ ३६ ॥

तत्र प्रथमं वेदाविर्भावप्रकारमाह—समाहितात्मन इत्यहमिति ।

ततोऽभूत्त्रिवृदाङ्गारो योऽव्यक्तप्रभवः स्तराट् ।
 यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ३९ ॥
 शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तभ्रोत्रे च शून्यदृक् ।
 येन वागव्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिकुलभाष्यदीपिका ।

ब्रह्मणो हृदि य आकाशकण्ठमात्रादोऽभूत् यः कर्णपुटपिधानेन भ्रौत्रहृत्निरोधादकण्ठाद्विषयपि विमाद्यते विनश्यते ॥ ३७ ॥

अन्तर्जातारोपासकानां गोल्लक्षणमाह—यस्य नादस्योपासनत्वाऽऽत्मनो मखं ध्रुवाऽवोद्य कथम्भूतं मखं तमाह—द्रव्यमधिभूतम् क्रिया अथवात्मनः कारकमधिबैधम् एवं त्रिधा भूता आकाशा यस्वेति तथा नम् ॥ ३८ ॥

त्रिवृत् त्रिमात्रः कण्ठोच्छ्रादिभिरुच्चार्यमाणस्योङ्कारस्वाक्षरस्यमात्रनायास्तर्मावास्तुसमनया तं विश्रानदि—अव्यक्तः प्रभवो यस्य सः तदेवाऽऽह—स्तराट् खल एव हृदि प्रकाशमानः तमेव कर्णेषु चक्षयति—यत्तिहति । नपुंसकत्वं लिङ्गविशेषणत्वात् लिङ्गं नगकम् ॥ ३९ ॥

कोऽसौ परमात्मा तमाह—शृणोतीति । इमं स्फोटमव्यक्तमाङ्गारम् । ननु, जीव एव तं शृणोति नेत्याह सुप्तभ्रोत्र कर्णपिधानादिनाऽहृत्तिकेऽपि भ्रोत्रे सति जीवस्तु कर्णधातुनान्तरात् तदा भ्रौत्रा तदुपलब्धिस्तु तस्य परमात्मप्रारिक्तेवेति भावः । इत्यवस्तु नैत्रम यतः शून्यदृक् शून्येषीन्द्रियवर्गे दृक् ज्ञानं यस्य तथाहि सुप्तो यदा शब्दं भ्रुवा प्रमुषयते न तदा जीवः भ्रौत्रा खीनेन्द्रियत्वात् मनो यस्तदा शब्दं भ्रुवा जीवं प्रबोधयति स यथा परमात्मैव तद्वत् कोऽमात्राङ्कारस्ते विश्रानदि—मात्रेण । येन वागवृहती अव्यज्यते यस्य च हृदवाकाश आत्मनः सकाशात्स्यक्तिरभिव्यक्तिः ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिकुलभाष्यदीपिका ।

कृष्णाय ववासाव अकुण्ठमेघसे अपतिहतज्ञानाय ॥३५-३६॥

नादः आकाशगुणभूतः शब्दः ॥ ३७ ॥

वपुपासनया अपुनभवं यास्मीति ज्ञानोत्पादनद्वारेणेति भावः । शब्दं शरीरं नकयाकारकशब्दाऽयां व्यक्तं कर्म विवक्षितम् ॥३८॥

ततोऽभूत्त्रिवृदाङ्गार इति प्रथमं आरण्यरूपेण प्रतिपन्नः शब्दः मूल्याद्यो 'व्यक्ताऽभूदित्यर्थः । अव्यक्तप्रभवः अयोगिमिश्रानुसृष्टकथप्रभवः स्वयमेव राजते इति स्तराट् लिङ्गं ज्ञापकं नाचकम् ॥ ३९ ॥

इदं स्फोटं प्रणवकं यः शून्यदृक् अर्थांतरज्ञानरहितः शृणोतीत्यन्वयः येनेति । येन परमात्मना विभवं कार्यं अव्यज्यते सुज्यते अथवात्मनः आकाशो व्यक्तकार्यभूतः आकाशादिप्रणवकारणस्य तस्य ब्रह्मणो नाचक इत्यन्वयः । यद्वा, येन प्रणवेन परमात्मा अव्यज्यते अथवा प्रणवस्य व्यक्तिरात्मनः आकाशो परमात्मनः स्थाने कृष्णकाशे ॥ ४०-४१ ॥

भीमरक्षामिकुलभाष्यदीपिका ।

हीरात्मवं त्रिसृज्येयुक्त्या तस्वागस्य साधननिष्पादनद्वारा भगवत्प्राप्तिसाधनत्वं सूचितं तस्यप्रमेयाह—एतदिति । येषां देहगेहजं देहगेहनिषयम् अहं ममेति वीजस्ये नास्ति न एते तद्विश्रान्तोः परमं पदम् अधिगच्छन्ति उपासनत्वा साक्षात्कुर्वन्त गत्येषां बुद्धयेषां यद्वा प्राप्नुवन्ति ॥ ३३ ॥

तदेवं वाध्यबाधकभावस्य भगवत्प्राप्त्याप्रयुक्तत्वमिच्छाबाधननुपसक्तञ्च परिहृतं तन्मायानिर्मापूयां हृत्निगाह—अनिवादात्मिति । अनिकात्मत्वादात्त्रिसृज्यत्वात् परवत्त्वात्मीति यावत् इमं मर्ये देहमाभित्यात्मस्वेन[आत्मीयत्वेन]प्रभिसम्भाव केनाद्यपि पेटं न कुर्वीत् ॥ ३४ ॥

शास्त्रसमाप्ती गुरुनमस्कारात्मकं मङ्गलमाचरन्ति—नम इति । कृष्णाय कृष्णवैपावनायाकुण्ठमेघसे अमकुञ्चितबुद्धये मध्यगामधिगमवानस्मि ॥ ३५ ॥

इमां संहितामध्यगाम इत्युक्तं तत्र पुराणसंहितानिर्माणं निशेषतो बुभुसुस्तावत्सम्बभूत्तदेदिमागं प्रवृत्तिं शीतकः—पैत्रादिमिरिति । वेदाचार्यैः वेदाचारिणैः तन्मनसकैश्च कतिथा व्यक्तताः विभक्ताः एतद्विभागवैचित्र्यं तोऽकमप्यमभिधीहि ॥३६॥

इत्यमापृष्टस्तं विभागं विचक्षुस्त्वात् (यावत्) वादराः याजन्मविभागैश्च पृष्टत् इति चक्रे तावदेवाविर्भावकममाहात्मिः सगाहिति । हे ब्रह्मन् शीतक । भगवति समाहित आत्मा मनो येन तस्य परमेष्ठिनस्तुमुक्तस्य हृदि य आकाशकण्ठमात्रादाऽभूत् आकाशसंस्तुत्वात्परिणामात्मकमाहात्म्यैः अभूत् आनिबन्धुषु, नाहं विश्रानदि—यो हृत्तिरोधात्कोऽहृत्तिनिरोधात्प्रमाद्यते भ्रौत्रविधानाच्छून्ये इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च यस्य नादस्योपासनत्वा बोधिनः बोधीश्वराः प्रत्येकारकारात्ममात्मनो मखं विधुवापुनर्भवं मोक्षं प्राप्नुवन्ति ज्ञानोत्पादकत्वात्तदुपासनत्वा इति भावः प्रथमं शरीरं क्रिया पुरापापुण्यस्यैकं कर्म कारकम् इन्द्रियम् एवम् त्रिधा कथायने इति तथा देहेन्द्रियननुभवनिष्पाद्यकर्मोचं मर्त्तमन्वयः ॥ ३८ ॥

तत इति ततो नादात् त्रिवृदाङ्गारोऽभवत्प्रथमं साधारणरूपेण प्रतिपन्नः शब्दः प्रणवरूपेण व्यक्ताऽभूदित्यर्थः । त्रिवृत्तयायाजन्मकाराकारमकारायां वृत्तानं यस्मिन् सः त्रिमात्रा वा तमेव विश्रानदि—अव्यक्तप्रभवः अयोगिमिश्रानुसृष्टकथप्रभवः स्वयमेव राजते इति स्तराट् यत्तद्वृत्तगाः परमात्मनो लिङ्गं ज्ञापकं नाचकं यत्तदिति नपुंसकत्वं लिङ्गविशेषणत्वात् ॥ ३९ ॥

कोऽसौ परमात्मैवतस्तं चक्रे प्रणवस्य तद्व्यक्ततामाह—शृणोतीति मात्रेण । सुप्तभ्रोत्रेणेति समन्तं पदं य इमं स्फोटं प्रणवरूपम् शब्दम् सुप्तभ्रोत्रेणापि शृणोति भ्रोत्रं पिहितं

श्रीमद्गीतराजवाच्यैकतमभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सत्यपि शृणोतीत्यर्थः । यः श्रोत्रबोर्दृष्टिहितयोः सतीरिमं स्फोटम् शृणोति स परमात्मैव न तु जीवन्त्येव करणा-
वत्तद्धान्तर्धादिनि भावः । परमात्मास्वकरणावत्तद्धान्तर्धा-
शून्यहगनि । शून्येपीन्द्रियवर्गं पश्यतीति शून्यहृत्जीवत्येव नादो-
पलङ्घितं परमात्माकारिकेति भावः । यद्वा प्रयागमत्र विशानिष्ट
शृणोतीति । शून्यहृत्परान्तर ज्ञानरहितः पिहितकर्मैव
विषयान्तरागोचरतया भूषमाद्य इत्यर्थः । येन वाग्यज्यते
प्रकाशिता सत्यमिद्वयज्यते यस्यात्मनः आकाशो व्यक्तः शरीरम्
[स्वरूपम्] यद्वा येन प्रयागेन वाग्यज्यते शौरिकर्थाद्वकराशिरभि-
व्यज्यते यस्यात्मनः प्रयागस्वरूपस्याकाशः हृदयाकाशव्याक्ति
रामव्यक्तित्वानम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिज्यध्वजनीयं कृतपदरत्नवली ।

अत्र प्रमाणाद्-तदेवदिति ॥ ३३ ॥

अतिवादान् दृष्टवचनानि ॥ ३४ ॥

अपेःप्रामौ नस्मादिद् प्रकृष्टत्वाधनमित्याशयेनाह-नमहात् ।

श्रीकृष्णस्वरणारभिरभ्रप्रणानिस्मरणापूर्वकं भागवतपुराणशिक्षणा-
संहिताभ्रवणमननादिकं मुखवसाधनमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(विजयतीर्थध्वजरीत्याऽत्र पञ्चमोऽध्यायस्मगाप्यते ।

मगवत्प्रमाहास्यप्रकटगाय तत्प्रेरितेन चतुर्मुखेन नादादि
वेदान्तशास्त्राणिमुज्ज्वल्यध्यापनेन पुत्रेभ्यो विश्वाशानं तच्छिष्येभ्यो
विभज्य दानमनुयुगं पुनरपि तद्विभागं पुराणवचनेन च निग-
दति अनेनाध्यायेन । तत्रादौ शौनकः सूनं वेदविभागं पृच्छति,
पैशादिभिरिति विपदेन वेदादेरभिव्यक्तिं मुखवेदविभाक्तं कथयन्नेति
सूचयति उवाचशिष्यैरित्यनेन कश्चिभ्युगं किं विभक्तवेदाऽव्यस्यभू-
ताविभक्तानि वेदाचार्यैरित्यनेन वेदोपयोगिकल्पप्रणयननिपुणो
रिति महारमभिरित्यनेन तपोब्रह्मद्वैतज्ञानसमर्थेति अभिधेही
त्वनेनाभ्यर्चनामपूर्वकं वदति ॥ ३६ ॥

तत्रादौ सूचितः सूनः प्रश्नं परिहर्तुं कथामाह-समाहि-
तारमन इति । सं समीचीने निपुःज्ञानदानुभवे हरावाहित
आत्मा मनो यस्य स तथा तस्य ब्रह्मपदस्यानेकार्थं वृत्तं
विनश्चितमर्थमाह-परमोष्ठन इति । शब्दस्याकाशविशेषगुणत्वेन मनो
भिव्यक्तियुक्तेति सूचयति-हृदाकाशादिति । तस्त्वे किं प्रमाणा
मप्राह-वृत्तिरोधादिति । स नाहः सर्वेन्द्रियवृत्तिस्तस्माद्वापु-
वृत्तिनिरोधाच्च निमाव्यते ज्ञायते बोधिनोति शेषः ॥ ३७ ॥

किममुना नादेन शून्यकल्पेन फलमिति तत्राह-यदुपासन-
वेति । यस्य नादस्योपासनया बोधिनो द्रव्याणि पञ्चभूतानि ताकि-
र्मितवेदो वा क्रिया कर्मैन्द्रिय कारक ज्ञानेन्द्रियम् एव्य आचर्यात्
प्रकाशितम् उत्पन्नमिति वाच्यत् आत्मनो मनसो मधं पूरना
अपुनर्मधं मोक्षं वाप्सित्यन्वयः-

“स्त्रीपुत्रपुंभकार्थं नाशो ब्रह्मविनिर्मितः ।

अयटादिनादसदशो मुक्तिस्त्रगोदिदो विभुः” ॥

इतिवचनान्दपुनर्मधं तारतम्योपेवं फलमाप्नुवन्तीति भावः ॥ ३८ ॥

ततो नादात् अयटानादानुकारात् श्रीं अकारोकारमका-
राव्यात् षण्णात् वृणोतीति त्रिवत् श्रोत्रोऽभ्रमिद्वयकः
व्यकस्य प्रपञ्चस्य प्रमथ उत्पत्तिर्यस्य स तथा “भूतं मप-
ज्जिविष्यदिति सर्वमोक्षार एव” इति श्रुतिः । वयंपक्षे अस्पष्टस्य
हरेः सकाशात्प्रमथो यस्य स तथा स्वत एवराजतीति, अराद्
अव्ययकाशमानः स्वयं परमात्मानं राजयतीति वा एतदेवाह-वत्-
दिति । अस्तदोकाराव्यं वस्तु हरेर्लिङ्गं ज्ञापकं “अंतरवाची
श्रोत्रो वक्तव्यो तद्गुणो तताम्” इतिवचनात् अतुमंशव्यावृत्तये
परमात्मन इति ॥ ३९ ॥

शम ऊनं वापयति हेत्याहोरिति शून्यं परं ब्रह्म पश्यतीति
शून्यहृत्-सो ब्रह्मा परोक्षीवञ्च सुतः ब्रह्मप्राप्तः स इमं स्फोटं
प्रयागवक्ष्यं ध्वनिं शृणोति क इव भोतेव भगवानिव “भोता
मना” इति श्रुतेः । अनेनास्य सत्त्वे प्रमाणात्कं भवति । किञ्च,
यैर्लिङ्गरेण वाग्देवत्वव्या व्यज्यते अकारस्य प्रयावात्प्रकृषाद्
अकारो वै सत्त्वं वाक्” इति श्रुतेः । प्रयागस्य वेदादित्वाद् अकारस्यापि
सर्वादिवाहात्पेरादिमत्त्वेति श्रुतेः आत्मनः परमात्मनः उत्प-
द्यमान आकाशो यस्य व्यक्तिः स्थानं “आत्मन आकाशः सम्भूतः”
इति श्रुतिः आकाशात्सर्वमुत्पद्यत इति च ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

तत्र पुषोऽङ्गमाह-त एतदिति द्वाभ्याम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तदेतच्च श्रीमद्भागवतादेव ज्ञायत इत्यभिप्रेक्ष्य स्वस्मिस्तदुप-
देशं प्रणमनि-नम इति । नद्यत्वेन श्रीशुकदेवोपदेशा तथापि
श्रीकृष्णज्ञेपावनमस्कारस्तरक्ततापदेशस्यापि तत्प्रसाहप्राप्तत्वेन
मननात् तदेतदाह-यादिति, ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

वृत्तिरोधादिति गुरुपदेशवलेन समाहितेऽतः करणे सती-
त्यर्थः ॥ ३७ ॥

तथा भूषमायास्य तस्योपासनाकथमाह-—यदुपासन-
यात् ॥ ३८ ॥

लिङ्गं बोधद्वारम् अवयवरूपं वा ॥ ३९ ॥

ननु, तस्य शब्दस्य सदास्तत्त्वं किं प्रमाणां कथं विहिते
अवयवमेवेति चेत् हुङ्कारादिकमपि भूयते तथा सुप्तो जाग्रदेष
वाऽऽहृतिमहत्त्वेणाप्यवधारितं यो न शक्यते तेन तु जन्मबधिर-
योन्द्रियमावात् न भूयत एव संः तत्राह-शृणोतीति । यः
परमात्मा सुप्तं श्रोत्रे अकारात् असुप्तंपि शृणोति तस्य जीवन्दि-
न्द्रिया (वेदा) तस्या नास्तीत्याह-शून्यहृगिति । “मपायिपादः”
इत्याद् “ज्ञामाविकी ज्ञानव्यक्तिवाच” इति श्रुतेः । तत्र
हेतुमाह-—येन वागादीन्द्रियमपि व्यज्यते यस्य आत्मनो
व्यक्तिः कार्यरूपेणाविर्भावः शब्दाध्यः अन्तःशः किमुत
स्पर्शाद्याधनो नास्तीदित्यर्थः । तस्माज्जीवन्तु तदुपास्युपासनया
नदनुभवेयैव शृणोतीति भावः ॥ ४० ॥

भीमशिवनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थद्वितीया ।

उक्तमर्थे स्पष्टीकृत्य उवाच—न इति । अधिगच्छतीति अ-
भिगच्छित्वाः यः होजंयमिति होरादयपदस्यार्थः ॥ ३३ ॥

किञ्चिन्नक्षत्ररूपं काव्यपराधे सति तिरोहितं भवेदनः अप-
राधानुज्ञे प्रकाशं शिष्ययति, अतिवादान् कटुकीः तितिक्षे-
तेव ननु तैवेव कटुपरशुकरं दद्यादित्यर्थः । इमं साधकदेहम्
आधिष्येति साधकदशावामपि समर्थमाद्यं खलु सिकन्दरेहं
आधिष्येत् समर्थमाद्येन आधिष्येत्सह संदंन कुशादिति रागात्-
गीवर्गसिकगता अभिप्रायमाहुः कश्चन अवगन्तारमपि ॥ ३४ ॥

शास्त्रं समाप्य खड्गरेव भगवन्तं प्रह्वमति, नम इति । अर्ध्यागी
भीष्मकमुखादधिगन्तवानिति ॥ ३५ ॥

संहितामध्यगामिति भ्रूया संहिताविभागं बुभुक्षते, पैशा-
दिभिरिति ॥ ३६ ॥

वेदकल्पतरोः फलं साधुनवा निरूप्य शाखा अपि मरु-
पतो निर्दिशन्त्येव प्रथममनिर्वाचप्रकारमाह—समाहितम्यष्टभिः ।
प्रसूयो हृदि य आकाशस्तस्मात्प्रोद्भवत् यः कर्मापुटपिधानेन
आत्रहृत्तिनिरोधाहस्मदादित्यपि विभाजयते विनश्यते ॥ ३७ ॥

वस्य नादस्योपासनया द्रव्यक्रियाकारकाणि अधिभूतादीनि
आख्या वस्य तं मलं भ्रूया नाशयित्वा ॥ ३८ ॥

ततो नन्दात् त्रिभूत् अकारोकारमकारात्मकः अव्यक्तो-
ऽस्पर्शः प्रभवो जन्म यस्य सः खराद् साक्षात्परमेष्ठिन एव
यत् यो भगवद्वादिप्रपश्ये चिह्नं गमकं भक्तजानियोगिभि-
स्नाकस्येवात् चिह्नशब्दविशेषयत्वात्तदित्येव नपुंसकत्वम् ॥ ३९ ॥

भगवद्वादिशब्दवाक्यः स परमेष्ठिन एव कस्मिन्नाह—शृणोति ।
इह इमं क्वाडमव्यक्तं नादात्मकमोक्तारं शृणोति सः । ननु, जीव एव
शृणोति नेत्याह, सुप्तभोजे कर्मापिधानादिना भोजे भवत्ये
भिन्ने सुप्ते सानि अशुक्तिकेऽपि सति यः शृणोतीत्यर्थः । जीवस्तु
करणाधीनज्ञानरबाज तदा भोता किन्तु परमात्मैव तस्य
भोता तदपि जीवस्य वा तदुपलब्धिः सा परमात्मद्वारिके-
र्षेति हेतुम् । यतः स परमेष्ठिनः शून्यहृत् शून्येपीन्द्रिये वर्गे हृत् ज्ञानं
वस्य सः तथाहि सुप्तो यदा शब्दं भ्रूया प्रबुद्ध्येन न नदा
जीवः भोता जीनेन्द्रियत्वात् अनो यस्मदा शब्दं भ्रूया जीवं
प्रबोधयति स परमात्मैव कोऽस्तानोक्तारस्मं विशिष्यति, मूर्खेन ।
वेग वाक् वेदकल्पया बृहती उपजयते वस्य च हृदवाकाश
आत्मनः सकाशात्तद्व्यक्तिः ॥ ४० ॥

भीमशुक्लदेवकृतमिच्छास्तपदीपः ।

ते एव एतत् शास्त्रप्रसिद्धं विष्णुस्वरूपं गच्छन्ति ॥ ३३ ॥
प्रतिस्वाध्यायविशेषमाह—अतिनादानिति ॥ ३४ ॥

शास्त्रसमाप्तीं गुरुपणामात्मकमङ्गलमाचरति—नम इति ।
अर्ध्यागमधिगतवानिति ॥ ३५ ॥

इमां संहितामध्यगामिति भ्रूया पुराणसंहिताविभागं भेत्तुं
नाकस्युत्पत्त्येव वेदस्य विभागं पृच्छति शौनकः—पैशादिभि-
रिति ॥ ३६ ॥

● वेदविभागं वक्तुं वेदाविभाजप्रकारमाह—समाहितारमन इत्य-

ष्टमिः । परमेष्ठिनः अतुमुंकेष्व हृदि य आकाशस्तस्मात्प्रोद्भवत्
यः हृत्निरोधात् भोजहृत्तिनिरोधात् अशुनापि विभाजयते भूपते
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

यदुपासनया वस्य नादस्योपासनया परब्रह्मविषयकज्ञान-
मकस्युद्ये सतीत्यध्याहारो बोध्यः । द्रव्यक्रियाकारकाणि अधिभूता-
ध्यात्माधिदेवतानि आख्या वस्य तं मलं भ्रूया अपवाद्य अतुनमं
मोक्षम् ॥ ३८ ॥

ततो नन्दात् त्रिभूत् अयाथात्मकारोकारमकाराणां बृहत्संन
यस्मिन् सः आत्मारः अमवत् तस्य पूर्वसिद्धत्वाद्—प्रवक्तार
सर्वकारणकारणात् भगवतः प्रभवः प्राणुभानो वस्य सः अन-
व्यक्तस्मिन् कारणे वाचकनवा राजते इति खराद् यत् यतः परमे
प्रकृतितः परब्रह्मं निष्ठनीति परमेष्ठी भीषुक्तोत्पत्तस्य भग-
वतः तत् लिङ्ग वापकं चिह्नशब्दविशेषयत्वात्तदित्येव नपुं-
सकत्वम् ॥ ३९ ॥

कथंभूतस्य य इमं क्वाडमव्यक्तमोक्तारं शृणोति तस्य ।
ननु, जीवापि कर्मापुटपिधाने शृणोति तस्य स तु कर्मापुट-
पिधानेऽपि अशुप्तनेत्र भोज्या शृणोति भगवन्तु सुप्ताभोज्ये च
शृणोति यतः शून्यहृत् शून्येपीन्द्रिये वर्गे ज्ञानं वस्य सः कथं-
भूतः स अकारः वेगोक्तारेश वाक् बृहती उपजयते वस्य आकाशे
हृदवाकाशे आत्मनः परमात्मनः सकाशात् व्यक्तिरभि-
व्यक्तिः सः ॥ ४० ॥

सावा टीका ।

जो यह भीषणु का उत्कृष्ट पद है तिको बड़ी जोग
प्राप्त होने हैं, जाकि—वेह गहादिको में, में मेरा पने रूप-
दुर्जनता का रूपश भी नहीं करन हैं ॥ ३३ ॥

जो उस पद को चाहे तो जगो क कोट पाकषों को मृग
का सहन करे, किमी का अवमान न करे, और इस
प्रस्थिर देह को पाकर किसी से वैर न करे ॥ ३४ ॥

उस अकृष्ट बुद्धि वाले भीकष्य मुनि व्यास भगवान् को
तमस्कार है जिनके अरथ कमलके ध्यान से मैं इस संहिता का
अध्ययन किवा है ॥ ३५ ॥

शौनक उवाच ।

शौनक महर्षि बोले, कि—श्रीठवानजी महाराज के विश्व
वेदाचार्य पैशादिक महारामों ने यहाँ के कितने प्रकार के
विभाग किये । हे सौम्य ! यह हमारे विषय कथन की-
जिये ॥ ३६ ॥

सुन उवाच ।

शौनक पौराणिक बोले, कि—हे भगवन् ! हे श्रीशौनकजी !
परमेष्ठी श्रीब्रह्माजी ने जब मन का समवधान किया, तब उनके
हृदयाकाश में नाद उत्पन्न हुआ । जो कि—कान धृत् करने
पर हम लोगों को भी मालूम होता है ॥ ३७ ॥

हे शौनक ! जिसकी उपासना से योगीजन ब्रह्म किवा
कारक नाम वाले अपने आत्माके सबको हृत्कर मोक्षको
प्राप्त होते हैं ॥ ३८ ॥

स्वधान्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ।
 स सर्वमन्त्रापनिषद्देवीजं सनातनम् ॥ ४१ ॥
 तस्य ह्यासंस्त्रयो वर्णा अकराद्या भृगूदह ! ।
 धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणानामार्थवृत्तयः ॥ ४२ ॥
 ततोऽक्षरसमान्नायमसृजद्रगवानजः ।
 अन्तस्थोऽमस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥ ४३ ॥
 तेनाऽसौ चतुरा वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ।
 सव्याहृतिकान्मोङ्कारांश्चातुर्होत्रविनक्षया ॥ ४४ ॥
 पुत्रानध्यापयत्तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान् ।
 ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥ ४५ ॥
 ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ।
 चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरार्धौ महर्षिभिः ॥ ४६ ॥
 क्षीणायुषः क्षीणमत्त्वान् दुर्मैधान् वीक्ष्य कालतः ।
 वेदान् ब्रह्मर्षयो व्यस्यन् हृदिस्थाऽऽयुतनोदिताः ॥ ४७ ॥
 अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मा भगवाँल्लोकभावनः ।
 ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्वाचितो धर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

इस नाद से तीन मात्रा का (म उ म) इन तीन अक्षरों के विभाग याता ॐकार प्रकट हुआ । जो कि—मव्यक्त से प्रकट होता है, वह कैसा है, कि—हृदय में स्वयं प्रकाशमान है, और परब्रह्म परमात्मा श्रीभगवान् का वाचक है ॥ ३९ ॥

वह परमात्मा कौन है? कि—जो इस ञ्फोट शब्द को श्राव इन्द्रिय के नहीं गूँध करने पर भी सुनता है। क्योंकि उमका ध्यान तो इन्द्रियों के सापेक्ष नहीं है। वह ओंकार भी कौन है? तहाँ कहते हैं, कि—जिससे वाणी व्यञ्जित होती है, और जिसका प्राकट्य हृदयाकाश में आत्मा से होता है ॥ ४० ॥

श्रीधरखामिकृतभाषावेदीपिका ।

किञ्च, स्वधाज्ञः स्वस्याऽऽभयः कारणं यद्ब्रह्म तस्य । किञ्च, परमात्मोद्यमसमस्तद्वेषतानात्मीकोऽपीत्याद्यवेनाह—म इति । सर्वमन्त्राणांमुपनिषद्दस्यम सूक्ष्मरूपमित्यर्थः । तत्र हेतुः वेदानां बीजं कारणम् बीजत्वेऽप्यधिकारितामाह—सनातनं सदैकरूपम् तस्य ब्रह्मरूपत्वात् ॥ ४१ ॥

इदानीं ततः सर्वप्रश्नोत्पत्तिप्रकारमाह—तस्य इति । त्रय-
 क्षिप्तव्यायुका भावा धैरकारोकारमकारैर्धार्यन्ते तत्कारणत्वात्

तानेवाऽऽह—गुणाः सत्त्वाद्यः नामानि ऋष्यञ्जुःसामानि
 अर्थां भुम्भःस्त्रलोकाः वृत्तयो जाग्रदाद्याः ॥ ४२ ॥

तत्कनेऽप्यो धर्मोऽयः अक्षराणां समाज्ञाय समाहारं तमे
 वाऽऽह—अन्तस्था यरक्षवाः ऊष्माद्यः शयसहाः स्वरा अका
 राद्याः स्पर्शाः काव्यः ह्रस्वदीर्घाश्च आदिशब्दाज्जहामुक्षी
 यादयः न एव लक्षणं स्वरूपम् यस्य तम् ॥ ४३ ॥

निभश्चतुर्गुणस्वरूपं भगवान् असृजदिति पूर्वस्वेवाऽनुषङ्ग
 चातर्जुनवक्ष्या चत्वारो होत्रोपख्यता ऋत्विजस्तुर्होतार
 एवम् होत्राध्ययवादिनां कर्म चानुर्होत्रं तद्विष
 यम् ॥ ४४ ॥

पुत्रान् मरीक्यादीन् तान्वेदान् ब्रह्मकोविदान् वेदोपाख्यादि
 निपुणान् ॥ ४५ ॥

एवं चतुर्युगेषु प्राप्ताः द्वापरार्धौ द्वापरमादिकेष्व तद्
 रत्यांशक्षत्रगणस्य कालस्य तस्मिन् द्वापरान्तं वेदविभागप्रसिद्धे
 शान्तनुसमकाळं व्यासावतारप्रसिद्धे च व्यस्ता विमक्षाः ॥ ४६ ॥

तत्र हेतुः क्षीणायुषो जनान् तर्हि पुत्रपुत्रिप्रसवत्प
 दनादरणीयत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—हृदिस्थाः ॥ ४७ ॥

एवं सामान्यतो वेदविभागक्रममुक्त्वा वेदकृतसम्पत्तौ
 विशेषतो निरूपयितुमाह—अस्मिन्नपि ॥ ४८ ॥

श्रीसुब्रह्मण्यसूक्तशुक्लपञ्चमः ।

वेदकारादिभिः प्रथो भाषाः सुष्टयाद्यः तेन गुणप्रव-
प्यापरभूताः ॥ ४२ ॥

ततः प्रथयान् अन्तस्था वरस्यथाः ऊष्मायाः शवसहाः स्रग
प्रवः स्वर्शाः कार्दवो मानसानाः वयोः ॥ ४३ ॥

आनुर्द्वैविचक्षणवा यज्ञप्रकाशनेच्छया ॥ ४४-६० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्येकृतभागवतचमूत्रचन्द्रिका ।

श्रुत्वात्मः समाहितमिति प्रतिष्ठितस्य ब्रह्मणः परमात्मनो वाचकः
किञ्च स इति सर्वेषां मन्त्राणां मुनिवर्षां नेद्वानां च योज
कारणं सजाननम् इत्यनेन तस्य हृदयाकाशेऽभिव्यक्तिमात्र
ननुपतिरित्यभिप्रेतम् ॥ ४२ ॥

तद्व्यति । हे भृगुर्द्वै । तस्य प्रथमव्यापकवाक्ये अकाराद्या
अकारोकारमकाराः वयो भासप्रवर्षाद्यैः यज्ञः, तस्य प्रथमस्य
प्रकृतिभूतास्त्वो भयोः तान् ध्यातानां प्र-वाच्येति इति । वेदकार-
ादिभिस्त्वो वाणा भयोः अनन्त्याहोपत्यानन्त्यकारणात्त्वानस्य
मोक्षवत्त्वकाः गुणान्त्वां प्राप्यतत्रापकत्वात्प्राप्त्यादिगुणान्त-
पादकानां नारायणोद्गातानां स्त्रायेषु वा वृत्तयोर्भिव्यक्त्या चकारेते
प्रकाशकत्वा कारणान्भावनि भावः ॥ ४२ ॥

ततः प्रथयाद्वारमनायमक्षरसमाहारमसृजत् अजः सतुमुंक्षरि-
रकः परमपुरुषः अक्षरमनायमेव निभोज्य विशानप्रि-अत्यर्थेति ।
वरस्यथा अन्तस्थाः शवसहा ऊष्मायाः अचः स्रगः कार्दवो मानसानाः
वयो हृदयार्थशब्दो भाववचनो भाविकश्चैव पुरुषोऽन्तर्भावसा-
न्तर्वादिस्वधर्मभूतः त्रिह्रःसूक्ष्मोपधमातीत्यसृष्टश्च अन्तस्था-
द्योः लक्ष्म्यै स्वरूपे यस्य तत्र अक्षरमनायामिति सञ्चयः ॥ ४३ ॥

तेनैवेति । तेनाक्षरसमाप्तयेनेवासौ चतुर्मुखगीर्वाको निभु-
ञ्जतुषो वेदानाधिकृतवानिति शेषः । तत्र आनुर्द्वैविचक्षणवा यज्ञ-
प्रवो होतारः अथयैपलक्षिना श्रुत्येव नैवप्रथमं कर्म चतु-
र्द्वै तत्रैवत्या यज्ञप्रकाशनेच्छया इत्यर्थः । सव्याहृतिकात्मप्रया-
वान् आतुरो वेदान् पुत्रान् गरीकप्राचीनध्यापयत् ॥ ४४ ॥

पुत्रानिति । "गतिसुखि" । (१४।१२) इत्यादिना कर्मस्य द्वितीया उपान्
विद्यमाने-ब्रह्मकोषिदीन् वेदोच्चारणादिनिपुणान् ते तु गरीकप्रा-
च्योऽपि वैदिकधर्मोपदेहारः सपुत्रेऽप्यः कश्यपादिभ्यः ऊर्गादिभ्यः
उपदिदिशुः ॥ ४५ ॥

एवं परंपरया तत्तद्वैवेलेवां नेयां शिष्यैर्भूतव्रतैः महर्षिभि
चतुर्षु युगेषु मनिचतुर्भुगपचांवं प्राप्तकनत्र प्रतिज्ञापरादी
अति ज्ञापरादिभ्यः तन्मन्त्रविषयकालकव तस्मिन् ज्ञापरांते
वेदविभागप्रसिद्धेः शस्तनुभ्रमकांश्च व्यासात्रतारप्रसिद्धेः ॥ ४६ ॥

काशतः युगधर्मतः श्रीगोपुत्रः मरुपायुष्कान् क्षीणसत्वान्
अक्षयवद्याद् अक्षयिबुद्धीश्च जनानयन्लोकव इयस्ता निभक्तः इत्यर्थः ।
कसने नामाऽपरेऽप्यः चतुर्षुर्षोर्वैवराविशय उद्धृत्य संहिताकरणेन
प्रथमेने तर्हि पुरुषेणुद्धिप्रभवस्थानाद्व्योषसं क्वा दित्याऽप्युद्धः-
वेदानिति । इदिर्येन उच्यतेन वेदितः वेदान् उपच्यन्निभक्तव्रतः
त नु आनुब्रह्मणं भाषः ॥ ४७ ॥

तत्र वैवकतमन्वन्तरं ज्ञापरादी वेदविभागकर्म विद्योपदेशो निक-

पयति-एतस्मिन्निस्त्रिदिना । एतस्मिन्मन्तरे वैवकतमन्वन्तरेऽप्यादि-
शानिचतुर्भुगपरादी इत्यर्थः । लोकाभावनः लोकाद् भाववत्त्वभ्यु-
हितान् करतीति तथा हेतुगर्भमिदम् अतः ब्रह्मकाशैरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीतजयध्वजनीधेकृतपद्मरावणी ।

पूर्व विद्वत्प्रेत तद्विषयस्यमुक्तम् अथुना वाचकरेनाप-अध्यात्मः
स्वयं प्रकाशस्य आङ्कारस्य सन्नुगमत्वमाह-स इति । स
आङ्कारः सनातनं सदातनं सर्वमन्त्रोपनिषद्देवानां बीजं फल-
वत्सुगाङ्कारजनकशुक्लानिधिं स्त्राघनटानाद्व्यद्विद्वत्प्रेतोकार्य-
भाग्यं नयमन्त्रादीनां उद्वानां फलदानसामर्थ्ये जनयतीति
भावः ॥ ४९ ॥

प्रिभृतिर्युक्तं निभृतीति-तद्व्यति । अकाराद्यास्त्वो वयो-
स्त्वोङ्कारस्यानयना भासाप्रत्ययः । इत्यनेन सोयमासाञ्च सु-
मोङ्कारोऽभिमात्रं पादानां मन्त्राः अकारोकारमकारा इत्यादिप्रति-
स्त्रिमाह-यज्ञा, पुराभिव्यक्तौ प्रत्यारम्भः कियत इति सूचयति ।
प्रत्यारम्भो प्रभिञ्जी हेतुमिधानम् एष्यः भृशुवः स्मृतिनाभाभि-
व्यक्ति धाक्त-धायन्त इति । वेदकाराद्यैस्त्वो भाषा इवाहृति-
लक्षणाधार्यन्ते इवाहृतिषुपोक्षरममःस्त्रावां उपच्यते ज्ञानादिगुणाना-
मर्थे नियमभूते हरी वृत्तियेषां ते तथोक्ताः सर्वैवेकैकगुण-
योग्यतारायणोद्गातारयाहृत्वाहृत्वाहृत्वा इत्यर्थः । यज्ञा, भूरादि-
लोकेषु शब्दादिगुणानां भागलक्षणाप्रयोजनमर्थनकाः ॥ ४९ ॥

ततो इवाहृतिषुपोक्षरममःस्त्रावां अकारादिहकारास्त्रागामश्च-
रायां भयोर्वीन सदादायं गुरुधारऽपर्यंकममसृजाहृत्स्वयः ।
कोऽपी प्रम इति त व्यप्यति-अन्तस्थाति । वरस्यथा अन्तस्थाः
अपमहा ऊष्मायाः अचः स्रगः कार्दवो मानसानाः वयोः
"एवमातोमयकृत्स्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । प्रिमाप्रस्तु लुतो लोको
अथुने तस्यैवात्र तव" इत्यन आदिशब्दो धिभूतः ॥ ४३ ॥

तनाक्षरसमाप्तयेन सव्याहृतिकान् "भृशुवः सुपरिति वा एता-
स्त्रिधाद्य-हृत्वाः" इत्यादि व्याहृतिस्त्रिहान् आङ्कारानां मन्त्रेणहृत्वा-
मिदं सर्वोमत्याथोङ्कारसहितान् विनियोगमाह-आनुर्द्वैति ।
आनुर्द्वैतिभिः विनियोगां कर्म आनुर्द्वैप्रम् ॥ ४४ ॥

प्रहाकाशितान् नेदीयचार्यवत्त्वग्यान् ते पुत्राः ॥ ४५ ॥
ते नेदाः चतुर्भुगपु तर्ताच्छब्दः परंपरया प्राप्ताः यथाच-
तुर्मुखनश्रीना अन्व्यापितास्तथा अथयने प्राप्ता इत्यर्थः । उक्ता-
पनादमाह-प्रवति । अथ त्रतानन्तरं ज्ञापरादी महर्षिभिर्वेदा
व्यक्ता अभूवन् ॥ ४६ ॥

एतदेव निभृतीति-तुं गायुष इति । तन्त्रेषां स्त्रान्दवभाष-
निर्नामिति मन्त्राह-हृदित्यति ॥ ४७ ॥
तनु, सत्यनर्तायुनेन वेदाः कस्मिन् युगे उपच्यता इत्यत्राह-
प्रस्मिन्निधि अस्मिन् आश्चर्यमन्वन्तरे ॥ ४८-४९ ॥

श्रीमद्गीतविद्योऽभिधेकृतकमसर्वोः ।

साक्षाद्वाचक इति भाषायादिनामिन्न लक्षणा नभ्रता "आदि-
त्यनद्वयोः नेदिष्टं नाम" इति श्रुतः ॥ ४९-४९ ॥

श्रीमञ्जिविगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तत्र इति खरा उदात्तादयः कृष्णदीर्घादयस्तु सङ्गुणा अक्षः
विषगोद्वयस्यारस्य मोक्षुगारानिःखारस्य कारणव्यापिकार्येषु
पुनरुक्तिर्ध्वजस्यवस्थाभेदेन ॥ ४३-४८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायंद्शिमी ।

किञ्च, अस्य धाम आश्रयो वत् ब्रह्म तस्य परमात्मनो
मगवानस्य वाचकः "श्रीमिलेनब्रह्मणो नेदिष्ठ नाम" इति श्रुतेः ।
न प्रणवः सर्वे मन्त्रा उपनिषदस्य यत्र तस्य वेदस्य बीजं
कारणं बीजस्ये उपधिकारितामाह-सनातनं सर्वैकरूपं तस्य
ब्रह्मरूपत्वात् ॥ ४१ ॥

तस्य वेदबीजत्वमेव दर्शयति-तस्य प्रणवस्य त्रयः अका-
राकारमकाराः यैरेव त्रिभिर्वर्णैस्त्रयोभावा यदा धार्यन्ते यैश्च
त्रिभिर्वर्णैर्गुणानामार्थवृत्तयो धार्यन्ते तत्र गुणा भोजः प्रसादभ्याः
नामानि शब्दाः अर्था वाच्यबिम्बवृत्तयोरुत्पत्तयोरभिधालक्षणा व्यञ्जना
वया वटबीजमेव वटवृत्तौ धार्यन्ते तेन च स्कन्धशास्त्रा
पुष्पकवाच्यः ॥ ४२ ॥

प्रणवाद्देवोपत्तौ क्रमं दर्शयति-यतः आङ्कारात् अक्षराणां
समाप्त्याच समाहारः तमेवाह-अस्तस्या यरखवाः ऊपमायाः शप-
सहाः खरा अकाराद्याः स्पर्शाः कादयो भावमानाः कृष्णदीर्घाः
स्वरभेदाः आदिशब्दाजिह्वामूर्खीवाद्यः त एव अक्षराणां अक्षरं
वक्ष्ये तं तेनाक्षरसमाप्त्यायेन विभुविष्णुरूपो ब्रह्मा असृज-
दिति पूर्वस्यैवानुपपन्नः ॥ ४३-४४ ॥

पुत्रान् मरीच्यवादीन् ॥ ४५ ॥

तं वेदाः ॥ ४६-४७ ॥

अन्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे ॥ ४८-४९ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

पुनः कथंभूतः अस्य श्रीमद्व्यक्तिस्थानतया वाच्यत्वेन च
धाम आश्रयः यद्ब्रह्म तस्य परमात्मादिपदाभिधेयस्य वाचकः
किञ्च, सर्वेषां मन्त्राणामुपनिषदां वेदानां च बीजं कारणम् ॥ ४१ ॥

किञ्च, तस्य आङ्कारस्य त्रयो वर्णाः अकारोकारमकाराः
यैर्ध्वजोऽस्यो भाषाः धार्यन्ते तत्राकारेण सर्वमूलभूतं तस्य परं
ब्रह्म धार्यते "अ ब्रह्म" इति श्रुतेः "अक्षराणामकारोऽस्ति" इति स्मृत्युः
उकारेण उन्नयनीति उर्गमयिताचार्यो धार्यते अनेनैव मुक्ति-
काले वतः प्राकृतात् परमं पदं मुमुक्षुर्नियते तद्व्येततं तस्य
व्याख्यातम अकारेण "पञ्चभिर्ध्वजेषु पुष्पः" इति श्रुतेः । गन्ता जीवो
धार्यते भाषाद् निश्चिन्तहि-गुणानामार्थवृत्तयः गुणानां तत्त-
हसाधारणानां नाम्नां वाचकानामर्थानां वाचकानां शक्तिविभू-
त्वादिबन्धार्थानां इतिः येषु ते तथा एव एव प्रणवार्थं तस्य-
प्रवात्मकः गावनीसहितेषु तम्बूषेषु सर्वेषु वेदेषु तम्बूषेषु
प्राकृत्यु च प्रपञ्चिगो ज्ञेयः ॥ ४२ ॥

तत्रः ओकारादेव अक्षराणां समाप्त्याच समाहारं मगवानजो

ऽसृजत् तदेवाह-अस्तस्या यरखवाः ऊपमायाः शपसहाः खराः अका-
रादयः स्पर्शाः कादयो भावमानाः कृष्णदीर्घाः स्वरभेदाः आदिशब्दाः
ऽनुकलसमुदायायः अस्तस्याद्याः ब्रह्मण्यं अक्षरं वक्ष्ये तम् ॥ ४३ ॥

तेनाक्षरसमाप्त्यायेन अतुर्भिर्होतुभिः अक्षरं पञ्चभिः श्रुतिविभिः
अनुष्ठयं कमेवातुर्होतुभिः अक्षराणां अतुर्भिर्वेदने "अं ब्रह्मण्यं त्रिधा नि
पूर्व यो वै वेदाश्च माहिष्याति तस्मै" इति ध्रुत्वास्तुचितान् मगवदु-
विष्टानेव सङ्गुटनया अतुरो वेदानमृजदिति पूर्वोऽस्यान्वयः ॥ ४४ ॥

पुत्राग्नीरिच्यवादीन् अपुत्रेषुः कादयपाविष्णुः ॥ ४५ ॥

तं वेदा एव परम्परया तर्साच्छ्रुतैः अतुष्टुंगेषु प्राप्ताः यदावहा-
द्वापरार्थः द्वापरमादिर्षस्य द्वापरान्तस्य तस्मिन् तस्मिन् द्वापरान्ते
सामान्यतो महर्षिभिरुपेक्षा इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्र हेतुमाह-धीयाद्युष इति । कावतः सीयाद्युष अत्यन्ता-
युष्कात् तत्रापि सीयासत्वात् रजस्तमोऽप्यप्यप्यसत्वात्
अत एव वृमंधान् धीस्य वेदान् ब्रह्मण्यो इत्येताम् । तनु
वेदानां विभागे तेषां का चकित्त आह-अच्युगचोदिता
इति ॥ ४७ ॥

वैवस्वतमन्वन्तरेगताहाधिशतिसहापरान्ते तु वेदाविभागक्रमं
विशेषतो निरूपयति-अस्मिन्निति । अन्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे मग-
वानवर्तियाः इत्युत्तरस्यान्वयः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

किञ्च बहु प्रणव अपने आश्रय परब्रह्म परमात्मा का सा-
क्षात् वाचक है, और बहु सम्पूर्ण मन्त्र और उपनिषत् रूप
है, और वेदका सनातन बीज है ॥ ४१ ॥

हे भृगुब्रह्म ! उस ओंकार के अकारादि तीन वर्ण हुए
जिनतीनों वर्णोंसे सर्वशक्तिनीं गुण श्रुततनुः साग ये तीनों
नाम, भूः भुवः स्वः ये तीनों लोक, जाग्रत् स्वप्न सुषुप्ति ये
तीनों श्राव, धारण की जाती हैं ४२ ॥

मगवान अज श्रीब्रह्माजी उन तीन वर्णों से ही अस्तःस्य
[यरखव] ऊपमाया [शपसहा] खर [अकारादि]
स्पर्श [क से म तक २५ वर्ण] इच्छदीर्घ जिह्वामूर्खीवादि
अक्षर एत अक्षरों के समुदाय को अक्षरते हुए ॥ ४३ ॥

फिर उसी अक्षरोंके समुदाय से आतुर्होत्र क्रमके कहने
की इच्छा से श्रीब्रह्माजी चारों बदनो से, व्याहृति प्रणव
सहित चारों वेदों को अक्षरते हुए, यहाँ पर अनादिनि-
धन वेद की आनुपूर्वी [पूर्वापरीभाष) का मुक्त से उच्चा-
रण करनाही अज्ञाना है ॥ ४४ ॥

तदनन्तर ब्रह्माजी ने ब्रह्मर्षि वेदोच्चारण करने में निष्प-
त्य ऐसे अपने पुत्रों को वेद पढाये, फिर वे अर्धोपदेहा
ब्रह्मर्षि लोग अपने पुत्रों पढाते हुए ॥ ४५ ॥

धृतव्रत तिन २ महर्षियों के शिष्यों ने चारों पुत्रों से वेद
परा से उन वेदों को प्राप्त किये । फिर, द्वापर के अन्त
में महर्षि श्रीवेदव्यास और उनके शिष्यों से वेद वेदोंका
विभाग किया ॥ ४६ ॥

पराशरात्मत्यवत्यामंशांशकलया विभुः ।
 अवतीर्णो महाभाग ! वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥ ४६ ॥
 ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ।
 चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणया इव ॥ ५० ॥
 तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ।
 एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः ॥ ५१ ॥
 पैलाय संहितामाद्यां बहुषाखयामुवाच ह ।
 वैशम्पायनसञ्ज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणाम् ॥ ५२ ॥
 साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् ।
 अथर्वाङ्गिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥ ५३ ॥
 पैलः स्वसंहितामूच इन्द्रप्रमितये मुनिः ।
 बाष्कलाय च सांप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥ ५४ ॥
 चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ! ।
 पराशरायाग्निमित्रे इन्द्रप्रमितिरात्मवान् ॥ ५५ ॥
 अध्यापयत्संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम् ।
 तस्य शिष्यो देवमित्रः सौभर्यादिभ्य ऊचिवान् ॥ ५६ ॥

भाषाटीका ।

इसमें विद्यत भी मरुपुत्र भगवान् की प्रेरणा से महर्षियों ने जन्तुओं की काख के प्रभाव से स्त्रीय आयु और स्त्रीयपराक्रम वाले तथा अल्प बुद्धि वाले देखकर वेदों का विभाग किया ॥ ४७ ॥

हे ब्रह्मन् ! इस मन्वतर में भी धर्मकी रक्षा के लिये ब्रह्म-रक्षादि लोकपालों की प्रार्थना से लोक की रक्षा करने वाले भगवान् ॥ ४८ ॥

भीमद्वीरराजवाच्यं ब्रह्मभागवतचन्द्रचण्डिका ।

अंशे माया तस्या अंशः सर्व तस्य कलयांशेनाव-
तीर्णः सन् ॥ ४९ ॥

चातुर्विध्यमेवाह—ऋगिति । ऋगादिमन्त्राणां राशीन् । वर्गशः
स्तस्यप्रकरणमेकैकस्य तथाऽनेकविधमग्निराशेर्मणिगणाः पञ्च-
रागादयो विविधोद्भिद्यन्ते तद्गुणैस्तैर्मन्त्रैस्तस्य ऋगादि-
संहितास्यके ॥ ५० ॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकाम् ॥ ५१ ॥

ऋक्समुदायकपत्नोद्ग्रहणायाम् नितरां प्रत्येकेषु गण-
नाशुस्वादिगहाक्यम् ॥ ५२ ॥

[२५]

अर्थः सुगीयमानत्वाच्छन्दोगाख्यां संहिताम् ॥ ५३ ॥

तत्र ऋग्वेदखान्ताविभागमाह-पैल इति । स्वसंहितां द्विधा
विभज्य इन्द्रप्रमितये बाष्कलाय ऊचे, स बाष्कलोऽपि स्वकां
संहितां चतुर्धा व्यस्य बोध्यादिभ्यः शिष्येभ्य आह, हे भार्गव !
इन्द्रप्रमितिरपि स्वां संहितां अस्युत माण्डूकेयमध्यापयामास
तस्य माण्डूकेयस्य शिष्यो देवमित्रः ॥ ५४—५५—५६ ॥

भीमद्वीरराजवाच्यं ब्रह्मभागवतचन्द्रचण्डिका ।

अतः सत्यवत्यामंशांशकलयावतीर्णः हे महाभाग, शौनक ! ॥ ४६ ॥

चातुर्विध्यमेवाह—ऋगिति । ऋगादीनां राशीन् खलं साक्षात्-
कृत्येति शेषः । वर्गशः प्रकरणमेवेन राशिभ्यः उद्धृत्य चतस्रः
संहितास्यके राशेयस्येति पाठः सुगमः इत्यागते तथा इशो-
नाह । यथानेकविधमग्निराशेर्मणिगणानुसृत्य मायाः कुर्वन्ति
तद्वत् ॥ ५० ॥

अथ तासां संहितानां चतसृणां मध्ये एकैकां संहितां
चतुरः शिष्यानुपाहूय तत्रैकेकस्मै एकैकां संहितां महामतिः पारा-
शर्यः इदौ उपदिशवान् ॥ ५१ ॥

कस्मै कां इदौ इत्यत्राह—वैजायेति द्वात्रिंशत् । अनेक-
ऋक्समुदायकपत्नोद्ग्रहणायाम् "तेषां ऋक्समुदाययोगे पाठ-

श्रीमद्गीतराजवाच्यवैकुण्ठतमागवतसम्प्रदायिका ।

इववस्था" इति ऋग्वेदस्य तेषां मन्त्रप्राप्त्यान्तरमकथेदेकदशकपायां मध्ये यत्र वेदार्थभेदेन विशिष्टैकार्यप्रतिपादकत्वेऽप्यन्तरार्थ-भेदवशात्पादव्यवस्था सा ऋगिति तदर्थः । यजुर्गण्यस्य नितरां गद्यमानत्वात्निगदावयवं यद्यपि ऋक्सामाश्वामन्वयप्रसिद्ध-पठितं मन्त्रजातं तदेव यजुस्तथा च सूत्रिनम् "शेषे यजुःशब्दः" इति "उचैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा" इति यजुष उपांशु-पाठस्यैव भवत्यानिगदावयवसंज्ञाविरोधश्च तथापि निगदत्वमत्र न यजुषः कस्यचिन्म उच्यते किन्तु यजुस्संश्लेषेण केचुषिन्मन्त्रेषु परसम्बोधनरूपेषु "प्रोक्ष्यांरासाहय" इत्येवमादिषु परसम्बोधनाय नितरां गद्यन्ते इति इत्युत्पत्त्या वाचनिकोपांशुत्ववाचनेन कार्य-व्यवहाराद्यैर्धर्मयोग उक्तः ॥ ५२ ॥

साङ्गामिति । अत्र गीत्याधारभूता ऋचः सामशब्दवि-श्रुताः "गीतिषु सामा" इति गीतिमात्रस्य सामत्वसूत्रात्साङ्गां सम्प्रतिष्ठां ऋद्गोसंहितां ऋद्गोगाव्यां संहितां जैमिनये प्राह अथर्वागिरसं नाम शास्त्रां सुमन्तवे पैलादयोऽपि सप्तशास्त्रां आशिष्येभ्यः ऊचुरित्याह—पैल इति । असंहितां बहुपाक्यां द्वेषा-विमज्य सपुत्राय इन्द्रप्रमितये शिष्याय वाष्कलाय ऊचे स च वाष्कलोऽपि स्रिकां संहिताम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

अतुर्जा इवस्य विमज्य हे मार्गत्र । बोध्यादिभ्यः अतुर्भ्यं प्राह आत्मवान् धीमानिन्द्रप्रमितिरपि ॥ ५५ ॥

सां संहितां ससुतं कविं विद्वांसं मयङ्ककेयमृषिमध्या-पयामास तस्य मयङ्ककेयस्य शिष्यो नेदमित्रः सौमयां-दिभ्यः शिष्येभ्यः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतदेव विदुष्योति—ऋगिति । ऋगादीनां राशीर्धर्मशो वर्ग-सङ्ख्ययोर्दृश्य अतस्तः संहिताश्रके स्त्रैः इत्यन्तम् ॥ ५० ॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकाम् ॥ ५१ ॥

एकैकामित्युक्तं विशिनष्टि, पैलायेति ॥ ५२ ॥

तथा साङ्गानुद्भूतां ऋद्गोसंहितां जैमिनये प्राह ॥ ५३—५४ ॥

इन्द्रप्रमितिरपि असंहितां अतुर्जा इवस्य विमज्य शिष्याम् नाम्ना निर्दिशति—बोध्यायेति । हे मार्गत्र ! इन्द्रप्रमितिरपि आत्मवात्परमात्मज्ञानी ॥ ५५ ॥

कविनाम्ना मयङ्ककेयमृषि च असंहिताम् अध्यापयत्तस्य मायङ्ककेयस्य ॥ ५६ ॥

श्रीमत्सौम्योऽस्मिन्कृतकमसम्भवेः ।

अंशो महापुरुषः तत्त्वांशो विष्णुः तस्य कथवा अंशेन विभुः भगवान् ४९-६५ ॥

श्रीमद्विष्णुनायकवर्तिकृतसाराथंदिशिनी ।

ननु, ब्रह्मण्यैव अतुर्भिर्मुनेभ्यस्त्वारो वेदाः प्रथममेव कृतास्तत

कथमुच्यते वेदं चक्रे अतुर्भिर्मिति ? तत्राह—ऋगयन्ति । राशीर्-कृत्वा वर्गशतस्यप्रकरणभेदेर्मथिगया इवेति यथा गीति-शेषेऽपि पञ्चरागादीरकादय उद्भूतस्य विविच्य पृथक् पृथक् कृत-क्रियत इति अतस्तः ऋगादिसंहिताः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

बहुपाक्याम ऋक् संहितां नितरां गद्यमानत्वात्निगदत्वस्यम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

तत्र ऋग्वेदशाखाविभागमाह—पैल इति । असंहितां द्वेषा-विमज्य इन्द्रप्रमितये वाष्कलाय ऊचे सवाष्कलोऽपि अतुर्जा इव-संहितां इवस्य बोध्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः आशिष्येभ्यः प्राह हे मार्गत्र ! हे शौनक ! इन्द्रप्रमितिरपि असंहितां ससुतं मायङ्ककेयमध्या-पयामास तस्य मायङ्ककेयस्य शिष्यो देवमित्रः ॥ ५४—५६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवानभवतीयः इत्यत्र ज्ञापकमाह—अंशोऽकथया अंशानां सासाधारण्यधर्मज्ञानवैराग्यादिर्मगानामंशकथयोपलक्षिणो विष्णु-विष्णुरेवावतीयः इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अतुर्विध्यं दर्शयति—ऋगिति । ऋगादिमन्त्राणां राशीर्-वर्गश-स्तप्रकरणभेदेऽदृश्य तैः राशिभूतैर्मन्त्रैश्चतस्रः संहिताश्रके यथा मथिगयाः पञ्चरागादयः नानाविधमथिमञ्जुपातः उद्भूतस्य पृथक् पृथक् क्रियन्ते तद्वत् प्रथममभगवतेषु अर्धवेदाः र्वाजास्तगतशाखा इव ब्रह्मण्यं प्रति सूक्ष्मबीजांपदेशेन कथिताः तेन मरीच्यदिभ्यः मङ्कुरवत् किञ्चित्प्राकट्यनोपदिष्टाः भगु-वता श्रीवेदव्यासेन तु यथेष्टं विमक्ता इत्यर्थः । अतः "यो ब्राह्मणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रद्वियोति तस्मै" इति "तेनासौ अतुरो वेदान् अतुर्भिर्धनेर्बिभुः" इति च सङ्गच्छते ॥ ५० ॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकामेकैकस्मै ददौ ॥ ५१ ॥

तदेवाह—पैलायेति ज्ञापयाम् । ऋक्समुदायरूपत्वाद्बहुपाक्या-मृक्संहिताम् ऋक्सस्यम तेषामृक् यत्रार्थभेदेन पादार्थव्यवस्थेति तेषां वेदवाक्यानां मध्ये यत्रार्थभेदेन विशिष्टैकार्यप्रतिपादकत्वे-प्यन्तरार्थभेदवशात्पादव्यवस्थास्ति सा ऋगित्यर्थः । नितरां गद्य-मानत्वात्निगदावयवं यजुर्गण्यम् अथमयं ऋक्सामाश्वामन्वयस्य प्रसिद्धपठितं मन्त्रजातं तद्यजुः तथाह सूत्रकारः "शेषे यजुःशब्दः" इति तत्र यजुषः उपांशुपाठः उचैर्ऋचां क्रियते उपांशुयजुस्संश्लेषेण केचुषिन्मन्त्रेषु प्रोक्ष्याः प्रासादव्येवमभू-तिषु परसम्बोधनाय वाचनिकोपांशुत्वावाधानार्थो नितरां गद्यन्ते इत्युचैत्पञ्चरागात्प्रको धर्मयोगो निगदावयवमिति पदेनोक्तः ॥ ५२ ॥

गीताश्रयः ऋचः सामानि तथाह सूत्रकारः "गीतिषु साम" इति तेषां साम्नां सम्प्रतिष्ठां ऋद्गोगाव्यां संहिताम् ॥ ५३ ॥

तत्र पैलतच्छिष्यकृतस्य ऋग्वेदशाखाविभागमाह—पैल इति । पैलः असंहितायां द्वेषा विमज्य इन्द्रप्रमितये वाष्कलाय च ऊचे सोऽपि वाष्कलोऽपि ॥ ५४—५५ ॥

तस्य मायङ्ककेयस्य शिष्यो देवमित्रः ॥ ५६ ॥

शाकल्यस्तत्सुतःस्नान्तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् ।
 वास्यमुद्गलशाकीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ॥ ५७ ॥
 जानूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
 बलाकपैजवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ ५८ ॥
 वाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो बालखिल्याख्यसंहिताम् ।
 चक्रे बालाय निर्भण्य कासारश्चैव तां दधुः ॥ ५९ ॥
 बह्वधाः संहिता ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ।
 भ्रुत्वैतच्छ्रुत्वा व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥
 वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।
 यश्चेर्ब्रह्महत्यांऽहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥ ६१ ॥
 याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहा भगवन् ! कियत् ।
 धरितेनाल्पसाराणां धरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥ ६२ ॥
 इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया ।
 विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ॥ ६३ ॥
 देवरातसुतः सोऽपि क्वदित्वा यजुषां गणम् ।
 ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान्यजुर्गणान् ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

हे महाभाग ! परम समयें श्रीनारायण अपने अंशांश-
 कला करके अपना आवेशावतार लेकर पराशर ऋषिसे
 छलवती देवी के विषे अपना लेकर एक वेद के चार-
 विभाग करते हुए ॥ ५६ ॥

ऋग्वेद अथर्ववेद, यजुर्वेद, सामवेद, इस प्रकार ऋक्
 आदि मंत्रों को प्रकरण अर्थात् से अलग २ निकाल कर
 ऋगादि पृथक् २ चार संहिता करदी। जैसे कि-गर्गोपयुक्त
 मंत्रों के समुदाय को एकत्र कर साम संहिता करी
 इत्यादि ॥ ५७ ॥

हे ब्रह्मन् ! तत्पश्चात् व्यासजी ने चार शिष्यों को बुलाकर उन-
 चारों संहिताओं में से एक एक संहिता एक २ शिष्य को
 पढ़ाई ॥ ५८ ॥

यैव नामक शिष्य को बहुव जिस्का नाम ऐसी आद्य-
 संहिता पढ़ाई, और वैशंपायन को निगद जिस्का नाम
 ऐसी यजुर्वेद की संहिता पढ़ाई ॥ ५९ ॥

तथा जैमिनि को छन्दोग जिस्का नाम ऐसी सामवेद
 की संहिता पढ़ाई, और अथर्व की आंगिरसी संहिता
 अपने शिष्य सुमन्तु को पढ़ाने हुए ॥ ६० ॥

यैव मुनि ने ऋक् संहिता को दो शाखाकरके अपने शिष्य

इन्द्रमणि और वाष्कल को पढ़ाई। वाष्कल ने भी अपने
 शिष्यों को पढ़ाई ॥ ५८ ॥

हे भागव ! वाष्कलने अपनी संहिता के चार विभाग
 किये, और बोध्य, याज्ञकल्प, पराशर, अग्निमित्र इन चार
 शिष्यों को पढ़ाई ॥ ५९ ॥

जितमनस्क इन्द्रमणि ने भी अपनी संहिता को मा-
 यजूकेय ऋषि को पढ़ाई, जाकि-वडे कवि थे। और मांजू-
 केय के शिष्य देवमित्र ने सौमरि प्रभृतिशों को अथर्व-
 वेद कराया ॥ ६० ॥

श्रीरघुवन्दामिदं भाष्यं टीका ।

तत्सुतो मायजूकेयसुतः शाकल्यो वास्यादिषु पञ्चधात्
 तानघ्यापयामासेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यः शाकल्यः संहितां त्रेधा विभज्य अतर्थात्
 वैदिकपदार्थोपस्थापयानरूपं निरुक्तं च कृत्वा बलाकादिषु-
 अतर्थात् ददौ ॥ ५८ ॥

वाष्कलिः पूर्वोक्तस्य वाष्कलस्य पुत्रः प्रतिशाखाऽथ उक्त-
 संवशाकाऽथः बालायश्चाद्यन्नामाहधुरधीतवन्तः ॥ ५९ ॥

ऋक् शाखांपसंहारपूर्वकं तच्छिष्यफलमाह-वह्वधा इति ।
 एतच्छ्रुत्वासेतेषां ऋक्साम ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावायंद्दीपिका ।

वज्रुदे तैत्तिरीयशास्त्रोत्पत्तिप्रस्तावमाह—वैशम्पायनशिष्या इत्यादिना । अरकनामनिरुक्तिमाह—पञ्चेरिति । यद्यस्मात्प्रमद- हत्यारूपमहः क्षपयतीति तथा तस्मिन्गुरोरनुष्ठेयं व्रतं तच्चरणा- चरका इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

नाच्छिष्यां वैशम्पायनशिष्यः अल्पसाराणामेतेषां अरितेन कियत् सुदुष्करमहं अरिष्यामीति ॥ ६२ ॥

विप्राणांमधमन्त्राऽवकाकर्त्रां मत्तोऽधीतमाशु त्यजेति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतो बाह्वल्क्यः ॥ ६४ ॥

श्रीसुदशानसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अरकाध्वयैवः अथयुंशास्त्राध्ययनादध्वयैवः अरकशब्द- निरुक्तये चेदिति ॥ ६१ ॥

अल्पसाराणां अल्पतपसामिनरशिष्याणाम् ॥ ६२—६६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रार्णविका ।

तस्मिन् मायदुर्केवसुतः शाकल्यस्तु स्त्रां संहितां पञ्चधा विभज्य वारस्यादिषु पञ्चधात् तानध्यापयामासेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यो जानुक्ययंस्तु सनिकतां संहितां विभज्य निरुक्तं नाम वैदिकपदव्याख्यानं तेन साकं चतुर्धा विभज्येत्यर्थः । बाह्वाकादिष्वभ्यनुष्ठेयं ददौ ॥ ५८ ॥

बाष्काक्षिः पूर्वोक्तबाष्कलपुत्रः प्रतिशास्त्राध्यय उक्तसर्व- शास्त्राध्यय उद्धृत्येतिशेषः । बाह्विन्द्याख्यां शास्त्रां चक्र ताञ्च येषामव्याख्यानः तत्र आदधुः ॥ ५९ ॥

एवमृक्काकाविभागप्रकारमभिधाय तच्छिष्यगणकमाह—बहुच इति । एतच्छन्दसाम एतेषां छन्दसां व्यासे विभागं भूत्वा सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥

अथ तैत्तिरीयशास्त्रोत्पत्तिं प्रस्तौति—वैशम्पायनशिष्या इति । अरकाध्वयैवः अथयुंशास्त्राध्ययनादध्वयैवअरकाश्चासन् तत्र अरकशब्दं निरुक्ति-ये चेदिति । ब्रह्महत्यारूपमहः पापं क्षप- यतीति तथा तस्मिन्गुरोरनुष्ठेयं व्रतं चेदः व्रतचरणाचरकसंज्ञा- भवन् इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

बाह्वल्क्य इति । तच्छिष्यः वैशम्पायनशिष्यः बाह्वल्क्यः अथ पूर्वोक्तारण्यः माह—गुरुमितिशेषः । उक्तिमेवाह—महो इत्या- दिना सुदुष्करम् इत्यस्तेन । हे भगवन् ! महो अल्पसाराणां अल्पतपसामेतेषां अरितेन कियद्दहन्तु सुदुष्करं व्रतं अरिष्या- मीति ॥ ६२ ॥

इत्युक्त इति । विप्रावमन्त्रा विप्रावमानकर्त्रां हेतुगर्भमिदं शिष्येण बाह्वल्क्येनेतिरथमुक्तः कुपितो गुरुरव्याह, किमिति त्वयाऽहं बाहि महधीतं मत्तोऽधीतमाशु त्यजेति ॥ ६३ ॥

अथ देवरातसुतो बाह्वल्क्यः वज्रुयां गण्यं कर्त्विष्योतीर्थे ननः ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

तस्य सुतो वेदमित्रस्य पुत्रः वारस्यादिषु पञ्चसु अथाह अथाह ॥ ५७ ॥

तस्य शाकल्यस्य शिष्यः सनिकतां निरुक्तसंहिताम् ॥ ५८ ॥ बाष्काक्षिः पूर्वोक्तबाष्कलपुत्रः प्रतिशास्त्राध्ययः पूर्वोक्तसर्व- शास्त्राध्ययः उद्धृत्य बाह्विन्द्याख्यसंहितां चक्र तां नाम्ना बाह्वि- न्दियसंहितां बाह्वयनिप्रभृत्तयो दधुः मधीतवन्तः ॥ ५९ ॥

उक्ता एताः संहिता नाम्ना विशिनष्टि—बह्वृचा इति । ऋग्वेद- संहिताः किमनेन छन्दसां व्यासेन भूतेनाधीतेन निःशेषसा- नुपयुक्तेनेति तथाह, भूत्वेति ॥ ६० ॥

अरकास्तीर्थसंघकाः अध्वयैवो यद्वकर्मणि निपुण्याः ऋवि- ग्विशेषाः ॥ ६१ ॥

तस्य वैशम्पायनस्य शिष्यो बाह्वल्क्यो गुरुमिवाह—हे भगवन्गुरो ! ब्रह्महत्याहःक्षपयाच व्रतं चेदिति अरकाश्चन्दसामहः प्रत्यल्पसाराणामेतेषां अरितेन कियदिकम्प्रयोजनं स्याद्दहं दुष्करं व्रतं अरिष्ये करिष्यामीति ॥ ६२ ॥

ततो गुरुणा किमुक्तमत्राह—इतीति । विप्रावमन्त्रा प्राह्वया- चक्राकर्त्रां शिष्येण त्वयाऽहं इतो बाहि किं च महधीतं माशु त्यज उरत्यजेति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतः बाह्वल्क्यः ततो गुरुकुलात् ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसारायंद्दर्शिनी ।

तस्मिन् मायदुर्केवसुतः शाकल्यः वारस्यादिषु पञ्चधात् तान् अध्यापयामास ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः असंहितां तेषां विभज्य चतुर्व- वैदिकपदार्थव्याख्यानरूपं निरुक्तं च कृत्वा बाह्वाकादिष्वभ्यनुष्ठेयं ददौ ॥ ५८ ॥

बाष्काक्षिर्वाष्कलपुत्रः प्रतिशास्त्राध्ययः शास्त्राध्ययः शास्त्राध्ययः सङ्गृह्य ॥ ५९ ॥

वज्रुदे तैत्तिरीयशास्त्रोत्पत्तिप्रकारमाह—वैशम्पायनेति । अरकनामनिरुक्तिमाह, पञ्चेरिति । ब्रह्महत्यारूपमहः क्षपयतीति तथा तस्मिन्गुरोरनुष्ठेयं व्रतं तच्चरणाचरकाश्च ते अध्वयैवोत्येति ते तथा ॥ ६१ ॥

बाह्वल्क्योपि तच्छिष्यः वैशम्पायनशिष्यः अल्पसाराणामेतेषां अरितेन प्रायश्चित्ताचरणेन कियत् एते सुखं तिष्ठन्तु महमेक एव तपः समर्थश्चरिष्यामि ॥ ६२ ॥

कुपित इति वतो गर्भवशात् एताद् विनीतानपि अल्प- साराणुक्त्वा बाह्विपत्तिं तस्मात् बाहि इतोऽपसर त्वया शिष्येण ममाहं ततश्च अवरबहं वामीत्युक्त्वा जिगामिषन्तं तं पुनराह— महधीतमिति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतो बाह्वल्क्यः ॥ ६४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

शाकल्यस्तस्मिन् मायदुर्केवसुतः ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः जानुक्ययंस्तु संहितां विभज्य

यजूषि तित्तिरा भूत्वा तल्लालुपतयाऽऽददुः ।
 तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्सुपेशलाः ॥ ६५ ॥
 याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मन् ! छन्दांस्यधिगवेशयन् ।
 गुरोरविद्यमानानि सुपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ॥ ६६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

ओं नमो भगवते आदित्यायाऽखिलजगतामात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण च चतुर्विधभूतनिकायानां
 ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि चाकाश इवोपाधिनाऽव्यवधीयमानो भवानेक एव क्षण-
 क्षीणनिमेषावयवोपचितसम्बत्सरगणोनापामादानविसर्गाभ्यामिमां लोकयात्रामनुवहति ॥ ६७ ॥

यद्दु ह वाव विबुधर्षभ ! सवितरदस्तपत्यनुसवनमहरहराम्नायविधिनोपतिष्ठमानानामखिलदु-
 रितवृजिनबीजावभर्जन ! भगवतः समभिधीमहि तपन ! मण्डलम् ॥ ६८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विभक्तां निरुक्तेन वैदिकपदार्थव्याख्यानोत्तुष्टेन संहितायां
 चतुर्गुणैः ब्रह्माकादिभ्यो ददौ ॥ ५८ ॥

वाक्कृषिर्वाक्कृतस्य पुत्रः बाह्याग्निः भज्यः काशारभ्य एते
 त्रया दधुः आदधुः अधीतवन्तः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

यजुर्वेदं तैत्तिरीयशास्त्रोत्पत्तिं दर्शयति, वैशम्पायन इत्यादिना ।
 वैशम्पायनाख्याययनादध्वर्षवः यत् यस्मात् ब्रह्महत्यारूपमंहः पापं
 क्षपयतीति ब्रह्महत्याहःक्षणं गुरोरनुष्ठेवं व्रते चैकस्तरुमा-
 चरकाः अगमन् तादृशव्रतचरणाच्चरकसंज्ञाभवात्प्रत्ययैः ॥ ६१ ॥

तौचिह्नयः वैशम्पायनशिष्यः बाह्वलक्यः माह गुरुमिति
 शेषः । अल्पसाराख्यामल्पतपसाम् एतेषां भवच्चिह्नपायां चरि-
 तेन ब्रह्माचरणेन कियत् ब्रह्मेकः सुदुष्करं व्रतं चरिष्ये
 चरिष्यामि ॥ ६२ ॥

* बाह्वलक्येन इत्येवमुक्तः गुरुः कुपित आह-विप्रामवमत्रा-
 निष्कारणं विप्रामवमत्रां शिष्येण ममाऽऽत्म मतो मदर्धितं
 मसोऽधीतमाशु त्वज्ज्वाहि माभमादपसर ॥ ६३ ॥

देवरातक्य सुतः स बाह्वलक्योऽपि यजुर्वागणं कर्त्विष्या
 उर्ग्विं व्रतः आभमान् ॥ ६४ ॥

मावाटीका ।

मांशुकेय के पुत्र शाकल्य ने अपनी पठित संहिता
 के पांच ५ विभाग कर बारह, मूत्रह, शालीय, गोल्लय,
 और शिष्टार, इन्हें को पढ़ाई ॥ ५७ ॥

शाकल्य के शिष्य ज्ञानकर्ष ने अपनी संहिता के
 तीन विभाग करे, और वैदिक पदार्थों के व्याख्यान रूप
 निरुक्त बोधा करके ब्रह्माक, वैज, वेताह, धिरज, इन
 चारों शिष्यों को पढ़ाई ॥ ५८ ॥

वाक्कृत के पुत्र वाक्कृषि जी उक्त सभूयं शास्त्रों से
 वाक्कृषिवाक्य संहिता करते हुए, जिस संहिता को बाह्या-
 ग्नि, भज्य और काशार ने धारण करी ॥ ५९

[१६]

बहुत ऋचाओंवाली इन सीहनाओं को इन पूर्वोक्त ब्रह्म-
 ऋषिओं ने धारण करी, इस वेदके विभाग को सुनकर पुरु-
 ष समस्त पापों से छूटजाता है ॥ ६० ॥

वैशम्पायन के शिष्य चरक अध्वर्यु होने हुए, उनका चरक
 नाम क्यों हुआ, कि—उन्होंने अपने गुरुके ब्रह्महत्याके पाप के
 छुटाने बाह्या व्रतका आचरण किया ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन के शिष्य बाह्वलक्य बोले, कि—हे भगवन् !
 इन अल्पतप वाले आप के शिष्योंके व्रताचरण ने क्या
 होना है, मैं वडे दुश्चर व्रतका आचरण करूंगा ॥ ६२ ॥

बाह्वलक्य ने ऐसा कहा तब गुरु वैशम्पायनभी कुपित
 होकर बोले, कि—जो ब्राह्मणों के भवमान करने वाले तेरे
 सरीके शिष्य से हम का कुछ प्रयोजन नहीं, तूने जो हम
 से पढ़ा है उसे जरूरी त्यागकर ॥ ६३ ॥

इतनी बात को सुनकर बाह्वलक्य ने भी उन यजुर्गुणों
 का व्रत (वाग्नि-उपटी) कर दिया । तदनन्तर मुनि लोगों
 ने उन यजुर्गुणों को देखे ॥ ६४ ॥

श्रीधरखामिह्वनमावायेदीपिका ।

उर्ध्वितत्याऽऽदानं विप्ररुपेणानुचिन्तमिति तित्तिराः पश्चि-
 शेषा भूत्वाऽऽददुः ततश्च तैत्तिरीया इति प्रसिद्धाः सुपेशला
 भित्तिरुवाः बहुवचनमवाग्नरभेदविवक्षया ॥ ६५ ॥

कायवमाध्यन्दिनादिशाखापसङ्गमाह-बाह्वलक्य इत्यादिना ।
 गुरोर्वैशम्पायनक्य स्वासेन विभज्यमानुक्तत्वाद्द्विधमानार्थाधि-
 कानि गवेशयन् मृगयन् सुपतस्थे सम्यक् तृष्ठाव ईश्वरमृगादि-
 वेदानां तथा च भूतिः "ऋग्मिः पूर्वोक्तं द्विधि देव ईशं
 बजुर्वेदं तिष्ठति मध्ये बहूः सामवेदेनात्मभे महीवते वेदे-
 शून्वास्त्रिभिरिति सूर्यः" इति ॥ ६६ ॥

नमो भगवते तृष्यमादित्याय यो भवानेक एवमां लोक-
 यात्रामनुवहतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति-अखिलजगतामाम्ब्रह्मरूपे-

य इह वाव स्थिरचरनिकराणां निजनिकेतनानां मनइन्द्रियासुगणाननात्मनः स्वयमात्माऽन्तर्प्राप्तिं प्रचोदयति ॥ ६६ ॥

य एवेमं लोकमतिकरालवदनान्धकारसङ्गाजगरग्रहगिहितं मृतकमिव विचेतन्मवलोकयानु-
कम्पया परमकारुणिक ईक्षयैवोत्थाप्याहरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्तयत्यवनि
पतिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नटति ॥ ७० ॥

परित आशापालैस्तत्र तत्र कमलकोशाञ्जलिभिरुपहृताहंशाः ॥ ७१ ॥

अथ ह भगवंस्तव चरणानलिनयुगलं त्रिभुवनगुरुभिर्वन्दितमहमयातयामयजुःकाम उर्पसरा-
मीति ॥ ७२ ॥

श्रीचरन्नामिदुतभाषार्थदीपिका ।

ग्यान्तद्व्येषु काखरूपेण च बहिरपि वर्तमान इति अखिल-
जगतामित्यस्य प्रपञ्चः चतुर्विधेति हृदयान्तर्बर्तित्वेऽपि जीव-
वत्तेनोपाधिनाऽप्यवधीयमानो अनाच्छाद्यमानः । काखरूपेण
चेत्यस्य प्रपञ्चः स्योति स्यात्तदादयो येऽवववास्तैरुपनिताः
सम्भरसरास्तेषां गणान् प्रत्यक्षमपामादानं शोषयां विसर्गो वृष्टि-
स्ताड्याम् अनेन गावत्रीप्रथमपादोक्तवरेयवताऽनुवर्षिता ॥ ६७ ॥

द्वितीयापादाद्यनुवर्षणेन स्तोति—यजुहेति । हे विश्वधर्म !
हे सवितः ! यद्वन्दो भगवतस्तव मयङ्कलं तपति तत्समिधी-
महीति सम्भगाभिमुखेन आयेम पुनस्तस्वैव सम्बोधनं प्रत्यहं
त्रिषवयां वैदिककर्मागेषु स्तवनां भक्तानां यागविक्रानि
दुरितानि तप्तवानि च वृजिनानि दुःखानि तेषां बीजमहानं
च तेषामवमर्जन ! विनाशक ! हे तपन ! इति ॥ ६८ ॥

तृतीयापादेन स्तोति—य इहेति । योमवान् स्याचरजङ्गमसमूहानां
स्वाभयाणां जीवानां मनइन्द्रियप्राणगणाननारमनो जडात्
स्वभारमाभारकोऽन्तर्प्राप्तिं सन् प्रचोदयति प्रवर्तयति ॥ ६९ ॥

तृतीयापादेन मयङ्कलपरतया उवाच आयाः स्तोति—य
एवेति । य एक एव भगवानतिकरालवदनो योऽन्धकारसङ्को-
ऽजगरग्रहस्तेन गिहितमत एव मृतकमिव विचेतनं स्वधर्मावधं
यदारमावस्थानं प्रत्यक्षप्रवर्षणं तदेव भयस्तस्मिन्प्रवर्तयति
किञ्च, यो भवानवनिपतिरिवाटति गच्छति ॥ ७० ॥

आशापालैरिन्द्रादिभिः कमलकोशयुक्तैस्तपुर्वैवाऽञ्जलि-
भिरुपहृताहंशा इत्यादिः ॥ ७१ ॥

यत एवमभूतस्वमयातः ह स्फुटमयातयामाभ्यवैर्वावद-
विह्वलानि यजुषि तस्माकोऽहमुपसरामि मजामि ॥ ७२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

नम इत्यादि आदित्यमयङ्कान्तवर्तिभगवतस्तुतिः ॥ ६७ ॥

यजुहेति यन्मयङ्कलतपति इह स्थितोऽन्तर्प्राप्तिं देहेन्द्रिया-
सुगणाननारमनश्च प्रचोदयतीत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

स्थिरचरनिकराणामित्यादिकर्मावस्था य एवेति तस्य तत्र
चरणयुगलमुपसरामीत्यन्वयः ॥ ६९—७० ॥

श्रीमद्गीराराधनायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ मुनयः कर्तितानामादानं विप्ररूपेणाऽनुचितम् इति
मन्वानाः तिसिराखरपक्षिविधोषा भूत्वा तप्तदाखोलुपतयाऽऽहुः
जगद्गुः अनां यजुःशाखाः तैत्तिरीयसंज्ञा आसन् सुपेद्यावा
अतिरम्बाः बहुवचनमथान्तरभेदविषयत्वा ॥ ६५ ॥

कायवमाध्यगिनशाखाप्रवृत्तिं प्रस्तौति—याङ्कलवत्कव इत्यादिना ।
हे प्रपञ्च ! गुरोरधीनानि छन्दांस्यधिगणवत्कवेष्वेवकवेष्वेवहन्
कर्तित्वादिमावः अर्कमादित्यमयङ्कान्तवर्तिनभीश्वरम् सुष्ठु
उपतस्य तुष्टाव ॥ ६६ ॥

स्तुतिमेवाऽऽह—नम इत्यादिना । यो लोकयात्रामनुवहति तस्मै
भगवते आदित्याय तुष्टं नमः इति सम्बन्धः । तदेव दशमिति—
अखिलेत्यादिना । अखिलजगदात्मनस्त्वमेव प्रपञ्चयति—चतुर्विध-
भूमनिकायानां देवमनुष्यपशुपादपभेदेन जरुयुजायडजस्वैर्जो-
ङ्गिरूपेण वा चतुर्विधं भूतसमुदायानां किं बहुना प्रवृत्तिस्तम्
पर्यन्तानामन्तद्व्येषकाकाद्य इव स्वव्याप्युपाधिना प्रवृत्तिस्तम्
पर्यन्तेनाऽववधीयमानं अनपाद्यमानं अस्पृष्टव्याप्यगतत्वात्
इत्यर्थः । काखरूपतां प्रपञ्चयति—बहिःस्यार्थिभरवयैरुपनिनेन
सम्भरसरागणेन तोषादानविसर्गाड्यामिमां शाक्यानां धोकवृत्ति-
मनुवहति निवहति ॥ ६७ ॥

अखिलजगदात्मस्वरूपेणानेनात्मःप्रविश्य प्रेरकरूपो
गावत्रीप्रथमपादकस्य सवितुशब्दाय उक्तः । अथ द्वितीयापादस्य
मार्गवशाद्दार्थवर्षणेन स्तोति—यजुह वेति । उहवावेति प्रसिद्धि-
द्योतको निपातसमुदायः भगवतस्तव यन्मयङ्कलमधस्तपति—तत्प्र-
धीमहीति सम्बन्धः । स्वधीमही सुष्ठु आयेमेत्यर्थः । हे विश्वधर्म !
हे सवितः ! हे तपनेति प्रीण्य सम्बोधनानि मयङ्कलं विद्विनाष्टि-
महरहरनुसवनम् त्रिसंख्यमाज्ञावधिना वैदिककर्मागेषु उप-
तिष्ठमानानां जनानां यागविक्रानि दुरितानि पापानि वृजिनानि
तप्तवानि दुःखानि च तांश्वेव बीजानि । यद्वा, दुरितानां
बीजमहानं च मर्जयतीति मर्जनं तद्गर्गः नेजो वस्व तत् ॥ ६८ ॥

अथ तृतीयापादायैसर्धंप्रचोदयितृत्वकथनेन स्तोति, यजुहवा-
वेति उहवावेति । पूर्ववत् यो मवाङ्गजनिर्कृतानां स्वधरीराणां
स्वाचरजङ्गमसमूहानां मन इन्द्रियप्राणगणाननो जीवांश्च स्व-
भारमाभारकोऽन्तर्प्राप्तिं च सन् प्रचोदयति ॥ ६९ ॥

भीमहीरराजवाचास्यैकतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनुविधयुक्तवाचंमद्वेषमाविःकुर्वन्स्वामिप्रेतं निवेदयति—य एवेति । अतिकराजवदो बोध्यकारसङ्घोऽजगरप्रहस्तेन गृहीतं गीर्णितममत एव मृतकमिवाचेतनं निःसङ्गमिमं लोकम् भव-
 लोकाश्चानितरसाधारणया कृपादृष्ट्या उर्याप्य प्रहरहस्त्रि-
 सङ्घं । अथमांशयावस्थाने अथमांशं आराधनधर्मांशं
 बहार्थविधानं चित्तसमाधानं तस्मिन् भवसि प्रवर्तयिष्यति
 यथ भवानवनीपतिरिवानिमिषायां देवानामधिपतिरसाधुनां बुध-
 सरवानां भवमुदीरयन्नुपापयज्ञप्रतिबन्ध परित आशापाक्षैर्द्वि-
 पाक्षैः कर्तुमिः कमलकोशाशुभ्रिभिः कमलकोशाकारैरङ्गिभिरुप-
 हृतं समर्पितमहोद्यमं यत्न सः अटतीति पूर्व्यान्वयः ॥ ७० ॥ ७१ ॥
 अथ इ ननु, अलु हे भगवन्निभुवनगुहमिन्द्रादिभिरामि
 बन्धिनमुक्तविषयस्य पदकमलयुगलमहमवातर्षामयजुःकामः अवा-
 तवा मान्बन्धैर्देवावद्विद्वानाभगनसाराणि वा यजुषि कामच-
 मान उपसरामि भजामीत्युपसरास्ये इति पूर्व्यान्वयः ॥ ७२ ॥

भीमद्विजयजन्तुपदप्रस्तावणी ।

तल्लुपतवा यजुगंयाप्रहृद्यच्छावरेननादुः स्त्रीचक्रुः ॥ ६५ ॥
 अर्थाभ्यभिगवेषयज्ञस्येते मृगयज्ञकं परमानन्दरूपस्वादि-
 रासमांशनाम्नूर्वांशयोर्मन्वाच्च तज्जामानभीश्वरं नारायणं सुष्टु-
 पतस्ये तृष्टाव ॥ ६६ ॥

ॐ प्रह्वानां ॐ स्याद्ब्रह्मयजुःशायाम् इति यादवः
 "मृगय कस्मादुच्यते प्रह्वोति बृहतां श्वास्मन् गुणा" इति श्रुतेः गुणो-
 योत्तरवादाङ्कुरस्वाप्ययमेवायं इममेवायं सूचयति, भगवत इति ।
 भगवते यजुगुणापूर्णाव अयं वसिष्ठादिवदिदानीन्तनां भगवान्मेवाह,
 आदिभ्याय आदिभ्याय पुरातनाय । यद्वा, अस्मिन्नेवायं एतत्
 ब्रह्मयुपवाहवति—अस्मिन्नेति । यो भगवान् प्रह्वोतिस्तम्बपयंशानां
 अयज्जादिभेदेन अनुविधयुक्तममूहानां इत्येवमन्तरिक्षजगदा-
 त्मस्वरूपेण समस्तजगदन्तर्वाग्मिस्वरूपेण स्थितो यद्विहरति स्वयं-
 लुचनिमेवाद्यवयोपचित्तमस्वस्तरणयुगलक्षणेन काञ्चरुपेणाकाश
 इव व्यवधीयमानः तेषां दानविस्मर्गोऽयं प्रत्यक्षस्तोयस्य आदानं
 शोषणं विस्मर्गो वृष्टिस्ताडयामिमां लोकयात्रामनुबहति । यद्वा,
 यदाष्टुपाधिनाकाश इव सुरनरादिशरीरोपाधिना व्यवधीयमानः
 परिच्छिद्यमान इति ॥ ६७ ॥

हे विदुषधर्म ! हे सविनः ! तव बद्धो मयडलमनुभवने नपनि
 प्रकाशते इह वा वेत्स्यकुरारयोः हे नपनि प्रकाशनशील ! तस्मिन्-
 मिथीमहि सस्वकचिन्तयामः कीदृशं मयडलमहरदरास्नावाविधिना
 वैदिकप्रकारेणोपतिष्ठमानानां सेवमानानामस्मिन्नानां दुरितानां
 दुष्पापानां दुःसहानां वृजिनानां दुःखानां बीजानि दुष्कर्मा-
 यवमज्जितुं शीलमस्यास्तीति अस्मिन्नेवायं ल्यटप्रत्ययः ॥ ६८ ॥

इह भुवि को वाव स्तनिकेतनानां आभवायां स्थिरचर-
 निकराणामात्मा स्त्रीमि अन्तः स्थित्वा सुखपरकञ्च तस्वप्रसारो-
 पितस्त्रभावः स्वयं नेवाभनारमन अचेतनप्रायान् मनस्विबासु
 गच्छाम्प्रचोदयति प्रेरयति अनेन विशेषयाद्येन " तस्वचित्तध-
 रेयवं भगो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् " इत्ययं विदुतः
 यो नो धियो ज्ञानसाधनत्वादिन्द्रियाणि प्रचोदयात्तस्य सवि-
 युजगत्सद्गुः भगः सकलं दुःखबीजमज्जनकं वरेण्यं रमयति ।

तन्मयडलं धीमहीति "आप्राद्यावापृथिवी मन्तरिक्षं स्ये आत्मा
 जगतस्तस्थुषञ्च" इति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

अतिकराजं वदन् यस्य स तथा स एवाभ्यकारः अज्ञान-
 लक्ष्ण्यस्तस्मान्नाऽजगरप्रहृद्य गृहीतं प्रकृतं मृतकमिष्य शवस्ये-
 तनकरपमिमं लोकं जनमवधोक्य प्रतीकृतचित्तदृष्ट्या परमका-
 रणिको यो भवानिच्छेत् कटाक्षानिरीक्ष्योनेव तमुत्पाप्यानुहित-
 मात्मानः परमात्मनोऽवस्थानं प्राप्तयेस्मात्तथा तस्मिन्स्वधर्मोऽयं
 भवसि प्रवर्तयस्व " चित्रं देवानामुद्गादनीकं अक्षुर्मि-
 त्तस्य वदन्वस्वाप्नेः " इति श्रुतेः । काञ्चप्रयावको यथ भवा-
 नाशापाक्षैरिन्द्रादिभिः कमलकुङ्कुमशाङ्गिभिस्तत्र तत्र समुप-
 चिताऽसाधुनां मर्यादमयुदीरयन् परितः अटति परिवर्तते " आ-
 प्राद्यावापृथिवी मन्तरिक्षम् " इति श्रुतिः । तस्मै तुष्टुवं नम इति पूर्-
 व्यान्वयः ॥ ७१ ॥

स्वामिमायमुद्रवति—अपति । यस्मादवातयामयजुष्कामाऽऽ-
 तस्माद्भिभुवनगुहभिरभिवन्दितं तथ अरयान्निनयुगलमुपसरामि
 शरयं गतोऽस्मीति तुष्टावेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

भीमजीवगोस्वामिद्वन्द्वप्रसङ्गः ।

ईश्वरमिति तद्वत्तर्वांशयोर्देन भावमानमित्यर्थः ॥ ६९—७३ ॥

भीमद्विभवाण्यकवर्तिष्ठनसाराधर्शिनी ।

अर्थाभ्यभिगवेषयज्ञस्येते मृगयज्ञकं परमानन्दरूपस्वादि-
 रासमांशनाम्नूर्वांशयोर्मन्वाच्च तज्जामानभीश्वरं नारायणं सुष्टु-
 पतस्ये तृष्टाव ॥ ६६ ॥
 अर्थाभ्यभिगवेषयज्ञस्येते मृगयज्ञकं परमानन्दरूपस्वादि-
 रासमांशनाम्नूर्वांशयोर्मन्वाच्च तज्जामानभीश्वरं नारायणं सुष्टु-
 पतस्ये तृष्टाव ॥ ६६ ॥

यो भगवानेक एव इमां लोकयात्रामनुबहति तस्मै आदि-
 त्याय अस्मिन्जगतां भगवते भीमने नम इत्यन्वयः " भगं भी-
 काममाहस्ये " इत्यमरः अनुविधयुक्तमिच्छानाम अन्तर्वादिपि क्रम-
 यात्सस्वरूपेण काञ्चस्वरूपेण च वर्तमान इत्यर्थः । इत्यन्तर्वादिपि
 जीववस्तेन उपाधिना व्यवधीयमानः अनाच्छाद्यमानः आका-
 शवत् क्षणक्षणादयो वेऽवधायकैरुपचिताः सस्वस्वरास्तेषां गच्छन्
 प्रत्यक्षमेव अपाम आदानं शोषणं विस्मर्गो वृष्टिस्ताडयाम् ॥ ६७ ॥

हे विदुषधर्म ! सवितः ! यन्मयडलं नपति गदः सर्वाभि-
 माहि अनुभवने प्रतिस्मयम् प्रहरहः प्रत्यहं च आस्नायविधिना
 वैदिकमार्गेण वयतिष्ठतां क्तुवतां यास्वस्मिन्नानि दुरितानि
 तस्वस्वानि वृजिनानि दुःखानि च तेषां बीजमहानं च तेषा-
 मवमज्जन ! विनाशक ! हे नपनि ॥ ६८ ॥

अनात्मनो जडान् प्रचोदयति प्रवर्तयति ॥ ६९ ॥
 ईश्वरैवोत्पाप्य पूर्वाद्रावृष्टिस्त इच्छामदानेनेत्यर्थः । अथमांशं
 यत् आत्मावस्थानम् आत्मोपासनं तत्र ॥ ७० ॥
 आशापाक्षैर्द्विपाक्षैरिन्द्रादिभिः कर्तव्यकोशयुक्तैस्तद्वेषैर्वा
 अङ्गिभिरुपहृताहंयां दत्तायैः ॥ ७१ ॥

अवातयामानि ऊर्जस्वानि अर्थैर्वात्तुमशक्यानीत्यर्थः । वानि
 यजुषि तस्वामोऽहमुपसरामि भजामि ॥ ७२—७३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कूर्तिनश्च यजुर्गणस्य विप्ररूपेणादानमयुक्तमनस्तिष्ठिरः
पश्चिमिचोपा भूत्वा भावयुः जगद्भुः, अतो यजुःशाखाः तैत्ति-
रीयाः इति प्रसिद्धाः सुपेशखाः सुरभ्याः बहुवचनमवाप्तर-
भेदाभिप्रायम् ॥ ६५ ॥

कायप्रमाध्यन्दिनादिशाखाप्रवृत्तिप्रकारमाह-याज्ञवल्क्य इत्या-
दिना । ततः गुरोराधमाग्निगमनानन्तरं भीत्यासेन विभजयानुप-
दिष्टत्वाद्गुरोर्वैशम्पायनस्य अनिष्टमानानि अधिगवेषणम्
अधिकानि अन्विष्यन् अङ्गमीश्वरमिति "एषोऽन्तरादित्ये हिर-
गमयः पुरुषो हृदयेने हिरण्यकेशः हिरण्यवद्भूः आग्रयास्नात्
सुवर्णः" इति भूयुक्ताकांस्तगत्मानं भगवन्तमित्यर्थः । सूपतश्च
सम्पक्त् तृष्ठाव अनेन समर्थो याज्ञवल्क्यः क्रोधाभासमिवेष्या-
वातयामयजुगानवने गुरुयैव प्रवर्त्तित इति ज्ञायते अन्वया
"नारायणोऽपच्यति गुरोः प्रच्युतस्य वृक्षुन्देः । कमलं जलाद-
पेनं संशोषयति रविर्न पोषयति" इत्यादि शास्त्रविरोधः
स्यात् ॥ ६६ ॥

यो भगवान् एकः निःसमातिशयः इमां लोकवात्रामनु-
वहति तस्मै भगवते आदित्याय नमः इत्यन्वयः । आदित्यशब्दे-
नात्र सूर्यमण्डलाभिमानिद्वेषनान्तरात्मा सर्वशक्तिः सर्वोत्तम
श्रीवासुदेवो गृह्यते तदेव स्फुटतया दर्शयति-यः चतुर्विध-
भूतनिकायानां जगद्युजायङ्गजस्त्रेज्जोद्भिज्जमाणि समुदायानाम्
प्रज्ञादिस्तम्भपर्यन्तानां किं बहुना निखिलजगतामनेककोटि-
प्रज्ञाशक्तानाम् अन्तर्हृदयेषु बहिरपि च आत्मस्वरूपेण स्वाभावा-
रम्येण रूपेण आकाश इव वर्त्तमानः उपाधिना चतुर्विध-
भूतनिकायेन प्रज्ञादिस्तम्भपर्यन्तेन चालिलैजगद्भिश्च अन्वय-
धीयमानः अनाच्छिद्यमानश्च इमां लोकवात्रामनुवहति निधे-
इति केनानुवहतीत्यत आह-काशरूपेणोति । तदेव प्रपञ्चयति,
क्षयति । अज्ञानवादिभिरवबधैरुपचितानां सम्प्रसरणां
गण्येन प्रत्यक्षम् अपामादानविसर्गादवां जलप्रवहणस्यागादयाम्
अनेन गावत्रीप्रथमपादगतसवितृपदार्थो वर्णितः ॥ ६७ ॥

द्वितीयपादगतमंगशब्दार्थं दर्शयन् स्तौति-बहुहेति । हे विबु-
धर्वभ ! सूचते विश्वं वतस्तरसम्बोधने हे सचितः । अहरहः प्रति-
दिनम् अनुसन्धने प्रतिसमर्थं त्रिकालमित्यर्थः आत्मावधिना
वेदविधिना उपतिष्ठतां स्तुवताम् हे अखिलपुरितर्हृजिनधीजा-
वमर्जन ! हे सकलपापमूखविनाशक ! हे तपन ! उह बाबेति प्रसि-
द्धिद्योतको निपातसमूहः "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"

"यदादित्यगतं तेजो जगद्भासवतेऽखिलम् ।
बभूवुमासि बभूवौ तस्तेजो विद्वि मामकम्" ॥
इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धं चतुर्भगवतस्तथ मण्डलमहस्तपति तस्म-
मभिधीमाह सम्प्रणामिमुष्येन ध्यायेम ॥ ६८ ॥

तृतीयपादार्थं सर्वधीमेरकत्वं दर्शयन् स्तौति, च इति ।
यो भवान् निजनिकेतनानाम् "अस्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्"
इत्येवं स्तुतिवचनानां स्थिरचरनिकराणां स्थायरजङ्गमयूयानां मन-
आदिगणान् अनात्मनः अज्ञान् स्वयमात्मनेवान्तर्वासी सन्
प्रचोदयति ॥ ६९ ॥

तस्य सत्पापकारकस्य कारुणिकस्य सर्वोभिधन्वितं चरयं

वजुःकामः शरणाकृतोऽस्मीत्याह-य एवेत्यादिना । उपसरामित्यनेन
यो भवान् अतिकरालवदनेन अन्धकारसङ्घेन अज्ञानात्वेन भर्ज-
गरग्रहेण गिहितं कवर्त्तकृतम् अतो मृतकामिष विवेकतमं निः
सङ्गम् इमं लोकम् अवलोक्य उत्प्राप्य "अपं तु परमो अर्भो
यद्योगेनात्मदर्शनम्" इति अन्धमांस्त्रे आत्मावधाने परमात्मप्र-
यात्वे भेषसि प्रवर्त्तयति यश्च भवान् अमनिपतिरिव । असा-
धूनां भयमुदीरयन् अटति ॥ ७० ॥

यश्च आशापावैः दिग्बलकैरिन्द्रादिभिः कमलकोशाङ्गिभिः
पद्मकोशयुक्ताः तन्मत्स्या वा अज्जलवो येषां तैः उपहृतादित्यः उपहृत
समर्पितमहंशं यस्य स तथा ॥ ७१ ॥

अथ अतो हेतोः भगवतस्तथ चरयानखिनयुगलं विभ्रुन-
गुहीमर्षद्वादिभिर्वाङ्मिदम् अथातवामवजुःकामः अन्वेष्येवावदधि-
ज्ञानतयाऽगतसाराण्यं यजुषि तत्कामोऽहं उपसरामि शरण्यं
प्रजामि ॥ ७२ ॥

भाषा टीका ।

और वे मुनि लोग उन यजुर्वेद के मन्त्रों को उन मन्त्रों के
लोकसे तिलांतर पक्षी होकर चुगते हुए, तबसे वे अतिरम्भ
तैत्तिरीय शाखा होती हुई ॥ ६५ ॥

सूनजी बाबे, कि—हे प्रह्लाद ! उस समय से याज्ञवल्क्य
भी उन वेदोंकी तलास में रहे जो कि—गुरुके पास नहीं वि-
द्यमान रहे, ऐसे मन्त्रों को ढूढते हुए सूर्य भगवान् का
उपस्थान करते हुए ॥ ६६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच

श्रीसूर्यनारायण की स्तुति करते हुए याज्ञवल्क्य महर्षि
बाबे, कि—उन श्रीआदित्य भगवान्को नमस्कार है, जो कि—
प्रज्ञा से आदि लेकर तृण पर्यन्त चतुर्विध प्राणियों के हृद-
यमें आत्मस्वरूपसे और बाहर क्षण लव निमेष रूप अथ
बर्षों से बड़े हुए सम्प्रसरणोंके समुदावारमक काल रूप से
आप एकही उपाधि सं रहित आकाश की तरह व्याप्त होकर
समय २ पर जलों के छुलाने और वर्षणसे इस लोक की
यात्राको चलाते हो ॥ ६७ ॥

हे देवन में भेष्ट ! हे सवितृदेव ! लोग त्रिकाल प्रतिदिन
आत्मावधि से आप को उपस्थान देते हैं, आप वहाँ
के खोंट कर्म और उनके फल जो दुःख तिन के बीज रूप
अज्ञान के नाश करने वाले हो । हे तपन ! वह जो
आपका मण्डल तप रहा है, हम उसी का समीचीन प्रकारसे
ध्यान करते हैं ॥ ६८ ॥

जो श्रीआदित्य भगवान् अपने निवास स्थान रूप स्था-
वर जङ्गम प्राणि समुदायों के जडरूपी मन इन्द्रिय और
प्राणों को स्वयं आत्मा अन्तर्वासी रूप से प्रेरणा कर के
चलाते हैं तिन सूर्यनारायण को नमः हो ॥ ६९ ॥

जो सूर्य भगवान् अति करालवदन अन्धकार नामक अ-
जगर से प्रसित अत एव मृतक विचरित सदृश इसलोक के

सूत उवाच ।

एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः ।

यज्जुष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः ॥ ७३ ॥

यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्च शतैर्निभुः ।

जगृहर्वाज^(१)संन्यस्ताः काण्वमाभ्यन्दिनादयः ॥ ७४ ॥

जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुनिः ।

^(२)सुन्वांस्तु तत्सुतस्ताभ्यामेकैकां प्राह संहिताम् ॥ ७५ ॥

सुकर्मा चापि तच्छिष्यः सामंवदतरंमहान् ।

सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो ^(३)द्विजः ॥ ७६ ॥

भाषा टीका ।

अवलोकन कर, परम कार्याक कृपा कर अपनी हठी से मर्चों को उठाकर निशिदिन नृपति के तरह स्वधर्म स्थितिरूप भेष में प्रवृत्त करते हैं । और बुद्धों को भव दिखाते हुए, राजा के तरह पर्यटन करते हैं ॥ ७० ॥

• और जहाँ २ पर्यटन करते हैं उस २ जगह दिक्पाल बोग कमल के कधी सहस्र प्रजालि जोड़कर आप को भेट देकर पूजन करते हैं ॥ ७१ ॥

अब हे भगवन् ! त्रिभुवन गुरुओं से वन्दित आप के दोनों चरण कमलों की, अथातवाम नवीन बज्रुर्भेद के मन्त्रों की कामना वाला मैं शरण लेता हूँ आप मेरा मनोरथ पूर्ण करें ॥ ७२ ॥

भीमरत्नमिच्छितभाषापर्यदीपिका ।

एवं स्तुतः प्रसादितश्च ॥ ७३ ॥

पञ्चदश शाखाः वाः शनैरपरिमितैर्यजुर्भिरकरोत् स तैरिति पाठे स एव बाह्यवादिष्यस्तैर्यजुर्भिरकरोदिति जगृहर्धोतवन्तः रविशाऽभ्यरूपेण वाजेभ्यः कसरंभ्यां वाजेन वंगेन वा संन्यस्तास्त्वकाः शाखा वाजसनीसंहास्ताः शाखा इति वा ॥ ७४ ॥

सामशाखाविभागमाह—जैमिनेरिति । तत्सुतः सुमन्तुस्तनः ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमैकैकां प्राह ॥ ७५ ॥

तच्छिष्यो जैमिनेः शिष्यः महानतिमेधावी सहस्रसंहिता रूपं भेदं चक्रे साम्नां तं संहिताभेदम् ततस्तदनन्तरम् ॥ ७६ ॥

भीमर्त्नराराधनाचार्येकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

एवमिति स्तुतः प्रसादितश्च हरिरादिलक्षरीरकः भगवान् वाजिरूपधरोऽभ्यरूपधरो मुनये याह्यवल्कवायाऽदात् उपदिदेश ॥ ७३ ॥

यजुर्भिरिति विभुर्वाङ्मन्त्रक्यः शनैरपरिमितैर्यजुर्भिर्यजुष्यपञ्च-पञ्चदश शाखा अकरोत् स तैरिति पाठे तु स विभुस्तैर्वाज-रूपेण हरिया दसैर्यजुर्भिरकरोत्ततो वाजिना सम्यक्ताः सभ्य-ग्वाह्यवल्कये निहिताः शाखास्ततस्ताः कायवा माध्याग्निनाश्च जगृहर्धोतवन्तः ॥ ७४ ॥

जैमिनः साम्नां विभागमाह—जैमिनेरिति । सामगस्य जैमिने मुनेस्तनयः सुमन्तुनामासीत्सुतः सुमन्तुस्तुतः सुतस्वांस्ताभ्यां तत्पुत्रपौत्राभ्यां क्रमैकैकां प्राह संहितां ततो द्विजः ॥ ७५ ॥

तस्य जैमिनेः शिष्यः महान् माहात्म्ययुक्तः सुकर्मा नाम सामवेद एव तदस्तस्मात्साम्नां सहस्रं संहितानां शाखानां भेदं चक्रे हे द्विज ! ॥ ७६ ॥

भीमर्त्नजबध्वजनीयंकृतपद्मरावली ।

वाजिरूपधरः अश्वरूपधरः अथातवामानि अगनन्ताराणि धीर्बन्तित्यर्थः ॥ ७३ ॥

वाजसतः सूर्यस्त वागताः शाखा वाजसस्यः ताः शाखाः कायवाद्यो माध्याग्निनाश्च ॥ ७४ ॥

साम गावतीति सामगः तस्य जैमिनेस्तनयः सुमन्तुनाम तस्य सुमन्तोः सुतः सुमन्वात्ताम ताभ्यां सुमन्तुसुमन्वाभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमैकैकां प्राह ॥ ७५ ॥

सुकर्मापि तस्य जैमिनेः शिष्यः महानतिमेधावान् सामभे-दाव्यतरोः साम्नां सहस्रं संहितारूपं भेदं चक्रे ॥ ७६ ॥

भीमर्त्नविगोक्षामिच्छितक्रमसम्भ्रमः ।

वाजसस्यस्ता इत्यत्र प्रथमे व्याख्यानं “वा पदात्तस्य” इत्यनु-स्वारस्य नकारः व्याख्यानतरे “अनाशि च” इति द्विष्वम् ॥ ७४-८० ॥

• (१) वाजिसंन्यस्ता इति (२) सुतस्वांस्तासुत इति च बीर० पा० सुमन्वानिति विज० पा० (३) द्विजाः । इति बीर० पा०

हिरण्यनाभः* कौशल्यः* पौष्यञ्जिभ्र सुकर्मणः ।

शिष्यो जगृह्णुभ्रान्य आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥

उदीच्याः सामगाः शिष्या भासन्पञ्च शतात्रि वै ।

पौष्यञ्ज्यावन्ययोश्चापि^(१) तांश्च प्राच्यान्प्रचक्षते ॥ ७८ ॥

(?लौगाक्षिर्माङ्गलिः कुल्यः^(२) कुशीदः कुक्षिरेव च ।

पौष्यञ्जिशिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतम् ॥ ७९ ॥

कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशतिसंहिताः ।

शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषाः आवन्त्य आत्मवान् ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे ब्रह्मोपदेशो नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

पञ्चदश शाखाः शतैरपरिमितैर्यजुर्भिरकरोद्दिनि स तैरिति दृश्य
पाठे स विभुर्षोडशवल्क्यस्तैर्यजुर्भिरकरोत् वाजेभ्यः सृष्ट्वांश्च-
केशरेश्वरः सम्बद्ध नयन्तीति वाजसनेय्यः शाखास्ताः कायवा-
दयो मुनयो जगृहृरधीतवन्तः ॥ ७४ ॥

सामवेदशाखाविभागमाह—जैमिनैरिति । तस्मिन् सुमन्तुसुतः
जैमिनिस्ताड्यां पुत्रपौत्राड्यां क्रमेणैकैकां प्राह ॥ ७५ ॥

तच्छिष्यः जैमिनेः शिष्यः सामवेदतरोः सामवेदतरुमन्वन्धी
तच्छिष्यो महानभूदित्यर्थः । अत एव सामनामेव संहिताभेदं चके
हिरण्यनाभः कौशल्यः कोशलदेशोद्भवः पौष्यञ्जिभ्र सुकर्मणः
शिष्यां अन्य भावस्यश्च तच्छिष्यः सोऽपि जग्राह ॥ ७६—७७ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स पर्याप्तप्रमाणो रविः एवं स्तुतः प्रसादितश्च वाजि-
रूपधरोऽम्बरुधरः मुनये ब्राह्मवल्क्याय यज्ञापि ब्रह्मदुप-
विष्टवान् ॥ ७३ ॥

वाजिरूपिणा वाजेभ्यः सम्बन्धाः ब्राह्मवल्क्ये गूढतया
सम्बन्धाः विभुः पूर्वाज्ञानः ब्राह्मवल्क्योऽपि प्रकटनया शतै-
र्बहुभिर्यजुर्भिः दशपञ्च पञ्चदश शाखाः अकरोत् । जगृहुः अधी-
तवन्तः ॥ ७४ ॥

सामवेदशाखाविभागमाह—जैमिनैरित्यादिना । तस्मिन् सुम-
न्तुसुतः ताड्यां पुत्रपौत्राड्याम् ॥ ७५ ॥

तच्छिष्यः जैमिनेः शिष्यः सुकर्मा सामवेदतरोः सहस्र
संहिता रूपं भेदं चके ह द्विजाः ! ततो हेतोः सामनां महान्
विस्तर इति शेषः ॥ ७६ ॥

*कौशल्यः * पौष्यञ्जिभ्र इति वीर० पाठे (१)तांश्चोदीच्यान्(२)कुशीदः इति वीर० विज० पाठे (?) लौगाक्षिर्माङ्गलिः कल्य इति वीर पाठे

भाषा टीका ।

स्तुत उवाच

श्री सुमजी बोधे, कि—इस प्रकार ब्राह्मवल्क्य ने स्तुति
से जब सुकर्मा प्रसन्न किये, तब सुर्वे भगवान् वाजि (घोड़े)
का रूप धारण कर ब्राह्मवल्क्य को ब्रवातवाम (ताजे) बज्रुधेद के
मन्त्र देते हुए ॥ ७३ ॥

वे ब्राह्मवल्क्य इन यजुर्मन्त्रों से पांच शाखा करते हुए
उन वाजसनी संहिताओं का कायव और भाष्यदिनों में प्रहस्य
करी ॥ ७४ ॥

सामगान वाजे जैमिनि के पुत्र सुमन्तु मुनि हुए । सुमन्तु
के पुत्र सुन्वान् हुए, इन दोनों पुत्र पौत्रों को जैमिनि ने
एक २ संहिता पढ़ाई ॥ ७५ ॥

निस के अनन्तर जैमिनि के महान् शिष्य सुकर्माने साम
वेदरूप दृष्ट की सहस्र शाखा, संहिताओं का भेद
किया ॥ ७६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

सुकर्मणः शिष्य एकः कौशल्यो हिरण्यनाभः पौष्यञ्जिनामै-
कस्तौ जगृह्णुः प्राच्यभ्याम्यस्तस्यैव शिष्यः सोऽपि जग्राह ॥ ७७ ॥
पौष्यञ्ज्यावन्ययोरपि चकाराश्रयवनाभक्यापि पञ्चशता-
नि शिष्या भासन् ते तावतीः शाखा वयायसं जगृहुः तानु-
दीच्यान्वनः काखतः काश्चित्प्राच्यांश्च प्रचक्षत इत्यर्थः । यथा-
वाकं पौष्यवे—

"उदीच्याःसामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः ।

हिरण्यनाभासावङ्गः संहिता वैद्विजोत्तमैः ॥

• श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

गृहीतास्तेऽपि षोडशमे पण्डितैः प्राच्यसामगाः" ।

इति ॥७८॥

पुनरप्येतेषां त्रयाणां सुकर्मणः शिष्याणां शिष्यान्तरेः
शास्त्राबाहुल्ये दृश्यन्ति-लौकाक्षिरिति द्वाश्याम् ॥ ७६ ॥

कृतो नाम हिरण्यनामस्य शिष्यः अशिष्येऽप्य ऊचे शेषा
मन्वा अपि याः प्रसिद्धाः शास्त्रास्ता भावस्यः अशिष्येऽप्य
ऊच इति ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीवम्

इति श्रीमद्भागवतम्भाष्याने द्वादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीवम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हिरण्यनाम इति कौसल्य इति हिरण्यनामविशेषणं
पौष्पिञ्जी नामैकः तो सुकर्मणः शिष्यो जगृहत्, तथा
भावस्यः शास्त्रस्तस्यैव शिष्यः स च प्रसिद्धतमः सोऽपि जग्राह-
त्यर्थः ॥ ७७ ॥

उदीच्य इति पौष्पिञ्जावन्त्यबोधापि अपि शब्दाद्विरण्यनाम-
त्वापि पञ्चशतानि शिष्या आसन् तांशोदीच्यान् सतः काश्चित्
प्राच्यार्थं प्रवृत्त इत्यर्थः यथोक्तं वैश्याधे—

"उदीच्यः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः ।

हिरण्यनामशावस्यः संहिता वैद्विजोत्तमैः ॥

गृहीतास्तेऽपि षोडशमे पण्डितैः प्राच्यसामगाः" ।

इति ॥ ७८ ॥

पुनरप्येतेषां त्रयाणां सुकर्मणः शिष्यान्तरेः शास्त्राबाहुल्य-
दृश्यन्ति-लौकाक्षिरिति द्वाश्याम् । लोकाक्ष्यादवन्त्यारः पौष्पिञ्ज-
शिष्याः शतं शतं संहिता जगृहुरित्यर्थः ॥ ७६ ॥

कृतो नाम हिरण्यनामस्य शिष्यः स च अशिष्येऽप्यनुविद्यन्ति-
संहिता ऊचे शेषा मन्वा अपि याः प्रसिद्धाः शास्त्रास्ता
भावस्यः अशिष्येऽप्य ऊचे ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपद्मनाभम् ।

कौसल्यः कौसल्यपुत्रः हिरण्यनामस्य पौष्पिञ्जस्य सुकर्मणः
शिष्यो जगृहत् सामग्याकार्मिणोः । मन्व भावस्य उदीच्यश्च

सामग्याकार्मिणोः जगृहत् इति शेषः । पौष्पिञ्जावन्त्यबोधापि सामगाः
पञ्चशतानि शिष्या आसन् ॥ ७७—७८ ॥

तेषां समुद्दितानां मतानां नामानीति पौष्पिञ्जशिष्या लौगा
क्ष्यादयः नाम्ना शतं शतं संहिता जगृहत् ॥ ७६ ॥

हिरण्यनामस्य शिष्यः नाम्ना कृतः अनुविद्यन्तिभिर्दिनाः
अशिष्येऽप्य ऊचे शेषा मन्वाः संहिता प्रारम्भान्नामानावस्यः
अशिष्येऽप्य ऊचे ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपद्मनाभम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(विजयवज्रतीर्थीवरीणाऽप्राध्यायो न समाच्यते)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भम् ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विभवायस्कवर्तिकृतसाराधर्मिणी ।

तत्र हिरण्यनामस्य पञ्चशतानि शिष्या उदीच्य आसन्
पौष्पिञ्जावन्त्यबोधापि तावन्त एव शिष्यास्तांस्तु प्राच्यान् प्राच्य-
सामग्यान् ते च ते च तावतीः शास्त्रा जगृहत् ॥ ७८—७९ ॥

पुनरपि पौष्पिञ्जशिष्या लोकाक्ष्यादयः पञ्च पुनरपि हिरण्यना-
मस्य शिष्यः कृतः शेषा मन्वा अपि वा शास्त्रा प्रसिद्धास्ता
भावस्यः अशिष्येऽप्य ऊचे ॥ ८० ॥

इति साराधर्मिण्यां धर्मिण्यां मकषेतसाम् ।

षष्ठोऽध्यायो द्वादशस्य सङ्गतः सङ्गतेः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकद्वन्द्वकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तमेव महान् विलसन् दृश्यन्ति-हिरण्यनाम इत्यादिना ।
सुकर्मणः हिरण्यनामः पौष्पिञ्जेति द्वौ शिष्यौ कौसल्य इति
हिरण्यनामविशेषणं तो जगृहत् सामभेदतयाः शास्त्रा इति
शेषः । मन्वा प्रसिद्धतमः भावस्यः सुकर्मणः शिष्यो जग्राह ॥७७॥
पौष्पिञ्जावन्त्यबोधाकाराद्विरण्यनामस्य च पञ्चशतानि

शिष्याः आसन् ते तावतीः शास्त्राः यथावन्त जगृहत् तानुदी-
च्यान् सतः काश्चिन्नात प्राच्यान् प्रवृत्तान् यथोक्तं वैश्याधे—
"उदीच्यः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः ।

हिरण्यनामशावस्यः संहितास्तेद्विजोत्तमैः ॥

गृहीतास्तेऽपि षोडशमे पण्डितैः प्राच्यसामगाः" ।

इति ॥ ७८ ॥

पुनरपि सुकर्मणः शिष्याणां त्रयाणां शिष्यान्तरेः शास्त्रा-
बाहुल्ये दृश्यन्ति-लौकाक्षिरिति द्वाश्याम् ॥ ७६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शेषाः प्रश्नाः अपि प्रसिद्धाः भावन्तः स्वशिष्येषु ऊचे ॥८०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षष्ठोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

सुकर्मा के हिरण्यनाभ नामक कौसल्य और पौष्पजि ये दोनों
शिष्य तथा वेद पढ़ने में कुशल भावन्त्य एक शिष्य, वे
तीनों शिष्य उन संहिताओं को पढ़ते हुए ॥ ७७ ॥
पौष्पजि भावन्त्य और और हिरण्यनाभ के सामगान

वाले उदीच्य पांच सौ ५०० शिष्य हुए, उन्हीं ने उन संहिताओं को
पढ़ा । फिर उन्हीं उदीच्य शिष्यों को भावन्ती कहने लगे ॥ ७८ ॥

शौगाधि माङ्गलि कुन्व कुसीह कुन्वि वे पौष्पजि के पांचौ
शिष्य सौ सौ संहिता ग्रहण करते हुए ॥ ७९ ॥

हिरण्यनाभ का छत नामक शिष्य शौचीस संहिताओं
को अपने शिष्यों को पढ़ाता हुआ । शेष संहिताओं को
वशीकृतमनवाले भावन्त्य ने अर्थात् अवंती पुरी के रहनेवाले
शिष्य ने अपने शिष्यों को पढ़ाई ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे द्वादशस्कन्धे षष्ठे अध्याय की
श्रीशुकदासनस्य षष्ठे भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

—०:०:०—

सप्तमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अथर्ववित्सुमन्तुश्च शिष्यमध्यापयत् (१) स्वकाम् ।
संहितां सोऽपि पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान् ॥ १ ॥
शौक्लायनिर्ब्रह्मबलिर्मोक्षोः पिप्पलायनिः ।
वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानथो शृणु ।
कुमुदः शुनको ब्रह्मन् ! जाजलिश्चाप्यथर्ववित् ॥ २ ॥
बभ्रुः शिष्योऽयाङ्गिरसः सैन्धवायन एव च ।
अधीयेतां संहिते द्वे सावर्ण्याद्यास्तथाऽपरे ॥ ३ ॥
नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च कश्यपाङ्गिरसादयः ।
एते आथर्वणाचार्याः शृणु पौराणिकान्मुने ! ॥ ४ ॥
त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः ।
(२) वैशम्पायनहारीतौ पट्टे पौराणिका इमे ॥ ५ ॥
अधीयन्त व्यासशिष्यात् संहितां मत्पितुर्मुखात् ।
एकैकामहमेतेषां शिष्यः सर्वाः समध्यगाम् ॥ ६ ॥
कश्यपोऽहं च सावर्णी रामशिष्योऽकृतव्रणः ।
अधीमहि व्यास (३) शिष्याञ्चतस्रो मूलसंहिताः ॥ ७ ॥
पुराणलक्षणं ब्रह्मन् ! ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितम् ।
शृणुष्व बुद्धिमाश्रित्य वेदशास्त्राऽनुसारतः ॥ ८ ॥

धीधरस्वामिकृतसावर्ण्यादीपिका ।

सप्तमेऽध्यायविस्तारः पुराणव्यसनं ततः ।

पुराणब्रह्मणादीनि फलं भागवतश्रुतेः ॥

क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागमाह-मथर्वविदिति । शिष्यं कथञ्चना-
मानं स्वकां स्वकीयां संहितां सोऽपि शिष्योऽपि तां द्विधा
विमर्शं तदुक्तं वैश्यावे-

“अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमित्युतिः ।

शिष्यमध्यापयामास कथञ्चं सोऽपि च द्विधा ॥

ऊवाच तु वेददर्शाय तथा पथ्याय इत्युवाच” ।

इति ॥ १ ॥

नत्र वेददर्शः आसंहितां चतुर्धा विमर्शं चतुरः शिष्या-
नध्यापयामास पथ्यञ्च त्रिधा विमर्शं त्रीनिवाह-संज्ञितं
शौक्लायनिरिति ॥ २ ॥

याङ्गिरसः शुनकश्च शिष्यो बभ्रुः सैन्धवायनश्च तदुक्तम्-

“शुनकस्तु द्विधा कृत्वा वेदिकां तु बभ्रुवे ।

द्वितीयां संहितां प्राहासैन्धवायन सञ्ज्ञिते” ॥

इति । सावर्ण्याद्याः सैन्धवायनादीनां शिष्याः ॥ ३ ॥

नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्चेति द्वौ तदुक्तम्-

“नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ।

चतुर्थेः व्यासङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पद्यम्” ॥

(१) स्विकामिति धीर० पा० । (२) शिष्यायनहारीताविति विज० पा० । (३) पुत्रादिति धीर० विज० पा० ।

श्रीधरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इति । नक्षत्रकल्पदीनां कर्तारस्तत्प्रजामभिरुच्यन्ते ॥ ४-५ ॥

मत्पितृमुखादिति प्रथमं व्यासः षट्संहिताः कृत्वा मत्पित्रे रोमहर्षणाय प्रादात् तस्य च मुखार्हेते प्रवराकथयादय एकेकां संहितामधीवन्त एतेषां पण्यां शिष्योऽहं ताः सर्वाः समधीतवान् ॥ ६ ॥

रामशिष्यो षोडशतमस्य एवं चत्वारो वयम् मूलसंहिता इत्यनेन ततः संहिता बाहुल्यं सूचिताम् ॥ ७ ॥

शुकपरीक्षितसंवादे निरूपितमपि पुराणलक्षणं तद्भेदकथनाय दशैवति, पुराणोति ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीबधम् ।

॥ १-१० ॥

श्रीमद्गीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

अथ क्रमप्रामथ्यवैविध्यविभाग माह-अथर्वचिदित्यादिना । शिष्यं कथयन्तमानं स्त्रिकां संहितामव्यापयत्सोऽपि शिष्योऽपि तां द्विधा विभज्य तदुक्तं वैष्णवे-

“अथर्ववेदे स मुनिः सुमन्तुरमितप्रातिः ।

शिष्यमध्यापयामास कथयं सोऽपि च द्विधा ॥

कृत्वा तु वेददशायं तथा पद्यबाय दत्तवान् ॥”

इति ॥ १ ॥

खसंहितां चतुर्धा विभज्य शौक्लायन्यादीन्तुरोऽध्यापयामास पद्यस्तु त्रिधा विभज्य श्रीनित्याह-साखेन, शौक्लायनिरिति । हे ब्रह्मन् ॥ २ ॥

तत्र शुनकेन द्विधा विभक्तां खसंहितां ततो बभूवः सैन्धवायनाधीतवन्तौ इत्याह-बभूविति । बभूवः सैन्धवायनश्चाङ्गिरसगोत्रप्रभवः शौनकाशिष्याविलम्बः । सावयवांश्याः सैन्धवायनवध्वोः शिष्याः ॥ ३ ॥

आद्यशब्दविषयितानाह-नक्षत्रकल्प इति । नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च नक्षत्रकल्पः शान्तिरुच्यते इति तदुक्तं “नक्षत्रकल्पो वेदज्ञो शान्ति-कल्पस्तथैव च” इति काश्यपाः कश्यपगोत्रोद्भवाः आङ्गिरसाः नद्रोत्रोद्भवाः एते नक्षत्रकल्पादीनां कर्तृत्वात्प्रजामभिरुच्यन्ते ते आथर्वणोच्यार्थो अथर्ववेदशास्त्रविभागजननेन तत्प्रवर्तका इत्यर्थः । इत्थं वेदसंहिताविभागमभिधायान्दश पुराणसंहिता-प्रपञ्चशुभ्रवामाहस्य तावत्प्रवर्तकान् भोक्तुं प्रचोदयति-शृणु पौराणिकान्मुने इति । हे मुने ! ॥ ४ ॥

के पुनस्ते इत्यत्राह-प्रवराकथारिति । प्रवराकथयादय इमे षट् मत्पितृमुखादिकैकां संहितां पुराणसंहितामधीवन्त मत्पितृ-मुखादित्यनेन तावद्वाद्रायणः षट् संहिता रोमहर्षणाय प्रोवाच तस्मादने षडभ्येवम इति सूचयते महन्त एतेषां पण्यां शिष्यो भूत्वा सर्वाः षडपि संहिता अध्यागामधीतवानस्मि ॥ ५ ॥ ६ ॥

किञ्च, काश्यप इति रामस्य भागवस्य शिष्यो षोडशत-मस्यः न एते चत्वारो वयं व्यासपुत्रात् श्रीशुकात्तत्रो मूल-संहिता अधिमहि ॥ ७ ॥

अधीमहि मूलसंहिता इत्यनेन पुराणसंहिताबाहुल्यं सूचयते तदमे स्पष्टीकरिष्वन् तावत् शुकपरीक्षितसंवादानिरूपितमपि पुराण-लक्षणं तद्भेदकथनाय दशैवति, पुराणोत्पादिना । वेदशास्त्रानुसा-रेण निरूपितं पुराणलक्षणं बुद्धिमाभिव्य शृणु भवहितमनाः शृणु इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिज्जयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सोऽपि सुमन्तोः शिष्योऽपि पद्यबा ॥ १ ॥

कुमुदादयः पद्यशिष्याः ॥ २ ॥

बभूवसैन्धवायनौ पद्यशिष्यस्य अङ्गिरसोऽङ्गिरसोत्रे विद्य-मानस्य शुनकस्य शिष्यो अधीवेताम् अधीतवन्तौ-

“शुनकस्तु द्विधा कृत्वा द्वावेकान्तु बभूवे ।

द्वितीयां संहितां प्रादात्सैन्धवायनसिद्धने” ॥

इति । सावयवांश्याश्चसैन्धवायनादीनां शिष्याः ॥ ३ ॥

आथर्वणोच्यार्थो अथर्ववेदाच्यार्थो पाठतोऽर्थतश्चाथर्ववेद-प्रवर्तका इत्यर्थः । पौराणिकान् पुराणाचार्यान् ॥ ४-५ ॥

मत्पितृमुखात्पुराणसंहितामधीवन्त प्रवराकथयादयः कथम् एकैकामधीतवन्तः त्वन्तु कथं सर्वाधीतवानिति ? नत्राह, महिमिति । महिमेतेषां शिष्यः सर्वा पुराणसंहितामपठम् ॥ ६ ॥

व्यासपुत्राच्छ्रीशुकात् ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात्पुराणलक्षणं वक्तुं प्रतिजानीते, पुराणोति ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोक्तमिदंक्रमसन्दर्भः ।

१-३ ॥

अथर्ववेदस्य विभागस्थापनायमाह-शृणु पौराणिकानिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

एकैकामिति स्त्रिभिस्त्रिमिर्मिद्विवेकत्वं त्रिषडिति षडव-मागोऽपि तस्य ब्राह्मं पाद्यं वैष्णवमिति मिद्विवेकेत्यादिक्रमात् अथान्तरेणसंहिता तु कश्चिदेका यथा भीभागवतस्य परमहंससंहिता-त्वं कश्चिदेकैकस्यैव विभागशः यथा स्कान्दस्य सनत्कुमार-भोक्तसंहितानामादिका भीशुकात् भीभागवतस्य पञ्चाङ्गयक्तिः सूबादेव यजुर्भागस्य वाजसनेयस्य हेयमः ॥ ६ ॥

मूलसंहिता इति त्रिविधासविशेषापेक्षया हेयम् बहूनामन्येषाम् इतिहासानां मूलत्वात् मूलम् इत्थं च विशेषेण लक्षयते “इति-हासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः” इत्युक्तं ते च महाभारताद्याः शृणु पौराणिकानिति तूपलक्षणात्तयोक्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिज्जनाथचक्रवाकसंज्ञकनारायणार्थदीपिनी ।

सन्नेऽथर्वणो व्यासं पुराणस्य च तस्य च ।

लक्षणानि दश प्रोच्य तस्य संज्ञकत्वा च कथयते ॥

शिष्यं विष्णुपुराणोक्तं कथयत्सङ्ग्रहम् ॥ १-२ ॥

अङ्गिरसः शुनकस्य शिष्यो बभूवः सावयवांश्याः सैन्धवा-यनादीनां शिष्याः ॥ ३-५ ॥

मत्पितुः रोमहर्षणस्य एतेषां पण्यामप्यहं शिष्यः ॥ ६-१० ॥

(१)सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तिरक्षान्तराणि च ।

वंशो वंदयानुचरितं संस्थाहेतुरपाश्रयः ॥ ९ ॥

दशभिर्लक्षैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ।

केचित्पञ्चविधं ब्रह्मन् ! महदल्पव्यवस्थया ॥ १० ॥

भीमशिवनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्यासशिष्यात् श्रीमहर्षेणात् ब्रह्मर्षिभिः श्रीशुकविरचयैरुप-
क्रमे यदुक्तं प्रायेण तदेवोपसंहारेऽप्युच्यते ॥ ८-९ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सप्तमे क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागं पुराणविभागं तल्लक्षणादिकं
आह—अथर्वविदित्वादिना । सुमन्तुः स्वकां स्वकीयां संहितां
शिष्यं कथञ्चमध्यापयत् सोऽपि कथञ्चोऽपि तां द्विधा विभज्य
यथाच वेददर्शात् चोक्तवान् तथोक्तं विष्णुपुराणे—

“अथर्ववेदं सुमतिः सुमन्तुरामिनघृतिः ।

शिष्यमध्यापयामास कथञ्चं सोऽपि न द्विधा ॥

कृत्वा तु वेददर्शात् तथा पठयात् दत्तवान्” ।

इति ॥ १ ॥

• तत्र वेददर्शः संहितां चतुर्धा विभज्य शौक्लायण्यादीन्
पठयन्तु द्विधा विभज्य कुमुदादीन् अध्यापयामासेत्याह—शौक्ला
वृत्तिरिति साङ्ख्येन ॥ २ ॥

आङ्गिरसः शुनकस्य शिष्यः तदुक्तम्—

“शुनकस्तु द्विधा कृत्वा वदामिंकां तु बभ्रुव ।

• द्वितीयां संहितां प्रदात्तैश्वर्यायनसङ्ग्रहे” ॥

इति । सावयवार्थाः शैश्वर्यायनादिशिष्याः ॥ ३ ॥

आदिशब्देन निर्दिष्टान् स्फुटतया दर्शयति—नक्षत्रकल्प
इति ॥ ४-५ ॥

• मरिचतुः रोमहर्षेणैव अहं तु एषां पण्डितां शिष्यः सद्यो
बह्वपि संहिताः अध्वगामधीतवान् ॥ ६ ॥

व्यासशिष्यात् रोमहर्षेणैव एतेन संहितायादुत्पत्तं सूचितम् ॥ ७ ॥

“अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानपोषणमृतयः ।

मन्वन्तरशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः” ॥

इत्यनेन द्वितीयस्कन्धे श्रीशुकपरीक्षितसम्वादे निरूपितमपि पुरा-
णवृत्तयं तद्भेदकथनाय पुनरपि निरूपयति—पुराणोत्पा-
दिना ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

सूत्र उवाच ।

सूत्रजी बोधे, कि—अथर्व के वेत्ता सुमन्तु ऋषि अपने
शिष्य कथञ्च को अपनी संहिता पढाने हुए, और वे कथञ्च
भी अपने शिष्य पद्य और वेददर्श को विभाग करके संहिता
को पढाने हुए ॥ १ ॥

(१) सर्गश्च विसर्गश्च विभक्तो पाठ ।

वेददर्श के शौक्लायनि, ब्रह्मर्षि, मांदाप, और पिप्पलायनि,
ये चार शिष्य हुए, अर्थात् इन चारों शिष्यों को वेददर्श ने
विभाग कर अपनी संहिता पढाई। हे ब्रह्मन् ! अब पद्य के शिष्यों
को सुनो कुमुद शुनक और जाजलि ये तीनों पद्य के शिष्य
अथर्व वेत्ता हुए ॥ २ ॥

शुनक के शिष्य आंगिरस बभ्रु और शैश्वर्यायन हों हुए
उन्होंने दो संहिताओं का अध्ययन किया। और इसी प्रकार
सावर्षि प्रभृति और बहूत से शैश्वर्यायनादि को के
शिष्य हुए ॥ ३ ॥

नक्षत्रकल्प और शानिकल्प के करने वाले इन्होंने
नामों से विश्वात कश्यप आंगिरस प्रभृति और भी हुए,
ये सब अथर्ववेद के आचार्य हुए, हे शौनक ! अब
तुम पौराणिकों का भवण करो ॥ ४ ॥

प्रयारणिक, कश्यप, सावर्षि, ब्रह्मर्षि, वैशंपायन, और
शारीत, ये के पौराणिक हुए ॥ ५ ॥

इन छहों व्यासजी के शिष्य भेरे पिता रोमहर्षेण के
मुख से एक २ संहिता का अध्ययन किया, और इन छहों
का शिष्य मैं हुआ, मैंने इन्होंने सब ६ संहिताओं का अध्य-
यन किया है ॥ ६ ॥

कश्यप और मैं तथा सावर्षि और परशुरामजी का शिष्य-
ब्रह्मर्षि हम इन चारों ने व्यासजी के शिष्य हमारे पिता
के अथवा शुकदेवजी के समीप से चार मूल संहिताओं का
अध्ययन किया ॥ ७ ॥

हे ब्रह्मन् ! शुकपरीक्षित के सम्वादे पुराण का खसण
ब्रह्मर्षि श्रीशुकदेवजी ने निरूपण किया है। अब तुम बुद्धि
का आश्रय लेकर वेद शास्त्र के अनुसार पुराण का लक्ष-
ण सुनो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अस्य विश्वस्य

“अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थाने पोषणमृतयः ।

मन्वन्तरशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः” ॥

इत्यत्रोक्ते स्थानपोषणं वृत्तिरक्षाशब्दाश्चामुच्येते अन्तराणि
मन्वन्तराणि भेदयानुचरितगितीशानुकथाः संस्था निरोधः
अनेनैवाऽऽर्थात्मिककल्पकया मुक्तिरप्युक्ता । हेतुशब्देन जंघाभय-
वासनाशब्दवाच्यया ऊच्यते गृह्यताः ॥ ६ ॥

दशभिर्लक्षैर्युक्तं महापुराणं विदुः केचित्पञ्चविधं,

अव्याकृतगुणक्षोभान् महत्स्त्रिवृतोऽहमः ।

(१) भूतमात्रेन्द्रियाणां सम्भवः सर्ग उच्यते ॥ ११ ॥

पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।

* विसर्गोऽयं समाहारो (२) बीजाद्वीजं चराचरम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

“संगञ्च प्रतिसंगञ्च वशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥

इति महत्पुराणमल्पं चेति व्यवस्थया यत्र दशापि लक्षणानि (पृथक्) पृथक्कल्पन्ते तन्महापुराणम् यत्र त्वन्वेषां पञ्चस्वेवास्त-
र्भाषस्य विवक्षा तद्व्यपमिति व्यवस्थयेत्यर्थः ॥ १० ॥

सर्गादिलक्षणानि व्याचष्टे-अव्याकृतेत्यादिना । अव्याकृतस्य
प्रधानस्य गुणानां क्षोभाद्यो महास्तस्माद्यस्त्रिवृत्तद्वारस्तस्मा-
द्भूतमात्राणां सूक्ष्माणामिन्द्रियाणां च तदर्थानां च स्थूलानां
देवतानां च सम्भवः सर्गः कारणसृष्टिसर्ग इत्यर्थः । उच्यते
इति यथाऽपेक्षमुत्तरत्राप्यनुषङ्गः ॥ ११ ॥

विसर्गं व्याचष्टे-पुरुषेणैश्वर्यानुगृहीतानामेतेषां महदादी-
नाम् पूर्वकर्मवासनाप्रधानोऽयं समाहारः कार्यभूतचराचरमा-
श्रित्युक्तो बीजाद्वीजमिव प्रवाहापन्नो विसर्ग उच्यते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीसुब्रह्मण्यसुरिकृतशुक्लपञ्चीवम ।

अव्याकृतगुणक्षोभात् मूलप्रकृतेर्गुणक्षोभात् अहमः मह-
द्भारकम् ॥ ११ ॥

विसर्गोऽयमिति तत्रसमूहात्प्रकृतं बीजात् बीजकारणात्
कारणरूपेण सन्तन्मयमानं स्वावरजङ्गमात्मकं च यत्कार्यजातं
स विसर्ग इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किन्तद्विल्लभाह—संगञ्चैवेति दशभिः । सर्गादिभिर्लक्षणैर्युक्तं
तदेष पुराणमिति तद्विद्ः पुराणलक्षणाविद्ः त्रिभुः अत्र
स्थानपोषणे वृत्तिरक्षाशब्दाऽऽवामुच्येते अन्तराणि मन्वन्तराणि
वंशो वंशानुचरितं च संस्था निरोधः अनेनैवात्यन्तिकप्रणवरूपा
मुक्तिरप्युक्ता हेतुशब्देनोक्तः पृथग्गृहीताः काश्चिदिति हे
प्रश्नः । महदल्पव्यवस्थया कचित्पञ्चविधञ्च लक्षणम्, महापुराण-
स्थोक्तानि दशलक्षणानि अल्पपुराणस्तु—

“संगञ्च प्रतिसंगञ्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥

इत्युक्तविधमित्यर्थः ॥ ६ ॥ १० ॥

क्रमेण सर्गादीनां स्वरूपं निरूपयति, अव्याकृतेत्यादिना । अव्या-
कृतस्य मूलप्रकृतेर्गुणानां स्ववरजस्तमसां क्षोभाद्यो महात् गुण-
त्रयपरिणामरूपः तस्माद्दहङ्कारः तथाभूतः तस्माच्च भूता-

नामाकाशादीनां तस्सूक्ष्माणां शब्दादीनां इन्द्रियाणां चेत-
र्षानां वस्तूनां सम्भवः स सर्ग इत्युच्यते ॥ ११ ॥

विसर्गं निरूपयति—पुरुषानुगृहीतानामिति । पुरुषेण प्रमपुरुषे-
णानुगृहीतानामाहितसृष्टिसामर्थ्यानाम् एतेषां महदादितत्वानां
यः समाहारः सङ्घातपरिणामः स विसर्ग इत्यर्थः कौऽसौ समाहारः
इत्यतस्तं दर्शयति, चराचरामकमिति । चराचरामकं जगदेव
तत्समाहारः इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः बीजाद्वीजमिति । कारण
बीजात् कार्यबीजमिव कारणादव्याकृतात्महदादिकर्मण्य चरा-
चरामकं यत्कार्यजातं स विसर्ग इत्यर्थः । विसर्गस्य
जीवकर्मवासनाप्रयुक्तत्वात् वासनामयत्वम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

वृत्तिश्च रक्षा च अन्तराणि च वृत्तिरक्षान्तराणि ॥ ९ ॥

पुराणस्य महदल्पव्यवस्थया कचित्स्थले पञ्चविधं पञ्चल-
क्षणप्रकारोपेतम् ॥ १० ॥

तत्र सर्गादिकं क्रमेण लक्षयति—अव्याकृतेति । अव्याकृत-
गुणक्षोभात्प्रकृतिगुणानामन्योन्यसंयोगलक्ष्यसञ्चलनात्महतः स
हृत्स्वस्य वैकारिकादिभेदेन त्रिवृतोऽहमः महद्भारकस्य भूतसूक्ष्म-
न्द्रियाणां पञ्चभूतसूक्ष्मेन्द्रियविषयाणां सम्भवो जन्मभूतमात्रे-
न्द्रियाधियां जन्मस्यधस्तादुक्तम् ॥ ११ ॥

पुरुषेण भगवतानुगृहीतानामनुप्रवेशलक्ष्यानुग्रहवतामेतेषां
तत्त्वानां सकाशात्वासनामयो यः समाहारस्तत्प्रकर्मवासनानुसृतिः,
सृष्टिः सविसर्गो जीवः अजीवश्च चेतनाचेतनलक्ष्याः चराचरः,
चराचरामको ब्रह्मायत्सर्गः “ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गो पौरुषः
स्मृतः” इति ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसङ्ग्रहः ।

सर्गोऽस्येत्यादिकं द्वितीयेकस्थ एव व्याख्यातम् ॥ ६—१ ५ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराधर्मिणी ।

केचित् पञ्चविधमिति—

“संगञ्च प्रतिसंगञ्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥

इति । महत् अल्पं चेति व्यवस्थया अत्र, दशापि लक्षणानि
पृथक् निरूप्यन्ते तन्महापुराणं यत्र त्वन्वेषां पञ्चस्वेवास्तर्भाषो
विविहितस्तदल्पमिति व्यवस्थयेत्यर्थः ॥ १० ॥

(१) भूतसूक्ष्मेन्द्रियाणांमिति * विसर्गो य इति च बीर० विज० पा० । (२) जीवोऽजीवश्चराचर इति विज० पा० ।

वृत्तभूतानि भूतानां चरणाचरणाणि च ।
 (१) कृतास्त्रेण नृणां तत्र कामाञ्चोदनयाऽपि वा ॥ १३ ॥
 रक्षाऽप्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे ।
 तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीद्वेषः ॥ १४ ॥
 मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः ।
 ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते ॥ १५ ॥
 राज्ञां (२) ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः ।
 (३) वंशानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये ॥ १६ ॥

• श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

तत्र सर्गं व्याचष्टे—अस्वाकृतस्य प्रधानस्य गुणानां सोमात् यो महान् तस्मात् बलिबृहद्भृङ्गारक्तस्मात् भूतमात्रादीनां सम्भवः सर्गः अत्रायंशब्देन देवताः देवाः कार्यासृष्टिः सर्ग इत्यर्थः । उच्यते इति वयापेक्षमुत्तरप्राप्यनुषङ्गः ॥ ११ ॥

विसर्गं व्याचष्टे, पुरुषयोश्चरेणानुगृहीतानामेतेषां यः समाहारः कार्यभूतः समष्टिसृष्टिजीवोपाधिकः, कीदृशः ? वासनामयः सर्वसंज्ञासनाप्रधानः स विसर्गः तत्र चराचरं जङ्गमस्याचरात्मकं जगदिदं बीजाद्वीजमिव प्रवाहापकं भवति ऊतयः कर्मवासनाः इति पूर्ववद्विज्ञाया ऊतिः सात्र विसर्गं एवाऽन्वयमिति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्य विश्वस्य सर्गः ॥ १ ॥ विसर्गः ॥ २ ॥ वृत्तिव्यतिः ॥ ३ ॥
 रक्षापोषणसंज्ञाया ॥ ४ ॥ अन्तराधि मन्वन्तराधि ॥ ५ ॥ वंशो
 बंधवानुचरितमितीशानुकया ॥ ६ ॥ संस्था निरोधः ॥ ७ ॥
 संस्थाशब्देनात्मिकप्रवचनमुक्तिरप्युक्ता ॥ ८ ॥ हेतुशब्देन
 जीवाश्चवासनाशब्दाच्चाः ऊतयो गृहीताः ॥ ९ ॥ अयाधयो
 वशमः ॥ १० ॥ ६ ॥

एतेर्दशभिः सर्गादिभिर्बन्धैर्युक्तं तद्विधः पुराणलक्षण-
 विधः पुराणं विदुः केचिदु—

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराधि च ।

बंधवानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥”

इति पञ्चाध्वं पुराणं विदुः एतदुभयं महद्वचनविषयवा
 बोध्यं इत्यल्लक्षणयुक्तं महापुराणं च त्र पञ्चलक्षणैर्वा वया-
 चमन्तर्भावस्तत्पञ्चलक्षणयुक्तमस्यपुराणमित्यर्थः ॥ १० ॥

सर्गं विदुष्योति-अस्वाकृतस्य । अस्वाकृतस्य भगवच्छक्तः
 अकृतेर्गुणसोमात् त्रिहृतं महान् महतः त्रिहृदं त्रिहृतोऽहमः
 भूतसूत्रमेन्द्रिकर्पाद्याम् आकाशादिभूतानां सूक्ष्माणां तस्मात्त्रा-
 यामेकादशोत्पत्त्यां च अर्थाणां पदार्थानां सम्भवः सर्गः
 उच्यते ॥ ११ ॥

विसर्गं विदुष्योति-पुरुषानुगृहीतानामिति । पुरुषेण परमे-
 श्वरेण अनुगृहीतानां तस्मादात्मसृष्टिसामर्थ्यानामेतेषाम्
 जीवानां वासनामयः पूर्वकर्मवासनाप्रधानः अयं समाहारः
 कार्यभूतः चराचरं जङ्गमाजङ्गमरूपः बीजाद्वीजमिव प्रवाहरूपो
 विसर्गो ज्ञेयः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

सर्गं विसर्गं वृत्ति रक्षा मन्वन्तर वंश बंधवानुचरित
 संस्था हेतु और आध्व ॥ ९ ॥

इत इत्यल्लक्षणो से युक्तो होवे पुराण वेत्ता लोग इस्को
 पुराण कहते हैं । हे प्रह्लाद ! कोई महर्षि खोग कहते हैं, कि—
 जो इत्यल्लक्षण युक्त होवे वह महापुराण है और जो पंच लक्षण
 युक्त है वह अल्प पुराण है, इस व्यवस्था से कहते हैं ॥ १० ॥

प्रकृति के गुणों के सोम होने से महत्त्व इत्यत्र इमा तिस
 से त्रिहृत जो अहंकार इत्यत्र इमा तिस त्रिगुण विद्या
 त्रिविध अहंकार से भूतों की सूक्ष्मावस्था तस्मात्त्रा और
 पञ्चभूत तथा इन्द्रिय और देवता इन कारणों की सृष्टिका नाम
 सर्ग है ॥ ११ ॥

इंश्वरसे अनुगृहीत महादि को का वासनामय अर्थात् पूर्व
 कर्म प्रधान जैसे बीजसे बीज उत्पन्न होता है इस प्रकार प्रवा-
 ह को प्राप्त होनेवाली कार्यभूतचराचर प्राणियों की सृष्टि का
 नाम विसर्ग है ॥ १२ ॥

श्रीचरकामिकृतभाषायेर्दीपिका ।

चराणां भूतानां सामान्यतोऽचराधि चकाराचराधि च [कामात्]
 वृत्तिः तत्र नृणां जैन ज्ञानेन कामाञ्चोदनयाऽपि वा या
 नियता वृत्तिर्जीविका कृता सा वृत्तिरुच्यते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु वेऽप्युतावतारस्त्रेषामीहा लीला सा
 विश्वस्य रक्षोच्यते इत्यर्थः । येरवतारैरिति समासात्क्रियते कथं
 चित्सम्बन्धः प्रतीक्षितो देवताः ॥ १४ ॥

वद्विधं मन्वन्तरमुच्यते; वद्विधत्वमेवाह-मनुस्मिन् । मन्वाद्यः
 पठते वर्गाः कर्माधिकारेण च्छा प्रवर्तते तन्मन्वन्तरमित्यर्थः ॥ १५ ॥

• (१) कृतेणेति (२) मनुप्रसूतानामिति विज० पा० (३) बंधवानुचरितमिति पा० ।

श्रीचरणाभिरुक्तमावायेदीपिका ।

बंशमाह—राज्ञामिति । ब्रह्मण्यः सकाशात्प्रसूतिवैषां शुद्धानामित्यर्थः । तेषामन्वयो बंशः [तत्र मया बंध्याः] तेषां वृत्तम वे च तद्वंशधरास्तेषां च वृत्तं बंध्या [इया] नुचरितम उच्यते ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूचितशुकपदीयम् ।

वृत्तिरिति । चराणां भूतानाम् अचराणि भूतानि वृत्तिर्जीवनोपाय इत्यर्थः । कुनेति सा च वृत्तिः कंबलं रागप्राप्ता शास्त्राधिक्रमा चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अवतारेहा अवतारवेष्टा वैः अवतारैः ॥ १४ ॥

मन्वन्तरमेव मन्वादिभिः बहुविधं बंधधराः पुत्रपौत्रादयः ॥ १५—१८ ॥

श्रीमद्गीरराचवाच्यं कृतमागवतसम्प्रदायिन्द्रिका ।

वृत्तिं निरूपयति—वृत्तिरिति । चराणां भूतानामचराणि भूतानि वृत्तिर्जीवनोपाय इत्यर्थः । साधेशेनेश्वरेण कृता सा च नृणां कामाद्रागात्तत्रापि चोदनया विधिना न केवलं रागप्राप्ता शास्त्राधिक्रमा चेत्यर्थः । कृतास्वेनेतिपाठे स्नेश्वरेणैव कृतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ रक्षामाह—प्रतियुगं त्रिवेगादिष्वच्युतस्यावतारस्तवेष्टा विश्वस्य रक्षेत्यर्थः । अवतारतवेष्टितानां विश्वरक्षारूपत्वं दशयानि, ह्यवन्त इति । वैरवतारवेष्टितैस्त्रयीद्विषः वैदिकधर्मविराधिनाः इत्यन्ते ॥ १४ ॥

मन्तराण्य उच्ययति, मन्वन्तरमिति । बहुविधं मन्वन्तरमुच्यते इति सम्बन्धः मन्वाद्यः पश्येते यत्र तन्मन्वन्तरम् उच्यतेत्यर्थः । बहुविधत्वमेवाह, मनुविति । हरेश्चावताराश्चैति सम्बन्धः सुरेश्वरा इन्द्राः ॥ १५ ॥

बंधमाह—राज्ञामित्यर्थेन । मनोः प्रसूनानां राज्ञां चः त्रैकाक्षिकः काञ्चनचगोचरोऽन्वयः स बंधः इत्यर्थः । तदनुचरितमेवाह, बंधानुचरितमिति । ये च बंधधराः बंधनिर्वाहकाः तेषां वृत्तं बंधानुचरितम् उच्यते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयचञ्जरीयं कृतपद्मरावली ।

पञ्चानां भूतानां पञ्चभूतान्वेषाद्योऽयं वृत्तिर्जीवनमत्रमित्यर्थः । तेजोवृत्तिः पार्थिवानि द्वाकृष्णीत्यादि । यद्वा, भूतानां पिशाचानां भूतानि मनुष्यलोकस्थानि शरीररुधिराणि “पिशाचो गुह्यकामिन्द्रो भूतोऽमी देवयोनयः” इत्यमरः । चराणां गतिमताम् अचराण्य कथावरतुहयानि प्रोक्षादीनि वृत्तिः ईशान हरिणा कृता कविपता ।

“महस्तानि सहस्तानां महस्तानि अनुस्पदा ।

अणूनि नात ! महतां जीवां जीवस्य जीवनम्” ॥

इत्युक्तम् । तत्रैवं स्थितिनृणां वृत्तिः कामादिक्रमात् कथमूलादीनि

चोदनया विधिना तत्तत्क्रियानुसारेण विहिताः चतुरोशाद्यादिष्वप्यथा ॥ १३ ॥

युगेयुगे विश्वस्य मनुयोग्या अच्युतावतारेहा हरेश्चावतारेण वेष्टापारिच्छयं रक्षा “यदा यदा हि धर्मस्य” इति गतिार्थं कुत्रेति तत्राह—तिर्बंगिति । वैरवतारैस्त्रयीद्विषः वैदवैरियोऽसुरा इत्यन्ते तेषां चरितवर्णनं रक्षयमित्यर्थः । “स्थितिर्वैकुण्ठविजयः” इति पोषयं मनुमुग्रह इति च ॥ १४ ॥

एनमन्वन्तरं बहुविधमुच्यते पश्यं कथाकथनं मन्वन्तरमित्यर्थः । तत्रांशकानामिति शेषः । मन्वन्तरेषु तद्वर्मा इति मन्वादिष्वर्धकथनमित्यर्थः ॥ १५ ॥

मनुप्रसूनानां राज्ञामन्वयो बंध इत्युच्यते कीदृशस्त्रैकाधिको भूतमविष्यद्वर्तमानविषयः एतत्कथनमत्रेति बंधस्यानुचरितं नाम तेषां राज्ञां वृत्तिकथनं वे बंधधरा उरसजबन्धो भूतवन्तस्तेषां च वृत्तम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीर्गोखामिकृतकमसम्बन्धः ।

ब्रह्मप्रसूनानां ब्रह्मत आरब्धानामित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यं दक्षिणी ।

पूर्वोक्तं स्थानं पाठानमेवात्र वृत्तिद्येदेनोच्यते तां व्याचष्टे—वृत्तिरिति । चराणां भूतानां सामान्यतोऽचराण्य चकाराचराण्य च कामाद्वृत्तिः तत्र नृणां स्नेह आभावेन कामात् चोदनयापि वा या निषता वृत्तिर्जीविका कृता सा वृत्तिरुच्यते इत्यर्थः । तेषां चराचराण्यान्वाभनः सर्वेषु पृथ्वीति वृत्तिप्रसङ्ग एव भूगोच्यत्वं पञ्चमस्कन्धे निरूपितम् ॥ १३ ॥

“पोषयं तदनुग्रहः” इति पूर्ववृत्तितं पोषयमेवात्र रक्षयश्चोदनोच्यते तां व्याचष्टे—रक्षति । त्रिवेगादिषु वा अच्युतस्यावतारेहा अवतारकरयं सैव रक्षा कृत इत्यत आह, वैरवतारैस्त्रयीद्विषा इत्यन्ते इत्यतो नुहनिग्रहात् अमकरक्षयमेव रक्षेत्यर्थे भावात् । उपलक्षयामेतद्व्यवहारी महामयात् अमकरक्षयं रक्षोच्यते अत एव पष्ठे अजामिन्नादिमकानां रक्षोका ॥ १४ ॥

मन्वन्तराण्य सख्यं इति पूर्ववृत्तितं मन्वन्तरं व्याचष्टे—मन्वन्तरमिति । विदधति अखकृत्यं कुर्वन्तीति विधा मन्वाद्यवस्ते पट् यत्र तत् बहुविधं बहुकृतमित्यर्थः । मन्वाद्यः पश्येते खर्षाधिकारेण यत्र प्रवर्तन्ते तन्मन्वन्तरमित्यर्थः ॥ १५ ॥

बंधं व्याचष्टे—राज्ञामिति । ब्रह्मण्यः सकाशात् प्रसूतिवैषां तेषामन्वयो बंधः बंधानुचरितं व्याचष्टे—तेषां मन्वये वे बंधधराः प्रसिद्धाः प्रियव्रतभूषणपृथ्वाद्यस्तेषां वृत्तं चरितं बंधानुचरितमुच्यते एतद्वैव पूर्वमीशानुकथावामेवास्तुमां वितम् ॥ १६ ॥

नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः । ।

संस्थेति कविभिः प्रोक्ता चतुर्धाऽस्य स्वभावतः ॥ १७ ॥

हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः ।

यं (१)चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुत्तापरे ॥ १८ ॥

(२)व्यतिरेकान्वयो यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

(३)मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः ॥ १९ ॥

पदार्थेषु यथा द्रव्यं (४)तन्मात्रं रूपनामसु ।

बीजादिपञ्चतान्तासु ह्यवस्थासु युतायुतम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वृत्तिं विदुष्योति—वृत्तिरिति । चरायामचराणि चकाराचरा-
ययपि खेन खकीयेन कर्मकवदात्रा कृता वृत्तिर्बेदा तत्र
नृणां कामात् रागतः बोद्धव्यापि वा प्रवृत्तिरिति शेषः ॥ १३ ॥

रक्षां विदुष्योति—रक्षेति । अक्युनाचनारक्ष्येहाशब्देन
समासः कर्त्तव्यमङ्गमवात्कृतः पादयोऽनायासु समासो विव-
क्षितः नद्यात् अनु युगेयुगं प्रतियुगं तित्येङ्कमर्यादिषु चतंगानैः
यैरुक्त्युत्पावतारैः त्रयीद्विषः ह्यन्वयेते तेषामक्युतावतारायां ईहा
रक्षा अस्व विश्वस्य रक्षेति पदयोऽना ॥ १४ ॥

अन्तराणि एकमन्तरकथनेन विदुष्योति—अन्तर-
मिति ॥ १५ ॥

वंशं वंशानुचरितं च विदुष्योति—राज्ञामिति । ब्रह्मणः
सकाशात् प्रसूनियेषां तेषां राक्षां त्रैकाङ्गिकोऽन्वयः वंशः तत्र
भर्ता वंशधराः वंश्याः तेषां वृत्तं वंशानुचरितम् एतन्नुभय-
भीष्टानुकयेत्युक्ते ॥ १६ ॥

मावाटीका ।

अर भूत प्राणिमो की जीविका सामान्य रीति से अन्तर है और
अर जो हैं वह जीविका कामना से है परन्तु मनुष्यों की स्वभाव से
कामना से अथवा विधि से जो नियत जीविका है, उसीको वृत्ति
कहने है ॥ १३ ॥

युग २ में त्रिवेङ्क मनुष्य ऋषि और देवताओं में विश्वके
चाकन करने के लिये श्रीहरि जो अवतार होने की चेष्टा है, उसीको
रक्षा कहने हैं । जिन अवतारों को धारण कर वेद त्रयी के द्वेषियों
को भगवान् मारते है ॥ १४ ॥

मनु, देवता, मनुष्य, इन्द्र, ऋषि, और श्रीहरि के वंशानुचर
वह है प्रकार का मन्वन्तर कहा जाता है ॥ १५ ॥

ब्रह्माजीसे उत्पन्न होने वाले राजाओं की सर्व कावकी
वंश परंपरा का नाम वंश है । और उन राजाओं के तथा उन
के वंश धारण करने वाले पीढ़े के राजाओं के जो चरित्र हैं
उनको वंशानु चरित कहने हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावाटदीपिका ।

अस्व विश्वस्य स्वभावतो मावातो निष्पन्नस्य पक्षा, मायातो
पञ्चतुर्विधो लय इति ॥ १७ ॥

अस्य जगत्सः सर्गादेहेतुर्मिति जीवः सोऽत्र हेतुकवत् इत्यर्थः ।
तस्य निमित्तनामाह—प्रविद्यया कर्मकारकः कर्मकर्ता जीवा-
दृष्टप्रयुक्तमवाट्टिश्वसर्गादेः सन्तु तत्र हेतुरित्यर्थः । नन्वनुशयी
निमित्तमिति केचित् अस्वाकृतमित्यपरे तत्राऽह, यमिति । केतव्य-
प्राधान्येनानुशयिनमुपाधिप्राधान्यविषयत्वाऽव्याकृतम् ॥ १८ ॥

अपाश्रयमाह—व्यतिरेकेति । जाग्रदादिष्ववस्थासु जीवतया
वर्तन्त इति जीववृत्तयो विश्वतैजसप्राज्ञास्तेषु मायामयेषु साक्षि-
तयाऽन्वयः समाध्याहो च व्यतिरेको यस्य तद् ब्रह्म संसार-
प्रतीतिवाचयोरधिष्ठानावधिभूतमपाश्रय उच्यते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एतदेव सदृष्टान्तं प्रपञ्चयति—पदार्थेषु घटादिषु द्रव्यं मृदादि-
यथा यत्तन्वितमयुतं च बहिरप्यवस्थानात् रूपनामसु च
सम्मानं ससामानं यथा एवं बीजं गर्भाधानमाहिसांसां पञ्च-
ताऽन्तो वासां तासु देहान्स्थासु नद्यन्त्यधिष्ठानत्वेन साक्षि-
त्वेन च यत्तमयुतं च यत्तद्वाभय इति ॥ २० ॥

श्रीसुदशममूरिकृतशुकपर्णीयम् ।

व्यतिरेकेति । मायामयेषु प्रकृतिसम्बन्धः कार्त्तव्ये जाग्रदाद्य-
वस्थाविशेषेषु यस्य ब्रह्मणो जीववृत्त्या अन्वयव्यतिरेको अवस्थानि-
र्वाहकतया अवस्थानादन्वयः अवस्थामिरूपृष्टत्वात् व्यति-
रेकः सर्वाधारत्वात् व्यपाश्रय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

ब्रह्मण्यन्तत्वादिप्रतिशिष्टरूपेण सर्वावस्थान्वयः । खेन
रूपेण तामिदंनिरैकमेत्युक्तं भवति । पदार्थेष्विति बीजादि-
पञ्चतान्तासु जन्मादिनिशरग्यान्वावस्थानामरुपाश्रितेषु घटपटादि
पदार्थेषु द्रव्यमात्रं जन्माद्यवस्थामिः युतायुतं द्रव्यं घटपटादि
विशिष्टरूपेण जन्मादियुतं तद्विप्रहायाद्वासां विशेषमात्ररूपेण
जन्मादिनिशरग्यान्वावस्थानं तद्विद्विषयैः । नहि कटकविनाशं कतकाश्रित-
विनाशः ॥ २० ॥

(१) अनुशयिन मिति । (२) व्यतिरेकान्वयाविति । (४) तन्मात्रमिति च वारं विज० पा० । (३) मायामयाव्यति (विज० पा०)

श्रीमद्गीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

संस्थामाह, नैमित्तिक इति । स्वभावतः कालकर्मस्वभावाद्भव विश्वस्य सर्गादेः चतुर्धा चतुर्विधः नैमित्तिकादिक्रयो व्यवः संस्थेति कविभिः प्राक्तः ॥ १७ ॥

हेतुं निरूपयति, हेतुर्गति । अविद्याकर्मकारकः अज्ञानमूलकं पुण्यापुण्यार्थकं कर्म करोतीति तथा स जीवः एकत्वं जाल्-मिप्रायकम् अस्य विश्वस्य सर्गादेहेतुर्जीवस्य कर्मफलानुभावाथ-म्यात्मगोविन्दमिभिरात्वं तस्यातः स हेतुर्गित्यर्थः । हेतुत्वव्यपनात् जीवं विचिन्तयति, यमिति । अनुशयो भुक्तफलकमांशेषः सोऽस्था स्तीति अनुशयो तथाभूतं च जीवं प्राहुः भुक्तावशेषकर्मवासनाप्रयुक्तं प्राहुः उतापि चापेयमव्याकृतं देवादिनामरूपरहितं प्राहुः सृष्टेः पूर्वं देवादि[वासना]नामरूपरहितं प्राहुः सृष्टेः पूर्वं देवादिनामरूप-रहिता वासनायुक्ताः जीवा इत्य सर्गादिनिमित्तमिति सहेतु रित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथापाश्रयमाह-ज्ञाऽवाम् । स्वतिरेकात्प्रयति मायासंवेद्यु प्रकृतिकायेषु शरीरेषु जाग्रदादिषु जीवस्य वृत्तिषु ब्रह्मात्मव-व्यतिरेको तद्ब्रह्मापाश्रयः सर्वाधारत्वात्पाश्रय इत्युच्यते इत्यर्थः ब्रह्मस्यो जीववृत्तिनिर्वाहकतयाऽवस्थानासाक्षात्त्ववः । अवस्थामि-रस्पृष्टत्वात्प्रतिरेकस्य भवति, ब्रह्मस्यस्तत्त्वविशिष्टिद्युतारूपेण सर्वावस्थान्त्ववः स्वन रूपेण तामिद्वैतरेकस्येत्युक्तं भवति ॥ १९ ॥

अत्र सदृशतामाह-परार्थेष्विति । बीजादिपञ्चतान्तावस्थासु जन्मादिबिनाद्यान्तासु अवस्थासु रूपनामसु नामरूपव्यसुपदाथेषु घटपदादिषु यद्द्रव्यं तन्मात्रं तद्द्रव्यमात्रं जन्माद्यवस्थामियुंता-युतं तत्त्वादिबिद्युतारूपेण जन्मादियुतं तत्प्रहायादद्याय विद्यो-प्यमात्ररूपेण जन्मादिरहितं च तद्द्रव्यित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्भिज्जवचजतीर्थकृतपद्परनावधी ।

अस्य जगतः स्वभावतश्चतुर्धा व्यवः संस्थेति कविभिः प्राक्ता ॥ १७ ॥

अं च प्रथमे परमात्मानमनुविद्यव शायिनं स्वपस्तमाहुः अपरे अस्थाकृतम् अस्थाकृताकाशवार्धिकारं प्राहुः सोऽविद्यया कर्म-कारकः कर्मकर्ता अस्य जगतः सर्गादिनिमित्तभूतो जीवो हेतु-रित्युच्यते जीवसमुदायः सुखदुःखमाप्तये तं हेतुं कृत्वा जगतः सृष्ट्यादिकं प्रवर्तते इति "निरोधोऽवसानुद्ययनमात्मनः सह-शक्तिभिः" इति ॥ १८ ॥

अपाश्रवं वक्ष्यति-स्वतिरेकात्प्रयति । प्रपगत माश्रयो बन्ध स तथा अज्ञेय इत्यर्थः । अज्ञेयत्ववत् कथमुच्यते अन्वय-स्वतिरेकात्पञ्चां ज्ञायत इति बन्ध हरंजीववृत्तिषु जीवानां जीवनोपायभूतासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्वतिरेकात्प्रयौ स्तः जाग्रदाद्यमांशपि विद्यत इति स्वतिरेकः तज्जावेऽव्यस्तीत्यन्वयः मावाप्रवासु भीहरीच्छारचितानु तद्ब्रह्मव्यपाश्रव इत्यु-च्यते ॥ १९ ॥

प्रकारान्तरेण आश्रवं वक्ष्यति-पदाथेष्विति । रूपनामयुक्तेषु पदाथेषु ब्रह्मव्युपादानादिकारणभूतं प्रकृत्याव्यस्तन्मात्रं पदाथे-ज्जकर्म तस्मिन् द्रव्ये बीजादिपञ्चतान्तासु जन्मादिमर्यादा-

मानावस्थासु युतायुतम् अन्वयव्यतिरेकात्पञ्चां वदन्ते तद्ब्रह्मा-पाश्रवम् ब्रह्मा, रूपनामप्रपञ्चपदाथेषु युतायुतमन्वयव्यतिरेकस्य-यानुमानेन वस्तुमात्रं विज्ञानानन्दमात्रं द्रव्यं पुनं ज्ञेयं इत् बीजत्वाद्यवस्थासु वस्तुतः पञ्चत्वावसानव्यवस्थासु युतायुते-वर्तते तद्ब्रह्मिति ॥ २० ॥

श्रीमद्गीवगोखामिकृतकमसम्भवं ।

स्वभावतो मावाव्यवस्थाभाविकशक्तितः ॥ १७-२२ ॥

श्रीमद्भिज्जनायचकवर्तिकृतसारायंदिशिमी ।

पूर्वोक्तनिरोधशब्दात्पञ्चां संस्थां व्याचष्टे-नैमित्तिक इति । अस्य विश्वस्य स्वभावतः स्वस्य भावेषु कारणेषु पृथिव्यादि-तत्त्वेषु क्रमेण व्यवः संस्थोच्यते ॥ १७ ॥

हेतुं व्याचष्टे-अस्य जगतः सर्गादेहेतुनिमित्तं जीवः सच अविद्या-कर्मकारकः अविद्यया कर्मकर्ता जीवार्थमेव भगवता विश्वस्य सर्गादेः कृतत्वात् जीवो निमित्तमिति भावः।अत एवचम् अनुशयिनं माविकायाधिप्रयुक्तयानं मायिकशरीरवस्तुमेवैके प्राहुः अपरे मकास्तु माविककर्मकर्तारं जीवं साधुसङ्गवद्याज्ञकिमान-स्त्वत्वं सति अद्याकृतम् अप्राकृतं विप्रयपार्थदशरीरवस्तुमपि प्राहुः अन्वये उतशब्दः यदुक्तं नारदेन-

"प्रयुक्तमाने मयि तीं शुद्धां भगवतीं तनुम् ।

भारतवकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पञ्चाश्रमैतिकः" ॥ इति ॥

अत एवोक्तं वेदस्तत्पञ्चमे-

बुद्धीन्द्रियमनः प्राणान् जनानामसृजप्रभुः ।

मात्रार्थं च भवाथञ्च आत्मने कल्पनाय च ॥ इति ॥

आत्मने कल्पनाय बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् सं प्रापयितुमिति तत्रार्थः एतन्मत एव नवम् अक्षयं पूर्वोक्तं "मुक्तिर्दिव्योऽवस्था रूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः" इति विशेष्येण विद्वद्यनशरीरत्वेनाव-स्थितिरिति तत्र व्याख्या ॥ १८ ॥

अपाश्रवं वक्ष्यति-स्वतिरेकेति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिव्यवस्थासु तथा मावाप्रयेषु सर्वेष्वेव पदाथेषु बन्ध हेतुत्वात् अन्वयः तेऽथो व्यतिरेकस्य तद्ब्रह्माऽपाश्रव उच्यते ॥ १९ ॥

एतदेव सदृशान्तं प्रपञ्चयति-पदाथेषु घटादिषु द्रव्यं मृदादि-व्यायुतम् अणितम् अयुतं च बहिरवस्थानात् रूपनामसु वाच्य-वाचकवस्तुषु यथा तन्मात्रं [गर्भादिकञ्च] तन्मात्रकारणं तामसा-दङ्गुरञ्च तथैव बीजादिपञ्चतान्तासु बीजव्यवधानमादियांसं पञ्चता कृत्वा वासां तासु देहावस्थासु अविद्यितत्वेन साधि-त्येन च युतमयुतं च वस्तुत्वाश्रवः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

संस्थां विद्वयोति-नैमित्तिक इति । स्वभावतः स्वकीयो वो माहुः "सर्वेव सौम्येदमप्र मासीव" इत्यादिषु सहादिषु-निर्दिष्टः परमकारणभूतः परमात्मा तस्मात्हेतुभूतात् अस्य कार्य-जातस्य चतुर्धा व्यवः कविभिः संस्था प्राक्ता ॥ १७ ॥

विरमत् यदा चित्तं हित्वा^(१) वृत्तिप्रयं स्वयम् ।
योगेन वा तदाऽऽत्मानं ^(२) वेदेहाया निवर्तते ॥ २१ ॥
एवं सत्त्वगुणद्वयाणि पुराणानि पुराविदः ।
मुनयो ऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च ॥ २२ ॥
ब्राह्मं पापं वैष्णवं च शैवं क्षेत्रं सगारुडम् ।
नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कान्दसञ्ज्ञितम् ॥ २३ ॥
भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं सवामनम् ।
वाराहं ^(३) मास्त्र्यं कौर्मं च ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषट् ॥ २४ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हेतुविद्युद्योति—हेतुरिति । अथ विश्वस्य सर्गादेः जीवो ।
हेतुर्निमित्तम्—

“बुद्धिर्द्रव्यमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः ।
मात्रार्थं च मवायञ्च आत्मने कल्पनात् च”
इत्यादौ जीवानामेवोपकारार्थं भगवान् विश्वं करोतीति प्र-
खिनम् जीव इत्यत्र एकवचनं जातौ “नित्यो नित्यानां चेत्-
नञ्चेतनानामेको बहुनां चो निदधाति कामान्” इत्यादि बहुत्वभवा-
द्यादि जीवस्य सर्गादिनिमित्तत्वं हेतुगर्भेण विशेषणो दशोक्तिः,
अविद्याकर्मकारक इति विशेष्येन ताञ्जो मुमुक्षुः स्वित्त-
न्मत् अविद्याकर्मकारक इति अविद्याया अज्ञानेन पुनः पुन-
जेन्ममरश्चप्रदानि कर्माणि करोतीति तथा अज्ञानमूलककर्मकृतत्वेन
हेतुमाह—वमनुशक्तिं प्रादुरिति । अनुशक्त्यान्नेन जीवनिमोह-
इतुभूता नाभावात्सामान्या अनाद्यविद्योत्पत्ते तद्वत्त्वं य इत्यजीवम्
‘अविद्याकामन्तरे वर्तमानाः स्वयं जीवाः पविडतेमन्वमानाः’ इत्या-
दिना प्राहुः अविद्याकर्मकारकविशेष्येण ताञ्जो मुमुक्षुः
सुखितस्तम् अपरे अस्याकृतं प्राकृतप्रपञ्जरहितं “निरञ्जनः परम
काश्चमुपैति” इत्यादिना प्राहुः बुभुक्षुमुमुक्षुश्च विश्वसर्गादौ हेतु-
रित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथाभवमाह—इतिरेकावस्थाविति द्वाध्यायम् । यस्य जाग्रदा
द्विषु जीववृत्तिषु जीवविवक्षास्ववस्थासु जीवाव्यवस्थाया मावा-
मयेषु महदादिस्वप्नपर्यन्तेषु च मावाव्यवस्थायाव्यवस्थाः स्वकवेय
इतिरेकोऽमन्वयश्च तद्ब्रह्म बृहत्स्वरूपगुणव्यवस्थायाअनो भग-
वान् भीपुरुषोत्तमः अथाभवः स्वयं सर्वाभवः आध्यात्मर-
सृष्टः आभव इत्यर्थः ॥ १९ ॥

उक्तार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टवति—पदार्थेभ्यति । तथा पदार्थेषु
दृष्टाद्विषु बीजादिमस्मान्नासु तत्तदवस्थासु च तन्मात्रं तत्त-
त्पदार्थेमात्रं ब्रह्मं महदादियुतं समन्वितम् अनुनं च ब्रह्म इत्यने
विनष्टे च मुदोऽनुत्पत्त्यादिनिवृत्त्यात् आध्यात्मरथादिना बहि-
रव्यवस्थानात् तथा रूपनामसु वाचववाचकेषु कार्यरूपेषु चिद-
विच्छक्तिर्वा पुतमार्त्तं स्वकवेययुतं तत्तद्विच्छक्त्यं वत्तद्वत्

अथाभवः जगद्भिन्नमित्तं भीपुरुषोत्तमात्वं ब्रह्मान्वाभवमि-
मित्यर्थः २० ॥

भाषा टीका ।

पूर्वोक्त नैमित्तिक, प्राकृतिक, नित्य, और आत्मिक इस
चार प्रकार के प्रत्यय को ही कवि श्लोक सस्था कहते हैं । यह
अभाव से अनुबिध कही गई है ॥ १७ ॥

अज्ञान से पुण्य पाप रूप कर्म करनेवाले जीव को ही इस
मृष्ट्यादि का हेतु कहते हैं । जिन अनुशायी का अर्थात्
प्रत्ययकाह में परमात्मा जगत्सायी के पीछे शयन करने-
वाले को कोई लोभ प्रत्याहन भी कहते हैं अर्थात् देव
मनुष्यादि नाम रूप विभाग रहित कहते हैं ॥ १८ ॥

मायाभय अर्थात् प्रकृति के कार्यरूप शरीरों में जो
जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति, वे जीव की वृत्ति हैं । उन वृत्तियों में
जिन्का अन्वय इतिरेक है, वही ब्रह्म सबका आधार होने से
आभव कहा जाता है । ब्रह्म को जीव की जाग्रदादि अव-
स्थाओं का निर्वाहक होने से उन अवस्थाओं में ब्रह्म का
अन्वय है । और उन अवस्थाओं का ब्रह्म को स्वयं न होने
से इतिरेक है ॥ १९ ॥

इसमें यही दर्शात है, कि—जैसे नामरूप वाले पदार्थ
पदार्थों में बीज से लेकर अर्थात् उत्पत्ति से माह पर्यन्त
अवस्थाओं में वह मृत सुषुप्तादि द्रव्य, नाम रूप के नैक-
त्वय होने से उन अवस्थाओं से युक्त भी है, और अपने
स्वरूप से अयुक्त भी है । इसी प्रकार ब्रह्म भी चेतनाचेतन
विशिष्ट होने से अमित्त भी है, और स्वरूप से इतिरेक
भी है ॥ २० ॥

भीधरखामिकृतभाषार्थटीपिका ।

एवं दृष्टापि लक्ष्यानि ध्यात्वाव—
“दशमस्य विशुध्यते भवानामिह लक्ष्यम् । चञ्चलमिह महा-

(१) वृत्तिप्रयोजकमिति बीर० विज० पा० (२) वेदात्मा तत्रिवर्तते, वेदेहायानवर्तते इति बीर० वेदान्तशास्त्रनिबन्धन
इति विज० पा० (३) मास्त्र्यकौर्म्यञ्चेति बीर० पा० ।

[१] ब्रह्मनिदं समाख्यातं शाखाप्रणयनं (२) मुनेः ।

शिष्यशिष्यप्रक्षिप्याणां ब्रह्मतेजो (३) विवर्धनम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

स्मानः" इति बहुकं तदाह—विरमेतेति । यदा सर्गादीनां भाषा-
मयत्पानुसम्भवेन वामदेवादेरिव स्वयमेव चित्तं विरमेत इदं-
वानुष्ठितेन योगेन वा देवहृत्स्वादिषत् तदा विद्युत्पाभावात्प्रभानं
वेदं तदाचाविद्यानिवृत्तेरीहावाः संसाररूपाया निवर्तते
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुराणविभागप्रकृतेन तल्लक्षणादिप्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृत-
माह, एवं विधेर्लक्ष्योर्लक्ष्वाद्य ॥ २२—२३ ॥

त्रिषट्छादश ॥ २४ ॥

उपसंहरति—ब्रह्मनिदि । मुनेर्व्यासस्य शिष्यादीनां च ब्रह्म-
तेजो ब्रह्मवर्धनं तद्विवर्धनम् भोक्तृणामिति शेषः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वृत्तिप्रथं खयम् अयत्नतः योगेन योगाभ्यासयत्नेन वा
वेदेहाय विदेहभाषाय मोक्षाय ॥ २१ ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने द्वादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्गीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बहुकं "दशमस्य विशुद्धार्थं नवानामिह लक्ष्यम्" इति तदाह—
विरमेतेति । वृत्तिप्रथाभ्रमिति भावप्रधानो निर्देशः यदा चित्तं जाग्र-
दादिवृत्तिप्रथाभ्रमत्वं हित्वा खयमयत्नतः योगेन योगाभ्यासयत्नेन
वा विरमेत विषयेषु इति शेषः । तदास्मानमाभवात्स्यं वेदं आत्मा
चित्तं तत् ततः निवर्तते वेदेहाया निवर्तते इति पाठान्तरं तदास्मानं
वेदं ततः देहायाः संसाररूपायाः निवर्तते इत्यर्थः वेदेहाया निवर्तते
इति पाठान्तरं तदा वक्ष्य चित्तं विरमेत स आत्मानं वेदेति शेषः ।
ततः वेदेहाय विदेहभाषाय प्राकृतवेदाभाषायेति यावत् निवर्तते
संसारवशा निवर्तते मुख्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तदर्थं पुराणसंहिताविभागप्रसङ्गेन तल्लक्षणाभ्यामिषाव
प्रकृतमाह—एवमिति । एवंविधैः इति शिः पञ्चमिषां लक्ष्यैः
लक्ष्वाणि महान्ति श्रुत्कानि मरुपानि च अष्टादशपुराणानि पुरा-
णविदः पूर्वकाणामिहा मुनेषां विदुः ॥ २२ ॥

कानि पुनस्ताप्यष्टादशेवप्राह—ब्राह्ममितिहास्याम् । आत्स्यकौम्ब-
मिति समाहारब्रह्मः मात्स्यं कौम्बं वेत्यर्थः । इतीत्यं त्रिषट्
अष्टादश ॥ २३—२४ ॥

पुराणवेदसंहिताविभागोपपादनं निगमयति—ब्रह्मनिदि । हे
ब्रह्मन् ! मुनेर्वादेरायस्य शिष्याणां प्रशिष्याणां शाखाप्रणयनं
वेदपुराणसंहिताप्रवर्धनं तच्च भोक्तृणां ब्रह्मतेजसः ब्रह्मवर्धनं
विदीपनमुदीपनमिति फलकीर्तनमिति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्गीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एनादशब्रह्मवादिः कदा स्वादिति तत्राह—विरमेतेति । वृत्तिः
त्रयाभयं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिलक्षणावृत्तिप्रथमिकदं चित्तं हित्वा
वृत्तिप्रथाभ्रमेत उपरतं भवति तदा योगेन आत्मलक्षणाद्यो-
पासनया निरन्तरं भीनारायणकथाभवाद्यलक्षणापासनया
आत्मानं परमात्मानं वेदं जानाति कर्मते प्राप्नोति च ततः
किमप्राह—नेति । आत्मा जीवः पुनर्निवर्तते नैव "तच्च पुनरावर्तते
नचपुनरावर्तते" इति श्रुतेः ॥ २१ ॥

उपसंहरत्येव पुराणानां त्रिषट्पक्षे संख्यामाह—एवमिति ।
श्रुत्कानि शोकसङ्ख्यापरिमितानि नत्वर्थतः कानिचिदर्थतः
शब्दतः फलतोऽपि महान्ति ॥ २२ ॥

तानि क्रमेण निर्दिशति—ब्राह्ममित्यादिना ॥ २३ ॥

त्रिषट् अष्टादश ॥ २४ ॥

अत्र शिष्यप्रक्षिप्यैः शाखाप्रणयनं वेदपुराणकर्तृब्रह्मतेजोऽ-
मिमत्तं कृतमिति भाषाकृतीत्याह—ब्रह्मतेजो । शिष्यादीनामेतच्छाखा-
प्रणयनं ब्रह्मतेजो समावृत्तं कथितं कीदृशं ब्रह्मतेजो विदीपनं

भीमद्विजयस्वजतीयंकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मतीजसः प्रकाशकं निरयंकं प्रणयनं किमर्थं कृतमित्यतो
वाह—ब्रह्मोति ब्रह्मणः परमात्मनस्तेजसः प्रभावस्य विद्विषनं
प्रकाशनकरम् ॥ २५ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

भीमद्विजयस्वजतीयंकृतपदरत्नावली

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(विजयस्वजरीत्या पद्यः ॥ ६ ॥)

भीमद्विजयगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

तथा च वाराहे—

ब्राह्मं पापं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।
तथा च नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥
आग्नेयमहमं प्रोक्तं भविष्यं नवमं तथा ।
दशमं ब्रह्मवैवर्ते खिङ्गमेकादशं तथा ॥
वाराहं ब्राह्मं प्रोक्तं स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनं च कौर्मि पञ्चदशं तथा ॥
सप्तमं च गरुडं चैव ब्रह्मायडाहादशं तथा ॥

शैवपुराणे—

ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यं संहितायां विभूषितम् ।
ऋत्वाकानां दशसाहस्रं नामापुराणकथायुतम् ॥
पापं द्वितीयं कथितं तृतीयं वैष्णवं स्मृतम् ।
चतुर्थं वायुना प्रोक्तं वाचसीयमिति स्मृतम् ॥
ततो भागवतं प्रोक्तं मानद्वयविभूषितम् ।
चतुर्भिः पञ्चभिः प्रोक्तं भविष्यं तदनन्तरम् ॥
मार्कण्डेयमथा ऋषेण नारदीयमतः परम् ।
दशमं ब्रह्मवैवर्ते खिङ्गमेकादशं स्मृतम् ।
भागद्वयेन खिङ्गं च ततो वाराहमुत्तमम् ।
संयुक्तमष्टभिः खण्डैः स्कान्दं त्रैधात्र विस्तरम् ॥
ततस्तु वामनं कौर्मि भागद्वयविराजितम् ।
मार्कण्डेयं च गरुडं प्रोक्तं ब्रह्मायडं च ततः परम् ॥
भागद्वयेन कथितं ब्रह्मायडमपि संहितम् ।
इदं ब्रह्मपुराणस्य खिलं सौरमनुत्तमम् ॥
संहिताद्वयसंयुक्तं पुराणं शिवकथाश्रयम् ।
आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूत्रं भाषिता ॥

कर्मपुराणे—

अस्याभ्युपपुराणानि मुनिभिः कथिताम्बपि ।

मास्वे—

ब्रह्मादशस्यस्तु पृथक् पुराणं यत्प्रददयते ।
विजाभीषं द्विजभेष्टास्तदेतेषु विनिर्गतः ॥
पञ्चाङ्गपुराणं स्वाहास्वामितरं स्मृतम् ।
पापं पुराणं या प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णना ॥
तद्वत्पञ्चसाहस्रं नारसिंहमिहाकृतम् ।
यथा सास्रं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानवम् ॥

प्रोचते तत्पुनर्लोकं सास्त्रमेव मुनिव्रतैः ।

एवमादित्यसंज्ञं च तत्रैव परिपठयते ॥ २३ ॥ २४ ॥

शास्त्राप्रणयनमिति पुराणोनिहासार्तां शास्त्रास्थानीयत्वादि-
त्यभिप्रायः शिष्याः साक्षात्पदेदवाः शिष्यप्रशिष्याः शिष्याणां
शिष्यपरम्पराः ॥ २५ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

भीमद्विजयगोस्वामिकृतकमसम्बन्धे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमद्विभनाथकवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

एवं दशसहस्रानि उवाचवावेदानीं “ दशमस्य विशुद्धयै
नवानामिह खलुजम् । वयोयस्मि महात्मानः ” इति यदुक्तं तदाह
विरमेतेति “ जरवस्थानु या कोषं निर्गीर्णमनसो यथा ” इति
न्यायेन केवलत्वा भवत्यकीर्णतादिभक्तौव खलमेव वृत्तिप्रयत्नं द्विष्या
चित्तं खलमेव विरमेत गुणोऽप्यो विरतं स्यात् भगवत्परमार्थविषये
विशेषेण रमेत वा योगेनाष्टाङ्गयोगेन वा विरमेत चित्तं निर्वाणं
स्यात्तदा आत्मानं वेद परमात्मानमनुभवति तदैव इहायाः वैष-
यिकात् कामात् निवर्तते ॥ २१ ॥ २२ ॥

त्रिपट्ट अष्टादश ॥ २३ ॥

मुनेर्वांसस्य शिष्याणां शिष्यास्तेषामपि प्रशिष्यास्तेषां
शास्त्राप्रणयनं ब्रह्मर्षी विवर्द्धनमिति भानुयामिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति साराथदर्शिण्यां हर्षिययां अक्षरं तसाम् ।

ब्राह्मणं सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

भीमद्विजयकवर्तिकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

एवं दशसहस्रानि उवाचवाच यदुक्तं “ दशमस्य विशुद्धयै
नवानामिह खलुजम् । वयोयस्मि महात्मानः ” इति तदाह विरमे-
तेति वाच्यम् एवमर्थे एवमुक्तसर्गादिनवसहस्रानां योगेन
चित्तनेन आत्मानं दशममाश्रयं तत्तत्प्रोक्तत्वादिना प्रधानभूतं
परमात्मानं यदा चित्तं वेद वृत्तिप्रयत्नं द्विष्या तस्मिन्नेव विशेषतो-
रमेत च तदा इहायाः संसाररूपायाः निवर्तते इत्यर्थः
सर्गादिभवेण परमात्मानं तदनन्तरं तस्मिन् तस्मिन्तदन-
न्तरं संसारनिवृत्तिरिति फलितोऽर्थः ॥ २१ ॥

एवमुक्तमार्कण्डेयैर्कथायां पुराणानि पुरादिद्ः पुरायाद्याः
मष्टादशसंख्याकान्याहुः ॥ २२ ॥

त्रिपट्ट अष्टादश ॥ २३ ॥ २४ ॥

उपभरति—ब्रह्मर्षी । मुनः श्रीवेदस्वांसस्य ब्रह्मर्षीवि-
वर्द्धनं भोवृधामविचारति शेषः ॥ २५ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

भीमद्विजयकवर्तिकृतसिद्धास्तप्रदीपे

सप्तमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

भाषाश्रीका ।

जिस समय पुठ्य का चित्त जाग्रदादि तीनों वृत्तियों को त्यागकर स्वयं आपही बिना ही बल किंचे किंचा वांगा-
श्वास के बल से जब विषयों से विराम को प्राप्त होता है, तब वह पुरुष दशम ब्रह्मण परमात्मा को जान लेता है। और जानकर सांसारिक वेष्टा से निवृत्त होकर मुक्त होजाता है ॥ २१ ॥

पूर्वकाल के हाता मुनि लोग इन ब्रह्मणों से बहिन पुराणों को अठारह कहते हैं। उन अठारहों में कोई अल्प पुराण और कोई महापुराण हैं ॥ २२ ॥

ब्राह्म १ पाप २ वैश्वानर ३ शैब ४ वेङ्ग ५ गाण्ड ६ मारदीय ७ भागवत ८ आग्नेय ९ स्कान्द १० ॥ २३ ॥

अविष्णु ११ ब्रह्मवैवर्त १२ मार्कण्डेय १३ वामन १४ वाराह १५ मात्स्य १६ कौर्म १७ ब्रह्मावत १८ ये अठारह पुराण हुए ॥ २४ ॥

हे शौनक ! यह मैंने मुनि श्रीव्यासजी के शिष्य ऋषि-
भ्यों के द्वारा ब्रह्म तेज के बढाने बाबा पेर की शाखाओं का प्रखणन तुमारे सम्मुख बयोन किया ॥ २५ ॥

इति भीमङ्गावत ब्राह्मणस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः,

श्रीबृहदावतस्य ६० भागवताचार्यकृत

भाषाश्रीका समाप्ता ॥ ७ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच ।

सूत ! जीव चिरं साधो ! वद नो वदतांवर ! ।
 तमस्यपारे भ्रमतां नृणां त्वं पारदर्शनः ॥ १ ॥
 आहुश्चिरायुषमृषिं मृकशुतनयं जनाः ।
 यः कल्पान्ते उर्वरितो येन प्रस्तमिदं जगत् ॥ २ ॥
 स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेऽस्मिन् भार्गवर्षभः ।
 नैवाधुनाऽपि भूतानां सम्प्लवः कोऽपि जायते ॥ ३ ॥
 एक एवाणीवे भ्राम्पन् ददर्श पुरुषं किल ।
 वटपत्रपुटे तोकं शयानं त्वेकमद्भुतम् ॥ ४ ॥
 एष नः संशयो भूयान् सूत^[१] कौतूहलं यतः ।
 तं नश्चिन्धि महायोगिन् ! पुराणेष्वपि सम्मतः ॥ ५ ॥

सूत उवाच ।

प्रश्नस्त्वया महर्षेऽयं कृतो २)लोकभ्रमापहः ।
 नारायणकथा यत्र गीता कलिमलापहा ॥ ६ ॥
 प्राप्तद्विजातिसंस्कारो मार्कण्डेयः पितुः क्रमात् ।
 छन्दांस्यधीत्य धर्मेण तपः स्वाध्यायसंयुतः ॥ ७ ॥
 बृहद्ब्रतधरः शान्तो जटिलो वल्कलाम्बरः ।
 विभ्रत्कमण्डलुं दण्डमुपवीतं समेखलम् ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिकुलभाषार्थदीपिका ।

अष्टमे तु तपश्चर्यामार्कण्डेयस्य मोक्षकैः ।
 कामादिभिरसम्मोहो रत्ननारायणस्तुतिः ॥

पुराणविभागप्रसङ्गेन पुराणकर्तृमार्कण्डेयस्य चरितप्रश्नमाह,
 सुनेति । स्वमेव वक्तुं योग्य इत्याह तमसि संसारे भ्रमतां पार-
 दर्शनस्तस्मिन्नेकः ॥ १ ॥

वक्तव्यमाह—माहुरिति । उर्वरितोऽर्वाद्यष्टः येन कल्पान्तेन
 एतत्कथं घटते ? इत्येकः प्रश्नः ॥ २ ॥

प्रकृत्यामण्डलुश्चेतन्न घटत इत्याह—सखा इति । सतो भार्ग-
 वर्षभः कोऽपि प्राकृतिको नैमित्तिको वा ॥ ३ ॥

अर्कण्डेयवचनमेषेत्याह—एक एवेति । तोकं बाणकम् ॥ ४ ॥
 कौतूहलमौत्सुक्यम् तं संशयं न केवलं त्वं महायोगी किन्तु
 पुराणेष्वपि ह्यातृत्वेन सम्मतः ॥ ५ ॥

प्रश्नमभिनन्दति, एतं महर्षे ! अयं प्रश्नः तत्र हेतुः नारायणोक्ति
 यत्र प्रश्नविषये ॥ ६ ॥

तत्र मार्कण्डेयस्य तपसा मगवन्तमाराध्य मायाप्रदर्शनं च
 तत्र तेनैव मगवन्माचया सप्तकल्पा इष्टाः नाग्धैरियुक्तं
 वक्तुमादित्य आरभ्य तस्य चरितमाह—प्राप्त इत्यादिना । मार्क-
 ण्डेयो मृत्युं जिग्य इति पञ्चमश्लोकान्तरात् । मध्यमप्रश्नेन तस्य
 धर्मः कथ्यते प्राप्तो द्विजातिसंस्कार उपनयनार्थः येन सः
 पितुः सकाशाद्गर्भानादिक्रमात् कृष्णांश्च नेदन् ॥ ७ ॥

* प्रश्नकम् इति वीर० पा० । [१] जातः कौतूहलमिति विज० पा० । (२) लोकमलापहः इति वीर० पा० ।

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यंदीपिका ।
बृहद्भतधरा नैष्ठिको ब्रह्मचारी सन् ॥ ८ ॥

श्रीसुन्दरानन्दकृतशुकपक्षीयम् ।

मार्कण्डेयस्य एतत्कुलप्रसूनस्त्वे शास्त्रान्तरे परिहारो द्रष्टव्यः
एतत्कल्पप्रसूनो मार्कण्डेयोऽन्वो ना स्वादिविप्ररोध उचरितः
आपदो निमुक्तः ॥ १-१५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुराणगणनायां मार्कण्डेयपुराणमिश्रकं तत्र तत्पुराणकर्तुः
मार्कण्डेयस्य मुनेश्चरितं बुभुक्षुस्तत्कथनाय सूतं स्तौति शौनकः-
स्वनेनि । हे सूत । हे साधो । हे वदतांवर । शिरजीव नोऽस्मभ्यं वद
येदंशुभ्रुभूषितं तद्दृष्टव्यं । तत्परवमपारे तमसि ब्रह्मणे तत्कार्यं
संसारे वा प्रमतां जनानां नृणां तत्पारं दर्शयतीति तथाभूत-
वत्त्वमेवातो वदेत्यर्थः ॥ १ ॥

किं तच्छुभ्रुभूषितमित्यत्राह-माहुरिति । शिरायुषमेव दर्शयितुं
विशिनष्टि-यः कल्पाप्तेऽप्युर्वरिनः अवशिष्टः येन भगवतेर्जगद्भूतं
तं च दर्शयति शेषः । यद्वा, येनैवं जगत्कल्पाप्ते प्रकृतं तेनोर्वरिनो
ऽवशेषितो च इति सम्बन्धः । मार्कण्डेयस्य एतत्कल्पप्रसूनस्त्वे
शास्त्रान्तरविरोधपरिहारो द्रष्टव्यः एतत्कल्पप्रसूनो मार्कण्डेयो-
ऽन्वो वास्वादिविप्ररोधः ॥ २ ॥

तत्र आत्मनः संशयमुद्घाटयति-सवा इति । हे मार्गवर्षम
सवै मार्कण्डेयः अस्मिन्नेव कल्पे(एव)प्रसूनकुलोत्पन्नः ततः किमत
आह, नैवेति । अनुनापि भूतानां समूहः प्रलयः कोपि नैव
जायते अस्मिन्नेव कल्पे जातः कथमसज्जातं सम्बन्धमप्राप्तीदिति
संशय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उचरितमेव प्रपञ्चयति-एक एवेति । अर्थात् प्रपञ्चयति-
वदतप्रसव पुटे तत्रे शवानं लोकम् अमर्कं बाहकं पुरुषं ददर्श
बाहव्यादपश्यन्सूचनाय तोकमिश्रकमंतो न वीनरुक्तयम् ॥ ४ ॥

इत्थं संशयमाविष्कृत्य तन्निरासाय बोधयति-एष इति । एषः
"न वा आत्मकुलोत्पन्नः" इत्यादिनोकः यतः संशयात्प्रकौतूहलं
तद्भूतान्तर्भवशीर्मुक्तं भवति तत्रोऽस्माकं संशयं क्षिन्धि न केवञ्च
त्य योगी किन्तु पुराणेष्वपि स्मृत्येन सम्मतः ॥ ५ ॥

इत्यमापृष्टस्तत्परिचं विस्तरतो विवक्षुस्तान्प्रश्नमभिनन्दति,
सतः-प्रश्न इति । हे महर्षे ! त्वया कृतोऽयं प्रश्नः लोकस्य मख-
मपहन्तीति तथा तत्र हेतुः यत्र यत्प्रश्नोत्तरे कश्चिमखं कश्चि-
युगप्रयुक्तं मखमपहन्तीति तथाभूता नारायणकथा गीता
अविश्वति ॥ ६ ॥

आदितस्तत्परिचं वर्णयति-प्राप्तव्यादिना यावद्व्यायसमाप्ति ।
मार्कण्डेयः सुसु विजिज्ञे इति पञ्चमेनाम्बयः क्रमाद्भोधानादि
संस्कारकमात्प्राप्तः द्विजातिसंस्कारः उपनयनसंस्कारो येन सः
अर्थेण शास्त्रोक्तविधिना ज्ञानं विवेकानधीत्य तपसा स्ववर्णा-
अर्थात्सतेन स्नात्वायन वेदेन च संयुक्तः ॥ ७ ॥

बृहद्भतधरः नैष्ठिकप्रवृत्त्यर्थं ब्रह्मचरः नियमार्थं नियमस्मै

अधर्मस्य वृद्धिस्तस्यैव कर्मण्येवमादिकं विधायः सन्ध्योर्दसायम्ना
सन्ध्योर्दसायम्नादिवु हरिमर्षेवन् तत्करमा स्मृद्वहं गुह्यं मेवमिह
तेनानुज्ञातश्चेत्सिद्दि बुभुजे सङ्केतवारं नो चेदनुज्ञातभेदुपोषितो
भवति ॥ ८-१० ॥

श्रीमद्भिवगोस्वामिकृतकामसम्भ्रमः ।

अस्मिन्प्रश्नाय मार्कण्डेयकथाव्याजेन हरिर्निरतिशयमाहारस्य
श्रुते पुराणविभागप्रसङ्गेन पुराणकर्तुंमार्कण्डेयस्य चरितं तत्र
शौनकः सूतं पृच्छति-सूतेति । वद भगवत्कथायांतिनीं कथामिति
शेषः ॥ १ ॥

येन कल्पाप्तेन इदं जगद्भूतं तस्मिन् कल्पाप्तेऽयुर्वरितः
अवशिष्टः ॥ २ ॥

प्रसूनकुलसम्भविप्रवासचरितमवह्यं भव्याहर्मिस्वाशयवा-
नाह-सवा इति । तस्य भूतानां मध्ये कोपि समूहो ज्ञयो न
जायते लुप्त्ये कद् पञ्चभूतानां कोपि समूहो नाद्य इति वा ॥ ३ ॥
तस्यामवस्थायां प्रलय इवायंवे पुरुषं ददर्श किलेति वा ॥ ४ ॥

यतः संशयात्प्रकौतूहलविषयोऽर्थः मम संशयकल्लहं कथ-
मुपपद्यत इति तत्राह-पुराणेष्विति । स्मृत्येन सम्मतं
मर्णयति ॥ ५ ॥

मार्कण्डेयकथाया लोकाह्वाननिवारणसामर्थ्यं कुतः ? इत्यत्राह,
नारायणोति । यत्र मार्कण्डेयकथायां तत्कथाविषयः प्रश्नः ॥ ६ ॥

पितृभृङ्गकथयाः प्राप्तिद्विजातिसंस्कारः मज्जमाद्यनोपनयनान्त-
प्राप्त्यायसंस्कारान्प्राप्तः ॥ ७ ॥

बृहद्भतधरः ब्रह्मचारिब्रह्मचरः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिवगोस्वामिकृतकामसम्भ्रमः

तदेवं नानाप्रभावानां कथामयं पुराणमिदं समाप्तवानं
वितस्य तत्र निजकुलायतंस्तत्तदाद्यमार्कण्डेयकथाम्भूततां प्रस्ता-
वयति-सूतजीवेत्यादिना ॥ १ ॥

कल्पस्याप्ते उचरितः अवशिष्टस्त्वेन वृष्टः ॥ २ ॥

कल्पाप्तेनैव न घटत इत्याह-स वा इति । कथमस्मिन्नेव कल्पे
इति ज्ञायते तत्राह-नैवेति । कल्पाप्ते सम्प्लवस्वावह्यं मार्कण्डे-
यतपरम्परयास्माद्विच्छेदेन सम्प्रति प्राप्तेनादिति भावः ॥ ३ ॥

कल्पाप्ते उचरितस्त्वे किं प्रमायां तत्राह-एक एवायंवे इति ।
किञ्च प्रसिद्धौ ॥ ४-५ ॥

इह जलु-कल्पे मन्वन्तरायवेवोक्तवन्ते समूहश्च तद्भूते
प्रज्ञानमेव यत्तु एक एवायंवे आर्य्यविद्यादि भवता
पृष्टं तत्कलु माधिकमेव सप्तानामपि कल्पानां मायिकत्वे तु
स्यमात्रत्वेन सम्भवाच्चिरजीविरवधिघातः स्वादिसुत्तरवित्तु-
माह-प्रश्न इति ॥ ६ ॥

प्राप्तेति पञ्चकम् ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्भिवगोस्वामिकृतकामसम्भ्रमः ।

ब्रह्मं इत्थं तपोमज्जाशक्तिः स्वर्गेष्विन्द्रेण्यते ।

मार्कण्डेयस्य तेनाऽथ नरनारायणसंस्तुतिः ॥

मार्कण्डेयं स्वामनामिति मार्कण्डेयपुराणभूतस्य स्मृतिः

कृष्णाजिनं साक्षसूत्रं कुशांभ [१]नियमर्हये ।
 अग्न्यर्कगुरुविप्रात्मस्वर्चयन् सन्ध्यपोर्हरिम् ॥ ९ ॥
 सायम्प्रातः स गुरवे भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतः ।
 बुभुजे गुर्वनुज्ञातः सकृन्नो चेदुपोषितः ॥ १० ॥
 एवं तपः स्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतम् ।
 आराधयन् हृषीकेशं जिग्ये मृत्युं सुदुर्जयम् ॥ ११ ॥

भीमद्विध्वनायकवर्षिकृतसारायेंदधिनी ।

पथमाकटस्य मार्कण्डेयस्य चरितं प्रद्युमाह-सूतेति । तमधि
 संसारे ॥ १ ॥

उर्वरितः अवशिष्टः येन कल्पान्तेन ॥ २ ॥

सं कल्पान्ते उर्वरित इति प्रसिद्धिः किन्तु अधुनापि
 सम्भवः प्रसन्नो नास्तीति संशयः ॥ ३ ॥

अम्बद्वघटितमाह-एक एवेति ॥ ४ ॥

यतः संशयादेव कौतूहलं कौतुकं तम् संशयं द्विग्धि न
 केवलं त्वं महायोगी किन्तु पुराणेष्वपि ह्यदृष्टेन सम्मतः ॥ ५-१२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धाप्तप्रदीपः ।

मार्कण्डेयं सवामनामिति मार्कण्डेयपुराणाच्चावैताभवयोन
 स्वकुलीरपञ्चमेन च तद्वरितभवयौ जातभयः शौनकस्तद्वरितं
 पृच्छति-सूतेति । नोऽस्मभ्यं वह ॥ १ ॥

शुकस्वमिवाह-माहुरिति । येन कल्पान्तेन इदं जगत् प्रवृत्तं
 तस्मिन् कल्पान्ते यः उर्वरितः एतत् कथं घटते इत्येकः
 संशयः ॥ २ ॥

संभस्मिन् कल्पे ऽस्मत्कुले भृगुवंशे उत्पन्नः सम्भवस्तु
 भस्मिन् कल्पे कोपि प्राकृतिको नैमित्तिको वा नैवातः क्रम-
 प्राप्तं सम्भवमद्राहोदिति द्वितीयः संशयः उत्पासितु भृगुपुत्रो
 धाता तत्पुत्रो मृकयदुत्तपुत्रो मार्कण्डेयः तथा भृगुपुत्रद्वय-
 वनस्त्रपुत्रः प्रसन्नोऽततो रुद्रशुनकादिक्रमण्य शौनक इति ॥ ३ ॥

प्रत्यद्वृत्तमाह-एक एवेति । यतः संशयतः कौतू-
 हलमोत्सुक्यं तत्संशयं द्विग्धि ॥ ४-५ ॥

तस्वार्थिनेन भगवता अयोगमावां तस्मै दर्शयता प्रसन्नः
 प्रकाशितस्ततो रक्षितश्च शिष्यवर्यश्च अजरामरार्थादिकं च तस्य
 जातमिच्छुस्तदं विषयः प्रदत्तमभिनन्ति-प्रदत्त इति । तव तु का
 कथा लोकानामप्यन्धेषां भ्रममपहन्तीति स तथा प्रदत्तः कृतः किञ्च
 यच्च प्रदत्तविषये कश्चिन्महापदा नारायणकथा गीता मविष्यतीति
 शेषः ॥ ६ ॥

तद्वरितमाह-यावद्द्व्यावसमाप्ति, प्राप्तेत्यादिना । मार्कण्डेयः
 मृत्युं जिग्ये इति पञ्चमं सम्भवः ॥ ७ ॥

वृद्धतपस्के-शौनकप्रवचनः ॥ ८ ॥

[१] नियमैयुत इति विज० पा०

भाषा टीका ।

शौनकरनारायणारमकाय नमः ।

शौनक उवाच

शौनक ऋषिबोले, कि-हे सूतजी ! हे साधो ! आप बहुत
 काळ पर्यन्त जिमो, हे कहने बाबों में भेष्ट । आपजो हम पूर्व
 से कहो । क्योंकि ? इस अपार अज्ञान रूप अन्धकारमें ज्ञान-
 ने बाधे मनुष्यों को तुमही पार दिखाने बाधे हो ॥ १ ॥

मनुष्य, मृकयद के पुत्र मार्कण्डेय को बड़े चिरायु कहते हैं
 जो प्रसन्न इस जगत् को प्रसन्न करता है उस प्रसन्न के अन्त में भी
 वो अवशिष्ट रहने हैं । प्रसन्न में उनका नाश नहीं होता है, वह
 वातमी कैसे घटती है ॥ २ ॥

वह मार्गव भेष्ट मार्कण्डेय इस रूप में हमारे कुल में
 उत्पन्न हुए हैं । और भूत प्राणियोंके मध्य में उनका अवभी किसी
 प्रकार का नैमित्तिक वा प्राकृतिक प्रलय नहीं होता है ॥ ३ ॥

जो मार्कण्डेय समुद्र में एकही भ्रमते हुए, बटपत्रके पुटमें शयन
 किये हुए परमपुरुष को एक अज्ञानबाधक रूप में देखते हुए ॥ ४ ॥

हे सूत जी ! यह हमको बड़ा संशय है, जिस संशय से यह
 कौतूहल हो रहा है । हे महा योगिन् ! आप हमारे इस संशय
 को दूर करो, क्योंकि-आप केवल योगी ही नहीं किन्तु पुरा-
 णोंके भी एकही ज्ञाता हो ॥ ५ ॥

सूत उवाच

सूतजी बोले, कि-हे महर्षे ! वह प्रदत्त तुमने लोकों के भ्रम
 को दूर करने वाला किया है । क्योंकि ? जिसे कश्चिन्मल का
 दूर करने बाबी नारायण की कथा गाई गई है ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय क्रम से अपने पिता से द्विजातियों के उचित सं-
 स्कार को प्राप्त होकर, धर्म से चर्चों का अध्ययन कर, तप और
 स्वाध्याय संयुक्त हुए ॥ ७ ॥

मौष्टिक ब्रह्मचारी होकर शान्त स्वरूप अट्टाओं को धारण
 किये बरकछात्रवर्गों को पहने, बंड कमयदलु और भस्मवा सहित
 उपवास को धारण किये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

नियमर्हये धर्मवृत्तये अग्न्यादिषु पञ्चसु हरिमर्चयन् ॥ ९ ॥

ब्रह्मा भृगुर्भवो दक्षो ब्रह्मपुत्राश्च येऽपरे ।
 नृदेवपितृभूतानि तनासन्नतिविस्मिताः ॥ १२ ॥
 इत्थं बृहद्ब्रतधरस्तपःस्वाध्यायसंयमैः ।
 दध्यावधोक्षजं^(१) योगी ध्वस्तक्लेशान्तरात्मना ॥ १३ ॥
 तस्यैवं युजतश्चित्तं महायोगेन योगिनः ।
 व्यतीयाय संहान् कालां मन्वन्तरषडात्मकः ॥ १४ ॥
 एतत्पुरन्दरो ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन् किलान्तरे ।
 तपोविशङ्कितो ब्रह्मन्नरुभे तद्विघातनम् ॥ १५ ॥
 गन्धर्वाप्सरसः कामं वसन्तमक्षयानिलौ ।
 मुनये प्रेषयामास ^(२)रजस्तोकमदौ तथा ॥ १६ ॥

भीष्मस्त्रिमिकृतभावाद्येदिपिका ।

भैक्ष्यं गुर्वर्धमाहृत्य तेनानुहातश्चेत्तर्हि बुभुजे नोचेत्सकृत्कदा-
 चिदुपोषितो भवति ॥ १०—११ ॥
 तेन मृत्युजयेन ॥ १२ ॥
 ध्वस्ताः क्लेशा रागादयो यस्य तेनान्तरात्मना प्रत्याहृत-
 मनसा ॥ १३—१४ ॥
 तस्य तपोनिष्ठाभित्तिहासेन चर्ययति-एतद्विस्वादिना । अग्निम्
 सप्तमे मन्वन्तरे तपसा मत्पदं ग्रहीष्यतीति विशङ्कितः ॥ १५ ॥
 मुनये मुनिं भ्रंशयितुम् रजस्तोकमतिप्रथमपक्षं बांभो
 मदम्भ्य तौ ॥ १६—१७ ॥

भीसुदंशंसूरिकृतशुकपक्षीषम् ।

रजस्तोक इति कस्यचिन्नाम ॥ १६—२६ ॥

भीमङ्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

एवमिति सुदुर्जयं सुतरां दुःखनापि जेतुमशक्यं मृत्युं जिग्ये
 क्षितवानित्यर्थः ॥ ११—१२ ॥
 इत्थमिति । योगेन ध्वस्ताः क्लेशाः रागादयो यस्य तेनान्तरात्मना
 प्रत्याहृतेन मनसा ऽधोक्षजं दध्नीं घ्यातवान् ॥ १३ ॥
 तस्येति । युजतः समाहृततः सतः महाभूवान् तदेवाह
 मन्वन्तरषडात्मकः इत्यतीचाय इत्यतिक्रान्तो ऽभूत् ॥ १४ ॥
 तस्य तपोनिष्ठादादर्थम् इतिहासेन चर्ययति-एतद्विस्वादिना ।
 पुरन्दर इन्द्रः एतत्तपश्चर्यां ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन्मन्वन्तरे वैषस्वत
 मन्वन्तरे हं ब्रह्मन् तपसा विशङ्कितः किं वाचं मत्पदं जिघृक्षेदिति
 संशयं प्राप्यः तद्विघातनं तपोविघातमारब्धवान् ॥ १५ ॥
 गन्धर्वाप्सरसश्च ताः मुनये मुनिं भ्रंशयितुं गन्धर्वादीन्

प्रेषयामास खयं रजस्तोकमदौ रजस्तोको खोमस्तस्य रजो-
 गुण्य प्रभवत्वात्तच्च महं च तौ च प्रेषयामास ॥ १६ ॥

भीमङ्गिजयध्वजनीर्यकृतपद्मरत्नावली ।

हरिं स्मरन्नितिशेषः ॥ ६ ॥
 नोचिदनुहाभावे ॥ १०—११ ॥
 तेन कर्मणा ॥ १२ ॥
 मनोयोगादन्तरात्मनात्तयामिणा ध्वस्तक्लेशः ॥ १३—१४ ॥
 अग्निम् सप्तमे मन्वन्तरे तपसा विशङ्कितस्तद्विघातनं तस्य
 तपसा विघ्नम् ॥ १५ ॥
 रजोगुण्यं खोममदौ व्यर्थकर्मदर्थो च अत्र कामादये मूर्ति-
 मन्तो निर्दिश्यन्ते ॥ १६—१७—१८ ॥

भीमङ्गीराराधवाचार्यकृतकमसम्भर्मः ।

सायं प्रातरिति समावर्तनात् पूर्वावस्थावामेव केच
 वर्षायाः मयुतायुतामिति कल्पामिप्रोथेय कल्पजीवित्वात्
 वावर्ज्जीवमेवाराधयतस्तस्य मृत्युर्न किञ्च प्रापेत्पर्यः । तस्यैवं
 युजत इति वक्ष्यमाणपद्यत्वात् ॥ १०—२० ॥

भीमङ्गिभवाद्यकवसिकृतसारायेंद्विनी ।

ध्वस्ताः क्लेशा रागादयो यस्य तेन अन्तरात्मना
 मनसा ॥ १३ ॥ १४ ॥
 तपसा तपदं ग्रहीष्यतीति विशङ्कितः ॥ १५ ॥
 रजस्तोकमपदं खोमम्भ्य तौ ॥ १६—२० ॥

(१) योगादिति । (२) रजस्तोममदा चिति च विज्ञ० पा० ।

ते वै तदाश्रमं जग्मुर्हिमाद्रेः पार्श्व उत्तरे ।
 पुष्पभद्रा नदी यत्र चित्रारूपा च शिला विभो ! ॥ १७ ॥
 तदाश्रमपदं पुण्यं पुण्यद्रुमलताऽञ्जितम् ।
 पुरीयद्विजकुलाकीर्णं पुण्यामलजलाशयम् ॥ १८ ॥
 मत्तभ्रमरसङ्गीतं मत्तकोकिलकूजितम् ।
 मत्तबर्हिणटाटोपं मत्तद्विजकुलाकुर्व ॥ १९ ॥
 वायुः प्रविष्ट आदाय हिमनिर्भरशीकरान् ।
 सुमनोभिः परिष्वक्तो ववावुत्तम्भयन् स्मरम् ॥ २० ॥
 उद्यञ्चन्द्रनिशावक्रः प्रवालस्तबकादिभिः ।
 (१) गोपद्रुमलताजालैस्तत्राऽऽसीत्कुसुमाकरः ॥ २१ ॥
 अन्वीयमानो गन्धर्वैर्गीतवादिभ्ययूथकैः ।
 अदृश्यतान्तचापेषुः स्वःस्त्रीयूथपतिः स्मरः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

निकमर्त्ये धर्मवृक्षे अग्न्यादिषु हरिमण्डपम् ॥ ६ ॥
 सायं प्रातश्च भैक्ष्यं गुरवे गुर्वथमाहृत्य गुर्वनुजातञ्जितं हि
 बुभुजे सङ्कदेकदा नो चेदनुजातस्तदोपोपितो भवति ॥ १० ॥
 पवर्मितः इत्यं तपःस्वाध्यायप्रधानः सुदुर्जयमपि मृत्यु
 जिग्मे जितवान् ॥ ११ ॥
 तेन मृत्युजयेन ॥ १२ ॥
 स्वस्ताः क्लेशा बन्ध तेनाग्नराग्नना निर्जितेनाग्नःकरणेन ॥ १३ ॥
 स्वर्तीबाध व्यतिक्रान्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 तपसा महीये पदं प्रहीष्यतीत्येवं विशाङ्कितः अतस्त-
 द्विघातनं तपसो विघ्नमारमे आरब्धवान् ॥ १५ ॥
 राजसस्तोकमपत्वं लोमः स च मद्भ्य तौ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

और धर्म की वृद्धि के लिये काले मृगधर्म की लिये
 पश्चात् माछा धारण किये, कुछ मुष्टि हस्त में लिये,
 दोनों सम्बन्धों में अग्नि स्वं गुरु विप्र और आत्मा में
 भीहरि का पूजन करते हुए ॥ ६ ॥

सायंकाळ और प्रातःकाळ मौन धारणकर प्रातः से
 भिक्षा खाकर गुरु को निवेदन करते रहे, और गुरु की
 आज्ञा से एकवार भोजन करते थे, यदि गुरु आज्ञा न दे
 तो उपवास करके रहते थे ॥ १० ॥

इस प्रकार तप, और आध्यायपरायण होकर छाकों
 वर्ष तक भीहर्षिकेय भगवान् का आराधन करते हुए
 दुर्जय मृत्यु को मार्कण्डेय जी जीत गये ॥ ११ ॥

ब्रह्मा जी शृगु महादेवजी दक्षप्रजापति तथा और सब
 ब्रह्मा जी के पुत्र एवं नरदेव पितृलोक और समस्त भूत
 प्राणि उस मृत्यु के जीतने से बड़े विस्मय को प्राप्त
 होते हुए ॥ १२ ॥

इस प्रकार नैष्ठिक ब्रह्मचर्य व्रत को धारणकर तप
 खाध्याय और संयमों से वह योगी मार्कण्डेय मुनि नष्ट
 क्लेश बाधे अग्नःकरण से मधोसृज भीनारायण का ध्यान
 करते हुए ॥ १३ ॥

इस तरह उस योगी मार्कण्डेय को महाबोग करके भीहरि
 में चित्त लगाने २ इतना भारी काख पीत गया, कि जिसमें
 छे मन्वन्तर पीत चुके ॥ १४ ॥

तब इस सातवें मन्वन्तर में इन्द्रने इस बात को जान
 कर उन मार्कण्डेय के तप से बड़ी शंका करी। हे ब्रह्मन् !
 और उनके तपके विघात करने का आरंभ किया ॥ १५ ॥

तब उसी समय इन्द्रने गंधर्व, अप्सरस, कामदेव वसंत-
 ऋषु, मलयानिब, लोम, और मह इन सबों को मुनि के
 समीप भेजे ॥ १६ ॥

भीषरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदाश्रमपदं प्रविष्टो वायुर्नवाविति वृतीयेनाग्नवः । पुण्येद्रुम-
 खंताभिश्चाञ्जितं पूजितम् पुण्यद्विजानामृषीणां कुक्षैराकीर्णम्
 पुण्या अमलजा जलाशया वस्मिन् ॥ १८ ॥

मत्तभ्रमराणां सङ्गीतं वस्मिन् मत्तकोकिलानां कूजितं
 वस्मिन् मत्ता बर्हिण्य एव नटास्तेषामाटोपो नृत्तसम्भ्रमं
 वस्मिन् मत्तानां द्विजानां पविष्यां कुक्षैराकुक्षं स्वात्तमे ॥ १९ ॥

(२) गावद्रुमेजादि विज्ञ० पा० ।

हुत्वाऽग्निं समुपासीनं ददृशुः शक्रकिङ्कराः ।
मीक्षिताक्षं दुराधर्षं मूर्तिमन्तमिवानसम् ॥ २३ ॥
ननृतुस्तस्य पुरतः स्त्रियोऽथो गायका जगुः ।
मृदङ्गवीणापणवैर्वाद्यं चक्रुर्मनोरमम् ॥ २४ ॥

भीमरथामिकृतभावाद्यदीपिका ।

एषम्भुनं तदाभमपद्ं प्रविष्टः सन् वायुमंलयनिधो बधौ
प्रससार उत्तममन्त्रदीपयन् तत्र वृक्षेषु प्रवेशामाद्यं हिम-
निष्करकखानामादानाच्छेत्वं पुष्पपरिष्कारमौगन्ध्यं चांक्तम् ॥२०॥

किञ्च, उद्यंश्रुद्रो यस्मिन्स्तत्रिशावक्र रजनीमुखं यस्मिन्मः
प्रवाहस्तवकानामाख्यः भ्रयायो येषु तैः गुण्यस्ति विटपैः संश्रु-
व्यतीति गोपाः द्रुमा खताश्च तेषां जालैः समूहेरुपलक्षित
आविर्भूय ॥ २१ ॥

किञ्च, तदा गीतवादित्रयूथकेगायकाहिसमुद्राभिर्गन्धर्वैरन्वी-
यमानः तथा स्त्रियोऽप्सरसस्तासां यूपस्य पतिः आत्तं
आपमिषुश्च येन सस्मरश्च तत्राऽवदयत ॥ २२ ॥

दुराधर्षमभिमवितुमशक्यम् ॥ २३-२४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

ते वा इति । गन्धर्वाहयः हिमाचलस्योत्तरे पार्श्वे तत्रापि यत्र
पुष्पसद्रा नाम नदी तत्रापि यत्र च चित्राव्या शिखा तत्र
तदाभमं मार्कण्डेयाभमं त्रयुः हे विमो ! इति सम्बोधनम् ॥ १७ ॥

गरवति । तस्य मार्कण्डेयस्याभमपद्ं प्रविष्टो वायुर्धवाविति
तृतीयेनाम्बवः । आभमपद्ं विशिनष्टि—पुण्यं पुण्यवावहं पुण्यै-
द्रुमैर्भ्रमैर्नामिभ्रमैर्भ्रमं पूजितम् आकृष्यमिति पाठान्तरं पुण्यवानां
द्विजानामृषीणां कुक्षेः समूहेराकीर्णं पुण्या भ्रमकाश्च जला-
द्यावा बन्धिस्तत ॥ १८ ॥

मधुपानमशानां भ्रमराणां सङ्गीतं बस्मिन् मत्तकोकि-
जानां कृजितं यस्मिन् मत्ता बर्हिषो मयूरा एव नटास्तेषा-
माटोपः सम्भ्रमो यस्मिन् मत्तानां द्विजानां पक्षिणां कुक्षेः
आकुक्षं स्वाप्तम् ॥ १९ ॥

इत्यम्भुनं तदाभमपद्ं मलयानिधः शीतलागिरिनदीशीकरा-
नादाय सुमनोभिः कुसुमेः परिष्कृतः स्मरं काममुत्तममन्त्रदीप-
यन् बधौ प्रससार एवं मलयानिलस्य व्यापार उक्तः ॥ २० ॥

अथ वसन्तस्य तमाह-उद्यदिति । उद्यंश्रुद्रो यस्मिन्स्तत्रिशावक्रं
रजनीमुखं यस्मिन् प्रवाहानां पल्लवानां स्तवकानां गुच्छानां आख्यः
भ्रयायो येषु तैः गांपद्रुमखताजालैः गुण्यस्ते विटपैः संश्रु-
व्यतीति गोपाः द्रुमाः खताश्च तेषां जालैः समूहेरुपलक्षितः कुसुमा-
करो वसन्तः तत्र पादुर्भूय ॥ २१ ॥

अथ कामस्य तमाह—अन्वीयमान इति । गीतवादित्राणां
मृदङ्गादीनां यूपं येषामस्तीति तथा तैः मन्त्रवीचयन् गन्धर्वैरन्वी-
यमानः युज्यमानः गृहीतधनुर्वाणः 'स्त्रगंस्त्रीणाम् अप्सरसां
यूपस्य पतिः स्मरः काम अहहवताऽवदयत ॥ २२ ॥

हुंवेति । उरार्मानं तं मार्कण्डेयं मूर्तिमन्तं पुंविप्रहृषारिणम्
भ्रमकामिषं जितं ददृशुः ॥ २३ ॥

ननृतुरिति तस्य मार्कण्डेयस्य अथां अथ वाद्यं स्तुतिसूचकं-
ध्वनिं चक्रुः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयचञ्जतीयंकृतपद्मरत्नावली ।

आटोपं सविद्यासनुषम् ॥ १९ ॥

उत्तममयन्वर्जयन् ॥ २० ॥

उद्यंश्रुद्रो यस्य स तथा स च निद्यावक्रः प्रदीपो यस्य
स तथा कुसुमाकरः वसन्तः प्रवाहस्तवकादिभिः भृङ्गैर्गावन्
द्रुमखतामुकुलेः सहासीदाविरिति शेषः ॥ २१ ॥

आत्तवापेधुर्धनुर्ज्यांसहितवाद्यः स्त्रःस्त्रीयूपपतिः जगंस्त्री-
गयनायः ॥ २२ ॥

अग्निं हुंवांपासीनमग्निसमीपे तिष्ठन्तं दुराधर्षं क्वचितेन्द्रि-
कर्तुमशक्यम् ॥ २३-२४ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्भं ।

उद्यदिति । गां पृथ्वीं फलपुष्पादिभिः वाग्तीति गोपाः
सर्वसम्पत्तंका ये द्रुमा इत्यर्थः ॥ २१-२४ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायर्द्धिनी ।

उद्यंश्रुद्रो यस्मिन्स्ताहद्यं निद्यावक्रं निद्यामुखं यस्मिन् सः
प्रवालानां स्तवकानामाख्यो बध्न तैः गाः किरणान् पाप्ति-
रक्षति ये द्रुमा खताश्च तेषां जालैः सह कुसुमाकरो वसन्तः ॥२१॥

गीतवादित्रयूथकेः गीतवादित्रयूथकाः अहहयत मुनिमनासि
स्त्रयमेव किञ्चिदम्भूयतेति इवकल्पयति प्रबोद्धाहिति
धर्वितोपीत्यभिभवकपादवगम्यते मन्त्रवीचयन् ॥ २२ ॥

समुपासीनं मुनिम् ॥ २३-२४ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

तदाभमपद्ं प्रविष्टां वायुर्धवो इति तृतीयेन सम्बन्धः
पुण्येद्रुमैर्भ्रमैर्नामिभ्रमं भ्रजितं पूजितम् ॥ १८ ॥

मत्ता बर्हिष एव नटाः तेषामाटोपः सम्भ्रमो च ॥ १९ ॥२०॥

उद्यंश्रुद्रो यस्मिन् ताहकं निद्यामुखं यस्मिन् सः प्रवा-
हानां पल्लवानां स्तवकानां गुच्छानामाख्यो येषु तैः गाः
भ्रमरादिवाणीकपाः प्रतिध्वनिरुपाश्च पाप्तिर्भि गोपाः द्रुमाः
खताश्च तेषां जालैः समूहेरुपलक्षितः कुसुमाकरो वसन्तः
आसीदाविवर्भूय ॥ २१ ॥

सन्दधस्त्रं स्वधनुषि कामः पञ्चमुखे तदा ।
 (१)मधुर्मनो रजस्तोक इन्द्रभृत्या व्यकम्पयन् ॥ २५ ॥
 क्रीडन्त्याः पुञ्जिकस्थलयाः कन्दुकैस्तनगौरवात् ।
 भृशमुद्दिग्रमध्यायाः केशविस्त्रंसितस्रजः ॥ २६ ॥
 इतस्ततो भ्रमदृष्टेभ्रलन्त्या अनुकरकम् ।
 वायुर्जहार तदासः सूक्ष्मं त्रुटितमेवलम् ॥ २७ ॥
 विससर्ज (२)तदा बाणं मत्वा तं स्वजितं स्मरः ।
 सर्वं तत्राऽभवन्मोघमनीशस्य यथोद्यमः ॥ २८ ॥
 त इत्थमपकुर्वन्तो मुनेस्तत्तेजसा मुने ! ।
 बह्यमाना निववृतुः प्रबोध्याहिमिवाभकाः ॥ २९ ॥
 इतीन्द्रानुचरैर्ब्रह्मन् धर्षितोऽपि महामुनिः ।
 यन्नागादहमो भावं न तस्त्रिं महत्सु हि ॥ ३० ॥
 दृष्ट्वा निस्तेजसं कामं सगणं भगवान् स्वराट् ।
 श्रुत्वानुभावं ब्रह्मर्षेर्विस्मयं समगात्परम् ॥ ३१ ॥
 तस्यैवं युञ्जतश्चित्तं तपः स्वाध्यायसंयमैः ।
 अनुग्रहायाऽनिरासीन्नरनारायणो हरिः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

गीतबोधिसूक्तैः गीतबोधिसूक्तसमूहवृत्तिः ॥ २२-३४ ॥

भाषा टीका ।

इन्द्रके भेजे हुए वे सब हिमाद्रिके उत्तर तरफ जहाँ पुष्पमन्त्री नहीं और चित्रशिखा नामक शिखा है, उस जगह मार्कण्डेयके आश्रम को जाते हुए ॥ १७ ॥

महर्षि मार्कण्डेय का वह आश्रम बड़ा रमणीय, और रमणीय जगहों से सुशोभित हो रहा, रमणीय पक्षि समूहों से व्याप्त और रमणीय निर्मल जलाशय जिसमें मरे हुए हैं ॥ १८ ॥

मरा मयूर जिसमें गान कर रहे हैं, मरा कौकिल जहाँ पञ्चम स्वरसे कूज रहे हैं, मरा मयूर जहाँ नृत्य कर रहे हैं इस प्रकार मरा पक्षियों के समूहों से वह आश्रम कूज रहा है ॥ १९ ॥

जिस जगह हिमके फिरनाओं के छोटे-ठे जबक्यों को लेकर पुष्पों से आच्छिन्न करता हुआ वायु आकर काम का उद्दीपन करता हुआ वह रहा है ॥ २० ॥

इस प्रकार के उन आश्रम में रात्रि के आरम्भ समय की घोमा देखा तो चन्द्रमा की चार्दिनी श्यामा खिल रही है

बड़े छोटे वृक्षों की शाखा परस्पर आच्छिन्न कर रहीं हैं उन वृक्ष और जगहों के जाओं के साथ अर्थात् जगहों के समूहों सहित बसन्त ऋतु वहाँ प्रकट होता हुआ ॥ २१ ॥

तथा उसी समय पर गाने बजानेवालों के युगों सहित गन्धर्व लोग जिसके साथ में ऐसा अन्तराओं का व्यपत्ति कामदेव हाथ में धनुष बाण खिंचे हुए देख पड़ना मया ॥ २२ ॥

इस प्रकार इन्द्र के किकरों ने वहाँ जाकर मार्कण्डेय जी को देखा, कि—वे मुनि अग्नि में हवन करके नेत्र बन्द कर श्रीहरि की उपासना कर रहे हैं । और देखने में बड़े दुर्धर मानों भूमिमात्र अग्नि बैठा हो ऐसे देख पड़ते हैं ॥ २३ ॥

उन मुनि के आगे जाकर अन्तरा लोग नृत्य करने लगे, और गायक गन्धर्व लोग गान करने लगे । बाजे बजानेवाले मृदंग वीणा पखाव इत्यादि बाजों का बहुत ही मनोहर बजाने लगे ॥ २४ ॥

श्रीधरखामिहृतभाषार्थदीपिका ।

शोषयतीपममन्मोहननापमोन्मादनाकयानि पञ्चमूकानि बन्ध नदस्त्र मन्धधे तदेव मधुर्वसन्तः रजस्तोकस्य पुंस्त्वमावंपर अन्धे चन्द्रभृत्याऽनस्य मनो व्यकम्पयन् ॥ २५-२६ ॥

किञ्च, वायुमेवर्षानलः पुञ्जिकस्थलयास्तःसूक्ष्मं यत्नो जहार ॥ २७ ॥

(१) मधुर्मनोरजस्ताम इति (२) तत इति च धिजो पा० ।

भीमश्रीरामकृतमाचार्यदीपिका ।

सर्वे तेषां कर्म तत्र तस्मिन् मोघे व्यर्थम् - मनीषस्य निर्देवस्य ॥ २८ ॥

मुनेरपकुर्वन्तः प्रतिकूलमाचरन्तः हे मुने ! ॥ २९ ॥

अहमोऽहङ्कारस्य भावं विकारम् ॥ ३० ॥

निस्तेजसं ज्ञानवहनं खराडिन्द्रः ॥ ३१ ॥

नरनारायणरूपो हरिः ॥ ३२ ॥

भीमश्रीरामकृतशुक्लपञ्चीवम ।

अहमो भावं अहङ्कारं रागात् न प्राप्नोति ॥ ३०-३१ ॥

भीमश्रीरामकृतमाचार्यकृतभागवतचन्द्रशङ्खिका ।

सङ्घ इति । पञ्जारविन्द्याहीनिमुञ्जानि यस्य तद्वत्त्वं खे भुवुषि सङ्घे मधुर्वसन्तः रजस्तोको खोभो महश्चेति एते इन्द्र-भृत्याः स्वकम्पयन्मनोभवन् ॥ २५ ॥

कीडन्त्या इति पुञ्जिकस्यखीनामात्सरः तस्याः कन्दुकेः कीडन्त्याः स्तनभारात्पुञ्जमुद्भिन्नमध्यायाः खलमध्यायाः केशोऽप्यो विस्त्रांसिता खलवस्वास्त्याः ॥ २६ ॥

कन्दुकमनुसृत्य इतस्ततो भ्रमस्यौ हृष्टी यस्याश्चखन्वाः प्रतप्य वृष्टिता मेखला वस्मिन् तस्सूक्ष्मं वासो यत्नं वायुजंहार ॥ २७ ॥

विससर्जेति । तदा पुञ्जिकस्यस्याः नम्रतादृश्यायां तत्र तस्मिन् मुनौ सर्वमेतत्कृत्यं मोघे व्यर्थमभवत् यथाऽनीशस्य निर्धनस्योद्य-मस्तद्वत् ॥ २८ ॥

त इति । हे मुने मुनेः मुनवे इत्यमपकुर्वन्तस्तस्य मुनेस्तेजसा दृष्टमाना निवहन्तुर्निवृत्ता बभूवुः यथामकोऽर्हि सर्पे प्रबोध्य ततो निवर्त्तते तद्वत् ॥ २९ ॥

खिन्नमेतद्धो तस्य जितेन्द्रियत्वमिति विस्मयमानमाखो-कवाह-इतीति । हे ब्रह्मर्षिर्षितः प्रबोमितोपि अहमोऽहङ्कारस्य भावं विकारं मोहं नागाविति नमापेत्वेत्यमहस्तु न खिन्नम् ॥ ३० ॥

दृष्टेति । खराडिन्द्रः निस्तेजसं परिज्ञानवहनं कामं दृष्ट्वा ब्रह्मर्षेः मार्कण्डेयस्य प्रभावं श्रुत्वा च परं शृणुं विस्मय-मगात् ॥ ३१ ॥

तस्वेति नरनारायणो नरसहितः भीनारायणः ॥ ३२ ॥

भीमश्रीरामकृतशुक्लपञ्चीवम ।

पुञ्जिकस्यस्याः अत्सरसां प्रधानायाः कस्याश्चिदत्सरसः केश विस्त्रांसितस्यः केशभागात् विस्त्रांसिता विस्त्राण खलु यस्याः सा तथा तस्याः ॥ २६ ॥

अनुकम्पुकम् इत्यतः कन्दुकानुकम् यथा भवति तथा खलवस्याः सूक्ष्ममणुतरं वृष्टितामेकं वृष्टिता खिन्ना मेखला काञ्ची वस्याः तस्यथा तत् ॥ २७ ॥

खोनामना जितम् ॥ २८ ॥

अर्भका नर्हि प्रबोध्येव ॥ २९ ॥

अहमोऽहङ्कारस्य भावं नागात् कपाळमुकनारिकेलफलवद्द-हामिमानरहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥

निस्तेजसं पुर्वं खराडिन्द्रः ॥ ३१ ॥

नरेण युक्तो नारायणः नरनारायणः ॥ ३२ ॥

भीमश्रीरामकृतशुक्लपञ्चीवम ।

व्यकम्पयन् विकम्पयितुमारब्धाः ॥ २५ ॥

पुञ्जिकस्यस्यास्तस्याः ॥ २६ ॥ २७ ॥

मनीषस्य मनीष्यरवाहिनः उद्यमः पारलौकिकप्रवृत्तः ॥ २८ ॥ २९ ॥

धर्षितापि धर्षितुमारब्धोपि ॥ ३०-३२ ॥

भीमश्रीरामकृतशुक्लपञ्चीवम ।

शोषणमोहनसङ्घोपनतापनमादनानि पञ्जमुञ्जानि यस्य तत् मधुर्वसन्तः रजस्तोकस्य पुंस्त्वमार्षे स्वकम्पयन् मनश्चाखवा-मासुः ॥ २५-२७ ॥

मनीषस्य भावरहितस्य ॥ २८ ॥

प्रबोध्याहिति न जानीमहे अथ किं भविष्यतीति भीताः अत्राहिदृशान्तेन प्रथमं किञ्चिदुद्भूतं कामं प्रति क्रोधोऽभूत् पञ्चाङ्घ्रिकेन कामक्रोधमोरमयोरप्युपशमः कृत इत्यवखी-वते ॥ २९ ॥

अहमोऽहङ्कारस्य ॥ ३० ॥

खराट् इन्द्रः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भीमश्रीरामकृतशुक्लपञ्चीवम ।

शोषणमोहनसङ्घोपनतापनमादनानि पञ्जमुञ्जानि यस्य तत्पञ्जमुञ्जम् तस्य मनः स्वकम्पयन् मधुर्वसन्तः रजस्तोकस्य पुंस्त्वमार्षे आत्महृष्टभृत्याः महादयः ॥ २५-२६ ॥

अहमः अहङ्कारस्य भावं विकारं मोहम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नरनारायणो नरेण सहितो नारायणः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

उसी समय कामदेव ने भी अपने धनुष पर पंचमुक्क का बाण धारण किया, वसन्त और खोभ तथा अम्ब इन्द्र के किकर मुनि के मन को कम्पाने लगे ॥ २५ ॥

उसी समय ऋषि के आगे पुञ्जिकस्यखी अत्सर गेह-हाथ में लेकर खेळ रही थी, तब उसके स्तनों के भारीपने से उसका सूक्ष्म कटिभाग टूटा सा जाता तिरकी खोमा ग्वारी हो रही, और उसके गेह के खेह के आयेह में केशों से माखा लुब्ध र कर ग्वारी पृथिवी पर गिरने लगी ॥ २६ ॥

गेह के पटकने पर जहां २ गेह जाती थी वही गेह के पीछे जानेवाकी उस पुञ्जिकस्यखी अत्सर की

तौ शुक्लकृष्णौ नवकञ्जलोचनौ चतुर्भुजौ चतुर्वल्कलाम्बुजौ ।
 पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृत्कमण्डलुं वरेडमृजुं च वैशावम् ॥ ३३ ॥
 पद्माम्बुमालामुतजन्तुमार्जनं वेदं च साक्षात्प (१) एव रूपिणौ ।
 तपत्तद्विहर्षेणपिशङ्गरोचिषा प्रांशु दधानौ त्रिभुवर्षभाञ्जितौ ॥ ३४ ॥
 ते वै भगवतो रूपे नरनारायणावौ ।
 दृष्ट्वात्थायाऽऽदरेणोच्चैर्ननामाङ्गुलं वी डवत् ॥ ३५ ॥
 स तत्सन्दर्शनानन्दनिर्वृतात्मोन्द्रियशयः ।
 हृष्टरोमाऽश्रुपूर्णाक्षो न संहे तावुदीक्षितुम् ॥ ३६ ॥
 उत्थाय प्राञ्जलिः प्रहूः औत्सुक्यादाश्लिषन्निव ।
 नमो नम इतीशानौ बभाषे गद्गदाक्षरः ॥ ३७ ॥
 तयोरासनमादाय पादयोरवनिज्य च ।
 अर्हणोनानुलेपेन धूपमाल्यैरपूजयत् ॥ ३८ ॥
 सुखमासनमासीनौ प्रसादाभिमुखौ मुनी ।
 पुनरानम्य पादाभ्यां गरिष्ठाविदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

किं वशांये तव त्रिभो ! यदुदीरितोऽसुः संस्पन्दते तमनुवाङ्मन इन्द्रियाणि ।
 स्पन्दन्ति वै तनुभृतामजशर्वयोश्च स्वस्याप्यथापि भजताममि (२) भाववन्धुः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

के पीछे भ्रमनी रही इनने में कष्ट से अति सूक्ष्म कष्ट सूत्र के टूटने से अति सूक्ष्म वस्त्र की साड़ी पहिने थी वह शिथिल हुई और कन्दुक क्रीडा के आवेश में उभ अंगरा को खबर नहीं पडी इनने में ही मलयगिरि के पवन ने उस सूक्ष्म साड़ी को पुंजिकण्ठकी के शरीर से उडाकर पृथक् करदी ॥ २७ ॥

काम ने जाना कि मैंने अपने कर्णव्य से जब ऋषि को जीत दिया, ऐसा मानकर ऋषि के ऊपर अपना हाथ डाले दिया, परञ्च उन ऋषि के ऊपर तो इनका सब ही प्रयोग निष्फल होगया, जैसे, कि—असमर्थ का उद्यम व्यर्थ हो जाता है ॥ २८ ॥

सून जी कहने लगे, कि—हे शौनक ! वे इन्द्र के किकर मुनि का इस प्रकार अपराध करके जब उनके नेत्र से अङ्गने लगे, तब वहां से निवृत्त हुए ॥ जैसे, कि छंटे २ बाखक सर्प को चेतन्य करके दूर होजाये ॥ २९ ॥
 ६ ब्रह्मर्षी इस तरह इन्द्र के अनुचरों ने महामुनि

भीमार्कण्डेय का अपराध भी किया, तो भी जो उनको महंकार नहीं हुआ वह बात हरिभक्त महात्माओं में कुछ नहीं बिबिध नहीं है ॥ ३० ॥

इन्द्र भी परिकर सहित कामदेव को निमा नेत्र का फीका देखकर ब्रह्मर्षि के प्रभाव को सुनकर बड़े विस्मय को प्राप्त होता हुआ ॥ ३१ ॥

तब साध्याय और संवसों से इस प्रकार भीहरि में चित्त लगानेवाले उन मार्कण्डेय ऋषि के ऊपर अनुग्रह करने को मन दुःख हरन करनेवाले भीमरनारायण भगवान् आकर ऋषि को दर्शन देने हुए ॥ ३२ ॥

भीमरक्षामिकुलमाचार्यदीपिका ।

ताननुनर्षावति ब्राह्मणम-नाबिति । रोचने कृष्णाजिनं वरकं चाम्बरं ययोस्तौ पवित्रे पादयोर्बोधोक्तौ त्रिवृत्त्रिगुणं नवतन्तुर्क-मिति वा त्रिवृद्बहिः ज्यमानमित्वाहौ तवके प्रयोगात् उपवीतकारीन्दधानौ ॥ ३३ ॥

(१) पदकविद्याविति धीरंविज० पा० (२) भाववन्ध इति विज० पा० ।

धीवरत्नामिकृतशास्त्राय

वेदं दमंमुष्टिं किञ्च, साक्षात्तप एव
तद्विद्वान् देवीप्वमानविद्युत्सङ्गाद्यं वति
मूर्तिमन्तो तादृक्तेजोयुक्तमूर्तिष्वां
मानावित्यर्थः । प्राञ्ज उच्यते ॥ ३४ ॥

उच्छेदं हताऽऽहरेण ॥ ३५ ॥

तयोः सन्दर्शनेन च आनन्दस्तेन
आग्नेन्द्रियाद्या देहेन्द्रियमनांसि
नाशकान्त ॥ ३६ ॥

आश्लिष्यन्नाद्विष्यन्नाद्विष्णोर्भाव ॥ ३७ ॥

पाद्वोरधीनज्य पादौ प्रज्ञाद्य नदंशोनाऽऽपेय ॥ ३८ ॥

पादाश्यां पादानानज्य गरिष्ठौ पूज्यतमौ तौ प्रति ॥ ३९ ॥

अन्तर्भावमिच्छन्त्येव प्राणादिप्रवर्तकत्वाद्वात्मनस्तत्कृतता
वस्वातन्त्र्यं पदवशाद्-किमिति । तत्र त्नां किमहं वर्येये कथं
त्नामि यद्यं त्वयैषोदीरितोऽस्तुः प्राणः संस्पन्दते प्रवर्तते
तमनुच वागादयः स्पन्दन्ति अत्र हेतुः वै अश्वयत्नतिरेकाश्यां
"आश्रय आश्रय" इत्यादिभ्योऽतिप्रसिद्धमित्यर्थः । न केवल
प्राकृतानां तनुभूतां किं त्वजशर्वयोश्चातः स्वस्व ममापि तयैव
एवं वद्यपि न कस्यापि स्वातन्त्र्यमयापि दारुणव्यवहारप्रवर्तितै-
रपि वागादिभिर्भजतां पुंसां भाववन्धुरात्मवन्धुरांसि ननु
पित्रादिवदेहमात्रवन्धुः प्रहो कपालुता तवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

धीसुदंशानसूरिकृतशुकपक्षीवच ।

यदुदीरितो येन प्रेरितः प्रसुः प्राणः स्वत्यापि तथापि सवेस्मा-
त्परार्थे ॥ ४०-४२ ॥

धीमद्वीररायनाश्रयंकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नानिति । नौ नरनारायणौ वीक्ष्य उन्थावेऽगुपरिष्ठात्मन्व्यम्ब कथ-
म्भूतौ शुक्लकृष्णौ तत्र नरः शुक्लं धीनारायणः कृष्णवर्णः रौरवं
कृष्णाजिनं वल्कलं च ने अम्बरं ययोस्तौ पवित्रे पायवाः ययोस्तौ
त्रिवृत त्रिगुणं नवतन्तुकामिनि वा तनुपवीनं द्विनीबान्तानां
दधानाविरागुपरिष्ठात्मन्व्यः ऋतुमथक भैशाथं दगडम् ॥ ३३ ॥

पञ्चाङ्गायां माहात्म उतापि च जन्तुमाजनें मशकादिजन्तवप-
नोदनवर्त्तं वेदं दमंमुष्टिं च दधानौ साक्षात्तप एव एकं रूपं
मूर्तिरनयोऽस्तीति तथा तपस्तद्विद्वान् दीप्यमानताद्विद्वान्सहस्रं
परिष्ठाङ्गोचिन्नेन प्राञ्ज प्रगता उवाप्ता अंशवो ययोस्तौ विबुधभङ्गे
प्रह्लादिभिरर्चितौ ॥ ३४ ॥

ते इति । रूपावेक्ष्या नपुंसकनिर्देशः वीक्ष्येति उच्छेदं हताङ्गन
देहेन ॥ ३५ ॥

स मार्कण्डेयवचनयोः सन्दर्शनेन यो आनन्दस्तेन निवृत्ताः
सुखिताः शान्ता वा आग्नेन्द्रियाद्याः देहेन्द्रियमनांसि चक्ष्य
सः दृष्टानि उत्पुङ्कितानि रोमाणि यस्य सः तावन्तौ नरनारा-
यणौ प्रष्टुमाप न संदे न शशाक ॥ ३६ ॥

उत्थायति । प्रहः तन्नः आश्लिष्यन् च परिरम्भमाद्य इव

केवलं ननुदाहरे नमो नम इति वाक्यम् इम्बरौ प्रत्यावभावे
ननुदाहरमिति क्रियाविशेषम् ॥ ३७ ॥

तयोरिति । आभाव निष्ठाव पाद्वोरधीनज्य पादौ प्रज्ञात्या-
हंशेन योग्यनानुषेपनेन चन्दनेन धूपमोक्षैः कुसुमैश्च
प्रपूजयत् ॥ ३८ ॥

सुखं यथा तथा आसीनः गरिष्ठौ पूज्यतमौ प्रतीकं वक्ष्य-
माणमवर्षत् ॥ ३९ ॥

उक्तिमेवाह—किमित्यादिना, वावदध्यायसमाप्तिना ।
युवयोर्दंशने न मे तपःफलं तस्यापि सर्वेन्द्रियप्राणप्रवो-
द्विना त्वयैव कारितत्वात्ततः केवलं त्वत्कृपाफलमेवेत्यामि-
प्रत्याह-किमिति । हे विमो ! नव त्वां किमर्थं कथं कर्तव्यं
वतः स्वस्व मम तनुभूतां किं स्वदुना अजशर्वयोः प्रहृष्टरूपोश्चास्तुः
प्राणः वतो येन त्वयोदीरितः प्रेरितः संस्पन्दते चक्षति
स्वत्वापारम्भो भवति न स्पन्दमानं प्राणमनुसृत्य वागादीनि
स्पन्दन्ति अन्तर्भावेत्त्वत्कृपात्प्रमनेपदस्वामित्वात्परस्मैपदं यद्यं
तर्हि सर्वेपि त्वमिह किं न मानुषास्ते इत्यत्राह-अयापीति ।
प्राणमात्रस्य प्राणादिप्रवोदयितृत्वेपि भजतां पुंसांमेव
भाववन्धुर्भाववन्धुत्वपान्नरूपोमिप्रायविशेषः न वध्नाति स्थिरी-
करोतीति तथा त्वयि किञ्चिदानुकूलव्युक्तानामेव भाववन्धुत्व-
मिति भावः ॥ ४० ॥

धीमद्विजवध्वजतीयंकृतपदरत्नावली ।

रुरोर्विद्यमानं रौरवं वल्कलं चाम्बरं वा चोस्तौ ॥ ३३ ॥

जन्तुमाजनें पिञ्जरचिनपुञ्जि चामरविशेषमित्यर्थः । वेदं दमं-
मुष्टिं तपती प्रकाशमाना तद्विद्वान्सहितं तद्वद्व्येन पिञ्ज-
रांविषा कपिलप्रमथा तप एककपिण्यौ प्राञ्ज अन्तुच्छ्रुतौ दधानौ
जन्तुरिति शेषः । उपवीतादिकं च दधानौ रूपविशेषश्च ॥ ३४ ॥

नौ नरनारायणावृषी वीक्ष्य ननाम नमने हेतुमाह-ते इति ।
ते हरे रूपं वै चस्मात्कमात् ॥ ३५ ॥

तयोः सन्दर्शनागुपेनाऽनन्वेन नियताग्नेन्द्रियाद्या यस्य
स तथा ॥ ३६ ॥

गद्गदाहरे वचः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

पादाश्यां पादानुद्विष्य गरिष्ठौ गुरुणां प्रह्लादीनामपि
गुरु ॥ ३९ ॥

अपरिमितमहिम्नोयुंशयोः पुरतो वत्किञ्चिद्व्ययं किं वर्येये
न किमपि माहात्मयानामनन्तत्वात्तदेकदेशमपि वर्येचितुं न
शक्तोऽस्म वागादीन्द्रियाद्यात्प्रवृत्तत्वेन त्वत्प्रसादावत्प्रसादित-
शेषः । एतत्कथमित्याशङ्क्य सर्वेन्द्रियनायकः प्राणोपि भग-
वन्निवत एव वेदते किमृतात्मानीति भावेनाह—यदुदीरित
इति । वेन त्वयोदीरितः प्रेरितोऽस्तुः प्राणः तमनु प्राणमनु तनु-
भूतां मन इन्द्रियाणि मत्प्रेरितानि स्पन्दन्ति, वेदन्ते किञ्च
अजशर्वयोश्चेन्द्रियाण्य वेन प्रेरितानि अनेनाजशर्वयोः समन्वेन
त्वत्प्रेरितानि विषयेषु प्रवर्तन्ते अतो उवमिच्छित्तौ हेतुरिति
निरस्तम् अथापि त्वदिन्द्रियप्रवृत्तौ हेतोर्बन्धिवारस्तद्वचः

भीमस्त्रिजयस्त्रयतीर्थेऽनुवदन्नावली ।

इति मन्दाशक्तं परिहरति—एवमेति । आस्येन्द्रियाएवपि स्वप्ने-
रितानि यद्यप्येवं स्वप्नोऽसि स स्वमयापि भजतां पुसां भाव-
व्यवस्थासि भक्तिवशात् तस्मात्परतन्त्र इव प्रतीयसे माह-
द्यानामित्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्भंः ।

उपवीतादिकं दधानौ ॥ ३३—३६ ॥

किं वर्येव इति । तथापि भावेन भक्त्या बभूवुः किमशोऽसि
॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

भीमस्त्रिजयस्त्रयतीर्थेऽनुवदन्नावली ।

गौरवं कृष्णाजिनं वदकलम् अम्बरं ययोस्तौ त्रिवृत् त्रिगुणं
नवनस्तुकम् उपवीतं दधानौ कमण्डलवादिकं हस्तेषु दधानौ
वदं वेदशास्त्रं जन्तूनां मांजनं शुद्धिबतस्तं वेदं दभंमुष्टिमिति
कंचिद् तप एव कृपिणौ तपोमूर्त्तौ इत्यर्थः । तपसाऽद्विष्टं दीप्य-
मानविष्टसङ्काद्य यत् पिबन्तं रोचिस्तेन प्रांशु अत्युच्यते ॥ ३३ ॥
३४ ॥ ३५ ॥

न स्नेहं न शशाक ॥ ३६ ॥

प्रहो नमः ॥ ३७—३९ ॥

येन स्वयैव उदीरितः प्रेरितोऽसुः प्राणः स्वप्नेन प्रवलते
तमनु च वागादीनि स्वप्नेन "भोजनस्य भोजन" इत्यादिभूमिभिर्न
निश्चिनमेवेत्यर्थः । न केवलं प्राकृतानां तनुभूतमपि स्वजशययो-
श्च भूतः स्वस्य ममापि यद्यप्येवम् तथापि भजतां जनानां
भावेन प्रेम्णा बभूवुर्बभूवुरिव बह्वोऽसि प्राणबुद्धीन्द्रियादिभ-
वत्त्वेनैव स्वभजनं कारयसि पुनस्तद्दशमजनस्य प्रत्युपकार
असमर्थो ऋणीव भूत्वा तत्तपमवश्यो भवसीकुरुते तत्र
रूपवैभवमिति भावः ॥ ४० ॥

भीमस्तुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नरः शुक्रः भीनारायणः कृष्णः गौरवं कृष्णाजिनं न
अम्बरे यथास्तौ त्रिवृत् त्रिगुणं नवनस्तुकं वा उपवीतकं कम-
ण्डलवादिक् च दधानाविलुप्तरेणाभयः ऋजुमवक्र दगडम् ॥३३॥
जन्तुमांजनं पिपीलिकामशकादिजन्तुपनोदकम् तपत्
दीप्यमानं तद्विष्टसदृशं यत्पिबन्तं रोचिस्तेन साक्षात्प एव
कृपिणौ मूर्तिमनौ ॥ ३४ ॥

वक्ष्येमेहना आदरेण ॥ ३५ ॥

तयोः सन्देशानामन्वेन निवृत्ताः आनन्दिनाः आत्मेन्द्रिया-
शयाः देहेन्द्रियमनांसि वक्ष्ये सः ॥ ३६ ॥

आत्सुक्यम् श्रीकृष्णधम् इव ॥ ३७—३९ ॥

सर्वेष्वेवमन्वेन नियन्तारं भगवन्त स्तोतुं प्रवृत्तस्तस्मिन्
मात्मनः सामर्थ्याभावं प्रथमं दर्शयति—किमिति । हे विमो !

सर्वेष्वेवमन्वेन नियन्तारं भगवन्त स्तोतुं प्रवृत्तस्तस्मिन्
मात्मनः सामर्थ्याभावं प्रथमं दर्शयति—किमिति । हे विमो !
तथा उवाचकश्च बहुधादेः सकाशात् जातां विष्णुलि-
ङ्गादि-किमिदं न कर्तुं शक्नोति तद्वादिनिमायः किञ्च स्व-
यम् तस्याऽपि तनुभूतां किम्वदुना अजशययोश्च असुः
वमन्तु यानि मनह्निष्वाण्य स्वप्नान्त एवम्भूतः सर्वेन्द्रिय
नायकः प्रहोः येन स्वयैवादीरितः स्वप्नान्त प्रवलते तथापि
भगवत्प्रवृत्तिः प्रवृत्तविमतां भवद्वयात्मानामंशुभूतानां भजता-
मस्माकं मांशुः भावेन कसाधारयोन भक्तप्रवृत्तभावेनैव
बभूवुर्देवोऽसि ॥ ४० ॥

माया टीका ।

वे दोनों नर और नारायण कैसे हैं, कि—एक शुक्र
और एक कृष्ण बर्ये हैं, दोनों नवीन कमल सहस्र विशाल
बाँचनवारे हैं, चार जिनके भुजा, मृगचर्म और बरकडों
के बन्ध धारण किये, कृशाओं के पवित्रों (परिहितों)
को हाथों में धारण किये । त्रिगुण यज्ञोपवीत कमंडलु और
नरख बेलु का दण्ड इनको भी दोनों स्वरूप धारण
किये ॥ ३३ ॥

तथा कमण्डल की माला, जन्तु मांजन और हर्म की
मुष्टि इनको भी धारण किये दोनों साक्षात् तप की मूर्ति
दीप्यमान विष्टसदृश जो कान्ति निम्न स्वर्णान्त और
बड़ उन्नते, तथा बड़े २ देवनाओं में भेष्ट जो ब्रह्म रुद्रादि
निम्न पूजन ऐसे उन दोनों को मार्कण्डेय ने देके ॥३४॥
आद्य ऋषी नर नारायण दोनों उन भगवत्प्रवृत्तों को
देखकर बड़े आदर पूर्वक उठकर मार्कण्डेय महर्षि साष्टांग
दण्डवत् करने हुए ॥ ३५ ॥

भगवान् के दर्शन से उन मार्कण्डेय ऋषि का आत्मा,
हृदि, और अन्तःकरण तीनों आनन्द में निगम हांगये,
उन समय महर्षि का आनन्द से रोमाञ्च हो आये तथा
नेत्र आनन्दभ्रुवों से पूरित हांगये कि—जिससे यथावत्
भगवान् के दर्शन करने को भी मुनि समर्थ न हुए ॥३६॥

फिर साष्टांग दण्डवत् से उठकर हाथ जोड़ नम्र
होकर उम्मुक्तता के मारे जानों कि भगवान् को आधिगम
ही कर लेमंग इस प्रकार प्रेम से गद्गदाक्षर होकर दोनों
जगत के नियन्ताओं से श्रुति नमां नमः ऐसे बाँधते
हुए ॥ ३७ ॥

श्रुति दोनों का आत्मन देकर दोनों के चरणाभिर्नि
का प्रहासनकर अर्पण चन्दन धूप दीप मालाओं से पूजन
करने हुए ॥ ३८ ॥

सुख पूर्वक आत्मनों पर विराजमान अपने ऊपर अनि
प्रमत्त दोनों आदि मुनिनों के चरण कर्णों की फिर नम-
स्कार करके परमपूज्य अपने दोनों प्रभुओं से मुनि इस
प्रकार बोलते हुए ॥ ३९ ॥

मूर्ती इमे भगवतो
 नाना विभर्ष्यवितुः पुनर्भ्रसति सर्गमिवोर्गनाभिः ॥ ४१ ॥
 तस्यावितुः स्थिरस्वरात्तस्यैव न कर्मगुणाकालरजः स्पृशन्ति ।
 यद्वै स्तुवन्ति निनयेत्तस्यैव ध्यानं ध्यायन्ति वेदहृदया मुनयस्तदाध्वै ॥ ४२ ॥
 नान्यं तवाङ्कूपानयन्तः कर्मजनस्य परितो भिय ईश विद्मः ।
 ब्रह्मा विभेत्यलमतो जित्तुः कालस्य ते किमुत तत्कृतभौतिकानाम् ॥ ४३ ॥
 तद्वै भजाम्यृतधियैः सन्निहितैः हिन्देदमारमच्छदि चाऽऽत्मगुरोः परस्य ।
 देहायपार्थमसदन्तः सन्निहितैः तद्वै तर्हि सर्वमनीषितार्थम् ॥ ४४ ॥

भाषाटीका ।

मार्कण्डेय उवाच ।

मार्कण्डेय महर्षि बोधे, कि—हे ब्रह्मा ! मैं आपकी क्या स्तुति करूँ ? क्योंकि—जिन कारणों से स्तुति होती है वे कारण तो सब आपके आधीन हैं, जिन आपकी प्रशंसा से सब प्राण प्रवृत्त होता है, कि—जिस प्राण के पीछे देहधारियों की बाखी मन और इन्द्रिये अपने २ कार्य में प्रवृत्त होती हैं। अथ प्राणियों की तो बाग ही क्या कहें परन्तु ब्रह्मा महादेव तथा मेरी भी बाखी मन और इन्द्रिये जिनके चक्षाने से चलती हैं तथा आप ऐसे कृपालु हैं, कि—हम लोगों के मजन से प्रसन्न हो जाते हैं ॥ ४० ॥

धीवरसामिक्तनभाषार्थदीपिका ।

ननु, कथमावां प्राणादिप्रवर्तकी भ्रमपुत्रत्वादावधोरिति खेत्वाऽऽह—मूर्ती इति । हे भगवन् ! भगवत्स्त्व इमे मूर्ती त्रिकोणाः क्षेमाय पालनाय तापविरमाय च पुःखनिवृत्तये मृत्युजित्यै मोक्षाय ननु त्वं कस्यापि पुत्र इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः यथेवं विश्वमहितुमन्वास्तनुमंस्त्वकूर्मादिखण्ड्या नाना अनेक-प्रकारा विभर्षि तद्वत् न केवलं पालनमात्रं तव कर्म किन्तु सृष्टिसहायपीत्याह—स्तुति । तत्राप्यन्यनिरपेक्षत्वे दृष्टान्तः ऊर्ध्वनाभिरिवात् ॥ ४१ ॥

यस्मादेवमृतस्यं तस्मात्तवाङ्कमिच्छं भजामीत्याह तस्येति नक्षयवितुः पादकस्य क्यावरजङ्गमानामीश्वरस्याङ्कमिच्छं भजा-मीति तृतीयश्लोकस्यैवानुवक्तुः कथममृतमङ्कमिच्छं तस्यं यत्रस्थितम् कर्मगुणाकालानां रजोमलम् अन्धे च पूर्वोक्ता-स्तापाहयो न स्पृशन्ति रज इति वा पाठः यतो वेदो हृदये वेदां ते वेदानापर्यविदो मुनयो यदेव स्तुवन्ति निनरं नमन्ति तदाप्ये तन्प्राप्तये एव स्ववनादि कुर्वन्ति ॥ ४२ ॥

यतोऽन्धः पुत्रकार्यो नास्तीत्याह—नाम्यमिति । अङ्कप्रयपनया-ङ्कीमखरखप्राप्तेरन्धं क्षेमं न विद्मः परितः सर्वेष्वपि लोकेषु भीर्ष्य तस्य जनस्य तदेवाऽऽह द्विपार्थं धिययं स्थानं

स्य सः ब्रह्माऽपि ते काकस्य त्वङ्कविजृम्भरूपत्वादायं विभेति अतः किमुत चकस्यं तेन ब्रह्मणा कृतानां भौतिकानां प्राणानां भवमिति ॥ ४३ ॥

यस्मादेवं तस्मात्तव पादमूळं भजामि कथममृतस्य ऋतधियः सत्वज्ञानरूपस्य यद्वा सत्या धीरस्य चस्मिन्वा तस्याऽऽत्मगुरोर्जीवनियन्तुरतः कारणात्परस्य तर्हि कृता आरमच्छदि आरमावरकमपार्थं च निष्कलमसत्त्वं गुच्छ-मन्त्यञ्च नश्वरमिदं देहादिदिहा देहादिभजनं त्वत्सर्वं त्वसत्त्वं कथं परीक्षेत तत्राऽह अभिज्ञमात्रम् नक्षयान्तमस्तिकम्वा-रममात्रम् न ततः पृथगस्तीत्यर्थः नक्षयवर्गाय भवतु मङ्ग-जनं फलाग्नरार्थं तन्वभजनं कार्यमेव तत्राऽह तर्हीति यद्-त्वां भजति पुरुषस्तर्हि ते त्वत् एव सर्वं मनीषितमर्थे विश्वे-नेति ॥ ४४ ॥

धीसुवर्धनसूरिकृतशुकपक्षीवच ।

परितोभियः सर्वंमूलमयस्य जनस्य द्विपार्थंकाकस्यापि लोकाः काकस्य काकरूपस्य ते त्वत् ॥ ४३ ॥

ऋतधियः सत्वज्ञानरूपस्य परस्यात्मगुरोस्तव पादमूळं आरमाभिमत्तं मूलं भजामि सर्वाभीष्टपुरुषार्थकं यथाहं मुमुक्षु जनो देहादिकमवास्य विश्वेत् ॥ ४४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु प्राणादीनामुदीपीयनेश्वरः नाहमित्यत्र भगवत्स्वनार-भूतावेव युवामित्यभिप्रयञ्जवतारप्रबोजनमाह—मूर्ती इति । हे भगवन् ! भगवतः वाङ्मयवपुष्यस्यैव इमं मूर्ती अवतारो किमर्थं त्रिकोणाः क्षेमाय सुखाय तापविरमाय ह्योपदेष्टेनाद्या-त्मिकादिनापविद्यानाय मृत्युजित्यै मृत्युजवाय मोक्षावेति वाच्यं अत्र दृष्टान्तान्तरालाभासद्वयतारामेव दृष्टान्तपति । नाना-विभर्षि इतिवया नानाविधाअन्यतनूः रामकृष्णादितनूः इदं जगद्-चित्तं रक्षितुं विभर्षि तद्वत् न केवलं जगद्भूतैव स्थित्यापारः किन्तु सृष्टिसंहारावपीत्याह सर्वं इदं जगत्सृष्टा पुनर्भ्रसति ननु कि

मीमांसीराराधवाचक्येकनभागवतसंग्रहविरुद्धा ।

सर्वेकस्यैव सृष्टुं पुनरसृष्टं इत्यत इत्यान्तमाह—इत्योर्नाभिरिति ऊर्ध्वनाभिरित्येवम् ॥ ४१ ॥

० यत् सर्वजगत्कारणभूतोऽनस्त्वामेव "कारणं तु ज्ञेयः" इत्यादि वेदाद्येतात्पर्येण व्याप्यतीत्याह—तस्येति । तस्य सृष्टिसंहारकण्टरवित्तुः स्वावतारै रचित्तुः चराचरायामन्तः प्रविश्य चारयन् निवर्तुम् तत्र वरपादमूखं तत्रे मजामिष्यपरिष्ठात् सम्बन्धः कथंभूते वरमाद्युपासनादित्यर्थः न कर्मगुणकारणजः सृष्टान्त कर्मगुणकारणानां रजोमखं यदुपासकात् न सृष्टान्त कर्म इति पाठे तथा कर्मोद्भवो यदुपासकं न सृष्टान्त यदुपासका कर्मोद्भवो सृष्टान्तीति वा तत्र कर्म पुण्यपापात्मकं तस्य कर्मणो रजः रजोवत् इनाचारकचारसुखदुःखे गुणरजः शब्देन रजमादि गुणकार्ये कामक्रोधादिकं विवक्षितं कालशब्देन तत्प्रयुक्त्येतात्पर्यार्थो विवक्षितः रज इति पाठे रजो- रोगाः किञ्च वेदद्वयाः वेदा इत्ये येषां ते वेदात्पर्येणैव मुनयः इत्यर्थः । अजस्याराधयति तदाप्येतत्पादमूखं पाठये ॥ ४२ ॥

किं तदाप्येतत्पादमूखं तस्या एव निरतिशयपुरुषार्थकपतामाह, नाशयामिति । अभिय इति छन्दः हे अपवर्गमूर्ते । निरतिशयपुरुषार्थ- रूपहे ईशा । परितो न भीमंयं यस्मात्सर्वदृग्भूयुपनवास्वदुःखि- प्राप्तेरस्यं क्षेमं भयो न विनाः भिय इति छन्दः परितोभिय इति सम्बन्धे पूर्वजनस्य विशेषणं ननु, अतुमुंल्लोकोकमपिनरपि क्षेम एतन्मन् आह—आश्रयेति । अत्रं नितरां काव्यस्य काव्यरूपस्य ते श्वनः विभेति कुतः यतः सोपि द्विपरार्थेभिरस्यः द्विपरार्थ- कीलावस्वायिचोकः अनो विभेतीति सम्बन्धः । अनो ब्रह्मण्य एवं अत्रं किमुन तत्कृतानां तत्सृष्टानां भौतिकानां भूतपरिष्ठा- त्मकवेदमात्रात् ॥ ४३ ॥

यत्तत्सर्वदृग्भूयुपनय एव क्षेमः ततस्तत्रपादमूखमेव तत्प्राप्तये मजामिष्याह—तद्वा इति । अतुमधिषः सत्यसङ्कल्पस्य परमात्मनो गुरोश्च, परस्य सर्वेभ्योपरस्य च तत्रात्माहितं तनेतत्पादमूखं मजामि अतुमधिष इत्यनेन "तत्रात्मात्वं सनुजनां सृष्टुं सारमागतं" इत्युक्तविश्वसत्यसकल्पस्य विवक्षितम् आत्मगुरोरित्यनेनात्मः प्रविश्य विवक्षितेन साधुकर्मकारित्वत्वं ज्ञानोपदेशेन उपकल्पं च प्राप्तेरस्योपयुक्तनबोक्तम् "हितैवैतद्वात्माहितमात्मगुरोः परस्य देहाद्य पार्थम्यसद्व्यवसायमिहमात्रम्" इति पाठे अत्यमल्लमसद्व्यवसायं निष्कलं च देहादि हिरणा भवास्यात्माहितं पादमूखं मजा- मीनि सम्बन्धः । हितैवैतद्वात्माहितमात्मगुरोरिति पाठे तु आत्म- क्विमात्मज्ञानावरकं देहादि हिरणा मजामित्यर्थः । देहा- द्यपार्थम्यसद्व्यवसायमिहमात्रमिति च छन्दोपाठः तदा अपार्थ- म्यसद्व्यवसायं च न सवत्यमिहमात्रम् यस्मात्सदेहादि हितैवैत्यर्थः ज्ञानसद्व्यवसायं ह्यः यद्येव तेषां यो मजेदिति शेषः । तर्हि स एव सर्वे मनीषिणामभिमानं सर्वं पुरुषार्थं चन्दन खमेत आद्यपाठे तु सर्वेभ्यो शेषः । सर्वे ते अभिज्ञानात् तत्रपादमूखविवक्ष- ज्ञानमात्रमिति तर्हि नु एव सर्वेभ्योपिनार्थं निश्चेत् "विद्वन्ति न सर्वेभ्योपिनार्थम्" इति च पाठो इत्यने तदाभिज्ञानमात्रमित्यस्य वेदाभिष्यादिः तै विद्वन्ति सम्बन्ध इति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥

मीमांसीराराधवाचक्येकनभागवतसंग्रहविरुद्धा ।

अथवाचक्ये इत्येवमिति—मूर्ती इति । हे भगवन् । सकलसकलस्य भगवन् इमे मूर्ती नरनारायणसंज्ञे त्रिकोण्याः क्षेमाव रक्षये वाकुलनमस्तु माशाव सृष्ट्युजित्ये संसारावशात्पुत्रजाव भवतः किञ्च, त्वे क्षेमा अनुपमाभ्यननुनांविधा अनुपमा असद्व्यव- रथा भवति रितरास्तनुमूर्तीविभर्षि त्रिकोकीक्षेमादिकावांयेति शेषः । किञ्च ऊर्ध्वनाभिरिव इदं सर्वं यथापूर्वं सृष्ट्वा पुनर्यथा पूर्वं प्रसक्तिं प्रमेन भावाविवृत्तवदुत्पन्नस्य न विभर्षे इति शक्यं परिहा सत्त्वगुणरजसुधुरिभ्ररस्य तत्रियप्रमार्थ ताव- द्रूपप्रदयोपासनेः "तत्सृष्ट्वा तदेवानुपमाविशत" इति श्रुतेः । अत्रा, अतनूरमाकृतशरीरस्य यथा सर्वमिदं सृष्ट्वा पुनर्यथासि तथानु- पमानि नातीविधानि शरीराणि विभर्षि प्रसक्तिं प्रप्तनेतानं करोषि । त्रिकोकीक्षेमोद्भवे भरणं क्षेमाद्यनन्तरमेकीकरण- मिति विशेषः भगवन् इमे मूर्ती च तथेति ॥ ४१ ॥

एवमर्थे प्रमाययति—तस्येति । यत्स्यं यस्मिन्पादमूखे स्थितं पुरुषं कर्मगुणकारणजः दुष्कर्मगुणाः सत्त्वाद्यः कालो जग्मादिदुःखः रजः आसंभम् शुक्रशोणितारस्य एकवज्राव- विषयैकवचनं न सृष्टान्त नास्तपन्ति न दुःस्वमापादवर्षित वेदस्य इत्यन् येषां ते वेदद्वयाः वेदात्पर्येण भुनयो ब्रह्माद्यः विष्णुचरोष्ठितुरवितुः पादकस्य तत्र ब्रह्मिभूतं सृष्टयति "यावोऽस्यविभ्रामुनां त्रिपादवामुने दिवि" इति नितरां नमस्ति नमो विष्णवे प्रहने करोमीति यजति "इत्येवकस्य यजामहे सुगन्धि—पुष्टिवधेनम्" इति व्याप्यस्वामानमेव लोक- म्वाहन इति यद्यस्मात्सत्त्वात्सर्वदृग्भूयुपनवां तदेवमानं वा इत्यर्थः । तस्य सर्वदृग्भूतं सर्वं कर्मोद्भवो न सृष्टान्त तत्तत्र पादमूखं मजामिष्येकवाक्यं वा ॥ ४२ ॥

किमर्थमेतदेव सृष्टयति निहुःकसुखावामयं अर्थेकि न कर्वादिन तत्राह—नेति । हे ईशा अपवर्गमूर्ते । पुरुषार्थस्य सर्वं परितोऽभयः सर्वेभ्योपरस्यः जनस्य तत्राकुभूयुपनवाः दृग्भिराश्रय- प्राप्तेरस्यत् क्षेमं न विनाः परितो भिय इति वा पाठः जन- स्येति विशेषणं सर्वेभ्योपिनार्थं यत्स्य स तथा तस्य । ननु, तदस्यः क्षमकर्ता ब्रह्मास्ति "प्रजापते न सर्वेभ्योपिनार्थम्" इति- श्रुतेः । अत्राह ब्रह्मास्ति यतः परितोभयः अनो द्विपरार्थेसकलस्य विवक्षयं यस्य स तथा स ब्रह्मा काव्यस्य ते तत्र सकारादि- भेति "यस्मां निशम्य सद्गनादृकस्यमानम्, यो सत्कमाद्यनुकलं सवक्ष्यं निष्कममाणंभोरुणाय" इति श्रुतेः । भूतग्रामस्य विवक्षि- वद्व्यवसायस्य निष्कममाणंभोरुणाय त्रिकोकीक्षेमात्स्येन तथामानः किं तस्यादिति मन्दादाकुं केमुन्यथायेन परि- हरति, किमनेति । अत्र इत्युत्तरत्रावि सम्बन्धयते ब्रह्मावर्षे विभेति यतोऽनन्तरकृतमौतिकानां तेन ब्रह्मणा कृतानि भौति- कानि शरीराणि येषां ते तथा तेषां प्राणिनां सम्बन्धमिति किमनेत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

वेनायामिष्यं मात्रमाह—तत्रे इति । अतुमधिषः एकप्रकार- नुद्वेनिष्कसुखेतिव्याः आत्मगुरोः जीवगुरोः परस्य परमा- त्मनस्य पादमूखमेतदेहाद्यभिमानं हिरणा यदि मजामि तर्हि ते तत्र प्रसाहारसर्वे मनीषिणार्थं विद्वेय इत्यन्वयः । कीदृशम्

श्रीमद्विजयध्वजतैथिकृतपद...

आत्मच्छिद्रम् आत्मनाशहेतुम् अन एव... प्रयोजनशून्यम् असदमद्य अनभिन्नम्... केवलाविष्टकृतं वा अनेन देहेऽहमाद्यो... हंतुरिति कथितं भवति ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकर्म...

नद्वै इति तैः अभिन्नमात्रमित्यस्य टीकाया... न्यायिष्ठाने प्रमादेव प्रतीतिर्यस्य तदित्यर्थः...

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसा...

तस्मात् स्वमजने कारयितुं मजने... प्रेमवशो भवितुं च तवावतारः न केवलमेत... नार्थमपीत्याह—मूर्त्तिं इमे इति । मृत्युजित्... स्तननूर्मस्वकुर्माद्या विमर्षि तथेमामपि त... बस्य पावनार्थं तनुं विमर्षि तस्सर्धं पु... रित्रत्यङ्गतं तव खीलाधिभवमपीति भावः...

तस्य तवाङ्घ्रिमूलं भजामीति... यत्स्यं यदङ्घ्रितस्यस्यं भक्तजनं कर्मगु... र्वादिभवं भाषिन्वं च न स्पृशन्तीति... मिति कर्मेति दुष्कृतं सुकृतं प्राचीनम... स्पृशन्तीति पुष्करपलाशे जलमिषेति म... अभीक्ष्णं स्तुवन्ति मुनयो मौनशीला वेद... तत्प्राप्त्यर्थं ध्यायन्ति ॥ ४२ ॥

मङ्गलपुनयात् चरणापतिरन्वत् क्षेमं कुशलं परितो भियः... संनाराङ्घ्रयनो जनस्य न विश्वः यतो प्रद्योत्यादिने काखस्य... काखस्वरूपत्वात् इतः अस्मात् किमुत वक्तव्यं तत् कृतानां... मङ्गलकृतानां भौतिकानां प्राणिनां भयमिति ॥ ४३ ॥

श्रुताधिषः सत्यज्ञानस्य आत्मच्छदि हित्वा आत्मच्छादकं... देहादि देहगोहादिममर्थं त्यक्त्वा अपार्थे निष्कलम् असत् तुच्छं... अत्यं नश्वरम् एवमथोपि वो मज्जति स ते त्वामभिन्नमात्रं भक्त... भवाभिन्नमेव प्राप्तोति । ननु, तर्हि निष्काम एव मां भजतु सकाम... स्वस्यं तत्राह—तर्हि । यदि त्वां विन्देत तर्हि सर्वमनीपितार्थं... नाङ्कितार्थं विन्देतैव ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

ननु, प्राणप्रवर्तको मगवानावाप्तु तापसा विव्यत आह—मूर्त्तिं... इति । हे भगवन् ! नारायण ! इमे नरनारायणाख्ये मूर्त्तिं भगवन्... एवाभिहिते आनिर्भोवप्रयोजनमाह, त्रिभोक्ताः क्षमाच रक्षार्थे... तापविरमाय त्रिविधतापनिवृत्त्यै मृत्युजित्थै संसारनिवृत्तये च... तत्र दृष्टान्तमाह, यथेवं विश्वमवितुमन्वत्तनुः मरत्यकुर्मादिकपाः... खानां विमर्षि तद्वत् विश्वनिर्गमनप्रवेशस्थानत्वप्रतिपादनेन भग...

वशां दृष्टवति, सर्वं विश्वं सृष्ट्वा पुनःप्रसर्वाति जगत्कारणत्वेपि... निर्विकारिभ्यं दृष्टान्तेन द्योगयति ऊर्ध्वनाभिरिति ॥ ४१ ॥

एतन्भूतस्य तवाङ्घ्रिं भजामीत्याह—तस्येति । तस्य अङ्घ्रिमूलं... भजामीति तृतीयाश्लोकादानीतेनाध्याहृतं वा क्रियापदेनन्वयः... तदाप्ये अङ्घ्रिमूलमाप्तये ॥ ४२ ॥

अङ्घ्रिप्राप्तेरन्वत्क्षेमं नेत्याह—नान्यमिति । परितो भीयंस्य तस्य... जनस्य यद्वा, परितः सर्वत्र नास्ति भीयंस्मात्तस्य तत्र अङ्घ्रियुप-... नयात् भीमत्वादपक्षप्राप्तेः अन्वत्क्षेमं न विश्वः भगवच्छरणप्राप्ति-... रेवोपादेयपदार्थ इति द्रष्टवितुं सर्वं प्रह्लादित्तम्बपर्वतं काख-... प्रस्तवाद्नुपादेयमित्याह, प्रद्योति । द्विपराङ्कालस्याधिषिष्यं... स्थानं यस्य सोपि ते तव शक्तिरूपस्य कालस्य वेगादिति-... शेषः । अखं नितरां विभोति तत्कृतभौतिकानां तेन कृतानां भौति-... कानां प्राणिनां भयमिति का कथा ॥ ४३ ॥

तत्सर्वं पादमूलप्राप्त्यर्थं श्रुत्वा भीयंस्मात्तस्य तव धीमेर-... कस्य वेदमात्रार्थेभूतस्य आत्मनां प्रह्लादिसर्वजीवानां गुराः... परस्य पूर्यस्य तव पादमूलं भजामि नन्वन्वासकस्य नो मज्जे-... कोऽधिकार इत्यत आह, हित्वा । इह इहमानमौहिकम् अत्यं-... पारलौकिकम् असद्युक्तम् अत एवापार्थे निष्कलम् आत्माच्छदि... आत्माच्छादकं हित्वा उपेक्ष्यित्वेत्यर्थः । भगवत्प्राप्तिकामो भग-... वन्तं भजोति फलितोर्थः यदि क्षेत्रज्ञस्वरूपमात्रप्राप्तिकामः अर्थ-... प्राप्तिकामो वा तर्हि ते त्वत् एव अभिन्नमात्रं क्षेत्रज्ञस्वरूप-... मात्रं मनीपितार्थं वा विन्देतैव तद्वातापि त्वमेव नान्यः क्षेत्र-... ज्ञस्य त्वदंशत्वात् अर्थस्य सर्वस्य त्वद्विच्छक्तिमयत्वाच्चेति... भावः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

हे भगवन् ! आप इन दोनों मूर्तियों को इस त्रिभोकी... के संगल के लिये, और दुःख दूर करनेके लिये, तथा मोक्ष... के लिये, धारण करते हैं। तथा इस जगत् की रक्षार्थं और... भी नानाप्रकार की मूर्तियों को धारण करते हैं। और इस... जगत् को रचकर ऊर्ध्वनाभि (मकरी) की तरह फिर सबको... प्रसंखते हैं ॥ ४१ ॥

जगत् के पालन करनेवाले स्थिर चरों के निबंता ऐसे... आप के चरणकमल को मैं भजता हूँ । जिस चरणकमल के... समीप स्थित रहनेवाले पुरुष को कर्म गुण काख और रजो-... गुण ये सब र्पशं नहीं कर सकते हैं । और वेद के अभिप्राय... जाननेवाले मुनि लोग जिन आप के चरणकमलों की प्राप्ति के... अर्थे इनही चरणकमलों की स्तुति करते हैं, नमस्कार करते हैं, ... पूजन करते हैं, और निरन्तर ध्यान करते हैं ॥ ४२ ॥

हे ईश ! अपवर्ग मूर्ति जो आप ही तिन आप के चरणार-... धिद की प्राप्ति कां छोड़कर सर्वत्र भयभीत इस जन को... और भी कोई क्षेम है इस बान को मैं नहीं जानता हूँ । द्विप-... राङ्क पर्यंत स्थित रहनेवाले प्रह्लादी भी, जिन आप के शृङ्गुडी... बिलासकूप काख से अलम्बनही करते हैं । और जो निषार... प्रह्ला की सृष्टि के प्राणी है उनको भय नहीं इसमें क्या... भाष्य है ॥ ४३ ॥

सत्त्वं रजस्तम इतीश ! तवात्मबन्धो ! मायामयाः स्थितिलयोर्व्यहेतवोऽस्य ।
 लीलाधृता यदपि सत्त्वमयी प्रशान्त्यै नान्ये नृणां ह्यसन्मोहभियश्च याभ्याम् ॥ ४५ ॥
 तस्मात्तवेह भगवन्नथ तावकानां शुक्लां तनुं स्वयं चितां कुशला भजन्ति ।
 यत्सात्त्वताः पुरुषरूपमुशन्ति सत्त्वं लोको यतोऽयमुतात्मसुखं न चान्यत् ॥ ४६ ॥
 तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूम्ने विश्वाय विश्वे (१) परदैवताय ।
 नारायणाय ऋषये च नरोत्तमाय हंसाय संयतायै निगमेश्वराय ॥ ४७ ॥
 यं वै न वेद वितथाक्षपथैर्भ्रमद्गीः सन्तं सखेष्वसुषु ह्यपि दृक्पथेषु ।
 (२) तन्माययाऽऽवृत्तमतिः स उ एव (३) साक्षाद्वाच्यतवाऽखिलगुरोर् (४) पसाद्य वेदम् ॥ ४८ ॥
 यद्दर्शनं निगम आत्मरहः प्रकाशं मुह्यन्ति यत्र कवयोऽजपरा यतन्तः ।
 तं सर्ववाद्दिविषयप्रतिरूपशीलं (५) वन्दे महापुरुषमात्मनि गूढबाधम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे नारायणस्तवो नाम
 अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

आत्मा के आवरण करनेवाले तुच्छ नाशवान् इस देहादि में आत्मिक छोडकर, सत्य संकल्प आत्मा के अज्ञान को दूर करनेवाले, ज्ञान स्वरूप परात्पर ऐसे आप के चरणकमल को मैं भजता हूँ ॥ यदि पुरुष आप का भजन करता है तब वह आपही, स संपूर्ण वांछितार्थ को प्राप्त हो जाता है ॥ ४४ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषाचंदीपिका ।

ननु, ब्रह्मरुद्राद्यपि भवैव मूर्त्तिं अतो मामेव किमत्यन्त-
 माग्निपक्षे तत्राऽऽह—सत्त्वमिति । यदपि यद्यपि तथैव मायया
 कृता एता लीलास्त्वयैव धृतास्तथापि वा सत्त्वमयी भव
 प्रशान्त्यै मोक्षाय न केवलमस्य प्रशान्त्यभावात्प्रमथ्यभजते
 किम्वानिष्टं च भवेदित्याह—उचसनेति ॥ ४५ ॥

नदेव सूदाचार्येण द्रढयति—तस्मादिति । हे भगवन् ! तव
 शुक्लां तनुं भीतारायणाख्याम् अथ तावकानां च शुक्लां तनुं
 नरायणम् अथस्मात्सात्त्वताः सत्त्वमेव पुरुषक्येश्वरस्य रूप-
 मुशन्ति मन्वन्ते न त्वस्यद्रजस्तमश्चेति अत्र हेतुः यतः सत्त्वा-
 लोको वैकुण्ठालयः लोकस्त्वे सत्त्वत्वमेव च भागे सत्यत्वात्ता-
 सुखं च ॥ ४६ ॥

अतस्तं प्रथममिति—तस्मै नम इति । हंसाय शुश्राय संयतगिरि
 निषतवाचे अथ च निगमेश्वराय वेदभागप्रवर्तकाय ॥ ४७ ॥

वेदार्थसम्प्रवृत्त्यप्रवर्तने हेतुत्वं नदस्तीति—मिति । वितथाक्ष-
 पथैः कपटैर्द्रिपमार्गैर्भ्रमद्गीर्निक्षिप्तनुर्ऋः पुमान् खेन्द्रियादिपु

नियन्तृत्वेन अन्तमपि च त्वां न वेद दृक्पथेषु विषयेषु
 बुद्धिष्वेपे हेतुः तन्मायया तस्य नयैव मायया आधृता
 आत्मनिष्ठा मतिर्बन्धु स उ सोऽपि भाद्य एव पूर्वमविज्ञाने-
 वाखिलगुरोस्तव स्वप्रवर्तित वेदमुपसाद्य प्राप्य ते त्वां साक्षा-
 द्देह ॥ ४८ ॥

वेदेनैव त्वज्ज्ञानमिच्छुपदाद्यप्रथममिति—अस्य तव दर्शनं
 निगमे भवति कथम्भूतम् ? आत्मनस्तव रहः रहस्यं तस्व प्रकाश-
 फलं मन्वथा बुद्धेयतामाह—अजपरा ब्रह्ममुख्याः कवयोऽपि
 साङ्गयवोगादिभिर्धेतमाना यत्र त्वयि मुह्यन्ति कुतः ? इत्यत आह,
 सर्वेषां साङ्गयादिवादिनां ये वादास्तेषां विषया भेदाद्यस्तेषां
 प्रतिरूपं तत्तदनुसारिणीं स्वभावां अस्य तम् । कुतः ? आत्मना
 देहादिसङ्घानेन निगूढो बोधो अस्य तम् एवम्भूते महापुरुषे
 त्वां वन्दे ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
 भीषरस्वामिकृतभाषाचंदीपिकायां
 अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीसुदर्शनमूर्त्तिकृतशुकपक्षीवच ।

मायामयाः प्रकृतिसम्यग्निष्पन्नस्तनव इत्यध्याहारः शुक्लां-
 तनुमित्यनन्तरोक्तेः लीलाधृता लीलाया धृता अन्ये रजस्तमभा न
 प्रशान्त्यै वाऽयां द्यमनादिः स्वात् ॥ ४५ ॥
 यस्मत्त्वं ते रूपं स्थायिता उद्यन्ति ततोऽपि आत्मज्ञानाय
 ज्ञानप्रदमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

(१) परदैवताय (२) तन्मायया (३) साक्षाद्वाच्य (४) उपपद्य (५) अहमिह इति धिज० पा० ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपर्व

आत्मसुकम् आत्मानुभवमेव चामन्त्रं
नचामन्त्रमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

च वेद इति वितथाक्षपथेः भ्रमस्त्रीः
आत्मनः जगत्सु सर्वेषु स्वस्वमपि न
याधिकारी तवाङ्गिमुपसाद्य त्वां वेद
बोजना । यद्वा, अस्मिन्गुरोरिति द्वितीय

वद्देशमिति वक्ष्ये दर्शनोपायभूता
मिति निगमविशेषणम् अजो ब्रह्मा येषां पर
अपरिकल्पेयान्मैभवम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवतवाक्याने

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपर्व

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्द्विराद्यवाच्यैकनभागवत

ननु, ब्रह्मरुद्रावपि मभेन मूर्त्तिं
मिति भजसं इत्यत्र ब्राह्म-सर्वमिति ।
जीवन्मन् । यदपि यद्यपि अस्य जगतः
ननु, रुद्रब्रह्मरुद्र इति विशेष्यमज्य
दर्शनात्तत्र सर्वं रजस्तम इति यी तत्र माया तथैव कृताः
कीलाधूनाः कीलायैव धृता कीलापदेन विष्यवाद्यात्तत्र सर्वभूतस्य
कर्मभूतत्वस्यावृत्तिः तथापि तत्र सर्वमयी वा तनुः सैव
नृणांमुपास्यमाना शाश्वे मोक्षोपयुक्तस्यान्तवे भवति नाश्वेभ्ये
ब्रह्मरुद्रावपि तस्यो न प्रशान्तये भवनः प्रयुत ताडयाम् उपास्यव्य-
सनमोहमिषो भवयुः स्वसनं दुःखं भीभयं यद्यप्यत्र स्थितिहेतु-
भूताया विष्यवाक्यतनोरपि मायाकृतत्वात्तथाऽप्राकृतसर्वगुण-
परिणामरूपत्वमवगम्यते तत्र "सर्ववाद्यो न सन्तीशे यत्र च
प्राकृतागुणाः" इति श्रीभगवद्भिस्महे प्रतिविद्धं तथाप्यत्र सर्व-
मिति वा माया रजस्तमश्चेति च या माया ताडयां मायाडयां
कृता इति योजयन् नत्र सर्वशब्देन कर्मन्मासासनं सर्वं गुण-
मन्वाङ्गिमुपसाद्यं शुद्धसर्वभयं त्रिगुणात्मकप्रकृतिद्रव्य-
विषयं विवक्षितम् इत्थं बोजनार्थमेव सर्वं रजस्तम इति
व्यस्तनिर्देशः कृतः प्रबन्धापेक्षामपि "सर्वं रजस्तम
इति प्रकृतेर्गुणास्त्रैयुक्तः परः पुरुष एक इहाऽस्य भक्तं"
इत्यत्राभेवायं रजस्तमः शाब्दाडयां सर्वमिषो नो विवक्षितो ॥४५॥

यतः सर्वप्रत्यय प्रशाश्वे न स्वयं तस्मात्प्रयुक्तस्यवस्ता-
मेव उपासते तस्मादिति । अथ ननु, हे भगवन्नाथकानां त्वज्ज-
कानां अर्चिता अस्य तव च दयिनां शुक्लां शुद्ध-
सर्वमयीं तनुं कुशला भजन्ति काऽसौ शुक्ला तव तनुरित्यत्राह,
वन्वात्तताः पुरुषरूपमुशन्ति सर्वं लोका इति सात्त्वताः पञ्च-
वाक्त्रिभङ्गात्तस्मान्मिहा लोका जना ननारावणाभ्यं यत्पुरुषरूपं
पुरुषाकृत्यार्चयन्तं रूपं पुरुषस्य तव रूपं वा सर्वं विशुद्धं
सर्वमुशन्ति उपास्यन्तेऽस्मिन् सैव शुक्ला तनुरित्यर्थः । तद्वि-
धनादि-यतः पुरुषरूपसर्वानुपास्यमानाद्भवत् संसृतिभवामावः

उतापि आत्मसुकम् आत्मानुभवसुकं नचाश्वदम्भज्जयमिभसुकं
नास्ति ॥ ४६ ॥

इत्थमनन्तकस्यायुगुणगयां स्तोत्रमहं न शक्नोमीत्यभिप्रेत्ये-
पस्थितेर्गुणैर्विशेषेण प्रथममनि-तस्मा इति । पुरुषाय पुरुषिर्ण्यसि
इदासीति तथा अतुर्विधपुरुषार्थेप्रदायत्यर्थः । भूने सवात्तरात्म-
त्वेन भूमगुणविशिष्टायात एव विश्वाय विश्वरूपेणाकल्पितायात
एव विश्वगुरवे विश्वस्य हिनकरायात्मनः शरीरहिनाश्वश्रीक-
त्वादीति भावः । परदेवताये इत्यनेन ततोऽधिकदेवतात्तरव्यावृत्तिः
नारायणायत्यनेन प्राप्यत्वं प्रापकत्वं च विवक्षितम् ऋषय इत्यनेन
सर्वज्ञत्वं नारायणपदसमभिव्याहृतनरोत्तमशब्देन शिष्याचार्यकृते-
णास्त्रिणाञ्चारात्मविद्याप्रवर्तनकारा जगद्गुरुविश्वरूपं विवक्षितम् ।
इत्थोपत्यनेनाधुतादावभिराकर्तृत्वं संबतगिर इत्यनेन "सर्वमिदं-
इयात्तोऽवाक्य नावर इत्यत्रेव परिपूर्णानुयुक्तमज्जपाकत्वं निगमे-
श्वरायत्यनेन वेदाऽऽचार्यत्वं च विवक्षितमिति ॥ ४७ ॥

ननु, स्वम् इव माम् इत्थं भूने मध्येऽपि किं न विवक्षितं अत्र ब्राह्म-
यं वा इति । तन्मायवाऽधुता मृत्तियंस्वात एव वितथीर्निरर्थके-
रक्षपथेर्निद्रियमार्गैर्भ्रमन्ती धीर्यस्य सः देहात्प्रागिमामिनी धीर्यस्ये-
त्यर्थः भ्रमन्द्भारति पाठे निवचनप्रवाचयेन अत्र द्विर्विनयाक्षप-
थेयं त्वां न वेद कथम्भूतमपि अत्रेवु कोन्द्रियादिषु अकेष्व-
स्तु प्रायेषु हृदि हृदये हृदयेषु विषयेषु निवस्तुतया
सन्मपि तर्हि न कोपि वेदेत्यत्राह-यन्वास्त्रिगुरोरपिः प्रथमं
त्वरवर्तितः यः तं वेदमुपसाद्य स्थित इति शेषः स उ एव सर्वव
त्वां साक्षादेव वेदात्तावहितोपासनाविशुद्धमनसा वेदत्यर्थः ॥४८॥

वेदेतैव ज्ञानमित्युपपाद्यप्रथममनि-यदिति । वक्ष्ये दर्शनो-
पायभूतो निगमो वेद आत्मरहस्यप्रकाशकः अन्वया सुष्ठेयना-
माह-भजपरा इति । अजो ब्रह्मा पर उरुद्रःप्रधानो येषां ते ब्रह्म-
मुखाः कवयां वतन्तः साङ्ख्ययोगादिभिन्तमाना अपि । यद्वा,
हिरण्यगर्भकपिवाद्यः योगभाङ्गव्यादितत्र प्रथयनेन त्वत्सकृपाव-
मर्शनाथ यतमाना अपि यत्र त्वाय विषयभूते मुह्यन्ति तस्मिन्भूते
सर्वेषां विषयप्रतिकरुपशीलं सर्वेषां वाहा योगसाङ्ख्यादिवाहाः
प्रकृत्युपादानवपुरुषानिमित्तस्वादिवादास्तेषां प्रतिज्ञापकं रूपं अकल्पं
शीलं अभावः साबन्धसम्भक्तिर्यादिःप्रकृतिपुरुषादिव्यसन्मानितो
वक्ष्ये तस्मात्तनि अस्मिन् गूढस्तरिज्ञानः बोधः अपरिक्लेप-
ज्ञानमैमवो यस्य तं महापुरुषं वन्दे ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणकण्ठे
श्रीमद्द्विराद्यवाच्यैकनभागवतचन्द्रविक्रमायाम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयैकनपदरत्नावली ।
देहाहंभावस्य निर्मिते रजस्तमसी तदभावस्य-सर्वं त्वचि-
यतामिति भावेनाह-सर्वमिति । हे ईश ! आत्मबन्धो ! सर्वं रज-
स्तम इति गुणास्त्वया कीला धृताः जगज्जर्मककीलायै धृताः
अङ्गीकृताः । ननु, जीवन्मन्त्रे किङ्कर्तुं शक्ता येन धावाः
स्फुरिति तत्राह, स्थिनीनि । अस्य जगतः स्थित्यादितेनचः किमा-
त्मका इति तत्राह, मायामया इति । इच्छात्मकाः यदपि यद्यपि

श्रीमद्विजयचक्रवर्तीचक्रवर्तिसप्तमः ।

तथापि सत्त्वमयः सात्त्विकः प्रशास्त्रे मूकध्वे भवति अथे
राजसतामसाः प्रशास्त्रे न स्युः किन्तु देहाहंभावनं संसा-
दात्तस्युरित्यर्थः । यद्वा, सत्त्वाहंभे रजस्तमसीं शास्त्रे न क्वातां
पुनः कस्मै भवति इति तत्राह, नृणांमिति । याश्चां रजस्त-
मोऽयां नृणां व्यसनादयः स्युः च एवाथे त्रिविधानां नृणां
मथे सत्त्वमय एव इति वा ॥ ४५ ॥

उपसंहरन्नेव सत्त्वं स्तौति-तस्मादिनि । यस्मात्सत्त्वमेव
निःशेषसहेतुस्तस्मादिह कुशाः भगवन्मथ कश्चाद्यानां ताव-
कानामे वपासायोग्यां स्तौते इतिनां शुक्लां तव तनुं भजन्ति
तावकानामिति किं विशिष्योक्तयत इति तत्राह, यत्सात्त्वता
इति सात्त्वताः साधुगुणयुक्ताः पुरुषाः सत्त्वं सत्त्वगुणप्रबलकं
पुरुष इति रूपं शब्दा यत्त्व तत्तया पुरुषशब्दवाच्यमित्यर्थः
इत्यस्मिन् कामयन्त इति यद्यस्यात्समाश्रितोऽवचनम यतः पुरुष-
रूपात् शोकोऽभवं विन्दति आत्मसुखमनापि लभते तस्मा-
दहंभवादिदं न यद्वा, यतः सत्त्वाहंभो रक्षितो भवति
अभयमुतात्सुखमाप्नोति अथयजस्तम इति यज्जं अरूप-
सुखादिहेतुर्न भवति ॥ ४६ ॥

निरन्तरव्यानासमर्थस्योपास्तिप्रकारमाह-तस्मा इति । विश्वाम
विश्वनाम्ने अस्य सधेनामसंज्ञा नास्ति यथांस्तरव्यासत्प्रेक्ष्य-
शीघ्रत्वेन संवतगिरे मितभाषणात् ॥ ४७ ॥

मवत्साक्षात्कारो मवत्प्रमादायत्तां न अप्रयत्नसाध्य इत्याह,
शुभिति । हे वितत ! वः पुरुषोऽपथैः शब्दादिभिः अमर्त्तैर्भि
त्वां न वेद कीदृशं अक्षेपु खेन्द्रियेषु असुषु प्राणेषु इत्यपि
इत्येषु इत्येषु इत्येषु इत्येषु इत्येषु इत्येषु इत्येषु इत्येषु
मायया आत्मनीति नेत्याह, नथेति । अस्मिन्गुरोस्तव वेदे
ज्ञापकमायाम् उपपद्यापि सः साक्षादयः अहनयोग्यः विषय-
योगशीलः तस्य तव मायया बंधकशक्त्या आहृतमतिः
आहृत्यादितज्ञानस्तस्मात्प्रसादेन त्वज्ज्ञानं सुखममित्यर्थः ॥ ४८ ॥

• त्वज्ज्ञानस्य किं माहात्म्यं येन त्वदनुग्रहेण सर्वथापाद्यं
स्यादिति तत्राह-बहशंनमिति । अस्य तव इशंनं ज्ञाननिगमे
नस्वनिर्गोचके वेदे प्रतिपादितम् आत्मरहःप्रकाशो यस्मात्स-
त्तया तव भजपराः विश्वपरायणा यत्नः कृतोपास्तिप्रयत्नाः
कथयो यत्र परमात्परहस्ये मुह्यन्ति इत्यमित्यमिति ज्ञान्तिम् उप-
देष्टुं च न शक्नुवन्ति तं भगवन्ने घन्दामह इत्यन्वयः । सर्व-
थाद्यानां सर्वसिद्धान्तानां विषयाणां प्रतिपाद्यानाम् अर्थानां
प्रतिरूपशीलं विकृतज्ञानं तदुक्त्याप्यास्तिज्ञानमित्यर्थः
आत्मनि जीवविषये गूढबोधं जीवेनाज्ञानरूपमित्यर्थः । आत्मना
ज्ञेनेति वा ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे

श्रीमद्विजयचक्रवर्तीचक्रवर्तिसप्तमः

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(विश्वामित्रजतीर्थीवरीणां सप्तमः)

श्रीमद्विजयचक्रवर्तीचक्रवर्तिसप्तमः ।

अस्य रः इति इत्यम ॥ ४५-४७ ॥
च वे शो । अक्षेपु खेन्द्रियेषु सत्त्वमपि एवामेव निव-
रयन् असुषु कर्मोद्भवेषु इत्येषु इत्येषु इत्येषु इत्येषु इत्येषु
“नाहं प्रकाशं अक्षेपु यो गमायासमाहृतः” इति श्रीगीतोप-
निषद्ग्रन्थः ॥ ४५-४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कंधांये
श्रीमद्विजयचक्रवर्तीचक्रवर्तिसप्तमः
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

विश्वामित्राण्यन्वयकवर्त्तित्वात्तद्वर्त्तित्वात्तद्वर्त्तित्वात् ।

ननु, सात्मने ज्ञानि देवनाम्नरमपि भजतु तत्तज्जन्मपि
मज्जन्ममेव कृतो देवा अमृतंय एव ते इति तत्राह- सत्त्वमिति ।
आत्मबन्धो ! इ प्राणनाथो अस्य इन्द्रचन्द्रादि देवमनुष्यादिमयस्य
जगतः स्थित्वैतद्वैतस्य सत्त्वाद्यो गुणास्तेपि मायायया एव
किं पुनस्तत्कायो इन्द्रादीनां भवगस्तेषां भजने मायानीतं त्वां
कथं विन्देति इत्यर्थः । यद्यप्यासु खीलासु मध्ये सत्त्वमयी जीवा
प्रशास्त्री भूता इत्येषु रजस्तमोमय्यो वाश्चां व्यसनमोह-
मिषो मद्यमि तद्व्येनास्तिज्ञोप जीवा मायामय्य
एवेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

अतस्तव मायामयोमिन्द्रादिमूर्त्तिभगुणां विहाय शुभ-
सत्त्वस्वरूपा एव तस्य तज्ज्ज्ञानां च मूर्त्तीरमिहा उपासने इत्याह,
नस्मादिति अथ यतः सात्त्वता नारदाद्याः पुरुषरूपं विश्वाम्बरकं
सत्त्वम उद्यमि । ननु, कीदृशं सत्त्वं तत्राह, यतो ज्ञेयः किं ज्ञेयं किं
न यत्र अमयं पातहेतुकमयामावः आत्मसुखम् आत्मभूतं
सुखं च नतु कर्मफलं स ज्ञोको वैकुण्ठो यतस्तत् शुभमर्थं
न चाप्यत् प्राकृतं सत्त्वम ॥ ४६ ॥

पुरुषाव पुरुषाकारेषुपि भूमे सर्वेषांपकाय नर्हिप विश्वाम
देवमनुष्यवितर्धेगादिस्वैरूपाय भाविभाषयोजनमाह-विश्व-
गुरवे भक्तिज्ञानवैराग्याद्यामुपवेष्टुं न केनचमुपवेष्टेन त्वमाप
तु भजनीयश्चेत्याह, परदेवनाथे मरीचदेवाय द्वादश्यांका
ननारत्त्वमाह, श्रुतये श्रुतिस्वरूपनारायणाय श्रुतिस्वरूपनाराय-
णाय च त्यक्तपरिग्रहत्त्वमाह हेमाच मौनशास्त्रित्वमाह संयत-
गिरे तर्हिप निगमेशाय वेदप्रवर्त्तकाय ॥ ४७ ॥

अथैतद्वैतप्रमाण-धैने इति । वितथास्त्रियं कपटोऽमृतमार्त्त-
भ्रंमर्त्तः । आत्मसुखिः पुमान् अक्षेपु खेन्द्रियेषु असुषु प्राणेषु इत्याप
नियन्तृत्वेन सत्त्वमपि यं त्वां न वेद सत्त्वमयनात्ममय
इत्येषु सत्त्वमपि त्वां नमायया तया प्रसिद्धया मायया
आहृतमानेन वेद अथेषां का वाक्तां इत्य उ पांमदः
प्रायां प्रत्यापि तद्विकृतगुरोः साक्षात्वेवमुपवाद्य प्राप्यापि च
त्वां नैव वेद ॥ ४८ ॥

वेदशास्त्रधेयत्वेपि तुर्द्धैत्यन्वयाह-अस्य तव इशंनं ज्ञानं
निगमे वेदशास्त्र एव, कीदृशम् आत्मनस्तव रहस्वस्य प्रकाशकं

श्रीमद्भिन्ननायकमूर्तिस्तुतः

ननु, नहि वेदवर्धिन एव मां
मुह्यन्तीति । यत्र वेदे अजपराः अजो
ते मुनयोपि यजन्तोपि भवत्तत्वाद्वा
परोक्षवादिस्वाङ्गवशात्तद्वेषमिति भाग
विशिनधि-सर्वे वादा विषयादयो निग
तेषां प्रतिरूपमेव नत्वनुरूपं शीघ्रं चरित
आत्मश्वे गूढो गुप्तीकृतो बोधः स्वतस्त्वं

इति सारायं दर्शित्यां हर्विययां म
द्वाद्येऽत्राहमोऽप्यायः सङ्गतः

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धा

ननु, ब्रह्मशिष्योरपि भवन्मूर्तिस्तथा
वेको भजनीयः कुनः ? इत्यत्राह-सर्वमि
आत्मबन्धो ! आत्मना ब्रह्मादीनामंशभूत
तस्य सर्वबन्धने हे आत्मबन्धो ! अस्य
सर्वं रजस्तम इति यदपि तव मायाम
मूर्त्तयः मायामयः यदपि यद्यपि तवैव र
तथापि सर्वमयी प्रशान्त्यै मुक्तये भवति
शान्त्यै न भवत इत्यर्थः । प्रत्युत वा
भवति सर्वमयीत्यनेन स्थित्यर्थे स
कृतसर्वमयी बोध्या ननु प्राकृतसर्व
"सर्वदयो न सन्तीत्ये यत्र च प्राकृता
माया मया इति अत्रियो वास्तौतिनपुक्तम् ॥ ४२ ॥

यस्मादेवं तस्मात् हे भगवन् ! इह भजनभूमौ खदयितां
भगवत्प्रियां तावकानां भवदीयानां च दयितां शुक्लां शुखां तमः-
शब्दनाचकप्रधानविद्युत्प्रियां तव तनुं कुशलाः भजन्ति, यत्र चतः
सात्त्वताः सर्वं शुद्धमप्राकृतं सर्वं पुरुषस्य परमपुरुषस्य रूपं
विप्रहृष्ट उद्यन्ति मन्वन्ते भजनफलमाह यतः शुक्लतनुभजनतः
भजनकाळे एव आत्मसुखम् अत्र "ब्रह्मसमश्नुते" इति ध्येयप्राप्ति-
सुखम् अभवं सर्वतो हि भयाभावः चरमकलेवरत्वागतन्तरं
लोको भगवत्पुत्रो लङ्घयते अन्तरसंसारो नेत्यन्वयः ॥ ४६ ॥

नमस्कारोति-तस्मादिति ॥ ४७ ॥

नश्वेवभूतमन्यः कृतो न जानातीत्यत्राह-यमिति । वितथा-
क्षपथैर्निरर्थकेन्द्रिबमार्गैर्ज्ञमन्त्रीः भ्रमन्ती धीर्यस्य सः यतस्त्वन्मा-
यया आवृता मतिर्यस्य सः सदेहात्माभिमानीयं स्वकंपु जेन्द्रिबेषु
असुषु प्रायुषु हृद्यपि निवस्तुतया भवतारवेद्यायां हृत्पथेष्वपि सन्तं
न वेद किं यदुता उ प्रसिद्धो वः स आद्यो ब्रह्मापि साक्षात्सा-
तन्पेय्य नैव वेद पुनः भक्तिगुरोस्तव वेदमासाद्य वेदेति-
योजना ॥ ४८ ॥

वेदद्वारा यत्किञ्चिद्ब्रह्मापि जानातीत्युक्तमिदं सावच्छिन्नतया तु
ब्रह्माहयां नैव त्वां जानन्ति तं त्वां बन्दे इत्याह-यदिति । यस्य तव

दर्शनं ज्ञानं निगमे एव कीदृशम् आत्मरहः प्रकाशम् आत्मा-
परमात्मनस्तव रहस्यप्रकाशकम् यत्र दर्शने स्ववि'वा अजपराः
ब्रह्मप्रधानाः यतन्तोपि मुह्यन्ति अत एव सर्वे वेदाः हेरयव-
गमंपाशुपताहवस्तेषां ये विषयास्तत्प्रतिरूपं प्रतिकूलं नत्वनुरूपं
शक्तिं वदन् तस्वाम् आत्मश्वेव गूढो बोध इवस्तानवच्छिन्नज्ञान
वेभवत्कृतः प्रबोधो यद्व तं महापुरुषं वन्दे ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीवे
श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धागतप्रदीपे
ब्रह्माऽप्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

हे ईश ! हे आत्मा के सखा ! इस जगत् के पालन संहार
और उत्पत्ति करने वाली भवती इच्छामय स्वस्व रज और
तम वे तीन प्रकार की तनुओं को आप खीचा से ही धारण
करते हो, परन्तु उनके मध्य में सर्वमयी जो विष्णुतनु है
वही मोक्ष देने के लिये समर्थ है, और जो रजोगुणी तमो
गुणी ब्रह्मा महादेव रूप हो तनु हैं, वे नहीं । सो इतना ही
मात्र नहीं, कि-उन दोनों के भजने से शांति मात्र का
अभाव है, किन्तु उनके भजने से अनिष्ट भी होता है, क्यों-
कि ? व्यसन मोह और भय वे भी उनही के भजने का
फल होता है ॥ ४५ ॥

तस्मात् हे भगवन् ! इस संसार में जो कुछज जन हैं
वे आप की जो शुद्ध सार्विक नारायणावय तनु हैं, और
मवदीयन के मध्य में जो शुद्ध सार्विक नरायण तनु हैं
तिन ही का भजन करते हैं, क्योंकि-वो ही उनको प्रिय लग
ती है । और उरुमें कारण यह भी है, कि-जो सार्वत
(पंचरात्र) निष्ठ भागवत हैं, वे सर्व को ही परम पुरुष का
रूप मानते हैं और रज तम को नहीं । क्यों कि ? जिस
सर्व से वैकण्ठ लोक की प्राप्ति और अभय तथा आत्मसुख
की भी प्राप्ति होती है ॥ ४६ ॥

वद्गुण परिपूर्ण, श्रुता पुरुष, विश्वरूप, विश्व के गुरु, परम
देवत, शुद्धस्वरूप, निवृत्तवाणी वाले, निगमके ईश्वर, ऐसे
श्रीनारायण और नरोत्तम जो आद्यश्रुती दोनों आप हैं, तिन
आप को नमस्कार हो ॥ ४७ ॥

असत् इन्द्रियों के मार्गों से विच्छिन्न बुद्धि वाले, और
आप की भाषा से आवृत मति वाले, पुरुष अपने हृद्वाकाश
में, प्रायों में नेत्रों में आप के चर्चमान होने पर भी जिन
आप को नहीं जानते हैं । तथा आपकी भाषा से विमोहित
बुद्धिवाले साक्षात् ब्रह्माजी भी अकिञ्च शुभ जो
आप ही तिन से वेदों को प्राप्त होकर के ही ज्ञाता
हुए हैं ॥ ४८ ॥

बड़े २ बदन करने वाले ब्रह्मा प्रभृति अपनी लोग जिस
वेद के विषय में मोह को प्राप्त होते हैं वही वेद जिन

भाषा टीका।

भाषके रहस्य का प्रकाश करने वाला और जिन भाषके व्यापक ज्ञान कराने वाला है, तिन महापुरुषों को मैं बन्दन करता हूँ। भाष कैसे हैं ? कि—सबे वाद के विषय के अनुकूल समावृत्तियाँ हैं अर्थात् जो जैसे निरूपण करे उसको, उसी के अनुकूल मान होने वाले हों, फिर भाष कैसे हैं, कि ? भाष ने ही अतन्त बोध को अर्थात् अविषयक

बोध को प्राप्त गूढ करके रखा है, कि—जिसे भाषके भाषके न जान सकें ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे दशस्कन्धे श्रीमोक्षोपनिषत्

श्रीमद्भागवत महापुराणे दशस्कन्धे श्रीमोक्षोपनिषत्

भाषा टीका समाप्ता ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशस्कन्धे श्रीमोक्षोपनिषत् ॥ ८ ॥

अध्यायः ।

—:०:—

उवाच ।

संस्तुतुं तं मार्कण्डेयेन धीमता ।

नारायणं प्रीत आह भृगूद्बहम् ॥ १ ॥

भगवानुवाच ।

भो भृगु त्वेति सिद्ध आत्मसमाधिना ।

मार्कण्डेय त्विन्या तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ २ ॥

वसन्तं त्वं त्वद्वृहद्व्रतचर्यया ।

वसन्तं त्वं वरदेशादभीप्सितम् ॥ ३ ॥

मृषिरुवाच ।

विप्रस्य त्वं प्रपन्नार्तिहराच्युत ! ।

वसन्तं त्वं त्वं यद्भवान् समदृश्यत ॥ ४ ॥

वसन्तं त्वं त्वं यस्य श्रीमत्पादाब्जदर्शनम् ।

मम त्वं त्वं त्वं स भवान् मेऽक्षगोचरः ॥ ५ ॥

प्राणाग्निपञ्चान्त ! पुण्यश्लोकशिखामणे ! ।

द्रष्टुं त्वं त्वं लोकः सपालो वेदसद्भिदाम् ॥ ६ ॥

सूत उवाच ।

(१) इतीदितोऽर्चितः काममृषिणा भगवान् मुने ! ।

तथेति स स्मयन् प्रागाद्बदर्याश्रममीश्वरः ॥ ७ ॥

तमेव चिन्तयन्नर्थमृषिः स्वाश्रम एव सः ।

वसन्नग्न्यर्कसोमाम्बुभूवायुवियदात्मसु ॥ ८ ॥

श्रीशरणाभिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

मयमे मगवन्माया दिदृक्षोर्दंष्टने मुहुः ।

मायाशिशोर्दंष्टनाश्चै व मुनेर्निर्दिष्टानिर्गमैः ॥

मगवतः परितोषपूर्वकं तदपेक्षितवरदानं कथयितुमाह,
कंस्तुत इत्यादिना ॥ १ ॥

आत्मसमाधिना चित्तैकाग्र्येण ॥ २ ॥

वचं ते परितुष्टाः स्मेति बहुवचनं सर्वदेवाभिप्रायेण वर-

देशादित्येकवचनं द्वयोरैक्याभिप्रायेण प्रतीक्य गृह्याण ॥ ३ ॥

वरं कन्द्यता त्वया जितसुरकर्मो हर्षितः मम तु वरा-
कारुणा नास्तीत्याह, वरेत्येति ॥ ४ ॥

यस्य तप श्रीमत्पादाब्जदर्शनं मनसापि शुद्धित्वा प्राप्य
कृतार्था प्रजादयो भवन्ति स भवाग्नेऽक्षगोचरो जातोऽस्ति
किमतः परं वरेत्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

द्रष्टुं त्वं त्वं त्वं लोकपालैर्ब्रह्मादिभिः स्तुतितोऽयं लोको
जनो वया सद्भिदां सति वस्तुनि मेदम् ॥ ६ ॥

*ब्रह्मर्षिवर्षोऽर्चति धीरं चित्तं पा० (१) इतीदित इति चि० पा०

भीमरक्षामिकृतभावाद्यदीपिका ।

- तथेति द्रुक्षसीति स ईश्वरः समयद् प्रागात् पाठात्तरे क्रिया-विशेषश्च ॥ ७ ॥
- तमेवार्थं भावाद्दशमरूपम् अग्नादिभूतं ॥ ८ ॥

भीमरक्षान्स्फुरितशुकपक्षीवम् ।

॥ १-५ ॥

भावात् भावार्थशक्तिम् ॥ ६-१२ ॥

भीमह्रीरराजवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं संस्तुतस्तदभिमते प्राक्कदित्याह-संस्तुत इत्यादिना ।
 हे भृगूहर्ष ! द्वितीयात्मपाठे भृगूहर्षं मार्कण्डेयमित्याह ॥ १ ॥
 उक्तिमेवाह-भोभो इति द्वाऽङ्गम् । आरमसमाधिना चित्त-
 कायेऽज्ञानपाविष्याऽविच्छिन्नत्वा मयि भक्त्या च तप आदि-
 मिच्छा सिद्धौ प्रार्थिभेष्टुभ्यानि ॥ २ ॥

तत्र बृहद्भक्तचर्येण नैष्ठिकाकामधर्मचर्येण च सं परितुष्टाः
 स्मः स्वमिति बहुवचनं सर्वदेवामिन्द्रावर्कं वरदानामीद्यात्मन्तः
 वरं प्रतीकृत् इच्छीहि ते तुभ्यं मद्रं शुभमस्तु ॥ ३ ॥

• इत्थं वराव प्रचोदितः प्राह-जितं न इति त्रिभिः । देवदेवो
 प्रज्ञा तस्यापीय ! प्रपन्नानामार्त्तं क्लेशं हरतीति तथाभूत् । आभि-
 लाष उवाचवतीति तथा नोऽस्मत्त्वं भवान् सस्यगदस्यतेति
 यदेतावतैव वरेणाहम् ॥ ४ ॥

तत्र हेतुतया नदृशानस्य दुर्धमतामाह-वाऽच्छतीनि । अजाद्वो
 प्रज्ञाद्वयः योगपकेन योगविशुद्धेन मनसा बल्य भीमरक्षाद्वय-
 दशमं केवलं वाऽऽङ्गितं ननु पश्यति स गवात् ममाधि-
 गोचर्युति ॥ ५ ॥

अथापीति । यद्यपि स्वहर्शनमेव धरन्त्यापि तत्र माया-
 भावार्थशक्तिं द्रुक्ष्ये द्रुष्टमिच्छामि इत्यर्थः । तां विद्वान्नि-
 यथा मायया लोकापारैर्गोदादिभिः सहितो लोको जन-
 सङ्घिर्वा सत्त्वद्रव्याद्ये स्वयि मिर्वा भेदे देवनिर्देहमनुप-
 ष्यावरमेह वेद यथा कृतां मिर्वा वेद तां भावामित्यर्थः ॥ ६ ॥

इतीति । ईदृशित उक्तार्थितश्च भगवान् हे मुने ! स्मवो
 मन्दासस्तेन सहितं यथा तथा तथेति द्रुक्षसीत्यनुगृह्य वद-
 यार्थमं प्रति प्रागात् ॥ ७ ॥

तथेवेति । तमेवार्थं भावाद्दशमरूपमर्थं चिन्तयन् कदा द्रुक्षा-
 मीनि चिन्तयमित्यर्थः । अग्नादिष्वस्तु तत्रात्महृदयम् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयव्यज्रतीक्ष्णकृतपदरत्नावली ।

संस्तुत इति ॥ १ ॥

आरमनो, ह्येः समाधिनापासनाऽप्यहानेन सिद्धः कृत-
 छन्दः ॥ २ ॥

प्रतीकञ्च लीकृत् ॥ ३ ॥

[१६]

अथमा- स्वयंभूतं वरं वरविषयवपि भगवद्दर्शनादितरो
 वरोऽनभीष्टो द्रुष्टोऽपि हि हि कृत्वा प्रतिबन्धक-जितमिति ॥ ४ ॥

वराक- इत्थं प्रायस्त्वेव साध्यमस्य तद्भावात्पथि तुय-
 मिच्छामि इत्यमिति तत्राह-वाऽच्छतीनि । भक्तिवोगपकेन
 भक्त्युपायन- तां परिपाकं प्राप्तेन वाऽच्छतीवरोऽभूदिति
 शेषः ॥ ५ ॥

ननुके- इत्थं तथापि भवत्प्रसादोत्पन्नैव फलं माय्यद्वर्तानि
 किमवाह-व- लीति । मायाघटमानघटककालिच्छया लोकोप-
 कारकवशात् ननुजनकत्वेनऽनुजाहलच्छया नोतं भावेनाह, वथेति
 सतः परब्रह्म- सर्वस्मात् मिर्वा वेदच्छयं वेद तार्थी द्रुष्ट-
 मिच्छामि- तदनुजाहलच्छयामित्यर्थः ॥ ६ ॥

सकम्- सदिमते तथा द्रुक्षसीत्युक्त्वा ॥ ७ ॥
 आरम- अविमद् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवं ।

॥१॥
 तपस्व्या- वसंयमेव आरमममाधिभित्तैकाद्ये तेन वा
 जनपाविनी म- तः तथा सिद्धोऽसीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥
 एतावता- देवैर्वाहं पश्चात्सिजांता किं तत्र ब्रह्मवा-
 निति ॥ ४ ॥

वतो- युहीरिति । अजाद्वोपि कृतार्थां भवन्तीति शेषः ॥ ५ ॥
 अथापि- प्राक्कदित्येवकीतुकनशतयेति भावः । ननु जगत्पदवद्
 मम मायां पश्येद्व्यासि, तत्राह वथेति । अस्तः सतो बहि-
 मिर्वां विहारं प्रकृत् यथा- मद्दिनया सत्या प्रहारा
 मन्वोपि सपाखो- लोको वेद जानीयात् ॥ ६ ॥ ७ ॥

तमेव- भीमरक्षम्, अर्थे परमार्थरूपं चिन्तयन् ननु माया-
 दशममित्यर्थः । अकर्मकनिर्दिष्टमिति स्यावेत ॥ ८-१८ ॥

भीमद्विजयनाथकवर्णिङ्कनसारार्थद्वितीया ।

मायादशमंज- दुःखं नयमे तु मुनेः शिष्यौ ।
 प्रवेशो- निष्कमः पानो लवाऽथो वययेने मुहुः ॥१॥२॥
 वयमिति- बहुवचनमत्रं प्रस्तोऽवमाद्यधिवासाधि-
 मायेण ॥ ३ ॥
 जितस्ते- तत्र स्वर्गोत्कर्षोऽस्त्वेष ॥ ४ ॥
 युहीरवा- कृतार्थां भवन्तीति शेषः ॥ ५ ॥
 द्रुक्ष्ये- दिदृशं सतः कार्यास्य मिर्वा कार्याकारेण नामा-
 भेदं यथा सतो द्वैतप्रपञ्चस्य मिर्वा प्रकृतं सति विहार-
 यम् ॥ ६ ॥

स्मर्याकृति । मायादशमं- दुःखानुभवहेतुरेष केवलं न एव
 वरो द्विवते वेदस्य एव वरस्यापदपदेयत्वात् किन्तु मायादशम-
 कीतुकं भावानास्त्रादिनमित्यवस्थास्य तदनुभूयया नैव निवर्त्ति-
 यते तस्माद्-कमनुभूयेत् नतो निवर्त्तताम् यथा खदु-क-
 हेतावपि कर्मणि कर्त्तव्यमवस्तमाने इतिनि खदुस्ते निवर्त्तयितु-
 मसमर्थस्य पितुरन्वुहाप्रदानमेवेति किन्तु भक्त्यास्य निवृत्त्यर्थे

ध्यायन्तं भावद्रव्यैरपूजयत् ।
 क्वचिन्मन्त्रेण प्रेमप्रसरसम्प्लुतः ॥ ६ ॥
 तस्यैव पुष्पभद्रातटे मुनेः ।
 उपासन् ब्रह्मन् ! वायुरभून्महान् ॥ १० ॥
 तं चण्डशब्दं श्लाहका अन्वभवन्करालाः ।
 अक्षयविष्टाः स्वान्त उच्चैरभिवर्षधाराः ॥ ११ ॥
 ततो व्यदृश्यन्तः समन्ततः क्षमातलमाग्रसन्तः ।
 समीरवेगोत्थिताः त्र्यावर्तगभीरघोषाः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसामान्य-
 शिशु रूपेण तन्मध्येषु खदशंनान्द्रो-
 षवज्जकं क्षिप्तम् ॥ ७ ॥
 तमेवार्थं मायादर्शनरूपम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्ध-
 एवं संस्तुताङ्गवतः सकाशात्-
 कश्चिन्मुनिना वदन्नुभूतं तन्नयमे वग-
 मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥
 आरमसमाधिनाऽऽरमविषयकसमा-
 प्रतीच्छ गृहाय ॥ ३ ॥
 ते तत्र जितमुक्तयो वचन्ते ।
 वक्ष्ये तत्र श्रीमत्पादाब्जदर्शने-
 दशो भवन्ति चतुर्मुखवादिमानं-
 कृतार्थो मन्त्रीलक्ष्याहारः स भव-
 जानः किमतः परं वरेण्येव्ययः ॥ ५ ॥
 यद्यपि भवद्दीर्घं दर्शनमेव वरः अथापि तत्र मायामाश्रय-
 रूपां शक्तिं द्रक्ष्ये द्रष्टुमिच्छामि तथा स पाषाणं लोकपाषे-
 प्रेक्षादिभिः सहितां कोको जनः सज्जिहां सतः कारणास्य ताना-
 वस्वारूपं मेदं वेदं तां तत्र मायावैभवदर्शनेन त्वच्छरण्यो भवि-
 ष्यामीति भावः—
 "स एवमनुभूवेदं नारायणविनिर्मितम् ।
 वैमनं योगमायायाः तमेव शरण्यं ययुः" ॥
 इतिवक्ष्यमाख्यात् ॥ ६ ॥
 स भगवान् एवमवन् मन्त्रहासं कुर्वन् तथेतिस्त्रीकृत्य प्रागात् ॥७॥

भाषा टीका ।

अथदृष्टव्युदघायिने नमः ।

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—बुद्धिशाही मार्कण्डेय ने जब भगवान् की
 इस प्रकार स्तुति करी, तब नरके सजा भीनारायण भगवान्,
 भृगुबोधोत्पन्न मार्कण्डेय ऋषि पर प्रसन्न होकर बोलेते हुए ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीभगवान् बोले, कि—हे ऋषिदेव ! तुम शिव के
 एकाग्रपने से और मेरे विषे निर्विघ्न भक्तिसे तथा तप
 साध्याव और संवर्षों से सिद्ध हुए ॥ २ ॥

हे मर्हते ! हम तुम्हारे नैष्ठिक ऋषिचर्यसे अत्यन्त सम्पुष्ट
 हुए, हम वर देने बाणों के ईश हैं, तस्मात् जो तुमको
 इच्छित वर हो उसे मांग लो तुमारा मङ्गल हो ॥ ३ ॥

ऋषिदेवाच ।

मार्कण्डेय ऋषि बोले, कि—हे देवदेवेश ! हे प्रपञ्चार्ति-
 हर ! हे जन्म्युत ! वस हम इतने ही वरसे परिपूर्ण हैं, कि—जो
 साक्षात् आपने दर्शन दिये ॥ ४ ॥

हे भगवान् ! ब्रह्मादिक मी समाधिके बीच में परिपक्व मनसे
 जिन आपके श्रियुक्त चरखारविन्दों के मानसिक दर्शन
 कोभी प्राप्त होकर कृतार्थ हो जाते हैं, धरि साक्षात् आप
 मेरे नेत्रों के सम्मुख दर्शन दे रहे हो ॥ ५ ॥

हे कमलदल शोचन ! हे पुण्यश्लोकशिक्षामण्ड ! तथापि
 इतना वर मुझे दीजिये, कि—मैं आपकी उसमाया को देखू-
 कि—जिस से लोकपाषाणों सहित सम्पूर्ण लोक सत्पदाय में
 मेद अथवा कपट जानते हैं ॥ ६ ॥

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—हे मुने ! हे शौनक ! ऋषिने जब भग-
 वान् की इस प्रकार स्तुति और पूजाकरी तब भगवान् भी
 "नयास्तु" ऐसा कह सुनकर हंसते हुए चरिकाभ्रमको जाते
 हुए । कहानी है, कि—"हासो जनोऽमाहकरी च माया" अर्थात्
 भगवान् का हंसनाही नौ माया का प्रसार है सो आप हंसकर
 गये ॥ ७ ॥

ऋषिमी अपने आश्रम में बैठे हुए उन्ही विचार में रहे,
 कि—माया कब देखूंगा । आश्रम में बस्ते हुए, अग्नि, सूर्य, चन्द्र,
 जल, पृथिवी, वायु, आकाश, आरामा, इन सबों में ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका

मावद्रव्यैर्मनोमवेद्वैः कश्चित्कदाचित्प्रेमप्रसरसम्प्लुतः प्रेमी-
 द्रक प्रातः ॥ ९ ॥

अन्तर्बहिर्भास्त्रितियुभिः खरैः शतद्व्याभी तापितं जगत् ।
 चतुर्विधं वीक्ष्य सहात्मना मुनिर्जलाप्लुतां शर्म विमनाः समप्रसत् ॥ १३ ॥
 तस्यैवमुद्गीक्षत ऊर्मिभीषणः प्रभञ्जनाऽऽधुना तवामहाणवः ।
 आपूर्यमाणो वरषस्त्रिम्बुदैः क्षमामप्यवाही धर्षाद्भिभिः समम् ॥ १४ ॥

वर्षाणां सहस्रा

भीमरक्षाभिकृतभाषार्थदीपिका ।

भाषादर्शनमाह--तस्येत्यादिना ॥ १० ॥
 तं वायुमनु बलाहका मेघा अमवन्नाविबंभुः तेषु तडिङ्गिः
 संहिता उद्येः अगन्ता गजंस्तः मत्स्यो रथाङ्गु तद्वत्स्यविष्टा
 भमितो वर्षधारा मुमुक्षुः ॥ ११ ॥
 चतुर्विधु वर्तमानाः समुद्राः समीरवेगोर्भवेस्तैर्भूतं प्रसन्तः
 उग्रा नका येषु महामया भावतां येषु गतीरा घोषो येषु ते
 च तेषु तेषु ॥ १२ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वत्र गोविंदादिषु हरिं व्यावन् भावद्रव्यैर्भवेत्स्यैरप्येवपूजयत्
 मानसांस्फुरैः अपूजयदित्यर्थः । कश्चिद्विदित । भक्तिप्रसरण
 प्रीत्यात्मकभक्तिपरीवाहेण सम्प्लुतः इवाप्तः तां पूजामपि
 विस्मृतवान् ॥ ६ ॥

भाषादर्शनमुपवर्णयति--तस्येत्यादिना भाषादध्यायसमाप्ति ।
 हे भृगुभेष्ट ! तव मुनेः मार्कण्डेयस्य उपासीनस्य सनः हे
 ब्रह्मन् ! महान् वायुरभूत् ॥ १० ॥

तुमिदं । तं वायुमनु बलाहका मेघाः कराखाः भवदुराः
 अमवन्नाविबंभुः तेषु तडिङ्गिः संहिता उद्येः अगन्ता गजंस्तः मत्स्यः
 रथाङ्गुः तद्वत्स्यविष्टाः भित्तियुवा भमितो वर्षधारा मुमुक्षुः ॥ ११ ॥
 तस्यैव इति । चतुर्विधु वर्तमानाः समुद्राः परितः क्षमातलं
 भूमयद्वलय उग्रा नका येषु तैः समीरवेगोर्भवेत्स्यैर्भवेत्स्यैः प्रसन्तः
 भवानका भावतां येषु गतीरा घोषो येषु तेषु तेषु तेषु ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपररत्नावली ।

किञ्चिदुना सर्वत्र च इवाप्तं भावद्रव्यैः मनःकल्पपुष्पा-
 दिद्रव्यैः अर्चिनाद्यैरित्यर्थः । कश्चित्कर्दाचत् विस्मरणे कारणं
 भक्तिप्रसरसंप्लुत इति ॥ ९ ॥

वर्दानफलं चकमुपकमने-तस्येति । तस्याभने महान् वायु-
 रभूत् ॥ १० ॥

तं वायुमवन्तरं ते बलाहकाः अमवन्तिः अमवन्तिः
 मत्स्यो रथाङ्गुनीयो द्यवस्तद्वत्स्यविष्टा तव वर्षधारा मुमुक्षुः
 तडिङ्गिः सत् ॥ ११ ॥

समीरवेगोर्भवेत्स्यैर्भवेत्स्यैः सह उग्रनकेभवानकस्य भवदुर-
 स्वावर्तस्य गतीरा गतीरा घोषो येषु तेषु तेषु ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराथंदीपिका ।

तस्यैवमोक्षैः ॥ ६ ॥
 भाषादर्शनमाह--तस्येत्यादिना ॥ १० ॥
 मत्स्यो रथाङ्गु तद्वत्स्यविष्टाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराथंदीपिका ।

भावद्रव्यैर्भवेत्स्यैः ॥ ६-१० ॥
 तं वायुमनु बलाहकाः मेघा अमवन् ते च तडिङ्गिः सहा-
 अगन्ताः अमवन्नाविबंभुः तेषु तडिङ्गिः संहिता उद्येः अगन्ता गजंस्तः मत्स्यो
 उग्रनका महामया भावतां येषु गतीरा घोषो येषु तेषु तेषु चतुर्विधु
 वर्तमानाः समुद्राः समीरवेगोर्भवेत्स्यैर्भवेत्स्यैः समप्रसत् क्षमातलमाप्र-
 सन्नो व्यदृश्य ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

तथा अमवन् सर्वत्र भी भीर्हा का ध्यान करते हुए,
 भावमय द्रव्यों में भीहरि का पूजन करने हुए । किन्हीं
 समय में मार्कण्डेयजी वेम के प्रवाह में डूबकर पूजा के उप-
 चारों को भूलने लगते, इस प्रकार अपने जाग्रम में निवास
 करते रहे ॥ ६ ॥

हे शौनकजी ! एक समय पुष्यमद्रा नदी के तट पर मध्या
 के समय बैठे हुए, मार्कण्डेयजी भीहरिकी उपासना करने रहे ।
 हे ब्रह्मन् ! इनमें में ही बड़ा भारी पवन चलने लगा ॥ १० ॥

बड़े प्रचंड शब्द करने लगे उस पवन के पीछे ही
 चारों तरफ से बड़े बिकराख मेघ घुमने लगे, और (एक के
 बीच का काष्ठ जिसमें बराबर पुड़े हुए रहने हैं उसका नाम
 बस है) उस बस के बराबर मोटी धाराओं से नये लगे, वीज-
 खियों के कोंध बड़े जोर जोर से होने लगे, मेंघों में कड़क-
 टाहट जोर से होने लगा ॥ ११ ॥

तस्के पीछे भ्रुपि क्या कहते हैं, कि—चारों ओर से चारों
 समुद्र, पवन के वेग से चढ़ी हुई तरंगोंसे इस भूतल को
 डुबाने हुए लगे लगे हैं । त्रिन समुद्रों में बड़े उग्र मकर
 मरुत और बड़े मयंकर भँवर पड रहे हैं, और बड़ा ही भारी
 शब्द हो रहा है ॥ १२ ॥

भीमरक्षाभिकृतभाषार्थदीपिका ।

आत्मना सह जरायुजाविचतुर्विधं जगद्वर्णद्विभाषयति
 वीक्ष्य क्षमां च जलाप्लुतां वीक्ष्य मुनिः समप्रसन्नं प्राप कता-

सक्षमान्तरिक्षं त्रैलोक्यमासीत्सहृदिग्भिराप्लुतम् ।
 स एक एवोत्तमाम विक्षिप्य जटा जडान्धवत् ॥ १५ ॥
 धुत्तृपरीतो लरुपद्रुतो वीचिनभस्वता हतः ।
 तमस्यपारे दिशो न वेद खं गात्र परिश्रमेषितः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषांगदीपिका

पनापितम् अग्निः कथम्भूताभिः अतिपुमिः
 करैश्च सूक्ष्मरश्मिभिर्वायुमिर्वेति शेषः अतिपुमिः
 द्वीपैश्चमार्षे कृद्दोऽनुसारेण ॥ १३ ॥ अतिपुमिः
 प्रमज्जनेनाऽपुमिर्न प्रकम्पितं वा अत्य-
 धाक्काद्यामास समं सह ॥ १४ ॥ अत्य-
 सक्षमाऽन्तरिक्षं भूयन्तरिक्षसहितं अगंस्य-
 देवमहितं भागया उपोतिगंयास्ते विक्षिप्य
 विकीर्य ॥ १५ ॥
 परिश्रमेण हवितो गतः प्राप्य
 स्मात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरजवचजतीयकृतपररमावली

घनेभ्यैरभिवृष्टामिरज्जिरुपतापितमाप्लुतमिमिगो अति-
 मतीमः शानहृदाभिर्वायुमिर्वेति शेषः अतिपुमिः
 जटाप्लुतां वीक्ष्य ॥ १३ ॥
 अत्यधत् कादिनवांस्तस्य मुनेरुद्धीकृतः ॥ १४ ॥
 सदिचं सगंय सहितं समागयं सनस्रगयं जडवत्
 अत्यधत् ॥ १५ ॥
 वीचिनभस्वता तरङ्गवायुना प्रमज्जना दिशो वक्ष्य स
 तथा हृदिमागुरिरहोपमिति वचनात् टावन्तो दिशाश्चः परि-
 श्रमेषितः दुःखसमुद्रवासी ॥ १६ ॥

श्रीसुब्रह्मण्यकृतटीका

चतुर्विधं देवतिर्भूतमनुष्यव्याप्य त ॥१३॥
 वातापुमिर्नजडमध्यं तिरस्का
 समागयं उपोतिगंयान्हिन ॥१५-१७॥

श्रीमद्भिरजवचजतीयकृतसारायंदर्शिनीप

अतिक्रान्ता द्यौर्वाभिस्तामिरज्जिः करैः सूक्ष्मरश्मिभिः शत-
 हृदाभिर्विद्युज्जिः दीर्घत्वमार्षम् ॥ १३ ॥ १४ ॥
 समागयं उपोतिगंयसहितम् ॥ १५ ॥
 वीचियुक्तेन नभस्वता आहतः प्राप्ताघातः परिश्रमेण
 हवितः व्यातः "हृद्यगती" इत्यस्मात् ॥ १६-१८ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्येण

अन्तर्बहिरिति । करैरित्यस्य
 दीर्घाभिर्विद्युज्जिः शतहृदोऽनुसारेण
 द्यौर्वाभिस्तामिरज्जिर्जडमध्यं चतुर्विधं देव-
 तिर्यङ्गनुष्यव्याप्यारमकं ।
 मुनिर्विमनाः समस्रसद्विषीत
 तस्येति । तस्य मुनेरिद्यमुद्धीकृतसतः चक्रेरनुसारेण
 प्रमज्जनेन वायुना आप्लुतं प्रामितं वाः उदकं वास्मिन् ऊर्मिभि-
 र्भीषण्यकार्यवः द्वीपवर्षादिभिस्समं सह सहितामित्यर्थः
 स्वामप्यधत् काद्यामास ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतिपुमिः अतिक्रान्ता द्यौर्वाभिस्तामिरज्जिः करैर्वायुमिरिति
 शेषः शानहृदाभिर्विद्युज्जिः दीर्घत्वं काद्यसं सहात्मना जरार्थ-
 जादिचतुर्भेदं अगहन्तर्बहिरुपतापितं अजाप्लुतां स्मां च वीक्ष्य
 विमताः सन् समस्रसत् ॥ १३ ॥
 समं सह अत्यधत् आक्काद्यामास ॥ १४ ॥
 जटा विक्षिप्य विकीर्य ॥ १५ ॥
 परिश्रमेण हवितः व्यातः ॥ १६ ॥

सक्षमाऽन्तरिक्षमिति । भूयन्तरिक्षसहितं सदिचं सगंसहितं
 समागयं नस्रगयसहितं त्रैलोक्यमग्निः आप्लुतमासीत्सदा स
 मुनिरैक एव उर्ध्वरिनः नवशेषितः विक्षिप्ताः जटाः वेन सः जड-
 वत्तस्य च विषयात् ॥ १५ ॥

भाषा टीका ।

अगं का भी उल्लंघन करने वाले जहाँ से तथा बड़े
 तीक्ष्ण पवन और विजलियों से प्रायः सहित अरायुजादि चार
 प्रकार के माणियों वाले जगत् को ताप युक्त देखकर, तथा
 पृथिवी को जब से डूबी हुई देखकर, अग्नि बड़े दुःखित हुए
 और प्रास को प्राप्त होते हुए ॥ १३ ॥

किञ्च धुत्तृपरीतो परितो स्वाप्तः तृतीयान्तपाठे मकरादीनां
 विशेषणं वीचिमिस्तरङ्गेनभस्वता वायुना च हतः ताडितः अत
 एव परिश्रमेणापितो व्याप्तः हिवमन्तरिक्षं समावाद्यं गां भूमि
 च न वेद ॥ १६ ॥

उन अग्नि के इस प्रकार देखते २ तरंगों से भंकर और
 पवन से घूम रहे जब जिसमें ऐसा बह महासमुद्र,

कचिद्गतो महावर्ते तरलैस्ताहितः चित् ।
 यादोभिर्भक्ष्यते कापि स्वयमन्योन्येतिभिः ॥ १७ ॥
 कचिच्छोकं कचिन्मोहं कचिदुःखं त्वं भयम् ।
 कचिन्मृत्युमवाप्नोति व्याध्यादिभिरितार्हितः ॥ १८ ॥
 अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि शतादि च ।
 व्यतीयुर्ध्रमस्तस्मिन् विष्णुमाया तारमनः ॥ १९ ॥
 स कदाचिद्भ्रमस्तस्मिन् पृथिव्यः ककुदि द्विजः ।
 न्यग्रोधपोतं ददृशे फलपल्लवशोभितम् ॥ २० ॥
 प्रागुत्तरस्यां शाखायां तस्याऽपि पृथगे शिशुम् ।
 शयानं पर्णपुटके प्रसन्तं प्रभया तमः ॥ २१ ॥
 महामरकतश्यामं श्रीमद्वनपङ्कजम् ।
 कम्बुग्रीवं महोरस्कं सुनासं सुन्दरवचम् ॥ २२ ॥
 श्वासैजदलकाभातं कम्बुश्रीकर्णवर्णितम् ।
 विद्रुमाधरभासेषच्छोणायितसुधास्मिन् ॥ २३ ॥
 पद्मगर्भाश्यापाङ्गं ह्यहासावलोकनम् ।
 श्वासैजदलिसम्बिग्रनिम्ननाभिदलोदरम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

करने वाले मेषों के सहित द्वीप खंड और पर्वतों सहित पृथिवी को बुझा देना भया ॥ १७ ॥

उस समय पृथिवी, अंतरिक्ष, जगत्, नारागण्य, और दिशाओं सहित तीनों लोक जल में मग्न हो गये, और वे महासुनि, मार्कंडेय जी एकले ही बच रहे, सो वो भी अपने जटायों को बिलेर कर जल और जम्ब की तरह उस जल में भ्रमते रहे ॥ १५ ॥

भूके प्यासे, और मकर तीर्मगल इत्यादि नाना प्रकार के जल जंतुओं से उपद्रुत, कभी तरंगों की टकरों से कभी पवन से तीव्रत होते हुए, उस अपार अंधकार में पड़े हुए मारे परिभ्रम के एक गव, और उस समुद्र में भ्रमते २ दिशाओं का ज्ञान न रहा, और न आकाश को जानते हुए न पृथिवी को ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

अन्योन्वयानिभिल्लक्षणाश्च परस्परं युज्यन्ति ॥ १७-१८ ॥

विष्णुमायातारमन इति स तथा दृष्टवानिन्द्रियः ॥ १९ ॥

ककुपुर्ध्रमं दृष्टे न्यग्रोधपोतं कोमलवटम् ॥ २० ॥

दृष्टवन्मानदिकशाखायां शिशुमपि ॥ २१ ॥

श्रीमद्भ्रमं वदनपङ्कजं यस्य तं कम्बुश्रीरेखाहना श्रीवा

यस्य तं महोरस्कं विष्णुवचनम् सुनासं शोभना नासा यस्य तं सुन्दरं वचनं ॥ २२ ॥

श्वासैरजन्तः कम्पमानो कदाचित्काले शोभितम् कम्बुवत् मग्नवन्देयन भीषंशोरी कम्बुवचो तयोः कर्णयोर्दोडमपुष्पं यस्य तं विद्रुमपुष्पाधरमाया इति शोणायितं सुधासुप्तं स्मितं यस्य तम् ॥ २३ ॥

पद्मगर्भम् आ इवदद्याववाङ्गी नेत्रमाङ्गी यस्य तं दृष्टो हासो वास्मिन्तदधोकाके यस्य तम् श्वासैरेकलक्षणाच्छो वचय- स्तिर्यङ्गिन्दरेखास्ताभिः संविष्टा चक्षुषा निम्ना गडभीरा नाभि- र्यस्मिन्तद्वलवदभ्यर्षपन्नसङ्काशमुररं यस्य तम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदशानसुरिदृतशुक्पचीवम् ।

सुशुम्बि ॥ १८-१९ ॥

प्रथिव्याः ककुदि वलतस्यजे ककुपुष्पाकरम् नाभरव्यमासी- तम् ॥ २० ॥

अन्तरिक्षं जगत् अल्पदेशे विपुलदेशान्तर्माषोऽल्पकावे बहु- काशागतमांशः तदितरजनाद्ग तद्गर्भान्तरिकमुक्त पदार्थमदनकाशाव- सावि सल्लिवादिमृष्टिरेभ्रस्य सर्वेकफिरवाहुपपना ॥ २१-२४ ॥

श्रीमद्दीर्घाद्यवाचांशुतमागवत्तः ।
 कश्चिदिति । तरवैस्तरवैरम्बीश्वघातिभिः ।
 दामिः जलजन्तुभिः क्वच्य मञ्जितम् ॥
 कश्चिन्मोहमिति-मृत्युं मृत्युमिव ॥ १८ ॥
 अयुतायुतवर्षाणामिति । विष्णोर्मायया ।
 वस्य तस्य मुनेः तस्मिन् जले भ्रमन् ।
 स्वतीवावेत्यर्थः ॥ १९ ॥
 स इति । पृथिव्याः ककुदि तद्भुजतस्तस्य ।
 शोभितं न्यप्रोक्षपोतं कोमलवटवृक्षं वटये ।
 प्राणिति । तस्य न्यप्रोक्षपोतस्य प्रागुत्तरवर्षाणामिति ।
 श्यामा तस्यां शिशुमपि वटये, तं विद्यानिर्दिष्टम् ।
 तमोऽधकारं प्रसप्तं निराकुर्वन्तम् ॥ २१ ॥
 इन्द्रनीलवच्छयामं श्रीमद्भ्रमं वदनपद्मम् ।
 वच्छङ्खनञ्जिरेखाहना प्रीणा वस्य तम् ।
 वक्षसम् शोभना नासा वस्य तम् ।
 तम् ॥ २२ ॥
 निःश्वसैरेजन्तः कम्पमानाः वे प्रसप्तम् ।
 मानम्) शोभितं कम्पमानैरक्षयैः ।
 तयोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पसदृशम् ।
 नद्योश्चरस्तस्य मासा इंपच्छोया ।
 वस्य तम् ॥ २३ ॥
 पद्मगर्भं वक्ष्यन् कृष्णवर्णाङ्गो ।
 हासयुक्तम् अन्वोक्तम् ।
 तिर्यङ्गिन्मन्त्रेणा वास्तामिः ।
 वैस्मिन् तद्भ्रमणस्य पद्मवत् ।
 वस्य तम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्दीर्घाद्यवाचांशुतमागवत्तः ।

तरवैस्तरवैः ककुदि वटये ।
 तस्य मुनेः तस्मिन् जले भ्रमन् ।
 श्यामा तस्यां शिशुमपि वटये, तं विद्यानिर्दिष्टम् ।
 तमोऽधकारं प्रसप्तं निराकुर्वन्तम् ॥ २१ ॥
 पद्मगर्भं वक्ष्यन् कृष्णवर्णाङ्गो नेत्रान्तो वस्य तं श्वसैरेजन्तः
 अक्षयैः वक्ष्यन्ति यैः प्रसप्तम् । सन्निवृत्तगम्भीरा नामि-
 बंस्य स तथा वक्ष्यन्तु वस्य स तथा श्वसैरेजन्तः सन्निवृत्त-
 निवृत्तगम्भीरा नामि बंस्य स तथा तं वक्ष्यन्तु वस्य स तथा ।
 वक्ष्यन्तु वस्य स तथा तं वक्ष्यन्तु वस्य स तथा ।
 वक्ष्यन्तु वस्य स तथा तं वक्ष्यन्तु वस्य स तथा ॥ २४ ॥

श्रीमद्दीर्घाद्यवाचांशुतमागवत्तः ।

अयुतायुतवर्षाणामिति तस्य मानं जातमित्यर्थः १९-२३ ॥
 सद्यस्तद्वन्तर्धाने दद्यान्तः यदेहेति अनीय ईहावामसमर्थः

तेन निर्मिता ईहा वाञ्छा वक्ष्यन्तु वस्य स तथा श्वसैरेजन्तः
 स्वादयवाञ्छाविषयोपि भगवानन्तरं वस्य सः ॥ ३२-३४ ॥

श्रीमद्दीर्घाद्यवाचांशुतमागवत्तः ।

ककुदि वटये ॥ २०-२२ ॥
 श्वसैरेजन्तः कम्पमाना मञ्जकास्तैराभातं कम्पमानैरक्षयैः
 श्रीबंस्योक्तौ कम्पमानौ तयोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पे वस्य तम् ॥ २३ ॥
 श्वसैरेजन्तः अक्षयैः वक्ष्यन्ति यैः प्रसप्तम् । सन्निवृत्तगम्भीरा नामि-
 संविगं वक्ष्यन्तु निम्ननाभिगम्भीराभिर्दद्यात् । वक्ष्यन्तु वस्य तम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्दीर्घाद्यवाचांशुतमागवत्तः ।

अश्वोश्वघातिभिस्तद्भुजव्यायं परस्परं युष्यन्ति ॥ १७ ॥
 मृत्युं विस्मृतिम् ॥ १८ ॥
 विष्णुमावया भावतः नात्मा मनो वस्य ॥ १९ ॥
 ककुदि वटये न्यप्रोक्षपोतं कोमलं वटये ॥ २० ॥
 तस्य न्यप्रोक्षपोतस्य ॥ २१ ॥ २२ ॥
 श्वसैरेजन्तः कम्पमानैरक्षयैः शोभितम् कम्प-
 मानं श्रीबंस्योक्तौ कम्पमानौ तयोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पे वस्य
 तं विष्णुमवयोश्चरस्तस्य मासा इंपच्छोया वस्य तम् ॥ २३ ॥
 पद्मगर्भं वक्ष्यन् कृष्णवर्णाङ्गो नयनप्राप्तो वस्य तम्
 इये इत्यपि हासावलोकने वस्य तम् श्वसैरेजन्तः
 प्राणसञ्चारेण कम्पमानामिदं प्रसप्तम् । सन्निवृत्तगम्भीरा नामि-
 नामिदं वस्य तद्भ्रमणस्य पद्मवत् वस्य तम् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

किसी जगह बड़े श्रम में पड़जाते, किसी समय तरंगों
 से ताड़ित होते, और किसी जगह परस्पर में बात करने
 वाले जलजन्तु भी मुनि को मन्त्र करने लगते थे ॥ १७ ॥
 किसी समय शोक को प्राप्त होते, कभी मोह को,
 कभी दुःख को कभी सुख को, कभी भय को, और कभी
 व्याधियों से पीड़ित होकर मृत्यु सहन दुःख को, भी प्राप्त
 होजाते थे ॥ १८ ॥
 इस प्रकार श्रीविष्णुकी भाषा देखने वाले मुनिको उक्त
 समुद्रमें डूबते २ खाजों कीटो वर्षे व्यतीत हो गई, ॥ १९ ॥
 वह ऋषि किसी एक समय भ्रमण एक पृथिवी के टीले
 पर प्रति मनोहर फल और पदकों से सुशोभित एक बटके
 पोदे को देखते हुए ॥ २० ॥
 और बटकी ईशान कोयकी एक शायामें एक पत्रके
 पुटमें खोले हुए सुन्दर शिशु को देखते हुए, कैसा बहु किशु
 है, कि-अपनी काम्ति से इस मन्त्र काकके अंधरे को दूर
 कर रहा है ॥ २१ ॥

चार्वाकुलिभ्यां पाणिभ्यामुन्नीय च शम्भुजम् ।
 मुखे निधाय विपेन्द्रो धयन्तं वीक्ष्य विस्मितः ॥ १५ ॥
 तद्दर्शनाद्दीपपरिभ्रमो मुदा प्रोत्फुल्लहृत्पदाविकोचनान्भुजः ।
 प्रहृष्टरोमाऽद्भुतभावशङ्कितः प्रष्टुं पुरस्तं प्रसृतार बालकम् ॥ १६ ॥
 तावच्छिशोर्वै श्वासितेन भार्गवः सोऽन्तश्शरीरं मशको यथाऽऽविशत् ।
 तत्राप्यदोन्यस्तमचष्ट कृत्स्नशो यथापुराऽऽद्यतीव विस्मितः ॥ १७ ॥
 खं रोदसी भगणानद्रिमागरान् हीपान् स्वर्षान् ककुभः सुरासुरान् ।
 वनानि देशान् सरितः पुराकरान् खेटान् ब्रजानाभ्रमवर्णवृत्तयः ॥ १८ ॥
 महान्ति भुतान्यथ भौतिकान्यसौ कालं नाना युगकल्पकल्पनम् ।
 यत्किञ्चिदन्यद्वधवहारकारणं ददर्श विश्वं विधावभासितम् ॥ १९ ॥
 हिमालयं पुष्पवहां च तां नदीं निजाभ्रमं तत्र ऋषीनपश्यत् ।
 विश्वं विपश्यन् श्वासिताच्छिशोर्वै बाहिनिरस्तो न्यपतल्लयाब्धौ ॥ २० ॥
 तस्मिन् पृथिव्याः ककुदि प्ररूढं वटं च तत्तपोपुटे शयानम् ।
 तोकं च तत्प्रमसुधास्मितेन निरीक्षितोऽपाङ्गु नरीक्षणेन ॥ २१ ॥
 अथ तं बालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां विधितं हृदि ।
 अभ्ययादितिसंक्लिष्टः परिष्वक्तुमधोक्षत्रम् ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।
 महाभरतमयी के सहस्र इवाम और शोभा युक्त
 बदनकुम्भ जिरका, शङ्खु सरी का विशाल बलःशय,
 सुन्दर नासिका और सुन्दर भ्रुकुटि जिरकी ॥ २२ ॥
 आस से कम्पित हो रही जो बलकावली तिससे
 घोमित और शंख के तरह भीतर बलय से शोभा पावे
 दाहिम के पुष्प सहस्र कर्ये हैं जिरके, और प्रवाल (मृगा)
 के सहस्र मोष्ठ की कागित से किञ्चित् बडाई को बिये
 हुए प्रमृग सहस्र मन्द् इंसन जिरकी ॥ २३ ॥
 कमल के नामे के सहस्र मन्द्य भर्षांग (नेत्र की कोर
 हैं, जिसके और हृदय प्राही है हास पूर्वक चिनचन जिन
 की, तथा आस से बडाबमान जो त्रिषवी तिससे बचब
 और नेमीर है नाभि जिसमें देसा पीपल के दल सहस्र है उदर
 जिरका ॥ २४ ॥

मन्द्ः एवं जगत्तया पुरा प्रकयात्पूर्व स्वस्ते विश्वस्तं दृष्टु
 आनीय विस्मितः स सुखत ॥ २७ ॥
 कृत्स्नशो दर्शनं प्रथमं तिस-कामित्वादिना । ककुभो विश्वः
 पुरागयाकरांश्च खेटान् कर्षकमीनाम् ब्रजान् गोकुवानि भाभ्रमांश्च
 बर्षांश्च तेषां हृत्सीधिल्लयः ॥ २८ ॥
 नानायुगानि कल्पानि कल्पयति तेषां भवत इति तथा तं
 कालं च भविष परमाये इवावभासितं तेनेव ॥ २९-३० ॥
 वटञ्च तोकश्च वीक्ष्य तस्य प्रेम्णा सुधानुसयस्मिन्कुम्भना-
 पाङ्गुनरीक्षणेन निरीक्षितः सन् अथ तं बालकमधोक्षत्रं पर-
 ष्वक्तुमभ्ययादिति ह्योरभ्ययः कथम्भूतम् ? नेत्राभ्यां हृदि विधित-
 मधिष्ठितम् ॥ ३१-३२ ॥

• श्रीहरश्चामिद्धतभाषायेहीपिका ।
 चारबोऽङ्गुलबो बबोस्ताऽवामुन्नीयाऽऽङ्गुलव धयन्तं विष
 म् ॥ १५ ॥
 हृत्पदाविकोचनान्भुजं च प्रोत्फुल्लानि तानि बरव सः
 अद्भुतभावशङ्कितं तेन शङ्कितः सन्नपि तं प्रष्टुं पुरः प्रस-
 तार समीपं गतः ॥ १६ ॥

श्रीमद्दीपराघवाचार्यकृतमागतसम्प्रदायिका ।
 चारवः सुन्दरः अङ्गुलबो बबोस्ताऽवामुन्नीयाऽऽङ्गुलव
 चरयात्मुजम् उन्नीय उद्धृत्य मुके निधाय तद्दृष्टुं धयन्तं विषगन्त
 इत्यद्भुतम् शिशुं विकोचय विस्मितो बभूवेत्यर्थः २५ ॥
 तद्दर्शनादिना तस्य शिशोर्दर्शनात् कीनो गतः परिभ्रमो बरव
 सः प्रोत्फुल्लानि हृत्पदाविकोचनान्भुजं च बरव स मद्भुन-

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतच
भावेनात्याक्षयंरूपेण शङ्कुनापि तं बाह
समीपं गतः इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तावत्तदा हे भागव ! म मुनिः वि
वदन्तःशरदिमाविशत् शिशोः श्वास
प्राविशदित्यर्थः । तत्रापि तद्भ्रमैव्यदोऽन्यम
विशं शिशुमचष्ट यथा पुरा तच्छरीरान्तःप्रवे
काक्षमाचष्ट तद्वत् एव ह्युदासीन विस्मितः

कृत्स्नशो दशनं प्रपञ्चयति-खमिति ।
द्यावापृथिव्यौ भगणाञ्जलप्रगणानद्रीक
दिशः सुरांश्चासुरांश्च नान् पुगाणि
रस्ताद्युत्पात्तिस्थानानि खेटान् कर्षकप्र
आधमांश्चतुरो घर्षान् तेषां वृत्तीश्चरय

महान्ति भूताभ्याकाशादीनि पञ्च
दीनसौ मुनिः नानायुगानि कल्पानि
कालं च किं बहुना बर्तिकाश्चतुर्युग
विषयापिष्यवहारं प्रति कारुण्य
दिवाविभामित्तप्रधानां नित्यमिष्य प्रति
वदन् ॥ २९ ॥

किञ्च । हिमाक्षयमिति ॥ प्र
विपश्यन् शिशोः श्वासितात् श्वा
प्रक्षयाब्धौ न्यपतत् ॥ ३० ॥

पश्यन्निनि । तत्पर्यापुटे शय
तोके शिशुं च पश्यन् तस्य शि
नापाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितो

अप्येति । नेत्राङ्ग्यां हृदि
पुनर्बाहिः परिष्वक्तमङ्गययादिति

भीमद्विजयवचनम् ।

अयन्तं पिबन्तम्
अङ्गुतभाभेनाक्षयैर्बा
समीपङ्गमैः ॥ २६ ॥

स भागव ! आर्कण्डेयः तावत्ततः पूर्वमेव श्वासितेनास्तर्गच्छता
सह शिशोरन्तःशरीरं मशको वया तथाविशदित्यन्वयः । तत्रो-
दरान्ते निष्यस्तमदो विश्वं कृत्स्नभोऽचष्ट हृद्वान् हृद्वा च
पुरा यथा बहिर्विस्मितो मुह्यत्तथामुह्यदित्यन्वयः । अत्र मोहो
नामाक्षयैर्बुद्धिरेव नश्यत्यथाज्ञानं तथास्त्वे प्राचीनाचीर्ष्यापुरवराशो-
बैषट्कापस्तोरिति ॥ २७ ॥

विश्वं विद्वान्निष्ट-अं रोद्धी इत्यादिना । आधमवर्षेभूतवो
बास्ताश्च ॥ २८ ॥

महान्ति भूतानि पञ्चभूतानि नानायुगकल्पनं वेन स तथा तं
कालं च अन्वयशक्तिश्चतुर्युगकारणं हानोपादानादिसमर्थ
तथाप्राचीत् सर्वद्वयभवेन वेद्यायैवेनैवावभासितं प्रकाशितं
मिष्टयामुत्पन्नं ॥ २६ ॥

पुनः किममूद्राह-विश्वमिति । बहिः श्वासितः शिशोः
श्वासेन बहिर्निरस्तो युजः प्रक्षयाब्धौ न्यपतत् ॥ ३० ॥

वट च तोके च वीक्ष्य तस्य शिशोः प्रेमसुधायाः प्रेमा-
मृत्नामुद्भूतस्मिन्सहितनापाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितो इति
त्वन्वयः ॥ ३१ ॥

अथ तं बाहकं परिष्वक्तमङ्गययात् ॥ ३२ ॥

भीमद्विभवाद्यक्षयवर्तिकृतसारायंर्द्धिनी ।

मद्यरणांमुजे कीदृशं मधु वर्तते यत् एतहास्त्रादनार्थं बहवो
मङ्गका यत्पन्ते तस्माद्दिदमहमप्यालाप्य परिष्वेष्य इतीव अयन्तं
पिबन्तम् ॥ २५ ॥

अङ्गुतभावेन प्रत्याक्षयंरूपेण शङ्कितः भावं प्राकृतो
बाहक इति प्राप्ताशङ्कापि प्रष्टुम् ॥ २६ ॥

अहः जगत् यथा पुरा प्रक्षयापूर्वम् ॥ २७-२८ ॥

स मार्कण्डेयः दिवा दिवस एव अथभासितं प्रकाशयुक्तं
वदन् पुष्पवहां पुष्पमद्राम् ॥ २९ ॥

क्षयाब्धौ निपत्य पुनरप्ययुतायुनवर्षेपर्वेभ्यम् कष्टमनुभूय
पृथिव्याः ककुदि वटपत्रशायिनं बाहं वदन् तस्य प्रेम्णा सुधा-
मुद्भवस्मितयुकेनापाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितः सन् पुनरपि तदीय-
श्वासेन पूर्ववत् प्रवृत्तिर्गमौ एवमेव समकृत्वः अवेष्टानिर्भ-
मावप्रिमनाक्षयहृदया द्वयौ ॥ ३०-३२ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अयन्तं पिबन्तम् ॥ २५ ॥

प्रोक्तुल्लानि हृत्पद्म विद्योक्ते च यस्य सः अङ्गुतेनास्त्रा-
क्षयैश्च भावेन शङ्कितः किमयमीश्वर इति शङ्का प्राप्ता चक्ष
सः तं प्रष्टुम् पुरः समीपं प्रससार ॥ २६ ॥

तत्रापि तच्छरीरमक्षयपि अहः इदं विश्वम् यथा पुरा प्र
यापूर्वम् तथैवाचष्ट मनोऽनीव विस्मितः ॥ २७-२८ ॥

नानायुगानि कल्पानि कल्पयतीति स तथा तं च इवशब्द
एवार्थे सवेवकारणभूतं वस्त्वेव तत्तदाकारेण च भासितम् इव ।
भगवत्कृतम् सर्वम् सत्यमेव सर्वस्य तद्वारमकारणात् ॥ २९-३० ॥

तस्मिन् क्षयाब्धौ पृथिव्याः ककुदि वटं तत्पर्यापुटे नोकम्
च वीक्ष्य तस्य प्रेम्णा सुधातुद्भवस्मितयुकेन अपाङ्गनिरीक्षणेन
निरीक्षितः सन् तं बाहं नेत्राङ्ग्यां हृदि शिष्टितर्भाप पुन-
र्बाहिरपि परिष्वक्तमङ्गययादिति द्वयोरन्वयः ॥ ३१-३२ ॥

भाषा टीका ।

मुनिने और कैसा उस बाहक को देकर, कि सुन्दर
मनोहर छोटी २ अंगुलियों बाहं होने हाथों से अपने करके
कमल को ऊंचा उठाकर मुख में अंगुष्ठ देकर पीरहा है ।
ऐसे उस अङ्गुत भाहक को देखकर मार्कण्डेय जी बड़े विस्मय
को प्राप्त हुए ॥ २५ ॥

मुनि का भी सब परिभ्रम उस बाहक के दर्शन

तावस्त भगवान् साक्षाद्योगाधीशो शिष्यः ।

अन्तर्दध ऋषेः तद्यो यथेहानीति ता ॥ ३३ ॥

तमन्वथ वटो ब्रह्मन् ! सखिं च लोकसम्भवः ।

तिरोधायि ज्ञादास्य स्वाश्रमे पूर्ववस्थितः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंसां संहितायां त्रैयासिक्यां

द्वादशस्कन्धे मार्कण्डेयोपाख्याने भगवत्प्रायासार्थं नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

दूर होगया, तथा हृदय कमल और नेत्र कमल प्रफुल्लित होगये, रोमाञ्जल श्वारे हो भावें, और भावार्थ से शोधित होकर मुनि उस बाळक से पूछने को उसके सम्मुख समीप गये ॥२६॥

इतने में ही भृगु वंशी वह मुनि उस बाळक के श्वास के साथ बाळक के शरीर में प्रवेश के तरह भीतर चले गये, भीतर भी जाकर इस समग्र जगत् को जैसा का तैसा रखा हुआ देखकर बड़े विस्मय को प्राप्ति होकर मोहित होने हुए ॥२७॥

मुनिने बाळक के उदर में क्या देखा कि—आकाश, धावा-पृथिवी, मनुजमण्ड, पर्वत, समुद्र, जगद्विहित द्वीप, हिमालय पुर, असुर, वन, देश, सरितायें, पुर, खानें, छोटे-बड़े ग्राम, गोधन के खोंडे, आश्रम और वनोंकी जीविकायें ॥ २८ ॥

बड़े २ भूत प्राणी, मौनिक पदार्थ, तथा माना युग और कल्प जिकमें कल्पना किये जाय इतने बड़े काळ को भी बाळक के उदर में देखा, अर्थात् इस जगत् बहुत काल बीत गया, और भी जो कुछ व्यवहार कारण और मिल-सरीका मान होने बाधा विन्ध है, तिसको भी देखा ॥ २९ ॥

जिकमें भी हिमालय पर्वत, और पुष्पमद्गा नदी, और उसके तट पर अपना आश्रम भी मार्कण्डेय ऋषि ने देखा, तथा वहाँ पर रहने वाले ऋषियों को भी देखे, इस प्रकार उस बाळक के उदर में विन्ध को देख रहे थे, कि—इतने में ही बाळक का बाहर को श्वास निकली उसके साथ निकल कर भी मार्कण्डेय ऋषि उसी प्रथम के समुद्र में गिरे ॥ ३० ॥

वहाँ फिर भी पृथिवी के एक टीले पर जमें हुए एक छोटे से वट के वृक्ष को देखते हुए, और उसके पत्र के पुट में खोपे हुए एक मनोहर बाळक को देखते हुए । और ऋषि उस बाळक की प्रेम रूप अमृत युक्त मन्द मुसकामि संहित काटाँकों के निरीक्षण के प्राप्त हुए ॥ ३१ ॥

जो बाळक अन्तर्गामि रूप से हृदय में विराजमान है उसी नेत्रों से बाळक को देखकर, ऋषि प्रथम बहुत क्रोध को प्राप्त हुए, रहे अतएव अशोक के आशिकुन करने को उनके समीप गये ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भागवतमहापुराणटीका ।

तावत्पि ज्ञादासापूर्वमेव ऋषेस्नद्यास्तर्हिना बभूव तदु-
चमयेफला अश्रितः, अनीशो निर्देवस्तेन निर्मिता रंदा कीडा
ययेति ॥ ३३ ॥

अन्तर्हितं मगधमनुवटः सखिं लोकसम्भवः
तिरोधायस्तस्यैः सख्यं क्लाम एव यथापूर्वं स्थित इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भागवतमहापुराणटीका

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भागवतमहापुराणटीका ।

इति श्रीमद्भागवतमहापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भागवतमहापुराणटीका

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भागवतमहापुराणटीका ।

तावदिति । तावज्जगत्तामसि विधाविचित्रासयादि-
गुणगणपूर्वः योगाधीशः आक्षरार्थाकयोगीन्द्रकः शुदाशयः
सर्वोत्पत्त्या अन्तर्हितवान् तथा ऋषेरीहा आशिकुनः यथा
अनीशानिर्मिता निर्देनेन कृता तद्दवाकीर्तयथे ॥ ३३ ॥

तस्मिन्निर्दितातिरोधनं शिशुमनु लोकसंभवं सखिं तिरोधाय
तदवस्थासंभव मुनेः सकाशाद्दोषवन्तर्ध इति पूर्वैश्च अन्वयः ।
यथा, भगवान् सखिं तिरोधायान्तर्धे तमनु यदापि अन्तर्धे
इति अन्वयः मुनिस्तु स्वाश्रमे पूर्ववत्स्थितः अन्तर्धे विपुल-
शास्त्राणां अल्पकाले बहुकाशास्त्राणां तद्विभक्तानां ह्यन्यथा-
रिक्तमूर्तां तदपार्थमात्तद्विस्तृताकाशावसाविसखिवादिस्तुष्टिभ्यो-
त्सर्गमाश्रयस्य सर्वथाकिराधुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भागवतमहापुराणटीका

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिरजयजयीयं कृतपदम्

अनीशोनासमथेन निर्मिता इहा मा...
विममनदं धाति तथेवमस्तधामशेष्या...
मिथवाये ॥ ३३ ॥

अन्तर्हितं भगवन्मनु खोकस्य स...
वायि तिरोहितममृत ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे

श्रीमद्भिरजयजयीयं कृतपदम्

नवमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(विजयजयीयं कृतपदम्)

श्रीमद्जीवगोखामिदुतम्

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे

श्रीमद्जीवगोखामिदुतम्

नवमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भिरजयजयीयं कृतपदम्

अनीशो इरिद्रस्तस्य इहा अना...
कस्य एव जीयते तद्ददित्वयं ॥

इत्यादयेति । इत्यादयेति । इत्यादयेति ।
अविद्योऽभूत्तर्कभगवत्कृतयेति ।
चिन् ॥ ३४ ॥

इति सारार्थद्वितीयः

इत्यादये नवमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वायुपरिष्कृतं कर्तुमुपुक्ततावस्तथा एवाप्तदंभे तदा श्रुते
इहा परिष्कृतचेहा वया अनीशोनासस्यसकृद्वेन जीवेन निर्मित
दृया भवति तथा जाता ॥ ३३ ॥

तं सर्वथाकिं भगवन्तं कारयन्तु तदं प्रकाशितं वदादि
कार्यजातमन्तर्हितमासीद्विद्याह—तमन्विति । खोकस्य
प्रकाश ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

नवमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

इतमी ही देर में बोगाधीय गुहाद्यव वे साक्षात् भग-
वात्, श्रुति के देखते २ तस्कात् अन्तर्धान को प्राप्त
हो गये, जैसे कि—मन्द् भाग्यवाले पुत्र की निर्मित
कीडा ॥ ३३ ॥

हे शौनक ! तिसके पश्चात् वह बट और जल, जीव
शोकों को जल में डूबना वे सब श्रुति को कुछ माप में
अन्तर्हित हो गया और श्रुति अपने आश्रम के विषे दूरेवच
कित होगये ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवत इत्यादयेन नवम अध्याय की

श्रीदृष्टावनस्थ १० भागवताध्यायं

भाषाटीका समाप्ता ॥ ३ ॥

श्रीमद्भागवत महापुराणे इत्यादयेन नवमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

दशमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

स एवमनुभूयेवं नारायणाविनिर्मितम् ।
वैभवं योगमायायास्तमेव शरणं क्वया ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रपन्नोऽस्म्यङ्घ्रिमूलं ते प्रपन्नाभयं हरे ! ।
यन्माययाऽपि विबुधा (१) मुञ्चन्ति ज्ञानकाशया ॥ २ ॥

सूत उवाच ।

तमेवं निभृतात्मानं वृषेण दिवि पर्वतम् ।
रुद्राण्या भगवान् रुद्रो ददर्श स्वगणैर्बुधैः ॥ ३ ॥
अथोमा तमृषिं वीक्ष्य गिरिशं समभासत ।
पश्येमं भगवन् ! विप्रं निभृतात्मेन्द्रियाशयम् ॥ ४ ॥
(१) निभृतोदभक्तव्रतं वातापायं यथाऽर्थावय ।
कुर्वस्य तपसः साक्षात्सतिर्हि सिद्धिदो भवेत् ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

नैवेच्छत्याशिषः कापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत ।
भक्तिं परां भगवति लब्धवान् पुरुषेऽव्यये ॥ ६ ॥
अथाऽपि सम्बदिष्यामो भवान्येतेन साधुना ।
अयं हि परमो लाभो नृणां साधुसमागमः ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्त्वा तमुपेयाय भगवान् स सताङ्गतिः ।
ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वदेहिनाम् ॥ ८ ॥

श्रीशरणाभिस्तथावाचंहीपिका ।

दशमे शिव आगच्छ मुनेस्तुष्टो वरानदाय ।
तेन साकामदिमीक्षा समाप्त्य समाजयम् ॥

६१॥

ज्ञानकाशया ज्ञानव्यप्रकाशमानया स्वज्ञानं विना विद्वांसोऽपि
वस्तु क्व जायते ज्ञानिनो वयमित्यहङ्कारेण विमुक्त्यतीत्यर्थः ॥१॥

श्रीनारायण एव समायादशोमभाग्ने शिवस्वयम् सागन्धवा-
मास तदाह-तमेर्वामत्यादिना । निभृतात्मानं कलाहितविद्यम्
रुद्राण्या भवाण्या ॥ ३ ॥

निभृता निभ्रता आरमेन्द्रियाशयम् देहेन्द्रियमनांसि वस्तु
तम् ॥ ४ ॥

निभृतां निभ्रकमुदकं कपमातस्य परिमणम संविद्धि पृथ

(१) मुञ्चन्ति ज्ञानकाशया इति श्री० विज्ञ० पा० । (२) निभृतोदभक्तव्रतं वातापायं इति च विज्ञ० । * पश्येम इति श्री० ।

श्रीहरस्वामिभक्तमाध्यायः

साक्षात्कृत प्रकटीकृत यतो मन्वाद्...
संविद्यामः संवाद् करिष्यामः ॥
सताकृतित्वे हेतुः ईशान इति ॥

श्रीसुदशमसुरिकृतशुकपञ्चमः

मार्कण्डेयस्य तत् कुलप्रसूनस्ये शास्त्रात्...
एतत् कथात् प्रसन्नमार्कण्डेयो ऽथो वा...
रितः भाषणो निमुक्तः ॥ १-१५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्येणकृतभागवतमाध्यायः

इत्थं भगवता हसं तद्योगमाचार्येण...
ततो कुर्यात्प्रवृत्तिक्रमेणमाकथयान्तमापुत्रै...
प्रवृत्तयश्चिन्तां पुराणाचार्येण च केम इति...
एवमित्यादिना । नारायणेन विनिर्मितम...
तमेव नारायणमेव तस्मादात्तरणाय चा...
तदेवाह-प्रपन्नोऽस्मीति । प्रपन्नोऽस्मीति...
प्रवृत्तयश्चिन्तां तथा यत् नव मायया...
विस्तृतचिन्ताः सन्तो मुह्यन्ति तां तेषु...
तामिति । इत्थं निभृतारामं च...
सम्बन्धः दिव्यव्यतिरेकः ॥ ३ ॥

अथेति । उमा कुर्यात्...
निश्चयम् उदकम्...
समुद्रः (तथा ही...)...
निश्चयदेहेन्द्रिय... मुनि...
कथं कुरु यतो मन्वाद्... ५ ॥

एवमुक्तः माह...
मोक्षमण्डले... हेतुः परामनस्यप्रयोजनं...
भगवति... भगवदेकात्मकताः किञ्चिदपि...
वा... ५ ॥

तथा...
द्विष्यामः संवाद् करिष्यामः किं तावन्मात्रेण तस्येत्यत्राह,
अथं हीति । नृणाम्... परमो लाभः कौसौ यस्साधु-
समागमः न तस्य लाभः किमस्वस्वमाकमेवेति भावः । यद्वा
अथोऽस्य समागमो ऽथोऽस्य लाभ इति भावः । नृणामिति
वारंश्यानिर्देशो लोकपरिपाटीप्रदशानामिप्रामकः ॥ ७ ॥

इतीति । स भगवाञ्...
कथं संधेही...
विचक्षितानि "शास्त्ररचयानूपदेशो धामदेवचर" (१।१।३१) इति
स्वाचार्यगवदावेद्यावन्वाद्वा तानि विचक्षितानि ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिज्जवचनप्रतीयेकृतपदरत्नावली ।

मार्कण्डेयः पुनः किमकार्षीद्यत्कथां श्रुत्वा यतो मन्वि-

समुद्रेककरीति हाई धीमकारिनां योऽप्य...
मिति । यः पूर्ववत्प्रामे कितः सः योगमाध्यायः...
विमूतः वैमवं स्वादिन अकपयच्छेः प्रमाणं वा ॥ १ ॥
यस्य हरेर्मात्रा मोहनशक्त्या विद्युत्वा अज्ञानकारण...
पदप्रवेनाथोऽथविद्वेनशाचाद्यो स्वाववात...
निभृतात्मानं पूर्वमनसं हरावेव नितरां भूतमनसं वा हि
थ्योऽस्मि ॥ ३-४ ॥

निभृतो ननु, पूर्व एव तपापात्रे वर्षाकात्रे...
मनसमूहो यस्य स तथा पूर्वविद्येवयायै हेतु...
रुद्रः प्रनिष्कति, नैवेति । मोक्षमपि मेच्छति किमु...
माशिवः तत्र हेतुमाह मक्तिमिति ॥ ६ ॥

यद्यप्येवं तथापि मयत्वा यच्चनगौरवाद्यति...
वेनाह-मथापीति । हे भवानीति एतेन साधुना मुनिना सह
समुद्यमेन किं प्रयोजनमत्राह, अथं हीति । साधुना समागमः
सङ्कतिः ॥ ७ ॥

समुपेयाय सत्राय अथं साक्षात्प्रो भगवाञ्...
सह एवेत्याद्यवेनाह-ईशान इति । अनेन श्रीहरिकान्तमपि रुद्र
प्रसादात्कथयस्व्यादित्युक्तं भवति तत्कुन इत्यत्राह, ईश्वर इति
श्रीवादीन्द्रियवर्ता जीवानां शिवाधीनत्वेन तद्यदिन्द्रिय...
ज्ञानस्यापि तस्मसादावयत्वं युक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिभक्तकमसहस्रं ।

॥ १-६ ॥

श्रीमद्भिज्जवचनप्रतीयेकृतसारांगदेशिनी ।

श्रीमेशदशमं तस्य स्तुतिरनेनामित्थद्वयम् ।
मुनेः अहवरप्रामिस्वमाहशम उच्यते ॥
॥ १ ॥

ज्ञानकाशया ज्ञानं धत्तमानेपि काशया प्रकाशितुं समर्थये-
त्यर्थः । तत्राहमेव प्रमागममगमिनि भावः ॥ २-४ ॥

निभृतानि निश्चलीमुनि उदकानि अथमात्रा...
(मार्कण्डेयस्य एतत् कुलप्रसूनस्ये शास्त्रात्परिहारो...
माशिवोऽस्माद्याः सिद्धीः तर्हि मोक्षं देहीनि तत्राह-मोक्ष-
मपीति तर्हि मक्तिं देहीति तत्राह मक्तिमिति ॥ १-७ ॥
सताम् अभीष्टिनमक्तिप्रदाविस्वाद्यतिः न केधवं सतामेव
गतिरपि तु सफामनामपीत्याह-ईशान इति । भाव विचक्षित्याह-
ईश्वर इति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

एवं भगवद्योगमाध्यायैभवदर्थानं मनवत्प्रसादात्प्रार्कण्डेयं
अहम अथ इत्थमे शिवप्रसादात्कथं तद्वक्तुं प्रकतीति, क...
मित्यादिना । योगमाध्यायः अत्याख्यंयथायाः भगवत्पुत्रकः ॥ १ ॥
ज्ञानकाशया ज्ञाने अत्रापि प्रकाशमानवा ज्ञानवतानपि श्रीह-
ज्जनकथा इत्यर्थः ॥ २ ॥

तयोरामगमनमात्तादीशयोर्जगद्वापिनाः ।
 न नद रुद्धभीवृत्तिरात्मानं विश्वमप्युच ॥ ९ ॥)
 भगवांस्तदभिज्ञाय गिरीशो यागमायया ।
 आंविशत्तद्गुहाकाशं वायुद्विद्वदमिवेश्वरः ॥ १० ॥
 आत्मन्यपि शिवं प्राप्तं तद्विष्णुजटाधरम् ।
 उपन्नं दशभुजं प्रांशुमुद्यन्तमिव भास्करम् ॥ ११ ॥
 (१) व्याघ्रचर्माम्बरधरं शूलखट्वाङ्गनाभिः ।
 अक्षमालाडमरुककणालासिधनुःसह ॥ १२ ॥
 विभ्राणं सहसा भातं विचक्ष्य ह्ये विस्मितः ।
 किमिदं कुत एनेति समावेर्विरता मुनिः ॥ १३ ॥

धीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

दिवि अन्तरिक्षे ॥ ३ ॥
 निभृताः निवमिताः आत्मेन्द्रियाशयाः शरीरेन्द्रियमर्मांस
 येन नम ॥ ४ ॥
 निभृताः निवमिताः अन्तरिक्षे मीनसमूहो यस्मिन् सः
 ससिद्धिं साक्षात्कुरु प्रकटीकुरु ॥ ५ ॥
 आशिवः सिद्धीः ॥ ६ ॥
 • संवदित्वापि संभावं कश्चिदात्मः ॥ ७ ॥
 इत्युक्तवत्यादिप्रत्ये श्रीकृष्ण भगवत्सर्व- सर्वदेहिनाभिज्ञानं
 सर्वोत्पत्त्यादिकं च श्रीविष्णुपसादजं ज्ञेयम् सोऽप्रवीक्षरं पृथीप्य
 "अहमेव पशूनामधिपतिरसानो" "अस्य वेदेव मीढुबोद्धो विष्णो-
 रेव," इत्यादिश्रुतेः "सृजामि नभियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वयः"
 इत्यादिप्रायुक्तत्वात् भगवान्—
 "हरपतिं प्रलयं चैव मृतानामागतिं गतिम् ।
 वेत्ति विद्यामविद्यां च स बाह्यो भगवानिति" ॥
 स्मृत्युक्तलक्षणः सतां साधूनां हरिमकप्रदत्ताङ्गतिः सर्वदेहिनां
 सुरासुरादीनामीश्वरो निवमता ॥ ८ ॥

माया टीका ।

मून उवाच ॥

• मूनजी बोले, कि—वह मार्कंडेय ऋषि नारायण के रचे हुए
 योग भाषा के वैभव को इस प्रकार देखकर उनही श्रीनारायण
 की शरण जाते हुए ॥ १ ॥

मार्कंडेय उवाच ।

मार्कंडेयजी बोले कि—हे हरे ! प्रपन्नजनों के समर्थ होने
 वाले आपके चरणों की मैं शरण आया हूँ, जानकर प्रका-
 शमान् जिनकी प्राप्ति से विश्वास योग भी मोहित होते हैं ॥ २ ॥

मून उवाच ॥

• मूनजी बोले, कि—श्रीपार्वतीजी सहित स्वयं के ऊपर

बैठे हुए आकाश मार्ग में होकर अपने गणों सहित श्री-
 शिवजी जा रहे थे, उन्होंने, नारायण की शरण प्राप्त
 होने से इस प्रकार विश्व समाहित करके बैठने वाले मार्कंडेय
 ऋषि को देव ॥ ३ ॥

तदनन्तर श्रीपार्वतीजी ने उस ऋषि को देखकर श्रीशिव
 जी से कहा, कि—हे भगवन् ! अपने इन्द्रिय और अंतः-
 करण का साधन करके बैठे हुए इस विषय को तो आप
 देखी ॥ ४ ॥

जैसे, कि—पत्तन के समस्त काल में जल और जड़ अथु
 जिनके स्थिर होते हैं, ऐसे समुद्र के तट स्थिर होकर
 बैठा है। हे भगवन् ! इसके तट की सिद्धि आप की। क्योंकि
 कि, आप साक्षात् सिद्ध होने वाले ही ॥ ५ ॥

धीमच्छुद्ध उवाच ॥

धीमहादेवजी बोले, कि—वैश्व ! यह प्रकृति शौकिक
 मनोरथों को तो क्या परम मोक्ष की भी इच्छा नहीं करता है
 क्यों कि—भगवन् पुरुष जो साक्षात् प्रकृत हैं उनके चित्त
 इसको भक्ति प्राप्त हुई है ॥ ६ ॥

हे भवानि ! तो श्री हरिमक इस लक्ष्य प्राप्त करने में
 सत्वाद् ही करेंगे। क्योंकि ! पुरुषों को इस संसार में
 यदि परम काम है, कि—जो साधुजन का समागम
 प्राप्त हो ॥ ७ ॥

मून उवाच ॥

• मूनजी बोले, कि—इस प्रकार श्रीपार्वतीजी ने कहकर
 भगवान् सप्तों के गति श्रीमहादेवजी, ऋषि के समर्थ
 पधारें। आप कैसे है, कि—निष्ठाओं के अधिपति और अपने
 प्राणियों के निवमता है ॥ ८ ॥

श्रीहरजीमिदंतमायादेविका ।

इत्यादिप्रोक्तः करणस्य वृत्तयो येन सः ॥ ९-१० ॥

(१) व्याघ्रचर्माम्बरशूलखट्वाङ्गनाभिः । अक्षमालाडमरुककणाला परशु सह ॥ इति सिद्धांतः ॥

नेत्रे उन्मील्य दृष्टे सगणां सोमया गतम् ।
रुद्रं त्रिलोकैकगुरुं ननाम शिरसा मुनिः ॥ १४ ॥
तस्मै सपर्या व्यदधात् सगणाय सहोमया ।
स्वागतासनपाद्याद्यगन्धस्रग्धूपदीपकैः ॥ १५ ॥
आह्र वाऽऽत्मानुभावेन पूर्वाकामस्य ते विभा ।
करवाम किमीशान ! येनेदं निर्वृतं जगत् ॥ १६ ॥

श्रीहरिश्चन्द्रमावादीपिका ।

न केवलं बहिरेषाऽऽत्मन्वपि प्राप्तं धियाः विद्ययाः चिद्विज्ञान-
कथं प्राप्तम् सहसाऽकस्मादेव हृदि भावेः कथं प्राप्तम् ? तदि-
द्विषिच्छा जटा धारयतीति तथा तं प्रीत्यर्थात् यद्यत्काले मृगा-
दिभिः सहास्यमावादीत् विभ्रायमित्यन्वयः अथवा मृगादीनां इत्ये-
वम् ॥ ११—१२ ॥

विष्णुपूजकं बहिरेंशनमाह—किमीशान्ति ॥
सोमया उमया सहागते रुद्रं दृष्टे तस्मात्पुनः ॥ १४—१५ ॥
पूर्वाकामत्वं उपनक्ति, येन स्वयाजगतिर्भूतं भव-
तीति ॥ १६ ॥

श्रीसुदशमस्तुतिः ।

सर्वथाप ज्ञानवन्देकगुणैः सत्तुल्यैः सुदधति सुख-
वतीति प्रमथः ॥ १६ ॥ २० ॥

श्रीमद्गीर्वाणप्रसन्नमन्त्रिका ।

नयोरिति । तयोर्गुणानामुपलक्षणम् । अत्रोक्तं देहं
विश्वं च न वेदति । तस्यैव कर्तृपदाद्याहारः अवेहते
हेतुत्वेन मार्कण्डेयस्य इत्येवमिति शेषः । रुद्राः श्रीसुदयः
अस्तःकराश्चान्येति ।

तनो रुद्रः किं त्वं गतं त्वं मगनानिति । योगमायया मग-
नभुवासनप्रमथया । अथवा योगमायया मगनानुत्थितया । आश्रय-
द्यत्तया तस्य मुनीनां । रुद्राकाशमाविशयया वायुः
किन्दमाविशति तद्वन्तः ।

आत्मपथीति । आत्मशब्दो हृदयपरः निरुद्धधी-
वृत्तिवाहकस्तु न वेदामिति स्वच्छति सम्बन्धः । कथम्भूतं
तद्धिन इव पिङ्गा जटा धारयतीति तथा तम् प्रीत्यर्थात् यद्यत्काले मृगा-
द्यै मृगा यस्य तम् उद्यन्तं माकरमिव कितं प्रायुं प्रकृत-
रक्षिमम् ॥ ११ ॥

इवात्र भैरवाश्चरन् सुखं च बाजसङ्गतैश्च सः धनुष्वा-
मावादीम् ॥ १२ ॥
विभ्रायं सहसाऽकस्मादेव हृदयमार्तं त्वं मुनिः उपच्येति
उपच्यन्तः ततः किमिदं कृत एवेति विस्मितः अन्वेषेत्परतः ॥ १३ ॥

नेत्रे इति । स मुनिरुमया मवात्वाऽम्बितम् सोमयेति सन्धि-
रार्थः सगणां रुद्रं दृष्टे शिरसा ननाम च ॥ १४ ॥
तस्मा इति । जगतादिभिः सपर्या व्यदधात्करोत् जगते
कुशागमनप्रथः ॥ १५ ॥

आहचेति, उक्तिमेवाह—आत्मानुभावेनेत्यादिना । आत्मा-
नुभावेन आप्रभावेन पूर्वाः मगनाः कामाः यश्च तस्य नच हं
इशान ! किं करवाम किमिदं करवाम न किञ्चिद्विज्ञेयः । कथं उच्यते
इदम् हि सुखं सर्वेषु जगतः सुखमावाहवित्तुः किमस्माभिः
कथं उच्यते इत्याह—येनेदमिति । येन स्वयेदं जगत्कृतं सुखितम्
पूर्ववत् "गात्रदृष्ट्या दूरदेशोयामदेवयत्" इति श्वायेनाम्तरात्प्रभूत-
परमपुरुषदृष्ट्या पूर्वाकामत्वं जगदानन्दकरत्वं विवक्षिते एवमन्वेषि
द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयपञ्चमोक्तपदरत्नावली ।

तदा मुनिना किमकारीति तत्राह—नयोरिति । अहङ्काररूपेण
जगदात्मनोरिति अज्ञाने किं कारयामन्नाह, रुद्रधीवृत्तिरिति ।
धीपूर्वकार्यादिप्रवृत्तेस्तद्रेषे सधैःसुदशमोऽयं एक इति रुद्र-
धीवृत्तिरित्युक्तम् आत्मानं च विश्वम् पुरोवर्षति सर्वम् ॥ १९ ॥

योगमायया अग्निर्वाह्यांगसामर्थ्येन हिन्द्रं दंमकूपदि-
सुखिरम् ॥ १० ॥

न केवलं बहिरेष आत्मनि अस्मिन्नपि ॥ ११ ॥
इषुयुक्तं धनुष्य मन्त्रिश्च कर्म च नानि तेषुंक्तं करे
दमरुकम् अनुनरत्नपषादयं चर्म पितृसुक्तं हावकायम् ॥ १२ ॥
व्यचष्ट अपश्यत् ॥ १३ ॥
सह उमया सोमामविन्ददित्यादेः ॥ १४—१५ ॥
पूर्वाकामत्वं उपनक्ति येन स्वयाजगतिर्भूतं भवति ॥ १६ ॥

श्रीमत्तीर्थगोष्ठीकामिण्डनकममन्वयः ।

मगनास्तद्मिहायेति अविष्णुमिध्यत्पर्यै कथं श्रीविष्णुवाच-
र्त्तने स्वीति गिरिशस्य मृदुव्युदात्तसामर्थ्यायोगात् यद्वा, श्रीमग-
नात् शिवामिप्राये विहाय योगमायया गिरिशः केन ननुपमाभिष्टः
पुनस्तस्य मार्कण्डेयस्य गुहाकाशं हृदयमाविशदित्यर्थः । तत्र
हेतुगीश्वर इति एवमेवोक्तं तैः श्रीनारायण एव अनायया दशन-
भास्तं शिवरूपेण साम्बशमासेति ॥ १०—१६ ॥

नमः शिवाय शान्ताय सत्त्वाय प्रमृढाय च ।
रञ्जोजुषेऽप्यघोराय नमस्तुभ्यं तमोजुषे ॥ १७ ॥

सूत उवाच ।

एवं स्तुतः न भगवानादिदेशः तताङ्गतिः ।
परितुष्टः प्रसन्नात्मा प्रहसंस्तमभाषत ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वरं वृणीष्व नः कामं वरदेशा वरं त्रयः ।
अमोघं दर्शनं येषां मर्त्यो यद्विन्दन्तेऽमृतम् ॥ १९ ॥
ब्राह्मणाः साधवः शान्ता निस्तम्भ भूतवत्सलाः ।
एकान्तभक्ता अस्मासु निर्वैराः सप्तदर्शिनः ॥ २० ॥
सल्लोका लोकापान्नास्तान् वन्दन्त्यथेत्युपासते ।
अहं च भगवान् ब्रह्मा स्वयं च हरिर्गोश्वरः ॥ २१ ॥

श्रीमद्भिष्मनाथसंस्कृतसिद्धांतप्रदीपः ।

• न केवलं तयोरोगमनं वेद अपितु आत्मानमहमात्मनं
विश्वमिदंकारणम् ॥ १-१३ ॥
• सोमवासुमार्केतदेवः उमया सह "सोऽविद्योपेत्वाद्पूरणम्"
(६।१।१३४) इति सोऽपः ॥ १४-१६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

अगदात्मनोः अगतात्माप्रियसोः ॥ १-११ ॥
• शूलादिभिः सहासुमासादीन् ॥ १२ ॥
• विभ्रासुम् ब्रह्मासादीनां इत्येकम् । सः मार्केतदेवः उमया
सह आगतं वदते ॥ १३-१५ ॥
निर्गुणं सुखतमम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

जब भीमहादेवजी आये उस समय मार्केतदेव समाधि में
स्वप्न होने से रुद्रमनकरण की वृत्ति पाये थे, इन एव माय
का और विश्वका भी उनको ज्ञान न था, इसी से उगवात्मा
मायात् भीमवासी और शंकर के आगमन को भी धरापि
ने नहीं जाना ॥ १ ॥

भगवान् भीकेशवासनासी शिवजी इस बात को जानकर अपनी
योग माया के बल से श्रुति के हृदयाकाश में घुल गये,
जैसे वायु छिद्र में प्रवेश करे ॥ १० ॥

तब नौ श्रुतिले आत्मा में शिवजी की पीछी अट्टाओं को
धारण किये, तीन तंत्र और दशभुजाओं का धारण किये,
यह उन्नत, उदय को प्राप्त होने वाले मार्केत के सहस्र
शिवजी का समाधि में ही देखें ॥ ११ ॥

कैसे देखे, कि-इवात्मानं का बल पहिले, विश्वक, धनुष,
बाण, अस्त्र, शूला, इन सहित रुद्रासुमासा, उमक, कपाल,
परशु इन सब को धारण किये ॥ १२ ॥

एसे महादेवजी को एका एकी हृदय में ज्ञान होने हुए
देखकर श्रुति को विक्रम को प्राप्त हुए, " यह क्या है,
और कहाँ से आया " ऐसे विचार कर मुनि समाधि से
विरत होगये ॥ १३ ॥

और नेत्र उघाड़ कर गणों सहित और पांचमीर्जा सहित
त्रिमोक के एक गुठ भीतर को देखकर मुनि विरत से
नमस्कार करने हुए ॥ १४ ॥

गणों सहित और पांचमीर्जा सहित उन भीमहादेवजी की
स्वागत कुशल पूछकर, मासन पाठ, पाठ्य चढ़ाने माया
धुप दीप इत्यादि उपचारों से श्रुति पूजा करके हुए ॥ १५ ॥

और श्रुति बोधने भी हुए, श्रुति बोध-कि-विश्वो
अपने प्रभाव से पूर्णकाम जो आप ही आपका मैं क्या
उपचार करके, हे त्रिमोक के निवासक! आप से यह सब
अनसुख को प्राप्त होगा है ॥ १६ ॥

श्रीधरप्रामिदुनभाषाटीपिका ।

निर्गुणस्यैव त्रिगुणात्मेन च तमस्कराणि-नमः शिवाय
निर्गुणाय अस्वाय अस्वाभिष्टाने अत एव प्रमृडयति सुख-
वतीति तथा तन्मे ॥ १७ ॥ १८ ॥

माऽऽत्मनः तयो ब्रह्मात्पुण्यमहम्भराः वरोऽयः ते वचनम् ॥ १९ ॥
वरदानार्थना मयमेवैवात्मनिः क्रियते तस्मिन्प्रहो अग-
ह्यपरशुवतामिनि ब्रह्मात्मनोनि-ब्राह्मण इत्यादि विंशत्यः
सहाचार्याः अमर्यादमर्यादिरदिना निष्पन्ना निष्कामाः ॥ २० ॥
न केवलं त एव किन्त्वहं चेत्यादि ॥ २१ ॥

न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामश्चपि चक्षते ।

नाऽऽत्मनश्च जनस्यापि तद्युष्मान्वयमीमहि ॥ २१ ॥

न ह्य्मयानि तीर्थानि न देवाभेतनोष्किताः ।

ते पुनन्युरुकालेन यूयं दर्शनमाश्रतः ॥ २३ ॥

ब्राह्मणोभ्यां नमस्यामो येऽस्मद्रूपं त्रयीमयम् ।

विभ्रत्पात्मममाधानं तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ २४ ॥

भीमरथमिच्छन्मावाचंशीपिका ।

पूज्यतमस्य हेत्वन्तरमाह-नेति । अथवक्ष्ये त्वमपि न
चक्षते न पश्यसि तस्माच्चदेवधूनाम् युष्मान् । अजे मजेम
॥ २२ ॥ २३ ॥

ब्राह्मणोभ्यां ब्राह्मणानि आत्मसमाधानं तेषां शक्त्या
तपःस्वाध्यायन्यासैश्चैवमेव साक्षाद्विदुः । अतोऽपि
मन्तैः ॥ २४ ॥

भीमरथेनसूरिकृतमुक्तपदीयम् ।

न ते मयीति अजे मयि चाच्युते प्रश्नान्तरमेव मयि अच्युते
इत्यर्थः "स ब्रह्मा न शिवः" इति अस्मिन् शक्त्या तस्योत्प-
रत्समाधातु मेवमिच्छेत्स्वार्थतया तस्यैव तस्यैव अच्युते
नात्मनः जनस्वापीति तद्विभेदः न कश्चिद्व्यस्ये ॥ २१-२८ ॥

भीमरथोऽप्यवाचंशीपिकामुक्त्वा ।

यतो न किञ्चित्करात्तानां तस्यैव अस्मिन् करवामेव
मिप्रेत्य प्रथममिति-तन्म-इति शिवाय । करकालकराव शास्त्राद्योर्मि-
चक्ररहिताय प्रसूतायां तस्यै च मुदयानि सुखयतीति प्रसूत
एतन्मै सरवाच । तस्यै च विधिष्वानुष्ठापायत्तयर्थः । रजोजुषे
प्रथमकाय तमोजुषे । अतएव चोराव चोरकपाय
मुष्टयं नमस्कृत्येत्यादि ।

इत्यं मयि त्वं कुरुते भावत इत्याह सूतः, एव
मिति । प्रसकारमा प्रसकारकाः अ भगवान् कुरु ॥ २८ ॥

भाष्यमेवाह-वरमिति सप्तभिः । अतएव-(नोऽस्मभ्यं)कामं वषेष्टं
वरं वृणीष्व यतो वषिः प्रवः ब्रह्मविष्णुकृदाः वरदेशाः वरश्चेष्टाः
न मे किञ्चिद्वैदितमित्यत्र आह, अतोऽप्यमिति । येषां त्रयाणां-
मस्माकं दर्शनममोक्षमवश्यमेव अतो यस्किञ्चिच्छीवन्ति भावः ।
तर्हि असृजतं दानुर्मेदसि प्रभवासि किमित्यत्राह-मत्सो वाङ्मते
ऽमुनेमिति । यत् वेदयस्त्रिभ्योऽमुतं मोक्षं विश्वते सद्धारकोपाल-
नाश्वामिति भावः । साक्षाच्छ्रीभगवद्गुणानस्यापि ब्रह्मरूपोः
भीमरथश्चिभूतिरवानुसन्धानस्यावश्यकत्वात् ॥ २६ ॥

यथा मुनिः साक्षात्पदया आत्मानं तुष्टाय तथा अयमपि
नररहया ब्राह्मणास्तति-ब्राह्मणा इति प्राड्यात् । ये साधुत्वादि-
गुणयुक्ताः ब्राह्मणास्तैः स लोका लोकापाला इन्द्रादयः चन्द्रादयः-

अनुष्ठापनं इत मय्यग्धः साधुत्वाद्यन्विष्टया ब्राह्मणात् विनिर्मुह
शास्त्राः रागाद्यकलुषिगन्धिसाः निःसङ्गः निर्वस्वसङ्गरहिता एकास्त
मका इत्यस्य भगवतीत्यादि हेतवः अन्मासु रुद्रादिषु निर्बेदाः
श्रीभगवाश्चिभूतिरवानुसन्धानेन वैररहिताः, कुनः?भूतवत्सङ्गाः अर्ध-
भूतेषु वास्वस्तयुक्ताः किं बहुना समदर्शनाः कुरन्स्वापि जननो
भगवाश्चिभूतिरवानुसन्धानेन समबुद्धयः ॥ २० ॥

सद्योका देवमनुष्यादिजननिर्हनाः लोकपाला इन्द्रादयः किं
बहुना चयनेनेत्याह-महामिति । यद्यपि प्रवः कुरादयः तान्
चक्षामहे अक्षयामहे उपास्महे इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्र हेतुमाह-नेते इति । एते साधवो ब्राह्मणाः नते इति वाहे
ते ब्राह्मणाः अजे अच्युते मयिचाच्युते चेत्त्वयवः । ब्रह्मचोरीरवे
मच्छरीरके चाच्युते इत्यर्थः । अथवापि इष्यसि यथानया
मिहां मेद् न चक्षते न पश्यस्यजे मज्जाच्युताप्युष्मन्मिर्
न पश्यतीति निर्वान्तरमेव "स ब्रह्मा न शिवः मेद्" इत्यादि
श्रुत्या भीमरथतो ब्रह्मादिशरीरकत्वेन शरीरार्थानिवृत्तानुसन्धाना
धिकरणतया तन्म-इत्यर्थोऽस्मभ्यन्तेत्यत्र भवेत्क्षान्तयेषां
निषिध्यते इत्यर्थे अयमेव अच्युते कुरुतेऽत्राह, नेति
आत्मानः स्वयं जनस्य स्वरस्य चापि अच्युते मिदां
चक्षते इत्यन्वयः । आत्मजननाश्याप्याह अस्मिन्सत्प्रतीना उच्यते
न हि नेः नह प्रथमः अरूपाभेदोऽभेदवादिनापि सत्मा
प्रतिदेशेन तावद्ध्यस्य तन्मनेत्यसिद्ध्यात्प्रति जनशब्दश्चैत-
त्प्रासकः येन तस्य अरूपाभेदः सिद्ध्येत अतोऽप्यविहो
वाहशो भेदनिषेधः साक्षात्पदविषयकताएव एव विश्वोनापीं
दिक्र यतो मिदां च न चक्षते तत्त्वमात्रमपि युष्म
नीमहि मज्जात्मन सद्योका लोकपाला इन्द्रादयः चेति च
भगवश्चिभोवाधिष्ठानत्वनुष्ठाया युष्मान्मज्जा अच्युतस्तु "सा
त्वास्मैव मे मत्तम" इति "ये तथा मां प्रपद्यन्ते तास्तयेन मज्जात्पहा
इत्युक्तमित्यन्वयविशेषेण मज्जीति विशेषण इति भावः ॥ २१

तद्दर्शनेनात्मनः कुतश्चतामिमिश्र एतोति-गहीति । अत्र
यानि उच्यमानानि तीर्थानि न दर्शनमाश्रतः पुनन्ति चि
चिरे क्वानादिमिस्ताभि पुनन्ति, तथा मूच्छिष्यागणाः देव
प्रतिष्ठनस्य न दर्शनमाश्रतः पुनन्ति चिरमाहाहनादिषोऽ
पचारपूजादिभिरिति भावः । यूयं दर्शनमाश्राद्ं पुनीर्षिर्षि
हासीयोदिष्ठो युष्मिति भावः ॥ २३ ॥

यथा नेव "अमः शिवाव" इत्यादिना नमस्कृतं तथा कथमेव प्रश्ना

भीमजीराराधनायाश्चकृतमागतवत्तद्वृत्तान्तिका ।

ब्राह्मणेभ्य इति । नमस्वामः नमस्कृतंः नाग्निविनाहि, वे ब्राह्मणाः । अर्वाचं (वेद) अर्वाचुरमात्समाध्यादिभिः सहितं रूपं विधीत इति विस्तृतं ॥ २४ ॥

१ भीमजीराराधनायाश्चकृतमागतवत्तद्वृत्तान्तिका ।

सत्त्वात् पराक्रमयुक्त्या सद्गुण शरणां वाति गच्छतीति सत्त्वकर्मै वा प्रमुखाय प्रकृष्टपात्राय तत्सद्गुणयोग्यतायुवा- रेण रक्षायै सत्त्वादिगुणप्रवृत्तकारात्सत्त्वात् रजांशुषे इत्युक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

अथो ब्रह्मादेवो वेदां अर्वाचां इति नमोऽयं तत्र हेतुमाह, एवं इति । मर्यादामृतं मुक्तिं विन्दते अथस्माद्दशनात् यज्ञो- मृतं वा ॥ १६ ॥

ब्राह्मणभक्तिं दर्शयति-ब्राह्मणा इति । ब्राह्मणा ब्रह्मादेक- मन्ताः नाश्रयो रागादिदोषविधुराः शान्ताः भगवन्निष्ठापार- त्ताः अत एव निःसङ्गाः दुष्टसङ्गरहिताः अन एव भूतेषु इत्यनेन वरसखाः स्निग्धा एकाग्रतेन विष्णुरेव सर्वोत्तमो ॥ इत्ये इति नियंतेनास्मात्सु भक्ताः योग्यतातिरेकेण वैर- इत्याः असं ब्रह्म तद्दर्शनं वेदां ते तथा ॥ २० ॥

२. एवंविधांस्तान्बद्धिं स्तुवन्मीत्यादिसपर्यां कुर्वन्त इत्येव । अहं ब्रह्मा च हरेः पृथक् अतश्चो न तदधीनावेव । अ हेतुरीश्वर इति ईश्वरीः शं रूपः शतानन्दस्तयोर्वर ईशा- तिष्ठानात् चर इति अस्मात्समात् इवोर्वर इत्युक्तम् एवं ते इत्यतो वाह, अहमिति । अहमिच्छनेन हरेरेव आनन्दं प्राप्नुयोरर्वा तदधीनाविति स्पष्टमुक्तम् अत्राचयमेव हेतुरी- श्वर इति "ईश देवैर्भे" इति आतोरनुवहतेभ्यर्मुर्तिरवादिश्वर इत्युक्तम् ॥ २१ ॥

इतीपि ब्राह्मणा एव पूज्या वत एवंविधं तद्वं न एव ज्ञानमीत्याह-नत इति । ते ब्राह्मणा भवि स्थितरथाग्नीश्वर्य- माने हरावजे च स्थितरवाद्दशपात्रे च पृथक् स्थिते प्रच्युते च मिहामयवपि परमायुमात्रमपि न चक्षते न पश्यन्ति । किं च जनस्य जननवतः आचरन्मरुपरस्य प्रप- क्षस्यात्मनोस्तर्षामिच्छा मिहां न पश्यन्ति अपिशब्देन "एको ईशः" इति श्रुतिं प्रमाणावति । तत्समाह्वयम् युष्मान्किलः पूज्या- नीमहि बुध्नामहे यद्वा, भवि मिहामयवयाज्ञानं विष्णुरर्वामात् किञ्चिन्साभ्येनापि न पश्यन्त्यपि तु नतो विषयकारेण तत्कटा- ष्वाहितशक्तिरेव जनसंहर्तृत्वेन ततोऽनन्तांशहीनत्वेनैव मत्तत्वं पश्यन्ति अनुमुंके यथास्तत् पश्यन्ति । मच्युते च तथा यथा- श्रुतिविहितमात्मनोऽतनसमुदायस्य अन्वत इति जगो देहस्त- दादिजडस्वाभि तद्वं यथातथा मन्वथा न पश्यन्ति ॥ २२ ॥

सर्वस्माच्छुद्धिहेतुत्वात् ब्राह्मणा एव पूज्या इत्याह, यदीति ॥ २३ ॥

अस्मान्मिच्छंस्मान्ब्रह्मादिना एव भेदात् इत्याह, ब्रह्मा- षोऽय इति । अर्वाचं वेदमुक्त्वमतिवाच्यं आत्मनि सभ्यगाधान- मुक्त्वात् सन्निधानकर्मै वद्वं तत्तथा तप आलोचनम्

आध्यायोऽश्वयं संवमो वागादिनिवमस्नेर्भिधति "आचारहीने न पुनर्गति वेदाः" इत्यनस्तप इत्यादि ॥ २४ ॥

भीमजीरगोऽग्रामिकृतकर्मसम्भवंः ।

ब्राह्मणा इति । वनस्ने समदर्शनास्तस्मात् महादिषु वा मिहा वस्नेने नामयवपि यथाक्यास्तथा न चक्षत इति सत्त्वमेव किन्तु, तत्सेष्टयोपि युष्माद् इत्येकान्तमकाद् अयमीमहि मिश्रवेन जानीम इत्यर्थः । तदुक्तं तेनैव अनुर्थे "अथ भगवता पूर्व मिवाः स्व भगवाद् यथा । न मन्नागवतानां च प्रेषानम्बोक्षितं कर्हिचित्" इति अमेदकोत्तर्हि मार्कण्डेयस्य तदनुमये समाधिचिरतिने स्वात् अत्रामेदहृदहृदुनेपि अत्र च हरिरीश्वर इत्यनेन हरेरेव प्राधान्य- मुक्तं तस्यै अयमीश्वरत्वं चोक्तं प्रथमस्कन्धे "वार्धियाहाक्यां भूमः" इत्ये । ब्रह्मपुगायां शिववाक्यमपि तथा—

योऽहं मां ब्रह्मिच्छन् ब्रह्मायां वा पितामहम् ।
ब्रह्मवस्तेन भगवाद् वासुदेवः प्रतापवाद् ॥
इति परब्रह्मण्यस्य तस्य विद्वानेन सर्वविद्वानादिति भावः ॥ २०—२१ ॥

नहीति । हे वा इन्द्रादिप्रतिमा ननु भगवत्प्रतिमा युष्माभिरप्या राक्षरवादिनि भावः ॥ २३ ॥

नमस्कारे हेतुः-अस्मादिति । अर्वाचं वेदवत्तस्य उपकारत्वा दिति भावः ॥ २४—२५ ॥

भीमजीरगनाथचक्रवर्तिकृतकार्यदर्शिकी ।

नोऽस्मत्तः वत् भवः ॥ १७—१८ ॥
ये ब्राह्मणा अस्माकं कर्मकास्ताद् लोकपात्रा एव वन्ते ॥ २० ॥
न केवंच लोकपात्रा एव वन्ते किन्तु ईश्वरादि ॥ २१ ॥

अथपि अनुमात्रमपि न चक्षते न पश्यन्ति अथैवात्सु भेदं न पश्वांत तथैवात्मनः अस्मात्सु अथपि सुकतुःकारादिषु भेदं न पश्यन्ति, तस्मादेवंभूताद् पुनर्गति ईश्वरि अजेन ॥ २२—२३ ॥

आत्मन्यसाधानं विष्णुध्यानम् ॥ २४—२५ ॥

भीमशुक्कदेवकृतसिद्धान्तकर्मः ।

प्रकर्षेण मृद्वति सुखयतीति स तत् ॥ १७—१८ ॥
नोऽस्मत्तः वत् भेदः ॥ १८—२१ ॥
साधुत्वाद्भवः समदर्शित्वात्ताः ब्राह्मणाः सर्वपूज्यत्वे हेतवः उकास्तत्र समदर्शित्वं प्रपन्नपति-नेति । ते ब्राह्मणाः साधुत्वाद्- धर्मवन्तः भवि अमे अकारादिगुहादिषु आत्मनः सत्त्वस्य जनस्य अपिशब्दात्प्रकृतिकाशयोः सर्वस्य कार्यकारणस्य च मच्युत जनकारयो भगवति अथपि मिहां न चानि पश्यन्ति अतमा- चेतनब्रह्मपदायां नामरूपरसजडत्वसंबन्धवादिभिः तत्तदसा- धारण्यैर्भेः अकवेण भिन्नत्वेपि तत्पृथक् इत्यतिप्रबुद्धात्तनात्

श्रवणादर्शनाह्वयि महापातकिनोऽपि वः ।

शुधेरन्नन्पजाश्वापि किमु सम्भाषणादिभिः ॥ २५ ॥

सूत उवाच ।

इति चन्द्रललामस्य धर्मगुह्योपबृंहितम् ।

वचोऽमृतापनमृषिर्नाऽतृप्यत्कर्णयोः पिबन् ॥ २६ ॥

स चिरं मायया विष्णोर्ध्रामितः कर्शितो भृशम् ।

शिववागमृतध्वस्तक्लेशपुञ्जस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥

कपिरुवाच ।

अहो ईशाने लयं दुर्विभाव्या शरीरिणाम् ।

यन्नमन्तुं यानि स्तुवन्ति जगदीश्वराः ॥ २८ ॥

धर्मं कर्तुं यानि प्रवक्तारश्च देहिनाम् ।

आचरन्तु यानि क्रियमाणं स्तुवन्ति च ॥ २९ ॥

नैव भवतां भूतानि स्वमापामयवृत्तिभिः ।

दुर्गन्तव्यं तस्मात्स्तेर्मायिनः कुहकं यथा ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत

अभिज्ञत्वमित्यर्थः "स ब्रह्मा ... इतिमात्मा ब्रह्म" सर्वे कल्पिषद् ब्रह्म" इत्याद्याः श्रुतयोऽनन्तानुसृत्यः तत्तस्मात् वयं युष्मानीमहि भजेम ॥ २२-२५ ॥

... को सेवन करनेवाले ... सेवन करने वाले ... के गति भगवान् महा- करने से ऋषि के ऊपर परितुष्ट ... से ऋषि से बोले ॥ १८ ॥

... उवाच । ... दे मुने ! तुम हमसे बड़े बर मांगो ... के ईश हैं, और हम तीनों का ... मनुष्य हम लोगों से अमृत मोक्ष ... भूतचरसह और निर्देह ... मक होकर समदर्शी रहते हैं २० ... उपासना करते हैं, वे तीन ...

कि—मैं और भगवान् ब्रह्माजी और स्वयं ईश्वर साक्षात् श्रीहरि से हैं ॥ २१ ॥

वे भक्त जन मेरे विषे अच्युत के विषे तथा ब्रह्माजी के विषे अणुमात्र भी भेद नहीं देखते, एवं अपना और मनुष्यों का भी भेद नहीं देखते तस्मात् तुम्हारे संदेश भक्तजनों को हम भजते हैं ॥ २२ ॥

जबमय तीर्थ, और प्राणवायु के सम्बन्ध रहित पदों देवमूर्ति, ये दोनों सेवन करने से बहुत फल में पवित्र करते हैं, और आप लोग तो दर्शन मात्र से ही पवित्र करते हैं ॥ २३ ॥

हम ब्राह्मणों को नमस्कार करते हैं, जो ब्राह्मण चित्त का समाधान कर तप आध्याय और संवसों से प्रवीण हैं जो हमारा रूप है तिसका धारण करते हैं ॥ २४ ॥

भीषरखामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

किञ्च, श्रवणादित्यादि ॥ २५ ॥ ... भूषणं यस्य तस्य धर्मरहस्ययुक्तमनुना- कर्णाऽर्थां विवक्षात्प्यद्वयमिति नाम्भ्यत कर्णयो- रमृतापनमिति वाऽऽशयः ॥ २६ ॥ ... वागेवामृतं तेन स्वस्तः क्लेशपुञ्जी यस्य सः ॥ २७ ॥ ... दुर्विभाव्याऽद्वितर्क्या वक्ष्या ईशितैवानि क- निवृत्तानि यानि भूतानि तानि जगदीश्वराः स्वयं नमन्ति इति ॥ २८ ॥

तृष्ट्वेदं मनसा विश्वमात्मनाऽनुप्रविश्य यः ।
 गुणैः कुर्वन्निराभाति कर्तव्यं स्वप्नदृश्यया ॥ ३१ ॥
 तस्मै नमो भगवते त्रिगुणाय गुणात्मने ।
 केवलायाऽद्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्तये ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अथवा लोकसङ्ग्रहमात्रमेतदित्याह—धर्ममिति । प्रवक्तारोऽपि यत् स्वयं देहिनां धर्मं प्राहवितुमाचरति ॥ २९ ॥
 तस्येतरस्वप्नभाष्यतिरस्कारकं कथं मया क्विपते ? तत्राऽऽह, नेतावतेति । एतावता लोकसङ्ग्रहमात्रेण तेनमनादीनिः कथममृतैः स्वमायामयी वृत्तिषु तेभ्यस्ततो मायिनस्तथानुभावो न दुष्येत यतः प्रासिद्धस्य मायिनः कुहकं कण्टकं यथा तथा एतानि मननादीनि अतस्तस्य तथा कुहकैरात्मानुभावो न दुष्यति तद्वत् प्रदुष्येतानुभाव इति पाठे नकारस्य दृष्टान्तेऽप्यनुपपन्नः ॥ ३० ॥
 भाषाचोदितं प्रज्जयति—सृष्टिति । स्वप्नदृश्येणविद्याचोदिते दृष्टान्तः ॥ ३१ ॥
 त्रिगुणैरपि न जीवत्तदभिभूताय किन्तु गुणानामात्मने नियन्त्रे ॥ ३२ ॥

श्रीसुब्रह्मण्यकृतशुकपर्वीयम् ।

भाषामुद्युत्तिभिः आश्रयंचेष्टाभिः ॥ २६ ॥
 आश्रयद्वया मगवदात्मकत्वं मगवान् आह-सुष्टुदमिति । इत्यादिबन्ध आश्रयद्वयेति आत्मनस्वयंकि कुर्वन्निव स्थितः कमानुगुणैः कुर्मपरिष्कारिमिर्गुणैः विषमसृष्टिं कुर्वन्निवः कुर्वन्निवामतीर्थैः ॥ ३० ॥
 ब्रह्ममूर्तये वेदानिर्वाहकाय ज्ञानप्रवर्तकाय वा ॥ ३१—३३ ॥

श्रीमद्गीतरावण्यचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वेदां च दर्शनभयया दर्शनाच्छ्रयणाच्च महापातकिनोऽप्यजाय विशुद्धचेरन् स्वभाष्यादिभिः विशुद्धचेरन् इति सङ्गच्छः ॥ २५ ॥
 इतीति चन्द्रो ब्रह्मणं भूषणं यस्य तस्य कर्तृत्वेत्वंभूतं धर्मगुणोपभूतं स्वस्वभाष्यकथमेवदृश्य युक्तं कर्णयोरसुनायमानं वचः पिबन्नात्सुप्यत् कर्णोऽर्थापिबन्वा ॥ २६ ॥
 स इति स मुनिः विश्वोर्माववा आश्रयंचेष्टकथा चिरं जामितः अत एव नितरां कश्चित्तस्य शिवस्य वागेव अमुन् तेन अक्षयः क्लेशपुञ्जः भ्रमणप्रयुक्तकलेशसमुदायो यस्य सः तं विशुद्ध इदं ब्रह्मण्यमायमवती ॥ २७ ॥
 तेषां च—सन्निभिः मदी इति । यदुक्तं “वरं वृणीष्व” अमोचं नृपेण वेदाम्” इति तत्र तद्वद्गानाव किञ्चिदप्राथम्यमुक्तुंस्तावद्यथा “ब्रह्मण्यः सावचः” इत्यादिना तथा “परस्परं भावयतः

धैवः परमात्मस्य” इत्युक्तीत्या स्वप्नद्वय-महो इति पञ्चभिः । इयमीश्वराद्यामीश्वरविभूतिभूतानां चर्षा चेष्टा चारीर्यां बुधिभाष्या बुधिरिवा बुधिभाष्यतामेव प्रकटयति यद्यतः स्वयं अर्षादीश्वराः जगत्प्रकटाः अपीक्षितव्याप्यपङ्क्त्यानि भूतानि नमन्ति स्तुभन्ति चेत्प्रात्मनो नैक्यमनुसंहितम् इत्यंभूनेव हि भागवतानां परिपाटी ॥ २८ ॥

कस्तर्हीक्षितव्यप्रयासादावभिप्राय इति विचारं निश्चिन्नाह—धर्मोमिति । देहिनां प्रवक्तारः धर्मोपदेष्टारोपि धर्मोपप्राहवितुं मायेशोऽनुतिष्ठति क्रियमायं धर्मं तस्कारं वा अनुमोदते अभिमतवृत्तिं स्तुवत्यभिभूतं सन्तोषः ॥ २९ ॥

नेतावतेति । यद्यप्येवमथाप्येतावता भाषारानुमोहन स्तुतिमात्रेण तैरीक्षितव्यप्रयासस्तुत्यादिभिश्च कथमभूतैः भगवतः पूज्यस्य स्वमायानवाहृत्तरादृश्यत्वेमया चेष्टा चेष्टु नैः प्रभावो न दुष्येत न विदुष्येत यथा मायिनः लोकप्रसिद्धमायायिनः कुहकैश्चयापारैस्तस्य प्रभावां न दुष्येत न विदुष्येत प्रत्युत स्वमायाविकल्पप्रभावाविष्कारः तद्वत् ॥ ३० ॥

आश्रयद्वया मगवदात्मकत्वं मगवान् सर्वकार्याव्याप्तिभिर्विशेषप्रथममिति—इति द्वाश्रयान् । को मनसा सकृत्प्रमाणेण जगत्सृष्ट्वा आत्मना स्थापितःप्रविश्य कुर्वन्निः पूर्वकमेवात्मनानुगुणपरिष्कारमभिरुचरोत्तमवापुयवात्मकावियमसृष्टिं कुर्वन्निर्गुणैः स्वयं कर्तव्यमिति इत्यर्थः परमाद्यतः पुण्यापुण्यवात्मककर्मकर्तृत्वाभावः परमात्मनि दृश्यते आश्रयेन तत्र कर्तृत्वात् नकर्तृत्वापि कर्तृत्वामासे दृष्टान्ते आश्रयद्वयेति । न हि स्वप्नाद्येसृष्टिकर्ता स्वप्ने दृश्येपितु तस्मात् स्वप्नदृश्येकानुभाव्यतःकालमात्रावस्थायि आत्मनस्वप्नकाला परमिपुनः स्वप्नः “न तत्र रयानरथयोगा” इत्यारभ्य “सृजते स हि कर्तेति यं सुतेषु जागर्ति कामं पुरुषोऽनिमिमांशास्तद्वत्” इति च भव्यात् यथा स्वप्नाद्येसृष्टिकर्तात्मकत्वेपि तदर्नामज्ञानां प्रयाजीवकर्तृत्वाभिमानस्तथा पुण्यापुण्यकर्तृत्वादेर्जीवन्तत्वे जागर्ता प्राण्यप्यजीवमायेन तत्कर्तृत्वाभिमानमात्रमिति शिक्षनायः ॥ ३१ ॥
 तस्मै इति । त्रिगुणाव त्रैगुण्यनिबन्धे महान् नि अमनिहतसङ्कल्पवाच केवलाय निरर्तनीकक्षदेवावादितीयाय कर्तृत्वेनपरस्परनराहताय ब्रह्ममूर्तये वेदानिर्वाहकाय रूपतीर्थे मये वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्ब्रह्मसंहितासंस्कृतपरम्परा

न केवलं दर्शनाच्छुद्धिरपि तु स्वप्नदृश्येति समुचितत्वादाह—भव्यादिति । तद्विचक्रमुक्तिः स्वप्नदृश्येति तत्राह किञ्चित् आदिपदेन नामस्वरयं गृह्यते ॥ ३५ ॥

भीमद्विजयवचनतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र लक्ष्मणस्य अत्र शोकरश्च धर्मगुणोपवृद्धिं धर्मरहस्य-
कृतम् अमृतावनम् अमृतवहसमानं कथं बोधितम् ॥ २६ ॥

भ्रातृभ्यः समाधेः सञ्जायिनः अतएव कथितः अनेन
संबन्धिनां समाधेरप्यस्तु कं नास्तीति ज्ञापितम् ॥ २७ ॥

इयं वाचस्पत्या चेष्टा इच्छितव्यानि भवद्भिर्निवृत्त्यानि
ब्रह्मकृत्वाणि स्तुतिं यद्यस्मात्समात् ॥ २८ ॥

मुनिः स्वयमेव स्वयन्नादेरभिवाद्य वक्ति, धर्ममिति । न केवलं
देहिनां धर्मरूप प्रवक्तारः आचरन्ति च आचरन्तीनुमोदन्ते
क्रियमाणं धर्मं स्तुयन्ति च ॥ २९ ॥

ननु, विद्यादिवर्जितानां भवनां धर्मोचरणादिना तेजः
वृत्तिः स्यादित्यत्राह-नेति । "वृत्तिस्तु प्रथमम्" इति वचनात्
अमायामवृत्तिभिः केच्छया कृता वृत्तियेषां ते तथा तेः सत्वा-
द्विनिवृत्तेनेतावता कर्मणा भगवतानुभावः प्रभावो न प्रदुष्यत
प्रदुष्यो न भवति कुहकैरिन्द्रजाह्नव्यापारेर्माविनोनुभावः निश्चयो
वया तथेति ॥ ३० ॥

प्रकारान्तरेण दोषाभावं वक्ति, मृष्टेति । यो भगवान् मनसा
केच्छया इयं विश्वं सृष्ट्वात्तर्वाभिरुपेयास्तःप्रविष्टश्च दर्शनाधिकुर्वाङ्ग-
गुणैरिन्द्रियैरहङ्कृतेति निरूप्य जीव इवामातीत्येतावता जीव-
वत्तुष्टो न भवति, कथमिव स्वप्नदृग्भगवद्विच्छेदोद्बोधितमानस-
वासनया करितुरगादिपदार्थान् सृष्ट्वा वया तदेव वित्तो न
भवति ॥ ३१ ॥

तस्यै भगवते नम इत्यत्राह-नमः सरवाः इति गुण्या वक्ष्य
य तथा तस्यै गुणैर्यं दोषरूपं नोति इष्टानां वाह केवलायेति
निर्दोषाय निर्दोषत्वं मुक्तस्वभावोति तत्राह-अद्वितीयावेति ।
मुक्तनिर्दोषत्वं हरिप्रसादावयं न इत्यत्राह-अमाधिकशब्दवात्
कथमवप्रथः सप्रपद्य इत्यत्राह-व । अद्यादीनां आम्-
रहस्योपदेष्टुष्वेव गुह्यवाच्येति । निराकारस्योपदेष्टुष्वं
कथं वदत इति तत्राह-मादिगुण्याकाराय वृहस्तो
आस्मिन् गुण्या इति । अत्राह-अनादाकारः सित्त
इति ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयवचनतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धर्मगुणं भगवन्म... तस्य अत एवामृतावनं
परमानन्दस्वाप्नाभ... ननु अस्तुल्ले-
ख्येः ॥ २६ ॥

विष्णुमायवोति के... । शिवस्वात्म्यं विद्वत्वा-
विद्वत्त्वं व्याख्यात... ॥ २७-२८ ॥

धर्ममित्यत्र... निजवक्ष्या च देहिना-
मिति देहस्य... इति मध्यमानानामित्यर्थः । अत
एव प्रवक्तारस्य...

तेषु मुच्यं... निरूपयति-नेताव
तेति विभिः... वामाया कृपातन्मव-
वृत्तिभिरिति... प्रवर्त्तेति कृपया
अमीतिविषय... इतिरिक्तं इत्यतः प्रायः...

यथा प्रदुष्येत तथेति न दुष्यतेति, पाठेपि भाविनः कुहकं यत्
दुष्येत तथा न किमु न दुष्येतेत्यर्थः ॥ ३०-३२ ॥

भीमद्विजयवचनतीर्थकृतसारायंर्चिनी ।

धर्मः एकाग्रतमका इति नारमनश्च परस्वेत्यादि, गुणं तत्
दुष्यन्तु वयमीमहत्यादिताड्यामुपवृद्धितं नातुपवृद्धिं नाथं
अस्तवोथ आनन्दः किन्तु स्तुतिमिषयास्मान् धर्ममवाशिष्वा-
पन्मावेतादशाधर्मवता मया भवितव्यमित्युपदेष्टमात्पुत्र एव
इयः ॥ २३ ॥ २७ ॥

दुर्धमाया अतर्क्या इच्छितव्यानि ज्ञानिवश्यांशवि
भूतानि ॥ २८ ॥

अथवा लोकसङ्ग्रहमात्रमेतादित्याह-धर्ममिति । क्रियमाणं
धर्मं स्तुयन्तीति धर्मोयं धर्मः यः अस्वेतादशोमेहङ्गुः क्रियते
इति धर्मस्तुतिर्धर्मकल्पेणैव पर्याप्तोति ॥ २९ ॥

एतावता लोकसङ्ग्रहमात्रेण तेर्मनादिभिस्तवानुभावो न
प्रदुष्यति कीदृशैः मायामयैव वृत्तिभ्योऽप्येते तैः भाविनः
कुहकमिति अनप्राप्तदेनुना ऐन्द्रजाह्नकेन केनाप्यत्र अमुका-
नुभावितः कश्चिद्वा नयः स्तुयते नमस्क्रियते च तेन तस्या-
नुभावो न दुष्यतीति न दुष्येतेति पाठे नकारस्य इच्छा-
नानुपपन्नः । यद्यपि श्रीकृष्ण तर्क्यस्तुत्याहवो न माध्या कृता-
स्तदपि अस्तुत्या अजितेन मुनिना प्रयुक्तोऽयं इच्छातो नाहुं-
पपन्नः ॥ ३० ॥

मनसा सकृदपमात्रेण कुर्वन्निर्गुणैः जीविः जीवमकर्त्तादि
कर्त्तव्यमातीति न गुणैरेव इति भावः । अविद्यया अज्ञं सृजतो
जीवस्यापि वस्तुतस्तत्सम्बन्धो नास्ति किमुत तस्येति दर्शयन्
इच्छातव्यति अप्रसङ्गं यथेति ॥ ३१ ॥

गुणारम्भे गुणनिवन्ने ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयवचनतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्रः कथामः शिरोभूषणं यस्य इति पूर्वोक्तं धर्मं
साधयः शास्ता इत्यादि स्तुतिमिषयोपदिष्टेन गुणेन मध्यस्तुते
अजे वेत्यमोक्षेन तत्त्वसम्बन्धरूपरहस्येन च युक्तम् अत्र
एवामृतावनममृतास्वप्न कथ्येयोः कथं इवा विवक्षापि
नातुपपद्य ॥ २६ ॥

शिवस्य वागमुतेन स्वस्तो निरस्तः कृष्णपुत्रो चक-
सः ॥ २७ ॥

इन्द्राचर्या इन्द्रायां भवतेऽजस्वाप्युत्सव च वीका दुर्धि-
माया दुर्धितर्क्या इच्छितव्यानि ज्ञानिवश्यानि ॥ २८ ॥

इन्द्रा सन्तोपीच्छितव्यानि नमस्तीत्यत्र तदभिवायमाधिकारोति,
धर्ममिति । देहिनां प्रवक्तारोपि धर्मभाषितारोपि अयं गुरवो-
पीत्यर्थः । तथापि धर्मं प्राह्यितुमाचरन्ति प्राब्रह्मणेन "आवृत्ति-
रसकतुपदेष्टात्" (४।१।१) इति शास्त्राज्ञापाठनाधर्मोचरन्तीति
योतिताम् ॥ २९ ॥

कं वृणो नु परं भूमन् ! वरं त्वहरदर्शनात् ।
 यद्दर्शनात्पूर्णकामः सत्यकामः पुमान् भवेत् ॥ ३३ ॥
 वरमेकं वृणोऽथापि पूर्णात्कामाभिवर्षणात् ।
 भगवत्यच्युतां भक्तिं तत्परेषु तथा त्वयि ॥ ३४ ॥

सूत उवाच ।

इत्यर्चितोऽभिष्टुतश्च मुनिना सूक्तया गिरा ।
 तमाह भगवान् शर्वः शर्वया चाभिनन्दितः ॥ ३५ ॥
 (१)कामो महर्षे ! सर्वोयं भक्तिमांस्त्वमधोऽक्षजे ।
 आकल्पान्ताद्यशः पुण्यमजरामरता तथा ॥ ३६ ॥
 ज्ञानं त्रैकालिकं ब्रह्मन् ! विज्ञानं च विरक्तिमत् ।
 ब्रह्मवर्षस्त्रिने भूयात्पुराणाचार्यतास्तु ते ॥ ३७ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

नाहस्तिथेषु एवम्भूतैस्तेनमनादिभिः भगवतोऽनुभावो न प्रतुष्येत
 न विहृष्येत तत्र दृष्टान्तमाह, मायिनःकुहक वयोति मायिनोः
 नटादेः कुहकं नाट्यादिकं तदनुभावं न दूषयति यथा तद्वत् ॥३०॥

समाभ्यतः ईश्वराणां स्तुतिं कृत्वा विशेषतो हरिं प्रथममति—
 स्तुतिं द्वाश्रयाम् । ब्रह्म सर्वोपास्यः स्वयं हरिरिति निर्दिष्टः मनसा
 सङ्कल्पमात्रेणैवं विश्वं सृष्ट्वाऽनुभवितः गुणैः प्राक्कर्मण्युक्तैः
 सत्त्वगुणैः देवमनुष्यादिविषमसृष्टिं कुर्वन्निः स्वयं विषम-
 सृष्टिकर्त्रेणामिति तस्मै नम इति द्वयोरन्वयः । अथैवम-
 कर्तृरपि वैषम्यकर्तृत्वात्तस्मात्तद्वत्तमाह, स्वप्रदृश्येति “य एव
 सृष्टेषु जीवार्त्तिं कामं कामं पुरुषो निर्दिष्टमाद्य तद्वत्तद्वत्” इति भूति-
 प्रसिद्धः परमात्मा स्वप्नरथादिदृष्टा भवति आत्स्या तु स्वप्नरथ-
 जीवस्तर्कतो प्रतीयते तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अग्निगुणाय त्रिगुणविग्रहादिसम्बन्धशून्याय गुणारमणे गुण-
 निवन्ने केवलाय आभ्याय अद्वितीयाय निःसमानातिशयाय
 ब्रह्मसूत्रेणैव बृहद्विग्रहाय ॥ ३२ ॥

माषाटीका ।

महापातकी लोग भी तथा असत्यज चाँहाख लोग भी आपक
 भवण और दर्शन से शुद्ध होजाते हैं, फिर सम्भाषणादि
 से तो कहना ही क्या ॥ २५ ॥

सूत उवाच ॥

अद्भुतकामं भीमहादेवजी का धर्म रहस्य युक्त और
 अमृत के आरूप देवे वचनों को कर्णों के द्वारा धीरे धीरे
 ऋषि सुप्त न हुई ॥ २६ ॥

वह मार्कंडेय ऋषि बहुत काश से भीविष्णु के माया से
 भयते रहे, इस कारण अत्यन्त डरित रहे । अब शिवजी की

अमृत रूप बाणी से ऋषि के सब क्लेश पुंज नष्ट हुए तब
 ऋषि महादेवजी से बोल ॥ २७ ॥

ऋषिरुवाच ।

मार्कंडेयजी बोले, कि—महो ! समस्त ईश्वर लोगों की बीजा
 मनुष्यों की तर्कना में नहीं आसकी है । क्योंकि—वे जगदी-
 श्वर होकर भी अपने निबन्धनों की स्तुति करा करते हैं ॥२८॥

प्रायः करके ही ईश्वर लोग अन्य लोगों को धर्म
 सिखाने के लिये । प्र धर्म कहने हैं, आचरण करते हैं
 और अनुमोदन करते हैं, तथा जो कोई आचरण करता है
 उसकी प्रशंसा भी करते हैं ॥ २९ ॥

अपनी कृपा प्रधान ही वाहे इन आचरणों से आप
 लोगों का प्रभाव भी दूषित नहीं होता है, जैसे, कि प्रसिद्ध
 मायावी के कपटाचरण से उनके प्रभाव नहीं दूषित
 होता है ॥ ३० ॥

जो आप अपने मन से इस विश्व की रचना आपही
 इसमें प्रविष्ट होकर कार्य करने वाले गुणों से कर्णों
 सहस्र मालूम होते हैं, जैसे स्वप्न का देखने वाला ईश्वर
 रचित स्वप्न दृष्ट पदार्थों का कर्णों आप ही अनुभव होता है ॥३१॥

भगवान् त्रिगुण वाके, गुणारमक, निवन्, अद्वितीय,
 ब्रह्मसूत्र, ऐसे जो गुरु आप ही तिनको प्रकाश हो ॥३२॥

भीमरक्षामिकृतभाष्यदीपिका ।

वरं वृणोति यदुक्तं तथाऽऽह—कर्मिणः । वरं दर्शनं
 यस्य तस्मात् स्वतः परं कं तु वरं वृणोति यस्य तत्र दर्श-
 नादवलोकात्पूर्णकामः सर्वान्दृष्टान्दोषेषु सत्यकामो यथेच्छ
 प्राप्तसर्वान्दः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वरदानाय स्वयमेव प्रवृत्तः सर्वदोषनाशकः चाऽभिनन्दितोऽ-
 नुमोदितः सजाह ॥ ३५ ॥

३१. कामस्तेयं महर्षेऽस्तु इति पाठान्तरम् ।

भीमरक्षामिकृतभाष्यार्थदीपिका

कामोऽयं सर्वोऽप्यव्ययः यत्पुण्यं यत्तद्विदुः-
खिनस्ते भूयादियुत्तरेणाव्ययः यत्तद्विदुःखिनः मक्ति-
मात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

भीमरक्षामिकृतशुकपक्षीयम् ।

शयंवा शयंपर्या ॥ ३४-३५ ॥
ज्ञानं तत्त्वज्ञानं ब्रह्मवर्चस्विनः ब्रह्मवर्चस्विनः ॥ ३६-४० ॥

भीमरक्षारक्षामिकृतभागवतसम्प्रदायप्रकाशिका ।

यदुक्तं चरं वृणीष्येति तन्नोत्तरमाह—कमिति । हे भूमन् !
वरदर्पमात्रं त्वत्तः अतः परमन्वं कं चरं वृणो वरिष्याद्यं चरं
बुद्ध्या स्निग्धव्यक्त इति निर्देशः कृतः चरद्वयमाहिति पाठे चरं
भेदं दर्शनं यस्य तस्मात्तत्तः अतश्चरद्वयव्यक्तं विद्यामहि,
यदीशानः पूर्णकामः इति । यत् चतः पुमान् ईशानः इम्बरः
अतन्मः नकर्मवद्वय इति वाच्यं पूर्णकामः सत्यकामश्च भवेत्तस्मा-
दत इति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

यद्यप्यतः परो वर्यायो वरो नास्ति तथापि पूर्णकामामि-
वर्णकारश्च एनं चरं वृणो एनादेशाभाव आर्षः कोसौ भग-
वत्पुरुषे तत्परेषु तद्भक्तेषु तथा त्वयि च मक्तिमित्यनेन चर-
मिति सम्बन्धः तत्परेष्वित्यनेन गतायंत्वेपि पुनस्तवीर्युक्तिस्त-
स्मादाश्रयविवक्षया गोबलीवर्द्ध्यावात्तत्र भगवत्भक्तेषु मक्तिनाम-
भगवद्विभूतिस्वानुसन्धानसम्भानात्मिका ॥ ३४ ॥

इतीति । सुकण्ठः तस्मात्तद्विषयः प्रयया अभिनन्दितस्तं
मुनिमाह ॥ ३५ ॥

उक्तिमेवाम—विमो भगवति कामं
नितरां भोतृणां ॥ ३६ ॥

प्रेकालिक—गोबलीवर्द्ध्यावात्तत्र भगवत्भक्तेषु मक्तिनाम-
भगवद्विभूतिस्वानुसन्धानसम्भानात्मिका ॥ ३७ ॥

भीमरक्षामिकृतपदरत्नावली ।

यत् एवं विदुःखिनः तद्विदुःखिनः समो वा नास्ति क्वचि-
प्रेषुभातस्तन्निमित्तं तद्विदुःखिनः कं चरं वृणो चरं चरेयवं
दर्शनम् ज्ञानं तद्विदुःखिनः तस्मात् एतदेवाह—यदर्शना-
द्यनोपदिष्टव्यक्तं तद्विदुःखिनः कामः स्यात् अत एव सत्य-
कामश्च ॥ ३४ ॥

महशयं—यद्विदुःखिनः तद्विदुःखिनः समो वा नास्ति क्वचि-
प्रेषुभातस्तन्निमित्तं तद्विदुःखिनः कं चरं वृणो चरं चरेयवं
दर्शनम् ज्ञानं तद्विदुःखिनः तस्मात् एतदेवाह—यदर्शना-
द्यनोपदिष्टव्यक्तं तद्विदुःखिनः कामः स्यात् अत एव सत्य-
कामश्च ॥ ३४ ॥

शयंवा शयंपर्या ॥ ३५ ॥

पुण्यं च योऽजरामरयता च भूयात्तथेति शेषः ॥ ३६ ॥

किञ्च, चरात्तरं च स्यादित्याह—ज्ञानमिति ॥ ३७ ॥

भीमरक्षामिकृतकमसम्भवेः ।

दोषास्पशमेव दर्शयति—सृष्टुवमिति, युग्मकम् । इदं विभू-
मनसा सङ्कल्पेनेव निमित्तेन गुणैः उपादानैः सृष्ट्यापि ततश्चा-
त्मना स्वयं तदनुप्रविश्य प्रवेशेन स्थापयित्वाऽपि तत्पुण्यं
चर्यात्वेन संख्यापि कर्तुं चक्षेवाभाति ननु कर्त्तव्येति तत्र हेतु-
त्वाय गुणान् विद्यिनहि—कर्त्तव्यमिति । तस्मान्निष्पन्नमेव
चेतना इव गुणा एव सर्वे कुर्वन्ति ननु स्वयमिति सङ्कल्प-
स्याभासमात्रत्वेन तदसम्बन्धादित्यर्थः । तत्राविद्यया स्वयं सृज-
तस्तदीयतटस्थांशस्य जीवस्यापि वस्तुतस्तत्सम्बन्धो नास्ति
किमुत तस्येति दर्शयन् इष्टान्तवति—स्वप्नदृश्यता । प्रय-
मन्तुनामवचनरूपा गुणा यस्य तस्मै गुणा देव्यत्वाद्योऽपि
आत्मानः स्वरूपभूता यस्य तस्मै केवलाय प्रकृतिसङ्कल्प्याय
अद्वितीयाय अतुल्यवरहिताय अत एव गुरवे सर्वोपदेशे ब्रह्मोनि-
श्लोपदेश्यम् यद्ब्रह्म वेदः तदपि मूर्तिः स्वरूपम् यस्य
तस्मै ॥ ३१ (क) ३३ ॥

तथा त्वय्येति त्वयि च तत्पर इत्यर्थः—

“एकं चर्याये तव विभो यदुदीरितोऽस्तुः-
संस्पन्दते तमनुवाङ्मन इन्द्रियाणि ॥
स्पन्दन्ति च तनुभूतामजघर्षयोश्च” ॥
इत्यनेनेव भीमरक्षारक्षामि प्रत्युक्तत्वात् ॥ ३४-४० ॥

भीमरक्षामिकृतसाराथ्यदीपिका ।

चरं वृणुष्येति यदुक्तं तत्राह—कमिति । वरो दर्शनम् यस्य
तस्मात् सत्यकामः सत्यसङ्कल्प एव तत्परेषु तद्भक्तेषु तथा
तद्भक्तेषु त्वयि भक्त्युपदेष्टरि गुरो तेन त्वयि मे मक्तिस्त-
द्भक्तत्वेनैवास्तु तस्वीश्वरत्वेनेति भावः ॥ ३३ ॥ ३५ ॥

अयं सर्वोऽपि कामस्ते अस्तु यत्तत्त्वमधोक्षजे मक्तिमान्
॥ ३६-४० ॥

भीमरक्षामिकृतविद्यान्तप्रदीपः ।

शिवं प्रत्याह—कमिति ज्ञाप्याम् । यदुक्तं चरं वृणीष्ये नः
काममिति तत्र कं परं भेदं चरं वृणो यत् यस्य ॥ ३३ ॥
भगवति भीमरौ तद्भक्तेषु त्वयि तद्भक्तमुपये च ॥ ३४ ॥
अत एव चरं दातुं प्रवृत्तः शयंयोमया चाप्यभिनन्दितो
ऽनुमोदितः सन् तं मुनिमाह ॥ ३५ ॥

अयं सर्वोऽपि कामस्तेस्तु यत्तत्त्वमधोक्षजे मक्तिमान् यद्य-
मादिच ब्रह्मवर्चस्विनस्ते भूयादित्यादिमेत्याव्ययः ॥ ३६-३७ ॥

सूत उवाच ।

एवं वरान् स मुनये दत्त्वाऽगात् ऽपक्ष ईश्वरः ।
 देव्यै तत्कर्म कथयन्ननुभूतं पुराऽमुना ॥ ३८ ॥
 सोऽप्यवाप्तमहायोगमहिमा भार्गवोत्तमः ।
 विचरत्यधुनाऽप्यद्धा हरावेकान्तताम्रतः ॥ ३९ ॥
 अनुवर्णितमेतत्त मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
 अनुभूतं भगवतो मायावैभवमद्भुतम् ॥ ४० ॥
 एतत्कचिद्विद्वांसो मायासंसृतिमात्मनः ।
 अनाद्यावर्तितं नृणां कादाचित्कं प्रवक्षते ॥ ४१ ॥
 य एवमेतद्भृगुवर्य ! वर्णितं रथाङ्गपाणोरनुभावभावितम् ।
 संश्रावयेत्संश्रुणुयादुतावुभौ तयोर्न कर्माशयसंसृतिर्भवेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

हे भगवन् ! वर देने-वालों में भेष्ट जो आप हैं, तिन आप से अब मैं क्या वर मांगूँ । क्योंकि-आप के दर्शन मात्र ही से पुण्य पूर्णकाम और सत्य काम होजाता है ॥ ३८ ॥
 तथापि परिपूर्ण और मनोरथों के पूर्ण करने वाले आपसे एक वर मागता हूँ, कि-मेरी भगवान् के विषे निश्चय भक्ति होय, तथा भगवत्कर्मों में और आप में भी भक्ति होय ॥ ३९ ॥

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि-मुनि ने सुन्दर वाणी से इस प्रकार जब पूजन और स्तुति करी, तब श्रीपार्वतीजी सहित महादेवजी प्रसन्न होकर ऋषि से बोळते हुए ॥ ३९ ॥

श्रीमहादेवजी बोले, कि हे महर्षे ! यह मनोरथ तुम्हारा सिद्ध होय । और तुम भगवान् के विषे भक्तिमात्र ही होई तथापि तुम्हारा पुण्य यद्यत्कल्पान्त तक रहे, तथा तुम अजर अमर होय ॥ ३९ ॥

हे भगवन् ! तुमको त्रिकाक्ष सम्बन्धि ज्ञान हो, और बिरकि बाह्य विज्ञान भी हो, और, अक्षयचंस् प्रसन्न रहें । तथा तुम पुराण के आचार्य भी होय ॥ ३९ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तस्य कर्मण्येव हि अमुना पुराऽनुभूतं वद्भगवत्प्रभावा-
 वैभवं तच्च कथयन् ॥ ३८ ॥

प्रवाप्तो महायोगमहिमा ॥ ३९ ॥

एतन्मार्कण्डेयस्य चरितं नानुभूतं तेऽनुवर्णितम् ॥ ४० ॥

मन्वेनमत्स्यकर्मकुलोत्पन्नत्वात् सप्तकल्पानुष्ठु ह्येतत्क-
 मानं विरुद्धमेव तत्राऽऽह-एतन्मार्कण्डेयस्य चरितं नानुभूतं भगवत्प्रभावा-
 वैभवं नामाकल्पकं कादाचित्कमीश्वरे तस्यैवाकस्मिन्क-
 न्तु सर्वसाधारणम् एतत्कचिदनादिबहुकाळमावर्तितं देवयुग-
 सहस्रद्वयमानम् पुनः पुनः परिवर्तितं प्रवक्षते केन नृणां
 संसृतिं संग्रहणार्थं चक्षुष्यामात्मनो भगवतो मायावैभवमावर्तितं
 निर्दिष्टस्तु भाषाशिक्षाः आसां कृत्वाऽऽह सप्तकल्पानुष्ठु ह्येतत्क-
 प्रवेशनिर्गमनः सप्तकल्पानुष्ठु तस्यैवाकस्मिन्क कचिदनादिबहुकाळमावर्तितं
 विरोध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

संश्रुणुयात् उ इति ह्ये कञ्चाचवेड् इति कौमुदी तथाः
 कर्मचासनाकृता संसृतिर्न भवेदिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरखामिकृतभाषार्थटीपिका ।

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

एतदिति । केचन संसारानादिस्वानभिज्ञाः कादाचित्कम्ब-
माहुरित्यर्थः ॥ ४१—४२ ॥

इति भीमज्ञागवतस्वाध्याये द्वादशस्कन्धीये

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमह्रीरराधवाचाऽर्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । सः इत्यस्मिन्लोचन ईश्वरः कद्रुः मुनये मार्कण्डे-
याय वराहत्वाऽमुना मुनिना यत् पुरा अनुभूतं तत्कर्म
भगवत्प्राप्तप्रदर्शनार्थकं कर्म देवै शर्वायै कथयन् भगवत्
जगाम ॥ ३८ ॥

सोपीति । मार्गवोत्तमो मार्कण्डेयः अवाप्तः महायोगवैभवं येन
सः हरौ भगवति एकाग्रितताम् अनन्यप्रयोजनमक्तिमस्वं गतः
अधुनापि चरति अद्या स्फुटं नात्र संशय इति भावः ॥ ३९ ॥

उपसंहृति—अनुवर्णितमिति । यस्मार्कण्डेयस्य तेनानुभूत-
मद्भूतम् भगवतो मावाया आश्चर्यशक्तवैभवं तस्ते तुभ्यम्
अनुवर्णितम् ॥ ४० ॥

प्रमङ्गास्मार्कण्डेयस्य कादाचित्कमायावैभवंदर्शनवर्ज्जीव-
स्यापि संसारः पूर्वमविद्यमान एव कदाचिच्छ्रीभगवत्प्रापया भव-
तीति केषाञ्चिन्मत प्रतिक्षिपति—एतदिति । केचिद्विद्वांसः
संसारानादिस्वानभिज्ञाः नृणां जीवानामात्मनो भगवतो मावया
संस्मृतिं कादाचित्कं तथा प्रचक्षते इत्यनुवाद् तद्दर्शयति—
एतदनाद्यावत्तमिति । संसरणमित्यद्याहावेन एतत्संसरण-
मनादित्वा आर्चयितं परिचयितं भवत्यन्यथा न कर्मविभागात्”
(२।१।३५) इत्याद्यधिकरणविरोधात् इति ॥ ४१ ॥

प्रकृतमार्कण्डेयस्य प्रमङ्गास्मार्कण्डेयस्य इति । भृगु-
वर्षेण मार्कण्डेयस्य कर्मविभक्तम् इति । यः । कथंभूतं रथाङ्ग
पायोर्भगवतः अनुभावेन कर्मविभक्तम् इति । संभावयेद्यः
शृणुयात्तोदमयोः कर्मविभक्तम् इति । संस्मृतिर्भवेत् ॥ ४२ ॥

इति भीमज्ञागवतस्वाध्याये द्वादशस्कन्धे
भीमह्रीरराधवाचाऽर्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमज्ञागवतस्वाध्याये द्वादशस्कन्धे

अमुना मार्कण्डेयस्य कर्मविभक्तम् इति । भृगु-
वर्षेण मार्कण्डेयस्य कर्मविभक्तम् इति । यः । कथंभूतं रथाङ्ग
पायोर्भगवतः अनुभावेन कर्मविभक्तम् इति । संभावयेद्यः
शृणुयात्तोदमयोः कर्मविभक्तम् इति । संस्मृतिर्भवेत् ॥ ४२ ॥

इति भीमज्ञागवतस्वाध्याये द्वादशस्कन्धे
भीमह्रीरराधवाचाऽर्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इतोपेतच्छुद्धयमिति फलमाह—इति । अनुभावेन भावितं
सर्ववर्जितम् तयोदमयोः भावयितुंभोः कर्मोद्यमसंस्मृतिः
कर्मयोगमाद्यः स्नानं देवस्तानिमित्तसंसारो न भवेदिति अह-
नाथ एवोच्यते अस्य भीमह्रीरमकिमुंभवदेतुरतोऽप्युतां मक्ति-
मित्याह ॥ ४२ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमह्रीरराधवाचाऽर्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(विजयध्वजतीर्थीवरीश्वरान्वयः)

भीमह्रीरराधवाचाऽर्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

एतत् मार्कण्डेयवद्विद्वान्मनो भगवतो मावासंस्मृतिस्तप्रार्थ-
नया मावाप्रसार एव तदेतदपि केचिद्विद्वांसः अनादिना
एवावर्तितं भगवता पुनः प्रापितं कदाचित्कं प्रत्यक्षं प्रचक्षते
अन्वे तद्द्रष्टाः कदाप्यनु मन्वन्तरावन्वेति भावः ॥ ४१ ॥

उ इति पक्षान्तरे संभावयेद्वा तावुभौ तुदवावित्यर्थः । फल-
माह, तदिति ॥ ४२ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमह्रीरराधवाचाऽर्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमह्रीरराधवाचाऽर्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

एतस्मार्कण्डेयवद्विद्वान् आत्मनः परमेश्वरस्य मावासंस्मृति-
वैभवमित्यर्थः । भगवतः शिशुश्चकपस्य परमात्पुंशक्त्या
आसोच्छ्वासार्थां सतकल्पस्तद्वदप्रवेशनिर्गमकाकारमकं कादा-
चित्कमेव केचिद्विद्वांसो नृणामनाद्यावत्तमम् अनादिनादिकं
व्युत्पन्नं भावितं तदेव युगसहस्रमानेन पुनःपुनरावर्तितं
सतकल्पमेव प्रचक्षते ॥ ४१ ॥

हे भृगुवर्ये । अनुभावेन भावितं वासितं भावयेत् यच्च
शृणुवात्तावुभौ तुदवावेवेति शेषः अतस्तयोः कर्मवर्जनामधी
संस्मृतिर्न भवेत् ॥ ४२ ॥

इति सारार्थहर्षिण्यां हर्षिण्यां मकथेतसाम् ।

द्वादशे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

भीमह्रीरराधवाचाऽर्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

तस्य मुनेः कर्मतप आदि यदमुनाऽनुभूतं भगवत्प्रा-
प्तवैभवम् तच्च कथयत् ॥ ३८ ॥

अवाप्तः संप्राप्तो महायोगमहिमा येन सः ॥ ३९-४० ॥
एतत् मार्कण्डेयेनानुभूतम् आत्मानः परमात्मनः मावासंस्मृतिः
योगमावायाः वैभवं कादाचित्कं मार्कण्डेयमनोरथपूर्वार्थं
भगवता कदाचित्कम् प्रत्यक्षं प्रवर्तितम् केचिच्छु नृणाम्
जीवानाम् हिताय अनुवर्णितः भगवता आवर्तितम् प्रचक्षते
ऽविद्वांसः ॥ ४१ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे भृगुवर्य, शौनक ! एतन्मार्कण्डेयचरितं रथाङ्गपाद्यैः अनु-
भावेन भाषितम् समर्थितम् यः संश्रुतुवात् उत संभाषेत्
हापुमी सफळितो भवेति इति शेषः । फलमाह—तयोः कर्मोद्यम
संस्तुतिः कर्मवासनाकृतसंस्तुतिः कर्मवासनाकृतसंसारो न
मवेदिति ॥ ४२ ॥

इति भीमज्ञानवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
इत्यमोऽध्याचार्यप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

स्तुत उवाच ॥

स्तुती कीजे, कि—ये तीन नेत्र बाजे रंभर, भीषिबजी मुनि को
इस प्रकार बर देकर, मुनि के प्रथम अनुभूत कर्म को भीषांती-
जी से कहते हुए चले गये ॥ ३८ ॥

और ये भाग्योत्तम मार्कण्डेयजी भी महा योगमहिमा को
ब्रह्म होकर, जब भी विचरते रहते हैं ॥ ३९ ॥

हे शौनकजी ! हमने यह भीमान् मार्कण्डेयजी का वैभव

तुमारे सम्भुक्त बख्श किआ, और जैसा ऋषि ने भगवान् की
भाषाके अनुभूत वैभव का अनुभव किया सो बख्श किआ ॥ ४० ॥

मार्कण्डेय ने जिसका अनुभव किया यह भगवान् की
भाषा का माना करव रूप वैभव कादाबिःक या अर्थात् गण-
बहिष्कार से केवल मार्कण्डेय ऋषि मात्र के अनुभव गोचर या
सब साधारण नहीं, इसको भगवन्भाषा के संसर्ग को
नहीं जानने बाँके कोई र अविज्ञान् खान जनादिकाह से प्रब-
सित करवों में से सप्तकरव मार्कण्डेय को बात चुके देखा
कहत हैं सो बात नहीं है ॥ ४१ ॥

हे भृगुवर्य ! हे शौनक ! भीहरिके प्रभाव युक्त बख्श
किये हुए इस चरित्र को जो सुनाये और जो सुने उन
दोनों भोता बकानों को कर्म वासनाकृत संसार नहीं
प्राप्त होते है ॥ ४२ ॥

इति भीमज्ञानवत ब्राह्मण स्कन्ध में इत्यमोऽध्याय की

भीमशुक्रदेवकृत सं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ १० ॥

इति भीमज्ञानवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे इत्यमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

—:०:—

शौनक उवाच ।

अथेममर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुवित्तमम् ।
सप्तस्तत्रराजान्ते भवान् भागवत ! तत्त्ववित् ॥ १ ॥
तान्त्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य भियःपतेः ।
अङ्गोपाङ्गायुधाऽऽकल्पं कल्पयन्ति यथा च यैः ॥ २ ॥
तन्नो वर्णय भद्रं ते क्रियायोगं बुभुत्सताम् ।
येन क्रियनिपुणेन मर्त्यो यायादमर्त्यताम् ॥ ३ ॥

सूत उवाच ।

नमस्कृत्य गुरुन् वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपि ।
याः प्रोक्ता वेदतन्त्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादिभिः ॥ ४ ॥
मायाद्यैर्नवभिस्तरुवैः सविकारमयो विराट् ।
निर्मितो दृश्यते यत्र सच्चित्के भुवनत्रयम् ॥ ५ ॥
एतद्वै पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः ।
नारिणः सूर्योऽक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभोः ॥ ६ ॥
प्रजननमपानो मृत्युरीशितुः ।
तद्वै लोको लोकापाला मनश्चन्द्रो भ्रुवौ यमः ॥ ७ ॥
लज्जोऽस्योऽधरो लोभो दन्ता ज्योत्स्ना स्मयो भ्रमः ।
रोमाणि भूरुहा भूमनो मेघाः पुरुषमूर्धजाः ॥ ८ ॥

प्राचार्यदीपिका ।
एकादशोऽध्यायः ।
रवेण ।
वेन ।
ते ।
अथेति ।
विद्वदस्यः ।
प्रदक्ष्यम् ।
केवलस्य ।
दीनि, मा ।

इत्येक्यम् तद्यथा कल्पयन्ति यैश्च तरुवैः कल्पयन्ति, तन्नो वर्णयन्ति ॥ २ ॥ ३ ॥
गुरुपदेशगम्यत्वाद्भ्यायैश्च तन्नमस्कारपूर्वकमाह—नमस्कृत्येति । विभूतीर्वैष्णवीरपि ॥ ४ ॥
अङ्गादिकल्पनां भूरादिभिर्दर्शयितुं प्रथमं तावद्यथा कल्पयन्ति प्रहनस्य वैराजरूपेणेत्युत्तरं यक्तुं विराट्प्रहमाह, मायायाः प्रकृतिः सूत्रमहदहकारपञ्चतन्मात्रैर्नवभिस्तरुवैः विकार एकाऽक्षिणीयाणि पद्ममहाभूतानीति बोद्धव्यं तन्मयो विराट् सः प्रायज्ञो निर्मितः यत्र विराजि सच्चित्के चेतनाधिष्ठिते भुवनत्रये दृश्यते अनेनाङ्गादिकल्पनासौकर्यं दर्शितम्-५ ॥
पौरुषं रूपम् पुरुषस्य वैराजस्य रूपमेवेत्येवरेखाधि-

श्रीमद्भक्तिसिद्धन्तमावाधेदीपिका ।

द्वितीयावधेदिविषयत्वात् तस्य रूपमुच्यते । अङ्ककल्पनामाह ।
भूःपादादिविद्यादिभिः । भूराद्यनुवाहेन भगवत्पादादिभावना-
विधीयते ॥ १ ॥

प्रजनने मेदुर्भवानः पायुः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीसुरयोगसुरिकृतशुकपर्वीयम् ।

॥ १-२ ॥

अमर्यनाञ्जराभयाद्यनीतत्वमुक्तिम् ॥ ३-४ ॥

मायाधैरिति मायासंज्ञा प्रकृतिः महानहङ्कारो भूतानि
पञ्चकाशश्च तत्र तद्वानि विराट् ब्रह्मावयवम् ॥ ५ ॥

वीर्यं भगवदीयं नमो नामः ॥ ६-७ ॥

स्वयःस्मितं भ्रमः सुभाभिमानी देवतात्मकः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यवृद्धतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं परिपृष्टं माकंवेद्यवृत्तात्तमनुवयं कस्मिन्प्रवृत्त्यां
मुपसङ्गितीषु सूतमाहव निमित्ताद्यनेव श्रीमद्भक्तिसिद्ध-
संवादादिमुक्तेनाक श्रीभगवत्पूजात्मककर्मयोगं समाराध्य
श्रीभगवत्कृपापाङ्कजप्रवृत्त्याद्यमित्येवैतानि तद्वानि बुभुक्षुः
पृच्छति—अथेत्यादिना । इमं वक्ष्यमायामर्थं वस्तु बहुविधमत्र-
मेव प्रपञ्चयति—समस्ततन्त्रेत्यादि । हे भागवत ! मयात् समस्त-
तन्त्राणां पुराणपञ्चग्रादीनां यो राज्ञान्मन्त्रिन्मन्त्रवित् ॥ १ ॥

को ऽसावर्थ इत्यनस्ममाह—नाम्निका इति । केवलस्य
केवलशुद्धसत्त्वमवदिव्यमद्भुतविग्रहस्य भियः पनेः परिचर्यायां
नाम्निकाः श्रीभगवद्दाराधनात्मनःपरिनिष्ठाः बधैव येनरवैः
अङ्गापाङ्कजमुपाकल्पये अङ्गानि पाणिपादादीनि उपाङ्गानि हृद-
यादीनि आयुधानि सुदर्शनादीनि आकल्पया भूषणानि तेषां दृष्टेयं
नत्कल्पयन्तिपत्तत्वाभिमामिधेवतात्वन ध्यायन्तीति वत् तद्वत्प्रो-
५६माकं वर्यवेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २ ॥

कथंभूतानां क्रियायोगं श्रीभगवद्दाराधनात्मकक्रिया
योगवेत्तितं बोद्धुमिच्छति किं तत् इत्यत्राह—वेनेति । येन क्रिया-
नेपुण्येन तत्रात्मकाङ्गादिकल्पमोपेनरूपेण क्रियाकौशलेनाम-
र्यतां जगत्संस्थापनीतना मुक्तिं यायात्वाप्नुयात् ॥ ३ ॥

ननुयंयितुं प्रतिजानीते—नमस्कृत्येति । वेत्ताभ्योः विषयवृत्तादिभिः
भिमन्तव्याः विभूनीस्त्रिभूनीरहं वक्ष्ये ता विज्ञानपि—पञ्चजा-
दिभिः ब्रह्मणरदादिमिराचार्यैः वेदरूप भागमः तन्त्रं पञ्चरात्रं
ताडयं पञ्चम्यतमिदम् वाः विभूतयो विज्ञाना इति शेषः ॥ ४ ॥

नामद्ब्रह्मागडम् श्रीभगवद्विग्रहाभिमन्तव्यमिहाह ।
मावाचारानि । मायासंज्ञाप्रकृतिः महाद् अहङ्कारः भूतानि पञ्च
काशश्चेति नवविस्वविकारैः एतद्विकारसहितैः नरैः दिकार-
शब्देनैकादशोद्भवाणि पञ्च तन्त्राणाञ्च विवक्षितानि
किमिहा यो विराट् ब्रह्मावयव इत्यनेनास्तीगं ज्ञाने यत्र
वस्तिव् विराट् अस्तिव् सन्तिने भुवनत्रयं इत्यने ॥ ५ ॥

एतद्ब्रह्मावयवं पौरुषं परमपुरुषमस्तिव्कल्पम् एवंत्र
सामानाधिकरण्यमभिमन्तव्ययोरभेदविवक्षितव्यमन् श्रीभग-

दिव्यमङ्गलविग्रहाभिमन्तव्यं ब्रह्मावयव मित्यर्थः एवमपि एतदेव
विमज्ज इत्यने—भूरित्यादिना । भूराधरेनाऽनवादिभिः सह
सप्तकोटिपञ्चिनाः नमो नामिदे शौनक ॥ ६ ॥

प्रजापतिः प्रजनन मेदुर्दशितुः परमपुरुषस्य सूर्यपुराणं
गुह्यं यमो भुवो ब्रूते ॥ ७ ॥

उत्तर उल्लोष्ठः लोमस्त्वजरोष्ठः उपोस्त्वा हस्ताः भ्रमः
भ्रमः परमात्मनः स्वयः स्मितं भ्रुवा इत्याः रोमाणि मेघाः
पुरुषस्य परमपुरुषस्य सूत्रंजाः कथाः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भक्तिसिद्धन्तमावाधेदीपिका ।

शुद्धमतीनामुपासनार्थं पुरुषरूपस्य इत्येवमकारं च
व्यस्मिन्नध्यायं, तत्र तद्व्यभूतया शौनकः पृच्छति—यथेति । बुद्ध
मात्रादिनर्यान्मन्त्रिण्युक्तं समस्ततन्त्राङ्गाने स्वयंभवात्तन्त्र-
लक्षणायाः अङ्गानि उक्तं यज्ञागवतम् गगनाद्विषयम् तद-
तद्वेत्तीति ॥ १ ॥

ताम्निकाः श्रीनारायणपूजाविधायकशास्त्रपटवः भियः
पतेः पायुः प्रयोगकृतेः प्रावृत्त्यादिमन्त्रा नैकदिपिका इति बोद्धुं
परिचर्यायां पूजायाम् यैर्भूत्यादिपरिचर्याः अङ्गापाङ्कजमुपाकल्पये
अङ्गानि पादादीनि उपाङ्गानि गुरुदादीनि कल्पयन्त्याकल्प-
माभरयं कौस्तुभादि ॥ २ ॥

नात् पदार्थान् क्रियायोगम् पूजाव्ययम् बुभुक्षुनां ज्ञान-
कामानां क्रियामिपुण्येन क्रियापदुभवेन अमर्यतां प्ररक्ष-
रादिस्यम् सुखाकथम् ॥ ३ ॥

वेदागमनन्त्राद्यैः वेदाकथानमेन तन्त्राङ्गानेव च वक्ष्य-
तिगिराचार्यैः पतिपादिना याचनादिभिः ॥ ४ ॥

यथा यथाः आदिशब्देन महद्बहुतोरमनांसि पञ्चभूतानि
च यथा तानि काना इन्द्रियादयः विराट् ब्रह्मावयवं सत्यंके
येनतन्त्रं तन्त्रात्मन् ब्रह्मावयवं भुवनत्रयं इत्यने ॥ ५ ॥

एतन्त्रागडं पौरुषं रूपम् । पुरुषस्यविश्वानमोष्यप्रतिगा-
रुपं येन तन्त्रं कल्पयन्ति नामाह—वेनेति । जत्र निरवयुं
पूर्वचदृश्यम् ॥ ६ ॥

प्रजापतिदेवः प्रजननमुपस्यम् ॥ ७ ॥

उल्लोष्ठो लोमः खजा भजरोष्ठो इतिः कर्णकामिः
उपोस्त्वा सुमो भ्रान्तः स्वयो द्यंविषयं एवावती मङ्क-
कल्पता ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतमोत्याभिमन्तकमसंवाहः ।

केवलस्य अरूपभूताङ्गापाङ्गादिकल्पयन्तं तत्राः पनेः अरूप-
भूतत्वेन वक्ष्यमाणाया कल्पयाः पञ्चस्तत्तन्त्रा । तत्र कल्पयन्ति
मायिकवैभवेरभिमन्तयापासनं तत्सर्वं नो वयं सर्वैः प्रपञ्चा-
निष्ठाऽपि ॥ १-३ ॥

विश्वोऽपि विभूनीः साक्षात्प्राप्तिविभूनीः तत्र वेत्ताधी-
सात्कल्पभूता अपि वक्ष्य इत्यने ॥ ४ ॥

मावाधैरिति अतुष्टयमेकवाक्यं । तत्र विराट् अस्तिव् समष्टि-
जीवैतन्त्राधिष्ठिते ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोत्रामिदुतकमसम्भ्रमः ।

मूः पादावित्यादी तपादादिशस्यैव भूरादीनां शक्तिरित्य-
मिदन्ततोपास्यन इत्यर्थः ॥ ६-६ ॥

श्रीमद्विष्णवायचक्रवर्तिदुतसाराथेर्शिमी ।

महापुरुषपूजाशंभुपाङ्गविभूतयः ।

एकादशे रविदशकथा अपि निरूपिताः ॥

सहस्रमरुपूर्वपुरुषो मार्कण्डेयस्नात्रिकं भगवत्पूजाविधौ
विशारद् आसीदन्तस्ते पूजाविधेकं जिज्ञासेत्याह—अथेति । येन
पूजाप्रकारेण स मुनिभगवन्तमपरोक्षीचकार इत्यर्थे पृच्छामः
राज्ञाने सिद्धान्ते ॥ १ ॥

अङ्गानि पाण्डिवादादीनि उपाङ्गानि गरुडादीनि आमुञ्जानि
सुदशनादीनि आकल्पः कौस्तुभादयः तेषां द्वादशैकं यत् यथा
कल्पयन्ति वैश्व नरैः कल्पयन्ति तन्नो वयं च सच्चिदानन्द-
वपुषो भगवतो तेषां तेषामङ्गानां मायाविभूतयो मायिकप्रपञ्चोऽपि
इदमन्ते ताभिरेव पुनस्तत्तद्दङ्गाभ्युपासनायै कल्पयन्ति इत्यर्थः ॥
॥ २-३ ॥

गुरुपदेद्यगपरवाहस्यार्थस्य तन्मस्कारपूर्वकमाह—नमस्कृ-
त्येति ॥ ४ ॥

भगवतो विभूतिभिः कल्पितो विग्रहो विराडेवास्तीत्याह,
मावाद्यैः प्रकृतिभूतमहद्दहृत्कारपञ्चतन्मात्रैरेवभिः विकारा
एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चेति षोडश तन्मयो विराट्
स प्रसिद्धा निर्मितः यत्र विराजि सच्चिदेव तन्माविहिते भुवनत्रयं
इत्यन्ते ॥ ५ ॥

पौरुषं पुरुषस्य भगवतो मायिकं रूपं ननु स्वरूपमित्याद्यैः
कथा कथा विसृज्या किं किमङ्गं कल्पितं तदाह—भूरिति । सच्चिदा-
नन्दवपुषो भगवतो पुरुषस्यैव विभूतिभूः तवास्व पादो कल्पितता-
विति तदभेदोऽस्ति । एवं सर्वत्र देवस्य एवञ्च विराट्-
पुरुषस्य पादोऽस्ति । सच्चिदानन्दपुरुषस्य पादादीनि स्मर-
त्त्वानि यथा तदा तदा उपाङ्गाश्च तद्विभूतिं पृथिधी
विभूतिं विभूतिं विभूतिं विभूतिं इत्येवं सर्वाप्येव
वस्तुनि कल्पितानि । तेषामङ्गान्तेव तद्विभूतिरवादिदन्तः
सर्वेभावनाः । विभूतिः ॥ ६ ॥

प्रजननं मेदूय भवानं गुद्व ॥ ७ ॥
उत्तरः ओष्ठो ब्रह्मा अक्षरः ओष्ठो
ब्रह्मो विभ्रमो विद्यासविशेषः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णवायचक्रवर्तिदुतसाराथेर्शिमी ।

भगवत्पूजाशंभुपाङ्गविभूतयः ।
महापुरुषपूजाशंभुपाङ्गविभूतयः ।
इत्येव भगवत्पूजाशंभुपाङ्गविभूतयः ।
मायाम्, हे ।

केचन सच्चिदानन्दपरिचर्यायां विषये तांशिकाः
अङ्गानि पाण्डिवादादीनि उपाङ्गानि गरुडादीनि आमुञ्जानि

सुदशनादीनि आकल्पः कौस्तुभादयः तेषां द्वादशैकं यत् यथा
कल्पयन्ति माययन्ति तथा नोऽस्माकं वयंवेत्यंति
यावन्तः ॥ २ ॥ ३ ॥

गुरुपरम्पराद्यपरवाहस्याऽतो तन्मस्कारपूर्वकमाह—नमस्कृत्यै
विभूतीर्निराङ्गविग्रहाद्याः पञ्चो ब्रह्मा आदिनी श्रीसनाकुम
नारदाद्यो बोध्यास्तेः ॥ ४ ॥

विराडवयवभूतैः भूरादिभिरङ्गाविकल्पनां निरूपयित्वा विद्या
विग्रहमाह—मावाद्यैः मायासुत्रमहद्दहृत्कारपञ्चतन्मात्रकवेनेवा
स्तस्यैः एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतानीति षोडशविकारमयः ।
सच्चिदे सजीवे भुवनत्रयं इत्यन्ते स विराट् निर्मितो भगवते
शेषः ॥ ५ ॥

पुरुषस्य विराजस्य विष्णोः दत्तमावात्रयं रूपम् शरीरं
प्रकल्पयन्नामाह—मूःपादावित्यादिना ॥ ६ ॥

प्रजननं मेदूय भवानं गुद्व ॥ ७ ॥
उत्तरः ओष्ठो ब्रह्मा अक्षरः ओष्ठो ब्रह्मो विभ्रमो विद्यासविशेषः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीमद्विष्णवायचक्रवर्तिदुतसाराथेर्शिमी ।

श्रीमद्विष्णवायचक्रवर्तिदुतसाराथेर्शिमी ।
हेतुसे आप समस्तसिद्धान्तके तस्यवेत्ता हो, और बहुत ही इच्छा
हम आपसे इस ग्रंथको पढ़ते हैं ॥ १ ॥

कि-तांशिक बोग केचन भिद्यःपति की परिचर्या में भग-
वान् के अंग, उपांग, आयुध, भूषण, वे सब जिन तर्कों से जैसे
कल्पना करते हैं ॥ २ ॥

हे सूत ! तुम्हारा कल्याण हो किवा योगके जानने की
इच्छावाले हम लोगों को उस का बखान करी, जिस किवा-
योगके नेपथ्य से मनुष्य दिव्य भावको प्राप्त हो जाता है ॥ ३ ॥

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि-मैं गुरुजनों को नमस्कार कर वैष्णवी
विभूति का बखान करता हूँ जिन विभूतियों को वेद और तन्त्रों
से ब्रह्मादिक आचार्योंने बखान करी है ॥ ४ ॥

मायादिक नव तर्कों सहित और उनके विकारों सहित निर्मित
हुए चेतनतत्त्व सहित जिस विराट में वह भुवनत्रय देख पड़ता
है ॥ ५ ॥

वही पुरुषका रूप है । भूमितो चरख हैं, जर्म मलक है,
प्रकाश नामि है, सूर्य नेत्र हैं, वायु नासिका है, दिशायें कर्ण हैं
वही सब प्रभुके अङ्ग हैं ऐसी भावना करे ॥ ६ ॥

प्रजापति इन्द्रका मेदू इन्द्रिय है, मूर्यु भवान है, बोकवाण
उरके बाहु हैं, अङ्गुमा मन है, चमराज झकुटि है, ॥ ७ ॥

ऊखा ऊपरका ओष्ठ है, ओम नीचे का ओष्ठ है, चादिनी इन्द्र
है, रमय भ्रम है, तथा भूमा पुरुषके हृत्तर रोम हैं, मेघ केचन हैं ॥ ८ ॥

यावानयं वै पुरुषो यावत्या संस्थया मितः ।
 तावानसावपि महापुरुषो लोकसंस्थया ॥ ९ ॥
 कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्त्यजः ।
 तत्प्रभा व्यापिनी ताक्षाच्छ्रीवत्समुरसा विभुः ॥ १० ॥
 स्वमायां वनमालारूपां नानागुणामयीं दधत् ।
 वासश्छन्दोमयं पीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरम् ॥ ११ ॥
 विभर्ति साङ्ख्यं योगं च देवो मकरकुण्डले ।
 मौलिं पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकाभयङ्करम् ॥ १२ ॥
 अव्याकृतमनन्तारुण्यमासनं यदधिष्ठितः ।
 धर्मज्ञानादिभिर्युक्तं सत्त्वं पद्ममिहोच्यते ॥ १३ ॥
 आजःसहोबलयुतं मुख्यतत्त्वं गदां दधत् ।
 अपां तत्त्वं दरवरं तेजस्तत्त्वं सुदर्शनम् ॥ १४ ॥
 नभोनिभं नभस्तत्त्वमतिं चर्म तमोमयम् ।
 कालरूपं धनुः शार्ङ्गं तथा कर्ममयेषुधिम् ॥ १५ ॥
 इन्द्रियाणि शरानाहुः^(१) राकूतीरस्य स्पन्दनम् ।
 तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिं मुद्रयाऽर्थक्रियात्मताम् ॥ १६ ॥

• भीष्मस्वामिकृतभाष्येऽपीपिका ।
 अनुक्तमव्यपदेशेन कौस्तुभमिहोच्यते—यावानयं इच्छतिः पुरुषः स्वमा-
 नतः स्वप्नवितस्तिः संस्थयाऽव्यवसन्निवेशेन मितः परि-
 मितः ॥ ९ ॥
 • भूयसादीन्वाह—कौस्तुभेत्यादिना । आत्मज्योतिः शुचं
 जीवितमव्ययं वा तस्य कौस्तुभस्य प्रभा तामेव जीवितसं-
 विभर्ति ॥ १० ॥
 त्रिवृत्स्वरं त्रिमात्रं प्रथमम् ॥ ११ ॥
 पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मसूत्रम् ॥ १२ ॥
 अव्याकृतं प्रधानम् बद्धिष्ठाव स्थितः तदासनयुतं पद्मं
 सत्त्वं सरवगुणः ॥ १३ ॥
 मुखं तत्त्वं प्राणतत्त्वम् “प्राणो वै मुखः” इति श्रुतेः । दरवरं
 शङ्खम् ॥ १४ ॥ १५ ॥
 आकृतिः क्रियाशक्तियुक्तं मनः प्रथमं यस्याभिव्यक्तिं बहि-
 र्गमिष्यत्कं रूपम् मुद्रया धृनयाऽर्थक्रियात्मतां चरदामवदादि-
 रूपत्वं विभर्ति तत्त्वमुद्रया तथा तथा भाष्येदित्यर्थः ॥ १६ ॥
 • श्रीसुब्रह्मण्यस्यैकतशुक्तपद्योपनिषत् ।
 संस्थया अव्यवसंस्थानेन ॥ ९ ॥

आत्मज्योतिः स्वोपभूतम् ज्ञानाकारं जीवात्मरूपं कौस्तुभो
 जीवितमव्ययमिति देवतत्त्वम् । तत्प्रभा जीवितम् ज्ञानप्रभा
 भीष्मसादिषु तत्त्वनिवासः पुराणात्तरप्रसिद्धोऽपि भूति-
 वैविध्यसम्भवात् तन्मूलतया परिहृतम् ॥ १० ॥
 नानागुणमयी मायां पद्मं पद्मं पद्मं पद्मं पद्मं पद्मं पद्मं पद्मं
 भूतपञ्चकमयी वनमालामित्यर्थः । ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरं त्रि-
 मितमिति देवतत्त्वम् ॥ ११ ॥
 पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मसूत्रं मुखं तत्त्वं प्रथमं तत्त्वम् ॥ १२ ॥
 महत्त्वं महाभ्ये बुद्धिखण्डः बुद्धिश्च गदेति शाखाऽव-
 गतं दरवरः शङ्खः ॥ १४ ॥ १५ ॥
 आकृतिः स्वन्दं देहाभिमानीति तदा अभिव्यक्तिः
 प्रचांत्तारेषु भाङ्गिकांशः मुद्राज्ञानमुद्रायां मानीति देवता
 प्रयंक्रियाकारिताभिमानीति ॥ १६ ॥
 श्रीमद्गीतराधाभाष्येऽपीपिका ।
 अनुक्तमव्यपदेशेन कौस्तुभमिहोच्यते—यावानयं इच्छतिः पुरुषः स्वमा-
 नतः स्वप्नवितस्तिः संस्थयाऽव्यवसन्निवेशेन मितः परि-
 मितः ॥ ९ ॥
 • भूयसादीन्वाह—कौस्तुभेत्यादिना । आत्मज्योतिः शुचं
 जीवितमव्ययं वा तस्य कौस्तुभस्य प्रभा तामेव जीवितसं-
 विभर्ति ॥ १० ॥
 त्रिवृत्स्वरं त्रिमात्रं प्रथमम् ॥ ११ ॥
 पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मसूत्रम् ॥ १२ ॥
 अव्याकृतं प्रधानम् बद्धिष्ठाव स्थितः तदासनयुतं पद्मं
 सत्त्वं सरवगुणः ॥ १३ ॥
 मुखं तत्त्वं प्राणतत्त्वम् “प्राणो वै मुखः” इति श्रुतेः । दरवरं
 शङ्खम् ॥ १४ ॥ १५ ॥
 आकृतिः क्रियाशक्तियुक्तं मनः प्रथमं यस्याभिव्यक्तिं बहि-
 र्गमिष्यत्कं रूपम् मुद्रया धृनयाऽर्थक्रियात्मतां चरदामवदादि-
 रूपत्वं विभर्ति तत्त्वमुद्रया तथा तथा भाष्येदित्यर्थः ॥ १६ ॥

(१) आकृतिः स्वन्दं विभोरिति शुक्ल० विज० पा० । वी००
 [४३]

मण्डलं देवयजनं दीक्षा संस्कार आत्मनः ।

परिचर्या भगवत आत्मनो दुरितक्षयः ॥ १७ ॥

श्रीमद्भिष्मनाथकवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

निकषाहमिति कानकोरेणव अनुकापि हेवा र्वस्या विभूनी राजवादि-
सम्पत् ॥ १० ॥

नानागुणमधीमिति—त्रिगुणात्मिका माया वनमाळाया
विभूतिः वास इति पीतवाससो विभूतिदृष्ट्यांसि ब्रह्मसूत्र
मित्युपवीतस्य विभूतींस्त्रहृत्स्वरः त्रिमात्रः प्रणवः ॥ ११ ॥

एवमेव सर्वत्र स्वविभूत्या सामानाधिकरथयं पारमपुत्रं ब्रह्म-
लोकम् ॥ १२ ॥

यत् प्रधिष्ठितः अधिष्ठाय स्थितः तदासनम् अनन्तावधम्
अव्याकृतं प्रधानमुच्यते इति अनन्तस्यैव विभूतिप्रधानं जगत्
सृष्ट्यादिकारणीभूतं वनमाळाविभूतिर्भावा तु ततोपि मूळभूना
हेवा तत्र च धर्मादियुक्तमासनेपया तु नत्वं स्वरगुणः ॥ १३ ॥

मुख्यतस्त्वं प्राणतस्त्वं "प्राणो वै मुख्यः" इति श्रुतेः । इत्थं च शङ्कम्
अस्ति नभस्तस्त्वं नभानिमम् आकाशतुदयं निर्मलं चर्म तमासयं
तमस्तस्त्वं ॥ १४—१५ ॥

अकृतं क्रियाशक्तियुक्तं मनः स्वप्नं रथः रथस्य विभूतं
मनः तन्मात्राणि शब्दादयो विषयाः अभिव्यक्तिः अस्य
अभिव्यक्तेराविर्भावस्य विभूतयः विषयजिज्ञासुरूपस्य मनोरथस्य
वहिरभिव्यक्तिरूपा एव शब्दानयो विषयाः इत्युच्य-
प्राणा इत्यर्थः मुद्रया वरदाभवदानरूपया धृतया अर्थक्रिया
विभूतिं यस्मिन्नाम् अर्थक्रियालोकव्यवहारस्वरूपतां भवे वरद-
त्वस्य स्वभावस्वरूपे विभूतयस्तास्ता अर्थक्रिया इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुक्तं लोकप्रसिद्धपुरुषवदृष्टमित्याह-वाचानिति । अयं लोक-
प्रसिद्धः व्यष्टिपुरुषः ज्ञावान् सतीवतस्तिपरिमाणवान् यावत्या
संज्ञया वाच्यत्वव्यसंज्ञानेन मितः परिमितः तावान् असौ
अपि समष्टिरूपोऽपि ॥ ६ ॥

आकल्पेपाङ्गादीनाह-कौस्तुभेत्यादिना । अजः कर्मनिवृत्त-
जन्मरहितः भगवान् अक्षीयमंशभूतमात्मज्जातिः जीवात्मनस्त्वं
कौस्तुभेयपदेशेन विभूतिं तत् तस्य कौस्तुभेय वा प्रभा
धर्मभूतज्ञानात्मिका तां अधिष्मन् विभूतिं ॥ १० ॥

त्रिहृत्स्वरम् त्रिमात्रम् प्रणवं नानागुणमधीं क्षुभितगुणाम् ॥ ११ ॥

पारमेष्ठ्यं चतुर्मुखलोकम् ॥ १२ ॥

वदधिष्ठितः अधिष्ठाव स्थितस्तदव्याकृतं गुणसाख्यावस्था-
पकं प्रधानमात्मनिमुच्यते इह आसने धर्मज्ञानादिमयुतं सर्वं
सर्वगुणः पञ्चैश्वर्येते नैराववादिनापदार्थः ॥ १३ ॥

मुख्यतस्त्वं "प्राणो वै मुख्यम्" इति श्रुतिप्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

नभानिमम् नभोवकिमंशम् नभस्तस्त्वेवासिम ॥ १५ ॥

अस्य श्रीभगवतः आकृतिः क्रियाशक्तिः मनः स्वप्नं रथः
तन्मात्राणि शब्दादयो विषयाः अस्य रथस्याभिव्यक्तिमाहः
मुद्रया सकटमुद्रया धृतया अस्य रथस्य अर्थक्रियाधर्मो-
पेगमनादिव्यापाराणाम् आत्मा आभवः तन्नाम् निप्रहानुप्रह-
रूपाशंयगमनादिव्यापाराणवत्त्वं रथस्य तन्मुद्रया भावय-
दित्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

और अनुक्त सब बातें इसी प्रकार जानो, जैसा वह
पुरुष अपने परिमाणसे सात खिल्ल के अवयवसंज्ञितवाला
है । इसी प्रकार परमपुरुष भी अपने परिमाणसे लोकों के अवि-
वेश से उतने ही परिमाणक है ॥ ६ ॥

भगवान् कौस्तुभमण्डिके नामसे जीव तस्त्वंको धारण करते
हैं, और विभु आहृति व्यापिनी जो कौस्तुभमण्डिके की प्रभा
है, तस्त्वंको अधिष्मन्के नाम से बह्मस्त्वमे में धारण करते हैं ॥ १० ॥

नाना गुणवाधी अपनी मायाको वनमाळाके नामसे धारण
करते हैं, इसी प्रकार गायत्र्यादि ज्ञानोपेय पीताम्बरको धारण
करते हैं, तथा नील मात्राके प्रणवको ब्रह्मसूत्र [व्यापवधीत] करके
धारण करते हैं, ॥ ११ ॥

तथा आहृति सांख्य और योग एम दोनों को मकर कुंडलके
नामसे धारण करते हैं, और सर्व लोक को सम्यक् करने का
ब्रह्मलोक को किरिट के नाम से धारण करते हैं ॥ १२ ॥

प्रधान तस्त्वंको अनन्त नामके आसन में प्रहृष्ट किया है,
जिनपर निराजे हुए हैं । और धर्मज्ञानादियुक्त जो सर्व है, उसको
पकके नामसे धारण करते हैं ॥ १३ ॥

अज सह सब इन सहित प्राणतस्त्वंको मुखको नामसे
धारण करते हैं । जलतस्त्वंको शङ्क, और तिमिरतस्त्वंको चक्र के
नामसे धारण करते हैं ॥ १४ ॥

आकाशतस्त्वंको नभः कल्पके नामसे, अर्थकारको हाथ के
नाम से काखतस्त्वंको शङ्क अनुषके नामसे, और कर्मको तूष्णी
(नरकम्) के नामसे धारण करते हैं ॥ १५ ॥

परमपुरुष इन्द्रियोंको वायों के नामसे, मनको रथके नाम
तन्मात्राको अभिव्यक्ति करके, अर्थ क्रियाको मुद्रा करके,
धारण करते हैं ॥ १६ ॥

धीवरक्षामिक्तभावायेदीपि ।

मण्डलं देवपूजापूर्मि सुवेगपदव्येन म विदित्यर्थः । अन्त-
र्बहिर्गण्डलं वा दीक्षासंस्कार आत्मनो देवदत्तं देवपूजा-
मेवाऽऽत्मनस्त्वंपूजाकोऽप्यतां भावयेदित्यर्थः । परिचर्या भगवत-
स्तां परिचर्या अस्य सकलापदवायेन म विदित्यर्थः ॥ १७ ॥

भगवान् भगशब्दार्थं लीलाकमलमुद्वहन ।
 धर्मं यशश्च भगवांश्चामरव्यजनेऽभजत् ॥ १८ ॥
 आतपत्रं तु वैकुण्ठं द्विजा धामाऽकुतोभयम् ।
 त्रिवृद्देवः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति पूरुषम् ॥ १९ ॥
 अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्मनो हरेः ।
 विष्वक्सेनस्तन्त्रमूर्तिर्विदितः पार्षदाधिपः ।
 नन्दाद्योऽष्टौ द्वास्थाश्च तेऽष्टिमाद्या हरेर्गुणाः ॥ २० ॥
 वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयम् ।
 अनिरुद्ध इति ब्रह्मन् ! मुर्तिव्यहोऽभिधीयते ॥ २१ ॥
 सविश्वस्तैजसः प्राज्ञस्तुरीय इति वृत्तिभिः ।
 अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैर्भगवान् परिभाष्यते ॥ २२ ॥
 अङ्गोपाङ्गायुधाऽऽकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयम् ।
 विभर्ति स्म चतुर्मूर्तिर्भगवान् हरिरीश्वरः ॥ २३ ॥

द्विजऋषभ स एष ब्रह्मपाणिः स्वयंदृक् स्वमहिमपरिपूर्णा मायया च स्वयैतत् ।
 सृजति हरति पातीत्याख्ययाऽनावृताक्षो विवृत इव निरुक्तस्तत्परैरारम्भभ्यः ॥ २४ ॥

श्रीभरतमिहकतभाष्येदीपिका ।

पूर्वमासनपद्ममुकमिदानीं करुणं पद्ममाह—मगवानिति । भगवाद्यर्थे भैश्वर्वादिवाङ्मुयवम् ॥ १८ ॥

इं द्विजाः । एकवचनास्तो वा पाठः अकुतोभयं कैवलयं धाम गृहममन्त्र... वैकुण्ठस्य विशेषणमुकुतोभयं पद्मा-मिति विभक्त्या भगवती धामकृपी वेदः “सुपर्णाऽस्ति गरुमा-सिद्धस्य” इति वाङ्मयं लिङ्गात् वक्ष्यं यद्वरुणं पुरुषम् “वहो वै विष्णु” इति ।

अनिरुद्धः तत्र हेतुः साक्षादात्मनः स्वरूपस्य विद्वत्पदस्य अख्येयः । तन्त्रमूर्तिः पञ्चरात्राद्यागम-करुणः सौम्यः अस्ते हरेर्होत्रपात्राः नन्दाद्यः ॥ २० ॥

तद्व्युत्पत्त्यामाह—वासुदेवादिशब्दैः पुरुषः श्रीनारायणस्य तमेदेकपादव इत्यभिधीयते ॥ २१ ॥

तस्मै परेऽयं वासनामाह—स एष भगवांश्चैश्वर्वादिशब्दैर्द्वैतविद्ययाः परिभाष्यते तद्भूत्युपाधीनाह, अर्थो वाङ्मयः । अङ्गोपाङ्गायुधसंस्कारयुक्तमङ्गानम्

उक्तं भगवतेऽपि पूर्वोक्तमङ्गाद्युपासनमाह—मङ्गलि । अङ्गादीनि चतुर्भुजादिचतुर्मूर्तिः सन् विश्वोदिमावेऽपि तन्निष्पत्तुस्तत्त्वं न जीवत्वात्तद्व्युत्पन्नं विभ्रदपि भगवान्तिश्वर पद्यति ॥ २३ ॥

तस्यैव ब्रह्मादिप्रसूतितामाह—द्विजऋषभेति । स एष एव भगवान् ब्रह्मपाणिर्वैदस्य कारणांमत्वादिदं तु प्रथमं ब्रह्मसो भेदा-भावेऽप्येतज्जगत्प्रगतमावया सृजति हरति पातीति कुर्यात्मावयया ब्रह्मादिरूपयाऽनावृताक्षोऽनाच्छन्नज्ञानोऽपि विवृत इव भिन्न इव निरुक्तः आक्षेपु ननु भिन्नः नत्र विद्वद्भुमवं प्रमाण्यवति, यतस्तत्परैरारम्भेनैव वक्ष्यत इति ॥ २४ ॥

श्रीसुदशमसूरिकृतमुकपक्षीवम् ।

मयहर्षं पद्माद्याकारं देववजने वजमानवागभूश्च भिमानी-देवता संस्कारः प्रोक्षणादिः दीक्षा वागदीक्षाभिमानीदेवता परिषदां वागपरिषदां भिमानीदेवता दुरितक्षयभिमानीनी ॥ १७—१८ ॥

द्विजा इति सन्वीधनम् ॥ १९—२१ ॥

वृत्तिभिः स विश्वस्तैजसः प्राज्ञः तुरीय इति परिभाष्यते इत्यन्वयः । विश्वस्तैजसादि शब्दाः अनिरुद्धादिष्वेव सृष्टिस्थिति संवृत्तिमस्तु जाग्रत्प्रसुप्तुष्वभिमानीषु वक्ष्यन्ते तुरीयशब्दो मुक्त्यभिमानी वासुपेथे वक्ष्यते तदेवाह—अर्थेन्द्रियाशयज्ञाने रिति । अर्थेन्द्रियाद्यां ब्रह्मासत्त्वज्ञानप्रदवस्थापरः इन्द्रियशब्देन मनोविषयेन ज्ञानहेतुना चैवावस्थापेथं ज्ञाप्यते मनस्युपरते वासनामात्रविषये वासुपेथवस्था ज्ञानशब्देन ज्ञाप्यते परिशुद्धाऽनर्वाङ्मयज्ञानैकारावस्था इति ।

श्रीसुदशानसृष्टिकृतशुकपञ्चम ।

सुदशने प्रदहने तत्त्वमिमांसी भगवान् परिभाषयति इत्यर्थः ॥ २२ ॥
मङ्गोपाङ्गोति मङ्गोपाङ्गायुष्मत्कृतेः विशिष्टा भगवान्
चतुर्भुजैः वासुदेवादिरूपेण तद्वतुष्टयं विभक्तिं सृष्ट्यादि
चतुष्टयं निबन्धनीत्यर्थः ॥ २३ ॥
भाष्येयैः उपलक्षणैः अनादृष्टाद्यः प्रसङ्गवित्तज्ञानः
विदुत इव स्फुट इव निवृत्तः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रदहं तत्त्वमनस्यं पञ्चाकारं प्रदहं देवयजनं ब्रह्मभूत
मिमीनिदेवताः आत्मनः यजमानस्य दीक्षा यागदीक्षा संस्कारः
प्रोक्षणावधानादिव भगवतः परिचर्या तपोरभिमानीदेवता परि-
चर्याः सैव दुरितघ्नोभिमानीति ॥ १७ ॥

भगवत्कृतार्थं भगवत्कृतव्ययं यः शब्दां भगवद्वाच्यकृतं
वचनभूतस्तत्त्वार्थं ज्ञानादिवाङ्मयं तल्लीलायं कमल तदभि-
मतस्य लीलाकमलमित्यर्थः । लीलाकमलाभिमत्तस्य वाङ्मयं
वा उद्भवन् विद्यायाः हे भगवः ! हे भगवन् ! यमो वशाद्यन्ते
चामरव्यजने अभजत् प्राणवाक् भगवत्तन्नि पाठात्तरम् ॥ १८ ॥

आतपन्नमिति । द्विजा इति सम्बोधनं द्विजेभ्यः किञ्चित् पाठः,
निजधामेभ्यःपि पाठः नास्ति कुतोपि भवत् पणिमन्त्रैक्युत्तं नाम
वज्रिजधामं तदातपन्नमत्रादिति सम्बन्धः । वैकुण्ठाभिमानी इवता
आतपन्नमित्यर्थः । यो यत् बहाराधनं परमपुरुषं वहति तदाहनभूत-
इत्यर्थः । कोसौ सुपर्णावबो गण्डः स त्रिद्वेदः श्रुत्पुत्रः
सामात्मको वेदः वेदाभिमानी इवता गण्ड इत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीवेङ्कटीः हरेरनपायिनी शक्तिः तत्र हेतुः स्यात्परमात्मनः
आत्मभूतास्त्वभावः धर्मभूतानि वाच्यत् प्रमेत्यस्य भास्करस्यैवादिः
सम्बन्धः यः पार्श्वेदाधिपः सेनानीर्विश्वक्सेनः स तस्य
मूर्तिर्निप्रद्विशेष इत्यर्थः ॥ २० ॥

नन्दादयोऽष्टौ हरेर्देवताः अथिमाया गुणाः अथिमाद्यैश्च
भिमानीन्वो देवता इत्यर्थः । वासुदेव इति वो वासुदेव इत्यादिमूर्ति-
व्यूहः मूर्तिस्त्व्यूहः स परमपुरुषः स्वमेवामिधीयते न तत्राभि-
मात्यभिमत्तवभावोस्तीत्यर्थः । प्रकृति सन्बोधनं स इति
वासुदेवादिचतुर्भुजैर्व्यूहः वृत्तिभिः जागरणसुप्तौ
मुक्त्यवस्थामिथो विश्वस्मैजसः प्राज्ञस्तुरीयः मुक्त इति
कथ्यते, जीवन्तमिमानी विश्वादिशब्दैर्जागरणस्थिता
जीवा उच्यन्ते ब्रह्मैकैकसैव जीवत्वावस्थावत्-
त्वावस्थावत्तथापि एकैकस्यैव तदवस्थायां विश्वादिशब्दैर्व्ये-
हारः जागरणवस्थाप्रयुक्तविश्वसिद्धकजीवामिमानिन्वो वासु-
देवा इव इत्यर्थः । कमलत्वविक्षितः तत्र मुक्त्यवस्थाभिमानी
देवता वासुदेवः सङ्कर्षणस्तु कामावत्स्य (प्रयत्नोऽप्रदवस्था
भिमानी सुपुलकवस्थाभिमानी वाऽनिरुद्ध इति द्वैवमिति भावः)
इतरी इतरवोरित्युच्यते ॥ २१ ॥

तदेवाह—अथोद्भव इति । अर्थशब्दो वाद्योद्भवैरथाव-
भासकत्वात् जागरीवत्त्वापरः इन्द्रवद्यन्ते मनोविषयेषु स्वमेतेना
कामावस्था योक्तव्ये मनस्युपरते वासनाभाववस्था सुपुलकवस्था
कामावस्थायां ज्ञानेन परित्यज्यावच्छिन्नज्ञानं च मुक्त्यवस्था-
ज्ञानव्ययेन प्रदहते तदवस्थाभिमानी भगवान् परिभाष्यते

इत्यर्थः ॥ २२ ॥

तदर्थं तद्वाभिमानीतया निरूपितैरङ्गादिभिर्बैशिष्ट्यमाह,
अङ्गानि । मङ्गोपाङ्गायुष्मत्कृतेः विशिष्टो भगवान् वासुदेवादि-
चतुर्भुजैः तत्पत्तिं चतुष्टयं सृष्टिस्थितिविहारमात्मक
विभक्तिं निबन्धति, तत्रानिरुद्धः सृजति प्रयुग्मः पाष्यति
सङ्कर्षणः अहरति वासुदेवा मोक्षवर्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मैत्येव प्रकृतद्राग्भावमितया अष्टमसद्व्युत्वे जाव-
तारूपेण रक्षित्वाह—द्विजश्रुत्पत्तौ । एव भगवान् कोसौ यः
कामावस्था सृष्ट्यादिकं करोतीति हेतोः भाष्येण प्रकृतद्रादिसंज्ञया
उपलक्षणः प्रकृतद्रागं गुणैश्च निरतिशयवृद्ध्युक्तः योनिः सर्व-
कारणभूतः स्वयं एक स्वयं सर्वं युगपरमाकारप्रदयतीति तथा स्वयं
प्रकाशोवा जनेन जनेनद्याहीनकता स्वमहिम्नं पूज्यः अनात्मसम-
कामः अनेन मुक्तमिदं विश्वजीवव्यापारः तयोः परिपूर्णतायाः
भगवत्सङ्कर्षणवत्त्वेन कामहिमापत्त्यामावादिताभावः अना-
दृष्टाद्यः अचञ्चलज्ञानं अनेन ब्रह्मजीवव्यापारः इत्य-
भूतं किं सर्वेण ज्ञायते इत्यत्राह, विदुत इव गण्ड इव निवृत्तः
“नं बुद्धो गण्डमनुपविष्टम् । गण्डात्मा न प्रकाशते” इत्यादिभिः शक्ति-
गण्डवर्तीक इत्यर्थः । नहि कैरपि बुद्धोः व्यापित्वाह—तत्पर-
वत्तुपासकैरात्मना योगपरिशुद्धमनसा लभ्यते इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्भजव्यजनीयैकतपहरनाथकी ।

देवयजनं हरेः पूजात्वात् सत्काञ्चादिकं प्रदह्यम आत्मनः
परमात्मनः सत्काशसंस्कारः शरीरशुद्धिर्दीक्षा दीक्षाया हि वेद-
शुद्धिः भगवतः परिचर्या आत्मनः स्वयं दुरितघ्नयः पाप-
नाशकम् ॥ १७ ॥

भगवत्पूज्यः भगवद्दर्शा भगवद्भक्त्युप देवव्योद्दिगुण-
स्वरूप इत्यर्थः । यमो यश भाष्ये चामरव्यजनं ॥ १८ ॥

निजधाम तद्वैकुण्ठं तदभिमानीदेवता आतपन्नं त्रिद्वेद
त्रिविधो वेदः सुपर्णावबो यत् पुरुषं ब्रह्मपुरुषं वहति ॥ १९ ॥

सामाह्वनपायिनी नित्याविद्योगिनी श्रीहरेरभिमताञ्जं देहा
नाम विश्वक्सेनः पार्श्वेदाधिपो विदितः तन्मूर्तिः तन्प्रभाषा-
भिमानी ॥ २० ॥

अथो नन्दादयो द्वाःप्लाः हरेरथिमाया गुणाभिमानीनाः
मूर्तिव्यूहे मूर्तिस्त्वापने वासुदेवः सङ्कर्षणः सुपुलकव्युत्तः स्व-
मिधीयते ॥ २१ ॥

स भगवानेव विश्वादिशब्दावक इति । तै जयैर्निद्रवा-
दावज्ञानैः इतिभिः अर्थज्ञानकत्वात् तदवस्थायां विभक्त-
मन आदिभिर्भगवतवात्मना लक्षणात् तदवस्थायां विभक्त-
भाव्याः सुपुलकवस्थाज्ञानकत्वात् तदवस्थायां विभक्त-
वन्तं काचं सुपुलकवस्थायां इत्युक्तत्वात् । तत्राह इत्यत्राह,
तत्र इति । ततो व्याप्तोऽपरिच्छिन्न इत्यर्थः । तदवस्थायां
गिरानं ननु मियोगिभिरुच्यते ॥ २२ ॥

अङ्गादिकथनस्योपयोगमाह—अङ्गानि । अङ्गादि-
देवाद्यानरथैर्भगवत्पूज्यत्वमित्यर्थः । अङ्गादि-
चतुष्टयव्यपि हरिरेवाधार इत्याह, तद्विदुत इव गण्ड इव निवृत्तः
चतुष्टयं विभक्तिं । तत्रायं विभागः प्रकृतद्रागः वासुदेवाद्याः
स्वमुपाङ्गादिषु प्रकृतिषु सतिहरित्वेन पूज्यत्वात् तेषाम् स्वरथायै
स्मैत्युक्तं भगवत्संज्ञायात्त्वतो नैवाङ्गादिषु हरिरपि

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुरन्दरा दम्यतमः किं न स्याद्विजय उक्तमीश्वर इति सोपि सदाशिवः स्यादत उक्तं चतुर्मुर्तिरिति सोष्टमुर्तिरिति प्रसिद्धः ॥ २३ ॥

ब्रह्मेवास्तवेद्यं तदेवात्र पुरुषरूपेणोच्यते तस्मादिदं मुमुक्षुभिः अज्ञबोधापर्यायमिति श्लोकब्रह्मेनाह-द्विजयध्वजोति । हे द्विजयध्वज ! तत्पदे क्तज्ञकैः आत्मज्ञः आत्मनि मनसि अक्षयः प्रकाश्यां मर्षति यद्वा, आत्मनेव आनुग्रहेणैव अक्षयः प्राप्यः "यमेवैव वृणुते तेन अक्षयः" इति श्रुतेः । किं अक्षयकः कांश्च पुरुष इति तत्राह-माययेति । अथा मायया अवेच्छयैव सृजतीत्याद्यायया निरुक्तः कथं सृजतीति अष्टा हरतीति हरः पातीति पाता "अष्टा पाता तथेवात्ता निजिलक्ष्येक एव तु" इत्याहः अत्र किं प्रमाययम् ? तत्राह-ब्रह्मेति । ब्रह्म वेदादि-शब्दराशिर्बोनिर्हन्तिकारणं यस्य न तथा वेदादिशब्दराशि-रस्मिन्नर्थे मानमित्यर्थः । चतुर्मुखस्यापि सृष्ट्यादिकर्तृत्वस्य प्रमि-त्तत्पराकथं हरदेवेति निश्चीयते "ब्रह्मा देवानां प्रथमः सर्वभूष" इति श्रुतिरित्यतो वाह-ब्रह्मेति । ब्रह्मण्यश्चतुर्मुखस्य बोनिः कारणं "बो ब्रह्मण्यं विद्मति" इति श्रुतेः लोकवत्परोपदेशेन कर्मणि न प्रथमते किन्तु अरूपज्ञानेनेत्यनेत्याद्येनाह-अर्थं इति । अर्थं भूतज्ञानत्वेपि कर्मण्यपेक्षाविनाभूतं इष्टमत्राह-अमहिमेति । अं महश्मि" इति श्रुतेः । अर्थं प्रकाशमानस्य प्रद्योतमानस्य मेषा-द्यावरणैरेव हरेशानस्यापि तत्स्यादित्यत्राह, अनाहुताद्य इति आवरणारहितदृष्टिः कथं प्रकाशयत इत्यत्राह-विसृजत इति । अष्टा अयमित्युपासमानस्य विविधं सृजन इति प्रकाशते संहर्ता अयमिति ज्ञानवतः संहरतीव रक्षतीव इतरस्य उपलक्ष्यमेतत् वाग्यान् गुणानुपसर्ग-भास्ते तत्तद्गुणार्थेन प्रकाशत इति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भ्रं ।

देवस्य यजनं यत्र कुत्रचिद्भगवतः पूजास्थानमेव मयडलं भगवतो निजस्थानयलयं संस्कारो भगवतः साक्षरप्रति-बोध्यता ॥ १७ ॥

भगः ॥ वापि... ॥ १८ ॥

वेकुयडं... ॥ १९ ॥

साक्षाद्... ॥ २० ॥

वासुदेवा... ॥ २१ ॥

नेवामयो... ॥ २३ ॥

बस्मै ने... ॥ २३ ॥

विश्वानिद्यंवा एवभूनाश्चित्तवाहाःश्रुषोपि तत्पदे इव करकखित इव निरुक्तः प्रतिपादितः । यतस्तेरात्मनि चित्त अक्षयः अनुभाषितुं शक्य इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचिकृतसारायंहर्षिणी ।

सूर्यस्यैव भगवद्विग्रहस्य यन्मयडलं तत् देवयजनं देव-पूजाभूमिं शीघ्रा तन्मन्त्रोपदेश एव आत्मना जीवस्य संस्कारः तन्मन्त्रप्रयोगस्य विभूतिर्जीवसंस्कार इत्यर्थः । परिच्छेद्येति तत्परि-च्छेद्याया जीवदुर्गित्तय एव विभूतिः ॥ १७ ॥

भगवद्विग्रहस्यार्थं अर्थचतुर्(स्कं)ष्टयं लीलाकमलं विधति लीला-कमलस्य विभूतयः ऐश्वर्यभीक्ष्णानवैराग्यायि प्राकृतानि । अर्थ यशश्च प्राकृतं आमरव्यजनयोर्विभूती ॥ १८ ॥

हे द्विजाः ! अक्रुनोमयं धाम नैकुयडमेव आतपत्रं अत्रमं नमज-दिति लोकगतं यत्किञ्चिन्नमंस्त्वं प्रतीयते तत् कलु, कलुस्यैव विभूतिरित्यर्थः । त्रिदृत् अयञ्जुस्तामरुपो वेदः वेदांको वागावि-रित्यर्थः ॥ १६ ॥

अनवायिनी एकरूपा साक्षात्स्वरूपभूना शक्तिः अस्वाहादिनी-शक्तेश्विभुनीर्लोकिकः अगांघानयः ऊहाः तन्मूर्तिः पञ्चरात्रा-घागमरूपः इति पञ्चरात्राघागमाः विष्वक्सेनस्य विभूतय इत्यर्थः । हरद्वीःत्या वे नन्दादयस्तेऽस्मिन्माया गुण्या अन्धगता विभूतयः ॥ २० ॥

द्राःस्थानुकरवा विकचतुष्टयगतांशतुरो व्यहानाह-वासुदेवं इत्यादि(व्यूह)मूर्तिमूहः अर्थं पुरुषो भगवानेवेत्यन्वयः ॥ २१ ॥

चतुर्गो व्यहानां विभूतीराह-स इति । अर्थोऽपी इन्द्रियं मनः आशयत्तदुभयसंस्कारयुक्तं सुखमहमस्त्राप्तमिति सुखं न किञ्चिदवेदियमित्याकारकमज्ञानं च तथा ज्ञानं चेति तैर्वा विश्व इत्याद्या वृत्तयस्ताभिः स भगवानेव परिमाव्यते परिधिस्थिते चतुर्गो व्यहानामेव विश्वाद्याअनस्रो वृत्तयो निवर्त्या विभूतय इति भावः । अत्र वासुदेवस्य विश्वः सकूर्पेणस्य तेजसः प्रधुम्नस्य प्राज्ञः अनिरुक्तस्य तुरीयो ज्ञानमिति विभूतयो विधेचनीयाः ॥ २२ ॥

व्यञ्जितमेवार्थं स्पष्टयति-अज्ञादिभिः सहित एव चतुर्मुर्ति-भगवान् (तत्) चतुष्टयं विश्वादिचतुष्कं निवामकनया विभूतिं अज्ञोपाज्ञायुष्वाकल्पसहितस्यैव वासुदेवस्य विभूतिर्विश्व इत्येकमेव सकूर्पेणादीनां तेजसाद्या विभूतयः हरिरित्युपासकानां तुरित-हता ईश्वरो विश्वादीनां निवर्ता ॥ २३ ॥

तस्य चतुर्मुर्तितामुकरवा त्रिमुर्तितानाह-हे द्विजयध्वज ! एव भगवान् ब्रह्मणो वेदस्य बोनिः प्रकाशकः न चास्य कोपि प्रका-शक इत्याह-अर्थं इत् अमकाशः नचास्य राह इवैश्वर्यार्थि पकल्पयेत्त्याह, अमहिमपरिपूर्वः किन्तु कीडायमेव अथा अक्षयक मायया मायवयया ब्रह्मादिज्ञाना सृजति हरति पाति इत्येवम् अनाहुताद्योपि अपरिच्छेद्यज्ञानोपि भावया किन्तु इव कृत-निवर्ता इव निरुक्त इव अह्वनस्तु निर्वक्तुं चिचरितुं ब्रह्मादिभि-रप्ययमज्ञस्य एवेति भावः । तर्हि, किमर्थमेतावानावाहः

भूमिद्विभवाद्यचक्रवर्तिष्ठतसारायंदर्शिनी ।

मुक्ताद्, तत्पर्येतत्कजनेरात्मना मनसा एतादृशाध्यानेन लक्ष्य
इति, अत्र तत्पादादीनां विभूतिभिः पृथिव्यादिभिर्देहभृतामिरेव
तत्पीडादिस्मरणं, सुखेन भवेत् तथाहि सर्वदा ध्येयस्य मत्प्रभो-
भरणस्यैव विभूतिरियं पृथ्वी सर्वदा दृश्यते अतः पृथ्वीमाभिताः
स्वावरजकुमाः मत्प्रभोभरणमाभिता एव ते मया सम्माननीया एव
ननु देहभृताः तथा मत्प्रभोर्बन्धुनि धृतस्य कौस्तुभस्य विभूतयः
सर्वेपि जीवाः अतस्तेषामेकोपि मया देहेषु निवृत्तुं वा न युज्यते
इत्येवं भावनेनात्र फलं द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

भूमिचक्रदेवतसिद्धात्प्रदीपः ।

भूमिगवतो मङ्गलमूर्तेः आङ्गोपाङ्गादिभावनास्थानादिकं सच-
यनि-मयद्वयमिति । मयद्वयं स्वयंमयद्वयमुपलक्ष्यं चेत्तद् द्वैक-
महादीनां स्वयंमयद्वयद्वयपद्यादिकं देववजनं द्वापोपसमस्थानम्
वीक्षा गुरुकृता मन्त्रवीक्षा आत्मनः उपासकस्य संस्कारः उपा-
सनावांगवता फलमाह भगवतः परिचर्यां तुरितल्लय इति ॥ १७ ॥

भगवद्वाचं देववादिवाङ्मययम् ॥ १८ ॥

आतपत्रं तु वैकुण्ठममजत् द्विजाः मुनयः अकृतोभवं धाम
तद्भानस्थानं भवति त्रिभुवदः शृङ्खलु सामरूपः सुपयोष्यः
सुपयोः इत्याववा यस्य सः गठः यच्च विष्णुं पुरुषं च इति ॥ १९ ॥

आत्मनः परमात्मनोऽनपावनी साक्षाद्भगवती धर्मभूता ज्ञान-
रूपा शक्तिः भोवैश्वरीः चित्तमीयाः नन्त्रमूर्तिः पञ्चरात्रागम-
रूपः अग्निमाद्याः गुणाः नन्दादबोऽष्टौ प्राःस्थाः द्वारपालाः
मन्त्रव्याः ॥ २० ॥

वासुदेवः सकुण्डलः प्रद्युम्नः अनिकरः इति मूर्तिव्यूहः मूर्ति-
मेहः पुरुषो वैराजः स्वयमेवामिधीयते ॥ २१ ॥

अथां बाह्या इन्द्रियं मनः आशयः किञ्चिद्वात्मसुखसंपर्शो
जाग्रदव्यवहारायैविसृष्टिचक्षुष्मान्तःकरणवृत्तिमेहः ज्ञानं त्रिषुतु-
गतम् तैर्विश्वरूपेजसः प्राङ्गस्त्रीय इति या वृत्तयोऽवस्थास्तामि-
निषेधवाभिर्नियता स वैराजो भगवान् परिभाष्यते अनु-
भूयते ॥ २२ ॥

अवस्थाभोक्ता स नैत्याह-अकृतिः अतमूर्तिः अतुभ्यहयोपायः
तत्तदवस्थानिवन्तया अतमूर्तिर्वा भगवान् एतन्नतुष्टयमवस्था-
अनहवं नियन्तुतया विभर्ति पुण्यानि ननु भुङ्क्ते तत्र हेतुगमोषि
त्रिषुवस्थानि चतः भगवान् वाङ्मययानिभिः संस्कारहारिः इम्बरः सर्व-
कर्तुं समर्थः स अङ्गोपाङ्गायुष्माकस्यैविभाष्यते इति पूर्वव्याख्यः
जीवस्यै विश्वाद्यवस्थानिवन्ता भगवानित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं परब्रह्मपुरुषोत्तमोपासनायामधिकारमित्येव नदंशभूत
वैराजोपासना भौशुकोक्तैव किञ्चिद्दिशेषतयांफवाय तथा स्थिर-
चित्तैर्मजनीर्षं प्राप्त्यं च सर्वेशास्त्रायैभूतमनन्ताखिलाद्भुत-
गुण्यक्षणाद्याभवं भगवन्ने ब्रह्मादिपदामिषेयं पुरुषोत्तमं प्रति-
वाहयद् तस्य सर्वैकदेवैष्टवं, अत्रकाशपरिपूर्णाव्यभि-
जम्भादिहेतुवादीन् गुणानाह-द्विज इति । द्विजर्षभ । शौनक !
योऽस्मिन् पुण्ये वैराजादिरूपैः प्रतिपादितः च एव ब्रह्मवादि-
पुण्य वेदः बानिः द्वापुकं प्रमाथं वास्मिन् सः स्वयं इत्

स्वयं प्रकाशः आशाधारणेन महिम्ना परिपूर्णः एतत्
विश्वं स्वयां स्वकीयया शक्तिभूतया भावया सृजति पाति
इति च यतोऽनाहृतासोऽनाहृककृत्तानः इतिशब्दः प्रसिद्धौ
भावयया जानावेकवचनम् । प्रसिद्धैर्ब्रह्माकाशमाणादिनामभिः
“वृद्धत्वात् वृद्धत्वाच्च तस्मात्तुल्यते परं ब्रह्म” इति सम्प्रदाय
काद्यते इत्याकाशः प्रकषेयं अयतीति प्रायः इत्येवं विदुः
इव निकर्ता चः सः तत्परैः परमात्मोपासकैः आत्मनैव लक्ष्यः
प्राप्तवः “वमेवैव वृष्टुते तेन लक्ष्यः” इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार भावना करता हुआ अधिकारी देवताओं की
पूजा की भूमि को स्वयं मयद्वय करके भावना करे, और गुरु-
द्वय दीक्षाको आत्माके संस्कार की भावना करे, तथा भगव-
त्परिचर्या को अपने तुरितल्लय करने वाली है एसी भावना
करे ॥ १७ ॥

भगवान्, भगवत् का अर्थ जो वाङ्मयय है, तस्को
वीक्षा कमल करके धारण करते हैं । धर्म और वश का
आमर और वचन करके सेवा में शक्ति करते हैं ॥ १८ ॥

हे द्विज ! निर्भय-ज्ञान जो भीवेकृन्ठ है, उसी को भगवान्
का हृत्त जानो । शृङ्ग यस्तु सामरूप वेद प्रथी को गठक में
भावना करी, और यद्य में पुरुष की भावना करी ॥ १९ ॥

भीहरि की अनपाचिनी भी में ब्रह्मजी की भावना करी,
पापेदों के अधिपति विष्वक्सेन, पांचरात्रादिनेत्र मूर्ति विदित
हो हैं । भीहरि के अग्निमादिक अष्ट गुरु हैं, व ही नन्दादिक
अष्ट द्वारपाल हैं ॥ २० ॥

हे ब्रह्म ! पुरुष जो स्वयं भीनारावण हैं वे ही वासुदेव,
सकुण्डल, प्रद्युम्न, अनिकर, इन चार मूर्ति भेषों से उपास्य हैं
दूसरा कोई नहीं ॥ २१ ॥

वेही भगवान्, अर्थ, इन्द्रिय, आशय, और ज्ञान, इन उपा-
धियों से अथात् विषयो के द्वारा जाग्रत् अत्र सुपुति
और तुरीय इन अवस्थाओं से विभाजित होते हैं ॥ २२ ॥

अङ्ग उपांग आयुध और भूषण इति उपांगेऽहं भीहरि
वासुदेवादि अष्टविध मूर्ति होकर अष्ट द्वारपाल आदि चारों
अवस्थाओं को धारण करते हैं, और इन अवस्थाओं के
नियामक हो ने से जीवभाव को नहीं छोड़ते, किन्तु
भगवान् इम्बर ही रहते हैं ॥ २३ ॥

हे द्विज श्रेष्ठ ! वे ही भगवान्, वे ही आशय स्वयं
ब्रह्म अपनी महिमा से परिपूर्ण अस्मिन् विश्वको रचने हैं, इतने हैं, और वे ही हैं, इसी से
विश्व आकाशों (नामों) को धारण करते हैं, और महा
जिनका ज्ञान प्राप्त नहीं होता है, अथवा वे ही आत्माही में प्राप्त
हो जाते हैं ॥ २४ ॥

श्रीकृष्ण ! कृष्णसख ! (१) वृष्णायृषभानिधुम्राजन्पवंशदहनानपदगर्वीर्य ! ।
गोविन्द ! (२) गोपवनिताव्रजभृत्यगीततीर्थभवः ! श्रवणामङ्गल ! पाहि मृत्यान् ॥ २५ ॥

य इवं कल्प उत्थाय महापुरुषलक्षणम् ।

तश्चित्तः प्रयतो जप्त्वा ब्रह्म वेद मुहाशयम् ॥ २६ ॥

शौनक उवाच ।

शुको यदाह भगवान् विष्णुराताय शृण्वते ।

सौरा गणो मासिमासि नाना वसति सप्तकः ॥ २७ ॥

तेषां नामानि कर्माणि संयुक्तानामवीश्वरैः ।

ब्रूहि नः भद्रधानानां व्यूहं सूर्यात्मनो हरेः ॥ २८ ॥

सूत उवाच ।

अनाद्यविद्यया विष्णोरात्मनः सर्वबोहिनाम् ।

निर्मितो लोकतन्त्रोऽयं लोकेषु परिवर्तते ॥ २९ ॥

एक एव हि लोकानां सूर्य आत्मादिकृद्हरिः ।

सर्वयेदक्रियामूलमृषिभिर्बहुधोदितः ॥ ३० ॥

कालो देशः क्रिया कर्ता कारणां कार्यमागमः ।

द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन् ! नवधोक्तो जया हरिः ॥ ३१ ॥

मध्वादिषु द्वादशसु भगवान् कालरूपधृक् ।

लोकतन्त्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्(३) गणैः ॥ ३२ ॥

भीमरक्षामिन्दुतमावायेदीपिका ।

वसुदेवसुपा... श्रीकृष्णं प्रायंचते-कृष्णसख ।
अजुंगल्य... भूमिद्रुहो वे राजम्बास्तेषां वंशस्य
दहन ! अ... वसु गोपवनितानां व्रजाः समूहाः
भृत्वा नारदा... मृतं भवः कीर्तिर्वैश्व भवणमेव
मङ्गलं च...
एतज्जप... नानं फलमित्याह--इ इति । कल्पे
उपःकावे... शुचिश्च स जप्त्वा गुहाद्यं
हरिस्यं प्र...
मयहवं... या बुद्धिमागतो मूर्तिभ्यूरुपसङ्गेन
रविभ्युहोऽ... इति । पञ्चमे वदाह तथाऽप्ये च
शुचयो ग... नागा प्राप्रयो वातुधाना देवा
इत्येकैकशो... ना सौरः सूर्यसम्बन्धी सप्तकः
सप्तानां ग...
तेषां स... तत्पतिमिस्तत्समासाविद्धतसूर्येवां
व्यूहं विभा...
वर्षं ता...
वर्षं ता...

विद्यया मायया अयं सूर्यः लोकतन्त्रो लोकवात्राप्रिव...
संकः ॥ २६ ॥

अतस्तस्य क्रियामेवोपाधिकमेव नागात्वं न कृत इत्याह-
एक एवेति "सूर्य आत्मा जगतस्तस्युपसङ्ग" इति श्रुतेः । जगदात्मा
आदिभूत सृष्टिकर्ता हरिरेव सूर्यः सच सर्वोसां वेदोक्तक्रियाणां
सूर्य संस्तेनोपाधिना बहुधोक्तः ॥ ३० ॥

काव्यरूपधारिणो हरेर्द्वादशादिकरूपं मेवं क्रियोपाधिकं
दृष्टवितुं प्रथमं सर्वकर्मप्रवृत्तये मावाकृतं नवधा मेदमाह-काव्य
इति । काव्यः प्रातरादिः देशः समाधिः क्रिया अनुष्ठानव्य कर्ता
प्राणव्यादिः करणं जुगादिः कार्यं वागादि स्नागमो
मन्त्रादिः द्रव्यं श्रीह्यादिः फलं जगोदि ॥ ३१ ॥

तत्र च काव्यरूपधारी भगवान् पृथक् चरति मध्वादिषु-
केनादिषु लोकतन्त्राय लोकवात्राप्रिवोहाय ॥ ३२ ॥

भीमरक्षामिन्दुतमावायेदीपिका ।

भूमिद्रुम्राजन्पवंशदहन ! भूमेरुपकारिराजन्पुङ्गवोदहन !

(१) वृष्णायृषभानिधुम्राजन्पवंशदहन ! (२) गोविन्दसूर्यासिहरावतारेत्यादि । (३) शुच्यारान च विज० पा० ।

* विजय

श्रीसुवर्णमण्डितकनकपदीयम् ।

पुनायक अनपवर्गवीर्ये अन्तरादिवीर्ये इत्यर्थः । येन पावनकीर्त्तयेः
गीरेः स्वप्न इत्यर्थः ॥ २५—२८ ॥

अविद्यया ज्ञानवरोधिष्व्या प्रकृत्या तस्य क्रियामुत्थानं
ज्ञानावधिकनया कालो देशोत्पादि कार्यम् अपूर्वम् प्रागमः प्रगाम
भूमौ वेदः इनाकाद्यादिपद्यन्तम् सर्वे क्रिया इति सर्वसाधन-
त्वेन च क्रियात्मभूतम् एभिर्निशिष्टा क्रिया इत्यर्थः
या क्रियया बहुभोक्तः तत्तद्भवनाद्रव्यशरीरकत्वात् बहु-
भोक्तु इत्यर्थः ॥ २९—३१ ॥

मध्यादिषु चैत्रादिमासेषु गण्यैः प्रत्येकं सप्तसङ्ख्यैः ॥ ३२ ॥

धीमद्वीरराजवाचाऽयंकुतभागवतचण्डिका ।

नक्षत्रेण तस्य सत्त्वात्मकधीमदवहङ्गादीनि निकृष्य कृष्णवहङ्गाध्या-
नुपपन्नं ह्यसौ तावत्केल्येवनां अमकरक्षायै प्राथयते-भीकृष्यो-
पादि—

“कृषिभूवाचकः शशो यश्च निहृनिवाचकः ।

नयोरेकं परं ब्रह्म कृष्या इत्यभिधीयते ॥

इति उपरपरवा तादृशार्थो वेद्य इत्यर्थः । इमानि नव सन्धोषनानि
पञ्चाद्येन सर्वान्द्रव्यित्त्वं द्वितीयेन सौशील्यं तृतीयेन सौख्यं
पृथीयेन दुष्कृष्टिनाशकत्वं पञ्चमेनापारवीर्यं षष्ठेन सर्वाधारत्वं
सप्तमेन साधुपरित्रातृत्वम् अष्टमेन पावनकीर्तिमत्त्वं नवमेना-
त्यादरेण भोक्तृत्वं विवक्षितम् कृष्योऽङ्गुलस्तरुव सजे । तथा
रवभेदं ह्यस्तीति तथा ते राजस्या एव वंशा वंशवस्तेषां बह्वनशाशन ।
पद्मा, मधुनिष्प्राज्यत्वात् वंशः सप्तानः तस्य बहवः अनपवर्गवीर्येति
पाठः अमरतन्मयीयेति पाठे परत्वं विवक्षितं नरां द्विजानां सुराणां
चापि हरतीति तथाभूतोऽवतारो यस्य तीर्थे पृथुवापहं
मनः प्रथो यस्य भवत्यमोक्ष मङ्गलम् । भृत्वान् सवकाद्
रव ॥ २५ ॥

प्रकृतमगवहङ्गादिनिरूपणप्रकरणकीर्तनफलमाह—य इति । कस्ये
[मातः] प्रमाति उपाय इदं महापुरुषस्य लक्षणं चिह्नभूताङ्गापावा-
ङ्गादिनिरूपणपरं प्रकृत्यं तस्मिन् परमपुरुष एव चित्तं यस्य सः
समाहितेन्द्रियस्य चः स जपत्वा गुहाशयं इदं गुहाशयस्थितं ब्रह्म
वेदं यथाचिद्विद्यदित्यर्थः ॥ २६ ॥

अथ कश्चिद्व्यायसमासिर्दृष्टमे कश्चिदिति द्रष्टव्यम् पुनरुप
सङ्ग्रहीतमाह— वासुदेवादिभूहपसङ्कार्थमारिनास्त्वेषां वा-
चकाद् इत्याद् पञ्चमे एकत्वे दिक्प्रायेण प्रदर्शितान् विस्तरतो
बभूवुः पृच्छति शौनकः—शुक इति ब्राह्मणम् । शुकते अवगमं
कुर्वन्ते विष्णुरानाव परीक्षिते भीशुको यथाह किमन्त
सौर्यैः स्वर्गभक्तो गण्यः सप्तकः सप्तानामादित्यानां समु-
हारमकः मासिमासि नामावहति नामाविधं कर्म वहतीति
वत् तथांचानुक्तं पञ्चमे “तथाप्ये च ऋषयो गन्धर्वा अन्तराद्यो
नागा प्रागपयो ज्ञानधाना देवाः इत्येकेकयो गणा सप्त चतुर्दश
मासिमासि भगवन्तं स्वर्गारामं नामानामानं पृथक् नामानः
पृथक् कर्मभङ्गंश्च वपासते” इति ॥ २७ ॥

नेवामिनि सप्तानां सौरगणानाम् अर्थे श्वरैः नियुक्तानां तत्पर-
तिभिः तत्प्रमाणानि च स्वर्गनियुक्तानामित्यर्थः । प्रतिमासं स्वर्गस्य नाम-
अनामिप्रायकम् अर्थे श्वरैरिति बहुलत्वं च आत्मारामभूतपरमात्मोपा-
सनार्थं स्वर्गस्थापि तेषां नामान्तरैश्च गणमध्यं प्राग्वह्यात्तदभि-
प्रायकं वा अन्तरेण सद्यैव सप्त वदन्ते स्वर्गमनः स्वर्गशरीरक
हरकामक तेषां गणानां सृष्टं तन्नामानि कर्माणि च अह-
धानानां नाऽस्माकं ब्रह्मिनि सद्यः ॥ २८ ॥

नत्र सृष्ट्यादिर्वापन्ते तावत्सूर्यस्य तत्प्रमाह—अनाद्येति ।
सर्वदेहिनामन्तरामनो निष्ठां नियास्यवा अनाद्यविद्यया आदि-
गहनया ज्ञानविरोधिष्या प्रकृत्या निर्मितोऽयं सूर्यः लोकतन्त्रः
लोकयात्रामर्गकोऽन एव लोकेषु प्रवर्तते परिभ्रमति अनाद्य-
विद्यया निर्मित इत्यनेन सूर्यविरुद्ध प्रकृतिपरिग्रामविशेषात्-
कत्वमुच्यते ॥ २९ ॥

तस्य भगवन्तरमकत्वं वदन् लोकतन्त्रनामुपवाद्यति—एक
एव हीनि । यो लोकानामादिकृत सृष्टिकर्ता एक अद्वितीयः अतुल्य-
वस्तुन्तरादितिः सर्वोत्तरात्मा हरिः स एव सूर्यो हरिरेव
सूर्यशरीरकत्वेनाविद्यया इत्यर्थः । कथम्भूतः सर्वोर्भा वेद-
क्रियाणां मूलमनः वैदिकीक्रियामुत्थं काळावच्छेदकनया अ-
गमन्या ऋषिभिः पराक्षरादिभिर्बहुधा ब्राह्मणा उदितः
उक्तः ॥ ३० ॥

नत्र दृष्टान्माह—काष्ठ इति । हे ब्रह्मन् ! यथा हरिरेक एव
काळादिशरीरकत्वेन नभश्चा उक्तः तद्वदित्यर्थः । नत्र काष्ठो वस-
न्तादिवेशः “समं वजेन” इत्यायुक्तः क्रियायागादिकृत्वा करणं साधनं
कार्यं क्याविकायंमपूर्वोपायम् प्रागमः प्रमाणमतो वेदः द्रव्यं
चतुर्गुणोपायादि फलं अर्गोर्बि “ययोको बहुधा हरिः” इति पाठान्तरं
देशकाळादिकलपर्वन्तमित्त्वं सर्वे साधनत्वेन साधकत्वे नच क्रियात्म्यं
नम एभिर्निशिष्टा क्रिया इत्यर्थः । यथा क्रियया इति बहुभोक्तः
द्रव्यादि शरीरकत्वादिनि भावः ॥ ३१ ॥

विवक्षितमर्थे तावत्प्रकृत्येवमाह—अथादिति । मध्यादिषु
चैत्रादिषु ब्राह्मणसु मासेषु काष्ठरूपधृत(क) काळावच्छेदकरूपधृत(क)
भगवान् सूर्यः लोकतन्त्राव लोकवाचानिवाहकाव पृथग्ब्राह्मि-
र्गण्यैः सह चरति एकैकस्मिन् मासे एकैको गण्यः प्रतिगण्यं
गणितवत् सप्तसप्तैत्यर्थः । यद्यपि पञ्चमे एकत्वे चतुर्गुणोकाः
तथापि तत्र प्रधानाः सप्त सप्तैवेति तत्र एवोच्यते इति
भावः ॥ ३२ ॥

धीमद्विजयवज्रतीयेकतपदरत्नं ।

एवमुपासन कुर्वन्तः कथमाह—य इति । कस्ये उपासि
महापुरुषस्य अर्पति स जपत्वा इत्यर्थः । तान् इति
इदं गुहाशयं ब्रह्म जानाति कुपोषाविति ॥ ३३ ॥

(विजयवज्रतीयेत्याऽत्रैव इत्यमाह—कथमाहः)
सर्वोपासकत्वेनार्हिल्लस्यत्वेव इदं कृतं विद्यमानं उपासितः
कन्त्येति तदित्यतिप्रकाटं कथयत्यभिप्रायः । तत्र शौनकः
पृच्छति—शुक इति । शुको भगवाण् विष्णुराव शुकनामकत्वादि
सप्तको गण्यो मासिमासि नामानामानं इति अनेकैर्नानेव-
मायः सौरः सूर्यस्य विद्यमानं सप्तैकैरेव शौना वसति

श्रीमद्भिजयस्यजनीयंकृतपदरत्नावली ।

“तथा अग्रे च ऋषयो गन्धर्वाप्सरसो नागाः” इत्यादि पञ्चम-
स्कन्धे यदाह ॥ २७ ॥

तदा तेषां पृथङ्नामानि पृथक्पृथक् चानुक्तान्यनः भू-
धानानां नाऽऽगाकानां भूतीत्यन्वयः । सूर्यात्मनः सूर्यान्तया-
मिग्यां हरव्यूहं । स्वर्गान्तये च चरुः सूर्यात्मनाऽहरः परितः
स्थितः तेषां व्यूहं पृथक् पृथक्पृथक् शेष इति वा ॥ २८ ॥

अत्र कदाह हरव्यूहपूर्वे प्रथोत्पन्नानि भिद्यन्त इति
भावेनाह-मनादीति । लोक तन्प्रयति व्यापारयतिनि लोकतन्त्रां
लोकप्रवृत्तहतरयं सूर्यादिः लोकेषु परितो वनेन हृद्यादि
निमित्तव्यापाराय उद्यादिकं गच्छतीत्यर्थः । कीदृशः सर्वदेहिना-
मात्मनो विष्णोः मनाद्यावद्यथा * कारणाद्युच्छ्रया निर्मितः
‘सूर्यान्मनासो धाता यथापूर्णमकरपयत्’ इति भूतेः ॥ २६ ॥

सरतीति सूर्य इति सूर्यात्पारस्वस्य इति तच्छब्दप्रवृत्ति-
निमित्तस्य तद्व्यापारव्याप्त्यर्थकतां हरिः एक एवेत्याह,
एक एवेति । लोकानामुभयेषाम् आत्मा “सूर्य आत्मा जगत्त-
द्युवश्च” इति भूतिः । दिनस्यादिकत् “कनीच्छेद्ने” इति धातोर्दिना-
दिच्छत् अन्तर्कतां च “प्रातस्तयावाच सन्ध्यामुपासीत” इति भूतेः
सर्वेन्द्रोक्तक्रियामूलमत एव ऋषिभिर्बहुर्बोद्धतः उदितमिति
पाठे तत्स्वरूपं नानात्वेन कथितम् अत्र द्वादशसूर्येष्वेकः स्वयं
हरिरभ्यन्नास्तर्थात्मत्वेनेति विशेषः ॥ ३० ॥

नानात्वमुपपादयति-काल इति । अजया मायया । नाद्यवि-
द्यया नवधोकः कालः प्रातरादिः दशः समादिः क्रिया अनु-
ष्ठानं कर्ता ब्राह्मणादिः कारणात्मिन्द्रयं कार्यं देहः द्रव्यं चर्वादि
भूतपञ्चकं वा प्राणो वेदादिशास्त्रं फले स्वर्गादि कालादिषु
स्थित्वा तत्कर्मकारकत्वेन कालादिशब्दवाच्यत्वेन नवधा हरि-
रुक्तः इति ज्ञानवपम् ॥ ३१ ॥

एक एव हरिः सर्वे रयनीत्युक्तं तत्प्रकारं दर्शयति-मध्या-
दिष्विति । काष्ठरूपधुक् जगदान् लोकतन्त्राश्च लोकव्यापाराय
मध्यादिषु क्षेत्रादिषु तद्दशाभिगुणैर्द्वादशविधकालगुणैः पृथक्
पृथक् चरतीत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयस्यजनीयंकृतपदसम्बन्धः ।

तमेव नामा... प्रथयन् प्रार्थयते । यद्वा, ममत्कीदृश एव
स्व पु... द्वादशमेव तं प्रार्थयते-श्रीकृष्णेति ।
तत्र श्री... पुराणिशा गोविन्देस्वादिना प्रजलीला
तत्र प्र... अस्ते निदेशात्तत्रैव निजक्रियतिर्दिशिता
तीर्थेत्य... शोपाश्च वनितास्तद्गुणाश्च प्रजस्तप्रस्था
अस्य... शोपाश्च तैर्गीतेति विग्रहः वस्तुमानं
कः भू... इति ज्ञानस्मान् स्वयमेव तत् सिद्धि
संपाद... यद्येन कृतं साधनासाधनैपर्यं दर्शि-
तम् ॥ ३३ ॥

प्रह... शयं वरुहमपि ॥ २६ ॥
* अतम... कारणां यस्याः सा मनाद्या
या च धि... प्रहः सूचितः ।

शुक इति सुप्रसक्तम् । ननु, धृतमागततत्त्वस्य तत्र सूच्येनगुण भवत्ये
कोऽयमाप्रहस्तत्राह-सूर्येस्वारात्मा अस्तर्वामी हरिः तस्यैव व्यूह
तत्रैव पठ्येवसानादिति भावः । इति गावऽयुपासना तरपठ्येने
व्याजितम् ॥ २७-२८ ॥

मनादिरविद्या या तथा मायया विष्णोरेव सकाशात्प्रिगतो
ऽयं सूर्यः ॥ २९ ॥

अतस्तदनन्वयव्यायेन हरिरेव सूर्यः इरेर्विशेष्यं लोकाना-
मेक एवात्मा” इत्यादि अत एव सूर्योऽपि तेषामात्मादिरित्यर्थः
॥ ३०-५० ॥

श्रीमद्भिजयस्यजनीयंकृतसाराथं दर्शनी ।

यद्दशसूर्येदमुपासनमुक्तं न श्रीकृष्णं स्वैष्टदेवं परिचाययन्
प्रार्थयते-श्रीकृष्णेति । कृष्णव्याजुनस्य सखे इति पाण्डवेषु
स्नेहः स्वन्शीकारकः वृष्ययुवमेति याद्वेषु तत्र किं घातक-
मित्यत आह-अर्वाजमुहो वे राजन्यास्तेषां वंशस्य दहन ।
यद्वा, त एव वंशास्तत्परस्परसंभर्त्सयन्ते । केन पाण्डवानां
याद्वानां च वैरिणः संहृत्य तेषां पाण्डक इति अनपवगंमणीया
वीर्यं पराक्रमो यस्मादिति पाण्डवान् याद्वान् यो भगवान्
सर्वजायनश्चकारिति भावः । गोविन्देति प्रजस्यलोकेषु ततोऽप्यति-
स्नेहः स्वातिवशीकारकः तत्र किं घातकमित्यतः आह-गो-
वनिनानां प्रजस्य समूहस्य यो भृशः “आसामहो वरुणरेणु-
जुषामहं स्वाम” इत्युक्त्वाभीष्टितभृशभाव उद्धवस्तेन गीतं,
“ता नमस्यभिर्दे जगो” इति श्रीशुकोक्तेयैर्ज्ञाते तीर्थं जगत्पावनं
श्रवो वशस्तदेव भवणमङ्गलं कथं सुखमहं वरुण हे तथा-
भूत ॥ २५ ॥

य इहं महापुरुषलक्ष्यं ब्रह्मतरुस्वरूपं जपत्वा वेह
स गुहाशयं परमानमव वेहस्यन्वयः ॥ २६ ॥

हन्तानेन शुकपरीक्षितसम्पादमयम् श्रीभागवतशास्त्र-
प्रसक्तं कथितं तदनन्तरमस्मत्पूर्वपुरुषस्य मार्कण्डेयस्य चरितं
तदनुष्ठितभगवत्पूजमन्त्रं चान्तराप्रदानाबोधानुक्तम् । इदानीम्
स्य श्रीभागवतस्य (न) यद्विषयस्य स्तयं भगवतश्च इहास्तः
श्रीसूर्यः “कृष्णे स्वधामोर्षगते धर्मज्ञानादिभिः सह । कथौ
नष्टशामेव पुत्राणांकोऽधुनोदितः” इत्येतदुक्त्वा “कृष्णयुमधि-
निम्बोच” इत्युक्त्वात्त्या चाद्यगतकृतं द्वादशस्तमकम् सकलप्रह-
राजमधुना द्वादशस्कन्धात्मकपुराणराजसमाप्तिसमर्थं प्रस्ताव-
यितुमहमर्हामीति मनास् पणामुद्वाह-शुक इति । पञ्चमे यदाह
“तथा अग्रे च ऋषयो गन्धर्वाप्सरसो नागा प्राणवधो” वातु-
धाना देवा इत्येकैकशा गत्याः सप्त” इत्यादिना सौरः सूर्य-
सम्बन्धी ॥ २७ ॥

अधीश्वरैः अधीश्वरेण परमेश्वरेणेत्यर्थः । नन्वहं सूर्य-
विषयकं प्रश्नेन तत्राह-सूर्योऽत्मनः सूर्येऽकरुष्ये हरिरेव
व्यूह इति ॥ २८ ॥

साधिदानवस्वरूपस्य जपम् भगवतः कृष्णस्य श्रीभाग-
वतस्य च इहान्तीभूतोऽयं सूर्यः प्राकृतो मन्दिनो नाहंतीति मा
मन्वा इत्याह-मनाद्यविद्ययति । सर्वदेहिनामात्मनो विष्णोः

भीमशुक्रकेशकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

देवांश्च निर्मितः विष्णुनेत्रायं ज्ञानेजोमूर्तिः सूर्योऽनाद्य-
विद्यया मायया निर्मितः लोकान्त्रः लोकवात्रा प्रवचकः ॥२६॥

• एक एव लोकानामात्मा हरिः सूर्यो बहुधा द्वादशधा
उक्तः ॥ ३० ॥

न केवलं सूर्यरूपेण बहुधा कर्मप्रवचनार्थं काळादिकवे-
द्यापि बहुभिर्याह—काळ इति । काळः प्रातरादिः देशः वेदि-
कादिः क्रिया अनुष्ठानं कर्त्ता ब्राह्मणादिः कथ्यं शुभादि
कार्यं यागादि आगमः मन्त्रादिः द्रव्यं मीमांसादि फलं
स्वर्गादि ॥ ३१ ॥

काळरूपधारी भगवानेव सूर्यरूपः सन् लोकतन्त्राय
लोकवात्रानिर्वाहयाव ॥ ३२ ॥

• भीमशुक्रकेशकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

एवंविधः कः एवाकाङ्क्षायां तं प्रतिपादयन् तमेव स्नानभ्य-
मकरक्षायै प्रार्थयते—भीकृष्ण इति । हे भीकृष्ण । भीयुक्तसदा-
नन्द । हे कृष्णानन्द । अमुनसखे हे वृष्ययुवम ! हे भवनिधुम्राजन्व-
वशादहन ! भवनिद्रुहो वे रात्र्यास्तद्वेशनिष्ठाशक ! हे अनपवर्ग-
धीये निरपधीये, गां वेदलक्ष्यां वार्यां विन्दयते इति गोविन्दः
तस्य संकोचने हे गोविन्द ! गोपवनितामजभूत्यगीतमीशंभवः
गोपवनितागां व्रजेः समूहेः भूत्यैः भीनारदाभिश्च गीतं नार्थ-
भूतं भवः कीर्त्तयस्य हे भवणमङ्गल ! भवणमेव मङ्गलं
व्यस्य स तथाभुत ! भूत्यान् पाहि रक्ष ॥ २५ ॥

महापुरुषस्य वैराजस्य इदं लक्ष्यामङ्गोपाङ्गादिकूपम कल्पे
उपःकाळे, उर्याच जल्पवा गुहाशयम् सर्वान्तरात्मानं ब्रह्म
ब्रह्मरूपगुणादिकं भगवन्तम् परवासुदेवं विश्वकारणं
द्विजश्रमेति श्रेयंकर्त्तव्योक्तं वेद ॥ २६ ॥

पञ्चमस्कन्धे भीशुकेन संक्षेपत उक्तं सूतमुखाकृतमपि
मूर्त्तिव्यूहप्रसङ्गेन सर्वव्युहं नित्तरतो बुभुक्षुः पृच्छति-शुक-
इति द्वादश्याम् । पञ्चमस्कन्धे “तथा मन्ये च श्रुतयो गन्धर्वाप्स-
रसो नागा धामयवो यातुधाना देवा इत्येकेकशो गणाः
सप्त”इत्यादिना शुको बत यमाह स सौरः सर्वसम्बन्धी गणः
सप्तकः सूर्यादिसप्तानां समूहः मासिमासि नाना पृथक्
वसति ॥ २७ ॥

तेषामधीश्वरैस्तत्तद्गणमुखैः सूर्यैः सम्यक् युक्तानां खे-
ले कर्मणि योजितानां नामानि कर्माणि च ब्रूहि सूर्यात्मनः
सूर्योक्त्वांशात्मना स्थितस्य व्युहं विभागं च ब्रूहि ॥ २८ ॥

• तत्र व्युहत्रेय सूर्यस्वरूपनिरूपणपृथक्माह—अनादीत्यादिना ।
सर्वदेहिनामात्मनो विष्णोरेवापमंशभूतः सूर्यः, ननु अंशभूतस्य
क्षेत्रज्ञमात्रस्य कथं लोकप्रकाशकत्वमत्राह-अनाद्यविद्यया अनादि-
कर्मप्रवाहकतया “अविद्याकर्मसंज्ञान्या तुनीया शक्तिरिष्यते” इति
भूतिप्रसिद्धया निर्मितः अतः लोकतन्त्रो लोकवात्रानिर्वाहकः
सन् लोकेषु परिचरते लोकतन्त्रप्रकाशयतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

जादिकृत् विश्वकर्मा लोकानां जेतनाजेतनानामात्मा हरि-
रेवैकोऽशात्मना सूर्यैः सन् सर्ववैद्यक्रियायां प्रातरादिफालदारा
— लभतः श्रुतिभिर्विबुधा द्वादशधोऽदतः कथितः ॥ ३० ॥

न चैकः सूर्यः एव इत्यात्मकः सर्वकाळादिकं हयोःमक-
मेवेत्याह-काल इति । अजया इत्युपलक्ष्यं जेतनाजेतनभूतानां
शक्तीनां जेतनाजेतनभूताभिः शक्तिभिः काळादिकृपां नवधा हरि-
रेवाःकतः तत्र काळः प्रातरादिः देशः समादिः “समे वजेत” इति
वचनात् क्रिया अनुष्ठानम् कर्त्ता ब्राह्मणादिः कारणं ज्ञानादि कार्यं
यागादि आगमः मन्त्रादिः द्रव्यं मीमांसादि फलं स्वर्गादि ॥ ३१ ॥

विधासुतमाह—मध्यादिष्यति । काळं प्रातरादिकरूप-
वतीति काळरूपं सूर्यस्तत्र धृष्योति प्रगल्भते इति काळरूपधृक्
भगवान् सूर्यात्मा हरिः मध्यादिषु चैत्रादिद्वादशसु मासेषु
स्वात्मकैः द्वादशभिर्गणैः पृथक् पृथक् लोकतन्त्राय लोक-
वात्रानिर्वाहाय चरति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे भीकृष्ण ! हे अर्जुन के सखा ! हे वदूतम ! हे पृथिवी
के द्रोही हुए राजाओं के वंश की भाग ! हे अमित धीरे
बाबे ! हे गोविन्द ! हे गोप वनिता और व्रज के दामोद
गान होने लायक पवित्र कीर्ति वारे ! हे भवण में मंगल
रूप ! आप हम सब भूतों की रक्षा करो ॥ २५ ॥

जो पुरुष प्रातः काल में उठ कर परम पुरुष में विश्व
जगा कर इन महा पुरुष के लक्षणों को पवित्र होकर
जपे वह अन्तर्यामि ब्रह्म के स्वरूप का ज्ञान वाला हावे ॥ २६ ॥

शौनक उवाच ।

शौनक श्रुति बोले, कि—हे सूत जी ! भगवान् भीशुका-
चार्य ने सुनते हुए विष्णु रात राजा पराक्षित के लिये,
मास मास में सूर्य के समीप रहने वाले श्रुति गन्धर्ब
अप्सरस, नाग, वक्ष, राक्षस, देवता, इन सानों का समु-
दाय कहा है ॥ २७ ॥

तिनके नाम और कर्म प्रधीश्वर भीसूर्य के संयुक्तों के कथो !
क्योंकि ? सूर्यात्मक भीहरि के व्युह भवण करने में इस
खों की बडी भडा है ॥ २८ ॥

सूत उवाच ।

सूत जी बोले, कि—श्रीविष्णु की जनादि भाषा में
निर्मित होकर सब देह धारियों के लोक वात्रा के निर्वाह के
लिये ये यह सानों का समुदाय लोकों वरि वसंत होता
है ॥ २९ ॥

सूर्यात्मक भीहरि सबे लोकों के क ही आत्मा है
सबे देह क्रियाओं के मूल हैं, और श्रुति को ने बहु प्रकार
गाये है ॥ ३० ॥

काल देना क्रिया कर्त्ता करण कार्य भगवान् द्रव्य और
फल में भीहरि के भाषा कृत नव मेह ॥ ३१ ॥

काल रूप धारण करने वाले भगवान् सूर्यात्मक भीहरि
इस लोक तन्त्र के चखाने को चैत्र के मासि लेकर द्वादश
मासों में पृथक् २ द्वादश गणों से विचरते हैं ॥ ३२ ॥

घाता कनस्थली हेतिर्वासुकीरथकन्मुने ! ।
 पुलस्त्यस्तुम्बुरुरिति मधुमासं नयन्त्यमी ॥ ३३ ॥
 अर्यमा पुलहोऽथौजाः प्रहेतिः पुञ्जिकस्थली ।
 नारदः कच्छनीरश्च नयन्त्येते स्म माधवम् ॥ ३४ ॥
 मित्रोऽग्निः पौरुषयोऽथ तक्षको मेनका हहाः ।
 रथस्वन इति ह्येते शुक्रमासं नयन्त्यमी ॥ ३५ ॥
 वसिष्ठो वरुणो रम्भा सहजन्त्यस्तथा हुहूः ।
 शुक्रश्चिप्रस्वनश्चैव शुचिमासं नयन्त्यमी ॥ ३६ ॥
 इन्द्रो विश्वावसुः श्रोता एलापत्रस्तथाऽङ्गिराः ।
 प्रम्लोचा राक्षसो (१) वर्यो नभोमासं नयन्त्यमी ॥ ३७ ॥
 विवस्वानुप्रसेनश्च व्याघ्र आमारणो भृगुः ।
 अनुम्लोचा शङ्खपालो नभस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ३८ ॥
 पूषा धनञ्जयो वातः सुषेणः सुरुचिस्तथा ।
 घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयन्त्यमी ॥ ३९ ॥
 क्रतुर्नर्चा भरद्वाजः पर्जन्यः सेनजित्तथा ।
 विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिकृतभावाद्येदीपिका ।

नानेव गच्छानाह-धानेति द्वायशभिः । घाता सूर्यः कनस्थली
 जप्सराः हेती राक्षसः वासुकिर्नागः रथकचक्षः पुलस्त्य ऋषिः
 तुम्बुरगन्धर्वः मधुमासं वैशं नयन्त्यनुषतंयति ॥ ३३ ॥

अथौजा रथः प्रहेति राक्षसः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो
 नागः माधवो वैशः ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः पौरुषयो राक्षसः रथकचक्षो यक्षः शुक्रमासं
 उषेष्टम् ॥ ३५ ॥

वरुणः सूर्यः वरुणो यक्षः शुक्रो नाम नागः चिप्रस्वनो
 राक्षसः शुचिर्नागः ॥ ३६ ॥

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रो नागः
 नभो राक्षसः वर्यो नभोमासं नयन्त्यनुषतंयति नभो मासम् भाव-
 णम् ॥ ३७ ॥

विवस्वानुप्रसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आमारणो
 यक्षः शङ्खपालो नभः नभस्याख्यं भावणम् ॥ ३८ ॥

धनञ्जयो वातः सुषेणो गन्धर्वः सुरुचिर्गन्धर्वः
 तपोमासं माधवः माधवः कनस्थली कौर्मोकादित्यानुकमानुसारेण
 वैश्वदेवो तु माधवः कनस्थली विवस्वानुप्रसेनो कल्पमेहेनेति
 षष्ठम् ॥ ३९ ॥

क्रतुर्नर्चाः वर्योराक्षसः पर्जन्यः सूर्यः सेनजिद्राक्षसः विश्वो
 गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्याख्यं कल्पणम् ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिकृतशुक्रपक्षीयम् ।

घाता मादित्यः कनस्थली जप्सरा हेतीराक्षसः वासुकिः मुञ्जकः
 रथकचक्ष यक्षः पुलस्त्यः ऋषिः तुम्बुरः गन्धर्वः ॥ ३३ ॥

अथौजा यक्षः प्रहेति राक्षसः नारद ऋषिर्गोतकश्च कच्छनीरो
 नागः ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः पौरुषयो राक्षसः रथकचक्षो नागः हाहा-
 गन्धर्वः रथकचक्षो यक्षः ॥ ३५ ॥

वरुणः सूर्यः वरुणो यक्षः शुक्रो नाम नागः चिप्रस्वनः
 गन्धर्वः ॥ ३६ ॥

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्र-
 नागः ॥ ३७ ॥

धनञ्जयो वातः सुषेणो गन्धर्वः सुरुचिर्गन्धर्वः वातो
 राक्षसः ॥ ३९ ॥

क्रतुर्नर्चाः वर्योराक्षसः पर्जन्यः सेनजिद्राक्षसः ऐरावतो नागः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्वशिनी ।

के पुनस्ते प्रतिगतां समगणान इत्यत्राह—धानेत्यादिना,
धाना मादित्यः कृतस्वली अप्सराः हेती राक्षसः वासुकिः
भृगुः रथकृत् यक्षः हे मुने, शीतक ! पुष्यः ऋषिः तम्बुरु-
गन्धर्वः इत्येवं सम गणानां चैत्रमासं नयन्ति स्वस्वकर्मभिः । सू-
र्ये गणयन्तीत्यर्थः । मधुमासमित्यन्तमयोगे द्वितीया एवमप्रपि
इत्यम ॥ ३३ ॥

अथमेति । अथेमा सूर्यः पुलहः ऋषिः रथोजाः यक्षः प्रहेतिः
राक्षसः पुञ्जकस्थली अप्सराः नारदो यक्षः [गन्धर्वः] कच्छनीरो
नागः एते माघमासं नैशाखमासम् ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः अग्निः ऋषिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः
मेतका अप्सराः हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनो यक्षः शुक्रमासं
ज्येष्ठमासम् ॥ ३५ ॥

वासिष्ठः ऋषिः वरुणः सूर्यः रश्मा अप्सराः सहजस्यो
यक्षः हुह्रुगन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्त्रनो राक्षसः शुचिमासम्
भाद्रपदमासम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः श्रोता यक्षः एला [प]पुत्रो
नागः अङ्गिरा ऋषिः प्रजोषा अप्सराः खर्षो राक्षसः नभो-
मासम् भाद्रपदमासम् ॥ ३७ ॥

विश्वज्ञान् सूर्यः उग्रमेतो गन्धर्वः द्याघ्नो राक्षसः आसा-
रयो यक्षः भृगुः ऋषिः अनुशोषा अप्सराः शङ्खपालो
नागः नभस्याख्यं भाद्रपदमासम् ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुवेणो गन्धर्वः
सुकाच्येक्षः मृगार्ची अप्सराः गीतम ऋषिः तपोमासं
माघमासं मासकर्मविलङ्घनं तु कूर्भोकादित्यक्रमानुसारेण । यद्वा,
मासकर्म न विशिक्तः यथा गणानाम् अथवाऽऽश्रममनुशोधन-
मासकर्मैकैकत्रयं, तदनन्तरश्रेयकर्मपरतो योज्यं त्वष्ट्यादि-
मासं तु तत्पूर्वश्रेयकर्मपर्यन्तं योज्यम् ॥ ३९ ॥

ऋतुवर्षा राक्षसः भरद्वाजः ऋषिः पञ्चमः सूर्यः सेनाजित्
अप्सराः विश्वो गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्वाख्यं फाल्गुन
मासम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्वशिनी ।

इदानीं तेषां नामान्याह—धानेत्यादिना । धाना सूर्यः कृतस्वली
अप्सराः हेतीराक्षसः वासुकिर्नागः रथकृत् यक्षः पुष्यः ऋषिः
तम्बुरुगन्धर्वः अग्नी धात्राद्यो मधुमासं नयन्ति ते उक्तक्रिया-
प्रवर्तकत्वेन तस्मात्प्रतिपादयन्ति ॥ ३३ ॥

अथेमा सूर्यः पुलहः रथोजाः यक्षः प्रहेतिराक्षसः
पुञ्जकस्थली अप्सराः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः एते
माघमासमाधिपति माघमासं नयन्ति शरथं माघोपासने
एवमुत्तरप्रायणुसन्धेयम् ॥

मित्रः सूर्यः अग्निः ऋषिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः
मेतका अप्सराः हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनो यक्षः ॥ ३५ ॥

वासिष्ठ ऋषिः वरुणः सूर्यः रश्मा अप्सराः सहजस्यो राक्षसः
हुह्रुगन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्त्रनो यक्षः इत्येते ॥ ३६ ॥

[४६]

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रो नागः
अङ्गिरा ऋषिः प्रजोषा अप्सराः खर्षो नाम राक्षसः ॥ ३७ ॥

विश्वज्ञानादित्यः उग्रमेतो गन्धर्वः द्याघ्नो राक्षसः आसा-
रयो यक्षः भृगुर्मुनिः अनुशोषा अप्सराः शङ्खपालो नागः ॥ ३८ ॥

पूषा मादित्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुवेणो यक्षः
सुकाच्येक्षः मृगार्ची अप्सराः गीतम ऋषिः ॥ ३९ ॥

ऋतुवर्षाः वर्षा गन्धर्वः भरद्वाज ऋषिः पञ्चमः मादित्यः
सेनाजित्वा विश्वो राक्षसः ऐरावतो नागः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्वशिनी ।

सौरो गणो मासिमाधीति यत् पृथं तत्र प्रथमश्रेयमास-
सप्तकमाह—धाना सूर्यः कृतस्वली अप्सराः हेतिः राक्षसः
वासुकिर्नागः रथकृत् यक्षः पुष्यः ऋषिः तम्बुरुगन्धर्वः ॥ ३३ ॥

अथेमा सूर्यः पुलहः ऋषिः रथोजा यक्षः प्रहेती राक्षसः
पुञ्जकस्थली अप्सराः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः माघं
वैशाखम् ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः अग्निर्मुनिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः मेतका
अप्सरा हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनो यक्षः शुक्रमासं ज्येष्ठम् ॥ ३५ ॥

वासिष्ठो मुनिः वरुणः सूर्यः रश्मा अप्सराः सहजस्यो
राक्षसः हुह्रुगन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्त्रनो यक्षः शुचिमासं
भाद्रपदम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रो नागः
अङ्गिरा मुनिः प्रजोषा अप्सराः खर्षो राक्षस इति खयमंश
व्याख्याते नभोमासं भाद्रपदम् ॥ ३७ ॥

विश्वज्ञान् सूर्यः उग्रमेतो गन्धर्वः द्याघ्नो राक्षसः आसा-
रयो यक्षः भृगुर्मुनिः अनुशोषा अप्सराः शङ्खपालो नागः
नभस्याख्यं भाद्रपदम् ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुवेणो गन्धर्वः
सुकाच्येक्षः मृगार्ची अप्सराः गीतमो मुनिः तपोमासं माघम् ॥ ३९ ॥

ऋतुवर्षः वर्षा राक्षसः भरद्वाजो मुनिः पञ्चमः सूर्यः सेनाजित्
अप्सराः विश्वो गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्वाख्यं फाल्गुनम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्भुक्तदेवकृतसिद्धाथप्रदीपः ।

तानेव गणान् तेषु मासेषु विभज्य शिष्यन् तेषां नामानि
सूरीत्यस्योत्तरमाह—धानेति द्वादशभिः । हे मुने ! अग्नी मधुमासं
चैत्रमासं नयन्ति नयेयन्ति तत्र धाना सूर्यः कृतस्वली अप्सराः
हेती राक्षसः वासुकिः नागः रथकृत् यक्षः पुष्यः ऋषिः
तम्बुरुः गन्धर्वः ॥ ३३ ॥

एते अथेमाद्यः माघं नैशाखं नयन्ति तत्र अथेमा सूर्यः
पुलहः ऋषिः रथोजाः यक्षः प्रहेतिः राक्षसः पुञ्जकस्थली अप्सराः
नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः ॥ ३४ ॥

अग्नी शुक्रमासं ज्येष्ठमासं नयन्तीत्येके अत्र आह—मित्रः सूर्यः
अग्निः ऋषिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः मेतका अप्सराः
हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनो यक्षः इत्येते ॥ ३५ ॥

अथांशुः कश्यपस्ताक्षर्य^(१) ऋतसेनस्तथोर्वशी ।
 विद्युच्छत्रुर्महाशङ्खः सहोमासं नयन्त्यमी ॥ ४१ ॥
 भगः स्फूर्जोऽरिष्टनेमिरुर्णा आयुश्च पञ्चमः ।
 कर्कोटकः पूर्वचित्तिः (२)पुष्पमासं नयन्त्यमी ॥ ४२ ॥
 त्वष्टा ऋचीकतनयः *कम्बलश्च तिलोत्तमा ।
 (३)ब्रह्मापेतोऽथ शतजिह्वतराष्ट्र इपम्भराः ॥ ४३ ॥
 विष्णुरश्वतरो रम्भा^(४) सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् ।
 विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयन्त्यमी ॥ ४४ ॥
 एता भगवतो विष्णोरादित्यस्य विभूतयः ।
 स्मरतां सन्ध्योऽनूणां हरन्त्यहो दिने दिने ॥ ४५ ॥
 द्वादशस्रपि मासेषु देवोऽसौ षड्भिरस्य वै ।
 चरन् समन्तान्तनुते परत्रेह च (५)सन्मतिम् ॥ ४६ ॥

श्रीमच्छुक्लकद्वेकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ममी वसिष्ठाद्यः शुचिमासमापाठम् नयन्ति वसिष्ठः
 ऋषिः वरुणः सूर्यः रम्भा अप्सराः सहजम्बो यक्षः हृद्ः गन्धर्वः
 शुक्रो नागः चित्रस्वनो राक्षसः ॥ ३६ ॥

ममी इन्द्राद्यः नभोमासं भावयन्ति इन्द्रः सूर्यः विश्वा-
 वसुः गन्धर्वः भ्रोजा यक्षः एलापत्रो नागः अङ्गिरा ऋषिः
 प्रम्बोच्चा अप्सराः वर्षो राक्षसः ॥ ३७ ॥

ममी विवस्वानभृतयः नभस्याख्यं भाद्रपदं नयन्ति विव-
 स्वान् सूर्यः उग्रसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आसारणो यक्षः
 भृगुः ऋषिः अनुम्बोच्चाः अप्सराः शङ्खपाखो नागः ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनेजयो नागः वातो राक्षसः सुपेणो गन्धर्वः
 सुराच्येक्षः घृताची अप्सराः गौतम ऋषिः तपोमासं माघमासं
 क्रमो वा विद्युच्चित्तः ॥ ३९ ॥

क्रतुश्चः षर्वा राक्षसः भरद्वाजः ऋषिः पञ्चम्यः सूर्यः
 सेनजित् अप्सराः षष्ठी गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्वाख्यं
 फाल्गुणम् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

तहां चित्र मास का प्रकार कहते हैं, कि—चैत्रमास को
 भ्रोजा सूर्य, कृतस्पर्धी अप्सरा, हेति राक्षस, वासुकि यक्ष,
 रथकृत् यक्ष, पुत्रास्य ऋषि, तुम्बरु गन्धर्व, ये सातों व्यतीत
 करते हैं अर्थात् चलाते हैं ॥ ३३ ॥

अथमा सूर्य, पुलह ऋषि, अथोजा यक्ष, प्रहति राक्षस, पुंजि-

१ धृतसेनः (२)सहस्राख्यम् (३)महारातः(४)सूर्यवर्चाश्चसत्यको हतीमे विजो पाठाः । *कम्बलाश्च इति(५)सङ्गतिम् इति च वीर०पा०

कश्ली अप्सरा, नारद गन्धर्व, कच्छनीर नाग, ये सब
 नशाख मास को चलाते हैं ॥ ३४ ॥

मित्र सूर्य, अत्रि ऋषि, पौरुषेय राक्षस, तदक नाग, मेनका
 अप्सरा, हाहा गन्धर्व, रथस्वन यक्ष, इतने जेष्ठ मास को
 चलाते हैं ॥ ३५ ॥

वसिष्ठ ऋषि, वरुण सूर्य, रम्भा अप्सरा, सहजम्ब यक्ष,
 हृद् गन्धर्व, शुक्र नाग, चित्रस्वन राक्षस, ये सब भाषाठ मास
 को चलाते हैं ॥ ३६ ॥

इन्द्र सूर्य, विश्वावसु गन्धर्व, भ्रोजा यक्ष, एलापत्र नाग,
 अङ्गिरा ऋषि, प्रम्बोच्चा अप्सरा, वर्ष राक्षस, इतने भावय
 मास को व्यतीत करते हैं ॥ ३७ ॥

विवस्वान् सूर्य, उग्रसेन गन्धर्व, व्याघ्र राक्षस, आसारण
 यक्ष, भृगु ऋषि, अनुम्बोच्चा अप्सरा, शङ्खपाख नाग ये सब
 भाद्रपद मास को चलाते हैं ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्य, धनेजय नाग, वात राक्षस, सुपेण गन्धर्व,
 सुराच्येक्ष यक्ष, घृताची अप्सरा, गौतम ऋषि, ये सब माघ मास
 को चलाते हैं, यहां मास के कथन का व्यति क्रम है ॥ ३९ ॥

क्रतुश्च, षर्वा राक्षस, भरद्वाज ऋषि, पञ्चम्य सूर्य, सेन-
 जित् अप्सरा, विश्व गन्धर्व, ऐरावत नाग, ये सब फाल्गुन-
 मास को चलाते हैं ॥ ४० ॥

धीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अंशुः सूर्यः जंश इति वा पाठः नारदो यक्षः ऋतसेनो
 गन्धर्वः विद्युच्छत्रु राक्षसः महाशङ्खा नागः सहोमासम् मार्ग-
 शीर्षम् ॥ ४१ ॥

सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिङ्गैर्ऋषयः संस्तुवन्त्यमुम् ।

गन्धर्वास्तं प्रगायन्ति नृत्यन्त्यप्सरसोऽग्रतः ॥ ४७ ॥

उन्नहन्ति रथं नागा ग्रामण्यो रथयोजकाः ।

चोदयन्ति रथं पृष्ठे नैर्ऋता बलशालिनः ॥ ४८ ॥

धीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिर्गन्धर्वः ऊर्गो यक्षः
आयुर्ऋषिः कर्कोटको नागः ॥ ४२ ॥

• स्वष्टा सूर्यः ऋषीकतनयो जमदग्निः कश्यपो नागः ब्रह्मा-
पेतो राक्षसः शतजिह्वसुः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषम्भरा आश्विन-
पाण्डकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः अश्वतरो नागः सूर्यवर्चा गन्धर्वः सत्यजिह्वसुः
मन्त्रापेतो राक्षसः ऊर्जमासं कार्तिकमासम् ॥ ४४ ॥

एते चादित्यादयः कौर्भे विभज्योक्ताः—

“धाताऽधेमा च मित्रश्च वरुणाश्चेन्द्र एव च ।
विष्वक्कानय पूषा च पञ्चम्यञ्जानुरेव च ॥
भगस्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः ।

कुबलयः पुण्ड्रश्चाग्निर्वसिष्ठोऽथाङ्गिरा भृगुः ॥

गौतमोऽप्य भद्रहाजः कश्यपः क्रतुरेव च ।

जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥

रथकूर्वाऽरिष्टनेमिप्रोमणोश्च रथस्त्रनः ।

रथाचक्रस्त्रनः श्रोता अरुणः सेनजित्तया ॥

नार्यश्चारिष्टनेमिश्च शतजिह्वस्तजित्तया ।

एते यक्षाः—

अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेवो बधस्तथा ।

वर्षो वषाप्रस्तथा ऽऽयुश्च वायुर्निष्ठाह्वाकरः ॥

ब्रह्मापेतश्च विम्रेन्द्र ! ब्रह्मापेतश्च राक्षसः ।

वासुकिः कञ्जनीऽश्च तक्षकः सर्पपुङ्गवः ॥

एखापन्नः शङ्खपाण्डस्तथैरावतसंज्ञितः ।

धनञ्जयो महापद्मस्तथा कर्कोटको द्विजाः ॥

कश्यपोऽश्वतरश्चैव बहस्येनं यथाक्रमम् ।

तुम्बुरुनारदो हाहा हृद्बुर्विश्वावसुस्तथा ॥

उग्रसेनो वसुध्विर्विश्वावसुरथापरः ।

क्षित्रसेनस्तथोर्गोयुधृतराष्ट्रो द्विजांस्रमाः ॥

सूर्यवर्चा द्वादशेति गन्धर्वा गावतां वराः ।

कृतस्थस्वप्सरो वर्षो तथाऽस्या पुञ्जकस्थली ॥

मेनका सहजस्या च प्रस्रोजा च द्विजांस्रमाः ।

अनुस्रोजा घृणाची च विश्वाची चोर्वशी तथा ॥

अम्बा च पूर्वचित्तिः क्यावस्या चैव तिखोत्तमा ।

रम्भा चेति द्विजभेष्टास्तथेवाप्सरसः स्मृताः ॥”

इति ॥ ४५ ॥

एतेषां पृथक्कर्मणि निरूपयति—द्वादशस्कन्धेति त्रिभिः ।
मन्त्रो देवः सूर्यः पञ्चमिर्ऋतौर्द्विभिरस्य जनस्य समस्ताश्चरन्
शुभां मतिं तनुत गावद्वयथोऽनेन सूचितः ॥ ४६ ॥

तालुङ्गैः सूर्यपकाशकैः ॥ ४७ ॥

उन्नहन्ति इदं यद्गन्ति ग्रामण्यो यक्षाः नैर्ऋता राक्षसाः ॥
४८ ॥

धीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीवम ।

नार्यो यक्षः कृतसेनो गन्धर्वः ॥ ४१ ॥

स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः यक्षः ऊर्गो गन्धर्वः पू-
षित्तिः देवर्षी ॥ ४२ ॥

स्वष्टा आदित्यः कश्यलाश्वो नागः ब्रह्मापेतो राक्षसः
शतजित् यक्षः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषम्भराः इषमान-
निवाहकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः अश्वतरो नागः सत्यजित् यक्षः मन्त्रापेतो
राक्षसः ॥ ४४—५० ॥

धीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अंशुमान् सूर्यः कश्यप ऋषिः नार्यो यक्षः ऋतुभेनो
गन्धर्वः ऊर्वशी अप्सराः निद्युच्छत्रुः राक्षसः महाशङ्को नागः
सहामास मार्गशीर्षम् नयति ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्गो
यक्षः आयुः ऋषिः कर्कोटको नागः पूर्वचित्तिः अप्सराः पुष्यमासं
पौषमासं नयति ॥ ४२ ॥

स्वष्टा सूर्यः ऋषीकतनवः जमदग्निः ऋषिः कश्य-
लाश्वो नागः तिलोत्तमा अप्सराः ब्रह्मापेतो राक्षसः ऋत-
जिह्वसुः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषम्भराः एते आश्विनमासनि-
वाहकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः अश्वतरो नागः रम्भा अप्सराः सूर्यवर्चा
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः विश्वामित्रः ऋषिः मन्त्रापेतो राक्षसः
ऊर्जमासं कार्तिकमासं नयति ॥ ४४ ॥

अथ व्युत्समूह[निरूपण]मुपसंहरन् तानुराण्यकलमाह—रना
इति । इ विप्र ! आदित्यस्त्रकपियो भगवत एताः समाख्यानाः
विभूतयः ताः सन्ध्ययोः स्मरतां नृणामंहोषापं हरति ॥ ४५ ॥

अथेषां प्रथकमांगयाह त्रिभिः—द्वादशस्कन्धेति । अथाथादित्य-
रूपो देवः द्वादशस्कन्धे मासेषु एतस्मैः पञ्चाशः प्रतिगणमादिप्येन
विना पञ्चमयस्तीति पञ्चमिर्ऋत्युक्तम् । तेन सह सप्त भवन्तीति
नक्षत्रिणामेव “नानावहति सप्तकः इत्युक्तं पुरस्मृतौ । ब्रह्मा,
वाञ्छित्त्रियगणोत्त सह सप्ततस्मान्मेन विनाऽत्र पञ्चमिर्ऋत्युक्त
प्रतिगणमादिप्येन तेषां तः मन्त्रविषयस्य प्राध्याग्यविषयस्य वा

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतसांगकतचन्द्रचन्द्रिका ।

विग्रहान्तरेण स्वान्तरात्मभूतमगधदुपात्मकत्वनिवृत्त्या वेति निमा-
नगीय भ्रमन्तापरान्तरम् अत्रा जनक्य इह लोके परत्र च लोक
सद्गतिं शुभां गतिं तनुते स्वप्ननिमित्तं पाठे इहामुत्र भेयोविषयो
मनिं तनुत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

सामभिः ऋषिभिः वज्रभिश्च तल्लिङ्गैः सूर्यप्रकाशकैरमुं सूर्यमृषयः
स्तुषन्ति ॥ ४७ ॥

नागाः रथमुग्रहान्ति इदं वध्नन्ति प्रामयथो यक्षाः नैऋताः
राक्षसाः पृष्ठं पञ्चाद्रथं ऋषिभ्यो गमयन्ति प्रेरयन्ति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिरजगध्वजनीयकृतपद्मनाभयो ।

अंशुसूर्यः कश्यप ऋषिः तादृशस्तथा धृतमेतो गन्धर्वः
उवंशी अक्षराः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महाशङ्को नागः ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो
गन्धर्वः आयस्तथा कर्कोटको नागः पूर्वचिन्तिरक्षराः ॥ ४२ ॥

त्वष्टा आदित्यः ऋचीकनयो राक्षसः कम्बलाश्वो नागः
निखोत्तमा अक्षराः ब्रह्मपेतो राक्षसः शतजित् यत् धृतराष्ट्रो
गन्धर्वः इषमराः आश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुः सूर्यः अश्वतरो नागः रश्मा अक्षराः सूर्यवर्षा
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः विश्वामित्रः ऋषिः मखापेतो राक्षसः
ऊर्जमास कार्तिकमासम् ॥ ४४ ॥

सूर्येऽयहकर्मणाफलं दर्शयति—एता इति । विष्णोः आदि-
त्यस्य आदित्याख्यस्य सूर्यान्तरात्मन इति फलितोऽर्थः ॥ ४५ ॥

कर्माणि ब्रह्मिण्यस्यान्तरमाह—द्वादशानु मानेषु पृथक्-
पृथक् धानादिसूर्यात्मना चन्द्र मस्य जनक्य इह परत्र च
विषयं सम्मतिं तनु ॥ ४६ ॥

भ्रमुं सूर्यरूपं विष्णुम् ॥ ४७ ॥
नागा वासुध्यादयः रथमुग्रहान्ति इदं वध्नन्ति प्रामयथो
यक्षाः नैऋता राक्षसाः ॥ ४८ ॥

एतन्मिमेत्य पुनरपि लोकाद्वयोपभोज्यफलमाह—द्वादश-
स्त्रिंशति । द्वादशानु मानेषु षड्भिरगोधात्रादीन्ते षट्सङ्ख्यामुप-
गमैः सह समन्ताच्चरन् देवोऽस्य सेवकस्येह परत्र च स्वप्ननि-
निर्दुःखस्नानशानुभवलक्षणां तनुते यथायार्थं विस्तृत्य
वदन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इदानीं तेषां कर्मावयवाह—सामिति । सामर्थ्यजुर्भित्तिलिङ्गै-
स्तल्लिङ्गैस्तत्संगमकैर्वाक्यैर्वा उग्रहान्ति सप्तसूर्यनयांजयन्ति
प्रामयथस्तथाः नैऋता राक्षसाः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिरविश्वकर्मनिकृतसांगकथंदिशि ।

अंशु सूर्यः अंशु इति च पाठः कश्यपो मुनिः तादृशो यक्षः
ऋतमेतो गन्धर्वः उवंशी अक्षराः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महा-
शङ्को नागः महाप्रांसं मार्गशीर्षम् ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जा राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो यक्षः
आयुर्मुनिः कर्कोटको नागः पूर्वचिन्तिरक्षराः पुष्यं पौषम् ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकनयो जमदग्निर्मुनिः कम्बलाश्वो नागः
निखोत्तमा अक्षराः ब्रह्मपेतो राक्षसः शतजित् यत् धृतराष्ट्रो
गन्धर्वः इषमरा एतं आश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुः सूर्यः अश्वतरो नागः रश्मा अक्षराः सूर्यवर्षा
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः मखापेतो राक्षसः ऊर्जमासं कार्तिकम्
॥ ४४—४५ ॥

असौ देवः सूर्यः षड्भिरगोधादिभिः स्वविभूतियुः सह ॥ ४६ ॥
एतेषां पृथक्कर्माणि निरूपयन्ति—सामिति । तल्लिङ्गैः सूर्य-
प्रकाशकैः ॥ ४७ ॥

उग्रहान्ति इदं वध्नन्ति प्रामयथो यक्षाः रथं योजयन्ति चो-
यन्ति वधेन नोदनेऽन्त्यायन्ति नैऋताः राक्षसाः ॥ ४८—४९ ॥

श्रीमद्भिरकदेवकृतमिच्छान्तपदीपः ।

अंशुः सूर्यः कश्यप ऋषिः तादृशो यक्षः ऋतमेतो गन्धर्वः
उवंशी अक्षराः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महाशङ्को नागः महाप्रा-
मार्गशीर्षम् ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो यक्षः
आयुः ऋषिः कर्कोटको नागः पूर्वचिन्तिरक्षराः पुष्यमानं
पौषमासम् ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकनयो जमदग्निः ऋषिः कम्बलाश्वो
नागः निखोत्तमा अक्षराः ब्रह्मपेतो राक्षसः शतजित् यत्
धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषमराः आश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुः सूर्यः अश्वतरो नागः रश्मा अक्षराः सूर्यवर्षा
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः विश्वामित्रः ऋषिः मखापेतो राक्षसः
ऊर्जमासं कार्तिकमासम् ॥ ४४ ॥

सूर्येऽयहकर्मणाफलं दर्शयति—एता इति । विष्णोः आदि-
त्यस्य आदित्याख्यस्य सूर्यान्तरात्मन इति फलितोऽर्थः ॥ ४५ ॥

कर्माणि ब्रह्मिण्यस्यान्तरमाह—द्वादशानु मानेषु पृथक्-
पृथक् धानादिसूर्यात्मना चन्द्र मस्य जनक्य इह परत्र च
विषयं सम्मतिं तनु ॥ ४६ ॥

भ्रमुं सूर्यरूपं विष्णुम् ॥ ४७ ॥
नागा वासुध्यादयः रथमुग्रहान्ति इदं वध्नन्ति प्रामयथो
यक्षाः नैऋता राक्षसाः ॥ ४८ ॥

मापाटीका ।

अंशु सूर्यः कश्यप ऋषिः तादृशो यक्षः ऋतमेतो गन्धर्वः
उवंशी अक्षराः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महाशङ्को नागः ये सप्त
मार्गशीर्षं मासं को च्छाने हैं ॥ ४१ ॥

भग सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो यक्षः
आयु ऋषिः कर्कोटक नागः पूर्व चिन्ति अक्षराः ये सप्त
पूष मास को च्छाने हैं ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः जमदग्निः ऋषिः कम्बलाश्व नागः निखोत्तमा अक्षराः
ब्रह्मपेत राक्षसः शतजित यक्षः धृतराष्ट्र गन्धर्वः ये सप्त आश्विन
मास के निर्वाहक हैं ॥ ४३ ॥

विष्णु सूर्यः अश्वतर नागः रश्मा अक्षराः सूर्यवर्षा
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः विश्वामित्र ऋषिः मखापेत राक्षसः ये सप्त
कार्तिक मास को च्छाने हैं ॥ ४४ ॥

ये सप्त आदित्यान्तर्वाणी श्रीविष्णु भगवान् की विभूति
हैं, ये सप्त दोनों संख्याओं में स्मरण करने वाले म-
के रात दिन के पापों का हरण करकेते हैं ॥ ४५ ॥

वाञ्छित्वाः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।

पुरुतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुम् ॥ १६ ॥

एवं ह्यनादिनिधनो भगवान् हरिरीश्वरः ।

कल्पे कल्पे स्वमात्मानं व्यूह्य (१)लोकानवत्यजः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

द्वादशस्कन्धे आदित्यव्यूहविवरणं नाम

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

बारहों महीनाओं के विषे ये भी सूर्य देव आपसे इपति-
रिक्त गन्धर्वादिओं के साथ चारों तरफ विचरते हुए, पर-
बांक और इस लोक में सुन्दर मति का विस्तार करते हैं ॥ ४६ ॥

अब साथ में जाने वाले ऋषि प्रभूतियों का कर्त्तव्य कहने
हैं, कि—ऋषि लोग साम ऋग और सूक्त के लोके देव के
प्रकाशक अर्थात् प्रति पादक मंत्र हैं, तिनसे भीसूर्य देवकी
स्तुति करते हैं । गन्धर्व लोग गान करते हैं, अथवा आगे में नृत्य
करा करती हैं ॥ ४७ ॥

नाग लोग रथ को बांधते हैं, वृक्ष लोग रथ को जोड़ते हैं,
और वज्रशास्त्री राक्षस लोग पिछले भाग से रथ को
चलाते हैं ॥ ४८ ॥

भीष्मस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

किञ्च, बालाञ्जलया इति एवं प्रतिमासं त एव स्तुवन्ति विभुं
सूर्यम् ॥ ४६ ॥

व्यूह्य निमज्ज ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीष्मस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भीसुवर्शनसूरिकृतशुकपर्वीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं द्वादशस्कन्धीये

भीसुवर्शनसूरिकृतशुकपर्वीयं

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्गीतरासबाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बालाञ्जलया इति । पुरतोऽभिमुखं सूर्यमावृत्त्वा स्थिरवा-
तेन सह यान्ति गच्छन्ति सूर्ये स्तुवन्ति स्तुति कुर्वन्ति
केरव्यः ॥ ४६ ॥

उपसंहरति—एवामिति । अनादिनिधन आद्यन्तरहितः निरतो यो
भगवानित्यर्थं प्रतिफलं स्वमात्मानं प्रकृतपुरुषधारीरक्तं स्वमा-
त्मानं व्यूह्यैकादशगणरूपेण विभज्य लोकावयति अं अं
कर्मणि प्रवर्त्तयति ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्गीतरासबाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मराजवली ।

एवं गच्छन्मन्त्रेणाश्वेषि सन्तीत्याह—वाञ्छित्वा इति ॥ ४६ ॥
अथावाभ्यर्चयन्ति—एवामिति । तपति आवर्त्तयति ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मराजवलीयाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विष्णुस्वामिकृतकर्मसम्बन्धः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये

श्रीमद्विष्णुस्वामिकृतकर्मसम्बन्धे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रनिर्दिष्टसारांशटीपिका ।

व्यूह्य निमज्ज ॥ ५० ॥

इति भाषार्थटीपिकां हर्षिण्यां मन्त्रकेनयाम् ।

एकादशो द्वादशोऽत्र सङ्गनः सङ्गनः सनाम ॥ ११ ॥

श्रीमद्विष्णुदेवकृतसंज्ञासूत्रटीपिका ।

विभुं सूर्यं विष्णुम् ॥ ४६ ॥
उपसंहरति—एवामिति । स्वमात्मानं विश्वविकल्पिकमन्त्रं
विभज्य विश्वविकल्पिकः स्वमहां बालाञ्जलिरासबाचार्य-
नाथ-

भीमञ्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृत्वाः क्षेत्रं भ्रात्रादिशरीरं खरं तत्रोर्मियन्ता एवम् इत्युक्तं
विमज्ज्य भगवान् भीमिष्णुर्बोक्तावति ॥ ४६ ॥

भ्रात्रादिगतक्षेत्रज्ञानाम् "स एव आदित्ये हिरण्यमयः पुरुषो
वदते" इत्यादिभ्युक्तसाक्षात्तरयमयपुरुषस्युत्पत्त्यात् कृतपुण्य
पुत्रत्वं सर्वपुण्यैर्वादि कर्मस्यैव ॥ ५० ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमञ्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकादशाध्यायप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

अथ अष्टमिं साठ हजार वाक्यिभ्य अष्टि, अथ मानी के
सम्मुख हाथ जोडकर स्तुतियों से विभु भीस्वर्ग नारायण का
स्तवन करते हैं ॥ ४६ ॥

इस प्रकार अनादि निधन भगवान् ईश्वर भीहरि कल्प २
में अपने आत्मा का विभाग करके लोकों का पालन
करते हैं ॥ ५० ॥

इति भीमङ्गावत महादशस्कन्धे मंत्रारहो अध्याय की

भीमञ्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

भाषाटीका समाप्ता ॥ ११ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे द्वादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

—:०:—

सूत उवाच ।

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
 ब्रह्मणोभ्यो नमस्कृत्य धर्मान् वक्ष्ये सनातनान् ॥ १ ॥
 एतद्वः कथितं विप्रा विष्णोश्चरितमद्भुतम् ।
 भवद्विर्यदहं पृष्टो नराणां पुरुषोचितम् ॥ २ ॥
 अत्र सङ्कीर्तितः साक्षात् सर्वपापहरो हरिः ।
 नारायणो हृषीकेशो भगवान् सात्वतां पतिः ॥ ३ ॥
 (१) अत्र ब्रह्म परं गुह्यं जगतः प्रभवाप्यम् ।
 ज्ञानं च (२) तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतम् ॥ ४ ॥
 भक्तियोगः समाख्यातो वैराग्यं च तदाभयम् ।
 पारीक्षितमुपाख्यानं नारदाख्यानमेव च ॥ ५ ॥
 प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः ।
 शुकस्यैव च (३) ब्रह्मर्षेः सम्वादेश्च परीक्षितः ॥ ६ ॥
 योगधारणायोक्त्वान्तिः सम्वादो नारदाजयोः ।
 अवतारानुगीतं च सर्गः प्राधानिकोऽग्रतः ॥ ७ ॥
 विदुरोद्धवसम्वादः क्षत्रमैत्रेययोस्ततः ।
 पुराणसंहिताप्रश्नो महापुरुषसंस्थितिः ॥ ८ ॥

भीष्मस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

द्वादशे तु पुराणोक्तैरुर्वाणुकमः कृतः ।

प्रथमस्कन्धमारभ्य प्राधान्येन समासतः ॥

तदेवास्मिन् पुराणे विस्तरेणोक्तानर्थोऽस्फुटोपतो वर्धयिष्यन्
 धर्मादीन् प्रथमति-नम इति । महते हरिभक्तिकल्याय ब्राह्मणेषु
 ब्राह्मणान् सनातनान् धर्मान्निर्गुणेषु पुराणोक्तायां-
 नाम् ॥ १ ॥

पुरुषस्ये उचितं भवत्यादियोग्यम् ॥ २ ॥

एतत्प्रपञ्चवति-अत्रेति । भगवानेभ्यर्थादिवद्भूयः साक्षात्
 सङ्कीर्तित इति हेतुताकायकार्यः ॥ ३ ॥

ब्रह्मकायकार्यमाह-अत्र ब्रह्मेति । गुह्यं निर्गुणम् प्रभवाप्यम्
 प्रभवत्यस्मादिति प्रभवम् अत्येत्यस्मिन्नित्यप्ययम् तच्च तच्च

अनेनाऽऽभ्यवादायां दर्शितः विज्ञानसंयुतमपराख्यानसंयुतं
 ज्ञानम् तदुपाख्यानं तज्ज्ञानमुपाख्यानं प्रोक्तं इत्यनेन तज्ज्ञान-
 साधनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

कर्मकायकार्यमाह-भक्तियोगश्च साध्यसाधनरूपः तदाभव
 भक्तियोगेन निष्पादितम् एवं समाख्यतो निरूप्येदानीं द्वादश-
 स्कन्धप्रकरणार्थानुक्रमान्त-पारीक्षितमुपाख्यानं परीक्षितसमादि-
 तप्रस्तावाच्च नारदाख्यानञ्च ॥ ५ ॥

ब्रह्मर्षेः ब्राह्मणोक्तमस्य इति प्रथमस्कन्धार्थः ॥ ६ ॥

उक्त्वान्तिरर्चिणादिगतिः प्राधानिकः प्रधानकार्योपराधरूपः
 सर्गः अग्रतः प्राधानो भूदादिकमेवोक्तार्थः इति द्विती-
 यार्थः ॥ ७ ॥

महापुरुषस्य संस्थितिः प्रलये तूष्णीमभिव्यञ्जितम् ॥ ८ ॥

(१) ब्रह्मपरं गुह्यं (२) तदुपाख्यानं (३) ब्रह्मर्षेः मस्य इति विज० । नार० पा०

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-४ ॥

अथ नारदायस्य निखिलवेदस्तिवेषजगत्कारणपरब्रह्मत्वज्ञानाय
भक्तिस्वामी नारदायप्रबन्धमहावाक्यार्थं उक्तः महात्तरवाक्यार्थं
विशेषानाह—पारीक्षितिमिति ॥ ५-८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं कार्त्तयेन शास्तां बुभुस्तसामाहस्य सुकप्रदद्यात्वाहितः
प्रबन्धायां सङ्ग्रहेयानुक्रमिष्यन् तावदस्य प्रबन्धस्य महा-
वाक्यस्यार्थो नारायण एव वेदान्तवेद्यो जगत्कारणभूतः ब्रह्मवाद्या-
भिधेय इति प्रवक्तुं स्रगुठंवेदनात्मकारपूर्वकं प्रतिजानीते—नम इति
कृष्णशब्देनात्र भगवान्नारदाय वादरायणो वा विवक्षितः तत्रापि
धर्माय निरुक्तपदार्थाय कृष्णाय द्वितीये धर्मप्रवर्तकाय कृष्णाय
भगवत्कृष्णस्य धर्माय चेति वा वेधसे ब्रह्मणे चतुर्मुखाय ब्राह्म-
णेभ्यो नारदाद्वाद्याय श्रीशुक्रादिभ्यः शाश्वताऽनविच्छिन्नोपदेश-
परम्पराप्राप्तान् धर्मानेतरप्रबन्धप्रतिपाद्यान् भागवतान् धर्मान्
ब्रह्मामि सङ्ग्रहेत्येति शेषः ॥ १ ॥

महावाक्यार्थमाह—एतदिति । एतत्कथितं परमात्मतं पुराणं
विष्णोर्भरितं चरित्रत्वप्रतिपादकं तद्विशिनष्टि—यत्प्रत्यहं भवतिः
पृष्टः यच्च नराणां जीवानां पुरुषोचितं पुरुषत्वे मनुष्यत्वे सति
उचितं भवत्यादिबोधम् ॥ २ ॥

विष्णोर्भरित्वभेदोपवादयति—अत्रेति । अत्र पुराणो भवत्य-
मात्रेण सर्वाणि पापानि हरतीति तथा हरिराभितव्यः हरिः इन्द्रि-
याधीशः भगवान्प्राङ्गु एवपरिपूर्णः भक्तपात्रकः श्रीनारायणः
कीर्त्यने ॥ ३ ॥

तमेव विशिनष्टि—यदिति । गुह्य वेदान्तरहस्यं जगतः प्रमथा-
प्यथं प्रभवत्यस्मादिति प्रभवम् अयेत्यस्मिन्नित्यप्यथं तच्च
नञ् तत्सुष्टुसंहारकारणमित्यर्थः । अथवा महात्तरवाक्यार्था-
ननुक्रमिष्यस्तावत्प्रथमकृष्णार्थानुक्रमते—इत्येन ज्ञानमिति । अत्रे-
त्यनुषज्यते साधूपार्षेण साधूनां भवतामुपाख्यानं प्रह्लादमक-
मुपाख्याय विज्ञानसंयुतं ज्ञानं च प्रोक्तं तत्र ज्ञानं प्रकृतिपुरुष-
विषयनात्मकं विज्ञानं परमात्मस्वरूपगुणविचारारम्भम् ॥ ४ ॥

तदाभयं भक्तियोगाङ्गं धैर्यं च समाख्यातम् पारीक्षितं
परीक्षितस्मादिः तावत्प्रस्तावाय नारदस्याख्यानं च ॥ ५ ॥

राजर्षेः परीक्षितो विप्रशापात्प्रशोपवञ्चञ्च व्याख्यातशब्द-
स्वानुपक्तस्य यथायोग्योपलक्षणेन विपरिणतस्य प्रथमाग्नेः सम्बन्धः
अथ द्वितीयस्कन्धार्थानुक्रमति सार्द्धेन शुकस्येति । ब्रह्मवैवर्तस्य
ब्रह्मण्योक्तमस्य शुकस्य परीक्षिता सह संवाद इति कृष्ण-
स्कन्धार्थः ॥ ६ ॥

नदाभ्यन्तरार्थानाह—योगधारण्येति । उत्क्रान्तिरर्षिरादिना
गतिः नारदाज्योर्नारदस्यमुमुक्षुयोः सन्वाहः तत्राप्येवताराणा-
मनुगीतमनुष्यार्थम् मनुष्यरितम् इति पाठे भवतारास्तदनुष्यरितम्

ममतः व्यहिसुष्टेः पूर्वं प्राधानिकः प्रकृतः सर्गः महदादितस्य—
सर्गः ॥ ७ ॥

अथ तार्त्तियाथानुक्रामति—वङ्मिः । विदुरोद्धवसेवाद् इत्यादि
तृतीयतुरीयस्कन्धस्यैवैकपददर्शनं पुरोयात्प्रिका वा संज्ञितम्
तस्याः प्रह्नः तदर्थं प्रह्नः महापुरुषस्य भगवतः संस्थितिः सङ्घ-
प्रख्येऽवस्थानम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपसंहारमुखेनानुसंधातुं द्वादशस्कन्धात्मकं भागवतार्थं
संक्षिप्तं कथयत्यस्मिन्कथाये—एतद् इत्यादिना । एतद्विष्णो-
र्भरितं तद्वक्तव्यत्वे हेतुमाह—भवतिरिति । प्रह्नेति विस्मितं
सूचयति—नराणांमिनि । नराणां मध्ये सतां पुरुषार्थामध्ये
भोतुमुच्यते मननाधिकारसामर्थ्यं सूचितम् ॥ १ ॥ २ ॥

भोतव्यार्थं मुखबहेतुमाह—अत्रेति । अत्र श्रीभागवते कस्मात्
मुख्यत्वमत्राह—सर्गेति । इत्यादिसर्वपापहस्तुत्वमिन्द्रस्वाप्वस्तीरवत
उक्तं नारायण इति नायं साङ्केतिकनारायण इत्याह—हृषी-
केश इति हृषीकायामीशो जीवोऽपि स्वादत् आह—भगवा-
नेति ऐश्वर्यादिगुणसमुद्भो हि भगवान् एवंचिधो नाय इत्याह,
सात्त्वतां पतिरिति ॥ ३ ॥

सगुणमेवोक्तं निगुणमतं नेत्याह—यत्तदिति । जगतः प्रम-
थाप्यकथापरं गुणम् ब्रह्म तत्प्रोक्तं तद्विषयज्ञानं सताम् उपा-
ख्यानम् वेन तत् ॥ ४ ॥

सा भक्तिराभयो यस्य तत्तदाभयम् अत्रेत्येतरप्रतिपाक्य-
मनुसंधातव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

योगधारणया भक्त्युत्तरणवत्सुगुणया नारदाज्योर्नारद-
ब्रह्मण्योः भवताराणामनुगीतं कथनं प्राधानिकः प्रकृतिसर्गः
सिसृक्षुस्त्वविशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

कृष्णाय इतवास्वयातिप्रसिद्धाय अयम् भगवते वेधसे
भवतारादिसर्वविघ्नान् तच्च अद्वैत्येन निन्दयः ब्राह्मणोऽयं नम-
स्कृत्येति सनातनान् “काञ्चन नष्टा प्रख्ये वार्यायम्” इत्यादिप्रमा-
योन प्रसिद्धान् धर्मान् भागवतान् यस्य इति तत्प्रसङ्गानु-
क्रमेण तानि च सूचयिष्यामि “पतितःस्फुलितः” इत्यादिना च
सात्त्वानुहयामीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्रैव भगवत्परिभ्रवणमेव मुख्यमिष्टमिष्टमायेण तेनैव महा-
प्रसङ्गमुपधेहरन् ताननुक्रमितुमुपक्रमते—एतदिति । नराणां मध्ये
ये पुरुषास्तेषामुचितं नतु ये तेषां मध्ये पञ्चवर्तवामि-
त्यर्थे इति तद्वाहमुमुक्षुयो गान्धिमहान् यथोक्तम् “श्वभिक्षुवराज्ञो-
ष्टुत्तरे” इत्यादि यद्वा नराणां जीवानां पुरुषे श्रीभगवति
यदुचितम् ॥ २ ॥

अत्र श्रीभागवते हरिभगवदाद्याख्यानार्त्तविमोचः परमे-
श्वरस्तापमुच्यतेन कीर्त्यते तत्रापि गुणरूपस्वीकाभिः सात्त्विक-
व-

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

कीर्षते तस्य च मायाभ्येन भेदज्ञं दर्शितमित्याह—नारा-
यणः सर्वजीवाभ्यः हृषीकेशस्तदीयसर्वोन्मिषप्रवर्त्तकश्च परमारमे-
श्वरः । इत्येको भेदः । द्वितीयमाह—भगवानिति । स च सात्वतां
पतिः स्वयं भगवान् भीमादेवद्रूपत्वेन कीर्षते
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्र श्लोक्ति साङ्गं । अत्र भगवत्तरकीर्षते एव तदीय-
निर्विशेषप्रकाशरूपम् यद् ब्रह्म चदेव जगज्जन्मादिना सामा-
न्यतो लक्षितं तदपि प्रोक्तम् ॥ ४ ॥

तदर्थमेव ज्ञानविज्ञानभक्तियोगः यथोत्तरोत्कर्षसोपानवत्
क्रमेण समाख्यातास्तदाभ्यं तदुपयोगिवैराग्यं चेति पद्यद्वयेन
वेदतात्पर्यरूपो ब्रह्मकाण्डार्थो दर्शितः तदर्थं सावाप्तकं प्रति-
पाद्यमुक्त्वा क्रमोक्तमाह—पारीक्षितमिति ॥ ५—२६ ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

प्रथमादित आर्यबोपाख्यानवितनेः पुनः ।

अनुक्रमः प्रसिद्धावाः द्वादशो क्रियते स्फुटम् ॥

महते मक्तिकलयाय कृष्णाय तत्प्राप्याव वेधसे सर्वकार्याय
ब्राह्मणेभ्यः उवासादिभ्यस्तत्प्रकाशकेभ्यः द्वितीयाथे चतुर्थी धर्मान्
मगवच्छरिताश्चि भव्यकीर्तनाहिविषयत्वे सति भगवच्छरिता-
श्चि परमधर्मा भवतीति भावः । सनातनाम् नित्याम् भगवतो
भक्तियोगस्य च तच्छरितानां च निर्गुणत्वविरिति भावः ॥ १

• नराणां मध्ये ये पुरुषास्तेषामुच्चैः ननु नराणां मध्ये ये
पशवस्तेषामिति यदुक्तम् “भविष्यवराहोद्गुरैः संस्तुतः पुरुषः
पशुः” इति ॥ २ ॥

• यः सर्वपापहर्तृत्वेन हरिशब्देनोच्यते चक्षु नारस्य जीव-
समूहस्य आश्रयत्वेन नारायणशब्देनाप्युच्यते चक्षु सर्वाभ्यां
प्रवर्त्तकत्वेन हृषीकेशशब्देनोच्यते स एव भगवानत्र द्वादश-
श्लोकेभ्यः स्फुटेषु कीर्ष्यते स हि क इत्यत आह—सात्वतामुज्जवा-
दीनां पतिः ॥ ३ ॥

तद्विषयनिर्विशेषप्रकाशरूपं यद्ब्रह्म तदपि प्रोक्तं वागादीन्मिष्य
प्राणतत्त्वाभावाद्ब्रह्म तर्हि कथं प्रोक्तं तत्राह—जगतः प्रभव उत्पत्ति-
रप्यथो लयश्च यतस्तदित्येनत्प्रकारेणैव प्रोक्तं ननु, साक्षात्-
प्रोक्तमिति भावः । तत्प्राप्तिसाधनं ज्ञानं च तदुपाख्यानने प्रका-
श्यते चेत् तज्ज्ञानसाधनं च विज्ञानमपरोक्षानुभवस्ततः
सहितं च ॥ ४ ॥

भक्तियोगः साधनरूपः साध्यरूपश्च सम्बन्धुपक्रमोपसंहा-
राश्रवामैवाख्यातः तदाभ्यं तदुच्यते अथ प्रथमस्कन्धत एव
प्रारम्भिकानर्थाननुकामिति—पारीक्षितमिति । अत्रानुक्रमिकाया
ध्याये अत्रप्रसिद्धमपि किञ्चित् किञ्चिदुपाख्यानमुल्लङ्घितं नात्रा-
निष्टमाद्यकूर्त्तानामनुक्रमिका हि मोक्षममस्तायंस्वापिनी भवेत्
अप्रथमत एव जन्म गुह्याध्यायकथा अनिर्वासिद्याप्युल्लङ्घिता एव
द्राक्षिद्वयमीश्वरनिर्वाहिकया किञ्चिदनुत्रिपुरवधादिकया अम्ब-
रीवादिभ्यः अर्धासुरवधप्रणमोहनादिकया बहुधा एषोल्लङ्घिता
किञ्चित् इत्युक्तमेवाप्युक्ता इति ॥ ५—७ ॥

महापुरुषे पशनाभे संस्थितिः प्रथमे ब्रह्मणस्तदुदरे शयनम्
॥ ८—६ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धाप्तप्रदीपः ।

द्वादशोऽध्याये भीमज्ञागवताथे भीकृष्णौ तत्प्रापकाधर्मा-
नम्यानवाग्नरार्थाश्च सङ्क्षेपतो वयंबिष्णुन् धर्मादीन् प्रथमनि,
नम इति । महते भीकृष्णप्रापकाय धर्माव नमः वेधसे सर्वे-
कारण्याय धर्मकलभूनाय कृष्णाय नमः धर्मप्रवर्त्तकेभ्यः ब्राह्म-
णेभ्यः भीसगकनारदस्यासशुकादिभ्यो नमस्कृत्य सनातनाम्
गुरुपरम्पराप्राप्तान् धर्मान् कर्मज्ञानभक्त्यादीन् चदेव भीमज्ञाग-
वतोकार्येसङ्क्षेपेति भावः ॥ १ ॥

यद्यद्यं मन्त्रिरह कस्मिन् युगे प्रवृत्तेभमित्यादिना पृष्टः
तदेतद्बभूवुं पुरुषांश्चितं पुरुषाणामुच्चैः भोतुं योग्यं विष्णो-
श्चरितं प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यकथोरभेदविषयत्वा भीमज्ञागवतं महा-
पुराणं चो युष्माकं तथा नराणामभ्येषां च हिताय कथितम् ॥ २ ॥

अत्र भीमज्ञागवते हरिनारायणार्थादिपदाभिधेयः साक्षाद्भग-
वान् भीकृष्णः सम्बकीर्तितः ॥ ३ ॥

धर्मानाह—वचेतिसाधनं । अत्र भीमज्ञागवते गुह्यं विज्ञानधर्म्यं
ज्ञानं च प्रोक्तम् कथम्भूतं ब्रह्मपरं परब्रह्मस्वरूपरूपगुणविसृत्यादि-
विषयम् कथम्भूतं जगत्तः संसारिणाः प्रकृष्टस्य भवस्य प्रका-
श्यते चेत् तज्ज्ञानसाधनं कर्म च प्रोक्तम् ॥ ४ ॥

भक्तियोगः सत्यगाख्यातः तदाभ्यं भक्तियोगोप-
कारकं वैराग्यं आख्यानम् अथ प्रथमस्कन्धतः भीमज्ञागवतो-
क्ताम् बहुनर्थाश्चाह—पारीक्षितुपाख्यानमित्यादिना । अत्र केषाञ्चि-
दर्थानामनुक्तिः केषाञ्चित् इत्युक्तमोक्तश्च तत्परिष्कथे प्रसिद्ध-
त्वात् ॥ ५—६—७—८ ॥

भाषा टीका ।

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—भगवत्प्रकृतिकर्त्तव्यं जो महाधर्म है, तिसको
नमस्कार हो, वेधा जो भीकृष्ण हैं तिनको नमस्कार हो,
अथ मैं ब्राह्मणों को नमस्कार करके सनातन धर्मों को अर्थात्
सनातन धर्म प्रचुर पुराणों को अर्थों को निगमन रूप से
कहता हूँ । अर्थात् इस अध्याय में संक्षेप से संपूर्ण भीमज्ञा
गवत पुराण क अर्थों को कहता हूँ ॥ १ ॥

हे विप्र हो ! जो तुमने हमसे प्रश्न किया रहा (प्रथम
स्कन्ध में कि, मनुष्यों के मध्य में पुरुष को जो उच्चैः
होव सो कहो, सो हमने आबिष्णु का अज्ञान चरित भाव
योगों से अर्थों किया ॥ २ ॥

इस भीमज्ञागवत पुराण के विषये सर्व पाप हरण करने
वाले साक्षात् भीहरिकी कीर्तन किया गया है, इस पुराण
का प्रथम नारायण हृषीकेश मको के पति साक्षात् भग-
वान् हैं ॥ ३ ॥

ततः प्राकृतिकः सर्गः सप्त वैकृतिकाश्च ये ।
 ततो ब्रह्माण्डसम्भूतिवैराजः पुरुषो यतः ॥ ९ ॥
 कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य गतिः पद्मसमुद्रवः ।
 भुव (१) उद्धरणोऽम्भोधेर्हिरण्यान्नवधो यथा ॥ १० ॥
 ऊर्ध्वतिर्यग ऋवाक्सर्गो रुद्रसर्गस्तथैव च ।
 अर्धनारीनरस्याथ यतः स्त्रायम्भुवो मनुः ॥ ११ ॥
 शतरूपा च या स्त्रीणामाद्या प्रकृतिरुत्तमा ।
 सन्तानो धर्मपत्नीनां कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ १२ ॥
 अवतारो भगवतः कपिलस्य महात्मनः ।
 देवहृत्याश्च सम्वादः कपिलेन च धीमता ॥ १३ ॥
 नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशनम् ।
 ध्रुवस्य चरितं पश्चात्पृथोः प्राचीनबर्हिषः ॥ १४ ॥
 नारदस्य च सम्वादस्ततः प्रियव्रतं द्विजाः ! ।
 नाभेस्ततोऽनुचरितमृषभस्य भरतस्य च ॥ १५ ॥
 द्वीपवर्ष(२)समुद्राणां गिरिनद्युपवर्षानम् ।
 ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकस्थितिः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस भागमन के निचें परम गोप्य जगत् की उत्पत्ति और नाश के हेतु, परब्रह्म कीर्तित है, ज्ञान और ज्ञान का साधन विशेष ज्ञान सहित निरूपण किया है ॥ ४ ॥

भक्तियोग का इस पुराण में सम्पन्न प्रकार निरूपण किया है, तथा भक्ति योग से सिद्ध होने वाले वैराग्य का भी निरूपण किया है । यम से इस पुराण में राजा परीक्षित का अर्थव्यय है, तिसके प्रस्ताव क खिये भीमारदजी का व्याख्यान है, ॥ ५ ॥

तिसके पीछे विप्र चाप से राजा परीक्षित का प्राबोपवेश अर्थात् सर्वज्ञ त्यागकर गंगा तट पर अनशन व्रत खेने का वर्णन किया है । वहां पर ब्रह्मर्षि भीशुकदेवजी का और राजा परीक्षित के सम्वाद का वर्णन है यह प्रथमस्कन्ध की कथा है ॥ ६ ॥

द्वितीय स्कन्ध में योग धारणा से अर्चिरादिगति कही, नारद और ब्रह्माजी का संवाद कहा, अवतारों का चरित वर्णन किया, तथा विराट् रूपकी प्रादि से सृष्टि कही, यह द्वितीयस्कन्ध का अर्थ अथा ॥ ७ ॥

तृतीयस्कन्ध में विदुर और उद्धवजी का संवाद, तदनन्तर मैत्रेय विदुर का संवाद, पुराण संहिता का प्रश्न, और

प्रलयकाल में भगवान् का निर्वाणार हाकर स्थिति होने का वर्णन किया है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थद्वीपिका ।

प्राकृतिकः प्रकृतिभवो गुणक्षोभरूपः वैकृतिकाः महदा-
 द्बन्धकारादिकाराश्च ये तेषां सर्गः ॥ ९ ॥

गतिः स्वरूपम् उद्धरणो उद्धरणो ॥ १० ॥

अर्धोऽर्धां नारी च नरश्च तस्य सर्गः ॥ ११ ॥

सन्तानो धर्मपत्नीनामिति नवब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यस्यानन्तरं
 द्रष्टव्यम् इति तृतीयाधः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अतुर्थस्कन्धाधःमाह—नवब्रह्मणां मरीचवादीनां समुत्पत्तिः
 सन्तानः ॥ १४ ॥

पञ्चमस्कन्धाधःमाह—ततः प्रियव्रतं प्रियव्रतस्य चरि-
 तम् ॥ १५ ॥

द्वीपाद्युपवर्षानं प्रथमं सङ्क्षेपतन्ततो द्वीपादीनां ये गिरवो
 नद्यश्च तेषामुपवर्षानम् पातालानां नरकादीनां च संस्थितिः
 अनेनैव नरकनिवर्तकमजामिन्नोपाख्यानं गृहीतं ततः परा-
 चीनम् ॥ १६ ॥

(१) उद्धरणोति वीर० विज० पा० * अथसर्ग इति वीर० विज० (२) ततो द्वीप समुद्रादि वर्षं नदीस्त्रादि पाठान्तरम् ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीवम ।

अत्र ब्रह्मा वैराजः पुरुषो देवादिशरीरम् ॥ ६-४१ ॥

श्रीमद्गीरकाद्यवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रकृतिकः प्रकृतिगुणसोभारमकः ततो वैकृतिकाः सप्त महद्-
हृकारभूतसुखकारमका व्याख्याता इत्यर्थः । ततस्तत्तयो वैकृतिभ्यो
ः ब्रह्मायहृकारोपपत्तिः तद्विशिनाष्टि यतो यत्र ब्रह्मायडे ब्रह्मा
वैराजः पुरुषः चतुर्भुजाज्जात इत्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मस्य परमायवादि-
वस्वरान्तसूक्ष्मस्थूलरूपेणावस्थितस्य काष्ठस्य गतिः सर्वेषां सर्वानां
वर्षाभूतानामुत्पत्तिः अम्भोधेभुव उद्धरणा उद्धरणम् ॥ ६ ॥ १० ॥

ऊर्ध्वतियेगधःसर्गः देवतियेगधोबोकसर्गः अर्द्धांशं नारी
नरस्य तयोः समाहारः तत्तस्य सर्गः तद्विशिनाष्टि-यतः यत्र
नारीनरे, स्नायम्भुवो मनुः ॥ ११ ॥

तस्य वा पत्नी शतरूपा स्त्रीयामाया प्रकृतिराकृतिरत एवोत्तमा
तस्य नारीनरस्य सर्ग इति सम्बन्धः ततः कर्दमस्य
धर्मपत्नीनामिति बहुवचनं पूज्याभिप्रायकं धर्मपत्न्या देवहृत्याः
सन्तानः कक्षाऽनसूयादिनवकथ्यकाकप सन्तानः तथा कपिष्ठाव्यस्य
भगवतोऽन्वतारः कपिष्ठेन साकं देवहृत्काः संवावक्ष्योक्त
इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ चतुर्धायांननुकामति—नवब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यादिना नारदस्य
च संवाद इत्यन्तेन । पञ्चमायांननुकामने-प्रेषयन इत्यादिना पाताञ्जन-
काल्पितिरित्यन्तेन । त्रिजा इति सम्बोधने प्रेषयनः प्रियव्रतवृत्तान्तः
• भावभस्व भरतस्य चानुचरितमिति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥

श्रीपादीनामुपवर्णनम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयचञ्जलीयैकनपदरत्नावली ।

शकृतिकः प्रकृतिविकृतः ते सप्त महद्हृकारपञ्चभूतानीति
वैकृतिकाः इन्द्रियविषयाः यतो यत्र ब्रह्मायडे ॥ ६ ॥

पञ्चसमुद्भवा नामेरिति शेष अम्भोधेभुव उद्धरणा
उद्धारः ॥ १० ॥

ऊर्ध्वतियेगधःसर्गः देवतियेगधसुःशृष्टिः अर्धनारीनरस्य
ब्रह्मायः सकाशात्स्वायम्भुवो मनुयथात्पन्नतया ॥ ११ ॥

• वा स्त्रीयां मध्ये आया प्रकृतिः स्त्री सा शतरूपा च
यथोपमा तथा ॥ १२ ॥ १३ ॥

• नवब्रह्मसमुत्पत्तिः नवप्रजापतीनां मरीचयादीनां सका-
शात्सृष्टिः तेषामुत्पत्तिर्वा ॥ १४-१६ ॥

श्रीमद्विजयचञ्जलीयैकनसाराथ्यदर्शिनी ।

भुव उद्धरणाअम्भोधेः सकाशात् मकारलोपद्वयाद्दसः ॥ १० ॥

अर्द्धांशं नारी च नरस्य तस्य ॥ ११-१३ ॥

नवब्रह्मसुः मरीचयादिभ्यः समुत्पत्तिः ॥ १४-२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिज्ञानप्रदीपः ।

प्राकृतिकः प्रकृतिगुणसोभारमकः वैकृतिका महदाद्वयः चका
राष्टिकाराद्य ये तेषां सर्गः ॥ ९-१०-११-१२ ॥ २३ ॥

नवभूयो ब्रह्मसुः प्राह्मसुः मरीचयादिभ्यः समुत्पत्तिरु-
त्पत्त्यसृष्टिः ॥ १४ ॥

प्रेषयनं प्रियव्रतचरितम् ॥ १५-२० ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तर प्रकृति से होने वाला गुणों के लोभरूप सर्गका
वर्णन, तिसके पौष्टे प्रकृति के विकार से होने वाली सप्त
पृथिव्यादिविकारों सहित महदादिकोंकी सृष्टि कही, तिन सर्गों
से मिलकर ब्रह्मायहकी वर्णन कही, जिमें विराट् पुरुषने
अपने शरीरका अभिमान करलिया ॥ ६ ॥

तत्पश्चात् स्थूल और सूक्ष्म काल की गति कही, भविष्यजयन
भगवान् की नाभिकमल से ब्रह्मा की उत्पत्ति, समुद्रसे पृथिवी
का उद्धार, तथा हिरण्यवक्ष का वध कही ॥ १० ॥

तदनन्तर उक्त सृष्टि वृत्तोंकी तियेक सृष्टि पशु पक्षियोंकी
अवाक् (गींजी) सृष्टि मनुष्योंकी कही, फिर रुद्रकी सृष्टि कही
तदनन्तर ब्रह्माके आधेर ब्रह्मने नर नारी का सृष्टि जिन्हों में
नर स्नायम्भुव मनु हुए, और नारी शतरूपा रानी हुई, जो
शतरूपा सबसे प्रथम स्त्रियों में उत्तम प्रकृति हुई, फिर कर्दम
प्रजापति की धर्मपत्नी भीषवर्ति जो की जो कक्षा अनुसूया
इत्यादि सन्तान हुए तिसका वर्णन है ॥ ११ ॥ १२ ॥

तदनन्तर भिकपिण्डेश के अन्तार का वर्णन, फिर देव-
हृति के साथ भिकपिण्डेश जी के सम्वाद का वर्णन
है ॥ १३ ॥

फिर मरीचयादिक नव प्रजापतियों की उत्पत्ति [यह
मरीचयादि नव प्राह्मसुओं की उत्पत्ति का कथन, कर्दमकी
की सन्तान के कथन के पूर्व जानना चाहिये] यह तृतीय
स्कन्ध की कथा समाप्त हुई ॥ चतुर्थस्कन्ध में प्रथम ब्रह्म-
प्रजापति के वध का भङ्ग, फिर भुव जी का चरित्र,
पश्चात् पृथु का चरित्र, फिर प्राचीन बर्हि का चरित्र, इस
प्रकार चतुर्थ स्कन्ध की कथा समाप्त हुई ॥ १४ ॥

पञ्चमस्कन्ध में पहिले, नारद महर्षि और प्रियव्रत महा-
राज का सम्वाद, फिर नामि महाराज का चरित्र, फिर
भीष्मपमदेव जी का चरित्र, फिर भरत महाराज के चरित्र
का वर्णन है ॥ १५ ॥

तदनन्तर श्री समुद्र आदि अण्ड नदी इनका वर्णन है ।
फिर जोतिष्क की स्थिति, तथा पाताळ और नरक की
स्थिति का वर्णन है ॥ १६ ॥

दक्षजन्म प्रचेतोभ्यस्तत्पुत्रीणां च सन्ततिः ।
 यतो देवासुरनरास्तिर्यङ्मनखगादयः ॥ १७ ॥
 त्वाष्ट्रस्य जन्म निघनं पुत्रयोश्च कितोर्द्विजाः ! ।
 दैत्येश्वरस्य चरितं प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ १८ ॥
 मन्वन्तरानुकथनं गजेन्द्रस्य विमोक्षणम् ।
 मन्वन्तरावताराश्च विष्णोर्हृयशिरादयः ॥ १९ ॥
 कौर्म धान्वन्तरं मात्स्यं त्रामनं च जगत्पतेः ।
 क्षीरोदमथनं तद्वदमृतार्थे दिवोकसाम् ॥ २० ॥
 देवासुरमहायुद्धं राजवंशानुकीर्तनम् ।
 इक्ष्वाकुजन्म तदंशः सुद्युम्नस्य महात्मनः ॥ २१ ॥
 इलोपाख्यानमत्रोक्तं तारोपाख्यानमेव च ।
 सूर्यवंशानुकथनं शशादाद्या नृगादयः ॥ २२ ॥
 सौकन्यं चाथ शर्यातेः ककुत्स्थस्य च धीमतः ।
 खट्वाङ्गस्य च मान्धातुः सौभरेः समरस्य च ॥ २३ ॥
 (१)रामस्य कोशसेन्द्रस्य चरितं किल्बिषापहम् ।
 निमेरङ्गपरित्यागो जनकानां च सम्भवः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्येर्षीपिका ।

षष्ठाध्यायमाह-दक्षजन्मेति ॥ १७ ॥
 सप्तमार्थमाह-पुत्रयोश्चेति ॥ १८ ॥
 अष्टमार्थमाह-मन्वन्तरानुकथनमिति । कश्चित्कस्यचिदनुकि-
 ष्युःकमोक्तिश्च भक्तिरसाकुलस्थेनेति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥
 नवमार्थमाह-राजवंशेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्भारविद्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचरित्रिका ।

षष्ठाध्यायननुकामिति-सायनेन, दक्षजन्मेति । तत्पुत्रीणां दक्षपुत्रीणां
 ना विशिनष्टि-यतो याऽयो दक्षपुत्रीऽयो देवादयो बभूवु-
 रित्यर्थः ॥ १७ ॥

त्वाष्ट्रस्य इन्द्रासुरस्य जन्म निघनं मरणां च । अथ सप्तमार्था-
 ननुकामांत-[पुत्रयोश्चेति] दैत्येश्वरस्येत्यर्थेन । हिरण्यकशिपोः
 प्रह्लादस्य चरितम् ॥ १८ ॥

अष्टमार्थानाह-मन्वन्तरेत्यादिना देवासुरं महायुद्धमित्यन्तेन ।
 विष्णोः हृयश्रीवाह्वः मन्वन्तरेष्ववताराः ॥ १९ ॥
 तथा जगत्पतेः कौर्मदीनि रूपाधि दिवोकसां देवादीना-
 ममृतार्थे क्षीरोदमथनम् ॥ २० ॥

नवमार्थाननुकामते-राजवंशानुकीर्तनमित्यादिना ' बुद्धिश्च
 गोकुले इत्यन्तेन । अत्र कश्चित्कस्यचिदनुकिः इत्युक्तमोक्तिश्च
 प्रसिद्धितादनादरादिति श्रेयम् तद्वच्छे १६वाकुपंशे ॥ २१ ॥ २२ ॥
 सौकन्यं सुकम्बाचरितम् ॥ २३-२७ ॥

श्रीमद्भिवद्वजनीयंकृतपद्मरत्नावली ।

यतः सन्ततेर्देवासुरनरादयः आसन् ॥ १७-१८ ॥
 मन्वन्तरानुचरितं मन्वन्तरराजानुचरितम् ॥ १९-२१ ॥
 तारोपाख्यानं ताराया देव्या उपाख्यानम् ॥ २२ ॥
 सुकम्बाचाचरितं ककुत्स्थस्य चरितम् ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्भिवनाथकवचिकृतसाराधर्मशिरी ।

सुद्युम्नस्येत्यत्र उपाख्यानमिति शेषः ॥ २१-२७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धाप्तप्रदीपः ।

सुद्युम्नस्योपाख्यानमिति शेषः ॥ २१-२७ ॥

(१) कौशसेन्द्रस्य चरितं मङ्गलमिति विज० पा० ।

रामस्य भार्गवेन्द्रस्य निःक्षत्रकणं भुवः ।
 हेलस्य सोमवंशस्य ययानेनहुस्य च ॥ २५ ॥
 दौष्यन्तेर्भरतस्यापि शन्ननाम्नस्सुतस्य च ।
 यथांतर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्विशोऽनुकीर्तितः ॥ २६ ॥
 यत्रावतीर्णो भगवान् कृष्णाग्नो जगदीश्वरः ।
 वसुदेवगृहे जन्म ततो वृद्धिश्च गोकुले ॥ २७ ॥
 तस्य कर्मण्य^(१)पारागो कीर्तितान्यसुगद्विपः ।
 पूतनाऽसुपयःपानं^(२)शकटोच्चाटनं शिशोः ॥ २८ ॥
 तृणावर्त्तस्य निष्पेषस्तथैव बकवत्सयोः ।
 ❀(अघामुरासुसंहारः कस्य मायाप्रदर्शनम् ।)
 धेनुकस्य सहभ्रातुः प्रलम्बस्य च सङ्कुत्तयः ॥ २९ ॥
 मोपानां च परित्राणं दावाग्नेः परिसर्पतः ।
 दमनं कालियस्या^(३)हेमहाहेर्नन्दमोक्षणम् ॥ ३० ॥
 व्रतचर्या तु कन्यानां यत्र तुष्टाऽच्युतो व्रतैः ।
 प्रसादो यज्ञपत्नीभ्यो विप्राणां चानुतापनम् ॥ ३१ ॥
 गोवर्द्धनोद्धारणं च शक्रस्य सुरभरण ।
 यज्ञाभियेकं कृष्णास्य स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु ॥ ३२ ॥

माया टीका ।

*षष्ठस्कन्ध में, प्रचेताओं से दक्ष का जन्म, दक्षकी पुत्रियों की संतान का वर्णन, जिससे देव असुर नर त्रिपक्ष नग स्वर्ग आदिक उत्पन्न हुए ॥ १७ ॥

तदनंतर इन्द्रासुर का जन्म और मरुत्त का वर्णन है वह षष्ठ स्कन्ध का अर्थ समाप्त मया । सप्तमस्कन्ध में हित के दोनों पुत्रों का चरित, तथा वैश्वेश्वर महात्मा भीमहाइ जी का चरित है, सप्तमस्कन्ध का अर्थ समाप्त हुआ ॥ १८ ॥

अष्टम स्कन्ध में मन्वन्तर का अनुचरित, गजेन्द्र भोज का वर्णन, मन्वन्तरों में धीविष्णु के इयप्रांवाइ भवतारों का वर्णन है, यहां पर कहीं २ कथा का व्युत्क्रम कहीं २ अनुक्ति भक्ति रत्न के अनुकूलना से है ॥ १९ ॥

तदनंतर कूर्म चरित, मत्स्य मगवान का चरित, नृसिंह चरित, वामनजी का चरित, तथा अमृत के विषय देवताओं का समुद्र का अंश, ॥ २० ॥

तथा देवासुर संग्राम का वर्णन है, यह अष्टम स्कन्ध का अर्थ समाप्त मया ॥ नवम स्कन्ध में राजवंशों का कथन है इक्ष्वाकु महाराज का जन्म, और उनके वंश का वर्णन, और सुष्टुम्न का चरित है ॥ २१ ॥

फिर सुष्टुम्न के इच्छा होने का आख्यान, फिर तारापाख्यान

कहा, फिर सूर्य वंश का कथन किया, फिर यशात् और नृग आदि नृगों का आख्यान है ॥ २२ ॥

तदनंतर सुकस्या का आख्यान, शर्वातिका आख्यान, धीमान्द ककुत्स्थ महाराज का आख्यान, तथा सद्रांग और माध्याना महाराज का चरित, भीमरि श्रुति का आख्यान, तथा सगर के चरित का वर्णन है ॥ २३ ॥

फिर भीमोदखदयाम सने लोकाभिराम कोशंभद्र भी- रामचन्द्र के पाप नाशक चरितों का वर्णन है ॥ फिर निम महाराज के अंग का परिखाग, फिर जगक लेकों की उत्पत्ति का कथन है ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रांगकृतभावायंहीपिका ।

सोमवंशादिभूतव्येखस्य चरितम् ॥ २५ ॥

तस्सुतस्य भीमस्य ॥ २६ ॥ २७ ॥

दशमाधेमाह—तस्य कर्मण्यनि । पूतनाया असुर्माहिनस्य तस्यपयसः पानम् ॥ २८ ॥

सहभ्रातुः समलस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

यज्ञाभियेकम् यज्ञः पूजा अभियेकस्य तथाङ्गुष्ठैकस्य ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

(१) उदाराशित् इति (२) शकटोत्पाटनम् इति च बीर० पाठः । * इत्यधिकः पठ्यते बीर० । (३) अहो इति बीर० पाठः ।

शङ्खचूडस्य दुर्बुद्धेर्वधोऽरिष्टस्य केशिनः ।
 अक्रूरागमनं पश्चात्प्रस्थानं रामकृष्णायोः ॥ ३३ ॥
 ब्रजस्त्रीणां त्रिलापश्च मधुरालोकनं ततः ।
 गजमुष्टिकचाणूरकंसादीनां च यो वधः ॥ ३४ ॥
 मृतस्याऽऽनयनं सूनोः पुनः सान्दीपनेगुरोः ।
 मधुगयां निवसता यदुचक्रस्य यत्प्रियम् ॥ ३५ ॥
 कृतमुद्धवराभाभ्यां युनेन हरिणा द्विजाः ।
 जरामन्धसमानीतसैन्यस्य बहुशां वधः ।
 घातनं यवनेन्द्रस्य कुशस्थत्या निवेशनम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ दशमायां ननु कामनि-तस्य कर्माणीत्यादिना । विप्र-
 शापापदेशेनेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन ॥ २८ ॥
 निस्पेषो वधः अघासुरस्यासुसंहारः प्राणापहारः कस्य चतु-
 मुंक्षस्य स्वमायाप्रदर्शनं सहस्रातुः सखस्य धेनुकस्य प्रलम्बस्य च
 सङ्कल्पयः वधः परिसर्पतः इवाग्नेः सकाशाहोपानां परित्राणाम्
 दमनमनुशिक्षणमहो इत्याश्रयै नन्दस्य वरुणास्य मोक्षणं साका-
 शादिति शेषः । कन्यानां गोपकन्यानां व्रतचर्चा तां विशानष्टि यतो
 यस्यां प्रजेरकपुनस्तुष्टः बह्वपस्नीडय इति चतुर्थेऽध्याये प्रत्याहोऽनुग्रहः
 शक्रस्येत्यस्य परिभवायेति शेषः बह्वाभियेकः यज्ञः पूजा
 अभियेकश्च तयोर्द्वैक्यम् ॥ २८—३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

सोमवंशोद्भवस्यैवस्येखापुत्रस्य चरितम् ॥ २५—३० ॥
 यत्र व्रतचर्चायाम् ॥ ३१ ॥
 यज्ञः पूजा अभियेकः तयोर्द्वैक्यम् ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

तस्य वृद्धिश्च गोकुल इति चकाराजन्मचेत्यर्थः । अन्यथा
 वृद्धिस्त्वित्येवोक्तं स्यात् अथ स्यापत्नं "नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न"
 इत्यादौ कृष्णसन्दर्भे कृतमेव ॥ २७—३० ॥
 विप्रानुतापनं सूक्ष्ममपि अत्रावधापनाय स्मरितं शक्र-
 कृतं सुरभिकृतं च यज्ञाभियेकम् ॥ ३१—३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थचिन्ती ।

पूतनायाः असुमहितस्य अन्यपयसः पानम् शिशोः शिशुना
 निस्पेषप्रसंगमर्दः सहस्रातुशान्तिमहितस्य ॥ २८—३१ ॥
 शक्रस्य शंकायु सुरभेः सुश्रया यज्ञः पूजनमभियेकश्च तत्
 ॥ ३२—३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूतनायाः असुपयः पानं प्राणसहितस्य पयसः पानम् ॥ २८ ॥
 निस्पेषः शिखायामिति शेषः सहस्रातुः ससखस्य ॥
 ॥ २८—३१ ॥
 यज्ञः पूजा अभियेकश्च तयोः द्वैक्यम् ॥ ३२—३३ ॥

भाषाटीका ।

फिर भृगु वंशी भीमरशुरामजी का पृथिवी को निःस्पृश्य-
 करने का वयोन, चन्द्रवंशी राजा ऐल ययाति और नहुष महा
 राज का चरित्र ॥ २५ ॥

दुष्यन्त के पुत्र भरतजी का चरित्र, शान्तु और उनके पुत्र
 का चरित्र, तथा ययाति के जेष्ठ पुत्र महाराज यदुक वंश का
 कीर्तन यह नवम स्कन्ध की कथा है ॥ २६ ॥

दशम स्कन्ध में जिनके यहां जगदीश्वर भगवान् श्रीकृष्ण-
 चन्द्रने अग्रतार लिया है, उन वसुदेव के गृह में भगवान् के जन्म
 का वयोन फिर गोकुल में वृद्धि को प्राप्त हुए ॥ २७ ॥

तिन भीमगोकुलचन्द्र के अपार कर्मों का कीर्तन है, तहां प्रथम
 असुर नाश खीला में पूतना के प्राणों का पान करना, फिर
 शिशुका शकटासुर का उखाटन करने का वयोन ॥ २८ ॥

फिर तृणावतं का तथा वकासुर वसासुर और धेनुका-
 सुर का वध करना, भ्राता सहित प्रखंवासुर का मारना ॥ २९ ॥
 बदली हुई दावाग्र से गांप लोगों की रक्षा करना, काखी
 का दमन और महासर्प से नंद बाबा का छुटावना ॥ ३० ॥

व्रज की कन्याओं का व्रत करना और उस व्रत से श्रीकृष्ण
 का प्रसन्न होकर चीर हरण करना ॥ फिर श्रीकृष्ण का यज्ञ
 पत्तियों पर प्रसन्न होना, और बाह्यिक माधुर ब्राह्मणों का
 पक्षापाप करना ॥ ३१ ॥

फिर भीमगिरि गोवर्द्धन का उठावना, इन्द्र और सुरभिने
 श्रीकृष्ण का गोविन्दामियेक करना, फिर धरद की रात्रियों
 में व्रज की स्त्रियों के साथ रास खीला करना ॥ ३२ ॥

आदानं पारिजातस्य सुधर्मायाः सुरालयात् ।
 रुक्मिण्या हरणां युद्धे प्रमथ्य द्विषतो हरः ॥ ३७ ॥
 हरस्व जृम्भणां युद्धे बाणस्य भुजकन्तनम् ।
 प्राग्ज्योतिषपतिं हत्वा कन्यानां हरणां च यत् ॥ ३८ ॥
 चैद्यपौण्ड्रक(मा)शाल्यानां दन्तनक्रस्य दुर्मतेः ।
 शम्बरो द्विविदः पीठां मुरः पञ्चजनादयः ॥ ३९ ॥
 महात्म्यं च वधस्तेषां वाराणस्याश्च दाहनम् ।
 भारावतरणां भूमिर्निमित्तीकृत्य पाण्डवान् ॥ ४० ॥

श्रीमद्भागवतस्य अष्टमोऽध्यायः ।

द्विषतः शत्रून् प्रमथ्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 ये च शम्बरादयस्तेषां माहात्म्यं वधश्च ॥ ३९-४० ॥

श्रीमद्भागवतस्य अष्टमोऽध्यायः ।

गजः कुबलयापीडास्यः सान्दीपनेशुरोः पुत्रस्य मृतस्य पुनरान-
 वनं बभूव साक्षादिति शेषः । मथुरावामिति । हे द्विजाः उडव
 गमाङ्ग्यां युनेन हरिणा मथुरायां निवसता यद्गर्गं समूहस्य
 रत्नियं कृतं तच्च वधनेद्रस्य कावचवचनस्य कुशल्यदयां द्वा-
 हायाम् ॥ ३४-३६ ॥

सुधर्मायाश्चादानमिति संबन्धः द्विषतश्शत्रून् प्रमथ्य हरद्विरिणां
 रुक्मिण्या हरणम् ॥ ३७ ॥

प्राग्ज्योतिषपतिं भीमम् ॥ ३८ ॥
 ये शम्बरादयः तेषां माहात्म्यं वधश्चोति संबन्धः ॥ ३९ ॥
 निमित्तकृत्य द्वारिकृत्य ॥ ४० ॥

श्रीमद्भोजयस्वजतीर्षुकुनपदरत्नावली ।

दाहनं वधनम् ॥ ४०-४१ ॥

श्रीमद्भोजयस्वजतीर्षुकुनपदरत्नावली ।

उडवगमाङ्ग्यामिन्द्रस्यपि तादृशस्यं दर्शितम् ॥ ३६-३८ ॥
 चैद्यपिनां माहात्म्यं वधश्च ये च शम्बरादयस्तेषां चै-
 ष्वयः ॥ ३९-४० ॥

श्रीमद्भोजयस्वजतीर्षुकुनपदरत्नावली ।

माहात्म्यं चैद्यादीनां पराक्रमः ॥ ३९-४० ॥

श्रीमद्भोजयस्वजतीर्षुकुनपदरत्नावली ।

द्विषतः रुक्मिण्यभृतीन् ॥ ३७-३९ ॥
 माहात्म्यम् आसुरः प्रमाणः ॥ ४०-४१ ॥

भाषा टीका ।

फिर बुद्धि शंखचूड का वध, केशीदानव और अरिष्टासुर
 का संहार करना, अक्र का मज में आना, पीठे भीकृष्णाश्व
 और बलदेव जी का मथुरा का पस्थान करना ॥ ३७ ॥

फिर प्रजासिंहों के गिलाप का यथान, तदनन्तर भीकृष्णा
 का मथुरा लेवना, फिर कुबलयापिड दाधी मुष्टिक आसुरमन्त्र
 और कम राजा इनका वध करना ॥ ३४ ॥

सान्दीपन गुरु के भरे हुए पुत्र को फेरकर ला लेना,
 मथुरा में बसकर उडव शत्रुस्य सान्दीपन मित्रकर यादवी
 का प्रिय करना । यह पूर्वार्थ की कथा समाप्त हुई ॥ अंग
 उत्तरार्थ में हे निमो! जगन्मन्त्र की त्राहं हुई भना का यह
 नार वध होना, फिर कावचवचन का मुच्युत्स्य के द्वारा
 मारना, और द्वारका के यथान का पस्थान करना ॥
 ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

फिर सगं से पारिजात वृक्ष और सुधर्मा सगं का ले
 आना, फिर युद्ध में द्विषयो को मथकर भीकृष्णा का
 श्रीरुक्मिणी जी को हरण करना ॥ ३७ ॥

तदनन्तर पाण्डुर के युद्ध में महादेव जी का उग्रहारा,
 और भीकृष्णा का पाण्डुर की भुजाओं का काटना, फिर
 प्राग्ज्योतिषपुर के पति को मारकर कन्याओं का खाना ॥ ३८ ॥

पश्चात् निशुपाव पौण्ड्रक शानव और दुर्मते दन्तनक्र
 का वध, तथा शम्बर द्विविद पीठ मुर और पञ्चजन इत्यादिकों
 का माहात्म्य और वध, तथा काशीपुरी का उल्लाना, और
 पाण्डवों को निमित्त करके भूमि का आर उतारना यह
 दशम स्कन्ध की कथा सम्पूर्ण हुई ॥ ३९ ॥ ४० ॥

विप्रशापापदेशेन संहारः स्वकुलस्य च ।
 उद्धवस्य च मन्वादो वासुदेवस्य चाद्भुतः ॥ ४१ ॥
 यत्रात्मविद्या ह्याखिला प्रोक्ता धर्मविनिर्णयः ।
 ततो मर्त्यपरित्याग आत्मयोगानुभावतः ॥ ४२ ॥
 युगलक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणामुपप्लवः ।
 चतुर्विधश्च प्रलय उत्पत्तिस्त्रिविधा तथा ॥ ४३ ॥
 देहत्यागश्च राजर्षेर्विष्णुरातस्य धीमतः ।
 शाखाप्रणयनमृषेर्माकण्डेयस्य सत्कथा ।
 महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः ॥ ४४ ॥
 इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठाः ! यत्पृष्टोऽहमिहास्मि वः ।
 लीलावतारकर्माणि कीर्तितानीह सर्वशः ॥ ४५ ॥
 पतितः स्वलितश्चार्तः क्षुत्वा वा विवशो ब्रुवन् ।
 हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ॥ ४६ ॥
 सङ्कीर्त्यमानो भगवाननन्तः श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसाम् ।
 प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥ ४७ ॥
 मृषागिरस्ता ह्यनन्तरिसत्कथा न कष्टयते यद्भगवानघोक्षजः ।
 तदेव सत्यं तदुहैव मङ्गलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥ ४८ ॥

धर्मपरिनिर्णयमाह-विप्रशापेति ।

एकादशार्थमाह-विप्रशापेति ॥ ४१ ॥
 धर्मविनिर्णयो यथाधर्मधर्मविनिर्णयः मर्त्यपरित्यागो मनुष्य-
 रस्याग्निध्यानम् ॥ ४२ ॥

द्वादशार्थमाह-युगेति । युगलक्षणं तदनुकूलं वृत्तिभ्रम-
 त्रिविधा प्राकृतिका नैमित्तिका नित्या चेति ॥ ४३ ॥

त्रयोदशार्थमाह-सूर्यस्य च विन्यास इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति चोक्तमिति चकाराद्यदि चो युष्माभिर्हि यत्पृष्टोऽस्मि
 तदुक्तमानं किमेवं नानार्थकथनेन तत्राऽऽह लीलाति सव्यंशः
 तत्रार्थकीर्तनकारणोत्पत्तिः ॥ ४५ ॥

तस्कीर्तनेनापि । कमिष्येपक्षायां तत्कलगाह द्वादशम-पतितः
 कृपादिषु स्वचित्तः सांपानादिषु भावो दुःखितः क्षुत्वा क्षुन्
 कृत्वा विवशोऽपि ॥ ४६ ॥

सङ्कीर्त्यमानो यद्वा श्रुतोऽनुभावो यस्य स पुंसो चित्तं प्रविश्य
 निःशेषं दुःखं विधुनोति इति सनामनुभवं प्रमाणायति अर्को
 विरिगुर्वाहव्याप्त न धुनोतीत्यपरितीयाद्दृष्टान्तरमाह-अति-
 वातोऽभ्रमिवाति ॥ ४७ ॥

इति सङ्कीर्तनेनैव महाफलं तद्व्यतिरिक्तं सर्वं मिथवाजापमात्र-

मिति प्रपञ्चयति-मृषागिर इति अनुभिः । मृषागिरो मिथवा-
 वाचः असन्तरस्यः असन्ता कथा यास्तु ताः यथास्तु उत्तम-
 श्लोकस्य यथोऽनुगीयत इति यत्तदेव सत्यं तदेव हि मङ्गलम् उह-
 इति हर्षे भगवद्गुणानामश्रुद्वयो यस्मात्तत् ॥ ४८ ॥

धीसुदशमसूरिकृतशुकपञ्चायम ।

मर्त्यशरीरत्यागः ॥ ४२-४३ ॥

महापुरुषविन्यासः देवसंस्थानं सूर्यस्य जगदात्मन इति
 विन्यास इत्यनुपपन्नः ॥ ४४ ॥

धैरवं प्रपञ्चमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

पुराणकथाभययाफलं यत्तु मगधकीर्तनभवणानुभावमाह,
 पतितः स्वचित्तः पतितः स्वचित्तः यत्तु इत्यज्याहायेर ॥ ४६-४७ ॥

भगवद्गुणानामुदयः प्रकारो यस्मिन् तद्भगवद्गुणोदयं नवं नवं
 इति यत्तु इति प्रथमाशय इति द्वितीयाह ॥ ४८-४९ ॥

भीमशक्तिराजवाचकमुक्तमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एकादश्यां ननु क्रमते—विप्रश्नापेति इत्ययम् । अपदेदो
व्याजस्तन ॥ ४१ ॥

७ अत्रैवाहं विद्यानष्टि-यत्रेति । धर्मविनिर्णयः वर्णाभ्रमधर्म-
निर्णयः मत्स्यपरित्यागः मत्स्यलोकपरित्यागः भूमिपरित्याग इति
पाठात्परम् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मण्ययाननुक्रमते—युगेति । (सांख्येन) युगलक्षणात्तेषु
युगलक्षणे उपपन्नः कश्चिदोपेक्ष्यतः अतुर्निधः प्राकृतिको नैमित्तिकः
आत्यन्तिको नित्यश्चेति अतुर्निधः प्रलयः त्रिविधा प्राकृतिकी नित्या
नैमित्तिकी चेति त्रिविधा उपपत्तिः ॥ ४३ ॥

विष्णुदत्तस्य परीक्षितः महापुरुषविश्वामः अङ्गोपाङ्गाविश्वामस
जगद्भ्रमणः लोकवात्राप्रवर्तनेन नियात्रकस्य सूर्यस्य गणानिभागः
इत्यर्थः इति श्लोकमिति चकारादस्यदपि हेतुजज्ञेष्टाः शो युष्माभिः
यत्प्रत्याहं पृष्टोऽस्मि ननु क्रम इति प्रथम इह पुनश्चो मन्त्राः कारुण्येन
हरलीलाकारपाणि अत्रतारकमांशु एव कीर्तितानि ॥ ४४—४५ ॥
एतत्पुराणकथनध्वज्याफलं नक्तं भगवत्कीर्तनभक्त्यानुभाव
माह-पतित इति । श्रुत्वा श्रुत्वा भवेति वा पाठः तदा
हरये नम इति श्रुत्वेत्यर्थः हरये नम इत्युक्त्वा भक्तिमति सत्प्रथः ॥ ४६ ॥

किञ्च सङ्कीर्त्यमान इति । धृतोऽनुभावो यस्य तथाभूतो वा
हरिः पुंसां सङ्कीर्तयतां श्रुत्वात्प्राप्तः चित्तं प्रविश्यात्तत्र
इत्यमरं दुःखं तदनुभूयते वा धुनोति यथाऽकंः सूर्यकृतमो धुनोति
यथाऽतिशयानः अगडवायुरध्रं धुनोति तद्वत् ॥ ४७ ॥

किञ्च भगवत्सङ्कीर्तनेनमेव महाफलं तदर्थानतिक्रमं सर्वं मिथ्या
ज्ञापमात्रमिति प्रपञ्चयति अतुर्निधः—सूर्यागिरः इति । यद्यत्र भग-
वानधोऽज्ञो न कथयते न प्रतिपाद्यते ता सूर्यागिरः मिथ्यावाचः
प्रत्ययासनीरसस्यः दोषावहाः यद्भगवद्गुणानामुदयः प्रकाशो यस्मि-
न्तदत्र वाचः सत्यं मङ्गलावहं पुण्यवहं च अस्याद्वारात्प्रतिपदं
तच्छब्दप्रयोगः ॥ ४८ ॥

भीमशक्तिजयध्वजनीयं कुनपदरत्नावली ।

यत्रोत्सववासुदेवमन्त्रादे आत्माविद्याः परमात्मविद्याः अलिङ्गा
अनुचरितत्वेनाकाः वर्णाभ्रमविनिर्णयश्लोकः ॥ ४२ ॥

युगलक्षणां तदनुकूपा वृत्तिश्च उपपन्नो नावाः राजमादि-
मेकेनात्पत्तिस्त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या धी ॥ ४३ ॥

विष्णुदत्तस्य परीक्षितः महापुरुषविश्वामः महापुरुषस्य अङ्गो-
पाङ्गाविकीर्त्यतिशयोक्तः सूर्यस्य स्थितिश्च इति समाप्तपर्यन्तं
सर्वमुक्तम् ॥ ४४—४५ ॥

श्रुत्वा श्रुतं कृत्वा ॥ ४६ ॥

अतिशयितो वातः अन्नं मनो न नीरदमिन ॥ ४७ ॥

अधोऽज्ञो भगवाद् यामिर्गीर्तिने कीर्त्यनेनागिरोऽसत्कथाः
मृषा निष्कलाः अमनीरसस्योऽसङ्गताः यद्भवो भगवद्गुणोदय
तदेव सत्यं यथोक्तफलम् ॥ ४८ ॥

भीमशक्तिगोखामिकृतक्रमसम्भवे ।

वतित इति केमुत्सार्थमुक्तिः ॥ ४६—४६ ॥

[५०]

भीमशक्तिभनायचक्रवर्तिकृतस्वारायंहरिणी ।

मत्स्यस्य मत्स्यलोकस्य परित्यागः आत्मनो योगमात्राप्रभावन
इति लोकेदुर्विचिन्ता ध्वनिता ॥ ४२ ॥

युगलक्षणां तदनुकूपा वृत्तिश्च उपपन्नो धर्मविष्णुः त्रिविधा
प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या च ॥ ४३—४५ ॥

एतत्प्रकथाकीर्तनस्य फलं श्रुति चेत्तत्र केमुत्सवेनाह,
पतित उच्यते आह-प्रातः स्नातः समानप्रदेशेऽप्यथवा
पादविश्यासात्प्राप्तव्ययः श्रुत्वा श्रुतं कृत्वा उपैरतिशो-
पावाद्यपि ॥ ४६ ॥

चित्तं प्रविश्य इत्यमरं धुनोति अकल्पत इव सच्च गुहा-
गतं तमो न धुनोतीत्यपरितोषादाह—अतिशयोऽभ्रमिन ॥ ४७ ॥

अस्य शास्त्रस्य कृष्णकीर्तन एव नात्पद्योत्सवकीर्तन-
मविगीतमपि न कुर्यात् तर्कात्तन् यत्पद्युमिर्गितरत्नोक्तं
तदपि कुर्यादित्याह—मृषति । ताः सत्या अपि गिरो मिथ्या
एव प्रिया अपि गिरोऽपनीरसस्यः कटुक एव तथा सतां
विदुषामपि कथा असत्कथा एव कुतः एव यतो भगवात्
कथयते इति अतः सत्यवाद्यपि मिथ्यावाची मिथ्यवदोऽपि
कटुभाषी सत्कथकोऽसत्कथक उच्यते इति भावः । अत्र
कल्पितकथास्यपि भगवत्प्रशंसनं तदेव सत्यं प्रहाभमिधने-
सत्कथादमङ्गलमपि तदेव मङ्गलं नाभ्यत भगवतः परदार-
स्यादिकामपुण्ययत्ननाशमैककर्मपि तदेव पुण्यं यतो भगवतां
गुणस्यैव ननु दोषस्योदयो बहमात्मत् ॥ ४८ ॥

भीमशक्तिदेवकृतमिच्छान्तप्रतिपः ।

मत्स्यस्य अनित्यलोकस्य परित्यागः ॥ ४२ ॥
युगलक्षणात्तेषु युगलक्षणां नु कूपा वृत्तिश्च कतो नृणां
उपपन्नः त्रिविध्यामाहः त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी
नित्या चेति ॥ ४३—४५ ॥

मृषावृत्त्युपपन्नं श्रुत्वा श्रुत्वा इत्यपि ॥ ४६ ॥

धृतोऽनुभावो यस्य सः सङ्कीर्त्यमानः धृतानुभावात्तत्रो
वेत्यर्थः । एतदुपपन्नं श्रुत्वा "सुतो वा ध्यातो वा" इत्याहः ॥ ४७ ॥
सूर्यागिरः निरर्थिकाः वाचः असनीः असत्यः मृषतां कथा
यानु ताः एव यानु भगवाद् न कथयते सत्यं सफलं भग-
वद्गुणानामुदयो यस्मात्तत् ॥ ४८ ॥

माया टीका ।

किं एकादश स्फुटं ॥ ब्राह्मणों के भाग के मिय में
अपने यदुक्त का संहार करना, तिसके पाके उखर और
अनासुदेव का अदभुत मन्त्राद है ॥ ४२ ॥

त्रिविध मन्त्राद में मत्स्योणं अष्टागविद्या और धर्म का
निर्णय किया है । पश्चात् अपने योगभावन में भीकृष्ण
का मनुष्य लोक का त्यागना, यह एकादश स्फुट का
अर्थ माना हुआ ॥ ४२ ॥

तदेव (१) रम्यं रुचिरं नवन्नवं तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् ।
 तदेव शोकार्णावशोषणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥ ४६ ॥
 न(य)तद्वचश्चित्रपदं हेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत (२) कर्हिचित् ।
 तद्द्रवाङ्क्षतीर्थं नतु हंसमेवितं यत्राच्युतस्तत्र हि साधवोऽमलाः ॥ ५० ॥
 स वाग्विसर्गो जनताऽघसंप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धत्यपि ।
 नामान्यनन्तस्य यशोङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ ५१ ॥
 नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरजनम् ।
 कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न ह्यर्पितं कर्म (३) यदप्यनुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 यशःश्रियामेव परिश्रमः परो वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु ।
 अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयोगुणानुवादः श्रवणादिभिर्हरेः ॥ ५३ ॥
 अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः क्षिणोत्यभद्राणि शमं तनोति च ।
 सत्त्वस्य शुद्धिं (४) परमात्मभक्तिं ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तम् ॥ ५४ ॥
 यूयं द्विजाग्या वत भूरिभागा यच्छश्वदात्मन्यखिलात्मभूतम् ।
 नारायणां देवमदेवमीश (५) मजस्रभावा भजताऽऽविवेक्ष्य ॥ ५५ ॥
 अहं च संस्मारित आत्मतत्त्वं श्रुतं पुरा मे परमर्षिवक्त्रात् ।
 प्रायोपवेशे नृपतेः परीक्षितः सदस्यृषीणां महतां च शृण्वताम् ॥ ५६ ॥

भाषाटीका ।

कलियुग में मनुष्यों की उन वृत्तियों का व्यत्यय । फिर चार प्रकार के प्रलय और तीन प्रकार की उत्पाति का कथन ॥ ४३ ॥

पश्चात् राजर्षि विष्णुराज परीक्षित का देह त्याग, फिर व्यास जी से धर्म की शाखाओं का विभाग, फिर मार्क-यदेव ऋषि की सुन्दर कथा है, महापुरुष भीविष्णु के अंग पापद नायुध और भूषणों का विन्यास, फिर जगद्गुरु श्रीसूर्यनारायण का विन्यास कहा है ॥ ४४ ॥

हे द्विजश्रेष्ठ हो ! जो तुमने प्रश्न किया सो इस प्रकार सम्पूर्ण तुम्हारे आगे वर्णन किया, तथा श्रीकृष्ण की खीला और अवतारों के कर्मों का सर्वत्र कीर्तन किया है ॥ ४५ ॥

पुरुष उच्छ्वसान से गिरपड़े तब, चलने में खिलल पड़े उस समय में, भगवा भक्त होने पर, ना ऊँक लंकर भी "हरबे नमः" इस प्रकार ऊँके स्वर से यदि उच्चारण करे तो प्राणी सम्पूर्ण पातकों से छूट जाता है ॥ ४६ ॥

श्रीभगवन् भगवान् का कीर्तन करने से तथा प्रभाव सुनने से वे आप ही स्वयं चित्त में प्रवेश कर पुरुषों के सम्पूर्ण

दुःखों को नष्ट करने हैं । जैसे अन्धकार को सूर्य नष्ट करता है, तथा जैसे प्रचण्ड पथन मंघ को नष्ट कर देता है ॥ ४७ ॥

जिन वाग्वियों में भगवान् भी अयोक्षज नहीं गाये गये, वो वाणी मिथ्या और खोटी हैं, तथा अमकालाप रूप हैं, और जिनमें भगवद्गुणानुवाद का ही वर्णन है, वो ही सत्य है, वही वाणी मङ्गल रूप है, और वही पुण्य रूप है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

नवन्नवं यथा भवति तथा रुचिरं रुचिप्रदम् महानुत्सवो ब्रह्मात् ॥ ४६ ॥

चित्राणि पदानि यस्मिन् तदपि जगत्पवित्रयतीति तथा तद्धरेयशां न प्रगृणीत न वर्णयत्तद्वचो ध्वाङ्क्षतीर्थं काकतुर-नगणां रतिस्थानं नतु हंसैर्ज्ञानिसः सेवितस तत्र हेतुः यत्रति ॥ ५० ॥

स वाग्विसर्गः स एव वाचः प्रयोगो जनताऽघसंप्लवो जन-समूहाघनाशकः यद्युक्तात्संवेवाग्भैः कीर्तयतीति श्रुत्यन्ति धीतरि सति गायन्ति नो वेत्स्वयमेव शृण्वन्ति ॥ ५१ ॥

(१) पुण्यं । (२) यदि कर्हिचिद्वदत् । (३) यदप्यकारणम् । (४) परमात्म भक्तिं । (५) अवाद्याभावामजनाधिपेक्ष्य । इति पिज० पाठः । मत्राद्यभाषाभजतासंवेक्ष्य इति धीर० पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभाष्येदीपिका ।

इदानीं ज्ञानकमांशदपि भगवत्कीर्तनार्थिनादिभ्योऽऽहः क्लेशं
इत्याह-प्रतिभिः । नैष्कर्म्यं तत्र तत्प्रकाशं यज्ज्ञानं यतो निरञ्जन-
सुखप्रतिवर्तकं तद्व्यवच्युतभक्तिवर्जितं चैत्र शोभते नापरा-
पयं भवतीत्यर्थः । ईश्वरं न चैवर्षितं तर्हि यदनुत्तमं सर्वोत्तममपि
कर्म तदपि पुनः कृतः शोभते यतः शश्वत्माधनकाले फल-
काले चाह-दुःखात्मकम् ॥ ५२ ॥

किञ्च, यथाश्रमाचारादिषु यः परो महान् परिश्रमः स यथा-
युक्तायां श्रियाभवे कीर्तिः सम्पत्तिश्च क्लेशं परः पुरुषार्थं
इत्यर्थः । गुणानुवादादिभिस्तु श्रीधरपादपञ्चयोरनिष्कृतिर्भवति ॥ ५३ ॥
ततः किमत आह-अनिष्कृतिर्गति । त्रिगोत्रि नाशयति ॥ ५४ ॥
अथेदानीं भोतूनारमानं चाभिनन्द्याह-युष्मिनि द्वाश्याम ।
हं द्विजात्पुत्रः । यद्यस्मादात्मन्यन्तःकरणे श्रीनारायणमादिदेव्य
शश्वद्भूतं सम्भावनायां लोडं जनो भूरिभागा बहुपुत्राः कथम्भूतम् ?
मस्मिन्नात्मभूते सर्वानर्थमिच्छाम् अत एव इत्थं सर्वोपायम्
प्रदेनं न देवोऽप्यो यस्य तम् कुतः इति यद्वा, यस्माद्युतं भूरि-
भागास्तप आदिस्मपञ्चास्ततो नारायणं भजतेति विधिः ॥ ५५ ॥
मे मया श्रुतम् ॥ ५६ ॥

श्रीसुब्रह्मण्यनमूरिकृतशुकपञ्चायम् ।

चित्रपद्मपि भगवत्कीर्तनवर्जितं यच्च न शोभते कि तद्भाङ्ग-
तीर्थं न यथाज्ञानं यतो नैष्कर्म्यभेदं ह्येवशास्त्रे । निमलपुरुषपरः वाग-
विस्मयः वाचःसुधारण जनतायां प्रवृत्तः विप्लवहेतुः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठा तदपि भगवत्कीर्तनार्थं चेत निरञ्जनतया
न शोभते किन्तु ज्ञानानां मूलरूपं निष्कृष्टं श्रीभगवतं ईश्वरं
ऽनैर्षितं कर्म न शोभते इति किं पुनर्योग्यमित्यम् ॥ ५२ ॥

यथाश्रमाचारादिषु परिश्रमो यत्कीर्तनादेः प्रकृष्टव्याप्येयाऽति
शुद्धिः रजस्तमोराहित्यं ज्ञानं प्रकाशज्ञानं प्रकाशज्ञानं तदेवम् अत्र
पाठान्तरव्याख्या च यस्याराधनीयो देवो नास्ति तम वश्यमाना
विषयान्तरं अत्यव्ययमनसः आत्मन्याधिनिवेश्यत्वव्ययः ॥ ५३-५७ ॥

श्रीमद्रीश्वरश्याचर्यकृतभाष्यनचन्द्रबन्दिपिका ।

रमणीयं तव तव रुचिरे रुचिजनकं तदेव शश्वत्
मदा मत्सो महोत्सवं महानन्दकरं शोकाशेषस्य शोपणं
किं तस्मै यत्र उत्तमशोकस्य भगवतो यथाऽनुवचयते भग-
वद्गुणादयमित्युक्तत्वेत्यादरात्पुनरुक्तम् ॥ ४६ ॥

एतदेव भक्त्यन्तरेणाह द्वाश्याम-नेति । यद्वचः चित्राणां
पदानि यस्मिन्तथाभूतमपि जगत्पवित्रं हरेपेशः कीर्ति न वक्ति न
प्रतिपादयति तद्वचः ध्वजकीर्तिं फाकतूनयानां कामिनां रति-
स्थानं नतु हंससदृशैर्गोनिभिः सेवितं तत्र हेतुः यत्र पयस्यैः
अव्युतः प्रतिपाद्य इति शेषः तत्रैव ह्यमलाः निमलान्तःकरणाः
साधवः रमन्त इति शेषः ॥ ५० ॥

तद्वाचिभवतः स एव वाचः प्रयोगः जननायाः जन-
समूहस्य तद्व्यतिरिक्तः पावनितारीकः कांसो यस्मिन् वाचिभवतः

प्रतिष्ठाकमवज्जगत्पववज्जगत्पुकेत्यन्तस्य भगवतो वसवा आह-
तानि यथाःप्रकाशकानि नामानि वस्त्रेण यत् एवमतः साधवः
तद्वाचिभवतः शृण्वन्ति तत्कृपांशुभ्यो भोतुमर्षिभ्यो सति कथ-
यन्ति तदुभयविरहे क्लेशं गार्हतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विशुद्धज्ञानयोगानिष्ठापि भगवद्गुणादिभ्योऽर्थादींश्चधुरा न शोभते
किम्पुनः कर्मयोगनिष्ठाह-नैष्कर्म्यमिति । निर्गतं कर्म यस्मात्-
श्लेषकं तदेव नैष्कर्म्यं सकलकर्मव्यधिषुसकमित्यर्थः
तत्रिरञ्जनं प्रकृतिस्वच्छध्वसकमत एव निर्मलं ज्ञानमव्य-
च्युतभाववर्जितमच्युतगुणानुभवणाद्यभिर्षाधिषुर्त्तं चैव
नितरां न शोभते ततः पच्यतिस्वत्तनयेति भावः । यतो
ज्ञानमेवात्तं न शोभते कुतः पुनः कर्म शोभते कथम्भूतम्
ईश्वरं नचापि नार्पितमत एव शश्वत्सदा भवद्भगवन्पुत्राद्यथायां
च पतनशङ्का दुःखाग्रहं किम्यदुना यद्व्यवच्युतं सर्वोत्तम-
मपि कर्म कुतः पुनः शोभते अहेतुकमिति पाठं जनभिर्लोडन-
कृतमपीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किञ्च यथाश्रियामिति यथायुक्ता वा भीः सम्पत्तयो
निमलभूतार्थं तदर्थमित्यर्थः । यो यथाश्रमधर्मः तपोऽप्ययथावित्तु
निष्ठाधिपति इति शेषः स परो महान् परिश्रमः परिश्रमफलक एव
यथाश्रयोः श्रियेणान्येन पुरुषार्थोपास्यत्वादीनि भावः । तर्हि तस्य
किं फलमित्यत्राह-गुणानुवाचभगवत्पादपञ्चयोरनिष्कृतिर्भवति
यदि यथाश्रमाचारादिषु निष्ठा तर्हि मया भग-
वद्गुणानुवादादिभिर्गोभतयं तत्कृतपादपञ्चयोरनिष्कृत्या एव
चेत्किञ्चिद् सकलित्यर्थः ॥ ५३ ॥

किमनिष्कृत्येत्यत आह-अनिष्कृतिर्गति । अगद्व्यागा दुःख
निमित्तानि दुःखानि घृणोति ततः शान्तिं रागाद्यकल्पितानां
च तनोति स्वल्पस्य शुद्धिं रजस्तमोऽयामनविभूतिं स्वर्गगुणा-
भिर्दृष्टम् इति यावत् । तत् ततः परमां भक्तिं प्राप्तुं ज्ञानम ज्ञानम्
यथाश्रयतभगवत्स्वरूपज्ञानम विज्ञानेन प्रकारज्ञानेन विराग्या
नदितरानिपयान्तरैरमुष्येन च युक्तं तनोतीत्यनुपपन्नः ॥ ५४ ॥

यतो भगवद्गुणानुवादादिमहाफलकस्ततो युष्महे च
कृताणो वभूमिमेत्याह ताश्याम-युष्महे । हे द्विजात्पुत्रः ! युष्म
भूरिभागाः महाभाष्यवन्तः कुतः यद्यतः अयं श्यामजः न
यथाश्रया निपयान्तराणि भजन्तीति अवाश्यामजः याश्रयिपयान्तरा-
रहिता इत्यर्थः । नारायणमात्मानं हृदये अर्पितवेद्यं तद्गुणानुवादादि
प्रागमनाभि स्थिरं कृत्वा अयं जनलकुमधर्ममकयन्ने कथम्भूतमात्स-
र्यानाम अन्तरात्मभूतं देवम् स्वतेजसा दीपयमानम् अत्रैव यस्या-
राधनीयो देवो नास्ति इति तमत एव इति अर्थानिय-
न्तारम् ॥ ५५ ॥

युष्मं महोपकर्तारं इत्यादिपेत्याह-अहमिति । युष्मभिः संस्मा-
रितम् आगतस्वमात्मस्वप्रकाशकं पुराणं यस्य सोऽहं च कृतायं
इति भावः भूतानुभूतिविषयज्ञानात्मकत्वात् कदम्भं श्रुतं तस्य
व्याह-भूतमिति । मे मया महर्षिभक्ताकृताशुकमुखात्महतानम्
ऋषीणां च शृण्वन्ता अतो परिश्रितः प्रायापयथा मयायाम्
मया श्रुतमिति अत्रव्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भ्रजयध्वजतीर्थंकृतपदवचनाधर्मी ।

पुनरपि स्तौति-तदेवेति । तदेव पुण्यं पुण्यकरं रुचिरं सुन्दरं महानुस्सवां येन तत्तथा ॥ ४६ ॥

न ब्रह्म इत्यादिश्लोकत्रयं व्याख्याताथम् ॥ ५०-५२ ॥

ननु, वर्णाश्रमाचारादिना निःश्रेयसं वगाश्रमाश्रमाचारयुतो गृहस्थोऽपि निमुच्यत इत्यनोऽच्युतभावेन किं तत्राह-यथा इति । यद्यच्युतभाववर्जितस्तर्हि वर्णाश्रमाचारनपःश्रुतादिषु परः परिभ्रमः यथाश्रयानाथं नत्यात्यन्तिकसिद्धये भवति । ननु, अच्युतभावः केन क्याद्ब्राह्म-मविस्मृतिरिति । गुणानुवादध्वज्यादिमि-कञ्जनाच्युतमक्तेः पुंसः श्रीधरपादः प्रयारविस्मृतिः निरन्तरा-ऽथासखक्षणां स्मरणां भवति ॥ ५३ ॥

सा कर्तुः किङ्करोति फलमित्याह-मविस्मृतिरिति । सर्वव्याप-त्तः करणस्य ॥ ५४ ॥

युयमवाहाभावा अनन्यभक्ताः अदेवं देवऽयोऽस्यं नागायथा देवमात्मनि मनस्यधिनेद्व भजतेति यद्यस्मात्सस्माद्भिरभागा आनि भाववस्तः ॥ ५५ ॥

अहञ्च भूरिभाग इति ध्वनयति-महञ्जेति, भवद्भिरहञ्जाम-नत्वं संस्मारितः ममापीदृमाग्नत्वनमाग्नायतः, गामिमित्याह-श्रुत मिति । मसङ्कोचनुकूच इत्याह-प्रायेति ॥ ५६-५७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

न यादिति । यत्राच्युतो गीयत इति शेषः ॥ ५० ॥

न वाग्विस्मर्गो इति प्रथमं व्याख्यातमेव उत्तमगायकं सति शृगवन्नि सख्यं तु नाहसत्वे सति गायन्ति ननु मयामावे शृगवन्ति गीमात्रेणाऽयसन्ति चेत्यर्थः ॥ ५१-५७ ॥

श्रीमद्भ्रजयध्वजतीर्थंकृतसाराधर्षिणी ।

मरुत्यमपि पसेनमार्गानुगमनमल्लूकविलप्रवेशादिकं यत् नत् रम्यमेव रुचिरमिति भक्तानामरौचकमपि भीजानकी-त्यागादिकं रुचिरमेव पुरातनमपि मगधश्चरित्रं नवं नवमेव मारीचानुगमनानन्तरम् रात्रयकृतसीताहरणादिकं मनसो पदोत्सवनाशकमपि महोत्सवकरमेव पतिपुत्रादिवैराग्योत्पाद-कत्वेन शोकार्णवकरमपि नत् शोकार्णवशोषणमेव ॥ ४६ ॥

न ब्रह्म इति श्लोकत्रयम् भक्तेरेव सर्वोत्कर्षं ख्यापकं महापुराणस्यास्य प्रथमोऽपि श्लोकपि व्यापितं यथा महामन्त्रः कश्चिदाद्यन्मपत्तिमा बीजप्रयोगं पुटितव्यादिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अनुत्तमं श्रेष्ठं निष्कामकर्म ॥ ५२ ॥

किञ्च, वर्णाश्रमादिषु यः परं महान् परिभ्रमः स यथा-युक्तायाम् श्रियामेव परोपनः प्रायो भवेत् यथाः संपत्ति-साधक एव नत् मगधप्रपितसाधक इत्यर्थः । हरेर्गुणानुवाद-भयशादिभिस्तु यः परिभ्रमः सत्तु श्रीधरपादपक्षयोरविस्मृतिर्न भवति विस्मृतिर्यस्मात् सः ॥ ५३ ॥

ननुः किमत आह-मविस्मृतिरिति । शर्मं बुद्धेर्भगवत्पिष्टा तां "शर्मो गान्धिष्ठना बुद्धेः" इति भगवदुक्तेः ॥ ५४ ॥

तदेवं न विद्यते हेनो बन्ध बन्धविरति वा, भजतेति । सम्भावनायां खोद् ॥ ५५-६१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिच्छास्तप्रदीपः ।

नत् यत्तः एव रम्यत्वादिगुणयत् यत् यस्मिन् वक्षसि ॥ ४६ ॥ जगत्पवित्रयतीति तत्तथा ध्वजानुतीर्थं नराकारकाकसीषतम् ॥ ५० ॥ वाग्विस्मर्गः स एव वाचकः प्रयोगः ॥ ५१ ॥

निर्गणानि कर्मणि यस्मात्तन्निष्कर्मं तदेव नैष्कर्म्यं केषु-क्षेत्रक्षेत्रविषयकं ज्ञानम् निरञ्जनं संवत्सनाशून्यम् तद्वत्च्युत-भावेन "देहेन्द्रियमनोवाङ्मिन्द्रियादिभ्यो विलक्षणाः" ज्ञानस्य रूपः ज्ञानत्वादिधर्मकः क्षेत्रज्ञोऽच्युतात्मकः अतोऽच्युत उपाधयथीव इत्येवम्भूतेन वर्जितं चैव शोभते यदनुत्तमं नास्म्युत्तमं बन्धविरतिरनुत्तमं निष्कामं कर्मापीश्वरेऽनर्पितं चेत्तद्यपि न शोभत यथा तथा शब्दमत्रं काम्यं कर्म कृतः शोभते न कुतो-ऽपीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किञ्च, वर्णाश्रमाचारादिषु परः भगवत्सम्बन्धवर्जितो यः पार भ्रमः यथायुक्तायाः श्रियाः संपद्य चरितार्थो भवति दुःखोर्दक-फलो भवतीत्यर्थः । हरेर्गुणानुवादादिभिस्तु श्रीधरपादपक्षयो रविस्मृतिः स्यात् ॥ ५३ ॥

मविस्मृतिफलमाह-मविस्मृतिरिति । शर्मं भीकृष्णप्राप्ति सुखम् ॥ ५४ ॥

देवं सर्वद्योतकमदेवमनस्यद्योत्यम् यतः भजत भतोभूरि-भागाः ॥ ५५ ॥

आत्मा सर्वोत्तमा भगवान् नत्तदुपादेयो यस्मिन् तत्पराणां मे मया परमपः श्रीशुकस्य यत्कालं अधुना तु भवद्भिरहं संस्मारितः स्मृतात्मतत्त्वः कृतः ॥ ५६ ॥

भावा टीका ।

जिज्ञ वचन में उत्तम श्लोक का यथा गाया जाता है वही, रम्य है रुचिर है तथा भक्तों को नहीं २ सहस्र जान पड़ता है, और वही सहस्र मग के महान् उत्सवका करने वाला है और वही मनुष्यों के शोक समुद्र को धुखाने वाला है ॥ ४६ ॥

चित्रपदों वाला भी जो वचन कहापि जगत्पवित्र भीहरिके यथा को नहीं कहता है, वह काकों का तीर्थ है, उसका सेवन इस नही करते, क्योंकि ? जहाँ भी अच्युत भगवान् गाये जाते हैं प्रमख साधुजन उन्हीं में रमते हैं, ॥ ५० ॥

वह वाणी का उच्चारण जनो के पापों का नाश करने वाला है; जिसमें प्रति श्लोक अवश्य होने पर भी अनंत भग-वान् के यथा से अंकित नाम गाये जाते हैं और जिसकी साधु जन वक्ता के मिथने पर भवण करते हैं, भोक्तव्यो के मिथने पर कथन करते हैं, दोनों के समाव काळ में जापही मनन करते हैं, ॥ ५१ ॥

प्रज्ञ के कथन करने वाला उपाधियों का निवर्त्तक देसा भी ज्ञान हो परंच यदि भीकृष्ण के मकि से वर्जित होवे

- एतद्दः कथितं विप्राः ! कथनीगोरुकर्मणाः ।
 माहात्म्यं वासुदेवस्य सर्वाशुभनिनाशनम् ॥ ५७ ॥
 य एवं श्रावयेन्नित्यं यामत्तगामनन्यधीः ।
 श्रद्धावान् याऽनुशृणुयात्पुनात्यात्मानमेव सः ॥ ५८ ॥
 द्वादश्यामेकादश्यां वा शृण्वन्नायुष्यवान् भवेत् ।
 (१) पठत्यनश्नन् प्रयतस्ततो भवत्यपातकी ॥ ५९ ॥
 पुष्करे मथुरायां च द्वारवत्यां यतात्मवान् ।
 उपोष्य संहितामेतां पठित्वा मुच्यते भयात् ॥ ६० ॥
 देवता मुनयः सिद्धाः पितरो मनवो नृपाः ।
 यच्छ्रुन्ति कामान् गृणातः शृण्वतो यस्य कीर्तिनात् ॥ ६१ ॥
 (२) ऋचो यजूषि सामानि द्विजोऽधीत्यानुबिन्दते ।
 मधुकुल्या घृतकुल्याः पयःकुल्याश्च तत्फलम् ॥ ६२ ॥
 पुराणासंहितामेतामधीत्य प्रयतो द्विजः ।
 प्रोक्तं भगवता [तो] यत्तु तत्पदं परमं ब्रजेत् ॥ ६३ ॥
 निप्रोऽधीत्याऽऽप्नुयात्प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलाम् ।
 वैश्वो निधिपतिवै च शूद्रः शुध्येत पातकान् ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

नौ वह ज्ञान अच्छी प्रकार सोमा को नहीं प्राप्त होता, तब फिर सर्वोत्तम कर्म भी हो और यदि ईश्वर में अर्पण नहीं किया गया हो, तो वह सदा अमंगल है, इसमें क्या संदेह है ५२

• वर्ये आश्रम आचार तप इतमें जो परिश्रम है वह कंचल यश से युक्त सत्पत्ति की ही कीर्ति है, और हरि के गुणा जुवाह अथवाहि से भीश्वर के अरण्य कमल का जो अविस्मरण है वही परमपुरुषार्थ है ५३ ॥

भीष्मण के अरण्यारविदों का अविस्मरण ही समस्त अमंगलों को नाश करता है, और शान्ति का विस्तार करता है, तपः सर्व की शुद्धि परमात्मा की भाँक और विज्ञान वैराग्य सहित ज्ञान का भी विस्तार करता है ५४ ॥

हे द्विज भद्र हो ! आप लोग यड़े भाग्य शास्त्री हो आप लोग, सत्पूर्य के आश्रम स्वरूप सर्वोपाय और जिनका अर्थ कोई उपाय नहीं ऐसे भीनागयण को अपने आत्मा में ध्यान द्वारा प्रवेश करके निरंतर भावना युक्त होकर उनही को भजो ५५ ॥

आपने कृपा करके मेरे लिये, उस आश्रमस्वरूप का स्मरण कराया, जो कि—मैंने गंगा तट पर राजा परीक्षित की सभा

में बड़े २ ऋषियों के सुगत २ पूर्य काष्ठ में भीष्मकर्म जी के मुख से सुना रहा ५६ ॥

भीष्मकर्मामिक्तमभाष्यटीपिका ।

एनपुत्राणकीलनदिकखं प्रपञ्चयितुमाह-एतदित्यर्थः ॥ ५७ ॥
 यामत्तुयं याम अयं चेत्यर्थः । आश्रमानमेव साक्षात्पुनातं ननु क्त्वानादिबद्दमात्रम् ॥ ५८-६१ ॥

ऋगाद्यधीत्य द्विजो मधुकुल्यादि यदनुविन्दते तत्फलमेतां पठित्वाऽनुबिन्दत इति ॥ ६२ ॥

किञ्च, प्रोक्तमिति ॥ ६३ ॥

राजन्य उदधिमेखलां पृथगी अन्धरायेः ॥ ६४ ॥

भीष्मकर्मनसृष्टिकर्मशुक्रपक्षायम् ।

कालदेशादिशेषयोगात् फलविशेषानाह-अष्टायामिति ॥ ५८-६० ॥

फलपदानाह-देवता इति ॥ ६१ ॥

फलानिवाचमाह-ऋषय इति ॥ ६२-६३ ॥

अधिकारानुरूपफलविधीयमाह-विषम इति । उदधिमेखलां भूमिम ॥ ६४ ॥

(१) पठत्यनश्नः प्रयतः पूनां भवति पातकी इति वरि०
 [५९]

(२) ऋषयः इति च । •

भीमद्वीरराजवाचाव्यंकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

एतत्पुराणकीर्तनादिकं प्रपञ्चयन्—महमिः, एतदिति । कथनीयानि उरुयवपरिमितानि कर्माणि चोद्धतानि यस्य तस्य विष्णोः बासुदेवस्य महात्म्यप्रकाशकं चो युष्मत्सु कथितमेतत्पुराणं सर्वानुभवविनाशकं कीर्तयन् सर्वामङ्गलविघातकम् ॥ ५७ ॥

अथवा फलमाह—य एवमिति । यामं क्षणं चेत्यर्थः स आत्मानं पुनारुच्ये ॥ ५८ ॥

काव्यविशेषयोगारूपकाविशेषानाह—द्वादश्यामिति । यः पातक्यपि प्रवृत्तः समाहितचित्तः जनस्यः प्रयोजनाभ्यन्तरहितः स नृपठति स पुनो भवति जनश्रान्ति पाठाभ्यन्तरम् ॥ ५९ ॥

पुष्कर इति यथात्मवान्समाहितमनाः ॥ ६० ॥ सर्वफलसाधनत्वं वदन् फलदानाह—देवतादयः इति । वेदत्र पुराणोऽनुकीर्त्तितः ते देवादयः शृणुतः कथयतः श्रुयवतो वा पुरुषस्य कामानिष्टार्थान्शुचिदग्नि देवताद्यन्तर्यामी भगवान् वच्छतीति भावः ॥ ६१ ॥

फलतिशयमाह—शुच इति । वेदत्रयमधीत्य यत्फलं प्राप्नुयात्समुद्रकुन्दादिभ्यो वत्फलं मन्वादिप्रवाहयुक्ताज्जवानाद्यत्फलमित्यर्थः । तत्फलं प्राप्नुयात् ॥ ६२ ॥

किञ्चैताम् पुराणां संहितामधीत्य चन्द्रगवतः विष्णोः परमं पदं प्रोक्तं प्रतिपादितं तद्वज्रेत्प्राप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अधिकारानुरूपान् फलविशेषानाह—विप्र इति । राजस्यः अम्बुधिमेखलां पृथ्वीं शूद्रः श्रुत्वा पातकान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थंकृतपदरत्नावली ।

यामं क्षणं च नाभ्यान्तरितायां द्वितीया आत्मानम् मनः ॥ ५८ ॥

काव्यविशेषमाह—द्वादश्यामिति ॥ ५९ ॥

देवविशेषमाह—पुष्कर इति । पुष्करे वराहक्षेत्रे भवात् संसारमयात् ॥ ६० ॥

अत्र ये देवादयः कीर्त्तितान्नेपि संहितापाठादिकुर्वन्तोऽमीष्टानि ददन्तीत्याह, देवता इति ॥ ६१ ॥

किञ्च, ऋगादीन्वधीत्य यत्फलं क्यासदेवसंहितामधीत्य व्यादित्याह—शुच इति । मधुकुन्दा मधुनद्यः मधुनद्यादिकथनं सुसर्तविशेषार्थम् ॥ ६२ ॥

न केवलमेहिकं फलं किन्तु मुक्तिरपीत कथयति, पुराणोति यद्विष्णोः परमं पदं तद्वज्रेत् ॥ ६३ ॥

अम्बुधिमेखलां भूमिम ॥ ६४ ॥

भीमद्वीरगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

एवमिति—आत्मानमेव पुनानीति किं वक्तव्यं काका सर्वमेव पुनानीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

द्वादश्यामंकादृष्यां चेति वदा वस्यां व्रतं प्राप्यते तदा तस्यामन्वेत्यर्थः ॥ ५९—६३ ॥

विशोधीलेल्यादिकं तत्परकामाग्रहपरिशीं श्वसेनांयमापात-
फलम् ॥ ६४ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिना ।

ऋगाद्यधीत्य द्विजो मधुकुन्दादि वदन्नुचिन्दते तत्फलमेतां पठित्वा अनुचिन्दते इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

राजस्य उद्धिमखलां सन्धिराषः ॥ ६४ ॥

भीमद्विजयध्वजकृतसिद्धाश्रयप्रदीपः ।

माहात्म्यं माहात्म्यप्रकाशकं महापुराणं वाच्यवाचकयो-
रमेवात् ॥ ५७—६१ ॥

मधुकुन्दादि वदन्नुचिन्दते तत्फलं प्रवृत्तः सावधानः एता-
मधीत्यानुचिन्दते वत्पूर्वत्र बहुशः प्रोक्तं भगवतः पदं तच्च प्रजे-
दिति श्रुत्वा रण्यः ॥ ६२—६३ ॥

राजस्योद्धिमखलां भुवं सन्धिराषः ॥ ६४ ॥

माषाटीका

हे त्रिभू हो ! कथन करने योग्य हैं चरित्र जिनके ऐसे भीवासुदेव भगवान् के सर्व अनुभों को नाश करने बाधा वह माहात्म्य हमने तुमसे कहा ॥ ५७ ॥

इसका जो पुरुष नित्य प्रहर भर अथवा क्षण मात्र भी जनस्य बुद्धि होकर अवग्य करावे और जो पुरुष भ्रष्टावाला, होकर अवग्य करे, वह अपने आत्मा को अवश्य ही पवित्र करता है ॥ ५८ ॥

द्वादशी अथवा एकादशी में अवग्य करने से पुरुष अंगुष्प बाला होता है, और जो पुरुष प्रयत्न पूर्वक उपवास करके इस संहिता का पाठ करते हैं, उनके समस्त पातक नष्ट होजाते हैं ॥ ५९ ॥

पुष्कर में मथुरा में अथवा द्वारका में जितेन्द्रिय होकर उपवास करके जो पुरुष इस संहिता का पाठ करते हैं, वे संसार के भय से छूटकर परम धाम को प्राप्त होते हैं ॥ ६० ॥

जो पुरुष इस संहिता का अवग्य करते हैं, कीर्तन करते हैं, तथा मनन करते हैं, देवता मुनि सिद्ध पितर और नृप-
लोक उनकी कामना को पूर्ण करते हैं ॥ ६१ ॥

द्विज वर्यो, ऋग्वेद यजुर्वेद और सामवेद को पढ़ने से जिन सहज की नदी घन की नदी और दुग्ध की नदी रूप फल को प्राप्त होते हैं, सो सब इस संहित के पढ़ने से प्राप्त होते हैं ॥ ६२ ॥

हे ब्राह्मण हो ! प्रयत्न पूर्वक इस पुराण संहिता को पढ़कर पुरुष भीविष्णु भगवान् के सर्वोत्कृष्ट परमपद को प्राप्त होता है ॥ ६३ ॥

ब्राह्मण, एत संहिता को पढ़कर बुद्धि को प्राप्त होता है, शत्रिय, समुद्रान्त पृथिवी के राज्य को प्राप्त होता है, वैश्य, मिथि का पनि होता है, तथा शूद्र, सम्पूर्ण वातको से शुद्ध होता है ॥ ६४ ॥

कश्चिन्मलसंहतिकालनोऽखिलेशो हरिरितरत्र न गीयते ह्यभीक्ष्णम् ।
इह तु पुनर्भगवानशेषमर्त्तिः परिपठितोऽनुपदं कथाप्रसङ्गैः ॥ ६५ ॥
तमहमजमनन्तमात्मतत्त्वं जगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिम् ।
द्युपतिभिरेजशक्रशङ्करायैर्दुरवसितस्तवमच्युतं नतोऽस्मि ॥ ६६ ॥
उपचितनवशक्तिभिः स्व आत्मन्युपरचितस्थिरजङ्गमालयाय ।
भगवत उपलब्धिमात्रधाम्ने सुरश्रृषभाय नमः सनातनाय ॥ ६७ ॥

स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्यदस्तान्यभावोप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयम् ।
व्यतनुत कृपया यस्तस्वदीपं पुराणां तमखिलवृजिनघ्नं व्याससूनूं नतोऽस्मि ॥ ६८ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
द्वादशस्कन्धे द्वादशस्कन्धार्थनिरूपणां नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अस्य पुराणस्यैवमभावातिरेके कारणमाह-कश्चिन्मलानां
संहतिः समूहं काळवति विनाशयतीति तथा इतरत्र शास्त्रा-
न्तरं ॥ ६५ ॥
शास्त्रप्रतिपादितं भगवन्तं नमस्करोति-नामिति द्वाऽध्यायः ।
जगदुदयस्थितिसंयमात्मानो रज आद्यः शक्तयो यस्य तम्
द्युपतिभिर्देवैरपि दुरवसितोऽह्मातस्तवः स्तोत्रम् यस्य तम्
इति ॥ ६६ ॥

उपचिताभिरुक्त्याभिर्नवशक्तिभिः प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कार-
तन्मात्ररूपैः स्वः आत्मस्थेषोपरचितं स्थिरं जङ्गमं चाऽऽलपो
यस्य तस्मै भगवते ॥ ६७ ॥

श्रीगुरुं नमस्करोति-स्वसुखेनैव निभृतं पूर्णं चेतो यस्य तेनैव
व्युदस्तोऽस्यस्मिन् भावो यस्य तथाभूतोऽप्यजितस्य रुचिराभि-
र्लीलाभिराकृष्टः सारः स्वसुखगतं स्वैर्ये यस्य सः तस्वदीपं पर-
मार्थप्रकाशकं श्रीभागवतं वा व्यतनुत तं नतोऽस्मीति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे,
श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीसुब्रह्मण्यसूक्तिशुकपत्नीवचनम् ।

प्रशान्तरवेक्ष्यस्वमाह-कश्चिन्मलेति । इतरत्र राजसादिपुरा-
णेषु ॥ ६५ ॥
जगदुदयस्थितिभेदमात्मशक्तिं संवमहेतुभूतात्मशक्तिं नव
शक्तय इत्युक्ताः ॥ ६६ ॥
उपलब्धिमात्रधाम्ने महानघङ्गराहितज्ञानात्मकहेतुस्वरू-
पाय ॥ ६७ ॥

असुखमात्मानुसन्धानसुखं तेनानुसुखचेताः तेन व्युदस्ताभ्य-
मावः श्रीभगवद्वर्थातिरेकमङ्गः अपि चाहः समुच्चये । यद्वा, सुखम-
समाधितया साक्षात्कृतस्वरूपोपि भगवत्लीलाभिराकृष्टात्प्रस-
ङ्गैः । तस्वदीपम् तस्वप्रकाशकम् ॥ ६८ ॥
इति हारीतकुक्षानिलकथाविजयसुनुता श्रीरङ्गराजद्विषयाल्लक्ष्य-
वेदव्याभापरनामधेयश्रीसुब्रह्मण्यसूक्तिसूक्तिसंज्ञिते श्रीमद्भा-
गतमहापुराणद्विषयाने श्रीशुकपत्नीये द्वादशस्कन्धः
समाप्तः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतस्य द्वादशस्कन्धे ।

एतद्व्यवस्थायां कतिपयभावातिरेककारणां प्रशान्तरनेस्वसुख-
माह-कश्चिन्मलेति । कश्चिन्मलानां संहतिः काळवति विनाशयतीति
तथा मोक्षिज्ञानात् ईश्वरो हरिरितरत्र राजसादिप्रवृत्त्यान्तरं
अभीक्ष्णं पुनःपुनः न गीयते अत्र तु तत्प्रकथामर्त्तैः अनुपदं
पाठितः प्रतिपादितः ॥ ६५ ॥

एतद्व्यवस्थायां कतिपयभावातिरेककारणां प्रशान्तरनेस्वसुख-
माह-कश्चिन्मलेति । जगदुदयस्थितिसंयमात्मानः रज आद्यः
शक्तयो यस्य तं देवैरवसितमभिनः स्वः स्तोत्रं यस्य तं नतोऽस्मि ६६
किञ्च, उपचिताभिः श्रुतियुक्ताभिः काळप्रकृतिमहदहङ्कार-
पञ्चभूतात्मिका नवशक्तयस्वभावोपरचितानाः स्थिराः
स्यावराजङ्गमाश्च साक्षयो यस्य तस्मै उपलब्धिमात्रधाम्ने जाड्य-
प्रसङ्गपरहितज्ञानात्मकहेतुस्वरूपाय सुरश्रृषभाय देवभेदप्र-
सनातनाय भगवते नम इति ॥ ६७ ॥

अत्र कश्चिदध्यायसमाप्तिः कश्चिन्मले इत्ययम् ॥
प्रशान्ते स्वगुणमस्कारात्मकं मङ्गलमाचरति-स्वसुखेति ।
असुखं प्रशान्तरात्मानुसन्धानसुखं तेन निभृतं
पूर्णं चेतो यस्य सः तेन स्वसुखेन व्युदस्ताभ्यमावः निरन्तरं भगवत्-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

व्यतिरिक्तमङ्गः अपिशब्दः समुच्चये यद्वा सुलभतरसमाधि-
तया साक्षात्कृतान्तरात्मस्वरूपोपि भगवद्गीतामिराकृतव्यक्त
इत्यर्थः । तदीयमजितस्वरूपरूपगुणव्यभिक्तिप्रकाशकं तत्त्वानां चिद-
व्यभिक्तानाम् अनारोपिताकाराणां दीपमिव प्रकाशकमन एवास्त्व-
पापघनम् इदं पुराणं यः कृपया ध्यतनुत प्रकाशतवान् तं व्वास-
सूनुं श्रीगुरुं नतोऽस्मि ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[अत्राध्यायो न समाप्यते]

श्रीमद्भजयथजनीयंकृतपद्मराजली ।

इतरपुराणेषुऽप्येव साहाय्याधिक्यात्कलाधिक्यं साहाय्याधिक्यं
च प्रतिपद्य प्रत्यक्षं च श्रीनारायणस्य गुणरागप्रतिपादकत्वेन-
त्याह-कश्चिद्वेत्ति । कश्चिद्वेत्ति भेसारं च काजयति नाशयतीति
कश्चिद्वेत्ति कालनः इतरत्र पुराणेषु इह पुराणे अशेषमूर्तिः
कथाप्रसङ्गः । ६५ ॥

गुरुनमस्कारानन्तरं तदुपदिष्टस्वरूपं श्रीनारायणं नमसि, नमिति । यो
भागवतस्याद्यप्युपमात्प्रत्य प्रतिपादितस्ते नतोऽस्मीत्यन्वयः जगदुदया
दिपु आत्मशक्ति स्वरूपशक्तिम् आत्मतन्त्रं स्वतन्त्रम् अजं सर्वत्र
देहवत् एव ज्ञानोत्पत्तः अस्य तद्भावात् स्वरूपानेनैव सर्वे जाना-
तीति ज्ञानः काजयतीति गुणान्नाशनं द्युपतिभिर्ज्ञानपतिभिर्ज-
शङ्करार्थः दुर्धसितस्तथम् अनिश्चितस्तुतिम् अच्युतं मायाभिभक्त-
च्युतिरहितम् ॥ ६६ ॥

उपनिषत्तन्त्रशक्तिभिः मूलप्रकृतिमहद्ब्रह्मकारमनःपञ्चभूताख्य-
नवशक्तिभिः आत्मनि स्त्राधारतया उपरिचितयाः स्थिरजङ्गमयोः
येन भ तथा तस्मै उपलब्धिमात्रभावेन केवलज्ञानस्वरूपाय सुर-
श्रुपभाय देशोत्तभाय सनातभाय शब्दमात्रैकव्यवसाय नमः
अनेन श्रेयःकथ्येन जन्माद्यस्य यत इत्यादिरथो वदिति
इति ॥ ६७ ॥

सूतो प्रत्यावसानेऽपि गुरुनमस्कारं करोति, स्वसुखेति । स्ना-
नऽप्यात् स्वः परमात्मा तांशुं सुखं स्वसुखं तेन निभृतं पूर्णं
चेतो यस्य स तथा स्वरूपसुखस्य निभृतज्ञानस्य स्वसुखनिभृत-
चेताः चेतो ज्ञानमिति वा तेन सुखेन व्युदस्ताव्यभावः निरस्तान्य-
निषयबुद्धिः तेन विज्ञानेन निरस्तान्यज्ञान इति वा अपि कृत-
कृतयोपि अजितस्य हरेः कश्चिद्वया लोखया आकृष्टसारः विषयी-
कृतव्यक्तिसंस्थेयः तस्य हरेः सम्बन्धि अत एव तत्त्वदीपकं पुराणं
ध्यतनुत व्वाव्यया विस्तृवान् तं व्वाससूनुं शुक्रं नतोऽस्मि ॥ ६८ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमच्युतमजं निरुःखसौख्योद्दिष्टम्—

निर्दोषमित्तमद्वैतमहं वन्दे मुकुन्दं सदा ॥

गुरुस्तथा कगलाज्जगद्विद्वान्ताद्विदेवाः पद्म—

सायुज्यं प्रभरत्तन्नेकविधया सत्यो विरत्या च तम् ॥

यास्या भागवतस्य कृष्णराशिना त्वत्प्रीतिकामात्मना—

प्रीतश्चेत्तद्दृष्टिस्तत्प्रतिनिधिं तन्नीन्विरथ्ये वरान् ॥

प्राक्किञ्चिद्व्यनतां तव प्रतिभवं पादारविन्दारुणा—
संसक्ति सुखतीर्थशास्त्रविजराहारस्य परं तथा ॥
पद्मराजलीकयते राजतां हि सुरद्विषः ।
वनमाश्रये माश्रये मौक्तिकी कृष्णवल्लभा ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भजयथजनीयंकृतपद्मराजलीयाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतगोष्वात्मिकतकमनन्तम् ।

कश्चिद्वेत्ति इति । काजयो नाशनः इतरत्र कर्मब्रह्मादिकप्रतिपादक-
शास्त्रान्ते अलिखेत्तो विराट्त्वयोमी नारायणोऽपि तत्पादको विष्णु-
र्वाऽपि न गीयते कश्चिद्वीयते वा तत्रत्वमवशिष्यं नैव गीयते
तुशब्दोऽवधारयो साक्षात्कीभगवान् पुनरिह श्रीभागवत एवाभीष्टं
गीयते नारायणादयो वा यत्र वर्णितास्तस्योवा एव मूर्त्त-
योऽवतारा यस्य सः तथाभूत एव गीयते नस्थितरत्रैव तद्-
विधेकेनेत्यर्थः । अत एव तत्तत्कथाप्रसङ्गैरप्यनुपदं पदम्पद-
मपि अक्षीकृत्य भगवानेव परं सर्वतोभावेन पठितो द्यक्त-
मथोक्त इति ॥ ६५—६७ ॥

नमस्कृतमंश्व वक्रुहृदयनिष्ठापस्थांशोचनया समस्तप्रप्यतात्पर्यं
निर्धारयति-स्वसुखेति । अत्रास्त्वज्ञानं तादृशभावस्य प्रतिकूल-
मुदासीनं च सर्वं ज्ञेयम् अजितशब्देनात्र श्रीकृष्ण एवेति प्रथमे
श्रीबाहुरायणभमाथौ व्यक्तीकृतोऽस्ति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्गीतगोष्वात्मिकतकमनन्तम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भजनाथचक्रवर्तिकृतसारापेक्षिणी ।

काजयः विनाशकः अनुपदं प्रतिप्रकरणात् ॥ ६५ ॥

शास्त्रप्रतिपादितं देवं प्रथममिति—तम् अजं नतोऽस्मि किं
ब्रह्माण्यं नमसि न अनन्तं किं प्रधानं न आत्मतत्त्वं चेतन-
स्वरूपं किं शुद्धं जीवं न जगदुदयाद्यं आत्मशक्तितो यस्य
तं किं तुर्गोपति शंभुं न द्युपतिभिर्देवैरजाद्यैरपि पुराणित-
स्तथम् अज्ञानस्तुतिकम् अच्युतम् श्रीकृष्णम् ॥ ६६ ॥

तमेव स्वान्तर्दोषमिदं प्रथममिति—नवशक्तिभिः प्रकृति-
पुरुषमहद्ब्रह्मकारतन्मात्ररूपाभिः ॥ ६७ ॥

स्त्रेष्टेवं प्रथम्य श्रीगुरुं प्रथममिति-स्वसुखेन ब्रह्मानन्दं निभृतं
परिपूर्णं चेतो यस्य सः तेन तथात्वेनैव व्युदस्तो दुरीभृतो
अप्यत्र भावो मनोव्यापारो यस्य तथाभूतोऽप्यजितस्य कृष्णस्य
रुचिरलोखया कडवां प्रतिबलनत्वा आकृष्टः तस्माद्ब्रह्मा-
नन्दस्य सकाशादपि अस्मिन्नानीतः सारां रसानुभावनाम-
ध्येम यस्य सः ब्रह्मसाक्षादादपि लीलारत्नाखाद माधु-
र्योधिक्यमनुभूय तत्रैव यः प्राप्तिनिष्ठोऽभूदिनि भावः । तेन
लीलारम्येयं तस्य न अस्माज्जगत्कः एतत्तद् इति एतन्नेन

भीमाश्वनायककर्मनिष्ठनसागंधर्षिणी ।

सति तेन पुनरपि तादृशममाश्रयमेवायतिष्यत नतु तथा
कृतं प्रीयुन रूपयाऽप्येभ्योपि तादृशलीलास्वास्वादिस्वया तस्व-
र्धात्मं लीलास्वस्वप्रकाशकं वपनजुन अत एवोक्तम् "हर-
गुणास्विसमतिभेगैवान् बाह्यरायाणिः" इति 'परिनिष्ठितोपि नैर्गयंय'
इत्यादि च ॥ ६८ ॥

इति नारायणार्थार्थिणां हर्षिण्ययां भक्तचेतसाम् ।

ब्राह्मणे ब्राह्मणेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

भीमच्छुक्रकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुपदं प्रतिप्रकाशाम् ॥ ६५ ॥

उक्तमाहात्म्यस्य महापुराणस्य विषयं भगवन्ने नमस्करोति,
तस्मिन् ब्राह्मणे । अगनुदयाद्यात्मानकृतजंतवः प्रकृत्याद्याः शक्तयो
वस्य स तम् ॥ ६६ ॥

उपचिन्ताभिः समुद्राभिः प्रकृतिपुरुषमहद्दहकुरारतमात्र-
रुपाभिः नवशक्तिभिः खं आत्मस्येव उपचिन्ताः स्थिताः स्थिर-
जङ्गमाः आलयो यस्य तस्मै भीमरपाक्षपक्षयोरित्थनेन विप्रदः
गुणाः "हिरण्यमयः पुरुषः" इत्यादिभूतिप्रसिद्धाः सूचिताः । स्वरूप-
गुणान् "अस्थूलः" इत्यादिभूतिप्रसिद्धान् सूचयितुं विशिनाष्टि-उप-
चिन्धिमात्रधाम्ने इति । उपचिन्धिमात्रं स्थूलत्वादिप्राकृतदोष-
विचर्जनं धाम स्वरूपं यस्य तस्मै ॥ ६७ ॥

हरिं प्रणम्य गुरुं प्रणमति, स्वसुखंति । स्वसुखेन निभृतं परि-
पूर्णं चेतो यस्य सः तेनैव व्युदस्तां दूरीभूतोऽस्यस्मिन् ऐहि-
कामुक्तिकल्पदार्थे भावो यस्य तथाभूतोपि अजितस्य भीकृष्णस्य
उचिराभिः लीलास्वस्वप्रकाशकं वपनजुन अत एवोक्तम् "हर-
गुणास्विसमतिभेगैवान् बाह्यरायाणिः" इत्यादिभूतिप्रसिद्धाः सूचिताः । स्वरूप-
गुणान् "अस्थूलः" इत्यादिभूतिप्रसिद्धान् सूचयितुं विशिनाष्टि-उप-
चिन्धिमात्रधाम्ने इति । उपचिन्धिमात्रं स्थूलत्वादिप्राकृतदोष-
विचर्जनं धाम स्वरूपं यस्य तस्मै ॥ ६७ ॥

स्वरूपगुणादिप्रायाऽप्यप्रकाशकं रूपया यो स्वतनुतं नतोस्मि ॥ ६८ ॥
इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणसंहिते
भीमच्छुक्रकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपे
ब्राह्मणेऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

कलियुग के मलके सबूह को नाश करने वाले भीहरि
इतर शास्त्र में निरन्तर नहि गये हैं, और इन भीमागवत में
तो भशपमूर्ति भीमगवान् कथा प्रसङ्गों के द्वारा पद पद में
गाये गये हैं, इसी से वह पुराण सर्वोत्तम है ॥ ६५ ॥

जगत की उत्पत्ति स्थिति और संहार करने वाली जिन
की शक्ति है, प्रजा इन्द्र और शक्रादि देवताओं में जिनकी
व्युत्पत्ति होना सुखार है, ऐसे अज अनन्त आत्मतत्त्व जो भी-
मच्छुक्र भगवान् हैं, जिनको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ६६ ॥

वृक्षको प्राप्त होने वाली नव शक्तियों से अपने आत्मा
ही में रचा है, व्यापक जंगम प्राणियों का निवास स्थान जिनोने
ऐसे, ज्ञानमात्र स्वरूप वाले, सनातन, देवताओं में अष्ट, जो
भीमच्छुक्र भगवान् हैं, जिनको नमस्कार है ॥ ६७ ॥

निज सुख में भरा हुआ है स्थित जिनका, किसी से दूर
हुआ है अन्य में भाव जिनका ऐसे, और पश्चात् भीकृष्ण
लीला से लीला गया है, मन जिनका, ऐसे जिन भीशुक्रकेश
जो न कृपाकर भीहरि के तत्त्व को प्रकाश करने वाले इस
पुराण का विस्तार किया, सम्पूर्ण दुःखों के नाशक उन भी-
व्यासनन्दन को मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ६८ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणसंहिते
भीमच्छुक्रकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपे
भाषाटीका समाप्ता ॥ १२ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणसंहिते ब्राह्मणेऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

—:०:—

सूत उवाच ।

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै—
 वेदैस्ताङ्गपदक्रमोपनिषदैः गर्यन्ति यं सामगाः ।
 ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो—
 यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः
 पृष्ठे भ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रानाम्रकरडूयना—
 निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिन्नाः पान्तु वः ।
 यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाद्देलानिभेनाम्भसां—
 यातायातमतन्द्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्यति ॥२॥

पुराणसङ्ख्यासम्भूतिमस्य वाच्यप्रयोजने ।
 दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादेश्च निबोधत ॥ ३ ॥
 ब्राह्मं दशसहस्राणि पादं पञ्चोत्तमं च ।
 श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशतिशैवकम् ॥ ४ ॥
 दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः ।
 मार्करण्डं नव वाहं तु दशपञ्चचतुःशतम् ॥ ५ ॥
 चतुर्विंश भविष्यं स्यात्तथा पञ्चशतानि च ।
 दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्ते लिङ्गमेकादशैव तु ॥ ६ ॥
 चतुर्विंशतिवाराहमेकाशीतिसहस्रकम् ।
 स्कान्दं दश तथा चैकं वामनं दश कीर्तितम् ॥ ७ ॥
 कौर्मं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तत्तु चतुर्विंश ।
 एकोनविंशत्तमौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्येदीपिका ।

त्रयोदशे पुराणानां सङ्ख्यामाह यथाक्रमम् ।

दानं दानस्य माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य च ॥

सर्वपुराणसङ्ख्यादीनुपशर्गाविषयं कृतप्रतिपाद्यं देवं प्रणमति,
 धर्मिणि । स्तवैर्वेदैश्च स्तुन्वन्ति स्तुवन्ति उपनिषच्छ्रुत्याकारा-
 त्तरुं कर्त्वाऽनुरोधेन ध्यानेनावस्थितं निश्चयं तद्गतं च यस्मिन्-
 स्तेन ब्रह्मन्तं न विदुः सुरासुरगणाः ॥ १ ॥

श्रीरोहमथनादौ कुर्वन्त्येवमेव प्रदर्शयितुं कर्मावतारमनुस्मार-

यत्राशिषः प्रायंयते-पृष्ठे भ्राम्यदमन्दो मन्दरगिरिर्गण्डो मन्दरा-
 चलस्तस्य प्राध्यायस्तेषामप्रार्थितैः कण्डूयनात्तेन सुखेन निद्रालो-
 निद्राशास्त्रस्य येषां श्वासानिन्नाणां संस्कारास्तेषां कलाश्च
 वेगान्दनुवर्त्तनवशाद्जलनिधेरम्भसां यातायाते न विश्रा-
 म्यति । तत्तु, समुद्रसोभादेव तत्र संस्कारवशात्तत्राऽऽह-वेला-
 क्षामस्तस्य निभेन भिषगा ॥ २ ॥

पुराणसंहितानां सङ्ख्यास्तासां सम्भूतिः समाहारम् अस्य
 तु श्रीभागवतस्य साक्यं विषयः प्रयोजनं च दानं च तस्य
 पाठादेश्च माहात्म्यं निबोधत ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

प्रयोविशतं प्रयोविशतिः त्रयोविशतिः चतुर्विंशतिः अतुर्विंशतिः
सहस्राणि शेषकं शिवपुराणम् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणपुराणम् दशपञ्चसहस्राणि अत्वारिंशतानि च
॥ ५ ॥ ६ ॥

एकादशं शताधिकैकाशीतिसहस्रम् ॥ ७ ॥

सौपथ्यं गरुडपुराणमेकानविंशदिकानविंशतिः ॥ ८ ॥

श्रीसुदशनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

(अस्मिन्प्रकाशे टीका नास्ति)

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचिन्टिका ।

किञ्चैतन्प्रबन्धप्रत्यक्षरूपवापरिमाणमिति पुनर्बुभुक्षुस्वामाज्जय
तद्वक्तुं तत्प्रबन्धस्यैवपुराणान्तराणि तत्परिमाणं च वक्तुं तावत्
तत्परिमाणं इव प्रथममिति । यं ब्रह्माहवक्त्रभेदेः स्तुष्वस्ति
कथम्भूतेरङ्गादिभिः सहितैः उपनिषच्छब्दस्वाकारान्तरस्य
कम्पानुरोधात् ध्यानेनावस्थितं निश्चयं च तेन तद्वक्त्रेण मनसा
यं योगिनः पश्यन्ति साक्षात्कुर्यान्ति सुरासुरगणा वस्यान्तं
प्रभावेयं न विदुर्मृतमथनादी इति शेषः ॥ १ ॥

बुद्धिबलमेव प्रदर्शयितुं कर्मावतारमनुस्मरणं प्राये-
वति—पृष्ठेति । पृष्ठं ब्राह्मणमन्त्रं गरिष्ठः मन्त्रगिरिकृतस्य
प्राणाण्यस्तेषामप्राण्यैः कण्डूयनात्तेन सुखेन निद्रालोनिद्रा
शोषस्य भगवतः कमठाकृतेः कूर्मरूपस्य हरेः श्वासानिद्राः
श्वासावायुवः पान्तु, तान् विशिनष्टि—तेषां श्वासानिद्रानां
संस्कारः तेषां लेशः तदनुवर्तनवशाज्जघेरम्भसां यातायानं
गमनागमनम् अर्थात्प्रत्ययं यथा तथा अद्यापि न विश्वाभ्यति ननु
समुद्रसोभादेशे तत्र संस्कारवशात्तत्राह—ब्रह्माच्छब्देन । तेषा-
ञ्चोभस्तस्य कृतेन मियेष ॥ २ ॥

किञ्च पुराणानि । पुराणानां सङ्ख्यात्नासां सम्भूति समाहारं
चास्व, श्रीभागवतस्य वाच्यं विषयवत्प्रयोजनञ्च दानं पुस्तक-
दानं दानस्य पाठादेश्च माहात्म्यं निबोधनं शृणुत इत्यर्थः ॥ ३ ॥
ब्राह्मणमिति । प्रयोविंशत् त्रयोविंशतिः शेषं अतुर्विंशतिसह-
स्राणि ॥ ४ ॥

ब्राह्मणस्य पुराणं पञ्चादशसहस्राणि अत्वारिंशतानि
॥ ५ ॥

(अत्रियं पुराणं अतुर्विंशसहस्राणि पञ्चशतानि अतः पञ्च-
सहस्राणि) ब्रह्मकैवल्यं दशसहस्राण्यष्टौ शतानि चेति उक्तं
एकादशैव एकादशसहस्राण्येव ॥ ६ ॥

एकादशं शताधिकैकाशीतिसहस्रम् ॥ ७ ॥

सौपथ्यं गरुडं पुराणम् एकानविंशदिकानविंशतिसहस्राणि
भारतरामाच्येतिर्वातहासवत्स्तयोदियता नोक्ता ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयचरित्रार्थकृतपद्मनाभटी ।

लक्ष्मणदेव स्तुष्वस्ति स्तुष्वस्ति उपनिषच्छब्दस्वाकारान्तरं

ध्यानेनावस्थितं निश्चयं तद्वक्त्रेण यस्मिन्स्तेन वक्ष्याते न विदुः
सुरासुरगणाः ॥ १ ॥

पृष्ठं ब्राह्मणं मन्त्रो गरिष्ठो मन्त्रगिरिकृतस्य प्राणाण्यस्तेषां
प्राणाण्यैः कण्डूयनात्तेन सुखेन निद्रालोनिद्राः कथम्भूतेषु येषां
श्वासानिद्रानां संस्कारास्तेषां कलात्तत्राह—तदनुवर्तनवशात्
जघनिघेरम्भसां यातायानं न विश्वाभ्यति । ननु, समुद्रसोभा-
देशे तत्र संस्कारवशात्तत्राह—ब्रह्माच्छब्दस्य निभेन मियेष ॥ २ ॥

पुराणसङ्ख्यात्नासां सम्भूति समाहारं वा अथ श्रीभाग-
वतस्य वाच्यं विषयः प्रयोजनं दानं च तस्य पाठादेश्च माहात्म्यं
निबोधनं ॥ ३ ॥

प्रयोविंशत् प्रयोविंशतिः अतुर्विंशतिसहस्राणि शेषकं
शिवपुराणम् ॥ ४ ॥

माकण्डेयं नथ ब्राह्मणमिति वा पाठः ब्राह्मणपुराणं दशपञ्च-
सहस्राणि अत्वारिंशतानि ॥ ५—६ ॥

एकादशं शताधिकैकाशीतिसहस्रम् ॥ ७ ॥

सौपथ्यं गरुडपुराणम् एकानविंशत् एकानविंशतिः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयचरित्रार्थकृतपद्मनाभटी ।

॥ १—८ ॥

श्रीमद्भिजयचरित्रार्थकृतपद्मनाभटी ।

प्रयोविंशत् प्रयोविंशतिः अतुर्विंशतिसहस्राणि शेषकं
शिवपुराणम् ॥ ४ ॥
माकण्डेयं नथ ब्राह्मणमिति वा पाठः ब्राह्मणपुराणं दशपञ्च-
सहस्राणि अत्वारिंशतानि ॥ ५—६ ॥
एकादशं शताधिकैकाशीतिसहस्रम् ॥ ७ ॥
सौपथ्यं गरुडपुराणम् एकानविंशत् एकानविंशतिः ॥ ८ ॥

किञ्च, यथा समुद्रमगने भगवते कर्मादिस्वरूपेण कृतं
दिवोकर्मां तु तत्र नाममात्रेणैव निर्मितत्वात् तत्रैवमपारमेद-
महात्मसुद्रमगने यथासा भगवते कृतमित्यर्थेऽप्युक्तं श्री-
व्यासोक्तमनुवर्तते, पृष्ठानां पृष्ठं ब्राह्मणमन्त्रं महाकर्मादिगिरि-
कृतस्य प्राणाण्यस्तेषामप्राण्यैः कण्डूयनात् निद्रालोनिद्राः कथम्भू-
तेषु येषां श्वासानिद्रानां संस्कारास्तेषां कलात्तत्राह—तदनुवर्तनवशात्
जघनिघेरम्भसां यातायानं न विश्वाभ्यति । ननु, तस्मिन्समुद्रसोभादेशे
तत्र संस्कारवशात्तत्राह—ब्रह्माच्छब्दस्य निभेन मियेष ॥ २ ॥

यथा पृथिवीतरेप्रतस्तथ भगवदन्वेषा पतावन्त इति
भगवन्ते तत्रैव महापुराणचक्रवर्तिनः श्रीभागवतस्य मन्त्रो
पुराणाण्यन्यभगवतः सत्यतः पुराणानां सङ्ख्यायाः सम्भूति
सम्भवं तथा अथ श्रीभागवतस्य वाच्यं च प्रयोजनं च ॥ ३ ॥
प्रयोविंशत् प्रयोविंशतिः शेषकं शिवपुराणम् ॥ ४ ॥
ब्राह्मणपुराणं दशपञ्चसहस्राणि अत्वारिंशतानि च ॥ ५—६ ॥
एकादशं शताधिकैकाशीतिसहस्रम् ॥ ७ ॥

यथा पृथिवीतरेप्रतस्तथ भगवदन्वेषा पतावन्त इति
भगवन्ते तत्रैव महापुराणचक्रवर्तिनः श्रीभागवतस्य मन्त्रो
पुराणाण्यन्यभगवतः सत्यतः पुराणानां सङ्ख्यायाः सम्भूति
सम्भवं तथा अथ श्रीभागवतस्य वाच्यं च प्रयोजनं च ॥ ३ ॥
प्रयोविंशत् प्रयोविंशतिः शेषकं शिवपुराणम् ॥ ४ ॥
ब्राह्मणपुराणं दशपञ्चसहस्राणि अत्वारिंशतानि च ॥ ५—६ ॥
एकादशं शताधिकैकाशीतिसहस्रम् ॥ ७ ॥

प्रयोविंशत् प्रयोविंशतिः शेषकं शिवपुराणम् ॥ ४ ॥
ब्राह्मणपुराणं दशपञ्चसहस्राणि अत्वारिंशतानि च ॥ ५—६ ॥
एकादशं शताधिकैकाशीतिसहस्रम् ॥ ७ ॥

एवं पुराणसन्दोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ।

तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते ॥ ६ ॥

इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणो नाभिवक्तुजे ।

स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्संप्रकाशितम् ॥ १० ॥

आदिमध्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुतम् ।

हरिबीलाकथात्राताऽमृतानन्दितसत्सुरम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतमिच्छान्तप्रदीपः ।

प्रयोगो सर्वशास्त्रसाररूपश्रीमद्भागवतभेद्युक्तं चर्चयिष्यन्
नद्विषयभूतभगवत्प्रतिपद्यं पुराणसङ्ख्यासम्भूतिं दर्शयति—
श्रीमनि सार्वभौमः।स्तुतिस्तुति स्तुतिस्तुति उपनिषत्सङ्ख्याकारात्प्रत्यं
काम्यं स्तुतिगानध्यानविषयत्वेऽपीत्यस्तान्निच्छिन्त्यं दर्शयति,
अस्तु न विदुर्गिति ॥ १ ॥

भगवतः इत्यस्तान्निच्छिन्त्यां कैमुतिक्रियायेन दृढयितं नद्व-
ताराणां क्रमोपलक्षितानां दुर्लभत्वं दर्शयन् समुद्रमथनकृत्या
अमृतोत्पादनवत्सकलशास्त्रमथनेन श्रीमद्भागवतोत्पत्तिं च द्योत-
यति, पृष्ठे भ्रातृवत् अमृतोऽतिवचनान् गरिष्ठश्च यो मन्दरस्तस्य
प्रागभौ. कथञ्चनान् सुखोत्पादकसङ्घर्षात् हेतोर्निद्राजोःनिद्रा-
शीलस्य श्वासानिलाः चः पान्तु यत् येषां श्वासानिलानां संस्कार-
कलानुवर्तनवशात् जलनिधेरम्भसामतन्द्रित निरन्तरं यातायान-
मद्यापि न विभ्राम्यति नन्वम्भसां गमनागमनं समुद्रक्षोभा-
द्भवतीत्यत आह, वेदान्निधनेति । वेदान्निधनेत्यत निधने
मिषेय्य अनेन वाच्यमिज्जिज्ञादिष्वचेतनपदाभेदं यत्रयत्र क्रिया सा
भगवत्कर्तृकवातः स्वभाववादी नाङ्गीकार्य इति द्योतयते ॥ २ ॥

पुराणानां पृथक् पृथक् याः सङ्ख्यास्तासां सम्भूतिं समा-
हारम् अस्य श्रीमद्भागवतस्य वाच्यप्रयोजने विषयफले दानं
तन्माहात्म्यं पाठादिमाहात्म्यम् आदिशब्देन भवणादे
ग्रहणम् ॥ ३ ॥

त्रयोविंशत् त्रयोविंशतिः ॥ ४ ॥

वाह्यभाष्ये दशपञ्च सहस्राण्यं चत्वारि दशतानि च ॥ ५-८ ॥

भाषा टीका ।

सूत उवाच ॥

सूतजी वंदि कि—ब्रह्मा वरुण और मरुत् अर्थात् देव
लोग दिव्य स्तोत्रों में जिनकी स्तुति करते हैं। तथा साम
गान करने वाले, मंग पद क्रम उपनिषदों सहित वेदों से
जिनकी स्तुति करते हैं, और ध्यान में स्थित होकर जिन परमा-
त्मा के विषय मन लगाकर योगिजन जिनको देखते हैं, तथा
सुर असुर गण जिनके भक्त को नहीं जान सकते, ऐसे देव
अतिाराधना को नमस्कार हो ॥ १ ॥

घाट पर भ्रमते हुए बड़े भारी मंदराच्छ की शिखारों
के अग्र भाग से गात्र खुजाने के समान निद्रा का अनुभव करने

नाले श्रीकच्छपकप भगवान् के आस से निकले हुए पवन,
तुम सर्वों की रक्षा करो, जिस पवन के संस्कार के लक्षमात्र
अनुभवेन के वश में समुद्र की लहर के बहाने [मिष] से समुद्र
के जलों का आना जाना निरंतर अब भी नहीं विभ्राम
खेता है ॥ २ ॥

सूतजी दो श्लोकों में ब्रह्मा चरण करके बोले कि—हे
शौनकादिक हो! अब तुम पुराणों की संख्या का समाहार
और श्रीमद्भागवत का विषय प्रयोजन और दान तथा पाठ-
दि का माहात्म्य भवण करो, ॥ ३ ॥

ब्रह्मपुराण दशसहस्र १०००० है, मार्कण्डेय पुराण के
के दश सहस्र श्लोक हैं, पद्मपुराण पञ्चपन सहस्र ५५०००
है, श्री विष्णु पुराण तेईस सहस्र २३००० है, शैवपुराण शे-
षीस सहस्र २४००० है ॥ ४ ॥

५ श्रीमद्भागवत पुराण अठारह सहस्र १८०० है,
नारद पुराण पच्चीस सहस्र २५००० है, मार्कण्डेय पुराण
नव सहस्र ९००० है, अग्नि पुराण पन्ध्रह हजार चार सौ
१५४०० है ॥ ५ ॥

अविष्य पुराण चौदह हजार पांच सौ १४५०० है, ब्रह्म-
वैवर्तपुराण अठारह सहस्र १८००० है, विंग पुराण एकादश
सहस्र ११००० है ॥ ६ ॥

वाराह पुराण चौबीस सहस्र २४००० है, स्कन्द पुराण
इक्यासीसहस्र एकसौ ८११०० है, वामन पुराण दश सहस्र
१०००० है ॥ ७ ॥

कूर्म पुराण सत्रह सहस्र १७००० है, मत्स्य पुराण अतु-
र्वंश सहस्र १४००० है, गरुड पुराण उन्नीस सहस्र १९०००
है, और ब्रह्माण्डपुराण द्वादश सहस्र १२००० है, ॥ ८ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषायेदीपिका ।

महाभारत स्थितिहासः रामायणं च श्रुतिप्रोक्तं काव्यम्
अतः पुराणानां सन्दोहः समूहमनुर्बन्धसङ्ख्याक एव
इदानीमस्य वाच्यप्रयोजनादीन् दर्शयितुमाह—तत्रेत्यादिना
॥ ६ ॥ १० ॥

हरिबीलाकथानां प्रातः समूहः स एवामृतं तेनामन्दितः
सतः सुराश्च येन तत् ॥ ११ ॥

सर्ववेदान्तसारं यद्वृद्धात्मैकत्वलक्षणम् ।

वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम् ॥ १२ ॥

प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहमन्विनम् ।

ददाति यो भागवतं स याति परमाङ्गतिम् ॥ १३ ॥

राजन्ते तावदन्यानि पुराणानि सताङ्गणौ ।

यावन्न दृश्यते साक्षाच्छ्रीमद्भागवतं परम् ॥ १४ ॥

सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते ।

तद्रसाऽमृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्भ्रतिः क्वचित् ॥ १५ ॥

निम्नगानां यथा गङ्गा देवानामच्युतो यथा ।

वैष्णवानां यथा शम्भुः पुराणानामिदं तथा ॥ १६ ॥

श्रीश्वरखामिकृतभाषायेदीपिका ।

तन्निष्ठं तद्विषयम् ॥ १२ ॥

प्रौष्ठपद्यां भाद्रपद्यां हेमसिंहमन्विनं सुवर्णसिंहासना-
ऽऽकटम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

तद्रसं एवाऽमृतं तेन तृप्तस्य निवृत्तस्य ॥ १५-१७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । अतः पुराणानां सम्बोधः समूहस्तुल्यं श्लेषक्याक
एव इति श्लेषस्य आकाशदिग्दशोपेतुमाह तत्रेत्यादिना ॥ ६ ॥

इतिमिति भगवतः श्रीनारायणेन सम्प्रदर्शितं चतुःश्लोक-
रूपेणोक्तिं शेषः ॥ १० ॥

कथञ्चन्नादिमध्यावसानेषु पृथगाख्यानेनाभिधेयैरात्मनोः
संयुते तथापि सर्वत्र हरिबीजाकथानां ज्ञानः समूह एवाऽमृतं
तेनाऽऽनन्दिताः सन्तश्च सुराश्च येन तत् ॥ ११ ॥

अनेन वाक्ये प्रधानं सूचितं—तत्प्रपद्यमानाह—सर्वेति । सर्व-
वेदान्तेषु यत् सारभूतं ब्रह्म आत्मा च तयोर्भावः प्रज्ञात्मस्वरूपतो
शुभ्रात्मनि निरतिशयवृद्धत्वात्प्रविश्य प्रज्ञात्मनेन अक्षुण्णं च
नदेवेकं लक्षणम् असाधारण्यधर्मो यस्य तत् । यद्वा, ब्रह्मात्मैकत्व-
लक्षणमिति ब्रह्मात्मशाब्दवाच्यम् यदेकं चक्षुः तस्य साव-
त्सरीयं तल्लक्षणम् यस्य तद्वितीयं स्मृत्यवस्थवत्पररहितं
चक्षुःप्रतिपाद्यो विषय इत्यर्थः । तन्निष्ठं तादृशवस्त्वधीनं केवल्यं
प्रकृतिसम्बन्धराहित्यं मुक्तिरिति यावत् तद्वैकं प्रयोजनं
ज्ञानपाठादिप्रयोजनं यस्य ॥ १२ ॥

(शेषं श्रीश्वरखामिकाव्याख्यानस्य द्रष्टव्यम्) ॥ १३-१६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदहरनावली ।

पुराणानां सम्बोधः समूहः अतुल्यं श्लेषक्याक एव ॥ ९-१० ॥
हरिबीजाकथानां ज्ञानं च एवाऽमृतं तेनाऽऽनन्दिताः सन्तः

सुराश्च येन तत् तन्निष्ठं तद्विषयम् ॥ ११ ॥

प्रौष्ठपद्यां भाद्रपद्यां हेमसिंहमन्विनं सुवर्णसिंहासना-
ऽऽकटम् ॥ १२-१३ ॥

तद्रसं एवाऽमृतं तेन तृप्तस्य ॥ १४-१५-१६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्बोधः ।

एवमिति । तैः संस्यपुराणैस्तु विद्येयः—

अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।

भारताख्यानमखिलं अन्ते तदुपशृंहितम् ॥

संशुद्धं च तत्रोक्तं वेदार्थपरिबृंहितम् ।

बाल्मीकिनापि अत्रोक्तम् रामोपाख्यानमुत्तमम् ॥

ब्रह्मण्यार्जुनसहितं तच्च ज्ञानकोटिप्रविस्तरात् ।

आहत्य नारदनेन बाल्मीकिय पुनःपुनः ॥

बाल्मीकिना च चांकेयु धर्मकामार्थसाधनम् ।

एवं संपादाः पञ्चेन खल्वन्ते परिकीर्तिताः ॥

इति ॥ ६ ॥

इतिमिति त्रिकम् । गौडकशास्त्रिनो नामिपकुञ्जे स्थिताय
ब्रह्मण्ये भगवता श्रीकृष्णेन प्रकाशितं सप्त आत्मारामो एव
सुराः “इत्यं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या” इत्यत्र अष्टादशात् सर्वेति
ब्रह्मात्मनांबेदेकत्वं तद्वेद लक्षणं यस्य तद्यद्वितीयं सर्ववेदान्त-
सारं चक्षुः तन्निष्ठमित्यस्य । अयमर्थः “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
इति यस्य स्वरूपमुक्तं “येनाभ्युनं ज्ञानरत्नमिति” इति “बहिष्कारेण सर्व-
विज्ञानं प्रतिज्ञाय चित्तमजगतामित्यभिज्ञा एव नावाधर्मो अत्य-
पगतः “अथैव सौख्यमस्य आसीत्” इत्यादिना निश्चित-
जगदेककारणता “स एक्षन् बहुस्वामि” इत्यनेन अस्यसकृद्व्यव-
हारात्प्रतिपादिता तेन ब्रह्मण्यो स्वरूपशक्तिस्थां वृद्धत्वं ज्ञान
करमानुचयते ब्रह्म वृद्धति वृद्धयति चेति श्रुतिभिः “वृद्धत्याहृद्दशा-
त्वाच्च वृद्धत्परमं विद्” इति विष्णुपुराणादिभिश्च प्रतिपादिनेन
सार्द्धं अनेन जीनेमात्मना इत्यादिनदीयव्यवहारात्प्रतिपादिता-
निर्देशेन तयो मित्यन्तरेत्यात्मना निर्देशेन तद्व्याख्यायित्वेन

श्रीमज्जीवगोष्ठीमिहकृतक्रमसम्बन्धः ।

अथ "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इत्यादिपति-
पादितस्य "अंशो नानाव्यपदेशात्" (१२।४२) इति न्यायमिहस्य
जीवत्त्वमनो बदेकत्वं तत्त्वमसत्त्वाद्वा ज्ञाना तद्दशभूता त्रिद्रूपत्वं
समानाकारता तदेव अक्षय्यमापाततो ज्ञाने साधकतमं ब्रह्म तथा-
भूतम्—

"वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्रं बज्रानमममयम् ।

ब्रह्मेति परमात्मेनि भगवानिति शब्धेन" ॥

इति त्रिधा ऽऽभिभूतं यत् सर्ववेदान्तसारमञ्जरीयं वस्तु तत्रिष्ट-
मिदं पुराणं तथा कैवल्यैकप्रयोजनं कैवल्यः शुद्धः सच्च प्रोक्ति-
कैतवा यो भक्तः स एव धर्मः प्रोक्तिजनकैतवोऽत्र परम इत्युक्तत्वात्
तस्य भावः कैवल्यं मोक्षादिकामरहिता भक्तिः "कैवल्यसम्मत-
पद्यस्तथ भक्तियोगः" इत्यत्र कैवल्यमित्येव सम्मतः पन्था भक्ति-
योग इति तैर्वाच्यत्वात् अत्र पन्था इति भगवत्प्राप्त्युपाय इत्यर्थः
सा भक्तिः प्रेमलक्षणा तस्यैव तत्र मुख्यत्वात् तस्मात्कैवल्यं
भगवत्प्रेमैव पुरुषार्थे प्रणिपाद्यं यस्य तत् साङ्गोक्त्यसाष्टि-
साक्येत्यादिवचनद्वयेऽप्य इति ॥ १०—१२ ॥

तद्ज्ञानस्वापि तादृगेव फलमाह—प्रौष्ठपद्यामिति । परमां पर-
मस्य भगवतः सन्निधिरूपां "ज्ञानेन वैवासकिशब्दितेन" इत्यादेः
इति ॥ १३ ॥

राजन्त इति । अर्थाभिहासनाकटरे हेतुतया राजत्वमेव
दर्शितम् ॥ १४ ॥

तदेव ध्यनकि-सर्वेति । तद्रसः श्रीभगवद्भक्तिरसः "पिबत
मागवतं रसमालयम्" इत्युक्तेः "नास्त्वितिकं विगण्यन्वापि"
इत्यादौ अत एवाह, निम्नगानामिति ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथसकनतिकृतसाराथदर्शिनी ।

तत्राष्टादशोति यथैवावतारत्वात्तत्त्वमित्ये कृष्णं गणायित्वा
पुनः "एते आंशकक्षाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इति कृष्णस्य
पुण्यगणना तथैव पुराणत्वात् पुराणमध्ये श्रीभागवतं गण-
यित्वा "तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते" इति पुन-
गणना पुराणसकनतिरवच्छिन्ना यथा च तत्र अयम् परम
सर्वोत्कृष्टवृत्तकं तथैवात्रापि श्रीमदिति परम इह प्रकान्तं
सम्पूर्णमेव ॥ ६ ॥ १० ॥

वाच्यप्रयोजने एव हरेर्लोककथानां ज्ञातः समूह एव
अमृतं तेन जानन्विताः सन्तो भक्ता एव सुरा येन तदिति
ल्लोककथाज्ञानशब्देन भक्तिरूपं वाच्यं व्यञ्जितम् । स एव
अमृतमिति प्रेमरूपं प्रयोजनं च प्रेमैव भक्तेरमृतवहासाद्यत्वं-
सिद्धे तेन सहनामानन्द इति प्रेम्णोऽस्तुभावः अत्र कथाया
अमृतवारोपेण तत् सम्प्रदानानां सताम् सुरवारोपेण च
तत् सम्प्रदानुः शास्त्रस्यास्य मोहिनीवारोपो लक्ष्यते मोहि-
न्यैव सुरेभ्योऽमृतदानमसिद्धेः ततश्च सुरान् स्वभक्तान् अं-
विदुः - प्रतिभूरिङ्गयोगैव भगवज्जनालक्षितं यथा ज्ञते स्म
महाविर्भावस्वास्व युष्मदानुकूलमेव कर्तव्यं प्रयोजनं सा-
सुरान् ब्रह्मविद्या युष्मद्वयमेवास्तुप्रदानं यथा चासुरान् स्व-

तत्त्वमविदुः प्रत्यपि युष्मद्वयमेव स्पष्टमेव ज्ञते स्म
विर्भावस्य युष्माकं विजयप्राप्त्यमेव कर्तव्यं प्रयोजनं ।
युष्मद्वयममृतप्रदानमितिदं गोष्ठीमेव, मुख्यं प्रयोजनं ज्ञतेदं,
यदानन्दस्वभक्तान् युष्मान् निरर्थं प्रापयामि युष्मद्वयहृदित्वेन
नत् प्रथममेतानतिदीनान् निकृष्टान् देवान् किञ्चित् पारितो-
षामीति तथैवेदं श्रीभागवतं शास्त्रमपि अतस्त्वद्वात् स्वभक्तान्
हरिर्लोकित्यसंप्रयानं स्ववाच्यं स्वप्रयोजनं च "परोक्षवा-
श्रुतयः परोक्षं च मम प्रियम्" इति भगवदुक्तैर्भयंजनवे-
दुःखा सर्वलोकालक्षितमुक्त्वा अतस्त्वमविदुषः शास्त्रमभिन-
प्रकटमेव स्ववाच्यप्रयोजनं मध्ये एवाह सर्ववेदान्तानां सारं
यत् ब्रह्मज्ञानं सह आत्मैक्यमद्वितीयं वस्तु तत्रिष्टं तस्मिन्
वाच्यत्वेन निष्ठा यस्य तत् कैवल्यमेकं मुख्यं प्रयोजनं ब्रह्म
तत् केचित् पुनरेव उवाचसुते शास्त्रेऽस्मिन् भक्तिज्ञानयो-
र्द्वयोरपि मार्गयोरुक्तत्वात् भक्तिप्रेमया वाच्यप्रयोजनेः इत्या-
ज्ञानकैवल्ये अपि वाच्यप्रयोजने एव—सर्ववेदान्तेति । कैवल्य-
मप्येकं प्रयोजनं ब्रह्म तत् अपरे त्वेवमाहुः शास्त्रेऽस्मिन्प-
क्रम एव "धर्मः प्रोक्तिजनकैतवोऽत्र परमः" इत्यनेन परमधर्मस्य
भक्तेरेव वाच्यत्वावगमात् ईश्वरः "सद्यो हृद्यवद्व्ययतेऽत्र कृति-
मिः" इत्यनेन प्रेम्ण एव प्रयोजनत्वावगमात् तथा सर्वेष्वपि
स्वभक्तेषु ज्ञानात्साध्यान्[मुक्तेरपि]मांसाहपि सकाशात् भक्तेरेव
प्राधान्यदर्शनात् प्राधान्येन स्वपदेशा भवतीति न्यायात् भक्ति-
प्रेम्णोरेवाभिधेयत्वप्रयोजनत्वे इत्युच्येते तस्मात्मोहिनी स-धर्म-
प्रापकप्रकटार्थमेतत् पद्यमाश्रयन्तरेणार्थोत्तरेण योजनीयं तद्यथा
ब्रह्मरसैकत्वलक्षणं यद्रस्तु तत्रिष्टं ततोपि निःसृत्य तिष्ठतीति,
तद्यथा ज्ञानकर्मजगोष्ठीमिखाव[युक्त]सहिताः केवला भनस्यभक्ता-
स्तेषां भावः कैवल्यं तदेव प्रयोजनम् ब्रह्म तदिति ॥११॥१२॥

प्रौष्ठपद्यां भाद्रसकनमिष्यामिति तद्विद एव श्रीमन्मुनिः
शास्त्रमेतत्समाप्तीकृतमिति पाशोत्तररजयडगतभागवतमाहात्म्ये इष्टं
हेमसिंहसमन्वितमिति सर्वेशास्त्रमहाराजस्य पुराणसूर्यस्यास्य
साम्राज्यार्थं सिंहासनौचित्यात् सर्वप्रहराजस्यैतदुपमानस्य मुख्य-
त्वापि तदानीं सिंहराशिगतत्वेन सिंहासनाधिकृतता इहैव
प्रस्य सर्वेशास्त्रमहाराजत्वमेवाह—राजन्त इति । अस्यापि पुराणा-
न्यपि प्रायस्तावत् शास्त्रराजानि यावन्नेति श्रीभागवतं तु
साम्राज्येवातः शास्त्रमहाराजमिति भावः । यद्वा, अस्य पुराण-
सूर्यत्वमाह—राजन्ते दीप्यन्ते राधौ नक्षत्राणांवेति भावः ।
यावद्वाऽयन्ते यावन्नेति सति सूर्यो न इह्यते ॥ १३—१४ ॥
सर्ववेदान्तेऽपि सारं अष्टं गच्छेति सर्वपापनाशनत्वेन
प्रकृत्य इति सर्वोत्कृष्टं शम्भुरिति सर्वभक्तवत्सलोपदेशेनो-
पमा ॥ १५—१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुराणानां सम्बोधः समूहः श्रीमद्भागवतस्य सर्वपुराणेष्वो-
भगवत्कृतत्वादिना अष्टयं यत्तुमाह—तथेति । अष्टादशसाहस्र-
मुक्तसकनवापूरककृष्णदामानेन वेद्यम् ॥ ९ ॥
अत्रेदमथैवम् उपास्यरूपं तदुपासकरूपं कृपाकर्म भक्तिरसः

त्रिप्राणी चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा ।

तथा पुराणव्रातानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः ! ॥ १७ ॥

श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।

तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन् प्रपठन् विचारणापरो भक्त्या त्रिमुच्यन्नरः ॥ १८ ॥

कस्मै येन विभासितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ।

योगीन्द्राय तदात्मनाऽथ भगवद्राताय कारुण्यतस्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि १९ ॥

नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय साक्षिणे ।

य इदं कृपया कस्मै उवाचचेत्ते मुमुक्षवे ॥ २० ॥

श्रीमच्छुद्धकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विरोधिरूपञ्चेति श्रीमद्भागवतस्वार्थेपञ्चकं विषयः "धर्मः प्रोत्थित-
कैतवः" इत्यत्रोपपादितः तत्र 'बद्धिज्ञानेन सर्वे विज्ञानं भवति' इति
श्रुतेर्मुच्यते विषयो भगवानिति तत्र चोपास्यं भगवन्तं विषय-
तथोपासकमधिकारितया विरोधिपदार्थं मुक्तिप्रतिबन्धकतया
भक्तिरसं ससाधनं मोक्षोपायतवेति पदार्थचतुष्टयं पञ्चमं कृपा-
फलवृत्त्यां विषयविशेषमेव प्रयोजनत्वेनाह-इतिमिति त्रिभिः । भव-
भूताय मोक्षविरोधिसंसारभययुक्ताय ब्रह्मणे सर्वाधिकारि-
मुष्वाय भगवतेवेद् श्रीमद्भागवतं प्रोक्तम् ॥ १० ॥

वैराग्यमुपपन्नस्य ज्ञानादिसाधनानां ज्ञानवैराग्यादिभिः साधने-
राववायते प्रकाश्यते इति वैराग्यावधानं भक्तिरहस्यं तत्संयुतम्
हरेर्मुखाविषयकथानां प्रातः समूहः स एवामृतं तेनाभिदिताः
सन्तः स्वस्वः सुरास्य अधिकारिणो येन तम् ॥ ११ ॥

कथंभूतं सर्ववेदान्तसारम् यद्वा, सर्ववेदान्तानां सारं मुखं
प्रतिपाद्यम् आद्वितीयं निःसमानातिशयं ब्रह्मपरमात्मनारायण-
वासुदेवादिपदाभिधेयं "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति अमुखगीतं
ब्रह्मस्तु तकिष्ठम् ब्रह्म जगत्कारणं सर्वं सर्वेशक्ति 'सत्यं ज्ञानं
मनस्तम्' वस्तुपदेनोक्तं तत्पदवाच्यम् आत्मानुपरिमाणाकोऽस्त्वहस्त्वं
पदार्थः तयोः अर्थवशायाः स्वभावतः एव गुणागुणिवरकाथकारण-
वत्त्वमिदंस्वरूपयोः स्वभावतः एवैकत्वं व्यस्यते ज्ञायते च तत्
ब्रह्मजीवयोः द्वैताद्वैतसम्बन्धप्रतिपादकमिदं पुराणमित्यर्थः । अनेन
पुराणेन केवलमेववादिना तार्किकादयः केवलामेववादिनाश्च
साक्षात्पदादयः निराकृता वेदादिकद्वयवादिनि भावः । केवल्यं केवल्यस्य
कारणकारणप्रकृतिसम्बन्धरहितस्य निरञ्जनस्य भावः भगवत्साम्य-
वृत्त्याः केवल्यं तदेकप्रयोजनमिदमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं कर्तुतः विषयप्रयोजनाश्रयां चारुय भैष्टयं दर्शितम् इदानीं
ज्ञानमाहात्म्यादिकथनेनाऽस्व भैष्टयमाह—प्रोष्ठपद्यामित्यादिना,
प्रोष्ठपद्यां श्राद्धपद्याम् इति संहितासम्बन्धितं अर्थसिंहसंज्ञाकृतम्
॥ १३-१७ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार महादश पुराणों का समूह चार खण्ड ४०००००
है, जहाँ यह श्रीमद्भागवत, अठारह संहिता १८००० है ॥ १९ ॥

यह श्रीमद्भागवत पूर्व काष्ठ में संसार से भवभीत, और
अपने नाभिकमल में स्थित, ऐसे ब्रह्मर्षी को श्रीभगवान् ने
कृपा करके प्रकाशित किया रहा ॥ १० ॥

यह पुराण आदि मध्य और अंत में वैराग्य के प्रावधानों
से संयुक्त है, तथा भीहार की छीला कणकों के समूह
रूप अमृत से साधुजन और देवताओं को आनन्द देने
वाला है ॥ ११ ॥

यह संपूर्ण वेदान्त का सारभूत है, और परब्रह्म के साथ
जीवार्त्मा के निष्कपट भाव को दर्शाने वाला है, और यह
प्रद्वितीय वस्तु है, तथा परमात्मा का प्रतिपादक है, और
इसके पठन अथवा का मोक्ष ही एक प्रयोजन है, ॥ १२ ॥

माद्रूपहमास की पूर्णमासी में सुषण्य के सिंहासन पर
विराजमान कर जो श्रीभागवत के पुस्तक का दान करता
है, वह परमर्गात को प्राप्त होता है ॥ १३ ॥

अमृत का समुद्र रूप श्रीमद्भागवत पुराण जब तक नहीं
सुनने में आता है, तब ही तक सन्तो के समाज में अथ
पुराण घोसा देते हैं, श्रीभागवत के भागे कोई भी नहीं घोसा
देते हैं ॥ १४ ॥

यह श्रीमद्भागवत संपूर्ण वेदान्त का सार है, इसके
रसामृत से जो पुरुष तृप्त हैं, उनकी अम्बत्र कहीं भी
प्राप्ति नहीं होती है ॥ १५ ॥

जैसे, कि—तदियों के मध्य में भीविष्णुवादीकी भिंगा,
जो सब से अष्ट है, जैसे, देवों में भी अच्युत भगवान्
सर्वोत्तम है, जैसे विष्णु भक्त वैष्णवों के मध्य में भीशंकर
अष्ट हैं, इसी प्रकार पुराणों के मध्य में यह श्रीमद्भागवत
पुराण अष्ट है ॥ १६ ॥

भीष्मरथामिदुतमाचार्यदीपिका ।

पारमहंस्यं परमहंसैः प्राक्त्वम् नैष्कर्म्यं सर्वकर्मोपरमः
भक्त्या तच्छ्रवणादिपरां त्रिमुच्यते ॥ १८ ॥

श्रीभागवतसम्प्रदायप्रवर्तककेपेय्य मगधस्थानकक्ष्यां मङ्गल-
माचरति-कस्मै ब्रह्मणे जनलोऽममः अथम् श्रीभागवतकथः
पुरा कथादो तद्रूपेण ब्रह्मरूपेण नारदाय तद्रूपिणा नारद-

भीमरक्षामिहृतभाषार्थदीपिका ।

कपिणा कृष्णाव द्यासाव तद्रूपिणा योगीन्द्राव शुकाव तदा-
त्मना शुकरूपेण तत्परम सत्यम् भीमारावणात्वं तत्वं
भीमाहि इति गायत्र्यैव यथोपक्रममुपसंहारं गायत्र्याव्यवस्था-
विधेयमिति दर्शयति ॥ १६ ॥

तमेव देवतारूपेण गुरुकूपेण च प्रणमनि—नम इति,
द्राडयाम् । व्याख्येयं व्याख्यातवान् ॥ २०—२३ ॥

भीमद्विजयजयजतीर्थंछनपदरत्नावली ।

पारमहंस्यं परमहंसैः प्राप्यम् ॥ १७—२३ ॥

भीमजीवगोस्वामिहृतक्रमसम्बन्धः ।

किञ्च भीमगवतमिति वैष्णवानां प्रियमित्यनेनैव तथा विव-
क्षितं तत्रानुषङ्गिकं गुणमाह—वस्मिन्निति । विमुच्येत सर्वमसत्य-
न्तरायंशयोऽपि निस्तरेत् ॥ १७—१८ ॥

पूर्वं वस्त्वद्वितीये तत्रिष्टमिति सामान्यतस्तात्पर्यं दर्शयित्वा
जम्माद्यस्वैतयाद्युपक्रमपोषकं भीमगवत्त्वेव तस्य पदर्थवसानं दर्श-
यन्मुपसंहारति—कस्मा इति । कस्मै ब्रह्मणो महावैकुण्ठं दर्शयता
भीमगवता येन विभासितः प्रकाशितः नतु तदा विरचितः अर्थ
भीमज्ञगवद्रूपः पुरा पूर्वपराङ्मादी तदात्मनेत्यस्योत्तरंशास्वयः
तत्र तदात्मना भीशुकरूपेणोति गच्छं तद्रूपेणेत्यादिभिस्त्रिभिः
पदेनैः केवलं चतुःश्लोकैव तेन प्रकाशिता अपि तु तत्र तत्रा-
विष्टेनाखगडमेवेदं पुराणमिति द्योतितम् भीसङ्कल्पसम्प्रदाय-
प्रवृत्तिस्तु भीकृष्णद्वैपायनकर्तृकप्रकाशनास्तर्गतमेवेति पृथङ्काका
तत्परं सत्यं भगवदाख्यं तत्त्वं भीमाहि "वत्परमनुत्तमम्" इति
सहस्रनामस्तोत्रं तच्छब्दस्य तन्नामत्वेन गणितत्वात् परशब्देन
च भीमगवानेवोच्यते 'आद्यावमारः पुरुषः परस्य' इति द्वितीयात्
ब्रह्मादीनां बुद्धिवृत्तिप्रकथनाभिधानात् गायत्र्यर्थोपलक्षितेन
भीमहीति गायत्रीपदानोपसंहारः ॥ १६ ॥

तदर्थं भीमगवततात्पर्यत्वेनोपसंहृत्य तं सर्वगुरुं भीमग-
वतमेव प्रणमनि—नम इति । मुमुक्षुं तज्जकिं विना सर्वमर्थं
त्यक्तमिच्छति ॥ २० ॥

भीमद्विभवाद्यक्षवर्तिकृतसाराथंर्चिनी ।

सर्वोत्कर्षमेवोपपादयति—भागवतं पुराणमेव भीमत् सर्व-
त्रोभायुक्तं न भवति मलाः त्रिगुणोत्था वस्मात्तत् यत् यतो
वैष्णवानां प्रियं भक्त्युत्कर्षप्रतिपादकत्वादिति भावः । भक्त्यर्थज्ञान
प्रतिपत्तौभिभिज्ञानसिद्धैरात्मरामैरप्येतद्वा भवणीयमेवेत्याह—
वस्मिन्निति । परमहंसेशो हितं पारमहंस्यं ज्ञायं ब्रह्म पारम-
हंस्यं परं भक्त्यर्थत्वात् भेष्टं ज्ञानसाधकैरप्येतद्व्यवहृत्यवसेव्य-
तमित्याह, यत्रेति । नैष्कर्म्यं सर्वकर्मोपरमः ॥ १८ ॥

भीमगवतसम्प्रदायप्रवर्तकस्य भगवतो ध्यानलक्षणं

मङ्गलमाचारात्—अस्मिन् ब्रह्मणो सवनामस्वभावम् अर्चं इति
स्वभावात्मक एव प्रत्यः पुरा कल्पदादी तद्रूपेण नारदाय तद्रूपिणां
कृष्णाव द्यासाव व्यासकूपेण योगीन्द्राव शुकाय तदात्मन्य
शुकरूपेण भगवद्भाताय विष्णुराताय तत्परं सत्यं भीमारावणा-
स्वरूपं भीमहीति गायत्र्यैव यथोपक्रान्त्यास्तथैवोपसंहारं
गायत्र्याव्यवस्थाविधेयमिति दर्शयति ॥ १६ ॥

शास्त्रप्रमातो ज्ञामीष्टदेवं प्रणमनि—नम इति । वास्तुदेवाय
वसुदेवनन्दनाय साक्ष्ये इति ब्रह्म तस्य भक्तो भोक्तरहितो
वा शिष्टो बुष्टो वा तद्भिन्नतमर्थे ख्यातुं वेत्ति वा न वेत्ति वा
न एव साक्षात्पश्यति तच्छ्रुत्वा मे शरणागमिनि भावः
ब्रह्म तावत्को वराको ब्रह्मापि तच्छ्रुत्वा विना भीमगवतार्थं
न वेत्तीत्याह—य इति । मुमुक्षुं कृपया व्याख्येयं उपदि-
देशत्येतदुपदेशात् पूर्वमेव तस्य मुमुक्षा भासीत् एतदुप-
देशानन्तरं तु प्रमथयेवाकाङ्क्षा भोक्ते तृपक्षैवाजानिष्टंति-
भावः ॥ २० ॥

भीमशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परमहंसैः हेवोपादेयविशेषकिमिच्छाम नैष्कर्म्यं मुक्तिविरोधि-
कमंराहित्यम् ॥ १८ ॥

भीमज्ञगवतसम्प्रदायप्रवर्तकभगवद्विज्ञानलक्षणं मङ्गलमाच-
रति—कस्मै काव चतुर्मुखाय, मतुषः अनुपमः अयम् भीमज्ञग-
वतरूपः ज्ञानप्रदीपः पुरा कल्पदादी येन विभासितः तद्रूपेण
चतुर्मुखरूपेण नारदाय तद्रूपिणा कृष्णाय पाराशर्याय तद्रूपिणा
योगीन्द्राव शुकाय तदात्मना भगवद्भाताय परीक्षिते तत्परं
पूर्वमेव जगत्कारणं नित्यं परमात्मस्वरूपं भीमाहि व्याचि-
उपक्रमे उपसंहारं च भीमहीति गायत्रीपदानोपसंहारः अस्य
शास्त्रस्य गायत्र्यर्थप्रकाशकत्वं सूचयति ॥ १६ ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जैसे पुण्यक्षेत्रों के मध्य में भीकेशव निर्मित काशी भेष्ट
है, हे विप्र हो ! इसी प्रकार पुराण समूहों में यह भी-
मज्ञगवत सब से भेष्ट है ॥ १७ ॥

भीमज्ञगवत जो है, सो निर्मल पुराण है, जो कि वैष्ण-
वों को प्रिय है, और जिसमें केवल पारमहंस्य भ्रमल ज्ञान
गाया गया है । जिसमें ज्ञान वैराग्य और भक्ति सहित
नैष्कर्म्यं प्रकट किया है, उसको भक्ति से सुनना हुआ पहना
हुमा विचार करता हुआ इस संसार से मुक्त होजाता है ॥ १८ ॥

अब भीमज्ञगवत की परंपरा कहते हैं, कि—प्रगम भी
नारायणने यह अनुसूक्त ज्ञान प्रकाश करने वाचा पुराण ब्रह्मा
को प्रकाशित किया, फिर भीनारायण रूप ब्रह्मानं नारदमुनि
को उपदेश किया, फिर ब्रह्मरूप नारदजी ने कृष्णमुनि भी
वेद व्यासजी को दिया, पश्चात् नारद रूप व्यासजीने बीगी-
न्द्र भीशुक मुनि को दिया, फिर व्यास रूप भीशुक ने
करुणा करके ब्रह्मरात राजा परीक्षित को दिया, ऐसे इस
पुराण के प्रतिपाद्य शुद्ध विमल विद्योक समूह पर सब भक्ति
का हम लोग ध्यान करते हैं ॥ १९ ॥

योगिन्द्राय नमस्तस्मै शुकाय ब्रह्मरूपिणे ।
 संसारसर्पदण्डं यो विष्णुरातममूमुचत् ॥ २१ ॥
 भवे भवे यथा भक्तिः पादयोस्तत्र जायते ।
 तथा कुरुष्व देवेश ! नाथस्त्वं नो यतः प्रभो ! ॥ २२ ॥
 नामसङ्कीर्तनं यस्य सर्वपापप्रणाशनम् ।
 प्रणामो दुःखशमनस्तं नमामि हरिं परम् ॥ २३ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्याम्
 अष्टादशसहस्रसंहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 समाप्तभाष्यं द्वादशस्कन्धः ।
 हरिः श्रोम् ॥

भाषा टीका ।

उन साक्षी भीवासुदेव भगवान् को नमस्कार है, कि-जिनने
 इस पुण्यको सुमुमुक्षु भक्षा के लिये कथन किया ॥ २० ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाष्यदीपिका ।
 भाष्यदीपिकामेतां भगवद्भक्तवत्सलाम् ।
 परमानन्दपादाब्जभृङ्गभीः भीषरोऽकरोत् ॥
 खवाल्लवपलासापैः खलीलापरितर्जितैः ।
 भीषतां परमानन्दनृहरिः सद्गुरुः खलम् ॥
 भीषरानन्दसङ्गीत्यै गृह्यं भागवतं मया ।
 तस्मिन्नेदमावसानं ननु मग्नातिवैमवात् ॥
 केवं नानानिगूढार्थे श्रीमद्भागवतं क्व तु ।
 मन्दबुद्धिरहं कृष्यामेव किङ्किं न कारयेत् ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
 भीष्मरक्षामिकृतभाष्यदीपिकायाम्
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 समाप्तभाष्यं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥
 समाप्ता खेषं भाष्यदीपिका ॥
 श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीवचम् ।
 (श्रीशुकपक्षीवरीत्या द्वादशभिरध्यायैरेव
 समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः) ॥
 श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्भिरामवाचार्थैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
 वोऽसौ गुरुभक्तो हृदि सञ्चिबिहः—
 खल्वेव बुद्धिमल्लङ्घयन्ना खलामे ।
 प्राचीकित्करतवेन्द्रियवैवतेभ्यः—
 सुस्तिस्तमेनमनसं 'मनसं' परेशम् ॥
 [५४]

* बोसो पिशङ्गपरिधिबन्माम्पुद्गार—
 गम्भिरताकलिनधीक्षणीक्षितेन ।
 सञ्चिदिनेन च मया परिदृष्टमूर्तिः—
 खमे तमेमि शरणा वसुदेवस्तुम् ॥
 केवं गभीरानिगमात्तरहस्यसारं—
 काहं सुमन्दमतिरत्र परं निदानम् ।
 वीक्षा यदीयकठणाकलितानमेव—
 भीषोत्प्रेषिकवचं शरणां गताऽस्मि ॥
 चिकीर्षोऽमोघा सा निरनाधिकपालांकाकलिताना—
 यथा वक्ष्याम्यामं विद्वानिखलावाः समगमम् ।
 स एव भीषोऽसौ गुरुर्लक्षणविद्याजलनिधिः—
 मम स्यातां खाण्डभरणकमलं सङ्प्रकटवत् ॥
 इति भीष्मरक्षामिकृतभाष्यदीपिकायाम् श्रीशुकपक्षी-
 वचनेन तच्छरणापरिचर्याप्रसन्नतस्मृत्कर्मभाष्यगतश्रीम-
 द्भागवतार्थैकतभागवतं भीष्मरक्षामिकृत-
 विदुषा निखलाकलितानां श्रीमद्भागवतचन्द्र-
 चन्द्रिकायां व्याख्यायां द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 (श्रीमद्भिरामवाचरीत्या द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥)
 समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥
 श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्भिरामवाचरीत्या द्वादशभिरध्यायैरेव
 समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः ।
 श्रीमते रामानुजाय नमः ।

* काञ्चीकलापपारिधिरिति पाठान्तरम् ।

श्रीमद्भिषगोक्त्यामकृतकमसम्भ्रमः ।

तत्रापि श्लोपदेष्टुकं प्रथममिति, योगीन्द्राय तदात्मनेत्युक्तेः तदर्थं तस्य मम हि मानं स्मृत्वा कारुण्यं स्मरति, संसारति । संसारत्यास्मिन्निति संसारः प्रपञ्चः स एव श्रीकृष्णात्मज्ञाने चोदुःमशक्यत्वात् सर्वैः सर्वेष्वपि विषयैः तेन दृष्टं बंधेनवात्यर्थं नद्विरहदुःखेन पीडितं विष्णुरातं श्रीपरीक्षितं योऽमुमुक्षुत् तां पीडां त्यक्तुमर्कयतां प्रेरयामास जनकनक्षकमात्राद्यदुःखं यच्च तस्मात्प्रोक्तं तत्तदुभाङ्गमपि नाहनमिति भावः । तादृशमेच्छियं च हेतुर्विष्णुरातामत्येव तेन विष्णुना यो रातः स भक्तेभ्यः प्रसादीकृतः स परमतर्हीय एवेति ॥ २१—२३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमद्भिषगोक्त्यामकृतकमसम्भ्रमं
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

नामस्मितामयिः कृष्णचैतस्वरसविप्रदः ।
पूयः शुद्धो नित्यमुक्तोऽभिषरत्वात्पानामिनोः ॥

अत एव—

सुनयंबयो हेमाङ्गो वराङ्गश्चरणाङ्गही ।
सन्ध्यासकृत् समः शान्तो निष्ठाशान्तिपरायणः ॥
एवं सहस्रनामोक्तः कृष्णचैतस्वसंज्ञितः ।
मां पाचात्पराभङ्गवः स्त्रमेमांशेन तुभ्यतु ॥
स्त्रामिपादैः न बह्वथकं यद्वथकं चास्फुटं कथित् ।
तत्र तत्रैव विंशतः सम्भ्रमः क्रमसम्भ्रमकः ॥

इति कथियुगपावनस्त्रमजनविमजनप्रयोजनावतारश्रीभोग—
नकृष्णचैतस्वद्वयवराणानुचरविश्वैश्वरराजसमासमाजनश्री—
मस्त्रीरूपसनातनानुशासनभारतीगर्भे श्रीभागवतसम्भ्रमे क्रमसम्भ्रमो
नाम सप्तमः सम्भ्रमः ॥ श्रीवृषभानुनन्दिनी जयताम् ॥
समाप्तम्भायं श्रीभागवतक्रमसम्भ्रमः ॥
श्रीकृष्णचन्द्रो जयति ॥
समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिषनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्दिशिनी ।

श्रीगुरुदेवं प्रथममिति—योगीन्द्राय भक्तिबोगज्ञानयोगकर्मयोगा-
द्याङ्गयोगविद्यां महामुखाय प्रह्लादपिये परब्रह्मरूपाय, संसार
संपदं विष्णुरातामिति यथाऽज्जुगद्वय मोहं गीताशास्त्रेण
यथोक्तस्य मोहमेकादशेन भगवाञ्जन्मसंयामास तथैव परिचयनः
संसारं श्रीशुक इति प्राकृतलोकप्रतीत्येवोक्तिर्वस्तुनस्तु तत्राद्या-
मेव नित्यपारंपर्याय संसारशङ्कानुगमोपि किन्तु जीवहितप्रदस्य-
चातुर्यधुरन्धरायां महाकृपाकृतां महतां कर्मण्येकं महासिद्ध-
जनमवलम्ब्यैव हिमापदेशस्तनिरिति नीतिर्दृष्टा अत एवात्र
विष्णुरातामिति प्रयुक्तम् विष्णुना कृपया युधिष्ठिराय रातः
दत्तः श्रव्यं गृहीतो वा यत्तस्य संसारं कः खलु मन्वृष्टि-
राशङ्कनेने भावः । किञ्च, सर्पविषहरा मन्त्रा यथा लोके भर्गज्ञान-
मपि नापेक्षन्ते तथैवार्थे आनातुं न जानातु वा श्रीभागवतीयाः
शब्दा एव संसारविषं निमूक्यन्तीत्याचार्याभिप्रायो द्रष्टव्यः
॥ २१—२३ ॥

इति श्रीमद्भिषगोक्त्यामकृतकमसम्भ्रमः ।
त्रयोदशो द्वादशस्कन्धः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥
ॐ तरस्त ॥

नमोऽस्तु गुरवे तस्मै श्रीकृष्णाय नमो नमः ।
कृपायांवाच श्रीलोकनाथाय प्रभवं नमिः ॥
कृष्णचैतस्वगौराङ्ग ! साङ्गोपाङ्गसपावह ! ।
निठवाधिकृपासिन्धो ! प्रेम्णा मां परिपूरय ॥
अथ ब्रह्मवतकीटारसिकद्वय ! मां तव ।
स्त्रप्रियास्त्रिगुणं गीतमवेतत् कथयं भव ॥
अत्यहोपि स्वयैवाहं स्त्रव्याख्यायां प्रवर्तितः ।
हे कृष्ण ! श्रीभागवत ! प्रसीद् त्वं तदेनवा ॥
मद्गौरपि गोपात्र ! स्त्रीकृत्य परिपालव ।
पिबन्नासां पयः प्रीत्या स्त्रमक्तानपि पाषय ॥
श्रुत्वास्त्रिभूमिमिते शाके राधाकृष्णसरस्तटे ।
शुक्लवृष्ट्यां सिते मासे टीकेवं पूर्णतामगात् ॥
टीकेयं वैश्वनाथी भवतु भगवतो भक्तलोकस्य रक्षा—
वृष्ट्यास्त्रागवधाम्नो मधुरिमहद्विरोधेनकास्तवृत्तेः ॥
यत्तस्वारोचकरवे कृतिरितकृतिनः सर्वसाङ्गपथगया—
द्विभरपार्यद्वयनृत्याप्यनुपवादिधुरा स्वास्त्रनीकुमेगव ॥
प्रारम्भे परियामे च विषर्तेऽपि न हि क्षतिः ।
श्रीमद्भागवते भक्तेः पुठपार्थशिरामयेः ॥
व्याख्याऽस्व मत्तया गम्या सा श्रीगुरोः कृपणेक्षते ।
तस्मात्प्रमो नमस्तस्मै गुरवे गुरवे नमः ॥
हे भक्ताः ! द्वारि चञ्चलद्वाराधीरौख्यं जनः ।
नाथाविशिष्टः श्वेवातः प्रसादं वभतां मनाक् ॥
श्रीगोवर्जनाय हरिदासवर्षाय नमः । c
श्रीराधाकृष्णाय श्रीकृष्णकृष्णाय नमोनमः
समाप्ता चं सं साराथर्दिशिनी टीका ॥
शुकशास्त्रं च परिसमाप्तम् ।
श्रीराधावेनमोनमः ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुरुं प्रथममिति—योगीन्द्रावेति । व्याख्येयं व्याख्यातवान् ॥ २१ ॥ २ ॥
मिथामिन्नं जगद्यस्मात्पृथिव्या औषधादिवत् ।
तं राधामाधवं वन्दे कवचाद्यशुक्लसागरम् ॥
सर्वेश्वरमहं वन्दे श्रीगुरुं तत्पदाश्रयम् ।
पूर्वाचार्यान् सुविख्यातान् श्रुतिस्मृत्यर्थभास्करान् ।
हंससनकदेवर्षिनिम्बार्कमनुजान् प्रभून् ।
नेष्टिकान् वेदशिखास्तसम्प्रदायप्रवर्तकान् ॥
समाहोक्त्वा मुहुस्तथां कृतीः सत्त्वकर्मनोरमाः ।
श्रीभागवतसिद्धान्तप्रदीपेणं कृतो मया ॥
श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यं श्रीभगवत्सिद्धान्तप्रदीपे
शुकसुधीप्रदीपे श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे द्वादशस्कन्धीये
त्रयोदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥
समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

ब्रह्मरूप योगीश्वर भीशुकेश्वजीको नमस्कार है, जिनने संसार
संकेतसे हुए राजा परीक्षित को छुड़ाया है ॥ २१ ॥

अब भीसुनो प्रणयकी समाप्ति में भीहरिसे प्रार्थना करते
हैं, कि—हे देवेश ! जैसे जन्म जन्म में मापके चरराजविन्दों
की भक्ति प्रणयकी रहै, वैसी माप कृपा करो । क्योंकि ? हे
भूमों ! भवि हमारे खासो हो ॥ २२ ॥

जिनका नाम सद्गुणितन ही संपूर्ण पापों का नाश करने
वाला है, और जिनके विषे प्रणय करना ही समस्त दुःखोंका
शमन करने वाला है, परस्पर उन भीहरिको नमस्कार करता
हूँ ॥ २३ ॥

श्राद्धस्कन्धभाषाटीकाश्रीमती मकतोपिणी ।

भाषा भागवताचार्यकृता संपूर्णनामिवात् ॥

इति श्रीशुभावनरङ्गमन्दिरस्वोमन्वेहात्मनिष्ठातनार्किककेसरि-
प्रबोधमहोद्दि श्रीसुदेशनाचार्योद्दिगतबोधलेखेन,

श्रीबलरामस्वामिचरणाभिनन, श्रीशुभावनरथ-

पयिहतभागवताचार्यकृतः श्रीभागवत-

श्राद्धस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः

भाषाटीका समाप्ता ॥ २३ ॥

श्रीकविमण्डिरमयो जयति ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे श्राद्धस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

समाप्तिं गतञ्चायं श्राद्धः स्कन्धः ॥ २२ ॥

परिसमाप्तश्चैश्रीभागवतशास्त्रम् ॥

हरिः ओम् तत् सत्

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

संज्ञाधिकी चास्य प्रथमस्तस्य काशीमहाशिवार्चि 'काण्ड' पं० श्रीरङ्गाचार्य—'श्रीशुभावनरथ' पं० भागवताचार्यो ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णचरणौ नवा भुक्तिमुक्तिप्रदायकौ ।
वेदतुनन्देन्दुमिते वैक्रमाब्देऽथफाल्गुने ॥ १ ॥
कृष्णपक्षस्य पञ्चम्यां नृन्दावनशुभस्थले ।
श्रीमन्नित्यस्वरूपाख्यब्रह्मवाग्निप्रवर्तनात् ॥ २ ॥
अष्टीकासमायुक्तश्रीमद्भागवतस्य च ।
लक्ष्मणाचार्यविदुषा शोधनं परिपूरितम् ॥ ३ ॥
हरिभक्तिविनर्धनकार्परतम्
त्विह मुद्रणद्रव्यसुपूतिकरम् ॥
हरिरेव विनर्धयतादनिशम्
वनमात्तिवाहादुररायवरम् ॥ ४ ॥
श्रीमद्भागवतं पूर्णमर्पितं कृष्णपादयोः ।
जनानामघनाशाय सर्वलोके प्रवर्तताम् ॥ ५ ॥

श्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः

श्रीकृष्णार्पणमस्तु

श्रीरस्तु

सं० १९६४ फाल्गुनकृष्ण पञ्चम्यां शनिवासरे समाप्तम् ।

श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति ।

श्रीमत्पद्मपुराणान्तर्गत—

श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम् ।

तद्विं,

परमहंसपरिब्राजकाचार्य्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रवराधीप्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

वङ्गदेशान्तर्गत ताडास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षि राय

“श्रीवनमालिराय बहादुरस्य”

सम्पूर्ण साहाय्येन

प्रकाशितम् ।

तच्च

काशीमण्डलांतर्गते 'कान्पुर' ए०श्रीरङ्गाचार्य्यद्वारा संशोध्य

श्रीचिन्दावनधामनि

काशीये “श्रीदेवकीनन्दन” बन्नाकये

मुद्रापितम् ।

सम्बत् १९६४

॥ श्रीः ॥

श्रीपद्मपुराणान्तर्गत-

श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम् ॥

अथ प्रथमाध्यायः प्रारम्भः ।

श्लोकः

यं भ्रमजन्तमनुपेतमपेतकृत्वं द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव ।
पुत्रेति तन्मयतया तरधोऽभिनेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि ॥ १ ॥

वैमिषे स्तमासीनमभिवाद्य महामतिम् ।
कथामृतरसास्वादकुसुमः शौनकोऽब्रवीत् ॥ २ ॥

शौनक उवाच ।

भङ्गान्ध्वान्तविध्वंसकोटिसुर्यसमप्रभ ।
सुतुर्वाहि कथासारं मम कर्णरसायनम् ॥ ३ ॥
मकिङ्गानधिरागोसविवेको धर्मेते कथम् ।
मायामोहनिरासश्च वैष्णवैः क्रियते कथम् ॥ ४ ॥
इह घोरे कलौ प्राप्ते जीवन्नासुरताङ्गतः ।
क्लेशान्तस्य तस्यैव शोधने किं परायणम् ॥ ५ ॥

श्रेयसां यद्भवेच्छ्रेयः पावनानाञ्च पावनम् ।
कृष्णप्रप्तिकरं क्षाम्बसाधनं तद्वदाधुना ॥ ६ ॥
श्रुन्तामौणिलोकसुखं सुरेन्द्रः स्वर्गसम्पदम् ।
प्रयच्छति गुरुः प्रीतो वैकुण्ठं योगिबुलभम् ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

प्रीतिः शौनक चित्ते ते यतो वैचिमिचार्थं च ।
सर्वसिद्धान्तनिष्पन्नं संसारभयनाशनम् ॥ ८ ॥
भक्त्योद्यधर्षनं यच्च कृष्णसन्तोषहेतुकम् ।
तद्वहं तेऽभिधास्यामि सावधानतया शृणु ॥ ९ ॥
कालव्यालमुक्ष्मासत्रासनिर्नाशहेतवे ।
श्रीमद्भागवतं शास्त्रं कलौ कीरेण भाषितम् ॥ १० ॥
एतस्मादपरं किञ्चिन्मनः शुद्धौ न विद्यते ।
जन्मान्तरे भवेत्पुण्यं तदा भागवतं लभेत् ॥ ११ ॥
परीक्षिते कथा वक्तुं सभायां सुषिते शुके ।
सुधाकुम्भं गृहीत्वैव देवास्तत्र क्षमागमन् ॥ १२ ॥
शुकं नत्वा बद्ध्वा सर्वे स्वकार्यकुशलाः सुराः ।
कथासुधां प्रयच्छन्स्व गृहीत्वैव सुधाभिमाम् ॥ १३ ॥
एवं विनिमये जाते सुधा राज्ञा प्रपीयताम् ।
प्रपास्यामो वयं सर्वे श्रीमद्भागवतामृतम् ॥ १४ ॥

सुधा क कथा लोके क काचः क मणिर्महान्
प्राप्तो विचार्यते तदा देवान् जहास ह ॥ १५ ॥

भक्त्यास्तांश्च विहाय न वदौ स कथामृतम् ।
श्रीमद्भागवती वार्ता सुराणामपि बुलेभा ॥ १६ ॥
राज्ञो मोक्षं तथा वीक्ष्य पुरा धाताऽपि विस्मितः ।
सत्यलोके ब्रह्मा बध्नाऽतोऽलयत्साधनान्यजः ॥ १७ ॥
लघून्यन्यानि जातानि गौरवेण इह महत् ।
तदा ऋषिगणाः सर्वे विस्मयं परमं ययुः ॥ १८ ॥
मेनिरे भगवद्रूपं शास्त्रं भागवतं क्षितौ ।
पठनाच्छ्रवणात्सद्यो वैकुण्ठफलदायकम् ॥ १९ ॥
सप्ताहध्वणनेव सर्वथा मुक्तिदायकम् ।
सनकाद्यैः पुरा प्रोक्तं नारदाय द्यापरैः ॥ २० ॥
यद्यपि ब्रह्मसम्बन्धाच्छ्रुतमेतत्सुरर्षिणा ।
सप्ताहध्वणविधिः कुमारैस्तस्य भाषितः ॥ २१ ॥

शौनक उवाच ।

लोकधिग्रहयुक्तस्य नारदस्याप्यिरस्य च ।
विधिभ्रवे कुतः प्रीतिः संयोगः कुत्र तैः सह ॥ २२ ॥

सूत उवाच ।

अत्र ते कीर्तयिष्यामि भक्तिपुष्टं कथानकम् ।
शुकेन मम यत्प्रोक्तं रहःशिष्यं विचार्य च ॥ २३ ॥
एकदा तु विशालायां चत्यागो ऋषयोऽमलाः ।
सत्सङ्गार्थं सभायाता दृष्टशुक्लत्र नारदम् ॥ २४ ॥

कुमार उवाच ।

कथं ब्रह्मन् दीनमुक्तः कुतश्चिन्तापरो भवान् ।
त्वरितं गम्यते कुत्र कुतश्चागमनं तव ॥ २५ ॥
इदानीं शून्याचितोऽसि गताधिनो यथा जनः ।
तद्वदं मुक्तसङ्गस्य नोचितं वद कारणम् ॥ २६ ॥

नारद उवाच ।

अहं तु पृथिवीं यानो ब्रह्मत्वा सर्वोत्तमामिति ।
पुष्करश्च प्रयागञ्च काशीं गोदावर्यं तथा ॥ २७ ॥
हरिक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं श्रीरंगं सुतेबन्धनम् ।
एवमादिषु तीर्थेषु ब्रह्ममाण इतस्ततः ॥ २८ ॥
नापश्यं कुत्रचिच्छर्म मनःसन्तोषकारकम् ।
कलिनाऽधर्ममन्त्रेण धरेयं धाधिनाऽधुना ॥ २९ ॥
सत्यं नामि तपः शौचं दया दानं न विद्यते ।
उदरम्भरिणो जीवा वराकाः कुटुम्बिणः ॥ ३० ॥

मन्वाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्याः ह्युपद्रुताः ।
पापण्डानिरताः सन्तो विरक्ताः सपरिग्रहाः ॥ ३१ ॥
तरुणी प्रभुता गेहे शालको धुञ्जिदायकः ।
कन्यायाधिक्रयो लोभाहम्पतीनाञ्च कल्कनम् ॥ ३२ ॥
आभ्रमा यवनैरुद्धास्तीर्थानि सरितस्तथा ।
देवतायतनान्यत्र दुष्टैर्नष्टानि भूरिशः ॥ ३३ ॥
न योगी नैव सिद्धो वा न ज्ञानी सत्क्रियो नरः ।
कलिदावानखेनाथ साधनं मस्मतां गतम् ॥ ३४ ॥
*अष्टशूला जनपदाः शिवशूला (१) अतुष्पथाः ।
कामिन्यः केशशूलिन्यः सम्भङ्गन्नि कलाविह ॥ ३५ ॥
एवं पश्यन् कलेर्दोषान् पर्यटन्नवनीमहम् ।
यामुनं तटमापन्नो यत्र लीलाहरैरभूत् ॥ ३६ ॥
तत्राश्चर्यं मया दृष्टं भूयतां तन्मुनीश्वराः ।
एका तु तरुणी तत्र निषण्णा खिन्नमानसा ॥ ३७ ॥
द्वौ वृद्धौ पतितौ पार्श्वे निःश्वसन्तावचेतनौ ।
शुभ्रयन्ती प्रबोधन्ती रुदन्ती च तयोः पुरः ॥ ३८ ॥
दशविधु निरीक्षन्ती रक्षितारं निजं वपुः ।
वीज्यमाना शतर्क्षीभिर्घोष्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ३९ ॥
दृष्ट्वा दूरात्ततः सोऽहं कौतुकेन तदन्तिकम् ।
मां दृष्ट्वा चोत्थिता बाला विह्वलाचामवीर्यचः ॥ ४० ॥

बालोवाच ।

भो भो साधो क्षणं तिष्ठ मञ्जिन्तामपि नाशय ।
दर्शनं तव लोकस्य सर्वथाऽघहरं परम् ॥ ४१ ॥
बहुधा तव वाक्येन दुःखशान्तिर्भविष्यति ।
वया भाग्यं भवेद्भूरि भवतो दर्शनं तदा ॥ ४२ ॥

नारद उवाच ।

कासि त्वं काविमौ चेमा नार्थः काः पद्मलोचनाः ।
वद देवि सविस्तारं स्वस्य दुःखस्य कारणम् ॥ ४३ ॥

बालोवाच ।

अहं भक्तिरिति ख्याता इमौ मे तनयौ मतौ ।
ज्ञानवेराग्यनामानौ कालयोगेन जर्जरौ ॥ ४४ ॥
गङ्गायाः सरिः श्वेमा मत्सेवार्थं समागताः ।
तथापि न च मं श्रेयः सेवितायाः सुरैरपि ॥ ४५ ॥
इहानीं शृणु मन्वतां सचिन्तस्त्वं तपोधन ।
वार्तां मे वितताऽप्यस्ति तां श्रुत्वा सुखमावह ॥ ४६ ॥
चत्पत्ता द्रविडे साऽहं वृद्धिं कर्नाटके गता ।
कचित्कचिन्महाराष्ट्रे गुर्जरे जीर्णतां गता ॥ ४७ ॥
तत्र घोरकलेर्योगात्पापण्डैः खण्डिताङ्गका ।
तुर्बलाऽहं चिरे जाता पुत्राभ्यां सह मन्दताम् ॥ ४८ ॥
वृन्दावनं पुनः प्राप्य नवीनेव सुकृपिणी ।
जाताहं युवती सम्यक्प्रेष्टरूपा तु साम्प्रतम् ॥ ४९ ॥

*अष्टमं शिषो वेदः शूलो विक्रम उच्यते ।
केशो भगमिति प्रोक्तमृषिभिसत्त्वदर्शिभिः ॥

(१) विजादयः ।

इमौ तु शोचितावत्र सुतो मे ह्लिश्यतः भ्रमात् ।
इदं ज्ञानं परित्यज्य विदेशं गम्यते मया ॥ ५० ॥
जरठत्वं समायातौ तेन दुःखेन दुःखिता ।
साहन्तु तरुणी कस्मात्सुतौ वृद्धाविमौ कुतः ॥ ५१ ॥
त्रयाणां सहचारित्वाद्द्विपरीत्यं कुतः खितम् ।
घटते जरठा माता तरुणी तनयाविति ॥ ५२ ॥
अतः शोचामि चात्मानं विस्मयाविष्टमानसा ।
वदयोगनिधे धीमन् कारणञ्चात्र किं भवेत् ॥ ५३ ॥

नारद उवाच ।

ज्ञानेनात्मनि पश्यामि सर्वमेतत्सवानधे ।
न विषादस्त्वया कार्यो हरिः शं ते करिष्यति ॥ ५४ ॥

सूत उवाच ।

क्षणमात्रेण तज्ज्ञात्वा वाक्यमूचे मुनीश्वरः ।

नारद उवाच ।

शृणुष्वामिहता बाले युगोयं वाक्यः कलिः ॥ ५५ ॥
तेन लुप्तः सदाचारो योगमार्गस्तपांसि च ।
जना अधासुरायन्ते शायदुष्कर्मकारिणः ॥ ५६ ॥
इह सन्तो विधीदन्ति प्रहृष्यन्ति ह्यसाधवः ।
धत्ते धैर्यं तु यो धीमान् स धीरः पविडतोऽप्यथा ॥ ५७ ॥
अस्पृश्यानधलोक्येयं शेषभारकरी धरा ।
वर्षेवर्षे क्रमाज्जाता मङ्गलं नापि दृश्यते ॥ ५८ ॥
नत्वामपि सुतैः साकं कोऽपि पश्यति साम्प्रतम् ।
उपेक्षितानुरागान्धैर्जर्जरत्वेन संस्थिता ॥ ५९ ॥
वृन्दावनस्य संयोगात्पुनस्त्वं तरुणी नवा ।
धन्यं वृन्दावनं तेन भक्तिर्नृत्यति यत्र च ॥ ६० ॥
अत्रेगौ ग्राहकाभावात् जरायपि मुञ्जतः ।
किञ्चिदात्मसुखेनेह प्रसूक्तिर्भन्यतेऽनयोः ॥ ६१ ॥

श्रीभक्तिरुवाच ।

कथं परीक्षिता राज्ञा आपितो ह्यशुचिः कलिः ।
प्रवृत्तेतु कलौ सर्वसारः कुत्र गतो महान् ॥ ६२ ॥
दयापरेण हरिणाप्यधर्मः कथमीक्ष्यते ।
इमं मे संशयं छिन्धि त्वद्वाचा सुखिताऽस्म्यहम् ॥ ६३ ॥

नारद उवाच ।

यदि पृष्टस्त्वया बाले प्रेमतः भवणं कुतः ।
सर्वं वक्ष्यामि ते भद्रे कश्चिदं ते गमिष्यति ॥ ६४ ॥
यदा मुकुन्दो भगवान् धर्मां त्यक्त्वा स्वपदं गतः ।
तद्दिनात्कलिरायातः सर्वसाधनबाधकः ॥ ६५ ॥
दृष्टोदिग्विजये राज्ञा दीनवच्छरणं गतः ।
न मया मारणीयोऽयं सारङ्ग इव सारथुक् ॥ ६६ ॥
कल्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ।
तत्फलं लभते सम्यक्कलौ केशवकीर्तनात् ॥ ६७ ॥
एकाकारं कलिं दृष्ट्वा सारवत्सारनीरसम् ।
विष्णुरातः स्थापितवान् कलिजानां सुखाय च ॥ ६८ ॥

- कृकर्माचरेणात्सारः सर्वतो निर्गतोऽधुना ।
प्रदार्याः संशिता भूमौ बीजहीनास्तुषा यथा ॥ ६२ ॥
- विप्रैर्भागवती वार्ता गेहेगेहे जनेजने ।
कारिता कपर्लोभेन कथासारस्ततो गतः ॥ ७० ॥
- अत्युभभ्रूङ्गिर्माणो नास्तिका रौरवाजनाः ।
तेऽपि तिष्ठन्ति तीर्थेषु तीर्थसारस्ततो गतः ॥ ७१ ॥
- क्रामकोधमहालोभवृष्णाव्याकुलचेतसः ।
तेऽपि तिष्ठन्ति तपसि तपःसारस्ततो गतः ॥ ७२ ॥
- मनसञ्जाजयाहोभाहम्पाषण्डसंभवात् ।
शास्त्रानभ्यसनाच्च ध्यानयोगफलं गतम् ॥ ७३ ॥
- परिहृतास्तु कञ्चत्रेण रमन्ते महिषा इव ।
पुत्रस्योत्पादने दक्षा अदक्षा मुक्तिसाधने ॥ ७४ ॥
- नहि वैष्णवता कुत्र सम्प्रदायपुरःसरा ।
एवं प्रलयतां प्राप्नो वस्तुसारः खलेखले ॥ ७५ ॥
- अयन्तु युगधर्मोहि वर्तते कस्य दूषणम् ।
अतस्तु पुण्डरीकाक्षः सहते निकटे स्थितः ॥ ७६ ॥

सुत उवाच ।

इति कञ्चनं भुत्वा विस्मयं परमं गता ।
भक्तिरूचे वचो भूयः भूयतां तच्च शौनक ॥ ७७ ॥
श्रीभक्तिरूवाच ।

- सुरैरे त्वञ्च भन्योऽसि मङ्गाग्येन समागतः ।
साधूनां दर्शनं लोके सर्वसिद्धिकरं परम् ॥ ७८ ॥
- जयसि जयति मायां यस्य कायाध्वस्ते—
ध्वनरचनम्रेकं केवलं चाकलय्य ।
ध्रुवपदमपि यातो यत्कृपातो ध्रुवाऽयं—
• सकलकुशलपात्रं ब्रह्मपुत्रं नताऽस्मि ॥ ७९ ॥

इतिभीषणपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये

भक्तिनारदसमागमोनाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

नारद उवाच ।

- ब्रूयां जेदायसे बाले अहो चिन्तातुरा कथम् ।
श्रीकृष्णचरणाम्भोजं स्मरन्तुः सं गमिष्यति ॥ १ ॥
- द्रौपदी च परित्राता येन कौरवकहगलात् ।
पालिता गोपसुन्दर्यः स कृष्णः कापि नो गतः ॥ २ ॥
- त्वन्तु भके प्रिया तस्य सततं प्राणतोऽधिका ।
त्वयाहृतस्तु भगवान् याति नीचैर्गृहेष्वपि ॥ ३ ॥
- सत्यादित्रियुगे बोधवैराग्ये मुक्तिसाधके ।
कलौ तु केवलं भक्तिर्ब्रह्मसायुज्यकारणी ॥ ४ ॥
- इति निश्चित्य चिद्रूपः सरुपां त्वां ससर्जह ।
आनन्दचिन्मूर्तिः सुन्दरीं कृष्णधनुभावा ॥ ५ ॥

बन्धाङ्गलिं त्वया पृष्टं किं करोमीति वैकदा ।
त्वां तदाऽद्यापयङ्कृष्णो मङ्गकान्पोषयेति च ॥ ६ ॥

अङ्गीकृतं त्वया तत्रै प्रसन्नोऽभूद्भरिस्तदा ।
मुक्तिं दासीं ददौ तुभ्यं ज्ञानवैराग्यकाविमौ ॥ ७ ॥

पोषणं खेन रूपेण वैकुण्ठं त्वं करोषि च ।
भूमौ भक्तविषोषाय छायाकणं त्वया कृतम् ॥ ८ ॥

मुक्तिं ज्ञानं विरक्तिञ्च सहकृत्वा गता भुवि ।
कृतादिद्व्यापरस्यान्तं महानन्देन संश्लिता ॥ ९ ॥

कलौ मुक्तिः स्वयं प्राप्ता पाषण्डामयपीडिता ।
त्वदाह्वया गता शीघ्रं वैकुण्ठं पुनरेव सा ॥ १० ॥

स्मृता त्वयाऽपि चात्रैव मुक्तिरायाति यानि च ।
पुत्रीकृत्य त्वमेवौ च पार्श्वे स्वस्थैव रक्षितौ ॥ ११ ॥

उपेक्षातः कलौ मन्दौ वृद्धौ जातौ सुतौ तव ।
तथापि चिन्तां मुञ्च त्वमुपायं चिन्तयाम्यहम् ॥ १२ ॥

कलिना सहसाः कोऽपि युगो नास्ति परानने ।
तस्मिन् त्वां स्थापयिष्यामि गेहे गेहे जनेजने ॥ १३ ॥

अन्वधर्माद् तिरस्कृत्य पुरस्कृत्य महोत्सवान् ।
तदा नाहं हरेर्दासो लोके त्वां न प्रबनेय ॥ १४ ॥

तदन्विताश्च ये जीवा भविष्यन्ति कलाविह ।
पापिनोपि गमिष्यन्ति निर्भयाः कृष्णमन्दिहरे ॥ १५ ॥

येषां चित्ते बसेद्भक्तिः सर्वदा प्रियरूपिणी ।
न ते पश्यन्ति कानाशंखप्रऽप्यमलमूर्तयः ॥ १६ ॥

न प्रेतो न पिशाचो वा राक्षसो ऽवासुरोऽपि वा ।
भक्तियुक्तमनस्कानां स्पर्शने न प्रभुभवेत् ॥ १७ ॥

न तपोभिर्न वेदैश्च न ज्ञानेनाऽपि कर्मणा ।
हरिर्हि साध्यते भक्त्या प्रमाणं तत्र गोपिकाः ॥ १८ ॥

नृणां जन्मसहस्रेण भक्तौ प्रीतिर्हि जायेत ।
कलौ भक्तिः कलौ भक्तिः भक्त्या कृष्णः पुरः स्थितः ॥ १९ ॥

भक्तिद्रोहकारा ये च ते स्वीदन्ति जगद्भयं ।
तुवासा दुःखमापन्नो पुरा भक्तिविनिन्दकः ॥ २० ॥

अलं मनोरलं तीर्थरलं योगरलं मर्त्यैः ।
अलं ज्ञानकथालापिभक्तिरथैव मुक्तिदा ॥ २१ ॥

सूत उवाच ।

इति नान्दनिर्णीतं क्षमाहात्म्यं निशम्य सा ।
सर्वोद्गुणसंयुक्ता नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥
श्रीभक्तिरूवाच ।

अहो नारद भन्योऽसि प्रीतिस्तं मायं निश्चला ।
न कर्दाचद्विमुञ्चामि चित्तं स्यास्यामि सर्वदा ॥ २३ ॥

हृपान्तुना त्वया साधो मद्राषा धंसिता क्षणात् ।
पुत्रयोश्चतना नास्ति ततः बोधय बोधय ॥ २४ ॥

सूत उवाच ॥
तस्या वचः समाकर्ण्य कारुण्यं नारदो गतः ।
तयोर्बोधनमारेभे करञ्जेण त्रिमर्दयन् ॥ २५ ॥

मुखं संयोज्य कर्णान्ते शम्भुमुखैः समुच्चरन् ।
ज्ञानं प्रवृत्ततां शीघ्रं रे वैराग्यं प्रवृत्तताम् ॥ २६ ॥

वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैर्मुमुक्षुः ।
 बोध्यमानौ तदा तेन कथञ्चिन्नोत्थितौ बलात् ॥ २७ ॥
 नेत्रैरनवलोकन्तौ जृम्भतौ सालसावुभौ ।
 बकवत्पलितौ प्रायः शुष्ककाष्ठसमाङ्गकौ ॥ २८ ॥
 क्षुत्कामौ तौ निरीक्ष्यैव पुनः स्वार्पपरायणौ ।
 ऋषिश्चिन्तातुरो जातः किं विधेयं मयेति च ॥ २९ ॥
 ईदृशो निद्रा कथं याति वृद्धत्वं च महत्तरम् ।
 चिन्तयन्निति गोविन्दं स्मारयामास भार्गवम् ॥ ३० ॥
 व्योमवाणी तवैवाभून्मा ऋषे क्षिद्यतामिति ।
 उद्यमः सफलस्तेतु भविष्यति न संशयः ॥ ३१ ॥
 एतदर्थं तु सत्कर्म सुरैर्ष्वे त्वं समाचर ।
 तत्ते कर्माभिधास्यन्ति लाभयः साधुभूषणाः ॥ ३२ ॥
 सत्कर्मणि कृते तस्मिन् सनिद्रावृद्धतानयोः ।
 गमिष्यति ऋणाङ्गकिः सर्वतः प्रसरिष्यति ॥ ३३ ॥
 इत्याकाशवचः स्पष्टं तत्सर्वैरपि विभ्रुतम् ।
 नारदो विश्वमयं लेभे नेदं ज्ञातमितिभुवन ॥ ३४ ॥
 नारद उवाच ।
 अनयाऽऽकाशवाण्यापि गोप्यत्वेन निरूपितम् ।
 किंवा तत्साधनं कार्यं येन कार्यं भवेत्तयोः ॥ ३५ ॥
 क भविष्यति सन्तस्ते कथं दास्यन्ति साधनम् ।
 मयात्र किं प्रकर्तव्यं यदुक्तं व्योमभाषया ॥ ३६ ॥
 सून उवाच ।
 तत्र तावपि संस्थाप्य निर्गतो नारदो मुनिः ।
 तीर्थं तीर्थं विनिष्क्रम्य पृच्छन्मार्गं मुनीश्वरान् ॥ ३७ ॥
 वृत्तान्तः श्रूयते सर्वैः किञ्चिद्विद्विष्यत्य नोच्यते ।
 असार्थं केचन प्रोच्युर्दुर्बलमिति चापरे ॥ ३८ ॥
 मूकीभूतास्तथान्ये तु कियन्तस्तु पलायिताः ।
 हाहाकारो महानासीत् त्रिलोकीविस्मयावहा ॥ ३९ ॥
 वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैर्विबोधितम् ।
 भक्तिज्ञानविरागाणां नोदतिष्ठन्निकं यदा ॥ ४० ॥
 उपायो नापरोस्तीति कर्णे कर्णे जपन् जनाः ।
 योगिना नारदेनापि स्वयं न ज्ञायते तु यत् ॥ ४१ ॥
 तत्कथं शक्यते घक्तुमिनरैरिह मानुषैः ।
 एयं ऋषिगणैः पृष्टैर्निर्णीयोकं दुरासदम् ॥ ४२ ॥
 ततश्चिन्तातुरः सोऽथ बदरीवनमागतः ।
 तपश्चरामि चात्रेति तदर्थं कृतनिश्चयः ॥ ४३ ॥
 तावद्दर्श पुरतः सनकाथान् मुनीश्वरान् ।
 कोटिसूर्यसमाभासानुवाच मुनिलक्ष्मणः ॥ ४४ ॥

नारद उवाच ।

इहानीं भूरिभाग्येन भवद्भिः सङ्गमाश्रितः ।
 कुमाया वदतां शीघ्रं कृपां कृत्वा ममोपरि ॥ ४५ ॥
 भवन्तो योगिनः सर्वे बुद्धिमन्तो बहुभुताः ।
 पञ्चमयनसंयुक्ताः पूर्वेषामपि पूर्वजाः ॥ ४६ ॥

सदा बहुभुजानिलयां हारिकीर्तनतत्पराः ।
 क्षीलामृतरसोन्मत्ताः कथामात्रैकजीविनः ॥ ४७ ॥
 हरिः शरणमेध हि नित्यं तेषां मुखे वचः ।
 अतः कालसमादिष्टा जटा युष्माकं बाधते ॥ ४८ ॥
 येषां भ्रूभङ्गमात्रेण द्वारपालो हरेः पुरा ।
 भूमौ निपतितौ सद्यो यत्कृपातः परङ्गतौ ॥ ४९ ॥
 अहो भाग्यस्य योगेन दर्शनं भवतामिह ।
 अनुग्रहस्तु कर्तव्यो मयि कीनि द्यापरेः ॥ ५० ॥
 अशरीरगिरोक्तं यत्तर्किकं साधनमुच्यताम् ।
 अनुष्ठेयं कथं तावत् प्रब्रुवन्तु सविस्तरम् ॥ ५१ ॥
 भक्तिज्ञानविरागाणां सुखमुत्पद्यते कथम् ।
 आपनं सर्ववर्णेषु प्रेमपूर्वं प्रयत्नतः ॥ ५२ ॥

कुमारा ऊचुः ।

मा चिन्तां कुरु देवर्षे हर्षं चित्तं समावह ।
 उपायः सुखसाध्योऽत्र वर्तते पूर्वं पथ हि ॥ ५३ ॥
 अहो नारद धन्योसि विरक्तानां शिरोमणिः ।
 सदा श्रीकृष्णदासानामग्रणीयैंगमास्करः ॥ ५४ ॥
 त्वयि चित्रं न मन्तव्यं भक्त्यर्थमनुवर्तिनि ।
 घटते कृष्णदासस्य भक्तेः आपनता तदा ॥ ५५ ॥
 ऋषिभिर्बहवो लोके पन्थानः प्रकटीकृताः ।
 भ्रमसाध्याश्च ते सर्वे प्रायः स्वर्गफलप्रदाः ॥ ५६ ॥
 वैकुण्ठसाधकः पंथाः सतु गोपीषु वर्तते ।
 तस्योपदेष्टा पुरुषः प्रायो भाग्येन सञ्ज्यते ॥ ५७ ॥
 सत्कर्म तव निर्दिष्टं व्योमवाचातु यत्पुरा ।
 तदुच्यते शृणुष्वद्य स्थिरचित्तः प्रसन्नधीः ॥ ५८ ॥
 द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा परे ।
 स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च तेषु कर्मविसूचकाः ॥ ५९ ॥
 सत्कर्मसूचको नूनं ज्ञानयज्ञः स्मृतो बुधैः ।
 भीमज्ञागवतालापः स तु गीतः शुक्रादिभिः ॥ ६० ॥
 भक्तिज्ञानविरागाणां तद्दोषेण बलं महत् ।
 प्रजिष्यति द्वयोःकष्टं सुखं भक्तेर्भविष्यति ॥ ६१ ॥
 प्रलयं हि गमिष्यन्ति भीमज्ञागवतध्वने ।
 कलिदोषा इमे सर्वे सिंहशब्दादृका इव ॥ ६२ ॥
 ज्ञानवैराग्यसंयुक्ता भक्तिः प्रेमरसावहा ।
 प्रतिगेहं प्रतिजनं ततः क्रीडां करिष्यति ॥ ६३ ॥

नारद उवाच ।

वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैः प्रबोधितम् ।
 भक्तिज्ञानविरागाणां नोदतिष्ठन्निकन्तु यत् ॥ ६४ ॥
 भीमज्ञागवतालापास्तकथं बोधमेष्यति ।
 तत्कथासु तु वेदार्थः श्लोके श्लोके पदेपदे ॥ ६५ ॥
 छिन्दन्तु संशयं ह्येनं भवन्तोऽमोघदर्शनाः ।
 विलम्बो नात्र कर्तव्यः शरणागतवत्सलाः ॥ ६६ ॥

कुमारा ऊचुः ।

वेदोपनिषदां साराज्ञाता भागवती कथा ।
 अत्युत्तमा ततो भाति पृथग्भूता फलोत्थितिः ॥ ६७ ॥

आयुःकारं रसस्तिष्ठन्नास्ते न ज्ञात्वा यथा ।

सम्भूय च पृथग्भूतः कले विश्वमनोहरः ॥ ६८ ॥

यथा दुग्धे क्षितं सर्पिर्न ज्ञादायोपकल्पते ।

द्विधग्भूतं हि तद्विव्यं देवानां रसवर्धनम् ॥ ६९ ॥

इक्षुणामपि मध्यान्तं शर्करा व्याप्य तिष्ठति ।

पृथग्भूता सा मिष्टा तथा भागवती कथा ॥ ७० ॥

इदं भगवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ।

भक्तिज्ञानविरागणां स्थापनाय प्रकाशितम् ॥ ७१ ॥

वेदान्तवेदसुज्ञाने गीताया अपि कर्तारि ।

परितापवति व्यासे मुख्यज्ञानसागरे ॥ ७२ ॥

तदा त्वया पुरा प्रोक्तं चतुश्शोकसमवितम् ।

तदीयभवणात्सद्यो निर्बाधो बादरायणः ॥ ७३ ॥

तत्र ते विस्मयः केन यतः प्रश्नकरो भवान् ।

भीमद्भागवतभावे शोकदुःखविनाशनम् ॥ ७४ ॥

नारद उवाच ।

वद्दर्शनञ्च विनिहस्यशुभानि सद्यः —

श्रेयस्तनोति भवद्दुःखवर्द्धितानाम् ॥

निःशेषिशेषमुखगीतकथेकपानः —

प्रेमप्रकाशकृतये शरणं गतोस्मि ॥ ७५ ॥

भाग्योदयेन बहुजन्मसमार्जितेन —

सत्सङ्गमञ्च लभते पुरुषो यदा वै ॥

अज्ञानहेतुकृतमोहमदान्धकार ।

नाशं विधाय हि तदोदयेति विवेकः ॥ ७६ ॥

इतिभीषणपुराणे उत्तरखण्डे भीमद्भागवतमाहात्म्ये

कुमारनारदसम्वादानाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

ज्ञानियञ्च करिष्यामि शुकशास्त्रकथोज्वलम् ।

भक्तिज्ञानविरागणां स्थापनार्थं प्रयत्नतः ॥ १ ॥

कुञ्जं कार्यो मया यज्ञः खलं तद्राचयतामिह ।

महिमा शुकशास्त्रस्य वक्तव्यो वेदपारमैः ॥ २ ॥

कियन्निर्दिशेः भाव्या भीमद्भागवती कथा ।

को विभित्तत्र कर्तव्यो ममैव [१] वदतामिति ॥ ३ ॥

कुमारा ऊचुः ।

शृणु नारद वक्ष्यामो विनम्राय विवेकिने ।

गङ्गाद्वारसमीपे तु तटमानन्दनामकम् ॥ ४ ॥

नानाकृषिगणैर्दुष्टं देवसिद्धनिषेवितम् ।

नानातदलताकीर्णं नवकोमिलवालुकम् ॥ ५ ॥

इतिभीषणपुराणा इति पादान्तरम् ।

रम्यमेकान्तदेशञ्च हैमपद्मसुशोभितम् ।

यत्समीपस्थजीवानां वैरं चेतासि न खितम् ॥ ६ ॥

ज्ञानयज्ञस्त्वया तत्र कर्तव्यो ह्यप्रयत्नतः ।

अपूर्वा रसरूपा च कथा तत्र भविष्यति ॥ ७ ॥

पुरस्थं निर्बलञ्चैव जराजीर्णकलेष्वरम् ।

तद्व्यञ्जं पुरस्कृत्य भक्तिस्तत्र गमिष्यति ॥ ८ ॥

यत्र भागवती घाता तत्र भक्त्यादिकं व्रजेत् ।

कथाशब्दं समाकर्ण्य तन्निकं तरुणायते ॥ ९ ॥

सूत उवाच ।

एवमुक्ताः कुमारस्ते नारदेन समन्ततः ।

गङ्गातटं समाजग्मुः कथापानाय सत्पराः ॥ १० ॥

यदा यातास्तटे तेषु तदा कालाहलोप्यभूत् ।

भूर्लोकं देवलोकं च ब्रह्मलोकं तथैव च ॥ ११ ॥

भीमद्भागवतपीयूषपानाय रसलम्पटाः ।

धाधन्तोऽप्याययुः सर्वे प्रथमं ये च वैष्णवाः ॥ १२ ॥

भृगुर्वसिष्ठश्च्यवनश्च गौतमो मेधातिथिर्देवलक्षरानौ ।

रामस्तथा गाधिसुतश्च शाकलो मृकण्डुपुत्रोऽत्रिजपिप्पलादयः

योगेश्वरो व्यासपराशरोच —

छायाशुको जाबालेजहनुमुक्याः ॥

सर्वेऽप्यमी मुनिगणाः सहपुत्राशय्याः —

स्वस्त्रीभिराययुरतिप्रणयेन युक्ताः ॥ १४ ॥

वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राः समूर्तयः ।

दशसप्तपुराणानि पद्शास्त्राणि तदा ययुः ॥ १५ ॥

गङ्गाद्याः सरितस्तत्र पुष्करादिसरांसि च ।

क्षेत्राणि च विशाः सर्वाः दण्डकादिवनानि च ॥ १६ ॥

नागाद्यो ययुस्तत्र देवगन्धर्वकिन्नराः ।

गुरुत्वात्तत्र नायातान् भृगुः सम्बाध्यचानयत् ॥ १७ ॥

दीक्षिता नारदेनाथ दक्षमासनमुत्तमम् ।

कुमारा वन्दिताः सर्वैर्निषेदुः कृष्णतत्पराः ॥ १८ ॥

वैष्णवाश्च विरक्ताश्च न्यासिनो ब्रह्मचारिणः ।

मुख्यभागे स्थितास्ते च तद्ग्रंथं नारदः प्विनः ॥ १९ ॥

एकभागे ऋषिगणस्तद्व्यत्र द्विर्वाकसः ।

वेदाङ्गानपदान्यत्र तीर्थान्यत्रास्त्रयान्यतः ॥ २० ॥

जयशब्दो नमःशब्दः शङ्खशब्दस्तथैव च ।

चूर्णलाजप्रसूनानां निक्षेपस्तु महानभूत् ॥ २१ ॥

विमानानि समारुह्य कियन्तो देवनायकाः ।

कल्पवृक्षप्रसूनैस्तान्सर्वास्तत्र समाकम् ॥ २२ ॥

सूत उवाच ।

एवं तेष्वेकचित्तेषु भीमद्भागवतस्य च ।

माहात्म्यमूर्च्छरं स्पष्टं नृपदाय महात्मन ॥ २३ ॥

कुमारा ऊचुः ।

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामो मां हमा शुकशास्त्रजः ।

यस्य भवणमात्रेण मुक्तिः कर्तव्यं स्थिता ॥ २४ ॥

सदा संख्या सदा संख्या भीमद्भागवती कथा ।

यस्याः भवणमात्रेण हरिश्चितं समाभयेत् ॥ २५ ॥

प्रथोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः ।
 परीक्षिच्छुक्रसम्वादः शृणु भागवतं च तत् ॥ २६ ॥
 तावत्संसारचक्रेस्मिन् भ्रमत्यतानतः पुमान् ।
 यावत्कर्णगता नास्ति शुक्रशास्त्रकथा क्षणम् ॥ २७ ॥
 किं भुतेर्बहुभिः शालैः पुराणैश्च भ्रमावहैः ।
 एकं भागवतं शास्त्रं मुक्तिदानेन गर्जति ॥ २८ ॥
 कथा भागवतस्यापि नित्यं भवति यद्गृहं ।
 तद्गृहं तीर्थरूपं हि वञ्चतां पापनाशनम् ॥ २९ ॥
 अश्वमेधसहस्राणि बाजपेयशतानि च ।
 शुक्रशास्त्रकथायाश्च कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३० ॥
 तावत्पापानि देहेस्मिन् निवसन्ति तपोधनाः ।
 यावन्न भूयते सम्यक् धीमद्भागवतं नरैः ॥ ३१ ॥
 न गङ्गा न गया काशी पुष्करं न प्रयागकम् ।
 शुक्रशास्त्रकथायाश्च फलनं समतां नयेत् ॥ ३२ ॥
 श्लोकार्धं श्लोकपादम्वा नित्यं भागवतोद्भवम् ।
 पठस्व स्वमुक्तेनैव यदीच्छसि परां गतिम् ॥ ३३ ॥
 वेदादिवेदमाताच पौरुषं सूक्तमेव च ।
 त्रयी भागवतं चैव द्वादशाक्षर एव च ॥ ३४ ॥
 द्वादशात्मा प्रयागश्च काश्चः संवत्सरात्मकः ।
 ब्राह्मणाभ्याग्निहोत्रञ्च सुरभिर्द्वादशी तथा ॥ ३५ ॥
 तुलसीच वल्लभश्च पुरुषोत्तम एव च ।
 एतेषां तत्त्वतः प्राज्ञैर्न पृथग्भाव इष्यते ॥ ३६ ॥
 यश्च भागवतं शास्त्रं वाचयेदर्थतोऽनिष्टाम् ।
 जन्मकोटिकृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥ ३७ ॥
 श्लोकार्धं श्लोकपादम्वा पठेद्भागवतं च यः ।
 नित्यं पुण्यमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ३८ ॥
 उक्तं भागवतं नित्यं कृतञ्च हरिकीर्तनम् ।
 तुलसीपोषणञ्चैव धेनूनां सेवनं समम् ॥ ३९ ॥
 अन्तकाले तु येनैव श्रूयते शुक्रशास्त्रवाक् ।
 प्रीत्या तस्यैव वैकुण्ठे गोविंदोऽपि प्रयच्छति ॥ ४० ॥
 देवसिंहयुतञ्चैतद्वैष्णवाय ददाति च ।
 कृष्णेन सह सायुज्यं स पुमान् लभते ध्रुवम् ॥ ४१ ॥
 आजन्ममात्रमपि येन शठेन किञ्चित्—
 चित्तं विधाय शुक्रशास्त्रकथा न पीता ।
 चाण्डालवच्च खरवद्वत तेन नीतं—
 मिथ्या स्वजन्म जननीनिजदुःखभाजा ॥ ४२ ॥
 जीवच्छत्रो निगदितः स तु पापकर्मा—
 येन भुते शुक्रकथावचनं न किञ्चित् ।
 भिक्त्वं नरं पशुसमं भुवि भाररूप—
 मेवं वदन्ति दिवि देवसरोजमुत्थः ॥ ४३ ॥
 बुद्धमैव कथा लोके धीमद्भागवतोद्भवा ।
 काण्डिजन्मसमुत्थेन पुण्येनैव तु लभ्यते ॥ ४४ ॥
 तेन योगनिधे धीमन् श्रोतव्या सा प्रयत्नतः ।
 दिनानां नियमो नास्ति सर्वदा भवणं मतम् ॥ ४५ ॥

अशक्यत्वात्कलौ बोधयो विशेषेण शुक्राक्षया ॥ ४६ ॥
 मनोवृत्तिजः श्लेष नियमाचरणं तथा ।
 दीक्षाकूर्तुमशक्यत्वात्सप्ताहभवनं मतम् ॥ ४७ ॥
 अद्भुतः भावणेऽनित्यं माघे तावद्वि यत्फलम् ।
 तत्फलं शुक्रवेधेन सप्ताहभवणे कृतम् ॥ ४८ ॥
 मनसश्चाजयाद्गोमातृसुं चैवायुषः क्षयात् ।
 कलेर्दोषबहुत्वाच्च सप्ताहभवनं मतम् ॥ ४९ ॥
 यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ।
 अनायासेन तत्सर्वं सप्ताहभवनं लभेत ॥ ५० ॥
 यद्वात् गर्जति सप्ताहः सप्ताहो गर्जति व्रतात् ।
 तपसो गर्जति प्रोक्षेस्तीर्थाभित्यं हि गर्जति ॥ ५१ ॥
 योगाद्गर्जति सप्ताहो ध्यानाज्ज्ञानाच्च गर्जति ।
 किं भ्रमो गर्जनं तस्य रेरे गर्जति गर्जति ॥ ५२ ॥

शौनक उवाच ।

साश्चर्यमेतत्कथितं कथानकं—
 ज्ञानादिधर्मान् विगणय्य साम्प्रतम् ।
 निःश्रयसं भागवतं पुराणं—
 जातं कुतो योगविदोऽसूचकम् ॥ ५३ ॥
 सूत उवाच ।

यदा कृष्णो धरां त्यक्त्वा स्वपदे गन्तुमुद्यतः ।
 एकादशं परिभ्रुत्वा ऽप्युद्धो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४ ॥

उद्धव उवाच ।

त्वन्तु यास्यसि गोविन्द (१) भक्तकार्यं विधाय च
 मषित्ते महती चिन्ता तां भ्रुत्वा सुखमावह ॥ ५५ ॥
 आगतोयं कलिघोरो भविष्यन्ति पुनः खलाः ।
 तत्सङ्गेनैव सन्तोऽपि गमिष्यन्त्युग्रतां यदा ॥ ५६ ॥
 तदा भारवती भूमिर्गोरूपेयं कमाभयेत् ।
 अन्यो न दृश्यते प्राता त्वच्चः कमललोचन ॥ ५७ ॥
 अतः सत्सु द्यां कृत्वा भक्तवत्सल मा व्रज ।
 भक्तार्थं सगुणो जातो निराकारोऽपि चिन्मयः ॥ ५८ ॥
 त्वद्वियोगेन ते भक्ताः कथं ष्यास्यन्ति भूतले ।
 निर्गुणोपासने कष्टमतः किञ्चिद्विचारय ॥ ५९ ॥
 इत्युद्धववचः भ्रुत्वा प्रभासेऽचिन्तयद्धरिः ।
 भक्तावलम्बनार्थाय किं विधेयं मयेति च ॥ ६० ॥
 स्वकीयं यद्भवेत्तजस्तद्वै भागवतेऽद्दात् ।
 तिरोधाय प्रविष्टोऽयं धीमद्भागवतार्णवम् ॥ ६१ ॥
 तेनेयं वाङ्मयी मूर्तिः प्रत्यक्षा वर्तते हरेः ।
 सेवनात् श्रवणात्पाठात् दर्शनात्पापनाशिनी ॥ ६२ ॥
 सत्पाहभवनं तेन सर्वैर्मयोऽप्यधिकं कृतम् ।
 साधनानि तिरस्कृत्य कश्चि धर्मोऽगमीरितः ॥ ६३ ॥
 दुःखदारिद्र्यदोर्भाग्यपापप्रक्षालनाय च ।
 कामक्रोधजयार्थं हि कलौ धर्मोऽगमीरितः ॥ ६४ ॥

[१] भक्ति ।

अथ वैष्णवी माया देवराप स्वया ।
 कथं त्याभ्या भवेत्पुम्भिः सताहोतः प्रकृतिरितः ॥ ६५ ॥

सुत उवाच ।

पवं नगाहप्रवणोरुधर्मं प्रकाशयमाने ऋषिभिः सभायाम् ।
 आश्रयमेकं समभूतदानीं तदुच्यते संश्रुणुशौनक त्वम् ॥ ६६ ॥
 भार्किः सन्नेनौ तरुणो गृहीत्वा प्रेमैकरूपा सहसाऽऽविरासीत् ।
 श्रीकृष्ण गोविन्द हरे सुरारे नाथेति नामानि मुहुर्ब्रुवन्ति ॥ ६७ ॥
 तां चागतं भागवतार्थभूषां सुचारुवेषां वदन्तुः सदस्याः ।
 कथं प्रविष्टा कथमागतये मध्यं मुनीनामिति तर्कयन्तः ॥ ६८ ॥
 ऊचुः कुमारा वचनं तदानीं कथार्थतो निष्पतिताऽधुनेयम् ।
 एवं गिरः सा सङ्घता निशम्य सनत्कुमारं निजगाद् नम्रा ॥ ६९ ॥

भक्तिरुवाच ।

भुवङ्गिरसैव कृतास्मि पुष्टा कलिप्रणष्टाऽपि कथारसेन ।
 काहन्तु तिष्ठाम्यधुना ब्रुवन्तु ब्राह्मणा इदं तांगिरमूचिरे ते ७० ॥
 भक्तो गोविन्दसुरूपधर्त्री प्रेमैकरूपी भवरोगहन्त्री ।
 सा त्वं च तिष्ठस्व सुधैर्यसंभया निरन्तरं वैष्णवमानसेषु ७१ ॥
 ततोऽपि दोषाः कलिजा इमे त्वां ब्रून्तु न शक्ताः प्रभवोपि लोके ।
 एवं तदाहावसरेऽपि भक्तिसदा निषण्णा हरिदासचित्ते ७२ ॥

संयत्तभुवनमध्ये निर्धनास्तेपि धन्या—
 निवसति हृदि येषां श्रीहरेभक्तिरका ॥
 हरिरपि निजलोकं सर्वथाऽतौ विहाय—
 प्रविशति हृदि तेषां भक्तिसुत्रांपगच्छः ॥ ७३ ॥
 भूमोऽद्य ते किर्माधिकं महिमानमेवं—
 ब्रह्मात्मकस्य भुवि भागवताभिधस्य ॥
 यत्संभयाजिगदिते खमते सुवक्ता—
 भ्रोताऽपि कृष्णसमतामलमन्यधर्मः ॥ ७४ ॥

इति भांपन्नपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये
 भक्तिकर्णनिवर्तनो नाम
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

सुत उवाच ।

अथ वैष्णवाचित्तेषु दृष्ट्वा भक्तिमलौकिकीम् ।
 निजलोकं परित्यज्य भगवाद् भक्तवत्सलः ॥ १ ॥
 घनमाली घनश्यामः पीतवासा मनोहरः ।
 काञ्चीकलापरुचिरो लसन्मुकुटकुण्डलः ॥ २ ॥
 त्रिभङ्गललितश्चारुकोस्तुभेन विराजितः ।
 कोटिमन्मथलावण्यो हरिचन्दनचर्चितः ॥ ३ ॥
 परमानन्दस्मिन्मूर्तिर्मधुरो मुरलीधरः ।
 आधिवेषा खभक्तानां हृदयान्मलानि च ॥ ४ ॥
 वैकुण्ठवीमिनो ये च वैष्णवा ऊहवाद्यः ।
 तत्कथाभवनार्थं गृढरूपेण संखिताः ॥ ५ ॥

तदा जयजयाराधो रसपुष्टिरलौकिका ।
 चूर्णप्रसूनवृष्टिश्च मुहुः शङ्करवोप्यभूत् ॥ ६ ॥
 तत्समासंखितानाञ्च देहगेहात्मविस्मृतिम् ।
 दृष्ट्वा च तन्मयावस्थां नारदी वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

अलौकिकोऽयं महिमा मुनीश्वराः—
 समाहजन्योऽद्य विलोकितो मया ॥
 मूढाः शठा ये पशुपक्षिणोऽत्र—
 सर्वेऽपि निष्पापतमा भवन्ति ॥ ८ ॥

अतो नृलोके ननु नास्ति किञ्चित्—
 चित्तस्य शोभाय कलौ पवित्रम् ॥
 औद्योग्यविध्वंसकरं नथैव—
 कथासमानं भुवि नास्ति खान्यत् ॥ ९ ॥

के के बिभुष्यन्ति चदन्तु मया समाह्वयेन कथामयेन ।
 कृपालुमिलोकहितं विश्वायं प्रकाशितः कोऽपि नवीनमार्गः १० ॥

कुमारा ऊचुः ।

ये मानवाः पापकृतस्तु सर्वदा-
 सदा दुराचाररता विमार्गगाः ॥
 क्रोधाग्निग्धाः कुटिलाश्च कामिनः—
 समाह्वयेन कलौ पुनन्ति ते ॥ ११ ॥

सम्येन हीनाः पितृमातृदूषकाः—
 तृष्णाकुलाश्चाश्रमधर्मघञ्जिताः ॥
 ये दाम्भिका मन्सरिणापि हिंसकाः—
 सप्ताह्वयेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १२ ॥

पञ्चोपपापाच्छलच्छप्रकारिणः-
 क्रूराः पिशाचा इव निर्दयाश्च ये ॥
 ब्रह्मस्त्रपुष्टा व्यभिचारकारिणः—
 समाह्वयेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १३ ॥

काथेन वाचा मनसापि पातकं—
 नित्यं प्रकुर्वन्ति शठा दृष्टेन ये ॥
 परस्वपुष्टा मन्दिना दुराजयाः—
 समाह्वयेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १४ ॥

अत्र ते कर्तव्यस्यास इतिहासं पुरातनम् ।
 यस्य श्रवणमात्रेण पापहानिः प्रजायते ॥ १५ ॥
 तद्भ्रमद्गान्ते पूर्वमभूत्पन्नमुत्तमम् ।
 यत्र वर्णाः स्वर्गेषु पत्यन्तः कर्मनन्तरम् ॥ १६ ॥

आन्वदेवः पुत्र तांश्च सर्वदेदविशारदः ।
 भ्रान्तसारिषु तिष्ठानो द्वितीय इव भास्करः ॥ १७ ॥
 मिथुको वित्तवान् लोके तन्मया पुन्धुली स्मृता ।
 स्ववाक्यवर्षापिका नित्यं सुन्दरी मुकुन्दोज्जवा ॥ १८ ॥
 लोकथानोरता क्रुरा प्रायशो यद्गुणलपका ।
 शूरा च गृहकृत्येषु कृपणा कलहप्रिया ॥ १९ ॥
 एवं निघमताः परैणा दम्पत्यां (१) रनपत्ययोः ।
 अथाः कामानयोगसन्न मुक्ताय गृहादिकम् ॥ २० ॥

[१] रममाणयोः इति पाठान्तरम् ।

पश्चात्तर्माः समारब्धास्ताभ्यां सन्तानहेतवे ।
 गोभूहिरण्यवासांनि दीनेभ्यो यच्छतः सदा ॥ २१ ॥
 धनार्थं धर्ममात्रे[र्णे]ण ताभ्यां नीतं तथापि च ।
 न पुत्रो नापि वा पुत्री ततश्चिन्तातुरो भृशम् ॥ २२ ॥
 एकदा स द्विजा दुःखाद्गृहं त्यक्त्वा घनं गतः ।
 मध्याह्ने तृपितां जातस्तटाकं समुपेयिषान् ॥ २३ ॥
 पीत्वा जलं निपगणन्तु प्रजादुःखेन कथितः ।
 मुहूर्तादपि तत्रैव संन्यासी काश्चिदागतः ॥ २४ ॥
 दृष्ट्वा पीतजलं तन्तु विप्रं यातस्तदन्तिकम् ।
 नत्वा च पादयोस्तस्य निश्वसन् संस्थितः पुरः ॥ २५ ॥

यतिरुवाच ।

कथं रोदिषि विप्र त्वं का ने चिन्ता बलीयसी ।
 यद् त्वं सत्वरं मद्यं स्वस्य दुःखस्य कारणम् ॥ २६ ॥
 ग्राह्यण उवाच ।

किं ब्रवीमि ऋषे दुःखं पूर्वपापेन सञ्चितम् ।
 मदीयाः पूर्वजास्तोयं कवाष्णमुपभुञ्जते ॥ २७ ॥
 महत्तं नैव गृह्णन्ति प्रीत्या देवा द्विजातयः ।
 प्रजादुःखेन शून्योहं प्राणास्त्यक्तुमिहागतः ॥ २८ ॥
 धिग्जीवितं प्रजाहीनं धिग्गृहञ्च प्रजां विना ।
 धिग्धनं चानपत्यस्य धिक्कुलं सन्तति विना ॥ २९ ॥
 पालयते या मया धेनुः सा वन्ध्या सर्वथा भवेत् ।
 यो मयाऽऽरोपितो वृक्षः सोऽपि वन्ध्यत्वमाभयेत् ॥ ३० ॥
 यत्फलं मद्गृहायानं शीघ्रं तच्च विशुष्यति ।
 निर्भोग्यस्यानपत्यस्य किमितो जीवितेन मे ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा स करोद्दोषैस्तत्पाद्वै दुःखपीडितः ।
 तदा तस्य यतेश्चिन्ते करुणाऽभूद्गरीयसी ॥ ३२ ॥
 तद्गालाक्षरमालाञ्च वाचयामास योगधान् ।
 सर्वं ज्ञात्वा यतिः पश्चाद्भिप्रमुचे सविस्तरम् ।

यतिरुवाच ।

मुञ्जाक्षानं प्रजाकपं बलिष्ठा कर्मणो गतिः ।
 विधेकन्तु समामाद्य त्यज संसारवासनाम् ॥ ३३ ॥
 शृणु विप्र मया तेष्य प्रारब्धन्तु विलोकितम् ।
 सप्तजन्मावाधं तव पुत्रो नैव न नैव च ॥ ३४ ॥
 सन्ततेः सगरो दुःखमवापाङ्गः पुरा तथा ।
 रे मुञ्चाद्य कुटुम्भाशां संन्यासं सर्वथा सुखम् ॥ ३५ ॥

ग्राह्यण उवाच ।

विधेकेन भवेत्किम्पे पुत्रं देहि बलादपि ।
 नोचस्यजाभ्यहं प्राणांस्त्वदग्रे शोकमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥
 पुत्रादिमुखदीनोऽयं संन्यासः शुष्क एव हि ।
 गृहस्थः सरसा लोके पुत्रपौत्रसमागतः ॥ ३८ ॥
 इति विप्रप्रहं दृष्ट्वा प्राप्रवीत्स तपोधनः ।
 चित्रकेतुर्गतः कष्टं विधिलंखविमाजनात् ॥ ३९ ॥
 न यास्यामि सुखं पुत्राद्यथा वैवहतोद्यमः ।
 अतो हठेन युक्तोऽसि ह्यर्पिनं किं वदाम्यहम् ॥ ४० ॥

इदं भक्ष्य पत्न्या त्वं ततः पुत्रो भविष्यति ॥ ४१ ॥
 खल्वं शौचं दवादानमेकमकन्तु भोजनम् ।
 वर्षावधि स्त्रिया कार्यं तेन पुत्रोतिनिर्मलः ॥ ४२ ॥
 एवमुक्त्वा यथौ योगी विप्रन्तु गृहमागतः ।
 पत्न्याः पाणौ फलं दत्त्वा स्वयं यातस्तु कुत्रचित् ॥ ४३ ॥
 तरुणी कुटिला तस्य सस्यग्रे च हरोद् ह ।
 अहो चिन्ता ममोत्पन्ना फलं चाहं न भक्षये ॥ ४४ ॥
 फलभक्षेण गर्भस्स्याद्गर्भेणोद्वृत्ता ।
 स्वल्पभक्षस्ततोऽशक्तिर्गृहकार्यं कथं भवेत् ॥ ४५ ॥
 दैवाद्वाटं ब्रजेद्गर्भे पलायेद्गर्भिणी कथम् ।
 शुक्वशिवसेद्गर्भस्तं कुक्षेः कथमुत्सृजेत् ॥ ४६ ॥
 तिर्यक्चेदागतो गर्भस्तदा मे मरणं भवेत् ।
 प्रसूतो दारुणं दुःखं सुकुमारी कथं सहे ॥ ४७ ॥
 मन्दायां प्रथि सर्वस्वं ननन्दा सा हरेत्तदा ।
 सत्यशोचादिनियमो दुराराध्यः स दृश्यते ॥ ४८ ॥
 लालने पालने दुःखं प्रसूतायाश्च वर्धते ।
 वन्ध्या वा विधवा नारी सुखिनी चेति मे मतिः ॥ ४९ ॥
 एवं कुतर्कयोगेन तत्फलं नैव भक्षितम् ।
 पत्या पृष्टं फलं भुक्तं भुक्तेति तयैरितम् ॥ ५० ॥
 एकदा भगिनी तस्यास्तद्गृहं स्वेच्छयागता ।
 तदग्रे कथितं सर्वं चिन्तेयं महती हि मे ॥ ५१ ॥
 तुर्बला तेन दुःखेन ह्यनुजे करवाणि किम् ।
 साऽब्रवीन्मम गर्भोऽस्ति तं दास्यामि प्रसूतितः ॥ ५२ ॥
 तावत्कालं सगर्भेव गुप्ता तिष्ठ गृहे सुखम् ।
 धितं त्वं मत्पतेर्यच्छ स ते दास्यति बालकम् ॥ ५३ ॥
 पाण्मासिको मृतो बाल इति लोके वदिष्यति ।
 तं बालं पोषयिष्यामि नित्यमानस्य ते गृहम् ॥ ५४ ॥
 फलमर्पय धेन्वै त्वं परीक्षार्थं तु साम्प्रतम् ।
 तत्सदाचरितं सर्वं तथैव स्त्रीस्वभागतः ॥ ५५ ॥
 अथ कालेन सा नारी प्रसूता बालकं तदा ।
 बानीय जनको बालं रहस्ये धुन्धुलीं ददौ ॥ ५६ ॥
 तथा च कथितं भर्त्रे प्रसूतः सुखमर्भकः ।
 लोकस्य सुखमुत्पन्नमात्मदेव प्रजोदधात् ॥ ५७ ॥
 ददौ दानं द्विजातिभ्यो जातकर्म विधाय च ।
 गीतवादित्रघोषोऽभूत्ताद्वारे मङ्गलं बहु ॥ ५८ ॥
 भर्तुरग्रेऽब्रवीद्वाक्यं स्नन्थं नास्ति कुचं मम ।
 अन्यस्तन्व्येन निर्दुग्धा कथं पुष्पाणि बालकम् ॥ ५९ ॥
 मत्स्वसायाः प्रसूताया मृतो बालस्तु वर्धते ।
 तामाकार्यं गृहे रक्ष सा तेऽर्भे पोषयिष्यति ॥ ६० ॥
 पतिना तत्कृतं सर्वं पुत्ररक्षणहेतवे ।
 पुत्रस्य धुन्धुकारीति नाम मात्रा प्रतिष्ठितम् ॥ ६१ ॥
 त्रिमासे निर्गते चाथ सा धेनुः सुषुवेऽभिकम् ।
 सर्वाङ्गसुन्दरं दिव्यं निर्मलं कनकप्रभम् ॥ ६२ ॥

दृष्ट्वा प्रसन्नोऽपि प्रसन्नो संस्कारात्सः । (वधे ।
भुत्वाभयं जनाः सर्वे दिवसीयं समोगताः ॥ ६३ ॥
भाग्योदयोऽधुना जात आत्मदेवस्य पश्यत ।
ध्रुवा बालः प्रसूतस्तु देवरूपीति कौतुकम् ॥ ६४ ॥
न ज्ञातं तद्रहस्यं तु केनापि विधियोभितः ।
गोकर्णञ्च सुखं दृष्ट्वा गोकर्णं नाम आकरोत् ॥ ६५ ॥
कियत्कालेन तौ जातौ तरुणौ तनयाबुभौ ।
गोकर्णः पण्डितो ज्ञानी धुन्धुकारी महाबलः ॥ ६६ ॥
स्नानशौचक्रियाहीनो दुर्भक्षी क्रोधसंयुतः ।
तुष्परिग्रहकर्ता च शवहस्तेन भोजनः ॥ ६७ ॥
घोरः सर्वजनद्वेषी परवेष्टमप्रदीपकः ।
लाजनायामर्कान् धृत्वा सद्यः कूपे निपातयत् ॥ ६८ ॥
हिसकः शस्त्रधारी च दीनान्धानां प्रपीडकः ।
चाण्डालाभिरतो नित्यं पाशहस्तश्च सङ्गतः ॥ ६९ ॥
तेन वेद्याकुसङ्गेन पैश्यां विसन्तु नाशितम् ।
एकदा पितरौ ताड्य पात्राणि स्वयमाहरत् ॥ ७० ॥
तत्पिता रूपणः प्रोच्यैधनहीनो ररोद् ह ।
घन्यत्वस्तु समीचीनं कुपुषो दुःखदायकः ॥ ७१ ॥
कं तिष्ठामि कं गच्छामि को मे दुःखं व्यपाहयेत् ।
प्राणांस्यजामि दुःखेन हा कष्टं मम संस्थितम् ॥ ७२ ॥
तदानीं तु समागत्य गोकर्णो ज्ञानसंयुतः ।
बोधयामास जनकं वैराग्यं परिदर्शयन् ॥ ७३ ॥
असाह्यः क्लृप्तसंसारो दुःखरूपी विमोहकः ।
सुतः कस्य धनं कस्य ज्ञेहवान् ज्वलतेऽनिशम् ॥ ७४ ॥
न चेन्द्रस्य सुखं किञ्चित् न सुखं चक्रवर्तिनः ।
सुखमस्ति विरक्तस्य मुनेरेकान्तजीविनः ॥ ७५ ॥
मुञ्चाप्लानं प्रजारूपं मोहतो नरकं गतिः ।
निपतिष्यति देहोयं सर्वं त्यक्त्वा वनं व्रज ॥ ७६ ॥
तद्वाक्यं तु समाकर्ण्य गन्तुकामः पिताऽप्रवीत् ।
किं कर्तव्यं वने तात तस्यै वद सविस्तरम् ॥ ७७ ॥
अन्धकूपं ज्ञेहपाशैर्यसः पङ्कुरहं शठः ।
कर्मणा पतितो नूनं मामुद्धर दयानिधे ॥ ७८ ॥

गोकर्ण उवाच ।

देहेऽस्मिमांसरुधिरैऽभिमर्ति त्यज त्वं—
जायासुतादिषु सदा ममतां विमुञ्च ।
पद्मानिशां जगदिदं क्षणभङ्गनिष्ठं—
वैराग्यरागरसिको भव भक्तिनिष्ठः ॥ ७९ ॥
धर्मं मजस्व सततं त्यज लोकधर्मान्—
सेवस्व साधु पुत्रवान् जहि कामतृष्णाम् ।
अन्यस्य दोषगुणान्मनमाशु मुक्त्वा—
सेवाकारसमहो नितरां पिब त्वय ॥ ८० ॥
पक्षं सुनोक्तिवशतोऽपि वृत्तं विहाय—
सम्भ्रातो गृहं शिरमतिर्गतपट्टियसं ।

युक्तो हरेरनुदिनं परिचर्ययाऽसौ—
भीकृष्णमाप नियतं दशमस्य पाठात् ॥ ८१ ॥

इति श्रीमत्पद्मपुराणे उत्तरखण्डे
श्रीभागवतमाहात्म्ये विप्रमोक्षोनाम
चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ॥

सुन उवाच ।

पितर्युपरने तेन जननी ताडिता भृशम् ।
क विस्रं तिष्ठन्ने मूहि हनिष्ये लक्षया न चेत् ॥ १ ॥
इति तद्वाक्यमन्त्रासाज्जनन्या पुत्रदुःखतः ।
कूपे पातः कृतो रात्रौ तेन सा निधने गता ॥ २ ॥
गोकर्णस्तीर्थयात्रार्थं निर्गतो योगधर्मात्मनः ।
न दुःखं न सुखं तस्य न वैरी नापि बान्धवः ॥ ३ ॥
धुन्धुकारी गृहे तिष्ठत्पञ्चपण्यवभूतः ।
अत्युग्रकर्मकर्ता च तत्पोषणविमूढधीः ॥ ४ ॥
एकदा कुलटास्तास्तु भूषणान्यगिलिप्तसवः ।
तस्यै निर्गतो गंटात् कामान्धो मृत्युमस्मरन् ॥ ५ ॥
यतस्तनश्च संहत्य विस्रं वेदम पुनर्गतः ।
ताभ्यांऽयच्छतसुवस्त्राणि भूषणानि कियन्ति च ॥ ६ ॥
बहुविन्नचयं दृष्ट्वा रात्रौ नार्यो विचारयन् ।
चायं करोत्यसौ नित्यमनो राजा गृहस्पति ॥ ७ ॥
विस्रं हत्वा पुनश्चेन मारयिष्यति निश्चितम् ।
अनोर्थमुपये गूढाद्स्माभिः किं न हन्यते ॥ ८ ॥
निदृश्येन गृहीत्वार्थं यास्यामो यत्र कुप्रसिद्धः ।
इति ता निश्चयं कृत्या सुमे सम्बन्धय रश्मिभिः ॥ ९ ॥
पाशं कण्ठे निधायस्य तन्मृत्युमुपचक्रमुः ।
त्वस्ति न मभारामो चिन्तायुक्तास्तथाऽभवत् ॥ १० ॥
तमाङ्गारसमृदांश्च तन्मुखे हि विचिन्तयिषुः ।
अग्निज्वालान्तदुःखेन व्याकुलो निभनं वनः ॥ ११ ॥
ते देहे सुमुचुर्गते प्रायः साहसिकाः म्रियः ।
न प्राते तद्रहस्यं तु केनापीदं तथैव च ॥ १२ ॥
लोकैः पृष्टा वदन्ति स्म दूरं यानः प्रियो हि नः ।
आत्मिष्यति वपंऽसिन् विस्रलोभधिकर्षितः ॥ १३ ॥
स्त्रीणां नेवतु विश्वासां मृतानां कारणेदुःखः ।
विश्वासे परास्थितो मूढः न दुःखैः परिभूयते ॥ १४ ॥
सुधामये वचो यामां कार्पाभनां रम्यकनकम् ।
हृदयं श्रुरधाराभं प्रियः को नाम बोधिताम् ॥ १५ ॥
अहृत्य विस्रं ता यानीः कुलटा बहुमर्तकाः ।
धुन्धुकारी बभूवाथ महान्प्रतः कुकर्मतः ॥ १६ ॥
घात्याकपधरो नित्यं धाधुदशदिशोऽनरम् ।
शानानुपारोऽङ्गिष्ठो निराहारः पिपीलितः ॥ १७ ॥

न लेभे शरणं कुत्र हा वैवेति मुहुर्वदन् ।
 कियत्कालेन गोकर्णो मृतं लोकाद्बुध्यत ॥ १८ ॥
 अनाथं तं विदित्वैव गयाभाद्रमचीकरत् ।
 यस्मिंस्तीर्थे तु संयाति तत्र भाद्रं प्रवर्तयन् ॥ १९ ॥
 एवं ग्रामं तस्य गोकर्णः स्त्रम्पुरं समुपेबिधान् ।
 राज्ञो गृहाङ्गणे स्वप्नुमागतोऽलक्षितः परैः ॥ २० ॥
 तत्र सुप्तं स विज्ञाय धुन्धुकारी स्वबान्धवम् ।
 निशीथे बर्शयामास महारौद्रतरं वपुः ॥ २१ ॥
 सकृन्मेपः सकृदस्ती सकृच्च महिपोऽभवत् ।
 सकृदिन्द्रः सकृच्चाग्निः पुनश्च पुरुषोऽभवत् ॥ २२ ॥
 वैपरीत्वमिदं दृष्ट्वा गोकर्णो धैर्यसंयुतः ।
 अयं दुर्गतिकः कापि निश्चित्याथ तमग्रवीत् ॥ २३ ॥

गोकर्ण उवाच ।

कस्त्वमुग्रतरो राज्ञो कुतो यातो दशामिमाम् ।
 किंवा प्रेतः पिशाचो वा राक्षसोऽसीति शंस नः ॥ २४ ॥

सून उवाच ।

एवं पृष्टस्तदा तेन हरोदोषैः पुनःपुनः ।
 अशक्तो वचनोच्चारं संज्ञामात्रं चकार ह ॥ २५ ॥
 ततोऽज्जलौ जलं कृत्वा गोकर्णस्तमुदीरयत् ।
 तत्सेकाद्गतपापोसौ प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥

प्रेत उवाच ।

अहं ग्रामा त्वदीयोऽस्मि धुन्धुकारीति नामतः ।
 स्वकीयेनैव दापेण ब्रह्मत्वं नाशितं मया ॥ २७ ॥
 कर्मणां नास्ति संख्या मे महाज्ञानविवर्तिनः ।
 लोकानां हिंसकः सोऽहं स्त्रीभिर्दुःखेन मारितः ॥ २८ ॥
 अतः प्रेतत्वमापन्नो दुर्दशां च बहाम्यहम् ।
 वाताहारेण जीवामि देवाधानफलोद्यात् ॥ २९ ॥
 अहो बन्धो कृपासिन्धो भ्रातर्मांशु मोक्षय ।
 गोकर्णो वचनं श्रुत्वा तस्मै वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥

गोकर्ण उवाच ।

त्वदर्थन्तु गयापिण्डो मया दत्तोवधानतः ।
 तत्कथं नैव मुक्तोऽसि ममाश्रयमिदं महत् ॥ ३१ ॥
 गयाभ्राजाश्च मुक्तिश्चतुपायो नापरस्त्विह ।
 किं विधेयं मया प्रेत तत्त्वं वद सविस्तरम् ॥ ३२ ॥

प्रेत उवाच ।

गयाभ्राजानेनापि मुक्तिर्मे न भविष्यति ।
 उपायमपरं किञ्चित्त्रिचरथ साम्प्रतम् ॥ ३३ ॥
 इति तद्वाक्यमाकर्ण्य गोकर्णो विस्रयं गतः ।
 शाश्वत्त्वेन मुक्तिश्चेदसाध्यं मोचनं तव ॥ ३४ ॥
 इदानीं तु निजं स्थानमतिष्ठ प्रेत निर्भयः ।
 त्वन्मुक्तिसाधकं किञ्चिदाचरिष्ये विचार्य च ॥ ३५ ॥
 धुन्धुकारी निजं स्थानं तेनादिष्टतो गतः ।
 गोकर्णश्चिन्तयामास तां रार्तिं न तद्ध्यगात् ॥ ३६ ॥

तत्सर्वं कथितं तन यज्जात च यथा नाश ॥ ३७ ॥
 विद्वांसो योगनिष्ठाश्च ज्ञानिनो ब्रह्मवादिनः ।
 तन्मुक्तिं नैव पश्यन्ति पश्यन्तः शास्त्रसञ्चयान् ॥ ३८ ॥
 ततः सर्वैः सूर्यवाक्यं तन्मुक्तौ आपितं परम् ।
 गोकर्णः स्तम्भनं चक्रे सूर्यवेगस्य वै तदा ॥ ३९ ॥
 तुभ्यं नमो जगत्साक्षिन् ब्रूहि मे मुक्तिहेतुकम् ॥ ४० ॥
 तच्छ्रुत्वा दूरतः सूर्यः स्फुटमित्यभ्यभाषत ।
 श्रीमद्भागवतान्मुक्तिः सप्ताहे वाचनं कुरु ॥ ४१ ॥
 इति सूर्यवचः सर्वैर्धर्मरूपं तु विभूतम् ।
 सर्वैर्भुवन् प्रयत्नेन कर्तव्यं सुकरान्स्वित् ॥ ४२ ॥
 गोकर्णो निश्चयं कृत्वा वाचनार्थं प्रवर्तितः ।
 तत्र संभवणार्थाय देशप्रामाज्जना वयुः ॥ ४३ ॥
 पङ्कन्धवृद्धमन्दाश्च तेपि पापक्षयाव वै ।
 समाजस्तु महान् जातो देवविस्मयकारकः ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मवासनमास्थाय गोकर्णोऽकथयत्कथाम् ।
 स प्रेतोपि तदा यातः स्थानं पश्यन्निस्ततः ॥ ४५ ॥
 सप्तप्रस्थियुतं तत्रापशक्तीचकमुच्छ्रितम् ।
 तन्मूलच्छिद्रमाविश्य भवणार्थं स्थितोऽसौ ॥ ४६ ॥
 वातरूपी स्थितिं कर्तुमशक्तो वंशमाविशत् ।
 वैष्णवं ब्राह्मणं मुख्यं भोतारं परिकल्प्य सः ॥ ४७ ॥
 प्रथमस्कन्धतः स्पष्टमाख्यायं धेनुजोऽकरोत् ।
 दिनान्ते रक्षिता गाथा तदा चित्रं बभूव ह ॥ ४८ ॥
 वंशैकप्रस्थिभेदोऽभूत्सशब्दं पश्यतां सताम् ।
 द्वितीयेऽन्दिह तथा सायं द्वितीयप्रस्थिभेदनम् ॥ ४९ ॥
 तृतीयेऽन्दिह तथा सायं तृतीयप्रस्थिभेदनम् ।
 एवं सप्तदिनैर्वंशसप्तप्रस्थिभेदनम् ॥ ५० ॥
 कृत्वा पि द्वादशस्कन्धभ्रवणात्प्रेततां जहौ ।
 दिव्यरूपधरो जातो तुलसीदाममण्डितः ॥ ५१ ॥
 पीतवासा घनश्यामो मुकुटी कुण्डलान्वितः ।
 ननाम भ्रातरं सद्यो गोकर्णमिति चाब्रवीत् ॥ ५२ ॥
 त्वयाऽहं मोचितो बन्धो ! कृपया प्रेतकश्मलात् ।
 धन्या भागवती वार्ता प्रेतपीडाविनाशिनी ॥ ५३ ॥
 सप्ताहोऽपि तथा धन्यः कृष्णलोकफलप्रदः ।
 कल्पन्ते सर्वपापानि सप्ताहभ्रवणे स्थिते ॥ ५४ ॥
 अम्प्राकं प्रलयं सद्यः कथा चेयं करिष्यति ।
 आर्द्रं शुष्कं लघुं स्थूलं वाङ्मनःकर्मभिः कृतम् ॥ ५५ ॥
 भ्रवणं विदहेत्पापं पावकः समिधो यथा ।
 अस्मिन् वै भारते वर्षे सुरिभिर्वैवसंसदि ॥ ५६ ॥
 अकथाभ्राविणां पुंसां निष्फलं जन्म कीर्तितम् ।
 किम्माहतो रक्षितेन सुपुष्टेन बलायसा ॥ ५७ ॥
 अभ्रवणं शरीरेण शुक्लशास्त्रकथां विना ।
 अस्मिन्मम ज्ञायुष्यं मांसशोणितुल्यमितम् ॥ ५८ ॥
 अर्मावनन्दं दुर्गन्धं पात्रं मूत्रपुरिषयोः ।
 जराशोकजिनाकारं योगमिदं तदा ॥ ५९ ॥

कुम्भं पुष्पं दुष्टं सद्यो वृणुत ।
 कुम्भिभिरस्यसंज्ञान्तं शरीरमिति वर्णितम् ॥ ६० ॥
 अक्षिरेण शिरं कर्म कुतोयं साधयेन्न हि ।
 यत्प्रातः संस्कृतं चाभं सायं तच्च विनश्यति ॥ ६१ ॥
 तदीयस्तस्मिन्पुष्टे काये का नाम नित्यता ।
 सत्सहस्रवर्षादलोके प्राप्यते निकटे हरिः ॥ ६२ ॥
 अतो दीपनिवृत्त्यर्थमतदेव हि साधनम् ।
 बुद्धुदा इव तायेषु मशका इव जंतुषु ॥ ६३ ॥
 जायन्ते मरणायैव कथाभयणवर्जिताः ।
 जडस्य शुष्कवंशस्य यत्र प्रस्थिविभेदनम् ॥
 चिन्मं किमु तदा चित्तप्रस्थिभेदः कथाभवात् ॥ ६४ ॥
 भिद्यते हृदयप्रस्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
 ह्रायन्ते चाश्च कर्माणि सप्ताहभयणे कृते ॥ ६५ ॥
 संसारकर्ममालेपप्रक्षालनपटीयसी ।
 कथातीर्थे स्थिते चित्तं मुक्तिरेव बुधैः स्मृता ॥ ६६ ॥
 एवं भ्रुवति वै तस्मिन् विमानमगमत्तदा ।
 वैकुण्ठवासिभिर्भुक्तं प्रस्फुरद्दीप्तिमण्डलम् ॥ ६७ ॥
 सर्वेषां पश्यतां भेजे विमानं धुन्धुलीसुतः ।
 विमाने वैष्णवान् वीक्ष्य गोकर्णो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६८ ॥

गोकर्ण उवाच ।

अत्रैव बहवः सन्ति भोतारो मम निर्मलाः ।
 भानांतानि विमानानि न तेषां सुमपत्कुतः ॥ ६९ ॥
 भवणं समभागेन सर्वेषामिह दृश्यते ।
 फलभेदः कुतो जातः प्रभुवन्तु हरिप्रियाः ॥ ७० ॥

हरिदासा ऊचुः ।

भवणस्य विभेदेन फलभेदोपि संस्थितः ।
 भवणं तु कृतं सर्वैर्न तथा मननं कृतम् ॥ ७१ ॥
 फलभेदस्ततो जातो भजनादपि मानद् ।
 सत्सारात्रमुपोष्यैव प्रेतेन भवणंकृतम् ॥ ७२ ॥
 मननादि तथा तेन शिराचित्ते कृतं भृथम् ।
 अदृष्टं हतं ज्ञानं प्रमादेन हतं भ्रुतम् ॥ ७३ ॥
 सन्दिग्धा हि हतो मन्त्रो व्यग्रचित्तो हतो जपः ।
 अवैष्णवा हतो देशो हतं भाङ्गमपात्रकम् ॥ ७४ ॥
 हतमभोत्रिये दानमनाचारहते कुलम् ।
 विश्वासां गुरुवाक्येषु स्वस्मिन् दीनत्वभावना ॥ ७५ ॥
 मनोदोषजयश्चैव कथायां निश्चला मतिः ।
 एवमादिकृतं चेत्सासदा वै भवणं फलम् ॥ ७६ ॥
 पुनः भवान्ते सर्वेषां वैकुण्ठे वसतिर्भुवम् ।
 गोकर्णं ! तव गन्धर्वो गोलोकं दास्यति स्वयम् ॥ ७७ ॥
 पवमुक्त्वभययुः सर्वे वैकुण्ठं हरिकीर्तनाः ।
 भावणे मासि गोकर्णः कथामूचे तथा पुनः ॥ ७८ ॥
 सत्सारात्रती भूयः भूयः तैः कृतं पुनः ।
 सत्सारात्रती भूयः भूयः तैः कृतं पुनः ॥ ७९ ॥

विमानैः सह भक्तैश्च हरिराविर्बभूव ह ।
 जयशब्दा नमःशब्दास्तत्रासन् बहवस्तदा ॥ ८० ॥
 पाञ्चजन्यध्वनिं चक्रे हर्षात्तत्र स्वयं हरिः ।
 गोकर्णं तु समालिङ्ग्यकर्त्तव्यसहस्रं हरिः ॥ ८१ ॥
 भानून्न्यान् घनश्यामान् पीतकौशेयवाससः ।
 किरीटिनः कुण्डलिनस्तथा चक्रे हरिः क्षणात् ॥ ८२ ॥
 तद्प्रागे ये स्थिता जीवा आश्वचाण्डालजातयः ।
 विमाने स्थापितास्तपि गोकर्णकृपया तदा ॥ ८३ ॥
 प्रेषिता हरिलोके ते यत्र गच्छन्ति योगिनः ।
 गोकर्णेन स गोपालो गोलोकं गोपयत्युभयम् ॥ ८४ ॥
 कथाभयणतः प्रीतो निर्ययौ भक्तवत्सलः ।
 अयोध्यावासिनः पूर्वं यथा रामेण सङ्गताः ॥
 तथा कृष्णेन ते नानाः गोलोकं योगिवुर्लभन् ॥ ८५ ॥
 यत्र सूर्यस्य सोमस्य सिद्धानां न गतिः कदा ।
 तं लोकं हि गनास्तं तु श्रीमद्भागवत धवात् ॥ ८६ ॥
 ब्रह्मोऽद्य ते किं फलवृन्दमुज्ज्वलं सप्ताहयष्टेन कथासु सञ्चितम् ।
 कर्णेन गोकर्णकथाक्षरा येः पीतश्च ते गर्भगता न भूयः ॥ ८७ ॥
 वाताम्बुपर्णाशानदेहशोषणैस्तपोभिरुग्रैश्चिरकालसिद्धिर्भवेत् ।
 योगैश्च संयाति न तां गतिं वै सप्ताहगाथाभयणेन यान्तिपाम् ॥ ८८ ॥
 इतिहासमिमं पुराणं शाण्डिल्योपि मुनीश्वरः ।
 पठते चित्रकूटस्थो प्रह्लादानन्दपरिप्लुतः ॥ ८९ ॥
 आख्यानमेतत् परमं पवित्रं धुनं सकृद्वै विद्वेद्यौघम् ।
 भाङ्गं प्रयुक्तं पितृवृत्तिमावहंसित्वं सुपाठादपुनर्भयञ्च ॥ ९० ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये

गोकर्णवर्णनं नाम

पञ्चमाऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ॥

कुमारा ऊचुः ।

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामः सप्ताहभयण विधिम् ।
 महायज्ञं नुनामश्चैव प्रायः साध्या विधिः स्मृतः ॥ १ ॥
 देवक्षं तु समाह्वय मुहूर्ते पृच्छत्य यजनः ।
 विद्याते यादृशं विलं तादृशं परिक्ल्पयेत् ॥ २ ॥
 नभस्य आश्रितोर्जां च मार्गशीर्षः शुक्लचन्द्रमा ।
 पौर्णमास्याः कथारम्भे भानूणां मोक्षमृत्कथाः ॥ ३ ॥
 मामानां विग्रहे यानि नानि त्याज्यानि सर्वथा ।
 सदायाश्चैतरे चात्र कर्तव्याः सोऽयमाश्रये ॥ ४ ॥
 देशेदेशे तथा लोके चार्त्ता प्रेष्या पयजनः ।
 भविष्यति कथा चात्र आगन्तव्यं कुटुम्बिभिः ॥ ५ ॥
 दूरे हरिकथा कर्त्तव्यं चाच्युतकीर्तनाः ।
 स्त्रियश्शूद्रादयो ये च तेषां बोधो यतो भवेत् ॥ ६ ॥
 देशे देशे विरक्ता ये वैष्णवाः कीर्तनास्तुकाः ।
 तेष्वेव पत्रं प्रेष्यं च तल्लेखनामतीरितम् ॥ ७ ॥

सतां समाजो भविता सतरात्रं सुदुर्लभः ।
 अपूर्वरसरूपैव कथा चात्र भविष्यति ॥ ८ ॥
 श्रीभागवतपीयूषपानाय रत्नलम्पटाः ।
 भवन्तश्च तथा शीघ्रमायात प्रेमतत्पराः ॥ ९ ॥
 नावकायः कश्चिच्छेद्दिनमात्रं तथापि तु ।
 सर्वथा गमनं कार्यं क्षणाऽत्रैव सुदुर्लभः ॥ १० ॥
 एवमाकारणं तेषां कर्तव्यं विनयेन च ।
 आगन्तुकानां सर्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत् ॥ ११ ॥
 तीर्थेधाऽपि वने वापि गृहेवा श्रवणं मतम् ।
 विशाला वसुधा यत्र कर्तव्यं तत्कथास्थलम् ॥ १२ ॥
 शोधनं मार्जनं भूमिलेपनं धातुमण्डनम् ।
 गृहापस्करमुद्गत्य गृहकाणे निवेशयेत् ॥ १३ ॥
 अर्थाक् पञ्चाहता यत्नादास्तीर्णानि प्रमेलयेत् ।
 कर्तव्यां मण्डपः प्राञ्चः कदलीखण्डमण्डितः ॥ १४ ॥
 फलपुष्पदलैर्विष्यक् वितानेन विराजितः ।
 चतुर्दिक्षु ध्वजारोपो बहुसम्पन्निराजितः ॥ १५ ॥
 ऊर्ध्वं समैव लोकाश्च कल्पनीयाः सुविस्तरम् ।
 तेषु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबोध्य च ॥ १६ ॥
 पूर्वं तेषामासनानि कर्तव्यानि यथोत्तरम् ।
 वक्रतुश्चापि तदा दिव्यमासनं परिकल्पयेत् ॥ १७ ॥
 उदङ्मुखो भवेद्भक्ता श्रोता वै प्राङ्मुखस्तदा ।
 प्राङ्मुखश्चेद्भवेद्भक्ता श्रोताचादङ्मुखस्तदा ॥ १८ ॥
 अथवा पूर्वदिक् द्वेषा पूज्यपूजकमध्यतः ।
 भोतृणामागमं प्रोक्ता देशकालादिकोविदैः ॥ १९ ॥
 विरक्तो वैष्णवो विप्रा वेदशास्त्रविशुद्धिकृत् ।
 दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्याऽतिनिःस्पृहः ॥ २० ॥
 अनेकधर्मविभ्रान्ताः स्त्रियाः पापगडवादिनः ।
 शुकशास्त्रकथाश्चारे त्याज्यास्ते यदि पण्डिताः ॥ २१ ॥
 वक्रतुः पार्श्वं सहायार्थमन्यः स्थाप्यन्तर्थावधः ।
 पण्डितः संशयच्छेत्ता लोकधाधनतत्परः ॥ २२ ॥
 वक्ता क्षीरं प्रकर्तव्यं दिनाद्वाक् व्रतासथे ।
 अरुणोदये ऽसौ निवर्त्य शौचं स्नानं समाचरेत् ॥ २३ ॥
 नित्यं सङ्क्षेपतः कृत्वा सध्याद्यं सम्प्रयत्नतः ।
 कथाविग्रहविघाताय गणनाथं प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥
 पितृन् सन्तर्प्य शुद्धयर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 मण्डलञ्च प्रकर्तव्यं तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा ॥ २५ ॥
 कृष्णमुद्दिश्य मन्त्रेणाचरेत् पूजाविधिं क्रमात् ।
 प्रदक्षिणमस्कारान् पूजान्ते स्तुतिमाचरेत् ॥ २६ ॥
 संसारसागरे मग्नं दीनं मां करुणानिधे ।
 कर्ममोहगृहीताङ्गं मामुद्धर भवार्णवात् ॥ २७ ॥
 श्रीमद्भागवतस्यापि तत्र पूजा प्रयत्नतः ।
 कर्तव्या विधिना प्रीत्या धूपदीपसमन्विता ॥ २८ ॥
 ततस्तु भीफलं धृत्वा नमस्कारं समाचरेत् ।
 स्तुतिः प्रसन्नचित्तं कर्तव्या केवलं तदा ॥ २९ ॥

श्रीमद्भागवतस्याऽप्यत्र कृष्णाय नमः ।
 स्त्रीकृतोऽसि मया नाथ मुक्तये भवसागरे ॥ ३० ॥
 मनोरथो मदीयोऽयं सफलः सर्वथा त्वया ।
 निर्विघ्नेनैव कर्तव्यो दासोऽहं तव केशव ॥ ३१ ॥
 एवं हीनवचः प्रोक्त्वा चकारं वाथ पूजयेत् ।
 सम्भूय वक्त्रभूषाभिः पूजान्ते तं च संस्तवेत् ॥ ३२ ॥
 शुकरूप प्रबोधकं सर्वशास्त्रविशारदं ।
 एतत्कथाप्रकाशेन मद्वहानं विनाशय ॥ ३३ ॥
 तदग्रे नियतः पञ्चात्कर्तव्यः श्रेयसे मुदा ।
 सतरात्रं यथाशक्त्वा [१] धारणः सर्व एव हि ॥ ३४ ॥
 धरणं पञ्चविप्राणां कथाभङ्गनिवृत्तये ।
 कर्तव्यं तेहरिर्जाप्यो द्वादशाक्षरविधया ॥ ३५ ॥
 ब्राह्मणान्वेषणवाञ्छान्यांस्तथा कीर्तनकारिणः ।
 नत्वा सम्पूज्य दत्ताङ्कः स्वयमासनमाविशेत् ॥ ३६ ॥
 लोकविशेषनागारपुत्रचिन्तां व्युदस्य च ।
 कथाचित्तः शुद्धमतिः स लभेत्फलमुत्तमम् ॥ ३७ ॥
 आसुर्योऽप्यमारभ्य सार्धेऽग्निप्रहरान्तकम् ।
 वाचनीया कथा सम्यक् धीरं कण्ठे सुधीमता ॥ ३८ ॥
 कथाविरामः कर्तव्यो मध्यान्हे घटिकाद्वयम् ।
 तत्कथामनु कार्यं वै कीर्तनं वैष्णवस्तदा ॥ ३९ ॥
 भलमूत्रजयार्थं हि लष्वाहारः सुस्नावहः ।
 हविष्याग्नेन कर्तव्यो ह्येकवारं कथाऽर्थिना ॥ ४० ॥
 उपोष्य सतरात्रं वै शक्तिश्चेच्छृणुयात्तदा ।
 घृतपानं पयःपानं कृत्वा वै शृणुयात्सुखम् ॥ ४१ ॥
 फलाहारेण वा भाव्यमेकभुक्तेन वा पुनः ।
 सुखसाध्यं भवेद्यत् कर्तव्यं भवणाय तत् ॥ ४२ ॥
 भोजनं तु धरं मन्ये कथाभ्रवणकारकम् ।
 नोपवासो धरः प्रोक्तः कथाविग्रहकरो यदि ॥ ४३ ॥
 सताहव्रतिनां पुंसां नियमान् शृणु नारद ।
 विष्णुदीक्षाविहीनानां नाधिकारः कथाश्रवे ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मचर्यमथःसुप्तिः पत्रावल्याञ्च भोजनम् ।
 कथासमाप्तौ भुक्तिञ्च कुर्यान्नित्यं कथाव्रती ॥ ४५ ॥
 द्विदलं मधुतेलञ्चागरिष्ठान्नं तथैव च ।
 भाग्यदुष्टं पर्युपितं जह्यान्नित्यं कथाव्रती ॥ ४६ ॥
 कामं क्रोधं मदं मानं मत्सरं लोभमेव च ।
 दम्भं मोहं तथा द्वेषं दूरयेच्च कथाव्रती ॥ ४७ ॥
 वेदवैष्णवविप्राणां गुरुमाव्रतिनं तथा ।
 स्त्रीराजमहतां निन्दां वर्जयेद्यः कथाव्रती ॥ ४८ ॥
 रजस्वलां त्यजन्लेच्छपतितव्रातकैस्तथा ।
 द्विजद्विद्वेद वेदवाहौश्च न वदेद्यः कथाव्रती ॥ ४९ ॥
 सत्यं शौचं दयामौनमार्जवं विनयं तथा ।
 उदारमानसं तद्वदेवं कुर्यात्कथाव्रती ॥ ५० ॥
 दरिद्रश्च क्षयी रोगी निर्भाग्यः पापकर्मवान् ।
 अनपत्यो मोक्षकामः शृणुयाच्च कथाप्रेमात् ॥ ५१ ॥

अपुण्या काकवन्ध्या च वन्ध्या याच मृतार्थका ।
 स्रवद्गर्भा च या नारी तथा भाव्यः प्रयत्नतः ।
 धनेन विधिना भावेत्तदक्षयतरं भवेत् ।
 अयुत्तमा कथा दिव्या कोटियङ्गफलप्रदा ॥ ५३ ॥
 एवं कृत्यं प्रतविधिमुद्यापनमथाचरेत् ।
 जन्मादमीप्रतमिष कर्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः ॥ ५४ ॥
 अकिञ्चनेषु भक्तेषु प्रायो नोद्यापनाग्रहः ।
 भवणेनैव पूतास्ते निष्कामा वैष्णवा यतः ॥ ५५ ॥
 एवं नगाहयङ्गऽस्मिन् समाप्ते भ्रातृभिस्तथा ।
 पुस्तकस्य च वक्तुश्च पूजा कार्यातिभक्तिः ॥ ५६ ॥
 प्रसादस्तुलसीमालाः भ्रातृभ्याश्च दीयताम् ।
 मृदङ्गनाखललितं कर्तव्यं कीर्तनं ततः ॥ ५७ ॥
 जयशब्दो नमःशब्दः शङ्खशब्दश्च कारयेत् ।
 विप्रभ्यो याचकेभ्यश्च विसमञ्जस्य दीयताम् ॥ ५८ ॥
 विरक्तश्चेद्भवेच्छ्रोता गीता वाच्या परेऽहनि ।
 गृहस्थश्चेत्सदा हामः कर्तव्यः कर्मशान्तये ॥ ५९ ॥
 प्रतिश्लोकं च जुहुयाद्विधिना दशमस्य च ।
 पायसं भक्षुसर्पिश्च तिलाद्भादिकसंयुतम् ॥ ६० ॥
 अथवा हवनं कुर्याद्गायत्र्या सुसमाहितः ।
 तन्मयत्यात्पुराणस्य परमस्य च तत्रतः ॥ ६१ ॥
 होमाशक्तौ बुधो हेम्यं दद्यात्तत्फलभिञ्जये ।
 नानाच्छिद्रनिरोधार्थं न्यूनताधिकतास्ययोः ॥ ६२ ॥
 दोषयोः प्रथमार्थञ्च पठेत्प्रसन्नहृत्कम् ।
 तेन स्यात्सफलं सर्वं नास्त्यस्माद्दधिकं यतः ॥ ६३ ॥
 द्वादश ब्राह्मणान् पश्चाद्भोजयेन्मधुपायसैः ।
 दद्यात्सुवर्णधनुं च मनपूर्णावहेतवे ॥ ६४ ॥
 शकौ पलत्रयमितं स्वर्णसिंहं विधाय च ।
 तत्रास्य पुस्तकं व्याप्यं लिखितं ललिताक्षरम् ॥ ६५ ॥
 सम्पूज्यावाहनाद्येस्तदुपचारैः सविस्तरम् ।
 वस्त्रभूषणगन्धाद्यैः पूजिताय यतात्मने ॥ ६६ ॥
 आचार्याय सुधीर्दत्त्वा मुक्तः स्याद्भवबन्धनैः ।
 एवं कृते विधाने च सर्वपापनिवारणे ॥ ६७ ॥
 फलदं स्यात्पुराणान्तु भीमद्भागवतं शुभम् ।
 अर्माधिकामांक्षाणां साधनं स्यान्न संशयः ॥ ६८ ॥

कुमारा ऊचुः ।

इति ते कथितं सर्वं किं भूयः भोतुमिच्छसि ।
 भीमद्भागवतनेव भुक्तिमुक्ती करे खित ॥ ६९ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्त्वा ते महात्मानः प्रोचुर्भागवतीं कथाम् ।
 सर्वपापहरां पुण्यां भक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ॥ ७० ॥
 अथवा सर्वभूमीनां सप्ताहं नियतात्मनाम् ।
 अथवा सर्वभूमीनां सप्ताहं नियतात्मनाम् ॥ ७१ ॥

तदग्रे ज्ञानवैराग्यभक्तीनां पुष्टता परा ।
 तारुण्यं परमज्ञाभूत् सर्वभूतमनोहरम् ॥ ७२ ॥
 नारदश्च कृतार्थोभूत् सिद्धे स्त्रीये मनोरथे ।
 पुलकीकृतसर्वाङ्गः परमानन्दसम्भूतः ॥ ७३ ॥
 एवं कथां समाकर्ण्य नारदो भगवत्प्रियः ।
 प्रेमगद्गदया वाचा तानुवाच कृताङ्गभिः ॥ ७४ ॥

नारद उवाच ।

धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसि भवद्भिः कठजापैः ।
 अद्य मे भगवान् लब्धः सर्वपापहरो हरिः ॥ ७५ ॥
 भ्रमणं सर्वधर्मैभ्यो वरं मध्ये तपोधनाः ।
 वैकुण्ठस्थो यतः कृष्णः भवणाद्यस्य लभ्यते ॥ ७६ ॥

सूत उवाच ।

एवं भ्रुवति वै तत्र नारदे वैष्णवोत्तमे ।
 परिभ्रमन् समायातः शुको योगेश्वरस्तदा ॥ ७७ ॥
 तत्रायौ योऽश्ववार्षिकस्तदा—
 स्वासात्मजो ज्ञानमहाधिचक्षुर्द्रमाः ।
 कथावासने निजलाभपूर्णः—
 प्रेम्णा पठन् भागवतं शनैःशनैः ॥ ७८ ॥
 दृष्ट्वा सद्भ्याः परमोक्तजसं सद्यः समुत्थाय दधुर्महात्मनम् ।
 प्रीत्या सुरर्षिस्तमपूजयत्सुकं खितोऽवदत्स शृणुतामलां गिरम् ॥

श्रीशुक उवाच ।

निगमकल्पतरुर्गलित फलं शुकमुज्जादमृतद्रवसंयुतम् ।
 पिबत भागवतं रसमालयं सुदुर्लभं रसिका भुञ्जि भायुकाः ॥
 धर्मप्रोक्षितकेतवोत्र परमां निर्भ्रंसरणां सतां-
 वंशं वान्तवममवस्तुशिवदं तापत्रयान्मूलनम् ॥
 भीमद्भागवते महाभुक्तिने किंवा परैरीश्वरः ।
 सद्योऽहयवदध्यनेत्र कृतिभिः शुभ्रैर्वाभिलक्षणात् ॥ ८१ ॥
 भीमद्भागवतं पुराणतिलकं यद्वैष्णवानां धनम् ।
 यस्मिन्पारमहं स्वयंभूममलं ज्ञानं परं गीयते—
 यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैकस्यैर्माविकृतम् ।
 तच्छुष्वन् प्रपठन् विचारणपरो भक्त्या त्रिमुद्यत्तरः ॥ ८२ ॥
 स्वर्गे सत्ये च कैलासे वैकुण्ठे नास्त्ययं रमः ।
 अतः पिबन्तु सद्भ्यां मामा मुञ्जत कर्षिषत् ॥ ८३ ॥

सूत उवाच ।

एषश्शुभाणे सति वादरायणे
 मध्ये सभायां हरिराविरासीत् ।
 प्रह्लादबल्युदवफाल्गुनादिभिः
 वृतः सुरर्षिस्तमपूजयन् तान् ॥ ८४ ॥
 दृष्ट्वा प्रसन्नं महदासेन हरिं
 तं चक्रिरे कीर्तनमग्रमुस्तदा ।
 भवो भवान्या कमलासनस्तदा
 तत्रागमन् कीर्तनदधनाय ॥ ८५ ॥

प्रहादस्तालधारी तरङ्गगतितया चोद्धवः कस्यधारी
 बीणाधारी सुरर्षिः स्वरकुशलतया रागकर्ताऽनुभूत् ।
 इन्द्रोऽधादीन्मृदङ्गं जयजयसुकराः कीर्तने तै कुमारा-
 यन्त्राभे भाववक्त्रा रसविरचनया व्यासपुण्ड्रो बभूव ॥ ८६ ॥
 जनने मध्ये त्रिकमेव तत्र
 भक्त्यादिकानां नटवत्सुतेजसाम् ।
 अलौकिकं कीर्तनमन्तदीक्ष्य-
 हरिः प्रसन्नोऽपि वक्षोऽग्रवीर्ये ॥ ८७ ॥
 मत्तो वरं भागवता वृणुष्वं-
 प्रीतः कृपाकीर्तनतोऽस्मि साम्प्रतम् ।
 श्रुत्येति तद्वाक्यमतिप्रसन्नाः-
 प्रमाद्वृत्तिस्तद् हरिमूर्च्छिरे ते ॥ ८८ ॥
 नगाहगाथासु च सर्वभक्तै-
 रेभिस्त्वयाभाव्यमिति प्रयत्नात् ।
 मनोरथोयं परिपुरणीय-
 स्तथेति शोक्तवान्तरधीयताच्युतः ॥ ८९ ॥
 ततोऽनमसश्चरणेषु न्यर्दस्तथा शुकादीनपि तापसाश्च ।
 अथ प्रहृष्टाः परिनष्टमोहाः सर्वे ययुः पीतकथामृतास्ते ॥ ९० ॥
 भक्तिः सुताभ्यां सह रक्षिता सा-
 शास्त्रे खकीयेऽपि तदा शुकैः ।
 अतो हरिर्भागवतस्य सेवनात्-
 शिष्य समायाति हि वैष्णवानाम् ॥ ९१ ॥
 द्वारिण्यदुःखज्वरदाहितानां-
 मायापिशाचीपरिमर्दितानाम् ।
 संसारसिन्धौ परिपातितानां-
 क्षमाय वै भागवतं प्रगर्जति ॥ ९२ ॥
 द्यौनक उवाच ।
 शुकैर्नोकं कदा रात्रे गोकर्णेन कदा पुनः ।
 सुरर्षये कदा ब्राह्मैश्चिच्छन्धि मे संशयस्त्विवमम् ॥ ९३ ॥
 सुत उवाच ।
 व्याकृष्णनिर्गमाग्निशङ्खर्षावधिगते कलौ ।
 नृवमीतो नभस्ये च कथारम्भं शुकोऽकरोत् ॥ ९४ ॥
 परीक्षित्स्त्रवणान्ते च कलौ वर्षतशङ्खे ।
 शुकं श्रुत्वा नवम्याञ्च भेजुजोऽकथयत्कथाम् ॥ ९५ ॥

तस्मादपि कलौ प्राप्ते त्रिशङ्खे गते सति ।
 ऊचुर्न सिते पक्षे नवम्यां ब्रह्मणः सुताः ॥ ९
 इत्येतत्ते समाख्याते यत्पृष्टोहं त्वयाऽनघ ।
 कलौ भागवती वार्ता भवरोगविनाशिनी ॥ ९७ ॥
 कृष्णप्रियं सकलकर्मलनाशनं च-
 मुक्त्यकहेतु इह भक्तिविलासकारि ।
 सन्तः । कथानकमिदं पिबतादरेण-
 लोके हितार्थपरिशीलनसेवया किम् ॥ ९८ ॥
 स्वपुरुषमपि बीह्व पाशहस्तं-
 वदति यमः किल तस्य कर्ममूले ।
 परिहर[१] भगवत्कथासुमसान्-
 प्रभुरहमन्यवृष्णां न वैष्णवानाम् ॥ ९९ ॥
 असारं संसारे विषयविषसङ्गाकुलधियः-
 क्षणार्थं क्षेमार्थं पिबत शुकगाथातुल्यसुखम् ।
 किमर्थं व्यर्थं भो ब्रजत कुपथे कृत्स्नतपये-
 परीक्षित्स्त्रवणगतमुक्त्युक्तिकथने ॥ १०० ॥
 रसप्रवाहसंस्थेन भीशुकैर्नरिता कथा ।
 कण्ठे सञ्चल्यते येन स वैकुण्ठप्रभुर्भवेत् ॥ १०१ ॥
 इति च परमगुह्यं सर्वसिद्धान्तसिद्धं-
 सपदि निगदितं ते शास्त्रपुञ्जं विलोक्य ।
 जगति शुककथानो निर्मलं नास्ति किञ्चित्-
 पिव परसुखहेतोर्ब्रह्मविश्वकथसारम् ॥ १०२ ॥
 एनां यो नियततया शृणोति भक्त्या-
 यश्नेनां कथयति शुद्धवैष्णवाग्रैः ।
 तो सम्यग्विधिकरणात्फलं लभते-
 याथाव्याजं हि भुवनं किमप्यसाध्यम् ॥ १०३ ॥
 इतिभीषणपुराणे उत्तरखण्डे भीमज्ञापयतमा
 भवप्यधिककथनं नाम
 ब्रह्मोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[१] मधुसूदनप्रपञ्चाद् इति पाठान्तरम् ॥

इति श्रीभागवतमाहात्म्यं सम्पूर्णम्
 हरिःश्रोम् ।
 श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

